Φρίντριχ Ενγκελς

4 του Μάη στο Λονδίνο[i]

Σε αντίθεση με τις προσπάθειες των ρεφορμιστών συνδικαλιστών ηγετών και του βρετανού οπορτουνιστή σοσιαλιστή Χάιντμαν ν' αναλάβουν τον έλεγχο της διαδήλωσης και να τη διεξάγουν με συμφιλιωτικά συνθήματα, φάνηκε ότι οι εργαζόμενοι ήταν έτοιμοι ν' αγωνιστούν για επαναστατικές σοσιαλιστικές διεκδικήσεις. Μόνο μια μικρή μερίδα της επονομαζόμενης "εργατικής αριστοκρατίας" προτίμησε ν' ακολουθήσει τους ρεφορμιστές. Οι υπόλοιποι -περίπου 200.000- υποστήριξαν τα αιτήματα που πρόβαλαν οι μαρξιστές. Τον κύριο ρόλο στη διαδήλωση έπαιξαν οι ανειδίκευτοι εργάτες φωταερίου και οι λιμενεργάτες του Λονδίνου, που ήταν οι πρώτοι οι οποίοι στη δεκαετία του 1880 άρχισαν την εκστρατεία για νέα μαζικά εργατικά συνδικάτα και για το 8ωρο.

Ο γιορτασμός της Πρωτομαγιάς από το προλεταριάτο άφησε εποχή όχι μόνο με τον παγκόσμιο χαρακτήρα του που τον κατέστησε πρώτη διεθνή πράξη της αγωνιζόμενης εργατικής τάξης. Προσέφερε επίσης υπηρεσίες στην καταγραφή πολύ ευχάριστων προόδων στις διάφορες χώρες. Φίλοι και εχθροί συμφωνούν ότι σ' ολόκληρη την Ευρώπη ήταν η Αυστρία και στην Αυστρία ήταν η Βιέννη αυτή που γιόρτασε τη γιορτή του προλεταριάτου με τον πιο λαμπρό και αξιοπρεπή τρόπο και ότι οι αυστριακοί και πάνω απ' όλους οι βιεννέζοι εργάτες μ' αυτό τον τρόπο κατέκτησαν οι ίδιοι μια ολότελα διαφορετική θέση στο κίνημα. Μόλις πριν από λίγα χρόνια το αυστριακό κίνημα είχε φτάσει σχεδόν στο μηδέν, και οι εργάτες των γερμανικών και σλαβικών περιοχών του αυστριακού στέμματος είχαν διαιρεθεί σ' εχθρικά κόμματα, σπαταλώντας τις δυνάμεις τους σ' εσωτερικές διαμάχες. 'Οποιος θα ισχυριζόταν, μόλις πριν από τρία χρόνια ότι την 1η του Μάη 1890, η Βιέννη και ολόκληρη η Αυστρία θα ήταν το υπόδειγμα για όλους, για το πώς θα πρέπει να γιορτάζεται μια ταξική γιορτή του προλεταριάτου, θα γινόταν καταγέλαστος. Θα κάνουμε καλά να μην ξεχνάμε αυτό το γεγονός, όταν κρίνουμε τους καβγάδες των εσωτερικών συγκρούσεων, στις οποίες οι εργάτες άλλων χωρών σπαταλούν ακόμη και σήμερα τις δυνάμεις τους, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία. Ποιός μπορεί να ισχυριστεί ότι το Παρίσι δε θα μπορέσει να κάνει αυτό πού έκανε η Βιέννη;

Αλλά την 4η του Μάη η Βιέννη επισκιάστηκε από το Λονδίνο. Και θεωρώ ότι αυτό είναι το πιο σημαντικό και μεγαλειώδες μέρος ολόκληρου του γιορτασμού της Πρωτομαγιάς, το ότι στις 4 του Μάη 1890 το αγγλικό προλεταριάτο, που ξύπνησε από μια σαραντάχρονη χειμέρια νάρκη, ξανασυνδέθηκε με το κίνημα της τάξης του. Για να το κατανοήσει κανείς αυτό είναι απαραίτητο να γνωρίζει την προϊστορία της 4ης του Μάη.

Γύρω στις αρχές του περασμένού χρόνου, η μεγαλύτερη και πιο εξαθλιωμένη εργατική συνοικία του κόσμου, οι ανατολικές συνοικίες του Λονδίνου, άρχισε σιγά σιγά να κινείται. Την 1η του Απρίλη 1889 ιδρύθηκε η Ένωση εργαζομένων στο φωταέριο και χειρωνακτών εργατών γενικά (Gas Workers and General Labourers' Union) σήμερα έχει γύρω στα 100.000 μέλη, με τη συμμετοχή κυρίως αυτού του συνεταιρικού σωματείου (πολλοί είναι εργάτες του φωταέριου το χειμώνα και λιμενεργάτες το καλοκαίρι), μπήκε στο δρόμο της η μεγάλη απεργία των λιμενεργατών που ταρακούνησε ακόμη και το κατώτερο κατακάθι των εργατών του ανατολικού Λονδίνου από την αποτελμάτωση. Σαν αποτέλεσμα, άρχισε να σχηματίζεται το ένα κλαδικό σωματείο μετά το άλλο ανάμεσα σ' αυτούς, τους κατά κύριο λόγο ανειδίκευτους εργάτες, ενώ εκείνα που ήδη υπήρχαν εκεί και τα οποία μέχρι τότε μόλις που κρατιόνταν στη ζωή, τώρα άνθιζαν πολύ γρήγορα. Αλλά η διαφορά ανάμεσα σ' αυτά τα νέα εργατικά συνδικάτα και στα παλιά ήταν πολύ μεγάλη. Τα παλιά, που περιλάμβαναν μόνο τους «ειδικευμένους» εργάτες, έχουν αυστηρά συντεχνιακό χαρακτήρα -αποκλείουν όλους τους εργάτες που δεν έχουν ειδικευθεί συντεχνιακά και μ' αυτό τον τρόπο εκτίθενται στον ανταγωνισμό εκείνων που δεν ανήκουν στις συντεχνίες- είναι πλούσια, αλλά όσο πλουσιότερα γίνονται, τόσο πιο πολύ εκφυλίζονται σε απλά ταμεία ασθενείας και θανάτου -είναι συντηρητικά και αποφεύγουν πάνω απ' όλα τον «τρισκατάρατο» σοσιαλισμό, όσο πιο πολύ και για όσο μεγαλύτερο διάστημα μπορούν. Τα νέα «ανειδίκευτα» συνδικάτα, από την άλλη, δέχονται κάθε συνάδελφο του κλάδου- έτσι είναι κατά κύριο λόγο και οι εργάτες του φωταέριου αποκλειστικά, απεργιακά σωματεία και απεργιακά ταμεία. Και παρ' ότι δεν είναι ακόμη όλοι

σοσιαλιστές, ωστόσο επιμένουν να έχουν οπωσδήποτε για ηγέτες τους μόνο σοσιαλιστές και κανέναν άλλο. Αλλά η σοσιαλιστική προπαγάνδα είχε από χρόνια ήδη ξεκινήσει στις ανατολικές συνοικίες, όπου η κ. Ε. Μαρξ Έβελινγκ και ο άντρας της ο Έντουαρντ Έβελινγκ ήταν κυρίως εκείνοι που είχαν πριν από τέσσερα χρόνια ανακαλύψει και επεξεργαστεί επίμονα με «Ριζοσπαστικές Λέσχες», που απαρτίζονταν σχεδόν αποκλειστικά από εργάτες, το καλύτερο πεδίο προπαγάνδας και όπως είναι τώρα φανερό, με τη μεγαλύτερη επιτυχία. Κατά τη διάρκεια της απεργίας των λιμενεργατών η κ. Έβελινγκ ήταν η μία από τις τρεις γυναίκες που φρόντιζαν για τη διανομή της βοήθειας και σαν «ευχαριστώ» συκοφαντήθηκαν από τον κ. Χάιντμαν, το φυγάδα της Πλατείας Τραφάλγκαρ, που ισχυρίστηκε ότι πληρώνονταν γι' αυτό το σκοπό μ' ένα ποσό τριών λιρών στερλινών την εβδομάδα από το απεργιακό ταμείο.

Η κ. Έβελινγκ καθοδήγησε σχεδόν μόνη της την απεργία του περασμένου χειμώνα στο Σίλβερταουν, καθώς επίσης και στις ανατολικές συνοικίες και εκπροσωπεί στην επιτροπή των εργατών του φωταερίου ένα γυναικείο τομέα που έχει ιδρύσει εκεί.

Το προηγούμενο φθινόπωρο οι εργάτες του φωταέριου κατέκτησαν ύστερα από αγώνες εδώ στο Λονδίνο την οκτάωρη εργάσιμη ημέρα, αλλά την ξανάχασαν μετά από μια ανεπιτυχή απεργία, στο νότιο τμήμα της πόλης, αποκτώντας αρκετές αποδείξεις ότι αυτή η κατάκτηση δεν έχει κατά κανένα τρόπο εξασφαλισθεί για πάντα ούτε στα βόρεια τμήματα του Λονδίνου. Είναι, λοιπόν, αξιοπερίεργο, που αποδέχτηκαν πρόθυμα την πρόταση της κας Έβελινγκ να εισάγουν στο Λονδίνο το γιορτασμό της Πρωτομαγιάς, που αποφασίστηκε από το Συνέδριο στο Παρίσι, για μια νομοθετημένη οκτάωρη μέρα εργασίας; Από κοινού με μερικές σοσιαλιστικές ομάδες, οι Ριζοσπαστικές Λέσχες και τ' άλλα εργατικά συνδικάτα στις ανατολικές συνοικίες, όρισαν μια Κεντρική Επιτροπή, που θα διοργάνωνε γι' αυτόν το σκοπό μια μεγάλη διαδήλωση στο Χάιντ Παρκ. Επειδή φάνηκε ότι κάθε προσπάθεια να γίνει η διαδήλωση την Πέμπτη 1η του Μάη, οπωσδήποτε θα αποτύχαινε αυτή τη χρονιά, αποφασίστηκε ν' αναβληθεί για την Κυριακή 4 του Μάη.

Για να εξασφαλίσει, όσο ήταν δυνατό, τη συμμετοχή όλων των εργατών του Λονδίνου, η Κεντρική Επιτροπή κάλεσε επίσης, με ανεπίτρεπτη αφέλεια, το Συμβούλιο των Συνδικάτων του Λονδίνου. Αυτό είναι ένα σώμα που απαρτίζεται από αντιπροσώπους από τα λονδρέζικα εργατικά συνδικάτα, κύρια από τα παλιότερα συνδικάτα των «ειδικευμένων» εργατών, όπου, όπως ήταν αναμενόμενο, τα αντί-σοσιαλιστικά στοιχεία έχουν ακόμη την πλειοψηφία. Το Συμβούλιο των Συνδικάτων είδε ότι το κίνημα για το οκτάωρο υπήρχε φόβος να μεγαλώσει πέρα από τον έλεγχο τους. Τα παλιά εργατικά συνδικάτα υποστηρίζουν επίσης την οκτάωρη εργάσιμη μέρα, αλλά όχι τη νομοθετημένη. Το οχτάωρο αυτοί το εννοούν με την έννοια ότι το κανονικό μεροκάματο πρέπει να πληρώνεται για οκτώ ώρες τόσο την ώρα -αλλά ότι θα πρέπει να επιτρέπεται υπερωριακή εργασία για οσεσδήποτε ώρες τη μέρα, με την προϋπόθεση ότι κάθε ώρα υπερωρίας θα πληρώνεται μ' ένα μεγαλύτερο ποσό- ας πούμε, με το ποσό της μιάμιση ή των δύο κανονικών ωρών. Στόχος τους λοιπόν ήταν να οδηγήσουν τη διαδήλωση στα νερά αυτού του είδους της εργάσιμης ημέρας, που θα την κατακτούσαν με «ελεύθερη» συμφωνία, αλλά που δε θα γινόταν υποχρεωτική με νόμο της Βουλής. Γι' αυτόν το σκοπό το Συμβούλιο των Συνδικάτων συνενώθηκε με τη Σοσιαλδημοκρατική Ομοσπονδία του κ. Χάιντμαν που προαναφέρθηκε, μια ένωση που παρουσιάζει τον εαυτό της σαν τη μόνη αληθινή εκκλησία του βρετανικού σοσιαλισμού, που προσφέρει τη μακαριότητα, και πού είχε συνάψει με μεγάλη συνέπεια μια συμμαχία ζωής και θανάτου με τους γάλλους ποσιμπιλιστές. Η Ένωση αυτή έστειλε μια αντιπροσωπεία στο συνέδριο τους και έτσι θεωρούσε εκ των προτέρων τον πρωτομαγιάτικο γιορτασμό που αποφασίστηκε από το μαρξιστικό Συνέδριο σαν αμαρτία κατά του Αγίου Πνεύματος. Το κίνημα είχε ξεφύγει και απ' αυτής τον έλεγχο -όμως το ν' ακολουθήσει την Κεντρική Επιτροπή θα σήμαινε ότι έβαζε τον εαυτό της υπό τη «μαρξιστική» ηγεσία- από την άλλη, εάν το Συμβούλιο των Συνδικάτων έπαιρνε το ζήτημα στα χέρια του και εάν ο γιορτασμός γινόταν στις 4 αντί για την 1η του Μάη, δε θα ήταν πια καθόλου η κακιά «μαρξιστική» Πρωτομαγιά και έτσι θα μπορούσαν να συμμετάσχουν. Παρά το γεγονός ότι η Σοσιαλδημοκρατική Ομοσπονδία έχει τώρα περιλάβει στο πρόγραμμα της το νομοθετημένο οκτάωρο, έσφιξε πρόθυμα το χέρι που της προσφέρθηκε από το Συμβούλιο των Συνδικάτων.

Τώρα οι νέοι περίεργοι συγκάτοικοι ξεγέλασαν την Κεντρική Επιτροπή μ' ένα κόλπο το

οποίο, πράγματι, θεωρείται όχι μόνο επιτρεπτό αλλά και αρκετά έξυπνο από την πολιτική πρακτική της αγγλικής αστικής τάξης, που όμως οι ευρωπαίοι και οι αμερικάνοι εργάτες θα το βρουν πιθανά πολύ ποταπό. Είναι γεγονός ότι σε περίπτωση οργάνωσης λαϊκών συγκεντρώσεων στο Χάιντ Παρκ οι διοργανωτές πρέπει πρώτα ν' ανακοινώσουν την πρόθεση τους στο υπουργείο Δημοσίων Έργων και να συμφωνήσουν μαζί του στα επιμέρους ζητήματα, εξασφαλίζοντας συγκεκριμένα την άδεια να τοποθετήσουν στο γρασίδι τα κάρα που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν σαν εξέδρες. Εκτός αυτού, οι κανονισμοί λένε ότι εφόσον έχει ανακοινωθεί μια συγκέντρωση, καμιά άλλη δεν μπορεί να γίνει την ίδια μέρα στο πάρκο. Η Κεντρική Επιτροπή δεν είχε κάνει ακόμη αυτή την ανακοίνωση αλλά οι οργανώσεις που συμμάχησαν εναντίον της μόλις το έμαθαν ανακοίνωσαν πίσω από την πλάτη της μια συγκέντρωση για τις 4 του Μάη στο πάρκο και πήραν την άδεια για επτά εξέδρες.

Το Συμβούλιο των Συνδικάτων και η Ομοσπονδία πίστεψαν λοιπόν ότι είχαν νοικιάσει το πάρκο για τις 4 του Μάη και ότι είχαν τη νίκη στην τσέπη τους. Το πρώτο συγκάλεσε μια συγκέντρωση αντιπροσώπων των εργατικών συνδικάτων, στην οποία κάλεσε και δύο αντιπροσώπους από την Κεντρική Επιτροπή -αυτή έστειλε τρεις, περιλαμβανομένης της κας Έβελινγκ. Το Συμβούλιο των Συνδικάτων τους αντιμετώπισε σαν να ήταν ο αφέντης της κατάστασης. Τους πληροφόρησε ότι μόνο κλαδικά σωματεία, δηλαδή ούτε σοσιαλιστικές ενώσεις ούτε πολιτικές λέσχες θα μπορούσαν να πάρουν μέρος στη διαδήλωση και να κρατούν λάβαρα. Το πώς θα συμμετείχε η Σοσιαλδημοκρατική Ομοσπονδία στη διαδήλωση παρέμενε μυστήριο. Το Συμβούλιο είχε ήδη συντάξει στην τελική μορφή το ψήφισμα που θα υποβαλλόταν στη συγκέντρωση και είχε μάλιστα σβήσει το αίτημα για το νομοθετημένο οκτάωρο -η πρόταση για να ξαναμπεί το αίτημα στο ψήφισμα δεν επιτράπηκε να συζητηθεί ούτε να μπει σε ψηφοφορία. Και τέλος, το Συμβούλιο αρνήθηκε να δεχθεί την κ. Έβελινγκ σαν αντιπρόσωπο γιατί, όπως είπε, δεν ήταν χειρωνακτική εργάτρια (πράγμα που δεν είναι αλήθεια), παρότι ο ίδιος του ο πρόεδρος, ο κ. Σίπτον, δεν έβαλε ούτε ένα δακτυλάκι στο δικό του κλάδο για δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια.

Οι εργάτες της Κεντρικής Επιτροπής εξοργίσθηκαν με την εξαπάτηση που τους έγινε. Φαινόταν σαν να είχε αφεθεί τελικά η διαδήλωση στα χέρια δύο οργανώσεων που δεν αντιπροσώπευαν παρά μόνο κάποιες ασήμαντες μειονότητες των εργατών του Λονδίνου. Δε φαινόταν να υπάρχει άλλο αντίμετρο από τη βίαιη κατάληψη των εξεδρών του Συμβουλίου των Συνδικάτων, που είχαν απειλήσει να κάνουν οι εργάτες του φωταερίου. Τότε ο Έντουαρντ Έβελινγκ πήγε στο υπουργείο και εξασφάλισε, αντίθετα με τους κανονισμούς, την άδεια για την Κεντρική Επιτροπή να τοποθετήσει επίσης επτά εξέδρες στο πάρκο. Η προσπάθεια τους ν' αρπάξουν τη διαδήλωση, προς όφελος της μειοψηφίας απέτυχε. Το Συμβούλιο των Συνδικάτων υποχώρησε, μένοντας ικανοποιημένο που τελικά κατόρθωσε να διαπραγματευθεί με την Κεντρική Επιτροπή σε ίση βάση για την προετοιμασία της διαδήλωσης.

Πρέπει κάποιος να ξέρει αυτή την προϊστορία, για να εκτιμήσει τη φύση και τη σημασία της διαδήλωσης. Υποκινούμενη από τους εργάτες του Ανατολικού Λονδίνου που συνδέθηκαν τελευταία με το κίνημα, η διαδήλωση βρήκε τέτοια γενική απήχηση, ώστε οι δύο οργανώσεις που δεν ήταν λιγότερο εχθρικές η μία εναντίον της άλλης απ' όσο και οι δυο μαζί ενάντια στη θεμελιακή ιδέα της διαδήλωσης -υποχρεώθηκαν να συμμαχήσουν για να πάρουν την αρχηγία και να εκμεταλλευτούν τη συγκέντρωση με το δικό τους πνεύμα. Απο τη μια, το συντηρητικό Συμβούλιο των Συνδικάτων που κηρύσσει την ισοτιμία κεφαλαίου και εργασίας, από την άλλη, η Σοσιαλδημοκρατική Ομοσπονδία που παριστάνει τη ριζοσπαστική και μιλά απλόχερα για κοινωνική επανάσταση σε κάθε ακίνδυνη ευκαιρία, και οι δύο, συμμαχώντας με βάση ένα τιποτένιο τέχνασμα για να εκμεταλλευτούν μια διαδήλωση, που ήταν ολότελα μισητή και στις δύο. Εξαιτίας αυτών των συμβάντων η συγκέντρωση της 4ης του Μάη διασπάστηκε σε δύο μέρη: από τη μια ήταν οι συντηρητικοί εργάτες, ο ορίζοντας των οποίων δεν προχωρά πέρα από το σύστημα της μισθωτής εργασίας και δίπλα τους μία αναιμική αλλά αρχομανής σοσιαλιστική αίρεση, από την άλλη, η μεγάλη μάζα των εργατών που είχαν συνδεθεί πρόσφατα με το κίνημα και που δε θέλουν ν' ακούν άλλο για το μαντσεστερισμό των παλιών εργατικών συνδικάτων, θέλοντας να κατακτήσουν οι ίδιοι με αγώνα την ολοκληρωτική τους χειραφέτηση, μαζί με συμμάχους της δικής τους επιλογής και όχι μ' αυτούς που προκαθορίζονται από μια μικρή σοσιαλιστική κλίκα. Από τη μια πλευρά ήταν

η στασιμότητα, που αντιπροσωπευόταν από εργατικά συνδικάτα, που δεν έχουν ακόμη απελευθερωθεί τελείως από το συντεχνιακό πνεύμα και από μια στενόκαρδη αίρεση, που υποστηρίζεται από τους πιο τιποτένιους συμμάχους. Από την άλλη, το ζωντανό ελεύθερο κίνημα του βρετανικού προλεταριάτου, που ξαναξύπνησε. Και ήταν φανερό ακόμη και στους πιο τυφλούς, που ήταν η γεμάτη φρεσκάδα ζωή σ' αυτή τη διπλή συγκέντρωση και πού η στασιμότητα. Γύρω από τις επτά εξέδρες της Κεντρικής Επιτροπής ήταν πυκνά, πελώρια πλήθη, που διαδήλωναν με μουσική και λάβαρα, πάνω από εκατό χιλιάδες οργανωμένοι, ενισχυμένοι από σχεδόν άλλους τόσους που είχαν έρθει μεμονωμένα, παντού επικρατούσε ομοφωνία και ενθουσιασμός και παρ'όλα αυτά τάξη και οργάνωση. Στις εξέδρες των συνενωμένων αντιδραστικών, αντίθετα, τα πάντα έμοιαζαν ξεθωριασμένα, η συγκέντρωση τους ήταν πολύ πιο αδύνατη από την άλλη, κακά οργανωμένη, χωρίς τάξη και ως επί το πλείστον αργοπορημένη, έτσι ώστε σε μερικά σημεία άρχισαν όταν η Κεντρική Επιτροπή είχε ήδη τελειώσει. Ενώ οι φιλελεύθεροι ηγέτες μερικών ριζοσπαστικών Λεσχών και οι υπάλληλοι αρκετών εργατικών συνδικάτων συσπειρώθηκαν γύρω από το Συμβούλιο των Συνδικάτων, τα μέλη των ίδιων συνδικάτων -στην πραγματικότητα, τέσσερα ολόκληρα παραρτήματα της Σοσιαλδημοκρατικής Ομοσπονδίας- παρέλασαν με την Κεντρική Επιτροπή. Παρ' όλα αυτά, το Συμβούλιο των Συνδικάτων κατάφερε να προκαλέσει κάποια προσοχή, αλλά η απόλυτη επιτυχία ήταν αυτή της Κεντρικής Επιτροπής.

Αυτό όμως που οι πολυάριθμοι παρακολουθούντες αστοί πολιτικοί αποκόμισαν σαν κύριο αποτέλεσμα, ήταν η βεβαιότητα ότι το αγγλικό προλεταριάτο, που για σαράντα ολόκληρα χρόνια σερνόταν σαν ουρά πίσω από το μεγάλο Φιλελεύθερο Κόμμα υπηρετώντας το σαν ψηφοφόρο αγέλη, είχε επιτέλους ξυπνήσει για μια νέα ανεξάρτητη ζωή και δράση. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία γι' αυτό: στις 4 του Μάη του 1890 η αγγλική εργατική τάξη προσχώρησε στο μεγάλο διεθνή στρατό. Και αυτό είναι ένα γεγονός πού θ' αφήσει εποχή. Το αγγλικό προλεταριάτο έχει τις ρίζες του στην πιο προχωρημένη βιομηχανική ανάπτυξη και επιπλέον, κατέχει τη μεγαλύτερη πολιτική ελευθερία κινήσεων. Η μακρόχρονη χειμέρια νάρκη του, αποτέλεσμα, από τη μια της αποτυχίας του χαρτιστικού κινήματος του 1836-1850 και από την άλλη, της κολοσσιαίας βιομηχανικής ανόδου του 1848-1880 -έχει επιτέλους σπάσει. Τα εγγόνια των παλιών χαρτιστών μπαίνουν στη γραμμή του πυρός. Εδώ και οκτώ χρόνια υπάρχει κίνηση στις πλατιές μάζες πότε από δω, πότε από κει. Ξεπήδησαν σοσιαλιστικές ομάδες, αλλά καμιά δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τα όρια μιας σέκτας, αγκιτάτορες και υποτιθέμενοι αρχηγοί κομμάτων, ανάμεσά τους και καθαροί κερδοσκόποι και αρριβίστες, έχουν μείνει αξιωματικοί χωρίς στρατιώτες. Ήταν σχεδόν πάντα όπως η περίφημη φάλαγγα τον Ρόμπερτ Μπλουμ στην εκστρατεία του Μπάντεν το 1849: ένας συνταγματάρχης, έντεκα αξιωματικοί, ένας σαλπιγκτής και ένας στρατιώτης. Και οι διαπληκτισμοί ανάμεσα στις διάφορες φάλαγγες τύπου Ρόμπερτ Μπλουμ για την αρχηγία του μελλοντικού προλεταριακού στρατού ήταν κάθε άλλο παρά εποικοδομητικοί. Αυτό θα σταματήσει σύντομα, όπως ακριβώς σταμάτησε στη Γερμανία και την Αυστρία. Το δυναμικό κίνημα των μαζών θα θέσει τέλος σ' όλες αυτές τις σέκτες και τις μικροομαδούλες με το ν' απορροφήσει τους στρατιώτες και να βάλει τους αξιωματικούς στη θέση που τους αξίζει. Σ' όποιο δεν αρέσει, μπορεί να εξαφανιστεί. Αυτό δε θα γίνει χωρίς προστριβές, αλλά θα γίνει οπωσδήποτε και ο αγγλικός προλεταριακός στρατός θα είναι, πολύ νωρίτερα απ' όσο μερικοί περιμένουν, τόσο ενωμένος, τόσο καλά οργανωμένος και τόσο αποφασισμένος, όσο κανένας άλλος και θα χαιρετιστεί με ζητωκραυγές απ' όλους τους συντρόφους του στην Ευρώπη και την Αμερική.

Γράφτηκε: μεταξύ 5 και 21 του Μάη 1890

[i] Το άρθρο «4 του Μάη στο Λονδίνο» ήταν αφιερωμένο στο πρώτο γιορτασμό της Διεθνούς Ημέρας των Εργατών, της Πρωτομαγιάς, από τα σοσιαλιστικά κόμματα και τις εργατικές οργανώσεις, σύμφωνα με την απόφαση του Διεθνούς Συνεδρίού των σοσιαλιστών εργατών, πού έγινε στο Παρίσι το 1889. Οι μαζικές διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις που οι πιο καλοοργανωμένες έγιναν στην Αυστρία διεξήχθησαν σύμφωνα με την απόφαση του Συνεδρίου, με σύνθημα τον αγώνα για νομοθετικά κατοχυρωμένο 8ωρο. Ο πρώτος γιορτασμός της Πρωτομαγιάς, επίσης καλά οργανωμένος από τους εργάτες τον Λονδίνου, έγινε την πρώτη Κυριακή του Μάη, 4 του Μάη 1890.

Γράφτηκε: μεταξύ 5 και 21 του Μάη 1890.

«Μαρξ - Ένγκελς - Για τον Ρεφορμισμό», εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή σελ 184-192

Φρίντριχ Ενγκελς

Αφγανιστάν[1]

Το Αφγανιστάν: μια εκτεταμένη χώρα της Ασίας, βορειοδυτικώς της Ινδίας.

Βρίσκεται μεταξύ της Περσίας και των Ινδιών, και στην άλλη διεύθυνση μεταξύ της οροσειράς Ινδοκούς και του Ινδικού Ωκεανού. Παλαιότερα περιελάμβανε και τις περσικές επαρχίες Κορασάν και Κοχιστάν, μαζί με τη Χεράτ, το Μπελουχιστάν, το Κασμίρ και το Σίντ, και ένα σημαντικό μέρος του Παντζάμπ. Στα σημερά όρια του πιθανόν να μην ζουν περισσότεροι από 4.000.000 κάτοικοι. Το ανάγλυφο του Αφγανιστάν είναι πολύ ακανόνιστο, στο βορρά ψηλά οροπέδια, ογκώδη βουνά, βαθιές κοιλάδες και φαράγγια. Όπως όλες οι ορεινές τροπικές χώρες έχει ευρεία ποικιλία κλίματος. Στο Ινδοκούς, χιόνι καλύπτει τις ψηλές κορυφές του όλο το χρόνο, ενώ στς πεδιάδες το θερμόμετρο σκαρφαλώνει στους 130 βαθμούς Φαρενάιτ (περ. 54 βαθμοί Κελσίου). Η ζέστη είναι περισσότερη στα ανατολικά μέρη, παρά στα δυτικά, αλλά το κλίμα είναι γενικά ψυχρότερο από αυτό της Ινδίας· και, αν και οι διαφορές στην θερμοκρασία μεταξύ χειμώνα και καλοκαιριού ή μέρας και νύχτας, είναι πολύ μεγάλες, η χώρα είναι γενικά υγιεινή. Οι κυριότερες ασθένειες είναι πυρετοί, καταρροές και οφθαλμία. Σε μερικές περιπτώσεις η σύφιλη είναι καταστροφική. Το χώμα είναι εξαιρετικά εύφορο. Στις οάσεις των αμμωδών ακτών φύονται χουρμαδιές· ζαχαροκάλαμα και βαμβάκι στις θερμές πεδιάδες· ευρωπαϊκά φρούτα και λαχανικά αναπτύσσονται πλούσια στα άνδηρα στις πλαγιές των λόφων σε ύψος 6-7000 ποδιών. Τα βουνά καλύπτονται από ευγενή δάση, όπου συχνάζουν αρκούδες, λύκοι και αλεπούδες, ενώ το λιοντάρι, η λεοπάρδαλη και η τίγρης συναντώνται σε περιοχές συγγενείς με τις συνήθειες τους. Δεν λείπουν τα ζώα τα χρήσιμα στον άνθρωπο. Υπάρχει μια καλή ποικιλία προβάτου της περσικής ράτσας. Τα άλογα είναι καλού μεγέθους και ράτσας. Οι καμήλες και τα γαϊδούρια χρησιμοποιούνται ως υποζύγια και οι πάπιες, οι χήνες και οι γάτες υπάρχουν σε μεγάλο αριθμό. Εκτός από το Ινδοκούς, που αποτελεί συνέχεια των Ιμαλαΐων, υπάρχει άλλη μια οροσειρά που ονομάζεται Σουλαϊμάν, στα νοτιοδυτικά. Και μεταξύ του Αφγανιστάν και του Μπαλκ βρίσκεται μια οροσειρά γνωστή ως η οροσειρά Παροπάμισος, για την οποία πολύ λίγες πληροφορίες έχουν φτάσει την Ευρώπη. Τα ποτάμια είναι λίγα. Τα πιο σημαντικά είναι ο Χιλμάντ και ο Καμπούλ. Πηγάζουν από το Ινδοκούς, ο Καμπούλ ρέει ανατολικά και συναντάει τον Ινδό κοντά στο Αττοκ· ο Χιλμάντ ρέει δυτικά μέσω της περιοχής του Σεϊστάν και καταλήγει στη λίμνη Τζιρέχ. Ο Χιλμάντ έχει την ιδιαιτερότητα να υπερχειλίζει όπως ο Νείλος, φέρνοντας ευφορία στο χώμα, το οποίο, εκτός των ορίων της πλημμύρας είναι αμμώδης έρημος. Οι κύριες πόλεις του Αφγανιστάν είναι η Καμπούλ, η πρωτεύουσα, το Γκαζνί, το Πεσαβάρ και το Κανταχάρ. Η Καμπούλ είναι μια όμορφη κωμόπολη στις όχθες του ποταμού με το ίδιο όνομα. Τα κτήρια είναι ξύλινα, περιποιημένα και ευρύχωρα, και η πόλη περιτριγυρισμένη από όμορφους κήπους έχει μια ευχάριστη όψη. Περιβάλλεται από χωριά και βρίσκεται στο μέσο μιας μεγάλης πεδιάδας που περικυκλώνεται από λόφους. Το κύριο μνημείο της είναι ο τάφος του αυτοκράτορα Μπάμπερ. Το Πεσαβάρ είναι μια μεγάλη πόλη με πληθυσμό γύρω στις 100.000. Το Γκαζνί, πόλη γνωστή από την αρχαιότητα, κάποτε η πρωτεύουσα του σουλτάνου Μαχμούντ, έχει χάσει την υψηλή θέση του και είναι τώρα ένα φτωχό μέρος. Κοντά βρίσκεται ο τάφος του Μαχμούντ. Το Κανταχάρ ιδρύθηκε το 1754. Βρίσκεται στη θέση μιας αρχαίας πόλης. Ήταν πρωτεύουσα για μερικά χρόνια, αλλά το 1774 η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στην Καμπούλ. Θεωρείται ότι έχει 100.000 κατοίκους. Κοντά στην πόλη είναι ο τάφος του Σαχ Αχμέτ, του ιδρυτή της πόλης, ένα άσυλο τόσο ιερό που ακόμα και ο βασιλιάς δεν έχει το δικαίωμα να απομακρύνει από εκεί έναν εγκληματία που κατέφυγε στα τείχη του.

Η γεωγραφική θέση του Αφγανιστάν και ο παράξενος χαρακτήρας των κατοίκων του, δίνουν στη χώρα πολιτική σημασία, η οποία δύσκολα μπορεί να υποτιμηθεί στα θέματα της Κεντρικής Ασίας. Η κυβέρνηση είναι μοναρχική, αλλά η εξουσία του βασιλιά επί των ζωηρών και απείθαρχων υπηκόων του είναι προσωπική και πολύ ασταθής. Το βασίλειο χωρίζεται σε επαρχίες, η κάθε μια από τις οποίες εποπτεύεται από έναν εκπρόσωπο του ηγεμόνα, ο οποίος συλλέγει τα έσοδα και τα μεταφέρει στην πρωτεύουσα.

Οι Αφγανοί είναι μια γενναία, σκληρή και ανεξάρτητη φυλή· ασκούν μόνο γεωργικές και κτηνοτροφικές ασχολίες, απέχοντας από το εμπόριο, το οποίο περιφρονητικά εγκαταλείπουν στους

Ινδούς, και σε άλλους κατοίκους των πόλεων. Για αυτούς ο πόλεμος είναι μια συγκίνηση και ανακούφιση από την μονότονη απασχόληση με τις εργατικές ασχολίες.

Οι Αφγανοί χωρίζονται σε φατρίες[2], επί των οποίων οι διάφοροι αρχηγοί ασκούν κάποιου είδους φεουδαρχική εξουσία. Το άκαμπτο μίσος τους κατά της εξουσίας και η αγάπη τους για την ατομική ελευθερία, είναι το μόνο που τους εμποδίζει να γίνουν ένα ισχυρό έθνος· αλλά αυτή η ιδιαίτερη μη κανονικόηττα τους και η ασάφεια των πράξεων τους τους κάνει επικίνδυνους γείτονες, ικανούς να εκραγούν από μια ιδιοτροπία ή να ξεσηκωθούν από πολιτικούς μηχανορράφους, που τεχνηέντως εξαίρουν τα πάθη τους. Οι δύο κύριες φατρίες είναι οι Ντουράνι και οι Γκιλγκί, που πάντα βρίσκονται σε έχθρα μεταξύ τους. Οι Ντουράνι είναι οι πιο ισχυροί, και ο εμίρης ή χαν τους, εκμεταλλευόμενος την υπεροχή τους, έκανε τον εαυτό του βασιλιά του Αφγανιστάν. Έχει έσοδα περί τα 10.000.000 δολλάρια. Η εξουσία του είναι κυρίαρχη μόνο στη φατρία του. Τα στρατιωτικά σώματα επανδρώνονται κατά κύριο λόγο από τους Ντουράνι· ο υπόλοιπος στρατός προέρχεται είτε από τις άλλες φατρίες ή από τυχοδιώκτες που κατατάσσονται ελπίζοντας να πληρωθούν ή να λεηλατήσουν. Η δικαιοσύνη στις πόλεις ασκείται από τον εκάστοτε καδή, αλλά οι Αφγανοί σπάνια προσφεύγουν στον νόμο. Οι Χαν τους έχουν δικαίωμα τιμωρίας ακόμα και ζωής ή θανάτου. Η εκδίκηση φόνου είναι οικογενειακό καθήκον·. Παρ΄ όλ΄ αυτά λέγεται ότι είναι φιλελεύθεροι και γενναιόδωροι άνθρωποι, όταν δεν τους προκαλεί κανείς, και τα δικαιώματα της φιλοξενίας είναι τόσο ιερά ώστε ένας μέχρι θανάτου εχθρός που τρώει ψωμί και αλάτι, ακόμα και αν τα εξασφάλισε με πονηριά, είναι ιερός έναντι της εκδίκησης, και μπορεί ακόμα και να απαιτήσει την προστασία του οικοδεσπότη εναντίον όλων των άλλων κινδύνων που διατρέχει. Στο θρήσκευμα είναι μωαμεθανοί της αίρεσης των Σουνιτών· αλλά δεν είναι φανατισμένοι και οι συμμαχίες μεταξύ Σιϊτών και Σουνιτών[3] δεν είναι καθόλου ασυνήθιστες.

Το Αφγανιστάν υποτάχθηκε στη μογγολική[4] και στην περσική κυριαρχία. Πριν από την άφιξη των Βρεταννών στις ακτές της Ινδίας οι επιδρομές από το εξωτερικό που έφταναν τις πεδιάδες του Ινδουιστάν, πάντα διενεργούνταν από το Αφγανιστάν. Ο σουλτάνος Μαχμούντ ο Μέγας, ο Τζένκις Χαν, ο Ταμερλάνος και ο Ναδίρ Σαχ, όλοι πήραν αυτόν τον δρόμο. Το 1747 μετά τον θάνατο του Ναδίρ, ο Σαχ Αχμέτ, που έμαθε την πολεμική τέχνη από τους μισθοφόρους, αποφάσισε να αποτινάξει τον περσικό ζυγό. Υπό την ηγεσία του το Αφγανιστάν έφτασε το πιο ψηλό σημείο μεγαλείου και ευημερίας στη σύγχρονη εποχή. Ανήκε στην οικογένεια των Σαντόσι και η πρώτη του πράξη ήταν να αρπάξει τα λάφυρα που είχε μαζέψει στην Ινδία ο πρώην αρχηγός του. Το 1748 πέτυχε να εξορίσει τον Μογγόλο κυβερνήτη από την Καμπούλ και το Πεσαβάρ, και περνώντας τον Ινδό κατέκτησε ταχύτατα το Παντζάμπ. Το βασίλειο του εκτεινόταν από το Κορασάν μέχρι το Δελχί και αναμετρήθηκε μέχρι και με τις δυνάμεις των Μαχράτα[5]. Αυτά τα μεγάλα επιτεύγματα όμως δεν τον εμπόδισαν να καλλιεργήσει και μερικές από τις τέχνες της ειρήνης, και ήταν γνωστός ως αγαπητός ποιητής και ιστορικός. Πέθανε το 1772 και άφησε το στέμμα του στον γιο του Τιμούρ, ο οποίος, ωστόσο, δεν ήταν αντάξιος της βαριάς ευθύνης. Εγκατέλειψε την πόλη του Καλαντάρ, που είχε ιδρυθεί από τον πατέρα του και είχε γίνει μέσα σε λίγα χρόνια μια πλούσια και δημοφιλής πόλη, και μετέφερε την έδρα της κυβέρνησης πίσω στην Καμπούλ. Κατά τη βασιλεία του οι εσωτερικές διχόνοιες των φατριών, οι οποίες είχαν συρρικνωθεί υπό το σταθερό χέρι του Σαχ Αχμέτ, αναβίωσαν. Το 1793 ο Τιμούρ πέθανε και τον διαδέχθηκε ο Σιμάν. Αυτός ο πρίγκηπας συνέλαβε την ιδέα να συνενώσει την μωαμεθανική δύναμη της Ινδίας και αυτό το σχέδιο, που θα μπορούσε να είχε απειλήσει σοβαρά τις βρεταννικές κτήσεις, θεωρήθηκε τόσο σημαντικό που ο σερ Τζων Μάλκολμ στάλθηκε στα σύνορα για να κρατήσει τους Αφγανούς υπό έλεγχο σε περίπτωση που έκαναν κάποια κίνηση, και ταυτόχρονα άρχισαν διαπραγματεύσεις με την Περσία, με τη βοήθεια της οποίας οι Αφγανοί θα μπορούσαν να βρεθούν μεταξύ δύο πυρών. Αυτές οι προετοιμασίες ήταν ωστόσο μη απαραίτητες. Ο Σιμάν Σαχ ήταν αρκετά απασχολημένος με συνομωσίες και ενοχλήσεις στο κράτος του, και τα μεγάλα του σχέδια καταπνίγηκαν εν τη γενέσει τους. Ο αδελφός του βασιλιά, ο Μαχμούντ, όρμησε στη Χεράτ με το σχέδιο να ιδρύσει μια ανεξάρτητη επικράτεια, αλλά απέτυχε στην προσπάθεια του και δραπέτευσε στην Περσία. Ο Σιμάν Σαχ υποστηρίχθηκε στην άνοδο στο θρόνο από την οικογένεια Μπαϊρουκσί, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Σαΐρ Αφράς Χαν. Ο Σιμάν ανακύρηξε κάποιο μη δημοφιλές πρόσωπο ως βεζύρη· αυτό ξεσήκωσε το μίσος τον παλαιών υποστηρικτών του και

διοργάνωσαν μια συνομωσία που αποκαλήφθηκε, και ο Σαΐρ Αφράς καταδικάστηκε σε θάνατο. Ο Μαχμούντ ανακλήθηκε τώρα από τους συνομώτες, ο Σιμάν φυλακίστηκε και τυφλώθηκε. Σε αντιπολίτευση προς τον Μαχμούντ, που υποστηριζόταν από τους Ντουράνι, προβλήθηκε από τους Γκιλγκί ο Σαχ Σουτζάχ, ο οποίος κράτησε τον θρόνο για κάποιο χρονικό διάστημα, αλλά τελικά νικήθηκε, κυρίως εξ αιτίας της προδοσίας από τους ίδιους τους υποστηριχτές του, και αναγκάστηκε να ζητήσει καταφύγιο στους Σιχ[6]. Το 1809 ο Ναπολέων έστειλε τον στρατηγό Ζαρντάν στην Περσία με την ελπίδα να σπρώξει τον Σάχη (Φαθ ᾽λι) να εισβάλλει στην Ινδία και η ινδική κυβέρνηση έστειλε έναν εκπρόσωπο (Μαουντστιούαρτ Ελφινστόουν) στην αυλή του Σάχ Σουτζάχ, για να δημιουργήσει μια αντίδραση στην Περσία. Αυτή την εποχή κερδίζει δύναμη και φήμη ο Ράντζητ Σινγκ. Ήταν αρχηγός φυλής των Σιτών και με την ευφυία του έκανε τη χώρα του ανεξάρτητη από τους Αφγανούς και ίδρυσε ένα βασίλειο στο Παντζάμπ, κερδίζοντας για τον εαυτό του τον τίτλο του Μαχαραγιά και τον σεβασμό της αγγλο-ινδικής κυβέρνησης. Ο σφετεριστής Μαχμούντ όμως δεν ήταν γραφτό να χαρεί τον θρίαμβο του για πολύ. Ο Φατέχ Χαν, ο βεζύρης του, που ταλαντευόταν διαδοχικά μεταξύ του Μαχμούντ και του Σαχ Σουτζάχ, όπως υπαγόρευε κάθε φορά η φιλοδοξία του ή το περιστασιακό συμφέρον του, συνελήφθη από τον γιο του βασιλιά Καμράν, τυφλώθηκε, και εν συνεχεία καταδικάστηκε σε απάνθρωπο θάνατο. Η ισχυρή οικογένεια του δολοφονημένου βεζύρη ορκίστηκε να εκδικηθεί τον θάνατο του. Η μαριονέττα Σαχ Σουτζάχ ήρθε και πάλι στο προσκήνιο και ο Μαχμούντ εξορίστηκε. Επειδή ο Σαχ Σουτζάχ ωστόσο προσέβαλε κάποιους, σύντομα εκθρονίστηκε και ένας άλλος αδελφός στέφθηκε στη θέση του. Ο Μαχμούντ δραπέτευσε στη Χεράτ, η οποία παρέμενε υπό την εξουσία του και το 1829 που πέθανε, τον διαδέχθηκε ο γιος του Καμράν στη διακυβέρνηση αυτής της περιοχής. Η οικογένεια των Μπαϊρουκσί, έχοντας τώρα γίνει η κύρια δύναμη, χώρισε την επικράτεια μεταξύ των μελών της, αλλά ακολουθώντας την εθνική συνήθεια μάλλωσαν και ενώνονταν μόνο όταν παρουσιαζόταν ένας κοινός εχθρός. Ένας από τους αδελφούς, ο Μοχάμεντ Χαν, κράτησε την πόλη του Πεσαβάρ, για την οποία πλήρωσε φόρο υποτέλειας στον Ράντζητ Σινγκ· ένας άλλος κράτησε το Γκαζνί· ένας τρίτος το Κανταχάρ· την Καμπούλ πήρε ο Ντοστ Μοχάμεντ, ο πιο ισχυρός από την οικογένεια.

1 Το άρθρο του Φρ. Ενγκελς γράφτηκε τον Ιούλιο και τις δέκα πρώτες μέρες του Αυγούστου 1857, και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στη *Νέα Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. I, 1858.

Το ότι ο Ένγκελς ήθελε να γράψει ένα άρθρο για το Αφγανιστάν (με έμφαση στον αγγλο-αφγανικό πόλεμο του 1838-42) είναι σαφές από το γεγονός ότι συμπεριέλαβε αυτόν τον τίτλο στον κατάλογο των προβλεπόμενων άρθρων για την Νέα Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια στο γράμμα του προς τον Μαρξ στις 28 Μαΐου 1857. Στις 11 Ιουλίου όμως ο Ένγκελς πληροφόρησε τον Μαρξ ότι το άρθρο δεν θα ήταν έτοιμο στις 14 Ιουλίου, όπως είχαν συμφωνήσει. Η δουλειά για αυτό προφανώς πήρε περισσότερο χρόνο απ΄ όσο περίεμενε. Ο Μαρξ το είχε παραλάβει στις 11 Αυγούστου και, όπως φαίνεται από την ένδειξη στο σημειωματάριο του, το έστειλε στη Ν. Υόρκη. Σε ένα γράμμα προς τον Μαρξ στις 2 Σεπτεμβρίου 1857 ο Τσαρλς Ντάνα ευχαρίστησε για την παραλαβή του άρθρου "Εισβολή στο Αφγανιστάν". Ο Ένγκελς, για να γράψει αυτό το άρθρο, χρησιμοποίησε το έργο του Τζ. Γ. Καγιέ, Ιστορία του πολέμου στο Αφγανιστάν, τ. I-II, Λονδίνο 1851).

2 Ο Ένγκελς χρησιμοποιεί τον διαδεδομένο στη Δυτική Ευρώπη όρο "clan", για να αποδώσει τον όρο "χέλι" (φυλετικές ομάδες), στις οποίες χωρίζονταν οι αφγανικές φυλές.

3 Οι Σουνίτες και οι Σιΐτες είναι τα μέλη των δύο κύριων μωαμεθανικών αιρέσεων, που εμφανίστηκαν κατά τον 7ο αιώνα ως αποτέλεσμα προστριβών μεταξύ των διαδόχων του Μωάμεθ, ιδρυτή του Ισλάμ.

4 Οι Μογγόλοι εισβολείς τουρκικής καταγωγής ήρθαν στην Ινδία από την Κεντρική Ασία κατά τον πρώιμο 16ο αιώνα και το 1526 ίδρυσαν τη Μεγάλη Μογγολική Αυτοκρατορία (που πήρε το όνομα της από την δυναστεία που είχε την εξουσία της αυτοκρατορίας) στη Βόρεια Ινδία. Οι σύγχρονοι τους τους έβλεπαν ως τους κατ΄ ευθείαν απογόνους των πολεμιστών του Τζένγκις Χαν, εξ ου και το όνομα "Μογγόλοι". Στα μέσα του 17ου αιώνα η Μογγολική Αυτοκρατορία περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της Ινδίας και τμήμα του Αφγανιστάν. Αργότερα όμως η αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει εξ αιτίας εξεγέρσεων των χωρικών, της αυξανόμενης αντίστασης των Ινδών κατά των μωαμεθανών κατακτητών και των αυξανόμενων αποσχιστικών τάσεων. Το πρώτο μισό του 18ου αιώνα η Μεγάλη Μογγολική Αυτοκρατορία ουσιαστικά αφανίστηκε.

5 Οι Μαχράτα (Μαράτα) ήταν μια εθνότητα που ζούσε στο Βορειοδυτικό Ντεκάν. Στα μέσα του 17ου αιώνα άρχισαν ένοπλο αγώνα κατά της Μογγολικής Αυτοκρατορίας, συμβάλλοντας έτσι στην παρακμή της. Κατά την πορεία του αγώνα οι Μαχράτα ίδρυσαν ένα δικό τους ανεξάρτητο κράτος, του οποίου οι ηγέτες σύντομα άρχισαν κατακτητικούς πολέμους. Στο τέλος του 17ου αιώνα το κράτος τους έχασε σε ισχύ από εσωτερικές φεουδαρχικές συγκρούσεις, αλλά κατά τον 18ο αιώνα σχηματίστηκε μια ισχυρή συνομοσπονδία των πριγκηπάτων των Μαχράτα υπό την ηγεσία ενός ανώτερου διοικητή, του Πέσβα. Το 1761 υπέστησαν μια συντριπτική ήττα από τους Αφγανούς κατά τον αγώνα για την κυριαρχία στην Ινδία. Εξασθανημένα από αυτόν τον αγώνα και από τις εσωτερικές φεουδαρχικές συγκρούσεις, τα πριγκηπάτα των Μαχράτα υποτάχθηκαν στην Εταιρεία Ανατολικής Ινδίας ως αποτέλεσμα του πολέμου του 1803-5 εναντίον των Αγγλων.

6 Οι Σιχ είναι μια θρησκευτική αίρεση που εμφανίστηκε στο Παντζάμπ (Βορειοδυτική Ινδία) τον 16ο αιώνα. Η πίστη τους στην ισότητα έγινε η ιδεολογία των χωρικών και των κατώτερων αστικών στρωμμάτων κατά τον αγώνα τους κατά των Μογγόλων και των Αφγανών εισβολέων στο τέλος του 17ου αιώνα. Στη συνέχεια μια τοπική αριστοκρατία εμφανίστηκε μεταξύ των Σιχ και οι εκπρόσωποι της ηγούνταν στα πριγκηπάτα τους. Κατά τον πρώιμο 19ο αιώνα αυτά τα πριγκηπάτα ενώθηκαν υπό τον Ραντζίτ Σινγκ του οποίου το κράτος περιλάμβανε το Παντζάμπ και μερικά γειτονικά εδάφη. Οι βρεταννικές αρχές της Ινδίας προκάλεσαν μια ένοπλη σύγκρουση με τους Σιχ το 1845 και το 1846 πέτυχαν να μετατρέψουν το κράτος των Σιχ σε υποτελή τους. Οι Σιχ επαναστάτησαν το 1848 αλλά νικήθηκαν το 1849.

Φρίντριχ Ενγκελς

Για το Κύρος[1]

Μερικοί σοσιαλιστές άρχισαν τον τελευταίο καιρό μια κανονική σταυροφορία ενάντια σ' αυτό που ονομάζουν: αρχή του κύρους. Αρκεί να τους πουν ότι τούτη ή εκείνη η πράξη είναι πράξη κύρους, για να την καταδικάσουν. Γίνεται τόση κατάχρηση μ' αυτή τη συνοπτική διαδικασία, που χρειάζεται να εξετάσουμε την υπόθεση λίγο από κοντά. Κύρος θα πει με τη σημασία της λέξης που πρόκειται εδώ: επιβολή μιας ξένης θέλησης στη δική μας. Το κύρος προϋποθέτει από την άλλη πλευρά την υποταγή. Επειδή όμως και οι δυό αυτές λέξεις χτυπούν άσχημα στ' αυτιά και η σχέση που εκφράζουν είναι δυσάρεστη για το υποτασσόμενο μέρος, μπαίνει το ερώτημα μήπως υπάρχει κανένα άλλο μέσο για να τα βγάλουμε αλλιώς πέρα. Μήπως θα μπορούσαμε – στις τωρινές κοινωνικές συνθήκες – να φέρουμε στη ζωή μια άλλη κοινωνική κατάσταση, όπου αυτό το κύρος δε θα έχει κανένα πια σκοπό και κατά συνέπεια θα πρέπει να λείψει. Όταν εξετάζουμε τις οικονομικές – βιομηχανικές και αγροτικές – σχέσεις, που αποτελούν τη βάση της σημερινής αστικής κοινωνίας, βρίσκουμε ότι έχουν την τάση να αντικατασταίνουνε σιγά σιγά τη μεμονωμένη δράση των ατόμων με τη συνδυασμένη δράση των ατόμων. Στη θέση των μικρών εργαστηρίων που ανήκουν σε απομονωμένους παραγωγούς μπήκε η σύγχρονη βιομηχανία με τα μεγάλα εργοστάσια και εργαστήρια, όπου εκατοντάδες εργάτες επιβλέπουν πολύπλοκες ατμοκίνητες μηχανές. Τα αμάξια και τα κάρα των μεγάλων δημοσίων δρόμων αντικαταστάθηκαν από τους σιδηροδρομικούς συρμούς, όπως οι μικρές βάρκες με κουπιά και τα ιστιοφόρα αντικαταστάθηκαν από τα ατμόπλοια. Ακόμα και η αγροτική οικονομία περνάει σιγά σιγά κάτω από την κυριαρχία της μηχανής και του ατμού που αργά μα σταθερά βάζουν στη θέση των μικροϊδιοκτητών μεγάλους κεφαλαιοκράτες που καλλιεργούν με τη βοήθεια μισθωτών εργατών μεγάλες εκτάσεις γης. Παντού στη θέση της ανεξάρτητης δράσης των ατόμων μπαίνει η συνδυασμένη δράση, ο συνδυασμός αλληλεξαρτούμενων λειτουργιών. Όποιος όμως μιλάει για συνδυασμένη δράση, μιλάει για οργάνωση. Μπορεί όμως να υπάρχει οργάνωση χωρίς κύρος;

Ας υποθέσουμε ότι μια κοινωνική επανάσταση εκθρόνισε τους κεφαλαιοκράτες που το κύρος τους σήμερα διευθύνει την παραγωγή και την κυκλοφορία των υλικών αγαθών. Ας δεχτούμε ακόμα, παίρνοντας πέρα για πέρα τη θέση των αντίπαλων του κύρους: ότι η γη και τα εργαλεία δουλειάς έγιναν συλλογική ιδιοκτησία των εργατών που τα χρησιμοποιούν. Θα λείψει τότε το κύρος ή απλώς θα έχει αλλάξει μορφή; Ας δούμε. Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα κλωστήριο βαμβακιού. Το βαμβάκι πρέπει να περάσει τουλάχιστον από έξι διαδοχικές επεξεργασίες προτού αποκτήσει τη μορφή του νήματος. Οι επεξεργασίες αυτές γίνονται – στο μεγαλύτερό τους μέρος – σε διάφορες αίθουσες. Χώρια απ' αυτό χρειάζονται, για να λειτουργούν τα μηχανήματα, διπλωματούχοι μηχανικοί, για να επιβλέπουν τις ατμομηχανές, μηχανουργοί για τρέχουσες επιδιορθώσεις και πολλοί ανειδίκευτοι εργάτες που μεταφέρουν τα προϊόντα από τη μια αίθουσα στην άλλη κλπ. Όλοι αυτοί οι εργάτες άντρες, γυναίκες και παιδιά, είναι υποχρεωμένοι ν' αρχίζουν και να τελειώνουν τη δουλειά τους μιαν ορισμένη ώρα που την ορίζει το κύρος του ατμού, που δε δίνει μια δεκάρα για την ατομική αυτονομία. Χρειάζεται λοιπόν πρώτα να συμφωνήσουν οι εργάτες για τις ώρες εργασίας. Και άμα οριστούν μια φορά αυτές οι ώρες, τότε ο καθένας υποτάσσεται χωρίς εξαίρεση σ' αυτές. Ακόμα παρουσιάζονται, σε κάθε αίθουσα των εργοστασίων και κάθε στιγμή, λεπτομερειακά ζητήματα για τον τρόπο της παραγωγής, τη διανομή του υλικού κλπ., ζητήματα, που πρέπει να λυθούν αμέσως αν δεν πρόκειται να σταματήσει την ίδια στιγμή η παραγωγή. Τώρα αν λυθούν με απόφαση ενός εντεταλμένου που έχει τοποθετηθεί επικεφαλής κάθε κλάδου της δουλειάς ή, όπου αυτό είναι δυνατό, με απόφαση της πλειοψηφίας, το αποτέλεσμα είναι πάντα υποταγή της θέλησης του κάθε ατόμου. Αυτό σημαίνει ότι τα ζητήματα θα λυθούν με την επιβολή. Ο αυτόματος μηχανισμός ενός μεγάλου εργοστασίου είναι πολύ πιο τυραννικός από ότι ήταν άλλοτε οι μικροί κεφαλαιοκράτες που απασχολούσαν εργάτες. Τουλάχιστον για τις ώρες εργασίας μπορούμε να γράψουμε πάνω από την είσοδο αυτών των εργοστασίων: Lasciate ogni autonomia, voi che entiale. (σ.σ. Σεις που μπαίνετε εδώ μέσα αφήστε κάθε ιδέα για την αυτονομία). Αν ο άνθρωπος υπόταξε τις δυνάμεις της φύσης με τη βοήθεια της επιστήμης και της εφευρετικής μεγαλοφυΐας, όμως κι αυτές εκδικούνται υποβάλλοντάς τον, στο βαθμό που τις υποτάσσει στην

υπηρεσία του, σ' έναν αληθινό δεσποτισμό, που, είναι ανεξάρτητος από κάθε κοινωνική οργάνωση. Το να θέλουμε να καταργήσουμε το κύρος στη μεγάλη βιομηχανία, είναι σαν να θέλουμε να καταργήσουμε την ίδια τη βιομηχανία, είναι σαν να θέλουμε να καταστρέψουμε την ατμοκίνητη νηματουργία και να γυρίσουμε πίσω στο ροδάνι.

Ας πάρουμε για άλλο παράδειγμα ένα σιδηρόδρομο. Και εδώ επίσης είναι απόλυτα αναγκαία η συνεργασία πολλών ανθρώπων: μια συνεργασία που πρέπει να γίνεται σε απόλυτα καθορισμένες ώρες, γιατί αλλιώς θα γίνουν δυστυχήματα. Και εδώ ο πρώτος όρος της λειτουργίας είναι μια κυρίαρχη θέληση που λύνει κάθε δευτερεύον ζήτημα, άσχετα αν αυτή τη θέληση την εκφράζει ένας αντιπρόσωπος ή μια επιτροπή στην οποία ανέθεσαν την εκτέλεση των αποφάσεων μιας πλειοψηφίας ενδιαφερομένων προσώπων. Και στην μια και στην άλλη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα ξεκάθαρο ζήτημα κύρους. Κάτι παραπάνω: τι θα συνέβαινε με το πρώτο κιόλας τραίνο που θα ξεκινούσε αν καταργούσαμε το κύρος των σιδηροδρομικών υπαλλήλων πάνω στους κυρίους ταξιδιώτες;

Μα η αναγκαιότητα του κύρους και μάλιστα του προστακτικού κύρους φαίνεται παραστατικότερα στο καράβι που βρίσκεται στην ανοιχτή θάλασσα. Εδώ τη στιγμή του κινδύνου η ζωή όλων κρέμεται από το αν όλοι υπακούουν αμέσως και απόλυτα στη θέληση ενός και μόνον προσώπου. Κάθε φορά που πρόβαλλα τέτοια επιχειρήματα στους πιο αφηνιασμένους αντιπάλους του κύρους, δεν ήξεραν τίποτα άλλο να μου απαντήσουν εκτός από αυτό: *«Αχ! Αυτό είναι αλήθεια, αλλά εδώ δεν πρόκειται για το κύρος με το οποίο περιβάλλουμε τους αντιπροσώπους, αλλά για μια εντολή».* Οι κύριοι αυτοί πιστεύουν ότι άλλαξαν το ζήτημα επειδή αλλάξανε το όνομα. Έτσι οι βαθυστόχαστοι αυτοί, κοροϊδεύουν τον κόσμο.

Είδαμε λοιπόν ότι, από το ένα μέρος, ένα ορισμένο κύρος, ολότελα αδιάφορο με ποιο τρόπο παραχωρήθηκε, και από το άλλο, κάποια σχετική υποταγή είναι πράγματα που μας επιβάλλονται, ανεξάρτητα από κάθε κοινωνική οργάνωση, μαζί με τους υλικούς όρους κάτω από τους οποίους παράγουμε και κυκλοφορούμε τα προϊόντα.

Είδαμε παράλληλα ότι οι υλικοί όροι της παραγωγής και της κυκλοφορίας πλαταίνουν αναπόφευκτα από τη μεγάλη βιομηχανία και τη μεγάλη αγροτική οικονομία και έχουν την τάση να επεκτείνουν όλο και περισσότερο το πεδίο αυτού του κύρους. Είναι επομένως παράλογο να λέμε ότι η αρχή του κύρους είναι μια απόλυτα κακή αρχή και ότι η αρχή της αυτονομίας είναι μια απόλυτα καλή αρχή. Το κύρος και η αυτονομία είναι σχετικά πράγματα, η έκταση στην οποία εφαρμόζονται αλλάζει στις διάφορες φάσεις της κοινωνικής εξέλιξης. Αν οι οπαδοί της αυτονομίας αρκούνταν να λένε ότι η κοινωνική οργάνωση του μέλλοντος θα περιορίσει το κύρος μόνο μέσα στα όρια που γίνονται ανεξάρτητα από τους όρους της παραγωγής, τότε θα μπορούσαμε να συνεννοηθούμε. Όμως δεν βλέπουν τα γεγονότα που κάνουν αναγκαίο το κύρος και ρίχνονται πάνω στη λέξη.

Για ποιο λόγο οι αντίπαλοι του κύρους δεν περιορίζουν την πολεμική τους ενάντια στο πολιτικό κύρος, ενάντια στο κράτος; Όλοι οι σοσιαλιστές έχουν την ίδια γνώμη ότι το πολιτικό κράτος και μαζί του και το πολιτικό κύρος θα εξαφανιστούν σαν αποτέλεσμα της μελλοντικής κοινωνικής επανάστασης και αυτό σημαίνει ότι θα χάσουν οι δημόσιες λειτουργίες τον πολιτικό τους χαρακτήρα και θα μετατραπούν σε απλές διοικητικές λειτουργίες που θα προστατεύουν τα πραγματικά κοινωνικά συμφέροντα. Οι αντίπαλοι όμως του κύρους απαιτούν να καταργηθεί μονομιάς το αυθεντικό πολιτικό κράτος πριν ακόμα εξαφανιστούν οι κοινωνικοί όροι που προκάλεσαν τη γέννησή του. Απαιτούν η πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης να είναι η κατάργηση του κύρους. Είδαν ποτέ αυτοί οι κύριοι μια επανάσταση; Μια επανάσταση είναι ασφαλώς το αυθεντικότερο πράγμα που υπάρχει. Είναι μια πράξη με την οποία ένα μέρος του πληθυσμού επιβάλλει τη θέλησή του στο άλλο με όπλα, με λόγχες και με κανόνια, δηλαδή με τα πιο αυταρχικά μέσα που μπορούσε να φανταστεί κανείς. Και η νικήτρια μερίδα πρέπει, αν δε θέλει να είναι μάταιος ο αγώνας που έκανε, να σταθεροποιήσει αυτή την κυριαρχία της με τον τρόμο που εμπνέουν τα όπλα της στην αντίδραση. Θα κρατούσε ποτέ η Παρισινή Κομμούνα έστω και μια μέρα αν δεν είχε μεταχειριστεί ενάντια στην αστική τάξη αυτό το κύρος του οπλισμένου λαού; Αντίθετα, δε θα πρέπει να την κατηγορήσουμε για το ότι δεν το χρησιμοποίησε όσο έπρεπε;

Επομένως ένα από τα δυό: ή δεν ξέρουν τι λένε οι αντίπαλοι του κύρους και έτσι

προκαλούν σύγχυση, ή ξέρουν, και στην περίπτωση αυτή προδίνουν το προλεταριακό κίνημα. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση εξυπηρετούν την αντίδραση.

[i] Ένα άρθρο του ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΈΝΓΚΕΛΣ με τον τίτλο: «ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΡΟΣ». Με τη λέξη κύρος, οι μεταφραστές αποδίδουν τη λέξη Autoritat. Επειδή όμως δεν εξαντλείται έτσι όλη η έννοια της λέξης αυτής, σημειώνουν ότι σημαίνει και: επιβολή, αυθεντία, αρχή, δικαιοδοσία κλπ. Το κείμενο γράφτηκε από τον Φ. Ένγκελς το Γενάρη – Φλεβάρη του 1873. Δημοσιεύτηκε σε ιταλική γλώσσα στο "Aimanacco Requbblicano per l' anno 1874". Το άρθρο αυτό περιλαμβάνεται στα διαλεχτά έργα των Μάρξ – Ένγκελς και Λένιν, που επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικός Εκδοτικός Οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948). Τα υλικά αυτών των έργων φυλάγονται στο Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας. Στο Ελληνικό Διαδίκτυο δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΦΕΝΕΙΟ.

Φρίντριχ Ενγκελς

Γράμμα στον Ε. Μπλοχ

21-22 Σεπτέμβρη του 1890 Λονδίνο

Στον Ε. Μπλοχ

... Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία σε **τελευταία ανάλυση,** η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν κάποιος τώρα το διαστρεβλώνει αυτό έτσι που να βγαίνει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μοναδικά καθοριστικός, τότε μετατρέπει εκείνη τη θέση σε αφηρημένη, παράλογη φράση, που δε λέει τίποτα. - Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος: οι πολιτικές μορφές της ταξικής πάλης και τ΄ αποτελέσματά της - οι θεσμοί που τους καθορίζει η νικήτρια τάξη ύστερα από τη μάχη που κέρδισε, κτλ. - οι νομικές μορφές κι ακόμα περισσότερο οι αντανακλάσεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στον εγκέφαλο αυτών που συμμετέχουν στην πάλη, οι πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οι θρησκευτικές αντιλήψεις και η παραπέρα ανάπτυξή τους σε συστήματα δογμάτων, ασκούν κι αυτά την επίδρασή τους πάνω στην πορεία των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις αυτά κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους.

Υπάρχει μια αλληλεπίδραση όλων αυτών των στοιχείων, μέσα στην οποία επιβάλλεται σε τελευταία ανάλυση σαν **αναγκαιότητα,** η οικονομική κίνηση μέσα από το ατέλειωτο πλήθος των συμπτώσεων (δηλ. των πραγμάτων και γεγονότων που η μεταξύ τους εσωτερική συνάφεια είναι τόσο μακρινή ή τόσο αναπόδειχτη, που μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν ανύπαρχτη και να μη τη λογαριάζουμε). Διαφορετικά, η εφαρμογή της θεωρίας σε μιαν οποιαδήποτε περίοδο της ιστορίας θα ήταν, μα την αλήθεια, ευκολότερη από τη λύση μιας απλής πρωτοβάθμιας εξίσωσης.

Την ιστορία μας, την κάνουμε εμείς οι ίδιοι, την κάνουμε όμως, πρώτα, κάτω από πολύ ορισμένες προϋποθέσεις και όρους. Απ΄ αυτούς οι οικονομικοί είναι που αποφασίζουν τελικά. Μα και οι πολιτικοί κτλ., ακόμα και η παράδοση που έχει στοιχειώσει στα κεφάλια των ανθρώπων, παίζουν κάποιο ρόλο, έστω κι αν δεν είναι ο αποφασιστικός. Και το πρώτο πρωσικό κράτος δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε παραπέρα από ιστορικά και σε τελευταία ανάλυση οικονομικά αίτια. Δύσκολα όμως θα μπορούσε κανείς, χωρίς σχολαστικισμούς, να ισχυριστεί ότι ανάμεσα στα πολλά κρατίδια της βόρειας Γερμανίας, ίσα - ίσα το Βραδεμβούργο ήταν εκείνο που προοριζόταν από την οικονομική αναγκαιότητα κι όχι κι από άλλους παράγοντες (πριν απ΄ όλα από το γεγονός ότι το Βραδεμβούργο, χάρη στο ότι κατείχε την Πρωσία, είχε μπλεχτεί στο πολωνικό ζήτημα και μέσον αυτού του ζητήματος στις διεθνείς πολιτικές σχέσεις, που έπαιξαν επίσης αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ισχύος του αυστριακού οίκου) να γίνει η μεγάλη δύναμη που ενσάρκωνε την οικονομική, γλωσσική και, από την εποχή της Μεταρρύθμισης και θρησκευτική διαφορά ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Δύσκολα θα κατορθώσει κανείς να εξηγήσει με οικονομικά αίτια, δίχως να γίνει γελοίος, την ύπαρξη του κάθε γερμανικού κρατιδίου στο παρελθόν και στο παρόν, ή την προέλευση της τροπής των φθόγγων στην άνω - γερμανική διάλεχτο, που το γεωγραφικό ορεινό τείχος, που εκτείνεται από τα Σουδητικά όρη ως τον Τάουνους, την έχει ευρύνει σε ένα σωστό ρήγμα που χωρίζει όλη τη Γερμανία.

Δεύτερο, όμως, η ιστορία γίνεται έτσι, που το τελικό αποτέλεσμα βγαίνει πάντα από τις συγκρούσεις πολλών ατομικών θελήσεων, που η καθεμιά τους πάλι γίνεται τέτοια που είναι από ένα πλήθος ιδιαίτερες συνθήκες ζωής. Υπάρχουν λοιπόν εδώ αναρίθμητες δυνάμεις που διασταυρώνονται, μια ατέλειωτη ομάδα από παραλληλόγραμμα δυνάμεων, από τα οποία βγαίνει μια συνισταμένη - δηλ. το ιστορικό. Το ιστορικό αυτό αποτέλεσμα μπορεί πάλι να θεωρηθεί σαν το προϊόν μιας δύναμης που κοιταγμένη στο σύνολό της δρα **ασυνείδητα** και άβουλα. Γιατί αυτό που θέλει το κάθε άτομο, εμποδίζεται από κάθε άτομο, εμποδίζεται από κάθε άλλο άτομο κι αυτό που προκύπτει είναι κάτι που κανένας δεν το θέλησε. Ετσι η ως τώρα ιστορία κυλά σαν ένα φυσικό προτσές και υπόκειται κι αυτή ουσιαστικά στους ίδιους νόμους κίνησης. Ομως από το γεγονός, ότι οι ατομικές θελήσεις - που η καθεμιά τους θέλει εκείνο προς το οποίο τη σπρώχνουν η σωματική της διάπλαση και οι εξωτερικές, σε τελευταία ανάλυση οικονομικές συνθήκες (είτε οι δικές της προσωπικές είτε γενικές - κοινωνικές συνθήκες) - δεν πετυχαίνουν εκείνο που θέλουν, αλλά συγχωνεύονται σ΄ ένα γενικό μέσον όρο, σε μια κοινή συνισταμένη, από το γεγονός αυτό δεν

έχει κανένας το δικαίωμα να συμπεράνει ότι οι θελήσεις αυτές είναι ίσες με μηδέν. Απεναντίας, η καθεμιά συμβάλλει στη συνισταμένη και περιέχεται ανάλογα μέσα της.

Θα ήθελα ακόμα να σας παρακαλέσω να μελετήσετε τη θεωρία αυτή από τις πρώτες πηγές, κι όχι από δεύτερο χέρι. Είναι πραγματικά πολύ ευκολότερο. Ο Μαρξ δεν έχει γράψει σχεδόν τίποτε όπου η θεωρία αυτή να μην παίζει ένα ρόλο. Ιδιαίτερα όμως, "*Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη"* είναι ένα έξοχο παράδειγμα εφαρμογής αυτής της θεωρίας. Στο "Κεφάλαιο" επίσης υπάρχουν πολλές νύξεις. Μπορώ βέβαια να σας παραπέμψω επίσης στα έργα μου: *"Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Όυγκεν Ντύρινγκ"* και *"Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας",* όπου έκανα την πιό διεξοδική έκθεση του ιστορικού υλισμού, απ΄ όσες υπάρχουν σήμερα.

Για το γεγονός ότι η νεολαία κάποτε δίνει στην οικονομική πλευρά μεγαλύτερη βαρύτητα απ΄ ότι της αναλογεί, φταίμε εν μέρει εμείς οι ίδιοι, ο Μαρξ κι εγώ. Απέναντι στους αντιπάλους μας, είμασταν υποχρεωμένοι να τονίζουμε τη βασική αρχή που την αρνιόνταν κι έτσι δεν υπήρχε πάντα ο χρόνος, ο τόπος και η ευκαιρία να δώσουμε τη θέση που ταιριάζει και στους άλλους παράγοντες που συμμετέχουν στην αλληλεπίδραση. Μόλις όμως το ζήτημα έφτανε στην περιγραφή μιας ιστορικής περιόδου, δηλ. στην πραχτική εφαρμογή, άλλαζαν τα πράγματα και δε χωρούσε πια καμιά παρεξήγηση. Δυστυχώς όμως συμβαίνει πολύ συχνά να πιστεύει κανείς ότι έχει καταλάβει τέλεια μια νέα θεωρία και ότι μπορεί να τη χειρίζεται αμέσως, μόλις αφομοιώσει, και αυτό όχι πάντα σωστά, τις βασικές θέσεις. Και δε μπορώ ν΄ απαλλάξω απ΄ αυτή τη μομφή πολλούς από τους νεότερους "μαρξιστές". Ετσι έκαναν την εμφάνισή τους και θαυμάσια σκουπίδια κι απ΄ αυτόν τον τομέα.

Φρίντριχ Ενγκελς

Γράμμα στον Σταρκεμπουργκ

Λονδίνο, 25 του Γενάρη 1894

Αξιότιμε κύριε,

Ιδού η απάντηση στα ερωτήματά σας!

1. Με τις οικονομικές σχέσεις, που τις θεωρούμε σαν καθοριστική βάση της ιστορίας της κοινωνίας, εννοούμε τον τρόπο που οι άνθρωποι μιας ορισμένης κοινωνίας παράγουν τα μέσα συντήρησής τους κι ανταλλάσσουν μεταξύ τους τα προϊόντα (εφόσον υπάρχει καταμερισμός της εργασίας). Δηλαδή, εδώ περιλαμβάνεται ολόκληρη η τεχνική της παραγωγής και των μεταφορών. Η τεχνική αυτή κατά την αντίληψή μας καθορίζει επίσης τον τρόπο της ανταλλαγής καθώς και της διανομής των προϊόντων και, επομένως, ύστερα από τη διάλυση της κοινωνίας των γενών, καθορίζει και το διαχωρισμό των τάξεων, επομένως και τις σχέσεις κυριαρχίας και υποδούλωσης, επομένως και το κράτος, την πολιτική, το δίκαιο κτλ. Ακόμα, στις οικονομικές σχέσεις περιλαβαίνεται και η γεωγραφική βάση που πάνω της ξετυλίγονται αυτές οι σχέσεις, και τα πραγματικά κληρονομημένα υπολείμματα από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης που διατηρήθηκαν, συχνά μόνο από παράδοση ή με τη δύναμη της αδράνειας, και επίσης περιλαβαίνεται φυσικά και το περιβάλλον που περιβάλλει απ' τα έξω την κοινωνική αυτή μορφή.

Αν η τεχνική, όπως λέτε, εξαρτιέται στο μεγαλύτερό της μέρος από την κατάσταση της επιστήμης, πολύ περισσότερο ακόμα εξαρτιέται η επιστήμη από την κατάσταση και τις ανάγκες της τεχνικής. Οταν η κοινωνία έχει μια τεχνική ανάγκη, η ανάγκη αυτή προωθεί την επιστήμη περισσότερο από δέκα Πανεπιστήμια. Όλη η υδροστατική (Τορικέλι κτλ.) γεννήθηκε από την ανάγκη να ρυθμιστούν οι ορεινοί χείμαρροι στην Ιταλία το XVI και XVII αιώνα. Για τον ηλεκτρισμό ξέρουμε κάτι το θετικό μόνο αφότου ανακαλύφθηκε η δυνατότητα της τεχνικής εφαρμογής του. Στη Γερμανία όμως έχουν δυστυχώς συνηθίσει να γράφουν την ιστορία των επιστημών έτσι σαν να είχαν πέσει οι επιστήμες απ' τον ουρανό.

2. Θεωρούμε τις οικονομικές συνθήκες, ότι είναι αυτό που καθορίζει σε τελευταία ανάλυση την ιστορική εξέλιξη. Μα και η φυλή ακόμα είναι οικονομικός παράγοντας. Υπάρχουν όμως εδώ δυο σημεία που δεν πρέπει να τα παραβλέπουμε:

α) Η πολιτική, νομική, φιλοσοφική, θρησκευτική, φιλολογική, καλλιτεχνική κτλ. ανάπτυξη βασίζεται στην οικονομική. Όλες τους όμως αντεπιδρούν επίσης η μια πάνω στην άλλη και πάνω στην οικονομική βάση. Τα πράγματα όμως δεν έχουν καθόλου έτσι, ότι δηλαδή η οικονομική κατάσταση είναι η μόνη αιτία που δρα, ενώ όλα τα άλλα είναι μόνον παθητικό αποτέλεσμα. Εδώ έχουμε αλληλεπίδραση πάνω στη βάση της οικονομικής αναγκαιότητας που επιβάλλεται πάντα σε τελευταία ανάλυση. Το κράτος, λ.χ. επιδρά με τους προστατευτικούς δασμούς με το ελεύθερο εμπόριο, με μια καλή ή κακή φορολογία. Ακόμα και η θανάσιμη κόπωση και ανικανότητα του Γερμανού μικροαστού, που πηγάζει από την οικονομική αθλιότητα της Γερμανίας στην περίοδο από το 1648 ως το 1830 και που εκδηλώθηκαν πρώτα με τον πιετισμό, κι ύστερα με το συναισθηματισμό και τη δουλική υποταγή στους ηγεμόνες και στους ευγενείς, δεν έμειναν χωρίς οικονομικά αποτελέσματα. Αποτέλεσαν ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια για την καινούρια άνοδο και κλονίστηκαν μόνο όταν οι πόλεμοι της επανάστασης και του Ναπολέοντα έκαναν τη χρόνια αθλιότητα να περάσει σε οξεία μορφή. Δεν είναι λοιπόν, όπως θέλουν να φαντάζονται μερικοί, γιατί τους έρχεται βολικά, ένα αυτόματο αποτέλεσμα της οικονομικής κατάστασης, αλλά οι ίδιοι οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, την κάνουν όμως μέσα σ' ένα δοσμένο, καθοριστικό γι' αυτούς περιβάλλον, πάνω στη βάση πραγματικών σχέσεων που προϋπήρχαν, και που ανάμεσά τους οι οικονομικές συνθήκες, όσο κι αν επηρεάζονται από τις υπόλοιπες πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες, είναι ωστόσο, σε τελευταία ανάλυση, οι αποφασιστικές και αποτελούν τον κόκκινο μίτο που περνά μέσα απ' όλες και που μόνον αυτός οδηγεί στην κατανόηση.

β) Οι ίδιοι οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους, την κάνουν όμως ως τώρα όχι με συλλογική θέληση, σύμφωνα μ' ένα γενικό σχέδιο, ούτε καν μέσα στα πλαίσια μιας καθορισμένης, δοσμένης κοινωνίας. Οι προσπάθειές τους διασταυρώνονται, κι ακριβώς γι' αυτό σ' όλες αυτές τις κοινωνίες κυριαρχεί η αναγκαιότητα, που ολοκλήρωση και μορφή έκφρασής της είναι η σύμπτωση. Η αναγκαιότητα που επιβάλλεται εδώ, μέσα από κάθε λογής συμπτώσεις, είναι πάλι, σε τελευταία

ανάλυση, η οικονομική αναγκαιότητα. Και δω φτάνουμε στην εξέταση του ζητήματος των λεγόμενων μεγάλων ανδρών. Οτι κάποιος, κι ακριβώς αυτός ο μεγάλος άνδρας εμφανίζεται σε τούτη την ορισμένη εποχή, σ' αυτή τη δοσμένη χώρα, είναι φυσικά καθαρή σύμπτωση. Αν όμως τον σβήσουμε, τότε ζητείται αντικαταστάτης του, κι αυτός ο αντικαταστάτης βρίσκεται tant, bien que mal[1], μα βρίσκεται με τον καιρό. Οτι ο Ναπολέοντας, ακριβώς αυτός ο Κορσικανός, ήταν ο στρατιωτικός δικτάτορας που τον έκανε απαραίτητο η εξαντλημένη από το δικό της πόλεμο Γαλλική Δημοκρατία, αυτό ήταν σύμπτωση. Οτι όμως, αν έλειπε ένας Ναπολέοντας, ένας άλλος θα είχε πάρει τη θέση του, αυτό αποδείχνεται από το γεγονός ότι βρισκόταν πάντα ο άνθρωπος μόλις χρειαζόταν: ο Καίσαρας, ο Αύγουστος, ο Κρόμβελ κτλ. Αν ο Μαρξ ανακάλυψε την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, ο Τιερί, ο Μινιέ, ο Γκιζό και όλοι οι Αγγλοι ιστορικοί ως το 1850 αποδείχνουν ότι τα πράγματα έτειναν σ' αυτήν, κι η ανακάλυψη της ίδιας αντίληψης από τον Μόργκαν, αποδείχνει ότι ο καιρός ήταν ώριμος γι' αυτήν και ότι ακριβώς έπρεπε να ανακαλυφθεί.

Το ίδιο γίνεται και με όλες τις άλλες συμπτώσεις και τις φαινομενικές συμπτώσεις στην ιστορία. Οσο περισσότερο ο τομέας που μελετάμε απομακρύνεται από τον οικονομικό και πλησιάζει στον καθαρά αφηρημένο ιδεολογικό, τόσο περισσότερο θα βρίσκουμε ότι παρουσιάζει στην εξέλιξή του συμπτώσεις, τόσο περισσότερο η καμπύλη του διαγράφει ζικ-ζακ. Αν όμως χαράξετε τον μέσο άξονα της καμπύλης, θα δείτε ότι όσο μακρύτερη είναι η εξεταζόμενη περίοδος κι όσο μεγαλύτερο το μελετώμενο πεδίο, τόσο περισσότερο αυτός ο άξονας είναι παράλληλος με τον άξονα της οικονομικής ανάπτυξης.

Στη Γερμανία, το μεγαλύτερο εμπόδιο για τη σωστή κατανόηση είναι η ανεύθυνη παραμέληση της οικονομικής ιστορίας στη φιλολογία. Είναι πολύ δύσκολο να ξεσυνηθίσει κανείς τις αντιλήψεις για την ιστορία που του μπάσαν στο κεφάλι του όταν φοιτούσε στο σχολειό, μα ακόμα πιο δύσκολο είναι να συγκεντρώσει το υλικό που χρειάζεται γι' αυτό. Ποιος λ.χ. έχει διαβάσει έστω και μόνο το γέρο Γκ. φον Γκίλιχ[2], που στη συλλογή του, που αποτελείται από στεγνά στοιχεία, έχει ωστόσο τόσο υλικό για την εξήγηση αναρίθμητων πολιτικών γεγονότων!

Αλλωστε, το ωραίο παράδειγμα που έδωσε ο Μαρξ στη «18η Μπρυμαίρ» θα πρέπει, νομίζω, να σας απαντά αρκετά στα ερωτήματά σας, ακριβώς γιατί είναι ένα πρακτικό παράδειγμα. Πιστεύω επίσης ότι έχω θίξει κιόλας τα περισσότερα σημεία στο «Αντι-Ντύρινγκ», Ι, κεφ. 9-11, και ΙΙ κεφ. 2-4, καθώς και ΙΙΙ, κεφ. 1 ή στην εισαγωγή και ύστερα στο τελευταίο μέρος του «Φόϊερμπαχ».

Παρακαλώ να μην ψιλοκοσκινίσετε την κάθε λέξη από τα παραπάνω, μα να έχετε πάντα υπόψη τη συνοχή. Λυπάμαι που δεν έχω τον καιρό να σας τα γράψω επεξεργασμένα με την ίδια ακρίβεια που θα ήμουνα υποχρεωμένος να τα γράψω για τη δημοσιότητα...

Φρίντριχ Ενγκελς

(Μαρξ -Ενγκελς, «Διαλεχτά Εργα», τ. 2ος, σελ.591-594, εκδόσεις «Γνώσεις»).

1 Καλά ή κακά

2 Ο Ενγκελς εννοεί το πολύτομο έργο του Γκ. φον Γκίλιχ «Ιστορική περιγραφή του εμπορίου της βιομηχανίας και της γεωργίας των σπουδαιότερων εμπορικών κρατών της εποχής μας», Ιένα, 1830-1845.

Φρίντριχ Ένγκελς

Εισαγωγή στο Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία, *του Μαρξ*

Επίπεδο ανάπτυξης

Χάρη στην οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της Γαλλίας από το 1789, διαμορφώθηκε εδώ και πενήντα χρόνια μια τέτοια κατάσταση στο Παρίσι, που καμιά επανάσταση δεν μπορούσε να ξεσπάσει σ' αυτό χωρίς να πάρει προλεταριακό χαρακτήρα, έτσι που το προλεταριάτο που είχε κερδίσει τη νίκη με το αίμα του, εμφανίστηκε ύστερα από τη νίκη με τις δικές του διεκδικήσεις. Αυτές οι διεκδικήσεις ήταν λίγο πολύ ακαθόριστες, ακόμα και μπερδεμένες, ανάλογα με τον κάθε φορά βαθμό ανάπτυξης των παρισινών εργατών. Τελικά όμως όλες έτειναν προς την κατάργηση της ταξικής αντίθεσης ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και στους εργάτες. Είναι αλήθεια ότι δεν ήξεραν πως έπρεπε να γίνει αυτό, ωστόσο αυτή η διεκδίκηση, όσο ακαθόριστα κι αν ήταν ακόμα διατυπωμένη, έκλεινε μέσα της μια απειλή για το κοινωνικό καθεστώς που υπήρχε. Οι εργάτες που την πρόβαλαν ήταν ακόμη οπλισμένοι. Γι' αυτό, για τους αστούς που κρατούσαν το τιμόνι του κράτους, πρωταρχική προσταγή ήταν να αφοπλιστούν οι εργάτες. Κι έτσι, ύστερα από κάθε επανάσταση που κέρδιζαν οι εργάτες, ξεσπάει ένας νέος αγώνας που τελειώνει με την ήττα των εργατών.

Αυτό συνέβηκε για πρώτη φορά στα 1848. Οι φιλελεύθεροι αστοί της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης οργάνωναν συμπόσια για να πετύχουν την εκλογική μεταρρύθμιση που θα εξασφάλιζε την κυριαρχία του κόμματός τους. Στον αγώνα τους με την κυβέρνηση αναγκάζονταν όλο και πιο πολύ να κάνουν έκκληση στο λαό, κι υποχρεώνονταν βαθμιαία να δίνουν το προβάδισμα στα ριζοσπαστικά και δημοκρατικά στρώματα της αστικής τάξης και των μικροαστών. Μα πίσω απ' αυτούς βρίσκονταν οι επαναστάτες εργάτες, κι οι εργάτες αυτοί είχαν αποχτήσει από το 1830 πολύ μεγαλύτερη πολιτική αυτοτέλεια απ' ό,τι το εποπτεύονταν οι αστοί κι οι δημοκρατικοί ακόμα. Τη στιγμή της κρίσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση, οι εργάτες άρχισαν τη μάχη στους δρόμους. Ο Λουδοβίκος Φίλιππος εξαφανίστηκε και μαζί του εξαφανίστηκε και η εκλογική μεταρρύθμιση, στη θέση της ξεπρόβαλε η δημοκρατία και μάλιστα μια δημοκρατία που οι ίδιοι νικητές εργάτες τη χαρακτήρισαν «κοινωνική» δημοκρατία, ωστόσο κανένας δεν είχε ξεκαθαρίσει τι σήμαινε αυτή η κοινωνική δημοκρατία, ούτε κι οι ίδιοι οι εργάτες. Ομως τώρα είχαν όπλα και αποτελούσαν μια δύναμη μέσα στο κράτος. Γι' αυτό οι αστοί δημοκράτες που βρίσκονταν στην εξουσία, μόλις ένιωσαν λίγο πολύ στέρεο το έδαφος κάτω από τα πόδια τους ο πρώτος σκοπός που επιδίωξαν ήταν ν' αφοπλίσουν τους εργάτες. Αυτό έγινε στην εξέγερση του Ιούνη του 1848, στην οποία τους έσπρωξαν με την άμεση αθέτηση του λόγου τους, με ανοιχτό χλευασμό και την απόπειρα να εξορίσουν τους άνεργους σε μια απόμακρη επαρχία. Η κυβέρνηση είχε φροντίσει να έχει συντριπτική υπεροχή δυνάμεων. Ύστερα από ηρωικό αγώνα, που κράτησε πέντε μέρες, οι εργάτες νικήθηκαν. Και τότες επακολούθησε μια σφαγή των άοπλων αιχμαλώτων, που παρόμοια δεν είχε γίνει από την εποχή των εμφύλιων πολέμων που προετοίμασαν την πτώση της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Ηταν η πρώτη φορά που η αστική τάξη έδειχνε σε τι σημείο έξαλλης σκληρότητας μπορεί να φτάσει στην εκδίκησή της, μόλις τολμήσει το προλεταριάτο να ορθωθεί απέναντί της σαν ξεχωριστή τάξη με τις δικές του διεκδικήσεις και τα δικά του συμφέροντα. Κι όμως, το 1848 δεν ήταν παρά παιχνιδάκι μπροστά στη λίστα της αστικής τάξης το 1871.

Η δεύτερη αυτοκρατορία

Η τιμωρία ακολουθούσε κατά πόδι. Αν το προλεταριάτο δεν μπορούσε ακόμα να κυβερνήσει τη Γαλλία, η αστική τάξη δεν μπορούσε πια να την κυβερνά. Τουλάχιστον όχι τότε, που στην πλειοψηφία της ήταν ακόμα μοναρχική κι ήταν χωρισμένη σε τρία δυναστικά κόμματα και σ' ένα τέταρτο, δημοκρατικό. Οι εσωτερικές της διαμάχες έδωσαν τη δυνατότητα στον τυχοδιώχτη Λουδοβίκο Βοναπάρτη να πάρει στα χέρια του όλα τα κλειδιά της εξουσίας - το στρατό, την αστυνομία, το διοικητικό μηχανισμό - και στις 2 του Δεκέμβρη 1851, να τινάξει στον αέρα το τελευταίο φρούριο της αστικής τάξης, την εθνοσυνέλευση. Άρχισε η δεύτερη αυτοκρατορία, η εκμετάλλευση της Γαλλίας από μια σπείρα πολιτικούς και οικονομικούς τυχοδιώχτες, μα σύγχρονα άρχισε και μια βιομηχανική

ανάπτυξη, που ποτέ δεν ήταν δυνατή στο στενόκαρδο και φοβισμένο σύστημα του Λουδοβίκου Φιλίππου, κάτω από την αποκλειστική κυριαρχία μονάχα μιας μικρής μερίδας της μεγαλοαστικής τάξης. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης αφαίρεσε την πολιτική εξουσία από τους κεφαλαιοκράτες με το πρόσχημα ότι θα τους προστατέψει αυτούς, τους αστούς, από τους εργάτες, και από την άλλη, ότι θα προστατέψει τους εργάτες από τους αστούς. Σε αντάλλαγμα όμως η κυριαρχία του ευνόησε την κερδοσκοπία και τη βιομηχανική δραστηριότητα, με μία λέξη, την ανάπτυξη και τον πλουτισμό ολόκληρης της αστικής τάξης, σε πρωτάκουστο ως τα τότε βαθμό. Είναι αλήθεια ότι σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό αναπτύχθηκε η διαφθορά και η μαζική κλεψιά που κέντρο της ήταν η αυτοκρατορική αυλή, που έβγαζε μεγάλα ποσοστά απ' αυτόν τον πλουτισμό.

Μα η δεύτερη αυτοκρατορία ήταν μια έκκληση στο γαλλικό εθνικισμό, ήταν η διεκδίκηση των συνόρων της πρώτης αυτοκρατορίας που χάθηκαν το 1814, τουλάχιστον των συνόρων της πρώτης δημοκρατίας. Μια γαλλική αυτοκρατορία, μέσα στα σύνορα της παλιάς μοναρχίας και μάλιστα μέσα στα πιο κουτσουρεμένα ακόμη σύνορα του 1815 - δεν ήταν δυνατό να κρατηθεί πολύν καιρό. Απ' αυτό βγήκε η ανάγκη να χάνει από καιρό σε καιρό πολέμους και η ανάγκη για επέχταση των συνόρων. Καμιά όμως συνοριακή επέκταση δε θάμπωνε τόσο τη φαντασία των Γάλλων εθνικιστών, όσο η επέκταση προς τη γερμανική αριστερή όχθη του Ρήνου. Ενα τετραγωνικό μίλι στο Ρήνο είχε γι' αυτούς μεγαλύτερη αξία από δέκα στις Αλπεις ή οπουδήποτε αλλού. Με τη δεύτερη αυτοκρατορία η διεκδίκηση ν' αποδοθεί ξανά στη Γαλλία η αριστερή όχθη του Ρήνου, είτε μεμιάς, είτε τμηματικά, δεν ήταν παρά ζήτημα χρόνου. Η ώρα έφτασε με τον πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866. Όταν ο Βοναπάρτης είδε ότι γελάστηκε και από τον Βίσμαρκ και εξαιτίας της δικής του υπερπανούργας δισταχτικής πολιτικής και δεν πήρε την «εδαφική αποζημίωση» που περίμενε, δεν του έμεινε άλλο τίποτα παρά να κάνει πόλεμο, που ξέσπασε το 1870 και που τον οδήγησε πρώτα στο Σεντάν κι από κει στη Βίλχελμσχέε[1].

Σαν χάρτινος Πύργος

Αναπόφευγη συνεπεία ήταν η επανάσταση του Παρισιού στις 4 του Σεπτέμβρη 1870. Η αυτοκρατορία σωριάστηκε σαν χάρτινος πύργος κι ανακηρύχτηκε πάλι η δημοκρατία. Ο εχθρός όμως βρισκόταν έξω από τις πύλες του Παρισιού, οι στρατιές της αυτοκρατορίας είτε ήταν κυκλωμένες στο Μετς χωρίς ελπίδα να ξεφύγουν, ή κρατιούνταν αιχμάλωτες στη Γερμανία. Στην κρίσιμη αυτή κατάσταση ο λαός επέτρεψε στους βουλευτές του Παρισιού του προηγούμενου νομοθετικού σώματος να εμφανιστούν σαν «κυβέρνηση εθνικής άμυνας». Και το δέχτηκε αυτό τόσο πιο εύκολα που για το σκοπό της άμυνας όλοι οι ικανοί να κρατούν όπλα Παρισινοί είχαν καταταχθεί τώρα στην εθνοφυλακή κι ήταν οπλισμένοι, κι έτσι τώρα οι εργάτες αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία. Δεν άργησε όμως να ξεσπάσει σε σύγκρουση η αντίθεση ανάμεσα στην κυβέρνηση, που αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από αστούς, και στο οπλισμένο προλεταριάτο. Στις 31 του Οχτώβρη εργατικά τάγματα κατέλαβαν με έφοδο το δημαρχείο και πιάσανε μερικά από τα μέλη της κυβέρνησης. Η προδοσία, η άμεση αθέτηση του λόγου της από την κυβέρνηση και η παρέμβαση μερικών μικροαστικών ταγμάτων τους απελευθέρωσαν ξανά και οι εργάτες για να μην ανάψουν τον εμφύλιο πόλεμο μέσα σε μια πόλη πολιορκημένη από ξένες στρατιωτικές δυνάμεις, άφησαν στη θέση της την παλιά κυβέρνηση.

Τέλος, στις 28 του Γενάρη 1871, συνθηκολόγησε το πεινασμένο Παρίσι. Συνθηκολόγησε όμως με τιμές άγνωστες ως τότε στην Ιστορία των πολέμων. Τα φρούρια παραδόθηκαν, η οχυρωματική γραμμή που περιέβαλε το Παρίσι αφοπλίστηκε, ο ταχτικός στρατός και η κινητή φρουρά παράδωσαν τα όπλα τους και θεωρήθηκαν αιχμάλωτοι πολέμου. Η εθνοφυλακή όμως κράτησε τα όπλα και τα κανόνια της κι έκλεισε μόνο ανακωχή με τους νικητές. Οι ίδιοι οι νικητές δεν τόλμησαν να μπουν θριαμβευτικά στο Παρίσι. Το μόνο που τόλμησαν να καταλάβουν ήταν μια μικρή γωνιά του Παρισιού, που κι αυτή αποτελιόταν κατά ένα μέρος από δημόσια πάρκα. Κι αυτά μόνο για λίγες μέρες! Και σ' όλο αυτό το διάστημα αυτοί, που 131 ολόκληρες μέρες κράτησαν περικυκλωμένο το Παρίσι, βρέθηκαν οι ίδιοι περικυκλωμένοι απ' τους οπλισμένους εργάτες του Παρισιού που πρόσεχαν καλά να μην περάσει κανένας «Πρώσος» τα στενά όρια της γωνιάς που είχε παραχωρηθεί στους ξένους καταχτητές. Τέτοιος ήταν ο σεβασμός που εμπνέανε οι εργάτες του Παρισιού στο στρατό, που μπροστά του είχαν καταθέσει τα όπλα όλες οι στρατιές της αυτοκρατορίας. Και οι Πρώσοι

γιούνκερς που είχαν έρθει να εκδικηθούν στην εστία της επανάστασης, αναγκάστηκαν να σταθούν με σεβασμό και να χαιρετίσουν τούτη ακριβώς την ένοπλη επανάσταση.

Η ώρα της Κομμούνας

Όσο διαρκούσε ο πόλεμος, οι εργάτες του Παρισιού περιορίστηκαν να ζητούν τη δραστήρια συνέχιση του αγώνα. Τώρα όμως, που με τη συνθηκολόγηση του Παρισιού είχε γίνει ειρήνη, τώρα ο Θιέρσος, ο νέος αρχηγός της κυβέρνησης αναγκάστηκε να καταλάβει ότι η κυριαρχία των κατεχουσών τάξεων - των μεγάλων γαιοκτημόνων και των κεφαλαιούχων - θα βρισκόταν σε αδιάκοπο κίνδυνο όσο οι εργάτες του Παρισιού κρατούσαν τα όπλα στα χέρια τους. Η πρώτη του πράξη ήταν η απόπειρα να τους αφοπλίσει. Στις 18 του Μάρτη έστειλε δυνάμεις του ταχτικού στρατού με τη διαταγή να αρπάξουν το πυροβολικό που ανήκε στην εθνοφυλακή, το πυροβολικό που είχε κατασκευαστεί στη διάρκεια της πολιορκίας του Παρισιού και που είχε πληρωθεί με δημόσιο έρανο. Η απόπειρα απότυχε, το Παρίσι ξεσηκώθηκε σαν ένας άνθρωπος για να αντισταθεί. Ετσι κηρύχτηκε ο πόλεμος ανάμεσα στο Παρίσι και τη γαλλική κυβέρνηση, που είχε την έδρα της στις Βερσαλλίες. Στις 26 του Μάρτη έγιναν οι εκλογές της Κομμούνας του Παρισιού και στις 28 την ανακήρυξαν. Η Κεντρική Επιτροπή της εθνοφυλακής που είχε ασκήσει ως τότε την εξουσία, υπέβαλε την παραίτησή της στην Κομμούνα, αφού πρώτα κατάργησε με διάταγμα τη σκανδαλώδικη «αστυνομία ηθών» του Παρισιού. Στις 30, η Κομμούνα κατάργησε τη στρατιωτική θητεία και τον ταχτικό στρατό και ανακήρυξε σα μοναδική ένοπλη δύναμη την εθνοφυλακή, στην οποία θα ανήκαν όλοι οι πολίτες οι ικανοί να κρατούν όπλα. Χάρισε όλα τα νοίκια για τις κατοικίες από τον Οχτώβρη του 1870 ως τον Απρίλη του 1871, συμψηφίζοντας στα ενοίκια της περιόδου που θ' ακολουθούσε τα ποσά που είχαν ήδη πληρωθεί και ανάστειλε κάθε πούληση ενεχύρων στο δημαρχιακό ενεχυροδανειστήριο. Την ίδια μέρα επικυρώθηκε η εκλογή των ξένων υπηκόων στην Κομμούνα, γιατί «η σημαία της Κομμούνας είναι σημαία της παγκόσμιας δημοκρατίας». Την 1η του Απρίλη αποφασίστηκε, ο μεγαλύτερος μισθός οποιουδήποτε υπαλλήλου της Κομμούνας, συνεπώς και των ίδιων των μελών της, να μην ξεπερνάει τις 6.000 φράγκα (4.800 μάρκα). Την επόμενη μέρα ψηφίστηκε το διάταγμα για το χωρισμό της εκκλησίας από το κράτος και για την κατάργηση όλων των κρατικών επιχορηγήσεων για θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς και για τη μετατροπή όλων των εκκλησιαστικών χτημάτων σε εθνική ιδιοχτησία. Υστερα απ' αυτό διατάχθηκε στις 8 του Απρίλη, κι εφαρμόστηκε σιγά - σιγά, η απομάκρυνση απ' τα σχολειά όλων των θρησκευτικών συμβόλων και εικόνων, και η κατάργηση όλων των θρησκευτικών δογμάτων και προσευχών - με μια λέξη «καθετί που ανάγεται στη σφαίρα τις ατομικής συνείδησης». Μπροστά στις καθημερινές εκτελέσεις αγωνιστών της Κομμούνας που πιάνονταν αιχμάλωτοι από τα στρατεύματα των Βερσαλλιών, εκδόθηκε στις 5 του Απρίλη ένα διάταγμα για τη σύλληψη ομήρων, που ποτέ όμως δεν εφαρμόστηκε. Στις 6 του Απρίλη το 137 τάγμα της εθνοφυλακής έβγαλε τη λαιμητόμο και την έκαψε δημόσια μέσα σε λαϊκό αλαλαγμό. Στις 12 του Απρίλη, η Κομμούνα αποφάσισε να κατεδαφίσει τη στήλη της νίκης στην Πλατεία της Βαντόμ, που είναι χυμένη από το μέταλλο των κανονιών που είχε κυριεύσει ο Ναπολέοντας ύστερα από τον πόλεμο του 1809, γιατί αποτελούσε σύμβολο εθνικισμού και μίσους ανάμεσα στους λαούς. Το διάταγμα αυτό εκτελέστηκε στις 16 του Μάη. Στις 16 του Απρίλη η Κομμούνα διάταξε μια στατιστική απογραφή των εργοστασίων που τα είχαν κλείσει οι εργοστασιάρχες και την επεξεργασία σχεδίων για τη λειτουργία αυτών των εργοστασίων από τους εργάτες που εργάζονταν πριν σ' αυτά και που τώρα θα οργανώνονταν σε συνεργατικούς συνεταιρισμούς καθώς και για την οργάνωση αυτών των συνεργατικών συνεταιρισμών σε μια μεγάλη Ένωση. Στις 20 του Απρίλη, η Κομμούνα κατάργησε τη νυχτερινή δουλειά για τους αρτεργάτες, καθώς και τα γραφεία εξεύρεσης εργασίας που από τον καιρό της δεύτερης αυτοκρατορίας τα διαχειρίζονταν μονοπωλιακά ορισμένα υποκείμενα - πρώτης γραμμής εκμεταλλευτές των εργατών - που τα είχε διορίσει η αστυνομία. Τα γραφεία αυτά μεταβιβάστηκαν στα δημαρχεία των είκοσι διαμερισμάτων του Παρισιού. Στις 30 του Απρίλη η Κομμούνα διάταξε το κλείσιμο των ενεχυροδανειστηρίων που αποτελούσαν μια ιδιωτική εκμετάλλευση των εργατών, κι έρχονταν σ' αντίθεση με το δικαίωμα των εργατών στα εργαλεία της δουλειάς τους και με το δικαίωμα να παίρνουν πιστώσεις. Στις 5 του Μάη αποφάσισε να κατεδαφίσει το παρεκκλήσι που είχε χτιστεί σαν εξιλέωση για την εκτέλεση του Λουδοβίκου XVI.

Έτσι από τις 18 του Μάρτη πρόβαλε καθαρά και έντονα ο ταξικός χαρακτήρας του παρισι-

νού κινήματος που, με τον πόλεμο ενάντια στην ξενική επέμβαση, είχε ως τώρα απωθηθεί στο βάθος της σκηνής. Και μια και στην Κομμούνα έπαιρναν μέρος σχεδόν μόνο εργάτες ή αναγνωρισμένοι εκπρόσωποι των εργατών, οι αποφάσεις της είχαν αποφασιστικά προλεταριακό χαρακτήρα. Είτε ψήφιζε μεταρρυθμίσεις, που η δημοκρατική αστική τάξη τις είχε παραλείψει μόνο από δειλία, που αποτελούσαν όμως απαραίτητη βάση για τη λεύτερη δράση της εργατικής τάξης, όπως η εφαρμογή της αρχής ότι η θρησκεία είναι καθαρά ιδιωτική υπόθεση των ατόμων στη σχέση τους προς το κράτος, είτε έπαιρνε αποφάσεις που εξυπηρετούσαν άμεσα τα συμφέροντα της εργατικής τάξης και που μερικά έθιγαν βαθιά το παλιό κοινωνικό καθεστώς. Για την πραγματοποίηση όμως όλων αυτών μέσα σε μια πολιορκημένη πόλη μπορούσαν να γίνουν το πολύ - πολύ τα πρώτα μόνο βήματα. Αλλωστε από τις αρχές του Μάη όλες τις δυνάμεις τους τις απορροφούσε ο αγώνας ενάντια στα στρατεύματα που συγκέντρωνε όλο και σε μεγαλύτερο αριθμό η κυβέρνηση των Βερσαλλιών.

Οι αιματηρές συγκρούσεις

Στις 7 του Απρίλη, τα στρατεύματα των Βερσαλλιών είχαν καταλάβει το πέρασμα του Σηκουάνα στο Νεγί στο δυτικό μέτωπο του Παρισιού, αντίθετα όμως, στις 11 του Απρίλη σε μια επίθεση του στρατηγού Εντ στο νότιο μέτωπο αποκρούστηκαν με βαριές απώλειες. Το Παρίσι βομβαρδιζόταν συνεχώς και μάλιστα από τους ίδιους εκείνους ανθρώπους που είχαν στιγματίσει σαν ιεροσυλία το βομβαρδισμό της ίδιας αυτής πόλης από τους Πρώσους. Οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι εκλιπαρούσαν την πρωσική κυβέρνηση να επιστρέψει γρήγορα τους Γάλλους στρατιώτες που είχε αιχμαλωτίσει στο Σεντάν και στο Μετς, για να ξανακαταλάβουν το Παρίσι για λογαριασμό τους. Η βαθμιαία επιστροφή αυτών των στρατευμάτων έδωσε από τις αρχές του Μάη αποφασιστική υπεροχή στις δυνάμεις των Βερσαλλιών. Αυτό φάνηκε κιόλας στις 23 του Απρίλη, όταν ο Θιέρσος διέκοψε τις διαπραγματεύσεις για την ανταλλαγή, που πρότεινε η Κομμούνα, του αρχιεπισκόπου του Παρισιού και πολλών άλλων παπάδων που κρατιόνταν όμηροι στο Παρίσι, με μόνο τον Μπλανκί, που είχε εκλεγεί δυο φορές στην Κομμούνα, μα ήταν φυλακισμένος στο Κλερβό. Φάνηκε ακόμα περισσότερο στην αλλαγμένη γλώσσα του Θιέρσου. Ως τότε ήταν συγκρατημένος και διφορούμενος, τώρα έγινε ξαφνικά αυθάδης, απειλητικός, βάναυσος. Στις 3 του Μάη οι Βερσαλλιέροι κατέλαβαν το οχυρό του Μουλέν Σακέ, στο νότιο μέτωπο, στις 9 το φρούριο του Ισσί που καταστράφηκε ολότελα απ' το κανονίδι και στις 14 το φρούριο της Βανβ. Στο δυτικό μέτωπο προχωρούσαν σιγά - σιγά κυριεύοντας τα πολυάριθμα χωριά και τα κτίρια που απλώνονταν ως τα τείχη της πόλης, ώσπου έφτασαν στην κύρια οχυρωματική γραμμή. Στις 21 με προδοσία και από αμέλεια του φυλακίου της εθνοφρουράς στο σημείο αυτό, κατάφεραν να μπουν μέσα στην πόλη. Οι Πρώσοι που κρατούσαν τα βορινά και ανατολικά οχυρά επέτρεψαν στα στρατεύματα των Βερσαλλιών να περάσουν μέσα από την απαγορευμένη, σύμφωνα με τους όρους της ανακωχής, ζώνη στο βορινό μέρος της πόλης, κι έτσι να προχωρήσουν και να επιτεθούν σ' ευρύ μέτωπο που οι Παρισινοί πίστευαν πως καλυπτόταν από τους όρους της ανακωχής και για το λόγο αυτό το φρουρούσαν μόνο με μικρές δυνάμεις. Αυτό είχε σαν συνέπεια να προβληθεί μικρή μόνον αντίσταση στο δυτικό μισό τμήμα του Παρισιού, στις καθαυτό πλούσιες συνοικίες της πόλης. Όσο τα στρατεύματα του εισβολέα πλησίαζαν στο ανατολικό τμήμα του Παρισιού, στην καθαυτό εργατούπολη, τόσο η αντίσταση δυνάμωνε και γινόταν πιο πεισματική. Μόνο ύστερα από οχταήμερο αγώνα υπέκυψαν στα υψώματα της Μπελβίλ και του Μενιλμοντάν οι τελευταίοι υπερασπιστές της Κομμούνας και τότε έφτασε στο αποκορύφωμά της η σφαγή των άοπλων ανδρών, γυναικών και παιδιών, η σφαγή που μάνιαζε όλη τη βδομάδα σε διαρκώς αυξανόμενη έκταση. Το τουφέκι δε σκότωνε πια αρκετά γρήγορα, γι' αυτό οι νικημένοι εκτελούνταν μαζικά κατά εκατοντάδες με τα πολυβόλα. Ο «Τοίχος των Ομοσπόνδων» στο νεκροταφείο του Περ-Λασέζ, όπου έγινε η τελευταία μαζική σφαγή, ορθώνεται ακόμα σήμερα, βουβή μα εύγλωττη μαρτυρία για τη λύσσα που είναι ικανή να φθάσει η κυρίαρχη τάξη, μόλις το προλεταριάτο τολμήσει να παλέψει για το δίκιο του. Ύστερα, όταν αποδείχτηκε ότι ήταν αδύνατο να τους σφάξουν όλους, άρχισαν να χάνουν μαζικές συλλήψεις, να τουφεκίζουν τα θύματα που διάλεγαν αυθαίρετα μέσα από τις γραμμές των αιχμαλώτων και να μεταφέρνουν τους υπόλοιπους σε μεγάλα στρατόπεδα, όπου περίμεναν να δικαστούν από στρατοδικεία. Τα πρωσικά στρατεύματα που περικύκλωναν το βορινό τμήμα του Παρισιού είχαν διαταγή να μην αφήσουν κανένα φυγάδα να περάσει, μα οι αξιωματικοί έκαναν συχνά στραβά μάτια, όταν οι φαντάροι άκουγαν περισσότερο το πρόσταγμα του ανθρωπισμού από τις

διαταγές του Γενικού Επιτελείου. Ιδιαίτερη τιμή ανήκει στο σαξονικό σώμα στρατού που φέρθηκε με πολύ ανθρωπισμό κι άφησε να περάσουν πολλοί που ήταν ολοφάνερο ότι ήταν μαχητές της Κομμούνας.

Διδάγματα από τις παραλείψεις

Αν σήμερα, ύστερα από είκοσι χρόνια, ρίξουμε μια ματιά πίσω στη δράση και στην ιστορική σημασία της Κομμούνας του Παρισιού του 1871, θα δούμε ότι είναι ανάγκη να κάνουμε μερικές προσθήκες στην περιγραφή της που γίνεται στον «Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία».

Τα μέλη της Κομμούνας χωρίζονταν σε μια πλειοψηφία, τους μπλανκιστές που επικρατούσαν και στην Κεντρική Επιτροπή της εθνοφυλακής, και σε μια μειοψηφία: μέλη της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών, κυρίως από οπαδούς της σοσιαλιστικής σχολής του Προυντόν. Οι μπλανκιστές, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, ήτανε την εποχή εκείνη σοσιαλιστές μόνο από επαναστατικό και προλεταριακό ένστικτο. Λίγοι μόνον είχαν αποχτήσει μεγαλύτερη σαφήνεια αρχών, χάρη στο Βαγιάν που γνώριζε το γερμανικό επιστημονικό σοσιαλισμό. Καταλαβαίνει κανείς, λοιπόν, ότι στον οικονομικό τομέα η Κομμούνα παρέλειψε αρκετά πράγματα, που κατά τη σημερινή μας αντίληψη, έπρεπε να τα είχε κάνει. Δυσκολότερα βέβαια από όλα μπορεί να κατανοηθεί το γεγονός ότι η Κομμούνα στάθηκε ευλαβικά με ιερό σεβασμό μπροστά στις πόρτες της τράπεζας της Γαλλίας. Αυτό ήταν επίσης σοβαρό πολιτικό λάθος. Η τράπεζα στα χέρια της Κομμούνας - αυτό θα άξιζε περισσότερο από δέκα χιλιάδες ομήρους, θα σήμαινε την πίεση που θα ασκούσε στην κυβέρνηση των Βερσαλλιών ολόκληρη η αστική τάξη για να κλείσει ειρήνη με την Κομμούνα. Πιο αξιοθαύμαστα όμως ακόμα είναι τα τόσα σωστά πράγματα που έκανε η Κομμούνα, μ' όλο που αποτελούνταν από μπλανκιστές και προυντονιστές. Φυσικά οι προυντονιστές ήταν κυρίως υπεύθυνοι για τα οικονομικά διατάγματα της Κομμούνας, τόσο για τις αξιέπαινες όσο και για τις μη αξιέπαινες πλευρές τους, όπως οι μπλανκιστές ήταν υπεύθυνοι για τις πολιτικές της πράξεις και παραλείψεις. Και στις δυο περιπτώσεις η ειρωνεία της ιστορίας θέλησε - όπως συνήθως συμβαίνει όταν έρχονται στην εξουσία οι δογματικοί - να κάνουν και οι δυο το αντίθετο απ' ό,τι όριζε η θεωρία της σχολής τους.

Ο Προυντόν, ο σοσιαλιστής του μικροχωρικού και του βιοτέχνη μάστορα, μισούσε την οργάνωση με θετικό μίσος. Έλεγε γι' αυτήν ότι περικλείνει περισσότερο κακό παρά καλό, ότι απ' τη φύση της είναι άγονη, ακόμα και βλαβερή, γιατί αποτελεί ένα είδος δεσμών στην ελευθερία του εργάτη, ότι είναι ένα καθαρά στείρο και οχληρό δόγμα που βρίσκεται σε διάσταση, τόσο με την ελευθερία του εργάτη, όσο και με την οικονομία της εργασίας, ότι τα μειονεκτήματά της μεγάλωναν γρηγορότερα από τα πλεονεκτήματά της, ότι απέναντι σ' αυτήν ο ανταγωνισμός, ο καταμερισμός της δουλειάς, η ατομική ιδιοκτησία, αποτελούν οικονομικές δυνάμεις. Μόνο στις εξαιρετικές περιπτώσεις - όπως τις αποκαλεί ο Προυντόν - της μεγάλης βιομηχανίας και των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως οι σιδηρόδρομοι, έχει θέση η οργάνωση των εργατών (βλέπε: «Idee generale de la revolution», 3eme etude. «Γενική ιδέα της επανάστασης», 3η μελέτη).

Στα 1871, η μεγάλη βιομηχανία, ακόμη και στο Παρίσι, σ' αυτό το κέντρο της χειροτεχνίας, είχε τόσο πολύ πάψει ν' αποτελεί εξαίρεση που το πιο σημαντικό διάταγμα της Κομμούνας θέσπιζε μια οργάνωση της μεγάλης βιομηχανίας, ακόμα και της χειροτεχνίας, που έπρεπε να βασίζεται όχι μόνο στην οργάνωση των εργατών μέσα σε κάθε εργοστάσιο, μα και που έπρεπε να συνενώσει όλους αυτούς τους συνεταιρισμούς σε μια μεγάλη ένωση, με λίγα λόγια, μια οργάνωση που, όπως πολύ σωστά λέει ο Μαρξ στον «Εμφύλιο πόλεμο», τελικά θα έπρεπε να καταλήξει στον κομμουνισμό, δηλ. ακριβώς το αντίθετο της προυντονικής θεωρίας. Και γι' αυτό η Κομμούνα έγινε επίσης ο τάφος της σοσιαλιστικής σχολής του Προυντόν. Σήμερα η σχολή αυτή έχει εξαφανιστεί από τους γαλλικούς εργατικούς κύκλους. Τώρα σ' αυτούς επικρατεί αναντίρρητα η θεωρία του Μαρξ, όχι λιγότερο ανάμεσα στους ποσιμπιλιστές[2], απ' ό,τι ανάμεσα στους «μαρξιστές». Μόνο ανάμεσα στη «ριζοσπαστική» αστική τάξη υπάρχουν ακόμα προυντονιστές.

Οι μπλανκιστές δεν είχαν καλύτερη τύχη. Διαπαιδαγωγημένοι στη σχολή της συνωμοσίας κι ενωμένοι με την αυστηρή πειθαρχία που ανταποκρίνεται σ' αυτήν, ξεκινούσαν από την άποψη, ότι ένας σχετικά μικρός αριθμός από αποφασισμένους, καλά οργανωμένους ανθρώπους είναι ικανοί σε μια δοσμένη ευνοϊκή στιγμή, όχι μόνο να πάρουν το πηδάλιο του κράτους στα χέρια τους μα ακόμα, και με μια δραστήρια και ανελέητη δράση να το κρατήσουν τόσο, ώσπου να κατορθώσουν να τρα-

βήξουν τη μάζα του λαού στην επανάσταση και να τη συσπειρώσουν γύρω από την καθοδηγητική μικρή ομάδα. Για το σκοπό αυτό χρειαζόταν πριν απ' όλα αυστηρότατη δικτατορική συγκέντρωση όλης της εξουσίας στα χέρια της νέας επαναστατικής κυβέρνησης. Και τι έκανε η Κομμούνα, που στην πλειοψηφία της αποτελούνταν από τέτοιους ακριβώς μπλανκιστές; Σ' όλες της τις διακηρύξεις προς τους Γάλλους των επαρχιών, τους καλούσε να σχηματίσουν μια ελεύθερη ομοσπονδία από όλες τις γαλλικές κοινότητες μαζί με το Παρίσι, μια εθνική οργάνωση που για πρώτη φορά θα δημιουργούνταν πραγματικά από το ίδιο το έθνος. Και ίσα-ίσα η καταπιεστική δύναμη της προηγούμενης συγκεντρωτικής κυβέρνησης - στρατός, πολιτική αστυνομία και γραφειοκρατία - που είχε δημιουργήσει ο Ναπολέων στα 1798 και που από τότε την παραλάβαινε, σαν βολικό όργανο κάθε καινούρια κυβέρνηση και τη χρησιμοποιούσε ενάντια στους αντιπάλους της, ακριβώς αυτή η δύναμη έπρεπε παντού να πέσει όπως είχε κιόλας γκρεμιστεί στο Παρίσι.

Η Κομμούνα αναγκάστηκε αμέσως από την αρχή να αναγνωρίσει ότι όταν η εργατική τάξη έρθει πια στην εξουσία, δεν μπορεί να εξακολουθεί να διοικεί με την παλιά κρατική μηχανή, ότι η εργατική αυτή τάξη, για να μην ξαναχάσει την κυριαρχία που μόλις έχει καταχτήσει, πρέπει, από τη μια να παραμερίσει όλη την παλιά καταπιεστική μηχανή που ως τότε είχε χρησιμοποιηθεί εναντίον της, κι από την άλλη να εξασφαλίσει τον εαυτό της από τους ίδιους της τους βουλευτές και υπαλλήλους, ορίζοντας ότι όλοι, δίχως καμιά εξαίρεση, μπορούν ανακληθούν σ' οποιαδήποτε στιγμή. Ποια ήταν η χαρακτηριστική ιδιομορφία του ως τα τώρα κράτους; Για την εξυπηρέτηση των κοινών συμφερόντων η κοινωνία είχε αρχικά δημιουργήσει δικά της όργανα με τον απλό καταμερισμό της δουλιάς. Τα όργανα όμως αυτά που η κορυφή τους είναι η κρατική εξουσία, εξυπηρετώντας τα δικά τους ειδικά συμφέροντα, είχαν με τον καιρό μετατραπεί από υπηρέτες της κοινωνίας σε αφέντες της, όπως το βλέπουμε λ.χ., όχι μόνο στην κληρονομική μοναρχία, μα και στην αστική δημοκρατία. Πουθενά οι «πολιτικοί» δεν αποτελούν ένα πιο ξεχωριστό και πιο ισχυρό τμήμα του έθνους, όσο ακριβώς στη Βόρεια Αμερική. Εδώ το καθένα από τα δυο μεγάλα κόμματα, που διαδέχονται το ένα το άλλο στην εξουσία, διευθύνεται με τη σειρά του από ανθρώπους που κάνουν την πολιτική, προσοδοφόρα υπόθεση, που κερδοσκοπούν πάνω στις έδρες της νομοθετικής συνέλευσης τόσο της ομοσπονδίας όσο και των ξεχωριστών πολιτειών ή που ζουν από τη ζύμωση που κάνουν για το κόμμα τους και που όταν το κόμμα τους νικήσει, ανταμείβονται με θέσεις. Είναι γνωστό πως οι Αμερικάνοι τριάντα χρόνια τώρα προσπαθούν ν' αποτινάξουν το ζυγό αυτό που έγινε αφόρητος και πως, παρ' όλα αυτά, βουλιάζουν όλο και πιο βαθιά μέσα στο βάλτο της διαφθοράς. Ακριβώς στην Αμερική μπορούμε να δούμε καλύτερα πώς συντελείται αυτή η ανεξαρτητοποίηση της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία που αρχικά ήταν προορισμένη να γίνει απλό όργανό της. Εδώ δεν υπάρχει καμιά δυναστεία, δεν υπάρχουν ευγενείς, ούτε μόνιμος στρατός, εκτός από τους λίγους άνδρες για την επίβλεψη των Ινδιάνων, δεν υπάρχει ούτε γραφειοκρατία με μόνιμες θέσεις ή με δικαίωμα σύνταξης. Κι όμως, έχουμε εδώ δυο μεγάλες συμμορίες από πολιτικούς κερδοσκόπους που παίρνουν διαδοχικά στα χέρια τους την κρατική εξουσία και την εκμεταλλεύονται με τα πιο διεφθαρμένα μέσα και για τους πιο διεφθαρμένους σκοπούς, ενώ το έθνος είναι ανίσχυρο μπροστά στους δυο μεγάλους αυτούς συνασπισμούς των πολιτικών, που βρίσκονται δήθεν στην υπηρεσία του, μα που στην πραγματικότητα το εξουσιάζουν και το καταληστεύουν.

Ενάντια σ' αυτή τη μετατροπή του κράτους και των κρατικών οργάνων από υπηρέτες της κοινωνίας σε αφέντες της, μια μετατροπή που είναι αναπόφευκτη σ' όλα τα ως τα τώρα κράτη, η Κομμούνα χρησιμοποίησε δυο αλάνθαστα μέσα. Πρώτα, σ' όλες τις θέσεις -? διοικητικές δικαστικές και εκπαιδευτικές - έβαλε υπαλλήλους εκλεγμένους με βάση την καθολική ψηφοφορία όλων των ενδιαφερόμενων, και μάλιστα με το δικαίωμα των ίδιων των ενδιαφερόμενων ν' ανακαλούν τον αντιπρόσωπό τους οποιαδήποτε στιγμή. Και δεύτερο, πλήρωνε στους υπαλλήλους της, στους ανώτερους και στους κατώτερους, μονάχα το μισθό που έπαιρναν οι άλλοι εργάτες. Ο μεγαλύτερος μισθός, που γενικά πλήρωνε η Κομμούνα, ήταν 6.000 φράγκα. Ετσι μπήκε ένα σίγουρο εμπόδιο στη θεσιθηρία και στον αριβισμό, ακόμα και χωρίς τις δεσμευτικές εντολές που έπαιρναν, χώρια απ' όλα τ' άλλα, οι αντιπρόσωποι στα αντιπροσωπευτικά σώματα.

Η δικτατορία του προλεταριάτου...

Αυτό το τσάκισμα της παλιάς κρατικής εξουσίας και η αντικατάστασή της από μια καινού-

ρια, αληθινά δημοκρατική εξουσία, περιγράφεται διεξοδικά στο τρίτο μέρος του «Εμφυλίου Πολέμου». Ηταν όμως απαραίτητο να σταματήσουμε εδώ με συντομία για άλλη μια φορά σ' ορισμένα χαρακτηριστικά του, γιατί ακριβώς στη Γερμανία η δεισιδαιμονία για το κράτος πέρασε από τη φιλοσοφία στην κοινή συνείδηση της αστικής τάξης, κι ακόμα και σε πολλούς εργάτες. Σύμφωνα με τη φιλοσοφική άποψη, το κράτος είναι η «πραγματοποίηση της Ιδέας» ή η βασιλεία του θεού πάνω στη γη, μεταφρασμένη σε φιλοσοφική γλώσσα, το πεδίο όπου η αιώνια αλήθεια και η δικαιοσύνη πραγματοποιούνται ή πρόκειται να πραγματοποιηθούν. Κι από δω πηγάζει ένας δεισιδαιμονικός σεβασμός προς το κράτος και προς το καθετί που συνδέεται με το κράτος, ένας σεβασμός που ριζώνει τόσο πιο εύκολα, όσο έχουμε συνηθίσει απ' τα πιο μικρά μας χρόνια να φανταζόμαστε ότι όλες οι υποθέσεις και τα συμφέροντα που είναι κοινά για ολόκληρη την κοινωνία, δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν αλλιώς, παρά όπως εξυπηρετούνταν ως τώρα, δηλαδή από το κράτος και τα καλοδιορισμένα όργανά του. Και οι άνθρωποι φαντάζονται ότι κάνουν κιόλας ένα εξαιρετικά τολμηρό βήμα προς τα μπρος όταν απολυτρώνονται από την πίστη στην κληρονομική μοναρχία κι ορκίζονται στο όνομα της αστικής δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα όμως, το κράτος δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μια μηχανή για την καταπίεση μιας τάξης από μια άλλη και μάλιστα όχι λιγότερο στην αστική δημοκρατία απ' ό,τι γίνεται στη μοναρχία! Και στην καλύτερη περίπτωση, το κράτος είναι ένα κακό που κληροδοτείται στο προλεταριάτο, που νίκησε στον αγώνα για την ταξική κυριαρχία και που τις χειρότερες πλευρές του, όπως το έκαμε η Κομμούνα δεν μπορεί να μην τις περικόψει όσο το δυνατό γρηγορότερα ωσότου μια γενιά, μεγαλωμένη μέσα σε νέες και ελεύθερες κοινωνικές συνθήκες, θα είναι σε θέση να πετάξει όλα αυτά τα παλιοπράγματα που αποτελούν το κράτος.

Τον τελευταίο καιρό, το σοσιαλδημοκράτη φιλισταίο τον πιάνει ξανά ένας ιερός τρόμος όταν ακούει τις λέξεις: Δικτατορία του προλεταριάτου. Ε, λοιπόν κύριοι, θέλετε να μάθετε τι λογής είναι αυτή η δικτατορία; Κοιτάχτε την Παρισινή Κομμούνα. Αυτή ήταν η δικτατορία του προλεταριάτου.

1 Στις 2 του Σεπτέμβρη 1870 ο γαλλικός στρατός νικήθηκε στο Σεντάν και αιχμαλωτίστηκε μαζί με τον αυτοκράτορα. Ο Ναπολέων Γ΄ κλείστηκε στον πύργο Βίλχελμσχέε στο Κάσελ.

2 Ποσιμπιλισμός: οπορτουνιστική τάση στο γαλλικό εργατικό κίνημα στα τέλη του 19ου αιώνα.

Φρίντριχ Ένγκελς

Οι μπακουνικοί επί το έργον[1]

Ένας απολογισμός της ισπανικής εξέγερσης το καλοκαίρι του 1873

Ι

Η αναφορά για τη μυστική Συμμαχία του Μιχαήλ Μπακούνιν που δημοσίευσε μόλις τώρα η Επιτροπή της Χάγης αποκάλυψε στους εργαζόμενους τις δόλιες δραστηριότητες, τα βρόμικα κόλπα και τη λογοκοπία με τη βοήθεια των οποίων το προλεταριακό κίνημα επρόκειτο να μπει στην υπηρεσία της φουσκωμένης φιλοδοξίας και των εγωιστικών σκοπών μερικών παραγνωρισμένων μεγαλοφυϊών. Εντωμεταξύ, αυτοί οι επίδοξοι μεγάλοι άντρες, μας έδωσαν την ευκαιρία στην Ισπανία να δούμε κάτι από την πρακτική επαναστατική τους δράση. Ας δούμε πώς έβαλαν σε εφαρμογή τις υπερεπαναστατικές τους φράσεις για αναρχία και αυτονομία, για κατάργηση κάθε αυταρχισμού, ειδικά του κρατικού αυταρχισμού και για άμεση και πλήρη χειραφέτηση των εργατών. Μπορούμε, επιτέλους, να το κάνουμε αυτό, εφόσον, εκτός από τις αναφορές των εφημερίδων για τα γεγονότα της Ισπανίας, έχουμε τώρα και την αναφορά της Νέας Ομοσπονδίας της Μαδρίτης της Διεθνούς που υποβλήθηκε στο Συνέδριο της Γενεύης.

Όπως ξέρουμε, τον καιρό που έγινε το σχίσμα στη Διεθνή οι πιθανότητες ήταν υπέρ των μελών της μυστικής Συμμαχίας στην Ισπανία. Η μεγάλη πλειοψηφία των ισπανών εργατών ακολουθούσε τη γραμμή της. Όταν, το Φεβρουάριο του 1873, ανακηρύχθηκε η Δημοκρατία, τα μέλη της Συμμαχίας βρέθηκαν σε αμηχανία. Η Ισπανία είναι μια τόσο βιομηχανικά καθυστερημένη χώρα που ούτε λόγος δεν μπορεί να γίνει για *άμεση* πλήρη απελευθέρωση της εργατικής τάξης. Η Ισπανία πρέπει να περάσει πρώτα από διάφορα προκαταρκτικά στάδια ανάπτυξης και να βγάλει από το δρόμο της μια σειρά από εμπόδια. Η Δημοκρατία πρόσφερε μια ευκαιρία για να διανυθούν αυτά τα στάδια στο βραχύτερο δυνατό χρόνο και να ξεπεραστούν γρήγορα τα εμπόδια. Από αυτή όμως την ευκαιρία μπορούσε να επωφεληθεί η ισπανική εργατική τάξη μόνο αν έπαιζε ένα δραστήριο *πολιτικό* ρόλο. Οι εργατικές μάζες το κατάλαβαν. Προσπάθησαν παντού να πάρουν μέρος στα γεγονότα, να επωφεληθούν από την ευκαιρία για δράση, αντί να αφήσουν, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα, ελεύθερο το πεδίο στις ιδιοκτήτριες τάξεις για δράση και δολοπλοκίες. Η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι θα γίνονταν εκλογές για Συντακτική Βουλή (10 Μαΐου 1873). Ποια έπρεπε να είναι η στάση της Διεθνούς; Οι ηγέτες των μπακουνικών βρέθηκαν σε δύσκολη θέση. Η συνέχιση της πολιτικής αδράνειας γινόταν, κάθε μέρα που περνούσε, περισσότερο γελοία και αδύνατη : οι εργάτες ήθελαν να «δουν έργα». Τα μέλη της Συμμαχίας, από την άλλη, χρόνια ολόκληρα διακήρυσσαν πως δεν έπρεπε κανείς να πάρει μέρος σε μια επανάσταση που δε θα είχε σκοπό την άμεση και πλήρη χειραφέτηση της εργατικής τάξης, ότι η πολιτική δράση οποιουδήποτε είδους συνεπάγεται αναγνώριση του Κράτους, που είναι η ρίζα όλων των κακών και επομένως η συμμετοχή σε οποιασδήποτε μορφής εκλογές ήταν έγκλημα που επισύρει την ποινή του θανάτου. Το πώς βγήκαν από αυτή τη δύσκολη θέση εξιστορείται στην αναφορά της Μαδρίτης που αναφέραμε ήδη :

«Την παραμονή κιόλας των γενικών εκλογών για τη Συνταχτική Βουλή οι εργάτες της Βαρκελώνης, του Αλκόι και άλλων πόλεων ήθελαν να μάθουν τι πολιτική γραμμή έπρεπε να υιοθετήσουν στον κοινοβουλευτικό αγώνα και σε άλλες εκστρατείες. Έγιναν, λοιπόν, δύο μεγάλες συγκεντρώσεις, η μία στη Βαρκελώνη και η άλλη στο Αλκόι. Και στις δύο τα μέλη της Συμμαχίας έκαναν τα πάντα για να αποτρέψουν οποιαδήποτε απόφαση που θα πλησίαζε στο ποια πολιτική γραμμή έπρεπε να ακολουθήσει η Διεθνής» (σημειώστε το : η δική τους Διεθνής). «Αποφασίστηκε, λοιπόν, ότι *η Διεθνής, σαν ένωση, δεν έπρεπε να ασχοληθεί με οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα, αλλά τα μέλη της, σαν άτομα, μπορούσαν να κάνουν μόνα τους ότι θεωρούσαν σωστό και να υποστηρίξουν το μέρος που θα εξέλεγαν,* σύμφωνα με την διάσημη θεωρία τους της αυτονομίας! Και ποιο ήταν το αποτέλεσμα της εφαρμογής αυτής της παράλογης θεωρίας; Ότι τα περισσότερα μέλη της Διεθνούς, μαζί και οι αναρχικοί, πήραν μέρος στις εκλογές χωρίς πρόγραμμα, χωρίς σημαία και

χωρίς υποψήφιους, βοηθώντας έτσι να εκλεγούν αποκλειστικά σχεδόν αστοί ρεπουμπλικάνοι. Μόνο δύο ή τρεις εργάτες μπήκαν στη Βουλή και αυτοί δεν αντιπροσώπευαν τίποτα, η φωνή τους ποτέ δεν υψώθηκε για να υπερασπίσει τα συμφέροντα της τάξης μας και χαρούμενα ψήφιζαν υπέρ όλων των αντιδραστικών προτάσεων που υπέβαλε η πλειοψηφία.»

Σ' αυτό οδηγεί η μπακουνική «αποχή από την πολιτική». Σε καιρούς ηρεμίας, όταν το προλεταριάτο ξέρει από πριν ότι, στην καλύτερη περίπτωση, μπορεί να βγάλει μόνο λίγους αντιπρόσωπους στο κοινοβούλιο και δεν έχει καμιά πιθανότητα να κερδίσει μια κοινοβουλευτική πλειοψηφία, τους εργάτες μπορεί μερικές φορές να τους κάνεις να πιστέψουν ότι είναι μεγάλη επαναστατική πράξη να κάτσουν σπίτι τους ώσπου να τελειώσουν οι εκλογές και, γενικά, να μην επιτεθούν στο Κράτος μέσα στο οποίο ζουν και το οποίο τους καταπιέζει, αλλά να επιτίθενται στο Κράτος ως κράτος που δεν υπάρχει πουθενά και το οποίο συνεπώς δεν μπορεί να υπερασπίσει τον εαυτόν του. Αυτός είναι ένας υπέροχος τρόπος επαναστατικής συμπεριφοράς, ειδικά για ανθρώπους που αποθαρρύνονται εύκολα. Και ο βαθμός στον οποίο οι ηγέτες της Ισπανικής Συμμαχίας ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία ανθρώπων φαίνεται σε μερικές λεπτομέρειες του προαναφερόμενου δημοσιεύματος.

Μόλις τα γεγονότα σπρώξουν το προλεταριάτο στο προσκήνιο, η αποχή γίνεται ολοφάνερος παραλογισμός και η δραστήρια παρέμβαση της εργατικής τάξης αναπόφευκτη αναγκαιότητα. Κι αυτό έγινε στην Ισπανία. Η παραίτηση του Αμαντέο έδιωξε τους ριζοσπάστες μοναρχικούς από την εξουσία και τους στέρησε την δυνατότητα να την ανακτήσουν στο κοντινό μέλλον. Οι αλφονσικοί είχαν ακόμα λιγότερες πιθανότητες εκείνη την εποχή. Όσο για τους καρλιστές, αυτοί, ως συνήθως, προτιμούσαν τον εμφύλιο πόλεμο από μια εκλογική εκστρατεία. Όλα αυτά τα κόμματα, σύμφωνα με το ισπανικό έθιμο, έκαναν αποχή. Μόνο οι ομοσπονδιακοί Ρεπουμπλικάνοι, διασπασμένοι σε δύο πτέρυγες και ο όγκος των εργατών πήραν μέρος στις εκλογές. Δεδομένης της τεράστιας έλξης που ασκούσε ακόμα τότε το όνομα της Διεθνούς στους ισπανούς εργάτες και της εξαιρετικής οργάνωσης του Ισπανικού Τμήματος που, τουλάχιστον για πραχτικούς σκοπούς, υπήρχε ακόμα εκείνο τον καιρό, ήταν σίγουρο πως οποιοσδήποτε υποψήφιος προτεινόταν και υποστηριζόταν από τη Διεθνή θα είχε λαμπρή επιτυχία στις βιομηχανικές περιοχές της Καταλονίας, στη Βαλένθια, στις πόλεις της Ανδαλουσίας κλπ. και ότι στη Βουλή θα εκλεγόταν μια μειοψηφία αρκετά μεγάλη για να κρίνει την έκβαση όταν θα έφτανε να γίνει ψηφοφορία μεταξύ των δύο πτερύγων των Ρεπουμπλικάνων. Οι εργάτες το ήξεραν αυτό. Καταλάβαιναν πως είχε έρθει ο καιρός να μπουν στο παιχνίδι η ακόμα ισχυρή οργάνωσή τους. Αλλά οι αξιότιμοι ηγέτες της μπακουνικής σχολής κήρυσσαν το Ευαγγέλιο της απόλυτης αποχής πάρα πολύ καιρό για να μπορούν να αντιστρέψουν ξαφνικά τη γραμμή τους. Κι έτσι εφεύραν αυτή την αξιοθρήνητη λύση – η Διεθνής σα σώμα να κάνει αποχή, αλλά να επιτρέψει στα μέλη της να ψηφίσουν, σαν άτομα, *όπως ήθελαν*. Το αποτέλεσμα αυτής της διακήρυξης πολιτικής χρεοκοπίας ήταν οι εργάτες, όπως συμβαίνει πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις, να ψηφίσουν αυτούς που έβγαζαν τους πιο ριζοσπαστικούς λόγους, δηλαδή, τους Αδιάλλακτους και θεωρώντας επομένως τους εαυτούς τους λίγο-πολύ υπεύθυνους για επόμενα βήματα που έκαναν οι βουλευτές τους, να μπλέξουν μ' αυτά.

II

Τα μέλη της Συμμαχίας δε θα μπορούσαν πιθανώς να επιμείνουν στη γελοία θέση που τους έριξε η πονηρή εκλογική πολιτική τους. Αυτό θα σήμαινε το τέλος του ελέγχου τους πάνω στη Διεθνή για την Ισπανία. Ήταν υποχρεωμένοι να δράσουν, έστω και για τα μάτια του κόσμου. Η σωτηρία γι' αυτούς βρισκόταν σε μια *γενική ΑΠΕΡΓΙΑ*.

Στο μπακουνικό πρόγραμμα μια γενική ΑΠΕΡΓΙΑ είναι ο μοχλός που χρησιμοποιείται για να αρχίσει η κοινωνική επανάσταση. Ένα ωραίο πρωί όλοι οι εργάτες σε όλα τα εργοστάσια μιας χώρας, ή ακόμα όλου του κόσμου, σταματάνε τη δουλειά και αναγκάζουν έτσι τις ιδιοχτήτριες τάξεις είτε να υποταχτούν ταπεινά μέσα σε ένα μήνα το πολύ, είτε να επιτεθούν στους εργάτες, που θα έχουν τότε το δικαίωμα να αμυνθούν και να χρησιμοποιήσουν την ευκαιρία για να κατεδαφίσουν όλη την παλιά κοινωνία. Η ιδέα δεν είναι καθόλου καινούργια. Αυτή την καραμέλα την πιπιλούσαν αδιάκοπα από το 1848 οι Γάλλοι και αργότερα οι Βέλγοι σοσιαλιστές. Πάντως,

είναι αρχικά αγγλικής προέλευσης. Κατά τη διάρκεια της γρήγορης και ρωμαλέας ανάπτυξης του χαρτισμού ανάμεσα στους Άγγλους εργάτες μετά την κρίση του 1837, τον «ιερό μήνα», ήδη από τις αρχές του 1839 προπαγανδιζόταν μια απεργία σε πανεθνική κλίμακα και αυτό είχε τόσο ισχυρή έλξη που τον Ιούλη του 1842 οι βιομηχανικοί εργάτες της βόρειας Αγγλίας προσπάθησαν να το βάλουν σε πράξη. Μεγάλη επίσης σημασία αποδόθηκε στη γενικά ΑΠΕΡΓΙΑ στο Συνέδριο της Συμμαχίας στη Γενεύη που έγινε την 1η Σεπτεμβρίου 1873, αν και είχε γίνει γενικά παραδεκτό ότι αυτό απαιτούσε μια καλοσχηματισμένη οργάνωση της εργατικής τάξης και άφθονα κεφάλαια. Και εδώ είναι ο κόμπος! Από τη μια μεριά, οι κυβερνήσεις, ειδικά όταν ενθαρρύνονται από την αποχή από την πολιτική, ποτέ δε θα επιτρέψουν να φτάσουν η οργάνωση των εργατών ή τα κεφάλαιά τους σε τέτοιο επίπεδο. Από την άλλη, πολιτικά γεγονότα και καταπιεστικές πράξεις των κυρίαρχων τάξεων θα οδηγήσουν στην απελευθέρωση των εργατών πολύ πριν το προλεταριάτο γίνει ικανό να σχηματίσει μια τέτοια ιδανική οργάνωση και αυτό το κολοσσιαίο χρηματικό απόθεμα. Αλλά εάν τα είχαν αυτά, δε θα χρειαζόταν να χρησιμοποιήσουν τον έμμεσο τρόπο της γενικής ΑΠΕΡΓΙΑΣ για να πετύχουν το σκοπό τους.

Κανένας με οποιαδήποτε γνώση των μυστικών πηγών της Συμμαχίας δεν μπορεί να αμφιβάλλει πως η ιδέα να χρησιμοποιηθεί αυτή η δοκιμασμένη μέθοδος προήλθε από το ελβετικό κέντρο. Όπως και να έχει, οι Ισπανοί ηγέτες είδαν σ' αυτή έναν τρόπο για να κάνουν κάτι χωρίς να ανακατευτούν πραγματικά στην «πολιτική» και την υιοθέτησαν με χαρά. Οι θαυματουργές ιδιότητες μιας γενικής ΑΠΕΡΓΙΑΣ προτείνονταν παντού και είχαν γίνει προετοιμασίες για να αρχίσει στη Βαρκελώνη και στο Αλκόι.

Εντωμεταξύ, η πολιτική κατάσταση τραβούσε σταθερά για κρίση. Ο Καστελάρ και οι συνεργάτες του, οι παλιοί ομοσπονδιακοί ρεπουμπλικάνοι καυχησιάρηδες, ήταν τρομοκρατημένοι από το κίνημα που τους είχε παραφουσκώσει. Υποχρεώθηκαν να παραδώσουν τα ηνία της κυβέρνησης στον Πι υ Μαργκάλ (στις 11 του Ιούνη του 1837), που επιζητούσε ένα συμβιβασμό με τους Αδιάλλακτους. Από όλους τους επίσημους Ρεπουμπλικάνους ο Πι ήταν ο μόνος σοσιαλιστής, ο μόνος που συνειδητοποίησε πως η δημοκρατία έπρεπε να εξαρτάται από την υποστήριξη των εργατών. Παρουσίασε γρήγορα ένα πρόγραμμα κοινωνικών μέτρων που μπορούσαν να πραγματοποιηθούν αμέσως και που όχι μόνο θα ωφελούσαν άμεσα τους εργάτες αλλά τελικά οδηγούσαν σε περαιτέρω βήματα και έτσι έδιναν τουλάχιστον την πρώτη ώθηση στην κοινωνική επανάσταση. Αλλά οι μπακουνικοί-μέλη της Διεθνούς που ήταν υποχρεωμένοι να απορρίψουν ακόμα και τα πιο επαναστατικά μέτρα αν πήγαζαν από το «Κράτος», προτιμούσαν να υποστηρίξουν τους πιο τερατώδεις απατεώνες μεταξύ των Αδιάλλακτων παρά έναν υπουργό. Οι διαπραγματεύσεις του Πι με τους Αδιάλλακτους τραβούσαν σε μήκος. Οι Αδιάλλακτοι άρχισαν να χάνουν την υπομονή τους και οι πιο θερμοκέφαλοι ανάμεσά τους άρχισαν, στην Ανδαλουσία, μια εξέγερση καντονιών. Οι ηγέτες της Συμμαχίας ήταν πια αναγκασμένοι να δράσουν αν δεν ήθελαν να συρθούν πίσω από τους αδιάλλακτους αστούς. Και έτσι δόθηκε εντολή για γενική ΑΠΕΡΓΙΑ.

Σε λίγο, μεταξύ άλλων, κυκλοφόρησε στη Βαρκελώνη μια αφίσα που δήλωνε :

«Εργάτες! Καλούμε σε γενική ΑΠΕΡΓΙΑ για να δείξουμε τη βαθιά αποστροφή που νιώθουμε βλέποντας την κυβέρνηση να χρησιμοποιεί το στρατό για να πολεμάει τα αδέρφια μας τους εργάτες, ενώ παραμελεί τον πόλεμο ενάντια στους καρλιστές» κλπ.[2]

Οι εργάτες της Βαρκελώνης – της μεγαλύτερης βιομηχανικής πόλης της Ισπανίας που έχει δει τις περισσότερες μάχες οδοφραγμάτων από κάθε άλλη πόλη του κόσμου – εκαλούντο να αντιταχθούν στην ένοπλη δύναμη της κυβέρνησης όχι με το όπλο στα χέρια αλλά με μια γενική απεργία, δηλαδή, με ένα μέσο που αφορούσε μόνο τους ξεχωριστούς κεφαλαιοκράτες, αλλά όχι το συλλογικό τους αντιπρόσωπο – την κρατική εξουσία.

Κατά τη διάρκεια της ειρηνικής απραξίας, οι εργάτες της Βαρκελώνης είχαν την ευκαιρία να ακούσουν τις εμπρηστικές φράσεις ήπιων ανθρώπων όπως του Αλερίνι, του Φάργκα Πελισέρ και του Βίνιας. Αλλά όταν έφτασε ο καιρός της δράσης, όταν ο Αλερίνι, ο Φάργκα Πελισέρ και ο Βίνιας πρώτα ανακοίνωσαν το ωραίο εκλογικό τους πρόγραμμα, μετά συνέχισαν με τον κατευνασμό των παθών και τελικά, αντί να καλέσουν στα όπλα, κήρυξαν γενική ΑΠΕΡΓΙΑ, οι εργάτες στην πράξη τους περιφρόνησαν. Ακόμα και οι πιο αδύναμοι Αδιάλλακτοι έδειξαν περισσότερη ενεργητικότητα από τα πιο δυναμικά μέλη της Συμμαχίας. Η Συμμαχία και η Διεθνής,

που είχε εξαπατηθεί από αυτήν, έχασαν κάθε επιρροή και όταν αυτοί οι κύριοι κάλεσαν σε γενική ΑΠΕΡΓΙΑ ισχυριζόμενοι ότι αυτό θα παρέλυε την κυβέρνηση οι εργάτες απλά τους περιγέλασαν. Αυτό, πάντως, που κατάφεραν πραγματικά οι δραστηριότητες της ψεφτοδιεθνούς, ήταν η Βαρκελώνη να μη λάβει μέρος στην εξέγερση των καντονιών. Η Βαρκελώνη ήταν η μόνη πόλη της οποία η συμμετοχή θα μπορούσε να δώσει σταθερή υποστήριξη στο εργατικό στοιχείο, που αντιπροσωπευόταν δυναμικά σε όλο το κίνημα και έτσι να προσφέρει την προοπτική στους εργάτες να ελέγξουν τελικά ολόκληρο το κίνημα. Επιπλέον, με τη συμμετοχή της Βαρκελώνης, η νίκη θα είχε σχεδόν επιτευχθεί. Αλλά η Βαρκελώνη δεν κούνησε ούτε το δαχτυλάκι της. Οι εργάτες της Βαρκελώνης, που είχαν καταλάβει τι ήταν οι Αδιάλλακτοι και είχαν εξαπατηθεί από τη Συμμαχία, παρέμειναν αδρανείς, επιτρέποντας έτσι στην κυβέρνηση της Μαδρίτης να εξασφαλίσει την τελική νίκη. Όλα αυτά δεν εμπόδισαν τον Αλερίνι και τον Μπρούσε, μέλη της Συμμαχίας (η αναφορά για τη Συμμαχία περιείχε περαιτέρω λεπτομέρειες γι’ αυτούς) να δηλώσουν στην εφημερίδα τους, την *Επαναστατική Αλληλεγγύη* :

«Το επαναστατικό κίνημα απλώνεται σαν ανεξέλεγκτη φωτιά στη χερσόνησο ... *τίποτα δεν έχει γίνει ακόμα* στη Βαρκελώνη, *αλλά η επανάσταση βρίσκεται μόνιμα στο γήπεδο!*»

Αλλά επρόκειτο για την επανάσταση των Συμμαχιτών, η οποία συνίσταται στο να λες μεγάλα λόγια και γι’ αυτό παραμένει μόνιμα στο ίδιο «γήπεδο».

Τον ίδιο καιρό, η γενική ΑΠΕΡΓΙΑ έγινε το σύνθημα της ημέρας στο Αλκόι. Το Αλκόι είναι μια νέα βιομηχανική πόλη με 30.000 κατοίκους περίπου, όπου η Διεθνής, στην μπακουνική μορφή της είχε κερδίσει μια βάση στήριξης μόλις ένα χρόνο πριν και είχε εξαπλωθεί γρήγορα. Ο σοσιαλισμός, με οποιαδήποτε μορφή είχε επιτυχία σ’ αυτούς τους εργάτες, που μέχρι τότε δεν είχαν μάθει τίποτα για το κίνημα. Το ίδιο συμβαίνει στη Γερμανία, όταν συμπτωματικά σε κάποια καθυστερημένη πόλη η Γενική Ένωση των Γερμανών Εργατών κερδίζει ξαφνικά πολλούς οπαδούς. Το Αλκόι εκλέχτηκε συνεπώς ως η έδρα της μπακουνικής Ομοσπονδιακής Επιτροπής για την Ισπανία και το έργο αυτής της Ομοσπονδιακής Επιτροπής θα εξετάσουμε εδώ.

Στις 7 του Ιούλη, μια συγκέντρωση εργατών ψήφισε υπέρ μιας γενικής ΑΠΕΡΓΙΑΣ και την επόμενη ημέρα έστειλε μια αντιπροσωπεία στον αλκάλντε (δήμαρχο) ζητώντας του να καλέσει τους εργοστασιάρχες μέσα σε 24 ώρες και να τους γνωστοποιήσει τις απαιτήσεις των εργατών. Ο δήμαρχος Αλμπόρς, ένας αστός Ρεπουμπλικάνος, καθυστέρησε τους εργάτες, ζήτησε στρατεύματα από το Αλικάντε και συμβούλεψε τους εργοστασιάρχες να μην υποχωρήσουν αλλά να οχυρωθούν στα σπίτια τους. Αυτός θα έμενε στο πόστο του. Μετά από μία συνάντηση με τους εργοστασιάρχες – δίνουμε εδώ την επίσημη αναφορά της Ομοσπονδιακής Επιτροπής της Συμμαχίας με ημερομηνία 14 Ιούλη 1873[3] – ο Αλμπόρς, που αρχικά είχε υποσχεθεί στους εργάτες πως θα παραμείνει ουδέτερος, κυκλοφόρησε μια προκήρυξη όπου «έβριζε και συκοφαντούσε τους εργάτες και έπαιρνε το μέρος των εργοστασιαρχών καταπατώντας έτσι τα δικαιώματα και την ελευθερία των απεργών και προκαλώντας τους να δώσουν μάχη». Πώς οι ευσεβείς ευχές ενός δημάρχου μπορούν να καταπατήσουν τα δικαιώματα και την ελευθερία των απεργών δεν ξεκαθαρίζεται. Εν πάση περιπτώσει, οι εργάτες καθοδηγημένοι από τη Συμμαχία ειδοποίησαν το δημοτικό συμβούλιο μέσω μιας επιτροπής ότι αν δε σκόπευε να παραμείνει ουδέτερο κατά τη διάρκεια της απεργίας όπως είχε υποσχεθεί, θα έπρεπε να παραιτηθεί για να αποφευχθεί η σύγκρουση. Η επιτροπή δεν έγινε δεχτή και καθώς εγκατέλειπε το δημαρχείο, η αστυνομία άνοιξε πυρ πάνω στο ειρηνικό και άοπλο πλήθος που βρισκόταν στην πλατεία. Έτσι άρχισε η μάχη, σύμφωνα με την αναφορά της Συμμαχίας. Το πλήθος εξοπλίστηκε και άρχισε μια μάχη που, όπως λένε, κράτησε «είκοσι ώρες». Από τη μια μεριά, οι εργάτες, που ο αριθμός τους δίνεται από τη *Solidarité Révolutionnaire* (Επαναστατική Αλληλεγγύη) ως 5.000, από την άλλη, 32 χωροφύλακες στο δημαρχείο και λίγοι οπλισμένοι άντρες σε τέσσερα ή πέντε σπίτια στην αγορά. Αυτά τα σπίτια καταστράφηκαν με εμπρησμό κατά το ωραίο πρωσικό πρότυπο. Τελικά, οι χωροφύλακες έμειναν από πολεμοφόδια και αναγκάστηκαν να παραδοθούν.

«Θα είχαμε θρηνήσει λιγότερα θύματα», λέει η αναφορά της Συμμαχίτικης Επιτροπής, «αν ο Αλκάλντε Αλμπόρς δεν είχε εξαπατήσει το λαό, ισχυριζόμενος ότι θα παραδοθεί και μετά διατάζοντας άνανδρα τη δολοφονία αυτών που μπήκαν στο δημαρχείο βασιζόμενοι στο λόγο του. Και ο ίδιος ο Αλκάλντε δε θα είχε σκοτωθεί από το δίκαια εξαγριωμένο πληθυσμό αν δεν είχε

πυροβολήσει με το ρεβόλβερ του σχεδόν εξ επαφής αυτούς που πήγαν να τον συλλάβουν».

Και ποιες ήταν οι απώλειες αυτής της μάχης;

«Αν και δεν μπορούμε να ξέρουμε ακριβώς τον αριθμό των νεκρών και των τραυματιών» (από τη μεριά του λαού) «μπορούμε πάντως να πούμε ότι ήταν *όχι λιγότεροι από δέκα.* Από τη μεριά αυτών που προκάλεσαν τη μάχη ήταν όχι λιγότεροι από *δεκαπέντε* νεκροί και τραυματίες».

Αυτή ήταν η πρώτη οδομαχία της Συμμαχίας. Επί είκοσι ώρες, 5.000 άντρες πάλεψαν με 32 χωροφύλακες και λίγους οπλισμένους αστούς και τους νίκησαν όταν τους τέλειωσαν τα πολεμοφόδια, χάνοντας συνολικά *δέκα άντρες*. Η Συμμαχία μπορεί μια χαρά να χώσει στα κεφάλια των οπαδών της το ρητό του Φάλσταφ[4] ότι «το καλύτερο συστατικό της ανδρείας είναι η σύνεση».

Δε χρειάζεται να πούμε ότι όλες οι ιστορίες φρίκης που δημοσίεψαν οι αστικές εφημερίδες για εργοστάσια που κάηκαν χωρίς λόγο, για πολυάριθμους χωροφύλακες που εκτελέστηκαν και ανθρώπους που αφού τους κατάβρεξαν με βενζίνη τους έβαλαν φωτιά, είναι καθαρά επινοήματα. Οι εργάτες που νικούν, φέρονται πάντα στους νικημένους αντιπάλους τους πάρα πολύ γενναιόδωρα κι έτσι οι τελευταίοι τους κατηγορούν για όλα τα αδικήματα που *αυτοί οι ίδιοι* ποτέ δεν παραλείπουν να διαπράξουν όταν νικήσουν.

Κι έτσι η νίκη κατακτήθηκε.

Η *Επαναστατική Αλληλεγγύη* γράφει θριαμβευτικά : «Οι φίλοι μας στο Αλκόι, που αριθμούν 5.000, είναι κύριοι της κατάστασης».

Και τι έκαναν αυτοί οι «κύριοι» την «κατάστασή» τους:

Εδώ η αναφορά της Συμμαχίας και η εφημερίδα της μας αφήνουν στα κρύα του λουτρού και είμαστε αναγκασμένοι να βασιστούμε στις συνηθισμένες αναφορές των εφημερίδων. Από αυτές μαθαίνουμε ότι οργανώθηκε στο Αλκόι μια «Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας», δηλαδή, μια επαναστατική κυβέρνηση. Για να επιβεβαιωθεί αυτό που στο Συνέδριό τους στο Σεν Ιμιέ (8) της Ελβετίας, στις 15 του Σεπτέμβρη του 1872, τα μέλη της Συμμαχίας αποφάσισαν : ότι

«κάθε οργάνωση πολιτικής, αυτοαποκαλούμενης προσωρινής ή επαναστατικής αρχής, δεν μπορεί παρά να είναι μια καινούργια απάτη και είναι τόσο επικίνδυνη για το προλεταριάτο όσο και καθεμιά από τις ήδη υπάρχουσες κυβερνήσεις».[5]

Τα μέλη της Ισπανικής Ομοσπονδιακής Επιτροπής, που συνήλθε στο Αλκόι, έκαναν επιπλέον ότι μπορούσαν για να υιοθετηθεί αυτή η απόφαση και από το Συνέδριο του Ισπανικού Τμήματος της Διεθνούς. Και παρ' όλα αυτά, μαθαίνουμε ότι ο Σεβερίνο Αλμπαραθίν, ένα μέλος αυτής της Επιτροπής και, σύμφωνα με ορισμένες αναφορές, και ο Φρανθίσκο Τομάς, ο γραμματέας του, ήταν μέλη αυτής της προσωρινής και επαναστατικής κυβέρνησης, της Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας του Αλκόι.

Και τι έκανε η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας; Τι μέτρα υιοθέτησε για να φέρει την «άμεση και πλήρη χειραφέτηση των εργατών»; Απαγόρευσε στους άντρες να εγκαταλείψουν την πόλη, αν και στις γυναίκες αυτό επιτρεπόταν, με την προϋπόθεση ότι είχαν ... *διαβατήριο*! Οι εχθροί κάθε αρχής να εισαγάγουν ξανά το *διαβατήριο*! Όλα τα άλλα ήταν έσχατη σύγχυση, απραξία και ανημποριά.

Εντωμεταξύ, ο στρατηγός Βελάρντε πλησίαζε με στρατό από το Αλικάντε. Η κυβέρνηση είχε κάθε λόγο να θέλει να ξεμπερδέψει ήσυχα με τις τοπικές εξεγέρσεις των επαρχιών. Και οι «κύριοι της κατάστασης» στο Αλκόι είχαν κάθε λόγο να θέλουν να ξεμπλέξουν από μια κατάσταση που δεν ήξεραν πώς να τη χειριστούν. Συνεπώς, ο βουλευτής Θερβέρα, που ενεργούσε σα μεσολαβητής, είχε ένα εύκολο καθήκον. Η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας παραιτήθηκε και στις 12 του Ιούλη τα στρατεύματα μπήκαν στην πόλη χωρίς να συναντήσουν οποιαδήποτε αντίσταση. Η μόνη υπόσχεση που δόθηκε στην Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας σαν αντάλλαγμα ήταν για ... γενική αμνηστία. Οι Συμμαχίτες «κύριοι της κατάστασης» είχαν για άλλη μια φορά ξεμπλέξει από μια δύσκολη θέση. Και εδώ τελειώνει η περιπέτεια του Αλκόι.

Η αναφορά της Συμμαχίας μας πληροφορεί ότι στο Σανλούκαρ της Μπαραμέντα, κοντά στο Κάντιθ,

«ο Αλκάλντε έκλεισε τα γραφεία της Διεθνούς και οι απειλές του και οι αδιάκοπες επιθέσεις του στα ατομικά δικαιώματα των πολιτών εξόργισαν τους εργάτες. Μια επιτροπή

απαίτησε από τον υπουργό να τηρηθεί ο νόμος και να ανοίξουν ξανά τα γραφεία που είχαν κλείσει αυθαίρετα. Ο κ. Πι συμφώνησε ότι έτσι έπρεπε ... αλλά στην πράξη αρνήθηκε να συμμορφωθεί. Οι εργάτες ξεκαθάρισαν ότι η Κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να κηρύξει εκτός νόμου την Ένωσή τους (τη Διεθνή, σ.τ.μ.). Κατάργησαν τις τοπικές αρχές και διόρισαν άλλους στη θέση τους, οι οποίοι ξανάνοιξαν τα γραφεία της Ένωσης.»[6]

«Στο Σαλούνκαρ ... ο λαός είναι κύριος της κατάστασης!» γράφει θριαμβευτικά η *Επαναστατική Αλληλεγγύη*. Τα μέλη της Συμμαχίας, που και εδώ, αντίθετα με τις αναρχικές τους αρχές, σχημάτισαν μια επαναστατική κυβέρνηση, δεν ήξεραν τι να κάνουν την εξουσία τους. Έχασαν τον καιρό τους σε μάταιες λογομαχίες και χάρτινες αποφάσεις και όταν ο στρατηγός Παβία στις 5 Αυγούστου, αφού κατέλαβε τη Σεβίλλη και το Κάντιθ, έστειλε μερικούς λόχους της ταξιαρχίας Σόρια στο Σανλούκαρ δε συνάντησε ... καμιά αντίσταση.

Αυτά ήταν τα ηρωικά κατορθώματα που εκτέλεσε η Συμμαχία εκεί που δεν είχε κανέναν ανταγωνιστή.

III

Αμέσως μετά τις οδομαχίες στο Αλκόι, ακολούθησε μια εξέγερση των Αδιάλλακτων στην Ανδαλουσία. Ο Πι υ Μαργκάλ που ήταν ακόμα στο πηδάλιο του κράτους, άρχισε συνεχείς διαπραγματεύσεις με τους ηγέτες αυτού του κόμματος με το σκοπό να σχηματίσει μαζί τους ένα Υπουργικό Συμβούλιο. Γιατί, λοιπόν, άρχισαν την εξέγερση πριν αποτύχουν οι διαπραγματεύσεις; Οι αιτίες αυτής της απερίσκεπτης ενέργειας ποτέ δεν εξηγήθηκαν αρκετά, πάντως είναι σίγουρο ότι η κύρια φροντίδα των Αδιάλλακτων ήταν η πραγματική εγκαθίδρυση μιας ομοσπονδιακής δημοκρατίας όσο το δυνατό γρηγορότερα για να καταλάβουν την εξουσία και τα πολυάριθμα διοικητικά πόστα που θα δημιουργούνταν στα διάφορα καντόνια. Το χώρισμα της Ισπανίας είχε καθυστερήσει πολύ από τη Βουλή της Μαδρίτης και επομένως έπρεπε να καταπιαστούν με την υπόθεση οι ίδιοι και να ανακηρύξουν παντού ανεξάρτητα καντόνια. Η στάση που ως τώρα κρατούσε η (μπακουνική) Διεθνής, η οποία από τις εκλογές ήταν πολύ μπλεγμένη με τις ενέργειες των Αδιάλλακτων, έδινε λαβή για υπολογίζουν στην υποστήριξη των Μπακουνικών. Πραγματικά, δεν είχαν μόλις καταλάβει οι Μπακουνικοί βίαια το Αλκόι και ήταν επομένως σε ανοιχτή σύγκρουση με την κυβέρνηση; Επιπλέον, οι Μπακουνικοί για χρόνια κήρυσσαν ότι κάθε επαναστατική δράση από τα πάνω ήταν ένα κακό και τα πάντα έπρεπε να οργανώνονται και να εκτελούνται από τα κάτω. Και να που τώρα βρέθηκε η ευκαιρία να εφαρμοστεί η περίφημη αρχή της αυτονομίας από τα κάτω, τουλάχιστον σε μερικές πόλεις. Όπως αναμενόταν, οι Μπακουνικοί εργάτες έπεσαν στην παγίδα και έβγαλαν τα κάστανα από τη φωτιά για χάρη των Αδιάλλακτων, μόνο για να ανταμειφθούν αργότερα από τους συμμάχους τους με τις συνηθισμένες κλοτσιές και σφαίρες.

Ποια ήταν η θέση των μελών της μπακουνικής Διεθνούς σε όλο αυτό το κίνημα; Το βοήθησαν να αναπτύξει τον ομοσπονδιακό τοπικισμό του. Έβαλαν σε πράξη όσο ήταν δυνατό το αναρχικό τους ιδεώδες. Οι ίδιοι αναρχικοί οι οποίοι πριν λίγους μήνες είχαν διακηρύξει στην Κόρντομπα ότι το να εγκαθιδρυθεί μια επαναστατική κυβέρνηση ήταν προδοσία και εξαπάτηση των εργατών, οι ίδιοι Μπακουνικοί παρακάθονταν τώρα σε όλες τις επαναστατικές δημοτικές κυβερνήσεις της Ανδαλουσίας, αλλά πάντα σε μειοψηφία, έτσι που οι Αδιάλλακτοι μπορούσαν να κάνουν ότι ήθελαν. Ενώ οι τελευταίοι διατηρούσαν την πολιτική και τη στρατιωτική ηγεσία, τους εργάτες τους ξεφορτώνονταν με πομπώδεις φράσεις ή αποφάσεις που εμφανίζονταν ότι εισάγουν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του πιο χοντροκομμένου και χωρίς νόημα είδους, οι οποίες επιπλέον υπήρχαν μόνο στα χαρτιά. Μόλις οι Μπακουνικοί ηγέτες απαιτούσαν πραγματικές παραχωρήσεις, τους έδιωχναν με περιφρόνηση. Όταν μιλούσαν με τους ανταποκριτές αγγλικών εφημερίδων, οι Αδιάλλακτοι ηγέτες του κινήματος βιάζονταν να διαχωρίσουν τον εαυτόν τους από τα αυτοαποκαλούμενα «μέλη της Διεθνούς» και να αποποιηθούν κάθε ευθύνη γι' αυτούς, δηλώνοντας ότι τους ηγέτες τους και όλους τους φυγάδες της παρισινής Κομμούνας τους είχαν κάτω από αυστηρή αστυνομική παρακολούθηση. Τελικά, όπως θα δούμε, οι Αδιάλλακτοι στη Σεβίλλη, κατά τη διάρκεια της μάχης με τα κυβερνητικά στρατεύματα, πυροβόλησαν και ενάντια στους

μπακουνικούς συμμάχους τους.

Μ' αυτόν τον τρόπο, μέσα σε λίγες ημέρες όλη η Ανδαλουσία ήταν στα χέρια των ένοπλων Αδιάλλακτων. Η Σεβίλλη, η Μάλαγα, η Γρανάδα, το Κάντιθ κλπ. καταλήφθηκαν σχεδόν χωρίς αντίσταση. Κάθε πόλη αυτοανακηρύχθηκε ανεξάρτητο καντόνι και σχημάτισε μια επαναστατική επιτροπή (χούντα). Η Μούρθια, η Καρταχένα, και η Βαλένθια ακολούθησαν το παράδειγμά τους. Μια παρόμοια απόπειρα, αλλά πιο ειρηνικού χαρακτήρα, έγινε στη Σαλαμάνκα. Έτσι, σχεδόν όλες οι μεγάλες πόλεις της Ισπανίας ήταν στα χέρια των εξεγερμένων, εκτός από τη Μαδρίτη, την πρωτεύουσα, που είναι μια πόλη του λούσου και σχεδόν ποτέ δεν παίζει αποφασιστικό ρόλο, και τη Βαρκελώνη. Αν εξεγειρόταν η Βαρκελώνη, η επιτυχία θα ήταν σχεδόν εξασφαλισμένη και επιπλέον θα είχε προσφέρει ισχυρή υποστήριξη στο εργατικό στοιχείο του κινήματος. Αλλά, όπως είδαμε, οι Αδιάλλακτοι στη Βαρκελώνη ήταν συγκριτικά ανίσχυροι, ενώ οι Μπακουνικοί, που ήταν ακόμα πολύ ισχυροί εκείνο τον καιρό, χρησιμοποίησαν τη γενική ΑΠΕΡΓΙΑ με *σκοπό τον κατευνασμό*. Έτσι η Βαρκελώνη αυτή τη φορά δε βρέθηκε στο πόστο της.

Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1873.

Δημοσιεύτηκε στο *Φοκλστάατ*, 31 Οκτωβρίου, 2 και 5 Νοεμβρίου 1873

1 http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=1073014

Γράφτηκε το Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1873.

Πρώτη δημοσίευση, στο Φοκλστάατ 31 Οκτωβρίου, 2 και 5 Νοεμβρίου 1873

Πρώτη δημοσίευση στα αγγλικά, 1939.

Ιστορικά.

Αυτή η σειρά των άρθρων γράφτηκε την επομένη των γεγονότων στην Ισπανία το καλοκαίρι του 1873, γεγονότα που αποτέλεσαν την κορύφωση της ισπανικής αστικής επανάστασης του 1868-74. Ο Ένγκελς επικεντρώνει την προσοχή του στη συμβολή των Ισπανών Μπακουνικών στις αποτυχημένες εξεγέρσεις καντονιών του Ιουλίου-Σεπτεμβρίου, που οργανώθηκαν στη νότια και νοτιοανατολική Ισπανία από τους Αδιάλλακτους, μια εξτρεμιστική ρεπουμπλικάνικη ένωση που υποστήριζε το χωρισμό της Ισπανίας σε ανεξάρτητα καντόνια. Οι Αδιάλλακτοι και οι Μπακουνικοί σύμμαχοί τους δεν ικανοποιήθηκαν με τα ριζοσπαστικά κοινωνικά μέτρα που είχε πάρει η αριστερή ρεπουμπλικανική κυβέρνηση του Πι υ Μαργκάλ (πώληση των κρατικών και εκκλησιαστικών γαιών, ίδρυση μικτών επιτροπών για τη ρύθμιση των συνθηκών εργασίας, ελεύθερο καθεστώς στις αποικίες, κλπ.) και από το Σύνταγμα που είχε συντάξει το Κορτές (Βουλή), που ανακήρυξε την ομοσπονδιακή δημοκρατία. Εξασθένισαν το ρεπουμπλικανικό στρατόπεδο εξαναγκάζοντας τον Πι υ Μαργκάλ να παραιτηθεί στις 18 Ιουλίου 1873 και έτσι έστρωσαν το δρόμο για την εγκαθίδρυση στρατιωτικής δικτατορίας στην Ισπανία στις αρχές του 1874 και για τη μετέπειτα παλινόρθωση της μοναρχίας των Βουρβόνων.Ο Ένγκελς άντλησε τις πληροφορίες του από τον περιοδικό τύπο και από διάφορα έγγραφα των ισπανικών τμημάτων της Διεθνούς, κυρίως από την αναφορά που υπέβαλε η Νέα Ομοσπονδία της Μαδρίτης στο Συνέδριο της Διεθνούς που έγινε στη Γενεύη στις 8-13 Σεπτεμβρίου 1873.

2 Ο Ένγκελς πιθανόν παραθέτει από τη La Solidarité Révolutionnaire (Επαναστατική Αλληλεγγύη), No 6, 16 Ιούλη του 1873, Σ.τ.Ε.

3 “A los Trabahadores” («Προς τους εργάτες»), La Federación (Η Ομοσπονδία), No 206, 26 Ιούλη 1873

4 Κωμικός φαφλατάς στο Σέκσπιρ, Σ.τ.Μ.

5 «Τα δύο Συνέδρια του Σεν Ιμιέ», Δελτίο της Ομοσπονδίας του Ιούρα ... No 17-18, 15 Σεπτέμβρη-1 Οκτώβρη 1872, σελ.13.

6 «Στους εργάτες», Η Ομοσπονδία, No 206, 26 Ιούλη 1873.

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ο συγγραφέας και ο τίτλος στο πρωτότυπο:
Friedrich Engels, Der Ursprung der Familie,
des Privateigentums und des Staats

ISBN 960-224-735-5

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 3820835, 3823649, Fax: 3813354

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1884

Τα παρακάτω κεφάλαια αποτελούν ως ένα βαθμό την εκτέλεση μιας διαθήκης. Ο ίδιος ο Καρλ Μαρξ είχε σκοπό να εκθέσει τα συμπεράσματα των ερευνών του Μόργκαν σε σχέση με τα αποτελέσματα της δικής του —μέσα σε ορισμένα όρια μπορώ να πω της δικής μας— υλιστικής έρευνας της ιστορίας κι έτσι πια να εξηγήσει όλη τους τη σημασία. Γιατί ο Μόργκαν ανακάλυψε ξανά στην Αμερική, με δικό του τρόπο, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, που την είχε ανακαλύψει πριν 40 χρόνια ο Μαρξ, και όταν έκανε τη σύγκριση της βαρβαρότητας και του πολιτισμού, η αντίληψη αυτή τον οδήγησε στα κύριά της σημεία στα ίδια συμπεράσματα με τον Μαρξ. Και όπως οι ειδικοί οικονομολόγοι στη Γερμανία αποσιωπούσαν επίμονα το *Κεφάλαιο* με τον ίδιο ζήλο που χρόνια συνέχεια το αντέγραφαν, έτσι ακριβώς μεταχειρίστηκαν και την *Ancient society*[1] του Μόργκαν οι εκπρόσωποι της «προϊστορικής» επιστήμης στην Αγγλία. Η δική μου εργασία μονάχα ελάχιστα μπορεί ν' αντικαταστήσει εκείνο που δεν αξιώθηκε να κάνει ο αείμνηστος φίλος μου. Όμως στις λεπτομερειακές περιλήψεις του από τον Μόργκαν βρίσκω κριτικές του παρατηρήσεις που τις παραθέτω εδώ όσο γίνεται.

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί όπου

1. *Ancient Society, or Researches in the Lines of human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization.* By Lewis H. Morgan, London, MacMillan and Co., 1877. (*Η αρχαία κοινωνία ή έρευνες της ανθρώπινης προόδου από την άγρια κατάσταση και τη βαρβαρότητα ως τον πολιτισμό*, του Λούις Χ. Μόργκαν, Λονδίνο, Μακμίλαν και Σία, 1877). Το βιβλίο τυπώθηκε στην Αμερική και βρίσκεται εξαιρετικά δύσκολα στο Λονδίνο. Ο συγγραφέας πέθανε πριν λίγα χρόνια (σημείωση του Ένγκελς).

ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δυο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας. Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι ακόμα η εργασία, όσο πιο περιορισμένη η ποσότητα των προϊόντων της, επομένως και ο πλούτος της κοινωνίας, τόσο επικρατέστερα φαίνεται να κυριαρχείται η κοινωνική οργάνωση από τους συγγενικούς δεσμούς. Μέσα σ' αυτή τη διάρθρωση της κοινωνίας που στηρίζεται στους συγγενικούς δεσμούς αναπτύσσεται ωστόσο όλο και περισσότερο η παραγωγικότητα της εργασίας. Μαζί της αναπτύσσονται και η ατομική ιδιοκτησία και η ανταλλαγή, οι διαφορές του πλούτου, η δυνατότητα αξιοποίησης ξένης εργατικής δύναμης και επομένως η βάση για ταξικές αντιθέσεις: καινούργια κοινωνικά στοιχεία, που γενιές ολόκληρες προσπαθούν να προσαρμόσουν το παλιό κοινωνικό καθεστώς στις νέες συνθήκες, ώσπου τελικά το ασυμβίβαστο και των δυο προκαλεί μια πλήρη ανατροπή. Η παλιά κοινωνία, που βασίζεται σε συγγενικές ενώσεις, τινάζεται στον αέρα με τη σύγκρουση των νέων αναπτυγμένων κοινωνικών τάξεων. Στη θέση της μπαίνει μια καινούργια κοινωνία, οργανωμένη σε κράτος, που οι κατώτερες ενότητές του δεν είναι πια συγγενικές ενώσεις, αλλά τοπικές ενώσεις, μια κοινωνία, όπου το οικογενειακό καθεστώς κυριαρχείται ολότελα από το καθεστώς της ιδιοκτησίας και όπου αναπτύσσονται τώρα ελεύθερα εκείνες οι ταξικές αντιθέσεις και εκείνοι οι ταξικοί αγώνες, που αποτελούν το περιεχόμενο όλης της ως τώρα *γραφτής* ιστορίας.

Η μεγάλη υπηρεσία του Μόργκαν είναι ότι ανακάλυψε και αποκατέστησε στις κύριες γραμμές αυτό το προϊστορικό θεμέλιο της γραφτής μας ιστορίας και ότι στις συγγενικές ενώσεις των βορειοαμερικανών Ινδιάνων βρήκε το κλειδί που μας λύνει τα σπουδαιότερα, άλυτα ως τώρα αινίγματα της αρχαιότατης ελληνικής, ρωμαϊκής και γερμανικής ιστορίας. Το σύγγραμμά του όμως δεν είναι έργο μιας ημέρας. Κάπου σαράντα χρόνια πάλεψε με το υλικό του, ώσπου το εξουσίασε πέρα για πέρα. Γι' αυτό όμως και το βιβλίο του είναι από τα λίγα έργα του καιρού μας που άφησαν εποχή.

Στην παρουσίαση που ακολουθεί, ο αναγνώστης γενικά θα διακρίνει εύκολα τι είναι του Μόργκαν και τι πρόσθεσα εγώ. Στα ιστορικά μέρη για την Ελλάδα και τη Ρώμη δεν περιορίστηκα στα στοιχεία του Μόργκαν, αλλά πρόσθεσα ό,τι είχα στη διάθεσή μου. Τα μέρη για τους Κέλτες και τους Γερμανούς ανήκουν κυρίως σ' εμένα. Ο Μόργκαν εδώ διέθετε πηγές σχεδόν μονάχα από δεύτερο χέρι και για τις γερμανικές συνθήκες —εκτός από τον Τάκιτο— μονάχα τις κακές φιλελεύθερες παραποιήσεις του κυρίου Φρίμαν. Τις οικονομικές εξηγήσεις, που για το σκοπό του Μόργκαν αρκούσαν, μα που για το δικό μου είναι απόλυτα ανεπαρκείς, τις επεξεργάστηκα όλες ξανά. Και τέλος είμαι φυσικά υπεύθυνος για όλα τα συμπεράσματα, όπου δεν αναφέρεται ρητά ο Μόργκαν.

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση.

Γράφτηκε απ' τον Φρίντριχ Ένγκελς για την πρώτη έκδοση του έργου του
Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους,
Ζυρίχη 1884.

Marx-Engels-Werke, τόμ. 21, σελ. 27-29.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1891

Οι παλιότερες μεγάλες εκδόσεις αυτού του έργου εξαντλήθηκαν εδώ και μισό χρόνο σχεδόν, και ο εκδότης από καιρό κιόλας μου ζήτησε να φροντίσω για μια νέα έκδοση. Πιο επείγουσες δουλειές μ' εμπόδισαν ως τώρα να το κάνω. Από τότε που βγήκε η πρώτη έκδοση πέρασαν εφτά χρόνια, όπου η γνώση των πρωτόγονων μορφών της οικογένειας σημείωσε σημαντικές προόδους. Έπρεπε λοιπόν εδώ να γίνουν με επιμέλεια διορθώσεις και συμπληρώσεις. Και μάλιστα τόσο περισσότερο που η προβλεπόμενη στερεοτυπία του τωρινού κειμένου θα μου στερήσει τη δυνατότητα για ένα διάστημα να κάνω παραπέρα αλλαγές.

Θεώρησα λοιπόν με φροντίδα ολόκληρο το κείμενο και έκανα μια σειρά προσθήκες, ελπίζοντας έτσι πως πήρα υπόψη μου, όπως αρμόζει, τη σημερινή κατάσταση της επιστήμης. Ακόμα, δίνω παρακάτω στον πρόλογο αυτό μια σύντομη επισκόπηση για την εξέλιξη της ιστορίας της οικογένειας από τον Μπάχοφεν ως τον Μόργκαν. Και το κάνω αυτό κυρίως γιατί η αγγλική προϊστορική σχολή, με τη σοβινιστική χροιά της, εξακολουθεί να κάνει ό,τι περνάει από το χέρι της για ν' αποσιωπήσει τελείως την ανατροπή που έγινε με τις αποκαλύψεις του Μόργκαν στις αντιλήψεις για την πρωτόγονη ιστορία, ενώ ταυτόχρονα δεν ενοχλείται καθόλου να οικειοποιείται συμπεράσματα του Μόργκαν. Κι αλλού ακολουθούν, πού και πού μάλιστα με το παραπάνω, αυτό το αγγλικό παράδειγμα.

Η εργασία μου μεταφράστηκε σε διάφορες ξένες γλώσσες. Πρώτα στα ιταλικά: *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato*, Versione riveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti, Benevento 1885. Ύστερα στα ρουμάνικα: «Originea familiei, proprietăţii private şi a statului», Traducere de Joan Nădejde στο περιοδικό του Ιασίου *Contemporanul*, Σεπτέμβρης 1885-Μάης 1886. Επίσης στα δανικά: «Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse», Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgave, Besørget af Gerson Trier, København 1888. Μια γαλλική μετάφραση του Ανρί Ραβέ, που έχει γίνει από αυτή τη γερμανική έκδοση, βρίσκεται στα πιεστήρια[1].

1. Frédéric Engels, *L' origine de la famille, de la propriété privée et de l' état.* Traduction française par Henri Ravé, Paris 1893 (σημ. γερμ. σύντ.).

* * *

Ως τις αρχές της δεκαετίας 1860-1870, δεν μπορούσε να γίνεται λόγος για ιστορία της οικογένειας. Η ιστορική επιστήμη στον τομέα αυτό βρισκόταν ακόμα ολότελα κάτω από την επίδραση των πέντε βιβλίων του Μωυσή. Την πατριαρχική μορφή της οικογένειας, που στα βιβλία αυτά περιγράφεται πιο λεπτομερειακά από οπουδήποτε αλλού, δεν τη θεωρούσαν μονάχα ασυζήτητα σαν την πιο παλιά μορφή της, αλλά επίσης —ύστερα από αφαίρεση της πολυγαμίας— την ταύτιζαν με τη σημερινή αστική οικογένεια, έτσι που ουσιαστικά η οικογένεια δεν πέρασε δήθεν απολύτως καμιά ιστορική εξέλιξη. Το πολύ-πολύ παραδέχονταν ότι στην πρωτόγονη εποχή μπορεί να υπήρξε μια περίοδος σεξουαλικής ακαταστασίας. Βέβαια, εκτός από τη μονογαμία γνώριζαν την ανατολίτικη πολυγαμία και την ινδοθιβετιανή πολυανδρία. Αυτές όμως οι τρεις μορφές δεν μπορούσαν να μπουν σε μια ιστορική σειρά και φιγουράριζαν ασύνδετα η μια πλάι στην άλλη. Το γεγονός ότι σε ορισμένους λαούς της παλιάς ιστορίας, καθώς και σε ορισμένους άγριους που υπάρχουν ακόμα, η καταγωγή δεν λογαριαζόταν από τον πατέρα, αλλά από τη μητέρα, επομένως θεωρείτο ότι ισχύει μονάχα η γυναικεία γραμμή, το ότι σε πολλούς σημερινούς λαούς απαγορεύεται ο γάμος μέσα σε ορισμένες μεγαλύτερες ομάδες, που τότε δεν τις είχαν εξετάσει πιο επισταμένα και το ότι βρίσκεται αυτό το έθιμο σε όλα τα μέρη του κόσμου — αυτά τα γεγονότα ήταν βέβαια γνωστά και συγκεντρώνονταν όλο και περισσότερο τέτοια παραδείγματα. Όμως δεν ήξεραν τι να τα κάνουν και ακόμα και ο E. B. Tylor στο έργο του *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*, (1865) τα αναφέρει σαν απλές «παράξενες συνήθειες», πλάι στην απαγόρευση που ισχύει σε μερικούς άγριους να μην αγγίζουν καιόμενα ξύλα με σιδερένιο εργαλείο και άλλες παρόμοιες θρησκευτικές σαχλαμάρες.

Η ιστορία της οικογένειας χρονολογείται από το 1861, από τότε που εκδόθηκε το *Μητρικό δίκαιο* του Μπάχοφεν. Σ' αυτό ο συγγραφέας διατυπώνει τους εξής ισχυρισμούς: 1) Ότι οι άνθρωποι στην αρχή ζούσαν έχοντας σεξουαλικές σχέσεις χωρίς περιορισμούς, που τις χαρακτηρίζει με τη λα-

θεμένη έκφραση εταιρισμός. 2) Ότι αυτού του είδους οι σχέσεις αποκλείουν κάθε σίγουρη πατρότητα, ότι επομένως και η καταγωγή μπορούσε να λογαριάζεται μονάχα από τη γυναικεία γραμμή —σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο— και ότι αρχικά αυτό συνέβαινε σε όλους τους λαούς της αρχαιότητας. 3) Ότι για το λόγο αυτό εκτιμούσαν και σέβονταν σε μεγάλο βαθμό τις γυναίκες που σαν μητέρες ήταν οι μοναδικά σίγουροι γνωστοί γονείς της νεότερης γενιάς, βαθμό που κατά την αντίληψη του Μπάχοφεν, έφτανε ως την πλήρη κυριαρχία των γυναικών (γυναικοκρατία). 4) Ότι το πέρασμα στη μονογαμία, όπου η γυναίκα ανήκε αποκλειστικά σ' *έναν* άντρα, περιέκλεινε την παράβαση μιας παμπάλαιας θρησκευτικής εντολής (δηλαδή πραγματικά την παράβαση του από παράδοση δικαιώματος των υπόλοιπων αντρών πάνω στην ίδια γυναίκα), μια παράβαση που έπρεπε να εξιλεωθεί ή να εξαγοραστεί η ανοχή της με μια χρονικά περιορισμένη έκδοση της γυναίκας.

Τις αποδείξεις γι' αυτές τις θέσεις τις βρίσκει ο Μπάχοφεν σε πολυάριθμα χωρία της παλιάς κλασικής φιλολογίας που συγκέντρωσε μ' εξαιρετική επιμέλεια. Σύμφωνα μ' αυτόν, η εξέλιξη από τον «εταιρισμό» στη μονογαμία και από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο γίνεται, ειδικά στους Έλληνες, σαν συνέπεια μιας παραπέρα εξέλιξης των θρησκευτικών παραστάσεων, μιας εισδοχής νέων θεοτήτων που αντιπροσωπεύουν το νέο τρόπο αντίληψης, στο παλιό πατροπαράδοτο πάνθεο, που εκπροσωπούσε τις παλιές αντιλήψεις, έτσι που οι πρώτες όλο και περισσότερο παραγκωνίζουν το δεύτερο. Σύμφωνα με τον Μπάχοφεν, λοιπόν, δεν είναι η εξέλιξη των πραγματικών όρων ζωής των ανθρώπων, αλλά η θρησκευτική ανταύγεια αυτών των όρων ζωής στα κεφάλια των ίδιων των ανθρώπων, που προκάλεσε τις ιστορικές αλλαγές στην αμοιβαία κοινωνική θέση του άντρα και της γυναίκας. Σύμφωνα μ' αυτά, ο Μπάχοφεν παρουσιάζει την *Ορέστεια* του Αισχύλου σαν τη δραματική περιγραφή του αγώνα ανάμεσα στο μητρικό δίκαιο που έδυε και στο πατρικό δίκαιο που στην ηρωική εποχή ανάτελλε και νικούσε. Η Κλυταιμνήστρα για χάρη του εραστή της, Αίγισθου, σκότωσε τον άντρα της, τον Αγαμέμνονα που γύρισε από τον τρωικό πόλεμο. Ο Ορέ-

στης, όμως, που ήταν γιος της Κλυταιμνήστρας και του Αγαμέμνονα, εκδικείται το φόνο του πατέρα, σκοτώνοντας τη μητέρα του. Γι' αυτό τον καταδιώκουν οι Ερινύες, οι δαιμονικές υπερασπίστριες του μητρικού δικαίου, που θεωρεί τη μητροκτονία σαν το πιο βαρύ, το πιο ανεξιλέωτο έγκλημα. Όμως, ο Απόλλωνας, που με το χρησμό του έσπρωξε τον Ορέστη σ' αυτή την πράξη, και η Αθηνά, που την καλούν για δικαστή —οι δυο θεοί που εκπροσωπούν εδώ το καινούργιο καθεστώς του πατρικού δικαίου— τον προστατεύουν. Η Αθηνά ακούει και τις δυο πλευρές. Όλο το διαφιλονικούμενο ζήτημα συνοψίζεται σύντομα στη συζήτηση που γίνεται τώρα ανάμεσα στον Ορέστη και τις Ερινύες. Ο Ορέστης επικαλείται ότι η Κλυταιμνήστρα έκανε διπλό έγκλημα: σκοτώνοντας τον άντρα *της* σκότωσε μαζί και τον πατέρα *του*. Γιατί λοιπόν οι Ερινύες καταδιώκουν αυτόν κι όχι εκείνη, που είναι πολύ πιο φταίχτρα; Η απάντηση είναι χτυπητή:

«Οὐκ ἦν ὅμαιμος φωτός ὅν κατέκτανεν.»[1]

Ο φόνος ενός ανθρώπου που δεν συγγενεύει με αίμα, ακόμα κι αν είναι ο άντρας της φόνισσας, εξιλεώνεται, δεν ενδιαφέρει τις Ερινύες. Δουλειά τους είναι μονάχα να καταδιώκουν το φόνο ανάμεσα στους συγγενείς από αίμα κι εδώ, σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, το πιο βαρύ και το πιο ανεξιλέωτο είναι η μητροκτονία. Τώρα εμφανίζεται ο Απόλλωνας σαν συνήγορος του Ορέστη. Η Αθηνά βάζει τους αρεοπαγίτες —τους αθηναίους δικαστές— να ψηφίσουν. Οι ψήφοι είναι ίσοι για την αθώωση και την καταδίκη. Τότε η Αθηνά, σαν προεδρεύουσα, δίνει την ψήφο της υπέρ του Ορέστη και τον αθωώνει. Το πατρικό δίκαιο νίκησε το μητρικό δίκαιο. Οι «θεοί της νέας γενιάς», όπως τους χαρακτηρίζουν οι ίδιες οι Ερινύες, νικούν τις Ερινύες που πείθονται στο τέλος να αναλάβουν ένα νέο αξίωμα στην υπηρεσία του νέου καθεστώτος.

Αυτή η καινούργια, αλλά απόλυτα σωστή ερμηνεία της

1. «*Δεν ήταν από αίμα συγγενής της* ο άντρας, που σκότωσε.» Ο 605ος στίχος των «Ευμενίδων» του Αισχύλου, που αποτελεί την τελευταία τραγωδία της τριλογίας του *Ορέστεια* (σημ.τ. μετ.).

Ορέστειας είναι ένα από τα ωραιότερα και καλύτερα μέρη όλου του βιβλίου, αποδείχνει όμως ταυτόχρονα ότι ο Μπάχοφεν πιστεύει τουλάχιστον στις Ερινύες, στον Απόλλωνα και στην Αθηνά, όσο και ο Αισχύλος στην εποχή του. Πιστεύει ακριβώς ότι στην ελληνική ηρωική εποχή έκαναν το θαύμα να γκρεμίσουν το μητρικό δίκαιο με το πατρικό δίκαιο. Είναι φανερό ότι μια τέτοιου είδους αντίληψη, που θεωρεί τη θρησκεία αποφασιστικό μοχλό της παγκόσμιας ιστορίας, τελικά θα πρέπει να καταλήγει σε καθαρό μυστικισμό. Είναι λοιπόν άχαρη, δεν είναι καθόλου αποδοτική δουλειά, πάντα να διαβάζει κανείς τους χοντρούς τόμους του Μπάχοφεν. Όμως, όλα αυτά δεν μειώνουν την αξία του, ανοίγει νέους δρόμους. Αυτός πρώτος αντικατέστησε τη φράση για μια άγνωστη αρχική κατάσταση απεριόριστων σεξουαλικών σχέσεων με την απόδειξη ότι η παλιά κλασική φιλολογία μας δείχνει ένα σωρό ίχνη, σύμφωνα με τα οποία πριν από τη μονογαμία υπήρχε πραγματικά στους Έλληνες και τους Ασιάτες μια κατάσταση όπου, όχι μονάχα ένας άντρας είχε σεξουαλικές σχέσεις με περισσότερες γυναίκες, αλλά και μια γυναίκα είχε σεξουαλικές σχέσεις με περισσότερους άντρες, χωρίς αυτό να προσκρούει στα έθιμα. Ότι αυτό το έθιμο δεν εξαφανίστηκε χωρίς ν' αφήσει πίσω του ίχνη, με τη μορφή μιας περιορισμένης έκδοσης, με την οποία οι γυναίκες έπρεπε να εξαγοράσουν το δικαίωμα στη μονογαμία. Ότι γι' αυτό αρχικά η καταγωγή μπορούσε να λογαριάζεται μονάχα σε γυναικεία γραμμή, από μητέρα σε μητέρα. Ότι αυτή η μοναδική ισχύς της γυναικείας γραμμής διατηρήθηκε ακόμα για πολύ και στην εποχή της μονογαμίας με την εξασφαλισμένη ή πάντως την αναγνωρισμένη πατρότητα και ότι αυτή η αρχική θέση των μητέρων, σαν των μοναδικών σίγουρων γονιών των παιδιών τους, εξασφάλιζε σ' αυτές, και μαζί μ' αυτές στις γυναίκες γενικά, μια ανώτερη κοινωνική θέση που δεν την ξαναπέκτησαν ποτέ από τότε. Αυτούς τους κανόνες ο Μπάχοφεν βέβαια δεν τους διατύπωσε έτσι καθαρά — σ' αυτό τον εμπόδιζε η μυστικιστική του αντίληψη. Όμως τους έχει αποδείξει, κι αυτό το 1861 σήμαινε σωστή επανάσταση.

Ο χοντρός τόμος του Μπάχοφεν ήταν γραμμένος στα γερμανικά, δηλαδή στη γλώσσα του έθνους που τότε ενδιαφε-

ρόταν λιγότερο απ' όλα για την προϊστορία της σημερινής οικογένειας. Γι' αυτό έμεινε άγνωστος. Ο άμεσός του διάδοχος στον ίδιον τομέα εμφανίστηκε το 1865, χωρίς ποτέ να έχει ακούσει για τον Μπάχοφεν.

Ο διάδοχος αυτός ήταν ο Τζ. Φ. Μακ Λέναν, το κατευθείαν αντίθετο του προκατόχου του. Στη θέση του μεγαλοφυή μυστικιστή έχουμε εδώ τον ξερό νομικό. Στη θέση της υπέρμετρης ποιητικής φαντασίας, τους ευλογοφανείς συνδυασμούς του δικηγόρου που αγορεύει. Ο Μακ Λέναν βρίσκει σε πολλούς άγριους, βάρβαρους, ακόμα και πολιτισμένους λαούς της παλιάς και της νέας εποχής, μια μορφή συνοικεσίου, όπου ο γαμπρός, μονάχος ή με τους φίλους του, πρέπει φαινομενικά ν' αρπάζει με τη βία τη νύφη από τους συγγενείς της. Αυτό το έθιμο θα πρέπει να είναι υπόλειμμα ενός προηγούμενου εθίμου, όπου οι άντρες μιας φυλής άρπαζαν πραγματικά τις γυναίκες τους με τη βία από άλλες φυλές. Πώς εμφανίστηκε τώρα αυτός ο «ληστρικός γάμος»; Όσο καιρό οι άντρες έβρισκαν αρκετές γυναίκες στη δική τους φυλή, δεν υπήρχε απολύτως καμιά αφορμή γι' αυτό τον τρόπο γάμου. Βρίσκουμε όμως τώρα επίσης συχνά ότι σε μη αναπτυγμένους λαούς υπάρχουν ορισμένες ομάδες (που γύρω στο 1865 τις συνταύτιζαν συχνά ακόμα με τις ίδιες τις φυλές), όπου απαγορεύεται ο γάμος μέσα σ' αυτές, έτσι που οι άντρες να είναι υποχρεωμένοι να παίρνουν τις γυναίκες τους και οι γυναίκες τους άντρες τους έξω από την ομάδα, ενώ σε άλλες υπάρχει το έθιμο οι άντρες μιας ορισμένης ομάδας να είναι υποχρεωμένοι να παίρνουν τις γυναίκες τους μονάχα μέσα από τη δική τους ομάδα. Ο Μακ Λέναν ονομάζει τις πρώτες εξωγαμικές, τις δεύτερες ενδογαμικές και δημιουργεί χωρίς περιστροφές μια άκαμπτη αντίθεση ανάμεσα σε εξωγαμικές και ενδογαμικές «φυλές». Και παρά το γεγονός ότι η δική του έρευνα για την εξωγαμία του φέρνει μπροστά στη μύτη του το γεγονός ότι αυτή η αντίθεση σε πολλές, αν όχι στις περισσότερες ή ακόμα και σε όλες τις περιπτώσεις, υπάρχει μονάχα στη φαντασία του, ωστόσο την κάνει βάση ολόκληρης της θεωρίας του. Οι εξωγαμικές φυλές μπορούν έτσι να παίρνουν τις γυναίκες τους μονάχα από άλλες φυλές και, στην αδιάκοπη κατάσταση πολέμου ανάμεσα στις φυλές που αντιστοιχεί

στην εποχή της αγριότητας, αυτό μπορούσε να γίνει μονάχα με την αρπαγή.

Και ο Μακ Λέναν ρωτάει στη συνέχεια: Από πού προέρχεται αυτό το έθιμο της εξωγαμίας; Η αντίληψη της συγγένειας εξ αίματος και της αιμομειξίας δεν μπορούσαν να έχουν καμιά σχέση μ' αυτήν, αυτές ήταν φαινόμενα που αναπτύχθηκαν μόλις πολύ αργότερα. Ίσως όμως αυτό να οφείλεται στο πολυδιαδομένο στους άγριους έθιμο, να σκοτώνουν τα κορίτσια αμέσως μόλις γεννηθούν. Έτσι δημιουργείται ένα πλεόνασμα από άντρες σε κάθε ξεχωριστή φυλή, που αναγκαία άμεση συνέπειά του είναι πολλοί άντρες να κατέχουν από κοινού μια γυναίκα: δηλαδή η πολυανδρία. Η συνέπεια πάλι ήταν ότι ήξεραν ποια ήταν η μητέρα ενός παιδιού, όχι όμως ποιος ήταν ο πατέρας, γι' αυτό και η συγγένεια λογαριάζεται μονάχα από τη γυναικεία γραμμή κι αποκλείεται η αντρική. Αυτό ήταν το μητρικό δίκαιο. Και μια δεύτερη συνέπεια της έλλειψης γυναικών μέσα στη φυλή —μια έλλειψη που τη μετρίαζε, αλλά δεν την εξαφάνιζε η πολυανδρία— ήταν ακριβώς η συστηματική βίαιη απαγωγή γυναικών από ξένες φυλές.

«Επειδή η εξωγαμία και η πολυανδρία πηγάζουν από την ίδια αιτία —την έλλειψη ισαριθμίας ανάμεσα στα δυο φύλα— πρέπει να θεωρούμε ότι *όλες οι εξωγαμικές φυλές αρχικά ήταν πολυανδρικές*... Και γι' αυτό πρέπει να θεωρούμε αδιαμφισβήτητο ότι ανάμεσα στις εξωγαμικές φυλές το πρώτο σύστημα συγγένειας ήταν εκείνο που γνωρίζει δεσμούς αίματος μονάχα από τη μητρική πλευρά.» (Mc Lennan, «Studies in Ancient History», 1886, *Primitive Marriage*, σελ. 124).

Η υπηρεσία που πρόσφερε ο Μακ Λέναν είναι ότι τράβηξε την προσοχή στη γενική διάδοση και τη μεγάλη σημασία αυτού που ονομάζει εξωγαμία. Καθόλου δεν *ανακάλυψε* την ύπαρξη των εξωγαμικών ομάδων και ακόμα σε καμιά περίπτωση δεν τις κατάλαβε. Εκτός από προηγούμενες, μεμονωμένες σημειώσεις πολλών παρατηρητών —που ήταν οι πηγές του Μακ Λέναν— ο Λάθαμ (*Descriptive Ethnology*, 1859) είχε περιγράψει σωστά και με ακρίβεια το θεσμό αυτό στους ινδούς Μαγκάρ[1] και είπε ότι είναι γενικά διαδεδομένος και τον

1. Παλιά φυλή, που σήμερα αποτελεί εθνότητα του δυτικού Νεπάλ (σημ. γερμ. σύντ.).

βρίσκουμε σε όλες τις ηπείρους. Το σημείο αυτό από το έργο του Λάθαμ το αναφέρει και ο ίδιος ο Μακ Λέναν. Και ο δικός μας ο Μόργκαν από το 1847, στα γράμματά του για τους Ιροκέζους (στο *Αμέρικαν Ριβιού*) και το 1851 στο *Δε Λιγκ οφ δε Ιροκουά* τον αποδείχνει και τον περιγράφει σωστά, ενώ, όπως θα δούμε, το δικηγορικό μυαλό του Μακ Λέναν δημιούργησε εδώ μια πολύ μεγαλύτερη σύγχυση απ' ό,τι η μυστικιστική φαντασία του Μπάχοφεν στον τομέα του μητρικού δικαίου. Μια παραπέρα υπηρεσία που πρόσφερε ο Μακ Λέναν είναι ότι αναγνώρισε τη γενεαλογική σειρά σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο σαν το αρχικό, αν και, όπως αναγνωρίζει αργότερα, τον πρόλαβε εδώ ο Μπάχοφεν. Μα και εδώ δεν βλέπει καθαρά, μιλάει διαρκώς για «συγγένεια μονάχα σε γυναικεία γραμμή» (kinship through females only) και χρησιμοποιεί αδιάκοπα αυτή τη σωστή για μια προηγούμενη βαθμίδα έκφραση και σε κατοπινές βαθμίδες ανάπτυξης, όπου παρά το γεγονός ότι η καταγωγή και η κληρονομιά λογαριάζονται ακόμα αποκλειστικά σύμφωνα με τη γυναικεία γραμμή, αναγνωρίζεται όμως και εκφράζεται η συγγένεια και από την αντρική πλευρά. Είναι η στενοκεφαλιά του νομικού, που δημιουργεί μια σταθερή νομική έκφραση και εξακολουθεί να την εφαρμόζει αμετάβλητη σε καταστάσεις που στο μεταξύ την έκαναν ανεφάρμοστη.

Παρ' όλη της την ευλογοφάνεια, φαίνεται ωστόσο ότι η θεωρία του Μακ Λέναν δεν έμοιαζε ούτε και στον ίδιο της το συγγραφέα αρκετά γερά θεμελιωμένη. Τουλάχιστον του κάνει εντύπωση ότι είναι «αξιοπαρατήρητο πως η μορφή της (φαινομενικής) αρπαγής γυναικών είναι πιο χαρακτηριστική και εκφράζεται πιο καλά ακριβώς στους λαούς εκείνους όπου επικρατεί η *αντρική* συγγένεια (θέλει να πει η καταγωγή σε αντρική γραμμή)» (σελ. 140). Και ακόμα: «Είναι περίεργο γεγονός ότι, απ' όσα ξέρουμε, η παιδοκτονία δεν ασκείται συστηματικά πουθενά εκεί όπου υπάρχουν πλάι-πλάι η εξωγαμία και η αρχαιότατη μορφή συγγένειας» (σελ. 146). Και τα δυο γεγονότα χτυπούν κατάμουτρα τον τρόπο της εξήγησής του και δεν έχει να αντιπαραθέσει σ' αυτά παρά μονάχα καινούργιες, πιο μπερδεμένες υποθέσεις.

Παρ' όλα αυτά, στην Αγγλία η θεωρία του επιδοκιμάστη-

κε πολύ και βρήκε μεγάλη απήχηση: Ο Μακ Λέναν περνούσε εδώ γενικά για ιδρυτής της ιστορίας της οικογένειας και για πρώτη αυθεντία στο πεδίο αυτό. Η αντίθεσή του ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές», παρά τις όποιες εξαιρέσεις και τροποποιήσεις που διαπιστώνονταν, έμεινε ωστόσο η αναγνωρισμένη βάση της κυρίαρχης αντίληψης και έγινε η παρωπίδα, που έκανε αδύνατη κάθε ελεύθερη εξέταση του ερευνώμενου πεδίου και επομένως έκανε επίσης αδύνατη κάθε αποφασιστική πρόοδο. Στην υπερεκτίμηση του Μακ Λέναν στην Αγγλία, που συνηθίζεται κατά το αγγλικό πρότυπο και αλλού, έχουμε καθήκον ν' αντιπαραθέσουμε το γεγονός ότι με την καθαρά παρεξηγημένη αντίθεσή του ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές» περισσότερο έβλαψε παρά ωφέλησε με τις έρευνές του.

Στο μεταξύ, έρχονταν στο φως όλο και περισσότερα γεγονότα που δεν ταίριαζαν στο κομψό του πλαίσιο. Ο Μακ Λέναν γνώριζε μονάχα τρεις μορφές του γάμου: πολυγαμία, πολυανδρία και μονογαμία. Από τη στιγμή όμως που στράφηκε η προσοχή σ' αυτό το σημείο, βρίσκονταν όλο και περισσότερες αποδείξεις για το ότι σε ανεξέλικτους λαούς υπήρχαν μορφές γάμου, όπου μια σειρά άντρες κατείχαν από κοινού μια σειρά γυναίκες. Κι ο *Λόμποκ* (*The Origin of Civilization*, 1870) παραδέχτηκε αυτό τον ομαδικό γάμο (*Communal marriage*) σαν ιστορικό γεγονός.

Αμέσως μετά, το 1871, εμφανίστηκε ο *Μόργκαν* με νέο και από πολλές απόψεις αποφασιστικό υλικό. Είχε πειστεί ότι το ιδιόμορφο σύστημα συγγένειας που ισχύει στους Ιροκέζους είναι κοινό σε όλους τους αυτόχθονες κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών, δηλαδή απλώνεται σε μια ολόκληρη ήπειρο, αν και αντιφάσκει άμεσα με τους βαθμούς συγγένειας όπως προκύπτουν πραγματικά από το σύστημα γάμου που ισχύει εκεί. Παρακίνησε λοιπόν την αμερικάνικη ομοσπονδιακή κυβέρνηση να συγκεντρώσει πληροφορίες, με βάση ερωτηματολόγια και πίνακες που διατύπωσε ο ίδιος, για τα συστήματα συγγένειας των υπόλοιπων λαών και από τις απαντήσεις βρήκε 1) ότι το αμερικανοϊνδιάνικο σύστημα συγγένειας ισχύει σε πολλές φυλές και στην Ασία και με κάπως παραλλαγμένη μορφή στην Αφρική και στην Αυστραλία,

2) ότι εξηγείται πέρα για πέρα από μια μορφή ομαδικού γάμου που αρχίζει να εξαφανίζεται στη Χαβάη και σ' άλλα αυστραλιανά νησιά, 3) ότι όμως στα ίδια νησιά, πλάι σ' αυτή τη μορφή γάμου, ισχύει ένα σύστημα συγγένειας που μπορεί να εξηγηθεί μονάχα με μια ακόμα πιο πρωτόγονη και σήμερα εξαφανισμένη μορφή του ομαδικού γάμου. Τις πληροφορίες που συγκέντρωσε μαζί με τα συμπεράσματά του τα δημοσίευσε το 1871 στο βιβλίο του *Systems of Consanguinity and Affinity* και έφερε έτσι τη συζήτηση σ' ένα άπειρα πιο ευρύ πεδίο. Ξεκινώντας από τα συστήματα συγγένειας οικοδομούσε ξανά τις αντίστοιχες σ' αυτά μορφές οικογένειας, ανοίγοντας έτσι έναν καινούργιο δρόμο έρευνας και μια ανασκόπηση που έφτανε ακόμα πιο πίσω στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Με την επικράτηση αυτής της μεθόδου διαλυόταν σαν καπνός το χαριτωμένο κατασκεύασμα του Μακ Λέναν.

Ο Μακ Λέναν υπεράσπισε τη θεωρία του στη νέα έκδοση του *Primitive Marriage* («Studies in Ancient Histrory», 1875). Ενώ ο ίδιος σκαρώνει μια εξαιρετικά τεχνητή ιστορία της οικογένειας αποκλειστικά από υποθέσεις, ζητάει από τον Λόμποκ και τον Μόργκαν όχι μόνο αποδείξεις για τον κάθε τους ισχυρισμό, αλλά αποδείξεις με την ακαταμάχητη εκείνη ακρίβεια, που μονάχα σ' ένα σκοτσέζικο δικαστήριο γίνονται δεκτές. Κι αυτό το κάνει ο ίδιος άνθρωπος, που από τη στενή σχέση ανάμεσα στον αδερφό της μητέρας και το γιο της αδερφής στους Γερμανούς (Tacitus, *Germania*, c. 20), από την πληροφορία του Καίσαρα ότι οι Βρετανοί ανά δέκα ή δώδεκα έχουν κοινές τις γυναίκες τους και από όλες τις άλλες πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων για κοινοκτημοσύνη των γυναικών στους βαρβάρους, βγάζει αδίστακτα το συμπέρασμα ότι σ' όλους αυτούς τους λαούς κυριαρχούσε η πολυανδρία! Θαρρεί κανείς ότι ακούει έναν εισαγγελέα, που για την τακτοποίηση της περίπτωσής του επιτρέπει στον εαυτό του κάθε ελευθερία, ενώ από το συνήγορο απαιτεί όμως την πιο τυπική, νομικά ισχυρή απόδειξη για την κάθε του λέξη.

Ισχυρίζεται ότι ο ομαδικός γάμος είναι καθαρή φαντασία, και έτσι πέφτει πολύ πιο πίσω από τον Μπάχοφεν. Τα συστήματα συγγένειας του Μόργκαν είναι τάχα απλοί κανόνες κοινωνικής ευγένειας, κι αυτό αποδείχνεται από το γεγο-

νός ότι οι Ινδιάνοι προσφωνούν αδερφό ή πατέρα και τον ξένο, το λευκό. Είναι σαν να θέλαμε να υποστηρίξουμε ότι οι χαρακτηρισμοί πατέρας, μητέρα, αδερφός, αδερφή είναι απλές προσφωνήσεις χωρίς νόημα, επειδή τους καθολικούς παπάδες και τις ηγουμένισσες τους προσφωνούν πατέρα και μητέρα, ενώ οι καλόγεροι και οι καλόγριες, ακόμα και οι μασόνοι και οι άγγλοι σύντροφοι ενός επαγγελματικού σωματείου, προσφωνούνται μεταξύ τους σε επίσημες συνεδριάσεις με τις λέξεις αδερφέ και αδερφή. Κοντολογίς, η υπεράσπιση του Μακ Λέναν ήταν φοβερά αδύναμη.

Έμενε ωστόσο ακόμα ένα σημείο, που δεν το είχαν πιάσει. Η αντίθεση ανάμεσα στις εξωγαμικές και τις ενδογαμικές «φυλές», πάνω στην οποία στηριζόταν όλο του το σύστημα, δεν ήταν μονάχα ακλόνητη, αλλά την αναγνώριζαν κιόλας σαν άξονα όλης της ιστορίας της οικογένειας. Παραδέχονταν ότι η προσπάθεια του Μακ Λέναν να εξηγήσει αυτή την αντίθεση είναι ανεπαρκής και αντιφάσκει με τα γεγονότα που ο ίδιος απαρίθμησε. Όμως, η αντίθεση η ίδια, η ύπαρξη δυο αλληλοαποκλειόμενων ειδών από αυτοτελείς και ανεξάρτητες φυλές, όπου το ένα είδος έπαιρνε τις γυναίκες του μέσα από τη φυλή, ενώ αυτό απαγορευόταν απόλυτα στο άλλο είδος — αυτά ίσχυαν σαν αδιαφιλονίκητο ευαγγέλιο. Δεν έχουμε παρά να συγκρίνουμε, για παράδειγμα, το *Origines de la famille* του Ζιρό-Τελόν (1874) και ακόμα το *Origin of Civilization* του Λόμποκ (4η έκδοση, 1882).

Από το σημείο αυτό πιάνεται το κύριο έργο του Μόργκαν: *Ancient society* (1877), το έργο που έχει σαν βάση της τούτη η εργασία. Αυτό που το 1871 ακόμα ο Μόργκαν το διαισθανόταν θολά μόνο, αναπτύσσεται εδώ με πλήρη συνείδηση. Η ενδογαμία και εξωγαμία δεν αποτελούν καμιά αντίθεση. Εξωγαμικές «φυλές» δεν βρέθηκαν ως τώρα πουθενά. Όμως, τον καιρό που επικρατούσε ακόμα ο ομαδικός γάμος —και κατά πάσαν πιθανότητα κάποτε επικρατούσε παντού— η φυλή διακλαδωνόταν σε μια σειρά συγγενικές εξ αίματος ομάδες από τη μητρική πλευρά, στα γένη, που μέσα τους απαγορευόταν αυστηρά ο γάμος, έτσι ώστε οι άντρες ενός γένους μπορούσαν βέβαια να παίρνουν τις γυναίκες τους μέσα από τη φυλή, και κατά κανόνα τις παίρνανε απ' αυτή, έ-

πρεπε όμως να τις παίρνουν έξω από το γένος τους. Έτσι ώστε αν το γένος ήταν αυστηρά εξωγαμικό, η φυλή που περιελάμβανε το σύνολο των γενών, ήταν άλλο τόσο αυστηρά ενδογαμική. Έτσι ξεκαθαρίστηκε οριστικά και το τελευταίο υπόλειμμα του κατασκευάσματος του Μακ Λέναν.

Ο Μόργκαν όμως δεν αρκέστηκε σ' αυτό. Το γένος των Ινδιάνων της Αμερικής του χρησίμεψε ακόμα για να κάνει τη δεύτερη αποφασιστική πρόοδο στο πεδίο που ερευνούσε. Στο γένος αυτό που ήταν οργανωμένο σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, ανακάλυψε την αρχική μορφή απ' όπου αργότερα αναπτύχθηκε το γένος που ήταν οργανωμένο σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο, το γένος όπως το βρίσκουμε στους αρχαίους πολιτισμένους λαούς. Το ελληνικό και ρωμαϊκό γένος, που αποτελούσε αίνιγμα για όλους τους ως τότε ιστοριογράφους, είχε εξηγηθεί με το ινδιάνικο και έτσι είχε βρεθεί μια καινούργια βάση για όλη την πρωτόγονη ιστορία.

Αυτή η εκ νέου ανακάλυψη του αρχικού μητριαρχικού γένους σαν πρώτης βαθμίδας του πατριαρχικού γένους των πολιτισμένων λαών, έχει για την προϊστορία την ίδια σημασία που έχει η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου για τη βιολογία και η θεωρία της υπεραξίας του Μαρξ για την πολιτική οικονομία. Έδωσε τη δυνατότητα στον Μόργκαν να σκιαγραφήσει για πρώτη φορά την ιστορία της οικογένειας, όπου έχουν διατυπωθεί στις γενικές τους γραμμές και όσο το επιτρέπει το γνωστό σήμερα υλικό, τουλάχιστον οι κλασικές της βαθμίδες ανάπτυξης. Είναι φανερό για όλους ότι έτσι αρχίζει μια νέα εποχή στην επεξεργασία της προϊστορίας. Το μητριαρχικό γένος έγινε ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφεται όλη αυτή η επιστήμη. Από τον καιρό που ανακαλύφθηκε, ξέρουμε προς ποια κατεύθυνση και για ποιο αντικείμενο πρέπει να ερευνούμε και πώς πρέπει να ταξινομούμε τα αποτελέσματα της έρευνας. Και επομένως γίνονται τώρα στον τομέα αυτό πολύ πιο γρήγορες πρόοδοι απ' ό,τι γινόταν πριν εκδοθεί το βιβλίο του Μόργκαν.

Οι ανακαλύψεις του Μόργκαν έχουν τώρα αναγνωριστεί γενικά, ή μάλλον τις έχουν ιδιοποιηθεί οι ερευνητές της προϊστορίας, ακόμα και στην Αγγλία. Όμως, σχεδόν σε κανέναν δεν βρίσκουμε την ανοιχτή ομολογία ότι στον Μόργκαν χρωστάμε τούτη την επανάσταση στις αντιλήψεις. Στην Αγγλία

αποσιώπησαν, όσο ήταν δυνατό, το βιβλίο του και με τον ίδιο ξεμπέρδεψαν με συγκαταβατικούς επαίνους για τις *προηγούμενες* εργασίες του. Ενώ ξεσκαλίζουν με επιμέλεια τις λεπτομέρειες της περιγραφής του, αποσιωπούν επίμονα τις πραγματικά μεγάλες ανακαλύψεις του. Η πρώτη έκδοση του *Ancient society* έχει εξαντληθεί. Στην Αμερική δεν υπάρχει για παρόμοια πράγματα αξιόλογη κατανάλωση. Στην Αγγλία φαίνεται πως έπνιξαν συστηματικά το βιβλίο και η μοναδική έκδοση αυτού του έργου, που άφησε εποχή, η έκδοση που κυκλοφορεί ακόμα στα βιβλιοπωλεία, είναι η γερμανική μετάφραση.

Γιατί αυτή η επιφύλαξη, στην οποία είναι δύσκολο να μη δούμε μια συνωμοσία σιωπής, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη τις τόσες περικοπές που αναφέρονται απλούστατα για λόγους ευγένειας και τις άλλες εκδηλώσεις συναδελφικότητας από τους αναγνωρισμένους μας ερευνητές της προϊστορίας; Μήπως γιατί ο Μόργκαν είναι Αμερικανός και είναι πολύ σκληρό για τους άγγλους ερευνητές της προϊστορίας το γεγονός ότι, παρά την εξαιρετικά αξιέπαινη επιμέλειά τους στη συλλογή του υλικού, είναι υποχρεωμένοι να καταφεύγουν σε δυο μεγαλοφυείς ξένους, στον Μπάχοφεν και στον Μόργκαν, για τις απόψεις που ισχύουν γενικά στην τακτοποίηση και ταξινόμηση αυτού του υλικού, με δυο λόγια για τις ιδέες τους; Το Γερμανό θα μπορούσαν ακόμα να τον ανεχθούν, τον Αμερικανό, όμως; Απέναντι στον Αμερικανό ο κάθε Άγγλος γίνεται πατριώτης, είδα τέτοια διασκεδαστικά παραδείγματα στις Ηνωμένες Πολιτείες[1]. Και σαν να μην έφταναν αυτά, προστέθηκε και το ότι ο Μακ Λέναν ήταν, σαν να λέμε, ο επίσημα αναγνωρισμένος ιδρυτής και αρχηγός της αγγλικής προϊστορικής σχολής. Ανάμεσα στους ερευνητές της προϊστορίας θεωρείτο σαν τρόπος καλής συμπεριφοράς να μιλάνε με το μεγαλύτερο σεβασμό για το τεχνητό του ιστορικό κατασκεύασμα, που από την παιδοκτονία οδηγεί στη μητριαρχική οικογένεια μέσω της πολυανδρίας και του ληστρικού

1. Ο Ένγκελς, μαζί με τον Έντουαρντ Άβελινγκ, την Ελεανόρ Μαρξ-Άβελινγκ και τον Καρλ Σέρλεμερ, επισκέφτηκαν τον Αύγουστο-Σεπτέμβρη του 1888 τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Για τις εντυπώσεις του Ένγκελς από το ταξίδι αυτό βλέπε *Marx-Engels-Werke*, τόμ. 21, σελ. 466-468 (σημ. γερμ. σύντ.).

γάμου. Θεωρείτο απρεπής αιρετικός όποιος είχε και την παραμικρή αμφιβολία για το ότι υπάρχουν «φυλές» εξωγαμικές και ενδογαμικές, που αλληλοαποκλείονται απόλυτα. Επομένως, ο Μόργκαν έκανε ένα είδος ιεροσυλίας διαλύοντας σαν καπνό όλα αυτά τα αγιασμένα δόγματα. Και τα διέλυσε μάλιστα μ' έναν τρόπο που έφτασε να εκφράσει τις απόψεις του για να γίνουν αμέσως ολοφάνερες. Έτσι που οι θαυμαστές του Μακ Λέναν, που ως τώρα τρίκλιζαν απελπισμένα ανάμεσα στην εξωγαμία και στην ενδογαμία, αναγκάστηκαν να χτυπήσουν το κεφάλι τους με τις γροθιές τους και να φωνάξουν: Πώς μπορούσαμε να ήμαστε τόσο κουτοί και να μην το βρούμε αυτό μονάχοι μας τόσον καιρό!

Κι αν δεν έφταναν αυτά τα εγκλήματα για ν' απαγορεύουν στην επίσημη σχολή κάθε άλλη μεταχείρισή του εκτός από ένα χλιαρό παραμέρισμά του, ο Μόργκαν έκανε να ξεχειλίσει το ποτήρι, όχι μονάχα γιατί κριτίκαρε τον πολιτισμό, την κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής, τη βασική μορφή της σημερινής μας κοινωνίας μ' έναν τρόπο που θυμίζει τον Φουριέ, αλλά και γιατί μιλάει ακόμα για μελλοντικό μετασχηματισμό αυτής της κοινωνίας με λόγια που θα μπορούσε να είχε πει ο Καρλ Μαρξ. Του άξιζε, λοιπόν, που ο Μακ Λέναν τον κατηγορεί αγανακτισμένος ότι «η ιστορική μέθοδος του είναι απόλυτη αντιπαθητική» και που ο καθηγητής κύριος Ζιρό-Τελόν στη Γενεύη το επιβεβαιώνει αυτό ακόμα και το 1884. Αν και ήταν ο ίδιος ο κύριος Ζιρό-Τελόν που το 1874 (*Origines de la famille*) στριφογύριζε ακόμα αμήχανος μέσα στο λαβύρινθο της εξωγαμίας του Μακ Λέναν, απ' όπου χρειάστηκε να τον απελευθερώσει ο Μόργκαν!

Για τις υπόλοιπες προόδους που χρωστάει η προϊστορία στον Μόργκαν, δεν χρειάζεται να επεκταθώ εδώ. Στην εργασία μου βρίσκεται ό,τι χρειάζεται γι' αυτές. Τα δεκατέσσερα χρόνια που πέρασαν από την έκδοση του κύριου έργου του Μόργκαν, πλούτισαν πολύ το υλικό μας για την ιστορία των πρωτόγονων κοινωνιών των ανθρώπων. Στους ανθρωπολόγους, στους ταξιδιώτες και στους επαγγελματίες ερευνητές της προϊστορίας προστέθηκαν οι μελετητές της συγκριτικής νομολογίας που, από τη μια μεριά, έφεραν νέο υλικό και, από την άλλη, νέες απόψεις. Έτσι κλονίστηκαν ή και αχρη-

στεύτηκαν μερικές από τις μεμονωμένες υποθέσεις του Μόργκαν. Όμως, πουθενά το νέο υλικό που συγκεντρώθηκε δεν μπόρεσε ν' αντικαταστήσει με νέες, τις μεγάλες του κύριες απόψεις. Η τάξη που έβαλε ο Μόργκαν στην προϊστορία ισχύει, στις κύριες γραμμές της, ακόμα και σήμερα. Μάλιστα, μπορεί να πει κανείς, την αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο στον ίδιο βαθμό που κρατούν μυστικό το γεγονός ότι αυτός είναι ο αρχικός δημιουργός αυτής της μεγάλης προόδου.[1]

Λονδίνο, 16 Ιούνη 1891

Φρίντριχ Ένγκελς

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση της Καταγωγής της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους.

Πρωτοδημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Για την πρωτόγονη ιστορία της οικογένειας» στη Νόιε Τσάιτ, *1891.*

Marx-Engels-Werke, τόμ. 22, σελ. 211-222.

1. Στο ταξίδι μου, όταν γύριζα από τη Νέα Υόρκη, το Σεπτέμβρη του 1888, συνάντησα έναν πρώην βουλευτή του Κογκρέσου της εκλογικής περιφέρειας του Ρότσεστερ, που είχε γνωρίσει τον Λούις Μόργκαν. Δεν ήξερε δυστυχώς να μου διηγηθεί πολλά γι' αυτόν. Ο Μόργκαν έζησε στο Ρότσεστερ σαν ιδιώτης κι ασχολιόταν μονάχα με τις μελέτες του. Ο αδερφός του ήταν συνταγματάρχης, διορισμένος στην Ουάσιγκτον στο υπουργείο Στρατιωτικών. Με τη μεσολάβηση του αδερφού του κατάφερε να ενδιαφερθεί η κυβέρνηση για τις έρευνές του και να εκδώσει μερικά από τα έργα του με έξοδα του δημοσίου. Ο ίδιος ο αφηγητής, όπως μου είπε, χρησιμοποιήθηκε για το σκοπό αυτό πολλές φορές, τον καιρό που ήταν βουλευτής (σημ. του Ένγκελς).

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ, ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ι

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο Μόργκαν είναι ο πρώτος που, με γνώση του έργου, προσπαθεί να βάλει μια ορισμένη τάξη στην προϊστορία της ανθρωπότητας. Η ταξινόμηση που κάνει θα ισχύει, βέβαια, όσο ένα σημαντικά ευρύτερο υλικό δεν θα μας αναγκάσει να κάνουμε αλλαγές.

Από τις τρεις κύριες εποχές: άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα, πολιτισμός, τον απασχολούν φυσικά μονάχα οι δύο πρώτες και το πέρασμα στην τρίτη. Την καθεμιά από τις δυο, την υποδιαιρεί σε μια κατώτερη, μέση και ανώτερη βαθμίδα, ανάλογα με την πρόοδο της παραγωγής των μέσων συντήρησης. Γιατί, όπως λέει:

«Η επιδεξιότητα σ' αυτή την παραγωγή είναι αποφασιστική για το βαθμό της ανθρώπινης υπεροχής και κυριαρχίας στη φύση. Από όλα τα όντα μονάχα ο άνθρωπος κατάφερε να φτάσει σε μια σχεδόν απόλυτη κυριαρχία πάνω στην παραγωγή των μέσων διατροφής. Όλες οι μεγάλες εποχές της ανθρώπινης προόδου συμπίπτουν περισσότερο ή λιγότερο άμεσα με εποχές όπου διευρύνονται οι πηγές συντήρησης.»

Η εξέλιξη της οικογένειας συμβαδίζει, δεν παρουσιάζει όμως τόσο χαρακτηριστικά σημάδια για το χωρισμό των περιόδων.

1. *ΑΓΡΙΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ*

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Είναι η παιδική ηλικία του ανθρώπινου γένους. Οι άνθρωποι έμεναν ακόμα στους αρχικούς τους τόπους διαμονής στα τροπικά ή υποτροπικά δάση. Ζούσαν εν μέρει τουλάχιστον πάνω στα δέντρα. Μόνο έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι σώθηκαν από τα μεγάλα θηρία. Σαν τροφή

τους χρησίμευαν φρούτα, καρύδια, ρίζες. Η διαμόρφωση έναρθρης γλώσσας είναι το κύριο αποτέλεσμα αυτής της εποχής. Απ' όλους τους λαούς, που έγιναν γνωστοί στην ιστορική περίοδο, κανένας πια δεν ανήκει σ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση. Όσες χιλιετίες κι αν κράτησε, δεν μπορούμε ωστόσο να την αποδείξουμε με άμεσες μαρτυρίες. Μια και παραδεχτήκαμε, όμως, την καταγωγή του ανθρώπου από το ζωικό βασίλειο, πρέπει απαραίτητα να παραδεχτούμε αυτή τη μεταβατική περίοδο.

2) *Μεσαία βαθμίδα.* Αρχίζει με τη χρησιμοποίηση των ψαριών (σ' αυτά περιλαμβάνουμε και τα καβούρια, τα όστρακα και άλλα υδρόβια) για τροφή και με τη χρήση της φωτιάς. Αυτά τα δύο συμβαδίζουν, επειδή τα ψάρια μόνο με τη φωτιά γίνονται ολότελα χρησιμοποιήσιμη τροφή. Με τη νέα όμως αυτή τροφή οι άνθρωποι έγιναν ανεξάρτητοι από κλίμα και τόπο. Ακολουθώντας τα ποτάμια και τις ακτές μπορούσαν, ακόμα και στην άγρια κατάσταση, να απλωθούν στο μεγαλύτερο μέρος της γης. Τα χοντροφτιαγμένα, ακατέργαστα πέτρινα εργαλεία της πρώτης λίθινης εποχής, τα λεγόμενα παλαιολιθικά, που ανήκουν ολότελα ή στο μεγαλύτερό τους μέρος σε αυτή την περίοδο, με τη διάδοσή τους σ' όλες τις ηπείρους αποδείχνουν αυτές τις περιηγήσεις. Οι νεοκατειλημμένες ζώνες, καθώς και το ένστικτο για έρευνα, που δρούσε αδιάκοπα, σε συνδυασμό με τη φωτιά που έμαθαν να παράγουν με την τριβή, πρόσφεραν νέα μέσα διατροφής, όπως είναι οι αμυλώδεις ρίζες και οι βολβοί, ψημένα στη χόβολη ή σε λακκούβες (χωμάτινους φούρνους), όπως είναι τα θηράματα που με την εφεύρεση των πρώτων όπλων, ρόπαλο και ακόντιο, προστέθηκαν κι αυτά πού και πού στην τροφή. Λαοί αποκλειστικά κυνηγετικοί, όπως τους παρουσιάζουν στα βιβλία, δηλαδή λαοί που να ζουν *μονάχα* από το κυνήγι, δεν υπήρξαν ποτέ, γιατί το προϊόν του κυνηγιού είναι πολύ αβέβαιο. Σαν συνέπεια της αδιάκοπης αβεβαιότητας των πηγών διατροφής φαίνεται πως σ' αυτή τη βαθμίδα εμφανίστηκε η ανθρωποφαγία, που από εδώ και μπρος διαρκεί πολύ. Οι Αυστραλοί και πολλοί Πολυνήσιοι βρίσκονται και σήμερα ακόμα σ' αυτή τη μέση βαθμίδα της άγριας κατάστασης.

3) *Ανώτερη βαθμίδα.* Αρχίζει με την εφεύρεση του τόξου

και του βέλους που έκαναν τακτική τροφή τα θηράματα, και το κυνήγι κανονικό κλάδο εργασίας. Το τόξο, η χορδή και το βέλος αποτελούν κιόλας ένα πολύ σύνθετο εργαλείο, που η εφεύρεσή του προϋποθέτει μακρόχρονη, συσσωρευμένη πείρα και ακονισμένες πνευματικές δυνάμεις, δηλαδή ταυτόχρονα και τη γνώση πλήθους άλλων εφευρέσεων. Αν συγκρίνουμε τους λαούς που γνωρίζουν το τόξο και το βέλος, όχι όμως ακόμα και την αγγειοπλαστική (απ' όπου ο Μόργκαν χρονολογεί το πέρασμα στη βαρβαρότητα), βρίσκουμε πραγματικά κιόλας μερικές αρχές της εγκατάστασης σε χωριά, μια κάποια κυριαρχία πάνω στην παραγωγή των μέσων συντήρησης, ξύλινα δοχεία και εργαλεία, υφαντουργία με τα δάχτυλα (χωρίς αργαλιό) με ίνες από φλούδες δέντρων, πλεγμένα καλάθια από φλούδες ή βούρλα, γυαλισμένα (νεολιθικά) πέτρινα εργαλεία. Τις περισσότερες φορές η φωτιά και το πέτρινο τσεκούρι έδωσαν τη δυνατότητα να φτιαχτεί το μονόξυλο και σε ορισμένα μέρη δοκάρια και σανίδια για το χτίσιμο σπιτιών. Όλες αυτές τις προόδους τις βρίσκουμε, για παράδειγμα, στους Ινδιάνους της βορειοδυτικής Αμερικής, που γνωρίζουν το τόξο και το βέλος, όχι όμως και την αγγειοπλαστική. Για την άγρια κατάσταση το τόξο και το βέλος ήταν ό,τι είναι το σιδερένιο σπαθί για τη βαρβαρότητα και το πυροβόλο όπλο για τον πολιτισμό: το αποφασιστικό όπλο.

2. *ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ*

1) *Κατώτερη βαθμίδα.* Χρονολογείται από την εισαγωγή της αγγειοπλαστικής, που αποδειγμένα σε πολλές περιπτώσεις και πιθανόν παντού, γεννήθηκε από την επικάλυψη των πλεγμένων ή ξύλινων δοχείων με πηλό, για ν' αντέχουν στη φωτιά. Γρήγορα όμως βρήκαν ότι ο φορμαρισμένος πηλός εξυπηρετούσε και χωρίς το εσωτερικό αγγείο.

Ως εδώ μπορούσαμε να θεωρούμε την πορεία της εξέλιξης εντελώς γενικά, σαν πορεία εξέλιξης που ισχύει για μια ορισμένη περίοδο για όλους τους λαούς, ανεξάρτητα από τον τόπο. Με την εμφάνιση, όμως, της βαρβαρότητας φτάσαμε σε μια βαθμίδα, όπου επιβάλλεται η διαφορετική φυσική δια-

μόρφωση των δυο μεγάλων ηπείρων της γης. Το χαρακτηριστικό σημείο της περιόδου της βαρβαρότητας είναι η εξημέρωση και η εκτροφή ζώων και η καλλιέργεια φυτών. Η ανατολική ήπειρος, ο λεγόμενος παλιός κόσμος, είχε σχεδόν όλα τα κατάλληλα για εξημέρωση ζώα και όλα τα καλλιεργήσιμα είδη σιτηρών, εκτός από ένα. Η δυτική ήπειρος, η Αμερική, από κατάλληλα για εξημέρωση θηλαστικά είχε μονάχα το λάμα, και αυτό πάλι μονάχα σ' ένα τμήμα του Νότου, και από όλα τα καλλιεργήσιμα σιτηρά μονάχα ένα, αλλά το καλύτερο: το καλαμπόκι. Αυτοί οι διαφορετικοί φυσικοί όροι κάνουν από εδώ και μπρος να τραβάει ο πληθυσμός του κάθε ημισφαίριου το δικό του ιδιαίτερο δρόμο, και τα ορόσημα των διαφόρων βαθμίδων να είναι διαφορετικά στην καθεμιά από τις δυο περιπτώσεις.

2) *Μεσαία βαθμίδα.* Αρχίζει στην Ανατολή με το ημέρωμα των οικιακών ζώων, στη Δύση με την καλλιέργεια ποτιστικών φυτών διατροφής και με τη χρησιμοποίηση πλίνθων (τούβλων ξεραμένων στον ήλιο) και πέτρας για κτίρια.

Αρχίζουμε με τη Δύση, γιατί εδώ δεν ξεπεράστηκε πουθενά αυτή η βαθμίδα ως την κατάκτηση της Αμερικής από τους Ευρωπαίους.

Στους Ινδιάνους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας (σ' αυτούς ανήκουν όλοι όσοι βρέθηκαν ανατολικά από το Μισισιπή) υπήρχε τον καιρό κιόλας που ανακαλύφθηκαν, κάποια κηπουρική με καλαμπόκι και ίσως με κολοκύθια, πεπόνια και άλλα κηπευτικά που αποτελούσαν ένα πολύ ουσιαστικό συστατικό της τροφής τους. Κατοικούσαν σε ξύλινα σπίτια, σε περιφραγμένα χωριά. Οι βορειοδυτικές φυλές, ιδίως εκείνες που κατοικούσαν στην περιοχή του ποταμού Κολούμπια, βρίσκονταν ακόμα στην ανώτερη βαθμίδα της αγριότητας και δεν γνώριζαν ούτε την αγγειοπλαστική, ούτε κανενός είδους καλλιέργεια φυτών. Αντίθετα, οι Ινδιάνοι των λεγόμενων Πουέμπλος[1] στο Νέο Μεξικό, οι Μεξικανοί,

1. Χαρακτηρισμός μιας ομάδας ινδιάνικων φυλών που ζούσαν στο Νέο Μεξικό (στις σημερινές νοτιοδυτικές Ηνωμένες Πολιτείες και στο Βόρειο Μεξικό) και συνδέονταν μεταξύ τους με κοινή ιστορία και πολιτισμό. Ο όρος αυτός, που προέρχεται από την ισπανική λέξη pueblo (λαός, οικισμός,

οι Κεντροαμερικανοί και οι Περουβιανοί τον καιρό της κατάκτησης βρίσκονταν στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας. Κατοικούσαν σε σπίτια από πλιθιά ή πέτρες που έμοιαζαν με φρούρια, καλλιεργούσαν το καλαμπόκι και άλλα φαγώσιμα φυτά, ανάλογα με την τοποθεσία και το κλίμα, σε τεχνητά αρδευόμενους κήπους που αποτελούσαν την κύρια πηγή τροφής, και είχαν μάλιστα εξημερώσει και μερικά ζώα — οι Μεξικανοί το διάνο και άλλα πουλιά, οι Περουβιανοί το λάμα. Γνώριζαν ακόμα και την επεξεργασία των μετάλλων, εκτός από το σίδερο, γι' αυτό και τους ήταν ακόμα απαραίτητα τα πέτρινα όπλα και εργαλεία. Η ισπανική κατάκτηση έκοψε τότε κάθε παραπέρα αυτόνομη εξέλιξη.

Στην Ανατολή, η μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας άρχισε με το ημέρωμα ζώων που δίνουν γάλα και κρέας, ενώ φαίνεται πως ήταν άγνωστή η καλλιέργεια φυτών για ένα μεγάλο διάστημα αυτής της περιόδου. Το ημέρωμα και η εκτροφή ζώων και ο σχηματισμός μεγάλων κοπαδιών φαίνεται πως έγιναν η αιτία να ξεχωρίσουν οι Άριοι και οι Σημίτες από την υπόλοιπη μάζα των βαρβάρων. Τα ονόματα των ζώων είναι ακόμα κοινά στους ευρωπαίους και στους ασιάτες Άριους, τα ονόματα όμως των καλλιεργημένων φυτών σχεδόν πάντα ήταν διαφορετικά.

Ο σχηματισμός κοπαδιών οδήγησε, όπου ήταν κατάλληλο το μέρος, στην ποιμενική ζωή. Στους Σημίτες, στις πεδιάδες και στα λιβάδια του Ευφράτη και του Τίγρη, στους Άριους στις πεδιάδες των Ινδιών, του Όξου και του Ιαξάρτη[1], του Ντον και του Δνείπερου. Στις άκρες αυτών των βοσκότοπων θα πρέπει να πρωτόγινε το ημέρωμα των ζώων. Έτσι, στις κατοπινές γενιές φαίνεται ότι οι ποιμενικοί λαοί κατάγονται από περιοχές που όχι μόνο δεν μπορούσαν να είναι το λίκνο του ανθρώπινου γένους, αλλά αντίθετα που δεν ήταν σχεδόν

χωριό), τους δόθηκε από τους ισπανούς κατακτητές λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα αυτών των οικισμών, των σπιτιών που ήταν χτισμένα το ένα πάνω ή δίπλα στο άλλο, σαν κουτάκια, και αποτελούσαν ένα αξεδιάλυτο σύνολο. Σ' αυτά ζούσαν μέχρι και χιλιάδες άνθρωποι. Ο όρος πουέμπλο χρησιμοποιήθηκε και για τα χωριά αυτών των φυλών (σημ. γερμ. σύντ.).

1. Όξος και Ιαξάρτης είναι τα αρχαία ονόματα των ποταμών της Κεντρικής Ασίας Αμού-Νταριά και Σιρ-Νταριά (σημ. ελλ. σύντ.).

καθόλου κατοικήσιμες για τους άγριους προγόνους τους και ακόμα και για τους ανθρώπους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας. Απεναντίας, στους βαρβάρους της μέσης βαθμίδας που συνήθισαν πια στην ποιμενική ζωή, δεν θα μπορούσε ποτέ να τους περάσει από το μυαλό, να ξαναγυρίσουν θεληματικά από τις πεδιάδες και τα λιβάδια των ποταμών στα δάση όπου ζούσαν οι πρόγονοί τους. Μάλιστα κι όταν σπρώχτηκαν πιο βορινά και πιο δυτικά, ήταν αδύνατο στους Σημίτες και τους Άριους να τραβήξουν στις δυτικοασιατικές και τις ευρωπαϊκές δασώδεις περιοχές, προτού κατορθώσουν με την καλλιέργεια των σιτηρών να τρέφουν τα ζώα τους και προπάντων να διαχειμάζουν σε τούτο το λιγότερο ευνοϊκό έδαφος. Είναι περισσότερο από πιθανό ότι εδώ η καλλιέργεια των σιτηρών ξεπήδησε πρώτα από την ανάγκη τροφής για τα ζώα και μόνο αργότερα έγιναν τα σιτηρά σπουδαία τροφή για τους ανθρώπους.

Η ανώτερη εξέλιξη των δυο αυτών φυλών, των Άριων και των Σημιτών, ίσως να οφείλεται στην άφθονη τροφή σε κρέας και γάλα και ιδιαίτερα στην ευνοϊκή επίδραση των τροφών αυτών στην ανάπτυξη των παιδιών. Πραγματικά, οι Ινδιάνοι πουέμπλος του Νέου Μεξικού, που περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στη χορτοφαγία, έχουν μικρότερο εγκέφαλο από τους Ινδιάνους της κατώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας που τρώνε περισσότερο κρέας και ψάρια. Οπωσδήποτε, στη βαθμίδα αυτή εξαφανίζεται σιγά-σιγά η ανθρωποφαγία και διατηρείται μόνο σαν θρησκευτική πράξη ή σαν μέσο μαγείας, πράγμα που εδώ είναι περίπου το ίδιο.

3) *Ανώτερη βαθμίδα.* Αρχίζει με το λιώσιμο του σιδηρομεταλλεύματος και περνάει στον πολιτισμό με την εφεύρεση της αλφαβητικής γραφής και τη χρησιμοποίησή της για φιλολογική δημιουργία. Η βαθμίδα αυτή που, όπως είπαμε, εξελίχθηκε ανεξάρτητα μονάχα στο ανατολικό ημισφαίριο, είναι πλουσιότερη σε προόδους της παραγωγής απ' όλες μαζί τις προηγούμενες. Σ' αυτήν ανήκουν οι Έλληνες της ηρωικής εποχής, οι ιταλικές φυλές λίγο πριν από την ίδρυση της Ρώμης, οι Γερμανοί του Τάκιτου, οι Νορμανδοί της εποχής των Βίκινγκς.

Πρώτα απ' όλα συναντάμε εδώ το άροτρο με σιδερένιο υ-

νί που το σέρνουν ζώα και που έκανε δυνατή την καλλιέργεια των χωραφιών σε μεγάλη κλίμακα, τη *γεωργία*, και επομένως μια ουσιαστικά απεριόριστη για τις τότε συνθήκες αύξηση των μέσων διατροφής. Που έκανε δυνατό επίσης το ξεχέρσωμα του δάσους και τη μετατροπή του σε χωράφια και λιβάδια — πράγμα πάλι που ήταν αδύνατο σε μεγάλη κλίμακα χωρίς το σιδερένιο τσεκούρι και τη σιδερένια τσάπα. Μαζί όμως μ' αυτά ήρθε και η γρήγορη αύξηση του πληθυσμού, η εγκατάσταση πυκνού πληθυσμού σε μικρό χώρο. Και πριν από τη γεωργία θα έπρεπε να είχαν παρουσιαστεί πολύ εξαιρετικές συνθήκες, για να ενωθούν μισό εκατομμύριο άνθρωποι κάτω από μια κεντρική διοίκηση. Ίσως αυτό να μην είχε συμβεί ποτέ.

Την υψηλότερη άνθηση της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας τη βλέπουμε στα ομηρικά έπη, ιδίως στην *Ιλιάδα*. Εξελιγμένα σιδερένια εργαλεία, το φυσερό, ο χειρόμυλος, ο κεραμικός τροχός (τόρνος του τσουκαλά), η παρασκευή λαδιού και κρασιού, μια εξελιγμένη επεξεργασία των μετάλλων που μετατρέπεται σε καλλιτεχνική χειροτεχνία, το αμάξι και το άρμα, η ναυπήγηση με δοκάρια και σανίδια, οι αρχές της αρχιτεκτονικής σαν τέχνης, περιτειχισμένες πόλεις με πύργους και επάλξεις, το ομηρικό έπος και ολόκληρη η μυθολογία — αυτή είναι η κύρια κληρονομιά που έφεραν μαζί τους οι Έλληνες από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό. Αν συγκρίνουμε μ' αυτά την περιγραφή των αρχαίων Γερμανών, από τον Καίσαρα και ακόμη από τον Τάκιτο, που βρίσκονταν στις αρχές της ίδιας βαθμίδας του πολιτισμού, απ' όπου οι Έλληνες την εποχή του Ομήρου ετοιμάζονταν να περάσουν σε μια ανώτερη, τότε βλέπουμε τι πλούτο εξέλιξης της παραγωγής κλείνει μέσα της η ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας.

Η εικόνα της εξέλιξης της ανθρωπότητας από την άγρια κατάσταση και τη βαρβαρότητα ως τις αρχές του πολιτισμού, που τη σκιαγράφησα εδώ σύμφωνα με τον Μόργκαν, είναι κιόλας αρκετά πλούσια σε νέα και, πράγμα σπουδαιότερο, αδιαφιλονίκητα χαρακτηριστικά, αδιαφιλονίκητα γιατί είναι παρμένα άμεσα από την παραγωγή. Ωστόσο θα φανεί θαμπή και φτωχική, αν τη συγκρίνουμε με την εικόνα που θα ξετυλι-

χτεί στο τέλος της περιπλάνησής μας. Μόνο τότε θα είναι δυνατό να φωτίσουμε ολόπλευρα το πέρασμα από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό και τη χτυπητή αντίθεση των δυο τους. Για την ώρα μπορούμε να γενικέψουμε ως εξής τη διαίρεση σε περιόδους που κάνει ο Μόργκαν: Άγρια κατάσταση — είναι η περίοδος όπου επικρατεί η ιδιοποίηση έτοιμων προϊόντων της φύσης, τα τεχνητά προϊόντα του ανθρώπου είναι κυρίως βοηθητικά εργαλεία γι' αυτή την ιδιοποίηση. Βαρβαρότητα — είναι η περίοδος όπου οι άνθρωποι αποκτούν την κτηνοτροφία και τη γεωργία και μαθαίνουν μεθόδους για να παράγουν περισσότερα φυσικά προϊόντα με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Πολιτισμός — είναι η περίοδος όπου οι άνθρωποι μαθαίνουν να επεξεργάζονται παραπέρα τα φυσικά προϊόντα, που μαθαίνουν την καθαυτό βιομηχανία και την τέχνη.

II

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ο Μόργκαν, που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ανάμεσα στους Ιροκέζους που και σήμερα ακόμα είναι εγκαταστημένοι στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης και που τον υιοθέτησε μια από τις φυλές τους (η φυλή των Σενέκα), βρήκε να ισχύει σ' αυτούς ένα σύστημα συγγένειας που βρισκόταν σε αντίφαση με τις πραγματικές τους οικογενειακές σχέσεις. Επικρατούσε σ' αυτούς εκείνος ο ευκολοδιάλυτος κι από τις δυο πλευρές γάμος, που ο Μόργκαν ονομάζει «ζευγαρωτή οικογένεια». Οι απόγονοι ενός τέτοιου είδους συζυγικού ζευγαριού ήταν λοιπόν γνωστοί σ' όλο τον κόσμο και αναγνωρισμένοι απ' όλους. Δεν μπορούσε να υπάρχει καμιά αμφιβολία για τον ποιον έπρεπε να ονομάζουν πατέρα, μητέρα, γιο, κόρη, αδερφό, αδερφή. Όμως, η πραγματική χρήση αυτών των εκφράσεων αντιφάσκει σ' αυτό. Ο Ιροκέζος δεν ονομάζει μονάχα τα δικά του παιδιά, αλλά και τα παιδιά των αδερφών του γιους και κόρες του, κι εκείνα τον λένε πατέρα. Τα παιδιά των αδερφάδων του, αντίθετα, τα λέει ανιψιούς και ανιψιές και αυτά τον λένε θείο. Αντίστροφα, η Ιροκέζα, πλάι στα δικά της παιδιά, λέει γιους της και κόρες της τα παιδιά των αδερφάδων της και αυτά τη λένε μητέρα. Τα παιδιά των αδερφών της, αντίθετα, τα λέει ανιψιούς κι ανιψιές, κι η ίδια λέγεται θεία τους. Επίσης τα παιδιά δυο αδερφών ονομάζονται μεταξύ τους αδερφοί και αδερφές, το ίδιο τα παιδιά των αδερφάδων. Τα παιδιά, αντίθετα, μιας γυναίκας και τα παιδιά του αδερφού της, ονομάζονται μεταξύ τους ξαδέρφια και ξαδέρφες. Κι αυτά δεν είναι απλά κενά ονόματα, αλλά εκφράσεις για αντιλήψεις που πραγματικά ισχύουν για τον κοντινό και το μακρινό συγγενή, για την ισότητα και την ανισότητα της εξ αίματος συγγένειας. Και οι αντιλήψεις αυτές χρησιμεύουν για βάση ενός ολότελα επεξεργασμένου συστήματος συγγένειας, που είναι σε θέση να εκφράζει πολλές εκατοντάδες διαφορετικές σχέσεις συγγένειας ενός και μόνο ατόμου. Κάτι παραπάνω. Το σύστημα αυτό δεν ισχύει μονάχα πέρα για πέρα σ' όλους τους Ινδιάνους της Αμερικής (ως τώρα δεν

βρέθηκε καμιά εξαίρεση), αλλά ισχύει επίσης σχεδόν αμετάβλητο στους πρώτους κατοίκους της Ινδίας, στις δραβιδικές φυλές στο Ντεκάν και στις φυλές των Γκάουρα στο Ινδουστάν. Οι εκφράσεις για τη συγγένεια των νοτιοϊνδών Ταμίλ και των Σενέκα-Ιροκέζων στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης συμπίπτουν και σήμερα, για πάνω από διακόσιες διαφορετικές σχέσεις συγγένειας. Και σ' αυτές επίσης τις ινδικές φυλές, όπως και σ' όλους τους Ινδιάνους της Αμερικής, οι σχέσεις συγγένειας που πηγάζουν από τη σημερινή μορφή της οικογένειας βρίσκονται σε αντίφαση με το σύστημα συγγένειας.

Πώς να το εξηγήσουμε τώρα αυτό; Με τον αποφασιστικό ρόλο που παίζει η συγγένεια για το κοινωνικό καθεστώς σ' όλους τους άγριους και τους βάρβαρους λαούς, δεν μπορεί κανείς να παραμερίσει με λόγια τη σημασία αυτού του συστήματος που είναι τόσο πλατιά διαδεδομένο. Ένα σύστημα, που στην Αμερική ισχύει γενικά, που υπάρχει επίσης στην Ασία σε λαούς μιας ολότελα διαφορετικής φυλής, που στην Αφρική και την Αυστραλία βρίσκουμε λιγότερο ή περισσότερο παραλλαγμένες άφθονες μορφές του, ένα τέτοιο σύστημα χρειάζεται να εξηγηθεί ιστορικά, δεν μπορεί να το ξεπερνάμε με μερικά λόγια, όπως λόγου χάρη προσπάθησε να κάνει ο Μακ Λέναν[1]. Οι χαρακτηρισμοί πατέρας, παιδί, αδερφός, αδερφή δεν είναι απλώς τιμητικοί τίτλοι, αλλά φέρνουν μαζί τους τελείως καθορισμένες, πολύ σοβαρές αμοιβαίες υποχρεώσεις, που το σύνολό τους αποτελεί σημαντικό μέρος της κοινωνικής συγκρότησης των λαών εκείνων. Και η εξήγηση βρέθηκε. Στα νησιά Σάντουιτς (Χαβάη) υπήρχε ακόμα στο πρώτο μισό αυτού του αιώνα μια μορφή της οικογένειας, που

1. Ο Ένγκελς χρησιμοποίησε για την εργασία του τα εξής βιβλία του Μακ Λέναν: *Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies*, Εδιμβούργο 1865, *Studies in ancient history comprising a reprint of «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies»*, Λονδίνο 1876. Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της 4ης έκδοσης του βιβλίου *Η καταγωγή της οικογένειας...* (1892) μελέτησε ανάμεσα στ' άλλα και τις νέες εκδόσεις του 1886 του τελευταίου αυτού βιβλίου του Μακ Λέναν στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη (σημ. γερμ. σύντ.).

είχε ακριβώς τέτοιους πατέρες και μητέρες, αδερφούς και αδερφές, γιους και κόρες, θείους και θείες, ανιψιούς και ανιψιές, όπως τους απαιτεί το αμερικάνικο-παλαιοϊνδικό σύστημα συγγένειας. Μα τι περίεργο! Το σύστημα συγγένειας που ίσχυε στη Χαβάη πάλι δεν ανταποκρινόταν στη μορφή της οικογένειας που υπήρχε πραγματικά εκεί. Εκεί, δηλαδή, όλα τα παιδιά αδερφών και αδερφάδων είναι χωρίς εξαίρεση αδερφοί και αδερφές και θεωρούνται κοινά παιδιά, όχι μονάχα της μητέρας τους και των αδερφάδων της ή του πατέρα τους και των αδερφών του, αλλά παιδιά όλων των αδερφών και των αδερφάδων των γονιών τους χωρίς καμιά διάκριση. Αν λοιπόν το αμερικανικό σύστημα συγγένειας προϋποθέτει μια πιο πρωτόγονη μορφή οικογένειας που δεν υπάρχει πια στην Αμερική, που όμως τη βρίσκουμε πραγματικά ακόμα στη Χαβάη, τότε από την άλλη πλευρά το σύστημα συγγένειας της Χαβάης μας παραπέμπει σε μια ακόμα πιο πρωτόγονη μορφή οικογένειας, που δεν μπορούμε βέβαια πουθενά πια να αποδείξουμε ότι υπάρχει, που όμως *πρέπει* να έχει υπάρξει, γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί το αντίστοιχο σύστημα συγγένειας.

«Η οικογένεια», λέει ο Μόργκαν, «είναι το ενεργό στοιχείο, δεν είναι ποτέ στάσιμη, αλλά προχωράει από μια κατώτερη σε μια ανώτερη μορφή, στο βαθμό που η κοινωνία εξελίσσεται από μια κατώτερη σε μια ανώτερη βαθμίδα. Τα συστήματα συγγένειας, αντίθετα, είναι παθητικά. Μονάχα σε μεγάλα διαστήματα καταγράφουν τις προόδους που έκανε η οικογένεια στο πέρασμα του χρόνου, και αλλάζουν ριζικά τότε μονάχα, όταν έχει αλλάξει ριζικά η οικογένεια.»

«Και», προσθέτει ο Μαρξ, «το ίδιο συμβαίνει με τα πολιτικά, τα νομικά, τα θρησκευτικά, τα φιλοσοφικά συστήματα γενικά.» Ενώ η οικογένεια ζει και εξελίσσεται, το σύστημα συγγένειας αποστεώνεται, κι ενώ το σύστημα συγγένειας εξακολουθεί να υπάρχει με τη δύναμη της συνήθειας, η οικογένεια αναπτύσσεται και ξεφεύγει από τα πλαίσιά του. Με την ίδια σιγουριά, όμως, που ο Κιουβιέ μπόρεσε να συμπεράνει από τα μαρσίπια οστά ενός σκελετού που βρέθηκε κοντά στο Παρίσι, ότι αυτά ανήκαν σ' ένα μαρσιποφόρο ζώο και ότι εκεί ζούσαν κάποτε μαρσιποφόρα που έχουν πια εξαφανι-

στεί, με την ίδια σιγουριά μπορούμε να συμπεράνουμε από ένα ιστορικά κληρονομημένο σύστημα συγγένειας ότι έχει υπάρξει η αντίστοιχή του μορφή οικογένειας που έχει πια εξαφανιστεί.

Τα συστήματα συγγένειας και οι μορφές της οικογένειας, που μόλις αναφέραμε, διαφέρουν από τα συστήματα και τις μορφές που επικρατούν τώρα στο ότι κάθε παιδί έχει πολλούς πατέρες και πολλές μητέρες. Στο αμερικανικό σύστημα συγγένειας που σ' αυτό αντιστοιχεί η οικογένεια της Χαβάης, ο αδερφός και η αδερφή δεν μπορούν να είναι πατέρας και μητέρα του ίδιου παιδιού, το σύστημα συγγένειας όμως της Χαβάης προϋποθέτει μια οικογένεια όπου αυτό, αντίθετα, αποτελούσε τον κανόνα. Μεταφερόμαστε εδώ σε μια σειρά από οικογενειακές μορφές που αντιφάσκουν άμεσα στις μορφές που ως τώρα θεωρούσαμε συνήθως ότι ισχύουν αποκλειστικά. Η πατροπαράδοτη αντίληψη γνωρίζει μονάχα τη μονογαμία και, πλάι σ' αυτή, την πολυγαμία *ενός* άντρα, το πολύ-πολύ ακόμα και την πολυανδρία μιας γυναίκας, και αποσιωπά εδώ, όπως αρμόζει στον ηθικολόγο φιλισταίο, ότι η πράξη σιωπηρά, μα ανενόχλητα, ξεπερνάει τα όρια αυτά που βάζει η επίσημη κοινωνία. Η μελέτη της προϊστορίας, ωστόσο, μας παρουσιάζει καταστάσεις, όπου οι άντρες ζουν σε πολυγαμία και οι γυναίκες τους σύγχρονα σε πολυανδρία, και γι' αυτό τα κοινά παιδιά τα θεωρούν ότι ανήκουν σ' όλους από κοινού, καταστάσεις που κι αυτές με τη σειρά τους περνάνε από μια ολόκληρη σειρά αλλαγές, ώσπου να διαλυθούν τελικά μέσα στη μονογαμία. Αυτές οι αλλαγές είναι τέτοιου είδους, που ο κύκλος που περιλαμβάνει ο κοινός γαμήλιος δεσμός και που αρχικά ήταν πολύ ευρύς, στενεύει όλο και περισσότερο, ώσπου στο τέλος αφήνει μονάχα το ατομικό ζευγάρι, που επικρατεί σήμερα.

Αποκαθιστώντας μ' αυτό τον τρόπο σε αντίστροφη τάξη την ιστορία της οικογένειας, ο Μόργκαν, σε συμφωνία με την πλειονότητα των συναδέλφων του, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπήρξε μια πρωτόγονη κατάσταση, όπου μέσα σε μια φυλή επικρατούσαν σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανένα περιορισμό, έτσι που κάθε γυναίκα ανήκε σε κάθε άντρα και επίσης κάθε άντρας σε κάθε γυναίκα. Για μια τέτοια πρωτόγο-

νη κατάσταση μιλάνε κιόλας από τον περασμένο αιώνα, αλλά μόνο με γενικές φράσεις. Πρώτος ο Μπάχοφεν, και πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες υπηρεσίες που πρόσφερε, την πήρε στα σοβαρά και ζήτησε να βρει ίχνη αυτής της κατάστασης στις ιστορικές και θρησκευτικές παραδόσεις.[1] Ξέρουμε σήμερα ότι τα ίχνη που βρήκε δεν μας οδηγούν καθόλου σε μια κοινωνική βαθμίδα σεξουαλικών σχέσεων χωρίς κανόνα, αλλά σε μια πολύ πιο κατοπινή μορφή, στον ομαδικό γάμο. Εκείνη η πρωτόγονη βαθμίδα της κοινωνίας, αν υπήρξε πραγματικά, ανήκει σε μια τόσο παλιά εποχή που δύσκολα μπορούμε να περιμένουμε ότι θα βρούμε *άμεσες* αποδείξεις για την ύπαρξή της στο παρελθόν, σε κοινωνικά απολιθώματα και σε καθυστερημένους άγριους. Η αξία του Μπάχοφεν είναι ακριβώς ότι έθεσε το πρόβλημα αυτό στο προσκήνιο της έρευνας.[2]

Τελευταία έγινε της μόδας ν' αρνούνται την αρχική αυτή βαθμίδα της σεξουαλικής ζωής των ανθρώπων. Θέλουν ν' απαλλάξουν την ανθρωπότητα απ' αυτή την «ντροπή». Και επικαλούνται μάλιστα, εκτός από την έλλειψη κάθε άμεσης απόδειξης, ιδίως το παράδειγμα του υπόλοιπου ζωικού κόσμου. Απ' αυτόν ο Λετουρνό (*L'évolution du mariage et de la famille,* 1888) συγκέντρωσε πολυάριθμα γεγονότα, που σύμ-

1. Βλέπε Bachofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur,* Στουτγάρδη 1861 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Πόσο λίγο ο Μπάχοφεν καταλάβαινε τι είχε ανακαλύψει ή μάλλον τι είχε μαντέψει, το αποδείχνει το γεγονός ότι χαρακτηρίζει αυτή την πρωτόγονη κατάσταση σαν *εταιρισμό.* Οι Έλληνες, όταν εισήγαγαν τη λέξη εταιρισμός, εννοούσαν μ' αυτήν τις σχέσεις αντρών ανύπαντρων ή αντρών που ζούσαν σε μονογαμία με ανύπαντρες γυναίκες. Ο εταιρισμός προϋποθέτει πάντα μια ορισμένη μορφή γάμου, που έξω απ' αυτόν υπάρχει αυτή η σχέση και περικλείνει κιόλας, τουλάχιστον σαν δυνατότητα, την πορνεία. Με άλλη έννοια δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ η λέξη, και μ' αυτή την έννοια τη μεταχειρίζομαι κι εγώ μαζί με τον Μόργκαν. Τις εξαιρετικά σπουδαίες ανακαλύψεις του Μπάχοφεν τις μυστικοποιούν παντού απίστευτα, ξεκινώντας από την αυταπάτη του, ότι οι ιστορικά δημιουργημένες σχέσεις ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα πηγάζουν από τις κάθε φορά θρησκευτικές παραστάσεις των ανθρώπων και όχι από τις πραγματικές συνθήκες της ζωής τους (σημ. του Ένγκελς).

φωνα μ' αυτά κι εδώ επίσης οι ολωσδιόλου χωρίς κανόνα σεξουαλικές σχέσεις πρέπει ν' ανήκουν σε μια κατώτερη βαθμίδα. Απ' όλα όμως αυτά τα γεγονότα μπορώ να βγάλω μονάχα το συμπέρασμα ότι δεν αποδείχνουν απολύτως τίποτα για τον άνθρωπο και τις πρωτόγονες συνθήκες ζωής του. Τα ζευγαρώματα για κάμποσο χρονικό διάστημα στα σπονδυλωτά εξηγούνται αρκετά από φυσιολογικά αίτια, για παράδειγμα στα πουλιά από την ανάγκη βοήθειας που έχει το θηλυκό τον καιρό που κλωσσάει. Τα παραδείγματα πιστής μονογαμίας που βλέπουμε σε πουλιά, δεν αποδείχνουν τίποτα για τους ανθρώπους, μια και δεν κατάγονται από τα πουλιά. Κι αν η αυστηρή μονογαμία είναι το αποκορύφωμα κάθε αρετής, τότε το βραβείο ανήκει στην ταινία, που σε καθεμιά από τις 50-200 προγλωττίδες της ή τμήματα του κορμιού της, έχει έναν πλήρη θηλυκό και αρσενικό γεννητικό μηχανισμό και περνάει όλη της τη ζωή συνουσιαζόμενη με τον εαυτό της στο καθένα από τα τμήματά της. Αν περιοριστούμε όμως στα θηλαστικά, βρίσκουμε όλες τις μορφές της γενετήσιας ζωής: Σχέσεις χωρίς κανένα κανόνα, σημάδια του ομαδικού γάμου, πολυγαμία, μονογαμία. Λείπει μονάχα η πολυανδρία, αυτή μονάχα οι άνθρωποι μπορούσαν να τη δημιουργήσουν. Ακόμα και οι πιο κοντινοί μας συγγενείς, οι τετράχειρες, μας δείχνουν όλες τις δυνατές ποικιλίες στο ζευγάρωμα του αρσενικού και του θηλυκού. Κι αν χαράξουμε ακόμα στενότερα όρια και παρατηρήσουμε μόνο τους τέσσερις ανθρωπόμορφους πίθηκους, τότε ο Λετουρνό ξέρει μονάχα να μας πει ότι πότε είναι μονογαμικοί, πότε πολυγαμικοί, ενώ ο Σοσίρ, κατά τον Ζιρό-Τελόν, υποστηρίζει ότι είναι μονογαμικοί.[1] Ακόμα και οι νέοι ισχυρισμοί που διατύπωσε ο Βέστερμαρκ (*The history of human marriage*, Λονδίνο 1891), ότι επικρατεί η μονογαμία στους ανθρωπόμορφους πιθήκους, δεν αποτελούν καθόλου αποδείξεις. Κοντολογίς, οι πληροφορίες είναι τέτοιες που ο τίμιος Λετουρνό ομολογεί: «Άλλωστε, στα θηλαστικά δεν υπάρχει καμιά αυστηρή

1. Ο Ζιρό-Τελόν αναφέρει αυτή τη δήλωση του Σοσίρ στο βιβλίο του *Les origines du mariage et de la famille*, Γενεύη και Παρίσι 1884, σελ. XV (σημ. γερμ. σύντ.).

σχέση ανάμεσα στο βαθμό της πνευματικής ανάπτυξης και τη μορφή της σεξουαλικής σχέσης.»[1] Κι ο Εσπινάς (*Des sociétés animales*, 1877) λέει ανοιχτά: «Η αγέλη είναι η ανώτερη κοινωνική ομάδα, που μπορούμε να παρατηρήσουμε στα ζώα. *Φαίνεται* πως αποτελείται από οικογένειες, ωστόσο από την αρχή κιόλας *βρίσκονται σε ανταγωνισμό η οικογένεια και η αγέλη*, αναπτύσσονται αντιστρόφως ανάλογα.»[2]

Όπως δείχνουν τα παραπάνω, δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα το συγκεκριμένο για τις οικογενειακές και τις άλλες κοινωνικές ομάδες των ανθρωπόμορφων πιθήκων. Οι πληροφορίες αντιφάσκουν άμεσα μεταξύ τους. Κι αυτό δεν είναι περίεργο. Πόσο είναι αντιφατικές, πόσο χρειάζεται να ελεγχθούν και να κοσκινιστούν κριτικά ακόμα και οι πληροφορίες πού έχουμε για άγριες φυλές των ανθρώπων! Αλλά ακόμα πιο δύσκολο και από τις ανθρώπινες κοινωνίες είναι να παρατηρήσουμε τις κοινωνίες των πιθήκων. Για την ώρα λοιπόν πρέπει να απορρίψουμε κάθε συμπέρασμα από τέτοιες απόλυτα αναξιόπιστες εκθέσεις.

Αντίθετα, η φράση του Εσπινάς που αναφέραμε μας προσφέρει καλύτερη βάση. Η αγέλη και η οικογένεια στα ανώτερα ζώα δεν συμπληρώνουν η μια την άλλη, αλλά αποτελούν αντιθέσεις. Ο Εσπινάς αναφέρει πολύ ωραία πως η ζήλια των αρσενικών τον καιρό του οργασμού χαλαρώνει ή διαλύει προσωρινά κάθε κοινωνικό δεσμό στην αγέλη.

«Εκεί όπου η οικογένεια είναι σφιχτοδεμένη, μόνο σε σπάνιες εξαιρέσεις σχηματίζονται αγέλες. Αντίθετα, εκεί όπου κυριαρχούν ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις ή πολυγαμία, αναπτύσσεται σχεδόν αυτόματα η αγέλη... Για ν' αναπτυχθεί μια αγέλη, πρέπει να έχουν χαλαρώσει οι οικογενειακοί δεσμοί και το άτομο να έχει ξαναγίνει ελεύθερο. Γι' αυτό βρίσκουμε τόσο σπάνια οργανωμένα σμήνη στα πουλιά... Στα θηλαστικά, αντίθετα, βρίσκουμε κάπως οργανωμένες

1. Ch. Letourneau, *L'évolution du mariage et de la famille*, Παρίσι 1884, σελ. 41 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ο Ένγκελς αναφέρει την περικοπή του Εσπινάς σύμφωνα με το βιβλίο του Ζιρό-Τελόν, σελ. 518, όπου περιέχεται σαν παράρτημα ένα κομμάτι αυτής της μελέτης (σημ. γερμ. σύντ.).

κοινωνίες, ακριβώς γιατί εδώ το άτομο δεν διαλύεται μέσα στην οικογένεια... Το αίσθημα της κοινότητας της αγέλης στη γένεσή του δεν μπορεί λοιπόν να έχει άλλον πιο μεγάλο εχθρό από το αίσθημα της κοινότητας της οικογένειας. Ας μη διστάσουμε να το πούμε: αν αναπτύχθηκε μια κοινωνική μορφή ανώτερη από την οικογένεια, αυτό μπόρεσε να γίνει μονάχα γιατί απορρόφησε οικογένειες που είχαν υποστεί μια ριζική αλλαγή, πράγμα που ακριβώς γι' αυτό δεν αποκλείει οι οικογένειες αυτές να βρήκαν αργότερα τη δυνατότητα να συγκροτηθούν ξανά μέσα σε άπειρα πιο ευνοϊκές συνθήκες.» (Εσπινάς, l.c., αναφέρεται από τον Ζιρό-Τελόν, *Origines du mariage et de la famille*, 1884, σελ. 518-20).

Απ' αυτά φαίνεται ότι οι κοινωνίες των ζώων έχουν βέβαια κάποια αξία, όταν πρόκειται να βγάλουμε συμπεράσματα για τις ανθρώπινες κοινωνίες — αλλά μονάχα αρνητική. Το ανώτερο σπονδυλωτό ζώο γνωρίζει, απ' ό,τι ξέρουμε, μονάχα δυο μορφές οικογένειας: την πολυγαμία και το ατομικό ζευγάρωμα. Και στις δυο επιτρέπεται μονάχα *ένα* ενήλικο αρσενικό, μονάχα *ένας* σύζυγος. Η ζήλια του αρσενικού, ταυτόχρονα δεσμός και φραγμός της οικογένειας, φέρνει την οικογένεια των ζώων σε αντίθεση με την αγέλη. Με τη ζήλια του αρσενικού, η αγέλη, η ανώτερη μορφή κοινωνικότητας, αλλού γίνεται αδύνατη, αλλού χαλαρώνει ή διαλύεται την εποχή του οργασμού, και στην καλύτερη περίπτωση εμποδίζεται η παραπέρα εξέλιξή της. Αυτό και μόνο φτάνει για ν' αποδείξει ότι η οικογένεια των ζώων και η ανθρώπινη πρωτόγονη κοινωνία είναι πράγματα ασυμβίβαστα, ότι οι πρωτόγονοι άνθρωποι που προσπαθούν να βγουν από τη ζωώδη κατάσταση είτε δεν γνώριζαν καθόλου οικογένεια, ή το πολύ-πολύ είχαν μια οικογένεια που δεν υπάρχει στα ζώα. Ένα τόσο άοπλο ζώο, όπως ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος, θα μπορούσε ίσως να τα βγάλει πέρα σε μικρό αριθμό, ακόμα και στην απομόνωση που η ανώτατή της κοινωνικότητα είναι το ατομικό ζευγάρωμα, σαν αυτό που αποδίδει ο Βέστερμαρκ στο γορίλα και το χιμπατζή, σύμφωνα με πληροφορίες που προέρχονται από κυνηγούς. Για να βγει ο άνθρωπος στην εξέλιξή του από τη ζωώδη κατάσταση, για να κάνει τη μεγαλύτερη πρόοδο που έχει να παρουσιάσει η φύση, χρειαζόταν έ-

να παραπέρα στοιχείο: Χρειαζόταν ν' αντικαταστήσει την έλλειψη της αμυντικής ικανότητας του ατόμου με την ενωμένη δύναμη και συνεργασία της αγέλης. Από συνθήκες σαν κι αυτές όπου ζουν σήμερα οι ανθρωπόμορφοι πίθηκοι, θα ήταν ολότελα ανεξήγητο το πέρασμα στην κατάσταση του ανθρώπου. Οι πίθηκοι αυτοί δίνουν περισσότερο την εντύπωση ότι είναι παραστρατημένες πλάγιες γραμμές, που σιγά-σιγά εξαφανίζονται και που οπωσδήποτε βρίσκονται σε παρακμή. Αυτό μονάχα αρκεί για να απορρίψουμε κάθε συμπέρασμα παραλληλισμού των μορφών της δικής τους οικογένειας με τις μορφές οικογένειας των πρωτόγονων ανθρώπων. Η αμοιβαία λοιπόν ανοχή των ενήλικων αρσενικών και η απαλλαγή τους από τη ζήλια ήταν ο πρώτος όρος για να σχηματιστούν τέτοιες μεγαλύτερες και διαρκέστερες ομάδες, όπου μονάχα μπορούσε να γίνει η εξανθρώπιση του ζώου. Και πραγματικά, τι βρίσκουμε σαν την πιο παλιά, αρχική μορφή της οικογένειας που μπορούμε αδιάψευστα να την αποδείξουμε με την ιστορία, και που σήμερα ακόμα μπορούμε να τη μελετήσουμε εδώ κι εκεί; Τον ομαδικό γάμο, τη μορφή όπου ολόκληρες ομάδες από άντρες και ολόκληρες ομάδες από γυναίκες κατέχουν αμοιβαία η μια την άλλη και που αφήνει πολύ λίγο τόπο για ζήλια. Κι ακόμα βρίσκουμε σε κατοπινή βαθμίδα εξέλιξης σαν εξαίρεση τη μορφή της πολυανδρίας, που χτυπά περισσότερο κατάμουτρα όλα τα αισθήματα της ζήλιας και γι' αυτό είναι άγνωστη στα ζώα. Οι γνωστές όμως σ' εμάς μορφές ομαδικού γάμου συνοδεύονται από τόσο ιδιόμορφα μπερδεμένους όρους που αναγκαστικά μας παραπέμπουν σε παλιότερες, απλούστερες μορφές των σεξουαλικών σχέσεων και έτσι, σε τελική ανάλυση, σε μια περίοδο σχέσεων χωρίς κανένα κανόνα που αντιστοιχεί στο πέρασμα από την κατάσταση του ζώου στην κατάσταση του ανθρώπου. Γι' αυτό οι παραπομπές στους γάμους των ζώων μας ξαναφέρνουν ακριβώς στο σημείο απ' όπου μια και καλή έπρεπε να μας αποτραβήξουν.

Τι θα πει, όμως, σεξουαλικές σχέσεις χωρίς κανόνα; Θα πει ότι δεν ίσχυαν τότε οι απαγορευτικοί φραγμοί που ισχύουν τώρα ή που ίσχυαν σε προηγούμενη εποχή. Το φραγμό της ζήλιας τον είδαμε κιόλας να πέφτει. Αν υπάρχει κάτι το

βέβαιο, είναι ότι η ζήλια είναι ένα αίσθημα που αναπτύχθηκε σχετικά αργά. Το ίδιο ισχύει και για την αντίληψη της αιμομειξίας. Όχι μονάχα ο αδερφός και η αδερφή ήταν αρχικά άντρας και γυναίκα μεταξύ τους, αλλά και οι σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά επιτρέπονται ακόμα και σήμερα σε πολλούς λαούς. Ο Μπάνκροφτ (*The native races of the Pacific States of North America*, 1875, τόμ. 1) το βεβαιώνει αυτό για τους Καβιάτ του Βερίγγειου Πορθμού, τους Καντιάκ της Αλάσκας και τους Τίνες του εσωτερικού της βρετανικής Βόρειας Αμερικής. Ο Λετουρνό δίνει πληροφορίες για το ίδιο γεγονός για τους Ινδιάνους Τσιπεβέ, τους Κούκου της Χιλής, τους Καραΐβες, τους Κάρεν της Ινδοκίνας, για να μην αναφέρουμε για τις αφηγήσεις των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων για τους Πάρθους, τους Πέρσες, τους Σκύθες, τους Ούνους κλπ. Προτού επινοηθεί η αιμομειξία (και *είναι* επινόηση και μάλιστα πολυτιμότατη), οι σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά δεν μπορούσε να είναι πιο αποκρουστικές απ' ό,τι είναι ανάμεσα σε άλλα πρόσωπα που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές, και αυτό συμβαίνει σήμερα και στις πιο φιλισταϊκές χώρες, χωρίς να προκαλεί μεγάλη φρίκη. Ακόμα και «γεροντοκόρες» πάνω από τα 60, παντρεύονται κάποτε, όταν είναι αρκετά πλούσιες, νέους άντρες, τριαντάρηδες. Αν αφαιρέσουμε όμως από τις πιο πρωτόγονες μορφές της οικογένειας που γνωρίζουμε τις παραστάσεις για αιμομειξία που συνδέονται μαζί τους —παραστάσεις που είναι ολότελα διαφορετικές από τις δικές μας και που συχνά αντιφάσκουν άμεσα μ' αυτές— τότε φτάνουμε σε μια μορφή σεξουαλικών σχέσεων που μπορεί να χαρακτηριστούν μονάχα σαν μορφή χωρίς κανόνα. Χωρίς κανόνα με την έννοια ότι δεν υπήρχαν ακόμα οι περιορισμοί που επέβαλαν αργότερα τα έθιμα. Απ' αυτό όμως δεν βγαίνει καθόλου ότι η καθημερινή πράξη ήταν υποχρεωτικά ένα παρδαλό ανακάτωμα. Ατομικά ζευγαρώματα για ορισμένο διάστημα δεν αποκλείονται καθόλου, όπως και στον ίδιο τον ομαδικό γάμο αποτελούν τώρα την πλειοψηφία των περιπτώσεων. Κι αν ο νεότατος αρνητής μιας τέτοιας πρωτόγονης κατάστασης, ο Βέστερμαρκ, χαρακτηρίζει γάμο κάθε κατάσταση όπου τα δυο φύλα μένουν ζευγαρωμένα ως τη γέννηση του παιδιού,

πρέπει να πούμε ότι αυτού του είδους ο γάμος μπορούσε πολύ καλά να παρουσιάζεται την εποχή των σχέσεων χωρίς κανόνα, χωρίς αυτό να αντιφάσκει στην έλλειψη κανόνα, δηλαδή στην απουσία των φραγμών που έβαλε το έθιμο στις σεξουαλικές σχέσεις. Ο Βέστερμαρκ ξεκινάει, βέβαια, από την αντίληψη ότι «η έλλειψη κανόνα περιλαμβάνει την καταστολή της ατομικής κλίσης», έτσι που «η πορνεία είναι η πιο γνήσιά της μορφή».[1] Εμένα μου φαίνεται απεναντίας πως είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την πρωτόγονη κατάσταση, όσο την κοιτάμε μέσα από τα ματογυάλια των μπορντέλων. Θα ξαναγυρίσουμε σ' αυτό το σημείο, όταν θα μιλήσουμε για τον ομαδικό γάμο.

Κατά τον Μόργκαν, απ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση των χωρίς κανόνα σχέσεων αναπτύχθηκε πιθανώς πολύ νωρίς:

1) *Η οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος,* η πρώτη βαθμίδα της οικογένειας. Εδώ, οι ομάδες γάμου χωρίζονται κατά γενιές. Όλοι οι παππούδες και οι γιαγιάδες μέσα στα όρια της οικογένειας είναι μεταξύ τους άντρας και γυναίκα, το ίδιο και τα παιδιά τους, δηλαδή οι πατέρες και οι μητέρες, όπως και τα παιδιά τους, που με τη σειρά τους αποτελούν έναν τρίτο κύκλο κοινών συζύγων, και τα παιδιά των τελευταίων, τα δισέγγονα των πρώτων, έναν τέταρτο κύκλο. Σ' αυτή, λοιπόν, τη μορφή οικογένειας υπάρχουν μονάχα πρόγονοι και απόγονοι, γονείς και παιδιά αποκλείονται από τα δικαιώματα και τα καθήκοντα (όπως θα λέγαμε εμείς) του γάμου μεταξύ τους. Αδερφοί και αδερφές, ξάδερφοι και ξαδέρφες πρώτου, δεύτερου και μακρύτερου βαθμού είναι όλοι αδερφοί και αδερφές ανάμεσά τους και *ακριβώς γι' αυτό* είναι άντρας και γυναίκα μεταξύ τους. Σ' αυτή τη βαθμίδα, η σχέση αδερφού και αδερφής περικλείνει από μόνη της την άσκηση των αμοιβαίων σεξουαλικών σχέσεων.[2] Η τυπική μορ-

---

1. E. A. Westermarck, *The history of human marriage*, ό.π., σελ. 70-71 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Σ' ένα γράμμα που έγραψε την άνοιξη του 1882, ο Μαρξ εκφράζεται με τις πιο έντονες εκφράσεις για την ολοκληρωτική παραποίηση της πρωτόγονης εποχής στο βαγκνερικό κείμενο των Νιμπελούνγκεν. «Ακούστηκε ποτέ ο αδερφός ν' αγκαλιάζει σαν σύζυγο την αδερφή;» Σ' αυτούς τους «θεούς

φή μιας τέτοιας οικογένειας θα αποτελείτο από τους απόγονους ενός ζευγαριού, όπου πάλι οι απόγονοι του κάθε βαθμού είναι αδερφοί και αδερφές και ακριβώς γι' αυτό άντρες και γυναίκες μεταξύ τους.

Η οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος έχει εξαφανιστεί. Ακόμα και οι πιο ακαλλιέργητοι λαοί που αναφέρει η ιστορία, δεν δίνουν κανένα αποδεικτικό παράδειγμα γι' αυτήν. Ότι όμως *πρέπει* να έχει υπάρξει, αυτό μας αναγκάζει να το παραδεχτούμε το σύστημα συγγένειας της Χαβάης, που ισχύει ακόμα και σήμερα σ' όλη την Πολυνησία και που εκφράζει βαθμούς συγγένειας εξ αίματος που μπορούν να δη-

της ασέλγειας» του Βάγκνερ, που ακολουθώντας το συρμό κάνουν τις ερωτοδουλειές τους πιο πικάντικα με λιγάκι αιμομειξία, απαντάει ο Μαρξ: «Στην πρωτόγονη εποχή η αδερφή *ήταν* σύζυγος *κι αυτό ήταν ηθικό.*» Στην έκδοση του 1884 τελειώνει εδώ η σημείωση του Ένγκελς).

Ένας γάλλος φίλος και θαυμαστής του Βάγκνερ δεν συμφωνεί μ' αυτή τη σημείωση και παρατηρεί ότι στην παλιότερη κιόλας «Έντα» (Η «Έντα» (Edda) είναι συλλογή νορβηγικών μυθολογικών ασμάτων. Οι Άζοι και οι Βάνοι είναι θεοί της βορειοευρωπαϊκής μυθολογίας. Η «Ίνγκλινγκα-Ζάγγα» είναι ο θρύλος των σκανδιναβών βασιλιάδων Ίνγκλινγκα — σημ. μετ.), απ' όπου ξεκινά ο Βάγκνερ στην «Εγκισντρέκα», ο Λόκι μαλώνει τη Φρέγια με τα λόγια: «Μπρος στους θεούς αγκάλιασες τον αδερφό σου.» Ο γάμος μεταξύ αδερφών απαγορευόταν λοιπόν τάχα από τότε. Η «Εγκισντρέκα» είναι έκφραση μιας εποχής, όπου είχε σπάσει ολότελα η πίστη στους παλιούς μύθους. Είναι μια σάτιρα για τους θεούς εντελώς στο στιλ του Λουκιανού. Αν ο Λόκι σαν Μεφιστοφελής μαλώνει γι' αυτό τη Φρέγια, αυτό μάλλον μιλάει κατά του Βάγκνερ. Ο Λόκι, λίγους στίχους πιο κάτω, λέει ακόμα στον Νιέρντρ: «Με την αδερφή σου έφτιαξες έναν (τέτοιο) γιο» (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Ο Νιέρντρ δεν είναι βέβαια Άζος, αλλά Βάνος, και λέει στην «Ίνγκλινγκα-Ζάγγα» ότι ο γάμος μεταξύ αδερφών συνηθίζεται στη χώρα των Βάνων, πράγμα που δεν συμβαίνει στους Άζους. Αυτό τάχα σημαίνει ότι οι Βάνοι είναι παλιότεροι θεοί από τους Άζους. Οπωσδήποτε ο Νιέρντρ ζει ανάμεσα στους Άζους σαν όμοιός τους και έτσι η «Εγκισντρέκα» είναι μάλλον απόδειξη ότι τον καιρό που δημιουργούνταν οι νορβηγικοί μύθοι για τους θεούς, ο γάμος αδερφών δεν προκαλούσε φρίκη, τουλάχιστον ανάμεσα σε θεούς. Αν θέλαμε να δικαιολογήσουμε τον Βάγκνερ, θα ήταν ίσως καλύτερο, αντί για την «Έντα» να επικαλεστούμε τον Γκαίτε που στην μπαλάντα του θεού και της μπαγιαντέρας κάνει ένα ανάλογο λάθος σχετικά με τη θρησκευτική έκδοση των γυναικών και την παρομοιάζει πάρα πολύ με τη νεότερη πορνεία (σημείωση του Ένγκελς στην τέταρτη έκδοση).

μιουργηθούν μονάχα σ' αυτή τη μορφή οικογένειας. Μας το επιβάλλει η όλη παραπέρα εξέλιξη της οικογένειας, που καθορίζει σαν αναγκαία προβαθμίδα εκείνη τη μορφή.

2) *Η πουναλουανή οικογένεια.* Αν η πρώτη πρόοδος της οργάνωσης ήταν ότι απέκλεισε τις σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά, η δεύτερη ήταν ν' αποκλείσει τις σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσα σε αδερφή και αδερφό. Εξαιτίας της μεγαλύτερης ομοιότητας στην ηλικία, η πρόοδος αυτή ήταν άπειρα πιο σπουδαία, αλλά και πιο δύσκολη από την πρώτη. Έγινε σιγά-σιγά, αρχίζοντας ίσως με τον αποκλεισμό των ομομήτριων αδερφών (δηλαδή των αδερφών που είχαν την ίδια μητέρα), από τις σεξουαλικές σχέσεις, πρώτα σε ξεχωριστές περιπτώσεις, ώσπου έγινε βαθμιαία κανόνας αυτός ο αποκλεισμός (στη Χαβάη υπήρχαν ακόμα και αυτό τον αιώνα εξαιρέσεις), ώσπου κατέληξε στην απαγόρευση του γάμου ακόμα και ανάμεσα σε αδερφό και αδερφή από πλάγια συγγένεια, δηλαδή σύμφωνα με τη δική μας ονομασία ανάμεσα σε παιδιά, εγγόνια και δισέγγονα αδερφών. Αυτό αποτελεί, κατά τον Μόργκαν, «ένα περίφημο παράδειγμα για το πώς δρα η αρχή της φυσικής επιλογής».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι φυλές, όπου μ' αυτήν την πρόοδο περιοριζόταν η αιμομειξία, θα έπρεπε να εξελιχθούν γρηγορότερα και πληρέστερα από τις φυλές όπου ο αδερφικός γάμος έμενε κανόνας και εντολή. Και πόσο έντονα αισθητή ήταν η επίδραση αυτής της προόδου, το αποδείχνει το σύστημα του *γένους* (gens), που βγήκε άμεσα απ' αυτή και που ξεπερνάει πολύ το σκοπό της. Το γένος αποτελεί τη βάση της κοινωνικής διάρθρωσης των περισσότερων, αν όχι όλων, των βάρβαρων λαών της γης, απ' την οποία στην Ελλάδα και στη Ρώμη περνάμε άμεσα στον πολιτισμό.

Κάθε πρωτόγονη οικογένεια έπρεπε το αργότερο ύστερα από μερικές γενιές να διασπαστεί. Το πρωτόγονο κομμουνιστικό κοινό νοικοκυριό, που επικρατεί χωρίς εξαίρεση ως βαθιά στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας, καθόριζε τα ανώτερα όρια της οικογενειακής κοινότητας, που άλλαζε ανάλογα με τις συνθήκες, αλλά που σε κάθε μέρος ήταν αρκετά ορισμένο. Μόλις γεννήθηκε η αντίληψη ότι δεν επιτρέπεται να έχουν σεξουαλικές σχέσεις ανάμεσά τους τα παιδιά *μιας* μητέ-

ρας, έπρεπε να εκδηλωθεί η επίδρασή της σε τέτοιες διασπάσεις παλιών οικιακών κοινοτήτων και στην ίδρυση νέων (που ωστόσο δεν αντιστοιχούσαν αναγκαστικά με την οικογενειακή ομάδα). Μια ή περισσότερες σειρές από αδερφές γίνονταν ο πυρήνας της μιας οικιακής ομάδας και οι από μητέρα αδερφοί τους ο πυρήνας της άλλης. Έτσι ή παρόμοια ξεπήδησε από την οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος η μορφή που ο Μόργκαν ονομάζει πουναλουανή οικογένεια. Κατά το έθιμο της Χαβάης, μια σειρά αδερφές, πραγματικές ή πιο μακρινές (δηλαδή ξαδέρφες πρώτου, δεύτερου ή πιο μακρινού βαθμού), ήταν από κοινού γυναίκες των κοινών τους αντρών, από τους οποίους όμως αποκλείονταν οι αδερφοί των γυναικών. Αυτοί οι άντρες τώρα αναμεταξύ τους δεν λέγονταν πια αδέρφια, όπως δεν ήταν και ανάγκη να είναι, αλλά «πουναλούα», δηλαδή στενοί σύντροφοι, σαν να λέμε συνέταιροι. Το ίδιο μια σειρά πραγματικοί ή πιο μακρινοί αδερφοί είχαν μια σειρά γυναίκες, *όχι* τις αδερφές τους, σε κοινό γάμο και αυτές οι γυναίκες λέγονταν ανάμεσά τους «πουναλούα». Αυτή είναι η κλασική μορφή ενός οικογενειακού σχηματισμού, που αργότερα επέτρεψε μια σειρά παραλλαγές, και που το ουσιαστικό του χαρακτηριστικό ήταν: αμοιβαία κοινότητα των αντρών και των γυναικών μέσα σ' ένα ορισμένο οικογενειακό κύκλο, από τον οποίο όμως αποκλείονταν οι αδερφοί των γυναικών, πρώτα οι πραγματικοί, αργότερα και οι πιο μακρινοί και αντίστοιχα επίσης οι αδερφές των αντρών.

Αυτή η μορφή της οικογένειας μας δίνει τώρα με την πιο μεγάλη ακρίβεια τους βαθμούς συγγένειας, όπως τους εκφράζει το αμερικανικό σύστημα. Τα παιδιά των αδερφάδων της μητέρας μου εξακολουθούν να είναι παιδιά της, το ίδιο τα παιδιά των αδερφών του πατέρα μου είναι επίσης παιδιά του, και όλα αυτά είναι αδέρφια μου. Τα παιδιά όμως των αδερφών της μητέρας μου είναι τώρα ανιψιοί της και ανιψιές της, τα παιδιά των αδερφάδων του πατέρα μου είναι ανιψιοί του και ανιψιές του, και όλοι αυτοί ξάδερφοί μου και ξαδέρφες μου. Γιατί, ενώ οι άντρες των αδερφάδων της μητέρας μου εξακολουθούν να είναι άντρες της και το ίδιο οι γυναίκες των αδερφών του πατέρα μου είναι και γυναίκες του — νομι-

κά, αν όχι πάντα πραγματικά — η κοινωνική προγραφή των σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα σε αδέρφια χώρισε σε δυο κατηγορίες τα παιδιά των αδερφών και αδερφάδων που ως τώρα θεωρούνταν χωρίς διάκριση αδέρφια: *η μια κατηγορία* μένουν, όπως και πρώτα (πιο μακρινοί) αδερφοί και αδερφές, *η άλλη*, τα παιδιά του αδερφού εδώ και της αδερφής εκεί, *δεν μπορούν* πια να είναι αδέρφια, δεν μπορούν πια να έχουν κοινούς γονείς, ούτε πατέρα, ούτε μητέρα, ούτε *και τους δυο* και γι' αυτό για πρώτη φορά εδώ γίνεται αναγκαία η κατηγορία των ανιψιών και των ξαδέρφων, που μέσα στο προηγούμενο οικογενειακό σύστημα θα ήταν παράλογη. Το αμερικανικό σύστημα συγγένειας, που σε κάθε οικογενειακή μορφή βασισμένη σε οποιοδήποτε είδος ατομικού γάμου φαίνεται ολότελα παράλογο, εξηγείται λογικά με την πουναλουανή οικογένεια ως τις παραμικρές του λεπτομέρειες και αιτιολογείται φυσικά. Στο βαθμό που είχε διαδοθεί αυτό το σύστημα συγγένειας, στον ίδιο ακριβώς βαθμό τουλάχιστον θα πρέπει να είχε υπάρξει και η πουναλουανή οικογένεια ή μια παρόμοιά της μορφή.

Γι' αυτή τη μορφή της οικογένειας, που η πραγματική ύπαρξή της αποδείχτηκε στη Χαβάη, θα είχαμε ίσως πληροφορίες απ' όλη την Πολυνησία, αν οι ευσεβείς ιεραπόστολοι, λόγου χάρη οι παλιοί ισπανοί καλόγεροι στην Αμερική, θα μπορούσαν να δουν σ' αυτού του είδους τις αντιχριστιανικές σχέσεις κάτι παραπάνω από απλή «φρίκη».[1] Όταν ο Καίσαρας μας αφηγείται για τους Βρετανούς, που τότε βρίσκονταν στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας, ότι «έχουν δέκα-δέκα ή δώδεκα-δώδεκα τις γυναίκες τους από κοινού μεταξύ τους και μάλιστα, συνήθως, αδερφοί με αδερφούς και γονείς με

1. Τα ίχνη των χωρίς καμιά διάκριση σεξουαλικών σχέσεων, η κατά τον Μπάχοφεν λεγόμενη «τεκνοποίηση του βούρκου», που νόμιζε πως τα βρήκε αυτός, ανάγονται στον ομαδικό γάμο. Το γάμο αυτό δεν μπορεί πια να τον αμφισβητήσουν. «Αν ο Μπάχοφεν βρίσκει "άνομους" αυτούς τους πουναλουανούς γάμους, τότε ένας άνθρωπος της εποχής εκείνης θα έβρισκε αιμομεικτικούς τους περισσότερους τωρινούς γάμους ανάμεσα σε κοντινά και μακρινά ξαδέρφια από πατρική ή μητρική πλευρά, θα τους θεωρούσε, δηλαδή, γάμους ανάμεσα σε αδέρφια εξ αίματος.» (Μαρξ, σημείωση του Ένγκελς).

παιδιά»[1] — τότε αυτό εξηγείται καλύτερα σαν ομαδικός γάμος. Οι μητέρες της βαρβαρότητας δεν έχουν δέκα ή δώδεκα γιους, αρκετά μεγάλους για να μπορούν να έχουν από κοινού γυναίκες, το αμερικανικό όμως σύστημα συγγένειας, που αντιστοιχεί στην πουναλουανή οικογένεια, δίνει πολλούς αδερφούς, γιατί όλα τα κοντινά και μακρινά ξαδέρφια ενός άντρα είναι αδέρφια του. Το «γονείς με παιδιά» μπορεί να είναι λαθεμένη αντίληψη του Καίσαρα. Το ότι πατέρας και γιος ή μητέρα και κόρη μπορούσαν να βρίσκονται στην ίδια ομάδα γάμου δεν αποκλείεται ωστόσο ολότελα στο σύστημα αυτό, μάλλον όμως αποκλειόταν να βρίσκονται πατέρας και κόρη ή μητέρα και γιος στην ίδια ομάδα. Επίσης αυτή ή μια παρόμοια μορφή ομαδικού γάμου εξηγεί ευκολότερα τις πληροφορίες του Ηρόδοτου και άλλων αρχαίων συγγραφέων για την κοινοκτημοσύνη των γυναικών σε άγριους και βάρβαρους λαούς. Αυτό ισχύει και για όσα λέει ο Ουάτσον και ο Κέι (*The people of India*), για τους Τικούρ στον Άουντ (στα βόρεια του Γάγγη): «Ζούνε μαζί (δηλαδή σεξουαλικά) σχεδόν χωρίς διάκριση σε μεγάλες κοινότητες και όταν δυο άνθρωποι θεωρούνται παντρεμένοι ο ένας με τον άλλο, πάλι ο συζυγικός δεσμός είναι μονάχα ονομαστικός.»

Ο θεσμός του *γένους* (gens) φαίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις να βγήκε άμεσα από την πουναλουανή οικογένεια. Βέβαια και το αυστραλιανό σύστημα των τάξεων[2] δίνει μια αφετηρία για το γένος. Οι Αυστραλοί έχουν γένη, δεν έχουν όμως ακόμα πουναλουανή οικογένεια, αλλά μια πιο χοντροκομμένη μορφή ομαδικού γάμου.

Σ' όλες τις μορφές της ομαδικής οικογένειας δεν είναι βέβαιο ποιος είναι ο πατέρας ενός παιδιού, σίγουρο όμως είναι

1. Γ. Ι. Καίσαρ, *Υπομνήματα του γαλατικού πολέμου*, βιβλίο V, κεφ. 14 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Πρόκειται για τάξεις γάμου ή γαμήλιες ομάδες, στις οποίες χωρίζονται οι περισσότερες φυλές της Αυστραλίας. Υπήρχαν τέσσερις τέτοιες τάξεις, από τις οποίες η καθεμιά χωριζόταν σ' ένα αρσενικό κι ένα θηλυκό τμήμα. Ανάμεσα στις τέσσερις τάξεις υπήρχαν συγκεκριμένοι κανόνες για τη ρύθμιση του γάμου, δηλαδή οι άντρες μιας ομάδας μπορούσαν να παντρευτούν μόνο μια φορά με γυναίκες μιας συγκεκριμένης άλλης ομάδας (σημ. γερμ. σύντ.).

ποια είναι η μητέρα του. Κι αν ακόμα ονομάζει *όλα* τα παιδιά της συλλογικής οικογένειας παιδιά της κι έχει μητρικά καθήκοντα απέναντί τους, ξεχωρίζει ωστόσο ανάμεσα στ' άλλα τα παιδιά που αυτή γέννησε. Είναι λοιπόν φανερό ότι όσο υπάρχει ομαδικός γάμος, η καταγωγή μπορεί ν' αποδείχνεται μονάχα από τη *μητρική* πλευρά, δηλαδή αναγνωρίζεται μόνο η *γυναικεία γραμμή*. Αυτό πραγματικά συμβαίνει σ' όλους τους άγριους λαούς και στους λαούς που ανήκουν στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Αυτό είναι η δεύτερη μεγάλη υπηρεσία που πρόσφερε ο Μπάχοφεν, το γεγονός ότι πρώτος αυτός το ανακάλυψε. Χαρακτηρίζει με τον όρο μητρικό δίκαιο αυτή την αποκλειστική αναγνώριση της γενεαλογικής σειράς από τη μητέρα και τις σχέσεις κληρονομιάς που με τον καιρό πηγάζουν απ' αυτή. Κρατώ τον όρο αυτό για τη συντομία του. Είναι όμως στραβό, γιατί σ' αυτή τη βαθμίδα της κοινωνίας δεν μπορεί ακόμα να γίνεται λόγος για δίκαιο με τη νομική έννοια.

Ας πάρουμε τώρα από την πουναλουανή οικογένεια τη μια από τις δυο υποδειγματικές ομάδες, δηλαδή την ομάδα μιας σειράς ομομήτριες και πιο μακρινές αδερφές (που κατάγονται δηλαδή από ομομήτριες αδερφές πρώτου, δεύτερου ή πιο μακρινού βαθμού) μαζί με τα παιδιά τους και τους ομομήτριους ή τους πιο μακρινούς αδερφούς τους από μητρική πλευρά (που κατά τη δική μας προϋπόθεση *δεν* είναι άντρες τους), κι έχουμε τότε ακριβώς τον κύκλο των προσώπων που αργότερα εμφανίζονται σαν μέλη ενός γένους στην πρωτόγονη μορφή αυτού του θεσμού. Έχουν όλοι μια κοινή προμήτορα, και λόγω της καταγωγής απ' αυτήν όλοι οι θηλυκοί απόγονοι κάθε γενιάς είναι αδερφές. Όμως, οι άντρες αυτών των αδερφάδων δεν μπορούν πια να είναι αδερφοί τους, δηλαδή δεν μπορούν να κατάγονται απ' αυτή την προμήτορα, δεν ανήκουν λοιπόν στην ομάδα με βάση τη συγγένεια εξ αίματος, στο κατοπινό γένος. Τα παιδιά τους όμως ανήκουν σ' αυτή την ομάδα, μια και αποφασιστικό ρόλο παίζει μονάχα η καταγωγή από τη μητρική πλευρά, γιατί μονάχα αυτή είναι σίγουρη. Μόλις γίνει γεγονός η απαγόρευση των σεξουαλικών σχέσεων ανάμεσα σ' όλα τα αδέρφια, ακόμα και στα πιο μακρινά πλάγια αδέρφια από μητρική πλευρά, μετατρέπεται

και η πιο πάνω ομάδα σε γένος, δηλαδή συγκροτείται σε σφιχτό κύκλο από συγγενείς εξ αίματος της γυναικείας γενεαλογικής γραμμής, που δεν επιτρέπεται να παντρεύονται μεταξύ τους, και που από εδώ και μπρος όλο και περισσότερο εδραιώνεται με άλλους κοινούς θεσμούς κοινωνικού και θρησκευτικού χαρακτήρα και που ξεχωρίζει από τ' άλλα γένη της ίδιας φυλής. Γι' αυτό θα μιλήσουμε διεξοδικά αργότερα. Όταν όμως βρίσκουμε ότι το γένος εξελίχθηκε όχι μόνο αναγκαστικά, αλλά και αυτονόητα από την πουναλουανή οικογένεια, είναι φυσικό να θεωρήσουμε σχεδόν σίγουρη την ύπαρξη στο παρελθόν αυτής της οικογενειακής μορφής για όλους τους λαούς, όπου μπορούν να βρεθούν θεσμοί γένους, δηλαδή περίπου για όλους τους βάρβαρους και πολιτισμένους λαούς.

Όταν ο Μόργκαν έγραφε το βιβλίο του, οι γνώσεις μας για τον ομαδικό γάμο ήταν ακόμα πολύ περιορισμένες. Λίγα πράγματα ξέραμε για τους ομαδικούς γάμους των Αυστραλών, που ήταν οργανωμένοι σε τάξεις, και χώρια απ' αυτό ο Μόργκαν είχε δημοσιεύσει ήδη το 1871 τις πληροφορίες που του είχαν έρθει για την πουναλουανή οικογένεια της Χαβάης.[1] Η πουναλουανή οικογένεια από τη μια μεριά εξηγούσε πέρα για πέρα το σύστημα συγγένειας που επικρατεί στους Ινδιάνους της Αμερικής και που χρησίμευσε στον Μόργκαν σαν αφετηρία για όλες τις έρευνές του. Από την άλλη μεριά, αποτελούσε την έτοιμη αφετηρία για την εξήγηση της προέλευσης του μητρικού γένους. Και, τέλος, εκπροσωπούσε μια πολύ πιο υψηλή βαθμίδα εξέλιξης από τις αυστραλιανές τάξεις. Ήταν λοιπόν ευνόητο ότι ο Μόργκαν την είδε σαν τη βαθμίδα εξέλιξης που αναγκαστικά προηγείται από το ζευγαρωτό γάμο και ότι τη θεώρησε γενικά διαδεδομένη σε παλιότερους καιρούς. Από τότε, γνωρίσαμε μια σειρά άλλες μορφές ομαδικού γάμου και ξέρουμε τώρα ότι εδώ το παράκανε ο Μόργκαν. Είχε όμως την τύχη, με την πουναλουανή οικογένειά του να πέσει πάνω στην ανώτατη, στην κλασική μορφή του ομαδικού γάμου, στη μορφή εκείνη απ' όπου εξηγείται με

1. L. H. Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Ουάσιγκτον 1871 (σημ. γερμ. σύντ.).

τον πιο απλό τρόπο το πέρασμα σε μια ανώτερη μορφή.

Τον ουσιαστικό εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τον ομαδικό γάμο τον χρωστάμε στον άγγλο ιεραπόστολο Λόριμερ Φάιζον, που μελέτησε για πολλά χρόνια αυτή τη μορφή της οικογένειας στο κλασικό της έδαφος, την Αυστραλία. Την κατώτερη βαθμίδα εξέλιξης τη βρήκε στους μαύρους της Αυστραλίας, στο Μάουντ Γκέμπιρ της Νότιας Αυστραλίας. Εδώ ολόκληρη η φυλή διαιρείται σε δυο μεγάλες τάξεις, τους κρόκι και τους κουμίτε. Οι σεξουαλικές σχέσεις μέσα σ' αυτές τις τάξεις απαγορεύονται αυστηρά. Αντίθετα, κάθε άντρας της μιας τάξης είναι ο γεννημένος σύζυγος της κάθε γυναίκας της άλλης τάξης και αυτή με τη σειρά της είναι η γεννημένη σύζυγός του. Όχι τα άτομα, αλλά ολόκληρες οι ομάδες είναι μεταξύ τους παντρεμένες, τάξη με τάξη. Και ας σημειωθεί ότι εδώ δεν υπάρχει πουθενά επιφύλαξη για διαφορά ηλικίας ή για ειδική συγγένεια αίματος, εκτός απ' ό,τι καθορίζεται με το διαχωρισμό σε δυο εξώγαμες τάξεις. Ένας κρόκι έχει νόμιμη σύζυγο κάθε γυναίκα των κουμίτε. Επειδή όμως η κόρη του, σαν κόρη μιας κουμίτε, είναι σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο επίσης κουμίτε, είναι ταυτόχρονα γεννημένη σύζυγος κάθε κρόκι, επομένως και του πατέρα της. Τουλάχιστον η ταξική οργάνωση, όπως μας παρουσιάζεται, δεν βάζει κανένα εμπόδιο σ' αυτό. Είτε λοιπόν η οργάνωση αυτή δημιουργήθηκε σε μια εποχή όπου, παρ' όλη τη θολή επιθυμία να περιορίσουν την αιμομειξία, δεν έβρισκαν ακόμα τίποτα το ιδιαίτερα φρικτό στις σεξουαλικές σχέσεις των γονιών με τα παιδιά τους — και τότε το σύστημα των τάξεων θα έχει βγει άμεσα από μια κατάσταση σεξουαλικών σχέσεων χωρίς κανόνα. Είτε, όταν δημιουργήθηκαν οι γαμήλιες τάξεις, το έθιμο *είχε* κιόλας απαγορέψει τις σχέσεις ανάμεσα σε γονιούς και παιδιά, και τότε η τωρινή κατάσταση μας οδηγεί πίσω στην οικογένεια με βάση τη συγγένεια εξ αίματος και είναι το πρώτο βήμα για το ξεπέρασμά της. Το τελευταίο είναι το πιθανότερο. Απ' ό,τι ξέρω, δεν αναφέρονται από την Αυστραλία παραδείγματα γαμήλιων σχέσεων ανάμεσα σε γονιούς και παιδιά, και η κατοπινή μορφή της εξωγαμίας, το μητριαρχικό γένος, προϋποθέτει κατά κανόνα σιωπηρά την απαγόρευση αυτών των σχέσεων, σαν απαγόρευση που τη βρήκε να υπάρχει κιόλας στην ίδρυσή του.

Εκτός από το Μάουντ Γκέμπιρ στη Νότια Αυστραλία, το σύστημα των *δυο* τάξεων βρίσκεται επίσης πιο ανατολικά στην περιοχή του ποταμού Ντάρλινγκ και στο Κουίνσλαντ στα βορειοανατολικά, είναι δηλαδή πλατιά διαδεδομένο. Αποκλείει μονάχα τους γάμους ανάμεσα στ' αδέρφια, ανάμεσα σε παιδιά αδερφών και σε παιδιά αδερφάδων από μητρική πλευρά, γιατί ανήκουν στην ίδια τάξη. Τα παιδιά ωστόσο αδερφού και αδερφής μπορούν να παντρεύονται. Ένα παραπέρα βήμα για να εμποδιστεί η αιμομειξία βρίσκουμε στους Καμιλαρόι κοντά στον ποταμό Ντάρλινγκ στη Νέα Νότια Ουαλία, όπου οι δυο αρχικές τάξεις είναι χωρισμένες σε τέσσερις και η καθεμιά απ' αυτές τις τέσσερις τάξεις είναι παντρεμένη συνολικά με μια άλλη ορισμένη τάξη. Οι πρώτες δυο τάξεις είναι γεννημένοι σύζυγοι η μια της άλλης. Ανάλογα με το αν η μητέρα ανήκει στην πρώτη ή τη δεύτερη, τα παιδιά ανήκουν στην τρίτη ή την τέταρτη. Τα παιδιά αυτών των δυο τάξεων, που επίσης είναι παντρεμένες η μια με την άλλη, ανήκουν πάλι στην πρώτη και τη δεύτερη. Έτσι που πάντα η μια γενιά ανήκει στην πρώτη και τη δεύτερη, η επόμενη στην τρίτη και την τέταρτη, η μεθεπόμενη πάλι στην πρώτη και τη δεύτερη τάξη. Έτσι τα παιδιά των αδερφών (από μητρική πλευρά) δεν μπορούν να είναι αντρόγυνα, μπορούν όμως να είναι τα εγγόνια των αδερφών. Αυτή η ιδιόμορφη περίπλοκη διάταξη μπερδεύεται ακόμα περισσότερο με την —οπωσδήποτε κατοπινή— πρόσθεση μητριαρχικών γενών, όμως δεν μπορούμε να επεκταθούμε στο σημείο αυτό. Βλέπουμε ακριβώς πως επιβάλλεται ξανά και ξανά η τάση να εμποδιστεί η αιμομειξία, επιβάλλεται όμως ολότελα ενστικτωδώς, ψηλαφητά, χωρίς ξεκάθαρη συνείδηση του σκοπού.

Ο ομαδικός γάμος, που εδώ στην Αυστραλία είναι ακόμα γάμος τάξεων, μαζικός γάμος μιας ολόκληρης τάξης αντρών, που συχνά είναι σκορπισμένοι σ' όλη την έκταση της ηπείρου, με μια το ίδιο σκορπισμένη τάξη γυναικών — ο ομαδικός αυτός γάμος, άμα τον εξετάσουμε από κοντά, δεν είναι καθόλου τόσο ανατριχιαστικός, όπως νομίζει η συνηθισμένη στην πορνεία φαντασία των φιλισταίων. Αντίθετα, πέρασαν πολλά χρόνια ώσπου να υποπτευθούν καν την ύπαρξή του, και πάλι τώρα τελευταία την αμφισβητούν ξανά. Στον επιπό-

λαιο παρατηρητή εμφανίζεται σαν χαλαρή μονογαμία και πού και πού σαν πολυγαμία πλάι στην ευκαιριακή απιστία. Πρέπει να καταναλώσει κανείς χρόνια, όπως ο Φάιζον και ο Χάουιτ, για ν' ανακαλύψει το ρυθμιστικό νόμο μέσα στην πρακτική εξάσκηση αυτών των γαμήλιων καταστάσεων, όπου ο συνηθισμένος Ευρωπαίος είναι διατεθειμένος να βλέπει ό,τι γίνεται στη χώρα του — το νόμο, σύμφωνα με τον οποίο ο ξένος μαύρος της Αυστραλίας, χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά από τον τόπο του, ανάμεσα σε ανθρώπους που η γλώσσα τους του είναι ακατανόητη, βρίσκει ωστόσο συχνά από λημέρι σε λημέρι, από φυλή σε φυλή, γυναίκες που χωρίς αντίσταση και πονηριά είναι στη διάθεσή του, το νόμο σύμφωνα με τον οποίο εκείνος που έχει περισσότερες γυναίκες παραχωρεί μια απ' αυτές στον φιλοξενούμενο για τη νύχτα. Εκεί όπου ο Ευρωπαίος βλέπει ανηθικότητα και ανομία, κυριαρχεί στην πραγματικότητα αυστηρός νόμος. Οι γυναίκες ανήκουν στη γαμήλια τάξη του ξένου και είναι έτσι γεννημένες σύζυγοί του. Ο ίδιος ηθικός νόμος, που προορίζει τον ένα για τον άλλον, απαγορεύει με ποινή προγραφής κάθε σχέση έξω από τις γαμήλιες τάξεις που ανήκουν η μια στην άλλην. Ακόμα κι εκεί όπου αρπάζουν τις γυναίκες, όπως συμβαίνει συχνά και σε πολλές περιοχές είναι κανόνας, τηρείται με προσοχή ο νόμος για τις γαμήλιες τάξεις.

Στην αρπαγή των γυναικών, άλλωστε, εκδηλώνεται κιόλας κάποιο ίχνος περάσματος στη μονογαμία, τουλάχιστον στη μορφή του ζευγαρωτού γάμου: Όταν ο νέος με τη βοήθεια των φίλων του αρπάξει ή απαγάγει το κορίτσι, τότε έρχονται σε σεξουαλικές σχέσεις με το κορίτσι με τη σειρά όλοι οι φίλοι του νέου, όμως ύστερα απ' αυτό θεωρείται γυναίκα του νέου που υποκίνησε την αρπαγή. Κι αντίστροφα, αν το σκάσει από τον άντρα η αρπαγμένη γυναίκα, κι αν την πιάσει άλλος, τότε γίνεται γυναίκα δική του και ο πρώτος χάνει τα δικαιώματά του. Πλάι και μέσα στον ομαδικό γάμο, που γενικά εξακολουθεί να υπάρχει, δημιουργούνται λοιπόν σχέσεις αποκλειστικότητας, ζευγαρώματα για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, πλάι σ' αυτά υπάρχει και η πολυγαμία, έτσι που ο ομαδικός γάμος και εδώ βρίσκεται σε παρακμή και μπαίνει μόνο το ερώτημα, ποιος, κάτω από την ευρωπαϊκή ε-

πίδραση, θα εξαφανιστεί πρώτα από το προσκήνιο: ο ομαδικός γάμος ή οι μαύροι της Αυστραλίας που τον εφαρμόζουν.

Ο γάμος κατά τάξεις ολόκληρες, όπως επικρατεί στην Αυστραλία, είναι πάντως μια πολύ χαμηλή και πρωτόγονη μορφή του ομαδικού γάμου, ενώ η πουναλουανή οικογένεια, απ' ό,τι ξέρουμε, είναι η ανώτατη βαθμίδα ανάπτυξής του. Ο πρώτος φαίνεται να είναι η μορφή που ανταποκρίνεται στην κοινωνική κατάσταση περιπλανώμενων αγρίων, ο δεύτερος προϋποθέτει κιόλας σχετικά σταθερούς οικισμούς κομμουνιστικών κοινοτήτων και οδηγεί άμεσα στην αμέσως επόμενη υψηλότερη βαθμίδα εξέλιξης. Ανάμεσα στους δυο, θα βρούμε σίγουρα ακόμα μερικές ενδιάμεσες βαθμίδες. Εδώ έχουμε μπροστά μας ένα πεδίο έρευνας που μόλις άνοιξε και που μένει ακόμα σχεδόν ανεξερεύνητο.

3) *Η ζευγαρωτή οικογένεια.* Ακόμα και μέσα στον ομαδικό γάμο ή και πιο μπροστά, γινόταν ένα κάποιο ζευγάρωμα για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ο άντρας είχε μια κύρια γυναίκα (δεν μπορούμε ακόμα να πούμε ευνοούμενη), ανάμεσα στις πολλές γυναίκες, κι ήταν γι' αυτήν ο κυριότερος σύζυγος ανάμεσα στους άλλους. Το γεγονός αυτό συνέβαλε αρκετά στη σύγχυση που έπαθαν οι ιεραπόστολοι που στον ομαδικό γάμο βλέπουν πότε κοινοκτημοσύνη των γυναικών χωρίς κανόνα, πότε αυθαίρετη μοιχεία. Όμως, ένα τέτοιου είδους συνηθισμένο ζευγάρωμα έπρεπε να στερεώνεται όλο και περισσότερο, όσο διαμορφωνόταν το γένος και όσο γίνονταν πιο πολυάριθμες οι κατηγορίες των «αδερφών» και των «αδερφάδων», ανάμεσα στους οποίους ήταν τώρα αδύνατος ο γάμος. Η ώθηση που έδωσε το γένος στην απαγόρευση του γάμου ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος οδήγησε ακόμα πιο πέρα. Έτσι, βρίσκουμε ότι στους Ιροκέζους και στους περισσότερους άλλους Ινδιάνους που βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, απαγορεύεται ο γάμος ανάμεσα σ' *όλους* τους συγγενείς που αριθμεί το σύστημά τους, και τα είδη αυτών των συγγενών είναι αρκετές εκατοντάδες. Με το αυξανόμενο αυτό μπλέξιμο των απαγορεύσεων γίνονταν όλο και πιο αδύνατοι οι ομαδικοί γάμοι. Οι γάμοι αυτοί παραμερίστηκαν από τη *ζευγαρωτή οικογένεια.* Στη βαθμίδα αυτή ένας άντρας ζει μαζί με μια γυναίκα,

έτσι όμως που η πολυγαμία και η ευκαιριακή απιστία να μένει δικαίωμα των αντρών, έστω κι αν η πρώτη για οικονομικούς λόγους παρουσιάζεται σπάνια. Ενώ από τις γυναίκες συνήθως απαιτούν αυστηρή πίστη στη διάρκεια της κοινής ζωής και η μοιχεία τους τιμωρείται σκληρά. Ο γαμήλιος δεσμός όμως μπορεί να διαλυθεί και από τις δυο μεριές, και τα παιδιά ανήκουν, όπως και πρώτα, μονάχα στη μητέρα.

Και σ' αυτόν επίσης τον αποκλεισμό από το γαμήλιο δεσμό των συγγενών εξ αίματος που προωθείται όλο και περισσότερο, εξακολουθεί να επιδρά η φυσική επιλογή. Ο Μόργκαν λέει σχετικά:

«Οι γάμοι ανάμεσα σε γένη, που δεν είναι συγγενή εξ αίματος, δημιούργησαν μια φυσικά και πνευματικά δυνατότερη ράτσα. Δυο φυλές που πρόκοβαν, ανακατεύονταν, και τα καινούργια κρανία και οι εγκέφαλοι ευρύνονταν φυσιολογικά ώσπου περιελάμβαναν τις ικανότητες *και των δυο*.»[1]

Έτσι ήταν επόμενο, οι φυλές που εφάρμοζαν το σύστημα των γενών ν' αποκτήσουν υπεροχή απέναντι στις καθυστερημένες ή να τις παρασύρουν με το παράδειγμά τους.

Η εξέλιξη της οικογένειας στην προϊστορική εποχή αποτελείται, έτσι, από ένα συνεχές στένεμα του κύκλου, που πρώτα περιελάμβανε ολόκληρη τη φυλή, του κύκλου που μέσα στα πλαίσιά του ζούνε σε γαμήλια κοινότητα τα δυο γένη. Με το συνεχή αποκλεισμό πρώτα των κοντινότερων, ύστερα όλο και πιο μακρινών, στο τέλος ακόμα και των εξ αγχιστείας συγγενών, γίνεται αδύνατος τελικά οποιοσδήποτε ομαδικός γάμος και μένει ουσιαστικά το ένα, για ένα διάστημα ακόμα χαλαρά συνδεδεμένο ζευγάρι, το μόριο που με τη διάλυσή του παύει γενικά ο γάμος. Απ' αυτό κιόλας το γεγονός φαίνεται πόσο λίγη σχέση έχει ο ατομικός σεξουαλικός έρωτας, με τη σημερινή έννοια της λέξης, με τη δημιουργία του ατομικού γάμου. Ακόμα περισσότερο το αποδείχνει αυτό η πράξη όλων των λαών που βρίσκονται σ' αυτή τη βαθμίδα. Ενώ στις προηγούμενες μορφές οικογένειας δεν έλειπαν ποτέ γυναίκες στους άντρες, αντίθετα μάλλον τους έφταναν και με το παραπάνω, τώρα έγιναν σπάνιες και περιζήτητες. Γι'

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, Λονδίνο 1877, σελ. 459.

αυτό από τον καιρό του ζευγαρωτού γάμου αρχίζει η αρπαγή και η αγορά των γυναικών. Πρόκειται εδώ για πλατιά διαδεδομένα *συμπτώματα*, και για τίποτα περισσότερο από συμπτώματα μιας αλλαγής που συντελέστηκε και που βρίσκεται πολύ πιο βαθιά, για συμπτώματα που είναι απλές μέθοδοι να βρίσκουν γυναίκες και που ο σχολαστικός Σκοτσέζος Μακ Λέναν μεταμόρφωσε ωστόσο σε «γάμο αρπαγής» και «γάμο αγοράς». Άλλωστε, και στους Ινδιάνους της Αμερικής και αλλού (στην ίδια βαθμίδα), το συνοικέσιο δεν είναι υπόθεση των ενδιαφερομένων, που συχνά δεν ρωτιούνται καν, αλλά των μητέρων τους. Έτσι, συχνά αρραβωνιάζονται δυο άγνωστοι, που ενημερώνονται για την αποφασισμένη πια συναλλαγή μονάχα όταν πλησιάζει ο καιρός του γάμου. Πριν από το γάμο, ο γαμπρός κάνει δώρα στους συγγενείς από το γένος της νύφης (δηλαδή στους μητρικούς συγγενείς της και όχι στον πατέρα και το συγγενολόι του), που θεωρούνται δώρα αγοράς για το κορίτσι που παραχώρησαν. Ο γάμος μπορεί να διαλυθεί όταν το επιθυμεί ο ένας από τους δυο παντρεμένους. Ωστόσο σιγά-σιγά σε πολλές φυλές, για παράδειγμα στους Ιροκέζους, σχηματίστηκε μια κοινή γνώμη που αποστρέφεται αυτούς τους χωρισμούς. Όταν δημιουργηθούν διαφωνίες, επεμβαίνουν συμβιβαστικά οι συγγενείς του γένους και από τα δυο μέρη και μονάχα όταν δεν καρποφορήσει η επέμβασή τους, γίνεται χωρισμός, οπότε τα παιδιά μένουν στη γυναίκα, και ο καθένας είναι ελεύθερος να ξαναπαντρευτεί.

Η ζευγαρωτή οικογένεια, πολύ αδύνατη και πολύ άστατη η ίδια για να προκαλέσει την ανάγκη ενός δικού της νοικοκυριού ή και για να το κάνει μονάχα επιθυμητό, δεν διαλύει καθόλου το κομμουνιστικό νοικοκυριό που κληρονομήθηκε από παλιά. Κομμουνιστικό νοικοκυριό, όμως, θα πει κυριαρχία των γυναικών στο σπίτι, καθώς και αποκλειστική αναγνώριση μιας πραγματικής μητέρας, επειδή ήταν αδύνατο να γνωρίζουν με βεβαιότητα τον πραγματικό πατέρα, θα πει μεγάλος σεβασμός των γυναικών, δηλαδή των μητέρων. Είναι μια από τις πιο παράλογες αντιλήψεις, που μας κληροδότησαν οι διαφωτιστές του 18ου αιώνα, η αντίληψη ότι η γυναίκα στις αρχές της κοινωνίας ήταν τάχα σκλάβα του άντρα. Η

γυναίκα σ' όλους τους άγριους και σ' όλους τους βάρβαρους της κατώτερης και μέσης, εν μέρει ακόμα και της ανώτερης βαθμίδας, κατέχει μια θέση όχι μονάχα ελεύθερη αλλά και πολύ σεβαστή. Ποια είναι η θέση της γυναίκας ακόμα και στο ζευγαρωτό γάμο μας το λέει ο Άρθουρ Ράιτ, που έκανε πολλά χρόνια ιεραπόστολος στους Ιροκέζους Σενέκα:

«Όσο για τις οικογένειές τους, τον καιρό που κατοικούσαν ακόμα στα παλιά μακρουλά σπίτια (κομμουνιστικό νοικοκυριό κάμποσων οικογενειών)... επικρατούσε εκεί πάντα ένα κλαν (ένα γένος) έτσι που οι γυναίκες έπαιρναν τους άντρες τους από τ' άλλα κλαν (γένη)... Συνήθως το σπίτι το κυβερνούσε η γυναίκα, τα αποθέματα ήταν κοινά. Αλίμονο όμως στο δυστυχισμένο σύζυγο ή εραστή, που ήταν πολύ ακαμάτης ή αδέξιος και δεν μπορούσε να συμβάλει με το δικό του μερίδιο στα κοινά αποθέματα. Αδιάφορο πόσα παιδιά ή πόση δική του περιουσία είχε στο σπίτι, κάθε στιγμή μπορούσε να πάρει διαταγή να μαζέψει τα μπογαλάκια του και να ξεκουμπιστεί. Και δεν του επέτρεπαν να προσπαθήσει ν' αντισταθεί. Του έκαναν αφόρητο το σπίτι και δεν του έμενε άλλο τίποτα παρά να γυρίσει στο δικό του κλαν (γένος) ή, όπως συνέβαινε συνήθως, να κάνει νέο γάμο σ' άλλο κλαν. Οι γυναίκες ήταν η μεγάλη δύναμη στα κλαν (γένη) και παντού αλλού. Δεν δίσταζαν, όταν τύχαινε η ευκαιρία, να καθαιρέσουν έναν αρχηγό και να τον υποβιβάσουν σε κοινό πολεμιστή.»[1]

Το κομμουνιστικό νοικοκυριό, όπου οι περισσότερες ή όλες οι γυναίκες ανήκουν στο ίδιο γένος, ενώ οι άντρες ανήκουν σε διαφορετικά γένη, αποτελεί την πραγματική βάση της κυριαρχίας των γυναικών που στην πρωτόγονη εποχή ήταν γενικά διαδεδομένη. Κι αυτή είναι η τρίτη υπηρεσία που πρόσφερε ο Μπάχοφεν, δηλαδή το γεγονός ότι το ανακάλυψε και αυτό. Συμπληρωματικά παρατηρώ ακόμα ότι οι πληροφορίες που προέρχονται από ταξιδιώτες και ιεραπόστολους

1. Ο Ένγκελς αναφέρει το γράμμα του Άρθουρ Ράιτ σύμφωνα με το βιβλίο του Μόργκαν *Ancient society*, ό.π., σελ. 455. Ολόκληρο το περιεχόμενο του γράμματος, με ημερομηνία 19 Μάη του 1874 (και όχι όπως το αναφέρει ο Μόργκαν 1873), δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *American Anthropologist*, New Series, Μενάσα, Ουισκόνσιν, ΗΠΑ 1933, αριθ. 1, σελ. 138-140 (σημ. γερμ. σύντ.).

για το ότι οι άγριοι και οι βάρβαροι φορτώνουν υπερβολική δουλειά στις γυναίκες, δεν αντιφάσκουν καθόλου με όσα είπαμε. Ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα δυο φύλα καθορίζεται από τελείως διαφορετικές αιτίες απ' ό,τι η θέση της γυναίκας στην κοινωνία. Λαοί όπου οι γυναίκες είναι υποχρεωμένες να εργάζονται πολύ περισσότερο απ' ό,τι πρέπει σύμφωνα με τις δικές μας αντιλήψεις, τρέφουν συχνά πολύ πιο πραγματικό σεβασμό στις γυναίκες από τους Ευρωπαίους μας. Η κυρία του πολιτισμού, τριγυρισμένη από ψευτοπροσκυνήματα και ξεκομμένη από κάθε πραγματική δουλειά, έχει άπειρα κατώτερη κοινωνική θέση από τη σκληρά εργαζόμενη γυναίκα της βαρβαρότητας που στο λαό της την εκτιμούσαν σαν πραγματική κυρία (lady, frowa, Frau = κυρά), και ήταν τέτοια από το χαρακτήρα της θέσης της.

Αν σήμερα στην Αμερική ο ζευγαρωτός γάμος έχει παραγκωνίσει ολότελα τον ομαδικό γάμο, αυτό θα το δείξουν επισταμένες έρευνες στους βορειοδυτικούς και ιδίως στους νοτιοαμερικανικούς λαούς, που βρίσκονται ακόμα στην ανώτερη βαθμίδα της άγριας κατάστασης. Γι' αυτούς τους τελευταίους διηγούνται τόσα πολλά παραδείγματα σεξουαλικής ελευθερίας που δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουν ξεπεράσει ολότελα τον παλιό ομαδικό γάμο. Οπωσδήποτε δεν εξαφανίστηκαν ακόμα όλα του τα ίχνη. Τουλάχιστον σε σαράντα βορειοαμερικανικές φυλές ο άντρας που παντρεύεται τη μεγαλύτερη αδερφή, έχει το δικαίωμα να πάρει επίσης γυναίκες του όλες τις αδερφές της, μόλις φτάσουν στην απαιτούμενη ηλικία: υπόλειμμα του γεγονότος ότι μια ολόκληρη σειρά αδερφές είχαν από κοινού τους άντρες. Και για τους κατοίκους της χερσονήσου της Καλιφόρνιας (ανώτερη βαθμίδα της άγριας κατάστασης), αφηγείται ο Μπάνκροφτ ότι έχουν ορισμένες γιορτές, όπου μαζεύονται κάμποσες «φυλές» με σκοπό να έρθουν σε σεξουαλικές σχέσεις χωρίς διάκριση.[1] Όπως φαίνεται, πρόκειται για γένη, που μ' αυτά τα πανηγύρια διατηρούν την αμυδρή ανάμνηση της εποχής όπου οι γυναίκες του *ενός* γένους είχαν κοινούς συζύγους όλους τους

1. H. H. Bancroft, *The native races of the pacific states of North America*, τόμ. 1, Λειψία 1875, σελ. 352-353 (σημ. γερμ. σύντ.).

άντρες των άλλων γενών και αντίστροφα. Το ίδιο έθιμο επικρατεί ακόμα στην Αυστραλία. Σε μερικούς λαούς συμβαίνει οι πιο ηλικιωμένοι άντρες, οι αρχηγοί και μάγοι-ιερείς, να εκμεταλλεύονται την κοινοκτημοσύνη των γυναικών για λογαριασμό τους και να μονοπωλούν τις περισσότερες γυναίκες για τον εαυτό τους. Σε αντιστάθμισμα, όμως, είναι υποχρεωμένοι, σε ορισμένες γιορτές και μεγάλες λαϊκές συγκεντρώσεις, να βάζουν ξανά σε εφαρμογή την παλιά κοινοκτημοσύνη και ν' αφήνουν τις γυναίκες τους να ξεφαντώνουν με τους νέους. Μια ολόκληρη σειρά παραδείγματα από τέτοιου είδους περιοδικά σατουρνάλια[1], όπου ισχύουν ξανά για λίγο διάστημα οι παλιές ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις, αναφέρονται από τον Βέστερμαρκ, σελ. 28-29: για τους Χος, τους Σαντάλ, τους Πάντζας και τους Κοτάρ στην Ινδία, σε μερικούς αφρικανικούς λαούς κλπ. Κατά περίεργο τρόπο, ο Βέστερμαρκ βγάζει από αυτό το γεγονός το συμπέρασμα ότι είναι υπολείμματα όχι του ομαδικού γάμου, που τον αρνείται, αλλά της εποχής του οργασμού, που στον πρωτόγονο άνθρωπο ήταν κοινός με τα άλλα ζώα.

Φτάνουμε τώρα στην τέταρτη μεγάλη ανακάλυψη του Μπάχοφεν, στην ανακάλυψη της πλατιά διαδεδομένης μεταβατικής μορφής από τον ομαδικό γάμο στο ζευγάρωμα. Αυτό που ο Μπάχοφεν παριστάνει σαν εξιλασμό για την παράβαση των παλιών θεϊκών εντολών: Ο εξιλασμός, που μ' αυτόν η γυναίκα εξαγοράζει το δικαίωμα της αγνότητας, είναι στην πραγματικότητα μονάχα μυστικιστική έκφραση του εξιλασμού με τον οποίο η γυναίκα εξαγοράζει την ελευθερία της από την παλιά κοινότητα των αντρών και αποκτάει το δικαίωμα να παραδίνεται μονάχα σ' *έναν* άντρα. Ο εξιλασμός αυτός συνίσταται στο ότι οι γυναίκες εκδίδονταν για ορισμένο χρονικό διάστημα: Οι γυναίκες της Βαβυλώνας ήταν υποχρεω-

1. Λαϊκή γιορτή στην αρχαία Ρώμη, που γινόταν προς τιμή του ρωμαϊκού θεού Σατούρν (Κρόνος) τον καιρό του χειμερινού ηλιοστάσιου, μετά τον τελειωμό των αγροτικών εργασιών. Στη διάρκεια της γιορτής, όπου έπαιρναν μέρος και οι σκλάβοι και παρακάθονταν στο τραπέζι των ελεύθερων, γινόταν μαζικό φαγοπότι και όργια. Επικρατούσαν οι ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις. Η λέξη «σατουρνάλια» έγινε συνώνυμο των αχαλίνωτων οργίων (σημ. γερμ. σύντ.).

μένες μια φορά το χρόνο να εκδίδονται στους άντρες στο ναό της Μυλίττης. Άλλοι λαοί της δυτικής Ασίας έστελναν τα κορίτσια τους για κάμποσα χρόνια στο ναό της Αναΐτιδας, όπου όφειλαν να επιδίδονται στον ελεύθερο έρωτα με ευνοούμενους, που τους διάλεγαν τα ίδια, πριν τους επιτραπεί να παντρευτούν. Παρόμοια έθιμα με θρησκευτικό περίβλημα είναι κοινά σχεδόν σε όλους τους ασιατικούς λαούς, από τη Μεσόγειο ως το Γάγγη. Όπως παρατηρεί κιόλας ο Μπάχοφεν, με το πέρασμα του χρόνου γίνεται όλο και πιο ελαφριά η εξιλαστήρια θυσία για την εξαγορά:

«Η συνήθεια να εκδίδεται η γυναίκα στους άντρες κάθε χρόνο υποχωρεί μπρος στη συνήθεια να εκδίδεται μια μονάχα φορά, τον εταιρισμό των παντρεμένων γυναικών διαδέχεται ο εταιρισμός των κοριτσιών, την εξάσκηση του εταιρισμού στη διάρκεια του γάμου διαδέχεται η εξάσκηση πριν απ' αυτόν, την παράδοση σε όλους δίχως εκλογή, η παράδοση σε ορισμένα πρόσωπα» (*Μητρικό Δίκαιο*, σελ. 29). Σε άλλους λαούς λείπει το θρησκευτικό περίβλημα. Σε μερικούς — στους Θράκες, Κέλτες κλπ., στην αρχαιότητα, σε πολλούς ιθαγενείς της Ινδίας, σε μαλαϊκούς λαούς, στους νησιώτες του Νότιου Ειρηνικού και σε πολλούς Ινδιάνους της Αμερικής, ακόμα και σήμερα τα κορίτσια ως το γάμο τους έχουν τη μεγαλύτερη σεξουαλική ελευθερία. Ιδιαίτερα αυτό γίνεται σχεδόν παντού στη Νότια Αμερική, και αυτό μπορεί να το βεβαιώσει ο καθένας που προχώρησε λίγο στο εσωτερικό της. Έτσι διηγείται ο Αγκασίς (*A Journey in Brazil,* Βοστόνη και Νέα Υόρκη 1886, σελ. 266), για μια πλούσια οικογένεια ινδιάνικης καταγωγής: Όταν του σύστησαν την κόρη, ρώτησε για τον πατέρα της, νομίζοντας πως θα ήταν ο άντρας της μητέρας της, που ήταν αξιωματικός και βρισκόταν στον πόλεμο ενάντια στην Παραγουάη. Η μητέρα όμως απάντησε χαμογελώντας: Naõ tem pai, é filha da fortuna. Δεν έχει πατέρα, είναι παιδί της τύχης.

«Έτσι μιλούνε πάντα, χωρίς ντροπή ή μομφή, οι Ινδιάνες για τα εξώγαμα παιδιά τους. Κι αυτό δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο, μάλλον το αντίθετο φαίνεται να αποτελεί εξαίρεση. Τα παιδιά... γνωρίζουν συχνά μονάχα τη μητέρα τους, γιατί όλες οι φροντίδες και οι ευθύνες πέφτουν πάνω της. Για τον

πατέρα τους δεν ξέρουν τίποτα. Επίσης, δεν φαίνεται ποτέ να περνά από το μυαλό της γυναίκας ότι αυτή ή τα παιδιά της μπορούν να έχουν οποιαδήποτε αξίωση απ' αυτόν.» Αυτό που φαίνεται εδώ παράξενο στον πολιτισμένο άνθρωπο, είναι απλούστατα κανόνας στο μητρικό δίκαιο και στον ομαδικό γάμο.

Σε άλλους πάλι λαούς, οι φίλοι και συγγενείς του γαμπρού ή οι προσκαλεσμένοι στο γάμο διεκδικούν τη μέρα του γάμου το πατροπαράδοτο δικαίωμα στη νύφη, ενώ ο γαμπρός παίρνει τελευταίος σειρά. Αυτό γινόταν στις Βαλεαρίδες και στους Αυγίλεους της Αφρικής στην αρχαιότητα, και σήμερα ακόμα στους Μπαρέα της Αβυσσηνίας. Σε άλλους πάλι, την κοινότητα εκπροσωπεί κάποιο επίσημο πρόσωπο, ο προεστός της φυλής ή του γένους, ο καζίκης, ο σαμάνος, ο ιερέας, ο πρίγκιπας ή οποιοσδήποτε άλλος, αδιάφορο πώς λέγεται, και ασκεί στη νύφη το δικαίωμα της πρώτης νύχτας. Παρ' όλους τους νεορομαντικούς εξαγνισμούς, αυτό το jus primae noctis[1] υπάρχει ακόμα και σήμερα σαν υπόλειμμα του ομαδικού γάμου στους περισσότερους κατοίκους της Αλάσκας (Μπάνκροφτ, *Native Races*, I, 81), στους Ταχού του Βόρειου Μεξικού (*στο ίδιο*, σελ. 584), και σ' άλλους λαούς. Επίσης, σ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα υπήρχε τουλάχιστον στις αρχικά κελτικές χώρες, όπου κληροδοτήθηκε άμεσα από τον ομαδικό γάμο, για παράδειγμα στην Αραγονία. Ενώ στην Καστίλη ο χωρικός δεν ήταν ποτέ δουλοπάροικος, στην Αραγονία επικρατούσε η πιο επαίσχυντη δουλοπαροικία ως το διάταγμα του Φερδινάνδου του Καθολικού το 1486[2]. Το έγγραφο αυτό λέει:

1. Το δικαίωμα της πρώτης νύχτας (λατ.).

2. Πρόκειται για τη λεγόμενη Απόφαση της Γουαδαλούπης, με ημερομηνία 21 Απρίλη 1486, την τρίτη διαιτητική απόφαση του ισπανού βασιλιά Φερδινάνδου Ε΄ (του Καθολικού). Η εξέγερση των χωρικών στην Καταλονία ανάγκασε το βασιλιά να κάνει παραχωρήσεις στους χωρικούς, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε σαν μεσολαβητής ανάμεσα στους εξεγερμένους χωρικούς και τους φεουδάρχες. Η απόφαση προέβλεπε την κατάργηση της δουλείας και των «κακών εθίμων» (ανάμεσα στ' άλλα το δικαίωμα στην πρώτη νύχτα, τα δοσίματα του μέλλοντα γαμπρού ή της νύφης) με όρο την εξαγορά (σημ. γερμ. σύντ.).

«Κρίνουμε και αποφασίζουμε ότι και οι κύριοι (senyors, βαρόνοι) *που αναφέρονται πιο πάνω*... *δεν μπορούν* την πρώτη νύχτα που ο χωρικός παίρνει μια γυναίκα να κοιμηθούν μαζί της ή τη νύχτα του γάμου και σ' ένδειξη της κυριαρχίας τους να περάσουν πάνω από το κρεβάτι και να δρασκελίσουν αυτή τη γυναίκα, όταν πια θα έχει πλαγιάσει. Ούτε μπορούν οι παραπάνω κύριοι να χρησιμοποιούν την κόρη ή το γιο του χωρικού με πληρωμή ή χωρίς πληρωμή, παρά τη θέλησή τους.» (Αναφέρεται στο καταλονικό πρωτότυπο απ' όπου το πήρε ο Ζούγκενχαϊμ, στο έργο του *Δουλοπαροικία*, Πετρούπολη 1861, σελ. 35).

Ο Μπάχοφεν έχει ακόμα απόλυτα δίκιο όταν υποστηρίζει γενικά ότι το πέρασμα από αυτό που ονομάζει «εταιρισμό» ή «τεκνοποίηση του βούρκου», στη μονογαμία έγινε κυρίως από τις γυναίκες. Όσο περισσότερο, με την ανάπτυξη των οικονομικών όρων ζωής, δηλαδή με την υπόσκαψη του παλιού κομμουνισμού και με την αυξανόμενη πυκνότητα του πληθυσμού, οι πατροπαράδοτες σεξουαλικές σχέσεις έχαναν τον αρχικό πρωτόγονο απλοϊκό χαρακτήρα τους, τόσο περισσότερο έπρεπε οι σχέσεις αυτές να φαίνονται στις γυναίκες ταπεινωτικές και εξευτελιστικές. Τόσο πιο επίμονα έπρεπε να επιθυμούν σαν απολύτρωση το δικαίωμα στην αγνότητα, το δικαίωμα στον προσωρινό ή το μόνιμο γάμο μ' ένα μόνο άντρα. Η πρόοδος αυτή δεν μπορούσε έτσι κι αλλιώς να ξεκινήσει από τους άντρες έστω και γιατί ποτέ, ακόμα και μέχρι σήμερα, δεν τους πέρασε από το μυαλό να παραιτηθούν στην πράξη από τα πλεονεκτήματα του πραγματικού ομαδικού γάμου. Μόνο όταν πραγματοποιήθηκε από τις γυναίκες το πέρασμα στο ζευγαρωτό γάμο, μπόρεσαν οι άντρες να εφαρμόσουν την αυστηρή μονογαμία — βέβαια μονάχα για τις γυναίκες.

Η ζευγαρωτή οικογένεια εμφανίστηκε στο πέρασμα από την άγρια κατάσταση στη βαρβαρότητα, τις περισσότερες φορές στην ανώτερη κιόλας βαθμίδα της άγριας κατάστασης, και μόνο πού και πού στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Είναι η χαρακτηριστική μορφή οικογένειας για τη βαρβαρότητα, όπως ο ομαδικός γάμος για την άγρια κατάσταση και η μονογαμία για τον πολιτισμό. Για να εξελιχθεί

παραπέρα σε σταθερή μονογαμία, χρειάζονταν άλλα αίτια από εκείνα που δρούσαν ως τώρα. Στο ζευγάρωμα, η ομάδα είχε περιοριστεί κιόλας στην τελευταία της ενότητα, στο διατομικό της μόριο: στον έναν άντρα και στη μια γυναίκα. Η φυσική επιλογή είχε εκπληρώσει το έργο της αποκλείοντας όλο και περισσότερους από την κοινότητα του γάμου. Προς την κατεύθυνση αυτή δεν της απέμενε να κάνει τίποτε άλλο. Αν λοιπόν δεν έμπαιναν σ' ενέργεια νέες *κοινωνικές* κινητήριες δυνάμεις, δεν θα υπήρχε λόγος να ξεπηδήσει από το ζευγάρωμα μια νέα μορφή οικογένειας. Όμως, οι κινητήριες αυτές δυνάμεις μπήκαν σ' ενέργεια.

Αφήνουμε τώρα την Αμερική, το κλασικό έδαφος της ζευγαρωτής οικογένειας. Καμιά ένδειξη δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι εκεί είχε αναπτυχθεί μια ανώτερη μορφή οικογένειας, ότι εκεί πριν από την ανακάλυψη και την κατάκτησή της υπήρξε ποτέ σταθερή μονογαμία. Διαφορετικά ήταν τα πράγματα στον παλιό κόσμο.

Εδώ το ημέρωμα των οικιακών ζώων και η εκτροφή κοπαδιών ανέπτυξαν μια άγνωστη ως τώρα πηγή πλούτου και δημιούργησαν ολότελα νέες κοινωνικές σχέσεις. Ως την κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, το μόνιμο πλούτο αποτελούσαν σχεδόν μονάχα το σπίτι, τα ρούχα, τα ακατέργαστα κοσμήματα και τα εργαλεία για την απόκτηση και ετοιμασία της τροφής: βάρκα, όπλα και πολύ απλά οικιακά σκεύη. Την τροφή έπρεπε να την κερδίζουν μέρα με τη μέρα. Τώρα, με τις αγέλες τα άλογα, τις καμήλες, τα γαϊδούρια, τα βόδια, τα πρόβατα, τα γίδια και τα γουρούνια, οι ποιμενικοί λαοί που όλο και προχωρούσαν —οι Άριοι στην ινδική Πεντοποταμία και στην περιοχή του Γάγγη, καθώς και στις τότε ακόμα πολύ πιο πλούσιες σε νερά στέπες του Όξου και του Ιαξάρτη, οι Σημίτες στον Ευφράτη και τον Τίγρη— απέκτησαν μια περιουσία που χρειαζόταν μονάχα επίβλεψη και στοιχειώδη περιποίηση για ν' αναπαράγεται σ' όλο και μεγαλύτερο αριθμό και ν' αποδίδει την πιο άφθονη τροφή σε γάλα και κρέας. Όλα τα προηγούμενα μέσα εξεύρεσης τροφής πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Το κυνήγι, που προηγούμενα ήταν αναγκαιότητα, έγινε τώρα πολυτέλεια.

Σε ποιον ανήκε όμως αυτός ο νέος πλούτος; Αρχικά ανή-

κε αναμφισβήτητα στο γένος. Όμως από νωρίς ακόμα θα πρέπει να αναπτύχθηκε η ατομική ιδιοκτησία στα κοπάδια. Είναι δύσκολο να πούμε, αν στο συγγραφέα του λεγόμενου πρώτου βιβλίου του Μωυσή ο πατριάρχης Αβραάμ εμφανιζόταν αυτοδίκαια σαν κάτοχος των κοπαδιών του, επειδή ήταν αρχηγός μιας οικογενειακής κοινότητας ή επειδή είχε την ιδιότητα του πραγματικού κληρονομικού αρχηγού ενός γένους. Βέβαιο είναι μονάχα ότι δεν επιτρέπεται να τον φανταζόμαστε σαν ιδιοκτήτη με τη σύγχρονη έννοια. Και είναι ακόμα βέβαιο ότι στο κατώφλι της διαπιστωμένης ιστορίας βρίσκουμε κιόλας παντού τις αγέλες να είναι ξεχωριστή ιδιοκτησία του αρχηγού της οικογένειας, ακριβώς όπως γινόταν με τα δημιουργήματα της τέχνης της βαρβαρότητας, με τα μετάλλινα σκεύη, τα είδη πολυτελείας και τέλος με τα ανθρώπινα κτήνη — τους δούλους.

Γιατί τώρα είχαν εφεύρει και τη δουλεία. Για το βάρβαρο της κατώτερης βαθμίδας, ο δούλος δεν είχε αξία. Γι' αυτό και οι Ινδιάνοι της Αμερικής φέρνονταν εντελώς διαφορετικά στους ηττημένους εχθρούς απ' ό,τι γινόταν στην ανώτερη βαθμίδα. Σκότωναν τους άντρες ή τους δέχονταν σαν αδέρφια στη φυλή των νικητών. Παντρεύονταν τις γυναίκες ή ακόμα τις υιοθετούσαν μαζί με τα παιδιά τους που είχαν επιζήσει. Η ανθρώπινη εργατική δύναμη σ' αυτή τη βαθμίδα δεν δίνει ακόμα κανένα αξιοπρόσεκτο πλεόνασμα πέρα από τα έξοδα της συντήρησής της. Με την εισαγωγή της κτηνοτροφίας, της επεξεργασίας του μετάλλου, της υφαντουργίας και τέλος της γεωργίας, τα πράγματα άλλαξαν. Όπως οι γυναίκες, που προηγούμενα τις έπαιρναν τόσο εύκολα, είχαν αποκτήσει τώρα ανταλλακτική αξία και τις αγόραζαν, το ίδιο έγινε και με τις εργατικές δυνάμεις, ιδιαίτερα από τότε που τα κοπάδια πέρασαν οριστικά στην οικογενειακή ιδιοκτησία. Η οικογένεια δεν πλήθαινε τόσο γρήγορα όσο τα ζώα. Για να τα φυλάνε, χρειάζονταν τώρα περισσότεροι άνθρωποι. Γι' αυτή τη δουλειά ήταν κατάλληλος ο εχθρός αιχμάλωτος πολέμου, που άλλωστε μπορούσε να πολλαπλασιάζεται ακριβώς όπως και τα ζώα.

Μόλις τα πλούτη αυτά πέρασαν στην ατομική ιδιοκτησία των ξεχωριστών οικογενειών και πλήθυναν γρήγορα, έδω-

σαν ένα χτύπημα στην κοινωνία που βασιζόταν στο ζευγαρωτό γάμο και στο μητριαρχικό γένος. Ο ζευγαρωτός γάμος είχε εισαγάγει ένα καινούργιο στοιχείο στην οικογένεια. Δίπλα στην πραγματική μητέρα έβαλε το βεβαιωμένο πραγματικό πατέρα, που πιθανόν να ήταν ακόμα γνησιότερος από πολλούς σημερινούς «πατεράδες». Σύμφωνα με τον τότε καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια, στο μερίδιο του άντρα έπεφτε η εξεύρεση της τροφής και τα αναγκαία για την εξεύρεσή της μέσα εργασίας, επομένως και η ιδιοκτησία των τελευταίων. Τα έπαιρνε μαζί του σε περίπτωση χωρισμού, όπως η γυναίκα κρατούσε τα οικιακά της σκεύη. Σύμφωνα λοιπόν με το έθιμο της τότε κοινωνίας, ο άντρας ήταν επίσης ιδιοκτήτης της καινούργιας πηγής τροφών, των ζώων, και αργότερα του νέου μέσου εργασίας, των δούλων. Σύμφωνα με το έθιμο όμως της ίδιας κοινωνίας, τα παιδιά του δεν μπορούσαν να τον κληρονομήσουν, γιατί τα πράγματα είχαν ως εξής:

Σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, δηλαδή όσο η καταγωγή λογαριαζόταν μονάχα από τη γυναικεία γραμμή και σύμφωνα με το αρχικό κληρονομικό έθιμο του γένους, το σύντροφο του γένους που πέθαινε κληρονομούσαν αρχικά οι συγγενείς του γένους του. Η περιουσία έπρεπε να μένει μέσα στο γένος. Παίρνοντας υπόψη ότι τα αντικείμενα ήταν ασήμαντα, μπορεί στην πράξη ανέκαθεν να περνούσαν στην κυριότητα των κοντινότερων συγγενών του στο γένος, δηλαδή των ομόαιμων συγγενών από την πλευρά της μητέρας του. Τα παιδιά όμως του πεθαμένου άντρα δεν ανήκαν στο γένος του, αλλά στο γένος της μητέρα τους. Κληρονομούσαν αρχικά τη μητέρα τους μαζί με τους υπόλοιπους ομόαιμους συγγενείς της και αργότερα ίσως να την κληρονομούσαν αυτά σε πρώτη γραμμή. Από τον πατέρα τους, όμως, δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν, γιατί δεν ανήκαν στο γένος του και η περιουσία του έπρεπε να μείνει μέσα σ' αυτό. Όταν, λοιπόν, πέθαινε ένας ιδιοκτήτης κοπαδιών, τα κοπάδια του περνούσαν πρώτα στους αδερφούς και τις αδερφές του και στα παιδιά των αδερφάδων του ή στους απογόνους των αδερφών της μητέρας του. Τα παιδιά του όμως δεν είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά.

Στο βαθμό λοιπόν που τα πλούτη μεγάλωναν, έδιναν, α-

πό τη μια μεριά, στον άντρα μια πιο σημαντική από τη γυναίκα θέση στην οικογένεια, και από την άλλη δημιουργούσαν το κίνητρο να χρησιμοποιήσουν οι άντρες αυτή την ενισχυμένη θέση για να ανατρέψουν την παλιά σειρά διαδοχής προς όφελος των παιδιών τους. Αυτό όμως δεν γινόταν όσο ίσχυε η καταγωγή σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο. Έπρεπε λοιπόν το μητρικό δίκαιο να ανατραπεί, και ανατράπηκε. Κι αυτό δεν ήταν καθόλου τόσο δύσκολο όσο μας φαίνεται σήμερα. Γιατί αυτή η επανάσταση —μια από τις πιο ριζικές που έζησαν οι άνθρωποι— δεν χρειαζόταν να θίξει ούτε ένα από τα ζωντανά μέλη του γένους. Όλα τα μέλη του μπορούσαν να μείνουν ό,τι ήταν πριν. Έφτανε η απλή απόφαση ότι στο μέλλον οι απόγονοι των αρσενικών μελών θα έμεναν στο γένος, ενώ θα αποκλείονταν οι απόγονοι της γυναίκας και θα περνούσαν στο γένος του πατέρα τους. Έτσι ανατράπηκε ο υπολογισμός της καταγωγής από τη γυναικεία γραμμή και το μητρικό κληρονομικό δίκαιο και εφαρμόστηκε η αντρική γραμμή καταγωγής και το πατρικό κληρονομικό δίκαιο. Πώς και πότε έγινε αυτή η επανάσταση στους πολιτισμένους λαούς, δεν το ξέρουμε καθόλου. Ανήκει ολότελα στην προϊστορική εποχή. *Ότι* όμως έγινε, αποδείχτηκε με το παραπάνω, από τα πλούσια ίχνη του μητρικού δικαίου, που συγκέντρωσε κυρίως ο Μπάχοφεν. Πόσο εύκολα συντελείται, το βλέπουμε σε μια σειρά φυλές Ινδιάνων, όπου μόλις τελευταία έγινε και γίνεται ακόμα, εν μέρει κάτω από την επιρροή του αυξανόμενου πλούτου και του αλλαγμένου τρόπου ζωής (μετατόπιση από τα δάση στα λιβάδια), και εν μέρει κάτω από την ηθική επίδραση του πολιτισμού και των ιεραποστόλων. Από οκτώ φυλές του Μισούρι, οι έξι έχουν την αντρική, ενώ οι δυο έχουν ακόμα τη γυναικεία γραμμή καταγωγής και σειρά κληρονομιάς. Στους Σόνι, τους Μαϊάμι και τους Ντελαγουέαρ ρίζωσε το έθιμο να δίνουν στα παιδιά ένα από τα ονόματα του γένους του πατέρα τους, για να μπορούν έτσι, μπαίνοντας στο πατρικό γένος, να κληρονομούν τον πατέρα τους. «Έμφυτη πανουργία του ανθρώπου ν' αλλάζει τα πράγματα αλλάζοντας τα ονόματά τους! Και να βρίσκει παραθυράκια για να σπάζει την παράδοση μέσα στα πλαίσια της παράδοσης εκεί όπου ένα άμεσο συμφέρον ήταν αρκετό κίνητρο!» (Μαρξ).

Έτσι, δημιουργήθηκε μια αγιάτρευτη σύγχυση, που μπορούσε να διορθωθεί μονάχα, και εν μέρει διορθώθηκε, με το πέρασμα στο πατρικό δίκαιο. «Το πέρασμα αυτό φαίνεται γενικά να είναι το φυσικότερο πέρασμα.» (Μαρξ). Αυτό που έχουν να μας πουν οι συγκριτικοί νομικοί για τον τρόπο που έγινε αυτό το πέρασμα στους πολιτισμένους λαούς του παλιού κόσμου —και που πρόκειται φυσικά σχεδόν μόνο για υποθέσεις— μας το λέει ο Μ. Κοβαλέφσκι στο *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*, Στοκχόλμη 1890.

Η ανατροπή της μητριαρχίας ήταν η *κοσμοϊστορική ήττα του γυναικείου φύλου.* Ο άντρας πήρε το πηδάλιο και στο σπίτι, η γυναίκα ταπεινώθηκε, υποδουλώθηκε, έγινε σκλάβα των ορέξεών του και απλό εργαλείο για την παραγωγή παιδιών. Την ταπεινωμένη αυτή θέση της γυναίκας, όπως προβάλλει ανοιχτά ιδίως στους Έλληνες της ηρωικής και ακόμα περισσότερο της κλασικής εποχής, σιγά-σιγά την ωραιοποίησαν υποκριτικά και ακόμα πού και πού της έδωσαν πιο απαλή μορφή, καθόλου όμως δεν την κατάργησαν.

Η πρώτη επίδραση της μονοκρατορίας των αντρών, που είχε πια θεμελιωθεί, φαίνεται στην ενδιάμεση μορφή της πατριαρχικής οικογένειας που εμφανίζεται τώρα. Αυτό που κυρίως τη χαρακτηρίζει δεν είναι η πολυγαμία, γι' αυτή θα μιλήσουμε αργότερα, αλλά «η οργάνωση ενός αριθμού ελεύθερων και ανελεύθερων προσώπων σε μια οικογένειά κάτω από την πατρική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας. Στη σημιτική μορφή, ο αρχηγός αυτός της οικογένειας ζει με πολλές γυναίκες, οι ανελεύθεροι έχουν γυναίκες και παιδιά και ο σκοπός όλης της οργάνωσης είναι το φύλαγμα των κοπαδιών σε μια καθορισμένη περιοχή»[1].

Το ουσιαστικό είναι η ενσωμάτωση ανελεύθερων και η πατρική εξουσία. Γι' αυτό η ρωμαϊκή οικογένεια είναι ο ολοκληρωμένος τύπος αυτής της οικογενειακής μορφής. Η λέξη familia αρχικά δεν σημαίνει το ιδανικό του σημερινού φιλισταίου, που αποτελείται από αισθηματικότητα και σπιτι-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, Λονδίνο 1877, σελ. 465-466 (σημ. γερμ. σύντ.).

κούς καβγάδες. Στους Ρωμαίους αρχικά δεν αναφέρεται καν στο συζυγικό ζευγάρι και τα παιδιά του, αλλά μονάχα στους δούλους. Famulus λέγεται ο δούλος του σπιτιού και familia είναι το σύνολο των δούλων που ανήκουν σ' έναν άντρα. Ακόμα και τον καιρό του Γάιου, η familia, id est patrimonium (δηλαδή το κληρονομικό μερίδιο) κληροδοτιόταν με διαθήκη. Η έκφραση εφευρέθηκε από τους Ρωμαίους, για να χαρακτηριστεί ένας νέος κοινωνικός οργανισμός, που ο αρχηγός του είχε κάτω από την εξουσία του γυναίκες και παιδιά και έναν αριθμό δούλους με δικαιώματα ζωής και θανάτου για όλους.

«Η λέξη λοιπόν δεν είναι παλιότερη από το σιδηρόφραχτο οικογενειακό σύστημα των λατινικών φυλών, που αναπτύχθηκε ύστερα από την εισαγωγή της γεωργίας και της νόμιμης δουλείας, και μετά το χωρισμό των Άριων Ιταλών από τους Έλληνες.»[1]

Και ο Μαρξ προσθέτει σ' αυτά: «Η σύγχρονη οικογένεια περιέχει σαν σπέρμα όχι μονάχα τη δουλεία (servitus), αλλά και τη δουλοπαροικία, αφού από την αρχή σχετίζεται με δουλειές της γεωργίας. Περιέχει *σε μικρογραφία* όλες τις αντιθέσεις που αργότερα αναπτύσσονται πλατιά στην κοινωνία και στο κράτος της.»

Η τέτοια μορφή οικογένειας δείχνει το πέρασμα του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Για να εξασφαλιστεί η πίστη της γυναίκας, δηλαδή η πατρότητα των παιδιών, παραδίδεται η γυναίκα χωρίς όρους στην εξουσία του άντρα: Αν τη σκοτώσει, ασκεί μονάχα το δικαίωμά του.

Με την πατριαρχική οικογένεια μπαίνουμε στην περιοχή της γραφτής ιστορίας και μαζί μ' αυτό σε μια περιοχή όπου η επιστήμη του συγκριτικού δικαίου μπορεί να μας προσφέρει σημαντική βοήθεια. Και πραγματικά, μας έφερε εδώ μια ουσιαστική πρόοδο. Στον Μαξίμ Κοβαλέφσι χρωστάμε (*Tableau etc. de la famille et de la propriété*, Στοκχόλμη 1890, σελ. 60-100) την απόδειξη, ότι η πατριαρχική οικιακή συντροφιά, όπως τη βρίσκουμε ακόμα και σήμερα σε Σέρβους και Βουλγάρους με το όνομα «ζάντρουγκα» (μεταφράζεται περίπου φιλία) ή «μπράντστβο» (αδερφότητα), και με πα-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 470 (σημ. γερμ. σύντ.).

ραλλαγμένη μορφή σε ανατολικούς λαούς, αποτέλεσε τη μεταβατική βαθμίδα ανάμεσα στην οικογένεια του μητρικού δικαίου, που πηγάζει από τον ομαδικό γάμο, και στη μονογαμία του σύγχρονου κόσμου. Τουλάχιστον για τους πολιτισμένους λαούς του παλιού κόσμου, για τους Άριους και τους Σημίτες, αυτό φαίνεται αποδειγμένο.

Η νοτιοσλαβική ζάντρουγκα αποτελεί το καλύτερο ζωντανό ακόμα παράδειγμα μιας τέτοιας οικογενειακής κοινότητας. Περιλαμβάνει περισσότερες γενιές από απόγονους ενός πατέρα, μαζί με τις γυναίκες τους, που όλοι μαζί κατοικούν σε μια αυλή, καλλιεργούν από κοινού τα χωράφια τους, τρέφονται και ντύνονται από κοινό απόθεμα και κατέχουν από κοινού το περίσσευμα του εισοδήματος. Η κοινότητα βρίσκεται κάτω από την ανώτατη διοίκηση του νοικοκύρη (domačin), που την εκπροσωπεί προς τα έξω, που του επιτρέπεται να εκποιεί μικρότερα αντικείμενα, που κρατάει το ταμείο και είναι υπεύθυνος γι' αυτό, καθώς και για την κανονική πορεία του νοικοκυριού. Τον εκλέγουν και δεν χρειάζεται καθόλου να είναι ο γεροντότερος. Οι γυναίκες και οι δουλειές τους βρίσκονται κάτω από την καθοδήγηση της νοικοκυράς (domačica), που συνήθως είναι γυναίκα του domačin. Η ίδια παίζει σημαντικό, συχνά αποφασιστικό ρόλο και στην εκλογή συζύγου για τα κορίτσια της οικογενειακής κοινότητας. Η ανώτατη όμως εξουσία ανήκει στο οικογενειακό συμβούλιο, στη συνέλευση όλων των ενήλικων συντρόφων, γυναικών και αντρών. Σ' αυτήν τη συνέλευση λογοδοτεί ο νοικοκύρης. Αυτή παίρνει τις σημαντικές αποφάσεις, ασκεί τη δικαστική εξουσία στα μέλη, αποφασίζει για αγορές και πωλήσεις που έχουν κάποια σημασία, ιδίως για αγοραπωλησίες γαιοκτησίας κλπ.

Μόλις πριν από δέκα χρόνια περίπου αποδείχτηκε ότι εξακολουθούν να υπάρχουν τέτοιες μεγάλες οικογενειακές συντροφιές και στη Ρωσία.[1] Σήμερα όλοι παραδέχονται ότι εί-

1. Βλέπε Μαξίμ Κοβαλέφσκι, *Το πρωτόγονο δίκαιο*, Μόσχα 1886. Στην εργασία αυτή ο Κοβαλέφσκι στηρίζεται στη δημοσίευση του Ορχάνσκι (1875) και του Γεφιμένκο (1878) για ζητήματα που αφορούν τις οικογενειακές συντροφιές στη Ρωσία (σημ. γερμ. σύντ.).

ναι ριζωμένες στα ρωσικά λαϊκά έθιμα όσο και η ομπστσίνα, ή αγροτική κοινότητα. Αναφέρονται με το ίδιο όνομα (βερβ) στον παλιότερο ρωσικό κώδικα, στην πράβντα του Γιαροσλάβ[1], όπως και στους δαλματικούς νόμους[2], και μπορούμε να τις βρούμε και σε πολωνικές και τσέχικες ιστορικές πηγές.

Και στους Γερμανούς επίσης, κατά τον Χόισλερ (*Θεσμοί του γερμανικού δικαίου*)[3], η οικονομική μονάδα δεν ήταν αρχικά η ατομική οικογένεια με τη σύγχρονη έννοια, αλλά η «οικιακή συντροφιά», που αποτελείται από πολλές γενιές ή από ξεχωριστές οικογένειες και που αρκετά συχνά πλάι σ' αυτές περιλαμβάνει και ανελεύθερους. Και η ρωμαϊκή οικογένεια ανάγεται σ' αυτό τον τύπο και επομένως πολύ αμφισβητείται τελευταία η απόλυτη εξουσία του οικογενειάρχη, καθώς και το γεγονός ότι απέναντί του τα άλλα μέλη της οικογένειας δεν είχαν δικαιώματα. Φαίνεται ότι και οι Κέλτες είχαν τέτοιου είδους οικογενειακές συντροφιές στην Ιρλανδία. Στη Γαλλία διατηρήθηκαν στο Νιβερνέ με το όνομα parçonneries ως τη Γαλλική Επανάσταση, και στη Φρανς-Κοντέ δεν εξαφανίστηκαν εντελώς ούτε και σήμερα. Στην περιφέρεια του Λουάν (Saône et Loire) βλέπει κανείς μεγάλα σπίτια χωρικών με μια ψηλή κοινή κεντρική αίθουσα που φτάνει ως τη σκεπή, και γύρω-γύρω τις κρεβατοκάμαρες, όπου ανεβαίνει κανείς με σκάλες που έχουν έξι ως οκτώ σκαλιά, και όπου ζουν πολλές γενιές της ίδιας οικογένειας.

Για την Ινδία, ο Νέαρχος[4] από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου μιλάει κιόλας για συντροφικό νοικοκυριό με α-

1. Έτσι ονομάζεται το πρώτο μέρος της παλιότερης διατύπωσης της *Ρωσικής Αλήθειας*, της συλλογής νόμων των Ρους, που δημιουργήθηκε τον 11ο και 12ο αιώνα στη βάση του εθιμικού δικαίου εκείνης της εποχής και έκφραζε τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις της τότε κοινωνίας (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Συλλογή νόμων που ίσχυαν το 15ο μέχρι και το 17ο αιώνα στην Πολίτσα, μια περιοχή της Δαλματίας, και ήταν γνωστή με την ονομασία *Καταστατικό της Πολίτσα* (σημ. γερμ. σύντ.).

3. A. Heusler, *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, τόμ. 2, Λειψία 1886, σελ. 271 (σημ. γερμ. σύντ.).

4. Η παρατήρηση του Νέαρχου αναφέρεται στη *Γεωγραφία* του Στράβωνα, 15ο βιβλίο, κεφάλαιο 1 (σημ. γερμ. σύντ.).

πό κοινού καλλιέργεια της γης, που υπάρχει ακόμα και σήμερα στην ίδια περιοχή, στο Παντζάμπ και σ' όλο το βορειοδυτικό μέρος της χώρας. Στον Καύκασο μπόρεσε να αποδείξει την ύπαρξή του ο ίδιος ο Κοβαλέφσκι. Στο Αλγέρι υπάρχει ακόμα στους Καβίλους. Ακόμα και στην Αμερική φαίνεται ότι έχει παρουσιαστεί, και προσπαθούν να το ανακαλύψουν στα «Calpullis» του παλιού Μεξικού που περιγράφει ο Θουρίτα.[1] Αντίθετα, ο Κούνοβ (*Ausland*, 1890, αρ. 42-44)[2], απέδειξε αρκετά καθαρά ότι στο Περού τον καιρό της κατάκτησής του, υπήρχε ένα είδος κοινοτικού συστήματος (Markverfassung), όπου κατά περίεργο τρόπο το μαρκ (κοινότητα) το έλεγαν μάρκα, με περιοδικό μοίρασμα της γης που καλλιεργούσαν, δηλαδή υπήρχε ατομική καλλιέργεια.

Οπωσδήποτε, η πατριαρχική οικιακή συντροφιά με κοινή γαιοκτησία και κοινή καλλιέργεια αποκτάει τώρα μια σημασία ολότελα διαφορετική απ' ό,τι είχε προηγούμενα. Δεν μπορούμε πια ν' αμφιβάλουμε περισσότερο για το σπουδαίο μεταβατικό ρόλο που έπαιξε στους πολιτισμένους και σε μερικούς άλλους λαούς του παλιού κόσμου, στην περίοδο ανάμεσα στην οικογένεια του μητρικού δικαίου και στη μονογαμική οικογένεια. Παρακάτω θα ξαναγυρίσουμε στο συμπέρασμα που έβγαλε παραπέρα ο Κοβαλέφσκι, ότι η πατριαρχική

1. Πρόκειται για οικιακές συντροφιές των Ινδιάνων του Μεξικού την εποχή της κατάκτησής τους από τους Ισπανούς. Κάθε οικιακή συντροφιά, που τα μέλη της είχαν όλα κοινή προέλευση, κατείχαν από κοινού ένα κομμάτι γης που δεν μπορούσε να απαλλοτριωθεί ούτε και να μοιραστεί ανάμεσα στους κληρονόμους. Για τα κάλπουλις μας ενημερώνει ο Αλόνθο ντε Θουρίτα στο έργο του Raport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête, etc., etc., που πρωτοδημοσιεύτηκε στο βιβλίο *Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publié pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans,* Παρίσι 1840, τόμ.11, σελ. 50-64 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Cunow, «Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften», στο περιοδικό *Das Ausland*, 20 και 27 Οκτώβρη και 3 Νοέμβρη 1890. Το περιοδικό έκανε μια επισκόπηση των νεότερων ερευνών στους τομείς της φυσικής ιστορίας, της γεωγραφίας και της εθνολογίας. Κυκλοφορούσε από το 1828 μέχρι το 1893 (στην αρχή σε καθημερινή βάση, από το 1853 εβδομαδιαία). Από το 1873 εκδιδόταν στη Στουτγάρδη (σημ. γερμ. σύντ.).

οικιακή συντροφιά ήταν επίσης η μεταβατική βαθμίδα από την οποία αναπτύχθηκε η αγροτική κοινότητα ή μαρκ με την καλλιέργεια της γης από χωριστές οικογένειες με το αρχικά περιοδικό και ύστερα οριστικό μοίρασμα της καλλιεργήσιμης γης και των λιβαδιών.

Σχετικά με την οικογενειακή ζωή μέσα σ' αυτές τις οικιακές συντροφιές, πρέπει να σημειώσουμε ότι, τουλάχιστον στη Ρωσία, ο οικογενειάρχης έχει τη φήμη ότι καταχράται πάρα πολύ τη θέση του απέναντι στις νεότερες γυναίκες της συντροφιάς, ιδιαίτερα απέναντι στις νύφες του, και ότι συχνά φτιάχνει μ' αυτές χαρέμι. Γι' αυτό μιλάνε αρκετά εύγλωττα τα ρώσικα λαϊκά τραγούδια.

Πριν περάσουμε στη μονογαμία που αναπτύσσεται γρήγορα με την ανατροπή του μητρικού δικαίου, δυο λόγια ακόμα για την πολυγαμία και την πολυανδρία. Και οι δυο αυτές μορφές γάμου μπορούν να υπάρξουν μονάχα σαν εξαιρέσεις, σαν να λέμε ιστορικά προϊόντα πολυτελείας, εκτός αν παρουσιάζονταν η μια πλάι στην άλλη σε μια χώρα, πράγμα που, όπως είναι γνωστό, δεν συμβαίνει. Επειδή λοιπόν οι αποκλεισμένοι από την πολυγαμία άντρες δεν μπορούν να παρηγορηθούν με τις γυναίκες που περισσεύουν από την πολυανδρία, ενώ ο αριθμός των αντρών και των γυναικών, άσχετα από κοινωνικούς θεσμούς, ήταν ως τώρα περίπου ίσος, αποκλείεται από μόνη της η επικράτηση σαν γενικής μορφής της μιας ή της άλλης απ' αυτές τις δυο μορφές γάμου. Πραγματικά, η πολυγαμία *ενός* άντρα ήταν ολοφάνερα προϊόν της δουλείας και περιοριζόταν σε μεμονωμένες εξαιρετικές περιπτώσεις. Στη σημιτική πατριαρχική οικογένεια μονάχα ο ίδιος ο πατριάρχης, και το πολύ-πολύ ένας-δυο από τους γιους του, ζούνε σε πολυγαμία, οι υπόλοιποι είναι υποχρεωμένοι να αρκούνται σε *μία* γυναίκα. Έτσι γίνεται και σήμερα ακόμα σ' όλη την Ανατολή. Η πολυγαμία είναι προνόμιο των πλούσιων και των προυχόντων, που στρατολογούν τις γυναίκες κυρίως αγοράζοντας σκλάβες. Η μάζα του λαού ζει μονογαμικά. Μια παρόμοια εξαίρεση είναι και η πολυανδρία στην Ινδία και το Θιβέτ, που η ενδιαφέρουσα οπωσδήποτε καταγωγή της από τον ομαδικό γάμο πρέπει ακόμα να εξεταστεί από πιο κοντά. Στην πράξη φαίνεται άλλωστε να εί-

ναι πολύ πιο βολική από το ζηλότυπο χαρεμικό σύστημα των μωαμεθανών. Τουλάχιστον στους Νάιρ στην Ινδία τρεις, τέσσερις ή περισσότεροι άντρες έχουν μεν από κοινού μια γυναίκα, ο καθένας τους όμως μπορεί παράπλευρα, μαζί με τρεις ή περισσότερους άλλους άντρες, να έχει από κοινού μια δεύτερη γυναίκα, και με τον ίδιο τρόπο, μια τρίτη, τέταρτη κλπ. Είναι περίεργο πώς ο Μακ Λέναν, που περιέγραψε ο ίδιος αυτές τις γαμήλιες λέσχες, και που τα μέλη τους μπορούν να ανήκουν ταυτόχρονα και σε πολλές παρόμοιες λέσχες, δεν ανακάλυψε σ' αυτές την καινούργια κατηγορία του λεσχιακού γάμου. Άλλωστε, αυτό το καθεστώς του λεσχιακού γάμου δεν είναι καθόλου πολυανδρία. Είναι, αντίθετα, όπως παρατηρεί κιόλας ο Ζιρό-Τελόν, μια ειδικευμένη μορφή του ομαδικού γάμου. Οι άντρες ζουν πολυγαμικά, οι γυναίκες πολυαντρικά.

4) *Η μονογαμική οικογένεια.* Γεννιέται, όπως δείξαμε, από τη ζευγαρωτή οικογένεια, στο πέρασμα από τη μεσαία στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Η οριστική της νίκη είναι ένα από τα γνωρίσματα του πολιτισμού που αρχίζει. Βασίζεται στην κυριαρχία του άντρα, με ρητό σκοπό τη γέννηση παιδιών που η πατρότητά τους να είναι αδιαφιλονίκητη, και η πατρότητα αυτή απαιτείται, γιατί αυτά τα παιδιά θα γίνουν μια μέρα οι άμεσοι κληρονόμοι της πατρικής περιουσίας. Διακρίνεται από το ζευγαρωτό γάμο με την πολύ μεγαλύτερη σταθερότητα του γαμήλιου δεσμού, που τώρα πια δεν λύνεται με αμοιβαία συναίνεση. Τώρα, κατά κανόνα, μονάχα ο άντρας μπορεί πια να τον λύσει και να διώξει τη γυναίκα του. Και σήμερα ακόμα τουλάχιστον το έθιμο του εξασφαλίζει το δικαίωμα της συζυγικής απιστίας (ο ναπολεόντειος κώδικας του το αναγνωρίζει ρητά, εφόσον δεν φέρνει την παλλακίδα στο συζυγικό σπίτι[1]), και το ασκεί όλο και περισσότερο, όσο προχωράει η κοινωνική εξέλιξη. Αν θυμηθεί η γυναίκα την παλιά σεξουαλική πράξη και θελήσει να την ξαναζωντανέψει, τιμωρείται τόσο αυστηρά όσο ποτέ άλλοτε.

Την καινούργια οικογενειακή μορφή τη συναντάμε με ό-

1. Ο Ένγκελς αναφέρεται εδώ στο άρθρο 230 του Code Civil des Français που τέθηκε σε ισχύ το 1804 από τον Ναπολέοντα Α΄ (σημ. γερμ. σύντ.).

λη την αυστηρότητά της στους Έλληνες. Ενώ, όπως παρατηρεί ο Μαρξ, η θέση της θεάς στη μυθολογία μας δείχνει μια προηγούμενη περίοδο, όπου οι γυναίκες είχαν ακόμα μια πιο ελεύθερη, πιο σεβαστή θέση, στην ηρωική εποχή βρίσκουμε κιόλας τη γυναίκα ταπεινωμένη από την κυριαρχία του άντρα και από το συναγωνισμό που της κάνουν οι σκλάβες. Ας διαβάσει κανείς στην *Οδύσσεια* πώς ο Τηλέμαχος μαλώνει και βάζει στη θέση της τη μητέρα του. Στον Όμηρο, οι αιχμαλωτισμένες νέες γυναίκες προορίζονται για τη σαρκική απόλαυση των νικητών. Οι στρατιωτικοί αρχηγοί, με τη σειρά και κατά βαθμό, διαλέγουν για τον εαυτό τους τις ωραιότερες. Όπως είναι γνωστό, ολόκληρη η *Ιλιάδα* στρέφεται γύρω από τη διαμάχη ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα για μια τέτοια δούλη. Για κάθε σημαντικό ομηρικό ήρωα αναφέρεται η αιχμαλωτισμένη στον πόλεμο κοπέλα που μοιράζεται μαζί του τη σκηνή και το κρεβάτι του. Τα κορίτσια αυτά τα παίρνουν επίσης μαζί τους στην πατρίδα και στο συζυγικό σπίτι, όπως κάνει στον Αισχύλο ο Αγαμέμνονας με την Κασσάνδρα. Οι γιοι που γεννιούνται από τέτοιες δούλες παίρνουν ένα μικρό μέρος από την πατρική κληρονομιά και θεωρούνται εντελώς ελεύθεροι. Ο Τεύκρος είναι τέτοιος εξώγαμος γιος του Τελαμώνα και έχει το δικαίωμα να φέρει το όνομα του πατέρα του. Από τη σύζυγο απαιτούν να τα δέχεται όλα αυτά, η ίδια όμως να μένει αυστηρά αγνή και πιστή στο σύζυγο. Είναι αλήθεια ότι την ελληνίδα γυναίκα της ηρωικής εποχής την εκτιμούν περισσότερο από τη γυναίκα της πολιτισμένης περιόδου, ωστόσο για τον άντρα είναι τελικά μονάχα η μητέρα των νόμιμων παιδιών του, που θα τον κληρονομήσουν, η ανώτερή του οικονόμος και η προϊσταμένη για τις δούλες, που μπορεί κατά το κέφι του να τις κάνει, και τις κάνει, παλλακίδες του. Το γεγονός ότι υπήρχε η δουλεία πλάι στη μονογαμία, ότι υπήρχαν οι νεαρές όμορφες σκλάβες που ανήκαν σώμα και ψυχή στον *άντρα*, δίνει από την πρώτη στιγμή στη μονογαμία τον ειδικό χαρακτήρα της, ότι δηλαδή είναι μονογαμία *μόνο για τη γυναίκα*, όχι όμως και για τον άντρα. Και αυτόν το χαρακτήρα τον έχει ακόμα και σήμερα.

Στους κατοπινούς Έλληνες πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στους Δωριείς και τους Ίωνες. Οι πρώτοι, που κλα-

σικό τους παράδειγμα είναι η Σπάρτη, έχουν γαμήλιες σχέσεις που από πολλές απόψεις είναι πιο αρχαϊκές ακόμα κι απ' αυτές που αναφέρει και ο ίδιος ο Όμηρος. Στη Σπάρτη επικρατεί ένας ζευγαρωτός γάμος που τροποποιήθηκε από το κράτος σύμφωνα με τις εκεί αντιλήψεις και που θυμίζουν αρκετά ακόμα τον ομαδικό γάμο. Τους άτεκνους γάμους τους διαλύουν. Ο βασιλιάς Αναξανδρίδης (γύρω στο 560 πριν από τη χρονολογία μας), πλάι στην άτεκνη γυναίκα του, πήρε μια δεύτερη γυναίκα και διατηρούσε δυο νοικοκυριά. Την ίδια εποχή, ο βασιλιάς Αρίστων πρόσθεσε σε δυο στείρες γυναίκες του μια τρίτη, παράτησε όμως μια από τις πρώτες. Από την άλλη πλευρά, πολλοί αδερφοί μπορούσαν να έχουν μια γυναίκα από κοινού και μπορούσε ο φίλος που του άρεσε καλύτερα η γυναίκα του φίλου του, να τη μοιράζεται μαζί του. Και το θεωρούσαν αξιοπρεπές να βάζει κανείς τη γυναίκα του στη διάθεση ενός ρωμαλέου «επιβήτορα», όπως θα έλεγε ο Μπίσμαρκ, και αν ακόμα το άτομο αυτό δεν ήταν πολίτης. Από ένα χωρίο του Πλούταρχου, όπου μια Σπαρτιάτισσα παραπέμπει στο σύζυγό της τον εραστή που την κυνηγούσε με ερωτικές προτάσεις, βγαίνει —κατά τον Σέμαν— ότι επικρατούσε ακόμα πολύ μεγάλη ελευθερία ηθών.[1] Γι' αυτό ήταν κάτι το άγνωστο η πραγματική μοιχεία, η απιστία της γυναίκας πίσω από την πλάτη του άντρα. Από την άλλη μεριά, στη Σπάρτη, τουλάχιστον στην καλύτερη εποχή της, ήταν άγνωστη η οικιακή δουλεία, οι δουλοπάροικοι είλωτες ζούσαν χώρια στα κτήματα. Γι' αυτό ήταν μικρότερος ο πειρασμός για τους Σπαρτιάτες[2] να ορέγονται τις γυναίκες των ειλώτων. Κάτω απ' όλες αυτές τις συνθήκες, ήταν πολύ φυσικό οι γυναίκες της Σπάρτης να έχουν μια πολύ πιο σεβαστή θέση από τη θέση που είχαν οι γυναίκες στους υπόλοιπους Έλληνες. Οι Σπαρτιάτισσες και ο ανθός των εταίρων της Αθήνας είναι οι μόνες ελληνίδες γυναίκες για τις οποίες μιλούν με σεβασμό οι αρχαίοι και που θεωρούν ότι αξίζει τον κόπο να σημειώνουν τις γνώμες τους.

1. Schoemann, *Griechische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1855, σελ. 268 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Τάξη πολιτών με πλήρη δικαιώματα στην αρχαία Σπάρτη σε διάκριση από τους είλωτες που δεν είχαν δικαιώματα (σημ. ελλ. σύντ.).

Ολότελα διαφορετικά ήταν τα πράγματα στους Ίωνες που τους εκπροσωπεί χαρακτηριστικά η Αθήνα. Τα κορίτσια μάθαιναν μονάχα να γνέθουν, να υφαίνουν, να ράβουν και το πολύ-πολύ λίγη ανάγνωση και γραφή. Ήταν σχεδόν φυλακισμένες, συναναστρέφονταν μονάχα άλλες γυναίκες. Ο γυναικωνίτης ήταν ξεχωριστό διαμέρισμα στο πάνω πάτωμα ή στο πίσω μέρος του σπιτιού, όπου δεν έμπαιναν εύκολα άντρες, ιδίως ξένοι, κι όπου αποτραβιόνταν οι γυναίκες όταν έρχονταν άντρες επισκέπτες. Οι γυναίκες δεν έβγαιναν έξω χωρίς να τις συνοδεύει μια δούλη. Στο σπίτι τις επιτηρούσαν κυριολεκτικά. Ο Αριστοφάνης μιλάει για μολοσσούς που τους είχαν για να τρομάζουν οι μοιχοί, και στις ασιατικές τουλάχιστον πόλεις είχαν για την επιτήρηση των γυναικών ευνούχους, που τον καιρό του Ηρόδοτου κιόλας τους έφτιαχναν στη Χίο για το εμπόριο, και σύμφωνα με τον Βάξμουτ[1], τους έφτιαχναν όχι μονάχα για τους βαρβάρους. Ο Ευριπίδης χαρακτηρίζει τη γυναίκα σαν οικούρημα, σαν κάτι που φροντίζει το σπίτι (η λέξη είναι ουδέτερη), και για τον Αθηναίο η γυναίκα εκτός από μέσο για την παραγωγή παιδιών δεν ήταν τίποτε άλλο από μια επιστάτρια των δούλων. Ο άντρας είχε τις γυμναστικές του ασκήσεις, τις δημόσιες συζητήσεις του, απ' όπου αποκλειόταν η γυναίκα. Εκτός απ' αυτά είχε συχνά και δούλες στη διάθεσή του, και στην εποχή της άνθησης της Αθήνας μια πλατιά διαδεδομένη πορνεία που το κράτος, τουλάχιστον, την ευνοούσε. Και ακριβώς πάνω στο έδαφος αυτής της πορνείας αναπτύχθηκαν οι μοναδικές ελληνικές γυναικείες φυσιογνωμίες που, με το πνεύμα τους και την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού τους γούστου, ξεχωρίζουν πάνω από το γενικό επίπεδο των γυναικών της αρχαιότητας, όπως ξεχωρίζουν και οι Σπαρτιάτισσες με το χαρακτήρα τους. Το γεγονός όμως ότι έπρεπε πρώτα να γίνει εταίρα για να γίνει γυναίκα με οντότητα, αποτελεί την πιο αυστηρή καταδίκη της αθηναϊκής οικογένειας.

Αυτή η αθηναϊκή οικογένεια, με το πέρασμα του χρόνου, έγινε το πρότυπο για τη βαθμιαία διαμόρφωση των οικιακών

1. Wachsmuth, *Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates*, μέρος δεύτερο, τμήμα δεύτερο, Χάλε 1830, σελ. 77 (σημ. γερμ. σύντ.).

σχέσεων όχι μονάχα των υπόλοιπων Ιώνων, αλλά και όλων των Ελλήνων της μητρόπολης και των αποικιών. Παρ' όλους όμως τους περιορισμούς και την επαγρύπνηση, οι Ελληνίδες έβρισκαν αρκετά συχνά ευκαιρία ν' απατούν τους άντρες τους. Όσοι ντρέπονταν να εκδηλώσουν οποιαδήποτε αγάπη προς τις γυναίκες τους, διασκέδαζαν σε κάθε λογής ερωτικές περιπέτειες με εταίρες. Ο εξευτελισμός όμως των γυναικών εκδικήθηκε τους άντρες και τους εξευτέλισε κι αυτούς, ώσπου κύλησαν στο αίσχος της παιδεραστίας και εξευτέλισαν και τους θεούς τους και τον εαυτό τους με το μύθο του Γανυμήδη.

Αυτή ήταν η καταγωγή της μονογαμίας, όσο μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στον πιο πολιτισμένο και τον περισσότερο αναπτυγμένο λαό της αρχαιότητας. Δεν ήταν σε καμιά περίπτωση καρπός του ατομικού σεξουαλικού έρωτα, που δεν έχει καμιά σχέση μ' αυτόν, αφού οι γάμοι, όπως και πρώτα, έμειναν συμβατικοί γάμοι. Ήταν η πρώτη μορφή οικογένειας που δεν στηριζόταν σε φυσικούς, αλλά σε οικονομικούς όρους, δηλαδή στη νίκη της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στην αρχική φυσική κοινή ιδιοκτησία. Η κυριαρχία του άντρα στην οικογένεια και η παραγωγή παιδιών, που να μπορούν να είναι μονάχα δικά του, και που προορίζονταν να κληρονομούν τα πλούτη του — αυτοί μονάχα ήταν οι αποκλειστικοί σκοποί της μονογαμίας, που οι Έλληνες έκφραζαν απερίφραστα. Κατά τα άλλα τους ήταν βάρος, καθήκον απέναντι στους θεούς, το κράτος και τους προγόνους τους, που έπρεπε ακριβώς να το εκτελούν. Στην Αθήνα ο νόμος δεν επέβαλλε μονάχα το γάμο, αλλά και την εκπλήρωση από τον άντρα ενός ελάχιστου ορίου από τα λεγόμενα συζυγικά καθήκοντα.

Έτσι η μονογαμία σε καμιά περίπτωση δεν εμφανίζεται στην ιστορία σαν συμφιλίωση του άντρα και της γυναίκας, και πολύ λιγότερο σαν η ανώτατη μορφή της. Αντίθετα. Εμφανίζεται σαν υποδούλωση του ενός φύλου από το άλλο, σαν κήρυξη πολέμου ανάμεσα στα δυο φύλα, ενός πολέμου άγνωστου σ' όλη την προϊστορία. Σε ένα παλιό ανέκδοτο χειρόγραφο που γράψαμε ο Μαρξ κι εγώ το 1846, βρίσκω τα παρακάτω: «Ο πρώτος καταμερισμός της εργασίας είναι ο καταμερισμός ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα για την πα-

ραγωγή παιδιών.»[1] Και σήμερα μπορώ να προσθέσω: Η πρώτη ταξική αντίθεση που εμφανίζεται στην ιστορία συμπίπτει με την ανάπτυξη του ανταγωνισμού του άντρα και της γυναίκας στη μονογαμία, και η πρώτη ταξική καταπίεση με την καταπίεση του γυναικείου φύλου από το αντρικό. Η μονογαμία ήταν μια μεγάλη ιστορική πρόοδος, ταυτόχρονα όμως, πλάι στη δουλεία και τον ατομικό πλούτο, εγκαινίασε την εποχή που διαρκεί μέχρι σήμερα και όπου κάθε πρόοδος είναι μαζί και μια σχετική οπισθοχώρηση, όπου η προκοπή και η ανάπτυξη του *ενός* κατορθώνεται με τον πόνο και την καταπίεση του *αλλουνού*. Η μονογαμία είναι η κυτταρική μορφή της πολιτισμένης κοινωνίας, όπου μπορούμε κιόλας να μελετήσουμε τη φύση των αντιθέσεων και αντιφάσεων που αναπτύσσονται πέρα για πέρα μέσα της.

Η παλιά σχετική ελευθερία των σεξουαλικών σχέσεων καθόλου δεν εξαφανίστηκε με τη νίκη του ζευγαρωτού γάμου ή και της μονογαμίας ακόμα.

«Το παλιό σύστημα γάμου, περιορισμένο σε στενότερα όρια με το βαθμιαίο σβήσιμο των πουναλουανών ομάδων, εξακολουθούσε ακόμα να περιβάλλει την οικογένεια που αναπτυσσόταν και παρεμπόδιζε την ανάπτυξή της ως την αυγή του πολιτισμού... εξαφανίστηκε τέλος μέσα στη νέα μορφή του εταιρισμού, που σαν σκοτεινός βαρύς ίσκιος πάνω στην οικογένεια καταδιώκει τους ανθρώπους ως μέσα στον πολιτισμό.»[2]

Εταιρισμό ονομάζει ο Μόργκαν τις εξώγαμες σεξουαλικές σχέσεις των αντρών με ανύπαντρες γυναίκες, σχέσεις που υπήρχαν *πλάι στη μονογαμία* και που, όπως είναι γνωστό, ανθούν με τις πιο διαφορετικές μορφές σ' όλη την περίοδο του πολιτισμού και που όλο και περισσότερο μετατρέπονται σε ανοιχτή πορνεία. Ο εταιρισμός αυτός κατάγεται άμεσα από τον ομαδικό γάμο, από τη θυσία που έκαναν οι γυναίκες όταν εκδίδονταν για να εξαγοράσουν το δικαίωμα της αγνότητας. Η έκδοση της γυναίκας για χρήματα ήταν στην αρχή θρησκευτική πράξη, γινόταν στο ναό της θεάς του έρωτα και τα

1. Καρλ Μαρξ-Φρίντριχ Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία.*
2. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 504 (σημ. γερμ. σύντ.).

λεφτά πήγαιναν αρχικά στο θησαυροφυλάκιο του ναού. Οι ιερόδουλες[1] της Αναΐτιδας στην Αρμενία, της Αφροδίτης στην Κόρινθο, καθώς και οι προσκολλημένες στους ναούς της Ινδίας, οι λεγόμενες μπαγιαντέρες (η λέξη είναι παραφθορά του πορτογαλικού bailadeira, χορεύτρια), ήταν οι πρώτες πόρνες. Την έκδοση στους άντρες, που αρχικά ήταν υποχρέωση κάθε γυναίκας, την ασκούσαν αργότερα μονάχα αυτές οι ιέρειες εκπροσωπώντας όλες τις άλλες γυναίκες. Σε άλλους λαούς ο εταιρισμός κατάγεται από τη σεξουαλική ελευθερία που παραχωρείται στα κορίτσια πριν από το γάμο —πρόκειται δηλαδή επίσης για υπόλειμμα του ομαδικού γάμου, μονάχα που έφτασε σ' εμάς από άλλο δρόμο. Με την εμφάνιση των περιουσιακών διαφορών, επομένως στην ανώτερη κιόλας βαθμίδα της βαρβαρότητας, εμφανίζεται σποραδικά η μισθωτή εργασία πλάι στην εργασία των δούλων και ταυτόχρονα, σαν το αναγκαίο συνακόλουθό της, η επαγγελματική πορνεία ελεύθερων γυναικών πλάι στην αναγκαστική έκδοση της δούλης. Έτσι, η κληρονομιά που άφησε στον πολιτισμό ο ομαδικός γάμος έχει δυο όψεις, όπως και το καθετί που παράγει ο πολιτισμός έχει δυο πλευρές, είναι διφορούμενο, διασπασμένο, αντιφατικό: εδώ η μονογαμία, εκεί ο εταιρισμός μαζί με την ακρότατη μορφή του, την πορνεία. Ο εταιρισμός είναι ακριβώς ένας κοινωνικός θεσμός όπως οποιοσδήποτε άλλος. Συνεχίζει την παλιά σεξουαλική ελευθερία — υπέρ των αντρών. Στην πραγματικότητα, οι κυρίαρχες τάξεις δεν τον ανέχονται μονάχα, αλλά και συμμετέχουν ανοιχτά σ' αυτόν, ενώ τον καταδικάζουν στα λόγια. Όμως, στην πραγματικότητα, η καταδίκη αυτή δεν αφορά καθόλου τους άντρες που συμμετέχουν σ' αυτόν, αλλά μονάχα τις γυναίκες: Αυτές προγράφονται και εξοστρακίζονται από την κοινωνία, για να διακηρυχτεί έτσι άλλη μια φορά σαν θεμελιακός νόμος της κοινωνίας η απόλυτη κυριαρχία των αντρών πάνω στο γυναικείο φύλο.

1. Δούλοι και δούλες στην αρχαία Ελλάδα και στις αποικίες της που ανήκαν στους ναούς. Οι γυναίκες ιερόδουλες σε πολλά μέρη, ιδιαίτερα στις πόλεις της Εγγύς Ανατολής και στην Κόρινθο, επιδίδονταν στην πορνεία μέσα στους ναούς (σημ. γερμ. σύντ.).

Έτσι όμως αναπτύσσεται μια δεύτερη αντίθεση μέσα στην ίδια τη μονογαμία. Πλάι στο σύζυγο, που ομορφαίνει τη ζωή του με τον εταιρισμό, βρίσκεται η παραμελημένη σύζυγος. Και δεν μπορεί κανείς να έχει τη μια πλευρά της αντίθεσης χωρίς την άλλη, ακριβώς όπως δεν έχει κανείς πια στο χέρι του ολόκληρο το μήλο άμα φάει το μισό. Φαίνεται όμως ότι δεν ήταν αυτή η γνώμη των αντρών, ώσπου τους έβαλαν μυαλό οι γυναίκες τους. Με τη μονογαμία εμφανίζονται δυο μόνιμες κοινωνικές χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες που ήταν άγνωστες πριν: ο μόνιμος εραστής της γυναίκας και ο κερατάς. Οι άντρες είχαν νικήσει τις γυναίκες, αλλά οι νικημένες ανάλαβαν μεγαλόψυχα να στεφανώσουν τους νικητές. Πλάι στη μονογαμία και στον εταιρισμό, η μοιχεία έγινε αναπόφευκτος κοινωνικός θεσμός — που απαγορευόταν, που τιμωριόταν σκληρά, αλλά που δεν μπορούσε να ξεριζωθεί. Η βεβαιότητα για την πατρότητα των παιδιών στηριζόταν όπως και πριν το πολύ-πολύ σε ηθική πεποίθηση, και για να λύσει την άλυτη αντίφαση, ο ναπολεόντειος κώδικας όριζε με το άρθρο 312: «L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari», δηλαδή «το παιδί που η σύλληψή του έγινε κατά τη διάρκεια του γάμου έχει πατέρα το σύζυγο.» Αυτό είναι το τελικό αποτέλεσμα τριών χιλιάδων χρόνων μονογαμίας.

Έτσι, στις περιπτώσεις που η μονογαμική οικογένεια μένει πιστή στην ιστορική της προέλευση και όπου εκφράζεται καθαρά ο πόλεμος ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα εξαιτίας της αποκλειστικής κυριαρχίας του άντρα, έχουμε σε μικρογραφία την εικόνα των ίδιων αντιθέσεων και αντιφάσεων μέσα στις οποίες κινείται από την εμφάνιση του πολιτισμού η διασπασμένη σε τάξεις κοινωνία, χωρίς να μπορεί να τις λύσει και να τις ξεπεράσει. Μιλώ φυσικά εδώ μονάχα για εκείνες τις περιπτώσεις της μονογαμίας όπου η συζυγική ζωή κυλά πραγματικά σύμφωνα με τη συνταγή του αρχικού χαρακτήρα όλου του θεσμού, όπου όμως η γυναίκα επαναστατεί ενάντια στην κυριαρχία του άντρα. Ότι δεν είναι τέτοιοι όλοι οι γάμοι, το ξέρει καλύτερα απ' όλους ο γερμανός φιλισταίος, που δεν μπορεί να είναι καλύτερο αφεντικό στο σπίτι απ' ό,τι είναι στο κράτος, και που γι' αυτό η γυναίκα του δικαιωματικά φορά τα παντελόνια που δεν του αξίζουν εκείνου.

Και όμως θαρρεί τον εαυτό του πολύ ανώτερο από το γάλλο ομοιοπαθή του που συχνότερα παθαίνει πολύ χειρότερα.

Άλλωστε, η μονογαμική οικογένεια καθόλου δεν εμφανίζεται παντού και πάντα με την κλασικά ωμή μορφή που είχε στους Έλληνες. Στους Ρωμαίους, που σαν μελλοντικοί κοσμοκατακτητές έβλεπαν πιο μακριά, αν και λιγότερο λεπτά από τους Έλληνες, οι γυναίκες ήταν πιο ελεύθερες και τις σέβονταν περισσότερο. Ο Ρωμαίος θεωρούσε τη συζυγική πίστη αρκετά εγγυημένη με το δικαίωμα ζωής και θανάτου που είχε πάνω στη γυναίκα του. Επίσης, αν ήθελε, μπορούσε εδώ η γυναίκα, ακριβώς όπως και ο άντρας, να λύσει το γάμο. Ωστόσο, η μεγαλύτερη πρόοδος στην εξέλιξη της μονογαμίας έγινε αναμφισβήτητα με την είσοδο των Γερμανών στην ιστορία και μάλιστα γιατί τότε σ' αυτούς, ίσως εξαιτίας της φτώχειας τους, η μονογαμία δεν φαίνεται ακόμα να είχε ολοκληρωτικά εξελιχθεί από το ζευγαρωτό γάμο. Το συμπεραίνουμε αυτό από τρία περιστατικά που αναφέρει ο Τάκιτος: Πρώτα, παρ' όλη την ιερότητα του γάμου — «αρκούνται σε *μια* γυναίκα, οι γυναίκες ζουν περιφραγμένες με την αγνότητα»[1]— ίσχυε ωστόσο η πολυγαμία για τους προύχοντες και τους φυλαρχους, δηλαδή μια κατάσταση παρόμοια με την κατάσταση των Αμερικανών, όπου ίσχυε ο ζευγαρωτός γάμος. Δεύτερο, το πέρασμα από το μητρικό στο πατρικό δίκαιο μπορούσε να έχει γίνει μόλις λίγο καιρό πριν, γιατί ο αδερφός της μητέρας —ο πλησιέστερος άντρας συγγενής του γένους κατά το μητρικό δίκαιο— θεωρείτο ακόμα σχεδόν κοντινότερος συγγενής κι από τον ίδιο τον πατέρα, πράγμα που αντιστοιχεί επίσης στην άποψη των Ινδιάνων της Αμερικής, όπου ο Μαρξ, όπως έλεγε συχνά, βρήκε το κλειδί για την κατανόηση της δικής μας αρχέγονης εποχής. Και τρίτο, οι Γερμανοί εκτιμούσαν πολύ τις γυναίκες, που είχαν μεγάλη επιρροή και στις δημόσιες υποθέσεις, πράγμα που βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με τη μονογαμική κυριαρχία του άντρα. Όλα αυτά σχεδόν είναι πράγματα όπου οι Γερμανοί συμφωνούν με τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι, όπως είδαμε, δεν είχαν επίσης ξεπεράσει ακόμα ολοκληρωτικά το ζευγαρωτό γάμο. Κι απ'

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 18 και 19 (σημ. γερμ. σύντ.).

αυτή την άποψη επίσης με τους Γερμανούς κυριάρχησε στον κόσμο ένα ολότελα καινούργιο στοιχείο. Η νέα μονογαμία που αναπτύχθηκε τώρα από την ανάμειξη των λαών πάνω στα ερείπια του ρωμαϊκού κόσμου, έντυσε την κυριαρχία του άντρα με πιο απαλές μορφές και έδωσε στη γυναίκα, εξωτερικά τουλάχιστον, πολύ πιο τιμημένη και ελεύθερη θέση, τέτοια που δεν γνώρισε ποτέ η κλασική αρχαιότητα. Έτσι, δόθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα να μπορέσει ν' αναπτυχθεί από τη μονογαμία —μέσα της, πλάι της και ενάντιά της, ανάλογα κάθε φορά— η πιο μεγάλη ηθική πρόοδος που της χρωστάμε: ο σύγχρονος ατομικός σεξουαλικός έρωτας, που ήταν άγνωστος σ' όλο τον προηγούμενο κόσμο.

Η πρόοδος όμως αυτή ξεπήδησε σίγουρα από το γεγονός ότι οι Γερμανοί ζούσαν ακόμα στην περίοδο της ζευγαρωτής οικογένειας και μετέφεραν στη μονογαμία, όσο ήταν αυτό δυνατό, τη θέση που είχε η γυναίκα στο ζευγαρωτό γάμο. Δεν ξεπήδησε καθόλου από τη μυθική, θαυμαστή, φυσική καθαρότητα των ηθών των Γερμανών, που περιορίζεται στο ότι ο ζευγαρωτός γάμος στην πραγματικότητα δεν κινείται μέσα στις ίδιες έντονες ηθικές αντιθέσεις όπως η μονογαμία. Αντίθετα, οι Γερμανοί στις μεταναστεύσεις τους, ιδίως προς τα νοτιοανατολικά, στους νομάδες που ζούσαν στις στέπες της Μαύρης Θάλασσας, ξέπεσαν πολύ ηθικά και εκτός από τις ιππευτικές τέχνες που μάθαν απ' αυτούς, απέκτησαν και άσχημα παρά φύση ελαττώματα, πράγμα που το μαρτυρεί ρητά ο Αμμιανός για τους Ταϊφάλους και ο Προκόπιος για τους Ερούλους.

Αν όμως, από όλες τις γνωστές μορφές οικογένειας, η μονογαμία είναι η μορφή που μ' αυτή μονάχα μπορούσε ν' αναπτυχθεί ο σύγχρονος σεξουαλικός έρωτας, αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλειστικά ή έστω και κυρίως σ' αυτήν αναπτύχθηκε σαν έρωτας ανάμεσα στους συζύγους. Ολόκληρη η φύση της σταθερής μονογαμίας κάτω από την κυριαρχία του άντρα το αποκλείει αυτό. Σ' όλες τις τάξεις που έδρασαν ιστορικά, δηλαδή σ' όλες τις κυρίαρχες τάξεις, το συνοικέσιο έμεινε ό,τι ήταν από τον καιρό του ζευγαρωτού γάμου, υπόθεση συναλλαγής που την τακτοποιούσαν οι γονείς. Και η πρώτη μορφή του σεξουαλικού έρωτα που ιστορικά εμφανίζεται σαν πά-

θος, και μάλιστα σαν πάθος που ταιριάζει σε κάθε άνθρωπο (τουλάχιστον των κυρίαρχων τάξεων), σαν ανώτατη μορφή του γενετήσιου ενστίκτου —πράγμα που αποτελεί ακριβώς τον ιδιαίτερό του χαρακτήρα— αυτή η πρώτη του μορφή, ο ιπποτικός έρωτας του μεσαίωνα, δεν ήταν σε καμιά περίπτωση συζυγική αγάπη. Αντίθετα. Στην κλασική του μορφή, στους Προβηγκιανούς, τραβά με ολάνοιχτα πανιά προς τη μοιχεία και οι ποιητές τους την εξυμνούν. Ο ανθός της προβηγκιανής ερωτικής ποίησης είναι τα άλμπας, τα γερμανικά τραγούδια της αυγής (Tagelieder). Περιγράφουν με φλογερά χρώματα πώς ο ιππότης βρίσκεται στο κρεβάτι της ωραίας του —της γυναίκας ενός άλλου— ενώ απέξω στέκει ο φύλακας που θα τον φωνάξει μόλις χαράξει η πρώτη αυγή (alba), ώστε να μπορέσει να ξεφύγει απαρατήρητος. Η σκηνή του αποχωρισμού αποτελεί τότε το αποκορύφωμα. Οι βόρειοι Γάλλοι όπως κι οι ενάρετοι Γερμανοί δέχτηκαν επίσης αυτό το είδος της ποίησης μαζί με τον αντίστοιχο τρόπο του ιπποτικού έρωτα, και ο παλιός μας Βόλφραμ φον Έσενμπαχ άφησε γι' αυτό ακριβώς το ελκυστικό θέμα τρία θαυμάσια τραγούδια της αυγής, που τα προτιμώ από τα τρία του μεγάλα ηρωικά ποιήματα.

Το αστικό συνοικέσιο της εποχής μας είναι δυο λογιών. Στις καθολικές χώρες εξακολουθούν οι γονείς να προμηθεύουν μια ταιριαστή νύφη στο νεαρό γιο του αστού, και η συνέπεια, φυσικά, είναι η πληρέστερη ανάπτυξη της αντίφασης που περικλείνει η μονογαμία: άφθονος εταιρισμός από την πλευρά του άντρα, πλούσια μοιχεία από την πλευρά της γυναίκας. Και όπως φαίνεται, η καθολική εκκλησία κατάργησε το διαζύγιο μόνο γιατί είχε πειστεί ότι για τη μοιχεία, όπως και για το θάνατο, δεν φυτρώνει κανένα βότανο που να χρησιμεύει σαν αντίδοτο. Στις προτεσταντικές χώρες, αντίθετα, ο κανόνας είναι να επιτρέπεται στο γιο του αστού να διαλέγει, με κάποια ελευθερία, μια γυναίκα από την τάξη του, κι έτσι μπορεί να υπάρχει στη βάση του γάμου ένας ορισμένος βαθμός αγάπης, που για λόγους αξιοπρέπειας προϋποτίθεται πάντα, πράγμα που αντιστοιχεί στην προτεσταντική υποκρισία. Εδώ ο εταιρισμός από την πλευρά του άντρα γίνεται πιο κοιμισμένα και η μοιχεία της γυναίκας αποτελεί λιγότε-

ρο τον κανόνα. Επειδή όμως σε κάθε είδους γάμο οι άνθρωποι μένουν ό,τι ήταν πριν από το γάμο, και επειδή οι πολίτες των προτεσταντικών χωρών συνήθως είναι φιλισταίοι, αυτή η προτεσταντική μονογαμία, ακόμα κι αν την πάρουμε στο μέσο όρο των καλύτερων περιπτώσεων, καταφέρνει μονάχα να φτάσει σε μια συζυγική κοινότητα, όπου βαραίνει πάνω της σαν μολύβι η ανία που την ονομάζουν οικογενειακή ευτυχία. Ο καλύτερος καθρέφτης γι' αυτές τις δυο μεθόδους γάμου είναι το μυθιστόρημα, για τον καθολικό τρόπο το γαλλικό, για τον προτεσταντικό το γερμανικό. Και στα δυο «παίρνει»: στο γερμανικό ο νέος το κορίτσι, στο γαλλικό ο σύζυγος τα κέρατα. Δεν είναι πάντα ξεκάθαρο ποιος από τους δυο την έχει χειρότερα. Γι' αυτό, στο γάλλο αστό η ανία του γερμανικού μυθιστορήματος προκαλεί ακριβώς την ίδια ανατριχίλα όπως η «ανηθικότητα» του γαλλικού μυθιστορήματος στο γερμανό φιλισταίο. Αν και τελευταία, από τότε που «το Βερολίνο γίνεται μεγαλούπολη», το γερμανικό μυθιστόρημα αρχίζει να κάνει κάπως λιγότερο το ντροπαλό για τον εταιρισμό και τη μοιχεία, που από καιρό είναι γνωστά εκεί.

Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, ο γάμος καθορίζεται από την ταξική θέση των συμβαλλομένων, και έτσι είναι πάντα γάμος συναλλαγής. Αυτός ο γάμος συναλλαγής και στις δυο περιπτώσεις μετατρέπεται αρκετά συχνά στην πιο ωμή πορνεία —πολλές φορές και από τις δυο μεριές, πολύ συνηθέστερα από την πλευρά της γυναίκας, που ξεχωρίζει από τη συνηθισμένη παλλακίδα μόνο στο ότι δεν νοικιάζει το κορμί της σαν μεροκαματιάρισσα με το κομμάτι, αλλά το πουλάει μια και καλή στη σκλαβιά. Και για όλους τους γάμους συναλλαγής ισχύουν τα λόγια του Φουριέ: «Όπως στη γραμματική δυο αρνήσεις κάνουν *μια* κατάφαση, έτσι και στη γαμήλια ηθική δυο πορνείες περνάνε για *μια* αρετή.»[1]

Ο σεξουαλικός έρωτας για τη γυναίκα γίνεται και μπορεί να γίνει πραγματικός κανόνας μονάχα στις καταπιεζόμενες

1. Πρόκειται για το νόημα που υπάρχει στο απόσπασμα του έργου του Fourier, «Théorie de l'unité universelle», *Oevres Complètes*, τόμ. 3, Παρίσι 1841, σελ. 120. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου δημοσιεύτηκε με τίτλο «Traité de l'association domestique-agricole», τόμ. 1-2, Παρίσι-Λονδίνο 1822 (σημ. γερμ. σύντ.).

τάξεις, δηλαδή σήμερα στο προλεταριάτο — αδιάφορο αν η σχέση αυτή είναι επισημοποιημένη ή όχι. Εδώ όμως έχουν παραμεριστεί όλες οι βάσεις της κλασικής μονογαμίας. Εδώ λείπει κάθε ιδιοκτησία, που για τη διατήρηση και την κληροδότησή της δημιουργήθηκε ακριβώς η μονογαμία και η κυριαρχία του άντρα, εδώ συνεπώς λείπει επίσης κάθε παρότρυνση, για να επιβληθεί η κυριαρχία του άντρα. Κάτι παραπάνω, λείπουν και τα μέσα. Το αστικό δίκαιο, που προστατεύει αυτή την κυριαρχία, υπάρχει μόνο για τους πλούσιους και για τις σχέσεις τους με τους προλετάριους. Κοστίζει χρήματα και γι' αυτό, εξαιτίας της φτώχειας, δεν παίζει κανένα ρόλο στις σχέσεις του εργάτη με τη γυναίκα του. Εδώ αποφασίζουν εντελώς άλλες προσωπικές και κοινωνικές συνθήκες. Και χώρια απ' αυτό, από τότε που η μεγάλη βιομηχανία μετέθεσε τη γυναίκα από το σπίτι στην αγορά της εργασίας και στο εργοστάσιο, και που αρκετά συχνά την κάνει να είναι αυτή που συντηρεί την οικογένεια, αφαιρέθηκε κάθε έδαφος για το τελευταίο υπόλειμμα της κυριαρχίας του άντρα στο σπίτι των προλετάριων, εκτός ίσως από ένα μέρος της βαναυσότητας απέναντι στις γυναίκες που έχει ριζώσει από τον καιρό της εισαγωγής της μονογαμίας. Έτσι, η οικογένεια του προλετάριου δεν είναι πια μονογαμική με την αυστηρή έννοια, ακόμα και στην περίπτωση της πιο θερμής αγάπης και της σταθερότερης πίστης *και των δύο*, και παρ' όλη την ενδεχόμενη εκκλησιαστική και κοσμική ευλογία. Γι' αυτό και οι αιώνιοι συνοδοί της μονογαμίας, ο εταιρισμός και η μοιχεία, παίζουν εδώ μηδαμινό σχεδόν ρόλο. Η γυναίκα έχει ουσιαστικά ξαναποκτήσει το δικαίωμα του διαζυγίου, και όταν δεν μπορούν να συνεννοηθούν ο άντρας και η γυναίκα, προτιμούν να τραβήξει ο καθένας το δρόμο του. Κοντολογίς, ο γάμος των προλετάριων είναι μονογαμικός στην ετυμολογική έννοια της λέξης, καθόλου όμως στην ιστορική της έννοια.

Οι νομικοί μας βρίσκουν, βέβαια, ότι η πρόοδος της νομοθεσίας αφαιρεί όλο και περισσότερο από τις γυναίκες κάθε λόγο για παράπονα. Τα σύγχρονα πολιτισμένα νομοθετικά συστήματα αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο πρώτα ότι ο γάμος, για να είναι έγκυρος, πρέπει ν' αποτελεί μια συμφωνία που την έκλεισαν εθελοντικά και τα δυο μέρη, και

δεύτερο, ότι και κατά τη διάρκεια του γάμου και οι δυο συμβαλλόμενοι πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα και τα ίδια καθήκοντα ο ένας απέναντι στον άλλον. Αν λοιπόν εφαρμόζονταν με συνέπεια οι δυο αυτές απαιτήσεις, τότε οι γυναίκες θα είχαν *όλα* όσα μπορούν να ζητήσουν.

Αυτή η γνήσια νομική επιχειρηματολογία είναι ακριβώς η ίδια που χρησιμοποιεί ο ριζοσπάστης δημοκράτης αστός για να συστήσει στον προλετάριο να κάτσει φρόνιμα. Η σύμβαση εργασίας πρέπει να είναι μια συμφωνία που κλείνεται εθελοντικά και από τα δυο μέρη. Θεωρείται, όμως, εθελοντική μόλις ο νόμος διακηρύξει *στα χαρτιά* ότι τα δύο μέρη είναι ίσα. Η εξουσία, που η διαφορετική ταξική θέση δίνει στο ένα μέρος, η πίεση που ασκεί πάνω στο άλλο μέρος —η πραγματική οικονομική θέση *και των δυο*— αυτά δεν ενδιαφέρουν το νόμο. Και κατά τη διάρκεια της σύμβασης εργασίας θεωρούνται πάλι τα δυο μέρη ισότιμα, όσο το ένα ή το άλλο δεν έχει ρητά παραιτηθεί. Για το γεγονός ότι η οικονομική κατάσταση αναγκάζει τον εργάτη να παραιτηθεί ακόμα και από το τελευταίο ίχνος ισοτιμίας, γι' αυτό πάλι δεν φταίει καθόλου ο νόμος.

Σχετικά με το γάμο, ο νόμος, ακόμα και ο πιο προοδευτικός, ικανοποιείται ολόπλευρα μόλις οι συμβαλλόμενοι εκφράσουν τυπικά στο πρωτόκολλο την ελεύθερη συγκατάθεσή τους. Για το τι συμβαίνει πίσω από τα νομικά παρασκήνια, εκεί όπου διαδραματίζεται η πραγματική ζωή, για το πώς προκύπτει αυτή η ελεύθερη συγκατάθεση, γι' αυτό δεν μπορούν να νοιάζονται ο νόμος και ο νομικός. Και όμως, η πιο απλή σύγκριση δικαίου θα έπρεπε να δείξει εδώ στο νομικό, τι γίνεται σχετικά μ' αυτή την ελεύθερη συγκατάθεση. Στις χώρες όπου εξασφαλίζεται νομικά στα παιδιά ένα υποχρεωτικό μερίδιο από την περιουσία του γονιού, όπου δηλαδή δεν μπορούν να τα αποκληρώσουν —στη Γερμανία, στις χώρες του γαλλικού δικαίου κλπ.— τα παιδιά δεσμεύονται από τη συγκατάθεση των γονιών για το γάμο τους. Στις χώρες του αγγλικού δικαίου, όπου δεν απαιτείται από το νόμο η συγκατάθεση των γονιών για το γάμο, έχουν και οι γονείς πλήρη ελευθερία διάθεσης της περιουσίας τους, μπορούν όσο θέλουν ν' αποκληρώνουν τα παιδιά τους. Είναι λοιπόν φανερό πως παρ' όλα αυτά, και ακριβώς γι' αυτά, η ελευθερία του γάμου

στις τάξεις όπου υπάρχει κάτι να κληρονομηθεί, πραγματικά δεν είναι ούτε κατά διάνοια μεγαλύτερη στην Αγγλία και την Αμερική, απ' ό,τι είναι στη Γαλλία και τη Γερμανία.

Τα πράγματα δεν είναι καλύτερα σχετικά με τη νομική ισοτιμία του άντρα και της γυναίκας στο γάμο. Η νομική ανισότητα των δυο, που την κληρονομήσαμε από προηγούμενες κοινωνικές καταστάσεις, δεν είναι η αιτία, αλλά το αποτέλεσμα της οικονομικής καταπίεσης της γυναίκας. Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτούργημα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε *ιδιωτική υπηρεσία.* Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια. Μονάχα η μεγάλη βιομηχανία της εποχής μας της άνοιξε ξανά το δρόμο προς την κοινωνική παραγωγή — και πάλι μόνο στην προλετάρισσα. Ωστόσο, όσο είναι υποχρεωμένη να εκπληρώνει τα καθήκοντά της στην ιδιωτική υπηρεσία της οικογένειας, παραμένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγή και δεν μπορεί να κερδίζει τίποτα. Αν θέλει να πάρει μέρος στην κοινωνική εργασία και να βγάλει το ψωμί της ανεξάρτητα, δεν είναι σε θέση να εκπληρώνει τα οικογενειακά της καθήκοντα. Κι όπως στο εργοστάσιο, το ίδιο συμβαίνει στη γυναίκα σε όλους τους κλάδους εργασίας ως την ιατρική και τη δικηγορική. Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μόριά της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το

προλεταριάτο. Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας.

* * *

Έχουμε επομένως τρεις κύριες μορφές του γάμου, που σε γενικές γραμμές αντιστοιχούν στα τρία κύρια στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης. Για την άγρια κατάσταση τον ομαδικό γάμο, για τη βαρβαρότητα το ζευγαρωτό γάμο, για τον πολιτισμό τη μονογαμία, συμπληρωμένη με τη μοιχεία και την πορνεία. Ανάμεσα στο ζευγαρωτό γάμο και τη μονογαμία μπαίνει, στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, η κυριαρχία των αντρών πάνω στις δούλες και η πολυγαμία.

Όπως απέδειξε όλη η περιγραφή μας, η πρόοδος που φανερώνεται σ' αυτή τη σειρά, συνδέεται με την ιδιομορφία ότι από τις γυναίκες όλο και περισσότερο αφαιρείται η σεξουαλική ελευθερία του ομαδικού γάμου, όχι όμως και από τους άντρες. Και πραγματικά, εξακολουθεί και σήμερα ακόμα να υπάρχει ουσιαστικά ομαδικός γάμος για τους άντρες. Εκείνο που στη γυναίκα είναι έγκλημα και συνεπάγεται βαριές νομικές και κοινωνικές συνέπειες, θεωρείται για τον άντρα τιμητικό ή, στη χειρότερη περίπτωση, ελαφρό ηθικό ψεγάδι, που το έχει κανείς μ' ευχαρίστηση. Όσο περισσότερο όμως στην ε-

ποχή μας ο πατροπαράδοτος εταιρισμός μεταμορφώνεται από την κεφαλαιοκρατική εμπορευματική παραγωγή και προσαρμόζεται σ' αυτήν, όσο περισσότερο μετατρέπεται σε απροκάλυπτη πορνεία, τόσο περισσότερο με την επίδρασή του διαφθείρει. Και μάλιστα διαφθείρει τους άντρες πολύ περισσότερο από τις γυναίκες. Η πορνεία εξευτελίζει μονάχα τις δυστυχισμένες εκείνες γυναίκες που ξέπεσαν σ' αυτήν, κι αυτές ακόμα όχι στο βαθμό που συνήθως νομίζουμε. Αντίθετα, εξευτελίζει το χαρακτήρα ολόκληρου του αντρικού κόσμου. Ιδιαίτερα, ένας αρραβώνας που παρατείνεται πολύ, στις εννιά από τις δέκα περιπτώσεις, αποτελεί πραγματική προπαίδεια για τη συζυγική απιστία.

Τώρα τραβάμε προς μια κοινωνική ανατροπή, όπου οι ως τώρα οικονομικές βάσεις της μονογαμίας θα εξαφανιστούν με την ίδια βεβαιότητα που θα εξαφανιστούν και οι βάσεις του συμπληρώματός της, της πορνείας. Η μονογαμία δημιουργήθηκε από τη συγκέντρωση μεγάλου πλούτου στα χέρια *ενός* —και μάλιστα στα χέρια ενός άντρα— και από την ανάγκη να κληρονομηθούν αυτά τα πλούτη από τα παιδιά αυτού του άντρα και κανενός άλλου. Γι' αυτό ήταν αναγκαία η μονογαμία της γυναίκας και όχι του άντρα, έτσι που αυτή η μονογαμία της γυναίκας δεν εμπόδιζε καθόλου την ανοιχτή ή καλυμμένη πολυγαμία του άντρα. Η επικείμενη όμως κοινωνική ανατροπή, με τη μετατροπή τουλάχιστον του άπειρα μεγαλύτερου μέρους από το μόνιμο κληρονομήσιμο πλούτο — των μέσων παραγωγής— σε κοινωνική ιδιοκτησία, θα περιορίσει στο ελάχιστο όλη αυτή την έγνοια για την κληρονομιά. Αφού λοιπόν η μονογαμία γεννήθηκε από οικονομικές αιτίες, θα εξαφανιστεί όταν εξαφανιστούν αυτές οι αιτίες;

Θα μπορούσε κανείς με το δίκιο του ν' απαντήσει ότι όχι μόνο δεν θα εξαφανιστεί, αλλά αντίθετα μόνο τότε θα πραγματοποιηθεί πέρα για πέρα. Γιατί με τη μετατροπή των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία εξαφανίζεται και η μισθωτή εργασία, το προλεταριάτο, επομένως και η ανάγκη για έναν ορισμένο —που θα μπορούσε κανείς να τον υπολογίσει στατιστικά— αριθμό γυναικών να εκδίδονται για χρήματα. Η πορνεία εξαφανίζεται, η μονογαμία, αντί να χαθεί, γίνεται επιτέλους πραγματικότητα — και για τους άντρες.

Οπωσδήποτε λοιπόν θ' αλλάξει πολύ η κατάσταση των αντρών. Αλλάζει όμως σημαντικά και η κατάσταση των γυναικών, *όλων* των γυναικών. Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Το ατομικό νοικοκυριό μετατρέπεται σε κοινωνικό λειτούργημα. Η περιποίηση και ανατροφή των παιδιών γίνεται δημόσια υπόθεση. Η κοινωνία φροντίζει ισότιμα για όλα τα παιδιά, είτε είναι παιδιά νόμιμου γάμου είτε νόθα. Έτσι παύει η έγνοια για τις «συνέπειες», που σήμερα αποτελεί το κυριότερο κοινωνικό —ηθικό και οικονομικό— στοιχείο, που εμποδίζει ένα κορίτσι να δοθεί ανεπιφύλακτα στον αγαπημένο της άντρα. Μήπως αυτό δεν θα αποτελεί αρκετή αιτία για να αναπτυχθούν σιγά-σιγά πιο ανυπόκριτες σεξουαλικές σχέσεις και μαζί μια πιο χαλαρή κοινή γνώμη για την παρθενική τιμή και τη γυναικεία ντροπή; Και τέλος, μήπως δεν είδαμε ότι στο σύγχρονο κόσμο η μονογαμία και η πορνεία είναι βέβαια αντιθέσεις, αλλά αχώριστες αντιθέσεις, πόλοι της ίδιας κοινωνικής κατάστασης; Μπορεί η πορνεία να εξαφανιστεί χωρίς να παρασύρει μαζί της στην άβυσσο και τη μονογαμία;

Εδώ μπαίνει σε ενέργεια ένα καινούργιο στοιχείο, ένα στοιχείο που τον καιρό που διαμορφωνόταν η μονογαμία βρισκόταν το πολύ-πολύ σε εμβρυακή κατάσταση: ο ατομικός έρωτας.

Πριν από το μεσαίωνα δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ατομικό έρωτα. Ότι η προσωπική ομορφιά, η στενή συναναστροφή, οι κοινές κλίσεις κλπ., ξυπνούσαν σε ανθρώπους διαφορετικού φύλου την επιθυμία για σεξουαλικές σχέσεις, ότι τόσο στους άντρες, όσο και στις γυναίκες, δεν ήταν τελείως αδιάφορο με ποιον θα είχαν αυτές τις στενότατες σχέσεις, αυτό είναι αυτονόητο. Απ' αυτό όμως ως το δικό μας έρωτα υπάρχει ακόμα ατέλειωτη απόσταση. Σ' όλη την αρχαιότητα κλείνονται οι γάμοι από τους γονείς για τους ενδιαφερόμενους και αυτοί το δέχονται ήσυχα. Η ελάχιστη συζυγική αγάπη που γνωρίζει η αρχαιότητα δεν είναι καθόλου υποκειμενική κλίση, μα αντικειμενικό χρέος, όχι βάση, μα συνάρτηση του γάμου. Ερωτικοί δεσμοί, με τη σύγχρονη έννοια, στην αρχαιότητα παρουσιάζονται μονάχα έξω από την επίσημη

κοινωνία. Οι βοσκοί, που τις χαρές και τους καημούς του έρωτά τους μας τραγουδούν ο Θεόκριτος και ο Μόσχος, ο Δάφνις και η Χλόη του Λόγγου είναι όλοι δούλοι που δεν συμμετέχουν καθόλου στο κράτος, στη σφαίρα ζωής του ελεύθερου πολίτη. Εκτός όμως από τους δούλους βρίσκουμε ερωτικές περιπέτειες μονάχα σαν προϊόντα αποσύνθεσης του παλιού κόσμου που έδυε και με γυναίκες που επίσης βρίσκονται έξω από την επίσημη κοινωνία, με εταίρες, δηλαδή με ξένες ή απελεύθερες: στην Αθήνα αρχίζοντας από την παραμονή της δύσης της, στη Ρώμη την εποχή της αυτοκρατορίας. Αν παρουσιαζόταν πραγματικά έρωτας ανάμεσα σε ελεύθερους πολίτες και πολίτισσες, αυτό γινόταν μόνο με τη μοιχεία. Και στον κλασικό ερωτικό ποιητή της αρχαιότητας, στο γέρο Ανακρέοντα, ήταν τόσο αδιάφορος ο έρωτας με τη δική μας έννοια, που αδιαφορούσε ακόμα και για το φύλο του αγαπώμενου προσώπου.

Η δική μας σεξουαλική αγάπη διακρίνεται ουσιαστικά από την απλή σεξουαλική επιθυμία, τον έρωτα, των αρχαίων. Πρώτα, προϋποθέτει το αγαπημένο πρόσωπο να ανταποκρίνεται στην αγάπη. Και σ' αυτό το σημείο, η γυναίκα είναι ίση με τον άντρα, ενώ στον αρχαίο έρωτα σε καμιά περίπτωση δεν τη ρωτούσαν πάντα. Δεύτερο, η σεξουαλική αγάπη έχει ένα βαθμό έντασης και διάρκειας, που κάνει να φαίνεται και στα δυο μέρη η στέρηση και ο χωρισμός μεγάλη, αν όχι η μεγαλύτερη συμφορά. Για να έχει ο ένας τον άλλον, διακινδυνεύουν, παίζουν ακόμα και τη ζωή τους, πράγμα που στην αρχαιότητα παρουσιαζόταν το πολύ-πολύ στη μοιχεία. Και τέλος, αναπτύσσεται ένα καινούργιο ηθικό μέτρο για να κρίνουν τις σεξουαλικές σχέσεις, δεν ρωτάνε μονάχα: ήταν γαμήλιες ή όχι, αλλά και: ήταν προϊόν αμοιβαίας αγάπης ή όχι; Είναι αυτονόητο ότι η τύχη αυτού του νέου μέτρου στη φεουδαρχική και αστική πράξη δεν είναι καλύτερη από την τύχη όλων των άλλων μέτρων της ηθικής — το αγνοούν. Όμως και δεν του φέρονται και χειρότερα από τα άλλα. Το αναγνωρίζουν ακριβώς όπως και τ' άλλα — στη θεωρία, στα χαρτιά. Και για την ώρα δεν μπορεί να ζητάει περισσότερα.

Ο μεσαίωνας ξαναρχίζει από εκεί όπου σταμάτησε η αρχαιότητα τα πρώτα βήματα της σεξουαλικής αγάπης, δηλαδή

απ' τη μοιχεία. Περιγράψαμε ήδη τον ιπποτικό έρωτα που δημιούργησε τα τραγούδια της αυγής. Από την αγάπη αυτή, που πάει να χαλάσει το γάμο, ως τον έρωτα που θα τον θεμελιώσει, υπάρχει ακόμα πολύ δρόμος που δεν τον πέρασαν ποτέ ολοκληρωτικά οι ιππότες. Κι αν ακόμα περάσουμε από τους ελαφρόμυαλους ρωμανικούς λαούς στους ενάρετους Γερμανούς, βρίσκουμε στο έπος των Νιμπελούνγκεν ότι η Κρημχίλδη, αν και στα κρυφά δεν αγαπάει λιγότερο τον Ζίγκφριντ απ' ό,τι την αγαπάει εκείνος, ωστόσο όμως στην ειδοποίηση του Γκούντερ ότι την έχει υποσχεθεί με όρκο σ' έναν ιππότη, που δεν τον ονομάζει, απαντάει απλά: «Δεν είναι ανάγκη να με παρακαλάτε. Όπως με διατάξετε, έτσι θα είμαι πάντα. Αφέντη, αυτόν που μου δίνετε άντρα, θα τον αρραβωνιαστώ ευχαρίστως.» Δεν της περνάει ποτέ από το μυαλό ότι μπορεί εδώ να παρθεί καθόλου υπόψη η αγάπη της. Ο Γκούντερ ζητάει την Μπρουνχίλδη, ο Έτσελ την Κρημχίλδη, χωρίς να τις έχουν δει ποτέ. Το ίδιο στην «Γκούτρουν»[1], ο Ζίγκεμπαντ της Ιρλανδίας ζητάει τη Νορβηγέζα Ούτε, ο Χέτελ φον Χέγκελινγκεν τη Χίλντε της Ιρλανδίας, τέλος ο Ζίγκφριντ του Μόρλαντ, ο Χάρτμουτ της Ορμανίας και ο Χέρβιγκ της Ζηλανδίας την Γκούτρουν. Και μονάχα εδώ παρουσιάζεται το γεγονός ότι αποφασίζει θεληματικά η Γκούτρουν να πάρει τον Χέρβιγκ. Κατά κανόνα, τη νύφη του νεαρού πρίγκιπα διαλέγουν οι γονείς του, αν ζουν ακόμα, αλλιώς τη διαλέγει ο ίδιος με τη συμβουλή των μεγάλων τιμαριούχων, που σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο λόγος τους έχει μεγάλη βαρύτητα. Και δεν μπορεί να γίνει καθόλου διαφορετικά. Για τον ιππότη ή το βαρόνο, όπως και για τον ίδιο τον άρχοντα της χώρας, ο γάμος είναι πολιτική πράξη, μια ευκαιρία να μεγαλώσει την εξουσία του με νέες συμμαχίες. Αυτό που αποφασίζει είναι το συμφέρον του *οίκου* και όχι η επιθυμία του ατόμου. Πώς μπορούσε λοιπόν κάτω απ' αυτούς τους όρους να λέει ο έρωτας την τελευταία λέξη στο ζήτημα του γάμου;

Δεν γινόταν διαφορετικά και με το συντεχνιακό αστό των μεσαιωνικών πόλεων. Ακριβώς τα προνόμια που τον προστάτευαν, οι κωδικοποιημένες συντεχνιακές διατάξεις, τα

1. Γερμανικό έπος του 13ου αιώνα (σημ. γερμ. σύντ.).

τεχνητά σύνορα που τον χώριζαν νομικά εδώ από τις άλλες συντεχνίες, εκεί από τους ίδιους τους συντρόφους της συντεχνίας του, και από την άλλη, από τους καλφάδες και τους μαθητευόμενους, στένευαν κιόλας αρκετά τον κύκλο απ' όπου μπορούσε να διαλέξει μια ταιριαστή σύζυγο. Και το ζήτημα, ποια ανάμεσά τους ήταν η πιο ταιριαστή, αυτό, μέσα σε τούτο το περίπλοκο σύστημα, το αποφάσιζε χωρίς άλλο όχι η ατομική του επιθυμία, αλλά το οικογενειακό συμφέρον.

Έτσι λοιπόν, στην ατέλειωτη πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο γάμος έμεινε ως το τέλος του μεσαίωνα ό,τι ήταν από την αρχή, υπόθεση που δεν αποφασιζόταν από τους ενδιαφερόμενους. Στην αρχή, όταν γεννιόταν κανείς, ήταν κιόλας παντρεμένος με μια ολόκληρη ομάδα του άλλου φύλου. Στις κατοπινές μορφές του ομαδικού γάμου επικρατούσε πιθανώς μια παρόμοια σχέση, μόνο που η ομάδα στένευε όλο και περισσότερο. Στο ζευγαρωτό γάμο είναι κανόνας οι μητέρες να συμφωνούν τους γάμους των παιδιών τους. Κι εδώ επίσης αποφασίζουν οι υπολογισμοί για νέους συγγενικούς δεσμούς, που πρέπει να εξασφαλίσουν μια πιο στέρεη θέση για το νεαρό ζευγάρι στο γένος και στη φυλή. Κι όταν με την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας απέναντι στην κοινή ιδιοκτησία και με το ενδιαφέρον για την κληρονομιά κυριάρχησε το πατρικό δίκαιο και η μονογαμία, τότε πια ο γάμος εξαρτήθηκε για τα καλά από οικονομικούς υπολογισμούς. Η *μορφή* του γάμου εξαγοράς εξαφανίζεται, στην ουσία όμως εξακολουθεί να εφαρμόζεται σ' όλο και μεγαλύτερο βαθμό, έτσι ώστε όχι μόνο η γυναίκα, αλλά και ο άντρας αποκτάει μια τιμή — όχι ανάλογα με τις προσωπικές του ιδιότητες, αλλά ανάλογα με την περιουσία του. Ότι η αμοιβαία έλξη των ενδιαφερομένων θα έπρεπε να είναι ο επικρατέστερος λόγος του γάμου, αυτό από την αρχή κιόλας ήταν στην πράξη κάτι το πρωτάκουστο για τις κυρίαρχες τάξεις. Κάτι τέτοιο γινόταν το πολύ-πολύ στα μυθιστορήματα ή στις καταπιεζόμενες τάξεις που δεν λογαριάζονταν.

Αυτή ήταν η κατάσταση που βρήκε η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, όταν από την εποχή των γεωγραφικών ανακαλύψεων, με το παγκόσμιο εμπόριο και τη μανιφακτούρα, ετοιμαζόταν για την κοσμοκρατορία. Θα νόμιζε κανείς ότι ο τρό-

πος αυτός του γάμου θα της ταίριαζε εξαιρετικά, και πραγματικά έτσι ήταν. Κι ωστόσο —η ειρωνεία της παγκόσμιας ιστορίας είναι ανεξάντλητη— η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έμελλε να προκαλέσει το αποφασιστικό ρήγμα σ' αυτόν. Μετατρέποντας όλα τα πράγματα σε εμπορεύματα, διέλυσε όλες τις κληρονομημένες πατροπαράδοτες σχέσεις, και στη θέση του κληρονομημένου εθίμου του ιστορικού δικαιώματος, έβαλε την αγορά και την πώληση, το «ελεύθερο» συμβόλαιο. Ο άγγλος νομικός Χ. Σ. Μέιν[1] πίστεψε ότι έκανε μια τεράστια ανακάλυψη λέγοντας ότι ολόκληρη η πρόοδός μας απέναντι στις περασμένες εποχές συνίσταται στο ότι έχουμε φτάσει from status to contract, από κληρονομικά παραδομένες σε ελεύθερα συμφωνημένες σχέσεις, πράγμα που στο βαθμό που είναι σωστό, αναφερόταν κιόλας στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*.[2]

Για τη σύναψη όμως συμβολαίων χρειάζονται άνθρωποι που να μπορούν να διαθέτουν ελεύθερα τα άτομά τους, τις πράξεις τους και την ιδιοκτησία τους, που είναι ισότιμοι ο ένας απέναντι στον άλλον. Και μια από τις κύριες δουλειές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ήταν ακριβώς να δημιουργήσει αυτούς τους «ελεύθερους» και «ίσους» ανθρώπους. Κι αν στην αρχή αυτό γινόταν ακόμα μόνο με μισοσυνειδητό τρόπο κι επιπλέον με θρησκευτική κάλυψη, ήταν όμως αυστηρά καθορισμένο από τη λουθηρανική και καλβινιστική μεταρρύθμιση ότι ο άνθρωπος τότε μόνο είναι πέρα για πέρα υπεύθυνος για τις πράξεις του, όταν τις έχει κάνει με απόλυτη ελευθερία βούλησης και ότι είναι ηθικό χρέος η αντίσταση σε κάθε βία που θέλει να επιβάλει ανήθικες πράξεις. Πώς όμως ταίριαζαν αυτά με τον τρόπο που γίνονταν ως τώρα οι γάμοι; Ο γάμος κατά την αστική αντίληψη ήταν συμβόλαιο, νομική υπόθεση, και μάλιστα η σπουδαιότερη απ' όλες τις υποθέσεις, γιατί αφορούσε το σώμα και το πνεύμα δυο ανθρώ-

1. H. S. Maine, *Ancient Law, its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*, Λονδίνο 1866, σελ. 170. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου έγινε στο Λονδίνο το 1861 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Βλέπε Καρλ Μαρξ-Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1994 (σημ. ελλ. σύντ.).

πων για όλη τους τη ζωή. Βέβαια, τυπικά το συμβόλαιο κλεινόταν τότε εθελοντικά, χωρίς τη συγκατάθεση των ενδιαφερομένων δεν γινόταν. Ήξεραν όμως παρά πολύ καλά πώς γινόταν η συγκατάθεση αυτή και ποιοι πραγματικά συμφωνούσαν το γάμο. Αν όμως για όλα τα άλλα συμβόλαια χρειαζόταν πραγματικά ελεύθερη απόφαση, γιατί όχι και για τούτο; Δεν είχαν τάχα και οι δυο νέοι που θα ζευγαρώνονταν το δικαίωμα να διαθέτουν ελεύθερα τον εαυτό τους, το κορμί τους και τα όργανά τους; Δεν είχε γίνει μήπως του συρμού ο έρωτας με τον ιπποτισμό, και μήπως μπρος στον ιπποτικό έρωτα της μοιχείας, δεν ήταν η αγάπη των συζύγων η σωστή αστική μορφή; Μα αν ήταν καθήκον των συζύγων ν' αγαπάει ο ένας τον άλλον, δεν ήταν το ίδιο επίσης χρέος των αγαπημένων να παντρεύονται μεταξύ τους και όχι με κανέναν άλλον; Δεν έστεκε τάχα πιο ψηλά αυτό το δικαίωμα των αγαπημένων από το δικαίωμα των γονιών, των συγγενών και των άλλων πατροπαράδοτων μεσιτών και προξενητάδων; Και μια που το δικαίωμα της ελεύθερης ατομικής εκλογής έμπαινε ανενόχλητα στην εκκλησία και στη θρησκεία, πώς ήταν δυνατό να σταματήσει μπρος στην αβάσταχτη απαίτηση της παλιότερης γενιάς να διαθέτει το κορμί, την ψυχή, την περιουσία, την ευτυχία και τη δυστυχία της νεότερης;

Τα προβλήματα αυτά ήταν φυσικό να τεθούν σε μια εποχή που χαλάρωναν όλοι οι παλιοί δεσμοί της κοινωνίας και κλονίζονταν όλες οι κληρονομημένες παραστάσεις. Ο κόσμος έγινε μεμιάς σχεδόν δέκα φορές πιο μεγάλος. Αντί για ένα τεταρτημόριο ενός ημισφαιρίου, όλη η γήινη σφαίρα βρισκόταν τώρα μπροστά στα μάτια των Δυτικοευρωπαίων που έσπευσαν να πάρουν στην κατοχή τους και τα άλλα εφτά τεταρτημόρια. Κι όπως έπεσαν τα παλιά στενά όρια της πατρίδας, έτσι έπεσαν και οι χιλιόχρονοι φραγμοί του πατροπαράδοτου μεσαιωνικού τρόπου σκέψης. Στον άνθρωπο ανοιγόταν τόσο προς τον εσωτερικό του όσο και τον εξωτερικό του κόσμο ένας άπειρα ευρύτερος ορίζοντας. Τι αξία είχε η φήμη της τιμιότητας, τι αξία είχε το τιμημένο συντεχνιακό προνόμιο, που κληροδοτιόταν από γενιά σε γενιά, για το νέο που τον καλούσαν τα πλούτη της Ινδίας, τα χρυσωρυχεία και τα αργυρωρυχεία του Μεξικού και του Ποτοσί; Ήταν η επο-

χή του περιπλανώμενου ιπποτισμού της αστικής τάξης. Είχε κι αυτή το ρομαντισμό της και τα ερωτικά της ονειροπολήματα, αλλά πάνω σε αστική βάση και σε τελική ανάλυση με αστικούς σκοπούς.

Έτσι συνέβηκε, λοιπόν, και η αστική τάξη που ανέβαινε, κυρίως στις προτεσταντικές χώρες, όπου συγκλονίστηκε περισσότερο το καθεστώς που υπήρχε, ν' αναγνωρίζει όλο και περισσότερο την ελευθερία του συμβολαίου και για το γάμο και να την εφαρμόζει με τον τρόπο που περιγράψαμε παραπάνω. Ο γάμος έμεινε ταξικός γάμος, αλλά μέσα στα πλαίσια της τάξης παραχωρήθηκε στους συμβαλλόμενους ένας ορισμένος βαθμός ελευθερίας στην εκλογή. Και στα χαρτιά, στη θεωρία της ηθικής, καθώς και στην ποιητική περιγραφή, τίποτα δεν ήταν πιο ατράνταχτα θεμελιωμένο, όσο η ανηθικότητα κάθε γάμου που δεν βασίζεται σε αμοιβαίο έρωτα και σε πραγματικά ελεύθερη συμφωνία των συζύγων. Κοντολογίς, ο γάμος από έρωτα διακηρύχτηκε ανθρώπινο δικαίωμα και μάλιστα όχι μόνο droit de l'homme[1] αλλά και κατ' εξαίρεση droit de la femme[2].

Όμως αυτό το δικαίωμα του ανθρώπου διαφέρει σ' ένα σημείο από όλα τα άλλα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου. Ενώ τα άλλα στην πράξη περιορίζονταν στην κυρίαρχη τάξη, στην αστική τάξη, και για την καταπιεζόμενη τάξη, για το προλεταριάτο, εκμηδενίζονταν άμεσα ή έμμεσα, εδώ για άλλη μια φορά εκδηλώνεται η ειρωνεία της ιστορίας. Η κυρίαρχη τάξη εξακολουθεί να κυριαρχείται από τις γνωστές οικονομικές επιδράσεις κι έτσι μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις έχει να παρουσιάσει γάμους που έγιναν πραγματικά ελεύθερα, ενώ όπως είδαμε, οι τέτοιου είδους γάμοι είναι κανόνας στην τάξη που κυριαρχείται.

Η πλήρης ελευθερία στη σύναψη του γάμου μπορεί λοιπόν τότε μονάχα να πραγματοποιηθεί γενικά, όταν η κατάργηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των σχέσεων ιδιοκτησίας που δημιούργησε βγάλει από τη μέση όλους τους

1. Δικαίωμα του άντρα, στα γαλλικά σημαίνει και δικαίωμα του ανθρώπου (σημ. ελλ. σύντ.).

2. Δικαίωμα της γυναίκας (σημ. ελλ. σύντ.)

δευτερεύοντες οικονομικούς λόγους που και τώρα ακόμα επιδρούν τόσο πολύ στην εκλογή συζύγου. Τότε πια δεν μένει κανένα άλλο κίνητρο από την αμοιβαία έλξη.

Και επειδή ο σεξουαλικός έρωτας από τη φύση του είναι αποκλειστικός —αν και αυτή η αποκλειστικότητα πραγματοποιείται σήμερα πέρα για πέρα μονάχα στη γυναίκα— ο γάμος που βασίζεται στον έρωτα είναι από τη φύση του μονογαμικός. Είδαμε πόσο δίκιο είχε ο Μπάχοφεν που θεωρούσε την πρόοδο από τον ομαδικό στον ατομικό γάμο κυρίως σαν έργο των γυναικών. Στο ενεργητικό των αντρών μπαίνει μόνο η πρόοδος από το ζευγαρωτό γάμο στη μονογαμία. Και η πρόοδος αυτή σήμαινε ιστορικά την ουσιαστική επιδείνωση της θέσης των γυναικών και τη διευκόλυνση της απιστίας των αντρών. Όταν λοιπόν λείψουν και οι οικονομικοί λόγοι, που έκαναν τις γυναίκες να δέχονται αυτή τη συνηθισμένη απιστία των αντρών —η έγνοια για την ύπαρξή τους, κι ακόμα περισσότερο η έγνοια για το μέλλον των παιδιών— τότε η ισοτιμία της γυναίκας που θα επιτευχθεί μ' αυτό τον τρόπο, κρίνοντας απ' όλη την πείρα που έχουμε ως τώρα, μάλλον θα συντελέσει σε άπειρα πιο μεγάλο βαθμό, να γίνουν οι άντρες πραγματικά μονογαμικοί, παρά να γίνουν οι γυναίκες πολυαντρικές.

Αυτά όμως που θα χάσει οπωσδήποτε η μονογαμία είναι όλα τα χαρακτηριστικά που απέκτησε με την προέλευσή της από τις σχέσεις ιδιοκτησίας, και τα χαρακτηριστικά αυτά είναι πρώτα η κυριαρχία του άντρα και δεύτερο το άλυτο του γάμου. Η κυριαρχία του άντρα στο γάμο είναι απλή συνέπεια της οικονομικής του κυριαρχίας και πέφτει αυτόματα μαζί της. Το άλυτο του γάμου είναι εν μέρει συνέπεια της οικονομικής κατάστασης, μέσα στην οποία αναπτύχθηκε η μονογαμία, εν μέρει παράδοση από την εποχή που δεν καταλάβαιναν καλά ακόμα τη σχέση αυτής της οικονομικής κατάστασης με τη μονογαμία και την υπερέβαλλαν θρησκευτικά. Σήμερα έχει κιόλας σπάσει από χίλιες μεριές. Αν είναι ηθικός μονάχα ο γάμος που βασίζεται στην αγάπη, το ίδιο παραμένει ηθικός μονάχα ο γάμος όπου εξακολουθεί να υπάρχει η αγάπη. Η διάρκεια όμως του ατομικού έρωτα διαφέρει πολύ από άτομο σε άτομο, ιδίως στους άντρες, κι ένα ουσιαστικό σταμάτη-

μα της έλξης ή το παραμέρισμά της από μια καινούργια φλογερή αγάπη, κάνει ευεργετικό το χωρισμό, τόσο για τα δύο μέρη, όσο και για την κοινωνία. Πρέπει μόνο ν' απαλλαγούν οι άνθρωποι από την ανάγκη να τσαλαβουτάνε μέσα από την άχρηστη λάσπη μιας δίκης διαζυγίου.

Αυτό λοιπόν που μπορούμε σήμερα να υποθέσουμε για τη ρύθμιση των σεξουαλικών σχέσεων ύστερα από το επικείμενο σάρωμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, έχει κυρίως αρνητικό χαρακτήρα, περιορίζεται συνήθως σε ό,τι πρόκειται να λείψει. Τι θα προστεθεί όμως; Αυτό θα κριθεί, όταν αντρωθεί μια νέα γενιά, μια γενιά από άντρες, που ποτέ στη ζωή τους δεν θα έχουν βρεθεί στην ανάγκη ν' αγοράσουν με λεφτά ή με άλλα κοινωνικά μέσα το δόσιμο μιας γυναίκας, και μια γενιά από γυναίκες, που ποτέ δεν θα έχουν βρεθεί στην ανάγκη να δοθούν σ' έναν άντρα για κανένα άλλο λόγο εκτός από την αληθινή αγάπη, ούτε ν' αρνηθούν το δόσιμο στον αγαπημένο τους από το φόβο μπρος στις οικονομικές συνέπειες. Όταν θα υπάρχουν αυτοί οι άνθρωποι, θα γράφουν στα παλιά τους τα παπούτσια αυτά που πιστεύουμε σήμερα ότι θα πρέπει να κάνουν. Θα φτιάξουν τη δική τους ζωή και τη δική τους αντίστοιχη κοινή γνώμη για τις πράξεις του καθενός και — τελεία και παύλα.

Ας γυρίσουμε ωστόσο στον Μόργκαν, από τον οποίο απομακρυνθήκαμε αρκετά. Η ιστορική έρευνα των κοινωνικών θεσμών που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της εποχής του πολιτισμού, ξεπερνάει τα πλαίσια του βιβλίου του. Γι' αυτό η μοίρα της μονογαμίας σ' αυτό το χρονικό διάστημα τον απασχολεί πολύ λίγο. Κι αυτός βλέπει στην παραπέρα διαμόρφωση της μονογαμικής οικογένειας μια πρόοδο, μια προσέγγιση στην πλήρη ισοτιμία των φύλων, χωρίς όμως να θεωρεί φτασμένο το σκοπό αυτό. Όμως, λέει, «όταν παραδεχτούμε το γεγονός ότι η οικογένεια πέρασε τέσσερις διαδοχικές μορφές και βρίσκεται τώρα σε μια πέμπτη, τότε γεννιέται το ερώτημα, αν αυτή η μορφή μπορεί να είναι μόνιμη για το μέλλον. Η μόνη δυνατή απάντηση είναι ότι θα πρέπει να προχωράει όπως προχωράει η κοινωνία, ν' αλλάζει στο βαθμό που αλλάζει η κοινωνία, ακριβώς όπως γινόταν ως τώρα. Είναι το δημιούργημα του κοινωνικού συστήματος και θα αντικαθρε-

φτίζει την κατάσταση της διαμόρφωσής του. Και επειδή η μονογαμική οικογένεια βελτιώθηκε από την αρχή του πολιτισμού, και πολύ αισθητά στη σύγχρονη εποχή, μπορεί κανείς τουλάχιστον να υποθέσει ότι είναι ικανή για παραπέρα τελειοποίηση ώσπου να φτάσουμε στην ισότητα των δυο φύλων. Αν στο μακρινό μέλλον η μονογαμική οικογένεια δεν θα είναι σε θέση να εκπληρώσει τις απαιτήσεις της κοινωνίας, είναι αδύνατο να πει κανείς από πριν τι είδους θα είναι η διάδοχός της.»[1]

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 491-492 (σημ. γερμ. σύντ.).

III

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΤΩΝ ΙΡΟΚΕΖΩΝ

Ερχόμαστε τώρα σε μια άλλη ανακάλυψη του Μόργκαν, που έχει τουλάχιστον την ίδια σπουδαιότητα με την αποκατάσταση της πρωτόγονης οικογενειακής μορφής από τα συστήματα συγγένειας. Η απόδειξη ότι οι συγγενικές ενώσεις, που έφεραν ονόματα ζώων, μέσα σε μια φυλή Ινδιάνων της Αμερικής, είναι ουσιαστικά ταυτόσημες με τα γένη (genea) των Ελλήνων και τα gentes (γένη) των Ρωμαίων, ότι η αμερικανική μορφή είναι η αρχική μορφή και η ελληνορωμαϊκή η κατοπινή, η παράγωγη, ότι ολόκληρη η κοινωνική οργάνωση των Ελλήνων και των Ρωμαίων της πρωτόγονης εποχής σε γένη, φρατρίες και φυλές βρίσκει τον πιστό της παραλληλισμό στην αμερικανοϊνδιάνικη κοινωνική οργάνωση, ότι (όσο φτάνουν οι πηγές μας ως τώρα) το γένος είναι θεσμός κοινός σε όλους τους βαρβάρους ως την είσοδό τους στον πολιτισμό κι ακόμα και κατοπινά, η απόδειξη αυτή ξεκαθάρισε μεμιάς τα δυσκολότερα μέρη της αρχέγονης ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας και ταυτόχρονα μας εξήγησε, με έναν τρόπο που ούτε τον υποπτευόμασταν, τα βασικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού καθεστώτος της πρωτόγονης εποχής — πριν από την καθιέρωση του *κράτους*. Όσο απλό κι αν φαίνεται το πράγμα, όταν το έχουμε πια γνωρίσει, ωστόσο μόνο τον τελευταίο καιρό το ανακάλυψε ο Μόργκαν. Στο προηγούμενό του έργο, που εκδόθηκε το 1871[1], δεν είχε ακόμα ανακαλύψει αυτό το μυστικό, που η αποκάλυψή του έκανε τους άγγλους ερευνητές της προϊστορίας, που άλλοτε είχαν τόση αυτοπεποίθηση, να βουβαθούν για ένα διάστημα.

Η λατινική λέξη gens, που χρησιμοποιεί γενικά ο Μόργκαν γι' αυτή τη συγγενική ένωση, προέρχεται όπως και η ελληνική λέξη γένος (genos), που έχει την ίδια σημασία, από την κοινή-άρια ρίζα gan (στα γερμανικά kan, γιατί σύμφωνα με το γνωστό κανόνα στη θέση του άριου g πρέπει να μπει k),

1. L. H. Morgan, *Systems of consanguinity and affinity of the human family*, Ουάσιγκτον 1871 (σημ. γερμ. σύντ.).

που σημαίνει γεννώ. Η λατινική λέξη gens, η ελληνική γένος, η σανσκριτική τζάνας, η γοτθική (σύμφωνα με τον πιο πάνω κανόνα) kuni, η αρχαιονορδική και αγγλοσαξονική kyn, η αγγλική kin και η μεσογερμανική künne σημαίνουν όλες γένος, καταγωγή. Η λέξη όμως gens στα λατινικά και γένος στα ελληνικά, χρησιμοποιείται ειδικά για τη συγγενική εκείνη ένωση που περηφανεύεται ότι έχει κοινή καταγωγή (εδώ από κοινό προπάτορα) και συνδέεται σε μια ξεχωριστή κοινότητα με ορισμένους κοινωνικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, σε μια κοινότητα, που παρ' όλα αυτά η καταγωγή και η φύση της έμεναν ως τώρα σκοτεινές για όλους τους ιστορικούς μας.

Είδαμε κιόλας πιο πάνω, στην πουναλουανή οικογένεια ποια είναι η σύνθεση ενός γένους στην αρχική του μορφή. Αποτελείται από όλα τα πρόσωπα, που με τον πουναλουανό γάμο και σύμφωνα με τις παραστάσεις που επικρατούν σ' αυτόν αναγκαστικά, αποτελούν τους αναγνωρισμένους απόγονους μιας συγκεκριμένης μοναδικής προμήτορας, της ιδρύτριας του γένους. Επειδή σ' αυτή τη μορφή οικογένειας η πατρότητα είναι αβέβαιη, ισχύει μόνο η γυναικεία γενεαλογική γραμμή. Επειδή οι αδερφοί δεν επιτρέπεται να παντρεύονται τις αδερφές τους, αλλά μονάχα γυναίκες άλλης καταγωγής, τα παιδιά που προέρχονται από αυτές τις ξένες γυναίκες βρίσκονται, σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο, έξω από το γένος. Μένουν λοιπόν μονάχα οι απόγονοι των *θυγατέρων* κάθε γενιάς μέσα στα πλαίσια της συγγενικής ένωσης. Οι απόγονοι των γιων περνούν στα γένη των μητέρων τους. Τι γίνεται τώρα αυτή η με βάση τη συγγένεια εξ αίματος ομάδα μόλις συγκροτηθεί σαν ξεχωριστή ομάδα απέναντι σε άλλες παρόμοιες ομάδες μέσα στη φυλή;

Σαν κλασική μορφή του αρχικού γένους ο Μόργκαν παίρνει το γένος των Ιροκέζων, ειδικά της φυλής των Σενέκα. Η φυλή αυτή έχει οκτώ γένη, με ονόματα ζώων: 1) λύκος, 2) αρκούδα, 3) χελώνα, 4) κάστορας, 5) ελάφι, 6) μπεκάτσα, 7) ψαροφάγος, 8) γεράκι. Σε κάθε γένος επικρατεί η παρακάτω συνήθεια:

1) Εκλέγει τον σαχέμ του (προϊστάμενο σε καιρό ειρήνης) και τον αρχηγό (πολέμαρχό) της. Ο σαχέμ πρέπει να εκλέγεται από το ίδιο το γένος και το αξίωμά του είναι κληρονομι-

κό μέσα στο γένος, με την έννοια ότι έπρεπε αμέσως να αναπληρωθεί όταν έμενε κενό. Ο πολέμαρχος μπορούσε να εκλέγεται και έξω από το γένος και κάποτε να λείπει κι ολότελα. Σαχέμ δεν εκλεγόταν ποτέ ο γιος του προηγούμενου σαχέμ, γιατί στους Ιροκέζους επικρατούσε το μητρικό δίκαιο, ο γιος συνεπώς ανήκε σε άλλο γένος, εκλεγόταν όμως συχνά ο αδερφός του ή ο γιος της αδερφής του. Στις εκλογές ψήφιζαν *όλοι*, άντρες και γυναίκες. Την εκλογή έπρεπε όμως να την επικυρώσουν τα υπόλοιπα εφτά γένη, και τότε μονάχα εγκαθιστούσαν πανηγυρικά τον εκλεγμένο και μάλιστα τον εγκαθιστούσε στο αξίωμά του το κοινό συμβούλιο ολόκληρης της ομοσπονδίας των Ιροκέζων. Η σημασία αυτού του γεγονότος θα φανεί αργότερα. Η εξουσία του σαχέμ μέσα στο γένος ήταν πατρική, καθαρά ηθικής φύσης. Μέσα καταναγκασμού δεν είχε. Παράλληλα, χάρη στο αξίωμά του, ήταν μέλος του συμβουλίου της φυλής των Σενέκα, καθώς και του ομοσπονδιακού συμβουλίου όλων των Ιροκέζων. Ο πολέμαρχος μονάχα σε πολεμικές εκστρατείες μπορούσε να διατάζει κάπως.

2) Το γένος όταν θέλει καθαιρεί το σαχέμ και τον πολέμαρχο. Κι αυτό πάλι γίνεται από τους άντρες και τις γυναίκες μαζί. Οι καθαιρεμένοι είναι ύστερα απ' αυτό απλοί πολεμιστές, όπως και οι άλλοι, ιδιώτες. Επίσης και το συμβούλιο της φυλής μπορεί να παύει τους σαχέμ ακόμα και παρά τη θέληση του γένους.

3) Κανένα μέλος του γένους δεν επιτρέπεται να παντρεύεται μέσα στο γένος. Αυτός είναι ο βασικός κανόνας του γένους, ο δεσμός που το συγκρατεί. Είναι η αρνητική έκφραση της πολύ θετικής συγγένειας αίματος, που μόνο αυτή κάνει τα άτομα που περιλαμβάνονται σ' αυτό να γίνονται γένος. Με την ανακάλυψη αυτού του απλού γεγονότος, ο Μόργκαν αποκάλυψε για πρώτη φορά τη φύση του γένους. Πόσο λίγο κατανοούσαν πριν το γένος, το αποδείχνουν οι προηγούμενες εκθέσεις για τους άγριους και τους βαρβάρους, όπου χωρίς να έχουν κατανοήσει και χωρίς να ξεχωρίζουν τη μια από την άλλη τις διάφορες ενώσεις που αποτελούν το σύστημα του γένους, ανακάτωναν τη φυλή, το κλαν, το τουμ (thum) κλπ. και κάποτε έλεγαν γι' αυτά ότι ο γάμος απαγορεύεται μέσα σε μια τέτοια ένωση. Έτσι λοιπόν δημιουργήθηκε το α-

πελπιστικό εκείνο μπέρδεμα, όπου μπόρεσε να εμφανιστεί ο κύριος Μακ Λέναν σαν Ναπολέοντας και να βάλει τάξη με το απόφθεγμα: Όλες οι φυλές μοιράζονται σε φυλές που μέσα τους απαγορεύεται ο γάμος (εξωγαμικές) και σε φυλές που μέσα τους επιτρέπεται ο γάμος (ενδογαμικές). Κι αφού πια μπέρδεψε ολότελα την υπόθεση, μπόρεσε να επιδοθεί στις βαθυστόχαστες έρευνες, ποια από τις δυο άνοστες αυτές κατηγορίες του είναι η πιο παλιά: η εξωγαμία ή η ενδογαμία. Με την ανακάλυψη του γένους που στηρίζεται στη συγγένεια εξ αίματος και με την απαγόρευση του γάμου ανάμεσα στα μέλη του εξαιτίας αυτής της συγγένειας, σταμάτησε από μόνη της αυτή η ανοησία. Είναι αυτονόητο ότι στη βαθμίδα όπου βρίσκουμε τους Ιροκέζους, τηρείται απαράβατα η απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος.

4) Η περιουσία όσων πέθαιναν μεταβιβαζόταν στα υπόλοιπα μέλη του γένους, έπρεπε να μείνει στο γένος. Παίρνοντας υπόψη ότι τα αντικείμενα που μπορούσε να αφήσει ένας Ιροκέζος ήταν ασήμαντα, την κληρονομιά του μοιράζονταν οι στενότεροι συγγενείς του μέσα στο γένος. Αν πέθαινε άντρας, την κληρονομιά του τη μοιράζονταν οι ομομήτριοι αδερφοί του και οι ομομήτριες αδερφές του και ο αδερφός της μητέρας. Αν πέθαινε γυναίκα, τα παιδιά της και οι ομομήτριες αδερφές της, όχι όμως οι αδερφοί της. Ακριβώς γι' αυτό δεν μπορούσε ο άντρας και η γυναίκα να κληρονομούν ο ένας τον άλλο, ούτε τα παιδιά τον πατέρα.

5) Οι σύντροφοι του γένους ήταν υποχρεωμένοι να βοηθάνε και να προστατεύουν ο ένας τον άλλο, και κυρίως να βοηθάνε στην εκδίκηση για προσβολή από ξένους. Το *μεμονωμένο άτομο* στηριζόταν για την ασφάλειά του στην προστασία του γένους, και μπορούσε να στηρίζεται σ' αυτήν. Όποιος το πρόσβαλλε, πρόσβαλλε όλο το γένος. Από εδώ, από τους δεσμούς αίματος του γένους, ξεπήδησε η υποχρέωση της αιματηρής εκδίκησης, που την αναγνώριζαν απόλυτα οι Ιροκέζοι. Όταν ένας ξένος σκότωνε ένα σύντροφο του γένους, όλο το γένος του σκοτωμένου ήταν υποχρεωμένο να εκδικηθεί με αίμα. Πρώτα δοκίμαζαν τη μεσολάβηση. Το γένος του φονιά συνερχόταν σε συμβούλιο και έκανε προτάσεις ειρηνικού συμβιβασμού στο συμβούλιο του γένους του σκοτω-

μένου. Τις περισσότερες φορές εκφράζανε τη λύπη τους και προσφέρανε αξιόλογα δώρα. Αν γίνονταν δεκτά, η υπόθεση είχε λήξει. Σε διαφορετική περίπτωση, το γένος, που είχε δεχτεί την προσβολή, όριζε έναν ή περισσότερους εκδικητές, που ήταν υποχρεωμένοι να κυνηγήσουν και να σκοτώσουν το φονιά. Όταν γινόταν αυτό, το γένος του σκοτωμένου δεν είχε δικαίωμα να παραπονεθεί, η υπόθεση είχε τακτοποιηθεί.

6) Το γένος έχει ορισμένα ονόματα ή σειρές ονομάτων που μέσα σ' όλη τη φυλή μονάχα αυτό έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί, έτσι που το όνομα του καθενός δείχνει ταυτόχρονα σε ποιο γένος ανήκει. Με το όνομα του γένους συνδέονται αδιάσπαστα και δικαιώματα του γένους.

7) Το γένος μπορεί να υιοθετεί ξένους και έτσι να τους δεχτεί σ' όλη τη φυλή. Τους αιχμαλώτους πολέμου, που δεν τους σκότωναν, τους υιοθετούσαν σ' ένα γένος και έτσι γίνονταν μέλη της φυλής των Σενέκα και αποκτούσαν πλήρη δικαιώματα γένους και φυλής. Η υιοθέτηση γινόταν με αίτηση διαφόρων μελών του γένους, με αίτηση αντρών που έπαιρναν τον ξένο σαν αδερφό ή αδερφή, ή με αίτηση γυναικών που τον έπαιρναν για παιδί τους. Για να επικυρωθεί μια τέτοια υιοθεσία χρειαζόταν η πανηγυρική εισδοχή στο γένος. Συχνά, ξαναδυνάμωναν έτσι μερικά γένη, που είχαν αδυνατίσει εξαιρετικά, με μαζική υιοθεσία από άλλο γένος και με τη συγκατάθεση του γένους αυτού. Στους Ιροκέζους η πανηγυρική εισδοχή στο γένος γινόταν σε δημόσια συνεδρίαση του συμβουλίου της φυλής, που έπαιρνε έτσι χαρακτήρα πραγματικής θρησκευτικής τελετής.

8) Είναι δύσκολο ν' αποδείξουμε ότι στα ινδιάνικα γένη γίνονταν ειδικές θρησκευτικές γιορτές. Όμως, οι θρησκευτικές τελετές των Ινδιάνων συνδέονταν λίγο ή πολύ με τα γένη. Στις έξι θρησκευτικές γιορτές που είχαν οι Ιροκέζοι το χρόνο, οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι του κάθε γένους, από το ίδιο τους το αξίωμα, συνυπολογίζονταν στους «φύλακες της πίστης» και εκτελούσαν ιερατικές λειτουργίες.

9) Το γένος είχε κοινό τόπο ταφής. Οι Ιροκέζοι της Πολιτείας της Νέας Υόρκης είχαν τέτοιο κοινό τόπο ταφής, τώρα όμως που στριμώχνονται απ' όλες τις μεριές από τους λευκούς, δεν έχουν πια. Σε άλλους Ινδιάνους υπάρχει ακόμα.

Έτσι, οι Τουσκαρόρα, που συγγενεύουν πολύ με τους Ιροκέζους, αν και είναι χριστιανοί, έχουν μια ορισμένη σειρά για κάθε γένος στο νεκροταφείο, έτσι που ενώ η μητέρα θάβεται στην ίδια σειρά με τα παιδιά, δεν γίνεται το ίδιο με τον πατέρα. Επίσης στους Ιροκέζους όλο το γένος του πεθαμένου πηγαίνει στην κηδεία, φροντίζει για τον τάφο, τους επικήδειους λόγους κλπ.

10) Το γένος έχει ένα συμβούλιο, τη δημοκρατική συνέλευση όλων των ενήλικων αντρών και γυναικών του γένους, όπου όλοι έχουν το ίδιο δικαίωμα ψήφου. Το συμβούλιο αυτό εξέλεγε και καθαιρούσε τους σαχέμ και τους πολέμαρχους, καθώς και τους υπόλοιπους «φύλακες της πίστης». Αποφάσιζε για την αποζημίωση ή για την αιματηρή εκδίκηση για τα μέλη του γένους που σκοτώθηκαν. Υιοθετούσε ξένους στο γένος. Κοντολογίς, ήταν η κυρίαρχη εξουσία στο γένος.

Αυτές ήταν οι αρμοδιότητες ενός τυπικού ινδιάνικου γένους.

«Όλα τα μέλη του είναι ελεύθεροι άνθρωποι, υποχρεωμένοι να προστατεύουν *ο ένας* την ελευθερία *του άλλου*. Ίσοι στα ατομικά τους δικαιώματα — ούτε οι σαχέμ ούτε οι πολέμαρχοι διεκδικούν πρωτεία. Αποτελούν μια αδερφότητα, συνδεδεμένη με δεσμούς αίματος. Ελευθερία, ισότητα, αδερφότητα, αν και δεν είχαν ποτέ διατυπωθεί, ήταν οι βασικές αρχές του γένους, και αυτό πάλι ήταν η μονάδα ενός ολόκληρου κοινωνικού συστήματος, η βάση της οργανωμένης ινδιάνικης κοινωνίας. Αυτό εξηγεί το αδάμαστο αίσθημα ανεξαρτησίας και την προσωπική αξιοπρέπεια στους τρόπους, που ο καθένας αναγνωρίζει στους Ινδιάνους.»[1]

Τον καιρό που ανακαλύφτηκε η Αμερική, οι Ινδιάνοι όλης της Βόρειας Αμερικής ήταν οργανωμένοι σε γένη, σύμφωνα με το μητριαρχικό σύστημα. Μονάχα σε μερικές φυλές, όπως στη φυλή των Ντακότα, είχαν ξεπέσει τα γένη, και σε μερικές άλλες, όπως στις φυλές Οτζίμπβα και Ομάχα, ήταν οργανωμένα σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο.

Σε πάρα πολλές ινδιάνικες φυλές, που είχαν περισσότερα από πέντε ή έξι γένη, βρίσκουμε από τρία ή τέσσερα γένη ε-

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 85-86 (σημ. γερμ. σύντ.).

νωμένα σε ειδική ομάδα, που ο Μόργκαν ονομάζει φρατρία (αδερφότητα), μεταφράζοντας πιστά το ινδιάνικο όνομα με το αντίστοιχο ελληνικό. Έτσι, οι Σενέκα έχουν δυο φρατρίες, η πρώτη περιλαμβάνει τα γένη 1- 4, η δεύτερη τα γένη 5-8. Η ακριβέστερη έρευνα δείχνει ότι αυτές οι φρατρίες αποτελούν κυρίως τα αρχικά γένη, όπου χωριζόταν στην αρχή η φυλή. Γιατί με την απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος έπρεπε αναγκαστικά κάθε φυλή να περιλαμβάνει τουλάχιστον δυο γένη για να μπορεί να έχει αυτοτέλεια. Στο βαθμό που πλήθαινε η φυλή, κάθε γένος χωριζόταν ξανά σε δυο ή περισσότερα γένη που στο εξής το καθένα εμφανίζεται σαν ξεχωριστό γένος, ενώ το αρχικό γένος, που περιλαμβάνει όλα τα γένη-παιδιά, εξακολουθεί να υπάρχει σαν φρατρία. Στους Σενέκα και στους περισσότερους άλλους Ινδιάνους, τα γένη της μιας φρατρίας είναι γένη-αδέρφια, ενώ τα γένη των άλλων φρατριών είναι γένη-ξαδέρφια, ονομασίες που στο αμερικάνικο σύστημα συγγένειας, όπως είδαμε, έχουν μια πολύ πραγματική και εκφραστική έννοια. Αρχικά, ο Σενέκα δεν μπορούσε να παντρευτεί ούτε μέσα στη φρατρία του, όμως αυτή η συνήθεια έχει πάψει από καιρό και περιορίστηκε στο γένος. Σύμφωνα με την παράδοση των Σενέκα, η αρκούδα και το ελάφι είναι τα δυο αρχικά γένη απ' όπου διακλαδίζονταν τα άλλα. Όταν αυτός ο νέος θεσμός είχε πια ριζώσει, τροποποιόταν ανάλογα με τις ανάγκες. Όταν έσβηναν γένη μιας φρατρίας, μεταθέτανε κάποτε για να τα συμπληρώσουν ολόκληρα γένη από άλλες φρατρίες στη φρατρία αυτή. Γι' αυτό βρίσκουμε σε διάφορες φυλές ομώνυμα γένη διαφορετικά καταταγμένα στις φρατρίες.

Οι λειτουργίες της φρατρίας στους Ιροκέζους είναι εν μέρει κοινωνικές, εν μέρει θρησκευτικές. 1) Την μπάλα την παίζουν οι φρατρίες μεταξύ τους, η καθεμιά στέλνει τους καλύτερούς της παίκτες, οι υπόλοιποι παρακολουθούν σαν θεατές, η κάθε φρατρία κάθεται χώρια και στοιχηματίζουν μεταξύ τους για τη νίκη των δικών τους. 2) Στο συμβούλιο της φυλής οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι κάθε φρατρίας κάθονται μαζί, η μια ομάδα αντίκρυ στην άλλη, ο κάθε ομιλητής μιλάει στους αντιπροσώπους της κάθε φρατρίας σαν σε ξεχωριστό σώμα. 3) Αν γινόταν κανένας φόνος στη φυλή και ο φονιάς κι

ο σκοτωμένος δεν ανήκαν στην ίδια φρατρία, το γένος που είχε δεχτεί την προσβολή έκανε συχνά έκκληση στα γένη-αδέρφια. Αυτά καλούσαν το συμβούλιο της φρατρίας και απευθύνονταν στην άλλη φρατρία σαν σύνολο, για να συγκαλέσει και αυτή το συμβούλιό της για να διευθετηθεί το ζήτημα. Εδώ λοιπόν εμφανίζεται πάλι η φρατρία σαν αρχικό γένος και με μεγαλύτερη πιθανότητα επιτυχίας από το πιο αδύνατο ξεχωριστό γένος, που είναι παιδί της. 4) Όταν πέθαιναν εξέχοντες άνθρωποι, αναλάβαινε η αντίθετη φρατρία τη φροντίδα της ταφής και των νεκρώσιμων τελετών, ενώ η φρατρία του πεθαμένου ακολουθούσε πενθώντας. Όταν πέθαινε ένας σαχέμ, η αντίθετη φρατρία ανάγγελνε στο ομοσπονδιακό συμβούλιο των Ιροκέζων ότι μένει κενή η θέση. 5) Στην εκλογή του σαχέμ έμπαινε πάλι στη μέση το συμβούλιο της φρατρίας. Θεωρείτο αρκετά αυτονόητο ότι τα γένη-αδέρφια θα επικύρωναν την εκλογή, τα γένη όμως των άλλων φρατριών μπορούσαν να κάνουν ένσταση. Στην περίπτωση αυτή συνερχόταν το συμβούλιο αυτής της φρατρίας, κι αν έβρισκε την ένσταση βάσιμη, η εκλογή ακυρωνόταν. 6) Παλιότερα, οι Ιροκέζοι είχαν ειδικά θρησκευτικά μυστήρια, που οι λευκοί τα έλεγαν medicine lodges. Τα μυστήρια αυτά τελούνταν στους Σενέκα από δυο θρησκευτικές εταιρίες, με κανονική μύηση για τα νέα μέλη. Σε καθεμιά από τις δύο φρατρίες αναλογούσε μια απ' αυτές τις εταιρίες. 7) Αν, όπως είναι σχεδόν βέβαιο, τα τέσσερα linages (γένη), που τον καιρό της κατάκτησης κατοικούσαν τα τέσσερα τέταρτα της Τλασκαλά[1] ήταν τέσσερις φρατρίες, αυτό αποδείχνει ότι οι φρατρίες, όπως στους Έλληνες και σε παρόμοιες συγγενικές ενώσεις στους Γερμανούς, θεωρούνταν και στρατιωτικές μονάδες. Αυτά τα τέσσερα linages πήγαιναν στη μάχη το καθένα σαν ξεχωριστή ομάδα, με δική του στολή και λάβαρο και με δικό του αρχηγό.

Όπως πολλά γένη αποτελούν μια φρατρία, έτσι, στην κλασική μορφή της οργάνωσης των γενών, πολλές φρατρίες αποτελούν μια φυλή. Σε κάμποσες περιπτώσεις, στις πολύ αδυναμισμένες φυλές λείπει το ενδιάμεσο μέλος, η φρατρία. Τι

1. Αναφέρεται στην κατάκτηση του Μεξικού από τους Ισπανούς το 1519-1521 (σημ. γερμ. σύντ.).

χαρακτηρίζει λοιπόν μια φυλή Ινδιάνων στην Αμερική;

1) Ότι έχει δική της περιοχή και δικό της όνομα. Κάθε φυλή, εκτός από τον τόπο της πραγματικής της εγκατάστασης, είχε ακόμα στην κατοχή της και μια σημαντική περιοχή για κυνήγι και ψάρεμα. Πέρα απ' αυτά βρισκόταν μια πλατιά ουδέτερη λουρίδα γης, που έφτανε ως την περιοχή της άλλης φυλής και που σε γλωσσικά συγγενικές φυλές ήταν μικρή, ενώ ήταν μεγάλη σε γλωσσικά μη συγγενικές φυλές. Η ζώνη αυτή αντιστοιχεί με το συνοριακό δάσος των Γερμανών, με την έρημο που οι Σουηβοί του Καίσαρα δημιουργούν γύρω από την περιοχή τους, με το îsarnholt (δανικά jarnved, limes Danicus) ανάμεσα στους Δανούς και τους Γερμανούς, με το σαξονικό δάσος (Sachsenwald) και το branibor (σλαβικά = προστατευτικό δάσος) —απ' όπου πήρε τ' όνομά του το Μπράντενμπουργκ— ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Σλάβους. Η περιοχή που χωριζόταν έτσι με αβέβαια σύνορα, ήταν η κοινή χώρα της φυλής, που την αναγνώριζαν για τέτοια οι γειτονικές φυλές και που η φυλή την υπεράσπιζε από επιθέσεις. Η αβεβαιότητα των συνόρων έγινε μειονεκτική κυρίως μόνο όταν ο πληθυσμός είχε αυξηθεί πολύ. Τα ονόματα των φυλών τις περισσότερες φορές φαίνεται να έχουν προέλθει στην τύχη και δεν διαλέχτηκαν σκόπιμα. Με τον καιρό συνέβαινε συχνά οι γειτονικές φυλές να χαρακτηρίζουν μια φυλή με άλλο όνομα από το όνομα που χρησιμοποιούσε η ίδια. Έτσι, στους Γερμανούς το πρώτο τους ιστορικό γενικό όνομα Γερμανοί (Germanen) τους το έδωσαν οι Κέλτες.

2) Ότι έχει ειδική *διάλεκτο*, που αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο αυτής της φυλής. Στην πραγματικότητα, φυλή και διάλεκτος συνυπάρχουν ουσιαστικά. Ακόμα ως τελευταία στην Αμερική σχηματίζονταν φυλές και διάλεκτοι με τη διάσπαση, και είναι αμφίβολο αν ακόμα και τώρα έχει σταματήσει αυτό ολότελα. Όπου δύο αδυνατισμένες φυλές έχουν συγχωνευτεί σε μία, μπορεί σαν εξαίρεση, στην ίδια φυλή να μιλούνται δυο στενά συγγενικές διάλεκτοι. Ο μέσος όρος της δύναμης των αμερικανικών φυλών είναι λιγότερο από 2.000 άτομα. Οι Τσεροκέζοι ωστόσο είναι κάπου 26.000 — είναι ο μεγαλύτερος αριθμός Ινδιάνων στις Ηνωμένες Πολιτείες που μιλούν την ίδια διάλεκτο.

3) Ότι έχει το δικαίωμα να εγκαθιστά πανηγυρικά στο αξίωμά τους τους σαχέμ και τους πολέμαρχους που έχουν εκλέξει τα γένη.

4) Ότι έχει το δικαίωμα να τους καθαιρεί ξανά, ακόμα και παρά τη θέληση του γένους τους. Επειδή οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι είναι μέλη του συμβουλίου της φυλής, αυτά τα δικαιώματα της φυλής απέναντί τους εξηγούνταν από μόνα τους. Εκεί όπου είχε σχηματιστεί μια ομοσπονδία φυλών και το σύνολο των φυλών αντιπροσωπευόταν σ' ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο, τα παραπάνω δικαιώματα περνούσαν στο συμβούλιο αυτό.

5) Ότι έχει κοινές θρησκευτικές παραστάσεις (μυθολογία) και θρησκευτικές τελετές. «Οι Ινδιάνοι ήταν θρησκευτικός λαός με το δικό τους βάρβαρο τρόπο.»[1] Η μυθολογία τους δεν έχει ακόμα καθόλου μελετηθεί κριτικά. Φαντάζονται κιόλας τις θρησκευτικές τους παραστάσεις —κάθε λογής πνεύματα— να παίρνουν ανθρώπινη μορφή, η κατώτερη όμως βαθμίδα της βαρβαρότητας όπου βρίσκονταν, δεν γνωρίζει ακόμα εικονικές παραστάσεις, τα λεγόμενα είδωλα. Πρόκειται για μια λατρεία της φύσης και των στοιχείων που εξελίσσεται προς την πολυθεΐα. Οι διάφορες φυλές είχαν τις τακτικές τους γιορτές με ορισμένες μορφές λατρείας, κυρίως χορό και παιχνίδια. Ο χορός προπάντων ήταν ουσιαστικό στοιχείο όλων των θρησκευτικών τελετών. Κάθε φυλή έκανε χωριστά τις τελετές της.

6) Ότι έχει ένα συμβούλιο της φυλής για τις κοινές υποθέσεις. Το αποτελούσαν όλοι οι σαχέμ και οι πολέμαρχοι των ξεχωριστών γενών που ήταν οι πραγματικοί εκπρόσωποι των γενών, γιατί ήταν σε κάθε στιγμή ανακλητοί. Το συμβούλιο συζητούσε δημόσια, περιτριγυρισμένο από τα υπόλοιπα μέλη της φυλής, που είχαν κι αυτά το δικαίωμα να μιλάνε και ν' ακούγεται η άποψή τους. Το συμβούλιο αποφάσιζε. Κατά κανόνα άκουγαν τον κάθε παρόντα όταν ζητούσε το λόγο, και οι γυναίκες μπορούσαν να διατυπώσουν την άποψή τους μέσω ενός ομιλητή της εκλογής τους. Στους Ιροκέζους η τελική απόφαση έπρεπε να παρθεί ομόφωνα, όπως συνέβαινε και

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 115 (σημ. γερμ. σύντ.).

για πολλές αποφάσεις γερμανικών αγροτικών κοινοτήτων (Markgemeinden). Το συμβούλιο της φυλής ασχολιόταν κυρίως με τη ρύθμιση των σχέσεων με ξένες φυλές. Δεχόταν πρεσβευτές και έστελνε πρεσβευτές, κήρυχνε τον πόλεμο και έκλεινε ειρήνη. Όταν γινόταν πόλεμος, πολεμούσαν κυρίως εθελοντές. Κατ' αρχήν θεωρούσαν ότι κάθε φυλή βρισκόταν σε κατάσταση πολέμου με κάθε άλλη, που δεν είχε κλείσει μαζί της ρητό σύμφωνο ειρήνης. Πολεμικές εκστρατείες ενάντια σε τέτοιους εχθρούς οργανώνονταν κυρίως από μεμονωμένους διακεκριμένους πολεμιστές. Οργάνωναν έναν πολεμικό χορό και όποιος χόρευε μαζί τους δήλωνε μ' αυτό τον τρόπο τη συμμετοχή του στην εκστρατεία. Η φάλαγγα σχηματιζόταν αμέσως και ξεκινούσε. Το ίδιο και η άμυνα της περιοχής της φυλής που δεχόταν την επίθεση γινόταν κυρίως από εθελοντές. Το ξεκίνημα και η επιστροφή τέτοιων φαλάγγων έδιναν πάντα αφορμή για δημόσιες τελετές. Δεν χρειαζόταν έγκριση του συμβουλίου της φυλής για τέτοιες εκστρατείες, ούτε τη ζητούσαν ούτε το συμβούλιο την έδινε. Είναι ακριβώς ανάλογες με τις ιδιωτικές πολεμικές εκστρατείες των γερμανικών ακολουθιών (Gefolgschaften), όπως μας τις περιγράφει ο Τάκιτος, μονάχα που στους Γερμανούς οι ακολουθίες έχουν κιόλας πάρει μονιμότερο χαρακτήρα, αποτελούν σταθερό πυρήνα που οργανώνεται κιόλας σε καιρό ειρήνης και που σε περίπωση πολέμου συγκεντρώνονται γύρω του οι υπόλοιποι εθελοντές. Αυτές οι πολεμικές φάλαγγες σπάνια είχαν μεγάλη αριθμητική δύναμη. Οι πιο σημαντικές εκστρατείες των Ινδιάνων και σε μεγάλες αποστάσεις ακόμα, γίνονταν από ασήμαντες πολεμικές δυνάμεις. Όταν συγκεντρώνονταν για μια μεγάλη επιχείρηση πολλές τέτοιες ακολουθίες, η καθεμιά υπάκουε μονάχα στο δικό της αρχηγό. Η ενότητα του σχεδίου εκστρατείας εξασφαλιζόταν κουτσά-στραβά από ένα συμβούλιο αυτών των αρχηγών. Είναι ο τρόπος πολέμου των Αλαμάνων στον Άνω Ρήνο, τον τέταρτο αιώνα, όπως μας τον περιγράφει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος.

7) Σε μερικές φυλές βρίσκουμε έναν ανώτατο αρχηγό, που οι αρμοδιότητές του, όμως, είναι πολύ περιορισμένες. Είναι ένας από τους σαχέμ που, στις περιπτώσεις που απαιτούν γρήγορη ενέργεια, οφείλει να παίρνει προσωρινά μέτρα

ως την ώρα που θα μπορέσει να συνέλθει το συμβούλιο και ν' αποφασίσει οριστικά. Πρόκειται εδώ για μια αδύναμη απαρχή ενός οργάνου με εκτελεστική εξουσία που τις περισσότερες φορές έμεινε άκαρπο στην πιο πέρα εξέλιξη. Η εκτελεστική εξουσία, στις πιο πολλές περιπτώσεις, αν όχι παντού, εξελίχθηκε όπως θα δούμε μάλλον από τον ανώτατο στρατιωτικό αρχηγό.

Η μεγάλη πλειοψηφία των Ινδιάνων της Αμερικής δεν ξεπέρασε τη φάση της ένωσής τους σε φυλές. Συγκροτημένοι σε μικρές αριθμητικά φυλές, που χωρίζονταν μεταξύ τους με πλατιές συνοριακές ζώνες και που αδυνάτιζαν από αιώνιους πολέμους, κατείχαν με λίγους ανθρώπους τεράστια περιοχή. Συμμαχίες ανάμεσα σε συγγενικές φυλές σχηματίζονταν εδώ κι εκεί από στιγμιαίες ανάγκες και διαλύονταν μαζί με την αιτία τους. Όμως σε ορισμένες περιοχές αρχικά συγγενικές φυλές που είχαν διασπαστεί, ενώθηκαν ξανά σε μόνιμες ομοσπονδίες και έτσι έκαναν το πρώτο βήμα προς το σχηματισμό εθνών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες βρίσκουμε την πιο εξελιγμένη μορφή μιας τέτοιας ομοσπονδίας στους Ιροκέζους. Ξεκινώντας από τους αρχικούς τόπους διαμονής τους δυτικά από το Μισισιπή, όπου πιθανόν να αποτελούσαν έναν κλάδο της μεγάλης οικογένειας των Ντακότα, εγκαταστάθηκαν ύστερα από μακρινή πορεία στη σημερινή Πολιτεία της Νέας Υόρκης, χωρισμένοι σε πέντε φυλές: Σενέκα, Καγιούγκα, Ονοντάγκα, Ονέιντα και Μοχόκ. Ζούσαν από το ψάρεμα, το κυνήγι και από μια πρωτόγονη κηπουρική, κατοικούσαν σε χωριά που τα προστάτευε συνήθως ένας φράχτης από πασσάλους. Ποτέ δεν ξεπέρασε η δύναμή τους τα 20.000 άτομα, είχαν και στις πέντε φυλές μια σειρά κοινά γένη, μιλούσαν στενά συγγενικές διαλέκτους της ίδιας γλώσσας και κατείχαν μια συνεχή περιοχή που ήταν μοιρασμένη στις πέντε φυλές. Και επειδή η περιοχή αυτή είχε νεοκατακτηθεί, ήταν φυσικό να συνηθίζουν να συσπειρώνονται αυτές οι φυλές ενάντια στις φυλές που εξετόπιζαν. Το αργότερο στις αρχές του 15ου αιώνα, η συνένωση αυτή εξελίχθηκε σε αληθινή «αιώνια συμμαχία», σε μια ομοσπονδία που, με το αίσθημα της νέας της δύναμης, απέκτησε αμέσως επιθετικό χαρακτήρα και στον κολοφώνα της δύναμής της, κατά το 1675, είχε κατακτήσει

μεγάλες λουρίδες γης γύρω της και είτε είχε διώξει τους κατοίκους τους, είτε τους είχε κάνει φόρου υποτελείς. Η ομοσπονδία των Ιροκέζων μας δείχνει την πιο προοδευμένη κοινωνική οργάνωση που κατάφεραν να φτάσουν οι Ινδιάνοι, που δεν ξεπέρασαν την κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας (δηλαδή εκτός από τους Μεξικανούς, τους Νεομεξικανούς[1] και τους Περουβιανούς). Οι βασικοί κανονισμοί της ομοσπονδίας ήταν οι παρακάτω:

1) Αιώνια συμμαχία των πέντε φυλών που συγγένευαν εξ αίματος πάνω στη βάση της πλήρους ισότητας και αυτοτέλειας σε όλες τις εσωτερικές υποθέσεις της φυλής. Αυτή η συγγένεια εξ αίματος αποτελούσε την αληθινή βάση της ομοσπονδίας. Από τις πέντε φυλές, τρεις λέγονταν πατρικές φυλές και ήταν αδερφές μεταξύ τους. Οι άλλες δυο λέγονταν φυλές-κόρες και ήταν μεταξύ τους επίσης αδερφικές φυλές. Τρία γένη —τα αρχαιότερα— αντιπροσωπεύονταν ακόμα ζωντανά και στις πέντε φυλές, άλλα τρία σε τρεις φυλές. Τα μέλη του καθενός απ' αυτά τα γένη ήταν αδέρφια μεταξύ τους μέσα και στις πέντε φυλές. Η κοινή γλώσσα, με διαφορές μόνο στη διάλεκτο, ήταν έκφραση και απόδειξη της κοινής καταγωγής.

2) Το όργανο της ομοσπονδίας ήταν ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο από 50 σαχέμ, που όλοι τους ήταν ίσοι σε βαθμό και υπόληψη. Το συμβούλιο αυτό αποφάσιζε οριστικά για όλα τα ζητήματα της ομοσπονδίας.

3) Οι 50 αυτοί σαχέμ, όταν ιδρύθηκε η ομοσπονδία, είχαν μοιραστεί στις φυλές και στα γένη σαν φορείς νέων αξιωμάτων που δημιουργήθηκαν επίτηδες για τους σκοπούς της ομοσπονδίας. Κάθε φορά που έμενε κενή μια θέση, τα ενδιαφερόμενα γένη εκλέγανε άλλους και μπορούσαν κάθε στιγμή να τους καθαιρέσουν. Το δικαίωμα όμως της εγκατάστασης στο αξίωμά τους ανήκε στο ομοσπονδιακό συμβούλιο.

4) Αυτοί οι ομοσπονδιακοί σαχέμ ήταν επίσης σαχέμ στις δικές τους φυλές και είχαν έδρα και ψήφο στο συμβούλιο της φυλής.

5) Όλες οι αποφάσεις του ομοσπονδιακού συμβουλίου έ-

1. Βλέπε σημείωση στη σελ. 30 (σημ. ελλ. σύντ.).

πρεπε να παίρνονται ομόφωνα.

6) Η ψηφοφορία γινόταν κατά φυλές, έτσι ώστε κάθε φυλή, και σε κάθε φυλή όλα τα μέλη του συμβουλίου, έπρεπε να συμφωνούν για να παρθεί μια έγκυρη απόφαση.

7) Το καθένα από τα πέντε συμβούλια των φυλών μπορούσε να συγκαλεί το ομοσπονδιακό συμβούλιο, το οποίο, όμως, δεν μπορούσε να συγκληθεί με δική του πρωτοβουλία.

8) Οι συνεδριάσεις γίνονταν μπροστά στο συγκεντρωμένο λαό. Κάθε Ιροκέζος μπορούσε να πάρει το λόγο. Αποφάσιζε όμως μόνο το συμβούλιο.

9) Η ομοσπονδία δεν είχε προσωπική κορυφή, δεν είχε αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας.

10) Αντίθετα, είχε δυο ανώτατους πολεμικούς αρχηγούς, με ίσες αρμοδιότητες και ίση εξουσία (οι δυο «βασιλείς» των Σπαρτιατών, οι δυο ύπατοι στη Ρώμη).

Αυτή ήταν ολόκληρη η δημόσια συγκρότηση όπου έζησαν οι Ιροκέζοι πάνω από τετρακόσια χρόνια και εξακολουθούν να ζουν ακόμα. Την περιέγραψα λεπτομερειακά σύμφωνα με τον Μόργκαν, γιατί εδώ έχουμε την ευκαιρία να μελετήσουμε την οργάνωση μιας κοινωνίας που δεν γνωρίζει ακόμα το *κράτος*. Το κράτος προϋποθέτει μια ιδιαίτερη δημόσια εξουσία, χωρισμένη από το σύνολο αυτών που το αποτελούν κάθε φορά, και ο Μάουρερ, που με σωστό ένστικτο αναγνωρίζει τη γερμανική κοινοτική συγκρότηση (Markverfassung) σαν ένα καθαρά κοινωνικό θεσμό που διαφέρει ουσιαστικά από το κράτος, έστω κι αν ο θεσμός αυτός στο μεγαλύτερό του μέρος αποτελεί αργότερα τη βάση του κράτους — ο Μάουρερ λοιπόν εξετάζει σ' όλα του τα έργα πώς αναπτύχθηκε σιγά-σιγά η δημόσια εξουσία μέσα και δίπλα από την αρχική οργάνωση των μαρκ (αγροτικών κοινοτήτων), των χωριών, των μεγάλων αγροτικών κτημάτων και των πόλεων. Βλέπουμε στους βορειοαμερικανούς Ινδιάνους πώς μια αρχικά ενιαία φυλή απλώνεται σιγά-σιγά σε μια τεράστια ήπειρο, πώς οι φυλές με τη διάσπασή τους γίνονται λαοί, γίνονται δηλαδή ολόκληρες ομάδες από φυλές, πώς αλλάζουν οι γλώσσες, ώσπου όχι μόνο γίνονται ακατανόητες η μια στην άλλη, αλλά ακόμα χάνουν σχεδόν κάθε ίχνος από την αρχική ενότητα. Πώς, παράλληλα, μέσα στις φυλές τα ξεχωριστά γένη διασπώνται σε

περισσότερα, πώς τα παλιά γένη-μητέρες διατηρούνται σαν φρατρίες, ενώ μένουν ίδια τα ονόματα αυτών των παλιών γενών σε απομακρυσμένες και από πολύ καιρό χωρισμένες φυλές — ο λύκος και η αρκούδα είναι ακόμα ονόματα γενών για την πλειοψηφία των ινδιάνικων φυλών. Και για όλες αυτές ταιριάζει σε γενικές γραμμές η συγκρότηση που περιγράψαμε πιο πάνω — μονάχα που πολλές φυλές δεν κατάφεραν να φτάσουν ως την ομοσπονδία συγγενικών φυλών.

Βλέπουμε όμως επίσης ότι, αν πάρουμε το γένος σαν δοσμένη βασική κοινωνική μονάδα, όλη η συγκρότηση των γενών, των φρατριών και των φυλών αναπτύσσεται απ' αυτή τη μονάδα με επιτακτική σχεδόν αναγκαιότητα και φυσικότητα. Και οι τρεις αυτές ομάδες αποτελούν διαφορετικές βαθμίδες της συγγένειας εξ αίματος, η καθεμιά είναι κλεισμένη στον εαυτό της και ρυθμίζει τα δικά της ζητήματα, όμως η καθεμιά συμπληρώνει επίσης την άλλη. Και ο κύκλος των υποθέσεων που ανήκουν στη δικαιοδοσία τους περιλαμβάνει το σύνολο των δημόσιων υποθέσεων του ανθρώπου που βρίσκεται στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Εκεί λοιπόν που σ' ένα λαό βρίσκουμε το γένος σαν κοινωνική μονάδα, πρέπει να ψάχνουμε επίσης για μια οργάνωση της φυλής παρόμοια μ' αυτήν που περιγράψαμε εδώ. Κι όπου υπάρχουν αρκετές πηγές, όπως στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, όχι μονάχα θα τη βρούμε, αλλά και θα πειστούμε ότι και στις περιπτώσεις που μας εγκαταλείπουν οι πηγές, η σύγκριση με το αμερικάνικο κοινωνικό σύστημα μας βοηθάει να βγούμε από τις δυσκολότερες αμφιβολίες και να λύσουμε τα δυσκολότερα αινίγματα.

Κι είναι μια θαυμάσια συγκρότηση παρ' όλη την παιδική της απλότητα, αυτό το καθεστώς των γενών! Χωρίς στρατιώτες, χωροφύλακες και αστυνομικούς, χωρίς άρχοντες, βασιλιάδες, διοικητές, νομάρχες ή δικαστές, χωρίς φυλακές, χωρίς δίκες, όλα τραβάνε τον κανονικό τους δρόμο. Για κάθε φιλονικία και διαφωνία αποφασίζει το σύνολο των ενδιαφερομένων, από το γένος ή τη φυλή, ή τα ξεχωριστά γένη μεταξύ τους, και μονάχα σαν έσχατο μέσο, που εφαρμόζεται σπάνια, καταφεύγουν στην αιματηρή εκδίκηση, που η δική μας θανατική ποινή αποτελεί μονάχα την πολιτισμένη της μορφή

μαζί με όλα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του πολιτισμού. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολύ περισσότερες κοινές υποθέσεις απ' ό,τι τώρα —το νοικοκυριό είναι για μια σειρά οικογένειες, κοινό και κομμουνιστικό, η γη είναι ιδιοκτησία της φυλής, μονάχα τα περιβολάκια ανήκουν προσωρινά στα νοικοκυριά— δεν χρειάζεται ωστόσο ούτε ίχνος από το δικό μας το φουσκωμένο και πολύπλοκο διοικητικό μηχανισμό. Όλα τα ζητήματα τα αποφασίζουν οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι, και στις περισσότερες περιπτώσεις η συνήθεια αιώνων τα έχει κιόλας ρυθμίσει όλα. Φτωχοί και άποροι δεν μπορεί να υπάρχουν —το κομμουνιστικό νοικοκυριό και το γένος ξέρουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στους γέρους, τους αρρώστους και τους ανάπηρους πολέμου. Όλοι είναι ίσοι και ελεύθεροι — μαζί και οι γυναίκες. Δεν υπάρχει ακόμα τόπος για δούλους, ούτε κατά κανόνα για την υποδούλωση ξένων φυλών. Όταν γύρω στο 1651 οι Ιροκέζοι είχαν νικήσει τους Έρι και το «ουδέτερο έθνος»[1], τους πρότειναν να μπουν σαν ισότιμα μέλη στην ομοσπονδία. Μόνο όταν οι ηττημένοι αρνήθηκαν να το δεχτούν αυτό, τους έδιωξαν από την περιοχή τους. Και τι άντρες και γυναίκες γεννάει μια τέτοια κοινωνία, το μαρτυράει ο θαυμασμός όλων των λευκών που συναναστράφηκαν με Ινδιάνους που δεν είχαν ακόμα διαφθαρεί, για την ατομική αξιοπρέπεια, την ευθύτητα, τη δύναμη του χαρακτήρα και την παλικαριά αυτών των βαρβάρων.

Παραδείγματα παλικαριάς είδαμε τώρα τελευταία στην Αφρική. Οι Κάφροι της χώρας των Ζουλού πριν από λίγα χρόνια, καθώς και οι Νουβίοι πριν από λίγους μήνες[2] —και στις δυο φυλές δεν έχουν ακόμα εξαφανιστεί οι θεσμοί των

1. «Ουδέτερο έθνος» ονόμαζαν το 17ο αιώνα την πολεμική ομοσπονδία μερικών ινδιάνικων φυλών, συγγενικών προς τους Ιροκέζους, που ζούσαν στη βόρεια όχθη της λίμνης Έρι. Η πολεμική ομοσπονδία πήρε αυτή την ονομασία από τους γάλλους αποικιοκράτες, επειδή τηρούσε ουδετερότητα στους πολέμους ανάμεσα στις φυλές των Ιροκέζων και των Ουρόνων (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ο Ένγκελς αναφέρεται εδώ στον εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο των Ζουλού και των Νουβίων ενάντια στους άγγλους αποικιοκράτες (...) (σημ. γερμ. σύντ.).

γενών— έκαναν ό,τι δεν μπορεί να κάνει κανένας ευρωπαϊκός στρατός. Οπλισμένοι μονάχα με λόγχες και ακόντια, χωρίς πυροβόλα όπλα, προχωρούσαν μέσα σε βροχή από σφαίρες των οπισθογεμών όπλων του αγγλικού πεζικού —που θεωρείται το πρώτο στον κόσμο σε πυκνή παράταξη μάχης— προχώρησαν ως τις λόγχες, το έφεραν σε αταξία και το ανέτρεψαν κάμποσες φορές, παρά την κολοσσιαία ανισότητα στα όπλα, και παρά το ότι δεν έχουν καθόλου στρατιωτική θητεία και δεν ξέρουν τι θα πει γυμνάσια. Πόσο αντέχουν και τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι αυτοί το αποδείχνει το παράπονο των Άγγλων, ότι ένας Κάφρος μέσα σε 24 ώρες μπορεί να διατρέξει μεγαλύτερη απόσταση και γρηγορότερα από ένα άλογο —«κι ο μικρότερος μυς τους ξεχωρίζει, σκληρός και ατσαλένιος, σαν νεύρο καμτσικιού», λέει ένας άγγλος ζωγράφος.

Τέτοιοι ήταν οι άνθρωποι και η ανθρώπινη κοινωνία πριν γίνει ο χωρισμός σε διάφορες τάξεις. Κι όταν συγκρίνουμε τη θέση τους με τη θέση της τεράστιας πλειοψηφίας των σημερινών πολιτισμένων ανθρώπων, θα δούμε ότι είναι τεράστια η απόσταση ανάμεσα στο σημερινό προλετάριο και μικροαγρότη και στο παλιό ελεύθερο μέλος του γένους.

Αυτή είναι η μια πλευρά. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι αυτή η οργάνωση ήταν προορισμένη να σβήσει. Δεν ξεπερνούσε τη φυλή. Η ομοσπονδία των φυλών σημαδεύει κιόλας την αρχή της υπόσκαψής της, όπως θα δούμε και όπως εκφράστηκε κιόλας στις προσπάθειες των Ιροκέζων να υποδουλώσουν άλλες φυλές. Ό,τι ήταν έξω από τη φυλή, ήταν έξω από το δίκαιο. Όπου δεν υπήρχε ρητό σύμφωνο ειρήνης, επικρατούσε ο πόλεμος ανάμεσα στις φυλές, και ο πόλεμος γινόταν με την ωμότητα που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα και που μόνο αργότερα μαλάκωσε με την επίδραση του υλικού συμφέροντος. Το σύστημα των γενών στην άνθησή του, όπως το είδαμε στην Αμερική, προϋποθέτει μια εξαιρετικά ανεξέλικτη παραγωγή, και επομένως έναν εξαιρετικά αραιό πληθυσμό πάνω σε μεγάλη έκταση. Επομένως, προϋποθέτει και τη σχεδόν ολοκληρωτική υποταγή του ανθρώπου στην εξωτερική φύση που ορθωνόταν ξένη και ακατανόητη απέναντί του, πράγμα που αντικαθρεφτίζεται στις παιδιάστικες θρη-

σκευτικές παραστάσεις. Η φυλή έμενε το σύνορο για τον άνθρωπο, τόσο για τον ξένο, από άλλη φυλή, όσο και για τον ίδιο τον εαυτό του: η φυλή, το γένος και οι θεσμοί τους ήταν ιερά και απαραβίαστα, ήταν μια ανώτερη δύναμη δοσμένη από τη φύση που το άτομο της έμενε απόλυτα υποταγμένο στα αισθήματα, τη σκέψη και τη δράση του. Όσο επιβλητικοί κι αν μας φαίνονται οι άνθρωποι αυτής της εποχής, τόσο είναι απαράλλαχτοι ο ένας με τον άλλο, κρέμονται ακόμα, όπως λέει ο Μαρξ, από τον ομφάλιο λώρο της πρωτόγονης κοινότητας. Η εξουσία αυτής της πρωτόγονης κοινότητας έπρεπε να σπάσει — κι έσπασε. Όμως έσπασε από επιδράσεις που από την αρχή μας φαίνονταν σαν ξεπεσμός, σαν αμαρτωλή πτώση από το απλό ηθικό ύψος της παλιάς κοινωνίας των γενών. Την καινούργια, πολιτισμένη ταξική κοινωνία εγκαινιάζουν τα πιο ποταπά συμφέροντα, η χυδαία απληστία, η ωμή φιληδονία, η βρομερή τσιγκουνιά, η εγωιστική καταλήστευση της κοινής ιδιοκτησίας. Τα πιο άθλια μέσα —η κλεψιά, η βία, η δολιότητα, η προδοσία— υποσκάφτουν την παλιά αταξική κοινωνία των γενών και οδηγούν στην πτώση της. Και η ίδια η νέα κοινωνία στα 2.500 χρόνια της ύπαρξής της δεν ήταν ποτέ τίποτε άλλο παρά η ανάπτυξη της μικρής μειοψηφίας σε βάρος της μεγάλης πλειοψηφίας που υφίσταται εκμετάλλευση και καταπίεση. Και είναι τέτοια και σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη φορά.

IV

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΓΕΝΟΣ

Οι Έλληνες, όπως και οι Πελασγοί και άλλοι φυλετικά συγγενικοί τους λαοί, από τους προϊστορικούς κιόλας χρόνους ήταν οργανωμένοι με την ίδια οργανική σειρά όπως και οι Αμερικανοί: γένος, φρατρία, φυλή, ομοσπονδία φυλών. Η φρατρία μπορούσε και να λείπει, όπως στους Δωριείς, η ομοσπονδία των φυλών μπορούσε να μην έχει ακόμα διαμορφωθεί παντού, πάντως σε όλες τις περιπτώσεις το γένος ήταν η μονάδα. Τον καιρό που οι Έλληνες μπαίνουν στην ιστορία, βρίσκονται στο κατώφλι του πολιτισμού. Ανάμεσα σ' αυτούς και τις αμερικανικές φυλές, που αναφέραμε πιο πάνω, βρίσκονται σχεδόν δυο ολόκληρες μεγάλες περίοδοι εξέλιξης, κατά τις οποίες οι Έλληνες της ηρωικής εποχής προηγούνταν από τους Ιροκέζους. Γι' αυτό, το γένος των Ελλήνων δεν είναι καθόλου πια το αρχαϊκό γένος των Ιροκέζων, η σφραγίδα του ομαδικού γάμου αρχίζει αισθητά να σβήνει. Το μητρικό δίκαιο έκανε τόπο στο πατρικό δίκαιο. Έτσι ο ατομικός πλούτος, που γεννιόταν, άνοιγε το πρώτο ρήγμα στο καθεστώς των γενών. Ένα δεύτερο ρήγμα ήταν η φυσική συνέπεια του πρώτου: Επειδή ύστερα από την εισαγωγή του πατρικού δικαίου η περιουσία μιας πλούσιας κληρονόμου θα περνούσε με το γάμο στον άντρα της, δηλαδή σε άλλο γένος, έσπασαν το θεμέλιο κάθε δικαίου των γενών, κι όχι μονάχα επέτρεψαν, αλλά *επέβαλαν* στην περίπτωση αυτή να παντρεύεται το κορίτσι μέσα στο γένος, για να μείνει η περιουσία σ' αυτό.

Κατά την ελληνική ιστορία του Γκροτ[1], το αθηναϊκό γένος συγκρατιόταν:

1) Με τις κοινές θρησκευτικές τελετές και με το αποκλειστικό δικαίωμα των ιερέων να εκτελούν τις τελετές της λατρείας προς τιμήν ενός ορισμένου θεού, του υποτιθέμενου ι-

1. G. Grote, *A history of Greece*, τόμ. 3, Λονδίνο 1869, σελ. 54-55. Η πρώτη έκδοση του έργου (τόμοι 1-12) κυκλοφόρησε από το 1846 ως το 1856 στο Λονδίνο (σημ. γερμ. σύντ.).

δρυτή του γένους. Για την ιδιότητά του αυτή έδιναν στο θεό ένα ειδικό όνομα.

2) Με τον κοινό τόπο ταφής (σύγκρινε *Ευβουλίδη* του Δημοσθένη).

3) Με το αμοιβαίο δικαίωμα κληρονομιάς.

4) Με την αμοιβαία υποχρέωση βοήθειας, προστασίας και υποστήριξης σε περίπτωση βίας.

5) Σε ορισμένες περιπτώσεις, με το αμοιβαίο δικαίωμα και την αμοιβαία υποχρέωση γάμου μέσα στα πλαίσια του γένους, ιδίως όταν πρόκειται για ορφανές κόρες ή για κόρες κληρονόμους.

6) Με την κατοχή, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, κοινής ιδιοκτησίας με ιδιαίτερο άρχοντα (προεστό) και θησαυροφύλακα.

Ύστερα, κάμποσα γένη ενώθηκαν στη φρατρία, όμως με λιγότερο στενούς δεσμούς. Ωστόσο κι εδώ βρίσκουμε, όπως στο γένος, αμοιβαία δικαιώματα και καθήκοντα, ιδίως την κοινή εκτέλεση ορισμένων θρησκευτικών τελετών και το δικαίωμα της καταδίωξης, όταν σκότωναν κανένα μέλος της φρατρίας (φράτορα). Το σύνολο των φρατριών μιας φυλής είχε πάλι κοινές ιεροτελεστίες που επαναλαμβάνονταν κανονικά κι όπου το προβάδισμα το είχε ένας φυλοβασιλεύς (προϊστάμενος της φυλής) που εκλεγόταν από τους ευγενείς (ευπατρίδες).

Αυτά λέει ο Γκροτ. Κι ο Μαρξ προσθέτει: «Όμως, και μέσα από το ελληνικό γένος προβάλλει ξεκάθαρα ο άγριος (για παράδειγμα ο Ιροκέζος).» Και μπορούμε να τον δούμε καθαρότερα, μόλις ερευνήσουμε λίγο πιο πέρα.

Στο ελληνικό γένος έχουμε δηλαδή ακόμα:

7) Την καταγωγή σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο.

8) Την απαγόρευση του γάμου μέσα στο γένος, εκτός από τις περιπτώσεις γάμου με γυναίκες που έχουν κληρονομιά.

Αυτή η εξαίρεση και το γεγονός ότι τη διατυπώνουν σαν νόμο, αποδείχνει την ισχύ του παλιού κανόνα. Αυτό βγαίνει επίσης και από το γενικό κανόνα ότι με το γάμο η γυναίκα απαρνιόταν τις θρησκευτικές τελετές του γένους της και περνούσε στις θρησκευτικές τελετές του άντρα της, αφού καταγραφόταν στη φρατρία του. Σύμφωνα με αυτά και με ένα πε-

ρίφημο χωρίο του Δικαίαρχου, ο γάμος έξω από το γένος ήταν κανόνας, και ο Μπέκερ στο *Χαρικλή* παραδέχεται απερίφραστα ότι δεν επιτρεπόταν σε κανένα να παντρευτεί μέσα στο δικό του γένος[1].

9) Το δικαίωμα της υιοθεσίας μέσα στο γένος. Γινόταν με υιοθεσία από μια οικογένεια, αλλά με την εκπλήρωση δημόσιων διατυπώσεων και μονάχα σ' εξαιρετικές περιπτώσεις.

10) Το δικαίωμα να εκλέγονται και να καθαιρούνται οι αρχηγοί. Ότι κάθε γένος είχε τον άρχοντά του, αυτό το ξέρουμε. Ότι όμως το αξίωμα ήταν κληρονομικό σε ορισμένες οικογένειες, αυτό δεν αναφέρεται πουθενά. Υποθέτουμε πάντα ότι ως το τέλος της βαρβαρότητας δεν υπήρχε αυστηρή κληρονομικότητα, που είναι ολότελα ασυμβίβαστη με τις συνθήκες που επικρατούσαν, όπου πλούσιοι και φτωχοί είχαν μέσα στο γένος απολύτως ίσα δικαιώματα.

Όχι μονάχα ο Γκροτ, αλλά και ο Νίμπουρ, ο Μόμσεν και όλοι οι άλλοι ιστοριογράφοι της κλασικής αρχαιότητας σκόνταψαν στο γένος. Όσο σωστά κι αν σημείωναν πολλά από τα χαρακτηριστικά του, έβλεπαν πάντα σ' αυτό μια *ομάδα από οικογένειες*, και δεν μπόρεσαν έτσι να καταλάβουν τη φύση και την καταγωγή του γένους. Στο καθεστώς του γένους, η οικογένεια δεν ήταν ποτέ και δεν μπορούσε να είναι οργανωτική μονάδα, γιατί ο άντρας και η γυναίκα αναγκαστικά ανήκαν σε δυο διαφορετικά γένη. Το γένος έμπαινε ολόκληρο στη φρατρία και η φρατρία στη φυλή. Η οικογένεια ανήκε η μισή στο γένος του άντρα και η μισή στο γένος της γυναίκας. Και το κράτος επίσης δεν αναγνωρίζει στο δημόσιο δίκαιο την οικογένεια. Η οικογένεια υπάρχει μέχρι σήμερα μονάχα για το ιδιωτικό δίκαιο. Κι όμως, όλη η ως τώρα ιστοριογραφία μας ξεκινάει από την παράλογη προϋπόθεση που έγινε απαραβίαστη ιδιαίτερα το 18ο αιώνα, ότι η μονογαμική ατομική οικογένεια, που είναι αμφίβολο αν είναι αρχαιότερη από τον πολιτισμό, ήταν ο κρυσταλλικός πυρήνας που γύρω του δημιουργήθηκαν σιγά-σιγά η κοινωνία και το κράτος.

1. W. A. Becker, *Charikles, Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*, μέρος δεύτερο, Λειψία 1840, σελ. 447 (σημ. γερμ. σύντ.).

«Έχουμε να παρατηρήσουμε ακόμα στον κύριο Γκροτ», προσθέτει ο Μαρξ, «ότι παρ' ότι οι Έλληνες ανάγουν τα γένη τους στη μυθολογία, ωστόσο τα γένη αυτά είναι αρχαιότερα από τη μυθολογία με τους θεούς και τους ημίθεούς της, που τη δημιούργησαν *οι ίδιοι.*»

Ο Μόργκαν αναφέρει κατά προτίμηση τον Γκροτ, γιατί είναι ένας επιφανής κι όμως πάνω από κάθε υποψία μάρτυρας. Αφηγείται ακόμα ότι κάθε αθηναϊκό γένος είχε ένα όνομα που είχε τη ρίζα του στον υποτιθέμενο ιδρυτή του, ότι γενικά πριν από τον Σόλωνα, κι ακόμα κι ύστερα από τον Σόλωνα, όταν δεν υπήρχε διαθήκη, την περιουσία του πεθαμένου την κληρονομούσαν τα μέλη του γένους (γεννήτες), και ότι σε περίπτωση φόνου πρώτα οι συγγενείς, ύστερα τα μέλη του γένους και τέλος τα μέλη της φρατρίας του σκοτωμένου είχαν το δικαίωμα και το καθήκον να διώκουν δικαστικά τον εγκληματία: «Όλα όσα ακούμε για τους αρχαιότατους αθηναϊκούς νόμους στηρίζονται στο χωρισμό σε γένη και φρατρίες.»[1]

Η καταγωγή των γενών από κοινούς προγόνους προκάλεσε μεγάλη σπαζοκεφαλιά στους «σοφούς φιλισταίους» (Μαρξ). Φυσικά, αφού την παρουσιάζουν για καθαρά μυθική, δεν μπορούν καθόλου να εξηγήσουν την ανάπτυξη του γένους από μια σειρά οικογένειες που αρχικά δεν ήταν διόλου συγγενικές μεταξύ τους. Και όμως πρέπει να το καταφέρουν, έστω και μόνο για να εξηγήσουν την ύπαρξη των γενών. Έτσι λοιπόν καταφεύγουν σε μια λογοδιάρροια που στριφογυρίζει μέσα σε φαύλο κύκλο και που δεν ξεπερνάει τη θέση: Το γενεαλογικό δέντρο είναι βέβαια μύθος, αλλά το γένος είναι πραγματικότητα, και τέλος ο Γκροτ —οι παρεμβολές είναι του Μαρξ— λέει τα παρακάτω:

«Σπάνια μονάχα ακούμε να γίνεται λόγος γι' αυτό το γενεαλογικό δέντρο, γιατί μονάχα σε ορισμένες πολύ πανηγυρικές περιπτώσεις το βγάζουν στη δημοσιότητα. Μα και τα πιο ασήμαντα γένη είχαν τις κοινές τους θρησκευτικές τελετές (περίεργο πράγμα, μίστερ Γκροτ!) και κοινό υπεράνθρωπο ιδρυτή και γενεαλογικό δέντρο ακριβώς όπως και τα πιο

1. Grote, *A history of Greece*, τόμ. 3, σελ. 66 (σημ. γερμ. σύντ.).

φημισμένα (πόσο περίεργο είναι κι αυτό, κύριε Γκροτ, για τα *πιο ασήμαντα* γένη!). Το βασικό σχέδιο και η ιδεατή βάση (αξιότιμε κύριε, όχι *ιδεατή* μα σαρκική, στα απλά γερμανικά *fleischlich*!) ήταν ίδια σε όλα.»[1]

Την απάντηση του Μόργκαν στο ζήτημα αυτό ο Μαρξ τη συνοψίζει με τα παρακάτω λόγια: «Το σύστημα της συγγένειας εξ αίματος που αντιστοιχούσε στην πρωτόγονη μορφή του γένους —και οι Έλληνες κάποτε είχαν αυτή τη μορφή, όπως και οι άλλοι θνητοί— εξασφάλιζε τη γνώση των συγγενειών όλων των μελών του γένους μεταξύ τους. Ό,τι είχε γι' αυτούς αποφασιστική σημασία το μάθαιναν στην πράξη από νήπια. Με τη μονογαμική οικογένεια ξεχάστηκε αυτό. Το όνομα του γένους δημιούργησε ένα γενεαλογικό δέντρο, δίπλα στο οποίο το γενεαλογικό δέντρο της ατομικής οικογένειας έμοιαζε ασήμαντο. Τώρα λοιπόν αυτό το όνομα του γένους όφειλε ν' αποδείχνει το γεγονός της κοινής καταγωγής των φορέων του. Όμως, το γενεαλογικό δέντρο του γένους τραβούσε τόσο μακριά πίσω, που τα μέλη δεν μπορούσαν πια να αποδείξουν την αμοιβαία πραγματική τους συγγένεια, εκτός από ένα περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων και όταν υπάρχουν νεότεροι κοινοί πρόγονοι. Το ίδιο το όνομα ήταν απόδειξη κοινής καταγωγής, και μάλιστα τελεσίδικη απόδειξη, εκτός από τις περιπτώσεις των υιοθεσιών. Απεναντίας, η ουσιαστική άρνηση κάθε συγγένειας ανάμεσα στα μέλη του γένους σε στιλ Γκροτ και Νίμπουρ, που μετέτρεψαν το γένος σε καθαρή επινόηση και δημιούργημα της φαντασίας, είναι αντάξια "ιδανικών" σοφών, δηλαδή σοφών που ζουν κλεισμένοι στους τέσσερις τοίχους. Επειδή η σύνδεση ανάμεσα στις γενεές, ιδίως με την εμφάνιση της μονογαμίας, χάθηκε στα βάθη του παρελθόντος κι η περασμένη πια πραγματικότητα αντικαθρεφτίζεται στη μυθολογική εικόνα της φαντασίας, συμπέραναν και συμπεραίνουν οι φιλισταίοι, τα ανθρωπάκια, ότι το γενεαλογικό δέντρο της φαντασίας δημιούργησε πραγματικά γένη!»

Η *φρατρία*, όπως και στους Αμερικανούς, ήταν ένα αρχικό γένος-μητέρα χωρισμένο σε πολλά γένη-κόρες που τα συ-

1. *Στο ίδιο*, σελ. 60 (σημ. γερμ. σύντ.).

νένωνε και συχνά τα ανήγαγε όλα σ' έναν κοινό γενάρχη. Έτσι, κατά τον Γκροτ, «όλα τα συνομήλικα μέλη της φρατρίας του Εκαταίου είχαν για πρόγονο δέκατου έκτου βαθμού τον ίδιο θεό».[1] Όλα τα γένη αυτής της φρατρίας ήταν λοιπόν κυριολεκτικά αδελφά γένη. Ακόμα και στον Όμηρο η φρατρία εμφανίζεται σαν στρατιωτική μονάδα στο περίφημο σημείο όπου ο Νέστορας συμβουλεύει τον Αγαμέμνονα: «Κατάταξε τους άντρες κατά φυλές και φρατρίες, έτσι που η φρατρία να παραστέκει τη φρατρία και η φυλή τη φυλή.»[2] Η φρατρία έχει ακόμα το δικαίωμα και την υποχρέωση σε περίπτωση φόνου ενός μέλους της φρατρίας να καταδιώκει το φονιά, δηλαδή παλιότερα είχε και την υποχρέωση της αιματηρής εκδίκησης. Έχει επίσης κοινά ιερά και κοινές γιορτές, και γενικά η διαμόρφωση όλης της ελληνικής μυθολογίας από την κληρονομημένη λατρεία της φύσης των Αρίων, καθοριζόταν κυρίως από τα γένη και τις φρατρίες όπου και την ασκούσαν. Η φρατρία είχε ακόμα έναν αρχηγό (φρατρίαρχο) και κατά τον ντε Κουλάνζ, έκανε συνελεύσεις, έπαιρνε δεσμευτικές αποφάσεις και είχε δικαστική και διοικητική εξουσία. Ακόμα και το κατοπινό κράτος, που αγνοούσε τα γένη, άφησε στη φρατρία ορισμένα δημόσια λειτουργήματα.

Η φυλή αποτελείται από κάμποσες συγγενικές φρατρίες. Στην Αττική υπήρχαν τέσσερις φυλές, με τρεις φρατρίες η καθεμιά, κι η κάθε φρατρία είχε τριάντα γένη. Αυτός ο ακριβολογημένος καθορισμός των ομάδων προϋποθέτει συνειδητή, σχεδιασμένη επέμβαση στην αυθόρμητα δημιουργημένη συγκρότηση. Για το πώς, πότε και γιατί έγινε αυτή η επέμβαση, σωπαίνει η ελληνική ιστορία, γι' αυτό το πράγμα οι ίδιοι οι Έλληνες διατήρησαν αναμνήσεις μονάχα μέχρι την ηρωική εποχή.

Στους Έλληνες, που ήταν στριμωγμένοι σε σχετικά μικρή περιοχή, οι παραλλαγές στις διαλέκτους ήταν λιγότερο αναπτυγμένες απ' ό,τι στα μεγάλα αμερικανικά δάση. Όμως

1. *Στο ίδιο*, τόμ. 2, σελ. 58-59 (σημ. γερμ. σύντ.).
2. «Κρῖν' ἄνδρας κατὰ φῦλα, κατὰ φρήτρας, 'Αγάμεμνον,
ὡς φρήτρη φρήτρησιν ἀρήγῃ, φῦλα δὲ φύλοις.»
Ομήρου, *Ιλιάδα*, Β΄, στίχοι 362, 363 (σημ. τ. μετ.).

κι εδώ βρίσκουμε ενωμένες σε μεγαλύτερα σύνολα μόνο τις φυλές που έχουν το ίδιο κύριο ιδίωμα, κι ακόμα στη μικρή Αττική βρίσκουμε μια ξεχωριστή διάλεκτο, που αργότερα κυριάρχησε σαν γενική γλώσσα του πεζού λόγου.

Στα ομηρικά έπη βρίσκουμε τις ελληνικές φυλές να είναι τις περισσότερες φορές ενωμένες σε μικρούς λαούς που μέσα τους όμως τα γένη, οι φρατρίες και οι φυλές διατηρούν ακόμα πλήρως την αυτοτέλειά τους. Κατοικούσαν ήδη σε πόλεις οχυρωμένες με τείχη. Με την επέκταση των κοπαδιών, της γεωργίας και με την αρχή της χειροτεχνίας αυξήθηκε ο πληθυσμός. Έτσι μεγάλωναν οι διαφορές στα πλούτη και μαζί τους το αριστοκρατικό στοιχείο μέσα στην παλιά, πρωτόγονη δημοκρατία. Κάθε ξεχωριστός μικρός λαός έκανε διαρκώς πολέμους για ν' αποκτήσει τα καλύτερα κομμάτια γης και βέβαια και για τα λάφυρα. Η μετατροπή των αιχμαλώτων πολέμου σε δούλους ήταν κιόλας αναγνωρισμένος θεσμός.

Η συγκρότηση αυτών των φυλών και των μικρών λαών ήταν η παρακάτω:

1. Μόνιμο όργανο ήταν το *συμβούλιο*, η βουλή, που αρχικά βέβαια το συγκροτούσαν οι αρχηγοί των γενών, αργότερα, όταν ο αριθμός μεγάλωσε, η εκπροσώπηση γινόταν με επιλογή, πράγμα που έδινε την ευκαιρία για τη διαμόρφωση και το δυνάμωμα του αριστοκρατικού στοιχείου. Έτσι κι ο Διονύσιος λέει ακριβώς ότι το συμβούλιο της ηρωικής εποχής αποτελείται από τους πρόκριτους (κρατίστους)[1]. Το συμβούλιο αποφάσιζε οριστικά για τις σπουδαίες υποθέσεις. Έτσι, το συμβούλιο των Θηβών στον Αισχύλο παίρνει την κρίσιμη για τη δοσμένη κατάσταση απόφαση να θάψει με τιμές τον Ετεοκλή, το πτώμα όμως του Πολυνείκη να το πετάξει βορά στα σκυλιά. Με τη δημιουργία του κράτους το συμβούλιο αυτό διαμορφώθηκε στην κατοπινή γερουσία.

2. Η *λαϊκή συνέλευση* (αγορά). Στους Ιροκέζους είδαμε ότι ο λαός, άντρες και γυναίκες, περιστοιχίζουν τη συνεδρίαση του συμβουλίου, επεμβαίνουν στη συζήτηση με ορισμένη τάξη και επηρεάζουν έτσι τις αποφάσεις του. Στους ο-

1. Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, βιβλίο δεύτερο, κεφ. 12 (σημ. γερμ. σύντ.)

μηρικούς Έλληνες αυτό το «περιτριγύρισμα» («Umstand»), για να μεταχειριστούμε μια αρχαία γερμανική νομική έκφραση, έχει κιόλας εξελιχθεί σε πλήρη λαϊκή συνέλευση, όπως γινόταν επίσης στους Γερμανούς της πρωτόγονης εποχής. Τη συνέλευση καλούσε το συμβούλιο, για να αποφασίσει για σπουδαίες υποθέσεις. Ο κάθε άντρας μπορούσε να παίρνει το λόγο. Την απόφαση έπαιρναν σηκώνοντας το χέρι (Αισχύλος στις *Ικέτιδες*) ή δια βοής. Η συνέλευση ήταν κυρίαρχη και η απόφασή της τελεσίδικη γιατί, όπως λέει ο Σέμαν (*Ελληνικές αρχαιότητες*), «όταν πρόκειται για μια υπόθεση που για την εκτέλεσή της απαιτείται η συνεργασία του λαού, ο Όμηρος δεν μας αποκαλύπτει κανένα μέσο για το πώς μπορούσε να εξαναγκαστεί ο λαός παρά τη θέλησή του να την εκτελέσει».[1]

Την εποχή εκείνη, όπου κάθε ενήλικο αρσενικό μέλος της φυλής ήταν πολεμιστής, δεν υπήρχε ακριβώς ακόμα καμιά χωρισμένη από το λαό δημόσια εξουσία, που θα μπορούσε να του αντιταχθεί. Η πρωτόγονη δημοκρατία βρισκόταν ακόμα σε πλήρη άνθηση και αυτό πρέπει να το έχουμε σαν αφετηρία όταν κρίνουμε την εξουσία και τη θέση τόσο του συμβουλίου, όσο και του βασιλέα.

3. Ο *αρχηγός του στρατού* (βασιλιάς). Εδώ παρατηρεί ο Μαρξ: «Οι ευρωπαίοι σοφοί, που συνήθως είναι γεννημένοι πριγκιπόδουλοι, μετατρέπουν το βασιλέα σε μονάρχη με τη σύγχρονη έννοια. Ο γιάνκης-ρεπουμπλικάνος Μόργκαν διαμαρτύρεται όμως γι' αυτό. Λέει πολύ ειρωνικά, μα αληθινά, για το γλοιώδη Γκλάντστον και για το ‹Juventus Mundi›[2] του: ‹Ο κύριος Γκλάντστον μας παρουσιάζει τους έλληνες αρχηγούς της ηρωικής εποχής σαν βασιλιάδες και ηγεμόνες και προσθέτει ότι ήταν και τζέντλεμεν. Αναγκάζεται όμως να παραδεχτεί: ‹Γενικά φαίνεται ότι βρίσκουμε αρκετά, μα όχι και πάρα πολύ καθαρά καθορισμένο το έθιμο ή το νόμο της δια-

1. G. F. Schoemann, *Griechische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1855, σελ. 27 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. W. E. Gladstone, *Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age* (*Τα νιάτα του κόσμου. Θεοί και άνθρωποι της ηρωικής εποχής*), Λονδίνο 1869 (σημ.γερμ. σύντ.).

δοχής του πρωτότοκου"».»[1] Είμαστε βέβαιοι ότι ένα με τόσες επιφυλάξεις δικαίωμα διαδοχής του πρωτότοκου θα φανεί και στον ίδιο τον κύριο Γκλάντστον αρκετά, αν όχι πολύ καθαρά, ότι δεν έχει καμιά αξία.

Είδαμε πώς είχαν τα πράγματα με την κληρονομικότητα του αξιώματος του αρχηγού στους Ιροκέζους και στους άλλους Ινδιάνους. Όλα τα αξιώματα ήταν αιρετά αξιώματα, τις περισσότερες φορές μέσα στο γένος, και επομένως κληρονομικά μέσα σ' αυτό. Όταν έμενε κενή μια θέση, άρχιζαν σιγάσιγά να προτιμούν τον πλησιέστερο συγγενή μέσα στο γένος —αδερφό ή γιο της αδερφής— αν δεν υπήρχαν λόγοι που επέβαλλαν να τον αποφύγουν. Αν λοιπόν στους Έλληνες, τον καιρό που επικρατεί το πατρικό δίκαιο, το αξίωμα του βασιλιά περνούσε κατά κανόνα στο γιο ή σ' έναν από τους γιους, αυτό αποδείχνει μονάχα ότι οι γιοι εδώ είχαν την πιθανότητα της διαδοχής με λαϊκή εκλογή, δεν αποδείχνει όμως καθόλου ότι υπήρχε νόμιμη διαδοχή χωρίς λαϊκή εκλογή. Αυτό που έχουμε εδώ, στους Ιροκέζους και στους Έλληνες, είναι η πρώτη αρχή για ξεχωριστές οικογένειες ευγενών μέσα στα γένη, και επιπλέον στους Έλληνες η πρώτη αρχή μιας μελλοντικής κληρονομικής ηγεμονίας ή μοναρχίας. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι στους Έλληνες ο βασιλιάς ή έπρεπε να εκλέγεται από το λαό ή τουλάχιστον να επικυρώνεται από τα αναγνωρισμένα του όργανα —συμβούλιο ή αγορά— όπως γινόταν με το ρωμαίο «βασιλιά» (rex).

Στην *Ιλιάδα* ο άναξ ανδρών Αγαμέμνων δεν εμφανίζεται σαν ανώτατος βασιλιάς των Ελλήνων, αλλά σαν ανώτατος διοικητής ενός ομοσπονδιακού στρατού μπροστά σε μια πολιορκημένη πόλη. Και όταν ξέσπασε η διχόνοια ανάμεσα στους Έλληνες, αυτή του την ιδιότητα τονίζει ο Οδυσσέας στο περίφημο χωρίο: δεν είναι καλό πράγμα η πολυαρχία. Ένας πρέπει να είναι διοικητής[2], κλπ. (όπου προστέθηκε αργότερα και ο δημοφιλής στίχος για το σκήπτρο). «Ο Οδυσσέας δεν κάνει εδώ μάθημα για μια μορφή διακυβέρνησης, αλλά απαιτεί

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 248 (σημ. γερμ. σύντ.).

2.«Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἷς κοίρανος ἔστω.» Ομήρου, *Ιλιάδα*, Β΄, στίχος 204 (σημ. τ. μετ.).

υπακοή στον ανώτατο στρατάρχη στον πόλεμο. Στους Έλληνες που μπροστά στην Τροία εμφανίζονται μονάχα σαν στρατός, τα πράγματα εξελίσσονται αρκετά δημοκρατικά στην αγορά. Όταν ο Αχιλλέας μιλάει για τα δώρα, δηλαδή για το μοίρασμα των λαφύρων, αναθέτει πάντα τη μοιρασιά όχι στον Αγαμέμνονα, ούτε και σε κανέναν άλλο βασιλιά, αλλά "στους γιους των Αχαιών", δηλαδή στο λαό. Οι προσαγορεύσεις: διογενής και διοτραφής δεν αποδείχνουν τίποτα, γιατί *κάθε* γένος κατάγεται από κάποιο θεό, και το γένος του αρχηγού της φυλής κατάγεται από έναν πιο "επιφανή" θεό — εδώ από τον Δία. Ακόμα και αυτοί που προσωπικά δεν είναι ελεύθεροι, όπως ο χοιροβοσκός Εύμαιος και άλλοι, έχουν "θεϊκή" καταγωγή (δίοι και θείοι), και μάλιστα στην *Οδύσσεια*, δηλαδή σε πολύ μεταγενέστερη εποχή από την *Ιλιάδα*. Στην *Οδύσσεια* πάλι ονομάζεται ήρωας ακόμα και ο κήρυκας Μούλιος, καθώς και ο τυφλός αοιδός Δημόδοκος. Κοντολογίς, η λέξη "βασιλεία" ("basileia"), που οι έλληνες συγγραφείς μεταχειρίζονται για να χαρακτηρίσουν τη λεγόμενη ομηρική βασιλεία (Königtum) (γιατί η στρατιωτική ηγεσία είναι το κύριό της γνώρισμα), μαζί με το συμβούλιο και τη λαϊκή συνέλευση σημαίνει μονάχα στρατιωτική δημοκρατία.» (Μαρξ).

Ο βασιλιάς εκτός από τη στρατιωτική είχε και ιερατική και δικαστική δικαιοδοσία, την τελευταία όχι καθορισμένη με ακρίβεια, την πρώτη με την ιδιότητά του σαν ανώτατος εκπρόσωπος της φυλής ή της ομοσπονδίας των φυλών. Για αστική, διοικητική δικαιοδοσία δεν γίνεται ποτέ λόγος. Φαίνεται όμως ότι χάρη στο αξίωμά του ήταν μέλος του συμβουλίου. Το ν' αποδίδουμε τη λέξη βασιλεύς (Basileus) με τη λέξη βασιλιάς (König) είναι λοιπόν ετυμολογικά πολύ σωστό, αφού οι λέξεις König, kuning, δηλαδή βασιλιάς, παράγονται από το kuni, künne και σημαίνει αρχηγό ενός γένους. Όμως με τη σημερινή της σημασία, η λέξη König (βασιλιάς) δεν αντιστοιχεί με κανέναν τρόπο στον αρχαίο έλληνα βασιλέα (Basileus). Ο Θουκυδίδης ονομάζει ρητά την παλιά βασιλεία (Basileia) πατρική (patrikê), δηλαδή ότι κατάγεται από τα γένη, και λέει ότι είχε αυστηρά καθορισμένη, δηλαδή περιορισμένη εξουσία.[1] Κι ο

1. Θουκυδίδη, *Ιστορία του πελοποννησιακού πολέμου*, βιβλίο 1, κεφ. 13 (σημ. γερμ. σύντ.).

Αριστοτέλης λέει ότι η βασιλεία της ηρωικής εποχής ήταν ηγεσία σε ελεύθερους και ο βασιλιάς ήταν στρατηγός, δικαστής και αρχιερέας.[1] Δεν είχε λοιπόν κυβερνητική εξουσία με την κατοπινή έννοια.[2]

Βλέπουμε λοιπόν ότι στο ελληνικό καθεστώς της ηρωικής εποχής είναι ακόμα ζωντανή η παλιά οργάνωση των γενών, αλλά βλέπουμε και την αρχή της υπόσκαψής της: Πατρικό δίκαιο με κληροδότηση της περιουσίας στα παιδιά, πράγμα που ευνοούσε τη συσσώρευση πλούτου στην οικογένεια, και τη δυνάμωσε σε σύγκριση με το γένος. Η διαφορά στον πλούτο επηρέαζε με τη σειρά της το κοινωνικό καθεστώς με τη διαμόρφωση των πρώτων εμβρύων μιας κληρονομικής αριστοκρατίας και βασιλείας. Δουλεία, στην αρχή μονάχα των αιχμαλώτων πολέμου, αλλά που ανοίγει κιόλας την προοπτική για την υποδούλωση των μελών της ίδιας της φυλής κι ακόμα και του γένους. Βλέπουμε ο παλιός πόλεμος ανάμεσα στις φυλές να εκφυλίζεται κιόλας σε συστηματική ληστεία, στη στεριά και στη θάλασσα, για την απόκτηση ζώων, δούλων, θησαυρών, να εκφυλίζεται σε κανονικό βιοποριστικό επάγγελμα. Κοντολογίς, ο πλούτος εξυμνείται και εκτιμάται σαν ανώτατο αγαθό και γίνεται κατάχρηση των παλιών θεσμών του γένους, για να δικαιολογείται η βίαιη ληστεία αγαθών. Ένα μονάχα έλειπε ακόμα: Ένας θεσμός που δεν θα εξασφάλιζε μονάχα τα νεοαποκτημένα πλούτη των ατόμων ενάντια στις κομμουνιστικές παραδόσεις του καθεστώτος των γενών, που δεν θα καθαγίαζε μονάχα την ατομική ιδιο-

1. Αριστοτέλη, *Πολιτικά*, βιβλίο 3, κεφ. 10 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Όπως τον έλληνα βασιλέα, έτσι και τον αζτέκο πολέμαρχο τον παράστησαν σαν σύγχρονο ηγεμόνα. Ο Μόργκαν για πρώτη φορά υποβάλλει σε ιστορική κριτική τις αρχικά παρεξηγημένες και υπερβολικές, αργότερα καθαρά ψευδείς εκθέσεις των Ισπανών και αποδείχνει ότι οι Μεξικανοί στη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας βρίσκονταν ωστόσο ψηλότερα από τους νεομεξικανούς Ινδιάνους-Πουέμπλος, και ότι το καθεστώς τους, απ' ό,τι μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι παραμορφωμένες πληροφορίες, αντιστοιχούσε σε τούτο: μια ομοσπονδία τριών φυλών, που είχαν κάνει φόρου υποτελείς μια σειρά άλλες φυλές, και που την κυβερνούν ένα ομοσπονδιακό συμβούλιο κι ένας ομοσπονδιακός στρατάρχης που οι Ισπανοί τον παράστησαν για «αυτοκράτορα» («Kaiser») (σημ. του Ένγκελς).

κτησία, που τόσο λίγο εκτιμούσαν προηγούμενα και θα ανακήρυχνε αυτό τον καθαγιασμό σε ανώτατο σκοπό κάθε ανθρώπινης κοινότητας, αλλά που επίσης θα έβαζε τη σφραγίδα της γενικής κοινωνικής αναγνώρισης στις νέες μορφές απόκτησης ιδιοκτησίας που αναπτύσσονται η μια ύστερα από την άλλη, δηλαδή την αδιάκοπα επιταχυνόμενη αύξηση του πλούτου. Ένας θεσμός που όχι μόνο θα διαιώνιζε τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις που μόλις άρχιζε, αλλά που θα διαιώνιζε και το δικαίωμα της ιδιοκτήτριας τάξης να εκμεταλλεύεται την ακτήμονα τάξη και την κυριαρχία της πρώτης πάνω στη δεύτερη.

Κι αυτός ο θεσμός ήρθε. Εφευρέθηκε το *κράτος*.

V

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Το πώς εξελίχθηκε το κράτος εν μέρει με τη μεταβολή των οργάνων του καθεστώτος των γενών, εν μέρει με τον παραγκωνισμό τους από νέα όργανα που βγήκαν στη μέση, και τέλος με την ολοκληρωτική αντικατάστασή τους από πραγματικά όργανα κρατικής εξουσίας, ενώ τη θέση του πραγματικού «ένοπλου λαού», που μόνος του υπεράσπιζε τον εαυτό του στα γένη, στις φρατρίες και στις φυλές του, πήρε μια ένοπλη «δημόσια εξουσία» που ήταν υποταγμένη στα κρατικά αυτά όργανα και που επομένως μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ενάντια στο λαό — όλα αυτά μπορούμε, στην πρώτη τους τουλάχιστον φάση, να τα παρακολουθήσουμε καλύτερα από οπουδήποτε αλλού στην αρχαία Αθήνα. Τις αλλαγές στη μορφή τις περιέγραψε βασικά ο Μόργκαν, εγώ πρέπει να συμπληρώσω στο μεγαλύτερό του μέρος το οικονομικό περιεχόμενο που γεννάει αυτές τις αλλαγές.

Στην ηρωική εποχή οι τέσσερις φυλές των Αθηναίων κατοικούσαν ακόμα σε χωριστά εδάφη στην Αττική. Ακόμα και οι δώδεκα φρατρίες, που τις αποτελούσαν, φαίνεται να είχαν κι αυτές ξεχωριστές έδρες στις δώδεκα πόλεις του Κέκροπα. Το καθεστώς ήταν το ίδιο το καθεστώς της ηρωικής εποχής: λαϊκή συνέλευση, λαϊκό συμβούλιο, βασιλιάς. Την εποχή που αρχίζει η γραφτή ιστορία, η γη ήταν κιόλας μοιρασμένη και είχε περάσει σε ατομική ιδιοκτησία, όπως ταιριάζει στην ήδη αρκετά αναπτυγμένη εμπορευματική παραγωγή στα τέλη της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας και στην αντίστοιχή της ανταλλαγή εμπορευμάτων. Πλάι στα σιτηρά παρήγαγαν κρασί και λάδι. Το θαλάσσιο εμπόριο στο Αιγαίο Πέλαγος το αποσπούσαν όλο και περισσότερο από τους Φοίνικες και το μεγαλύτερό του μέρος έπεφτε σε αττικά χέρια. Με την αγορά και την πώληση της γαιοκτησίας, με τον προοδευτικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, στο εμπόριο και τη ναυτιλία, ανακατεύτηκαν αναγκαστικά και πολύ γρήγορα τα μέλη των γενών, των φρατριών και των φυλών. Στην περιφέρεια της φρατρίας και της

φυλής εγκαταστάθηκαν κάτοικοι, που αν και ήταν από τον ίδιο λαό, ωστόσο δεν ανήκαν σ' αυτές τις οργανώσεις, ήταν δηλαδή ξένοι στον τόπο της κατοικίας τους. Γιατί σε ειρηνικές εποχές κάθε φρατρία και κάθε φυλή διαχειριζόταν μονάχη της τις υποθέσεις της, χωρίς να συμβουλεύεται το λαϊκό συμβούλιο ή το βασιλιά στην Αθήνα. Όποιος όμως κατοικούσε στην περιοχή της φρατρίας ή της φυλής χωρίς ν' ανήκει σ' αυτές, δεν μπορούσε, φυσικά, να παίρνει μέρος σ' αυτή τη διοίκηση.

Έτσι, η ρυθμισμένη λειτουργία των οργάνων του καθεστώτος των γενών διαταράχτηκε τόσο, που από την ηρωική κιόλας εποχή χρειάστηκε θεραπεία. Εισήγαγαν το πολίτευμα που αποδίδεται στον Θησέα. Η αλλαγή που έγινε ήταν πριν απ' όλα ότι ιδρύθηκε κεντρική διοίκηση στην Αθήνα, δηλαδή μερικές από τις υποθέσεις που ως τότε διαχειρίζονταν ανεξάρτητα οι φυλές, κηρύχτηκαν κοινές υποθέσεις και ανατέθηκαν στο κοινό συμβούλιο που έδρευε στην Αθήνα. Μ' αυτό, οι Αθηναίοι έκαναν ένα βήμα πιο μπροστά απ' ό,τι είχε κάνει ποτέ οποιοσδήποτε ιθαγενής λαός στην Αμερική: αντί για την απλή ομοσπονδία φυλών που κατοικούσαν η μια δίπλα στην άλλη, οι φυλές συγχωνεύτηκαν σ' ένα και μόνο λαό. Έτσι γεννήθηκε ένα αθηναϊκό γενικό λαϊκό δίκαιο, που βρισκόταν πάνω από το εθιμικό δίκαιο των φυλών και των γενών. Ο αθηναίος πολίτης σαν τέτοιος απέκτησε ορισμένα δικαιώματα και νέα νομική προστασία, ακόμα και σε έδαφος που ανήκε σε άλλη φυλή. Έτσι, όμως, είχε γίνει το πρώτο βήμα προς την υπονόμευση του καθεστώτος των γενών, γιατί ήταν το πρώτο βήμα για την κατοπινή εισδοχή πολιτών, που δεν ανήκαν σε καμιά από τις φυλές της Αττικής και που βρίσκονταν και έμεναν ολότελα έξω από το αθηναϊκό σύστημα γενών. Ένας δεύτερος θεσμός που αποδίδεται στον Θησέα ήταν ο χωρισμός όλου του λαού, χωρίς να παίρνεται υπόψη το γένος, η φρατρία ή η φυλή, σε τρεις τάξεις: στους ευπατρίδες ή ευγενείς, στους γεώμορους ή γεωργούς και στους δημιουργούς ή χειροτέχνες, και η παραχώρηση στους ευγενείς του αποκλειστικού δικαιώματος να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Είναι αλήθεια ότι αν εξαιρέσουμε την κατοχή των αξιωμάτων από τους ευγενείς, η διαίρεση αυτή έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, για-

τί δεν δημιουργούσε καμιά άλλη νομική διάκριση ανάμεσα στις τάξεις. Όμως είναι σπουδαία, γιατί μας παρουσιάζει τα νέα κοινωνικά στοιχεία που είχαν αναπτυχθεί σιωπηρά. Δείχνει ότι η από συνήθεια κατοχή των αξιωμάτων στα γένη από ορισμένες οικογένειες είχε ουσιαστικά εξελιχθεί σε μη αμφισβητούμενο δικαίωμα αυτών των οικογενειών στα αξιώματα, ότι αυτές οι οικογένειες, που έτσι κι αλλιώς ήταν ισχυρές με τα πλούτη τους, άρχιζαν να συνενώνονται, έξω από τα γένη τους, σε μια ξεχωριστή προνομιούχα τάξη, και ότι το κράτος, που μόλις γεννιόταν, καθαγίαζε αυτό το σφετερισμό. Δείχνει ακόμα ότι ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στους αγρότες και τους χειροτέχνες είχε κιόλας δυναμώσει τόσο, που διεκδικούσε τα πρωτεία σε κοινωνική σημασία απέναντι στην παλιά διάρθρωση κατά γένη και φυλές. Κηρύσσει τέλος την ασυμβίβαστη αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνία των γενών και στο κράτος. Η πρώτη προσπάθεια για το σχηματισμό κράτους είναι να διασπάσει τα γένη, χωρίζοντας τα μέλη του κάθε γένους σε προνομιούχους και μη προνομιούχους και αυτούς πάλι σε δυο επαγγελματικές τάξεις, αντιπαραθέτοντας έτσι τη μια στην άλλη.

Την παραπέρα πολιτική ιστορία της Αθήνας ως τον Σόλωνα δεν τη γνωρίζουμε ολόπλευρα. Το αξίωμα του βασιλιά έχανε τη σημασία του. Επικεφαλής του κράτους τέθηκαν άρχοντες εκλεγμένοι από τους ευγενείς. Η κυριαρχία των ευγενών μεγάλωνε όλο και περισσότερο, ώσπου κατά το 600 πριν από τη χρονολογία μας έγινε αβάσταχτη. Και συγκεκριμένα, κύριο μέσο για την καταπίεση της λαϊκής ελευθερίας ήταν το χρήμα και η τοκογλυφία. Η κύρια έδρα των ευγενών ήταν μέσα και γύρω από την Αθήνα, όπου το θαλάσσιο εμπόριο, μαζί με την πειρατεία που την ασκούσαν ακόμα όταν τους δινόταν ευκαιρία, τους πλούτιζε και συγκέντρωνε το χρηματικό πλούτο στα χέρια τους. Από εκεί, η χρηματική οικονομία που αναπτυσσόταν διείσδυε σαν διαβρωτικό οξύ στον πατροπαράδοτο τρόπο ύπαρξης των αγροτικών κοινοτήτων που βασίζονταν στη φυσική οικονομία. Το καθεστώς των γενών είναι απολύτως ασυμβίβαστο με τη χρηματική οικονομία. Η καταστροφή των μικροχωρικών της Αττικής συνέπεσε με το χαλάρωμα των παλιών δεσμών του γένους που τους περιέ-

βαλλε προστατευτικά. Το ομόλογο και η κτηματική υποθήκη (γιατί οι Αθηναίοι είχαν εφεύρει ακόμα και την υποθήκη) δεν λογάριαζαν ούτε γένη ούτε φρατρίες. Και το παλιό καθεστώς των γενών δεν γνώριζε ούτε το χρήμα, ούτε την προκαταβολή, ούτε το χρηματικό χρέος. Γι' αυτό, η χρηματική κυριαρχία των ευγενών που επεκτεινόταν όλο και περισσότερο, διαμόρφωσε επίσης ένα καινούργιο εθιμικό δίκαιο που εξασφάλιζε τον πιστωτή απέναντι στον οφειλέτη, που καθιέρωνε την εκμετάλλευση του φτωχού χωρικού από τον κάτοχο του χρήματος. Όλοι οι αγροί της Αττικής ήταν γεμάτοι με στύλους, όπου σημειωνόταν ότι το κτήμα είναι υποθηκευμένο στον τάδε και στον τάδε και για το τάδε χρηματικό ποσό. Τα χωράφια που δεν σημαδεύονταν με αυτόν τον τρόπο, είχαν κιόλας στο μεγαλύτερό τους μέρος πουληθεί, γιατί είχε λήξει η προθεσμία της υποθήκης ή γιατί δεν είχαν πληρωθεί οι τόκοι και είχαν γίνει ιδιοκτησία του ευγενή τοκογλύφου. Ο χωρικός έπρεπε να 'ναι ευχαριστημένος, αν του επιτρεπόταν να μείνει σαν ενοικιαστής στο χωράφι και να ζει από το *ένα έκτο* του εισοδήματος της δουλειάς του, πληρώνοντας για νοίκι τα *πέντε έκτα* στο καινούργιο αφεντικό. Κάτι παραπάνω. Αν το προϊόν πώλησης του κτήματος δεν έφτανε να καλύψει το χρέος ή αν αυτό το χρέος είχε γίνει χωρίς την εγγύηση μιας υποθήκης, ο οφειλέτης έπρεπε να πουλήσει τα παιδιά του στο εξωτερικό σαν δούλους, για να πληρώσει τον πιστωτή. Η πώληση των παιδιών από τον πατέρα — αυτός ήταν ο πρώτος καρπός του πατρικού δικαίου και της μονογαμίας! Κι αν η βδέλλα δεν είχε ακόμα ικανοποιηθεί πέρα για πέρα, μπορούσε να πουλήσει τον ίδιο τον οφειλέτη σαν δούλο. Αυτή ήταν η ευχάριστη χαραυγή του πολιτισμού για το λαό της Αθήνας.

Παλιότερα, όταν οι συνθήκες ζωής του λαού αντιστοιχούσαν ακόμα στο καθεστώς των γενών, ήταν αδύνατη μια τέτοιου είδους ανατροπή. Εδώ όμως η ανατροπή αυτή είχε γίνει χωρίς να ξέρουν πώς. Ας γυρίσουμε μια στιγμή πίσω στους Ιροκέζους μας. Σ' αυτούς ήταν ακατανόητη μια κατάσταση σαν αυτή που είχε τώρα επιβληθεί στους Αθηναίους, ας πούμε χωρίς να φταίνε και σίγουρα παρά τη θέλησή τους. Σ' αυτούς ο τρόπος παραγωγής που, χρόνος έμπαινε, χρόνος έβγαινε, έμενε ο ίδιος, δεν μπορούσε ποτέ να δημιουργήσει

τέτοιες συγκρούσεις που θα έλεγε κανείς ότι επιβάλλονται α-πό έξω, δεν μπορούσε να δημιουργήσει την αντίθεση του πλούσιου και του φτωχού, των εκμεταλλευτών και των εκμεταλλευμένων. Οι Ιροκέζοι απείχαν πολύ ακόμα από το να κυριαρχούν πάνω στη φύση, αλλά μέσα στα πλαίσια των φυσικών συνόρων που τους έβαζε η φύση κυριαρχούσαν πάνω στην ίδια τους την παραγωγή. Εκτός από τις κακές σοδειές στα περιβολάκια τους, εκτός από την εξάντληση του αποθέματος ψαριών στις λίμνες και τα ποτάμια τους, των αγριμιών στα δάση τους, ήξεραν πάντα τι θα απέδιδε ο δικός τους τρόπος εξασφάλισης των μέσων για τη συντήρησή τους. Εκείνο που έπρεπε να βγαίνει ήταν τα μέσα για τη συντήρησή τους, άλλοτε φτωχότερα κι άλλοτε πλουσιότερα. Ποτέ όμως δεν μπορούσαν να προκύψουν απρόβλεπτες κοινωνικές ανατροπές, ρήξη των δεσμών που συγκροτούσαν τα γένη, διάσπαση των μελών των γενών και φυλών σε αντίθετες, αντιμαχόμενες τάξεις. Η παραγωγή κινιόταν μέσα στα πιο στενά πλαίσια, αλλά οι παραγωγοί εξουσίαζαν το προϊόν τους. Αυτή ήταν η τεράστια υπεροχή της παραγωγής στην εποχή της βαρβαρότητας, που χάθηκε με το πέρασμα στον πολιτισμό, και θα είναι το καθήκον των κατοπινών γενιών να την ξανακατακτήσουν, αλλά πάνω στη βάση της τεράστιας κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση που έχει σήμερα επιτευχτεί και της ελεύθερης ένωσης των ανθρώπων που τώρα πια είναι δυνατή.

Διαφορετικά ήταν τα πράγματα στους Έλληνες. Η ατομική ιδιοκτησία που εμφανίστηκε σε κοπάδια και σε αντικείμενα πολυτελείας, οδήγησε στην ανταλλαγή ανάμεσα στα άτομα, στη μετατροπή των προϊόντων σε *εμπορεύματα*. Κι εδώ βρίσκεται η αρχή όλης της κατοπινής ανατροπής. Μόλις οι παραγωγοί δεν ξόδευαν πια άμεσα οι ίδιοι το δικό τους προϊόν, αλλά το έδιναν στην ανταλλαγή, έχαναν την κυριαρχία πάνω του. Δεν ήξεραν πια τι γινόταν και δόθηκε η δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί το προϊόν ενάντια στον παραγωγό, για την εκμετάλλευση και την καταπίεσή του. Γι' αυτό καμιά κοινωνία δεν μπορεί να διατηρήσει για πολύ την κυριαρχία πάνω στην ίδια της την παραγωγή και τον έλεγχο πάνω στα κοινωνικά αποτελέσματα της δικής της παραγωγικής

διαδικασίας, όσο δεν καταργεί την ανταλλαγή ανάμεσα στα ξεχωριστά άτομα.

Οι Αθηναίοι όμως έμελλε να μάθουν με την ίδια τους την πείρα πόσο γρήγορα το προϊόν, ύστερα από την εμφάνιση της ανταλλαγής ανάμεσα στα άτομα και τη μετατροπή των προϊόντων σε εμπορεύματα, επιβάλλει την κυριαρχία του πάνω στον παραγωγό. Με την εμπορευματική παραγωγή εμφανίστηκε και η καλλιέργεια της γης από τα ξεχωριστά άτομα και για δικό τους λογαριασμό και σύντομα ακολούθησε και η ατομική ιδιοκτησία στη γη. Ήρθε ακόμα και το χρήμα, το γενικό εμπόρευμα, που μ' αυτό ανταλλάσσονταν όλα τ' άλλα. Όταν όμως οι άνθρωποι εφεύρισκαν το χρήμα, δεν φαντάζονταν ότι δημιουργούσαν μ' αυτό τον τρόπο μια νέα κοινωνική εξουσία, τη μία και μοναδική εξουσία με καθολική σημασία που μπροστά της έπρεπε να υποκλίνεται ολόκληρη η κοινωνία. Και την κυριαρχία αυτής της νέας εξουσίας, που ξεπήδησε ξαφνικά, χωρίς να το ξέρουν και χωρίς να το θέλουν οι ίδιοι οι δημιουργοί της, την ένιωσαν οι Αθηναίοι σ' όλη την ωμότητα της νεότητάς της.

Τι έπρεπε να γίνει; Το παλιό καθεστώς των γενών δεν αποδείχτηκε μονάχα ανίσχυρο μπρος στη νικηφόρα πορεία του χρήματος, αλλά στάθηκε και απόλυτα ανίκανο να βρει μέσα στα πλαίσιά του χώρο για πράγματα σαν το χρήμα, τους πιστωτές και χρεώστες, τη βίαιη είσπραξη χρεών. Ωστόσο, υπήρχε πια η νέα κοινωνική εξουσία και οι ευσεβείς πόθοι, η νοσταλγία για επιστροφή στον παλιό καλό καιρό, δεν μπορούσαν να βγάλουν από τη μέση το χρήμα και την τοκογλυφία. Κι επιπλέον είχαν μια σειρά άλλα, δευτερεύοντα ρήγματα στο καθεστώς των γενών. Το ανακάτωμα των μελών του γένους και των φρατριών σ' όλη την περιοχή της Αττικής, ιδίως στην ίδια την πόλη της Αθήνας, μεγάλωνε από γενιά σε γενιά, παρά το γεγονός ότι ο αθηναίος πολίτης, ενώ μπορούσε να πουλάει κτήματα έξω από το γένος του, δεν είχε ακόμα το δικαίωμα να πουλήσει το σπίτι του. Με την πρόοδο της βιομηχανίας και των επικοινωνιών είχε αναπτυχθεί πληρέστερα ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής: γεωργία και χειροτεχνία — και μέσα στη χειροτεχνία, ανάμεσα στις αναρίθμητες υποδιαιρέ-

σεις της, εμπόριο, ναυτιλία κλπ. Τώρα ο πληθυσμός, ανάλογα με την απασχόλησή του, χωριζόταν σε αρκετά σταθερές ομάδες που η καθεμιά τους είχε μια σειρά νέα κοινά συμφέροντα που δεν είχαν θέση στο γένος ή τη φρατρία και που για τη φροντίδα τους χρειάζονταν νέα αξιώματα. Ο αριθμός των δούλων είχε αυξηθεί σημαντικά και θα πρέπει από τότε κιόλας να είχε ξεπεράσει πολύ τον αριθμό των ελεύθερων Αθηναίων. Το καθεστώς των γενών αρχικά δεν γνώριζε τη δουλεία, επομένως δεν ήξερε και τα μέσα για να χαλιναγωγεί αυτή τη μάζα των ανελεύθερων. Και τέλος, το εμπόριο είχε φέρει στην Αθήνα ένα σωρό ξένους, που είχαν εγκατασταθεί εκεί, γιατί εκεί ήταν πιο εύκολο να κερδίζουν χρήματα, και σύμφωνα επίσης με το παλιό σύστημα, οι ξένοι αυτοί δεν είχαν ούτε πολιτικά δικαιώματα ούτε νομική προστασία και, παρά την πατροπαράδοτη ανοχή, παρέμεναν ένα ενοχλητικό ξένο στοιχείο μέσα στο λαό.

Κοντολογίς, το σύστημα των γενών ζύγωνε στο τέλος του. Η κοινωνία καθημερινά αναπτυσσόταν και ξεπερνούσε τα πλαίσιά του. Δεν μπορούσε ούτε να εμποδίσει ούτε να εξαλείψει ακόμα και τα χειρότερα κακά που είχαν γεννηθεί μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου. Στο μεταξύ, όμως, είχε αναπτυχθεί σιωπηρά το κράτος. Οι νέες ομάδες που είχαν δημιουργηθεί με τον καταμερισμό της εργασίας, πρώτα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, και ύστερα ανάμεσα στους διάφορους κλάδους εργασίας μέσα στην ίδια την πόλη, δημιούργησαν νέα όργανα για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Δημιουργήθηκαν κάθε λογής αξιώματα. Και το νεαρό κράτος χρειάστηκε πριν απ' όλα μια δική του εξουσία, που στους θαλασσοπόρους Αθηναίους στην αρχή δεν μπορούσε να είναι παρά μονάχα ναυτική εξουσία για διάφορους μικρούς πολέμους και για την προστασία των εμπορικών πλοίων. Κάποτε, άγνωστο πότε, πριν από τον Σόλωνα, δημιουργήθηκαν οι ναυκραρίες, μικρές εδαφικές περιοχές, δώδεκα σε κάθε φυλή. Κάθε ναυκραρία όφειλε να διαθέτει ένα πολεμικό πλοίο, να το αρματώνει και να το επανδρώνει, και χώρια απ' αυτό να διαθέτει και δυο ιππείς. Ο θεσμός αυτός χτύπησε από δυο μεριές το καθεστώς των γενών. Πρώτα, γιατί δημιουργούσε μια δημόσια εξουσία που απλούστατα δεν ήταν πια

ταυτόσημη με το σύνολο του ένοπλου λαού. Και δεύτερο, για πρώτη φορά διαιρούσε το λαό για δημόσιους σκοπούς όχι κατά συγγενική ομάδα, αλλά κατά *εδαφική συγκατοίκηση*. Το τι σήμαινε αυτό θα φανεί παρακάτω.

Μια και το καθεστώς των γενών δεν μπορούσε να βοηθήσει το λαό που ήταν θύμα της εκμετάλλευσης, δεν του έμενε άλλο παρά το κράτος που γεννιόταν. Κι αυτό τον βοήθησε με τη νομοθεσία του Σόλωνα, που ταυτόχρονα δυνάμωνε με τη σειρά της το κράτος σε βάρος του παλιού καθεστώτος. Ο Σόλωνας —ο τρόπος που το 594 πριν από τη χρονολογία μας έγινε η μεταρρύθμισή του δεν μας ενδιαφέρει εδώ— εγκαινίασε τη σειρά των λεγόμενων πολιτικών επαναστάσεων και μάλιστα με μια επέμβαση στην ιδιοκτησία. Όλες οι επαναστάσεις που έγιναν από τότε είναι επαναστάσεις για την υπεράσπιση ενός είδους ιδιοκτησίας ενάντια σ' ένα άλλο είδος ιδιοκτησίας. Δεν μπορούν να υπερασπίσουν το ένα σύστημα χωρίς να παραβιάσουν το άλλο. Στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση θυσιάστηκε η φεουδαρχική ιδιοκτησία για να σωθεί η αστική. Στην επανάσταση του Σόλωνα η ιδιοκτησία των πιστωτών θυσιάστηκε προς όφελος της ιδιοκτησίας των οφειλετών. Απλούστατα, ακυρώθηκαν τα χρέη. Τις λεπτομέρειες δεν τις ξέρουμε ακριβώς, πάντως ο Σόλωνας στα ποιήματά του παινεύεται ότι απομάκρυνε από τις χρεωμένες γαίες τους στύλους υποθήκης και ότι έφερε ξανά στον τόπο τους όσους είχαν δραπετεύσει ή είχαν πουληθεί στο εξωτερικό για χρέη. Αυτό μπόρεσε να γίνει μονάχα με μια ανοιχτή παραβίαση της ιδιοκτησίας. Και πραγματικά, από την πρώτη ως την τελευταία, όλες οι λεγόμενες πολιτικές επαναστάσεις έγιναν για την προστασία *ενός* είδους ιδιοκτησίας που πραγματοποιήθηκε με την κατάσχεση (που λέγεται και κλοπή) ενός *άλλου* είδους ιδιοκτησίας. Κι αυτό είναι τόσο αληθινό, που επί 2.500 χρόνια η ατομική ιδιοκτησία μπόρεσε να διατηρηθεί μονάχα με την παραβίαση της ιδιοκτησίας.

Τώρα όμως έπρεπε να βρεθεί τρόπος για να εμποδιστεί το ξανασκλάβωμα των ελεύθερων Αθηναίων. Αυτό έγινε πρώτα με γενικά μέτρα, για παράδειγμα με την απαγόρευση χρεωστικών συμβολαίων, όπου το πρόσωπο του οφειλέτη έμπαινε ενέχυρο. Ακόμα καθορίστηκε ένα ανώτατο όριο στην

έκταση της γαιοκτησίας που μπορεί να κατέχει κάθε ξεχωριστό άτομο, για να μπουν έτσι μερικοί τουλάχιστον φραγμοί στη βουλιμία των ευγενών για τη γη των χωρικών. Ύστερα όμως ακολούθησαν συνταγματικές αλλαγές, που οι σπουδαιότερες για μας είναι οι παρακάτω:

Αύξησαν τα μέλη του συμβουλίου σε 400, εκατό από κάθε φυλή. Εδώ λοιπόν έμενε ακόμα σαν βάση η φυλή. Αυτή ήταν ωστόσο και η μόνη πλευρά του παλιού καθεστώτος που μπήκε στο νέο κρατικό σώμα. Γιατί κατά τ' άλλα ο Σόλωνας χώρισε τους πολίτες σε τέσσερις τάξεις σύμφωνα με τη γη που είχαν και σύμφωνα με το εισόδημά τους, 500, 300 και 150 μέδιμνοι σιτηρά (1 μέδιμνος = περίπου 41 λίτρες) ήταν τα ελάχιστα εισοδήματα για τις τρεις πρώτες τάξεις. Όποιος είχε λιγότερη γαιοκτησία ή δεν είχε καθόλου, ανήκε στην τέταρτη τάξη. Όλα τα αξιώματα δικαιούνταν να τα κατέχουν μόνο οι τρεις ανώτερες τάξεις, και τα ανώτατα αξιώματα μόνο η πρώτη τάξη. Η τέταρτη τάξη είχε μονάχα το δικαίωμα να μιλάει και να ψηφίζει στη λαϊκή συνέλευση. Εδώ όμως εκλέγονταν και εδώ λογοδοτούσαν όλοι οι αξιωματούχοι, εδώ φτιάχνονταν όλοι οι νόμοι και εδώ η τέταρτη τάξη αποτελούσε την πλειοψηφία. Τα αριστοκρατικά προνόμια ανανεώθηκαν εν μέρει με τη μορφή προνομίων του πλούτου, όμως ο λαός διατηρούσε την αποφασιστική εξουσία. Οι τέσσερις τάξεις αποτελούσαν επίσης τη βάση μιας νέας οργάνωσης του στρατού. Οι δυο πρώτες τάξεις έδιναν το ιππικό, η τρίτη υπηρετούσε σαν βαρύ πεζικό, η τέταρτη σαν ελαφρά οπλισμένο, ευκίνητο πεζικό ή υπηρετούσε στο στόλο, όπου ίσως να πληρωνόταν κιόλας.

Εδώ λοιπόν μπαίνει ένα ολότελα καινούργιο στοιχείο στο καθεστώς: η ατομική ιδιοκτησία. Τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών διαβαθμίζονται ανάλογα με την έκταση της γαιοκτησίας τους, και στο βαθμό που κερδίζουν σε επιρροή οι ιδιοκτήτριες τάξεις, στον ίδιο βαθμό παραγκωνίζονται οι παλιές ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος. Το καθεστώς των γενών είχε υποστεί μια νέα ήττα.

Η διαβάθμιση των πολιτικών δικαιωμάτων ανάλογα με την περιουσία δεν ήταν, ωστόσο, από τους θεσμούς εκείνους, χωρίς τους οποίους δεν μπορεί να υπάρχει κράτος. Όσο με-

γάλο ρόλο κι αν έπαιξε η διαβάθμιση αυτή στη συνταγματική ιστορία των κρατών, ωστόσο πάρα πολλά κράτη, και μάλιστα τα πιο εξελιγμένα, δεν τη χρειάστηκαν. Και στην Αθήνα ακόμα έπαιξε μόνο παροδικό ρόλο. Από τον καιρό του Αριστείδη όλα τα αξιώματα ήταν προσιτά στον κάθε πολίτη[1].

Στα αμέσως επόμενα 80 χρόνια, η αθηναϊκή κοινωνία πήρε σιγά-σιγά την κατεύθυνση προς την οποία εξελίχθηκε παραπέρα στους αιώνες που ακολούθησαν. Είχε μπει φραγμός στην αχαλίνωτη κερδοσκοπία της γης της προσολωνικής εποχής, επίσης και στην απεριόριστη συγκέντρωση της γαιοκτησίας. Κυρίαρχοι κλάδοι βιοπορισμού έγιναν το εμπόριο και η χειροτεχνία, μαζί και η καλλιτεχνική χειροτεχνία, που εξασκούνταν όλο και σε μεγαλύτερη κλίμακα με τη δουλειά των σκλάβων. Οι άνθρωποι διαφωτίζονταν. Αντί να εκμεταλλεύονται με τον αρχικό ωμό τρόπο τους ίδιους τους συμπολίτες τους, εκμεταλλεύονταν κυρίως τους δούλους και την εξωαθηναϊκή πελατεία. Μεγάλωναν διαρκώς η κινητή ιδιοκτησία, ο χρηματικός πλούτος και ο πλούτος σε δούλους και πλοία, αλλά δεν ήταν τώρα πια απλό μέσο για ν' αποκτούν γαιοκτησία, όπως ήταν στην πρώτη, περιορισμένη εποχή, είχε γίνει αυτοσκοπός. Έτσι, από τη μια μεριά δημιουργήθηκε για την παλιά εξουσία της αριστοκρατίας ένας νικηφόρος ανταγωνιστής, η νέα τάξη των πλουσίων που ασχολούνταν με τη βιομηχανία και το εμπόριο, από την άλλη μεριά όμως αφαιρέθηκε και η τελευταία βάση από τα υπολείμματα του παλιού καθεστώτος των γενών. Τα γένη, οι φρατρίες και οι φυλές που τα μέλη τους κατοικούσαν τώρα διασκορπισμένα σ' όλη την Αττική και τελείως ανακατωμένοι, έγιναν έτσι ολότελα ακατάλληλα σαν πολιτικά σώματα. Ένα σωρό αθηναίοι πολίτες δεν ανήκαν σε κανένα απολύτως γένος, ήταν μέτοικοι που, ενώ είχαν αποκτήσει τα δικαιώματα του πολίτη, δεν είχαν γίνει δεχτοί σε καμιά από τις παλιές ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος. Δίπλα τους βρίσκονταν ακόμα

1. Πρόκειται για την τέταρτη τάξη των αθηναίων πολιτών, τους θήτες, που ήταν ελεύθεροι, αλλά χωρίς ιδιοκτησία, που απέκτησαν το δικαίωμα να κατέχουν δημόσια αξιώματα. Ένα τμήμα των πηγών αποδίδει αυτή την καινοτομία στον Αριστείδη (σημ. γερμ. σύντ.).

οι ξένοι επήλυδες που είχαν μόνο νομική προστασία και που ο αριθμός τους ολοένα και μεγάλωνε.[1]

Στο μεταξύ οι κομματικοί αγώνες συνεχίζονταν. Η αριστοκρατία γύρευε να ξαναποκτήσει τα προηγούμενά της προνόμια και πέτυχε για μια στιγμή να επικρατήσει ξανά, ώσπου η επανάσταση του Κλεισθένη (509 πριν από τη χρονολογία μας) την γκρέμισε οριστικά. Μαζί της όμως γκρέμισε και το τελευταίο υπόλειμμα του καθεστώτος των γενών.

Ο Κλεισθένης στη νέα του νομοθεσία αγνόησε τις τέσσερις παλιές φυλές που στηρίζονταν στα γένη και τις φρατρίες. Στη θέση τους μπήκε μια ολότελα νέα οργάνωση που βασιζόταν αποκλειστικά στη διαίρεση των πολιτών σύμφωνα με τον τόπο κατοικίας, διαίρεση που είχε δοκιμαστεί κιόλας στις ναυκραρίες. Αποφασιστικός παράγοντας δεν ήταν πια το να ανήκει κάποιος στις ενώσεις με βάση τη συγγένεια εξ αίματος, αλλά ο τόπος κατοικίας και μόνο. Τώρα δεν διαιρούσαν το λαό, αλλά το έδαφος, οι κάτοικοι πολιτικά γίνονταν απλό εξάρτημα του εδάφους.

Ολόκληρη η Αττική χωρίστηκε σε εκατό αυτοδιοικούμενες κοινοτικές περιοχές, τους δήμους. Οι πολίτες που κατοικούσαν σε κάθε δήμο (οι δημότες) εκλέγανε τον προϊστάμενό τους (το δήμαρχο) και τον ταμία τους, καθώς και 30 δικαστές με δικαστική δικαιοδοσία για μικρότερες διαφορές. Οι δήμοι απέκτησαν επίσης και ένα δικό τους ναό και έναν προστάτη θεό ή ήρωα, που τους ιερείς του τους εκλέγανε. Η ανώτατη εξουσία στο δήμο βρισκόταν στη συνέλευση των δημοτών. Είναι, όπως σωστά παρατηρεί ο Μόργκαν, το πρωτότυπο της αυτοκυβερνούμενης αμερικανικής πόλης.[2] Το διαμορφωνό-

1. Αναφορά στους λεγόμενους μέτοικους, τους ξένους που έμεναν μόνιμα στην Αθήνα. Παρ' όλο που είχαν την προσωπική τους ελευθερία, θεωρούνταν ξένοι χωρίς δικαιώματα και δεν επιτρεπόταν ούτε να κατέχουν δημόσια αξιώματα, ούτε να συμμετέχουν στη συνέλευση του δήμου, ούτε να κατέχουν ακίνητη ιδιοκτησία. Ασχολούνταν κυρίως με τη χειροτεχνία και το εμπόριο. Οι μέτοικοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν κεφαλικό φόρο και μόνο με τη μεσολάβηση των λεγόμενων προστατών τους από τις γραμμές των αθηναίων πολιτών με πλήρη δικαιώματα μπορούσαν να απευθύνονται στα διοικητικά όργανα (σημ. γερμ. σύντ.).

2. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 271 (σημ. γερμ. σύντ.).

μενο κράτος στην Αθήνα άρχισε με την ίδια μονάδα, στην οποία καταλήγει το σύγχρονο κράτος στην ανώτατη ανάπτυξή του.

Δέκα απ' αυτές τις μονάδες, τους δήμους, αποτελούσαν μια φυλή που όμως, για να διακρίνεται από την παλιά φυλή των γενών, ονομάζεται τώρα τοπική φυλή. Η τοπική φυλή δεν ήταν μονάχα αυτοδιοικούμενο πολιτικό σώμα, ήταν επίσης και στρατιωτικό σώμα. Εξέλεγε το φύλαρχο ή τον προεστό της φυλής, που διοικούσε το ιππικό, έναν ταξίαρχο που διοικούσε το πεζικό και το στρατηγό που διοικούσε όλους τους άντρες που στρατολογούνταν στην περιοχή της φυλής. Διέθετε επίσης πέντε πολεμικά πλοία με τους άντρες τους και τους διοικητές τους, και έπαιρνε για προστάτη άγιο έναν αττικό ήρωα, που έφερε και το όνομά του. Τέλος, έβγαζε 50 βουλευτές για την αθηναϊκή βουλή.

Το επιστέγασμα ήταν το αθηναϊκό κράτος, που το διοικούσε η βουλή από τους πεντακόσιους εκλεγμένους των δέκα φυλών, και σε τελική ανάλυση, η συνέλευση του λαού, όπου είχε πρόσβαση και δικαίωμα ψήφου κάθε αθηναίος πολίτης. Παράλληλα, οι άρχοντες και άλλοι αξιωματούχοι φρόντιζαν για τους διάφορους κλάδους της διοίκησης και για τη δικαιοσύνη. Ανώτατος λειτουργός της εκτελεστικής εξουσίας δεν υπήρχε στην Αθήνα.

Μ' αυτό το νέο σύστημα και με την εισδοχή ενός πολύ μεγάλου αριθμού κατοίκων με όχι πλήρη δικαιώματα, εν μέρει από επήλυδες και εν μέρει από απελεύθερους δούλους, αποκλείστηκαν τα όργανα του καθεστώτος των γενών από τις δημόσιες υποθέσεις. Κατάντησαν ιδιωτικές ενώσεις και θρησκευτικές εταιρίες. Όμως, η ηθική επίδραση, ο πατροπαράδοτος τρόπος αντίληψης και σκέψης της παλιάς εποχής των γενών επέζησαν ακόμα για πολύ καιρό και χάθηκαν μονάχα σιγά-σιγά. Αυτό φάνηκε σ' έναν άλλο κρατικό θεσμό.

Είδαμε ότι ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του κράτους είναι η ξεχωριστή από τη μάζα του λαού δημόσια εξουσία. Η Αθήνα είχε τότε μονάχα λαϊκό στρατό και ένα στόλο που τον επάνδρωνε και τον αρμάτωνε άμεσα ο λαός. Ο στρατός και ο στόλος την υπεράσπιζαν από τους εξωτερικούς εχθρούς και χαλιναγωγούσαν τους δούλους, που και

τότε αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Απέναντι στους πολίτες τη δημόσια εξουσία αρχικά την αποτελούσε μονάχα η αστυνομία, που είναι τόσο παλιά όσο και το κράτος, γι' αυτό και οι αφελείς Γάλλοι του 18ου αιώνα δεν μιλούσαν για πολιτισμένους λαούς, αλλά για λαούς αστυνομευμένους (nations policées). Οι Αθηναίοι ίδρυσαν λοιπόν ταυτόχρονα με το κράτος τους και αστυνομία, μια σωστή χωροφυλακή από πεζούς και έφιππους τοξότες κυνηγούς της υπαίθρου (Landjäger), όπως τους λένε στη Νότια Γερμανία και στην Ελβετία. Η χωροφυλακή αυτή όμως σχηματίστηκε από *δούλους*. Τόσο εξευτελιστική φαινόταν στον ελεύθερο Αθηναίο αυτή η υπηρεσία του χωροφύλακα που προτιμούσε να τον συλλαμβάνει ο οπλισμένος δούλος παρά να ασχολείται ο ίδιος με τέτοιες ατιμωτικές πράξεις. Εδώ εκφράζεται ακόμα η παλιά νοοτροπία των γενών. Το κράτος δεν μπορούσε να υπάρχει χωρίς την αστυνομία, ήταν, όμως, ακόμα νέο και δεν είχε ακόμα αρκετό ηθικό κύρος για να κάνει σεβαστό ένα επάγγελμα που αναγκαστικά φαινόταν ατιμωτικό στα πρώην μέλη του γένους.

Πόσο πολύ το ολοκληρωμένο πια στα κύρια χαρακτηριστικά του γνωρίσματα κράτος ταίριαζε στην καινούργια κοινωνική κατάσταση των Αθηναίων, φαίνεται από τη γρήγορη άνθηση του πλούτου, του εμπορίου και της βιομηχανίας. Η ταξική αντίθεση που πάνω της στηρίζονταν οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί, δεν ήταν πια η αντίθεση ανάμεσα στην αριστοκρατία και στον κοινό λαό, αλλά η αντίθεση ανάμεσα στους δούλους και στους ελεύθερους, στους κατοίκους με περιορισμένα δικαιώματα και στους πολίτες. Τον καιρό της ανώτατης άνθησης όλοι οι ελεύθεροι πολίτες της Αθήνας, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ήταν περίπου 90.000 άτομα, δίπλα σ' αυτούς υπήρχαν 365.000 δούλοι και των δυο φύλων και 45.000 κάτοικοι με περιορισμένα δικαιώματα — ξένοι και απελεύθεροι. Σε κάθε ενήλικο άρρενα πολίτη αναλογούσαν λοιπόν τουλάχιστον 18 δούλοι και πάνω από 2 κάτοικοι με περιορισμένα δικαιώματα. Ο μεγάλος αριθμός των δούλων εξηγείται από το ότι πολλοί απ' αυτούς εργάζονταν μαζί σε μανιφακτούρες, σε μεγάλους χώρους και κάτω από την επίβλεψη επιστατών. Με την ανάπτυξη όμως του εμπορί-

ου και της βιομηχανίας έχουμε συσσώρευση και συγκέντρωση των αγαθών σε λίγα χέρια, εξαθλίωση της μάζας των ελεύθερων πολιτών, που τους έμενε μονάχα η εκλογή, ή να συναγωνιστούν την εργασία των δούλων με τη δική τους χειρωνακτική εργασία, που τη θεωρούσαν και υβριστική και βάναυση και που δεν υποσχόταν και πολλά, ή να εξαθλιωθούν. Μέσα στις τότε συνθήκες ακολούθησαν αναγκαστικά το δεύτερο δρόμο, και επειδή αποτελούσαν τον όγκο του πληθυσμού, κατάστρεψαν έτσι όλο το αθηναϊκό κράτος. Δεν κατάστρεψε η δημοκρατία την Αθήνα, όπως υποστηρίζουν οι ευρωπαίοι τσανακογλείφτες και αυλόδουλοι δάσκαλοι, αλλά η δουλεία, που πρόγραφε την εργασία του ελεύθερου πολίτη.

Η δημιουργία του κράτους στους Αθηναίους είναι εξαιρετικά χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς σχηματίζονται γενικά τα κράτη, γιατί από τη μια μεριά γίνεται εντελώς καθαρά, χωρίς ανάμειξη εξωτερικής ή εσωτερικής βίας —ο σφετερισμός της εξουσίας από τον Πεισίστρατο δεν άφησε κανένα ίχνος της σύντομης ύπαρξής του— και από την άλλη μεριά γιατί δείχνει ένα κράτος με πολύ ψηλή μορφή εξέλιξης, τη δημοκρατική πολιτεία (demokratische Republik) που ξεπηδάει άμεσα από την κοινωνία των γενών και τέλος γιατί γνωρίζουμε αρκετά όλες τις ουσιαστικές λεπτομέρειές του.

VI

ΓΕΝΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΡΩΜΗ

Από το μύθο για την ίδρυση της Ρώμης βγαίνει ότι ο πρώτος οικισμός έγινε από μια σειρά λατινικά γένη (ο μύθος λέει ότι ήταν εκατό), που ήταν ενωμένα σε μια φυλή. Σύντομα προσκολλήθηκε σ' αυτά μια σαβελλική φυλή, που επίσης λέγεται ότι είχε εκατό γένη και τέλος μια τρίτη φυλή από διάφορα στοιχεία, και που, όπως λένε, είχε κι αυτή εκατό γένη. Όλη η αφήγηση δείχνει με την πρώτη ματιά ότι σχεδόν τίποτα, εκτός από το γένος, δεν ήταν φυσικό προϊόν, και ότι κι αυτό ακόμα σε μερικές περιπτώσεις ήταν μονάχα μια παραφυάδα του μητρικού γένους, που εξακολουθούσε να υπάρχει στην παλιά πατρίδα. Οι φυλές έχουν αποτυπωμένη τη σφραγίδα της τεχνητής σύνθεσης, ωστόσο από συγγενικά κυρίως στοιχεία και κατά το πρότυπο της παλιάς φυσικά αναπτυγμένης κι όχι φτιαχτής φυλής. Και δεν αποκλείεται ο πυρήνας της καθεμιάς από τις τρεις αυτές φυλές να υπήρξε μια πραγματική παλιά φυλή. Το ενδιάμεσο μέλος, η φρατρία, σχηματιζόταν από δέκα γένη και ονομαζόταν κουρία. Υπήρχαν λοιπόν τριάντα κουρίες.

Είναι γενικά παραδεγμένο ότι το ρωμαϊκό γένος ήταν ο ίδιος θεσμός με το ελληνικό. Αν λοιπόν το ελληνικό γένος είναι η παραπέρα ανάπτυξη της κοινωνικής εκείνης μονάδας που την πρωτόγονη μορφή της μας παρουσιάζουν οι αμερικανοί ερυθρόδερμοι, το ίδιο ισχύει, φυσικά, και για το ρωμαϊκό γένος. Μπορούμε επομένως εδώ να είμαστε πιο σύντομοι.

Το ρωμαϊκό γένος είχε, τουλάχιστον στην αρχαιότατη εποχή της Ρώμης, την παρακάτω συγκρότηση:

1) Αμοιβαίο κληρονομικό δικαίωμα των μελών του γένους. Η περιουσία έμενε στο γένος. Επειδή στο ρωμαϊκό γένος, όπως και στο ελληνικό, επικρατούσε κιόλας το πατρικό δίκαιο, αποκλείονταν οι απόγονοι της γυναικείας γενεαλογικής γραμμής. Σύμφωνα με το νόμο της Δωδεκαδέλτου[1], του

1. Πρόκειται για το αρχαιότερο δείγμα ρωμαϊκού δικαίου από τα μέσα

πιο παλιού γνωστού σ' εμάς γραφτού ρωμαϊκού δικαίου, κληρονομούσαν πρώτα τα παιδιά σαν φυσικοί κληρονόμοι. Όταν δεν υπήρχαν παιδιά οι αγνάτοι (συγγενείς της *ανδρικής* γραμμής). Και όταν δεν υπήρχαν ούτε αυτοί, τότε κληρονομούσαν τα μέλη του γένους. Σε όλες τις περιπτώσεις η περιουσία έμενε στο γένος. Βλέπουμε εδώ τη βαθμιαία εισαγωγή στις συνήθειες των γενών καινούργιων κανόνων δικαίου που προκλήθηκαν από τον αυξανόμενο πλούτο και τη μονογαμία: το αρχικό ίσο δικαίωμα κληρονομιάς των μελών του γένους περιορίστηκε πρώτα —ίσως από πολύ νωρίς, όπως αναφέραμε ήδη πιο πάνω— με την πράξη, στους αγνάτους, τέλος στα παιδιά και τους απογόνους τους μέσα στη φυλή του άντρα. Στη Δωδεκάδελτο αυτό εμφανίζεται φυσικά σε αντίστροφη σειρά.

2) Ύπαρξη κοινού τόπου ταφής. Όταν το γένος των Κλαυδίων που ήταν πατρίκιοι, ήρθε από το Ρέτζιλι στη Ρώμη, του δόθηκε ένα κομμάτι γης, καθώς επίσης κι ένας κοινός τόπος ταφής μέσα στην πόλη. Ακόμα και τον καιρό του Αυγούστου, το κεφάλι του Βάρου, που έπεσε στο δρυμό του Τόιτομπουργκ[1], το έφεραν στη Ρώμη και το έθαψαν στον τύμβο του γένους (gentilitius tumulus). Το γένος (των Κουιντιλίων) είχε λοιπόν ακόμα ξεχωριστό τύμβο.

3) Κοινές θρησκευτικές τελετές. Αυτές, τα sacra gentilitia, είναι γνωστές.

4) Υποχρέωση να μην παντρεύονται μέσα στο γένος. Αυτό δεν φαίνεται ποτέ να μετατράπηκε στη Ρώμη σε γραφτό νόμο, αλλά το έθιμο έμεινε. Από το πλήθος των ρωμαϊκών ζευγαριών που διατηρήθηκαν τα ονόματά τους ως την εποχή

του 5ου αιώνα πριν από τη χρονολογία μας, αποτέλεσμα της πάλης των πληβείων ενάντια στους πατρίκιους. Στην ουσία, πρόκειται για καταγραφή του εθιμικού δικαίου που ίσχυε τότε στη Ρώμη. Οι νόμοι, που ήταν χαραγμένοι πάνω σε δώδεκα πίνακες, αντικαθρεφτίζουν τη διαφοροποίηση της περιουσίας μέσα στη ρωμαϊκή κοινωνία, την ανάπτυξη της δουλείας και τη διαμόρφωση του δουλοκτητικού κράτους (σημ. γερμ. σύντ.).

1. Η μάχη που έγινε το έτος 9 στο δρυμό του Τόιτομπουργκ μεταξύ των γερμανικών φυλών που εξεγέρθηκαν ενάντια στους ρωμαίους εισβολείς και τα ρωμαϊκά στρατεύματα με επικεφαλής τον Βάρο, τελείωσε με την πλήρη συντριβή του ρωμαϊκού στρατού. Ο Βάρος αυτοκτόνησε (σημ. γερμ. σύντ.).

μας, κανένα δεν έχει το ίδιο όνομα γένους για τον άντρα και τη γυναίκα. Το κληρονομικό δίκαιο αποδείχνει επίσης αυτόν τον κανόνα. Η γυναίκα χάνει με το γάμο τα αγνατικά της δικαιώματα, βγαίνει από το γένος της και ούτε αυτή, ούτε τα παιδιά της δεν μπορούν να κληρονομήσουν από τον πατέρα της ή από τα αδέρφια του πατέρα της, γιατί αλλιώς θα χανόταν το κληρονομικό μερίδιο του πατρικού γένους. Αυτό έχει νόημα μονάχα με την προϋπόθεση ότι η γυναίκα δεν μπορεί να παντρευτεί μέλος του γένους της.

5) Ένα κομμάτι γης που ήταν κοινή ιδιοκτησία. Αυτό υπήρχε πάντα στην πρωτόγονη εποχή, τότε που άρχισαν να μοιράζουν τη γη της φυλής. Στις λατινικές φυλές βρίσκουμε ν' ανήκει η γη εν μέρει στη φυλή, εν μέρει στο γένος, εν μέρει στα νοικοκυριά που είναι αμφίβολο αν αποτελούσαν τότε ξεχωριστές οικογένειες. Λένε ότι ο Ρωμύλος έκανε την πρώτη διανομή της γης σε χωριστά άτομα, περίπου ένα εκτάριο (δυο jugera) στον καθένα. Ωστόσο, βρίσκουμε και αργότερα γαιοκτησία στα χέρια των γενών, για να μη μιλήσουμε καθόλου για την κρατική γη, γύρω από την οποία περιστρέφεται όλη η εσωτερική ιστορία της δημοκρατίας.

6) Υποχρέωση των μελών του γένους να αλληλοϋπερασπίζονται και να αλληλοβοηθιούνται. Για το ζήτημα αυτό μας λέει ελάχιστα πράγματα η γραφτή ιστορία. Το ρωμαϊκό κράτος εμφανίστηκε από την αρχή τόσο ισχυρό που το δικαίωμα της προστασίας από την αδικία πέρασε σ' αυτό. Όταν πιάστηκε ο Άππιος Κλαύδιος, όλο του το γένος φόρεσε πένθος, ακόμα και εκείνοι που ήταν προσωπικοί του εχθροί. Τον καιρό του δεύτερου καρχηδονιακού πολέμου ενώθηκαν τα γένη για να πετύχουν την απόλυση των μελών τους που είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι πολέμου. Η γερουσία τους το *απαγόρευσε*.

7) Δικαίωμα στα μέλη του γένους να φέρουν το όνομά του. Αυτό διατηρήθηκε ως την εποχή της αυτοκρατορίας. Στους απελεύθερους επέτρεπαν να παίρνουν το όνομα του γένους του πρώην κυρίου τους, χωρίς όμως να αποκτούν τα δικαιώματα του γένους.

8) Δικαίωμα υιοθέτησης ξένων στο γένος. Αυτό γινόταν με υιοθεσία από μια οικογένεια (όπως στους Ινδιάνους), που είχε σαν συνέπεια και την εισδοχή στο γένος.

9) Το δικαίωμα να εκλέγουν και να καθαιρούν τον επικεφαλής δεν αναφέρεται πουθενά. Επειδή όμως την πρώτη περίοδο της Ρώμης, από τον αιρετό βασιλιά και κάτω, όλα τα αξιώματα τα συμπλήρωναν με διορισμό ή με εκλογή, και επειδή και οι ίδιες οι κουρίες εκλέγανε τους ιερείς τους, μπορούμε να υποθέσουμε το ίδιο και για τους αρχηγούς (principes) των γενών — όσο κι αν η εκλογή από την ίδια πάντα οικογένεια στο γένος είχε ίσως γίνει κιόλας κανόνας.

Αυτές ήταν οι αρμοδιότητες ενός ρωμαϊκού γένους. Αν εξαιρέσουμε το πέρασμα στο πατρικό δίκαιο που είχε πια ολοκληρωθεί, είναι πιστό είδωλο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του γένους των Ιροκέζων. Κι εδώ «προβάλλει καθαρά ο Ιροκέζος».

Δίνουμε ένα μόνο παράδειγμα για το πόση σύγχυση επικρατεί για το ρωμαϊκό καθεστώς των γενών ακόμα και σήμερα και στους πιο αναγνωρισμένους ιστοριογράφους μας. Στη διατριβή του Μόμσεν για τα ρωμαϊκά κύρια ονόματα της εποχής της δημοκρατίας και της αυγουστιανής περιόδου (*Römische Forschungen*, Berlin 1864), διαβάζουμε:

«Εκτός από όλους τους άντρες-μέλη του γένους, αν αποκλείσουμε φυσικά τους δούλους, συμπεριλάβουμε όμως τους υιοθετημένους και τους προστατευόμενους, το όνομα του γένους παίρνουν επίσης και οι γυναίκες... Η φυλή (Stamm, όπως μεταφράζει εδώ το gens ο Μόμσεν) είναι... μια κοινότητα που προήλθε από κοινή —πραγματική ή υποθετική ή φανταστική— καταγωγή, και που συνδέεται με κοινές τελετές, κοινό τόπο ταφής και κοινή κληρονομιά, στην οποία μπορούν και πρέπει να θεωρούν ότι ανήκουν όλα τα προσωπικά ελεύθερα άτομα, επομένως και οι γυναίκες. Δυσκολίες δημιουργεί όμως ο καθορισμός του ονόματος του γένους των παντρεμένων γυναικών. Η δυσκολία αυτή φυσικά δεν υπάρχει για την περίοδο που δεν επιτρεπόταν στη γυναίκα να παντρεύεται άλλον εκτός από ένα μέλος του γένους της. Και, όπως αποδείχνεται, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρχε για τις γυναίκες μεγαλύτερη δυσκολία να παντρεύονται έξω από το γένος παρά μέσα στο γένος, γιατί ακόμα και στον 6ο αιώνα το gentis enuptio[1] το παραχωρούσαν σαν προσωπικό

1. Γάμος έξω από το γένος (σημ. ελλ. σύντ.).

προνόμιο για ανταμοιβή... Όπου όμως παρουσιάζονταν τέτοιες εξωγαμίες, έπρεπε η γυναίκα στους παλαιότατους καιρούς να περνούσε στη φυλή του άντρα. Δεν υπάρχει πιο βέβαιο πράγμα από το ότι η γυναίκα με τον παλιό θρησκευτικό γάμο έμπαινε ολότελα στη νομική και θρησκευτική κοινότητα του άντρα και έβγαινε από τη δική της. Ποιος δεν ξέρει ότι η παντρεμένη γυναίκα χάνει τα ενεργητικά και παθητικά της κληρονομικά δικαιώματα μέσα στο γένος, ενώ αντίθετα συνδέεται με κληρονομικό δεσμό με τον άντρα της, τα παιδιά της και τα μέλη της φυλής του άντρα της γενικά; Και εφόσον ο άντρας της την υιοθετεί και μπαίνει έτσι στην οικογένειά του, πώς μπορεί να μένει μακριά από το γένος του;» (σελ. 8-11).

Ο Μόμσεν ισχυρίζεται, λοιπόν, ότι στις ρωμαίες γυναίκες που ανήκαν σε κάποιο γένος επιτρεπόταν αρχικά να παντρεύονται μονάχα *μέσα* στο γένος τους, ότι το ρωμαϊκό γένος ήταν λοιπόν ενδογαμικό και όχι εξωγαμικό. Η άποψη αυτή που αντιφάσκει με όλη την πείρα από άλλους λαούς, στηρίζεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, σ' ένα μοναδικό και πολυσυζητημένο χωρίο του Λίβιου (βιβλίο XXXIX, σελ. 19), σύμφωνα με το οποίο η γερουσία το έτος 568 της Ρώμης, δηλαδή το 186 πριν από τη χρονολογία μας αποφάσισε, uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — η Φετσένια Ισπάλα να έχει το δικαίωμα να διαθέσει την περιουσία της, να την ελαττώσει, να παντρευτεί έξω από το γένος και να διαλέξει κηδεμόνα, ακριβώς σαν να της είχε μεταφέρει το δικαίωμα αυτό με διαθήκη ο (πεθαμένος) άντρας της, ότι μπορεί να παντρευτεί έναν γεννημένο ελεύθερο, και ότι σ' αυτόν που θα την έπαιρνε γυναίκα του, δεν θα του το καταλόγιζαν σαν κακή πράξη ή ντροπή.

Αναμφισβήτητα λοιπόν δίνεται εδώ στη Φετσένια, μια απελεύθερη, το δικαίωμα να παντρευτεί έξω από το γένος. Και σύμφωνα μ' αυτά, και ο σύζυγος είχε αναμφισβήτητα το δικαίωμα να μεταβιβάσει με διαθήκη μετά το θάνατό του το δικαίωμα στη γυναίκα του να παντρευτεί έξω από το γένος. Όμως, έξω από *ποιο* γένος;

Αν η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να παντρεύεται μέσα

στο γένος της, όπως υποθέτει ο Μόμσεν, τότε και μετά το γάμο θα έπρεπε να μένει σ' αυτό το γένος της. Πρώτα όμως πρέπει να αποδειχτεί ίσα-ίσα αυτή η ενδογαμία του γένους. Και δεύτερο, αν η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να παντρεύεται μέσα στο γένος της, τότε, φυσικά, κι ο άντρας έπρεπε να κάνει το ίδιο, γιατί αλλιώς δεν θα έπαιρνε γυναίκα. Έτσι όμως καταλήγουμε ότι ο άντρας μπορούσε με διαθήκη να μεταβιβάσει στη γυναίκα του ένα δικαίωμα που δεν το είχε ούτε ο ίδιος για τον εαυτό του. Φτάνουμε, λοιπόν, σε νομικό παραλογισμό. Αυτό το νιώθει και ο Μόμσεν, γι' αυτό και υποθέτει:

«Για το γάμο έξω από το γένος νομικά δεν χρειαζόταν μόνο η συγκατάθεση του εξουσιαστή, μα και όλων των μελών του γένους» (σελ. 10, σημείωση).

Αυτό είναι πρώτα-πρώτα μια πολύ τολμηρή υπόθεση και δεύτερο αντιφάσκει με το σαφές κείμενο του χωρίου. Η γερουσία της δίνει το δικαίωμα αυτό *στη θέση του άντρα*, και της δίνει ρητά ούτε περισσότερα ούτε λιγότερα απ' όσα θα μπορούσε να της είχε δώσει ο άντρας της, όμως αυτό που της δίνει είναι ένα *απόλυτο* δικαίωμα, που δεν εξαρτάται από κανέναν άλλο περιορισμό, έτσι που αν το χρησιμοποιήσει, να μην έχει να πάθει τίποτα και ο νέος της άντρας. Αναθέτει μάλιστα στους τωρινούς και μελλοντικούς υπάτους και πραίτορες να φροντίζουν να μην πάθει καμιά αδικία απ' αυτό. Η υπόθεση του Μόμσεν φαίνεται λοιπόν πέρα για πέρα απαράδεκτη.

Ή πάλι πρέπει να υποθέσουμε ότι η γυναίκα παντρεύτηκε έναν άντρα από άλλο γένος, ενώ η ίδια έμεινε στο γένος που γεννήθηκε, και τότε, σύμφωνα με το πιο πάνω χωρίο, ο άντρας της θα είχε το δικαίωμα να επιτρέψει στη γυναίκα του να παντρευτεί έξω από το δικό της γένος. Δηλαδή θα είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για υποθέσεις ενός γένους στο οποίο δεν ανήκε καθόλου. Η υπόθεση είναι τόσο παράλογη, που δεν αξίζει ο κόπος να μιλάμε πια γι' αυτήν.

Μένει λοιπόν μονάχα να υποθέσουμε ότι η γυναίκα στον πρώτο της γάμο παντρεύτηκε έναν άντρα από άλλο γένος και ότι με το γάμο της πέρασε απλούστατα στο γένος του άντρα της, πράγμα που και ο Μόμσεν παραδέχεται πραγματικά για παρόμοιες περιπτώσεις. Τότε εξηγείται αμέσως όλος ο συσχετισμός της υπόθεσης. Η γυναίκα, που με το γάμο της απο-

σπάστηκε από το παλιό της γένος και έγινε δεκτή στη νέα ένωση γενών του άντρα, κατέχει εκεί μέσα μια τελείως ξεχωριστή θέση. Είναι βέβαια μέλος του γένους, αλλά όχι συγγενής εξ αίματος. Ο χαρακτήρας της εισδοχής την αποκλείει προκαταβολικά από κάθε απαγόρευση γάμου μέσα στο γένος, όπου ακριβώς μπήκε με το γάμο της. Επιπλέον, τη δέχτηκαν στη γαμήλια ένωση του γένους, και κληρονομεί με το θάνατο του άντρα της ένα μέρος της περιουσίας του, που είναι περιουσία ενός μέλους του γένους. Τι φυσικότερο λοιπόν από το ότι η περιουσία αυτή πρέπει να μείνει μέσα στο γένος και ότι επομένως η γυναίκα πρέπει να παντρευτεί ένα μέλος του γένους του πρώτου της άντρα και κανέναν άλλον; Κι αν χρειάζεται να γίνει εξαίρεση, ποιος είναι πιο αρμόδιος να την εξουσιοδοτήσει γι' αυτό, αν όχι εκείνος που της κληροδότησε αυτή την περιουσία, δηλαδή ο πρώτος της άντρας; Τη στιγμή που της κληροδοτεί ένα μέρος της περιουσίας και σύγχρονα της επιτρέπει να μεταφέρει με γάμο ή σαν συνέπεια του γάμου, σε ξένο γένος αυτό το μέρος της περιουσίας, αυτό θα πει ότι του ανήκει ακόμα αυτή η περιουσία. Επομένως, διαθέτει κυριολεκτικά μονάχα την ιδιοκτησία του. Όσο για την ίδια τη γυναίκα και τη σχέση της προς το γένος του άντρα της, αυτός την έφερε στο γένος αυτό με μια πράξη ελεύθερης βούλησης — με το γάμο. Γι' αυτό φαίνεται επίσης φυσικό ότι αυτός είναι το κατάλληλο πρόσωπο που μπορεί να την εξουσιοδοτήσει να βγει από το γένος αυτό με ένα δεύτερο γάμο. Κοντολογίς, το πράγμα φαίνεται απλό και αυτονόητο, μόλις εγκαταλείψουμε την περίφημη υπόθεση του ενδογαμικού ρωμαϊκού γένους και το θεωρήσουμε από την αρχή σαν εξωγαμικό, όπως ο Μόργκαν.

Μένει ακόμα μια τελευταία υπόθεση που βρήκε κι αυτή τους εκπροσώπους της, και ίσως μάλιστα τους περισσότερους. Το χωρίο λέει απλώς «ότι οι απελεύθερες δούλες (libertae) δεν μπορούσαν χωρίς ειδική έγκριση e gente enubere, (να παντρεύονται έξω από το γένος), ή να κάνουν μια από τις πράξεις που έχοντας σχέση με το capitis deminutio minima[1], θα προκαλούσε την έξοδο της liberta από

1. Απώλεια των οικογενειακών δικαιωμάτων (σημ. γερμ. σύντ.).

την ένωση του γένους» (βλ. Lange, *Römische Alterthümer*, Βερολίνο 1856, I, σελ. 195. Εδώ ο Λάνγκε αναφέρεται στον Χούσκε σχετικά με το χωρίο του Λίβιου που παραθέτουμε[1]).

Αν αυτή η υπόθεση είναι σωστή, τότε πια το χωρίο δεν αποδείχνει απολύτως τίποτα για τις σχέσεις των γεννημένων ελεύθερων ρωμαίων γυναικών, και δεν μπορεί πια καθόλου να γίνεται λόγος για υποχρέωσή τους να παντρεύονται μέσα στο γένος.

Σ' όλη τη ρωμαϊκή φιλολογία, η έκφραση enuptio gentis, παρουσιάζεται σ' αυτό το μοναδικό χωρίο και πουθενά αλλού. Η λέξη enubere, παντρεύομαι έξω, παρουσιάζεται μόνο τρεις φορές, και τις τρεις φορές στον Λίβιο, κι αυτό όχι σχετικά με το γένος. Η ιδέα ότι οι Ρωμαίες επιτρεπόταν να παντρεύονται μονάχα μέσα στο γένος χρωστάει την ύπαρξή της σ' αυτό το μοναδικό χωρίο. Δεν στέκει όμως καθόλου. Γιατί, ή το χωρίο αναφέρεται σε ειδικούς περιορισμούς για τις απελεύθερες, και τότε δεν αποδείχνει τίποτα για τις γεννημένες ελεύθερες (ingenuae), ή ισχύει και για τις γεννημένες ελεύθερες, και τότε μάλλον αποδείχνει ότι η γυναίκα κατά κανόνα παντρευόταν έξω από το γένος της, αλλά με το γάμο περνούσε στο γένος του άντρα. Επομένως, μιλάει ενάντια στον Μόμσεν και υπέρ του Μόργκαν.

Ύστερα από τριακόσια σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυση της Ρώμης, οι δεσμοί του γένους ήταν ακόμα τόσο ισχυροί που ένα γένος πατρικίων, το γένος των Φαβίων, μπόρεσε με τη συγκατάθεση της γερουσίας ν' αναλάβει μονάχο του μια πολεμική εκστρατεία ενάντια στη γειτονική πόλη Βέι. Λένε ότι είχαν εκστρατεύσει 306 Φάβιοι και σκοτώθηκαν όλοι σε ενέδρα. Ένα μοναδικό αγόρι που είχε μείνει πίσω συνέχισε το γένος.

Δέκα γένη αποτελούσαν, όπως είπαμε, μια φρατρία, που εδώ λεγόταν κουρία, και είχε σπουδαιότερες δημόσιες αρμοδιότητες από την ελληνική φρατρία. Κάθε κουρία είχε τις δι-

1. Στο βιβλίο του *Römische Alterthümer*, τόμ. 1, Βερολίνο 1856, σελ. 195, ο Λάνγκε αναφέρεται στη διατριβή του Ph. E. Huschke, *De privilegiis Feceniae Hispalae senatusconsulto concessis* (Liv. XXXIX, 19), Γκέτινγκεν 1822 (σημ. γερμ. σύντ.).

κές της θρησκευτικές τελετές, τα δικά της ιερά και τους δικούς της ιερείς. Αυτοί οι τελευταίοι στο σύνολό τους αποτελούσαν ένα από τους ρωμαϊκούς συλλόγους ιερέων. Δέκα κουρίες αποτελούσαν μια φυλή, που, όπως κι οι υπόλοιπες λατινικές φυλές, ίσως να είχαν αρχικά έναν εκλεγμένο αρχηγό — στρατηγό και αρχιερέα. Το σύνολο των τριών φυλών αποτελούσε το ρωμαϊκό λαό, τον populus romanus.

Στο ρωμαϊκό λαό, λοιπόν, μπορούσε ν' ανήκει μονάχα όποιος ήταν μέλος ενός γένους και μέσω αυτού μιας κουρίας και μιας φυλής. Η πρώτη κοινωνική συγκρότηση αυτού του λαού ήταν η παρακάτω. Τα δημόσια πράγματα φρόντιζε κατά πρώτο λόγο η γερουσία, που, όπως σημείωσε σωστά πρώτος ο Νίμπουρ, αποτελείτο από τους αρχηγούς των 300 γενών. Και ακριβώς επειδή ήταν οι γεροντότεροι των γενών, λέγονταν πατέρες, patres, και το σύνολό τους γερουσία (senatus, συμβούλιο των γερόντων, από το senex = γέρος). Η συνήθεια να εκλέγουν το γερουσιαστή από την ίδια πάντα οικογένεια κάθε γένους, γέννησε και εδώ την πρώτη κληρονομική αριστοκρατία. Οι οικογένειες αυτές ονομάζονταν πατρίκιοι και διεκδικούσαν το αποκλειστικό δικαίωμα να μπαίνουν στη γερουσία και να καταλαμβάνουν όλα τα άλλα αξιώματα. Το γεγονός ότι ο λαός με το πέρασμα του χρόνου δέχτηκε αυτή την αξίωση, που μετατράπηκε σε πραγματικό δικαίωμα, εκφράζεται στο μύθο που λέει ότι ο Ρωμύλος έδωσε στους πρώτους γερουσιαστές και στους απογόνους τους τον τίτλο του πατρικίου (patricius) και τα προνόμιά του. Η γερουσία, όπως και η αθηναϊκή βουλή, είχε το δικαίωμα να αποφασίζει για πολλές υποθέσεις, να κάνει την προκαταρκτική συζήτηση για περιπτώσεις πιο σοβαρές και ιδίως για τους νέους νόμους. Τους νόμους τους αποφάσιζε τελικά η λαϊκή συνέλευση που λεγόταν comitia curiata (συνέλευση των κουριών). Ο λαός συνερχόταν συνταγμένος κατά κουρίες και μέσα σε κάθε κουρία πιθανώς κατά γένη. Όταν επρόκειτο να παρθεί απόφαση, η καθεμιά από τις 30 κουρίες είχε μία ψήφο. Η συνέλευση των κουριών ενέκρινε ή απέρριπτε όλους τους νόμους, εξέλεγε όλους τους ανώτερους δημόσιους λειτουργούς μαζί και τον rex (το λεγόμενο βασιλιά), κήρυχνε πόλεμο (η γερουσία όμως έκλεινε ειρήνη), και αποφάσιζε σαν ανώτα-

το δικαστήριο, ύστερα από προσφυγή των ενδιαφερομένων, σ' όλες τις περιπτώσεις που επρόκειτο για θανατική ποινή ρωμαίου πολίτη. Τέλος, πλάι στη γερουσία και τη λαϊκή συνέλευση βρισκόταν ο rex, που αντιστοιχούσε ακριβώς στον έλληνα βασιλιά και που δεν ήταν καθόλου ο σχεδόν απόλυτος μονάρχης, όπως τον παρουσιάζει ο Μόμσεν.[1] Κι αυτός ήταν διοικητής του στρατού, αρχιερέας και πρόεδρος σε ορισμένα δικαστήρια. Δεν είχε καθόλου αστικές αρμοδιότητες ή εξουσία πάνω στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία των πολιτών, εκτός από εκείνες που πήγαζαν από την πειθαρχική εξουσία του σαν στρατιωτικού διοικητή ή από την εξουσία του να εκτελεί αποφάσεις σαν πρόεδρος του δικαστηρίου. Το αξίωμα του rex δεν ήταν κληρονομικό. Αντίθετα, εκλεγόταν πρώτα, ίσως με πρόταση του προκατόχου του, από τη συνέλευση των κουριών, και ύστερα, σε μια δεύτερη συνέλευση, τον εγκαθιστούσαν πανηγυρικά στο αξίωμά του. Το γεγονός ότι μπορούσε και να καθαιρεθεί, το αποδείχνει η μοίρα του Ταρκύνιου του Περήφανου.

Όπως οι Έλληνες την ηρωική εποχή, έτσι και οι Ρωμαίοι τον καιρό των λεγόμενων βασιλιάδων ζούσαν σε μια στρατιωτική δημοκρατία που στηριζόταν στα γένη, τις φρατρίες και τις φυλές απ' όπου και αναπτύχθηκε. Όσο κι αν οι κουρίες και οι φυλές ήταν ως ένα βαθμό τεχνητοί σχηματισμοί, είχαν ωστόσο σχηματιστεί σύμφωνα με τα γνήσια φυσικά πρότυπα της κοινωνίας, που τους γέννησε και που τις περιέβαλλε ακόμα απ' όλες τις μεριές. Όσο κι αν είχε κερδίσει κιόλας έδαφος η φυσικά αναπτυγμένη αριστοκρατία των πατρι-

1. Το λατινικό rex είναι το κελτικοϊρλανδικό righ (προεστός φυλής) και το γοτθικό reiks. Ότι αυτό, όπως επίσης και ο δικός μας Fürst (στα αγγλικά first, στα δανικά förste, δηλαδή ο πρώτος), σήμαινε αρχικά τον προεστό του γένους ή της φυλής βγαίνει από το ότι οι Γότθοι από τον 4ο ακόμα αιώνα είχαν μια ειδική λέξη για τον κατοπινό βασιλιά, το στρατηγό ενός ολόκληρου λαού: thiudans. Στη μετάφραση της Βίβλου του Ουλφίλα, ο Αρταξέρξης και ο Ηρώδης δεν λέγονται ποτέ reiks, αλλά thiudans και το κράτος (ράιχ) του αυτοκράτορα Τιβέριου δεν λέγεται reiks, αλλά thiudinassus. Στο γοτθικό όνομα thiudan, ή όπως το μεταφράζουμε λαθεμένα, του βασιλιά Thiudareik, Theodorich, δηλαδή Dietrich, συγχωνεύονται και οι δυο ονομασίες (σημ. του Ένγκελς).

κίων, όσο κι αν οι reges (βασιλείς) προσπαθούσαν σιγά-σιγά να διευρύνουν τις αρμοδιότητές τους, όλα αυτά δεν αλλάζουν τον αρχικό βασικό χαρακτήρα του καθεστώτος και αυτό μονάχα έχει σημασία.

Στο μεταξύ μεγάλωνε ο πληθυσμός της πόλης της Ρώμης και του ρωμαϊκού εδάφους που είχε διευρυνθεί με κατακτήσεις, εν μέρει με μετοίκηση, εν μέρει με κατοίκους από τις υποταγμένες, κυρίως τις λατινικές περιοχές. Όλοι αυτοί οι νέοι υπήκοοι (το πρόβλημα των πελατών, clientes, το αφήνουμε εδώ κατά μέρος) βρίσκονταν έξω από τα παλιά γένη, κουρίες και φυλές, δεν αποτελούσαν λοιπόν μέρος του populus romanus, του καθαυτό ρωμαϊκού λαού. Ήταν προσωπικά ελεύθεροι άνθρωποι, μπορούσαν να έχουν γαιοκτησία, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν φόρους και να εκτελούν στρατιωτικά χρέη. Δεν μπορούσαν όμως να κατέχουν αξιώματα και να παίρνουν μέρος στη συνέλευση των κουριών, ούτε στο μοίρασμα των κατακτημένων κρατικών γαιών. Αποτελούσαν τους πληβείους, που αποκλείονταν από όλα τα δημόσια δικαιώματα. Με τον αριθμό τους, που όλο και μεγάλωνε, με τη στρατιωτική τους εκπαίδευση και τον οπλισμό τους έγιναν απειλητική δύναμη για τον παλιό populus που είχε κλείσει ερμητικά τις πόρτες του σε κάθε ξένο στοιχείο. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε ότι η γαιοκτησία φαίνεται να ήταν αρκετά ίσα μοιρασμένη ανάμεσα στον populus και τους πληβείους, ενώ ο εμπορικός και βιομηχανικός πλούτος, που δεν είχε βέβαια ακόμα πολύ αναπτυχθεί, βρισκόταν κυρίως στα χέρια των πληβείων.

Με το βαθύ σκοτάδι, που περιβάλλει την ολότελα μυθική αρχέγονη ιστορία της Ρώμης —σκοτάδι που ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο οι ορθολογιστικές-πραγματιστικές προσπάθειες ερμηνείας και οι εκθέσεις των κατοπινών νομικά μορφωμένων συγγραφέων που τα έργα τους χρησιμοποιούνται σαν πηγές— είναι αδύνατο να πει κανείς κάτι το οριστικό είτε για το χρόνο, είτε για την πορεία, είτε για την αφορμή της επανάστασης που έβαλε τέλος στην παλιά οργάνωση των γένων. Βέβαιο είναι μονάχα ότι η αιτία της βρισκόταν στους αγώνες μεταξύ πληβείων και populus.

Το νέο πολίτευμα που το αποδίδουν στο βασιλιά Σέρβιο

Τύλλιο και που στηρίζεται σε ελληνικά πρότυπα, ιδίως στον Σόλωνα, δημιούργησε μια νέα λαϊκή συνέλευση που περιλάμβανε ή απέκλειε χωρίς διάκριση και τον populus και τους πληβείους, ανάλογα με το αν πρόσφεραν πολεμικές υπηρεσίες ή όχι. Όλοι οι άντρες που ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στο στρατό χωρίστηκαν σύμφωνα με την περιουσία τους σε έξι τάξεις. Η ελάχιστη περιουσία σε καθεμιά από τις πέντε τάξεις ήταν: I. 100.000 ασσάρια, II. 75.000, III. 50.000, IV. 25.000, V. 11.000 ασσάρια. Κατά τον Ντιρό ντε λα Μαλ, τα ποσά αυτά ισοδυναμούσαν περίπου με 14.000, 10.500, 7.000, 3.600 και 1.570 μάρκα. Την έκτη τάξη, τους προλετάριους, αποτελούσαν όσοι είχαν μικρότερη περιουσία και εξαιρούνταν από τη θητεία και τους φόρους. Στη νέα λαϊκή συνέλευση των εκατονταρχιών (comitia centuriata) οι πολίτες έρχονταν συνταγμένοι στρατιωτικά στις εκατονταρχίες τους, κατά λόχους των 100 αντρών, και κάθε εκατονταρχία είχε μία ψήφο. Η πρώτη τάξη όμως διέθετε 80 εκατονταρχίες, η δεύτερη 22, η τρίτη 20, η τέταρτη 22, η πέμπτη 30, η έκτη για λόγους ευπρέπειας διέθετε κι αυτή μία. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμα τους ιππείς, που αποτελούνταν από τους πλουσιότερους, με 18 εκατονταρχίες. Υπήρχαν, δηλαδή, συνολικά 193 εκατονταρχίες. Για την πλειοψηφία χρειάζονταν 97 ψήφοι. Μονάχα όμως οι ιππείς και η πρώτη τάξη είχαν μαζί 98 ψήφους, δηλαδή την πλειοψηφία. Αν αυτοί συμφωνούσαν δεν ρωτιόνταν καθόλου οι υπόλοιποι, η έγκυρη απόφαση είχε παρθεί.

Σ' αυτή τη νέα συνέλευση των εκατονταρχιών πέρασαν τώρα όλα τα πολιτικά δικαιώματα της προηγούμενης συνέλευσης των κουριών (εκτός από μερικά ονομαστικά δικαιώματα). Οι κουρίες και τα γένη που τις αποτελούσαν, υποβιβάστηκαν έτσι, όπως στην Αθήνα, σε απλές ιδιωτικές και θρησκευτικές εταιρίες, και σαν τέτοιες φυτοζωούσαν ακόμα για πολύ καιρό, ενώ η συνέλευση των κουριών σύντομα έσβησε ολότελα. Για να εξοστρακίσουν από το κράτος και τις τρεις παλιές φυλές των γενών, καθιέρωσαν τέσσερις εδαφικές φυλές, που η καθεμιά τους κατοικούσε το ένα τέταρτο της πόλης και είχε μια σειρά πολιτικά δικαιώματα.

Έτσι και στη Ρώμη, πριν ακόμα καταργηθεί η λεγόμενη

βασιλεία, είχε διαλυθεί το παλιό κοινωνικό καθεστώς των γενών, που στηριζόταν σε προσωπικούς δεσμούς αίματος. Τη θέση του την πήρε μια νέα πραγματικά κρατική συγκρότηση, που βασιζόταν στην εδαφική διαίρεση και στις περιουσιακές διαφορές. Τη δημόσια εξουσία αποτελούσαν εδώ οι πολίτες που ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετούν στρατιωτικά και να χρησιμοποιούνται όχι μονάχα ενάντια στους δούλους, αλλά και ενάντια στους λεγόμενους προλετάριους, που αποκλείονταν από τη στρατιωτική υπηρεσία και δεν είχαν δικαίωμα να φέρουν όπλα.

Το νέο καθεστώς αναπτύχθηκε παραπέρα με την απέλαση του τελευταίου rex, του Ταρκύνιου του Περήφανου, που είχε σφετεριστεί πραγματική βασιλική εξουσία, και με την αντικατάσταση του rex από δύο στρατιωτικούς διοικητές (υπάτους — consules) με ίση εξουσία (όπως στους Ιροκέζους). Μέσα στα πλαίσια αυτού του καθεστώτος κινείται όλη η ιστορία της ρωμαϊκής δημοκρατίας με όλους τους αγώνες της ανάμεσα στους πατρίκιους και τους πληβείους για πρόσβαση στα αξιώματα και για τη συμμετοχή στην εκμετάλλευση των κρατικών γαιών, με την τελική διάλυση της αριστοκρατίας των πατρικίων μέσα στη νέα τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων και μεγιστάνων του χρήματος, που σιγά-σιγά απορρόφησαν όλη τη γαιοκτησία των χωρικών που είχαν καταστραφεί με τη στρατιωτική υπηρεσία. Η νέα αυτή τάξη καλλιεργούσε με δούλους τα τεράστια κτήματα που δημιουργήθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο, ερήμωσε την Ιταλία από τους κατοίκους της και άνοιξε έτσι τις πόρτες όχι μονάχα στην αυτοκρατορία, αλλά και στους διαδόχους της, τους γερμανούς βαρβάρους.

VII

ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΣΤΟΥΣ ΚΕΛΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ

Ο χώρος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε στους θεσμούς του γένους που υπάρχουν ακόμα και τώρα σε λίγο ή πολύ καθαρή μορφή στους πιο διαφορετικούς άγριους και βάρβαρους λαούς ή στα ίχνη που άφησαν οι θεσμοί αυτοί στην παλιότερη ιστορία των πολιτισμένων λαών της Ασίας. Παντού βρίσκουμε αυτά ή εκείνα τα ίχνη. Μερικά παραδείγματα μόνο: Πριν ακόμα ανακαλυφθεί το γένος, ο άνθρωπος που περισσότερο απ' όλους μόχθησε για να το παρανοήσει, ο Μακ Λέναν, απέδειξε την ύπαρξή του και το περιέγραψε στις γενικές του γραμμές σωστά, στους Καλμούκους, τους Τσερκέζους, τους Σαμογέντες και σε τρεις ινδικούς λαούς: τους Βάραλι, τους Μαγκάρ και τους Μουνιπούρι. Τελευταία ο Μ. Κοβαλέφσκι ανακάλυψε και περιέγραψε το γένος στους Ψάβους, τους Σεβσούρους, τους Σβανίτες και σε άλλες καυκασιανές φυλές. Εδώ θα περιοριστούμε μονάχα σε μερικές σύντομες σημειώσεις για την ύπαρξη του γένους στους Κέλτες και τους αρχαίους Γερμανούς (Germanen).

Οι παλαιότεροι κελτικοί νόμοι που διασώθηκαν μας δείχνουν ολοζώντανο ακόμα το γένος. Στην Ιρλανδία ζει ακόμα και σήμερα τουλάχιστον σαν ένστικτο στη λαϊκή συνείδηση, παρ' όλο που το διέλυσαν με τη βία οι Άγγλοι. Στη Σκοτία βρισκόταν σε πλήρη άνθηση και στα μέσα του περασμένου αιώνα και εκμηδενίστηκε κι εδώ επίσης μονάχα με τα όπλα, τη νομοθεσία και τα δικαστήρια των Άγγλων.

Οι αρχαίοι ουαλικοί νόμοι, που γράφτηκαν πολλούς αιώνες πριν από την αγγλική κατάκτηση[1], το αργότερο τον 11ο αιώνα, δείχνουν ακόμα ότι ολόκληρα χωριά καλλιεργούσαν από κοινού τα χωράφια τους, έστω κι αν αυτό ήταν σπάνιο μόνο υπόλειμμα παλιότερου γενικού έθιμου. Κάθε οικογένεια είχε πέντε ακρ[2] γη για δική της καλλιέργεια. Ταυτόχρονα, ένα άλλο

1. Η κατάκτηση της Ουαλίας από τους Άγγλους ολοκληρώθηκε το 1283, ωστόσο η Ουαλία διατήρησε την αυτονομία της. Μόλις στα μέσα του 16ου αιώνα ενώθηκε τελείως με την Αγγλία (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ακρ (acre, Acker), παλιά κελτική και γερμανική μονάδα γης που ισοδυναμούσε περίπου με 4 1/2 στρέμματα (σημ. ελλ. σύντ.).

κομμάτι γης το καλλιεργούσαν από κοινού και το εισόδημα το μοιράζονταν. Αν κρίνουμε από τις αναλογίες της Ιρλανδίας και της Σκοτίας, και στην περίπτωση ακόμα που μια καινούργια μελέτη των ουαλικών νόμων, για την οποία μου λείπει ο χρόνος (οι σημειώσεις μου είναι από το 1869) δεν θα το απέδειχνε αυτό άμεσα, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτές οι αγροτικές κοινότητες εκπροσωπούν τα γένη ή υποδιαιρέσεις γενών. Αυτό όμως που αποδείχνουν άμεσα οι ουαλικές πηγές, και μαζί τους και οι ιρλανδικές, είναι ότι τον 11ο αιώνα οι Κέλτες δεν είχαν σε καμιά περίπτωση ακόμα αντικαταστήσει το ζευγαρωτό γάμο με τη μονογαμία. Στην Ουαλία ο γάμος μόνο ύστερα από 7 χρόνια γινόταν αδιάλυτος ή μάλλον δεν μπορούσε πια να καταγγελθεί. Αν έλειπαν έστω και τρεις νύχτες για να συμπληρωθούν τα 7 αυτά χρόνια, τότε οι σύζυγοι μπορούσαν να χωρίσουν. Τότε μοίραζαν τα υπάρχοντά τους: η γυναίκα μοίραζε και ο άντρας διάλεγε το μερίδιό του. Τα έπιπλα τα μοίραζαν σύμφωνα με ορισμένους πολύ αστείους κανόνες. Αν ο άντρας διέλυε το γάμο, έπρεπε να επιστρέψει στη γυναίκα την προίκα της και κάτι ακόμα. Αν τον διέλυε η γυναίκα, έπαιρνε λιγότερα. Από τα παιδιά ο άντρας έπαιρνε δύο, η γυναίκα ένα και μάλιστα το μεσαίο. Όταν η γυναίκα ύστερα από το χωρισμό έπαιρνε άλλον άντρα κι ο πρώτος άντρας πήγαινε να την ξαναπάρει, όφειλε να τον ακολουθήσει, κι αν ακόμα είχε βάλει κιόλας το *ένα* πόδι στο νέο συζυγικό κρεβάτι. Αν όμως οι δυο τους είχαν μείνει μαζί 7 χρόνια, τότε ήταν αντρόγυνο ακόμα και χωρίς προηγούμενο επίσημο γάμο. Την παρθενιά των κοριτσιών πριν από το γάμο ούτε την τηρούσαν αυστηρά, αλλά ούτε και την απαιτούσαν. Οι κανόνες σε σχέση μ' αυτό το ζήτημα είναι εξαιρετικά ελεύθεροι και δεν συμφωνούν καθόλου με την αστική ηθική. Όταν μια γυναίκα παραβίαζε τη συζυγική πίστη, ο άντρας είχε δικαίωμα να τη δείρει (πρόκειται για μια από τις τρεις περιπτώσεις που επιτρεπόταν αυτό, διαφορετικά τιμωριόταν), ύστερα όμως δεν μπορούσε να ζητήσει άλλη ικανοποίηση, γιατί «για το ίδιο παράπτωμα επιτρέπεται ή εξιλέωση ή εκδίκηση, όχι όμως και τα δυο μαζί».[1]

1. Βλ. *Ancient laws and institutes of Wales*, τόμ. 1, 1841, σελ. 93 (σημ. γερμ. σύντ.).

Οι λόγοι για τους οποίους η γυναίκα μπορούσε να ζητήσει το χωρισμό, χωρίς να χάνει τα δικαιώματά της όταν χώριζε, ήταν πολλών ειδών. Έφτανε για το χωρισμό αν μύριζαν τα χνώτα του άντρα. Τα λύτρα για να απαλλαγεί από το δικαίωμα της πρώτης νύχτας (gobr merch, από εδώ προέρχεται το μεσαιωνικό όνομα marcheta, γαλλικά marquette), που πρέπει να πληρώνονται στο φύλαρχο ή το βασιλιά, παίζουν μεγάλο ρόλο στον κώδικα. Οι γυναίκες είχαν δικαίωμα ψήφου στις λαϊκές συνελεύσεις. Ας προσθέσουμε ότι και στην Ιρλανδία αποδείχνεται ότι υπήρχαν ανάλογες συνθήκες. Ότι κι εκεί επίσης ήταν πολύ συνηθισμένο πράγμα οι γάμοι επί προθεσμία και ότι σε περίπτωση χωρισμού εξασφαλίζονταν στη γυναίκα μεγάλα και ακριβώς καθορισμένα πλεονεκτήματα, ακόμα και αποζημίωση για τις οικιακές της υπηρεσίες. Ότι και εκεί παρουσιάζεται μια «πρώτη γυναίκα» πλάι σ' άλλες γυναίκες και ότι στη μοιρασιά της κληρονομιάς δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στα νόμιμα και τα νόθα παιδιά. Έχουμε, λοιπόν, μπροστά μας μια τέτοια εικόνα του ζευγαρωτού γάμου, που σε σύγκριση μ' αυτήν η μορφή γάμου της Βόρειας Αμερικής φαίνεται αυστηρή. Αυτό όμως δεν μπορεί να μας ξαφνιάζει για τον 11ο αιώνα και για ένα λαό που ακόμα τον καιρό του Καίσαρα ζούσε σε ομαδικό γάμο.

Το ιρλανδικό γένος (sept, η φυλή λέγεται clainne, κλαν) δεν επιβεβαιώνεται και δεν περιγράφεται μονάχα από τους παλιούς κώδικες, αλλά το επιβεβαιώνουν και το περιγράφουν και οι άγγλοι νομικοί του 17ου αιώνα, που στάλθηκαν εκεί να μετατρέψουν τις γαίες των φυλών (clanland) σε κτήματα (domaine) του άγγλου βασιλιά. Ως την εποχή εκείνη η γη αυτή ήταν κοινή ιδιοκτησία της φυλής ή του γένους, εφόσον δεν την είχαν κιόλας μετατρέψει οι φύλαρχοι σε ατομική τους ιδιοκτησία. Όταν πέθαινε ένα μέλος του γένους, όταν διαλυόταν δηλαδή ένα νοικοκυριό, ο προεστός του γένους (οι άγγλοι νομικοί τον ονόμαζαν caput cognationis), ξαναμοίραζε όλη τη γη του γένους στα υπόλοιπα νοικοκυριά. Η διανομή αυτή πρέπει γενικά να γινόταν σύμφωνα με τους ίδιους κανόνες που ίσχυαν και στη Γερμανία. Ακόμα και σήμερα βρίσκονται μερικά χωριά —πριν σαράντα ή πενήντα χρόνια ήταν πολλά— που τα χωράφια τους τα καλλιεργούν με ένα

σύστημα που το λένε «rundale». Οι χωρικοί, οι ατομικοί ενοικιαστές της γης που παλιά ανήκε από κοινού στο γένος, και που την άρπαξε ο άγγλος κατακτητής, πληρώνουν ο καθένας το νοίκι για το κομμάτι του, βάζουν όμως τα χωράφια και τα λιβάδια όλων των κομματιών μαζί, τα χωρίζουν ανάλογα με την τοποθεσία και την ποιότητά τους σε «Gewanne», έτσι τα λένε και στον Μοζέλα, και δίνουν στον καθένα το μερίδιό του από κάθε Gewann. Τους βάλτους και τα βοσκοτόπια τα χρησιμοποιούν από κοινού. Ακόμα πριν από 50 χρόνια από καιρό σε καιρό —κάποτε κάθε χρόνο— ξαναμοίραζαν τη γη. Το κτηματολογικό διάγραμμα ενός τέτοιου χωριού-rundale έχει ακριβώς την ίδια όψη που έχει το κτηματολογικό διάγραμμα μιας γερμανικής κοινότητας αγροτικών νοικοκυριών (Gehöferschaft) στον Μοζέλα, ή στο Χόχβαλντ. Το γένος εξακολουθούσε να ζει και στα «factions»[1]. Οι ιρλανδοί χωρικοί χωρίζονται συχνά σε κόμματα, που στηρίζονται σε φαινομενικά ολότελα παράλογες ή ανόητες διαφορές, που είναι πέρα για πέρα ακατανόητες στους Άγγλους και δεν φαίνεται να έχουν άλλο σκοπό από τους αγαπημένους πανηγυρικούς ξυλοδαρμούς του ενός «κόμματος» από το άλλο. Οι ξυλοδαρμοί αυτοί είναι τεχνητά ξαναζωντανέματα, μεταγενέστερο υποκατάστατο για τα διαλυμένα γένη, που με τον τρόπο τους διαδηλώνουν έτσι ότι εξακολουθεί να υπάρχει το κληρονομημένο ένστικτο του γένους. Σε μερικές περιφέρειες άλλωστε τα μέλη του γένους ακόμα και τώρα ζουν μαζί στο παλιό περίπου έδαφος. Έτσι, ακόμα και τη δεκαετία 1830-1840, η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της κομητείας του Μόναγκαν είχε μονάχα τέσσερα οικογενειακά ονόματα, δηλαδή καταγόταν από τέσσερα γένη ή κλαν.[2]

1. «Κόμματα» (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Στο διάστημα μερικών ημερών που πέρασα στην Ιρλανδία, συνειδητοποίησα ξανά καθαρά πόσο εκεί ο αγροτικός πληθυσμός ζει ακόμα με τις παραστάσεις της εποχής του γένους. Ο γαιοκτήμονας, που ενοικιαστής του είναι ο χωρικός, εξακολουθεί για τον τελευταίο να είναι ακόμα ένα είδος αρχηγός του κλαν, που έχει την υποχρέωση να διαχειρίζεται τη γη προς το συμφέρον όλων, που ο χωρικός του πληρώνει φόρο με τη μορφή ενοικίου, που σε περίπτωση όμως ανάγκης πρέπει να βοηθήσει το χωρικό. Το ίδιο κάθε περισσότερο ευκατάστατος θεωρείται υποχρεωμένος να υποστηρίζει τους

Στη Σκοτία η εξαφάνιση του συστήματος των γενών χρονολογείται από την καταστολή της εξέγερσης του 1745. Μένει ακόμα να μελετηθεί, ποιον κρίκο αυτής της σειράς εκπροσωπεί ειδικά το σκοτσέζικο κλαν, είναι όμως αναμφισβήτητο ότι πρόκειται για έναν τέτοιο κρίκο. Στα μυθιστορήματα του Ουόλτερ Σκοτ βλέπουμε ζωντανό μπροστά μας αυτό το κλαν της Άνω Σκοτίας. Είναι, λέει ο Μόργκαν, «ένα περίφημο υπόδειγμα του γένους, στην οργάνωσή του και στο πνεύμα του, ένα χτυπητό παράδειγμα της κυριαρχίας της ζωής του γένους πάνω στα μέλη του... Στις διαμάχες τους και στη βεντέτα τους, στον εδαφικό χωρισμό κατά κλαν, στην κοινή χρήση του εδάφους τους, στην πίστη των μελών του κλαν στον αρχηγό τους και αναμεταξύ τους, βρίσκουμε παντού να εκδηλώνονται ξανά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας των γενών... Η καταγωγή υπολογιζόταν σύμφωνα με το πατρικό δίκαιο, έτσι ώστε τα παιδιά των αντρών έμεναν στο κλαν, ενώ τα παιδιά των γυναικών περνούσαν στο κλαν του πατέρα τους».[1]

Το γεγονός όμως ότι στη Σκοτία επικρατούσε παλιά το μητρικό δίκαιο, αποδείχνει το ότι στη βασιλική οικογένεια των Πίκτων ίσχυε, κατά τον Βέδα[2], η γυναικεία σειρά διαδοχής. Μάλιστα στους Σκοτσέζους όπως και στους Ουαλούς, είχε διατηρηθεί ως το μεσαίωνα ένα υπόλειμμα από την πουναλουανή οικογένεια, με το δικαίωμα της πρώτης νύχτας,

---

φτωχότερους γειτόνους του, όταν βρεθούν σε ανάγκη. Η βοήθεια αυτή δεν είναι ελεημοσύνη, είναι αυτό που δικαιωματικά ανήκει στο φτωχότερο από μέρους του πλουσιότερου μέλους του κλαν ή του αρχηγού του κλαν. Νιώθει κανείς το παράπονο των καθηγητάδων της πολιτικής οικονομίας και των νομικών για την αδυναμία τους να διδάξουν στον ιρλανδό χωρικό την έννοια της νεότερης αστικής ιδιοκτησίας. Μια ιδιοκτησία που έχει μόνο δικαιώματα και δεν έχει καθόλου υποχρεώσεις, δεν χωράει καθόλου στο κεφάλι του Ιρλανδού. Καταλαβαίνει όμως κανείς επίσης, γιατί οι Ιρλανδοί που με τέτοιες αφελείς παραστάσεις του γένους πέφτουν ξαφνικά στις μεγάλες αγγλικές ή αμερικανικές πολιτείες, μέσα σ' ένα πληθυσμό με ολότελα άλλες αντιλήψεις ηθικής και δικαίου, τρελαίνονται τελείως, χάνουν κάθε έλεγχο και συχνά πέφτουν μαζικά στον εκφυλισμό (σημ. του Ένγκελς στην 4η έκδοση).

1. L. H. Morgan, *Ancient society*, σελ. 357-358 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Beda Venerabilis, *Historiae ecclesiasticae gentis Anglorum*, βιβλίο I, κεφ. I (σημ. γερμ. σύντ.).

που ο αρχηγός του κλαν ή ο βασιλιάς, σαν τελευταίος εκπρόσωπος των πρώην κοινών συζύγων, μπορούσε να το ασκεί σε κάθε νύφη, εφόσον δεν το είχε εξαγοράσει.

* * *

Είναι αναμφισβήτητο ότι οι Γερμανοί ως τη μετανάστευση των λαών ήταν οργανωμένοι σε γένη. Φαίνεται ότι την περιοχή ανάμεσα στο Δούναβη, το Ρήνο, το Βιστούλα και τις βορινές θάλασσες την κατέκτησαν μόλις λίγους αιώνες πριν από τη χρονολογία μας. Τότε οι Κίμβροι και οι Τεύτονες μετανάστευαν ακόμα, ενώ οι Σουηβοί απέκτησαν σταθερό τόπο διαμονής μόλις τον καιρό του Καίσαρα. Ο Καίσαρας λέει ρητά γι' αυτούς, ότι εγκαταστάθηκαν κατά γένη και συγγένειες (gentibus cognationibusque)[1], και στο στόμα ενός Ρωμαίου του γένους των Ιουλίων (gens Julia) η λέξη gentibus έχει μια ορισμένη και αναμφισβήτητη σημασία. Αυτό ίσχυε για όλους τους Γερμανούς. Ακόμα και η εγκατάστασή τους στις κατακτημένες ρωμαϊκές επαρχίες φαίνεται να έγινε κατά γένη. Το αλαμανικό λαϊκό δίκαιο μας επιβεβαιώνει ότι ο λαός εγκαταστάθηκε κατά γένη (genealogiae) στα κατακτημένα εδάφη νότια από το Δούναβη. Η λέξη genealogia χρησιμοποιείται ακριβώς με την ίδια έννοια όπως αργότερα η λέξη Mark ή αγροτική κοινότητα. Τελευταία, ο Κοβαλέφσκι διατύπωσε την άποψη ότι αυτές οι genealogiae είναι μεγάλες κοινότητες νοικοκυριών που ανάμεσά τους έχει μοιραστεί η γη, και που μόλις αργότερα εξελίχθηκαν στην αγροτική κοινότητα. Το ίδιο θα έπρεπε να ισχύει τότε και για τη φάρα (fara). Με την έκφραση αυτή οι Βουργούνδιοι και οι Λαγγοβάρδοι —δηλαδή μια γοτθική και μια ερμιονική ή άνω γερμανική φυλή— χαρακτήριζαν περίπου, αν όχι ακριβώς, το ίδιο που χαρακτηρίζεται με τη λέξη genealogia στον «αλαμανικό κώδικα». Αν εδώ πρόκειται πραγματικά για γένος ή για κοινότητα νοικοκυριών, χρειάζεται να ερευνηθεί ακόμα καλύτερα.

Τα γλωσσικά μνημεία μας κάνουν να αμφιβάλλουμε, αν

1. Γ. Ι. Καίσαρ, *Υπομνήματα του γαλατικού πολέμου*, βιβλίο VI, κεφ. 22 (σημ. γερμ. σύντ.).

όλοι οι Γερμανοί είχαν μια κοινή έκφραση για το γένος και ποια ήταν αυτή η έκφραση. Η λέξη που ετυμολογικά αντιστοιχεί στο ελληνικό γένος και στο λατινικό gens, είναι το γοτθικό kuni, που στη μέση άνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται künne και χρησιμοποιείται επίσης με την ίδια έννοια. Στην εποχή του μητρικού δικαίου μας παραπέμπει το γεγονός ότι η ονομασία για τη γυναίκα κατάγεται από την ίδια ρίζα: ελληνικά γυνή, σλαβικά ζενά (žena), γοτθικά κβίνο (qvino), αρχαία νορδικά κόνα (kona) και κούνα (kuna). Στους Λαγγοβάρδους και τους Βουργούνδιους βρίσκουμε, όπως είπαμε, τη φάρα, που ο Γκριμ την ετυμολογεί από μια υποθετική ρίζα: fisan — γεννώ. Θα προτιμούσα να ξεκινήσω από την πιο χεροπιαστή προέλευσή της, από το faran, fahren — πορεύομαι, οχούμαι, ξαναγυρίζω, σαν ονομασία ενός τμήματος της φάλαγγας που βάδιζε, ενός τμήματος που είναι σχεδόν αυτονόητο ότι το αποτελούσαν μόνο συγγενείς — ονομασία που κατά τη διάρκεια των μεταναστεύσεων, που διάρκεσαν πολλούς αιώνες, πρώτα προς τα ανατολικά και ύστερα προς τα δυτικά, σιγά-σιγά μεταφέρθηκε στην κοινότητα του γένους. Έχουμε ακόμα το γοτθικό sibja, το αγγλοσαξονικό sib, που στην αρχαία άνω-γερμανική διάλεκτο λέγεται sippia, sippa, Sippe, συγγενολόι. Στα αρχαία νορδικά παρουσιάζεται μονάχα ο πληθυντικός της λέξης sifjar, που σημαίνει συγγενείς. Ο ενικός υπάρχει μονάχα σαν όνομα μιας θεάς, της Sif. Και τέλος, παρουσιάζεται ακόμα μια έκφραση στο έπος του Χίλντεμπραντ[1], εκεί που ο Χίλντεμπραντ ρωτάει τον Χάντουμπραντ «ποιος είναι ο πατέρα σου ανάμεσα στους άντρες του λαού... ή σε ποια γενιά ανήκεις» («eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs»). Αν υπήρξε κοινό γερμανικό όνομα για το γένος, θα λεγόταν βέβαια γοτθικά kuni. Γι' αυτό συνηγορεί όχι μονάχα η ταυτότητα με την αντίστοιχη έκφραση των συγγενικών γλωσσών, αλλά και το γεγονός ότι από τη λέξη αυτή παράγεται η λέξη kuning (König), βασιλιάς, που αρχικά σημαίνει προεστός του γένους ή της φυλής. Το sibja, Sippe, δεν φαίνεται ότι

1. Αρχαίο άνω γερμανικό ηρωικό έπος, που μόνο αποσπάσματά του έχουν διασωθεί, του 8ου αιώνα. Είναι το παλιότερο κείμενο από τη γερμανική μυθολογία που διαθέτουμε (σημ. γερμ. σύντ.).

πρέπει να το πάρουμε υπόψη μας. Η λέξη sifjar δεν σημαίνει, στα αρχαία νορδικά τουλάχιστον, μονάχα συγγενείς από αίμα, μα και συγγενείς από συμπεθεριό, περιλαμβάνει, δηλαδή, ανθρώπους που ανήκουν τουλάχιστον σε *δυο γένη*. Έτσι λοιπόν η λέξη sif δεν μπορεί να ήταν ονομασία του γένους.

Όπως στους Μεξικανούς και στους Έλληνες, έτσι και στους Γερμανούς, η τάξη μάχης, τόσο η ίλη του ιππικού, όσο και η φάλαγγα του πεζικού ήταν διαρθρωμένη κατά σώματα γενών. Όταν ο Τάκιτος λέει: κατά οικογένειες και συγγενικές ομάδες[1], αυτή η ακαθόριστη έκφραση εξηγείται από το ότι στην εποχή του το γένος στη Ρώμη είχε από καιρό πάψει να είναι ζωντανή ένωση.

Αποφασιστική σημασία έχει ένα χωρίο του Τάκιτου, όπου αναφέρεται ότι ο αδερφός της μητέρας θεωρεί τον ανιψιό του σαν γιο του, μάλιστα μερικοί θεωρούν το δεσμό αίματος ανάμεσα σε θείο από μητέρα και ανιψιό ακόμα πιο ιερό και πιο στενό από το δεσμό ανάμεσα στον πατέρα και το γιο, έτσι που όταν ζητούν ομήρους, ο γιος της αδερφής θεωρείται μεγαλύτερη εγγύηση παρά ο γιος εκείνου που θέλουν να δεσμεύσουν. Εδώ έχουμε ένα ζωντανό υπόλειμμα από το οργανωμένο σύμφωνα με το μητρικό δίκαιο γένος, δηλαδή από το αρχικό γένος, και μάλιστα σαν κάτι που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους Γερμανούς[2]. Αν κάποιο μέλος ενός τέτοιου γέ-

---

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 7 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Οι Έλληνες μόνο στη μυθολογία της ηρωικής εποχής γνωρίζουν την εξαιρετικά στενή φύση του δεσμού ανάμεσα στο θείο από μητέρα και στον ανιψιό του, δεσμού που κατάγεται από την εποχή του μητρικού δικαίου και που τον βρίσκουμε σε πολλούς λαούς. Κατά τον Διόδωρο (IV, 34) ο Μελέαγρος σκοτώνει τους γιους του Θέστιου, τους αδερφούς της μητέρας του Αλθαίας. Η Αλθαία θεωρεί αυτή την πράξη τόσο ανεξιλέωτο ανοσιούργημα που καταριέται το φονιά, τον ίδιο της το γιο και εύχεται το θάνατό του. «Οι θεοί άκουσαν, όπως λένε, τις ευχές της και θανάτωσαν τον Μελέαγρο.» Ο ίδιος ο Διόδωρος (IV, 44) λέει ότι οι Αργοναύτες αποβιβάστηκαν κάτω από την αρχηγία του Ηρακλή στη Θράκη και βρήκαν εκεί ότι ο Φινέας κακομεταχειριζόταν αισχρά τους δυο γιους του που είχε από την πρώτη του γυναίκα, τη Βορεάδα Κλεοπάτρα, που την είχε διώξει. Σ' αυτό τον έσπρωχνε η νέα του γυναίκα. Όμως ανάμεσα στους Αργοναύτες βρίσκονταν και οι Βορεάδες, οι αδερφοί της Κλεοπάτρας, δηλαδή οι θείοι από μητέρα των παιδιών που κακομεταχειριζόταν ο Φινέας. Οι Βορεάδες φροντίζουν αμέσως για τους ανι-

νους έδινε όμηρο το γιο του για μια υποχρέωση που αναλάμβανε, κι αν αυτός ο γιος έπεφτε θύμα, γιατί ο πατέρας του αθέτησε την υποχρέωσή του, τότε η υπόθεση αφορούσε μονάχα τον πατέρα του. Αν όμως το θύμα ήταν ο γιος της αδερφής του, τότε θιγόταν το πιο ιερό δίκαιο του γένους. Ο πλησιέστερος συγγενής εξ αίματος του αγοριού ή του έφηβου, που περισσότερο απ' όλους τους άλλους ήταν υποχρεωμένος να τον υπερασπίσει, ήταν υπεύθυνος για το θάνατό του. Ή έπρεπε να μην το είχε δώσει όμηρο ή ήταν υποχρεωμένος να τηρήσει την υπόσχεσή του. Κι αν ακόμα δεν είχαμε άλλα ίχνη που να μας λένε ότι το σύστημα των γενών υπήρχε στους Γερμανούς, και μόνο αυτό το χωρίο θα ήταν αρκετό.

Ακόμα πιο αποφασιστική σημασία έχει, γιατί γράφτηκε περίπου 800 χρόνια αργότερα, ένα χωρίο από το αρχαίο νορδικό έπος για το «Λυκόφως των θεών» και για το τέλος του κόσμου, η «Völuspâ»[1]. Σ' αυτό το «όραμα της μάντισσας» όπου, όπως το απέδειξαν τώρα ο Μπανγκ και ο Μπούγκε, είναι συνυφασμένα και χριστιανικά στοιχεία, στην περιγραφή της εποχής του γενικού εκφυλισμού και της διαφθοράς που οδηγεί στη μεγάλη καταστροφή, αναφέρεται ότι:

Broedhr munu berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla.

«Αδερφοί θα αλληλοπολεμούν και θα αλληλοσκοτώνονται, *παιδιά αδερφάδων* θα σπάνε τους δεσμούς της συγγένειας.» Systrungar λέγεται ο γιος της αδερφής της μητέρας, και το γεγονός ότι αυτά, παιδιά δυο αδερφάδων, θ' αρνηθούν μεταξύ τους μια τέτοια συγγένεια αίματος, το θεωρεί ο ποιητής ακόμα πιο μεγάλο έγκλημα από την αδερφοκτονία. Το έγκλημα μεγαλώνει γιατί υπάρχει η λέξη systrungar που τονίζει τη συγγένεια από μητρική πλευρά. Αν αντί γι' αυτό έλεγε syskina-börn παιδιά αδερφών, ή syskina-synir, γιοι αδερφών, τότε ο δεύτερος στίχος δεν θα αποτελούσε επίταση του πρώ-

ψιούς τους, τους ελευθερώνουν και σκοτώνουν τους φύλακες (σημ. του Ένγκελς).

1. Ένα από τα τραγούδια της παλιάς *Έντα* (βλέπε σημ. στη σελ. 46).

του, αλλά αδυνάτισμά του. Λοιπόν και στην εποχή των Βίκινγκς, τότε που γράφτηκε η «Völuspâ», δεν είχε ακόμα σβήσει στη Σκανδιναβία η ανάμνηση του μητρικού δικαίου.

Κατά τ' άλλα, τον καιρό του Τάκιτου, τουλάχιστον στους Γερμανούς που ήταν πιο γνωστοί του, το μητρικό δίκαιο είχε κιόλας κάνει τόπο στο πατρικό δίκαιο: τα παιδιά κληρονομούσαν τον πατέρα. Όπου δεν υπήρχαν παιδιά, κληρονομούσαν οι αδερφοί και οι θείοι από την πλευρά του πατέρα και της μητέρας. Το δικαίωμα του αδερφού της μητέρας στην κληρονομιά συνδέεται με τη διατήρηση του εθίμου που μόλις αναφέραμε και αποδείχνει επίσης πόσο νέο ήταν ακόμα τότε το πατρικό δίκαιο στους Γερμανούς. Ακόμα ως βαθιά στο μεσαίωνα βρίσκονταν ίχνη του μητρικού δικαίου. Και τότε ακόμα φαίνεται πως δεν θεωρούσαν και πολύ σίγουρη την πατρότητα, ιδίως στους δουλοπάροικους. Όταν λοιπόν ένας φεουδάρχης ζητούσε από μια πόλη να του αποδοθεί ένας δουλοπάροικος που είχε δραπετεύσει, έπρεπε, λόγου χάρη στο Άουγκσμπουργκ, στη Βασιλεία και στο Κάιζερσλάουτερν, να επιβεβαιώσουν με όρκο ότι ο κατηγορούμενος ήταν δουλοπάροικος έξι από τους κοντινότερους συγγενείς του εξ αίματος, και μάλιστα αποκλειστικά από τη μητρική πλευρά (Maurer, *Städteverfassung*, I, σελ. 381).

Άλλο ένα υπόλειμμα από το μητρικό δίκαιο που μόλις τότε έσβηνε, είναι ο σχεδόν ακατανόητος για τους Ρωμαίους σεβασμός των Γερμανών προς το γυναικείο φύλο. Τα κορίτσια των αριστοκρατικών οικογενειών θεωρούνταν οι πιο σίγουροι όμηροι για την τήρηση των συμφωνιών με τους Γερμανούς. Η σκέψη ότι οι γυναίκες και οι κόρες τους θα μπορούσαν να πιαστούν αιχμάλωτες και να γίνουν σκλάβες, τους ήταν αφόρητη και κέντριζε περισσότερο από καθετί άλλο το θάρρος τους στη μάχη. Στη γυναίκα βλέπουν κάτι το ιερό και το προφητικό, ακούν τη συμβουλή της ακόμα και στις σπουδαιότερες υποθέσεις. Έτσι η Βελέντα, η βρουκτεριανή ιέρεια στην περιοχή του ποταμού Λίπε ήταν η κινητήρια ψυχή όλης της εξέγερσης των Μπαταβών, όπου ο Κίβιλις, επικεφαλής Γερμανών και Βέλγων, κλόνισε όλη τη ρωμαϊκή κυριαρχία στη Γαλατία.[1]

1. Η εξέγερση των γαλατικών και γερμανικών φυλών, με επικεφαλής τον

Στο σπίτι η κυριαρχία της γυναίκας μοιάζει αδιαφιλονίκητη. Φυσικά, η γυναίκα, οι γέροι και τα παιδιά έπρεπε να φροντίζουν για όλη τη δουλειά, ενώ ο άντρας πήγαινε κυνήγι, έπινε ή τεμπέλιαζε. Αυτά λέει ο Τάκιτος. Επειδή όμως δεν λέει ποιος καλλιεργούσε τα χωράφια και δηλώνει ρητά ότι οι δούλοι πρόσφεραν μόνο δοσίματα χωρίς να κάνουν όμως αγγαρείες, τότε είναι φανερό ότι οι ενήλικοι άντρες θα πρέπει να έκαναν τη λίγη δουλειά που απαιτούσε η καλλιέργεια της γης.

Η μορφή του γάμου όπως είπαμε ήδη πιο πάνω, ήταν ο ζευγαρωτός γάμος, που σιγά-σιγά πλησίαζε στη μονογαμία. Δεν ήταν ακόμη αυστηρή μονογαμία, αφού στους αρχόντους επιτρεπόταν η πολυγαμία. Γενικά επέμεναν αυστηρά στην αγνότητα των κοριτσιών (σε αντίθεση με τους Κέλτες) και ο Τάκιτος μιλάει με ξεχωριστή θέρμη για το αδιάλυτο του δεσμού του γάμου στους Γερμανούς. Σαν λόγο χωρισμού αναφέρει μόνο τη μοιχεία της γυναίκας. Η αφήγησή του ωστόσο αφήνει εδώ πολλά κενά και οπωσδήποτε χρησιμεύει ολοφάνερα για καθρέφτης αρετής στους ακόλαστους Ρωμαίους. Ένα είναι βέβαιο: αν οι Γερμανοί στα δάση τους ήταν οι εξαιρετικοί αυτοί ιππότες της αρετής, χρειάστηκε μονάχα ελάχιστη επαφή με τον έξω κόσμο, για να πέσουν στο επίπεδο των άλλων ευρωπαίων μέσων ανθρώπων. Το τελευταίο ίχνος της αυστηρότητας των ηθών χάθηκε μέσα στο ρωμαϊκό κόσμο ακόμα πιο γρήγορα απ' ό,τι η γερμανική γλώσσα. Δεν έχει κανείς παρά να διαβάσει τον Γκρεγκουάρ ντε Τουρ. Είναι αυτονόητο ότι στα γερμανικά παρθένα δάση δεν μπορούσε να επικρατεί η ραφιναρισμένη ηδυπάθεια των σαρκικών απολαύσεων που επικρατούσε στη Ρώμη, και έτσι μένουν στους Γερμανούς και απ' αυτή την άποψη αρκετά πλεονεκτήματα απέναντι στο ρωμαϊκό κόσμο, χωρίς να τους αποδίνουμε με

Κίβιλις, ενάντια στη ρωμαϊκή κυριαρχία τα έτη 69-70 (σύμφωνα με ορισμένες πηγές 69-71) προκλήθηκε από τις αυξήσεις των φόρων, τις αυξημένες στρατολογίες και τις καταχρήσεις εξουσίας των Ρωμαίων. Επεκτάθηκε σ' ένα σημαντικό τμήμα της Γαλικίας και γερμανικών περιοχών που βρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία των Ρωμαίων. Αρχικά φάνηκε ότι τα εδάφη αυτά θα τα έχανε η Ρώμη. Ύστερα, όμως, από τις αρχικές επιτυχίες, οι εξεγερμένοι υπέστησαν αρκετές ήττες που τους ανάγκασαν να κλείσουν ειρήνη με τη Ρώμη (σημ. γερμ. σύντ.).

τη φαντασία μας μια εγκράτεια σε σαρκικά ζητήματα που ποτέ και πουθενά δεν επικράτησε σ' έναν ολόκληρο λαό.

Από το καθεστώς των γενών προέρχεται η υποχρέωση να κληρονομούν τις εχθρότητες και τις φιλίες του πατέρα ή των συγγενών. Επίσης τη χρηματική αποζημίωση και την εξιλέωση, αντί της αιματηρής εκδίκησης σε περιπτώσεις φόνου ή τραυματισμού. Αυτή η εξαγορά, που πριν από μια γενιά ακόμα θεωρούνταν ειδικός γερμανικός θεσμός, έχει τώρα αποδειχτεί ότι υπάρχει σε εκατοντάδες λαούς σαν γενική, ηπιότερη μορφή της αιματηρής εκδίκησης που πήγαζε από το σύστημα των γενών. Τα βρίσκουμε, όπως και την υποχρέωση της φιλοξενίας, εκτός των άλλων και στους Ινδιάνους της Αμερικής. Η περιγραφή της φιλοξενίας από τον Τάκιτο (*Germania*, c. 21) είναι σχεδόν ως τις λεπτομέρειές της η ίδια μ' εκείνη που κάνει ο Μόργκαν για τους Ινδιάνους του.

Η ζωηρότατη και ατελείωτη διαμάχη για το αν οι Γερμανοί του Τάκιτου είχαν κιόλας μοιράσει οριστικά τη γη ή όχι, και για το πώς πρέπει να ερμηνευτούν τα σχετικά χωρία, ανήκει τώρα στο παρελθόν. Από τότε που αποδείχτηκε σχεδόν για όλους τους λαούς ότι τα γένη και αργότερα οι κομμουνιστικές οικογενειακές κοινότητες καλλιεργούσαν από κοινού τα χωράφια, πράγμα που, όπως βεβαίωνε ο Καίσαρας, υπήρχε ακόμα στους Σουηβούς[1], και ότι το καθεστώς αυτό το διαδέχθηκε το μοίρασμα της γης σε ξεχωριστές οικογένειες με περιοδικό ξαναμοίρασμά της, ότι το περιοδικό αυτό ξαναμοίρασμα της καλλιεργήσιμης γης είχε διατηρηθεί στην ίδια τη Γερμανία πού και πού και ως τις μέρες μας, δεν αξίζει να μιλάμε γι' αυτή τη διαμάχη. Αν οι Γερμανοί από την κοινή καλλιέργεια της γης, που ο Καίσαρας την αποδίδει ρητά στους Σουηβούς (μοιρασμένο ή ιδιωτικό χωράφι, λέει, δεν υπάρχει καθόλου σ' αυτούς), πέρασαν μέσα σε 150 χρόνια, ως τον Τάκιτο, στην ατομική καλλιέργεια με ξαναμοίρασμα της γης κάθε χρόνο, αυτό πραγματικά αποτελεί αρκετή πρόοδο. Η μετάβαση από τη βαθμίδα εκείνη στην πλήρη ατομική ιδιοκτησία της γης, σ' ένα τόσο σύντομο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα και χωρίς καμιά ξένη ανάμειξη, είναι απλούστατα α-

1. Γ. Ι. Καίσαρ, *ό.π.*, βιβλίο IV, κεφ. I (σημ. γερμ. σύντ.).

δύνατο. Διαβάζω λοιπόν στον Τάκιτο μονάχα εκείνο που λέει με ξερά λόγια: Αλλάζουν (ή ξαναμοιράζουν) την καλλιεργημένη γη κάθε χρόνο, και πάλι περισσεύει αρκετή κοινή γη.[1] Είναι η βαθμίδα της γεωργίας και της ιδιοποίησης της γης που αντιστοιχεί ακριβώς στο τότε καθεστώς των γενών των Γερμανών.

Την παραπάνω τελευταία παράγραφο την αφήνω αμετάβλητη, όπως βρίσκεται στις προηγούμενες εκδόσεις. Στο μεταξύ το πρόβλημα πήρε άλλη τροπή. Από τότε που ο Κοβαλέφσκι (βλ. πιο πάνω, σελ. 44[2]) απέδειξε ότι η πατριαρχική οικιακή συντροφιά ήταν πλατιά, αν όχι και καθολικά, διαδεδομένη σαν ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στην κομμουνιστική οικογένεια του μητρικού δικαίου και τη σύγχρονη απομονωμένη οικογένεια, δεν μπαίνει πια το ερώτημα όπως έμπαινε ακόμα στη συζήτηση ανάμεσα στον Μάουρερ και τον Βάιτς, αν δηλαδή πρόκειται για κοινή ή ατομική ιδιοκτησία της γης, αλλά για τη *μορφή* της κοινής ιδιοκτησίας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι τον καιρό του Καίσαρα στους Σουηβούς δεν υπήρχε μονάχα κοινή ιδιοκτησία, αλλά και από κοινού καλλιέργεια για κοινό λογαριασμό. Θα συζητηθεί ακόμα πολύ αν η οικονομική μονάδα ήταν το γένος ή η οικιακή συντροφιά, ή μια ενδιάμεση κομμουνιστική συγγενική ομάδα, ή αν ακόμη, ανάλογα με τις συνθήκες της γης εμφανίζονταν και οι τρεις ομάδες. Ο Κοβαλέφσκι όμως ισχυρίζεται ότι η κατάσταση που περιγράφει ο Τάκιτος δεν έχει για προϋπόθεση τη μαρκ ή αγροτική κοινότητα, αλλά την οικιακή συντροφιά, και απ' αυτήν πολύ αργότερα εξελίχθηκε η αγροτική κοινότητα εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού.

Σύμφωνα μ' αυτά, οι οικισμοί των Γερμανών στην περιοχή που κατέλαβαν τον καιρό των Ρωμαίων, καθώς και στην περιοχή που απόσπασαν αργότερα από τους Ρωμαίους, δεν αποτελούνταν από χωριά, αλλά από μεγάλες οικογενειακές συντροφιές, που αγκάλιαζαν περισσότερες γενιές, έπαιρναν και καλλιεργούσαν ένα αντίστοιχο κομμάτι γης και χρησιμοποιούσαν τη γύρω χέρσα γη από κοινού με τους γείτονες

1. Tacitus, *Germania*, κεφ. 26 (σημ. γερμ. σύντ.).
2. Βλ. σελ. 69 αυτού του βιβλίου.

σαν κοινή μεθοριακή ζώνη. Το χωρίο του Τάκιτου για την αλλαγή της καλλιεργημένης γης θα έπρεπε λοιπόν πραγματικά να το καταλάβουμε με την αγρονομική έννοια: Η συντροφιά καλλιεργούσε κάθε χρόνο ένα άλλο κομμάτι γης και άφηνε χέρσα τα χωράφια της περασμένης χρονιάς ή τα εγκατέλειπε ολότελα. Επειδή ο πληθυσμός ήταν αραιός, έμενε πάλι αρκετή χέρσα γη, έτσι που έκανε περιττή κάθε διαμάχη για κατοχή γης. Μόνο ύστερα από αιώνες, όταν ο αριθμός των μελών της οικιακής συντροφιάς μεγάλωσε τόσο που να μην είναι πια δυνατή η κοινή οικονομία με τους τότε όρους παραγωγής, διαλύθηκαν τα κοινά νοικοκυριά. Οι αγροί και τα λιβάδια, που ως τότε ήταν κοινά, μοιράστηκαν με το γνωστό τρόπο ανάμεσα στα ατομικά νοικοκυριά που διαμορφώνονταν τώρα, αρχικά για ορισμένο χρόνο, αργότερα μια για πάντα, ενώ τα δάση, τα βοσκοτόπια και τα νερά έμειναν κοινά.

Για τη Ρωσία φαίνεται ότι έχει πέρα για πέρα αποδειχτεί ιστορικά αυτή η πορεία εξέλιξης. Όσο για τη Γερμανία, και σε δεύτερη μοίρα για τις άλλες γερμανικές χώρες, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η υπόθεση αυτή εξηγεί από πολλές απόψεις καλύτερα τις πηγές και λύνει ευκολότερα τις δυσκολίες από την παλιά άποψη, που ανάγει την αγροτική κοινότητα ως την εποχή του Τάκιτου. Τα πιο παλιά ντοκουμέντα, για παράδειγμα ο Codex Laureshamensis[1], εξηγούνται στο σύνολό τους πολύ καλύτερα με τη βοήθεια της οικιακής συντροφιάς παρά με την αγροτική κοινότητα. Από την άλλη πλευρά, προβάλλουν νέες δυσκολίες και νέα προβλήματα που πρέπει να λυθούν. Εδώ μόνο νέες έρευνες μπορούν να κρίνουν οριστικά. Δεν μπορώ ωστόσο ν' αρνηθώ ότι είναι πολύ πιθανό η οικιακή συντροφιά να υπήρξε σαν ενδιάμεση βαθμίδα και στη Γερμανία, τη Σκανδιναβία και την Αγγλία.

1. «Κτηματολόγιο της πόλης Λορς», δηλαδή βιβλίο του μοναστηριού του Λορς, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα αντίγραφα επίσημων εγγράφων που αφορούν δωρεές, προνόμοια κ.ά. Το μοναστήρι αυτό, που ιδρύθηκε στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα κοντά στο Βορμς, διέθετε στη Νοτιοδυτική Γερμανία μεγάλη φεουδαρχική ιδιοκτησία. Αυτό το βιβλίο ολοκληρώθηκε το 12ο αιώνα και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πηγές για την ιστορία της γαιοκτησίας των αγροτών και φεουδαρχών τον 8ο και 9ο αιώνα (σημ. γερμ. σύντ.).

Ενώ τον καιρό του Καίσαρα μόλις είχε εγκατασταθεί μόνιμα μόνο ένα μέρος των Γερμανών, ενώ ένα άλλο μέρος ζητούσε ακόμα να βρει οριστικούς τόπους διαμονής, τον καιρό του Τάκιτου οι Γερμανοί έχουν κιόλας έναν ολόκληρο αιώνα μόνιμης εγκατάστασης πίσω τους. Γι' αυτό είναι αναμφισβήτητη η πρόοδος στην παραγωγή των μέσων συντήρησης. Κατοικούν σε ξύλινα σπίτια, το ντύσιμό τους είναι ακόμα πολύ πρωτόγονο, μοιάζει με το ντύσιμο ανθρώπων των δασών: χοντροϋφασμένος μάλλινος μανδύας, δέρματα ζώων, για τις γυναίκες και τους ευγενείς λινά εσώρουχα. Η τροφή τους αποτελείται από γάλα, κρέας, άγριους καρπούς και, όπως προσθέτει ο Πλίνιος, από χυλό βρόμης[1] (που και σήμερα ακόμα είναι κελτικό εθνικό φαγητό στην Ιρλανδία και τη Σκοτία). Ο πλούτος τους αποτελείται από ζώα, που είναι όμως κατώτερης ράτσας, τα βόδια είναι μικρά, ασήμαντα, χωρίς κέρατα. Τα άλογα ήταν μικρά και βραδυκίνητα πόνεϊ. Το χρήμα το χρησιμοποιούσαν σπάνια και πολύ λίγο και ήταν μονάχα ρωμαϊκό. Το χρυσάφι και το ασήμι δεν τα κατεργάζονταν και δεν τα λογάριαζαν, το σίδερο ήταν σπάνιο και φαίνεται, τουλάχιστον για τις φυλές της περιοχής του Ρήνου και του Δούναβη, ότι δεν το παρήγαγαν μόνοι τους, αλλά το εισήγαγαν σχεδόν όλο απέξω. Η ρουνική γραφή (απομίμηση ελληνικών ή λατινικών γραμμάτων) ήταν γνωστή μόνο σαν μυστική γραφή και τη χρησιμοποιούσαν μονάχα για θρησκευτική μαγεία. Συνηθιζόταν ακόμα η ανθρωποθυσία. Κοντολογίς, έχουμε εδώ μπροστά μας ένα λαό που μόλις υψώθηκε από τη μέση βαθμίδα της βαρβαρότητας στην ανώτερη. Ενώ όμως οι φυλές που συνόρευαν άμεσα με τους Ρωμαίους, εξαιτίας της εύκολης εισαγωγής ρωμαϊκών βιομηχανικών προϊόντων, εμποδίζονταν στην ανάπτυξη μιας ανεξάρτητης μεταλλουργικής και υφαντουργικής βιομηχανίας, τέτοιου είδους βιομηχανία αναπτύχθηκε αναμφισβήτητα στα βορειοανατολικά, στα παράλια της Βαλτικής. Τα διάφορα όπλα που βρέθηκαν στα έλη του Σλέσβιγκ —μακρύ σιδερένιο ξίφος, αλυσωτός θώρακας, ασημένιο κράνος κλπ.— μαζί με ρωμαϊκά νομίσματα του τέλους του δεύτερου αιώνα και τα γερμανικά

1. Plinius, *Historia naturalis*, βιβλίο 18, κεφ. 17 (σημ. γερμ. σύντ.).

μετάλλινα είδη που διαδόθηκαν με τις μεταναστεύσεις των λαών, είναι προϊόντα αρκετά αναπτυγμένης και ιδιόμορφης τέχνης, κι όταν ακόμα πρόκειται για περιπτώσεις απομίμησης ρωμαϊκών πρωτοτύπων. Με τη μετανάστευση στην πολιτισμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σταμάτησε παντού, εκτός από την Αγγλία, αυτή η παραγωγή των γερμανικών φυλών. Πόσο ομοιόμορφα είχε γεννηθεί και αναπτυχθεί παραπέρα αυτή η παραγωγή, το δείχνουν, λόγου χάρη, οι χάλκινες πόρπες. Όσες βρέθηκαν στη Βουργουνδία, στη Ρουμανία και στην Αζοφική Θάλασσα θα μπορούσαν να έχουν βγει από το ίδιο εργαστήρι με τις αγγλικές και τις σουηδικές και είναι εξίσου αναμφισβήτητα γερμανικής προέλευσης.

Στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας αντιστοιχεί και η οργάνωση της διοίκησης. Γενικά, κατά τον Τάκιτο, υπήρχε το συμβούλιο των αρχηγών (principes) που αποφάσιζε για μικρότερα ζητήματα, προετοίμαζε όμως τα σπουδαιότερα για να αποφασίσει γι' αυτά η λαϊκή συνέλευση. Αυτή η συνέλευση, στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, τουλάχιστον εκεί όπου την ξέρουμε, στους Αμερικανούς, υπήρχε πρώτα μονάχα για το γένος, όχι ακόμα για τη φυλή ή την ομοσπονδία φυλών. Οι αρχηγοί (principes) ξεχωρίζουν ακόμα έντονα από τους πολέμαρχους (duces), ακριβώς όπως στους Ιροκέζους. Οι πρώτοι ζουν κιόλας εν μέρει από τιμητικά δώρα σε ζώα, σιτηρά κλπ., που προσφέρουν τα μέλη της φυλής. Εκλέγονται κυρίως, όπως στην Αμερική, από την ίδια οικογένεια. Η μετάβαση στο πατρικό δίκαιο ευκολύνει, όπως στην Ελλάδα και τη Ρώμη, τη βαθμιαία αλλαγή από την εκλογή στην κληρονομική διαδοχή και έτσι διαμορφώνεται μια αριστοκρατική οικογένεια σε κάθε γένος. Τις περισσότερες φορές, αυτοί οι παλιοί, οι λεγόμενοι ευγενείς του γένους, χάθηκαν στη μετανάστευση των λαών ή αμέσως ύστερα απ' αυτήν. Οι στρατιωτικοί διοικητές εκλέγονταν χωρίς να παίρνεται υπόψη η καταγωγή, μονάχα ανάλογα με τις ικανότητές τους. Είχαν λίγη εξουσία και έπρεπε να επηρεάζουν με το παράδειγμά τους. Την καθαυτό πειθαρχική εξουσία στο στρατό ο Τάκιτος την αποδίδει ρητά στους ιερείς. Η πραγματική εξουσία βρισκόταν στη συνέλευση του λαού. Ο βασιλιάς, ή αρχηγός της φυλής, προεδρεύει. Ο λαός αποφασίζει: όχι — με έ-

να μουρμουρητό, ναι — με επευφημίες και κλαγγή των όπλων. Η συνέλευση είναι ταυτόχρονα και δικαστήριο. Εδώ παραπέμπονται οι κατηγορίες και εκδικάζονται, εδώ αποφασίζονται οι θανατικές καταδίκες. Με θανατική ποινή τιμωρείται μόνο η δειλία, η προδοσία του λαού και η παρά φύση ασέλγεια. Και στα γένη και στις άλλες υποδιαιρέσεις δικάζει το σύνολο με πρόεδρο τον αρχηγό που, όπως σε κάθε γερμανικό πρωτόγονο δικαστήριο, μπορεί μονάχα να διευθύνει τη διαδικασία και να βάζει ερωτήσεις. Την απόφαση στους Γερμανούς έπαιρνε ανέκαθεν και παντού το σύνολο.

Ομοσπονδίες φυλών είχαν διαμορφωθεί από τον καιρό του Καίσαρα. Σε μερικές απ' αυτές υπήρχαν κιόλας βασιλείς. Όπως στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, ο ανώτατος αρχηγός του στρατού έτεινε κιόλας προς την τυραννίδα και κάποτε κατάφερνε να φτάσει ως αυτήν. Τέτοιοι τυχεροί σφετεριστές της εξουσίας δεν ήταν σε καμιά περίπτωση απεριόριστοι κυρίαρχοι, άρχιζαν ωστόσο να σπάζουν τα δεσμά του καθεστώτος των γενών. Ενώ άλλοτε οι απελεύθεροι δούλοι είχαν δευτερεύουσα θέση, γιατί δεν μπορούσαν ν' ανήκουν σε κανένα γένος, με τους νέους βασιλείς οι ευνοούμενοι αυτοί αποκτούσαν συχνά βαθμούς, πλούτη και τιμές. Ύστερα από την κατάκτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έγινε το ίδιο με τους στρατιωτικούς αρχηγούς που είχαν γίνει τώρα βασιλείς μεγάλων χωρών. Στους Φράγκους οι δούλοι και οι απελεύθεροι του βασιλιά έπαιζαν σπουδαίο ρόλο, πρώτα στην αυλή και έπειτα στο κράτος. Οι νέοι ευγενείς κατά μεγάλο μέρος κατάγονταν απ' αυτούς.

Ένας θεσμός που ευνόησε την εμφάνιση της βασιλείας ήταν οι ακολουθίες. Ήδη στους αμερικανούς ερυθρόδερμους είδαμε πως πλάι στην οργάνωση του γένους σχηματίζονται ιδιωτικές εταιρίες για τη διεξαγωγή πολέμου με δική τους πρωτοβουλία και ευθύνη. Στους Γερμανούς αυτές οι ιδιωτικές εταιρίες είχαν γίνει κιόλας μόνιμες ενώσεις. Ο πολέμαρχος, που είχε αποκτήσει φήμη, συγκέντρωνε γύρω του μια ομάδα από νεαρούς που διψούσαν για λάφυρα και που συνδέονταν μαζί του με αμοιβαία προσωπική πίστη. Ο αρχηγός τους συντηρούσε και τους έδινε δώρα, τους οργάνωνε ιεραρχικά. Για τις μικρότερες εκστρατείες χρησίμευε μια ετοιμο-

πόλεμη σωματοφυλακή, για τις μεγαλύτερες υπήρχε ένα έτοιμο σώμα αξιωματικών. Όσο κι αν ήταν αδύνατες αυτές οι ακολουθίες, κι όσο αδύνατες κι αν παρουσιάζονται, για παράδειγμα αργότερα τον καιρό του Οδόακρου στην Ιταλία, αποτέλεσαν ωστόσο την απαρχή της παρακμής της παλιάς λαϊκής ελευθερίας και τέτοιο ρόλο έπαιξαν στη διάρκεια της μετανάστευσης των λαών και ύστερα απ' αυτήν. Πρώτα, γιατί ευνόησαν την εμφάνιση της βασιλικής εξουσίας. Δεύτερο, γιατί, όπως αναφέρει ο Τάκιτος, μπορούσαν να διατηρηθούν μόνο με αδιάκοπους πολέμους και ληστρικές εκστρατείες. Η ληστεία έγινε σκοπός. Όταν ο αρχηγός της ακολουθίας δεν είχε τι να κάνει εκεί κοντά, τραβούσε με τους άντρες του σε άλλους λαούς, όπου γινόταν πόλεμος και υπήρχε προοπτική για πλιάτσικο. Τα βοηθητικά στρατεύματα που αποτελούνταν από γερμανικές φυλές και που κατά μεγάλες μάζες πολεμούσαν κάτω από τη ρωμαϊκή σημαία, ακόμα και ενάντια σε Γερμανούς, είχαν συγκροτηθεί ως ένα βαθμό από τέτοιες ακολουθίες. Το καθεστώς των μισθοφόρων, αυτό το αίσχος και η κατάρα των Γερμανών, υπήρχε εδώ κιόλας στην πρώτη μορφή του. Ύστερα από την κατάκτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι ακόλουθοι αυτοί των βασιλιάδων, μαζί με τους μη ελεύθερους και τους ρωμαίους αυλικούς υπηρέτες, αποτέλεσαν το δεύτερο βασικό συστατικό στοιχείο των κατοπινών ευγενών.

Γενικά, λοιπόν, στις γερμανικές φυλές που ενώθηκαν σε λαούς, επικρατεί η ίδια συγκρότηση που είχε αναπτυχθεί στους Έλληνες της ηρωικής εποχής και στους Ρωμαίους της λεγόμενης εποχής των βασιλιάδων: λαϊκή συνέλευση, συμβούλιο των αρχηγών των γενών και πολέμαρχος που τείνει κιόλας προς μια πραγματική βασιλική εξουσία. Ήταν η πιο διαμορφωμένη διοικητική οργάνωση που μπορούσε γενικά να αναπτύξει το καθεστώς των γενών. Ήταν το υποδειγματικό καθεστώς της ανώτερης βαθμίδας της βαρβαρότητας. Μόλις η κοινωνία βγήκε έξω από τα όρια μέσα στα οποία αρκούσε αυτή η οργάνωση, άρχισε να σβήνει το καθεστώς των γενών. Διαλύθηκε και στη θέση του μπήκε το κράτος.

VIII

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Οι Γερμανοί, κατά τον Τάκιτο, ήταν πολυάριθμος λαός. Μια κατά προσέγγιση εικόνα της δύναμης των ξεχωριστών γερμανικών λαών μας δίνει ο Καίσαρας. Αναφέρει τον αριθμό των Ουσιπέτων και των Τενκτέρων που εμφανίστηκαν στην αριστερή όχθη του Ρήνου και που τους ανεβάζει σε 180.000 ψυχές, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Δηλαδή περίπου 100.000 για τον κάθε λαό[1], σημαντικά περισσότερους από το σύνολο, για παράδειγμα, των Ιροκέζων τον καιρό της άνθησής τους, όταν δεν ήταν ούτε 20.000 άτομα και όμως είχαν γίνει ο τρόμος όλης της χώρας που απλώνεται από τις μεγάλες λίμνες ως τους ποταμούς Οχάιο και Ποτομάκ. Αν προσπαθήσουμε να τοποθετήσουμε στο χάρτη τους λαούς που ήταν εγκαταστημένοι στην περιοχή του Ρήνου και που μας είναι πιο γνωστοί από τις περιγραφές των ιστορικών — ο κάθε τέτοιος λαός πιάνει κατά μέσο όρο περίπου τόσο χώρο όσο μια πρωσική διοικητική περιοχή, δηλαδή περίπου 10.000 τετρ. χιλιόμετρα ή 182 τετραγωνικά γεωγραφικά μίλια. Όμως η Germania Magna[2] των Ρωμαίων που φτάνει ως το Βιστούλα, έχει σε στρογγυλό αριθμό 500.000 τετρ. χιλιόμετρα. Με μέσο όρο 100.000 άτομα για τον κάθε λαό, ο συνολικός αριθμός για τη Germania Magna πρέπει να υπολογίζεται σε πέντε εκατομμύρια. Ο αριθμός αυτός είναι σημαντικός για μια βαρβαρική ομάδα λαών, για τις δικές μας όμως συνθήκες —10 άτομα στο τετραγωνικό χιλιόμετρο ή 550 στο γεωγραφικό τετρ. μίλι— είναι εξαιρετικά μικρός. Όμως με τα στοιχεία αυτά καθόλου δεν εξαντλήθηκε ο αριθμός των Γερ-

---

1. Ο αριθμός αυτός επιβεβαιώνεται από ένα χωρίο του Διόδωρου για τους γαλάτες Κέλτες: «Στη Γαλατία (Gallia) κατοικούν πολλοί λαοί με άνιση δύναμη. Οι μεγαλύτεροι απ' αυτούς αριθμούν περίπου 200.000, οι μικρότεροι 50.000 ψυχές.» (Διόδωρος ο Σικελιώτης, V, 25). Δηλαδή κατά μέσο όρο 125.000. Επειδή ήταν περισσότερο αναπτυγμένοι οι ξεχωριστοί γαλατικοί λαοί, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ήταν κάπως πιο πολυάριθμοι από τους γερμανικούς (σημ. του Ένγκελς).

2. Μεγάλη Γερμανία (σημ. γερμ. σύντ.).

μανών που ζούσαν τότε. Ξέρουμε ότι κατά μήκος των Καρπαθίων ως τις εκβολές του Δούναβη κατοικούσαν τότε γερμανικοί λαοί γοτθικής φυλής, Μπαστάρνοι, Πευκίνοι και άλλοι, τόσο πολυάριθμοι, που ο Πλίνιος λέει ότι αποτελούσαν την πέμπτη κύρια φυλή των Γερμανών[1] και ότι αυτοί, που στα 180 πριν από τη χρονολογία μας εμφανίζονται κιόλας στη μισθοφορική υπηρεσία του μακεδόνα βασιλιά Περσέα, στα πρώτα ακόμα χρόνια του Αυγούστου προωθήθηκαν ως την περιοχή της Αδριανούπολης. Αν τους υπολογίσουμε μονάχα ένα εκατομμύριο, τότε στις αρχές της χρονολογίας μας, έχουμε σαν πιθανό συνολικό αριθμό των Γερμανών τουλάχιστον τα έξι εκατομμύρια.

Ύστερα από την εγκατάστασή τους στη Γερμανία (Germanien), θα πρέπει ο πληθυσμός να μεγάλωνε με διαρκώς αναπτυσσόμενη ταχύτητα. Και μόνο οι βιομηχανικοί πρόοδοι που αναφέραμε πιο πάνω, θα έφταναν για να το αποδείξουν αυτό. Αν κρίνουμε από τα ρωμαϊκά νομίσματα που βρέθηκαν μαζί τους, τα ευρήματα των ελών του Σλέσβιγκ χρονολογούνται από τον τρίτο αιώνα. Την εποχή αυτή υπήρχε λοιπόν κιόλας στη Βαλτική αναπτυγμένη μεταλλουργική και υφαντουργική βιομηχανία, ζωηρή επικοινωνία με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και μια σχετική πολυτέλεια στους πλουσιότερους — όλα αυτά αποτελούν ίχνη πυκνότερου πληθυσμού. Περίπου αυτή την εποχή όμως αρχίζει και ο γενικός επιθετικός πόλεμος των Γερμανών σ' όλη τη γραμμή του Ρήνου ενάντια στη συνοριακή οχυρωματική γραμμή και στο Δούναβη, από τη Βόρεια Θάλασσα ως τη Μαύρη Θάλασσα, πράγμα που αποτελεί άμεση απόδειξη ότι ο πληθυσμός όλο και μεγάλωνε και σπρωχνόταν προς τα έξω. Τριακόσια χρόνια κράτησε ο αγώνας, και κατά τη διάρκειά του όλος ο κύριος κορμός των γοτθικών λαών (εκτός από τους σκανδιναβούς Γότθους και τους Βουργούνδιους), τράβηξε προς τα νοτιοανατολικά και σχημάτισε την αριστερή πτέρυγα της μεγάλης επιθετικής γραμμής, που στο κέντρο της, στον Άνω Δούναβη, προωθήθηκαν οι Άνω Γερμανοί (Ερμινόνες) και στη δεξιά πτέρυγά της στο Ρήνο προωθήθηκαν οι Ισκεβόνες

1. Plinius, *Historia naturalis*, βιβλίο IV, κεφ. 14 (σημ. γερμ. σύντ.).

(Iskävonen) που τώρα λέγονται Φράγκοι. Στους Ινγκεβόνες (Ingävonen) έπεσε η κατάκτηση της Βρετανίας. Στα τέλη του πέμπτου αιώνα, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία εξασθενημένη, αναιμική και ανήμπορη, ήταν ανοιχτή στους γερμανούς εισβολείς.

Πιο πάνω σταθήκαμε στο λίκνο του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού. Εδώ στεκόμαστε στον τάφο του. Πάνω απ' όλες τις χώρες της λεκάνης της Μεσογείου είχε περάσει αιώνες ολόκληρους η ισοπεδωτική πλάνη της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας. Όπου δεν έφερε αντίσταση η ελληνική γλώσσα, όλες οι εθνικές γλώσσες αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν τη θέση τους σε μια παραφθαρμένη λατινική. Δεν υπήρχαν εθνικές διαφορές, δεν υπήρχαν πια Γαλάτες, Ίβηρες, Λιγούριοι, Νορρίκοι, όλοι τους έγιναν Ρωμαίοι. Η ρωμαϊκή διοίκηση και το ρωμαϊκό δίκαιο είχαν διαλύσει παντού τις παλιές ενώσεις των γενών και μαζί τους το τελευταίο ίχνος τοπικής και εθνικής πρωτοβουλίας. Ο νεοξεφουρνισμένος ρωμαϊσμός δεν μπορούσε να χρησιμεύσει σαν αντιστάθμισμα. Δεν εξέφραζε καμιά εθνικότητα, αλλά μονάχα την έλλειψη εθνικότητας. Τα στοιχεία νέων εθνών υπήρχαν παντού. Οι λατινικές διάλεκτοι των διαφόρων επαρχιών χώριζαν όλο και περισσότερο η μια από την άλλη. Τα φυσικά σύνορα που είχαν κάνει πριν την Ιταλία, τη Γαλατία, την Ισπανία, την Αφρική ανεξάρτητες περιοχές, υπήρχαν ακόμα και γίνονταν ακόμα αισθητά. Πουθενά, όμως, δεν υπήρχε η δύναμη που θα συνένωνε αυτά τα στοιχεία σε καινούργια έθνη. Πουθενά δεν υπήρχε ακόμα ίχνος ικανότητας για εξέλιξη, για δύναμη αντίστασης, και πολύ περισσότερο για δημιουργική δύναμη. Στο απέραντο αυτό έδαφος μονάχα ένας δεσμός συγκρατούσε την τεράστια ανθρώπινη μάζα: το ρωμαϊκό κράτος, και αυτό με τον καιρό είχε γίνει ο χειρότερος εχθρός και καταπιεστής της. Οι επαρχίες είχαν καταστρέψει τη Ρώμη. Η Ρώμη η ίδια είχε γίνει μια επαρχιακή πόλη σαν τις άλλες, προνομιούχα, όχι όμως πια κυρίαρχη, όχι πια κέντρο της κοσμοκρατορίας, ούτε καν πια έδρα των αυτοκρατόρων και υποαυτοκρατόρων, που εδρεύανε στην Κωνσταντινούπολη, στο Τριρ, στο Μιλάνο. Το ρωμαϊκό κράτος είχε γίνει μια γιγάντια, περίπλοκη μηχανή, αποκλειστικά για την απομύζηση

των υπηκόων. Οι δασμοί, οι κρατικές αγγαρείες και τα κάθε λογής δοσίματα έσπρωχναν τη μάζα του πληθυσμού σε όλο και βαθύτερη φτώχεια. Η πίεση που μεγάλωνε με τους εκβιασμούς των τοπικών διοικητών, των φοροεισπρακτόρων και των στρατιωτών γινόταν αβάσταχτη. Εκεί κατάντησε το ρωμαϊκό κράτος με την κοσμοκρατορία του: στήριξε το δικαίωμα της ύπαρξής του στη διατήρηση της τάξης προς τα μέσα και στην υπεράσπισή του από τους βαρβάρους προς τα έξω. Όμως η τάξη του ήταν χειρότερη από τη χειρότερη αταξία και τους βαρβάρους, που ενάντιά τους καμωνόταν πως υπερασπίζει τους πολίτες, οι πολίτες αυτοί τους περίμεναν σαν σωτήρες.

Η κοινωνική κατάσταση δεν ήταν λιγότερο απελπιστική. Από τα τέλη κιόλας της δημοκρατίας, η ρωμαϊκή κυριαρχία είχε καταλήξει να εκμεταλλεύεται αισχρά τις κατακτημένες επαρχίες. Η αυτοκρατορία δεν κατάργησε την εκμετάλλευση αυτή, αλλά αντίθετα τη ρύθμισε. Όσο περισσότερο ξέπεφτε η αυτοκρατορία, τόσο περισσότερο αυξάνονταν οι φόροι και οι αγγαρείες, τόσο πιο ξεδιάντροπα λήστευαν και εκβίαζαν οι υπάλληλοι. Το εμπόριο και η βιομηχανία δεν απασχόλησαν ποτέ τους κυρίαρχους των λαών, τους Ρωμαίους. Μονάχα στην τοκογλυφία ξεπέρασαν ό,τι υπήρξε πριν και μετά απ' αυτούς. Ό,τι βρήκαν και διατηρούνταν ακόμα από το εμπόριο, καταστράφηκε με τους εκβιασμούς των υπαλλήλων. Ό,τι κατάφερε να διασωθεί, ανήκει στο ανατολικό, ελληνικό τμήμα της αυτοκρατορίας, που βρίσκεται έξω από την περιοχή που εξετάζουμε. Γενική εξαθλίωση, πισωδρόμηση του εμπορίου, της χειροτεχνίας, της τέχνης, ελάττωση του πληθυσμού, παρακμή των πόλεων, επιστροφή της γεωργίας σε χαμηλότερη βαθμίδα — αυτό ήταν το τελικό αποτέλεσμα της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας.

Η γεωργία, που σ' όλο τον αρχαίο κόσμο ήταν ο αποφασιστικός κλάδος παραγωγής, ξανάγινε τέτοιος περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Στην Ιταλία τα τεράστια κτήματα (λατιφούντια), που από τα τέλη της δημοκρατίας έπιαναν σχεδόν όλο το έδαφος, είχαν αξιοποιηθεί κατά δύο τρόπους. Ή σαν βοσκοτόπια ζώων, όπου ο πληθυσμός αντικαταστάθηκε με πρόβατα και βόδια, που η φύλαξή τους απαιτούσε μονάχα

λίγους δούλους. Ή σαν επαύλεις, όπου με πλήθος δούλους καλλιεργούσαν κήπους σε μεγάλη κλίμακα, εν μέρει για την πολυτέλεια του ιδιοκτήτη, εν μέρει για την τοποθέτηση των προϊόντων τους στις αγορές των πόλεων. Τα μεγάλα βοσκοτόπια διατηρήθηκαν και ίσως και να επεκτάθηκαν. Τα κτήματα των επαύλεων και η κηπουρική τους παρακμάσανε με την εξαθλίωση των ιδιοκτητών τους και την κατάπτωση των πόλεων. Η οικονομία των λατιφούντιων, που βασιζόταν στην εργασία των δούλων, δεν ήταν πια προσοδοφόρα, ήταν όμως τότε η μοναδική δυνατή μορφή της μεγάλης γεωργίας. Η μικροκαλλιέργεια είχε γίνει ξανά η μόνη μορφή που συνέφερε. Η μία έπαυλη μετά την άλλη κερματιζόταν σε μικρούς κλήρους που παραδίνονταν σε κληρονομικούς πακτωτές που πλήρωναν ένα ορισμένο ποσό ή σε partiarii, που ήταν περισσότερο διαχειριστές παρά πακτωτές και που για τη δουλεία τους έπαιρναν το ένα έκτο ή και μόνο το ένα ένατο του προϊόντος της χρονιάς. Κυρίως όμως τους μικρούς αυτούς κλήρους τους έδιναν σε αποίκους, που πλήρωναν γι' αυτούς ένα ορισμένο ποσό κάθε χρόνο, ήταν δεμένοι στη γη και μπορούσαν να πουληθούν, μαζί με τον κλήρο. Δεν ήταν βέβαια δούλοι, αλλά δεν ήταν και ελεύθεροι, δεν μπορούσαν να παντρεύονται ελεύθερες και οι γάμοι ανάμεσά τους δεν θεωρούνταν πέρα για πέρα έγκυροι γάμοι, αλλά, όπως και οι γάμοι των δούλων, απλή συμβίωση (contubernium). Ήταν οι πρόδρομοι των δουλοπάροικων του μεσαίωνα.

Η αρχαία δουλεία είχε φάει τα ψωμιά της. Ούτε στην ύπαιθρο, στη μεγάλη αγροτική οικονομία, ούτε στις μανουφακτούρες των πόλεων ήταν πια αποδοτική, έτσι που ν' άξιζε τον κόπο. Η αγορά για τα προϊόντα της είχε χαθεί. Όμως, στη μικρή γεωργία και στη μικρή χειροτεχνία, στις οποίες είχε συρρικνωθεί η γιγάντια παραγωγή της εποχής της άνθησης της αυτοκρατορίας, δεν υπήρχε τόπος για πολλούς δούλους. Μονάχα για σπιτικούς δούλους και για την πολυτελή ζωή των πλουσίων υπήρχε ακόμα θέση στην κοινωνία. Η δουλεία όμως που πέθαινε είχε ακόμα αρκετή δύναμη για να κάνει να φαίνεται κάθε παραγωγική εργασία σαν δουλειά δούλου, ανάξια για τους ελεύθερους Ρωμαίους, και ελεύθερος Ρωμαίος ήταν τώρα ο καθένας. Γι' αυτό από τη μια έχουμε αύξηση

του αριθμού των περιττών δούλων, που είχαν καταντήσει βάρος, και τους αφήνουν ελεύθερους, και από την άλλη αύξηση των αποίκων και των εξαθλιωμένων ελεύθερων (σαν τους poor whites[1] των πρώην δουλοκτητικών πολιτειών της Αμερικής). Ο χριστιανισμός δεν φταίει καθόλου για το βαθμιαίο θάνατο της αρχαίας δουλείας. Στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αιώνες ολόκληρους συμμετείχε στη δουλεία και αργότερα δεν εμπόδισε ποτέ το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι χριστιανοί, ούτε το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι Γερμανοί στο Βορρά, ούτε το εμπόριο των δούλων που έκαναν οι Βενετσιάνοι στη Μεσόγειο, ούτε το κατοπινό εμπόριο των μαύρων[2]. Η δουλεία ήταν πια ασύμφορη γι' αυτό και πέθανε. Η δουλεία όμως πεθαίνοντας άφησε πίσω της το φαρμακερό της κεντρί, την περιφρόνηση της παραγωγικής εργασίας από τους ελεύθερους. Αυτό είναι το αδιέξοδο όπου βρέθηκε ο ρωμαϊκός κόσμος: η δουλεία ήταν οικονομικά αδύνατη, η εργασία των ελεύθερων ήταν ηθικά περιφρονημένη. Η μια δεν μπορούσε πια, η άλλη δεν μπορούσε ακόμα να αποτελέσει τη βασική μορφή της κοινωνικής παραγωγής. Το μόνο που μπορούσε να βοηθήσει εδώ ήταν μονάχα μια ριζική επανάσταση.

Στις επαρχίες η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε είναι από τη Γαλατία. Πλάι στους άποικους υπήρχαν εδώ ακόμα ελεύθεροι μικροαγρότες. Οι αγρότες αυτοί, για να εξασφαλιστούν από τις βιαιοπραγίες των υπαλλήλων, των δικαστών και των τοκογλύφων, κατέφευγαν συχνά στην προστασία, στο πατρονάρισμα ενός ισχυρού. Κι αυτό δεν το 'καναν μονάχα άτομα, αλλά ολόκληρες κοινότητες, έτσι που τον 4ο αιώνα οι αυτοκράτορες έβγαλαν πολλές φορές διάταγμα που το απαγόρευαν. Όμως, ποιο ήταν το όφελος για εκείνον που ζητούσε προστασία; Ο πάτρονάς τους τους έβαζε τον όρο να μεταβιβάσουν την ιδιοκτησία των κτημάτων τους σ' αυτόν, και σ' αντάλλαγμα θα τους εξασφάλιζε εφ' όρου ζωής την επικαρπία

1. Φτωχοί λευκοί (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Όπως λέει ο επίσκοπος Λιούτπραντ της Κρεμόνας, το 10ο αιώνα στο Βερντέν, δηλαδή στην αγία γερμανική αυτοκρατορία, ο κύριος κλάδος της βιομηχανίας ήταν η παραγωγή ευνούχων, που τους εξήγαγαν με μεγάλο κέρδος στην Ισπανία για τα μαυριτανικά χαρέμια (σημ. του Ένγκελς).

— ένα τέχνασμα που το κράτησε υπό σημείωση η αγία εκκλησία και το χρησιμοποίησε πλατιά τον 9ο και 10ο αιώνα για να μεγαλώσει το βασίλειο του Θεού και τη δική της γαιοκτησία. Τότε, βέβαια, γύρω στο έτος 475, ο επίσκοπος Σαλβιανός της Μασσαλίας αγανακτεί ακόμα μπρος σε μια τέτοια κλεψιά και αφηγείται ότι η πίεση των ρωμαίων υπαλλήλων και των μεγάλων γαιοκτημόνων έχει γίνει τόσο κακοήθης, που πολλοί «Ρωμαίοι» κατέφευγαν στις περιοχές που ήδη κατείχαν οι βάρβαροι και ότι οι ρωμαίοι πολίτες που είχαν εγκατασταθεί εκεί δεν φοβούνταν τίποτα περισσότερο παρά μήπως ξαναβρεθούν κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία.[1] Το γεγονός ότι τότε γονείς συχνά πουλούσαν τα παιδιά τους για δούλους από φτώχεια, το αποδείχνει ένας νόμος που βγήκε ενάντια σ' αυτό.

Σαν αμοιβή για το ότι οι γερμανοί βάρβαροι απελευθέρωσαν τους Ρωμαίους από το ίδιο τους το κράτος, τους πήραν τα δυο τρίτα όλης της γης και τη μοιράσαν μεταξύ τους. Η διανομή έγινε σύμφωνα με την οργάνωση των γενών. Επειδή οι κατακτητές ήταν αριθμητικά σχετικά ασήμαντοι, έμειναν πολύ μεγάλες λουρίδες γης αμοίραστες, ιδιοκτησία εν μέρει όλου του λαού, εν μέρει των ξεχωριστών φυλών και γενών. Μέσα σε κάθε γένος μοίρασαν τους αγρούς και τα λιβάδια με κλήρο σε ίσα μέρη ανάμεσα στα ξεχωριστά νοικοκυριά. Αν με τον καιρό έγιναν επανειλημμένα ξαναμοιράσματα δεν το ξέρουμε, πάντως σύντομα σταμάτησαν αυτή τη μέθοδο στις ρωμαϊκές επαρχίες και τα χωρισμένα μερίδια έγιναν ατομική ιδιοκτησία που μπορούσε να πουληθεί, allod[2]. Τα δάση και τα λιβάδια έμειναν αμοίραστα για κοινή χρήση. Αυτή η χρήση, καθώς και ο τρόπος της καλλιέργειας της μοιρασμένης γης, ρυθμίστηκε σύμφωνα με την παλιά συνήθεια και ύστερα από απόφαση του συνόλου. Όσο περισσότερο ζούσε το γένος στο χωριό του, κι όσο περισσότερο οι Γερμανοί και οι Ρωμαίοι βαθμιαία συγχωνεύονταν, τόσο περισσό-

1. Salvianus de Marseille, *De gubernatione dei*, βιβλίο V, κεφ. 8 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Allod ή allodium, κτήμα που βρίσκεται στην απόλυτη κυριότητα του ιδιοκτήτη (σημ. τ. μετ.).

τερο υποχωρούσε ο συγγενικός χαρακτήρας του δεσμού μπρος στον εδαφικό. Το γένος εξαφανίστηκε μέσα στην αγροτική κοινότητα (Markgenossenschaft), όπου βέβαια είναι ακόμα συχνά ορατά τα ίχνη της προέλευσής της από τη συγγένεια των μελών. Έτσι εδώ η οργάνωση των γενών, τουλάχιστον στις χώρες όπου διατηρήθηκε η αγροτική κοινότητα —Βόρεια Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία και Σκανδιναβία— πέρασε απαρατήρητα σε μια εδαφική οργάνωση και απέκτησε έτσι την ικανότητα της προσαρμογής στο κράτος. Διατήρησε, ωστόσο, τον έμφυτο δημοκρατικό χαρακτήρα που διακρίνει όλο το καθεστώς του γένους και διαφύλαξε ακόμα και στην παρακμή, που αργότερα ήρθε αναγκαστικά, υπολείμματα από την οργάνωση των γενών και επομένως ένα όπλο στα χέρια των καταπιεζομένων, ένα όπλο που μένει ζωντανό ως τη νεότατη εποχή.

Έτσι, αν χάθηκε γρήγορα ο δεσμός αίματος στο γένος, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι και στη φυλή και στο σύνολο του λαού εκφυλίστηκαν τα όργανα του γένους εξαιτίας της κατάκτησης. Ξέρουμε ότι η κυριαρχία πάνω σε υποταγμένους είναι ασυμβίβαστη με το σύστημα των γενών. Αυτό το βλέπουμε εδώ σε μεγάλη κλίμακα. Όταν οι γερμανικοί λαοί έγιναν κύριοι των ρωμαϊκών επαρχιών, έπρεπε να οργανώσουν αυτή την κατάκτηση. Τις μάζες των Ρωμαίων, όμως, δεν μπορούσαν ούτε να τις δεχτούν στις οργανώσεις των γενών, ούτε και να τις διοικήσουν με τα γένη. Επικεφαλής των τοπικών οργάνων διοίκησης, που στην αρχή εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε μεγάλη αναλογία, έπρεπε να βάλουν έναν αντικαταστάτη του ρωμαϊκού κράτους, δηλαδή, και αυτό μπορούσε να είναι μονάχα κάποιο άλλο κράτος. Τα όργανα της οργάνωσης των γενών έπρεπε, έτσι, να μετατραπούν σε κρατικά όργανα, και επειδή η κατάσταση πίεζε, αυτό έπρεπε να γίνει πολύ γρήγορα. Ο άμεσος όμως εκπρόσωπος του κατακτητή λαού ήταν ο στρατιωτικός αρχηγός. Η εξασφάλιση του κατακτημένου εδάφους προς τα μέσα και προς τα έξω απαιτούσε την ενίσχυση της εξουσίας του. Είχε φτάσει η στιγμή για τη μετατροπή της εξουσίας της στρατιωτικής διοίκησης σε βασιλεία. Και η μετατροπή αυτή έγινε.

Ας πάρουμε το βασίλειο των Φράγκων. Εδώ πέρασαν

στην απόλυτη κυριότητα του νικητή λαού, των Σαλίων-Φράγκων, όχι μονάχα τα μεγάλα ρωμαϊκά κρατικά κτήματα, αλλά ακόμα και όλες οι πολύ μεγάλες εκτάσεις γης, που δεν ήταν μοιρασμένες στις μεγαλύτερες ή μικρότερες περιφερειακές και αγροτικές κοινότητες (Gau– und Markgenossenschaften), και ιδιαίτερα όλες οι μεγάλες δασωμένες εκτάσεις. Το πρώτο που έκανε ο βασιλιάς των Φράγκων, που από απλός ανώτατος στρατιωτικός αρχηγός μεταβλήθηκε σε πραγματικό ηγεμόνα της χώρας, ήταν να μετατρέψει αυτή τη λαϊκή ιδιοκτησία σε βασιλικό κτήμα, να την κλέψει από το λαό και να τη χαρίσει ή να την παραχωρήσει στην ακολουθία του. Η ακολουθία αυτή, που αρχικά την αποτελούσαν οι προσωπικοί πολεμικοί του ακόλουθοι και οι υπόλοιποι υπαρχηγοί του στρατού, ενισχύθηκε σύντομα όχι μονάχα με Ρωμαίους, δηλαδή εκρωμαϊσμένους Γαλάτες, που με το γεγονός ότι ήξεραν να γράφουν, ότι ήταν μορφωμένοι, ότι ήξεραν τη ρωμανική γλώσσα και τη λατινική φιλολογική γλώσσα, καθώς και το τοπικό δίκαιο, του έγιναν σύντομα απαραίτητοι, αλλά και με δούλους, δουλοπάροικους και απελεύθερους, που αποτέλεσαν την αυλή του, απ' όπου διάλεγε τους ευνοουμένους του. Σ' όλους αυτούς, στην αρχή κυρίως, χάριζαν τμήματα της λαϊκής γης, αργότερα τους την παραχωρούσαν με τη μορφή ευεργετημάτων (beneficia[1]) πρώτα συνήθως για όλο τον καιρό που ζούσε ο βασιλιάς, και έτσι δημιουργήθηκε η βάση για μια καινούργια αριστοκρατία σε βάρος του λαού.

1. Beneficium, λατινική λέξη που σημαίνει: ευεργεσία, αμοιβή. Μορφή παραχώρησης γης, πλατιά διαδεδομένη το πρώτο μισό του 8ου αιώνα στο βασίλειο των Φράγκων. Η γη που παραδινόταν με αυτόν τον τρόπο περνούσε μαζί με τους αγρότες που ζούσαν σ' αυτή εφ' όρου ζωής στην κυριότητα του παραλήπτη έναντι ορισμένων υπηρεσιών. Συνήθως επρόκειτο για στρατιωτικές υπηρεσίες. Αν πέθαινε ο δανειστής ή ο παραλήπτης, τότε η γη πήγαινε στον ιδιοκτήτη ή στους κληρονόμους του. Αν ο παραλήπτης παραμελούσε τα καθήκοντά του ή το κτήμα, ο δανειστής είχε δικαίωμα να του αφαιρέσει τη γη. (...) Το σύστημα αυτό των ευεργετημάτων συνέβαλε στη διαμόρφωση της τάξης των φεουδαρχών, ιδιαίτερα των κατώτερων και μεσαίων ευγενών, στην υποδούλωση των αγροτικών μαζών, στη διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στους υποτελείς και της φεουδαρχικής ιεραρχίας. Με το πέρασμα του χρόνου το ευεργέτημα εξελίχθηκε σε κληρονομικό φέουδο (σημ. γερμ. σύντ.).

Κάτι ακόμα. Η μεγάλη έκταση της αυτοκρατορίας δεν μπορούσε να κυβερνηθεί με τα μέσα της παλιάς οργάνωσης των γενών. Το συμβούλιο των αρχηγών, κι αν δεν είχε από καιρό αχρηστευθεί, δεν θα μπορούσε να συγκεντρωθεί, και σύντομα αντικαταστάθηκε από το μόνιμο περιβάλλον του βασιλιά. Η παλιά λαϊκή συνέλευση διατηρήθηκε για τους τύπους, γινόταν όμως όλο και περισσότερο απλή συνέλευση των υπαρχηγών του στρατού και των καινούργιων αρχόντων. Οι ελεύθεροι κτηματίες αγρότες, η μάζα του φράγκικου λαού, εξαντλήθηκαν με τους αιώνιους εμφύλιους και κατακτητικούς πολέμους, ιδιαίτερα με τους κατακτητικούς πολέμους του Καρλομάγνου και ξέπεσαν ακριβώς όπως είχαν ξεπέσει οι ρωμαίοι χωρικοί τα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας. Οι αγρότες αυτοί, που αρχικά συγκροτούσαν όλο το στρατό και μετά την κατάκτηση της Γαλλίας αποτέλεσαν το βασικό του πυρήνα, είχαν τόσο φτωχύνει στις αρχές του ένατου αιώνα, που μόλις ένας στους πέντε άντρες μπορούσε να πάρει μέρος σε εκστρατεία. Στη θέση του πρώην στρατού από ελεύθερους χωρικούς που τον συγκαλούσε άμεσα ο βασιλιάς, μπήκε ένας στρατός, που τον αποτελούσαν οι υπηρέτες των καινούργιων αρχόντων, αλλά και κολίγοι, δηλαδή απόγονοι των αγροτών, που παλιά δεν είχαν άλλον κύριο εκτός από το βασιλιά και που ακόμα πιο παλιά δεν γνώριζαν απολύτως κανέναν κύριο, ούτε καν βασιλιά. Τον καιρό που βασίλευαν οι διάδοχοι του Καρλομάγνου ολοκληρώθηκε η καταστροφή της φράγκικης αγροτιάς με εσωτερικούς πολέμους, με την αποδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας και με τις αντίστοιχες υπερβάσεις των αρχόντων που σ' αυτούς προστέθηκαν τώρα κι οι κόμητες των περιφερειών (Gaugrafen)[1] που τοποθετήθηκαν από τον Καρλομάγνο και που επιδίωκαν να κάνουν το αξίωμά τους κληρονομικό και τέλος με τις επιδρομές των

1. Βασιλικοί υπάλληλοι στο βασίλειο των Φράγκων, επικεφαλής μιας περιφέρειας ή μιας κομητείας, με δικαστικά, αστυνομικά και στρατιωτικά καθήκοντα. Για τις υπηρεσίες τους έπαιρναν το ένα τρίτο των βασιλικών εσόδων από τις περιφέρειές τους κι επιπλέον κτήματα. Στην πορεία, οι κόμητες των περιφερειών μεταβλήθηκαν σε φεουδάρχες με κυρίαρχη εξουσία, ιδιαίτερα μετά το έτος 877 που οι λειτουργίες τους έγιναν κληρονομικές (σημ. γερμ. σύντ.).

Νορμανδών. Πενήντα χρόνια μετά το θάνατο του Καρλομάγνου, το βασίλειο των Φράγκων κείτεται το ίδιο ανήμπορο στα πόδια των Νορμανδών, όπως πριν τετρακόσια χρόνια η ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα πόδια των Φράγκων.

Κι όχι μονάχα η εξωτερική αδυναμία, αλλά και η εσωτερική κοινωνική τάξη, ή μάλλον κοινωνική αταξία, ήταν σχεδόν η ίδια. Οι ελεύθεροι φράγκοι αγρότες βρέθηκαν σε παρόμοια κατάσταση, όπως και οι προκάτοχοί τους, οι ρωμαίοι άποικοι. Καταστραμμένοι από τους πολέμους και τις λεηλασίες, αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην προστασία των νεοανερχόμενων αρχόντων ή της εκκλησίας, αφού η βασιλική εξουσία ήταν πολύ αδύνατη για να τους προστατεύσει. Αυτή την προστασία, όμως, υποχρεώθηκαν να την πληρώσουν ακριβά. Όπως προηγούμενα οι γαλάτες χωρικοί, έτσι κι αυτοί υποχρεώθηκαν να μεταβιβάσουν την ιδιοκτησία της γης τους στον προστάτη κύριο που τους την ξανάδινε σαν μίσθιο με διάφορες και μεταβαλλόμενες μορφές, πάντα όμως με αντάλλαγμα αγγαρείες και δοσίματα. Και όταν πια βρέθηκαν σ' αυτή τη μορφή εξάρτησης, έχασαν σιγά-σιγά και την προσωπική τους ελευθερία. Ύστερα από λίγες γενιές έγιναν οι περισσότεροι δουλοπάροικοι. Πόσο γρήγορα προχώρησε ο αφανισμός της ελεύθερης αγροτιάς, το δείχνει το κτηματολόγιο που σύνταξε ο Ιρμίνων[1] του αβαείου του Σεν-Ζερμέν ντε Πρε, που βρισκόταν τότε κοντά και τώρα μέσα στο Παρίσι. Στη μεγάλη γαιοκτησία αυτού του αβαείου, που ήταν σκορπισμένη στη γύρω περιοχή, ήταν εγκαταστημένα, ακόμα από τον καιρό του Καρλομάγνου, 2.788 νοικοκυριά, σχεδόν χωρίς εξαίρεση Φράγκοι με γερμανικά ονόματα. Απ' αυτούς οι 2.080 ήταν άποικοι, οι 35 λίτοι[2], οι 220 δούλοι και μονάχα 8 ελεύθεροι μικροαγρότες! Δηλαδή, η εκκλησία εφάρμοζε τώρα

1. Πρόκειται για το κτηματολόγιο που σύνταξε τον 9ο αιώνα ο αβάς Ιρμίνων. Προφανώς, ο Ένγκελς αναφέρει το στοιχείο αυτό σύμφωνα με το βιβλίο του Paul Roth *Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zeiten bis ins zehnte Jahrhundert*, Erlangen 1850, σελ. 378 (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Ημιελεύθεροι αγρότες που υποχρεώνονταν να κάνουν αγγαρείες και να προσφέρουν δοσίματα και που μαζί με τους αποίκους και τους δούλους αποτελούσαν μια από τις κύριες ομάδες των εξαρτημένων αγροτών την εποχή των Μεροβίγγειων και Καρολίγγειων (σημ. γερμ. σύντ.).

γενικά ενάντια στους αγρότες την ίδια συνήθεια, που ο Σαλβιανός είχε κηρύξει άθεη, τη συνήθεια ο προστάτης κύριος να εξαναγκάζει τον αγρότη να του μεταβιβάσει την ιδιοκτησία της γης του και αυτός να του την ξαναδίνει μόνο για ισόβια χρήση. Οι αγγαρείες, που τώρα όλο και περισσότερο γίνονταν συνήθεια, είχαν για πρότυπό τους τόσο τις ρωμαϊκές αγγαρείες (angariae)[1], υποχρεωτικές υπηρεσίες για το κράτος, όσο και τις υπηρεσίες των μελών της γερμανικής αγροτικής κοινότητας για την κατασκευή γεφυριών, δρόμων και για άλλους κοινούς σκοπούς. Φαίνεται λοιπόν σαν να ξαναγύρισε η μάζα του πληθυσμού, ύστερα από τετρακόσια χρόνια, εντελώς στο αρχικό σημείο.

Αυτό όμως απόδειχνε δυο πράγματα: Πρώτα ότι η κοινωνική διάρθρωση και η κατανομή της ιδιοκτησίας στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, την περίοδο της παρακμής της, αντιστοιχούσε πέρα για πέρα στην τότε βαθμίδα της παραγωγής στη γεωργία και τη βιομηχανία, ήταν δηλαδή αναπόφευκτη. Και δεύτερο, ότι αυτή η βαθμίδα παραγωγής δεν είχε ούτε κατέβει ούτε ανέβει σημαντικά μέσα στα 400 χρόνια που ακολούθησαν, δηλαδή με την ίδια αναγκαιότητα είχε δημιουργήσει την ίδια κατανομή της ιδιοκτησίας και τις ίδιες τάξεις του πληθυσμού. Τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η πόλη είχε χάσει την προηγούμενη κυριαρχία της πάνω στην ύπαιθρο και δεν την επανέκτησε στους πρώτους αιώνες της γερμανικής κυριαρχίας. Αυτό προϋποθέτει μια χαμηλή βαθμίδα ανάπτυξης τόσο της γεωργίας, όσο και της βιομηχανίας. Αυτή η συνολική κατάσταση δημιουργεί αναγκαστικά μεγάλους κυρίαρχους γαιοκτήμονες και εξαρτημένους μικροαγρότες. Πόσο λίγο ήταν δυνατό να επιβληθεί σε μια τέτοια κοινωνία, από τη μια μεριά η ρωμαϊκή οικονομία των λατιφούντιων με δούλους, από την άλλη η νεότερη μεγαλοκαλλιέργεια με αγγαρείες, το αποδείχνουν τα τεράστια πειράματα —που όμως πέρασαν χωρίς να

1. Την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να διαθέτουν στο κράτος οχήματα και βαστάζους. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι υποχρεώσεις αυτές γίνονταν όλο και μεγαλύτερες, έτσι που τελικά έγιναν μεγάλο βάρος για τον πληθυσμό (σημ. γερμ. σύντ.).

αφήσουν ίχνη— του Καρλομάγνου με τις περίφημες αυτοκρατορικές επαύλεις. Συνεχίστηκαν μονάχα από τα μοναστήρια και μονάχα γι' αυτά ήταν καρποφόρες. Τα μοναστήρια, όμως, ήταν αφύσικοι κοινωνικοί οργανισμοί που στηρίζονταν στην αγαμία. Μπορούσαν να αποδώσουν εξαιρετικά αποτελέσματα, αλλά ακριβώς γι' αυτό έμεναν αναγκαστικά εξαιρέσεις.

Κι όμως, μέσα σ' αυτά τα τετρακόσια χρόνια είχαν γίνει βήματα προς τα μπρος. Κι αν στο τέλος βρίσκουμε σχεδόν τις ίδιες κύριες τάξεις όπως και στην αρχή, ωστόσο οι άνθρωποι που αποτελούσαν τις τάξεις αυτές είχαν αλλάξει. Είχε εξαφανιστεί η αρχαία δουλεία, είχαν εξαφανιστεί οι ξεπεσμένοι φτωχοί ελεύθεροι, που περιφρονούσαν την εργασία σαν δουλική απασχόληση. Ανάμεσα στο ρωμαίο άποικο και στο νέο κολίγο βρισκόταν ο ελεύθερος φράγκος χωρικός. Η «ανώφελη ανάμνηση και η άσκοπη διαμάχη» του ρωμαϊσμού που ξέπεφτε είχαν πεθάνει και είχαν θαφτεί. Οι κοινωνικές τάξεις του 9ου αιώνα δεν είχαν σχηματιστεί μέσα στο βάλτωμα ενός πολιτισμού που έδυε, αλλά μέσα στους πόνους της γέννας ενός νέου πολιτισμού. Η νέα γενιά, τόσο οι κύριοι όσο και οι υπηρέτες, όταν τους συγκρίνουμε με τους ρωμαίους προκατόχους τους, ήταν μια γενιά από άντρες. Η σχέση ανάμεσα στους ισχυρούς γαιοκτήμονες και στους αγρότες που τους υπηρετούσαν, μια σχέση που στη Ρώμη οδήγησε στην αναπόφευκτη καταστροφή του αρχαίου κόσμου, έγινε τώρα η αφετηρία μιας νέας εξέλιξης. Και ακόμα, όσο κι αν δεν φαίνονταν παραγωγικά αυτά τα τετρακόσια χρόνια, άφησαν ωστόσο *ένα* σημαντικό προϊόν: τις σύγχρονες εθνότητες, τη νέα διαμόρφωση και διάρθρωση της δυτικοευρωπαϊκής ανθρωπότητας για την επερχόμενη ιστορία. Οι Γερμανοί πραγματικά είχαν αναζωογονήσει την Ευρώπη, και γι' αυτό η διάλυση των κρατών της γερμανικής περιόδου δεν κατέληξε σε μια νορμανδοσαρακινή υποδούλωση, αλλά στην παραπέρα εξέλιξη και των ευεργετημάτων και των σχέσεων προστασίας (Kommendation) προς τη φεουδαρχία, και σε μια τόσο τεράστια αύξηση του πληθυσμού, που οι μεγάλες αφαιμάξεις των σταυροφοριών μόλις διακόσια χρόνια αργότερα πέρασαν χωρίς να προκαλέσουν ζημιά.

Ποιο όμως ήταν το μυστηριώδες μαγικό μέσο, με το οποίο οι Γερμανοί εμφύσησαν νέα δύναμη ζωής στην Ευρώπη που πέθαινε; Ήταν τάχα μια θαυματουργή δύναμη, έμφυτη στη γερμανική φυλή, όπως μας παρουσιάζει τα πράγματα η σοβινιστική μας ιστοριογραφία; Σε καμιά περίπτωση. Οι Γερμανοί ήταν, ιδιαίτερα τότε, μια πολύ προικισμένη άρια φυλή, και βρισκόταν σε πλήρη ρωμαλέα ανάπτυξη. Δεν ήταν όμως οι ειδικές εθνικές τους ιδιότητες που ξανάνιωσαν την Ευρώπη, αλλά απλούστατα η βαρβαρότητά τους, το καθεστώς τους των γενών.

Η προσωπική τους ικανότητα και παλικαριά, το αίσθημα της ελευθερίας και το δημοκρατικό τους ένστικτο που τους έκανε να βλέπουν όλες τις δημόσιες υποθέσεις σαν δικές τους υποθέσεις, κοντολογίς, όλες οι ιδιότητες που είχε χάσει ο Ρωμαίος και που μονάχα αυτές ήταν σε θέση να φτιάξουν από τη λάσπη του ρωμαϊκού κόσμου νέα κράτη και να αναπτύξουν νέες εθνότητες — τι άλλο ήταν όλα αυτά παρά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του βάρβαρου της ανώτερης βαθμίδας, καρποί του καθεστώτος των γενών;

Αν οι Γερμανοί άλλαξαν την αρχαία μορφή της μονογαμίας, αν απάλυναν την κυριαρχία του άντρα μέσα στην οικογένεια, αν έδωσαν στη γυναίκα μια θέση ανώτερη από τη θέση που είχε γνωρίσει ποτέ ο κλασικός κόσμος, τι τους έκανε ικανούς για όλα αυτά, αν όχι η βαρβαρότητά τους, οι συνήθειες του γένους, η ζωντανή τους ακόμα κληρονομιά από την εποχή του μητρικού δικαίου;

Αν, τουλάχιστον σε τρεις από τις σπουδαιότερες χώρες, στη Γερμανία, τη Βόρεια Γαλλία και την Αγγλία, μπόρεσαν να περισώσουν και να μεταφέρουν στο φεουδαρχικό κράτος ένα κομμάτι γνήσιας οργάνωσης των γενών με τη μορφή των αγροτικών κοινοτήτων και έτσι έδωσαν στην καταπιεζόμενη τάξη, τους αγρότες, ακόμα και κάτω από την πιο σκληρή μεσαιωνική δουλοπαροικία, μια τοπική συνοχή και ένα τέτοιο μέσο αντίστασης, που δεν το βρήκαν έτοιμο ούτε οι αρχαίοι δούλοι, ούτε οι σύγχρονοι προλετάριοι — σε τι το χρωστούσαν αυτό, αν όχι στη βαρβαρότητά τους, στον τρόπο τους να εγκαθίστανται κατά γένη, τρόπο ολωσδιόλου σύμφωνο με την εποχή της βαρβαρότητας;

Και τέλος, αν κατάφεραν να διαμορφώσουν και να κάνουν αποκλειστική την ηπιότερη μορφή της δουλοπαροικίας που εφάρμοζαν κιόλας στην πατρίδα τους, της δουλοπαροικίας στην οποία όλο και περισσότερο μετατρεπόταν η δουλεία ακόμα και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία — μια μορφή που, όπως πρώτος τόνισε ο Φουριέ[1], δίνει στους υποδουλωμένους τα μέσα για τη βαθμιαία τους απελευθέρωση *σαν τάξη* (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif*[2]), μια μορφή που υψώνεται έτσι πολύ πάνω από τη δουλεία, γιατί στη δουλεία είναι δυνατή μονάχα η απελευθέρωση κατά άτομα χωρίς μια μεταβατική κατάσταση (η αρχαιότητα δεν γνωρίζει την κατάργηση της δουλείας με νικηφόρα εξέγερση) —ενώ πραγματικά οι δουλοπάροικοι του μεσαίωνα σιγά-σιγά επέβαλαν την απελευθέρωσή τους *σαν τάξη*— σε τι το χρωστάμε αυτό, αν όχι στη βαρβαρότητά τους, χάρη στην οποία δεν είχαν ακόμα φτάσει ως την ολοκληρωμένη δουλεία, ούτε ως την αρχαία δουλεία της εργασίας, ούτε ως την ανατολίτικη οικιακή δουλεία;

Ό,τι ζωντανό και ζωοφόρο μεταφύτεψαν οι Γερμανοί στο ρωμαϊκό κόσμο, ήταν βάρβαρο. Πραγματικά, μόνο βάρβαροι είναι ικανοί να ανανεώσουν έναν κόσμο που υποφέρει από ετοιμοθάνατο πολιτισμό. Και η ανώτατη βαθμίδα της βαρβαρότητας ως την οποία και μέσα στην οποία υψώθηκαν οι Γερμανοί πριν από τη μετανάστευση των λαών, ήταν ακριβώς η πιο ευνοϊκή βαθμίδα γι' αυτή τη διαδικασία. Αυτό τα εξηγεί όλα.

1. Fourier, «Théorie des quatre mouvements et des destinées générales», *Oevres Complètes*, τόμ. 1, Παρίσι 1846, σελ. 220. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1808 στη Λυών, χωρίς όνομα (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Δίνει στους καλλιεργητές μέσα *συλλογικής και προοδευτικής* απελευθέρωσης (σημ.γερμ. σύντ.).

IX

ΒΑΡΒΑΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Παρακολουθήσαμε τη διάλυση του καθεστώτος των γενών στα τρία μεγάλα ξεχωριστά παραδείγματα των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Γερμανών. Ας εξετάσουμε, τέλος, τους γενικούς οικονομικούς όρους που από την ανώτερη κιόλας βαθμίδα της βαρβαρότητας υποσκάψανε την οργάνωση της κοινωνίας κατά γένη και την εξάλειψαν ολότελα με την εμφάνιση του πολιτισμού. Εδώ, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ θα μας είναι τόσο απαραίτητο όσο και το βιβλίο του Μόργκαν.

Το γένος, που εμφανίστηκε στη μέση βαθμίδα της άγριας κατάστασης και αναπτύχθηκε παραπέρα στην ανώτερή της βαθμίδα, φτάνει, όσο μας επιτρέπουν να το κρίνουμε οι πηγές μας, την εποχή της άνθησής του στην κατώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας. Μ' αυτή τη βαθμίδα εξέλιξης αρχίζουμε λοιπόν.

Εδώ, όπου πρέπει να μας χρησιμεύουν για παράδειγμα οι ερυθρόδερμοι της Αμερικής, βρίσκουμε το καθεστώς των γενών εντελώς διαμορφωμένο. Μια φυλή έχει διακλαδωθεί σε περισσότερα, συνήθως σε δύο γένη. Αυτά τα αρχικά γένη με την αύξηση του πληθυσμού χωρίζονται το καθένα σε περισσότερα γένη-παιδιά, που απέναντί τους το γένος-μητέρα εμφανίζεται σαν φρατρία. Η ίδια η φυλή χωρίζεται σε περισσότερες φυλές, και στην καθεμιά απ' αυτές ξαναβρίσκουμε τις περισσότερες φορές τα παλιά γένη. Μια ομοσπονδία περιλαμβάνει, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, τις συγγενικές φυλές. Αυτή η απλή οργάνωση ανταποκρίνεται πέρα για πέρα στις κοινωνικές συνθήκες, από τις οποίες ξεπήδησε. Δεν είναι παρά η δική τους, φυσική συγκρότηση και είναι σε θέση να λύνει όλες τις διαφορές που μπορούν να ξεπηδήσουν μέσα στην κοινωνία που είναι οργανωμένη μ' αυτό τον τρόπο. Τις διαφορές με τον έξω κόσμο τις λύνει ο πόλεμος, που μπορεί να τελειώσει με την εξόντωση της φυλής, ποτέ όμως με την υποδούλωσή της. Το μεγαλείο αλλά και ο περιορισμένος χαρακτήρας του καθεστώτος των γενών, είναι ότι δεν έ-

χει χώρο για κυριαρχία και υποδούλωση. Στο εσωτερικό δεν γίνεται ακόμα διάκριση ανάμεσα στα δικαιώματα και στα καθήκοντα. Το πρόβλημα αν η συμμετοχή στις δημόσιες υποθέσεις, η αιματηρή εκδίκηση ή η εξιλέωσή της είναι δικαίωμα ή καθήκον, δεν υπάρχει για τον Ινδιάνο. Θα του φαινόταν το ίδιο παράλογο όπως και το πρόβλημα αν είναι δικαίωμα ή καθήκον το φαγητό, ο ύπνος, το κυνήγι. Άλλο τόσο δεν μπορεί η φυλή και το γένος να είναι χωρισμένα σε διάφορες τάξεις. Κι αυτό μας οδηγεί στην έρευνα της οικονομικής βάσης αυτού του καθεστώτος.

Ο πληθυσμός είναι εξαιρετικά αραιός: πυκνώνει μονάχα στον τόπο διαμονής της φυλής, που γύρω του σε ευρύ κύκλο απλώνεται πρώτα η περιοχή του κυνηγιού, ύστερα το ουδέτερο προστατευτικό δάσος, που τον χωρίζει από τις άλλες φυλές. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι καθαρά φυσικός. Υπάρχει μονάχα ανάμεσα στα δυο φύλα. Ο άντρας πολεμάει, πηγαίνει για κυνήγι και ψάρεμα, προμηθεύει την τροφή και τα απαραίτητα γι' αυτό εργαλεία. Η γυναίκα φροντίζει για το σπίτι, ετοιμάζει το φαγητό και φτιάχνει τα ρούχα, μαγειρεύει, υφαίνει, ράβει. Ο καθένας από τους δυο είναι αφέντης στον τομέα του: ο άντρας στο δάσος, η γυναίκα στο σπίτι. Ο καθένας είναι ιδιοκτήτης των εργαλείων που κατασκευάζει και που χρησιμοποιεί: ο άντρας των όπλων και των εργαλείων για το κυνήγι και το ψάρεμα, η γυναίκα των οικιακών σκευών. Το νοικοκυριό είναι κομμουνιστικό για κάμποσες, συχνά για πολλές οικογένειες.[1]

Ό,τι φτιάχνεται και χρησιμοποιείται από κοινού είναι κοινή ιδιοκτησία: το σπίτι, ο κήπος, η βάρκα. Εδώ λοιπόν, και μονάχα εδώ ακόμα, υπάρχει η «αποκτημένη με την εργασία ιδιοκτησία», που οι νομικοί και οι οικονομολόγοι την αποδίδουν στην πολιτισμένη κοινωνία, και που αποτελεί το τελευταίο απατηλό νομικό πρόσχημα, που πάνω του στηρίζεται ακόμα η σημερινή καπιταλιστική ιδιοκτησία.

1. Ιδίως στις βορειοδυτικές ακτές της Αμερικής (βλέπε Μπάνκροφτ). Στους Χαϊντάς, στο νησί της βασίλισσας Καρλότας, βρίσκουμε νοικοκυριά που έχουν ως 700 άτομα κάτω από μια στέγη. Στους Νούτκα ζούσαν ολόκληρες φυλές κάτω από μια στέγη (σημ. του Ένγκελς).

Όμως οι άνθρωποι δεν έμειναν παντού σ' αυτή τη βαθμίδα. Στην Ασία βρήκαν ζώα που μπορούσαν να τα δαμάσουν και δαμασμένα να τα αναπαράγουν: την άγρια βουβάλα έπρεπε να την κυνηγήσουν, η δαμασμένη όμως έδινε κάθε χρόνο ένα μοσχάρι, κι εκτός απ' αυτό και γάλα. Μια σειρά από τις πιο προοδευμένες φυλές —Άριοι, Σημίτες, ίσως ακόμα και Τουρανοί— έκαναν κύριο κλάδο της δουλειάς τους πρώτα το δάμασμα των ζώων, και αργότερα μονάχα την αναπαραγωγή και την περιποίησή τους. Οι ποιμενικές φυλές ξεχώρισαν από την υπόλοιπη μάζα των βαρβάρων: είναι *ο πρώτος μεγάλος καταμερισμός της εργασίας*. Οι ποιμενικές φυλές δεν παράγανε μόνο περισσότερα, αλλά και διαφορετικά μέσα συντήρησης από τους υπόλοιπους βαρβάρους. Σε σύγκριση μ' αυτούς δεν είχαν μόνο μεγαλύτερες ποσότητες σε γάλα, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας, αλλά και περισσότερα τομάρια, μαλλί, κατσικότριχες, κλωστικά και υφαντουργικά προϊόντα, που αυξάνονταν όσο αυξανόταν η ποσότητα των πρώτων υλών. Έτσι, για πρώτη φορά έγινε δυνατή η κανονική ανταλλαγή προϊόντων. Σε προηγούμενες βαθμίδες μπορούσαν να γίνονται μόνο ευκαιριακές ανταλλαγές. Μια ιδιαίτερη επιδεξιότητα στην κατασκευή όπλων και εργαλείων μπορεί να οδηγήσει σε παροδικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι βρέθηκαν σε πολλά μέρη αναμφισβήτητα υπολείμματα εργαστηρίων για πέτρινα εργαλεία από την ύστερη λίθινη εποχή. Οι τεχνίτες, που διαμόρφωναν εδώ την τέχνη τους, είναι πιθανό ότι δούλευαν για λογαριασμό του συνόλου, όπως κάνουν ακόμα οι μόνιμοι χειροτέχνες στις ινδικές κοινότητες γενών. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσε σ' αυτή τη βαθμίδα να αναπτυχθεί άλλη ανταλλαγή εκτός από την ανταλλαγή μέσα στα πλαίσια της φυλής, κι αυτή όμως ήταν ένα εξαιρετικό γεγονός. Εδώ, απεναντίας, ύστερα από το ξεχώρισμα των ποιμενικών φυλών, βρίσκουμε έτοιμους όλους τους όρους για την ανταλλαγή ανάμεσα στα μέλη των διαφόρων φυλών, για τη διαμόρφωση και εδραίωση της ανταλλαγής σαν κανονικού θεσμού. Αρχικά, αντάλλασσε φυλή με φυλή μέσω των αρχηγών των γενών. Όταν όμως τα κοπάδια άρχισαν να περνάνε σε ατομική ιδιοκτησία, επικράτησε όλο και περισσότερο η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα, ώσπου τελικά έγινε η

μοναδική μορφή. Το κύριο όμως είδος που έδιναν για αντάλλαγμα οι ποιμενικές φυλές στους γείτονές τους ήταν τα ζώα. Τα ζώα έγιναν το εμπόρευμα με βάση το οποίο εκτιμούσαν όλα τα άλλα εμπορεύματα και που παντού τα έπαιρναν ευχαρίστως σε αντάλλαγμα για τα άλλα είδη — κοντολογίς, τα ζώα απέκτησαν τη λειτουργία του χρήματος και εκτελούσαν χρέη χρήματος σ' αυτήν κιόλας τη βαθμίδα. Με τέτοια αναγκαιότητα και ταχύτητα εξελίχθηκε, από τις πρώτες αρχές κιόλας της εμπορευματικής ανταλλαγής, η ανάγκη για εμπόρευμα-χρήμα.

Η κηπουρική, που ίσως να ήταν άγνωστη στους ασιάτες βαρβάρους της κατώτερης βαθμίδας, παρουσιάστηκε σ' αυτούς το αργότερο στη μέση βαθμίδα, σαν πρόδρομος της γεωργίας. Το κλίμα του τουρανικού οροπεδίου δεν επιτρέπει ποιμενική ζωή χωρίς προμήθειες ζωοτροφής για το μακρύ και βαρύ χειμώνα. Η καλλιέργεια λιβαδιών και η καλλιέργεια σιτηρών ήταν λοιπόν εδώ απαραίτητα. Το ίδιο ισχύει για τις στέπες στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Αν όμως η παραγωγή σιτηρών άρχισε για τα ζώα, σύντομα τα σιτηρά έγιναν τροφή και για τους ανθρώπους. Η καλλιεργημένη γη έμενε ακόμα ιδιοκτησία της φυλής και μεταβιβαζόταν για χρήση αρχικά στο γένος, αργότερα από το γένος στις οικιακές συντροφιές και τέλος στα άτομα. Τα άτομα αυτά μπορούσαν να είχαν ορισμένα δικαιώματα κατοχής πάνω της, αλλά τίποτα παραπάνω.

Από τις βιομηχανικές κατακτήσεις αυτής της βαθμίδας δύο είναι ιδιαίτερα σπουδαίες. Η πρώτη είναι ο αργαλειός, η δεύτερη το λιώσιμο των μεταλλευμάτων και η επεξεργασία των μετάλλων. Ο χαλκός, ο κασσίτερος και το κράμα τους, ο μπρούντζος, ήταν τα σπουδαιότερα. Ο μπρούντζος προμήθευε χρήσιμα εργαλεία και όπλα, δεν μπορούσε όμως να παραμερίσει τα πέτρινα εργαλεία. Αυτό μπορούσε να το κάνει μόνο το σίδερο, το σίδερο όμως δεν ήξεραν ακόμα να το παράγουν. Άρχισαν να χρησιμοποιούν για κοσμήματα και στολίδια το χρυσό και τον άργυρο που πρέπει να είχαν κιόλας μεγάλη αξία σε σχέση με το χαλκό και τον μπρούντζο.

Η αύξηση της παραγωγής σ' όλους τους κλάδους —κτηνοτροφία, γεωργία, οικιακή χειροτεχνία— έδωσε την ικανό-

τητα στην ανθρώπινη εργατική δύναμη να παράγει περισσότερα προϊόντα απ' ό,τι χρειαζόταν για τη συντήρησή της. Η αύξηση της παραγωγής μεγάλωσε ταυτόχρονα την καθημερινή ποσότητα εργασίας, που αναλογούσε στο κάθε μέλος του γένους, της οικιακής συντροφιάς ή της ατομικής οικογένειας. Έγινε επιθυμητή η προσέλκυση νέων εργατικών δυνάμεων. Τις πρόσφερε ο πόλεμος: οι αιχμάλωτοι πολέμου μετατράπηκαν σε δούλους. Ο πρώτος μεγάλος κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, μαζί με την αύξηση της παραγωγικότητας της δουλειάς, δηλαδή του πλούτου, και με τη διεύρυνση του παραγωγικού πεδίου, είχε σαν αναγκαία συνέπεια, κάτω από τις δοσμένες συνολικές ιστορικές συνθήκες, τη δουλεία. Από τον πρώτο μεγάλο κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας ξεπήδησε η πρώτη μεγάλη διάσπαση της κοινωνίας σε δύο τάξεις: σε κυρίους και δούλους, σε αυτούς που ασκούσαν εκμετάλλευση και αυτούς που τη δέχονταν.

Δεν ξέρουμε μέχρι τώρα τίποτα για το πώς και πότε πέρασαν τα κοπάδια από την κοινή ιδιοκτησία της φυλής ή του γένους στην ιδιοκτησία των ξεχωριστών αρχηγών των οικογενειών. Πρέπει όμως βασικά να έγινε σ' αυτή τη βαθμίδα. Με τα κοπάδια και τα υπόλοιπα νέα πλούτη έγινε μια επανάσταση στην οικογένεια. Ο βιοπορισμός ήταν πάντα υπόθεση του άντρα, τα μέσα για το βιοπορισμό παράγονταν από τον ίδιο και ήταν ιδιοκτησία του. Τα κοπάδια ήταν τα καινούργια μέσα βιοπορισμού, δουλειά του ήταν πρώτα να τα δαμάζει και κατόπιν να τα περιποιείται. Γι' αυτό, στον άντρα ανήκανε τα ζώα, σ' αυτόν και τα εμπορεύματα και οι δούλοι που έπαιρνε σαν αντάλλαγμα για τα ζώα. Όλο το περίσσευμα που έδινε τώρα ο βιοπορισμός έπεφτε στον άντρα. Η γυναίκα έπαιρνε μέρος στην κατανάλωσή του, δεν είχε όμως μερίδιο στην ιδιοκτησία. Ο «άγριος» πολεμιστής και κυνηγός ήταν ευχαριστημένος να έχει στο σπίτι τη δεύτερη θέση, ύστερα από τη γυναίκα. Ο «ηπιότερος» βοσκός, κομπάζοντας για τα πλούτη του, προωθήθηκε στην πρώτη θέση και απώθησε τη γυναίκα στη δεύτερη. Και η γυναίκα δεν μπορούσε να παραπονεθεί. Ο καταμερισμός της εργασίας στην οικογένεια ρύθμισε τον καταμερισμό της ιδιοκτησίας ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα. Ο καταμερισμός είχε μείνει ο ίδιος, κι όμως αναποδο-

γύριζε τώρα τις ως τότε οικιακές σχέσεις, μόνο και μόνο γιατί είχε αλλάξει ο καταμερισμός της εργασίας έξω από την οικογένεια. Η ίδια αιτία, που πρώτα εξασφάλιζε στη γυναίκα την κυριαρχία στο σπίτι, ο περιορισμός της στις δουλειές του σπιτιού, η ίδια αυτή αιτία εξασφάλιζε τώρα την κυριαρχία του άντρα στο σπίτι. Η σπιτική δουλειά της γυναίκας έχασε τώρα τη σημασία της σε σύγκριση με τη βιοποριστική δουλειά του άντρα. Η δεύτερη ήταν το παν, η πρώτη ένα ασήμαντο συμπλήρωμά της. Εδώ κιόλας φαίνεται ότι η απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασήμαντο βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία.

Με την ουσιαστική κυριαρχία του άντρα στο σπίτι έπεσε και ο τελευταίος φραγμός για την απόλυτη κυριαρχία του. Αυτή η απόλυτη κυριαρχία επικυρώθηκε και διαιωνίστηκε με το γκρέμισμα του μητρικού δικαίου, με την εισαγωγή του πατρικού δικαίου, με τη βαθμιαία μετάβαση του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Έτσι όμως προκλήθηκε ένα ρήγμα στο παλιό καθεστώς των γενών: η ατομική οικογένεια έγινε εξουσία και ορθώθηκε απειλητική μπροστά στο γένος.

Το επόμενο βήμα μας οδηγεί στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, στην περίοδο όπου όλοι οι πολιτισμένοι λαοί περνάνε την ηρωική τους εποχή: την εποχή του σιδερένιου σπαθιού, αλλά και του σιδερένιου αλετριού και του σιδερένιου τσεκουριού. Το σίδερο μπήκε στην υπηρεσία του ανθρώπου. Ήταν η τελευταία και σπουδαιότερη από όλες τις πρώτες ύλες, που έπαιξαν επαναστατικό ρόλο στην ιστορία, η τελευταία ως την εμφάνιση της πατάτας. Το σίδερο δημιούργησε τη γεωργία σε μεγαλύτερες εκτάσεις, επέτρεψε το ξεχέρσωμα με-

γάλων δασικών περιοχών. Έδωσε στο χειροτέχνη τόσο σκληρά και κοφτερά εργαλεία που καμιά πέτρα και κανένα άλλο γνωστό μέταλλο δεν μπορούσε να τους αντισταθεί. Όλα αυτά έγιναν σιγά-σιγά. Το πρώτο σίδερο ήταν συχνά ακόμα πιο μαλακό κι από τον μπρούντζο. Έτσι το πέτρινο όπλο εξαφανιζόταν μόνο αργά-αργά. Όχι μονάχα στο έπος Χίλντεμπραντ, αλλά επίσης και στη μάχη του Χάστινγκς[1], το 1066, χρησιμοποιούνταν ακόμα πέτρινα τσεκούρια. Όμως η πρόοδος προχωρούσε τώρα ασταμάτητα, με λιγότερες διακοπές και γρηγορότερα. Η πόλη που με τα πέτρινα τείχη, τους πύργους και τις επάλξεις της περιέκλεινε σπίτια από πέτρα ή τούβλα, έγινε κεντρική έδρα της φυλής ή της ομοσπονδίας φυλών. Ήταν μια τεράστια πρόοδος στην οικοδομική τέχνη, μα και σημάδι μεγαλύτερου κινδύνου και ανάγκης για άμυνα. Ο πλούτος μεγάλωνε γρήγορα, αλλά σαν πλούτος ατόμων. Η υφαντουργία, η επεξεργασία των μετάλλων και τα άλλα επαγγέλματα που όλο και περισσότερο ξεχώριζαν, ανάπτυσσαν μια όλο και μεγαλύτερη ποικιλία και επιδεξιότητα της παραγωγής. Η γεωργία, πλάι στα σιτηρά, τα όσπρια και τα φρούτα, έδινε τώρα επίσης λάδι και κρασί, που οι άνθρωποι είχαν μάθει την παρασκευή τους. Μια τόσο ποικίλη δράση δεν μπορούσε πια να την εξασκεί το ίδιο άτομο. Εμφανίστηκε *ο δεύτερος μεγάλος καταμερισμός της εργασίας*: η χειροτεχνία χωρίστηκε από τη γεωργία. Η αδιάκοπη αύξηση της παραγωγής, και μαζί μ' αυτήν της παραγωγικότητας της δουλειάς, ανέβασε την αξία της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η δουλεία, που στην προηγούμενη βαθμίδα μόλις γεννιόταν ακόμα και ήταν σποραδική, γίνεται τώρα ουσιαστικό συστατικό του κοινωνικού συστήματος. Οι δούλοι παύουν να είναι απλοί βοηθοί, τους στέλνουν κατά δεκάδες στη δουλειά, στους αγρούς και στα

1. Η μάχη του Χάστινγκς έγινε το 1066 ανάμεσα στα στρατεύματα του δούκα της Νορμανδίας, του Γουλιέλμου, που είχε εισβάλει στην Αγγλία και τους Αγγλοσάξονες με επικεφαλής το βασιλιά Χάραλντ. Οι Αγγλοσάξονες, που στη στρατιωτική τους οργάνωση διατηρούσαν υπολείμματα από την κοινωνία των γενών και είχαν πρωτόγονα όπλα, εξοντώθηκαν κυριολεκτικά. Στη θέση του βασιλιά Χάραλντ, που σκοτώθηκε στη μάχη, βασιλιάς της Αγγλίας έγινε ο Γουλιέλμος, με την ονομασία Γουλιέλμος Α΄, ο Κατακτήτης (σημ. γερμ. σύντ.).

εργαστήρια. Με το χωρισμό της παραγωγής στους δύο κύριους μεγάλους κλάδους, τη γεωργία και τη χειροτεχνία, γεννιέται η παραγωγή άμεσα για την ανταλλαγή, η εμπορευματική παραγωγή. Μαζί της γεννιέται και το εμπόριο, όχι μονάχα στο εσωτερικό και στα σύνορα της φυλής, αλλά και πέρα από τις θάλασσες. Όλα αυτά όμως ήταν ακόμα πολύ υπανάπτυκτα. Τα πολύτιμα μέταλλα αρχίζουν να επικρατούν και να γίνονται γενικό εμπόρευμα-χρήμα, ήταν όμως ακόμα άκοπα και ανταλλάσσονταν απλά σύμφωνα με το βάρος τους.

Η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς εμφανίζεται πλάι στη διαφορά ανάμεσα σε ελεύθερους και δούλους — με το νέο καταμερισμό της εργασίας εμφανίζεται μια νέα διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Οι περιουσιακές διαφορές των ξεχωριστών οικογενειαρχών τινάζουν στον αέρα την παλιά κομμουνιστική οικιακή κοινότητα παντού όπου είχε ως τότε διατηρηθεί. Μαζί μ' αυτή και την κοινή καλλιέργεια της γης για λογαριασμό αυτής της κοινότητας. Η καλλιεργήσιμη γη μεταβιβάζεται για χρήση στις ξεχωριστές οικογένειες πρώτα για ορισμένο χρονικό διάστημα, αργότερα μια για πάντα. Η μετάβαση στην πλήρη ατομική ιδιοκτησία συντελείται σιγά-σιγά και παράλληλα με τη μετάβαση του ζευγαρωτού γάμου στη μονογαμία. Η ατομική οικογένεια αρχίζει να γίνεται η οικονομική μονάδα στην κοινωνία.

Ο πυκνότερος πληθυσμός επιβάλλει στενότερη συσπείρωση προς τα μέσα και προς τα έξω. Παντού γίνεται αναγκαία η ομοσπονδία των συγγενικών φυλών και γρήγορα γίνεται αναγκαία και η συγχώνευσή τους, καθώς επίσης και η συγχώνευση των χωριστών περιοχών των φυλών σε μια συνολική περιοχή του λαού. Ο στρατιωτικός αρχηγός του λαού —rex, βασιλιάς, thiudans— γίνεται απαραίτητος, μόνιμος αξιωματούχος. Εμφανίζεται η λαϊκή συνέλευση εκεί όπου δεν υπήρχε ήδη. Ο στρατιωτικός αρχηγός, το συμβούλιο, η λαϊκή συνέλευση αποτελούν τα όργανα της κοινωνίας των γενών που εξελίχθηκε παραπέρα σε στρατιωτική δημοκρατία. Στρατιωτική — γιατί ο πόλεμος και η οργάνωση για τον πόλεμο έγιναν τώρα κανονικές λειτουργίες της λαϊκής ζωής. Τα πλούτη των γειτόνων ερεθίζουν την απληστία των λαών, που η απόκτηση αγαθών τους φαίνεται κιόλας σαν ένας από τους

πρώτους σκοπούς της ζωής. Είναι βάρβαροι: Θεωρούν τη ληστεία ευκολότερη και ακόμα και τιμητικότερη από τη δημιουργική εργασία. Ο πόλεμος, που πρώτα γινόταν μονάχα για να πάρουν εκδίκηση για υπερβάσεις ή για επέκταση του εδάφους που δεν τους έφτανε, γίνεται τώρα μόνο και μόνο για να ληστεύουν, γίνεται μόνιμος κλάδος βιοπορισμού. Δεν υψώνονται χωρίς λόγο τα απειλητικά τείχη γύρω από τις καινούργιες οχυρωμένες πόλεις: στις τάφρους τους χάσκει ο τάφος του συστήματος των γενών, και οι πύργοι τους στηρίζονται κιόλας στον πολιτισμό. Το ίδιο γίνεται και στο εσωτερικό της κοινωνίας. Οι ληστρικοί πόλεμοι μεγαλώνουν την εξουσία του ανώτατου στρατιωτικού αρχηγού, καθώς και των υπαρχηγών. Η συνήθεια να εκλέγονται οι διάδοχοι από τις ίδιες οικογένειες, ιδίως από τον καιρό της εισαγωγής του πατρικού δικαίου, περνάει βαθμιαία σε μια κληρονομικότητα που πρώτα την ανέχονται, ύστερα τη διεκδικούν και τέλος τη σφετερίζονται. Έχουν μπει πια τα θεμέλια της κληρονομικής βασιλείας και της κληρονομικής αριστοκρατίας. Έτσι, τα όργανα του καθεστώτος των γενών σιγά-σιγά αποσπώνται από τη ρίζα τους μέσα στο λαό, το γένος, τη φρατρία, τη φυλή, και ολόκληρο το σύστημα των γενών μετατρέπεται στο αντίθετό του: από οργάνωση φυλών για την ελεύθερη ρύθμιση των υποθέσεών τους, γίνεται οργάνωση για τη λεηλασία και την καταπίεση των γειτόνων, και αντίστοιχα τα όργανά του από όργανα της λαϊκής θέλησης γίνονται αυτοτελή όργανα κυριαρχίας και καταπίεσης του ίδιου του λαού τους. Αυτό όμως ποτέ δεν θα ήταν δυνατό να γίνει, αν η δίψα για πλούτη δεν είχε διασπάσει τα μέλη του γένους σε πλούσιους και φτωχούς, αν «οι περιουσιακές διαφορές μέσα στο ίδιο το γένος δεν είχαν μετατρέψει την ενότητα των συμφερόντων σε ανταγωνισμό ανάμεσα στα μέλη του γένους» (Μαρξ), και αν η επέκταση της δουλείας δεν είχε κιόλας αρχίσει να παρουσιάζει την απόκτηση των μέσων συντήρησης με την εργασία σαν πράξη άξια μόνο για δούλους, σαν πράξη πιο επαίσχυντη κι από τη ληστεία.

* * *

Έτσι φτάσαμε στο κατώφλι του πολιτισμού. Ο πολιτισμός αρχίζει με μια νέα πρόοδο στον καταμερισμό της εργασίας. Στην κατώτερη βαθμίδα οι άνθρωποι παρήγαγαν μόνο για τις άμεσες ανάγκες τους. Οι πράξεις ανταλλαγής που γίνονταν πού και πού ήταν μεμονωμένες και αφορούσαν μονάχα το πλεόνασμα που τυχαία παρουσιαζόταν. Στη μεσαία βαθμίδα της βαρβαρότητας βρίσκουμε στους ποιμενικούς λαούς να έχουν με τα ζώα τους ήδη μια περιουσία, που ύστερα από ένα ορισμένο μέγεθος του κοπαδιού μπορεί να δίνει κανονικά πλεόνασμα πέρα από τις ανάγκες τους. Βρίσκουμε ταυτόχρονα έναν καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε ποιμενικούς λαούς και σε καθυστερημένες φυλές που δεν έχουν κοπάδια, δυο λοιπόν διαφορετικές βαθμίδες της παραγωγής, τη μια πλάι στην άλλη, και έτσι τους όρους για μια κανονική ανταλλαγή. Η ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας μας δίνει τον παραπέρα καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στη γεωργία και τη χειροτεχνία, και επομένως μια διαρκώς αυξανόμενη παραγωγή προϊόντων εργασίας που προορίζονται άμεσα για την ανταλλαγή, πράγμα που κάνει την ανταλλαγή ανάμεσα σε ατομικούς παραγωγούς ζωτική ανάγκη της κοινωνίας. Ο πολιτισμός εδραιώνει και αυξάνει όλους αυτούς τους καταμερισμούς της εργασίας που βρήκε, ιδίως με την όξυνση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό (όπου η πόλη εξουσιάζει οικονομικά την ύπαιθρο, όπως στην αρχαιότητα, ή ακόμα η ύπαιθρος την πόλη, όπως στο μεσαίωνα), και προσθέτει σ' αυτούς έναν τρίτο καταμερισμό της εργασίας, που η σημασία του είναι αποφασιστική και τον χαρακτηρίζει: Δημιουργεί μια τάξη, που δεν ασχολείται πια με την παραγωγή, αλλά μόνο με την ανταλλαγή των προϊόντων — τους *εμπόρους*. Όλες οι ως τότε τάσεις για τη διαμόρφωση τάξεων σχετίζονται ακόμα αποκλειστικά με την παραγωγή. Χώριζαν τους ανθρώπους που συμμετείχαν στην παραγωγή σε διευθυντές και εκτελεστές ή ακόμα σε παραγωγούς μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας. Εδώ παρουσιάζεται για πρώτη φορά μια τάξη που, χωρίς να συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην παραγωγή, παίρνει στα χέρια της σε γενικές γραμμές τη

διεύθυνση της παραγωγής και υποτάσσει οικονομικά τους παραγωγούς. Μια τάξη που κάνει τον εαυτό της αναπόφευκτο μεσάζοντα ανάμεσα σε κάθε δυο παραγωγούς και εκμεταλλεύεται και τους δυο. Με το πρόσχημα ότι γλιτώνει τους παραγωγούς από τον κόπο και τους κινδύνους της ανταλλαγής, ότι επεκτείνει την τοποθέτηση των προϊόντων τους σε απομακρυσμένες αγορές, ότι γίνεται έτσι η χρησιμότερη τάξη του πληθυσμού, διαμορφώνεται μια τάξη από παράσιτα, από γνήσιους κοινωνικούς χαραμοφάηδες, που σαν αμοιβή για πολύ ελάχιστες πραγματικές υπηρεσίες, ξαφρίζει την κρέμα τόσο από την ντόπια, όσο κι από την ξένη παραγωγή, αποκτά γρήγορα τεράστια πλούτη και ανάλογη κοινωνική επιρροή και ακριβώς γι' αυτό, στην περίοδο του πολιτισμού, κατακτά όλο και νέες τιμές, όλο και μεγαλύτερη εξουσία πάνω στην παραγωγή, ώσπου τέλος προωθεί κι αυτή ένα δικό της προϊόν — τις περιοδικές εμπορικές κρίσεις.

Πάντως, στη βαθμίδα εξέλιξης που εξετάζουμε, το νεαρό εμπορικό στρώμα ούτε φαντάζεται καν τα μεγάλα πράγματα που το περιμένουν. Ωστόσο σχηματίζεται και γίνεται απαραίτητο, κι αυτό φτάνει. Μαζί του όμως διαμορφώνεται και το *μεταλλικό χρήμα*, το κομμένο νόμισμα, και με το μεταλλικό χρήμα ένα νέο μέσο για την κυριαρχία του μη παραγωγού πάνω στον παραγωγό και την παραγωγή του. Είχε ανακαλυφθεί το εμπόρευμα των εμπορευμάτων, που κρύβει μέσα του όλα τα άλλα εμπορεύματα, το μαγικό μέσο που κατά βούληση μπορεί να μεταμορφώνεται σε κάθε αξιοζήλευτο και επιθυμητό πράγμα. Όποιος το είχε, εξουσίαζε τον κόσμο της παραγωγής, και ποιος το είχε πριν απ' όλους; Ο έμπορος. Στο χέρι του ήταν η λατρεία του χρήματος. Αυτός φρόντιζε να γίνει φανερό ότι όλα τα εμπορεύματα, και επομένως όλοι οι εμπορευματοπαραγωγοί, όφειλαν να πέφτουν στο έδαφος και να προσκυνούν το χρήμα. Αυτός απέδειξε στην πράξη πόσο όλες οι άλλες μορφές του πλούτου καταντάνε απλή λάμψη μπροστά σ' αυτή την ενσάρκωση του πλούτου σαν τέτοιου. Ποτέ ξανά η εξουσία του χρήματος δεν πρόβαλε με τόση πρωτόγονη ωμότητα και βιαιότητα όσο σ' αυτή της τη νεανική περίοδο. Ύστερα από την αγορά εμπορευμάτων με χρήμα ήρθε ο δανεισμός με χρήμα, μαζί του ο τόκος και ο τοκογλύφος.

Και καμιά νομοθεσία της κατοπινής εποχής δεν ρίχνει τον οφειλέτη τόσο ανελέητα και ανέλπιδα στα πόδια του τοκογλύφου πιστωτή όσο η αρχαία αθηναϊκή και αρχαία ρωμαϊκή νομοθεσία — και οι δυο ξεπήδησαν αυθόρμητα σαν εθιμικά δίκαια, χωρίς άλλον καταναγκασμό εκτός από τον οικονομικό.

Πλάι στον πλούτο σε εμπορεύματα και δούλους, πλάι στο χρηματικό πλούτο, παρουσιάστηκε τώρα και ο πλούτος σε γαιοκτησία. Το δικαίωμα να κατέχουν τα άτομα τους κλήρους γης που αρχικά τους είχε παραχωρήσει το γένος ή η φυλή, είχε τώρα εδραιωθεί τόσο, που οι κλήροι αυτοί τους ανήκαν σαν κληρονομική ιδιοκτησία. Αυτό που τον τελευταίο καιρό επιδίωξαν κυρίως ήταν να ελευθερωθούν από το δικαίωμα που είχε η κοινότητα του γένους στον κλήρο, δικαίωμα που τους δέσμευε. Απαλλάχτηκαν απ' τα δεσμά αυτά — αλλά πολύ γρήγορα απαλλάχτηκαν και από τη νέα γαιοκτησία. Η ολόπλευρη και ελεύθερη ιδιοκτησία πάνω στη γη δεν σήμαινε μονάχα τη δυνατότητα να κατέχεις ολοκληρωμένα και απεριόριστα τη γη, αλλά επίσης σήμαινε και τη δυνατότητα να την πουλάς. Όσο καιρό η γη ήταν ιδιοκτησία του γένους, δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Όταν όμως ο νέος γαιοκτήμονας αποτίναξε οριστικά τα δεσμά της υπεριδιοκτησίας του γένους και της φυλής, ξέσκισε και το δεσμό που ως τότε τον συνέδεε αδιάρρηκτα με τη γη. Τι σήμαινε αυτό, του το ξεκαθάρισε το χρήμα που εφευρέθηκε ταυτόχρονα με την ατομική ιδιοκτησία της γης. Η γη μπορούσε τώρα να γίνει εμπόρευμα, που το πουλάς και το υποθηκεύεις. Μόλις είχε εισαχθεί η γαιοκτησία, εφευρέθηκε κιόλας και η υποθήκη (βλέπε την Αθήνα). Όπως ο εταιρισμός και η πορνεία ακολουθούν κατά πόδι τη μονογαμία, έτσι από εδώ και μπρος η υποθήκη ακολουθεί κατά πόδι τη γαιοκτησία. Θέλατε να 'χετε την πλήρη, ελεύθερη, εκποιήσιμη γαιοκτησία, ε, λοιπόν, την έχετε. Tu l'as voulu, George Dandin![1]

Έτσι, με την επέκταση του εμπορίου, με το χρήμα και την τοκογλυφία, με τη γαιοκτησία και την υποθήκη, προχωρούσε

1. Εσύ το θέλησες, Ζορζ Νταντέν! Η φράση αυτή είναι παρμένη από μια κωμωδία του Μολιέρου και αντιστοιχεί στην ελληνική «Τα 'θελες και τα 'παθες!» (σημ. ελλ. σύντ.).

γοργά η συγκέντρωση και η συγκεντροποίηση του πλούτου στα χέρια μιας ολιγάριθμης τάξης, και παράλληλα μεγάλωνε η φτώχεια των μαζών και πλήθαινε η μάζα των φτωχών. Η καινούργια αριστοκρατία του πλούτου, εφόσον δεν είχε από πριν κιόλας συμπέσει να είναι η παλιά αριστοκρατία της φυλής, απωθούσε τη δεύτερη οριστικά στο περιθώριο (στην Αθήνα, στη Ρώμη, στους Γερμανούς). Και παράλληλα μ' αυτόν το χωρισμό των ελεύθερων σε τάξεις ανάλογα με τον πλούτο που είχαν, σημειωνόταν ιδιαίτερα στην Ελλάδα μια τεράστια αύξηση του αριθμού των δούλων[1], που η αναγκαστική δουλειά τους αποτέλεσε τη βάση που πάνω της υψώθηκε το εποικοδόμημα όλης της κοινωνίας.

Ας δούμε τώρα τι έγινε το καθεστώς των γενών μέσα σ' αυτή την κοινωνική ανατροπή. Στεκόταν ανήμπορο μπροστά στα νέα στοιχεία που ξεπήδησαν χωρίς τη συμβολή του. Προϋπόθεσή του ήταν τα μέλη ενός γένους, ή και μιας φυλής, να είναι μαζί εγκαταστημένα στην ίδια περιοχή, να κατοικούν αποκλειστικά σ' αυτή. Αυτό είχε σταματήσει από καιρό. Παντού τα γένη και οι φυλές είχαν ανακατωθεί, παντού κατοικούσαν δούλοι, επήλυδες, ξένοι ανάμεσα στους πολίτες. Η μόνιμη εγκατάσταση που είχε επιτευχθεί μόλις στα τέλη της μεσαίας βαθμίδας της βαρβαρότητας, παραβιαζόταν διαρκώς με τη μετακίνηση και την αλλαγή του τόπου κατοικίας που καθορίζονταν από το εμπόριο, την αλλαγή του βιοποριστικού επαγγέλματος και τις μεταβολές στην κυριότητα της γαιοκτησίας. Τα μέλη του γένους δεν μπορούσαν πια να συνέρχονται για να φροντίζουν για τις κοινές τους υποθέσεις. Μονάχα ασήμαντα πράγματα, όπως οι θρησκευτικές γιορτές, γίνονταν ακόμα όπως-όπως. Πλάι στις ανάγκες και τα συμφέροντα που για τη φροντίδα τους ήταν αρμόδια και κατάλληλα τα γένη, με την ανατροπή των συνθηκών βιοπορισμού και την αλλαγή της κοινωνικής διάρθρωσης που επακολούθησε, γεννήθηκαν καινούργιες ανάγκες και νέα συμφέροντα,

1. Για τον αριθμό για την Αθήνα βλέπε πιο πάνω, σελ.117. Στην Κόρινθο, τον καιρό της άνθησης της πόλης, ήταν 460.000, στην Αίγινα 470.000, και στις δυο περιπτώσεις ήταν δεκαπλάσιος από τον αριθμό των ελεύθερων πολιτών (σημ. του Ένγκελς). Βλ. σχετικά τη σελ. 145 αυτού του βιβλίου (σημ. τ. μετ.).

που όχι μόνο ήταν ξένα στο παλιό καθεστώς των γενών, αλλά και εναντιώνονταν με κάθε τρόπο σ' αυτό. Τα συμφέροντα των ομάδων των χειροτεχνών που δημιουργήθηκαν με τον καταμερισμό της εργασίας, οι ιδιαίτερες ανάγκες της πόλης σε αντίθεση με την ύπαιθρο, απαιτούσαν νέα όργανα. Η καθεμιά απ' αυτές τις ομάδες, όμως, αποτελείτο από ανθρώπους που ανήκαν στα πιο διαφορετικά γένη, φρατρίες και φυλές, περιέκλεινε, μάλιστα, ακόμα και ξένους. Τα όργανα αυτά έπρεπε λοιπόν να σχηματιστούν έξω από τη διάρθρωση των γενών, πλάι σ' αυτήν και επομένως ενάντιά της. Και πάλι σε κάθε οργάνωση γένους εκδηλωνόταν αυτή η σύγκρουση των συμφερόντων, που έφτανε στο αποκορύφωμά της στη συνένωση των πλουσίων και των φτωχών, των τοκογλύφων και των οφειλετών μέσα στο ίδιο το γένος και την ίδια φυλή. Σ' αυτά προστέθηκε η μάζα του νέου πληθυσμού, που ήταν ξένος στις ομάδες των γενών, που όπως στη Ρώμη μπορούσε να γίνει μια δύναμη στη χώρα και που σύγχρονα ήταν τόσο πολυάριθμη που δεν μπορούσε να απορροφηθεί σιγά-σιγά από τα εξ αίματος συγγενικά γένη και τις φυλές. Απέναντι σ' αυτή τη μάζα ορθώνονταν οι οργανώσεις των γενών σαν κλειστά, προνομιούχα σώματα. Η αρχική αυθόρμητη δημοκρατία είχε μετατραπεί σε μισητή αριστοκρατία. Τέλος, το σύστημα των γενών είχε ξεπηδήσει από μια κοινωνία που δεν γνώριζε εσωτερικές αντιθέσεις και ταίριαζε μονάχα σε μια τέτοια κοινωνία. Δεν είχε άλλο μέσο καταναγκασμού εκτός από την κοινή γνώμη. Εδώ όμως είχε δημιουργηθεί μια κοινωνία που εξαιτίας όλων των οικονομικών της όρων ζωής έγινε ανάγκη να διασπαστεί σε ελεύθερους και δούλους, σε πλούσιους που ασκούσαν εκμετάλλευση και φτωχούς που δέχονταν εκμετάλλευση, μια κοινωνία που όχι μόνο δεν μπορούσε ξανά να συμφιλιώνει αυτές τις αντιθέσεις, αλλά που αναγκαστικά τις έσπρωχνε όλο και περισσότερο στα άκρα. Μια τέτοια κοινωνία μπορούσε να υπάρχει μονάχα είτε σε αδιάκοπη ανοιχτή πάλη αυτών των τάξεων μεταξύ τους, είτε κάτω από την κυριαρχία μιας τρίτης δύναμης που στεκόταν φαινομενικά πάνω από τις αντιμαχόμενες τάξεις, κατάστελλε την ανοιχτή τους σύγκρουση και επέτρεπε να γίνει η ταξική πάλη το πολύ-πολύ στο οικονομικό πεδίο, με τη λεγόμενη

νόμιμη μορφή. Το καθεστώς των γενών είχε φάει τα ψωμιά του. Είχε τιναχτεί στον αέρα από τον καταμερισμό της εργασίας και από το αποτέλεσμα αυτού του καταμερισμού — από τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις. Αντικαταστάθηκε από το *κράτος*.

* * *

Εξετάσαμε πιο πάνω μια-μια τις τρεις κύριες μορφές όπου το κράτος υψώνεται πάνω στα ερείπια του καθεστώτος των γενών. Η Αθήνα παρουσιάζει την καθαρότερη, την κλασικότερη μορφή: Εδώ ξεπηδάει το κράτος άμεσα και κυρίως από τις ταξικές αντιθέσεις, που αναπτύσσονται μέσα στην ίδια την κοινωνία των γενών. Στη Ρώμη, η κοινωνία των γενών γίνεται μια κλειστή αριστοκρατία ανάμεσα σ' ένα πολυάριθμο όχλο που βρίσκεται έξω απ' αυτή, χωρίς δικαιώματα, αλλά γεμάτος από υποχρεώσεις. Η νίκη του όχλου τινάζει στον αέρα το παλιό καθεστώς των γενών και εγκαθιδρύει στα ερείπιά του το κράτος, που σύντομα απορρόφησε ολότελα και τα δυο, την αριστοκρατία των γενών και τον όχλο. Τέλος, στους γερμανούς νικητές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ξεπηδάει το κράτος άμεσα από την κατάκτηση μεγάλων ξένων περιοχών, που το σύστημα των γενών δεν προσφέρει κανένα μέσο για τη διακυβέρνησή τους. Επειδή όμως με αυτή την κατάκτηση δεν συνδέεται ούτε σοβαρός αγώνας με τον παλιό πληθυσμό, ούτε πιο προχωρημένος καταμερισμός της εργασίας, επειδή η βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης των κατακτημένων και των κατακτητών είναι περίπου η ίδια, και η οικονομική βάση της κοινωνίας μένει επομένως η παλιά, γι' αυτό μπορεί η συγκρότηση των γενών να εξακολουθεί να υπάρχει για πολλούς αιώνες με αλλαγμένη, εδαφική μορφή σαν συγκρότηση της αγροτικής κοινότητας (Markverfassung) και ακόμα μπορεί ν' ανανεώνεται για ορισμένο χρονικό διάστημα με εξασθενημένη μορφή στα μεταγενέστερα γένη των ευγενών και των πατρικίων, μάλιστα ακόμα και στα γένη των χωρικών, όπως στο Ντίτμαρσεν[1].

1. Ο πρώτος ιστοριογράφος που είχε τουλάχιστον μια κατά προσέγγιση

Το κράτος δεν είναι, λοιπόν, σε καμιά περίπτωση μια δύναμη που επιβλήθηκε στην κοινωνία απέξω. Το κράτος δεν είναι επίσης η «πραγματοποίηση της ηθικής ιδέας», η «εικόνα και η πραγματοποίηση του ορθού λόγου», όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ[1]. Το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης. Είναι η ομολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της, ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις που είναι ανήμπορη να παραμερίσει. Και για να μη φθείρουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις με τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα τον εαυτό τους και την κοινωνία σ' έναν άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάζει τη σύγκρουση, για να την κρατάει μέσα στα όρια της «τάξης». Και η δύναμη αυτή που βγήκε από την κοινωνία, αλλά που τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν, που όλο και περισσότερο αποξενωνόταν απ' αυτήν, είναι το κράτος.

Απέναντι στην παλιά οργάνωση των γενών το κράτος χαρακτηρίζεται πρώτα από το χωρισμό των υπηκόων του *κατά εδαφική περιοχή*. Οι παλιές κοινότητες γενών που σχηματίζονταν και συγκρατούνταν με δεσμούς αίματος είχαν γίνει, όπως είδαμε, ανεπαρκείς στο μεγαλύτερό τους μέρος, γιατί προϋπέθεταν το δέσιμο των συντρόφων σε μια ορισμένη περιοχή, πράγμα που από καιρό είχε πάψει να υπάρχει. Η περιοχή είχε παραμείνει, αλλά οι άνθρωποι είχαν γίνει μετακινούμενοι. Πήραν λοιπόν το χωρισμό των περιοχών σαν αφετηρία και έβαλαν τους πολίτες να εκτελούν τα δημόσιά τους δικαιώματα και καθήκοντα εκεί όπου πήγαιναν να εγκατασταθούν, χωρίς να παίρνουν υπόψη τα γένη και τις φυλές. Αυτή η οργάνωση των πολιτών σύμφωνα με τον τόπο διαμονής είναι κοινή σε όλα τα κράτη. Γι' αυτό μας φαίνεται φυσική. Είδαμε όμως πόσο σκληροί και μακρόχρονοι αγώνες

αντίληψη της ουσίας του γένους ήταν ο Νίμπουρ, κι αυτό το χρωστάει —καθώς και τις πλάνες του που τις άντλησε άμεσα από εκεί— στη γνωριμία του με τις συγγενικές κοινότητες του Ντίτμαρσεν (σημ. του Ένγκελς).

1. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, παρ. 257 και 360. Η πρώτη έκδοση αυτού του έργου έγινε στο Βερολίνο το 1821 (σημ. γερμ. σύντ.).

χρειάστηκαν, ώσπου να μπορέσει να μπει στη θέση της παλιάς οργάνωσης των γενών στην Αθήνα και τη Ρώμη.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η εγκαθίδρυση μιας *δημόσιας εξουσίας*, που δεν συμπίπτει πια άμεσα με τον αυτοοργανωμένο σε ένοπλη δύναμη πληθυσμό. Αυτή η ιδιαίτερη δημόσια εξουσία χρειάζεται, γιατί από τότε που διασπάστηκε η κοινωνία σε τάξεις έγινε αδύνατη μια αυτενεργός ένοπλη οργάνωση του πληθυσμού. Και οι δούλοι ανήκουν στον πληθυσμό. Οι 90.000 αθηναίοι πολίτες αποτελούν μονάχα μια προνομιούχα τάξη απέναντι στους 365.000 δούλους. Ο λαϊκός στρατός της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν μια αριστοκρατική δημόσια εξουσία απέναντι στους δούλους και τους χαλιναγωγούσε. Αλλά για να χαλιναγωγούνται οι πολίτες, έγινε απαραίτητη, όπως είπαμε πιο πάνω, η χωροφυλακή. Αυτή η δημόσια εξουσία υπάρχει σε κάθε κράτος. Δεν αποτελείται μονάχα από οπλισμένους ανθρώπους, αλλά και από υλικά εξαρτήματα, από φυλακές και κάθε λογής ιδρύματα καταναγκασμού που ήταν άγνωστα στην κοινωνία των γενών. Μπορεί η δημόσια αυτή εξουσία να είναι πολύ ασήμαντη, σχεδόν μηδαμινή σε κοινωνίες με ανεξέλικτες ακόμα τις ταξικές αντιθέσεις και σε απομακρυσμένες περιοχές, όπως γίνεται κάπου και κάποτε στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Ενισχύεται όμως στο βαθμό που οξύνονται οι ταξικές αντιθέσεις μέσα στο κράτος και στο βαθμό που τα κράτη που συνορεύουν μεταξύ τους γίνονται μεγαλύτερα και πολυπληθέστερα. Ας δούμε μόνο τη σημερινή μας Ευρώπη, όπου η ταξική πάλη και ο ανταγωνισμός για κατακτήσεις ανέβασαν τη δημόσια εξουσία σε τέτοια ύψη, που απειλούν να καταβροχθίσουν ολόκληρη την κοινωνία, ακόμα και το κράτος.

Για να διατηρείται αυτή η δημόσια εξουσία χρειάζονται οι εισφορές των πολιτών — οι *φόροι*. Οι φόροι ήταν τελείως άγνωστοι στην κοινωνία των γενών. Εμείς όμως σήμερα ξέρουμε να πούμε πολλά γι' αυτούς. Με την πρόοδο του πολιτισμού δεν φτάνουν πια ούτε κι αυτοί. Το κράτος εκδίδει γραμμάτια για το μέλλον, κάνει δάνεια, *κρατικά χρέη*. Η γρια-Ευρώπη έχει πικρή πείρα και απ' αυτά.

Κατέχοντας τη δημόσια εξουσία και το δικαίωμα να ει-

σπράττουν φόρους, οι δημόσιοι υπάλληλοι στέκονται σαν όργανα της κοινωνίας *πάνω* από την κοινωνία. Ο ελεύθερος, θεληματικός σεβασμός που έδειχναν οι άνθρωποι στα όργανα του καθεστώτος των γενών δεν τους φτάνει πια, ακόμα κι αν μπορούσαν να τον έχουν. Επειδή είναι φορείς μιας εξουσίας που έχει αποξενωθεί από την κοινωνία, είναι υποχρεωμένοι να επιβάλλουν το σεβασμό στο πρόσωπό τους με έκτακτους νόμους, με τους οποίους αποκτούν μια ιδιαίτερη ιερότητα και ασυλία. Ο πιο ψωραλέος αστυνομικός υπηρέτης του πολιτισμένου κράτους έχει περισσότερο «κύρος» απ' όλα μαζί τα όργανα της κοινωνίας των γενών. Αλλά ο ισχυρότερος ηγεμόνας και ο μεγαλύτερος πολιτικός άντρας ή στρατηλάτης της εποχής του πολιτισμού μπορεί να ζηλεύει τον πιο ασήμαντο αρχηγό γένους για τον αβιάστο και αδιαφιλονίκητο σεβασμό που του αποδίδουν. Ο ένας βρίσκεται ακριβώς μέσα στην κοινωνία, ο άλλος είναι υποχρεωμένος να παρασταίνει ότι είναι κάτι έξω και πάνω απ' αυτήν.

Επειδή το κράτος δημιουργήθηκε από την ανάγκη να χαλιναγωγούνται οι ταξικές αντιθέσεις, και επειδή ταυτόχρονα γεννήθηκε μέσα στη σύγκρουση αυτών των τάξεων, είναι κατά κανόνα κράτος της πιο ισχυρής, οικονομικά κυρίαρχης τάξης, που με τη βοήθεια του κράτους γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη τάξη, και έτσι αποκτάει νέα μέσα για την κατάπνιξη και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης. Έτσι, το αρχαίο κράτος ήταν *πριν απ' όλα* κράτος των δουλοκτητών για την καταπίεση των δούλων, όπως το φεουδαρχικό κράτος ήταν όργανο των ευγενών για την καταπίεση των δουλοπάροικων και των κολίγων, και το σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος είναι όργανο εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο. Κατ' εξαίρεση ωστόσο παρουσιάζονται περίοδοι, όπου οι ανταγωνιζόμενες τάξεις κρατούν τόσο πολύ την ισορροπία μεταξύ τους, που η κρατική εξουσία σαν φαινομενικός μεσάζοντας αποκτάει για μια στιγμή μια κάποια ανεξαρτησία απέναντι και στις δυο. Τέτοια ήταν η απόλυτη μοναρχία του 17ου και 18ου αιώνα, που εξισορροπεί μεταξύ τους τους ευγενείς και την αστική τάξη. Τέτοιος ήταν ο βοναπαρτισμός της πρώτης και ιδίως της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας, που χρησιμοποίησε το προλετα-

ριάτο ενάντια στην αστική τάξη και την αστική τάξη ενάντια στο προλεταριάτο. Το πιο νέο κατόρθωμα αυτού του είδους, όπου κυρίαρχοι και κυριαρχούμενοι εμφανίζονται το ίδιο κωμικοί, είναι η νέα γερμανική αυτοκρατορία του βισμαρκικού έθνους: Εδώ οι κεφαλαιοκράτες και οι εργάτες εξισορροπούνται ο ένας ενάντια στον άλλο και εξαπατούνται κι οι δυο στον ίδιο βαθμό προς όφελος των διεφθαρμένων πρώσων λαχανοτσιφλικάδων[1].

Πέρα απ' αυτό, στα περισσότερα ιστορικά κράτη τα δικαιώματα που παραχωρούνται στους πολίτες διαβαθμίζονται ανάλογα με την περιουσία τους και έτσι άμεσα εκφράζεται ότι το κράτος είναι μια οργάνωση των ιδιοκτήτριων τάξεων για την προστασία τους από την τάξη των ακτημόνων. Αυτό γινόταν κιόλας στην Αθήνα και στη Ρώμη με τη διαίρεσή τους σε τάξεις ανάλογα με την περιουσία των πολιτών. Το ίδιο και στο μεσαιωνικό φεουδαρχικό κράτος, όπου η πολιτική υπόσταση καθοριζόταν ανάλογα με το μέγεθος της γαιοκτησίας. Το ίδιο γίνεται και με το εκλογικό τίμημα των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών κρατών. Αυτή η πολιτική αναγνώριση της περιουσιακής διαφοράς δεν είναι ωστόσο καθόλου ουσιαστική. Αντίθετα, χαρακτηρίζει μια χαμηλή βαθμίδα της κρατικής εξέλιξης. Η ανώτατη μορφή του κράτους, η αστική δημοκρατία, που στις σύγχρονές μας κοινωνικές συνθήκες γίνεται όλο και περισσότερο αναπόφευκτη ανάγκη και είναι η κρατική μορφή, που μέσα σ' αυτή μονάχα μπορεί να δοθεί η τελευταία αποφασιστική μάχη ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη, η αστική δημοκρατία επίσημα δεν καταλαβαίνει πια τίποτα από περιουσιακές διαφορές. Σ' αυτήν ο πλούτος ασκεί έμμεσα την εξουσία του, αλλά γι' αυτό και πιο σίγουρα. Από τη μια πλευρά, με τη μορφή της άμεσης διαφθοράς των υπαλλήλων —κλασικό παράδειγμα γι' αυτό είναι η Αμερική— από την άλλη, με τη μορφή της συμμαχίας κυβέρνησης και χρηματιστηρίου, που γίνεται τόσο πιο εύκολα, όσο περισσότερο αυξάνουν τα κρατικά χρέη και όσο περισσότερο οι μετοχικές εταιρίες συγκεντρώνουν στα χέρια τους όχι μόνο τις μεταφορές, αλλά και την ίδια την παραγω-

1. Ευγενείς γαιοκτήμονες της υπαίθρου, υποτιμητικά (σημ. τ. μετ.).

γή και βρίσκουν κι αυτές με τη σειρά τους το κέντρο τους στο χρηματιστήριο. Χτυπητό παράδειγμα γι' αυτό, εκτός από την Αμερική, είναι η τελευταία γαλλική δημοκρατία. Επίσης και η καλοκάγαθη Ελβετία έβαλε το λιθαράκι της σ' αυτό τον τομέα. Ότι όμως γι' αυτό τον αδερφικό δεσμό κυβέρνησης και χρηματιστηρίου δεν απαιτείται η αστική δημοκρατία, το αποδείχνει εκτός από την Αγγλία και το νέο γερμανικό ράιχ, όπου δεν μπορεί κανείς να πει ποιον σήκωσε πιο ψηλά το γενικό δικαίωμα ψήφου, τον Μπίσμαρκ ή τον Μπλάιχρέντερ[1]. Και τέλος, η ιδιοκτήτρια τάξη κυριαρχεί άμεσα μέσω του γενικού δικαιώματος ψήφου. Όσο η καταπιεζόμενη τάξη, δηλαδή στην περίπτωσή μας το προλεταριάτο, δεν είναι ακόμα ώριμο για την αυτοαπελευθέρωσή του, θα αναγνωρίζει στην πλειοψηφία του το κοινωνικό καθεστώς που υπάρχει σαν το μόνο δυνατό, και πολιτικά θα είναι ουρά της τάξης των καπιταλιστών, η άκρα αριστερά της πτέρυγα. Στο μέτρο όμως που ωριμάζει για την αυτοαπελευθέρωσή του, συγκροτείται σε δικό του κόμμα, εκλέγει τους δικούς του εκπροσώπους και όχι τους εκπροσώπους της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Το γενικό δικαίωμα ψήφου είναι έτσι ο δείκτης της ωριμότητας της εργατικής τάξης. Περισσότερο δεν μπορεί να είναι και δεν θα είναι ποτέ μέσα στο σημερινό κράτος, αλλά κι αυτό φτάνει. Την ημέρα που το θερμόμετρο του γενικού δικαιώματος ψήφου θα δείχνει στο σημείο του βρασμού ανάμεσα στους εργάτες, θα ξέρουν κι αυτοί, όπως και οι κεφαλαιοκράτες, τι να κάνουν.

Το κράτος λοιπόν δεν υπάρχει από καταβολής κόσμου. Υπήρξαν κοινωνίες που τα έβγαζαν πέρα χωρίς αυτό, που δεν είχαν ιδέα από κράτος και κρατική εξουσία. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης, που αναγκαστικά ήταν συνδεδεμένη με τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις, το κράτος έγινε απαραίτητο εξαιτίας αυτής της διάσπασης. Πλησιάζουμε τώρα με γοργά βήματα σε μια βαθμίδα εξέλιξης

1. Ο Γκέρσον φον Μπλάιχρέντερ (1822-1893) ήταν ο διευθυντής ενός μεγάλου τραπεζικού οίκου στο Βερολίνο. Υπήρξε ο προσωπικός τραπεζίτης του Μπίσμαρκ, καθώς και ο ανεπίσημος σύμβουλός του σε χρηματιστικά θέματα και ο μεσάζοντας σε διάφορες μηχανορραφίες του (σημ. γερμ. σύντ.).

της παραγωγής, όπου η ύπαρξη αυτών των τάξεων όχι μόνο έπαψε ν' αποτελεί ανάγκη, αλλά και γίνεται πραγματικό εμπόδιο της παραγωγής. Οι τάξεις θα εξαφανιστούν το ίδιο αναπόφευκτα όπως αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν στο παρελθόν. Με την εξαφάνιση των τάξεων θα εξαφανιστεί αναπόφευκτα και το κράτος. Η κοινωνία που οργανώνει με νέο τρόπο την παραγωγή πάνω στη βάση ελεύθερης και ίσης οργάνωσης των παραγωγών, θα βάλει ολόκληρη την κρατική μηχανή εκεί όπου θα είναι τότε η θέση της: στο μουσείο των αρχαιοτήτων, δίπλα στο ροδάνι και το μπρούντζινο τσεκούρι.

* * *

Ο πολιτισμός, λοιπόν, σύμφωνα με όσα αναφέραμε, είναι η βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας, όπου ο καταμερισμός της εργασίας, η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα που ξεπηδάει από τον καταμερισμό αυτό και η εμπορευματική παραγωγή που τα συμπεριλαμβάνει και τα δυο, φτάνουν σε πλήρη ανάπτυξη και ανατρέπουν ολόκληρη την προηγούμενη κοινωνία.

Η παραγωγή όλων των προηγούμενων κοινωνικών βαθμίδων ήταν ουσιαστικά κοινή, όπως επίσης και η κατανάλωση γινόταν με άμεσο μοίρασμα των προϊόντων μέσα στα πλαίσια μεγαλύτερων ή μικρότερων κομμουνιστικών κοινοτήτων. Αυτή η κοινότητα της παραγωγής γινόταν μέσα στα πιο στενά όρια, όμως συνεπαγόταν την κυριαρχία των παραγωγών πάνω στη διαδικασία της παραγωγής τους και στο προϊόν τους. Ξέρουν τι γίνεται το προϊόν τους: το καταναλώνουν, δεν φεύγει από τα χέρια τους. Κι όσο καιρό η παραγωγή γίνεται πάνω σ' αυτή τη βάση, δεν μπορεί να υψωθεί πάνω από τα κεφάλια των παραγωγών, δεν μπορεί να γεννήσει φασματικές και ξένες γι' αυτούς δυνάμεις, όπως συμβαίνει κανονικά και αναπόφευκτα στον πολιτισμό.

Όμως σ' αυτή τη διαδικασία της παραγωγής εισχωρεί σιγά-σιγά ο καταμερισμός της εργασίας. Υπονομεύει την κοινότητα της παραγωγής και της ιδιοποίησης, ανεβάζει την ατομική ιδιοποίηση σε κυρίαρχο κανόνα και δημιουργεί έτσι την ανταλλαγή ανάμεσα στα άτομα — πώς έγινε αυτό το εξετάσαμε πιο πάνω. Σιγά-σιγά η εμπορευματική παραγωγή γί-

νεται κυριαρχη μορφη.

Με την εμπορευματική παραγωγή, με την παραγωγή όχι πια για ίδια χρήση, αλλά για την ανταλλαγή, τα προϊόντα αναγκαστικά αλλάζουν χέρια. Ο παραγωγός δίνει το προϊόν του για ανταλλαγή, δεν ξέρει όμως πια τι θα απογίνει. Μόλις εμφανίζεται το χρήμα, και μαζί με το χρήμα μπαίνει ο έμπορος σαν μεσάζοντας ανάμεσα στους παραγωγούς, η διαδικασία της ανταλλαγής γίνεται ακόμα πιο περίπλοκη, η τελική μοίρα των προϊόντων ακόμα πιο αβέβαιη. Έμποροι υπάρχουν πολλοί και κανείς απ' αυτούς δεν ξέρει τι κάνει ο άλλος. Τα εμπορεύματα δεν περνούν τώρα πια μονάχα από χέρι σε χέρι, αλλά πηγαίνουν και από αγορά σε αγορά. Οι παραγωγοί έχασαν την κυριαρχία πάνω στο σύνολο της παραγωγής των όρων της ζωής τους, χωρίς η κυριαρχία αυτή να περάσει στους εμπόρους. Προϊόντα και παραγωγή γίνονται παιχνίδια της τύχης.

Η τύχη όμως είναι μονάχα ο ένας πόλος μιας συνάφειας που ο άλλος της πόλος λέγεται αναγκαιότητα. Στη φύση, όπου επίσης φαίνεται να κυριαρχεί η τύχη, έχουμε από καιρό αποδείξει σε κάθε ξεχωριστό τομέα την εσωτερική αναγκαιότητα και νομοτέλεια που επιβάλλεται σ' αυτήν την τύχη. Ό,τι όμως ισχύει για τη φύση, ισχύει και για την κοινωνία. Όσο περισσότερο μια κοινωνική δράση, μια σειρά από κοινωνικά γεγονότα ξεφεύγουν από το συνειδητό έλεγχο των ανθρώπων, ξεπερνάνε το ύψος τους, όσο περισσότερο φαίνεται αυτή η δράση να οφείλεται στην καθαρή τύχη, τόσο περισσότερο επιβάλλονται μ' αυτή την τύχη και με φυσική αναγκαιότητα οι ιδιόμορφοι, εσωτερικοί νόμοι της. Τέτοιοι νόμοι κυριαρχούν και πάνω στις συμπτώσεις της εμπορευματικής παραγωγής και της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Απέναντι στον ξεχωριστό παραγωγό και σ' αυτόν που ανταλλάσσει ορθώνονται οι νόμοι αυτοί σαν ξένες, αρχικά μάλιστα σαν άγνωστες δυνάμεις, που τη φύση τους πρέπει πρώτα με κόπο να την ερευνήσουμε και να την εξιχνιάσουμε. Αυτοί οι οικονομικοί νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής τροποποιούνται στις διάφορες βαθμίδες εξέλιξης αυτής της μορφής παραγωγής. Γενικά όμως ολόκληρη η περίοδος του πολιτισμού βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία τους. Ακόμα και σήμερα

το προϊόν εξουσιάζει τους παραγωγούς. Ακόμα και σήμερα η συνολική παραγωγή της κοινωνίας δεν ρυθμίζεται μ' ένα κοινά καταστρωμένο σχέδιο, αλλά με τυφλούς νόμους που επιβάλλονται με στοιχειώδη δύναμη και σε τελική ανάλυση με τις θύελλες των περιοδικών εμπορικών κρίσεων.

Είδαμε πιο πάνω, πώς σε μια αρκετά πρώιμη βαθμίδα εξέλιξης της παραγωγής η ανθρώπινη εργατική δύναμη γίνεται ικανή να αποδίδει σημαντικά μεγαλύτερο προϊόν από το προϊόν που απαιτείται για τη συντήρηση των παραγωγών, και πώς αυτή η βαθμίδα εξέλιξης είναι ουσιαστικά η ίδια με εκείνη που εμφανίζονται ο καταμερισμός της εργασίας και η ανταλλαγή ανάμεσα σε άτομα. Δεν χρειάστηκε πια πολύς καιρός ώσπου να ανακαλυφθεί η μεγάλη «αλήθεια» ότι, δηλαδή, και ο άνθρωπος μπορεί να γίνει εμπόρευμα, ότι η ανθρώπινη δύναμη μπορεί να ανταλλαχθεί και να χρησιμοποιηθεί με όφελος, όταν μετατραπεί ο άνθρωπος σε δούλο. Μόλις οι άνθρωποι άρχισαν ν' ανταλλάσσουν, άρχισαν κιόλας ν' ανταλλάσσονται κι οι ίδιοι. Το ενεργητικό έγινε παθητικό, είτε το ήθελαν είτε δεν το ήθελαν οι άνθρωποι.

Με τη δουλεία, που στον πολιτισμό απέκτησε την πιο πλήρη ανάπτυξή της, έγινε η πρώτη μεγάλη διάσπαση της κοινωνίας σε μια τάξη που ασκεί εκμετάλλευση και σε μια τάξη που δέχεται εκμετάλλευση. Αυτή η διάσπαση διατηρήθηκε σ' όλη την περίοδο του πολιτισμού. Η δουλεία είναι η πρώτη μορφή της εκμετάλλευσης, που χαρακτηρίζει τον αρχαίο κόσμο. Την ακολουθεί η δουλοπαροικία στο μεσαίωνα και η μισθωτή εργασία στη νεότερη εποχή. Αυτές είναι οι τρεις μεγάλες μορφές της υποδούλωσης που χαρακτηρίζουν τις τρεις μεγάλες εποχές του πολιτισμού. Τις τρεις αυτές εποχές τις συνοδεύει πάντα η δουλεία, στην αρχή η ανοιχτή και τελευταία η καλυμμένη.

Τη βαθμίδα της εμπορευματικής παραγωγής, με την οποία αρχίζει ο πολιτισμός, τη χαρακτηρίζουν οικονομικά 1) η εμφάνιση του μεταλλικού χρήματος, και μαζί του του χρηματικού κεφαλαίου, του τόκου και της τοκογλυφίας, 2) των εμπόρων σαν μεσάζουσας τάξης ανάμεσα στους παραγωγούς, 3) της ατομικής ιδιοκτησίας της γης και της υποθήκης και 4) της εργασίας των δούλων σαν κυρίαρχης μορφής της

παραγωγής. Η μορφή της οικογένειας που αντιστοιχεί στον πολιτισμό και που επικρατεί οριστικά μαζί του είναι η μονογαμία, η κυριαρχία του άντρα πάνω στη γυναίκα και η ατομική οικογένεια σαν οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Η σύνοψιση της πολιτισμένης κοινωνίας είναι το κράτος, που σε όλες ανεξαίρετα τις τυπικές περιόδους είναι το κράτος της κυρίαρχης τάξης, και που σε όλες τις περιπτώσεις παραμένει ουσιαστικά μια μηχανή για την καθυπόταξη της τάξης που δέχεται την καταπίεση και την εκμετάλλευση. Χαρακτηριστικό για τον πολιτισμό είναι ακόμη: από τη μια η σταθεροποίηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο σαν βάση όλου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και από την άλλη η καθιέρωση της διαθήκης, με την οποία ο ιδιοκτήτης μπορεί να διαθέτει την ιδιοκτησία του ακόμα και μετά το θάνατό του. Ο θεσμός αυτός που πλήττει κατάμουτρα το παλιό καθεστώς των γενών ήταν ως την εποχή του Σόλωνα άγνωστος στην Αθήνα. Στη Ρώμη καθιερώθηκε από νωρίς κιόλας, πότε ακριβώς δεν ξέρουμε.[1] Στους Γερμανούς τον εισήγαγαν οι παπάδες, για να μπορεί ο αγαθιάρης Γερμανός να κληροδοτεί ανενόχλητα το μεριδιό του στην εκκλησία.

Με αυτό το κοινωνικό καθεστώς ο πολιτισμός κατάφερε πράγματα που η παλιά κοινωνία των γενών δεν ήταν σε θέση ούτε και να τα φανταστεί. Τα πέτυχε, όμως, υποκινώντας τα πιο βρομερά ένστικτα και πάθη των ανθρώπων που τα ανέπτυξε σε βάρος όλων των άλλων τους χαρισμάτων. Η χυδαία

1. Το «σύστημα των κεκτημένων δικαιωμάτων» του Λασάλ στο δεύτερό του μέρος στρέφεται κυρίως γύρω από τη θέση ότι η ρωμαϊκή διαθήκη είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η Ρώμη, ότι για τη ρωμαϊκή ιστορία δεν υπήρξε ποτέ «εποχή χωρίς διαθήκη» και ότι η διαθήκη γεννήθηκε μάλλον στην προρωμαϊκή εποχή από τη λατρεία των πεθαμένων. Ο Λασάλ, σαν πιστός παλαιοχεγκελιανός, βγάζει τις ρωμαϊκές νομικές διατάξεις όχι από τις κοινωνικές συνθήκες των Ρωμαίων, αλλά από τη «θεωρητική έννοια» της θέλησης, και έτσι καταλήγει σ' αυτόν τον εντελώς αντιιστορικό ισχυρισμό. Δεν μπορεί αυτό να μας παραξενεύει αφού πρόκειται για ένα βιβλίο που, με βάση την ίδια θεωρητική έννοια, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στη ρωμαϊκή κληρονομιά η μεταβίβαση της περιουσίας ήταν απλά δευτερεύουσα υπόθεση. Ο Λασάλ όχι μόνο πιστεύει στις αυταπάτες των ρωμαίων νομικών, ιδίως της πρώτης εποχής, αλλά και τους ξεπερνάει (σημ. του Ένγκελς).

απληστία ήταν η κινητήρια ψυχή του πολιτισμού από την πρώτη του μέρα μέχρι σήμερα: πλούτος και πάλι πλούτος και ξανά πλούτος, πλούτος όχι της κοινωνίας, αλλά αυτού του συγκεκριμένου άθλιου ατόμου, αυτός ήταν ο μοναδικός τελικός σκοπός του. Αν μαζί μ' αυτά του έπεσαν έτοιμα στην ποδιά η εξέλιξη της επιστήμης και σε επανειλημμένες περιόδους η ανώτατη άνθηση της τέχνης, αυτό έγινε μόνο και μόνο γιατί χωρίς αυτά δεν θα ήταν δυνατό να πετύχει όλη αυτή τη συσσώρευση του πλούτου της εποχής μας.

Μια και η βάση του πολιτισμού είναι η εκμετάλλευση μιας τάξης από μια άλλη, όλη η εξέλιξή του κινείται μέσα σε μια αδιάκοπη αντίφαση. Κάθε πρόοδος της παραγωγής είναι ταυτόχρονα μια πισωδρόμηση στην κατάσταση της καταπιεζόμενης τάξης, δηλαδή της μεγάλης πλειοψηφίας. Κάθε καλό για τους μεν είναι αναγκαστικά κακό για τους άλλους, κάθε καινούργια απελευθέρωση της μιας τάξης, είναι μια νέα καταπίεση για κάποια άλλη τάξη. Την πιο χτυπητή απόδειξη γι' αυτό δίνει η εισαγωγή των μηχανών, που τ' αποτελέσματά τους σήμερα είναι γνωστά σε όλο τον κόσμο. Κι αν, όπως είδαμε, στους βαρβάρους μόλις μπορούσε να γίνει διάκριση ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, ο πολιτισμός κάνει και τη διάκριση αυτή και την αντίθεση ανάμεσά τους ολοφάνερη ακόμα και στον πιο ηλίθιο, παραχωρώντας σχεδόν όλα τα δικαιώματα σε μια τάξη, ενώ φορτώνει στην άλλη σχεδόν όλες τις υποχρεώσεις.

Αυτό όμως δεν πρέπει να γίνεται. Εκείνο που είναι καλό για την κυρίαρχη τάξη πρέπει να είναι καλό για ολόκληρη την κοινωνία, με την οποία ταυτίζεται η κυρίαρχη τάξη. Όσο λοιπόν προχωράει ο πολιτισμός, τόσο περισσότερο είναι υποχρεωμένος να καλύπτει με το μανδύα της αγάπης τα κακά που δημιούργησε με αναγκαιότητα, να τα εξωραΐζει ή να τα αρνείται, κοντολογίς να εισάγει μια συμβατική υποκρισία, που δεν τη γνώριζαν ούτε οι πρώτες κοινωνικές μορφές, ούτε οι πρώτες βαθμίδες του πολιτισμού, και τέλος, να την αποκορυφώνει με τον ισχυρισμό ότι η εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης γίνεται από την εκμεταλλεύτρια τάξη μόνο και μόνο προς το συμφέρον της ίδιας της τάξης που δέχεται την εκμετάλλευση, κι αν αυτή η τάξη δεν το καταλαβαίνει αυτό, αλλά

αντίθετα εξεγείρεται κιόλας, αυτό αποτελεί την πιο πρόστυχη αχαριστία απέναντι στους ευεργέτες, τους εκμεταλλευτές.[1]

Και τώρα σαν συμπέρασμα η κρίση του Μόργκαν για τον πολιτισμό:

«Από την εμφάνιση του πολιτισμού αυξήθηκε σε τέτοιο τεράστιο βαθμό ο πλούτος, οι μορφές του έγιναν τόσο ποικιλόμορφες, η χρησιμοποίησή του τόσο πλατιά και η διαχείρισή του τόσο επιτήδεια προς το συμφέρον των ιδιοκτητών, που ο πλούτος αυτός έγινε απέναντι στο λαό *μια ακαταμάχητη δύναμη. Το ανθρώπινο πνεύμα μένει αμήχανο και μαγεμένο μπρος στην ίδια του τη δημιουργία.* Θα έρθει ωστόσο η εποχή που το ανθρώπινο λογικό θα δυναμώσει και θα κυριαρχήσει πάνω στον πλούτο, που θα καθορίζει τόσο τη σχέση του κράτους προς την ιδιοκτησία που προστατεύει, όσο και τα όρια των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών. Τα συμφέροντα της κοινωνίας προηγούνται απόλυτα των ατομικών συμφερόντων, και τα δυο πρέπει να έρθουν σε μια δίκαιη και αρμονική σχέση. Το απλό κυνήγι του πλούτου δεν είναι ο τελικός προορισμός της ανθρωπότητας, αν η πρόοδος παραμείνει ο νόμος του μέλλοντος, όπως ήταν και στο παρελθόν. Η εποχή που διέτρεξε η ανθρωπότητα από την αυγή του πολιτισμού είναι μονάχα ένα μικρό κλάσμα της ζωής που πέρασε, μονάχα ένα μικρό κλάσμα της ζωής που βρίσκεται ακόμα μπροστά της. Η διάλυση της κοινωνίας ορθώνεται απειλητική μπροστά μας σαν το τέλος μιας ιστορικής σταδιοδρομίας που μοναδικός της σκοπός είναι ο πλούτος. Γιατί μια τέτοια σταδιοδρομία περιέχει τα στοιχεία της αυτοκαταστροφής της. Η δημοκρατία στη διοίκηση, η αδερφοσύνη στην κοινωνία, η ισότητα των δικαιωμάτων, η γενική εκπαίδευση, θα εγκαινιά-

1. Είχα αρχικά σκοπό να βάλω πλάι στην κριτική του Μόργκαν και τη δική μου, τη λαμπρή κριτική του πολιτισμού που βρίσκεται διασπαρμένη στα έργα του Σαρλ Φουριέ. Δυστυχώς μου λείπει ο χρόνος γι' αυτό. Παρατηρώ μονάχα ότι ο Φουριέ θεωρεί κιόλας τη μονογαμία και τη γαιοκτησία σαν τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτισμού και ότι τις ονομάζει πόλεμο των πλουσίων ενάντια στους φτωχούς. Επίσης βρίσκεται κιόλας σ' αυτόν η βαθιά κατανόηση ότι σ' όλες τις ατελείς κοινωνίες, που είναι διασπασμένες σε αντιθέσεις, οι ατομικές οικογένειες (les familles incohérentes) αποτελούν τις οικονομικές τους μονάδες (σημ. του Ένγκελς).

σουν την κατοπινή ανώτερη βαθμίδα της κοινωνίας, για την οποία εργάζονται αδιάκοπα η πείρα, η λογική και η επιστήμη. *Θα είναι μια αναγέννηση —αλλά σε ανώτερη μορφή— της ελευθερίας, της ισότητας και της αδερφοσύνης των παλιών γενών.*» (Morgan, *Ancient society*, σελ. 552).

Σύμφωνα με την τέταρτη έκδοση.

Γράφτηκε από τον Φρίντριχ Ένγκελς από το Μάρτη ως τον Ιούνη του 1884.
Πρωτοβγήκε σε χωριστή έκδοση στη Ζυρίχη το 1884.
Η τέταρτη συμπληρωμένη έκδοση βγήκε στη Στουτγάρδη το Νοέμβρη του 1891.

Marx-Engels-Werke, τόμ. 21, σελ. 25-173.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φρίντριχ Ενγκελς

Η Περσία και η Κίνα

(New York Daily Tribune, Λονδίνο, 5 Ιούνη 1857)

Υ.Γ: Κάθε ομοιότητα με σημερινές καταστάσεις είναι.... εντελώς συμπτωματική

Είναι φανερό ότι τώρα υπάρχει διαφορετικό πνεύμα στους Κινέζους από εκείνο που έδειξαν στον πόλεμο από το 1840 έως το 1842. Τότε ο λαός ήταν ήσυχος. Άφησαν τους στρατιώτες του αυτοκράτορα να πολεμήσουν τους εισβολείς και υποτάχτηκαν με ανατολίτικη μοιρολατρία στη δύναμη του εχθρού. Τώρα, όμως τουλάχιστον στις νότιες επαρχίες στις οποίες έχει περιοριστεί μέχρι στιγμής η διαμάχη η μάζα του λαού παίρνει ενεργητικό, ακόμα και φανατικό μέρος στην πάλη ενάντια στους ξένους.

Βάζουν δηλητήριο στο ψωμί της ευρωπαϊκής κοινότητας στο Χονγκ Κονγκ μαζικά και με την ψυχρότερη προμελέτη, (Μερικά καρβέλια στάλθηκαν στον Liebig για εξετάσεις. Βρήκε μεγάλες ποσότητες αρσενικού να διαποτίζουν μεγάλα τμήματα του ψωμιού, δείχνοντας ότι είχαν ήδη επεξεργαστεί τη ζύμη με το δηλητήριο. Η δόση, πάντως ήταν τόσο ισχυρή που πρέπει να έδρασε σαν εμετικό και έτσι αντιρρόπησε τα αποτελέσματα του δηλητηρίου).

Πάνε με κρυμμένα όπλα πάνω σε εμπορικά ατμόπλοια κι όταν Βρεθούν στα ανοιχτά, στη διάρκεια του ταξιδιού σφάζουν το πλήρωμα και τους Ευρωπαίους επιβάτες και καταλαμβάνουν το πλοίο. Απάγουν και σκοτώνουν όποιον ξένο βρίσκουν στην εμβέλεια τους. Οι ίδιοι οι κούληδες που μεταναστεύουν σε ξένες χώρες προχωρούν σε ανταρσία και σαν να το έχουν προσυμφωνημένο πάνω σε κάθε πλοίο μεταναστών και πολεμούν για να το καταλάβουν, προτιμώντας, αντί να παραδοθούν, να βυθιστούν μαζί του ή να χαθούν στις φλόγες του. Ακόμα κι έξω από την Κίνα, οι απόδημοι Κινέζοι που ήταν μέχρι τώρα οι πια υποτακτικοί και ήμεροι υπήκοοι, συνωμοτούν και ξαφνικό ξεσηκώνονται σε νυχτερινές εξεγέρσεις όπως στο Σαρα Βάκ ή στη Σιγκαπούρη, όπου η εξέγερση καταπνίγηκε μόνο με τη βία και την επαγρύπνηση. Η πειρατική πολιτική της Βρετανικής κυβέρνησης έχει προκαλέσει αυτό το γενικευμένο ξέσπασμα όλων των Κινέζων εναντίον όλων των ξένων και του έδωσε το χαρακτήρα πολέμου εξόντωσης.

Τι μπορεί να κάνει ένας στρατός ενάντια σε έναν λαό που καταφεύγει σε τέτοια μέσα πολέμου; Πού, πόσο μακριά, μπορεί να διεισδύσει στη χώρα του εχθρού, πώς να διατηρηθεί εκεί μέσα; Οι φλυαρούντες περί πολιτισμού, οι οποίοι ρίχνουν πύρινες οβίδες σε μια ανυπεράσπιστη πόλη και προσθέτουν τους βιασμούς στους φόνους, μπορούν να αποκαλούν το σύστημα αυτό δειλό, βάρβαρο, φρικαλέο.

Τι νοιάζει, όμως, αυτό τους Κινέζους, εάν είναι αποτελεσματικό αφού οι Βρετανοί τους μεταχειρίζονται σαν βάρβαρους, δεν μπορούν να τους αρνηθούν και όλα τα αγαθά της βαρβαρότητάς τους. Εάν οι απαγωγές τους, οι αιφνιδιασμοί, ο σφαγές του μεσονυκτίου είναι αυτό που ονομάζουμε δειλία οι φλυαρούντες περί πολιτισμού δεν θα πρέπει να ξεχνούν ότι, σύμφωνα με όσα οι ίδιοι πράττουν, δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν τα ευρωπαϊκά μέσα καταστροφής με τα συνήθη δικά τους πολεμικά μέσα.

Εν συντομία, αντί να ηθικολογεί κανείς για τις τρομερές φρικαλεότητες

των Κινέζων, όπως κάνει ο ιπποτικός εγγλεζικός τύπος, θα έπρεπε καλύτερα να αναγνωρίσουμε ότι αυτός είναι ένας πόλεμος pro aris et focis (υπέρ βωμών και εστιών), ένας λαϊκός πόλεμος για τη διάσωση της κινέζικης εθνότητας, με όλη την παραφορτωμένη προκατάληψη, ανοησία, μορφωμένη αμάθεια και λόγια βαρβαρότητά της, αν θέλετε - ένας λαϊκός πόλεμος, πάντως. Και σε έναν λαϊκό πόλεμο τα μέσα που χρησιμοποιεί το εξεγερμένο έθνος δεν μπορούν να μετρηθούν με τους κοινώς αναγνωρισμένους κανόνες διεξαγωγής τακτικού πόλεμοι ούτε με οποιοδήποτε άλλο αφηρημένο μέτρο σύγκρισης αλλά μόνο από το βαθμό πολιτισμού στον οποίο έχει φτάσει αυτό το εξεγερμένο έθνος.

Λονδίνο 23 Νοεμβρίου 1871

Φρίντριχ Ενγκελς

Καρλ Μαρξ[i]

Ο άνθρωπος που έδωσε για πρώτη φορά επιστημονική βάση στο σοσιαλισμό και επομένως σε όλο το εργατικό κίνημα της εποχής μας, ο Καρλ Μάρξ, γεννήθηκε στο Τρήρ το 1818. Σπούδασε στη Βόννη και στο Βερολίνο στην αρχή νομικές επιστήμες, αλλά αμέσως κατόπιν αφιερώθηκε αποκλειστικά στη μελέτη της ιστορίας και της Φιλοσοφίας και ετοιμαζόταν το 1842 να γίνει υφηγητής της φιλοσοφίας, όταν η πολιτική κίνηση που δημιουργήθηκε μετά το θάνατο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου ΙΙΙ τον οδήγησε σε άλλη σταδιοδρομία. Οι αρχηγοί της φιλελεύθερης αστικής τάξης της Ρηνανίας, οι Καμπχάουζεν, Χάνσεμαν, κτλ., ίδρυσαν με τη συνεργασία του στην Κολωνία την «Εφημερίδα του Ρήνου» και ο Μάρξ, που είχε κάνει πολύ μεγάλη εντύπωση με την κριτική του για τις συζητήσεις του επαρχιακού κοινοβουλίου της Ρηνανίας, κλήθηκε το φθινόπωρο του 1842 ν' αναλάβει τη διεύθυνση της εφημερίδας. Η «Εφημερίδα του Ρήνου» έβγαινε βέβαια κάτω από λογοκρισία. Η λογοκρισία όμως δεν κατάφερνε να τα βγάλει πέρα μαζί της. (σ.σ. Ο πρώτος λογοκριτής της «Εφημερίδας του Ρήνου» ήταν ο αστυνομικός σύμβουλος Ντόλεσαλ, ο ίδιος που άλλοτε έσβηνε από την «Εφημερίδα της Κολωνίας» την αγγελία της μετάφρασης της «Θείας Κωμωδίας» του Δάντη από τον Φιλαλήθη (τον κατοπινό βασιλιά Ιωάννη της Σαξονίας) με την παρατήρηση: Με θεία πράγματα δεν επιτρέπεται να παίζουμε κωμωδία) Η «Εφημερίδα του Ρήνου» δημοσίευε σχεδόν πάντα τα άρθρα που χρειάζονταν. Στην αρχή πρόσφεραν στο λογοκριτή κατώτερης ποιότητας υλικό για να σβήνει, ώσπου υποχωρούσε είτε μόνος του, είτε αναγκάζονταν να υποχωρήσει εμπρός στην απειλή ότι δε θα έβγαινε η εφημερίδα την άλλη μέρα. Αν υπήρχαν δέκα εφημερίδες με το ίδιο θάρρος σαν την «Εφημερίδα του Ρήνου» και αν οι εκδότες τους θυσίαζαν μερικές εκατοντάδες τάλιρα παραπάνω για έξοδα εκτύπωσης, η λογοκρισία στη Γερμανία θα είχε κιόλας γίνει αδύνατη από το 1843. Όμως οι γερμανοί ιδιοκτήτες εφημερίδων ήταν μικρόλογοι, δειλοί φιλισταίοι και η *Εφημερίδα του Ρήνου* έκανε τον αγώνα μόνη της. Έφθειρε τον ένα λογοκριτή ύστερα από τον άλλο. Τελικά την περνούσαν από διπλή λογοκρισία. Ύστερα από την πρώτη λογοκρισία την έβλεπε άλλη μια φορά και την λογόκρινε τελικά ο κυβερνητικός πρόεδρος Regierungspsasident) (σ.σ. Κυβερνητικούς προέδρους – Regierungspsasident – λέγανε στην Πρωσία τους εκπροσώπους της κεντρικής κυβέρνησης στους νομούς). Αλλά κι αυτό δεν ωφέλησε. Στις αρχές του 1843 η κυβέρνηση δήλωσε ότι δε μπορεί να τα βγάλει πέρα μ' αυτή την εφημερίδα και την απαγόρευσε χωρίς άλλη διαδικασία.

Ο Μάρξ που στο μεταξύ είχε παντρευτεί την αδελφή του κατοπινού αντιδραστικού υπουργού φον Βέστφαλεν, εγκαταστάθηκε στο Παρίσι και έβγαλε εκεί μαζί με τον Α. Ρούγκε τα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*, όπου με την *Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* άρχισε τη δημοσίευση της σειράς των σοσιαλιστικών του έργων. Δημοσίευσε ακόμα μαζί με τον Φ. Ένγκελς την *Αγία οικογένεια. Ενάντια στον Μπρούνο Μπάουερ και Σία*. Το έργο αυτό ήταν μια σατιρική κριτική μιας από τις τελευταίες μορφές που είχε πάρει ο τότε γερμανικός φιλοσοφικός ιδεαλισμός.

Ο Μάρξ δίπλα στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης έβρισκε πάντα καιρό για να χτυπάει σε κάθε ευκαιρία την πρωσική κυβέρνηση. Η πρωσική κυβέρνηση για να εκδικηθεί ενέργησε και πέτυχε την άνοιξη του 1845 από την κυβέρνηση Γκιζό την απέλαση του Μάρξ από τη Γαλλία. Φαίνεται ότι ο κύριος Αλέξανδρος φον Χούμπολντ έπαιξε εδώ το ρόλο του μεσολαβητή. Ο Μάρξ εγκαταστάθηκε στις Βρυξέλλες και δημοσίευσε εκεί το 1848, (σ.σ. Στο πρωτότυπο αναφέρεται λαθεμένα ***η χρονολογία 1846***) στα γαλλικά το *Discours sur le libre ecange* (*Διατριβή για την ελεύθερη ανταλλαγή*) και το 1847 τη *Misere dela philosophie* (*Φιλοσοφία της αθλιότητας*) του Προυντόν. Ταυτόχρονα βρήκε την ευκαιρία να ιδρύσει στις Βρυξέλλες ένα γερμανικό εργατικό σύλλογο και έτσι άρχισε την πρακτική ζύμωση. Αυτή η δουλειά απόκτησε γι' αυτόν μεγαλύτερη σημασία όταν το 1847 μαζί με τους πολιτικούς του φίλους μπήκε στη μυστική «Ένωση των Κομμουνιστών» που υπήρχε από κάμποσα χρόνια. Όλη αυτή η οργάνωση άλλαξε τώρα ριζικά. Από λίγο πολύ συνωμοτική ένωση, μετατράπηκε σε μια απλή, μόνο στην ανάγκη μυστική, οργάνωση κομμουνιστικής προπαγάνδας, στην **πρώτη** οργάνωση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Η ένωση υπήρχε παντού όπου υπήρχαν γερμανικοί εργατικοί σύλλογοι. Σχεδόν σ' όλους αυτούς τους συλλόγους της Αγγλίας, του Βελγίου, της

Γαλλίας, της Ελβετίας και σε πάρα πολλούς συλλόγους της Γερμανίας στο αναπτυσσόμενο γερμανικό εργατικό κίνημα ήταν πολύ σημαντική. Ταυτόχρονα ήταν η ένωσή μας η πρώτη, που τόνισε και απόδειξε στην πράξη το διεθνιστικό χαρακτήρα όλου του εργατικού κινήματος, είχε μέλη άγγλους, βέλγους, Ουγγαρέζους, πολωνούς κλπ., και οργάνωνε, ιδίως στο Λονδίνο, διεθνείς εργατικές συγκεντρώσεις.

Η μετατροπή της ένωσης έγινε σε δύο συνέδρια που συνήλθαν το 1847. Στο δεύτερο αποφασίστηκε η σύνταξη και η δημοσίευση των βασικών αρχών του κόμματος σ’ ένα μανιφέστο που θα το συνέτασσαν οι Μάρξ και Ένγκελς. Έτσι γεννήθηκε το «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1848, λίγο πριν από την επανάσταση του Φλεβάρη, και που κατοπινά μεταφράστηκε σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Η συμμετοχή του Μάρξ στη *Γερμανική εφημερίδα των Βρυξελλών* (σ.σ. Η «Γερμανική εφημερίδα των Βρυξελλών» ήταν όργανο των γερμανών φυγάδων στις Βρυξέλλες. Κυκλοφορούσε από το 1847 μέχρι το Φλεβάρη του 1848. Από το Σεπτέμβρη του 1847 διεύθυναν την εφημερίδα ο Μάρξ και ο Ένγκελς), που ξεσκέπαζε αμείλικτα την αστυνομική μακαριότητα της πατρίδας του, έδωσε την αφορμή στην πρωσική κυβέρνηση να επιδιώξει ξανά – χωρίς όμως να το κατορθώσει – την απέλαση του Μάρξ. Όταν όμως η επανάσταση του Φλεβάρη ξεσήκωσε λαϊκά κινήματα και στις Βρυξέλλες και φαινόταν ότι και το Βέλγιο βρισκόταν στις παραμονές μιας ανατροπής, η βελγική κυβέρνηση συνέλαβε χωρίς προσχήματα τον Μάρξ και τον απέλασε. Στο μεταξύ τον είχε προσκαλέσει η προσωρινή κυβέρνηση της Γαλλίας μέσω του Φλοκόν να πάει πάλι στο Παρίσι και ο Μάρξ δέχτηκε αυτή την πρόσκληση.

Στο Παρίσι αντιτάχθηκε πριν απ’ όλα στα τυχοδιωκτικά σχέδια που είχαν επινοήσει οι εκεί γερμανοί που θέλανε να συγκροτήσουν τους γερμανούς εργάτες στη Γαλλία σε ένοπλες λεγεώνες για να εισαγάγουν έτσι την επανάσταση και τη δημοκρατία στη Γερμανία. Από τη μια μεριά, έπρεπε να κάνει η Γερμανία την επανάσταση μονάχη της, και από την άλλη, κάθε σχηματιζόμενη ξένη επαναστατική λεγεώνα στη Γαλλία την πρόδιδαν προκαταβολικά οι Λαμαρτίνοι της προσωρινής κυβέρνησης στην κυβέρνηση που επιδίωκαν ν’ ανατρέψουν, όπως έγινε και στο Βέλγιο και στη Βάδη.

Ύστερα από την επανάσταση του Μάρτη ο Μάρξ πήγε στην Κολωνία και ίδρυσε εκεί τη ***Νέα Εφημερίδα του Ρήνου***, που έβγαινε από την 1η του Ιούνη 1848 έως τις 19 του Μάη 1849. Ήταν η μόνη εφημερίδα που εκπροσωπούσε την προλεταριακή άποψη μέσα στο τότε δημοκρατικό κίνημα. Το γεγονός μάλιστα ότι πήρε ανεπιφύλακτα το μέρος των επαναστατών του Ιούνη του 1848, είχε σαν αποτέλεσμα να αποχωρήσουν όλοι οι μέτοχοι της εφημερίδας. Μάταια κατάγγελνε η *Κρόϋτς Τσάϊτουγκ* (σ.σ. *Κρόϋτς Τσάϊτουγκ*, δηλ. *Εφημερίδα του Σταυρού*) λέγανε τότε την αντιδραστική μοναρχική καθημερινή εφημερίδα *Νέα Πρωσική Εφημερίδα* που έβγαινε στο Βερολίνο από το 1848 και είχε στην προμετωπίδα ένα σταυρό) την αναίδεια Κιμποράσο (σ.σ. Κιμποράσο, μια από τις πιο ψηλές βουνοκορφές της Νότιας Αμερικής) με την οποία η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* πρόσβαλε όλα τα άγια, από το βασιλιά και τον αντιπρόσωπο του Ράιχ μέχρι το χωροφύλακα και αυτό γινόταν μέσα σ’ ένα πρωσικό φρούριο που είχε τότε μια φρουρά από 800 άντρες. Μάταια αγανακτούσαν οι φιλελεύθεροι φιλισταίοι της Ρηνανίας που έγιναν απότομα αντιδραστικοί, μάταια με βάση την κατάσταση πολιορκίας στην Κολωνία το φθινόπωρο του 1848 έκλεισαν για πολύ καιρό την εφημερίδα, μάταια κατάγγελνε το αυτοκρατορικό υπουργείο δικαιοσύνης της Φρανκφούρτης στην εισαγγελία της Κολωνίας ένα προς ένα τα άρθρα για δικαστική δίωξη. Το φύλλο εξακολούθησε να συντάσσεται και να τυπώνεται ήσυχα εμπρός στα μάτια της αστυνομίας και όσο οξύνονταν οι επιθέσεις ενάντια στην κυβέρνηση και την αστική τάξη – τόσο μεγάλωνε η κυκλοφορία και η φήμη της εφημερίδας. Όταν το Νοέμβρη του 1848 έγινε το πραξικόπημα στην Πρωσία, η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* έβαζε στην επικεφαλίδα κάθε φύλλου συνθήματα, καλώντας το λαό να αρνηθεί την πληρωμή των φόρων και να αντιμετωπίσει τη βία με τη βία. Γι’ αυτό καθώς και για ένα άλλο άρθρο παράπεμψαν τη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* την άνοιξη του 1849 στο ορκωτό δικαστήριο, αλλά και τις δύο φορές αθωώθηκε. Τελικά, όταν καταπνίγηκαν οι εξεγέρσεις του Μάη του 1849 στη Δρέσδη και στην επαρχία του Ρήνου και όταν, ύστερα από συγκέντρωση και κινητοποίηση μεγάλων στρατιωτικών δυνάμεων, άρχισε η πρωσική εκστρατεία ενάντια στην εξέγερση της Βάδης και του Παλατινάτου, η κυβέρνηση νόμισε ότι ήταν

αρκετά δυνατή για ν' απαγορεύσει με τη βία τη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*. Το τελευταίο φύλλο – τυπωμένο με κόκκινη μελάνη – εκδόθηκε στις 19 του Μάη.

Ο Μάρξ πήγε πάλι στο Παρίσι, λίγες όμως εβδομάδες αργότερα, ύστερα από τις διαδηλώσεις στις 13 του Ιούνη 1849, υποχρεώθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση να διαλέξει: ή να πάει να εγκατασταθεί στη Βρετάνη ή να εγκαταλείψει τη Γαλλία. Προτίμησε το δεύτερο και πήγε και εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου μένει από τότε χωρίς διακοπή. Μπροστά στην αντίδραση που διαρκώς δυνάμωνε εγκαταλείφθηκε σε λίγο καιρό η προσπάθεια να επανεκδοθεί (το 1850) η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* με τη μορφή επιθεώρησης (στο Αμβούργο). Αμέσως μετά το πραξικόπημα στη Γαλλία, το Δεκέμβρη του 1851, ο Μάρξ δημοσίευσε τη *18^{η} Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (Βοστόνη 1852, δεύτερη έκδοση, Αμβούργο 1869, λίγο πριν από τον πόλεμο). Το 1853 έγραψε τις *Αποκαλύψεις για τη δίκη των Κομμουνιστών στην Κολωνία* (που τυπώθηκε πρώτα στη Βασιλεία, αργότερα στη Βοστόνη, και τελευταία πάλι στη Λειψία).

Ύστερα από την καταδίκη των μελών της Ένωσης των Κομμουνιστών στην Κολωνία, ο Μάρξ αποτραβήχτηκε από την πολιτική ζύμωση και αφιερώθηκε από τη μια, δέκα ολόκληρα χρόνια, στην έρευνα των πλούσιων θησαυρών που του πρόσφερε η βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου στον τομέα της πολιτικής οικονομίας, και από την άλλη στη συνεργασία του στο *Βήμα της Νέας Υόρκης*, (*New York Daily Tribune* – δημοκρατική εφημερίδα που έβγαινε στη Νέα Υόρκη από το 1841 μέχρι το 1924. Ο Μάρξ συνεργάστηκε σ' αυτήν από το 1851 μέχρι το 1862) όπου δημοσίευσε, μέχρι την έκρηξη του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, όχι μόνο ενυπόγραφες ανταποκρίσεις αλλά και πολλά κύρια άρθρα για ευρωπαϊκά και ασιατικά ζητήματα. Στο Λονδίνο ανατυπώθηκαν σε φυλλάδιο τα δριμύτατα άρθρα του ενάντια στο λόρδο Πάλμερστον που στηρίζονταν σε επισταμένη μελέτη των επίσημων αγγλικών ντοκουμέντων.

Ο πρώτος καρπός των μακρόχρονων οικονομικών μελετών του δημοσιεύτηκε το 1859: «Κριτική της πολιτικής οικονομίας, πρώτο τεύχος» (Βερολίνο, Ντούνκερ). Το έργο αυτό περιέχει την πρώτη συστηματική έκθεση της θεωρίας του Μάρξ για την αξία, μαζί και τη θεωρία του χρήματος. Στη διάρκεια του ιταλικού πολέμου, ο Μάρξ καταπολέμησε από τις στήλες της γερμανικής εφημερίδας *Ο Λαός*, (σ.σ. Η γερμανική εφημερίδα *Das Volk* (*Ο Λαός*), που δραστήριος συνεργάτης της ήταν ο Μάρξ, έβγαινε από το Μάη μέχρι τον Αύγουστο του 1859 στο Λονδίνο), που έβγαινε στο Λονδίνο, το βοναπαρτισμό που παρουσιαζόταν τότε με φιλελεύθερο χρώμα, θέλοντας να παραστήσει τον απελευθερωτή των καταπιεζόμενων εθνοτήτων, καθώς και την τότε πρωσική πολιτική, που κάτω από το μανδύα της ουδετερότητας προσπαθούσε να ψαρέψει στα θολά. Με αυτή την ευκαιρία έπρεπε να χτυπηθεί και ο κύριος Κάρολος Φόγκτ που με εντολή του πρίγκιπα Ναπολέοντα (Πλόν-Πλόν) και σαν μισθωτό όργανο του Λουδοβίκου Ναπολέοντα προπαγάνδιζε την ουδετερότητα και προσπαθούσε να κινήσει τη συμπάθεια της Γερμανίας. Ο Μάρξ απάντησε στις κακοηθέστατες, συνειδητά ψεύτικες συκοφαντίες, με τις οποίες τον είχε περιλούσει ο Φόγκτ, στο βιβλιαράκι: *Ο κύριος Φόγκτ,* Λονδίνο 1860. Σ' αυτό ξεσκεπάστηκαν ο κύριος Φόγκτ και οι άλλοι κύριοι της αυτοκρατορικής συμμορίας των ψευτοδημοκρατών και με βάση τα στοιχεία από το εξωτερικό και το εσωτερικό αποδειχνόταν ότι ο Φόγκτ είχε δωροδοκηθεί από τη δεκεμβριανή αυτοκρατορία. Ακριβώς ύστερα από δέκα χρόνια ήρθε η επιβεβαίωση: στον κατάλογο των ανθρώπων που είχαν πουληθεί στο βοναπαρτιστικό καθεστώς, που βρέθηκε στον Κεραμεικό το 1870 και δημοσιεύτηκε από την κυβέρνηση του Σεπτέμβρη, βρέθηκε στο γράμμα Φ: «Φόγκτ (V: Vogt) τον Αύγουστο του 1859 του δόθηκαν …40.000 φράγκα».

Τέλος εκδόθηκε το 1867 στο Αμβούργο ***Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας.*** *Τόμος πρώτος* - το κύριο έργο του Μάρξ, όπου εκθέτονται οι βάσεις των οικονομικών – σοσιαλιστικών απόψεών του και οι κύριες γραμμές της κριτικής του για την υπάρχουσα κοινωνία, για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και τις συνέπειές του. Η δεύτερη έκδοση αυτού του έργου που άφησε εποχή έγινε το 1872. Ο συγγραφέας ασχολείται τώρα με την επεξεργασία του δεύτερου τόμου.

Στο μεταξύ είχε τόσο ξαναδυναμώσει στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες το εργατικό κίνημα, που μπορούσε ο Μάρξ να σκεφτεί να εκπληρώσει μια επιθυμία που είχε από πολύ καιρό: την ίδρυση μιας εργατικής ένωσης που θα αγκάλιαζε τις πιο προχωρημένες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Η Ένωση θα έδειχνε σα να πούμε χειροπιαστά τόσο στους εργάτες όσο και στην αστική

τάξη το διεθνιστικό χαρακτήρα του σοσιαλιστικού κινήματος – πράγμα που θα χαροποιούσε και θα δυνάμωνε το προλεταριάτο, και θα φόβιζε τους εχθρούς του. Την αφορμή για να βάλει το ζήτημα την έδωσε μια λαϊκή συγκέντρωση, στις 28 του Σεπτέμβρη 1864, στην αίθουσα Σαίντ Μάρτιν του Λονδίνου υπέρ της Πολωνίας, που για μια ακόμα φορά στραγγαλιζόταν τότε από τη Ρωσία. Η πρόταση έγινε δεκτή με ενθουσιασμό. Ιδρύθηκε η **Διεθνής Εργατική Ένωση** και σ' αυτή τη συγκέντρωση εκλέξανε ένα προσωρινό Γενικό Συμβούλιο με έδρα το Λονδίνο. Η ψυχή αυτού του Συμβουλίου καθώς και όλων των άλλων Γενικών Συμβουλίων μέχρι το Συνέδριο της Χάγης ήταν ο Μάρξ. Ο ίδιος συνέταξε όλα σχεδόν τα έγγραφα, που έβγαλε το Γενικό Συμβούλιο της **Διεθνούς**, από την Ιδρυτική Διακήρυξη, το 1864, μέχρι τη Διακήρυξη για τον εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία το 1871. Αν περιγράφαμε τη δράση του Μάρξ στη Διεθνή θα ήταν σα να γράφαμε την ίδια την ιστορία αυτής της Ένωσης, ιστορία που είναι άλλωστε ζωντανή ακόμα στη μνήμη των εργατών της Ευρώπης. Η πτώση της Παρισινής Κομμούνας έφερε τη Διεθνή σε αδιέξοδο. Προωθήθηκε στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής ιστορίας σε μια στιγμή που είχε χάσει παντού κάθε δυνατότητα για αποδοτική πρακτική δράση. Τα γεγονότα που την ανέβασαν στο επίπεδο έβδομης μεγάλης δύναμης, την εμπόδιζαν ταυτόχρονα να κινητοποιήσει τις μαχητικές της δυνάμεις και να τις χρησιμοποιήσει στην πράξη επί ποινή βέβαιης ήττας και υποχώρησης του εργατικού κινήματος για πολλά χρόνια. Ακόμα από διάφορες πλευρές προωθούνταν στοιχεία που προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν για λόγους προσωπικής κενοδοξίας ή προσωπικής φιλοδοξίας τη φήμη της Ένωσης που είχε τόσο απότομα μεγαλώσει. Και το έκαναν χωρίς να κατανοούν και χωρίς να παίρνουν υπόψη την πραγματική κατάσταση της Διεθνούς. Έπρεπε να παρθεί μια ηρωική απόφαση, και ήταν πάλι ο ίδιος ο Μάρξ που την πήρε και την πέρασε στο Συνέδριο της Χάγης. Η Διεθνής με μια πανηγυρική απόφασή της αποκήρυξε κάθε υπευθυνότητα για τις ενέργειες των μπακουνιστών, που αποτελούσαν το κέντρο αυτών των ανόητων και όχι καθαρών στοιχείων. Έπειτα εξαιτίας της γενικής αντίδρασης δε μπορούσε να ανταποκριθεί στις μεγαλύτερες απαιτήσεις που είχε να αντιμετωπίσει και να διατηρήσει όλη τη δράση της, παρά μόνο κάνοντας μια σειρά θυσίες που θα αποστράγγιζαν το αίμα του εργατικού κινήματος. Εμπρός σ' αυτή την κατάσταση αποσύρθηκε προσωρινά η Διεθνής από το προσκήνιο, μεταφέροντας την έδρα του Γενικού Συμβουλίου στην Αμερική. Τα γεγονότα που ακολούθησαν απόδειξαν πόσο σωστή ήταν αυτή η απόφαση – που την κατηγόρησαν τότε και πολλές φορές αργότερα. Από τη μια μεριά αμβλύνθηκαν όλες οι προσπάθειες να κάνουν στο όνομα της Διεθνούς ανώφελα πραξικοπήματα. Από την άλλη όμως η συνεχιζόμενη στενή επαφή των σοσιαλιστικών εργατικών κομμάτων των διαφόρων χωρών απόδειξε ότι η συνείδηση της ταυτότητας των συμφερόντων και της αλληλεγγύης του προλεταριάτου όλων των χωρών, που είχε αφυπνίσει η Διεθνής, μπορεί να επιβληθεί και χωρίς το δεσμό της τυπικής ύπαρξης, μιας διεθνούς Ένωσης, που για μια στιγμή μετατράπηκε σε τροχοπέδη.

Μετά το Συνέδριο της Χάγης βρήκε ο Μάρξ επιτέλους καιρό και άνεση να ξαναρχίσει τις θεωρητικές του εργασίες και ελπίζουμε ότι σύντομα θα μπορέσει να στείλει στο τυπογραφείο το δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*. Από τις πολλές σπουδαίες ανακαλύψεις, με τις οποίες έγραψε ο Μάρξ το όνομά του στην ιστορία της επιστήμης, μπορούμε εδώ να υπογραμμίσουμε μόνο δύο. Η πρώτη είναι η ριζική αλλαγή που έφερε στον τρόπο αντίληψης της παγκόσμιας ιστορίας. Όλη η μέχρι σήμερα αντίληψη της ιστορίας βασιζόταν στη γνώμη ότι τα τελικά αίτια όλων των ιστορικών αλλαγών πρέπει να αναζητηθούν στις μεταβαλλόμενες ιδέες των ανθρώπων και ότι απ' όλες τις ιστορικές αλλαγές οι πολιτικές είναι οι σπουδαιότερες, είναι αυτές που καθορίζουν την πορεία όλης της ιστορίας. Από πού όμως έρχονται οι ιδέες στους ανθρώπους και ποιες είναι οι κινητήριες αιτίες των πολιτικών αλλαγών; Γι' αυτά δε ρωτούσαν. Μόνο στη νεότερη σχολή των γάλλων και εν μέρει και των άγγλων ιστορικών γεννήθηκε η πεποίθηση ότι, τουλάχιστον από την εποχή του μεσαίωνα, η κινητήρια δύναμη της ευρωπαϊκής ιστορίας είναι ο αγώνας της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης ενάντια στη φεουδαρχική αριστοκρατία για την κοινωνική και πολιτική επικράτηση. Τώρα ο Μάρξ απόδειξε ότι όλη η προηγούμενη ιστορία είναι ιστορία ταξικών αγώνων, ότι σ' όλους τους πολλαπλούς και σύνθετους πολιτικούς αγώνες πρόκειται μόνον για την κοινωνική και πολιτική επικράτηση κοινωνικών τάξεων, για τη διατήρηση της κυριαρχίας από τις παλιές τάξεις, για την κατάκτηση της κυριαρχίας από τις καινούργιες τάξεις που ανεβαίνουν. Από πού όμως πάλι σχηματίζονται και υπάρχουν αυτές οι τάξεις; Από τους κάθε φορά χειροπιαστούς υλικούς όρους,

κάτω από τους οποίους, σε κάθε δοσμένη στιγμή, παράγει και ανταλλάσσει η κοινωνία τα μέσα συντήρησής της. Η φεουδαρχία του μεσαίωνα στηριζότανε στην αυτάρκη οικονομία μικρών αγροτικών κοινοτήτων που ικανοποιούσε μόνη και σχεδόν χωρίς καμιά ανταλλαγή όλες σχεδόν τις ανάγκες τους, και που η στρατιωτική αριστοκρατία τις προστάτευε από εξωτερικούς κινδύνους και τους εξασφάλιζε εθνική ή τουλάχιστον πολιτική συνοχή. Όταν εμφανίστηκαν οι πόλεις και μαζί τους η ξεχωριστή χειροτεχνική βιομηχανία και η εμπορική κυκλοφορία, αρχικά στο εσωτερικό της χώρας και αργότερα διεθνώς, δημιουργήθηκε η αστική τάξη των πόλεων που παλεύοντας ενάντια στην αριστοκρατία επέβαλε από το μεσαίωνα κιόλας την ένταξή της, σαν εξίσου προνομιούχα τάξη, στο φεουδαρχικό καθεστώς. Με την ανακάλυψη όμως της εξωευρωπαϊκής υδρογείου από τα μέσα του XV αιώνα, η αστική τάξη απόκτησε ένα πολύ ευρύτερο εμπορικό πεδίο και ένα νέο κίνητρο για τη βιομηχανία της. Στους σπουδαιότερους κλάδους εκτοπίστηκε η χειροτεχνία από την εργοστασιακή μανιφακτούρα και αυτή πάλι από τη μεγάλη βιομηχανία, που μπόρεσε να δημιουργηθεί ύστερα από τις ανακαλύψεις του περασμένου αιώνα, ιδίως της ατμοκίνητης μηχανής. Η μεγάλη βιομηχανία επέδρασε με τη σειρά της πάνω στο εμπόριο παραμερίζοντας στις καθυστερημένες χώρες την παλιά χειροτεχνία και δημιουργώντας στις πιο αναπτυγμένες τα σημερινά καινούργια μέσα συγκοινωνίας, ατμοκίνητες μηχανές, σιδηροδρόμους, ηλεκτρικούς τηλέγραφους. Έτσι η αστική τάξη συγκέντρωνε στα χέρια της όλο και πιο πολύ τον κοινωνικό πλούτο και την κοινωνική δύναμη, ενώ για πολύ καιρό ακόμα έμενε αποκλεισμένη από την πολιτική εξουσία που βρισκόταν στα χέρια της αριστοκρατίας και της μοναρχίας που στηριζόταν στην αριστοκρατία. Σε μιαν ορισμένη βαθμίδα της εξέλιξης – στη Γαλλία ύστερα από τη μεγάλη Επανάσταση – η αστική τάξη κατάκτησε και την πολιτική εξουσία και έγινε έτσι με τη σειρά της κυρίαρχη τάξη απέναντι στο προλεταριάτο και τους μικροχωρικούς. Με βάση αυτή την άποψη και με την απαραίτητη γνώση της κάθε φορά οικονομικής κατάστασης της κοινωνίας – κάτι που λείπει ολότελα από τους ειδικούς ιστοριογράφους μας – εξηγούνται, με τον πιο απλό τρόπο, όλα τα ιστορικά φαινόμενα. Έτσι, επίσης με τον πιο απλό τρόπο, εξηγούνται οι παραστάσεις και οι ιδέες, που επικρατούσαν σε κάθε ιστορική περίοδο, από τους οικονομικούς όρους ζωής και από τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις αυτής της περιόδου που καθορίζονται από τους όρους αυτούς. Για πρώτη φορά η ιστορία τοποθετήθηκε στη σωστή της βάση. Το χειροπιαστό γεγονός, που όμως μέχρι τώρα το είχαν εντελώς παραβλέψει, ότι οι άνθρωποι πριν απ' όλα πρέπει να τρώνε, να πίνουν, να έχουν κατοικία και να ντύνονται, ότι πρέπει επομένως **να εργάζονται**, πριν αρχίσουν να παλεύουν για την κυριαρχία, πριν αρχίσουν να ασχολούνται με την πολιτική, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία κτλ. – αυτό το χειροπιαστό γεγονός απόκτησε επιτέλους την ιστορική του δικαίωση.

Αυτός ο νέος τρόπος αντίληψης της ιστορίας είχε την πιο μεγάλη σημασία για τη σοσιαλιστική άποψη. Απόδειξε ότι όλη η μέχρι σήμερα ιστορία κινείται μέσα σε ταξικές αντιθέσεις και ταξικούς αγώνες, ότι πάντα υπήρχαν κυρίαρχες και υπόδουλες, εκμεταλλεύτριες και εκμεταλλευόμενες τάξεις και ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων ήταν πάντα καταδικασμένη σε σκληρή δουλειά και λίγη απόλαυση. Γιατί αυτό; Απλούστατα, γιατί σ' όλες τις προηγούμενες βαθμίδες εξέλιξης της ανθρωπότητας η παραγωγή ήταν ακόμα τόσο λίγο αναπτυγμένη, που η ιστορική εξέλιξη δε μπορούσε να γίνει παρά μόνο μ' αυτή την ανταγωνιστική μορφή. Η ιστορική πρόοδος είχε ανατεθεί γενικά στη δράση μιας μικρής προνομιούχας μειοψηφίας, ενώ η μεγάλη μάζα έμενε καταδικασμένη να βγάζει με τη δουλειά της τα πενιχρά μέσα συντήρησης για τον εαυτό της και επιπρόσθετα να μεγαλώνει αδιάκοπα τα πλούτοι των προνομιούχων. Αυτός ο ίδιος τρόπος εξέτασης της ιστορίας που εξηγεί έτσι φυσικά και λογικά την τωρινή ταξική κυριαρχία που την απόδιδαν πριν στην κακία των ανθρώπων, οδηγεί επίσης και στην κατανόηση ότι εξαιτίας της τόσο τεράστιας αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων της σημερινής εποχής, τουλάχιστον στις πιο προηγμένες χώρες, εξαφανίστηκε και η τελευταία δικαιολογία για το χωρισμό των ανθρώπων σε κυρίαρχους και υπόδουλους, σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους. Ότι η κυρίαρχη μεγαλοαστική τάξη εκπλήρωσε την ιστορική της αποστολή, ότι δεν είναι πια σε θέση να καθοδηγεί την κοινωνία και ότι μάλιστα γίνεται εμπόδιο στην ανάπτυξη της παραγωγής, όπως το αποδείχνουν οι κρίσεις στο εμπόριο και ιδίως η τελευταία μεγάλη κρίση και η ασφυκτική κατάσταση της βιομηχανίας σ' όλες τις χώρες. Ότι η ιστορική καθοδήγηση πέρασε στα χέρια του προλεταριάτου, της τάξης που σύμφωνα με όλη την κοινωνική της θέση, μπορεί να απελευθερωθεί μόνο με την

κατάργηση κάθε ταξικής κυριαρχίας, κάθε δουλείας και κάθε εκμετάλλευσης γενικά. Ότι οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, που με την ανάπτυξή τους ξέφυγαν από τα χέρια της αστικής τάξης, περιμένουν μόνο τη στιγμή να τις πάρει στην κατοχή του το οργανωμένο προλεταριάτο για να δημιουργήσει μια κατάσταση, που θα επιτρέψει σε κάθε μέλος της κοινωνίας όχι μόνο τη συμμετοχή στην παραγωγή, αλλά και στην κατανομή και διαχείριση του κοινωνικού πλούτου, και που με μια σχεδιασμένη οργάνωση όλης της παραγωγής θα ανεβάσει σε τέτοιο σημείο τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και την απόδοσή τους που θα εξασφαλίζουν στον καθένα και σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό την ικανοποίηση όλων των λογικών αναγκών του.

Η δεύτερη σπουδαία ανακάλυψη του Μάρξ είναι ότι εξήγησε επιτέλους τη σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, με άλλα λόγια ότι απόδειξε πως γίνεται η εκμετάλλευση του εργάτη από τον κεφαλαιοκράτη μέσα στην τωρινή κοινωνία, στο σημερινό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Από τότε που η πολιτική οικονομία διατύπωσε τη θέση ότι η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε αξίας, έγινε αναπόφευκτο το ερώτημα: Πως λοιπόν συμβιβάζεται να μην παίρνει ο μισθωτός εργάτης το συνολικό ποσό της αξίας που παράγεται με την εργασία του, αλλά να είναι υποχρεωμένος να δίνει ένα μέρος αυτής της αξίας στον κεφαλαιοκράτη; Τόσο οι αστοί οικονομολόγοι, όσο και οι σοσιαλιστές μάταια προσπαθούσαν να δώσουν στο ερώτημα μια επιστημονικά θεμελιωμένη απάντηση, ώσπου στο τέλος παρουσιάστηκε ο Μάρξ με τη λύση του. Η λύση αυτή είναι η ακόλουθη: Ο σημερινός κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την ύπαρξη δυό κοινωνικών τάξεων: από τη μια μεριά των κεφαλαιοκρατών που έχουν στην κυριότητά τους τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης, και από την άλλη μεριά των προλετάριων που έχουν αποκλειστεί απ’ αυτή την κυριότητα και έχουν μόνο ένα εμπόρευμα για πούλημα: την εργατική τους δύναμη και που αναγκάζονται να πουλούν αυτή την εργατική δύναμη για να αποκτήσουν τα απαραίτητα μέσα συντήρησης. Η αξία όμως ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το κοινωνικά αναγκαίο ποσό της εργασίας που είναι ενσωματωμένη (verkorpert) στην παραγωγή του, επομένως και στην αναπαραγωγή του. Επομένως και η αξία της εργατικής δύναμης του μέσου ανθρώπου για το διάστημα μιας ημέρας, ενός μήνα ή ενός χρόνου καθορίζεται από το ποσό της εργασίας που είναι ενσωματωμένη στην ποσότητα των μέσων συντήρησης που είναι αναγκαία για τη διατήρηση αυτής της εργατικής δύναμης, μια μέρα, ένα μήνα ή ένα χρόνο. Αν υποθέσουμε ότι για να παραχθούν τα μέσα συντήρησης ενός εργάτη χρειάζονται έξι ώρες εργασία ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η εργασία που περιέχεται σ’ αυτά τα μέσα συντήρησης ισοδυναμεί με ποσότητα εργασίας έξι ωρών, τότε η αξία της εργατικής δύναμης μιας ημέρας θα εκφράζεται με ένα χρηματικό ποσό, όπου είναι ενσωματωμένες επίσης έξι ώρες εργασίας. Ας υποθέσουμε ακόμα, ότι ο κεφαλαιοκράτης, που απασχολεί τον εργάτη του παραδείγματός μας, του δίνει αυτό το ποσό, δηλαδή όλη την αξία της εργατικής του δύναμης. Αν τώρα ο εργάτης εργασθεί έξι ώρες για τον κεφαλαιοκράτη, τότε ξεπληρώνει στον κεφαλαιοκράτη στο ακέραιο όλα τα έξοδά του: έξι ώρες εργασία για έξι ώρες εργασίας. Έτσι βέβαια δε θα περίσσευε τίποτα για τον κεφαλαιοκράτη και γι’ αυτό το λόγο ο κεφαλαιοκράτης αντιλαμβάνεται το ζήτημα εντελώς διαφορετικά: εγώ, λέει, δεν αγόρασα την εργατική δύναμη αυτού του εργάτη για 6 ώρες, αλλά για μια ολόκληρη μέρα και με βάση αυτό το συλλογισμό βάζει τον εργάτη να δουλέψει 8,10,12,14 ώρες και ακόμα περισσότερο ανάλογα με τις συνθήκες. Έτσι το προϊόν της εργασίας από την έβδομη, όγδοη ώρα και πέρα είναι προϊόν απλήρωτης εργασίας που πάει κατευθείαν στην τσέπη του κεφαλαιοκράτη. Έτσι ο εργάτης στην υπηρεσία του κεφαλαιοκράτη δεν αναπαράγει μόνο την αξία της εργατικής του δύναμης, που την πληρώνεται, αλλά παράγει ακόμα και πάνω απ’ αυτή μιαν **υπεραξία,** που την ιδιοποιείται πρώτα ο κεφαλαιοκράτης, και που στην παραπέρα πορεία, σύμφωνα με ορισμένους οικονομικούς νόμους, μοιράζεται σε όλη την τάξη των κεφαλαιοκρατών και αποτελεί έτσι το βασικό απόθεμα, απ’ όπου πηγάζουν η γαιοπρόσοδος, το κέρδος, η συσσώρευση του κεφαλαίου, με λίγα λόγια όλα τα πλούτη που καταβροχθίζονται ή συσσωρεύονται από τις μη εργαζόμενες τάξεις. Έτσι όμως αποδείχτηκε ότι οι σημερινοί κεφαλαιοκράτες αποκτούν τα πλούτη τους με την ίδια μέθοδο της ιδιοποίησης ξένης απλήρωτης εργασίας, όπως οι δουλοκτήτες ή οι φεουδάρχες που εκμεταλλεύονταν τις αγγαρείες των δουλοπάροικων, και ότι όλες αυτές οι μορφές εκμετάλλευσης διαφέρουν μόνο από το διαφορετικό τρόπο και μέθοδο που γίνεται η ιδιοποίηση της απλήρωτης εργασίας. Έτσι όμως έφυγε ολότελα το έδαφος κάτω από τα πόδια όλης αυτής της υποκριτικής

φρασεολογίας των ιδιοκτητριών τάξεων, ότι επικρατεί τάχα δίκαιο και δικαιοσύνη στο σημερινό κοινωνικό καθεστώς, ισότητα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και γενική αρμονία των συμφερόντων. Και ξεσκεπάστηκε και η σημερινή αστική κοινωνία, όχι λιγότερο από τις προηγούμενες, σαν ένα μεγαλόπρεπο ίδρυμα για την εκμετάλλευση της απέραντης πλειοψηφίας του λαού από μιαν ασήμαντη μειοψηφία που όσο πάει και λιγοστεύει.

Σ' αυτά τα δύο βασικά γεγονότα στηρίζεται ο σύγχρονος επιστημονικός σοσιαλισμός. Στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* θα αναπτυχθούν πάρα πέρα αυτές, καθώς και άλλες εξίσου σπουδαίες επιστημονικές ανακαλύψεις στο πεδίο της έρευνας του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού συστήματος, και έτσι θα ανατραπούν ριζικά και οι πλευρές εκείνες της πολιτικής οικονομίας που δεν εξετάστηκαν στον πρώτο τόμο. Ας ευχηθούμε ότι θα μπορέσει ο Μάρξ να δώσει γρήγορα το δεύτερο τόμο για εκτύπωση.

[i] Το ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΦΕΝΕΙΟ δημοσιεύει Το κείμενο του ΈΝΓΚΕΛΣ «ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ» γράφτηκε τον Ιούνη του 1877 και δημοσιεύτηκε στο «Λαϊκό ημερολόγιο», Μπράουνσβαϊγκ το 1878. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται στα διαλεχτά έργα των Μάρξ – Ένγκελς και Λένιν, που επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικός Εκδοτικός Οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948). Τα υλικά αυτών των έργων φυλάγονται στο Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας. Στο Ελληνικό Διαδίκτυο δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΦΕΝΕΙΟ.

Φρίντριχτ Ένγκελς

Ο Δημοκρατικός Παν-Σλαβισμός[i]

Έχουμε πολλές φορές επισημάνει ότι τα ρομαντικά όνειρα που εμφανίστηκαν μετά τις επαναστάσεις του Φλεβάρη και Μάρτη, όπως οι φλογερές φαντασιώσεις περί οικουμενικής αδελφικής ένωσης των λαών, μιας Ευρωπαϊκής ομοσπονδιακής δημοκρατίας, και αιωνίου παγκόσμιας ειρήνης, βασικά δεν ήταν παρά ένα κουκούλωμα της τεράστιας αμηχανίας και αδράνειας των ηγετικών προσώπων εκείνων των ημερών.

Ο κόσμος δεν είδε, ή δεν ήθελε να δει, εκείνα που έπρεπε να γίνουν για την υπεράσπιση της επανάστασης, δεν μπορούσε ή ήταν απρόθυμος να πάρει οποιαδήποτε επαναστατικά μέτρα, η αναποφασιστικότητα κάποιων και οι αντεπαναστατικές συνωμοσίες άλλων είχαν σαν αποτέλεσμα να λάβει ο λαός μόνο συναισθηματικές φράσεις αντί για επαναστατική πράξη. Ο αχρείος Λαμαρτίνος με τις πομπώδεις διακηρύξεις του ήταν ο κλασσικός ήρωας αυτής της εποχής προδοσίας του λαού κρυμμένης πίσω από ποιητικές φιοριτούρες και ρητορικές φιγούρες. Οι λαοί που πέρασαν μέσα από την επανάσταση ξέρουν πόσο ακριβά έχουν πληρώσει την αφέλεια τους να πιστέψουν σε φωνακλάδικες και στομφώδεις διαβεβαιώσεις. Αντί να περιφρουρείται η επανάσταση - παντού αντεπαναστατικά κέντρα που υποσκάπτουν την επανάσταση. Αντί για την εκπλήρωση των υποσχέσεων που δόθηκαν στα οδοφράγματα - αντεπανάσταση στην Νάπολη, το Παρίσι, την Βιέννη, το Βερολίνο, η πτώση του Μιλάνου, και ο πόλεμος κατά της Ουγγαρίας. Αντί αδελφική ένωση των λαών - ανανέωση της Ιερής Συμμαχίας σε διευρυμένη βάση πατροναρισμένη από την Αγγλία και την Ρωσία. Και τα ίδια πρόσωπα που τον Απρίλη και τον Μάη ανταποκρίθηκαν θριαμβευτικά στις πομπώδεις φράσεις της εποχής, τώρα νιώθουν ντροπή και εξευτελισμό στην σκέψη ότι άφησαν την ώρα εκείνη τον εαυτό τους να εξαπατηθεί από ηλίθιους και παλιανθρώπους.

Ο λαός έχει μάθει με την πικρή του πείρα ότι "η αδελφική ένωση των λαών της Ευρώπης" δεν κατακτείται μόνο με λόγια και ευσεβείς πόθους, αλλά μόνο με ριζικές επαναστάσεις και αιματηρούς αγώνες. Έχει μάθει ότι το ζήτημα δεν είναι η αδελφική ένωση των Ευρωπαϊκών λαών κάτω από μια και μοναδική δημοκρατική σημαία, αλλά η συμμαχία των επαναστατικών λαών ενάντια στους αντεπαναστατικούς λαούς, μια συμμαχία που υλοποιείται όχι στα χαρτιά αλλά μόνο στο πεδίο της μάχης. Απ' άκρη σ' άκρη της Δυτικής Ευρώπης αυτές οι πικρές αλλά απαραίτητες εμπειρίες κατέστησαν εντελώς ανυπόληπτη της φρασεοκαπηλία του Λαμαρτίνου. Απ' την άλλη μεριά, στην Ανατολή, υπάρχουν ακόμα τμήματα, δήθεν δημοκρατικά, επαναστατικά τμήματα, που δεν έχουν κουραστεί ν' αναμασούν αυτές τις φράσεις και τις συναισθηματικές ιδέες και κηρύττουν ιεραποστολικά την αδελφική ένωση των λαών της Ευρώπης.

Αυτές είναι οι δραστηριότητες - εξαιρούμε απ' τον λογαριασμό μερικούς αδαείς Γερμανόφωνους ονειροπόλους όπως ο Κύριος Α. Ρούγκε, κλπ. - των δημοκρατικών παν-Σλαβιστών των διάφορων Σλαβικών λαών.

Το πρόγραμμα του δημοκρατικού παν-Σλαβισμού βρίσκεται μπροστά μας με την μορφή ενός φυλλαδίου: Aufruf an die Slaven. Von einem russischen Patrioten, Michael Bakunin, Mitgleid des Slavencongresses in Prag. Koethen, 1848.

Ο Μπακούνιν είναι φίλος μας. Αλλά αυτό δεν θα μας εμποδίσει να κριτικάρουμε το φυλλάδιο του.

Ακούστε πως ο Μπακούνιν απ' την αρχή της *Έκκλησης* του επιμένει στις αυταπάτες του τελευταίου Μάρτη και Απρίλη: "Το πρώτο σημάδι ζωής της επανάστασης ήταν μια κραυγή μίσους εναντίον της παλιάς [πολιτικής της] καταπίεσης, ένα δάκρυ συμπάθειας και αγάπης για όλες τις καταπιεσμένες εθνότητες. Οι λαοί... νιώθουν τελικά την ατιμία με την οποία η παλιά διπλωματία φορτώνει την ανθρωπότητα, και αντιλαμβάνονται ότι η ευημερία των εθνών ποτέ δεν θα είναι εξασφαλισμένη όσο υπάρχει οπουδήποτε στην Ευρώπη έστω και ένα έθνος που καταπιέζεται.... Έξω οι καταπιεστές! ήταν η ομόφωνη κραυγή, όλοι ζητωκραύγαζαν τους καταπιεσμένους, τους Πολωνούς, τους Ιταλούς και άλλους! Όχι άλλους κατακτητικούς πολέμους αλλά μόνο ένα τελευταίο πόλεμο μέχρι το τέλος, τον καλό αγώνα της επανάστασης για την τελική απελευθέρωση όλων των λαών. Κάτω τα τεχνητά φράγματα που έχουν υψωθεί βίαια απ' το συνέδριο των δεσποτών [εννοεί τα Συνέδρια της Βιέννης 1814-15] σε συμφωνία με τις λεγόμενες ιστορικές,

γεωγραφικές, εμπορικές και στρατηγικές ανάγκες! Δεν πρέπει να υπάρχουν άλλα σύνορα εκτός απ' τα φυσικά όρια που χαράσσονται σε σχέση με την δικαιοσύνη την δημοκρατία και που εγκαθιδρύει η κυρίαρχη θέληση των ίδιων των λαών στην βάση των εθνικών τους χαρακτηριστικών.

Τέτοιο είναι το κάλεσμα που απορρέει απ' ολόκληρο τον λαό." Σελ. 6,7. Σε τούτο το εδάφιο βρίσκουμε ήδη όλον αυτόν τον εκστατικό ενθουσιασμό των πρώτων μηνών μετά την επανάσταση. Λέξη δεν υπάρχει για τα παρόντα πραγματικά εμπόδια μιας τέτοιας οικουμενικής απελευθέρωσης, ή για τις διαφορετικές πολιτικές ανάγκες των ξεχωριστών λαών. Όλα τα υποκαθιστά η λέξη "ελευθερία". Δεν υπάρχει ούτε λέξη για την συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων, ή, στον βαθμό που της δίνεται κάποια προσοχή, περιγράφεται σαν απόλυτα κατακριτέα, και αυθαίρετα εγκαθιδρυμένη από "συνέδρια των δεσποτών" και "διπλωμάτες". Σ' αυτή την κακή πραγματικότητα αντιτάσσεται η υποτιθέμενη θέληση του λαού με την κατηγορική της προσταγή, με την απόλυτη διεκδίκηση απλά της "ελευθερίας".

Είδαμε ποιος αποδείχτηκε πιο δυνατός. Η υποτιθέμενη θέληση του λαού εξαπατήθηκε τόσο αισχρά ακριβώς επειδή εμπιστεύτηκε μια τέτοια φανταστική αφαίρεση από τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν.

"Με την απόλυτή της εξουσία η επανάσταση διακήρυξε την κατάλυση των δεσποτικών κρατών, τη διάλυση του Πρωσικού κράτους... της Αυστρίας... της Τουρκικής Αυτοκρατορίας... και, τελικά, της τελευταίας ελπίδας των δεσποτών... της Ρώσικης Αυτοκρατορίας... και σαν τελικό σκοπό όλων - την οικουμενική ομοσπονδία των Ευρωπαϊκών δημοκρατιών." Σελ. 8. Είναι γεγονός πως εδώ στην Δύση μας χτυπάει παράξενα ότι αφού όλα αυτά τα ωραία σχέδια κατέρρευσαν στην πρώτη απόπειρα να εκπληρωθούν, μπορούν ακόμα να θεωρούνται σαν κάτι σπουδαίο και πολύ μεγάλο. Βέβαια, το δυστύχημα ήταν ακριβώς ότι παρότι η επανάσταση "με την απόλυτη εξουσία της επανάστασης διακήρυξε την κατάλυση των δεσποτικών κρατών", την ίδια στιγμή "με την απόλυτή της εξουσία" δεν κούνησε το δακτυλάκι της για να εφαρμόσει το διάταγμα της. Την ίδια ώρα συγκαλούνταν το Σλαβικό Συνέδριο. Το Σλαβικό Συνέδριο υιοθέτησε πλήρως την οπτική γωνία αυτών των αυταπατών. Ακούστε αυτό: "Με ζωντανή αίσθηση των κοινών δεσμών της ιστορίας(;) και του αίματος, ορκιστήκαμε να μη επιτρέψουμε ξανά στην μοίρα να μας χωρίσει. Προφέροντας μια κατάρα για την πολιτική της οποίας για τόσο καιρό υπήρξαμε θύματα, διεκδικήσαμε το δικαίωμα μας σε πλήρη ανεξαρτησία και ορκιστήκαμε ότι απ' εδώ και πέρα αυτό θα είναι κοινό για όλους τους Σλαβικούς λαούς. Αναγνωρίσαμε την ανεξαρτησία της Βοημίας και της Μοραβίας... Τείναμε χέρι φιλίας στον Γερμανικό λαό, στην δημοκρατική Γερμανία. Στο όνομα όσων από εμάς ζουν στην Ουγγαρία, προτείναμε στους Μαγυάρους, τους λυσσαλέους εχθρούς της ράτσας μας... την αδελφική μας συμμαχία. Δεν ξεχάσαμε, στην συμμαχία για την απελευθέρωση, εκείνα τα αδέλφια μας που στενάζουν κάτω απ' τον Τούρκικο ζυγό. Ανοιχτά καταδικάσαμε την ύπουλη πολιτική που τρεις φορές κομμάτιασε την Πολωνία... Αυτά διακηρύξαμε, και μαζί με τους δημοκράτες όλων των λαών(;) διεκδικήσαμε ελευθερία, ισότητα και αδελφοσύνη όλων των εθνών." σελ. 10.

Οι παν-Σλαβιστές δημοκράτες συνεχίζουν να θέτουν αυτές τις διεκδικήσεις: "Εκείνες τις στιγμές αισθανόμαστε σίγουροι για τον σκοπό μας... η δικαιοσύνη και η ανθρωπιά ήταν πλήρως στο πλευρό μας, και στο πλευρό των εχθρών μας δεν υπήρχε παρά μόνο η παρανομία και η βαρβαρότητα. Οι ιδέες στις οποίες αφιερώσαμε την ύπαρξη μας δεν ήταν άδεια αποκυήματα ενός ονείρου, αντιπροσώπευαν τις ιδέες της μοναδικής αληθινής και αναγκαίας πολιτικής, της πολιτικής της επανάστασης."

"Δικαιοσύνη", "ανθρωπιά", "ελευθερία", "ισότητα", "αδελφοσύνη", "ανεξαρτησία" - στον βαθμό που βρίσκουμε κάτι στο παν-Σλαβικό μανιφέστο δεν είναι τίποτε περισσότερο από ηθικές κατηγορίες, οι οποίες ακούγονται, είναι αλήθεια, πολύ ωραία, αλλά δεν λένε απολύτως τίποτα για τα ιστορικά και πολιτικά ζητήματα. Οι αρχές της "δικαιοσύνης", της "ανθρωπιάς", της "ελευθερίας", κλπ. μπορεί ν' απαιτούν κάποια πράγματα χίλιες φορές. Αλλά αν αυτά τα πράγματα είναι αδύνατα, δε συμβαίνουν, και σε πείσμα όλων παραμένουν "άδεια αποκυήματα ενός ονείρου". Οι παν-Σλαβιστές θάπρεπε να είχαν καταλάβει όπως όλοι οι ευσεβείς πόθοι και τα ωραία όνειρα δεν χρησιμεύουν εναντίον της σιδερένιας πραγματικότητας, και ότι η πολιτική τους ουδέποτε υπήρξε περισσότερο "πολιτική της επανάστασης" από αυτή των Γάλλων Δημοκρατών. Παρόλα

αυτά εξακολουθούν να απευθύνονται σε μας, σήμερα, τον Γενάρη του 1849, με τις ίδιες παλιές φράσεις, για το περιεχόμενο των οποίων η Δυτική Ευρώπη έχει ξεπεράσει κάθε αυταπάτη, μέσα απ' την πιο αιματηρή αντεπανάσταση!

Μόνο μία λέξη για την "οικουμενική αδελφική ένωση των λαών" και την χάραξη των "συνόρων που καθιερώνει η κυρίαρχη θέληση των ίδιων των λαών στην βάση των εθνικών τους χαρακτηριστικών". Οι Ενωμένες Πολιτείες και το Μεξικό είναι δύο δημοκρατίες, στις οποίες η θέληση του λαού είναι κυρίαρχη.

Πώς συνέβη και ξέσπασε πόλεμος για το Τέξας ανάμεσα στις δύο δημοκρατίες, οι οποίες σύμφωνα με την ηθική θεωρία, έπρεπε να είναι "αδελφικά ενωμένες" και "ομόσπονδες", και πώς, εξαιτίας "γεωγραφικών, εμπορικών και στρατηγικών αναγκών", η "κυρίαρχη θέληση" του Αμερικάνικου λαού, υποστηριζόμενη απ' την γενναιότητα των Αμερικάνων εθελοντών, μετακίνησε τα σύνορα που είχε χαράξει η φύση μερικές εκατοντάδες μίλια πιο νότια; Και θα κατηγορήσει ο Μπακούνιν τους Αμερικάνους γι' αυτόν τον "κατακτητικό πόλεμο" που παρότι δίνει ένα γερό χτύπημα στην θεωρία του, την βασισμένη στην "δικαιοσύνη και την ανθρωπιά", διεξήχθη πλήρως και αποκλειστικά προς το συμφέρον του πολιτισμού; Ή μήπως είναι ίσως ατύχημα που η θαυμάσια Καλιφόρνια αποσπάστηκε απ' τους τεμπέληδες Μεξικάνους, που δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε μ' αυτήν; Που οι δραστήριοι Γιάνκηδες με την εντατική εκμετάλλευση των Καλιφορνέζικων ορυχείων χρυσού αυξάνουν τα μέσα κυκλοφορίας, σε μερικά χρόνια θα συγκεντρώσουν μεγάλους πληθυσμούς και εκτεταμένο εμπόριο στα πιο κατάλληλα μέρη της ακτής του Ειρηνικού Ωκεανού, δημιουργούν μεγάλες πόλεις, επικοινωνίες με ατμόπλοια, κατασκευάζουν σιδηρόδρομο απ' την Νέα Υόρκη στο Σαν Φρανσίσκο, ανοίγοντας στην πραγματικότητα για πρώτη φορά τον Ειρηνικό Ωκεανό στον πολιτισμό, και δίνοντας για τρίτη φορά στην ιστορία νέα κατεύθυνση στο παγκόσμιο εμπόριο; Η "ανεξαρτησία" μερικών Ισπανόφωνων της Καλιφόρνιας και του Τέξας ίσως δοκιμάστηκε απ' αυτό, σε κάποια μέρη η "δικαιοσύνη" και οι άλλες ηθικές αρχές ίσως βιάστηκαν, αλλά τι είναι αυτά τα γεγονότα μπροστά σε τέτοια γεγονότα κοσμοϊστορικής σημασίας; Παρεμπιπτόντως, θα επισημάνουμε, ότι αυτή την θεωρία της οικουμενικής αδελφικής ένωσης των λαών, η οποία καλεί αδιακρίτως σε αδελφική ένωση, ανεξάρτητα απ' την ιστορική κατάσταση και το στάδιο ανάπτυξης των ξεχωριστών λαών, οι συντάκτες της Νέας Εφημερίδας του Ρήνου την πολεμούσαν ήδη πολύ πριν απ' την επανάσταση, και μάλιστα ενάντια στους καλύτερούς τους φίλους, τους Εγγλέζους και Γάλλους δημοκράτες. Αποδείξεις γι' αυτό θα βρεθούν στις Αγγλικές, Γαλλικές και Βελγικές δημοκρατικές εφημερίδες αυτής της περιόδου.

Όσον αφορά ιδιαίτερα τον παν-Σλαβισμό, στην Νέα Εφημερίδα του Ρήνου Νο. 194 δείξαμε ότι ανεξάρτητα απ' τις καλοπροαίρετες αυταπάτες των δημοκρατών παν-Σλαβιστών, δεν έχει στην πραγματικότητα άλλο στόχο από το να δώσουν στους Σλάβους της Αυστρίας, που είναι διασπασμένοι και που ιστορικά, κυριολεκτικά, πολιτικά, εμπορικά και βιομηχανικά εξαρτώνται από τους Γερμανούς και τους Μαγυάρους, μια βάση υποστήριξης στην Ρωσία απ' την μια μεριά, και απ' την άλλη στην ενωμένη Αυστριακή μοναρχία, η οποία κυριαρχείται από τη Σλαβική πλειοψηφία και εξαρτάται απ' την Ρωσία. Δείξαμε πώς τέτοια μικρά έθνη, τα οποία για αιώνες ρυμουλκούνται απ' την ιστορία παρά την θέληση τους, είναι εξ ανάγκης αντεπαναστατικά, και ότι η όλη θέση τους απέναντι στην επανάσταση του 1848 ήταν ακριβώς αντεπαναστατική. Λόγω του μανιφέστου των παν-Σλαβιστών, που ζητάει ανεξαρτησία για όλους τους Σλάβους χωρίς εξαίρεση, πρέπει να επιστρέψουμε σ' αυτό το ζήτημα.

Ας επισημάνουμε πρώτα απ' όλα ότι είναι αρκετά δικαιολογημένος ο πολιτικός ρομαντισμός και συναισθηματισμός των δημοκρατών στο Σλαβικό Συνέδριο. Με εξαίρεση τους Πολωνούς - οι Πολωνοί δεν είναι παν-Σλαβιστές για πολύ προφανείς λόγους - όλοι ανήκουν σε λαούς που είτε, όπως οι Νότιοι Σλάβοι, είναι αναγκαστικά αντεπαναστατικοί εξ αιτίας ολόκληρης της ιστορικής τους θέσης, ή, όπως τους Ρώσους, τους χωρίζει πολύς δρόμος απ' την επανάσταση και άρα, τουλάχιστον για την ώρα, είναι ακόμα αντεπαναστατικοί. Αυτά τα τμήματα, δημοκρατικά λόγω της παιδείας τους που αποκτήθηκε στο εξωτερικό, επιχειρούν να φέρουν τις δημοκρατικές τους αντιλήψεις σε αρμονία με το εθνικό τους αίσθημα, το οποίο ως γνωστόν είναι πολύ ισχυρό ανάμεσα στους Σλάβους, και επειδή ο πραγματικός κόσμος, η συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων στην χώρα τους, δεν προσφέρει την βάση, ή προσφέρει μόνο μια φανταστική βάση για τέτοια

εναρμόνιση, δεν τους μένει παρά το αλλοπαρμένο "αέρινο βασίλειο των ονείρων" [για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Ερρίκου Χάινε] η σφαίρα των ευσεβών πόθων, η πολιτική της φαντασίας. Πόσο θαυμάσιο θα ήταν αν οι Κροάτες, οι Πανδούροι, οι Κοζάκοι συγκροτούσαν την πρωτοπορία της Ευρωπαϊκής δημοκρατίας, αν ο πρέσβης της δημοκρατίας της Σιβηρίας έδινε τα διαπιστευτήρια του στο Παρίσι! Σίγουρα μια τέτοια προοπτική θα ήταν πολύ απολαυστική, αλλά, στο τέλος, ακόμα και οι πιο ενθουσιώδεις παν-Σλαβιστές δεν θα ζητούσαν απ' τους Ευρωπαίους δημοκράτες να αναμένουν την πραγμάτωση της - και σήμερα είναι ακριβώς αυτά τα έθνη για τα οποία το μανιφέστο ειδικά διεκδικεί ανεξαρτησία που είναι ειδικά εχθροί της δημοκρατίας.

Επαναλαμβάνουμε: με την εξαίρεση των Πολωνών, των Ρώσων, και το πολύ των Τούρκων Σλάβων, κανένας Σλαβικός λαός δεν έχει μέλλον, για τον απλό λόγο ότι όλοι οι άλλοι Σλάβοι δεν έχουν τις βασικές ιστορικές, γεωγραφικές, πολιτικές και βιομηχανικές προϋποθέσεις ανεξαρτησίας και βιωσιμότητας. Λαοί που δεν είχαν ποτέ δική τους ιστορία, οι οποίοι την ώρα που έφτασαν στο πρώτο, το πιο στοιχειώδες σκαλοπάτι του πολιτισμού μπήκαν κάτω από ξένη κυριαρχία, ή που εξαναγκάστηκαν να φτάσουν στο πρώτο σκαλοπάτι του πολιτισμού μόνο μέσω του ξένου ζυγού, δεν είναι βιώσιμοι και ποτέ δεν θα είναι σε θέση να κερδίσουν κάποιο είδος ανεξαρτησίας.

Κι' αυτή ήταν η μοίρα των Αυστριακών Σλάβων. Οι Τσέχοι, μεταξύ των οποίων θα περιλαμβάναμε τους Μοραβιανούς και τους Σλοβάκους, αν και διαφέρουν απ' την άποψη της γλώσσας και της ιστορίας, ποτέ δεν είχαν δική τους ιστορία. Η Βοημία ήταν αλυσοδεμένη στην Γερμανία απ' την εποχή του Καρλομάγνου. Το Τσέχικο έθνος απελευθερώθηκε για μια στιγμή και δημιούργησε το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας, για να υποταχτεί αμέσως μετά και να είναι ξανά για άλλα 500 χρόνια ένας λογαριασμός που τον πετούσαν ο ένας στον άλλο, στην Γερμανία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. Ακολούθως, η Βοημία και η Μοραβία πέρασαν οριστικά στην Γερμανία και οι Σλοβακικές περιοχές έμειναν στην Ουγγαρία. Και αυτό το ιστορικά απολύτως ανύπαρκτο "έθνος" θέτει διεκδικήσεις ανεξαρτησίας;

Το ίδιο ισχύει για τους καθεαυτώ Νότιους Σλάβους. Ποια είναι η ιστορία των Ιλλυριών Σλοβένων, των Δαλματών, των Κροατών και των Σοκάζιων; Απ' τον 11ο αιώνα έχουν χάσει και την τελευταία επίφαση πολιτικής ανεξαρτησίας και ήταν εν μέρει κάτω απ' την Γερμανική, εν μέρει κάτω απ' την Βενετσιάνικη, και εν μέρει κάτω απ' την Μαγυάρικη κυριαρχία. Και επιθυμούν να δημιουργήσουν ακμαίο, ανεξάρτητο και βιώσιμο έθνος από αυτά τα κουρελιασμένα υπολλείματα;

Ακόμα περισσότερο. Αν οι Αυστριακοί Σλάβοι ήταν μια συμπαγής μάζα σαν τους Πολωνούς, τους Μαγυάρους και τους Ιταλούς, αν ήταν σε θέση να συγκεντρωθούν και να συγκροτήσουν ένα κράτος 12-20 εκατομμυρίων λαού, οι διεκδικήσεις τους θα είχαν ασφαλώς περισσότερη σοβαρότητα. Αλλά η κατάσταση είναι ακριβώς η αντίθετη.

Οι Γερμανοί και οι Μαγυάροι έχουν χωθεί ανάμεσα τους σαν μια φαρδιά σφήνα μέχρι τα απώτατα άκρα των Καρπαθίων, σχεδόν μέχρι την Μαύρη Θάλασσα. Έχουν χωρίσει τους Τσέχους, τους Μοραβιανούς και τους Σλοβάκους απ' τους Νότιους Σλάβους, με μια φαρδιά ζώνη 60-80 μίλια [το Γερμανικό μίλι αντιστοιχεί σε 4,7 Εγγλέζικα] πλάτος. Στο Βορρά υπάρχουν 5,5 εκατομμύρια Σλάβοι, στο νότο 5,5 εκατομμύρια Σλάβοι, χωρισμένοι από μια συμπαγή μάζα 10-12 εκατομμυρίων Γερμανών και Μαγυάρων, που η ιστορία και η ανάγκη τους έκανε σύμμαχους.

Αλλά γιατί τα 5,5 εκατομμύρια Τσέχοι, Μοραβιανοί και Σλοβάκοι να μην ιδρύσουν ένα κράτος και τα 5,5 εκατομμύρια Νότιων Σλάβων μαζί με τους Τούρκους Σλάβους ένα άλλο κράτος;

Κοιτάξτε σε οποιοδήποτε καλό γλωσσικό χάρτη την κατανομή των Τσέχων και των γλωσσικά συγγενών γειτόνων τους. Σπρώχτηκαν σαν σφήνα μέσα στην Γερμανία αλλά και στις δύο πλευρές φαγώθηκαν και απωθήθηκαν πίσω απ' το Γερμανικό στοιχείο. Το ένα τρίτο της Βοημίας μιλάει Γερμανικά, σε κάθε 34 Τσέχους της Βοημίας αντιστοιχούν 17 Γερμανοί. Και είναι ακριβώς οι Τσέχοι της Βοημίας που ισχυρίζονται ότι θ' αποτελέσουν τον πυρήνα του προτεινόμενου Σλαβικού κράτους. Οι Μοραβιανοί, επίσης, είναι αξιοσημείωτα αναμιγμένοι με τους Γερμανούς, το ίδιο οι Σλοβάκοι με τους Γερμανούς και τους Μαγυάρους και επιπλέον πλήρως αποθαρρημένοι από εθνική άποψη. Και τι Σλαβικό κράτος θα ήταν αυτό, όπου σε τελική ανάλυση η Γερμανική αστική μπουρζουαζία θα έλεγχε την κατάσταση; Τα ίδια ταιριάζουν και στους Νότιους Σλάβους. Οι Σλοβένοι και οι Κροάτες αποκόβουν την Γερμανία και την Ουγγαρία απ' την Αδριατική Θάλασσα, αλλά η Γερμανία και η Ουγγαρία, δε μπορούν να επιτρέψουν την αποκοπή τους απ' την Αδριατική

Θάλασσα, λόγω "γεωγραφικής και εμπορικής ανάγκης", η οποία, είναι αλήθεια, δεν είναι εμπόδιο για του Μπακούνιν την φαντασία, μα που παρ' όλα αυτά υπάρχει και έχει τόσο ζωτική σημασία για την Γερμανία και την Ουγγαρία, όσο για παράδειγμα οι ακτές της Βαλτικής Θάλασσας απ' το Ντάντσιχ μέχρι την Ρίγα, για την Πολωνία. Και εκεί που μπαίνει ζήτημα ύπαρξης, της ελεύθερης ανάπτυξης όλων των δυνατοτήτων των μεγάλων εθνών, τέτοια συναισθηματική προσέγγιση όπως το ενδιαφέρον για λίγους διάσπαρτους Γερμανούς ή Σλάβους δεν καθορίζει τίποτα.

Ανεξάρτητα απ' το γεγονός ότι οι Νότιοι Σλάβοι είναι όπως παντού ανακατεμένοι με Γερμανούς, Μαγυάρους, και Ιταλούς, μια μόνο ματιά στον γλωσσικό χάρτη δείχνει ότι το σχεδιαζόμενο Νοτιοσλαβικό κράτος θα καταλήξει στα χέρια της Ιταλικής μπουρζουαζίας της Τεργέστης, του Φιούμε και της Ζάρα, και της Γερμανικής μπουρζουαζίας του Αγκράμ, Λάϊμπαχ (Λιουμπλιάνκα - σ.τ.μ.), Κάρλσταντ, Πάντσοβα, και Βαϊσκίρχε!

Μα δεν θα μπορούσαν οι Νότιοι Σλάβοι της Αυστρίας να ενωθούν με τους Σέρβους, τους Βόσνιους, τους Μορλάκους, και τους Βούλγαρους; Σίγουρα θα μπορούσαν αν, εκτός απ' όλες τις δυσκολίες που αναφέραμε παραπάνω, δεν υπήρχε επίσης το αρχαίο μίσος που τρέφουν οι κάτοικοι της Αυστριακής μεθορίου για τους Τούρκους Σλάβους στην άλλη πλευρά του Σάβα και του Ούννα. Αλλά αυτοί οι άνθρωποι, που για αιώνες θεωρούν οι μεν τους δε κατεργάρηδες και ληστές, παρά τη φυλετική τους ομοιότητα, μισούν ο ένας τον άλλο απείρως περισσότερο απ' ότι οι Σλάβοι και οι Μαγυάροι.

Πράγματι, η θέση των Γερμανών και των Μαγυάρων θα ήταν εξαιρετικά ευχάριστη αν οι Αυστριακοί Σλάβοι βοηθούνταν να κερδίσουν τα λεγόμενα δικαιώματα τους! Ένα ανεξάρτητο Βοημικό-Μοραβιακό κράτος θα έμπαινε σφήνα ανάμεσα στην Σιλεσία και την Αυστρία, η "Νοτιοσλαβική δημοκρατία" θα στερήσει την Αυστρία και τη Στυρία απ' την φυσική τους διέξοδο - την Αδριατική Θάλασσα και τη Μεσόγειο, και το ανατολικό τμήμα της Γερμανίας θα γίνει κομμάτια σαν ένα καρβέλι ψωμί που το ροκάνισαν οι αρουραίοι! Και όλα αυτά για να ευχαριστήσουν τους Γερμανούς που μπήκαν στον μπελά να εκπολιτίσουν τους πεισματάρηδες Τσέχους και Σλοβένους, και να εισάγουν σ' αυτούς το εμπόριο, τη βιομηχανία, ένα υποφερτό επίπεδο γεωργίας, και κουλτούρα!

Αλλά είναι ακριβώς αυτός ο ζυγός που επιβάλλεται στους Σλάβους με το πρόσχημα του εκπολιτισμού, που θεωρείται ένα απ' τα μεγαλύτερα εγκλήματα των Γερμανών και των Μαγυάρων! Ακούστε:

"Δίκαιο το πάθος σας, δίκαιο το αίσθημα εκδίκησης εναντίον της καταραμένης Γερμανικής πολιτικής, που δεν σκέπτεται άλλο παρά τον αφανισμό σας, που σας κρατά υπόδουλους για αιώνες..." σελ.5 "...Οι Μαγυάροι, οι απαίσιοι εχθροί της ράτσας μας, που με δυσκολία αριθμούν τέσσερα εκατομμύρια, τολμούν και επιχειρούν να επιβάλουν τον ζυγό τους σε οκτώ εκατομμύρια Σλάβους..." Σελ.9

"Ξέρω όλα όσα έχουν κάνει οι Μαγυάροι στους Σλάβους αδελφούς μας, τι εγκλήματα έχουν διαπράξει ενάντια στην εθνότητα μας, και πως ποδοπατούν την γλώσσα και την ανεξαρτησία μας." Σελ.30

Ποια είναι λοιπόν τα μεγάλα, τα φοβερά εγκλήματα που έκαναν οι Γερμανοί και οι Μαγυάροι ενάντια στην Σλαβική εθνότητα; Δεν μιλάμε για τον διαμελισμό την Πολωνίας που δεν είναι εδώ το ζήτημα, μιλάμε για "αιώνες αδικίας" που υποτίθεται ότι επιβάλλεται στους Σλάβους.

Στον Βορρά οι Γερμανοί επανακατέκτησαν την πρώην Γερμανική και μετά Σλαβική περιοχή απ' τον Έλβα έως τον Βάρτα, μια κατάκτηση που καθορίστηκε από "γεωγραφικές και στρατηγικές ανάγκες", που προέκυψαν απ' τον διαμελισμό του Καρολίγγειου βασίλειου. Αυτές οι Σλαβικές περιοχές έχουν πλήρως εκγερμανιστεί, το πράγμα έγινε και δεν μπορεί να ξεγίνει, εκτός αν οι παν-Σλαβιστές πρόκειται ν' αναστήσουν τις χαμένες γλώσσες, Σορβική, Βεντική και Ομποτρίτεια και να τις επιβάλουν στους κάτοικους της Λειψίας, του Βερολίνου και του Στεττίνου. Αλλά μέχρι τώρα ποτέ δεν αμφισβητήθηκε ότι αυτή η κατάκτηση ήταν σε όφελος του πολιτισμού.

Στον νότο, οι Γερμανοί βρήκαν τις Σλαβικές φυλές ήδη διασπασμένες. Αυτό το είχαν φροντίσει οι μη-Σλάβοι Άβαροι, που κατέλαβαν την περιοχή η οποία αργότερα κατοικήθηκε απ' τους Μαγυάρους. Οι Γερμανοί επέβαλλαν φόρο υποτέλειας σε αυτούς τους Σλάβους και διεξήγαγαν πολλούς πολέμους εναντίον τους. Αγωνίστηκαν επίσης κατά των Αβάρων και των

Μαγυάρων, απ' τους οποίους πήραν όλα τα εδάφη μεταξύ των ποταμών Εμς και Λάϊθα. Ενώ εδώ πραγματοποίησαν τον εκγερμανισμό με την βία, ο εκγερμανισμός των Σλαβικών περιοχών προχώρησε σε πολύ πιο ειρηνική βάση, με την μετανάστευση και την επίδραση ενός πιο ανεπτυγμένου έθνους πάνω σ' ένα υπανάπτυκτο. Η Γερμανική βιομηχανία, το Γερμανικό εμπόριο, η Γερμανική κουλτούρα καθιέρωσαν από μόνες τους και την Γερμανική γλώσσα στην χώρα. Και όσον αφορά την "καταπίεση" των Σλάβων αυτοί δεν καταπιέζονταν περισσότερο απ' τις μάζες του ίδιου του Γερμανικού πληθυσμού.

Όσο αφορά τους Μαγυάρους, υπάρχει σίγουρα επίσης ένας μεγάλος αριθμός Γερμανών στην Ουγγαρία, αλλά οι Μαγυάροι που αριθμούν "δύσκολα τέσσερα εκατομμύρια", ποτέ δεν είχαν την ευκαιρία να παραπονεθούν για την "καταραμένη Γερμανική πολιτική"! Και αν για οκτώ αιώνες τα "οκτώ εκατομμύρια Σλάβοι" ανέχονταν τον ζυγό που επέβαλαν τέσσερα εκατομμύρια Μαγυάροι, αυτό από μόνο του είναι αρκετό ν' αποδείξει ποιοι ήταν πιο βιώσιμοι και ακμαίοι, οι πολλοί Σλάβοι ή οι λίγοι Μαγυάροι!

Αλλά βέβαια το μεγαλύτερο "έγκλημα" των Γερμανών και των Μαγυάρων είναι ότι εμπόδισαν αυτά τα 12 εκατομμύρια Σλάβους να γίνουν Τούρκοι! Τί θα είχαν απογίνει όλες αυτές οι διάσπαρτες εθνότητες, που έπαιξαν τόσο αξιοθρήνητο ρόλο στην ιστορία, αν δεν τις είχαν κρατήσει μαζί οι Μαγυάροι και οι Γερμανοί και δεν τις είχαν οδηγήσει ενάντια στις στρατιές του Μωάμεθ και του Σουλεϊμάν, και αν οι υποτιθέμενοι καταπιεστές δεν καθόριζαν την έκβαση των μαχών στις οποίες κρίθηκε η άμυνα αυτών των αδύναμων εθνοτήτων! Η μοίρα "12 εκατομμυρίων Σλάβων, Βαλλάσιων, και Ελλήνων" που "τους ποδοπατούν 700.000 Οθωμανοί" (σελ.8) μέχρι σήμερα, δε μιλάει μήπως αρκετά εύγλωττα; Και τελικά, τι "έγκλημα" κι' αυτό, τι "καταραμένη πολιτική", όταν σε μια εποχή που στην Ευρώπη γενικά οι μεγάλες μοναρχίες έχουν γίνει μια "ιστορική αναγκαιότητα", οι Γερμανοί και οι Μαγυάροι ένωσαν όλα αυτά τα μικρά και ανίσχυρα έθνη-νάνους μέσα σ' ένα και μόνο μεγάλο κράτος καθιστώντας τα ικανά να πάρουν μέρος σε μιά ιστορική ανάπτυξη που από μόνα τους θα είχαν μείνει εντελώς παράμερα! Βεβαίως ζητήματα αυτού του είδους δεν μπορεί να λυθούν χωρίς να σπάσουν βίαια πολλά τρυφερά εθνικά μπουμπούκια. Αλλά στην ιστορία τίποτε δεν κατακτήθηκε χωρίς αδυσώπητη και ανελέητη βία, και αν ο Αλέξανδρος, ο Καίσαρας, και ο Ναπολέων καθοδηγούνταν από εκκλήσεις σαν αυτές που τώρα κάνουν οι παν-Σλαβιστές στο όνομα αφανισμένων υποτακτικών, ποια θα ήταν η πρόοδος της ιστορίας! Και είναι οι Πέρσες, οι Κέλτες, και οι χριστιανοί Γερμανοί μικρότερης αξίας απ' τους Τσέχους, τους Ογουλιανούς, και τους Σερεζάνους;

Σήμερα, ωστόσο, σαν αποτέλεσμα της δυναμικής ανάπτυξης της βιομηχανίας, του εμπορίου και των επικοινωνιών, η πολιτική συγκεντροποίηση έχει γίνει ακόμα πιο επείγουσα ανάγκη απ' όσο ήταν στον 15ο και 16ο αιώνα. Ότι μένει ακόμα να συγκεντροποιηθεί, συγκεντροποιείται. Και τώρα έρχονται οι παν-Σλαβιστές και ζητούν ν' "απελευθερώσουμε" τους μισό-εκγερμανισμένους Σλάβους, και ότι πρέπει ν' καταλύσουμε αυτή τη συγκεντροποίηση που επιβάλεται σ' αυτούς τους Σλάβους από όλα τα υλικά τους συμφέροντα!

Κοντολογίς, τα "εγκλήματα" των Γερμανών και των Μαγυάρων εναντίον των συγκεκριμένων Σλάβων, βγαίνει ότι είναι ανάμεσα στα καλύτερα και πιο αξιέπαινα κατορθώματα που έχουν να επιδείξουν ο δικός μας και ο Μαγυάρικος λαός στην ιστορία τους.

Ακόμα περισσότερο, όσον αφορά τους Μαγυάρους, πρέπει ειδικά να τονιστεί, ότι κυρίως από την εποχή της επανάστασης, ενήργησαν υπερβολικά υποχωρητικά και άτολμα εναντίον των φουσκωμένων Κροατών. Είναι πασίγνωστο ότι ο Κοσσούθ τους έκανε όλες τις δυνατές παραχωρήσεις, με την εξαίρεση ότι οι αντιπρόσωποι τους δεν θα μιλούσαν Κροατικά στην Δίαιτα. Και αυτή η υποχωρητικότητα προς ένα έθνος που είναι αντεπαναστατικό από τη φύση του, είναι το μόνο πράγμα για το οποίο μπορεί να κατηγορηθούν οι Μαγυάροι.

14 Φεβρουαρίου του 1849

[i] Το άρθρο αυτό του Φ. Εγκελς πρωτοδημοσιεύτηκε στις 14 Φεβρουαρίου του 1849 στη *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* (*Neue Rheinische Zeitung*). Η Ελληνική μετάφραση έγινε από τον Δ. Τούμπανη το 2000, με βάση την Αγγλική μετάφραση, και πρωτοδημοσιεύτηκε στο Ελληνικό τμήμα του Αρχείου των μαρξιστών στο Internet.

Φρίντριχ Ενγκελς

Ο Μαρξ και η Νέα Εφημερίδα του Ρήνου (1848-1849)[i]

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του Φλεβάρη, το Γερμανικό «Κομμουνιστικό Κόμμα», όπως το ονομάζαμε, αποτελούνταν από ένα μικρό πυρήνα, από την «Ένωση των Κομμουνιστών», οργανωμένη σαν μυστική εταιρία προπαγάνδας. Μυστική ήταν η Ένωση μόνον επειδή τότε στη Γερμανία δεν υπήρχε ελευθερία οργάνωσης και συγκέντρωσης. Εκτός από τους εργατικούς συλλόγους στο εξωτερικό, απ' όπου στρατολογούσε τα μέλη της, είχε τριάντα περίπου κοινότητες ή τμήματα στο εσωτερικό και χώρια απ' αυτά είχε μεμονωμένα μέλη σε πολλά μέρη. Αυτή όμως η ασήμαντη μαχητική δύναμη είχε έναν αρχηγό, στον οποίο υποτάσσονταν όλοι πρόθυμα, έναν αρχηγό πρώτης γραμμής, τον **Μάρξ,** και χάρη σ' αυτόν, ένα πρόγραμμα αρχών και τακτικής, που και σήμερα ακόμα διατηρεί όλη του την αξία: Το **«Κομμουνιστικό Μανιφέστο».**

Εδώ μας ενδιαφέρει πριν απ' όλα το μέρος του προγράμματος που αφορά την τακτική. Οι γενικές του θέσεις ήταν τούτες:

«Οι κομμουνιστές δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό κόμμα που αντιτίθεται στα άλλα εργατικά κόμματα. Δεν έχουν συμφέροντα που ξεχωρίζουν από τα συμφέροντα του προλεταριάτου στο σύνολό του. Δεν διατυπώνουν ξεχωριστές αρχές, που σύμφωνα μ' αυτές θα θέλανε να πλάσουν το προλεταριακό κίνημα. Οι κομμουνιστές διαφέρουν από τα άλλα προλεταριακά κόμματα μονάχα κατά τούτο: ότι από τη μια μεριά, στους αγώνες των προλετάριων των διαφόρων εθνών τονίζουν και επιβάλλουν τα συμφέροντα που είναι κοινά σ' όλο το προλεταριάτο και ανεξάρτητα από την εθνότητα. Και από την άλλη, στις διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης του αγώνα ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην αστική τάξη, εκπροσωπούν πάντα τα συμφέροντα του κινήματος στο σύνολό του. Στην πράξη λοιπόν οι κομμουνιστές είναι το πιο αποφασιστικό τμήμα των εργατικών κομμάτων όλων των χωρών, το τμήμα που τα κινεί πάντα προς τα εμπρός. Θεωρητικά, πλεονεκτούν από την υπόλοιπη μάζα του προλεταριάτου, στην κατανόηση των όρων, της πορείας και των γενικών αποτελεσμάτων του προλεταριακού κινήματος».

Και ειδικότερα για το Γερμανικό Κόμμα:

«Στη Γερμανία κάθε φορά που η αστική τάξη εκδηλώνεται επαναστατικά, το κομμουνιστικό κόμμα παλεύει μαζί με την αστική τάξη ενάντια στην απόλυτη μοναρχία, ενάντια στη φεουδαρχική γαιοκτησία και στο μικροαστισμό. Μα ούτε στιγμή δεν παραμελεί το κομμουνιστικό κόμμα να καλλιεργεί στους εργάτες μια όσο μπορεί πιο καθαρή συνείδηση σχετικά με την εχθρική αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο, για να μπορέσουν οι γερμανοί εργάτες να στρέψουν αμέσως ενάντια στην αστική τάξη, σαν ισάριθμα όπλα, τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που η αστική τάξη είναι υποχρεωμένη να δημιουργήσει με την κυριαρχία της, έτσι που, αμέσως ύστερα από την ανατροπή των αντιδραστικών τάξεων, ν' αρχίσει ο αγώνας ενάντια στην ίδια την αστική τάξη. Οι κομμουνιστές στρέφουν την κύρια προσοχή τους στη Γερμανία, γιατί η Γερμανία βρίσκεται στις παραμονές μιας αστικής επανάστασης», κλπ.

(*Μανιφέστο*, κεφ. IV) (σ.σ. Βλ. τόμος I, της ελληνικής έκδοσης, σελ. 57).

Ποτέ άλλοτε ένα πρόγραμμα τακτικής δεν ανταποκρίθηκε τόσο καλά στον προορισμό του όσο αυτό. Διατυπωμένο την παραμονή μιας επανάστασης άντεξε στη δοκιμασία αυτής της επανάστασης. Και από τότε κάθε φορά που ένα οποιοδήποτε εργατικό κόμμα παρέκκλινε απ' αυτό το πρόγραμμα τιμωρούνταν για κάθε παρέκκλιση, και σήμερα, σχεδόν ύστερα από σαράντα χρόνια, είναι ο οδηγός όλων των αποφασιστικών και συνειδητών εργατικών κομμάτων της Ευρώπης, από τη Μαδρίτη ίσαμε την Πετρούπολη.

Τα γεγονότα του Φλεβάρη στο Παρίσι επιτάχυναν την επικείμενη γερμανική επανάσταση και της άλλαξαν έτσι το χαρακτήρα. Η γερμανική αστική τάξη αντί να νικήσει με τις δικές της δυνάμεις νίκησε ρυμουλκούμενη από μια γαλλική εργατική επανάσταση. Προτού προλάβει να καταβάλει οριστικά τους παλιούς της αντίπαλους, την απόλυτη μοναρχία, τη φεουδαρχική γαιοκτησία, τη γραφειοκρατία και το δειλό μικροαστισμό, υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει έναν καινούργιο εχθρό, το προλεταριάτο. Εδώ όμως φάνηκαν αμέσως οι επιδράσεις των πολύ καθυστερημένων, σε σύγκριση με τη Γαλλία και την Αγγλία, οικονομικών συνθηκών, επομένως

και του καθυστερημένου επίσης συσχετισμού των τάξεων στη Γερμανία.

Η γερμανική αστική τάξη, που μόλις άρχιζε να δημιουργεί τη μεγάλη της βιομηχανία, δεν είχε ούτε τη δύναμη, ούτε το θάρρος, ούτε και την επιτακτική ανάγκη να κατακτήσει την απεριόριστη κρατική κυριαρχία. Το προλεταριάτο που ήταν στην ίδια αναλογία ανεξέλικτο, που μεγάλωσε μέσα σε συνθήκες ολοκληρωτικές πνευματικής υποδούλωσης, ανοργάνωτο και ακόμα ανίκανο για αυτοτελή οργάνωση, είχε μονάχα το θολό αίσθημα της βαθιάς αντίθεσης των συμφερόντων του με τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Έτσι, αν και ήταν στην ουσία ο απειλητικός αντίπαλος της αστικής τάξης, έμενε ωστόσο το πολιτικό της εξάρτημα. Τρομαγμένη όχι απ' αυτό που ήταν το γερμανικό προλεταριάτο, αλλά απ' αυτό που απειλούσε να γίνει και που ήταν κιόλας το γαλλικό προλεταριάτο, έβλεπε η αστική τάξη τη σωτηρία της μόνο σε οποιονδήποτε, ακόμα και στον πιο άνανδρο, συμβιβασμό με τη μοναρχία και τους ευγενείς. Το προλεταριάτο, μη έχοντας ακόμα συνείδηση του δικού του ιστορικού ρόλου, ήταν υποχρεωμένο στη μεγάλη του μάζα να αναλάβει πρώτα το ρόλο της πρωτοποριακής άκρας αριστερής πτέρυγας της αστικής τάξης. Οι γερμανοί εργάτες έπρεπε πριν απ' όλα να κατακτήσουν τα δικαιώματα που τους ήταν απαραίτητα για την αυτοτελή οργάνωσή τους σε ταξικό κόμμα: την ελευθερία του τύπου, της οργάνωσης και της συγκέντρωσης – δικαιώματα που έπρεπε να τα είχε κατακτήσει η αστική τάξη για το συμφέρον της δικής της κυριαρχίας, και που απ' το φόβο της τα διαμφισβητούσε τώρα στους εργάτες. Τα σκορπισμένα μέλη της Ένωσης, που ήταν μερικές εκατοντάδες, χάθηκαν μέσα στην τεράστια μάζα που εκσφενδονίστηκε απότομα μέσα στο κίνημα. Το γερμανικό προλεταριάτο παρουσιάστηκε έτσι για πρώτη φορά στην πολιτική σκηνή σαν άκρο δημοκρατικό κόμμα.

Έτσι, όταν ιδρύσαμε μια μεγάλη εφημερίδα στη Γερμανία, μας είχε καθοριστεί από μόνη της η σημαία. Και η σημαία αυτή μπορούσε να είναι μονάχα η σημαία της δημοκρατίας, όμως μιας δημοκρατίας που πάντα και σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση πρόβαλε τον ειδικό προλεταριακό της χαρακτήρα, που ωστόσο δε μπορούσε ακόμα να τον γράψει μια για πάντα στο λάβαρό της. Αν δεν ενεργούσαμε έτσι, αν δεν πιάναμε το κίνημα από το πιο προχωρημένο πραγματικά προλεταριακό άκρο του που υπήρχε τότε και δεν το προωθούσαμε παραπέρα δε θα μας έμενε τίποτε άλλο παρά να κηρύσσουμε τον κομμουνισμό από καμιά μικρή επαρχιακή εφημεριδούλα και αντί να ιδρύσουμε ένα μεγάλο κόμμα δράσης, να φτιάξουμε μια μικρή αίρεση. Για κήρυκες όμως στην έρημο είμαστε ακατάλληλοι, κι αυτό γιατί είχαμε μελετήσει πολύ καλά τους ουτοπικούς. Δεν είχαμε φτιάξει το πρόγραμμά μας για τέτοιο σκοπό.

Όταν ήρθαμε στην Κολωνία, είχαν γίνει από δημοκρατική και εν μέρει από κομμουνιστική πλευρά προετοιμασίες για την έκδοση μιας μεγάλης εφημερίδας. Ήθελαν να την κάνουν καθαρά τοπική εφημερίδα της Κολωνίας, και εμάς να μας ξαποστείλουν στο Βερολίνο. Αλλά μέσα σε 24 ώρες, κυρίως χάρη στον Μάρξ, κατακτήσαμε το έδαφος, η εφημερίδα έγινε δική μας με την υποχώρηση να πάρουμε στη σύνταξη τον **Χάινριχ Μπύργκερς.** Ο Μπύργκερς έγραψε ένα άρθρο (στο 2ο Φύλλο) και δεν ξανάγραψε δεύτερο.

Έπρεπε να πάμε ακριβώς στην Κολωνία και όχι στο Βερολίνο. Πρώτα η Κολωνία ήταν το κέντρο της επαρχίας του Ρήνου, που είχε ζήσει τη Γαλλική Επανάσταση, είχε διατηρήσει με το ναπολεόντειο κώδικα **σύγχρονες** αντιλήψεις δικαίου, είχε αναπτύξει την πιο σημαντική μεγάλη βιομηχανία και ήταν τότε από κάθε άποψη το πιο προοδευτικό τμήμα της Γερμανίας. Το Βερολίνο εκείνης της εποχής το γνωρίζαμε πολύ καλά από προσωπική αντίληψη, με την αστική τάξη που μόλις τότε γεννιόταν, με τους θρασείς στα λόγια, αλλά δειλούς στα έργα και δουλοπρεπείς μικροαστούς του, με τους εντελώς ανεξέλικτους εργάτες του, με τις μάζες των γραφειοκρατών του, με το συρφετό των ευγενών και της αυλής, με όλο του το χαρακτήρα μιας πόλης – "Residenz"[ii]. Αποφασιστική σημασία όμως είχαν τα παρακάτω: στο Βερολίνο επικρατούσε το άθλιο πρωσικό δίκαιο και οι πολιτικές δίκες γίνονταν από επαγγελματίες δικαστές. Στο Ρήνο ίσχυε ο ναπολεόντειος κώδικας, που δεν ξέρει αδικήματα τύπου, γιατί προϋποθέτει τη λογοκρισία. Αν λοιπόν ένας άνθρωπος δεν έκανε πολιτικά εγκλήματα, μα μόνο παραπτώματα, δικαζόταν απ' τα ορκωτά δικαστήρια. Στο Βερολίνο ύστερα από την επανάσταση καταδικάστηκε ο νεαρός Σλέφελ για το τίποτα σε ένα χρόνο φυλακή, στο Ρήνο είχαμε απόλυτη ελευθερία τύπου και την εκμεταλλευτήκαμε ως την τελευταία δυνατότητα.

Έτσι αρχίσαμε την 1η του Ιούνη 1848 με ένα πολύ μικρό μετοχικό κεφάλαιο, από το οποίο μόνο ένα μικρό μέρος είχε κατατεθεί. Κι όσο για τους μετόχους, ήταν πολύ αβέβαιοι άνθρωποι. Αμέσως μετά το πρώτο φύλλο μας εγκατέλειψαν οι μισοί, και στο τέλος του μήνα δεν είχαμε ούτε έναν. Το καθεστώς μέσα στη σύνταξη ήταν απλούστατα η δικτατορία του Μάρξ. Μια μεγάλη καθημερινή εφημερίδα που πρέπει να είναι έτοιμη σε ορισμένη ώρα δε μπορεί με κανένα άλλο καθεστώς να κρατήσει συνεπή γραμμή. Εδώ όμως πρέπει να προστεθεί ότι η δικτατορία του Μάρξ ήταν αυτονόητη, αδιαφιλονίκητη και όλοι την αναγνωρίζαμε πρόθυμα. Το ξεκάθαρο μάτι και η σταθερή στάση του Μάρξ, ήταν πριν απ' όλα αυτό που έκανε το φύλλο αυτό να γίνει η πιο φημισμένη γερμανική εφημερίδα των χρόνων της επανάστασης.

Το πολιτικό πρόγραμμα της «Νέας εφημερίδας του Ρήνου» αποτελούνταν από δυο κύρια σημεία: Ενιαία, αδιαίρετη γερμανική δημοκρατία και πόλεμος ενάντια στη Ρωσία, που περιλάμβανε σαν όρο την αποκατάσταση της Πολωνίας. Η μικροαστική δημοκρατία χωρίστηκε τότε σε δυό παρατάξεις: τη βορειογερμανική, που επιθυμούσε έναν δημοκρατικό πρώσο Κάιζερ και τη νοτιογερμανική, που ήταν τότε ειδικά σχεδόν ολότελα Βαδική και που ήθελε να μετατρέψει τη Γερμανία σύμφωνα με το ελβετικό πρότυπο σε ομοσπονδιακή δημοκρατία. Εμείς έπρεπε να καταπολεμάμε και τις δύο παρατάξεις. Το συμφέρον του προλεταριάτου απαγόρευε τόσο τον εκπρωσισμό της Γερμανίας όσο και τη διαιώνιση της διαίρεσής της σε κρατίδια. Το συμφέρον του προλεταριάτου απαιτούσε την οριστική ένωση της Γερμανίας σε ένα έθνος, που μόνον αυτό μπορούσε να αποκαταστήσει τον ξεκαθαρισμένο απ' όλα τα κληρονομημένα μικροπρεπή εμπόδια στίβο, όπου επρόκειτο να αναμετρήσουν τις δυνάμεις τους το προλεταριάτο και η αστική τάξη. Το συμφέρον του προλεταριάτου απαγόρευε επίσης την ένωση με την Πρωσία επικεφαλής. Το πρωσικό κράτος με όλη του τη διάρθρωση, τις παραδόσεις και τη δυναστεία του ήταν ακριβώς ο μοναδικός σοβαρός εσωτερικός αντίπαλος που έπρεπε να καταβάλει η επανάσταση στη Γερμανία. Χώρια απ' αυτά, η Πρωσία δε μπορούσε να ενώσει τη Γερμανία παρά μόνο διαμελίζοντάς την, αποκλείοντας τη γερμανική Αυστρία. Δε μπορούσαμε επομένως να έχουμε άλλο επαναστατικό, άμεσο πρόγραμμα από τη διάλυση του πρωσικού κράτους, την κατάρρευση του αυστριακού κράτους και την πραγματική ένωση της Γερμανίας σε μια δημοκρατία. Κι αυτό μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο με έναν πόλεμο ενάντια στη Ρωσία και με τίποτα άλλο. Στο σημείο αυτό θα επανέλθω.

Κατά τα άλλα ο τόνος της εφημερίδας δεν ήταν καθόλου πανηγυρικός, σοβαρός ή ενθουσιώδικος. Είχαμε να κάνουμε μόνο με περιφρονητέους αντιπάλους και τους μεταχειριζόμαστε χωρίς εξαίρεση με την πιο μεγάλη περιφρόνηση. Τη μοναρχία που συνωμοτούσε, την αυλική κλίκα, τους ευγενείς, την «Κρόϋτς-Τσάϊτουγκ», όλη την «αντίδραση», που προκαλούσε τόσο την ηθική αγανάκτηση των φιλισταίων – τους μεταχειριζόμαστε όλους με ειρωνεία και χλευασμό. Το ίδιο κάναμε και για τα καινούργια είδωλα που βγήκαν στη μέση με την επανάσταση: για τους υπουργούς του Μάρτη, τις Συνελεύσεις της Φρανκφούρτης και του Βερολίνου, για όλους μαζί τους δεξιούς και τους αριστερούς της. Το πρώτο φύλλο κιόλας άρχισε με ένα άρθρο που ειρωνευόταν τη μηδαμινότητα του κοινοβουλίου της Φρανκφούρτης, τους άσκοπους ατέλειωτους λόγους του και τις περιττές άνανδρες αποφάσεις του. Το άρθρο αυτό μας στοίχισε τους μισούς μετόχους. Το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης δεν ήταν καν λέσχη συζητήσεων. Σ' αυτό δε συζητούσαν σχεδόν καθόλου, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις διαβάζονταν έτοιμες ακαδημαϊκές πραγματείες που τις έφερναν μαζί τους και παίρνονταν αποφάσεις, που προορίζονταν να ενθουσιάσουν το γερμανό φιλισταίο, για τις οποίες όμως δε νοιαζόταν κανένας άλλος άνθρωπος.

Η συνέλευση του Βερολίνου είχε κιόλας μεγαλύτερη σημασία. Αντιμετώπιζε μια πραγματική δύναμη, συζητούσε και έπαιρνε αποφάσεις όχι κούφιες, ούτε στα ύψη, πάνω στα σύννεφα της συνέλευσης της Φρανκφούρτης. Γι' αυτό και καταπιαστήκαμε μ' αυτήν πιο διεξοδικά. Μα τα είδωλα που είχαν εκεί οι αριστεροί, τον Σούλτσε-Ντέλιτς, τον Μπέρεντς, τον Έλσνερ, τον Στάϊν, κτλ., τους μεταχειριστήκαμε με την ίδια αυστηρότητα όπως τα είδωλα της Φρανκφούρτης. Αποκαλύψαμε χωρίς έλεος την αναποφασιστικότητά τους και τους αποδείχναμε ότι με τους συμβιβασμούς που έκαναν πρόδιδαν βήμα προς βήμα την επανάσταση. Αυτό προκαλούσε φυσικά ανατριχίλα στο δημοκράτη μικροαστό, που μόλις είχε κατασκευάσει αυτά τα

είδωλα ακριβώς για δική του χρήση. Όμως αυτή η ανατριχίλα ήταν για μας το σημάδι ότι είχαμε βρει καλά το στόχο.

Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίσαμε την πλάνη που τη διέδιδαν με ζήλο οι μικροαστοί, ότι τάχα η επανάσταση είχε ολοκληρωθεί με τα γεγονότα του Μάρτη και ότι τώρα δεν είχαμε παρά να δρέψουμε τους καρπούς. Για μας θα μπορούσαν να έχουν τα γεγονότα του Φλεβάρη και του Μάρτη τότε μόνο την έννοια πραγματικής επανάστασης αν γίνονταν όχι το τέρμα, αλλά αντίθετα η αφετηρία ενός μακρόχρονου επαναστατικού κινήματος, μέσα στο οποίο, όπως στη μεγάλη γαλλική ανατροπή, ο λαός θα αναπτυσσόταν παραπέρα με τους δικούς του αγώνες, τα κόμματα θα ξεχώριζαν όλο και πιο ξεκάθαρα, ώσπου θα συνταυτίζονταν ολότελα με τις μεγάλες τάξεις, με την αστική τάξη, με τη μικροαστική, με το προλεταριάτο – και πού στη διάρκειά του το προλεταριάτο θα κατακτούσε σιγά-σιγά, και ύστερα από μια σειρά μάχες, τη μια θέση ύστερα από την άλλη. Γι' αυτό και αντιταχθήκαμε παντού στους δημοκράτες μικροαστούς, κάθε φορά που ήθελαν να συγκαλύψουν την ταξική τους αντίθεση με το προλεταριάτο, με την αγαπημένη τους φράση: ***«Όλοι θέλουμε το ίδιο, όλες οι διαφορές μας οφείλονται σε απλές παρεξηγήσεις».*** Όσο λιγότερο όμως επιτρέπαμε στους μικροαστούς να παρεξηγούν την προλεταριακή μας δημοκρατία, τόσο πιο ήμεροι και υποχωρητικοί γίνονταν απέναντί μας. Με όσο μεγαλύτερη οξύτητα και αποφασιστικότητα τους αντιμετωπίζουμε, τόσο πιο πρόθυμα σκύβουν, τόσο περισσότερες παραχωρήσεις κάνουν στο εργατικό κόμμα. Αυτό το είδαμε.

Τέλος ξεσκεπάσαμε τον κοινοβουλευτικό κρετινισμό (όπως έλεγε ο Μάρξ) των διαφόρων εθνικών, όπως τις λέγανε, συνελεύσεων. Αυτοί οι κύριοι είχαν αφήσει να τους ξεφύγουν όλα τα μέσα της εξουσίας και εν μέρει τα είχαν παραχωρήσει πάλι εθελοντικά στις κυβερνήσεις. Δίπλα στις νεοδυναμωμένες αντιδραστικές κυβερνήσεις υπήρχαν στο Βερολίνο και στη Φρανκφούρτη συνελεύσεις χωρίς καμιά δύναμη που παρ' όλα αυτά φαντάζονταν ότι οι ανήμπορες αποφάσεις τους θα ανέτρεπαν τον κόσμο. Αυτή η ηλίθια αυταπάτη κυριαρχούσε ως την άκρα αριστερά. Εμείς τους φωνάζαμε: η κοινοβουλευτική σας νίκη θα συμπέσει με την πραγματική σας ήττα.

Και πραγματικά έτσι έγινε και στο Βερολίνο και στη Φρανκφούρτη. Όταν η «αριστερά» απόκτησε την πλειοψηφία, η κυβέρνηση διέλυσε όλη τη συνέλευση, και αυτό το κατόρθωσε, γιατί η συνέλευση είχε χάσει την εμπιστοσύνη του λαού. Όταν διάβασα αργότερα το βιβλίο του **Μπουζάρ** για τον **Μαρά**,[iii] βρήκα ότι εμείς πολλές φορές χωρίς να το καταλαβαίνουμε είχαμε μιμηθεί το μεγάλο πρότυπο του γνήσιου (όχι του παραποιημένου από τους βασιλόφρονες) «φίλοι του λαού», και ότι όλη η λύσσα και όλη η παραποίηση της ιστορίας που εξαιτίας της έναν ολόκληρο αιώνα σχεδόν είχαμε γνωρίσει έναν εντελώς παραμορφωμένο Μαρά, είχε μόνο τούτη την αιτία: ότι ο Μαρά είχε αφαιρέσει χωρίς οίκτο τον πέπλο που σκέπαζε τα είδωλα της στιγμής, τον Λαφαγιέτ, τον Μπαγύ και άλλους και ακόμα ότι ο Μαρά, **όπως και εμείς,** δεν παραδεχόταν την επανάσταση σαν τελειωμένη, αλλά **ήθελε να την κηρύξει διαρκή.**

Διακηρύξαμε ανοιχτά ότι η τάση που εκπροσωπούσαμε τότε μόνο θα μπορούσε ν' αρχίσει τον αγώνα για να πετύχει τους πραγματικούς κομματικούς σκοπούς μας, όταν θα βρίσκεται στην εξουσία το πιο άκρο από όλα τα υπάρχοντα επίσημα κόμματα στη Γερμανία: τότε απέναντι σ' αυτό εμείς θα αποτελούσαμε την αντιπολίτευση. Όμως τα γεγονότα φρόντισαν πλάι στην κοροϊδία για τους γερμανούς αντιπάλους μας να πάρει τη θέση του και το φλογερό πάθος. Η εξέγερση των γάλλων εργατών τον Ιούνη του 1848 μας βρήκε στις θέσεις μας. Απ' τον πρώτο πυροβολισμό κιόλας υποστηρίξαμε ανεπιφύλακτα τους επαναστάτες. Ύστερα από την ήττα τους τίμησε ο Μάρξ τους νικημένους μ' ένα από τα πιο δυνατά του άρθρα. (σ.σ. Βλέπε Μάρξ-Ένγκελς, Άπαντα, μέρος πρώτο, τομ. 7ος, σελ. 115-118). Τότε μας εγκατέλειψαν και οι υπόλοιποι μέτοχοι. Όμως είχαμε την ικανοποίηση ότι ήμασταν το μόνο φύλλο στη Γερμανία και σχεδόν στην Ευρώπη, που κράτησε ψηλά τη σημαία του ποδοπατημένου προλεταριάτου, τη στιγμή που η αστική τάξη και οι φιλισταίοι όλων των χωρών άδειαζαν πάνω στους νικημένους τον οχετό των συκοφαντιών τους.

Η εξωτερική πολιτική ήταν απλή: υποστήριξη κάθε επαναστατικού λαού, έκκληση για ένα γενικό πόλεμο της επαναστατικής Ευρώπης ενάντια στο μεγάλο στήριγμα της ευρωπαϊκής αντίδρασης, τη Ρωσία. Ύστερα από τις 24 του Φλεβάρη ήταν σε μας φανερό, ότι η επανάσταση είχε μονάχα **έναν** πραγματικά τρομερό εχθρό, τη Ρωσία, και ότι αυτός ο εχθρός ήταν τόσο πιο αναγκασμένος να μπει στον αγώνα, όσο περισσότερο έπαιρνε το κίνημα ευρωπαϊκές διαστάσεις.

Τα γεγονότα της Βιέννης, του Μιλάνου, του Βερολίνου, επιβράδυναν αναγκαστικά τη ρούσικη επίθεση, όμως ήταν τόσο πιο βέβαιο ότι η επίθεση αυτή θα γινόταν τελικά, όσο περισσότερο η επανάσταση πλησίαζε προς τη Ρωσία. Αν κατορθωνόταν όμως να ξεσηκωθεί η Γερμανία σε πόλεμο ενάντια στη Ρωσία, τότε αυτό θα σήμαινε το τέλος των Αψβούργων και των Χοεντσόλερν και η επανάσταση θα νικούσε σ' όλη τη γραμμή. Αυτή η πολιτική περνούσε σαν κόκκινο νήμα μέσα από κάθε φύλλο της εφημερίδας μας ίσαμε τη στιγμή της πραγματικής εισβολής των ρώσων στην Ουγγαρία, που επιβεβαίωσε ολότελα τις προβλέψεις μας, και έκρινε την ήττα της επανάστασης.

Όταν την άνοιξη του 1849 πλησίαζε ο αποφασιστικός αγώνας, η γλώσσα της εφημερίδας μας γινόταν από φύλλο σε φύλλο πιο έντονη και πιο φλογερή. Ο **Βίλχελμ Βόλφ** θύμιζε στους χωρικούς της Σιλεσίας με το «Δισεκατομμύριο της Σιλεσίας» (οχτώ άρθρα) ότι με την απολύτρωσή τους από τα φεουδαρχικά βάρη, τους εξαπάτησαν οι τσιφλικάδες με τη βοήθεια της κυβέρνησης και τους πήραν χρήματα και γη, και απαιτούσε την αποζημίωσή τους με ένα δισεκατομμύριο τάλιρα.

Ταυτόχρονα δημοσιεύτηκε τον Απρίλη σε μια σειρά κύρια άρθρα της εφημερίδας η πραγματεία του Μάρξ: «Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο», (σ.σ. Βλέπε τόμο Ι, εκδοτικός οίκος «ΓΝΩΣΕΙΣ» ΔΙΑΛΕΧΤΑ ΕΡΓΑ, σελ. 64-108) που έδειχνε ξεκάθαρα τον κοινωνικό σκοπό της πολιτικής μας. Κάθε φύλλο, κάθε έκτακτη έκδοση έδειχναν την προετοιμαζόμενη μεγάλη μάχη, την όξυνση των αντιθέσεων στη Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία και Ουγγαρία. Ιδίως οι έκτακτες εκδόσεις του Απρίλη και του Μάη ήταν άλλες τόσες εκκλήσεις στο λαό να είναι έτοιμος για το χτύπημα.

«Έξω σ' όλη τη Γερμανία» παραξενεύονταν γιατί κάναμε όλα αυτά χωρίς να μας ενοχλούν, μέσα σ' ένα πρωσικό οχυρό πρώτης γραμμής, μπρος σε μια φρουρά με 8.000 άντρες και μπρος στα μάτια της αστυνομίας. Όμως τα 8 όπλα με ξιφολόγχη και οι 250 σφαίρες που βρίσκονταν στο δωμάτιο της σύνταξης και οι κόκκινοι γιακωμπίνικοι σκούφοι των τυπογράφων, έκαναν τους αξιωματικούς να θεωρούν και το δικό μας σπίτι φρούριο που δε μπορούσε να παρθεί με ένα απλό εγχείρημα. Τέλος, στις 18 του Μάη 1849, ήρθε το χτύπημα.

Η εξέγερση στη Δρέσδη και στο Έλμπερφελντ είχε κατασταλεί, η εξέγερση του Ιζερλόν είχε περικυκλωθεί, η επαρχία του Ρήνου και η Βεστφαλία είχαν πλημμυρίσει από ξιφολόγχες, που, ύστερα από βίαιη κατάπνιξη της πρωσικής Ρηνανίας, προορίζονταν να βαδίσουν στο Παλατινάτο και τη Βάδη. Τότε τόλμησε επιτέλους η κυβέρνηση να μας επιτεθεί. Οι μισοί συντάκτες διώκονται δικαστικά, οι άλλοι μπορούσαν να απελαθούν γιατί δεν ήταν πρώσοι. Εδώ δε μπορούσε να γίνει τίποτα, εφόσον πίσω από την κυβέρνηση βρισκόταν ένα ολόκληρο σώμα στρατού. Έπρεπε να παραδώσουμε το φρούριό μας, αποσυρθήκαμε όμως με τα όπλα και τα εφόδιά μας, με μουσικές και με κυματίζουσα σημαία το τελευταίο κόκκινο φύλλο της εφημερίδας, όπου προειδοποιούσαμε τους εργάτες της Κολωνίας να φυλάγονται από πραξικοπήματα της απελπισίας, και τους λέγαμε:

«Οι συντάκτες της "Νέας εφημερίδας του Ρήνου" αποχαιρετώντας σας ευχαριστούν για τη συμπαράσταση που τους δείξατε. Η τελευταία τους λέξη θα είναι παντού και πάντα: **χειραφέτηση της εργαζόμενης τάξης!**».

Έτσι τελείωσε η «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου» λίγο πριν συμπληρώσει τον πρώτο χρόνο της έκδοσής της. Αρχίζοντας σχεδόν εντελώς χωρίς χρηματικά μέσα – όπως είπαμε πολύ γρήγορα χάθηκαν τα λίγα που της είχαν υποσχεθεί – έφθασε κιόλας το Σεπτέμβρη να τυπώνει σχεδόν 5.000 φύλλα. Η κατάσταση πολιορκίας της Κολωνίας την έκλεισε. Στα μέσα του Οκτώβρη έπρεπε να ξαναρχίσει πάλι από την αρχή. Το Μάη όμως του 1849, όταν την απαγόρευσαν, είχε κιόλας πάλι 6.000 συνδρομητές, ενώ η «Εφημερίδα της Κολωνίας» σύμφωνα με τη δική της ομολογία δεν είχε τότε περισσότερους από 9.000. Καμιά γερμανική εφημερίδα, ούτε πριν ούτε μετά, δεν είχε ποτέ τη δύναμη και την επιρροή και δε μπόρεσε να ηλεκτρίζει τόσο τις προλεταριακές μάζες όσο η «Νέα Εφημερίδα του Ρήνου». Κι αυτό το χρωστούσε προπάντων στον Μάρξ.

Όταν ήρθε το χτύπημα, διαλύθηκε η σύνταξη. Ο Μάρξ πήγε στο Παρίσι, όπου προετοιμαζόταν η αποφασιστική μάχη που δόθηκε στις 13 του Ιούνη 1849. Ο **Βίλχελμ Βόλφ** πήρε τη θέση του στο κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης – τώρα που θα έπρεπε να εκλέξει η συνέλευση ανάμεσα στη διάλυσή της απ' τα πάνω και στην προσχώρησή της στην επανάσταση. Εγώ πήγα στο

Παλατινάτο και έγινα υπασπιστής στα εθελοντικά σώματα του Βίλλιχ.

[i] Το κείμενο που ακολουθεί γράφτηκε από τον Φ. Ένγκελς, το Φλεβάρη – αρχές Μάρτη του 1884 και δημοσιεύτηκε στο «Σοσιαλδημοκράτη» στις 13 του Μάρτη του 1884. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται στα διαλεχτά έργα των Μάρξ – Ένγκελς και Λένιν, που επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικός Εκδοτικός Οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948). Τα υλικά αυτών των έργων φυλάγονται στο Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας. Στο Ελληνικό Διαδίκτυο δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΦΕΝΕΙΟ.

[ii] σ.σ. πόλη ή τόπος όπου έχει την έδρα του ένας ηγεμόνας

[iii] σ.σ. Πρόκειται για το βιβλίο του A. Bougeart: *Marat, l' amid u peupie*, (*Μαρά, ο φίλος του λαού*), Παρίσι, 1865

Φρίντριχ Ενγκελς

Ομιλία στον τάφο του Καρλ Μαρξ[i]

Στις 14 του Μάρτη το απόγευμα, στις τρεις παρά τέταρτο έπαψε να σκέφτεται ο μεγαλύτερος σύγχρονος στοχαστής. Μόλις τον είχαμε αφήσει μονάχο του δυό λεπτά και τον βρήκαμε όταν ξαναμπήκαμε στο δωμάτιό του ήσυχα αποκοιμισμένο στην πολυθρόνα του – αλλά για πάντα.

Είναι αδύνατο να εκτιμήσουμε τι έχασε το μαχητικό ευρωπαϊκό και αμερικάνικο προλεταριάτο, τι έχασε η ιστορική επιστήμη με το θάνατο αυτού του ανθρώπου. Πολύ γρήγορα θα γίνει αισθητό το κενό που δημιούργησε ο θάνατος αυτού του γίγαντα. Όπως ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι ο Μαρξ ανακάλυψε το νόμο εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας: το σκεπασμένο ίσαμε τώρα με ιδεολογικά επιστρώματα απλό γεγονός, ότι οι άνθρωποι, πριν απ' όλα, πρέπει να τρώνε, να πίνουν, να έχουν κατοικία και να ντύνονται προτού αρχίσουν να ασχολούνται με την πολιτική, την επιστήμη, την τέχνη, τη θρησκεία κλπ. Ότι επομένως η παραγωγή των άμεσων υλικών μέσων συντήρησης και κατά συνέπεια η κάθε φορά βαθμίδα της οικονομικής ανάπτυξης ενός λαού, η μιας χρονικής περιόδου, αποτελεί τη βάση, απ' όπου εξελίχθηκαν οι κρατικοί θεσμοί, οι αντιλήψεις για το δίκαιο, την τέχνη, ακόμα και οι θρησκευτικές παραστάσεις των ανθρώπων αυτής της εποχής, τη βάση απ' όπου επομένως πρέπει να εξηγηθούν και όχι αντίθετα – όπως συνέβαινε ίσαμε τώρα.

Μα αυτό δεν είναι όλο. Ο Μαρξ ανακάλυψε επίσης τον ειδικό νόμο κίνησης του σημερινού κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και της αστικής κοινωνίας που προέρχονταν απ' αυτόν. Με την ανακάλυψη της υπεραξίας, φωτίστηκαν με μιας όλα, ενώ όλες οι προηγούμενες έρευνες, τόσο των αστών οικονομολόγων, όσο και των σοσιαλιστών κριτικών είχαν πλανηθεί στο σκοτάδι.

Δυό τέτοιες ανακαλύψεις θα ήταν αρκετές για μια ζωή, και θα ήταν ευτυχής εκείνος που θα αξιωνόταν να κάνει έστω και μια τέτοια ανακάλυψη. Ο Μαρξ όμως έκανε πρωτότυπες ανακαλύψεις σε κάθε τομέα που ερεύνησε – ακόμα και στα μαθηματικά – και τέτοιοι τομείς υπήρξαν πάρα πολλοί και δεν υπάρχει ούτε ένας μέσα σ' αυτούς που να τον ερεύνησε μόνον επιφανειακά. Τέτοιος ήταν ο άνθρωπος της επιστήμης. Αυτό όμως δεν ήταν το βασικό στο έργο του. Η επιστήμη ήταν για τον Μαρξ μια ιστορία κινητήρια, επαναστατική δύναμη. Όσο μεγάλη χαρά κι αν αισθανόταν για κάθε νέα ανακάλυψη σε οποιαδήποτε θεωρητική επιστήμη, που δε μπορούσε ίσως να προβλεφθεί ακόμα καθόλου η πρακτική της εφαρμογή – αισθανόταν μια εντελώς αλλιώτικη χαρά όταν επρόκειτο για μια ανακάλυψη που επιδρούσε αμέσως επαναστατικά στη βιομηχανία και γενικά στην ιστορική εξέλιξη. Έτσι παρακολούθησε επισταμένα την πορεία των ανακαλύψεων στον τομέα του ηλεκτρισμού και τελευταία τις ανακαλύψεις του Μαρκ Ντεπρέ.

Γιατί ο Μαρξ ήταν προπάντων επαναστάτης. Ο πραγματικός σκοπός της ζωής του ήταν να βοηθήσει με έναν οποιοδήποτε τρόπο στην ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και των κρατικών θεσμών που έχει δημιουργήσει, να πάρει μέρος στην απελευθέρωση του σύγχρονου προλεταριάτου, που **αυτός** του έδωσε για πρώτη φορά τη συνείδηση της θέσης του και των αναγκών του, τη συνείδηση των όρων της χειραφέτησής του. Ο αγώνας ήταν το στοιχείο του. Και αγωνίστηκε με πάθος, με επιμονή, με επιτυχία, όσο λίγοι. Η πρώτη «Εφημερίδα του Ρήνου» 1842, το παρισινό «Φόρβερτς» 1844 (σ.σ. "Vorwarts" («Εμπρός») – ριζοσπαστική εφημερίδα που έβγαινε στα γερμανικά στο Παρίσι το 1844 από γερμανούς σοσιαλιστές φυγάδες. Ένας από τους συνεργάτες της ήταν και ο Μάρξ), «Η Γερμανική εφημερίδα των Βρυξελλών» 1847, «Η Νέα εφημερίδα του Ρήνου» 1848-49, «Το Βήμα της Νέας Υόρκης» από το 1852 έως το 1861 – και χώρια ένα πλήθος από μαχητικά βιβλιαράκια, δουλειά σε συλλόγους στο Παρίσι, στις Βρυξέλλες και στο Λονδίνο, έως ότου ήρθε τελικά σαν στεφάνωμα του συνόλου, η μεγάλη «**Διεθνής των Εργατών**» - αληθινά ένα ακόμα αποτέλεσμα, που γι' αυτό μπορούσε να περηφανεύεται ο δημιουργός του – κι αν ακόμα δεν είχε κάνει τίποτε άλλο.

Να γιατί είχαν μισήσει και συκοφαντήσει τον Μάρξ περισσότερο από κάθε άλλον άνθρωπο της εποχής του. Τον απέλαυναν κυβερνήσεις απολυταρχικές και δημοκρατικές. Αστοί, συντηρητικοί και δημοκράτες των άκρων συναγωνίζονταν αναμεταξύ τους ποιος θα τον δυσφημήσει περισσότερο. Όλα αυτά τα παραμέριζε σα να ήταν ιστός αράχνης, δεν τους έδινε

σημασία και δεν απαντούσε παρά μόνο σε μεγάλη ανάγκη.

Και πέθανε τιμημένος, αγαπημένος, τον κλάψανε εκατομμύρια επαναστάτες συνεργάτες του, που κατοικούν σ' όλη την Ευρώπη και την Αμερική, από τα ορυχεία της Σιβηρίας έως την Καλιφόρνια. Και τολμώ να πω: μπορεί να είχε πολλούς αντιπάλους, όμως δύσκολο είναι να πούμε πως είχε έστω και έναν προσωπικό εχθρό.

Το όνομά του και το έργο του θα ζήσουν στους αιώνες!

[i] Ο Λόγος που εκφωνήθηκε από τον ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΈΝΓΚΕΛΣ αγγλικά στο νεκροταφείο του Χάϊγκειτ στις 18 του Μάρτη 1883. Το κείμενο του Λόγου του δημοσιεύθηκε στα γερμανικά στο «Σοσιαλδημοκράτη» στις 22 Μαρτίου του 1883. Το κείμενο αυτό περιλαμβάνεται στα διαλεχτά έργα των Μάρξ – Ένγκελς και Λένιν, που επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικός Εκδοτικός Οίκος για πολιτική φιλολογία, Μόσχα 1948). Τα υλικά αυτών των έργων φυλάγονται στο Ινστιτούτο Μάρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας. Στο Ελληνικό Διαδίκτυο δημοσιεύεται για πρώτη φορά από το ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΦΕΝΕΙΟ.

Φρίντριχ Ενγκελς

Πρόλογος στο έργο του Μαρξ Για το Ζήτημα του Ελεύθερου Εμπορίου*

Προς τα τέλη του 1847, στις Βρυξέλλες έγινε ένα συνέδριο του Ελευθέρου Εμπορίου[1]. Ηταν μια στρατηγική κίνηση στην εκστρατεία ελευθέρου εμπορίου που γινόταν τότε από τους Αγγλους βιομηχάνους. Νικητές στο εσωτερικό, με την κατάργηση των Νόμων για τα Σιτηρά το 1846[2], τώρα εισέβαλλαν στην ήπειρο για να ζητήσουν, σε αντάλλαγμα για την ελεύθερη αποδοχή των ηπειρωτικών σιτηρών στην Αγγλία, την ελεύθερη αποδοχή των αγγλικών μεταποιητικών προϊόντων στις ηπειρωτικές αγορές. Στο Συνέδριο αυτό, ο Μαρξ είχε εγγραφεί στον κατάλογο των ομιλητών, αλλά, όπως θα μπορούσε κανείς να περιμένει, τα πράγματα δεν ήταν τόσο καλά οργανωμένα με αποτέλεσμα πριν έλθει η σειρά του το συνέδριο να έχει κλείσει τις εργασίες του. Ετσι, αυτά που είχε να πει ο Μαρξ για το θέμα του ελευθέρου εμπορίου αναγκάστηκε να τα πει μπροστά στο Δημοκρατικό Σύνδεσμο των Βρυξελλών, ένα διεθνές σώμα του οποίου ήταν ένας από τους αντιπροέδρους[3]. Καθώς το ερώτημα Ελεύθερο Εμπόριο ή Προστασία είναι στην ημερήσια διάταξη στην Αμερική, θεωρήθηκε χρήσιμη η δημοσίευση μιας αγγλικής μετάφρασης του λόγου του Μαρξ, στην οποία κλήθηκα να γράψω έναν εισαγωγικό πρόλογο.

«Το προστατευτικό σύστημα», λέει ο Μαρξ, «ήταν ένα τεχνητό μέσον για να κατασκευάζονται εργοστασιάρχες, ν' απαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τα εθνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης και για να συντομευτεί με τη βία το πέρασμα από το μεσαιωνικό στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής»[4].

Αυτή ήταν η προστασία στις αρχές της στον 17ο αιώνα, αυτή παρέμεινε βαθιά μέσα στον 19ο αιώνα. Τότε θεωρούνταν η φυσιολογική πολιτική κάθε πολιτισμένου κράτους στη δυτική Ευρώπη. Οι μόνες εξαιρέσεις ήταν τα μικρότερα κράτη της Γερμανίας και της Ελβετίας - όχι από αντιπάθεια προς το σύστημα αλλά λόγω της αδυναμίας να εφαρμοσθεί το σύστημα αυτό σε τόσο μικρό έδαφος.

Κάτω από τις προστατευτικές φτερούγες της προστασίας εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε στην Αγγλία το σύστημα της σύγχρονης βιομηχανίας - παραγωγή με ατμοκίνητες μηχανές - στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα. Και, σαν να μην ήταν αρκετή η δασμολογική προστασία, οι πόλεμοι ενάντια στη Γαλλική Επανάσταση βοήθησαν στην εξασφάλιση του μονοπωλίου από την Αγγλία των νέων βιομηχανικών μεθόδων. Για πάνω από 20 χρόνια, τα αγγλικά πολεμικά απέκοψαν τους βιομηχανικούς αντιπάλους της Αγγλίας από τις αντίστοιχες αποικιακές τους αγορές, ενώ άνοιγαν βίαια αυτές τις αγορές στο αγγλικό εμπόριο. Ο αποχωρισμός των Νοτιοαμερικανικών αποικιών από τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις τους, η κατάκτηση από την Αγγλία όλων των γαλλικών και ολλανδικών αποικιών που άξιζαν τον κόπο, η προοδευτική υποταγή της Ινδίας μετέτρεψαν τους κατοίκους όλων αυτών των τεραστίων εδαφών[5] σε πελάτες των αγγλικών αγαθών. Η Αγγλία συμπλήρωσε έτσι την προστασία που εφάρμοζε στο εσωτερικό με το ελεύθερο εμπόριο που επέβαλλε στους ενδεχομένους πελάτες της στο εξωτερικό και, χάρις στο ευτυχές μείγμα των δύο συστημάτων, στο τέλος των πολέμων, το 1815[6], βρέθηκε, όσον αφορά όλους τους σημαντικούς κλάδους της βιομηχανίας, να κατέχει το ουσιαστικό μονοπώλιο του εμπορίου στον κόσμο.

Το μονοπώλιο επεκτάθηκε και δυνάμωσε παραπέρα στα χρόνια της ειρήνης που ακολούθησε. Η αρχική διαφορά, την οποία είχε αποσπάσει η Αγγλία στη διάρκεια του πολέμου, αυξανόταν από χρόνο σε χρόνο. Εμοιαζε να ξεπερνά όλο και πιο πολύ όλους τους ενδεχομένους αντιπάλους της. Οι εξαγωγές μεταποιητικών αγαθών σε όλο και μεγαλύτερες ποσότητες έγιναν πράγματι ένα ζήτημα ζωής και θανάτου γι' αυτή τη χώρα. Και φαίνεται να υπήρχαν μοναχά δύο

---

* Το παρόν κείμενο είναι ο εισαγωγικός πρόλογος που έγραψε ο Φρ. Ενγκελς για την αγγλική έκδοση σε μπροσούρα (1888) σε λόγο του Κ. Μαρξ για το ζήτημα του ελεύθερου εμπορίου (1847). Ο «Πρόλογος» αυτός δεν έχει εκδοθεί στην ελληνική γλώσσα. Τη μετάφραση έκανε ο Θ. Παπαρήγας και την επιμέλεια ο Ηλ. Λέγγερης. Για τις υποσημειώσεις του επιμελητή πάρθηκαν υπόψη και αυτές που υπήρχαν στην αγγλική έκδοση. Η μετάφραση έγινε από την αγγλική έκδοση των Απάντων Μαρξ - Ενγκελς *Collected Works* volume 26 (Engels: 1882-1889) των εκδόσεων Progress, Μόσχα 1990.

Πρώτη δημοσίευση στην **«Die Neue Zeit»,** No. 7, Ιούλης 1888, καθώς επίσης και στο φυλλάδιο **«Κ. Μαρξ: Ελεύθερο Εμπόριο»,** Βοστόνη, 1888.

εμπόδια στον δρόμο. Η απαγορευτική και προστατευτική νομοθεσία των άλλων χωρών και οι φόροι επί των εισαγομένων πρώτων υλών και τροφίμων στην Αγγλία.

Μετά οι θεωρίες του Ελευθέρου Εμπορίου της κλασικής πολιτικής οικονομίας - των Γάλλων φυσιοκρατών[7] και των Αγγλων διαδόχων τους Ανταμ Σμιθ και Ρικάρντο[8] - έγιναν δημοφιλείς στη χώρα του Τζον Μπουλ.

Η προστασία στο εσωτερικό ήταν άχρηστη σε κατασκευαστές που είχαν νικήσει όλους τους ξένους αντιπάλους τους και των οποίων η ίδια η ύπαρξη βασιζόταν στην επέκταση των εξαγωγών τους. Η προστασία στο εσωτερικό δε συνέφερε κανέναν εκτός από τους παραγωγούς τροφίμων και άλλων πρώτων υλών, τα αγροτικά συμφέροντα, τα οποία, στις τότε συνθήκες στην Αγγλία, σήμαιναν τους αποδόχους της προσόδου, την έγγεια αριστοκρατία. Και αυτό το είδος προστασίας ήταν επιζήμιο για τους κατασκευαστές. Φορολογώντας τις πρώτες ύλες, αύξαινε τις τιμές των προϊόντων που κατασκεύαζαν αυτοί, φορολογώντας τα τρόφιμα, αύξαινε την τιμή της εργατικής δύναμης. Και στις δύο περιπτώσεις, έβαζε το Βρετανό κατασκευαστή σε δυσμενή θέση σε σύγκριση με τον ξένο ανταγωνιστή του. Και, καθώς όλες οι άλλες χώρες έστελναν στην Αγγλία κυρίως αγροτικά προϊόντα και έπαιρναν από την Αγγλία κυρίως μεταποιητικά προϊόντα, η κατάργηση των αγγλικών προστατευτικών δασμών στα δημητριακά και τις πρώτες ύλες γενικά ήταν, ταυτόχρονα, μια έκκληση στις ξένες χώρες να καταργήσουν ή τουλάχιστον να μειώσουν σε αντάλλαγμα τους εισαγωγικούς δασμούς που επέβαλλαν στους Αγγλους κατασκευαστές.

Υστερα από παρατεταμένο και βίαιο αγώνα, οι Αγγλοι βιομηχανικοί καπιταλιστές, ήδη, στην πραγματικότητα ηγετική τάξη του έθνους, η τάξη εκείνη της οποίας τα συμφέροντα ήταν τότε τα κύρια εθνικά συμφέροντα, βγήκαν νικητές. Η έγγεια αριστοκρατία αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Οι δασμοί στα δημητριακά και άλλες πρώτες ύλες καταργήθηκαν. Το Ελεύθερο Εμπόριο έγινε το σύνθημα της ημέρας. Ο προσηλυτισμός των άλλων χωρών στο ευαγγέλιο του Ελεύθερου Εμπορίου και η δημιουργία -έτσι- ενός κόσμου στον οποίο ή Αγγλία ήταν το μεγάλο μεταποιητικό κέντρο, με όλες τις άλλες χώρες σαν ανεξάρτητες αγροτικές περιφέρειες, αυτό ήταν το κύριο καθήκον μπροστά στους Αγγλους κατασκευαστές και τους εκφραστές τους, τους θεωρητικούς της πολιτικής οικονομίας.

Αυτή ήταν η εποχή του Συνεδρίου των Βρυξελλών, η εποχή όταν ο Μαρξ ετοίμαζε την εν λόγω ομιλία του. Αναγνωρίζοντας ότι η προστασία μπορεί ακόμη, σε μερικές περιπτώσεις, π.χ. στη Γερμανία του 1847, να είναι προς το συμφέρον των καπιταλιστών της μεταποίησης, αποδεικνύοντας ότι αυτό το Ελεύθερο Εμπόριο δεν ήταν μια πανάκεια για τα δεινά από τα οποία υπέφερε η εργατική τάξη και θα μπορούσε ακόμα και να τα επιδεινώσει, τάσσεται, τελικά και καταρχήν, υπέρ του Ελευθέρου Εμπορίου.

Γι’ αυτόν, το Ελεύθερο Εμπόριο είναι η φυσιολογική κατάσταση της σύγχρονης καπιταλιστικής παραγωγής. Μόνο σε συνθήκες Ελευθέρου Εμπορίου μπορούν να αναπτυχθούν πλήρως οι τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις του ατμού, του ηλεκτρισμού, των μηχανών και, όσο πιο γρήγορος ο ρυθμός αυτής της ανάπτυξης τόσο πιο γρήγορα και πληρέστερα θα πραγματοποιηθούν τα αναπόφευκτα αποτελέσματά της. Η κοινωνία διασπάται σε δύο τάξεις, καπιταλιστές από δω, μισθωτοί εργάτες από κει. Κληρονομικός πλούτος από τη μια, κληρονομική φτώχεια από την άλλη. Με την προσφορά να ξεπερνά τη ζήτηση, με τις αγορές ανίκανες να απορροφήσουν την όλο και μεγαλύτερη μάζα της παραγωγής της βιομηχανίας, με ένα κύκλο, που συνεχώς επαναλαμβάνεται, ευημερίας, κορεσμού, κρίσης, πανικού, χρόνιας ύφεσης και βαθμιαίας αναζωογόνησης του εμπορίου, προάγγελο όχι μόνιμης βελτίωσης αλλά ανανεωμένης υπερπαραγωγής και κρίσης, με λίγα λόγια, με τις παραγωγικές δυνάμεις να επεκτείνονται σε τέτιο βαθμό ώστε επαναστατούν σαν ενάντια σε ανυπόφορα δεσμά, ενάντια στους κοινωνικούς θεσμούς κάτω από τους οποίους έχουν μπει σε κίνηση.

Η μόνη δυνατή λύση: μια κοινωνική επανάσταση[9], που θα απελευθερώσει τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις από τα δεσμά μιας ξεπερασμένης κοινωνικής τάξης και τους πραγματικούς παραγωγούς, τη μεγάλη μάζα του λαού, από τη μισθωτή σκλαβιά. Και επειδή το Ελεύθερο Εμπόριο είναι η φυσική, η ομαλή ατμόσφαιρα γι’ αυτή την ιστορική εξέλιξη, το οικονομικό περιβάλλον στο οποίο οι συνθήκες για την αναπόφευκτη κοινωνική επανάσταση[10] θα δημιουργηθούν το ταχύτερο δυνατό - για αυτό το λόγο και μόνο για αυτόν, ο Μαρξ τάχθηκε υπέρ του Ελευθέρου Εμπορίου.

Πάντως, τα χρόνια που ακολούθησαν αμέσως τη νίκη του Ελευθέρου Εμπορίου στην Αγγλία έμοιαζαν να επαληθεύουν τις πιο παράλογες προσδοκίες ευημερίας που βασίζονταν σ' αυτό το γεγονός. Το βρετανικό εμπόριο αυξήθηκε σε μυθώδη ποσά, το βιομηχανικό μονοπώλιο της Αγγλίας στην αγορά του κόσμου έμοιαζε πιο σταθερό από ποτέ. Νέα σιδηρουργία, νέα υφαντουργία δημιουργήθηκαν σε μαζική κλίμακα, νέοι βιομηχανικοί κλάδοι αναπτύχθηκαν παντού. Υπήρχε βέβαια μια βαριά κρίση το 1857, αλλά ξεπεράστηκε και η πορεία προς τα εμπρός στο εμπόριο και τη βιομηχανία έμπαινε πάλι γρήγορα σε πλήρη κίνηση, μέχρι που, το 1866, συνέβη ένας νέος πανικός, ο οποίος, αυτή τη φορά, φαίνεται να σημειώνει μια νέα εκκίνηση στην οικονομική ιστορία του κόσμου.

Η άνευ προηγουμένου επέκταση της βιομηχανίας και του εμπορίου της Βρετανίας μεταξύ του 1848 και του 1866 οφειλόταν, αναντίρρητα και σε μεγάλη έκταση, στην κατάργηση των προστατευτικών δασμών στα τρόφιμα και στις πρώτες ύλες. Αλλά όχι εντελώς. Ταυτόχρονα έγιναν και άλλες σημαντικές αλλαγές που τη βοήθησαν. Τα παραπάνω χρόνια περιλαμβάνουν την ανακάλυψη και την αξιοποίηση των χρυσωρυχείων της Καλιφόρνιας και της Αυστραλίας[11]**(11)** οι οποίες αύξησαν τα μέσα κυκλοφορίας του κόσμου τόσο τεράστια, σηματοδότησαν την τελική νίκη του ατμού ενάντια σε όλες τα άλλα μέσα μεταφοράς,[12] στον ωκεανό τα ατμόπλοια ξεπερνούν τώρα τα ιστιοφόρα, στο έδαφος, σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, ο σιδηρόδρομος έχει πάρει την πρώτη θέση, οι ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι τη δεύτερη. Η μεταφορά τώρα γίνεται τέσσερις φορές γρηγορότερη και τέσσερις φορές φθηνότερη. Δεν είναι περίεργο ότι σε τέτιες ευνοϊκές συνθήκες, οι βρετανικές βιομηχανίες που εργάζονταν με ατμό θα επέκτειναν την κυριαρχία τους σε βάρος των ξένων εθνικών βιομηχανιών που βασίζονταν στη χειρωνακτική εργασία. Αλλά θα κάθονταν οι άλλες χώρες ήσυχες και θα υποτάσσονταν σ' αυτή την αλλαγή, η οποία τις υποβάθμιζε στη θέση του απλού αγροτικού εξαρτήματος της Αγγλίας, του «εργαστηρίου του κόσμου»;

Οι ξένες χώρες δεν έκαναν τίποτα τέτιο. Η Γαλλία, για 200 σχεδόν χρόνια, κάλυπτε τα εργαστήρια της πίσω από ένα τέλειο Σινικό τείχος προστασίας και απαγόρευσης, και είχε φθάσει σε όλα τα είδη πολυτελείας και γούστου μια υπεροχή την οποία η Αγγλία ούτε καν προσπάθησε να αμφισβητήσει. Η Ελβετία, κάτω από τέλειο Ελεύθερο Εμπόριο, διέθετε σχετικά σημαντικά εργαστήρια, τα οποία ο αγγλικός ανταγωνισμός δεν μπορούσε να αγγίξει. Η Γερμανία, με ένα δασμολόγιο πολύ πιο φιλελεύθερο από εκείνο οποιασδήποτε μεγάλης ηπειρωτικής χώρας ανέπτυσσε τις βιομηχανίες της με ρυθμό ταχύτερο ακόμη και από την Αγγλία. Και η Αμερική, λόγω του Εμφυλίου Πολέμου του 1861[13], στράφηκε ξαφνικά προς τις πηγές της, έπρεπε να βρει μέσα ανταπόκρισης στη ζήτηση μεταποιητικών προϊόντων κάθε είδους και μπορούσε να το κάνει μόνο με τη δημιουργία δικών της βιομηχανιών στη χώρα. Η πολεμική ζήτηση σταμάτησε όταν σταμάτησε ο πόλεμος, αλλά οι νέες βιομηχανίες ήταν εκεί και έπρεπε να αντιμετωπίσουν το βρετανικό ανταγωνισμό. Και ο πόλεμος είχε ωριμάσει, στην Αμερική την αντίληψη ότι ένα έθνος των 35 εκατομμυρίων, που διπλασιάζει τον πληθυσμό του κάθε 40 χρόνια το πολύ, με τέτιους τεράστιους πόρους και περιτριγυρισμένο από γείτονες αναγκασμένους για πολλά χρόνια να περιορίζονται στην αγροτική οικονομία, ότι ένα τέτιο έθνος είχε το «έκδηλο πεπρωμένο»[14] να είναι ανεξάρτητο από ξένες βιομηχανίες για τα βασικά του καταναλωτικά του είδη και να είναι έτσι και σε ειρηνικούς και σε πολεμικούς καιρούς. Και τότε η Αμερική έγινε προστατευτική.

Εδώ και 15 ίσως χρόνια, ταξίδευα σ' ένα βαγόνι με έναν έξυπνο έμπορο από τη Γλασκόβη, που ίσως ενδιαφερόταν για το εμπόριο σιδήρου. Μιλώντας για την Αμερική, με φίλεψε με τις παλιές ρητορείες του Ελευθέρου Εμπορίου:

«Δε θα ήταν αδιανόητο ένα έθνος από πανέξυπνους επιχειρηματίες όπως οι Αμερικανοί να πληρώνουν φόρο υποτελείας σε ιθαγενείς σιδηρουργούς και βιομηχάνους, ενώ θα μπορούσαν να αγοράσουν το ίδιο, αν όχι καλύτερο, εμπόρευμα πολύ πιο φτηνά σ΄ αυτή τη χώρα;».

Και μετά μου έδωσε παραδείγματα για το πόσο οι Αμερικανοί επιβαρύνουν τον εαυτό τους για να πλουτίσουν μερικούς άπληστους σιδηρουργούς.

«Πάντως», απάντησα, «υπάρχει και μια άλλη πλευρά στο θέμα. Ξέρετε ότι στους τομείς του άνθρακα, της υδραυλικής ενέργειας, του σιδήρου και άλλων μεταλλευμάτων, των φτηνών τροφίμων, του ντόπιου βαμβακιού και άλλων πρώτων υλών, η Αμερική διαθέτει πόρους και πλεονεκτήματα απλησίαστα από οποιαδήποτε Ευρωπαϊκή χώρα, και ότι αυτές οι πηγές δεν

μπορούν να αναπτυχθούν πλήρως εκτός εάν η Αμερική γίνει βιομηχανική χώρα. Θα παραδεχτείτε επίσης, ότι ένα μεγάλο έθνος σαν τους Αμερικανούς δεν μπορεί να ζήσει μόνο με την αγροτική οικονομία, που θα ήταν συνώνυμο με την καταδίκη στη μόνιμη βαρβαρότητα και κατωτερότητα, και κανένα μεγάλο έθνος δεν μπορεί να ζήσει, στην εποχή μας, χωρίς δικές του βιομηχανίες. Ωραία, λοιπόν, αν η Αμερική πρέπει να γίνει μια βιομηχανική χώρα και αν έχει κάθε πιθανότητα όχι μόνο να επιτύχει αλλά και ακόμη και να ξεπεράσει και τους αντιπάλους της, υπάρχουν δύο δρόμοι ανοιχτοί σ' αυτήν: ή να διεξαγάγει για -ας πούμε- 50 χρόνια έναν εξαιρετικά δαπανηρό ανταγωνιστικό πόλεμο σε συνθήκες Ελευθέρου Εμπορίου ενάντια στους Αγγλους βιομηχάνους, που έχουν αρχίσει εδώ και 100 περίπου χρόνια ή αλλιώς να αποκλείσει με προστατευτικούς δασμούς τους Αγγλους βιομηχάνους για -ας πούμε- 25 χρόνια, με τη σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα ότι στο τέλος των 25 ετών θα είναι ικανή να σταθεί στην ανοιχτή αγορά του κόσμου. Ποιο από τα δύο θα είναι το φθηνότερο και το συντομότερο; Αυτό είναι το ερώτημα. Αν θέλετε να πάτε από τη Γλασκόβη στο Λονδίνο παίρνετε το κοινοβουλευτικό τραίνο[15] με μία πέννα το μίλι και ταξιδεύετε με ταχύτητα 12 μιλίων την ώρα. Αλλά δεν το κάνετε αυτό, ο χρόνος σας είναι πολύ πολύτιμος, παίρνετε το εξπρές, πληρώνετε δύο πέννες το μίλι με 40 μίλια την ώρα. Πολύ καλά, οι Αμερικανοί προτιμούν να πληρώσουν ναύλα εξπρές και να πάνε με ταχύτητα εξπρές».

Ο Σκοτσέζος οπαδός του Ελευθέρου Εμπορίου δεν είχε ούτε μια λέξη να απαντήσει.

Η προστασία σαν μέσο τεχνητής κατασκευής κατασκευαστών μπορεί, συνεπώς, να φανεί χρήσιμη όχι μόνο σε μια ατελώς αναπτυγμένη καπιταλιστική τάξη που ακόμη παλεύει με το φεουδαρχισμό. Μπορεί να δώσει ζωή και σε μια καπιταλιστική τάξη που ανέρχεται σε μια χώρα η οποία όπως η Αμερική δε γνώρισε ποτέ το φεουδαρχισμό, αλλά η οποία έφθασε σε κείνο το σημείο εξέλιξης όπου το πέρασμα από την αγροτική οικονομία στις βιομηχανίες έχει γίνει αναγκαίο. Η Αμερική, όταν βρέθηκε σε αυτή την κατάσταση, αποφάσισε υπέρ του προστατευτισμού. Από τότε που εφαρμόστηκε αυτή η απόφαση, τα 5 και 20 χρόνια για τα οποία μίλησα στον συνταξιδιώτη μου έχουν περίπου περάσει και, αν δεν είχα άδικο, η προστασία θα 'πρεπε να 'χε κάνει τη δουλιά της στην Αμερική και θα 'πρεπε να γίνεται ενόχληση.

Αυτή ήταν η άποψη μου για καιρό. Εδώ και δύο χρόνια περίπου, έλεγα σε έναν Αμερικανό οπαδό του προστατευτισμού:

«Είμαι πεπεισμένος ότι αν η Αμερική στραφεί προς το Ελεύθερο Εμπόριο θα έχει σε 10 χρόνια νικήσει την Αγγλία στην παγκόσμια αγορά».

Η προστασία είναι, στην καλύτερη περίπτωση, μια ατέλειωτη βίδα και ποτέ δεν ξέρεις πότε έχεις τελειώσει με αυτήν. Προστατεύοντας μια βιομηχανία άμεσα ή έμμεσα βλάφτεις όλες τις άλλες και πρέπει συνεπώς να τις προστατέψεις κι αυτές. Κάνοντάς το αυτό, πάλι βλάφτεις τη βιομηχανία που αρχικά προστάτευες και πρέπει να το αντισταθμίσεις, αλλά αυτό το αντιστάθμισμα αντιδρά, όπως πρώτα, σε όλους τους άλλους κλάδους και τους δίνει το δικαίωμα να ζητήσουν διορθωτική κίνηση και ούτω καθ' εξής *επ' άπειρον*. Η Αμερική, από αυτή την άποψη, μας δίνει ένα κτυπητό παράδειγμα του καλύτερου τρόπου εξόντωσης ενός σημαντικού βιομηχανικού κλάδου μέσω του προστατευτισμού. Το 1856, οι συνολικές εισαγωγές και εξαγωγές από τις Ενωμένες Πολιτείες ανέρχονταν στο ποσό των 641.604.850 $. Από αυτό το ποσό, το 75,2% μεταφέρονταν από αμερικανικά και μόνο το 24,8% από ξένα πλοία. Τα βρετανικά ατμοκίνητα υπερωκεάνια ήδη τότε εκτόπιζαν τα αμερικανικά ιστιοφόρα. Ωστόσο, το 1860, από ένα συνολικό θαλάσσιο εμπόριο ύψους 762.288.550 $, τα αμερικανικά πλοία μετέφεραν ακόμη το 66,5%.

Ο εμφύλιος πόλεμος ήρθε και (μαζί) η προστασία των αμερικανικών ναυπηγείων. Και το τελευταίο σχέδιο ήταν τόσο επιτυχημένο ώστε έδιωξε σχεδόν εντελώς την αμερικανική σημαία από τις ανοιχτές θάλασσες. Το 1887, το συνολικό θαλάσσιο εμπόριο των Ενωμένων Πολιτειών ανερχόταν στο ποσό του 1.408.502.979 $, αλλά από αυτό το σύνολο μόνο το 13,8% μεταφερόταν με αμερικανικά και το 86,2% με ξένα πλοία.

Τα αγαθά που μεταφέρονταν με αμερικανικά πλοία ανέρχονταν, το 1856, στο ποσό των 482.268.274 $[16], το 1860 στο ποσό των 507.247.757 $. Το 1887, είχε μειωθεί σε 194.356.746 $. Εδώ και 40 χρόνια, η αμερικανική σημαία ήταν ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος της βρετανικής και προμήνυε να την ξεπεράσει στον ωκεανό, τώρα δεν είναι πουθενά. Η προστασία της ναυπηγικής σκότωσε και τη ναυτιλία και τη ναυπηγική.

Ενα άλλο σημείο. Οι βελτιώσεις των μεθόδων της παραγωγής ακολουθούν τόσο γρήγορα η μια την άλλη και αλλάζουν το χαρακτήρα ολοκλήρων κλάδων της βιομηχανίας τόσο απότομα και τόσο ολοκληρωτικά ώστε εκείνο που μπορεί να ήταν χτες ένας ισορροπημένος προστατευτικός δασμός σήμερα δεν είναι πια. Ας πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα από την Εκθεση του Υπουργού Οικονομικών του 1887:

«Η βελτίωση στα τελευταία χρόνια στα μηχανήματα που χρησιμοποιούνται για το χτένισμα του μαλλιού έχει τόσο πολύ αλλάξει το χαρακτήρα αυτού που είναι εμπορικά γνωστό σαν worsted clothes (ρούχα από μαλλί στριμμένο) ώστε τα τελευταία έχουν σε μεγάλο βαθμό ξεπεράσει τα woolen clothes (τα μάλλινα υφάσματα)[17] σαν εξοπλισμός ένδυσης του ανθρώπου.

Αυτή η αλλαγή... έχει λειτουργήσει προς σοβαρή ζημιά της εθνικής βιομηχανίας αυτών των μάλλινων (worsted) αγαθών, διότι ο δασμός στο μαλλί το οποίο πρέπει να χρησιμοποιήσουν είναι ο ίδιος με αυτόν για το μαλλί που χρησιμοποιείται για την παραγωγή μάλλινων υφασμάτων (woolen clothes), ενώ το ποσοστό δασμού που επιβάλλεται στο τελευταίο όταν αξιολογείται να μην ξεπερνά τα 80 σεντς τη λίρα είναι το 35% κατ' αξία[18], ενώ ο δασμός για τα υφάσματα αυτά (worsted) που αξιολογούνται να μην ξεπερνούν τα 80 σεντς φτάνει από 10 έως 24 σεντς τη λίρα και 35% κατ' αξία. Σε μερικές περιπτώσεις ο δασμός στο μαλλί που χρησιμοποιείται για την παραγωγή αυτών των υφασμάτων (worsted cloths) **ξεπερνά το δασμό που επιβάλλεται στο έτοιμο είδος».**

Ετσι αυτό που ήταν χθες προστασία για την εθνική βιομηχανία προκύπτει σήμερα να είναι αμοιβή για τον ξένο εισαγωγέα και σωστά λέει ο Υπουργός Οικονομικών:[19]

«Υπάρχουν πολλοί λόγοι να πιστεύουμε ότι ο κατασκευαστής αυτών των υφασμάτων (worsted cloths) θα πρέπει σύντομα να πάψει να υπάρχει σ΄ αυτή τη χώρα εκτός εάν τροποποιηθεί ο σχετικός νόμος περί δασμών». (σελ. XIX)

Αλλά για να τροποποιηθεί θα πρέπει να γίνει αγώνας ενάντια στους παραγωγούς μάλλινων υφασμάτων (woolen clothes) που επωφελούνται από αυτή την κατάσταση πραγμάτων, θα πρέπει να ανοίξει μια κανονική εκστρατεία για να έρθουν η πλειοψηφία και των δύο σωμάτων του Κογκρέσου, και τελικά η κοινή γνώμη της χώρας να ταχθούν υπέρ αυτής της άποψης. Και το ερώτημα είναι. Θα αποδώσουν όλα αυτά;

Ωστόσο το χειρότερο στην προστασία είναι ότι, όταν την αποκτήσετε, δύσκολα μπορείτε να απαλλαγείτε από αυτήν. Οσο δύσκολη κι αν είναι η διαδικασία καθορισμού ενός δίκαιου δασμού, η επιστροφή στο Ελεύθερο Εμπόριο είναι τεράστια δυσκολότερη. Οι περιστάσεις που επέτρεψαν στην Αγγλία να ολοκληρώσει την αλλαγή αυτή σε λίγα χρόνια δε θα επαναληφθούν.

Και ακόμα και εκεί ο αγώνας χρονολογείται από το 1823 (Χάσκισσον),[20] άρχισε να είναι επιτυχής το 1842 (δασμοί του Πήλ)[21] και συνεχίστηκε για πολλά χρόνια μετά την κατάργηση των νόμων για τα σιτηρά. Ετσι η προστασία στον μεταξοβιομήχανο (τον μόνο που φοβόταν ακόμη τον ξένο ανταγωνισμό) παρατάθηκε για μια σειρά ετών και μετά παραχωρήθηκε με άλλη, οπωσδήποτε κακόφημη μορφή. Ενώ οι άλλες υφαντουργικές βιομηχανίες υπόκεινταν στον νόμο περί Εργοστασίων - που περιόριζε τις ώρες εργασίας των γυναικών, των νέων και των παιδιών[22] - ο κλάδος του μεταξιού ευνοούνταν με σημαντικές εξαιρέσεις από το γενικό κανόνα που του έδιναν τη δυνατότητα να απασχολεί παιδιά μικρότερης ηλικίας και να επιβάλλει μακρύτερα ωράρια στους νέους και στα παιδιά από τους άλλους υφαντουργικούς κλάδους. Το μονοπώλιο που οι υποκριτές οπαδοί του Ελεύθερου Εμπορίου είχαν καταργήσει όσον αφορά τους ξένους ανταγωνιστές, το δημιούργησαν και πάλι σε βάρος της υγείας και της ζωής των παιδιών της Αγγλίας.

Αλλά καμία χώρα δε θα μπορέσει πια να περάσει από την Προστασία στο Ελεύθερο Εμπόριο σε μια εποχή όπου όλοι, ή σχεδόν όλοι, οι βιομηχανικοί της κλάδοι μπορούν να αψηφήσουν τον ξένο ανταγωνισμό στην ανοικτή αγορά. Η ανάγκη για την αλλαγή θα έρθει πολύ πριν να μπορέσει να υπάρξει ακόμα και ελπίδα για μια τέτια ευτυχισμένη κατάσταση. Αυτή η ανάγκη θα γίνει φανερή στους διαφορετικούς κλάδους σε διαφορετικές εποχές, και από τα συγκρουόμενα συμφέροντα των κλάδων αυτών θα προκύψουν οι πιο κατατοπιστικές συγκρούσεις, μηχανορραφίες των παρασκηνιακά οργανωμένων συμφερόντων (lobby), και κοινοβουλευτικές συνομωσίες. Ο παραγωγός μηχανών, ο μηχανικός και ο ναυπηγός μπορούν να βρουν ότι η προστασία που παρέχεται στον σιδηρουργό αυξάνει την τιμή των αγαθών του τόσο ώστε με αυτό τον τρόπο και μόνο με αυτό τον τρόπο το εξαγωγικό του εμπόριο εμποδίζεται. Ο παραγωγός

βαμβακερών υφασμάτων θα μπορούσε να είχε βρει τον τρόπο να διώξει τα αγγλικά υφάσματα από τις κινέζικες και ινδικές αγορές, αν δεν υπήρχε η υψηλή τιμή που αναγκάζεται να πληρώσει για το νήμα, εξ αιτίας της προστασίας των νηματουργών κ.ο.κ..

Τη στιγμή που ένας κλάδος της εθνικής βιομηχανίας έχει κατακτήσει πλήρως την εσωτερική αγορά εκείνη τη στιγμή η εξαγωγή γίνεται αναγκαία γι' αυτόν. Στις συνθήκες του καπιταλισμού, μια βιομηχανία ή επεκτείνεται ή μαραίνεται. Ενας κλάδος δεν μπορεί να μείνει στάσιμος, σταμάτημα της εξάπλωσης σημαίνει έναρξη της καταστροφής. Η πρόοδος της μηχανικής και χημικής εφεύρεσης, μέσω της συνεχούς αντικατάστασης της ανθρώπινης εργασίας και της όλο και ταχύτερης αύξησης της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, δημιουργεί σε κάθε στάσιμη βιομηχανία μια πληθώρα τόσο εργατών όσο και κεφαλαίου, μια πληθώρα που δε βρίσκει διέξοδο πουθενά, γιατί η ίδια διαδικασία γίνεται σ΄ όλες τις άλλες βιομηχανίες.

Ετσι, το πέρασμα από ένα κλάδο στραμμένο προς το εσωτερικό σε ένα κλάδο στραμμένο προς τις εξαγωγές γίνεται ζήτημα ζωής και θανάτου για όλες τις ενδιαφερόμενες βιομηχανίες. Αλλά βρίσκονται αντιμέτωπες με τα καθιερωμένα δικαιώματα και με τα συγκεκριμένα συμφέροντα άλλων που ακόμα βρίσκουν την προστασία ή ασφαλέστερη ή επικερδέστερη από το Ελεύθερο Εμπόριο. Τότε ακολουθεί ένας μακρόχρονος και πεισματικός αγώνας μεταξύ των οπαδών του Ελεύθερου Εμπορίου και των Προστατευτιστών, ένας αγώνας όπου, και στις δύο πλευρές, η ηγεσία γρήγορα περνάει από τα χέρια των ανθρώπων που ενδιαφέρονται άμεσα στα χέρια των επαγγελματιών πολιτικών, αυτών που τραβούν τα νήματα των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων, των οποίων το συμφέρον δεν ήταν ο διακανονισμός του θέματος αλλά η διατήρησή του σε ανοιχτή κατάσταση για πάντα και το αποτέλεσμα μιας τεράστιας απώλειας χρόνου, ενεργητικότητας και χρήματος είναι μια σειρά συμβιβασμών που ευνοούν πότε τη μια και πότε την άλλη πλευρά και που μετακινούνται αργά, αν και όχι μεγαλόπρεπα, προς την κατεύθυνση του Ελευθέρου Εμπορίου - εκτός κι αν η Προστασία κατορθώσει, στο μεταξύ, να κάνει τον εαυτό της εντελώς ανυπόφορο για το έθνος, πράγμα που είναι ακριβώς το πιο πιθανό να συμβεί τώρα στην Αμερική.

Υπάρχει, ωστόσο, ένα άλλο είδος προστασίας, το χειρότερο απ' όλα, και αυτό παρουσιάζεται στη Γερμανία. Και η Γερμανία άρχισε να αισθάνεται, γρήγορα μετά το 1815, την ανάγκη ταχύτερης ανάπτυξης των βιομηχανιών της. Ωστόσο, ο πρώτος όρος γι' αυτό ήταν η δημιουργία μιας εσωτερικής αγοράς μέσω της αφαίρεσης των αναρίθμητων τελωνειακών γραμμών και των ποικιλιών της φορολογικής νομοθεσίας που είχαν δημιουργηθεί από τα μικρά Γερμανικά κράτη - με άλλα λόγια η δημιουργία μιας Γερμανικής Τελωνειακής Ενωσης, ή Zollverein.[23] Αυτό μπορούσε να γίνει μόνο στη βάση ενός φιλελευθέρου δασμού που είχε στόχο μάλλον τη δημιουργία κοινού εισοδήματος παρά προστασίας της εσωτερικής παραγωγής. Με καμία άλλη προϋπόθεση δε θα μπορούσαν τα μικρά κράτη να παρακινηθούν να προσχωρήσουν.

Ετσι το νέο γερμανικό δασμολόγιο, αν και ελαφρά προστατευτικό για μερικούς κλάδους, ήταν, την εποχή της εισαγωγής του, ένα πρότυπο νομοθεσίας Ελευθέρου Εμπορίου και παρέμεινε τέτιο αν και, μόνιμα από το 1830, η πλειοψηφία των Γερμανών κατασκευαστών δεν έπαψε να φωνάζει για προστασία. Ωστόσο, κάτω από αυτό το εξαιρετικά φιλελεύθερο δασμολόγιο και παρά το ότι οι γερμανικές εθνικές βιομηχανίες, βασισμένες στη χειρωνακτική εργασία, τσακίζονταν αμείλικτα από τον ανταγωνισμό των αγγλικών εργοστασίων που εργάζονταν με ατμό, η μετάβαση από τη χειρωνακτική εργασία στις μηχανές βαθμιαία ολοκληρώθηκε και στη Γερμανία και σήμερα έχει σχεδόν ολοκληρωθεί.

Η μετατροπή της Γερμανίας από αγροτική σε βιομηχανική χώρα συντελέστηκε με τον ίδιο ρυθμό και, από το 1866, βοηθήθηκε από ευνοϊκά πολιτικά γεγονότα: τη δημιουργία μιας ισχυρής κεντρικής κυβέρνησης και ομοσπονδιακής νομοθεσίας που εξασφάλιζε ομοιογένεια στους νόμους που ρύθμιζαν το εμπόριο, καθώς και στο νόμισμα, στα μέτρα και σταθμά και, τελικά, η πλημμύρα των γαλλικών δισεκατομμυρίων. Ετσι, γύρω στο 1874, το γερμανικό εμπόριο στην παγκόσμια αγορά ήταν αμέσως μετά από κείνο της Μεγάλης Βρετανίας[24] και η Γερμανία χρησιμοποιούσε περισσότερη ατμοδύναμη σε εργοστάσια και μετακίνηση από οποιαδήποτε άλλη ηπειρωτική ευρωπαϊκή χώρα. Δόθηκε έτσι η απόδειξη ότι, ακόμη και σήμερα και παρά το τεράστιο πλεονέκτημα που έχει η αγγλική βιομηχανία, μια μεγάλη χώρα μπορεί να ανέβει ως τον επιτυχή ανταγωνισμό στην ανοιχτή αγορά με την Αγγλία.

Τότε, ξαφνικά, έγινε μια αλλαγή μετώπου: η Γερμανία έγινε προστατευτική σε μια στιγμή που το Ελεύθερο Εμπόριο φαινόταν να ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά αναγκαίο γι' αυτήν. Η αλλαγή ήταν, αναμφίβολα, παράλογη, αλλά μπορεί να εξηγηθεί. Ενώ η Γερμανία ήταν μια χώρα εξαγωγής σιτηρών όλα τα αγροτικά συμφέροντα, όχι λιγότερο από όλο το θαλάσσιο εμπόριο, ήταν φλογεροί οπαδοί του Ελευθέρου Εμπορίου. Αλλά, το 1874, αντί να εξάγει, η Γερμανία ζήτησε μεγάλες προμήθειες σιτηρών από το εξωτερικό. Περίπου την ίδια περίοδο, η Αμερική άρχισε να πλημμυρίζει την Ευρώπη με τεράστιες αποστολές φτηνών σιτηρών. Οπου πήγαιναν, έριχναν το χρηματικό εισόδημα που έβγαινε από τη γη και συνεπώς την πρόσοδό της και από κείνη τη στιγμή τα αγροτικά συμφέροντα σε όλη την Ευρώπη άρχισαν να φωνάζουν για προστασία.

Ταυτόχρονα, οι βιομήχανοι στη Γερμανία υπέφεραν από τις επιπτώσεις του ασυγκράτητου υπέρ-εμπορίου[25] που δημιούργησε η εισροή των γαλλικών δισεκατομμυρίων, ενώ η Αγγλία, της οποίας το εμπόριο, από την εποχή της κρίσης του 1866, βρισκόταν σε κατάσταση χρόνιας ύφεσης, πλημμύρισε όλες τις προσιτές αγορές με αγαθά που ήταν αδύνατον να πουληθούν στην εγχώρια αγορά και προσφέρονταν στο εξωτερικό σε καταστροφικά χαμηλές τιμές. Ετσι συνέβη ώστε οι Γερμανοί βιομήχανοι, αν και εξαρτημένοι πριν από όλα από τις εξαγωγές, άρχισαν να βλέπουν στην προστασία ένα μέσο εξασφάλισης γι' αυτούς του αποκλειστικού εφοδιασμού της εσωτερικής αγοράς. Και η κυβέρνηση, εντελώς στα χέρια της έγγειας αριστοκρατίας και των επαρχιακών αξιωματούχων, με μεγάλη χαρά επωφελήθηκε απ' αυτή την περίσταση για να ωφελήσει τους εισπράκτορες της έγγειας προσόδου προσφέροντάς προστατευτικούς δασμούς και στους γαιοκτήμονες και στους βιομηχάνους. Το 1878, μπήκε σε εφαρμογή ένας υψηλός προστατευτικός δασμός για τα αγροτικά προϊόντα και τα βιομηχανικά προϊόντα.[26]

Η συνέπεια ήταν ότι, στο εξής, η εξαγωγή των γερμανικών μεταποιητικών προϊόντων γινόταν άμεσα σε βάρος των εσωτερικών καταναλωτών. Οπου ήταν δυνατόν, «κύκλοι» ή «τραστ»[27] δημιουργήθηκαν για να ρυθμίσουν το εξαγωγικό εμπόριο και ακόμη και την ίδια την παραγωγή. Το γερμανικό εμπόριο σιδήρου βρίσκεται στα χέρια μερικών μεγάλων εταιρειών, κατά το πλείστον εταιρειών του χρηματιστηρίου, οι οποίες συνολικά μπορούν να παραγάγουν περίπου τετραπλάσιο σίδηρο από όσο μπορεί να απορροφήσει η μέση κατανάλωση της χώρας. Για να αποφύγουν τον περιττό ανταγωνισμό μεταξύ τους, οι εταιρείες αυτές σχημάτισαν ένα τραστ το οποίο μοιράζει μεταξύ τους όλα τα εξωτερικά συμβόλαια και καθορίζει σε κάθε περίπτωση την εταιρεία που θα γίνει ο δικαιούχος. Αυτό το «τραστ», εδώ και μερικά χρόνια, είχε κάνει συμφωνία ακόμα και με τους Αγγλους βασιλείς του σιδήρου, αλλά αυτό δεν υπάρχει πια. Κατά παρόμοιο τρόπο, τα ανθρακωρυχεία της Βεστφαλίας (που παράγουν περίπου 30 εκατομμύρια τόνους το χρόνο) δημιούργησαν ένα τραστ για να ρυθμίζει την παραγωγή, τους δικαιούχους των συμβολαίων και τις τιμές. Και, συνολικά, κάθε Γερμανός βιομήχανος θα σας πει ότι το μόνο που κάνουν οι προστατευτικοί δασμοί γι' αυτόν είναι να του επιτρέπουν να κινείται με κέρδος στην εσωτερική αγορά μπροστά στις καταστροφικές τιμές που είναι υποχρεωμένος να δίνει στο εξωτερικό.

Και αυτά δεν είναι όλα. Αυτό το παράλογο σύστημα προστασίας στους βιομηχάνους δεν είναι τίποτε άλλο παρά το κόκαλο που πετιέται στους καπιταλιστές της βιομηχανίας για να τους πείσει να υποστηρίξουν ένα ακόμη πιο σκανδαλώδες μονοπώλιο που παρέχεται στα έγγεια συμφέροντα. Οχι μόνο όλη η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε βαρείς εισαγωγικούς δασμούς, οι οποίοι αυξάνονται από χρόνο σε χρόνο, αλλά μερικές αγροτικές βιομηχανίες, που λειτουργούν σε μεγάλα αγροκτήματα για λογαριασμό του ιδιοκτήτη, ουσιαστικά προικίζονται από το δημόσιο ταμείο. Η παραγωγή ζάχαρης από ζαχαρότευτλα όχι μόνο προστατεύεται αλλά παίρνει και τεράστια ποσά με τη μορφή εξαγωγικών βραβείων. Κάποιος που ξέρει είναι της γνώμης ότι αν η ζάχαρη που εξάγεται πεταγόταν ολόκληρη στη θάλασσα ο παραγωγός θα είχε πάλι ένα κέρδος από το κυβερνητικό βραβείο. Κατά παρόμοιο τρόπο, τα διυλιστήρια οινοπνεύματος από πατάτα παίρνουν σαν αποτέλεσμα της πρόσφατης νομοθεσίας ένα δώρο περίπου 9 εκατομμυρίων δολαρίων[28] το χρόνο από τις τσέπες του κοινού. Και, καθώς σχεδόν κάθε μεγάλος γαιοκτήμονας της Βόρειο-Ανατολικής Γερμανίας είναι ή παραγωγός ζάχαρης από ζαχαρότευτλα ή ιδιοκτήτης διυλιστηρίου οινοπνεύματος από πατάτες, ή και τα δύο, δεν είναι παράξενο που ο κόσμος έχει κυριολεκτικά πλημμυρίσει με την παραγωγή τους.

Η πολιτική αυτή, καταστροφική σε οποιεσδήποτε συνθήκες, είναι διπλά τέτια σε μία χώρα

της οποίας οι βιομηχανίες κρατούν τη θέση τους στις ουδέτερες αγορές κυρίως μέσω του χαμηλού κόστους εργατικής δύναμης. Οι μισθοί στη Γερμανία, που κρατιούνται κοντά στα όρια της πείνας μέσω του υπεραρίθμου πληθυσμού (ο οποίος αυξάνει γρήγορα, παρά τη μετανάστευση), πρέπει να αυξηθούν σαν συνέπεια της αύξησης των τιμών όλων των αναγκαίων (αγαθών) που προκαλεί η προστασία και ο Γερμανός βιομήχανος δε θα μπορεί πια τότε, όπως συχνά μπορεί τώρα, να ισοφαρίζει την καταστροφική τιμή των εμπορευμάτων του μέσω μιας αφαίρεσης από τις φυσιολογικές αμοιβές των εργατών του και θα διωχτεί από την αγορά.[29] Η προστασία, στη Γερμανία, σκοτώνει τη χήνα που γεννά τα χρυσά αυγά.

Η Γαλλία επίσης υποφέρει από τις συνέπειες της προστασίας. Το σύστημα σ΄ αυτή τη χώρα έχει γίνει, μέσω των δύο αιώνων αναμφισβήτητης κυριαρχίας του, σχεδόν στοιχείο της ζωής του έθνους. Παρ’ όλα αυτά, γίνεται όλο και πιο πολύ εμπόδιο. Οι μόνιμες αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής αποτελούν την ημερησία διάταξη[30] αλλά η προστασία κλείνει το δρόμο. Το πίσω μέρος των μεταξωτών βελούδων γίνεται σήμερα από βαμβακερό νήμα. Ο Γάλλος κατασκευαστής πρέπει ή να πληρώσει προστατευτική τιμή για αυτό ή να υποβληθεί σε μια τέτια ατέλειωτη διοικητική διαδικασία που πλήρως ισοφαρίζει τη διαφορά μεταξύ της τιμής αυτής και της κυβερνητικής έκπτωσης κατά την εξαγωγή και, έτσι, ο κλάδος των βελούδων μετακινείται από τη Λυών στο Κρέφελντ, όπου η τιμή προστασίας για το λεπτό βαμβακερό νήμα είναι σημαντικά χαμηλότερη.

Οι γαλλικές εξαγωγές, όπως είπα παραπάνω, αποτελούνται κυρίως από είδη πολυτελείας, όπου το γαλλικό γούστο δεν μπορεί, ως τώρα, να ξεπεραστεί, αλλά οι κύριοι καταναλωτές σε όλο τον κόσμο αυτών των ειδών είναι οι σύγχρονοι νεόπλουτοι καπιταλιστές μας, που δεν έχουν ούτε εκπαίδευση ούτε καλλιέργεια και εξυπηρετούνται εξίσου καλά από φτηνές και αδέξιες γερμανικές και αγγλικές απομιμήσεις και συχνά γίνονται θύματα παρουσίασής τους για πραγματικά γαλλικά προϊόντα σε υπέρ - υπερβολικές τιμές. Η αγορά για αυτά τα είδη που δεν μπορεί να γίνουν έξω από τη Γαλλία γίνεται όλο και στενότερη, οι Γάλλοι εξαγωγείς μόλις συγκρατούνται, και θα πρέπει γρήγορα να γονατίσουν. Με ποια νέα προϊόντα μπορεί η Γαλλία να αντικαταστήσει εκείνα των οποίων οι εξαγωγές εξαφανίζονται; Αν κάτι μπορεί να βοηθήσει εδώ, αυτό είναι ένα τολμηρό μέτρο Ελευθέρου Εμπορίου, που θα βγάλει το Γάλλο βιομήχανο από τη συνηθισμένη του ατμόσφαιρα θερμοκηπίου[31] και θα τον βάλει πάλι στον ανοιχτό αέρα του ανταγωνισμού με ξένους αντιπάλους. Πράγματι, το γαλλικό γενικό εμπόριο θα είχε από καιρό αρχίσει να συρρικνώνεται αν δεν ήταν το μικρό και διστακτικό βήμα προς την κατεύθυνση του Ελευθέρου Εμπορίου που έγινε από την (αγγλο - γαλλική) συνθήκη του Κόμπντεν του 1860,[32] αλλά αυτή ήδη έχει σχεδόν εξαντληθεί και απαιτείται μια ισχυρότερη δόση του ίδιου φαρμάκου.

Για τη Ρωσία δεν αξίζει τον κόπο να μιλήσουμε. Εκεί, το προστατευτικό δασμολόγιο - με τους δασμούς να πρέπει να πληρωθούν σε χρυσό, αντί για το υποτιμημένο χαρτονόμισμα της χώρας - χρησιμεύει πριν απ’ όλα στην ανεύρεση αντικειμένων για τον εφοδιασμό της εξαθλιωμένης (άθλιας, πάμπτωχης) κυβέρνησης με το σκληρό συνάλλαγμα που απαιτείται για τις συναλλαγές με τους ξένους πιστωτές. Την ίδια μέρα κατά την οποία αυτό το δασμολόγιο θα εκπληρώσει την προστατευτική του αποστολή, αποκλείοντας ολοκληρωτικά τα ξένα εμπορεύματα, εκείνη την ημέρα η ρωσική κυβέρνηση θα χρεοκοπήσει. Και, ωστόσο, αυτή ίδια κυβέρνηση διασκεδάζει τους υπηκόους της[33] κουνώντας μπροστά στα μάτια τους την προοπτική της μετατροπής της Ρωσίας, μέσω αυτού του δασμολογίου, σε πλήρως αυτάρκη χώρα, που δε θα ζητά από τον ξένο ούτε τρόφιμα ούτε πρώτες ύλες ούτε μεταποιητικά προϊόντα ούτε έργα τέχνης. Οι άνθρωποι που πιστεύουν στο όραμα μιας Ρωσικής Αυτοκρατορίας, κλειστής και απομονωμένης από τον υπόλοιπο κόσμο, βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τον πατριώτη Πρώσο επιλοχία που πήγε σε ένα κατάστημα και ζήτησε μία υδρόγειο, όχι γήινη ή επουράνια, αλλά μια υδρόγειο της Πρωσίας.

Ας επιστρέψουμε στην Αμερική. Αφθονούν τα συμπτώματα ότι η Προστασία έκανε ό,τι μπορούσε να κάνει για τις ΕΠΑ,[34] και ότι, όσο νωρίτερα ειδοποιηθεί να αποχωρήσει, τόσο το καλύτερο για όλα τα μέρη. Ενα από αυτά τα συμπτώματα είναι η δημιουργία «κύκλων» ή «τραστ»[35] μέσα στις προστατευμένες βιομηχανίες για τη συστηματικότερη εκμετάλλευση του μονοπωλίου που τους έχει παραχωρηθεί. Τώρα, οι «κύκλοι» και τα «τραστ»[36] είναι πραγματικά αμερικανικοί θεσμοί, και, όπου εκμεταλλεύονται φυσικά πλεονεκτήματα, γενικά αν και γκρινιάρικα πετυχαίνουν την υποταγή.

Η μετατροπή της παροχής πετρελαίου στην Πενσυλβανία σε μονοπώλιο από τη Στάνταρ Οϊλ Κόμπανι[37] είναι μια διαδικασία εντελώς σύμφωνη με τους κανόνες της καπιταλιστικής παραγωγής. Αλλά εάν οι παραγωγοί ζάχαρης προσπαθήσουν να μετατρέψουν το προνόμιο που τους παραχωρήθηκε, από το έθνος, ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό, σε μονοπώλιο ενάντια στον εσωτερικό καταναλωτή, δηλαδή ενάντια στο ίδιο έθνος που παραχώρησε την Προστασία, αυτό είναι ένα διαφορετικό πράγμα. Ωστόσο, οι μεγάλοι παραγωγοί ζάχαρης σχημάτισαν ένα «τραστ» το οποίο δεν έχει κανένα άλλο στόχο.[38] Και το τραστ της ζάχαρης δεν είναι το μόνο αυτού του είδους.

Τώρα, η δημιουργία τέτιων τραστ σε προστατευμένες βιομηχανίες είναι το πιο ασφαλές σημάδι ότι η προστασία έχει κάνει τη δουλειά της και αλλάζει το χαρακτήρα της, ότι δεν προστατεύει πια το βιομήχανο ενάντια στον ξένο εισαγωγέα αλλά ενάντια στον εσωτερικό καταναλωτή, ότι έχει δημιουργήσει, τουλάχιστον στον ειδικά ενδιαφερόμενο κλάδο, αρκετούς, αν όχι υπέρ-αρκετούς, βιομηχάνους, ότι το χρήμα που βάζει στις τσέπες αυτών των βιομηχάνων[39] είναι πεταμένο χρήμα, ακριβώς όπως στη Γερμανία.

Στην Αμερική, όπως και αλλού, η Προστασία προωθείται μέσω του επιχειρήματος ότι το Ελεύθερο Εμπόριο θα ευνοήσει μόνο την Αγγλία. Η καλύτερη απόδειξη για το αντίθετο είναι ότι στην Αγγλία όχι μόνο οι αγροκαλλιεργητές και οι γαιοκτήμονες αλλά ακόμη και οι βιομήχανοι στρέφονται προς τον προστατευτισμό. Στην πατρίδα της «σχολής του Μάντσεστερ»[40] του Ελευθέρου Εμπορίου, το Εμπορικό Επιμελητήριο του Μάντσεστερ συζήτησε, την 1η Νοέμβρη του 1886, ένα ψήφισμα «ότι, έχοντας μάταια αναμείνει επί 40 χρόνια τα άλλα έθνη να ακολουθήσουν το παράδειγμα του Ελευθέρου Εμπορίου της Αγγλίας, το επιμελητήριο πιστεύει ότι ήρθε ο καιρός της αναθεώρησης αυτής της θέσης».

Η απόφαση, βέβαια, απορρίφθηκε αλλά με 22 ψήφους έναντι 21! Και αυτό έγινε στο κέντρο της βαμβακουργίας - δηλαδή, του μόνου κλάδου της αγγλικής βιομηχανίας του οποίου η υπεροχή στην ανοιχτή αγορά φαίνεται ακόμη αναμφισβήτητη! Αλλά, πάντως, ακόμη και σ' αυτόν τον ειδικό κλάδο η εφευρετική ιδιοφυία πέρασε από την Αγγλία στην Αμερική. Οι τελευταίες βελτιώσεις στα νηματουργικά και υφαντουργικά μηχανήματα του βάμβακος ήρθαν, σχεδόν όλες, από την Αμερική και το Μάντσεστερ αναγκάστηκε να τις υιοθετήσει. Στις βιομηχανικές εφευρέσεις όλων των ειδών, η Αμερική έχει ξεκάθαρα πάρει την πρώτη θέση, ενώ η Γερμανία ανταγωνίζεται την Αγγλία πολύ στενά για τη δεύτερη θέση.

Στην Αγγλία κερδίζει έδαφος η συνείδηση ότι το βιομηχανικό μονοπώλιο της χώρας αυτής έχει ανεπανόρθωτα χαθεί, ότι πάντα χάνει σχετικά έδαφος, ενώ οι αντίπαλοί της προχωρούν, και ότι κατευθύνεται προς μια κατάσταση όπου θα πρέπει να ικανοποιείται με τη θέση ενός βιομηχανικού έθνους μεταξύ πολλών, αντί, όπως κάποτε ονειρευόταν, του «εργαστηρίου του κόσμου». Για την απόκρουση αυτού του επικειμένου πεπρωμένου, γίνονται επικλήσεις, μόλις καλυμμένες κάτω από το πέπλο του «εντίμου εμπορίου» και των δασμών αντιποίνων, της προστασίας από τους γιους των ίδιων εκείνων ανθρώπων οι οποίοι, πριν από 40 χρόνια, δεν έβλεπαν σωτηρία παρά μόνο στο Ελεύθερο Εμπόριο. Και όταν οι Αγγλοι αρχίζουν να βρίσκουν ότι το Ελεύθερο Εμπόριο τους καταστρέφει και ζητούν από την κυβέρνηση να τους προστατέψει απέναντι στους ξένους ανταγωνιστές τους, τότε, ασφαλώς, ήρθε η ώρα για αυτούς τους ανταγωνιστές να αντιδράσουν πετώντας ένα προστατευτικό σύστημα στο εξής άχρηστο, να πολεμήσουν το βιομηχανικό μονοπώλιο της Αγγλίας που εξαφανίζεται με το ίδιο του το όπλο: το Ελεύθερο Εμπόριο.

Αλλά, όπως είπα παραπάνω, μπορείτε εύκολα να επιβάλλετε την Προστασία αλλά δεν μπορείτε να απαλλαγείτε από αυτή τόσο εύκολα. Το νομοθετικό σώμα, εγκρίνοντας το προστατευτικό σχέδιο, έχει δημιουργήσει μεγάλα συμφέροντα για τα οποία είναι υπεύθυνο. Και δεν είναι κάθε ένα από αυτά τα συμφέροντα - όλοι οι κλάδοι της βιομηχανίας - εξίσου έτοιμο, στην δεδομένη στιγμή, να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό. Μερικοί καθυστερούν ενώ άλλοι δε χρειάζονται πλέον προστατευτική φροντίδα. Η διαφορά της θέσης θα δημιουργήσει τις γνωστές συνομωσίες των οργανωμένων συμφερόντων (lobby) και είναι αυτό καθ' εαυτό μια ασφαλής εγγύηση ότι οι προστατευμένες βιομηχανίες, εάν αποφασιστεί το Ελεύθερο Εμπόριο, δε θα εγκαταλειφθούν στην τύχη τους, όπως δεν εγκαταλείφθηκε η βιομηχανία μετάξης στην Αγγλία μετά το 1846. Αυτό είναι αναπόφευκτο στις σημερινές συνθήκες και θα πρέπει να τηρηθεί από το κόμμα του Ελευθέρου Εμπορίου στο βαθμό που η αλλαγή θα αποφασιστεί κατ' αρχήν.

Το ερώτημα του Ελευθέρου Εμπορίου ή της Προστασίας κινείται μέσα στα πλαίσια του σημερινού συστήματος της καπιταλιστικής παραγωγής και συνεπώς δεν έχει άμεσο ενδιαφέρον για μας τους σοσιαλιστές που θέλουμε να απαλλαγούμε από το σύστημα.

Εμμεσα, ωστόσο, μας ενδιαφέρει στο βαθμό που πρέπει να επιθυμούμε το σημερινό σύστημα παραγωγής να αναπτυχθεί και να εξαπλωθεί όσο το δυνατό πιο ελεύθερα και ταχύτερα, διότι μαζί του θα αναπτυχθούν και αυτά τα οικονομικά φαινόμενα που είναι οι αναγκαίες του συνέπειες και τα οποία πρέπει να καταστρέψουν το σύστημα στο σύνολό του:[41] αθλιότητα για τη μεγάλη μάζα του λαού, σαν αποτέλεσμα της υπερπαραγωγής. Αυτή η υπερπαραγωγή γεννά ή περιοδικούς κορεσμούς και σπασμούς, που συνοδεύονται από πανικό, ή σε άλλες περιπτώσεις μια χρόνια στασιμότητα του εμπορίου, διαίρεση της κοινωνίας σε μια μικρή τάξη μεγάλων καπιταλιστών και μια μεγάλη ουσιαστικά κληρονομικών μισθωτών δούλων, τους προλετάριους, οι οποίοι, ενώ ο αριθμός τους συνεχώς αυξάνεται, ταυτόχρονα συνεχώς αντικαθίστανται από μηχανές που εξοικονομούν νέα εργατική δύναμη. Με λίγα λόγια, μια κοινωνία που οδηγείται στο αδιέξοδο, από το οποίο δεν υπάρχει διαφυγή παρά μέσω μιας πλήρους αναμόρφωσης της οικονομικής δομής που αποτελεί τη βάση της.

Από αυτή την άποψη, εδώ και 40 χρόνια, ο Μαρξ τάχθηκε, κατ' αρχήν, υπέρ του Ελευθέρου Εμπορίου σαν το πιο προοδευτικό σχέδιο και, συνεπώς, σαν το σχέδιο που θα έφερνε πιο γρήγορα την καπιταλιστική κοινωνία σ' αυτό το αδιέξοδο. Αλλά εάν ο Μαρξ τάχθηκε υπέρ του Ελευθέρου Εμπορίου με αυτή τη δικαιολογία, δεν είναι αυτό λόγος για οποιονδήποτε υποστηρικτή του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος για να ταχθεί ενάντια στο Ελεύθερο Εμπόριο; Εάν το Ελεύθερο Εμπόριο θεωρείται επαναστατικό, δε θα πρέπει όλοι οι καλοί πολίτες να ψηφίσουν υπέρ της Προστασίας σαν συντηρητικής κατεύθυνσης;

Εάν μια χώρα δεχθεί σήμερα το Ελεύθερο Εμπόριο, δε θα το κάνει ασφαλώς για να ικανοποιήσει τους Σοσιαλιστές. Θα το κάνει γιατί το Ελεύθερο Εμπόριο έχει γίνει ανάγκη για τους βιομηχάνους καπιταλιστές. Ωστόσο αν απέρριπτε το Ελεύθερο Εμπόριο και παρέμενε στην Προστασία, για να εξαπατήσει τους Σοσιαλιστές αποφεύγοντας την κοινωνική καταστροφή που αναμένεται, αυτό δε θα βλάψει τις προοπτικές του Σοσιαλισμού στο ελάχιστο.[42] Η Προστασία είναι ένα πρόγραμμα για την τεχνητή παραγωγή κατασκευαστών και, συνεπώς, και ένα πρόγραμμα για την τεχνητή παραγωγή μισθωτών εργαζομένων. Δεν μπορείτε να δημιουργήσετε το ένα χωρίς να δημιουργήσετε και το άλλο.

Ο μισθωτός παντού ακολουθεί κατά πόδας το βιομήχανο, είναι σαν τη «θλιβερή φροντίδα» του Οράτιου που κάθεται πίσω από τον ιππέα και που δεν μπορεί να την αποτινάξει όπου και να πάει.[43] Δεν μπορείτε να αποφύγετε το πεπρωμένο, με άλλα λόγια, δεν μπορείτε να αποφύγετε τις αναγκαίες συνέπειες των πράξεων σας. Ενα σύστημα παραγωγής βασισμένο στην εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας, στο οποίο ο πλούτος αυξάνει ανάλογα με τον αριθμό των χρησιμοποιουμένων και εκμεταλλευομένων εργαζομένων, ένα τέτιο σύστημα είναι αναγκασμένο να αυξάνει την τάξη των μισθωτών εργαζομένων,[44] δηλαδή την τάξη που προορίζεται μια μέρα να καταστρέψει το ίδιο το σύστημα. Στο μεταξύ, δεν μπορεί να γίνει τίποτε: πρέπει να συνεχίσετε να αναπτύσσετε το καπιταλιστικό σύστημα, πρέπει να επιταχύνετε την παραγωγή, τη συσσώρευση και τη συγκεντροποίηση του καπιταλιστικού πλούτου, και, μαζί μ' αυτό, την παραγωγή μιας επαναστατικής τάξης εργαζομένων.[45] Είτε δοκιμάσετε την Προστασία είτε το Ελεύθερο Εμπόριο, στο τέλος δεν υπάρχει διαφορά και ελάχιστη διαφορά στο μήκος της ανάπαυλας που σας έχει δοθεί μέχρι τη μέρα που θα έρθει το τέλος. Γιατί πολύ πριν απ' αυτή τη μέρα η Προστασία θα έχει γίνει μια ανυπόφορη (αφόρητη) τροχοπέδη για κάθε χώρα που φιλοδοξεί, με μια πιθανότητα επιτυχίας, να κρατήσει τη θέση της στην παγκόσμια αγορά.

Απρίλης - Μάης 1888

1 Για το Συνέδριο των Βρυξελλών πάνω στο Ελεύθερο Εμπόριο ο Ενγκελς έχει γράψει επίσης τα άρθρα «Το Οικονομικό Συνέδριο» και «Το Συνέδριο του Ελεύθερου Εμπορίου στις Βρυξέλλες». Απαντα 6ος τόμος, αγγλική έκδοση του Progress, Μόσχα, 1990, σελ. 274-78 και 282-90 αντίστοιχα.

2 Οι εισαγωγικοί δασμοί στα σιτηρά επιβλήθηκαν στην Αγγλία με τους λεγόμενους νόμους για τα σιτηρά που εκδόθηκαν το 1815, 1822 και 1828. Σκοπός τους ήταν να περιορίσουν ή να απαγορεύσουν την εισαγωγή σιτηρών για να κρατούνται υψηλές οι τιμές τους προς όφελος των μεγάλων άγγλων γαιοκτημόνων. Απαγόρευαν την εισαγωγή σιταριού, όταν η εσωτερική τους τιμή έπεφτε κάτω από 80 σελίνια το κουάρτερ. Οι νόμοι αυτοί χειροτέρευαν την κατάσταση των πιο φτωχών στρωμάτων του πληθυσμού αλλά ήταν ασύμφοροι και για τη βιομηχανική αστική τάξη, γιατί ακρίβαιναν την εργατική δύναμη, μείωναν την απορροφητικότητα της εσωτερικής αγοράς και παρεμπόδιζαν την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου. Οι νόμοι αυτοί συνδύαζαν τους υψηλούς εισαγωγικούς δασμούς για το στάρι με τις υψηλές τιμές στη ντόπια αγορά και εμπόδιζαν την αύξηση του καπιταλιστικού κέρδους. Το 1883, δυο βιομήχανοι του Μάντσεστερ, ο Κόμπντεν και ο Μπράιτ (Cobden and Bright) ίδρυσαν την Ενωση Ενάντια στο Νόμο των Σιτηρών (Anti-Corn Law League), η οποία ζητούσε χαμηλούς δασμούς στα σιτηρά και απεριόριστη ελευθερία του εμπορίου με σκοπό την εξασθένηση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης των μεγαλογαιοκτημόνων (της αριστοκρατίας της γαιοκτησίας) και την ελάττωση των μισθών των εργατών γης. Οι νόμοι καταργήθηκαν ύστερα από μακρόχρονη πάλη ανάμεσα στους μεγαλογαιοκτήμονες και την αστική τάξη το 1846 όταν πρωθυπουργός ήταν ο σερ Ρόμπερτ Πηλ. Η κατάργηση τους συνέβαλε στη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Αγγλία. (Δες και σημειώσεις 20, 21, 32 και 40).

3 Ο **Δημοκρατικός Σύνδεσμος** ιδρύθηκε στις 27 Σεπτέμβρη του 1847 στις Βρυξέλλες και αποτελούνταν από επαναστάτες προλετάριους, κύρια γερμανούς πρόσφυγες και προοδευτικούς αστούς και μικροαστούς δημοκράτες. Ο Μαρξ και ο Ενγκελς πήραν ενεργό μέρος στην ίδρυσή της. Στις 15 Νοέμβρη του 1847, ο Μαρξ εκλέχτηκε Αντιπρόεδρος (Πρόεδρος ήταν ο Λουσιέν Τζοττράν -Lusien Jottrand-, ένας βέλγος δημοκράτης) και κάτω από την επίδρασή του έγινε ένα κέντρο του διεθνούς δημοκρατικού κινήματος. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Φλεβάρη του 1848 στη Γαλλία, η προλεταριακή πτέρυγα του Δημοκρατικού Συνδέσμου απαίτησε να εξοπλιστούν οι Βέλγοι εργάτες και να εντείνουν την πάλη τους για **λαοκρατική δημοκρατία** (democratic republic). Οταν ο Μαρξ διώχθηκε από τις Βρυξέλλες το Μάρτη του 1848 και τα πιο επαναστατικά στοιχεία καταστάλθηκαν από τις βελγικές αρχές, η δραστηριότητα του Συνδέσμου αδυνάτισε, πήρε καθαρά τοπικό χαρακτήρα και το 1849 ο Σύνδεσμος έπαψε να υπάρχει.

4 Κ. Μαρξ, **Το Κεφάλαιο,** τόμος 1ος, κεφάλαιο 24ο - **Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση -**, σελ. 781, έκδοση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978. Στην ελληνική μετάφραση (Π. Μαυρομάτη) αντί για **μεσαιωνικό έχει αρχαϊκό,** η λέξη πάντως που έχει ο Ενγκελς στα αγγλικά είναι **medieval=μεσαιωνικός.** (Απαντα Μαρξ - Ενγκελς, τόμος 26, σελ. 522, αγγλική έκδοση Progress, Μόσχα, 1990, - **Protection and Free Trade,** Preface to the pumphlet: Karl Marx, Speech **On The Question of Free Trade -).**

5 Στη γερμανική μετάφραση της Εισαγωγής αυτής (Ιούλης 1888) αντί γι' αυτό, ο Ενγκελς γράφει «μετέτρεψαν όλες αυτές τις χώρες».

6 Η αναφορά γίνεται στους πολέμους της Αγγλίας ενάντια στη Γαλλική Δημοκρατία και στην αυτοκρατορία του Ναπολέοντα από το 1793 ως το 1815 - οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι ήταν από το 1796-1814. Χαρακτηρίζεται και ως αντιγιακωβίνικος πόλεμος **(Το Κεφάλαιο,** τόμος 3, κεφάλαιο 37, - **Εισαγωγικές Παρατηρήσεις [στο έκτο τμήμα που αφορά τη Μετατροπή Πρόσθετου Κέρδους σε Γαιοπρόσοδο]** - σελ.779 - 780, έκδοση Νέα Βιβλία, Δρέσδη-ΓΛΔ/Σύγχρονη Εποχή) όπου γίνεται αναφορά στους νόμους λ.χ. του 1815 για το σιτάρι - έναν φόρο που μπήκε πάνω στο ψωμί για να εξασφαλίσει στους αργόσχολους γαιοκτήμονες τη συνέχιση των υπερβολικά αυξημένων από τον πόλεμο αυτό εσόδων τους - είχαν επίσης σαν αποτέλεσμα, εκτός από μερικά εύφορα χρόνια, να κρατούν τις τιμές των αγροτικών προϊόντων πάνω από το επίπεδο στο οποίο θα έπεφταν, αν η εισαγωγή σίτου γινόταν ελεύθερη...

7 **Η Φυσιοκρατική Σχολή, Φυσιοκράτες,** αποτελούν μια τάση της αστικής πολιτικής οικονομίας που εμφανίστηκε στη Γαλλία στα 1750. Θεωρούσαν τη Φύση σαν τη μοναδική πηγή του πλούτου και την αγροτική οικονομία σαν τη μόνη σφαίρα της οικονομίας που δημιουργούσε αξία. Αυτούς που ασχολούνταν στην αγροτική οικονομία τους αποκαλούσαν **παραγωγική τάξη** ενώ τη βιομηχανία τη θεωρούσαν «στείρα» σφαίρα και τους ανθρώπους που ασχολούνταν σ' αυτή τους ονομάτιζαν «στείρα τάξη» γιατί κατά τη γνώμη τους δε δημιουργούσαν νέο πλούτο. Αν και υποτιμούσαν το ρόλο της βιομηχανίας και του εμπορίου, πρόσφεραν μια σημαντική υπηρεσία γιατί έστρεψαν την προσοχή της έρευνας για τις πηγές της υπεραξίας από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της παραγωγής, στην οποία στηρίζεται η βάση για την ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής. Υποστηρίζοντας τα μεγάλης κλίμακας καπιταλιστικά αγροκτήματα, έδειξαν την ετοιμοθάνατη φύση της φεουδαρχικής οικονομίας και συνεισέφεραν έτσι στην ιδεολογική προετοιμασία της αστικής επανάστασης στη Γαλλία. Επικεφαλής της Σχολής θεωρείται ο γάλλος Φρανσουά Κενέ, ο «οικονομικός πίνακας» του οποίου αποτελεί μια πρώτη απόπειρα να εκφραστεί η καπιταλιστική διαδικασία της αναπαραγωγής στο σύνολό της και τον οποίο ο Μαρξ εξήγησε επιστημονικά και έγραψε πολύ καλά λόγια: «στο πρώτο τρίτο του 18ου αιώνα, στην παιδική εποχή της πολιτικής οικονομίας... ήταν αναμφισβήτητα η πιο μεγαλοφυής επινόηση, που κατάφερε ως τότε η πολιτική οικονομία» (Κ. Μαρξ, **Θεωρίες για την Υπεραξία, μέρος πρώτο, -4ος τόμος του Κεφαλαίου-, κεφάλαιο έκτο, Η σημασία του Tableau Economique στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας,** σελ. 379, έκδοση Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981). Οι Φυσιοκράτες ήταν οπαδοί της απεριόριστης κυριαρχίας της ατομικής ιδιοκτησίας, του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ελευθερίας του εξωτερικού εμπορίου (Laissez faire, laissez aller!).

8 **Ανταμ Σμιθ** (1723-1790). Ενας από τους σημαντικότερους αστούς οικονομολόγους στην Αγγλία, που δίνει στην κλασική αστική πολιτική οικονομία τη διαμορφωμένη της μορφή. Ο Μαρξ τον ονομάζει οικονομολόγο της μανιφακτουρικής περιόδου του καπιταλισμού και του ανερχόμενου τότε εργοστασιακού συστήματος, εκφράζει τα συμφέροντα της αναπτυσσόμενης βιομηχανικής αστικής τάξης εκείνης της περιόδου. Οι βασικές του απόψεις περιλαμβάνονται στο βιβλίο του «Ερευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών» (1776). **Ο Νταβίντ Ρικάρντο** (1772-1823), αποτελεί τον τελευταίο μεγάλο εκπρόσωπο της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας και εκφράζει τα συμφέροντα της αστικής τάξης ιδιαίτερα της Αγγλίας, που προπορεύεται από τις άλλες ευρωπαϊκές. Βασικό του έργο είναι «Οι Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας» (1817). Κριτικάρισε τη θεωρία της αξίας του Α. Σμιθ και έδειξε μια σειρά αντιφάσεις της. Τις αντιθέσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και των κοινωνικών τάξεων τις θεωρούσε φυσικές που δεν μπορούσαν όμως να ξεπεράσουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Συνεπής εκφραστής της τάξης του, θεωρούσε τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αιώνιο...

9 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) αντί για **κοινωνική επανάσταση** έχει **κοινωνικός μετασχηματισμός** (social transformation).

10 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) έχει *αναπόφευκτη λύση* (this inevitable solution).

11 Η ανακάλυψη στην Καλιφόρνια το 1848 και στην Αυστραλία το 1851 των πλούσιων σε χρυσό κοιτασμάτων επηρέασαν πολύ την οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης και Αμερικής.

12 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) αντί της τελευταίας φράσης έχει: **αντιπροσωπεύουν ένα γενικό μετασχηματισμό των μέσων μεταφοράς.**

13 Η αναφορά γίνεται στον **Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο του 1861-65.** Οι δουλοκτήτες του Νότου στράφηκαν ενάντια στην Ενωση και δημιούργησαν μια Ομοσπονδία των Πολιτειών του Νότου. Στην ουσία ο πόλεμος προήλθε από τη σύγκρουση δύο κοινωνικών συστημάτων: στη μια πλευρά βρισκόταν το καπιταλιστικό σύστημα της μισθωτής εργασίας που είχε εγκαθιδρυθεί στο Βορρά και από την άλλη ήταν το δουλοκτητικό καθεστώς του Νότου. Ο Εμφύλιος Πόλεμος, που είχε το χαρακτήρα μιας αστικο-δημοκρατικής επανάστασης, πέρασε από δύο στάδια ανάπτυξης: την περίοδο ενός συνταγματικού πολέμου για τη διατήρηση της Ενωσης και την περίοδο ενός επαναστατικού πολέμου για την κατάργηση της δουλείας. Τον αποφασιστικό ρόλο στην ήττα των Νοτίων έπαιξαν οι εργάτες και οι αγρότες.

14 **«Manifest Destiny»**, ήταν μια έκφραση πλατιά διαδομένη στον 19ο αιώνα από τους ιδεολόγους της επεκτατικής πολιτικής που ακολουθούνταν από τους κυρίαρχους κύκλους των Ενωμένων Πολιτειών για την επικύρωση αυτής της πολιτικής. Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε από τον Τζον Ο Σάλλιβαν, εκδότη του περιοδικού, **Περιοδικό των ΕΠΑ και Δημοκρατική Επιθεώρηση,** στο τεύχος Ιούλη - Αυγούστου 1845, τόμος 18, σελ. 5.

15 Ετσι λέγονταν στην Αγγλία τα τραίνα τρίτης κατηγορίας, που σύμφωνα με το νόμο του 1844, κάθε σιδηροδρομική εταιρεία είχε την υποχρέωση να δρομολογεί μια φορά τη μέρα με ταχύτητα 12 μίλια την ώρα και ναύλα που δεν ξεπερνούσαν τη μια πένα ανά μίλι.

16 Ετήσια Εκθεση του Υπουργού Οικονομικών κλπ. για το Ετος 1887, Ουάσιγκτον 1887, σελ. XXVIII, XXIX.

17 Στην Αγγλία, όπως σημειώνει ο Ενγκελς, κάνουν αυστηρή διάκριση ανάμεσα στην Woolen Manufacture που κλώθει και υφαίνει κοντόϊνο μαλλί (κοντής ίνας) και κύριο κέντρο είχε το Λιτζ και στην Worsted Manufacture που από μακρόϊνο μαλλί (μακριάς ίνας) κλώθει νήμα πενιέ και υφαίνει μ΄ αυτό και κύρια έδρα είχε το Μπράντφορντ στο Υιόρκσαϊρ. Κ. Μαρξ, **Το Κεφάλαιο,** τόμος 3, κεφάλαιο 6, - **Επίδραση της αλλαγής των τιμών, ΙΙΙ. Γενική περιγραφή: η κρίση του βαμβακιού 1861-1865. Προϊστορία 1845-1860,** σημείωση 18, σ. 161. Εκδοση Νέα Βιβλία, Δρέσδη-ΓΛΔ/Σύγχρονη Εποχή.

18 Σε αναλογία με την υπολογισμένη χονδρικά αξία των εμπορευμάτων (αγαθών). [In proportion to estimated value of goods].

19 Ο Υπουργός ήταν ο Charles Fairchild (και στη γλώσσα μας το επίθετο μπορεί να αποδοθεί ως **ομορφόπαιδο** ή και ως **δίκαιο παιδί**).

20 Ο Χάσκισσον [Huskisson, William] (1770-1830), άγγλος πολιτικός με το κόμμα των Τόρυ, το 1823 έγινε Πρόεδρος του Εμπορικού Συμβουλίου (έως το 1827) και μείωσε τους εισαγωγικούς δασμούς σε μια σειρά αγαθά και έκανε σημαντικές αλλαγές στην αποικιακή πολιτική. Με πρωτοβουλία του, πάρθηκαν μια σειρά μέτρα στις αρχές της δεκαετίας του 1820, που αναδιοργάνωσαν το απαρχαιωμένο σύστημα των δασμών. Το σύστημα των απαγορευμένων ειδών στα σιτηρά αντικαταστάθηκε από μια κυλιόμενη κλίμακα δασμού, από την οποία η άνοδος ή η πτώση των εισαγωγών αυτών των ειδών εξαρτιόταν από την πτώση ή την άνοδο των τιμών των σιτηρών μέσα στη χώρα.

21 Ο Ρόμπερτ Πηλ [Peel, Sir Robert] (1788-1850), μετριοπαθής Τόρυ (Υπουργός Εσωτερικών στα 1822-27, 1828-30, και Πρωθυπουργός στα 1834-35, 1841-46), το 1842 έκανε μια δασμολογική μεταρρύθμιση χαμηλώνοντας τους τελωνειακούς δασμούς στα σιτηρά και σε άλλα εισαγόμενα αγαθά αλλά ταυτόχρονα εισήγαγε ξανά το φόρο εισοδήματος σαν μια αποζημίωση για το ταμείο του κράτους. (Ο φόρος εισοδήματος μπήκε για πρώτη φορά το 1799, ως ένα **πολεμικό μέτρο,** ώστε να μπορέσει να ανταπεξέλθει η Αγγλία στον πόλεμο με τη Γαλλία και καταργήθηκε όταν τελείωσαν οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι το 1816. - W.H.B. Court, A Concise Economic History of Britain from 1750 to recent times. Cabridge/University Press, 1967, p. 129).

22 Το 1847 έγινε ο νόμος για το 10ωρο που άρχισε να εφαρμόζεται από την 1η Μάη του 1848. Τον Αύγουστο

του 1850 το Κοινοβούλιο ψήφισε έναν πρόσθετο εργοστασιακό νόμο ο οποίος παρέτεινε την εργάσιμη μέρα για τις γυναίκες και τους έφηβους σε 10 ½ ώρες για τις 5 πρώτες μέρες της βδομάδας και τη μείωνε σε 7 ½ ώρες το Σάββατο.

23 Η Τελωνειακή Ενωση των Γερμανικών κρατών, *Zollverein,* (αρχικά περιελάμβανε 18 κράτη) έγινε το 1834 κάτω από την ηγεσία της Πρωσίας. Η συμφωνία εξάλειφε τους τελωνειακούς φραγμούς που υπήρχαν ανάμεσα στα γερμανικά κράτη και εγκαθιστούσε κοινά τελωνειακά σύνορα. Η δημιουργία της ανταποκρινόταν στην ανάγκη ύπαρξης μιας ενιαίας γερμανικής αγοράς και συνέβαλε αποφασιστικά στην πολιτική ενοποίηση της Γερμανίας που πραγματοποιήθηκε το 1871. Ετσι η διαδικασία που ξεκίνησε το 1819 η Πρωσία κλείνοντας τελωνειακές συμφωνίες με μια σειρά μικρότερα γερμανικά κράτη - το μεγαλύτερο ήταν του Εσεν/Ντάρμσταντ - πέρασε σε μια νέα φάση το 1834 και τελείωσε το 1871 με μια ισχυρή Γερμανία. Στην Ενωση αυτή (που έπαψε να υπάρχει το 1871) δε συμμετείχαν η Αυστρία και οι ελεύθερες ομοσπονδιακές πόλεις (Χανσεατικές) Λύμπεκ/Λυβέκη, Αμβούργο και Βρέμη.

24 Σύμφωνα με την καταγραφή των στοιχείων που έγινε το 1874 των Εξαγωγών και Εισαγωγών σε εκατομμύρια δολάρια, η συμμετοχή ήταν: Μεγάλη Βρετανία - 3300, Γερμανία - 2325, Γαλλία - 1665, Ενωμένες Πολιτείες - 1245 εκατομμύρια δολάρια. (Κολμπ, *Στατιστική*, 7η έκδοση, Λειψία, 1875, σ. 790). Στο φυλλάδιο αυτό τα στοιχεία δίνονταν σε εκατομμύρια τάλιρα (thaler), και στη γερμανική μετάφραση δίνονταν σε εκατομμύρια μάρκων.

25 Στη γερμανική μετάφραση του κειμένου (Ιούλης 1888) έχει προστεθεί αμέσως μετά «και την υπερβολική κερδοσκοπία».

26 Η ανάγκη για μια τροποποίηση των τελωνειακών δασμών καθώς και της αύξησης των δασμών στα εισαγόμενα βιομηχανικά και αγροτικά προϊόντα, διακηρύχτηκε από μια ομάδα βουλευτών του Ράϊχσταγκ τον Οκτώβρη του 1878. Το Δεκέμβρη, ο Μπίσμαρκ έδωσε το αρχικό του σχέδιο της τροποποίησης στην ειδική επιτροπή που είχε γίνει γι' αυτό το θέμα. Το τελικό κείμενο προς συζήτηση στο Ράϊχσταγκ άρχισε το Μάη του 1879 και εγκρίθηκε τον Ιούλη του ίδιου χρόνου. Το νέο σύστημα τελωνειακών δασμών πρόβλεπε μια σημαντική αύξηση των εισαγωγικών δασμών στο σίδερο, στα μηχανήματα, στα υφαντουργικά προϊόντα, στα σιτηρά, στα βοοειδή, στα λίπη, στις ίνες λιναριού, στη ξυλεία, κ.α.

27 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) αντί των όρων «κύκλοι» και «τραστ» έχει τον όρο «καρτέλ».

28 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) έχει «τριάντα έξι εκατομμύρια μάρκα».

29 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) αντί του «θα διωχτεί από την αγορά» έχει «θα χάσουν την ανταγωνιστικότητά τους».

30 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) η πρόταση αρχίζει ως εξής: «Η βιομηχανία μεγάλης κλίμακας απαιτεί μόνιμες αλλαγές στις μεθόδους παραγωγής».

31 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) οι τρεις τελευταίες λέξεις έχουν απαλειφθεί (δηλαδή, με ξένους αντιπάλους).

32 Η αναφορά αφορά την εμπορική συμφωνία μεταξύ Βρετανίας και Γαλλίας που υπογράφηκε στις 23 Γενάρη του 1860. Επικεφαλής της βρετανικής πλευράς (και πρωταγωνιστής) ήταν ο θερμός υποστηρικτής του ελεύθερου εμπορίου Ρίτσαρντ Κόμπντεν (Richard Cobden). (Δες και σημείωση 2 και 40). Με τη συμφωνία, η Γαλλία εγκατέλειπε την απαγορευτική δασμολογική της πολιτική και εισήγαγε ένα σύστημα δασμών που δεν μπορούσε να ξεπεράσει το 30%, και αργότερα το 25% του κόστους των αγαθών. Η συμφωνία έδινε το δικαίωμα στη Γαλλία να εξάγει τον όγκο των προϊόντων της στην Αγγλία αφορολόγητα. Μια επίπτωση της συμφωνίας ήταν η ένταση του ανταγωνισμού στην εσωτερική αγορά εξαιτίας της εισροής των αγγλικών προϊόντων, τα οποία προκάλεσαν δυσαρέσκεια μεταξύ των Γάλλων κατασκευαστών και βιομηχάνων.

33 Η γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) έχει «αφοσιωμένους υπηκόους» (faithful subjects).

34 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888) το τέλος αυτής της πρότασης έχει ως εξής: «είναι ώρα να τελειώνει με αυτή» (it is time to finish with it).

35 Δες την σημείωση 27, όπου η γερμανική μετάφραση χρησιμοποιεί τον όρο «καρτέλ».

36 Δες τη σημείωση 27, όπου η γερμανική μετάφραση χρησιμοποιεί τον όρο «καρτέλ».

37 **Η Στάνταρ Οϊλ Κόμπανι** [Standard Oil Company] ιδρύθηκε από τον Τζον Ντ. Ροκφέλλερ στην Πολιτεία του Οχάιο το 1870 με αρχικό κεφάλαιο 1 εκατομμύριο δολάρια. Στη δεκαετία του 1870 η εταιρεία κυριάρχησε στη διύλιση και διακίνηση του πετρελαίου και έλεγχε σχεδόν το σύνολο της βιομηχανίας πετρελαίου των Ενωμένων Πολιτειών. Το 1882, η εταιρεία μετασχηματίστηκε σ' ένα τραστ με το ίδιο όνομα, λειτουργώντας μ' ένα κεφάλαιο 75 εκατομμυρίων δολαρίων. Αργότερα, η Στάνταρ Οϊλ αναπτύχθηκε σε μια από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις στον κόσμο.

38 Το τραστ **Αμερικανική Εταιρεία Ζάχαρης** [American Sugar Company] έγινε το 1887 και κατόπιν το 1891 μετονομάστηκε σε **Αμερικανική Εταιρεία Διύλισης Ζάχαρης** [American Sugar Refining Company]. Τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης του, το τραστ κυριάρχησε σχεδόν σε όλες τις βιομηχανίες ζάχαρης των Ενωμένων Πολιτειών. Αργότερα, παρά τη διαμόρφωση μεγάλων ανταγωνιστικών εταιρειών, το τραστ μπόρεσε να διατηρήσει τη θέση του ως η μεγαλύτερη εταιρεία στον τομέα αυτό, πετυχαίνοντας τον έλεγχο πάνω σε αρκετούς ανταγωνιστές του και συνεργαζόμενο με άλλους στη βάση του συστήματος συμμετοχής στα κέρδη.

39 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888), έχει αμέσως μετά: «μέσω των προστατευτικών δασμών».

40 **Η Σχολή του Μάντσεστερ** αποτελούσε μια τάση στην αστική οικονομική σκέψη που αντανακλούσε στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, τα συμφέροντα της βιομηχανικής αστικής τάξης. Οι οπαδοί της, γνωστοί και ως υπερασπιστές του ελεύθερου εμπορίου (*Free Traders*) τάχθηκαν υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου και της μη

επέμβασης της κυβέρνησης στην οικονομική ζωή. Το κέντρο των δραστηριοτήτων των οπαδών του Ελευθέρου Εμπορίου ήταν το Μάντσεστερ, όπου το κίνημα είχε επικεφαλής δυο βιομηχάνους υφαντουργίας το Ρίτσαρντ Κόμπντεν και τον Τζον Μπράϊτ, οι οποίοι ίδρυσαν την Ενωση ενάντια στον Νόμο των Δημητριακών το 1838. Στις δεκαετίες του 1840 και 1850, οι οπαδοί του Ελευθέρου Εμπορίου ίδρυσαν μια χωριστή πολιτική ομάδα η οποία αργότερα αποτέλεσε την αριστερή πτέρυγα του Φιλελευθέρου Κόμματος (Liberal Party). (Δες και σημειώσεις 2 και 32)

41 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888), λείπουν οι τελευταίες λέξεις: «και τα οποία πρέπει να καταστρέψουν το σύστημα στο σύνολό του».

42 [...]

43 Οράτιος, **Carminum,** (Ωδές) III.1.

44 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888), η πρόταση καταλήγει ως εξής: «και μ’ αυτό τον τρόπο να παροξύνει την ανταγωνιστική τάξη η οποία μια μέρα θα καταστρέψει όλο το σύστημα».

45 Στη γερμανική μετάφραση (Ιούλης 1888), η λέξη «επαναστατική» λείπει και η πρόταση καταλήγει ως εξής: «που βρίσκεται εκτός επίσημης κοινωνίας».

Φρίντριχ Ενγκελς

Το Βιβλίο της Αποκάλυψης

Μια επιστήμη σχεδόν άγνωστη σε τούτη τη χώρα, μ΄ εξαίρεση σε λίγους ελευθερόφρονες θεολόγους, που κατορθώνουν να την κρατούν όσο μπορούν μυστική, είναι η ιστορική και γλωσσολογική κριτική της **Βίβλου**, η έρευνα για την ηλικία, την καταγωγή και την ιστορική αξία των διάφορων γραφτών, που περιλαμβάνονται στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Η επιστήμη αυτή είναι σχεδόν αποκλειστικά γερμανική. Και, ωστόσο, το λίγο απ΄ αυτήν που πέρασε τα σύνορα της Γερμανίας, δεν είναι ακριβώς το καλύτερο κομμάτι της: είναι εκείνη η λατιτουδινάρια {ελευθερόφρονη στα θρησκευτικά ζητήματα} κριτική που καυχιέται ότι είναι απροκάλυπτη και ευσυνείδητη, και, ταυτόχρονα Χριστιανική. Η Βίβλος δεν αποκαλύφθηκε ακριβώς από το Άγιο Πνεύμα, αλλά είναι αποκαλύψεις της θεότητας μέσω του ιερού πνεύματος της ανθρωπότητας. Έτσι, η Σχολή της Τυβίγγης, (Μπάουερ, GFRORER, κλπ) είναι οι μεγάλοι ευνοούμενοι στην Ολλανδία, Ελβετία, όσο και στην Αγγλία, και, αν μερικοί θέλουν να προχωρήσουν λίγο περισσότερο, ακολουθούν τον Στράους. Το ίδιο μετριοπαθές, αλλά απόλυτα ανιστόρητο, πνεύμα κυριαρχεί στον φημισμένο Ερνέστ Ρενάν, που δεν είναι παρά ένας φτωχός λογοκλόπος των γερμανικών κριτικών. Απ΄ όλα του τα έργα τίποτε δεν του ανήκει εκτός μονάχα ο αισθητισμός της κυριαρχικής νόησης, και η γλυκανάλατη γλώσσα που τον περιτυλίγει. Ωστόσο, ο Ερνέστ Ρενάν, είπε κι ένα καλό:

"*Όταν θέλετε να σχηματίσετε μια καθαρή ιδέα, του τι ήταν οι πρώτες Χριστιανικές κοινότητες, μην τις συγκρίνετε με τις σημερινές ενοριακές συναθροίσεις, ήταν πιο πολύ σαν τα τοπικά τμήματα της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων*".

Κι αυτό είναι σωστό. Ο χριστιανισμός κρατεί τις μάζες ακριβώς όπως ο σύγχρονος σοσιαλισμός, κάτω από τη μορφή ποικίλων αιρέσεων, κι ακόμα πιο πολύ με συγκρουόμενες ατομικές απόψεις - μερικές πιο ξάστερες, μερικές πιο μπερδεμένες, οι τελευταίες είναι οι πιο πολλές - που όμως όλες τους είναι αντίθετες στο σύστημα που κυβερνά, στο "κατεστημένο". Ας πάρουμε λογου χάρη, την Αποκάλυψή μας, που θα δούμε ότι, αντί να είναι το πιο σκοτεινό και πιο μυστηριώδες, είναι το απλούστερο και πιο ξάστερο βιβλίο όλης της Καινής Διαθήκης. Για την ώρα, πρέπει να ζητήσουμε από τον αναγνώστη να πιστέψει, αυτό που θα αποδείξουμε σιγά-σιγά. Ότι, η Αποκάλυψη, γράφτηκε το έτος 68 ή το Γενάρη του 69 της δικής μας χρονολογίας, κι ότι είναι, συνεπώς, όχι μονάχα το μόνο βιβλίο της Καινής Διαθήκης, που η χρονολογία του είναι πραγματικά καθορισμένη, αλλά και το πιο παλιό βιβλίο. Εδώ μπορούμε να δούμε σαν σε καθρέφτη του τι ήταν ο Χριστιανισμός το έτος 68.

Πρώτα απ΄ όλα, αιρέσεις πάνω στην αίρεση. Στα μηνύματα στις εφτά Εκκλησίες της Ασίας μνημονεύονται, το λιγότερο, τρεις αιρέσεις, που γι΄ αυτές, εξάλλου, δεν ξέρουμε απόλυτα τίποτε: των Νικολαϊτών, των Βαλααμιτών και οπαδών μιας γυναίκας, που συμβολίζεται με το όνομα Ιεζάβελ. Και για τις τρεις λέγεται ότι επιτρέπανε στους οπαδούς τους να τρώνε πράγματα που θυσιάζονται στα είδωλα, κι ότι επιδίδονταν στην πορνεία. Είναι παράξενο το γεγονός, ότι σε κάθε μεγάλο επαναστατικό κίνημα το ζήτημα του "ελεύθερου έρωτα" βγαίνει στο προσκήνιο. Για μια μερίδα ανθρώπων σαν επαναστατική πρόοδος, σαν μια αποτίναξη παλιών παραδοσιακών δεσμών, που δεν είναι πια αναγκαίοι, γι΄ άλλους σαν μια καλόδεχτη διδασκαλία, που καλύπτει βολικά κάθε είδους ελεύθερες και εύκολες πράξεις ανάμεσα σ΄ άνδρα και γυναίκα. Η τελευταία, το φιλισταϊκό είδος, φαίνεται πως επεκράτησε εδώ, γιατί η "πορνεία" συσχετίζεται πάντα με το φάγωμα "ειδωλόθυτων", που απαγορευόταν αυστηρά να το κάνουν οι Ιουδαίοι και Χριστιανοί, αλλά, που συχνά, μπορεί να ήταν επικίνδυνο ή το λιγότερο, δυσάρεστο να το αρνούνται. Αυτό δείχνει ολοφάνερα ότι οι ελεύθεροι εραστές που αναφέρονται εδώ είχαν γενικά την κλίση να είναι φίλοι με τον καθένα, και δεν ήταν καθόλου από το υλικό για μάρτυρες.

Ο Χριστιανισμός, σαν κάθε μεγάλο επαναστατικό κίνημα έγινε από τις λαϊκές μάζες. Αναφάνηκε στην Παλαιστίνη, κατά τρόπο απόλυτα άγνωστο σε μας, σε μια εποχή όπου καινούργιες αιρέσεις, καινούργιες θρησκείες, καινούργιοι προφήτες αναφαίνονταν κατά εκατοντάδες. Είναι, στην πραγματικότητα, ένας απλός μέσος όρος, που σχηματίστηκε αυτόματα από την αμοιβαία σύγκρουση των πιο προοδευτικών από τις τέτοιες αιρέσεις, και μετέπειτα σχηματοποιήθηκαν σε μια διδασκαλία με την προσθήκη θεωρημάτων του Αλεξανδρινού Ιουδαίου,

του Φίλωνα, και αργότερα με ισχυρές στωικές διαβρώσεις. Στην πραγματικότητα, αν μπορούμε να ονομάζουμε το Φίλωνα το θεωρητικό πατέρα του χριστιανισμού, ο Σενέκας ήταν ο θείος του. Ολόκληρες περικοπές στην Καινή Διαθήκη φαίνονται, σχεδόν κατά γράμμα αντιγραφή από τα έργα του, και θα βρείτε, από την άλλη μεριά, περικοπές στις σάτιρες του Πέρσιους, που φαίνονται αντιγραφές από την τότε άγραφη Καινή Διαθήκη. Απ΄ όλα τα θεωρητικά στοιχεία δεν βρίσκεται ούτε ίχνος τους στην Αποκάλυψη. Εδώ έχουμε το Χριστιανισμό στην πιο ακατέργαστη μορφή του που διασώθηκε ως σήμερα. Υπάρχει μονάχα ένα δεσπόζον δογματικό στοιχείο: ότι ο πιστός σώθηκε με τη θυσία του Χριστού. Να με ποιο τρόπο, και γιατί είναι τέλεια ακαθόριστο. Δεν υπάρχει τίποτε άλλο από την παλιά Ιουδαϊκή και ειδωλολατρική έννοια, ότι ο Θεός, ή οι θεοί, πρέπει να εξευμενίζονται με θυσίες, που μετατράπηκε στην ειδική Χριστιανική έννοια (που, πραγματικά έκαμε το Χριστιανισμό παγκόσμια θρησκεία) ότι ο θάνατος του Χριστού είναι η μεγάλη θυσία που αρκεί μια για πάντα.

Για την προπατορική αμαρτία, ούτε ίχνος. Τίποτε για την Αγία Τριάδα. Ο Ιησούς είναι το "αρνίον", αλλά υποταγμένος στο Θεό. Στην πραγματικότητα, σε μια περικοπή (XV, 3) τοποθετείται σε ίση μοίρα με το Μωϋσή. Αντί ενός Αγίου Πνεύματοσε υπάρχουν "τα επτά πνεύματα του Θεού" (III, 1 και IV, 5). Οι φονευμένοι άγιοι (οι μάρτυρες) φωνάζουν στο Θεό, για εκδίκηση: *"Εως πότε, ο δεσπότηςο άγιος και αληθινός, ου κρίνεις και εκδικείς το αίμα ημών εκ των κατοικούντων επί της γης;"* (VI, 10) - ένα αίσθημα που, αργότερα, διαγράφτηκε με προσοχή από το θεωρητικό κώδικα του Χριστιανισμού, αλλά που εφαρμόστηκε με εκδικητικότητα μόλις ο Χριστιανισμός επιβλήθηκε στους ειδωλολάτρες.

Φυσικά, ο Χριστιανισμός, παρουσιάζεται σαν μια απλή αίρεση του Ιουδαϊσμού. Ετσι, στα μηνύματα στις εφτά εκκλησίες *"Οίδα και την βλασθημίαν εκ των λεγόντων Ιουδαίους είναι εαυτούς, και ουκ εισίν, αλλά συναγωγή του σατανά" (*ΙΙ, 9) kai p;ali III, 9: *"Ιδού, δίδωμοι εκ της συναγωγής του σατανά των λεγόντων εαυτούς Ιουδαίους, είναι, και ουκ εισίν, αλλά ψεύδονται".* Ετσι, ο συγγραφέας μας, το έτος 69 της δικής μας χρονολογίας, δεν είχε ούτε την πιο αόριστη ιδέα ότι αντιπροσώπευε μια καινούργια φάση θρησκευτικής εξέλιξης, που προοριζόταν να γίνει μια από τα μεγαλύτερα επαναστατικά στοιχεία. Ετσι, επίσης, όταν οι άγιοι παρουσιάζονται μπροστά στο θρόνο του Θεού, υπάρχουν πρώτα 144.000 Ιουδαίοι, 12.000 από κάθε μια από τις δώδεκα φυλές του Ισραήλ, και μονάχα ύστερα απ΄ αυτούς γίνονται δεκτοί οι ειδωλολάτρες που προσχώρησαν σ΄ αυτή την καινούργια φάση του Ιουδαϊσμού.

Τέτοιος ήταν ο Χριστιανισμός το έτος 68, όπως απεικονίζεται στο πιο παλιότερο, και το μοναδικό βιβλίο της Καινής Διαθήκης, που η αυθεντικότητά του, δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί. Ποιος ήταν ο συγγραφέας του, δεν ξέρουμε. Λέγει πως ονομάζεται Ιωάννης. Όμως δεν ισχυρίζεται ότι είναι ο "απόστολος" Ιωάννης, γιατί στους "θεμελίους" της "Νέας Ιερουσαλήμ" είναι τα "ονόματα των δώδεκα αποστόλων του αρνίου" (XXI, 14). Συνεπώς αυτοί πρέπει να είχαν πεθάνει όταν εκείνος έγραφε. Ότι ήταν Εβραίος είναι φανερό από τους εβραϊσμούς που αφθονούν στα ελληνικά του, που ξεπερνούν σε κακή γραμματική, πάρα πολύ, ακόμα και τα άλλα βιβλία της Καινής Διαθήκης. Ότι το λεγόμενο Ευαγγέλιο του Ιωάννη, οι Πράξεις του Ιωάννη και τούτο το βιβλίο είχαν το λιγότερο τρεις διαφορετικούς συγγραφείς, το αποδεικνύει ολοκάθαρα, η γλώσσα τους, αν δεν το αποδείκνυαν οι διδασκαλίες που περιέχουν και που συγκρούονται απόλυτα η μια με την άλλη.

Τα αποκαλυπτικά οράματα που αποτελούν σχεδόν το σύνολο της Αποκάλυψης, **είναι παρμένα,** σε πολλές περιπτώσεις κατά λέξη, **από τους κλασικούς προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης** και τους τελευταίους μιμητές τους, αρχίζοντας από τις προφητείες του Δανιήλ (γύρω στο 190 πριν από τη δική μας χρονολογία, που προφήτευαν γεγονότα που έγιναν πριν εκατονταετηρίδες) και τέλειωναν με τις "Προφητείες του Ενώχ", ένα αποκρυφικό κατασκεύασμα, γραμμένο στα **ελληνικά,** λίγα χρόνια πριν την αρχή της δικής μας χρονολογίας. Η αρχική εφεύρεση, ακόμα και η συσσώρευση των σφετερισμένων οραμάτων, είναι εξαιρετικά πτωχή. Ο καθηγητής **Φερνάνδος Μπέναρυ,** που στα μαθήματά του, στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, το 1841, χρωστώ τα όσα ακολουθούν, απόδειξε, κατά κεφάλαιο και παράγραφο, από που ο συγγραφέας μας δανείστηκε το καθένα από τα τάχατες οράματά του. Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να παρακολουθήσουμε τον "Ιωάννη" μας σ΄ όλες τις φαντασιοπληξίες του. Το καλύτερο είναι να

φτάσουμε αμέσως στο σημείο που αποκαλύπτει το μυστήριο του καθόλα περίεργο αυτού βιβλίου.

Σε απόλυτη αντίθεση μ΄ όλους τους ορθόδοξους σχολιαστές του, που όλοι τους περιμένουν ακόμα ότι οι προφητείες του πρόκειται να πραγματοποιηθούν, ύστερα από 1800 χρόνια, ο "Ιωάννης" δε σταματά ποτέ να λέει, "α δει γενέσθαι εν τάχει, και ιδού έρχομαι ταχύ". Κι αυτό είναι ειδικά η περίπτωση με την κρίση που προλέγει, και που φανερά περιμένει να δει.

Η κρίση αυτή είναι η μεγάλη μάχη ανάμεσα στο Θεό και τον "αντίχριστο", όπως τον ονόμασαν άλλοι. Τα αποφασιστικά κεφάλαια είναι το XIII και XVII. Παραλείπουμε όλα τα περιττά στολίσματα. Ο "Ιωάννης" βλέπει ένα θηρίο να βγαίνει από τη θάλασσα που έχει εφτά κεφαλές και δέκα κέρατα (τα κέρατα δε μας ενδιαφέρουν καθόλου) "*και είδον εκ της θαλάσσης θηρίον ανεβαίνον, έχον κέρατα δέκα και κεφαλάς επτά, και μίαν εκ των κεφαλών αυτών ως εσφαγμένην εις θάνατον, και η πληγή του θανάτου αυτού εθεραπεύθη".* Στο θηρίον αυτό δόθηκε η εξουσία πάνω στη γη, ενάντια στο Θεό και το αρνίον για σαράντα δύο μήνες (το μισό των ιερών εφτά χρόνων), και όλοι οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι σ΄ αυτό το διάστημα να έχουν το σημάδι {χάραγμα} του θηρίου ή τον αριθμό του ονόματός του, στο δεξί τους χέρι ή στο μέτωπό τους. *"Ωδε η σοφία εστίν, ο έχων νουν ψηφισάτω τον αριθμόν του θηρίου, αριθμός γαρ ανθρώπου εστί, και ο αριθμός αυτού χξς!".* {666}.

Ο Ειρηναίος, στο δεύτερο αιώνα, ήξερε καλά ότι η κεφαλή που ήταν τραυματισμένη και θεραπεύθηκε, σήμαινε **τον Αυτοκράτορα Νέρωνα.** Ήταν ο πρώτος διώκτης των Χριστιανών. Όταν πέθανε διαδόθηκε η φήμη, ειδικά στην Αχαϊα και την Ασία, ότι δεν είχε πεθάνει, αλλά μονάχα τραυματισθεί, και ότι θα ξαναφαινόταν κάποια μέρα για ν΄ απλώσει τον τρόμο σ΄ όλον τον κόσμο (Τάκιτος, Ann. VI, 22). Και ταυτόχρονα ο Ειρηναίος, γνώριζε ένα πάρα πολύ παλιό ανάγνωσμα, **που ανέφερε τον αριθμό 616, αντί τον αριθμό 666.** Στο κεφάλαιο XII, το θηρίο με τα εφτά κεφάλια εμφανίζεται πάλι, αυτή τη φορά με καβάλα πάνω του την πασίγνωστη πορφυρή γυναίκα, που την κομψή περιγραφή της ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει ο ίδιος στην **Αποκάλυψη.** Εδώ ένας άγγελος εξηγεί στον Ιωάννη:*"Το θηρίον ο είδες, ην και ουκ εστί... αι επτά κεφαλαί όρη επτά εισίν, όπου η γυνή κάθηται επ΄ αυτών, και βασιλείς επτά εισίν, οι πέντε έπεσαν, ο εις εστίν, ο άλλος ούπω ήλθε, και όταν έλθη ολίγον αυτόν δει μείναι, και το θηρίον ο ην και ουκ έστι, και αυτός όγδοος έστι, και εκ των επτά έστι,... Και η γυνή ην είδες έστιν η πόλις η μεγάλη η έχουσα βασιλείαν επί των βασιλέων της γης".*

Εδώ, λοιπόν, έχουμε δύο καθαρές προτάσεις: (1) η πορφυρή γυναίκα είναι η Ρώμη, η μεγάλη πόλη που βασιλεύει πάνω στους βασιλιάδες της γης, (2) την εποχή που γραφόταν το βιβλίο βασιλεύει ο έκτος Ρωμαίος αυτοκράτορας, ύστερα απ΄ αυτόν θα βασιλεύσει ένας άλλος για σύντομο διάστημα, κι ύστερα θα γυρίσει ένας που *"εκ των επτά έστι",* που τραυματίστηκε και που θεραπεύτηκε και που το όνομά του περιλαμβάνεται σ΄ εκείνον το μυστηριώδη αριθμό, και που ο Ειρηναίος ξέρει ακόμα ότι **είναι ο Νέρων.**

Λογαριάζοντας από τον Αύγουστο, έχουν τον Αύγουστο, Τιβέριο, Καλιγούλα, Κλαύδιο, Νέρωνα πέμπτο. Ο έκτος, ποιος είναι, είναι ο Γάλβας, που η άνοδός του στο θρόνο υπήρξε το σύνθημα για μια σύρραξη των λεγεώνων στη Γαλατία, μ΄ επικεφαλής τον Όθωνα, το διάδοχο του Γάλβα. Ετσι το βιβλίο μας γράφτηκε την εποχή του Γάλβα, που βασίλεψε από τις 9 του Ιούνη του ΄68, ίσαμε τις 15 του Γενάρη του ΄69. Και προλέγει ότι είναι άμεση η επιστροφή του Νέρωνα. Αλλά τώρα η τελική απόδειξη - ο αριθμός. Κι αυτός, επίσης, ανακαλύφθηκε από τον Φερδινάνδο Μπέναρυ, κι από τότε δεν αμφισβητήθηκε στον επιστημονικό κόσμο. Περίπου 300 χρόνια πριν από τη δική μας χρονολογία οι Ιουδαίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν τα γράμματα του αλφαβήτου τους σαν σύμβολα για αριθμούς. Οι θεωρητικοί Ραββί βρήκανε σ΄ αυτό μια καινούργια μέθοδο για μυστική ερμηνεία της καββάλα. Μυστικές λέξεις εκφράζονταν με τον αριθμό που σχημάτιζαν με την πρόσθεση των αριθμητικών αξιών των γραμμάτων που περιείχαν οι λέξεις αυτές. Η καινούργια αυτή επιστήμη ονομάστηκε γεματρία, γεωμετρία. Τώρα αυτή η επιστήμη εφαρμόζεται εδώ από τον "Ιωάννη" μας. Πρέπει να αποδείξουμε (1) ότι ο αριθμός περιέχει το όνομα ενός ανθρώπου και, ότι αυτός ο άνθρωπος είναι ο Νέρων, και (2) ότι η λύση που δίδεται ισχύει για το διάβασμα του αριθμού 666 όσο και για το διάβασμα του παλιού 616.

Παίρνουμε τα εβραϊκά γράμματα και τις αξίες τους - NERON KESAR, ο Αυτοκράτορας Νέρων, ελληνικά Νέρων Καίσαρ. Τώρα, αν αντί του συλλαβισμού στα ελληνικά, μεταφέρουμε το

λατινικό NERON KAESAR, στους εβραϊκούς χαρακτήρες, το νουν στο τέλος του Νέρων εξαφανίζεται, και μ΄ αυτό η αξία πενήντα. Αυτό μας γυρίζει στην παλιά ανάγνωση του 616, κι έτσι η απόδειξη είναι όσο θα θέλαμε πλήρης. Το μυστηριώδες βιβλίο λοιπόν, είναι τώρα τελείως σαφές. Ο "Ιωάννης" προλέγει την επιστροφή του Νέρωνα γύρω στο έτος 70, και μια βασιλεία τρόμου κάτω από το σκήπτρο του που θα κρατήσει σαράντα δύο μήνες ή 1.260 μέρες. Στο τέλος αυτής της περιόδου ο Θεός φανερώνεται, νικά τον Νέρωνα, τον αντίχριστο, καταστρέφει τη μεγάλη πόλη με φωτιά και φυλακίζει το διάβολο για χίλια χρόνια. Η χιλιετηρίδα αρχίζει και έτσι συνέχεια. Ολα αυτά τώρα έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον, εκτός για τους αμόρφωτους που μπορεί να προσπαθούν ακόμα να υπολογίσουν την ημέρα της τελευταίας κρίσης. Ομως σαν αυθεντική εικόνα του αρχέγονου σχεδόν Χριστιανισμού, που την έδωσε ένας από τους πρωτοχριστιανούς, το βιβλίο αξίζει πολύ περισσότερα απ΄ όλη την Καινή Διαθήκη, στο σύνολό της.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ - ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Κριτική των προγραμμάτων Γκότα & Ερφούρτης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠ' ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ:
ΚΩΣΤΑ ΣΚΛΑΒΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΟΡΟΝΤΖΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2004

Κεντρική διάθεση:
Εκδόσεις Δ. Κοροντζή
Κασαμπά 58. 16122 Καισαριανή
Τηλ: 210.7225.690

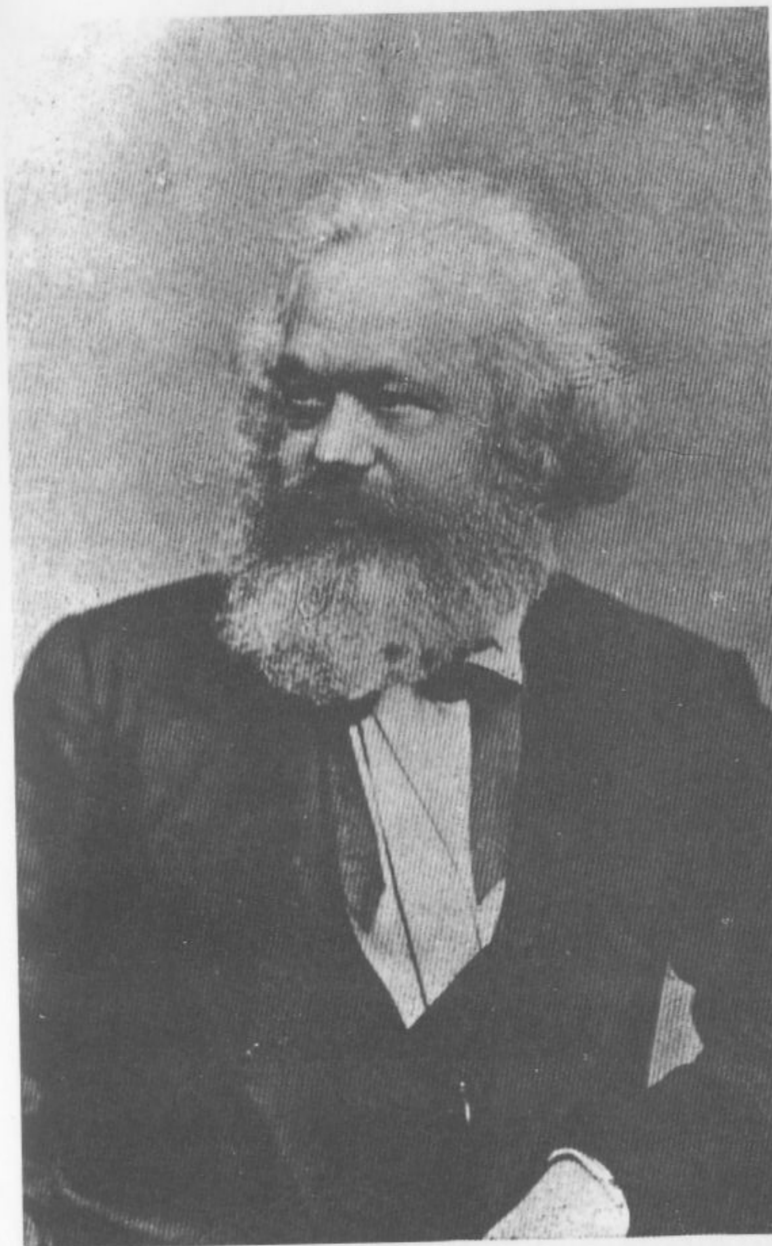
Δεκέμβρης 2004

ISBN: 978-960-8031-48-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ
ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο Καρλ Μαρξ

Εισαγωγικό Σημείωμα

Τα μέρη που αποτελούν το βιβλίο τούτο, δηλαδή: 1. Η κριτική του προγράμματος του Γκότα απ' το Μαρξ και τον Ένγκελς. 2. Η κριτική του προγράμματος της Ερφούρτης απ' τον Ένγκελς, είναι παρμένα από μια γερμανική συλλογή που εξέδωσε το Μάρτιο του 1918 ο Hermann Duncker υπό τον τίτλο: Μαρξ-Ένγκελς: Προγραμματικές κριτικές.

Τον Φλεβάρη του 1875 και ενώ ζούσε στο Λονδίνο, ο Μαρξ προς μεγάλη του έκπληξη πληροφορείται ότι στις 14 και 15 του ίδιου μήνα, 73 εκπρόσωποι της «Γενικής Εργατικής Ένωσης» που ασπάζονταν τις απόψεις του Λασάλ[1] —απόψεις με τις οποίες επανειλημμένως είχε έρθει σε αντίθεση— και 56 εκπρόσωποι του «Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικό Κόμματος» με απόψεις πολύ κοντά σ' αυτές του Μαρξ, συναντήθη-

[1] Λασάλ, Φερδινάρδος (1825-1864). Γερμανός σοσιαλιστής θεμελιωτής της Παγγερμανικής Εργατικής Ένωσης. Υποστήριζε την πολιτική συνένωση της Γερμανίας «από τα πάνω» και περιόριζε τον αγώνα του στη δημιουργία συνεταιρισμών χρηματοδοτούμενων από το κράτος, στην ίδρυση ενός «ελεύθερου λαϊκού κράτους» και στην επίτευξη συνδικαλιστικών αιτημάτων. (ΣΜ)

καν στη μικρή πόλη της Γκότα, για να επεξεργαστούν από κοινού ένα πρόγραμμα και να προετοιμάσουν τη συγχώνευση των δύο κομμάτων σε ένα, στο «Γερμανικό Εργατικό Κόμμα».

Δεν επρόκειτο για μια απλή συμμαχία για εκλογικούς λόγους ή για κοινή δράση, αλλά για μια πλήρη συγχώνευση στη βάση κυρίως των απόψεων του Λασάλ, απόψεις που σκόπευαν στην κατάκτηση του πρωσικού κράτους, χωρίς όμως να κάνουν καμιά νύξη για αλλαγή των σχέσεων παραγωγής και όλων εκείνων των πρακτικών για την απονέκρωση του Κράτους.

Ο Μαρξ, στη σκέψη ότι όλοι θα τον κατηγορήσουν ότι συμφώνησε σ' ένα πρόγραμμα τόσο αντίθετο με τις απόψεις του, γίνεται έξαλλος. Στέλνει μυστικά στον πρόεδρο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Βίλχελμ Μπράνκε[1] (και επίσης στον Άουερ, τον Μπέμπελ και τον Λίμπνεχτ) μια γενική κριτική την οποία αποκαλεί ειρωνικά «περιθωριακές σημειώσεις πάνω στο πρόγραμμα της Γκότα». Τους κατηγορεί με οργή ότι ζητιάνεψαν έναν άχρηστο συμβιβασμό ότι ξέχασαν τις αρχές τους και επαναλαμβάνει τις απόψεις του για το «Κράτος», τους συνεταιρισμούς, την παιδεία, το δίκαιο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την πολιτική του διαθήκη που γράφεται 30 χρόνια μετά την έκδοση του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου». Απογοητευμένος από την τροπή που πήραν τα πράγματα προτείνει στον Ένγκελς να βγουν ανοιχτά και να καταγγείλουν τη συγχώνευση και το πρόγραμμα της Γκότα, πράγμα που τελικά δεν έγινε. Ιδιαίτερη έμφα-

[1] Μπράνκε, Βίλχελμ (1842-1880). Ταμίας της Εργατικής Ένωσης του Λασάλ και μετέπειτα ιδρυτής του κόμματος του Άιζεναχ. Το 1873 εξελέγη βουλευτής στο Ράιχσταγκ. (ΣΜ)

ση δίνει στο ότι δεν θα έπρεπε να αποδεχθούν ένα πρόγραμμα που δεν θα οδηγούσε στην εξαφάνιση-απονέκρωση του Κράτους. Οι διαμάχες που παλιότερα είχε με τους αναρχικούς δεν γίνονταν στη βάση του αν έπρεπε να απονεκρωθεί ή όχι το Κράτος. Αυτό εθεωρείτο κι απ' τις δυο πλευρές δεδομένο.

Η διαφωνία του Μαρξ συνίστατο στο ότι οι αναρχικοί δεν προσδιόριζαν τα μέσα δια των οποίων θα απονεκρωνόταν το Κράτος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μαρξ τελειώνει την κριτική του με τα εντυπωσιακά λόγια: «*Dixi et salvani animam meam*» (είδα και έσωσα την ψυχή μου). Μερικά χρόνια αργότερα ο Ένγκελς σ' ένα γράμμα του στον Μπέμπελ εξηγούσε ότι «ο Μαρξ ήθελε να δείξει μ' αυτά τα λόγια ότι δεν ήλπιζε ότι θα έπειθε την ηγεσία του νέου κόμματος να αλλάξει το πρόγραμμά του, απλά ήθελε να είναι ήσυχος με τη συνείδησή του».

Η ιστορία τωνπεριπετειών της «Κριτικής στο πρόγραμμα της Γκότα» είναι εντυπωσιακή: Η ηγεσία του Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος απαγόρευσε τη δημοσίευσή της, στην επίσημη εφημερίδα του κόμματος παρά τις προσπάθειες του Ένγκελς με το πρόσχημα ότι κάτι τέτοιο «θα έβλαπτε την ενότητα με τους συντρόφους που πρόσκεινται στις απόψεις του Λασάλ».

Η κριτική αυτή δημοσιεύτηκε μετά από... 13 ολόκληρα χρόνια, μετά από επίμονες διαπραγματεύσεις του Ένγκελς μ' αυτή την ίδια ηγεσία. Για 13 ολόκληρα χρόνια τα εκατομμύρια των κομμουνιστών σ' όλη την Ευρώπη αγνοούσαν ότι ο Μαρξ διαφωνούσε με την πολιτική του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος!

Και ποια ήταν αυτή η πολιτική; Η σταδιακή εγκατάλειψη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών

για μια γενικευμένη δημοκρατική αυτοδιαχείριση με ανακλητούς εκπροσώπους και με απώτερο σκοπό την αποδόμηση της Γραφειοκρατία και του Κράτους. Από δω και πέρα όλοι οι αγώνες προσανατολίσθηκαν απλά και μόνο σε ένα πιο «κοινωνικό κράτος».

Ο Μαρξ δεν πιστεύει ότι με αυτόν τον προσανατολισμό τα πράγματα θα πάνε μακριά. Τα γεγονότα δεν αργούν να τον δικαιώσουν: Ο καγκελάριος Βίσμαρκ εφαρμόζει μια σειρά νόμους κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων (ώρες εργασίας, αργίες, συνταξιοδότηση, ιατρική ασφάλεια), αποδεικνύοντας έτσι ότι αυτά είναι πράγματα που ένα αστικό κράτος μπορεί να προσφέρει στους πολίτες του αδρανοποιώντας έτσι τα μεταρρυθμιστικά αιτήματα των σοσιαλιστών, ενώ ταυτόχρονα ψηφίζει έκτακτους νόμους ενάντια στους σοσιαλιστές. Απαγορεύονται όλες οι εργατικές οργανώσεις, ο σοσιαλιστικός τύπος κατάσχεται. Επιβάλλεται λογοκρισία. Από δω και πέρα (1878) και μέχρι το 1890 το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα περνά στην παρανομία. Έτσι, με μια διπλή κίνηση, ο Βίσμαρκ ρίχνει το κίνημα κάμποσα χρόνια πίσω.

Πώς να μην μπει κανείς στον πειρασμό να σκεφτεί ότι και άλλα φασιστικά καθεστώτα ακολούθησαν ... την ίδια μέθοδο. Ας ξαναγυρίσουμε όμως στον Μαρξ προσπαθώντας να φανταστούμε πώς ένιωθε αυτός ο μεγάλος επιστήμονας κι επαναστάτης. Ας ακούσουμε τον Ανρί Λεφέβρ:[1]

«Γράφοντας αυτές τις σελίδες, σκεφτόταν άραγε ο Μαρξ αν θα ακούγονταν οι προειδοποιήσεις

[1] Σ.τ.Μ.: Ανρί Λεφέβρ, Η κοινωνιολογία του Μαρξ, σελίδα 186, Εκδόσεις Gutemberg 1985.

του; Από ποιον; Έλπιζε άραγε ότι το κίνημα θα συνελάμβανε τη θεωρητική σκέψη και τις έννοιες και ότι δεν θα τις άφηνε πια να του ξεφύγουν; Πίστευε ότι οι άνθρωποι του κράτους, οι πολιτικές κεφαλές, οι «ρεαλιστές», οι πραγματιστές, θα απομακρύνονταν; Τι περίμενε από αυτούς στους οποίους απεύθυνε το μήνυμά του, τον Μπέμπελ, τον Λίμπνεχτ; Ποιος ο στόχος του δια μέσου αυτών και πέρα από αυτούς; Αισθάνθηκε άραγε κάποιο χάσμα ανάμεσα στον ίδιο, σα γνώστη, και σε δυνάμεις που μιλούσαν στο όνομά του, σε ανθρώπους της δράσης που δεν τον καταλάβαιναν; Παρατηρούσε άραγε ήδη την πτώση του θεωρητικού επιπέδου, έναν κάποιο ξεπεσμό του κινήματος, και μάλιστα στη Γερμανία όπου το θεωρητικό επίπεδο ήταν το πιο υψηλό, όπου οι ηγέτες και το προλεταριάτο είχαν να κληρονομήσουν από τη φιλοσοφία;

Το μόνο που ξέρουμε είναι ότι αυτές οι «περιθωριακές σημειώσεις», με την ακέραιη σαφήνειά τους, τελειώνουν με ένα παράξενο επιφώνημα: *Dixi et salvavi animam meam* (είπα και έσωσα την ψυχή μου). Ο Μαρξ τελείωσε το έργο του ως επιστήμονας και ως επαναστάτης. Είπε ό,τι είχε να πει, έκανε αυτό που μπορούσε. Οι έννοιες υπάρχουν, στην ακατάλυτη ζωντάνια τους, οι έννοιες αυτές που τόσοι καλόπιστοι ή κακόπιστοι άνθρωποι θα τις θεωρήσουν ωμές, κρύες, στείρες. Ο Μαρξ τις μεταδίδει: τις εμπιστεύεται στο «κίνημα». Τι άλλο, τι περισσότερο μπορούσε να κάνει; Δε λέει τα λόγια του Πιλάτου, δεν «νίπτει τας χείρας του», δεν παύει να ενδιαφέρεται.

Διαπιστώνει τη φοβερή απόκλιση ανάμεσα στους ανθρώπους του κράτους (που αυτό-ανακηρύσσονται «μαρξιστές») και τη θεωρία του κράτους, ανάμεσα στον πρακτικισμό και την πρακτική που την έχει φωτίσει η θεωρία. Στα τελευταία λόγια μπορούμε να διακρίνουμε την ελπίδα και το φόβο ταυτόχρονα. Έζησε άραγε τη σιωπή των τελευταίων ημερών με την πικρία ή με την ησυχία της συνείδησής του; Ποιος μπορεί να το πει;»

ΜΕΡΟΣ Ι

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΓΚΟΤΑ

Α

Προκαρκτικές παρατηρήσεις του Φρίντριχ Ένγκελς

Οι οποίες δημοσιεύτηκαν μαζί με την κριτική του Μαρξ στη «Neue Zeit» (Τόμ. IX, 1891, Τεύχος 18, σελ. 561-575)

Το χειρόγραφο που δημοσιεύεται εδώ —η επιστολή στο Μπράκε, καθώς και η κριτική του σχεδίου του προγράμματος— απεστάλη το 1875, λίγο πριν απ' το εσωτερικό συνέδριο του Γκότα, στον Μπράκε για να το ανακοινώσει στους Γκάιμπ, Άουερ, Μπέμπελ και Λίμπνεχτ και να το επιστρέψει έπειτα στον Μαρξ. Δεδομένου ότι το συνέδριο του κόμματος στη Χάγη[1] έβαλε στην ημερήσια διάταξη τη συζήτηση του προγράμματος του Γκότα, νομίζω ότι θα ήταν ένα είδος σφετερισμού εκ μέρους μου, αν αργούσα περισσότερο να δώσω στη δημοσιότητα το σοβαρό αυτό έγγραφο, το πιο σοβαρό ίσως απ' τα έγγραφα που έχουν σχέση με τη συζήτηση αυτή.

Αλλά το χειρόγραφο έχει και μια άλλη σημασία, που είναι πολύ μεγαλύτερη. Για πρώτη φορά στο χει-

[1] Ύστερα από μια εισήγηση του Γουλιέλμου Λίμπνεχτ το σοσιαλδημοκρατικό συνέδριο της Χάγης (1890) αποφάσισε τη διατύπωση ενός νέου προγράμματος του κόμματος. Έτσι στο επόμενο συνέδριο (στην Ερφούρτη το 1891) το παλιό πρόγραμμα (το πρόγραμμα του Γκότα) αντικαταστάθηκε με το πρόγραμμα της Ερφούρτης.

ρόγραφο αυτό, διατυπώνεται με σαφήνεια και αδρότητα η θέση του Μαρξ σχετικά με την κατεύθυνση που εγκαινίασε ο Λασάλ απ' την εποχή της συμμετοχής του στο κίνημα, τόσο απ' την άποψη των οικονομικών αρχών όσο και απ' την άποψη της τακτικής.

Η ανηλεής δριμύτητα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ αναλύοντας το σχέδιο του προγράμματος, η ακαμψία που δείχνει όταν αποφαίνεται για τα επιτευχθέντα αποτελέσματα και ξεσκεπάζει τα ασθενή σημεία του σχεδίου, όλα αυτά σήμερα, ύστερα από 15 χρόνια που πέρασαν, δεν είναι πια δυνατό να θίξουν κανένα. Καθαροί λασαλιστές δεν υπάρχουν πια παρά μόνο στο εξωτερικό σαν απομονωμένα ερείπια· απ' την άλλη μεριά, το πρόγραμμα του Γκότα εγκαταλείφθηκε στο συνέδριο της Χάγης, σαν ολότελα ανεπαρκές, και απ' αυτούς τους συντάκτες του.

Παρ' όλα ταύτα, εκεί όπου το πράγμα ήταν αδιάφορο, παρέλειψα μερικές δριμείς εκφράσεις και κρίσεις σχετικές με πρόσωπα και τις αντικατέστησα με στιγμές. Κι ο ίδιος ο Μαρξ θα το έκανε αυτό, αν δημοσίευε σήμερα το χειρόγραφο. Η ορμητική γλώσσα σε μερικά μέρη του χειρογράφου οφειλόταν σε δύο περιστάσεις. Πρώτο, ο Μαρξ κι εγώ είχαμε συνδεθεί με το γερμανικό κίνημα στενότερα παρά με οποιοδήποτε άλλο· η σημαντική οπισθοδρόμηση που μαρτυρούσε το σχέδιο του προγράμματος ήταν φυσικό να μας συγκινήσει όλως ιδιαιτέρως. Δεύτερο, την εποχή εκείνη, μόλις δυο χρόνια ύστερα από το συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη,[1] η πάλη μας με τον Μπακούνιν και τους

[1] Στο Συνέδριο της Α΄ Διεθνούς στη Χάγη (το 1892) αποφασίστηκε η διαγραφή των μπακουνινιστών.

αναρχικούς του, που μας καθιστούσαν υπεύθυνους για οτιδήποτε συνέβαινε μέσα στο εργατικό κίνημα της Γερμανίας, βρισκόταν στο οξύτερό της σημείο· έπρεπε λοιπόν να περιμένουμε ότι θα μας απέδιδαν τη μυστική πατρότητα του προγράμματος αυτού.

Οι λόγοι αυτοί δεν είναι πια ισχυροί σήμερα και κατά συνέπεια και οι προαναφερθείσες περικοπές έπαψαν να είναι αναγκαίες.

Επίσης υπάρχουν και σημεία, όπου οι στιγμές δείχνουν φράσεις που παραλείφθηκαν γιατί ήσαν αντίθετες στις διατάξεις του νόμου για τον τύπο. Εκεί όπου έπρεπε να προτιμήσω ηπιότερες εκφράσεις, τις έβαλα μέσα σε αγκύλες. Κατά τα άλλα η ανατύπωση έγινε κατά λέξη.

Φρ. Ένγκελς

Λονδίνο, στις 6 Ιανουαρίου 1891

Ο Λίμπνεχτ

Β

Επιστολή του Μαρξ στον Μπράκε[1] συνοδεύουσα το χειρόγραφο της κριτικής

Λονδίνο, στις 5 Μαΐου 1875

Αγαπητέ Μπράκε

Τα σχόλια που ακολουθούν για το ενωτικό πρόγραμμα, θα έχεις την καλοσύνη, αφού τα διαβάσεις, να τα ανακοινώσεις στον Γκάιμπ και τον Άουερ, στον Μπέμπελ και τον Λίμπνεχτ. Είμαι παραφορτωμένος με δουλειά και εργάζομαι περισσότερο απ' ό,τι μου επιτρέπει ο γιατρός. Γι' αυτό δεν θα ήταν καθόλου για μένα μια «ευχαρίστηση» να γράψω τόσες πολλές μουτζούρες. Αυτό όμως ήταν αναγκαίο για να μη παρερμηνευθούν αργότερα απ' τους κομματικούς

[1] Μερικές πληροφορίες για τα λιγότερο γνωστά πρόσωπα που αναφέρονται στην επιστολή:

Ο Βίλχελμ Μπράκε (1842-1880) χρημάτισε ταμίας της λασαλιανής οργάνωσης (Γενική Εργατική Ένωση) και υπήρξε ένας απ' τους ιδρυτές (1869) του κόμματος του Άιζεναχ. Το 1871 καταδικάστηκε σε φυλάκιση 16 και έπειτα σε φυλάκιση 3 μηνών, διότι διαμαρτυρήθηκε για την παράταση του πολέμου και την προσάρτηση της Αλσατίας και Λορένης. Το 1873 εξελέγη βουλευτής στο Ράιχσταγκ. Συνέγραψε τη γνωστή προπαγανδιστική μπροσούρα: Κάτω οι σοσιαλιστές!

Ο βιβλιοπώλης Αύγουστος Γκάιμπ (1842-1876) καταδικάστηκε σε φυλάκιση για τους ίδιους λόγους με τον Μπράκε, με τον οποίο εγκλείστηκε

φίλους, για τους οποίους προορίζεται η ανακοίνωση αυτή, οι ενέργειες στις οποίες ίσως θα παραστεί ανάγκη να καταφύγω.

Αυτό είναι απαραίτητο, γιατί στο εξωτερικό κυκλοφορεί η αντίληψη —η ολότελα εσφαλμένη αντίληψη— που την τροφοδοτούν προσεκτικά οι κομματικοί εχθροί, ότι εμείς από εδώ κατευθύνουμε κρυφά τη δράση του καλούμενου κόμματος του Άιζεναχ. Σε μια ρώσικη πραγματεία του που κυκλοφόρησε τελευταία ο Μπακούνιν π.χ. με καθιστά υπεύθυνο για όλα τα προγράμματα κτλ. του κόμματος αυτού.

Αλλ' εκτός απ' αυτό, είναι καθήκον μου να μη αναγνωρίσω, έστω και σιωπώντας διπλωματικά, ένα πρόγραμμα που κατά την πεποίθησή μου είναι ολότελα καταδικαστέο και υποβιβάζει το ηθικό επίπεδο του κόμματος.

Κάθε πραγματικό βήμα προς τα εμπρός έχει περισσότερη σημασία παρά μια δωδεκάδα προγράμματα. (Jeder Schritt wirklicher Beweguhng ist wichtiger als ein Dutzend Programme.) Εφόσον λοιπόν δεν ήταν δυνατό να γίνει κάτι τελειότερο απ' το πρόγραμμα του Άιζεναχ —και πραγματικά οι περιστάσεις δεν επέτρεπαν τότε ένα τέτοιο πράγμα— θα έπρεπε απλώς να περιοριστούν *σε μια συμφωνία για τη δράση*

στο φρούριο του Λέτσεν. Όπως και ο Μπράκε, ήταν κι αυτός παλιός Λασαλιστής. Εξελέγη βουλευτής στο Ράιχσταγκ το 1874 και ηττήθηκε στις εκλογές του 1877.

Ο Ιγνάτιος Άουερ (1846-1907) χρημάτισε βουλευτής στο Ράιχσταγκ από το 1877 ως το θάνατό του χωρίς καμία σχεδόν διακοπή. Σαγματοποιός το επάγγελμα, υπήρξε περί το τέλος της ζωής του ένας απ' τους κυριότερους υπαλλήλους του κόμματος. Έγινε ολότελα ρεφορμιστής και η απέχθειά του προς τη γενική απεργία έμεινε παροιμιώδης.

εναντίον του κοινού εχθρού. Αλλ' όταν διατυπώνει κανείς ένα πρόγραμμα αρχών, αντί να το αναβάλλει ως την εποχή που θα έχει προαπαρασκευαστεί από μια μακρά κοινή πάλη, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να εγείρει ορόσημα, που προδίνουν σ' όλο τον κόσμο το επίπεδο του κομματικού κινήματος. Οι αρχηγοί των λασαλιστών ήρθαν σε μας πιεζόμενοι απ' τις περιστάσεις. Αν τους δηλωνόταν ευθύς εξαρχής ότι τα παζάρια για ζητήματα αρχών είναι απαράδεκτα, θα υποχρεώνονταν να αρκεστούν σ' ένα πρόγραμμα δράσης ή σ' ένα σχέδιο οργάνωσης για την κοινή δράση. Αντί τούτου, τους επιτρέπουμε να παρουσιάζονται οπλισμένοι με εντολές και αναγνωρίζουμε κι εμείς ότι οι εντολές αυτές μας δεσμεύουν κι έτσι παραδιδόμαστε χωρίς όρους σ' εκείνους που έχουν ανάγκη απ' τη βοήθειά μας. Και για την αποκορύφωση του πράγματος, οι λασαλιστές κάνουν ένα καινούργιο συνέδριο πριν απ' το συνέδριο του συμβιβασμού, ενώ το καθαυτό κόμμα κάνει το συνέδριό του κατόπιν εορτής. Είναι γνωστό, ότι και μόνο το γεγονός της ένωσης ικανοποιεί τους εργάτες, αλλά είναι πλάνη να νομίζει κανείς, ότι η άμεση αυτή επιτυχία δεν πληρώθηκε πολύ ακριβά.

Κατά τα άλλα το πρόγραμμα δεν αξίζει τίποτε και αν ακόμη αφήσουμε κατά μέρος τον εξαγιασμό των λασαλικών άρθρων πίστεως.

Το βιβλιοπωλείο του Volksstaat[1] έχει ιδίους τρόπους. Γι' αυτό φαίνεται δεν μου έστειλαν ακόμη ούπους.

[1] Η εφημερίδα Volksstaat, που ύστερα απ' την ένωση πήρε το περίφημο όνομα Vorwörts εκδιδόταν στη Λειψία σαν όργανο των Αϊζεναχιστών. Το μικρό έργο του Μαρξ για τη δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία (1852) κυκλοφόρησε στις αρχές του 1875: μεταφράστηκε γαλλικά απ'

τε ένα αντίτυπο της δίκης των κομμουνιστών στην Κολωνία.

Με εγκάρδιους χαιρετισμούς, ο δικός σου
Καρλ Μαρξ

τον Léon Rémy μαζί με τη σημαντική ιστορική εισαγωγή του Ένγκελς που περιέχει όλες τις πληροφορίες που πρέπει να έχει κανείς υπόψη του για την περίφημη Ένωση των Κομμουνιστών.

Γ

Σχόλια για το πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος (Deutsche Arbeiter Partei) του 1875

Ι

1. Η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε κουλτούρας, και δεδομένου ότι η ωφέλιμη εργασία δεν είναι δυνατό να γίνεται παρά μέσα στην κοινωνία και απ' την κοινωνία, το προϊόν της εργασίας ακέραιο ανήκει εξίσου[1] σε όλα τα μέλη της κοινωνίας.[2]

Πρώτο μέρος της παραγράφου: «Η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε κουλτούρας».

Η εργασία δεν είναι η πηγή κάθε πλούτου. Η φύση είναι επίσης η πηγή των αξιών της χρήσης (και από τέτοιες αξίες αποτελείται βέβαια ο υλικός πλούτος!) όπως και η εργασία, που κι αυτή δεν είναι πα-

[1] Αντί του «εξίσου» υπάρχει στο πρωτότυπο η έκφραση Gleiches Recht, την οποία σε άλλα σημεία μεταφράζουμε «ίσο δικαίωμα». (Σ.Μ.)

[2] Οι υπογραμμισμένες ή σε εισαγωγικά προτάσεις είναι αυτές του Γερμανικού Εργατικκού Κόμματος όπως αυτές αναφέρονται στο πρόγραμμά του. Μετά από κάθε τέτοια πρόταση ακολουθεί το σχόλιο και η κριτική του Μαρξ. (Σ.Μ.)

ρά η έκφραση μιας φυσικής δύναμης, της εργατικής δύναμης του ανθρώπου. Η φράση αυτή βρίσκεται σε όλα τα αλφαβητάρια και δεν είναι ορθή παρά μόνο υπό την έννοια, ότι η εργασία γίνεται με όλα τα αντικείμενα και τα μέσα που της είναι απαραίτητα. Αλλά ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα δεν πρέπει να επιτρέπει στην αστική αυτή φρασεολογία, να παρασιωπά τους όρους εκείνους, οι οποίοι είναι οι μόνοι που μπορούν να της δώσουν κάποια έννοια. Η εργασία του ανθρώπου δεν γίνεται πηγή αξιών χρήσης, δηλαδή πηγή πλούτου, παρά μόνο εφόσον ο άνθρωπος συμπεριφέρεται ευθύς εξαρχής απέναντι της φύσης, της πρώτης πηγής όλων των μέσων και όλων των αντικειμένων της εργασίας, σαν ιδιοκτήτης, μόνο εφόσον τη μεταχειρίζεται σαν κάτι που του ανήκει. Οι αστοί έχουν πολύ σοβαρούς λόγους να αποδίδουν στην εργασία *υπερφυσική δημιουργική δύναμη*· γιατί, απ' το γεγονός της εξάρτησης της εργασίας απ' τη φύση, προκύπτει ότι, σε όλες τις εποχές της κοινωνίας και του πολιτισμού, ο άνθρωπος που δεν έχει άλλη ιδιοκτησία εκτός απ' την εργατική του δύναμη, θα είναι αναγκαστικά ο δούλος των ανθρώπων που έγιναν *ιδιοκτήτες των αντικειμενικών όρων της εργασίας*. Δεν μπορεί να εργάζεται, δηλαδή δεν μπορεί να ζει παρά μόνο με την άδεια αυτών των ανθρώπων.

Αλλά ας αφήσουμε τώρα την πρόταση έτσι όπως χωλαίνει. Ποιο είναι το συμπέρασμα που θα έπρεπε κανείς να περιμένει απ' αυτήν; Το παρακάτω βέβαια:

«Εφόσον η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, κανείς μέσα στην κοινωνία δεν μπορεί να ιδιοποιηθεί πλούτο που δεν είναι προϊόν της εργασίας. Όποιος λοιπόν δεν εργάζεται ο ίδιος, ζει από ξένη εργασία

και αυτή ακόμη την κουλτούρα την παίρνει από ξένη εργασία.»

Αντί γι' αυτό, στην πρώτη πρόταση προσθέτουν, με τη βοήθεια της συνθετικής φράσης «και δεδομένου ότι» μια δεύτερη πρόταση, για να βγάλουν απ' αυτήν και όχι από την πρώτη, ένα συμπέρασμα.

Δεύτερο μέρος της παραγράφου: «Η ωφέλιμη εργασία δεν είναι δυνατόν να γίνεται παρά μέσα στην κοινωνία και απ' την κοινωνία».

Σύμφωνα με την πρώτη πρόταση, η εργασία ήταν η πηγή κάθε πλούτου και κάθε κουλτούρας, δηλαδή αδύνατον να υπάρξει κοινωνία χωρίς εργασία. Τώρα, αντιστρόφως, μαθαίνουμε ότι καμία «ωφέλιμη» εργασία δεν είναι δυνατή χωρίς κοινωνία.

Κατά τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε κανείς να πει ότι μόνο μέσα στην κοινωνία η ανωφελής και μάλιστα κοινωνικά βλαβερή εργασία είναι δυνατό να γίνει κλάδος της βιομηχανίας, ότι μόνο μέσα στην κοινωνία μπορεί να ζει κανείς χωρίς να εργάζεται κτλ., να αντιγράψει δηλαδή ολόκληρο τον Ρουσσώ.

Και τι είναι «ωφέλιμη» εργασία; Ωφέλιμη εργασία δεν είναι παρά εκείνη που παρέχει το επιδιωκόμενο χρήσιμο αποτέλεσμα. Ένας άγριος —και ο άνθρωπος είναι άγριος όταν πάψει να είναι πίθηκος—, όταν σκοτώνει ένα ζώο με μια πέτρα, όταν μαζεύει καρπούς, κάνει «ωφέλιμη» εργασία.

Τρίτο, το συμπέρασμα: «Και δεδομένου ότι η ωφέλιμη εργασία δεν είναι δυνατό να γίνεται παρά μέσα στην κοινωνία και απ' την κοινωνία, το προϊόν της

εργασίας ακέραιο ανήκει εξίσου σε όλα τα μέλη της κοινωνίας.»

Ωραίο συμπέρασμα! Εφόσον η ωφέλιμη εργασία δεν είναι δυνατόν να γίνεται παρά μέσα στην κοινωνία και απ' την κοινωνία, το προϊόν της εργασίας ανήκει στην κοινωνία και κατά συνέπεια στον κάθε εργάτη δεν περιέρχεται απ' το προϊόν αυτό παρά μόνο ό,τι δεν είναι αναγκαίο για τη διατήρηση του «όρου» της εργασίας της κοινωνίας.

Πραγματικά, σε όλες τις εποχές, η φράση αυτή δεν έχει αξία παρά μόνο για τους πρόμαχους του κάθε φορά υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος. Πρώτα έρχονται οι απαιτήσεις της κυβέρνησης με όλα τα παρεπόμενα, γιατί η κυβέρνηση είναι το κοινωνικό όργανο για τη διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος· έπειτα έρχονται οι απαιτήσεις όλων των ειδών της ιδιοκτησίας, γιατί τα διάφορα είδη της ιδιοκτησίας αποτελούν τις βάσεις της κοινωνίας κτλ. Βλέπουμε ότι σε τέτοιες κενές φράσεις μπορεί να δώσει κανείς όποια έννοια θέλει.

Λογική συνάφεια μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μέρους της παραγράφου δεν υπάρχει, παρά μόνο αν υιοθετήσει κανείς την παρακάτω διατύπωση:

«Η εργασία δεν είναι η πηγή του πλούτου και της κουλτούρας, μόνο εφόσον είναι κοινωνική εργασία» ή, πράγμα που είναι το ίδιο, «μόνο εφόσον γίνεται μέσα στην κοινωνία και απ' την κοινωνία».

Η πρόταση αυτή είναι αναμφισβήτητα ορθή, γιατί η μεμονωμένη εργασία (αν προϋποθέσουμε ότι υπάρχουν οι υλικοί της όροι) μπορεί κι αυτή βέβαια να δημιουργήσει αξίες χρήσης, όχι όμως πλούτο και κουλτούρα.

Αλλά επίσης αναμφισβήτητη είναι και η ορθότητα της άλλης πρότασης:

«Όσο η εργασία εξελίσσεται σε κοινωνική εργασία και γίνεται έτσι πηγή πλούτου και κουλτούρας, τόσο αυξάνει η φτώχεια και η εγκατάλειψη για τους εργάτες, ο πλούτος και η κουλτούρα για τους μη εργαζόμενους».

Αυτός είναι ο νόμος όλης της ιστορίας ως τα σήμερα. Αντί να διατυπώνει κανείς γενικές φράσεις για την «εργασία» και την «κοινωνία», θα έπρεπε να καταδείξει εδώ συγκεκριμένα, πώς επί τέλους δημιουργήθηκαν μέσα στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία οι υλικοί και λοιποί όροι, που επιτρέπουν και αναγκάζουν τους εργάτες να απαλλαχτούν απ' την κοινωνική αυτή κατάρα.

Στην πραγματικότητα, όλη αυτή η φράση η τόσο λανθασμένη στη μορφή και στο περιεχόμενο, δεν έγινε παρά για να αναγραφεί ψηλά στη σημαία του κόμματος, σαν σύνθημα, η λασαλική πρόταση για «το ακέραιο προϊόν της εργασίας».[1]

[1] Για τη διεκδίκηση του «ακέραιου προϊόντος της εργασίας» βλέπε στον Λασάλ, π.χ. στις επιστολές του στο Rodbertus: Θέλω λοιπόν να επιτύχω την κατάργηση ακριβώς του ημερομισθίου, να δώσω στους εργάτες το ακέραιο προϊόν της εργασίας, διανέμοντάς τους ολόκληρο το κέρδος!» (Lassalle *Σύνοψη*, Βερολίνο 1920, σελ. 85). Σύγκρινε επίσης «Στους εργάτες του Βερολίνου 1863» (*Λόγοι και έργα του Lassalle*, Τόμ. II, σελ. 735): «Παύει λοιπόν το ημερομίσθιο αυτό να είναι αποτέλεσμα της αυτοβοήθειας, όταν αυξάνει και περιλαμβάνει ολόκληρο το προϊόν της εργασίας, δηλαδή και το κέρδος».

Στο έργο του για το ζήτημα της κατοικίας, το 1872, (ανατύπωση του 1930, σελ. 43) ο Ένγκελς γράφει: «Άλλως τε είναι αυτονόητο, ότι και στην κοινωνική παραγωγή που εξαρτάται απ' τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία είναι δυνατόν να εξασφαλιστεί στον καθένα «το ακέραιο προϊόν της εργασίας του» , στο μέτρο που η φράση αυτή έχει κάποια έννοια. Και έχει έννοια μόνο όταν της δώσουμε την ευρύτερη ερμηνεία, ότι όχι

2. «Στη σημερινή κοινωνία τα μέσα της εργασίας είναι μονοπώλιο της τάξης των καπιταλιστών. Η κατάσταση της εξάρτησης που προκύπτει απ' το γεγονός αυτό για την εργατική τάξη είναι η αιτία της αθλιότητας και της δουλείας υπό όλες της τις μορφές».

Η παρμένη απ' το καταστατικό[1] της Διεθνούς πρόταση είναι εσφαλμένη με τη «βελτιωμένη» αυτή μορφή.

Στη σημερινή κοινωνία τα μέσα της εργασίας είναι μονοπώλιο των γαιοκτημόνων (το μονοπώλιο της εγγείου ιδιοκτησίας αποτελεί μάλιστα τη βάση του καπιταλιστικού μονοπωλίου) και των καπιταλιστών. Το καταστατικό της Διεθνούς δεν αναφέρει, στη σχετική περικοπή, ούτε τη μια ούτε την άλλη απ' τις δυο αυτές τάξεις των μονοπωλητών. Μιλά για το «μονοπώλιο των μέσων της εργασίας, δηλαδή των πηγών της ζωής». Η προσθήκη «των πηγών της ζωής» δείχνει επαρκώς, ότι η γη περιλαμβάνεται στα μέσα εργασίας.

ο κάθε εργάτης, αλλά ολόκληρη η κοινωνία, που αποτελείται μόνο από εργάτες, γίνεται κύριος «του ακέραιου προϊόντος της εργασίας της», που εν μέρει το διανέμει στα μέλη της για να το καταναλώσουν, εν μέρει το χρησιμοποιεί για την αναπλήρωση και την αύξηση των παραγωγικών της μέσων και εν μέρει το συσσωρεύει σαν εφεδρικό κεφάλαιο για την παραγωγή και την κατανάλωση».

[1] Παράβαλε το καταστατικό της Α΄ Διεθνούς (1904): «Παίρνοντας υπόψη ... ότι η οικονομική υποδούλωση του εργάτη στο σφετεριστή των μέσων της εργασίας, δηλαδή των πηγών της ζωής, αποτελεί τη βάση της δουλείας υπ' όλες της τις μορφές, της κοινωνικής αθλιότητας, της πνευματικής κατάπτωσης και της πολιτικής υποδούλωσης ... γι' αυτούς τους λόγους ιδρύθηκε η Διεθνής Ένωση των Εργατών». (Internationale Arbeiter Assoziatrion)

Η διόρθωση αυτή έγινε, γιατί ο Λασάλ, για λόγους που είναι σήμερα γενικώς γνωστοί, καταπολεμούσε μόνο την τάξη των καπιταλιστών, όχι όμως και τους γαιοκτήμονες. Στην Αγγλία, τις περισσότερες φορές ο καπιταλιστής δεν είναι καν ιδιοκτήτης του γηπέδου, πάνω στο οποίο είναι κτισμένο το εργοστάσιό του.

3. «Η απελευθέρωση της εργασίας απαιτεί την ανύψωση των μέσων της εργασίας σε κοινό κτήμα της κοινωνίας και τη ρύθμιση της συλλογικής εργασίας απ' την κοινότητα με δίκαιη διανομή του προϊόντος της εργασίας».

Η φράση: «Την ανύψωση των μέσων της εργασίας σε κοινό κτήμα» πρέπει να σημαίνει «τη μεταβολή των μέσων της εργασίας σε κοινό κτήμα», αυτό παρεμπιπτόντως.

Τι είναι το «προϊόν της εργασίας»; Το αντικείμενο που δημιούργησε η εργασία ή η αξία του; Και στην τελευταία περίπτωση, η ολική αξία του προϊόντος ή μόνο το κλάσμα της αξίας που η εργασία πρόσθεσε στα μέσα της παραγωγής που καταναλώθηκαν.

Το «προϊόν της εργασίας» είναι μια ξεκάρφωτη ιδέα που αντικαθιστούσε στον Λασάλ τις θετικές οικονομικές έννοιες.

Τι είναι δίκαιη διανομή;

Οι αστοί δεν ισχυρίζονται, ότι η σημερινή διανομή είναι «δίκαιη»; Και δεν είναι πραγματικά η μόνη «δίκαιη» πάνω στη βάση του σημερινού τρόπου παραγωγής; Οι οικονομικές σχέσεις ρυθμίζονται από

νομικές έννοιες ή μήπως οι νομικές σχέσεις πηγάζουν αντίστροφα απ' τις οικονομικές; Μήπως και οι σοσιαλιστές των διαφόρων αιρέσεων[1] δεν έχουν τις πιο διαφορετικές ιδέες για τη «δίκαιη» διανομή; Για να ξέρουμε τι πρέπει να εννοούμε στην περίπτωση αυτή με τις λέξεις «δίκαιη διανομή» πρέπει να αντιπαραβάλουμε την κρινόμενη παράγραφο με την πρώτη. Η κρινόμενη παράγραφος προϋποθέτει μια κοινωνία όπου «τα μέσα της εργασίας είναι κοινό κτήμα και η συλλογική εργασία ρυθμίζεται απ' την κοινότητα», ενώ η πρώτη παράγραφος μας λέγει ότι το «προϊόν της εργασίας ακέραιο ανήκει εξίσου σε όλα τα μέλη της κοινωνίας».

«Σε όλα τα μέλη της κοινωνίας»; Και σ' εκείνα ακόμη που δεν εργάζονται; Τι γίνεται τότε «το ακέραιο προϊόν της εργασίας»; Μόνο στα εργαζόμενα μέλη της κοινωνίας; Τι γίνεται τότε «το ίσο δικαίωμα» όλων των μελών της κοινωνίας;

Αλλά «όλα τα μέλη της κοινωνίας» και «το ίσο δικαίωμα» είναι φανερό ότι δεν αποτελούν παρά φράσεις. Η ουσία έγκειται στο γεγονός, ότι στην κομμουνιστική αυτή κοινωνία κάθε εργάτης θα παίρνει κατά τη μέθοδο του Λασάλ, ένα «ακέραιο προϊόν της εργασίας».

[1] Δηλαδή οι οπαδοί του Σαιν-Σιμόν, του Φουριέ, του Όουεν, οι ικαριανοί κτλ. Στημπροσούρα του *Τα δήθεν σχίσματα μέσα στη Διεθνή* (Λονδίνο 1872) ο Μαρξ έγραφε: «Η πρώτη φάση της πάλης του προλεταριάτου εναντίον της μπουρζουαζίας χαρακτηρίζεται απ' το κίνημα των αιρέσεων... Οι αιρέσεις, μοχλοί του κινήματος κατά τη γένεσή των, γίνονται εμπόδια για το κίνημα όταν αυτό τις προσπεράσει... Τέλος, οι αιρέσεις είναι η παιδική ηλικία του προλεταριακού κινήματος, όπως η αστρολογία και η αλχημεία είναι η παιδική ηλικία της επιστήμης».

Αν στην αρχή πάρουμε τη λέξη «προϊόν της εργασίας» με την έννοια του αντικειμένου που κατασκευάζει η εργασία, τότε το προϊόν της εργασίας της κοινότητας δεν είναι παρά το *κοινωνικό συνολικό προϊόν*.

Απ' αυτό πρέπει να αφαιρεθούν:

1. Ένα μέρος για την αναπλήρωση των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν.

2. Ένα πρόσθετο μέρος για την αύξηση της παραγωγής.

3. Ένα εφεδρικό κεφάλαιο σαν πρόβλεψη για τις περιπτώσεις ατυχημάτων, διαταραχών συνεπεία φυσικών φαινομένων κτλ.

Οι περικοπές αυτές απ' το «ακέραιο προϊόν της εργασίας» αποτελούν μια οικονομική ανάγκη και καθορίζονται, όσον αφορά το μέγεθός των ανάλογα με τα μέσα και τις δυνάμεις που υπάρχουν, εν μέρει με τη βοήθεια του λογαριασμού των πιθανοτήτων, δεν έχουν όμως καμιά σχέση με τη δικαιοσύνη.

Απομένει το άλλο μέρος του συνολικού προϊόντος, το μέρος που περιορίζεται για την κατανάλωση.

Αλλά πριν γίνει η διανομή στα άτομα, πρέπει και απ' αυτό το μέρος να αφαιρεθούν:

1. *Τα γενικά διαχειριστικά έξοδα, που είναι άσχετα με την παραγωγή.* Το μέρος αυτό περιορίζεται ευθύς εξαρχής στο ελάχιστο όριο συγκριτικά με τη σημερινή κοινωνία και ελαττώνεται όσο αναπτύσσεται η καινούργια κοινωνία.

2. *Το μέρος που προορίζεται για την ικανοποίηση αναγκών της κοινότητας*, για σχολεία, εγκαταστάσεις κτλ. Το μέρος αυτό ευθύς εξαρχής είναι σημαντικά μεγαλύτερο παρά στη σημερινή κοινω-

νία και αυξάνει όσο αναπτύσσεται η καινούργια κοινωνία.

3. Κεφάλαιο για τους ανίκανους να εργαστούν κτλ., δηλαδή για ό,τι σήμερα ανήκει στη δικαιοδοσία της λεγόμενης επίσημης πρόνοιας για τους φτωχούς.

Και τώρα μόλις ερχόμαστε στη μόνη 'διανομή» που παίρνει υπόψη του στενοκέφαλα το πρόγραμμα επηρεασμένο απ' τον Λασάλ, δηλαδή στο μέρος εκείνο των μέσων της κατανάλωσης που διανέμεται ατομικά στους παραγωγούς της κοινότητας.

Το «ακέραιο προϊόν της εργασίας» μεταβλήθηκε πια στα χέρια μας σε «μειωμένο προϊόν», παρ' όλον ότι εκείνο που αφαιρείται απ' τον παραγωγό σαν άτομο του αποδίδεται έμμεσα ή άμεσα υπό την ιδιότητά του σαν μέλους της κοινωνίας.

Όπως εξαφανίστηκε η φράση του «ακέραιου προϊόντος της εργασίας» έτσι εξαφανίζεται τώρα η φράση του «προϊόντος της εργασίας» γενικά.

Μέσα σε μια κομμουνιστική κοινωνία στηριζόμενη στην κοινή ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγής, οι παραγωγοί δεν ανταλλάσσουν τα προϊόντα των· ούτε και η εργασία που καταβλήθηκε για την παραγωγή προϊόντων εμφανίζεται στην κοινωνία αυτή σαν *αξία* των προϊόντων, δηλαδή σαν μια υλική ιδιότητά των, δεδομένου ότι τώρα, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στην καπιταλιστική κοινωνία, οι ατομικές εργασίες μεταβάλλονται άμεσα, χωρίς κανένα ενδιάμεσο, σε συστατικά μέρη της εργασίας της κοινότητας. Η λέξη «προϊόν της εργασίας», ακόμη και σήμερα απορριπτέα λόγω της διφορούμενης σημασίας της, χάνει πια έτσι κάθε έννοια.

Εκείνο για το οποίο εδώ πρόκειται, είναι μια κομμουνιστική κοινωνία, όχι όπως εξελίχθηκε πάνω στις βάσεις που ειδικά τη χαρακτηρίζουν, *αλλά έτσι όπως 'βγαίνει απ' την καπιταλιστική κοινωνία*, δηλαδή μια κοινωνία που από κάθε άποψη, οικονομική, ηθική, πνευματική, φέρει ακόμα τα στίγματα της παλιάς κοινωνίας, απ' τους κόλπους της οποίας προήλθε. Ο κάθε παραγωγός παίρνει —αφού γίνουν πια οι περικοπές— το ακριβές ισοδύναμο εκείνου που έδωσε στην κοινωνία. Εκείνο που της έδωσε είναι η ποσότητα της ατομικής του εργασίας. Π.χ. η κοινωνική ημέρα εργασίας αποτελείται απ' το άθροισμα των ατομικών ωρών εργασίας· η ατομική ώρα εργασίας του κάθε παραγωγού είναι το μέρος που συνεισφέρει στην κοινωνική ημέρα εργασίας, το μέρος με το οποίο συμμετέχει σ' αυτήν. Ο παραγωγός παίρνει απ' την κοινωνία μια απόδειξη, ότι συνεισέφερε τόσες ώρες εργασίας (μετά την αφαίρεση της εργασίας του για το κοινό κεφάλαιο) και με την απόδειξη αυτή αποσύρει απ' το κοινωνικό απόθεμα των μέσων κατανάλωσης μια ποσότητα αντικειμένων που περιέχουν ίση ποσότητα εργασίας. Την ίδια ποσότητα εργασίας που έδωσε στην κοινωνία υπό μια μορφή, την παίρνει πίσω υπό άλλη μορφή.

Είναι φανερό ότι εδώ επικρατεί η ίδια αρχή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων, εφόσον πρόκειται για ανταλλαγή ίσων αξιών. Η ουσία και η μορφή διαφέρουν, γιατί, λόγω της μεταβολής των συνθηκών, κανείς δεν μπορεί να συνεισφέρει τίποτε άλλο απ' την εργασία του και γιατί, απ' την άλλη μεριά, τίποτε άλλο παρά μόνο μέσα κατανάλωσης μπορούν να περάσουν στην κυριότητα του κάθε παραγωγού. Αλλά στη διανομή των μέσων της κατα-

νάλωσης μεταξύ των παραγωγών επικρατεί η ίδια αρχή όπως και στην ανταλλαγή ισοδύναμων εμπορευμάτων, η αυτή ποσότητα εργασίας υπό μια μορφή ανταλλάσσεται με την αυτή ποσότητα εργασίας υπό άλλη μορφή.

Γι' αυτό, *το ίσο δικαίωμα* είναι εδώ πάντοτε *το αστικό δικαίωμα*, παρ' όλο ότι η αρχή και πράξη δεν μαλλιοτραβιούνται πια, ενώ σήμερα η ανταλλαγή ισοδύναμων αξιών μέσα στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων υφίσταται σαν ένας μέσος όρος, και όχι ανεξάρτητα για κάθε μια περίπτωση.

Παρά την πρόοδο αυτή, *το ίσο δικαίωμα* εξακολουθεί να παραμένει μέσα σε αστικά πλαίσια. Το δικαίωμα των παραγωγών είναι *ανάλογο* προς την εργασία που συνεισφέρουν· η ισότητα έγκειται στο γεγονός ότι η εργασία χρησιμεύει *σαν κοινό μέτρο*.

Αλλά ένα άτομο είναι φυσικά και πνευματικά ανώτερο από ένα άλλο και κατά συνέπεια παρέχει μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα περισσότερη εργασία ή μπορεί να εργαστεί περισσότερο χρόνο και η εργασία, για να χρησιμεύσει σαν μέτρο, πρέπει να είναι καθορισμένη όσον αφορά τη διάρκεια και την έντασή της, γιατί αλλιώς θα έπαυε να είναι μετρητική μονάδα. Το ίσο αυτό δικαίωμα είναι άνισο δικαίωμα για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί κάθε άτομο είναι εργάτης όπως και όλα τα άλλα· αναγνωρίζει όμως σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια την ανισότητα των ατομικών προσόντων και κατά συνέπεια την ανισότητα στην παραγωγική ικανότητα. *Πρόκειται λοιπόν στην ουσία για ένα δικαίωμα που στηρίζεται στην ανισότητα, όπως κάθε άλλο δικαίωμα*. Το δικαίωμα, από αυτή του τη φύση, έγκειται μόνο στην εφαρμογή του αυτού μέτρου· αλλά

τα άνισα άτομα (και δεν θα ήσαν διαφορετικά άτομα αν δεν ήσαν άνισα) δεν είναι δυνατόν να μετρηθούν με μια κοινή μονάδα, παρά μόνο εφόσον τα εξετάζει κανείς από μια και την αυτή άποψη, μόνο εφόσον τα συλλαμβάνει από *ορισμένη* πλευρά, π.χ. στην περίπτωσή μας, μόνο εφόσον τα θεωρεί σαν *εργάτες*, δεν βλέπει τίποτε άλλο σ' αυτά, αφήνει κατά μέρος κάθε άλλη των ιδιότητα. Κι ένα άλλο ακόμη: ο ένας εργάτης είναι παντρεμένος, ο άλλος δεν είναι, ο ένας έχει περισσότερα παιδιά απ' τον άλλο κτλ., κτλ. Με την ίδια εργασία και κατά συνέπεια με το ίδιο μερίδιο απ' το κοινωνικό κεφάλαιο της κατανάλωσης, ο ένας παίρνει πραγματικά περισσότερα απ' τον άλλο, ο ένας είναι πλουσιότερος απ' τον άλλο, κτλ., κτλ. Οι δυσκολίες αυτές θα παρακάμπτονταν μόνο αν το δικαίωμα ήταν άνισο και όχι ίσο.

Αλλά οι δυσκολίες είναι αναπόφευκτες στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως αυτή βγαίνει απ' την καπιταλιστική κοινωνία ύστερα από ένα μακρό και οδυνηρό τοκετό. Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να βρίσκεται σ' ένα επίπεδο ανώτερο απ' τους οικονομικούς όρους και τον αντίστοιχο σ' αυτούς βαθμό ανάπτυξης του πολιτισμού της κοινωνίας.

Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η δουλική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και συγχρόνως και η αντίθεση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, όταν η εργασία, από μέσο για να ζούμε θα έχει γίνει η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν μαζί με την πολύπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις θα έχουν αναπτυχθεί και από τις κοινωνικές του πηγές ο πλούτος θα α-

ναβλύζει με αφθονία, τότε μόνο θα γίνει δυνατό να υπερνικηθεί ολοκληρωτικά ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία να αναγράψει στη σημαία της: *ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του.*[1]

Ασχολήθηκα διεξοδικότερα με το «ακέραιο προϊόν της εργασίας» απ' τη μια μεριά και «το ίσο δικαίωμα», «τη δίκαιη διανομή» απ' την άλλη, *για να δείτε πόσο πολύ σφάλλουν εκείνοι, που θέλουν απ' τη μια μεριά να επιβάλλουν και πάλι σαν δόγματα στο κόμμα αντιλήψεις που, ενώ είχαν κάποτε κάποια έννοια, κατάντησαν τώρα άχρηστες και τριμμένες φράσεις,* κι απ' την άλλη όμως να διαστρεβλώσουν με τις κούφιες φράσεις μιας νομικής κτλ., ιδεολογίας, που τις συνηθίζουν τόσο πολύ οι δημοκράτες και οι Γάλλοι σοσιαλιστές, τη ρεαλιστική άποψη που με τόσους κόπους μεταδόθηκε και ριζώθηκε πια στο κόμμα.

Και αν αφήσουμε κατά μέρος όλα τα παραπάνω και πάλι ήταν ένα σοβαρό λάθος να αποδώσει κανείς τόση σημασία στη λεγόμενη *διανομή* και να βάλει σ' αυτήν όλο τον τόνο.

Η εκάστοτε διανομή των μέσων της κατανάλωσης δεν είναι παρά πάντοτε συνέπεια του τρόπου διανομής των όρων της παραγωγής. Η τελευταία αυτή διανομή, όμως δεν είναι παρά ένας χαρακτήρας της

[1] Το παλιό σύνθημα των Γάλλων σενσιμονιστών. Βλέπε *Η πολιτική οικονομία του Σενσιμονισμού* του Prosper Enfantin 1831, έκδοση I. Adler, 1905, σελ. 71. «Επιτέλους σήμερα εξαγγέλουμε σε πτωχούς και πλουσίους, κυρίους και δούλους κάτι περισσότερο από τη συναδέλφωση της ανθρωπότητας, τη γενική συντροφικότητα, εξαγγέλλουμε την *κατάταξη ανάλογα με τις ικανότητες, την αμοιβή ανάλογα με την εργασία*». Η πρόταση αυτή διευρύνθηκε απ' τον Louis Blanc, το 1889, ως εξής: «Ο καθένας παράγει ανάλογα με τις ικανότητές του, ο καθένας παίρνει ανάλογα με τις ανάγκες του».

παραγωγής. Ο καπιταλιστικός τρόπος της παραγωγής π.χ. στηρίζεται στο γεγονός ότι οι υλικοί όροι της παραγωγής ανήκουν στους μη εργάτες, υπό τη μορφή της καπιταλιστικής και της εγγείου ιδιοκτησίας, ενώ η μάζα δεν κατέχει παρά μόνο τους προσωπικούς όρους της παραγωγής, την εργατική δύναμη. Απ' την τέτοια διανομή των στοιχείων της παραγωγής προκύπτει μόνη της η σημερινή διανομή των μέσων της κατανάλωσης. Αν οι υλικοί όροι της παραγωγής είναι ιδιοκτησία της κοινωνίας τότε και ο τρόπος της διανομής των μέσων της κατανάλωσης θα είναι διαφορετικός απ' τον σημερινό. Ο αγοραίος σοσιαλισμός έμαθε απ' τους αστούς οικονομολόγους να θεωρεί και να εξετάζει τη διανομή σαν κάτι το ανεξάρτητο απ' τον τρόπο της παραγωγής και να παριστά για το λόγο αυτό τη διανομή σαν τον άξονα που γύρω του κυρίως περιστρέφεται ο σοσιαλισμός. Εφόσον η πραγματική σχέση είναι πια προ πολλού ξεκαθαρισμένη, για ποιο λόγο να γυρίσουμε πίσω;

4. Η απελευθέρωση της εργασίας πρέπει να είναι το έργο της εργατικής τάξης, που απέναντί της όλες οι άλλες τάξεις δεν είναι παρά μια αντιδραστική μάζα.

Η πρώτη στροφή προέρχεται απ' το προοίμιο του καταστατικού της Διεθνούς αλλά με μια μορφή «βελτιωμένη». Το προοίμιο λέγει: «Η απελευθέρωση της εργατικής τάξης πρέπει να είναι το έργο των ιδίων των εργατών». Εδώ απ' εναντίας η εργατική τάξη έχει απελευθερώσει —τι; «Την εργασία». Όποιος μπορεί ας καταλάβει.

Σαν αντιστάθμισμα έχουμε έπειτα τη δεύτερη στροφή που δεν είναι παρά μια παράθεση παρμένη πιστά απ' τον Λασάλ: «που απέναντί της όλες οι άλλες τάξεις δεν είναι παρά μια αντιδραστική μάζα».

Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* αναφέρεται: «Από όλες τις τάξεις που βρίσκονται σήμερα αντιμέτωπες στη μπουρζουαζία μόνο το προλεταριάτο είναι μια πραγματικά επαναστατική τάξη. Οι άλλες τάξεις παρακμάζουν και χάνονται μαζί με τη βιομηχανία, ενώ το προλεταριάτο είναι το καθαυτό γέννημά της».

Η μπουρζουαζία εδώ θεωρείται σαν μια επαναστατική τάξη — σαν φορέας της μεγάλης βιομηχανίας απέναντι στους φεουδάρχες και τις μεσαίες τάξεις, που θέλουν να διατηρήσουν όλες τις κοινωνικές εκείνες σχέσεις που είναι απομεινάρια παρωχημένων τρόπων παραγωγής. Οι φεουδάρχες και οι μεσαίες τάξεις δεν αποτελούν λοιπόν *μαζί με τη μπουρζουαζία* μια ενιαία αντιδραστική μάζα.

Απ' την άλλη μεριά το προλεταριάτο είναι μια τάξη επαναστατική απέναντι στη μπουρζουαζία, γιατί, γεννημένο όπως είναι πάνω στη βάση της μεγάλης βιομηχανίας, τείνει να αφαιρέσει απ' την παραγωγή τον καπιταλιστικό της χαρακτήρα, που η μπουρζουαζία προσπαθεί να διαιωνίσει. Αλλά το *Μανιφέστο* προσθέτει, ότι «οι μεσαίες τάξεις ... γίνονται επαναστατικές διαβλέποντας την επικείμενη πτώση των στο προλεταριάτο».

Απ' την άποψη αυτή είναι λοιπόν και πάλι ανόητη η ιδέα, ότι οι μεσαίες τάξεις μαζί με τη μπουρζουαζία και εκ περισσού μαζί με τους φεουδάρχες «δεν είναι παρά μια αντιδραστική μάζα».

Στις τελευταίες εκλογές φωνάξαμε μήπως στους χειροτέχνες, στους μικροβιομηχάνους κτλ., και στους χωρικούς: απέναντί μας δεν αποτελείτε μαζί με τη μπουρζουαζία και τους φεουδάρχες παρά μια μόνο αντιδραστική μάζα;

Ο Λασάλ ήξερε απ' έξω το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, *ακριβώς όπως οι πιστοί του ξέρουν απ' έξω τις άγιες γραφές που αυτός είναι ο συγγραφέας τους. Αν λοιπόν το νόθευσε χυδαία, το έκανε αυτό μόνο και μόνο για να καταγλαΐσει τη συμμαχία του με τους απολυταρχικούς και φεουδαλικούς εχθρούς εναντίον της μπουρζουαζίας.*

Στην παραπάνω παράγραφο το σοφό του απόφθεγμα είναι άλλωστε τραβηγμένο απ' τα μαλλιά χωρίς καμιά συνάφεια με τη διαστρεβλωμένη παράθεση απ' το καταστατικό της Διεθνούς. Δεν πρόκειται λοιπόν εδώ παρά για μια αδιαντροπιά —που μάλιστα δεν είναι διόλου δυσάρεστη για τον κ. Μπίσμαρκ—, για μια απ' τις φτηνές εκείνες χυδαιότητες, στις οποίες επιδίδεται ο Μαρά[1] του Βερολίνου.

5.[2] Η εργατική τάξη εργάζεται για την απελευθέρωσή της πρώτα πρώτα μέσα στα πλαίσια του σημερινού εθνικού κράτους, ξέροντας καλά ότι η αναγκαία συνέπεια της προσπάθειάς της, που είναι κοινή στους εργάτες όλων των πολιτισμένων χωρών, θα είναι η διεθνής συναδέλφωση των λαών.

Αντίθετα απ' το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και από όλο τον προγενέστερο σοσιαλισμό ο Λασάλ συνέ-

1 Υπονοεί τον Λασάλ.

2 Στο χειρόγραφό του ο Μαρξ φαίνεται ότι ξέχασε να αριθμήσει την παράγραφο αυτή.

λαβε το εργατικό κίνημα από μια άποψη στενότατα εθνική. Στο δρόμο του τον ακολουθούν και άλλοι κι αυτό ύστερα από τη δράση της Διεθνούς!

Είναι εντελώς αυτονόητο ότι η εργατική τάξη, για να είναι γενικά σε θέση να αγωνίζεται, πρέπει να οργανωθεί μέσα στη χώρα της σαν τάξη και ότι το εσωτερικό αποτελεί το άμεσο πεδίο της πάλης της. Από αυτή την άποψη η ταξική της πάλη είναι εθνική όχι κατά το περιεχόμενο, αλλά, όπως λέγει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, «κατά τη μορφή». Αλλά τα «πλαίσια του σημερινού κράτους» π.χ. του γερμανικού κράτους μπαίνουν κι αυτά με τη σειρά των, οικονομικά, μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς, πολιτικά μέσα στα πλαίσια του συστήματος των κρατών. Ο πρώτος τυχόν έμπορος ξέρει ότι το γερμανικό εμπόριο είναι συγχρόνως εξωτερικό εμπόριο κι απ' την άλλη μεριά το μεγαλείο του κυρίου Μπίσμαρκ έγκειται σ' ένα είδος διεθνούς πολιτικής.

Και σε τι περιορίζει το διεθνισμό του το γερμανικό εργατικό κόμμα; Στη συναίσθηση ότι το αποτέλεσμα των επιδιώξεών του «*θα είναι η διεθνής συναδέλφωση των λαών*». Αυτό δεν είναι παρά μια φράση παρμένη απ' την αστική ένωση της ελευθερίας και της ειρήνης, φράση που μας την παριστάνουν σαν ισοδύναμη με τη διεθνή συναδέλφωση των εργατικών τάξεων μέσα στον κοινό αγώνα εναντίον των κυρίαρχων τάξεων και των κυβερνήσεών των. Ούτε μια λέξη λοιπόν για τα *διεθνή καθήκοντα* της γερμανικής εργατικής τάξης! Κι έτσι η γερμανική εργατική τάξη πρέπει να πλειοδοτεί στην πολιτική της εθνικής της μπουρζουαζίας που είναι κιόλας συναδελφωμένη εναντίον της με τους αστούς όλων των άλλων χωρών

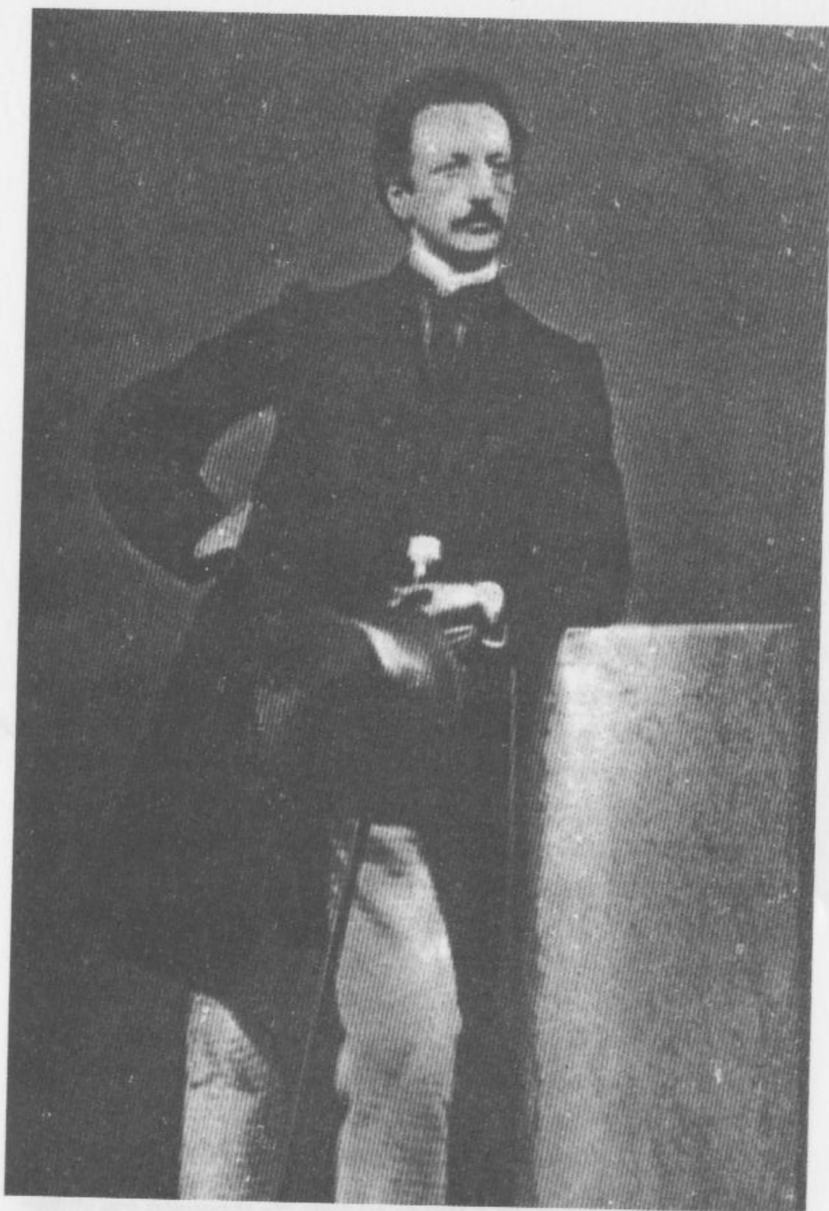
— καθώς και στη διεθνή συνωμοτική πολιτική του κ. Μπίσμαρκ.

Πραγματικά, το διεθνιστικό «πιστεύω» του προγράμματος είναι *ασύγκριτα κατώτερο* παρ' ό,τι το διεθνιστικό «πιστεύω» του κόμματος του ελευθέρου εμπορίου. Και το κόμμα αυτό ισχυρίζεται, ότι το αποτέλεσμα της δράσης του θα είναι «η διεθνής συναδέλφωση των λαών». Αλλά κάνει και κάτι για να διεθνοποιήσει πραγματικά το εμπόριο και δεν περιορίζεται καθόλου στο να ξέρει, ότι όλοι οι λαοί κάνουν εμπόριο στη χώρα τους.

Η διεθνής δράση των εργατικών τάξεων δεν εξαρτάται με κανένα τρόπο απ' την ύπαρξη της «Διεθνούς Ένωσης των Εργατών». Η τελευταία αυτή δεν ήταν παρά η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας ενός κεντρικού οργάνου για τη διεθνή δράση των εργατών, προσπάθεια που χάρις στην ώθηση που έδωσε, είχε μόνιμα αποτελέσματα, αλλού που δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί, *με την πρώτη ιστορική μορφή της*, ύστερα απ' την πτώση της Παρισινής Κομμούνας.

Η *Norddeutsche*[1] του Μπίσμαρκ είχε ολότελα δίκιο όταν ανάγγειλε, προς μεγάλη ικανοποίηση του κυρίου της, ότι το γερμανικό εργατικό κόμμα απαρνήθηκε στο καινούργιο του πρόγραμμα το διεθνισμό.

[1] Η *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* ιδρύθηκε το 1861 απ' τον Μπρας, ο οποίος προσέλαβε στη σύνταξη και το Γουλιέλμο Λίμπνεχτ. Αλλ' όταν ο Λίμπνεχτ παρατήρησε, ότι ο Μπρας πούλησε την εφημερίδα στο υπουργείο Μπίσμαρκ, αποχώρησε αμέσως. (Merhring: *Καρλ Μαρξ*, σελ. 388.)

Ο Λασάλ

II

Ξεκινώντας απ' τις αρχές αυτές το γερμανικό εργατικό κόμμα αποβλέπει στη δημιουργία, με όλα τα νόμιμα μέσα, του ελεύθερου κράτους και της σοσιαλιστικής κοινωνίας στην κατάργηση του συστήματος του ημερομισθίου με τον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου, καθώς και της εκμετάλλευσης υπό όλες της τις μορφές στην εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας.

Στο ελεύθερο κράτος θα επανέλθω παρακάτω.

Στο μέλλον λοιπόν το γερμανικό εργατικό κόμμα θα πρέπει να πιστεύει στον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου»[1] του Λασάλ! Για να μη χαθεί ο νόμος

[1] Ο Λασάλ στην *Ανοικτή Απαντητική Επιστολή* του το 1863 (βλέπε έκδοση του 1907 σελ. 38 καθώς και στους *Λόγους και Έργα*, Βερολίνο 1892, τόμ. II, σελ. 421) γράφει: «Ο ορειχάλκινος οικονομικός νόμος, που καθορίζει υπό τις σημερινές συνθήκες, υπό την κυριαρχία της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, το εργατικό ημερομίσθιο, έχει ως εξής: το μέσο εργατικό ημερομίσθιο μένει πάντα περιορισμένο στους πόρους που, σύμφωνα με τις συνήθειες του κάθε λαού, είναι απαραίτητοι για τη διατήρηση της ζωής και την αναπαραγωγή του είδους. Αυτό είναι το σημείο που γύρω του ταλαντεύεται κάθε φορά το πραγματικό ημερομίσθιο, χωρίς να μπορεί ποτέ να μένει επί πολύν καιρό υψηλότερα ή χαμηλότερα απ' το σημείο αυτό. Δεν μπορεί να ξεπεράσει μόνιμα το μέσο αυτόν όρο, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση η ευνοϊκότερη και καλύτερη θέση των εργατών θα προκαλούσε αύξηση των εργατικών γάμων και της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, αύξηση του εργατικού πληθυσμού και συνεπώς της προσφοράς εργατικών χεριών, που θα έριχνε και πάλι το εργατικό ημερομίσθιο στο πρώτο του επίπεδο και ακόμη χαμηλότερα. Το εργατικό ημερομίσθιο δεν μπορεί επίσης να είναι επί πολύ χαμηλότερο απ' τους απαραίτητους αυτούς πόρους ζωής, γιατί τότε προκαλούνται μεταναστεύσεις, αγαμία, αποχή απ' την τεκνοποιία και τέλος ελάττωση του αριθμού των εργατών συνεπεία της αθλιότητας, ελάττωση

αυτός διαπράττουν την ανοησία να μιλούν για την «κατάργηση του συστήματος του ημερομισθίου» (θα έπρεπε να πουν του συστήματος της μισθωτής εργασίας) με τον «ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου». Όταν καταργεί κανείς τη μισθωτή εργασία καταργεί φυσικά και τους νόμους της, είτε ορειχάλκινοι είναι αυτοί, είτε σπογγώδεις. Αλλά η καταπολέμηση της μισθοδουλείας απ' τον Λασάλ περιστρέφεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω απ' τον δήθεν αυτό νόμο. Για να αποδειχθεί λοιπόν ότι νίκησε η λασαλική αίρεση, είναι ανάγκη «το σύστημα του ημερομισθίου» να καταργηθεί «μαζί με τον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου» και όχι χωρίς αυτόν.

που περιορίζει την προσφορά των εργατικών χεριών και επαναφέρει κατά συνέπεια το εργατικό ημερομίσθιο στο πρώτο του επίπεδο». Η μαρξική κριτική του «ορειχάλκινου νόμου του ημερομισθίου» αποκρούει 1) τη θεμελίωση θεμελίωση του νόμου με απόλυτους βιολογικούς και φυσιολογικούς «φυσικούς νόμους», 2) Την *αλυγισία της διατύπωσης* που αποκλείει τόσο τις παροδικές δυνατότητες μιας αύξησης του ημερομισθίου, όσο και τη μόνιμη απαθλίωση και εξουθένωση πλατειών στρωμάτων εργατών, 3) *τη συγκάλυψη της διαρκούς όξυνσης των ταξικών αντιθέσεων*. Με το δίκιο τους οι Μαρξ και Ένγκελς τονίζουν, ότι ο νόμος του ημερομισθίου δεν είναι ορειχάλκινος αλλά «ελαστικός». Ελαστικός — και κυρίως προ τα κάτω. (Πρβλ. Ένγκελς σε μια του σημείωση στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας του Μαρξ*, γερμαν. Έκδ. σελ. 24.) Είναι χαρακτηριστικό για την πρόοδο της ρεφορμιστικής αποβλάκωσης μέσα στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας το ότι υπήρχαν εξέχοντα μέλη του κόμματος που το γεγονός ότι —επί τέλους!— στο πρόγραμμα της Ερφούρτης του 1891 εγκαταλείφθηκε ο «ορειχάλκινος νόμος του ημερομισθίου», το διερμήνευαν σαν μια αναγνώριση της ορθότητας της ρεφορμιστικής αντίληψης για την οικονομική άνοδο της εργατικής τάξης (π.χ. ο Ludwig Frank στο συνέδριο της Νυρεμβέργης το 1908· επίσηςκαι ο καθηγητής Th. Ziegler έγραφε ακτινοβολώντας από χαρά στο μικρό του βιβλίο: «Το κοινωνικό ζήτημα είναι ηθικό ζήτημα» 1891 σελ. 2: «Με τη δήλωση εκείνη η σοσιαλδημοκρατία εγκατέλειψε, κατ' αρχήν τουλάχιστον, το έδαφος της επανάστασης και μεταβλήθηκε σ' ένα κόμμα της μεταρρύθμισης ... έγινε ικανή να κυβερνήσει.).

Απ' τον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου, στον Λασάλ δεν ανήκει, ως γνωστό, παρά μόνο η λέξη»ορειχάλκινος» παρμένη απ' τους «αιωνίους ορειχάλκινους, μεγάλους νόμους» του Γκαίτε.[1] Η λέξη ορειχάλκινος είναι το σημείο που μ' αυτό αναγνωρίζονται μεταξύ των οι ορθόδοξοι. Αλλ' αν πάρω το νόμο με τη σφραγίδα του Λασάλ και κατά συνέπεια με την έννοια που αυτός δίνει, πρέπει να παραδεχθώ επίσης και τα επιχειρήματα στα οποία τον στηρίζει. Και τι επιχειρήματα! Πρόκειται όπως απόδειξε ο Λάνγκε λίγο ύστερα απ' το θάνατο του Λασάλ, για τη θεωρία του υπερπληθυσμού του Μάλθους, που δίδασκε και ο ίδιος ο Λάνγκε.[2] Αλλ' αν η θεωρία αυτή είναι ορθή, τότε είναι αδύνατο να καταργήσω το νόμο έστω κι αν καταργήσω εκατό φορές τη μισθοδουλεία, γιατί τότε ο νόμος δεν θα ρύθμιζε μόνο το σύστημα της μισθωτής εργασίας, *αλλ' όλα τα κοινωνικά συστήματα*. Πάνω σ' αυτό ακριβώς στηρίχτηκαν οι οικονομολόγοι, και απόδειξαν, εδώ και πενήντα χρόνια και περισσότερο, ότι ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να καταργήσει την αθλιότητα που έχει την καταγωγή της στη φύση, αλλά να γενικεύσει, να τη διανείμει εξίσου πάνω σε όλη την επιφάνεια της κοινωνίας.

Αλλ' όλα αυτά δεν αποτελούν την ουσία του ζητήματος. Εντελώς άσχετα απ' την εσφαλμένη λασαλική διατύπωση του νόμου, η αληθινά εξοργιστική παλινδρόμηση έγκειται στα εξής:

[1] Βλ. Γκαίτε: *Το θείον (Das Gφttliche)* 1781: «Σύμφωνα με αιώνιους, ορειχάλκινους μεγάλους νόμους πρέπει να τελειώνουμε όλους τους κύκλους της ζωής μας».

[2] Πρβλ. F.A. Lange: *Τα εργατικά ζητήματα* (1865), ανατύπωση από τον Μέρινγκ το 1910. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην πάλη για τη ζωή και τον Μάλθο.

Απ' την εποχή του θανάτου του Λασάλ, στο κόμμα μας κέρδισε έδαφος η επιστημονική αντίληψη, ότι το εργατικό ημερομίσθιο δεν είναι εκείνο που φαίνεται, δεν είναι δηλαδή η αξία ή η τιμή της εργασίας, αλλά μια συγκεκαλυμμένη μορφή της αξίας ή της τιμής της εργατικής δύναμης. Έτσι αναιρέθηκε μια για πάντα η παλιά αστική θεωρία του ημερομισθίου, καθώς και όλη η κριτική που έγινε ως τα σήμερα εναντίον της θεωρίας αυτής και αποδείχθηκε ότι ο εργάτης δεν έχει την άδεια να εργάζεται για τη ζωή του, δηλαδή για να ζει, παρά μόνο εφόσον εργάζεται δωρεάν ένα ορισμένο χρονικό διάστημα για λογαριασμό του καπιταλιστή (καθώς και για κείνους που ζουν μαζί μ' αυτόν απ' την υπεραξία), ότι ολόκληρο το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής τείνει στο να επιμηκύνει τη δωρεάν αυτή εργασία με την παράταση της ημέρας εργασίας ή με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων ή τη μεγαλύτερη ένταση της εργατικής δύναμης, ότι κατά συνέπεια το σύστημα της μισθωτής εργασίας δεν είναι παρά ένα σύστημα δουλείας και μάλιστα δουλείας, που γίνεται τόσο περισσότερο σκληρή όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, άσχετα αν ο εργάτης παίρνει τώρα καλύτερη ή χειρότερη αμοιβή. Και ενώ η αντίληψη αυτή κατακτά διαρκώς το κόμμα, παλινδρομούμε στα δόγματα του Λασάλ, αν και θα έπρεπε να ξέρουμε ότι ο Λασάλ *αγνοούσε* τι είναι το ημερομίσθιο και ότι, ακολουθώντας τους αστούς οικονομολόγους, έπαιρνε την εξωτερική μορφή για την ουσία του πράγματος.

Θα ήταν το ίδιο, αν μεταξύ δούλων που κατανόησαν επιτέλους το μυστικό της δουλείας και στασίασαν, σηκωνόντανε ένας δούλος βουτηγμένος μέσα στις παλιές αντιλήψεις και ανάγραφε στο πρόγραμμα της στάσης: η δουλεία πρέπει να καταργηθεί γιατί μέσα στο σύστημα της δουλείας η διατροφή των δούλων δεν μπορεί να ξεπεράσει ένα ορισμένο χαμηλό μάξιμουμ!

Το γεγονός ότι οι αντιπρόσωποι του κόμματός μας υπήρξαν ικανοί να επιβουλευτούν κατά τόσο τερατώδη τρόπο τη διαδεδομένη μέσα στη μάζα του κόμματος ορθή αντίληψη, δεν αποδεικνύει, αυτό και μόνο, με πόση (εγκληματική) επιπολαιότητα, (με πόση ασυνειδησία) εργάστηκαν κατά τη σύνταξη του συμβιβαστικού προγράμματος.

Αντί της αόριστης φράσης που κλείνει την παράγραφο: «στην εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας» έπρεπε να πουν, ότι με την κατάργηση των ταξικών διαφορών εξαφανίζεται αφ' εαυτού της κάθε κοινωνική και πολιτική ανισότητα που προκύπτει απ' τις διαφορές αυτές.

Ο Μιχαήλ Μπακούνιν

III

Για να προπαρασκευάσει τη λύση των κοινωνικών *ζητημάτων το γερμανικό εργατικό κόμμα απαιτεί την ίδρυση*, με τη βοήθεια του κράτους, *παραγωγικών συνεταιρισμών* κάτω απ' το δημοκρατικό έλεγχο του εργαζόμενου λαού. *Οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί στη βιομηχανία και στη γεωργία πρέπει να είναι τόσο πολυάριθμοι ώστε να προκύψει απ'* αυτούς η σοσιαλιστική οργάνωση του συνόλου της εργασίας.

Ύστερα από τον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου του Λασάλ, η πανάκεια του προφήτη. Μας ανοίγουν «νέους δρόμους» με τρόπο αξιοπρεπή. Στη θέση της υφισταμένης ταξικής πάλης μπαίνει μια δημοσιογραφική φράση: «το κοινωνικό *ζήτημα*», του οποίου «προπαρασκευάζεται» η «*λύση*». Η «σοσιαλιστική οργάνωση του συνόλου της εργασίας» «προκύπτει» όχι απ' την πορεία της επαναστατικής μεταβολής της κοινωνίας, αλλ' απ' την «κρατική βοήθεια» που δίνει το κράτος σε παραγωγικούς συνεταιρισμούς, που «*δημιουργεί*» αυτό και όχι ο εργάτης. Είναι αντάξιο της φαντασίας του Λασάλ, το να πιστεύει κανείς, ότι είναι δυνατό με κρατικά δάνεια να δημιουργήσει μια καινούργια κοινωνία, με την ίδια ευκολία που κατασκευάζει ένα νέο σιδηρόδρομο!

Χάρις (σ' ένα τελευταίο υπόλειμμα) ντροπής βάζουν την «κρατική συνδρομή» κάτω απ' το δημοκρατικό έλεγχο του «εργαζόμενου λαού».

Πρώτο: ο «εργαζόμενος λαός» στη Γερμανία αποτελείται κατά πλειονοψηφία από χωρικούς και όχι από προλετάριους.

Δεύτερο: «δημοκρατικός» σημαίνει γερμανικά «λαϊκός κυριαρχικός» (volksherrschaftlich). Τι θα πει όμως «ο λαϊκός κυριαρχικός έλεγχος του εργαζομένου»; Και μάλιστα προκειμένου για έναν εργαζόμενο λαό που με τέτοιες απαιτήσεις του από το κράτος εκδηλώνει την πλήρη συναίσθησή του, ότι ούτε την εξουσία κατέχει, ούτε είναι ώριμος για την εξουσία!

Εδώ είναι περιττό να ασχοληθούμε με την κριτική της συνταγής[1] που προδιάγραψε ο Buchez, αντιπολιτευόμενος κατά την εποχή του Λουδοβίκου Φιλίππου τους Γάλλους σοσιαλιστές και που αποδέχθηκαν οι αντιδραστικοί εργάτες του *Atelier*.[2] Άλλωστε το σκάνδαλο δεν έγκειται κυρίως στο γεγονός, ότι η ειδική αυτή θαυματουργή θεραπεία συμπεριλαμβάνεται στο πρόγραμμα, αλλά στο γεγονός ότι πρόκειται για μια παλινδρόμηση απ' την άποψη του ταξικού στην άποψη του αιρετικού κινήματος.

Το ότι οι εργάτες θέλουν να δημιουργήσουν τους όρους της κολεκτιβιστικής παραγωγής πάνω σε κοινωνική και στη χώρα τους, πρώτα-πρώτα, πάνω σε εθνική κλίμακα, δεν σημαίνει παρά ότι εργάζονται για την ανατροπή των σημερινών όρων της παραγωγής και δεν έχει καμιά σχέση με τη δημιουργία συνεταιρισμών δια της συνδρομής του κράτους. *Αλλ' όσον αφορά τους σημερινούς συνεταιρισμούς,*[1] *αυτοί δεν*

[1] Πρόκειται για τους παραγωγικούς συνεταιρισμούς που θα ιδρύοντο με την κρατική συνδρομή.

[2] Εφημερίδα εκδιδόμενη στο Παρίσι απ' το 1840-850 από ένα όμιλο εργατών της σχολής του Buchez.

έχουν αξία παρά μόνο εφόσον είναι ανεξάρτητα δημιουργήματα των εργατών που δεν προστατεύονται ούτε απ' τις κυβερνήσεις ούτε απ' τους αστούς.

[1] Σχετικά με τους συνεταιρισμούς βλέπε την απ' τον Μαρξ διατυπωθείσα απόφαση της Α' Διεθνούς στη Γενεύη (1866) στην έκδοση της Ιδρυτικής Διακήρυξης απ' τον Κάουτσκι το 1922, σελ. 45.

IV

Έρχομαι τώρα στο δημοκρατικό μέρος του προγράμματος.

Α) Ελεύθερες βάσεις του κράτους.

Εν πρώτοις σύμφωνα με το ΙΙ μέρος, το γερμανικό εργατικό κόμμα αποβλέπει στο «ελεύθερο κράτος».

Ελεύθερο κράτος — τι είναι αυτό;

Δεν είναι διόλου σκοπός των εργατών, που απαλλάχτηκαν από ένα χαμηλό πνεύμα υποταγής, να κάνουν ελεύθερο το κράτος. Στη γερμανική επικράτεια το «κράτος « είναι περίπου τόσο «ελεύθερο» όσο και στη Ρωσία. Η ελευθερία έγκειται στη μεταβολή του κράτους, από οργάνου ανώτερου απ' την κοινωνία, σε όργανο εξαρτώμενο ολοκληρωτικά απ' αυτήν· και σήμερα ακόμη οι μορφές του κράτους είναι ελεύθερες ή μη ελεύθερες στο μέτρο που περιορίζουν την «ελευθερία του κράτους».

Το γερμανικό εργατικό κόμμα —τουλάχιστον εφόσον υιοθετεί το πρόγραμμα— αποδεικνύει πόσο επιπόλαια αφομοίωσε τις σοσιαλιστικές ιδέες, εφόσον, αντί να πραγματεύεται την τωρινή κοινωνία (αυτό ίσχυε και για κάθε μελλοντική κοινωνία) σαν βάση του τωρινού κράτους (ή του μελλοντικού, αν πρόκειται για μια μελλοντική κοινωνία), πραγματεύεται, αντίθετα, το κράτος σαν μια *ανεξάρτητη πραγματικότητα, που έχει δικές της πνευματικές, ηθικές, ελεύθερες βάσεις.*

Και ακόμη, τι άσχημη κατάχρηση κάνει το πρόγραμμα με τις λέξεις *«τωρινό κράτος», «τωρινή κοινωνία»* και τι χειρότερη παρανόηση προετοιμάζει σχετικά με το κράτος, προς το οποίο απευθύνονται οι διεκδικήσεις του!

Η «τωρινή κοινωνία» είναι η καπιταλιστική κοινωνία που υπάρχει σε όλες τις πολιτισμένες χώρες κατά το μάλλον ή ήττον απαλλαγμένη απ' τα μεσαιωνικά στοιχεία, κατά το μάλλον ή ήττον αλλοιωμένη απ' την ιδιαίτερη ιστορική εξέλιξη της κάθε χώρας, κατά το μάλλον ή ήττον εξελιγμένη. Αντίθετα, το «τωρινό κράτος» αλλάζει με τα σύνορα. Είναι διαφορετικό στην πρωσογερμανική επικράτεια και στην Ελβετία, διαφορετικό στην Αγγλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το «τωρινό κράτος» είναι λοιπόν ένας μύθος.

Εν τούτοις τα διάφορα κράτη των διαφόρων πολιτισμένων χωρών έχουν, παρ' όλη την ποικιλία των μορφών των, τούτο το κοινό, ότι έχουν σαν βάση τη σύγχρονη αστική κοινωνία, μόνο που η κοινωνία αυτή είναι αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο καπιταλιστικά εξελιγμένη. Γι' αυτό και ορισμένα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους είναι κοινά. Μ' αυτή την έννοια μπορούμε να μιλάμε για το «τωρινό κράτος» γενικά κατ' αντίθεση προς το μέλλον, όπου δεν θα υπάρχει πια η σημερινή του βάση, η αστική κοινωνία.

Έπειτα μπαίνει το ερώτημα: τι μεταβολή θα υποστεί το κράτος μέσα σε μια κομμουνιστική κοινωνία: Με άλλες λέξεις: στην κοινωνία εκείνη οι κοινωνικές λειτουργίες που θα διατηρηθούν θα είναι ανάλογες προς τις τωρινές κρατικές λειτουργίες; Το ζήτημα

αυτό δεν είναι δυνατόν να λυθεί παρά μόνο επιστημονικά και οι χίλιες δυο συνθέσεις της λέξης λαός με τη λέξη κράτος δεν προωθούν ούτε και κατά ένα πήδημα ψύλλου τη λύση του προβλήματος.

Μεταξύ της καπιταλιστικής και της κομμουνιστικής κοινωνίας υπάρχει η περίοδος της επαναστατικής μεταβολής της πρώτης στη δεύτερη. Στην περίοδο αυτή αντιστοιχεί μια πολιτική μεταβατική περίοδος, της οποίας το κράτος δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.[1]

Αλλά το πρόγραμμα δεν ασχολείται ούτε με τη δικτατορία του προλεταριάτου, ούτε με το μελλοντικό κράτος της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Οι πολιτικές διεκδικήσεις δεν περιλαμβάνουν τίποτε άλλο από το παλιό πασίγνωστο δημοκρατικό τροπάριο: γενική ψηφοφορία, άμεση νομοθεσία, δικαιώματα του λαού, λαϊκή εθνοφυλακή κτλ. Δεν είναι παρά η ηχώ του αστικού λαϊκού κόμματος και της Ένωσης για την ειρήνη και την ελευθερία. Πρόκειται για διεκδικήσεις, που, εφόσον δεν μεγαλοποιούνται από τη φαντασία, έχουν πια *πραγματοποιηθεί*. Με τη μόνη διαφορά, ότι το κράτος που τις έχει πραγματοποιήσει δεν βρίσκεται εντεύθεν των συνόρων της γερμανικής επικράτειας, αλλά στην Ελβετία, στις Ηνωμένες Πολιτείες κτλ. Το είδος αυτό του «μελλοντικού κράτους» είναι ένα σημερινό κράτος, άσχετα αν υφίσταται έξω απ' το «πλαίσιο» της γερμανικής επικράτειας.

[1] Ο Κάουτσκι στο έργο του *Ιστορικός υλισμός* υποστηρίζει ότι κάποτε ο Μαρξ διατύπωσε αυτή τη φράση αλλά μόνο παρεμπιπτόντως: «Οι σοσιαλιστές αυτοί προέρχονται τις περισσότερες φορές από οικονομικά καθυστερημένες χώρες με ένα ανεξέλικτο προλεταριάτο».

Αλλ' έχουν ξεχάσει ένα πράγμα. Το γερμανικό εργατικό κόμμα, εφόσον δηλώνει κατηγορηματικά ότι κινείται μέσα στα πλαίσια του «σημερινού εθνικού κράτους» δηλαδή του δικού του κράτους, της πρωσογερμανικής αυτοκρατορίας —ειδ' άλλως οι διεκδικήσεις του δε θα είχανε καμιά ως επί το πλείστον έννοια, γιατί δεν διεκδικεί κανείς παρά μόνο εκείνο που δεν έχει—, δεν θα έπρεπε να ξεχάσει την ουσία του ζητήματος, συγκεκριμένα ότι όλα αυτά τα ωραία πράγματα στηρίζονται στη λεγόμενη λαϊκή κυριαρχία, δηλαδή ότι δεν έχουν θέση παρά μόνο μέσα σε μια *λαοκρατική δημοκρατία*.

Εφόσον (δεν ήταν σε θέση) (δεν είχαν την τόλμη) —και πολύ σοφά, γιατί η κατάσταση επιβάλλει φρόνηση— να ζητήσουν τη λαοκρατική δημοκρατία, όπως έκαναν στα προγράμματά των οι Γάλλοι εργάτες την εποχή του Λουδοβίκου Φιλίππου ή του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, δεν θα έπρεπε επίσης να καταφύγουν στην (ανέντιμη και αναξιοπρεπή) αυτή κατεργαριά, να ζητούν πράγματα που έχουν έννοια μόνο μέσα σε μια λαοκρατική δημοκρατία, από ένα κράτος που δεν είναι παρά ένας στρατιωτικός δεσποτισμός γαρνιρισμένος με κοινοβουλευτικές μορφές, ανάμεικτος με φεουδαλικά στοιχεία, επηρεαζόμενος κιόλας απ' τη μπουρζουαζία, γραφειοκρατικά εξοπλισμένος και θωρακισμένος με την αστυνομία (και να του φανερώνουν ακόμη, αν και κατά πόσο πιστεύουν ότι είναι δυνατόν να του επιβάλλουν με «νόμιμα μέσα» τις τέτοιες διεκδικήσεις!).

Και αυτή η πιο αγοραία δημοκρατία που στη λαοκρατική δημοκρατία βλέπει την έλευση της χιλιετούς βασιλείας του χιλιασμού και που ούτε καν υποψιάζε-

ται, ότι ακριβώς μέσα στην τελευταία αυτή κρατική μορφή της αστικής κοινωνίας θα δοθεί η ύστατη μάχη μεταξύ των τάξεων, και αυτή ακόμη είναι ασύγκριτα ανώτερη από μια τέτοια δημοκρατία περιορισμένη μέσα στα πλαίσια εκείνου που επιτρέπει η αστυνομία και που απαγορεύει η λογική.

Πραγματικά, το γεγονός ότι με «κράτος» εννοούν την κυβερνητική μηχανή ή το κράτος στο μέτρο που ο καταμερισμός της εργασίας το κατέστησε έναν οργανισμό ιδιαίτερο και ανεξάρτητο απ' την κοινωνία, φαίνεται κιόλας απ' την εξής φράση: «το γερμανικό εργατικό κόμμα διεκδικεί σαν *οικονομική βάση του κράτους*: μια μοναδική προοδευτική φορολογία επί του εισοδήματος κτλ.». Οι φόροι είναι η οικονομική βάση της κυβερνητικής μηχανής και τίποτε άλλο. Στο κράτος του μέλλοντος, που υπάρχει στην Ελβετία, η διεκδίκηση αυτή έχει περίπου εκπληρωθεί. Ο φόρος επί του εισοδήματος προϋποθέτει τις διάφορες πηγές του εισοδήματος των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, δηλαδή την καπιταλιστική κοινωνία. Γι' αυτό δεν είναι εκπληκτικό ότι οι financial reformers[1] της Λίβερπουλ —αστοί με τον αδελφό του Γλάδστωνος επί κεφαλής— διατυπώνουν την ίδια με το πρόγραμμα αξίωση.

[1] Μεταρρυθμιστές των δημοσίων οικονομικών, κύκλος φιλελευθέρων αστών της Λίβερπουλ.

Β) Το γερμανικό εργατικό κόμμα απαιτεί σαν πνευματική και ηθική βάση του κράτους:

1. Γενική και ίδια για όλους εκπαίδευση του λαού από το κράτος. Γενική υποχρεωτική φοίτηση, δωρεάν διδασκαλία.

Ίδια για όλους εκπαίδευση του λαού: Τι φαντάζονται με τις λέξεις αυτές; Πιστεύουν ότι μέσα στη σημερινή κοινωνία (γιατί μόνο περί της κοινωνίας αυτής πρόκειται), η εκπαίδευση μπορεί να είναι *ίδια* για όλες τις τάξεις; Ή μήπως έχουν την αξίωση και οι ανώτερες τάξεις να περιοριστούν δια της βίας στη μέτρια μόρφωση του λαϊκού σχολείου, τη μόνη δυνατή με την οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονται όχι μόνο οι εργάτες αλλά και οι χωρικοί;

«Γενική υποχρεωτική φοίτηση. Δωρεάν διδασκαλία». Η πρώτη υπάρχει και στη Γερμανία, η δεύτερη στην Ελβετία και στις Ηνωμένες Πολιτείες για τους μαθητές των λαϊκών σχολείων. Αν σε μερικές πολιτείες της τελευταίας απ' τις δυο αυτές χώρες η διδασκαλία παρέχεται «δωρεάν» και σε ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αυτό δεν σημαίνει στην πραγματικότητα παρά ότι τα έξοδα για την εκπαίδευση των ανωτέρων τάξεων καταβάλλονται απ' το γενικό προϋπολογισμό. Παρεμπιπτόντως, το ίδιο ισχύει και για τη «δωρεάν απονομή της δικαιοσύνης» που διεκδικεί το άρθρο 5 του προγράμματος. Η ποινική δικαιοσύνη ασχολείται κυρίως με περιουσιακές διαφορές και δεν αφορά παρά σχεδόν αποκλειστικά τις κατέχουσες τάξεις. Πρέ-

πει οι τάξεις αυτές να κάνουν τις αγωγές τους εις βάρος του δημόσιου θησαυρού;

Η σχετική με τα σχολεία παράγραφος θα έπρεπε τουλάχιστον να διεκδικεί τεχνικές σχολές (θεωρητικές και πρακτικές) εν συνδυασμώ με το λαϊκό σχολείο.

Εντελώς απορριπτέα είναι η *«εκπαίδευση του λαού απ' το κράτος»*. Ο καθορισμός δι' ενός γενικού νόμου των πόρων των λαϊκών σχολείων, των προσόντων του διδακτικού προσωπικού, του προγράμματος της διδασκαλίας κτλ., και η παρακολούθηση από κρατικούς επιθεωρητές, όπως γίνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, της εφαρμογής των νομικών αυτών διατάξεων, διαφέρει πολύ απ' το να καταστήσουμε το κράτος διδάσκαλο του λαού! Αντίθετα, πρέπει να αποκλείσουμε εξίσου την επιρροή της κυβέρνησης και της εκκλησίας μέσα στο σχολείο. Το πρωσογερμανικό κράτος μάλιστα (και ας μη θελήσουν να υπεκφύγουν με την κακή δικαιολογία ότι μιλούν για ένα «κράτος του μέλλοντος»· το σημείο αυτό το έχουμε διευκρινίσει) χρειάζεται μερικά σκληρά μαθήματα από μέρους του λαού.

Άλλωστε ολόκληρο το πρόγραμμα παρ' όλο το δημοκρατικό του θόρυβο είναι, ολότελα μολυσμένο απ' τη δουλική πίστη της λασαλικής αίρεσης στο κράτος ή —πράγμα που δεν είναι καλύτερο— απ' την πίστη στο δημοκρατικό θαύμα ή είναι περισσότερο ένας συμβιβασμός μεταξύ των δύο αυτών ειδών της πίστης προς το θαύμα, ειδών που είναι εξίσου ξένα προς τον σοσιαλισμό.

«Ελευθερία των επιστημών» λέγει μια παράγραφος του πρωσικού συντάγματος. Γιατί λοιπόν επαναλαμβάνεται εδώ η διεκδίκηση αυτή;

«Ελευθερία της συνείδησης»! Αν την εποχή αυτή του Kulturkampf[1] ήθελε κανείς να υπενθυμίσει στο λιμπεραλισμό τα παλιά του συνθήματα, δεν θα μπορούσε να το κάνει παρά με την παρακάτω μορφή: Ο καθένας πρέπει να μπορεί να ικανοποιεί τις θρησκευτικές (όπως και τις σωματικές) ανάγκες του, χωρίς να χώνει κι εδώ τη μύτη της η αστυνομία. *Αλλά το εργατικό κόμμα έπρεπε πάντως με την ευκαιρία αυτή να διακηρύξει την πεποίθησή του ότι η αστική «ελευθερία της συνείδησης» δεν είναι παρά η ανοχή όλων των δυνατών ειδών θρησκευτικής ελευθερίας της συνείδησης, ενώ αυτό αντίθετα αποβλέπει στο να απελευθερώσει τις συνειδήσεις από το φάντασμα της θρησκείας. Αλλά δεν μας αρέσει να ξεπεράσουμε το «αστικό» επίπεδο.*

Έφτασα πια στο τέλος, γιατί το παράρτημα που συνοδεύει το πρόγραμμα δεν είναι ουσιώδες. Γι' αυτό θα είμαι εδώ πολύ σύντομος.

2. Κανονική ημέρα εργασίας.

Σε καμιά άλλη χώρα το εργατικό κόμμα δεν περιορίστηκε σε μια τόσο αόριστη διεκδίκηση, αλλά καθορίζει πάντοτε τη διάρκεια της ημέρας εργασίας, μέσα στα όρια που θεωρεί κανονικά υπό τις δεδομένες κάθε φορά συνθήκες.

3. Περιορισμός της εργασίας των γυναικών και απαγόρευση της εργασίας των παιδιών.

Η ρύθμιση της ημέρας εργασίας πρέπει να περιλαμβάνει τον περιορισμό της εργασίας των γυναικών,

[1] «Πάλη για τον πολιτισμό», η πάλη του καγκελάριου Μπίσμαρκ εναντίον του κόμματος του Κέντρου που ιδρύθηκε το 1871. (Βλέπε Mehring, *Γερμανική Ιστορία*, 1923, σελ. 209 επ.)

εφόσον ανάγεται στη διάρκεια, τα διαλείμματα κτλ., της ημέρας εργασίας. Αλλιώς ο περιορισμός δεν θα σήμαινε παρά αποκλεισμό των γυναικών απ' τους κλάδους εκείνους όπου η εργασία βλάπτει τη σωματική τους υγεία ή είναι αντίθετη προς την ηθική από φυλετική άποψη. Αν αυτό είχαν υπόψη τους, έπρεπε να το πουν.

«Απαγόρευση της εργασίας των παιδιών!»

Εδώ ήταν απόλυτα αναγκαίο να καθοριστεί το όριο της ηλικίας.

Μια γενική απαγόρευση της εργασίας των παιδιών είναι ασυμβίβαστη με την ύπαρξη της μεγάλης βιομηχανίας και αποτελεί γι' αυτό έναν κούφιο ευσεβή πόθο.

Η εφαρμογή του μέτρου αυτού —εάν ήταν δυνατή— θα ήταν αντιδραστική, γιατί, όταν υπάρχουν μια αυστηρή ρύθμιση του χρόνου της εργασίας ανάλογα με την ηλικία των παιδιών, καθώς και άλλα προστατευτικά μέτρα, η από μικρή ηλικία σύνδεση της παραγωγικής εργασίας με τη διδασκαλία είναι ένα απ' τα ισχυρότερα μέσα μεταβολής της σημερινής κοινωνίας.[1]

4. Κρατική επίβλεψη της εργασίας στα εργοστάσια, στα εργαστήρια και στα σπίτια.

Απ' το πρωσογερμανικό κράτος έπρεπε ορισμένως να απαιτηθεί με σαφήνεια, οι επιθεωρητές να παύονται μόνο από τα δικαστήρια· κάθε εργάτης να μπορεί να ενάγει τους επιθεωρητές επί παραβάσει

[1] Αυτό πολλές φορές το τόνισε ο Μαρξ. Πρβλ. την απόφαση για την εργασία των παιδιών, που πάρθηκε στο συνέδριο της Α΄ Διεθνούς στη Γενεύη (1866), επίσης Αρχ. Μαρξ-Ένγκελς *Για τον ιστορικό υλισμό*, ΙΙ, σελ. 121.

των καθηκόντων τους· οι επιθεωρητές να προέρχονται απ' το ιατρικό σώμα.

5. Ρύθμιση της εργασίας στις φυλακές

Ασήμαντη διεκδίκηση σ' ένα γενικό εργατικό πρόγραμμα. Οπωσδήποτε έπρεπε να δηλωθεί σαφώς, ότι κανείς δεν επιθυμεί οι κοινοί εγκληματίες να ζουν σαν κτήνη, γιατί φοβάται το συναγωνισμό της εργασίας των, και ούτε να τους στερήσει απ' το μοναδικό μέσο που διαθέτουν για τη βελτίωσή τους, την παραγωγική εργασία. Αυτό βέβαια ήταν το λιγότερο που θα μπορούσε κανείς να περιμένει από σοσιαλιστές.

6. Ένα δραστικό νόμο περί ευθυνών[1]

Έπρεπε να πουν, τι εννοούν με τον «δραστικό» νόμο περί ευθυνών.

Ας παρατηρήσουμε παρεμπιπτόντως ότι, όσον αφορά την κανονική ημέρα εργασίας, παρέλειψαν το μέρος εκείνο της περί εργοστασίων νομοθεσίας που αφορά τα υγειονομικά και τα προστατευτικά μέτρα εναντίον ατυχημάτων κτλ. Ο νόμος περί ευθυνών μπαίνει σ' εφαρμογή μόνον όταν παραβιαστούν οι διατάξεις αυτές. (Με λίγα λόγια και το παράρτημα αυτό χαρακτηρίζεται απ' την ελλιπή του διατύπωση.)

Dixi et salvari animam meam
Είπα και έσωσα την ψυχή μου

[1] Σε περίπτωση ατυχημάτων κατά την εργασία.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΟΥ ΓΚΟΤΑ

66

Ο Μπέμπελ

Α΄

Επιστολή στον Αύγουστο Μπέμπελ της 28ης Μαρτίου 1875

Λονδίνο, στις 18-28 Μαρτίου 1875

Αγαπητέ Μπέμπελ

Επήρα το γράμμα σας, της 23ης Φεβρουαρίου και χαίρω που είσθε τόσο καλά στην υγεία. Με ερωτάτε τι σκεπτόμαστε για όλη αυτή την ιστορία της ένωσης. Ατυχώς μας συμβαίνει ακριβώς ό,τι και σε σας. Ούτε ο Λίμπνεχτ ούτε κανείς άλλος μας ανακοίνωσε τίποτε και γι' αυτό κι εμείς δεν ξέρουμε παρά μόνο ό,τι μαθαίνουμε απ' τις εφημερίδες που κι αυτές δεν είχαν τίποτε μέχρι της ημέρας που δημοσίευσαν, πριν από μια εβδομάδα περίπου, το σχέδιο του προγράμματος. Φαντάζεστε πόσο μας εξέπληξε το σχέδιο αυτό.

Τόσες φορές το κόμμα μας έτεινε συμφιλιωτικά το χέρι στους λασαλιστές ή τουλάχιστον προσπάθησε ναρθεί μαζί τους σε κάποια συμφωνία και τόσες φορές συνάντησε προσβλητική άρνηση των Hasenclever, Haselmann και Tölcke ώστε κι ένα μικρό παιδί θα μπορούσε να βγάλει το συμπέρασμα, ότι, εφόσον οι κύριοι αυτοί έρχονται τώρα μόνοι τους και προτείνουν τη συμφιλίωση, πρέπει να βρίσκονται σ' ένα τρομερό αδιέξοδο. Είναι τόσο γνωστός ο χαρακτήρας των ανθρώπων αυτών, ώστε έχουμε την υποχρέωση

να επωφεληθούμε απ' αυτό τους το αδιέξοδο για να ζητήσουμε όλες τις δυνατές εγγυήσεις, ούτως ώστε οι άνθρωποι αυτοί να μη σταθεροποιήσουν πάλι την κλονισμένη θέση τους μέσα στη δημόσια γνώμη της εργατικής τάξης εις βάρος του κόμματός μας. Έπρεπε να τους υποδεχθούμε με εξαιρετική ψυχρότητα και δυσπιστία, να εξαρτήσουμε την ένωση απ' την προθυμία τους να εγκαταλείψουν τα αιρετικά των συνθήματα και την «κρατική συνδρομή» των και να αποδεχθούν στα ουσιώδη του σημεία το πρόγραμμα του Άιζεναχ του 1869 ή μία προσαρμοσμένη στις σημερινές περιστάσεις βελτιωμένη έκδοση του προγράμματος αυτού. Απ' τη θεωρητική άποψη, δηλαδή σε ό,τι είναι αποφασιστικό για το πρόγραμμα, το κόμμα μας δεν έχει *τίποτε απολύτως να μάθει απ' τους λασαλιστές*, αυτοί όμως έχουν να μάθουν πολλά απ' το κόμμα μας. Ο πρώτος όρος της ένωσης ήταν να πάψουν να είναι αιρετικοί, λασαλιστές, δηλαδή κυρίως, αν όχι να απαρνηθούν εντελώς την πανάκεια της «κρατικής συνδρομής», αλλά τουλάχιστον να αναγνωρίσουν ότι η πανάκεια αυτή δεν είναι παρά ένα δευτερεύον μεταβατικό μέτρο, μια δυνατότητα μεταξύ πολλών άλλων. Το σχέδιο του προγράμματος αποδεικνύει ότι οι άνθρωποί μας είναι θεωρητικά πολύ ανώτεροι απ' τους λασαλιστές αρχηγούς, αλλά αντίθετα υστερούν απολύτως όσον αφορά την πολιτική πανουργία· οι «έντιμοι» (Ehrliche[1]) εξαπατήθηκαν και πάλι σκληρά απ' τους «ανέντιμους».

Εν πρώτοις γίνεται αποδεκτή η μεγαλόστομη, αλλά ιστορικά εσφαλμένη φράση του Λασάλ: απέναντι

[1] Πολιτικό παρατσούκλι του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος (Αϊζεναχικού) εν αντιθέσει προς την Γενική Γερμανική Εργατική Ένωση (λασαλιστές).

στην εργατική τάξη όλες οι άλλες τάξεις δεν είναι παρά μια αντιδραστική μάζα. Η πρόταση αυτή είναι ορθή μόνο σε μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις, π.χ. σε μια επανάσταση του προλεταριάτου όπως η Κομμούνα ή σε μια χώρα όπου όχι μόνο η μπουρζουαζία μετάπλασε την κοινωνία και το κράτος σύμφωνα με την εικόνα της, αλλά και ο δημοκρατικός μικροαστισμός με τη σειρά του, ύστερα απ' τη μπουρζουαζία, συνέχισε τη μετάπλαση αυτή ως τις τελευταίες της συνέπειες.[1] Αν π.χ. στη Γερμανία ο δημοκρατικός μι-

[1] Ο Ένγκελς, σε μια επιστολή του στον Μπερνστάιν στις 12 Ιουνίου 1888 (Μπερνστάιν, Οι επιστολές του Φρ. Ένγκελς στον Εδ. Μπερνστάιν, 1925, σελ. 124) χαρακτήρισε ακόμη μια φορά διεξοδικά την εσφαλμένη τακτική που στηρίζεται στο σύνθημα της «μιας αντιδραστικής μάζας». Στην επιστολή αυτή ο Ένγκελς γράφει μεταξύ άλλων: «Πάντως αυτού (δηλ. απέναντι της πολιτικής του Μπίσμαρκ) παύει να ισχύει η φράση «της μιας αντιδραστικής μάζας), φράση που είναι κατάλληλη μόνο για την απαγγελία (ή και για μια πραγματικά επαναστατική κατάσταση). Γιατί η ειρωνεία της ιστορίας που εργάζεται για μας έγκειται ακριβώς στο ότι τα διάφορα στοιχεία της φεουδαλικής και μικροαστικής αυτής μάζας, απ' τα οποία οι κουτοί νομίζουν ότι απαλλάσσονται με το να τα ονομάζουν όλα «αντιδραστικά», αλληλοκαταπονούνται, διαπληκτίζονται και τρώγονται μεταξύ των προς το συμφέρον μας, δηλαδή στο ότι αποτελούν κάθε άλλο παρά μια ενιαία μάζα. Αντίθετα, όλα αυτά τα διάφορα παλιόσκυλα πρέπει πρώτα να καταστραφούν αμοιβαία να εξευτελιστούν όλως διόλου και να μας προετοιμάσουν το έδαφος αποδεικνύοντας διαδοχικά την ανικανότητά των. Ένα απ' τα μεγαλύτερα λάθη του Λασάλ ήταν ότι ξέχασε όλως διόλου μέσα στη δράση τη λίγη διαλεκτική απ' τον Χέγκελ. Στη διαλεκτική δεν έβλεπε παρά μόνο τη μια πλευρά, ακριβώς όπως και ο Λίμπνεχτ· αλλά ο Λίμπνεχτ για διάφορους λόγους είδε τυχαία την ορθή πλευρά και γι' αυτό ήταν πάντως ανώτερος απ' τον μεγάλο Λασάλ. Η μοναδική κατάρα στο σημερινό γερμανικό κίνημα των αστών είναι ακριβώς ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν αποτελούν παρά «μια αντιδραστική μάζα»· αυτό πρέπει να πάψει. Δεν είναι δυνατόν να προχωρήσουμε παρά μόνο αν τουλάχιστον ένα μέρος της μπουρζουαζίας υποχρεωθεί από εσωτερικά ή εξωτερικά γεγονότα να προσχωρήσει σε ένα πραγματικό κίνημα». Σε μια άλλη επιστολή του στον Μπερνστάιν, στις 23 Νοεμβρίου 1882 (Επιστολές στον Μπερνστάιν, σελ.

κροαστισμός ανήκε στην αντιδραστική αυτή μάζα, πώς θα μπορούσε το σοσιαλδημοκρατικό εργατικό κόμμα να συμβαδίσει επί μακρά έτη μαζί του, με το λαϊκό κόμμα; Πώς είναι δυνατόν η Volkstat να παίρνει σχεδόν ολόκληρο το πολιτικό της περιεχόμενο απ' τη μικροαστική-δημοκρατική Frankfurter Zeitung; Και πώς έγινε δυνατό και στο πρόγραμμα ακόμη να συμπεριληφθούν επτά εν όλω διεκδικήσεις παρμένες άμεσα και κατά λέξη απ' το πρόγραμμα του λαϊκού κόμματος και της μικροαστικής δημοκρατίας; Εννοώ τις επτά πολιτικές διεκδικήσεις από το 1 έως το 5 και από το 1 έως το 2, απ' τις οποίες δεν υπάρχει ούτε μία που να μην είναι αστική-δημοκρατική.

Δεύτερο, το πρόγραμμα απαρνείται όλως διόλου πρακτικά για το παρόν την αρχή του διεθνισμού του εργατικού κινήματος· και το λάθος αυτό το διαπράξανε οι άνθρωποι που επί πέντε χρόνια και υπό τις δυσκολότερες συνθήκες κράτησαν ψηλά την αρχή αυτή κατά τον πιο περήφανο τρόπο.[1] Η θέση

94) ο Ένγκελς κάνει την κριτική, μέσα σ' ένα άρθρο του Volmar, «της παιδαριώδους αντίληψης για την προσεχή επανάσταση, που θα αρχίσει δή'θεν με τη διάσπαση όλου του κόσμου σε δυο στρατούς: εμείς απ' τη μια μεριά, ολόκληρη η «μοναδική αντιδραστική μάζα» απ' την άλλη. Δηλαδή η επανάσταση θ' αρχίσει απ' την πέμπτη πράξη, όπου η μάζα όλων των αντιπολιτευτικών κομμάτων αντιμετωπίζει συσσωματωμένη την κυβέρνηση με τους συμμάχους της και έτσι νικά· τότε, μετά τη νίκη, τα διάφορα κόμματα μεταξύ των νικητών αλληλοεχμηδενίζονται διαδοχικά, καθιστούν το ένα στο άλλο αδύνατη την ύπαρξη, ως ότου έτσι η μάζα του λαού εξωθηθεί πλήρως προς το μέρος μας, οπότε μόνο είναι δυνατόν να συγκροτηθεί η περίφημη αποφασιστική μάχη του Vollmar!». Το ίδιο περιεχόμενο βρίσκουμε και σε μια άλλη επιστολή του Ένγκελς της 28ης Οκτωβρίου 1882, στην Πολιτική Κληρονομία, (Politisches Vermöchtnis, σελ. 12 επ.).

[1] Απ' την εποχή του συνεδρίου του Άιζεναχ το 1869.

των Γερμανών εργατών επί κεφαλής του ευρωπαϊκού κινήματος στηρίζεται *ουσιαστικά* στη γνησίως διεθνιστική στάση τους κατά τη διάρκεια του πολέμου.[1] Κανένα άλλο προλεταριάτο δεν θα έδειχνε μια τόσο καλή διαγωγή. Και θα εγκαταλείψουν την αρχή αυτή τη στιγμή ακριβώς που παντού στο εξωτερικό οι εργάτες επιμένουν σ' αυτήν με την ίδια ζέση που οι κυβερνήσεις προσπαθούν να καταπνίξουν κάθε απόπειρα εκδήλωσής της με μια οργάνωση; Και τι απομένει τότε απ' τον διεθνισμό του εργατικού κινήματος; Η αμυδρά ελπίς —όχι καν για μια μεταγενέστερη κοινή δράση των ευρωπαίων εργατών για την απελευθέρωσή τους— αλλά το πολύ πολύ για μια μελλοντική «διεθνή συναδέλφωση των λαών», για τις «Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης» των αστών της Λίγκας για την ειρήνη!

Φυσικά δεν ήταν ανάγκη να γίνει λόγος για τη Διεθνή σαν τέτοια. Αλλά έπρεπε τουλάχιστον να αποφύγουν την οπισθοδρόμηση συγκριτικά με το πρόγραμμα του 1869 και να δηλώσουν περίπου, ότι το γερμανικό εργατικό κόμμα, *αν και δρα αμεσότατα* μέσα στα όρια που του θέτει το κράτος (δεν έχει κανένα δικαίωμα να μιλά εξ ονόματος του ευρωπαϊκού προλεταριάτου και κυρίως δεν έχει κανένα δικαίωμα να λέγει εσφαλμένα πράγματα), έχει συναίσθηση της αλληλεγγύης του με τους εργάτες των άλλων χωρών και θα είναι πάντοτε πρόθυμο να εκπληρώσει όπως και στο παρελθόν τις υποχρεώσεις που του επιβάλλει η αλληλεγγύη αυτή. Παρόμοιες υποχρεώσεις υφίστανται και όταν ακόμη δεν νομίζει κανείς ή δεν διακηρύττει ότι συμμετέχει στη Διεθνή. Πρόκειται για υποχρεώσεις όπως π.χ. η συνδρομή σε περίπτωση

[1] Υπονοείται ο γαλλογερμανικός πόλεμος του 1870-71.

ανάγκης, η παρεμπόδιση αποστολής απεργοσπαστών σε περίπτωση απεργιών, η λήψη μέτρων που να καθιστούν ικανά τα όργανα του κόμματος να κρατούν ενήμερους τους Γερμανούς εργάτες για το κίνημα του εξωτερικού, η ζύμωση εναντίον των πολέμων που προκαλούν ή απειλούν να προκαλέσουν τα υπουργεία, η αντιπολιτευτική στάση κατά τη διάρκεια των πολέμων αυτών παρόμοια με την αξιομίμητη στάση που τηρήθηκε κατά το 1870-71 κτλ.

Τρίτο, οι δικοί μας άφησαν να τους επιβάλλουν τον «ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου» του Λασάλ, νόμο που στηρίζεται στην πολύ παλιά οικονομική αντίληψη, ότι ο εργάτης δεν παίρνει κατά μέσο όρο παρά το μίνιμουμ του ημερομισθίου, κι αυτό, γιατί κατά τη μαλθουσιανή θεωρία περί πληθυσμού, υπάρχει πάντοτε ένας πλεονάζων αριθμός εργατών (αυτή ήταν η επιχειρηματολογία του Λασάλ). Αλλά ο Μαρξ απόδειξε διεξοδικά στο *Κεφάλαιο* ότι οι νόμοι που ρυθμίζουν το εργατικό ημερομίσθιο είναι εξαιρετικά πολύπλοκοι, ότι ανάλογα με τις περιστάσεις υπερισχύει πότε ο ένας και πότε ο άλλος νόμος και ότι, κατά συνέπεια, οι νόμοι αυτοί δεν είναι διόλου ορειχάλκινοι, αλλά αντίθετα πολύ ελαστικοί και ότι το ζήτημα δεν λύεται έτσι με δυο λέξεις όπως φανταζότανε ο Λασάλ. Η μαλθουσιανή θεμελίωση του νόμου, που ο Λασάλ αντέγραψε απ' τον Μάλθο και τον Ρικάρντο (διαστρεβλώνοντας κιόλας το τελευταίο) και που παράθεσή της από μια άλλη μπροσούρα του Λασάλ βρίσκουμε στο *Εγχειρίδιο του εργάτη* σελ. 5, αναιρέθηκε διεξοδικά απ' τον Μαρξ στο μέρος το αφιερωμένο στη *Συσσώρευση του Κεφαλαίου*.[1] Η υιοθέτηση του «ορειχάλκινου νόμου» του

[1] Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, σελ. 574 επ.

Λασάλ, σημαίνει λοιπόν την υιοθέτηση μιας εσφαλμένης πρότασης και μιας εσφαλμένης αιτιολόγησής της.

Τέταρτο, η μοναδική κοινωνική διεκδίκηση του προγράμματος είναι η λασαλική «κρατική βοήθεια» με την πιο καθαρή μορφή της, όπως την έκλεψε ο Λασάλ απ' τον Buchez· κι αυτό, αφού πια ο Bracke απόδειξε όλη τη μηδαμινότητα της διεκδίκησης αυτής,[1] αφού σχεδόν όλοι, αν όχι όλοι οι ρήτορες του κόμματος υποχρεώθηκαν να την καταπολεμήσουν στον αγώνα των εναντίον των λασαλιστών! Περισσότερο δεν μπορούσε να εξευτελιστεί το κόμμα μας. Ο διεθνισμός ξέπεσε στο επίπεδο του Armand Gögg, ο σοσιαλισμός στο επίπεδο του αστού δημοκράτη Buchez, που αντέτασσε τη διεκδίκηση αυτή στους σοσιαλιστές για να τους παραγκωνίσει!

Αλλά στην καλύτερη περίπτωση η «κρατική συνδρομή» με τη λασαλική έννοια δεν είναι παρά ένα μέτρο ανάμεσα σε πολλά άλλα για την επίτευξη του σκοπού που εδώ καθορίζεται με την ανάπηρη φράση: «για να προετοιμάσει τη λύση του κοινωνικού προβλήματος», σαν να υπήρχε ένα κοινωνικό ζήτημα *άλυτο* ακόμη για μας θεωρητικά! Λοιπόν, αν έλεγε κανείς: το γερμανικό εργατικό κόμμα αποβλέπει στην κατάργηση των ταξικών διαφορών δια της εισαγωγής της συνεταιριστικής παραγωγής στη βιομηχανία και στη γεωργία σε εθνική κλίμακα και υποστηρίζει κάθε μέτρο που συντελεί στην επίτευξη του σκοπού αυτού! — κανείς λασαλιστής δεν θα μπορούσε να φέρει αντίρρηση.

Πέμπτο, δεν γίνεται κανείς λόγος για την οργάνωση της εργατικής τάξης σαν τάξης στα συνδικάτα. Αυτό είναι ένα πολύ ουσιαστικό σημείο δεδομένου

[1] Σε μια του μπροσούρα *Η πρόταση του Λασάλ*.

ότι πρόκειται για την κυρία ταξική οργάνωση του προλεταριάτου, όπου το προλεταριάτο διεξάγει τους καθημερινούς αγώνες του με το κεφάλαιο και διαπαιδαγωγείται, οργάνωση που ούτε και η χειρότερη αντίδραση (όπως τώρα στο Παρίσι) μπορεί πια να καταστρέψει. Είναι τόση η σπουδαιότητα που αποκτά και στη Γερμανία η οργάνωση αυτή, ώστε κατά τη γνώμη μας είναι απόλυτη ανάγκη να συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα και να της δοθεί κατά το δυνατόν μια θέση μέσα στην οργάνωση του κόμματος.

Αυτές είναι οι ιδεολογικές παραχωρήσεις που οι δικοί μας έκαμαν στους λασαλιστές. Και σε τι σημεία υποχώρησαν οι άλλοι; Στη διατύπωση μέσα στο πρόγραμμα ενός σωρού αρκετά συγκεχυμένων *καθαρά δημοκρατικών διεκδικήσεων*, απ' τις οποίες ένα μέρος είναι αποκλειστικά της μόδας, όπως π.χ. η «νομοθέτηση απ' το λαό», που ισχύει στην Ελβετία και που προξενεί περισσότερη βλάβη παρά όφελος, αν γενικά έχει κανένα αποτέλεσμα. Θα ήταν κάτι, αν υιοθετούσαν τουλάχιστον το σύνθημα «*διοίκηση απ' το λαό*». Λείπει επίσης ο πρώτος όρος κάθε ελευθερίας, δηλαδή ότι κάθε κρατικός υπάλληλος είναι υπεύθυνος για τις υπηρεσιακές του ενέργειες απέναντι των πολιτών, που θα μπορούσαν να τον εγκαλέσουν ενώπιον των κοινών δικαστηρίων επί τη βάσει του κοινού δικαίου. Για τις διεκδικήσεις σαν την ελευθερία της επιστήμης, την ελευθερία της συνείδησης, που αναγράφονται σε κάθε αστικό πρόγραμμα και που εδώ δημιουργούν μια αποκρουστική εντύπωση, δεν θέλω να μιλήσω διεξοδικότερα.

Το ελεύθερο λαϊκό κράτος μεταβλήθηκε σε ελεύθερο κράτος. Από γραμματική άποψη ελεύθερο

κράτος είναι εκείνο που είναι ελεύθερο απέναντι των πολιτών του, δηλαδή εκείνο που έχει μια δεσποτική κυβέρνηση. Όλη αυτή η φλυαρία για το κράτος έπρεπε να λείψει μια για πάντα κυρίως ύστερα απ' την εποχή της Κομμούνας, που κιόλας δεν ήταν κράτος με την κυρία σημασία της λέξης. *Οι αναρχικοί μας ζάλισαν αρκετά με το «λαϊκό κράτος», παρά το γεγονός ότι στο έργο του Μαρξ εναντίον του Προυντόν και αργότερα στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο ρητώς αναφέρεται, ότι με την εφαρμογή του σοσιαλιστικού κοινωνικού καθεστώτος το κράτος θα διαλυθεί μόνο του και θα εξαφανιστεί.* Δεδομένου λοιπόν ότι το κράτος δεν είναι παρά ένας παροδικός θεσμός που χρησιμεύει μέσα στην πάλη, στην επανάσταση για τη βίαιη καταδάμαση του εχθρού, είναι καθαρή ανοησία να μιλά κανείς για το ελεύθερο λαϊκό κράτος· εφόσον το προλεταριάτο εξακολουθεί να χρησιμοποιεί το κράτος, δεν το χρησιμοποιεί προς το συμφέρον της ελευθερίας, αλλά για να υπερισχύσει εναντίον των αντιπάλων του και όταν πια μπορεί να γίνει λόγος περί ελευθερίας, τότε το κράτος παύει να υφίσταται σαν τέτοιο. Γι' αυτό προτείνουμε η λέξη κράτος να αντικατασταθεί παντού με τη λέξη *Gemeinwesen*, την καλή παλιά αυτή γερμανική λέξη, της οποίας την έννοια την αποδίδει ακριβώς η γαλλική λέξη Commune (= κομμούνα, κοινότητα).

Η έκφραση «κατάργηση κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας» αντί της «κατάργησης όλων των ταξικών διαφορών» εμπνέει σοβαρούς ενδοιασμούς. Από χώρα σε χώρα, από επαρχία σε επαρχία και μάλιστα από τόπο σε τόπο θα υπάρχει πάντα μια ανισότητα των όρων της ζωής, η οποία είναι δυνατόν να περιορι-

στεί σ' ένα ελάχιστο όριο, όχι όμως και αν εκλείψει ολοκληρωτικά. Οι κάτοικοι των Άλπεων θα ζουν πάντοτε μέσα σε διαφορετικούς όρους ζωής απ' τους κατοίκους της πεδιάδας. Η ιδέα ότι η σοσιαλιστική κοινωνία θα είναι το βασίλειο της ισότητας είναι μια μονόπλευρη γαλλική ιδέα, που στηρίζεται στο παλιό σύνθημα: «Ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα». Η ιδέα αυτή ήταν δικαιολογημένη στην εποχή της και στον τόπο της γιατί αποτελούσε τότε μια βαθμίδα της εξέλιξης, τώρα όμως πρέπει να υπερνικηθεί μαζί με όλες τις μονόπλευρες ιδέες των προγενέστερων σοσιαλιστικών σχολών, ιδέες που δημιουργούν σύγχυση και που έχουν αντικατασταθεί από αντιλήψεις περισσότερο ακριβείς και ανταποκρινόμενες καλύτερα στην πραγματικότητα.

Τελειώνω, αν και θα έπρεπε να γίνει κριτική σχεδόν για την κάθε λέξη του ανούσιου και πλαδαρού αυτού προγράμματος. Το πρόγραμμα αυτό είναι τέτοιο ώστε, στην περίπτωση που θα γινόταν δεκτό, ο Μαρξ και εγώ δεν θα μπορούσαμε ποτέ να προσχωρήσουμε στο νέο κόμμα που θα δημιουργότανε πάνω σ' αυτή τη βάση και θα σκεπτόμασταν πολύ σοβαρά τι στάση —και δημοσία ακόμη— θα τηρήσουμε απέναντί του. Σκεφτείτε ότι στο εξωτερικό μας καθιστούν υπεύθυνους για όλες τις εκδηλώσεις και τις ενέργειες του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού εργατικού κόμματος. Αυτό κάνει π.χ. ο Μπακούνιν στη μελέτη του *Πολιτική και Αναρχία*, όπου μας ζητούνται ευθύνες για κάθε απερίσκεπτη λέξη, που ο Λίμπνεχτ είπε ή έγραψε από την εποχή που ιδρύθηκε η εφημερίδα *Demokratisches Wochenblatt*.[1] Ο κόσμος νομίζει ότι

[1] Η εφημερίδα αυτή ιδρύθηκε το 1867 από το σαξονικό λαϊκό κόμμα στη Λειψία. Ο Βίλχελμ Λίμπνεχτ ανάλαβε απ' την 1η Ιανουαρίου 1869 τη σύνταξη της εφημερίδας, που εντός του ίδιου έτους μετονομάστηκε σε *Volksstaat*. (Βλ. και υποσημείωση σελ. 14.)

εμείς απ' εδώ εμπνέουμε όλη αυτή την ιστορία, ενώ εσείς γνωρίζετε όσο κι εγώ, ότι σχεδόν ποτέ δεν αναμιχθήκαμε στις εσωτερικές υποθέσεις του κόμματος και όσες φορές κατά τύχην αναμιχθήκαμε, επρόκειτο αποκλειστικά για λάθη θεωρητικά, που έπρεπε κατά το δυνατόν να επανορθωθούν. Αλλά θα αντιληφθείτε κι εσείς, ότι το πρόγραμμα αυτό αποτελεί μια καμπή, που θα μπορούσε να μας υποχρεώσει να αρνηθούμε κάθε αλληλεγγύη με το κόμμα που το αποδέχθηκε.

Γενικά το επίσημο πρόγραμμα ενός κόμματος ενδιαφέρει λιγότερο παρά οι πράξεις του. Αλλά ένα *καινούργιο* πρόγραμμα είναι πάντοτε μια σημαία που υψώνεται μπροστά σε όλους και που σύμφωνα μ' αυτήν ο έξω κόσμος κρίνει το κόμμα. Γι' αυτό δεν έπρεπε ποτέ να έχει την έννοια μιας οπισθοδρόμησης σχετικά με το πρόγραμμα του Άιζεναχ. Έπρεπε ακόμη να σκεφτούν τι θα πουν οι εργάτες του εξωτερικού για το πρόγραμμα αυτό, τι εντύπωση θα κάνει το γεγονός, ότι ολόκληρο το γερμανικό σοσιαλιστικό προλεταριάτο γονατίζει μπρος στον λασαλισμό.

Είμαι άλλωστε πεπεισμένος ότι μια ένωση πάνω σ' αυτή τη βάση δεν θα βαστάξει ούτε ένα χρόνο. Τα καλύτερα κεφάλια του κόμματός μας θα αποφασίσουν λοιπόν να μάθουν απ' έξω τις λασαλικές προτάσεις για τον ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου και τη συνδρομή του κράτους; Ήθελα να δω π.χ. εσάς σ' αυτό το ρόλο! Κι αν εσείς αποφασίζατε ένα τέτοιο πράγμα, οι ακροατές σας θα σας σφύριζαν. Και είμαι βέβαιος ότι οι λασαλιστές επιμένουν στα σημεία αυτά

ακριβώς του προγράμματος όπως ο Εβραίος Σάιλοκ στη λίβρα του κρέατος. Το σχίσμα θα έρθει, αλλά τότε θα έχουμε κάνει «έντιμους» τους Hasselmann, Hasenclever, Tölcke και Σία· εμείς θα βγούμε ασθενέστεροι και οι λασαλιστές ισχυρότεροι απ' το σχίσμα, το κόμμα μας θα έχει χάσει την πολιτική του παρθενικότητα και δεν θα μπορέσει ποτέ πια να εναντιωθεί ειλικρινά εναντίον των λασαλικών φράσεων, που τις είχε κι αυτό επίσης αναγράψει κάποτε στη σημαία του· και αν οι λασαλιστές ισχυριστούν και πάλι, ότι είναι το κατ' εξοχήν, το μοναδικό εργατικό κόμμα, ότι οι δικοί μας είναι αστοί, θα υπάρχει και το πρόγραμμα σαν απόδειξη των ισχυρισμών τους. Όλα τα σοσιαλιστικά μέτρα στο πρόγραμμα είναι *δικά των*· το κόμμα μας δεν έχει συνεισφέρει παρά μόνο διεκδικήσεις της μικροαστικής δημοκρατίας, που συγχρόνως τη χαρακτηρίζει μέσα στο ίδιο αυτό πρόγραμμα σαν ένα τμήμα της «αντιδραστικής μάζας»!

Άργησα να σας αποστείλω το γράμμα αυτό, γιατί ήξερα ότι θα απελευθερωθείτε την 1η Απριλίου με την ευκαιρία των γενεθλίων του Μπίσμαρκ, και δεν ήθελα να πιαστεί όταν θα προσπαθούσαν να σας το εγχειρίσουν λαθραίως. Τη στιγμή αυτή πήρα και ένα γράμμα του Μπράκε, που έχει επίσης σοβαρότατους ενδοιασμούς σχετικά με το πρόγραμμα και θέλει να μάθει τη γνώμη μας. Σας αποστέλλω λοιπόν το γράμμα μου μέσω του Μπράκε για να το διαβάσει κι αυτός και για να αποφύγω να επαναλάβω άλλη μια φορά την οχληρή αυτή ιστορία. Επίσης και στον Ραμ έγραψα την καθαρή αλήθεια. Στο Λίμπνεχτ έγραφα με μεγάλη συντομία. Δεν του συγχωρώ ότι δεν μας έγραψε ούτε μια λέξη για το όλο ζήτημα, όταν ακόμα ήταν καιρός

(ενώ ο Ραμ και διάφοροι άλλοι νόμιζαν ότι μας είχε δώσει διεξοδικές πληροφορίες). Άλλωστε έτσι συμπεριφέρεται πάντοτε και σ' αυτό οφείλεται η μεγάλη και δυσάρεστη αλληλογραφία που είχαμε μαζί του, ο Μαρξ κι εγώ· αλλά τη φορά αυτή το πράγμα ξεπερνά κάθε όριο και γι' αυτό ασφαλώς δεν μπορούμε πια να συμβαδίζουμε μ' αυτόν.

Προσπαθήστε να τακτοποιηθείτε έτσι ώστε το καλοκαίρι να είσθε εδώ. Φυσικά θα μείνετε στο σπίτι μου και αν ο καιρός είναι καλός θα μπορέσουμε να περάσουμε μερικές ημέρες κάνοντας θαλάσσια λουτρά, πράγμα που θα σας ωφελήσει ασφαλώς ύστερα απ' τη μακρά φυλάκιση.

Φιλικότατα δικός σας - Φ.Ε.

Ο Μαρξ άλλαξε κατοικία· τώρα μένει στη διεύθυνση: 41 Maitland Park Crescent, NW Λονδίνο.

Ο Πολ Λαφάργκ

Β΄

Επιστολή στον Αύγουστο Μπέμπελ της 12ης Οκτωβρίου 1875

Αγαπητέ Μπέμπελ

Η επιστολή σας επιβεβαιώνει εξ ολοκλήρου την αντίληψή μας, ότι η ένωση έγινε πρόωρα εκ μέρους μας και έχει μέσα της το σπέρμα μελλοντικού σχίσματος. Θα μπορούσαμε να είμαστε ευχαριστημένοι αν το σχίσμα δεν επέλθει πριν απ' τις προσεχείς εκλογές του Ράιχσταγκ.

Το πρόγραμμα, όπως είναι τώρα, αποτελείται από τρία μέρη:

1. Τις προτάσεις και τα συνθήματα του Λασάλ, που η αποδοχή τους θ' αποτελεί πάντοτε αίσχος για το κόμμα μας. Όταν δυο ομάδες (fractions) ενοποιούνται επί τη βάσει ενός κοινού προγράμματος, βάζουν μέσα στο πρόγραμμα αυτό όλα τα σημεία στα οποία συμφωνούν και δεν θίγουν διόλου τα σημεία στα οποία η συνεννόηση είναι αδύνατη. «Η κρατική συνδρομή» του Λασάλ αναγράφεται βέβαια στο πρόγραμμα του Άιζεναχ, αλλά σαν ένα προσωρινό μέτρο μεταξύ πολλών άλλων και, αν δεν μεσολαβούσε η ενότητα, θα διαγραφότανε κατά πάσα πιθανότητα, σύμφωνα με όσα μαθαίνω, στο συνέδριο του έτους

αυτού κατά πρόταση του Μπράκε. Τώρα αναγράφεται στο πρόγραμμα σαν αλάνθαστο και αποκλειστικό φάρμακο για όλα τα κοινωνικά δεινά. Είναι μια κολοσσιαία ηθική ήττα το γεγονός, ότι το κόμμα μας δέχθηκε να του επιβάλλουν τον «ορειχάλκινο νόμο του ημερομισθίου» και τις άλλες λασαλικές φράσεις. Το κόμμα μας προσχώρησε στη λασαλική θρησκεία. Αυτό δεν μπορεί πια να το αρνηθεί κανείς. Το μέρος αυτό του προγράμματος αποτελεί τα κλαυδιανά δίκρανα που από κάτω τους πέρασε το κόμμα μας για να δοξαστεί ο άγιος Λασάλ.

2. Από δημοκρατικές διεκδικήσεις συνταγμένες εντελώς με το πνεύμα και το ύφος του λαϊκού κόμματος.

3. Από διεκδικήσεις που απευθύνονται στο «σημερινό κράτος» (κατά συνέπεια δεν ξέρουμε σε ποιον απευθύνονται οι άλλες διεκδικήσεις του προγράμματος), που είναι πολύ συγκεχυμένες και στερούνται λογικής.

4. Από γενικές προτάσεις παρμένες κατά μέγα μέρος απ' το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και το καταστατικό της Διεθνούς, προτάσεις που έχουν όμως αλλοιωθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην περιέχουν πια παρά *ή ολότελα εσφαλμένες ιδέες ή καθαρές ανοησίες*, όπως απόδειξε ο Μαρξ σχολιάζοντας το κάθε άρθρο στο γνωστό σας χειρόγραφό του.

Το πρόγραμμα αποτελεί ένα σύνολο άτακτο, συγκεχυμένο, ασυνάρτητο, παράλογο και κατακριτέο. Αν στον αστικό τύπο υπήρχε ένας άνθρωπος με κριτικό πνεύμα, θα διεξερχότανε με προσοχή το πρόγραμμα αυτό, θα εξέταζε το πραγματικό περιεχόμενο της κάθε φράσης, και θα καθιστούσε φανερές τις ανοησίες,

τις αντιθέσεις και τους οικονομικούς παραλογισμούς (π.χ. ότι τα μέσα εργασίας είναι σήμερα «μονοπώλιο της τάξης των καπιταλιστών» σαν να μην υπήρχαν γαιοκτήμονες, τα φληναφήματα για την «απελευθέρωση της εργασίας» και όχι της εργατικής τάξης· ως προς την εργασία, αυτή είναι ακριβώς *υπέρ το δέον ελεύθερη*) και θα γελοιοποιούσε σκληρά το κόμμα μας. Αντί να κάνουν αυτό οι αστοί δημοσιογράφοι, σαν γάιδαροι που είναι, πήραν στα σοβαρά το πρόγραμμα, διάβασαν πράγματα ανύπαρκτα σ' αυτό και το χαρακτήρισαν σαν κομμουνιστικό. Οι εργάτες φαίνεται ότι κάνουν το ίδιο. *Αυτό μόνο το γεγονός* είναι εκείνο που επέτρεψε στο Μαρξ και σε μένα να μην αποκηρύξουμε δημοσίως ένα τέτοιο πρόγραμμα. Αφού οι αντίπαλοί μας, καθώς και οι εργάτες βάζουν, παρ' όλα ταύτα, το δικό μας το πνεύμα κάτω απ' τις πραγματικές φράσεις του προγράμματος, μας επιτρέπεται να σιωπήσουμε.[1]

Αν είσθε σύμφωνος με το αποτέλεσμα όσον αφορά τα πρόσωπα, αυτό σημαίνει ότι περιορίστηκαν σημαντικά οι αξιώσεις μας. Δυο απ' τους δικούς μας και τρεις λασαλιστές![2] Ώστε και στο ζήτημα αυτό ακόμη οι δικοί δεν είναι ισότιμοι σύμμαχοι, αλλά ηττημένοι, που μάλιστα προεξοφλήθηκε η εκλογική τους ήττα. Η δράση της επιτροπής, καθ' όσο ξέρουμε, δεν είναι επίσης εποικοδομητική:

[1] Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν πραγματοποίησαν τελικά την απειλή που διατύπωσε ο Μαρξ στην επιστολή του στον Μπράκε της 5-5-1875 ότι θα δημοσίευαν μια δήλωση εναντίον του προγράμματος.

[2] Πρόκειται για την Εκτελεστική Επιτροπή του νέου κόμματος, που αποτελέστηκε πραγματικά από τρεις λασαλιστές, τους Hasenclever, Hartmann (προέδρους), Derossi (γραμματέα) και από δύο μαρξιστές, τους Άουερ (γραμματέα) και Γκάιμπ (ταμία).

1. Απόφαση να μην αναγραφούν στον κατάλογο των εντύπων του κόμματος τα δυο βιβλία του Μπράκε και του B. Becker για τον Λασάλ· αν η απόφαση αυτή αναθεωρήθηκε, σ' αυτό βέβαια δεν φταίει η επιτροπή, ούτε και ο Λίμπνεχτ.
2. Απαγόρευση στον Vahlteich να δεχθεί τη θέση ανταποκριτή της *Frankfurter Zeitung*, θέση που του προσέφερε ο Sonnemann. Αυτό το διηγήθηκε ο ίδιος ο Sonnemann στον Μαρξ κατά το τελευταίο ταξίδι του απ' τη Γερμανία. Εκείνο που στην περίπτωση αυτή με εξέπληξε πολύ περισσότερο από την προπέτεια της επιτροπής και την προθυμία του Vahlteich να υποταχθεί, αντί να αδιαφορήσει για τη γνώμη της επιτροπής, είναι η κολοσσιαία κουταμάρα που ενέπνευσε αυτή την απόφαση. Η επιτροπή θα έπρεπε μάλλον να φροντίσει ώστε φύλλα σαν την *Frankfurter Zeitung* να είχαν παντού ανταποκριτές μόνο δικούς μας ανθρώπους.

... Έχετε απολύτως δίκαιο, ότι όλη αυτή η υπόθεση είναι ένα διδακτικό πείραμα, που μπορεί, και υπό τις συνθήκες αυτές ακόμη, να έχει ένα πολύ ευνοϊκό αποτέλεσμα. Η ένωση σαν τέτοια αποτελεί μια μεγάλη επιτυχία, αν διαρκέσει δυο χρόνια. Αλλά είναι αναμφισβήτητο ότι θα μπορούσαμε να την αποκτήσουμε πολύ φθηνότερα.

Φ.Ε.

Γ'

Επιστολή στον Μπράκε

(Βλέπε «Die Gesellschaft», Βερολίνο, Αύγουστος 1927, σελ. 169-171.)

Λονδίνο, 11 Οκτωβρίου 1875

Αγαπητέ Μπράκε,

Ανέβαλα ως τώρα να απαντήσω στις τελευταίες επιστολές σας καθώς και στην επιστολή σας της 28ης Ιουνίου, απ' τη μια μεριά γιατί ο Μαρξ κι εγώ δεν συναντηθήκαμε επί έξι εβδομάδες —εκείνος ήταν στο Καρλσμπαντ κι εγώ στη θάλασσα, όπου δεν είδα το *Volksstaat*— κι απ' την άλλη, γιατί ήθελα να περιμένω λίγο για να δω πώς θα πήγαινε στην πράξη η ένωση και η μικτή εκτελεστική επιτροπή.

Δεν συμμεριζόμαστε εντελώς τη γνώμη σας, ότι ο Λίμπνεχτ, με το ζήλο του να επιτύχει την ενότητα, να την εξαγοράσει με ένα οποιοδήποτε τίμημα, μπέρδεψε το όλο ζήτημα. Υπήρχαν λόγοι να επιδιώκει κανείς την ένωση, αυτό όμως δεν έπρεπε να το πει ή να το δείξει στο άλλο συμβαλλόμενο μέρος. Έπειτα ένα λάθος δικαιολογείται πάντοτε με ένα άλλο λάθος. Το συνέδριο βέβαια προετοιμάστηκε πάνω σε μια εσφαλμένη βάση, αλλ' εφόσον έγινε μια τόσο πλατειά διαφήμισή του, δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να αποτύχει· γι' αυτό απαιτήθηκαν νέες υποχωρήσεις

σε ουσιώδη σημεία. Έχετε απόλυτα δίκαιο: η ένωση αυτή έχει μέσα της το σπέρμα του σχίσματος και θα ήμουν ευχαριστημένος αν τότε αποχωρούσαν *μόνο* οι αθεράπευτα φανατικοί, όχι όμως και μια ολόκληρη ουρά ικανών οπαδών, που διαπαιδαγωγούμενοι κατάλληλα θα μπορούσαν να γίνουν χρήσιμοι. Αυτό θα εξαρτηθεί απ' το χρόνο και απ' τις συνθήκες υπό τις οποίες θα συντελεστεί το μοιραίον.

Το πρόγραμμα απ' την άποψη του περιεχομένου του αποτελείται από τρία συστατικά μέρη:

1. Τις φράσεις και τα συνθήματα του Λασάλ, που δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να γίνουν δεκτά. Όταν δυο ομάδες (fractions) ενώνονται, βάζουν στο πρόγραμμα τα σημεία όπου συμφωνούν και όχι εκείνα όπου υπάρχουν διαφωνίες. Οι δικοί μας, με το να δεχθούν ένα τέτοιο πράγμα, πέρασαν εκουσίως κάτω απ' τα κλαυδιανά δίκρανα.
2. Μια σειρά αγοραίων δημοκρατικών διεκδικήσεων κατά το πνεύμα και το ύφος του λαϊκού κόμματος.
3. Μια σειρά κομμουνιστικών, όπως τις θεωρούν, προτάσεων, παρμένων κυρίως απ' το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, αλλά τόσο παραλλαγμένων ώστε να μην περιέχουν γενικά και ιδιαίτερα παρά αλληλογρονθοκοπούμενες ανοησίες. Όταν δεν καταλαβαίνει κανείς από τέτοια πράγματα, πρέπει να μην καταπιάνεται μ' αυτά ή να περιορίζεται στο ν' αντιγράφει κατά λέξη εκείνους που κατά κοινή αναγνώριση κατέχουν τα ζητήματα.

Ευτυχώς το πρόγραμμα πήγε καλύτερα απ' ό,τι του έπρεπε. Οι εργάτες, καθώς και οι αστοί και μικροαστοί, διαβάζουν κάτω απ' τις πραγματικές φράσεις του προγράμματος εκείνα που αυτό έπρεπε να περιέχει και όχι εκείνα που πραγματικά περιέχει και σε κανένα, από καμιά παράταξη, δεν πέρασε απ' το μυαλό ν' αναλύσει δημοσία το πραγματικό περιεχόμενο μιας οποιασδήποτε από τις φράσεις αυτές. Αυτό μας διευκόλυνε να τηρήσουμε σιγή σχετικά με το πρόγραμμα. Αλλά εκτός απ' αυτό, κανένας δεν μπορεί να μεταφράσει σε μια ξένη γλώσσα τις φράσεις αυτές χωρίς να υποχρεωθεί τελικά να διατυπώσει ανοησίες ή να προσδώσει στις φράσεις μια κομμουνιστική έννοια. Το τελευταίο αυτό είναι η μόνη διέξοδος του μεταφραστή είτε φίλος είναι είτε εχθρός. Αυτό υποχρεώθηκα να κάνω κι εγώ ο ίδιος μεταφράζοντας το πρόγραμμα για τους ισπανούς φίλους μας.

Όσον αφορά τη δράση της επιτροπής δεν τη θεωρώ ευχάριστη απ' όσα βλέπω. Πρώτο, η στάση που πήρε εναντίον σας και εναντίον του B. Becker στο ζήτημα των βιβλίων σας, βέβαια δεν φταίει η επιτροπή αν η απόφασή της δεν επιβλήθηκε. Δεύτερο, ο Sonnemann είπε στον Μαρξ, που τον συνάντησε όταν περνούσε απ' τη Γερμανία, ότι προσέφερε στον Vahlteich τη θέση ανταποκριτή της *Frankfurter Zeitung*, αλλά ότι η επιτροπή *απαγόρευσε* στο Vahlteich να αποδεχθεί την πρόταση. Αυτό ξεπερνά βέβαια και τη λογοκρισία και δεν μπορώ να καταλάβω πώς ο Vahlteich υποτάχθηκε σε μια τέτοια απαγόρευση. Έπειτα είναι και η αδεξιότητα που προδίδει η ενέργεια αυτή! Έπρεπε αντίθετα να φροντίσουν η *Εφημερίδα της Φρανκφούρτης* να εξυπηρετείται σε όλα τα μέρη της Γερμανίας από τους δικούς μας ανθρώπους! Τέλος και η στάση των λασαλιανών μελών της επιτροπής κατά την ίδρυση του συνεταιρικού τυ-

πογραφείου στο Βερολίνο δεν μου φαίνεται και πολύ ειλικρινής. Εφόσον οι δικοί μας γεμάτοι εμπιστοσύνη διόρισαν την επιτροπή σαν διοικητικό συμβούλιο του τυπογραφείου της Λειψίας, πρέπει οι άνθρωποι του Βερολίνου να *υποχρεωθούν* να κάνουν το ίδιο. Πάντως δεν ξέρω ακριβώς πώς έχει λεπτομερώς το ζήτημα.

Οπωσδήποτε είναι προτιμότερο η επιτροπή να μην αναπτύξει μεγάλη δράση και να περιοριστεί, όπως λέγει ο C. Hirsch που αυτές τις μέρες ήταν εδώ, στο να φυτοζωεί σαν ένα γραφείο αλληλογραφίας και πληροφοριών. Οποιαδήποτε δραστήρια επέμβαση εκ μέρους της θα επιτάχυνε απλώς την κρίση, πράγμα που φαίνεται ότι το καταλαβαίνουν οι άνθρωποι της επιτροπής.

Και τι αδυναμία, να δεχθούμε τρεις λασαλιστές και δυο δικούς μας στην επιτροπή!

Γενικά απ' την υπόθεση αυτή βγήκαμε αρκετά ζημιωμένοι. Ας ελπίσουμε ότι η ζημία μας θα σταματήσει αυτού και ότι η προπαγάνδα μεταξύ των λασαλιστών θα έχει τα αποτελέσματά της. Θα είναι καλά αν το πράγμα βαστάξει ως τις προσεχείς εκλογές του Ράιχσταγκ. Αλλά τότε οι Στίμπερ και Τέσεντορφ θα βάλουν όλα τους τα δυνατά και τότε θα φθάσει η στιγμή να δούμε τι κερδίσαμε απ' τους Hasselmann και Hasenclever.

Ο Μαρξ γύρισε απ' το Καρλσμπαντ πολύ αλλαγμένος, γερός, ακμαίος, χαρούμενος και υγιής και είναι σε θέση να ξαναρχίσει αμέσως σοβαρά την εργασία. Αυτός κι εγώ σας χαιρετούμε εγκαρδίως. Με την πρώτη ευκαιρία γράψατέ μας και πάλι πώς πηγαίνουν τα πράγματα. Οι της Λειψίας είναι τόσο πολύ εκτεθειμένοι στην ιστορία αυτή, ώστε δεν θα μας λέγανε ποτέ

την καθαρή αλήθεια· και τώρα ακριβώς η εσωτερική ιστορία του κόμματος δεν θα έρχεται πια στη δημοσιότητα.

Ειλικρινέστατα δικός σας

Φ.Ε.

Ο Φρίντριχ Ένγκελς

ΜΕΡΟΣ III

ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ:

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1891

Α΄

Από μια επιστολή του Ένγκελς στον Κάουτσκι στις 29 Ιουνίου 1891

Κατέφυγα για μερικές μέρες εδώ στου Π. για να ησυχάσω από τις πολυάριθμες επισκέψεις των εργατών. Περνούσα ήσυχα κι ευχαριστημένα, όταν η ησυχία μου διακόπηκε από το πρόγραμμα του κόμματος, που έπρεπε βέβαια να το εξετάσω. Ήθελα στην αρχή να προσπαθήσω να κάμω μια κάπως αυστηρότερη κριτική της εισαγωγής, δεν το κατάφερα όμως διότι ο χρόνος που μου έμενε για τη δουλειά αυτή δεν ήταν αρκετός. Και θεώρησα σπουδαιότερο, να αναλύσω τις ελλείψεις του πολιτικού μέρους του προγράμματος, που άλλες μπορούσαν να τις αποφύγουν και άλλες ήταν αναπόφευκτες, *γιατί έτσι εύρισκα την ευκαιρία να ξεσκεπάσω αλύπητα τον ειρηνόφιλο οπορτουνισμό που διδάσκει ότι όλη η παλιά βρωμοκοινωνία θα «μεταβληθεί μέσα στην ανάπτυξή της στη σοσιαλιστική κοινωνία αβίαστα, ήσυχα, γλυκά και χαρούμενα.* Εντωμεταξύ μαθαίνω, ότι τους πρότεινες μια καινούργια εισαγωγή· τόσο το καλύτερο.[1]

(Neue Zeit., XX, σελ. 5.)

[1] Στο συνέδριο της Ερφούρτης, ψηφίστηκε πραγματικά το πρόγραμμα που πρότεινε ο Κ. Κάουτσκι αντί του προγράμματος του προεδρείου, προγράμματος που είχε κατακριθεί απ' τον Ένγκελς. (Βλέπε επιστολή του Ένγκελς στον Ζόργκε την24η Οκτωβρίου 1891. «Το σχέδιο προγράμματος του Κάουτσκι, που υποστηρίξαμε ο Μπέμπελ κι εγώ, έγινε δεκτό

Β΄

Κριτική του σχεδίου του Σοσιαλδημοκρατικού Προγράμματος του 1891

(Neue Zeit., XX, σελ. 5-13.)

Το τωρινό σχέδιο παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα συγκριτικά με το πρόγραμμα που ίσχυε ως τώρα. Τα ισχυρά υπολείμματα μιας παράδοσης που επέζησε —καθαρά λασαλικά ή χυδαιοσοσιαλιστικά— έχουν ουσιαστικά παραμεριστεί. Το σχέδιο από της θεωρητικής πλευράς του στέκεται εξ ολοκλήρου πάνω στη βάση των σύγχρονων γνώσεων και είναι συζητήσιμο από την άποψη αυτή.

Διαιρείται σε τρία μέρη: 1. Εισαγωγή, 2. Πολιτικές διεκδικήσεις, 3. Διεκδικήσεις για την προστασία της εργασίας.

Ι. Εισαγωγή από 10 παραγράφους

Γενικά το μέρος αυτό παρουσιάζει την έλλειψη ότι συνδυάζει δυο ασυμβίβαστα πράγματα: θέλει να είναι πρόγραμμα αλλά συγχρόνως και ερμηνεία του προγράμματος. Οι συντάκτες φοβούνται μήπως δεν είναι σαφείς όταν είναι σύντομοι και επιγραμματικοί

σαν βάση του θεωρητικού μέρους του προγράμματος. Έχουμε την ικανοποίηση ότι η μαρξική κριτική επεκράτησε πλήρως». Ζόργκε, *Αλληλογραφία*, σελ. 370.)

και γι' αυτό προσθέτουν επεξηγήσεις που καταντούν πλατειασμοί. Κατά τη γνώμη μου το πρόγραμμα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν σύντομο και ακριβολόγο. Δεν βλάπτει και όταν ακόμη μεσολαβεί μια ξένη λέξη ή μια φράση, που όλη η σημασία της δεν γίνεται κατανοητή με την πρώτη. Η προφορική ανάπτυξη στις συγκεντρώσεις, η γραπτή επεξήγηση στον τύπο συμπληρώνει την όλη εργασία και η σύντομη επιγραμματική φράση, αφού πια γίνει κατανοητή, χαράσσεται ανεξίτηλα στη μνήμη, γίνεται σύνθημα, πράγμα που δεν συμβαίνει ποτέ με τις μεγάλες φράσεις. Δεν πρέπει να θυσιάζουμε σε τόσο μεγάλο βαθμό την επιγραμματικότητα στην εκλαΐκευση και ούτε να υποτιμούμε τα πνευματικά προσόντα καθώς και τη μόρφωση των εργατών μας. Οι εργάτες μας κατανόησαν πράγματα πολύ δυσκολότερα από εκείνα που τους προσφέρει το συντομότατο και λακωνικότατο πρόγραμμα. Και αν η εποχή της παρανομίας δυσχέραινε και κάποτε κάποτε παρεμπόδιζε κιόλας την πλήρη μόρφωση των μαζών που προσήλθαν για πρώτη φορά στο κόμμα, το κενό αυτό θα συμπληρωθεί πολύ γρήγορα κάτω απ' την καθοδήγηση των παλιών μελών, τώρα που οι προπαγανδιστικές μπροσούρες μας μπορούν να διατηρούνται και να διαβάζονται και πάλι ανενόχλητα.

Θα προσπαθήσω όλη αυτή την περικοπή να τη συντάξω κάπως συντομότερα και, αν τα καταφέρω, να την επισυνάψω ή να την στείλω εκ των υστέρων· και τώρα περνώ στις παραγράφους από 1-10. Στο παράρτημα 1 έχω διατυπώσει εν σχεδίω τις προτάσεις μου.[1]

[1] Το παράρτημα αυτό δυστυχώς δεν ανευρέθηκε (σημ. της *Νέας Εποχής*).

Παράγραφος 1:[1] «Η διάκριση» «Bergwerke, Gruben Minen»·[2] τρεις λέξεις για ένα πράγμα — δυο απ' αυτές πρέπει να φύγουν. Εγώ θα διατηρούσα τη λέξη Bergwerke που χρησιμοποιείται γενικώς σε μας και περικλείει όλες τις έννοιες του αντικειμένου. Αντιθέτως θα πρόσθετα: «Σιδηρόδρομοι και άλλα μέσα συγκοινωνίας».

Παράγραφος 2:[3] Εδώ εγώ θα έγραφα: «Στα χέρια εκείνων που τα ιδιοποιήθηκαν», (ή των κατόχων των) τα «κοινωνικά μέσα εργασίας είναι» και επίσης κατόπιν «εξάρτηση ... από τους κατόχους» (ή τους σφετεριστές των μέσων εργασίας» κτλ.)

Το γεγονός ότι οι κύριοι ιδιοποιήθηκαν τα πράγματα αυτά σαν «αποκλειστική ιδιοκτησία» τους αναφέρθηκε ήδη στην παράγραφο 1 και εδώ δεν είναι δυνατόν παρά να γίνει μια επανάληψη αν επιμείνουν απολύτως στο να προσθέσουν τη λέξη «μονοπωλητές». Ούτε η μια ούτε η άλλη λέξη προσθέτει τίποτε στην έννοια. Αλλά σε ένα πρόγραμμα τα περιττά πράγματα κάνουν πλαδαρή την έννοια.

[1] Παραθέτουμε εδώ τη σχετική παράγραφο όπως διατυπώθηκε στο σχέδιο του προεδρείου του κόμματος, που δημοσιεύτηκε μερικές μέρες ύστερα από τη λήψη της κριτικής. «Ο χωρισμός του εργάτη και των μέσων της εργασίας —γης, μεταλλείων μηχανών και εργαλείων, μέσων συγκοινωνίας— και το πέρασμά των στην αποκλειστική κυριότητα ενός μέρους των μελών της κοινωνίας οδήγησε στη διάσπαση της κοινωνίας σε δυο τάξεις, στην εργαζόμενη και την κατέχουσα τάξη».

[2] Και οι τρεις αυτές λέξεις σημαίνουν μεταλλείο.

[3] Η παράγραφος 2 διατυπώθηκε ως εξής: «Στα χέρια εκείνων που τα ιδιοποιήθηκαν, τα κοινωνικά μέσα εργασίας έγιναν μέσα της εκμετάλλευσης. Η απ' το γεγονός αυτό καθοριζόμενη οικονομική υποταγή των εργατών στους κατόχους των μέσων εργασίας, δηλαδή των πηγών της ζωής, είναι η βάση της δουλείας υπό όλες της τις μορφές της κοινωνικής αθλιότητας, της πνευματικής κατάπτωσης, της πολιτικής εξάρτησης».

«Τα μέσα εργασίας που είναι *αναγκαία* για την *υπόσταση* της κοινωνίας»: αυτά είναι πάντοτε εκείνα ακριβώς που υπάρχουν. Πριν απ' την ατμομηχανή οι άνθρωποι τα κατάφερναν χωρίς αυτήν, πράγμα που είναι τώρα αδύνατο. Δεδομένου ότι σήμερα όλα τα μέσα εργασίας είναι άμεσα ή έμμεσα —είτε ως εκ της κατασκευής τους είτε μέσω του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας— *κοινωνικά μέσα εργασίας*, οι δύο αυτές λέξεις εκφράζουν επαρκώς, ορθά και χωρίς διφορούμενη έννοια εκείνο που κάθε φορά υπάρχει.

Εφόσον το τέλος είναι γραμμένο με τη φράση «του σκεπτικού του καταστατικού της Διεθνούς Εργατικής Ένωσης, θα προτιμούσα όλο αυτό να είχε γίνει ως εξής: «της κοινωνικής αθλιότητας (αυτό είναι το Νο 1), της πνευματικής κατάπτωσης και της πολιτικής εξάρτησης». Η φυσική κατάπτωση περιέχεται μέσα στην κοινωνική αθλιότητα και η πολιτική εξάρτηση είναι ένα γεγονός, ενώ η «στέρηση των δικαιωμάτων» είναι μια ρητορική φράση με *σχετική* μόνο σημασία και γι' αυτό ακατάλληλη για ένα πρόγραμμα.

Παράγραφος 3:[1] Η πρώτη φράση πρέπει κατά τη γνώμη μου να τροποποιηθεί. «Κάτω απ' την κυριαρχία των αποκλειστικών κατόχων» (Alleinbesitzer). Πρώτο, εκείνο που ακολουθεί είναι ένα οικονομικό γεγονός, που πρέπει να εξηγηθεί οικονομικά. Η έκφραση κυριαρχία των αποκλειστικών κατόχων δημιουργεί την απατηλή εντύπωση, ότι η αιτία του κακού είναι η πολιτική κυριαρχία της ληστρικής αυτής συμμορίας. Δεύτερο, στους αποκλειστικούς αυτούς κατόχους δεν συγκαταλέγονται μόνο οι «καπιταλιστές και μεγαλαογαιοκτήμονες». (Τι θέλουν οι αστοί ύστερα απ' τις δυο αυτές λέξεις; Αποτελούν μήπως μια τρίτη τάξη αποκλειστικών κατόχων; Ή μήπως οι μεγαλογαιοκτήμονες είναι και «αστοί»; Πρέπει λοιπόν, όταν γίνεται λόγος για τους μεγαλογαιοκτήμονες, να αγνοούνται τα ισχυρότατα φεουδαλικά υπολείμματα, που επιθέτουν στη σημερινή γουρουνοειδή πολιτική κατάσταση στη Γερμανία τη σφραγίδα της ειδικής των αντιδραστικότητας;) Επίσης και οι χωρικοί και οι μικροαστοί είναι αποκλειστικοί «ιδιοκτήτες» μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν αναφέρονται όμως στο πρόγραμμα· και πραγματικά το πράγμα πρέπει να διατυπωθεί έτσι ώστε οι χωρικοί και οι μικροαστοί να μη συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή των ιδιοκτητών για τους οποίους εδώ πρόκειται.

«Η συσσώρευση των μέσων της εργασίας και του πλούτου που παράγουν οι εκμεταλλευόμενοι». «Ο πλούτος» αποτελείται 1) από μέσα εργασίας και 2) από χρειώδη της ζωής. Είναι κατά συνέπεια αντίθετο προς τη λογική και τη γραμματική να μιλά κανείς πρώτα για ένα μέρος του πλούτου και έπειτα όχι για το άλλο μέρος, αλλά για το συνολικό πλούτο και να συνδέει έπειτα τις δυο φράσεις με το *και*.

[1] Η παράγραφος 3 έχει ως εξής στην οριστική διατύπωση του προεδρείου: «Κάτω απ' την κυριαρχία της εκμετάλλευσης αυτής ο πλούτος που παράγουν οι εκμεταλλευόμενοι συσσωρεύεται με επιταχυνόμενο ρυθμό στα χέρια των εκμεταλλευτών, των καπιταλιστών και μεγαλογαιοκτημόνων. Όλο και περισσότερο άνισα γίνεται η διανομή του προϊόντος της εργασίας ανάμεσα στους εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, όλο και περισσότερο αυξάνει ο αριθμός και η αβεβαιότητα της θέσης του προλεταριάτου, όλο και πολυπληθέστερος γίνεται ο στρατός των εργατών που πλεονάζουν όλο και πιο βαθιά η ταξική αντίθεση, όλο και πιο πεισματώδης η ταξική πάλη χωρίζει τη σύγχρονη κοινωνία σε δυο εχθρικά στρατόπεδα και αποτελεί το κοινό γνώρισμα όλων των βιομηχανικών χωρών».

«Αυξάνει... στα χέρια των καπιταλιστών με επιταχυνόμενο ρυθμό». Τι έγιναν εδώ οι «μεγαλογαιοκτήμονες» και οι «αστοί» που αναφέρονται παραπάνω; Αν εδώ αρκούν οι καπιταλιστές, πώς δεν αρκούσαν και παραπάνω; Αλλ' αν εξετάσει κανείς λεπτομερώς το ζήτημα θα δει ότι ούτε εδώ ούτε παραπάνω αρκούν.

«Ο αριθμός και η αθλιότητα του προλεταριάτου μεγαλώνουν διαρκώς». Έτσι απόλυτα εκφραζόμενο αυτό δεν είναι ορθό. Η οργάνωση των εργατών, η διαρκώς εντεινόμενη αντίστασή των θα αποτελέσει, στο μέτρο του δυνατού, φραγμό εναντίον της αύξησης της αθλιότητας. Αλλ' εκείνο που ασφαλώς θα την αυξήσει είναι η *αβεβαιότητα της ζωής*. Αυτό εγώ θα το πρόσθετα.

Παράγραφος 4:[1] Η φράση: «Η έλλειψη σχεδίου (Planlosigkeit) που έχει την αιτία της στη φύση της καπιταλιστικής ιδιωτικής παραγωγής» χρειάζεται πολλή διόρθωση. Εγώ ξέρω μια καπιταλιστική παραγωγή σαν κοινωνική μορφή, σαν οικονομική φάση μια ιδιωτική καπιταλιστική παραγωγή σαν ένα φαινόμενο που συμβαίνει έτσι ή αλλιώς μέσα στη φάση αυτή. Γιατί, τι θα πει καπιταλιστική ιδιωτική παραγωγή; Παραγωγή

[1] Η παράγραφος 4 όπως είχε διατυπωθεί στο σχέδιο του προεδρείου: «Η έλλειψη σχεδίου που έχει την αιτία της στη φύση της καπιταλιστικής παραγωγής, δημιουργεί τις κρίσεις και τη στασιμότητα της εργασίας, που διαρκούν όλο και πιο πολύ, που χειροτερεύουν ακόμη περισσότερο τη θέση των εργατών, που με την καταστροφή των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων και των αγρών —των μικροαστών και μικροχωρικών— διευρύνουν το χάσμα μεταξύ των κατεχόντων και των ακτημόνων, που τη γενική αβεβαιότητα τη μεταβάλλουν σε κανονική κατάσταση της κοινωνίας και αποδεικνύουν ότι η τάξη των σφετεριστών των κοινωνικών μέσων εργασίας έχασε την αποστολή και την ικανότητα της οικονομικής και πολιτικής ηγεσίας».

από ένα και μόνο επιχειρηματία, που όμως τείνει να γίνει εξαίρεση. Καπιταλιστική παραγωγή από *ανώνυμες εταιρείες* δεν είναι πια *ιδιωτική* παραγωγή, αλλά παραγωγή για το συνεταιρικό λογαριασμό πολλών. Και όταν απ' τις *ανώνυμες εταιρείες* περάσουμε στα τραστ, που εξουσιάζουν και μονοπωλούν ολόκληρους βιομηχανικούς κλάδους, βλέπουμε ότι εκεί παύει όχι μόνο η *ιδιωτική παραγωγή* αλλά και η *έλλειψη σχεδίου*. Το πράγμα οπωσδήποτε κολάζεται αν διαγραφεί η λέξη «ιδιωτική».

«Την καταστροφή νέων λαϊκών στρωμάτων»· αντί της ρητορικής αυτής φράσης, απ' την οποία νομίζει κανείς ότι λυπούμεθα για την καταστροφή των αστών και των μικροαστών, θα περιοριζόμουνα στην απλή διατύπωση του γεγονότος: «που διευρύνουν (ή βαθαίνουν) τό χάσμα μεταξύ των κατεχόντων και των ακτημόνων με την καταστροφή των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων και των αγρών, των μικροαστών και των μικροχωρικών».

Αμφότερες οι φράσεις του τέλους λέγουν δυο φορές το ίδιο πράγμα. Στο παράρτημα 1 διατυπώνω μια πρόταση που τροποποιεί το σημείο αυτό.

Παράγραφος 5:[1] Αντί των «αιτίων» πρέπει να μπει «των αιτίων της». Εδώ πρόκειται μόνο για ένα γραφικό λάθος.

Παράγραφος 6:[2] «Bergwerke, Minen, Cruben», γι'

[1] Παράγραφος 5: «Ο σκοπός και το καθήκον της εργατικής τάξης να θέσει τέρμα στην κατάσταση αυτή, που γίνεται μέρα με τη μέρα περισσότερο ανυπόφορη, καταργώντας τα αίτιά της και να επιτύχει με τους αγώνες της την απελευθέρωση της εργατικής τάξης».

[2] Παράγραφος 6: «Το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Γερμανίας επιδιώκει

αυτά έγραψα παραπάνω στην παράγραφο 1. Για την ιδιωτική παραγωγή επίσης (παράγραφος 4). Εγώ θα έγραφα: «Μεταβολή της σημερινής καπιταλιστικής παραγωγής, που γίνεται για λογαριασμό ατόμων ή ανωνύμων εταιρειών, σε σοσιαλιστική παραγωγή για λογαριασμό της κοινωνίας και σύμφωνα μ' ένα προκαθορισμένο σχέδιο, μεταβολή που δημιουργεί κτλ.... και που μόνο μ' αυτήν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί η απελευθέρωση της εργατικής τάξης και συνεπώς και η απελευθέρωση όλων ανεξαιρέτως των μελών της κοινωνίας».

Παράγραφος 7: Θα έγραφα ό,τι και στο παράρτημα Ι.[1]

Παράγραφος 8: Αντί του Klassenbewusst[2] που μέσα στους κύκλους μας αποτελεί μια ευκόλως εννοούμενη σύντμηση, θα έλεγα: «με τους εργάτες που έχουν αποκτήσει συνείδηση της ταξικής τους θέσης» ή κάτι παρόμοιο, γιατί έτσι η έννοια θα γινόταν κατανοητή

λοιπόν τη μεταβολή των μέσων της εργασίας —της γης, των μεταλλείων, των μηχανών και των εργαλείων, των μέσων της συγκοινωνίας— σε κοινή ιδιοκτησία της κοινωνίας, καθώς και τη μεταβολή της καπιταλιστικής παραγωγής σε σοσιαλιστική παραγωγή».

[1] Η παράγραφος 7 μετατέθηκε. Στο σχέδιο που δημοσίευσε το προεδρείο η πρώην παράγραφος 9 έγινε παράγραφος 7. Η παράγραφος που είχε δημοσιευθεί υπ' αριθ. 8 αποτελούσε στο πρώτο σχέδιο, που είχε υπόψη του ο Ένγκελς, την παράγραφο 7.

Οριστικά διατυπώθηκε ως εξής: «Η απελευθέρωση της εργατικής τάξης δεν μπορεί παρά να είναι έργο αυτής της ίδιας της εργατικής τάξης, γιατί όλες οι άλλες τάξεις και όλα τα άλλα κόμματα έχουν ως βάση τους τον καπιταλισμό και παρά τις μεταξύ των διαμάχες, λόγω των αντιτιθέμενων συμφερόντων των, έχουν ως κοινό σκοπό τη διατήρηση και ενίσχυση των βάσεων τη σημερινής κοινωνίας».

[2] Ταξικά συνειδητός (Σ.Μ.)

και έξω απ' τους κύκλους μας και θα ήταν ευκολότερο να μεταφραστεί στις ξένες γλώσσες.[1]

Παράγραφος 9: Η τελευταία πρόταση: «.. και έτσι συνενώνει σε ένα χέρι τη δύναμη της οικονομικής εκμετάλλευσης και της πολιτικής καταπίεσης».[2]

Παράγραφος 10: Μετά την «ταξική κυριαρχία» λείπει «και των ίδιων των τάξεων». Η κατάργηση των τάξεων είναι η βασική μας διεκδίκηση, που χωρίς αυτήν η κατάργηση της ταξικής κυριαρχίας είναι οικονομικά μια ανοησία. Αντί «για την ισότητα των δικαιωμάτων για όλους» προτείνω: «για την ισότητα των δικαιωμάτων και την ισότητα των *καθηκόντων*» για όλους κτλ. Η *ισότητα των καθηκόντων* αποτελεί για μας μια εξαιρετικά ουσιαστική συμπλήρωση της αστικοδημοκρατικής *ισότητας των δικαιωμάτων*, απ' τα οποία αφαιρεί την ειδική αστική των έννοια.

Την τελευταία πρόταση: «που είναι κατάλληλα ... στον αγώνα των» θα προτιμούσα να την διαγράψω. Η

---

[1] Η παράγραφος αυτή, ένατη στο σχέδιο που δημοσιεύτηκε, έχει ως εξής: «Τα συμφέροντα της εργατικής τάξης είναι όμοια σε όλες τις χώρες με καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με την επέκταση της παγκόσμιας επικοινωνίας και της παραγωγής για την παγκόσμια αγορά, η κατάσταση των εργατών της κάθε μιας χώρας εξαρτάται όλο και περισσότερο απ' την κατάσταση των εργατών στις άλλες χώρες. Γι' αυτό η απελευθέρωση της εργατικής τάξης δεν είναι εθνικό, αλλά κοινωνικό καθήκον, που αφορά εξίσου τους εργάτες όλων των πολιτισμένων χωρών. Με τη διάγνωση αυτή το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Γερμανίας συναισθάνεται και διακηρύσσει ότι είναι ένα με τους ταξικά συενιδητούς εργάτες όλων των άλλων χωρών».

2 Η παράγραφος αυτή είναι η έβδομη στο σχέδιο του προεδρείου του κόμματος, όπου είναι διατυπωμένη ως εξής: «Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν έχει τίποτε το κοινό με το λεγόμενο κρατικό σοσιαλισμό, το σύστημα της κρατικοποίησης για δημοσιονομικούς σκοπούς, που αντικαθιστά την

φράση αυτή: «που είναι κατάλληλα να βελτιώσουν ... τη θέση του λαού γενικά» (ποιος είναι αυτός ο λαός;) είναι τόσο αόριστη, ώστε μπορεί να περιλάβει όλα, τους προστατευτικούς δασμούς και την ελευθερία του εμπορίου, τις συντεχνίες και την επαγγελματική ελευθερία, την κτηματική πίστη, τις τράπεζες ανταλλαγής, τον υποχρεωτικό εμβολιασμό και την απαγόρευση του εμβολιασμού, τον αλκοολισμό και τον αγώνα εναντίον του αλκοολισμού, κτλ. Εκείνο που πρέπει να πει, περιέχεται στην προηγούμενη φράση και δεν είναι ανάγκη να τονίσει κανείς ιδιαιτέρως, ότι εφόσον θέλει το όλον, θέλει και το κάθε μέρος χωριστά· αυτό, νομίζω, θα μείωνε την εντύπωση.

Αλλά αν θέλουν την πρόταση σαν μεταβατική περίοδο προς τι μερικές διεκδικήσεις, τότε μπορούν να πουν περίπου: «η σοσιαλδημοκρατία αγωνίζεται για όλες τις διεκδικήσεις, που τη φέρνουν πλησιέστερα *προς το σκοπό αυτό*» (οι λέξεις «τα μέτρα και τους θεσμούς» πρέπει να διαγραφούν σαν επανάληψη)· ή καλύτερα μπορούν να διατυπώσουν απ' ευθείας εκείνο για το οποίο ακριβώς πρόκειται, ότι πρέπει να συμπληρώσουμε την εργασία που άφησε στη μέση η μπουρζουαζία. Με την έννοια αυτή συνέταξα το συμπέρασμα στο παράρτημα 1, συμπέρασμα που το θεωρώ σημαντικό για την κατανόηση των παρατηρήσεών μου στο μέρος που ακολουθεί και για την αιτιολόγηση των προτάσεων που κάνω εκεί.[1]

ιδιωτική επιχείρηση με το κράτος και συνενώνει έτσι τη δύναμη της οικονομικής εκμετάλλευσης και της πολιτικής καταπίεσης των εργατών σ' ένα χέρι».

[1] Παράγραφος 10: «Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν αγωνίζεται για τα νέα ταξικά προνόμια, αλλά για την κατάργηση της ταξικής κυριαρχίας και των ίδιων των τάξεων, καθώς και για την ισότητα των δικαιωμάτων και για την

ΙΙ. Πολιτικές διεκδικήσεις

Οι πολιτικές διεκδικήσεις του σχεδίου περιέχουν ένα μεγάλο λάθος. Δεν βρίσκει κανείς μέσα σ' αυτές εκείνο που κυρίως έπρεπε να ειπωθεί. Αν εγκριθούν οι δέκα αυτές διεκδικήσεις θα έχουμε πραγματικά στη διάθεσή μας διάφορα μέσα επί πλέον για την πραγματοποίηση του κυρίου πολιτικού σκοπού, θα μας λείπει όμως το κυριότερο, ο σκοπός. Απ' την άποψη των δικαιωμάτων που παρέχει στο λαό και στην αντιπροσωπεία του, ο καταστατικός χάρτης του Ράιχ δεν είναι παρά ένα καθαρό ομοίωμα του πρωσικού συντάγματος του 1850. Η άκρα αντιδραστικότητα του συντάγματος αυτού έγκειται σε παραγράφους, δυνάμει των οποίων η κυβέρνηση έχει όλη την πραγματική δύναμη, ενώ οι βουλές δεν έχουν καν το δικαίωμα της απόρριψης φορολογικών μέτρων. Κατά την περίοδο της πολιτικής κρίσης αποδείχθηκε ότι η κυβέρνηση μπορούσε να τροποποιήσει όπως ήθελε το σύνταγμα αυτό. Τα δικαιώματα του Ράιχσταγκ είναι ακριβώς τα ίδια με τα δικαιώματα της πρωσικής διαίτης και γι' αυτό ο Λίμπνεχτ ονόμασε το Ράιχσταγκ αυτό φύλλο συκής του απολυταρχισμού. Το να θέλει κανείς να πραγματοποιήσει «τη μεταβολή όλων των μέσων εργασίας σε κοινή ιδιοκτησία» πάνω στη βάση μιας ομοσπονδίας μεταξύ της Πρωσίας και των Reuss,

ισότητα των καθηκόντων για όλους, χωρίς καμιά εξαίρεση φύλου και καταγωγής. Στον απελευθερωτικό αυτόν αγώνα η σοσιαλδημοκρατία σαν πρόμαχος· όχι μόνο των εργατών, αλλά των εκμεταλλευομένων και καταπιεζομένων γενικά, αγωνίζεται για όλες τις διεκδικήσεις, για όλα τα μέτρα και τους θεσμούς που μπορούν να συντελέσουν στη βελτίωση της θέσης του λαού γενικά και της εργατική τάξης ιδιαίτερα».

Greiz, Schleiz, Lobenstein, που τα καθένα των έχει μια ασήμαντη έκταση, είναι ολοφάνερη ανοησία.

Αλλά το να θίγει κανείς αυτό το ζήτημα είναι ε-πικίνδυνο. Εν τούτοις πρόκειται για ένα ζήτημα που πρέπει ούτως ή άλλως να τεθεί. Πόσο είναι αναγκαίο αυτό, φαίνεται απ' τον οπορτουνισμό που τώρα ακρι-βώς αρχίζει να διεισδύει σ' ένα μεγάλο μέρος του σοσιαλδημοκρατικού τύπου. Ο φόβος λοιπόν μήπως α-νανεωθεί ο αντισοσιαλιστικός νόμος, η ανάμνηση των διαφόρων πρόωρων εκδηλώσεων που απέτυχαν κάτω απ' τη βασιλεία του νόμου εκείνου, πρόκειται λοιπόν τώρα να ωθήσει το κόμμα στο να παραδεχθεί με μιας, ότι οι σημερινές έννομες συνθήκες στη Γερμανία του επιτρέπουν να πραγματοποιήσει ειρηνικά όλες του τις διεκδικήσεις. Προσπαθούν να πείσουν τον εαυτό τους και το κόμμα, ότι η «σημερινή κοινωνία μεταβάλλεται μέσα στην ανάπτυξή της στο σοσιαλισμό» (die heutige Gesellschaft wachse in den Sozialismus hinein), χωρίς να διερωτώνται αν δεν ξεπερνά έτσι κατ' ανάγκην τα πλαίσια του παλιού κοινωνικού καταστατικού χάρτη, αν δεν πρέπει να διαρρήξει βιαίως το παλιό αυτό πε-ρίβλημα όπως ο αστακός διαρρηγνύει το κέλυφός του· σαν να μην είχε ακόμη να διαρρήξει η κοινωνία αυτή στη Γερμανία ένα πολιτικό καθεστώς, που είναι ακόμη κατά το ήμισυ απολυταρχικό και εκ περισσού πάρα πολύ συγκεχυμένο. Μπορεί κανείς να φανταστεί ότι η παλιά κοινωνία είναι δυνατόν να μεταβληθεί ειρηνικά, μέσα στην ανάπτυξή της, στο σοσιαλισμό σε χώρες ό-που η λαϊκή αντιπροσωπεία συγκεντρώνει στα χέρια της όλη την εξουσία, σε χώρες όπου μπορεί κανείς να κάνει ό,τι θέλει δια της συνταγματικής οδού, μόλις θα έ-χει πίσω του την πλειοψηφία του λαού, σε λαοκρατικές

δημοκρατίες όπως η Γαλλία και η Αμερική, σε μοναρ-χίες όπως η Αγγλία, όπου η επικείμενη εξαγορά των δικαιωμάτων της δυναστείας συζητείται καθημερινά στον τύπο και όπου η δυναστεία αυτή είναι ανίσχυρη απέναντι της λαϊκής θέλησης. Αλλά στη Γερμανία όπου η κυβέρνηση είναι σχεδόν πανίσχυρη, ενώ το Ράιχστα-γκ και τα άλλα αντιπροσωπευτικά σώματα δεν έχουν καμιά πραγματική δύναμη, οι τέτοιες διακηρύξεις, γι-νόμενες μάλιστα χωρίς καμιά ανάγκη δεν σημαίνουν παρά ότι αφαιρούμε απ' τον απολυταρχισμό το φύλλο της συκής και ότι καταδικάζουμε τον εαυτό μας σε α-δυναμία απέναντι της γυμνότητάς του.

Μια τέτοια πολιτική δεν μπορεί παρά να παρα-πλανήσει για πάντα το κόμμα. Θέτουν στην πρώτη γραμμή γενικά αφηρημένα πολιτικά συνθήματα και κρύβουν έτσι τα άμεσα συγκεκριμένα ζητήματα, τα ζητήματα που θα μπουν μόνα των στην ημερη-σία διάταξη με τα πρώτα μεγάλα γεγονότα που θα ξεσπάσουν, με την πρώτη πολιτική κρίση. Απ' την κατάσταση αυτή δεν μπορεί να προκύψει παρά αμη-χανία του κόμματος στις πιο αποφασιστικές στιγμές, σύγχυση και διάσταση για τα πιο αποφασιστικά προ-βλήματα, για το λόγο ότι τα προβλήματα αυτά ποτέ δεν συζητήθηκαν. Θα επαναληφθεί και πάλι η περί-πτωση του ζητήματος των προστατευτικών δασμών, που θεωρήθηκε στον καιρό του σαν ένα ζήτημα που αφορά μόνο τη μπουρζουαζία και δεν θίγει ούτε κατ' ελάχιστο την εργατική τάξη, για το οποίο λοιπόν ο καθένας μπορούσε να ψηφίσει όπως ήθελε, ενώ τώρα αρκετοί πέφτουν στο αντίθετο άκρο και από αντίθε-ση προς τη μπουρζουαζία, που κηρύχτηκε υπέρ της προστατευτικής πολιτικής, ξαναγυρίζουν στα οικονο-

μικά εξαμβλώματα του Cobden και του Bright και παριστούν σαν καθαρό σοσιαλισμό τον πιο καθαρό μαγχεστριανισμό;[1]

Η παραμέληση αυτή των γενικών αποφασιστικών προβλημάτων χάριν των στιγμιαίων συμφερόντων της ημέρας, η προσπάθεια αυτή για στιγμιαίες επιτυχίες ανεξάρτητα απ' τις μεταγενέστερες συνέπειές των, η απάρνηση αυτή του μέλλοντος του κινήματος χάριν του παρόντος του κινήματος μπορεί να ξεκινά από τίμιες προθέσεις, αλλά είναι και παραμένει οπορτουνισμός και ο «τίμιος» οπορτουνισμός είναι ίσως ο πιο επικίνδυνος από όλους. Ποια είναι λοιπόν αυτά τα δύσκολα αλλά ουσιαστικότατα σημεία;

Πρώτο. Αν υπάρχει κάτι που είναι καλά εξακριβωμένο, αυτό είναι ότι το κόμμα μας και η εργατική τάξη δεν μπορούν να φτάσουν στην εξουσία παρά μόνο υπό τη μορφή μιας λαοκρατικής δημοκρατίας. Η τελευταία αυτή είναι μάλιστα η ειδική μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου, όπως αποδείχθηκε πια απ' τη μεγάλη γαλλική επανάσταση. Αλλά είναι ακατανόητο, πώς θα μπορούσαν οι δικοί μας να γίνουν υπουργοί υπό τον Κάιζερ, όπως ο Μικέλ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι δεν υπάρχει τρόπος να συμπεριληφθεί απ' ευθείας στο πρόγραμμα η διεκδίκηση της δημοκρατίας χωρίς παραβίαση της νομιμότητας, αν και αυτό επιτρεπόταν στη Γαλλία και υπ' αυτόν το Λουδοβίκο Φίλιππο, ακριβώς όπως επιτρέπεται τώρα στην Ιταλία. Αλλά το γεγονός ότι στη Γερ-

[1] «Μαγχεστριανισμός» ονομάστηκε το κίνημα των Άγγλων οπαδών του ελεύθερου εμπορίου κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Εκπρόσωποι του κινήματος ήσαν οι Cobden και Bright.

μανία δεν επιτρέπεται να διατυπώσουμε ένα φανερό δημοκρατικό πρόγραμμα του κόμματος αποδεικνύει πόσο μεγάλη αυταπάτη είναι να νομίζει κανείς, ότι είναι δυνατή στη χώρα αυτή η ειρηνική εγκαθίδρυση της δημοκρατίας και όχι μόνο της δημοκρατίας, αλλά και της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Εντούτοις, είναι δυνατόν στο πρόγραμμα να παρακαμφθεί οπωσδήποτε η διεκδίκηση της δημοκρατίας. Αλλ' εκείνο που κατά τη γνώμη μου έπρεπε και μπορεί να συμπεριληφθεί, είναι *η συγκέντρωση όλης της πολιτικής εξουσίας στα χέρια της λαϊκής αντιπροσωπείας*. Και αυτό θα αρκούσε προς το παρόν, εφόσον δεν είναι δυνατόν να προχωρήσουμε περισσότερο.

Δεύτερο. Η ανασύνταξη της Γερμανίας. Απ' τη μια μεριά πρέπει να καταργηθούν τα πολλά μικρά κράτη — και αυτό ένα μέσο επαναστατικοποίησης της κοινωνίας εφόσον υπάρχουν τα ιδιαίτερα βαυαρικά και βυρτεμβεργικά δικαιώματα[1] και ο χάρτης π.χ. της Θουριγγίας παρουσιάζει τη σημερινή άθλια εικόνα. Απ' την άλλη μεριά η Πρωσία πρέπει να παύσει να υφίσταται, πρέπει να διαλυθεί σε αυτοδιοικούμενες επαρχίες, για να λείψει η πίεση που εξασκεί πάνω στη Γερμανία ο ειδικός πρωσισμός. Τα μικρά κράτη και ο ειδικός πρωσισμός είναι οι δύο όψεις της αντίθεσης, μέσα στην οποία πνίγεται η Γερμανία και στην οποία η μια όψη χρησιμεύει σαν δικαιολογία και λόγος ύπαρξης για την άλλη. Τι θα μπει στη θέση

[1] Πρόκειται περί ορισμένων ιδιαιτέρων δικαιωμάτων που διατήρησαν τα νότια γερμανικά κράτη και μετά την είσοδό των στη Γερμανική Ομοσπονδία κατά το 1870.

τους; Κατά τη γνώμη μου το προλεταριάτο δεν είναι δυνατόν παρά να χρησιμοποιήσει τη μορφή της μιας και αδιαίρετης δημοκρατίας. Η ομοσπονδιακή δημοκρατία αποτελεί ακόμη για τις Ηνωμένες Πολιτείες γενικά, συνεπεία της τεράστιας έκτασής των, μια ανάγκη, αν και στις ανατολικές επαρχίες μεταβάλλεται ήδη σε εμπόδιο. Θα αποτελούσε μια πρόοδο στην Αγγλία, όπου τέσσερα έθνη κατοικούν στα δυο νησιά και όπου, παρά την ύπαρξη ενός κοινοβουλίου, υφίστανται παράλληλα τριών ειδών νομικά συστήματα. Και στη μικρή Ελβετία έγινε κιόλας από πολύν καιρό εμπόδιο, που είναι υποφερτό, μόνο και μόνο διότι η Ελβετία αρκείται στο να αποτελεί ένα εντελώς παθητικό μέλος μέσα στο σύστημα των ευρωπαϊκών κρατών. Για τη Γερμανία η ομοσπονδιακή συγκρότηση κατά το πρότυπο της Ελβετίας θα αποτελούσε μια τεράστια οπισθοδρόμηση. Δυο χαρακτηριστικά διακρίνουν το ομοσπονδιακό από το ενιαίο κράτος· πρώτον, κάθε ομόσπονδο κράτος, κάθε καντόνι έχει μια δική του πολιτική και ποινική νομοθεσία και ένα δικό του οργανισμό δικαστηρίων, και δεύτερο, εκτός απ' τη βουλή του λαού, υπάρχει και μια βουλή των κρατών, στην οποία το κάθε καντόνι, μικρό ή μεγάλο, ψηφίζει σαν τέτοιο. Το πρώτο χαρακτηριστικό το υπερνικήσαμε αισίως στη Γερμανία και δε θα είμαστε τόσο μωροί ώστε να το εισαγάγουμε εκ νέου, το δεύτερο εκπροσωπείται από το ομοσπονδιακό συμβούλιο, και μπορούμε πολύ καλά να κάνουμε χωρίς αυτό, εφόσον γενικώς το «ομοσπονδιακό κράτος» αποτελεί μια μεταβατική μορφή προς το ενιαίο κράτος. Και δεν πρέπει να εξουδετερώσουμε την επανάσταση που έγινε απ' τα πάνω το 1866 και το 1870, αλλά να της

εξασφαλίσουμε την αναγκαία συμπλήρωση και βελτίωση με ένα κίνημα απ' τα κάτω.

Ώστε ενιαία δημοκρατία. Αλλά όχι με την έννοια της σημερινής γαλλικής δημοκρατίας, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αυτοκρατορία που ιδρύθηκε το 1798 χωρίς τον αυτοκράτορα. Από το 1792 ως το 1798 κάθε γαλλικό διαμέρισμα, κάθε κοινότητα είχε πλήρη αυτοδιοίκηση κατά το αμερικανικό πρότυπο· αυτό πρέπει να αποκτήσουμε κι εμείς. Πώς πρέπει να διοργανωθεί η αυτοδιοίκηση και πώς μπορεί να τα βγάλει κανείς πέρα χωρίς γραφειοκρατία, αυτό μας το έδειξε η Αμερική και η πρώτη γαλλική δημοκρατία και σήμερα ακόμη η Αυστραλία, ο Καναδάς και οι άλλες αγγλικές αποικίες. Και μια τέτοια επαρχιακή και κοινοτική αυτοδιοίκηση είναι πολύ πιο ελεύθερη παρά λ.χ. ο ελβετικός φεδεραλισμός, όπου το καντόνι είναι βέβαια πολύ ανεξάρτητο απέναντι της ομοσπονδίας, αλλ' επίσης και απέναντι του διαμερίσματος και της κοινότητας. Οι καντονιακές αρχές διορίζουν τους έπαρχους και τους νομάρχες που είναι εντελώς άγνωστοι στις αγγλόφωνες χώρες και απ' τους οποίους πρέπει να απαλλαχτούμε κι εμείς, όπως και απ' τους συμβούλους των χωρών και τους κυβερνητικούς συμβούλους.

Από όλα αυτά τα πράγματα, πολύ λίγα είναι εκείνα που επιτρέπεται να συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα. Τα αναφέρω για να δώσω κυρίως ένα χαρακτηρισμό των συνθηκών που επικρατούν στη Γερμανία, όπου δεν είναι δυνατόν να λέγονται τέτοια πράγματα, και συγχρόνως και έναν χαρακτηρισμό της αυταπάτης εκείνων, που θέλουν παρόμοιες συνθήκες να τις μεταβάλλουν με νόμιμο τρόπο σε κομμουνιστική κοινωνία. Και ακόμη για να υπενθυμίσω στο προεδρείο του

κόμματος, ότι υπάρχουν και άλλα επίσης σημαντικά πολιτικά ζητήματα εκτός απ' την άμεση νομοθέτηση απ' το λαό και τη δωρεάν απονομή της δικαιοσύνης, που στο κάτω κάτω μπορούμε να προχωρήσουμε και χωρίς αυτήν. Με τη γενική αβεβαιότητα που επικρατεί, τα ζητήματα αυτά μπορούν ν' αποβούν φλέγοντα από τη μια μέρα στην άλλη, και τι θα γίνει τότε αν δεν τα έχουμε συζητήσει, αν δεν συμφωνήσουμε γι' αυτά;

Εκείνο όμως που μπορεί να συμπεριληφθεί στο πρόγραμμα και που τουλάχιστον μπορεί να χρησιμεύσει σαν έμμεσος υπαινιγμός για τα απαγορευμένα συνθήματα, είναι η παρακάτω διεκδίκηση:

«Πλήρης αυτοδιοίκηση στις επαρχίες, στα διαμερίσματα και στις κοινότητες μέσω υπαλλήλων εκλεγόμενων επί τη βάσει της γενικής ψηφοφορίας. Κατάργηση όλων των τοπικών και επαρχιακών αρχών που διορίζονται απ' το κράτος».

Αν από τα σημεία που χειρίστηκα παραπάνω, υπάρχουν και άλλα που θα ήταν δυνατό να αποτελέσουν διεκδικήσεις του προγράμματος, αυτό εγώ δεν μπορώ να το κρίνω από εδώ τόσο καλά όσο εσείς που βρίσκεσθε επί τόπου. Αλλά πάντως θα ήταν καλό, τα ζητήματα αυτά να συζητηθούν μέσα στο κόμμα, πριν να είναι πια πολύ αργά.

1. Δεν μπορώ να αντιληφθώ τη διαφορά μεταξύ «εκλογικού δικαιώματος και δικαιώματος ψήφου ή εκλογής και ψηφοφορίας». Αν πρόκειται να δημιουργηθεί μια τέτοια διαφορά, αυτή εν πάσει περιπτώσει δεν θα έπρεπε να διατυπωθεί σαφέστερα ή να ερμηνευθεί σε ένα σχόλιο που να συνοδεύει το σχέδιο του προγράμματος;

2. «Δικαίωμα του λαού να προτείνει και να απορρίπτει» τι; Θα έπρεπε να προστεθεί: όλους τους νόμους ή όλες τις αποφάσεις της λαϊκής αντιπροσωπείας.

5. Πλήρης χωρισμός εκκλησίας και κράτους. Όλες οι θρησκευτικές κοινότητες πρέπει να θεωρούνται από το κράτος σαν ιδιωτικές κοινότητες. Από τις κοινότητες αυτές αφαιρείται κάθε ενίσχυση από τους πόρους του δημοσίου και κάθε επιρροή πάνω στα σχολειά του δημοσίου. (Δεν είναι όμως δυνατό να απαγορεύσει κανείς να ιδρύσουν δικά τους σχολειά με δικά τους μέσα και να διδάσκουν εκεί τις ανοησίες τους!).

6. «Λαϊκότητα του σχολείου». Η διεκδίκηση αυτή εδώ είναι περιττή, εφόσον περιλαμβάνεται στις προηγηθείσες παραγράφους.

8. και 9. Εδώ ήθελα να εκφράσω ορισμένους ενδοιασμούς: Στις παραγράφους αυτές ζητείται η κρατικοποίηση 1. των δικηγόρων, 2. των ιατρών, 3. των φαρμακείων, οδοντογιατρών, μαιών, νοσοκόμων κτλ. Έπειτα ζητείται για αργότερα η ολική κρατικοποίηση της ασφάλισης των εργατών. Επιτρέπεται να εμπιστευθούμε όλα αυτά τα πράγματα στον κύριο φον Caprivi και αν ναι, θα ήταν αυτό σύμφωνο με το γεγονός ότι σε μια προηγούμενη παράγραφο αποδοκιμάστηκε ο κάθε είδους κρατικός σοσιαλισμός;

10. Εδώ θα έλεγα: «Προοδευτικοί ... φόροι για την πληρωμή όλων των εξόδων του κράτους, των επαρχιών και των κοινοτήτων, εφόσον είναι αναγκαίοι οι φόροι για τις δαπάνες αυτές. Κατάργηση όλων των έμμεσων κρατικών και τοπικών φόρων, δασμών κτλ.». Το υπόλοιπο είναι περιττό σχόλιο ή αιτιολογικό που αμβλύνει την έννοια.

III. Οικονομικές διεκδικήσεις

Στην παράγραφο 2. Η εξασφάλιση εναντίον του κράτους του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι δεν είναι πουθενά αλλού τόσο αναγκαία όσο στη Γερμανία. Η τελευταία πρόταση «για τη ρύθμιση» έπρεπε, αφού διατυπωθεί κατάλληλα, να προστεθεί σαν τέταρτο άρθρο. Σ' αυτά έχω να παρατηρήσω ότι εργατικά επιμελητήρια συγκροτούμενα κατά το ήμισυ από εργάτες και κατά το ήμισυ από εργοδότες είναι ασύμφορα. Στα επιμελητήρια αυτά επί πολλά χρόνια η πλειοψηφία θα είναι με το μέρος των εργοδοτών, πράγμα για το οποίο αρκεί ένα μαύρο πρόβατο μεταξύ των εργατών. Αν δεν συμφωνηθεί, ότι στις περιπτώσεις διαφορών *οι εργάτες και οι εργοδότες θα ψηφίζουν χωριστά*, θα είναι πολύ προτιμότερο να ιδρυθεί ένα επιμελητήριο των εργοδοτών και *παράλληλα ένα ανεξάρτητο επιμελητήριο των εργατών*.

Πριν τελειώσω, θα παρακαλέσω να γίνει και πάλι μια σύγκριση με το γαλλικό πρόγραμμα[1] όπου αρκετά σημεία, σχετικά με το μέρος III φαίνονται καλύτερα. Δυστυχώς ο καιρός δεν μου φθάνει για να βρω το ισπανικό πρόγραμμα, που είναι επίσης πολύ καλό σε πολλά σημεία.

---

[1] Οι άμεσες διεκδικήσεις του γαλλικού προγράμματος (*Πρόγραμμα του Εργατικού Κόμματος*) που την εισαγωγή του είχε συντάξει εν σχεδίω ο Μαρξ το 1880, έχουν ως εξής:

Α΄ Πολιτικές διεκδικήσεις

1. Κατάργηση όλων των νόμων εναντίον του τύπου, των ενώσεων και συνδέσμων και κυρίως του νόμου εναντίον της διεθνούς συσσωμάτωσης των εργατών. Κατάργηση του βιβλιαρίου εργασίας, του εξευτελιστικού αυτού διακριτικού της εργατικής τάξης, καθώς και όλων των νόμων που θέτουν τους εργάτες σε υποδεέστερη μοίρα απέναντι του εργοδότη, τη γυναίκα απέναντι του άνδρα.
2. Διαγραφή των κονδυλίων του προϋπολογισμού για την Εκκλησία (Σ.Μ. Οργανώσεις ή ιδρύματα —νοσοκομεία, εκκλησιαστικές οργανώσεις κτλ.— που τα περιουσιακά των στοιχεία ήσαν αναπαλλοτρίωτα και δεν υπόκειντο σε μεταβίβαση λόγω θανάτου) και επιστροφή στο κράτος όλων εκείνων των αγαθών που ονομάζονται Mainmorte κινητών και ακινήτων, που ανήκουν σε θρησκευτικές οργανώσεις (διάταγμα της Κομμούνας της 2ας Απριλίου 1871) μαζί με όλο το βιομηχανικό και εμπορικό εξοπλισμό των οργανώσεων αυτών.
3. Κατάργηση του δημοσίου χρέους.
4. Κατάργηση των μονίμων στρατών και της γενικής υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας.
5. Οι κοινότητες δικαιούνται να έχουν αυτοδιοίκηση και δική τους αστυνομία.

Β΄ Οικονομικές διεκδικήσεις

1. Μια μέρα την εβδομάδα για ανάπαυση ή ένας νόμος, που να απαγορεύει στους εργοδότες να υποχρεώνουν τους εργάτες των να εργάζονται περισσότερο από έξι μέρες επί των επτά. Δια νόμου περιορισμός σε οκτώ ώρες του ημερησίου χρόνου εργασίας για ενηλίκους. Απαγόρευση της απασχόλησης παιδιών κάτω των 14 ετών σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και ελάττωση της ημέρας εργασίας σε έξι ώρες για παιδιά ηλικίας από 14 μέχρι 18 ετών.
2. Προστασία των μαθητευομένων υπό τη μορφή ελέγχου από μέρους των εργατικών συνδικάτων.
3. Ένα πάγιο ελάχιστο ημερομίσθιο, που να καθορίζεται κάθε χρόνο ανάλογα με τις τοπικές τιμές των τροφίμων από μια επιτροπή στατιστικής, απαρτιζόμενη από εργάτες.
4. Ένας νόμος, που να απαγορεύει στον εργοδότη να προσλαμβάνει ξένους εργάτες με μεροκάματα κατώτερα από εκείνα που ζητούν οι Γάλλοι εργάτες.
5. Το ίδιο μεροκάματο στα δυο φύλα για την ίδια εργασία.
6. Ανατροφή και επαγγελματική μόρφωση όλων των παιδιών που πρέπει να συντηρούνται από την ολότητα εκπροσωπούμενη από το κράτος και την κοινότητα από το κράτος και την κοινότητα.
7. Συντήρηση των γερόντων και των ανικάνων για εργασία από την ολότητα.
8. Απαγόρευση κάθε ανάμειξης των εργοδοτών στη διαχείριση των επικουρικών εργατικών ταμείων, των ασφαλίσεων κτλ., που πρέπει να διοικούνται αποκλειστικά από τους εργάτες.
9. Ευθύνη των εργοδοτών σε περιπτώσεις ατυχημάτων υπό τη μορφή

μιας εγγύησης, που ο εργοδότης οφείλει να καταθέσει στα εργατικά ταμεία και που πρέπει να είναι ανάλογη με τον αριθμό των εργατών που απασχολούνται στο εργοστάσιο και τον κίνδυνο που διατρέχουν λόγω του είδους της εργασίας των.

10. Δικαίωμα ένστασης από μέρους των εργατών εναντίον των ιδιαιτέρων κανονισμών εργασίας των διαφόρων εργοστασίων, απαγόρευση του ιδιοποιούμενου από τους εργοδότες δικαιώματος, να επιβάλλουν στους εργάτες των οποιαδήποτε τιμωρία υπό μορφή προστίμου ή μείωσης του μεροκάματου (διάταγμα της Κομμούνας της 27ης Απριλίου 1871).
11. Κατάργηση όλων των συμβολαίων που αφορούν παραχώρηση δημόσιας ιδιοκτησίας σε τρίτους (όπως στις τράπεζες, τους σιδηροδρόμους, τα μεταλλεία κτλ.) και μεταβίβαση όλων των κρατικών εργοστασίων στους απασχολούμενος σ' αυτά εργάτες.
12. Κατάργηση όλων των έμμεσων φόρων και μεταβολή των άμεσων φόρων σε μια προοδευτική φορολογία όλων των εισοδημάτων πέραν των 3.000 φράγκων. Απαγόρευση της κληρονομίας εκ πλαγίου και κάθε κληρονομιάς κατ' ευθείαν γραμμή για ποσά που ξεπερνούν τα 20.000 φράγκα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πρόγραμμα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας

(Εγκρίθηκε στο συνέδριο της Ερφούρτης το 1891)

Η οικονομική εξέλιξη της αστικής κοινωνίας οδηγεί με φυσική αναγκαιότητα στην εξαφάνιση της μικρής επιχείρησης, που βάση της είναι η ατομική ιδιοκτησία του εργάτη πάνω στα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιεί. Χωρίζει τον εργάτη από τα παραγωγικά του μέσα και τον μεταβάλλει σε ακτήμονα προλετάριο, ενώ τα μέσα παραγωγής αποβαίνουν το μονοπώλιο ενός σχετικά μικρού αριθμού καπιταλιστών και μεγαλογαιοκτημόνων.

Παράλληλα με τη μονοπώληση αυτή των μέσων παραγωγής βαδίζει η εκτόπιση των διασκορπισμένων μικρών επιχειρήσεων από κολοσσιαίες μεγαλοεπιχειρήσεις, η εξέλιξη του εργαλείου σε μηχανή, μια τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας. Αλλά όλα τα πλεονεκτήματα αυτής της μεταβολής μονοπωλούνται από τους καπιταλιστές και τους μεγαλογαιοκτήμονες. Για το προλεταριάτο και τα εξαφανιζόμενα μεσαία στρώματα —μικροαστούς, χωρικούς— η μεταβολή αυτή σημαίνει προϊούσα αύ-

ξηση της αβεβαιότητας της ύπαρξής των, της αθλιότητας, της πίεσης, της υποδούλωσης, του εξευτελισμού, της εκμετάλλευσης.

Διαρκώς μεγαλώνει ο αριθμός των προλεταρίων, διαρκώς ογκώνεται ο στρατός των πλεοναζόντων εργατών, διαρκώς οξύτερη γίνεται η αντίθεση μεταξύ εκμεταλλευτών και εκμεταλλευόμενων, διαρκώς πιο πεισματώδης ο ταξικός αγώνας μεταξύ μπουρζουαζίας και προλεταριάτου, αγώνας που χωρίζει τη σύγχρονη κοινωνία σε δυο εχθρικά στρατόπεδα και είναι το κοινό χαρακτηριστικό όλων των βιομηχανικών χωρών.

Το χάσμα μεταξύ κατεχόντων και ακτημόνων διευρύνεται ακόμη περισσότερο από τις κρίσεις που έχουν την αιτία τους μέσα στη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που γίνονται διαρκώς πιο πλατιές και πιο καταστρεπτικές, υψώνουν τη γενική αβεβαιότητα σε ομαλή κατάσταση της κοινωνίας και αποδεικνύουν ότι οι παραγωγικές δυνάμεις ξεπέρασαν τα όρια της σημερινής κοινωνίας ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων της παραγωγής δεν συμβιβάζεται πια με τη σκόπιμη χρησιμοποίηση και την πλήρη εξέλιξή των.

Η ατομική ιδιοκτησία πάνω στα μέσα της παραγωγής, που άλλοτε ήταν το μέσο εξασφάλισης της ιδιοκτησίας του παραγωγού πάνω στο προϊόν του, έγινε σήμερα μέσο απαλλοτρίωσης της ιδιοκτησίας των χωρικών, των χειροτεχνών και των μικρεμπόρων και μέσο που καθιστά τους μη εργάτες —τους καπιταλιστές και τους μεγαλογαιοκτήμονες— κατόχους του προϊόντος των εργατών. Μόνο η μεταβολή της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα της παραγωγής —γη, μεταλλεία, πρώτες ύλες, εργαλεία,

μηχανές, μέσα συγκοινωνίας— σε κοινωνική ιδιοκτησία και η μεταβολή της εμπορευματικής παραγωγής σε σοσιαλιστική, σε παραγωγή γινόμενη από και για την κοινωνία, μπορεί να έχει σαν αποτέλεσμα η μεγάλη επιχείρηση και η διαρκώς αύξουσα αποδοτικότητα της κοινωνικής εργασίας να καταστεί για τις ως τα τώρα εκμεταλλευόμενες τάξεις από πηγή αθλιότητας και καταπίεσης σε πηγή της πιο μεγάλης ευδαιμονίας και αρμονικής από κάθε άποψη τελείωσης.

Η κοινωνική αυτή μεταβολή σημαίνει την απελευθέρωση όχι μόνο του προλεταριάτου, αλλά ολόκληρου του ανθρώπινου γένους, που υποφέρει κάτω από τις σημερινές συνθήκες. Αλλά μια τέτοια μεταβολή δεν μπορεί παρά να είναι μόνο έργο της εργατικής τάξης, γιατί όλες οι άλλες τάξεις, παρά τη μεταξύ τους διάσταση συμφερόντων, βασίζονται στην ατομική ιδιοκτησία πάνω στα μέσα της παραγωγής και έχουν σαν κοινό σκοπό τη διατήρηση των βάσεων της σημερινής κοινωνίας.

Ο αγώνας της εργατικής τάξης εναντίον της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης είναι αναγκαστικά πολιτικός αγώνας. Η εργατική τάξη δεν μπορεί να διεξάγει τους οικονομικούς της αγώνες ούτε και να αναπτύξει την οικονομική της οργάνωση χωρίς να έχει πολιτικά δικαιώματα. Δεν μπορεί να επιτύχει το πέρασμα των μέσων παραγωγής στην κατοχή της ολότητας, χωρίς να κατακτήσει την πολιτική εξουσία.

Να διαμορφώσει τον αγώνα αυτόν της εργατικής τάξης σε αγώνα συνειδητό και ενιαίο και να του δείξει το φυσικά αναγκαίο σκοπό — αυτό είναι το καθήκον του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος.

Τα συμφέροντα της εργατικής τάξης είναι όμοια σε όλες τις χώρες με καπιταλιστικό τρόπο παραγω-

γής. Με την επέκταση της παγκόσμιας επικοινωνίας και της παραγωγής για την παγκόσμια αγορά η θέση των εργατών της κάθε μιας χώρας εξαρτάται όλο και περισσότερο από τη θέση των εργατών στις άλλες χώρες. Η απελευθέρωση της εργατικής τάξης είναι λοιπόν ένα έργο, που απαιτεί εξίσου τη συμμετοχή των εργατών όλων των πολιτισμένων χωρών. Κάνοντας αυτή τη διάγνωση το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας αισθάνεται και διακηρύττει ότι είναι ένα με τους ταξικά συνειδητούς εργάτες όλων των άλλων χωρών.

Το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας δεν αγωνίζεται λοιπόν για καινούργια ταξικά προνόμια, αλλά για την κατάργηση της ταξικής κυριαρχίας και αυτών των ίδιων των τάξεων, καθώς και για ίσα δικαιώματα και ίσα καθήκοντα δι' όλους χωρίς διάκριση φύλου ή καταγωγής. Ξεκινώντας απ' αυτές τις αντιλήψεις, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας καταπολεμά μέσα στη σημερινή κοινωνία όχι μόνο την εκμετάλλευση και καταπίεση των εργατών, αλλά κάθε είδος εκμετάλλευσης και καταπίεσης, άσχετα αν αυτή στρέφεται εναντίον μιας τάξης, ενός κόμματος, ενός φύλου ή μιας ράτσας.

Ξεκινώντας από τις βασικές αυτές αρχές το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας απαιτεί εν πρώτοις:

1. Γενικό, ίσο και άμεσο δικαίωμα εκλογής και ψήφου, με μυστική ψηφοφορία για όλους τους πολίτες του Ράιχ ηλικίας άνω των 20 ετών, χωρίς διάκριση φύλου, σε όλες τις εκλογές και ψηφοφορίες. Αναλογικό εκλογικό σύστημα και μέχρι

της εισαγωγής του συστήματος αυτού νέα δια νόμου διαίρεση των εκλογικών διαμερισμάτων ύστερα από κάθε απογραφή του πληθυσμού. Διετείς νομοθετικές περιόδους, διεξαγωγή των εκλογών και ψηφοφοριών σε ημέρες αργίας καθιερωμένες απ' το νόμο. Καταβολή αποζημίωσης στους εκλεγόμενους αντιπροσώπους. Κατάργηση κάθε περιορισμού πολιτικών δικαιωμάτων εκτός στις περιπτώσεις που ένα άτομο κηρύσσεται σε κατάσταση απαγόρευσης.
2. Άμεση νομοθεσία από το λαό βάση του δικαιώματος πρότασης και απόρριψης. Αυτοδιάθεση και αυτοδιοίκηση του λαού στο Ράιχ, στις χώρες, στις επαρχίες και τις κοινότητες. Από το λαό εκλογή των αρχών που να είναι υπόλογες και υπεύθυνες. Ετήσια έγκριση των φόρων.
3. Γενική στρατιωτική εκπαίδευση, λαϊκό στρατό αντί των μόνιμων στρατών. Η λαϊκή αντιπροσωπεία να αποφασίζει για τον πόλεμο και για την ειρήνη. Εξομάλυνση όλων των διεθνών διαφορών με διαιτησία.
4. Κατάργηση όλων των νόμων, που περιορίζουν την ελεύθερη εκδήλωση γνωμών και το δικαίωμα της οργάνωσης και της συγκέντρωσης.
5. Κατάργηση όλων των νόμων που θέτουν τη γυναίκα σε υποδεέστερη μοίρα απέναντι του άντρα από την άποψη τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού δικαίου.
6. Η θρησκεία να κηρυχθεί ιδιωτική υπόθεση. Κατάργηση όλων των δαπανών από δημόσιες προσόδους για εκκλησιαστικούς και θρησκευτικούς σκοπούς. Οι εκκλησιαστικές και θρησκευτικές κοι-

νότητες να θεωρηθούν σαν ιδιωτικές ενώσεις, που κανονίζουν τις υποθέσεις των με πλήρη ανεξαρτησία.

7. Λαϊκότητα του σχολείου. Υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία του κράτους. Δωρεάν παροχή της διδασκαλίας, των μέσων της μελέτης και της τροφής στα δημοτικά σχολεία του κράτους, καθώς και στα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα για κείνους τους μαθητές και τις μαθήτριες που εξαιτίας της ικανότητάς των θεωρούνται κατάλληλοι να συνεχίσουν τις σπουδές των.
8. Δωρεάν απονομή της δικαιοσύνης από δικαστές που εκλέγει ο λαός. Δικαίωμα έφεσης σε ποινικές υποθέσεις. Αποζημίωση εκείνων που κατηγορήθηκαν ενώ ήταν αθώοι. Κατάργηση της ποινής του θανάτου.
9. Δωρεάν παροχή ιατρικής περίθαλψης, που να συμπεριλαμβάνει τον τοκετό και τα φάρμακα. Δωρεάν ενταφιασμό των νεκρών.
10. Προοδευτική φορολογία του εισοδήματος και της περιουσίας για την πληρωμή των δημόσιων δαπανών, εφόσον οι δαπάνες αυτές καλύπτονται με τη φορολογία. Υποχρέωση αυτοκατάταξης του φορολογούμενου στις φορολογικές κατηγορίες. Φόρος επί της κληρονομιάς, που να αυξάνει προοδευτικά ανάλογα με το μέγεθος της κληρονομιάς και το βαθμό συγγενείας. Κατάργηση όλων των άμεσων φόρων, δασμών και λοιπόν οικονομικοπολιτικών μέτρων, που θυσιάζουν τα συμφέροντα της ολότητας στα συμφέροντα μιας ευνομούμενης μειονότητας.

Για την προστασία της εργατικής τάξης το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας απαιτεί:

1. Μια αποτελεσματική εθνική και διεθνή εργατική νομοθεσία πάνω στις παρακάτω βάσεις:
   α. Καθορισμός μιας κανονικής ημέρας εργασίας που η διάρκειά της να μην υπερβαίνει τις οκτώ ώρες.
   β. Απαγόρευση της βιοποριστικής εργασίας σε παιδιά κάτω των 14 ετών.
   γ. Απαγόρευση της νυκτερινής εργασίας με εξαίρεση των βιομηχανικών εκείνων κλάδων, που σύμφωνα με τη φύση των απαιτούν νυκτερινή εργασία από λόγους τεχνικούς ή από λόγους συναφείς προς το γενικό καλό.
   δ. Μια συνεχή ανάπαυση τουλάχιστον τριάντα έξι ωρών την εβδομάδα για κάθε εργάτη.
   ε. Απαγόρευση του συστήματος της εις είδος πληρωμής.
2. Παρακολούθηση όλων των βιομηχανιών επιχειρήσεων, διεύρυνση και ρύθμιση των συνθηκών εργασίας στις πόλεις και τους αγρούς από ένα γραφείο εργασίας του Ράιχ, από γραφεία εργασίας των διαμερισμάτων και από εργατικά επιμελητήρια. Πλήρη βιομηχανική υγιεινή.
3. Νομική εξίσωση των εργατών και υπηρετών της γεωργίας με τους βιομηχανικούς εργάτες. Κατάργηση των κανονισμών για τους υπηρέτες.
4. Κατοχύρωση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι.

5. Ανάληψη της συνολικής εργατικής ασφάλισης από το Ράιχ με αποφασιστική σύμπραξη των εργατών στη διοίκηση.

Καρλ Μαρξ

Αιματηρή νομοθεσία ενάντια στους απαλλοτριωνένους από τα τέλη του 15ου αιώνα.

Οσοι διώχθηκαν με τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών και με την απότομη, βίαιη απαλλοτρίωση της γης τους, το προγραμμένο αυτό προλεταριάτο σε καμμιά περίπτωση δεν μπορούσε ν' απορροφηθεί από τη γεννώμενη μανουφακτούρα τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα δημιουργήθηκε. Από την άλλη μεριά, οι απότομα εκσφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων. Γι΄ αυτό, στα τέλη του 15ου και στη διάρκεια όλου του 16ου αιώνα σ' όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εκδίδονται αιματηροί νόμοι ενάντια στην αλητεία. Οι πατέρες της σημερινής εργατικής τάξης ήταν οι πρώτοι που τιμωρήθηκαν, γιατί τους μετάτρεψαν με τη βία σε αλήτες και πάουπερ. Η νομοθεσία τους μεταχειριζόταν σαν «εθελοντές» εγκληματίες, ξεκινώντας από την προϋπόθεση πως εξαρτιόταν από την καλή τους θέληση να εξακολουθούν να ζουν στις παλιές συνθήκες που δεν υπήρχαν πια.

Η νομοθεσία αυτή άρχισε στην Αγγλία επί Ερρίκου Ζ΄.

Ερρίκος Η΄ 1530: Στους γέρους και ανίκανους για εργασία ζητιάνους δίνεται άδεια επαιτείας. Αντίθετα, οι σωματικά γεροί αλήτες μαστιγώνονται και φυλακίζονται. Σύμφωνα με το νόμο τους δένουν πίσω απ' ένα κάρο και τους μαστιγώνουν ως που να τρέξει αίμα από το κορμί τους, έπειτα τους βάζουν και ορκίζονται πως θα επιστρέψουν στον τόπο που γεννήθηκαν, ή εκεί όπου κατοικούσαν τα τελευταία τρία χρόνια, για να «δουλέψουν» (to put himself to labour). Τι φρικτή ειρωνεία! Με το νόμο 27 του Ερρίκου Η΄ επαναλαβαίνεται αυτός ο νόμος, μόνο που γίνεται αυστηρότερος με συμπληρωματικές διατάξεις. Οταν συλληφθεί κανείς για δεύτερη φορά ν' αλητεύει, το μαστίγωμα επαναλαβαίνεται και του κόβουν το μισό αφτί. Σε περίπτωση όμως νέας υποτροπής χαρακτηρίζεται μεγάλος εγκληματίας και εχθρός της κοινωνίας και εκτελείται.

Εδουάρδος Στ΄: Ενας νόμος του πρώτου έτους της βασιλείας του, 1547, ορίζει πως, αν κάποιος αρνιέται να εργαστεί, πρέπει να δίνεται σκλάβος στο πρόσωπο που τον κατάγγειλε σαν αργόσχολο. Ο αφέντης πρέπει να τρέφει το σκλάβο του με ψωμί και νερό, με αδύνατα ποτά και με ό,τι απορίμματα κρεάτων κρίνει αυτός κατάλληλα. Εχει το δικαίωμα να τον βάζει να κάνει οποιαδήποτε εργασία, όσο αηδιαστική κι αν είναι, μαστιγώνοντας κι αλυσοδένοντάς τον. Αν ο σκλάβος λείψει 15 μέρες, πρέπει να καταδικαστεί σε ισόβια σκλαβιά και με πυρακτωμένο σίδερο να χαραχθεί στο μέτωπο ή στο μάγουλό του το γράμμα «S»* , αν φύγει για τρίτη φορά, εκτελείται σαν ένοχος εσχάτης προδοσίας. Ο αφέντης του μπορεί να τον πουλήσει, να τον κληροδοτήσει και να τον εκμισθώσει σαν δούλο, απαράλλαχτα όπως και κάθε άλλο κινητό αγαθό ή ζώο. Οι σκλάβοι εκτελούνται επίσης, αν επιχειρήσουν κάτι ενάντια στον αφέντη τους. Οι ειρηνοδίκες έχουν υποχρέωση, μόλις πληροφορηθούν ότι δραπέτευσαν σκλάβοι, να ψάχνουν να τους βρουν. Αν αποδειχθεί πως ένας τους αλήτεψε τρεις μέρες, πρέπει να μεταφερθεί στον τόπο που γεννήθηκε, να του χαράξουν με καυτό σίδερο το σημάδι «V» στο στήθος και να χρησιμοποιείται αλυσοδεμένος σε δουλειές του δρόμου ή και σε άλλες εργασίες. Αν ο αλήτης δηλώσει ψεύτικο τόπο γέννησης, για τιμωρία του γίνεται ισόβιος σκλάβος του τόπου αυτού, των κατοίκων ή της συντεχνίας του και στιγματίζεται με το γράμμα «S». Ο καθένας έχει το δικαίωμα να παίρνει τα παιδιά των αλητών και να τα χρησιμοποιεί σαν μαθητευόμενους, τους νέους ως 24 χρονών και τα κορίτσια ως 20. Αν δραπετεύσουν, υποχρεώνονται ως αυτή την ηλικία να είναι σκλάβοι των μαστόρων τους που έχουν το δικαίωμα να τους αλυσοδένουν, να τους μαστιγώνουν κλπ. κατά βούληση. Κάθε μάστορας έχει το δικαίωμα να περνάει ένα σιδερένιο χαλκά στο λαιμό, στα χέρια ή στα πόδια του σκλάβου του, για να μπορεί να τον γνωρίζει πιο εύκολα και για να τον κρατάει πιο σίγουρα. Το τελευταίο μέρος τούτου του νόμου προβλέπει πως ορισμένοι φτωχοί πρέπει να χρησιμοποιούνται από τον τόπο ή από πρόσωπα που τους ταΐζουν, τους ποτίζουν και τους βρίσκουν δουλιά. Τέτιου είδους σκλάβοι των ενοριών διατηρήθηκαν στην Αγγλία ως τα μέσα του 19ου αιώνα με το όνομα roundsmen (περιφερόμενοι).

Νόμος της Ελισάβετ, 1572: Οι ζητιάνοι που δεν έχουν άδεια επαιτείας και είναι πάνω από 14 χρονών μαστιγώνονται σκληρά και καυτηριάζονται στο αριστερό αφτί, αν δεν υπάρχει κανένας που να θέλει να τους πάρει στην υπηρεσία του για δύο χρόνια. Σε περίπτωση υποτροπής, κι αν είναι πάνω από 18 χρονών, εκτελούνται, αν δεν υπάρχει κανένας που να θέλει να τους πάρει στην υπηρεσία του για δυό χρόνια. Σε περίπτωση όμως νέας υποτροπής, εκτελούνται χωρίς οίκτο σαν ένοχοι προδοσίας. Παρόμοιες διατάξεις περιέχει ο νόμος 18, κεφ. 13, της Ελισάβετ και ο νόμος του 1597.

Ιάκωβος Α΄: Ενας άνθρωπος που περιπλανιέται και ζητιανεύει θεωρείται αλήτης και μπαγαπόντης. Οι ειρηνοδίκες των Petty Sessions (τοπικών δικαστηρίων) είναι εξουσιοδοτημένοι να διατάζουν τη δημόσια μαστίγωσή του και να τον κλείνουν 6 μήνες στη φυλακή στην πρώτη επαυτοφώρω σύλληψή του και δυό χρόνια στη δεύτερη σύλληψή του. Στη διάρκεια της φυλάκισής του πρέπει να μαστιγώνεται όσες φορές και όσο κρίνουν οι ειρηνοδίκες... Τους αδιόρθωτους και επικίνδυνους αλήτες πρέπει να τους χαράζουν με καυτό σίδερο το γράμμα R* στον αριστερό ώμο και να τους στέλνουν σε καταναγκαστικά έργα, κι αν τους ξαναπιάσουν επαυτοφώρω να ζητιανεύουν να τους εκτελούν χωρίς οίκτο. Οι διατάξεις αυτές των νόμων ίσχυαν ως τις αρχές του 18ου αιώνα και ακυρώθηκαν μόνο με το νόμο 12 της Αννας, κεφ. 23.

Παρόμοιοι νόμοι υπήρχαν και στη Γαλλία, όπου στα μέσα του 17ου αιώνα είχε ιδρυθεί στο Παρίσι ένα βασίλειο αλητών (royaune des truands). Στις αρχές ακόμα της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ (ordonnance = διάταγμα) της 13 του Ιούλη 1777) κάθε σωματικά υγιής άνθρωπος από 16 ως 60 χρονών στέλνονταν στα κάτεργα, αν δεν είχε μέσα συντήρησης και δεν ασκούσε κανένα επάγγελμα. Τα ίδια θέσπιζε για τις Κάτω Χώρες ο νόμος του Καρόλου Ε΄ που εκδόθηκε τον Οχτώβρη του 1537, το πρώτο διάταγμα των κρατών και των πόλεων της Ολλανδίας της 19 του Μάρτη 1614, το Placat (Διακήρυξη) των Ενωμένων Επαρχιών της 25 του Ιούνη 1649 κλπ.

Ετσι ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κυνήγησαν και τον μετάτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας.

Δε φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δε φτάνει επίσης που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οργάνωση του διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και το μισθό εργασίας, ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη. Είναι αλήθεια πως εξακολουθεί να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί ν' αφεθεί στην επενέργεια των «φυσικών νόμων της παραγωγής», δηλ. στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυούνται και τη διαιωνίζουν. Διαφορετικά έχει το ζήτημα τον καιρό της ιστορικής γένεσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η κεφαλαιοκρατία που γεννιόταν χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική εξουσία για να «ρυθμίζει» το μισθό της εργασίας, δηλ. για να τον στριμώχνει μέσα στα όρια που ευνοούν την παραγωγή κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα, και για να κρατάει τον ίδιο τον εργάτη σε κανονικό βαθμό εξάρτησης. Αυτό είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης.

Η τάξη των μισθωτών εργατών που γεννήθηκε στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα αποτελούσε και στον επόμενο αιώνα μονάχα ένα πολύ μικρό κομμάτι του λαού, που η θέση του προστατευόταν πολύ από το αυτοτελές αγροτικό νοικοκυριό στο χωριό και από τη συντεχνιακή οργάνωση της πόλης. Και στο χωριό και στην πόλη το αφεντικό και ο εργάτης βρίσκονταν από κοινωνική άποψη ο ένας κοντά στον άλλο. Η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο ήταν μονάχα

τυπική, δηλ. ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής δεν είχε ακόμα ειδικά κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα. Το μεταβλητό στοιχείο του κεφαλαίου ξεπερνούσε πολύ το σταθερό μέρος του κεφαλαίου. Γιαυτό και η ζήτηση μισθωτής εργασίας αύξανε γρήγορα κάθε φορά που αύξανε η συσσώρευση, ενώ η προσφορά μισθωτής εργασίας ακολουθούσε μόνον αργά. Μεγάλο μέρος του εθνικού προϊόντος που αργότερα μετατράπηκε σε κοντύλι συσσώρευσης του κεφαλαίου, πήγαινε ακόμα τότε στο κοντύλι κατανάλωσης του εργάτη.

Η νομοθεσία, η σχετική με τη μισθωτή εργασία, που μιας εξαρχής απόβλεπε στην εκμετάλλευση του εργάτη και που στην παραπέρα εξέλιξή της είναι πάντα εξίσου εχθρική απέναντί του, εγκαινιάζεται στην Αγγλία το 1349 με το Stature of Labourers (Καταστατικό για τους εργάτες) του Εδουάρδου Γ΄. Στη Γαλλία, στο Καταστατικό αυτό αντιστοιχεί η ordonnance (διάταγμα) του 1350 που εκδόθηκε εξ ονόματος του βασιλιά Ιωάννη. Η αγγλική και γαλλική νομοθεσία βαδίζουν παράλληλα και είναι ταυτόσημες στο περιεχόμενο. Εφόσον τα Καταστατικά για τους εργάτες επιδιώκουν να επιβάλουν την παράταση της εργάσιμης ημέρας, δεν επανέρχομαι σ' αυτά, επειδή το σημείο αυτό το εξέτασα προηγούμενα (στο 8ο κεφάλαιο, 5).

Το Stature of Labourers (Καταστατικό για τους εργάτες) είχε εκδοθεί ύστερα από επίμονη αίτηση της Βουλής των Κοινοτήτων. «Παλιότερα - λέει με αφέλεια ένας τόρυ - οι φτωχοί ζητούσαν τόσο μεγάλο μεροκάματο, που έβαζαν σε κίνδυνο τη βιομηχανία και τον πλούτο. Τώρα ο μισθός τους είναι τόσο χαμηλός, που απειλεί επίσης τη βιομηχανία και τον πλούτο, όμως αλλιώτικα και ίσως πιο επικίνδυνα από τότε. Είχε καθοριστεί με νόμο ένα μισθολόγιο για την πόλη και το χωριό, για τη δουλιά με το κομμάτι και τη δουλιά με την ημέρα. Οι εργάτες των χωριών καθορίζεται να μισθώνονται για ολόκληρο το χρόνο, και οι εργάτες της πόλης «στην ανοικτή αγορά». Απαγορεύεται με ποινές φυλάκισης να πληρώνεται μεγαλύτερος μισθός από το μισθό που προβλέπει το Καταστατικό, όμως τιμωρείται πιο βαριά το πρόσωπο που εισπράττει μεγαλύτερο μισθό παρά το πρόσωπο που τον πληρώνει. Ετσι, ακόμα και με τα άρθρα 18 και 19 του Καταστατικού της Ελισάβετ για τους μαθητευόμενους επιβάλλεται δέκα μέρες φυλάκιση σε κείνον που πληρώνει μεγαλύτερο μεροκάματο, ενώ επιβάλλεται εικοσιμία μέρες φυλάκιση σε κείνον που το εισπράττει. Ενα Καταστατικό του 1360 καθόριζε ακόμα πιο αυστηρές ποινές και εξουσιοδοτούσε μάλιστα το αφεντικό να υποχρεώνει τους εργάτες με φυσικό εξαναγκασμό να δουλεύουν με βάση το επίσημο μισθολόγιο. Ολες οι ενώσεις, τα συμβόλαια, οι όρκοι κλπ. που συνέδεαν αμοιβαία τους χτίστες και τους μαραγκούς οικοδομών ακυρώνονταν. Από το 14ο αιώνα ως το 1825, το χρόνο που καταργήθηκαν οι νόμοι ενάντια στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τιμωρούνταν σαν βαρύ έγκλημα η οργάνωση εργατών. Το πνεύμα του Καταστατικού του 1349 για τους εργάτες καθώς και το πνεύμα όλων των νόμων που ακολούθησαν φαίνεται πεντακάθαρα στο ζήτημα ότι, ναι μεν το κράτος υπαγορεύει ένα ανώτατο όριο μισθού, δεν καθορίζει όμως καθόλου ένα κατώτατο όριό του.

Οπως είναι γνωστό, το 16ο αιώνα είχε χειροτερέψει πολύ η κατάσταση των εργατών. Το μεροκάματο σε χρήμα ανέβαινε, όχι όμως στην ίδια αναλογία που υποτιμιόταν το χρήμα και όχι αντίστοιχα με την ύψωση των τιμών των εμπορευμάτων. Στην πραγματικότητα λοιπόν έπεφτε το μεροκάματο. Και όμως εξακολουθούσαν να ισχύουν οι νόμοι που απέβλεπαν στην ελάττωσή του και ταυτόχρονα συνεχίζονταν τα κοψίματα των αφτιών και ο στιγματισμός με καυτό σίδερο εκείνων «που κανένας δεν ήθελε να τους πάρει στη δούλεψή του». Με το Καταστατικό 5, κεφ. 3, της Ελισάβετ για τους μαθητευόμενους εξουσιοδοτήθηκαν οι ειρηνοδίκες να καθορίζουν ορισμένους μισθούς και να τους τροποποιούν ανάλογα με τις εποχές του έτους και τις τιμές των εμπορευμάτων. Ο Ιάκωβος Α΄ επέκτεινε αυτή τη ρύθμιση της εργασίας και στους υφαντές, τους κλώστες και σ' όλες τις άλλες κατηγορίες εργατών, και ο Γεώργιος Β΄ επέκτεινε σ' όλες τις μανουφακτούρες τους νόμους που απαγόρευαν την οργάνωση των εργατών.

Στην καθαυτό περίοδο της μανουφακτούρας ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής είχε δυναμώσει αρκετά ώστε να κάνει και ακατόρθωτη και περιττή τη ρύθμιση με νόμο του μισθού εργασίας, όμως για κάθε ενδεχόμενο δε θέλαν να στερηθούν τα όπλα του παλιού οπλοστασίου. Και ο νόμος 8 ακόμα του Γεωργίου Β΄ απαγόρευε στους καλφάδες ραφτάδες του Λονδίνου και των περιχώρων του να παίρνουν περισσότερα από 2 σελίνια και 7 1/2 πένες μεροκάματο, εκτός από τις περιπτώσεις γενικού πένθους. Και ο νόμος 13 ακόμα του Γεωργίου Γ΄, κεφ. 68, ανάθετε στους

ειρηνοδίκες τη ρύθμιση των μεροκάματων των μεταξοϋφαντουργών. Και το 1796 ακόμα χρειάστηκαν δυό αποφάσεις ανώτατων δικαστηρίων για ν' αποφασίσουν αν οι αποφάσεις των ειρηνοδικών σχετικά με τα μεροκάματα ισχύουν και για τους μη γεωργικούς εργάτες. Και το 1799 ακόμα ένας νόμος της βουλής καθόριζε πως ο μισθός των ανθρακορύχων της Σκωτίας ρυθμίζεται από ένα Καταστατικό της Ελισάβετ και από δύο σκωτικούς νόμους του 1661 και 1671. Πόσο πολύ είχαν αλλάξει στο μεταξύ τα πράγματα, το αποδείχνει ένα γεγονός πρωτάκουστο για την αγγλική Κάτω Βουλή. Στη Βουλή αυτή, όπου εδώ και πάνω από 400 χρόνια φτιάχναν νόμους σχετικά με το ανώτατο όριο που οπωσδήποτε δεν πρέπει να το ξεπερνά ο μισθός της εργασίας, ο Ουάϊτμπρεντ πρότεινε το 1796 να καθοριστεί με νόμο ένα κατώτατο όριο μισθού για τους μεροκαματιάρηδες της γεωργίας. Ο Πητ αντιτάχθηκε, παραδέχθηκε όμως πως «η κατάσταση των φτωχών είναι φρικτή (cruel)».

Τέλος, το 1813 καταργήθηκαν οι νόμοι που ρύθμιζαν τους μισθούς. Οι νόμοι αυτοί αποτελούσαν μια γελοία ανωμαλία από τότε που ο κεφαλαιοκράτης ρύθμιζε με την ατομική του νομοθεσία τη δουλιά στο εργοστάσιο και κανόνιζε να συμπληρώνεται από το φόρο για τους φτωχούς ο μισθός του εργάτη γης, ώστε να φτάνει το απαραίτητο κατώτατο όριο. Οι διατάξεις των Καταστατικών εργασίας σχετικά με τα συμβόλαια ανάμεσα σ' αφεντικά και μισθωτούς εργάτες, σχετικά με τους όρους καταγγελίας των συμβολαίων αυτών κλπ. διατάξεις που επιτρέπουν μόνο μήνυση στα πολιτικά δικαστήρια ενάντια στον παραβάτη του συμβολαίου, όταν ο παραβάτης αυτός είναι αφεντικό, ενώ προβλέπουν παραπομπή στα ποινικά δικαστήρια όταν ο παραβάτης είναι εργάτης, οι διατάξεις αυτές ισχύουν μέχρι στιγμής απόλυτα.

Οι απάνθρωποι νόμοι ενάντια στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι έπεσαν το 1825 μπρος στην απειλητική στάση που πήρε το προλεταριάτο. Και όμως έπεσαν μόνο εν μέρει. Μόλις το 1859 εξαφανίστηκαν μερικά ωραία υπολείμματα των παλιών Καταστατικών. Τέλος, ο νόμος που ψήφισε η Βουλή στις 29 του Ιούνη 1871 εξαφάνιζε στα λόγια και το τελευταίο ίχνος αυτής της ταξικής νομοθεσίας, δίνοντας νομική αναγνώριση στα τρέιντγιουνιον (εργατικά συνδικάτα). Ομως ένας νόμος της βουλής της ίδιας ημερομηνίας [an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation (ένας νόμος για τη συμπλήρωση της ποινικής νομοθεσίας σχετικά με τη χρησιμοποίηση βίας, απειλών και ενόχλησης)] στην ουσία αποκατάσταινε την παλιά κατάσταση πραγμάτων με καινούργια μορφή. Με την κοινοβουλευτική αυτή ταχυδακτυλουργία όλα τα μέσα που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι εργάτες σε περίπτωση απεργίας ή λοκάουτ (απεργία των συνασπισμένων εργοστασιαρχών με ταυτόχρονο κλείσιμο των εργοστασίων τους) αφαιρέθηκαν από το κοινό δίκαιο και υπάχθηκαν σε μια έκτακτη νομοθεσία που η ερμηνεία της πέρασε στους ίδιους τους εργοστασιάρχες με την ιδιότητά τους σαν ειρηνοδίκες. Δυό χρόνια πρωτήτερα στην ίδια Κάτω Βουλή ο ίδιος κύριος Γλάδστον πρότεινε με το γνωστό έντιμο τρόπο ένα νομοσχέδιο για την κατάργηση όλων των έκτακτων ποινικών νόμων που στρέφονταν ενάντια στην εργατική τάξη. Το νομοσχέδιο όμως αυτό δεν μπόρεσε να προχωρήσει πέρα από τη δεύτερη ανάγνωση κι έτσι τράβηξαν την υπόθεση σε μάκρος ώσπου τελικά το «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα», συμμαχώντας με τους τόρυ, απόκτησε το σθένος να ταχθεί κατηγορηματικά ενάντια στο ίδιο εκείνο προλεταριάτο που είχε ανεβάσει το κόμμα αυτό στην εξουσία. Κι επειδή δεν ικανοποιήθηκε μ' αυτήν την προδοσία, το «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα» επέτρεψε στους άγγλους δικαστές, που πάντα εξυπηρετούσαν δουλικά τις κυρίαρχες τάξεις, να ξεθάψουν τους παλιωμένους νόμους σχετικά με τη «συνωμοσία» και να τους εφαρμόσουν ενάντια στα εργατικά σωματεία. Ετσι βλέπουμε πως μόνο δυστροπώντας και κάτω από την πίεση των μαζών η αγγλική βουλή παραιτήθηκε από τους νόμους ενάντια στις απεργίες και τα τρέιντγιουνιον, αφού προηγούμενα η ίδια βουλή επί πέντε αιώνες συνέχεια με ξετσίπωτο κυνισμό έπαιζε το ρόλο ενός μόνιμου τρέιντγιουνιον των κεφαλαιοκρατών ενάντια στους εργάτες.

Αμέσως από την αρχή κιόλας της επαναστατικής θύελλας η γαλλική αστική τάξη τόλμησε να ξαναφαιρέσει από τους εργάτες το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι που μόλις το είχαν κατακτήσει. Με το διάταγμα της 14 του Ιούνη 1791 χαρακτήρισε όλες τις εργατικές ενώσεις σαν «επιβουλή ενάντια στην ελευθερία και τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου», επιβουλή που τιμωρούνταν με 500 λίβρες (φράγκα) πρόστιμο και ένα χρόνο στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του ενεργού πολίτη. Ο νόμος αυτός, που την πάλη του ανταγωνισμού ανάμεσα στο

κεφάλαιο και στην εργασία τη στριμώχνει με κρατικά αστυνομικά μέτρα μέσα στα όρια που βολεύουν το κεφάλαιο, επέζησε των επαναστάσεων και των δυναστικών αλλαγών. Ακόμα και η κυβέρνηση της τρομοκρατίας τον άφησε άθιχτο. Μόλις τελευταία αφαιρέθηκε από τον Code Pinal (Ποινικό Κώδικα). Δεν υπάρχει τίποτα πιο χαρακτηριστικό από την πρόφαση που χρησιμοποιήθηκε γι' αυτό το αστικό πραξικόπημα. «Αν και θάπρεπε - λέει ο εισηγητής του νόμου Λε Σαπελιέ - ο μισθός εργασίας νάναι λίγο ανώτερος απ' ό,τι είναι σήμερα, ώστε αυτός που τον παίρνει ν' απαλλαχτεί απ' εκείνη την απόλυτη εξάρτηση που δημιουργεί η στέρηση των αναγκαίων μέσων συντήρησης και που είναι σχεδόν ίδια με την εξάρτηση της δουλείας», ωστόσο δεν επιτρέπεται στους εργάτες να συνεννοούνται μεταξύ τους για τα συμφέροντά τους, να δρουν από κοινού και να μετριάζουν έτσι την «απόλυτή τους εξάρτηση που είναι σχεδόν δουλεία», γιατί έτσι παραβιάζουν «την ελευθερία των ci-devant maitres (πρώην μαστόρων) τους και σημερινών επιχειρηματιών» (την ελευθερία να κρατούν εργάτες στη δουλεία!) και γιατί μια ένωση ενάντια στη δεσποτεία των πρώην μαστόρων των συντεχνιών αποτελεί - μαντέψτε το! - ξανασύσταση των συντεχνιών που τις έχει καταργήσει το γαλλικό Σύνταγμα!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

για τη Γαλλική Επανάσταση

επιμέλεια Γ.Μηλιός,εκδόσεις Εξάντας

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΓΙΑ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Επιμέλεια
Επιλογή κειμένων:
Γιάννης Μηλιός
Μετάφραση:
Χριστίνα Γιαννούλη
Δημήτρης Δημούλης

ΕΞΑΝΤΑΣ

ISBN 960-256-012-6

Καρλ Μαρξ: *Για τη Γαλλική Επανάσταση*

ΕΞΑΝΤΑΣ: Τζαβέλλα 1 – ΑΘΗΝΑ – 3613065, 3604885

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο Μαρξ δεν υπήρξε «ιστορικός» με την ιστοριογραφική έννοια του όρου. Δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ να «ιστορήσει» γεγονότα και ιστορικές περιόδους με κριτήριο τη δημοσιοποίηση των «άγνωστων» πτυχών της Ιστορίας, ή να επισημάνει τα «σημαντικά ιστορικά γεγονότα». Ανέλυσε ιστορικές συγκυρίες σύγχρονες ή παλαιότερες ως προς την εποχή του από μία οπτική γωνία ταυτόχρονα πολιτική και επιστημονική: πολιτική, γιατί είχε πάντα στο επίκεντρο της ανάλυσής του τις σχέσεις εξουσίας και την πάλη των κοινωνικών τάξεων για την εξουσία· επιστημονική, γιατί αναζήτησε και κατάφερε να ανακαλύψει τις ουσιώδεις σχέσεις που είναι εγγενείς στα ιστορικά γεγονότα και καθιστούν, έτσι, δυνατή την ερμηνεία τους.

Ο Μαρξ δεν υπήρξε, λοιπόν, «ιστορικός» της Γαλλικής Επανάστασης. Εντούτοις, η πολιτική και επιστημονική αποτίμηση της Γαλλικής Επανάστασης αποκτά κομβική σημασία στο έργο του Μαρξ: αποτελεί την «ιστορική πρώτη ύλη» με βάση την οποία θα επιχειρήσει αρχικά να κατανοήσει και να αναλύσει την αστική κοινωνία και το καπιταλιστικό κράτος. Αποτελεί στη συνέχεια το σταθερό σημείο σε αναφορά με το οποίο θα ερμηνεύσει και θα αναλύσει τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στις ευρωπαϊκές, κατά κύριο λόγο, χώρες του 19ου αιώνα.

Η σημασία που έχει η θεωρητική αποτίμηση της Γαλλικής Επανάστασης για το έργο του Μαρξ είναι εύκολο να εξηγηθεί: η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί αναμφίβολα το «πρότυπο» της διαδικασίας γέννησης του καπιταλιστικού κράτους. Η εδραίωση της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας, το πέρασμα δηλαδή από το (μεταβατικό) απολυταρχικό κράτος στο καπι-

ταλιστικό κράτος, βρίσκει στη Γαλλική Επανάσταση την ιστορικά περισσότερο «τυπική» και ολοκληρωμένη μορφή του.

Η κατανόηση επομένως των ιστορικών διαδικασιών και μετασχηματισμών που οδήγησαν στη Γαλλική Επανάσταση, αλλά και που «διεκπεραιώθηκαν» από αυτήν, αποτελεί όρο για την κατανόηση των ταξικών δομικών χαρακτηριστικών του «σύγχρονου» (καπιταλιστικού) κράτους. Με την έννοια αυτή, η παρούσα συλλογή κειμένων του Μαρξ αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης συλλογής με τον τίτλο: Καρλ Μαρξ *Για το κράτος*, η οποία κυκλοφόρησε ήδη από τις εκδόσεις «Εξάντας». Οι επισημάνσεις μας, στον *Πρόλογο* εκείνης της έκδοσης σχετικά με τις μαρξικές αναλύσεις για το κράτος διατηρούν, νομίζουμε, τη σημασία τους και για την παρούσα έκδοση.

Παράλληλα, η θεωρητική αποτίμηση της Γαλλικής Επανάστασης αποτελεί όρο για την κατανόηση των ιστορικών διαδικασιών μετάβασης από το απολυταρχικό στο καπιταλιστικό κράτος, οι οποίες δεν προσέλαβαν τα «τυπικά» χαρακτηριστικά της Γαλλικής Επανάστασης (π.χ. στα κράτη της κεντρικής Ευρώπης –Πρωσία, Αυστρία, Βαυαρία κ.ά.– αλλά και στη Μεγάλη Βρετανία). Εδώ ακόμη και οι έμμεσες επισημάνσεις του Μαρξ σχετικά με τις διαδικασίες εμπέδωσης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας σε χώρες πέραν της Γαλλίας, και οι συγκρίσεις των διαδικασιών αυτών με τη Γαλλική Επανάσταση, διατηρούν ένα ιδιαίτερο θεωρητικό ενδιαφέρον, καθώς το ζήτημα της «μετάβασης» εξακολουθεί να αποτελεί ένα ανοιχτό αντικείμενο συζήτησης στις κοινωνικές επιστήμες αλλά και στη μαρξιστική θεωρία. (Ενδεικτικά βλ. εδώ τη συλλογή κειμένων–συζήτηση των Ντομπ, Τακαχάσι, Χιλ, Λεφέμπρ, Προκάτσι, Χομπσμπάουμ, Μέρινγκτον, Χίλτον, που εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1982. Επίσης, τις αναλύσεις του Ν. Πουλαντζά *Το απολυταρχικό κράτος, κράτος μεταβατικό* και *Για τα μοντέλα της αστικής επανάστασης*, που περιέχονται στο βιβλίο του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος α΄, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1975).

Τα κείμενα του Μαρξ που περιέχονται στην παρούσα συλλογή κατατάχθηκαν σε τρεις ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα που επιγράφεται *Η Γαλλική Επανάσταση, η καπιταλιστική εξουσία και οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στην Ευρώπη*, περιέχονται κείμενα του Μαρξ που γράφτηκαν από το 1845 και μετά και προσεγγίζουν το καπιταλιστικό κράτος, την πολιτική συγκυρία αλλά και τις ιστορικές εξελίξεις σε διάφορες χώρες της Ευρώπης σε αναφορά με το «πρότυπο» πολιτικής εξουσίας και κοινωνικής διαδικασίας που προέκυψε από τη Γαλλική Επανάσταση.

Στη δεύτερη ενότητα που επιγράφεται *Ο νεαρός Μαρξ: Η θεώρηση της Γαλλικής Επανάστασης συνιστά προϋπόθεση για την προσέγγιση του κράτους και της «ιδιωτικής κοινωνίας»*, κατατάχθηκαν κείμενα της νεότητας του Μαρξ (δηλαδή κείμενα γραμμένα μέχρι και το 1844), που αντλούν τα συμπεράσματα και την επιχειρηματολογία τους από τη Γαλλική Επανάσταση. Στα κείμενα που περιέχονται εδώ αξίζει να προσέξουμε τη στενή σύνδεση των εννοιών που χρησιμοποιεί ο Μαρξ με τη θεωρητική αποτίμηση της Γαλλικής Επανάστασης, στην οποία έχει καταλήξει. Οι έννοιες, βέβαια, αυτές του νεαρού Μαρξ εντάσσονται στο θεωρητικό και φιλοσοφικό Ανθρωπισμό, και έτσι διαφοροποιούνται από τις έννοιες της Επιστήμης της Κοινωνίας, την οποία με πυρήνα την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας θεμελίωσε ο ώριμος Μαρξ. Για τα ζητήματα, όμως, αυτά αρκεί εδώ να παραπέμψουμε απλώς στις εργασίες του Αλτουσέρ που περιέχονται στο βιβλίο του *Για τον Μαρξ*, εκδ. «Γράμματα», Αθήνα 1978.

Η τρίτη ενότητα αυτής της συλλογής, που επιγράφεται *Σημειώσεις για την ιστορία και τα πρόσωπα της Γαλλικής Επανάστασης*, περιέχει τα περισσότερο «ιστοριογραφικά» κείμενα του Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση. Από τα κείμενα αυτά, το *Προκαταρκτικές εργασίες για μια ιστορία της Convention* είναι οι σημειώσεις του Μαρξ σχετικά με ένα βιβλίο του Levasseur, ενώ τα κείμενα που αναφέρονται σε πρόσωπα της Γαλλικής Επανάστασης είχαν αρχικά γραφεί για κάποιο εγκυκλοπαιδικό λεξικό.

Η επιλογή των αποσπασμάτων που παρατίθενται σ' αυτό το βιβλίο έγινε από τη γερμανική έκδοση των Απάντων των Μαρξ και Ένγκελς, *Marx – Engels – Werke (M.E.W.), Dietz Verlag, Berlin (Ost)*, 1969–1972, την οποία επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού που λειτουργούσε υπό την εποπτεία της Κ.Ε. του S.E.D. («Σοσιαλιστικό Ενωτικό Κόμμα Γερμανίας»). Το κείμενο *Προκαταρκτικές εργασίες για μια ιστορία*

της Convention έχει ληφθεί από τη νεότερη (1982) έκδοση των Απάντων των Μαρξ και Ένγκελς (*M.E.G.A.), Dietz Verlag, Berlin (Ost).*

Στην αρχή κάθε αποσπάσματος που παρατίθεται, σημειώνεται ο γενικός τίτλος του κειμένου από το οποίο έχει ληφθεί, καθώς και η ημερομηνία της πρώτης δημοσίευσης ή αντίστοιχα της συγγραφής του. Επιπλέον επισημαίνονται τα κείμενα τα οποία έχουν γραφεί από τον Μαρξ σε συνεργασία με τον Ένγκελς.

Στα κείμενα που παρατίθενται γίνεται επίσης χρήση τριών διαφορετικών κατηγοριών υποσημειώσεων: η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τις υποσημειώσεις των επιμελητών της γερμανικής έκδοσης, οι οποίες χαρακτηρίζονται με την ένδειξη (στΓΕ)· η δεύτερη κατηγορία είναι οι υποσημειώσεις των μεταφραστών ή του επιμελητή της ελληνικής έκδοσης, οι οποίες χαρακτηρίζονται με την ένδειξη (στΜ) ή, αντιστοίχως, (στΕ)· η τρίτη, τέλος, κατηγορία αφορά τις υποσημειώσεις του ιδίου του Μαρξ, οι οποίες παρατίθενται χωρίς καμιά επιπλέον ένδειξη.

Στη μετάφραση των αποσπασμάτων από το *Κεφάλαιο* και τις *Θεωρίες για την υπεραξία* ελήφθη υπόψη η μετάφραση του Παναγιώτη Μαυρομμάτη (εκδ. *Σύγχρονη Εποχή*). Επίσης σε τρία κείμενα που μέρος τους δημοσιεύθηκε στη συλλογή Καρλ Μαρξ *Για το κράτος* («Η επανάσταση του Ιουνίου», «Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία», «Η ηθικολογική κριτική....») ελήφθη υπόψη η μετάφραση του Τάσου Κυπριανίδη.

Ιανουάριος 1990
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΩΝ

Η ελληνική έκδοση των κειμένων του Κ. Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση –ορισμένα από τα οποία μεταφράζονται για πρώτη φορά στα ελληνικά– θέτει δυο μείζονα θεωρητικά ζητήματα που θα ήταν σκόπιμο να επισημάνουμε με συντομία.

Το πρώτο συνδέεται με τη θέση που καταλαμβάνει ο Μαρξ στην ιστοριογραφία της Γαλλικής Επανάστασης και τον τρόπο χρησιμοποίησης των μαρξικών κειμένων από τους ιστορικούς της περιόδου αυτής. Η ιστοριογραφική «καρριέρα» του Μαρξ ξεκινά τον Οκτώβριο του 1843 όταν ο ηλικίας εικοσιπέντε ετών διδάκτωρ φιλοσοφίας εγκαθίσταται στο Παρίσι και, παράλληλα με τη δραστηριότητά του ως συνεκδότης και συντάκτης των Deutsch-Französische Jahrbücher, αρχίζει να μελετά το έργο ιστορικών της γαλλικής επανάστασης (Buchez και Roux, Levasseur de la Sarthe, Cabet) και να συλλέγει υλικό για τη συγγραφή μιας ιστορίας της γαλλικής Convention (Συμβατική Εθνοσυνέλευση, Σεπτέμβριος 1792 – Οκτώβριος 1795). Ο Μαρξ εγκαταλείπει πολύ σύντομα το σχέδιο αυτό και από τον Απρίλιο του 1844 αρχίζει τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, δραστηριότητα από την οποία θα προκύψουν αρχικά τα *Οικονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα* του 1844. Αντί να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στην ιστορία των «θεαματικών» συγκρούσεων που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία του πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού, ο Μαρξ ξεκινά την προσπάθεια επιστημονικής ερμηνείας των νόμων που καθορίζουν τη λειτουργία του «κρυφού εργαστηρίου» της παραγωγής εμπορευμάτων αλλά και «παραγωγής» της ίδιας της ιστορίας. Αρχίζει έτσι μια πορεία ρήξης με τη «γερμανική φιλοσοφική συνείδηση» που θα οδηγήσει στη θεωρητική επανάσταση της επιστημολογικής τομής του 1845.

Από την ενασχόληση του Μαρξ με την ιστορία της Συμβατικής Εθνοσυνέλευσης προέρχεται το κείμενο *Προκαταρκτικές εργασίες για μια ιστορία της Convetion*, που μεταφράζεται στον τόμο αυτό και το οποίο, χωρίς να έχει ιδιαίτερο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον, είναι πολλαπλά σημαντικό. Πέραν του ότι αποτελεί αξιόλογο ντοκουμέντο για τον τρόπο εργασίας του Μαρξ, ο οποίος στο πρώτο μέρος του κειμένου αντιγράφει εκτενή αποσπάσματα από το έργο του Levasseur de la Sarthe και στο δεύτερο μέρος τα «ιδιοποιείται» με δικές του προσθήκες και παρατηρήσεις κατασκευάζοντας προοδευτικά ένα ολοκληρωμένο κείμενο, οι *Προκαταρκτικές εργασίες* μαρτυρούν για την πολιτική οξυδέρκεια του νεαρού Μαρξ. Πράγματι, ο Μαρξ διαλέγει να ασχοληθεί με την πιο καίρια περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, την περίοδο που σηματοδοτεί την είσοδο των οργανωμένων λαϊκών μαζών στο πολιτικό προσκήνιο. Η παρισινή Κομμούνα του 1792, στην οποία αναφέρεται εκτενώς ο Μαρξ, αυτοοργανώθηκε μετά την εξέγερση της 10ης Αυγούστου, ανέλαβε πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των αντεπαναστατικών δυνάμεων, πρωταγωνίστησε στην «αριστερή στροφή» της Γαλλικής Επανάστασης και αποτέλεσε, ως ένα βαθμό, το πρότυπο για την Κομμούνα του 1871.

Την επιλογή του Μαρξ θα ακολουθήσουν πολλοί ιστορικοί που εμπνέονται από τη μαρξιστική προβληματική και οι οποίοι ανέλαβαν να γράψουν την «πολιτική» ιστορία της περιόδου (*D. Guérin*, La lutte des classes dans la Ière République, Paris 1968, *A. Soboul*, Les sans-culottes parisiens en l'an II, Paris 1962): Ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ιστορικών αυτών που εξετάζουν την ιστορία «εκ των κάτω» και επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές εξελίξεις με ταξικούς όρους, η συγγραφή μιας αποκλειστικά «πολιτικής» ιστορίας που εξαντλεί το ενδιαφέρον της στους μηχανισμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης (clubs, sections, Κοινοβούλιο) οδηγείται σε θεωρητικές απορίες, τις οποίες πιθανώς διαισθάνθηκε ο νεαρός Μαρξ όταν το 1845 εγκατέλειψε την προσπάθειά του να γράψει μια ιστορία της Convention.

Τα προβλήματα αυτά αποφεύγει η δεύτερη κατεύθυνση ιστορικής έρευνας της Γαλλικής Επανάστασης που επηρεάζεται επίσης από τη μαρξιστική προβληματική. Εγκαταλείποντας την «ιστορία-γεγονός», ορισμένοι ιστορικοί στρέφονται στην εξέταση των οικονομικών δομών και μελετούν στη «μακρά διάρκεια» τη σταδιακή αποσύνθεση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής και ιδίως το αγροτικό ζήτημα στην περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Με βάση τα πορίσματα αυτής της έρευνας επιχειρείται η διατύπωση μιας θεωρίας μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και ο προσδιορισμός της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη διαδικασία αυτή και την πολιτική επανάσταση του 1789. Τα ζητήματα που θέτει ο γαλλικός «δρόμος» μετάβασης εξακολουθούν να παραμένουν ανοιχτά και οι αντιλήψεις των ιστορικών κυμαίνονται μεταξύ της θέσης ότι η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί το πρότυπο αστικής επανάστασης και της συμμετρικής και αντίστροφης θέσης σύμφωνα με την οποία στη Γαλλία πραγματοποιήθηκε η πιο ακραία και βίαιη διαδικασία καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Σε κάθε περίπτωση, ορισμένες παρατηρήσεις του «ώριμου» Μαρξ σχετικά με τη συγχρονικότητα και την αλληλεξάρτηση οικονομικής και πολιτικής-ιδεολογικής κυριαρχίας παρέχουν τη θεωρητική βάση για αντίκρουση των μηχανιστικών αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες η οικονομικά παντοδύναμη αστική τάξη «θέλησε» αίφνης να αποκτήσει και την πολιτική κυριαρχία και γι' αυτό έκανε την επανάσταση του 1789 ή, αντίστροφα, ότι ο καπιταλισμός εισήχθη στη Γαλλία μετά την επανάσταση με απόφαση της πολιτικά κυρίαρχης αστικής τάξης. Οι παρατηρήσεις του Μαρξ για τις «διαδοχικές μεταμορφώσεις μέχρι να φτάσουμε στην κυριαρχία της τάξης» διότι μια τάξη «ανέρχεται με το να καταστρέφονται τόσο οι διάφορες μορφές που αποτελούν το κέντρο βάρους της στις διαφορετικές εποχές όσο και οι διάφορες μερίδες της» (γράμμα στον Ένγκελς, 27.6.1854) κινούνται προς την κατεύθυνση κριτικής των μηχανιστικών αντιλήψεων.

Στο πλαίσιο αυτό, η Γαλλική Επανάσταση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια Απόλυτη Αρχή αλλά ως μια (αποφασιστική) στιγμή της βίαιης και αντιφατικής διαδικασίας συγκρότησης της ταξικής κυριαρχίας, η στερέωση της οποίας προϋποθέτει αφ' ενός τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού από τις διαφορετικές μερίδες καπιταλιστών μέσω συμμαχιών με ομάδες κρατικών υπαλλήλων και αφ' ετέρου την προοδευτική ενσωμάτωση των συμφερόντων άλλων κοινωνικών ομάδων στα γενικά καπιταλιστικά συμφέροντα. Η επανάσταση του 1789 η-

γεμονεύθηκε από την αστική τάξη η οποία κατάφερε να εντάξει τις βίαιες λαϊκές αντιδράσεις στα γενικά της συμφέροντα. Όπως θα σημειώσει ο Μαρξ το 1848, η τρομοκρατία δεν ήταν παρά ο «πληβεικός τρόπος» του να αντιμετωπίσει η αστική τάξη τους αντιπάλους της.

Στους αντίποδες της μαρξιστικής αντίληψης για τον αποκλειστικά αστικό χαρακτήρα της Γαλλικής Επανάστασης βρίσκεται το αίτημα για «ολοκλήρωση» των «κατακτήσεων» μέσω συμμαχιών των λαϊκών τάξεων με το «προοδευτικό» τμήμα της αστικής επανάστασης. Η άποψη αυτή βασίζεται στις εκτιμήσεις του νεαρού Μαρξ για το ριζοσπαστικό ρόλο των γιακωβίνων ως αυθεντικών εκφραστών και απελευθερωτών της «μάζας» ενώ στη θεωρητικοποίησή της συνέβαλαν οι επεξεργασίες του A. Gramsci για την εθνική-γιακωβίνικη οδό «υπέρβασης» του καπιταλισμού. Το «διαχρονικό» πλεονέκτημα αυτής της συλλογής που παρουσιάζει τις θέσεις του Μαρξ στην ιστορική τους εξέλιξη, παρέχει μια ευκαιρία για αντίκρουση των εξελικτιστικών αντιλήψεων που ηγεμόνευσαν το εργατικό κίνημα του 20ού αιώνα.

Η συστηματική επανεξέταση των αντιλήψεων του νεαρού Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση καθίσταται επιτακτική και για το λόγο ότι οι σύγχρονοι «αναθεωρητές» ιστορικοί που κηρύσσουν το «τέλος» της Γαλλικής Επανάστασης (F. Furet) και φτάνουν στο να καταγγείλουν τις «ολοκληρωτικές» τάσεις της (P. Chaunce) ή τις «γενοκτονίες» που υποτίθεται ότι διαπράχθηκαν (F. Bluche, R. Sécher) χρησιμοποιούν, μεταξύ άλλων, και τις αναλύσεις του Μαρξ στα νεανικά κείμενά του για να «αποδείξουν» τον αμιγώς πολιτικό χαρακτήρα της και να επιτύχουν, βοηθούσης της συγκυρίας, τον ταξικό αποχρωματισμό της. Η πρόσφατη γαλλική έκδοση ορισμένων «κατάλληλα» επιλεγμένων και σχολιασμένων αποσπασμάτων από κείμενα του Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση (Marx et la Révolution Française, Paris 1986) με εισαγωγή του F. Furet, όπου οι απόψεις του Μαρξ θεωρούνται συγγενείς με αυτές του... Toqueville, εντάσσεται στην προσπάθεια να αποκτήσει η πιο συντηρητική ιστοριογραφική κατεύθυνση και τίτλους μαρξιστικής εγκυρότητας. Η ακαδημαϊκή επικράτηση αυτής της κατεύθυνσης, που συνεχίζει επάξια της αντεπαναστική ιστοριογραφία (Abbé Barruel, Aug. Cochin, P. Gaxotte) παρουσιάζοντας ένα συμπίλημα ιστορικών επισκοπήσεων, φιλελεύθερης φιλοσοφίας και αντικομμουνιστικής χρηστομάθειας, συνδυάζεται με την ήττα της προοδευτικής ιστοριογραφικής κατεύθυνσης (J. Jaurès, A. Mathiez, G. Lefebvre, E. Labrousse, A. Soboul)[1]. Η ήττα αυτή συνδέεται και με τις θεωρητικές αδυναμίες των μαρξιστικών αναλύσεων που πραγματοποίησαν οι ιστορικοί αυτοί, οι οποίοι στηρίχθηκαν στη σχολαστική εκμετάλλευση των πηγών και αρκέστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην «αντικειμενική» παράθεση γεγονότων υποβαθμίζοντας τη θεωρητική ερμηνεία τους.

Το δεύτερο ζήτημα που θέτουν τα κείμενα του Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση συνδέεται με την περίφημη προβληματική του χωρισμού κράτους/κοινωνίας. Οι φιλοσοφικές και ιστορικές αναλύσεις του νεαρού Μαρξ για τη Γαλλική Επανάσταση (β΄ μέρος αυτής της συλλογής) έχουν αναμφισβήτητη φιλολογική αξία αλλά και σημαντικό θεωρητικό ενδιαφέρον, πράγμα που συμβαίνει, για παράδειγμα, με την Εισαγωγή στην κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και την απάντηση στο άρθρο του «Πρώσου» (A. Ruge), όπου ο νεαρός Μαρξ αντιλαμβάνεται ορθά την ταξική υφή του κράτους και την ανάγκη μαρασμού του σε μια αταξική κοινωνία.

Ωστόσο, στα κείμενα αυτά, τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης προσεγγίζονται και ερμηνεύονται με κριτήριο τις μεταβολές που επέφεραν στις σχέσεις μεταξύ κοινωνικής-ιδιωτικής και πολιτικής σφαίρας. Οι αντιλήψεις περί διάκρισης κοινωνίας και κράτους αποτελούν θεωρητική σταθερά του φιλελευθερισμού και εμφανίζονται υπό το «προοδευτικό» ένδυμα ενός «αντικρατισμού» που προβάλλει το αίτημα απορρόφησης του εξωτερικού/καταπιεστικού/«κακού» κράτους από τις «ζωντανές δυνάμεις» της κοινωνίας. Βάση αυτής της θεωρίας είναι αφ' ενός η ανθρωπολογική παραδοχή περί του ότι η κοινωνία αποτελεί άθροισμα ατόμων που είναι δυνάμει αυτάρκη/αυτόνομα/ανεξάρτητα και διαθέτουν μια κοινή «ανθρώπινη ουσία»

1. Τις τάσεις της ιστοριογραφίας της Γαλλικής Επανάστασης παρουσιάζουν οι *O. Betourné – A. Hartig*, Penser l'histoire de la Révolution, Paris 1989. Βλέπε επίσης στα ελληνικά *Α. Κωνσταντακοπούλου*, Διακόσια χρόνια γαλλικής επανάστασης, Πολίτης τ. 100 (όπου αναφέρονται οι προσπάθειες εφημεριδογράφων να μεταφέρουν στα καθ' ημάς τις απόπειρες καταδίκης κάθε επαναστατικής κίνησης ως «ολοκληρωτικής») και *Αυγ. Μπαγιόνα*, Προβλήματα σχετικά με την ιστοριογραφία της γαλλικής επανάστασης, Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας 5, 1989.

και αφ' ετέρου η κοινωνιολογική-ιστορική παραδοχή περί συγκρότησης του κράτους με συνειδητή απόφαση των «ατόμων» για την εξασφάλιση των κοινών συμφερόντων τους (ακόμη και αν τα συμφέροντα των «ισχυρών» κατοχυρώνονται προνομιακά).

Τις αντιλήψεις αυτές υιοθετεί ο νεαρός Μαρξ θεωρώντας ότι η διάκριση κράτους/κοινωνίας αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό των αστικών κοινωνιών. Βασική θέση του είναι ότι η ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης αποτυπώνει τις προσπάθειες για επίτευξη της «πολιτικής» χειραφέτησης και επιβαλλόμενη συνέχεια είναι η πραγματοποίηση του δεύτερου «βήματος», δηλαδή η υπέρβαση του χωρισμού πολιτικής/ιδιωτικής σφαίρας και η «ολοκλήρωση» του διασπασμένου ανθρώπου μέσω της «ανθρώπινης» χειραφέτησης και επανάκτησης της χαμένης «ουσίας» του.

Αυτή η ανθρωπιστική-διχοτομική αντιμετώπιση των κοινωνικών σχηματισμών είχε ως αποτέλεσμα να ενταχθεί ο Κ. Μαρξ, ρητά ή σιωπηρά, στη χορεία των φιλελεύθερων θεωρητικών που ασκούν «ριζοσπαστική» κριτική στα κυρίαρχα ιδεολογήματα, αποφεύγοντας να θίξουν το σκληρό πυρήνα τους. Στον πυρήνα αυτό ανήκει αναμφίβολα και η σύλληψη της κοινωνίας με βάση τη «διαλεκτική» ιδιωτικής και πολιτικής σφαίρας. Η σύνδεση της μαρξικής θεωρίας με το παραπάνω σχήμα πήρε την πιο σαφή μορφή της στο πεδίο των λεγόμενων ανθρώπινων δικαιωμάτων: η έλλειψη ειδικών αναλύσεων για το ζήτημα αυτό στο έργο του ώριμου Μαρξ επέτρεψε στους νομικούς και τους πολιτειολόγους να εκλάβουν τις σχετικές αναφορές στο Εβραϊκό Ζήτημα ως οριστική θέση του Μαρξ.

Το θεωρητικά και πολιτικά επαναστατικό ρεύμα της μαρξιστικής θεωρίας αντιπαραθέτει στη διαλεκτική κράτους/κοινωνίας μια σειρά θέσεων που δείχνουν ότι η θεωρητική αξία της αντίληψης αυτής είναι ανάλογη με εκείνη των λοιπών αστικών ιδεολογημάτων. Η θεωρητική σύλληψη των κοινωνικών σχηματισμών ως δομημένων συνόλων, η μορφή των οποίων καθορίζεται σε τελική ανάλυση από το οικονομικό επίπεδο, η αμφισβήτηση της διάκρισης ιδιωτικό/δημόσιο με την ένταξη των ιδεολογικών θεσμών στην έννοια του κράτους και η καταλυτική κριτική στο ρεύμα του θεωρητικού ανθρωπισμού αποτελούν αφετηρία για περαιτέρω ανάλυση των θεωρητικών και πολιτι-

κών ζητημάτων που θέτει η κυρίαρχη σήμερα αντίληψη περί δομικού χωρισμού κράτους και κοινωνίας.

Η παρούσα συλλογή κειμένων δεν παρέχει μόνο στοιχεία για την ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης και την αντιμετώπισή της από τον Μαρξ. Η «συνύπαρξη» των ανθρωπιστικών θέσεων του νεαρού Μαρξ με τις, αναμφίβολα αποσπασματικές, μεταγενέστερες αναλύσεις του παρέχει τη δυνατότητα της συγκριτικής εξέτασής τους και της αποσαφήνισης των θεωρητικών προϋποθέσεων της καθεμιάς. Από μια τέτοια εργασία είναι δυνατό να προκύψουν αναλύσεις που θα κάνουν τη φιλοσοφική θέση «η ιδιωτική κοινωνία δεν υπάρχει – οι άνθρωποι δεν υπάρχουν» να πάψει να ηχεί σαν προκλητική παραδοξολογία.

Απρίλιος 1990

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΟΥΛΗΣ

ΜΕΡΟΣ Ι

Η Γαλλική Επανάσταση,
η καπιταλιστική εξουσία
αι οι πολιτικές και κοινωνικές
εξελίξεις στην Ευρώπη

Η αστική κοινωνία και η κομουνιστική επανάσταση[1]
M.E.W. τ. 3, σ. 537 (1846)
Δημοσιεύθηκε το 1932 από το ινστιτούτο
Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας.

1. Η *ιστορία της δημιουργίας του Σύγχρονου Κράτους* ή η *γαλλική επανάσταση*.
Η αυτοεξύψωση της πολιτικής οντότητας - σύγχυση με το αρχαίο κράτος. Σχέση των επαναστατών προς την αστική κοινωνία. Διπλασιασμός όλων των στοιχείων σε αστικές και κρατικές υπάρξεις.
2. Η *διακήρυξη* των *ανθρώπινων δικαιωμάτων* και το *σύνταγμα του κράτους*. Η ατομική ελευθερία και η δημόσια εξουσία. *Ελευθερία*, *ισότητα* και ενότητα. Η λαϊκή κυριαρχία.
3. Το *κράτος* και η *αστική κοινωνία*.
4. Το *αντιπροσωπευτικό κράτος* και η *Χάρτα*.
Το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος, τ[ο] δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος.
5. Η *διάκριση των εξουσιών*. Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία.
6. Η *νομοθετική εξουσία* και τα νομοθετικά σώματα. Πολιτικοί όμιλοι.
7. Η *εκτελεστική εξουσία*. Συγκεντρωτισμός και ιεραρχία. Συγκεντρωτισμός και πολιτική κουλτούρα. Ομοσπονδιακή οργάνωση και βιομηχανισμός. Η *κρατική διοίκηση* και η *κοινοτική διοίκηση*.
8΄. Η *δικαστική εξουσία* και το *δίκαιο*.

1. Αυτές οι σημειώσεις βρίσκονται στις σελίδες 23 και 22 του σημειωματάριου του Μαρξ με τις 11 Θέσεις «1. ad Feurbach» (στΓΕ).

8΄΄. Η *εθνικότητα* και ο *λαός*.
9΄. Τα *πολιτικά κόμματα*.
9΄΄. Το *εκλογικό δικαίωμα*, ο αγώνας για την *κατάργηση* του κράτους και της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας.

Η αστική τάξη και η αντεπανάσταση

Δημοσιεύθηκε στη «Neue Rheinische Zeitung»,
15 Δεκεμβρίου 1848
M.E.W. τ. 6, σσ.107-109 και 121.

Το 1789 η αστική τάξη ήταν ενωμένη με το λαό ενάντια στη βασιλεία, τους ευγενείς και την κυρίαρχη εκκλησία.

Η επανάσταση του 1789 είχε ως πρότυπο (τουλάχιστον στην Ευρώπη) μόνο την επανάσταση του 1648, η επανάσταση του 1648 μόνο την εξέγερση των Ολλανδών ενάντια στην Ισπανία.

Και οι δύο επαναστάσεις ήταν έναν αιώνα μπροστά σε σχέση με τα πρότυπά τους, όχι μόνο χρονικά αλλά και ως προς το περιεχόμενό τους.

Και στις δύο επαναστάσεις η αστική τάξη ήταν η τάξη που βρισκόταν *πραγματικά* επικεφαλής του κινήματος. Το *προλεταριάτο* και οι *μερίδες του αστισμού που δεν ανήκαν στην αστική τάξη* είτε δεν είχαν συγκροτηθεί ακόμη ξεχωριστά από την αστική τάξη είτε δεν είχαν ακόμη σχηματίσει αυτόνομα αναπτυγμένες τάξεις ή τμήματα τάξεων. Όπου λοιπόν αντιτάχθηκαν στην αστική τάξη, όπως για παράδειγμα το 1793/4 στη Γαλλία, αγωνίζονταν μόνο για την επιβολή των συμφερόντων της αστικής τάξης, αν και όχι βέβαια *με τον τρόπο* της αστικής τάξης. *Όλη η γαλλική τρομοκρατία* δεν ήταν παρά ο *πληβειακός τρόπος* για να τελειώνουν με τους εχθρούς της *αστικής τάξης*, την απολυταρχία, τη φεουδαρχία και τους μικροαστούς.

Οι επαναστάσεις του 1648 και 1789 δεν ήταν *αγγλικές* και *γαλλικές* επαναστάσεις, ήταν επαναστάσεις *ευρωπαϊκού* τύπου. Δεν ήταν η νίκη μιας *συγκεκριμένης* τάξης της κοινωνίας πάνω στην *παλιά πολιτική τάξη πραγμάτων*, ήταν η *διακήρυξη της πολιτικής τάξης πραγμάτων για τη νέα ευρωπαϊκή κοινω-*

νία. Σ' αυτές τις επαναστάσεις νίκησε η αστική τάξη, αλλά η *νίκη της αστικής τάξης* ήταν τότε *η νίκη μιας νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων*, η νίκη της αστικής ιδιοκτησίας πάνω στη φεουδαρχική, της εθνικότητας πάνω στον τοπικισμό, του ανταγωνισμού πάνω στη συντεχνία, της διανομής πάνω στα πρωτοτόκια, της κυριαρχίας του ιδιοκτήτη της γης πάνω στην κυριάρχηση του ιδιοκτήτη από τη γη, του διαφωτισμού πάνω στη δεισιδαιμονία, της οικογένειας πάνω στο οικογενειακό όνομα, της βιομηχανίας πάνω στην ηρωική τεμπελιά, του αστικού δικαίου πάνω στα μεσαιωνικά προνόμια. Η επανάσταση του 1648 ήταν η νίκη[1] του 17ου αιώνα πάνω στο 16ο αιώνα, η επανάσταση του 1789 η νίκη του 18ου αιώνα πάνω στο 17ο αιώνα. Αυτές οι επαναστάσεις εξέφρασαν περισσότερο τις ανάγκες του τότε κόσμου παρά τις ανάγκες των τμημάτων του κόσμου στα οποία συνέβησαν, την Αγγλία και την Γαλλία.

Τίποτε από όλα αυτά δεν συνέβη στην *πρωσική επανάσταση του Μάρτη*.

Η επανάσταση του Φλεβάρη κατήργησε τη συνταγματική βασιλεία στην πραγματικότητα και την αστική κυριαρχία κατ' ιδέαν. Η πρωσική επανάσταση του Μάρτη όφειλε να *δημιουργήσει* τη συνταγματική βασιλεία κατ' ιδέαν και την αστική κυριαρχία στην πραγματικότητα. Όχι μόνο δεν ήταν *ευρωπαϊκή επανάσταση*, αλλά ήταν εξασθενημένος απόηχος μιας ευρωπαϊκής επανάστασης σε μια καθυστερημένη χώρα. Αντί να είναι μπροστά από τον αιώνα της, είχε μείνει πίσω της τουλάχιστον κατά μισό αιώνα. Ήταν εκ των προτέρων *δευτερογενής*, αλλά είναι γνωστό ότι οι δευτερογενείς ασθένειες θεραπεύονται πιο δύσκολα και ταυτόχρονα φθείρουν το σώμα περισσότερο από τις πρωτογενείς.

Δεν επρόκειτο για την κατασκευή μιας νέας κοινωνίας αλλά για τη βερολινέζικη αναγέννηση της κοινωνίας που πέθανε στο Παρίσι. Η πρωσική επανάσταση του Μάρτη δεν ήταν ούτε καν *εθνική, γερμανική*, ήταν εκ των προτέρων *επαρχιακή-πρωσική*. Οι εξεγέρσεις της Βιέννης, του Κάσελ, του Μονάχου, οι κάθε είδους επαρχιακές εξεγέρσεις τη συνόδευαν και αμφισβητούσαν τη σημασία της.

1. Στη Neue Rheinische Zeitung: η Επανάσταση (στ.ΓΕ).

Ενώ το 1648 και το 1789 είχαν απόλυτη αυτοπεποίθηση θεωρώντας ότι βρίσκονται στην κορυφή της πλάσης, η φιλοδοξία του βερολινέζικου 1848 συνίστατο στο να δημιουργήσει έναν αναχρονισμό. Το φως του έμοιαζε με το φως των αστεριών που φτάνει στους κατοίκους της Γης μόνο 100.000 χρόνια αφ' ότου σβήσουν τα σώματα που το εκπέμπουν. Η πρωσική επανάσταση του Μάρτη ήταν σε μικρογραφία -ήταν και γενικά μικρογραφία- ένα τέτοιο αστέρι για την Ευρώπη.

Το φως της ήταν φως ενός κοινωνικού πτώματος που βρίσκεται προ πολλού σε αποσύνθεση. Η γερμανική αστική τάξη είχε αναπτυχθεί τόσο δυσκίνητα, δειλά και αργά, ώστε, τη στιγμή που στεκόταν απειλητικά απέναντι στη φεουδαρχία και την απολυταρχία, είδε και η ίδια απέναντί της το προλεταριάτο και όλες τις μερίδες του αστισμού, των οποίων τα συμφέροντα και οι ιδέες συγγενεύουν με αυτές του προλεταριάτου. Και δεν έβλεπε μόνο μια τάξη *πίσω* της, αλλά και όλη την Ευρώπη να στέκεται εχθρικά *μπροστά* της. Η πρωσική αστική τάξη δεν ήταν, όπως η γαλλική του 1789, η τάξη που αντιπροσώπευε *ολόκληρη* τη σύγχρονη κοινωνία απέναντι στους εκπροσώπους της παλιάς κοινωνίας, τη βασιλεία και τους ευγενείς. Είχε καταντήσει ένα είδος *κάστας* (*Stand*), που είχε τις ίδιες άσχημες διαθέσεις τόσο απέναντι στο Στέμμα όσο και απέναντι στο λαό, που ήθελε να εναντιωθεί και στους δύο, ήταν αναποφάσιστη απέναντι σε κάθε αντίπαλο ξεχωριστά, γιατί έβλεπε πάντα και τους δύο ή μπροστά ή πίσω της. Έκλινε από την αρχή στο να προδώσει το λαό και να συμβιβαστεί με τον εστεμμένο εκπρόσωπο της παλιάς κοινωνίας, γιατί η ίδια ανήκε κιόλας στην παλιά κοινωνία. Δεν αντιπροσώπευε τα συμφέροντα μιας νέας κοινωνίας ενάντια σε μια παλιά, αλλά ανανεωμένα συμφέροντα στα πλαίσια μιας παρωχημένης κοινωνίας. Βρισκόταν στο πηδάλιο της επανάστασης, όχι επειδή ο λαός στεκόταν πίσω της, αλλά επειδή ο λαός την έσπρωχνε μπροστά του. Βρισκόταν επικεφαλής, όχι επειδή εκπροσωπούσε την πρωτοβουλία μιας νέας κοινωνικής περιόδου, αλλά επειδή αντιπροσώπευε την εκδικητικότητα μιας παλιάς κοινωνικής περιόδου. Ήταν ένα στρώμα του παλιού κράτους που δεν είχε καταφέρει να βγει μόνο του στην επιφάνεια του νέου κόσμου, αλλά ένας σεισμός το έβγαλε σ' αυτή. Χωρίς πίστη στον εαυτό της, χωρίς πίστη στο λαό, γρυλίζοντας προς τους επάνω, τρέμοντας τους

κάτω, εγωίστρια και προς τις δύο πλευρές και με επίγνωση του εγωισμού της, επαναστατική απέναντι στους συντηρητικούς, συντηρητική απέναντι στους επαναστάτες, δύσπιστη απέναντι στα ίδια της τα συνθήματα, με κούφια λόγια αντί για ιδέες, φοβισμένη από τη θύελλα του κόσμου, εκμεταλλευόμενη τη θύελλα του κόσμου -χωρίς να δείχνει δυναμισμό προς καμιά κατεύθυνση, αντιγράφοντας προς όλες τις κατευθύνσεις, κακοήθης γιατί δεν πρωτοτύπησε, πρωτότυπη στην κακοήθεια - παζαρεύοντας με τις ίδιες της τις επιθυμίες, χωρίς πρωτοβουλία, χωρίς πίστη στον εαυτό της, χωρίς πίστη στο λαό, χωρίς κοσμοϊστορικό προορισμό - ένας καταραμένος γέρος που βρέθηκε καταδικασμένος να οδηγήσει και να αποπροσανατολίσει για το δικό του, ξεφτισμένο από τα γεράματα συμφέρον τα πρώτα νεανικά ρεύματα ενός ρωμαλέου λαού - ένας γέρος χωρίς μάτια! χωρίς αυτιά! χωρίς δόντια, χωρίς τίποτε: μ' αυτόν τον τρόπο η *πρωσική αστική τάξη* βρέθηκε μετά την επανάσταση του Μάρτη στο τιμόνι του πρωσικού κράτους.

(...)

Η γαλλική αστική τάξη ξεκίνησε με την απελευθέρωση των γεωργών. Με τους γεωργούς κατέκτησε την Ευρώπη. Η πρωσική αστική τάξη ήταν τόσο αιχμαλωτισμένη στα πιο *στενά*, τα πιο άμεσα συμφέροντά της, ώστε έχασε απερίσκεπτα ακόμη και αυτόν το σύμμαχο και τον μετέτρεψε σε εργαλείο στα χέρια της φεουδαρχικής αντεπανάστασης.

Ταραχές στην Κωνσταντινούπολη, μυστηριώδη φαινόμενα στη Γερμανία, ο προϋπολογισμός

Δημοσιεύθηκε στη «New York Daily Tribune», 6 Μαΐου 1853
M.E.W. τ. 9, σ.70

Αυτό που δεν μπορεί να καταλάβει η ολιγαρχία είναι το απλό πράγμα ότι η πολιτική εξουσία δεν είναι παρά το παιδί της οικονομικής εξουσίας και ότι η τάξη στην οποία η ολιγαρχία πρέπει να παραχωρήσει την οικονομική εξουσία θα κατακτήσει σίγουρα και την πολιτική εξουσία. Ακόμη και όταν ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ εξέδιδε μέσω του Κολμπέρ νόμους προς όφελος των ιδιοκτητών εργαστηρίων, προετοίμαζε μ' αυτό τον τρόπο αποκλειστικά και μόνο την επανάσταση του 1789, οπότε απαντήθηκε το δικό του «l' état c' est moi»[1] με τη φράση του Σεγιές «le tiers état est tout»[2].

1. Το κράτος είμαι εγώ (στΓΕ).
2. Η Τρίτη Τάξη είναι το παν (στΓΕ).

Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία, 1848-1850
M.E.W. τ. 7, σσ. 25 και 84-85 (1850)

Ενώ η επανάσταση του 1789 άρχισε απελευθερώνοντας τους γεωργούς από τα φεουδαρχικά βάρη, η επανάσταση του 1848, για να μη θέσει σε κίνδυνο το κεφάλαιο και για να διατηρήσει σε λειτουργία την κρατική μηχανή του, αναγγέλθηκε με την επιβολή ενός νέου φόρου στον αγροτικό πληθυσμό.

(...)

Αντιλαμβάνεται κανείς τη θέση των Γάλλων γεωργών, όταν η δημοκρατία πρόσθεσε στα παλιά τους βάρη και νέα. Βλέπει κανείς ότι η εκμετάλλευσή τους διαφέρει μόνο κατά τη *μορφή* από την εκμετάλλευση του βιομηχανικού προλεταριάτου. Ο εκμεταλλευτής είναι ο ίδιος: το *κεφάλαιο*. Οι μεμονωμένοι καπιταλιστές εκμεταλλεύονται τους μεμονωμένους γεωργούς με την *υποθήκη* και την *τοκογλυφία*, η τάξη των καπιταλιστών εκμεταλλεύεται την τάξη των γεωργών μέσω της κρατικής φορολογίας. Ο τίτλος ιδιοκτησίας είναι για τους γεωργούς το φυλαχτό με το οποίο τους μάγευε μέχρι τώρα το κεφάλαιο, η πρόφαση με την οποία τους έκανε να ξεσηκωθούν ενάντια στο βιομηχανικό προλεταριάτο. Μόνο η πτώση του κεφαλαίου μπορεί να κάνει το γεωργό να ανέβει, μόνο μια αντικαπιταλιστική, μια προλεταριακή κυβέρνηση μπορεί να σπάσει την οικονομική του εξαθλίωση, την κοινωνική του κατάπτωση. Η *συνταγματική δημοκρατία* είναι η δικτατορία των ενωμένων εκμεταλλευτών του· η *σοσιαλδημοκρατική*, η *κόκκινη* δημοκρατία είναι η δικτατορία των συμμάχων του. Και η ζυγαριά ανεβαίνει ή κατεβαίνει ανάλογα με τις ψήφους που ρίχνει ο γεωργός στην κάλπη. Μόνο ο ίδιος αποφασίζει για την τύχη του. Αυτά έλεγαν οι σοσιαλιστές σε κάθε είδους μπροσούρες, έντυπα, ημερολόγια, προκηρύξεις. Αυτή η γλώσσα έγινε πιο κατανοητή στο γεωργό μέσα από τα αντίθετα κείμενα του κόμματος της Τάξης, που απευθύνθηκε και αυτό από την πλευρά του σ' εκείνον και που μέσα από τη χονδροειδή υπερβολή, τη φρικαλέα ερμηνεία και παρουσίαση των προθέσεων και ιδεών των σοσιαλιστών άγγιξε τη σωστή χορδή του γεωργού και ερέθισε εξαιρετικά τη φλογερή επιθυμία του για τον απαγορευμένο καρπό. Πιο κατανοητά από όλα μιλούσαν όμως οι ίδιες οι εμπειρίες που είχε αποκτήσει η τάξη των γεωργών από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος και οι απανωτές απογοητεύσεις που διαδέχονταν η μια την άλλη με ρυθμό επαναστατικής βιασύνης. *Οι επαναστάσεις είναι οι ατμομηχανές της ιστορίας.*

Η βαθμιαία επαναστατικοποίηση των γεωργών εκδηλώθηκε με διάφορα συμπτώματα. Φάνηκε ήδη στις εκλογές για τη νομοθετική συνέλευση, φάνηκε στην κατάσταση πολιορκίας των πέντε νομών γύρω από τη Λυών, φάνηκε μερικούς μήνες μετά τη 13η Ιουνίου με την εκλογή ενός ορεινού στο νομό της Gironde στη θέση του πρώην προέδρου της Chambre introuvable[1], φάνηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1849 με την εκλογή ενός κόκκινου, στη θέση ενός νομιμόφρονα βουλευτή που πέθανε, στο νομό du Gard[2], σ' αυτή τη γη της επαγγελίας για τους νομιμόφρονες, τον τόπο των πιο αποτρόπαιων εγκλημάτων ενάντια στους δημοκρατικούς το 1794 και το 1795, το κέντρο της terreur blanche[3] του 1815, όπου φιλελεύθεροι και προτεστάντες δολοφονούνταν

1. Έτσι είναι γνωστή στην ιστορία η φανατικά υπερβασιλική και αντιδραστική Βουλή που εκλέχθηκε αμέσως μετά την πτώση του Ναπολέοντα το 1815 (Σημείωση του Ένγκελς στην έκδοση του 1895).

Οι 350 από τους 402 βουλευτές ανήκαν στο κόμμα των «βασιλικότερων του βασιλέως» ultras και ο Λουδοβίκος ΙΣΤ' δήλωσε ότι ποτέ δεν είχε ελπίσει σε μια τέτοια ανεπανάληπτη (introuvable) Βουλή. Παρά τον ακραίο συντηρητισμό της (παράδειγμα η κατάργηση του διαζυγίου το 1816), η Βουλή διαλύθηκε από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ' ένα χρόνο μετά τη σύγκλησή της, διότι οι ultras διεκδικούσαν το διορισμό κυβερνήσεων που να έχουν την εμπιστοσύνη της Βουλής (στΜ).

2. Στο νομό du Gard έγιναν συμπληρωματικές εκλογές όταν πέθανε ο νομιμόφρων βουλευτής de Beaume. Ο υποψήφιος των ορεινών Favaune εκλέχθηκε με απόλυτη πλειοψηφία (20.000 από τις 35.000 ψήφους) (στΓΕ).

3. Η λευκή τρομοκρατία (στΓΕ).

στα φανερά. Αυτή η επαναστατικοποίηση της πιο αδρανούς τάξης έγινε περισσότερο από κάθε άλλη φορά φανερή μετά την επαναφορά του φόρου στα οινοπνευματώδη. Τα μέτρα της κυβέρνησης και οι νόμοι του Ιανουαρίου και του Φεβρουαρίου του 1850 στρέφονται σχεδόν αποκλειστικά ενάντια στους *νομούς* και τους *γεωργούς*. Η πιο τρανή απόδειξη της προόδου τους.

Η επανάσταση του Ιούνη

Δημοσιεύθηκε στη «Neue Rheinische Zeitung»,
29 Ιουνίου 1848
M.E.W. τ. 5, σσ. 133-137

Οι εργάτες του Παρισιού *συντρίφτηκαν* από μια υπέρμετρη δύναμη, δεν υπέκυψαν σ' αυτή. *Χτυπήθηκαν*, αλλά οι αντίπαλοί τους *νικήθηκαν*. Ο προσωρινός θρίαμβος της κτηνώδους βίας είχε ως τίμημα την εξαφάνιση όλων των πλανών και φαντασιώσεων της επανάστασης του Φλεβάρη, τη διάλυση ολόκληρου του παλιού δημοκρατικού (republikanischen) κόμματος, τη διάσπαση του γαλλικού έθνους σε δύο έθνη, το έθνος των ιδιοκτητών και το έθνος των εργατών. Η τρίχρωμη δημοκρατία έχει πλέον μόνο *ένα χρώμα*, το χρώμα του χτυπημένου, το *χρώμα του αίματος*. Έγινε *κόκκινη δημοκρατία*.

Καμιά δημοκρατική διασημότητα ούτε από τη «National»[1] ούτε από τη «Réforme»[2] στο πλευρό του λαού! Χωρίς άλλους ηγέτες, χωρίς άλλα μέσα εκτός από την αγανάκτηση, αντιστάθηκε στη συνασπισμένη αστική τάξη και το στρατιωτικό συρφετό για περισσότερο καιρό απ' όσο μπόρεσε ποτέ μια γαλλική

1. Η πολιτική ομάδα γύρω από τη γαλλική εφημερίδα «Le National» συγκέντρωνε μετριοπαθείς αστούς δημοκράτες με επικεφαλής τον Armand Marrast. Στη δεκαετία 1840-50 στηριζόταν στη βιομηχανική αστική τάξη με την οποία συνδεόταν μέσω ενός τμήματος της φιλελεύθερης διανόησης. Η εφημερίδα «Le National» εκδιδόταν καθημερινά στο Παρίσι από το 1830 ως το 1851 (στΓΕ).

2. Οι υποστηρικτές της γαλλικής εφημερίδας «La Réforme» συγκροτούσαν μια πολιτική ομάδα μικροαστών δημοκρατών με επικεφαλής τον Ledru-Rollin. Στην ομάδα αυτή προσχώρησαν οι μικροαστοί σοσιαλιστές υπό την ηγεσία του Louis Blanc. Η εφημερίδα «La Réforme» εκδιδόταν καθημερινά στο Παρίσι από το 1843 ως το 1850 (στΓΕ).

δυναστεία, που είχε όλο το στρατιωτικό μηχανισμό δικό της, να αντισταθεί σε μια μερίδα της αστικής τάξης ενωμένη με το λαό. Για να εξαφανιστεί και η τελευταία ψευδαίσθηση του λαού, για να σπάσει κάθε δεσμός με το παρελθόν, έπρεπε και το συνηθισμένο ποιητικό συστατικό της γαλλικής εξέγερσης, η ενθουσιώδης αστική νεολαία, οι οικότροφοι της école polytechnique[1], τα τρίκοχα καπέλα, να βρίσκονται με το μέρος των δυναστών. Οι οικότροφοι της ιατρικής σχολής έπρεπε να αρνηθούν στους πληγωμένους πληβείους την αρωγή της επιστήμης. Η επιστήμη δεν υπάρχει για τον πληβείο που διέπραξε το ανεκδιήγητο, ανομολόγητο έγκλημα να ριψοκινδυνέψει για την ίδια του την επιβίωση και όχι για τον Λουδοβίκο-Φίλιππο ή τον κύριο Marrast.

Το τελευταίο επίσημο υπόλειμμα της επανάστασης του Φλεβάρη[2], η εκτελεστική επιτροπή, διαλύθηκε σαν ομίχλη μπροστά στην κρισιμότητα των γεγονότων. Τα πυροτεχνήματα του Lamartine μετατράπηκαν σε πύρινες ρουκέτες του Cavaignac.

Η fraternité, η αδερφωσύνη των αντιτιθέμενων τάξεων εκ των οποίων η μια εκμεταλλεύεται την άλλη, αυτή η fraternité, που διακηρύχθηκε το Φλεβάρη και γράφτηκε με μεγάλα γράμματα στο μέτωπο του Παρισιού, σε κάθε φυλακή, σε κάθε στρατόπεδο, έχει ως πραγματική, ανόθευτη, πεζή έκφραση τον *εμφύλιο πόλεμο* στην πιο φοβερή του μορφή, τον πόλεμο ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο. Αυτή η αδερφοσύνη φλεγόταν μπροστά σε όλα τα παράθυρα του Παρισιού το βράδυ της 25ης Ιούνη, όταν το Παρίσι της αστικής τάξης ήταν φωταγωγημένο, ενώ το Παρίσι του προλεταριάτου καιγόταν, αιμορραγούσε, συντριβόταν.

Η αδερφοσύνη κράτησε ακριβώς τόσο, όσο το συμφέρον της αστικής τάξης ήταν αδερφωμένο με το συμφέρον του προλεταριάτου. Σχολαστικοί της παλιάς επαναστατικής παράδοσης του 1793, σοσιαλιστές -ταξινομητές, οι οποίοι ζητιάνευαν στην

1. Πολυτεχνική Σχολή (στΓΕ).
2. *Εκτελεστικό Συμβούλιο* - κυβέρνηση της γαλλικής δημοκρατίας που σχηματίστηκε στις 10 Μαΐου 1848 από τη Συντακτική Συνέλευση και διαδέχθηκε την προσωρινή κυβέρνηση που παραιτήθηκε. Το εκτελεστικό συμβούλιο άσκησε τις αρμοδιότητές του ως τις 24 Ιουνίου 1848 ημέρα που επιβλήθηκε η στρατιωτική δικτατορία του Cavaignac (στΓΕ).

αστική τάξη για το λαό και στους οποίους επιτρεπόταν να εκφωνούν μακροσκελή κηρύγματα και να εκτίθενται για τόσο καιρό όσο χρειαζόταν για να αποκοιμηθεί το προλεταριακό λιοντάρι, δημοκρατικοί (Republikaner) οι οποίοι ήθελαν ολόκληρη την αστική τάξη χωρίς την εστεμμένη κεφαλή, μέλη της δυναστικής αντιπολίτευσης[1] στους οποίους η τύχη επέβαλε αντί για την αλλαγή κυβέρνησης την ανατροπή μιας δυναστείας, νομιμόφρονες[2] οι οποίοι δεν ήθελαν να πετάξουν τη λιβρέα αλλά να αλλάξουν το κόψιμό της - αυτοί ήταν οι σύμμαχοι με τους οποίους ο λαός έκανε το Φλεβάρη του.

Αυτό που ο λαός μισούσε ενστικτωδώς στον Λουδοβίκο-Φίλιππο δεν ήταν ο Λουδοβίκος-Φίλιππος αλλά η εστεμμένη εξουσία μας τάξης, το κεφάλαιο στο θρόνο. Αλλά, μεγαλόψυχος όπως πάντα, ο λαός φαντάζεται ότι εξόντωσε τον εχθρό του, αφού ανέτρεψε τον εχθρό των εχθρών του, τον *κοινό* εχθρό.

Η *επανάσταση του Φλεβάρη* ήταν η *ωραία* επανάσταση, η επανάσταση της γενικής συμπάθειας, γιατί οι αντιθέσεις που ξέσπασαν ενάντια στη βασιλεία λαγοκοιμούνταν αδερφωμένες δίπλα-δίπλα, *χωρίς να έχουν αναπτυχθεί*, γιατί ο κοινωνικός αγώνας που αποτελούσε το υπόβαθρό τους είχε αποκτήσει μόνο μια αέρινη ύπαρξη, μια ύπαρξη φραστική, λεκτική. Η *επανάσταση του Ιούνη* είναι η *άσχημη* επανάσταση, η αποκρουστική επανάσταση, γιατί στη θέση των λέξεων μπήκαν τα πράγματα, γιατί η ίδια η δημοκρατία γύμνωσε το κεφάλι του θεριού ρίχνοντας κάτω το στέμμα που το προστάτευε και το έκρυβε.

Τάξη! ήταν η πολεμική ιαχή του Guizot. *Τάξη!* φώναζε ο οπαδός του Guizot, Sebastiani, όταν η Βαρσοβία έγινε ρωσική. *Τάξη!* φωνάζει ο Cavaignac, η βάρβαρη ηχώ του γαλλικού Κοι-

1. *Δυναστική αντιπολίτευση* - ομάδα του γαλλικού κοινοβουλίου στη διάρκεια της μοναρχίας του Ιούλη, με αρχηγό τον Odilon Barrot. Τα μέλη της εξέφραζαν τις πολιτικές θέσεις φιλελεύθερων κύκλων της βιομηχανικής και εμπορικής αστικής τάξης και επιδίωκαν μια ήπια εκλογική μεταρρύθμιση την οποία θεωρούσαν ως μέσο για να αποφευχθεί η επανάσταση και να διατηρηθεί η δυναστεία του οίκου της Ορλεάνης (στΓΕ).
2. *Νομιμόφρονες* - οπαδοί της «νόμιμης» δυναστείας των Βουρβώνων η οποία βασίλεψε στη Γαλλία από το 1589 ως το 1793 και στη διάρκεια της παλινόρθωσης (1814-1830)· αντιπροσώπευε τα συμφέροντα της κληρονομικής μεγάλης ιδιοκτησίας (στΓΕ).

νοβουλίου και της δημοκρατικής (republikanischen) αστικής τάξης.

Τάξη! βροντούσαν οι οβίδες του καθώς έσκιζαν το σώμα του προλεταριάτου.

Καμιά από τις πολυάριθμες επαναστάσεις της γαλλικής αστικής τάξης από το 1789 και μετά δεν αποτελούσε επίθεση κατά της *Τάξης* (Ordnung), γιατί άφησαν άθικτη την ταξική κυριαρχία, άφησαν άθικτη τη σκλαβιά των εργατών, άφησαν άθικτη την αστική Τάξη (Ordnung) όσες φορές κι αν άλλαξαν την πολιτική μορφή αυτής της κυριαρχίας και αυτής της σκλαβιάς. Ο Ιούνης έθιξε αυτή την *Τάξη*. Αλίμονο στον Ιούνη!

Επί *προσωρινής κυβέρνησης* ήταν ευπρεπές και ακόμη περισσότερο ήταν *αναγκαίο*, ήταν πολιτική και ονειροπόληση ταυτόχρονα, το να κάνει κανείς κήρυγμα στους μεγαλόψυχους εργάτες -οι οποίοι, όπως γραφόταν σε χιλιάδες επίσημες αφίσες, *«έθεσαν στη διάθεση της δημοκρατίας τρεις μήνες εξαθλίωσης»*- για το ότι η επανάσταση του Φλεβάρη είχε γίνει προς το *δικό τους συμφέρον* και ότι στην επανάσταση του Φλεβάρη κρίνονταν κυρίως τα *συμφέροντα των εργατών*. Μετά την *έναρξη των εργασιών* του Κοινοβουλίου όλα έγιναν πεζά. Το ζήτημα ήταν πλέον *να επανέλθει η εργασία*, όπως έλεγε ο υπουργός Trélat, *στους παλιούς της όρους*. Επομένως, οι εργάτες είχαν χτυπηθεί το Φλεβάρη για να ριχτούν σε μια βιομηχανική κρίση.

Δουλειά του Κοινοβουλίου ήταν να κάνει το Φλεβάρη να μην έχει συμβεί, τουλάχιστον για τους εργάτες, και να τους ρίξει πίσω στις παλιές σχέσεις. Αλλά ούτε αυτό συνέβη, γιατί δεν είναι στο χέρι ενός Κοινοβουλίου ή ενός Βασιλιά να φωνάξει σε μια βιομηχανική κρίση με γενικό χαρακτήρα: *ως εδώ!* Το Κοινοβούλιο, στον τεράστιο ζήλο του να τελειώνει με τις ενοχλητικές εκφράσεις του Φλεβάρη, δεν έλαβε ούτε καν *εκείνα* τα μέτρα που μπορούσαν να ληφθούν στο πλαίσιο των παλιών συνθηκών. Τους Παρισινούς εργάτες από 17 ως 25 χρονών τους πιέζει να καταταγούν στο στρατό ή τους πετά στο δρόμο. Τους ξένους τους στέλνει από το Παρίσι στη Sologne χωρίς καν να τους πληρώσει το εισιτήριο. Στους ενήλικους Παρισινούς εξασφαλίζει προσωρινά ένα κομμάτι ψωμί στα στρατιωτικά οργανωμένα εργαστήρια, υπό τον όρο ότι δεν θα συμμετάσχουν σε καμιά λαϊκή συνάθροιση, δηλαδή υπό τον όρο ότι

θα πάψουν να είναι δημοκράτες (Republikaner). Δεν επαρκούσαν μετά το Φλεβάρη οι συναισθηματικές ρητορείες, ούτε μετά τις 15 Μάη η σκληρή νομοθεσία[1]. Πραγματικά, πρακτικά έπρεπε να ληφθεί μια απόφαση. Για *σας* ή για *μας* κάνατε την επανάσταση του Φλεβάρη, αλήτες; Η αστική τάξη έθεσε το ερώτημα έτσι, ώστε τον Ιούνη έπρεπε να απαντηθεί - με οβίδες και οδοφράγματα.

Και όμως, όπως είπε στις 25 Ιουνίου ένας αντιπρόσωπος του λαού[2], ολόκληρο το Κοινοβούλιο έχει παραλύσει. Έχει παγώσει, ενώ η ερώτηση και η απάντηση πνίγουν στο αίμα τούς δρόμους του Παρισιού. Οι μεν έχουν παγώσει επειδή οι ψευδαισθήσεις τους διαλύονται μέσα στον καπνό του μπαρουτιού, οι δε έχουν παγώσει επειδή δεν καταλαβαίνουν πώς είναι δυνατόν να τολμά ο λαός να εκπροσωπεί *αυτόνομα* τα *καταδικά* του συμφέροντα. *Ρωσικό χρήμα, αγγλικό χρήμα, ο βοναπαρτικός αετός*, ο κρίνος[3], ξόρκια όλων των ειδών επιστρατεύονται για να εξηγήσουν αυτό το παράξενο συμβάν. Και τα *δύο μέρη* της συνέλευσης όμως συναισθάνονται ότι ένα αγεφύρωτο χάσμα τα χωρίζει από το λαό. Κανένα δεν τολμά να πάρει το μέρος του λαού.

Μόλις πέρασε η παγωμάρα, ξεσπά η λύσσα και δικαίως η πλειοψηφία αποδοκιμάζει με σφυρίγματα εκείνους τους άθλιους ουτοπιστές και υποκριτές που διαπράττουν τον αναχρονισμό να προφέρουν ακόμη την κούφια λέξη fraternité, αδερφοσύνη. Το ζήτημα ήταν ακριβώς η εξαφάνιση αυτής της

1. 15 Μαΐου 1848 - οι εργάτες του Παρισιού, αγανακτισμένοι από τη μη τήρηση των υποσχέσεων της κυβέρνησης μετά την επανάσταση του Φλεβάρη για βελτίωση των συνθηκών ζωής, εισέβαλαν στο Κοινοβούλιο και απαίτησαν μια σειρά κοινωνικών μέτρων (εξασφάλιση εργασίας, έκτακτη φορολογία για τους πλουσίους κ.λπ.). Το Κοινοβούλιο δεν ήταν διατεθειμένο να ικανοποιήσει τα δίκαια αιτήματα των εργατών και έτσι οι εκπρόσωποί τους κήρυξαν τη διάλυση της Βουλής και σχημάτισαν μια προσωρινή κυβέρνηση με μέλη τούς Barbès, Blanqui, Albert, Blanc, Proudhon, Cabet κ.ά. Μετά την αποτυχία αυτής της επαναστατικής ενέργειας των εργατών του Παρισιού και τη σύλληψη των αρχηγών τους, η κυβέρνηση έλαβε μια σειρά από αντιδραστικά μέτρα που είχαν ως αποτέλεσμα τη διάλυση των εθνικών εργαστηρίων. Αργότερα εκδόθηκε νόμος για την απαγόρευση των συναθροίσεων και διαλύθηκαν αρκετοί δημοκρατικοί όμιλοι (στΓΕ).

2. Ducoux (στΓΕ).

3. Έμβλημα του βασιλικού οίκου των Βουρβώνων (στΓΕ).

κούφιας λέξης και των ψευδαισθήσεων που κρύβει στην πολυσήμαντη αγκάλη της. Όταν ο *Larochejaquelein*, ο νομιμόφρων, ο ιπποτικός ονειροπόλος εξεγείρεται εναντίον της αχρειότητας με την οποία λέγεται το Vae Victis! *Ουαί τοις ηττημένοις!*, η πλειοψηφία της Συνέλευσης τρέμει ολόκληρη σα να την τσίμπησε δηλητηριώδης αράχνη. Κρυγάζει «Ουαί!» για τους εργάτες, για να κρύψει ότι «ηττημένη» είναι μόνον αυτή. Είτε αυτή πρέπει να καταρρεύσει τώρα, είτε η Δημοκρατία. Και γι' αυτό ουρλιάζει σπασμωδικά: Ζήτω η Δημοκρατία!

Είναι επιτρεπτό να παραπλανά τους δημοκράτες το τεράστιο χάσμα που ανοίχτηκε μπροστά μας, είναι επιτρεπτό να μας κάνει να φανταζόμαστε ότι οι αγώνες για τη μορφή του κράτους είναι χωρίς περιεχόμενο, απατηλοί, μάταιοι;

Μόνο αδύναμα, δειλά πνεύματα θέτουν το ζήτημα. Οι συγκρούσεις που δημιουργούνται από τις ίδιες τις συνθήκες της αστικής κοινωνίας απαιτούν διαρκή αγώνα, δεν μπορούν να εξαφανιστούν με τη φαντασία. Η καλύτερη μορφή κράτους είναι εκείνη στην οποία οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν σβήνονται, δεν αλυσοδένονται με τη βία, δηλαδή μόνο τεχνητά, μόνο φαινομενικά. Η καλύτερη μορφή κράτους είναι εκείνη στην οποία αυτές οι αντιθέσεις οδηγούνται σε ανοιχτή σύγκρουση και συνεπώς σε μια λύση.

Θα μας ρωτήσει κανείς αν δεν έχουμε ούτε ένα δάκρυ, ούτε έναν αναστεναγμό, ούτε ένα λόγο για τα θύματα της οργής του λαού, για την εθνοφρουρά, την κινητή φρουρά, τη δημοκρατική φρουρά, τη γραμμή.

Το κράτος θα φροντίσει για τις χήρες και τα ορφανά τους. Διατάγματα θα τους δοξάσουν, επίσημες νεκρικές πομπές θα ενταφιάσουν τις σωρούς τους, ο επίσημος Τύπος θα τους κηρύξει αθάνατους, η ευρωπαϊκή αντίδραση θα τους τιμήσει από την Ανατολή ως τη Δύση.

Για τους πληβείους όμως, που εξοντώθηκαν από την πείνα, που εξευτελίστηκαν από τον Τύπο, που εγκαταλείφθηκαν από τους γιατρούς, που αποκλήθηκαν κλέφτες, εμπρηστές, κακούργοι από τους τίμιους, που οι γυναίκες τους και τα παιδιά τους βυθίστηκαν σε μια εξαθλίωση χωρίς όρια, ενώ οι καλύτεροι από τους επιζώντες εκτοπίστηκαν στην άλλη πλευρά του ωκεανού, το να στεφανωθεί με δάφνες το απειλητικά σκοτεινό μέτωπό τους, αυτό είναι *προνόμιο* και *δικαίωμα του δημοκρατικού τύπου*.

Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία
M.E.W. τ. 17, σ. 336 (1871)

Αλλά η εργατική τάξη δεν μπορεί απλώς να πάρει στην κατοχή της την έτοιμη κρατική μηχανή (Maschinerie) και να τη θέσει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς[1].

Η συγκεντρωτική κρατική εξουσία με τα πανταχού παρόντα όργανά της -τακτικός στρατός, αστυνομία, γραφειοκρατία, κλήρος, δικαστικό σώμα, όργανα που δημιουργήθηκαν σύμφωνα με το σχέδιο ενός συστηματικού και ιεραρχικού καταμερισμού εργασίας- κατάγεται από τον καιρό της απόλυτης μοναρχίας, όπου χρησίμευε στη σχηματιζόμενη αστική κοινωνία ως ισχυρό όπλο στους αγώνες της ενάντια στη φεουδαρχία. Ωστόσο, η ανάπτυξή της παρεμποδιζόταν από κάθε είδους μεσαιωνικά υπολείμματα, προνόμια των φεουδαρχών και των ευγενών, τοπικά προνόμια, δημοτικά και συντεχνιακά μονοπώλια και καταστατικούς χάρτες επαρχιών. Η γιγάντια σκούπα της γαλλικής επανάστασης του 18ου αιώνα σάρωσε όλα αυτά τα χαλάσματα περασμένων καιρών και καθάρισε ταυτόχρονα το κοινωνικό έδαφος από τα τελευταία εμπόδια που έθεταν φραγμούς στη δημιουργία της υπερδομής του σύγχρονου κρατικού οικοδομήματος. Αυτό το σύγχρονο κρατικό οικοδόμημα υψώθηκε στη διάρκεια της πρώτης αυτοκρατορίας, η οποία με τη

1. Στις 12 Απριλίου 1871 ο Μαρξ έγραφε στον Kugelmann: «Αν ανατρέξεις στο τελευταίο κεφάλαιο της "18ης Μπρυμαίρ" μου, θα δρεις ότι θεωρώ ως επόμενο εγχείρημα της γαλλικής επανάστασης όχι τη μεταφορά της γραφειοκρατικής-στρατιωτικής μηχανής από το ένα χέρι στο άλλο, όπως γινόταν μέχρι τώρα, *αλλά* την *καταστροφή* της. Αυτή είναι η προϋπόθεση για κάθε πραγματική λαϊκή επανάσταση στην ήπειρό μας. Αυτή είναι και η προσπάθεια των ηρωικών συντρόφων μας του Παρισιού» (M.E.W. τ. 33, σ. 205) (στΓΕ).

σειρά της δημιουργήθηκε με τους πολέμους της συνασπισμένης παλιάς ημιφεουδαρχικής Ευρώπης ενάντια στη σύγχρονη Γαλλία. Στις μεταγενέστερες μορφές κυριαρχίας η κυβέρνηση τέθηκε υπό κοινοβουλευτικό έλεγχο, δηλ. υπό τον άμεσο έλεγχο των ιδιοκτητριών τάξεων. Από τη μια πλευρά, εξελισσόταν τώρα σε θερμοκήπιο κολοσσιαίων κρατικών χρεών και εξαιρετικά επαχθών φόρων και έγινε, λόγω της ακαταμάχητης έλξης της εξουσίας της διοίκησής της (Amstgewalt), των εσόδων και των αξιωμάτων που διένεμε, το μήλον της Έριδος για τις ανταγωνιζόμενες μερίδες και τους ανταγωνιζόμενους τυχοδιώκτες των κυρίαρχων τάξεων. Από την άλλη, ο πολιτικός χαρακτήρας της μεταβαλλόταν ταυτόχρονα με τις οικονομικές αλλαγές της κοινωνίας. Στο βαθμό που η πρόοδος της σύγχρονης βιομηχανίας ανέπτυσσε, πλάταινε και βάθαινε την ταξική αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, στον ίδιο βαθμό η κρατική εξουσία έπαιρνε όλο και περισσότερο το χαρακτήρα μιας δημόσιας εξουσίας - βίας (Gewalt) για την καταπίεση της εργατικής τάξης[1], το χαρακτήρα μιας μηχανής (Maschine) ταξικής κυριαρχίας. Μετά από κάθε επανάσταση, που είναι ένδειξη προόδου της ταξικής πάλης, προβάλλει όλο κι πιο ανοιχτά ο καθαρά καταπιεστικός χαρακτήρας της κρατικής εξουσίας. Η επανάσταση του 1830 μεταβίβασε την κυβέρνηση από τους γαιοκτήμονες στους κεφαλαιοκράτες και με αυτό τον τρόπο από τους πιο μακρινούς στους πιο άμεσους αντιπάλους των εργατών.

1. Στις εκδόσεις του 1871 και 1876: Καταπίεση της εργασίας (στΓΕ).

Η ηθικολογούσα κριτική και η επικρίνουσα ηθική

M.E.W. τ. 4, σσ. 341-342 (1847)

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας γνωρίζει μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάλογα με το διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης της βιομηχανίας εν γένει και ανάλογα με το ειδικό επίπεδο ανάπτυξής της στις διάφορες χώρες.

Για το γεωργό της Γαλικίας, για παράδειγμα, το ζήτημα της ιδιοκτησίας περιορίζεται στη μετατροπή της φεουδαρχικής γαιοκτησίας σε μικρή αστική γαιοκτησία. Έχει γι' αυτόν την ίδια σημασία που είχε για το *Γάλλο* γεωργό του 1789. Τον *Άγγλο* ημερομίσθιο καλλιεργητή αντίθετα δεν τον συνδέει καμιά σχέση με το γαιοκτήμονα. Τον συνδέει μόνο μια σχέση με τον παχτωτή, δηλαδή με το βιομήχανο καπιταλιστή που ασχολείται βιομηχανικά με τη γεωργία. Ο βιομήχανος καπιταλιστής από την πλευρά του, που παρέχει κάποια πρόσοδο στο γαιοκτήμονα, βρίσκεται αντίθετα σε άμεση σχέση με το γαιοκτήμονα. Η εξάλειψη της γαιοκτησίας είναι επομένως το σημαντικότερο ζήτημα ιδιοκτησίας, όπως αυτό τίθεται για την αγγλική βιομηχανική αστική τάξη, και ο αγώνας της ενάντια στους νόμους για τα σιτηρά είχε αυτή ακριβώς την έννοια.

Από την άλλη, η εξάλειψη του κεφαλαίου είναι το ζήτημα της ιδιοκτησίας σύμφωνα με την αντίληψη του Άγγλου ημερομίσθιου καλλιεργητή, αλλά και του Άγγλου εργοστασιακού εργάτη.

Τόσο στην αγγλική όσο και στη γαλλική επανάσταση, το ζήτημα της ιδιοκτησίας πήρε τη μορφή της θεσμοθέτησης του ελεύθερου ανταγωνισμού και της κατάργησης όλων των φεουδαρχικών σχέσεων ιδιοκτησίας, όπως φεουδαρχική γαιοκτησία, συντεχνίες, μονοπώλια κ.λπ., οι οποίες είχαν μετατραπεί

σε δεσμά για την βιομηχανία που είχε αναπτυχθεί από το 16ο μέχρι το 18ο αιώνα.

Στον «καιρό μας», τέλος, το ζήτημα της ιδιοκτησίας έχει την έννοια της άρσης (Aufhebung) των συγκρούσεων που προέκυψαν από τη μεγάλη βιομηχανία, την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς και τον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας, ανάλογα με το διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης της βιομηχανίας, ήταν πάντα το ζωτικό θέμα για μια ορισμένη τάξη. Το 17ο και το 18ο αιώνα, που επρόκειτο για την κατάργηση των *φεουδαρχικών* σχέσεων ιδιοκτησίας, το ζήτημα της ιδιοκτησίας ήταν το ζωτικό θέμα για την *αστική* τάξη. Το 19ο αιώνα, που πρόκειται για την κατάργηση των *αστικών* σχέσεων ιδιοκτησίας, το ζήτημα της ιδιοκτησίας είναι ζωτικό θέμα για την *εργατική τάξη*.

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας, που είναι στον «καιρό μας» κοσμοϊστορικό ζήτημα, έχει λοιπόν νόημα μόνο στη *σύγχρονη αστική κοινωνία*. Όσο πιο εξελιγμένη είναι αυτή η κοινωνία, δηλαδή όσο περισσότερο η αστική τάξη αναπτύσσεται οικονομικά σε μια χώρα και συνεπώς και η κρατική εξουσία έχει πάρει μια αστική έκφραση, τόσο οξύτερα προβάλλει το *κοινωνικό* ζήτημα, στη Γαλλία οξύτερα από ό,τι στη Γερμανία, στην Αγγλία οξύτερα από ό,τι στη Γαλλία, στη συνταγματική μοναρχία οξύτερα από ό,τι στην απόλυτη, στη δημοκρατία οξύτερα από ό,τι στη συνταγματική μοναρχία. Έτσι, για παράδειγμα, οι τριβές του πιστωτικού συστήματος, της κερδοσκοπίας κ.λπ. δεν είναι πουθενά περισσότερο κρίσιμες από ό,τι στη Βόρεια Αμερική. Επίσης η *κοινωνική* ανισότητα δεν προβάλλει πουθενά αλλού τραχύτερα από ό,τι στις ανατολικές πολιτείες της Βόρειας Αμερικής, γιατί πουθενά αλλού δεν είναι λιγότερο συγκαλυμμένη από την πολιτική ανισότητα. Αν ο παουπερισμός δεν έχει εκεί αναπτυχθεί ακόμη τόσο πλατιά όσο στην Αγγλία, αυτό οφείλεται στις οικονομικές σχέσεις, τις οποίες δεν θα αναλύσουμε εδώ περισσότερο. Εντούτοις ο παουπερισμός κάνει τις πιο ικανοποιητικές προόδους.

Η κυβέρνηση Camphausen[1]

Δημοσιεύθηκε στη «Neue Rheinische Zeitung», 4 Ιουνίου 1848
M.E.W. τ. 5, σσ. 32-33

Κολωνία, 3 Ιουνίου. Είναι γνωστό ότι πριν τη γαλλική Εθνοσυνέλευση του 1789 είχε συγκληθεί μια Συνέλευση επιφανών εκπροσώπων, μια Συνέλευση που είχε συγκροτηθεί *κατά τάξεις* (*Ständisch*) όπως και η πρωσική Ενωμένη Τοπική Βουλή. Στο διάταγμα, με το οποίο ο υπουργός Necker συγκαλούσε την Εθνοσυνέλευση, γινόταν αναφορά στο αίτημα που διατύπωσαν οι εκπρόσωποι αυτοί για τη σύγκληση των Γενικών Τάξεων (Generalstände). Έτσι ο υπουργός Necker είχε ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι του υπουργού Camphausen. Δεν χρειαζόταν να αναμείνει την κατάληψη της Βαστίλλης και την πτώση της απόλυτης μοναρχίας για να συνδέσει εκ των υστέρων με δογματικό τρόπο το παλιό με το καινούργιο, για να σώσει με τόσο κόπο τα *προσχήματα* σχετικά με το ότι η Γαλλία οδηγήθηκε τάχα με τα νόμιμα μέσα του παλιού συντάγματος στη νέα συντακτική συνέλευση. Είχε και άλλα πλεονεκτήματα. Ήταν υπουργός της Γαλλίας και όχι υπουργός της Λωρραίνης και της Αλσατίας, ενώ ο κύριος Camphausen δεν είναι υπουργός

---

1. Η κυβέρνηση Camphausen διαδέχτηκε στις 29 Μαρτίου 1848 την κυβέρνηση του κόμη Arnim-Boitzenburg που είχε σχηματιστεί στις 19 Μαρτίου 1848. Πρωθυπουργός της νέας κυβέρνησης ήταν ο Ρηνανός τραπεζίτης Camphausen, πρόεδρος του εμπορικού επιμελητηρίου της Κολωνίας. Υπουργός οικονομικών έγινε ο Hansemann, ένας από τους εκπροσώπους της ρηνανικής μεγαλοαστικής τάξης, ο οποίος στην πρώτη Ενωμένη Τοπική Βουλή ήταν αρχηγός της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης. Αυτή η κυβέρνηση θεώρησε ως καθήκον της να μεσολαβήσει μεταξύ του Στέμματος και της μεγαλοαστικής τάξης (στΓΕ).

της Γερμανίας αλλά υπουργός της Πρωσίας. Και, παρ' όλ' αυτά τα πλεονεκτήματα, ο υπουργός Necker δεν κατάφερε να μετατρέψει ένα επαναστατικό κίνημα σε ειρηνική μεταρρύθμιση. Δεν θεραπευόταν με ροδέλαιο η βαριά αρρώστια[1]. Ακόμη λιγότερο θα μπορέσει ο κύριος Camphausen να αλλάξει το χαρακτήρα του κινήματος με μια τεχνητή θεωρία που συνδέει ευθέως την κυβέρνησή του με την παλιά κατάσταση της πρωσικής μοναρχίας.

Η επανάσταση του Μάρτη, το γερμανικό επαναστατικό κίνημα γενικά, δεν επιτρέπουν σε κανένα να τα μετατρέψει με κάποιο τέχνασμα σε, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικά, *εμβόλιμα επεισόδια*. Επέλεξαν τον Λουδοβίκο-Φίλιππο για βασιλιά των Γάλλων *διότι* ήταν βουρβόνος; Τον επέλεξαν *παρ' ότι* ήταν βουρβόνος; Είναι γνωστό ότι αυτό το ερώτημα δίχασε τα κόμματα λίγο μετά την επανάσταση του Ιούνη[2]. Τι δείχνει το ερώτημα αυτό; Ότι αμφισβητείτο η επανάσταση, ότι το συμφέρον της επανάστασης δεν ήταν το συμφέρον της τάξης που πήρε την εξουσία και των πολιτικών εκπροσώπων της.

Την ίδια σημασία έχει η δήλωση του υπουργού[3] Camphausen ότι η κυβέρνησή του δεν ήρθε στον κόσμο *λόγω* της επανάστασης του Μάρτη αλλά *μετά* την επανάσταση του Μάρτη.

1. Heine, «Deutschland. Ein Wintermärchen», κεφάλαιο ΚΣΤ (στΓΕ).

2. Λίγες μέρες μετά την εγκαθίδρυση της δυναστείας του Ιούλη (1830) τέθηκε το ερώτημα αν ο νέος βασιλιάς θα έπαιρνε το όνομα «Φίλιππος Ζ΄» και ο Dupin ainé (1783-1865) δήλωσε ότι «ο δούκας της Ορλεάνης κλήθηκε στο θρόνο όχι *διότι* αλλά *παρ' ότι* είναι βουρβόνος» (στΓΕ).

3. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί εδώ τον όρο *υπουργός* ως συνώνυμο του *πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου* (πρωθυπουργός) (στΕ).

Το σχέδιο νόμου για την κατάργηση των φεουδαρχικών βαρών

Δημοσιεύθηκε στη «Neue Rheinische Zeitung»,
30 Ιουλίου 1848
M.E.W. τ. 5, σσ.282-283

Ποια είναι λοιπόν η μικρή ουσία του μεγάλου νόμου;

Η πιο χτυπητή απόδειξη του ότι η γερμανική επανάσταση του 1848 δεν είναι παρά *η παρωδία της γαλλικής επανάστασης του 1789.*

Στις 4 Αυγούστου 1789,[1] τρεις βδομάδες μετά την κατάληψη της Βαστίλλης, ο γαλλικός λαός ξεμπέρδεψε σε *μια* μέρα με τα φεουδαρχικά βάρη.

Στις 11 Ιουλίου 1848,[2] τέσσερις μήνες μετά τα οδοφράγματα του Μάρτη, τα φεουδαρχικά βάρη ξεμπέρδεψαν με το γερμανικό λαό, teste Gierke cum Hansemanno.[3]

Η γαλλική αστική τάξη του 1789 δεν εγκατέλειψε ούτε λεπτό τους συμμάχους της τους γεωργούς. Ήξερε ότι θεμέλιο της κυριαρχίας της ήταν η συντριβή της φεουδαρχίας στην ύπαιθρο,

1. Τη νύχτα της 4ης Αυγούστου 1789, η γαλλική Εθνοσυνέλευση διακήρυξε πανηγυρικά, κάτω από την πίεση του αγροτικού κινήματος που διογκωνόταν, την κατάργηση μιας σειράς φεουδαρχικών βαρών που εκείνη την εποχή είχαν de facto καταργηθεί από τους εξεγερμένους αγρότες. Οι νόμοι που εκδόθηκαν στη συνέχεια καταργούσαν χωρίς υποχρέωση εξαγοράς μόνο τα προσωπικά βάρη. Η κατάργηση όλων των φεουδαρχικών βαρών χωρίς καμιά υποχρέωση εξαγοράς δεν πραγματοποιήθηκε παρά στην περίοδο της γιακωβίνικης δικτατορίας με το νόμο της 17ης Ιουλίου 1793 (στΓΕ).

2. Το «σχέδιο νόμου για την άνευ υποχρέωσης εξαγοράς κατάργηση ορισμένων βαρών και εισφορών» κατατέθηκε στο πρωσικό Κοινοβούλιο στις 10 Ιουλίου 1848. Η αιτιολογική έκθεση συζητήθηκε στη συνεδρίαση της 18ης Ιουλίου 1848 (στΓΕ).

3. Μάρτυρες οι Gierke και Hansemann (στΓΕ).

η δημιουργία της ελεύθερης γεωργικής τάξης ιδιοκτητών γης.

Η γερμανική αστική τάξη του 1848 προδίδει χωρίς καμιά ντροπή αυτούς τους γεωργούς που είναι οι πιο *φυσικοί της σύμμαχοι*, σάρκα από τη σάρκα της, και χωρίς τους οποίους είναι ανίσχυρη απέναντι στους ευγενείς.

Η συνέχιση, η επικύρωση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων με τη μορφή της (παραπλανητικής) εξαγοράς, αυτό είναι το αποτέλεσμα της γερμανικής επανάστασης του 1848. Αυτή είναι η ελάχιστη ουσία του μεγάλου θορύβου!

Λόγος στην εκδήλωση των Βρυξελλών για τα δύο χρόνια από την κρακοβική εξέγερση του 1846

M.E.W. τ. 4, σσ. 519-522 (1848)

Κύριοι,
υπάρχουν στην ιστορία εντυπωσιακές αναλογίες. Ο γιακωβίνος του 1793 έγινε ο κομουνιστής των ημερών μας. Όταν το 1793 η Ρωσία, η Αυστρία και η Πρωσία μοίρασαν μεταξύ τους την Πολωνία, αυτές οι τρεις δυνάμεις επικαλέστηκαν το σύνταγμα του 1791, το οποίο καταδίκασαν ομόθυμα για τις υποτιθέμενες γιακωβίνικες αρχές του.

Αλλά τι είχε διακηρύξει το πολωνικό σύνταγμα του 1791; Τίποτε διαφορετικό από τη συνταγματική μοναρχία: η νομοθετική εξουσία δινόταν στους αντιπροσώπους του τόπου, ελευθερία του Τύπου, ελευθερία της συνείδησης, δημοσιότητα των συνεδριάσεων των δικαστηρίων, κατάργηση της δουλοπαροικίας κοκ. Και αυτά χαρακτηρίζονταν τότε καθαρός γιακωβινισμός! Βλέπετε λοιπόν, κύριοι, ότι η ιστορία προχώρησε. Αυτό που ήταν τότε γιακωβινισμός έγινε σήμερα φιλελευθερισμός και μάλιστα στην πιο ήπια μορφή του.

Οι τρεις δυνάμεις προχώρησαν μαζί με την ιστορία. Όταν το 1846 προσάρτησαν την Κρακοβία στην Αυστρία και άρπαξαν από τους Πολωνούς τα τελευταία απομεινάρια εθνικής ανεξαρτησίας, χαρακτήρισαν ως κομουνισμό όλα όσα αποκαλούσαν παλιότερα γιακωβινισμό.

Σε τι συνίσταται όμως ο κομουνισμός της κρακοβικής επανάστασης; Ήταν κομουνιστική γιατί ήθελε να ξαναδημιουργήσει την πολωνική εθνικότητα; Εξίσου καλά θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο πόλεμος που διεξήγαγε εναντίον του Ναπολέοντα η Ευρωπαϊκή Συμμαχία για τη σωτηρία των εθνών ήταν ένας

κομουνιστικός πόλεμος και ότι το συνέδριο της Βιέννης[1] αποτελείτο από εστεμμένους κομουνιστές. Ή μήπως η κρακοβική επανάσταση ήταν κομουνιστική επειδή ήθελε να εγκαταστήσει μια δημοκρατική κυβέρνηση; Κανείς δεν θα κατηγορήσει τους εκατομμυριούχους της Βέρνης και της Νέας Υόρκης για κομουνιστικές εμπνεύσεις.

Ο κομουνισμός αρνείται την αναγκαιότητα της ύπαρξης των τάξεων. Θέλει να καταργήσει όλες τις τάξεις, όλες τις ταξικές διαφορές. Οι επαναστάτες της Κρακοβίας θέλησαν μόνο να εξαλείψουν τις πολιτικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις τάξεις. Θέλησαν να δώσουν στις διάφορες τάξεις ίσα δικαιώματα.

Αλλά από ποια άποψη ήταν τελικά κομουνιστική αυτή η κρακοβική επανάσταση;

Μήπως επειδή προσπάθησε να σπάσει τις αλυσίδες της φεουδαρχίας, να απελευθερώσει τη φόρου υποτελή ιδιοκτησία και να τη μετατρέψει σε ελεύθερη, σύγχρονη ιδιοκτησία;

Αν λέγαμε στους Γάλλους ιδιοκτήτες: «Ξέρετε τι θέλουν οι Πολωνοί δημοκράτες; Οι Πολωνοί δημοκράτες θέλουν να εισάγουν στη χώρα τους τη μορφή ιδιοκτησίας που υπάρχει ήδη σ' εσάς», οι Γάλλοι ιδιοκτήτες θα απαντούσαν: «Και πολύ καλά θα κάνουν». Αν όμως πούμε στους Γάλλους ιδιοκτήτες, όπως κάνει ο κύριος Guizot: «Οι Πολωνοί θέλουν να καταργήσουν τη μορφή ιδιοκτησίας που εσείς δημιουργήσατε με την επανάσταση του 1789 και που ισχύει και σήμερα σ' εσάς», τότε θα αναφωνήσουν: «Πώς! Είναι λοιπόν επαναστάτες, κομουνιστές! Πρέπει να εξοντωθούν αυτά τα αποβράσματα!» Η κατάργηση των συντεχνιών, των σιναφιών, η εισαγωγή του ελεύθερου ανταγωνισμού αποκαλούνται τώρα στη Σουηδία *κομουνισμός*. Η «Journal des Débats» προχωρεί ακόμη περισσότερο: το να καταργηθεί η πρόσοδος, την οποία διατηρεί το διεφθαρμένο δικαίωμα διακοσίων χιλιάδων εκλογέων, το αποκαλεί κατάργηση μιας πηγής εσόδων, το αποκαλεί στέρηση περιουσίας που αποκτήθηκε νόμιμα, το αποκαλεί κομουνισμό. Χωρίς αμφιβολία και η κρακοβική επανάσταση ήθελε να καταργήσει μια πολύ συγκεκριμένη ιδιοκτησία. Αλλά ποιο είδος ιδιοκτησίας; Αυτό που δεν μπορεί να καταστραφεί στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπως δεν μπορεί να καταστραφεί και το Sonderbund[1] στην Ελβετία - γιατί ούτε η μια ούτε η άλλη μορφή υπάρχει πλέον.

Κανείς δεν θα αρνηθεί ότι στην Πολωνία το πολιτικό ζήτημα είναι συνδεμένο με ένα κοινωνικό ζήτημα. Ανέκαθεν το ένα ήταν αξεδιάλυτα συνδεμένο με το άλλο.

Αρκεί να ρωτήσετε σχετικά τους αντιδραστικούς. Μήπως πολεμούσαν στη διάρκεια της παλινόρθωσης απλώς και μόνο ενάντια στον πολιτικό φιλελευθερισμό και το βολταιρισμό που έφερνε κατ' ανάγκη μαζί του;

Ένας διάσημος αντιδραστικός συγγραφέας παραδέχτηκε ανοιχτά ότι η πιο υψηλή μεταφυσική ενός de Maistre ή ενός de Bonald κατέληγε, σε τελευταία ανάλυση, σε ένα χρηματικό ζήτημα - και κάθε χρηματικό ζήτημα δεν είναι άραγε ένα άμεσα κοινωνικό ζήτημα; Οι άνθρωποι της παλινόρθωσης δεν έκρυβαν το ότι για να επανέλθει κανείς στην πολιτική του παλιού καλού καιρού πρέπει να επαναφέρει την παλιά καλή ιδιοκτησία, τη φεουδαρχική ιδιοκτησία, την ηθική ιδιοκτησία. Ο καθένας ξέρει ότι το καθήκον πίστης προς το μονάρχη δεν είναι νοητό χωρίς δεκάτη και αγγαρεία.

Ας πάμε ακόμη πιο πίσω. Το 1789, το πολιτικό ζήτημα των δικαιωμάτων του ανθρώπου εμπεριείχε το κοινωνικό ζήτημα του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Και ποιο είναι άραγε το ζήτημα στην Αγγλία; Αγωνίστηκαν μήπως τα πολιτικά κόμματα σε όλα τα ζητήματα από τη Refor-

1. Στο Συνέδριο της Βιέννης (18 Σεπτεμβρίου 1814-9 Ιουνίου 1815) συναντήθηκαν οι δυνάμεις που νίκησαν τον Ναπολέοντα για να καθορίσουν τα οφέλη τους εις βάρος της Γαλλίας. Σκοπός του Συνεδρίου ήταν η αποκατάσταση του φεουδαρχικού-αντιδραστικού συστήματος που υπήρχε πριν τη γαλλική επανάσταση και η επαναφορά των γαλλικών συνόρων του 1792. Η Αγγλία πήρε όλες τις γαλλικές αποικίες. Ο κατακερματισμός της Γερμανίας και της Ιταλίας, η διαίρεση της Πολωνίας και η υποτέλεια της Ουγγαρίας διατηρήθηκαν (στΓΕ).

1. Sonderbund - Ομοσπονδία επτά καθολικών καντονιών της Ελβετίας που ιδρύθηκε το 1843 για να υπερασπίσει τα προνόμια της καθολικής εκκλησίας που απειλούνταν από τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του ελβετικού κοινοβουλίου. Διαλύθηκε το 1847 με παρέμβαση του ελβετικού στρατού (στΓΕ).

mbill[1] μέχρι την κατάργηση των νόμων για τα σιτηρά[2] για τίποτε άλλο εκτός από μεταβολές στην ιδιοκτησία, ζητήματα ιδιοκτησίας, κοινωνικά ζητήματα;

Ακόμη και εδώ στο Βέλγιο ο αγώνας ανάμεσα στο φιλελευθερισμό και τον καθολικισμό είναι μήπως τίποτε άλλο εκτός από αγώνας ανάμεσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο και τη μεγάλη γαιοκτησία;

Και τα πολιτικά ζητήματα για τα οποία γίνονται συζητήσεις εδώ και δεκαεφτά χρόνια δεν είναι κατά βάση κοινωνικά ζητήματα;

Επομένως, όποια και αν είναι η οπτική που υιοθετεί κανείς, φιλελεύθερη, ριζοσπαστική ή ακόμη και αριστοκρατική, δεν μπορεί να κατηγορήσει την κρακοβική επανάσταση για το ότι συνέδεσε ένα κοινωνικό με ένα πολιτικό ζήτημα!

Οι άνδρες που ήταν επικεφαλής του επαναστατικού κινήματος στην Κρακοβία ήταν βαθιά πεπεισμένοι ότι μόνο μια δημοκρατική Πολωνία μπορεί να είναι ανεξάρτητη και ότι μια πολωνική δημοκρατία είναι αδύνατον να υπάρξει χωρίς κατάργηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων, χωρίς αγροτικό κίνημα, το οποίο θα μετέτρεπε τους φόρου υποτελείς γεωργούς σε ελεύθερους ιδιοκτήτες, σύγχρονους ιδιοκτήτες. Βάλτε στη θέση

1. Η Reformbill (Νόμος για την εκλογική μεταρρύθμιση) ψηφίστηκε το 1831 από τη Βουλή των Κοινοτήτων και επικυρώθηκε από τον Άγγλο βασιλιά Γουλιέλμο Δ' στις 7 Ιουνίου 1832. Με αυτό το νόμο αφαιρέθηκε από 56 κοινότητες με λιγότερο από 20.000 κατοίκους το δικαίωμα να στέλνουν αντιπροσώπους στην Βουλή των Κοινοτήτων. Οι ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας που πλήρωναν ετήσιο φόρο τουλάχιστον 10 λίρες στερλίνες απέκτησαν το εκλογικό δικαίωμα (εξ ου και τιμηματικό σύστημα των 10 λιρών). Η μεταρρύθμιση στρεφόταν κατά του πολιτικού μονοπωλίου της αριστοκρατίας της γης και του χρήματος και παραμέρισε τα πιο κραυγαλέα φεουδαρχικά κατάλοιπα του αγγλικού εκλογικού δικαίου. Εξασφάλισε στους εκπροσώπους της βιομηχανικής αστικής τάξης την είσοδο στο Κοινοβούλιο. Το προλεταριάτο και οι μικροαστοί, που αγωνίστηκαν κατά κύριο λόγο για τη μεταρρύθμιση, εξαπατήθηκαν από τη φιλελεύθερη αστική τάξη και δεν απέκτησαν εκλογικό δικαίωμα (στΓΕ).

2. Πρόκειται για το νόμο που ψηφίστηκε τον Ιούνιο του 1846 και καταργούσε τους δασμούς για τα σιτηρά. Οι λεγόμενοι νόμοι για τα σιτηρά απέβλεπαν στον περιορισμό ή την απαγόρευση εισαγωγής σιτηρών και θεσπίστηκαν στην Αγγλία προς όφελος των ντόπιων μεγαλογαιοκτημόνων, των Landlords. Η Bill του 1846 που κατήργησε τους νόμους για τα σιτηρά σήμανε τη νίκη της βιομηχανικής αστικής τάξης που αγωνιζόταν ενάντια στους νόμους αυτούς διεκδικώντας την ελευθερία του εμπορίου (στΓΕ).

του Ρώσου αυτοκράτορα τους Πολωνούς αριστοκράτες. Μ' αυτό τον τρόπο απλώς θα έχετε δώσει στο δεσποτισμό την υπηκοότητα του τόπου. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οι Γερμανοί αντάλλαξαν, στον πόλεμό τους ενάντια στην ξένη κυριαρχία, τον ένα και μοναδικό Ναπολέοντα με τριανταέξι Μέτερνιχ.[1]

Κι αν ακόμη ο Πολωνός φεουδάρχης δεν έχει πια κανένα Ρώσο φεουδάρχη πάνω από το κεφάλι του, ο Πολωνός γεωργός θα έχει ένα φεουδάρχη πάνω από το κεφάλι του - βέβαια έναν ελεύθερο αντί ενός υποδουλωμένου αφέντη. Αυτή η πολιτική αλλαγή δεν θα άλλαζε σε τίποτε την κοινωνική του θέση.

Η κρακοβική επανάσταση έδωσε σε ολόκληρη την Ευρώπη ένα λαμπρό παράδειγμα, γιατί ταύτισε την εθνική υπόθεση με την υπόθεση της δημοκρατίας και της απελευθέρωσης των καταπιεσμένων τάξεων.

Κι αν ακόμη αυτή η επανάσταση καταπνίγηκε προς στιγμή από τα αιμοσταγή χέρια πληρωμένων δολοφόνων, ξεσπάει όμως τώρα ένδοξα και θριαμβευτικά στην Ελβετία και την Ιταλία. Βλέπει τις αρχές της να επιβεβαιώνονται στην Ιρλανδία, όπου το περιορισμένο σε εθνικούς στόχους κόμμα του O'Connel καταβαραθρώθηκε και το νέο εθνικό κόμμα αγωνίζεται προ πάντων για μεταρρυθμίσεις και δημοκρατία.[2] Και πάλι η Πολωνία είναι αυτή που πήρε την πρωτοβουλία, όχι όμως πλέον η φεουδαρχική αλλά η δημοκρατική Πολωνία. Και από αυτό το χρονικό σημείο και μετά, η απελευθέρωσή της έγινε θέμα τιμής για όλους τους δημοκράτες της Ευρώπης.

1. Οι απελευθερωτικοί πόλεμοι του 1813/14 τερματίστηκαν με την απελευθέρωση της Γερμανίας από τη ναπολεόντεια εθνική κατοχή. Οι αντιδραστικές φεουδαρχικές δυνάμεις με τους Γερμανούς ηγεμόνες επικεφαλής χρησιμοποίησαν όμως τη νίκη του γερμανικού λαού πάνω στη στρατιωτική δικτατορία του Ναπολέοντα για την παγίωση του κατακερματισμού σε κρατίδια (η Γερμανία ήταν χωρισμένη σε 35 κρατίδια) και την αναίρεση όλων των επαναστατικών αστικών κατακτήσεων (στΓΕ).

2. Πρόκειται για την Ιρλανδική Συνομοσπονδία που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1847 από ριζοσπαστικούς και δημοκρατικούς κύκλους του ιρλανδικού εθνικού κινήματος που αποχώρησαν από τη Repeal Association και διαφωνούσαν με την πολιτική του O'Connel. Οι περισσότεροι ήταν μέλη της ομάδας «Νέα Ιρλανδία» που είχε ιδρυθεί από εκπροσώπους της ιρλανδικής αστικής τάξης και των μικροαστών διανοουμένων. Η αριστερή επαναστατική πτέρυγα της Ιρλανδικής Συνομοσπονδίας αγωνιζόταν για τη λαϊκή εξέγερση κατά της αγγλικής κυριαρχίας και προσπαθούσε να συνδέσει τον αγώνα για την ιρλανδική ανεξαρτησία με τους αγώνες για δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις. Μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης από τους Άγγλους, η Ιρλανδική Συνομοσπονδία ανέστειλε τις δραστηριότητές της το καλοκαίρι του 1848 (στΓΕ).

Προσφώνηση της κεντρικής αρχής στην Ένωση του Μαρτίου 1850

M.E.W. τ. 7, σσ. 251-254

Το πρώτο σημείο στο οποίο θα έρθουν σε σύγκρουση οι αστοί δημοκράτες με τους εργάτες θα είναι η κατάργηση της φεουδαρχίας. Όπως στην πρώτη γαλλική επανάσταση, οι μικροαστοί θα δώσουν στους γεωργούς τα φεουδαρχικά κτήματα με τη μορφή ελεύθερης ιδιοκτησίας. Αυτό σημαίνει ότι θέλουν να διατηρηθεί το προλεταριάτο της υπαίθρου και να σχηματιστεί μια μικροαστική τάξη γεωργών, η οποία θα υποχρεωθεί να γνωρίσει τον ίδιο κύκλο φτώχειας και χρεών, στον οποίο είναι ακόμη παγιδευμένος ο Γάλλος γεωργός.

Οι εργάτες πρέπει να αντιταχθούν σ' αυτό το σχέδιο για το συμφέρον του προλεταριάτου της υπαίθρου και το δικό τους συμφέρον. Πρέπει να απαιτήσουν να παραμείνει κρατικό αγαθό η δημευμένη φεουδαρχική ιδιοκτησία και να αξιοποιηθεί σε εργατικές φάρμες που θα καλλιεργεί το συνεταιρισμένο προλεταριάτο της υπαίθρου με όλα τα πλεονεκτήματα της οργανωμένης γεωργίας και χάρη στις οποίες η αρχή της κοινοκτημοσύνης θα αποκτήσει σταθερή βάση ανάμεσα στις αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας που παραπαίουν. Όπως οι δημοκράτες συμμαχούν με τους γεωργούς, έτσι πρέπει και οι εργάτες να συμμαχήσουν με το προλεταριάτο της υπαίθρου[1]. Οι δημοκράτες θα εργαστούν στη συνέχεια ή απευθείας με στόχο την ομοσπονδιακή δημοκρατία ή θα προσπαθήσουν τουλάχιστον, αν δεν μπορέσουν να αποφύγουν τη μια και αδιαίρετη δημοκρατία, να παραλύσουν την κεντρική διοίκηση εξασφαλίζοντας τη μεγαλύτερη δυνατή αυτονομία και ανεξαρτησία των κοινοτήτων και των επαρχιών. Απέναντι σ' αυτό το σχέδιο, οι εργάτες πρέπει να πιέσουν όχι μόνο στην κατεύθυνση της μιας και αδιαίρετης γερμανικής δημοκρατίας αλλά και περαιτέρω στην κατεύθυνση της πιο αποφασιστικής συγκέντρωσης εξουσίας στα χέρια της κρατικής εξουσίας. Δεν πρέπει να επηρεαστούν από τη δημοκρατική φλυαρία για ελευθερία των κοινοτήτων, αυτοκυβέρνηση κ.λπ. Σε μια χώρα όπως η Γερμανία, όπου πρέπει να παραμεριστούν ακόμη τόσα μεσαιωνικά υπολείμματα, όπου πρέπει να συντριβεί ακόμη τόσο τοπικό και επαρχιακό πείσμα, δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να γίνει ανεκτό να θέτει το κάθε χωριό, η κάθε πόλη, η κάθε επαρχία ένα νέο εμπόδιο στην πορεία της επαναστατικής δράσης, η οποία πηγάζει σε όλη τη δύναμή της μόνο από το κέντρο. Δεν μπορεί να γίνει ανεκτό να ξανασυμβεί αυτό που συμβαίνει σήμερα, που οι Γερμανοί πρέπει να αγωνίζονται ξεχωριστά σε κάθε πόλη, σε κάθε επαρχία, για να κάνουν το ίδιο ακριβώς βήμα προόδου. Ακόμη λιγότερο μπορεί να γίνει ανεκτό να διαιωνίζεται μέσω της λεγόμενης ελεύθερης οργάνωσης των κοινοτήτων μια μορφή ιδιοκτησίας -η κοινοτική ιδιοκτησία, που βρίσκεται ακόμη πιο πίσω από τη σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία και μετατρέπεται παντού αναγκαστικά σε ατομική ιδιοκτησία- και οι αντιδικίες που προκύπτουν εξαιτίας της ανάμεσα στις φτωχές και τις πλούσιες κοινότητες. Ούτε μπορεί να γίνει ανεκτό να διαιωνίζεται το δίκαιο για τα μέλη της κοινότητας, με τις ταπεινώσεις για τους εργάτες, και το οποίο βρίσκεται δίπλα στο δίκαιο για τους πολίτες του κράτους. Όπως στη Γαλλία το 1793, έτσι και σήμερα στη Γερμανία η επίτευξη της πιο αυστηρής συγκέντρωσης είναι

1. Οι θέσεις που διατυπώνονται εδώ σχετικά με το αγροτικό ζήτημα είναι στενά συνδεδεμένες με τη γενική εκτίμηση των Μαρξ και Ένγκελς στην εικοσαετία 1840/60 για τις προοπτικές μιας επαναστατικής εξέλιξης. Οι ιδρυτές του επιστημονικού σοσιαλισμού θεωρούσαν την εποχή εκείνη ότι ο καπιταλισμός έχει ήδη εξασθ... ...ισει και ο σοσιαλισμός πλησιάζει. Ξεκινώντας από αυτό, οι Μαρξ και Ένγκελς αντιτάχθηκαν με την «Προσφώνηση» στο να παραχωρηθούν στους γεωργούς τα δημευμένα φεουδαρχικά κτήματα. Ήταν υπέρ της μετατροπής τους σε κρατική ιδιοκτησία και της παραχώρησής τους σε εργατικές φάρμες που θα δημιουργούσε το συνεταιρισμένο προλεταριάτο της υπαίθρου (στΓΕ).

το καθήκον του πραγματικά επαναστατικού κόμματος.[1]

Είδαμε πώς οι δημοκράτες θα γίνουν στο επόμενο στάδιο κυρίαρχοι, πώς θα είναι αναγκασμένοι να προτείνουν λιγότερο ή περισσότερο σοσιαλιστικά μέτρα. Θα ρωτήσει κανείς ποια μέτρα θα πρέπει να αντιπροτείνουν οι εργάτες. Στην αρχή του κινήματος, οι εργάτες δεν μπορούν ακόμη να προτείνουν ευθέως κομουνιστικά μέτρα. Μπορούν όμως:

1. Να αναγκάσουν τους δημοκράτες να επέμβουν στη μέχρι τώρα κοινωνική τάξη σε όσο το δυνατόν περισσότερες κατευθύνσεις, να παρεμποδίσουν την κανονική της πορεία και να εκτεθούν οι ίδιοι. Επίσης να συγκεντρώσουν όσο το δυνατόν περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις, μέσα μεταφοράς, εργοστάσια, σιδηροδρόμους κ.λπ. στα χέρια του κράτους.

2. Πρέπει να οδηγήσουν στα άκρα τις προτάσεις των δημοκρατών, οι οποίες οπωσδήποτε δεν θα είναι επαναστατικές αλλά απλώς ρεφορμιστικές, και να τις μετατρέψουν σε ευθείες επιθέσεις κατά της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι, για παράδειγμα, όταν οι μικροαστοί προτείνουν να εξαγοραστούν οι σιδηρόδρομοι και τα εργοστάσια, οι εργάτες πρέπει να απαιτήσουν οι σιδηρόδρομοι και τα εργοστάσια να δημευθούν από το κράτος χωρίς καμιά αποζημίωση, επειδή είναι ιδιοκτησία αντιδραστικών. Όταν οι δημοκράτες ζητούν την αναλογική φορολογία, οι εργάτες απαιτούν την κατά κλίμακες φορολογία, όταν οι δημοκράτες προτείνουν μια έστω και μετριοπαθή κατά κλίμακες φορολογία, οι εργάτες επιμένουν σε μια φορολογία της οποίας τα ποσοστά αυξάνουν τόσο γρήγορα, ώστε οδηγεί στην καταστροφή του μεγάλου κεφαλαίου. Όταν οι δημοκράτες ζητούν τη ρύθμιση των κρατικών χρεών, οι εργάτες ζητούν την κρατική χρεωκοπία.

Αν και οι Γερμανοί εργάτες δεν μπορούν να αποκτήσουν την κυριαρχία και να πραγματοποιήσουν τα ταξικά τους συμφέροντα χωρίς να περάσουν από μια μακρόχρονη επαναστατική εξέλιξη, έχουν όμως τουλάχιστον αυτή τη φορά τη βεβαιότητα ότι η πρώτη πράξη αυτού του επικείμενου επαναστατικού δράματος συμπίπτει με την άμεση νίκη της δικής τους τάξης στη Γαλλία και επιταχύνεται κατά πολύ χάρη σ᾽ αυτή.

Οι ίδιοι όμως πρέπει να κάνουν τα πιο πολλά για την τελική τους νίκη με το να διαφωτιστούν για τα ταξικά τους συμφέροντα, να πάρουν το συντομότερο δυνατόν αυτόνομη κομματική θέση χωρίς να επιτρέψουν ούτε λεπτό στις υποκριτικές φλυαρίες των δημοκρατών μικροαστών να επηρεάσουν την αυτόνομη οργάνωση του κόμματος του προλεταριάτου. Σύνθημα μάχης πρέπει να είναι: η επανάσταση που διαρκεί (Die Revolution in Permanenz).

---

1. Πρέπει να υπενθυμίσουμε σήμερα ότι αυτό το απόσπασμα βασίζεται σε μια παρεξήγηση. Γινόταν τότε γενικά δεκτό -χάρη (dank) στους βοναπαρτικούς και φιλελεύθερους πλαστογράφους της ιστορίας- ότι η γαλλική συγκεντρωτική διοικητική μηχανή δημιουργήθηκε από τη μεγάλη επανάσταση και χρησιμοποιήθηκε κυρίως από την Convention ως απαραίτητο και αποφασιστικό όπλο για τη νίκη επί της φιλοβασιλικής αντίδρασης -που επιθυμούσε την ομοσπονδιακή οργάνωση- αλλά και του εξωτερικού εχθρού. Είναι όμως σήμερα γνωστό σε όλους ότι, κατά τη διάρκεια ολόκληρης της επανάστασης μέχρι τη 18η Μπρυμαίρ, η διοίκηση των νομών, επαρχιών και κοινοτήτων ασκείτο αποκλειστικά από όργανα που ήταν εκλεγμένα από τους ίδιους τους διοικούμενους και τα οποία κινούνταν με απόλυτη ελευθερία στα πλαίσια των γενικών νόμων του κράτους. Είναι γνωστό ότι αυτή ακριβώς η επαρχιακή και τοπική αυτοκυβέρνηση, που έμοιαζε με την αμερικανική, ήταν ο πιο ισχυρός μοχλός της επανάστασης και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Ναπολέοντας αμέσως μετά το πραξικόπημά του τη 18η Μπρυμαίρ έσπευσε να την αντικαταστήσει με το νομαρχιακό σύστημα που εξακολουθεί να υπάρχει και το οποίο ήταν επομένως από την αρχή ένα καθαρά αντιδραστικό εργαλείο. Όπως όμως η τοπική και επαρχιακή αυτοκυβέρνηση δεν αντιφάσκει προς την πολιτική εθνική συγκέντρωση, έτσι δεν είναι και απαραίτητα συνδεδεμένη με εκείνον το στενοκέφαλο εγωισμό των καντονιών ή των κοινοτήτων που εκδηλώνεται με τόσο απωθητικό τρόπο στην Ελβετία και που το 1849 όλοι οι Νοτιογερμανοί φιλο-ομοσπονδιακοί δημοκράτες ήθελαν να καθιερώσουν στη Γερμανία (Σημείωση του Ένγκελς στην έκδοση του 1885).

Ισπανία - Επέμβαση

M.E.W. τ. 10, σσ. 633-634 (1854)

Αν εξετάσουμε λοιπόν τον εμφύλιο πόλεμο του 1833-1843, ο οποίος εξολόθρευσε με φωτιά και σίδερο τα εναπομείναντα στοιχεία της ισπανικής κοινωνίας και έφτασε σε σημείο να κάνει κανιβαλικές ενέργειες, δεν πρέπει να αποδώσουμε την αδυσώπητη αγριότητα αυτής της περιόδου στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ισπανικού έθνους αλλά στην ίδια εκείνη δύναμη των περιστάσεων που εξανάγκασε τη Γαλλία στην Τρομοκρατία. Ενώ οι Γάλλοι δρούσαν στην κατεύθυνση της συγκέντρωσης και έτσι περιόρισαν τη διάρκεια της τρομοκρατίας, οι Ισπανοί, πιστοί στις παραδόσεις τους, δρούσαν στην κατεύθυνση της αποκέντρωσης και έτσι επιμήκυναν τη διάρκειά της. Σύμφωνα με την ισπανική παράδοση, το επαναστατικό κόμμα δύσκολα μπορούσε να νικήσει υποστηρίζοντας το θρόνο. Για να επιτύχει στην Ισπανία η επανάσταση έπρεπε να εμφανιστεί ως συνδιεκδικήτρια του θρόνου. Ο αγώνας των δύο κοινωνιών έπρεπε να πάρει τη μορφή του αγώνα μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων των δυναστειών. Η Ισπανία του 19ου αιώνα έκανε την επανάστασή της με ευκολία από τη στιγμή που μπόρεσε να της δώσει τη μορφή του εμφυλίου πολέμου του 14ου αιώνα.

Η επανάσταση στην Κίνα και την Ευρώπη

Δημοσιεύθηκε στη «New-York Daily Tribune»
στις 14 Ιουνίου 1853
M.E.W. τ. 9, σ. 101

Από τις αρχές του 18ου αιώνα δεν έγινε στην Ευρώπη καμιά σημαντική επανάσταση χωρίς να προηγηθεί μια εμπορική και οικονομική κρίση. Αυτό ισχύει τόσο για την επανάσταση του 1789 όσο και για εκείνη του 1848. Το σίγουρο είναι ότι όχι μόνο βλέπουμε καθημερινά απειλητικά σημάδια συγκρούσεων μεταξύ των ηγεμόνων και των υποτελών τους, μεταξύ κράτους και κοινωνίας, μεταξύ των διάφορων κοινωνικών τάξεων, αλλά και ότι η σύγκρουση ανάμεσα στις υπάρχουσες δυνάμεις φτάνει σιγά-σιγά σε ένα σημείο που πρέπει να βγάλουν το σπαθί και να καταφύγουν στην ultima ratio[1] των ηγεμόνων.

1. Στο έσχατο μέσο (στγΕ).

Ευημερία - Το εργατικό ζήτημα

Δημοσιεύθηκε στη «New-York Daily Tribune»
στις 30 Νοεμβρίου 1853
M.E.W. τ. 9, σσ. 480-481

Στην ταξική οργάνωση των αφεντικών των εργοστασίων, οι εργάτες απαντούν με μια δική τους ταξική οργάνωση. Και ο «Economist» ισχυρίζεται ότι θα πάψει τάχα «να τη φοβάται» από τη στιγμή που θα διώξει τους στρατηγούς και τους αξιωματικούς της και θα αποφασίσει να αγωνιστεί μόνη της. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, στη διάρκεια των πρώτων αγώνων της γαλλικής επανάστασης, τα φερέφωνα των συνασπισμένων ηγεμόνων του Βορρά διαβεβαίωναν κάθε τόσο τον κόσμο ότι «δεν φοβούνται» τον ίδιο το γαλλικό λαό, αλλά μόνο τις πολιτικές αντιλήψεις και τις πολιτικές ενέργειες της απάνθρωπης Comité du salut public (Επιτροπής εθνικής σωτηρίας), τη θρασύτητα των ομίλων και τους εξοργιστικούς στρατηγούς.

Η «Réforme» του Παρισιού για την κατάσταση στη Γαλλία

Δημοσιεύθηκε στη «Neue Rheinische Zeitung»,
3 Νοεμβρίου 1848
M.E.W. τ. 5, σσ. 448-450

Κολωνία, 2 Νοεμβρίου. *Πριν* την εξέγερση του Ιούνη είχαμε ήδη ξεσκεπάσει επανειλημμένα τις αυταπάτες των δημοκρατικών (Republikaner) που ακολουθούν την παράδοση του 1793, των δημοκρατών της «Réforme» (του Παρισιού).[1] Η επανάσταση του Ιούνη και το κίνημα που προήλθε από αυτή αναγκάζουν αυτούς τους ουτοπιστές δημοκράτες να ανοίξουν σιγά-σιγά τα μάτια τους.

Ένα πρωτοσέλιδο άρθρο της «Réforme» της 29ης Οκτωβρίου μάς δείχνει την πάλη αυτού του κόμματος ανάμεσα στις παλιές του φαντασιώσεις και τις νέες πραγματικές καταστάσεις.

Η «Réforme» λέει:

«Εδώ και πολύ καιρό οι αγώνες που είχαν σ' εμάς σκοπό την ανάληψη της διακυβέρνησης ήταν *ταξικοί πόλεμοι*: αγώνες της αστικής τάξης και του λαού ενάντια στους ευγενείς της εποχής κατά την εμφάνιση της πρώτης Δημοκρατίας· αυτοθυσία του ένοπλου λαού προς τα έξω, κυριαρχία της αστικής τάξης προς τα μέσα επί αυτοκρατορίας· προσπάθειες για παλινόρθωση της φεουδαρχίας επί βουρβόνων του παλιότερου κλάδου· τέλος το

1. Οι υποστηρικτές της γαλλικής εφημερίδας «La Réforme» συγκροτούσαν μια πολιτική ομάδα μικροαστών δημοκρατών με επικεφαλής τον Ledru-Rollin. Στην ομάδα αυτή προσχώρησαν οι μικροαστοί σοσιαλιστές υπό την ηγεσία του Louis Blanc. Η εφημερίδα «La Réforme» εκδιδόταν καθημερινά στο Παρίσι από το 1843 ως το 1850 (στΓΕ).

1830 θρίαμβος και κυριαρχία της αστικής τάξης - αυτή είναι η ιστορία μας».

Η «Réforme» προσθέτει αναστενάζοντας:

«Με λύπη, βέβαια, μιλάμε για *τάξεις*, για ανόσιες και γεμάτες μίσος διαφορές· αλλά αυτές οι διαφορές υπάρχουν και δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε αυτό το πραγματικό γεγονός».

Αυτό σημαίνει: η δημοκρατική αισιοδοξία της «Réforme» έβλεπε μέχρι τώρα μόνο citoyens (πολίτες). Η ιστορία τής άσκησε τόσο άμεση πίεση, ώστε δεν μπορεί πια να διώξει με τη φαντασία τη διάσπαση αυτών των citoyens σε bourgeois (αστούς) και proletaires (προλετάριους).

Η «Réforme» συνεχίζει:

«Το Φλεβάρη συντρίφτηκε ο αστικός δεσποτισμός. Τι ζητούσε ο λαός; Δικαιοσύνη για όλους, ισότητα. Αυτή ήταν η πρώτη κραυγή του, η πρώτη επιθυμία του. Η αστική τάξη, φωτισμένη από τον κεραυνό που τη χτύπησε, δεν είχε αρχικά άλλη επιθυμία από εκείνη του λαού».

Η «Réforme» κρίνει ακόμη το χαρακτήρα της επανάστασης του Φλεβάρη σύμφωνα με τις ρητορικές διακηρύξεις του Φλεβάρη. Ο αστικός δεσποτισμός όχι μόνο δεν συντρίφτηκε με την επανάσταση του Φλεβάρη, αλλά αντίθετα ολοκληρώθηκε. Το στέμμα, το τελευταίο φεουδαρχικό φωτοστέφανο που έκρυβε την κυριαρχία της αστικής τάξης, έπεσε. Η κυριαρχία του κεφαλαίου πρόβαλε καθαρά. Η αστική τάξη και το προλεταριάτο πολεμούσαν στην επανάσταση του Φλεβάρη έναν κοινό εχθρό. Μόλις παραμερίστηκε ο κοινός εχθρός, οι δύο εχθρικές τάξεις βρέθηκαν μόνες στο πεδίο της μάχης και η αποφασιστική μεταξύ τους μάχη έπρεπε να αρχίσει. Αν η επανάσταση του Φλεβάρη ολοκλήρωσε την κυριαρχία των αστών, τότε πώς εξηγείται το ότι η αστική τάξη ξανάπεσε στη βασιλοφροσύνη; Τίποτε απλούστερο. Νοσταλγεί την περίοδο που κυριαρχούσε χωρίς να είναι υπεύθυνη για την κυριαρχία της· που μια φαινομενική εξουσία, η οποία στεκόταν ανάμεσα σ' αυτήν και το λαό, ενεργούσε για λογαριασμό της και συγχρόνως της χρησίμευε ως καταφύγιο· που είχε έναν εστεμμένο αποδιοπομπαίο τράγο, πάνω στον οποίο ορμούσε το προλεταριάτο όταν ήθελε να χτυπήσει εκείνη, ενάντια στον οποίο συμμαχούσε και αυτή η ίδια με το προλεταριάτο, όσες φορές αυτός τής γινόταν φορτικός και ήθελε να αποκτήσει αυτόνομη εξουσία. Ο βασιλιάς τής χρησίμευε ως αλεξικέραυνο για το λαό και ο λαός ως αλεξικέραυνο για το βασιλιά.

Ενώ η «Réforme» θεωρεί ως πραγματικότητες τις εν μέρει υποκριτικές, εν μέρει ειλικρινείς φαντασιώσεις που διαδίδονταν αμέσως μετά την ήττα του Λουδοβίκου-Φίλιππου, το κίνημα *μετά* τις μέρες του Φλεβάρη τής φαίνεται σα μια σειρά από λάθη και ατυχείς συμπτώσεις, που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί χάρη σε ένα μεγάλο άνδρα, που θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες της κατάστασης. Λες και ο Lamartine ήταν οφθαλμαπάτη και όχι ο κατάλληλος άνδρας για την κατάσταση.

Ακόμη δεν αποφασίζει να εμφανιστεί ο κατάλληλος άνδρας, ο μεγάλος άνδρας, παραπονείται η «Réforme», και η κατάσταση χειροτερεύει κάθε μέρα.

«Από τη μια μεγαλώνει η βιομηχανική και εμπορική κρίση. Από την άλλη μεγαλώνει το μίσος και ο καθένας επιδιώκει διαφορετικό σκοπό. Αυτοί που ήταν καταπιεσμένοι πριν τις 24 Φλεβάρη αναζητούν ένα ιδανικό ευτυχίας και ελευθερίας στη σύλληψη μιας εντελώς νέας κοινωνίας. Αυτοί που κυριαρχούσαν επί μοναρχίας δεν σκέφτονται παρά να ξανακερδίσουν το κράτος τους για να το εκμεταλλευτούν με τη διπλάσια σκληρότητα».

Ποια θέση παίρνει λοιπόν η «Réforme» ανάμεσα στις τάξεις που αντιπαρατίθενται με οξύτητα; Μήπως της περνά τουλάχιστον από το μυαλό ότι οι ταξικές αντιθέσεις και η ταξική πάλη θα εξαφανιστούν μόνο με την εξαφάνιση των τάξεων;

Όχι! Μόλις παραδέχτηκε την ταξική αντίθεση. Οι ταξικές αντιθέσεις όμως στηρίζονται σε οικονομικές βάσεις, στο μέχρι τώρα υλικό τρόπο παραγωγής και τις σχέσεις κυκλοφορίας που προκύπτουν από αυτόν. Η «Réforme» δεν γνωρίζει καλύτερο μέσο για να τις αλλάξει και να τις καταργήσει από το να αποστρέφει το βλέμμα από την πραγματική βάση τους, από αυτές ακριβώς τις υλικές σχέσεις, και να ορμήσει ξανά προς τον γαλάζιο ομιχλώδη ουρανό της δημοκρατικής (republikanische) ιδεολογίας, δηλαδή στην ποιητική περίοδο του Φλεβάρη, από την οποία την τράβηξαν με τη βία τα γεγονότα του Ιούνη. Ας ακούσουμε:

«Το πιο θλιβερό σ' αυτές τις εσωτερικές διχόνοιες είναι το ότι έσβησαν, χάθηκαν τα πατριωτικά, τα εθνικά συναισθήματα», δηλαδή ακριβώς ο ενθουσιασμός με τον οποίο συγκάλυπταν

πατριωτικά και εθνικά και οι δύο τάξεις τα συγκεκριμένα συμφέροντά τους, τις συνθήκες ζωής τους. Όταν έκαναν κάτι τέτοιο το 1789, η πραγματική τους αντίθεση δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί. Αυτό που ήταν τότε η κατάλληλη έκφραση της κατάστασης είναι σήμερα μόνο φυγή από την κατάσταση. Αυτό που ήταν τότε σώμα είναι σήμερα λείψανο.

«Προφανώς», συμπεραίνει η «Réforme», «το κακό από το οποίο υποφέρει η Γαλλία είναι βαθιά ριζωμένο αλλά δεν είναι ανίατο. Προέρχεται από τη σύγχυση των ιδεών και των ηθών, από το ότι λησμονήθηκε η δικαιοσύνη και η ισότητα στις κοινωνικές σχέσεις, από τη διαφθορά λόγω μιας εγωιστικής διδασκαλίας. Σ' αυτόν τον κύκλο πρέπει να αναζητήσουμε τα μέσα της αναδιοργάνωσης. Αντ' αυτού καταφεύγουμε σε υλικές ενέργειες».

Η «Réforme» αναθέτει το ζήτημα στην ηθική συνείδηση και έτσι η ηθική φλυαρία ικανοποιεί κάθε ανάγκη. Η αντίθεση της αστικής τάξης και του προλεταριάτου προέρχεται λοιπόν από τις ιδέες των δύο αυτών τάξεων. Και από πού προέρχονται αυτές οι ιδέες; Από τις κοινωνικές σχέσεις. Και από πού προέρχονται αυτές οι σχέσεις; Από τις υλικές, τις οικονομικές συνθήκες ζωής των αντίπαλων τάξεων. Κατά τη «Réforme», θα βοηθηθούν και οι δύο, αν *χάσουν* τη *συνείδηση* της πραγματικής τους θέσης και της πραγματικής τους αντίθεσης και μεθύσουν με το όπιο των «πατριωτικών» συναισθημάτων και λόγων του 1793. Τι αδιέξοδο!

Guizot, «Pourquoi la revolution d'Angleterre a-t-elle reussi? Discours sur l'histoire de la revolution d'Angleterre»

[«Γιατί πέτυχε η αγγλική επανάσταση; Λόγος για την ιστορία της αγγλικής επανάστασης»]
Παρίσι 1850

Βιβλιοκριτική στη «Neue Rheinische Zeitung»
M.E.W. τ. 7, σσ. 207-212 (1850)

Η μπροσούρα του κυρίου Guizot επιδιώκει να δείξει γιατί ο Λουδοβίκος-Φίλιππος και η πολιτική του Guizot στις 24 Φεβρουαρίου 1848 δεν έπρεπε βασικά να ανατραπούν και πώς ο αξιοκατάκριτος χαρακτήρας των Γάλλων είναι υπεύθυνος για το ότι η μοναρχία του Ιούλη του 1830 κατέρρευσε με εξευτελιστικό τρόπο μετά από δεκαοκτώ χρόνια δύσκολης ζωής και δεν αξιώθηκε να έχει εκείνη τη διάρκεια που απολαμβάνει από το 1688 η αγγλική μοναρχία. Βλέπουμε σ' αυτή τη μπροσούρα πώς ακόμη και οι πιο άξιοι άνθρωποι του ancien régime, οι οποίοι έχουν με τον τρόπο τους ένα ιστορικό ταλέντο που επ' ουδενί λόγω μπορεί κανείς να αρνηθεί, σάστισαν τόσο πολύ μπροστά στο μοιραίο γεγονός του Φλεβάρη, ώστε έχασαν κάθε δυνατότητα να κατανοούν την ιστορία, έχασαν ακόμη και τη δυνατότητα να κατανοούν τη δική τους προηγούμενη συμπεριφορά. Αντί να παρακινηθεί από την επανάσταση του Φλεβάρη στο να συνειδητοποιήσει τις εντελώς διαφορετικές ιστορικές σχέσεις, τις εντελώς διαφορετικές θέσεις των κοινωνικών τάξεων στη γαλλική μοναρχία του 1830 από τη μια και στην αγγλική του 1688 από την άλλη, ο κύριος Guizot εξαφανίζει την όλη διαφορά, περιορίζοντάς τη σε μερικές ηθικολογίες, και διαβεβαιώνει στο τέλος ότι η πολιτική που ανατράπηκε στις 24 Φεβρουα-

ρίου, «όπως στηρίζει τα κράτη, έτσι και αντιμετωπίζει μόνη της και τις επαναστάσεις».

Καθαρά διατυπωμένη, η ερώτηση στην οποία θέλει να απαντήσει ο κύριος Guizot είναι η εξής: Γιατί η αστική κοινωνία στην Αγγλία εξελισσόταν με τη μορφή της συνταγματικής μοναρχίας για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' ό,τι στη Γαλλία;

Τη γνωριμία του κυρίου Guizot με την πορεία της αστικής ανάπτυξης στην Αγγλία χαρακτηρίζει επιτυχώς το ακόλουθο απόσπασμα:

«Επί διακυβέρνησης Γεωργίου Α΄ και Γεωργίου Β΄, το δημόσιο πνεύμα πήρε μια διαφορετική κατεύθυνση: η εξωτερική πολιτική έπαψε να είναι η κυριότερη κυβερνητική υπόθεση. Η εσωτερική διοίκηση, η διατήρηση της ειρήνης, τα δημοσιονομικά ζητήματα, οι αποικίες, το εμπόριο, η ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού συστήματος και οι κοινοβουλευτικοί αγώνες αποτέλεσαν το πρωταρχικό μέλημα της κυβέρνησης και του κοινού» (σ. 168).

Ο κύριος Guizot βλέπει στη διακυβέρνηση του Γουλιέλμου Γ΄ μόνο δύο αξιόλογα στοιχεία: τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ κοινοβουλίου και στέμματος και τη διατήρηση της ισορροπίας στην Ευρώπη με τον αγώνα ενάντια στον Λουδοβίκο ΙΔ΄. Επί δυναστείας του Αννόβερου «το δημόσιο πνεύμα» παίρνει αίφνης «μιαν άλλη κατεύθυνση», δεν ξέρουμε πώς και γιατί. Βλέπουμε εδώ ότι ο κύριος Guizot μεταφέρει την πιο κοινότυπη φρασεολογία των γαλλικών κοινοβουλευτικών συζητήσεων στην αγγλική ιστορία και πιστεύει ότι κατ' αυτόν τον τρόπο την έχει εξηγήσει. Έτσι ακριβώς ο κύριος Guizot είχε και την εντύπωση ότι ως πρωθυπουργός διατηρούσε πάνω στους ώμους του την ισορροπία ανάμεσα στο κοινοβούλιο και το στέμμα και την ισορροπία της Ευρώπης, ενώ στην πραγματικότητα δεν έκανε τίποτε άλλο από το να ξεπουλά κομμάτι-κομμάτι ολόκληρο το γαλλικό κράτος και ολόκληρη τη γαλλική κοινωνία στους κερδοσκόπους του παρισινού χρηματιστηρίου.

Το γεγονός ότι οι πόλεμοι κατά του Λουδοβίκου ΙΔ΄ ήταν καθαρά ανταγωνιστικοί πόλεμοι για την εκμηδένιση του γαλλικού εμπορίου και της γαλλικής ναυτικής δύναμης, το ότι επί Γουλιέλμου Γ΄ η κυριαρχία της χρηματιστικής αστικής τάξης επικυρώθηκε για πρώτη φορά με την ίδρυση Τράπεζας και την καθιέρωση του κρατικού χρέους[1], το ότι η αστική τάξη της μανιφακτούρας έλαβε μια νέα ώθηση με τη συνεπή εφαρμογή του προστατευτικού τελωνειακού συστήματος, αυτά ο κύριος Guizot δεν τα θεωρεί άξια λόγου. Γι' αυτόν μόνο οι πολιτικές κενολογίες έχουν σημασία. Δεν αναφέρει καν ότι επί βασιλίσσης Άννας τα κυρίαρχα κόμματα μπόρεσαν να στηριχτούν στη συνταγματική μοναρχία και να τη στηρίξουν μόνο αφού αύξησαν με πραξικόπημα σε επτά χρόνια το χρόνο ζωής της Βουλής και έτσι απέκλεισαν σχεδόν κάθε επιρροή του λαού πάνω στην κυβέρνηση.

Επί δυναστείας του Αννόβερου, η Αγγλία είχε ήδη προχωρήσει τόσο, ώστε να μπορεί να διεξάγει ανταγωνιστικό πόλεμο κατά της Γαλλίας με σύγχρονη μορφή. Η Αγγλία πολεμούσε πλέον η ίδια τη Γαλλία μόνο στην Αμερική και τις Ινδίες, ενώ στην ευρωπαϊκή ήπειρο περιοριζόταν στο να μισθοδοτεί ξένους ηγεμόνες, όπως τον Φρειδερίκο Β΄ , για να πολεμούν κατά της Γαλλίας. Και, ενώ μ' αυτό τον τρόπο ο εξωτερικός πόλεμος παίρνει απλώς μιαν άλλη μορφή, ο κύριος Guizot λέει: «Η εξωτερική πολιτική παύει να είναι η κυριότερη υπόθεση» και τη θέση της παίρνει «η διατήρηση της ειρήνης». Σε ποιο βαθμό «η ανάπτυξη του κοινοβουλευτικού συστήματος και οι κοινοβουλευτικοί αγώνες έγιναν το πρωταρχικό μέλημα της κυβέρνησης και του κοινού», σχετικά με αυτό παραπέμπουμε στις υποθέσεις δωροδοκιών επί κυβέρνησης Walpole, οι οποίες εξάλλου μοιάζουν εκπληκτικά με τα σκάνδαλα που βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη επί κυρίου Guizot.

Το γιατί η αγγλική επανάσταση είχε μια πιο ευνοϊκή εξέλιξη από τη γαλλική, αυτό ο κύριος Guizot το εξηγεί με βάση δύο κυρίως λόγους: πρώτον, με το ότι η αγγλική επανάσταση είχε έναν πέρα για πέρα θρησκευτικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν ήρθε σε ρήξη με καμιά από τις παραδόσεις του παρελθόντος, και, δεύτερον, με το ότι εξ αρχής δεν εκδηλώθηκε με καταστρεπτικό αλλά με συντηρητικό τρόπο και το κοινοβούλιο υπερασπίστηκε

1. Η Τράπεζα της Αγγλίας ιδρύθηκε το 1694. Οι ιδρυτές της δάνεισαν στην κυβέρνηση το αρχικό τους κεφάλαιο. Με τον τρόπο αυτό άρχισε η κρατική χρέωση (στΓΕ).

τους ήδη ισχύοντες νόμους ενάντια στις παραβιάσεις του στέμματος.

Όσον αφορά το πρώτο σημείο, ο κύριος Guizot ξεχνά ότι η ελευθεροφροσύνη που τον κάνει να φρίττει μπροστά στη γαλλική επανάσταση εισήχθη στη Γαλλία από την Αγγλία και από πουθενά αλλού. Ο Locke ήταν πατέρας της και ήδη ο Shaftesbury και ο Bolingbroke τής έδωσαν αυτή την εμπνευσμένη μορφή, που είχε αργότερα τόσο λαμπρή εξέλιξη στη Γαλλία. Καταλήγουμε έτσι στο παράδοξο συμπέρασμα ότι η ίδια η ελευθεροφροσύνη, εξαιτίας της οποίας απέτυχε, σύμφωνα με τον κύριο Guizot, η γαλλική επανάσταση, ήταν ένα από τα κυριότερα προϊόντα της θρησκευτικής αγγλικής επανάστασης.

Σχετικά με το δεύτερο σημείο, ο κύριος Guizot ξεχνά εντελώς ότι η γαλλική επανάσταση ξεκίνησε εξίσου συντηρητικά, ή μάλλον πιο συντηρητικά από την αγγλική επανάσταση. Η απολυταρχία, ιδίως όπως είχε διαμορφωθεί στο τέλος στη Γαλλία, αποτελούσε και σ' αυτή νεωτερισμό και ενάντια σ' αυτό το νεωτερισμό ξεσηκώθηκαν τα Κοινοβούλια[1] και υπερασπίστηκαν τους παλιούς νόμους, τα us et coutumes[2] της παλιάς μοναρχίας που ήταν οργανωμένη κατά τάξεις (ständisch). Και, ενώ πρώτο βήμα της γαλλικής επανάστασης ήταν η νεκρανάσταση των Γενικών Τάξεων (Generalstände) που είχαν αποβιώσει την εποχή του Ερρίκου Δ΄ και του Λουδοβίκου ΙΓ΄, η αγγλική επανάσταση αντίθετα δεν έχει να επιδείξει κανένα γεγονός παρόμοιου κλασικού συντηρητισμού.

Κατά τον κύριο Guizot, το κύριο αποτέλεσμα της αγγλικής επανάστασης ήταν το ότι ο βασιλιάς βρέθηκε σε αδυναμία να κυβερνήσει ενάντια στη θέληση ολόκληρου του Κοινοβουλίου και της Βουλής των Κοινοτήτων. Ολόκληρη η επανάσταση συνίσταται λοιπόν στο ότι στην αρχή και οι δύο πλευρές, Στέμμα και Κοινοβούλιο, ξεπέρασαν τα όριά τους και υπερέβαλαν, μέχρι που τελικά βρήκαν επί Γουλιέλμου Γ΄ την κατάλληλη ισορροπία και αλληλοεξουδετερώθηκαν. Το ότι η υποταγή της βασιλείας στο Κοινοβούλιο είναι η υποταγή της στην κυριαρχία μιας τάξης, ο κύριος Guizot θεωρεί περιττό να το αναφέρει. Γι' αυτό και δεν χρειάζεται να επεκταθεί περισσότερο στο πώς η τάξη αυτή απέκτησε τη δύναμη που ήταν απαραίτητη για να κάνει τελικά το στέμμα υπηρέτη της. Όλος ο αγώνας μεταξύ Καρόλου Α΄ και Κοινοβουλίου στρεφόταν, σύμφωνα μ' αυτόν, μόνο γύρω από καθαρώς πολιτικά προνόμια. Περί του λόγου για τον οποίο το Κοινοβούλιο και η τάξη που εκπροσωπείτο σ' αυτό είχαν ανάγκη αυτά τα προνόμια δεν μαθαίνουμε το παραμικρό. Ομοίως τίποτε δεν λέει ο κύριος Guizot για τις άμεσες επεμβάσεις του Καρόλου Α΄ στον ελεύθερο ανταγωνισμό, οι οποίες δυσχέραιναν όλο και περισσότερο το εμπόριο και τη βιομηχανία ή για την εξάρτηση του Καρόλου Α΄ από το Κοινοβούλιο εξαιτίας των διαρκών δημοσιονομικών δυσχερειών, η οποία γινόταν όλο και πιο έντονη όσο αυτός προσπαθούσε να αντιταχθεί στο Κοινοβούλιο. Έτσι γι' αυτόν ολόκληρη η επανάσταση εξηγείται μόνο με την κακοπιστία και το θρησκευτικό φανατισμό μεμονωμένων ταραξιών, οι οποίοι δεν μπορούν να αρκεστούν στη λελογισμένη ελευθερία. Ούτε για τη σχέση μεταξύ θρησκευτικού κινήματος και εξέλιξης της αστικής κοινωνίας μπορεί να μας διαφωτίσει ο κύριος Guizot. Η Δημοκρατία είναι φυσικά και πάλι αποκλειστικό έργο ορισμένων φιλόδοξων, φανατικών και κακοπροαίρετων. Το ότι την ίδια εποχή γίνονταν επίσης προσπάθειες στη Λισσαβόνα, στη Νάπολη, στη Μεσσίνα για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας[1] και μάλιστα, όπως συνέβαινε και με την Αγγλία, με τα μάτια στραμμένα στην Ολλανδία, είναι ένα γεγονός που ούτε καν αναφέρεται. Παρόλο που ο κύριος Guizot δεν χάνει ποτέ από τα μάτια του τη γαλλική επανάσταση, δεν φτάνει καν στο απλό συμπέρασμα ότι η μετάβαση από την απόλυτη στη συνταγματική μοναρχία πραγματοποιείται παντού μόνο μετά από σκληρές μάχες και μέσω της Δημοκρατίας και ότι ακόμη και τότε η παλιά δυναστεία είναι άχρηστη και πρέπει να δώσει τη θέση της σε μια σφετεριστική διακλάδωση της δυναστείας. Έτσι, για την ανατροπή της αγγλικής μοναρχίας της Παλινόρθωσης δεν έχει να πει παρά τις πιο τετριμμένες κοινοτοπίες. Δεν αναφέρει καν τις πιο άμεσες αιτίες: το φόβο των νέων μεγαλογαιοκτημόνων

1. Parlements (Κοινοβούλια) - ανώτατα δικαστήρια στη Γαλλία πριν την επανάσταση του 1789. Αποτελούνταν από ευγενείς και είχαν περιορισμένες δυνατότητες ελέγχου των βασιλικών διαταγμάτων (στΜ).

2. Ήθη και έθιμα (στΓΕ).

1. Οι λαϊκές εξεγέρσεις στη Λισσαβόνα (1640), στη Νάπολη (1647/48) και τη Μεσσίνα (1674/76) στρέφονταν ενάντια στην ισπανική κατοχή (στΓΕ).

-που δημιουργήθηκαν με τη Μεταρρύθμιση- μπροστά στην παλινόρθωση του καθολικισμού, περίπτωση κατά την οποία θα έπρεπε φυσικά να επιστρέψουν όλα τα αγαθά της εκκλησίας που είχαν αρπάξει, και έτσι τα 7/10 του συνολικού εδάφους της Αγγλίας θα άλλαζαν ιδιοκτήτη· τη δειλία της εμπορικής και βιομηχανικής αστικής τάξης μπροστά στον καθολικισμό, ο οποίος δεν ταίριαζε καθόλου στα συμφέροντά της· την άνεση με την οποία οι Στιούαρτ πούλησαν, προς όφελός τους και προς όφελος των ευγενών της Αυλής τους, ολόκληρη την αγγλική βιομηχανία μαζί με το εμπόριο στην κυβέρνηση της Γαλλίας, δηλαδή της μόνης χώρας που ανταγωνιζόταν τότε επικίνδυνα και υποσκέλιζε από πολλές απόψεις τους Άγγλους, κ.λπ. Μια και ο κύριος Guizot παραλείπει λοιπόν παντού τα πιο σπουδαία στοιχεία, δεν του απομένει τίποτε άλλο εκτός από μια εξαιρετικά ανεπαρκή και τετριμμένη αφήγηση των πολιτικών μόνο γεγονότων.

Το μεγάλο αίνιγμα για τον κύριο Guizot, το οποίο μπορεί να λύσει μόνο μέσω της νοητικής ανωτερότητας των Άγγλων, το αίνιγμα του συντηρητικού χαρακτήρα της αγγλικής επανάστασης, είναι η διαρκής συμμαχία που έχει συνάψει η αστική τάξη με το μεγαλύτερο μέρος των μεγαλογαιοκτημόνων, μια συμμαχία που διαφοροποιεί ουσιωδώς την αγγλική επανάσταση από τη γαλλική, η οποία εξουδετέρωσε τη μεγάλη γαιοκτησία κατακερματίζοντάς την. Αυτή η τάξη μεγαλογαιοκτημόνων, που, σημειωτέον, είχε δημιουργηθεί ήδη επί Ερρίκου Ζ΄, είχε συνδεθεί με την αστική τάξη και δεν βρισκόταν, όπως η γαλλική φεουδαρχική γαιοκτησία του 1789, σε αντίφαση αλλά αντίθετα σε απόλυτη αρμονία με τις συνθήκες ζωής της αστικής τάξης. Στην πραγματικότητα, η γαιοκτησία τους δεν αποτελούσε φεουδαρχική αλλά αστική ιδιοκτησία. Αφ' ενός, παρείχαν στη βιομηχανική αστική τάξη τον πληθυσμό που ήταν απαραίτητος για τη λειτουργία της μανιφακτούρας και, αφ' ετέρου, ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν στη γεωργία εκείνη την ανάπτυξη που αντιστοιχούσε στο επίπεδο της βιομηχανίας και του εμπορίου. Εξ ου και τα κοινά τους συμφέροντα με την αστική τάξη και η συμμαχία τους μ' αυτή.

Με την εδραίωση της συνταγματικής μοναρχίας στην Αγγλία διακόπτεται για τον κύριο Guizot η αγγλική ιστορία. Τα όσα ακολουθούν περιορίζονται γι' αυτόν σε ένα ευχάριστο παιχνίδι εναλλαγής Tories και Whigs, δηλαδή στο μεγάλο διάλογο μεταξύ κυρίου Guizot και κυρίου Thiers. Στην πραγματικότητα όμως μόνο με την εδραίωση της συνταγματικής μοναρχίας αρχίζει η θεαματική ανάπτυξη και η εκ βάθρων αναδιάρθρωση της αστικής κοινωνίας στην Αγγλία. Εκεί που ο κύριος Guizot δεν βλέπει παρά γλυκιά ηρεμία και ειδυλλιακή ειρήνη, αναπτύσσονταν στην πραγματικότητα οι πιο βίαιες συγκρούσεις, οι πιο ριζικές επαναστάσεις. Στην αρχή η μανιφακτούρα πήρε επί συνταγματικής μοναρχίας πρωτοφανή έκταση, για να δώσει στη συνέχεια τη θέση της στη μεγάλη βιομηχανία, την ατμομηχανή και τα γιγάντια εργοστάσια. Ολόκληρες τάξεις του πληθυσμού εξαφανίζονται, νέες παίρνουν τη θέση τους, με νέες συνθήκες ζωής και νέες ανάγκες. Δημιουργείται μια νέα, περισσότερο επιβλητική μπουρζουαζία. Ενώ η παλιά αγωνίζεται ενάντια στη γαλλική επανάσταση, η νέα κατακτά την παγκόσμια αγορά. Η δύναμή της είναι τέτοια, ώστε εξαναγκάζει τους αντιπάλους της -πριν η Reformbill τής δώσει άμεσα πολιτική δύναμη- να εκδώσουν νόμους σχεδόν μόνο προς το *δικό της* συμφέρον και σύμφωνα με τις *δικές της* ανάγκες. Κατακτά την άμεση εκπροσώπησή της στο Κοινοβούλιο και τη χρησιμοποιεί για την εκμηδένιση των τελευταίων υπολειμμάτων πραγματικής εξουσίας που διατηρούσε η γαιοκτησία. Είναι, τέλος, απασχολημένη αυτή τη στιγμή με την εκ θεμελίων κατεδάφιση του ωραίου οικοδομήματος του αγγλικού συντάγματος, μπροστά στο οποίο μένει εκστατικός ο κύριος Guizot.

Και, ενώ ο κύριος Guizot κάνει στους Άγγλους φιλοφρονήσεις για το ότι οι κατακριτέες δυσπλασίες της γαλλικής κοινωνικής ζωής, ο ρεπουμπλικανισμός και ο σοσιαλισμός, δεν κλόνισαν σ' αυτούς τα θεμέλια της μοναρχίας που μόνη αυτή χαρίζει τη μακαριότητα, στο διάστημα αυτό οι ταξικές αντιθέσεις στην Αγγλία έχουν ενταθεί όσο σε καμιά άλλη χώρα. Μια αστική τάξη, με πλούτο και παραγωγικές δυνάμεις που δεν έχουν όμοιό τους, βρίσκεται απέναντι σε ένα προλεταριάτο που επίσης δεν έχει όμοιό του σε δύναμη και πυκνότητα. Ο φόρος τιμής που αποδίδει ο κύριος Guizot στην Αγγλία καταλήγει στο ότι αναπτύχθηκαν σ' αυτή, κάτω από την προστασία της συνταγματικής μοναρχίας, πολύ περισσότερο ριζοσπαστικά στοιχεία μιας κοινωνικής επανάστασης από ό,τι σε όλες τις άλλες χώρες του κόσμου μαζί.

Εκεί όπου τα νήματα της αγγλικής εξέλιξης δένονται σε κόμπο που ο κύριος Guizot δεν μπορεί να κόψει πλέον, ούτε καν εικονικά, με τις πολιτικές μόνο κενολογίες, εκεί ο κύριος Guizot καταφεύγει στις θρησκευτικές κενολογίες, στην ένοπλη επέμβασή του Θεού. Έτσι, για παράδειγμα, το πνεύμα του Θεού φωτίζει ξαφνικά το στρατό και εμποδίζει τον Cromwell να αναγορευθεί σε βασιλιά κ.λπ. κ.λπ. Ο κύριος Guizot γλιτώνει από τη συνείδησή του χάρη στο Θεό και από το εγκόσμιο κοινό χάρη στο ύφος του.

Αλήθεια, όχι μόνο les rois s'en vont, αλλά και les capacités de la bourgeoisie s'en vont[1].

1. Οι βασιλείς εξαφανίζονται - οι αυθεντίες της αστικής τάξης καταποντίζονται (στΓΕ).

Ο κομουνισμός του «Ρηνανού Παρατηρητή»

M.E.W. τ. 4, σσ. 202-203, (1847)

Θέλουμε μόνο να κάνουμε μερικές καλόπιστες παρατηρήσεις σ' εκείνους τους κυρίους που επιθυμούν να σώσουν τη φοβισμένη πρωσική βασιλεία με ένα salto mortale στο λαό.

Για ένα βασιλιά ο λαός είναι το πιο επικίνδυνο από όλα τα πολιτικά στοιχεία. Όχι ο λαός περί του οποίου ομιλεί ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος και ο οποίος με υγρά από συγκίνηση μάτια ευγνωμονεί για μια κλοτσιά και ένα ασημένιο νόμισμα. Αυτός ο λαός είναι πέρα για πέρα ακίνδυνος, γιατί υπάρχει μόνο στη φαντασία του βασιλιά. Αντίθετα, ο πραγματικός λαός, οι προλετάριοι, οι μικρογεωργοί και ο όχλος, είναι, όπως λέει ο Hobbes, puer robustus sed malitiosus, γεροδεμένος και κατεργάρης νεαρός, και δεν αφήνει να τον κοροϊδέψουν ούτε οι αδύνατοι ούτε οι χοντροί βασιλιάδες.

Αυτός ο λαός θα αποσπούσε πριν απ' όλα με τη βία από την Αυτού Μεγαλειότητα σύνταγμα συν εκλογικό δικαίωμα, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, ελευθερία του Τύπου και άλλα δυσάρεστα πράγματα.

Και, όταν θα τα είχε όλα αυτά, θα τα χρησιμοποιούσε για να διακηρύξει το συντομότερο δυνατό τη *δύναμη*, την *αξία* και την *ποιητικότητα* της βασιλείας.

Ο τωρινός άξιος κάτοχος αυτής της βασιλείας θα μπορούσε να θεωρήσει τον εαυτό του ευτυχή, αν ο λαός τον προσλάμβανε για δημόσιες απαγγελίες στην ένωση τεχνιτών του Βερολίνου, με 250 τάλιρα (Taler) ηγεμονική χορηγία και ένα ποτήρι μπίρα ημερησίως.

Σε περίπτωση που οι κύριοι παπικοί σύμβουλοι, που καθοδηγούν τώρα την τύχη της πρωσικής μοναρχίας και του

«Rhein[ischen] Beobachter», έχουν αμφιβολίες γι' αυτό, ας ρίξουν μια ματιά στην ιστορία. Η ιστορία φτιάχνει εντελώς διαφορετικά ωροσκόπια για τους βασιλιάδες που κάνουν εκκλήσεις στο λαό Τους.

Ο Κάρολος Α΄ της Αγγλίας απηύθυνε κι αυτός έκκληση στο *λαό Του*. Κάλεσε το λαό του στα όπλα ενάντια στο Κοινοβούλιο. Ο λαός όμως πήρε θέση ενάντια στο βασιλιά, έδιωξε από το Κοινοβούλιο όλα τα μέλη του που δεν αντιπροσώπευαν το λαό και ανέθεσε τέλος στο κοινοβούλιο, που μ' αυτό τον τρόπο είχε γίνει πραγματικός εκπρόσωπος του λαού, να αποκεφαλίσει το βασιλιά. Τέτοια κατάληξη είχε η έκκληση του Καρόλου Α΄ στο λαό Του. Αυτά συνέβησαν στις 30 Ιανουαρίου του 1649 και θα έχουν το 1849 την επέτειο των 200 χρόνων τους.

Ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ της Γαλλίας απηύθηνε παρομοίως έκκληση στο *λαό Του*. Επί τρία χρόνια έκανε έκκληση πότε στο ένα και πότε στο άλλο τμήμα του λαού, αναζητούσε το λαό *Του*, τον πραγματικό λαό, το λαό που θα ενθουσιαζόταν γι' αυτόν και δεν τον έβρισκε πουθενά. Τελικά τον βρήκε στο στρατόπεδο της Koblenz πίσω από τις γραμμές του πρωσικού και του αυστριακού στρατού. Αυτό όμως ξεπερνούσε κάθε όριο για το λαό του στη Γαλλία. Στις 10 Αυγούστου έκλεισε στο Temple[1] αυτόν που του απηύθυνε εκκλήσεις και συγκάλεσε την Εθνική Συνέλευση, η οποία αντιπροσώπευε το λαό από κάθε άποψη.

Αυτή η Συνέλευση αυτοανακηρύχθηκε αρμόδια να αποφασίσει σχετικά με την *έκκληση* του πρώην βασιλιά και μετά από μερικές συσκέψεις έστειλε αυτόν που έκανε εκκλήσεις στην πλατεία της Επανάστασης, όπου αποκεφαλίστηκε στις 21 Ιανουαρίου 1793.

Αυτά συμβαίνουν όταν οι βασιλιάδες *απευθύνουν εκκλήσεις στους λαούς Τους*. Τι συμβαίνει όμως όταν οι παπικοί σύμβουλοι θέλουν να ιδρύσουν μια δημοκρατική μοναρχία, αυτό θα το δείξει ο χρόνος.

1. Κρατική φυλακή στη διάρκεια της γαλλικής επανάστασης (1789-1794) (στΓΕ).

Γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς

(Λονδίνο, 25 Μαρτίου 1868)
M.E.W. τ. 32, σ. 51

Στην ιστορία της ανθρωπότητας γίνεται ό,τι και στην παλαιοντολογία. Κατά κανόνα, ακόμη και τα πιο σπουδαία κεφάλια δεν βλέπουν, εξαιτίας a certain judicial blindess,[1] πράγματα που βρίσκονται μπροστά στα μάτια τους. Αργότερα, όταν έρθει η κατάλληλη στιγμή, παραξενευόμαστε γιατί αυτό που κανείς δεν έβλεπε έχει αφήσει παντού τα ίχνη του. Η πρώτη αντίδραση ενάντια στη γαλλική επανάσταση, και το διαφωτισμό που συνδεόταν μ' αυτή, ήταν να αντιμετωπίζει κανείς τα πάντα μεσαιωνικά, ρομαντικά - ακόμη και άνθρωποι όπως ο Γκριμ δεν ξέφυγαν από αυτό. Η 2η αντίδραση -που ανταποκρίνεται στη σοσιαλιστική κατεύθυνση παρ' ότι οι εν λόγω σοφές κεφαλές ούτε καν υποψιάζονται ότι σχετίζονται με αυτή- είναι να κοιτάζει κανείς πέρα από το Μεσαίωνα στην προϊστορία κάθε λαού. Τότε λοιπόν εκπλήσσονται με το να βρίσκουν το πιο καινούργιο στο πιο παλιό, να βρίσκουν ακόμη και Egalitarians to a degree,[2] πράγμα που θα προκαλούσε ρίγη στον Προυντόν.

1. Μιας κάποιας τύφλωσης (στΓΕ).
2. Οπαδούς της ισότητας μέχρι ενός σημείου (στΓΕ).

Γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς
(Λονδίνο, 30 Ιανουαρίου 1865)
M.E.W. τ. 31, σ. 48

Τι είδους τύποι είναι αυτοί οι Προοδευτικοί[1] φαίνεται για άλλη μια φορά από τη στάση τους στο ζήτημα των σωματείων.[2] (*Παρεμπιπτόντως*, ο αντισωματειακός πρωσικός νόμος έχει ως πρότυπο, όπως και όλοι οι ηπειρωτικοί νόμοι αυτού του είδους, το διάταγμα *της 14ης Ιουνίου 1791 της Assemblie Constituante*[3] με το οποίο οι Γάλλοι αστοί τιμωρούν αυστηρότατα -π.χ., στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων για ένα χρόνο- anything of the sort,[1] ακόμη και εργατικές ενώσεις κάθε είδους, με το πρόσχημα ότι αυτό αποτελεί *ανασύσταση των συντεχνιών* και είναι αντίθετο προς τη liberté constittionnelle και τα «droits de l'homme».[2] Είναι πολύ χαρακτηριστικό για τον Ροβεσπιέρο ότι, σε μια εποχή που ήταν έγκλημα τιμωρούμενο με αποκεφαλισμό το να είναι κανείς «συνταγματικός» με τη σημασία που είχε ο όρος στην Assemblée του 1789, διατηρήθηκαν όλοι οι νόμοι της *ενάντια* στους εργάτες.)

---

1. Το Προοδευτικό κόμμα ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1861. Με το πρόγραμμά του ζητούσε την ένωση της Γερμανίας κάτω από πρωσική ηγεμονία, τη σύγκληση ενός παγγερμανικού Κοινοβουλίου και τη δημιουργία μιας ισχυρής φιλελεύθερης κυβέρνησης που να είναι υπεύθυνη απέναντι στο κοινοβούλιο. Φοβούμενο μια λαϊκή επανάσταση, δεν υποστήριζε τις θεμελιώδεις δημοκρατικές διεκδικήσεις για γενικό εκλογικό δικαίωμα, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, των συναθροίσεων και του Τύπου. Μετά τον πρωσοαυστριακό πόλεμο του 1866, η δεξιά πτέρυγα του κόμματος αποδέχτηκε την πολιτική του Μπίσμαρκ, αποσχίσθηκε από το Προοδευτικό κόμμα και σχημάτισε με τους φιλελεύθερους των επαρχιών του Hannover και της Kurhessen, το Εθνικό Φιλελεύθερο Κόμμα (στΓΕ).
2. Ο αγώνας των εργατών ενάντια στην απαγόρευση των σωματείων στην Πρωσία -δηλαδή ενάντια στις ποινικές κυρώσεις που προβλέπονταν για τα σωματεία στον επαγγελματικό κανονισμό- πήρε έκταση στις αρχές του 1865 κυρίως χάρη στους Βερολινέζους τυπογράφους υπό την καθοδήγηση του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ. Αποτέλεσμα αυτού ήταν ότι το Προοδευτικό κόμμα αναγκάστηκε να καταθέσει πρόταση στη Βουλή για να καταργηθούν δύο από αυτές τις ποινικές διατάξεις. Η κυβέρνηση, προκειμένου να χρησιμοποιήσει τους εργάτες ενάντια στην αστική αντιπολίτευση, έδειξε προς στιγμήν ότι θέλει να καταργήσει τις ποινικές διατάξεις (στΓΕ).
3. Συντακτική Συνέλευση (στΓΕ).

---

1. Οτιδήποτε αυτού του είδους (στΓΕ).
2. Συνταγματική ελευθερία - «Δικαιώματα του ανθρώπου» (στΓΕ).

Αντιφάσεις στις πολιτικές απόψεις των φυσιοκρατών.
Οι φυσιοκράτες και η γαλλική επανάσταση.
M.E.W. τ. 26.1, σσ. 36-38 (1862)

Οι αντιφάσεις του όλου συστήματος των οικονομιστών. Μεταξύ άλλων ο Quesnais υπέρ της απόλυτης μοναρχίας.

«Η εξουσία πρέπει να είναι μία και μοναδική... Το σύστημα των αντιτιθέμενων δυνάμεων σε μια κυβέρνηση είναι ολέθριο. Δείχνει μόνο τη διχόνοια ανάμεσα στους μεγάλους και την καταπίεση των μικρών» (στα «Maximes générales» κ.λπ. που αναφέρθηκαν παραπάνω [σ. 81]).

Mercier de la Rivière:

«Από το γεγονός ήδη ότι ο άνθρωπος είναι προορισμένος να ζει στην κοινωνία, είναι προορισμένος να ζει κάτω από το δεσποτισμό» ([ό.π.], τ.Ι, σ. 281).

Και, τώρα, ακόμα και ο «φίλος του λαού», ο μαρκήσιος de Mirabeau! Ο Mirabeau πατήρ! Και ακριβώς αυτή η σχολή με το laissez faire, laissez aller ανατρέπει τον κολμπερτισμό, γενικά κάθε ανάμειξη της κυβέρνησης στη δραστηριότητα της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας. Επιτρέπει στο κράτος να συνεχίζει να ζει μόνο στους πόρους αυτής της κοινωνίας, όπως ο Επίκουρος επέτρεπε στους θεούς του να ζουν στους πόρους του κόσμου! Η εξύμνηση της γαιοκτησίας μετατρέπεται έμπρακτα σε απαίτηση οι φόροι να επιβάλλονται αποκλειστικά στη γαιοπρόσοδο - και δυνητικά σε δήμευση της γαιοκτησίας από το κράτος, ακριβώς αυτό που υποστηρίζει και η ριζοσπαστική μερίδα των ρικαρδιανών. Παρά την αντίρρηση του Roederer και άλλων, η Γαλλική Επανάσταση υιοθέτησε αυτή τη φορολογική θεωρία.

Ο ίδιος ο Turgot, ο ριζοσπάστης αστός *υπουργός*, του οποίου η δράση αποτέλεσε την εισαγωγή στη Γαλλική Επανάσταση. Παρ' όλη την πλαστή φεουδαρχική επίφασή τους, οι φυσιοκράτες εργάζονται χέρι-χέρι με τους εγκυκλοπαιδιστές! [240].

[241] Ο Turgot προσπαθούσε να λάβει εκ των προτέρων τα μέτρα της Γαλλικής Επανάστασης. Με το διάταγμα του Φεβρουαρίου 1776 κατήργησε τις corporations.[1] (Το διάταγμα αυτό ανακλήθηκε 3 μήνες μετά τη δημοσίευσή του.) Κατήργησε επίσης την corvée des paysans[2] για την κατασκευή δρόμων. Επιχείρησε να επιβάλει τον impôt unique[3] στη γαιοπρόσοδο.

[241] Αργότερα θα επανέλθουμε ακόμη μια φορά στη μεγάλη υπηρεσία που προσέφεραν οι φυσιοκράτες respecting the analysis of capital.[4]

Εδώ λοιπόν επιπλέον το εξής: Η υπεραξία οφείλεται (σύμφωνα μ' αυτούς) στην παραγωγικότητα ενός ιδιαίτερου είδους της εργασίας, οφείλεται στη γεωργία. Και γενικά αυτή η ιδιαίτερη παραγωγικότητα οφείλεται στην ίδια τη φύση.

Στο μερκαντιλισμό η υπεραξία είναι μόνο σχετική. Ό,τι κερδίζει ο ένας το χάνει ο άλλος. Profit upon alienation ή oscillation of wealth between different parties.[5] Στο εσωτερικό μιας χώρας πράγματι δεν λαμβάνει χώρα σχηματισμός υπεραξίας αν εξετάσουμε το συνολικό κεφάλαιο. Μπορεί να λάβει χώρα μόνο στη σχέση ενός έθνους προς τα άλλα έθνη. Και το πλεόνασμα που το ένα έθνος επιτυγχάνει σε σχέση με το άλλο έθνος εκφράζεται σε χρήμα (εμπορικό ισοζύγιο), επειδή ακριβώς το χρήμα είναι η άμεση και αυτοτελής μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Σε αντίθεση με όλα αυτά -αφού ο μερκαντιλισμός πράγματι αρνείται το σχηματισμό απόλυτης υπεραξίας- η φυσιοκρατία θέλει να εξηγήσει την υπεραξία: το *καθαρό προϊόν*. Και, επειδή αυτή επιμένει στην αξία χρήσης, η γεωργία είναι ο *μοναδικός δημιουργός του*.

1. Συντεχνίες (στΓΕ).
2. Αγγαρεία των αγροτών (στΓΕ).
3. Ενιαίο φόρο (στΓΕ).
4. Σχετικά με την ανάλυση του κεφαλαίου (στΓΕ).
5. Κέρδος από εκποίηση ή διακύμανση του πλούτου ανάμεσα σε διάφορα μέρη (στΓΕ).

Μέρος II

Ο νεαρός Μαρξ: Η θεώρηση της Γαλλικής Επανάστασης συνιστά προϋπόθεση για την προσέγγιση του κράτους και της «ιδιωτικής κοινωνίας»

Φ. Ένγκελς - Κ. Μαρξ, Η Αγία Οικογένεια
M.E.W. τ. 2, σσ. 85-87, 120, 125-135 (1844)

Φαίνεται ότι μια αντίληψη η οποία είναι επαρκής για μια ιδέα, δηλαδή αντιστοιχεί σε μια ιδέα, παύει να είναι επιφανειακή. Ο κύριος Bruno *αναπαριστά* μια *σχέση* ανάμεσα στην *ιδέα* και την *αντίληψή* της, όπως και αναπαριστά μόνο μια *σχέση* της αποτυχημένης ιστορικής *δράσης* προς τη *μάζα*. Αν λοιπόν η απόλυτη κριτική καταδικάζει κάτι ως «επιφανειακό», αυτό είναι η μέχρι τώρα ιστορία στο σύνολό της, της οποίας οι δραστηριότητες και οι ιδέες ήταν δραστηριότητες και ιδέες «μαζών». Απορρίπτει τη *μαζική* ιστορία, την οποία θα αντικαταστήσει (βλέπε τον κύριο Jules Faucher σε σχέση με τα ζητήματα της αγγλικής επικαιρότητας) με την *κριτική* ιστορία. Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα *μη κριτική* ιστορία, δηλαδή αυτήν που δεν έχει γραφεί όπως την εννοεί η απόλυτη κριτική, πρέπει περαιτέρω να διακρίνουμε με ακρίβεια κατά πόσο η *μάζα «ενδιαφερόταν»* για κάποιους σκοπούς και κατά πόσο *«ενθουσιαζόταν»* γι' αυτούς. Η *«ιδέα»* εξευτελιζόταν πάντα, στο βαθμό που διαχωριζόταν από το *«συμφέρον»*. Από την άλλη όμως είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς ότι κάθε *«συμφέρον»* που είναι μαζικό και επιβάλλεται ιστορικά υπερβαίνει ως *«ιδέα»* ή *«παράσταση»* κατά πολύ τα πραγματικά του όρια όταν πρωτοεμφανίζεται στη σκηνή του κόσμου και συγχέεται με το *ανθρώπινο* συμφέρον στο σύνολό του. Η *ψευδαίσθηση* αυτή δημιουργεί εκείνο που ο *Fourier* αποκαλεί *τόνο* της κάθε ιστορικής εποχής. Το *συμφέρον* της αστικής τάξης στην επανάσταση του 1789 όχι μόνο δεν ήταν *«αποτυχημένο»*, αλλά *«κέρδισε»* τα πάντα και σημείωσε *«την πιο αποφασιστική επιτυχία»*, όσο κι αν εξανεμίστηκε το *«πάθος»*, όσο κι αν μαράθηκαν τα *«ενθουσιώδη»* άνθη

με τα οποία αυτό το συμφέρον στόλισε το λίκνο του. Αυτό το *συμφέρον* ήταν τόσο ισχυρό, ώστε υπερνίκησε την πένα ενός Marat, τη λαιμητόμο των τρομοκρατών, το ξίφος του Ναπολέοντα, αλλά και τον Εσταυρωμένο και τους καθαρόαιμους Βουρβόνους. «Αποτυχημένη» είναι η επανάσταση μόνο για *εκείνη* τη μάζα που δεν βρήκε στην *πολιτική* «ιδέα» την ιδέα του πραγματικού της *«συμφέροντος»*, που οι θεμελιώδεις αρχές της δεν συνέπιπταν με τις θεμελιώδεις αρχές της Επανάστασης και οι πραγματικές προϋποθέσεις χειραφέτησής της ήταν ουσιωδώς διαφορετικές από εκείνες με τις οποίες η αστική τάξη μπορούσε να χειραφετήσει τον εαυτό της και την κοινωνία. Αν λοιπόν είναι αποτυχημένη η Επανάσταση που είναι αντιπροσωπευτική για όλα τα μεγάλα ιστορικά «εγχειρήματα», είναι αποτυχημένη γιατί η μάζα, στις συνθήκες ζωής της οποίας εξαντλήθηκε ουσιαστικά η Επανάσταση, ήταν μια *ξεκομμένη* μάζα που δεν αγκάλιαζε το σύνολο, μια *περιορισμένη* μάζα. Ο λόγος δεν ήταν ότι η μάζα *«ενθουσιαζόταν»* και *«ενδιαφερόταν»* για την Επανάσταση, αλλά ότι το πιο πολυάριθμο και διακριτό από την αστική τάξη μέρος της μάζας δεν βρήκε στις αρχές αυτής της επανάστασης το *πραγματικό* του συμφέρον, τις *δικές* του *ιδιαίτερες* επαναστατικές αρχές, αλλά *μόνο* μια *«ιδέα»*, δηλαδή μόνο *ένα* αντικείμενο στιγμιαίου *ενθουσιασμού* και φαινομενικής μόνο *εξέγερσης*.

Όσο πιο πολύ προχωρεί εις βάθος η ιστορική δράση, τόσο θα αυξάνει η έκταση της μάζας η οποία δρα. Για την κριτική ιστορία βέβαια, σύμφωνα με την οποία στην ιστορική δράση δεν *«πρόκειται»* ούτε για τις μάζες που δρουν, ούτε για την εμπειρική πράξη, ούτε για το εμπειρικό *συμφέρον* αυτής της πράξης αλλά μάλλον *«για μια ιδέα μέσα σ' αυτή»*, τα πράγματα πρέπει να έχουν αλλιώς.

«*Στη μάζα*», μας διδάσκει, «*και όχι αλλού*, όπως θεωρούν οι παλιότεροι φιλελεύθεροι εκπρόσωποί της, *πρέπει να αναζητηθεί ο αληθινός εχθρός του πνεύματος*».

Εκτός από τη μάζα, εχθροί της προόδου είναι ακριβώς τα αυτονομημένα, προικισμένα με *δική τους* ζωή *προϊόντα* της *αυτοταπείνωσης*, της *αυτο-απόρριψης*, της *αυτο-αλλοτρίωσης* της *μάζας*. Η μάζα στρέφεται λοιπόν ενάντια στη *δική της* αδυναμία όταν στρέφεται ενάντια στα αυτόνομα *προϊόντα* της *αυτοταπείνωσής* της, όπως ακριβώς ο άνθρωπος όταν στρέφεται ενάντια στην ύπαρξη του Θεού στρέφεται ενάντια στη *δική του θρησκευτικότητα*. Επειδή όμως αυτές οι *πρακτικές* αυτο-αλλοτριώσεις της μάζας υφίστανται στον πραγματικό κόσμο με εξωτερικό τρόπο, γι' αυτό πρέπει και η μάζα να τις καταπολεμήσει με εξίσου *εξωτερικό* τρόπο. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρήσει αυτά τα προϊόντα της αυτο-αλλοτρίωσής της ως *ιδεατές* φαντασμαγορίες, ως απλές *αλλοτριώσεις της αυτοσυνείδησης*, και να θελήσει να εξαφανίσει την *υλική* αλλοτρίωση με μια καθαρά *εσωτερική πνευματική* δράση. Το περιοδικό του Loustalot είχε ήδη το 1789 το επίγραμμα:[1]

Les grands ne nous paraissent grands
Que parce que nous sommes à genoux
Levons nous[2]

Αλλά για να εξεγερθεί κανείς δεν φτάνει να εξεγερθεί στη *σκέψη* του, αφήνοντας να αιωρείται πάνω από το *πραγματικό*, *αισθητό* κεφάλι ο *πραγματικός*, *αισθητός* ζυγός από τον οποίο δεν μπορούμε να απαλλαγούμε αναμασώντας κάποιες ιδέες. Η *απόλυτη κριτική* έμαθε τουλάχιστον από την εγελιανή *Φαινομενολογία* την τέχνη να μεταμορφώνει *πραγματικές*, *αντικειμενικές*, *εκτός εμού* υπάρχουσες αλυσίδες σε *απλώς ιδεατές*, απλώς *υποκειμενικές*, απλώς *εντός εμού* υπάρχουσες αλυσίδες, και ως εκ τούτου να μεταμορφώνει όλες τις *εξωτερικές*, αισθητές συγκρούσεις σε καθαρά νοητικές συγκρούσεις.

(...)

Ελευθερία! Αναγνώριση της ελεύθερης ανθρώπινης ιδιότητας! Ιδιαίτερο προνόμιο! Εποικοδομητικά λόγια για να παρακαμφθούν απολογητικά ορισμένα ζητήματα!

1. Το επίγραμμα που αναφέρει ο Μαρξ βρισκόταν κάτω από τον τίτλο του εβδομαδιαίου περιοδικού *Révolutions de Paris* [*Επαναστάσεις του Παρισιού*] που εκδιδόταν στο Παρίσι από τον Ιούλιο του 1789 ως το Φεβρουάριο του 1794. Το περιοδικό συνέτασσε ως το Σεπτέμβριο του 1790 ο επαναστάτης δημοσιολόγος και δημοκράτης Elisée Loustalot (στΓΕ).

2. Οι μεγάλοι μάς φαίνονται μεγάλοι, επειδή είμαστε γονατιστοί. Ας σηκωθούμε! (στΓΕ)

Ελευθερία; Το θέμα ήταν η *πολιτική* ελευθερία. Δείξαμε στον κύριο Bauer ότι ο εβραίος, όταν διεκδικεί ελευθερία και εντούτοις δεν θέλει να απαρνηθεί τη θρησκεία του, *«κάνει πολιτική»* και δεν θέτει κανέναν όρο ασυμβίβαστο με την *πολιτική* ελευθερία. Δείξαμε στον κύριο Bauer πώς η *διάσπαση* του ανθρώπου στον μη θρησκευόμενο *πολίτη* (Staatsbürger) και τον θρησκευόμενο *ιδιώτη* (Privatmenschen) δεν αντιφάσκει καθόλου στην πολιτική χειραφέτηση. Του δείξαμε ότι, όπως το κράτος χειραφετείται από τη θρησκεία με το να χειραφετείται από την *κρατική θρησκεία* αφήνοντας όμως τη θρησκεία ελεύθερη στο εσωτερικό της ιδιωτικής κοινωνίας (bürgerliche Gesellschaft),[1] έτσι και ο μεμονωμένος άνθρωπος χειραφετείται *πολιτικά* από τη θρησκεία αντιμετωπίζοντάς την όχι πλέον ως *δημόσια* υπόθεση, αλλά ως δική του *ιδιωτική υπόθεση*. Δείξαμε τέλος ότι η *τρομοκρατική* συμπεριφορά της γαλλικής *επανάστασης* προς τη *θρησκεία* όχι μόνο δεν ανατρέπει αυτή την άποψη, αλλά μάλλον την επιβεβαιώνει.

Φυσικά, ο κύριος Bauer, αντί να εξετάσει την πραγματική σχέση του *σύγχρονου* κράτους με τη θρησκεία, φαντασιώθηκε ένα *κριτικό* κράτος, ένα κράτος που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο *κριτικός της θεολογίας* ο οποίος *διογκώθηκε* στη φαντασία του μέχρι να γίνει *κράτος*. Όταν ο κύριος Bauer είναι προκατειλημμένος με την *πολιτική*, όλο και φυλακίζει την πολιτική μέσα στην πίστη του, στην *κριτική* πίστη. Όσο ασχολείτο με το κράτος, το μετέτρεπε πάντα σε επιχείρημα κατά «*του* εχθρού», της *μη κριτικής* θρησκείας και θεολογίας. Το κράτος χρησιμεύει ως εκτελεστής των *κριτικο-θεολογικών* φλογερών επιθυμιών.

Όταν ο κύριος Bauer απελευθερώθηκε αρχικά από την *ορθόδοξη* μη κριτική *θεολογία*, η *πολιτική αυθεντία* αντικατέστησε τη *θρησκευτική αυθεντία*. Η πίστη του στον Ιεχωβά μετατράπηκε σε πίστη στο πρωσικό κράτος. Στο έργο του «*Evangelische Landeskirche*» παρουσιάστηκε ως απόλυτο όχι μόνο το πρωσικό κράτος αλλά, πράγμα που ήταν συνεπές, και ο πρωσικός βασιλικός οίκος. Στην πραγματικότητα όμως ο κύριος Bauer δεν είχε κανένα *πολιτικό* ενδιαφέρον γι' αυτό το κράτος, το οποίο, στα μάτια της «Κριτικής», προσέφερε υπηρεσίες κυρίως με τη διάλυση των Δογμάτων μέσω της *Ένωσης* και με την αστυνομική καταστολή των σχισματικών αιρέσεων.

(...)

Αποδείξαμε ότι η *αναγνώριση των ανθρώπινων δικαιωμάτων* από το *σύγχρονο κράτος* δεν έχει διαφορετικό νόημα από την *αναγνώριση της δουλείας* από το *αρχαίο κράτος*. Όπως δηλαδή το αρχαίο κράτος είχε ως *φυσική βάση* τη δουλεία, έτσι το *σύγχρονο κράτος* έχει ως *φυσική βάση* την ιδιωτική κοινωνία, αλλά και τον *άνθρωπο* της ιδιωτικής κοινωνίας, δηλαδή τον ανεξάρτητο άνθρωπο που συνδέεται με τον άνθρωπο μόνο με το δεσμό του ιδιωτικού συμφέροντος και της *ασύνειδης* φυσικής αναγκαιότητας, το *σκλάβο* της βιοποριστικής εργασίας και της δικής του όσο και της ξένης *ιδιοτελούς* ανάγκης. Το σύγχρονο κράτος αναγνώρισε αυτή τη φυσική βάση του στα *γενικά ανθρώπινα δικαιώματα*. Και δεν τη *δημιούργησε*. Όπως το κράτος ήταν το προϊόν της ιδιωτικής κοινωνίας, που μέσα από την ίδια της την εξέλιξη οδηγήθηκε πέρα από τους παλιούς πολιτικούς δεσμούς, έτσι και το ίδιο αναγνώρισε από την πλευρά του τον τόπο γέννησής του και τη φυσική βάση του μέσα από τη *διακήρυξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων*. Το ότι λοιπόν οι εβραίοι χειραφετούνται *πολιτικά* και το ότι τους απονέμονται τα *«ανθρώπινα δικαιώματα»* είναι δύο πλευρές της ίδιας πράξης που η μια προϋποθέτει την άλλη. Ο κύριος Riesser εκφράζει σωστά το νόημα που έχει το αίτημα των εβραίων για αναγνώριση της ελεύθερης ανθρώπινης ιδιότητας, όταν μεταξύ άλλων ζητά την ελεύθερη κίνηση, παραμονή, αποδημία, άσκηση επαγγέλματος και άλλα αντίστοιχα. Αυτές οι εκδηλώσεις της *«ελεύθερης ανθρώπινης ιδιότητας»* αναγνωρίζονται ρητά ως τέτοιες από τη γαλλική διακήρυξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο εβραίος έχει κατά μείζονα λόγο δικαίωμα σ' αυτή την αναγνώριση της *«ελεύθερης ανθρώπινης ιδιότητάς»* του, εφόσον η «ελεύθερη ιδιωτική κοινωνία» είναι αναμφίβολα εβραϊκής εμπορικής υφής, κι αυτός είναι εξ ορισμού ένα ανα-

1. Αποδίδουμε, στις περισσότερες περιπτώσεις, τον όρο bürgerliche Gesellschaft ως *ιδιωτική κοινωνία*. Ο Μαρξ υιοθετεί στα νεανικά έργα του τη χεγκελιανή έννοια του όρου και δηλώνει με αυτόν τη «σφαίρα των αναγκών» και των ιδιωτικών ανταλλαγών κάθε κοινωνίας σε διαρκή αντιπαράθεση προς την «πολιτική κοινωνία» και το κράτος. Την περίφραση «ιδιωτική-αστική κοινωνία» υιοθετούμε σε ορισμένα σημεία, ιδίως όταν ο Μαρξ αναφέρεται στο γαλλικό κοινωνικό σχηματισμό μετά την Επανάσταση του 1789 (στΜ).

γκαίο μέλος της. Αναπτύξαμε περαιτέρω στα Deutsch-Franz [ösischen] Jahrbücher γιατί το μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας αποκαλείται par excellence[1] «ο άνθρωπος» και γιατί τα ανθρώπινα δικαιώματα λέγονται «έμφυτα δικαιώματα».

(...)

Κριτικός αγώνας κατά της γαλλικής επανάστασης

Το χαμηλό επίπεδο της μάζας ανάγκασε *το* «Πνεύμα», *την* Κριτική, τον κύριο Bauer να θεωρήσει τη *γαλλική επανάσταση* όχι ως τη συγκεκριμένη περίοδο των με «*πεζή* έννοια» επαναστατικών προσπαθειών των Γάλλων, αλλά *«μόνο»* ως *«σύμβολο» και φανταστική έκφραση»* των προσωπικών του κριτικών φαντασιοπληξιών. *Η* Κριτική *επανορθώνει* το *«σφάλμα»* της υποβάλλοντας *την Επανάσταση* σε μια *νέα εξέταση.* Τιμωρεί συγχρόνως αυτόν που αποπλάνησε την αθωότητά της, «τη μάζα», κοινοποιώντας της τα αποτελέσματα αυτής της «νέας εξέτασης».

«Η *γαλλική επανάσταση* ήταν ένα πείραμα το οποίο ανήκε εξ ολοκλήρου ακόμα στο 18ο αιώνα».

Το ότι ένα πείραμα του 18ου αιώνα, όπως η γαλλική επανάσταση, είναι εξ ολοκλήρου ακόμα ένα πείραμα του 18ου αιώνα και όχι αίφνης ένα πείραμα του 19ου είναι μια χρονολογική αλήθεια που φαίνεται να ανήκει «εξ ολοκλήρου ακόμα» στις αλήθειες που «είναι κατανοητές εκ των προτέρων και αφ' εαυτών». Μια τέτοια όμως αλήθεια ονομάζεται στην ορολογία *της* Κριτικής, η οποία είναι έντονα προκατειλημμένη εναντίον της «ολοφάνερης» αλήθειας, «εξέταση» και εντάσσεται έτσι φυσιολογικά σε μια «νέα εξέταση της επανάστασης».

«Οι ιδέες που προώθησε η γαλλική επανάσταση δεν οδηγούσαν όμως πέρα (hinausführen) από εκείνη την *κατάσταση* που ήθελε να καταργήσει με τη βία».

Οι *ιδέες* δεν μπορούν όμως ποτέ να οδηγήσουν πέρα από την παλιά κατάσταση του κόσμου, μπορούν μόνο να οδηγήσουν πέρα από τις ιδέες της παλιάς κατάστασης του κόσμου. Οι ιδέες δεν μπορούν να *πραγματώσουν* (ausführen) απολύτως *τίποτε.* Για την πραγμάτωση των ιδεών χρειάζονται οι άνθρωποι, οι οποίοι επιστρατεύουν την πρακτική βία. Άρα, στην κυριολεκτική της *έννοια*, η κριτική πρόταση είναι πάλι μια αφ' εαυτής κατανοητή αλήθεια, άρα άλλη μια *«εξέταση»*.

Χωρίς να θίγεται απ' αυτήν την εξέταση, η γαλλική επανάσταση προώθησε ιδέες, οι οποίες οδήγησαν πέρα από τις *ιδέες* όλης της παλιάς κατάστασης του κόσμου. Η επαναστατική κίνηση, που ξεκίνησε το 1789 με τον *Cercle social,*[1] συνεχίστηκε με κύριους εκφραστές τούς *Leclerc* και *Roux* και τελικά νικήθηκε προς στιγμήν με τη συνωμοσία του *Babeuf*, προώθησε την *κομουνιστική* ιδέα, την οποία ο φίλος του *Babeuf Buonarroti*[2] επανέφερε στη Γαλλία μετά την επανάσταση του 1830. Αυτή η ιδέα είναι, αν την επεξεργαστούμε με συνέπεια, η *ιδέα* της *νέας κατάστασης του κόσμου.*

«Αφού ως εκ τούτου(!) η επανάσταση κατήργησε τα διαχωριστικά όρια που έθετε η φεουδαρχία στη ζωή του λαού, ήταν αναγκασμένη να ικανοποιήσει και να αναζωπυρώσει η ίδια τον καθαρό εγωισμό της εθνικότητας, αλλά και να τον χαλιναγω-

1. Κατ' εξοχήν (στΓΕ).

1. Cercle social [κοινωνικός όμιλος] - οργάνωση που ιδρύθηκε από εκπροσώπους της δημοκρατικής διανόησης και εμφανίστηκε στο προσκήνιο στο Παρίσι τα πρώτα χρόνια της γαλλικής αστικής επανάστασης του τέλους του 18ου αιώνα. Η θέση του Cercle social στην ιστορία των κομουνιστικών ιδεών προσδιορίζεται από το ότι ο ιδεολόγος του Claude Fauchet διατύπωσε το αίτημα για αναλογική διανομή της γης, για περιορισμό της μεγάλης ιδιοκτησίας, όπως και το αίτημα να εξασφαλίζεται εργασία για όλους τους ικανούς να εργαστούν πολίτες. Η κριτική που άσκησε ο Fauchet στην τυπική ισότητα που διακήρυξε η γαλλική επανάσταση είχε ως συνέχεια την κατά πολύ τολμηρότερη στάση του Jacques Roux, ενός ηγέτη των «λυσσασμένων» (enragés) στο ζήτημα αυτό (στΓΕ).

2. Ο François-Noël Babeuf, γαιοκτήμονας από την Πικαρδία, ήταν συντάκτης του «Μανιφέστου των Πληβείων» και ηγέτης της μυστικής οργάνωσης Conspiration des égaux. Σκοπός της οργάνωσης ήταν η «ολοκλήρωση» της γαλλικής επανάστασης με τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και την οργάνωση της παραγωγής με βάση αυτοδιευθυνόμενες «φάρμες». Οι αρχηγοί της Conspiration συνελήφθησαν το 1796 και ο Babeuf στάλθηκε στη γκιλοτίνα. Τις ιδέες του Babeuf επεξεργάστηκε ο Buonarroti στο έργο του *La conspiration pour l'égalité dite de Babeuf* (1828) που επηρέασε τις μυστικές εταιρίες της εποχής και αργότερα τον Μπλανκί. Στο *Κομουνιστικό Μανιφέστο* ο Babeuf αναφέρεται ως ένας από τους ηγέτες που εξέφρασαν τις διεκδικήσεις του προλεταριάτου (στΜ).

γήσει από την άλλη πλευρά με το απαραίτητο συμπλήρωμά του, την αναγνώριση ενός ύψιστου όντος, με την υπέρτερη επιβεβαίωση της γενικής υπόστασης του κράτους (Staatswesen), η οποία οφείλει να συγκρατεί τα μεμονωμένα εγωιστικά άτομα (Atome)».

Ο εγωισμός της εθνικότητας είναι ο φυσιολογικός εγωισμός της γενικής υπόστασης του κράτους, σε αντίθεση με τον εγωισμό των φεουδαρχικών διαχωριστικών ορίων. Το ύψιστο ον είναι η υπέρτερη επιβεβαίωση της γενικής υπόστασης του κράτους, άρα και της εθνικότητας. Το ύψιστο ον οφείλει όμως εξίσου να *χαλιναγωγήσει* τον εγωισμό της εθνικότητας, άρα της γενικής υπόστασης του κράτους! Είναι πραγματικά ένα κρίσιμο κριτικό καθήκον το να χαλιναγωγήσει κανείς έναν εγωισμό μέσα από την επιβεβαίωσή του και μάλιστα μέσα από τη *θρησκευτική* επιβεβαίωσή του, δηλαδή μέσα από την αναγνώρισή του ως υπερανθρώπινου όντος και γι' αυτό το λόγο και απαλλαγμένου από τους ανθρώπινους χαλινούς! Οι δημιουργοί του ύψιστου όντος δεν γνώριζαν τίποτε γι' αυτή την κριτική τους πρόθεση.

Ο κύριος Buchez, που θεμελιώνει το φανατισμό της εθνικότητας στο φανατισμό της θρησκείας, καταλαβαίνει καλύτερα τον ήρωά του, τον *Ροβεσπιέρο*.

Η Ρώμη και η Ελλάδα καταστράφηκαν εξαιτίας της εθνικότητας. *Η* Κριτική δεν λέει λοιπόν τίποτε ειδικό για τη γαλλική επανάσταση όταν αποδίδει την αποτυχία της στην εθνικότητα. Εξίσου λίγα λέει για την εθνικότητα όταν ορίζει τον εγωισμό της ως *καθαρό*. Αυτός ο καθαρός εγωισμός φαίνεται όμως πολύ σκοτεινός, αναμιγμένος με σάρκα και αίμα, φυσικός εγωισμός, αν τον συγκρίνουμε για παράδειγμα με τον καθαρό εγωισμό του φιχτεϊκού Εγώ. Αν όμως η καθαρότητά του είναι μόνο σχετική, σε αντίθεση με τον εγωισμό των φεουδαρχικών διαχωριστικών ορίων, δεν χρειαζόταν καμιά «νέα εξέταση της Επανάστασης» για να βρεθεί ότι ο εγωισμός που έχει ως αντικείμενο ένα έθνος είναι γενικότερος ή καθαρότερος από τον εγωισμό που έχει ως αντικείμενο μια ιδιαίτερη τάξη (Stand) ή μια ιδιαίτερη συντεχνία.

Οι διασαφήσεις *της* Κριτικής για τη γενική υπόσταση του κράτους δεν είναι λιγότερο διδακτικές. Περιορίζονται στο ότι η γενική υπόσταση του κράτους πρέπει να συγκρατεί τα μεμονωμένα εγωιστικά άτομα.

Για να μιλήσουμε με ακρίβεια και με την πεζή έννοια, τα μέλη της ιδιωτικής κοινωνίας δεν είναι *άτομα*. Η *χαρακτηριστική ιδιότητα* του ατόμου έγκειται στο ότι *δεν έχει* ιδιότητες και γι' αυτό δεν έχει και καμιά σχέση προς άλλα όντα έξω από αυτό, σχέση η οποία να είναι καθορισμένη από την ίδια του τη *φυσική αναγκαιότητα*. Το άτομο *δεν έχει ανάγκες*, είναι *αύταρκες*· ο κόσμος έξω από αυτό είναι το απόλυτο *κενό*, είναι δηλαδή χωρίς περιεχόμενο, χωρίς νόημα, δεν έχει να πει τίποτε, ακριβώς επειδή το άτομο έχει *όλη την πληρότητα* μέσα του. Ας φουσκώνει το εγωιστικό υποκείμενο (Individuum) της ιδιωτικής κοινωνίας μέσα στη μη απτή παράσταση και τη μη ζωντανή αναγωγή του σε *άτομο*, δηλαδή σε ένα μακάριο ον χωρίς σχέσεις, αύταρκες, χωρίς ανάγκες, *απολύτως πλήρες*. Η μη μακάρια *απτή πραγματικότητα* δεν ενδιαφέρεται για τη φαντασίωσή του, κάθε μια από τις αισθήσεις του το αναγκάζει να πιστέψει στο νόημα[1] του κόσμου και των υποκειμένων που υπάρχουν έξω από αυτό· ακόμα και το ίδιο το *εγκόσμιο* στομάχι του του υπενθυμίζει καθημερινά ότι ο κόσμος *έξω* από αυτό δεν είναι *άδειος* αλλά είναι αυτό που κατεξοχήν *γεμίζει*. Κάθε μια από τις βασικές του δραστηριότητες και ιδιότητες, κάθε μια από τις ζωτικές ορμές του γίνεται *ανάγκη, επιτακτική ανάγκη*, η οποία μετατρέπει τον *εγωισμό* του σε πάθος για άλλα πράγματα και άλλους ανθρώπους έξω από αυτό. Επειδή όμως η ανάγκη του ενός υποκειμένου δεν είναι κάτι το αυτονόητο για το άλλο εγωιστικό υποκείμενο που κατέχει τα μέσα για την ικανοποίησή της, δηλαδή η ανάγκη δεν έχει άμεση σχέση με την ικανοποίησή της, γι' αυτό πρέπει κάθε υποκείμενο να δημιουργήσει τη σχέση αυτή με το να μεσολαβήσει και το ίδιο μεταξύ της ξένης ανάγκης και των αντικειμένων αυτής της ανάγκης. Επομένως, η *φυσική αναγκαιότητα*, οι *βασικές ανθρώπινες ιδιότητες*, όσο αλλοτριωμένες κι αν φαίνονται αυτές, και το *συμφέρον* συγκρατούν τα μέλη της ιδιωτικής κοινωνίας· *πραγματικός* τους σύνδεσμος είναι η *ιδιωτική* και όχι η *πολιτική* ζωή. Επομένως δεν είναι το *κράτος* που συγκρατεί τα *άτομα* (Atome) της ιδιωτικής κοινωνίας, αλλά το ότι είναι *άτομα* μό-

1. Κατά πάσα πιθανότητα θέλει να πει: στην ύπαρξη (στΓΕ).

νο κατά *φαντασία*, στον *ουρανό* της φαντασίωσής τους - στην *πραγματικότητα* όμως είναι όντα ριζικά διαφορετικά από τα άτομα, δηλαδή δεν είναι *θείοι εγωιστές* αλλά *εγωιστές άνθρωποι*. Μόνο η *πολιτική δεισιδαιμονία* φαντασιώνεται ακόμη και σήμερα ότι το κράτος πρέπει να διατηρεί τη συνοχή της ιδιωτικής ζωής, ενώ στην πραγματικότητα η ιδιωτική ζωή είναι αυτή που διατηρεί τη συνοχή του κράτους.

«Η κολοσσιαία ιδέα του *Ροβεσπιέρου* και του *Σαιν-Ζυστ* να δημιουργήσουν έναν "*ελεύθερο λαό*" ο οποίος να ζει μόνο σύμφωνα με τους κανόνες της *δικαιοσύνης* και της *αρετής* -βλέπε για παράδειγμα τις εκθέσεις του Σαιν-Ζυστ για το έγκλημα του Danton και τη γενική αστυνομία- μπορούσε μόνο με την τρομοκρατία να διατηρηθεί για ένα ορισμένο διάστημα και ήταν μια *αντίφαση ενάντια στην οποία* αντέδρασαν τα κακόβουλα και εγωιστικά στοιχεία της λαϊκής φύσης (Volkswesen) με το δειλό και ύπουλο τρόπο που έπρεπε να περιμένει κανείς από αυτά».

Αυτή η *απολύτως-κριτική φράση* που χαρακτηρίζει έναν «ελεύθερο λαό» ως *«αντίφαση» ενάντια* στην οποία έπρεπε να αντιδράσουν τα στοιχεία της *«λαϊκής φύσης»* είναι απολύτως κούφια, διότι κατά τον Ροβεσπιέρο και τον Σαιν-Ζυστ *«η ελευθερία, η δικαιοσύνη και η αρετή»* δεν μπορούν αντίθετα παρά να είναι ζωτικές εκδηλώσεις ενός *«λαού»* και ιδιότητες της «λαϊκής φύσης». Ο Ροβεσπιέρος και ο Σαιν-Ζυστ αναφέρονται ρητά στην *αρχαία* «ελευθερία, δικαιοσύνη, αρετή» που ανήκε μόνο στη *«λαϊκή φύση». Οι Σπαρτιάτες, οι Αθηναίοι, οι Ρωμαίοι* είναι στον καιρό του μεγαλείου τους «ελεύθεροι, δίκαιοι, ενάρετοι λαοί».

«Ποια», ρωτά ο Ροβεσπιέρος στο λόγο του για τις αρχές της δημόσιας ηθικής (συνεδρίαση της Convention στις 5 Φεβρουαρίου 1794), «ποια είναι η *θεμελιώδης αρχή* της δημοκρατικής ή φιλολαϊκής κυβέρνησης; Η *αρετή*. Μιλώ για τη *δημόσια* αρετή που πραγματοποίησε τέτοια θαύματα στην *Ελλάδα* και στη *Ρώμη* και που θα πραγματοποιήσει ακόμη πιο αξιοθαύμαστα στη δημοκρατική (republikanische) Γαλλία· για την αρετή που δεν είναι τίποτε άλλο από την αγάπη για την πατρίδα και τους νόμους της».

Ο Ροβεσπιέρος χαρακτηρίζει έπειτα ρητά τους *Αθηναίους* και τους *Σπαρτιάτες* ως «peuples libres»[1]. Υπενθυμίζει διαρκώς την αρχαία *λαϊκή φύση* και αναφέρει τους ήρωες όσο και τους καταστροφείς της - Λυκούργο, Δημοσθένη, Μιλτιάδη, Αριστείδη, Βρούτο, Κατιλίνα, Καίσαρα, Κλαύδιο, Πίσωνα.

Ο *Σαιν-Ζυστ* στην έκθεσή του για τη σύλληψη του Danton -όπου παραπέμπει η κριτική- λέει ρητά:

«Ο κόσμος είναι άδειος μετά τους *Ρωμαίους*, και μόνο η ανάμνησή τους τον γεμίζει και επαγγέλεται ακόμη την *ελευθερία*».

Το αρχαιοπρεπές κατηγορητήριο του στρέφεται εναντίον του Danton ως *Κατιλίνα*.

Στην άλλη έκθεση του *Σαιν-Ζυστ* σχετικά με τη *γενική αστυνομία* παρουσιάζεται ο *δημοκράτης* (Republikaner) με την απολύτως *αρχαία* έννοια, *άκαμπτος, λιτός, απλός* κ.λπ. Η *αστυνομία* πρέπει σύμφωνα με την ουσία της να είναι ένας θεσμός που αντιστοιχεί στους *κήνσορες* της Ρώμης. - Ο Κόδρος, ο Λυκούργος, ο Καίσαρας, ο Κάτων, ο Κατιλίνας, ο Βρούτος, ο Αντώνιος, ο Κάσσιος δεν λείπουν. Τέλος, ο *Σαιν-Ζυστ* χαρακτηρίζει *μονολεκτικά* την «*ελευθερία*, δικαιοσύνη, αρετή» που απαιτεί, λέγοντας:

«Que les hommes révolutionnaires soient des Romains».[2]

Ο Ροβεσπιέρος, ο Σαιν-Ζυστ και το κόμμα τους ηττήθηκαν γιατί συνέχεαν την αρχαία, *ρεαλιστική-δημοκρατική κοινότητα* που βασιζόταν στην *πραγματική δουλεία* με το σύγχρονο *πνευματικό-δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος* που στηρίζεται στη *χειραφετημένη δουλεία*, την *ιδιωτική κοινωνία*. Τι κολοσσιαία πλάνη το να πρέπει από τη μια πλευρά να αναγνωρίσεις και να επικυρώσεις στα *ανθρώπινα δικαιώματα* τη σύγχρονη ιδιωτική-αστική κοινωνία, την κοινωνία της βιομηχανίας, του γενικού ανταγωνισμού, των ιδιωτικών συμφερόντων που επιδιώκουν ελεύθερα τους σκοπούς τους, την κοινωνία της αναρχίας, της φυσικής και πνευματικής ατομικότητας που έχει αποξενωθεί από τον εαυτό της, και να θέλεις, από την άλλη, να ακυρώσεις αμέσως μετά τις *ζωτικές εκφράσεις* αυτής της κοινωνίας για τα μεμονωμένα υποκείμενα και να διαμορφώσεις την *πολιτική κεφαλή* αυτής της κοινωνίας με τον *αρχαίο* τρόπο!

1. Ελεύθερους λαούς (στΓΕ).
2. Ας γίνουν οι επαναστάτες *Ρωμαίοι* (στΓΕ).

Τραγική μορφή πήρε αυτή η πλάνη, όταν ο Σαιν-Ζυστ έδειξε τη μέρα της εκτέλεσής του τη μεγάλη πινακίδα των *ανθρώπινων δικαιωμάτων* που ήταν αναρτημένη στην αίθουσα της Conciergerie και είπε με περηφάνια και αυτοπεποίθηση: «C'est pourtant moi qui ai fait cela».[1] Αυτή ακριβώς η πινακίδα διακήρυσσε το *δικαίωμα* ενός *ανθρώπου* που δεν μπορεί να είναι ο άνθρωπος της αρχαίας κοινότητας, όπως και οι *εθνικοοικονομικές* και *βιομηχανικές* σχέσεις του δεν είναι οι *αρχαίες*.

Δεν είναι εδώ η κατάλληλη θέση για να αιτιολογήσουμε ιστορικά την πλάνη των *τρομοκρατών*.

«Μετά την πτώση του Ροβεσπιέρου ο *πολιτικός διαφωτισμός* και η *πολιτική κίνηση* έφτασαν γρήγορα στο σημείο όπου έγιναν λεία του *Ναπολέοντα*, ο οποίος όχι πολύ καιρό μετά τη 18η Μπρυμαίρ[2] μπόρεσε να πει: "Με τους νομάρχες, τους αστυνομικούς και τους κληρικούς μου μπορώ να κάνω τη Γαλλία ό,τι θέλω"».

Η *εγκόσμια* ιστορία αναφέρει αντίθετα: Μετά την πτώση του Ροβεσπιέρου αρχίζει για πρώτη φορά να πραγματοποιείται πεζά ο *πολιτικός* διαφωτισμός που ήθελε να *ξεπεράσει* τον εαυτό του και ήταν *υπερβολικά ενθουσιώδης*. Κάτω από τη διακυβέρνηση του Διευθυντηρίου[3] ξεσπά σε τεράστια ζωτικά ρεύματα η *ιδιωτική κοινωνία* - που η ίδια η επανάσταση είχε απαλλάξει από τα φεουδαρχικά δεσμά και είχε αναγνωρίσει επίσημα, όσο κι αν η *τρομοκρατία* ήθελε να τη θυσιάσει σε μια αρχαία πολιτική ζωή. Θύελλα και ορμή για εμπορικές επιχειρήσεις, μανία πλουτισμού, παραζάλη της νέας αστικής ζωής, της οποίας η πρώτη αυτο-απόλαυση είναι ακόμη τολμηρή, ελαφρόμυαλη, επιπόλαια, συναρπαστική· *πραγματικός* διαφωτισμός της γαλλικής *έγγειας ιδιοκτησίας*, της οποίας η φεουδαρχική διάρθρωση κομματιάστηκε από το σφυρί της Επανάστασης και την οποία υποβάλλει πλέον ο πρώτος πυρετός των πολλών νέων ιδιοκτητών σε μια ολόπλευρη καλλιέργεια· οι πρώτες κινήσεις της απελευθερωμένης βιομηχανίας - να μερικά από τα σημεία ζωής της νεοδημιουργηθείσης ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας. Η *ιδιωτική κοινωνία* εκπροσωπείται *θετικά* από την *αστική τάξη*. Η αστική τάξη *εγκαινιάζει* λοιπόν την κυριαρχία της (Regiment). Τα *ανθρώπινα δικαιώματα* παύουν να υπάρχουν *μόνο στη θεωρία*.

Αυτό που έγινε λεία του Ναπολέοντα τη 18η Μπρυμαίρ δεν ήταν, όπως νομίζει η κριτική πιστεύοντας κατά γράμμα κάποιον κύριο von Rotteck και τον Welcker, το επαναστατικό κίνημα γενικά, αλλά η *φιλελεύθερη αστική τάξη*. Αρκεί να διαβάσει κανείς τους λόγους των τότε νομοθετών για να πειστεί. Έχει κανείς την εντύπωση ότι μεταφέρεται από την Convention σε ένα σημερινό κοινοβούλιο.

Με τον *Ναπολέοντα* δόθηκε η τελευταία μάχη της *επαναστατικής τρομοκρατίας* ενάντια στην *ιδιωτική κοινωνία* -που είχε κι αυτή ανακηρυχθεί από την Επανάσταση- και την πολιτική της. Ο *Ναπολέοντας* διέβλεπε πάντως ήδη την υπόσταση (Wesen) του *σύγχρονου κράτους*, το ότι αυτό είχε ως θεμέλιο την ανεμπόδιστη εξέλιξη της ιδιωτικής κοινωνίας, την ελεύθερη κίνηση των ιδιωτικών συμφερόντων κ.λπ. Αποφάσισε να αναγνωρίσει και να προστατεύσει το θεμέλιο αυτό. Δεν ήταν ένας ονειροπόλος τρομοκράτης. Παράλληλα όμως αντιμετώπιζε ακόμη το *κράτος* ως *αυτοσκοπό* και την αστική ζωή ως απλό θησαυροφύλακα και ως *υποτακτικό* του που δεν επιτρεπόταν να έχει *δική του βούληση*. *Εφάρμοσε* την *τρομοκρατία* αντικαθιστώντας τη *διαρκή επανάσταση* με το *διαρκή πόλεμο*. Ικανοποίησε μέχρι τον πλήρη κορεσμό τον εγωισμό του γαλλικού εθνικισμού (französische Nationalität), απαίτησε όμως και τη θυσία των αστικών επιχειρήσεων, [της] απόλαυσης, πλούτου κ.λπ., όσες φορές το επέβαλλε ο πολιτικός σκοπός της κατάκτησης. Καταπίεζε με δεσποτικό τρόπο το φιλελευθερισμό της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας -τον πολιτικό ιδεαλισμό της καθημερινής της πράξης- και δεν προστάτευε πλέον τα βασικότερα *υλικά* της συμφέροντα, το εμπόριο και τη βιομηχανία, όποτε αυτά έρχονταν σε σύγκρουση με τα πολιτικά του συμφέροντα. Η περιφρόνησή του για τους βιομήχανους hommes d'affai-

1. Κι όμως εγώ ήμουν εκείνος που το έφτιαξε αυτό (στΓΕ).

2. *Η 18η Μπρυμαίρ*. Πραξικόπημα της 9ης Νοεμβρίου 1799, το οποίο ολοκλήρωσε την αστική αντεπανάσταση στη Γαλλία· με το πραξικόπημα αυτό ανατράπηκε το Διευθυντήριο και εγκαθιδρύθηκε η δικτατορία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη (στΓΕ).

3. *Διευθυντήριο* - διεφθαρμένη μεγαλοαστική κυβέρνηση που σχηματίστηκε στη Γαλλία μεταξύ 1794 και 1799 με βάση το Σύνταγμα του Διευθυντηρίου. Φοβόταν τόσο τη συνέχιση της Επανάστασης όσο και τη βασιλική αντίδραση (στΓΕ).

res[1] ήταν το συμπλήρωμα της περιφρόνησής του για τους *ιδεολόγους*. Καταπολεμούσε και προς τα μέσα, στην ιδιωτική-αστική κοινωνία, τον αντίπαλο του κράτους, το οποίο ήταν γι' αυτόν ακόμη απόλυτος αυτοσκοπός. Έτσι ξεκαθάρισε στο Συμβούλιο Επικρατείας ότι δεν θα ανεχτεί να αποφασίζει κατ' αρέσκεια ο ιδιοκτήτης μεγάλων αγροτικών εκτάσεων για την καλλιέργεια ή τη μη καλλιέργειά τους. Έτσι συνέλαβε το σχέδιο να υποτάξει το εμπόριο στο κράτος μέσω της ιδιοποίησης του *Roulage*.[2] Γάλλοι έμποροι προετοίμασαν το γεγονός που κλόνισε για πρώτη φορά την εξουσία του Ναπολέοντα. Κερδοσκόποι του Παρισιού προκάλεσαν τεχνητά ένα λιμό και ανάγκασαν τον Ναπολέοντα να αναβάλει την έναρξη της ρωσικής εκστρατείας σχεδόν για δύο μήνες και έτσι να τη μεταθέσει σε μια υπερβολικά προχωρημένη εποχή του χρόνου.

Όπως με τον Ναπολέοντα αντιπαρατέθηκε για μια ακόμη φορά η επαναστατική τρομοκρατία στη φιλελεύθερη αστική τάξη, έτσι και με την παλινόρθωση, με τους Βουρβόνους, αντιπαρατέθηκε για μια ακόμη φορά σ' αυτήν η αντεπανάσταση. Τελικά το 1830 πραγματοποιήθηκαν για την αστική τάξη οι επιθυμίες του 1789, με μόνη διαφορά ότι ο *πολιτικός* της *διαφωτισμός* είχε πλέον *ολοκληρωθεί*. Δεν πίστευε πλέον ότι με το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος επιδιώκει το ιδανικό του κράτους, τη σωτηρία του κόσμου και γενικά ανθρώπινους σκοπούς, αλλά αντίθετα το αντιμετώπιζε ως την *επίσημη* έκφραση της *αποκλειστικής* της εξουσίας και ως την *πολιτική* αναγνώριση του *ιδιαίτερου* συμφέροντός της.

Η ιστορία της ζωής της γαλλικής επανάστασης, που ξεκινά το 1789, δεν τερματίζεται το 1830, όταν μια από τις στιγμές της, εμπλουτισμένη πια με τη συνείδηση της *κοινωνικής* της σημασίας, πέτυχε τη νίκη.

1. Επιχειρηματίες (στΓΕ).
2. Μεταφορά εμπορευμάτων (στΓΕ).

Για την κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, (1843-44).

M.E.W. τ. 1 σσ. 378-391

Εισαγωγή

Για τη Γερμανία η *κριτική της θρησκείας* έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής.

Η εγκόσμια ύπαρξη της πλάνης βρίσκεται εκτεθειμένη από τη στιγμή που ο ουράνιός της *oratio pro aris et focis*[1] έχει αντικρουσθεί. Ο άνθρωπος, ο οποίος βρήκε στη φανταστική πραγματικότητα του ουρανού, όπου αναζητούσε έναν υπεράνθρωπο, μόνον την *αντανάκλαση* του εαυτού του, δεν θα θελήσει ξανά να βρει μόνο τη *φαινομενική εικόνα* του, τον μη-άνθρωπο, εκεί όπου αναζητά και πρέπει να αναζητά την αληθινή του πραγματικότητα.

Το θεμέλιο της άθρησκης κριτικής είναι: *ο άνθρωπος δημιουργεί τη θρησκεία*, η θρησκεία δεν δημιουργεί τον άνθρωπο. Και μάλιστα η θρησκεία είναι η αυτο-συνείδηση και το αυτοσυναίσθημα του ανθρώπου που είτε δεν έχει βρει ακόμη τον εαυτό του είτε τον έχει ήδη ξαναχάσει. Αλλά *ο άνθρωπος* δεν είναι αφηρημένο ον που βρίσκεται έξω από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι *ο κόσμος του ανθρώπου*, το κράτος, η κοινωνία. Αυτό το κράτος και αυτή η κοινωνία παράγουν τη θρησκεία, μια *αντεστραμμένη συνείδηση* του κόσμου, διότι τα ίδια είναι ένας *αντεστραμμένος κόσμος*. Η θρησκεία είναι η γενική

1. Λόγος υπέρ βωμών και εστιών (στΓΕ).

θεωρία αυτού του κόσμου, η εγκυκλοπαιδική του σύνοψη, η λογική του σε λαϊκή μορφή, το πνευματικό του Point - d' honneur,[1] ο ενθουσιασμός του, η ηθική του επικύρωση, το πανηγυρικό του συμπλήρωμα, το γενικό θεμέλιο για την παρηγοριά και την δικαιολόγησή του. Είναι η *φανταστική πραγμάτωση* της ανθρώπινης ουσίας διότι η *ανθρώπινη ουσία* δεν έχει αληθινή πραγματικότητα. Ο αγώνας ενάντια στη θρησκεία είναι επομένως έμμεσα ο αγώνας ενάντια *σ' εκείνον τον κόσμο* του οποίου πνευματικό *άρωμα* είναι η θρησκεία.

Η *θρησκευτική* αθλιότητα είναι, αφ' ενός, η *έκφραση* της πραγματικής αθλιότητας και, αφ' ετέρου, η *διαμαρτυρία* ενάντια στην πραγματική αθλιότητα. Η θρησκεία είναι ο αναστεναγμός του κατατρεγμένου πλάσματος, η ψυχή ενός άκαρδου κόσμου αλλά και το πνεύμα μιας μη πνευματικής κατάστασης. Είναι το *όπιο* του λαού.

Η κατάργηση της θρησκείας ως *απατηλής* ευτυχίας του λαού είναι η απαίτηση της *πραγματικής* ευτυχίας του. Η απαίτηση να εγκαταλειφθούν οι ψευδαισθήσεις σχετικά με την κατάστασή του είναι η *απαίτηση να εγκαταλειφθεί μια κατάσταση που έχει ανάγκη τις ψευδαισθήσεις*. Η κριτική της θρησκείας είναι λοιπόν η *εν σπέρματι κριτική της κοιλάδας των δακρύων* που έχει ως *φωτοστέφανο* τη θρησκεία.

Η κριτική μάδησε τα φανταστικά άνθη από την αλυσίδα, όχι για να σηκώνει ο άνθρωπος την απομυθοποιημένη και αμείλικτη αλυσίδα αλλά για να αποτινάξει την αλυσίδα και να πάρει το ζωντανό άνθος. Η κριτική της θρησκείας βγάζει τον άνθρωπο από την πλάνη ώστε αυτός να σκεφτεί, να δράσει, να διαμορφώσει την πραγματικότητά του ως άνθρωπος απαλλαγμένος από την πλάνη, που ήρθε στα λογικά του, ώστε να κινηθεί γύρω από τον εαυτό του και άρα γύρω από τον πραγματικό ήλιο του. Η θρησκεία δεν είναι παρά ο απατηλός ήλιος που κινείται γύρω από τον άνθρωπο όσο εκείνος δεν κινείται γύρω από τον εαυτό του.

Είναι επομένως *καθήκον της ιστορίας* -αφού εξαφανίστηκε *ο άλλος κόσμος της αλήθειας*- να αποκαταστήσει *την αλήθεια αυτού του κόσμου*. Είναι καταρχήν *καθήκον της φιλοσοφίας*, η οποία υπηρετεί την ιστορία, αφού έπεσε η μάσκα της *άγιας μορφής* της ανθρώπινης αυτοαλλοτρίωσης, να ρίξει τη μάσκα της αυτοαλλοτρίωσης στις *μη άγιες μορφές* της. Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η *κριτική της θρησκείας* σε *κριτική του δικαίου*, η *κριτική της θεολογίας* σε *κριτική της πολιτικής*.

Η ανάλυση που ακολουθεί[1] -μια συμβολή σ' αυτή την εργασία- δεν αφορά κατ' αρχήν το πρωτότυπο αλλά ένα αντίγραφο, την γερμανική *φιλοσοφία* του κράτους και του δικαίου, για το μόνο λόγο ότι αναφέρεται στη *Γερμανία*.

Αν κάποιος ήθελε να ξεκινήσει από το γερμανικό *status quo* έστω και με τον μόνο κατάλληλο τρόπο, δηλαδή αρνητικά, το αποτέλεσμα θα παρέμενε και πάλι ένας *αναχρονισμός*. Ακόμη και η άρνηση του πολιτικού μας παρόντος βρίσκεται ήδη ως

1. Ζήτημα τιμής (στΓΕ).

1. Ο Μαρξ εννοεί τη συνολική εργασία του «Για την κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου» (βλέπε το ανολοκλήρωτο χειρόγραφο αυτής της εργασίας στην έκδοση M.E.W., τ. 1, σσ. 201-333), την οποία ήθελε να επεξεργαστεί για τύπωμα και να δημοσιεύσει αμέσως μετά την «Εισαγωγή» που δημοσιεύθηκε στα Deutsch-Französiche Jahrbücher. Για τους βασικούς λόγους για τους οποίους δεν πραγματοποιήθηκε το σχέδιο αυτό, ο Μαρξ έγραψε στον πρόλογο των Οικονομικο-φιλοσοφικών χειρογράφων του 1844 τα εξής:

«Στα Deutsch-Französische Jahrbücher ανήγγειλα την κριτική της επιστήμης του δικαίου και του κράτους με τη μορφή μιας κριτικής της *εγελιανής* φιλοσοφίας του δικαίου. Στην επεξεργασία όμως για την εκτύπωση αποδείχτηκε ότι η ανάμειξη της κριτικής που στρεφόταν μόνο κατά της γενικής θεώρησης με την κριτική των επιμέρους αντικειμένων ήταν ακατάλληλη διότι παρεμπόδιζε την ανάπτυξη και δυσχέραινε την κατανόηση. Επιπλέον ο πλούτος και η ποικιλία των προς εξέταση αντικειμένων δεν θα επέτρεπε σε *ένα* κείμενο παρά μόνο τη συμπίεσή τους με έναν εντελώς αφοριστικό τρόπο και μια τέτοια αφοριστική παρουσίαση θα προκαλούσε με τη σειρά της την *εντύπωση* μιας αυθαίρετης συστηματοποίησης».

Με αφετηρία αυτές τις σταθμίσεις, ο Μαρξ κατέληξε τότε στο συμπέρασμα ότι θα ήταν σκοπιμότερο να δημοσιευθεί σε μεμονωμένες μπροσούρες μια κριτική του δικαίου, της ηθικής, της πολιτικής κ.λπ., και όλα αυτά να ολοκληρωθούν με μια συνολική εργασία, η οποία θα περιελάμβανε μια κριτική στην ιδεαλιστική θεωρησιακή φιλοσοφία. Ωστόσο, η αναγκαιότητα του αγώνα ενάντια στους νεοχεγκελιανούς όπως και ενάντια σε άλλους εκπροσώπους της αστικής και μικροαστικής γερμανικής ιδεολογίας παρακίνησε τον Μαρξ να αλλάξει το αρχικό του σχέδιο και να δώσει μια εις βάθος κριτική της θεωρησιακής φιλοσοφίας, στενά συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση των βάσεων της νέας επαναστατικής-υλιστικής κοσμοαντίληψης. Σ' αυτό το καθήκον ανταποκρίθηκαν οι Μαρξ και Ένγκελς με τις κοινές εργασίες τους «Η Αγία Οικογένεια» και «Η Γερμανική Ιδεολογία» (στΓΕ).

σκονισμένο γεγονός στην ιστορική αποθήκη των σύγχρονων λαών. Όταν αρνούμαι τις πουδραρισμένες κοτσίδες εξακολουθώ να έχω κοτσίδες χωρίς πούδρα. Όταν αρνούμαι την κατάσταση στη Γερμανία του 1843 βρίσκομαι, σύμφωνα με το γαλλικό ημερολόγιο, μόλις και μετά βίας στο έτος 1789 και επ' ουδενί λόγω στην καρδιά του παρόντος.

Βέβαια, η γερμανική ιστορία καυχιέται για ένα κίνημα για το οποίο κανένας λαός που υπάρχει στον ιστορικό ορίζοντα δεν της έδωσε το παράδειγμα και στο οποίο κανένας δεν θα τη μιμηθεί. Πράγματι, μοιραστήκαμε τις παλινορθώσεις των σύγχρονων κρατών χωρίς να μοιραστούμε τις επαναστάσεις τους. Έγινε σ' εμάς παλινόρθωση, πρώτον, διότι άλλοι λαοί τόλμησαν μια επανάσταση και, δεύτερον, διότι άλλοι λαοί υπέστησαν μια αντεπανάσταση: την πρώτη φορά διότι οι αφέντες μας φοβήθηκαν, τη δεύτερη φορά διότι οι αφέντες μας δεν φοβήθηκαν. Εμείς, με τους ποιμένες μας επικεφαλής, βρισκόμασταν πάντα μία φορά στον κόσμο της ελευθερίας και αυτό *τη μέρα της ταφής της*.

Μια σχολή που νομιμοποιεί την εξαχρείωση του σήμερα με την εξαχρείωση του χθες, μια σχολή που χαρακτηρίζει ανταρσία την κάθε κραυγή του δουλοπάροικου ενάντια στο κνούτο εφόσον το κνούτο υπάρχει από χρόνια, είναι πατροπαράδοτο, ιστορικό κνούτο, μια σχολή στην οποία η ιστορία δείχνει μόνο το a posteriori[1] της, όπως ο Θεός του Ισραήλ στο δούλο του Μωυσή, η *ιστορική σχολή του δικαίου* θα είχε συνεπώς εφεύρει τη γερμανική ιστορία αν δεν ήταν η ίδια εφεύρημα της γερμανικής ιστορίας. Ίδιος ο Σάυλωκ, αλλά ο Σάυλωκ υπηρέτης, ορκίζεται στο γραμμάτιό της για κάθε λίβρα κρέατος που κόβεται από την καρδιά του λαού, στο ιστορικό γραμμάτιό της, στο χριστιανογερμανικό γραμμάτιό της.

Αντίθετα μερικοί καλοπροαίρετοι και ενθουσιώδεις, γερμανομανείς λόγω καταγωγής και φιλελεύθεροι λόγω σκέψης, αναζητούν την ιστορία της ελευθερίας μας πέρα από την ιστορία μας, στα παρθένα τευτονικά δάση. Πώς θα διακρινόταν όμως η ιστορία της ελευθερίας μας από την ιστορία της ελευθερίας του αγριόχοιρου αν μπορεί να βρεθεί μόνο στα δάση; Άλλωστε είναι γνωστό : όπως φωνάζεις μέσα στο δάσος έτσι θα αντιλαλήσει το δάσος. Ας αφήσουμε λοιπόν εν ειρήνη τα παρθένα τευτονικά δάση!

Πόλεμος στις γερμανικές συνθήκες! Και βέβαια! Βρίσκονται *κάτω από το επίπεδο της ιστορίας*, βρίσκονται *κάτω από οποιαδήποτε κριτική*, παραμένουν ωστόσο αντικείμενο της κριτικής, όπως ακριβώς ο εγκληματίας που βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της ανθρωπότητας παραμένει αντικείμενο του *δημίου*. Στον αγώνα ενάντια σ' αυτές τις συνθήκες η κριτική δεν είναι ένα πάθος του νου, είναι ο νους του πάθους. Δεν είναι χειρουργικό νυστέρι, είναι όπλο. Το αντικειμενό της είναι ο *εχθρός* της, τον οποίο δεν θέλει να αντικρούσει αλλά να *εξοντώσει*. Διότι το πνεύμα αυτών των συνθηκών έχει αντικρουστεί. Αυτές καθ' εαυτές δεν αποτελούν αντικείμενα *άξια σκέψης* αλλά *υπάρξεις* άξιες περιφρόνησης όσο και περιφρονημένες. Η κριτική καθ' εαυτή δεν έχει ανάγκη να συνεννοηθεί η ίδια με αυτό το αντικείμενο γιατί έχει ήδη ξεκάθαρες σχέσεις με αυτό. Δεν παρουσιάζεται πλέον ως *αυτοσκοπός* αλλά αποκλειστικά και μόνον ως *μέσο*. Το ουσιαστικό πάθος της είναι η *αγανάκτηση*, το ουσιαστικό έργο της η *καταγγελία*.

Πρέπει να δώσουμε μια εικόνα της ανυπόφορης πίεσης που ασκούν όλες οι κοινωνικές σφαίρες η μια στην άλλη, της γενικής αδρανούς δυσφορίας, της στενότητας πνεύματος που αναγνωρίζει όσο και παραγνωρίζει τον εαυτό της· και όλα αυτά ενταγμένα στο πλαίσιο ενός συστήματος διακυβέρνησης που ζει χάρη στη συντήρηση όλων των αξιοθρήνητων καταστάσεων και δεν είναι το ίδιο παρά η *αξιοθρήνητη κατάσταση στην εξουσία*.

Τι θέαμα! Η επ' άπειρον συνεχιζόμενη διαίρεση της κοινωνίας στις πιο ποικίλες φυλές που αντιπαρατίθενται με μικροαντιπάθειες, με τύψεις συνείδησης και ωμή μετριότητα και τις οποίες αντιμετωπίζουν οι *αφέντες* τους, ακριβώς λόγω της αμοιβαίας διφορούμενης και καχύποπτης κατάστασής τους, χωρίς διαφοροποίηση αν και με διαφοροποιημένες μεθόδους, σαν να ήταν *κατά παραχώρηση υπάρξεις*. Και ακόμη και το ότι είναι *εξουσιαζόμενες, κυβερνώμενες, κατεχόμενες*, πρέπει να το αναγνωρίζουν και να το πιστεύουν ως μια *παραχώρηση του ουρανού* ! Και από την άλλη οι ίδιοι οι ηγεμόνες τους, των οποίων το μεγαλείο είναι αντιστρόφως ανάλογο προς τον αριθμό τους!

1. Οπίσθια πλευρά (στΓΕ).

Η κριτική που ασχολείται με αυτό το ζήτημα είναι μια κριτική *πάλης σώμα με σώμα* και στην πάλη αυτή δεν έχει σημασία αν ο αντίπαλος είναι ευγενής, ισότιμος, *ενδιαφέρων* αντίπαλος, σημασία έχει να τον *χτυπήσουμε*. Σημασία έχει να μην επιτρέψουμε στους Γερμανούς ούτε μια στιγμή ψευδαίσθησης και μοιρολατρείας. Πρέπει να κάνουμε την πραγματική πίεση ακόμη πιο πιεστική προσθέτοντάς της την συναίσθηση της πίεσης και την ντροπή ακόμη πιο ντροπιαστική παρουσιάζοντάς την δημόσια. Πρέπει να παραστήσουμε κάθε σφαίρα της γερμανικής κοινωνίας ως την *pactie honteuse*[1] της γερμανικής κοινωνίας, πρέπει να εξαναγκάσουμε αυτές τις απολιθωμένες σχέσεις να χορέψουν, τραγουδώντας τους το δικό τους σκοπό! Πρέπει να διδάξουμε τον λαό να *τρομάζει* μπροστά στον εαυτό του προκειμένου να του δώσουμε *κουράγιο*. Έτσι θα ικανοποιήσουμε μια αδήριτη ανάγκη του γερμανικού λαού και οι ανάγκες του λαού είναι καθ' εαυτές οι καθοριστικοί λόγοι για την ικανοποίησή τους.

Αλλά ακόμη και για τους *σύγχρονους* λαούς δεν στερείται ενδιαφέροντος αυτός ο αγώνας ενάντια στο στενό περιεχόμενο του γερμανικού *status quo*, διότι το γερμανικό *status quo* είναι η ειλικρινέστερη ολοκλήρωση του ancien régime[2] και το ancien régime είναι το *κρυφό ελάττωμα του σύγχρονου κράτους*. Ο αγώνας ενάντια στο πολιτικό παρόν της Γερμανίας είναι αγώνας ενάντια στο παρελθόν των σύγχρονων λαών, οι οποίοι εξακολουθούν να βασανίζονται από τις θολές αναμνήσεις αυτού του παρελθόντος. Είναι διδακτικό γι' αυτούς να βλέπουν το ancien régime που γνώρισε σ' αυτούς την *τραγωδία* του να παίζει την *κωμωδία* του ως γερμανικό φάντασμα. *Τραγική* ήταν η ιστορία του όσο καιρό αυτό αποτελούσε την προϋπάρχουσα εξουσία του κόσμου και η ελευθερία ήταν αντίθετα μια προσωπική έμπνευση, με μια λέξη όσο καιρό αυτό το ίδιο πίστευε και έπρεπε να πιστεύει στο δικαίωμά του να υπάρχει. Όσον καιρό το ancien régime ως υφιστάμενη παγκόσμια τάξη πάλευε με έναν κόσμο που άρχιζε να αναπτύσσεται, συνοδευόταν από μια πλάνη κοσμοϊστορική και όχι προσωπική. Γι' αυτό το λόγο η κατάρρευσή του ήταν τραγική.

1. Ντροπιαστικό στίγμα (στΓΕ).
2. Παλιό Καθεστώς (πριν τη γαλλική επανάσταση του 1789-1794) (στΓΕ).

Το τωρινό γερμανικό καθεστώς είναι αντίθετα ένας αναχρονισμός, μια ολοφάνερη αντίφαση προς καθολικά αναγνωρισμένα αξιώματα, η μηδαμινότητα του *ancien régime* εκτεθειμένη στα μάτια όλου του κόσμου και το μόνο που κάνει πλέον είναι να φαντάζεται ότι πιστεύει στον εαυτό του και να ζητά από τον κόσμο να φαντάζεται το ίδιο. Αν πίστευε στην *ουσία* του (Wesen), θα την έκρυβε κάτω από την *επίφαση* μιας ξένης ουσίας και θα αναζητούσε τη σωτηρία του στην υποκρισία και το σόφισμα; Το σύγχρονο *ancien régime* δεν είναι παρά ο *κωμικός* μιας παγκόσμιας τάξης της οποίας οι *πραγματικοί ήρωες* έχουν πεθάνει. Η ιστορία είναι μεθοδική και περνά από πολλές φάσεις όταν πρόκειται να ενταφιάσει μια παλιά μορφή. Η τελευταία φάση μιας μορφής της παγκόσμιας ιστορίας είναι η *κωμωδία* της. Οι θεοί της Ελλάδας που δέχτηκαν αρχικά ένα τραγικό και θανάσιμο πλήγμα στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου, έπρεπε να πεθάνουν άλλη μια φορά κωμικά στους Διαλόγους του Λουκιανού. Γιατί η ιστορία έχει αυτή την πορεία; Για να αποχωρίζεται *χαρούμενα* η ανθρωπότητα το παρελθόν της. Αυτό το *χαρούμενο* ιστορικό πεπρωμένο διεκδικούμε για τις πολιτικές δυνάμεις της Γερμανίας.

Μόλις όμως η κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα υποβληθεί η ίδια σε κριτική, μόλις δηλαδή η κριτική υψωθεί σε αληθινά ανθρώπινα προβλήματα, τότε βρίσκεται εκτός του γερμανικού *status quo*, γιατί αλλιώς θα ασχολούνταν με το αντικείμενό της σε επίπεδο *κατώτερο* του αντικειμένου της. Ένα παράδειγμα! Η σχέση της βιομηχανίας, του κόσμου του πλούτου γενικότερα, με τον πολιτικό κόσμο είναι ένα καίριο πρόβλημα της σύγχρονης εποχής. Με ποια μορφή αρχίζει να απασχολεί τους Γερμανούς αυτό το πρόβλημα; Με τη μορφή των *προστατευτικών δασμών*, του *απαγορευτικού συστήματος*, της *εθνικής οικονομίας*. Η γερμανομανία μεταφέρθηκε από τους ανθρώπους στην ύλη κι έτσι ένα πρωί οι ιππότες μας του βαμβακιού και οι ήρωές μας του σιδήρου είδαν τους εαυτούς τους μεταμορφωμένους σε πατριώτες. Έτσι στη Γερμανία αρχίζει να αναγνωρίζεται η κυριαρχία του μονοπωλίου στο εσωτερικό με το να του παραχωρείται η *κυριαρχία στο εξωτερικό*. Έτσι στη Γερμανία πρόκειται να αρχίσουμε με εκείνο με το οποίο στη Γαλλία και την Αγγλία πρόκειται να τελειώσουν. Η παλιά σάπια κατάσταση, ενάντια στην οποία έχουν ξεσηκωθεί θεωρητικά αυτές οι

χώρες και την οποία υπομένουν ακόμη μόνο όπως κάποιος υπομένει τις αλυσίδες, χαιρετίζεται στη Γερμανία ως χαραυγή ενός ωραίου μέλλοντος που μόλις και τολμά να περάσει από την πανούργα (listigen)[1] θεωρία στην πιο ανελέητη πράξη. Ενώ στη Γαλλία και την Αγγλία το ζήτημα τίθεται με τη μορφή: *πολιτική οικονομία ή κυριαρχία της κοινωνίας πάνω στον πλούτο*, στη Γερμανία τίθεται με τη μορφή: *εθνική οικονομία ή κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στην εθνότητα* (Nationalität). Στη Γαλλία και την Αγγλία σκοπός είναι λοιπόν να καταργηθεί το μονοπώλιο που έχει φτάσει στις ακραίες συνέπειές του· στη Γερμανία σκοπός είναι να οδηγηθεί το μονοπώλιο στις ακραίες συνέπειές του. Εκεί πρόκειται για τη λύση, εδώ πρόκειται ακόμη μόνο για τη σύγκρουση. Αυτό είναι ένα επαρκές παράδειγμα για τη *γερμανική* εκδοχή των σύγχρονων προβλημάτων, ένα παράδειγμα για το πώς η ιστορία μας σαν αδέξιος νεοσύλλεκτος είχε μέχρι τώρα ως μόνο καθήκον να ασκείται στο να επαναλαμβάνει τετριμμένες ιστορίες.

Αν η *συνολική* ανάπτυξη της Γερμανίας δεν ξεπερνούσε την πολιτική ανάπτυξη της Γερμανίας, ένας Γερμανός θα μπορούσε να παρέμβει στα σημερινά πολιτικά προβλήματα το πολύ-πολύ όσο θα μπορούσε να παρέμβει σ' αυτά ένας *Ρώσος*. Όταν όμως το μεμονωμένο άτομο δεν δεσμεύεται από τα όρια του έθνους, πολύ λιγότερο το έθνος ολόκληρο απελευθερώνεται με την απελευθέρωση ενός ατόμου. Οι Σκύθες δεν πλησίασαν ούτε ένα βήμα τον ελληνικό πολιτισμό επειδή η Ελλάδα είχε ένα Σκύθη[2] ανάμεσα στους φιλοσόφους της.

Ευτυχώς εμείς οι Γερμανοί δεν είμαστε Σκύθες.

Όπως ακριβώς οι αρχαίοι λαοί ζούσαν την προϊστορία τους μέσα στη φαντασία, στη *μυθολογία*, έτσι και εμείς οι Γερμανοί ζήσαμε την μεταϊστορία μας στη σκέψη, στη *φιλοσοφία*. Είμαστε *φιλοσοφικά* σύγχρονοι του παρόντος χωρίς να είμαστε *ιστορικά* σύγχρονοί του. Η γερμανική φιλοσοφία είναι η *ιδεατή προέκταση* της γερμανικής ιστορίας. Όταν λοιπόν ασκούμε

1. Υπαινιγμός για την προπαγάνδα που έκανε ο Friedrich List υπέρ των προστατευτικών δασμών (στΓΕ).
2. Ο Μαρξ εννοεί τον σκυθικής καταγωγής φιλόσοφο Ανάχαρση, ο οποίος ανήκε σύμφωνα με τη μαρτυρία του Διογένη του Λαέρτιου στους Επτά Σοφούς της Ελλάδας (στΓΕ).

κριτική όχι στα *oeuvres incomplètes*[1] της πραγματικής μας ιστορίας αλλά στα *oeuvres posthumes*[2] της ιδεατής μας ιστορίας, στη *φιλοσοφία*, τότε η κριτική μας βρίσκεται στο κέντρο των ζητημάτων για τα οποία το παρόν λέει: That is the question[3]. Αυτό που στους προηγμένους λαούς αποτελεί *πρακτική* ρήξη με τις σύγχρονες κρατικές συνθήκες, στη Γερμανία, όπου αυτές οι συνθήκες ούτε καν υπάρχουν ακόμη, αποτελεί κατ' αρχήν *κριτική* ρήξη με το φιλοσοφικό αντικατοπτρισμό αυτών των καταστάσεων.

Η *γερμανική φιλοσοφία του δικαίου και του κράτους* είναι η μόνη *γερμανική ιστορία* που τοποθετείται *al pari*[4] με το *επίσημο* σύγχρονο παρόν. Ο γερμανικός λαός οφείλει λοιπόν να εντάξει αυτή την ονειρική ιστορία του στις υφιστάμενες συνθήκες και να υποβάλλει σε κριτική όχι μόνο αυτές τις υφιστάμενες συνθήκες αλλά και την αφηρημένη συνέχειά τους. Το μέλλον του δεν μπορεί να *περιοριστεί* ούτε στην άμεση άρνηση των πραγματικών του κρατικών και δικαιακών συνθηκών ούτε στην άμεση πραγματοποίηση των ιδεατών του κρατικών και δικαιακών συνθηκών, διότι την άμεση άρνηση των πραγματικών του συνθηκών την κατέχει στις ιδεατές του συνθήκες και την άμεση πραγματοποίηση των ιδεατών του συνθηκών την έχει σχεδόν ήδη *ξεπεράσει* παρατηρώντας τους γειτονικούς λαούς. Δικαίως λοιπόν το *πρακτικό* πολιτικό κόμμα στη Γερμανία αξιώνει την *άρνηση της φιλοσοφίας*. Δεν έχει άδικο μ' αυτή την αξίωση αλλά με το ότι περιορίζεται σ' αυτή την αξίωση την οποία δεν πραγματοποιεί ούτε μπορεί να πραγματοποιήσει σοβαρά. Πιστεύει ότι πραγματώνει αυτή την άρνηση γυρίζοντας την πλάτη στη φιλοσοφία και μουρμουρίζοντας με στραμμένο αλλού το κεφάλι ορισμένες πικρόχολες και κοινότυπες φράσεις. Ο περιορισμένος ορίζοντάς του δεν συμπεριλαμβάνει τη φιλοσοφία στον κύκλο της *γερμανικής* πραγματικότητας ή και την φαντάζεται *κάτω* από τη γερμανική πράξη και τις θεωρίες οι οποίες την εξυπηρετούν. Ζητάτε να ξεκινήσουμε από *πραγματικούς σπόρους ζωής* αλλά ξεχνάτε ότι ο πραγματι-

1. Ανολοκλήρωτα έργα (στΓΕ).
2. Καταλειπόμενα έργα (στΓΕ).
3. Αυτό είναι το ζήτημα (στΓΕ).
4. Στο ίδιο επίπεδο (στΓΕ).

κός σπόρος ζωής του γερμανικού λαού φύτρωνε μέχρι τώρα μόνο μέσα στο *κρανίο* του. Με μια λέξη: *δεν μπορείτε να υπερβείτε (καταργήσετε, aufheben) την φιλοσοφία χωρίς να την πραγματοποιήσετε.*

Στο ίδιο σφάλμα υπέπεσε, αλλά με αντίστροφους *όρους*, το *θεωρητικό* πολιτικό κόμμα που προκύπτει από τη φιλοσοφία.

Στον τωρινό αγώνα δεν διέκρινε παρά μόνο τον *κριτικό αγώνα της φιλοσοφίας με τον γερμανικό κόσμο*. Δεν έλαβε υπ' όψη του ότι και η ίδια η *μέχρι τώρα φιλοσοφία* ανήκει στον κόσμο αυτό και είναι το, ιδεατό έστω, *συμπλήρωμά* του. Ενώ είχε κριτική στάση απέναντι στον αντίπαλό του, δεν είχε κριτική στάση απέναντι στον εαυτό του, διότι ξεκινούσε από τις *προϋποθέσεις* της φιλοσοφίας και είτε σταματούσε στα δοσμένα αποτελέσματά της είτε εμφάνιζε αξιώσεις και αποτελέσματα, που αντλούσε από αλλού, ως άμεσες αξιώσεις και αποτελέσματα της φιλοσοφίας, παρ' ότι αυτά, αντίθετα, δεν μπορούμε να τα αποκτήσουμε -αν υποτεθεί πως είναι εύλογα- παρά μόνο μέσω της *άρνησης της μέχρι τώρα φιλοσοφίας*, της φιλοσοφίας ως φιλοσοφίας. Επιφυλασσόμαστε να δώσουμε μια πληρέστερη εικόνα αυτού του κόμματος. Το βασικό μειονέκτημά του μπορεί να συνοψιστεί στο εξής: *πίστευε ότι μπορεί να πραγματοποιήσει τη φιλοσοφία χωρίς να την υπερβεί.*

Η κριτική της *γερμανικής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, που με τον Χέγκελ πήρε τη συνεπέστερη, πλουσιότερη και οριστική μορφή της, είναι συγχρόνως τόσο η κριτική ανάλυση του σύγχρονου κράτους και της πραγματικότητας που συνδέεται με αυτό όσο και η αποφασιστική άρνηση ολόκληρης της μέχρι τώρα *γερμανικής πολιτικής και δικαιακής συνείδησης*, της οποίας η πιο εξευγενισμένη καθολική και ανυψωμένη σε *επιστήμη* έκφραση είναι η ίδια η *θεωρησιακή φιλοσοφία του δικαίου*. Αν μόνο στη Γερμανία ήταν εφικτή μια θεωρησιακή φιλοσοφία του δικαίου, αυτή η αφηρημένη και υπερβολικά ενθουσιώδης *σκέψη* του σύγχρονου κράτους, του οποίου η πραγματικότητα παραμένει ένας άλλος κόσμος-ακόμη και αν αυτός ο άλλος κόσμος βρίσκεται απλώς και μόνο από την *άλλη* πλευρά του Ρήνου- αντίστροφα και η *γερμανική* νοητική αναπαράσταση του σύγχρονου κράτους που αγνοεί τον *πραγματικό άνθρωπο* ήταν εφικτή μόνο επειδή και στο βαθμό που το ίδιο το σύγχρονο κράτος είτε αγνοεί τον *πραγματικό άνθρωπο* είτε δεν

ικανοποιεί τον *ολόκληρο* άνθρωπο παρά μόνο με φανταστικό τρόπο. Οι Γερμανοί *σκέφτηκαν* στην πολιτική αυτά που οι άλλοι λαοί *έπραξαν*. Η Γερμανία ήταν η *θεωρητική τους συνείδηση*. Η αφαίρεση και η έπαρση της σκέψης της συμβάδιζαν πάντα με τον μονόπλευρο, χοντροκομμένο και άκαμπτο χαρακτήρα της πραγματικότητάς της. Αν λοιπόν το *status quo της γερμανικής κρατικής οντότητας* (Staatswesen) εκφράζει την *ολοκλήρωση του* ancien régime, την ολοκλήρωση της πληγής στη σάρκα του σύγχρονου κράτους, τότε το *status quo* της *γερμανικής επιστήμης του κράτους* εκφράζει τον *ανολοκλήρωτο χαρακτήρα τού σύγχρονου κράτους*, την νοσηρότητα της ίδιας της σάρκας του.

Η κριτική της θεωρησιακής φιλοσοφίας του δικαίου, εφόσον είναι ο δεδηλωμένος αντίπαλος της μέχρι τώρα μορφής της *γερμανικής* πολιτικής συνείδησης, δεν καταλήγει στον εαυτό της αλλά σε *ζητήματα* για την επίλυση των οποίων υπάρχει μόνον ένα μέσο: η *πράξη*.

Τίθεται το ερώτημα: μπορεί η Γερμανία να φτάσει σε μια πράξη *á la hauteur des principes*,[1] δηλαδή σε μια *επανάσταση* που δεν θα την ανεβάσει μόνο στο *επίσημο επίπεδο* των σύγχρονων λαών αλλά και στο *ανθρώπινο ύψος* που θα αποτελέσει το άμεσο μέλλον αυτών των λαών;

Το όπλο της κριτικής δεν μπορεί βέβαια να αντικαταστήσει την κριτική των όπλων, η υλική εξουσία (Gewalt) πρέπει να ανατραπεί με υλική βία (Gewalt), αλλά και η θεωρία μετατρέπεται σε υλική δύναμη (Gewalt) μόλις κατακτήσει τις μάζες.[2] Η θεωρία είναι ικανή να κατακτήσει τις μάζες από τη στιγμή που αποδεικνύει *ad hominem*,[3] και αποδεικνύει *ad hominem* από τη στιγμή που γίνεται ριζοσπαστική (radikal). Να είσαι ριζοσπα-

1. Που να βρίσκεται στο ύψος των αρχών (στΓΕ).
2. Αποδώσαμε διαδοχικά τον όρο Gewalt ως εξουσία, βία και δύναμη. Για τις σημασίες του όρου και την ανάγκη διαφοροποιημένης μετάφρασής του, ο E. Balibar σημειώνει στο άρθρο του Pouvoir (*Dictionnaire critique du marxisme*, Paris, 1985², σ. 902): «Καταλήγουμε σε μια ενοχλητική σημασιολογική ασάφεια που αφήνει στη διαίσθηση του αναγνώστη (και του μεταφραστή) τη φροντίδα να επιχειρήσει τη διαφοροποίηση που είναι αναγκαία για να μην καταλήξουν ορισμένες θέσεις, ορισμένα επιχειρήματα, στην ταυτολογία» (στΜ).
3. Χωριστά για κάθε άνθρωπο (στΓΕ).

στικός σημαίνει να πιάνεις τα πράγματα από τη ρίζα. Η ρίζα για τον άνθρωπο είναι όμως ο ίδιος ο άνθρωπος. Προφανής απόδειξη για τη ριζοσπαστικότητα της γερμανικής θεωρίας, δηλαδή για την πρακτική της ενεργητικότητα είναι το ότι έχει ως αφετηρία την αποφασιστική. *θετική* υπέρβαση της θρησκείας. Η κριτική της θρησκείας καταλήγει στη διδασκαλία ότι *ο άνθρωπος είναι το ύψιστο ον για τον άνθρωπο*, επομένως στην *κατηγορική προσταγή της ανατροπής όλων των σχέσεων* στις οποίες ο άνθρωπος είναι ένα ταπεινωμένο, υποδουλωμένο, εγκαταλελειμμένο, περιφρονημένο ον, σχέσεις για τις οποίες δεν υπάρχει καλύτερη περιγραφή από αυτό που αναφώνησε ένας Γάλλος σχετικά με ένα σχεδιαζόμενο φόρο για τους σκύλους: φτωχοί σκύλοι! Θέλουν να σας μεταχειριστούν σαν ανθρώπους!

Ακόμη και ιστορικά, η θεωρητική χειραφέτηση έχει μια ειδικά πρακτική σημασία για τη Γερμανία διότι το *επαναστατικό* παρελθόν της Γερμανίας είναι θεωρητικό: είναι η *Μεταρρύθμιση*. Όπως τότε η επανάσταση ξεκίνησε από το μυαλό του *μοναχού* έτσι και τώρα ξεκινά από το μυαλό του *φιλοσόφου*.

Ο *Λούθηρος* πάντως καταπολέμησε την *εξ ευλαβείας* υποδούλωση διότι έβαλε στη θέση της την *εκ πεποιθήσεως* υποδούλωση. Γκρέμισε την πίστη στην αυθεντία διότι αποκατέστησε την αυθεντία της πίστης. Μετέτρεψε τους παπάδες σε λαϊκούς διότι μετέτρεψε τους λαϊκούς σε παπάδες. Απελευθέρωσε τον άνθρωπο από την εξωτερική θρησκευτικότητα διότι μετέτρεψε την θρησκευτικότητα σε εσωτερικότητα του ανθρώπου. Χειραφέτησε το σώμα από τις αλυσίδες διότι αλυσόδεσε την καρδιά.

Αν όμως ο προτεσταντισμός δεν ήταν η ορθή λύση ήταν πάντως η ορθή τοποθέτηση του ζητήματος. Δεν επρόκειτο για τη διαμάχη του λαϊκού με τον *παπά που βρισκόταν έξω από αυτόν*, επρόκειτο για τη διαμάχη με τον *δικό του εσωτερικό παπά*, με την παπαδίστικη φύση του. Και αν η προτεσταντική μεταμόρφωση των γερμανών λαϊκών σε παπάδες χειραφέτησε τους λαϊκούς πάπες, τους *ηγεμόνες* μαζί με το παπαδαριό τους, τους προνομιούχους και τους φιλισταίους, έτσι και η φιλοσοφική μεταμόρφωση των παπαδογερμανών σε ανθρώπους θα χειραφετήσει το *λαό*. Αλλά όπως ακριβώς η χειραφέτηση δεν θα σταματήσει στους ηγεμόνες, έτσι και η *λαϊκοποίηση* των

αγαθών δεν θα σταματήσει στη λεηλασία των εκκλησιών, στην οποία επιδόθηκε προπάντων η υποκριτική Πρωσία. Εκείνη την εποχή ναυάγησε ο πόλεμος των χωρικών, το πιο ριζοσπαστικό γεγονός της γερμανικής ιστορίας, εξαιτίας της θεολογίας. Σήμερα που έχει ναυαγήσει η ίδια η θεολογία, το δικό μας *status quo*, -το πιο ανελεύθερο γεγονός της γερμανικής ιστορίας- θα συντριβεί πάνω στη φιλοσοφία. Την παραμονή της Μεταρρύθμισης η επίσημη Γερμανία ήταν η πιο υπάκουη σκλάβα της Ρώμης. Την παραμονή της επανάστασής της είναι η υπάκουη σκλάβα εκείνων που είναι κατώτεροι από τη Ρώμη, της Πρωσίας και της Αυστρίας, των τσιφλικάδων και των φιλισταίων.

Φαίνεται ωστόσο ότι μια *ριζοσπαστική* γερμανική επανάσταση θα αντιμετωπίσει μια κεφαλαιώδη δυσχέρεια.

Πραγματικά, οι επαναστάσεις έχουν ανάγκη από ένα *παθητικό* στοιχείο, μια *υλική* βάση. Μια θεωρία πραγματοποιείται σ' ένα λαό μόνο στο βαθμό που αποτελεί την πραγματοποίηση των αναγκών του. Στο γιγάντιο διχασμό ανάμεσα στις απαιτήσεις της γερμανικής σκέψης και τις απαντήσεις της γερμανικής πραγματικότητας θα αντιστοιχήσει άραγε ο ίδιος διχασμός της ιδιωτικής κοινωνίας (bürgerliche Gesellschaft) με το κράτος και με τον εαυτό της; Οι θεωρητικές ανάγκες θα γίνουν άμεσα πρακτικές ανάγκες; Δεν φτάνει το ότι η σκέψη κατευθύνεται προς την πραγματοποίησή της· πρέπει και η ίδια η πραγματικότητα να κατευθύνει τον εαυτό της προς τη σκέψη.

Η Γερμανία όμως δεν ανέβηκε τα ενδιάμεσα σκαλοπάτια της πολιτικής χειραφέτησης ταυτόχρονα με τους σύγχρονους λαούς. Και τα σκαλοπάτια που έχει θεωρητικά ξεπεράσει δεν τα έχει ακόμη φτάσει πρακτικά. Και πώς θα μπορούσε με ένα *salto mortale* να υπερβεί όχι μόνο τους δικούς της φραγμούς αλλά ταυτόχρονα και τους φραγμούς των σύγχρονων λαών, φραγμούς τους οποίους στην πραγματικότητα πρέπει να νιώθει και να επιδιώκει ως απελευθέρωση από τους πραγματικούς της φραγμούς; Μια ριζοσπαστική επανάσταση δεν μπορεί παρά να είναι η επανάσταση των ριζικών αναγκών, των οποίων οι προϋποθέσεις και ο τόπος γέννησης φαίνεται ακριβώς να λείπουν.

Αν όμως η Γερμανία συνόδευσε την ανάπτυξη των σύγχρονων λαών μόνο με την αφηρημένη δραστηριότητα της σκέψης χωρίς να πάρει ενεργό μέρος στους πραγματικούς αγώνες αυ-

τής της ανάπτυξης, μοιράστηκε από την άλλη τα *βάσανα* της ανάπτυξης χωρίς να μοιραστεί τις απολαύσεις της, την μερική της ικανοποίηση. Στην αφηρημένη δραστηριότητα, από τη μια, αντιστοιχούν τα αφηρημένα βάσανα, από την άλλη. Η Γερμανία θα βρεθεί λοιπόν ένα πρωί στο επίπεδο της ευρωπαϊκής κατάπτωσης, προτού να καταφέρει να σταθεί έστω και μια φορά στο επίπεδο της ευρωπαϊκής χειραφέτησης. Θα μπορούμε τότε να την συγκρίνουμε με έναν *λάτρη των ειδώλων* που μαραζώνει από τις αρρώστιες του χριστιανισμού.

Αν παρατηρήσουμε αρχικά τις *γερμανικές κυβερνήσεις*, θα διαπιστώσουμε ότι αναγκάζονται από τις συνθήκες της εποχής, από την κατάσταση της Γερμανίας, από την οπτική της γερμανικής παιδείας και, τέλος, από ένα υγιές ένστικτο να συνδυάζουν τα *πολιτισμένα ελαττώματα* του *σύγχρονου κρατικού κόσμου (Staatswelt)* του οποίου τα πλεονεκτήματα δεν υπάρχουν σ' εμάς, με τα *βάρβαρα ελαττώματα* του *ancien régime* το οποίο εμείς απολαμβάνουμε πλήρως, έτσι ώστε η Γερμανία να πρέπει να συμμετέχει όλο και περισσότερο αν όχι στη λογική, τουλάχιστον στην έλλειψη λογικής των κρατικών σχηματισμών που υπερβαίνουν το δικό της *status quo*. Υπάρχει, για παράδειγμα, άλλη χώρα στον κόσμο που να συμμερίζεται με τόση αφέλεια όλες τις ψευδαισθήσεις του συνταγματικού κρατικού συστήματος (Staatswesen) χωρίς να μοιράζεται τις πραγματικότητές του, όσο η λεγόμενη συνταγματική Γερμανία; Και τι άλλο εκτός από μια φαεινή ιδέα της γερμανικής κυβέρνησης μπορούσε να συνδέσει τα μαρτύρια της λογοκρισίας με τα μαρτύρια των γαλλικών νόμων του Σεπτέμβρη[1] που προϋποθέτουν την ελευθερία του Τύπου! Όπως στο ρωμαϊκό Πάνθεο εύρισκε κανείς τους *θεούς* όλων των εθνών έτσι και στην Αγία Ρωμαϊκή Γερμανική Αυτοκρατορία θα βρει κανείς τα *αμαρτήματα* όλων των κρατικών μορφών. Το ότι αυτός ο εκλεκτικισμός θα φτάσει σε ένα ύψος που δεν έχουμε φανταστεί μέχρι τώρα, αυτό το

1. *Νόμοι του Σεπτέμβρη* - αντιδραστικοί νόμοι που εκδόθηκαν το Σεπτέμβριο του 1835 από τη γαλλική κυβέρνηση με αφορμή την απόπειρα δολοφονίας του βασιλιά στις 28 Ιουλίου. Περιόρισαν τις αρμοδιότητες των ορκωτών δικαστηρίων και εισήγαγαν αυστηρά μέτρα κατά του Τύπου. Για τον Τύπο προβλεπόταν αύξηση των φόρων στα περιοδικώς εκδιδόμενα έντυπα. Επιπλέον απειλούνταν ποινές φυλάκισης και μεγάλες χρηματικές ποινές για όσους τάσσονταν κατά της ιδιοκτησίας και του κρατούντος πολιτεύματος (στΓΕ).

εγγυάται στην κυριολεξία η *πολιτική-αισθητική αδηφαγία* ενός γερμανού βασιλιά[1] που σκοπεύει να παίξει ο ίδιος όλους τους ρόλους της μοναρχίας, της φεουδαρχικής όσο και της γραφειοκρατικής, της απόλυτης όσο και της συνταγματικής, της αυταρχικής όσο και της δημοκρατικής, αν όχι μέσω του λαού τότε οπωσδήποτε *αυτοπροσώπως*, αν όχι για το λαό τότε οπωσδήποτε για τον *εαυτό του*. *Η Γερμανία ως το συντεταγμένο σε ένα δικό του κόσμο ελάττωμα του πολιτικού παρόντος* δεν θα μπορέσει να γκρεμίσει τους ειδικά γερμανικούς φραγμούς χωρίς να γκρεμίσει τους γενικούς φραγμούς του πολιτικού παρόντος.

Ουτοπικό όνειρο για την Γερμανία δεν είναι η ριζοσπαστική επανάσταση και η γενικά *ανθρώπινη* χειραφέτηση, αλλά μάλλον η μερική, η πολιτική *μόνο* επανάσταση, η επανάσταση που αφήνει όρθιες τις κολώνες του σπιτιού. Πού βασίζεται μια μερική, μια πολιτική μόνο επανάσταση; Στο ότι ένα *τμήμα της ιδιωτικής κοινωνίας* χειραφετείται και αποκτά τη *γενική* κυριαρχία, στο ότι μια συγκεκριμένη τάξη επιχειρεί, ξεκινώντας από την *ιδιαίτερη κατάστασή* της, τη γενική χειραφέτηση της κοινωνίας. Αυτή η τάξη απελευθερώνει ολόκληρη την κοινωνία, αλλά μόνο υπό την προϋπόθεση ότι ολόκληρη η κοινωνία βρίσκεται στην κατάσταση αυτής της τάξης, ότι δηλαδή κατέχει ή μπορεί να αποκτήσει κατ' αρέσκεια, π.χ. χρήματα και μόρφωση.

Καμιά τάξη της ιδιωτικής κοινωνίας δεν μπορεί να παίξει αυτό το ρόλο χωρίς να εμπνεύσει στην ίδια και στη μάζα ένα στοιχείο ενθουσιασμού, μέσα στο οποίο η τάξη αυτή συναδελφώνεται και συγχωνεύεται με την κοινωνία εν γένει, συγχέεται με αυτή, θεωρείται και αναγνωρίζεται ως *γενική εκπρόσωπός* της, ένα στοιχείο μέσα στο οποίο οι απαιτήσεις της και τα δικαιώματά της θα είναι στην πραγματικότητα τα δικαιώματα και οι απαιτήσεις της ίδιας της κοινωνίας, ένα στοιχείο μέσα στο οποίο θα αποτελεί πραγματικά το κοινωνικό κεφάλι και την κοινωνική καρδιά. Μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μπορεί μια ιδιαίτερη τάξη να διεκδικήσει για τον εαυτό της τη γενική κυριαρχία. Για να καταλάβει αυτή τη χειραφετητική θέση και να εκμεταλλευτεί μ' αυτό τον τρόπο

1. Φρειδερίκος - Γουλιέλμος Δ΄ (στΓΕ).

πολιτικά όλες τις σφαίρες της κοινωνίας προς το συμφέρον της δικής της σφαίρας, δεν αρκούν μόνο η επαναστατική ενέργεια και το πνευματικό αυτοσυναίσθημα. Για να συμπέσει η *επανάσταση ενός λαού* με τη *χειραφέτηση μιας ιδιαίτερης τάξης* (Klasse) της ιδιωτικής κοινωνίας, για να θεωρηθεί *μια* κάστα (Stand) ως κάστα ολόκληρης της κοινωνίας, πρέπει αντίστροφα να συγκεντρωθούν όλες οι αδυναμίες της κοινωνίας σε μια άλλη τάξη, πρέπει μια συγκεκριμένη κάστα να γίνει η κάστα του γενικού σκανδάλου, η ενσάρκωση του γενικού ορίου, πρέπει μια ιδιαίτερη κοινωνική σφαίρα να θεωρηθεί ως το *καθολικά γνωστό έγκλημα* ολόκληρης της κοινωνίας, έτσι ώστε η απελευθέρωση από αυτή τη σφαίρα να εμφανιστεί ως η γενική απελευθέρωση. Για να είναι *μια* κάστα η par excellence[1] κάστα της απελευθέρωσης πρέπει, αντίστροφα, μια άλλη κάστα να είναι φανερά η κάστα της καταδυνάστευσης. Η αρνητική-γενική σημασία των γάλλων ευγενών και του γαλλικού κλήρου καθόρισε τη θετική-γενική σημασία της τάξης που ήταν πιο κοντά και αντιτασσόταν σ' αυτές, της *αστικής τάξης*.

Στη Γερμανία όμως από κάθε ιδιαίτερη τάξη δεν λείπει μόνο η συνέπεια, η οξύνοια, το θάρρος, η εγωιστική αδιαφορία που θα μπορούσαν να την εμφανίσουν ως αρνητικό εκπρόσωπο της κοινωνίας. Λείπει εξίσου από κάθε κάστα εκείνη η ευρύτητα ψυχής που ταυτίζεται, έστω και μόνο στιγμιαία, με την ψυχή του λαού, εκείνη η ιδιοφυία που εμπνέει στην υλική δύναμη τον ενθουσιασμό για την πολιτική εξουσία, εκείνη η επαναστατική τόλμη που εκσφενδονίζει στον αντίπαλο τα πεισμωμένα λόγια: *δεν είμαι τίποτε και θα έπρεπε να είμαι το παν*. Τον κορμό της γερμανικής ηθικής και εντιμότητας όχι μόνο των ατόμων αλλά και των τάξεων τον σχηματίζει εκείνος ο *συγκρατημένος εγωισμός* που εκδηλώνει και επιτρέπει να εκδηλωθεί εναντίον του η στενοκέφαλη αντίληψή του. Για το λόγο αυτό η σχέση των διάφορων σφαιρών της γερμανικής κοινωνίας δεν είναι δραματική αλλά επική. Καθεμιά από αυτές αρχίζει να νιώθει τον εαυτό της και να παίρνει θέση δίπλα στις άλλες με τις ιδιαίτερες αξιώσεις της, όχι από τη στιγμή που καταπιέζεται αλλά από τη στιγμή που οι περιστάσεις δημιουργούν χωρίς

1. Κατ' εξοχήν (στΓΕ).

τη δική της συμμετοχή μια κοινωνική βάση πάνω στην οποία μπορεί από την πλευρά της να ασκεί πίεση. Ακόμη και το *ηθικό αυτοσυναίσθημα της γερμανικής μεσαίας τάξης* βασίζεται μόνο στη συνείδηση ότι είναι η γενική εκπρόσωπος της φιλισταϊκής μετριότητας όλων των υπόλοιπων τάξεων. Δεν είναι λοιπόν μόνο οι γερμανοί βασιλιάδες που φτάνουν mal-á-propos[1] στο θρόνο. Το ίδιο συμβαίνει και σε κάθε σφαίρα της ιδιωτικής κοινωνίας που υφίσταται την ήττα της πριν γιορτάσει τη νίκη της, που υψώνει το δικό της φραγμό πριν να υπερβεί το φραγμό που την εμποδίζει, που εκδηλώνει τη στενόκαρδη φύση της πριν να μπορέσει να εκδηλώσει τη μεγαλόψυχη φύση της, έτσι ώστε η ευκαιρία να παίξει ένα σπουδαίο ρόλο έχει πάντοτε παρέλθει πριν να υπάρξει, έτσι ώστε κάθε τάξη, τη στιγμή που αρχίζει τον αγώνα της με την τάξη που βρίσκεται πάνω από αυτή, έχει ήδη εμπλακεί στον αγώνα με την τάξη που βρίσκεται κάτω από αυτή. Έτσι οι ηγεμόνες βρίσκονται σε μάχη με τη βασιλεία, ο γραφειοκράτης σε μάχη με τους ευγενείς, ο αστός σε μάχη με όλους αυτούς, ενώ ο προλετάριος ήδη αρχίζει να βρίσκεται σε μάχη με τους αστούς. Η μεσαία τάξη μόλις τολμά να συλλάβει από τη δική της οπτική γωνία την ιδέα της χειραφέτησης και ήδη η εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών και η πρόοδος της πολιτικής θεωρίας χαρακτηρίζουν αυτή την οπτική γωνία απαρχαιωμένη ή τουλάχιστον προβληματική.

Στη Γαλλία αρκεί το να είσαι κάτι για να θέλεις να είσαι το παν. Στη Γερμανία δεν επιτρέπεται να είσαι κάτι γιατί αλλιώς θα πρέπει να παραιτηθείς από τα πάντα. Στη Γαλλία η μερική χειραφέτηση είναι το θεμέλιο της καθολικής. Στη Γερμανία η καθολική χειραφέτηση είναι *conditio sine qua non*[2] κάθε μερικής χειραφέτησης. Την πλήρη ελευθερία πρέπει να τη γεννήσει στη Γαλλία η πραγματικότητα της σταδιακής απελευθέρωσης, ενώ στη Γερμανία η έλλειψη τέτοιας δυνατότητας. Στη Γαλλία η κάθε λαϊκή τάξη είναι *πολιτική ιδεαλίστρια* και συνεπώς δεν αισθάνεται ως ιδιαίτερη τάξη αλλά ως εκπρόσωπος των κοινωνικών εν γένει αναγκών. Ο ρόλος του *χειραφετητή* περνάει λοιπόν διαδοχικά με δραματική κίνηση στις διάφορες τάξεις του γαλλικού λαού, μέχρις ότου καταλήξει στην τάξη που θα πραγ-

1. Άκαιρα (στΓΕ).
2. Απαραίτητη προϋπόθεση (στΓΕ).

ματοποιήσει την κοινωνική ελευθερία, όχι πλέον υπό την προϋπόθεση συγκεκριμένων όρων που βρίσκονται έξω από τον άνθρωπο και όμως έχουν δημιουργηθεί από την ανθρώπινη κοινωνία, αλλά η οποία αντιστρόφως θα οργανώσει όλους τους όρους της ανθρώπινης ύπαρξης υπό την προϋπόθεση της κοινωνικής ελευθερίας. Στη Γερμανία, αντίθετα, όπου η πρακτική ζωή είναι τόσο μη πνευματική όσο και η πνευματική ζωή είναι μη πρακτική, καμιά τάξη της ιδιωτικής κοινωνίας δεν έχει την ανάγκη και την ικανότητα για τη γενική χειραφέτηση μέχρις ότου εξαναγκαστεί σ' αυτό από την *άμεση* κατάστασή της, την *υλική* αναγκαιότητα, *τις ίδιες τις αλυσίδες της.*

Πού βρίσκεται λοιπόν η *θετική* δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης;

Απάντηση: στο σχηματισμό μιας τάξης με *ριζικές αλυσίδες*, μιας τάξης (Klasse) της ιδιωτικής κοινωνίας που να μην αποτελεί τάξη της ιδιωτικής κοινωνίας, μιας κάστας (Standes) που είναι η διάλυση κάθε κάστας, μιας σφαίρας που έχει καθολικό χαρακτήρα λόγω των καθολικών της βασάνων, που δεν κάνει χρήση ενός *συγκεκριμένου δικαιώματος* διότι δεν της γίνεται κάποια *συγκεκριμένη αδικία* αλλά η *αδικία εν γένει*, που δεν μπορεί να επικαλείται πλέον έναν *ιστορικό* αλλά μόνο τον *ανθρώπινο* τίτλο, που δεν βρίσκεται σε μονόπλευρη αντίθεση με τις συνέπειες αλλά σε ολόπλευρη αντίθεση με τις προϋποθέσεις της γερμανικής κρατικής οντότητας, μια σφαίρα, τέλος, που δεν μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να χειραφετηθεί από όλες τις υπόλοιπες σφαίρες της κοινωνίας και, συνεπώς, χωρίς να χειραφετήσει όλες τις υπόλοιπες σφαίρες της κοινωνίας, μια σφαίρα που είναι με μια λέξη η *πλήρης απώλεια* του ανθρώπου και έτσι μπορεί να κερδίσει τον εαυτό της μόνο με την *πλήρη επανάκτηση του ανθρώπου.* Αυτή η διάλυση της κοινωνίας ως μιας ιδιαίτερης κάστας είναι το *προλεταριάτο.*

Το προλεταριάτο μόλις αρχίζει να σχηματίζεται στη Γερμανία μέσω της *βιομηχανικής* κίνησης που κάνει την εμφάνισή της, διότι το προλεταριάτο διαμορφώνεται όχι από τη φτώχεια που *προκύπτει φυσικά*, αλλά από την *τεχνητά δημιουργούμενη* φτώχεια, όχι από την ανθρώπινη μάζα που καταπιέζεται μηχανικά από το βάρος της κοινωνίας αλλά από την ανθρώπινη μάζα που προέρχεται από την *οξεία διάλυση* της κοινωνίας, κυρίως από τη διάλυση της μεσαίας κάστας (Mittelstandes),

μολονότι σταδιακά, όπως είναι αυτονόητο, και η φυσική φτώχεια και οι Χριστιανογερμανοί δουλοπάροικοι πυκνώνουν τις γραμμές του.

Όταν το προλεταριάτο αναγγέλλει τη διάλυση της *μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξης*, εκφράζει μόνο το *μυστικό της δικής του ύπαρξης*, διότι το ίδιο είναι η *πραγματική* διάλυση αυτής της παγκόσμιας τάξης. Όταν το προλεταριάτο απαιτεί την *άρνηση* (*Negation*) της *ατομικής ιδιοκτησίας*, ανάγει απλώς σε *αρχή της κοινωνίας* αυτό που η κοινωνία έχει ανάγει σε αρχή *του προλεταριάτου*, αυτό που έχει ήδη ενσωματωθεί σ' αυτό χωρίς τη συμμετοχή του, ως αρνητικό αποτέλεσμα της κοινωνίας. Ο προλετάριος έχει, λοιπόν, σε σχέση με τον κόσμο που γεννιέται το ίδιο δικαίωμα που έχει ο *Γερμανός βασιλιάς* σε σχέση με τον υπαρκτό κόσμο όταν αποκαλεί το λαό λαό *του* όπως το άλογο άλογό *του*. Ο βασιλιάς που χαρακτηρίζει το λαό ατομική ιδιοκτησία του εκφράζει απλώς το ότι όποιος έχει ατομική ιδιοκτησία είναι βασιλιάς.

Όπως η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα *υλικά* όπλα της, έτσι και το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τα *πνευματικά* όπλα του και μόλις ο κεραυνός της σκέψης εισχωρήσει βαθιά σ' αυτό το απλοϊκό λαϊκό έδαφος θα συντελεστεί η χειραφέτηση των *Γερμανών* σε *ανθρώπους.*

Ας συνοψίσουμε το αποτέλεσμα:

Η μοναδική *πρακτικά* δυνατή απελευθέρωση της Γερμανίας είναι η απελευθέρωση με βάση την οπτική *της* θεωρίας που διακηρύσσει ότι ο άνθρωπος είναι το ύψιστο ον για τον άνθρωπο. Στη Γερμανία η χειραφέτηση από το *Μεσαίωνα* είναι δυνατή μόνο ως χειραφέτηση και από τις επιμέρους νίκες επί του Μεσαίωνα. Στη Γερμανία *κανένα* είδος υποδούλωσης δεν μπορεί να συντριβεί χωρίς να συντριβεί *κάθε* είδος υποδούλωσης. Η Γερμανία δεν μπορεί να κάνει επανάσταση χωρίς να κάνει επανάσταση *από τα θεμέλια*. Η χειραφέτηση του *Γερμανού* είναι η *χειραφέτηση του ανθρώπου.* Το *κεφάλι* αυτής της χειραφέτησης είναι η *φιλοσοφία*, η *καρδιά* της είναι το *προλεταριάτο.* Η φιλοσοφία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την κατάργηση του προλεταριάτου, το προλεταριάτο δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς την πραγματοποίηση της φιλοσοφίας.

Όταν πληρωθούν όλες οι εσωτερικές προϋποθέσεις, η *μέρα της γερμανικής ανάστασης* θα αναγγελθεί με το *λάλημα του γαλατικού αλέκτορα.*

Κριτικές σημειώσεις στο περιθώριο για το άρθρο ενός Πρώσου[1]

M.E.W. τ. 1, σσ. 399-409 (1844)
[*Vorwärts!*, φύλλο 63, 7 Αυγούστου 1844]

Ο *Ναπολέοντας* ήθελε να εξαφανίσει με μια κίνηση την επαιτεία. Ανέθεσε στις υπηρεσίες του να ετοιμάσουν σχέδια για την *εξολόθρευση της επαιτείας* σε ολόκληρη τη Γαλλία. Το σχέδιο καθυστερούσε. Ο Ναπολέοντας έχασε την υπομονή του, έγραψε στον υπουργό του επί των εσωτερικών Crétet, τον διέταξε να εξαφανίσει μέσα σ' *ένα* μήνα την επαιτεία· του είπε:

«Δεν επιτρέπεται να περάσουμε από αυτή τη γη, χωρίς να αφήσουμε ίχνη που να διατηρούν την ανάμνησή μας στις επόμενες γενιές. Μη μου ζητήσετε άλλους τρεις-τέσσερις μήνες για να συλλέξετε κι άλλα στοιχεία: έχετε νεαρούς εισηγητές, έξυπνους νομάρχες, άρτια εκπαιδευμένους μηχανικούς γεφυρών και οδοστρωμάτων, βάλτε τους όλους αυτούς σε κίνηση, μην αποκοιμηθείτε με τη συνηθισμένη δουλειά του γραφείου».

Σε λίγους μήνες όλα είχαν τελειώσει. Στις 5 Ιουλίου 1808

1. Το άρθρο αυτό του Καρλ Μαρξ στρέφεται ενάντια στον Άρνολντ Ρούγκε, ο οποίος έγραφε στο *Vorwärts!* με το ψευδώνυμο «Ένας Πρώσος».

Vorwärts! Εμπρός! - γερμανική δισεβδομαδιαία εφημερίδα που εκδιδόταν από τον Ιανουάριο ως το Δεκέμβριο του 1844 στο Παρίσι. Εκτός από το εν λόγω άρθρο του Μαρξ δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα και άρθρα του Ένγκελς. Κάτω από την επιρροή του Μαρξ, που από το καλοκαίρι του 1844 συνεργαζόταν στενά με τη συντακτική επιτροπή, η εφημερίδα άρχισε να παίρνει κομουνιστικό χαρακτήρα. Ασκούσε οξεία κριτική στην αντιδραστική κατάσταση που επικρατούσε στην Πρωσία. Μετά από αίτηση της πρωσικής κυβέρνησης, η κυβέρνηση Γκυζό διέταξε τον Ιανουάριο του 1845 την απέλαση του Μαρξ και ορισμένων άλλων συνεργατών της εφημερίδας από τη Γαλλία (στΓΕ).

εκδόθηκε νόμος για την καταστολή της επαιτείας. Με ποιον τρόπο; Με τα *Dépots*,[1] τα οποία μετατράπηκαν τόσο γρήγορα σε φυλακές, ώστε σε μικρό χρονικό διάστημα ο φτωχός κατέληγε σ' αυτά τα ιδρύματα μόνο μέσω του *πταισματοδικείου*. Και όμως ο M. Noailles du Gard, μέλος του νομοθετικού σώματος, αναφωνούσε εκείνη την εποχή:

«Αιώνια ευγνωμοσύνη στον ήρωα, που εξασφαλίζει στην ένδεια καταφύγιο και στην πενία τροφή. Η παιδική ηλικία δεν θα είναι πλέον εγκαταλελειμμένη, οι φτωχές οικογένειες δεν θα στερούνται πλέον πόρων, ούτε στους εργάτες θα λείπει η ενθάρρυνση και η απασχόληση. Nos pas ne seront plus arrêtés par l'image dégoûtante des infirmités et de la honteuse misére».[2]

Το τελευταίο κυνικό χωρίο είναι η μόνη αλήθεια αυτού του ύμνου.

Αφού ο Ναπολέοντας απευθύνεται στις ικανότητες των εισηγητών, των νομαρχών και των μηχανικών του, γιατί ο βασιλιάς της Πρωσίας δεν απευθύνεται στις υπηρεσίες του;

Γιατί ο Ναπολέοντας δεν διέταξε *αμέσως* την εξάλειψη της επαιτείας; Την ίδια αξία έχει και η απορία του «Πρώσου»: «Γιατί ο βασιλιάς της Πρωσίας δεν διατάσσει αμέσως την εκπαίδευση των περισσότερο εγκαταλελειμμένων παιδιών;» Γνωρίζει ο «Πρώσος» τι θα έπρεπε να διατάξει ο βασιλιάς; Τίποτε διαφορετικό από την *εξαφάνιση του προλεταριάτου*. Για να εκπαιδεύσει κανείς τα παιδιά πρέπει να τα θρέψει και να τα απελευθερώσει από τη *βιοποριστική εργασία*. Η διατροφή και η εκπαίδευση των περισσότερο εγκαταλελειμμένων παιδιών, δηλαδή η διατροφή και εκπαίδευση *ολόκληρου* του *αναπτυσσόμενου* προλεταριάτου, θα σήμαινε την *εξαφάνιση* του προλεταριάτου και του παουπερισμού.

Η Convention είχε για μια στιγμή το θάρρος να *διατάξει* την εξάλειψη του παουπερισμού, όχι βέβαια *«αμέσως»*, όπως το ζητά ο «Πρώσος» από το βασιλιά του, αλλά μόνο αφού πρώτα ανέθεσε στην Comité du salut public[3] την επεξεργασία των απαραίτητων σχεδίων και προτάσεων και αφού εκείνη χρησιμο-

1. Ιδρύματα για αστυνομική κράτηση (στΓΕ).
2. Δεν θα μας σταματά πλέον η αποτρόπαια εικόνα της σωματικής αναπηρίας και της επονείδιστης εξαθλίωσης (στΓΕ).
3. Επιτροπή εθνικής σωτηρίας (στΕ).

ποίησε τις λεπτομερείς έρευνες της Assemblée constituante[1] σχετικά με τις συνθήκες φτώχειας στη Γαλλία και πρότεινε μέσω του Barère τη δημιουργία του «Livre de bienfaisance nationale»[2] κ.λπ. Ποιο ήταν λοιπόν το αποτέλεσμα του διατάγματος της Convention; Το ότι υπήρχε ένα διάταγμα παραπάνω στον κόσμο και ότι *ένα* χρόνο μετά γυναίκες εξαντλημένες από την πείνα πολιορκούσαν την Convention.

Η Convention ήταν όμως το *μάξιμουμ* της *πολιτικής ενεργητικότητας*, της *πολιτικής δύναμης* και της *πολιτικής λογικής*.

Αμέσως, χωρίς συνεννόηση με τις υπηρεσίες, *καμιά* κυβέρνηση του κόσμου δεν εξέδωσε *διατάγματα* για τον παουπερισμό. Το αγγλικό κοινοβούλιο μάλιστα έστειλε επιθεωρητές σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, προκειμένου να ενημερωθούν για τα διάφορα διοικητικά μέσα θεραπείας του παουπερισμού. Όσο κι αν ασχολήθηκαν με τον παουπερισμό, τα κράτη περιορίστηκαν σε *διοικητικά* και *φιλανθρωπικά* μέτρα ή κατέβηκαν σε επίπεδο χαμηλότερο από τη διοίκηση και τη φιλανθρωπία.

Μπορεί το *κράτος* να ενεργήσει διαφορετικά;

Το *κράτος* δεν θα βρει *ποτέ* την αιτία των *κοινωνικών αδυναμιών* μέσα στο «*κράτος* και την *οργάνωση της κοινωνίας*», όπως το ζητά ο Πρώσος από το βασιλιά του. Όπου υπάρχουν πολιτικά κόμματα, το καθένα βρίσκει την αιτία *κάθε* κακού στο ότι αντί γι' αυτό βρίσκεται το αντίπαλο κόμμα στο *πηδάλιο του κράτους*. Ακόμα και οι ριζοσπάστες και επαναστάτες πολιτικοί δεν αναζητούν την αιτία του κακού στη *φύση* (Wesen) του κράτους, αλλά σε μια συγκεκριμένη *μορφή κράτους*, την οποία θέλουν να αντικαταστήσουν με μιαν *άλλη* μορφή κράτους.

Το *κράτος* και η *οργάνωση της κοινωνίας* δεν είναι από *πολιτική* άποψη *δύο* διαφορετικά πράγματα. Το κράτος είναι η οργάνωση της κοινωνίας. Όσο το κράτος αποδέχεται την *κοινωνική* δυστυχία, προσπαθεί να την αποδώσει είτε σε *φυσικούς νόμους*, τους οποίους δεν μπορεί να εξουσιάσει καμιά ανθρώπινη δύναμη, είτε στην *ιδιωτική ζωή*, η οποία είναι ανεξάρτητη από αυτό, είτε στην *ακαταλληλότητα της διοίκησης*, η οποία εξαρτάται από αυτό. Έτσι η Αγγλία διαπιστώνει ότι η αθλιότητα θεμελιώνεται στο *φυσικό νόμο*, σύμφωνα με τον οποίο ο

1. Συντακτικής Συνέλευσης (στΓΕ).
2. Μητρώο εθνικής πρόνοιας (στΓΕ).

πληθυσμός πρέπει να ξεπερνάει διαρκώς τα μέσα συντήρησης. Από μιαν άλλη πλευρά ερμηνεύει τον *παουπερισμό* με την *έλλειψη καλής θέλησης των φτωχών*. Ο βασιλιάς της Πρωσίας, πάλι, τον ερμηνεύει με τη *μη χριστιανική ψυχή των πλούσιων* και η Convention με το *αντεπαναστατικό ύποπτο φρόνημα* των *ιδιοκτητών*. Έτσι λοιπόν η Αγγλία τιμωρεί τους φτωχούς, ο βασιλιάς της Πρωσίας προειδοποιεί τους πλούσιους και η Convention αποκεφαλίζει τους ιδιοκτήτες.

Τελικά *όλα* τα κράτη προσπαθούν να αποδώσουν την αιτία σε *τυχαίες ή ηθελημένες ατέλειες της διοίκησης* και γι' αυτό επιδιώκουν τον παραμερισμό των αδυναμιών με διοικητικά μέτρα. Γιατί; Ακριβώς επειδή η *διοίκηση* είναι η *οργανωτική* δραστηριότητα του κράτους.

Την *αντίφαση* ανάμεσα στον προορισμό και την καλή θέληση της διοίκησης αφ' ενός και τα μέσα και τις δυνατότητές της αφ' ετέρου δεν μπορεί να την καταργήσει το κράτος, χωρίς να αυτο-καταργηθεί το ίδιο, γιατί *στηρίζεται* σ' αυτή την αντίφαση. Στηρίζεται στην αντίφαση ανάμεσα στη *δημόσια* και την *ιδιωτική ζωή*, στην αντίφαση ανάμεσα στα *γενικά συμφέροντα* και τα *ειδικά συμφέροντα*. Η *διοίκηση* πρέπει, έτσι, να περιορίζεται σε μια *τυπική* και *αρνητική* δραστηριότητα, γιατί εκεί που αρχίζει η αστική ζωή και η εργασία της εκεί ακριβώς τελειώνει η εξουσία της διοίκησης. Πράγματι, απέναντι στις συνέπειες που προκύπτουν από τη μη κοινωνική φύση αυτής της αστικής ζωής, της ατομικής ιδιοκτησίας, του εμπορίου, της βιομηχανίας, της αμοιβαίας λεηλασίας των διάφορων αστικών κύκλων, απέναντι σ' αυτές τις συνέπειες η *αδυναμία* είναι ο *φυσικός νόμος* της διοίκησης. Διότι αυτός ο διχασμός, αυτή η αχρειότητα, αυτή η *δουλεία της ιδιωτικής κοινωνίας* είναι το φυσικό θεμέλιο στο οποίο στηρίζεται το *σύγχρονο* κράτος, όπως η *ιδιωτική κοινωνία της δουλείας* ήταν το φυσικό θεμέλιο πάνω στο οποίο στηριζόταν το *αρχαίο* κράτος. Η ύπαρξη του κράτους και η ύπαρξη της δουλείας είναι αδιαχώριστες. Το αρχαίο κράτος και η αρχαία δουλεία -ειλικρινείς *κλασικές* αντιθέσεις- δεν είχαν σφυρηλατηθεί στενότερα απ' ό,τι το σύγχρονο κράτος και ο σύγχρονος κόσμος του παζαρέματος - υποκριτικές *χριστιανικές* αντιθέσεις. Αν το σύγχρονο κράτος ήθελε να καταργήσει την *αδυναμία* της διοίκησής του, θα έπρεπε να καταργήσει την τωρινή *ιδιωτική ζωή*. Αν ήθελε να καταργήσει

την ιδιωτική ζωή, θα έπρεπε να αυτοκαταργηθεί το ίδιο, γιατί το κράτος υπάρχει *μόνο* σε αντίθεση προς την ιδιωτική ζωή. Κανείς *ζωντανός* δεν θεωρεί όμως ότι οι αδυναμίες της ύπαρξής του οφείλονται στον *κανόνα* ζωής του, στην ουσία (Wesen) της ζωής του, αλλά θεωρεί ότι οφείλονται σε περιστάσεις *εξωτερικές* προς τη ζωή του. Η *αυτοκτονία* είναι αντι-φυσιολογική. Επομένως δεν μπορεί το κράτος να πιστέψει στην *εσωτερική* αδυναμία της διοίκησής του, δηλαδή του εαυτού του. Μπορεί να παραδεχτεί *μόνο* τυπικές, τυχαίες αδυναμίες της διοίκησης και να προσπαθήσει να τις αντιμετωπίσει. Αν αυτές οι τροποποιήσεις αποβούν άκαρπες, τότε λοιπόν είτε το κοινωνικό πρόβλημα είναι μια φυσική, ανεξάρτητη από τον άνθρωπο ατέλεια, ένας *νόμος του Θεού*, είτε η θέληση των ιδιωτών είναι υπερβολικά διεφθαρμένη για να μπορέσει να ανταποκριθεί στους καλούς σκοπούς της διοίκησης. Και πόσο ανάποδοι αυτοί οι ιδιώτες! Γκρινιάζουν για την κυβέρνηση όποτε περιορίζει την ελευθερία και απαιτούν από την κυβέρνηση να αποτρέψει τις αναγκαίες συνέπειες αυτής της ελευθερίας!

Όσο πιο ισχυρό είναι ένα κράτος, όσο πιο *πολιτική* είναι συνεπώς μια χώρα, τόσο λιγότερο διατεθειμένο είναι το κράτος να αναζητήσει την αιτία των *κοινωνικών* προβλημάτων και να διακρίνει τη *γενική* αρχή τους (Prinzip) στην *αρχή του κράτους*, δηλαδή στην *τωρινή* οργάνωση της κοινωνίας, της οποίας το κράτος είναι η ενεργητική, γεμάτη αυτοπεποίθηση, επίσημη έκφραση. Η *πολιτική* νόηση είναι *πολιτική* νόηση ακριβώς επειδή συλλογίζεται *μέσα* στα όρια της πολιτικής. Όσο πιο οξεία και ζωντανή είναι, τόσο περισσότερο *ανίκανη* είναι να συλλάβει τα κοινωνικά προβλήματα. Η *κλασική* εποχή της πολιτικής νόησης είναι η *γαλλική επανάσταση*. Οι ήρωες της γαλλικής επανάστασης όχι μόνο δεν διακρίνουν στην αρχή του κράτους την πηγή των κοινωνικών αδυναμιών, αλλά μάλλον διακρίνουν στις κοινωνικές αδυναμίες την πηγή πολιτικών δυσχερειών. Έτσι, ο *Ροβεσπιέρος* θεωρεί τη μεγάλη φτώχεια και το μεγάλο πλούτο μόνο ως ένα εμπόδιο για την *καθαρή δημοκρατία*. Επιθυμεί λοιπόν να επιβληθεί μια γενική *σπαρτιάτικη* λιτότητα. Η αρχή της πολιτικής είναι η *βούληση*. Όσο πιο μονόπλευρη, δηλαδή όσο πιο τέλεια είναι η πολιτική νόηση, τόσο περισσότερο πιστεύει στην *παντοδυναμία* της βούλησης, τόσο πιο τυφλή είναι για τα *φυσικά* και πνευματικά *όρια* της βούλησης, τόσο πιο ανίκανη είναι συνεπώς να ανακαλύψει την πηγή των κοινωνικών προβλημάτων. Δεν χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση σχετικά με την ανόητη ελπίδα του «Πρώσου» ότι η *«πολιτική νόηση»* είναι ταγμένη «να ανακαλύψει για τη Γερμανία *τη ρίζα της κοινωνικής ένδειας*».

Δεν ήταν ανόητο μόνο το να απαιτεί κανείς από το βασιλιά της Πρωσίας μια δύναμη που δεν είχαν η Convention και ο Ναπολέοντας μαζί· ήταν ανόητο το να απαιτεί κανείς από αυτόν έναν τρόπο αντιμετώπισης των πραγμάτων που ξεπερνά το όριο *κάθε* πολιτικής, έναν τρόπο αντιμετώπισης των πραγμάτων που ούτε καν ο ίδιος ο έξυπνος «Πρώσος» προσεγγίζει περισσότερο από το βασιλιά του. Ακόμη πιο ανόητη ήταν η όλη διακήρυξη, αφού ο «Πρώσος» μάς ομολογεί:

«Τα καλά λόγια και οι καλές προθέσεις κοστίζουν *πολύ φτηνά*, η σύνεση και οι επιτυχημένες ενέγειες είναι *ακριβές*· σε αυτή την περίπτωση είναι *κάτι περισσότερο από ακριβές, είναι ακόμη απλησίαστες*».

Αν αυτές είναι ακόμη απλησίαστες, ας αναγνωρίσουμε τις προσπάθειες όποιου κάνει από την πλευρά του παν το δυνατόν. Πάντως αφήνω στη λεπτότητα του αναγνώστη την κρίση για το αν σ' αυτή την περίπτωση η τσιγγάνικη γλώσσα του μερκαντιλισμού, για «πολύ φτηνό», «ακριβό», «περισσότερο από ακριβό», «απλησίαστο ακόμη», συγκαταλέγεται στην κατηγορία των «*καλών* λόγων» και των «*καλών* προθέσεων».

Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι οι παρατηρήσεις του «Πρώσου» σχετικά με τη γερμανική κυβέρνηση και τη γερμανική αστική τάξη -δεν θα υπάρχει βέβαια αντίρρηση για το ότι η τελευταία περιλαμβάνεται στη «γερμανική κοινωνία»- είναι απολύτως θεμελιωμένες. Είναι αυτό το κομμάτι της κοινωνίας πιο αμήχανο στη Γερμανία απ' ό,τι στην Αγγλία ή τη Γαλλία; Μπορεί κανείς να είναι πιο αμήχανος απ' ό,τι, για παράδειγμα, στην Αγγλία, όπου η *αμηχανία* έχει αναχθεί σε σύστημα; Αν ξεσπάσουν σήμερα εργατικές εξεγέρσεις σε ολόκληρη την Αγγλία, τότε η εκεί αστική τάξη και κυβέρνηση δεν θα είναι καλύτερα κατατοπισμένες απ' ό,τι στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα. Η μόνη τους λύση είναι η υλική βία, και, επειδή η υλική βία ελαττώνεται στον ίδιο βαθμό που εξαπλώνεται ο παουπερισμός και αυξάνεται η γνώση του προλεταριάτου, γι' αυτό και η αγγλική αμηχανία μεγαλώνει κατ' ανάγκη με γεωμετρική πρόοδο.

Αναληθές, αναληθές εκ των πραγμάτων είναι, τέλος, το ότι η γερμανική αστική τάξη παραγνωρίζει ολοκληρωτικά τη γενικότερη σημασία της εξέγερσης στη Σιλεσία. Σε αρκετές πόλεις οι μάστορες προσπαθούν να συνεταιριστούν με τους βοηθούς. Όλες οι *φιλελεύθερες* γερμανικές εφημερίδες, τα όργανα της φιλελεύθερης αστικής τάξης, ξεχειλίζουν από οργάνωση εργασίας, μεταρρύθμιση της κοινωνίας, κριτική των μονοπωλίων και του ανταγωνισμού, κ.ο.κ. Όλα αυτά εξαιτίας των εργατικών κινημάτων. Οι εφημερίδες του Τρίερ, του Άαχεν, της Κολωνίας, του Βέζελ, του Μάνχαιμ, του Μπρέσλαου, ακόμη και του Βερολίνου, δημοσιεύουν συχνά αρκούντως κατανοητά κοινωνικά άρθρα, από τα οποία ο «Πρώσος» μπορεί εν πάση περιπτώσει να ενημερωθεί. Πραγματικά, σε γράμματα από τη Γερμανία εκφράζεται διαρκώς η έκπληξη για τη μικρή αντίσταση που προβάλλει η αστική τάξη σε *κοινωνικές* τάσεις και ιδέες.

Αν ο «Πρώσος» ήταν περισσότερο εξοικειωμένος με την ιστορία του κοινωνικού κινήματος, θα διατύπωνε αντιστρόφως το ερώτημά του. Γιατί ακόμη και η γερμανική αστική τάξη ερμηνεύει τόσο καθολικά τη μερική εξαθλίωση; Πού οφείλεται η *επιθετικότητα* και ο *κυνισμός* της *πολιτικής* αστικής τάξης και πού οφείλεται η *έλλειψη αντίστασης* και η *συμπάθεια* της *απολιτικής* αστικής τάξης απέναντι στο προλεταριάτο;

[*Vorwärts!* φύλλο 64, 10 Αυγούστου 1844]

Ας έρθουμε στους χρησμούς του «Πρώσου» σχετικά με τους *Γερμανούς εργάτες*.

«Οι Γερμανοί φτωχοί» αστειεύεται *«δεν είναι πιο έξυπνοι από τους φτωχούς Γερμανούς*, δηλαδή δεν βλέπουν *τίποτε* πέρα από το σπιτικό τους, το εργοστάσιό τους, την περιφέρειά τους: το όλο ζήτημα έχει παραμεληθεί *μέχρι τώρα* από την πολιτική ψυχή που εισχωρεί στα πάντα».

Για να μπορέσει να συγκρίνει την κατάσταση των Γερμανών εργατών με την κατάσταση των Γάλλων και Άγγλων εργατών, ο «Πρώσος» έπρεπε να συγκρίνει την *πρώτη* μορφή, το *ξεκίνημα* του αγγλικού και γαλλικού εργατικού κινήματος, με το *γερμανικό* κίνημα που μόλις ξεκινάει. Παρέλειψε να το κάνει. Ο

συλλογισμός του καταλήγει λοιπόν σε κοινοτυπίες, όπως στο ότι η *βιομηχανία* στη Γερμανία δεν είναι ακόμη τόσο ανεπτυγμένη όσο στην Αγγλία ή στο ότι ένα κίνημα στο ξεκίνημά του έχει άλλη όψη απ' ό,τι στη συνέχεια. Ήθελε να μιλήσει για την *ιδιαιτερότητα* του γερμανικού εργατικού κινήματος. Δεν λέει λέξη γι' αυτό το θέμα.

Αν αντιθέτως ο «Πρώσος» τοποθετηθεί στη σωστή οπτική γωνία, θα ανακαλύψει ότι *καμιά απολύτως* από τις γαλλικές και αγγλικές εξεγέρσεις δεν είχε ένα τόσο *θεωρητικό* και *συνειδητό* χαρακτήρα όσο η εξέγερση των υφαντουργών της Σιλεσίας.

Ας θυμηθούμε αρχικά το *τραγούδι των υφαντουργών*[1], αυτό το τολμηρό *σύνθημα* του αγώνα, όπου σπιτικό, εργοστάσιο και περιφέρεια δεν αναφέρονται καν, αλλά το προλεταριάτο κραυγάζει εξαρχής με έντονο, αυστηρό, ανηλεή, βίαιο τρόπο την αντίθεσή του στην κοινωνία της ατομικής ιδιοκτησίας. Η εξέγερση της Σιλεσίας *αρχίζει* ακριβώς με αυτό με το οποίο *τελειώνουν* οι γαλλικές και αγγλικές εξεγέρσεις, με τη συνείδηση της φύσης του προλεταριάτου. Η ίδια η δράση κατέχει αυτό τον *υπέρτερο* χαρακτήρα. Καταστρέφονται όχι μόνο οι μηχανές, οι οποίες ανταγωνίζονται τον εργάτη, αλλά και τα *εμπορικά βιβλία* και οι τίτλοι κυριότητας. Ενώ όλα τα άλλα κινήματα στράφηκαν πρώτα ενάντια στο *βιομήχανο*, τον ορατό εχθρό, αυτό το κίνημα στρέφεται εξ αρχής ενάντια στον τραπεζίτη, τον κρυφό εχθρό. Τέλος, καμιά απολύτως αγγλική εργατική εξέγερση δεν διεξήχθη με όμοια γενναιότητα, οργανωτικότητα και αντοχή.

Όσον αφορά γενικότερα το μορφωτικό επίπεδο ή τις ικανότητες μόρφωσης των Γερμανών εργατών, υπενθυμίζω τα μεγαλοφυή έργα του *Weitling*, τα οποία από θεωρητικής πλευράς ξεπερνούν συχνά τον ίδιο τον *Proudhon*, όσο κι αν υστερούν στην παρουσίαση. Μπορεί να επιδείξει η αστική τάξη -συμπεριλαμβανομένων των φιλοσόφων της και των μελετητών των Γραφών- ένα έργο αντίστοιχο με τις *Εγγυήσεις αρμονίας και ελευθερίας* του *Weitling*, αναφορικά με τη χειραφέτηση -την

1. Ο Μαρξ εννοεί το επαναστατικό τραγούδι «Das Blutgericht», «Το δικαστήριο του αίματος», που ήταν ευρέως διαδεδομένο στις υφαντουργικές περιοχές της Σιλεσίας τις παραμονές της εξέγερσης των υφαντουργών (στΓΕ).

πολιτική χειραφέτηση- της αστικής τάξης; Αν συγκρίνουμε την ανούσια, μικρόψυχη μετριότητα της γερμανικής πολιτικής φιλολογίας με αυτό το *ασύγκριτο* και λαμπρό συγγραφικό ντεμπούτο των Γερμανών εργατών, αν συγκρίνουμε αυτά τα γιγάντια *παιδικά παπούτσια* του προλεταριάτου με τα νανοειδή λιωμένα πολιτικά παπούτσια της γερμανικής αστικής τάξης, τότε θα πρέπει να προβλέψουμε ότι η *γερμανική σταχτοπούτα* θα έχει πολύ *αθλητικό τύπο*[1]. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι το γερμανικό προλεταριάτο είναι ο *θεωρητικός* του ευρωπαϊκού προλεταριάτου, όπως το αγγλικό προλεταριάτο είναι ο *οικονομολόγος* του και το γαλλικό προλεταριάτο ο *πολιτικός* του. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι η Γερμανία έχει τόσο *κλασική* τάση προς την *κοινωνική* επανάσταση, όσο είναι ανίκανη για την *πολιτική* επανάσταση. Γιατί, όπως η αδυναμία της γερμανικής αστικής τάξης είναι η *πολιτική* αδυναμία της Γερμανίας, έτσι και το ταλέντο του γερμανικού προλεταριάτου είναι -αν εξαιρέσουμε βέβαια τη γερμανική θεωρία- το *κοινωνικό* ταλέντο της Γερμανίας. Η δυσαναλογία ανάμεσα στη φιλοσοφική και την πολιτική εξέλιξη στη Γερμανία δεν αποτελεί *ανωμαλία*. Είναι μια αναγκαία δυσαναλογία. Ένας φιλοσοφικός λαός μπορεί να βρει την πρακτική που του ταιριάζει μόνο στο σοσιαλισμό, δηλαδή μπορεί να βρει το ενεργό στοιχείο της απελευθέρωσής του μόνο στο *προλεταριάτο*.

Ωστόσο αυτή τη στιγμή δεν έχω ούτε το χρόνο ούτε τη διάθεση να εξηγήσω στον «Πρώσο» τη σχέση της «γερμανικής κοινωνίας» προς την κοινωνική ανατροπή και μέσω αυτής της σχέσης να εξηγήσω αφ' ενός τη χαλαρή αντίδραση της γερμανικής αστικής τάξης ενάντια στο σοσιαλισμό και αφ' ετέρου την εξαιρετική έφεση του γερμανικού προλεταριάτου προς το σοσιαλισμό. Τα πρώτα στοιχεία για την κατανόηση αυτού του φαινομένου θα τα βρει στην Εισαγωγή μου στην Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου («Deutsch-Französische Jahrbücher»).[2]

---

1. Η πρόταση αυτή βασίζεται σε δυσχερώς μεταφράσιμα λογοπαίγνια. Το προλεταριάτο-«Σταχτοπούτα» βρίσκεται στα πρώτα του βήματα (φορά ακόμη παιδικά παπούτσια - Kinderschuhe). ενώ η αστική τάξη έχει «λιώσει» τα δικά της παπούτσια (η έκφραση die Kinderschuhe ausgetreten haben δηλώνει ότι κάποιος έχει υπερβεί την παιδική ηλικία) (στΜ).

2. Βλέπε M.E.W. τ. 1, σ. 378 επ. (στΓΕ). Βλέπε και μετάφραση του κειμένου στον τόμο αυτό.

Η εξυπνάδα των *Γερμανών φτωχών* είναι επομένως *αντιστρόφως* ανάλογη προς την εξυπνάδα των *φτωχών Γερμανών*. Αλλά οι άνθρωποι για τους οποίους το κάθε αντικείμενο πρέπει να χρησιμεύει για δημόσιες ασκήσεις ύφους καταλήγουν μέσω αυτής της *τυπικής* δραστηριότητας σε στρεβλό περιεχόμενο, ενώ το στρεβλό περιεχόμενο από την πλευρά του δίνει στον τύπο τη σφραγίδα της κακεντρέχειας. Έτσι η προσπάθεια του «Πρώσου» να εφαρμόσει τον τύπο της αντίθεσης σε μια περίπτωση όπως οι εργατικές ταραχές της Σιλεσίας, τον οδήγησε στη μέγιστη αντίθεση προς την αλήθεια. Ένας σκεπτόμενος νους που αγαπάει την αλήθεια δεν είχε ως καθήκον μπροστά στο πρώτο ξέσπασμα της εργατικής εξέγερσης της Σιλεσίας το να κάνει το *δάσκαλο* στα γεγονότα. Μοναδικό καθήκον του ήταν να μελετήσει τον ιδιάζοντα *χαρακτήρα* τους. Βέβαια, γι' αυτό το σκοπό χρειάζεται κάποια επιστημονική κατανόηση και κάποια αγάπη για τον άνθρωπο, ενώ για το άλλο εγχείρημα είναι απολύτως επαρκής μια έτοιμη φρασεολογία εμποτισμένη με κούφια φιλαυτία.

Γιατί ο «Πρώσος» κρίνει τόσο περιφρονητικά το Γερμανό εργάτη; Γιατί βρίσκει ότι «το όλο ζήτημα» -δηλαδή το ζήτημα της εργατικής εξαθλίωσης- έχει παραμεληθεί *«μέχρι τώρα»* από την «*πολιτική* ψυχή που εισχωρεί στα πάντα». Τον πλατωνικό του έρωτα για την *πολιτική ψυχή* τον αναλύει διεξοδικότερα με τα παρακάτω:

«Θα πνιγούν στο αίμα και την αφροσύνη όλες οι εξεγέρσεις που ξεσπούν μέσα στην αθεράπευτη *απομόνωση των ανθρώπων από την κοινότητα* και την απομόνωση *των σκέψεών τους από τις κοινωνικές αρχές*· μόλις όμως η εξαθλίωση γεννήσει τη νόηση και η *πολιτική* νόηση των Γερμανών ανακαλύψει τη ρίζα της κοινωνικής εξαθλίωσης, τότε πια και στη Γερμανία θα αντιμετωπιστούν αυτά τα γεγονότα ως συμπτώματα μιας τεράστιας ανατροπής».

Καταρχήν ας μας επιτρέψει ο «Πρώσος» μια *υφολογική* παρατήρηση. Η αντίθεση που χρησιμοποιεί είναι ατελής. Στο πρώτο σκέλος λέει: Μόλις η *εξαθλίωση* γεννήσει τη *νόηση*, και στο δεύτερο σκέλος: Μόλις ανακαλύψει η *πολιτική νόηση* τη *ρίζα της κοινωνικής εξαθλίωσης*. Η *απλή* νόηση του πρώτου σκέλους της αντίθεσης γίνεται στο δεύτερο σκέλος *πολιτική* νόηση, όπως η απλή *εξαθλίωση* του πρώτου σκέλους της αντί-

θεσης γίνεται στο δεύτερο σκέλος *κοινωνική* εξαθλίωση. Γιατί ο τεχνίτης του ύφους προίκισε τόσο άνισα τα δύο σκέλη της αντίθεσης; Δεν πιστεύω ότι προβληματίστηκε ιδιαίτερα πάνω σ' αυτό. Θα ερμηνεύσω γι' αυτόν τη σωστή του *διαίσθηση*. Αν ο «Πρώσος» είχε γράψει: «Μόλις η *κοινωνική* εξαθλίωση γεννήσει την *πολιτική* νόηση και μόλις η *πολιτική* νόηση ανακαλύψει τη ρίζα της *κοινωνικής* εξαθλίωσης», δεν θα ήταν δυνατό να διαφύγει από κανένα αμερόληπτο αναγνώστη η *ανοησία* αυτής της αντίθεσης. Θα αναρωτιόταν καταρχήν ο καθένας γιατί ο ανώνυμος δεν βάζει την κοινωνική νόηση δίπλα στην κοινωνική εξαθλίωση και την πολιτική νόηση δίπλα στην πολιτική εξαθλίωση, όπως το επιτάσσει η στοιχειωδέστερη λογική. Ας έρθουμε όμως στην ουσία!

Είναι τόσο πολύ εσφαλμένο το ότι η *κοινωνική* εξαθλίωση γεννά την *πολιτική* νόηση, ώστε μάλλον αντιστρόφως η *κοινωνική ευημερία* είναι αυτή που γεννά την *πολιτική* νόηση. Η *πολιτική* νόηση είναι αμιγώς πνευματική και προσφέρεται στον κατέχοντα, σ' αυτόν που έχει ήδη βολευτεί στη ζεστασιά του. Ο «Πρώσος» μας ας ακούσει σχετικά ένα Γάλλο οικονομολόγο, τον κύριο *Michel Chevalier*:

«Το έτος 1789, όταν η αστική τάξη εξεγέρθηκε, το μόνο που της έλειπε για να είναι ελεύθερη ήταν η συμμετοχή στη διακυβέρνηση της χώρας. Γι' αυτήν η απελευθέρωση συνίστατο στο να αποσπάσει τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, των υψηλών αστικών, στρατιωτικών και θρησκευτικών λειτουργιών από τα χέρια των προνομιούχων, οι οποίοι είχαν το μονοπώλιο αυτών των λειτουργιών. *Πλούσια* και *διαφωτισμένη*, με αυτάρκεια και ικανή να αυτοδιευθύνεται, ήθελε να αποσπαστεί από το régime du bon plaisir[1,2]».

Πόσο ανίκανη είναι η *πολιτική* νόηση να ανακαλύψει την πηγή της κοινωνικής εξαθλίωσης το αποδείξαμε ήδη στον «Πρώσο». *Μια* λέξη ακόμη γι' αυτή την άποψή του. Όσο περισσότερο μορφοποιημένη και γενική είναι η *πολιτική* νόηση

1. Αυθαίρετο καθεστώς (στΓΕ).
2. Ο Μαρξ παραθέτει ένα απόσπασμα από το βιβλίο του Michel Chevalier *Des intérêts materiels en France Σχετικά με τα υλικά συμφέροντα στη Γαλλία*, το οποίο κυκλοφόρησε σε πολλές εκδόσεις το 1833 στο Παρίσι και τις Βρυξέλλες (στΓΕ).

ενός λαού, τόσο περισσότερο το προλεταριάτο καταναλώνει τις δυνάμεις του -τουλάχιστον στην αρχή του κινήματος- σε ακατανόητες, άσκοπες και πνιγμένες στο αίμα εξεγέρσεις. Επειδή σκέφτεται στο πλαίσιο της πολιτικής, βλέπει στη *βούληση* την αιτία όλων των κακών και στη *βία* και την *ανατροπή* μιας συγκεκριμένης μορφής κράτους τα μέσα αποτροπής τους. Απόδειξη: τα πρώτα ξεσπάσματα του *γαλλικού* προλεταριάτου.[1] Οι εργάτες της Λυών πίστευαν ότι επιδιώκουν μόνο πολιτικούς σκοπούς, ότι είναι απλώς στρατιώτες της Δημοκρατίας (Republik), ενώ στην πραγματικότητα ήταν στρατιώτες του σοσιαλισμού. Έτσι συσκότιζε η πολιτική νόησή τους τη ρίζα της κοινωνικής εξαθλίωσης, νόθευε την αντίληψή τους για τον πραγματικό τους σκοπό. Η *πολιτική νόησή* τους *εξαπατούσε* το *κοινωνικό τους ένστικτο*.

Αν όμως ο «Πρώσος» περιμένει τη γέννηση της νόησης μέσα από την εξαθλίωση, τότε γιατί ανακατεύει *«πνιγμούς στο αίμα»* και *«πνιγμούς στην αφροσύνη»*; Αν η εξαθλίωση είναι κάποιο μέσο για τη γέννηση της νόησης, τότε η *αιματηρή* εξαθλίωση είναι σίγουρα ένα *πολύ ισχυρό* μέσο. Ο «Πρώσος» έπρεπε επομένως να πει: ο πνιγμός στο αίμα θα πνίξει την αφροσύνη και θα προσφέρει στη νόηση το απαιτούμενο ρεύμα αέρα.

Ο «Πρώσος» προφητεύει την κατάπνιξη των εξεγέρσεων, που ξεσπούν μέσα στην «*αθεράπευτη απομόνωση των ανθρώπων από την κοινότητα* και στο *διαχωρισμό των σκέψεών τους από τις κοινωνικές αρχές*».

Δείξαμε ότι η εξέγερση της Σιλεσίας με κανέναν τρόπο δεν πραγματοποιήθηκε μέσα στο διαχωρισμό των σκέψεων από τις κοινωνικές αρχές. Μας μένει λοιπόν η «*αθεράπευτη απομόνωση των ανθρώπων από την κοινότητα*». Ως κοινότητα πρέπει εδώ να εννοήσουμε την *πολιτική κοινότητα* (Gemeinwesen), την κρατική οντότητα (Staatswesen). Είναι η παλιά ιστορία για την *απολιτική* Γερμανία.

Μήπως όμως δεν ξεσπούν *όλες* οι εξεγέρσεις ανεξαιρέτως μέσα στην *αθεράπευτη απομόνωση των ανθρώπων από την κοινότητα*; Δεν προϋποθέτει απαραίτητα *κάθε* εξέγερση την

1. Πρόκειται για τις εξεγέρσεις των εργατών της Λυών που έγιναν το Νοέμβριο του 1831 και τον Απρίλιο του 1834 (στΓΕ).

απομόνωση; Θα είχε πραγματοποιηθεί η επανάσταση του 1789 χωρίς την αθεράπευτη απομόνωση των Γάλλων πολιτών από την κοινότητα; Η Επανάσταση ήταν προορισμένη να καταργήσει αυτήν ακριβώς την απομόνωση.

Η *κοινότητα* όμως, από την οποία είναι *απομονωμένος* ο εργάτης, είναι μια κοινότητα που ανήκει σε εντελώς διαφορετική πραγματικότητα και έχει εντελώς διαφορετική έκταση από την *πολιτική* κοινότητα. Αυτή η κοινότητα, από την οποία τον χωρίζει η *ίδια του η εργασία*, είναι η ίδια η *ζωή*, η φυσική και πνευματική ζωή, η ανθρώπινη κοινωνική ηθική, η ανθρώπινη δραστηριότητα, η ανθρώπινη απόλαυση, η *ανθρώπινη φύση* (menschliches Wesen). Η *ανθρώπινη φύση* είναι η *αληθινή κοινοτική φύση* των ανθρώπων (Gemeinwesen der Menschen). Όπως η αθεράπευτη απομόνωση απ' αυτή τη φύση είναι δυσανάλογα πολύπλευρη, ανυπόφορη, τρομακτική, αντιφατική σε σχέση με την απομόνωση από την πολιτική κοινότητα (Gemeinwesen), έτσι και η υπέρβαση αυτής της απομόνωσης, η μερική έστω αντίδραση και η *εξέγερση* ενάντια σ' αυτήν, είναι τόσο περισσότερο ατελεύτητη, όσο ο *άνθρωπος* είναι πιο ατελεύτητος από τον *πολίτη* και η *ανθρώπινη ζωή* από την *πολιτική ζωή*. Έτσι η *βιομηχανική* εξέγερση, όσο *μερική* κι αν είναι, κλείνει μέσα της μια καθολική ψυχή: η *πολιτική* εξέγερση, όσο καθολική κι αν είναι, κρύβει κάτω από την *κολοσσιαία* μορφή της ένα *μικρόψυχο* πνεύμα.

Ο «Πρώσος» κλείνει την εργασία του επιβλητικά με την ακόλουθη φράση:

«Μια *κοινωνική επανάσταση χωρίς πολιτική ψυχή* (δηλαδή χωρίς οργανωτική σύλληψη με σφαιρική οπτική) είναι αδύνατη».

Το είδαμε. Μια *κοινωνική* επανάσταση έχει *σφαιρική* οπτική, για το λόγο ότι -ακόμη και όταν πραγματοποιείται στην περιφέρεια ενός εργοστασίου- είναι μια διαμαρτυρία του ανθρώπου ενάντια στην απανθρωποποιημένη ζωή, γιατί ξεκινάει από την *οπτική του μεμονωμένου πραγματικού ατόμου*, γιατί η *κοινότητα*, στο χωρισμό από την οποία αντιδρά το άτομο, είναι η *αληθινή* κοινοτική φύση του ανθρώπου, η *ανθρώπινη φύση*. Η *πολιτική ψυχή* μιας επανάστασης βρίσκεται αντίθετα στην *τάση* των τάξεων που δεν έχουν πολιτική επιρροή να υπερβούν την *απομόνωσή* τους από την *κρατική οντότητα* (Staatswesen) και την *κυριαρχία*. Η οπτική τους είναι η οπτική του κράτους, ενός *αφηρημένου* όλου, το οποίο υπάρχει μόνο μέσω του χωρισμού από την πραγματική ζωή, το οποίο *δεν νοείται* χωρίς την *οργανωμένη* αντίθεση ανάμεσα στη γενική ιδέα και την ατομική ύπαρξη των ανθρώπων. Μια επανάσταση με *πολιτική ψυχή* οργανώνει επομένως, σύμφωνα με την *περιορισμένη* και *διχασμένη* φύση αυτής της ψυχής, έναν κυρίαρχο κύκλο στην κοινωνία, εις βάρος της κοινωνίας.

Θα εμπιστευτούμε στον «Πρώσο» το τι ακριβώς είναι μια *κοινωνική επανάσταση* με *πολιτική* ψυχή»· του εμπιστευόμαστε ταυτόχρονα και το μυστικό, ότι ο ίδιος ούτε στα λόγια δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις παρωπίδες της πολιτικής οπτικής.

Είτε μια *«κοινωνική»* επανάσταση με *πολιτική* ψυχή αποτελεί ένα ανόητο κατασκεύασμα, αν ο «Πρώσος» αντιλαμβάνεται ως «κοινωνική» επανάσταση μια «κοινωνική» επανάσταση *σε αντίθεση* προς την πολιτική, και, κατά μείζονα λόγο, αν αποδίδει στην κοινωνική επανάσταση αντί για κοινωνική ψυχή μια πολιτική ψυχή. Είτε μια *«κοινωνική επανάσταση με πολιτική ψυχή»* είναι απλώς και μόνο μια *παράφραση* αυτού που άλλοτε ονομαζόταν *«πολιτική επανάσταση»* ή *«επανάσταση εν γένει»*. Κάθε επανάσταση διαλύει την *παλιά κοινωνία*· κατά τούτο είναι *κοινωνική*. Κάθε επανάσταση ανατρέπει την *παλιά εξουσία*· κατά τούτο είναι *πολιτική*.

Ας διαλέξει ο «Πρώσος» ανάμεσα στην *παράφραση* και την *ανοησία*. Όσο παραφραστική και άνευ νοήματος είναι μια *κοινωνική επανάσταση* με *πολιτική ψυχή*, τόσο λογική είναι αντίθετα μια *πολιτική επανάσταση* με *κοινωνική* ψυχή. Η *επανάσταση* καθ' εαυτήν -η *ανατροπή* της υφιστάμενης εξουσίας και η *διάλυση* των παλιών σχέσεων- είναι *πολιτική πράξη*. Όμως χωρίς *επανάσταση* δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ο *σοσιαλισμός*. Χρειάζεται αυτή την *πολιτική* πράξη, όσο χρειάζεται και την *καταστροφή* και τη *διάλυση*. Εκεί όμως που αρχίζει η *οργανωτική* του *δραστηριότητα*, εκεί που εμφανίζεται ο *αυτοσκοπός* του, η *ψυχή* του, σ' εκείνο το σημείο ο σοσιαλισμός πετάει το *πολιτικό* του περίβλημα.

Χρειάστηκε να μακρολογήσουμε τόσο για να σκίσουμε τον ιστό από πλάνες, που κρυβόταν σε μια μόνο στήλη εφημερίδας. Δεν μπορούν να έχουν όλοι οι αναγνώστες τη μόρφωση και το

χρόνο να προβληματιστούν πάνω σ' ένα τέτοιο *φιλολογικό τσαρλατανισμό*. Μήπως λοιπόν ο ανώνυμος «Πρώσος» έχει απέναντι στο αναγνωστικό κοινό την υποχρέωση να παραιτηθεί προς το παρόν από κάθε συγγραφική δράση με πολιτικό ή κοινωνικό προσανατολισμό, όπως και από τις ρητορείες για τα γερμανικά ζητήματα, και αντ' αυτού ν' αρχίσει έναν ευσυνείδητο διάλογο με τον εαυτό του για το προσωπικό του ζήτημα;

Παρίσι, 31 Ιουλίου 1844.

Για το εβραϊκό ζήτημα

M.E.W. τ. 1, σσ. 356-370 (1844)
Δημοσιεύθηκε στα "Deutsch Französische Jahrbücher"

Η *πολιτική* χειραφέτηση αποτελεί ασφαλώς μια μεγάλη πρόοδο. Δεν είναι βέβαια η απώτερη μορφή της ανθρώπινης χειραφέτησης εν γένει, αλλά είναι η απώτερη μορφή ανθρώπινης χειραφέτησης στο *εσωτερικό* τής μέχρι τώρα παγκόσμιας τάξης. Εννοείται ότι εδώ μιλούμε για την πραγματική, την πρακτική χειραφέτηση.

Ο άνθρωπος χειραφετείται *πολιτικά* από τη θρησκεία εξορίζοντάς την από το δημόσιο δίκαιο στο ιδιωτικό δίκαιο. Η θρησκεία δεν είναι πλέον το πνεύμα του *κράτους* όπου ο άνθρωπος συμπεριφέρεται -αν και με περιορισμένο τρόπο, υπό ιδιαίτερες μορφές, και σε μια ιδιαίτερη σφαίρα- ως ον του γένους του, σε κοινωνία με τους άλλους ανθρώπους. Έχει γίνει το πνεύμα της *ιδιωτικής κοινωνίας* (bürgerliche Gesellschaft), η σφαίρα του εγωισμού, ο bellum omnium contra omnes.[1] Δεν είναι πλέον η ουσία της *κοινότητας* αλλά η ουσία της *διαφοράς*. Έχει γίνει η έκφραση του *χωρισμού* του ανθρώπου από την *κοινοτική φύση* του (*Gemeinwesen*), από τον ίδιο και τους άλλους ανθρώπους - αυτό που ήταν και *αρχικά*. Είναι πλέον μόνο η αφηρημένη ομολογία της ιδιαίτερης αναποδιάς, της *ατομικής ιδιοτροπίας*, της αυθαιρεσίας. Ο ατελεύτητος κατακερματισμός της θρησκείας στη Βόρεια Αμερική, για παράδειγμα, της δίνει ήδη *εξωτερικά* τη μορφή μιας καθαρά ατομι-

1. Πόλεμος πάντων εναντίον πάντων (στΓΕ).

κής υπόθεσης. Εξοβελίστηκε στην ομάδα των ιδιωτικών συμφερόντων και έχει εξοριστεί ως κοινοτική οντότητα (Gemeinwesen) από την κοινότητα (Gemeinwesen). Ας μην έχουμε όμως αυταπάτες για τα όρια της πολιτικής χειραφέτησης. Ο διχασμός του ανθρώπου σε *δημόσιο* και *ιδιωτικό άνθρωπο*, η *μετατόπιση* της θρησκείας από το κράτος στην ιδιωτική κοινωνία δεν είναι ένα σκαλοπάτι, είναι η *ολοκλήρωση* της πολιτικής χειραφέτησης, που δεν αναιρεί επομένως την *πραγματική* θρησκευτικότητα του ανθρώπου ούτε και προσπαθεί να την αναιρέσει.

Η *διάσπαση* του ανθρώπου στον εβραίο και τον πολίτη, στον προτεστάντη και τον πολίτη, στο θρησκευόμενο άνθρωπο και τον πολίτη, η διάσπαση αυτή δεν αποτελεί ένα ψέμα *ενάντια* στην ιδιότητα του πολίτη, δεν είναι η παράκαμψη της πολιτικής χειραφέτησης, *είναι η ίδια η πολιτική χειραφέτηση*, είναι ο *πολιτικός* τρόπος να χειραφετηθεί κανείς από τη θρησκεία. Πάντως, σε εποχές που το πολιτικό κράτος γεννιέται βίαια ως πολιτικό κράτος μέσα από την ιδιωτική κοινωνία, όπου η ανθρώπινη αυτοαπελευθέρωση επιχειρεί να υλοποιηθεί με τη μορφή πολιτικής αυτοαπελευθέρωσης, το κράτος μπορεί και πρέπει να προχωρήσει μέχρι την *κατάργηση της θρησκείας*, μέχρι την *εκμηδένιση* της θρησκείας, αλλά μόνο με τον τρόπο που προχωρεί στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, στην επιβολή ανώτατων ορίων τιμών, στη δήμευση, στην κλιμακωτή φορολογία, με τον τρόπο που προχωρεί στην κατάργηση της ζωής, στη *γκιλοτίνα*. Σε στιγμές ιδιαίτερης αυτοπεποίθησης η πολιτική ζωή επιχειρεί να συνθλίψει την προϋπόθεσή της, την ιδιωτική κοινωνία και τα στοιχεία της και να συγκροτηθεί ως η πραγματική χωρίς αντιφάσεις ζωή του ανθρώπινου γένους. Ωστόσο αυτό μπορεί να το κατορθώσει μόνο ερχόμενη σε μια *βίαιη* αντίφαση προς τους δικούς της όρους ζωής, μόνο κηρύσσοντας την επανάσταση ως *διαρκή*. Και έτσι το πολιτικό δράμα τελειώνει αναγκαστικά με την αποκατάσταση της θρησκείας, της ατομικής ιδιοκτησίας, όλων των στοιχείων της ιδιωτικής κοινωνίας, όπως ακριβώς ο πόλεμος τελειώνει με την ειρήνη.

Βέβαια, ολοκληρωμένο χριστιανικό κράτος δεν είναι το λεγόμενο *χριστιανικό* κράτος, αυτό που ανακηρύσσει το χριστιανισμό ως βάση του, ως κρατική θρησκεία, και, συνεπώς, έχει την τάση να αποκλείει τις άλλες θρησκείες, αλλά μάλλον το

αθεϊστικό κράτος, το *δημοκρατικό* κράτος, το κράτος που εκτοπίζει τη θρησκεία ανάμεσα στα υπόλοιπα στοιχεία της ιδιωτικής κοινωνίας. Το κράτος που είναι ακόμη θεολόγος, που ομολογεί ακόμη επίσημα το χριστιανικό σύμβολο της πίστης, που δεν τολμά ακόμη να ανακηρυχθεί σε *κράτος*, το κράτος αυτό δεν έχει κατορθώσει ακόμη να εκφράσει την ανθρώπινη βάση, της οποίας πληθωρική έκφραση είναι ο χριστιανισμός, σε μια *εγκόσμια ανθρώπινη* μορφή, στην *πραγματικότητά του* ως κράτους. Το λεγόμενο χριστιανικό κράτος είναι πολύ απλά το *μη-κράτος*, διότι εκείνο που μπορεί να υλοποιηθεί σε πραγματικά ανθρώπινα δημιουργήματα δεν είναι ο χριστιανισμός ως θρησκεία, αλλά μόνο το *ανθρώπινο υπόβαθρο* της χριστιανικής θρησκείας.

Το λεγόμενο χριστιανικό κράτος είναι η χριστιανική άρνηση του κράτους, αυτό όμως επ' ουδενί λόγω σημαίνει ότι είναι η κρατική πραγμάτωση του χριστιανισμού. Το κράτος που αναγνωρίζει ακόμη το χριστιανισμό με θρησκευτικό τρόπο δεν τον αναγνωρίζει ακόμη με κρατικό τρόπο, για το λόγο ότι συμπεριφέρεται ακόμη θρησκευτικά προς τη θρησκεία, δηλαδή δεν είναι η *πραγματική υλοποίηση* του ανθρώπινου θεμελίου της θρησκείας, διότι επικαλείται ακόμη τη *μη-πραγματικότητα*, τη *φανταστική* μορφή αυτού του ανθρώπινου πυρήνα. Το λεγόμενο χριστιανικό κράτος είναι το *ατελές* κράτος και η χριστιανική θρησκεία αποτελεί γι' αυτό το κράτος το *συμπλήρωμα* και τον *καθαγιασμό* της ατέλειάς του. Η θρησκεία γίνεται λοιπόν αναγκαστικά γι' αυτό ένα *μέσο* - και αυτό είναι το κράτος της *υποκρισίας*. Υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην περίπτωση που το *ολοκληρωμένο* κράτος εντάσσει τη θρησκεία στις *προϋποθέσεις* του λόγω της αδυναμίας που ενυπάρχει στη γενική *ουσία* του κράτους και στην περίπτωση που το *ανολοκλήρωτο* κράτος ανακηρύσσει τη θρησκεία ως *βάση* του λόγω των αδυναμιών που ενυπάρχουν στην *ιδιαίτερη ύπαρξή του* ως κράτους με αδυναμίες. Στη δεύτερη περίπτωση η θρησκεία γίνεται *ατελής πολιτική*. Στην πρώτη περίπτωση η ατέλεια και της ολοκληρωμένης ακόμη *πολιτικής* φανερώνεται στη θρησκεία. Το λεγόμενο χριστιανικό κράτος έχει ανάγκη τη χριστιανική θρησκεία για να ολοκληρωθεί *ως κράτος*. Το δημοκρατικό κράτος, το πραγματικό κράτος δεν έχει ανάγκη τη θρησκεία για την πολιτική ολοκλήρωσή του. Μπορεί αντίθετα να παραμερί-

σει τη θρησκεία γιατί μέσα σ' αυτό υλοποιείται το ανθρώπινο θεμέλιο της θρησκείας με εγκόσμιο τρόπο. Το λεγόμενο χριστιανικό κράτος συμπεριφέρεται αντιθέτως πολιτικά προς τη θρησκεία και θρησκευτικά προς την πολιτική. Αν υποβιβάζει τις κρατικές μορφές σε επιφαινόμενο, υποβιβάζει εξίσου και τη θρησκεία σε επιφαινόμενο.

Για να διασαφήσουμε την αντίθεση αυτή, ας εξετάσουμε την κατασκευή του Bauer για το χριστιανικό κράτος, μια κατασκευή που προέκυψε από τις αντιλήψεις του χριστιανογερμανικού κράτους:

«Πρόσφατα», λέει ο Bauer, «επισημάνθηκαν επανειλημμένα, προκειμένου να αποδειχτεί το *ανέφικτο* ή η *ανυπαρξία* ενός χριστιανικού κράτους, ορισμένες φράσεις του Ευαγγελίου[1] τις οποίες το "τωρινό" κράτος *όχι μόνο δεν ακολουθεί αλλά ούτε καν μπορεί να ακολουθήσει αν δεν θέλει να διαλυθεί τελείως* "ως κράτος". Ωστόσο αυτό το ζήτημα δεν λύνεται τόσο εύκολα. Τι απαιτούν λοιπόν αυτές οι ευαγγελικές ρήσεις; Την υπερφυσική αυταπάρνηση, την υποταγή στην αυθεντία της αποκάλυψης, την απομάκρυνση από το κράτος, την κατάργηση των εγκόσμιων σχέσεων. Ακριβώς όλα αυτά τα απαιτεί και τα παρέχει το χριστιανικό κράτος. Έχει αφομοιώσει το *πνεύμα του Ευαγγελίου* και, αν δεν το αποδίδει στη συνέχεια με το ίδιο το γράμμα του Ευαγγελίου, αυτό οφείλεται μόνο στο ότι εκφράζει αυτό το πνεύμα σε κρατικές μορφές, δηλαδή σε μορφές που έχει μεν δανειστεί από την κρατική φύση αυτού του κόσμου, αλλά οι οποίες, με τη θρησκευτική αναγέννηση στην οποία πρέπει να υποβληθούν, υποβαθμίζονται σε επιφαινόμενα. Πρόκειται για την απομάκρυνση από το κράτος, η οποία χρησιμοποιεί για την πραγμάτωσή της τις κρατικές μορφές» (σ. 55).

Ο Bauer αναπτύσσει στη συνέχεια το πώς ο λαός του χριστιανικού κράτους είναι μόνον ένας μη-λαός, που δεν έχει πλέον δική του βούληση και του οποίου η πραγματική ύπαρξη βρίσκεται στον ηγέτη, στον οποίο υποτάσσεται και ο οποίος τού είναι εξαρχής ξένος, δηλαδή είναι δοσμένος από το Θεό και ήρθε στο λαό χωρίς δική του συμμετοχή· το πώς οι νόμοι

1. Ο Bauer γράφει: των Ευαγγελίων (στΓΕ).

αυτού του λαού δεν είναι δικό του έργο αλλά θετικές αποκαλύψεις· το πώς ο αρχηγός του χρειάζεται προνομιούχους μεσολαβητές προς τον κατά κύριο λόγο λαό, τη μάζα· το πώς η ίδια η μάζα διασπάται σε ένα πλήθος ιδιαίτερων κύκλων που σχηματίζονται και κατευθύνονται από την τύχη, που διακρίνονται με βάση τα συμφέροντά τους, τα ιδιαίτερα πάθη και τις προκαταλήψεις τους και αποκτούν ως προνόμιο τη δυνατότητα να απομονώνονται ο ένας από τον άλλο κ.λπ. (σ. 56).

Ο ίδιος ο Bauer λέει όμως:

«Η πολιτική όταν δεν πρέπει να είναι παρά μόνο θρησκεία δεν επιτρέπεται να είναι πολιτική, όπως ακριβώς το καθάρισμα των μαγειρικών σκευών όταν πρέπει να θεωρείται θρησκευτική υπόθεση δεν επιτρέπεται να αντιμετωπίζεται ως οικιακό ζήτημα» (σ. 108).

Στο χριστιανογερμανικό όμως κράτος η θρησκεία είναι «οικιακό ζήτημα» όπως και το «οικιακό ζήτημα» είναι θρησκεία. Στο χριστιανογερμανικό κράτος η κυριαρχία της θρησκείας είναι η θρησκεία της κυριαρχίας.

Ο χωρισμός του «πνεύματος του Ευαγγελίου» από το «γράμμα του Ευαγγελίου» είναι μια *αντιθρησκευτική* πράξη. Το κράτος που κάνει το Ευαγγέλιο να μιλά με το ρήμα της πολιτικής, με άλλα ρήματα από τα ρήματα του Αγίου Πνεύματος, διαπράττει μια ιεροσυλία, αν όχι στα μάτια των ανθρώπων τουλάχιστον στα δικά του θρησκευτικά μάτια. Στο κράτος που αναγνωρίζει το χριστιανισμό ως τον υπέρτατο κανόνα του, τη *Βίβλο* ως *Χάρτα* του, πρέπει να αντιπαραθέτουμε τα λόγια της Αγίας Γραφής, γιατί η Γραφή είναι άγια στην κάθε λέξη της. Αυτό το κράτος, όπως και τα *ανθρώπινα σκουπίδια* στα οποία θεμελιώνεται, εμπλέκεται σε μιαν αντίφαση οδυνηρή και άλυτη από την άποψη της θρησκευτικής συνείδησης, όταν το παραπέμπουμε σ' εκείνες τις ρήσεις του Ευαγγελίου τις οποίες «όχι μόνο δεν ακολουθεί αλλά *ούτε καν μπορεί να ακολουθήσει αν δεν θέλει να διαλυθεί τελείως ως κράτος*». Και για ποιο λόγο δεν θέλει να διαλυθεί τελείως; Εδώ δεν μπορεί να απαντήσει το ίδιο το κράτος ούτε στον εαυτό του ούτε στους άλλους. Μπροστά στη *δική του συνείδηση* το επίσημο χριστιανικό κράτος είναι ένα δέον, η πραγματοποίηση του οποίου είναι ανέφικτη και το οποίο μπορεί να διαπιστώσει την *πραγματικότητα* της ύπαρξής του μόνο ψευδόμενο στον ίδιο τον εαυτό του, και

γι' αυτό το λόγο παραμένει πάντα για τον εαυτό του ένα αντικείμενο αμφιβολίας, ένα αντικείμενο αβέβαιο και προβληματικό. Η κριτική έχει λοιπόν απόλυτο δίκαιο να εξαναγκάζει σε παράνοια το κράτος που επικαλείται τη Βίβλο, έτσι ώστε το ίδιο να μην ξέρει πλέον αν είναι *φαντασίωση* ή *πραγματικότητα*, έτσι ώστε να εμπλέκεται η αχρειότητα των *εγκόσμιων* σκοπών του, για τους οποίους χρησιμεύει ως προκάλυμμα η θρησκεία, σε μια σύγκρουση με την εντιμότητα της *θρησκευτικής* συνείδησής του, στην οποία η θρησκεία εμφανίζεται ως σκοπός του κόσμου. Αυτό το κράτος μπορεί να λυτρωθεί από το εσωτερικό του μαρτύριο μόνο όταν γίνει *κλητήρας* της καθολικής εκκλησίας. Απέναντι σ' αυτήν, η οποία αναγορεύει την κοσμική εξουσία σε υπηρετικό της όργανο, το κράτος είναι απολύτως αδύναμο· απολύτως αδύναμη είναι η κοσμική εξουσία που ισχυρίζεται ότι είναι κυριαρχία του θρησκευτικού πνεύματος.

Πράγματι, στο λεγόμενο χριστιανικό κράτος σημασία έχει η *αλλοτρίωση* και όχι ο *άνθρωπος*. Ο μόνος άνθρωπος που έχει σημασία, ο *βασιλιάς*, έχει μια ειδοποιό διαφορά από τους άλλους ανθρώπους και επιπλέον είναι και θρησκευτικό ον που συνδέεται ευθέως με τον ουρανό, με το Θεό. Οι σχέσεις που κυριαρχούν εδώ είναι ακόμη σχέσεις *πίστης*. Το θρησκευτικό πνεύμα δεν έχει λοιπόν γίνει ακόμη πραγματικά κοσμικό.

Αλλά το θρησκευτικό πνεύμα δεν μπορεί καν να γίνει *πραγματικά* κοσμικό· διότι τι άλλο είναι αυτό το πνεύμα εκτός από *μη κοσμική* μορφή ενός σταδίου ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος; Το θρησκευτικό πνεύμα μπορεί να πραγματωθεί μόνον ενόσω το στάδιο ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, του οποίου είναι η θρησκευτική έκφραση, εκδηλώνεται και συγκροτείται σε *κοσμική* μορφή. Αυτό συμβαίνει στο *δημοκρατικό* κράτος. Θεμέλιο αυτού του κράτους δεν είναι ο χριστιανισμός αλλά το *ανθρώπινο θεμέλιο* του χριστιανισμού. Η θρησκεία παραμένει η ιδεατή μη-κοσμική συνείδηση των μελών του κράτους αυτού, διότι αποτελεί την ιδεατή μορφή του ανθρώπινου *σταδίου ανάπτυξης* που υλοποιείται μέσα σε αυτό.

Τα μέλη του πολιτικού κράτους είναι θρησκευόμενα λόγω του δυϊσμού που υπάρχει ανάμεσα στην ατομική ζωή και τη ζωή του ανθρώπινου γένους, ανάμεσα στη ζωή της ιδιωτικής κοινωνίας και την πολιτική ζωή· είναι θρησκευόμενα κατά το ότι ο ίδιος ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την κρατική ζωή, που

τοποθετείται πέρα από την πραγματική ατομικότητά του, σα να ήταν η αληθινή ζωή του· είναι θρησκευόμενα στο βαθμό που η θρησκεία είναι εδώ το πνεύμα της ιδιωτικής κοινωνίας, η έκφραση του χωρισμού και της απομάκρυνσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Η πολιτική δημοκρατία είναι χριστιανική δεδομένου ότι μέσα σ' αυτή ο άνθρωπος -όχι μόνον ένας άνθρωπος αλλά ο κάθε άνθρωπος- εμφανίζεται ως *κυρίαρχος*, ως ύψιστο ον· πρόκειται όμως για τον άνθρωπο στη μη καλλιεργημένη, μη κοινωνική όψη του, για τον άνθρωπο στην τυχαία ύπαρξή του, για τον άνθρωπο όπως ακριβώς είναι, τον άνθρωπο που έχει διαφθαρεί από την όλη οργάνωση της κοινωνίας μας, που έχει χάσει τον εαυτό του, που έχει αλλοτριωθεί, που κυριαρχείται από απάνθρωπες σχέσεις και στοιχεία, με μια λέξη για τον άνθρωπο που δεν είναι ακόμη *πραγματικό* ον του ανθρώπινου γένους. Το φανταστικό οικοδόμημα, το όνειρο, το δόγμα του χριστιανισμού, δηλαδή η κυριαρχία του ανθρώπου ως ενός ξεχωριστού όμως από τον πραγματικό άνθρωπο όντος, γίνεται στη δημοκρατία παρόν, απτή πραγματικότητα, εγκόσμιο αξίωμα.

Στην ολοκληρωμένη δημοκρατία η θρησκευτική και θεολογική συνείδηση παρουσιάζεται στον εαυτό της ως τόσο περισσότερο θρησκευτική και θεολογική όσο είναι, φαινομενικά χωρίς πολιτική σημασία, χωρίς επίγειους σκοπούς, υπόθεση του θυμικού που φοβάται τον κόσμο, έκφραση των διανοητικών παρωπίδων, της αυθαιρεσίας και της φαντασιοπληξίας, μια πραγματικά υπερβατική ζωή. Ο χριστιανισμός αποκτά εδώ την *πρακτική* έκφραση της οικουμενικής θρησκευτικής σημασίας του, με το να συγκεντρώνονται οι πιο ποικίλες κοσμοαντιλήψεις η μια δίπλα στην άλλη με τη μορφή του χριστιανισμού και, ακόμη περισσότερο, με το να μην απαιτεί από τους άλλους την πίστη στο χριστιανισμό αλλά μόνο την πίστη στη θρησκεία εν γένει, σε μια οποιαδήποτε θρησκεία (βλέπε το προαναφερθέν κείμενο του Beaumont). Η θρησκευτική συνείδηση απολαμβάνει τον πλούτο των θρησκευτικών αντιθέσεων και της θρησκευτικής πολυμορφίας.

Δείξαμε λοιπόν ότι η πολιτική χειραφέτηση από τη θρησκεία αφήνει τη θρησκεία να υπάρχει αν και καταργεί κάθε προνομιούχα θρησκεία. Η αντίφαση στην οποία βρίσκεται ο οπαδός μιας συγκεκριμένης θρησκείας με την ιδιότητά του ως πολίτη

είναι μόνον *ένα τμήμα* της γενικής *εγκόσμιας αντίφασης ανάμεσα στο πολιτικό κράτος και την ιδιωτική κοινωνία.* Η ολοκλήρωση του χριστιανικού κράτους είναι το κράτος που αυτοαναγνωρίζεται ως κράτος και αγνοεί το θρήσκευμα των μελών του. Η χειραφέτηση του κράτους από τη θρησκεία δεν είναι χειραφέτηση του πραγματικού ανθρώπου από τη θρησκεία.

Δεν θα πούμε, λοιπόν, μαζί με τον Bauer στους εβραίους: δεν μπορείτε να χειραφετηθείτε πολιτικά αν δεν χειραφετηθείτε ριζικά από τον ιουδαϊσμό. Τους λέμε μάλλον: επειδή μπορείτε να χειραφετηθείτε πολιτικά χωρίς να απομακρυνθείτε οριστικά και αμετάκλητα από τον ιουδαϊσμό, γι' αυτό η *πολιτική χειραφέτηση* δεν είναι καθ' εαυτή η *ανθρώπινη* χειραφέτηση. Αν εσείς οι εβραίοι θέλετε να χειραφετηθείτε πολιτικά χωρίς να απελευθερωθείτε ως άνθρωποι, το ημιτελές και η αντίφαση δεν βρίσκονται μόνο μέσα σας αλλά στη *φύση* και την *κατηγορία* της πολιτικής χειραφέτησης. Αν είστε εγκλωβισμένοι σ' αυτή την κατηγορία, τότε συμμετέχετε σε μια γενική προκατάληψη. Όπως το κράτος γίνεται ιεραπόστολος όταν, παρ' ότι είναι κράτος, συμπεριφέρεται χριστιανικά στον εβραίο, έτσι και ο εβραίος *κάνει πολιτική* όταν, παρ' ότι είναι εβραίος, απαιτεί πολιτικά δικαιώματα.

Αν όμως ο άνθρωπος, παρ' ότι εβραίος, μπορεί να χειραφετηθεί πολιτικά και να λάβει τα δικαιώματα του πολίτη, μπορεί άραγε και να αξιώσει να λάβει τα λεγόμενα *ανθρώπινα δικαιώματα*; Ο Bauer το *αρνείται.*

«Το ζήτημα είναι αν ο εβραίος ως εβραίος, δηλαδή ο εβραίος που μόνος του παραδέχεται ότι είναι αναγκασμένος από την αληθινή φύση του να ζει σε αιώνια απομόνωση από τους άλλους, έχει την ικανότητα να αποκτά και να παραχωρεί σε άλλους τα *γενικά ανθρώπινα δικαιώματα*».

«Η ιδέα των ανθρώπινων δικαιωμάτων ανακαλύφθηκε για το χριστιανικό κόσμο μόλις τον προηγούμενο αιώνα. Δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο, αντίθετα κατακτάται με τον αγώνα ενάντια στις ιστορικές παραδόσεις με τις οποίες ανατράφηκε μέχρι σήμερα ο άνθρωπος. Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι λοιπόν ένα δώρο της φύσης, μια προίκα τής μέχρι σήμερα ιστορίας, αλλά το έπαθλο του αγώνα ενάντια στο τυχαίο της γέννησης και τα προνόμια που η ιστορία κληροδοτούσε μέχρι τώρα από γενιά σε γενιά. Είναι τα αποτελέσματα της μόρφωσης και μπορεί να τα κατέχει μόνο αυτός που τα κατέκτησε και τα αξίζει».

«Μπορεί άραγε ο εβραίος να τα πάρει στην κατοχή του; Όσο είναι εβραίος, η περιορισμένη ουσία που τον κάνει εβραίο θα υπερισχύει κατ' ανάγκην της ανθρώπινης ουσίας του, που θα έπρεπε να τον συνδέει ως άνθρωπο με τον άνθρωπο, και θα τον απομονώνει από τους μη εβραίους. Με αυτή την απομόνωση δηλώνει ότι η ιδιαίτερη ουσία που τον κάνει εβραίο είναι η αληθινή ύψιστη ουσία του, μπροστά στην οποία πρέπει να υποχωρεί η ουσία του ανθρώπου».

«Με τον ίδιο τρόπο ο χριστιανός δεν μπορεί ως χριστιανός να παραχωρήσει ανθρώπινα δικαιώματα» (σσ. 19-20).

Ο άνθρωπος οφείλει κατά τον Bauer να θυσιάσει το *«προνόμιο της πίστης»* για να μπορέσει να λάβει τα γενικά ανθρώπινα δικαιώματα. Ας ρίξουμε μια ματιά στα λεγόμενα ανθρώπινα δικαιώματα και μάλιστα στα ανθρώπινα δικαιώματα με την αυθεντική τους μορφή, με τη μορφή που έχουν στους *εφευρέτες* τους, τους Βορειοαμερικανούς και τους Γάλλους! Αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι εν μέρει *πολιτικά* δικαιώματα, δικαιώματα που μπορούν να ασκηθούν μόνο σε σχέση με τους άλλους. Η *συμμετοχή* στην *κοινότητα* και μάλιστα στην *πολιτική* κοινότητα, στον *κρατικό οργανισμό* (Staatswesen), διαμορφώνει το περιεχόμενό τους. Εμπίπτουν στην κατηγορία της *πολιτικής ελευθερίας*, στην κατηγορία των δικαιωμάτων του πολίτη, που, όπως είδαμε, δεν προϋποθέτουν τη χωρίς αντιφάσεις θετική κατάργηση της θρησκείας, άρα ούτε και του ιουδαϊσμού. Μένει να εξετάσουμε το άλλο τμήμα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τα *droits de l'homme*,[1] στο μέτρο που διακρίνονται από τα *droits du citoyen.*[2]

Ανάμεσά τους βρίσκεται η ελευθερία της συνείδησης, το δικαίωμα να ασκεί κανείς μια οποιαδήποτε λατρεία. Το *προνόμιο της πίστης* είναι ρητά αναγνωρισμένο είτε ως ένα *ανθρώπινο δικαίωμα* είτε ως συνέπεια ενός ανθρώπινου δικαιώματος, της ελευθερίας.

1. Ανθρώπινα δικαιώματα (στΓΕ).
2. Πολιτικά δικαιώματα (στΓΕ).

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1791, article 10: «Nul ne doit être inquiété pour ses opinions même religieuses». Στον titre I του Συντάγματος του 1791 κατοχυρώνεται ως ανθρώπινο δικαίωμα: «la liberté à tout homme d'exercer le *culte religieux* auquel il est attaché».[1]

Η *Déclaration des droits de l'homme* etc. 1793 συγκαταλέγει στα ατομικά δικαιώματα «le libre exercice des cultes»[2] (άρθρο 7). Και ακόμη αναφορικά με το δικαίωμα να εκφράζει κανείς δημόσια τις σκέψεις και τις απόψεις του, να γίνονται συναθροίσεις και να ασκεί ο καθένας τη λατρεία του διακηρύσσεται μάλιστα: «La necessité d'énoncer ces *droits* suppose ou la présence ou le souvenir récent du despotisme».[3] Πρβλ. και Σύνταγμα του 1795, τίτλος XIV, άρθρο 354.

Constitution de Pensylvanie, article 9 §3:

«Tous les hommes ont reçu de la nature le *droit* imprescriptible d'adorer le Tout-Puissant selon les inspirations de leur conscience, et nul ne peut légalement être contraint de suivre, instituer ou soutenir contre son gré aucun culte ou ministère religieux. Nulle autorité humaine ne peut, dans aucun cas, intervenir dans les questions de conscience et contrôler les pouvoirs de l'âme».[4]

Constitution de New-Hamphsire, article 5 et 6: «Au nombre des droits naturels, quelues-uns sont inaliénables de leur nature,

1. *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη*, 1791, άρθρο 10: «Κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις πεποιθήσεις του ακόμη και τις θρησκευτικές». Στον τίτλο I του Συντάγματος του 1791 κατοχυρώνεται ως ανθρώπινο δικαίωμα: «Η ελευθερία να ασκεί κάθε άνθρωπος τη *θρησκευτική λατρεία* την οποία ακολουθεί» (στΓΕ).

2. *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου* κ.λπ. 1793. Το άρθρο 7 συγκαταλέγει στα ανθρώπινα δικαιώματα·την «ελεύθερη άσκηση της λατρείας» (στΓΕ).

3. «Η αναγκαιότητα να διακηρυχθούν αυτά τα *δικαιώματα* προϋποθέτει είτε την ύπαρξη είτε την πρόσφατη ανάμνηση του δεσποτισμού» (στΓΕ).

4. *Σύνταγμα της Πενσυλβανίας*, άρθρο 9 §3: «Όλοι οι άνθρωποι έχουν λάβει από τη φύση τους το απαράγραπτο *δικαίωμα* να λατρεύουν τον Παντοδύναμο σύμφωνα με τις επιταγές της συνείδησής τους και κανείς δεν μπορεί να εξαναγκαστεί από το νόμο να ακολουθήσει, ιδρύσει ή υποστηρίξει παρά τη θέλησή του οποιαδήποτε λατρεία ή θρησκευτικό λειτούργημα. Σε καμιά περίπτωση δεν επιτρέπεται η οποιαδήποτε ανθρώπινη εξουσία να παρέμβει σε ζητήματα συνείδησης και να ελέγξει τις δυνάμεις της ψυχής» (στΓΕ).

parce que rien n'en peut être, l'équivalent. De ce nombre sont les *droits* de conscience»[1] (Beaumont, ό.π., σσ. 213,214).

Το ασυμβίβαστο της θρησκείας με τα ανθρώπινα δικαιώματα ενυπάρχει τόσο λίγο στην έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ώστε το δικαίωμα να είναι κάποιος *θρησκευόμενος*, να είναι με οποιονδήποτε τρόπο θρησκευόμενος, να ασκεί τη λατρεία της ιδιαίτερης θρησκείας του, συγκαταλέγεται ρητά στα ανθρώπινα δικαιώματα. Το *προνόμιο της πίστης* είναι ένα *γενικό ανθρώπινο δικαίωμα*.

Τα *droits de l'homme*, τα ανθρώπινα δικαιώματα, διακρίνονται καθ' εαυτά από τα *droits du citoyen*, τα δικαιώματα του πολίτη. Ποιος είναι ο homme που διακρίνεται από τον citoyen; Κανένας άλλος από το *μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας*. Γιατί το μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας ονομάζεται «άνθρωπος», άνθρωπος γενικά, γιατί τα δικαιώματά του ονομάζονται *ανθρώπινα δικαιώματα*; Πώς εξηγείται αυτό το γεγονός; Εξηγείται από τη σχέση του πολιτικού κράτους με την ιδιωτική κοινωνία, από την ουσία της πολιτικής χειραφέτησης.

Διαπιστώνουμε προ πάντων το γεγονός ότι τα λεγόμενα *ανθρώπινα* δικαιώματα, τα *droits de l'homme*, σε αντίθεση με τα *droits du citoyen*, δεν είναι τίποτε άλλο από τα δικαιώματα του μέλους της ιδιωτικής κοινωνίας, δηλαδή του εγωιστή ανθρώπου, του ανθρώπου που χωρίζεται από τον άνθρωπο και την κοινότητα. Ας δούμε το πιο ριζοσπαστικό Σύνταγμα, το Σύνταγμα του 1793:

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen

Article 2 «Ces droits etc. (les droits naturels et imprescriptibles) sont: l'*égalité*, la *liberté*, la *sûreté*, la *propriété*».

Σε τι συνίσταται η *liberté*;

Article 6 «La liberté est le pouvoir qui appartient à l'homme de faire tout ce qui ne nuit pas à autrui» ή σύμφωνα με τη Δια-

1. *Σύνταγμα του Νιού-Χαμσάιρ*, άρθρα 5 και 6: «Ανάμεσα στα φυσικά δικαιώματα, ορισμένα είναι από τη φύση τους αναπαλλοτρίωτα διότι τίποτε δεν μπορεί να είναι ισοδύναμο με αυτά. Σ' αυτά συγκαταλέγονται τα *δικαιώματα* της συνείδησης» (στΓΕ).

κήρυξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων του 1791: «La liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui».[1]

Η ελευθερία είναι λοιπόν το δικαίωμα να πράττει, να ασκεί κανείς ό,τι δεν βλάπτει τον άλλο. Το όριο, μέχρι το οποίο μπορεί να κινηθεί κάποιος χωρίς να *βλάπτει* τον άλλο, καθορίζεται από το νόμο, όπως τα όρια δύο χωραφιών καθορίζονται με ένα φράχτη. Πρόκειται για την ελευθερία του ανθρώπου ως απομονωμένης και κλεισμένης στον εαυτό της μονάδας. Γιατί κατά τον Bauer ο εβραίος δεν έχει τη δυνατότητα να λάβει τα ανθρώπινα δικαιώματα;

«Όσο είναι εβραίος, η περιορισμένη ουσία που τον κάνει εβραίο θα υπερισχύει κατ' ανάγκην της ανθρώπινης ουσίας του, που θα έπρεπε να τον συνδέει ως άνθρωπο με τον άνθρωπο, και θα τον απομονώνει από τους μη-εβραίους».

Αλλά το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας δεν βασίζεται στη σύνδεση του ανθρώπου με τον άνθρωπο, αλλά μάλλον στην απομόνωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Είναι το *δικαίωμα* αυτής της απομόνωσης, το δικαίωμα του *περιορισμένου*, του περιορισμένου στον εαυτό του ατόμου.

Η πρακτική εφαρμογή του ανθρώπινου δικαιώματος της ελευθερίας είναι το ανθρώπινο δικαίωμα της *ατομικής ιδιοκτησίας*.

Σε τι συνίσταται το ανθρώπινο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας;

Article 16 (Constitution de 1793): «Le droit de *propriété* est celui qui appartient à tout citoyen de jouir et de disposer à *son gré* de ses biens, de ses revenus, du fruit de son travail et de son industrie».[1]

Το ανθρώπινο δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας είναι λοιπόν το δικαίωμα του να απολαμβάνει κανείς και να διαθέτει κατ' αρέσκεια (à son gré) την περιουσία του χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τους άλλους ανθρώπους, ανεξάρτητα από την κοινωνία, είναι δηλαδή το δικαίωμα της ιδιοτέλειας. Αυτή η ατομική ελευθερία όπως και η εφαρμογή της σχηματίζουν το θεμέλιο της ιδιωτικής κοινωνίας. Έχει ως αποτέλεσμα να μη βρίσκει ο άνθρωπος στον άλλο άνθρωπο την *πραγμάτωση*, αλλά μάλλον το *φραγμό* της ελευθερίας του. Διακηρύσσει προ πάντων το ανθρώπινο δικαίωμα,

«de jouir et de disposer *à son gré* de ses biens, de ses revenus, du fruit de son travail et de son industrie».[2]

Μένουν ακόμη τα άλλα ανθρώπινα δικαιώματα, η égalité και η sûreté.[3]

Η égalité, που έχει εδώ τη μη πολιτική σημασία της, δεν είναι τίποτε άλλο από την ισότητα της *liberté*[4] που περιγράψαμε παραπάνω. Δηλαδή: ο κάθε άνθρωπος θεωρείται ως μια όμοια με τις άλλες, αυτάρκης μονάδα. Το Σύνταγμα του 1795 καθορίζει την έννοια αυτής της ισότητας σύμφωνα με τη σημασία της ως εξής:

Article 3 (Constitution de 1795): «L'égalité consiste en ce que la loi est la même pour tous, soit qu'elle protège, soit qu'elle punisse».[5].

Και η sûreté;

---

1. *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη.*
Άρθρο 2. «Τα δικαιώματα αυτά κλ.π. (τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα) είναι: ισότητα, ελευθερία, ασφάλεια, ιδιοκτησία».
Σε τι συνίσταται η *ελευθερία;*
Άρθρο 6. «Ελευθερία είναι το δικαίωμα που ανήκει στον άνθρωπο να κάνει οτιδήποτε δεν θίγει τα δικαιώματα του άλλου» ή, σύμφωνα με τη διακήρυξη του 1791, «Η ελευθερία συνίσταται στο να μπορεί να κάνει κάποιος οτιδήποτε δεν βλάπτει τον άλλο» (στΓΕ).

1.2. *Άρθρο 16* (Σύνταγμα του 1793): «Το δικαίωμα της *ιδιοκτησίας* είναι το δικαίωμα του κάθε πολίτη να απολαμβάνει και να διαθέτει *κατ' αρέσκεια* τα αγαθά του, τα εισοδήματά του, τα προϊόντα της εργασίας του και της φιλοπονίας του» (στΓΕ).

3. Ισότητα, Ελευθερία (στΓΕ).

4. Ελευθερίας (στΓΕ).

5. *Άρθρο 3* (Σύνταγμα του 1795): «Η ισότητα συνίσταται στο ότι ισχύει ο ίδιος νόμος για όλους ανεξάρτητα από το εάν προστατεύει ή τιμωρεί» (στΓΕ).

Article 8 (Constitution de 1793): «La sureté consiste dans la protection accordée par la société à chacun de ses membres pour la conservation de sa personne, de ses droits et de ses propriétés».[1].

Η ασφάλεια είναι η υπέρτατη κοινωνική έννοια της ιδιωτικής κοινωνίας, η έννοια της *αστυνομίας*, διότι ολόκληρη η κοινωνία υπάρχει μόνο για να εγγυάται στο καθένα από τα μέλη της τη διαφύλαξη του προσώπου του, των δικαιωμάτων του και της ιδιοκτησίας του. Με αυτή την έννοια ο Χέγκελ αποκαλεί την ιδιωτική κοινωνία «το κράτος της ανάγκης και της νόησης» (Not- und Verstandesstaat).

Μέσω της έννοιας της ασφάλειας, η ιδιωτική κοινωνία δεν αίρεται πάνω από τον εγωισμό της. Η ασφάλεια είναι μάλλον η *εξασφάλιση* του εγωισμού της.

Κανένα από τα λεγόμενα ανθρώπινα δικαιώματα δεν ξεπερνά λοιπόν τον εγωιστή άνθρωπο, τον άνθρωπο ως μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας, δηλαδή ως άτομο κλεισμένο στον εαυτό του, στο ατομικό του συμφέρον και την ατομική του αυθαιρεσία και απομονωμένο από την κοινότητα. Σε σχέση με αυτά τα δικαιώματα, ο άνθρωπος όχι μόνο δεν θεωρείται ον του ανθρώπινου γένους, αλλά αντίθετα η ζωή του ανθρώπινου γένους, η κοινωνία, εμφανίζεται ως ένα εξωτερικό προς τα άτομα πλαίσιο, ως περιορισμός της αρχικής τους αυτονομίας. Ο μόνος δεσμός που τα ενώνει είναι η φυσική αναγκαιότητα, η ανάγκη και το ιδιωτικό συμφέρον, η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους και του εγωιστικού προσώπου τους.

Είναι ήδη αινιγματικό το ότι ένας λαός που μόλις αρχίζει να απελευθερώνεται, να γκρεμίζει όλους τους φραγμούς ανάμεσα στα διάφορα μέλη του και να ιδρύει μια πολιτική κοινότητα, είναι αινιγματικό το ότι ένας τέτοιος λαός διακηρύσσει πανηγυρικά το δικαίωμα ύπαρξης του εγωιστή ανθρώπου που είναι απομονωμένος από το συνάνθρωπο και την κοινότητα (Déclaration de 1791) και επαναλαμβάνει μάλιστα αυτή τη διακήρυξη σε μια στιγμή όπου μόνο η ηρωικότερη αφοσίωση μπορεί να

1. *Άρθρο 8* (Σύνταγμα του 1793): «Η ασφάλεια συνίσταται στην προστασία που παρέχει η κοινωνία σε καθένα από τα μέλη της με τη διαφύλαξη του προσώπου του, των δικαιωμάτων του και της ιδιοκτησίας του» (στΓΕ).

σώσει το έθνος -και γι' αυτό το λόγο αποτελεί επιτακτικό αίτημα-, σε μια στιγμή που η θυσία όλων των συμφερόντων της ιδιωτικής κοινωνίας πρέπει να βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη και ο εγωισμός να τιμωρείται ως έγκλημα (Déclaration des droits de l'homme etc. de 1793).[1] Ακόμη πιο αινιγματικό γίνεται αυτό το γεγονός, όταν διαπιστώνουμε ότι η ιδιότητα του πολίτη, η *πολιτική κοινότητα* υποβιβάζεται από τους πολιτικούς χειραφετητές σε απλό *μέσο* για τη διαφύλαξη των λεγόμενων ανθρώπινων δικαιωμάτων, ότι δηλαδή ο citoyen ανακηρύσσεται υπηρέτης του εγωιστή homme, ότι η σφαίρα στην οποία ο άνθρωπος συμπεριφέρεται ως κοινοτικό ον τοποθετείται κάτω από τη σφαίρα στην οποία αυτός συμπεριφέρεται ως μερικό ον και, τέλος, ότι ως *κατ' εξοχήν* και *αυθεντικός* άνθρωπος δεν θεωρείται ο άνθρωπος ως citoyen αλλά ο άνθρωπος ως bourgeois.

«Le *but* de toute *association politique* est la *conservation* des droits naturels et imprescriptibles de l'homme» (Déclaration de droits etc. de 1791, article 2). «Le *gouvernement* est institué pour garantir á l'homme la jouissance de ses droits naturels et imprescriptibles» (Déclaration etc. de 1793 article 1).[2]

Έτσι, και στις στιγμές του νεανικού ακόμη ενθουσιασμού που έχει κορυφωθεί από την ορμή των γεγονότων, η πολιτική ζωή αυτοχαρακτηρίζεται ως ένα απλό *μέσο* που έχει ως σκοπό τη ζωή της ιδιωτικής κοινωνίας. Βέβαια, η επαναστατική πράξη της έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη θεωρία της. Ενώ, για παράδειγμα, η ασφάλεια εξαγγέλλεται ως ένα ανθρώπινο δικαίωμα, η παραβίαση του απορρήτου των επιστολών βρίσκεται φανερά στην ημερήσια διάταξη. Ενώ η «liberté *indéfinie* de la presse» (Constitution de 1793, article 122)[3] κατοχυρώνεται ως

1. Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου κ.λπ. του 1793 (στΓΕ).
2. «*Σκοπός* κάθε *πολιτικής ένωσης* είναι η *διαφύλαξη* των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου» (Διακήρυξη των δικαιωμάτων κλ.π. του 1791, άρθρο 2). «Η *κυβέρνηση* έχει θεσμοθετηθεί για να εγγυάται στον άνθρωπο την απόλαυση των φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του» (Διακήρυξη κλ.π. του 1793, άρθρο 1) (στΓΕ).
3. «Άνευ περιορισμών ελευθερία του Τύπου» (Σύνταγμα του 1793, άρθρο 122) (στΓΕ).

συνέπεια του ανθρώπινου δικαιώματος της ατομικής ελευθερίας, η ελευθερία του Τύπου καταλύεται πλήρως διότι «la liberté de la presse ne doit pas être permise lorsqu'elle compromet la liberté publique» (Robespierre jeune, «Histoire parlementaire de la Révolution française» των Buchez και Roux, τ. 28, σ. 159).[1] Αυτό σημαίνει ότι: το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας παύει να είναι δικαίωμα από τη στιγμή που έρχεται σε σύγκρουση με την *πολιτική* ζωή, ενώ, σύμφωνα με τη θεωρία, η πολιτική ζωή είναι μόνο η εγγύηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου, και άρα πρέπει να εγκαταλειφθεί μόλις έρθει σε αντίφαση με το *σκοπό* της, με αυτά τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αλλά η πράξη είναι μόνον η εξαίρεση και η θεωρία ο κανόνας. Ακόμη και αν θελήσει κάποιος να θεωρήσει αυτή την επαναστατική πράξη ως την ορθή τοποθέτηση της σχέσης, και πάλι μένει άλυτο το αίνιγμα για ποιο λόγο στη συνείδηση των πολιτικών χειραφετητών η σχέση έχει αντιστραφεί και ο σκοπός εμφανίζεται ως μέσο ενώ το μέσο ως σκοπός. Αυτή η οφθαλμαπάτη που ξεγελάει τη συνείδησή τους θα εξακολουθούσε να αποτελεί το ίδιο αίνιγμα, αν και σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν ένα ψυχολογικό, ένα θεωρητικό αίνιγμα.

Το αίνιγμα λύνεται εύκολα.

Η πολιτική χειραφέτηση είναι ταυτόχρονα η *διάλυση* της παλιάς κοινωνίας στην οποία βασίζεται ο κρατικός οργανισμός που είναι αποξενωμένος από το λαό, η ηγεμονική εξουσία. Η πολιτική επανάσταση είναι η επανάσταση της ιδιωτικής κοινωνίας. Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της παλιάς κοινωνίας; Μια λέξη τη χαρακτηρίζει: Η *φεουδαρχία.* Η παλιά ιδιωτική κοινωνία είχε έναν *ευθέως πολιτικό* χαρακτήρα, δηλαδή τα στοιχεία της ιδιωτικής ζωής -για παράδειγμα η ιδιοκτησία ή η οικογένεια ή ο τρόπος εργασίας- είχαν αναχθεί σε στοιχεία της κρατικής ζωής με τη μορφή της φεουδαρχικής εξουσίας, της κάστας και της συντεχνίας. Καθόριζαν με αυτή τη μορφή τη σχέση του μεμονωμένου ατόμου προς την *κρατική ολότητα*, δηλαδή την *πολιτική* σχέση του, δηλαδή τη σχέση του χωρισμού και του αποκλεισμού του από τα άλλα συστατικά στοιχεία της κοινωνίας. Διότι αυτή η οργάνωση της ζωής του λαού δεν αναδεικνύει την ιδιοκτησία ή την εργασία σε κοινωνικά στοιχεία, αλλά μάλλον ολοκληρώνει το *χωρισμό* τους από την κρατική ολότητα και συγκροτεί τα στοιχεία αυτά σε *ιδιαίτερες* κοινωνίες μέσα στην κοινωνία. Με αυτό τον τρόπο όμως οι ζωτικές λειτουργίες και οι ζωτικές συνθήκες της ιδιωτικής κοινωνίας παρέμεναν πολιτικές, αλλά βέβαια πολιτικές με την έννοια της φεουδαρχίας, δηλαδή απομόνωναν το άτομο από την κρατική ολότητα, μετέτρεπαν την *ιδιαίτερη* σχέση της συντεχνίας του προς την κρατική ολότητα στη δική του γενική σχέση προς τη ζωή του λαού, όπως και τη δική του *ιδιαίτερη* ιδιωτική δραστηριότητα και κατάσταση σε γενική του δραστηριότητα και κατάσταση. Συνέπεια αυτής της οργάνωσης είναι το ότι η κρατική ενότητα όπως και η συνείδηση, η βούληση και η δραστηριότητα της κρατικής ενότητας, η γενική κρατική εξουσία, εμφανίζονται εξίσου ως *ιδιαίτερη* υπόθεση ενός ηγεμόνα, ο οποίος είναι αποκομμένος από το λαό, και των υπηρετών του.

Η πολιτική επανάσταση, η οποία ανέτρεψε αυτή την ηγεμονική εξουσία κι ανήγαγε τις κρατικές υποθέσεις σε λαϊκές υποθέσεις, η οποία οργάνωσε το πολιτικό κράτος ως *γενική* υπόθεση, δηλαδή ως πραγματικό κράτος, συνέτριψε κατ' ανάγκην όλες τις κάστες, τις συντεχνίες, τις επαγγελματικές ενώσεις, τα προνόμια που ήταν ισάριθμες εκφράσεις του χωρισμού του λαού από την κοινοτική του φύση (Gemeinwesen). Μ' αυτό τον τρόπο, η πολιτική επανάσταση *κατήργησε τον πολιτικό χαρακτήρα της ιδιωτικής κοινωνίας.* Διαμέλισε την ιδιωτική κοινωνία στα απλά συστατικά στοιχεία της, αφ' ενός στα *άτομα* και αφ' ετέρου σε υλικά και πνευματικά *στοιχεία* που αποτελούν το περιεχόμενο της ζωής, της ιδιωτικής κατάστασης αυτών των ατόμων. Απελευθέρωσε το πολιτικό πνεύμα που ήταν κατά κάποιο τρόπο κομματιασμένο, θρυμματισμένο, διασκορπισμένο στα διάφορα αδιέξοδα της φεουδαρχικής κοινωνίας. Του έδωσε συνοχή, το απελευθέρωσε από τη σύγχυσή του με την ιδιωτική ζωή και το συγκρότησε σε σφαίρα της κοινότητας, της *γενικής* λαϊκής υπόθεσης, σε μια ιδεατή ανεξαρτησία από τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία της ιδιωτικής ζωής. Η *συγκεκριμένη*

1. «Η ελευθερία του Τύπου δεν πρέπει να αναγνωρίζεται όταν θίγει τη γενική ελευθερία» (Νεαρός Ροβεσπιέρος «Κοινοβουλευτική ιστορία της γαλλικής επανάστασης» των Buchez και Roux τόμος 28, σ. 159) (στΓΕ). Οι Γερμανοί επιμελητές αποδίδουν τον όρο liberté publique (δημόσια ελευθερία) ως allgemeine Freiheit (γενική ελευθερία) (στΜ).

δραστηριότητα και η συγκεκριμένη κατάσταση ζωής κατέληξαν να έχουν ατομική μόνο σημασία. Δεν διαμόρφωναν πλέον τη γενική σχέση του ατόμου με την κρατική ολότητα. Η δημόσια υπόθεση καθ' εαυτή έγινε αντίθετα γενική υπόθεση κάθε ατόμου και η πολιτική λειτουργία έγινε η γενική λειτουργία του.

Αλλά η ολοκλήρωση του ιδεαλισμού του κράτους ήταν ταυτόχρονα και ολοκλήρωση του υλισμού της ιδιωτικής κοινωνίας. Η αποτίναξη του πολιτικού ζυγού ήταν ταυτόχρονα και αποτίναξη των δεσμών που αλυσόδεναν το εγωιστικό πνεύμα της ιδιωτικής κοινωνίας. Η πολιτική χειραφέτηση ήταν ταυτόχρονα και χειραφέτηση της ιδιωτικής κοινωνίας από την πολιτική, από την ίδια την *επίφαση* κάποιου γενικού περιεχομένου.

Η φεουδαρχική κοινωνία διαλύθηκε και κατέληξε στο θεμέλιό της, στον *άνθρωπο*, αλλά σ' εκείνον τον άνθρωπο που ήταν πραγματικά το θεμέλιό της, στον *εγωιστή* άνθρωπο.

Αυτός ο *άνθρωπος*, το μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας, είναι πλέον η βάση, η προϋπόθεση του *πολιτικού* κράτους. Και με αυτή την ιδιότητά του αναγνωρίστηκε από το κράτος στα ατομικά δικαιώματα.

Η ελευθερία του εγωιστή ανθρώπου και η αναγνώριση αυτής της ελευθερίας είναι όμως πολύ περισσότερο η αναγνώριση της *αχαλίνωτης* κίνησης των πνευματικών και υλικών στοιχείων που αποτελούν το περιεχόμενο της ζωής του.

Ο άνθρωπος δεν απελευθερώθηκε λοιπόν από τη θρησκεία, απέκτησε τη θρησκευτική ελευθερία. Δεν απελευθερώθηκε από την ιδιοκτησία. Απέκτησε την ελευθερία της ιδιοκτησίας. Δεν απελευθερώθηκε από τον εγωισμό του επαγγέλματος, απέκτησε την επαγγελματική ελευθερία.

Η *συγκρότηση του πολιτικού κράτους* και η διάλυση της ιδιωτικής κοινωνίας σε ανεξάρτητα *άτομα* -των οποίων τη σχέση αποτελεί το *δίκαιο*, όπως το *προνόμιο* αποτελούσε τη σχέση των ανθρώπων της κάστας και των επαγγελματικών ενώσεων- συντελέστηκε με *μία και μόνη πράξη*. Ο άνθρωπος ως μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας, ο *μη-πολιτικός* άνθρωπος, εμφανίζεται όμως κατ' ανάγκην ως *φυσικός* άνθρωπος. Τα *droits de l'homme* εμφανίζονται ως *droits naturels*,[1] διότι η *συνειδητοποιημένη δραστηριότητα* συγκεντρώνεται στην *πολιτική πράξη*. Ο εγωιστής άνθρωπος είναι το *παθητικό*, το απλώς *προϋπάρχον* αποτέλεσμα της διαλυμένης κοινωνίας, το αντικείμενο της *άμεσης βεβαιότητας*, δηλαδή το *φυσικό* αντικείμενο. Η *πολιτική επανάσταση* διαλύει την ιδιωτική ζωή στα συστατικά της στοιχεία χωρίς να *επαναστατικοποιήσει* αυτά τα συστατικά στοιχεία και χωρίς να τα υποβάλλει σε κριτική. Αντιμετωπίζει την ιδιωτική κοινωνία, τον κόσμο των αναγκών, της εργασίας, των ιδιωτικών συμφερόντων, του ιδιωτικού δικαίου ως *βάση της ύπαρξής της*, ως μια *προϋπόθεση* χωρίς περαιτέρω αιτιολόγηση, άρα ως *φυσική βάση* της. Τέλος, ο άνθρωπος ως μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας υπάρχει ως καθαυτό άνθρωπος, ως *homme* σε αντίθεση προς το *citoyen*, διότι είναι ο άνθρωπος στην απτή ατομική *άμεση* ύπαρξή του, ενώ ο *πολιτικός* άνθρωπος είναι μόνον ο αφηρημένος τεχνητός άνθρωπος, ο άνθρωπος ως ένα *αλληγορικό ηθικό* πρόσωπο. Ο πραγματικός άνθρωπος αναγνωρίζεται μόνο στη μορφή του *εγωιστικού* ατόμου, ο *αληθινός* άνθρωπος αναγνωρίζεται μόνο στη μορφή του *αφηρημένου citoyen*.

Ο Ρουσσώ περιγράφει εύστοχα τον αφηρημένο χαρακτήρα του πολιτικού ανθρώπου:

Celui qui ose entreprendre d'instituer un peuple doit se sentir en état de *changer* pour ainsi dire la *nature humaine*, de *transformer* chaque individu, qui par lui-même est un tout parfait et solitaire, en *partie* d'un plus grand tout dont cet individu reçoive en quelque sorte sa vie et son être, de substituer une *existence partielle* et *morale* à l'existence physique et indépendante. Il faut qu'il ote à l'*homme ses forces propres* pour lui en donner qui lui soient étrangères et dont il ne puisse faire usage sans le secours d'autrui» (*Contrat Social*, livre II, Londres 1782, p. 67).[1]

1. Φυσικά δικαιώματα (στΓΕ).

1. «Όποιος αποτολμά να οργανώσει θεσμικά ένα λαό πρέπει να νιώθει ικανός να *αλλάξει*, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, την *ανθρώπινη φύση*, να μεταμορφώσει το κάθε άτομο που είναι καθ' εαυτό ένα τέλειο και μοναχικό όλον σε *μέρος* ενός μεγαλύτερου όλου από το οποίο αυτό το άτομο θα αντλεί, κατά κάποιο τρόπο, τη ζωή του και την ύπαρξή του, να υποκαταστήσει τη φυσική και ανεξάρτητη ύπαρξη με μια *μερική* και *ηθική* ύπαρξη. Πρέπει να αφαιρέσει *από τον άνθρωπο τις δικές του δυνάμεις* για να του δώσει άλλες που να του είναι ξένες και τις οποίες δεν θα μπορεί να χρησιμοποιήσει χωρίς τη βοήθεια

Κάθε χειραφέτηση είναι *επαναφορά* του ανθρώπινου κόσμου, των ανθρώπινων σχέσεων στον *ίδιο τον άνθρωπο*.

Η πολιτική χειραφέτηση είναι η αναγωγή του ανθρώπου αφ' ενός σε μέλος της ιδιωτικής κοινωνίας, σε *εγωιστικό ανεξάρτητο* άτομο, και αφ' ετέρου, σε *πολίτη*, σε ηθικό πρόσωπο.

Μόνον όταν ο πραγματικός άνθρωπος-άτομο θα επανακτήσει τον αφηρημένο πολίτη και ως άνθρωπος-άτομο θα έχει γίνει στην εμπειρική ζωή του, στην ατομική εργασία του, στις ατομικές σχέσεις του ένα *ον του ανθρώπινου γένους*, μόνον όταν ο άνθρωπος θα έχει αναγνωρίσει και οργανώσει τις «forces propres» του[1] ως *κοινωνικές* δυνάμεις και μ' αυτόν τον τρόπο δεν θα διαχωρίζει πλέον από τον εαυτό του την *κοινωνική* δύναμη, που παίρνει μέχρι τώρα τη μορφή της *πολιτικής* δύναμης, μόνον τότε θα έχει επιτευχθεί η ανθρώπινη χειραφέτηση.

του άλλου» (Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, Βιβλίο ΙΙ, Λονδίνο 1782, σ. 67). Δεν ακολουθούμε τη μετάφραση των Γερμανών επιμελητών που αποκλίνει σε ορισμένα σημεία από το πρωτότυπο (στΜ).

1. Δικές του δυνάμεις (στΓΕ).

Μέρος III

Σημειώσεις για την ιστορία και τα πρόσωπα της Γαλλικής Επανάστασης

Από την αρχή κιόλας της επαναστατικής θύελλας, η γαλλική αστική τάξη τόλμησε να αφαιρέσει ξανά από τους εργάτες το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι που μόλις είχαν κατακτήσει. Με το διάταγμα της 14ης Ιουνίου 1791 χαρακτήρισε κάθε εργατική ένωση ως «επιβουλή ενάντια στην ελευθερία και τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου», επιβουλή που τιμωρείτο με 500 λίβρες πρόστιμο και ένα χρόνο στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του ενεργού πολίτη.[1] Ο νόμος αυτός, που στρίμωχνε με κρατικά αστυνομικά μέσα την ανταγωνιστική πάλη ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία στα όρια που βολεύουν το κεφάλαιο, επέζησε επαναστάσεων και αλλαγών δυναστειών. Ακόμη και η κυβέρνηση της τρομοκρατίας τον άφησε άθικτο. Μόλις τελευταία αφαιρέθηκε από τον Code Pénal. Δεν υπάρχει τίποτε πιο χαρακτηριστικό από την πρόφαση που χρησιμοποιήθηκε γι' αυτό το αστικό πραξικόπημα. «Αν και θα ήταν ευ-

1. Το άρθρο 1 αυτού του νόμου λέει: «Επειδή μια από τις θεμελιώδεις αρχές του γαλλικού συντάγματος είναι η κατάργηση κάθε λογής ενώσεων πολιτών της ίδιας τάξης (Stand) και του ίδιου επαγγέλματος, απαγορεύεται η επανασύστασή τους με οποιοδήποτε πρόσχημα και οποιαδήποτε μορφή». Το άρθρο 4 λέει: εάν «πολίτες που ανήκουν στο ίδιο επάγγελμα, κλάδο και χειροτεχνία συσκέπτονται και καταλήγουν σε συμφωνίες που αποβλέπουν στο να αρνηθούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες του επαγγέλματός τους ή της εργασίας τους ή να τις προσφέρουν μόνο σε μια καθορισμένη τιμή, οι συσκέψεις και οι συμφωνίες αυτές χαρακτηρίζονται αντισυνταγματικές και επιβουλευόμενες την ελευθερία και τα δικαιώματα του ανθρώπου κ.λπ.». Επομένως χαρακτηρίζονται ως εγκλήματα κατά του κράτους όπως ακριβώς και στα παλιά καταστατικά για τους εργάτες (*Revolutions de Paris*, Paris 1791, τ. III, σ. 523).

κταίο -λέει ο εισηγητής του νόμου Le Chapelier -ο μισθός εργασίας να ανέβει από τα σημερινά επίπεδα, ώστε αυτός που τον παίρνει να απαλλαγεί από την απόλυτη εξάρτηση που δημιουργεί η στέρηση των αναγκαίων μέσων συντήρησης και που ισοδυναμεί σχεδόν με την εξάρτηση της δουλείας», δεν επιτρέπεται ωστόσο στους εργάτες να συνεννοούνται μεταξύ τους για τα συμφέροντά τους, να δρουν από κοινού και να μετριάζουν έτσι την «απόλυτη εξάρτησή τους που ισοδυναμεί σχεδόν με τη δουλεία», επειδή θίγουν έτσι «την ελευθερία των ci-devant maîtres[1] τους, των σημερινών επιχειρηματιών» (την ελευθερία να κρατούν τους εργάτες στη δουλεία!) και επειδή μια ένωση ενάντια στη δεσποτεία των πρώην μαστόρων των συντεχνιών αποτελεί -μαντέψτε το!- ανασύσταση των συντεχνιών που έχουν καταργηθεί από το γαλλικό σύνταγμα![2]

1. Πρώην μαστόρων (στΓΕ).
2. Buchez et Roux: *Histoire parlementaire*, τ. X, σσ. 193-195, passim.

Γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς

Λονδίνο 27 Ιουλίου 1854
M.E.W., τ. 28, σσ. 381-383

Ένα βιβλίο που μου κίνησε πολύ το ενδιαφέρον είναι η «Histoire de la formation et du progrès du Tiers Etat»[1] του Thierry, 1853. Παράξενο πώς αυτό ο κύριος, le père[2] της «ταξικής πάλης» στη γαλλική ιστοριογραφία, εξοργίζεται στον πρόλογο με τους «νέους», που βλέπουν και αυτοί έναν ανταγωνισμό ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο και αναζητούν ίχνη αυτής της αντίθεσης ήδη στην ιστορία του tiers-état[3] πριν το 1789. Με μεγάλη επιμέλεια αποδεικνύει ότι το tiers-état περιλαμβάνει όλες τις τάξεις (Stände) που δεν είναι noblesse και clergé[4] και ότι η αστική τάξη παίζει το ρόλο της ως εκπρόσωπος όλων αυτών των άλλων στοιχείων. Παραθέτει, για παράδειγμα, από τις αναφορές των βενετικών αποστολών: «Questi che si chiamano li stati del regno sono di tre ordini di persone, cioé del clero, della nobiltà, e del restante di quelle persone che, per voce comune si quò chiamare *populo*».[5]
Αν ο κύριος Thierry είχε διαβάσει τα δικά μας γραφτά, θα ήξερε ότι η αποφασιστική αντίθεση της αστικής τάξης προς τον peuple[6] αρχίζει βέβαια μόνο από τη στιγμή που αυτή έχει πά-

1. *Ιστορία της δημιουργίας και της εξέλιξης της Τρίτης Τάξης* (στΜ).
2. Ο πατέρας (στΓΕ).
3. Τρίτη τάξη (στΓΕ).
4. Ευγενείς και κλήρος (στΓΕ).
5. Εκείνες που ονομάζονται τάξεις του βασιλείου αποτελούνται από τρεις κατηγορίες προσώπων, συγκεκριμένα τον κλήρο, τους ευγενείς και τα υπόλοιπα πρόσωπα, τα οποία μπορεί κανείς να ονομάσει στην κοινή γλώσσα *λαό* (στΓΕ).
6. Λαό (στΓΕ).

ψει να αντιπαρατίθεται στον clergé και τη noblesse ως tiers état. Όσον αφορά όμως τις «racines dans l'histoire d'un antagonisme *né d'hier*»,[1] το βιβλίο του μας δίνει την καλύτερη απόδειξη ότι αυτές οι «racines» δημιουργήθηκαν μόλις δημιουργήθηκε το tiers-état. Από το «Senatus populusque Romanus»[2] θα έπρεπε αυτός ο κατά τα άλλα ευφυής κριτικός να συμπεράνει με τον τρόπο του ότι στη Ρώμη δεν υπήρξε ποτέ άλλη αντίθεση από εκείνη ανάμεσα στη senatus και τον populus. Αυτό που μου κίνησε το ενδιαφέρον από τα στοιχεία που αναφέρονται είναι ότι η λέξη «catalla, capitalia», Kapital (κεφάλαιο) εμφανίζεται μαζί με τις κοινότητες. Επιπλέον απέδειξε, παρά τη θέλησή του, ότι αυτό που εμπόδισε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τη νίκη της γαλλικής αστικής τάξης ήταν ότι μόλις το 1789 αποφάσισε να φτιάξει μια common cause[3] με τους αγρότες. Με ωραίο τρόπο παρουσιάζει, αν και δεν συνδέει, τα εξής: 1. Το πώς η γαλλική αστική τάξη αποκτά από την αρχή, τουλάχιστον από το στάδιο της ανάπτυξης των πόλεων, μεγάλη επιρροή χάρη στο ότι οργανώνεται ως κοινοβούλιο, γραφειοκρατία κ.ο.κ. και όχι όπως στην Αγγλία μέσω του απλού εμπορίου και της βιομηχανίας. Αυτό είναι σίγουρα χαρακτηριστικό και της σημερινής ακόμη Γαλλίας. 2. Μέσα από αυτά που γράφει μπορεί κανείς να δείξει πολύ καλά πώς ανέρχεται η τάξη με το να καταστρέφονται τόσο οι διάφορες μορφές που αποτελούν το κέντρο βάρους της σε διαφορετικές εποχές όσο και οι διάφορες μερίδες που αποκτούν επιρροή μέσω αυτών των μορφών. Αυτές οι διαδοχικές μεταμορφώσεις, μέχρι να φτάσουμε στην κυριαρχία της τάξης, δεν έχουν κατά τη γνώμη μου παρουσιαστεί πουθενά έτσι - τουλάχιστον με τέτοιο υλικό. Δυστυχώς όσον αφορά τις maîtrises, jurandes[4] κ.λπ., με λίγα λόγια τις μορφές με τις οποίες αναπτύσσεται η βιομηχανική αστική τάξη, περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά σε γενικές και γενικά γνωστές ρήσεις, παρόλο που και εδώ μόνο αυτός κατέχει το υλικό. Αυτό που αναπτύσσει καλά και τονίζει είναι ο συνωμοτικός και επαναστατικός χαρακτήρας του κοινοτικού κινήματος στο 12ο αιώνα.

1. Ρίζες στην ιστορία ενός ανταγωνισμού που γεννήθηκε χθες (στΓΕ).
2. Η σύγκλητος και ο ρωμαϊκός λαός (στΓΕ).
3. Κοινή υπόθεση (στΓΕ).
4. Σινάφια, συντεχνίες (στΓΕ).

Προκαταρκτικές εργασίες για μια ιστορία της Convention[1]

MEGA τ. IV, 2, σσ. 283-298 (1843)

'1' Απομνημονεύματα του Levasseur (de la Sarthe)
Παρίσι 1829 κ.λπ. 4 τόμοι
τόμος I

«Αυτό που θεωρείται σήμερα παραλήρημα ορισμένων μανιακών σε κατάσταση παραφροσύνης ήταν τότε το κοινό αίσθημα ενός ολόκληρου λαού και, κατά μια έννοια, ο τρόπος ύπαρξής του» σ. 21.

«Αργότερα είδαμε διαφορετικές γνώμες να διχάζουν το έθνος· αυτό όμως δεν συνέβαινε το 1788: στη Γαλλία, όλοι όσοι δεν ζούσαν από την κατάχρηση συνενώνονταν στον κοινό πόθο να καταλύσουν το σιδηρούν καθεστώς· όλοι όσοι δεν λεηλατούσαν τα δημόσια αγαθά ήθελαν να ανατεθεί η διαχείρισή τους στους αντιπροσώπους του λαού· όλοι όσοι δεν ανήκαν σε προνομιούχες κάστες ήθελαν να υπόκεινται όλοι ανεξαιρέτως στο νόμο και να αναλαμβάνουν όλοι οι πολίτες τα ίδια βάρη» σ. 27.

«Το σύνταγμα αναθεωρήθηκε» (μετά τη φυγή του βασιλιά) *«σε μια κατεύθυνση λιγότερο φιλολαϊκή από εκείνη που σχεδιαζόταν αρχικά: οι αλλαγές δεν ήταν σημαντικές· ήταν όμως αρκετές για να χάσει η Συνέλευση όλη τη δημοτικότητά της και*

1. Οι υπογραμμισμένες λέξεις και φράσεις έχουν γραφτεί στα γαλλικά από τον Μαρξ. Οι υπογραμμισμένες και εντός εισαγωγικών φράσεις αποτελούν αποσπάσματα από το βιβλίο του Levasseur (στΜ).

το σύνταγμα την πιο επιθυμητή επικύρωσή του, την επικύρωση του έθνους» σ. 32.

«Η σύνοδος της Νομοθετικής Συνέλευσης δεν ήταν παρά ένας άσχημα καμουφλαρισμένος πόλεμος της λαϊκής εξουσίας ενάντια στη βασιλική αυθεντία. Ένας πόλεμος, στον οποίο οι δύο ανταγωνιστές χρησιμοποιούσαν διαδοχικά το σύνταγμα ως ξίφος ή ως ασπίδα. Πόλεμος μανιασμένος, στον οποίο το σύνταγμα που επικαλούνταν διαρκώς και οι δύο πλευρές δεν ήταν και για τις δύο παρά μια κούφια λέξη στην οποία δεν πίστευαν. Κατά τα άλλα, αυτή η αδύναμη Συνέλευση, την οποία το Σύνταγμα είχε τυλίξει σε φασκιές, δεν μπορούσε να κάνει τίποτε χρήσιμο... Έτσι, τα πολλά γεγονότα που συνέβησαν στη διάρκεια της συνόδου της δεν ξεκίνησαν από αυτή. Από συνταγματική άποψη ή σύμφωνα με τα όρια των νόμιμων εξουσιών τους, η Αυλή και η Συνέλευση δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτε και δεν έκαναν τίποτε. Αυτοί οι δύο κολοσσοί αντίκριζαν ο ένας τον άλλο σιωπηλά και αναζητούσαν στις κρυφές συνωμοσίες όσα δεν μπορούσαν να περιμένουν από το νόμο » σσ. 37, 38.

«Ούτε το ένα ούτε το άλλο (κόμμα) *δεν ήταν καλόπιστα... έτσι, για την κρίση στην 'οποία' είχε αφήσει τη Γαλλία η Συντακτική δεν υπήρχαν παρά δύο λύσεις: η ανατροπή του θρόνου ή η επάνοδος στο Παλιό Καθεστώς. Για το καθένα από τα δύο κόμματα ήταν λοιπόν ζήτημα ζωής και θανάτου»* σ. 38.

'2' *«Αυτή η πολύ σημαντική περίοδος από το 1791 ως το 1792 που έκρινε τις τύχες της Γαλλίας δεν σημαδεύτηκε από καμιά αξιόλογη κοινοβουλευτική μάχη. Ο πόλεμος συνεχίστηκε ανάμεσα στο λαό και την εξουσία. Η 20ή Ιουνίου, ο θρίαμβος του Pétion στις 14 Ιουλίου, τα γεγονότα που σημάδεψαν την είσοδο των συνασπισμένων Μαρσεγιέζων στο Παρίσι, είχαν τεράστιες συνέπειες χωρίς η Συνέλευση να συμμετάσχει στο ελάχιστο σε αυτά. Οι βουλευτές πήραν μέρος σε αυτά ως συνωμότες και όχι ως βουλευτές. Ακόμη και η κήρυξη του πολέμου, μείζον γεγονός αυτής της περιόδου, αποφασίστηκε από τους γιακωβίνους»* σ. 39.

Lafayette σ. 40

Η 10η Αυγούστου σ. 41.

«Η εξέγερση που αντικατέστησε όλες τις εξουσίες στις 10 Αυγούστου[1] *μπόρεσε να στεριώσει... ήταν μια δρώσα δύναμη και γκρέμισε όλους τους εχθρούς της ελευθερίας»* σ. 43.

«Η μόνη δύναμη που υπήρχε στη Γαλλία στη διάρκεια της μεσοβασιλείας που άρχισε στις 10 Αυγούστου ήταν η λαϊκή ορμή, η εξέγερση, η αναρχία... το τελευταίο μέσο σωτηρίας που υπήρχε ήταν λοιπόν το να αξιοποιήσουμε όλα τα μέσα που προσέφερε η αναρχία και να στρέψουμε ενάντια στους εχθρούς μας τη ζωώδη δύναμη που αυτή απελευθέρωνε» σσ. 43, 44.

«Τα διατάγματα που εξέδιδε (η Νομοθετική Συνέλευση) *δεν είχαν κανένα κύρος. Ούτε και η κυβέρνηση που προερχόταν από μια αδύναμη Συνέλευση είχε πραγματική εξουσία... η διακυβέρνηση πέρασε λοιπόν στα χέρια αυτών που κατάφεραν να διαχωρίσουν τη θέση τους, δηλαδή στις λαϊκές συνελεύσεις και τις δημοτικές αρχές. Αλλά τα αυτοσχέδια κυβερνητικά κέντρα, προϊόντα της ίδιας της αναρχίας, που δεν αντλούσαν κανένα δικαίωμα από το νόμο ή από το σύνταγμα, συγκροτούνταν από τους εκλεκτούς του λαού, οι οποίοι είχαν δύναμη όσο περιορίζονταν στο να του δίνουν κάποια κατεύθυνση και να κάνουν πραγματικότητα τις επιθυμίες του λαού. Δεν θα μπορούσαν να επιβάλλουν πειθαρχία από τη στιγμή που θα έρχονταν σε αντίθεση μαζί του και θα ήθελαν να του επιβάλλουν το χαλινάρι του νόμου»* σσ. 44, 45.

«Οι γιρονδίνοι είναι αυτοί που απομακρύνθηκαν από μας. Ο Buzot λιποτάκτησε από τη Συντακτική. Ο Vergniand εγκατέλειψε το έδρανο στο οποίο καθόταν μέχρι πριν λίγο στη Νομοθετική» (συγκεκριμένα στην αριστερή πλευρά) σ. 49. *«Κάθε άλλο παρά επιζητούσαμε το διχασμό... Ο Pétion εκλέχθηκε σχεδόν ομόφωνα πρόεδρος· τα άλλα μέλη του Γραφείου επιλέχτηκαν ανάμεσα στους πιο ισχυρούς βουλευτές της τελευταίας Συνέλευσης»* σ. 49.

1. Στις 10 Αυγούστου η Νομοθετική Συνέλευση καθαιρεί από το θρόνο τον Λουδοβίκο ΙΣΤ' κάτω από την πίεση του εξεγερμένου λαού του Παρισιού και με αφορμή το βέτο που πρόβαλε ο βασιλιάς σε διατάγματα που προέβλεπαν κυρώσεις για τους εμιγκρέδες και τους κληρικούς που δεν είχαν δώσει όρκο πίστης στην Επανάσταση. Η Νομοθετική Συνέλευση ψηφίζει στη συνέχεια μια σειρά από ριζοσπαστικά νομοθετικά μέτρα (πλήρης κατάργηση των φεουδαρχικών προνομίων, δήμευση της περιουσίας των εμιγκρέδων, μεταρρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων) και προκηρύσσει εκλογές για τη συγκρότηση μιας νέας συντακτικής Συνέλευσης, της Convention Nationale (στΜ).

Οι νέοι (ορεινοί) βουλευτές δεν γνώριζαν τίποτε για την εσωτερική διάσπαση σ. 50.

«Στη διάρκεια της συνάντησής μας, οι νέοι βουλευτές που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των ορεινών αγνοούσαν ακόμη και το ότι υπήρχαν δύο στρατόπεδα και ότι οι δημοκρατικοί δεν διαπνέονταν όλοι από τα ίδια αισθήματα και τις ίδιες επιθυμίες» σ. 51.

«Το κέντρο συγκροτήθηκε από όλους εκείνους που έχουν σταθερά τη συνήθεια να υποστηρίζουν το κόμμα που θριαμβεύει και που πριν να πάρουν οριστική θέση προσπαθούν με όλα τα μέσα να μην εκτεθούν και, χωρίς οι ίδιοι να κινδυνεύουν, περιμένουν την εξέλιξη των γεγονότων. Κάποιοι βουλευτές που κρύβονταν αρχικά στο κέντρο έγιναν στη συνέχεια ένθερμοι ορεινοί και αργότερα ακόμη περισσότερο ένθερμοι αντιδραστικοί. Κι εδώ - χαρισματικοί άνδρες: Barrère... Sieyés, Dulaure-Boissy-d'Anglas» σ. 52.

«Το μόνο κόμμα που εμφανίστηκε στη Συνέλευση με καθορισμένο σύστημα και προκαθορισμένη τακτική πήρε θέση στα έδρανα της δεξιάς πτέρυγας» (οι γιρονδίνοι) σ. 52. *«Το ότι κατέλαβαν μαζικά τα έδρανα που βρίσκονταν απέναντί μας σήμαινε ότι μας κήρυσσαν πόλεμο πριν ακόμη μας γνωρίσουν»* σ. 53.

Οι κυριότεροι αγορητές των γιρονδίνων, δικηγόροι από το δικαστήριο του Μπορντώ. Οι γιρονδίνοι παντοδύναμοι στη *Νομοθετική Συνέλευση* όπου ελέγχουν την πλειοψηφία. Συγχρόνως *κύριοι* του ομίλου των γιακωβίνων, *δηλαδή* της κοινής γνώμης. Την εποχή της εξέγερσης της 10ης Αυγούστου πίστευαν ότι η Γαλλία ήταν στο χέρι τους. Πίστευαν έτσι ότι κατά τη σύγκληση της Εθνικής Συνέλευσης δεν θα μπορούσε να σχηματιστεί πλειοψηφία που δεν θα έλεγχαν. Αλλά οι 42 μέρες της μεσοβασιλείας άλλαξαν την κατάσταση των πραγμάτων. Η ενεργητικότητα την οποία έδειξε η *Νομοθετική Συνέλευση*, δηλαδή οι γιρονδίνοι, στον αγώνα ενάντια στο Στέμμα έσβησε με τη 10η Αυγούστου. *«Αδύναμοι και άβουλοι, μόλις το πηδάλιο του κράτους αφέθηκε άνευ όρων στα χέρια τους»... συζητήσεις, ρητορείες* τούς απομάκρυναν από την κοινή γνώμη χωρίς να μπορέσουν να παρεμποδίσουν την αναστάτωση, *«στερήθηκαν απλώς τα μέσα που είχαν για να κατευθύνουν το χείμαρρο. Ο όμιλος των γιακωβίνων ήταν εκείνη την εποχή το θερμόμετρο της κοινής γνώμης. Πολύ σπάνια η πλειοψηφία των Γάλλων αναιρούσε τις αποφάσεις τους».* Για πολύ καιρό οι γιρονδίνοι κυριαρχούσαν στον όμιλο αυτό σε τέτοιο βαθμό, ώστε πριν το τέλος της *Συντακτικής Συνέλευσης* εκδίωξαν τους οπαδούς των Lameth και ανάγκασαν τους *συνταγματικούς* να καταφύγουν *«στη μη δημοφιλή αίθουσα των φεγιαντίνων».*[1] Μετά τη 10η Αυγούστου είχαν ξεπεραστεί σε αντίθεση με τους γιακωβίνους. Η *προσωρινή κυβέρνηση*, στην οποία οι γιρονδίνοι εμπιστεύτηκαν την εκτελεστική εξουσία τη 10η Αυγούστου, έχασε κάθε δύναμη *«μόλις το κόμμα στο οποίο στηριζόταν έπαψε να είναι δημοφιλές», «η εκτελεστική εξουσία ασκούνταν de facto από τις κοινότητες και κυρίως από το δήμο του Παρισιού και είχε ανατεθεί σε ανθρώπους ισχυρούς και αγαπητούς στο λαό. Οι εκλογές έγιναν στην πρωτεύουσα κάτω από την επιρροή του Δήμου, του οποίου τα βασικά μέλη εκλέχτηκαν»* σσ. 53, 54. Εξ ου και η *εχθρική στάση των γιρονδίνων. «Όλοι οι βουλευτές που ήταν γνωστοί για κάποια ενεργητικότητα και κάποιον πατριωτισμό προσχώρησαν με την άφιξή τους στο Παρίσι στον όμιλο των γιακωβίνων, όπου ο Δήμος είχε μεγάλη επιρροή. Οι ίδιοι βουλευτές πήραν θέση στην αριστερή πτέρυγα: αυτό ήταν αρκετό για να μεταφερθούν οι γιρονδίνοι στα δεξιά έδρανα. Οι γιακωβίνοι έγιναν εχθροί τους, επειδή είχαν αντιταχθεί στην εξουσία τους»*, ομοίως και οι βουλευτές που κάθονταν στην πλευρά του Δήμου και της αντιπροσωπείας του Παρισιού. 55.

«Έτσι λοιπόν στην αρχή της Συνόδου, η Convention δεν ήταν χωρισμένη σε κόμματα... απλώς υπήρχε στους κόλπους της μια φιλόδοξη κλίκα που ήθελε να επιβάλει τις απόψεις της στη Συνέλευση και να πολεμήσει, για να πάρει εκδίκηση για τα πλήγματα που είχε δεχτεί ο εγωισμός της και ικανοποίηση για τις προσωπικές της πικρίες» σ. 55.

1. Ο όμιλος των «φίλων του μοναρχικού συντάγματος» (Συνταγματικοί) ιδρύθηκε το 1791 από φιλομοναρχικούς, πρώην μέλη της δεξιάς πτέρυγας των γιρονδίνων, και είχε ως έδρα ένα παλιό μοναστήρι φεγιαντίνων. Στην απέναντι πλευρά του δρόμου βρισκόταν το μοναστήρι γιακωβίνων στο οποίο συνεδρίαζε ο όμιλος των «φίλων του συντάγματος» (γιακωβίνοι). Ο όμιλος των γιακωβίνων είχε ιδρυθεί το 1789 από τους «δεξιούς» Barnave, Duport, Charles Lameth και Alexandre Lameth. Στη συνέχεια κυριάρχησαν διαδοχικά οι γιρονδίνοι και οι ορεινοί (στΜ).

Danton σσ. 56, 57. Robespierre, Marat 57, 58.

«Ούτε το κόμμα των γιρονδίνων αποτελούνταν στην πλειοψηφία του από προδότες, αλλά έκρυβε ορισμένους στους κόλπους του. Όχι, δεν ήθελε την καταστροφή της δημοκρατίας, οι θεωρίες του όμως σ' αυτήν οδηγούσαν» σ. 59. Οι *γιρονδίνοι* ήταν οι *επιθετικοί*, οι *ορεινοί* κατ' αρχήν σε *θέση άμυνας*. Όπ. παρ.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1792 αρχίζει η σύνοδος της Convention. Πρόεδρος: Pétion (σσ. 60).

Danton 60, 61, 62. Τα δύο πρώτα διατάγματα της Συνέλευσης κατόπιν πρότασης του Danton:

1) «Όχι Σύνταγμα χωρίς τη συγκατάθεση του λαού». 2) «*ασφάλεια των προσώπων* και της *ιδιοκτησίας υπό την προστασία του έθνους*». Με πρόταση του Grégoire ψηφίστηκε ομόφωνα:

3) Κατάργηση της βασιλείας (σ. 62-63).

'4' Οι γιρονδίνοι αρχίζουν τον αγώνα. σ. 63.

24 Σεπτ. εκθέτοντας *τους κινδύνους που απειλούν την Convention* στην πρωτεύουσα, ο Kersaint προτείνει να κληθεί *νομαρχιακή δύναμη* να την περιζώσει. σ. 63. Οι γιρονδίνοι ενάντια στο *Δήμο* ο οποίος τους εξουδετέρωσε από τις 10 Αυγ. και μετά, αλλά και ενάντια στον Danton ο οποίος κυριαρχούσε στο *εκτελεστικό συμβούλιο* 'σ. 64'. Σχεδόν ολόκληρη η αντιπροσωπεία του Παρισιού ανήκε πριν τη συγκρότηση της Convention στο Δήμο της 10ης Αυγούστου (63).

Για το λόγο αυτό, οργή των γιρονδίνων *«ενάντια σ' αυτόν τον τρομερό Δήμο και ιδίως ενάντια στους βουλευτές του Παρισιού»*. **Προκύπτει λοιπόν: οι γιρονδίνοι ήθελαν να πάρουν εκδίκηση για την ήττα και την εξουδετέρωσή τους στη διάρκεια της μεσοβασιλείας της 10ης Αυγούστου.**

Joseph-Egalité της Ορλεάνης και Jean-Paul Marat. σσ. 64,65.

«Ένας τέτοιος άνθρωπος (Marat) *δεν θα είχε ποτέ την παραμικρή επιρροή, αν οι γιρονδίνοι, καταδιώκοντας στο πρόσωπό του την ίδια την αρχή της ενεργητικότητας, δεν ενίσχυαν τη θέση του και δεν του έδιναν την ευκαιρία να επιδείξει τουλάχιστο την ηρεμία, τη σταθερότητα, την ψυχραιμία, την περιφρόνηση απέναντι στις προσβολές, όλα αυτά που χαρακτηρίζουν την αυθεντική πίστη και την αφοσίωση»* σ. 65.

24 Σεπτ. έμμεση επίθεση στο Δήμο και αρκετούς βουλευτές του Παρισιού για το ότι *«θέλουν να επιβάλουν δικτατορία»* (σσ. 65-66).

25 Σεπτ. οι Barbaroux και Rebecqui κατηγορούν τον Robespierre. Ο Danton αγορεύει υπέρ της συμφιλίωσης. σσ. 66, 67. Οι γιρονδίνοι εξακολουθούν *«τη σειρά καταγγελιών»*. *Ο* Verhiaud εναντίον του Marat. 67.

Marat σσ. 68, 69.

Οι διαπληκτισμοί συνεχίζονται καθημερινά: *«Η ρήξη ανάμεσα στους υπουργούς Roland και Danton, οι κατηγορίες ενάντια στο Δήμο του Παρισιού, οι επιγραφές του Marat ήταν προσχήματα αυτών των άσκοπων διαμαχών»* σ. 69. Η νίκη φαινόταν να είναι σχεδόν πάντα με το μέρος των γιρονδίνων. σ. 70. Η πλειοψηφία δεν έχει ακόμη οργανωθεί συστηματικά, ακαθόριστες διακυμάνσεις. *«Έτσι, μεγάλος αριθμός δραστήριων δημοκρατικών ψήφιζαν για καιρό με τη δεξιά πτέρυγα. Ανάμεσα σε αυτούς οι Philippeaux, Cambon, Cambacérès κ.ά.»* σ. 70.

29 Σεπτεμβρίου ο Roland που εκλέχτηκε βουλευτής στο νομό Somme ανακοινώνει στην Convention την παραίτησή του από τη θέση του υπουργού εσωτερικών, ο Buzot ζητά *«να παρακληθεί ο υπουργός να παραμείνει στη θέση του· όλοι οι γιρονδίνοι τον υποστηρίζουν»*. Ο Philippeaux προτείνει *«να ισχύσει η πρόσκληση και για τον Danton»*.[1] Αντίθεση του Danton: «Ο μόνος δυνατός τρόπος για να παραμείνει ο *Roland στη θέση του είναι να ακυρωθεί η εκλογή του»*. Αγώνας, γράμμα του Roland κ.λπ. σσ. 70, 71.

Διάταγμα με το οποίο καταργείται η δημοτική αρχή του Παρισιού. σσ. 73, 74, 75.

«Κάθε μέρα οι εκατέρωθεν κατηγορίες επαναλαμβάνονται με νέα ζέση: η δεξιά πτέρυγα άρχιζε πάντοτε την επίθεση επικαλούμενη γεγονότα που είχαν λάβει χώρα πριν τη σύγκληση της Convention και εκμεταλλευόταν πάντοτε μια κάποια απέχθεια

1. Μετά τη 10η Αυγούστου, η Νομοθετική Συνέλευση διορίζει εξαμελή κυβέρνηση (Προσωρινό εκτελεστικό συμβούλιο) στην οποία ηγετικά μέλη είναι ο Danton και ο γιρονδίνος Roland. Ο Danton παραιτείται στις 21 Σεπτεμβρίου, αμέσως μετά τη σύγκληση της Convention. Η παραμονή του Roland στην κυβέρνηση γίνεται προβληματική από τη στιγμή που εκλέχθηκε βουλευτής της Convention, ενώ η Νομοθετική Συνέλευση είχε θεσπίσει το ασυμβίβαστο της θέσης του βουλευτή με τη θέση του υπουργού (στΜ).

που προκαλούσε ο Marat σ' ολόκληρη τη Συνέλευση για να κατηγορήσει όλους τους ορεινούς». σ. 78, πρβλ. σ. 79. *«Κομματικές διενέξεις στη διάρκεια των οποίων οι αντιπρόσωποι του λαού σπαταλούσαν πολύτιμο χρόνο και δυνάμεις που θα έπρεπε να κατευθύνουν αποκλειστικά ενάντια στους εχθρούς της Γαλλίας»* σ. 79.

29 Οκτωβρίου. Roland, Louvet κατηγορία ενάντια στον Robespierre. σ. 80 επ.

«Αυτός (ο Louvet) *και ο Barbaroux ήταν αναμφίβολα τα μόνα δραστήρια μέλη του κόμματός τους»* σ. 81

«Η ακατάπαυτη και φλύαρη ρητορεία του τελευταίου» (Robesp.) σ. 82.

«Οι επιτροπές της Convention και η ίδια η Convention ασχολούνταν με όλους τους τομείς της διοίκησης και ασκούσαν με διατάγματα πολλές '5' *και τρέχουσες αρμοδιότητες της εκτελεστικής αρχής. Από την άλλη πλευρά, οι δημοτικές αρχές είχαν καταλάβει μεγάλο μέρος της διοίκησης. Πολιτική εξουσία* (pouvoir civil), *στρατιωτική εξουσία, ακόμη και δικαστική εξουσία, τίποτε δεν ήταν τέλεια ρυθμισμένο... μόλις μια ομάδα πολιτών καλούνταν να ασχοληθεί με τα δημόσια πράγματα ασκώντας ορισμένες αρμοδιότητες, αναμιγνυόταν παράλληλα και σε υποθέσεις εντελώς ξένες προς την αποστολή που της είχε ανατεθεί... αν και υπήρχε μια ατέλειωτη σειρά de facto αρχών, ένα και μόνο συλλογικό όργανο, η Convention, συγκέντρωνε de jure όλη την εξουσία του κοινωνικού σώματος και την ασκούσε συχνά. Νομοθετούσε με τα διατάγματά της, ασκούσε διοίκηση με τις επιτροπές της, ασκούσε ακόμη και δικαστική εξουσία με τον τρόπο που επέκτεινε το δικαίωμα άσκησης ποινικής δίωξης»* σ. 85.

«Ως μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στη μοναρχία που είχε γκρεμιστεί και τη δημοκρατία που έπρεπε να οργανωθεί, ως μέσο πολέμου ενάντια στην αριστοκρατία, τους εμιγκρέδες και τις ξένες χώρες, αυτή η συγκέντρωση όλων των εξουσιών ήταν ένα καλό και θα μπορούσα να πω αναγκαίο σύμπτωμα» σ. 86.

«Αυτοί είναι (δηλ. οι γιρονδίνοι) *που ζητούσαν να ασκηθεί με διάταγμα δίωξη ενάντια στους συναδέλφους τους· αυτοί είναι που έστειλαν τον Marat στο επαναστατικό δικαστήριο παραβιάζοντας την ασυλία των εκλεγμένων αντιπροσώπων του λαού»* σ. 87.

16 Δεκεμβρίου. Πρόταση του Buzot να εκδιωχθεί ο δούκας της Ορλεάνης[1] και οι γιοι του. Ο Buzot έχει την υποστήριξη των Louvet και Lanjuinais (σσ. 86, 87).

Μηχανορραφίες του Roland. σσ. 88, 89.

«Παρά τις προκαταλήψεις που είχαν εναντίον μας, οι Louvet, Roland, Guadet, Pétion, Gensonné ήταν πραγματικοί και ειλικρινείς δημοκράτες» σ. 90. Σχετικά με τους *γιρονδίνους* σσ. 90, 91.

«Οι διαφωνίες που αναστάτωναν τις συνεδριάσεις της Convention Nationale πέρασαν σύντομα στους κόλπους του εκτελεστικού συμβουλίου. Όταν ο Servan υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει το υπουργείο πολέμου λόγω της άσχημης κατάστασης της υγείας του, η Convention διόρισε στη θέση του τον πολίτη Pache, που ήταν υπάλληλος στο υπουργείο εσωτερικών, εμπιστευόμενη τον Roland που τον πρότεινε. Ο νέος υπουργός δεν συμμερίστηκε τα μίση και τις βλέψεις του προστάτη του» σσ. 91.

«Στη διάρκεια αυτών των ατέλειωτων φιλονικειών, οι επιτροπές της Convention *δεν έμειναν αδρανείς όπως εκείνη: η επιτροπή γενικής άμυνας κάτω από την καθοδήγηση του Carnot βοήθησε τα στρατεύματά μας και προετοίμασε τις νίκες μας. Η δημοσιονομική επιτροπή, στην οποία εισηγητής ήταν συνήθως ο Cambon, εξασφάλισε έσοδα χάρη σ' αυτό το χάρτινο χρήμα που αποκλήθηκε assignat*[2] *και επικρίθηκε τόσο πολύ, αλλά και με την πώληση εθνικών αγαθών»* σ. 92, 93.

'6' *«Στα τέλη Ιανουαρίου του 1793... οι ορεινοί εγκαταλείπουν την αμυντική τακτική στην οποία είχαν περιοριστεί για υπερβολικά μεγάλο χρονικό διάστημα, για να επιτεθούν με τη σειρά τους στους γιρονδίνους»* σ. 100.

Μετά το θάνατο του Michel Lepelletier Saint-Fargeau *«οι γι-*

1. Πρόκειται για τον Φίλιππο, δούκα της Ορλεάνης και αρχηγό του «νεότερου» κλάδου της δυναστείας των Βουρβόνων, που είχε εκλεγεί βουλευτής της Convention στο Δήμο του Παρισιού με το «επαναστατικό» όνομα Philippe-Egalité. Ο Philippe-Egalité, πατέρας τού μετέπειτα βασιλιά Λουδοβίκου-Φίλιππου, αποκεφαλίστηκε την εποχή της τρομοκρατίας (στΜ).

2. Assignat: χάρτινο χρήμα μη μετατρέψιμο σε χρυσό που εκδόθηκε στη διάρκεια της γαλλικής επανάστασης και για το οποίο είχε συσταθεί, ως εγγύηση, υποθήκη στην κρατική περιουσία (στΜ).

ρονδίνοι έπαψαν να έχουν την πλειοψηφία» σ. 101.
Danton σ. 163 επ.

/1/*Αγώνας ορεινών και γιρονδίνων*

Με τη 10η Αυγούστου 1792 αρχίζει μια περίοδος μεσοβασιλείας. Πλήρης αδυναμία της *Νομοθετικής Συνέλευσης*, πλήρης αδυναμία της κυβέρνησης που έχει προέλθει από αυτή. Η διακυβέρνηση περνά στα χέρια των λαϊκών συνελεύσεων και των δημοτικών αρχών. Αυτοσχέδια κέντρα διακυβέρνησης, προϊόντα της αναρχίας αποτελούσαν κατ' ανάγκην έκφραση του λαϊκού κινήματος, γιατί η εξουσία τους δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η εξουσία της λαϊκής γνώμης (σσ. 44, 45).

Από κει και πέρα διχασμός ανάμεσα στους ισχυρούς.

Ένα κόμμα θέλει να αποκαταστήσει την τάξη που διαταράχθηκε με τη 10η Αυγούστου, θέλει να εφαρμόσει τους ισχύοντες νόμους. Τα βασικά μέλη της κυβέρνησης και της *Νομοθετικής Συνέλευσης* είναι ηγέτες αυτού του κόμματος.

Το άλλο κόμμα διακρίνει στην αναρχία τη μοναδική κινητήρια δύναμη, στον ενθουσιασμό, που αυτή προκαλεί, το υποκατάστατο μιας έτοιμης οργάνωσης, τη μοναδική δύναμη αντίστασης προς τα έξω και προς τα μέσα. Αυτοί οι άνθρωποι ελέγχουν το Δήμο του Παρισιού, σχεδόν όλες τις δημοτικές αρχές της Γαλλίας και έχουν έναν εκπρόσωπο (Danton) στην κυβέρνηση (σσ. 45, 46).

Οι Γιρονδίνοι (το πρώτο κόμμα) δεν προβάλλούν καμιά αποτελεσματική αντίσταση στο λαϊκό ρεύμα. Στην πράξη οι θεωρίες τους περιορίζονται σε αγορεύσεις και ρητορείες, οι οποίες ολοκληρώνουν την απώλεια της δημοτικότητάς τους χωρίς να ασκούν την παραμικρή επιρροή στην εξέλιξη των γεγονότων.

Εκείνη την περίοδο ο Δήμος του Παρισιού στέλνει τους πολίτες στα σύνορα. Κάθε ώρα σημαίνει συναγερμός προειδοποιώντας για τον εθνικό κίνδυνο. Όλοι οι πολίτες κατατάσσονται στις sections[1] για να βαδίσουν ενάντια στον εχθρό.

1. Section - ονομασία των 48 διαμερισμάτων στα οποία χωρίστηκε το Παρίσι με νόμο της 21ης Μαΐου 1790. Σε κάθε section υπήρχε στρατιωτική επιτροπή αρμόδια για τη στρατολόγηση πολιτών (στΜ).

Οι μέρες του Σεπτέμβρη εντάσσονται σ' αυτή την περίοδο.

Αν είχαν καταπνιγεί, θα έσβηνε κάθε δημόσια ζωή (σσ. 46, 47).

Στις επαρχίες, ο κόσμος αποστρέφεται τους φόνους του Σεπτέμβρη, αλλά είναι ευγνώμων στους άνδρες που συντηρούν τον πυρετό της εξέγερσης για να γεμίζουν τα στρατόπεδα εθνοφρουρούς. Ο κόσμος περιφρονεί τους γιρονδίνους, οι οποίοι, προκειμένου να σπρώξουν τους πολίτες ενάντια στα ξένα στρατεύματα, δεν τολμούν καν να προβάλουν δυναμική αντίσταση στα εγκλήματα που αναθεματίζουν και που χρησιμοποιούν για να κατηγορήσουν με τη σειρά τους τον ισχυρό τους αντίπαλο.

Στη διάρκεια αυτής της πολυτάραχης περιόδου διεξάγονται εκλογές.

Στη σύγκληση της Convention το επαναστατικό κίνημα ακόμη στο Παρίσι, ο Δήμος παντοδύναμος.

Οι γιρονδίνοι χωρίζονται πρώτα από τους ορεινούς. Το πόσο λίγο επιζητούν το διχασμό οι νεοεκλεγέντες ορεινοί το αποδεικνύει η σχεδόν ομόφωνη εκλογή του Pétion ως προέδρου της Convention. Ομοίως και τα υπόλοιπα μέλη του Γραφείου επιλέχτηκαν ανάμεσα στα ισχυρά μέλη της προηγούμενης Συνέλευσης. Οι περισσότεροι νεοεκλεγέντες βουλευτές δεν γνώριζαν τίποτε για τις εσωτερικές διασπάσεις. Ο Robespierre και ο Pétion, ο Danton και ο Guadet έχαιραν εξίσου του σεβασμού τους.

Το μοναδικό κόμμα που μπαίνει στην Convention με καθορισμένο σύστημα και προκαθορισμένο σχέδιο (οι γιρονδίνοι) παίρνει θέση στη δεξιά πτέρυγα. Εγκαταλείποντας τα παλιά έδρανά τους (στην αριστερή πτέρυγα) κηρύσσουν τον πόλεμο στους νεοεκλεγέντες δημοκρατικούς (Republikaner), οι οποίοι κατέλαβαν αμέσως την αριστερή πτέρυγα, την παραδοσιακά πατριωτική.

Οι γιρονδίνοι ήλεγχαν την πλειοψηφία της *Νομοθετικής Συνέλευσης* και ταυτόχρονα τον όμιλο των γιακωβίνων. Την περίοδο της 10ης Αυγούστου πίστευαν ότι είχαν τη Γαλλία στα χέρια τους. Όταν συγκάλεσαν την Εθνική Συνέλευση (Nationalkonvent) δεν φαντάζονταν ούτε στιγμή ότι θα ήταν δυνατόν να σχηματιστεί πλειοψηφία που δεν θα ήλεγχαν. Αλλά οι 42 μέρες της μεσοβασιλείας άλλαξαν την κατάσταση των πραγμά-

των και το χαρακτήρα των εκλογών. Η νομοθετική συνέλευση, δηλαδή οι γιρονδίνοι, είχαν επιδείξει αρκετή ενεργητικότητα στον αγώνα κατά της Αυλής. Φάνηκαν αδύναμοι και άβουλοι μόλις το πηδάλιο του κράτους αφέθηκε άνευ όρων στα χέρια τους. Δεν μπορούσαν να συγκρατήσουν το ρεύμα που ξεχύθηκε τη 10η Αυγούστου. Ήταν τόσο αδέξιοι, ώστε του αντέτασσαν ρητορείες. Απομακρύνθηκαν από την κοινή γνώμη χωρίς να είναι σε θέση να παρεμποδίσουν στο ελάχιστο την αναστάτωση. Απλώς στέρησαν από τον εαυτό τους τα μέσα που είχαν για να κατευθύνουν τις εξελίξεις. Ο όμιλος των γιακωβίνων ήταν εκείνη την εποχή το θερμόμετρο της κοινής γνώμης. Για πολύ καιρό οι γιρονδίνοι κυριαρχούσαν εδώ σε τέτοιο βαθμό, ώστε πριν το τέλος της Συντακτικής Συνέλευσης είχαν εκθρονίσει τους Lameth και εξορίσει τους συνταγματικούς στις μη δημοφιλείς αίθουσες των φεγιαντίνων. Μετά τη 10η Αυγούστου ξεπεράστηκαν και οι ίδιοι: έχασαν τη δημοτικότητά τους, σχεδόν όλοι εγκατέλειψαν έναν όμιλο, του οποίου την προσφορά /2/ εξυμνούσαν όσο καιρό επικροτούσε τις απόψεις τους και τον οποίο δεν θεωρούσαν παρά ένα άντρο ταραχοποιών από τη στιγμή που σκεφτόταν διαφορετικά από αυτούς.

Επιπλέον, οι γιρονδίνοι έδωσαν την εκτελεστική εξουσία σε μια προσωρινή κυβέρνηση. Αυτή η κυβέρνηση, που δεν είχε έρεισμα στο έθνος, έχασε κάθε δύναμη, μόλις το κόμμα στο οποίο ανήκε έπαψε να είναι δημοφιλές. Η εκτελεστική εξουσία ασκείτο de facto από τις δημοτικές αρχές και ιδίως από το Δήμο του Παρισιού που συγκροτείτο από ισχυρούς ανθρώπους του λαού. Στην πρωτεύουσα οι εκλογές έγιναν κάτω από την επιρροή του Δήμου. Τα βασικά μέλη του εκλέχτηκαν.

Εξ ου και η εχθρική στάση των γιρονδίνων από τις πρώτες στιγμές της Convention. Όλοι οι νέοι βουλευτές που ήταν γνωστοί για κάποια ενεργητικότητα και κάποιο πατριωτισμό προσχώρησαν με την άφιξή τους στον όμιλο των γιακωβίνων, στον οποίο ο Δήμος είχε μεγάλη επιρροή. Οι εν λόγω βουλευτές πήραν θέση στην αριστερή πτέρυγα. Αυτό ήταν αρκετό για να καταλάβουν οι γιρονδίνοι τη δεξιά πτέρυγα. Οι γιακωβίνοι είχαν γίνει εχθροί τους. Χαρακτήριζαν γιακωβίνους τους νέους αντιπάλους τους. Ενώ αρχικά ήταν εχθροί μόνο του Δήμου και της αντιπροσωπείας του Παρισιού, συμπεριέλαβαν έπειτα στο μίσος τους όλους όσους κάθονταν δίπλα στους γιακωβίνους,

όσους τους συναναστρέφονταν, όσους ήταν ενθουσιώδεις δημοκρατικοί. Στην αρχή επομένως της συνόδου, η Convention δεν ήταν διχασμένη. Μια συμπαγής μάζα δημοκρατικών, ενωμένη από ένα κοινό συναίσθημα, διαφωνώντας κατά τα άλλα σε πολλά σημεία. Μόνο που στους κόλπους της ξεχώριζε μια φιλόδοξη κλίκα που ήθελε να επιβάλει τις απόψεις της στη Συνέλευση και ήταν έτοιμη να πολεμήσει, για να πάρει εκδίκηση για τα πλήγματα που είχε δεχτεί ο εγωισμός της και να ικανοποιήσει τις προσωπικές της πικρίες.

Οι γιρονδίνοι στην πλειοψηφία τους δεν ήταν προδότες, είχαν όμως προδότες στους κόλπους τους. Η καταστροφή της δημοκρατίας δεν ανταποκρινόταν στη θέλησή τους, ήταν όμως η συνέπεια των θεωριών τους. Γι' αυτό και ενώθηκαν μαζί τους οι λίγοι φιλοβασιλικοί της Convention. Οι γιρονδίνοι ήταν επιθετικοί, οι ορεινοί για πολύ καιρό σε θέση άμυνας. Οι γιρονδίνοι δεν μπορούσαν να θυσιάσουν τον εγωισμό τους στη δημόσια υπόθεση (σσ. 47-59).

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1792 αρχίζει τις εργασίες της η Convention. Ο Pétion πρόεδρος. Ο Danton παραιτείται από τη θέση του υπουργού δικαιοσύνης. Λόγος υπέρ της συμφιλίωσης. Δεν μπορεί να υπάρξει σύνταγμα άλλο από αυτό που γίνεται αποδεκτό από την πλειοψηφία των συνελεύσεων βάσης. Πρέπει να εκδοθεί διάταγμα για να διακηρυχθεί η προστασία της ιδιοκτησίας. Και οι δύο προτάσεις του Danton υιοθετήθηκαν με διατάγματα (τα πρώτα της Convention). Ο Danton χαρακτηρίζει την κινητοποίηση του λαού ως αναγκαία για το μεταβατικό στάδιο, τώρα όμως πρέπει η συντακτική εξουσία της Convention να πάρει τη θέση της και να πάψουν οι υπερβολές.

Καταργείται ομόφωνα η βασιλεία μετά από πρόταση του Grégoire.

Από την πρώτη συνεδρίαση της Convention βλέπει κανείς την επιθυμία των ορεινών για γενική συμφιλίωση, για το καλό της τάξης και της ελευθερίας. Οι γιρονδίνοι εκδηλώνουν αμέσως το πάθος για εκδίκηση.

Στις 24 Σεπτεμβρίου, ο Kersaint, εκθέτοντας τους κινδύνους που απειλούν την πρωτεύουσα, προτείνει να κληθεί σημαντική νομαρχιακή δύναμη για να την περιζώσει. Αυτή είναι η πρώτη κήρυξη πολέμου από τους γιρονδίνους, που είναι πολύ οργισμένοι ενάντια στην αντιπροσωπεία του Παρισιού, επειδή οι

γιρονδίνοι που ήταν μέλη της *Νομοθετικής Συνέλευσης* είχαν εξουδετερωθεί λόγω της δράσης του Δήμου και της κυριαρχίας του Danton στο *εκτελεστικό συμβούλιο.*

Οι Jean-Paul Marat και Joseph Egalité δίνουν κατά κυριολεξία την ευκαιρία στους γιρονδίνους για κακόβουλες κατηγορίες κατά των Ορεινών, ότι είναι αφ' ενός αιμοδιψείς και αναρχικοί και αφ' ετέρου υπέρμετρα φιλόδοξοι και βασιλικοί.

24. Σεπτ. έμμεση κατηγορία εναντίον του Δήμου του Παρισιού ότι επιδιώκει δικτατορία.

25. Σεπτ. Οι Rebequi και Barbaroux αποκαλούν τον Robespierre υποψήφιο δικτάτορα. Ο Danton κάνει εκ νέου κήρυγμα για τη συμφιλίωση. Δικαιολογεί το Δήμο· μια εκτός νόμου εξουσία ήταν αναγκαία κάτω από την αδύναμη ηγεσία της *Νομοθετικής Συνέλευσης*, τώρα όμως πρέπει να γίνει επιστροφή στην τάξη. Οι γιρονδίνοι δεν πείθονται από τις επιπλήξεις του Danton, ανατρέχουν στο παρελθόν για να βρουν διαρκείς αφορμές κατηγοριών.

Επίθεση των Vergniaux και Boileau κατά του Marat. Η συνετή απάντηση του Marat. Η Συνέλευση περνά στην ημερήσια διάταξη. Αλλά οι εχθρικές διαθέσεις, που είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται, εξακολουθούν. Ενώ αναμενόταν μια αποφασιστική ενέργεια και η ρήξη μεταξύ του Roland και του Danton, οι υποτιθέμενες ανόσιες πράξεις του Δήμου του Παρισιού και οι επιγραφές του Marat ήταν απλές προφάσεις αυτών των άσκοπων διαμαχών. Η νίκη φαινόταν σχεδόν πάντα να κλίνει προς το μέρος των γιρονδίνων. Κατά τη διάρκεια αυτών των πρώτων διαμαχών η πλειοψηφία δεν ήταν ακόμη οργανωμένη, διακυμαινόταν ακαθόριστα. Μεγάλος αριθμός δραστήριων δημοκρατικών ψηφίζουν για μεγάλο χρονικό διάστημα με τη δεξιά: αυτό κάνουν οι Philippaux, Cambon, Cambacérès κ.λπ.

29 Σεπτεμβρίου ο Roland που εκλέχτηκε βουλευτής στο νομό Somme ανακοινώνει στην Convention ότι θα παραιτηθεί από τη θέση του υπουργού εσωτερικών. Η δεξιά πτέρυγα εκφράζει τη λύπη της. Ο Buzot προτείνει να ζητηθεί από τον Roland να παραμείνει στη θέση του, ο Philippaux προτείνει να ισχύσει η πρόσκληση και για τον Danton, αυτός αρνείται, μια πρόσκληση είναι κατ' αυτόν υποτιμητική για την Convention. Ο μόνος τρόπος για να παραμείνει ο Roland στη θέση του είναι να ακυρωθεί η εκλογή του. Οι γιρονδίνοι επιμένουν στην πρόσκληση.

Ο Valazé δηλώνει ότι το όνομα του Roland είναι ιερό γι' αυτόν. Οι Louvet και Barbaroux τον γεμίζουν επαίνους. Αυτή τη φορά οι άνθρωποι του κέντρου, Barrère, Lacroix, Thuriot, που έδιναν συχνά την πλειοψηφία στη δεξιά χωρίς να ανήκουν σ' αυτήν, αντιτάχθηκαν στην πρόταση του Buzot.

30 Σεπτεμβρίου ο Roland γράφει ένα γράμμα στην Convention όπου δηλώνει ότι θέλει να παραμείνει υπουργός, επαινεί πολύ τον εαυτό του σ' αυτό το γράμμα, κάνει το δάσκαλο στους αντιπάλους του, /3/ κατηγορεί έμμεσα τον Danton. Όλες αυτές οι κατηγορίες εναντίον του Danton και του Δήμου αναφέρονται σε γεγονότα που προηγούνται της συνόδου της Convention, **δείγματα του μίσους ενός ηττημένου κόμματος κατά των νικητών.**

Η δεξιά καταδιώκει καθημερινά το Δήμο, τον οποίο υπερασπίζονται οι βουλευτές του Παρισιού. Τελικά διατάχτηκε η διάλυση αυτής της επαναστατικής αρχής. Της ζητήθηκε να λογοδοτήσει. Νέο αντικείμενο διαπληκτισμών παρουσιάζεται: η *επιτροπή επαγρύπνησης* του Δήμου ανακοινώνει στην Convention ότι έχει *κατάσχει* σημαντικά έγγραφα που ρίχνουν φως στην προδοσία της Αυλής και τα οποία θα εξέθεταν αρκετούς βουλευτές. Ζήτησε να μην υποχρεωθεί να παραδώσει αυτό το αρχείο και να συνεχίσει να ασκεί τα καθήκοντά της μέχρις ότου έρθει η κατάλληλη στιγμή για να το χρησιμοποιήσει. Οι γιρονδίνοι διαβλέπουν σ' αυτό τη φανερή επιθυμία του Δήμου να διατηρήσει τις αρμοδιότητές του, οι δε ορεινοί θεωρούν ότι οι αντίπαλοί τους έχουν συμφέρον να πνίξουν την αλήθεια. Μετά τη συζήτηση το κάθε κόμμα διατηρεί την προσχηματισμένη γνώμη του. Τελικά τα έγγραφα παραδόθηκαν σε μια επιτροπή 25 αντιπροσώπων, μεταξύ των οποίων δεν υπήρχε κανένα μέλος του Δήμου, της αντιπροσωπείας του Παρισιού, της *Συντακτικής* και της *Νομοθετικής Συνέλευσης*. Δεν προκύπτει κανένα στοιχείο ούτε εναντίον του Δήμου ούτε εναντίον των γιρονδίνων. Ακόμη και η έκθεση του βουλευτή Joseph Delaunay (γιρονδίνος) είναι ουσιαστικά υπέρ του Δήμου. Οι αμοιβαίες κατηγορίες επαναλαμβάνονται καθημερινά με νέα οργή, η δεξιά ξεκινά πάντα την επίθεσή της στηριζόμενη σε γεγονότα που προηγούνται της σύγκλησης της Convention. Η ελευθερία της γνώμης παραμερίζεται κάθε φορά που ήθελε να μιλήσει ένα μέλος της αριστεράς. Ο Robespierre διώχτηκε από το βήμα με

φωνές και βρισιές, ο Marat κατάφερε να απαντήσει μόνο χάρη στο πείσμα του.

Μέχρι τώρα η δεξιά έχει σταθερά την πλειοψηφία. Οι *ορεινοί* ψηφίζουν μαζί της όποτε πρόκειται για θέματα αρχής, αποκατάστασης της τάξης, εκτέλεσης των νόμων.

Ο Roland επαναλαμβάνει συνέχεια στις εκθέσεις του προς την Convention ότι πρέπει να τιμωρηθούν τα εγκλήματα της μεσοβασιλείας και παρεμβάλλει σ' αυτές έμμεσες κατηγορίες κατά του Robespierre και του Danton, κατά της αντιπροσωπείας του Παρισιού.

Ο Roland οργισμένος διότι η ανωτερότητα του Danton τον είχε συντρίψει στο *Συμβούλιο*.

29 Οκτωβρίου ο Roland παρουσίασε στην Convention μια έκθεση στην οποία αναφέρεται εκ νέου ο Robespierre. Ο Robespierre ανεβαίνει στο βήμα για να υπερασπίσει τον εαυτό του, διακόπτεται από το θόρυβο των γιρονδίνων και τις συνεχείς παρεμβάσεις του προέδρου Guadet.

Επίθεση του Louvet κατά του Robespierre.

5 Νοεμβρίου. Απάντηση του Robespierre. Όλες οι πλευρές επικαλούνται την ημερήσια διάταξη, ακόμη και οι Vergniaud, Guadet, Pétion είναι υπέρ της τήρησής της. Γύρω από τον Louvet βρίσκονται μόνο οι Salles, Barbaroux, Lanjuinais, Larivière. Η ημερήσια διάταξη υιοθετείται σχεδόν ομόφωνα. Ο Barbaroux ζητά και πάλι το λόγο για να υποστηρίξει την κατηγορία, κατεβαίνει μετά μπροστά στο βήμα και θέλει να μιλήσει για να υποστηρίξει το αίτημά του ή, τουλάχιστον, ως κατηγορούμενος. Αυτό το απρεπές επεισόδιο συνεχίζεται για πολύ και λήγει, ως συνήθως, χωρίς η συνέλευση να λάβει οποιαδήποτε απόφαση (σσ. 60-83).

16 Δεκεμβρίου. Με πρωτοβουλία του Thuriot διακηρύσσεται η *ενότητα* και το *αδιαίρετο* της δημοκρατίας. Ο Buzot προτείνει να εκδιωχθούν ο δούκας της Ορλεάνης και οι γιοί του. Υποστηρίζεται από τους Louvet και Lanjuinais. Οι γιρονδίνοι κάνουν μια πρώτη προσπάθεια να αποδεκατίσουν την Εθνική Συνέλευση. Κατά τα άλλα οι γιρονδίνοι έχουν φιλίες με τα υποχείρια του δούκα της Ορλεάνης, Dumouriez, Sillery, Biron, Valence.

Οι υπουργοί είναι καθαρά προκατειλημμένοι υπέρ των γιρονδίνων. Όταν ο Louvet απηύθυνε κατηγορία κατά του Robespierre, η Convention διέταξε να τυπωθούν τόσο η κατηγορία όσο και η υπεράσπιση. Με πρωτοβουλία του Roland ο λόγος του Louvet κυκλοφόρησε ευρύτατα με την ένδειξη: *Τυπώθηκε κατόπιν εντολής της Convention*, ενώ η διανομή του λόγου του Robespierre περιορίστηκε στα μέλη της Convention. Έτσι θα δημιουργείτο στον κόσμο η εντύπωση ότι αποδόθηκε κάποιο είδος μομφής στον Robespierre. Το ίδιο τέχνασμα επαναλήφθηκε με το διάταγμα για την εκδίωξη των Βουρβόνων. Πριν την ανάγνωση των *πρακτικών* που αναφέρονταν στην αποδοχή του, δηλαδή πριν ακόμη η πλειοψηφία εγκρίνει, σύμφωνα με τον κανόνα, την τελική διατύπωση του διατάγματος, αυτό τυπώθηκε και στάλθηκε γρήγορα με φροντίδα του Roland στους 84 νομούς, ενώ η αναβολή της κρίσης για την τύχη του Philippe-Egalité δεν έτυχε της ίδιας δημοσιότητας. Έτσι θα μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι οι οπαδοί του δούκα της Ορλεάνης πέτυχαν το άλλο πρωί με αιφνιδιασμό την ευνοϊκή διατύπωση ενός διατάγματος που τον αφορούσε.

Η ασυμφωνία που δυσχέραινε τις συνεδριάσεις της Εθνικής Συνέλευσης επεκτάθηκε σύντομα και στους κόλπους του εκτελεστικού συμβουλίου. Όταν αποχώρησε λόγω κακής υγείας ο Servan, η Convention τοποθέτησε στη θέση του, μετά από πρόταση του Roland, τον Pache, υπάλληλο στο Γραφείο του υπουργείου εσωτερικών. Ο Pache θέλει να είναι ανεξάρτητος, συναναστρέφεται ωστόσο τους γιακωβίνους. Ο Pache είναι καλός πατριώτης, κακός υπουργός πολέμου. Με το να τον κατηγορήσουν οι γιρονδίνοι για προδοσία, διπλασιάζονται οι κατηγορίες που στρέφονταν από καιρό εναντίον του Roland.

Assignats, νόμος σχετικά με την άσκηση της λατρείας (πρβλ. σ. 93), διάταγμα για τη σίτηση, πρβλ. το λόγο του Levasseur, σ. 94 επ.

/4/ Λίγο καιρό μετά το διάταγμα για την τροφοδοσία, γίνονται συζητήσεις σχετικά με τη δίκη του Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Νέα πικρία μ' αυτή την αφορμή.

Τέλη Ιανουαρίου 1793 και πάλι εχθρική διάθεση χωρίς λόγο όπως στις αρχές της Convention. Όμως, μεγάλη αλλαγή στις διαθέσεις της Συνέλευσης. Οι ορεινοί πέρασαν από την άμυνα στην επίθεση. Μανιασμένος πόλεμος των κομμάτων, έχει κανείς την εντύπωση ότι από εδώ και στο εξής καμιά μορφή οργάνωσης της δημοκρατίας δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την

ολοκληρωτική εξόντωση του ενός από τα δύο κόμματα.

Η ύπουλη δολοφονία του Michel Lepelletier Saint-Fargeau οδήγησε σε ξεκαθάρισμα λογαριασμών και ανοιχτή ρήξη των δύο άκρων.

Ο βάλτος (Sumpf),[1] κουρασμένος από τη διάθεση για ίντριγκες και την αυταρέσκεια των γιρονδίνδων, συνασπίζεται συχνά με τους ορεινούς εναντίον τους. Η παραίτηση του Roland γίνεται δεκτή.

28 Ιανουαρίου ο Buzot καταγγέλλει, εξαιτίας της σύλληψης ενός δημοσιογράφου, την *επιτροπή γενικής ασφάλειας* (στην οποία εκτός από τους γιρονδίνους υπήρχαν και αρκετοί ορεινοί) και ζητά τη διάλυσή της. Οι γιρονδίνοι προτιμούσαν να θυσιάσουν ένα θεσμό, παρά να τον αφήσουν να ευημερήσει στα χέρια των αντιπάλων τους (σσ. 84-103).

8 Μαρτίου. Μεγάλη αναστάτωση εξαιτίας των βελγικών πολεμικών αποτυχιών του Dumouriez. Στέλνονται *επίτροποι* σε όλα τα διαμερίσματα 'του' Παρισιού και στους νομούς, για να καλέσουν τους πολίτες στα όπλα.

9 Μαρτίου. Οι *επίτροποι* συντάσσουν αναφορές. Ζητείται να ληφθούν μέτρα προστασίας από τις εσωτερικές συνωμοσίες. Ιδρύθηκε με διάταγμα ένα εξαιρετικό ποινικό δικαστήριο για να δικάζει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό προδότες, συνωμότες και *αντεπαναστάτες*. Μεγάλη αναστάτωση στην πρωτεύουσα. Καταστροφή των τυπογραφείων του Gorsa, ο ίδιος εξαναγκάζεται σε φυγή. Ο λαός ήταν τόσο αναστατωμένος, ώστε χρειάστηκε διάταγμα της Convention για να επιστρέψουν οι αρτοποιοί στο φούρνο τους και οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι στη διεκπεραίωση της επείγουσας αλληλογραφίας.

10 Μαρτίου. Συζητήσεις για την οργάνωση του επαναστατικού δικαστηρίου.

Μεγάλη αναστάτωση στο Παρίσι. Βραδινή συνεδρίαση της Convention στις 9. Τα δεξιά έδρανα σχεδόν έρημα. Μετά τα μεσάνυχτα η συγκέντρωση του πλήθους στα Ηλύσια Πεδία παίρνει εκρηκτικό χαρακτήρα. Πηγαίνουν στους ομίλους των

1. Αναφορά στο «κέντρο» της Convention, στο οποίο ανήκαν οι μισοί περίπου από τους βουλευτές της Συνέλευσης (440 από τους 759). Στην πολιτική αστάθεια αυτών των βουλευτών που ακολουθούσαν κάποια από τις δυναμικές μειοψηφίες οφείλεται ο χαρακτηρισμός Marais (Βάλτος) (στΜ).

γιακωβίνων και των κορδελιέρων και προπαγανδίζουν την εξέγερση ενάντια στην Convention. Οι προτάσεις αυτές απορρίπτονται από τους ορεινούς.

11 Μαρτίου. Διάταγμα σχετικά με το επαναστατικό δικαστήριο.

12 Μαρτίου. Ο Marat διαμαρτύρεται για τις βιαιότητες της 10ης.

13 Μαρτίου. Κατηγορίες και επιθέσεις των γιρονδίνων για τη 10η Μαρτίου (σσ. 112-122).

Όλα τα κόμματα είχαν υποθάλψει τις ταραχές της 10ης Μαρτίου στο Παρίσι, γιατί όλα τα κόμματα είχαν συμμετάσχει στην αναστάτωση, μια αναστάτωση που προκλήθηκε για να στείλει το λαό στα σύνορα: τα επεισόδια της 10ης Μαρτίου ήταν αναγκαίο επακόλουθό της. Οι ορεινοί που συνεδρίαζαν μόνοι τους στη Συνέλευση έθεσαν μέσα σε λίγες ώρες τέρμα στην αναταραχή που έπαιρνε απειλητικές διαστάσεις. Οι Pache και Santerre επαινέθηκαν για το ζήλο τους. Οι Marat και Dubois-Crancé κατεύνασαν τους ομίλους των γιακωβίνων και των κορδελιέρων και τους έκαναν να εγκαταλείψουν τα σκοτεινά τους σχέδια. Ο Marat κατήγγειλε πρώτος τις ταραχές της 10ης Μαρτίου. Με δική του πρωτοβουλία απαγγέλθηκε με διάταγμα κατηγορία κατά του Fournier l'Americain, που ήταν ένας από τους υποκινητές. Ο Lasource, ενθουσιώδης γιρονδίνος, του απευθύνει ύμνους στη συνεδρίαση της 12ης Μαρτίου. Τελικά, σε μέλος της δεξιάς, το οποίο προσέβαλε στη συνεδρίαση αυτή τον Marat, απευθύνθηκε με ομόφωνη απόφαση μομφή που γράφτηκε στα πρακτικά παρά την εξοργιστική μεροληψία με την οποία αντιμετωπιζόταν συνήθως ο *Φίλος του λαού*[1] (σσ. 122-123).

Στην αρχική της μορφή η *επιτροπή εθνικής σωτηρίας* συγκροτείτο στη μεγάλη της πλειοψηφία από γιρονδίνους.

Λίγες μέρες μετά τη 10η Μαρτίου οι γιρονδίνοι θέλουν να φορτώσουν την ευθύνη γι' αυτή στους ορεινούς.

Οι θυελλώδεις συνεδριάσεις ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στην Convention. Θορυβώδεις σκηνές. Οι ομιλητές αναμιγνύονται συχνά σ' αυτές τις επεισοδιακές παρεκβάσεις. Τότε οι γι-

1. L'ami du peuple (Ο φίλος του λαού) ήταν ο τίτλος της επαναστατικής εφημερίδας που εξέδιδε ο Marat (στΜ).

ρονδίνοι φωνάζουν ότι δεν είναι πλέον ασφαλείς στο Παρίσι και ζητούν τη βοήθεια των νομαρχιακών δυνάμεων. Οι ορεινοί από την πλευρά τους κατηγορούν τους αντιπάλους τους ότι επιδιώκουν εμφύλιο πόλεμο. Μερικές φορές περνούν μερόνυχτα ολόκληρα με αυτές τις θλιβερές συζητήσεις.

Πάντως μέχρι εκείνη τη στιγμή όλες οι πλευρές σέβονται ακόμη τη βουλευτική ασυλία. Η δεξιά πτέρυγα παραβιάζει πρώτη αυτόν τον κανόνα. Μετά από πρόταση του Guadet ασκήθηκε δίωξη στον Marat. Η νομοθετική επιτροπή συνέταξε ένα κατηγορητήριο στο οποίο προεξοφλείτο η καταδίκη. Ο Marat αθωώθηκε ομόφωνα από το επαναστατικό δικαστήριο και ο λαός τον οδήγησε θριαμβευτή πίσω στην Convention. Αυτό το συμβάν είχε σημαντικές συνέπειες. Ανοιγόταν μια δικαστική οδός για τις κομματικές διαφορές των βουλευτών. Η δίωξη του Marat άμεσο προοίμιο της 31ης Μαρτίου (σσ. 125-129).

18 Μαρτίου ήττα του Dumouriez στο Neerwinden. Οι επιστολές του προς το εκτελεστικό συμβούλιο περιέχουν προσβλητικές αναφορές για την Convention [κρίση του Danton για τον Dumouriez (σ. 133)]. Οι γιρονδίνοι επιδοκιμάζουν τα υπεροπτικά γράμματά του. Στις 29 Μαρτίου ένα γράμμα του Dumouriez προκαλεί μέγιστη οργή. Διάταγμα. Ο Dumouriez πρέπει να περάσει από δίκη κ.λπ. Προδοσία του Dumouriez.

3 Απριλίου ο Lasource τολμά να καταγγείλλει τον Danton ως συνένοχο του Dumouriez (πρβλ. σ. 137). Ο Danton κηρύσσει πόλεμο στους γιρονδίνους. Μεγάλη αίσθηση από το λόγο του Danton. Ο Danton είχε προσπαθήσει να επιτύχει τη συμφιλίωση ανάμεσα στις δύο πλευρές της Συνέλευσης (σσ. 131-143). /5/ Παρ' ότι καθόταν στην κορυφή του Όρους, ήταν κατά κάποιο τρόπο ηγέτης του Βάλτου. Αποδοκίμασε πολλές φορές το πάθος των ορεινών και αγωνίστηκε ενάντια στη δυσπιστία του Robespierre. Επέμενε διαρκώς ότι, αντί να πολεμά κανείς τους γιρονδίνους, πρέπει να τους εξαναγκάσει να υποστηρίξουν τους ορεινούς για να σώσουν από κοινού τη δημόσια υπόθεση. Ακόμη και μερικές μέρες πριν την επίθεση του Lasource, ο Danton είχε μια σύσκεψη με τους ηγέτες της δεξιάς πτέρυγας, όπου συμφωνήθηκε να προχωρήσουν με ομοψυχία έχοντας πλέον στο νου μόνο τον αγώνα κατά των ξένων και των αριστοκρατών. Όλοι οι ορεινοί αγαπούσαν τον Danton, αλλά οι περισσότεροι πίστευαν ότι εκτιμά εσφαλμένα την κατάσταση

με το να ελπίζει ότι θα πετύχει την ένωση ορεινών και γιρονδίνων (σ. 143).

Τέλη Απριλίου και αρχές Μαΐου οι συζητήσεις πήραν έναν πολύ πιο κρίσιμο χαρακτήρα. Όχι πλέον διενέξεις από το βήμα αλλά πόλεμος μέχρις εσχάτων. Κάθε μια από τις δύο πλευρές άρχισε να επιδιώκει τη νίκη μέσω εξωτερικής υποστήριξης. Οι ορεινοί ωστόσο ασχολούνταν σοβαρά, παρά τον εσωτερικό διχασμό, με τις υποθέσεις της Γαλλίας, ενώ οι γιρονδίνοι ενδιαφέρονταν μόνο για την εξόντωση των αντιπάλων τους και είχαν εγκαταλείψει πλήρως το πηδάλιο του κράτους. Κατά τη διάρκεια αυτών των δύο μηνών συζητείται το θέμα του maximum.[1] Η δεξιά πτέρυγα πολέμησε το μέτρο αυτό με ύβρεις, διαμαρτυρόμενη για το ότι παραβιάζεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και διακυβεύεται η ύπαρξη των ιδιοκτητών. Οι καταγγελίες αυτές είχαν σκοπό να στρέψουν τη μεσαία τάξη ενάντια στους ορεινούς. Το maximum υιοθετήθηκε (σσ. 147,150).

Οι γιρονδίνοι είχαν πάντοτε την πλειοψηφία όποτε επρόκειτο για κομματικές διενέξεις. Αυτό είχε γίνει στις συζητήσεις σχετικά με τις καταγγελίες του Marat για τις ταραχές του Μαρτίου, για τις αναφορές των διαμερισμάτων, για την επιτροπή των δώδεκα. Οι ορεινοί είχαν την πλειοψηφία στα μεγάλα ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος, όπως ήταν το maximum, οι μέθοδοι επαναστατικής στρατολόγησης, το έκτακτο δικαστήριο, ο αναγκαστικός δανεισμός κ.λπ. (σσ. 150-151).

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης για το maximum, ένα απρόοπτο συμβάν. Όταν ο Ducos αγορεύει από το βήμα κατά του προτεινόμενου μέτρου και αντιπαραθέτει τους sans-culottes[2] στις μεσαίες τάξεις, ξεσπά φοβερή φασαρία σε ένα από τα δημόσια θεωρεία. Ο Guadet ζητά να μεταφερθεί η Convention στις Βερσαλλίες. Επευφημίες από τη δεξιά πτέρυγα. Ο Levasseur ζητά να τηρηθεί ο κανονισμός, να εκκενωθεί το θεωρείο, αντίσταση της δεξιάς. Μάταια προσπαθούν οι Philippeaux,

---

1. Maximum - Σειρά νόμων που ψηφίστηκαν από την Convention στη διετία 1793/4 και καθόριζαν ανώτατα όρια τιμών για τα βασικά εμπορεύματα σε μια προσπάθεια να συγκρατηθεί ο πληθωρισμός και να διακοπεί η διαρκής υποτίμηση των assignats (στΜ).

2. Sans Culottes (ξεβράκωτοι): έτσι ονομάζονταν οι εξεγερμένες μάζες της Γαλλικής Επανάστασης. Στους sans culottes ανήκαν οι φτωχοί χωρικοί, οι άνεργοι και άεργοι και οι εργάτες (στΕ).

Danton, Lacroix να κάνουν τη Συνέλευση να αναλογιστεί τη θέση της και τα επιτακτικά καθήκοντά της. Μάταια ζητούν να μην παραμεληθούν τα ζωτικά συμφέροντα εξαιτίας μιας ασήμαντης αφορμής. Η οργή των γιρονδίνων έπρεπε να ξεθυμάνει. Έντονη συζήτηση, επίθεση κατά των αρχών του Παρισιού, απειλές για εκδίκηση εκ μέρους των επαρχιών. Έτσι, σήμανε ο κώδωνας του κινδύνου για εμφύλιο πόλεμο την ίδια στιγμή που κρίνονταν συμφέροντα που προκαλούσαν αναταραχή στο λαό. Έτσι επιδιωκόταν να έρθουν σε σύγκρουση οι δύο λαϊκές τάξεις. Οι ορεινοί είναι με το μέρος της λαϊκής μάζας, στην οποία βρίσκονται τα νευρώδη μπράτσα και η δυναμική *αφοσίωση* (σσ. 150-153).

Οι *ταραχές* στη Vendée μετατράπηκαν σε πραγματικό εμφύλιο πόλεμο. Απαιτούνται νέες στρατολογήσεις και νέες οικονομικές δαπάνες, οι Danton, Desmoulins, Philippeaux, Couthon αναζητούν μέσα για να δημιουργήσουν πόρους. Το μόνο μέσο που υπάρχει για να αντιμετωπιστούν οι επείγουσες δαπάνες είναι η χρησιμοποίηση των εθνικών αγαθών. *Αναγκαστικό δάνειο* (πρβλ. σ. 161 επ.) που λήφθηκε από το υστέρημα των πολιτών.

Οι γιρονδίνοι που επέκριναν τα μέτρα των ορεινών δεν αντιπρότειναν κάποιο άλλο σχέδιο. Έμειναν αδρανείς (σσ. 153 ως 163).

BRUNE

M.E.W. τ. 14, σσ. 137-140
23 και 27 Σεπτεμβρίου 1857

Brune, Guillaume-Marie-Anne, στρατάρχης της γαλλικής αυτοκρατορίας, γεννήθηκε στις 13 Μαρτίου 1763 στο Brives-la-Gaillard, πέθανε στις 2 Αυγούστου 1815 στην Αβινιόν. Ο πατέρας του τον έστειλε στο Παρίσι για να σπουδάσει νομικά, αλλά, αφού άφησε το πανεπιστήμιο, οικονομικές δυσκολίες τον ανάγκασαν να γίνει τυπογράφος. Αφού ξέσπασε η επανάσταση, εξέδιδε με τους Gautier και Jourgniac de Saint-Méard το «Journal général de la Cour et de la Ville».[1] Προσχώρησε σύντομα στο κόμμα της επανάστασης, μπήκε στην εθνοφρουρά και έγινε ένθερμο μέλος του ομίλου των κορδελιέρων.[2] Το ψηλό ανάστημα, το πολεμικό παρουσιαστικό και ο σφοδρός πατριωτισμός

1. Journal général de la Cour et de la Ville: εφημερίδα των αριστοκρατών που εκδιδόταν στο Παρίσι από τις 15 Σεπτεμβρίου 1789 ως και τις 10 Αυγούστου 1792. Ο Brune ήταν συντάκτης της εφημερίδας ως τις 30 Οκτωβρίου 1789 (στΓΕ).

2. Όμιλος των κορδελιέρων - πολιτικός λαϊκός όμιλος που ιδρύθηκε το 1790. Ο όμιλος, του οποίου η επίσημη επωνυμία ήταν «Εταιρία των φίλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη», πήρε το όνομά του από το πρώην μοναστήρι φραγκισκανών στο οποίο γίνονταν οι συνεδριάσεις του. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην τότε πολιτική ζωή της Γαλλίας δίπλα στον όμιλο των γιακωβίνων. Ο όμιλος των κορδελιέρων συγκέντρωνε αρχικά εκπροσώπους πολλών τάσεων της επαναστατικής αστικής τάξης και της μικροαστικής τάξης, οι οποίοι σχημάτισαν αργότερα τη δεξιά (δαντονικοί) και την αριστερή πτέρυγα (εμπερτικοί) των γιακωβίνων. Με την εξάπλωση της επανάστασης, τα αριστερά στοιχεία κυριάρχησαν στον όμιλο. Στη διάρκεια της επαναστατικής-δημοκρατικής δικτατορίας των γιακωβίνων που άρχισε στις 2 Ιουνίου 1793, ο όμιλος στήριζε τους εμπερτικούς και είχε δράση μέχρι την εξόντωση των τελευταίων το Μάρτιο του 1794.

του τον έκαναν έναν από τους στρατιωτικούς ηγέτες του λαού στη διαδήλωση του 1791 στο Πεδίον του Άρεως, την οποία κατέστειλε βίαια η εθνοφρουρά του Lafayette.[1] Όταν τον έκλεισαν στη φυλακή και κυκλοφόρησε η φήμη ότι οι υποστηρικτές της Αυλής προσπαθούσαν να απαλλαγούν απ' αυτόν με βδελυρά μέσα, ο Danton ήταν αυτός που κινήθηκε για την απελευθέρωσή του. Στην προστασία του Danton, στο κόμμα του οποίου έγινε εξέχον μέλος, χρωστούσε την στρατιωτική προαγωγή του κατά τη διάρκεια των περίφημων ημερών του Σεπτεμβρίου του 1792[2] όπως και τον ξαφνικό προβιβασμό του στο βαθμό του συνταγματάρχη και υπασπιστή στρατηγού στις 12 Οκτωβρίου 1792. Υπηρέτησε υπό τον Dumouriez στο Βέλγιο, στάλθηκε να αντιμετωπίσει τους συνασπισμένους του Calvados, οι οποίοι με επικεφαλής τον στρατηγό Puisaye βάδιζαν ενάντια στο Παρίσι, και τους νίκησε χωρίς μεγάλη δυσκολία. Μετά από αυτό ονομάστηκε ταξίαρχος και πήρε μέρος στη μάχη του Hondschoote.[3] Η επιτροπή εθνικής σωτηρίας τού ανέθεσε να καταπνίξει τα επαναστατικά κινήματα στη Gironde, πράγμα που έκανε με εξαιρετική σκληρότητα.[4]

Κορδελιέροι ονομάζονταν στη διάρκεια της επανάστασης και στα επόμενα χρόνια οι επαναστάτες που ανήκαν στην αριστερή πτέρυγα των γιακωβίνων ή ήταν προσκείμενοι σ' αυτή (στΓΕ).

1. Επικεφαλής της αντιβασιλικής διαδήλωσης τεχνιτών και εργατών του Παρισιού, που έγινε στις 17 Ιουλίου 1791 στο πεδίο του Άρεως, ήταν οι ηγέτες του ομίλου των κορδελιέρων. Οι διαδηλωτές απαιτούσαν από τη νομοθετική Συνέλευση την καθαίρεση του βασιλιά και διαλύθηκαν από το στρατό και τάγματα εθνοφρουράς υπό τον Lafayette. Στις 17 Ιουλίου 1791 έγινε εμφανές το βαθύ χάσμα που υπήρχε ανάμεσα στις λαϊκές μάζες και την επαναστατική αστική τάξη από τη μια και τους βασιλόφρονες αστούς που είχαν περάσει με την πλευρά της αντεπανάστασης από την άλλη (στΓΕ).

2. Από τις 2 ως τις 5 Σεπτεμβρίου 1792 έγιναν στο Παρίσι λαϊκές ταραχές που οφείλονταν στην επίθεση των στρατευμάτων της ξένης επέμβασης και τη δραστηριοποίηση των αντεπαναστατικών δυνάμεων. Οι κάτοικοι του Παρισιού μπήκαν στις φυλακές και οργάνωσαν αυτοσχέδια λαϊκά δικαστήρια για την καταδίκη των αντεπαναστατών που είχαν συλληφθεί· πολλοί από αυτούς εκτελέστηκαν (στΓΕ).

3. Στη μάχη του Hondschoote (Βόρεια Γαλλία), που έγινε από τις 6 ως τις 8 Σεπτεμβρίου 1793 στη διάρκεια του σκληρού αγώνα της επαναστατικής Γαλλίας ενάντια στα στρατεύματα της πρώτης αντι-γαλλικής Συμμαχίας των ευρωπαϊκών κρατών, οι Γάλλοι νίκησαν τα συμμαχικά στρατεύματα της Αγγλίας, της Ολλανδίας, της Αυστρίας και του Αννόβερου (στΓΕ).

4. Οι αντεπαναστατικές ταραχές στο νομό Gironde και τα επεισόδια στο νομό Calvados και σε άλλους νομούς της δυτικής, νοτιοδυτικής και νοτιοανατολικής Γαλλίας υποκινήθηκαν το καλοκαίρι του 1793 από τους γιρονδίνους, το κόμμα της εμπορικής και βιομηχανικής αστικής τάξης που είχε συμμαχήσει με τα φιλοβασιλικά αντεπαναστατικά στοιχεία. Οι γιρονδίνοι στρέφονταν ενάντια στην κυβέρνηση των γιακωβίνων και τις επαναστατημένες μάζες που τη στήριζαν, έχοντας ως έμβλημα του αγώνα την προστασία του δικαιώματος των νομών για αυτονομία και ομοσπονδιακή οργάνωση. Το φθινόπωρο του 1793, τα δημοκρατικά στρατεύματα κατέστειλαν το κίνημα των γιρονδίνων για ομοσπονδιακή οργάνωση (στΓΕ).

Μετά τη σύλληψη του Danton όλοι περίμεναν ότι θα σπεύσει να απελευθερώσει το φίλο και προστάτη του, αλλά αυτός έξυπνα κρατήθηκε σε απόσταση τις πρώτες στιγμές του κινδύνου και κατάφερε να βγει σώος και αβλαβής από την εποχή της τρομοκρατίας. Μετά την 9η Θερμιδόρ συνδέθηκε και πάλι με τους τότε νικητές δαντονικούς[1] και ακολούθησε τον Fréron στη Μασσαλία και την Αβινιόν. Στις 13 Βαντεμιέρ (5 Οκτωβρίου 1795) πολέμησε ως στρατηγός υπό τις διαταγές του Βοναπάρτη ενάντια στις εξεγερμένες sections του Παρισιού.[2] Αφού βοήθησε το Διευθυντήριο να καταστείλει τη συνωμοσία στο στρατόπεδο της Grenelle (9 Σεπτεμβρίου 1796),[3] εντάχθηκε στην ιτα-

---

Επιτροπή εθνικής σωτηρίας (Comité du salut publique) - κεντρικό όργανο της επαναστατικής κυβέρνησης της γαλλικής Δημοκρατίας· συστάθηκε τον Απρίλιο του 1793. Στη διάρκεια της δικτατορίας των γιακωβίνων (2 Ιουνίου 1793-27 Ιουλίου 1794), η Επιτροπή έπαιξε έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στον αγώνα ενάντια στις αντεπαναστατικές δυνάμεις του εσωτερικού και του εξωτερικού και στην εκπλήρωση των καθηκόντων της αστικής επανάστασης σε λαϊκή κατεύθυνση. Μετά την αντεπαναστατική ανατρεπτική κίνηση της 9ης Θερμιδόρ (27 Ιουλίου 1794) η Επιτροπή έχασε την ηγετική της θέση· διαλύθηκε τον Οκτώβριο του 1795 (στΓΕ).

1. Στην ανατρεπτική κίνηση της 9ης Θερμιδόρ (27 Ιουλίου 1794) συμμετείχαν ενεργά, ανάμεσα σε άλλα αντεπαναστατικά στοιχεία, και μέλη της ομάδας των δαντονικών που είχαν απομείνει μετά την εκτέλεση του Danton και των ομοϊδεατών του. Τα μέλη της ομάδας αυτής ήταν εκφραστές της λεγόμενης νέας αστικής τάξης που αναπτύχθηκε στα χρόνια της επανάστασης (στΓΕ).

2. Τη 12η και τη 13η Βαντεμιέρ (4 και 5 Οκτωβρίου 1795), τα κυβερνητικά στρατεύματα με επικεφαλής τον Ναπολέοντα, που την εποχή εκείνη ήταν ακόμη στρατηγός, κατέπνιξαν μια φιλοβασιλική εξέγερση που έγινε στο Παρίσι (στΓΕ).

Η εξέγερση υποστηρίχθηκε από ορισμένες sections (διαμερίσματα) του Παρισιού. Οι sections καταργήθηκαν λίγες μέρες αργότερα, με διάταγμα της 19ης Βαντεμιέρ (στΜ).

3. Συνωμοσία στο στρατόπεδο της Grenelle - εξέγερση μιας ομάδας babouvistes (οπαδών του εξέχοντος ουτοπιστή κομουνιστή Babeuf ο οποίος επιδίωκε την επαναστατική ανατροπή της κρατούσας τάξης, την κατάργηση της ατο-

λική στρατιά στη μεραρχία του Masséna και διακρίθηκε σε ολόκληρη την εκστρατεία για τη μεγάλη τόλμη του. Ο Βοναπάρτης, που ήθελε να κερδίσει την εύνοια των αρχηγών των κορδελιέρων, απέδωσε ένα μέρος των επιτυχιών του στο Rivoli στις προσπάθειες του Brune, τον ονόμασε στο πεδίο της μάχης μέραρχο και προέτρεψε το Διευθυντήριο να τον τοποθετήσει διοικητή στη δεύτερη μεραρχία της ιταλικής στρατιάς, θέση που είχε μείνει κενή μετά την αναχώρηση του Augerau για το Παρίσι.

Μετά την ειρήνη του Campoformio[1] το Διευθυντήριο του ανέθεσε να κερδίσει πρώτα την εμπιστοσύνη των Ελβετών, να διχάσει έπειτα τις συνελεύσεις τους και, τέλος, αφού συγκεντρωθεί στρατός για το σκοπό αυτό, να επιτεθεί στο καντόνι της Βέρνης και να αρπάξει τον κρατικό θησαυρό. Ο Brune ξέχασε να κάνει απογραφή της ληστείας. Πάλι μέσω χειρισμών που είχαν περισσότερο διπλωματικό παρά στρατιωτικό χαρακτήρα ανάγκασε τον Κάρολο Εμμανουήλ, βασιλιά της Σαρδη-

μικής ιδιοκτησίας και τη δημιουργία κοινοκτημοσύνης) το φθινόπωρο του 1796 στο στρατόπεδο της Grenelle, ενός διαμερίσματος του Παρισιού. Μετά τη σύλληψη του Babeuf και των στενότερων συνεργατών του το Μάιο του 1796, οι babouvistes επιχείρησαν να απελευθερώσουν τους φυλακισμένους και να υποκινήσουν μια εξέγερση στο στρατόπεδο της Grenelle, όπου είχαν κάνει επαναστατική προπαγάνδα ανάμεσα στους στρατιώτες με σύνθημα την ανατροπή του Διευθυντηρίου και την επαναφορά του γιακωβίνικου συντάγματος του 1793. Η εξέγερση των babouvistes κατεστάλη με εξαιρετική αγριότητα.

Διευθυντήριο - ανώτατο κυβερνητικό όργανο στη Γαλλία που αποτελείτο από πέντε μέλη· κάθε χρόνο άλλαζε ένα μέλος του Διευθυντηρίου με εκλογές. Το Διευθυντήριο προβλεπόταν από το σύνταγμα του 1795 που τέθηκε σε ισχύ μετά την ανατροπή των γιακωβίνων. Το Διευθυντήριο έμεινε στην εξουσία μέχρι το πραξικόπημα του Ναπολέοντα (18η Μπρυμαίρ 1799), άσκησε τρομοκρατία ενάντια στις δημοκρατικές δυνάμεις και εκπροσώπησε τα συμφέροντα της μεγαλοαστικής τάξης (στΓΕ).

1. Με την ειρήνη του Campoformio τερματίστηκε στις 17 Οκτωβρίου 1797 ο πόλεμος ανάμεσα στη Γαλλία και την Αυστρία, η οποία συμμετείχε στην πρώτη αντι-γαλλική Συμμαχία. Με τη συνθήκη ειρήνης παραχωρήθηκαν στη Γαλλία το Βέλγιο, τα Ιόνια Νησιά και ένα μέρος της Αλβανίας. Η Αυστρία ανέλαβε την υποχρέωση να υποστηρίξει την παραχώρηση της αριστερής όχθης του Ρήνου στη Γαλλία και παραιτήθηκε από τις κτήσεις της στη Βόρεια Ιταλία. Οι κτήσεις αυτές προσαρτήθηκαν στην Εντεύθεν των Άλπεων Δημοκρατία την οποία ίδρυσε ο Ναπολέοντας το καλοκαίρι του 1797 στα εδάφη που είχε κατακτήσει στη Β. Ιταλία. Στην Αυστρία παραχωρήθηκε ένα μέρος του εδάφους της Δημοκρατίας της Βενετίας, η Ίστρια και η Δαλματία (στΓΕ).

νίας, που ήταν καθαρά σύμμαχος των Γάλλων, να του παραδώσει το κάστρο του Τορίνου (3 Ιουλίου 1798). Η εκστρατεία της Batavia,[1] που κράτησε περίπου 2 μήνες, ήταν το μεγάλο γεγονός της στρατιωτικής σταδιοδρομίας του Brune. Σ' αυτή την εκστρατεία κατατρόπωσε τις συνασπισμένες αγγλικές και ρωσικές δυνάμεις υπό το δούκα της York, ο οποίος αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και υποχρεώθηκε να παραδώσει όλους τους Γάλλους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει οι Άγγλοι από την αρχή του πολέμου ενάντια στους γιακωβίνους. Μετά το πραξικόπημα της 18ης Μπρυμαίρ ο Βοναπάρτης ανακήρυξε τον Brune μέλος του Συμβουλίου επικρατείας που μόλις είχε ιδρυθεί και τον έστειλε στη συνέχεια ενάντια στους βασιλόφρονες της Βρετάνης. Το 1800 ο Brune στάλθηκε στην ιταλική στρατιά, κατέλαβε τρία εχθρικά στρατόπεδα που βρίσκονταν στο Βόλτα, απώθησε τον εχθρό πίσω από τον ποταμό και άρχισε την προετοιμασία για να περάσει αμέσως απέναντι. Σύμφωνα με τις διαταγές του η διάβαση έπρεπε να γίνει σε δύο σημεία: η δεξιά πτέρυγα υπό το στρατηγό Dupont έπρεπε να περάσει ανάμεσα σ' ένα μύλο στην όχθη του Βόλτα και το χωριό Pozzolo. Η αριστερή πτέρυγα υπό τον ίδιο τον Brune στο Monbazon. Όταν το δεύτερο τμήμα της επιχείρησης συνάντησε δυσκολίες, ο Brune έδωσε διαταγή να αναβληθεί η εκτέλεση για 24 ώρες, παρόλο που η δεξιά πτέρυγα, που ει[illegible]ρχίσει σε άλλο σημείο τη διάβαση, πολεμούσε ήδη με τις κατά πολύ ανώτερες αυστριακές δυνάμεις. Στις προσπάθειες του στρατηγού Dupont και μόνο οφειλόταν το ότι η δεξιά πτέρυγα δεν διαλύ-

1. Εκστρατεία της Batavia - οι νικηφόρες επιχειρήσεις των γαλλικών και ολλανδικών στρατευμάτων με επικεφαλής το στρατηγό Brune κατά του αγγλορωσικού στρατού που είχε κάνει απόβαση στην Ολλανδία στη διάρκεια του πολέμου της Γαλλίας ενάντια στη δεύτερη Συμμαχία των ευρωπαϊκών κρατών (Αύγουστος-Οκτώβριος 1799). Στόχος της αγγλορωσικής εκστρατείας ήταν η εκδίωξη των Γάλλων από την Ολλανδία -η οποία μετά την κατάληψή της από τους Γάλλους και την ίδρυση της δημοκρατίας-φάντασμα της Batavia θεωρείτο ανεξάρτητο από τη Γαλλία κράτος-, η επαναφορά του προεπαναστατικού μοναρχικού καθεστώτος στη χώρα αυτή και η αρπαγή του ολλανδικού στόλου. Τα στρατεύματα του Brune νίκησαν όμως το συμμαχικό στρατό υπό το δούκα της York, ο οποίος αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και υπέγραψε στις 18 Οκτωβρίου 1799 τη συνθήκη του Alkmar. Με τη συνθήκη αυτή υποχρεώθηκε να παραδώσει 8.000 Γάλλους και Ολλανδούς αιχμαλώτους και να αποσύρει τα στρατεύματά του από την Ολλανδία (στΓΕ).

θηκε ούτε αιχμαλωτίστηκε, πράγμα που θα έθετε σε κίνδυνο ολόκληρη την εκστρατεία. Αυτή η αποτυχία είχε ως αποτέλεσμα την ανάκληση του Brune στο Παρίσι.

Από το 1802 μέχρι το 1804 παρουσίαζε μια θλιβερή εικόνα ως πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, διότι τα διπλωματικά του ταλέντα δεν υποστηρίζονταν όπως στην Ελβετία και το Πεδεμόντιο από ξιφολόγχες. Όταν επέστρεψε στο Παρίσι το Δεκέμβριο του 1804, ο Ναπολέοντας τον προήγαγε σε στρατάρχη προτιμώντας τον από στρατηγούς όπως ο Lecourbe. Αφού διοίκησε για ένα διάστημα το στρατόπεδο της Βουλώνης,[1] στάλθηκε το 1807 στο Αμβούργο ως κυβερνήτης των χανσεατικών πόλεων και διοικητής των εφεδρειών της μεγάλης στρατιάς. Με αυτή την ιδιότητα υποστήριξε ενεργά τον Bourrienne στην υπεξαίρεσή του. Για να ρυθμιστούν ορισμένα αμφισβητούμενα σημεία μιας συμφωνίας ανακωχής που είχε συναφθεί με τη Σουηδία στο Schlatow, είχε μια μακρά προσωπική συνομιλία με το βασιλιά Γουστάβο, ο οποίος ουσιαστικά του πρότεινε να προδώσει τον ευεργέτη του. Ο τρόπος με τον οποίο απέκρουσε αυτή την πρόταση κίνησε υποψίες στον Ναπολέοντα, ο οποίος οργίστηκε πολύ όταν ο Brune στο κείμενο μιας συμφωνίας για την παράδοση της νήσου Rügen στους Γάλλους ανέφερε ως συμβαλλόμενα μέρη μόνο το γαλλικό και το σουηδικό στρατό χωρίς την παραμικρή μνεία της αυτού «αυτοκρατορικής και βασιλικής μεγαλειότητος». Ο Brune ανακλήθηκε αμέσως με μια επιστολή του Berthier, ο οποίος έγραψε κατά ρητή διαταγή του Ναπολέοντα «ότι τέτοιο σκάνδαλο είχε να γίνει από την εποχή του Pharamond».[2]

Επιστρέφοντας στη Γαλλία αποσύρθηκε από τη δημόσια

1. Στρατόπεδο της Βουλώνης - από το 1803 ως το 1805, ο Ναπολέοντας Α΄ συγκέντρωσε στη Βουλώνη στρατό απόβασης που αποτελείτο από 12.000 άνδρες, προκειμένου να επιτεθεί στην Αγγλία. Η ήττα του γαλλικού στόλου στη ναυμαχία του Trafalgar και η δημιουργία της τρίτης ευρωπαϊκής Συμμαχίας στην οποία συμμετείχαν η Ρωσία, η Αυστρία και η Πρωσία (1805) ανάγκασαν τον Ναπολέοντα να εγκαταλείψει το σχέδιό του (στΓΕ).

2. Pharamond - μυθικό πρόσωπο. Κατά τις σχετικές παραδόσεις ήταν Γαλάτης ηγέτης και η δράση του τοποθετείται τον 5ο αιώνα (στΜ).

ζωή. Το 1814 επιδοκίμασε το διάταγμα της γερουσίας[1] και έλαβε από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ το σταυρό του Αγ. Λουδοβίκου. Κατά τη διάρκεια των εκατό ημερών[2] έγινε ξανά βοναπαρτικός και ανέλαβε τη διοίκηση ενός σώματος ανιχνευτών στο Var, όπου αντιμετώπισε τους βασιλικούς το ίδιο σκληρά όπως τότε που ήταν γιακωβίνος. Μετά τη μάχη του Βατερλώ[3] τάχθηκε υπέρ του βασιλιά. Ταξιδεύοντας από την Τουλόν στο Παρίσι έφτασε στις 2 Αυγούστου στην Αβινιόν, ενώ η πόλη είχε παραδοθεί σε σφαγές και πυρπολήσεις που έκανε ο φιλοβασιλικός όχλος και κράτησαν 14 μέρες. Τον αναγνώρισαν και τον πυροβόλησαν. Ο όχλος πήρε το σώμα του, το έσυρε στους δρόμους και το πέταξε στο Ροδανό. «Ο Brune, ο Masséna, ο Augerau και πολλοί άλλοι», είπε ο Ναπολέοντας όταν βρισκόταν στην Αγ. Ελένη, «ήταν αδίστακτοι ληστές». Για τις στρατιωτικές του ικανότητες επισήμανε: «Ο Brune προσέφερε κάποιες υπηρεσίες, αλλά σε γενικές γραμμές ήταν μάλλον général de tribune[4] παρά πολεμιστής που ενέπνεε το φόβο». Το 1841 του έστησαν μνημείο στη γενέτειρά του.

1. Μετά την είσοδο των στρατευμάτων της έκτης Συμμαχίας στο Παρίσι, η γαλλική Γερουσία εξέδωσε στις 31 Μαρτίου διάταγμα με το οποίο κήρυσσε την έκπτωση του Ναπολέοντα Α΄ και την παλινόρθωση της δυναστείας των Βουρβόνων στη Γαλλία (στΓΕ).

2. Εκατό μέρες - διάστημα της παροδικής παλινόρθωσης της αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα από τη στιγμή της επιστροφής του στο Παρίσι (20 Μαρτίου 1815) από το νησί Έλβα, όπου είχε εξοριστεί, έως τη νέα απομάκρυνσή του, στις 22 Ιουνίου του ίδιου χρόνου, μετά την ήττα στο Βατερλώ (στΓΕ).

3. Στο Βατερλώ (Belle-Alliance) του Βελγίου ηττήθηκε ο Ναπολέοντας στις 18 Ιουνίου 1815 από τα αγγλοολλανδικά στρατεύματα υπό τον Wellington και τον πρωσικό στρατό υπό τον Blücher. Η μάχη έκρινε την τύχη της εκστρατείας του 1815 και οδήγησε στην οριστική νίκη της έβδομης Συμμαχίας κατά του Ναπολέοντα (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, Πρωσία, Σουηδία, Ισπανία και άλλα κράτη) και την πτώση του Ναπολέοντα. Η νίκη των Συμμάχων στο Βατερλώ οφειλόταν κυρίως στη σταθερότητα του αγγλικού πεζικού που έπρεπε να αντιμετωπίσει τις πολυάριθμες επιθέσεις του στρατού του Ναπολέοντα όπως και στην έγκαιρη άφιξη των Πρώσων Συμμάχων υπό τον Blücher που έσπευσαν σε βοήθεια των αγγλοολλανδικών στρατευμάτων (στΓΕ).

4. Στρατηγός του Βήματος (στΓΕ).

BERTHIER

M.E.W. τ. 14, σσ. 91-94
15 Σεπτεμβρίου 1857

Berthier, Louis-Alexandre, στρατάρχης της Γαλλίας, ηγεμόνας και δούκας του Neuchâtel και του Valengin, ηγεμόνας του Wagram, γεννήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 1753 στις Βερσαλλίες, φονεύθηκε την 1η Ιουνίου 1815 στη Bamberg. Πήρε στρατιωτική διαπαιδαγώγηση από τον πατέρα του που ήταν επικεφαλής του σώματος των τοπογράφων επί Λουδοβίκου ΙΣΤ΄. Από τη βασιλική τοπογραφική διεύθυνση, πέρασε γρήγορα στην ενεργό υπηρεσία πρώτα ως υπολοχαγός στο επιτελείο και στη συνέχεια ως λοχαγός των δραγώνων. Κατά τη διάρκεια του πολέμου για την αμερικανική ανεξαρτησία[1] υπηρετούσε υπό τις διαταγές του Lafayette. Το 1789, ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ τον ονόμασε ταγματάρχη της εθνοφρουράς των Βερσαλλιών και στις 5 και 6 Οκτωβρίου 1789 όπως και στις 19 Φεβρουαρίου 1791[2] προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στη βασιλική οικογένεια. Διέκρινε ωστόσο ότι η Επανάσταση παρείχε μεγάλες δυνατότητες σε στρατιωτικά ταλέντα και έτσι τον βρίσκουμε επιτελάρχη υπό τους Lafayette, Luckner και Custine. Στη διάρκεια της τρομοκρατίας απέφυγε να κινήσει υποψίες επιδεικνύοντας ζήλο στον πόλεμο της Vendée.[1] Η τόλμη που έδειξε στην υπεράσπιση του Saumur στις 12 Ιουνίου 1793 του εξασφάλισε μια τιμητική μνεία στις αναφορές των επιτρόπων της Convention. Μετά την 9η Θερμιδόρ[2] τοποθετήθηκε επιτελάρχης του Kellermann και επιμένοντας στο να ενισχυθεί από το γαλλικό στρατό η γραμμή του Borghetto συνέβαλε στο να αναχαιτιστεί η προέλαση του αντιπάλου. Έτσι, η φήμη του ως επιτελάρχη είχε ήδη εδραιωθεί πριν τον επιλέξει ο Βοναπάρτης για τη θέση αυτή. Αποδείχτηκε και καλός μέραρχος στις μάχες του Mondovi (22 Απριλίου 1796), του Lodi (10 Μαΐου 1796), του Codogno (9 Μαΐου 1796) και του Rivoli (14 Ιανουαρίου 1797) στη διάρκεια της εκστρατείας του 1796/7.[3]

Είχε αδύνατο χαρακτήρα, αλλά ήταν σκληροτράχηλος και

---

1. *Αμερικανική επανάσταση* - ο επαναστατικός πόλεμος ανεξαρτησίας που έκαναν οι δεκατρείς αγγλικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής για την απελευθέρωση και την ανεξαρτησία τους (1775-1783). Η εξέγερση των αγγλικών αποικιών της Βόρειας Αμερικής ενάντια στην αγγλική κυριαρχία ξεκίνησε από την επιδίωξη του αναπτυσσόμενου αμερικανικού έθνους για αυτονομία και κατάργηση των φραγμών που είχαν δημιουργηθεί από την αγγλική αποικιοκρατία και εμπόδιζαν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Αμερική. Η εξέγερση είχε το χαρακτήρα αστικής επανάστασης. Με τη νίκη των Βορειοαμερικανών σχηματίστηκε ένα ανεξάρτητο αστικό κράτος - οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (στΓΕ).

2. Στις 5 και 6 Οκτωβρίου 1789 οι λαϊκές μάζες που κατευθύνθηκαν από το Παρίσι στις Βερσαλλίες επέβαλαν μετά από αιματηρές συγκρούσεις με τη βασιλική φρουρά την επιστροφή του Λουδοβίκου ΙΣΤ' στο Παρίσι, ματαιώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο την αντεπαναστατική συνωμοσία κατά της εθνοσυνέλευσης που είχε σχεδιαστεί στην Αυλή των Βερσαλλιών. Στις 19 Φεβρουαρίου 1791, ξέσπασαν λαϊκές ταραχές στο Παρίσι. Αφορμή ήταν η απόπειρα της βασιλικής οικογένειας να διαφύγει στο εξωτερικό (στΓΕ).

1. *Ο πόλεμος της Vendée* ξεκίνησε από μια αντεπαναστατική συνωμοσία κατά της γαλλικής Δημοκρατίας, η οποία εκδηλώθηκε το Μάρτιο του 1793 στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Οι εξεγερμένοι ήταν κατά κύριο λόγο αγρότες, τους οποίους υποκινούσαν και καθοδηγούσαν αντεπαναστάτες κληρικοί και ευγενείς. Οι εξεγερμένοι είχαν την υποστήριξη πρακτόρων της αγγλικής κυβέρνησης. Τον Ιούνιο του 1793, οι κάτοικοι της Vendée πολιόρκησαν και κατέλαβαν την πόλη Saumur την οποία υπερασπίζονταν δημοκρατικά στρατεύματα. Υπέστησαν όμως αργότερα μια σειρά από ήττες. Το 1795 οι συνωμότες εξουδετερώθηκαν· ωστόσο το 1799 αλλά και αργότερα έγιναν μερικές ακόμη προσπάθειες εξέγερσης στη Vendée (στΓΕ).

2. 9η Θερμιδόρ (27 Ιουλίου 1794) - ημέρα της ανατροπής του Ροβεσπιέρου και της δικτατορίας των γιακωβίνων. Η αντεπαναστατική ανατρεπτική κίνηση ήταν η αρχή της πορείας που οδήγησε στην εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας του Ναπολέοντα που διέκοψε βίαια τη γαλλική επανάσταση και διατήρησε μόνο τις επαναστατικές κατακτήσεις που ευνοούσαν τη μεγαλοαστική τάξη (στΓΕ).

3. Πρόκειται για μια σειρά από μάχες που έγιναν στη διάρκεια της εκστρατείας του 1796/7 και στις οποίες οι Γάλλοι υπό το στρατηγό Βοναπάρτη πέτυχαν νίκες επί των συνασπισμένων δυνάμεων της Αυστρίας και του Πεδεμόντιου (Σαρδηνίας), μετά την εισβολή τους στη Βόρεια Ιταλία (στΓΕ).

δυναμικός, με ηράκλεια αντοχή που του επέτρεπε να δουλεύει οχτώ νύχτες στη σειρά. Είχε εκπληκτική μνήμη για οτιδήποτε αφορούσε λεπτομέρειες στρατιωτικών επιχειρήσεων, όπως για παράδειγμα την κίνηση των σωμάτων στρατού, τη δύναμη των στρατευμάτων, τις επιτάξεις και τη σύνθεση των ειδικών αποστολών. Ενεργούσε με τέτοια ταχύτητα, ώστε μπορούσε κανείς πάντα να στηρίζεται σ' αυτόν, τακτικός και ακριβής, έμπειρος στη μελέτη του χάρτη, είχε σε μεγάλο βαθμό την ικανότητα να διακρίνει τις ιδιομορφίες του εδάφους. Εξασκημένος στο να δίνει αναφορές σε απλή και σαφή γλώσσα για τις πιο περίπλοκες στρατιωτικές κινήσεις, είχε αρκετή εμπειρία και οξυδέρκεια για να ξέρει κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών σε ποιον έπρεπε να μεταβιβάσει τις διαταγές που έπαιρνε, επιβλέποντας ο ίδιος την εκτέλεσή τους. Ήταν ζωντανός τηλέγραφος των ανωτέρων του στο πεδίο της μάχης και ακούραστος στενογράφος τους στο γραφείο του επιτελείου. Ήταν το υπόδειγμα αξιωματικού επιτελείου για ένα στρατηγό που θέλει να ασκεί ο ίδιος όλες τις ανώτερες επιτελικές λειτουργίες. Παρ' ότι ο Berthier είχε αντιρρήσεις, ο Βοναπάρτης τον τοποθέτησε το 1798 επικεφαλής των στρατευμάτων που στάλθηκαν να καταλάβουν τη Ρώμη, να ιδρύσουν εκεί δημοκρατία και να συλλάβουν τον πάπα.[1] Αδυνατώντας να θέσει τέρμα στις λεηλασίες που έκαναν Γάλλοι στρατηγοί, επίτροποι και προμηθευτές και τη στάση που εκδηλώθηκε ανάμεσα στους Γάλλους στρατιώτες, ο Berthier άφησε τη διοίκηση του στρατού στα χέρια του Masséna και πήγε στο Μιλάνο, όπου ερωτεύτηκε την ωραία madame Visconti. Το υπερβολικό και επίμονο πάθος του, για το οποίο

1. Ο Βοναπάρτης και οι στρατηγοί που βρίσκονταν υπό τις διαταγές του προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν, με πρόσχημα τη βοήθεια στους Ιταλούς δημοκράτες, το κίνημα ενάντια στην απολυταρχία, που είχε ενισχυθεί από την ήττα της αντι-γαλλικής Συμμαχίας, και να εγκαθιδρύσουν τη γαλλική κυριαρχία στην Ιταλία μέσω της δημιουργίας «θυγατρικών δημοκρατιών». Το Μάρτιο του 1798 το παπικό κράτος μετατράπηκε σε Ρωμαϊκή Δημοκρατία και ο πάπας Πίος ΣΤ' συνελήφθη από τους Γάλλους. Όταν όμως το 1799 τα στρατεύματα της δεύτερης συμμαχίας ενάντια στη Γαλλία εισέβαλαν στην Ιταλία, οι ιταλικές δημοκρατίες διαλύθηκαν και στην περιφέρεια της Ρώμης αποκαταστάθηκε η κυριαρχία του πάπα. Μετά τη νέα κατάκτηση της Ιταλίας από τους Γάλλους, ο Ναπολέοντας ανακήρυξε την παπική περιφέρεια σε τμήμα της γαλλικής αυτοκρατορίας, αφού πριν ενσωμάτωσε ένα τμήμα της παπικής επικράτειας στο τυπικά ανεξάρτητο Βασίλειο της Ιταλίας (στΓΕ).

κατά την εκστρατεία στην Αίγυπτο[1] τον αποκαλούσαν κοροϊδευτικά αρχηγό της faction des amoureux,[2] του στοίχισε το μεγαλύτερο μέρος των 40.000.000 φράγκων που του δώρισε διαδοχικά ο αυτοκρατορικός αφέντης του.

Μετά την επιστροφή του από την Αίγυπτο υποστήριξε στις 18 και 19 Μπρυμαίρ[3] τις ίντριγκες του Βοναπάρτη και διορίστηκε υπουργός πολέμου. Αυτή τη θέση κατείχε μέχρι τις 2 Απριλίου 1800. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης εκστρατείας στην Ιταλία ήταν πάλι επιτελάρχης και αυτός είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για το ότι ο Ναπολέοντας βρέθηκε στο Marengo σε εμφανώς δύσκολη θέση, διότι έδωσε πίστη σε εσφαλμένες αναφορές για την πορεία και τη θέση του αυστριακού στρατού.[4] Αφού μετά τη νίκη συμφώνησε την ανακωχή με το στρατηγό Mélas, του ανατέθηκαν διάφορες διπλωματικές αποστολές και στη συνέχεια επέστρεψε στο υπουργείο πολέμου, το οποίο κράτησε μέχρι την ανακήρυξη της αυτοκρατορίας. Από εδώ και στο εξής τίθεται απολύτως στην προσωπική υπηρεσία του αυτοκράτορα, τον οποίο συνοδεύει ως επιτελάρχης με το

1. Αιγυπτιακή εκστρατεία - εκστρατεία του γαλλικού στρατού και στόλου στην Αίγυπτο το 1798 υπό το στρατηγό Βοναπάρτη. Στόχος ήταν η ίδρυση γαλλικών αποικιών στην Εγγύς Ανατολή, η κατάκτηση της Αιγύπτου και της Συρίας, που ανήκαν τότε στην Τουρκία, και επιπλέον ο κλονισμός της αγγλικής κυριαρχίας στις Ινδίες. Ωστόσο οι επιτυχίες του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο εκμηδενίστηκαν με την καταστροφή του γαλλικού στόλου από την αγγλική μοίρα του ναυάρχου Nelson την 1η Αυγούστου 1798, με τις νίκες των ρωσοαυστριακών στρατευμάτων του Suworow επί των Γάλλων στη Βόρεια Ιταλία και τις επιτυχείς επιχειρήσεις της ρωσικής μοίρας του ναυάρχου Uschakow στη Μεσόγειο. Το φθινόπωρο του 1799, ο Βοναπάρτης επέστρεψε στη Γαλλία αφήνοντας τα στρατεύματα στην Αίγυπτο. Το 1801 τα γαλλικά στρατεύματα αναγκάστηκαν από τους Άγγλους να συνθηκολογήσουν (στΓΕ).

2. Κόμμα των ερωτευμένων (στΓΕ).

3. Μπρυμαίρ - μήνας του γαλλικού δημοκρατικού ημερολογίου. Την 18η Μπρυμαίρ του έτους VIII (9 Νοεμβρίου 1799), ο Ναπολέοντας ανέτρεψε με πραξικόπημα το Διευθυντήριο και εγκαθίδρυσε δικτατορία παίρνοντας τον τίτλο του Πρώτου Υπάτου (στΓΕ).

4. Στις 14 Ιουνίου 1800, η στρατιά του Ναπολέοντα Βοναπάρτη νίκησε στη μάχη του Marengo (Βόρεια Ιταλία) τα αυστριακά στρατεύματα. Η νίκη του Marengo, όπως και οι επιτυχίες ενός άλλου τμήματος του γαλλικού στρατού κατά των Αυστριακών στη Νότια Γερμανία, συνετέλεσαν στη διάλυση της δεύτερης Συμμαχίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά της Γαλλίας (Αγγλία, Αυστρία, Ρωσία, Ισπανία, Νεάπολη, Τουρκία). Ήταν η πρώτη μεγάλη νίκη του Βοναπάρτη μετά το πραξικόπημα και εδραίωσε την εξουσία του (στΓΕ).

βαθμό του συνταγματάρχη της Μεγάλης Στρατιάς[1] σε όλες τις εκστρατείες του. Ο Ναπολέοντας τον γέμισε τίτλους, αξιώματα, επιδόματα, επιχορηγήσεις και δωρεές. Στις 19 Μαΐου 1804 ανακηρύχθηκε στρατάρχης της αυτοκρατορίας, του απονεμήθηκε το μεγάλο παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής και ονομάστηκε ανώτατος αρχικυνηγός της Γαλλίας. Στις 17 Οκτωβρίου 1805 είχε την τιμή να καθορίσει με τον Mack τους όρους της συνθηκολόγησης του Ulm.[2]

Από την πρωσική εκστρατεία επιστρέφει με το αξίωμα του ηγεμόνα-κυρίαρχου του Neuchâtel και του Valengin. Το 1808 έλαβε διαταγή να παντρευτεί την πριγκίπισσα Μαρία Ελισάβετ της Bayern-Birkefeld, ανιψιά του βασιλιά της Βαυαρίας,[3] και ανακηρύχθηκε Viceconnétable της Γαλλίας. Το 1809 ο Ναπολέοντας τον τοποθέτησε ανώτατο διοικητή της Μεγάλης Στρατιάς που από τη Βαυαρία θα έκανε επίθεση κατά της Αυστρίας. Στις 6 Απριλίου ο Berthier κήρυξε τον πόλεμο, αλλά στις 15 Απριλίου είχε ήδη κατορθώσει να θέσει σε κίνδυνο ολόκληρη την εκστρατεία. Διαίρεσε το στρατό σε τρία μέρη. Τοποθέτησε τον Davout με τη μισή γαλλική δύναμη στο Regensburg, τον Masséna με την υπόλοιπη μισή στο Augsburg και ανάμεσά τους τοποθέτησε στο Abensberg τους Βαυαρούς, έτσι ώστε ο αρχιδούκας Κάρολος θα μπορούσε με μια ταχεία προέλαση να νικήσει και τα τρία σώματα το ένα μετά το άλλο. Η βραδύτητα των Αυστριακών και η άφιξη του Ναπολέοντα έσωσαν το γαλλικό στρατό. Υπό την επίβλεψη του αφέντη του ωστόσο και σε θέσεις που ταίριαζαν περισσότερο στις ικανότητές του, προσέφερε εξαιρετικές υπηρεσίες στην ίδια εκστρατεία και στο μακρύ κατάλογο των τίτλων του προστέθηκε και αυτός του ηγεμόνα του Wagram.[1]

1. Μεγάλη Στρατιά (Grande Armée) - έτσι ονομάστηκαν μετά το 1805 τα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Στη Μεγάλη Στρατιά ανήκαν εκτός από τα γαλλικά στρατεύματα και τμήματα του στρατού των χωρών που είχαν νικηθεί από τον Ναπολέοντα (Ιταλία, Ολλανδία, Γερμανία, Πολωνία και άλλες) (στΓΕ).

2. Στις 17 Οκτωβρίου 1805, στη διάρκεια του πολέμου της τρίτης Συμμαχίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αγγλία, Αυστρία, Ρωσία, Νεάπολη) κατά της Γαλλίας του Ναπολέοντα, ο αυστριακός στρατός υπό τη διοίκηση του Mack περικυκλώθηκε από τα γαλλικά στρατεύματα στην περιοχή του Ulm και αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει (στΓΕ).

3. Μαξιμιλιανός-Ιωσήφ (στΓΕ).

Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας στη Ρωσία απέτυχε και ως επιτελάρχης. Μετά την πυρκαγιά της Μόσχας[2] αποδείχθηκε ανίκανος ακόμη και στο να ερμηνεύει σωστά τις διαταγές του αφέντη του, αλλά, παρά το επίμονο αίτημά του να του επιτραπεί να επιστρέψει με το Ναπολέοντα στη Γαλλία, ο τελευταίος τον διέταξε να μείνει με το στρατό στη Ρωσία. Η στενοκεφαλιά του και οι τάσεις του για δουλειά ρουτίνας φάνηκαν ιδιαίτερα έντονα μπροστά στη συντριπτικά ανώτερη δύναμη, ενάντια στην οποία έπρεπε να πολεμήσουν οι Γάλλοι. Πιστός στις συνήθειές του, έδινε σε ένα τάγμα και, μερικές φορές, σε ένα λόχο της οπισθοφυλακής τις ίδιες διαταγές, όπως παλιά που αυτή η οπισθοφυλακή αποτελούνταν από 30.000 άνδρες. Διέτασσε συντάγματα και ταξιαρχίες να παραταχθούν σε σχηματισμούς που από καιρό είχαν πάψει να υφίστανται και, για να ικανοποιήσει την προσωπική του ανάγκη για δράση, έστελνε όλο και περισσότερους αγγελιαφόρους και εξέδιδε τη μια διαταγή μετά την άλλη. Τη διετία 1813/1814 τον βρίσκουμε πάλι στη συνηθισμένη θέση του.[3]

Από τη στιγμή που η γερουσία κήρυξε έκπτωτο τον Ναπολέοντα, ο Berthier απομακρύνθηκε από τον ευεργέτη του προβάλλοντας ψευδείς δικαιολογίες και πριν ακόμη την καθαίρεση του Ναπολέοντα έστειλε στη γερουσία και την προσωρινή κυβέρνηση[4] δήλωση πίστης. Έπειτα πήγε στην Compiègne επικε-

1. Ο Berthier απέκτησε τον τίτλο του ηγεμόνα του Wagram μετά τη νίκη της ναπολεόντειας στρατιάς επί των Αυστριακών στη μάχη του Wagram (5/6 Ιουλίου 1809) στη διάρκεια του πολέμου του Ναπολέοντα κατά της πέμπτης Συμμαχίας (Αυστρία, Αγγλία, Ισπανία, Πορτογαλία). Οι ηττημένοι Αυστριακοί αναγκάστηκαν τον Οκτώβριο του 1809 να συνάψουν ειρήνη με τον Ναπολέοντα με δυσμενείς όρους (στΓΕ).

2. Η πυρκαγιά της Μόσχας (15-20 Σεπτεμβρίου 1812) κατέστρεψε μεγάλα τμήματα της πόλης και ανάγκασε τα στρατεύματα του Ναπολέοντα να την εγκαταλείψουν. Επρόκειτο κατά πάσα πιθανότητα για εμπρησμό κατόπιν εντολής της ρωσικής στρατιωτικής διοίκησης της Μόσχας (στΜ).

3. Επιτελάρχη (στΓΕ).

4. Η *προσωρινή κυβέρνηση* της Γαλλίας υπό τον Ταλεϋράνδο σχηματίστηκε από τη Γερουσία τον Απρίλιο του 1814 μετά την πανωλεθρία του στρατού του

φαλής των στρατάρχών της αυτοκρατορίας για να υποδεχτεί με εξαιρετική δουλοπρέπεια τον Λουδοβίκο ΙΗ΄. Στις 4 Ιουνίου 1814 ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ τον ονόμασε Pair της Γαλλίας[1] και λοχαγό της νεοσυσταθείσης βασιλικής φρουράς. Την ηγεμονία του Neuchâtel την παραχώρησε στο βασιλιά της Πρωσίας έναντι επιχορήγησης 34.000 φλορινιών. Μετά την επιστροφή του Ναπολέοντα από την Έλβα ακολούθησε τον Λουδοβίκο ΙΗ΄ στη Γάνδη. Όταν όμως έπεσε στη δυσμένεια του βασιλιά, επειδή κράτησε κρυφό απ' αυτόν ένα γράμμα που έλαβε από τον Ναπολέοντα, αποσύρθηκε στη Bamberg, όπου τον σκότωσαν την 1η Ιουνίου 1815 στο παλάτι του πεθερού του έξι μασκοφόροι πετώντας τον από το παράθυρο. Τα απομνημονεύματά του εκδόθηκαν το 1826 στο Παρίσι.

Ναπολέοντα και την είσοδο των δυνάμεων των Συμμάχων στο Παρίσι. Η προσωρινή κυβέρνηση έβλεπε με ευνοϊκό μάτι την παλινόρθωση της δυναστείας των Βουρβόνων (στΓΕ).

1. Pairs de France ονομάζονταν τα μέλη του ενός από τα δύο νομοθετικά σώματα που προέβλεπε η Συνταγματική Χάρτα του 1814. Οι Pairs επιλέγονταν από το βασιλιά και οι συνεδριάσεις τους ήταν μυστικές (στΜ).

BOURRIENNE

M.E.W. τ. 14, σσ. 115-116
22 Σεπτεμβρίου 1857

Bourrienne, Louis-Antoine Fauvelet de, προσωπικός γραμματέας του Ναπολέοντα, γεννήθηκε στις 9 Ιουλίου 1769 στο Sens, πέθανε κοντά στην Caen στις 7 Φεβρουαρίου 1834. Εισήχθη το 1778 στη στρατιωτική σχολή του Brienne και φοίτησε εκεί για 6 περίπου χρόνια μαζί με τον Ναπολέοντα. Από το 1789 ως το 1792 βρέθηκε στη Βιέννη ακόλουθος της γαλλικής πρεσβείας, στη Λειψία φοιτητής διεθνούς δικαίου και σκανδιναβικών γλωσσών και στη Βαρσοβία στην αυλή των Poniatowski. Μετά την επιστροφή του στο Παρίσι συνδέθηκε και πάλι στενά με τον Ναπολέοντα, που τότε ήταν ένας φτωχός αξιωματικός χωρίς φίλους, αλλά η αποφασιστική τροπή που πήραν τα επαναστατικά γεγονότα μετά τις 20 Ιουνίου 1792,[1] τον έκανε να ξαναπάει στη Γερμανία. Το 1795 επιστρέφοντας στο Παρίσι συνάντησε ξανά τον Ναπολέοντα, ο οποίος τον αντιμετώπισε όμως με ψυχρότητα. Αλλά, όταν απευθύνθηκε πάλι σ' αυτόν στα τέλη του 1796, κλήθηκε στο επιτελείο και ονομάστηκε αμέσως προσωπικός γραμματέας του Ναπολέοντα. Μετά τη δεύτε-

1. Στις 20 Ιουνίου 1792 έγινε ένοπλη πορεία λαϊκών μαζών που εισέβαλαν στα βασιλικά ανάκτορα. Η πορεία αυτή, που είχε οργανωθεί από τους γιρονδίνους (κόμμα της μεγαλοαστικής τάξης) για να εξαναγκαστεί ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ να ανακαλέσει την απόφασή του να παύσει την κυβέρνηση που αποτελείτο από γιρονδίνους, μετατράπηκε σε διαδήλωση κατά της βασιλικής εξουσίας και της συνωμοσίας της Αυλής με την ξένη επέμβαση. Η διαδήλωση ήταν ένδειξη της διόγκωσης των αντιμοναρχικών διαθέσεων των λαϊκών μαζών. Η εξέλιξη των γεγονότων οδήγησε στη λαϊκή εξέγερση της 10ης Αυγούστου 1792 με την οποία ανατράπηκε η μοναρχία και ιδρύθηκε η δημοκρατία στη Γαλλία (στΓΕ).

ρη ιταλική εκστρατεία[1] ο Bourrienne απέκτησε τον τίτλο του σύμβουλου επικρατείας, εγκαταστάθηκε στον Κεραμεικό και έγινε δεκτός στους οικογενειακούς κύκλους του Πρώτου Υπάτου. Το 1802 χρεωκόπησε με έλλειμμα 3 εκατομμυρίων ο τραπεζικός οίκος Coulon, που ήταν προμηθευτής του στρατού και στον οποίο είχε γίνει κρυφά μέτοχος ο Bourrienne εξασφαλίζοντάς του την επικερδή δραστηριότητα να προμηθεύει ολόκληρο τον εξοπλισμό του ιππικού. Ο διευθυντής του οίκου εξαφανίστηκε και ο Bourrienne στάλθηκε στο Αμβούργο. Το 1806 του ανατέθηκε η εποπτεία της αυστηρής εφαρμογής του ναπολεόντειου ηπειρωτικού συστήματος[2] στο Αμβούργο. Καθώς τον κατηγόρησαν για υπεξαίρεση, τόσο η γερουσία του Αμβούργου, από την οποία είχε πάρει 2.000.000 φράγκα, όσο και ο τσάρος Αλέξανδρος, επειδή είχε επιβάλει χρηματική ποινή και στο συγγενή του, δούκα του Mechlenburg, ο Ναπολέοντας έστειλε μια επιτροπή για να ελέγξει τη δραστηριότητά του και τον διέταξε να επιστρέψει 1.000.000 φράγκα στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο.

Έτσι, χρεωκοπημένος και έχοντας πέσει σε δυσμένεια, έζησε στο Παρίσι μέχρι την πτώση του Ναπολέοντα. Μετά εμφανίστηκε πάλι στο προσκήνιο, πήρε πίσω το εκατομμύριό του από τη γαλλική προσωρινή κυβέρνηση, διορίστηκε απ' αυτή γενικός διευθυντής των ταχυδρομείων. Ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ τον απέλυσε από τη θέση αυτή, διορίστηκε ωστόσο απ' τον ίδιο ηγεμόνα αρχηγός της αστυνομίας του Παρισιού με τις πρώτες φήμες για επιστροφή του Ναπολέοντα από την Έλβα, θέση που κράτησε 8 μέρες. Καθώς ο Ναπολέοντας στο διάταγμα που εξέδωσε στις 13 Μαρτίου στη Λυών τον απέκλειε από τη γενική αμνηστία, ακολούθησε τον Λουδοβίκο ΙΗ΄ στο Βέλγιο, στάλθηκε από εκεί στο Αμβούργο και έγινε μετά την επιστροφή του στο Παρίσι σύμβουλος επικρατείας και αργότερα υπουργός. Οι οικονομικές του δυσκολίες τον ανάγκασαν να καταφύγει το 1828

1. Δεύτερη ιταλική εκστρατεία - εκστρατεία του Ναπολέοντα στη Βόρεια Ιταλία στη διάρκεια του πολέμου κατά της δεύτερης Συμμαχίας. Η εκστρατεία έληξε στις 14 Ιουνίου 1800 με τη νίκη του Ναπολέοντα στο Marengo (στΓΕ).

2. Ηπειρωτικός αποκλεισμός (Ηπειρωτικό σύστημα) - μετά την καταστροφή του γαλλικού στόλου από τον αγγλικό στο Trafalgar, ο Ναπολέοντας επιχείρησε να κάμψει την Αγγλία μέσω ενός οικονομικού εμπάργκο (στΓΕ).

στο Βέλγιο στην έπαυλη της δούκισσας του Brancas στο Fontaine l'Evêque, όχι μακριά από το Charleroy. Εδώ έγραψε, με τη βοήθεια του κυρίου de Villemarest και άλλων, «Απομνημονεύματα» (10 τόμοι, όγδοο σχήμα),[1] τα οποία εκδόθηκαν το 1829 και προκάλεσαν μεγάλη αίσθηση. Πέθανε στο τρελοκομείο.

1. «Memoires de M. de Bourrienne sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration», Paris, 1829. Το μεγαλύτερο μέρος των απομνημονευμάτων γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα από τον Villemarest, πρώην διπλωμάτη, επί Ναπολέοντα, ο οποίος είχε ειδικευθεί στη λογοτεχνική παραγωγή αυτού του είδους (στΓΕ).

BERNADOTTE[1]

M.E.W. τ. 14, σσ. 154-156
17 Σεπτεμβρίου-15 Οκτωβρίου 1857

Bernadotte, Jean-Baptiste-Jules, στρατάρχης της γαλλικής αυτοκρατορίας, ηγεμόνας του Pontecorvo και βασιλιάς της Σουηδίας και Νορβηγίας με το όνομα Κάρολος ΙΔ΄ Ιωάννης. Γεννήθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1764 στην Pau στο νομό Basses Pyrénées και πέθανε στις 8 Μαρτίου 1844 στα βασιλικά ανάκτορα της Στοκχόλμης. Ήταν γιος δικηγόρου και πήρε τη μόρφωση που απαιτείτο για το επάγγελμα αυτό, ωστόσο η στρατιωτική κλίση του τον έκανε να καταταγεί κρυφά το 1780 στο βασιλικό στόλο. Όταν ξέσπασε η Γαλλική Επανάσταση είχε φτάσει στο βαθμό του κελευστή. Τότε άρχισε και η γρήγορη άνοδός του. Το 1792 υπηρετούσε ήδη ως συνταγματάρχης στη στρατιά του Custine, το 1793 διοικούσε μισή ταξιαρχία, τον ίδιο χρόνο προήχθη χάρη στην υποστήριξη του Kléber σε ταξίαρχο και συνέβαλε ως μέραρχος της στρατιάς της Sambre και Maas, που διοικούσαν οι Kléber και Jourdan, στη νίκη του Fleurus στις 26 Ιουνίου 1794, στην επιτυχία στο Jülich και στη συνθηκολόγηση

1. Όταν ο Μαρξ έγραφε το κείμενο για τον Bernadotte, ο Ένγκελς του έστειλε με τα γράμματα της 21ης και 22ης Σεπτεμβρίου λεπτομερέστερα στοιχεία για τη στρατιωτική δραστηριότητα του Bernadotte και ιδίως για τη συμμετοχή του στις εκστρατείες του Ναπολέοντα ενάντια στην Πρωσία το 1806 και την Αυστρία το 1809. Οι εκτιμήσεις του Ένγκελς για το ρόλο του Bernadotte σ' αυτές τις εκστρατείες υιοθετήθηκαν σχεδόν κατά λέξη από τον Μαρξ. Ο Μαρξ, επειδή ενδιαφερόταν να φωτίσει όλες τις πλευρές του Bernadotte και να τον κρίνει προ πάντων ως πολιτικό και διπλωμάτη, συγκέντρωσε πλούσιο βιογραφικό υλικό, όπως μαρτυρούν οι σημειώσεις του από βιβλιογραφικούς τόμους και ιστορικά έργα (στΓΕ).

του Maastricht.[1] Προσέφερε επίσης πολλές υπηρεσίες στην εκστρατεία του 1795/6 κατά των Αυστριακών στρατηγών Clerfayt και Kray και του αρχιδούκα Καρόλου. Όταν στις αρχές του 1797 πήρε από το Διευθυντήριο την εντολή να οδηγήσει στην ιταλική στρατιά ενισχύσεις αποτελούμενες από 20.000 άνδρες, η πρώτη του συνάντηση με τον Ναπολέοντα στην Ιταλία καθόρισε τις μελλοντικές σχέσεις τους. Παρά τη μεγαλοψυχία που τον χαρακτήριζε, ο Ναπολέοντας φθονούσε με μικροπρέπεια και δυσπιστία τη στρατιά του Ρήνου και τους στρατηγούς της. Κατάλαβε αμέσως ότι ο Bernadotte απέβλεπε σε μιαν ανεξάρτητη σταδιοδρομία. Ο τελευταίος, πάλι, ήταν πολύ Γασκώνος για να μην αντιληφθεί την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα σε μια διάνοια όπως ο Ναπολέοντας και έναν προικισμένο άνθρωπο όπως ήταν ο ίδιος. Εξ ου και η αμοιβαία τους αντιπάθεια. Κατά τη διάρκεια της εισβολής στην Ίστρια[2] ο Bernadotte διακρίθηκε στη διάβαση του Tagliamento, όπου ήταν επικεφαλής της εμπροσθοφυλακής, και στην κατάληψη του φρουρίου Gradisca στις 19 Μαρτίου 1797.

Μετά τη λεγόμενη επανάσταση της 18ης Φρουκτιδόρ[3] ο Να-

1. Στη μάχη του Fleurus (Βέλγιο) στις 26 Ιουνίου 1794, οι Γάλλοι με επικεφαλής το στρατηγό Jourdan νίκησαν τον αυστριακό στρατό του δούκα του Comburg. Η πρώτη Συμμαχία των ευρωπαϊκών κρατών ενάντια στη Γαλλία δέχτηκε ένα μεγάλο πλήγμα με την ήττα αυτή. Ο επαναστατικός στρατός της Γαλλίας μπόρεσε έτσι να καταλάβει το Βέλγιο και να διεξάγει πολεμικές επιχειρήσεις στη δυτική όχθη του Ρήνου. Στις αρχές Οκτωβρίου 1794 οι Γάλλοι διέσχισαν τον Ruhr και κατέλαβαν το φρούριο Jülich· στις 4 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου ανάγκασαν σε συνθηκολόγηση το φρούριο του Maastricht (στΓΕ).

2. Η εισβολή των γαλλικών στρατευμάτων στην Ίστρια (περιφέρεια της Βενετικής Δημοκρατίας) έγινε το 1797 με πρωτοβουλία του στρατηγού Βοναπάρτη στη διάρκεια της εκστρατείας στη Βόρεια Ιταλία ενάντια στην Αυστρία (1796/7). Μετά τη συνθήκη ειρήνης του Campoformio που υπογράφτηκε ανάμεσα στη Γαλλία και την Αυστρία, ο Βοναπάρτης παραχώρησε στην Αυστρία ένα μέρος του βενετικού εδάφους, συμπεριλαμβανομένης και της Ίστριας (στΓΕ).

3. Τη 18η Φρουκτιδόρ (4 Σεπτεμβρίου 1797) κυβερνητικές δυνάμεις εισέβαλαν στην αίθουσα συνεδριάσεων του κοινοβουλίου μετά από διαταγή των μελών του Διευθυντηρίου που υποστηρίζονταν από τον Βοναπάρτη· συνέλαβαν φιλοβασιλικούς βουλευτές οι οποίοι μαζί με εμιγκρέδες ευγενείς προετοίμαζαν μοναρχικό πραξικόπημα. Συνέπεια αυτού ήταν να αλλάξει η σύνθεση του Διευθυντηρίου και να ληφθούν μέτρα ενάντια στα φιλοβασιλικά στοιχεία. Τα

πολέοντας διέταξε τους στρατηγούς του να ζητήσουν από τις μεραρχίες τους να εκφράσουν γραπτά τη συναίνεσή τους σ' αυτό το πραξικόπημα. Ο Bernadotte όμως διαμαρτυρήθηκε αρχικά και στη συνέχεια έδειξε μεγάλη απροθυμία να συμμορφωθεί προς τη διαταγή. Τελικά, παρακάμπτοντας τον Βοναπάρτη, έστειλε μιαν αναφορά στο Διευθυντήριο, η οποία περιείχε ωστόσο το ακριβώς αντίθετο από αυτό που του είχαν ζητήσει. Ο Ναπολέοντας, που είχε πάει στο Παρίσι για να υποβάλει στην έγκριση του Διευθυντηρίου τη συνθήκη του Campoformio, επισκέφθηκε στη διάρκεια του ταξιδιού του τον Bernadotte στο επιτελείο του στο Ούντινε για να τον καλοπιάσει. Ωστόσο, την επόμενη μέρα με μια διαταγή από το Μιλάνο τού αφαίρεσε τη μισή από τη μεραρχία που διοικούσε στη στρατιά του Ρήνου και τον διέταξε να οδηγήσει την υπόλοιπη μισή πίσω στη Γαλλία. Μετά από πολλές αντιρρήσεις, συμβιβασμούς και νέες διαφωνίες, ο Bernadotte πείστηκε τελικά να αναλάβει την πρεσβεία στη Βιέννη. Εκεί ακολούθησε, ενεργώντας σύμφωνα με τις υποδείξεις του Ταλεϋράνδου, μια συμφιλιωτική στάση, για την οποία οι εφημερίδες του Παρισιού, επηρεασμένες από τον Βοναπάρτη και τους αδερφούς του, ισχυρίστηκαν ότι έχει έντονες φιλοβασιλικές τάσεις. Για να υποστηρίξουν αυτές τις κατηγορίες διέδωσαν φήμες ότι ο Bernadotte είχε απαγορεύσει να αναρτηθεί η τρίχρωμη σημαία πάνω από την είσοδο του μεγάρου του καθώς και να υπάρχει η δημοκρατική κονκάρδα στα καπέλα των μελών της ακολουθίας του. Μετά από επίπληξη του Διευθυντηρίου ο Bernadotte ύψωσε την τρίχρωμη σημαία που έγραφε «ελευθερία, ισότητα, αδερφοσύνη» στις 13 Απριλίου 1798, επέτειο της αντιγιακωβινικής διαδήλωσης της Βιέννης, με αποτέλεσμα να καταληφθεί το μέγαρό του από τον όχλο της Βιέννης, να καεί η σημαία και να κινδυνέψει η ζωή του. Επειδή η αυστριακή κυβέρνηση αρνήθηκε να καταβάλει την αποζημίωση που ζητήθηκε, ο Bernadotte κατέφυγε με όλο το προσωπικό της πρεσβείας στο Rastatt. Το Διευθυντήριο όμως, μετά από συμβουλή του Ναπολέοντα που είχε και ο ίδιος συντελέσει στην πρόκληση αυτού του επεισοδίου, συγκάλυψε την υπόθεση και άφησε εκτεθειμένο τον ίδιο τον εκπρόσωπό του.

γεγονότα της 18ης Φρουκτιδόρ ισοδυναμούσαν με πραξικόπημα και αντανακλούσαν την αστάθεια του αστικού καθεστώτος την περίοδο του Διευθυντηρίου, την ταλάντευση ανάμεσα σε αριστερές θέσεις εν όψει του βασιλικού κινδύνου και σε δεξιές θέσεις εξαιτίας του φόβου για το δημοκρατικό κίνημα (στΓΕ).

Η συγγένεια του Bernadotte με την οικογένεια Βοναπάρτη -που οφειλόταν στο γάμο του τον Αύγουστο του 1798 με τη δεσποινίδα Desirée Clary, κόρη ενός εμπόρου της Μασσαλίας και κουνιάδα του Ιωσήφ Βοναπάρτη- ενίσχυσε μόνο την αντίθεσή του προς τον Ναπολέοντα. Ως διοικητής της στρατιάς επιτήρησης στον Άνω Ρήνο το 1799 απέδειξε ότι ήταν ακατάλληλος για τη θέση αυτή, έτσι ώστε επαληθεύθηκε προκαταβολικά η διαπίστωση που έκανε ο Ναπολέοντας όταν βρισκόταν στην Αγ. Ελένη ότι ο Bernadotte ήταν καλύτερος υπολοχαγός παρά γενικός διοικητής. Επικεφαλής του υπουργείου πολέμου μετά την ανταρσία κατά του Διευθυντηρίου[1] στις 30 Πρεριάλ, τα στρατηγικά του σχέδια ήταν λιγότερο αξιόλογα από τις ίντριγκές του με τους γιακωβίνους, των οποίων η επιρροή μεγάλωνε ξανά, πράγμα που προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί για να αποκτήσει προσωπικά στηρίγματα στις τάξεις του στρατού. Ένα πρωί ωστόσο, στις 13 Σεπτεμβρίου 1799, είδε δημοσιευμένη στο «Moniteur» την παραίτησή του, χωρίς καν να γνωρίζει ότι την είχε υποβάλει. Τα μέλη του Διευθυντηρίου Sieyès και Roger Ducos, που είχαν συμμαχήσει με τον Ναπολέοντα, του έπαιξαν αυτό το άσχημο παιγνίδι.

1. Πρόκειται για τη λεγόμενη ανατροπή της 30ής Πρεριάλ (18 Ιουνίου 1799). Κάτω από την πίεση της διαρκώς αυξανόμενης δυσαρέσκειας, που οφειλόταν κυρίως στις στρατιωτικές ήττες των Γάλλων στη Γερμανία και την Ιταλία και στην επιδείνωση της οικονομικής και δημοσιονομικής κατάστασης της Δημοκρατίας, το Κοινοβούλιο αναγκάστηκε να κάνει αλλαγές στη σύνθεση του Διευθυντηρίου. Έτσι, απομακρύνθηκαν από το Διευθυντήριο τρία εμφανώς αντιδραστικά μέλη του (στΓΕ).

Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία* (1845/46)

Μ.Ε.W. τ. 3, σσ. 161-163, 178-179, 515-518

Ο άγιος Μαξ, με το να μεταφέρει την παλιά κυριαρχία των παπάδων στη νεότερη εποχή, αντιλαμβάνεται τη νεότερη εποχή ως *«την παπαδοκρατία»*· και, ορίζοντας στη συνέχεια την κυριαρχία των παπάδων, την οποία μετέφερε στη νεότερη εποχή, μέσα από τη διαφορά της με την παλιά μεσαιωνική κυριαρχία των παπάδων, την παρουσιάζει ως κυριαρχία των ιδεολόγων, ως *«τη δασκαλοκρατία»*. Έτσι λοιπόν, παπαδοκρατία=ιεραρχία ως κυριαρχία του πνεύματος, δασκαλοκρατία=κυριαρχία του πνεύματος ως ιεραρχία.

Ο «Στίρνερ» πετυχαίνει αυτή την απλή μετάβαση στην παπαδοκρατία, που δεν είναι καν μετάβαση, με τρεις κοπιώδεις μεταλλαγές.

Πρώτον, «έχει» την «έννοια της παπαδοκρατίας» σε καθένα «που ζει για μια μεγάλη ιδέα, έναν καλό σκοπό» (να τος πάλι ο καλός σκοπός!), «μια διδαχή κ.λπ.».

Δεύτερον, ο Στίρνερ «προσκρούει» μέσα στο χιμαιρικό κόσμο του στην «παμπάλαια χίμαιρα του κόσμου που δεν έχει μάθει ακόμη να ζει χωρίς την παπαδοκρατία», δηλαδή «ζει και δημιουργεί για μια *Ιδέα* κ.λπ.».

Τρίτον, «αυτή είναι η κυριαρχία της Ιδέας ή η παπαδοκρατία», δηλαδή «ο Ροβεσπιέρος, π.χ.» (παραδείγματος χάριν!), «ο Σαιν-Ζυστ κ.ο.κ.» (και ούτω καθεξής!) «ήταν πέρα για πέρα παπάδες» κ.λπ. Και οι τρεις μεταλλαγές, με τις οποίες «αποκαλύπτεται», «βγαίνει στην επιφάνεια» και «καλείται» η παπαδοκρατία (όλα αυτά στη σ. 100), δεν εκφράζουν λοιπόν τίποτε περισσότερο από αυτό που ο Άγιος Μαξ μάς έχει ήδη επανειλημμένως πει και νωρίτερα, δηλαδή την κυριαρχία του πνεύ-

ματος, της ιδέας, του ιερού πάνω στη «ζωή» (ό.π.).

Από τη στιγμή, λοιπόν, που έχει προσάψει στην ιστορία την «κυριαρχία της Ιδέας ή την παπαδοκρατία», ο Άγιος Μαξ δεν έχει φυσικά καμιά δυσκολία να ξαναβρίσκει παντού σ' ολόκληρη τη μέχρι τώρα ιστορία «την παπαδοκρατία», να παρουσιάζει «τον Ροβεσπιέρο, π.χ., τον Σαιν-Ζυστ κ.ο.κ.» ως παπάδες και να τους ταυτίζει με τον Ιννοκέντιο Γ΄ και το Γρηγόριο Ζ΄, έτσι ώστε κάθε μοναδικότητα να εξαφανίζεται μπροστά *στο* Μοναδικό. Ουσιαστικά όλοι αυτοί δεν είναι παρά μόνο διαφορετικά *ονόματα*, διαφορετικές μεταμφιέσεις *ενός* προσώπου, *«της»* παπαδοκρατίας, η οποία δημιούργησε όλη την ιστορία από τις απαρχές του χριστιανισμού. Ο Άγιος Μαξ μάς δίνει αμέσως ένα εντυπωσιακό παράδειγμα με «τον Ροβεσπιέρο, π.χ., τον Σαιν-Ζυστ κ.ο.κ.» για το πώς μ' αυτό το είδος ιστορικής θεώρησης «όλες οι αγελάδες γίνονται γκρίζες» με το να «καταργούνται» όλες οι ιστορικές διαφορές και να «διαλύονται» καταλήγοντας στην «έννοια της παπαδοκρατίας». Εδώ μας αναφέρει αρχικά τον Ροβεσπιέρο ως «παράδειγμα» για τον Σαιν-Ζυστ και τον Σαιν-Ζυστ ως «και ούτω καθεξής» του Ροβεσπιέρου. Και αμέσως μετά λέει: «Σ' αυτούς τους εκπροσώπους ιερών συμφερόντων αντιπαρατίθεται ένας κόσμος αμέτρητων ``προσωπικών'' εγκόσμιων συμφερόντων». Ποιος είχε αντιπαρατεθεί σ' αυτούς; Οι Γιρονδίνοι και οι Θερμιδοριανοί[1] που κατηγορούσαν διαρκώς αυτούς τους πραγματικούς εκπροσώπους των επαναστατικών δυνάμεων - δηλαδή της *μόνης* πραγματικής επαναστατικής τάξης, της «αναρίθμητης» μάζας -(βλέπε «Mémoires του R. Levasseur» «π.χ.», «κ.ο.κ.», «δηλ.» Nougaret, «Ιστ[ορία] των φυλακών» - Barrére - «Deux amis de

1. *Γιρονδίνοι* - μέλη του κόμματος της βιομηχανικής και εμπορικής αστικής τάξης, η οποία έκλινε προς το συμβιβασμό με τη μοναρχία· ονομάστηκαν έτσι διότι οι ηγέτες τους είχαν εκλεγεί στο νομό Gironde.

Θερμιδοριανοί - μέλη του αντεπαναστατικού μεγαλοαστικού κόμματος που ανέτρεψε τον Ροβεσπιέρο στις 9 Θερμιδόρ του έτους II (27 Ιουλίου 1794) (στΓΕ).

la liberté»[1] (et du commerce)[2] - Montgaillard, «Ιστ[ορία] της Γαλλίας» - Madame Roland, «Appel à la posterité»[3] - «Mémoires» του J.B. Louvet -ακόμη και τα αηδιαστικά «Essais historiques» του Beaulieu κ.λπ., κ.λπ., όπως και όλα τα πρακτικά του «Επαναστατικού Δικαστηρίου» «κ.ο.κ.») ότι θίγουν τα «άγια συμφέροντα», το σύνταγμα, την ελευθερία, την ισότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τους δημοκρατικούς θεσμούς (Republikanismus), το δίκαιο, τη sainte propriété,[4] «π.χ.» διάκριση εξουσιών, ανθρωπισμό, ηθική, μέτρο, «κ.λπ.». Σ' αυτούς αντιπαρατάσσονταν όλοι οι *παπάδες*, οι οποίοι τους κατηγορούσαν ότι θίγουν όλα τα κύρια και δευτερεύοντα μέρη της θρησκευτικής και ηθικής κατήχησης (βλέπε «π.χ.» Histoire du clergé de France pendant la Révolution par M.R., Paris, libraire catholique «κ.λπ.»)[5]. Την αστική ιστορική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία στη διάρκεια της règne de la terreur[6] «ο Ροβεσπιέρος, π.χ., ο Σαιν-Ζυστ κ.ο.κ.» έκοβαν τα κεφάλια των honnêtes gens[7] (βλέπε «π.χ.» τα αναρίθμητα γραπτά του αφελούς κυρίου Peltier, την «Conspiration de Robespierre» του Montjoie «κ.ο.κ.»),[8] εκφράζει ο Άγιος Μαξ με την ακόλουθη μεταλλαγή: «Οι επαναστάτες παπάδες ή δάσκαλοι έκοβαν το λαιμό *των* ανθρώπων επειδή υπηρετούσαν *τον* άνθρωπο». Και μ' αυτό ο Άγιος Μαξ απαλλάσσεται φυσικά από τον κόπο να πει έστω και μια «μοναδική» λεξούλα για τους πραγματικούς, εμπειρικούς λόγους που βασίζονταν σε κατ' εξοχήν εγκόσμια συμφέ-

1. Deux amis de la liberté (Δύο φίλοι της ελευθερίας) - μ' αυτό το ψευδώνυμο δημοσίευσαν οι Kerverseau και Clavelin στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα ένα πολύτομο έργο με τίτλο *Histoire de la Révolution de France (Ιστορία της γαλλικής επανάστασης)* (στΓΕ).
2. (Και του εμπορίου) (στΓΕ).
3. Πρόκειται για τα ακόλουθα έργα: Montgaillard, *Revue chronologique de l'Histoire de France* (*Χρονολογική παρουσίαση της γαλλικής ιστορίας*) και Roland de la Platière, *Appel á l'impartiale posterité par la citoyenne Roland* (*Έκκληση της πολίτιδος Roland στις αμερόληπτες μελλοντικές γενιές*) (στΓΕ).
4. Ιερή ιδιοκτησία (στΓΕ).
5. «Ιστορία του γαλλικού κλήρου στη διάρκεια της Επανάστασης», υπό M.R., libraire catholique, Paris, 1828 (στΜ).
6. Τρομοκρατία (στΓΕ).
7. Καθωσπρέπει ανθρώπων (στΓΕ).
8. Montjoie, *Histoire de la conjuration de Maximilien Robespierre* (*Ιστορία της συνωμοσίας του Μαξιμιλιανού Ροβεσπιέρου*) (στΓΕ).

ροντα, όχι βέβαια των κερδοσκόπων αλλά της «αναρίθμητης» μάζας, και για τους οποίους έκοβαν τα κεφάλια. Ένας παλιότερος «παπάς», ο *Σπινόζα*, είχε, ήδη το 16ο αιώνα, το θράσος να γίνει «παιδαγωγός» για τον Άγιο Μαξ λέγοντας: «Η άγνοια δεν είναι επιχείρημα».[1] Γι' αυτό και ο Άγιος Μαξ μισεί τόσο πολύ τον παπά Σπινόζα, ώστε αποδέχεται τον αντιπαπά του, τον παπά *Λάιμπνιτς*, και κατασκευάζει για όλα τα παράξενα φαινόμενα, όπως η Τρομοκρατία «π.χ.», η καρατόμηση «κ.ο.κ.», έναν «αποχρώντα λόγο», δηλαδή το ότι «οι άνθρωποι της θρησκείας το είχαν βάλει πείσμα» (σ. 98).

Ο μακάριος Μαξ που βρήκε για Όλα τον «αποχρώντα λόγο» («βρήκα τώρα τον Λόγο στον οποίο θα στηρίζεται αιώνια η άγκυρά μου»,[2] πού αλλού εκτός από την Ιδέα «π.χ.», την «παπαδοκρατία» «κ.ο.κ.» του «Ροβεσπιέρου, π.χ., του Σαιν-Ζυστ κ.ο.κ.», τη Γεωργία Σάνδη, τον Προυντόν, την αγνή μοδίστρα του Βερολίνου κ.λπ.) «δεν κρατά κακία στην αστική τάξη που συμβουλεύτηκε τον εγωισμό της, για να δει ως ποιο σημείο έπρεπε να αφήσει ελεύθερο πεδίο *στην* επαναστατική Ιδέα». Για τον Άγιο Μαξ «η επαναστατική ιδέα» των habits bleus και των honnêtes gens του 1789 είναι η ίδια «Ιδέα» με αυτή των sans culottes,[3] η *ίδια* Ιδέα για την οποία γίνονται διαβουλεύσεις αν θα πρέπει να της «αφεθεί ελεύθερο πεδίο» - σ' αυτή τη βάση, βέβαια, δεν μπορεί πλέον να «αφεθεί ελεύθερο πεδίο» σε καμιά «Ιδέα».

Ερχόμαστε τώρα στη σύγχρονη ιεραρχία, την κυριαρχία της Ιδέας στη συνηθισμένη ζωή: ολόκληρο το δεύτερο μέρος «του Βιβλίου» είναι αφιερωμένο στον αγώνα ενάντια σ' αυτή την «ιεραρχία». Θα ασχοληθούμε λοιπόν με αυτή όταν θα εξετάσουμε το δεύτερο μέρος. Επειδή όμως ο άγιος Μαξ, όπως α-

1. Benedicti de Spinoza, *Opera quae supersunt omnia* (Μπαρούχ ντε Σπινόζα, *Άπαντα τα ευρισκόμενα*) (στΓΕ).
2. Στίχος από ευαγγελικό εκκλησιαστικό ύμνο (στΓΕ).
3. Habits bleus (Μπλε στολές) - με αυτό το όνομα ήταν γνωστοί οι στρατιώτες του δημοκρατικού (republikanischen) στρατού λόγω του χρώματος της στολής τους· κατ' επέκταση αποκαλούνται έτσι οι δημοκρατικοί (Republikaner) σε αντίθεση με τους βασιλόφρονες Blancs (Λευκούς). Sans culottes αποκαλούνταν κατ' αρχήν οι αστοί δημοκράτες διότι δεν φορούσαν culottes όπως οι αριστοκράτες, αλλά παντελόνια. Αργότερα αποτέλεσε χαρακτηρισμό για τις επαναστατικές μερίδες των λαϊκών μαζών (στΓΕ).

κριβώς και στην περίπτωση της «ιδιορρυθμίας», «απολαμβάνει» ήδη εδώ προκαταβολικά τις ιδέες του και στην αρχή επαναλαμβάνει τα μετέπειτα και στα μετέπειτα την αρχή, για το λόγο αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να επισημάνουμε από τώρα ορισμένα παραδείγματα της ιεραρχίας του. Μέθοδός του για τη συγγραφή βιβλίου είναι ο μοναδικός «εγωισμός» που απαντάται παντού στο Βιβλίο. Η δική του απόλαυση και η απόλαυση του αναγνώστη είναι αντιστρόφως ανάλογες.

Επειδή οι αστοί επιζητούν την αγάπη για το βασίλειό *τους*, για το καθεστώς τους, θέλουν σύμφωνα με τον καλό ανθρωπάκο Jacques «να θεμελιώσουν την επί γης βασιλεία της αγάπης» (σ. 98). Επειδή απαιτούν σεβασμό για την κυριαρχία τους και τις σχέσεις αυτής της κυριαρχίας, θέλουν δηλαδή να σφετεριστούν την κυριαρχία επί του σεβασμού, γι' αυτό το λόγο επιδιώκουν σύμφωνα με τον ίδιο καλό ανθρωπάκο την κυριαρχία *του* σεβασμού εν γένει και αντιμετωπίζουν το σεβασμό σα να ήταν το άγιο Πνεύμα που κατοικεί εντός τους (σ. 95). Ο καλός μας ανθρωπάκος Jacques με την πίστη που μετακινεί όρη αποδέχεται ως πραγματική εγκόσμια βάση του αστικού κόσμου τη διαστρεβλωμένη μορφή με την οποία η υποκριτική και προσποιητή ιδεολογία των αστών εκφράζει τα ιδιαίτερα συμφέροντά της ως γενικά συμφέροντα. Για ποιο λόγο αυτή η ιδεολογική πλάνη παίρνει αυτήν ακριβώς τη μορφή στον άγιό μας, θα το δούμε μιλώντας για τον «πολιτικό φιλελευθερισμό».

(...)

Τη χαρακτηριστική μορφή που πήρε στη Γερμανία ο γαλλικός φιλελευθερισμός, ο οποίος εκεί στηριζόταν σε πραγματικά ταξικά συμφέροντα, τη βρίσκουμε και πάλι στον Καντ. Ο Καντ όπως και οι Γερμανοί αστοί, των οποίων αποτελούσε εξωραϊστικό φερέφωνο, δεν αντιλήφθηκαν ότι στη βάση αυτών των αστικών θεωρητικών σκέψεων βρίσκονταν υλικά συμφέροντα και μια *βούληση* εξαρτημένη και καθορισμένη από τις υλικές σχέσεις παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο ο Καντ διαχώρισε αυτή τη θεωρητική έκφραση από τα συμφέροντα τα οποία εκφράζει. Μετέτρεψε τους στηριζόμενους σε υλικά κίνητρα προσδιορι-

σμούς της βούλησης των Γάλλων αστών[1] σε *καθαρούς* αυτοπροσδιορισμούς της *«ελεύθερης βούλησης»*, της βούλησης καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν, της ανθρώπινης βούλησης, την οποία μεταμόρφωσε κατ' αυτό τον τρόπο σε καθαρά ιδεολογικούς εννοιολογικούς προσδιορισμούς και ηθικά αξιώματα. Για τον ίδιο λόγο οι Γερμανοί μικροαστοί οπισθοχώρησαν με φρίκη μπροστά στην εφαρμογή αυτού του δυναμικού αστικού φιλελευθερισμού από τη στιγμή που εκδηλώθηκε ως Τρομοκρατία αλλά και ως ξεδιάντροπο αστικό κέρδος.

Κάτω από τη ναπολεόντεια κυριαρχία, οι Γερμανοί αστοί διατηρούν το μικρεμπόριό τους και τις μεγάλες ψευδαισθήσεις τους. Για το μικρεμπορικό πνεύμα που κυριαρχούσε τότε στη Γερμανία, μπορεί ο άγιος Σάντσο να συμβουλευτεί μεταξύ άλλων και τον Jean Paul, προκειμένου να παραπέμψει λογοτεχνικές πηγές προσιτές μόνο σ' αυτόν. Οι Γερμανοί αστοί που έβριζαν τον Ναπολέοντα γιατί τους ανάγκαζε να πίνουν ραδικόζουμο και τάραζε την επαρχιακή γαλήνη τους με τις επιτάξεις σπιτιών και την πρόσκληση κληρωτών επεφύλασσαν όλο το ηθικό μίσος τους γι' αυτόν και όλο το θαυμασμό τους για την Αγγλία· και αυτό παρ' ότι ο Ναπολέοντας τους προσέφερε τις μεγαλύτερες υπηρεσίες καθαρίζοντας τους γερμανικούς στάβλους του Αυγεία και δημιουργώντας πολιτισμένες σχέσεις επικοινωνίας, ενώ η Αγγλία δεν περίμενε παρά την ευκαιρία να τους εκμεταλλευτεί à tort et à travers.[2] Με τον ίδιο μικροαστικό τρόπο φαντασιώνονταν και οι Γερμανοί ηγεμόνες ότι πολεμούν υπέρ της αρχής της νομιμότητας και ενάντια στην Επανάσταση, ενώ δεν ήταν παρά μισθοφόροι πεζικάριοι των Άγγλων αστών. Μέσα σ' αυτές τις καθολικές ψεύδαισθήσεις ήταν πολύ φυσικό το ότι οι τάξεις (Stände) με το προνόμιο της ψευδαίσθησης, ιδεολόγοι, δάσκαλοι, φοιτητές, μέλη της Tugendbund[3] είχαν τον πρώτο λόγο και εξέφραζαν τη γενική

1. Στην έκδοση MEGA αντί Bourgeois (αστοί) υπάρχει η λέξη Bourgeoisie (αστική τάξη) (στΓΕ).
2. Χωρίς να υπολογίζουν τίποτε (στΓΕ).
3. Tugendbund (Σύνδεσμος Αρετής) - πολιτική μυστική εταιρία που ιδρύθηκε το 1808 στην Πρωσία. Η εταιρία είχε μεταξύ άλλων ως σκοπό να αναπτύξει το πατριωτικό συναίσθημα και να υποδαυλίσει τον αγώνα για την απελευθέ-

φαντασίωση και απάθεια με τον ανάλογο παραληρηματικό τρόπο.

(...)

Ας περάσουμε τώρα στους άντρες της γαλλικής επανάστασης. Ο Cabet φέρνει σε εξαιρετική αμηχανία τον αστό του, ενάντια στον οποίο αγορεύει, συγκαταλέγοντας τον Σεγιές στους προδρόμους του κομουνισμού, κι αυτό επειδή ο Σεγιές αναγνώριζε την ισότητα των δικαιωμάτων και άφηνε το κράτος να επικυρώσει την ιδιοκτησία, σσ. 499-502. Ο κύριος Grün, που «είναι καταδικασμένος κάθε φορά που έχει κοντά του το γαλλικό πνεύμα να το βρίσκει ανεπαρκές και επιφανειακό», αντιγράφει με την άνεσή του αυτό το κομμάτι και φαντάζεται ότι ένας παλιός κομματάρχης όπως ο Cabet είναι ταγμένος να διαφυλάξει τον «ανθρωπισμό» του κυρίου Grün «από τη σκόνη των βιβλίων». Ο Cabet συνεχίζει: «Ecoutez le fameux Mirabeau!»,[1] σ. 504, ο κύριος Grün λέει: «Ας ακούσουμε τον Μιραμπώ!», σ. 292, και αναφέρει μερικά από τα σημεία που έχει υπογραμμίσει ο Cabet και όπου ο Μιραμπώ εκφράζεται υπέρ της ίσης διανομής της κληρονομιάς στα αδέρφια. Ο κύριος Grün αναφωνεί: «Κομουνισμός για την οικογένεια!» σ. 292. Με την ίδια μέθοδο ο κύριος Grün μπορεί να εξετάσει όλους τους αστικούς θεσμούς και να βρει παντού ένα κομμάτι κομουνισμού, με αποτέλεσμα όλοι μαζί να αποτελούν τον ολοκληρωμένο κομμουνισμό. Μπορεί να βαφτίσει το Ναπολεόντειο Κώδικα Code de la communauté[2] και να ανακαλύψει στους οίκους ανοχής, στους στρατώνες και στις φυλακές κομουνιστικές αποικίες.

Ας ολοκληρώσουμε αυτή τη σειρά των βαρετών αποσπασμάτων με τον *Condorceat.* Η σύγκριση των δύο βιβλίων θα δείξει πολύ συγκεκριμένα στον αναγνώστη με ποιον τρόπο ο κύριος Grün παραλείπει, ανακατεύει, άλλοτε αναφέρει τίτλους, άλλοτε όχι, αδιαφορεί για τις χρονολογίες, ακολουθεί όμως επακριβώς τη σειρά του Cabet, ακόμη και όταν αυτός δεν πηγαίνει σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά, και τελικά δεν καταφέρνει τίποτε περισσότερο από το να παρουσιάσει ένα δειλά και άσχημα καμουφλαρισμένο απόσπασμα του Cabet.

Κύριος Grün	*Cabet*
Ριζοσπάστης γιρονδίνος είναι ο *Condorcet.* Αναγνωρίζει την αδικία στην κατανομή της ιδιοκτησίας, συγχωρεί το φτωχό λαό... αν ο λαός ρέπει συστηματικά στις μικροκλοπές, αυτό οφείλεται στους θεσμούς.	Entendez *Condorcet* soutenir dans sa réponse à l'acadèmie de Berlin... (ακολουθεί ένα μακρύ απόσπασμα του Cabet και καταλήγει:) C'est donc uniquement parce que les institutions sont mauvaises que le peuple est si souvent un peu voleur par principe.
Στην εφημερίδα του «Η κοινωνική εκπαίδευση»... επιτρέπει ακόμη και μεγαλοκαπιταλιστές... Ο Condorcet προτείνει στη Νομοθετική να διαιρεθούν τα 100 εκατομμύρια των τριών εξόριστων πριγκίπων σε 100.000 μέρη... οργανώνει την εκπαίδευση και την *ίδρυση* δημοσίων ενισχύσεων (βλ. αρχικό κείμενο).	Ecoutez l'un des chefs Girondins, le philosophe Condorcet, le 6 juillet 1792 à la tribune de l'assemblée léfislative: «Décrétez que les biens des trois princes français (Louis XVIII, Charles X et le prince de Condé» – πράγμα που παραλείπει ο κύριος Grün–) soient sur-le-champ mis en vente... ils montent à près de 100 millions et vous remplacerez trois princes par cent mille citoyens... organisez l'instruction et les *établissements* de secours publics.
Ο Condorcet λέει στη Νομοθετική στην έκθεσή του σχετικά με τη δημόσια εκπαίδευση: «Να προσφέρονται σε όλα τα άτομα του ανθρώπινου είδους τα μέσα για να ικανοποιούν τις ανάγκες τους...	Mais écoutez le comité d'instuction publique présentant à l'assemblée législative son rapport sur le plan de l' éducation rédigé par Condorcet, 20 avril 1792: «L'éducation publique doit offrir à tous les individus

ρωση της χώρας από τη ναπολεόντεια κατοχή και για τη δημιουργία μιας συνταγματικής τάξης. Ο βασιλιάς της Πρωσίας διέλυσε την εταιρία το 1809 μετά από αίτημα του Ναπολέοντα (στΓΕ).

1. Ακούστε τον περίφημο Μιραμπώ! (στΓΕ).
2. Κώδικα της κοινότητας (στΓΕ).

αυτό είναι το αντικείμενο της εκπαίδευσης και το καθήκον μιας κρατικής εξουσίας κοκ» (εδώ ο κύριος Crün μετατρέπει την έκθεση της επιτροπής σχετικά με το σχέδιο του Condorcet σε έκθεση του Condorcet), Grün, σσ. 293, 294.

les moyens de pourvoir à leurs besoins... tel doit être le premier but d'une instruction nationale et sous ce point de vue elle est pour la puissance politique un devoir de justice» κ.ο.κ. σσ. 502, 503, 505, 509[1].

Ο κύριος Grün, ο οποίος με αυτή την ξεδιάντροπη αντιγραφή του Cabet οδηγεί με ιστορικό τρόπο τους Γάλλους οργανωτές εργασίας στο να αποκτήσουν συνείδηση της ύπαρξής τους, υιοθετεί παράλληλα την αρχή: Divide et impera.[2] Παρεμβάλλει αρχικά ανάμεσα στα παραθέματα την τελική κρίση του για ανθρώπους που μόλις γνώρισε από ένα απόσπασμα, έπειτα μερικές ρήσεις για τη γαλλική επανάσταση και χωρίζει το όλο σε δύο μέρη με μερικά παραθέματα του Morelly, τον οποίο ο Villegardelle έφερε en voque[3] στο Παρίσι ακριβώς στην κατάλληλη στιγμή για τον κύριο Grün και του οποίου τα κυριότερα

1. Ακούστε τον *Condorcet* να υποστηρίζει στην απάντησή του στην Ακαδημία του Βερολίνου... Λοιπόν μόνο επειδή οι θεσμοί είναι κακοί ο λαός ρέπει πολλές φορές συστηματικά στις μικροκλοπές. - Ακούστε τον στην εφημερίδα του *«Η κοινωνική εκπαίδευση»*... ανέχεται ακόμη και μεγαλοκαπιταλιστές... - Ακούστε έναν από τους γιρονδίνους ηγέτες, το φιλόσοφο Condorcet στις 6 Ιουλίου 1792 στο βήμα της Νομοθετικής Συνέλευσης: «Αποφασίστε να διατεθούν αμέσως για πώληση τα περιουσιακά στοιχεία των τριών Γάλλων πριγκίπων (Λουδοβίκος ΙΗ΄, Κάρολος Ι΄ και πρίγκιπας της Condé)... ανέρχονται σε 100 περίπου εκατομμύρια και θα ανταλλάξετε τρεις πρίγκιπες με εκατό χιλιάδες πολίτες... οργανώστε την εκπαίδευση και *ιδρύματα* δημοσίων ενισχύσεων. - Αλλά ακούστε την επιτροπή δημόσιας εκπαίδευσης ενώ παρουσιάζει στη Νομοθετική Συνέλευση την έκθεσή *της* σχετικά με το σχέδιο εκπαίδευσης που συνέταξε ο Condorcet στις 20 Απριλίου: «Η δημόσια εκπαίδευση πρέπει να προσφέρει σε όλα τα άτομα τα μέσα για να ικανοποιούν τις ανάγκες τους... αυτός πρέπει να είναι ο βασικός σκοπός μιας εθνικής εκπαίδευσης και μ' αυτή την οπτική είναι ένα καθήκον δικαιοσύνης για την πολιτική εξουσία» (στΓΕ).

2. Διαίρει και βασίλευε (στΓΕ).

3. Στη μόδα (στΓΕ).

αποσπάσματα είχαν μεταφραστεί στο «Vorwärts»[1] του Παρισιού πολύ πριν τον κύριο Grün. Ιδού μερικά μόνο τρανταχτά παραδείγματα για την προχειρότητα με την οποία μεταφράζει ο κύριος Grün:

Morelly:

«L' intérêt rend les coeurs *dénaturés* et répand l'amertume sur les plus doux liens, qu'il change en de pesantes chaînes que *détestent chez nous les époux en se détestant eux-mêmes»*.[2]

Κύριος Grün:

«Το συμφέρον κάνει τις καρδιές *αφύσικες* και σκορπάει πίκρα στους πιο γλυκούς δεσμούς, μετατρέποντάς τους σε βαριές αλυσίδες, *τις οποίες αποστρέφονται οι σύζυγοί μας και μαζί τον ίδιο τον εαυτό τους*.» σ. 274.

Καθαρή ανοησία.

Morelly:

«Notre âme contracte une soif si furieuse qu'elle *se suffoque*

1. Vorwärts! (Εμπρός!) -Γερμανική δισεβδομαδιαία εφημερίδα που εκδιδόταν στο Παρίσι από τον Ιανουάριο ως το Δεκέμβριο του 1844 και στην οποία συνεργάζονταν οι Μαρξ και Ένγκελς. Κάτω από την επιρροή του Μαρξ, που από το καλοκαίρι του 1844 συνεργαζόταν στενά με τη συντακτική επιτροπή, η εφημερίδα άρχισε να παίρνει κομουνιστικό χαρακτήρα. Η εφημερίδα ασκούσε οξεία κριτική στην αντιδραστική κατάσταση που επικρατούσε στην Πρωσία. Μετά από αίτηση της πρωσικής κυβέρνησης η κυβέρνηση Γκυζό διέταξε τον Ιανουάριο του 1845 την απέλαση του Μαρξ και ορισμένων άλλων συνεργατών της εφημερίδας από τη Γαλλία. Έτσι, το Vorwärts! διέκοψε την έκδοσή του.

Στα φύλλα 72 και 73 δημοσιεύτηκε το άρθρο «Αποσπάσματα από τον Code de la nature του Morelly» και στο φύλλο 87 το άρθρο «Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄ και Morelly» (στΓΕ).

2. Το συμφέρον αφήνει τις καρδιές να *εκφυλιστούν* και σκορπάει πίκρα στους πιο γλυκούς δεσμούς μετατρέποντάς τους σε βαριές αλυσίδες *που αποστρέφονται εδώ οι σύζυγοί μας με το να αποστρέφονται ταυτόχρονα τον ίδιο τον εαυτό τους* (στΓΕ).

pour pouvoir l'étancher».[1]

Κύριος Grün:
«Η ψυχή μας κυριεύεται... από μια τόσο μανιασμένη δίψα που *την πνίγει για να τη σβήσει»* ό.π.

Και πάλι καθαρή ανοησία.

Morelly:
«Ceux qui *prétendent* régler les moeurs et dicter les lois»[2] κ.λπ.

Κύριος Grün:
«Αυτοί που *ισχυρίζονται ότι* ρυθμίζουν τα ήθη και υπαγορεύουν τους νόμους» κ.λπ., σ. 275.

Και τα τρία λάθη σε ένα μόνο απόσπασμα του Morelly σε 14 σειρές στον κύριο Grün. Αλλά και στην παρουσίαση του Morelly υπάρχουν τεράστιες αντιγραφές από τον Villegardelle.

Ο κύριος Grün μπορεί να συνοψίσει όλη τη σοφία του για το 18ο αιώνα και την Επανάσταση στα εξής:

«Ο σενσουαλισμός, ο ντεϊσμός και ο θεϊσμός ενώθηκαν για να αγωνιστούν ενάντια στον παλιό κόσμο. Ο παλιός κόσμος κατέρρευσε. Και, όταν χρειάστηκε να χτιστεί ένας νέος κόσμος, ο ντεϊσμός νίκησε στη Συντακτική, ο θεϊσμός στην Convention και ο καθαρός σενσουαλισμός είτε αποκεφαλίστηκε είτε αναγκάστηκε να σιωπήσει» σ. 263.

Βλέπει κανείς πώς ο φιλοσοφικός τρόπος να ξεμπερδεύει κανείς με την ιστορία χρησιμοποιώντας μερικές κατηγορίες εκκλησιαστικής ιστορίας έχει φτάσει στην περίπτωση του κυρίου Grün σε στάδιο έσχατης κατάπτωσης, απλής λογοτεχνικής φρασεολογίας, και δεν χρησιμεύει παρά για φιοριτούρα στις αντιγραφές του. Avis aux philosophes![3]

1. Η ψυχή μας κυριεύεται από μια τόσο μανιασμένη δίψα που *πνίγεται* για να τη σβήσει (στΓΕ).
2. Αυτοί που *έχουν την απαίτηση* να ρυθμίζουν τα ήθη και να υπαγορεύουν τους νόμους (στΓΕ).
3. Προειδοποίηση για τους φιλοσόφους! (στΓΕ).

Θα παρακάμψουμε τα όσα λέει ο κύριος Grün για τον κομουνισμό. Οι ιστορικές αναφορές έχουν αντιγραφεί από μπροσούρες του Cabet, το «Voyage en Icarie» ερμηνεύεται με τον τρόπο που έχει υιοθετήσει ο αληθινός σοσιαλισμός (βλ. «Bürgerbuch» και «Rheinische Jahrb[ücher]»).[1] Ο κύριος Grün αποδεικνύει τη γνώση του για την κατάσταση στη Γαλλία αλλά και την Αγγλία αποκαλώντας τον Cabet «κομουνιστή O'Connell της Γαλλίας», σ. 382, και συνεχίζει:

«Θα ήταν ικανός να διατάξει να με κρεμάσουν αν είχε την εξουσία και ήξερε τι σκέφτομαι και γράφω γι' αυτόν. Αυτοί οι αγκιτάτορες είναι επικίνδυνοι για ανθρώπους σαν κι εμάς γιατί είναι *στενοκέφαλοι»* σ. 382.

1. Βλ. το άρθρο του Karl Grün: «Ο Φόυερμπαχ και οι σοσιαλιστές» στο: *Deutsches Bürgerbuch für 1845* και «Πολιτική και Σοσιαλισμός» στο: *Rheinische Jahrbücher*, 1845, σσ. 98-144 (στΓΕ).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

για το κράτος

επιμέλεια κειμένων : Γ.Μηλιός , εκδ.Εξάντας
σάρωση : http://allotriosi.wordpress.com

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΓΙΑ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Επιμέλεια:
Επιλογή κειμένων:
Γιάννης Μηλιός
Μετάφραση:
Τάσος Κυπριανίδης

ΕΞΑΝΤΑΣ

MAR

Καρλ Μαρξ: *Για το κράτος*

ΕΞΑΝΤΑΣ: Τζαβέλλα 1 – ΑΘΗΝΑ – 3613065, 3604885

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Με την παρούσα έκδοση εγκαινιάζεται μια σειρά βιβλίων, βασικός σκοπός της οποίας είναι να παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό ένα μέρος από το έργο του Μαρξ πάνω σε επιλεγμένα αντικείμενα της Επιστήμης της Κοινωνίας: Το Καρλ Μαρξ, Για το κράτος *θα ακολουθήσουν τα:* Καρλ Μαρξ, Για τον ανταγωνισμό, τα μονοπώλια και την παγκόσμια αγορά, Καρλ Μαρξ, Για τη Γαλλική Επανάσταση, Καρλ Μαρξ, Για τον αναρχισμό, Καρλ Μαρξ, Για την παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, Καρλ Μαρξ, Για τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού, *κ.ά.*

Την επιλογή των κειμένων από τη γερμανική έκδοση των απάντων του Μαρξ, καθώς και την επιμέλεια των μεταφράσεων ανέλαβαν δυο από τους σημαντικότερους μελετητές του έργου του Μαρξ στη χώρα μας, ο Γιάννης Μηλιός και ο Γιώργος Σταμάτης.

Φιλοδοξία μας είναι να παράσχουμε με ένα διεθνώς πρωτότυπο και ταυτόχρονα επιστημονικά τεκμηριωμένο τρόπο την ευκαιρία στον Έλληνα αναγνώστη να γνωρίσει και να μελετήσει το έργο του θεμελιωτή του Μαρξισμού, έργο που στο μεγάλο μέρος του εξακολουθεί να παραμένει ανέκδοτο στη χώρα μας.

Εκδόσεις «Εξάντας»

Γράφεται συχνά ότι «δεν υπάρχει μαρξιστική θεωρία για το κράτος». Με μια έννοια η διατύπωση αυτή είναι αναμφίβολα σωστή: Ούτε ο Μαρξ, ούτε οι άλλοι «κλασικοί του Μαρξισμού» διατύπωσαν μια θεωρητική ανάλυση για το καπιταλιστικό κράτος ανάλογη με την ανάλυση που περιέχεται στο *Κεφάλαιο* (και αντίστοιχα στα *Grundrisse*, τις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, τα *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* κλπ.) σχετικά με τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου και τις δομικές σχέσεις που διέπουν την οικονομική βαθμίδα του (κάθε) καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

Εντούτοις, η διατύπωση ότι «δεν υπάρχει μαρξιστική θεωρία για το κράτος» χρησιμοποιείται συχνά για να νομιμοποιηθούν ως επιστημονικές, μαρξιστικές, ή έστω «μαρξιστικών προθέσεων» οι κάθε λογής αστικές αντιλήψεις: Σχετικά με τις υποτιθέμενες «κοινωνικές» (σε αντιδιαστολή προς τις «ταξικές») πλευρές της λειτουργίας του αστικού κράτους. Σχετικά με τις δυνατότητες «αναδιανομής του εισοδήματος προς όφελος των εργαζομένων», που υποτίθεται ότι παρέχει στα αριστερά κόμματα το αστικό κράτος όταν αυτά «κατακτήσουν» την «κυβερνητική εξουσία». Σχετικά με την «κρίση του κράτους», που επιτρέπει υποτίθεται στους εργαζόμενους να «μετασχηματίσουν» σταδιακά το αστικό κράτος και με μοχλό αυτό το κράτος να μεταλλάξουν τον καπιταλισμό σε «σοσιαλισμό». Σχετικά, ακόμα, με τον «κρατισμό», την αντίληψη για τη «δημιουργία των τάξεων από το κράτος» κλπ., κλπ.

Η νομιμοποίηση τέτοιων απόψεων ως «μαρξιστικών», προϋποθέτει βέβαια την αποσιώπηση των αναλύσεων και των θέσεων του μαρξισμού και πρώτα απ' όλα του ίδιου του Μαρξ σχετικά με το κράτος. Γιατί το γεγονός ότι ο Μαρξ δεν διατύπωσε μια θεωρητική ανάλυση για το κράτος ανάλογη με τη θεωρητική ανάλυση για τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου, δεν σημαίνει κατά κανένα τρόπο ότι δεν διατύπωσε και τις βασικές θεωρητικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος: τις θεωρητικές δηλαδή προϋποθέσεις που κάνουν δυνατό το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος παράλληλα και

σε αντίστοιχο βαθμό με το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας για το οικονομικό επίπεδο της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Πραγματικά, θα ήταν αδύνατο να διατυπωθεί η μαρξιστική θεωρία για τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου (η μαρξιστική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας) χωρίς σ' αυτήν να εμπεριέχονται και χωρίς γι' αυτήν να προϋποτίθενται οι βασικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος: Η μαρξιστική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας θεμελιώνεται με βάση την ανάλυση του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, με βάση δηλαδή την ανάλυση του «ειδικά καπιταλιστικού *πυρήνα*» των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν μια καπιταλιστική κοινωνία. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί ακριβώς τον *αιτιακό πυρήνα* των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας, σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Εδώ όμως εμπεριέχονται και οι πολιτικές σχέσεις εξουσίας: οι σχέσεις που συγκεφαλαιώνουν τη συνολική αστική κυριαρχία και αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής.

Ο Μαρξ διατύπωσε λοιπόν τις βασικές θεωρητικές αρχές και προϋποθέσεις της θεωρίας του κράτους ήδη μέσα στο *Κεφάλαιο* και στα άλλα έργα του που θεμελιώνουν την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Παράλληλα, προσανατολίσθηκε όμως «αναγκαστικά» και σε «αμιγώς» πολιτικές αναλύσεις, αναλύσεις δηλαδή για την πολιτική ταξική πάλη και την πολιτική συγκυρία, για το κράτος και τις μορφές του κλπ. Και μιλώντας για το καπιταλιστικό κράτος μίλησε ταυτόχρονα για τη σοσιαλιστική επανάσταση, για τη δυνατότητα και την προοπτική της εργατικής εξουσίας.

Μια συλλογή που επιδιώκει να παρουσιάσει τις βασικές αναλύσεις του Μαρξ για το κράτος (ή αντίστοιχα και για οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο της Επιστήμης της Κοινωνίας) θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να αποφύγει δυο κινδύνους: α) Να μετατρέψει τον Μαρξ σε «αποφθεγματολόγο» και «κατασκευαστή ορισμών», όπως γίνεται συνήθως σε ανάλογες συλλογές κειμένων των «κλασικών του μαρξισμού», όταν από ολόκληρες αναλύσεις απομονώνονται αποσπάσματα λίγων μόνο γραμμών ή και λίγων μόνο λέξεων, αποσπάσματα τα οποία υποτίθεται ότι μπορούν να συμπυκνώσουν και επομένως να υποκαταστήσουν ολόκληρη την ανάλυση. β) Να αποτελέσει ένα «δοκίμιο» σχολιασμού των «αποφθεγμάτων» του Μαρξ, μέσα από την παράθεση «επεξηγηματικών» τίτλων ή υποτίτλων κάθε αποφθέγματος (ή κάθε «ενότητας» αποτελούμενης από λίγα αποφθέγματα).

Για να αποφύγουμε μια τέτοια μονόπλευρη και παραπλανητική «ανάγνωση» του έργου του Μαρξ προσανατολιστήκαμε στην επιλογή αποσπασμάτων που από το ίδιο το εύρος τους να διατηρούν και να αποδίδουν τον αναλυτικό χαρακτήρα και τη θεωρητική επιχειρηματολογία των κειμένων από τα οποία ελήφθησαν. Παράλληλα αποφύγαμε κάθε είδους «σχολιασμό» των κειμένων μέσα από τίτλους, υποτίτλους, υποσημειώσεις «ερμηνευτικές των απόψεων» του Μαρξ κλπ. Ο αναγνώστης θα έχει άλλωστε την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι τα κείμενα του Μαρξ είναι τόσο πλούσια σε νόημα και τόσο πολυσήμαντα, ώστε θα ήταν αδύνατο να «ερμηνευθούν» με επιγραμματικούς τίτλους ή υποτίτλους.

Ανάλογα με το περιεχόμενό τους κατατάξαμε απλώς τα κείμενα του Μαρξ που επιλέξαμε σε τέσσερις μεγάλες ενότητες:

I. *Η (κοινωνική και πολιτική) εξουσία του κεφαλαίου και το αστικό κράτος*, όπου κυρίως κατατάχθηκαν οι θεωρητικές αναφορές του Μαρξ σχετικά με την κοινωνική λειτουργία και το ρόλο του καπιταλιστικού κράτους.

II. *Το αστικό κράτος και η πάλη των τάξεων*, όπου κυρίως παρατίθενται αναλύσεις του Μαρξ για το κράτος, την πολιτική συγκυρία και την πολιτική πάλη των τάξεων σε συγκεκριμένες χώρες (η Κομμούνα του Παρισιού, το βρετανικό Σύνταγμα, η εκλογική αναμέτρηση στην Πρωσία κλπ.).

III. *Η οικονομική λειτουργία του αστικού κράτους*, όπου κατατάχθηκαν ορισμένες από τις αναλύσεις του Μαρξ για την εργοστασιακή και εργατική νομοθεσία που προωθεί το αστικό κράτος, για τη δημιουργία οδικών και σιδηροδρομικών δικτύων, για το δημόσιο χρέος και τον προϋπολογισμό, για τη «διεθνή ληστεία» με βάση την οποία το καπιταλιστικό κράτος διασφαλίζει την «πρωταρχική συσσώρευση» του κεφαλαίου που σχηματίζεται στο εσωτερικό του κλπ.

IV. *Κράτος και πολιτική εξουσία στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής*, όπου παρατίθενται ορισμένες από τις αναλύσεις του Μαρξ για το κράτος στην αρχαία κοινωνία, για την πολιτική εξουσία στις φεουδαλικές κοινωνίες, για το μεταβατικό απολυταρχικό κράτος, αλλά και για το κράτος των «ασιατικών κοινωνιών», των κοινωνιών δηλαδή στις οποίες κυριαρχεί (όπως π.χ. στην Κίνα, ή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τον 18ο αιώνα) ο ασιατικός τρόπος παραγωγής, με το πατριαρχικό-κοινοτικό του υπόβαθρο και την δια

του κράτους (σε «συλλογική» κι όχι ατομική βάση: φόροι, δοσίματα, κλπ.) οργάνωση της εκμετάλλευσης.

Στο σημείο αυτό ας μας επιτραπεί, όμως, να κάνουμε ορισμένες επιπλέον παρατηρήσεις σχετικά με τα αποσπάσματα του Μαρξ που επιλέξαμε.

Καταρχήν τίθεται βέβαια το ερώτημα, γιατί «διαχωρίζουμε» τον Μαρξ από τον Ένγκελς, γιατί δεν συμπεριλάβαμε στη συλλογή κείμενα γραμμένα αποκλειστικά από τον Ένγκελς, γιατί ακόμα δεν παρουσιάζουμε ως συγγραφείς της συλλογής αυτής από κοινού τους Μαρξ και Ένγκελς, εφόσον σ' αυτήν περιλήφθηκαν κείμενα γραμμένα κι απ' τους δύο: Στόχος μας σε καμιά περίπτωση δεν είναι να μειώσουμε τη θεωρητική προσφορά του Ένγκελς, ή ακόμα περισσότερο, να αντιδιαστείλουμε το έργο του Ένγκελς σ' αυτό του Μαρξ. Όμως παράλληλα πρέπει να μας είναι σαφές ότι το έργο καθενός από τους κλασικούς του μαρξισμού (του Μαρξ, του Ένγκελς, του Λένιν...) παρουσιάζει μια ιδιαίτερη εσωτερική συνοχή (και εξέλιξη, στη διάρκεια της ζωής του δημιουργού του), έτσι ώστε να μην είναι δυνατόν να εξομοιωθεί απόλυτα με το έργο των άλλων κλασικών. Αυτό ισχύει ακόμα και για τους Μαρξ και Ένγκελς, παρά τη στενή θεωρητική και πολιτική συνεργασία τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε, ότι ο «πυρήνας» της μαρξιστικής θεωρίας, η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, διατυπώθηκε και αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο από τον Μαρξ. (Βέβαια, ακόμα και εδώ η συμβολή του Ένγκελς δεν είναι αμελητέα: Για παράδειγμα το άρθρο του Ένγκελς, *Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie*, (1844, M.E.W. 1, σελ. 499-524), επηρέασε σημαντικά τη σκέψη του Μαρξ). Έτσι, όπως και ο ίδιος ο Ένγκελς έγραψε μετά το θάνατο του Μαρξ, στα κοινά τους έργα ο Μαρξ ήταν εκείνος που κυρίως έδινε τον τόνο, ενώ ο ίδιος, ο Ένγκελς, κρατούσε πάντα το δεύτερο ρόλο. Στη συγκεκριμένη βέβαια περίπτωση, αναφορικά με τη θεωρία του κράτους, ο Ένγκελς έχει να παρουσιάσει ένα μεγάλο αριθμό δικών του αποκλειστικά εργασιών, που θα έπρεπε να αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης και παρουσίασης. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ικανότητα του Ένγκελς να συμπυκνώνει τα θεωρητικά συμπεράσματα της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος. Ένα μικρό δείγμα των ιδιαίτερων θεωρητικών επεξεργασιών του Ένγκελς για το κράτος παρουσιάζουμε ως *Παράρτημα* στο τέλος αυτού του βιβλίου.

Κατά δεύτερο λόγο πρέπει να επισημάνουμε ότι επιλέξαμε όλα τα αποσπάσματα που περιέχονται σ' αυτή τη συλλογή από τα κείμενα του Μαρξ που γράφτηκαν από το 1845 και μετά, δηλαδή μετά την

ανακάλυψη από τον Μαρξ της Επιστήμης της Κοινωνίας, που ιστορικά ονομάστηκε μαρξισμός.

Τώρα, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο των κειμένων που περιέχονται σ' αυτή τη συλλογή:

Ο αναγνώστης μπορεί, νομίζω, να διαπιστώσει την τεράστια θεωρητική βαρύτητα που έχουν όχι μόνο οι θεωρητικές αναφορές του Μαρξ για το κράτος, αλλά και οι αναλύσεις του που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα ή την πολιτική συγκυρία.

Στις αναφορές του για παράδειγμα στο Βρετανικό Σύνταγμα και στον Κριμαϊκό Πόλεμο (που περιέχονται στο Μέρος II της συλλογής), ο Μαρξ έχει την ευκαιρία να κάνει τη διάκριση ανάμεσα στην *άρχουσα τάξη* (την τάξη που *κατέχει την κοινωνική και πολιτική εξουσία* και που η κυριαρχία της αποτυπώνεται στα *δομικά χαρακτηριστικά* της οικονομίας και του κράτους) και στην *τάξη που διαχειρίζεται το κράτος*, που κατέχει τις ανώτατες θέσεις του κρατικού μηχανισμού και επηρεάζει έτσι την πολιτική συγκυρία (τάξη που ο Ν. Πουλαντζάς ονόμασε *κυβερνώσα*). Πάνω από ενάμιση αιώνα μετά τις επισημάνσεις αυτές του Μαρξ, ορισμένοι «νεωτεριστές» κοινωνιολόγοι, ανακαλύπτουν την «πολιτική εξουσία» του στρατού (ή της «μεσαίας τάξης») στα στρατιωτικά πραξικοπήματα που λαμβάνουν χώρα σ' ορισμένα καπιταλιστικά κράτη, και αντιδιαστέλλουν έτσι αυτήν την «πολιτική εξουσία» (που ανήκει, υποτίθεται, στη «μεσαία τάξη») στην «οικονομική εξουσία» (που ανήκει στο κεφάλαιο).

Επιπλέον, τα κείμενα του Μαρξ που αναφέρονται στην οικονομική λειτουργία του αστικού κράτους (Μέρος III του βιβλίου) ανασκευάζουν μια αντίληψη για την «ιστορία» αυτού του κράτους, η οποία εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να κυριαρχεί στις Κοινωνικές Επιστήμες: Την αντίληψη ότι το αστικό κράτος περιοριζόταν καθόλο το 19ο αιώνα σ' ένα ρόλο «νυχτοφύλακα»: Δεν παρενέβαινε στην «οικονομία» και την «κοινωνία», επιτρέποντας έτσι την «αυτοδύναμη» ανάπτυξη της «κοινωνίας των πολιτών». Στην πραγματικότητα το αστικό κράτος παρενέβαινε πάντα αποφασιστικά για τη δημιουργία των οικονομικών και κοινωνικών όρων που διασφαλίζουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος, τα κείμενα του Μαρξ που αναφέρονται στις προκαπιταλιστικές κοινωνικές και πολιτικές μορφές και ειδικότερα στον *ασιατικό τρόπο παραγωγής*, έχουν ιδιαίτερη σημασία λόγω του ότι ακριβώς φωτίζουν τη διαφορά ανάμεσα σ' αυτό τον τρόπο παραγωγής και στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, διαφορά που ο μηχανιστικός-σταλι-

νικός μαρξισμός πάσχισε επί πολλές δεκαετίες να συγκαλύψει. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται περισσότερο για το ζήτημα αυτό μπορεί βέβαια να απευθυνθεί και στα εξής βιβλία:

α) Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί*, εκδ. «Κάλβος», Αθήνα 1983. (Συλλογή κειμένων του Μαρξ από τα *Grundrisse*, τη *Γερμανική Ιδεολογία*, και από την αλληλογραφία Μαρξ και Ένγκελς, με μια *Εισαγωγή* του Eric Hobsbawm. Η ελληνική μετάφραση παρουσιάζει δυστυχώς σημαντικά προβλήματα).

β) Φέρεντς Τοκάι, *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, εκδ. «Αναγνωστίδη», Αθήνα, χωρίς χρονολογία έκδοσης. (Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1960 στα ουγγρικά. Η ελληνική μετάφραση παρότι παραπέμπει στην ουγγρική αυτή έκδοση, στην πραγματικότητα έγινε από τη γερμανική μετάφραση του 1967).

γ) Μωρίς Γκοντλιέ, Ο όρος *«ασιατικός τρόπος παραγωγής» και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών* , Εισαγωγή-μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, Περιοδικό «Δύο», Ιούλιος 1973, (Παράρτημα, σελ. 1-47. Υπεύθυνος του περιοδικού ήταν ο Ανδρέας Λεντάκης. Βέβαια, αντίτυπα του περιοδικού είναι σήμερα πολύ δύσκολο να βρεθούν).

δ) Θόδωρου Σταυρόπουλου, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, εκδ. «Νέα Σύνορα» Αθήνα 1979, τόμος Α΄, σελ. 175-450.

ε) Γιάννη Μηλιού, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1988, κεφάλαιο 8, σελ. 163-206.

Ξαναγυρίζοντας όμως στις αναλύσεις του Μαρξ για το καπιταλιστικό κράτος (Μέρη I και II του βιβλίου) χρειάζεται να κάνουμε μια τελευταία παρατήρηση: Η μεγαλύτερη ίσως δυσκολία που αντιμετώπιζε ο Μαρξ (και ο Ένγκελς) για την ανάπτυξη της θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους εντοπίζεται στο γεγονός ότι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα το κράτος αυτό δεν είχε αποκτήσει την ολοκληρωμένη τυπική του μορφή, σ' ό,τι αφορά πρώτα απ' όλα το ζήτημα της πολιτικής «αντιπροσώπευσης» των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του: Το γενικό εκλογικό δικαίωμα (του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού) δεν ίσχυε όταν ο Μαρξ έγραφε τις πρώτες σημαντικές αναλύσεις του για το καπιταλιστικό κράτος παρά μόνο στη Γαλλία (εγκαθιδρύθηκε για πρώτη φορά το 1848, για να κακοποιηθεί στη συνέχεια από το Βοναπαρτισμό). Το γενικό εκλογικό δικαίωμα εγκαθιδρύθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη με πολύ αργούς ρυθμούς. Όσο ζούσε ο Μαρξ

θεσπίσθηκε μόνο στην Ελλάδα (1864), στη Γερμανία (1871) και στην Ελβετία (1874). Μετά το θάνατο του Μαρξ (1883) και μέχρι το θάνατο του Ένγκελς (1895) το γενικό εκλογικό δικαίωμα δεν επεκτάθηκε παρά σε δυο ακόμα χώρες: την Ισπανία (1890) και το Βέλγιο (1893). Σ' όλες αυτές τις χώρες οι μισθωτοί αποτελούσαν την εποχή εκείνη μόνο τη μειοψηφία του πληθυσμού. Αντίθετα στην Αγγλία, την «πατρίδα του βιομηχανικού καπιταλισμού» της εποχής, το γενικό εκλογικό δικαίωμα δεν θεσπίσθηκε παρά στις αρχές του 20ου αιώνα. (Στην Αγγλία οι πρώτοι εργάτες – οι ειδικευμένοι εργάτες – απόκτησαν το εκλογικό δικαίωμα το 1867. Το 1884 επεκτάθηκε και πάλι το εκλογικό δικαίωμα, με τη λεγόμενη «τρίτη εκλογική μεταρρύθμιση». Εντούτοις, «σημαντικά στρώματα του πληθυσμού, το προλεταριάτο του χωριού, οι φτωχοί των πόλεων, όπως και όλες οι γυναίκες παρέμειναν και μετά την τρίτη εκλογική μεταρρύθμιση χωρίς εκλογικό δικαίωμα». Βλ. Engels, *England 1845 und 1885*, M.E.W. τόμος 21, σελ. 191-197). Η καθυστέρηση αυτή στη διαμόρφωση των τυπικών-«αντιπροσωπευτικών» θεσμικών χαρακτηριστικών του αστικού κράτους είχε δυο ειδών ιδεολογικά αποτελέσματα, που αποτυπώνονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο έργο του Μαρξ (και του Ένγκελς):

α) Υπερεκτιμάται η σημασία του γενικού εκλογικού δικαιώματος, ως μέσου με το οποίο η εργατική τάξη μπορεί να κατακτήσει την πολιτική εξουσία. Μια τέτοια αντίληψη εμφανίζεται βέβαια μόνο σποραδικά στο έργο του Μαρξ. Αντίθετα φαίνεται να ισχυροποιείται στο ύστερο έργο του Ένγκελς (βλ. π.χ. το απόσπασμα από τον πρόλογο που έγραψε ο Ένγκελς στην έκδοση του 1895 των *Ταξικών αγώνων στη Γαλλία*, το οποίο παραθέτουμε στο τέλος του Παραρτήματος αυτού του βιβλίου). Η αντίληψη αυτή επικράτησε όπως ξέρουμε αργότερα στο εσωτερικό της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας υπό την ηγεσία του Κάουτσκυ.

β) Τα αστικά κόμματα εκλαμβάνονται κυρίως ως «εκπρόσωποι» διαφορετικών μερίδων των κυρίαρχων τάξεων, οι πολιτικοί ανταγωνισμοί ανάγονται έτσι στον ανταγωνισμό αυτών των μερίδων.

Σήμερα ξέρουμε βέβαια ότι το κοινοβουλευτικό-«αντιπροσωπευτικό» κράτος αποτελεί την τυπική μορφή του αστικού κράτους, την τυπική κρατική μορφή με βάση την οποία ασκείται η καπιταλιστική πολιτική εξουσία. Εντούτοις, η «αντιπροσωπευτική» κοινοβουλευτική πολιτική τάξη πραγμάτων δεν εγκαθιδρύθηκε αμέσως μετά την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη, αλλά προέκυψε ύστερα από μια πρώτη περίοδο «απολυταρχικής»-συγκεντρωτικής

διακυβέρνησης, η οποία σταδιακά μετασχηματιζόταν προς «αντιπροσωπευτικότερες» μορφές. Αυτή η ιστορικά πρώτη μορφή του αστικού κράτους, αλλά και η διαδικασία μετεξέλιξής της προς το «αντιπροσωπευτικό» κοινοβουλευτικό κράτος πρέπει να γίνει αντιληπτή ως διαδικασία της πάλης των τάξεων: Οι νέες (αστικές) σχέσεις εξουσίας οικοδομούνται αρχικά πάνω (κι όχι στη θέση) στις προϋπάρχουσες (απολυταρχικές) κοινωνικές μορφές. Η δυναμική της παρέμβασης των λαϊκών μαζών κατά τη φάση της επαναστατικής ανατροπής του «παλιού καθεστώτος» εξηγεί την τάση της νέας εκμεταλλευτικής-αντιλαϊκής (αστικής) εξουσίας να καταφύγει στις ήδη υπάρχουσες κατασταλτικές κρατικές μορφές. Αυτή η (μεταβατική) κρατική μορφή δεν καταφέρνει όμως μακροπρόθεσμα να εξασφαλίσει την ιδεολογική κυριαρχία της αστικής τάξης, δηλαδή να ενσωματώνει τα άμεσα, μη στρατηγικά συμφέροντα των λαϊκών τάξεων στα συμφέροντα της άρχουσας τάξης: Μ' άλλα λόγια να υπάγει τις λαϊκές τάξεις στην καπιταλιστική κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, την οποία ταυτόχρονα παρουσιάζει (επιβάλλει) ως το εθνικό συμφέρον.

Αυτή η περιορισμένη δυνατότητα ενσωμάτωσης των λαϊκών τάξεων οδηγεί τις πρώιμες «περιορισμένα αντιπροσωπευτικές» μορφές αστικού κράτους σε αλλεπάλληλες κρίσεις νομιμοποίησης, μέσα από τις οποίες ανοίγει τελικά ο δρόμος για την εγκαθίδρυση του τυπικού σήμερα («αντιπροσωπευτικού») κοινοβουλευτισμού. Το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης αποτελεί τον κατ' εξοχήν «οργανωτικό» ιδεολογικό μηχανισμό του αστικού κράτους, καθόσον ακριβώς οργανώνει την κοινωνική και πολιτική συναίνεση προς την εξουσία. Με την έννοια αυτή το «αντιπροσωπευτικό» κοινοβουλευτικό κράτος αποτελεί την τυπική μορφή της αστικής πολιτικής κυριαρχίας. Όπως όμως είπαμε, η κρατική αυτή μορφή δεν προκύπτει «αυτόματα» με την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη, αλλά διαμορφώνεται μέσα στην ιστορική διαδικασία της πάλης των τάξεων. Η συγκριτικά «πρώιμη» εγκαθίδρυση αυτής της κρατικής μορφής π.χ. στη Γαλλία ή στην Ελλάδα συναρτάται ακριβώς με το αυξημένο πολιτικό βάρος των λαϊκών τάξεων, στην πρώτη φάση μετά την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από τον αστισμό (Γαλλική Επανάσταση του 1789, Ελληνική Επανάσταση του 1821).

Στα πλαίσια του «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού συστήματος τα πολιτικά κόμματα αποτελούν μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου τους εκπροσώπους των κυρίαρχων τάξεων. Ο πραγματικός εκπρόσωπος των κυρίαρχων τάξεων είναι το αστικό κράτος ως όλον.

Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επιμέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπευσης», την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την «κοινοβουλευτικοποίηση» των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στα πλαίσια της αστικής-κρατικής στρατηγικής. Το κοινοβουλευτικό «φιλτράρισμα» των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την «αντιπροσώπευσή» τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον. Τα αστικά πολιτικά κόμματα και προγράμματα δεν διαφοροποιούνται επομένως μεταξύ τους επειδή «εκπροσωπούν» διαφορετικά τμήματα ή μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, αλλά γιατί προωθούν και αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο «αντιπροσώπευσης» των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος. Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Η κύρια πλευρά των πραγμάτων δεν είναι όμως αυτά τα επιμέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, αλλά η κοινοβουλευτική οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπευσης» ως διαδικασία της πάλης των τάξεων.

Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαϊκών τάξεων αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο που κρίνει όχι μόνο το ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική. Αυτό μάλιστα δεν ισχύει μόνο σήμερα, με τη διαμόρφωση του τυπικού «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού κράτους. Ίσχυε εξίσου και κατά την περίοδο της «περιορισμένης αντιπροσώπευσης», αφού πάντοτε, ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, η πολιτική πρακτική των κυριαρχούμενων τάξεων εγγράφεται, με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο (άρα και «φανερό» και «προβλέψιμο») τρόπο, (και) στο εσωτερικό του αστικού κράτους.

Κλείνοντας εδώ τις παρατηρήσεις μας μπορούμε λοιπόν να πούμε συμπερασματικά, ότι η οποιαδήποτε αστική στρατηγική μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω στις λαϊκές τάξεις, την οποία αυτή η στρατηγική

προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, όσο και αν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική (κομματική) στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επιμέρους αστικής μερίδας, εντούτοις η στρατηγική αυτή αποτελεί σε κάθε περίπτωση ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της ταξικής πολιτικής κυριαρχίας, επομένως ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης και οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος.

Η επιλογή των αποσπασμάτων που παρατίθενται σ' αυτό το βιβλίο έγινε από τη γερμανική έκδοση των απάντων των Μαρξ και Ένγκελς, *Marx-Engels Werke (M.E.W.), Dietz Verlag, Berlin (Ost)* 1972-73, την οποία επιμελήθηκε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού που λειτουργεί υπό την εποπτεία της Κ.Ε. του S.E.D. (Σοσιαλιστικό Ενωτικό Κόμμα Γερμανίας, που είναι ουσιαστικά το Κ.Κ. της Ανατ. Γερμανίας).

Στη μετάφραση των αποσπασμάτων από το *Κεφάλαιο* και τις *Θεωρίες για την Υπεραξία* πάρθηκε υπόψη η μετάφραση του Π. Μαυρομμάτη (εκδ. «Σύγχρονη Εποχή»).

Στο τέλος κάθε αποσπάσματος που παρατίθεται, σημειώνεται ο γενικός τίτλος του κειμένου από το οποίο έχει ληφθεί, καθώς και η χρονολογία της πρώτης δημοσίευσης ή αντίστοιχα της συγγραφής του. Επιπλέον επισημαίνονται τα κείμενα τα οποία έχουν γραφεί από τον Μαρξ σε συνεργασία με τον Ένγκελς.

Στα κείμενα που παρατίθενται γίνεται επίσης χρήση τριών διαφορετικών κατηγοριών υποσημειώσεων: Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τις υποσημειώσεις των επιμελητών της γερμανικής έκδοσης, οι οποίες υποδηλώνονται με την ένδειξη: (σ.τ.γ.Ε.). Η δεύτερη κατηγορία είναι οι υποσημειώσεις του ίδιου του Μαρξ, οι οποίες τίθενται με αύξοντα αριθμό στο τέλος της σελίδας χωρίς οποιαδήποτε επεξηγηματική ένδειξη. Η τρίτη τέλος κατηγορία αφορά τις υποσημειώσεις του μεταφραστή ή του επιμελητή της ελληνικής έκδοσης, στις οποίες προστίθεται η ένδειξη: (σ.τ.Μ.) ή, αντίστοιχα, (σ.τ.Ε.).

Ιανουάριος 1989
Γιάννης Μηλιός

ΜΕΡΟΣ Ι

Η πολιτική και κοινωνική εξουσία του κεφαλαίου και το αστικό κράτος

Η κοινωνία δεν αποτελείται από άτομα, αλλά εκφράζει το άθροισμα των συσχετίσεων, των σχέσεων, τις οποίες έχουν τα άτομα μεταξύ τους. Σαν να λέμε: Από τη σκοπιά της κοινωνίας υπάρχουν σκλάβοι και citizens (πολίτες). Όχι: και οι δυο είναι άνθρωποι. Βέβαια είναι άνθρωποι, αλλά αυτό ανεξάρτητα από την κοινωνία. Το να είσαι σκλάβος και το να είσαι citizen είναι κοινωνικός προσδιορισμός, σχέσεις των ανθρώπων Α και Β. Ο άνθρωπος Α ως άνθρωπος δεν είναι σκλάβος. Σκλάβος είναι μέσα στην κοινωνία και δια της κοινωνίας. Με αυτό που λέει εδώ ο κύριος Προυντόν για το κεφάλαιο και το προϊόν, εννοεί ότι από τη σκοπιά της κοινωνίας δεν υφίσταται καμιά διαφορά ανάμεσα στους καπιταλιστές και τους εργάτες, μια διαφορά η οποία (όμως) υφίσταται ακριβώς από τη σκοπιά της κοινωνίας.

Grundrisse..., σελ. 176 (1857/58)

Τι είναι η κοινωνία, ανεξάρτητα από το ποια είναι η μορφή της; Το προϊόν της αμοιβαίας δράσης των ανθρώπων. Είναι οι άνθρωποι ελεύθεροι να επιλέξουν τούτη ή την άλλη μορφή κοινωνίας; Σε καμιά περίπτωση. Υποθέστε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπου και θα λάβετε μια συγκεκριμένη μορφή της κυκλοφορίας [commerce[1]] και της κατανάλωσης. Υποθέστε συγκεκριμένα στάδια ανάπτυξης της παραγωγής, της κυκλοφορίας και της κατανάλωσης και θα λάβετε μια αντίστοιχη κοινωνική τάξη πραγμάτων, μια αντίστοιχη οργάνωση της οικογένειας, των

---

1. Εμπόριο (σ.τ.Μ.)

συντεχνιών ή των τάξεων, με μια λέξη μια αντίστοιχη κοινωνία [societé civile[1]]. Υποθέστε μια τέτοια κοινωνία, και θα λάβετε μια αντίστοιχη πολιτική τάξη πραγμάτων [état politique] που είναι μόνο η επίσημη έκφραση της κοινωνίας. Αυτό δεν πρόκειται να το καταλάβει ποτέ ο κύριος Προυντόν, γιατί πιστεύει ότι κάνει κάτι σπουδαίο όταν απευθύνεται από το κράτος [état] στην κοινωνία, δηλαδή από την επίσημη σύνοψη της κοινωνίας στην επίσημη κοινωνία.

(Γράμμα στον P.W. Annenkow, 28.12.1846)
M.E.W., τ. 4, σελ. 548

Η αστική κοινωνία (bürgerliche Gesellschaft) εμπεριέχει τις συνολικές ~~υλικές~~ σχέσεις των ατόμων μέσα σε ένα ορισμένο στάδιο εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων. Εμπεριέχει τη συνολική εμπορική και βιομηχανική ζωή ενός σταδίου εξέλιξης, και υπερβαίνει ως προς αυτό το σημείο το κράτος και το έθνος, παρά το ότι από την άλλη πλευρά πρέπει να επιβληθεί προς τα έξω ως εθνότητα και να διαρθρωθεί προς τα μέσα ως κράτος. Η λέξη αστική κοινωνία εμφανίστηκε τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν οι σχέσεις ιδιοκτησίας είχαν ήδη οικοδομηθεί μέσα από το αρχαίο και μεσαιωνικό κοινωνικό πλαίσιο. Η αστική κοινωνία καθαυτή αναπτύσσεται καταρχήν με την αστική τάξη. Όμως η κοινωνική οργάνωση που αναπτύσσεται άμεσα από την παραγωγή και την κυκλοφορία, που σχηματίζει σε όλες τις εποχές τη βάση του κράτους και της υπόλοιπης ιδεαλιστικής υπερδομής έχει χαρακτηρισθεί κατ' εξακολούθηση με το ίδιο όνομα.

(Marx-Engels, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W. τ. 3, σελ. 36 (1845-46)

1. Έχει επικρατήσει η απόδοση του όρου αυτού με τη φράση «κοινωνία των πολιτών» (σ.τ.Μ.)

Επιπρόσθετα, με τον καταμερισμό της εργασίας είναι δεδομένη ταυτόχρονα και η αντίθεση ανάμεσα στο συμφέρον του μεμονωμένου ατόμου ή της μεμονωμένης οικογένειας και στο κοινό συμφέρον όλων των ατόμων, που έχουν σχέσεις μεταξύ τους. Και μάλιστα, αυτό το κοινό συμφέρον δεν υπάρχει ως «γενικό» μόνο στη φαντασία, αλλά κατά πρώτο λόγο στην πραγματικότητα, ως εκατέρωθεν εξάρτηση των ατόμων, μεταξύ των οποίων κατανέμεται η εργασία. Και τέλος, ο καταμερισμός της εργασίας μας δίνει αμέσως το πρώτο παράδειγμα ότι όσο οι άνθρωποι βρίσκονται σε μια αυτοφυή κοινωνία, δηλαδή όσο υφίσταται η διάσπαση του ειδικού από το κοινό συμφέρον, όσο λοιπόν η ανθρώπινη δραστηριότητα δεν κατανέμεται οικειοθελώς αλλά αυτοφυώς, η ίδια η πρακτική του ανθρώπου γίνεται μια ξένη δύναμη που του αντιπαρατίθεται και τον δυναστεύει, αντί να κυριαρχεί αυτός πάνω της. Όταν ακριβώς αρχίζει να κατανέμεται η εργασία, έχει ο καθένας έναν ορισμένο αποκλειστικό κύκλο δραστηριότητας που του επιβάλλεται και από τον οποίο δεν μπορεί να εξέλθει. Είναι κυνηγός, ψαράς ή βοσκός, ή κριτικός (kritischer Kritiker) και αναγκαία διατηρεί αυτή την ιδιότητα αν δεν θέλει να χάσει τα μέσα προς το ζειν. Ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου ο καθένας δεν έχει έναν αποκλειστικό κύκλο δραστηριότητας, αλλά όπου μπορεί να εκπαιδευθεί σε οποιοδήποτε κλάδο, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και μ' αυτό μου επιτρέπει να κάνω σήμερα τούτο κι αύριο το άλλο, το πρωί να κυνηγάω, το μεσημέρι να ψαρεύω, το βράδυ να ασχολούμαι με την κτηνοτροφία, μετά το φαγητό να κάνω κριτική, ανάλογα με το κέφι μου, χωρίς ποτέ να γίνω κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός. Αυτός ο καθορισμός της κοινωνικής δραστηριότητας, αυτή η παγίωση του ίδιου μας του προϊόντος σε μια αντικειμενική εξουσία πάνω μας, που διαφεύγει τον έλεγχό μας, που ματαιώνει τις επιθυμίες μας, που εκμηδενίζει τους υπολογισμούς μας είναι μια από τις κύριες δυνάμεις στη μέχρι σήμερα ιστορική εξέλιξη. Μέσα από αυτή λοιπόν την αντίφαση ανάμεσα στο ιδιαίτερο και το κοινό συμφέρον παίρνει το κοινό συμφέρον μιαν αυτόνομη διαμόρφωση ως *κράτος*, ξεχωριστά από τα πραγματικά ατομικά και συνολικά συμφέροντα και ταυτόχρονα ως απατηλή κοινότητα συμφερόντων. Πάντα όμως (αυτό συμβαίνει) στην πραγματική βάση των υπαρκτών δεσμών σε κάθε σύμφυρ-

μα οικογενειών και φυλών, όπως σάρκα και αίμα, γλώσσα, καταμερισμός της εργασίας σε μεγάλη κλίμακα και λοιπά συμφέροντα, και ιδιαίτερα, όπως θα αναπτύξουμε αργότερα, στη βάση των ήδη υπαρκτών τάξεων, οι οποίες καθορίζονται από τον καταμερισμό της εργασίας, οι οποίες ξεχωρίζουν στο εσωτερικό κάθε παρόμοιου συρφετού ανθρώπων και από τις οποίες η μία εξουσιάζει όλες τις άλλες. Από εδώ συνάγεται ότι όλοι οι αγώνες στο εσωτερικό του κράτους, ο αγώνας ανάμεσα στη δημοκρατία, την αριστοκρατία και τη μοναρχία, ο αγώνας για το εκλογικό δικαίωμα κλπ. κλπ., δεν είναι παρά απατηλές μορφές, με τις οποίες διεξάγονται οι πραγματικοί αγώνες των διάφορων τάξεων μεταξύ τους (πράγμα το οποίο οι γερμανοί θεωρητικοί δεν υποψιάζονται ούτε κατά διάνοια, παρά το ότι τους δόθηκαν αρκετές συστάσεις στις «Γερμανογαλλικές Επετηρίδες» και στην «Αγία Οικογένεια»[1]). Επιπρόσθετα συνάγεται ότι κάθε τάξη που επιδιώκει την εξουσία, ακόμα και αν η εξουσία της επιβάλλει την κατάργηση όλης της παλιάς μορφής της κοινωνίας και της εξουσίας ιδιαίτερα – όπως είναι η περίπτωση με το προλεταριάτο – κάθε τάξη λοιπόν πρέπει να καταλάβει την πολιτική εξουσία, για να παρουσιάσει το συμφέρον της ως το γενικό συμφέρον, πράγμα το οποίο είναι αναγκασμένη να κάνει την πρώτη στιγμή. Ακριβώς επειδή τα άτομα αποζητούν *μόνο* το ατομικό τους συμφέρον, που δεν συμπίπτει γι' αυτά με το κοινό τους συμφέρον, ακριβώς η γενική απατηλή μορφή της κοινότητας των συμφερόντων τους, τους επιβάλλεται ως ένα «ξένο» προς αυτά και «ανεξάρτητο» απ' αυτά συμφέρον, ως ένα ιδιαίτερο και ιδιάζον «γενικό» συμφέρον. Ή πάλι θα πρέπει τα ίδια αυτά άτομα να κινηθούν σ' αυτό το σχίσμα, όπως στη δημοκρατία. Από την άλλη μεριά, ο *πρακτικός* αγώνας αυτών των ιδιαίτερων συμφερόντων, που αντιπαρατίθενται διαρκώς και *πραγματικά* στα κοινά και απατηλά κοινά συμφέροντα; κάνει αναγκαία την *πρακτική* διαμεσολάβηση και χαλιναγώγηση από το απατηλό «γενικό» συμφέρον, που εμφανίζεται ως κράτος. Η κοινωνική εξουσία, δηλαδή η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη, που δημιουργείται από τη συνεπίδραση των διαφορετικών ατόμων μέσα στον καταμερισμό εργασίας, δεν εμφανίζεται σ' αυτά τα άτομα ως η δική τους ενωμένη ισχύς γιατί η ίδια η συνεπίδραση δεν είναι οικειοθελής αλλά αυτοφυής. Αντίθετα εμφανίζεται ως ξένη εξουσία που βρίσκεται έξω απ' αυτά, για την οποία δεν ξέρουν από που ήρθε και που πάει, την οποία δεν μπορούν πλέον να τιθασεύσουν, και η οποία αντίθετα διέρχεται μια ιδιόμορφη σειρά από φάσεις και στάδια εξέλιξης, ανεξάρτητα από τη βούληση και την πορεία των ανθρώπων, που μάλιστα διευθύνει αυτή την ανθρώπινη βούληση και πορεία.

(Marx-Engels, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 32-34 (1845/46)

1. Οι «Γερμανογαλλικές Επετηρίδες» εκδόθηκαν στο Παρίσι στη γερμανική γλώσσα υπό τη διεύθυνση του Καρλ Μαρξ και του Άρνολντ Ρούγκε. Εκδόθηκε μόνο το πρώτο διπλό τεύχος το Φλεβάρη του 1844. Περιείχε τα κείμενα του Μαρξ «Για το εβραϊκό ζήτημα» και «Για την κριτική της φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ. Εισαγωγή», καθώς και τις εργασίες του Φρήντριχ Ένγκελς: «Διάγραμμα για μια κριτική της εθνικής οικονομίας» και «Η θέση της Αγγλίας. Past and Present (παρελθόν και παρόν) του Τόμας Κάρλαϊλ. Λονδίνο 1843» (βλ. MEW τ.1). Αυτές οι εργασίες χαρακτηρίζονται από την ολοκληρωμένη μετάβαση του Μαρξ και του Ένγκελς στον υλισμό και τον Κομμουνισμό. Ο κύριος λόγος που το περιοδικό σταμάτησε την κυκλοφορία του ήταν οι διαφωνίες αρχής ανάμεσα στον Μαρξ και τον αστό ριζοσπάστη Ρούγκε.

Φρήντριχ Ένγκελς και Καρλ Μαρξ: «Η Αγία Οικογένεια, ή κριτική της κριτικής κριτικής. Ενάντια στον Μπρούνο Μπάουερ και τους συνένοχούς του», Φρανκφούρτη 1845 (MEW τ. 2) (σ.τ.γ.Ε.).

[Η αστική κοινωνία και η κομμουνιστική επανάσταση[1]]

1. *Η ιστορία της δημιουργίας του σύγχρονου κράτους ή η γαλλική επανάσταση.*

Η αυτο-ανύψωση του πολιτικού οργανισμού – σύγχυση με το αρχαίο κράτος. Σχέση της επαναστατικής προς την αστική κοινωνία. Διπλασιασμός όλων των στοιχείων σε αστικό και κρατικό οργανισμό.

2. Η *διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου* και το *σύνταγμα του κράτους*. Η ατομική ελευθερία και η δημόσια εξουσία.

1. Αυτές οι σημειώσεις βρίσκονται στην 23η και 22η σελίδα του σημειωματάριου του Μαρξ με τις 11 θέσεις: «1.ad Feuerbach» (σ.τ.γ.Ε.).

Ελευθερία, ισότητα και ενότητα. Η λαϊκή κυριαρχία.

3. Το *κράτος* και η *αστική κοινωνία*.

4. Το *αντιπροσωπευτικό κράτος* και η *Χάρτα*. Το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος, το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος.

5. Η *διάκριση των εξουσιών*. Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία.

6. Η *νομοθετική εξουσία* και τα νομοθετικά σώματα. Πολιτικοί όμιλοι.

7. Η *εκτελεστική εξουσία*. Συγκεντρωτισμός και ιεραρχία. Συγκεντρωτισμός και πολιτική κουλτούρα. Ομοσπονδιακή οργάνωση και διομηχανισμός. Η *κρατική διοίκηση* και η *διοίκηση των κοινοτήτων*.

8. Η *δικαστική εξουσία* και το *δίκαιο*.

8. Η *εθνότητα* και ο *λαός*.
9. Τα *πολιτικά κόμματα*.

9. Το *εκλογικό δικαίωμα*, και ο αγώνας για την *κατάργηση* του κράτους και της αστικής κοινωνίας.

(Δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1932
από το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας)
M.E.W., τ. 3, σελ. 537 (1846)

3) Συγκεφαλαίωση της αστικής κοινωνίας στη μορφή του κράτους. Θεωρούμενο σε συσχετισμό προς τον εαυτό του. Οι «μη-παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Κρατικό χρέος. Δημόσια πίστη. Ο πληθυσμός. Οι αποικίες. Μετανάστευση. 4) Διεθνής σχέση της παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνείς ανταλλαγές. Εισαγωγές και εξαγωγές. Ισοτιμίες 5) Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις.

Grundrisse..., σελ. 29 (1857/58)

Κατόπιν το κράτος (Κράτος και αστική κοινωνία. – Οι φόροι, ή η ύπαρξη των μη παραγωγικών τάξεων. – Το κρατικό χρέος. – Ο πληθυσμός. – Το κράτος προς τα έξω: Αποικίες. Εξωτερικό εμπόριο. Συναλλαγματική ισοτιμία. Το χρήμα ως διεθνές νόμισμα. – Τελικά η παγκόσμια αγορά. Επέκταση της αστικής κοινωνίας πέραν του κράτους. Οι κρίσεις. Κατάργηση του τρόπου παραγωγής και της μορφής κοινωνίας που θεμελιώνεται στην ανταλλακτική αξία. Πραγματική καθιέρωση της ατομικής εργασίας ως κοινωνικής και αντίστροφα).

Grundrisse..., σελ. 175 (1857/58)

Τα ακόλουθα είναι ένα σύντομο περίγραμμα του πρώτου μέρους[1]. Όλο το πράγμα χωρίζεται σε 6 διβλία: 1. Για το κεφάλαιο 2. Εγγεια ιδιοκτησία 3. Μισθωτή εργασία 4. Κράτος 5. Διεθνές εμπόριο 6. Παγκόσμια αγορά.

I. Το *Κεφάλαιο* χωρίζεται σε 4 μέρη: α) Κεφάλαιο εν γένει (*Αυτό είναι το υλικό του πρώτου τετραδίου*). β) Ο *ανταγωνισμός* ή η επίδραση πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους. γ) *Πίστη*.

1. Την άνοιξη του 1856 οι επί σειρά ετών οικονομικές έρευνες του Μαρξ είχαν προχωρήσει τόσο ώστε μπορούσε να αρχίσει με τη συστηματοποίηση και γενίκευση των συγκεντρωμένων υλικών. Επεξεργάστηκε από τον Αύγουστο του 1857 μέχρι τον Ιούλιο του 1858 το οικονομικό του χειρόγραφο που αποτελούσε το σχέδιο για το μελλοντικό «Κεφάλαιο». Ο Μαρξ έθετε ως στόχο να γράψει μια εκτενή οικονομική εργασία, που θα έπρεπε να περιέχει την κριτική της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και της αστικής οικονομίας. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1857 έκανε το πρώτο σχέδιο του έργου του. Τα βασικά σημεία αυτού του σχεδίου τα παρουσίασε σε διάφορα γράμματα στον Ένγκελς και άλλα άτομα (βλ. MEW 29, σ. 312-318, 550/551 και 572/573) καθώς και στο ημιτελές σχέδιο μιας «γενικής εισαγωγής» σ' αυτό το έργο (βλ. MEW 13, σ. 615-642). Στη διάρκεια των ερευνητικών εργασιών που ακολούθησαν, το σχέδιο αυτό άλλαξε επανειλημμένα. Έγινε λεπτομερές, προσδιορίσθηκε επακριβώς και δημιουργήθηκαν τα έργα «Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας» και το «Κεφάλαιο». Το χειρόγραφο του 1857/1858 εκδόθηκε για πρώτη φορά το

όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται απέναντι στα μεμονωμένα κεφάλαια ως γενικό στοιχείο. δ) *Το μετοχικό κεφάλαιο* ως η πλέον τελειοποιημένη μορφή (αναστρεφόμενη προς τον κομμουνισμό) ταυτόχρονα με όλες τις αντιφάσεις του. Η μετάβαση από το κεφάλαιο στην έγγεια ιδιοκτησία είναι ταυτόχρονα ιστορική, μια και η σύγχρονη μορφή της έγγειας ιδιοκτησίας είναι προϊόν της δράσης του κεφαλαίου πάνω στη φεουδαρχική κλπ. έγγεια ιδιοκτησία. Παρομοίως, η μετάβαση της έγγειας ιδιοκτησίας στη μισθωτή εργασία δεν είναι μόνο διαλεκτική, αλλά ιστορική, μια και το τελευταίο προϊόν της σύγχρονης έγγειας ιδιοκτησίας είναι η γενική ισχύς της μισθωτής εργασίας, που μετά εμφανίζεται ως βάση όλου του σκατού. (Λέξη πολύ συνηθισμένη στην καθομιλουμένη γερμανική γλώσσα, σ.τ.μ.).

(Γράμμα στον Ένγκελς 2.4.1858)
M.E.W., τ. 29, σελ. 312

Η πρώτη εργασία, που ανέλαβα για να διαλυθούν οι αμφιβολίες που με κατακλύζαν, ήταν μια κριτική αναθεώρηση της φιλοσοφίας του δικαίου του Χέγκελ, μια εργασία που η εισαγωγή της εμφανίσθηκε στις «Γερμανογαλλικές Επετηρίδες» που εκδίδονταν στο Παρίσι. Η έρευνά μου κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι σχέσεις δικαίου καθώς και οι μορφές του κράτους δε μπορούν να γίνουν κατανοητές αφεαυτές ούτε και από την επονομαζόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά έχουν μάλλον τις ρίζες τους στις υλικές σχέσεις της ζωής, των οποίων το σύνολο ο Χέγκελ συγκεφαλαιώνει σύμφωνα με το προηγούμενο των άγγλων και των γάλλων του 18ου αιώνα, κάτω από το όνομα «αστική κοινωνία». Όμως η ανατομία της αστικής κοινωνίας πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία. Τη διερεύνηση της τελευταίας που άρχισα στο Παρίσι συνέχισα στις Βρυξέλλες, όπου μεταφέρθηκα μετά από εντολή απέλασης από τον κύριο Γκιζό. Το γενικό συμπέρασμα στο οποίο κατέληξα και που έχοντάς το κατακτήσει μου χρησίμεψε

1939-1941 από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ του ΚΚΣΕ στην αυθεντική γλώσσα με τον τίτλο «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» (σ.τ.γ.Ε.).

ως κόκκινο νήμα στη μελέτη μου, μπορεί να διατυπωθεί σύντομα ως εξής: Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι συνάπτουν συγκεκριμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις, σχέσεις παραγωγής, που αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων σχηματίζει την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, πάνω στην οποία ορθώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής επικαθορίζει την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής εν γένει. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους αλλά αντίστροφα είναι το κοινωνικό τους Είναι που καθορίζει τη συνείδησή τους.

(Πρόλογος στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»)
M.E.W., τ. 13, σελ. 8-9 (1859)

Κάθε μορφή της παραγωγής δημιουργεί τις δικές της δικαιικές σχέσεις, τη δική της μορφή διακυβέρνησης κλπ. Το χονδροειδές και η έλλειψη εννοιών συνίσταται στο να θεωρεί κανείς ότι αυτά που συνυφαίνονται οργανικά σε μια ενότητα, συνδέονται μεταξύ τους κατά τυχαίο τρόπο, ανάγονται απλώς σε μια σχέση αντανάκλασης. Οι αστοί οικονομολόγοι βλέπουν μόνο ότι με τη σύγχρονη αστυνομία μπορεί κανείς να παράγει καλύτερα απ' ό,τι π.χ. με τη χειροδικία. Ξεχνάνε μόνο ότι και η χειροδικία είναι ένα δίκαιο, και ότι το δίκαιο του ισχυροτέρου εξακολουθεί να επιβιώνει με άλλη μορφή και στο δικό τους «κράτος δικαίου».

Όταν πρωτοδημιουργούνται οι κοινωνικές καταστάσεις που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα της παραγωγής, ή όταν αρχίζουν να είναι ήδη παρωχημένες, τότε εμφανίζονται φυσιολογικά διαταραχές της παραγωγής, βέβαια σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετική επίδραση.

Για να συνοψίσουμε: Υπάρχουν κοινοί προσδιορισμοί σε όλες τις βαθμίδες της παραγωγής που παγιοποιούνται από τη

σκέψη ως γενικοί. Αλλά οι επονομαζόμενοι *γενικοί όροι* κάθε παραγωγής δεν είναι παρά οι αφηρημένες τάσεις, με τις οποίες δεν γίνεται αντιληπτή καμία πραγματική ιστορική παραγωγική βαθμίδα.

Grundrisse..., σελ. 9-10 (1857-58)

Εξασφάλιση των αποκτηθέντων κλπ. Όταν αυτά τα τετριμμένα συρρικνωθούν στο αληθινό τους περιεχόμενο, τότε εκφράζουν πολύ περισσότερα απ' όσα γνωρίζουν οι προπαγανδιστές τους. Ότι δηλαδή κάθε μορφή της παραγωγής δημιουργεί τις δικές της δικαιακές σχέσεις, τη δική της μορφή διακυβέρνησης κλπ. Το χοντροειδές και η έλλειψη εννοιών συνίσταται βέβαια στο να θεωρεί κανείς ότι αυτά που συνυφαίνονται οργανικά σε μια ενότητα, συνδέονται μεταξύ τους κατά τυχαίο τρόπο, ανάγονται απλώς σε μια σχέση αντανάκλασης. Οι αστοί οικονομολόγοι βλέπουν μόνο ότι με τη σύγχρονη αστυνομία μπορεί να παράγει κανείς καλύτερα απ' ό,τι π.χ. με τη χειροδικία. Ξεχνάνε μόνο ότι και η χειροδικία αποτελεί ένα δίκαιο, και ότι το δίκαιο του ισχυροτέρου εξακολουθεί να επιβιώνει κάτω από άλλη μορφή και στο «κράτος δικαίου» τους.

(Εισαγωγή στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»)
M.E.W., τ. 13, σελ. 620-621 (1857)

Παραπέρα: Από την καθορισμένη μορφή της υλικής παραγωγής προκύπτει μια καθορισμένη διάρθρωση της κοινωνίας – Νο 1. Δεύτερο, μια καθορισμένη σχέση των ανθρώπων προς τη φύση. Η κρατική τής οντότητα και η πνευματική τους αντίληψη προσδιορίζεται και από τις δύο. Άρα και το είδος της πνευματικής τής παραγωγής.

(Θεωρίες για την Υπεραξία, τμήμα 1)
M.E.W., τ. 26.1, σελ. 257 (1862-63)

Η σχέση του κράτους και του δικαίου με την ιδιοκτησία

Η πρώτη μορφή ιδιοκτησίας είναι τόσο στον αρχαίο κόσμο όσο και στο μεσαίωνα η φυλετική ιδιοκτησία, που εξαρτιόταν στους ρωμαίους κύρια από τον πόλεμο, στους γερμανούς από την κτηνοτροφία. Στους αρχαίους λαούς, η φυλετική ιδιοκτησία εμφανίζεται ως κρατική ιδιοκτησία, επειδή σε μια πόλη συμβιώνουν περισσότερες φυλές, και το δικαίωμα του ατόμου πάνω της εμφανίζεται ως απλή Possessio[1], η οποία βέβαια περιορίζεται στην έγγεια ιδιοκτησία, πράγμα που ισχύει και για τη φυλετική ιδιοκτησία εν γένει. Η πραγματική ατομική ιδιοκτησία αρχίζει στους αρχαίους, όπως και στους σύγχρονους λαούς, με την ιδιοκτησία κινητής περιουσίας (δουλεία και κοινότητα) (dominium ex jure Quiritum[2]). Στους λαούς που εμφανίζονται με τον μεσαίωνα αναπτύσσεται έτσι η φυλετική ιδιοκτησία περνώντας από διάφορα στάδια – φεουδαρχική έγγεια ιδιοκτησία, από κοινού ιδιοκτησία κινητής περιουσίας, κεφάλαιο μανιφακτούρας – μέχρι το σύγχρονο κεφάλαιο που ορίζεται από τη μεγάλη βιομηχανία και το γενικευμένο ανταγωνισμό, την καθαρή ατομική ιδιοκτησία που έχει καταργήσει κάθε ίχνος κοινοκτημοσύνης και έχει αποκλείσει κάθε επίδραση του κράτους πάνω στην ανάπτυξη της ιδιοκτησίας. Το σύγχρονο κράτος αντιστοιχεί σ' αυτή τη σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία και έχει σταδιακά εξαγορασθεί μέσω των φόρων από τους ατομικούς ιδιοκτήτες. Το κράτος έχει ξεπέσει σ' αυτούς ολοκληρωτικά μέσα από το κρατικό χρέος, και η ύπαρξή του είναι απόλυτα εξαρτημένη, με την άνοδο και πτώση των κρατικών χρεογράφων στο χρηματιστήριο, από τις εμπορικές πιστώσεις που του δίνουν οι ατομικοί ιδιοκτήτες, οι αστοί. Επειδή οι αστοί είναι μια *τάξη* και όχι πια μια *συντεχνία* είναι ήδη αναγκασμένοι να οργανωθούν σε εθνική και όχι σε τοπική κλίμακα και να δώσουν στο μέσο συμφέρον τους τη μορφή ενός γενικού συμφέροντος. Με τη χειραφέτηση της ατομικής ιδιοκτησίας από την κοινότητα έγινε το κράτος μια ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα και έξω από την αστική κοινωνία. Δεν είναι όμως τίποτε άλλο από τη μορφή της οργάνωσης που οι αστοί δίνουν κατ' ανάγκη τόσο

1. Κατοχή (σ.τ.γ.Ε.).
2. Ιδιοκτησία ενός αρχαίου ρωμαίου πολίτη (σ.τ.γ.Ε.).

προς τα έξω όσο και προς τα μέσα για την αμοιβαία εγγύηση της ιδιοκτησίας τους και των συμφερόντων τους. Η αυτονομία του κράτους εμφανίζεται σήμερα μόνο πια σε τέτοιες χώρες, όπου οι συντεχνίες δεν έχουν πλήρως αναπτυχθεί σε τάξεις, όπου οι συντεχνίες, που έχουν εξαφανισθεί στις πιο προηγμένες χώρες, παίζουν ακόμα κάποιο ρόλο και όπου υφίσταται ένα μίγμα, όπου τελικά κανένα τμήμα του πληθυσμού δεν τα καταφέρνει να εξουσιάσει τα υπόλοιπα. Αυτό συμβαίνει συγκεκριμένα στη Γερμανία. Το πιο ολοκληρωμένο παράδειγμα σύγχρονου κράτους είναι η Βόρεια Αμερική. Οι νεότεροι γάλλοι, άγγλοι και αμερικανοί συγγραφείς διατυπώνουν όλοι τη θέση ότι το κράτος υπάρχει για χάρη της ατομικής ιδιοκτησίας, έτσι ώστε αυτή η άποψη να έχει περάσει στην κοινή συνείδηση.

Επειδή το κράτος είναι η μορφή με την οποία τα άτομα μιας άρχουσας τάξης επιβάλλουν τα κοινά συμφέροντά τους και με την οποία συγκεφαλαιώνεται όλη η αστική κοινωνία μιας εποχής, γιαυτό λοιπόν, όλοι οι κοινοί θεσμοί διαμεσολαβούνται από το κράτος, αποκτούν μια πολιτική μορφή. Από δω προέρχεται η αυταπάτη, ότι ο νόμος στηρίζεται στη βούληση, και μάλιστα πάνω στην αποσπασμένη από την πραγματική της βάση *ελεύθερη* βούληση. Παρόμοια, το δίκαιο ανάγεται πάλι στο νόμο.

Το ατομικό δίκαιο αναπτύσσεται ταυτόχρονα με την ατομική ιδιοκτησία, μέσα από τη διάλυση της αυτοφυούς κοινοτικής οργάνωσης. Στους ρωμαίους η ανάπτυξη της ατομικής ιδιοκτησίας και του ατομικού δίκαιου παρέμεινε χωρίς παραπέρα βιομηχανικές και εμπορικές συνέπειες, γιατί ο όλος τρόπος παραγωγής τους έμεινε ο ίδιος[1]. Στους σύγχρονους λαούς, όπου η φεουδαρχική κοινωνία αντικαταστάθηκε από τη βιομηχανία και το εμπόριο, άρχισε με τη δημιουργία της ατομικής ιδιοκτησίας και του ατομικού δικαίου μια νέα φάση, που ήταν ικανή για παραπέρα ανάπτυξη. Ήδη η πρώτη πόλη, που διεξήγε το μεσαίωνα εκτεταμένο θαλάσσιο εμπόριο, το Αμάλφι[2], διαμόρφωσε και το θαλάσσιο δίκαιο.

1. Τοκογλυφία. (Σημείωση στο περιθώριο του Ένγκελς).
2. Το *Αμάλφι* ήταν το 10ο και 11ο αιώνα μια ανθούσα εμπορική πόλη. Το θαλάσσιο δίκαιο του Αμάλφι (Tabula Amalphitana) ίσχυε σε όλη την Ιταλία, και το σεβόντο όλα τα έθνη που διέπλεαν τη Μεσόγειο θάλασσα (σ.τ.γ.Ε.).

Μόλις η βιομηχανία και το εμπόριο ανάπτυξαν παραπέρα την ατομική ιδιοκτησία, πρώτα στην Ιταλία και πιο ύστερα σε άλλες χώρες, ανασύρθηκε αμέσως στην επιφάνεια το διαμορφωμένο ρωμαϊκό ατομικό δίκαιο και αναγορεύθηκε σε αυθεντία. Όταν αργότερα η αστική τάξη απέκτησε τόση πολλή ισχύ ώστε οι πρίγκηπες υιοθέτησαν τα συμφέροντά της, για να ανατρέψουν μέσω της αστικής τάξης τους φεουδάρχες ευγενείς, άρχισε σε όλες τις χώρες – στη Γαλλία τον 16ο αιώνα –, η καθαυτό ανάπτυξη του δικαίου, που έγινε σε όλες τις χώρες εκτός από την Αγγλία στη βάση του ρωμαϊκού κώδικα. Επίσης και στην Αγγλία αναγκάστηκαν να συμπεριλάβουν ρωμαϊκές βασικές δικαιακές αρχές για την παραπέρα διαμόρφωση του ατομικού δικαίου (ιδιαίτερα για την ιδιοκτησία κινητής περιουσίας). (Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το δίκαιο δεν έχει τη δικιά του ιστορία το ίδιο όπως και η θρησκεία).

Στο ατομικό δίκαιο εκφράζονται οι υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας ως αποτέλεσμα της γενικής βούλησης. Το ίδιο το jus utendi et abutendi[1] εκφράζει από τη μια μεριά το γεγονός ότι η ατομική ιδιοκτησία έχει γίνει εντελώς ανεξάρτητη από την κοινότητα, και από την άλλη μεριά την αυταπάτη ότι δήθεν η ίδια η ατομική ιδιοκτησία στηρίζεται στην απλή ατομική βούληση, στην κατά βούληση διάθεση του πράγματος. Στην πράξη όμως το abuti έχει πολύ συγκεκριμένα οικονομικά όρια για τον ατομικό ιδιοκτήτη, αν δεν θέλει να δεί την ιδιοκτησία του και μ' αυτή το jus abutendi[2] του να περνάει σε άλλα χέρια, μια και γενικά το πράγμα αν θεωρηθεί μόνο σε σχέση με τη δική του βούληση δεν είναι καν πράγμα, αλλά γίνεται πράγμα μόνο στην κυκλοφορία και ανεξάρτητα από το δίκαιο πράγμα, αληθινή ιδιοκτησία (μια *σχέση*, αυτό που οι φιλόσοφοι ονομάζουν μια Ιδέα)[3].

Αυτή η νομική αυταπάτη, που ανάγει το δίκαιο στην απλή βούληση, οδηγεί κατά την παραπέρα ανάπτυξη των σχέσεων

1. Το δίκαιο να χρησιμοποιείς και να καταναλώνεις (επίσης: να καταχράσαι) κάτι το δικό σου (σ.τ.γ.Ε.).
2. Καταναλώνω (επίσης: καταχρώμαι) (σ.τ.γ.Ε.).
3. *Σχέση για τους φιλόσοφους=Ιδέα.* Γνώριζαν μόνο τη σχέση «του ανθρώπου» προς τον εαυτό του, και γιαυτό όλες οι πραγματικές σχέσεις γίνονται γιαυτούς Ιδέες.

ιδιοκτησίας αναγκαία μέχρι το σημείο, ώστε κάποιος να μπορεί να έχει ένα νομικό τίτλο πάνω σε ένα πράγμα, χωρίς να έχει το πράγμα αληθινά. Για παράδειγμα, αν καταργηθεί από τον ανταγωνισμό η πρόσοδος ενός γαιοτεμαχίου, εντούτοις ο ιδιοκτήτης του έχει το νομικό τίτλο επάνω του, μαζί με το jus utendi et abutendi. Αλλά δεν μπορεί να κάνει τίποτα μ' αυτό, δεν κατέχει τίποτε ως γαιοκτήμονας, αν δεν κατέχει αρκετό άλλο κεφάλαιο για να καλλιεργήσει τη γη του. Από την ίδια αυταπάτη των νομικών εξηγείται το γεγονός ότι γιαυτούς, και για κάθε κώδικα βέβαια, είναι τυχαίο το ότι τα άτομα έρχονται σε σχέση μεταξύ τους, π.χ. συνάπτουν συμφωνίες, και ότι αναφορικά με τον όποιο κώδικα αυτές οι σχέσεις θεωρούνται τέτοιες που μπορεί κανείς κατά βούληση να τις συνάψει ή να μη τις συνάψει και των οποίων το περιεχόμενο βασίζεται εντελώς στην ατομική ελεύθερη βούληση των συμβαλλομένων.

Όποτε με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου σχηματίσθηκαν νέες μορφές κυκλοφορίας, π.χ. ασφαλιστικές κ.ά. εταιρείες, εξαναγκαζόταν το δίκαιο να τις συμπεριλάβει κάτω από τα είδη επιχειρηματικής ιδιοκτησίας.

Τίποτα δεν είναι πιο συνηθισμένο από την εικόνα ότι στην ιστορία μέχρι σήμερα σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι *καταλήψεις* (Nehmen). Οι βάρβαροι *καταλαμβάνουν* τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, και με το γεγονός αυτής της κατάληψης εξηγείται η μετάβαση από τον αρχαίο κόσμο στη φεουδαρχία. Όμως όταν ένα έθνος καταλαμβάνεται από τους βαρβάρους σημαντικό είναι αν το καταλαμβανόμενο έθνος έχει αναπτύξει βιομηχανικές παραγωγικές δυνάμεις, όπως συμβαίνει με τους σύγχρονους λαούς, ή αν οι παραγωγικές δυνάμεις στηρίζονται κύρια μόνο στη συνένωσή τους και στην κοινότητα. Η κατάληψη επιπρόσθετα καθορίζεται από το αντικείμενο που καταλαμβάνεται (παίρνεται, nehmen). Η περιουσία ενός τραπεζίτη που υπάρχει στα χαρτιά δεν είναι δυνατό να καταληφθεί, χωρίς ο καταλαμβάνων να υποταχθεί στις συνθήκες παραγωγής και κυκλοφορίας της καταληφθείσας χώρας. Το ίδιο και το συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο μιας σύγχρονης βιομηχανικής χώρας. Και τέλος η κατάληψη βρίσκει παντού πολύ γρήγορα ένα τέλος, και όταν δεν υπάρχει πια τίποτε άλλο να καταληφθεί πρέπει να αρχίσει κανείς να παράγει. Από αυτήν την πολύ σύντο-

μα εμφανιζόμενη αναγκαιότητα του παράγειν προκύπτει, ότι η από τους εγκαθιστάμενους κατακτητές υιοθετούμενη μορφή οργάνωσης των κοινών αντιστοιχεί στο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που βρίσκουν στο μέρος αυτό, ή, αν αυτό δεν συμβαίνει εκ των προτέρων, τότε θα πρέπει να αλλάξει σε αντιστοιχία με τις παραγωγικές δυνάμεις. Απ' αυτό εξηγείται το γεγονός, που παρατηρήθηκε παντού τον καιρό μετά τις μετακινήσεις των λαών, ότι δηλαδή ο υπόδουλος ήταν ο κυρίαρχος, και οι κατακτητές πολύ γρήγορα υιοθετούσαν από τους κατακτημένους γλώσσα, παιδεία και ήθη και έθιμα.

Ο φεουδαλισμός δεν μεταφέρθηκε σε καμιά περίπτωση έτοιμος από τη Γερμανία, αλλά είχε τις πηγές του από την πλευρά των κατακτητών στην πολεμική οργάνωση της στρατιωτικής ζωής κατά τη διάρκεια της ίδιας της κατάκτησης, και εξελίχθηκε σε καθαυτό φεουδαλισμό μετά την κατάκτηση, μέσα από την επίδραση των παραγωγικών δυνάμεων που βρέθηκαν στις κατακτημένες χώρες. Σε ποιο βαθμό αυτή η μορφή εξαρτιόταν από τις παραγωγικές δυνάμεις, το δείχνουν οι αποτυχημένες προσπάθειες να επιβληθούν άλλες μορφές, που είχαν τις αρχές τους σε παλαιορωμαϊκά κατάλοιπα (Κάρολος ο Μέγας).

(Μαρξ-Ένγκελς, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 61-64 (1845-46)

Στην πραγματική ιστορία εκείνοι οι θεωρητικοί, που αντιλαμβάνονται την *εξουσία* ως βάση του δικαίου, αποτελούσαν την πλέον άμεση αντίθεση απέναντι σ' εκείνους που θεωρούσαν τη *βούληση* ως βάση του δικαίου, μια αντίθεση, που ο άγιος Σάντσο θα μπορούσε να συλλάβει ως αντίθεση ανάμεσα σε ρεαλισμό (παιδί, γέρος, νέγρος κλπ.) και ιδεαλισμό (έφηβος, νέος, μογγόλος κλπ.). Αν υποτεθεί η εξουσία ως βάση του δικαίου, όπως το κάνει ο Χομπς κλπ., τότε το δίκαιο, ο νόμος κ.ο.κ. είναι απλά το σύμπτωμα, η έκφραση *άλλων* σχέσεων πάνω στις οποίες στηρίζεται η κρατική εξουσία. Η υλική ζωή των ατόμων, η οποία δεν εξαρτάται σε καμιά περίπτωση από την απλή «βούλησή» τους, ο τρόπος παραγωγής τους και η μορφή κυκλοφορίας, που εξαρτώνται εκατέρωθεν, είναι η πραγματική βάση του κράτους και παραμένει σε όλα τα στάδια, στα οποία

είναι ακόμα αναγκαίος ο καταμερισμός της εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία, εντελώς ανεξάρτητη από τη *βούληση* των ατόμων. Αυτές οι αληθινές σχέσεις δεν δημιουργήθηκαν σε καμιά περίπτωση από την κρατική εξουσία, μάλλον η δύναμη είναι εκείνη που την δημιουργεί. Τα άτομα που άρχουν κάτω από αυτές τις σχέσεις, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η εξουσία τους πρέπει να εγκαθιδρυθεί ως *κράτος*, πρέπει να δώσουν στη βούλησή τους, που εξαρτάται από αυτές τις συγκεκριμένες σχέσεις, μια γενική έκφραση ως κρατική βούληση, ως νόμο – μια έκφραση, που το περιεχόμενό της είναι δοσμένο από τις σχέσεις αυτής της τάξης, όπως δείχνει ξεκάθαρα το ατομικό και το ποινικό δίκαιο. Όσο λίγο εξαρτάται από την ιδεαλιστική βούληση ή αυθαιρεσία του ατόμου αν το σώμα του είναι βαρύ, τόσο λίγο εξαρτάται από αυτήν αν τα άτομα θα επιβάλλουν τη δικιά τους βούληση με τη μορφή του νόμου και ταυτόχρονα αν θα τον καταστήσουν ανεξάρτητο από την προσωπική αυθαιρεσία του καθένα τους. Η ατομική κυριαρχία τους πρέπει να εγκαθιδρυθεί ταυτόχρονα ως μια κυριαρχία «μέσου όρου». Η προσωπική τους εξουσία στηρίζεται σε συνθήκες ζωής, οι οποίες αναπτύσσονται ως κοινές για πολλούς και των οποίων η διατήρηση θα πρέπει να επιβεβαιώνει την κυριαρχία τους απέναντι στους άλλους και ταυτόχρονα να ισχύει για όλους. Η έκφραση αυτής της από τα κοινά τους συμφέροντα εξαρτώμενης βούλησης είναι ο νόμος. Ειδικά η επικράτηση των μεταξύ τους ανεξάρτητων ατόμων και των βουλήσεών τους, που αναγκαία σ' αυτή τη βάση είναι εγωϊστικά στη συμπεριφορά μεταξύ τους, κάνει αναγκαία την αυτοαναίρεση μέσα στο νόμο και το δίκαιο. Αυτοαναίρεση κατ' εξαίρεση, αυτοεπιβεβαίωση των συμφερόντων τους στη μέση περίπτωση (που ως αυτοαναίρεση δεν ισχύει για *αυτούς* αλλά μόνο για «κάποιους εγωιστές»). Το ίδιο ισχύει και για τις κυριαρχούμενες τάξεις, από τη βούληση των οποίων πολύ λίγο εξαρτάται εξίσου, αν υφίστανται νόμος και κράτος.

(Μαρξ-Ένγκελς, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 311-312 (1845-46)

Ακριβώς όπως το δίκαιο έτσι και το έγκλημα, δηλαδή ο αγώνας του απομονωμένου ατόμου ενάντια στις άρχουσες σχέσεις πολύ λίγο εκπορεύεται από καθαρή αυθαιρεσία. Υπόκειται μάλλον στους ίδιους όρους όπως και εκείνη η εξουσία. Οι ίδιοι οραματιστές, που διαβλέπουν στο δίκαιο και στο νόμο την κυριαρχία μιας καθαυτό αυτόνομης γενικής βούλησης, μπορούν να δουν στο έγκλημα μόνο την παραβίαση του δικαίου και του νόμου. Δεν υφίσταται λοιπόν το κράτος μέσα από την κυρίαρχη βούληση, αλλά το κράτος που προέρχεται από τον υλικό τρόπο ζωής των ατόμων έχει επίσης τη μορφή μιας κυρίαρχης βούλησης. Αν αυτό χάσει την κυριαρχία, τότε δεν άλλαξε μόνο η βούληση, αλλά και η υλική υπόσταση και ζωή των ατόμων, και μόνο ως εκ τούτου και η βούληση. Είναι δυνατό, να «διαιωνίζονται»[1] δίκαια και νόμοι, αλλά τότε δεν είναι πια κυρίαρχοι, αλλά ονομαστικοί, πράγμα για το οποίο δίνει περιφανή παραδείγματα η αρχαιορωμαϊκή και αγγλική ιστορία του δικαίου. Είδαμε ήδη πιο πριν, με ποιον τρόπο μπόρεσε να δημιουργηθεί στους φιλοσόφους, μέσα από το διαχωρισμό των σκέψεων από τα άτομα που χρησιμεύουν σα βάση τους και τις εμπειρικές τους σχέσεις, μια εξέλιξη και ιστορία των καθαρών ιδεών. Κατά τον ίδιο τρόπο μπορεί κανείς πάλι να διαχωρίσει εδώ το δίκαιο από την πραγματική του βάση, και μετά να συναγάγει μια «άρχουσα βούληση», που τροποποιείται κατά διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές εποχές και που έχει μια δική της αυτόνομη ιστορία στα δημιουργήματά της, τους νόμους. Μ' αυτόν τον τρόπο η πολιτική και αστική ιστορία διαλύεται ιδεολογικά σε μια ιστορία της κυριαρχίας αλληλοδιαδεχόμενων νόμων. Αυτή είναι η ειδική αυταπάτη των νομικών και των πολιτικών, που υιοθετεί ο καλός ανθρωπάκος Ζακ (Jacques le bonhomme) sans façon[2]. Έχει την ίδια αυταπάτη όπως περίπου ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο 4ος, που θεωρεί τους νόμους απλά επινοήματα της άρχουσας βούλησης και που γιαυτό

1. Από τον «Φάουστ» του Γκαίτε, 1ο μέρος, 2η σκηνή του σπουδαστηρίου, όπου γράφεται: «Νόμοι και δίκαια διαιωνίζονται σα μια αιώνια αρρώστια» (σ.τ.γ.Ε.).
2. Χωρίς αντιρρήσεις (σ.τ.γ.Ε.).

βρίσκει ότι αποτυχαίνουν στο «χοντροκομμένο κάτι»[1] του κόσμου. Σχεδόν κανένα από τα απολύτως ακίνδυνα καπρίτσια του δεν πραγματοποιείται πέρα από τις διαταγές του υπουργικού του συμβουλίου. Ας διατάξει μια φορά δάνειο 25 εκατομμυρίων, που αντιπροσωπεύει ένα στα εκατόν δέκα του αγγλικού κρατικού χρέους, και τότε θα δει ποιανού βούληση είναι η άρχουσα βούλησή του. Θα δούμε βέβαια και πιο ύστερα, ότι ο καλός ανθρωπάκος Ζακ χρησιμοποιεί τα φαντάσματα ή στοιχιά του άρχοντά του και συμπολίτη του βερολινέζου σα ντοκουμέντα για να εξυφάνει μ' αυτά τους δικούς του θεωρητικούς ογκόλιθους για το δίκαιο, το νόμο, το έγκλημα κ.ο.κ. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, πολύ περισσότερο μια και το φάντασμα της «Εφημερίδας των Βοσίων» («Vossische Zeitung») του «φανερώνει» για πολλοστή φορά κάτι, π.χ. το κράτος δικαίου. Η επιφανειακή θεώρηση της νομοθεσίας, π.χ. της νομοθεσίας για τους φτωχούς σε όλες τις χώρες, θα δείξει πόσο μακριά έφτασαν οι άρχοντες, όταν φαντάστηκαν ότι μπορούσαν να επιβάλλουν ο,τιδήποτε απλά και μόνο με την «άρχουσα βούλησή» τους, δηλαδή απλά και μόνο επειδή το ήθελαν.

(Μαρξ-Ένγκελς, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 312-313 (1845-46)

Ο δίκαιος χαρακτήρας των συναλλαγών, που λαβαίνουν χώρα ανάμεσα σε φορείς της παραγωγής, στηρίζεται πάνω στο γεγονός, ότι αυτές οι συναλλαγές πηγάζουν από τις σχέσεις παραγωγής ως φυσική τους συνέπεια. Οι νομικές μορφές, με τις οποίες εμφανίζονται αυτές οι οικονομικές συναλλαγές ως πράξεις της βούλησης των συμβαλλομένων, ως εκφράσεις της κοινής τους βούλησης και ως συμβόλαια που επιβάλλονται στο κάθε ένα μέρος από την πλευρά του κράτους, δεν μπορούν όντας απλές μορφές να προσδιορίσουν αυτές το περιεχόμενο τούτο. Απλά και μόνο το εκφράζουν. Αυτό το περιεχόμενο είναι δίκαιο, όταν αντιστοιχεί στον τρόπο παραγωγής, όταν

1. Στον «Φάουστ» του Γκαίτε, 1ο μέρος, 1η σκηνή του σπουδαστηρίου γράφεται: «Το κάτι, αυτός ο χοντροκομμένος κόσμος» (σ.τ.γ.Ε.).

προσήκει σ' αυτόν. Είναι άδικο, όταν του αντιβαίνει. Η δουλεία, στη βάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι άδικη, το ίδιο και η απάτη στην ποιότητα του εμπορεύματος.

(Το Κεφάλαιο τ. 3)
M.E.W., τ. 25, σελ. 351-352 (1867)

Από την πράξη της ανταλλαγής καθαυτή αντικατοπτρίζεται το άτομο, κάθε άτομο, στον εαυτό του ως μοναδικό και κυρίαρχο (καθορίζον) υποκείμενό της. Μ' αυτό λοιπόν τον τρόπο τίθεται η απόλυτη ελευθερία του ατόμου: Αυτόβουλη συναλλαγή· καμιά βία από καμιά πλευρά· η βία υπάρχει ως μέσο, ή τίθεται στην υπηρεσία του μόνο ως μέσο, για να τεθεί το ίδιο το άτομο ως αυτοσκοπός, ως το κυρίαρχο και υπερβατικό: τέλος, το εγωιστικό συμφέρον, να μην πραγματοποιηθεί τίποτα πάνω απ' αυτό· ο άλλος αναγνωρίζεται ως πραγματοποιών εξίσου το εγωιστικό του συμφέρον, και είναι τούτο γνωστό, ώστε και οι δυο γνωρίζουν ότι το κοινό συμφέρον βρίσκεται μόνο στην ύπαρξη δυο πλευρών, στην πολυμορφία, στην αυτονόμηση προς όλες τις διαφορετικές πλευρές, ότι το κοινό συμφέρον είναι η ανταλλαγή του εγωιστικού τους συμφέροντος. Το γενικό συμφέρον είναι λοιπόν η γενικότητα των εγωιστικών συμφερόντων. Αν λοιπόν η οικονομική μορφή, η ανταλλαγή, επιβάλλει προς όλες τις πλευρές την ισότητα των υποκειμένων, έτσι και το περιεχόμενο, το υλικό, ατομικό όσο και αντικειμενικό, που ωθεί προς την ανταλλαγή, είναι η ελευθερία. Η ισότητα και η ελευθερία δεν είναι λοιπόν μόνο σεβαστές στην ανταλλαγή, που στηρίζεται σε ανταλλακτικές αξίες, αλλά η ανταλλαγή ανταλλακτικών αξιών είναι η παραγωγική, πραγματική βάση κάθε *ισότητας* και *ελευθερίας*. Ως καθαρές ιδέες είναι απλά εξιδανικευμένες εκφράσεις της ανταλλαγής. Αναπτυγμένες σε νομικές, πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις είναι απλά αυτή η βάση σε έναν διαφορετικό εκθέτη. Αυτό έχει βέβαια επιβεβαιωθεί και ιστορικά. Η ισότητα και η ελευθερία σ' αυτή την έκταση είναι ακριβώς το αντίθετο της αρχαίας ελευθερίας και ισότητας, που ακριβώς δεν έχουν σα βάση την αναπτυγμένη ανταλλακτική αξία και που μάλλον καταστρέφονται με την ανάπτυξή της. Προϋποθέτουν παραγωγικές σχέσεις που δεν εί-

χαν ακόμα πραγματοποιηθεί στον αρχαίο κόσμο καθώς επίσης και στο μεσαίωνα. Η βάση του πρώτου είναι άμεση καταναγκαστική εργασία, και η κοινοτική οντότητα εδράζεται πάνω σ' αυτή ως το υπάρχον υπόστρωμα. Για το δεύτερο (τον Μεσαίωνα, σ.τ.Μ.) ισχύει ως βάση η εργασία ως προνόμιο, ως ακόμα μη διαφοροποιημένη και ως γενικά μη παράγουσα ανταλλακτικές αξίες. Ούτε πάλι η εργασία είναι καταναγκαστική εργασία, ούτε όπως στη δεύτερη περίπτωση γίνεται με σεβασμό προς κάτι το κοινό ως κάτι το ανώτερο (σωματεία).

Grundrisse..., σελ. 156 (1856/57)

Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, που μέσα στα όρια της κινείται η αγορά και η πώληση της εργασιακής δύναμης, ήταν στην πραγματικότητα αληθινή Εδέμ των έμφυτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτό που απόλυτα κυριαρχεί εδώ είναι η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία, και ο Μπένθαμ. Ελευθερία! Επειδή ο αγοραστής και ο πωλητής ενός εμπορεύματος, λ.χ. της εργατικής δύναμης, καθορίζονται μόνο από την ελεύθερη βούλησή τους. Συμβάλλονται ως ελεύθερα, νομικώς ισότιμα πρόσωπα. Το συμβόλαιο είναι το τελικό αποτέλεσμα, στο οποίο οι βουλήσεις τους δίνουν εκατέρωθεν μια κοινή νομική έκφραση. Ισότητα! Επειδή συνάπτουν σχέσεις ο ένας με τον άλλο μόνο ως κάτοχοι εμπορευμάτων και ανταλλάσσουν ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ιδιοκτησία! Επειδή ο καθένας εξουσιάζει μόνο αυτό που είναι δικό του. Μπένθαμ! Επειδή ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του. Η μόνη δύναμη που τους φέρνει σε επαφή και τους συσχετίζει είναι η δύναμη της ιδιοτέλειάς τους, του προσωπικού όφελους, των ατομικών τους συμφερόντων. Και ακριβώς επειδή έτσι ο καθένας φροντίζει για τον εαυτό του και κανένας για τον άλλο, επιτελούν όλοι εξαιτίας μιας προκαθορισμένης αρμονίας των πραγμάτων, ή υπό την αιγίδα μιας παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο το έργο του αμοιβαίου τους οφέλους, της κοινής ωφέλειας, του γενικού συμφέροντος.

Εγκαταλείποντας αυτή τη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής εμπορευμάτων, απ' την οποία ο vulgaris [κοινός] οπαδός του ελεύθερου εμπορίου δανείζεται αντιλήψεις, έννοιες και κανόνες για την κρίση του αναφορικά με την κοινωνία του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, φαίνεται να μεταβάλλεται ήδη κάπως η φυσιογνωμία των dramatis personae [προσώπων του δράματός] μας. Ο πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται ως κεφαλαιοκράτης και ο κάτοχος της εργασιακής δύναμης τον ακολουθεί ως εργάτης του. Ο πρώτος κρυφογελώντας όλο νόημα και πολυάσχολος, ο δεύτερος συνεσταλμένος, διστακτικός, σαν τον άνθρωπο που φέρνει στην αγορά για να πουλήσει το ίδιο του το τομάρι, χωρίς να περιμένει τίποτε άλλο πια από το γδάρσιμο.

(Το Κεφάλαιο τ. 1)
M.E.W., τ. 23, σελ. 189-190 (1867)

«Οι οικονομολόγοι αντιμετωπίζουν τα πράγματα με ιδιόμορφο τρόπο. Γιαυτούς υπάρχουν μόνο δυο είδη θεσμών: τεχνητοί και φυσικοί θεσμοί. Οι θεσμοί της φεουδαρχίας είναι τεχνητοί θεσμοί, ενώ οι θεσμοί της αστικής τάξης είναι φυσικοί. Στο ζήτημα αυτό μοιάζουν με τους θεολόγους που ξεχωρίζουν επίσης δυο είδη θρησκειών. Κάθε θρησκεία που δεν είναι η δική τους είναι επινόηση των ανθρώπων, η δική τους όμως είναι αποκάλυψη του θεού. – Έτσι λοιπόν υπήρξε κάποτε ιστορία, δεν θα υπάρχει όμως στο εξής» (*Karl Marx* «Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon», 1847, σελ. 113). Πραγματικά αστείος είναι ο κ. Μπαστιά που φαντάζεται ότι οι αρχαίοι έλληνες και ρωμαίοι ζούσαν μόνο από τη ληστεία. Όταν όμως για πολλούς αιώνες συνέχεια ζει κανείς από τη ληστεία, πρέπει διαρκώς να υπάρχει κάτι πρόσφορο για ληστεία ή πάλι θα πρέπει το αντικείμενο της ληστείας ν' αναπαράγεται διαρκώς. Φαίνεται λοιπόν ότι και οι έλληνες και οι ρωμαίοι είχαν μια διαδικασία παραγωγής, επομένως μια οικονομία, η οποία αποτέλεσε την υλική βάση του κόσμου τους, ακριβώς όπως η αστική οικονομία αποτελεί την υλική βάση του σημερινού κόσμου. Ή μήπως ο Μπαστιά έχει τη γνώμη ότι ένας τρόπος παραγωγής που στηρίζεται στην εργασία των δούλων, εδράζεται πάνω σ' ένα σύστημα ληστείας; Αν είναι έτσι, πατάει σε επικίνδυνο έδαφος. Αν ένας γίγαντας της σκέψης σαν τον Αριστοτέλη πλανήθηκε στην εκτί-

μηση της εργασίας των δούλων, γιατί θα πρέπει να πατάει σωστά ένας νάνος-οικονομολόγος όπως ο Μπαστιά στην εκτίμηση της μισθωτής εργασίας; – Επωφελούμαι από αυτή την ευκαιρία για ν' αντικρούσω σύντομα μια παρατήρηση που μου έγινε από μια γερμανο-αμερικάνικη εφημερίδα, όταν εκδόθηκε το σύγγραμμά μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»], 1859. Η εφημερίδα αυτή έλεγε πως η άποψή μου, ότι ο καθορισμένος τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν κάθε φορά σ' αυτόν, με δυο λόγια: «η οικονομική δομή της κοινωνίας είναι η πραγματική βάση, που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης», ότι «ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής εν γένει» (Κ. Μαρξ: «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», Πρόλογος) – ότι όλα αυτά είναι βέβαια σωστά για το σημερινό κόσμο όπου κυριαρχούν τα υλικά συμφέροντα, αλλά όχι για το μεσαίωνα, όπου κυριαρχούσε ο καθολικισμός, ούτε για την Αθήνα και τη Ρώμη, όπου κυριαρχούσε η πολιτική. Πρώτ' απ' όλα ξενίζει το γεγονός ότι αρέσει σε μερικούς να υποθέτουν ότι έμειναν άγνωστες έστω και σε έναν άνθρωπο οι πασίγνωστες αυτές φλυαρίες για το μεσαίωνα και τον αρχαίο κόσμο. Ένα πράγμα τουλάχιστον είναι σαφές, ότι ο μεσαίωνας δεν μπορούσε να ζει από τον καθολικισμό και ο αρχαίος κόσμος από την πολιτική. Απεναντίας ο τρόπος που κέρδιζαν τα μέσα για τη ζωή τους εξηγεί γιατί τον κύριο ρόλο τον έπαιζε στην αρχαιότητα η πολιτική και στο μεσαίωνα ο καθολικισμός. Κατά τα άλλα δεν χρειάζεται να γνωρίζει κανείς και πολύ την ιστορία της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας για να ξέρει λ.χ. ότι η ιστορία της γαιοκτησίας αποτελεί την κρυφή ιστορία της. Από την άλλη, ήδη ο Δον Κιχότης πλήρωσε την πλάνη ότι οι περιφερόμενοι ιππότες συμβιβάζονται εξίσου με όλες τις οικονομικές μορφές της κοινωνίας.

(Το Κεφάλαιο, τ. 1)
M.E.W., τ. 23, σελ. 94 (1867)

Αυτές οι 5 αιτίες [που ορίζουν την τάση για συσσώρευση κατά τον Τζόουνς, σ.τ.Μ.] συρρικνώνονται στην πραγματικότητα όλες στο γεγονός ότι η συσσώρευση εξαρτάται από το επίπεδο του *καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής*, που έχει επιτύχει ένα συγκεκριμένο έθνος.

Κατ' αρχήν το Νο 2. Όπου η καπιταλιστική παραγωγή έχει αναπτυχθεί, το κέρδος αποτελεί την κύρια πηγή της συσσώρευσης, δηλ. οι κεφαλαιοκράτες έχουν το μέγιστο τμήμα του εθνικού εισοδήματος στα χέρια τους, και ακόμα και ένα μέρος των γαιοκτημόνων επιχειρεί να κεφαλαιοποιεί.

Νο 3. Η (νομική-αστυνομική) ασφάλεια αυξάνεται ανάλογα με το βαθμό που οι κεφαλαιοκράτες παίρνουν το κρατικό καθεστώς στα χέρια τους.

Νο 4. Με την ανάπτυξη του κεφαλαίου από τη μια αναπτύσσονται οι σφαίρες της παραγωγής. Από την άλλη οργανώνεται η πίστη, για να μαζέψει και την τελευταία δεκάρα στα χέρια των πιστωτών χρήματος (τραπεζιτών).

Νο 5. Στην καπιταλιστική παραγωγή η βελτίωση της θέσης κάποιου εξαρτάται μόνο από το χρήμα και καθένας μπορεί να φαντασθεί ότι θα γίνει ο Ρότσιλντ. Το Νο 1 μένει. Όλοι οι λαοί δεν έχουν την ίδια κλίση προς την καπιταλιστική παραγωγή. Μερικοί αρχέγονοι λαοί, όπως οι Τούρκοι, δεν έχουν ούτε την ιδιοσυγκρασία ούτε τη διάθεση γιαυτό. Αλλά αυτό είναι εξαίρεση. Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής δημιουργείται ένα μέσο επίπεδο της αστικής κοινωνίας και μ' αυτό των ιδιοσυγκρασιών και διαθέσεων στους διαφορετικούς λαούς. Ουσιαστικά (η καπιταλιστική παραγωγή) είναι κοσμοπολίτικη όπως ο χριστιανισμός. Γιαυτό και ο χριστιανισμός είναι η ειδική θρησκεία του κεφαλαίου. Και στα δυο (κεφάλαιο, χριστιανισμό) κέντρο είναι ο άνθρωπος. Ο κάθε άνθρωπος αυτός καθαυτός έχει τόσο λίγη ή τόσο πολλή αξία όσο και ένας άλλος. Στη μια περίπτωση εξαρτώνται όλα από το αν έχει πίστη και στην άλλη από το αν έχει πίστωση. Εκτός απ' αυτά βέβαια στη μια περίπτωση υπάρχει το πεπρωμένο. Στην άλλη η σύμπτωση, αν έχει από γεννησιμιού του κανείς λεφτά ή όχι.

(Θεωρίες για την Υπεραξία μέρος 3)
M.E.W., τ. 26.3, σελ. 441-442 (1862-63)

Η νέα κοινωνία, η αστική, που στηρίζεται σε εντελώς διαφορετικές βάσεις, σε έναν αλλαγμένο τρόπο παραγωγής, ήταν αναγκαίο να αποσπάσει για λογαριασμό της και την πολιτική εξουσία. Έπρεπε να την αποσπάσει από τα χέρια που εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα της κοινωνίας που έδυε, μια πολιτική εξουσία, της οποίας η συνολική οργάνωση είχε προέλθει από εντελώς διαφορετικές υλικές κοινωνικές σχέσεις. *Γιαυτό και έγινε η επανάσταση*. Η επανάσταση λοιπόν ήταν εξ ίσου προσανατολισμένη ενάντια στην *απόλυτη μοναρχία*, την ύψιστη πολιτική έκφραση της παλιάς κοινωνίας, όπως επίσης ενάντια στη *συντεχνιακή εκπροσώπηση*, που αντιπροσώπευε μια κοινωνική τάξη πραγμάτων από καιρό εκμηδενισμένη από τη μοντέρνα βιομηχανία, ή, το πολύ, τα αυθαδιάζοντα συντρίμμια των *συντεχνιών* που καθημερινά όλο και περισσότερο υπερφαλαγγίζονταν και παραγκωνίζονταν από την αστική κοινωνία. Πώς έγινε λοιπόν και ρίχτηκε η ιδέα να επιτραπεί στην ενωμένη τοπική βουλή, στον εκπρόσωπο της παλιάς κοινωνίας, να υπαγορεύσει νόμους στη νέα κοινωνία που αντλούσε το δίκαιό της από την επανάσταση;

Υποτίθεται για να διασωθεί η *νομική βάση*. Αλλά, κύριοι, τι καταλαβαίνετε κάτω από διάσωση της νομικής βάσης; Τη διάσωση νόμων, που ανήκουν σε μια παρωχημένη κοινωνική εποχή, που έχουν γίνει από εκπροσώπους εξαφανισμένων ή υπό εξαφάνιση κοινωνικών συμφερόντων, δηλαδή από εκείνους που αναγορεύουν σε νόμο μόνο τα συμφέροντα που βρίσκονται σε αντίθεση με τις γενικές ανάγκες. Η κοινωνία δε στηρίζεται όμως πάνω στο νόμο. Αυτό είναι μια νομική φαντασίωση. Μάλλον ο νόμος πρέπει να στηρίζεται πάνω στην κοινωνία, θα πρέπει να είναι έκφραση των συμφερόντων της κοινωνίας και των αναγκών που εκπορεύονται από τον εκάστοτε υλικό τρόπο παραγωγής, ενάντια στην αυθαιρεσία του μεμονωμένου ατόμου. Εδώ, τον Code Napoléon[1], που έχω στα χέρια μου, δεν τον παρήγαγε η

1. Code civil des Français [αστικός κώδικας των Γάλλων]: γαλλικό αστικό δίκαιο του 1804 που ξανασυντάχθηκε το 1807 ως Code Napoléon [Ναπολεόντειος Κώδικας]. Αυτό το αστικό δίκαιο εισήχθη από τη Γαλλία στις καταληφθείσες περιοχές της δυτικής και νοτιοδυτικής Γερμανίας. Στην επαρχία της Ρηνανίας παρέμεινε σε ισχύ ακόμα και μετά την ένωση με την Πρωσία. Ο Code Napoléon διατηρούσε στα βασικά σημεία τις κατακτήσεις της Γαλλικής Επανάστασης και παρέμενε στο έδαφος της τυπικής αστικής ισότητας (σ.τ.γ.Ε.).

μοντέρνα αστική κοινωνία. Η αστική κοινωνία που δημιουργήθηκε τον 18ο αιώνα και αναπτύχθηκε στη συνέχεια τον 19ο αιώνα βρίσκει μάλλον μόνο μια νομοθετική έκφραση στον κώδικα. Μόλις αυτός πάψει να αντιστοιχεί στις κοινωνικές σχέσεις, θα είναι πια μόνο ένα μάτσο χαρτιά. Δεν μπορείτε να κάνετε τους παλιούς νόμους βάση για τη νέα κοινωνική εξέλιξη, ακριβώς όπως κι αυτοί οι παλιοί νόμοι δεν δημιούργησαν την παλιά κοινωνική κατάσταση.

Ξεπήδησαν από αυτές τις παλιές καταστάσεις, θα πρέπει να εξαφανιστούν μαζί μ' αυτές. Διαφοροποιούνται αναγκαία με τις σχέσεις της ζωής που αλλάζουν. Η διάσωση των παλιών νόμων ενάντια στις νέες ανάγκες και απαιτήσεις της κοινωνικής εξέλιξης δεν είναι στη βάση της τίποτε άλλο παρά η υποκριτική διάσωση παράκαιρων επί μέρους συμφερόντων ενάντια στο επίκαιρο συνολικό συμφέρον. *Αυτή η διάσωση της νομικής βάσης* θέλει να διατρανώσει παρόμοια επί μέρους συμφέροντα ως *κυρίαρχα*, ενώ δεν κυριαρχούν πια. Θέλει να φορτώσει πάνω στην κοινωνία νόμους, που είναι καταδικασμένοι από τις συνθήκες ζωής αυτής της κοινωνίας, από τον τρόπο εργασίας, την κυκλοφορία, την υλική της παραγωγή. Θέλει να διατηρήσει στο αξίωμά τους νομοθέτες, που επιδιώκουν την ικανοποίηση επί μέρους συμφερόντων, θέλει να εκμεταλλευθεί την κρατική εξουσία για να ιεραρχήσει δια της βίας τα συμφέροντα της μειοψηφίας υπεράνω των συμφερόντων της πλειοψηφίας. Κάθε στιγμή λοιπόν έρχεται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες ανάγκες, εμποδίζει την κυκλοφορία (Verkehr), τη βιομηχανία, προετοιμάζει *κοινωνικές κρίσεις* που εκρήγνυνται σε *πολιτικές επαναστάσεις*.

Αυτό είναι το πραγματικό νόημα της αφοσίωσης στη νομική βάση και της διατήρησης της νομικής βάσης. Και πάνω σ' αυτή τη φράση για τη νομική βάση, που βασίζεται είτε σε συνειδητή απάτη είτε σε ασυνείδητη αυταπάτη, στηρίξανε τη σύγκληση της ενωμένης τοπικής βουλής, και επέτρεψαν σ' αυτή την τοπική βουλή να κατασκευάσει οργανικούς νόμους για την Εθνοσυνέλευση, που προέκυψε αναγκαία και δημιουργήθηκε από την επανάσταση. Και θέλουν να κατευθύνουν την Εθνοσυνέλευση με βάση αυτούς τους νόμους!

Η Εθνοσυνέλευση αντιπροσώπευε τη μοντέρνα αστική κοινωνία απέναντι στη φεουδαρχική κοινωνία που εκπροσωπείτο

στην ενωμένη τοπική βουλή. Είχε εκλεγεί από το λαό, για να ορίσει αυτόνομα ένα σύνταγμα, που θα αντιστοιχούσε στις συνθήκες ζωής που ήρθαν σε σύγκρουση με τη μέχρι σήμερα πολιτική οργάνωση και τους μέχρι σήμερα νόμους. Ήταν λοιπόν εκ των προτέρων κυρίαρχη, συντακτική. Αν εντούτοις καταδέχτηκε την άποψη του συμβιβασμού, αυτό δεν ήταν παρά τυπική ευγένεια προς το στέμμα, μια απλή τελετουργία. Δεν έχω χρεία εδώ να εξετάσω κατά πόσο η συνέλευση είχε το δικαίωμα απέναντι στο λαό να δεχθεί τη συμβιβαστική άποψη. Κατά τη γνώμη της θα έπρεπε να αποφευχθεί η σύγκρουση με το στέμμα με την καλή θέληση και των δύο πλευρών.

Όμως ας συγκατήσουμε τουλάχιστον αυτό: οι νόμοι της 6ης και 8ης Απρίλη που συμφωνήθηκαν με την ενωμένη τοπική βουλή ήταν τυπικά άκυροι. Έχουν υλικά μόνο κατά τούτο σημασία, ότι εκφράζουν και καθορίζουν τους όρους κάτω από τους οποίους η Εθνοσυνέλευση μπορούσε να είναι πραγματική έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας. Η νομοθεσία της ενωμένης τοπικής βουλής ήταν μόνο ένας τύπος, που απάλλασσε το στέμμα από τον εξευτελισμό να διακηρύξει: *Νικήθηκα!*

(Από λόγο του Μαρξ σε δικαστήριο που δημοσιεύθηκε
στη Neue Rheinische Zeitung, 25.2.1849)
M.E.W., τ. 6, σελ. 244-246.

«Η Δημοκρατία όταν είναι οργανωμένη μέσω του γενικού εκλογικού δικαιώματος, θα πραγματοποιήσει άραγε αυτή τη θεραπευτική γενική μετάβαση από την αυταπάτη στο πραγματικό, από το εσφαλμένο στο αληθινό, και θα δημιουργήσει σταδιακά έναν ευλογημένο κόσμο;» (Thomas Carlyle, «The present time, σ. 17).

Ο Κάρλαϊλ το αρνείται. Διακρίνει μόνο στη δημοκρατία και στο γενικό εκλογικό δικαίωμα μια μεταδοτική ασθένεια που κτυπά τους λαούς και προέρχεται από την αγγλική προκατάληψη για το αλάθητο της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης. Το πλήρωμα εκείνου του πλοίου, που έχασε το δρόμο γύρω από το ακρωτήριο Kap Horn και που αντί να κοιτάξει τον αέρα και τον καιρό και να χρησιμοποιήσει τον εξάντα έκανε ψηφοφορία για το δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσουν και χαρακτήρισε

αλάνθαστη την απόφαση της πλειοψηφίας – αυτό είναι το γενικό εκλογικό δικαίωμα, που θέλει να αναλάβει το πηδάλιο του κράτους. Όπως για κάθε ένα χωριστά, έτσι και για την κοινωνία, εκείνο που έχει αληθινά σημασία είναι να ανακαλύψει κανείς τις αληθινές κανονικότητες του σύμπαντος, τους αιώνια διατηρούμενους νόμους της φύσης σε αναφορά με τα εκάστοτε προκείμενα καθήκοντα, και να δρα αντίστοιχα. Όποιος μας αποκαλύπτει αυτούς τους αιώνιους νόμους, αυτόν ακολουθούμε «είτε αυτός είναι ο τσάρος της Ρωσίας, είτε το κοινοβούλιο της Χάρτας, ο αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ ή ο Δαλάι-Λάμα». Πώς όμως ανακαλύπτουμε αυτούς τους αιώνιους κανονισμούς του θεού; Πάντως, σε κάθε περίπτωση, το γενικό εκλογικό δικαίωμα, που δίνει σε καθένα μια ψήφο και μετράει κεφάλια, είναι ο πιο κακός δρόμος για το στόχο αυτό. Το σύμπαν έχει μια αποκλειστική φύση και ανέκαθεν τα μυστικά του είχαν κοινοποιηθεί μόνο σε μερικούς εκλεκτούς, μόνο σε μια μικρή μειοψηφία από ευγενείς και σοφούς. Γιαυτό και ποτέ ένα έθνος δεν κατόρθωσε να υπάρξει στη βάση της δημοκρατίας. Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι; Καθένας γνωρίζει τη σήμερον ημέρα, ότι δεν αποτελούσαν δημοκρατίες, ότι η δουλεία ήταν η βάση των κρατών τους. Είναι βέβαια τελείως περιττό να μιλήσουμε για τις διάφορες γαλλικές Δημοκρατίες. Και η βορειοαμερικανική Δημοκρατία-υπόδειγμα; Για τους αμερικανούς δεν μπορούμε μέχρι στιγμής ούτε καν να πούμε ότι αποτελούν ένα έθνος, ένα κράτος. Ο αμερικανικός πληθυσμός ζει *χωρίς* κυβέρνηση. Αυτό που εξασφαλίζει εδώ τη συνοχή είναι η αναρχία και ο σερίφης. Αυτό που κάνει κάτι τέτοιο εφικτό, είναι οι τεράστιες αποστάσεις ακαλλιέργητης χώρας και ο σεβασμός προς το σώμα των σερίφηδων, που μεταφέρθηκε από την Αγγλία. Με την αύξηση του πληθυσμού ακόμα κι αυτό θα βρει ένα τέλος.

(Marx-Engels, Rezensionen aus der «Neuen
Rheinischen Zeitung» - Βιβλιοκριτική στην N.R.Z. Απρίλιος 1850)
M.E.W., τ. 7, σελ. 259-260

Η *μοντέρνα αστική κοινωνία*, η *δική* μας κοινωνία, στηρίζεται αντίθετα πάνω στη βιομηχανία και το εμπόριο. Η έγγεια ιδιοκτησία έχασε κι αυτή όλες τις πρότερες συνθήκες ύπαρξής της, έγινε εξαρτημένη από το εμπόριο και τη βιομηχανία. Γιαυτό και σήμερα η γεωργία εξασκείται βιομηχανικά και οι παλιοί φεουδάρχες υποβιβάσθηκαν σε κατασκευαστές ζώων, μαλλιού, σιτηρών, τεύτλων, ρακής κλπ., σε ανθρώπους που εξασκούν εμπόριο με βιομηχανικά προϊόντα , όπως κάθε άλλος έμπορος.

(Από λόγο του Μαρξ
σε δικαστήριο που δημοσιεύθηκε στην
Neue Rheinische Zeitung στις 25.2.1849)
M.E.W., τ. 6, σελ. 244

Το σύγχονο αστικό κράτος ενσαρκώνεται σε δυο σημαντικά όργανα, το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Η παντοδυναμία του κοινοβουλίου κατά την περίοδο της Δημοκρατίας του κόμματος της τάξης, από το 1848 μέχρι το 1851, ανάδειξε την ίδια της την άρνηση – τη δεύτερη Αυτοκρατορία –, και το καθεστώς της Αυτοκρατορίας με την απλή φάρσα του κοινοβουλίου, είναι εκείνο το καθεστώς, το οποίο βρίσκεται τώρα σε άνθηση στα περισσότερα μεγάλα στρατιωτικά κράτη της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η δικτατορία που σφετερίζεται την κυβερνητική μηχανή, η οποία σε πρώτη ματιά δίνει την εντύπωση ότι στέκεται πάνω από την ίδια την κοινωνία, ότι ορθώνεται κατά τον ίδιο τρόπο πάνω απ' όλες τις τάξεις και τις ταπεινώνει όλες κατά τον ίδιο τρόπο, έχει γίνει στην πραγματικότητα – τουλάχιστον στην ευρωπαϊκή ήπειρο – η μοναδική δυνατή μορφή κράτους με την οποία μπορεί η τάξη που ιδιοποιείται να συνεχίσει να κυριαρχεί πάνω στην τάξη που παράγει. Η συνάθροιση των πνευμάτων όλων των αποδημησάντων γαλλικών κοινοβουλίων, που τα φαντάσματά τους συνεχίζουν να εμφανίζονται στις Βερσαλίες, δεν έχει καμιά άλλη πραγματική δύναμη, εκτός από την κυβερνητική μηχανή όπως αυτή σχηματίσθηκε από τη δεύτερη Αυτοκρατορία.

(...)

Από την άλλη μεριά στο μέτρο που η οικονομική πρόοδος της σύγχρονης κοινωνίας πύκνωνε τις γραμμές της εργατικής τάξης, συσσώρευε την εξαθλίωσή της, οργάνωνε την αντίστασή της και ανάπτυσσε την τάση της για χειραφέτηση, με μια λέξη, στο μέτρο που η σύγχρονη ταξική πάλη, η πάλη ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, έπαιρνε σχήμα και μορφή, μια αξιοπρόσεκτη αλλαγή συνέβη στη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας. Η κρατική εξουσία ήταν πάντα η εξουσία για τη διατήρηση της τάξης, δηλαδή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων και συνεπώς της υποταγής και εκμετάλλευσης των παραγουσών τάξεων από την ιδιοποιούμενη (το κοινωνικό υπερπροϊόν, σ.τ.Μ.) τάξη. Όμως όσο αυτή η τάξη γινόταν αποδεκτή ως αδιαμφισβήτητη και αναμφισβήτητη αναγκαιότητα, η κρατική εξουσία μπορούσε να προσλάβει μια ακομμάτιστη εμφάνιση. Διατηρούσε την υπάρχουσα υποταγή των μαζών ως αμετάβλητη τάξη πραγμάτων και κοινωνικό γεγονός, που γινόταν ανεκτό από την πλευρά των μαζών χωρίς αγώνα και που εξασκείτο από τους «φυσικούς άρχοντές της» χωρίς ανησυχίες. Με την είσοδο της ίδιας της κοινωνίας σε μια νέα φάση, τη φάση της ταξικής πάλης, έπρεπε να αλλαχτεί επίσης (έπρεπε να υποστεί επίσης κάποιες αλλαγές) ο χαρακτήρας της οργανωμένης δημόσιας βίας αυτής της κοινωνίας, της κρατικής εξουσίας, η οποία έπρεπε να αναπτύξει όλο και περισσότερο το χαρακτήρα της ως όργανο της ταξικής κυριαρχίας, ως η πολιτική μηχανή που διαιωνίζει την καταπίεση εκείνων που παράγουν τον πλούτο από αυτούς που τον ιδιοποιούνται, την οικονομική κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασία με τη βοήθεια της βίας. Μετά από κάθε νέα λαϊκή επανάσταση, που μεταβίβαζε τη διεύθυνση της κρατικής μηχανής από μια ομάδα των αρχουσών τάξεων σε μια άλλη, ο κατασταλτικός χαρακτήρας της κρατικής εξουσίας αναπτυσσόταν περισσότερο και εφαρμοζόταν χωρίς αναστολές, επειδή οι υποσχέσεις που είχαν δοθεί και όπως φαίνεται είχαν εξασφαλισθεί από την επανάσταση μπορούσαν να αθετηθούν μόνο με την άσκηση βίας. Ακόμα, η αλλαγή που είχε προκληθεί από τις απανωτές επαναστάσεις απλώς επικύρωνε πολιτικά το κοινωνικό γεγονός, την αυξανόμενη ισχύ του κεφαλαίου, και γιαυτό μεταβίβαζε την κρατική εξουσία όλο και περισσότερο άμεσα στα χέρια των κύριων αντιπάλων της εργατικής τάξης. Έτσι η επανάσταση του Ιούνη μεταβίβασε την εξουσία από τα χέρια των γαιοκτημόνων σ' αυτά των μεγάλων εργοστασιαρχών (των μεγάλων καπιταλι-

στών) και η επανάσταση του Φλεβάρη στα χέρια των ενωμένων μερίδων της άρχουσας τάξης, ενωμένων στην αντίθεσή τους με την εργατική τάξη, ενωμένων στο «κόμμα της τάξης», της τάξης (Ordnung) της δικής του ταξικής κυριαρχίας. Τέλος τον καιρό της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας η κρατική εξουσία έγινε το απροκάλυπτο εργαλείο του πολέμου, που κήρυξε η ιδιοποιούμενη τάξη ενάντια στις παράγουσες λαϊκές μάζες. Αλλά η κρατική εξουσία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως απροκάλυπτο εργαλείο του εμφυλίου πολέμου, μόνο σε καιρό εμφυλίου πολέμου, και ο όρος επιβίωσης της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας ήταν συνεπώς η επιμήκυνση του ανοιχτά κηρυγμένου εμφυλίου πολέμου, η άρνηση δηλαδή της «τάξης» στο όνομα της οποίας διεξήγετο ο εμφύλιος πόλεμος. Αυτό δε μπορούσε παρά να είναι μια σπασμωδική κατάσταση, μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Ήταν αδύνατη ως φυσιολογική πολιτική μορφή της κοινωνίας, αβάστακτη ακόμα και για τις μάζες της αστικής τάξης. Γιαυτό και όταν συνετρίβησαν όλα τα στοιχεία της λαϊκής αντίστασης, ήταν αναγκαίο η κοινοβουλευτική Δημοκρατία να ενδώσει, να παραχωρήσει τη θέση της, στη δεύτερη Αυτοκρατορία.

(Από τη δεύτερη γραφή του «Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία»)
M.E.W., τ. 17, σελ. 592-594 (1871)

Επειδή οι αστοί δεν επιτρέπουν στο κράτος να αναμιγνύεται στα ατομικά τους συμφέροντα, και του δίνουν μόνο τόση εξουσία όση είναι αναγκαία για τη δική τους ασφάλεια και τη διατήρηση του ανταγωνισμού, επειδή οι αστοί εμφανίζονται γενικά μόνο κατά τόσο ως πολίτες του κράτους, όσο το επιβάλλουν οι ιδιωτικές τους σχέσεις, γιαυτό και ο καλός ανθρωπάκος Ζακ πιστεύει ότι αυτοί (οι αστοί) μπροστά στο κράτος «είναι ένα τίποτα».

(Μαρξ-Ένγκελς, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 339 (1845-46)

Επειδή οι αστοί έχουν οργανώσει την υπεράσπιση της ιδιοκτησίας τους στο κράτος και επειδή «εγώ» γιαυτό το λόγο δεν μπορώ να αφαιρέσω από «εκείνο τον εργοστασιάρχη» το εργοστάσιό του, εκτός με τους όρους της αστικής τάξης, δηλ. του ανταγωνισμού – ο καλός ανθρωπάκος Ζακ πιστεύει:

«Το κράτος έχει το εργοστάσιο ως ιδιοκτησία, ο εργοστασιάρχης ως φέουδο, ως κατοχή» σ. 347. Κατά την ίδια λογική ο σκύλος, που φυλάει το σπίτι μου, «έχει» το σπίτι «ως ιδιοκτησία» και εγώ το έχω μόνο «ως φέουδο, ως κατοχή» από το σκύλο.

(Μαρξ-Ένγκελς, Η Γερμανική Ιδεολογία)
M.E.W., τ. 3, σελ. 340 (1845-46)

Αλλά για την «Εθνική Εφημερίδα» υπάρχει *μια* βούληση όλου του λαού, που δεν είναι το άθροισμα αλληλοσυγκρουόμενων βουλήσεων, αλλά μια μοναδική συγκεκριμμένη βούληση. Πώς γίνεται αυτό; Αυτή είναι η βούληση της πλειοψηφίας.

Και ποια είναι η βούληση της πλειοψηφίας;

Είναι η βούληση που προέρχεται από τα συμφέροντα, τις στάσεις ζωής, τις συνθήκες ύπαρξης της πλειοψηφίας. Για να έχουν λοιπόν τα μέλη της πλειοψηφίας, μια και την αυτή βούληση, θα πρέπει να έχουν τα ίδια συμφέροντα, τις ίδιες στάσεις ζωής, τις ίδιες συνθήκες ύπαρξης ή θα πρέπει να είναι προσωρινά ακόμη αλυσιδωτά δεμένοι στα συμφέροντά τους, στις στάσεις ζωής τους, στις συνθήκες ύπαρξής τους.

Για να μιλήσουμε ανοιχτά: Η βούληση του λαού, η βούληση της πλειοψηφίας, δεν είναι η βούληση μεμονωμένων συντεχνιών ή τάξεων, αλλά *μιας μοναδικής τάξης* και εκείνων των άλλων τάξεων και τμημάτων τάξεων, που είναι κοινωνικά, δηλ. βιομηχανικά και εμπορικά υποταγμένες σ' αυτή τη μία κυρίαρχη τάξη.

«Τι θάπρεπε λοιπόν να πούμε σ' αυτό;» Η βούληση όλου του λαού είναι η βούληση μιας άρχουσας τάξης;

Βεβαίως και ειδικά το γενικό δικαίωμα ψήφου είναι τώρα η μαγνητική βελόνη, που έστω και μετά από διάφορες ταλαντώ-

σεις, εντέλει δείχνει παρόλα αυτά την τάξη αυτή που έχει αναλάβει την κυριαρχία.

(Marx-Engels, Die Berliner «National-Zeitung» an die Urwähler – Η εφημερίδα «National Zeitung» του Βερολίνου προς τους ψηφοφόρους των προκαταρτικών εκλογών – 26.1.1849)
M.E.W. τ. 6, σελ. 200

Ελεύθερο κράτος – Τι είναι αυτό;

Δεν είναι σε καμιά περίπτωση στόχος των εργατών, που απαλλάχθηκαν από την ηλίθια αντίληψη της υποτέλειας, να κάνουν το κράτος «ελεύθερο». Στη γερμανική αυτοκρατορία το «κράτος» είναι σχεδόν τόσο «ελεύθερο» όσο στη Ρωσία. Η ελευθερία συνίσταται στο να μετατρέψει κανείς το κράτος από ένα όργανο που κυριαρχεί στην κοινωνία σε ένα όργανο καθόλα υποταγμένο στην κοινωνία. Ακόμα και σήμερα οι κρατικές μορφές είναι περισσότερο ή λιγότερο ελεύθερες στο βαθμό που περιορίζουν την «ελευθερία του κράτους».

Το γερμανικό εργατικό κόμμα – τουλάχιστον αν κάνει αυτό το πρόγραμμα δικό του – δείχνει πόσο ξώπετσα έχει τις σοσιαλιστικές ιδέες όταν, αντί να πραγματεύεται την υπάρχουσα κοινωνία (και αυτό ισχύει και για κάθε μελλοντική) ως *βάση* του υπάρχοντος *κράτους* (ή του μελλοντικού για μελλοντική κοινωνία), θεωρεί το κράτος μάλλον ως αυτόνομη οντότητα που έχει τις δικές της «*πνευματικές, ηθικές, φιλελεύθερες βάσεις*».

Και ιδιαίτερα βέβαια η ακατονόμαστη κατάχρηση που κάνει το πρόγραμμα με τις λέξεις «*σημερινό κράτος*», «*σημερινή κοινωνία*», και η πιο ακατονόμαστη παρανόηση που δημιουργεί γύρω από το κράτος, προς το οποίο απευθύνει τα αιτήματά του!

Η «σημερινή κοινωνία» είναι η καπιταλιστική κοινωνία που υπάρχει σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, λιγότερο ή περισσότερο απαλλαγμένη από μεσαιωνικές προσθήκες, λιγότερο ή περισσότερο τροποποιημένη από την ιδιαίτερη ιστορική εξέλιξη της κάθε χώρας, λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένη. Αντίθετα το «σύγχρονο κράτος» αλλάζει με τα κρατικά σύνορα. Είναι διαφορετικό στην πρωσική-γερμανική αυτοκρατορία απ' ό,τι στην Ελβετία, άλλο στην Αγγλία από τις Ηνωμένες Πολιτείες. «*Το* σημερινό κράτος» είναι λοιπόν μια φαντασίωση.

Όμως τα διαφορετικά κράτη των διαφορετικών πολιτισμένων χωρών, παρά τις πολυποίκιλες μορφολογικές διαφορές τους, έχουν όλα τούτο κοινό, ότι στέκονται πάνω στο έδαφος της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, η οποία μπορεί απλώς να είναι περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένη καπιταλιστικά. Γιαυτό και έχουν κοινά ορισμένα ουσιαστικά χαρακτηριστικά. Μ' αυτή την έννοια μπορεί κανείς να μιλάει για τη «σημερινή κρατική οντότητα», σε αντίθεση με το μέλλον, όπου η τωρινή του ρίζα, η αστική κοινωνία, θα έχει απονεκρωθεί.

Γιαυτό και τίθεται το ερώτημα: Σε μια κομμουνιστική κοινωνία τι μεταβολές θα υποστεί ο κρατικός οργανισμός; Με άλλα λόγια, ποιες κοινωνικές λειτουργίες θα παραμείνουν τότε, που να είναι ανάλογες με τωρινές κρατικές λειτουργίες; Αυτό το ερώτημα μπορεί μόνο επιστημονικά να απαντηθεί, και με την κατά χιλιάδες τρόπους σύνθεση της λέξης λαός με τη λέξη κράτος δεν προσεγγίζουμε το πρόβλημα ούτε κατά ψύλλου πήδημα.

Ανάμεσα στην καπιταλιστική και την κομμουνιστική κοινωνία υπάρχει η περίοδος του επαναστατικού μετασχηματισμού της μιας στην άλλη. Σ' αυτήν αντιστοιχεί και μια πολιτική μεταβατική περίοδος, της οποίας το κράτος δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από την *επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου*.

Το πρόγραμμα όμως δεν έχει τίποτα να κάνει ούτε με την τελευταία ούτε με το μελλοντικό κρατικό οργανισμό της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Τα πολιτικά του αιτήματα δεν περιέχουν τίποτα εκτός από την παγκόσμια γνωστή δημοκρατική λιτανεία: γενικό εκλογικό δικαίωμα, άμεση νομοθεσία, λαϊκό δίκαιο, λαϊκή άμυνα κλπ. Είναι απλά η ηχώ του αστικού λαϊκού κόμματος, της ένωσης για ειρήνη και ελευθερία. Είναι μια σειρά από αιτήματα που αν δεν υπερβάλλουν σε φανταστικές παραστάσεις έχουν ήδη *πραγματοποιηθεί*. Μόνο που το κράτος στο οποίο ανήκουν δεν βρίσκεται μέσα στα σύνορα της γερμανικής αυτοκρατορίας, αλλά στην Ελβετία, στις Ηνωμένες Πολιτείες κλπ. Αυτό το είδος του «κράτους του μέλλοντος» είναι *κράτος του σήμερα*, παρά το ότι υπάρχει έξω από «το πλαίσιο» της Γερμανικής Αυτοκρατορίας.

Αλλά ξεχνάει κανείς κάτι. Επειδή το γερμανικό εργατικό

κόμμα δηλώνει ρητά, ότι κινείται στο εσωτερικό «του σημερινού εθνικού κράτους» δηλαδή του κράτους του, της γερμανικής-πρωσικής αυτοκρατορίας – σε αντίθετη περίπτωση τα αιτήματά του θα ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος χωρίς νόημα, μια και ζητάει κανείς μόνο ό,τι ακόμα δεν έχει – γιαυτό δεν θα πρέπει να ξεχάσει το πιο σπουδαίο, ότι όλα αυτά τα όμορφα πραγματάκια στηρίζονται πάνω στην αναγνώριση της επονομαζόμενης λαϊκής κυριαρχίας, και ότι γιαυτό έχουν θέση μόνο σε μια Δημοκρατία (με δημοκρατικούς θεσμούς: demokratische Republik).

Επειδή λοιπόν δεν έχει κανείς το θάρρος – και είναι φρόνιμο, γιατί οι συνθήκες επιβάλλουν προσοχή – να ζητήσει τη Δημοκρατία, όπως το έκαναν τα γαλλικά εργατικά προγράμματα κάτω από το Λουδοβίκο-Φίλιππο και το Λουδοβίκο-Ναπολέοντα, – γιαυτό δε θάπρεπε να καταφεύγει κανείς στο (ούτε «τίμιο» ούτε άξιο) τέχνασμα, να ζητάει πράγματα που έχουν νόημα μόνο σε μια Δημοκρατία, από ένα κράτος που δεν είναι τίποτε άλλο από έναν γραφειοκρατικά μαστορεμένο και αστυνομικά επιτηρούμενο στρατιωτικό δεσποτισμό, που έχει στολισθεί με κοινοβουλευτικές μορφές, έχει προσμιχθεί με φεουδαρχικές προσθήκες και που ταυτόχρονα ήδη επηρεάζεται από την αστική τάξη. (Και επιπρόσθετα να δίδονται διαβεβαιώσεις προς το κράτος, ότι κανείς μπορεί να του επιβάλλει παρόμοια πράγματα με «έννομα μέσα»!)

Και αυτή ακόμα η χυδαία δημοκρατία (vulgäre Demokratie) που βλέπει στη Δημοκρατία (demokratische Republik) τη χιλιετή αυτοκρατορία (εvv. που τη θεωρεί Χιλιασμό, σ.τ.Μ.) και δεν έχει ιδέα ότι ειδικά σ' αυτή την τελευταία κρατική μορφή της αστικής κοινωνίας θα πρέπει να διεξαχθεί τελειωτικά η ταξική πάλη – ακόμα και αυτή βρίσκεται ασύγκριτα πιο ψηλά από το είδος της δημοκρατίας που περιορίζεται μέσα στα όρια του αστυνομικά επιτρεπτού και λογικά ανεπίτρεπτου.

Τα ακόλουθα λόγια δείχνουν ήδη ότι πραγματικά κάτω από την έννοια «κράτος» καταλαβαίνουν την κυβερνητική μηχανή ή το κράτος, στο βαθμό που σχηματίζει με τον καταμερισμό της εργασίας έναν ιδιαίτερο, αποσπασμένο από την κοινωνία οργανισμό: «Το γερμανικό εργατικό κόμμα ζητάει *ως οικονομική βάση του κράτους*: έναν μοναδικό, βαθμιαία αυξανόμενο φόρο εισοδήματος κλπ.» Οι φόροι είναι η οικονομική βάση του κυβερνητικού μηχανισμού και τίποτα παραπέρα. Στο κράτος του μέλλοντος που υπάρχει στην Ελβετία το αίτημα αυτό έχει σχεδόν πραγματοποιηθεί. Ο φόρος εισοδήματος προϋποθέτει τις διαφορετικές πηγές εισοδήματος των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, δηλαδή την καπιταλιστική κοινωνία. Δεν είναι λοιπόν τίποτα το ασυνήθιστο, το ότι οι Financial Reformers (Οικονομικοί Μεταρρυθμιστές) του Λίβερπουλ – αστοί με επικεφαλής τον αδελφό του Γλάδστονα – διατυπώνουν το ίδιο αίτημα όπως το πρόγραμμα.

Β. Το γερμανικό εργατικό κόμμα ζητά ως πνευματική και ηθική βάση του κράτους:
1. Γενική και *ίση λαϊκή εκπαίδευση* από το κράτος. Γενική υποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν μάθημα.

Ίση λαϊκή παιδεία; Τι φαντάζεται κανείς κάτω απ' αυτές τις λέξεις; Πιστεύει κανείς ότι στη σημερινή κοινωνία (και δεν πρόκειται φυσικά μόνο γιαυτή) μπορεί η εκπαίδευση να είναι *ίδια* για όλες τις τάξεις; Ή ζητάει κανείς και οι υψηλότερες τάξεις να περιορισθούν με τη βία στο στοιχειώδες επίπεδο της εκπαίδευσης – το δημοτικό σχολείο – που είναι συμβατό με τις οικονομικές σχέσεις όχι μόνο των μισθωτών εργατών αλλά και των αγροτών;

«Γενική υποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν μάθημα». Η πρώτη υπάρχει ακόμα και στη Γερμανία, το δεύτερο στην Ελβετία και τις Ηνωμένες Πολιτείες για δημοτικά σχολεία. Αν σε μερικές πολιτείες είναι και «ανώτερα» εκπαιδευτικά ιδρύματα «δωρεάν», αυτό στην ουσία σημαίνει μόνο ότι οι ανώτερες τάξεις χρηματοδοτούν τα έξοδα εκπαίδευσής τους από το γενικό ταμείο των φόρων. Το ίδιο ισχύει παρεμπιπτόντως και για τη «δωρεάν νομική μέριμνα» που είχε ζητηθεί στο άρθρο 5. Η ποινική δικαιοσύνη απονέμεται παντού δωρεάν. Η αστική δικαιοσύνη (Ziviljustiz) αφορά σχεδόν αποκλειστικά διαμάχες γύρω από την ιδιοκτησία, και συνεπώς αγγίζει μόνο τις κατέχουσες τάξεις. Θάπρεπε να κάνουν τις δίκες τους σε βάρος του λαϊκού πορτοφολιού;

Η παράγραφος για τα σχολεία θα έπρεπε τουλάχιστον να ζητά τεχνικά σχολεία (θεωρητικά και πρακτικά) σε συνδυασμό με το δημοτικό σχολείο.

Εντελώς απορριπτέα είναι «η λαϊκή εκπαίδευση από το κράτος». Είναι εντελώς διαφορετικό να ορίζεις με νόμο γενικής

ισχύος τα υλικά μέσα των δημοτικών, την εξειδίκευση του εκπαιδευτικού προσωπικού, τους κλάδους μαθημάτων κλπ., και να επιτηρείς, όπως γίνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, την εφαρμογή αυτών των νομοθετικών ρυθμίσεων με κρατικούς επιθεωρητές, από το να ορίζεις το κράτος ως λαϊκό εκπαιδευτή. Θα πρέπει μάλλον να αποκλεισθούν κυβέρνηση και εκκλησία εξίσου από κάθε επίδραση πάνω στο σχολείο. Ειδικά δε στην πρωσο-γερμανική αυτοκρατορία το κράτος έχει αντίθετα ανάγκη μιας πολύ σκληρής εκπαίδευσης από το λαό (και ας μην χρησιμοποιεί κανείς ύποπτες υπεκφυγές, ότι μιλάει για κάποιο «κράτος του μέλλοντος». Είδαμε πως έχουν τα πράγματα).

Όμως όλο το πρόγραμμα, εκτός από τα δημοκρατικά κουδουνίσματα, είναι πέρα για πέρα μολυσμένο από την πίστη του υποτακτικού στο κράτος που έχει η λασαλιανή αίρεση, ή, πράγμα όχι καλύτερο, από τη δημοκρατική πίστη στα θαύματα, ή μάλλον είναι ένας συμβιβασμός ανάμεσα σ' αυτά τα δύο είδη πίστης στα θαύματα, πράγμα εξίσου ξένο για το σοσιαλισμό.

«Ελευθερία της Επιστήμης» λέει μια παράγραφος του πρωσικού συντάγματος. Γιατί λοιπόν εδώ;

«Ελευθερία της συνείδησης». Αν ήθελε κανείς τον καιρό του πολιτιστικού αγώνα (Kulturkampf)[1], να πάρει στα σοβαρά τα παλιά συνθήματα του φιλελευθερισμού, τότε αυτό θάπρεπε να γίνει μόνο με την ακόλουθη μορφή: ο καθένας θα πρέπει να εκπληρώνει τις θρησκευτικές, όπως και τις σωματικές του ανάγκες, χωρίς να χώνει τη μύτη της η αστυνομία. Αλλά μ' αυτή την ευκαιρία το εργατικό κόμμα θάπρεπε να εκφράσει την πεποίθησή του, ότι η αστική «ελευθερία της συνείδησης» δεν είναι τίποτα άλλο από την ανοχή της κάθε είδους *θρησκευτικής ελευθερίας συνείδησης*, ενώ αυτό επιδιώκει κυρίως να απελευθερώσει τις συνειδήσεις από τα θρησκευτικά φαντάσματα. Δεν έχει όμως το κόμμα καμιά διάθεση να υπερβεί το «αστικό» επίπεδο.

1. Ο *πολιτιστικός αγώνας*: Ο αγώνας κατά του καθολικισμού που διεξήγαγε ο Μπίσμαρκ στη δεκαετία του '70 με αστυνομικές διώξεις ενάντια στο γερμανικό κόμμα των καθολικών, το κόμμα του «Κέντρου». Μ' αυτό τον αγώνα ο Μπίσμαρκ απλά *δυνάμωσε* το μάχιμο κληρικαλισμό των καθολικών, έκανε κακό στην υπόθεση της πραγματικής κουλτούρας, επειδή αντί για τις πολιτικές διαχωριστικές γραμμές έφερε στο προσκήνιο τις θρησκευτικές διαχωριστικές γραμμές, και μ' αυτό τον τρόπο απέσπασε την προσοχή συγκεκριμένων στρωμάτων της εργατικής τάξης και της δημοκρατίας από τα πραγματικά καθήκοντα της επαναστατικής και της ταξικής πάλης, στην κατεύθυνση ενός εντελώς επιφανειακού και απατηλού αστικού αντικληρικαλισμού (σ.τ.γ.Ε.).

Φθάνω τώρα στο τέλος, μια και η προσθήκη που ακολουθεί στο πρόγραμμα δεν αποτελεί *χαρακτηριστικό* συστατικό του στοιχείο. Γιαυτό και θα είμαι πολύ σύντομος εδώ.

2. «Κανονική εργάσιμη ημέρα».

Κανένα εργατικό κόμμα άλλης χώρας δεν περιορίσθηκε σε ένα τόσο αόριστο αίτημα, αλλά πάντοτε προσδιόριζε τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, που θεωρεί κανονική κάτω από τις δεδομένες συνθήκες.

3. «Περιορισμός της εργασίας των γυναικών, απαγόρευση της εργασίας των παιδιών».

Η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας πρέπει να εμπεριέχει τον περιορισμό της εργασίας των γυναικών αναφορικά με τη διάρκεια, τα διαλείμματα κλπ. της εργάσιμης ημέρας. Κατά τα άλλα δε μπορεί παρά να σημαίνει τον αποκλεισμό της γυναικείας εργασίας από κλάδους εργασίας που είναι ειδικά ανθυγιεινοί για το γυναικείο σώμα ή ανήθικοι για το γυναικείο φύλο. Αν εννοείτο αυτό θα έπρεπε να είχε λεχθεί.

«Απαγόρευση της παιδικής εργασίας!» Εδώ ήταν απόλυτα απαραίτητο να δοθεί το *όριο ηλικίας*.

Γενική απαγόρευση της παιδικής εργασίας είναι ασυμβίβαστη με την ύπαρξη της μεγάλης βιομηχανίας και γιαυτό κενός ευσεβής πόθος.

Η πραγματοποίησή της – αν ήταν δυνατή – θα ήταν αντιδραστική, επειδή με τον αυστηρό κανονισμό του εργάσιμου χρόνου ανάλογα με την ηλικία και με τα υπόλοιπα προληπτικά μέτρα για την προστασία των παιδιών, η πρόωρη σύνδεση της παραγωγικής εργασίας με το μάθημα είναι ένα από τα ισχυρότερα μέσα μετασχηματισμού της σημερινής κοινωνίας.

4. «Κρατική επιτήρηση της εργοστασιακής, της εργαστηριακής και της οικιακής βιομηχανίας».

Απέναντι στο πρωσογερμανικό κράτος απαραίτητο είναι το αίτημα οι επιθεωρητές να καθαιρούνται μόνο δικαστικά. Κάθε εργάτης να μπορεί να τους καταγγείλει στα δικαστήρια για παράβαση καθήκοντος. Να ανήκουν στην ιατρική συντεχνία.

5. «Ρύθμιση της εργασίας στη φυλακή».

Μικρής σημασίας αίτημα σε ένα γενικό εργατικό πρόγραμμα. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να λεχθεί καθαρά, ότι κανείς δε θέλει, από φθόνο λόγω του ανταγωνισμού με την εργασία τους, να μεταχειρίζονται τους κοινούς εγκληματίες σα ζώα και να τους αποκόπτουν από το μοναδικό μέσο αναμόρφωσης, την παραγωγική εργασία. Αυτό θα ήταν το ελάχιστο που θα έπρεπε να περιμένει κανείς από σοσιαλιστές.

6. «Ένα αποτελεσματικό νόμο ευθύνης».

Έπρεπε να πει κανείς τι καταλαβαίνει κάτω από «αποτελεσματικό» νόμο ευθύνης.

Παρεμπιπτόντως, στο τμήμα για την κανονική εργάσιμη ημέρα παραλήφθηκε το μέρος της εργοστασιακής νομοθεσίας, που αφορά σε μέτρα υγιεινής και προστασίας ενάντια σε κινδύνους κλπ. Ο νόμος ευθύνης μπαίνει σε ισχύ μόλις παραβεί κανείς αυτούς τους κανονισμούς.

(Συνοπτικά, και αυτή η προσθήκη χαρακτηρίζεται από την επιπόλαιη σύνταξή της).

Dixi et salvavi animam meam[1].

(Κριτική του Προγράμματος της Γκότα)
M.E.W. τ. 19, σελ. 27-32 (1875)

Βέβαια, παρόλο που η αστική τάξη «διατηρεί την αδικία στις σχέσεις ιδιοκτησίας» πολιτικά, δηλ. μέσα από την κρατική της εξουσία, εντούτοις δεν είναι αυτή που τη *δημιουργεί*. Η «αδικία στις σχέσεις ιδιοκτησίας» που οφείλεται στο σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας, στη σύγχρονη μορφή της ανταλλαγής, στον ανταγωνισμό, στη συγκέντρωση κλπ. δεν προκύπτει σε καμιά περίπτωση από την πολιτική κυριαρχία της τάξης των αστών, αλλά αντίστροφα, η πολιτική κυριαρχία της τάξης των αστών εκπορεύεται από αυτές τις σύγχρονες σχέσεις παραγωγής που οι αστοί οικονομολόγοι τις έχουν ανακηρύξει αναγκαίους αιώνιους νόμους. Γιαυτό και αν το προλεταριάτο ανατρέψει την πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης, η νίκη του θα είναι προσωρινή, θα είναι μόνο ένα γεγονός στην υπηρεσία της ίδιας της *αστικής επανάστασης*, όπως το έτος 1794, όσο

1. Μίλησα και σώθηκε η φωνή μου (σ.τ.γ.Ε.).

καιρό στην πορεία της ιστορίας, στην «κίνησή» της, δεν θα έχουν ακόμα δημιουργηθεί οι υλικοί όροι, που θα κάνουν αναγκαία την κατάργηση του αστικού τρόπου παραγωγής και συνακόλουθα και την οριστική πτώση της πολιτικής κυριαρχίας των αστών. Γιαυτό και η κυριαρχία του τρόμου στη Γαλλία με τα βίαια σφυροκοπήματά του, κατ' ανάγκη χρησίμευε μόνο για να εξαφανίσει ως δια μαγείας τα φεουδαρχικά ερείπια από τη γαλλική γη. Η φοβισμένη και γεμάτη αβροφροσύνη αστική τάξη δε θα ξεμπέρδευε μ' αυτή τη δουλειά ούτε σε δεκαετίες. Η αιματηρή λαϊκή δράση απλά της προετοίμασε το έδαφος. Παρομοίως και η ανατροπή της απόλυτης μοναρχίας θα ήταν απλά στιγμιαία, αν δεν είχαν ακόμη ωριμάσει οι οικονομικοί όροι για την κυριαρχία της αστικής τάξης. Οι άνθωποι χτίζουν για τους εαυτούς τους ένα νέο κόσμο, όχι από τα «επίγεια αγαθά», όπως φαντάζεται η άξεστη δυσειδαιμονία, αλλά από τις ιστορικές κατακτήσεις του κόσμου τους που χάνεται. Είναι αναγκασμένοι στην πορεία της εξέλιξής τους να *παράγουν* οι ίδιοι πρώτα τους *υλικούς όρους* μιας νέας κοινωνίας, και καμιά προσπάθεια του φρονήματος ή της βούλησης δεν μπορεί να τους απελευθερώσει απ' αυτό το πεπρωμένο.

(...)

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας, που είναι «στον καιρό μας» ζήτημα κοσμοϊστορικό, έχει νόημα μόνο στη *σύγχρονη αστική κοινωνία*. Όσο πιο εξελιγμένη είναι αυτή η κοινωνία, όσο λοιπόν περισσότερο η αστική τάξη αναπτύσσεται οικονομικά σε μια χώρα και συνεπώς όσο η κρατική εξουσία παίρνει μια περισσότερο αστική έκφραση, τόσο οξύτερα προβάλλει το *κοινωνικό ζήτημα*: στη Γαλλία οξύτερα απ' ό,τι στη Γερμανία, στην Αγγλία οξύτερα απ' ό,τι στη Γαλλία, στη συνταγματική μοναρχία οξύτερα απ' ό,τι στην απόλυτη, στη Δημοκρατία οξύτερα απ' ό,τι στη συνταγματική μοναρχία. Έτσι για παράδειγμα οι τριβές του πιστωτικού συστήματος, της κερδοσκοπίας κλπ. δεν είναι πουθενά περισσότερο κρίσιμες από τη Βόρεια Αμερική. Επίσης η *κοινωνική* ανισότητα δεν προβάλλει πουθενά αλλού τραχύτερα, απ' ό,τι στις ανατολικές πολιτείες της Βόρειας Αμερικής, γιατί πουθενά αλλού δεν συγκαλύπτεται λιγότερο από την πολιτική ανισότητα. Αν η εξαθλίωση δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί εδώ τόσο πλατιά όσο στην Αγγλία, αυτό δικαιολογείται από τις οικονομικές σχέσεις τις οποίες δεν θα αναλύσουμε

παραπέρα εδώ. Εντούτοις η εξαθλίωση προοδεύει κατά τον πλέον ικανοποιητικό τρόπο.

(Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral – Η ηθικίζουσα κριτική και η επικρίνουσα ηθική – Άρθρο στην «Deutches-Brüsseler-Zeitung» 28.10.1847) M.E.W., τ. 4, σελ. 338 και 342

Βλέπουμε λοιπόν, πως η σύγχρονη αστική τάξη είναι η ίδια το προϊόν μιας μακράς εξελικτικής πορείας, μιας σειράς ριζικών μεταβολών στον τρόπο παραγωγής και κυκλοφορίας.

Κάθε ένα από αυτά τα στάδια ανάπτυξης της αστικής τάξης συνοδευόταν από μια αντίστοιχη πολιτική πρόοδο. Από καταπιεσμένη συντεχνία κάτω από την κυριαρχία των φεουδαρχών, οπλισμένος και αυτοδιαχειριζόμενος συνεταιρισμός στην κομμούνα[1]. Εδώ ανεξάρτητη Δημοκρατία των πόλεων, εκεί η τρίτη φορολογούμενη τάξη της μοναρχίας, μετά, τον καιρό της μανιφακτούρας, αντίβαρο στους ευγενείς στη μοναρχία των συντεχνιών ή στην απόλυτη μοναρχία, βασικό στήριγμα των μεγάλων μοναρχιών εν γένει, απόκτησε στο τέλος με τους αγώνες της, από τον καιρό που εγκαθιδρύθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, την αποκλειστική πολιτική εξουσία στο σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος. Η σύγχρονη κρατική εξουσία είναι απλά μια επιτροπή που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της τάξης των αστών στο σύνολό της.

Η αστική τάξη καταργεί όλο και περισσότερο τον κατακερματισμό των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Έχει επιφέρει τη συσσώρευση του πληθυσμού, τη συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια αυτού ήταν η πολιτική συγκεντροποίηση. Ανεξάρτητες σχεδόν μόνο σύμμαχες επαρχίες συμπιέστηκαν σε *ένα* έθνος, *μία* κυβέρνηση, *ένα* νόμο, *ένα* εθνικό ταξικό συμφέρον, *μια* τελωνειακή ζώνη.

(Μαρξ-Ένγκελς, Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο) M.E.W., τ. 4, σελ. 464 και 466-467 (1848)

Στον αγώνα του ενάντια στη συλλογική εξουσία των κατεχουσών τάξεων το προλεταριάτο μπορεί τότε μόνο να δράσει σαν τάξη, *αν συγκροτηθεί το ίδιο ως ιδιαίτερο πολιτικό κόμμα σε αντίθεση προς όλα τα παλιά κόμματα, που έχουν δημιουργήσει οι κατέχουσες τάξεις.*

Αυτή η συγκρότηση του προλεταριάτου σε πολιτικό κόμμα είναι απαραίτητη, για να εξασφαλισθεί ο θρίαμβος της κοινωνικής επανάστασης και ο ύψιστος στόχος της, η *κατάργηση των τάξεων*.

Η ένωση των δυνάμεων της εργατικής τάξης που έχει ήδη επιτευχθεί μέσα από τον οικονομικό αγώνα πρέπει να χρησιμεύσει στα χέρια αυτής της τάξης και σαν μοχλός στον αγώνα της ενάντια στην πολιτική εξουσία των εκμεταλλευτών της.

Επειδή οι κύριοι της γης και του κεφαλαίου πάντοτε χρησιμοποιούν τα πολιτικά τους προνόμια για να υπερασπισθούν και να διαιωνίσουν τα οικονομικά τους μονοπώλια και να υποδουλώσουν την εργασία, η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας γίνεται το μεγάλο καθήκον του προλεταριάτου.

(Γράμμα του Μαρξ στον H. Jung, Ιούλιος 1872) M.E.W. , τ. 33, σελ. 506

Αν κατά τη διάρκεια της εξέλιξης εξαφανισθούν οι ταξικές διαφορές και αν συγκεντρωθεί όλη η παραγωγή στα χέρια των συνεταιρισμένων ατόμων, τότε η δημόσια εξουσία χάνει τον πολιτικό της χαρακτήρα. Η πολιτική εξουσία με την ακριβή έννοια του όρου είναι η οργανωμένη εξουσία μιας τάξης για την καταπίεση μιας άλλης.

(Μαρξ-Ένγκελς, Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο) M.E.W., τ. 4, σελ. 482 (1848)

---

1. «Κομμούνα» ονομάζονταν οι δημιουργούμενες πόλεις στη Γαλλία, ήδη πρωτού καταφέρουν να αποσπάσουν από τους φεουδάρχες κυρίους και αφέντες τους μια τοπική αυτοδιοίκηση και πολιτικά δικαιώματα ως «τρίτη τάξη». Μιλώντας γενικά, παραθέσαμε εδώ την Αγγλία ως χαρακτηριστική χώρα για την οικονομική εξέλιξη της αστικής τάξης, και τη Γαλλία για την πολιτική της εξέλιξη. [Παρατήρηση του Ένγκελς στην αγγλική έκδοση του 1888]. Έτσι ονόμαζαν οι πολίτες των πόλεων της Ιταλίας και της Γαλλίας την κοινότητά τους, αφότου είχαν εξαγοράσει ή κατακτήσει τα πρώτα δικαιώματα αυτοδιαχείρισης από τους φεουδάρχες κυρίους τους. [Παρατήρηση του Ένγκελς στη γερμανική έκδοση του 1890]

Το πολιτικό κίνημα της εργατικής τάξης έχει φυσικά τελικό στόχο την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας υπέρ αυτής, και προς τούτο είναι φυσικά αναγκαία μια μέχρι κάποιο σημείο αναπτυγμένη πρότερη οργάνωση της εργατικής τάξης, η οποία αναφύεται από τους ίδιους τους οικονομικούς της αγώνες.

Από την άλλη μεριά βέβαια κάθε κίνημα, με το οποίο η εργατική τάξη αντιπαρατίθεται σαν *τάξη* στις άρχουσες τάξεις και επιχειρεί να τις καθυποτάξει με πίεση από τα έξω, είναι ένα πολιτικό κίνημα. Για παράδειγμα, η προσπάθεια σε ένα μεμονωμένο εργοστάσιο ή και σε ένα μεμονωμένο κλάδο να εξαναγκασθούν οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες με απεργίες κλπ. να περιορίσουν τον εργάσιμο χρόνο, είναι ένα καθαρά οικονομικό κίνημα. Αντίθετα, το κίνημα για να επιβληθεί ένας *νόμος* για το οκτάωρο κλπ., είναι ένα *πολιτικό* κίνημα και μ' αυτό τον τρόπο αναδύεται παντού από τα απομονωμένα οικονομικά κινήματα των εργαζομένων ένα *πολιτικό* κίνημα, δηλαδή ένα κίνημα της *τάξης*, με στόχο να επιβληθούν τα συμφέροντά της σε γενική μορφή, σε μια μορφή που κατέχει γενική, κοινωνικά καταναγκαστική δύναμη. Αν αυτά τα κινήματα σιωπηρά υποθέτουν μια κάποια πρότερη οργάνωση, αποτελούν εντούτοις εξίσου το μέσο, από την πλευρά τους, για την ανάπτυξη αυτής της οργάνωσης.

Εκεί όπου η εργατική τάξη δεν είναι αρκετά προχωρημένη στην οργάνωσή της για να αναλάβει μια αποφασιστική εκστρατεία ενάντια στη συλλογική βία, δηλ. την πολιτική βία των αρχουσών τάξεων, θα πρέπει αντίστοιχα να εκπαιδευτεί για το σκοπό αυτό μέσα από διαρκή προπαγάνδα ενάντια (και με εχθρική στάση προς) στην πολιτική των αρχουσών τάξεων. Στην αντίθετη περίπτωση θα μείνει μπαλάκι στα χέρια της, όπως απέδειξε η επανάσταση του Σεπτέμβρη στη Γαλλία και όπως αποδεικνύει μέχρι κάποιο βαθμό το παιχνίδι που παίζουν επιτυχημένα μέχρι στιγμής ο κύριος Γλάδστον και Σία.

(Γράμμα του Μαρξ στον F. Bolte, 23.11.1871)
M.E.W., τ. 33, σελ. 332-333

Τα προνόμια των επί του παρόντος αρχουσών τάξεων, όπως και η σκλαβιά της εργατικής τάξης θεμελιώνονται πάνω στην υπάρχουσα οργάνωση της εργασίας. Την τελευταία, όπως είναι φυσικό, υπερασπίζονται οι άρχουσες τάξεις και προσπαθούν να την διατηρήσουν με όλα τα μέσα που βρίσκονται στη διάθεσή τους. Ένα από αυτά τα μέσα είναι η σημερινή κρατική μηχανή. Κατά συνέπεια για να αλλάξει κανείς την υπάρχουσα οργάνωση της εργασίας και να την αντικαταστήσει με μια νέα, χρειάζεται εξουσία – κοινωνική και πολιτική εξουσία – εξουσία όχι μόνο για αντίσταση αλλά και με στόχο την επίθεση. Όμως για να αποκτήσει κανείς τέτοια εξουσία, πρέπει να οργανωθεί σε ένα στρατό, που να είναι ηθικά και φυσικά αρκετά ισχυρός, ώστε να μπορεί να αναμετρηθεί με τις εχθρικές δυνάμεις. Αν το εργατικό κοινοβούλιο περνάει την ώρα του με καθαρά θεωρητικές συζητήσεις, αντί να προετοιμάζει το έδαφος για την πραγματική δημιουργία ενός εθνικού κόμματος, τότε θα αποδειχθεί σφάλμα όπως και η επιτροπή του Λουξεμβούργου.

(Das englische Kriegsbudget –
Ο αγγλικός προϋπολογισμός πολεμικών δαπανών)
M.E.W., τ. 10, σελ. 118 (1854)

Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να πιστέψουμε ότι έχει μικρή σημασία να έχουμε εργάτες στα κοινοβούλια. Όταν πνίγουν τη φωνή τους, όπως στην περίπτωση Ντε Ποτέρ και Καστιό, ή όταν τους πετάνε έξω όπως τον Μανουέλ, τότε αυτά τα αντίποινα και αυτή η καταστολή εξασκεί μια πολύ βαθειά επίδραση πάνω στο λαό. Όταν αντίθετα μπορούν να μιλούν από το βήμα του κοινοβουλίου, όπως ο Μπέμπελ και ο Λίμπκνεχτ, τότε όλος ο κόσμος τους ακούει. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση αυτό δίνει μεγάλη δημοσιότητα στις αρχές μας. Για να φέρουμε μόνο ένα παράδειγμα: Όταν κατά τη διάρκεια του πολέμου που διεξήγετο στη Γαλλία, ο Μπέμπελ και ο Λίμπκνεχτ άρχισαν να παλεύουν ενάντια στον πόλεμο, για να αποδιώξουν την ευθύνη για όλα αυτά που συνέβαιναν από την εργατική τάξη, συνταράχθηκε όλη η Γερμανία. Μάλιστα, ακόμα και στο Μόναχο, σ' αυτή την πόλη όπου μόνο για την τιμή της μπύρας μπορούν να γίνουν επαναστάσεις, έγιναν μεγάλες διαδηλώσεις, με αίτημα να σταματήσει ο πόλεμος.

[Μετά την επανάσταση του Ιούνη η αστική τάξη επιχειρεί τα πάντα ώστε απαραίτητα να παρεμβάλει εμπόδια στους εργάτες. Οι εφημερίδες μας δε φτάνουν στις μάζες. Το βήμα του κοινοβουλίου είναι το καλύτερο όπλο για να αποκτήσει κανείς δημοσιότητα][1]. Οι κυβερνήσεις διάκεινται εχθρικά προς εμάς. Πρέπει να τους απαντήσουμε με όλα τα μέσα που διαθέτουμε. Το να φέρουμε εργάτες στα κοινοβούλια είναι ταυτόσημο με νίκη πάνω στις κυβερνήσεις. Όμως θα πρέπει να διαλέξουμε τους σωστούς άνδρες, όχι τους Τολέν.

(Λόγος του Μαρξ σχετικά με την πολιτική δράση της εργατικής τάξης, 20.9.1971)
Μ.Ε.W., τ. 17, σελ. 651

Ο εργάτης θα πρέπει μια μέρα να αναλάβει την πολιτική εξουσία για να οικοδομήσει τη νέα οργάνωση της εργασίας. Θα πρέπει να ανατρέψει την παλιά πολιτική που διατηρεί τους παλιούς θεσμούς, αν δεν θέλει να χάσει την επί γης επουράνια βασιλεία, την οποία βέβαια είχαν παραμελήσει και περιφρονήσει οι παλιοί χριστιανοί.

Αλλά δεν έχουμε ισχυρισθεί ότι οι δρόμοι για να φτάσουμε σ' αυτό το στόχο είναι παντού οι ίδιοι.

Γνωρίζουμε ότι πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψη του τους θεσμούς, τα έθιμα και τις παραδόσεις των διαφορετικών χωρών και δεν αρνούμαστε ότι υπάρχουν χώρες όπως η Αμερική, η Αγγλία, και αν μου ήταν περισσότερο γνωστοί οι θεσμοί σας θα πρόσθετα ίσως και την Ολλανδία, όπου οι εργάτες μπορούν να φθάσουν στο στόχο τους με ειρηνικό δρόμο. Αν αυτό είναι αληθινό θα πρέπει να αναγνωρίσουμε επίσης, ότι στις περισσότερες χώρες της ηπείρου η βία πρέπει να είναι ο μοχλός των επαναστάσεών μας. Η βία είναι αυτό που θα επικαλεσθούμε κάποια μέρα για να εγκαθιδρύσουμε την κυριαρχία της εργασίας[2].

Το συνέδριο της Χάγης αναγνώρισε στο Γενικό Συμβούλιο νέες και πιο εκτεταμένες αρμοδιότητες. Πράγματι, τη στιγμή που στο Βερολίνο συναθροίζονται οι βασιλείς, όπου από αυτή τη συνάντηση των πανίσχυρων εκπροσώπων του φεουδαλισμού και του παρελθόντος αναμένεται να προέλθουν νέα και πιο αποφασιστικά μέτρα καταστολής εναντίον μας, ειδικά αυτή τη στιγμή, που οργανώνεται η καταδίωξή μας, έκρινε το συνέδριο της Χάγης ότι είναι αρμόζον και αναγκαίο, να διευρύνει τις αρμοδιότητες του Γενικού Συμβουλίου και στην πάλη που αρχίζει τώρα να συγκεντροποιήσει όλες τις δραστηριότητες που θα ήταν αναποτελεσματικές μέσα στην απομόνωσή τους. Και σε ποιον άλλο βέβαια θα μπορούσαν να προξενήσουν ανησυχία οι αρμοδιότητες (Machtbefugnisse) του Γενικού Συμβουλίου παρά στους εχθρούς μας; Μήπως έχει μια γραφειοκρατία, μια ένοπλη αστυνομία για να εξαναγκάσει κάποιους σε υπακοή; Το κύρος του δεν είναι μήπως απλά και μόνο ηθικό, και δεν υποτάσσει τις αποφάσεις του στην κρίση των ομοσπονδιών που είναι επιφορτισμένες με την εκτέλεσή τους; Κάτω από τέτοιες συνθήκες, χωρίς στρατό, χωρίς αστυνομία, χωρίς δικαστήρια, την ημέρα εκείνη που οι βασιλιάδες θα ήταν αναγκασμένοι να διατηρούν την εξουσία τους μόνο με ηθική επιρροή και ηθικό κύρος, θα ήταν μόνο αδύναμα εμπόδια για το προχώρημα της επανάστασης.

(Λόγος του Μαρξ σχετικά με το Συνέδριο της Χάγης της [1ης] Διεθνούς, Σεπτέμβριος 1872)
Μ.Ε.W., τ. 18, σελ. 160-161

1. Το κομμάτι αυτό εμπεριέχεται στην πρώτη καταγραφή του λόγου του Μαρξ, την οποία έκανε ο Μάρτιν (σ.τ.γ.Ε.).
2. Στο «Volksstaat» (λαϊκό κράτος) υπάρχει αντί της τελευταίας πρότασης: Όμως αυτό δε συμβαίνει σε όλες τις χώρες (σ.τ.γ.Ε.).

ΜΕΡΟΣ II

Το αστικό κράτος και η πάλη των τάξεων

Παλινόρθωση της μοναρχίας ή – κόκκινη Δημοκρατία, αυτή είναι τώρα η μοναδική εναλλακτική λύση στη Γαλλία. Η κρίση μπορεί να τραβήξει ακόμα μερικές εβδομάδες, αλλά θα πρέπει να ξεσπάσει. Ο Σανγκαρνιέ-Μονκ[1] με τους τριακόσιες χιλιάδες άντρες του που είναι απόλυτα υπό τις διαταγές του για όλο το 24ωρο, φαίνεται να μην επιθυμεί να περιμένει περισσότερο.

(Μαρξ-Ένγκελς, Zustand in Paris
– Η κατάσταση στο Παρίσι,
Neue Rheinische Zeitung 31.1.1849)
M.E.W., τ. 6, σελ. 211

Μετά την επανάσταση του Ιουνίου, όταν ο φιλελεύθερος τραπεζίτης Λαφίτ οδηγούσε μέσα σε θριαμβευτική ατμόσφαιρα τον compère (συνάδελφό) του, δούκα της Ορλεάνης στο Hôtel de Ville (Δημαρχείο του Παρισιού), εκστόμισε τη φράση: «*Από τώρα και στο εξής η εξουσία ανήκει στους τραπεζίτες*». Ο Λαφίτ πρόδωσε το μυστικό της επανάστασης.

Κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου-Φίλιππου δεν είχε την εξουσία η γαλλική αστική τάξη, αλλά *μια μερίδα* της, οι τραπεζίτες, οι βασιλείς του χρηματιστηρίου, οι βασιλείς των σιδηροδρόμων, οι ιδιοκτήτες των ορυχείων άνθρακα και σιδήρου και των δασών, ένα τμήμα της συμμάχου τους έγγειας ιδιοκτη-

---

1. Ο Άγγλος στρατηγός Τζορτζ Μονκ παλινόρθωσε το 1660 με τη βοήθεια των υπ' αυτόν στρατιωτικών δυνάμεων τη δυναστεία των Στιούαρτ.

Όταν στη Γαλλία το Δεκέμβρη του 1848 ο νομοταγής στρατηγός Σανγκαρνιέ ανέλαβε την ενωμένη γενική αρχηγία της εθνοφρουράς του διαμερίσματος του Σηκουάνα, της κινητής φρουράς και των δυνάμεων γραμμής της πρώτης στρατιωτικής διοίκησης, έλπιζαν οι νομιμόφρονες να πετύχουν με τη βοήθειά του την παλινόρθωση της μοναρχίας των Βουρβόνων (σ.τ.γ.Ε.).

σίας, – η ονομαζόμενη *χρηματιστική αριστοκρατία*. Αυτή καθόταν πάνω στο θρόνο, αυτή υπαγόρευε τους νόμους στα νομοθετικά σώματα, αυτή διαμοίραζε τις κρατικές θέσεις, από τα υπουργεία μέχρι τα καπνοπωλεία.

Η καθαυτό *διομηχανική αστική τάξη* αποτελούσε ένα μέρος της επίσημης αντιπολίτευσης, δηλ. αντιπροσωπευόταν στα νομοθετικά σώματα ως μειοψηφία.

(...)

Με την ανακήρυξη της Δημοκρατίας στη βάση του γενικού εκλογικού δικαιώματος, σβήστηκε ακόμα κι αυτή η μνήμη για τους περιορισμένους στόχους και τα κίνητρα που έσπρωξαν την αστική τάξη στην επανάσταση του Φλεβάρη. Αντί για μερικές μόνο μερίδες της αστικής τάξης – εκσφενδονίστηκαν ξαφνικά όλες οι τάξεις της γαλλικής κοινωνίας στον κύκλο της πολιτικής εξουσίας, εξαναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν τα θεωρεία, την πλατεία, τη γαλαρία και να συμπρωταγωνιστήσουν οι ίδιες στην επαναστατική σκηνή. Με τη συνταγματική βασιλεία εξαφανίστηκε και η φαινομενική αυτοδυναμία της κρατικής εξουσίας απέναντι στην αστική κοινωνία καθώς και όλη η σειρά των αγώνων δευτερεύουσας σημασίας, που προκαλεί αυτή η φαινομενική εξουσία.

Το προλεταριάτο, με το να επιβάλει τη Δημοκρατία στην προσωρινή κυβέρνηση και μέσω της προσωρινής κυβέρνησης σε όλη τη Γαλλία, εμφανίστηκε αμέσως ως αυτόνομο κόμμα στο προσκήνιο, αλλά ταυτόχρονα προκάλεσε όλη την αστική Γαλλία εναντίον του. Αυτό που κατάκτησε, ήταν το τεραίν (πεδίο) για τον αγώνα με στόχο την επαναστατική του χειραφέτηση, σε καμιά περίπτωση όμως η ίδια η χειραφέτησή του.

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σελ. 12 και 17-18 (1850)

Οι εργάτες έκαναν την επανάσταση του Φλεβάρη από κοινού με την αστική τάξη, προσπάθησαν να επιβάλουν τα συμφέροντά τους *δίπλα* στην αστική τάξη, με το να έχουν τοποθετήσει έναν εργάτη μέσα στην ίδια την προσωρινή κυβέρνηση δίπλα στην αστική πλειοψηφία. *Οργάνωση της εργασίας!* Αλλά η μισθωτή εργασία, αυτή είναι η υπάρχουσα αστική οργάνωση της εργασίας. Χωρίς αυτήν, δεν υπάρχει κεφάλαιο, δεν υπάρχει αστική τάξη, δεν υπάρχει αστική κοινωνία. Ένα *δικό τους υπουργείο εργασίας!* Αλλά τα υπουργεία οικονομικών, εμπορίου, δημοσίων έργων, δεν είναι τα *αστικά* υπουργεία εργασίας; Και *δίπλα* σ' αυτά ένα *προλεταριακό* υπουργείο εργασίας, θα πρέπει να είναι ένα υπουργείο της ανημποριάς, ένα υπουργείο των ευσεβών πόθων, μια επιτροπή des Luxembourg. Όπως οι εργάτες πίστεψαν ότι μπορούσαν να χειραφετηθούν δίπλα στην αστική τάξη, έτσι νόμισαν ότι μπορούσαν να φέρουν σε πέρας μια προλεταριακή επανάσταση δίπλα στα υπόλοιπα αστικά έθνη μέσα στα εθνικά όρια της Γαλλίας. Αλλά οι γαλλικές σχέσεις παραγωγής προσδιορίζονται από το εξωτερικό εμπόριο της Γαλλίας, από τη θέση της στην παγκόσμια αγορά και τους νόμους της τελευταίας. Πώς θα μπορούσε η Γαλλία να τους παραβιάσει χωρίς έναν ευρωπαϊκό επαναστατικό πόλεμο, που θα είχε επιπτώσεις πάνω στο δυνάστη της παγκόσμιας αγοράς, την Αγγλία;

(...)

Όπως στις μέρες του Ιούλη οι εργάτες κέρδισαν με τους αγώνες τους την *αστική μοναρχία*, έτσι και τον Φλεβάρη κέρδισαν την *αστική Δημοκρατία*. Όπως η μοναρχία του Ιούλη αναγκάσθηκε να αυτοανακηρυχθεί ως μια *μοναρχία, περιστοιχιζόμενη από δημοκρατικούς θεσμούς*, έτσι και η Δημοκρατία του Φλεβάρη εμφανίσθηκε ως *Δημοκρατία, περιστοιχιζόμενη από κοινωνικούς θεσμούς*. Το προλεταριάτο του Παρισιού τους *εξανάγκασε* και σ' αυτή την παραχώρηση.

Ο Μαρξ, ένας εργάτης, υπαγόρευσε το διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο η προσωρινή κυβέρνηση που μόλις σχηματίσθηκε υποχρεωνόταν να εξασφαλίσει την ύπαρξη των εργατών μέσω της εργασίας, να παρέχει σε όλους τους πολίτες εργασία κλπ. Και όταν μερικές μέρες αργότερα ξέχασε τις υποσχέσεις της και έμοιαζε να έχει χάσει από τα μάτια της το προλεταριάτο, έκανε πορεία μια μάζα 20.000 εργατών στο Hôtel de Ville κραυγάζοντας: *Οργάνωση της εργασίας! Δημιουργία ενός δικού μας υπουργείου εργασίας!* Με δυσφορία και μετά από μακρές συζητήσεις η προσωρινή κυβέρνηση διόρισε μια μόνιμη ειδική επιτροπή με την εντολή να *εξεύρει* τα μέσα για τη βελτίωση της ζωής των εργαζομένων τάξεων!

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σελ. 18-19 (1850)

Η γενικευμένη αντίφαση αυτού του συντάγματος συνίσταται βέβαια στο εξής: Μέσω του γενικού δικαιώματος ψήφου δίνει στις τάξεις των οποίων θα πρέπει να διαιωνίσει την κοινωνική υποδούλωση, δηλαδή το προλεταριάτο, τους αγρότες, τους μικροαστούς, την κατοχή της πολιτικής εξουσίας. Και αφαιρεί από την τάξη, της οποίας επικυρώνει την παλαιά κοινωνική εξουσία, την αστική τάξη, τις πολιτικές εγγυήσεις αυτής της εξουσίας. Θέτει αναγκαστικά την πολιτική κυριαρχία της κάτω από δημοκρατικούς όρους, που κάθε στιγμή μπορούν να οδηγήσουν τις εχθρικές τάξεις στη νίκη και να θέσουν σε αμφισβήτηση τις ίδιες τις βάσεις της αστικής κοινωνίας. Από τους μεν ζητάει να μην προωθηθούν από την πολιτική στην κοινωνική χειραφέτηση, από τους δε απαιτεί να μην οπισθοδρομήσουν από την κοινωνική στην πολιτική παλινόρθωση.

Αυτές οι αντιφάσεις λίγο απασχόλησαν τους δημοκράτες (republikaner) αστούς. Στο βαθμό που σταμάτησαν να είναι *απαραίτητοι*, και ήταν απαραίτητοι ως οι προμαχώνες της παλιάς κοινωνίας ενάντια στο επαναστατικό προλεταριάτο, λίγες βδομάδες μετά τη νίκη τους, υποβιβάζονταν από τη θέση ενός *κόμματος* σε εκείνη μιας *κλίκας*. Και μεταχειρίζονταν το σύνταγμα σαν μια μεγάλη *ίντριγκα*. Αυτό που θα έπρεπε να εγκαθιδρυθεί με το σύνταγμα ήταν προπάντων η κυριαρχία της κλίκας. Ο πρόεδρος θα ήταν η προέκταση του Καβενιάκ, το νομοθετικό σώμα η προέκταση της Συντακτικής. Ελπίζουν να υποβιβάσουν την πολιτική εξουσία των λαϊκών μαζών σε φαινομενική εξουσία για να μπορούν να παίζουν οι ίδιοι όσο χρειαζόταν μ' αυτή τη φαινομενική εξουσία, για να μπορούν να επιβάλλουν πάνω στην πλειοψηφία της αστικής τάξης το δίλημμα του Ιούνη: *Βασίλειο του «National»* ή *Βασίλειο της αναρχίας*.

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σελ. 43 (1850)

Όπως ο Καντ αναγορεύει τη Δημοκρατία (Republik) ως μοναδική έλλογη μορφή κράτους σε αξίωμα του πρακτικού λόγου, του οποίου η πραγμάτωση ποτέ δεν κατορθώνεται, εντούτοις πρέπει πάντοτε να επιδιώκεται ως στόχος και να διατηρείται σταθερά κατά νουν, έτσι και οι βασιλόφρονες θεωρούν ως κάτι αντίστοιχο τη *βασιλεία*. Κατ' αυτό τον τρόπο η συνταγματική Δημοκρατία ξεπήδησε από τα χέρια των δημοκρατών (Republikaner) αστών ως κενός ιδεολογικός τύπος και έγινε στα χέρια των συνασπισμένων βασιλοφρόνων μια ζωντανή μορφή γεμάτη περιεχόμενο. Και ο Θιέρσος μίλαγε πιο αληθινά απ' ό,τι υποψιαζόταν όταν έλεγε: «Εμείς, οι βασιλόφρονες, είμαστε οι πραγματικοί στυλοβάτες της συνταγματικής Δημοκρατίας».

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σελ. 76 (1850)

Η βάση του συντάγματος είναι βέβαια *το γενικό εκλογικό δικαίωμα. Η κατάργηση του γενικού εκλογικού δικαιώματος*, είναι η τελευταία λέξη του κόμματος της τάξης, της δικτατορίας της αστικής τάξης (...)

Η εξουσία της αστικής τάξης ως απόρροια και αποτέλεσμα του γενικού εκλογικού δικαιώματος, ως δεδηλωμένη πράξη της κυρίαρχης λαϊκής βούλησης, αυτό είναι το νόημα του αστικού συντάγματος. Αλλά από τη στιγμή που το περιεχόμενο αυτού του εκλογικού δικαιώματος, αυτής της κυρίαρχης βούλησης δεν είναι πλέον η εξουσία των αστών, έχει πια κάποιο νόημα το σύνταγμα; Δεν είναι καθήκον της αστικής τάξης να ρυθμίσει το εκλογικό δικαίωμα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να θέλει το λογικό, δηλ. την εξουσία της; Το γενικό εκλογικό δικαίωμα, με το να αναιρεί κατ' εξακολούθηση και διαρκώς την υφιστάμενη κρατική εξουσία και να τη δημιουργεί εκ νέου από τον εαυτό της, δεν αναιρεί και κάθε σταθερότητα, δεν θέτει σε αμφισβήτηση κάθε στιγμή όλες τις υπάρχουσες εξουσίες, δεν εκμηδενίζει την (κρατική) αρχή, δεν απειλεί να αναγορεύσει την ίδια την αναρχία σε αρχή; Ποιος θα μπορούσε να το αμφισβητήσει μετά τις 10 του Μάρτη 1850;

Η αστική τάξη, με το να απορρίπτει το γενικό εκλογικό δικαίωμα το οποίο είχε κάνει σημαία της μέχρι σήμερα, από το οποίο αντλούσε την παντοδυναμία της, ομολογεί απροκάλυπτα: «*Η δικτατορία μας διατηρήθηκε μέχρι σήμερα δια μέσου της λαϊκής βούλησης, πρέπει τώρα να εδραιωθεί ενάντια στη λαϊκή βούληση*». Και συνεπέστατα αναζητά τα στηρίγματά της όχι πια στη *Γαλλία*, αλλά έξω απ' αυτήν, στα ξένα, στην *εισβολή*.

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σ. 93 (1850)

Το γενικό εκλογικό δικαίωμα εκπλήρωσε την αποστολή του. Η πλειοψηφία του λαού πέρασε το σχολείο της εξέλιξης, το οποίο μπορεί να της χρησιμέψει μόνο σε μια επαναστατική εποχή. Έπρεπε να παραμεριστεί με μια επανάσταση ή με την αντίδραση.

(...)

Ο εκλογικός νόμος χρειαζόταν ακόμα ένα συμπλήρωμα, ένα νέο *νόμο περί τύπου*. Δεν χρειάστηκε να περιμένουμε πολύ γιαυτό. Μια πρόταση της κυβέρνησης, που έγινε κατά πολύ αυστηρότερη με τις τροπολογίες του κόμματος της τάξης, αύξησε τα ποσά εγγύησης, έβαλε μια επιπλέον σφραγίδα στα μυθιστορήματα σε συνέχειες (απάντηση στην εκλογή του Eugène Sue), φορολόγησε όλα τα γραπτά που κυκλοφορούν σε εβδομαδιαία ή μηνιαία διανομή μέχρι ένα ορισμένο αριθμό φύλλων και τέλος όρισε, ότι κάθε άρθρο ενός περιοδικού θα πρέπει να συνοδεύεται από την υπογραφή του συγγραφέα. Οι κανονισμοί για τη χρηματική εγγύηση θανάτωσαν τον ονομαζόμενο επαναστατικό τύπο. Ο λαός θεώρησε την πτώση του σα μια επανόρθωση για την κατάργηση του γενικού εκλογικού δικαιώματος. Ετούτοις, ούτε η τάση ούτε το αποτέλεσμα του νέου νόμου περιορίστηκε αποκλειστικά σ' αυτό το μέρος του τύπου. Όσο καιρό τα άρθρα στις εφημερίδες ήταν ανώνυμα, εμφανιζόταν ο τύπος ως όργανο της μη απαριθμήσιμης και ανώνυμης κοινής γνώμης. Ήταν η τρίτη εξουσία στο κράτος. Με την υπογραφή κάθε άρθρου έγινε η εφημερίδα μια απλή συλλογή συγγραφικών συνεισφορών λίγο ή περισσότερο γνωστών ατόμων. Κάθε άρθρο έπεφτε στο επίπεδο μιας αγγελίας. Μέχρι σήμερα οι εφημερίδες κυκλοφορούσαν σαν το χάρτινο χρήμα της κοινής γνώμης. Τώρα διαλύονται σε λίγο ή πολύ κακές εναλλαγές από μονοφωνίες, των οποίων η ποιότητα και η κυκλοφορία εξαρτάται από την πίστωση όχι μόνο του εκδότη, αλλά και του οπισθογράφου. Ο τύπος του κόμματος της τάξης, όπως και με την κατάργηση του γενικού εκλογικού δικαιώματος, έτσι και τώρα εξώθησε τα ακραία μέτρα και τις ρυθμίσεις ενάντια στον κακό τύπο. Εν τω μεταξύ, και ο καλός τύπος, ακόμα και στη φοβερή του ανωνυμία, δεν ήταν ευνοϊκός για το κόμμα της τάξης και ακόμα πιο πολύ για τους μεμονωμένους επαρχιακούς αντιπροσώπους του. Το κόμμα της τάξης απαιτούσε να έχει απέναντί του μόνο τον πληρωμένο συγγραφέα με

όνομα, κατοικία και ιδιότητα. Μάταια κλαψούριζε ο καλός τύπος για την αχαριστία, με την οποία αμοίβονταν οι υπηρεσίες του. Ο νόμος πέρασε, ο κανονισμός για την γνωστοποίηση του ονόματος [του συγγραφέα, σ.τ.Μ.] κτύπησε κύρια αυτούς. Τα ονόματα των δημοκρατικών (republikanische) καθημερινών αρθρογράφων ήταν αρκετά γνωστά. Αλλά οι αξιοσέβαστες φίρμες του «Journal des Débats», της «Assemblée Nationale»[1], του «Constitutionnel[2]» κλπ. κλπ. έδωσαν μια αξιοθρήνητη εικόνα με την εξαιρετικά υψηλού επιπέδου κρατική σοφία τους, όταν η μυστηριώδης κομπανία ξαφνικά αποσυντέθηκε σε αγοραίους penny-a-liners με μεγάλη πείρα, που υπερασπιζόντουσαν οποιοδήποτε πράγμα έναντι μετρητών, όπως ο Granier de Cassagnac, ή οι παλιές πατσαβούρες, που ονόμαζαν οι ίδιοι τους εαυτούς τους πολιτικούς με εθνικό ανάστημα, όπως ο Capefigue ή οι ερωτοτροπούντες καρυοθραύστες, όπως ο κύριος Lemoinne του Débats».

(Marx-Engels, Revue – Συλλογή άρθρων
στην Neue Rheinische Zeitung)
M.E.W., τ. 7, σελ. 448-49 (1850)

Το κόμμα της τάξης εξαναγκάζεται στον αγώνα του με το λαό να αυξάνει διαρκώς την εξουσία του εκτελεστικού. Κάθε αύξηση της εξουσίας του εκτελεστικού αυξάνει την εξουσία του φορέα της Βοναπάρτη. Γιαυτό και το κόμμα της τάξης, ενισχύοντας την εξουσία που κατέχει από κοινού με αυτόν, ενισχύει στον ίδιο βαθμό και τα μαχητικά μέσα των δυναστικών αξιώσεων του Βοναπάρτη, ενισχύει τις πιθανότητές του

1. «L'Assemblée Nationale» (Η Εθνοσυνέλευση) – γαλλική καθημερινή εφημερίδα με μοναρχική-νομιμόφρονα κατεύθυνση, που κυκλοφόρησε στο Παρίσι από το 1848 μέχρι το 1857. Από το 1848 μέχρι το 1851 εκπροσωπούσε τις απόψεις των οπαδών της συγχώνευσης των δυο κομμάτων των οπαδών της δυναστείας – των νομιμοφρόνων και των ορλεανιστών (σ.τ.γ.Ε.).

2. «Le Constitutionel» («Η Συνταγματική»): γαλλική καθημερινή εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο Παρίσι από το 1815 μέχρι το 1870. Τη δεκαετία του '40 ήταν όργανο της μετριοπαθούς πτέρυγας των ορλεανιστών. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1848 εκπροσωπούσε τις απόψεις των αντεπαναστατών βασιλοφρόνων αστών, που συνασπίσθηκαν γύρω από τον Θιέρσο. Μετά το πραξικόπημα του Δεκέμβρη 1851 ήταν μια βοναπαρτική εφημερίδα (σ.τ.γ.Ε.).

να ματαιώσει βίαια τη μέρα των αποφάσεων τη συνταγματική λύση. Σ' αυτή την περίπτωση ο Βοναπάρτης δεν θα είναι διατεθειμένος να συγκρουσθεί με το ένα βασικό υποστήριγμα του συντάγματος, το κόμμα της τάξης, όπως ακριβώς βέβαια και το τελευταίο δεν έχει την πρόθεση να συγκρουσθεί με το άλλο βασικό υποστήριγμα, το λαό, στο ζήτημα του εκλογικού νόμου. Φαινομενικά μάλιστα, μπροστά στη συνέλευση θα ταχθεί υπέρ της εφαρμογής του γενικού εκλογικού δικαιώματος. Με μια λέξη, η συνταγματική λύση θέτει υπό αμφισβήτηση ολόκληρο το πολιτικό status quo, και πίσω από τη διακύβευση του status quo ο αστός βλέπει το χάος, την αναρχία, τον εμφύλιο πόλεμο. Βλέπει να διακυβεύονται την πρώτη Κυριακή του Μάη 1852 οι αγορές και οι πωλήσεις του, οι συναλλαγές του, οι γάμοι του, οι συμβολαιογραφικές συμφωνίες του, οι υποθήκες του, οι γαιοπρόσοδοί του, τα μισθώματα ενοικίων, τα κέρδη, το σύνολο των συμβολαίων και εισοδηματικών πηγών του, και δεν μπορεί να εκτεθεί σε τέτοιο κίνδυνο. Πίσω από τη διακύβευση του πολιτικού status quo κρύβεται ο κίνδυνος της κατάρρευσης της αστικής κοινωνίας στο σύνολό της. Η μόνη δυνατή λύση κατά την αστική τάξη είναι η αναβολή της λύσης. Μπορεί να σώσει τη συνταγματική Δημοκρατία μόνο με την παραβίαση του συντάγματος, με την επέκταση της εξουσίας του προέδρου. Αυτή είναι και η τελευταία λέξη του τύπου της τάξης μετά από μακρόχρονες και βαθυστόχαστες συζητήσεις για τις «λύσεις», στις οποίες αφοσιώθηκε μετά τη συνεδρία των Γενικών Συμβουλίων. Έτσι το πανίσχυρο κόμμα της τάξης βλέπει να εξαναγκάζεται, προς μεγάλη του ντροπή, να πάρει στα σοβαρά τη γελοία, κοινότυπη και μισητή σ' αυτό μορφή του ψευδο-Βοναπάρτη.

(Marx-Engels, Revue – Συλλογή άρθρων στην Neue Rheinische Zeitung)
M.E.W., τ. 7, σελ. 452-453 (1850)

Η δεύτερη περίοδος, από τις 4 του Μάη 1848 ώς το τέλος του Μάη 1849, είναι η περίοδος της εγκαθίδρυσης, της θεμελίωσης της αστικής δημοκρατίας. Αμέσως μετά τις μέρες του Φλεβάρη δεν είχε αιφνιδιαστεί μόνον η μοναρχική αντιπολίτευση από τους δημοκρατικούς, και οι δημοκρατικοί από τους σοσιαλιστές, αλλά ολόκληρη η Γαλλία από το Παρίσι. Η εθνοσυνέλευση που συνήλθε στις 4 του Μάη 1848 και που προήλθε από εθνικές εκλογές, αντιπροσώπευε το έθνος. Ήταν μια ζωντανή διαμαρτυρία ενάντια στις αξιώσεις των ημερών του Φλεβάρη και στόχο της είχε να επαναφέρει τα αποτελέσματα της επανάστασης στα αστικά πλαίσια. Μάταια το παρισινό προλεταριάτο, που κατάλαβε αμέσως το χαρακτήρα αυτής της εθνοσυνέλευσης προσπάθησε στις 15 του Μάη, λίγες μέρες μετά τη σύγκλησή της, ν' αρνηθεί βίαια την ύπαρξή της, να τη διαλύσει, να σκορπίσει ξανά στα συστατικά της μέρη την οργανική μορφή που μ' αυτή το αντιδρόν πνεύμα του έθνους απειλούσε το προλεταριάτο[1]. Όπως είναι γνωστό, η 15η του Μάη δεν είχε άλλο αποτέλεσμα παρά ν' απομακρύνει τον Μπλανκί και τους οπαδούς του, δηλαδή τους πραγματικούς αρχηγούς του προλεταριακού κόμματος, από την πολιτική σκηνή για ολόκληρη τη διάρκεια του κύκλου που εξετάζουμε.

Την αστική μοναρχία του Λουδοβίκου Φιλίππου δε μπορεί να τη διαδεχτεί παρά η αστική δημοκρατία. Αυτό σημαίνει πως αν πίσω από το όνομα του βασιλιά κυριαρχούσε μια περιορισμένη μερίδα της αστικής τάξης, τώρα στο όνομα του λαού θα κυριαρχεί το σύνολο της αστικής τάξης. Οι διεκδικήσεις του παρισινού προλεταριάτου είναι ουτοπικές ανοησίες, στις οποίες πρέπει να δοθεί ένα τέλος. Στη δήλωση αυτή της συντακτικής εθνοσυνέλευσης το παρισινό προλεταριάτο απάντησε με την εξέγερση του Ιούνη, το πιο κολοσσιαίο γεγονός στην ιστορία των ευρωπαϊκών εμφυλίων πολέμων. Η αστική δημοκρατία νίκησε. Είχε με το μέρος της την αριστοκρατία του χρήματος, τη βιομηχανική αστική τάξη, τις μεσαίες τάξεις,

1. Στις 16 Απρίλη του 1848 διαλύθηκε βίαια από την αστική εθνοφρουρά μια ειρηνική διαδήλωση των εργατών, που ήθελε να επιδώσει στην προσωρινή κυβέρνηση ένα ψήφισμα που αποφασίστηκε στο πεδίο του Άρεως και χρήματα από ένα πατριωτικό έρανο. Στις 15 Μάη 1848 παρισινοί εργάτες και τεχνίτες διεισδύουν με την ευκαιρία μιας λαϊκής διαδήλωσης στην αίθουσα συνεδριάσεων της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, κηρύσσουν τη διάλυσή της και αποπειρώνται να σχηματίσουν επαναστατική κυβέρνηση. Όμως σύντομα οι διαδηλωτές εκδιώκονται από την εθνοφρουρά και τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις. Η ηγεσία των εργατών (μεταξύ αυτών και ο Μπλανκί) συλλαμβάνεται (σ.τ.γ.Ε.).

τους μικροαστούς, το στρατό, το λούμπεν προλεταριάτο που ήταν οργανωμένο σαν κινητή φρουρά[1], τις αυθεντίες του πνεύματος, τους παπάδες, και τον πληθυσμό της υπαίθρου. Με το μέρος του παρισινού προλεταριάτου δεν ήτανε κανένας άλλος εκτός απ' αυτό το ίδιο. Πάνω από 3.000 εξεγερμένοι σφάχτηκαν μετά τη νίκη και 15.000 εξορίστηκαν χωρίς δίκη. Μ' αυτή την ήττα το προλεταριάτο περνά *στο πίσω μέρος* της επαναστατικής σκηνής. Προσπαθεί να περάσει ξανά μπροστά, κάθε φορά που το κίνημα φαίνεται πως παίρνει καινούργια φόρα, μα κάθε φορά το επιχειρεί αυτό με μειωμένη καταβολή δυνάμεων και πάντα με κατώτερο αποτέλεσμα. Κάθε φορά που ένα από τα κοινωνικά στρώματα που βρισκόταν ψηλότερα απ' αυτό έμπαινε σε επαναστατικό αναβρασμό, το προλεταριάτο συμμαχεί μαζί του κι έτσι συμμερίζεται όλες τις ήττες που παθαίνουν τα διάφορα κόμματα το ένα μετά το άλλο. Μα τα κατοπινά αυτά χτυπήματα αδυνατίζουν όλο και πιο πολύ, όσο περισσότερο μοιράζονται πάνω σ' ολόκληρη την επιφάνεια της κοινωνίας. Οι σημαντικότεροι αρχηγοί του στην εθνοσυνέλευση και στον τύπο πέφτουν ο ένας μετά τον άλλο θύματα των δικαστηρίων και όλο πιο διφορούμενα πρόσωπα μπαίνουν επικεφαλής του. Κατά ένα μέρος ρίχνεται σε *δογματικούς πειραματισμούς, σε τράπεζες ανταλλαγών και σε εργατικούς συνεταιρισμούς, δηλαδή σ' ένα κίνημα όπου παραιτείται από την ιδέα ν' ανατρέψει τον παλιό κόσμο με το σύνολο των δικών του μεγάλων μέσων και προσπαθεί μάλλον να πραγματοποιήσει τη λύτρωσή του πίσω από την πλάτη της κοινωνίας, με ατομικό τρόπο, μέσα στους περιορισμένους όρους ύπαρξής του και που γιαυτό αναγκαστικά αποτυχαίνει.* Φαίνεται πως δε μπορεί ούτε να ξαναβρεί μέσα του το επαναστατικό μεγαλείο, ούτε να κερδίσει καινούργια ενέργεια από τις νέες συμμαχίες που συνάπτει ως τη στιγμή που όλες οι τάξεις που μ' αυτές πολέμησε τον Ιούνη, κείτονται ηττημένες δίπλα του. Μα τουλάχιστον,

1. Η κινητή φρουρά δημιουργήθηκε με διάταγμα της προσωρινής κυβέρνησης της 25ης Φλεβάρη 1848 με στόχο τον αγώνα ενάντια στις επαναστατικές λαϊκές μάζες. Αυτές οι δυνάμεις αποτελούντο κατά κανόνα από λούμπεν προλετάριους και χρησιμοποιήθηκαν για την κατάπνιξη της παρισινής εξέγερσης του Ιούνη. Τα χαρακτηριστικά της κινητής φρουράς δίνει ο Μαρξ στους «Ταξικούς αγώνες στη Γαλλία 1848-1850», MEW 7 σ. 26 (σ.τ.γ.Ε.).

πέφτει μ' όλες τις τιμές της μεγάλης κοσμοϊστορικής πάλης. Όχι μονάχα η Γαλλία, μα ολόκληρη η Ευρώπη τρέμει από το σεισμό του Ιούνη, ενώ οι κατοπινές ήττες των ανώτερων τάξεων εξαγοράζονται τόσο φτηνά, που χρειάζονται όλη την αδιάντροπη υπερβολή του κόμματος που νίκησε για να μπορούν να περάσουν και σαν γεγονότα και γίνονται τόσο πιο επαίσχυντες, όσο πιο μακριά από το προλεταριακό κόμμα βρίσκεται το κόμμα που νικήθηκε.

Η ήττα λοιπόν των επαναστατών του Ιούνη είχε φυσικά προπαρασκευάσει και προλειάνει το έδαφος, που πάνω του μπορούσε να ιδρυθεί και να ανοικοδομηθεί η αστική δημοκρατία. Ταυτόχρονα όμως είχε δείξει ότι στην Ευρώπη είχαμε να κάνουμε με άλλα προβλήματα και όχι με το πρόβλημα «δημοκρατία ή μοναρχία». Είχε φανερώσει ότι *αστική δημοκρατία* σημαίνει εδώ την απεριόριστη δεσποτία μιας τάξης πάνω στις άλλες τάξεις. Είχε αποδείξει ότι σε χώρες με έναν παλιό πολιτισμό, με αναπτυγμένο σχηματισμό τάξεων, με μοντέρνες συνθήκες παραγωγής και με μια πνευματική συνείδηση όπου έχουν διαλυθεί ύστερα από δουλειά αιώνων όλες οι πατροπαράδοτες ιδέες, η *Δημοκρατία σημαίνει γενικά μόνο την πολιτική ανατρεπτική μορφή της αστικής κοινωνίας* και όχι τη *συντηρητική ζωτική μορφή της*, όπως λόγου χάρη στις Ηνωμένες Πολιτείες της βόρειας Αμερικής, όπου υπάρχουν βέβαια τάξεις δεν έχουν όμως ακόμη σταθεροποιηθεί, αλλά σε διαρκή κατάσταση ροής αλλάζουν και ανταλλάσσουν μεταξύ τους τα συστατικά τους στοιχεία. Όπου τα σύγχρονα μέσα παραγωγής αντί να συμβαδίζουν μ' ένα λιμνάζοντα υπερπληθυσμό αναπληρώνουν μάλλον τη σχετική έλλειψη σε κεφαλές και χέρια και, τέλος, όπου η πυρετωδώς νεανική κίνηση της υλικής παραγωγής που έχει να κατακτήσει έναν καινούργιο κόσμο, δεν έδωσε ούτε χρόνο ούτε ευκαιρία στην κατάργηση του παλιού κόσμου των φαντασμάτων.

Στις μέρες του Ιούνη όλες οι τάξεις και όλα τα κόμματα ενώθηκαν *στο κόμμα της τάξης* ενάντια στην προλεταριακή τάξη, που τη θεωρούσαν το *κόμμα της αναρχίας*, του σοσιαλισμού, του κομμουνισμού. Είχαν «σώσει» την κοινωνία από *«τους εχθρούς της κοινωνίας»*. Είχαν διαδώσει στα στρατεύματά τους τα συνθήματα της παλιάς κοινωνίας – *«ιδιοκτησία, οικογένεια, θρησκεία, τάξη»* – και ενθάρρυναν την αντεπαναστατική σταυ-

ρoφορία με τα λόγια: «Κάτω απ' αυτό το έμβλημα θα νικήσεις!»[1] Απ' αυτή τη στιγμή, κάθε φορά που ένα από τα πολυάριθμα κόμματα, που είχαν συσπειρωθεί κάτω από το έμβλημα αυτό ενάντια στους εξεγερμένους του Ιούνη, προσπαθεί να διατηρήσει το επαναστατικό πεδίο μάχης για τα δικά του ταξικά συμφέροντα, υποκύπτει μπροστά σ' αυτή την κραυγή: «ιδιοκτησία, οικογένεια, θρησκεία, τάξη». Η κοινωνία σώζεται κάθε φορά που ο κύκλος των κυριάρχων της στενεύει, όταν ένα αποκλειστικότερο συμφέρον επικρατεί μπροστά στο πλατύτερο. Κάθε διεκδίκηση και της πιο απλής αστικής οικονομικής μεταρρύθμισης, του πιο συνηθισμένου φιλελευθερισμού, του πιο τυπικού δημοκρατισμού (Republikanertum), της πιο ρηχής δημοκρατίας, τιμωρείται ως «απόπειρα κατά της κοινωνίας» και ταυτόχρονα στιγματίζεται ως «σοσιαλισμός». Τελικά και οι αρχιερείς της «θρησκείας και της τάξης» διώχνονται κι αυτοί με τις κλωτσιές από τους τρίποδες της Πυθίας, αρπάζονται στο σκοτάδι της νύχτας από τα κρεβάτια τους, χώνονται μέσα σε κλούβες, ρίχνονται στα μπουντρούμια ή στέλνονται στην εξορία, ο ναός τους ισοπεδώνεται, το στόμα τους βουλώνεται, η πέννα τους τσακίζεται, ο νόμος τους ξεσκίζεται στο όνομα της θρησκείας, της ιδιοκτησίας, της οικογένειας, της τάξης. Αστοί φανατικοί οπαδοί της τάξης πυροβολούνται στους εξώστες τους από μεθυσμένα μπουλούκια φαντάρων, βεβηλώνεται η ιερότητα της οικογένειάς τους, βομβαρδίζονται τα σπίτια τους για να περνάει η ώρα – στο όνομα της ιδιοκτησίας, της οικογένειας, της θρησκείας και της τάξης. Τελικά τα αποβράσματα της αστικής κοινωνίας σχηματίζουν την *ιερή φάλαγγα της τάξης* και ο ήρωας Κραπουλίνσκι[2] μπαίνει στον Κεραμεικό σαν *«σωτήρας της κοινωνίας»*.

(...)

---

1. Αναφορά στο μύθο σύμφωνα με τον οποίο στον ρωμαίο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (274-337) εμφανίστηκε πριν από τη μάχη ενάντια στον Μαξέντιο το 312 η εικόνα του σταυρού στον ουρανό και δίπλα οι λέξεις: «Εν τούτω νίκα» (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ήρωας από το ποίημα «Δυο ιππότες» του Χάινριχ Χάινε. Ένας πολωνός ευγενής που σπαταλάει τα λεφτά του. Το όνομα Κραπουλίνσκι σχηματίζεται από τη γαλλική λέξη crapule που σημαίνει τόσο κραιπάλη, ιδιαίτερα με ποτά, καθώς και άσωτος και φαύλος συρφετός ανθρώπων. Με το όνομα Κραπουλίνσκι χαρακτηρίζει ο Μαρξ τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη (σ.τ.γ.Ε.).

Η ομάδα των αστών που υποστήριζε τη Δημοκρατία, η οποία από καιρό θεωρούσε τον εαυτό της νόμιμο κληρονόμο της μοναρχίας του Ιούλη, νόμισε ότι έχει ξεπεράσει τα ιδανικά της, με τη διαφορά ότι έφτασε στην εξουσία όχι όπως το ονειρεύτηκε τον καιρό του Λουδοβίκου Φίλιππου, με μια φιλελεύθερη εξέγερση της αστικής τάξης ενάντια στο θρόνο, μα ύστερα από μια στάση του προλεταριάτου ενάντια στο κεφάλαιο, μια στάση που καταπνίγηκε με κανονιές. Εκείνο που είχε φανταστεί σαν το πιο *επαναστατικό* γεγονός ξετυλίχτηκε στην πραγματικότητα σαν το πιο *αντεπαναστατικό*. Ο καρπός της έπεσε στην ποδιά, μα έπεσε από το δέντρο της γνώσης, και όχι από το δέντρο της ζωής.

Η αποκλειστική *κυριαρχία των αστών δημοκρατών (Republikaner)* κράτησε μόνον από τις 24 του Ιούνη ώς τις 10 του Δεκέμβρη 1848. Συνοψίζεται στη *σύνταξη ενός δημοκρατικού συντάγματος* και στην *κήρυξη του Παρισιού σε κατάσταση πολιορκίας*.

Το νέο *σύνταγμα* στη βάση του δεν ήταν παρά η εκδημοκρατισμένη έκδοση του συνταγματικού χάρτη του 1830. Το περιορισμένο εκλογικό δικαίωμα της μοναρχίας του Ιούλη που απόκλειε ακόμα και μια μεγάλη μερίδα της αστικής τάξης από την πολιτική εξουσία, ήταν ασυμβίβαστο με την ύπαρξη της αστικής δημοκρατίας. Στη θέση αυτού του περιορισμένου εκλογικού δικαιώματος, η επανάσταση του Φλεβάρη είχε αμέσως προκηρύξει το άμεσο γενικό εκλογικό δικαίωμα. Οι αστοί δημοκράτες δε μπορούσαν ν' ανακηρύξουν ως μη γενόμενο αυτό το γεγονός. Υποχρεώθηκαν ν' αρκεστούν να προσθέσουν την περιοριστική διάταξη μιας εξάμηνης διαμονής στον τόπο της εκλογής. Η παλιά διοικητική, δημοτική, δικαστική, στρατιωτική κλπ. οργάνωση διατηρήθηκε ανέπαφη ή, όπου το σύνταγμα την τροποποίησε, η τροποποίηση αυτή αφορούσε τον πίνακα των περιεχομένων και όχι το περιεχόμενο, το όνομα και όχι το πράγμα.

Το αναπόφευκτο γενικό επιτελείο των ελευθεριών του 1848 – προσωπική ελευθερία, ελευθερία του τύπου, του λόγου, του συνεταιρίζεσθαι, της συγκέντρωσης, της εκπαίδευσης, της θρησκείας κλπ. – περιβλήθηκε με μια συνταγματική στολή που το έκανε άτρωτο. Δηλαδή καθεμιά απ' αυτές τις ελευθερίες ανακηρύσσεται σαν *άνευ όρων* δικαίωμα του γάλλου πολίτη, αλλά

με τη σημείωση στο περιθώριο ότι είναι χωρίς φραγμούς μόνον ως εκεί που δεν περιορίζεται από τα «*ίσα δικαιώματα των άλλων και από τη δημόσια ασφάλεια*», ή από «νόμους» που έχουν για σκοπό να διαμεσολαβήσουν ακριβώς αυτή την αρμονία των ατομικών ελευθεριών μεταξύ τους και με τη δημόσια ασφάλεια. Για παράδειγμα: «Οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να συνεταιρίζονται, να συγκεντρώνονται φιλήσυχα και δίχως όπλα, να αναφέρονται στις αρχές και να εκφράζουν πάντοτε τις γνώμες τους δια του τύπου ή με κάθε άλλο μέσο. *Η απόλαυση αυτών των δικαιωμάτων δεν έχει άλλους περιορισμούς παρά τα ίσα δικαιώματα των άλλων και τη δημόσια ασφάλεια*». (Κεφ. II του γαλλικού συντάγματος, άρθρο 8). – «Η εκπαίδευση είναι ελεύθερη. Η ελευθερία της εκπαίδευσης πρέπει να απολαμβάνεται κάτω από τις συνθήκες που έχουν καθοριστεί από το νόμο και κάτω από τη γενική επίβλεψη του κράτους», (ό.π., άρθρο 9). – «Η κατοικία κάθε πολίτη είναι απαραβίαστη, εκτός από τις περιπτώσεις που προβλέπει ο νόμος» (Κεφ. II, άρθρο 3) κλπ., κλπ. Γιαυτό, το σύνταγμα παραπέμπει συνεχώς σε μελλοντικούς *οργανικούς* νόμους, που θα αναπτύσσουν αυτές τις σημειώσεις στο περιθώριο και θα ρυθμίζουν την απόλαυση αυτών των απεριόριστων ελευθεριών, έτσι που να μη συγκρούονται ούτε αναμεταξύ τους, ούτε με τη δημόσια ασφάλεια. Και αργότερα αυτοί οι οργανικοί νόμοι ανασύρθηκαν στη ζωή από τους φίλους της τάξης και όλες αυτές οι ελευθερίες ρυθμίστηκαν έτσι που η αστική τάξη να τις απολαμβάνει δίχως να σκοντάφτει στα ίσα δικαιώματα των άλλων τάξεων της κοινωνίας. Παντού όπου απαγόρευαν ολότελα στους άλλους αυτές τις ελευθερίες, ή που επέτρεπαν την απόλαυσή τους με τέτοιους όρους που αποτελούν άλλες τόσες αστυνομικές παγίδες, αυτό γινόταν πάντοτε μονάχα για το συμφέρον της «*δημόσιας ασφάλειας*», δηλαδή για την ασφάλεια της αστικής τάξης, όπως ορίζει το σύνταγμα. Γιαυτό κατοπινά και τα δυο μέρη επικαλούνταν με όλο τους το δίκιο το σύνταγμα, τόσο οι φίλοι της τάξης που καταργούσανε όλες αυτές τις ελευθερίες, όσο και οι δημοκράτες που διεκδικούσαν όλες τις ελευθερίες. Γιατί το κάθε άρθρο του συντάγματος περιέχει την ίδια του την αντίθεση, τη δική του άνω και κάτω βουλή, δηλ. στη γενική φράση την ελευθερία και στη σημείωση του περιθώριου την κατάργηση της ελευθερίας. Όσον καιρό, λοιπόν, ήταν σεβαστή η *λέξη* ελευθερία και εμποδιζόταν μόνο η πραγματική εξάσκησή της, εννοείται με νόμιμο τρόπο, έμενε η συνταγματική ύπαρξη της ελευθερίας ανέπαφη και απαραβίαστη, κι ας θανατώνανε πραγματικά τη συγκεκριμένη της ύπαρξη.

Το σύνταγμα αυτό που με τόσο έξυπνο τρόπο το είχαν κάνει απαραβίαστο, ήταν ωστόσο σαν τον Αχιλλέα τρωτό σ' ένα σημείο, όχι όμως στη φτέρνα, μα στο κεφάλι ή καλύτερα στα δυο κεφάλια στα οποία κατάληγε: στη *νομοθετική* συνέλευση από τη μια μεριά, στον *πρόεδρο* από την άλλη. Αν ξεφυλλίσουμε το σύνταγμα θα βρούμε ότι μόνο τα άρθρα που καθορίζουν τη σχέση του προέδρου με τη νομοθετική συνέλευση είναι απόλυτα, θετικά, δίχως αντιφάσεις, δίχως δυνατότητες παρερμηνείας. Γιατί εδώ το ζήτημα ήταν να εξασφαλιστούν οι ίδιοι οι αστοί δημοκράτες (οπαδοί της Δημοκρατίας: Republikaner). Τα άρθρα 45-70 του συντάγματος έχουν συνταχθεί έτσι που να μπορεί η εθνοσυνέλευση να παραμερίζει με συνταγματικό τρόπο τον πρόεδρο, ο πρόεδρος όμως να μη μπορεί να παραμερίζει την εθνοσυνέλευση παρά μονάχα με αντισυνταγματικό τρόπο, καταργώντας δηλαδή το ίδιο το σύνταγμα. Έτσι εδώ το ίδιο το σύνταγμα προκαλεί τη βίαιη εκμηδένισή του. Δεν καθαγιάζει μονάχα το χωρισμό των εξουσιών όπως το έκανε η Χάρτα του 1830, μα τον διευρύνει ώς την ανυπόφορη αντίφαση. Το *παιχνίδι των συνταγματικών εξουσιών*, όπως ονόμασε ο Γκιζό τους κοινοβουλευτικούς καυγάδες ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία, παίζει στο σύνταγμα του 1848 ακατάπαυτα va banque[1]. Από τη μια υπάρχουν 750 αντιπρόσωποι του λαού, που έχουν εκλεγεί με καθολική ψηφοφορία και είναι επανεκλέξιμοι, και που αποτελούν μια εθνοσυνέλευση που κανείς δεν μπορεί να ελέγξει, να διαλύσει ή να διαιρέσει, μια εθνοσυνέλευση, που απολαμβάνει νομοθετική παντοδυναμία, που αποφασίζει σε τελευταία ανάλυση για πόλεμο, ειρήνη και εμπορικές συμβάσεις, που αυτή μόνον κατέχει το δικαίωμα της αμνηστείας και που με τη μονιμότητά της βρίσκεται αδιάκοπα στο προσκήνιο. Από την άλλη, υπάρχει ο πρόεδρος με όλες τις χαρακτηριστικές ιδιότητες της βασιλικής εξουσίας, με την αρμοδιότητα να διορίζει και να παύει τους υπουργούς του ανε-

1. Τα διακινδυνεύει όλα: Έκφραση που χρησιμοποιείται στο χαρτοπαίγνιο όταν τα παίζει κανείς όλα για όλα σ' ένα χαρτί (σ.τ.γ.Ε.).

ξάρτητα από την εθνοσυνέλευση, με όλα τα μέσα της εκτελεστικής εξουσίας στα χέρια του, που έχει το δικαίωμα να διορίζει σε όλες τις θέσεις και αποφασίζει έτσι για τουλάχιστο πάνω από ενάμισυ εκατομμύριο υπάρξεις στη Γαλλία, γιατί τόσες εξαρτώνται από τους 500.000 υπαλλήλους και αξιωματικούς όλων των βαθμών. Έχει πίσω του όλη την ένοπλη εξουσία. Έχει το προνόμιο να δίνει χάρη σε μεμονωμένους εγκληματίες, να θέτει σε διαθεσιμότητα τους εθνοφύλακες, να παύει σε συμφωνία με το συμβούλιο του κράτους τα γενικά, τα επαρχιακά και τα κοινοτικά συμβούλια που εκλέγονται από τους ίδιους τους πολίτες. Έχει την πρωτοβουλία, το διευθυντικό ρόλο σε όλες τις συμφωνίες με το εξωτερικό. Ενώ η συνέλευση παραμένει συνεχώς πάνω στη σκηνή και είναι εκτεθειμένη στην καθημερινή κοινή κριτική, ο πρόεδρος κάνει μια κρυφή ζωή στα Ηλύσια Πεδία, έχοντας μπροστά στα μάτια του και μέσα στην καρδιά του το άρθρο 45 του συντάγματος, που του φωνάζει κάθε μέρα: «frère il faut mourir!»[1] Η εξουσία σου λήγει τη δεύτερη Κυριακή του όμορφου Μάη, στον τέταρτο χρόνο της εκλογής σου. Πάνε τότε πια τα μεγαλεία, το έργο αυτό δεν παίζεται για δεύτερη φορά και αν έχεις χρέη κοίταξε να τα πληρώσεις έγκαιρα με τις 600.000 φράγκα που σου επιχορηγεί το σύνταγμα, εκτός αν προτιμάς να τραβήξεις τη δεύτερη Δευτέρα του όμορφου Μάη για το Κλισύ![2] Έτσι, αν το σύνταγμα παραχωρεί στον πρόεδρο την πραγματική εξουσία, προσπαθεί να εξασφαλίσει στην εθνοσυνέλευση την ηθική εξουσία. Αλλά εκτός που είναι αδύνατο να δημιουργηθεί μια ηθική εξουσία με άρθρα νόμων, το σύνταγμα αναιρεί στο ζήτημα αυτό άλλη μια φορά τον ίδιο τον εαυτό του, ορίζοντας ότι ο Πρόεδρος εκλέγεται από όλους τους γάλλους με άμεση ψηφοφορία. Και ενώ οι ψήφοι της Γαλλίας διαμοιράζονται στα 750 μέλη της εθνοσυνέλευσης, αντίθετα συγκεντρώνονται εδώ σ' *ένα* μόνον άτομο. Και ενώ κάθε χωριστός αντιπρόσωπος του λαού αντιπροσωπεύει μόνο τούτο ή εκείνο το κόμμα, τούτη ή εκείνη την πόλη, τούτο ή εκείνο το προγεφύρωμα ή ακόμα την απλή αναγκαιότητα να εκλεγεί οπωσδήποτε ένας από τους 750 βουλευτές, χωρίς να πολυπροσέχει κανένας ούτε τις ίδιες τις εκλογές, ούτε και τον υποψήφιο, *ο πρόεδρος* είναι ο εκλεκτός του έθνους και η πράξη της εκλογής του είναι το μεγάλο ατού, που το παίζει ο κυρίαρχος λαός μια φορά κάθε τέσσερα χρόνια. Η εκλεγμένη εθνοσυνέλευση βρίσκεται σε μεταφυσική σχέση ενώ ο εκλεγμένος πρόεδρος βρίσκεται σε προσωπική σχέση με το έθνος. Η εθνοσυνέλευση παριστάνει βέβαια με τους χωριστούς αντιπροσώπους της τις ποικίλες πλευρές του εθνικού πνεύματος, μα στον πρόεδρο ενσαρκώνεται αυτό το ίδιο το εθνικό πνεύμα. Απέναντι στην εθνοσυνέλεση ο πρόεδρος κατέχει ένα είδος θείο δικαίωμα, υπάρχει ελέω λαού.

1: Αδελφέ, πρέπει να πεθάνεις! (σ.τ.γ.Ε.).
2. Κλισύ: Παρισινή φυλακή για οφειλέτες χρεών από το 1826 έως το 1867 (σ.τ.γ.Ε.).

Η κυβέρνηση Μπαρρό-Φαλλού ήταν η πρώτη και τελευταία κοινοβουλευτική κυβέρνηση που σχημάτισε ο Βοναπάρτης. Γιαυτό η παύση της αποτελεί μια αποφασιστική καμπή. Μαζί με την κυβέρνηση αυτή το κόμμα της τάξης έχασε μια για πάντα ένα απαραίτητο πόστο για τη διατήρηση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, το μοχλό της εκτελεστικής εξουσίας. Καταλαβαίνει κανείς αμέσως ότι σε μια χώρα σαν τη Γαλλία, όπου η εκτελεστική εξουσία διαθέτει έναν υπαλληλικό στρατό με πάνω από μισό εκατομμύριο άτομα, δηλαδή διατηρεί συνεχώς κάτω από την πιο απόλυτη εξάρτησή της μια τεράστια μάζα από συμφέροντα και υπάρξεις, όπου το κράτος περιβάλλει, ελέγχει, ρυθμίζει, επιτηρεί και κηδεμονεύει την αστική κοινωνία από τις πιο πλατιές εκδηλώσεις της ζωής της ώς τις πιο ασήμαντες κινήσεις της, από τους πιο γενικούς τρόπους ύπαρξής της ώς την ιδιωτική υπόσταση των ατόμων, όπου το παρασιτικό αυτό σώμα αποκτά με τον πιο ακραίο συγκεντρωτισμό τη δυνατότητα να είναι πανταχού παρόν, να είναι παντογνώστης και να έχει μια διευρυμένη κινητικότητα και μια ελαστικότητα που το ανάλογό της υπάρχει μόνο στην απόλυτη έλλειψη αυτοτέλειας και στην πλαδαρή αμορφία του πραγματικού κοινωνικού σώματος – είναι φανερό πως σε μια τέτοια χώρα η εθνοσυνέλευση, μαζί με το δικαίωμα να διαθέτει τις υπουργικές θέσεις, έχανε και κάθε πραγματική επιρροή, αν δεν απλοποιούσε ταυτόχρονα την κρατική διοίκηση, αν δε λιγόστευε κατά το δυνατόν τη στρατιά των υπαλλήλων και αν τέλος δεν επέτρεπε στην αστική κοινωνία και στην κοινή γνώμη να δημιουργήσουν τα δικά τους, ανεξάρτητα από την κυβερνητική εξουσία όργανα. Αλλά το υλικό συμφέρον της γαλλικής αστικής τάξης είναι ακριβώς

πολύ στενά συνυφασμένο με τη διατήρηση αυτής της πλατιάς και πολλαπλά διακλαδωμένης κρατικής μηχανής. Σ' αυτή βρίσκει θέσεις για τον υπεράριθμο πληθυσμό της και συμπληρώνει με τη μορφή των κρατικών μισθών ό,τι δε μπορεί να τσεπώσει με τη μορφή του κέρδους, των τόκων, του εισοδήματος και των αμοιβών. Από την άλλη μεριά, το πολιτικό της συμφέρον την ανάγκασε μέρα με τη μέρα να εντείνει την καταστολή δηλαδή τα μέσα και το προσωπικό της κρατικής εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα ήταν αναγκασμένη να κάνει έναν αδιάκοπο πόλεμο ενάντια στην κοινή γνώμη, και να ανακατεύει και να παραλύει με βάση τη δυσπιστία τα αυτόνομα όργανα κίνησης της κοινωνίας, όταν δεν κατόρθωνε να τ' ακρωτηριάζει ολότελα. Έτσι η γαλλική αστική τάξη ήταν απ' την ταξική της θέση αναγκασμένη από τη μια μεριά να εκμηδενίζει τις ζωτικές συνθήκες κάθε κοινοβουλευτικής εξουσίας, συνεπώς και της δικής της κοινοβουλευτικής εξουσίας, κι από την άλλη μεριά να κάνει ακαταμάχητη την εκτελεστική εξουσία, που διάκειτο εχθρικά προς αυτήν.

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία ήταν κάτι παραπάνω από το ουδέτερο έδαφος, όπου οι δυο μερίδες της γαλλικής αστικής τάξης, νομιμόφρονες και ορλεανικοί, μεγάλη γαιοκτησία και βιομηχανία, μπορούσαν να κατοικήσουν η μια δίπλα στην άλλη με ίσα δικαιώματα. Ήταν ο απαραίτητος όρος της κοινής τους κυριαρχίας, η μόνη κρατική μορφή, όπου το γενικό ταξικό τους συμφέρον υπέτασσε ταυτόχρονα τις αξιώσεις των ξεχωριστών ομάδων τους καθώς και όλες τις άλλες τάξεις της κοινωνίας. Σαν βασιλικοί ξαναπέφτανε στην παλιά τους αντίθεση, στον αγώνα για την υπεροχή της γαιοκτησίας ή του χρήματος, και η υπέρτατη έκφραση αυτής της αντίθεσης, η προσωποποίησή της, ήταν οι ίδιοι οι βασιλιάδες τους, οι δυναστείες τους. Έτσι εξηγείται η εναντίωση του κόμματος της τάξης στην ανάκληση των Βουρβόνων.

(...)

Επίσης και η βιομηχανική αστική τάξη, με το φανατισμό της υπέρ της τάξης οργιζόταν για τους καυγάδες του κοινοβουλευτικού κόμματος της τάξης με την εκτελεστική εξουσία. Ύστερα από την ψήφο τους της 18ης του Γενάρη με την ευκαιρία της καθαίρεσης του Σανγκαρνιέ, ο Θιέρσος, ο Ανγκλές ο Σαιντ-Μπεβ κλπ., επιτιμήθηκαν δημόσια από τους εντολοδόχους τους των βιομηχανικών ακριβώς περιφερειών, όπου ιδιαίτερα στιγματίστηκε ο συνασπισμός τους με τους ορεινούς σαν πράξη εσχάτης προδοσίας απέναντι στην τάξη. Αν, όπως είδαμε, οι καυχησιάρικες κοροϊδίες, οι μικρόπρεπες μηχανορραφίες, με τις οποίες εκδηλωνόταν η πάλη του κόμματος της τάξης ενάντια στον Πρόεδρο, δεν άξιζαν καλύτερη υποδοχή, από την άλλη μεριά, το αστικό αυτό κόμμα, που απαιτεί από τους αντιπροσώπους του ν' αφήσουν να περάσει δίχως αντίσταση η στρατιωτική εξουσία από τα χέρια του δικού του κοινοβουλίου στα χέρια ενός τυχοδιώχτη μνηστήρα του θρόνου, δεν άξιζε καν τις μηχανορραφίες που σπαταλήθηκαν για τα συμφέροντά του. Απόδειχνε ότι ο αγώνας για την υπεράσπιση των δημοσίων συμφερόντων του, των δικών του ταξικών συμφερόντων, της δικής του πολιτικής εξουσίας, γινόταν αντιληπτός ως ενόχληση και προκαλούσε δυσφορία επειδή απλά και μόνο διατάρασσε τις ιδιωτικές υποθέσεις του.

Σχεδόν χωρίς καμιά εξαίρεση οι αστικές προσωπικότητες των επαρχιακών πόλεων, τα δημοτικά συμβούλια, οι δικαστές των εμποροδικείων κλπ., δέχονταν παντού τον Βοναπάρτη στις περιοδείες του με τον πιο δουλοπρεπή τρόπο, ακόμα και όταν, όπως έγινε στη Ντιζόν, ο Βοναπάρτης επιτέθηκε απροκάλυπτα ενάντια στην εθνοσυνέλευση και ειδικά ενάντια στο κόμμα της τάξης.

Όταν το εμπόριο πήγαινε καλά, όπως στην αρχή του 1851, η εμπορική αστική τάξη λυσσομανούσε ενάντια σε κάθε κοινοβουλευτικό αγώνα, για να μη χάσει, προς θεού, το εμπόριο το κέφι του. Όταν το εμπόριο πήγαινε άσχημα, όπως συνέβαινε συνεχώς από τα τέλη του Φλεβάρη 1851, κατηγορούσε τους κοινοβουλευτικούς αγώνες σαν αιτία της στασιμότητας και ζητούσε με φωνές να καταπαύσουν, για να μπορέσει να κινηθεί ξανά το εμπόριο. Οι συζητήσεις για την αναθεώρηση έπεσαν ακριβώς σ' αυτήν την κακή περίοδο. Επειδή επρόκειτο εδώ για ζωή ή θάνατο της υπάρχουσας μορφής του κράτους, η αστική τάξη αισθανόταν ότι είχε ένα παραπάνω δικαίωμα ν' απαιτήσει από τους αντιπροσώπους της να μπει τέλος σ' αυτή τη βασανιστική προσωρινότητα και συνάμα να διατηρηθεί το υπάρχον καθεστώς. Σ' αυτό δεν υπήρχε καμιά αντίφαση. Λέγοντας τέλος της προσωρινότητας, εννοούσε ακριβώς τη συνέχισή της, την αναβολή για το απώτερο μέλλον της στιγμής που θα έπρε-

πε να παρθεί μια απόφαση. Το υπάρχον καθεστώς μπορούσε να διατηρηθεί μονάχα με δυο τρόπους: είτε με την παράταση της εξουσίας του Βοναπάρτη, είτε με τη συνταγματική αποχώρηση του ίδιου και την εκλογή του Καβαινιάκ. Ένα μέρος της αστικής τάξης επιθυμούσε την τελευταία λύση και δεν ήταν σε θέση να δώσει στους αντιπροσώπους της καλύτερη συμβουλή από το να σωπαίνουν και να μη θίγουν το φλέγον αυτό ζήτημα. Είχε τη γνώμη πως αν οι αντιπρόσωποί της δε μιλούσαν, ο Βοναπάρτης δε θα αναλάμβανε δράση. Επιθυμούσε ένα κοινοβούλιο-στρουθοκάμηλο που να κρύβει το κεφάλι του για να μένει αθέατο. Ένα άλλο μέρος της αστικής τάξης, μια κι ο Βοναπάρτης καθόταν στην προεδρική έδρα, επιθυμούσε να τον αφήσει να κάθεται σ' αυτή για να μείνουν τα πράγματα στην παλιά τους τροχιά. Αγανακτούσε γιατί το κοινοβούλιό της δεν παραβίαζε ανοιχτά το σύνταγμα και δεν παραιτιόταν χωρίς άλλη διαδικασία.

Τα γενικά συμβούλια των νομών, αυτά τα επαρχιακά αντιπροσωπευτικά σώματα της μεγάλης αστικής τάξης, που συνεδρίασαν ύστερα από τις 25 Αυγούστου στο διάστημα των διακοπών της εθνοσυνέλευσης, κηρύχθηκαν σχεδόν ομόφωνα υπέρ της αναθεώρησης, δηλ. ενάντια στο κοινοβούλιο και υπέρ του Βοναπάρτη.

Ακόμα πιο ξεκάθαρα από τη ρήξη με τους *κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους της* η αστική τάξη φανέρωσε τη λύσσα της ενάντια στους φιλολογικούς εκπροσώπους της, ενάντια στον ίδιο τον τύπο της. Οι καταδίκες σε υπερβολικά χρηματικά ποσά και σε επαίσχυντες φυλακίσεις που οι αστοί ένορκοι απάγγελναν για κάθε επίθεση των αστών δημοσιογράφων ενάντια στις σφετεριστικές ορέξεις του Βοναπάρτη, για κάθε απόπειρα του τύπου να υπερασπίσει τα πολιτικά δικαιώματα της αστικής τάξης ενάντια στην εκτελεστική εξουσία, προκάλεσαν την έκπληξη όχι μόνο της Γαλλίας, αλλά και όλης της Ευρώπης.

Αν, όπως έχω δείξει, *το κοινοβουλευτικό κόμμα της τάξης* με τις φωνές του για ησυχία καταδίκασε σε αδράνεια τον ίδιο τον εαυτό του, αν κήρυξε την πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης ασυμβίβαστη με την ασφάλεια και την υπόσταση της αστικής τάξης, καταστρέφοντας στην πάλη ενάντια στις άλλες τάξεις της κοινωνίας, με τα ίδια του τα χέρια, όλους τους όρους του δικού του καθεστώτος, του κοινοβουλευτικού καθεστώτος,

η εξωκοινοβουλευτική μάζα της αστικής τάξης, με τη δουλοπρέπειά της απέναντι στον Πρόεδρο, με τις βρισιές της ενάντια στο κοινοβούλιο, με τη βάναυση κακομεταχείριση του ίδιου της του τύπου, προσκαλούσε το Βοναπάρτη να καταπιέσει και να εκμηδενίσει το τμήμα της που μιλούσε και έγραφε, τους πολιτικούς της και τους ανθρώπους των γραμμάτων, το ρητορικό βήμα της και τον τύπο της, έτσι που να μπορεί γεμάτη εμπιστοσύνη ν' ασχολείται με τις ιδιωτικές της υποθέσεις κάτω από την προστασία μιας ισχυρής και με απεριόριστη εξουσία κυβέρνησης. Δήλωσε ξεκάθαρα ότι λαχταρά ν' απαλλαγεί από την ίδια της την πολιτική κυριαρχία για ν' απαλλαγεί από τους κόπους και τους κινδύνους της εξουσίας.

Κι αυτή (η εξωκοινοβουλευτική αστική τάξη), που είχε ήδη εξεγερθεί ενάντια στον καθαρά κοινοβουλευτικό και φιλολογικό αγώνα για την κυριαρχία της ίδιας της τάξης της και είχε προδόσει τους αρχηγούς αυτής της πάλης, τολμάει τώρα εκ των υστέρων να κατηγορήσει το προλεταριάτο, γιατί δεν ξεσηκώθηκε σ' έναν αιματηρό αγώνα, σ' έναν αγώνα ζωής ή θανάτου για χάρη της! Αυτή, που κάθε στιγμή θυσίαζε το γενικό ταξικό συμφέρον της, δηλ. το πολιτικό συμφέρον της, στο πιο στενό και πιο βρώμικο ιδιωτικό της συμφέρον και απαιτούσε από τους αντιπροσώπους της μιαν ανάλογη θυσία, κλαψουρίζει τώρα ότι το προλεταριάτο θυσίασε τα ιδανικά πολιτικά της συμφέροντα στα υλικά του συμφέροντα. Ποζάρει σαν μια αγαθή ψυχή που το παραπλανημένο από τους σοσιαλιστές προλεταριάτο την παραγνώρισε και την εγκατάλειψε στην αποφασιστική στιγμή. Και βρίσκει μια γενική απήχηση στον αστικό κόσμο. Φυσικά, δε μιλάω για τους γερμανούς πολιτικάντηδες και τους αγροίκους της πολιτικούς. Παραπέμπω τον αναγνώστη λ.χ., στο ίδιο το «Εκόνομιστ», που στις 29 του Νοέμβρη 1851, δηλ. τέσσερις μέρες πριν από το πραξικόπημα, είχε κηρύξει το Βοναπάρτη «φρουρό της τάξης», ενώ τους Θιέρσο και Μπεριέ τους είχε χαρακτηρίσει «αναρχικούς» και που ήδη στις 27 του Δεκέμβρη 1851, αφού πια ο Βοναπάρτης έκλεισε το στόμα αυτών των αναρχικών, φωνάζει για την προδοσία που οι «αμαθείς, ανάγωγες και ηλίθιες μάζες των προλετάριων είχαν διαπράξει ενάντια στη δεξιοσύνη, τη γνώση, την πειθαρχία, την πνευματική επιρροή, τις διανοητικές πηγές και το ηθικό κύρος των μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων της κοινωνίας». Και η

ηλίθια, αμαθής και χυδαία αυτή μάζα δεν ήταν άλλη από την ίδια την αστική μάζα.

(...)

«C'est le triomphe complet et définitif du socialisme!»[1] Έτσι χαρακτήρισε ο Γκιζό τις 2 του Δεκέμβρη. Αν όμως η ανατροπή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας περιέχει μέσα της σε σπέρμα το θρίαμβο της προλεταριακής επανάστασης, ωστόσο το άμεσο και χειροπιαστό αποτέλεσμά της ήταν *η νίκη του Βοναπάρτη πάνω στο κοινοβούλιο, της εκτελεστικής εξουσίας πάνω στη νομοθετική εξουσία, της βίας δίχως λόγια πάνω στη βία των λόγων*. Στο κοινοβούλιο το έθνος ανύψωνε τη γενική του θέληση σε νόμο, δηλ. έκανε γενική του θέληση το νόμο της κυρίαρχης τάξης. Μπροστά στην εκτελεστική εξουσία παραιτείται από κάθε δική του θέληση και υποτάσσεται στην επιταγή για εξουσία του ξένου, της αυθεντίας. Η εκτελεστική εξουσία, αντίθετα από τη νομοθετική εξουσία, εκφράζει την ετερονομία του έθνους σε αντίθεση με την αυτονομία του. Έτσι η Γαλλία φαίνεται πως ξέφυγε από το δεσποτισμό μιας τάξης, μόνο για να ξαναπέσει κάτω από το δεσποτισμό ενός ατόμου και μάλιστα κάτω από την εξουσία ενός ατόμου χωρίς κύρος. Ο αγώνας φάνηκε πως διευθετήθηκε με το να γονατίσουν μπροστά στον υποκόπανο όλες οι τάξεις, στον ίδιο βαθμό ανίσχυρες και βουβές.

Η επανάσταση όμως είναι ριζική. Βρίσκεται ακόμα στο πέρασμά της μέσα από το καθαρτήριο πυρ. Περατώνει μεθοδικά το έργο της. Ως τις 2 του Δεκέμβρη 1851 είχε αποτελειώσει το μισό από το προπαρασκευαστικό της έργο και τώρα αποτελειώνει το άλλο μισό. Ολοκληρώνει πρώτα την κοινοβουλευτική εξουσία για να μπορεί να την ανατρέψει. Και τώρα που το έχει κατορθώσει αυτό, ολοκληρώνει την εκτελεστική εξουσία, την ανάγει στην πιο καθαρή της έκφραση, την απομονώνει, τη βάζει απέναντί της σαν μοναδικό στόχο για να συγκεντρώσει πάνω της όλες της τις δυνάμεις καταστροφής. Και όταν θα έχει εκτελέσει το δεύτερο μισό του προπαρασκευαστικού της έργου, η Ευρώπη θα αναπηδήσει από τη θέση της και θα φωνάξει χαρούμενα: καλά έσκαψες, γεροτυφλοπόντικα![2]

1. «Είναι ο πλήρης και οριστικός θρίαμβος του σοσιαλισμού» (σ.τ.γ.Ε.).
2. Άμλετ, 1η πράξη, 8η σκηνή (σ.τ.γ.Ε.).

Αυτή η εκτελεστική εξουσία, με την τεράστια γραφειοκρατική και στρατιωτική οργάνωσή της, με τον εκτενή και τεχνητό κρατικό της μηχανισμό, με μια στρατιά από μισό εκατομμύριο υπαλλήλους, πλάι σ' ένα στρατό από άλλο μισό εκατομμύριο, αυτό το φρικιαστικό παρασιτικό σώμα, που τυλίγεται σα δίχτυ γύρω στο σώμα της γαλλικής κοινωνίας και φράζει όλους τους πόρους της, γεννήθηκε τον καιρό της απόλυτης μοναρχίας, τον καιρό της παρακμής του φεουδαρχικού καθεστώτος, και υποβοήθησε την επίσπευση της παρακμής του. Τα εξουσιαστικά προνόμια των γαιοκτημόνων και των πόλεων μετατράπηκαν σε άλλες τόσες αρμοδιότητες της κρατικής εξουσίας, οι φεουδάρχες τιτλούχοι σε έμμισθους υπαλλήλους και ο πολύχρωμος κατάλογος των αντιμαχόμενων μεσαιωνικών απόλυτων εξουσιών έγινε το διαρρυθμισμένο σχέδιο μιας κρατικής εξουσίας, που η εργασία της είναι καταμερισμένη και συγκεντρωμένη σαν σε εργοστάσιο. Η πρώτη γαλλική επανάσταση, έχοντας καθήκον να συντρίψει όλες τις τοπικές, εδαφικές, δημοτικές και επαρχιακές ανεξάρτητες εξουσίες για να δημιουργήσει την αστική ενότητα του έθνους, ήταν υποχρεωμένη ν' αναπτύξει εκείνο που είχε αρχίσει η απόλυτη μοναρχία: το συγκεντρωτισμό, ταυτόχρονα όμως την έκταση, τις αρμοδιότητες και τους παραστάτες της κυβερνητικής εξουσίας. Ο Ναπολέων τελειοποίησε αυτόν τον κρατικό μηχανισμό. Η νομιμόφρων μοναρχία και η μοναρχία του Ιούλη δεν του προσθέσανε τίποτα εκτός από ένα μεγαλύτερο καταμερισμό της εργασίας, που αναπτυσσόταν στον ίδιο βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας μέσα στην αστική κοινωνία δημιουργούσε νέες ομάδες συμφερόντων και συνεπώς καινούργιο υλικό για την κρατική διοίκηση. Κάθε *κοινό* συμφέρον χωρίστηκε αμέσως από την κοινωνία και αντιπαρατέθηκε σ' αυτή σαν ανώτερο, *γενικό* συμφέρον, αποσπάστηκε από την αυτενέργεια των κοινωνικών μελών και έγινε αντικείμενο της κυβερνητικής δραστηριότητας, από το γεφύρι, το σχολικό κτίριο και την κοινόχρηστη ιδιοκτησία μιας αγροτικής κοινότητας μέχρι τους σιδηροδρόμους, τον εθνικό πλούτο και το εθνικό πανεπιστήμιο της Γαλλίας. Τέλος, η κοινοβουλευτική δημοκρατία στην πάλη της ενάντια στην επανάσταση βρέθηκε αναγκασμένη, μαζί με τα κατασταλτικά μέτρα, να ενισχύσει τα μέσα και το συγκεντρωτισμό της κυβερνητικής εξουσία. Όλες οι ανατροπές τελειοποιούσαν αυτή τη μηχανή αντί να την τσα-

κίζουν. Τα κόμματα που αγωνίζονταν διαδοχικά για την εξουσία θεωρούσαν την απόκτηση αυτού του τεράστιου κρατικού οικοδομήματος σαν την κυριότερη λεία του νικητή.

Μα στο καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας, κατά την πρώτη επανάσταση, και στο καθεστώς του Ναπολέοντα, η γραφειοκρατία ήταν μόνο το μέσο για να προετοιμαστεί η ταξική κυριαρχία της αστικής τάξης. Στο καθεστώς της παλινόρθωσης του Λουδοβίκου Φίλιππου, της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ήταν το εργαλείο της κυρίαρχης τάξης, όσο κι αν αυτή επιδίωκε να αποκτήσει τη δική της εξουσία.

Μόνο στο καθεστώς του δεύτερου Βοναπάρτη φαίνεται να έχει ολότελα ανεξαρτητοποιηθεί το κράτος. Η κρατική μηχανή έχει τόσο σταθεροποιήσει τη θέση της απέναντι στην αστική κοινωνία, που είναι αρκετό να έχει επικεφαλής της τον αρχηγό του ομίλου της 10ης του Δεκέμβρη, έναν τυχοδιώχτη που κατέφθασε από το εξωτερικό, που τον ανακήρυξε αρχηγό μια μεθυσμένη φανταρία την οποία είχε εξαγοράσει με ρακί και λουκάνικα και που είναι συνεχώς υποχρεωμένος να της πετάει και από κανένα λουκάνικο. Έτσι εξηγείται η μικρόψυχη απελπισία, το συναίσθημα της πιο τρομακτικής ταπείνωσης και του εξευτελισμού, που πλακώνει το στήθος της Γαλλίας και της κόβει την ανάσα. Η Γαλλία αισθάνεται τον εαυτό της ατιμασμένο.

Και παρόλα αυτά η κρατική εξουσία δεν αιωρείται στο κενό. Ο Βοναπάρτης αντιπροσωπεύει μια τάξη και μάλιστα την πολυαριθμότερη τάξη της γαλλικής κοινωνίας, τους *μικρούς χωρικούς*.

Όπως οι Βουρβόνοι ήταν η δυναστεία της μεγάλης γαιοκτησίας, όπως ο οίκος της Ορλεάνης ήταν η δυναστεία του χρήματος, έτσι και οι Βοναπάρτες είναι η δυναστεία των αγροτών, δηλ. της μάζας του γαλλικού λαού. Ο εκλεκτός των αγροτών δεν είναι ο Βοναπάρτης που υποτασσόταν στο αστικό κοινοβούλιο, αλλά ο Βοναπάρτης που το διάλυσε. Τρία χρόνια οι πόλεις κατόρθωναν να πλαστογραφούν το νόημα των εκλογών της 10ης του Δεκέμβρη και να εξαπατούν τους αγρότες στο ζήτημα της ανασύστασης της αυτοκρατορίας. Οι εκλογές της 10ης του Δεκέμβρη 1848 ολοκληρώθηκαν μονάχα με το πραξικόπημα της 2ας του Δεκέμβρη 1851.

Οι μικροί χωρικοί αποτελούν μια τεράστια μάζα, που τα μέλη της ζουν κάτω από ίδιες συνθήκες, χωρίς όμως να έρχονται μεταξύ τους σε πολλών ειδών σχέσεις. Ο τρόπος της παραγωγής τους, τους απομονώνει τον έναν από τον άλλο, αντί να τους φέρνει σε αμοιβαία επικοινωνία. Η απομόνωση πριμοδοτείται και από τα άσχημα συγκοινωνιακά μέσα της Γαλλίας και τη φτώχεια των αγροτών. Το παραγωγικό τους πεδίο, ο μικρός κλήρος, δεν επιτρέπει στην καλλιέργειά του κανέναν καταμερισμό της εργασίας, καμιά εφαρμογή της επιστήμης και συνεπώς καμιά ποικιλία στην ανάπτυξη, καμιά διαφοροποίηση στα ταλέντα, κανένα πλούτο στις κοινωνικές σχέσεις. Κάθε ξεχωριστή αγροτική οικογένεια είναι σχεδόν αυτάρκης, παράγει η ίδια άμεσα το μεγαλύτερο μέρος της κατανάλωσής της και έτσι αποκτά τα μέσα συντήρησής της περισσότερο από την ανταλλαγή με τη φύση, παρά από τη διασύνδεση με την κοινωνία. Ο μικρός κλήρος, ο αγρότης και η οικογένεια, δίπλα ένας άλλος μικρός κλήρος, ένας άλλος αγρότης και μια άλλη οικογένεια. Μια χούφτα απ' αυτές τις μονάδες κάνουν ένα χωριό και μια χούφτα χωριά κάνουν ένα νομό. Έτσι σχηματίζεται η μεγάλη μάζα του γαλλικού έθνους με απλή άθροιση ομώνυμων μεγεθών, το ίδιο περίπου όπως ένα σακί γεμάτο πατάτες κάνει ένα σακί πατάτες. Εφόσον εκατομμύρια οικογένειες ζουν κάτω από οικονομικές συνθήκες ύπαρξης, που ξεχωρίζουν τον τρόπο ζωής τους, τα συμφέροντά τους και τη μόρφωσή τους από τον τρόπο ζωής, τα συμφέροντα και τη μόρφωση των άλλων τάξεων και τις αντιπαραθέτουν εχθρικά σ' αυτές, αποτελούν μια τάξη. Εφόσον όμως ανάμεσα στους μικρούς αγρότες υπάρχει μόνο μια τοπική συνοχή και η ομοιότητα των συμφερόντων τους δε δημιουργεί ανάμεσά τους καμιά κοινότητα, κανένα εθνικό σύνδεσμο, και καμιά πολιτική οργάνωση, δεν αποτελούν τάξη. Γιαυτό είναι ανίκανοι να επιβάλουν οι ίδιοι εξ ονόματός τους τα ταξικά τους συμφέροντα, είτε με μια βουλή είτε με μια συνέλευση (Konvent: σύνοδο). Δεν μπορούν ν' αντιπροσωπεύουν τον εαυτό τους, πρέπει να αντιπροσωπεύονται από άλλους. Ο αντιπρόσωπός τους πρέπει ταυτόχρονα να παρουσιάζεται σαν κύριός τους, σαν μια εξουσία πάνω απ' αυτούς, σαν μια χωρίς φραγμούς κυβερνητική δύναμη, που τους προστατεύει από τις άλλες τάξεις και τους στέλνει από τα πάνω τη βροχή και τον ήλιο. Η πολιτική επιρροή των μικρών αγροτών βρίσκει συνεπώς την τελική της έκφραση στην υποταγή της ίδιας της κοινωνίας στην εκτελεστική εξουσία.

Η ιστορική παράδοση γέννησε την πίστη των γάλλων αγροτών στο θαύμα ότι ένας άνθρωπος με το όνομα Ναπολέων θα τους ξανάφερνε όλο το μεγαλείο. Και βρέθηκε κάποιο υποκείμενο, που λέει ότι είναι αυτός ο άνθρωπος, γιατί έχει το όνομα Ναπολέων και γιατί ο ναπολεόντειος κώδικας ορίζει ότι: «La recherche de la paternité est interdite»[1]. Ύστερα από είκοσι χρόνια αλητείας και ύστερα από μια σειρά γελοίες περιπέτειες, επαληθεύεται ο μύθος και ο άνθρωπος γίνεται αυτοκράτορας των Γάλλων. Η έμμονη ιδέα του ανηψιού πραγματοποιήθηκε, γιατί συνέπιπτε με την έμμονη ιδέα της πολυπληθέστερης τάξης του γαλλικού λαού.

Μα, θα μου αντιτάξει κανείς, και οι εξεγέρσεις των αγροτών στη μισή Γαλλία, το κυνήγι του στρατού ενάντια στους αγρότες, οι μαζικές φυλακίσεις και εξορίες των αγροτών;

Από τον καιρό του Λουδοβίκου XIV η Γαλλία δε γνώρισε παρόμοιο διωγμό των αγροτών «για δημαγωγικές μηχανορραφίες».

Πρέπει όμως να το καταλάβουμε καλά. Η δυναστεία του Βοναπάρτη δεν αντιπροσωπεύει τον επαναστάτη αλλά το συντηρητικό αγρότη, δεν αντιπροσωπεύει τον αγρότη που θέλει να βγει έξω από τις κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξής του, από το μικρό κλήρο, αλλά αντίθετα τον αγρότη που θέλει να σταθεροποιήσει αυτές τις συνθήκες κι αυτό τον κλήρο, δεν αντιπροσωπεύει το λαό της υπαίθρου που ενωμένος με τις πόλεις θέλει να ανατρέψει με τη δική του δράση την παλιά τάξη πραγμάτων, αλλά αντίθετα, το λαό της υπαίθρου που, γερά κλεισμένος σ' αυτήν την παλιά τάξη πραγμάτων, θέλει να δει τον εαυτό του μαζί με το μικρό κλήρο του να σώζεται και να ευνοείται από το φάντασμα της αυτοκρατορίας. Δεν αντιπροσωπεύει το διαφωτισμό, αλλά τη δεισιδαιμονία του αγρότη, δεν αντιπροσωπεύει την κρίση του, αλλά την πρόληψή του, δεν αντιπροσωπεύει το μέλλον του, αλλά το παρελθόν του, δεν αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη Σεβέν αλλά τη σύγχρονη Βανδέα του.[2]

1. Απαγορεύεται η αναζήτηση της πατρότητας (σ.τ.γ.Ε.).
2. *Σεβέν:* Οροσειρά στη νότια Γαλλία. Το 1702-1705 έλαβε χώρα εκεί μια αγροτική εξέγερση, που ονομάσθηκε η εξέγερση των Καμιζάρ. Η εξέγερση, που αρχικά ξεκίνησε ενάντια στην καταδίωξη των διαμαρτυρομένων, πήρε οξύτατο αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα. Σε μεμονωμένες περιοχές φούντωνε ξανά

Η τρίχρονη σκληρή κυριαρχία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είχε απελευθερώσει μια μερίδα γάλλους αγρότες από τη ναπολεόντεια αυταπάτη και τους είχε επαναστατικοποιήσει αν και μονάχα επιφανειακά. Κάθε φορά όμως που έμπαιναν σε κίνηση, η αστική τάξη τους απωθούσε με τη βία. Κάτω από την κοινοβουλευτική δημοκρατία, η σύγχρονη συνείδηση του γάλλου αγρότη αντιμαχόταν την παραδοσιακή του συνείδηση. Ο αγώνας αυτός συνεχίστηκε με τη μορφή μιας αδιάκοπης πάλης ανάμεσα στους δασκάλους και τους παπάδες. Η αστική τάξη κατανίκησε τους δασκάλους. Για πρώτη φορά οι αγρότες έκαναν προσπάθειες να κρατήσουν ανεξάρτητη στάση απέναντι στην κυβερνητική δράση. Αυτό εκδηλώθηκε με τις αδιάκοπες συγκρούσεις ανάμεσα στους κοινοτάρχες και τους Νομάρχες. Η αστική τάξη έπαυσε τους κοινοτάρχες. Τέλος, στην περίοδο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ξεσηκώθηκαν οι αγρότες από διάφορα μέρη ενάντια στο ίδιο τους το γέννημα, το στρατό. Η αστική τάξη τους τιμώρησε με καταστάσεις πολιορκίας και με εκτελέσεις. Κι αυτή η ίδια η αστική τάξη φωνάζει τώρα για την ηλιθιότητα των μαζών, του vile multitude[1], που την πρόδοσε στο Βοναπάρτη. Αυτή η ίδια στερέωσε με τη βία την πίστη της αγροτικής τάξης στην αυτοκρατορία, η ίδια διατήρησε τις συνθήκες που αποτελούν την κοιτίδα αυτής της αγροτικής θρησκείας. Πάντως η αστική τάξη είναι αναγκασμένη να φοβάται την ηλιθιότητα των μαζών, όσο θα μένουν συντηρητικές, και τη νοημοσύνη των μαζών, μόλις γίνουν επαναστατικές.

Στις εξεγέρσεις μετά το πραξικόπημα, ένα τμήμα γάλλων αγροτών διαμαρτυρήθηκε με τα όπλα στο χέρι ενάντια στην ίδια τους την ψήφο της 10ης του Δεκέμβρη 1848. Το σχολείο που πέρασαν από το 1848 και μετά τους είχε φρονηματίσει. Μόνο που είχανε τάξει τον εαυτό τους στον υπόκοσμο της ιστορίας. Η ιστορία το έπαιρνε αυτό επί λέξει και η πλειοψηφία ήτανε σε τέτοιο βαθμό σαστισμένη που ίσα-ίσα στους πιο κόκκινους νο-

μέχρι το 1715.
Βανδέα: γαλλική επαρχία στην οποία την άνοιξη του 1793 κατά τη Γαλλική Επανάσταση ξέσπασε μια αντεπαναστατική εξέγερση υπό την ηγεσία των ευγενών, και στηριζόταν πάνω στην αγροτιά αυτής της οικονομικά καθυστερημένης περιοχής (σ.τ.γ.Ε.).

1. Χύδην όχλου (σ.τ.γ.Ε.).

μούς ο αγροτικός κόσμος ψήφισε ανοιχτά το Βοναπάρτη. Πίστευαν πως η εθνοσυνέλευση εμπόδιζε το Βοναπάρτη να βαδίσει μπροστά. Ο Βοναπάρτης είχε τώρα σπάσει τα δεσμά που μ' αυτά οι πόλεις είχανε δέσει τη θέληση της υπαίθρου. Ακόμα, οι αγρότες σε μερικές περιφέρειες έκαναν την παράλογη σκέψη: Δίπλα σ' ένα Ναπολέοντα μια συνέλευση (Konvent).

Αφού η πρώτη επανάσταση μετέβαλε τους αγρότες από μισοδουλοπάροικους σε ελεύθερους ιδιοκτήτες της γης, ο Ναπολέων στέριωσε και ρύθμισε τις συνθήκες που θα τους επιτρέπανε να εκμεταλλεύονται ανενόχλητα τη γη της Γαλλίας, που πριν λίγο είχε περάσει στα χέρια τους, και να ικανοποιούν το νεανικό πάθος τους για ιδιοκτησία. Αυτό όμως που προκαλεί τώρα την καταστροφή του γάλλου αγρότη είναι ο ίδιος ο μικρός του κλήρος, ο τεμαχισμός της γης, η μορφή της ιδιοκτησίας που σταθεροποίησε ο Ναπολέων στη Γαλλία. Οι υλικές συνθήκες είναι ακριβώς εκείνες που μετέτρεψαν το γάλλο φεουδαρχικό αγρότη σε μικρό ανεξάρτητο αγρότη και το Ναπολέοντα σε αυτοκράτορα. Δυο γενιές στάθηκαν αρκετές για να δημιουργήσουν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα: την προοδευτική χειροτέρευση της αγροκαλλιέργειας και την προοδευτική καταχρέωση του γεωργού. Η «ναπολεόντεια» μορφή ιδιοκτησίας, που στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν η προϋπόθεση για την απελευθέρωση και τον πλουτισμό του γαλλικού αγροτικού πληθυσμού, εξελίχτηκε στη διάρκεια αυτού του αιώνα σε νόμο της υποδούλωσης και της εξαθλίωσής του. Και ακριβώς αυτός ο νόμος είναι η πρώτη από τις «idées napoléoniennes» που είχε να διαφυλάξει ο δεύτερος Βοναπάρτης[1]. Κι αν ακόμη συμμερίζεται μαζί με τους αγρότες την αυταπάτη ότι η αιτία της καταστροφής τους δε βρίσκεται στην ίδια την τεμαχισμένη μικροϊδιοκτησία, αλλά έξω απ' αυτήν, στην επίδραση περιστατικών δευτερεύουσας σημασίας, οι πειραματισμοί του θα σκάσουν σαν σαπουνόφουσκες όταν έρθουν σε επαφή με τις παραγωγικές σχέσεις.

Η οικονομική εξέλιξη της τεμαχισμένης μικροϊδιοκτησίας ανάτρεψε από τη βάση τους τις σχέσεις των αγροτών προς τις άλλες τάξεις της κοινωνίας. Τον καιρό του Ναπολέοντα, ο τεμαχισμός της γης στην ύπαιθρο συμπλήρωνε τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την απαρχή της μεγάλης βιομηχανίας στις πόλεις. Η αγροτική τάξη ήταν η πανταχού παρούσα διαμαρτυρία ενάντια στην αριστοκρατία των γαιοκτημόνων που μόλις είχε γκρεμιστεί. Οι ρίζες που η τεμαχισμένη αυτή μικροϊδιοκτησία άπλωσε στο γαλλικό έδαφος στέρησαν το φεουδαλισμό από κάθε τροφή. Οι οριοθετικοί της πάσσαλοι αποτέλεσαν τα φυσικά οχυρά της αστικής τάξης ενάντια σε κάθε εγχείρημα των παλιών της επικυρίαρχων. Μα στην πορεία του 19ου αιώνα τη θέση του φεουδάρχη την πήρε ο τοκογλύφος των πόλεων, τη θέση της φεουδαρχικής χρέωσης της γης την πήρε η υποθήκη, τη θέση της αριστοκρατικής γαιοκτησίας την πήρε το αστικό κεφάλαιο. Ο μικρός κλήρος του αγρότη είναι τώρα μόνο το πρόσχημα που επιτρέπει στον κεφαλαιοκράτη να βγάζει κέρδος, τόκο και πρόσοδο από το χωράφι, ενώ αφήνει στον ίδιο τον αγρότη να κοιτάξει πως θα μπορέσει να βγάλει το μεροκάματό του. Το χρέος της υποθήκης, που βαραίνει τη γαλλική γη, υποχρεώνει την αγροτιά της Γαλλίας να πληρώνει έναν τόκο ίσο με τον ετήσιο τόκο όλου του αγγλικού δημόσιου χρέους. Η τεμαχισμένη μικροϊδιοκτησία, με την υποδούλωσή της στο κεφάλαιο – και στην υποδούλωση αυτή ωθεί αναπόφευκτα όλη η εξέλιξή της – μετάτρεψε τη μάζα του γαλλικού έθνους σε τρωγλοδύτες. Δεκάξι εκατομμύρια αγρότες (υπολογίζονται μαζί οι γυναίκες και τα παιδιά) ζουν σε σπηλιές από τις οποίες ένα μεγάλο μέρος έχουν μονάχα ένα άνοιγμα, ένα άλλο έχει δυο και οι πιο προνομιούχες τρία ανοίγματα. Τα παράθυρα όμως είναι για ένα σπίτι ό,τι είναι οι πέντε αισθήσεις για το κεφάλι. Το αστικό καθεστώς που στις αρχές του αιώνα έβαλε το κράτος φρουρό του νεοσυστημένου μικρού κλήρου και που τον λίπανε με δάφνες, έγινε τώρα ένας βρυκόλακας που ρουφάει το αίμα του και το μεδούλι του και τον πετάει στην αλχημιστική χύτρα του κεφαλαίου. Ο κώδικας του Ναπολέοντα δεν είναι πια παρά ο κώδικας της δήμευσης της εκποίησης και του αναγκαστικού πλειστηριασμού. Στα τέσσερα εκατομμύρια (μαζί με τα παιδιά τους κλπ.) τους επίσημα άπορους, αλήτες, εγκληματίες και πόρνες, που αριθμεί η Γαλλία, πρέπει να προστεθούν πέντε εκατομμύρια που κρέμονται στο χείλος του γκρεμού και είτε ζουν στην ύπαιθρο, είτε μαζί με τα κουρέλια τους και με τα παιδιά τους καταφεύγουν συνεχώς από την ύ-

1. Ναπολεόντειες ιδέες. Αναφορά στο βιβλίο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη «Ναπολεόντειες Ιδέες» που κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1839.

παιθρο στις πόλεις και από τις πόλεις στην ύπαιθρο. Έτσι, τα συμφέροντα των αγροτών δε βρίσκονται πια, όπως τον καιρό του Ναπολέοντα, σε αρμονία, αλλά σε αντίθεση με τα συμφέροντα της αστικής τάξης, με το κεφάλαιο. Συνεπώς, οι αγρότες βρίσκουν το φυσικό τους σύμμαχο και καθοδηγητή στο προλεταριάτο των πόλεων που καθήκον του είναι η ανατροπή της αστικής τάξης πραγμάτων. Μα *η ισχυρή και με απεριόριστα δικαιώματα κυβέρνηση* – και αυτή είναι η δεύτερη «ναπολεόντεια ιδέα» που ο δεύτερος Ναπολέοντας πρέπει να εφαρμόσει – καλείται να υπερασπίσει με τη βία αυτή την «υλική» τάξη. Κι αυτή η «ordre matériel»[1] χρησιμεύει σαν σύνθημα σε όλες τις διακηρύξεις του Βοναπάρτη ενάντια στους εξεγερμένους αγρότες.

Δίπλα στην υποθήκη που του επιβάλλει το κεφάλαιο, βαραίνουν ακόμα το μικρό κλήρο και οι φόροι. Οι φόροι είναι η πηγή ζωής της γραφειοκρατίας, του στρατού, των παπάδων και της αυλής, με μια λέξη όλου του μηχανισμού της εκτελεστικής εξουσίας. Η ισχυρή κυβέρνηση και οι βαριοί φόροι είναι ταυτόσημα. Από την ίδια τη φύση της, η τεμαχισμένη μικροϊδιοκτησία είναι κατάλληλη για ν' αποτελέσει τη βάση μιας παντοδύναμης και αναρίθμητης γραφειοκρατίας. Δημιουργεί σ' όλη την επιφάνεια της χώρας ένα ομοιόμορφο επίπεδο σχέσεων και προσώπων. Συνεπώς επιτρέπει επίσης την ομοιόμορφη δράση από ένα ανώτατο κέντρο προς όλα τα σημεία αυτής της ομοιόμορφης μάζας. Εκμηδενίζει τις ενδιάμεσες αριστοκρατικές βαθμίδες ανάμεσα στη μάζα του λαού και στην κρατική εξουσία. Απ' όλες τις μεριές λοιπόν προκαλεί την άμεση επέμβαση αυτής της κρατικής εξουσίας και την παρεμβολή των άμεσων οργάνων της. Τέλος, δημιουργεί έναν άνεργο υπερπληθυσμό, που δε βρίσκει θέση ούτε στην ύπαιθρο ούτε στις πόλεις και συνεπώς αναζητεί τις δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις σαν ένα είδος τιμητικής ελεημοσύνης και προκαλεί τη δημιουργία δημόσιων θέσεων. Με τις νέες αγορές που άνοιξε με τις λόγχες και με τη λεηλασία της ηπείρου, ο Ναπολέων επέστρεψε με τόκο τους αναγκαστικούς φόρους. Οι φόροι αυτοί ήταν ένα αγκάθι για την επιχείρηση του αγρότη, ενώ τώρα της ληστεύ-

1. Υλική τάξη (σ.τ.γ.Ε.).

ουν και τις τελευταίες της πηγές και ολοκληρώνουν την αδυναμία της ν' αντισταθεί στην εξαθλίωση. Και μια τεράστια γραφειοκρατία, καλοντυμένη, και καλοθρεμμένη, είναι η «ναπολεόντεια ιδέα» που άρεσε περισσότερο από όλες στο δεύτερο Βοναπάρτη. Και πως να μην του αρέσει, αφού είναι αναγκασμένος, δίπλα στις πραγματικές τάξεις της κοινωνίας, να δημιουργήσει μια τεχνητή κάστα, για την οποία η διατήρηση του καθεστώτος του είναι ζήτημα καθημερινού ψωμιού; Γιαυτό μια από τις πρώτες οικονομικές πράξεις του ήταν να ανεβάσει πάλι τις αποδοχές των υπαλλήλων στο παλιό τους επίπεδο και να δημιουργήσει καινούργιες αργομισθίες.

Μια άλλη «ναπολεόντεια ιδέα» είναι η *κυριαρχία των παπάδων* σαν ένα μέσο διακυβέρνησης. Αν όμως ο νεοδημιουργημένος μικρός κλήρος, στην αρμονία του με την κοινωνία, στην εξάρτησή του από τις φυσικές δυνάμεις και την υποταγή του στην αυθεντία που τον προστατεύει από τα πάνω ήταν φυσικά θρήσκος, ο μικρός κλήρος που έχει συντριβεί από τα χρέη, που βρίσκεται σε διάσταση με την κοινωνία και την (κυβερνητική) αυθεντία, και που εξωθείται πέρα από τη δική του περιορισμένη αντίληψη γίνεται φυσικά άθρησκος. Ο ουρανός ήταν ένα όμορφο συμπλήρωμα στην πριν από λίγο κερδισμένη στενή λωρίδα γης, τόσο μάλιστα περισσότερο που απ' αυτόν εξαρτιέται τι καιρό θα κάνει, γίνεται όμως βρισιά μόλις θελήσουν να τον επιβάλουν σαν υποκατάστατο του μικρού κλήρου. Ο παπάς παρουσιάζεται τότε απλά σαν το μυρωμένο λαγωνικό της επίγειας αστυνομίας – που κι αυτή είναι μια άλλη «ναπολεόντεια ιδέα». Την ερχόμενη φορά, η εκστρατεία ενάντια στη Ρώμη θα γίνει μέσα στην ίδια τη Γαλλία, μα με εντελώς αντίθετο νόημα από κείνο του κ. ντε Μονταλαμπέρ.

Τέλος, το αποκορύφωμα των «ναπολεόντειων ιδεών» είναι η υπεροχή του *στρατού*. Ο στρατός ήταν point d'honneur[1] των μικρών αγροτών, τους μεταμόρφωνε σε ήρωες, υπερασπιζόταν την καινούργια ιδιοχτησία τους από τους εξωτερικούς εχθρούς, δόξαζε τη νεοαποκτημένη εθνική τους ενότητα, λεηλατούσε κι επαναστατικοποιούσε τον κόσμο. Η στολή ήταν η δική τους κρατική φορεσιά, ο πόλεμος ήταν η ποίησή τους, ο μικρός

1. Υπόθεση τιμής (σ.τ.γ.Ε.).

κλήρος που στη φαντασία τους μεγάλωνε και στρογγύλευε ήταν η πατρίδα τους, και ο πατριωτισμός ήταν η ιδανική μορφή του αισθήματος της ιδιοκτησίας. Οι εχθροί όμως που ενάντιά τους ο γάλλος αγρότης έχει να υπερασπίσει την ιδιοκτησία του σήμερα δεν είναι πια οι κοζάκοι, μα οι Huissiers, οι δικαστικοί κλητήρες και οι φοροεισπράκτορες. Ο μικρός κλήρος δε βρίσκεται πια σ' αυτό που λέγεται πατρίδα, αλλά στο βιβλίο υποθηκών. Ο ίδιος ο στρατός δεν είναι πια το άνθος της αγροτικής νεολαίας, είναι το βαλτολούλουδο του αγροτικού λούμπεν προλεταριάτου. Αποτελείται σε μεγάλο μέρος από Remplaçants, από αντικαταστάτες, ακριβώς όπως και ο δεύτερος Βοναπάρτης δεν είναι παρά ένας Remplaçant, ο αντικαταστάτης του Ναπολέοντα. Τα ηρωϊκά κατορθώματά του τα εκτελεί τώρα με την παγάνα και το άγριο κυνήγι των αγροτών, με την εξάσκηση των καθηκόντων του χωροφύλακα και όταν οι εσωτερικές αντιφάσεις του συστήματός του κυνηγήσουν τον αρχηγό του ομίλου της 10ης του Δεκέμβρη έξω από τα γαλλικά σύνορα, ο στρατός του, ύστερα από μερικές ληστρικές πράξεις, δε θα δρέψει δάφνες, αλλά ξυλιές.

Βλέπουμε ότι *όλες οι «ναπολεόντειες ιδέες» είναι ιδέες του μικρού κλήρου που δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί και που βρίσκεται στη φρεσκάδα της νεότητάς του*. Για το μικρό όμως κλήρο που έχει ζήσει τη ζωή του οι ιδέες αυτές είναι ένας παραλογισμός. Είναι οι παραισθήσεις της θανάσιμης αγωνίας του, λέξεις που μετατρέπονται σε κενολογίες, πνεύματα που γίνονται φαντάσματα. Η παρωδία όμως της αυτοκρατορίας ήταν αναγκαία για να απαλλάξει τη μάζα του γαλλικού έθνους από το βάρος της παράδοσης και για να προβάλει σε καθαρή μορφή την αντίθεση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στην κοινωνία. Μαζί με την προοδευτική συντριβή της τεμαχισμένης μικροϊδιοκτησίας, καταρρέει κι ολόκληρο το στηριγμένο πάνω της κρατικό οικοδόμημα. Η κρατική συγκεντροποίηση που χρειάζεται η σύγχρονη κοινωνία υψώνεται μονάχα πάνω στα συντρίμμια του στρατιωτικού γραφειοκρατικού κυβερνητικού μηχανισμού, που είχε σφυρηλατηθεί σε αντίθεση με τη φεουδαρχία[1].

1. Στην έκδοση του 1852 η παράγραφος αυτή τελειώνει με τις παρακάτω γραμμές που τις παράλειψε ο Μαρξ στην έκδοση του 1869: «Η συντριβή της κρατικής μηχανής δε θα βάλει σε κίνδυνο το συγκεντρωτισμό. Η γραφειοκρατία είναι μόνο η κατώτερη και βάναυση μορφή ενός συγκεντρωτισμού που βαρύνεται ακόμα με την αντίθεσή του, με το φεουδαλισμό. Μαζί με την απογοήτευσή του από τη ναπολεόντεια παλινόρθωση ο γάλλος χωρικός χάνει την πίστη στο μικρό κλήρο του, καταρρέει ολόκληρο το κρατικό οικοδόμημα που είναι οικοδομημένο πάνω σ' αυτό το μικρό κλήρο και η προλεταριακή επανάσταση αποκτά τη χορωδία που χωρίς αυτή η μονωδία της μετατρέπεται σε κύκνειο άσμα σ' όλα τα αγροτικά έθνη» (σ.τ.γ.Ε.).

Η κατάσταση του γάλλου αγρότη μας λύνει το αίνιγμα *των γενικών εκλογών της 20ής και 21ης του Δεκέμβρη*, που οδήγησαν το δεύτερο Βοναπάρτη στο όρος Σινά όχι για να πάρει, *αλλά* για να υπαγορεύσει νόμους.

Ήταν ολοφάνερο ότι η αστική τάξη δεν είχε τώρα άλλη εκλογή από το να εκλέξει το Βοναπάρτη. Όταν στη σύνοδο της Κωνστάντσας[1] οι πουριτανοί παραπονέθηκαν για την ακόλαστη ζωή των παπών και θρηνολογούσαν για την ανάγκη μιας αναμόρφωσης των ηθών, ο καρδινάλιος Πιέρ ντ' Αϊγύ τους κατακεραύνωσε: «Μονάχα ο ίδιος ο διάβολος μπορεί τώρα να σώσει την καθολική εκκλησία και σεις ζητάτε αγγέλους!» Το ίδιο και η γαλλική αστική τάξη φώναζε ύστερα από το πραξικόπημα: «Μονάχα ο αρχηγός του ομίλου της 10ης του Δεκέμβρη μπορεί να σώσει τώρα την αστική κοινωνία! Μονάχα η κλεψιά μπορεί να σώσει τώρα την ιδιοκτησία, η επιορκία τη θρησκεία, τα νόθα την οικογένεια, η αταξία την τάξη!».

Ο Βοναπάρτης, σαν δύναμη της εκτελεστικής εξουσίας που έγινε ανεξάρτητη, νιώθει ως αποστολή του να εξασφαλίσει το «αστικό καθεστώς». Η δύναμη όμως αυτού του αστικού καθεστώτος είναι η μεσαία τάξη. Γιαυτό το λόγο ο Βοναπάρτης παρουσιάζεται σαν εκπρόσωπος της μεσαίας αυτής τάξης και εκδίδει διατάγματα μ' αυτό το πνεύμα. Ωστόσο, ο ίδιος έχει κάποια αξία μόνο και μόνο γιατί συνέτριψε και συντρίβει καθημερινά την πολιτική δύναμη αυτής της μεσαίας τάξης. Γιαυτό θεωρεί τον εαυτό του αντίπαλο της πολιτικής και φιλολογι-

1. *Σύνοδος Κωνστάντσας* (1414-1418): συγκλήθηκε για να σταθεροποιήσει την κλονισμένη θέση της καθολικής εκκλησίας κάτω από τις συνθήκες της εξελισσόμενης αναμόρφωσης. Η σύνοδος απέρριψε τις διδαχές των αρχηγών της αναμόρφωσης Τζον Βίκλιφ και Γιαν Χας. Ξανάφτιαξε την ενότητα της καθολικής εκκλησίας και εξέλεγε αντί για τους τρεις μνηστήρες που διεκδικούσαν ο ένας από τον άλλο το θρόνο του πάπα, μια νέα κεφαλή της εκκλησίας (σ.τ.γ.Ε.).

κής δύναμης της μεσαίας τάξης. Προστατεύοντας όμως την υλική της δύναμη, δημιουργεί εκ νέου την πολιτική της δύναμη. Γιαυτό το λόγο είναι υποχρεωμένος να διατηρεί στη ζωή την αιτία και να εξαφανίζει το αποτέλεσμα παντού όπου παρουσιάζεται. Αυτό όμως δε μπορεί να γίνει χωρίς μικρομπερδέματα της αιτίας με το αποτέλεσμα, αφού στην αλληλεπίδρασή τους χάνουν και τα δυο τα διακριτικά γνωρίσματά τους. Εκδίδουν λοιπόν νέα διατάγματα που σβήνουν την οροθετική γραμμή ανάμεσά τους. Ταυτόχρονα ο Βοναπάρτης θεωρεί τον εαυτό του εκπρόσωπο των αγροτών και γενικά του λαού, που θέλει ενάντια στην αστική τάξη να κάνει ευτυχισμένες τις κατώτερες λαϊκές τάξεις μέσα στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας. Εκδίδουν λοιπόν νέα διατάγματα, που υπεξαιρούν εκ των προτέρων από τους «αληθινούς σοσιαλιστές»[1] την κυβερνητική τους σοφία. Ο Βοναπάρτης όμως θεωρεί τον εαυτό του πριν απ' όλα αρχηγό του ομίλου της 10ης Δεκέμβρη, εκπρόσωπο του λούμπεν προλεταριάτου στο οποίο ανήκουν ο ίδιος, το περιβάλλον (entourage) του, η κυβέρνησή του και ο στρατός του και το οποίο ενδιαφέρεται πριν απ' όλα να ευεργετήσει τον εαυτό του, να τραβά από το δημόσιο ταμείο τα γραμμάτια του λαχείου της Καλιφόρνιας. Και επιβεβαιώνει τη θέση του ως αρχηγού του ομίλου της 10ης του Δεκέμβρη με διατάγματα, χωρίς διατάγματα και παρά τα διατάγματα.

Αυτό το αντιφατικό καθήκον του ανθρώπου εξηγεί τις αντιφάσεις της κυβέρνησής του, τα συγκεχυμένα ψηλαφήματα εδώ και εκεί, που μ' αυτά προσπαθεί άλλοτε να κερδίσει και άλλοτε να ταπεινώσει αυτή ή εκείνη την τάξη και που τις ξεσηκώνει όλες μαζί εξίσου εναντίον του. Του ανθρώπου που η πρακτική του αβεβαιότητα βρίσκεται σε μια εξαιρετικά κωμική αντίθεση με το επιτακτικό, κατηγορηματικό ύφος των κυβερνητικών πράξεων, ένα ύφος που το αντιγράφει πιστά από τον θείο.

Η βιομηχανία και το εμπόριο, δηλ. οι υποθέσεις της μεσαίας τάξης, πρέπει να ανθίσουν σαν μέσα σε θερμοκήπιο κάτω από την ισχυρή κυβέρνηση. Γιαυτό έχουμε την έκδοση πλήθους εκχωρήσεων για σιδηροδρομικές γραμμές. Πρέπει όμως να πλουτίσει και το ίδιο το βοναπαρτικό λούμπεν προλεταριάτο. Γιαυτό έχουμε στο χρηματιστήριο το κερδοσκοπικό παιχνίδι με τις σιδηροδρομικές εκχωρήσεις από τους μυημένους από τα πριν σ' αυτές. Όμως δεν παρουσιάζονται πουθενά κεφάλαια για την κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών. Υποχρεώνεται λοιπόν η τράπεζα να δανείζει χρήματα για την αγορά μετοχών των σιδηροδρομικών εταιριών. Όμως ταυτόχρονα θέλουν να εκμεταλλευθούν προσωπικά την τράπεζα και γιαυτό την καλοπιάνουν. Απαλλάσσουν λοιπόν την τράπεζα από την υποχρέωση να δημοσιεύει την εβδομαδιαία κατάστασή της. Συμφωνία λέοντος της τράπεζας με την κυβέρνηση. Πρέπει να εξασφαλιστεί εργασία στο λαό. Διατάζονται λοιπόν δημόσια έργα. Μα τα δημόσια έργα αυξάνουν τις φορολογικές υποχρεώσεις του λαού. Ελάττωση λοιπόν των φόρων με επίθεση στους εισοδηματίες, με τη μετατροπή των ομολογιών των 5% σε ομολογίες των 4,5%. Πρέπει όμως ξανά να δοθεί και στις μεσαίες τάξεις κάποιο κοκαλάκι (douceur). Διπλασιασμός λοιπόν του φόρου στο κρασί για τον κοσμάκη που το αγοράζει λιανικά (en détail) και ελάττωση του φόρου στο μισό για τη μεσαία τάξη που το πίνει χονδρικά (en gros). Διάλυση των πραγματικών εργατικών ενώσεων, υποσχέσεις όμως για μελλοντικά θαύματα. Πρέπει να βοηθηθούν οι αγρότες. Ιδρύουν λοιπόν τράπεζες υποθήκης που επιταχύνουν την καταχρέωσή τους και τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας. Οι τράπεζες αυτές όμως πρέπει να χρησιμοποιηθούν για ν' αποσπάσουν χρήματα από τα δημευμένα κτήματα του οίκου της Ορλεάνης. Κανένας καπιταλιστής δεν θέλει να δεχτεί αυτόν τον όρο, που δεν περιέχεται στα διατάγματα και η τράπεζα υποθήκης παραμένει ένα απλό διάταγμα κλπ., κλπ.

(Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη)
M.E.W., τ. 8, σελ. 121-23, 126-28, 150-51, 177, 183, 184-85, 196-205 (1852)

---

1. *Σχολή σοσιαλιστών*: ο γερμανικός ή «πραγματικός» σοσιαλισμός, μια αντιδραστική κατεύθυνση, που είχε εξαπλωθεί στη δεκαετία του '40 στον 19ο αιώνα στη Γερμανία, κατά κύριο λόγο μεταξύ των μικροαστών διανοουμένων. Οι εκπρόσωποι του «πραγματικού» σοσιαλισμού – Καρλ Γκριν, Μόζες Ες, Χέρμαν Κρίγκε κ.ά. – εισήγαγαν στις ιδέες του σοσιαλισμού ένα συναισθηματικό κήρυγμα αγάπης και αδελφοσύνης και αρνιόντουσαν την αναγκαιότητα της αστικής-δημοκρατικής επανάστασης. Μια κριτική αυτής της κατεύθυνσης δόθηκε από τους Καρλ Μαρξ και Φρήντριχ Ένγκελς στα έργα τους «Η γερμανική Ιδεολογία», «Εγκύκλιος ενάντια στον πόλεμο», «Γερμανικός σοσιαλισμός σε στίχους και πρόζα», «Οι πραγματικοί σοσιαλιστές» και στο «Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος» (MEW 3, σ. 439-530, MEW 4, σ. 3-17, 207-290, και 485-488) (σ.τ.γ.Ε.).

Οι εμπρησμοί είναι αυτή τη στιγμή στη Γαλλία περισσότερο συχνοί από ποτέ. Η αστική τάξη ήταν αρκετά ηλίθια για να κατηγορήσει την εθνοσυνέλευση ότι προκάλεσε την προσωρινή εμπορική στασιμότητα του 1851 με τις διαμάχες και τις ίντριγκες των διάφορων ομάδων της και με την από κοινού αντιπολίτευση που ασκούσαν στην εκτελεστική εξουσία. Η αστική τάξη όχι μόνο άφησε τους ίδιους τους εκπροσώπους της στα κρύα του λουτρού, αλλά προκάλεσε το προμελετημένο πραξικόπημα με την πρόθεση να αποκαταστήσει πάλι μια, όπως την ονόμασε, «ισχυρή κυβέρνηση» και προπάντων «υγιείς συνθήκες για δουλειές». Τώρα ανακάλυψε βέβαια ότι οι βιομηχανικές κρίσεις δεν αποτρέπονται από κάποιο στρατιωτικό δεσποτισμό, ούτε και αμβλύνονται με τη μέχρι τα άκρα διόγκωση της δημόσιας πίστης και με την εξάντλησή της μέσα από τις πλέον σπάταλες δαπάνες, πράγματα που οδηγούν στη χρηματική κρίση ως αναπόφευκτη συνάδουσα έκφανση της εμπορικής κρίσης. Γιαυτό και η αστική τάξη αναπολεί πάλι μια αλλαγή της κυβερνητικής εξουσίας, που θα της παρέχει επιτέλους μια «ισχυρή κυβέρνηση» και «υγιείς συνθήκες για δουλειές». Όσον αφορά τους προλετάριους, αυτοί δέχονται τον Βοναπάρτη ήδη από την αρχή απλά και μόνο σαν παροδική αναγκαιότητα, σαν τον καταστροφέα της république cosaque[1] και σαν εκείνον που εκ μέρους τους εκδικήθηκε το *κόμμα της τάξης*[2]. Αδυνατισμένοι από διαδοχικές ήττες πριν τις 2 Δεκέμβρη και εντελώς απασχολημένοι με τους εαυτούς τους το 1852 και 1853, είχαν τον καιρό να περιμένουν μέχρι να παρουσιασθεί η ευκαιρία να συνεχίσουν πάλι το επαναστατικό τους έργο, όταν θα τους το

1. Δημοκρατίας των κοζάκων (σ.τ.γ.Ε.).

2. *Ο όμιλος της οδού Πουατιέ*: το ηγετικό όργανο του επονομαζόμενου *κόμματος της τάξης*, ενός συνασπισμού των δύο μοναρχικών ομάδων της Γαλλίας: των νομιμοφρόνων (οπαδών της «νόμιμης» δυναστείας των Βουρβόνων) και των ορλεανιστών (οπαδών της δυναστείας της Ορλεάνης). Αυτό το κόμμα της συντηρητικής μεγαλοαστικής τάξης που σχηματίστηκε το 1848 σα συνασπισμός ενάντια στο προλεταριάτο διαδραμάτισε τον κύριο ρόλο στη νομοθετική συνέλευση της δεύτερης Δημοκρατίας από το 1849 μέχρι το πραξικόπημα της 2ης του Δεκέμβρη 1851. Τη χρεωκοπία της εχθρικής προς το λαό πολιτικής της εκμεταλλεύθηκε η κλίκα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη για τους δικούς της σκοπούς. Ο στρατηγός Μπαραγκέ ντ' Ιλιέ, που στα χρόνια της Δημοκρατίας υποστήριζε τον όμιλο της οδού Πουατιέ, πέρασε την παραμονή του πραξικοπήματος της 2ης Δεκέμβρη 1851 στη μεριά των Βοναπαρτικών (σ.τ.γ.Ε.).

επέτρεπαν λόγοι γενικής φύσης και η δυσαρέσκεια όλων των άλλων τάξεων που εξαπλωνόταν πλατιά γύρω τους.

(Der russische Sieg – Die Lage Englands und Frankreichs – Η ρωσική νίκη – κατάσταση της Αγγλίας και της Γαλλίας, δημοσιεύθηκε στη New York Daily Tribune 26.12.1853)
M.E.W., τ. 9, σελ. 552-553

Το κλειδί στο μυστικό της ανόδου του Βοναπάρτη βρίσκεται από τη μια μεριά στο ότι τα εχθρικά κόμματα είχαν αμοιβαία αποδυναμωθεί και από την άλλη μεριά στο ότι το πραξικόπημά του συνέπεσε με την είσοδο του κόσμου του εμπορίου σε μια περίοδο ευημερίας.

(Das Attentat auf Bonaparte – Απόπειρα κατά του Βοναπάρτη)
M.E.W., τ. 12, σελ. 388 (1858)

«Πότε θα γίνει ο διορισμός του Ζεράρ, του φονέα των λεόντων, ως υπουργού εθνικής παιδείας;» Αυτή είναι γενικά η αγαπημένη φράση στα προάστια του Παρισιού, από τότε που ο στρατηγός Εσπινάς, ο ηγέτης της «αδόξου μνήμης» εκστρατείας της Δοβρουτσάς[1], διορίστηκε υπουργός εσωτερικών και δημόσιας τάξης. Είναι μάλλον γνωστό ότι στη Ρωσία ο προκαθήμενος της Ιεράς Συνόδου είναι ένας στρατηγός του Ιππικού. Γιατί λοιπόν να μην προΐσταται ο Εσπινάς στο γαλλικό Home-Ministry[2], αφότου η Γαλλία έγινε home (οίκος) αποκλειστικά

1. Κατά διαταγή του γαλλικού γενικού επιτελείου ένα εκστρατευτικό σώμα υπό τον στρατηγό Εσπινάς ανέλαβε από τον Ιούλη μέχρι τον Αύγουστο 1854 την εκστρατεία ενάντια στις ρωσικές δυνάμεις στη Δοβρουτσά (περιοχή ανάμεσα στις εκβολές του Δούναβη και τη Μαύρη Θάλασσα, που τότε ανήκε στην Τουρκία). Όμως ο Εσπινάς χωρίς να συναντήσει τον εχθρό έχασε τις περισσότερες από τις μισές δυνάμεις του εξαιτίας μιας επιδημίας χολέρας. Η εκστρατεία τέλειωσε με μια επονείδιστη υποχώρηση (σ.τ.γ.Ε.).

2. Υπουργείο εσωτερικών (σ.τ.γ.Ε.).

των πραιτωριανών;[1] Στηριγμένη σε τέτοιες εμφανώς εκφυλισμένες σχέσεις προκηρύσσεται η κυριαρχία του γυμνού ξίφους κατά τρόπο που δεν επιδέχεται καμιά απολύτως παρανόηση, και ο Βοναπάρτης θέλει να κάνει απόλυτα κατανοητό στη Γαλλία ότι η αυτοκρατορική εξουσία δεν βασίζεται στη βούληση της Γαλλίας αλλά σε 600.000 ξιφολόγχες. Εξού και τα πραιτωριανού τύπου διαγγέλματα, που έχουν συνταχθεί από τους διοικητές των διάφορων συνταγμάτων σύμφωνα με υπόδειγμα που έχει δοθεί από τις Τυλερί [εννοεί το παλάτι του Ελυζέ στις Τυλερί, έδρα του Βοναπάρτη, σ.τ.Μ.], διαγγέλματα στα οποία αποφεύγεται με τρόμο η έστω και ελάχιστη νίξη για την επονομαζόμενη «λαϊκή βούληση». Εξού και η κατάτμηση της Γαλλίας σε πέντε πασαλίκια[2]. Εξού και η μετατροπή του υπουργείου εσωτερικών σε ένα εξάρτημα του στρατού. Δε σταματούν όμως οι αλλαγές εδώ. Σύντομα πρόκειται να καθαιρεθούν 60 περίπου νομάρχες και θα αντικατασταθούν κατά μεγάλο μέρος από στρατιωτικούς. Η διοίκηση των νομαρχιών θα μεταβιβασθεί half-pay (μισοτιμής) σε συνταγματάρχες και συνταγματάρχες εν εφεδρεία. Η αντίθεση ανάμεσα στο στρατό και στο λαό αναγορεύεται σε εγγύηση της «δημόσιας ασφάλειας», δηλαδή της ασφάλειας του ήρωα του Σατορύ[3] και της δυναστείας του.

1. *Πραιτωριανοί*: Στην αρχαία Ρώμη έτσι ονομαζόταν η προσωπική φρουρά που διατηρείτο και εξοπλίζετο με προνόμια από έναν αυτοκράτορα ή στρατηγό. Πολλοί ρωμαίοι αυτοκράτορες ανατράπηκαν ή και ανέβηκαν στο θρόνο από τους πραιτωριανούς. Ο Μαρξ χαρακτηρίζει πραιτωριανούς τη γαλλική στρατιωτική κλίκα στην οποία στηρίχθηκε ο Ναπολέων ο 3ος (σ.τ.γ.Ε.).

2. Το διάταγμα για την υποδιαίρεση της Γαλλίας σε πέντε στρατιωτικές περιφέρειες εκδόθηκε στις 27 Γενάρη 1858. Τα κέντρα διοίκησης αυτών των περιφερειών ήταν το Παρίσι, το Νανσύ, η Λυόν, η Τουλούζη και η Τουρ, και στην κορυφή τους τοποθετήθηκαν οι στρατάρχες Μανιάν, Μπαραγκέ ντ' Ιλιέ, Μποσκέ, Καστελάν και Κανρομπέρ. Όταν ο Μαρξ ονομάζει τις στρατιωτικές περιφέρειες πασαλίκια, χρησιμοποιεί ένα προσωνύμιο, που τους είχε δώσει ο δημοκρατικός τύπος ήδη από το 1850. Υπογράμμιζε την ομοιότητα της απεριόριστης εξουσίας των αντιδραστικών στρατηγών που διοικούσαν αυτές τις περιφέρειες με τη δεσποτική εξουσία των τούρκων πασάδων. Ο διορισμός του Πελισιέ ως ύπατου στρατάρχη, στον οποίο υπάγονταν όλες οι περιφέρειες, είχε προγραμματισθεί το 1858, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε (σ.τ.γ.Ε.).

3. *Ήρωας του Σατορύ*: Στις 10 Οκτώβρη του 1850 ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης, τότε πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, διοργάνωσε στην πεδιάδα του Σατορύ κοντά στις Βερσαλίες μια μεγάλη στρατιωτική παρέλαση, μετά την οποία τα στρατεύματα φιλοξενήθηκαν πλουσιοπάροχα. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης ήθελε μ' αυτά να κερδίσει τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς για το πραξικόπημα που προγραμμάτιζε. Αυτό που κατάφερε ήταν το ιππικό να τον χαιρετήσει στην παρέλαση με την κραυγή: «Ζήτω ο Αυτοκράτορας!» (σ.τ.γ.Ε.).

Ένας μεγάλος σύγχρονος ιστορικός μας διηγήθηκε, ότι από τις μέρες της μεγάλης επανάστασης πάντοτε στη Γαλλία κυριαρχούσε ο στρατός – όσο και αν συσκοτίζεται το γεγονός αυτό. Είναι σαφές ότι κάτω από την αυτοκρατορία, την παλινόρθωση, κάτω από το Λουδοβίκο-Φίλιππο και κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας του 1848 κυριάρχησαν διαφορετικές τάξεις. Κατά την αυτοκρατορία κυριάρχησε η αγροτιά, το τέκνο της επανάστασης του 1789. Κατά την παλινόρθωση η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Κατά τον Λουδοβίκο-Φίλιππο η αστική τάξη. Και η Δημοκρατία του 1848 στην πραγματικότητα αποδείχθηκε, αντίθετα με τις προθέσεις των ιδρυτών της, σα μια αποτυχημένη προσπάθεια να μοιρασθεί η εξουσία σε ίσα μέρη μεταξύ των οπαδών της νόμιμης μοναρχίας και των οπαδών της μοναρχίας του Ιούλη. Όμως όλα αυτά τα καθεστώτα στηρίζονταν κατά τον ίδιο τρόπο πάνω στο στρατό. Μήπως το ίδιο το σύνταγμα της Δημοκρατίας του 1848 δεν το επεξεργάστηκαν και το έθεσαν σε ισχύ κάτω από καθεστώς κατάστασης πολιορκίας, δηλ. υπό την εξουσία της ξιφολόγχης; Δεν ενσαρκωνόταν αυτή η Δημοκρατία από το στρατηγό Καβενιάκ; Δεν σώθηκε μήπως τον Ιούνη του 1848 και πάλι τον Ιούνη του 1849 από το στρατό, για να εγκαταλειφθεί τελικά το Δεκέμβρη του 1851 από αυτόν τον ίδιο το στρατό; Σε τι συνίσταται λοιπόν το νέο στο καθεστώς που ανακηρύχθηκε ανοιχτά από το Λουδοβίκο Βοναπάρτη; Ότι κυβερνά με τη βοήθεια του στρατού; Αυτό έκαναν όλοι οι προκάτοχοί του από τις μέρες του Θερμιδόρ[1]. Όμως, αν και σε όλες τις προηγούμενες εποχές η άρχουσα τάξη, που η άνοδός της αντιστοιχούσε σε μια ειδική εξέλιξη της γαλλικής κοινωνίας, έβλεπε στο στρατό τη δική της ultima ra-

1. *Ένατος Θερμιδόρ*: (27 Ιούλη 1794): Ημέρα της ανατροπής του Ροβεσπιέρου και της δικτατορίας των Γιακοβίνων κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Η αντεπαναστατική ανατροπή ήταν η απαρχή της οδού, που οδήγησε στην εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας της ναπολεόντειας κυβέρνησης, που κατέπνιξε τη Γαλλική Επανάσταση και που άφησε μόνο εκείνα τα αποτελέσματα της επανάστασης, που ήταν προς όφελος της μεγάλης αστικής τάξης (σ.τ.γ.Ε.).

tio[1] ενάντια στους αντιπάλους της, παρ' όλα αυτά κυριαρχούσε ένα ειδικό κοινωνικό συμφέρον. Στη δεύτερη αυτοκρατορία όμως κυριαρχεί το συμφέρον του ίδιου του στρατού. Ο στρατός δεν είναι πια διατεθειμένος να εξασφαλίζει την κυριαρχία ενός μέρους του λαού πάνω σε ένα άλλο μέρος του λαού. Ο στρατός θα στηρίξει τη δική του κυριαρχία, προσωποιημένη στη δικιά του δυναστεία, πάνω στο γαλλικό λαό εν γένει.

[Ο στρατός] θα παριστάνει το *κράτος* σε αντίθεση προς την *κοινωνία*. Δεν θα πρέπει να πιστέψουμε ότι ο Βοναπάρτης δεν έχει συνείδηση για τον επικίνδυνο χαρακτήρα του πειράματος που επιχειρεί. Με το να ανακηρυχθεί ο ίδιος ηγέτης των πραιτωριανών, ανακηρύσσει τον κάθε πραιτωριανό αρχηγό ανταγωνιστή του. Οι ίδιοι οι κομματικοί του φίλοι, με επικεφαλής το στρατηγό Βαγιάν, έχουν εγείρει αντιρρήσεις ενάντια στη διαίρεση του γαλλικού στρατού σε πέντε αξιώματα στρατάρχη. Λένε ότι η διαίρεση είναι μεν σωστή για λόγους τάξης, δεν είναι όμως καλή για την αυτοκρατορία, μια και μπορούν μια μέρα να καταλήξουν σε εμφύλιο πόλεμο. Το Palais Royal[2], που έχει πολύ εξοργισθεί με τη νέα τροπή της αυτοκρατορικής πολιτικής, ξανάφερε στην επιφάνεια αναμνήσεις από τις προδοσίες των στρατάρχών του Ναπολέοντα, με τον Μπερτιέ πρώτον απ' όλους.

Με ποιο τρόπο θα συμπεριφερθούν, σε κάποια κρίσιμη στιγμή, οι πέντε στρατάρχες που μισούνται από βάθους καρδίας, μπορεί κανείς να το κρίνει καλύτερα με βάση το παρελθόν τους. Ο Μανιάν πρόδωσε τον Λουδοβίκο-Φίλιππο. Ο Μπαραγκέ ντ' Ιλιέ πρόδωσε τον Ναπολέοντα. Ο Μποσκέ πρόδωσε τη Δημοκρατία, στην οποία χρωστούσε την προαγωγή του και της οποίας τις αρχές ως γνωστόν υποτίθεται ότι έπρεπε να εκπροσωπεί. Ο Καστελάν δεν περίμενε καν μια πραγματική καταστροφή για να προδώσει τον ίδιο τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη.

1. Ύστατο καταφύγιο (σ.τ.γ.Ε.).
2. Palais Royal Παλάτι στο Παρίσι, από το 1643 βασιλική διαμονή του Λουδοβίκου του 14ου και από το 1692 στην ιδιοκτησία των Βουρβόνων από τη γραμμή της Ορλεάνης. Στη δεκαετία του 50 του 19ου αιώνα έδρα του Ζερόμ Βοναπάρτη, θείου του Ναπολέοντα του 3ου, και του γιου του, Ιωσήφ Βοναπάρτη, που ήταν διάδοχος μέχρι τη γέννηση του γιου του Ναπολέοντα του 3ου. Αυτή η αναφορά είναι υπαινιγμός για τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ Ζερόμ Βοναπάρτη και Ναπολέοντα του 3ου, του «θείου» του Βοναπάρτη (σ.τ.γ.Ε.).

Στη διάρκεια του ρώσικου πόλεμου του ήρθε μια τηλεγραφική είδηση που έλεγε: «Ο αυτοκράτορας πέθανε». Αμέσως έκανε ένα σχέδιο διακήρυξης υπέρ του Ερρίκου του 5ου και την έστειλε στο τυπογραφείο. Ο νομάρχης της Λυόν έλαβε την πραγματική είδηση που είχε ως εξής: «Ο αυτοκράτορας της Ρωσίας[1] είναι νεκρός». Η διακήρυξη συγκαλύφθηκε αλλά η ιστορία έγινε γενικά γνωστή. Όσον αφορά τον Κανρομπέρ, μπορεί βέβαια να είναι πιστός στον αυτοκράτορα, όμως δεν είναι παρά το μέρος ενός όλου και προπαντός του λείπει η ικανότητα να είναι ένα όλον. Αυτοί οι πέντε στρατάρχες, που είχαν επίγνωση της δυσκολίας του καθήκοντος που θα αναλάμβαναν, καθυστερούσαν τόσο πολύ την ανάληψη της ηγεσίας που τους αντιστοιχούσε ώστε τίποτα δεν ήταν δυνατό να ρυθμισθεί με την έγκρισή τους. Όταν το είδε αυτό ο Βοναπάρτης, έγραψε ο ίδιος τα ονόματα δίπλα στους αντίστοιχους τόπους προορισμού, έδωσε τον κατάλογο στον Φουλντ για να τον συμπληρώσει και να τον αποστείλει στον «Moniteur»[2], και κατ' αυτό τον τρόπο δημοσιεύτηκε τελικά ο διορισμός τους, είτε το θέλαν είτε όχι. Από την άλλη μεριά ο Βοναπάρτης δεν τολμούσε να ολοκληρώσει το σχέδιό του και να ονομάσει τον Πελισιέ αρχιστράτηγο. Για την πενταρχία των στρατάρχών μπορούμε να πούμε αυτό, που φέρεται να απάντησε ο πρίγκηπας Ζερόμ-Ναπολέων στον κύριο Φουλντ, όταν ο Βοναπάρτης τον έστειλε στο θείο του για να του μεταβιβάσει το διορισμό του ως επικεφαλής του συμβουλίου αντιβασιλείας. Αφού ο τέως βασιλιάς της Βεστφαλίας[3] αρνήθηκε την προσφορά με τον πλέον αγενή τρόπο, πέταξε έξω τον Φουλντ με τα ακόλουθα λόγια, όπως διηγείται το παρισινό κουτσομπολιό: «Du reste[4], το συμβούλιο της αντιβασιλείας σας έχει τέτοια σύνθεση, ώστε για όλους αυτούς υπάρχει μόνο ένας στόχος, πώς δηλαδή να καταφέρουν να συλλάβουν ο ένας τον άλλο το γρηγορότερο δυνατόν». Επαναλαμβάνουμε ότι είναι αδύνατο να υποθέσουμε ότι ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης δεν γνωρίζει τους κινδύνους με τους οποί-

1. Ο Νικόλαος ο 1ος (σ.τ.γ.Ε.).
2. «Moniteur»: Επίσημη πρωσική εφημερίδα, η οποία εκδιδόταν στις Βερσαλίες για το γαλλικό κοινό από τις 15.10.1870 μέχρι τις 5.3.1871 (σ.τ.γ.Ε.).
3. Ζερόμ-Ναπολέων (σ.τ.γ.Ε.).
4. Επί πλέον (σ.τ.γ.Ε.).

ους επιβαρύνεται το διψασμένο για ανανέωση σύστημά του. Αλλά δεν έχει άλλη εκλογή. Γνωρίζει τη θέση του και την ανυπομονησία της γαλλικής κοινωνίας να ξεφορτωθεί αυτόν και την αυτοκρατορική του μασκαράτα. Γνωρίζει ότι τα διάφορα κόμματα συνήλθαν από την παράλυσή τους και ότι η υλική βάση του καθεστώτος του των τυχοδιωκτών του χρηματιστηρίου έχει τιναχθεί στον αέρα από τον εμπορικό σεισμό. Γιαυτό όχι μόνο προετοιμάζει τον πόλεμο ενάντια στη γαλλική κοινωνία, αλλά και το ανακοινώνει φωναχτά. Είναι συνέπεια της απόφασής του να λάβει θέση πολέμου ενάντια στη Γαλλία, το ότι προσβάλλει όλα τα κόμματα. Όταν για παράδειγμα ο Καβανιάκ κατάγγειλε στο «Constitutionnel» τον κύριο Βιγμέν ως «προβοκάτορα του μίσους» ενάντια στην αυτοκρατορία και κατηγόρησε το «Journal des Débats» ως «συνένοχο» στο έγκλημα λόγω της σιωπής του, θεωρήθηκε κατ' αρχήν ως πράξη παράφρονος ζήλου από τη μεριά ενός ανδρός που ο Γκιζό τον είχε χαρακτηρίσει roi des drôles[1]. Πολύ γρήγορα όμως διέρευσε ότι το άρθρο το είχε επιβάλει στο «Constitutionnel» ο κύριος Ρουλάν, ο υπουργός εθνικής παιδείας, που είχε ο ίδιος αναλάβει προσωπικά την πρώτη τυπογραφική διόρθωση. Παρεμπιπτόντως, αυτή η διευκρίνηση δόθηκε στον κύριο Ντε Σασί του «Débats» από τον κύριο Μιρές, τον ιδιοκτήτη του «Constitutionnel», που δεν ήθελε να αναλάβει την ευθύνη για το άρθρο. Είναι λοιπόν απόλυτα ταιριαστό με τις μηχανορραφίες του, το ότι ο Βοναπάρτης κατηγορεί *όλα τα κόμματα* ως προσωπικούς του εχθρούς. Είναι ουσιαστικό στοιχείο του συστήματός του. Τους το λέει καθαρά, ότι δεν έχει την παραμικρή αυταπάτη σχετικά με τη γενική απόρριψη της εξουσίας του, αλλά ότι είναι έτοιμος να την αντιμετωπίσει με σφαίρες και πυροβολισμούς.

(Die Herrschaft der Prätorianer –
Η κυριαρχία των πραιτοριανών,
New York Daily Tribune 12.3.1858)
M.E.W., τ. 12, σελ. 399-402

1. Αρχιγελωτοποιός (σ.τ.γ.Ε.).

Ο Προυντόν επιχειρεί να παρουσιάσει το πραξικόπημα ως αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης που προηγήθηκε. Απαρατήρητα όμως η ιστορική έκθεση του πραξικοπήματος μετατρέπεται σε μια ιστορική απολογητική των ηρώων του πραξικοπήματος. Πέφτει έτσι στο λάθος που κάνουν οι λεγόμενοι αντικειμενικοί ιστορικοί μας. Εγώ, αντίθετα, αποδείχνω πως η *πάλη των τάξεων* στη Γαλλία δημιούργησε τέτοιες συνθήκες και σχέσεις, που επέτρεψαν σ' ένα μέτριο και ιδιόμορφο πρόσωπο να παίξει το ρόλο του ήρωα.

Τέλος ελπίζω ότι το κείμενό μου θα συμβάλει στην εκτόπιση της σχολικής αντίληψης, που τώρα επικρατεί ιδίως στη Γερμανία, τον επονομαζόμενο *καισαρισμό*. Σ' αυτή την επιφανειακή ιστορική αναλογία ξεχνάει κανείς το κυριότερο, ότι δηλαδή στην αρχαία Ρώμη η ταξική πάλη λάβαινε χώρα μόνο στο εσωτερικό μιας προνομιούχας μειοψηφίας, ανάμεσα στους ελεύθερους πλούσιους και στους ελεύθερους φτωχούς, ενώ η μεγάλη παραγωγική μάζα του πληθυσμού, οι σκλάβοι, αποτελούσαν το απλό παθητικό βάθρο για εκείνους τους παλαιστές. Ξεχνάμε το σημαντικό ρητό του Σισμόντι: Το ρωμαϊκό προλεταριάτο ζούσε σε βάρος της κοινωνίας, ενώ η σύγχρονη κοινωνία ζει σε βάρος του προλεταριάτου[1]. Όταν είναι τόσο ριζικά διαφορετικοί οι υλικοί, οικονομικοί όροι της αρχαίας και σύγχρονης ταξικής πάλης τότε και οι πολιτικές της αποκυήσεις δεν μπορούν να έχουν τίποτε περισσότερο κοινό μεταξύ τους από ό,τι κοινό έχει ο αρχιεπίσκοπος του Καντέρμπουρυ με τον αρχιερέα Σαμουήλ.

(Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση της
18ης Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη – 1869)
M.E.W., τ. 16, σελ. 359-360 (1869)

Τα ξημερώματα της 18 του Μάρτη 1871, το Παρίσι ξύπνησε με τη βροντερή ιαχή: «Ζήτω η Κομμούνα!» Τι είναι η Κομμούνα, αυτή η σφίγγα που υποβάλλει σε τόσο σκληρή δοκιμασία το αστικό μυαλό;

1. Ζ.Κ.Λ. Σιμόντ ντε Σισμοντί: «Σπουδές στην πολιτική οικονομία» (Etudes sur l'économie politique), τόμ. 1, Παρίσι 1837, σ. 35 (σ.τ.γ.Ε.).

«Οι προλετάριοι του Παρισιού», έλεγε η κεντρική επιτροπή στο μανιφέστο της της 18ης του Μάρτη, «εν μέσω της ήττας και της προδοσίας των κυρίαρχων τάξεων κατάλαβαν ότι σήμανε η ώρα να σώσουν την κατάσταση με το να πάρουν στα χέρια τους τη διεύθυνση των δημόσιων υποθέσεων... Κατάλαβαν ότι είναι ύψιστο καθήκον και απόλυτο δικαίωμά τους να γίνουν κύριοι της τύχης τους και να πάρουν στα χέρια τους την κυβερνητική εξουσία»[1].

Η εργατική τάξη όμως δε μπορεί απλά να πάρει στην κατοχή της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς[2].

Η συγκεντρωτική κρατική εξουσία με τα πανταχού παρόντα όργανά της – τον τακτικό στρατό, την αστυνομία, τη γραφειοκρατία, τον κλήρο και τη δικαστική εξουσία, όργανα που φτιάχτηκαν σύμφωνα με το σχέδιο ενός συστηματικού και ιεραρχικού καταμερισμού της εργασίας – κατάγεται από τον καιρό της απόλυτης μοναρχίας, όπου χρησίμευε στην αστική κοινωνία που γεννιόταν ως ισχυρό όπλο στους αγώνες της ενάντια στη φεουδαρχία. Ωστόσο, η ανάπτυξή της εμποδιζόταν από τα κάθε λογής μεσαιωνικά υπολείμματα, δικαιώματα των γαιοκτημόνων και των ευγενών, τοπικά προνόμια, δημοτικά και συντεχνιακά μονοπώλια και επαρχιακούς καταστατικούς χάρτες. Η γιγάντια σκούπα της γαλλικής επανάστασης του 18ου αιώνα, σάρωσε όλα αυτά τα λείψανα περασμένων εποχών, και ξεκαθάρισε έτσι ταυτόχρονα το κοινωνικό έδαφος από τα τελευταία εμπόδια που έφραζαν το δρόμο στο εποικοδόμημα του σύγχρονου κράτους. Αυτό το σύγχρονο κρατικό οικοδόμημα υψώθηκε τον καιρό της πρώτης αυτοκρατορίας, που με τη σειρά της είχε δημιουργηθεί από τους πολέμους συνασπισμού της παλιάς ημιφεουδαρχικής Ευρώπης ενάντια στη σύγχρονη Γαλλία. Στις μεταγενέστερες μορφές κυριαρχίας η κυβέρνηση μπήκε κάτω από κοινοβουλευτικό έλεγχο – δηλ. κάτω από τον άμεσο έλεγχο των ιδιοκτητριών τάξεων. Από τη μια, η κυβέρνηση εξελίχθηκε σε θερμοκήπιο κολοσσιαίων κρατικών χρεών και συμπιεστικών φόρων και έγινε, χάρη στα ακαταμάχητα θέλγητρα της εξουσίας των Υπηρεσιών της (Amt), των εσόδων της και του μοιράσματος θέσεων, το μήλο της έριδος ανάμεσα στις αντιμαχόμενες μερίδες και τους τυχοδιώκτες των κυρίαρχων τάξεων. Από την άλλη, άλλαξε ο πολιτικός της χαρακτήρας μαζί με τις οικονομικές αλλαγές της κοινωνίας. Στο μέτρο που η πρόοδος της σύγχρονης βιομηχανίας ανάπτυσσε, πλάταινε και βάθαινε την ταξική αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, στο ίδιο μέτρο η κρατική εξουσία αποκτούσε όλο και περισσότερο το χαρακτήρα μιας δημόσιας εξουσίας για την καταπίεση της εργατικής τάξης, μιας μηχανής ταξικής κυριαρχίας. Ύστερα από κάθε επανάσταση, που σημαίνει μια πρόοδο στην ταξική πάλη, προβάλλει όλο και πιο ανοιχτά ο καθαρά καταπιεστικός χαρακτήρας της κρατικής εξουσίας. Η επανάσταση του 1830 μεταβίβασε την κυβέρνηση από τους γαιοκτήμονες στους κεφαλαιοκράτες, δηλαδή από τους πιο απομακρυσμένους, στους αμεσότερους αντίπαλους των εργατών. Οι αστοί δημοκράτες (Republikaner), που πήραν το πηδάλιο του κράτους στο όνομα της επανάστασης του Φλεβάρη, το χρησιμοποίησαν για να προκαλέσουν τις σφαγές του Ιούνη, για να αποδείξουν στην εργατική τάξη ότι η «κοινωνική» Δημοκρατία δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά την κοινωνική της καταπίεση από τη Δημοκρατία· και για να αποδείξουν στη μάζα των βασιλοφρόνων της αστικής τάξης και των γαιοκτημόνων ότι οι έγνοιες και τα χρηματικά οφέλη της διακυβέρνησης μπορούν να ανατεθούν χωρίς φόβο στους αστούς δημοκράτες. Ωστόσο ύστερα απ' τη μοναδική ηρωική τους πράξη του Ιούνη, στους αστούς δημοκράτες δεν απόμεινε παρά να υποβαθμιστούν από την πρώτη σειρά στην τελευταία σειρά «του κόμματος της τάξης» – ενός συνασπισμού συγκροτημένου από όλες τις ανταγωνιζόμενες ομάδες και μερίδες των τάξεων που ιδιοποιούνται τα αγαθά και βρίσκονται σε μια ανοιχτή πια αντίθεση προς τις παράγουσες τάξεις. Η κατάλληλη μορφή της κοινής κυβέρνησής τους ήταν η κοινοβουλευτική Δημοκρατία με πρόεδρο το Λουδοβίκο Βοναπάρτη. Μια κυβέρνηση απροκάλυπτης ταξι-

1. «Journal Officiel de la République Française» (Εφημερίδα της Κυβέρνησης της Γαλλικής Δημοκρατίας) Παρίσι, 21 Μάρτη 1871 (σ.τ.γ.Ε.).

2. Στις 12 Απρίλη 1871 ο Μαρξ έγραφε στον Kugelmann: «Αν ανατρέξεις στο τελευταίο κεφάλαιο της "18ης Μπρυμαίρ" μου, θα δεις πως θεωρώ ως επόμενο εγχείρημα για τη γαλλική επανάσταση όχι τη μεταφορά της γραφειοκρατικής-στρατιωτικής μηχανής από το ένα χέρι στο άλλο όπως ελέγετο μέχρι σήμερα, αλλά την *καταστροφή* της. Αυτή είναι η προϋπόθεση για κάθε πραγματική λαϊκή επανάσταση στην ήπειρό μας. Αυτή είναι και η προσπάθεια των ηρωικών συντρόφων μας του Παρισιού. (MEW, τ. 33, σ. 205) (σ.τ.γ.Ε.).

κής τρομοκρατίας και εσκεμμένου εξευτελισμού του «vile multitude», (χυδαίου όχλου). Ενώ η κοινοβουλευτική Δημοκρατία ήταν, όπως έλεγε ο Θιέρσος, η κρατική μορφή που χώριζε όσο γίνεται λιγότερο τις διάφορες μερίδες της άρχουσας τάξης, άνοιγε όμως αντίθετα μιαν άβυσσο ανάμεσα σ' αυτή την τάξη και ολόκληρο το κοινωνικό σώμα που ζούσε έξω από τις αραιές γραμμές της. Οι περιορισμοί, που κάτω από προηγούμενες κυβερνήσεις έβαζαν ακόμα στην κρατική εξουσία οι εσωτερικές διασπάσεις εκείνης της τάξης, εξαφανίστηκαν τώρα με τη συνένωσή της. Και μπροστά στην απειλή της εξέγερσης του προλεταριάτου η ενωμένη ιδιοκτήτρια τάξη χρησιμοποιούσε τώρα ανενδοίαστα και αυθάδικα την κρατική εξουσία, ως το εθνικό πολεμικό εργαλείο του κεφαλαίου ενάντια στην εργασία. Η αδιάκοπη όμως σταυροφορία της ενάντια στις παράγουσες μάζες δεν την υποχρέωνε μονάχα να προικίζει την εκτελεστική εξουσία με μιαν ολοένα αυξανόμενη καταπιεστική δύναμη, μα την υποχρέωνε επίσης να απογυμνώνει σιγά-σιγά και το δικό της κοινοβουλευτικό φρούριο – την εθνοσυνέλευση – απ' όλα τα μέσα άμυνας ενάντια στην εκτελεστική εξουσία. Η εκτελεστική εξουσία, συγκεντρωμένη στο πρόσωπο του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, πέταξε έξω τους αντιπροσώπους της ιδιοκτήτριας τάξης. Ο φυσικός απόγονος της Δημοκρατίας του «κόμματος της τάξης» ήταν η δεύτερη αυτοκρατορία.

Η αυτοκρατορία με πιστοποιητικό γεννήσεως το πραξικόπημα, με επικύρωση το γενικό εκλογικό δικαίωμα και με σκήπτρο το σπαθί, ισχυριζόταν ότι στηρίζεται στους αγρότες, σε εκείνη τη μεγάλη μάζα των παραγωγών που δεν είχαν άμεσα εμπλακεί στον αγώνα ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία. Ισχυριζόταν ότι σώζει την εργατική τάξη, συντρίβοντας τον κοινοβουλευτισμό και μαζί του την απροκάλυπτη υποταγή της κυβέρνησης στις κατέχουσες τάξεις. Ισχυριζόταν ότι σώζει τις κατέχουσες τάξεις διατηρώντας την οικονομική τους κυριαρχία πάνω στην εργατική τάξη. Και τέλος ισχυριζόταν ότι ενώνει όλες τις τάξεις με το ξαναζωντάνεμα της χίμαιρας της δόξας του έθνους. Στην πραγματικότητα η αυτοκρατορία ήταν η μόνη δυνατή μορφή διακυβέρνησης σε μια εποχή, όπου η αστική τάξη είχε ήδη χάσει την ικανότητα να κυριαρχεί πάνω στο έθνος και η εργατική τάξη δεν είχε ακόμα κατακτήσει αυτή την ικανότητα. Όλος ο κόσμος επευφήμησε την αυτοκρατορία σαν

σωτήρα της κοινωνίας. Κάτω απ' την κυριαρχία της η αστική κοινωνία, απαλλαγμένη από όλες τις πολιτικές φροντίδες, έφτασε σε τέτοιο σημείο ανάπτυξης που δεν το είχε ούτε η ίδια διανοηθεί. Η βιομηχανία της, το εμπόριό της, πήραν απροσμέτρητες διαστάσεις. Η χρηματιστική κερδοσκοπία έκανε κοσμοπολίτικα όργια. Η αθλιότητα των μαζών ξεχώριζε χτυπητά πλάι στην ξεδιάντροπη λαμπρότητα μιας φανταχτερής παραφορτισμένης και διεφθαρμένης πολυτέλειας. Η ίδια η κρατική εξουσία, που φαινομενικά αιωρείτο πάνω απ' την κοινωνία, ήταν ωστόσο το σκανδαλωδέστερο σκάνδαλο αυτής της κοινωνίας και ταυτόχρονα η γενετική εστία όλης της σήψης της. Η δική της η σαπίλα και η σαπίλα της κοινωνίας που είχε σώσει, αποκαλύφθηκε από τις ξιφολόγχες της Πρωσίας, η οποία ακριβώς φλεγόταν από την επιθυμία να μετατοπίσει το κέντρο βάρους αυτού του καθεστώτος από το Παρίσι στο Βερολίνο. Ο αυτοκρατορισμός (Imperialismus) είναι συνάμα η πιο εκπορνευμένη και η τελική μορφή εκείνης της κρατικής εξουσίας που είχε έρθει στη ζωή από τη σχηματιζόμενη αστική κοινωνία, σαν ένα όργανο για τη δική της απελευθέρωση από τη φεουδαρχία και την οποία η ολότελα αναπτυγμένη αστική κοινωνία την είχε μετατρέψει σε όργανο για την υποδούλωση της εργασίας από το κεφάλαιο.

Η άμεση αντίθεση της αυτοκρατορίας ήταν η Κομμούνα. Η φωνή για την «κοινωνική Δημοκρατία» με την οποία το προλεταριάτο του Παρισιού είχε εγκαινιάσει την επανάσταση του Φλεβάρη, έκφραζε μόνο τον ακαθόριστο πόθο για μια Δημοκρατία, που δε θα είχε μόνο το καθήκον να παραμερίσει τη μοναρχική μορφή της ταξικής κυριαρχίας, μα κι αυτή την ίδια την ταξική κυριαρχία. Η Κομμούνα ήταν η συγκεκριμένη μορφή αυτής της Δημοκρατίας.

Το Παρίσι, το κέντρο και η έδρα της παλιάς κυβερνητικής εξουσίας και ταυτόχρονα το κοινωνικό κέντρο βάρους της γαλλικής εργατικής τάξης, το Παρίσι είχε πάρει τα όπλα ενάντια στην απόπειρα του Θιέρσου και των γαιοχτημόνων του να παλινορθώσουν και να διαιωνίσουν αυτή την παλιά κυβερνητική εξουσία που τους είχε κληροδοτήσει η αυτοκρατορία. Το Παρίσι μπόρεσε ν' αντισταθεί μόνο και μόνο γιατί, σα συνέπεια της πολιορκίας, είχε απαλλαγεί από το στρατό, που τον είχε αντικαταστήσει μια εθνοφυλακή που αποτελιόταν κυρίως από

εργάτες. Το γεγονός αυτό έπρεπε τώρα να μετατραπεί σε μόνιμο θεσμό. Γιαυτό, το πρώτο διάταγμα της Κομμούνας ήταν η κατάργηση του μόνιμου στρατού και η αντικατάστασή του με τον οπλισμένο λαό.

Η Κομμούνα σχηματίσθηκε από τους δημοτικούς συμβούλους που είχαν εκλεγεί με βάση το γενικό εκλογικό δικαίωμα στα διάφορα διαμερίσματα του Παρισιού. Ήταν υπεύθυνοι και κάθε στιγμή ανακλητοί. Η πλειοψηφία τους αποτελιόταν φυσικά από εργάτες ή από αναγνωρισμένους εκπροσώπους της εργατικής τάξης. Η Κομμούνα δεν στόχευε να είναι ένα κοινοβουλευτικό αλλά ένα εργαζόμενο σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα. Η αστυνομία, που ως τότε ήταν το όργανο της κρατικής κυβέρνησης απογυμνώθηκε αμέσως από όλες τις πολιτικές της ιδιότητες και μετατράπηκε σε υπεύθυνο όργανο της Κομμούνας, που μπορούσε να ανακληθεί σ' οποιαδήποτε στιγμή. Το ίδιο έγινε και με τους δημόσιους υπαλλήλους σ' όλους τους κλάδους της διοίκησης. Από τα μέλη της Κομμούνας ως τους κατώτερους υπαλλήλους η δημόσια υπηρεσία έπρεπε να αμοίβεται με *εργατικούς μισθούς*. Όλα τα κεκτημένα δικαιώματα και οι επιχορηγήσεις για έξοδα παραστάσεως στους ανώτερους αξιωματούχους του κράτους καταργήθηκαν μαζί με τους ίδιους τους αξιωματούχους. Τα δημόσια αξιώματα έπαψαν να είναι ατομική ιδιοκτησία των υποτακτικών της κεντρικής κυβέρνησης. Όχι μόνο η διοίκηση του δήμου, μα και όλες οι πρωτοβουλίες που ως τότε αναλάμβανε το κράτος, πέρασαν στα χέρια της Κομμούνας.

Όταν παραμερίστηκαν πια ο μόνιμος στρατός και η αστυνομία, τα όργανα αυτά της υλικής βίας της παλιάς κυβέρνησης, η Κομμούνα προχώρησε αμέσως με το να τσακίσει το πνευματικό όργανο καταπίεσης, την εξουσία των παπάδων. Όρισε με διάταγμα τη διάλυση και απαλλοτρίωση όλων των εκκλησιών που αποτελούσαν οργανισμούς με ιδιόκτητη περιουσία. Οι παπάδες στάλθηκαν πίσω στην ησυχία της ιδιωτικής ζωής, για να ζήσουν εκεί από τις ελεημοσύνες των πιστών, όπως οι πρόδρομοί τους, οι απόστολοι. Όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα άνοιξαν δωρεάν για το λαό και ταυτόχρονα ξεκαθαρίστηκαν από κάθε επέμβαση της εκκλησίας και του κράτους. Έτσι, όχι μόνο η σχολική εκπαίδευση έγινε προσιτή σε όλους, μα και η ίδια η επιστήμη ελευθερώθηκε από τα δεσμά που της είχαν επιβάλει η ταξική προκατάληψη και η κυβερνητική εξουσία.

Οι δικαστικοί λειτουργοί έχασαν εκείνη τη φαινομενική ανεξαρτησία τους, που χρησίμευε μόνο για να καλύπτει την υποτέλειά τους σε όλες τις αλληλοδιάδοχες κυβερνήσεις, στις οποίες διαδοχικά έδιναν και αθετούσαν τον όρκο πίστης. Όπως όλοι οι άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι, έπρεπε στο εξής κι αυτοί να εκλέγονται, να είναι υπεύθυνοι και ανακλητοί.

Φυσικά η Κομμούνα του Παρισιού θα χρησίμευε σαν πρότυπο για όλα τα μεγάλα επαγγελματικά κέντρα της Γαλλίας. Μόλις θα εγκαθιδρυόταν η τάξη πραγμάτων της Κομμούνας στο Παρίσι και στα δευτερεύοντα κέντρα, η παλιά συγκεντρωτική κυβέρνηση θα έπρεπε και στις επαρχίες επίσης να παραχωρήσει τη θέση της στην αυτοκυβέρνηση των παραγωγών. Σε ένα σύντομο πρόχειρο σχέδιο για την εθνική οργάνωση που η Κομμούνα δεν είχε το χρόνο να επεξεργαστεί παραπέρα, καθορίζεται ρητά ότι η Κομμούνα θα αποτελούσε την πολιτική μορφή ακόμα και του πιο μικρού χωριού και ότι στην ύπαιθρο ο τακτικός στρατός προοριζόταν να αντικατασταθεί από μια λαϊκή πολιτοφυλακή με εξαιρετικά σύντομο χρόνο θητείας. Οι αγροτικές κοινότητες κάθε νομού θα διαχειρίζονταν τις κοινές τους υποθέσεις μέσα από μια συνέλευση αντιπροσώπων τους στην πρωτεύουσα του νομού, και οι νομαρχιακές αυτές συνελεύσεις, με τη σειρά τους, θα στέλνανε βουλευτές στην εθνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι. Οι βουλευτές θα μπορούσαν κάθε στιγμή να ανακληθούν και θα έπρεπε να δεσμεύονται από τις καθορισμένες εντολές των εκλογέων τους. Οι λίγες μα σημαντικές λειτουργίες που θα απόμεναν τελικά για την κεντρική κυβέρνηση δε θα καταργούνταν όπως σκόπιμα παραποιήθηκε, αλλά θα μεταβιβάζονταν σε υπαλλήλους της Κομμούνας, δηλαδή σε αυστηρά υπεύθυνους υπαλλήλους. Η ενότητα του έθνους δε θα έσπαζε, μα, αντίθετα, θα οργανωνόταν με το καθεστώς της Κομμούνας. Θα γινόταν πραγματικότητα με την καταστροφή της κρατικής εκείνης εξουσίας που παρουσιαζόταν ως ενσάρκωση αυτής της ενότητας, ήθελε όμως να είναι ανεξάρτητη και ανώτερη από το ίδιο το έθνος, στο σώμα του οποίου δεν ήταν παρά μόνο μια παρασιτική απόφυση. Ενώ σκοπός ήταν να αποκόπουν τα αμιγώς κατασταλτικά όργανα της παλιάς κυβερνητικής εξουσίας, οι δικαιολογημένες λειτουργίες μιας εξου-

σίας που είχε την αξίωση να στέκεται πάνω από την κοινωνία έπρεπε να αποσπασθούν απ' αυτήν και να αποδοθούν στους υπεύθυνους υπηρέτες της κοινωνίας. Αντί να αποφασίζεται μια φορά κάθε τρία ή έξι χρόνια, ποιο μέλος της άρχουσας τάξης θα εκπροσωπεί και θα ποδοπατάει το λαό στη βουλή, το γενικό εκλογικό δικαίωμα θα εξυπηρετούσε τον οργανωμένο σε κομμούνες λαό, όπως το ατομικό δικαίωμα εκλογής χρησιμεύει σε κάθε εργοδότη για να αναζητεί εργάτες, επιστάτες και λογιστές για την επιχείρησή του. Και είναι αρκετά γνωστό ότι τόσο οι εταιρίες όσο και τα άτομα, όταν πρόκειται για τις πραγματικές υποθέσεις της δουλειάς τους, ξέρουν συνήθως να βρίσκουν και να τοποθετούν τον κατάλληλο άνθρωπο στην κατάλληλη θέση και, αν καμιά φορά γελαστούν, τότε ξέρουν πώς θα επανορθώσουν γρήγορα το λάθος τους. Απ' την άλλη μεριά, τίποτε δε θα μπορούσε να είναι τόσο ξένο προς το πνεύμα της Κομμούνας όσο η αντικατάσταση του γενικού εκλογικού δικαιώματος από την ιεραρχική δόμηση της εξουσίας.

Η συνηθισμένη μοίρα των νέων ιστορικών δημιουργημάτων είναι να εκλαμβάνονται κατά λάθος σαν ταίρι παλαιότερων ή ακόμα και ξεπερασμένων μορφών της κοινωνικής ζωής, με τις οποίες μοιάζουν κάπως. Έτσι τη νέα αυτή Κομμούνα, που τσακίζει τη σύγχρονη κρατική εξουσία, τη θεώρησαν ξαναζωντάνεμα των μεσαιωνικών κοινοτήτων (Kommunen), που προηγήθηκαν από τη σύγχρονη κρατική εξουσία και που αποτέλεσαν κατόπιν το θεμέλιό της. Το καθεστώς της Κομμούνας το συνέχεαν με μια προσπάθεια να μπει μια ομοσπονδία μικρών κρατιδίων, όπως την ονειρεύτηκαν ο Μοντεσκιέ και οι Γιρονδίνοι[1], στη θέση εκείνης της ενότητας των μεγάλων εθνών, που, όσο κι αν πραγματοποιήθηκε αρχικά με τη βία, ωστόσο έγινε τώρα ένας ισχυρός παράγοντας της κοινωνικής

1. Οι Γιρονδίνοι – οπαδοί του κόμματος της Γιρόνδης, που εκπροσωπούσε τα συμφέροντα της εμπορικής και βιομηχανικής αστικής τάξης καθώς και των γαιοκτημόνων-αστών που δυνάμωσαν στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Ονομάστηκε έτσι από το νομό της Γιρόνδης, που οι αντιπρόσωποί του στη νομοθετική εθνοσυνέλευση και στη Συντακτική ήταν κατά μεγάλο μέρος ηγέτες του κόμματος αυτού. Οι Γιρονδίνοι πολέμησαν το 1793 κάτω από το λάβαρο της υπεράσπισης των δικαιωμάτων των νομών για αυτονομία και ομοσπονδία ενάντια στην κυβέρνηση των Γιακωβίνων και τις μάζες που την υποστήριζαν (σ.τ.γ.Ε.).

παραγωγής. Η αντίθεση της Κομμούνας προς την κρατική εξουσία λαθεμένα εκλαμβάνεται ως ακραία μορφή του παλιού αγώνα ενάντια στον υπερσυγκεντρωτισμό. Ειδικές ιστορικές συνθήκες μπορεί σε άλλες χώρες να εμπόδισαν να εξελιχτεί κλασικά, όπως στη Γαλλία, η αστική μορφή διακυβέρνησης, και μπορεί να επέτρεψαν, όπως στην Αγγλία, να συμπληρωθούν τα μεγάλα κεντρικά κρατικά όργανα με διεφθαρμένες ενοριακές συνελεύσεις (vestrics), με χρηματιζόμενους δημοτικούς συμβούλους, με λυσασμένους επιστάτες των φτωχών στις πόλεις και με πραγματικούς κληρονομικούς ειρηνοδίκες στα χωριά. Το καθεστώς της Κομμούνας αντίθετα, θα απέδιδε στο κοινωνικό σώμα όλες εκείνες τις δυνάμεις που τις κατανάλωνε ως τώρα η παρασιτική απόφυση, το «κράτος», που τρέφεται σε βάρος της κοινωνίας και την εμποδίζει να κινείται ελεύθερα. Και μόνο μ' αυτή την πράξη θα έθετε σε κίνηση την αναγέννηση της Γαλλίας. Η μεσαία τάξη των επαρχιακών πόλεων είδε στην Κομμούνα μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η κυριαρχία της, που εξασκούσε στην ύπαιθρο επί Λουδοβίκου-Φίλιππου και που είχε παραμεριστεί επί Λουδοβίκου Βοναπάρτη, από την υποτιθέμενη κυριαρχία της υπαίθρου πάνω στις πόλεις. Στην πραγματικότητα, όμως, το καθεστώς της Κομμούνας θα έθετε τους παραγωγούς της υπαίθρου κάτω από την πνευματική καθοδήγηση της πρωτεύουσας του νομού και εκεί θα τους εξασφάλιζε, στο πρόσωπο των εργατών των πόλεων, τους φυσικούς εκπροσώπους των συμφερόντων τους. Και μόνο η ύπαρξη της Κομμούνας είχε σαν αυτονόητη συνέπεια την τοπική αυτοκυβέρνηση, όχι όμως τώρα σαν αντίβαρο στην κρατική εξουσία που είχε γίνει πια περιττή. Μόνο σ' ένα Μπίσμαρκ, που, όταν δεν είναι απασχολημένος με τις αιματηρές πολεμικές μηχανορραφίες του, του άρεσε πάντα να επανέρχεται στο παλιό του επάγγελμα, που τόσο ταιριάζει στο πνευματικό του ανάστημα, στο επάγγελμα του συνεργάτη του «Κλαντεραντάτς»[1], μόνο σ' ένα τέτοιο εγκέφαλο μπορούσε να κατέβει η ιδέα να υποβάλει στην παρισινή Κομμούνα τη νοσταλγία για

1. «Kladderadatsch» εικονογραφημένο πολιτικό-σατιρικό εβδομαδιαίο περιοδικό που κυκλοφορούσε από το 1848 μέχρι το 1944 στο Βερολίνο. Αρχικά αριστερό ριζοσπαστικό τέθηκε αργότερα στην υπηρεσία της αντίδρασης (σ.τ.γ.Ε.).

την πρωσική δημοτική οργάνωση, που αποτελεί την καρικατούρα του παλιού δημοτικού συντάγματος της Γαλλίας του 1791, και που υποβιβάζει τις διοικήσεις των πόλεων σε απλούς δευτερεύοντες τροχούς του πρωσικού κρατικού μηχανισμού. Η Κομμούνα έκανε πραγματικότητα το σύνθημα όλων των αστικών επαναστάσεων, το σύνθημα για φτηνή κυβέρνηση, καταργώντας τις δυο μεγαλύτερες πηγές εξόδων – το στρατό και την υπαλληλοκρατία. Και μόνο η ύπαρξή της προϋπόθετε την ανυπαρξία της μοναρχίας, που, τουλάχιστον στην Ευρώπη, αποτελεί την απόλυτη σαβούρα και το απαραίτητο κάλυμμα της ταξικής κυριαρχίας. Η Κομμούνα έδωσε στη Δημοκρατία τη βάση πραγματικά δημοκρατικών θεσμών. Όμως ο τελικός της στόχος δεν ήταν ούτε η «φτηνή κυβέρνηση», ούτε η «αληθινή Δημοκρατία». Και τα δυο πρόκυψαν δευτερογενώς και από μόνα τους.

Η ποικιλία των ερμηνειών που αποδόθηκαν στην Κομμούνα και η ποικιλία των συμφερόντων που εκφράζονταν σ' αυτήν αποδείχνουν ότι ήταν μια πέρα για πέρα ευλύγιστη πολιτική μορφή, ενώ όλες οι προηγούμενες μορφές κυβέρνησης ήταν στην ουσία καταπιεστικές. Το πραγματικό της μυστικό ήταν ότι ήταν ουσιαστικά μια *κυβέρνηση της εργατικής τάξης*, το αποτέλεσμα της πάλης της παράγουσας τάξης ενάντια στην τάξη των σφετεριστών, η επιτέλους ανακαλυφθείσα πολιτική μορφή με την οποία μπορούσε να συντελεστεί η οικονομική απελευθέρωση της εργασίας.

Χωρίς τον τελευταίο αυτό όρο το καθεστώς της Κομμούνας θα ήταν κάτι το ακατόρθωτο και μια απάτη. Η πολιτική κυριαρχία του παραγωγού δε μπορεί να υπάρχει παράλληλα με τη διαιώνιση της κοινωνικής του υποδούλωσης. Γιαυτό η Κομμούνα θα έπρεπε να χρησιμεύσει σαν μοχλός για να ανατραπούν οι οικονομικές βάσεις, πάνω στις οποίες στηρίζεται η διατήρηση των τάξεων και επομένως και η ταξική κυριαρχία. Όταν θα έχει πια χειραφετηθεί η εργασία, κάθε άνθρωπος θα έχει γίνει εργάτης και η παραγωγική δουλειά δεν θα αποτελεί ταξική ιδιότητα.

(Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 17, σελ. 335-342 (1871)

Οι διάφορες μερίδες της γαλλικής αστικής τάξης βρέθηκαν η μια μετά την άλλη στην *εξουσία*: οι μεγάλοι γαιοκτήμονες κατά την *παλινόρθωση* (των παλαιών Βουρβόνων), οι καπιταλιστές κατά την κοινοβουλευτική ιουλιανή Μοναρχία (Λουδοβίκος-Φίλιππος), ενώ στα παρασκήνια τους υπέσκαπταν τα βοναπαρτιστικά και δημοκρατικά (republikanisch) τους στοιχεία. Οι κομματικοί τσακωμοί και οι ίντριγκές τους διαδραματίζονταν με το πρόσχημα της *δημόσιας ευημερίας*, και όποτε μια λαϊκή επανάσταση καταργούσε αυτές τις μοναρχίες, μια νέα δημιουργόταν. Όλα αυτά άλλαξαν με τη Δημοκρατία (του Φλεβάρη). Όλες οι μερίδες της αστικής τάξης ενώθηκαν στο *κόμμα της τάξης*, δηλαδή το κόμμα των γαιοκτημόνων και των καπιταλιστών. Συσπειρώθηκαν για να διατηρήσουν τον οικονομικό εξανδραποδισμό της εργασίας και την κατασταλτική κρατική μηχανή που τον στήριζε. Σε αντιπαράθεση με τη μοναρχία, που ακόμα και το όνομά της χαρακτηρίζει την υπεροχή της μιας αστικής μερίδας πάνω στην *άλλη*, τη νίκη της μιας μερίδας και την ήττα της άλλης (το θρίαμβο της μιας πλευράς και τον εξευτελισμό της άλλης), η *Δημοκρατία* ήταν η ανώνυμη μετοχική εταιρεία των ενωμένων αστικών μερίδων, όλων των *εκμεταλλευτών* του λαού μαζί. Και πραγματικά αγκαλιάζονταν νομιμόφρονες, βοναπαρτιστές, ορλεανιστές, αστοί δημοκράτες, ιησουΐτες και οπαδοί του Βολταίρου – χωρίς να κρύβονται πια κάτω από τη σκέπη του στέμματος, χωρίς να είναι πια σε θέση να κινήσουν το ενδιαφέρον του λαού για τις κομματικές τους έριδες με το να τις μεταμφιέζουν σε αγώνες για το καλό του λαού, χωρίς να υποτάσσονται πια ο ένας στον άλλο. Άμεσος και ανοιχτός ανταγωνισμός της ταξικής τους κυριαρχίας απέναντι στη χειραφέτηση των παραγουσών μαζών. *Τάξη (Ordnung)* – αυτό είναι το όνομα για τους οικονομικούς και πολιτικούς όρους της ταξικής τους κυριαρχίας και για την υποδούλωση της εργασίας. Αυτή η ανώνυμη, η δημοκρατική (republikanisch) μορφή του αστικού καθεστώτος – αυτή η αστική Δημοκρατία, αυτή η Δημοκρατία του *κόμματος της τάξης* είναι το πιο *αποτροπιαστικό* από όλα τα πολιτικά καθεστώτα. Η άμεση ασχολία της, το δικό της raison d'être[1] είναι να καταπιέζει το

1. Λόγος ύπαρξης (σ.τ.γ.Ε.).

λαό. Είναι η *τρομοκρατία* της ταξικής κυριαρχίας, πράγμα που πετυχαίνεται με τον ακόλουθο τρόπο: Ο λαός αγωνίζεται και κάνει την επανάσταση, ανακηρύσσει τη Δημοκρατία και ανοίγει το δρόμο για μια εθνοσυνέλευση. Στη συνέχεια, οι αστοί, των οποίων οι γνωστές υπέρ της Δημοκρατίας διακηρύξεις αποτελούν εγγύηση για τη «Δημοκρατία» τους, προωθούνται στην πρώτη γραμμή της σκηνής από την πλειοψηφία της εθνοσυνέλευσης, που συντίθεται από τους ηττημένους και τους ανοικτούς εχθρούς της Δημοκρατίας. Οι δημοκράτες – οπαδοί της Δημοκρατίας (Republikaner) – επιφορτίζονται με το καθήκον να παρασύρουν το λαό στην παγίδα μιας εξέγερσης, με στόχο να τον καταστείλουν με φωτιά και τσεκούρι. Αυτό το ρόλο έπαιξε μετά την επανάσταση του Φλεβάρη (κατά την εξέγερση του Ιούνη) το κόμμα του «Νασιονάλ» με επικεφαλής τον Καβενιάκ. Αυτοί οι δημοκράτες χάνουν μετά την επιρροή τους λόγω των εγκλημάτων τους ενάντια στο λαό. Έχουν κάνει τη δουλειά τους, και παρά το ότι τους επιτρέπεται να υποστηρίζουν το *κόμμα της τάξης* στο γενικό του αγώνα ενάντια στο προλεταριάτο, εντούτοις απομακρύνονται ταυτόχρονα από την κυβέρνηση, απωθούνται στην τελευταία γραμμή και απλά «τους ανέχονται». Η ενωμένη βασιλόφρων αστική τάξη γίνεται τότε στήριγμα της Δημοκρατίας και εγκαινιάζεται η πραγματική κυριαρχία του «κόμματος της τάξης». Μια και η υλική δύναμη του λαού έχει προσωρινά καμφθεί, αρχίζει το έργο της αντίδρασης – η εκκαθάριση όλων των παραχωρήσεων που επιτεύχθηκαν βήμα προς βήμα μετά από αγώνες στις τέσσερις επαναστάσεις. Ο λαός βασανίζεται μέχρι την παραφροσύνη, όχι μόνο από τα έργα του *κόμματος της τάξης*, αλλά και από την κυνική αδιαντροπιά με την οποία τον μεταχειρίζονται σαν τον ηττημένο και με την οποία αυτή η χαμερπής συμμορία τον κυβερνά στο όνομά του, στο όνομα της Δημοκρατίας, χωρίς φραγμούς. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η σπασμωδική μορφή του *ανώνυμου* ταξικού δεσποτισμού δεν μπορεί να κρατήσει για πολύ, δεν μπορεί παρά να είναι μια μεταβατική φάση. Η συμμορία γνωρίζει ότι κάθεται πάνω σε επαναστατικό ηφαίστειο. Από την άλλη μεριά, ενώ το κόμμα της τάξης είναι ενωμένο στον πόλεμό του ενάντια στην εργατική τάξη – με την ιδιότητά του ως *κόμμα της τάξης* – αρχίζει σε πλήρη ένταση το παιχνίδι της ίντριγκας ανάμεσα στις διάφορες μερίδες, η μια ενάντια

στην άλλη, κάθε μια για την κυριαρχία του δικού της ιδιαίτερου συμφέροντος στην παλιά τάξη πραγμάτων της κοινωνίας, κάθε μια για την παλινόρθωση του δικού της μνηστήρα του θρόνου και των προσωπικών της φιλοδοξιών, μόλις φανεί ότι η κυριαρχία αυτού του κόμματος είναι εξασφαλισμένη (εγγυημένη) με την καταστροφή των υλικών επαναστατικών δυνάμεων. Αυτή η σύνδεση του γενικού πολέμου ενάντια στο λαό με τη γενικευμένη συνομωσία ενάντια στη Δημοκρατία, μαζί και με τις εσωτερικές έριδες των αρχόντων και το παιχνίδι της ίντριγκας, παραλύει την κοινωνία, προκαλεί την απέχθειά της και σαστίζει τη μάζα της αστικής τάξης, «παρενοχλεί» τις δουλειές, κρατάει αυτήν την τάξη σε κατάσταση χρόνιας αναταραχής. Όλοι οι όροι του δεσποτισμού δημιουργούνται (παράγονται) κάτω από αυτό το καθεστώς – όμως πρόκειται για δεσποτισμό χωρίς ηρεμία, για δεσποτισμό με την κοινοβουλευτική αναρχία στην κορυφή. Μετά σημαίνει η ώρα για το coup d' état, και η ανίκανη συμμορία πρέπει να κάνει τόπο σε κάποιο ευνοημένο από την τύχη μνηστήρα του θρόνου, που βάζει τέλος στην *ανώνυμη* μορφή της ταξικής κυριαρχίας. Μ' αυτό τον τρόπο ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης έβαλε τέλος στην αστική Δημοκρατία μετά από τετράχρονη διάρκεια. Όλο αυτό τον καιρό ο *Θιέρσος* ήταν «âme damnée» [καταδικασμένη ψυχή] του κόμματος της τάξης (ο Θιέρσος «πουλήθηκε ψυχή τε και σώματι» στο κόμμα της τάξης), που πολεμούσε τη Δημοκρατία στο όνομα της Δημοκρατίας, που διεξήγε ταξικό πόλεμο ενάντια στο λαό και στην πραγματικότητα δημιούργησε την Αυτοκρατορία. Τότε έπαιζε ακριβώς τον ίδιο ρόλο όπως και σήμερα, μόνο που τότε ήταν μόνο κοινοβουλευτικός ιντριγκαδόρος, ενώ σήμερα είναι επικεφαλής του εκτελεστικού. Αν δεν τον νικήσει η επανάσταση, θα είναι τώρα όπως και τότε ένα εξαπατημένο όργανο. Όποια από τις αντιμαχόμενες ομάδες και αν έρθει στην εξουσία, η πρώτη της πράξη θα είναι να πετάξει στο πλάι τον άνθρωπο που παρέδωσε τη Γαλλία στην Πρωσία και που βομβάρδισε το Παρίσι.

Ο Θιέρσος κράτησε για πολλά πράγματα κακία στο Λουδοβίκο Βοναπάρτη. Ο τελευταίος τον χρησιμοποίησε σαν όργανο και σαν βλάκα. Τον τρόμαξε (του τάραξε τα νεύρα) όταν τον συνέλαβε μετά το πραξικόπημα. Τον εκμηδένισε με το να καταργήσει το κοινοβουλευτικό καθεστώς, το μοναδικό στο οποίο

μπορεί να παίζει κάποιο ρόλο ένα καθαρό παράσιτο του κράτους, ένας απλός πολυλογάς όπως ο Θιέρσος. Τέλος, ο Θιέρσος σαν ιστορικός λούστρος του Ναπολέοντα είχε περιγράψει για τόσο καιρό τα έργα του ώστε είχε πιστέψει ότι τα είχε πραγματοποιήσει ο ίδιος. Στα μάτια του η νόμιμη καρικατούρα του Ναπολέοντα του 1ου δεν ήταν ο Ναπολέων ο μικρός αλλά ο μικρός Θιέρσος. Μ' όλα αυτά δεν υπήρξε καμιά ατιμία του Λουδοβίκου Βοναπάρτη που να μην είχε υποστηριχθεί από τον Θιέρσο, από την κατάληψη της Ρώμης από γαλλικά στρατεύματα μέχρι τον πόλεμο με την Πρωσία.

Μόνο ένας άνθρωπος με την επιπολαιότητά του μπορεί έστω και για μια στιγμή να διανοηθεί ότι μια Δημοκρατία με το κεφάλι του στους ώμους της, με μια εθνοσυνέλευση κατά το ήμισυ νομιμόφρονα και κατά το άλλο ήμισυ ορλεανική, με ένα στρατό με βοναπαρτιστές ηγέτες, δεν θα τον πετάξει στην άκρη όταν νικήσει.

(...)

Είναι απόλυτα χαρακτηριστικό ότι οι ίδιοι άνθρωποι (ο Θιέρσος και Σια) που το Μάη του 1850 κατάργησαν το *γενικό δικαίωμα ψήφου* με μια κοινοβουλευτική συνομωσία (ο Βοναπάρτης τους βοήθησε, για να τους παρασύρει στην παγίδα και να τους έχει στο χέρι, και για να παρουσιασθεί ο ίδιος μετά το πραξικόπημα ως αυτός που αποκατέστησε το γενικό δικαίωμα ψήφου ενάντια στο κόμμα της τάξης και την εθνοσυνέλευσή του) επειδή μπορούσε να τους επιφυλάσσει εκπλήξεις κάτω από καθεστώς Δημοκρατίας, είναι σήμερα οι φανατικοί υπερασπιστές του γενικού δικαιώματος ψήφου. Το έχουν ανάγει σε όπλο «νομιμότητας» ενάντια στο Παρίσι, αφότου στα χρόνια του Βοναπάρτη είχε οργανωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε ήταν ένα απλό παιχνιδάκι στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας, ένας απλός μηχανισμός εξαπάτησης, αιφνιδιασμού και πλαστογράφησης από την πλευρά του εκτελεστικού (Συνέδριο της ένωσης των πόλεων[1]) («Ραπέλ», 6 του Μάη!).

(...)

1. Ligue des Villes (ένωση των πόλεων): οι αστοί δημοκράτες επιχείρησαν να ιδρύσουν τον Απρίλη/Μάη του 1871 μια οργάνωση με αυτό το όνομα, επειδή εφοβούντο την επανεγκαθίδρυση της μοναρχίας με την ήττα της Κομμούνας. Η προσωρινή επιτροπή αυτής της ένωσης συγκάλεσε για τις 9 του Μάη 1871 στο Μπορντώ συνέδριο των αντιπροσώπων των κοινοτικών συμβουλίων

Η συγκεντρωτική κρατική μηχανή που με τα στρατιωτικά, γραφειοκρατικά, εκκλησιαστικά και δικαστικά της όργανα – τα πανταχού παρόντα και πολυσύνθετα – πνίγει (περιζώνει) το ζωντανό σώμα της αστικής κοινωνίας (bürgerliche Gesellschaft), σαν το συσφιγκτήρα βόα, σφυρηλατήθηκε αρχικά, τον καιρό της απόλυτης μοναρχίας, σαν όπλο της μοντέρνας κοινωνίας που γεννιότανε στον αγώνα της για τη χειραφέτησή της απ' τη φεουδαρχία. Τα γαιοκτητικά προνόμια των φεουδαρχών, των πόλεων και του κλήρου του μεσαίωνα μετατράπηκαν σε ιδιότητες μιας ενιαίας κρατικής εξουσίας. Η κρατική αυτή εξουσία αντικατέστησε τους αξιωματούχους της φεουδαρχίας από μισθωτούς κρατικούς υπαλλήλους. Αφαίρεσε τα όπλα απ' τους μεσαιωνικούς υποτακτικούς των γαιοκτημόνων και από τις συντεχνίες των πόλεων και τα παράδωσε σ' ένα μόνιμο στρατό. Στη θέση της ποικιλόχρωμης (φατριασμένης) αναρχίας των αντιμαχομένων μεσαιωνικών δυνάμεων έθεσε το ρυθμισμένο σχέδιο μιας κρατικής εξουσίας μ' έναν συστηματικό και ιεραρχικό καταμερισμό εργασίας. Η πρώτη γαλλική επανάσταση, που ανάλαβε να θεμελιώσει την εθνική ενότητα (να δημιουργήσει ένα έθνος), αναγκάστηκε να εξαφανίσει κάθε τοπική, εδαφική, δημοτική και επαρχιακή αυτονομία. Αναγκάστηκε λοιπόν, συνεχίζοντας το έργο που είχε αρχίσει η απόλυτη μοναρχία, να αναπτύξει τη συγκεντροποίηση και οργάνωση της κρατικής εξουσίας, να επεκτείνει το εύρος και τις δικαιοδοσίες της κρατικής εξουσίας, να αυξήσει τον αριθμό των οργάνων της, την ανεξαρτησία της και την υπερφυσική της εξουσία πάνω στην πραγματική κοινωνία – εξουσία που στην πραγματικότητα έπαιρνε τη θέση του υπερφυσικού ουρανού του μεσαίωνα με τους αγίους του. Κάθε ασήμαντο μεμονωμένο συμ-

από τις επαρχιακές πόλεις, για να συμβάλλουν κατά το τέλος του εμφυλίου πολέμου στη θωράκιση της Δημοκρατίας και στην οργανωτική οικοδόμηση της ένωσης. Η Ligue de l' Union républicaine pour les droits de Paris (Ένωση της δημοκρατικής ενότητας για τα δικαιώματα του Παρισιού) συμμετείχε ενεργά σ' αυτά τα σχέδια. Η κυβέρνηση των Βερσαλιών απαγόρευσε το συνέδριο της ένωσης των πόλεων και αμέσως μετά η προσωρινή επιτροπή σταμάτησε τη δραστηριότητά της. Η «Ραπέλ» της 6ης Μάη δημοσίευσε το πρόγραμμα του συνεδρίου της ένωσης των πόλεων (σ.τ.γ.Ε.).

φέρον, που γεννιότανε από τις σχέσεις των κοινωνικών ομάδων, χωριζότανε απ' την ίδια την κοινωνία, παγιοποιόταν, ανεξαρτοποιόταν απ' αυτήν και αντιπαρατίθετο σ' αυτή με τη μορφή του κρατικού συμφέροντος, συμφέρον που διαχειριζόταν το ιερατείο του κράτους με αυστηρά καθορισμένες ιεραρχικές λειτουργίες.

Αυτή η παρασιτική απόφυση πάνω στο σώμα της αστικής κοινωνίας, που προσποιείται πως είναι το ιδανικό της αντίγραφο, έφτασε στην πλήρη ανάπτυξή της κατά την κυριαρχία του πρώτου Βοναπάρτη. Η Παλινόρθωση και η ιουλιανή Μοναρχία προσθέσανε μονάχα ένα μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας, που αύξαινε στο βαθμό που ο καταμερισμός της εργασίας μέσα στην αστική κοινωνία δημιουργούσε καινούργιες ομάδες συμφερόντων και κατά συνέπεια καινούργιο υλικό για τη δραστηριότητα του κράτους. Στον αγώνα τους ενάντια στην επανάσταση του 1848, η κοινοβουλευτική Δημοκρατία στη Γαλλία και οι κυβερνήσεις όλης της ηπειρωτικής Ευρώπης αναγκάστηκαν να δυναμώσουν, με τα μέτρα καταστολής ενάντια στο λαϊκό κίνημα, τα μέσα δράσης και τη συγκεντροποίηση αυτής της κυβερνητικής εξουσίας. Όλες λοιπόν οι επαναστάσεις μ' αυτό τον τρόπο απλά τελειοποιούσαν τον κρατικό μηχανισμό αντί να αποτινάξουν αυτόν το θανατερό εφιάλτη. Οι ομάδες και τα κόμματα των αρχουσών τάξεων, που, διαδοχικά, αγωνίζονταν για την κυριαρχία, θεωρούσαν την κατάκτηση (τον έλεγχο) (την κατάληψη) και τη διεύθυνση αυτού του τεράστιου κυβερνητικού μηχανισμού σαν τη βασική λεία του νικητή. Στο κέντρο της δράσης τους ήταν η δημιουργία τεράστιων μόνιμων στρατών, μαζών από κρατικά παράσιτα, και κολοσιαίων κρατικών χρεών. Τον καιρό της απόλυτης μοναρχίας, ο κρατικός μηχανισμός αποτελούσε όργανο για τον αγώνα της σύγχρονης κοινωνίας ενάντια στη φεουδαρχία, που επιστέγασμά του ήταν η Γαλλική Επανάσταση. Τον καιρό του πρώτου Βοναπάρτη δε χρησίμεψε μόνο για την καταστολή της επανάστασης και την κατάργηση όλων των λαϊκών ελευθεριών, αλλά επίσης και σαν όργανο της γαλλικής Επανάστασης για τον αγώνα προς τα έξω, για να δημιουργηθούν προς όφελος της Γαλλίας, πάνω στην (ευρωπαϊκή) ήπειρο, στη θέση των φεουδαρχικών μοναρχιών, κράτη λίγο-πολύ κατά το γαλλικό πρότυπο. Τον καιρό της παλινόρθωσης και της ιουλιανής Μοναρχίας

γίνεται όχι μονάχα όργανο για τη βίαιη ταξική κυριαρχία της αστικής τάξης, μα και το μέσο που πρόσθετε στην άμεση οικονομική εκμετάλλευση μια δεύτερη εκμετάλλευση του λαού, με το να εξασφαλίζει στις οικογένειες των αστών όλες τις καλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, τον καιρό του επαναστατικού αγώνα του 1848 χρησίμεψε σαν μέσο για το πνίξιμο αυτής της επανάστασης και όλων των προσπαθειών για τη χειραφέτηση των λαϊκών μαζών. Όμως το κράτος – παράσιτο έφτασε στην τελική του ανάπτυξη μόλις τον καιρό της δεύτερης αυτοκρατορίας. Η κυβερνητική εξουσία, με το μόνιμο στρατό της, με τη γραφειοκρατία της που διευθύνει τα πάντα, με τον αποβλακωτικό της κλήρο και με τη δουλοπρεπή της δικαστική ιεραρχία, έφτασε να ανεξαρτοποιηθεί απ' την ίδια την κοινωνία σε τέτοιο βαθμό, ώστε ακόμα κι ένας σε γελοίο επίπεδο τυχοδιώκτης, μαζί με μια συμμορία από πειναλέους ντεσπεράντος, αρκούσε για να την πάρει στα χέρια του. Η εξουσία αυτή δεν είχε πια ανάγκη να προφασισθεί τον ένοπλο συνασπισμό της παλιάς Ευρώπης ενάντια στον καινούργιο κόσμο, το θεμελιωμένο απ' την επανάσταση του 1789. Δεν παρουσιαζότανε πια σαν όργανο ταξικής κυριαρχίας υποταγμένο σε μια κοινοβουλευτική κυβέρνηση ή σε μια νομοθετική συνέλευση. Κάτω από την κυριαρχία της βλάπτονταν ακόμα και τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, των οποίων την κοινοβουλευτική κωμωδία αντικατέστησε με αυτοεκλεγμένα corps législatif (νομοθετικά σώματα) και από Γερουσίες πληρωμένες απ' τον εαυτό τους. Επικυρωμένη στην απόλυτη κυριαρχία της από το γενικό εκλογικό δικαίωμα και από την αναγνωρισμένη αναγκαιότητα του να διατηρήσει την «τάξη», δηλαδή να διατηρήσει την κυριαρχία του γαιοκτήμονα και του καπιταλιστή πάνω στον παραγωγό, η εξουσία αυτή κάλυπτε κάτω απ' τα κουρελιασμένα μασκαραλίκια του παρελθόντος τα όργια διαφθοράς του σήμερα και τη νίκη της παρασιτικής ομάδας, της ομάδας της χρηματιστικής αισχροκέρδειας. Αφήνοντας αχαλίνωτα να οργιάζουν όλες οι αντιδραστικές επιδράσεις του παρελθόντος – ένα πανδαιμόνιο από αίσχη –, βρήκε έτσι η κρατική εξουσία την τελική και ύψιστη έκφρασή της τον καιρό της Δεύτερης Αυτοκρατορίας. Αυτό που από πρώτη όψη φαινόταν ως η τελειωτική νίκη τούτης της κυβερνητικής εξουσίας πάνω στην κοινωνία, στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά το όργιο όλων των σάπιων

στοιχείων αυτής της κοινωνίας. Στα μάτια όσων δεν ήταν μυημένοι φαινόταν σα νίκη της Εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος της Νομοθετικής, σαν τελική ήττα εκείνης της μορφής ταξικής κυριαρχίας που προφασίζεται ότι είναι η αυτοκυβέρνηση της κοινωνίας, ήττα που επήλθε από μια άλλη μορφή κυριαρχίας, που παρουσιάζεται ως μια υπεράνω της κοινωνίας ιστάμενη εξουσία. Στην πραγματικότητα όμως ήταν η πιο εξευτελισμένη και η μόνη δυνατή μορφή αυτής της ταξικής κυριαρχίας, που ήταν το ίδιο ταπεινωτική για τις κυρίαρχες τάξεις, όσο και για τις εργαζόμενες τάξεις, που τις κρατούσαν δέσμιες στην ταξική τους κυριαρχία.

Η 4η του Σεπτέμβρη ήταν μόνο η αποκατάσταση της Δημοκρατίας ενάντια στο γελοίο τυχοδιώκτη που την είχε στραγγαλίσει. Η αληθινή αντίθεση της ίδιας της *Αυτοκρατορίας* – δηλαδή της κρατικής εξουσίας, της συγκεντροποιημένης εκτελεστικής εξουσίας, της οποίας η δεύτερη Αυτοκρατορία υπήρξε μονάχα η ύστατη έκφραση – ήταν η *Κομμούνα*. Εκείνη η κρατική εξουσία είναι στην πραγματικότητα το δημιούργημα της αστικής τάξης, στην αρχή ως το μέσο για το τσάκισμα της φεουδαρχίας, στη συνέχεια ως το μέσο για την καταστολή των απελευθερωτικών προσπαθειών των παραγωγών, της εργατικής τάξης. Όλες οι αντιδράσεις και όλες οι επαναστάσεις χρησιμέψανε μονάχα για να μεταφέρεται αυτή η οργανωμένη εξουσία – αυτή η οργανωμένη βία για την υποδούλωση της εργασίας – από το ένα χέρι στο άλλο, από τη μια ομάδα των αρχουσών τάξεων σε μιαν άλλη. Χρησίμεψε στις κυρίαρχες τάξεις σα μέσο υποδούλωσης και πλουτισμού. Από κάθε καινούργια αλλαγή αντλούσε καινούργιες δυνάμεις. Χρησίμεψε σαν εργαλείο για το τσάκισμα κάθε λαϊκής εξέγερσης, για την καταπίεση των εργαζομένων τάξεων, που αφού αγωνίστηκαν, τις χρησιμοποίησαν για να εξασφαλίσουν το πέρασμα της κρατικής εξουσίας από μια ομάδα των καταπιεστών τους στα χέρια μιας άλλης. Γιαυτό η Κομμούνα δεν ήταν μια επανάσταση ενάντια σ' αυτή ή σ' εκείνη, στη νομιμόφρονα, στη συνταγματική, στη δημοκρατική ή την αυτοκρατορική μορφή της κρατικής εξουσίας. Η Κομμούνα ήταν μια επανάσταση ενάντια στο ίδιο το *κράτος* – αυτή την υπερφυσική αποβολή της κοινωνίας. Ήταν η επανάκτηση της δικής του κοινωνικής ζωής από το λαό, μέσω του λαού, για το λαό. Δεν ήταν μια επανάσταση για να μεταβιβασθεί η κρατική εξουσία από μια μερίδα των αρχουσών τάξεων σε μιαν άλλη, ήταν μια επανάσταση για τη συντριβή αυτής της ίδιας της αποτροπιαστικής μηχανής της ταξικής κυριαρχίας. Δεν ήταν ένας απ' αυτούς τους χαμερπείς αγώνες ανάμεσα σ' εκείνη την ταξική κυριαρχία που εμφανίζεται υπό τη μορφή της εκτελεστικής εξουσίας ενάντια στις κοινοβουλευτικές μορφές της ταξικής κυριαρχίας, ήταν εξέγερση ενάντια και στις δυο αυτές μορφές, που αλληλοσυμπληρώνονται και που η κοινοβουλευτική μορφή δεν είναι παρά ένα απατηλό εξάρτημα της εκτελεστικής εξουσίας. Η δεύτερη Αυτοκρατορία υπήρξε η τελική μορφή αυτού του σφετερισμού του κράτους. Η Κομμούνα υπήρξε η αποφασιστική άρνηση αυτής της κρατικής εξουσίας και γιαυτό αποτέλεσε την απαρχή της κοινωνικής επανάστασης του 19ου αιώνα. Όποια κι αν είναι τώρα η τύχη που την περιμένει στο Παρίσι, θα κάνει το γύρο του κόσμου. Η εργατική τάξη στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες την υποδέχτηκε αμέσως σαν το ξόρκι που φέρνει τη λευτεριά. Οι δόξες και η προκατακλυσμιαία δράση του πρώσου κατακτητή μοιάζανε πια μονάχα με παραισθήσεις μιας πολύ περασμένης εποχής.

Μόνο η εργατική τάξη μπορούσε να εκφράσει αυτή την καινούργια προσπάθεια με τη λέξη «κομμούνα» και να την εγκαινιάσει με την αγωνιζόμενη Κομμούνα του Παρισιού. Άλλωστε η τελευταία έκφραση εκείνης της κρατικής εξουσίας – η δεύτερη Αυτοκρατορία – όσο κι αν ταπείνωσε την υπερηφάνεια των κυρίαρχων τάξεων και εξανέμισε τις κοινοβουλευτικές τους αξιώσεις να αυτοκυβερνηθούν, δεν ήταν παρά η τελευταία δυνατή μορφή της ταξικής τους κυριαρχίας. Μ' όλο που η δεύτερη Αυτοκρατορία απαλλοτρίωσε πολιτικά αυτές τις τάξεις, ήταν ένα όργιο που επέτρεψε να κυριαρχήσουν ολοκληρωτικά όλα τα οικονομικά και κοινωνικά αίσχη του καθεστώτος τους. Για τους μεσοαστούς και τους μικροαστούς ήταν αδύνατο– με τις οικονομικές συνθήκες της ύπαρξής τους – να ξαναρχίσουν καινούργια επανάσταση. Έτσι ήταν αναγκασμένοι ή να ακολουθήσουν τις κυρίαρχες τάξεις ή να γίνουν σύμμαχοι της εργατικής τάξης. Οι αγρότες ήταν η παθητική οικονομική βάση της δεύτερης Αυτοκρατορίας, αυτού του τελευταίου θριάμβου ενός *κράτους* χωρισμένου απ' την κοινωνία και ανεξάρτητου απ' αυτή. Μονάχα οι προλετάριοι, φλογισμένοι από ένα νέο

κοινωνικό καθήκον, που έπρεπε να το εκπληρώσουν για όλη την κοινωνία, δηλαδή να καταργήσουν όλες τις τάξεις και την ταξική κυριαρχία, ήταν ικανοί να τσακίσουν το όργανο της ταξικής κυριαρχίας – το κράτος, αυτή τη συγκεντροποιημένη και οργανωμένη κυβερνητική εξουσία, που αξιώνει να είναι κύριος αντί υπηρέτης της κοινωνίας. Μέσα από τον ενεργητικό αγώνα που διεξήγαγαν οι κυρίαρχες τάξεις, με παθητική υποστήριξη από την αγροτιά, ενάντια στους προλετάριους, γεννήθηκε η δεύτερη Αυτοκρατορία, το τελευταίο αποκορύφωμα και παράλληλα η χειρότερη εκπόρνευση του κράτους που πήρε τη θέση της μεσαιωνικής εκκλησίας. Ήρθε στη ζωή για να τους αντιμετωπίσει. Κι αυτοί την τσακίσανε, όχι γιατί ήτανε μια ιδιαίτερη μορφή κυβερνητικής (συγκεντρωτικής) εξουσίας, μα γιατί ήτανε η πιο δυνατή και τελειοποιημένη έκφραση της φαινομενικής ανεξαρτησίας της από την κοινωνία, και συνεπώς η πιο εκπορνευμένη της πραγματικότητα, βουτηγμένη στη ντροπή απ᾽ την κορυφή ώς τα νύχια, με βασικό της χαρακτηριστικό την απόλυτη σαπίλα στο εσωτερικό και την απόλυτη ανικανότητα στο εξωτερικό.

Ο κοινοβουλευτισμός στη Γαλλία έφτασε στο τέλος του. Η τελευταία του περίοδος και η πιο πλήρης κυριαρχία του ήταν η κοινοβουλευτική Δημοκρατία απ᾽ το Μάη του 1848 μέχρι το πραξικόπημα. Η Αυτοκρατορία που σκότωσε τον κοινοβουλευτισμό ήταν δημιούργημα δικό του. Ο κοινοβουλευτισμός τον καιρό της Αυτοκρατορίας, με το corps législatif (νομοθετικό του σώμα) και με τη Γερουσία του – και μ᾽ αυτή τη μορφή αναπαράχθηκε στις στρατιωτικές μοναρχίες της Πρωσίας και της Αυστρίας – ήταν απλή φάρσα, ένα απλό εξάρτημα του δεσποτισμού στην πιο ωμή μορφή του. Ο κοινοβουλευτισμός ήταν λοιπόν νεκρός στη Γαλλία και δεν ήταν φυσικά στόχος της εργατικής επανάστασης να τον αναστήσει.

Αλλά αυτή η μορφή της ταξικής κυριαρχίας κατέρρευσε μόνο και μόνο για να γίνει η εκτελεστική εξουσία, η κυβερνητική κρατική μηχανή, ο μεγάλος και μοναδικός στόχος της επίθεσης της επανάστασης.

Η *Κομμούνα* – αυτό είναι η επανάκτηση της κρατικής εξουσίας απ᾽ την κοινωνία, της οποίας γίνεται η ζωντανή δύναμη, αντί να είναι η βία στην οποία η κοινωνία υποτάσσεται και που την καταπιέζει. Είναι η επανάκτηση της κρατικής εξουσίας απ᾽ τις ίδιες τις λαϊκές μάζες, που στη θέση της οργανωμένης βίας καταστολής δημιουργούν τη δική τους βία. Είναι η πολιτική μορφή της κοινωνικής χειραφέτησης των λαϊκών μαζών που αντικατάστησε την τεχνητή βία της κοινωνίας (που είχαν ιδιοποιηθεί οι καταπιεστές τους) (η δική τους βία στρέφεται ενάντια στους καταπιεστές τους και οργανώνεται ενάντιά τους), βία που την μεταχειρίζονται οι εχθροί τους για να τις καταπιέζουν. Η μορφή αυτή ήταν απλή όπως όλα τα μεγάλα πράγματα. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες επαναστάσεις – όπου ο χρόνος ο αναγκαίος για κάθε ιστορική εξέλιξη πήγε πάντα χαμένος στο παρελθόν και όπου τις πρώτες μέρες του λαϊκού θριάμβου, μόλις ο λαός είχε αποθέσει τα νικηφόρα όπλα του, του τα στρέφανε πάντα ενάντιά του – η Κομμούνα πρώτα απ᾽ όλα αντικατάστησε το στρατό με την εθνοφρουρά.

> «Για πρώτη φορά ύστερα από τις 4 του Σεπτέμβρη, απελευθερώθηκε η Δημοκρατία απ᾽ την *κυβέρνηση των εχθρών της*... Μέσα στην πόλη υπάρχει η εθνική πολιτοφυλακή που προστατεύει τους πολίτες ενάντια στην εξουσία (την κυβέρνηση), *αντί για το μόνιμο στρατό, που προστατεύει την κυβέρνηση ενάντια στους πολίτες*».
>
> (*Διακήρυξη* της κεντρικής επιτροπής της 22 του Μάρτη)[1]

(Χρειαζότανε μονάχα να οργανώσει ο λαός αυτή την πολιτοφυλακή σε πανεθνική κλίμακα για να τελειώνει με το μόνιμο στρατό· αυτή είναι η πρώτη conditio sine qua non (αναγκαία συνθήκη) για κάθε κοινωνική βελτίωση, εξαλείφοντας έτσι άμεσα αυτή την πηγή φορολογίας και κρατικών χρεών κι αυτόν τον αδιάκοπο κίνδυνο να σφετεριστεί την κυβέρνηση η ταξική κυριαρχία – είτε είναι η κανονική ταξική κυριαρχία, είτε είναι κάποιος τυχοδιώχτης που καμώνεται το σωτήρα όλων των τάξεων). Είναι παράλληλα η πιο σίγουρη εγγύηση από ξένη επίθεση και στην πραγματικότητα κάνει αδύνατη τη διατήρηση του πολυέξοδου στρατιωτικού μηχανισμού σε όλα τα άλλα κράτη. Ο αγρότης χειραφετείται από τη βαριά φορολογία και παύει να αποτελεί την πιο προσοδοφόρα πηγή της κρατικής

1. Η διακήρυξη της κεντρικής επιτροπής της εθνοφρουράς προς το λαό του Παρισιού στις 22 του Μάρτη 1871 κυκλοφόρησε σαν αφίσα και δημοσιεύτηκε στο Journal Officiel de la République Française . (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως), Παρίσι, στις 25 Μάρτη 1871 (σ.τ.γ.Ε.).

φορολογίας και των κρατικών χρεών. Αυτό είναι ήδη ένα σημείο που κάνει την Κομμούνα *ελκυστική για τον αγρότη*, γίνεται το πρώτο βήμα για τη χειραφέτησή του. Καταργείται η «ανεξάρτητη αστυνομία» και στη θέση των κατεργαρέων της μπαίνουν υπάλληλοι της Κομμούνας. Το γενικό εκλογικό δικαίωμα, που μέχρι τώρα το είχαν καταχραστεί είτε για την κοινοβουλευτική επικύρωση της άγιας κρατικής εξουσίας, είτε σαν παιχνιδάκι στα χέρια των κυρίαρχων τάξεων ενώ ο λαός δεν το μεταχειριζότανε παρά μονάχα κάθε τόσα χρόνια για να επικυρώσει την κοινοβουλευτική ταξική εξουσία (να διαλέξει τα όργανά της), αυτό το γενικό εκλογικό δικαίωμα προσαρμόζεται στον πραγματικό του σκοπό: στο να εκλέγει ο λαός μέσα από τις κοινότητες τους δικούς του λειτουργούς για τη διοίκηση και για τη νομοθεσία. Διαλύθηκε η απάτη πως η διοίκηση και η πολιτική διακυβέρνηση αποτελούν μυστικά, υπερβατικές λειτουργίες που μπορεί να τις εμπιστευτεί κανείς μονάχα στα χέρια μιας μορφωμένης κάστας, – παράσιτα του κράτους καλοπληρωμένοι συκοφάντες και αργόμισθοι στις ανώτατες θέσεις – που απομυζά τους μορφωμένους της μάζας, και τοποθετώντας τους στα κατώτερα στρώματα της ιεραρχίας τους στρέφει ενάντια στην ίδια τη μάζα. Η Κομμούνα κατάργησε γενικά την κρατική ιεραρχία και αντικατέστησε τα ξιπασμένα αφεντικά του λαού από κάθε στιγμή καθαιρέσιμους υπηρέτες του, την απατηλή υπευθυνότητα από την πραγματική υπευθυνότητα, γιατί οι άνθρωποι αυτοί εργάζονται τώρα κάτω απ' τον αδιάκοπο δημόσιο έλεγχο. Πληρώνονται σαν ειδικευμένοι εργάτες, 12 λίρες το μήνα, οπότε ο ανώτατος μισθός δεν ξεπερνάει τις 240 λίρες το χρόνο, μισθός που σύμφωνα με μια υψηλή αυθεντία του επιστημονικού κόσμου, τον καθηγητή Χάξλεϋ, είναι λίγο περισσότερο απ' το ένα πέμπτο αυτού που είναι ικανοποιητικό για έναν υπάλληλο του συμβουλίου δημόσιας εκπαίδευσης του Λονδίνου. Όλη αυτή την απάτη με τα κρατικά μυστικά και με τις κρατικές αξιώσεις τη σάρωσε η Κομμούνα συγκροτημένη βασικά από απλούς εργάτες που οργανώνουν την άμυνα του Παρισιού, που πολεμάνε ενάντια στους πραιτωριανούς[1]

1. *Πραιτωριανοί:* Σωματοφυλακή στην αρχαία Ρώμη που διατηρούσε ο Καίσαρας ή οι στρατηγοί. Δωροδοκούντο με προνόμια και χρησίμευαν επίσης για να τιθασεύουν το λαό (σ.τ.γ.Ε.).

του Βοναπάρτη, που εξασφαλίζουν τον επισιτισμό αυτής της τεράστιας πόλης, που εκπληρώνουν όλες τις λειτουργίες που μέχρι τώρα ήταν μοιρασμένες ανάμεσα στην κυβέρνηση, την αστυνομία και τη νομαρχία. Εκπληρώνουν όλη αυτή τη δουλειά δημόσια, απλά και κάτω απ' τις πιο σύνθετες και τις πιο δύσκολες συνθήκες, κάνοντας όλη αυτή τη δουλειά έτσι όπως ο Μίλτον έγραψε το «Χαμένο παράδεισό» του, δηλαδή για μερικές λίρες. Δρουν μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου, χωρίς να παριστάνουν τους αλάθητους, χωρίς να κρύβονται πίσω από τις δικαιολογίες των κρατικών υπηρεσιών και δεν ντρέπονται να αναγνωρίζουν τα λάθη τους με το να τα διορθώνουν. Τις δημόσιες λειτουργίες – στρατιωτικές, διοικητικές, πολιτικές – τις κάνουνε δια μιας *πραγματικά εργατικές λειτουργίες*, αντί για κρυμμένες ιδιότητες μιας μορφωμένης κάστας, (διατηρήσανε την τάξη μέσα στην αναταραχή του εμφυλίου πολέμου και της επανάστασης) (εγκαινίασαν μέτρα για τη γενική αναγέννηση). Όσο μεγάλη αξία κι αν είχε το κάθε μέτρο που έπαιρνε η Κομμούνα, το σημαντικότερο μέτρο που πήρε ήταν η ίδια η δημιουργία της σε μια στιγμή που μπροστά από τη μια πόρτα στεκότανε ο εξωτερικός εχθρός και από την άλλη ο ταξικός εχθρός. Τη ζωτικότητά της την αποδεικνύει με την ύπαρξή της και τις θεωρίες της τις επικυρώνει με τις πράξεις της. Με την εμφάνισή της νίκησε τους νικητές της Γαλλίας. Το αιχμάλωτο Παρίσι ξαναπήρε, μ' ένα τολμηρό άλμα, την ηγεσία της Ευρώπης, και δεν το έκανε στηριγμένο στην ωμή δύναμη, αλλά παίρνοντας την ηγεσία του κοινωνικού κινήματος, ενσαρκώνοντας τις ελπίδες της εργατικής τάξης όλων των χωρών.

Αν όλες οι μεγάλες πόλεις είχαν οργανωθεί σε κομμούνες ακολουθώντας το παράδειγμα του Παρισιού, καμιά κυβέρνηση δε θα μπορούσε να καταστείλει το κίνημα αυτό με μια ξαφνική επίθεση της αντίδρασης. Μάλιστα μ' αυτό το προπαρασκευαστικό βήμα θα εξασφάλιζε τον απαραίτητο χρόνο για την εσωτερική ανάπτυξη, την εγγύηση του κινήματος. Έτσι θα οργανωνότανε ολόκληρη η Γαλλία σε αυτενεργούμενες και αυτοκυβερνώμενες κομμούνες, το μόνιμο στρατό θα τον αντικαθιστούσαν οι λαϊκές πολιτοφυλακές, η στρατιά των κρατικών παρασίτων θα εξαφανιζόταν, η εκκλησιαστική ιεραρχία θα αντικαθίστατο από τους δασκάλους, τα κρατικά δικαστήρια θα μετατρέπονταν σε όργανα της Κομμούνας. Οι εκλογές για την

εθνοσυνέλευση δε θάτανε πια αντικείμενο των μηχανορραφιών μιας παντοδύναμης κυβέρνησης, μα η συνειδητή έκφραση της κάθε οργανωμένης κομμούνας, οι κρατικές λειτουργίες θα περιορίζονταν σε μερικές λειτουργίες για γενικούς εθνικούς στόχους.

Αυτό λοιπόν είναι η *Κομμούνα – η πολιτική μορφή της κοινωνικής χειραφέτησης*, της απελευθέρωσης της εργασίας απ' το σφετερισμό (τη δουλεία) αυτών που μονοπωλούν τα μέσα εργασίας, τα οποία δημιούργησαν οι ίδιοι οι εργάτες ή είναι χάρισμα της φύσης. Έτσι, όπως η κρατική μηχανή και ο κοινοβουλευτισμός δεν είναι η πραγματική ζωή των κυρίαρχων τάξεων, *αλλά* μονάχα οργανωμένα γενικά όργανα της κυριαρχίας τους, τα πολιτικά εχέγγυα, οι μορφές και εκφράσεις της παλιάς τάξης πραγμάτων, έτσι και η Κομμούνα δεν είναι το κοινωνικό κίνημα της εργατικής τάξης και κατά συνέπεια δεν είναι το κίνημα για τη γενική ανανέωση της ανθρωπότητας, *αλλά* μονάχα το οργανωμένο της μέσο δράσης. Η Κομμούνα δεν εξαλείφει τον ταξικό αγώνα, που μ' αυτόν οι εργαζόμενες τάξεις προσπαθούν να πετύχουν την κατάργηση όλων των τάξεων και συνεπώς κάθε [ταξικής κυριαρχίας] (γιατί δεν εκπροσωπεί κανένα ιδιαίτερο συμφέρον. Εκπροσωπεί την απελευθέρωση της «εργασίας», δηλαδή των βασικών και φυσικών προϋποθέσεων της ατομικής και της κοινωνικής ζωής, την εργασία, που η μειοψηφία μπορεί να επιβάλει πάνω στην πλειοψηφία μονάχα με σφετερισμό, με απάτη και με τεχνητές πονηριές). Η Κομμούνα προσφέρει το έλλογο ενδιάμεσο στάδιο που μέσα του αυτός ο ταξικός αγώνας μπορεί να περάσει από τις διάφορες φάσεις του με τον πιο λογικό και τον πιο ανθρώπινο τρόπο. Η Κομμούνα μπορεί να προκαλέσει βίαιες αντιδράσεις και εξίσου βίαιες επαναστάσεις. Εγκαινιάζει την *απελευθέρωση της εργασίας* – το μεγάλο της στόχο – πρώτα πρώτα με το να εξαλείψει τη μη παραγωγική και βλαβερή δραστηριότητα των κρατικών παρασίτων, καταργώντας τα αίτια που την δημιουργούν, για τα οποία ένα τεράστιο μέρος του εθνικού προϊόντος θυσιάζεται για να χορτάσει το κράτος-τέρας και ύστερα με το να εκτελεί την πραγματική διοικητική εργασία, τοπικά και πανεθνικά, με μισθούς εργατών. Ξεκινάει λοιπόν με μια τεράστια εξοικονόμηση πόρων, με μια οικονομική μεταρρύθμιση, καθώς και με μια πολιτική αναμόρφωση.

Όταν πια η οργάνωση τύπου κομμούνας θα έχει γερά εδραιωθεί σε εθνική κλίμακα, οι μόνες καταστροφές που αυτή θα είχε ίσως ακόμα να υπομείνει θα ήταν σποραδικές εξεγέρσεις δουλοκτητών, εξεγέρσεις που μπορεί βέβαια να εμποδίζουν για μια στιγμή το έργο της ειρηνικής προόδου, που όμως θα επιτάχυναν μόνο την κίνηση, γιατί θα βάζανε στο χέρι της κοινωνικής επανάστασης το σπαθί.

Η εργατική τάξη ξέρει ότι πρέπει να περάσει μέσα από διαφορετικές φάσεις του ταξικού αγώνα. Ξέρει πως η αντικατάσταση των οικονομικών όρων της υποδούλωσης της εργασίας από τους όρους της ελεύθερης και συνεταιρισμένης εργασίας μπορεί να είναι μόνο έργο που συντελείται σταδιακά με το χρόνο (αφορά την οικονομική αναμόρφωση). Ξέρει πως αυτό απαιτεί όχι μονάχα αλλαγή στη διανομή, αλλά και μια νέα οργάνωση της παραγωγής, ή καλύτερα την απελευθέρωση (ελευθέρωση) των κοινωνικών μορφών της παραγωγής στη σημερινή οργανωμένη εργασία (που γεννήθηκε απ' τη σημερινή βιομηχανία) απ' τα δεσμά της δουλείας, από το σημερινό της ταξικό χαρακτήρα και τον αρμονικό συντονισμό της σε εθνική και σε διεθνή κλίμακα. Η εργατική τάξη ξέρει πως αυτό το έργο ανανέωσης θα εμποδίζεται και θα καθυστερείται επανειλημμένα απ' την αντίσταση που θα προβάλλουν τα κεκτημένα συμφέροντα και οι ταξικοί εγωισμοί. Ξέρει ότι η σημερινή «αυθόρμητη επενέργεια των φυσικών νόμων του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας» μπορεί να αντικατασταθεί «απ' την αυθόρμητη επενέργεια των νόμων της κοινωνικής οικονομίας της ελεύθερης και συνεταιρισμένης εργασίας» μόνο μέσα σε μια μακρόχρονη εξελικτική διαδικασία, που θα αναπτύξει νέες συνθήκες, έτσι όπως καταργήθηκαν και η «αυθόρμητη επενέργεια των οικονομικών νόμων της δουλείας» καθώς και η «αυθόρμητη επενέργεια των οικονομικών νόμων της δουλοπαροικίας». Αλλά η εργατική τάξη γνωρίζει ταυτόχρονα ότι με τη μορφή πολιτικής οργάνωσης του τύπου της Κομμούνας μπορούν τώρα αμέσως να πραγματοποιηθούν μεγάλες πρόοδοι και ότι έφτασε ο καιρός που πρέπει να ξεκινήσει αυτό το κίνημα για τον εαυτό της και για την ανθρωπότητα.

(Πρώτη γραφή του «Εμφυλίου Πολέμου στη Γαλλία»)
M.E.W., τ. 17, σελ. 516-19, 525, 538-549 (1871)

Η επανάσταση του 1789 είχε ως πρότυπο (τουλάχιστον στην Ευρώπη) μόνο την επανάσταση του 1648, η επανάσταση του 1648 μόνο την εξέγερση των Ολλανδών ενάντια στην Ισπανία. Και οι δυο επαναστάσεις προηγούντο από τα πρότυπά τους κατά έναν αιώνα, όχι μόνο ως προς τη χρονική στιγμή, *αλλά* και αναφορικά με το περιεχόμενό τους.

Και στις δυο επαναστάσεις ήταν η αστική τάξη εκείνη που *πραγματικά* βρισκόταν επικεφαλής της κίνησης. Το *προλεταριάτο* και *οι μερίδες του αστισμού που δεν ανήκαν στην αστική τάξη*, είτε δεν είχαν ακόμη ξεχωριστά συμφέροντα από την αστική τάξη, είτε δεν σχημάτιζαν ακόμη αυτόνομα αναπτυγμένες τάξεις ή τμήματα τάξεων. Όπου λοιπόν αντιτάχθηκαν στην αστική τάξη, όπως για παράδειγμα το 1793 μέχρι 1794 στη Γαλλία, αγωνίζονταν μόνο για την επιβολή των συμφερόντων της αστικής τάξης, αν και βέβαια όχι *με τον τρόπο* της αστικής τάξης. *Όλη η γαλλική τρομοκρατία* δεν ήταν παρά *ο χυδαίος τρόπος* να ξεκαθαριστούν *οι εχθροί της αστικής τάξης*, η απολυταρχία, ο φεουδαρχισμός και οι στενοκέφαλοι μικροαστοί.

Οι επαναστάσεις του 1648 και του 1789 δεν ήταν *αγγλικές* και *γαλλικές* επαναστάσεις, ήταν επαναστάσεις *ευρωπαϊκού* στυλ. Δεν ήταν η νίκη μιας *συγκεκριμένης* τάξης της κοινωνίας πάνω στην *παλιά πολιτική τάξη πραγμάτων*. Ήταν η *διακήρυξη της πολιτικής τάξης για τη νέα ευρωπαϊκή κοινωνία*. Η αστική τάξη νίκησε μέσα σ' αυτές. Όμως *η νίκη της αστικής τάξης* ήταν τότε *η νίκη μιας νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων*, η νίκη της αστικής ιδιοκτησίας πάνω στη φεουδαρχική, της εθνικής υπόστασης πάνω στον επαρχιωτισμό, του ανταγωνισμού πάνω στα συνάφια, του μοιράσματος πάνω στα πρωτοτόκια, της κυριαρχίας του ιδιοκτήτη της γης πάνω στην κυριάρχηση του ιδιοκτήτη από τη γη, του διαφωτισμού πάνω στις προλήψεις, της οικογένειας πάνω στα ονόματα των οικογενειών, της βιομηχανίας πάνω στην ηρωική τεμπελιά, του αστικού δικαίου πάνω στα μεσαιωνικά προνόμια. Η επανάσταση του 1648 ήταν η νίκη του 17ου αιώνα πάνω στον 16ο αιώνα, η επανάσταση του 1789 η νίκη του 18ου αιώνα πάνω στον 17ο αιώνα. Αυτές οι επαναστάσεις εκφράζανε πολύ περισσότερο τις ανάγκες του τότε κόσμου παρά τις ανάγκες των τμημάτων του κόσμου στα οποία συνέβησαν, της Αγγλίας και της Γαλλίας.

Τίποτε απ' αυτά δεν συνέβη στην *πρωσική επανάσταση του Μάρτη*.

Η επανάσταση του Φλεβάρη *κατάργησε* τη συνταγματική βασιλεία στην πραγματικότητα, και την αστική κυριαρχία στην Ιδέα. Η πρωσική επανάσταση του Μάρτη στόχο είχε να *δημιουργήσει* τη συνταγματική βασιλεία στην Ιδέα και την αστική κυριαρχία στην πραγματικότητα. Απέχοντας πολύ από του να είναι μια *ευρωπαϊκή επανάσταση*, ήταν μόνο η ατροφική επενέργεια με υστέρηση μιας ευρωπαϊκής επανάστασης σε μια καθυστερημένη χώρα. Αντί να προηγείται του αιώνα της, είχε ξεμείνει από τον αιώνα της παραπάνω από μισό αιώνα. Ήταν εκ των προτέρων *δευτερογενής*, *αλλά* είναι γνωστό ότι οι δευτερογενείς ασθένειες δυσκολότερα θεραπεύονται και ταυτόχρονα εξουθενώνουν το σώμα περισσότερο από τις πρωτογενείς. Δεν επρόκειτο για την κατασκευή μιας νέας κοινωνίας *αλλά* για το βερολινέζικο ξαναγέννημα της κοινωνίας που πέθανε στο Παρίσι. Η πρωσική επανάσταση του Μάρτη δεν ήταν καν *εθνική, γερμανική*, ήταν εκ των προτέρων *επαρχιακή-πρωσική*. Οι Βιεννέζοι, οι άνθρωποι του Κάσελ, του Μονάχου, κάθε είδους επαρχιακές εξεγέρσεις τη συνόδευαν και της αμφισβητούσαν τη σημασία της.

(Die Bourgeoisie und die Konterrevolution –
Η αστική τάξη και η αντεπανάσταση, δημοσιεύθηκε στη
Neue Rheinische Zeitung, 10.12.1848)
M.E.W., τ. 6, σελ. 107-108

Θέλετε την παλιά *απολυταρχία* μαζί με ένα ξαναφρεσκαρισμένο σύστημα συντεχνιών – ή θέλετε ένα αστικό αντιπροσωπευτικό σύστημα; Θέλετε ένα πολιτικό σύνταγμα, που να αντιστοιχεί στις «υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις» παρωχημένων αιώνων, ή θέλετε ένα πολιτικό σύνταγμα, που να συμβαδίζει με τις «υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις» του αιώνα σας;

Σ' αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται για τίποτε λιγότερο από τον αγώνα ενάντια στις αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας, όπως αυτός λαβαίνει χώρα στη Γαλλία και προετοιμάζεται στην Αγγλία. Πολύ περισσότερο πρόκειται για τον αγώνα ενάντια σ' ένα πολιτικό σύνταγμα, που θέτει σε κίνδυνο τις «*αστικές σχέ-*

σεις ιδιοκτησίας», μια και παραδίνει το πηδάλιο του κράτους στους αντιπροσώπους των «*φεουδαρχικών* σχέσεων ιδιοκτησίας», στον ελέω θεού βασιλιά, στο στρατό, στη γραφειοκρατία, στους αρχοντοχωριάτες και σε μερικούς από τους συμμάχους τους βαρώνους του χρήματος και στενοκέφαλους μικροαστούς.

Με το επιβληθέν σύνταγμα λύθηκε το κοινωνικό ζήτημα σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτών των κυρίων. Δεν υπάρχει αμφιβολία.

Ποιο είναι το «*κοινωνικό ζήτημα*» κατά την αντίληψη του *δημόσιου υπάλληλου*; Είναι η διατήρησή του, των απολαβών του και της μέχρι σήμερα θέσης του πάνω από το λαό.

Και ποιο είναι το «*κοινωνικό ζήτημα*» κατά την αντίληψη των ευγενών και των μεγαλογαιοκτημόνων; Είναι η διατήρηση των μέχρι σήμερα φεουδαρχικών θεμελιακών νομοθετικών ρυθμίσεων, η αυθαίρετη κατάληψη των πλέον προσοδοφόρων θέσεων στο στρατό και στις πολιτικές υπηρεσίες από τις οικογένειές τους, τέλος η άμεση αποδοχή ελεημοσύνης από τα κρατικά ταμεία. Εκτός από αυτά τα χειροπιαστά *υλικά* και γιαυτό «*ιερότατα*» συμφέροντα των κυρίων «με το θεό για το βασιλιά και την πατρίδα» το ζήτημα αφορά φυσικά και τη διατήρηση των κοινωνικών διακρίσεων, που ξεχωρίζουν τη φυλή τους από τις κακές αστικές, αγροτικές και χυδαίες φυλές. Η παλιά εθνοσυνέλευση διασκορπίσθηκε ακριβώς επειδή τόλμησε να βάλει χέρι πάνω σ' αυτά τα «ιερότατα συμφέροντα». Αυτό που αυτοί οι κύριοι αντιλαμβάνονται κάτω από «αναθεώρηση» του επιβληθέντος συντάγματος, δεν είναι τίποτε άλλο – και είχαν γίνει νύξεις για αυτό ήδη από παλιά – παρά η εισαγωγή του *συντεχνιακού συστήματος*, δηλαδή μια μορφή πολιτικού συντάγματος, που εκπροσωπεί τα «κοινωνικά» συμφέροντα των φεουδαρχών-ευγενών, της γραφειοκρατίας και της ελέω θεού βασιλείας.

Να το επαναλάβουμε! Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι το «κοινωνικό ζήτημα» κατά την αντίληψη των ευγενών και της γραφειοκρατίας έχει λυθεί από το επιβληθέν σύνταγμα, δηλ. με το να έχει δωρηθεί στους κυρίους αυτούς μια μορφή διακυβέρνησης, που εξασφαλίζει την εκμετάλλευση του λαού από αυτούς τους ημίθεους.

Αλλά το «κοινωνικό ζήτημα» όπως το καταλαβαίνει η *αστική τάξη* έχει λυθεί από το επιβληθέν σύνταγμα; Με άλλα λόγια: Αποκτά η αστική τάξη μια μορφή κράτους, μέσα στο οποίο να μπορεί να διαχειρίζεται ελεύθερα τις κοινές υποθέσεις της τάξης της, τα συμφέροντα του εμπορίου, της βιομηχανίας, της αγροκαλλιέργειας, να μπορεί να χρησιμοποιεί το κρατικό χρήμα κατά τον πλέον αποδοτικό τρόπο, να μπορεί να διαμορφώνει τον κρατικό προϋπολογισμό κατά τον πιο ανέξοδο τρόπο, να προστατεύει την εθνική εργασία αποτελεσματικά προς τα έξω και να μπορεί προς τα μέσα να ανοίγει όλες τις πηγές του εθνικού πλούτου που είχε φράξει η λάσπη της φεουδαρχίας;

Η ιστορία μήπως μας δείχνει έστω και ένα παράδειγμα, όπου η αστική τάξη να κατάφερε ποτέ με έναν ελέω θεού επιβληθέντα βασιλιά να υπαγορεύσει μια πολιτική μορφή κράτους που να αντιστοιχεί στα υλικά της συμφέροντα;

Για να θεμελιώσει τη συνταγματική μοναρχία χρειάστηκε να εκδιώξει δυο φορές τους Στιούαρτ στην Αγγλία, στη Γαλλία τους κληρονομικούς Βουρβόνους, στο Βέλγιο τους Νάσαου[1].

Από πού προέρχεται αυτό το φαινόμενο;

Ένας Βασιλιάς κληρονομικός, ελέω Θεού, δεν είναι ένα μεμονωμένο άτομο, είναι ο ενσαρκωμένος εκπρόσωπος της παλιάς κοινωνίας στο εσωτερικό της νέας κοινωνίας. Η κρατική εξουσία στα χέρια του ελέω θεού βασιλιά είναι η κρατική εξουσία στα χέρια της παλιάς κοινωνίας που τώρα πια υφίσταται με τη μορφή ερειπίων, είναι η κρατική εξουσία, στα χέρια των φεουδαρχικών συντεχνιών, των οποίων τα συμφέροντα αντίκεινται με τον πλέον εχθρικό τρόπο στο συμφέρον της αστικής τάξης.

Το θεμέλιο όμως του επιβληθέντος συντάγματος είναι ακριβώς «*ο ελέω θεού βασιλιάς*».

Όπως τα φεουδαρχικά κοινωνικά στοιχεία θεωρούν την ελέω θεού βασιλεία ως την πολιτική τους αιχμή, έτσι και η ελέω θεού βασιλεία βλέπει στις φεουδαρχικές συντεχνίες το

1. Στην Αγγλία εκτελέστηκε το 1649 ο βασιλιάς Κάρολος ο πρώτος από τον οίκο Στιούαρτ και τον Ιανουάριο 1689 κηρύχθηκε έκπτωτος από το θρόνο ο διαφυγών Στιούαρτ Ιάκωβος ο δεύτερος. Στη Γαλλία, η δυναστεία των Βουρβόνων ανατράπηκε για πρώτη φορά το 1792, για δεύτερη φορά το 1830. Στο Βέλγιο ανατράπηκε το έτος 1830 ο βασιλιάς Γουλιέλμος ο πρώτος των Κάτω Χωρών (από τον οίκο Οράνια-Νάσαου) (σ.τ.γ.Ε.).

κοινωνικό της υπόβαθρο, το γνωστό «*βασιλικό τείχος*»[1].

Γιαυτό το λόγο οποτεδήποτε τα συμφέροντα των φεουδαρχών, καθώς και του στρατού και της γραφειοκρατίας, που κυριαρχούνται απ' αυτούς διασταυρώνονται με τα συμφέροντα της αστικής τάξης, θα εξωθείται κάθε φορά η ελέω θεού βασιλεία σε πραξικόπημα και θα προετοιμάζεται μια επαναστατική ή αντεπαναστατική κρίση.

Γιατί εκδιώχθηκε η εθνοσυνέλευση; Απλά, γιατί εκπροσωπούσε το συμφέρον της αστικής τάξης ενάντια στο συμφέρον της φεουδαρχίας. Επειδή θέλησε να καταργήσει τις φεουδαρχικές σχέσεις που αποτελούν εμπόδιο για τη γεωργία, να υπαγάγει το στρατό και τη γραφειοκρατία στο εμπόριο και τη βιομηχανία, να σταματήσει την κατασπατάληση του δημόσιου χρήματος, να καταργήσει τους τίτλους ευγενείας και τους γραφειοκρατικούς τίτλους.

Σε όλα αυτά τα ζητήματα είχαμε να κάνουμε *κατά κύριο λόγο* και *άμεσα* με το *συμφέρον της αστικής τάξης*.

Πραξικοπήματα και *αντεπαναστατικές κρίσεις* είναι λοιπόν οι συνθήκες ζωής της ελέω θεού βασιλείας, η οποία εξαναγκάσθηκε από τα γεγονότα του Μάρτη και από άλλα γεγονότα να ταπεινωθεί και να προσλάβει παρά τη θέλησή της τη φαινομενική μορφή ενός αστικού βασιλείου.

Μπορεί ποτέ σε μια μορφή κράτους, που κύριο χαρακτηριστικό της αποτελούν τα πραξικοπήματα, οι αντεπαναστατικές κρίσεις και οι καταστάσεις πολιορκίας, να διαδοθεί πάλι η *πίστωση*;

Τι παραφροσύνη!

Η αστική βιομηχανία *πρέπει* να σπάσει τα δεσμά της απολυταρχίας και του φεουδαρχισμού. Μια επανάσταση ενάντια και στα δυο, απλά και μόνο αποδεικνύει ότι η αστική βιομηχανία έχει φθάσει σε μια τέτοια κορύφωση, ώστε θα πρέπει είτε να κατακτήσει μια μορφή κράτους που της αρμόζει είτε να καταποντισθεί.

Το γραφειοκρατικό σύστημα κηδεμονίας που εξασφαλίζεται

1. Στην τελική συνεδρίαση της ενωμένης επιτροπής συντεχνιών στις 6 Μάρτη 1848 ο Φρειδερίκος-Γουλιέλμος ο 4ος είπε: «Συγκεντρωθείτε, σαν ένας μπρούτζινος τοίχος, με ζωντανή την πίστη στο βασιλιά σας, στον καλύτερο φίλο σας» (σ.τ.γ.Ε.).

με το επιβληθέν σύνταγμα είναι ο *θάνατος* της βιομηχανίας. Κοιτάξτε μόνο τη διαχείριση των πρωσικών ορυχείων, τις εργοστασιακές ρυθμίσεις κ.ο.κ.! Αν ο άγγλος εργοστασιάρχης συγκρίνει το κόστος παραγωγής του με εκείνο του πρώσου εργοστασιάρχη, τότε θα ιεραρχήσει στην πρώτη θέση το χάσιμο χρόνου που υφίσταται ο πρώτος εργοστασιάρχης από την αναγκαία τήρηση των γραφειοκρατικών κανονισμών.

Ποιος βιομήχανος ζάχαρης δεν θυμάται την εμπορική συμφωνία της Πρωσίας με την Ολλανδία το 1839;[1] Ποιος πρώσος βιομήχανος δεν κοκκινίζει με τη θύμηση του έτους 1846, όταν η πρωσική κυβέρνηση απαγόρευσε σε μια ολόκληρη επαρχία τις εξαγωγές προς τη Γαλικία, ως εκδούλευση προς την αυστριακή κυβέρνηση, και όταν η μια πτώχευση διαδεχόταν την άλλη στο Μπρέσλαου, το πρωσικό υπουργείο δήλωνε έκπληκτο, ότι δεν ήξερε ότι υπήρχαν τόσο σημαντικές εξαγωγές προς τη Γαλικία κλπ.

Στην κορυφή του πηδαλίου του κράτους τοποθετούνται με το επιβληθέν σύνταγμα άνδρες της ίδιας φυλής, μια και το δώρο αυτό προέρχεται από τα χέρια των ίδιων αυτών ανδρών. Χαρείτε το λοιπόν δυο φορές.

Η περιπέτεια με τη Γαλικία μας εφιστά την προσοχή σε ένα *άλλο* σημείο.

Τότε η πρωσική κυβέρνηση θυσίασε τη βιομηχανία και το εμπόριο της Σιλεσίας στο βωμό της αντεπανάστασης, στο συνασπισμό με την Αυστρία και τη Ρωσία. Αυτός ο ελιγμός θα επαναλαμβάνεται καθημερινά. Ο τραπεζίτης της πρωσικής-αυστριακής-ρωσικής αντεπανάστασης, στον οποίο η ελέω θεού βασιλεία και τα βασιλικά της τείχη θα αναζητούν διαρκώς, και θα πρέπει να αναζητούν, το *εξωτερικό* τους στήριγμα – είναι η *Αγγλία*. Ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος της γερμανικής βιομηχανίας είναι η ίδια η *Αγγλία*. Πιστεύουμε ότι αυτά τα δυο στοιχεία είναι αρκετά αποκαλυπτικά.

Στο εσωτερικό, η βιομηχανία να εμποδίζεται από γραφειο-

1. Η εμπορική συμφωνία που συνήφθη στις 24 Γενάρη 1839 μεταξύ Πρωσίας (στο όνομα της τελωνειακής ένωσης) και Ολλανδίας προκάλεσε σοβαρές ζημιές, με τη θέσπιση χαμηλών εισαγωγικών δασμών για την ολλανδική ζάχαρη, τόσο στην πρωσική βιομηχανία ζάχαρης όσο και στο εμπόριο των γερμανικών πόλεων (σ.τ.γ.Ε.).

κρατικά δεσμά, η γεωργία από τα φεουδαρχικά προνόμια. Προς τα έξω να έχει πουληθεί το εμπόριο στην Αγγλία από την αντεπανάσταση. Αυτό είναι το πεπρωμένο του πρωσικού εθνικού πλούτου κάτω από την αιγίδα του επιβληθέντος συντάγματος.

Η αναφορά της «επί των οικονομικών επιτροπής» της διαλυθείσας εθνοσυνέλευσης έρριξε αρκετό φως πάνω στην ελέω θεού διαχείριση της κρατικής περιουσίας.

Εντούτοις, αυτή η αναφορά αναδεικνύει μόνο τα ποσά που για παράδειγμα αφαιρέθηκαν από το κρατικό ταμείο, για να στηρίξουν τα κλονιζόμενα βασιλικά τείχη και για να χρυσώσουν τους ξένους μνηστήρες του απόλυτου βασίλειου (Ντον Κάρλος). Αυτά τα λεφτά, που υπεξαιρούνται από τις τσέπες των υπόλοιπων πολιτών του κράτους, για να μπορεί η αριστοκρατία να ζει στο ύψος της και για να διατηρούνται σε καλή κατάσταση τα «στηρίγματα» του φεουδαρχικού βασίλειου είναι όμως πολύ δευτερεύουσα υπόθεση, αν εξετάσει κανείς τον κρατικό προϋπολογισμό που επιβλήθηκε ταυτόχρονα με το σύνταγμα του Μαντέφελ. Προπάντων ένας *ισχυρός στρατός*, για να κυριαρχεί η μειοψηφία πάνω στην πλειοψηφία. Όσο το δυνατόν πιο μεγάλη στρατιά κρατικών υπαλλήλων, για να αποξενώνονται όσο το δυνατόν περισσότεροι από το γενικό συμφέρον μέσα από το ατομικό τους συμφέρον. Χρησιμοποίηση του δημόσιου χρήματος κατά τον πλέον μη παραγωγικό τρόπο, έτσι ώστε ο πλούτος, όπως λέει η «Ν[έα] Πρ[ωσική] Ε[φημερίδα]», να μη κάνει υπερόπτες τους *υποτελείς*. Το δημόσιο χρήμα θα πρέπει κατά το δυνατόν να τίθεται κατά μέρος αντί να χρησιμοποιείται στη βιομηχανία, έτσι ώστε η ελέω θεού κυβέρνηση να μπορεί στις εύκολα προβλέψιμες στιγμές κρίσης να αντιπαρατεθεί αυτοδύναμα στο λαό. Αυτές είναι οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές της επιβληθείσας στάσης του κράτους. Χρησιμοποίηση των φόρων για να διατηρηθεί η κρατική εξουσία ως κατασταλτική, αυτόνομη και καθαγιασμένη εξουσία απέναντι στη βιομηχανία, το εμπόριο και την αγροκαλλιέργεια, αντί να *υποβιβασθεί εξευτελιζόμενη* σε ένα βέβηλο *εργαλείο* της αστικής κοινωνίας. Αυτή είναι η ζωτική αρχή του επιβληθέντος πρωσικού συντάγματος.

Όπως είναι ο δωρητής έτσι είναι και το δώρο. Όπως είναι η τωρινή πρωσική κυβέρνηση, έτσι και το σύνταγμα που μας

δώρησε. Για να χαρακτηρίσουμε *το μίσος αυτής της κυβέρνησης ενάντια στην αστική τάξη* αρκεί να επιστήσουμε την προσοχή στο σχεδιαζόμενο *επαγγελματικό κανονισμό*[1]. Η κυβέρνηση επιχειρεί να *επιστρέψει στα συνάφια* υπό το πρόσχημα ότι *προχωράει προς τους συνεταιρισμούς*. Ο ανταγωνισμός εξαναγκάζει να παράγει κανείς όλο και φθηνότερα, άρα και σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, δηλ. με *μεγαλύτερο κεφάλαιο*, με διαρκώς *διευρυνόμενο καταμερισμό της εργασίας* και με διαρκώς *αυξανόμενη χρήση μηχανών*. Κάθε νέος καταμερισμός εργασίας απαξιώνει την παλιά δεξιότητα του τεχνίτη, κάθε νέα μηχανή εκτοπίζει εκατοντάδες εργάτες, κάθε εργασία σε μεγαλύτερη κλίμακα, δηλ. με μεγαλύτερο κεφάλαιο, αφανίζει τα μικρομάγαζα και τις μικροαστικές επιχειρήσεις. Η κυβέρνηση υπόσχεται στους τεχνίτες να τους προστατεύει απέναντι στις εργοστασιακές επιχειρήσεις, υπόσχεται στις αποκτηθείσες δεξιότητες να τις εξασφαλίζει απέναντι στον καταμερισμό εργασίας, στο μικρό κεφάλαιο να το προστατεύει μέσω φεουδαρχικών συντεχνιακών οργανώσεων απέναντι στο μεγάλο κεφάλαιο. Έτσι λοιπόν το γερμανικό και ειδικά το πρωσικό έθνος που μόνο με πολύ κόπο και με την έσχατη καταβολή των δυνάμεών του αντιστέκεται στην ολοκληρωτική ήττα μπροστά στον αγγλικό ανταγωνισμό, ρίχνεται χωρίς αντίσταση στις αγκάλες του τελευταίου, μέσω της βίαιης επιβολής μιας επαγγελματικής οργάνωσης που αντιφάσκει με τα σύγχρονα μέσα παραγωγής και που τινάχτηκε στον αέρα από τη σύγχρονη βιομηχανία.

Είμαστε σίγουρα οι τελευταίοι που επιθυμούν την κυριαρχία της αστικής τάξης. Πρώτοι εμείς υψώσαμε τη φωνή μας στη Γερμανία εναντίον της, όταν οι τωρινοί «άνδρες των έργων» επιδιδόντουσαν με αυταρέσκεια σε καυγάδες δεύτερης διαλογής.

Αλλά φωνάζουμε στους εργάτες και τους μικροαστούς: Καλύτερα να υποφέρετε στη μοντέρνα αστική κοινωνία, που μέσα από τη βιομηχανία της δημιουργεί τα υλικά μέσα για τη θεμελίωση μιας νέας κοινωνίας που θα απελευθερώσει όλους σας, παρά να επιστρέψετε σε μια παρωχημένη μορφή κοινωνίας, που κάτω από το πρόσχημα της σωτηρίας των τάξεών σας θα

1. «Προσωρινό σχέδιο διατάγματος για τη συμπλήρωση του γενικού επαγγελματικού κανονισμού» της 17 Γενάρη 1845 (σ.τ.γ.Ε.).

γκρεμίσει όλο το έθνος πίσω στη μεσαιωνική βαρβαρότητα!

Όπως είδαμε όμως, η ελέω θεού κυβέρνηση έχει *ως κοινωνικό υπόβαθρο* μεσαιωνικές συντεχνίες και καταστάσεις. Δεν ταιριάζει με τη μοντέρνα αστική κοινωνία. Αναγκαία επιχειρεί να κατασκευάσει μια κοινωνία κατ' εικόνα και ομοίωσή της. Είναι *απλή συνέπεια*, το ότι επιχειρεί να εκτοπίσει τον ελεύθερο ανταγωνισμό από τα συνάφια, το μηχανικό αργαλειό από τη ρόκα, το άροτρο ατμού από την αξίνα.

Πώς γίνεται λοιπόν κάτω από αυτές τις συνθήκες η πρωσική αστική τάξη, σε τέλεια αντίθεση με τους γάλλους, άγγλους και βέλγους προπάτορές της, να διατυμπανίζει ως πανάκεια το επιβληθέν σύνταγμα (και μαζί του την ελέω θεού βασιλεία, τη γραφειοκρατία και τους ευπατρίδες – das Junkertum);

Το εμπορικό και βιομηχανικό τμήμα της αστικής τάξης ρίχνεται στις αγκάλες της αντεπανάστασης από φόβο μπροστά στην επανάσταση. Σάμπως η αντεπανάσταση να είναι κάτι άλλο από την ουβερτούρα για την επανάσταση.

Πέρα απ' αυτό όμως υπάρχει ένα τμήμα της *αστικής τάξης*, που, όντας αδιάφορο απέναντι στα συνολικά συμφέροντα της τάξης του, επιδιώκει ένα ειδικό συμφέρον, εχθρικό μάλιστα προς τα τελευταία.

Είναι οι βαρώνοι του χρήματος, οι μεγάλοι πιστωτές του κράτους, οι τραπεζίτες, οι εισοδηματίες, που ο πλούτος τους αυξάνει στον ίδιο βαθμό που αυξάνει η φτώχεια του λαού και τέλος οι άνθρωποι, που οι δουλειές τους πρόσκεινται στην παλιά κατάσταση του κράτους, π.χ. ο *Ντυμόν* και το φιλολογικό του λούμπεν προλεταριάτο. Είναι οι φιλόδοξοι καθηγητές, δικηγόροι και παρόμοιοι άνθρωποι, που μπορούν να ελπίζουν να τσακώσουν κάποια ευυπόληπτα πόστα μόνο σε ένα κράτος, όπου αποδοτική είναι η δουλειά που προδίνει το λαό στην κυβέρνηση.

Είναι μεμονωμένοι εργοστασιάρχες, που κάνουν καλές δουλειές με την κυβέρνηση, προμηθευτές, που αντλούν τα σημαντικά ποσοστά τους από τη γενική εκμετάλλευση του λαού, στενοκέφαλοι μικροαστοί, που η σπουδαιότητά τους σπαταλιέται σε μια μεγάλη πολιτική ζωή, κοινοτικοί σύμβουλοι, που προστατευόμενοι από τους μέχρι σήμερα θεσμούς προωθούσαν τα βρώμικα ιδιωτικά τους συμφέροντα σε βάρος των δημόσιων συμφερόντων, έμποροι λαδιού, που με την προδοσία της επανάστασης έγιναν εξοχότατοι και ιππότες του τάγματος των αετών, υφασματέμποροι υπό πτώχευση και κερδοσκόποι των σιδηροδρόμων που έγιναν βασιλικοί διευθυντές τραπεζών κλπ. κλπ.

«Αυτοί είναι οι φίλοι του επιβληθέντος συντάγματος». Αν η αστική τάξη *έχει καρδιά στο στήθος γιαυτούς τους φτωχούς της αδελφούς* και αν θέλει να φανεί αντάξια στην εκτίμηση του Μοντεσκιέ LVI, τότε να ψηφίσει:

Εκλέκτορες σύμφωνα με το επιβληθέν σύνταγμα.

(Montesquieu LVI,
Δημοσιεύθηκε στη Neue
Rheinische Zeitung 22.1.1849)
M.E.W., τ. 6, σελ. 190-196

Η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει αποδείξει πως η *απόλυτη μοναρχία* εμφανίζεται στις μεταβατικές περιόδους, όταν εξαφανίζονται οι παλιές φεουδαρχικές τάξεις και όταν οι μεσαιωνικές αστικές συντεχνίες διαμορφώνονται σε σύγχρονη αστική τάξη, χωρίς κανένα από τα μέρη που βρίσκονται σε διαμάχη να καταφέρει να ξεμπερδεψει με το άλλο. Έτσι λοιπόν τα στοιχεία, πάνω στα οποία οικοδομείται η απόλυτη μοναρχία, δεν είναι σε καμιά περίπτωση παράγωγά της. Αποτελούν μάλλον την κοινωνική της προϋπόθεση, και η ιστορική διαμόρφωσή της είναι πέρα για πέρα γνωστή, ώστε να μη χρειάζεται να την επαναλάβω εδώ. Το ότι η απόλυτη μοναρχία εγκαταστάθηκε στη Γερμανία αργότερα, και διατηρείται για περισσότερο διάστημα εξηγείται μόνο από την παραμορφωμένη ανάπτυξη της γερμανικής αστικής τάξης. Τα αινίγματα αυτής της εξελικτικής πορείας βρίσκονται λυμένα στην ιστορία του εμπορίου και της βιομηχανίας.

Η παρακμή των μικροαστικών ελεύθερων γερμανικών πόλεων, η εξολόθρευση της τάξης των ιπποτών, η ήττα των αγροτών – η απ' αυτήν προερχόμενη εξουσία των πριγκήπων στη χώρα – η παρακμή της γερμανικής βιομηχανίας και του γερμανικού εμπορίου, που στηρίζονταν απόλυτα σε μεσαιωνικές συνθήκες, την ίδια στιγμή που ανοίγει η παγκόσμια αγορά και αναπτύσσεται η μεγάλη μανιφακτούρα. Η ερήμωση του πληθυ-

σμού και οι βάρβαρες καταστάσεις που άφησε ο τριακονταετής πόλεμος. Ο χαρακτήρας των εθνικών βιομηχανικών κλάδων που βρίσκονταν ξανά σε ανοδική πορεία, όπως η μικρή βιομηχανία λινού, στους οποίους αντιστοιχούν πατριαρχικές καταστάσεις και σχέσεις. Ο χαρακτήρας των εξαγωγικών ειδών, που κατά το μεγαλύτερο μέρος ανήκαν στην αγροκαλλιέργεια και που γιαυτό πολλαπλασίαζαν σχεδόν μόνο τις υλικές πηγές ζωής των ευγενών της υπαίθρου και συνεπώς τη σχετική τους εξουσία απέναντι στους αστούς. Η συμπιεσμένη θέση της Γερμανίας στην παγκόσμια αγορά γενικά, εξ αιτίας της οποίας έγιναν μια βασική πηγή εθνικού εισοδήματος οι επιχορηγήσεις που πλήρωναν οι ξένοι στους πρίγκηπες, η σ' αυτό οφειλόμενη εξάρτηση των αστών από την αυλή κλπ., κλπ. Όλες αυτές οι σχέσεις, μέσα στις οποίες σχηματίστηκαν η μορφή της γερμανικής κοινωνίας και μια πολιτική οργάνωση που αντιστοιχούσε σ' αυτήν, μετατρέπονται από την άξεστη σκέψη του υγιούς κοινού νου σε μερικά βασικά ρητά, των οποίων ο πυρήνας συνίσταται στο ότι «οι γερμανοί πρίγκηπες» έχουν φτιάξει τη «γερμανική κοινωνία» και την «φτιάχνουν» καθημερινά από την αρχή.

(...)

Αρχικά η απόλυτη μοναρχία ευνόησε το εμπόριο και τη βιομηχανία και ταυτόχρονα μ' αυτό την άνοδο της τάξης των αστών, ως αναγκαίες συνθήκες τόσο της εθνικής της εξουσίας όσο και της δικής της δόξας. Τώρα όμως η απόλυτη μοναρχία παρεμποδίζει παντού το εμπόριο και τη βιομηχανία που γίνονται όλο και πιο επικίνδυνα όπλα στα χέρια μιας ήδη ισχυρής αστικής τάξης. Από την *πόλη*, τον τόπο γέννησης της εξέγερσης, ρίχνει το φοβισμένο και εξασθενημένο βλέμμα στην *ύπαιθρο*, που έχει λιπανθεί από τα πτώματα των παλιών, ηρωικών της εχθρών.

(Der moralisierende Kritik und die kritisierende Moral – Η ηθικίζουσα κριτική και η επικρίνουσα ηθική)
M.E.W., τ. 4, σελ. 346-347

Η επανάσταση, ή μάλλον η αντεπανάσταση που ξεπήδησε απ' αυτήν, έδωσε στα πράγματα ένα εντελώς νέο πρόσωπο. Οι

Landjunker[1] μετάτρεψαν τις ιδιωτικές παραξενιές του βασιλιά σε χειροπιαστά προνόμια, και κατόρθωσαν να ρίξουν την κυβέρνηση σε παλιότερους καιρούς – όχι πίσω από το 1848, ούτε πίσω από το 1815, αλλά πίσω από το 1807. Πάνε πια οι διστακτικές, ρομαντικές προσπάθειες. Στη θέση τους εμφανίστηκε μια πρωσική Άνω Βουλή. Επαναφέρθηκε η main morte[2], η κληρονομική δικαιοδοσία του ευπατρίδη (Junker) ευδοκίμησε περισσότερο από ποτέ, η φορολογική απαλλαγή έγινε πάλι χαρακτηριστικό των ευγενών. Η αστυνομία και οι κρατικοί υπάλληλοι έπρεπε να φέρονται δουλοπρεπώς στους ευγενείς, όλες οι θέσεις με επιρροή διαφυλάσσονταν για τους γόνους της αριστοκρατίας της υπαίθρου και των κατώτερων ευγενών. Οι πεφωτισμένοι κρατικοί λειτουργοί της παλιάς σχολής εκδιώχθηκαν και αντικαταστάθηκαν από παράσιτα, υποτακτικούς των διαχειριστών και των γαιοκτημόνων. Και όλες οι ελευθερίες που κατακτήθηκαν με αγώνες από την επανάσταση: ελευθερία του τύπου, του συνέρχεσθαι, του λόγου, αντιπροσώπευση σύμφωνα με το σύνταγμα – όλες αυτές οι ελευθερίες δεν καταργήθηκαν, αλλά διατηρήθηκαν ως προνόμια της αριστοκρατικής τάξης. Αν η αστική τάξη από την άλλη μεριά πριμοδότησε στην προηγούμενη περίοδο τη φιλοσοφική κίνηση, τώρα η αριστοκρατία την εξολόθρευσε από τη ρίζα της και έβαλε στη θέση της τη θρησκοληψία. Κάθε πεφωτισμένος καθηγητής εκδιώχθηκε από το Πανεπιστήμιο, και οι viri obscuri[3], οι Χενγκστεμπεργκ, οι Σταλ και tutti quanti[4] σφετερίστηκαν όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Πρωσίας, από το σχολείο του χωριού μέχρι το πανεπιστημιακό σπουδαστήριο στο Βερολίνο. Η αστυνομική και διοικητική μηχανή δεν συνετρίβη αλλά μετατράπηκε σε ένα καθαρό εργαλείο της άρχουσας τάξης. Ακόμα και η επαγγελματική ελευθερία αναγκάστηκε να πληρώσει, και μια και το σύστημα εκχώρησης επαγγελματικών αδειών έγινε ένα

1. Ευγενείς γαιοκτήμονες (σ.τ.γ.Μ.).
2. Main morte [δίκαιο του νεκρού χεριού] – στο μεσαίωνα δίκαιο του φεουδάρχη πάνω στην ιδιοκτησία του θανόντος δουλοπάροικού του. Στην πράξη οι πραγματικοί κληρονόμοι έπρεπε να πληρώσουν μια σημαντικού ύψους χρηματική ή σε είδος εισφορά στο φεουδάρχη, για να μπορέσουν να αποκτήσουν την κληρονομιά (σ.τ.γ.Ε.).
3. Σκοταδιστές (σ.τ.γ.Ε.).
4. Οι όμοιοί τους (σ.τ.γ.Ε.).

πανίσχυρο εργαλείο εύνοιας, εκφοβισμού και διαφθοράς, οι τεχνίτες στις μεγάλες πόλεις εξαναγκάστηκαν και αυτοί να μπούνε σε συνάφια, σωματεία και όλες τις άλλες εξαφανισμένες μορφές μιας παρωχημένης εποχής. Έτσι πραγματοποιήθηκαν χάρη στην επανάσταση τα πιο παράτολμα όνειρα του βασιλιά, που έμειναν όνειρα κατά τη διάρκεια των οκτώ χρόνων του απόλυτου καθεστώτος του, και έλαμψαν στο φως της μέρας σαν χειροπιαστή πραγματικότητα κατά τη διάρκεια των οκτώ χρόνων από το 1850 μέχρι το 1857.

Αλλά το νόμισμα έχει και μια αντίθετη όψη. Η επανάσταση διασκόρπισε τις αυταπάτες της αστικής τάξης, και η αντεπανάσταση έθεσε τέλος στις πολιτικές της βλέψεις. Έτσι εξαναγκάστηκε σε οπισθοχώρηση στους πραγματικούς επαγγελματικούς της κλάδους – το εμπόριο και τη βιομηχανία. Και νομίζω ότι δεν υπάρχει κατά την τελευταία δεκαετία κάποιος άλλος λαός που να πήρε μια σχετικά τόσο μεγάλη φόρα σ' αυτή την κατεύθυνση όσο οι γερμανοί και ειδικά οι πρώσοι. Όποιος είχε δει το Βερολίνο πριν δέκα χρόνια, σήμερα δεν πρόκειται να το γνωρίσει. Μετατράπηκε από έναν άκαμπτο χώρο παρελάσεων σε ένα δραστήριο κέντρο της γερμανικής μηχανολογίας. Όταν ταξιδεύει κανείς διαμέσου της Ρηνανίας-Πρωσίας και του δουκάτου της Βεστφαλίας θυμάται το Λάνκασιρ και το Γιόρκσαϊρ. Έστω και αν η Πρωσία δεν μπορεί να παινεύεται για έναν Ισαάκ Περέιρε, εντούτοις έχει εκατοντάδες Μεϊσέν επικεφαλής περισσότερων Crédits mobiliers[1] απ' όσους πρίγκηπες έχει το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνέδριο.

(Die Lage in Preussen – Η κατάσταση στην Πρωσία,
New York Daily Tribune 11.1.1859)
M.E.W., τ. 12, σελ. 685-686

1. Crédit mobilier (Societé générale de credit mobilier) – γαλλική μετοχική τράπεζα που ιδρύθηκε από τους αδελφούς Περέιρ και αναγνωρίστηκε δια νόμου με το διάταγμα της 18ης Νοέμβρη 1852. Κύριος στόχος του Credit mobilier ήταν η διαμεσολάβηση πιστώσεων και η θεμελίωση βιομηχανικών και άλλων επιχειρήσεων. Η τράπεζα συμμετείχε σε ευρεία κλίμακα στην κατασκευή σιδηροδρόμων στη Γαλλία, Αυστρία, Ουγγαρία, Ελβετία, Ισπανία και Ρωσία. Η μεγαλύτερη πηγή εσόδων της ήταν η κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο με αξιόγραφα των μετοχικών εταιρειών που αυτή ίδρυε. Από την έκδοση των μετοχών της, οι οποίες είχαν ως εγγύηση μόνο τα αξιόγραφα άλλων εταιρειών που είχε στην κατοχή της, η τράπεζα αποκόμιζε τα οικονομικά μέσα, που χρησιμοποιούσε πάλι για την αγορά μετοχών των πλέον διαφορετικών εταιρειών. Μ' αυτόν τον τρόπο μια και η αυτή ιδιοκτησία γινόταν η πηγή εικονικού κεφαλαίου

Οι αντιπρόσωποι στο εργατικό κοινοβούλιο[1] συνήλθαν χτες στις 10 η ώρα το πρωί στο People's Institute[2] στο Μάντσεστερ... Όποια και αν είναι τα άμεσα αποτελέσματα ενός τέτοιου κοινοβουλίου, και μόνο η σύγκλισή του μαρτυρεί μια νέα εποχή στην ιστορία των εργατών. Ίσως θεωρεί κανείς τη συνέλευση στο

διπλής έκτασης: με τη μορφή μετοχών της αντίστοιχης επιχείρησης και με τη μορφή μετοχών του Credit mobilier που χρηματοδοτούσε αυτή την επιχείρηση και αγόραζε τις μετοχές της. Η τράπεζα ήταν στενά συνδεδεμένη με την κυβέρνηση του Ναπολέοντα του 3ου και απολάμβανε την προστασία της. Το 1867 η τράπεζα χρεωκόπησε, το 1871 διαλύθηκε. Τα αίτια γιατί στη δεκαετία του '50 του 19ου αιώνα η Crédit mobilier εμφανίστηκε σαν οικονομική επιχείρηση νέου τύπου βρίσκονται στις ιδιαιτερότητες της περιόδου της αντίδρασης, που χαρακτηριζόταν από τοκογλυφία στο χρηματιστήριο και κερδοσκοπία χωρίς όρια. Κατά το παράδειγμα του Crédit mobilier ιδρύθηκαν παρόμοιοι οργανισμοί και σε μερικές άλλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης (σ.τ.γ.Ε.).

1. Όταν το 1853 άρχισε μια ανάκαμψη του μαζικού απεργιακού κινήματος του αγγλικού προλεταριάτου, μια ομάδα χαρτιστών με τον Έρνεστ Τζόουνς επικεφαλής έκανε την πρόταση να ιδρυθεί μια πλατιά *μαζική κίνηση* που να περιλαμβάνει τόσο τους εργάτες που ήταν οργανωμένοι στα trade-unions (συνδικάτα) όσο και τους μη οργανωμένους εργάτες. Κύριος στόχος αυτού του μαζικού κινήματος θα ήταν ο συντονισμός των απεργιών στις διαφορετικές περιοχές της χώρας. Η ηγεσία αυτού του μαζικού κινήματος θα ανατιθόταν σε ένα περιοδικά συγκαλούμενο *εργατικό κοινοβούλιο* από αντιπροσώπους, οι οποίοι έχοντας εκλεγεί σε συγκεντρώσεις των μη οργανωμένων και των οργανωμένων στα trade-unions εργατών θα είχαν προσχωρήσει στη μαζική κίνηση.

Στις 6 Μάρτη 1854 συνήλθε το εργατικό κοινοβούλιο στο Μάντσεστερ και συνεδρίαζε μέχρι τις 18 Μάρτη. Συζήτησε και αποφάσισε το πρόγραμμα της μαζικής κίνησης και δημιούργησε ένα εκτελεστικό όργανο από 5 μέλη. Ο Μαρξ που προσκλήθηκε ως αντιπρόσωπος τιμής ένεκεν έστειλε ένα γράμμα στο εργατικό κοινοβούλιο (MEW, τ. 10, σ. 125) που διαβάστηκε στις 10 Μάρτη. Εδώ διατύπωσε ο Μαρξ ως πρώτης προτεραιότητας καθήκον του αγγλικού εργατικού κινήματος τη δημιουργία ενός αυτόνομου πολιτικού μαζικού κόμματος. Ο Μαρξ απέδιδε μεγάλη σημασία στη σύγκλιση του εργατικού κοινοβουλίου και έβλεπε σ' αυτό την προσπάθεια να βγει το εργατικό κίνημα της Αγγλίας από το στενό πλαίσιο του τρεϊντ-γιουνιονισμού, και ένα βήμα για την ενοποίηση του οικονομικού αγώνα με τον πολιτικό αγώνα της εργατικής τάξης. Όμως, η προσπάθεια να ιδρυθεί μια μαζική κίνηση απέτυχε, επειδή η πλειοψηφία των ηγετών των συνδικάτων διάκειτο αρνητικά προς τον πολιτικό αγώνα της εργατικής τάξης και δεν υποστήριζε την ιδέα της ίδρυσης μιας ενιαίας μαζικής οργάνωσης των εργατών. Επίσης, η εξασθένιση του απεργιακού κινήματος το καλοκαίρι του 1854 επέδρασε αρνητικά στη συμμετοχή πλατιών μαζών στην κίνηση. Μετά από το Μάρτη 1854 δεν ξανασυγκλήθηκε το εργατικό κοινοβούλιο (σ.τ.γ.Ε.).

2. Σπίτι του λαού (σ.τ.γ.Ε.).

παλάτι του Λουξεμβούργου στο Παρίσι μετά την επανάσταση του Φλεβάρη[1] ως πρόδρομο σ' αυτή την κατεύθυνση, όμως ακόμα και με την πρώτη ματιά διακρίνει κανείς τη μεγάλη διαφορά. Η επιτροπή του Λουξεμβούργου ξεκίνησε από την κυβέρνηση, ενώ το εργατικό κοινοβούλιο ξεκινάει από τον ίδιο το λαό. Η επιτροπή του Λουξεμβούργου επινοήθηκε για να απομακρύνει τα σοσιαλιστικά μέλη της προσωρινής κυβέρνησης από το κέντρο του αγώνα και από κάθε σοβαρή συμμετοχή στα καθαυτό καθήκοντα της χώρας. Τέλος, οι αντιπρόσωποι της επιτροπής του Λουξεμβούργου αποτελούντο από μέλη των διάφορων επονομαζόμενων corps d'état, σωματείων, που λίγο-πολύ αντιστοιχούνε στα μεσαιωνικά σωματεία ή στα τωρινά trade-unions, ενώ το εργατικό κοινοβούλιο είναι μια πραγματική εκπροσώπηση όλων των κλάδων και μερίδων των εργατών σε εθνική κλίμακα. Η επιτυχία του εργατικού κοινοβουλίου θα εξαρτηθεί κύρια, αν όχι αποκλειστικά, από το αν ξεκινάει από τη βασική αρχή ότι τώρα το καθήκον δε συνίσταται στην επονομαζόμενη οργάνωση της εργασίας αλλά στην οργάνωση της εργατικής τάξης.

(Das englische Kriegsbudget –
O αγγλικός στρατιωτικός προϋπολογισμός,
New York Daily Tribune, 24.3.1854)
M.E.W., τ. 10, σελ. 117-118

Ας στραφούμε τώρα στους *χαρτιστές*, το πολιτικά ενεργό τμήμα της βρετανικής *εργατικής τάξης*. Τα έξι σημεία της *Χάρτας*[2], για τα οποία αγωνίζονται, δεν περιέχουν τίποτε άλλο παρά το αίτημα του *γενικού εκλογικού δικαιώματος* και των συνθηκών εκείνων, χωρίς τις οποίες το γενικό εκλογικό δικαίωμα θα ήταν απατηλό για την εργατική τάξη – π.χ. μυστική ψηφοφορία, αποζημιώσεις για τα μέλη του κοινοβουλίου, ετήσιες γενικές εκλογές. Το γενικό εκλογικό δικαίωμα είναι όμως για την εργατική τάξη της Αγγλίας συνώνυμο με την πολιτική εξουσία. Κι αυτό γιατί το προλεταριάτο αποτελεί εκεί τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού και κατόρθωσε με αγώνες, μετά από ένα μακρύ αν και συγκαλυμμένα διεξαγόμενο εμφύλιο πόλεμο, να αποκτήσει καθαρή συνείδηση της ταξικής του θέσης. Μάλιστα ούτε και οι επαρχιακές περιφέρειες της Αγγλίας δεν γνωρίζουν πια αγρότες, αλλά μόνο γαιοκτήμονες, καπιταλιστές επιχειρηματίες (εκμισθωτές) και μισθωτούς εργάτες. Η επιβολή λοιπόν του γενικού εκλογικού δικαιώματος στην Αγγλία θα ήταν κατά πολύ περισσότερο μια κατάκτηση σοσιαλιστικού περιεχομένου, παρά οποιοδήποτε άλλο μέτρο, που είχε την τιμή να του αποδοθεί αυτός ο χαρακτηρισμός στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Εδώ αναπόφευκτο αποτέλεσμά του θα ήταν *η πολιτική κυριαρχία της εργατικής τάξης*.

Για το ξαναζωντάνεμα και την αναδιοργάνωση του κόμματος των χαρτιστών θα μιλήσω σε άλλη ευκαιρία[1]. Σήμερα θα πρέπει να καταπιαστώ μόνο με τις εκλογές που διεξήχθησαν πρόσφατα. Για να μπορεί να συμμετέχει στην εκλογή του βρετανικού κοινοβουλίου, θα πρέπει ο εκλογέας στις αστικές κοινότητες να έχει στην ιδιοκτησία του ένα σπίτι, που κατά την επιβολή του φόρου για τους φτωχούς εκτιμήθηκε σε 10 λίρες στερλίνες ετήσια απόδοση. Στις κομητείες έχουν εκλογικό δικαίωμα οι freeholders[2], των οποίων η έγγεια ιδιοκτησία απο-

1. *Στο παλάτι του Λουξεμβούργου* συνεδρίαζε υπό την προεδρία του Λουδοβίκου Μπλαν η κυβερνητική επιτροπή για εργατικά ζητήματα. Ιδρύθηκε στις 28 Φλεβάρη 1848 κάτω από την πίεση των εργατών που είχαν σαν αίτημα την ίδρυση ενός υπουργείου εργασίας. Η πρακτική δραστηριότητα της επιτροπής του Λουξεμβούργου, που αποτελείτο από εκπροσώπους των εργατών και των επιχειρηματιών, περιοριζόταν στην εξομάλυνση των εργασιακών κρίσεων. Εξαιτίας της συμβιβαστικής στάσης του Λουδοβίκου Μπλαν συχνά η απόφαση λαμβανόταν προς όφελος των επιχειρηματιών. Μετά τη δράση των λαϊκών μαζών της 15ης Μάη η κυβέρνηση διέλυσε στις 16 Μάη 1848 την επιτροπή του Λουξεμβούργου (σ.τ.γ.Ε.).

2. Χάρτα του λαού (people's charter): ντοκουμέντο που περιείχε τα αιτήματα των χαρτιστών. Δημοσιεύθηκε στις 8 Μάη ως σχέδιο νόμου, που επρόκειτο να εισαχθεί στο κοινοβούλιο. Τα αιτήματα ήταν: 1. γενικό εκλογικό δικαίωμα (για άνδρες πάνω από 21 ετών). 2. ετήσιες κοινοβουλευτικές εκλογές 3. μυστική ψηφοφορία 4. εξομοίωση των εκλογικών περιφερειών 5. κατάργηση των περιουσιακών αποδεικτικών για τους υποψήφιους των κοινοβουλευτικών εκλογών 6. Αποζημίωση (δίαιτα) για τους βουλευτές (σ.τ.γ.Ε.).

1. MEW τ. 8, σ. 387-991 (σ.τ.γ.Ε.).

2. Freeholders: Ιδιοκτήτες «πλήρους, ανεξάρτητης έγγειας ιδιοκτησίας». Η προέλευσή τους ανάγεται στους μεσαιωνικούς «yeomen», που απόκτησαν το δικαίωμα πάνω σε ένα γεωτεμάχιο από τον λόρδο (γαιοκτήμονα) καταρχήν έναντι παροχής στρατιωτικών υπηρεσιών, στη συνέχεια με το να πληρώνουν μια χρηματική πρόσοδο (σ.τ.γ.Ε.).

φέρει τουλάχιστον 40 σελίνια κατ' έτος, και οι εκμισθωτές, που πληρώνουν κατ' ελάχιστο 50 λίρες στερλίνες ενοίκιο. Ήδη από αυτά προκύπτει ότι στην εκλογική μάχη που μόλις περατώθηκε η επίσημη συμμετοχή των χαρτιστών ήταν πολύ περιορισμένη. Όμως για να εξηγήσω γιατί έλαβαν παρόλα αυτά μέρος στις εκλογές, πρέπει να υπενθυμίσω μια ιδιομορφία του βρετανικού εκλογικού συστήματος:

Ημέρα του χρίσματος[1] και ημέρα της ανακήρυξης[2]! Εκλογή δι «ανατάσεως της χειρός» και ψηφοφορία από τους έχοντες δικαίωμα ψήφου!

Μετά την παρουσίαση των υποψηφίων την ημέρα της εκλογής και αφού οι υποψήφιοι απευθυνθούν δημόσια στο λαό με τον εκλογικό τους λόγο, εκλέγονται σε πρώτη φάση με ανάταση του χεριού. Ο καθένας επιτρέπεται να σηκώσει το χέρι του, ανεξάρτητα αν έχει ή δεν έχει δικαίωμα ψήφου. Ως (προσωρινά) εκλεγμένο ανακηρύσσει ο εκλογικός επίτροπος εκείνον, για τον οποίο σηκώθηκαν τα περισσότερα χέρια. Τώρα όμως έρχεται και η άλλη όψη του νομίσματος. Η εκλογή με ανάταση του χεριού είναι απλά μια τελετή, μια πράξη τυπικής ευγένειας απέναντι στον «κυρίαρχο λαό». Η ευγένεια σταματάει, μόλις απειληθούν κάποια προνόμια. Γιατί αν η εκλογή με ανάταση του χεριού δεν αναδείξει τους υποψηφίους των προνομιούχων εκλογέων, τότε οι υποψήφιοι αυτοί απαιτούν ψηφοφορία από τους έχοντες δικαίωμα ψήφου. Σ' αυτή μπορούν να συμμετάσχουν μόνο οι προνομιούχοι εκλογείς, και μόνο όποιος λάβει εδώ την πλειοψηφία θεωρείται εκλεγμένος σύμφωνα με το νόμο. Η πρώτη εκλογή με την ανάταση του χεριού δεν είναι παρά μια στιγμιαία φαινομενική παραχώρηση προς την κοινή γνώμη, για να της αποδείξει μετά την επόμενη στιγμή την αδυναμία της κατά τρόπο απόλυτα εμφατικό.

(Die Chartisten – Οι Χαρτιστές,
New York Daily Tribune 25.10.1852)
M.E.W., τ. 8, σελ. 344-45

1. Nomination day (σ.τ.γ.Ε.).
2. Declaration day (σ.τ.γ.Ε.).

Από τη στιγμή που η βιομηχανική και εμπορική μεσαία τάξη, δηλαδή η αστική τάξη, εμφανίσθηκε ως επίσημο κόμμα δίπλα στους Γουίγκς και τους Τόρις, και ιδιαίτερα με την αποδοχή της μεταρρυθμιστικής πράξης του 1831, άλλαξε εκ θεμελίων η σχετική θέση των τάξεων και των κομμάτων. Σ' αυτούς τους αστούς δεν περίσσευε τίποτε απολύτως για δαπανηρούς εκλογικούς ελιγμούς, για faux frais[1] κατά τις γενικές εκλογές. Έβρισκαν ότι είναι φθηνότερο να αμφισβητούν το πεδίο στους αριστοκράτες γαιοκτήμονες με μέσο τη γενική ηθική και όχι το περιεχόμενο του δικού τους πορτοφολιού. Από την άλλη μεριά είχαν συνείδηση ότι αντιπροσωπεύουν συμφέροντα, που υπερέχουν γενικά στη μοντέρνα κοινωνία. Γιαυτό και ήταν σε θέση να απαιτούν οι εκλογείς να άγονται από τα κοινά εθνικά τους συμφέροντα και όχι από προσωπικά ή τοπικά ενδιαφέροντα. Και όσο συχνότερα επανέρχονταν σ' αυτή την απαίτηση, τόσο περισσότερο αυτός ο τελευταίος τρόπος επηρεασμού των εκλογέων επικεντρωνόταν στην επαρχιακή αριστοκρατία, ιδιαίτερα λόγω της σύνθεσης των εκλογέων, ενώ παρέμεινε ξένος για την αστική τάξη. Γιαυτό η αστική τάξη αγωνιζόταν για την αρχή των ηθικά μη διαβλητών εκλογών και επέβαλε την αποδοχή αντίστοιχων νόμων, που ήταν υπολογισμένοι να λειτουργήσουν ως γενικής μορφής αμυντική προστασία ενάντια στις τοπικές επιρροές των αριστοκρατών γαιοκτημόνων. Πραγματικά, από το 1831 και μετά οι δωροδοκίες πήραν πιο πολιτισμένη και συγκαλυμμένη μορφή και οι γενικές εκλογές λάβαιναν χώρα σε περισσότερο νηφάλια ατμόσφαιρα από πριν. Ώσπου επιτέλους η μάζα του λαού σταμάτησε να συμμετέχει σαν απλός χορός, με λιγότερο ή περισσότερο πάθος, στους αγώνες των επίσημων ηρώων, που έβαζαν κλήρο μεταξύ τους, και να παραδίδεται σε βακχικές ζητωκραυγές για τη δημιουργία των κοινοβουλευτικών θεοτήτων, όπως οι ιερείς στην Κρήτη κατά τη γέννηση του Δία[2], όπου βέβαια τη συμμετοχή αυτή στη δόξα

1. Περιττά, άχρηστα έξοδα (σ.τ.γ.Ε.).
2. Οι Κουρήτες, ιερείς αφιερωμένοι στη λατρεία της θεάς Ρέας, της μητέρας του Δία, στη νησο Κρήτη, υπερκάλυπταν με το κτύπημα των σπαθιών πάνω στις ασπίδες τις φωνές του νεογέννητου Δία (στη ρωμαϊκή μυθολογία στο Δία αντιστοιχεί ο Γιούπιτερ), για να τον σώσουν από τον πατέρα του τον τιτάνα Κρόνο. Ο Κρόνος καταβρόχθησε τα άλλα παιδιά του από φόβο μήπως οι απόγονοί του του κλέψουν την εξουσία (σ.τ.γ.Ε.).

των ηρώων διαπραγματευόταν με χρήμα και φαγοπότια: Ώσπου οι χαρτιστές περικύκλωναν με απειλητικές μάζες όλο το χώρο μάχης, στον οποίο θα έπρεπε να εκτυλιχθεί ο επίσημος προεκλογικός αγώνας, και παρατηρούσαν με καχύποπτη δυσπιστία κάθε κίνηση μέσα σ' αυτό το ριγκ. Τότε που μια εκλογή όπως εκείνη του 1852 θα μπορούσε να προκαλέσει μόνο την πιο γενική αγανάκτηση, τότε ακόμη και οι συντηρητικοί «Times[1]» αναγκάστηκαν για πρώτη φορά να ξεστομίσουν κάποιες λίγες λέξεις ευνοϊκές για το γενικό εκλογικό δικαίωμα, τον ίδιο καιρό που σύσσωμη η μεγάλη μάζα του βρετανικού προλεταριάτου ξέσπασε με μια φωνή σε ζωηρές διαμαρτυρίες. Οι εχθροί της μεταρρύθμισης, αυτοί προσφέρουν στους μεταρρυθμιστές τα καλύτερα επιχειρήματα: αυτή είναι η μορφή μιας εκλογής κάτω από το σύστημα της ταξικής κυριαρχίας, αυτή είναι η κάτω βουλή που προκύπτει από ένα τέτοιο εκλογικό σύστημα.

Για να μπορέσει κανείς να συλλάβει πλήρως το είδος της δωροδοκίας, της διαφθοράς και του εκφοβισμού, όπως αυτά εξασκήθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκλογών, θα πρέπει να μην παραβλέψει ένα γεγονός που επιδρά στην ίδια κατεύθυνση.

Εάν παρατηρήσει κανείς τις γενικές εκλογές από το 1831 και μετά, τότε θα διαπιστώσει ότι με την αύξηση της πίεσης της πλειοψηφίας που δεν είχε εκλογικό δικαίωμα πάνω στους προνομιούχους εκλογείς, με το όλο και πιο ισχυρό αίτημα της αστικής τάξης για διεύρυνση του κύκλου των εκλογέων, με το αίτημα της εργατικής τάξης να σβήσει κάθε ίχνος ενός τέτοιου προνομιούχου κύκλου, με όλη αυτή την εξέλιξη μειωνόταν όλο και περισσότερο ο αριθμός των εκλογέων που πραγματικά έδιναν την ψήφο τους, και το εκλογικό σώμα αντιστοιχούσε σε ένα όλο και πιο στενό κύκλο. Ποτέ άλλοτε αυτό δεν πρόβαλλε καθαρότερα στην επιφάνεια από τις τελευταίες εκλογές.

Ας πάρουμε π.χ. το Λονδίνο. Στο City το εκλογικό σώμα ανέρχεται σε 26.728. Απ' αυτούς ψήφισαν μόνο 10.000. Στο Tower-Hamlets[1] ανήκουν 23.534 εγγεγραμμένοι εκλογείς. Απ' αυτούς ψήφισαν μόνο 12.000. Στο Finsbury από 20.025 εκλογείς δεν ψήφισαν ούτε οι μισοί. Στο Λίβερπουλ, όπου διαδραματίσθηκε μια από τις πλέον ζωντανές προεκλογικές εκστρατείες, προσήλθαν στην κάλπη μόνο 13.000 από τους 17.433 εγγεγραμμένους εκλογείς.

Αυτά τα παραδείγματα είναι νομίζουμε επαρκή. Τι αποδεικνύουν; Αποδεικνύουν την απάθεια των προνομιούχων εκλογέων. Και τι αποδεικνύει αυτή η απάθεια; Ότι αυτός ο κύκλος εκλογέων έχει φάει τα ψωμιά του, ότι έχει χάσει κάθε ενδιαφέρον για μια ιδιαίτερη πολιτική υπόσταση. Δεν πρόκειται εδώ σε καμιά περίπτωση για μια απάθεια προς την πολιτική καθαυτή, αλλά προς ένα είδος πολιτικής, της οποίας το αποτέλεσμα συνίσταται κατά κύριο λόγο μόνο και μόνο στο ότι οι Τόρις εκδιώκουν τους Γουΐγκς ή αντίστοιχα οι Γουΐγκς νικούν τους Τόρις. Οι εκλογείς διαισθάνονται ενστικτωδώς ότι οι αποφάσεις δεν βρίσκονται πλέον στα χέρια του κοινοβουλίου και ότι ακόμη τίποτε το αποφασιστικό δεν συμβαίνει κατά το σχηματισμό ενός κοινοβουλίου. Ποιος κατάργησε τους νόμους για τα σιτηρά; Είναι απόλυτα βέβαιο ότι δεν ήταν οι εκλογείς, που είχαν ψηφίσει για ένα προστατευτικό κοινοβούλιο και ακόμα λιγότερο αυτό το ίδιο το προστατευτικό κοινοβούλιο. Το κατόρθωσε αποκλειστικά και μόνο η πίεση από τα έξω. Σ' αυτή την πίεση από τα έξω, σε ένα επηρεασμό του κοινοβουλίου με άλλα μέσα έξω από την απλή ψήφο, πιστεύει τώρα πια ένα μεγάλο μέρος των ίδιων των εκλογέων. Θεωρούν τη μέχρι σήμερα νόμιμη διαδικασία της ψηφοφορίας ως απαρχαιωμένο τύπο, και τη στιγμή που το κοινοβούλιο θα αντιστεκόταν στην πίεση απ' έξω και θα υπαγόρευε νόμους στο έθνος, που εκφράζουν τη θέληση αυτού του στενού κύκλου εκλογέων, αυτοί θα προσχωρούσαν στη γενική έφοδο ενάντια στο όλο σύστημα αυτού του απαρχαιωμένου μηχανισμού.

Οι δωροδοκίες και οι εκφοβισμοί, που εξασκούσαν οι Τόρις, ήταν λοιπόν απλά βίαιες προσπάθειες αναβίωσης εκλογικών σωματείων σε διαδικασία απονέκρωσης, που έγιναν ανίκανα να προσφέρουν κάτι θετικό, που δεν μπορούν πλέον να παρά-

1. The Times (Οι καιροί) – η μεγαλύτερη αγγλική καθημερινή εφημερίδα με συντηρητική κατεύθυνση. Ιδρύθηκε την 1η Γενάρη 1785 στο Λονδίνο με το όνομα «Daily Universal Register» (Καθημερινός παγκόσμιος πίνακας). Από την 1η Γενάρη 1788 ονομάζεται «The Times» (σ.τ.γ.Ε.).

1. Εκλογική περιφέρεια, που περιλαμβάνει τα χωριά που παλιότερα δημιουργήθηκαν γύρω από το Κάστρο του Λονδίνου (σ.τ.γ.Ε.).

γουν αποφασιστικά εκλογικά αποτελέσματα, ένα αληθινό εθνικό κοινοβούλιο. Τι συνάγεται απ' αυτό; Το παλιό κοινοβούλιο διαλύθηκε, γιατί στο τέλος της σταδιοδρομίας του αποσυντέθηκε το ίδιο σε μια σειρά διασπασμένες ομάδες, που αλληλοκαταδικάζονταν σε πλήρη αδυναμία. Το καινούργιο κοινοβούλιο αρχίζει με τον ίδιο τρόπο όπως τελείωσε το παλιό: με γεροντική παράλυση ήδη από την ώρα της γέννησής του.

(Die Wahlkorruption – Η εκλογική διαφθορά.
New York Daily Tribune 4.9.1852)
M.E.W., τ. 8, σελ. 355-357

Αυτή η απαρίθμηση των παραχωρήσεων που έκανε η κυβέρνηση συνασπισμού προς τη σχολή του Μάντσεστερ μπορεί να συνεχισθεί με ευκολία. Τι αποδεικνύουν αυτές οι παραχωρήσεις; Αποδεικνύουν ότι η βιομηχανική αστική τάξη, όσο και αν έχει ασθενή εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο, είναι ο πραγματικός κυρίαρχος της κατάστασης, και ότι η κάθε κυβέρνηση – αδιάφορο αν ανήκει στους Γουίγκς, στους Τόρις ή σε κάποιο συνασπισμό – μπορεί να κρατηθεί στην αρχή και να κρατήσει έξω απ' αυτή την αστική τάξη μόνο με το να προπαρασκευάζει το έδαφος για την αστική τάξη. Αρκεί μόνο να ανατρέξουμε στα πρακτικά της βρετανικής νομοθετικής λειτουργίας από το 1825 και μετά, και θα βρούμε ότι ο μόνος τρόπος με τον οποίο προβαλλόταν πολιτική αντίσταση στην αστική τάξη ήταν πάντοτε να γίνονται στο οικονομικό επίπεδο η μια παραχώρηση μετά την *άλλη*. Αυτό που δε μπορεί να αντιληφθεί η ολιγαρχία είναι το απλό γεγονός ότι η πολιτική εξουσία είναι μόνο το παιδί της οικονομικής εξουσίας και ότι η τάξη, στην οποία η ολιγαρχία εξαναγκάζεται να παραδώσει την οικονομική εξουσία, πρόκειται αναντίρρητα να καταλάβει και την πολιτική εξουσία. Ακόμα και όταν ο Λουδοβίκος ο 14ος έκδιδε μέσω του Κολμπέρ νόμους προς το συμφέρον των εργοστασιαρχών, απλά προετοίμαζε μ' αυτό την επανάσταση του 1789, όταν το δικό του ««l'état c'est moi»[1] απαντήθηκε με τα λόγια του Σιεγές «le tiers état est tout»[1].

(Das Budget – Ο προϋπολογισμός.
New York Daily Tribune 6.5.1853)
M.E.W., τ. 9, σελ. 70.

Αλλά τι είναι αυτό το βρετανικό σύνταγμα; Η ουσία του μήπως συνίσταται στη σύνταξη της αντιπροσώπευσης και στον περιορισμό της εκτελεστικής εξουσίας; Αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα δεν το διαφορίζουν ούτε από το σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Β. Αμερικής ούτε από το καταστατικό των αμέτρητων αγγλικών μετοχικών εταιρειών, που «ξέρουν τη δουλειά τους». Το βρετανικό σύνταγμα είναι στην πραγματικότητα απλά και μόνο ένας πεπαλαιωμένος, ξεπερασμένος και απαρχαιωμένος συμβιβασμός ανάμεσα στην αστική τάξη, που *κυριαρχεί* σε όλες τις αποφασιστικές σφαίρες της αστικής κοινωνίας *όχι επίσημα αλλά* στην πράξη, και στην *επίσημα κυβερνώσα* αριστοκρατία της γης. Αρχικά, μετά την «ένδοξη» επανάσταση του 1688, συμπεριλήφθηκε στο συμβιβασμό μόνο ένα τμήμα της αστικής τάξης – η *χρηματιστική αριστοκρατία*. Η μεταρρυθμιστική διακήρυξη του 1831 επέτρεψε τη συμμετοχή και ενός *άλλου* τμήματος, του Millocracy, όπως το ονομάζουν οι Άγγλοι, δηλαδή τους μεγάλους αξιωματούχους της *βιομηχανικής αστικής τάξης*. Η ιστορία της νομοθεσίας μετά το 1831 είναι η ιστορία των παραχωρήσεων που έγιναν στη βιομηχανική αστική τάξη, από την απόφαση για τους οίκους των φτωχών[2]

1. Το κράτος είμαι εγώ (σ.τ.γ.Ε.).

1. «Η τρίτη τάξη (Stand) είναι το παν»
Εδώ παραθέτει ο Μαρξ σε κάπως αλλαγμένη μορφή το ακόλουθο σημείο από το κείμενο «Qu' est-ce que le tiers-état?» του E. J. Sieyès, που εκδόθηκε το 1789 την παραμονή της γαλλικής επανάστασης: «Qu' est-ce que le tiers-état? Tout» (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ο *νόμος για τους φτωχούς* που αποφασίστηκε από το αγγλικό κοινοβούλιο επέτρεπε μόνο μια μορφή βοήθειας για τους φτωχούς, τη στέγασή τους σε οίκους εργασίας με καθεστώς φυλακής και καταναγκασμού. Από το λαό ονομάζονταν οι οίκοι εργασίας Βαστίλες του νόμου για τους φτωχούς. Ο νόμος στόχο είχε να εξαναγκάσει τους φτωχούς να αποδεχθούν τις σκληρές συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, και μ' αυτό τον τρόπο να αυξηθεί ο αριθμός των φτηνών εργατικών δυνάμεων για τη βιομηχανική αστική τάξη. (Βλ. και MEW, τ. 2, σ. 496-502) (σ.τ.γ.Ε.).

μέχρι την ανάκληση των νόμων για τα δημητριακά, και από την ανάκληση των νόμων για τα δημητριακά μέχρι το φόρο κληρονομιάς στην έγγεια ιδιοκτησία.

Ακόμη και όταν η αστική τάξη – έστω μόνο το ψηλότερο στρώμα των μεσαίων τάξεων – αναγνωρίστηκε εν γένει και *πολιτικά* ως η *άρχουσα τάξη*, αυτό συνέβη μόνο κάτω από έναν όρο: ότι το σύνολο των κυβερνητικών λειτουργιών με όλες τις λεπτομέρειές τους, ακόμα και η διεύθυνση εκτελεστικού (executive Department) της νομοθετικής εξουσίας, δηλ. η καθαυτό νομοθετική λειτουργία και στα δύο σώματα του κοινοβουλίου, θα παρέμενε εξασφαλισμένη στα χέρια της αριστοκρατίας της γης. Η αστική τάξη [γύρω] στο 1830 προτίμησε μια ανανέωση του συμβιβασμού με την αριστοκρατία της γης παρά ένα συμβιβασμό με τη μάζα του αγγλικού λαού. Η αριστοκρατία, λοιπόν, που υποταγμένη σε ορισμένες αρχές διατυπωμένες από την αστική τάξη κυριαρχούσε κατ' αποκλειστικότητα στο υπουργικό συμβούλιο, στο κοινοβούλιο, στη δημόσια διοίκηση, στο στρατό και το ναυτικό, αυτό το ένα και σχετικά σπουδαιότερο μισό του αγγλικού έθνους είναι αναγκασμένο, ειδικά τώρα, να υπογράψει τη θανατική του καταδίκη και να παραδεχθεί μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου, ότι δεν έχει πια το επάγγελμα να κυβερνά την Αγγλία. Παρατηρήστε μόνο τις προσπάθειες να γαλβανισθούν τα πτώματά της. Σχηματίζεται η μια κυβέρνηση μετά την άλλη, για να αυτοκαταργηθεί μετά από βασιλεία λίγων εβδομάδων. Η κρίση είναι μόνιμη, η κυβέρνηση μόνο προσωρινή. Κάθε πολιτική δραστηριότητα αναστέλλεται, και καθένας ομολογεί ότι το μόνο που σκέφτεται είναι να λαδώνει την πολιτική μηχανή τόσο ώστε να μη σταματήσει εντελώς. Η ίδια η Βουλή των Κοινοτήτων δεν αναγνωρίζεται στις κυβερνήσεις, που σχηματίζονται κατ' εικόνα και ομοίωση της.

(Die Britische Konstitution –
Το βρετανικό Σύνταγμα, άρθρο στην
Neue Oder Zeitung, 6.3.1855)
M.E.W., τ. 11, σελ. 95-96

Ο θάνατος του τσάρου και η επίδραση αυτού του γεγονότος πάνω στις ασταθείς εξελίξεις είναι αναμφισβήτητα το πιο ενδιαφέρον μέρος των ειδήσεων από την Ευρώπη, που μας έφερε το «Ατλάντικ»[1]. Εντούτοις, όσο σημαντική και αν είναι η πληροφορία για τούτο το ζήτημα ή για άλλες υποθέσεις της ηπείρου, δεν μπορεί να υπερσκελίσει στο ενδιαφέρον τους για τον προσεκτικό παρατηρητή τις διαρκείς ενδείξεις και εξελίξεις εκείνης της σοβαρής σε συνέπειες πολιτικής κρίσης, στην οποία έχει εμπλακεί σήμερα το βρετανικό έθνος στην πατρίδα του, εντελώς παρά τη θέλησή του. Η τελευταία προσπάθεια να διατηρηθεί εκείνος ο απαρχαιωμένος συμβιβασμός, που ονομάζεται βρετανικό σύνταγμα – ένας συμβιβασμός ανάμεσα στην τάξη που κυριαρχεί επίσημα και εκείνη που κυριαρχεί ανεπίσημα – απέτυχε εκ θεμελίων. Στην Αγγλία όχι μόνο κατάρρευσε η κυβέρνηση συνασπισμού, η πιο συνταγματική απ' όλες τις κυβερνήσεις, αλλά κατάρρευσε και το σύνταγμα σε κάθε μεμονωμένο σημείο στο οποίο δοκιμάστηκε από τον πόλεμο. Σαράντα χιλιάδες βρετανοί στρατιώτες βρήκαν το θάνατο στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας θύματα του βρετανικού συντάγματος. Το σώμα των αξιωματικών, το επιτελείο του στρατού, η επιθεώρηση του στρατού, η υγειονομική διεύθυνση, η υπηρεσία μεταφορών, η ναυαρχία, οι horse guards[2], το πυροβολικό, ο στρατός ξηράς και το ναυτικό, όλα μαζί κατάρρευσαν, έπεσαν στο μηδέν στην εκτίμηση της υφηλίου. Όμως όλοι μαζί βρήκαν ικανοποίηση στη συνείδηση ότι έκαναν μόνο το καθήκον τους σύμφωνα με τα κελεύσματα του βρετανικού συντάγματος. Οι Τάιμς του Λονδίνου ήταν πλησιέστερα στην αλήθεια απ' ό,τι νόμιζαν οι ίδιοι όταν είπαν αναφορικά μ' αυτό το γενικό φιά-

---

1. Η σύνταξη της «New York Daily Tribune» άλλαξε σε μια σειρά περιπτώσεων την αρχή των άρθρων του Μαρξ και του Ένγκελς στην προσπάθεια να τα εμφανίσει σα να είχαν γραφτεί στις ΗΠΑ. Μια τέτοια αλλαγή του κειμένου του Μαρξ βρίσκουμε στις πρώτες γραμμές αυτού του άρθρου (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ως *Horse Guards* χαρακτηρίζονταν στην Αγγλία η έφιππη φρουρά καθώς και τα καταλύματα του επιτελείου της. Τον ίδιο χαρακτηρισμό φέρει και το κτίριο στο Γουάιτχολ στο Λονδίνο, που όντας παλιά ο στρατώνας των horse guards έγινε κεντρικό κατάλυμα του αρχηγού του γενικού επιτελείου και μαζί μ' αυτό συνώνυμο για την ύψιστη στρατιωτική αρχή. (Βλ. εδώ και το άρθρο των Μαρξ και Ένγκελς «Για τα αγγλικά στρατιωτικά πράγματα» MEW, τ. 10 σ. 597) (σ.τ.γ.Ε.).

σκο, ότι αυτό που κρίνεται είναι το ίδιο το βρετανικό σύνταγμα.

Εξετάσθηκε και βρέθηκε ένοχο. Αυτό το βρετανικό σύνταγμα δεν είναι τίποτε άλλο από έναν απαρχαιωμένο συμβιβασμό, με τον οποίο η γενική κυβερνητική εξουσία παραδίδεται σε ορισμένα τμήματα της αστικής τάξης, κάτω από την προϋπόθεση, ότι η συνολική πραγματική διεύθυνση, η εκτελεστική εξουσία σε όλες τις λεπτομέρειές της, μέχρι και τη λειτουργία εκτέλεσης της νομοθετικής εξουσίας – δηλαδή η πραγματική νομοθεσία στα δυο σώματα του κοινοβουλίου – θα παρέμενε εξασφαλισμένη στην αριστοκρατία της γης. Αυτή η αριστοκρατία, παρόλο ότι υποτάσσεται στις γενικές αρχές που ορίσθηκαν από την αστική τάξη, έχει την τελική απόφαση στο υπουργικό συμβούλιο, στο κοινοβούλιο, στη δημόσια διοίκηση, στο στρατό και στο στόλο. Και αυτό το πολύ σημαντικό μισό του βρετανικού συντάγματος αναγκάστηκε τώρα να υπογράψει τη θανατική του καταδίκη. Εξαναγκάστηκε να αναγνωρίσει ότι δεν είναι ικανό να συνεχίσει να κυβερνάει την Αγγλία. Σχηματίζεται η μια κυβέρνηση μετά την άλλη μόνο για να αυτοδιαλυθεί μετά από λίγες βδομάδες, κυβέρνηση μόνο προσωρινή. Κάθε πολιτική δραστηριότητα διακόπηκε, και κανένας δεν προσποιείται ότι κάνει κάτι παραπάνω από το να λαδώνει την πολιτική μηχανή τόσο ώστε να μη σταματήσει. Ακόμη και η Βουλή των Κοινοτήτων, αυτό το καμάρι του συνταγματικού Άγγλου, έφτασε στο νεκρό σημείο. Δεν αναγνωρίζει πια τον εαυτό της, μια και έχει διασπασθεί σε αμέτρητες ομάδες, που δοκιμάζουν όλους τους αριθμητικούς συνδυασμούς και τις παραλλαγές που είναι δυνατές με δεδομένο τον αριθμό των μεμονωμένων στοιχείων. Δεν μπορεί πια να αναγνωρίσει τον εαυτό της στα διάφορα υπουργικά συμβούλια που κατ' εικόνα και ομοίωση φτιάχνει, με κανένα άλλο σκοπό παρά για να τα διαλύσει στη συνέχεια. Η χρεωκοπία είναι απόλυτη.

(Die Krise in England – Η κρίση στην Αγγλία, άρθρο στην New York Daily Tribune, 24.3.1855)
M.E.W., τ. 11, σελ. 100-101

Η συζήτηση για την Κίνα, που μαινόταν τέσσερις ολόκληρες νύχτες, είχε σαν τελική απόληξη μια πρόταση μομφής της Κάτω Βουλής ενάντια στην κυβέρνηση Πάλμερστον. Ο Πάλμερστον απάντησε στην πρόταση μομφής με τη διάλυση της βουλής σαν τιμωρία. Τιμώρησε τους βουλευτές στέλνοντάς τους στο σπίτι.

Ο τρομερός εκνευρισμός που κυριάρχησε χτες βράδυ στη συζήτηση τόσο στο εσωτερικό του κτιρίου της βουλής όσο και μέσα στις μάζες, που είχαν συγκεντρωθεί στους γειτονικούς δρόμους, δεν ανάγεται μόνο στο γεγονός ότι εδώ διακυβεύονται σοβαρά συμφέροντα, αλλά πολύ περισσότερο στο χαρακτήρα του κόμματος που κρινόταν εδώ. Ο τρόπος διακυβέρνησης του Πάλμερστον δεν ήταν εκείνος μιας συνηθισμένης κυβέρνησης. Αντιστοιχούσε σε δικτατορία. Από την αρχή του πολέμου με τη Ρωσία το κοινοβούλιο σχεδόν εγκατέλειψε τις συνταγματικές του λειτουργίες. Αλλά και μετά τη σύναψη ειρήνης δεν τόλμησε ποτέ να τις διεκδικήσει ξανά. Μέσα από μια σταδιακή και μόλις αντιληπτή, καθοδική πορεία κατέπεσε στη θέση ενός Corps législatif[1], που διακρινόταν από την πραγματική, βοναπαρτική εκδοχή του μόνο με την ψεύτικη προβολή πομπωδών απαιτήσεων και δικαιωμάτων. Ήδη ο σχηματισμός της κυβέρνησης συνασπισμού[2] ήταν η έκφραση του γεγονότος, ότι τα παλιά κόμματα, που από τις τριβές μεταξύ τους εξαρτάται η λειτουργία του κοινοβουλευτικού μηχανισμού, δεν υπήρ-

1. Το *Corps législatif* (νομοθετικό σώμα) υπό τον Ναπολέοντα τον 3ο διήρκεσε από το Μάρτη 1852 μέχρι τις 2 Σεπτέμβρη 1870. Σύμφωνα με το σύνταγμα του Γενάρη 1852 ο πρόεδρος εκλεγόταν για δέκα χρόνια. Αυτός μόνος εξασκούσε την εκτελεστική εξουσία. Το Corps législatif προήλθε από εκλογές που επηρεάσθηκαν με όλα τα μέσα της τρομοκρατίας και της δημαγωγίας. Οι βουλευτές ήταν στο σύνολό τους πειθήνια όργανα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Μπορούσαν μόνο να συσκέπτονται και να ψηφίζουν για τους νόμους και τον προϋπολογισμό. Οι ψηφοφορίες γίνονταν «en bloc» (εν σώματι).

Code Napoléon: γαλλικό αστικό δίκαιο που συντάχθηκε εκ νέου το 1807 κάτω από την κυριαρχία του Ναπολέοντα του 1ου σύμφωνα με τον «Code civil des Français» («Αστικός κώδικας των Γάλλων» που δημοσιεύθηκε το 1804. Ο Ένγκελς το ονόμαζε «το κλασικό νομοθετικό βιβλίο της αστικής κοινωνίας» (σ.τ.γ.Ε.).

2. *Κυβέρνηση συνασπισμού*: έτσι ονομαζόταν η κυβέρνηση Αμπερντήν (1852-1855), που αποτελείτο από εκπροσώπους των Γουίγκς, των Πηλικών (οπαδοί του Πηλ) και των Ριζοσπαστών. Γιαυτό και απόκτησε το ειρωνικό προ-

χαν πια. Ο πόλεμος συνέβαλε επίσης ώστε αυτή η αδυναμία των κομμάτων, που εξωτερικεύθηκε κατ' αρχήν με την κυβέρνηση συνασπισμού, να μορφοποιηθεί στην παντοδυναμία ενός ανδρός, ο οποίος στη διάρκεια μιας πολιτικής δραστηριότητας μισού αιώνα δεν ανήκε ποτέ σε κόμμα, αλλά χρησιμοποίησε πάντοτε όλα τα κόμματα. Ακόμα και αν δεν είχε παρεμβληθεί ο πόλεμος με τη Ρωσία, και μόνο η παρακμή των παλιών επίσημων κομμάτων θα είχε οδηγήσει σε κάποιο μετασχηματισμό. Με την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων, τουλάχιστον σε ένα μικρό μέρος εκείνων των λαϊκών μαζών, που δεν κατείχαν ακόμα κανένα εκλογικό δικαίωμα και καμιά πολιτική εκπροσώπηση, θα ερχόταν καινούργιο αίμα και μαζί του νέα ζωή στο κοινοβούλιο. Ο πόλεμος έθεσε ένα απότομο τέλος σ' αυτή τη φυσιολογική διαδικασία. Σαν αποτέλεσμα του πολέμου, η ουδετεροποίηση των παλιών κοινοβουλευτικών αντιφάσεων δεν ωφέλησε τις μάζες, αλλά αποκλειστικά έναν και μόνο άνδρα. Αντί για την πολιτική χειραφέτηση του βρετανικού λαού αποκτήσαμε τη δικτατορία του Πάλμερστον. Ο πόλεμος ήταν η ισχυρή κινητήρια δύναμη, που ανέδειξε αυτό το αποτέλεσμα, ο πόλεμος ήταν το μοναδικό μέσο για την παγίωσή του. Ο πόλεμος έγινε λοιπόν μια απαραίτητη προϋπόθεση για τη δικτατορία του Πάλμερστον. Ο πόλεμος με τη Ρωσία ήταν περισσότερο δημοφιλής στο βρετανικό λαό από την ειρήνη του Παρισιού. Γιατί λοιπόν δεν εκμεταλεύθηκε αυτή την ευκαιρία ο βρετανός Αχιλλέας, υπό την αιγίδα του οποίου έλαβαν χώρα η επονείδιστη ήττα στο Ρένταν και η παράδοση του Καρς[1]; Προφανώς γιατί δεν είχε τη δυνατότητα άλλης επιλογής. Γιαυτό και συνήψε την ειρήνη του Παρισιού, που την υπερασπίσθηκε υποδεικνύοντας τις διχογνωμίες με τις Ηνωμένες Πολιτείες[2].

1. Ο Μαρξ εννοεί τη διπλή χωρίς αποτέλεσμα επίθεση των Άγγλων στην τρίτη έπαλξη του κάστρου της Σεβαστούπολης, την επονομαζόμενη μεγάλο Ρένταν, στις 18 Ιούνη και στις 8 Σεπτέμβρη 1855.

Το τούρκικο οχυρό Καρς παραδόθηκε στα ρωσικά στρατεύματα υπό τις διαταγές του στρατηγού Μουράβιοφ το Νοέμβρη του 1855 μετά από μακρά πολιορκία. Στην οχύρωση του Καρς πήραν μέρος άγγλοι στρατιωτικοί που είχαν και την ηγεσία της άμυνάς του (σ.τ.γ.Ε.).

2. *Διχογνωμίες με τις Ηνωμένες Πολιτείες*: ο Μαρξ εννοεί τη διαμάχη που δημιουργήθηκε ανάμεσα σε Αγγλία και ΗΠΑ στο τέλος του 1855 εξ αιτίας του ανταγωνισμού τους στην Κεντρική Αμερική. Μια από τις αφορμές της κρίσης ήταν η προσπάθεια της Αγγλίας να προσελκύσει εθελοντές για τον αγγλικό

γιαυτό και έκανε την εκστρατεία στη Νάπολη, γιαυτό και οι δήθεν τσακωμοί με τον Βοναπάρτη, η επίθεση στην Περσία και το μακελειό στην Κίνα[1].

στρατό από τις ΗΠΑ, οι οποίες είχαν λάβει θέση ουδετερότητας στον πόλεμο της Κριμαίας. Οι σχέσεις ανάμεσα στις δυο χώρες είχαν οξυνθεί ήδη παλιότερα όταν πρόκυψαν διαφορές απόψεων για την ερμηνεία της συνθήκης Κλέυτον-Μπούλγουερ. Αυτή η συνθήκη συνήφθη το 1850 ανάμεσα στην Αγγλία και τις ΗΠΑ και προσδιόριζε τους όρους ελέγχου ενός καναλιού που επρόκειτο να κατασκευασθεί στη Νικαράγουα και θα συνέδεε τον Ατλαντικό με τον Ειρηνικό ωκεανό. Το έτος 1855, η κυβέρνηση των ΗΠΑ υποστήριξε τον αμερικανό τυχοδιώκτη Γουίλιαμ Γουόκερ, που κατέλαβε το Μάη του 1855 τη Νικαράγουα και αυτοανακηρύχθηκε πρόεδρος της Δημοκρατίας, με στόχο να ματαιώσει τις προσπάθειες της Αγγλίας να καταλάβει την ακτή των κουνουπιών. Σαν απάντηση στην έντονη διαμαρτυρία της Αγγλίας, οι ΗΠΑ απείλησαν με διακοπή των διπλωματικών σχέσεων. Η κρίση όμως εξομαλύνθηκε τον Οκτώβρη του 1856 καθώς οι ΗΠΑ καταδίκασαν εκ των υστέρων τον τυχοδιωκτισμό του Γουόκερ και η κυβέρνηση της Αγγλίας εγκατέλειψε τις διεκδικήσεις της στην ακτή των κουνουπιών, μιας και έδωσε μεγαλύτερη σημασία στους στενούς οικονομικούς δεσμούς της αγγλικής αστικής τάξης με τις ΗΠΑ (σ.τ.γ.Ε.).

1. *Εκστρατεία στη Νάπολη*: Το ζήτημα της Νάπολης ετέθη στο συνέδριο του Παρισιού το 1856 από τον εντεταλμένο του Πεδεμοντίου, με στόχο να στρέψει την προσοχή των συμμετεχόντων στην τρομοκρατία που ασκούσε στο εσωτερικό το βασίλειο της Νάπολης (Βασίλειο των δυο Σικελιών). Η Γαλλία και η Αγγλία καταδίκασαν στο συνέδριο την τρομοκρατία της κυβέρνησης της Νάπολης, γιατί φοβόντουσαν ότι η αιματοβαμμένη αντίδραση που κυριαρχούσε εκεί θα οδηγούσε στην έκρηξη του επαναστατικού κινήματος. Στις διακοινώσεις που επιδόθηκαν στην κυβέρνηση της Νάπολης το Μάη του 1856, η Αγγλία και η Γαλλία ζήτησαν μιαν αλλαγή της ναπολιτάνικης εσωτερικής πολιτικής, αλλά έλαβαν αρνητική απάντηση. Τον Οκτώβρη του 1856 ανακάλεσαν οι δυο δυνάμεις τους πρεσβευτές τους από τη Νάπολη και έθεσαν τους στόλους τους σε πολεμική ετοιμότητα – το γαλλικό στην Τουλόν, τον αγγλικό στη νήσο Μάλτα. Όμως λόγω των διαφωνιών ανάμεσα στην Αγγλία και τον Ναπολέοντα τον 3ο, που ήθελε την παλινόρθωση της δυναστείας Βοναπάρτη στη Νάπολη, η εκστρατεία στη Νάπολη δεν έγινε.

Δήθεν τσακωμοί με τον Βοναπάρτη: Έτσι ονομάζει ο Μαρξ τις διχογνωμίες που πρόκυψαν ανάμεσα στην Αγγλία και στη Γαλλία πάνω σε μια σειρά διεθνή ζητήματα μετά το συνέδριο του Παρισιού το 1856. Ένας από τους λόγους που χειροτέρεψαν οι αγγλο-γαλλικές σχέσεις ήταν η διαφαινόμενη αυτή την περίοδο προσέγγιση της Γαλλίας με τη Ρωσία. Όμως οι αγγλο-γαλλικές διαφωνίες δεν ήταν σοβαρού χαρακτήρα και δεν είχαν σοβαρές συνέπειες, μια και η αγγλική κυβέρνηση ήταν απασχολημένη με την καταστολή της απελευθερωτικής εξέγερσης στην Ινδία που ξέσπασε το 1857.

Επιδρομή στην Περσία: Η κήρυξη του πολέμου από τη Μ. Βρετανία άρχισε τον αγγλο-περσικό πόλεμο του 1856/57. Αυτός αποτελούσε ένα από τα στάδια της επιθετικής βρετανικής αποικιακής πολιτικής στην Ασία στα μέσα του 19ου

Με την αποδοχή της πρότασης μομφής ενάντια στον Πάλμερστον, η κάτω βουλή του αφαίρεσε τα μέσα για τη διατήρηση της εξουσίας που είχε σφετερισθεί. Αυτή η ψηφοφορία δεν ήταν λοιπόν μια οποιαδήποτε κοινοβουλευτική ψηφοφορία, αλλά μια ανταρσία, μια βίαιη προσπάθεια να επανακτηθούν τα συνταγματικά δικαιώματα του κοινοβουλίου. Αυτή η αίσθηση κυριαρχούσε στο κοινοβούλιο. Και όποια και αν ήταν τα κίνητρα και τα ιδιαίτερα αίτια που ώθησαν τις διαφορετικές μερίδες αυτής της ετερογενούς πλειοψηφίας που αποτελείτο από οπαδούς του Ντέρμυ, του Πηλ, του Ράσελ, από ανθρώπους του Μάντσεστερ[1] και από τους ονομαζόμενους ανεξάρτητους, όλοι βεβαίωναν με ειλικρινή πίστη, ότι δεν ήταν μια συνηθισμένη συνομωσία ενάντια στην κυβέρνηση που τους ένωσε όλους στο ίδιο λόμπυ[2]. Εδώ όμως βρισκόταν η πεμπτουσία της άμυνας του Πάλμερστον. Κάλυπτε την αδυναμία της θέσης του με ένα argumentum ad Misericordiam[3], με το να παρουσιάζεται ως θύμα μιας συνομωσίας χωρίς αρχές.

(...)

Θα ήταν όμως εντελώς λάθος να υποθέσει κανείς ότι οι συζητήσεις ήταν ενδιαφέρουσες επειδή συνδέονταν μαζί τους τέτοια συμφέροντα που καίνε. Οι συζητήσεις κρατάγανε τη μια νύχτα μετά την άλλη και παρόλα αυτά ψηφοφορία δεν γινόταν. Οι φωνές των μονομάχων στη διάρκεια της μάχης καλύπτονταν από το μουρμουρητό και το θόρυβο των κατ᾽ ιδίαν συζητήσεων. Νύχτα με τη νύχτα σκότωναν την ώρα με τις ομι-

---

αιώνα. Ήδη από το 1855 η Αγγλία διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις με την Περσία. Η επίσημη αιτία ήταν η διαμάχη ανάμεσα στον άγγλο πρέσβυ στην Τεχεράνη και τον πέρση πρωθυπουργό, μια διαμάχη που δημιουργήθηκε εξ αιτίας ενός γραμματέα στην αγγλική πρεσβεία, ενός πέρση υπηκόου. Αφορμή για τον πόλεμο ήταν η προσπάθεια της Περσίας να καταλάβει το πριγκηπάτο του Χεράτ. Η πρωτεύουσα αυτού του πριγκηπάτου, το Χεράτ, κομβικό σημείο εμπορικών οδών και σημαντικό στρατηγικό σημείο, αποτέλεσε στα μέσα του 19ου αιώνα το μήλο της έριδος ανάμεσα στην Περσία, που υποστηριζόταν σ᾽ αυτό το σημείο από τη Ρωσία, και το Αφγανιστάν, που ενθαρρυνόταν από την Αγγλία. Την κατάληψη του Χεράτ από περσικά στρατεύματα τον Οκτώβρη του 1856 εκμεταλλεύθηκαν οι βρετανοί αποικιοκράτες για μια ένοπλη επέμβαση που σκοπό είχε να υποδουλώσει τόσο το Αφγανιστάν όσο και την Περσία. Κήρυξαν την 1η Νοέμβρη τον πόλεμο στην Περσία και έστειλαν τα στρατεύματά τους στο Χεράτ καθώς και στον Περσικό Κόλπο, όπου κατέλαβαν τη νήσο Χαράκ. Το ξέσπασμα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Ινδίας (1857 μέχρι 1859) συνέτεινε στο να υποχρεωθεί η Μ. Βρετανία να κάνει τάχιστα ειρήνη με την Περσία. Το Μάρτη του 1857 στη συνθήκη ειρήνης που υπογράφτηκε στο Παρίσι, η Περσία παραιτήθηκε από το Χεράτ και εκκένωσε το οχυρό. Το 1863 το Χεράτ ενσωματώθηκε στις κτήσεις του Εμίρη του Αφγανιστάν.

Μακελειό στην Κίνα: έτσι ονομάζει ο Μαρξ τον απάνθρωπο βομβαρδισμό της Καντώνας από τους Άγγλους τον Οκτώβρη του 1856. Η κρίση, που προκλήθηκε από τους Άγγλους, με τις κινέζικες αρχές της Καντώνας έγινε τον Οκτώβρη του 1856. Ο άγγλος πρόξενος Παρκς χρησιμοποίησε σαν πρόσχημα τη σύλληψη από τις κινεζικές αρχές του πληρώματος του κινεζικού πλοίου «Arrow» (Βέλος) που έκανε λαθρεμπόριο, με τη δικαιολογία ότι έπλεε κάτω από βρετανική σημαία. Αυτή τη διαμάχη ακολούθησε η βάρβαρη διαταγή του Άγγλου Αρμοστή στην Κίνα, Τζον Μπόουριγκ, να βομβαρδιστεί η Καντώνα, πράγμα που άρχισε χωρίς προειδοποίηση. Αυτό ήταν και το προκαταρκτικό στάδιο για το δεύτερο πόλεμο του οπίου με την Κίνα 1856-1858 (σ.τ.γ.Ε.).

1. *Άνθρωποι του Μάντσεστερ*: Οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου (Freetraders) και της μη επέμβασης του κράτους στην οικονομική ζωή της χώρας. Το κέντρο δράσης των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου ήταν το Μάντσεστερ, όπου και σχηματίσθηκε η λεγόμενη σχολή του Μάντσεστερ, ως οικονομική τάση, που εκπροσωπείτο από τους άγγλους αστούς ιδεολόγους στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου, υποστηρικτές αυτής της κατεύθυνσης, σχημάτισαν το λεγόμενο κόμμα του Μάντσεστερ, το κόμμα της αγγλικής βιομηχανικής αστικής τάξης. Υπερασπίζονταν την ελευθερία του εμπορίου, τη μη επέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή της χώρας και την χωρίς φραγμούς εκμετάλλευση της εργατικής τάξης. Στην κορυφή του κινήματος ήταν δυο εργοστασιάρχες υφαντών, οι Κόμπντεν και Μπράιτ, που θεμελίωσαν το 1838 την ένωση ενάντια στους νόμους των σιτηρών. Στη δεκαετία του σαράντα και του πενήντα οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου αποτελούσαν μια ιδιαίτερη πολιτική ομάδα. Σχημάτιζαν την αριστερή πτέρυγα των άγγλων φιλελευθέρων (σ.τ.γ.Ε.).

2. Με το *λόμπυ* εννοούμε το δωμάτιο ψηφοφορίας και τη διαδικασία της καταμέτρησης ψήφων στην αγγλική Κάτω Βουλή. Όταν επρόκειτο να γίνει η ψηφοφορία για κάποια απόφαση, τα μέλη της Κάτω Βουλής συνήθιζαν να βγαίνουν από την αίθουσα συνεδριάσεων και να εισέρχονται σε ένα από τα δυο δωμάτια ψηφοφορίας, που είναι σημαδεμένα με «ναι» και «όχι». Εκεί γίνεται η καταμέτρηση των ψήφων. Γενικά λόμπυ σημαίνει το μεγάλο προθάλαμο στα αγγλικά και αμερικάνικα κοινοβουλευτικά κτίρια, όπου οι εκλογείς έχουν πρόσβαση. Εδώ οι εκλογείς προσπαθούν με προσωπικές συζητήσεις να επηρεάσουν τους βουλευτές. Θα πρέπει όμως να προσεχθεί, ότι αυτή τη μέθοδο χρησιμοποιούν προπαντός οι εκπρόσωποι των μεγάλων μονοπωλίων (σ.τ.γ.Ε.).

3. Έκκληση στη φιλευσπλαχνία (σ.τ.γ.Ε.).

λίες τους οι placemen[1], με στόχο να κερδίσουν άλλες 24 ώρες για ίντριγκες και υπονομεύσεις. Την πρώτη νύχτα ο Κόμπντεν έβγαλε έναν έξυπνο λόγο. Το ίδιο έκανε και ο Μπούλγουερ και ο λόρδος Τζον Ράσελ. Όμως ο Attorney-General[2] είχε σίγουρα δίκιο, όταν τους είπε:

«Δεν θα μπορούσα ούτε για μια στιγμή να συγκρίνω τις σκέψεις και τα επιχειρήματά σας πάνω σ' αυτό το ζήτημα με τα επιχειρήματα που παρουσιάσθηκαν σε άλλα σημεία...»

(Eine Niederlage des Kabinetts Palmerston
– Μια ήττα της κυβέρνησης Palmerston
άρθρο στη New York Daily Tribune, 25.3.1857)
M.E.W., τ. 12, σελ. 145-146

Συνέντευξη τύπου στην εφημερίδα «The World» 12.8.1871:
Ερώτηση: Μου φαίνεται, ότι η ποθητή λύση, όποια κι αν είναι αυτή, μπορεί να επιτευχθεί στη χώρα μας χωρίς τα βίαια μέσα της επανάστασης. Η αγγλική μέθοδος να προπαγανδίζει κανείς τις απόψεις του σε συνελεύσεις και τον τύπο, μέχρις ότου η μειοψηφία γίνει πλειοψηφία, είναι ελπιδοφόρο σημάδι.
Δρ. Μαρξ: Αναφορικά μ' αυτό το σημείο δεν είμαι τόσο αισιόδοξος όσο εσείς. Η αγγλική αστική τάξη φάνηκε πάντα πρόθυμη να δεχτεί την απόφαση της πλειοψηφίας, όσο κατέχει το μονοπώλιο στις εκλογές. Αλλά να είστε σίγουρος ότι μόλις βρεθεί στη μειοψηφία σε ζητήματα που θεωρεί ζωτικής σημασίας, τότε θα βρεθούμε αντιμέτωποι με ένα νέο πόλεμο των δουλοκτητών.

M.E.W., τ. 17, σελ. 643

1. Placemen – χαρακτηρισμός βουλευτών, που προωθούντο από τα κόμματά τους σαν «αχυράνθρωποι» σε υπεύθυνες θέσεις. Είχαν σα σκοπό τους να εξασφαλίζουν την επιρροή του κόμματός τους ή, όπως σ' αυτή την περίπτωση, να παρατείνουν χωρίς τέλος τις συζητήσεις κωλυσιεργώντας με τις ομιλίες τους με σκοπό την αναβολή των ψηφοφοριών (σ.τ.γ.Ε.).
2. Γενικός εισαγγελέας (σ.τ.γ.Ε.).

5. *Το ζήτημα της απόφασης του γενικού συμβουλίου για την ιρλανδική αμνηστία*

Αν η Αγγλία είναι ο προμαχώνας των ευρωπαίων γαιοκτημόνων (Landlordismus) και του καπιταλισμού, τότε η *Ιρλανδία* είναι το μοναδικό σημείο, από το οποίο μπορεί κανείς να καταφέρει το μεγάλο χτύπημα ενάντια στην επίσημη Αγγλία.

Καταρχήν η Ιρλανδία είναι ο προμαχώνας των άγγλων γαιοκτημόνων. Αν έπεφταν στην Ιρλανδία, θα έπεφταν και στην Αγγλία. Στην Ιρλανδία μπορεί αυτό να επιτευχθεί εκατό φορές πιο εύκολα, γιατί *εκεί ο οικονομικός αγώνας συγκεντρώνεται αποκλειστικά πάνω στη γαιοκτησία*, γιατί ο αγώνας αυτός είναι εκεί ταυτόχρονα *εθνικός* και γιατί ο λαός εκεί είναι περισσότερο επαναστατικός και εξοργισμένος απ' ό,τι στην Αγγλία. Η εξουσία των γαιοκτημόνων στην Ιρλανδία διατηρείται αποκλειστικά από *τον αγγλικό στρατό*. Από τη στιγμή που θα σταματήσει η εξαναγκασμένη ενότητα ανάμεσα στις δυο χώρες θα ξεσπάσει στην Ιρλανδία μια κοινωνική επανάσταση, έστω και αν οι μορφές της θα είναι πεπαλαιωμένες. Οι άγγλοι γαιοκτήμονες δε θα χάσουν μόνο μια σημαντική πηγή του πλούτου τους αλλά και τη *μέγιστη ηθική τους δύναμη* – τη δύναμη *να αντιπροσωπεύουν την κυριαρχία της Αγγλίας πάνω στην Ιρλανδία*. Από την άλλη μεριά, το αγγλικό προλεταριάτο κάνει το ίδιο τους γαιοκτήμονές του στην Αγγλία άτρωτους, όσο διατηρεί την εξουσία τους στην Ιρλανδία.

Κατά δεύτερο λόγο, η *αγγλική αστική τάξη* όχι μόνο εκμεταλλεύθηκε την εξαθλίωση στην Ιρλανδία για να επιδεινώσει μέσα από την *εξαναγκασμένη μετανάστευση* των φτωχών Ιρλανδών τη θέση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, αλλά περισσότερο απ' αυτό διέσπασε το προλεταριάτο σε δυο εχθρικά στρατόπεδα. Η επαναστατική φλόγα του κέλτη εργάτη δεν ενώνεται με τη στέρεη αλλά αργή φύση του αγγλοσάξωνα εργάτη. Αντίθετα, σε *όλα τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Αγγλίας* κυριαρχεί ένας βαθύς ανταγωνισμός ανάμεσα στον ιρλανδό και τον άγγλο προλετάριο. Ο συνηθισμένος άγγλος εργάτης μισεί τον ιρλανδό ως ανταγωνιστή, που συμπιέζει προς τα κάτω τους μισθούς και το standard of life[1]. Αισθάνεται απέ-

1. Βιοτικό επίπεδο (σ.τ.γ.Ε.).

ναντί του εθνικές και θρησκευτικές αντιπάθειες. Τον παρατηρεί σχεδόν με τα ίδια μάτια, που παρατηρούσαν τους μαύρους σκλάβους οι poor whites[1] των νότιων πολιτειών της Βόρειας Αμερικής. Αυτός ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους προλετάριους στην ίδια την Αγγλία υποδαυλίζεται τεχνητά και συντηρείται από την αστική τάξη. Γνωρίζει ότι αυτή η διάσπαση είναι το *πραγματικό μυστικό για τη διατήρηση της εξουσίας της*.

Αυτός ο ανταγωνισμός απαντιέται ξανά και από την άλλη πλευρά του ατλαντικού. Οι ιρλανδοί που εκδιώχθηκαν με τα βόδια και τα πρόβατά τους από το πάτριο έδαφος ξαναβρίσκονται στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου σχηματίζουν ένα αξιόλογο και διαρκώς αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού. Η μοναδική τους σκέψη, το μοναδικό τους πάθος είναι το μίσος ενάντια στην Αγγλία. Η αγγλική και η αμερικάνικη κυβέρνηση, δηλαδή οι τάξεις που αυτές αντιπροσωπεύουν, τροφοδοτούν αυτά τα πάθη, για να διαιωνίζουν *τον αγώνα ανάμεσα στα έθνη*, που εμποδίζει κάθε σοβαρή και ειλικρινή συμμαχία ανάμεσα στις εργατικές τάξεις και από τις δυο πλευρές του Ατλαντικού και κατά συνέπεια την από κοινού χειραφέτησή τους.

Η Ιρλανδία είναι η μοναδική πρόφαση της αγγλικής κυβέρνησης για να διατηρεί *ένα μεγάλο μόνιμο στρατό*, που σε ώρα ανάγκης, όπως έχει φανεί, θα ριχτεί πάνω στους άγγλους εργάτες αφού θα έχει εκπαιδευτεί ως όχλος στρατιωτών στην Ιρλανδία. Τέλος στην Αγγλία των ημερών μας επαναλαμβάνεται αυτό που σε τεράστια κλίμακα μας έδειξε η αρχαία Ρώμη. Ο λαός που υποδουλώνει έναν άλλο λαό, σφυρηλατεί τις δικές του αλυσίδες.

Η θέση της Διεθνούς Ένωσης στο ιρλανδικό ζήτημα είναι λοιπόν απόλυτα καθαρή. Το πρώτο καθήκον της είναι να επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση στην Αγγλία. Για το σκοπό αυτό πρέπει να καταφέρουμε το αποφασιστικό χτύπημα στην Ιρλανδία.

Η απόφαση του γενικού συμβουλίου για την ιρλανδική αμνηστία θα χρησιμεύσει λοιπόν μόνο για να τροχιοδρομήσει άλλες αποφάσεις στις οποίες θα εκφράζεται ότι, ανεξάρτητα από κάθε είδους διεθνή δικαιοσύνη, *προϋπόθεση για τη χειραφέτηση της αγγλικής εργατικής τάξης είναι* να μετατραπεί η υπάρχουσα *αναγκαστική ένωση* – δηλαδή η υποδούλωση της Ιρλανδίας – *σε μια ίση και ελεύθερη συνομοσπονδία*, αν είναι εφικτό, ή να επιβληθεί ο *απόλυτος διαχωρισμός*, αν είναι αναγκαίος.

1. Φτωχοί λευκοί (σ.τ.γ.Ε.).

Παρεμπιπτόντως, τα δόγματα του «Égalité» και του «Progrès» για τη συσχέτιση ή μάλλον για την απουσία συσχέτισης ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό κίνημα δεν αναγνωρίστηκαν απ᾽ ό,τι ξέρουμε σε κανένα από τα συνέδριά μας. *Βρίσκονται σε αντίθεση με το καταστατικό μας*. Εκεί λέει: «That the *economical emancipation* of the working classes is... the great end *to which every political movement ought to be subordinate as a means*»[1]

Αυτές οι λέξεις «as a means» («ως μέσο») παραλήφθηκαν στη γαλλική μετάφραση που έγινε το 1864 από την επιτροπή Παρισιού. Όταν το γενικό συμβούλιο ζήτησε εξηγήσεις η επιτροπή Παρισιού δικαιολογήθηκε αναφερόμενη στις δυσκολίες της πολιτικής της κατάστασης.

Υπάρχουν όμως και άλλοι ακρωτηριασμοί του αυθεντικού κειμένου του καταστατικού. Η πρώτη αιτιολογική αναφορά στο καταστατικό λέει επιλέξει: ««The struggle for the emancipation of the working classes means... struggle... for *equal rights and duties*, and the *abolition of all class rule*»[2]

Η παρισινή μετάφραση μιλάει για «τα ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις», δηλαδή χρησιμοποιεί τη γενική φράση που βρίσκει κανείς σε σχεδόν *όλα τα δημοκρατικά μανιφέστα* εδώ και έναν αιώνα και που κάθε τάξη ερμηνεύει διαφορετικά, αλλά *παραλείπει* το συγκεκριμένο αίτημα για «*εξαφάνιση των τάξεων*».

Μετά διαβάζουμε στη δεύτερη παράγραφο των αναφορών για το καταστατικό:

1. Ότι η *οικονομική χειραφέτηση* της εργατικής τάξης... είναι ο μεγάλος τελικός στόχος, στον οποίο *πρέπει να υποτάσσεται κάθε πολιτικό κίνημα, ως μέσο* (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ο αγώνας για τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης είναι... ένας αγώνας... για *ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις*, και την *εξαφάνιση κάθε ταξικής εξουσίας* (σ.τ.γ.Ε.).

«That the economical subjection of the *man of labour* to the *monopoliser of the means of labour*, that is *the sources of life* etc.»[1].

Η παρισινή μετάφραση θέτει «κεφάλαιο» στη θέση «means of labour, that is the sources of life», παρόλον ότι η τελευταία έκφραση περικλείει εξίσου τη γη καθώς και τα άλλα μέσα εργασίας.

Το αρχικό και αυθεντικό κείμενο επανασυστάθηκε στη γαλλική μετάφραση που δημοσιεύθηκε στις Βρυξέλλες το 1866.

(Konfidentielle Mitteilung – Εμπιστευτική ενημέρωση. Κείμενο προς την Εκτελεστική Επιτροπή του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Ο Μαρξ το έστειλε τον Μάρτιο του 1870 στον Ludwig Kugelmann στο Ανόβερο, ώστε ο τελευταίος να το διαβιβάσει στον Bracke και άλλα μέλη της Επιτροπής) M.E.W., τ. 16, σελ. 416-418

Εισαγωγή. Η εκτέλεση.

Από την τελευταία συνεδρίασή μας ο φενιανισμός, το αντικείμενο της συζήτησής μας, πέρασε σε μια νέα φάση. Βαφτίστηκε μέσα στο αίμα από την αγγλική κυβέρνηση. Οι πολιτικές εκτελέσεις στο Μάντσεστερ μας θυμίζουν τη μοίρα του Τζον Μπράουν στο Χάρπερς Φέρυ[2]. Ανοίγουν μια νέα περίοδο στον αγώνα ανάμεσα στην Ιρλανδία και την Αγγλία. Υπεύθυνοι όλο το κοινοβούλιο και ο φιλελεύθερος τύπος. Ο Γλάδστον. Αιτία: για να διατηρήσουν την υποκριτική επίφαση ότι δεν ήταν μια πολιτική αλλά μια συνηθισμένη ποινική υπόθεση. Αντίθετη είναι η εντύπωση που προκλήθηκε στην Ευρώπη. Οι Άγγλοι προσπαθούν προφανώς να διατηρήσουν την απόφαση του Μακρού Κοινοβουλίου[1]. Διεκδικούν το θείο δίκαιο, να πολεμούν τους ιρλανδούς πάνω στο πάτριο έδαφός τους, ενώ κάθε ιρλανδός που πολεμάει ενάντια στη βρετανική κυβέρνηση στην Αγλλία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως προγραμμένος. Αναστολή της απόφασης Habeas Corpus[2]. Κατάσταση πολιορκίας. Γεγονότα από το «Chronicle» . Οργάνωση «ύπουλων δολοφονιών και βίας» από την κυβέρνηση[3]. Επεισόδιο με τον Βοναπάρτη[4].

(...)

1. Η οικονομική υποταγή του *εργάτη* σ' αυτόν που *μονοπωλεί* τα μέσα εργασίας, δηλαδή *τις πηγές της ζωής* κλπ. (σ.τ.γ.Ε.).

2. (σβησμένο στο χειρόγραφο:) Όμως οι δουλοκτήτες μεταχειρίστηκαν τον Τζον Μπράουν τουλάχιστον ως εξεγερμένο και όχι ως κοινό εγκληματία (σ.τ.γ.Ε.).

1. Το *Μακρύ Κοινοβούλιο* ψήφισε στις 12 Αυγούστου 1652 στην περίοδο της αγγλικής επανάστασης, μετά την καταστολή της εθνικοαπελευθερωτικής εξέγερσης το 1641-1652 στην Ιρλανδία, την απόφαση για την τάξη στην Ιρλανδία. Η απόφαση παγιοποιούσε νομοθετικά το από τους άγγλους αποικιοκράτες εγκαθιδρυθέν καθεστώς βίας και τρομοκρατίας στην Ιρλανδία, και επικύρωνε τη ληστεία των ιρλανδικών εδαφών προς το συμφέρον της αγγλικής αστικής τάξης και των «νέων», αστικοποιημένων ευγενών. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή κηρύχθηκε η πλειοψηφία του πληθυσμού της Ιρλανδίας ως «ένοχος στάσης». Στους «ενόχους» συγκαταλέχθηκαν ακόμα και εκείνοι οι Ιρλανδοί που παρόλο που δεν συμμετείχαν άμεσα στην εξέγερση, εντούτοις δεν έδειξαν την χρωστούμενη «υποτακτικότητα» προς το αγγλικό κράτος. Αυτοί που κηρύχθηκαν «ένοχοι» κατατάχθηκαν σε κατηγορίες ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής τους στην εξέγερση και υπέστησαν σκληρά αντίποινα. Εναντίον τους απαγγέλθηκε η ποινή του θανάτου, στάλθηκαν στην εξορία, ή δημεύθηκε η περιουσία τους. Στις 26 Σεπτέμβρη 1653 συμπληρώθηκε η απόφαση για την τάξη στην Ιρλανδία με μια νέα απόφαση, που επέβαλε τη βίαιη μετοίκιση των από τη δήμευση πληγέντων Ιρλανδών στην έρημη επαρχία Κόνοτ και την κομητεία Κλαίαρ και διέτασσε το διαμοιρασμό της δημευμένης γης των Ιρλανδών μεταξύ των πιστωτών του κοινοβουλίου καθώς και των αξιωματικών και στρατιωτών του αγγλικού στρατού. Και οι δυο αποφάσεις εμπέδωσαν και διεύρυναν τις οικονομικές βάσεις των άγγλων γαιοκτημόνων στην Ιρλανδία (σ.τ.γ.Ε.).

2. Η *απόφαση Habeas Corpus* ψηφίστηκε το 1679 από το αγγλικό κοινοβούλιο. Σύμφωνα μ' αυτό το νόμο κάθε ένταλμα σύλληψης έπρεπε να είναι αιτιολογημένο και ο συλληφθείς έπρεπε είτε να προσαχθεί στο δικαστήριο σε σύντομη προθεσμία (3 ώς 20 μέρες) είτε να αφεθεί ελεύθερος. Η απόφαση Habeas Corpus δεν ίσχυε για περιπτώσεις όπου η κατηγορία αφορούσε προδοσία εναντίον του κράτους, και μπορούσε να τεθεί προσωρινά εκτός ισχύος με απόφαση του κοινοβουλίου (σ.τ.γ.Ε.).

3. Ο Μαρξ για να χαρακτηρίσει την αιματοβαμμένη πολιτική της αγγλικής κυβέρνησης απέναντι στους ιρλανδούς του Φεν χρησιμοποιεί λέξεις που μεταχειρίσθηκε η αγγλίδα βασίλισσα για να αναλύσει την κατάσταση στην προσφώνησή της προς το κοινοβούλιο στις 19 Νοέμβρη 1867.

«The Chronicle» – καθολικό εβδομαδιαίο έντυπο, που εκδιδόταν από το 1867 μέχρι το 1868 στο Λονδίνο (σ.τ.γ.Ε.).

4. Ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης τραυμάτισε το 1840 με πυροβολισμό έναν αξιωματικό των κυβερνητικών στρατευμάτων, όταν αποπειράθηκε ανεπιτυχώς

Αλλαγή του χαρακτήρα της αγγλικής κυριαρχίας στην Ιρλανδία.

Το κράτος μόνο εργαλείο των γαιοκτημόνων. Η υποδούλωση χρησιμοποιείται και ως μέσο πολιτικής τιμωρίας. (*Λόρδος Άμπερκορν. Αγγλία. Γκέλεν στα σκωτζέζικα υψίπεδα*[1]). Προηγούμενη αγγλική πολιτική: εκτόπιση των ιρλανδών από τους άγγλους (Ελίζαμπεθ), στρογγυλοκέφαλοι[2] (Κρόμγουελ). Από την εποχή της Άννας τον 18ο αιώνα, χαρακτηριστικά για την οικονομική πολιτική είναι μόνο τα μέτρα προστατευτικών τελωνειακών δασμών της Αγγλίας ενάντια στην ίδια της την ιρλανδική αποικία. Στο εσωτερικό αυτής της αποικίας γίνεται η *θρησκεία* δικαιωματικός τίτλος για ιδιοκτησία. Μετά την *Ένωση*[3] σύστημα τοκογλυφικών εκμισθώσεων και ενδιάμεσων

να πραγματοποιήσει πραξικόπημα στη Βουλόνη. Στο γράμμα του στον Μαρξ της 24ης Νοέμβρη 1864 ο Ένγκελς αναφέρεται σ' αυτό το επεισόδιο και παρατηρεί ότι οι άρχουσες τάξεις της Αγγλίας οδήγησαν τους οπαδούς του Φεν στην αγχόνη για μια παρόμοια πράξη, που επιπλέον ψεύτικα τους την φόρτωσαν, ενώ ταυτόχρονα εκδήλωναν την πλέον χαμερπή υποταγή των κολάκων προς τον εστεμμένο εγκληματία, τον Ναπολέοντα τον 3ο (σ.τ.γ.Ε.).

1. Κατά την εξέταση της άθλιας κατάστασης της ιρλανδέζικης αγροτιάς σε σχέση με την «εξαφάνιση των αγαθών», ο Μαρξ αναφέρεται στην ανάλογη διαδικασία της βίαιης εκτόπισης από τη γη τους των κατοίκων των υψιπέδων της Σκωτίας, των Γκέλεν, από την αγγλο-σκωτσέζικη αριστοκρατία στα τέλη του 18ου – αρχές του 19ου αιώνα. Ο Μαρξ αναφέρεται χαρακτηριστικά σ' αυτή τη διαδικασία στο άρθρο του «Εκλογές – αδιαφανής οικονομική κατάσταση – η δούκισσα του Σάδερλαντ και η σκλαβιά» (βλέπε MEW τ. 8 σ. 499-505) καθώς και στον 1ο τόμο του «Κεφαλαίου», κεφ. 24 (MEW, τ. 23 σ. 756-760) (σ.τ.γ.Ε.).

2. *Στρογγυλοκέφαλους* ονόμαζαν στην αγγλική επανάσταση του 1642-1649 τους οπαδούς του κοινοβουλίου εξαιτίας των με πουριτανικό τρόπο κοντοκουρεμμένων μαλλιών τους, σε αντίθεση με τους ιππότες, τους οπαδούς του βασιλιά, που είχαν μακριά μαλλιά (σ.τ.γ.Ε.).

3. Αναφορά στην *Αγγλο-Ιρλανδική Ένωση*, που επιβλήθηκε από την αγγλική κυβέρνηση στην Ιρλανδία μετά την καταστολή της ιρλανδικής εξέγερσης του 1798. Η ένωση, που τέθηκε σε ισχύ την 1 Γενάρη 1801, κατάλυσε και τα τελευταία ίχνη της αυτονομίας της Ιρλανδίας και διάλυσε το ιρλανδικό κοινοβούλιο. Εμπέδωσε την αγγλική αποικιακή κυριαρχία στην Ιρλανδία. Μια από τις συνέπειες της ένωσης ήταν κύρια η κατάργηση των προστατευτικών δασμών, που είχε εγκαινιάσει το ιρλανδικό κοινοβούλιο στα τέλη του 18ου αιώνα με σκοπό την προστασία της δημιουργούμενης ιρλανδικής βιομηχανίας. Η κατάργηση των δασμών αυτών είχε σαν αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή της ιρλανδικής βιομηχανίας (σ.τ.γ.Ε.).

εκμισθωτών, όμως οι ιρλανδοί, έστω και καταπιεσμένοι στο έπακρο, παραμείναν κάτοχοι της δικής τους γης. Τωρινό σύστημα: ήσυχη, επαγγελματική καταστροφή, κυβέρνηση απλό εργαλείο των γαιοκτημόνων (και των τοκογλύφων).

Από αυτή την αλλαγμένη κατάσταση:

1. *Τυπικό χαρακτηριστικό του φενιανισμού: σοσιαλιστικό κίνημα, κίνημα των κατώτερων τάξεων.*

2. *Μη καθολικός χαρακτήρας του κινήματος*

Οι ιερείς ήταν στην ηγεσία, όσο ο αγώνας ήταν για τη χειραφέτηση των καθολικών[1] και ο αρχηγός τους, Ντάνιελ Ο' Κόνελ, κατείχε ηγετική θέση στο ιρλανδικό κίνημα. Γελοίος παπισμός των άγγλων. Υψηλοί καθολικοί ιερωμένοι ενάντια στον φενιανισμό.

3. *Κανένας αντιπροσωπευτικός ηγέτης στο βρετανικό κοινοβούλιο*

Ιδιαιτερότητα του κινήματος Ο' Κόνελ της φυσικής βίας. Διάλυση του ιρλανδικού κόμματος στο κοινοβούλιο.

4. *Εθνικός χαρακτήρας.* Επιρροή του ευρωπαϊκού κινήματος και της αγγλικής φρασεολογίας.

5. *Αμερική, Ιρλανδία, Αγγλία* τρία θέατρα της δράσης. Ηγετικός ρόλος Αμερικής.

6. *Δημοκρατικό κίνημα*, μια και η Αμερική είναι Δημοκρατία.

Τώρα έχω παρουσιάσει τα τυπικά χαρακτηριστικά του φενιανισμού.

(Σχέδιο ενός λόγου σχετικά με το Ιρλανδικό ζήτημα, ο οποίος δεν εκφωνήθηκε ποτέ)
M.E.W., τ. 16, σελ. 439 και 442-443 (1867)

---

1. *Αγώνας χειραφέτησης των καθολικών* Κίνημα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα για την κατάργηση των περιορισμών στα πολιτικά δικαιώματα των καθολικών που ήταν κύρια Ιρλανδοί. Στην Ιρλανδία, το κίνημα αυτό καθοδηγείτο από τη φιλελεύθερη αστική τάξη, με επικεφαλής τον Ο' Κόνελ. Αυτός με το σύνθημα της χειραφέτησης των καθολικών συνεπήρε τις μάζες των αγροτών. Το 1829 καταργήθηκαν αυτοί οι περιορισμοί από το αγγλικό κοινοβούλιο. Οι καθολικοί απόκτησαν το δικαίωμα να εκλέγονται στο κοινοβούλιο και να στελεχώνουν μερικές κυβερνητικές θέσεις. Ταυτόχρονα αυξήθηκε η απαιτούμενη περιουσία στο πενταπλάσιο. Με τη βοήθεια αυτού του ελιγμού οι άρχουσες τάξεις στην Αγγλία προσπάθησαν να πάρουν με το μέρος τους το ανώτερο στρώμα της ιρλανδικής αστικής τάξης και των καθολικών γαιοκτημόνων, έτσι ώστε να διασπάσουν μ' αυτό τον τρόπο το ιρλανδικό εθνικό κίνημα (σ.τ.γ.Ε.).

Από την οπτική των μεγαλογαιοκτημόνων η απελευθέρωση των αγροτών θεωρείται σχεδόν σαν παραίτηση από την πολιτική τους εξουσία. Όταν απελευθερωθούν οι δουλοπάροικοι πραγματικά ποιος φραγμός μένει στους μεγαλογαιοκτήμονες απέναντι στην αυθαιρεσία του τσάρου; Και παραπέρα, τι θα γίνει με τους φόρους, που η Ρωσία έχει τόση ανάγκη και που το ύψος τους εξαρτάται από την πραγματική αξία της γης; Και τι θα γίνει με τους αγρότες; Όλα αυτά τα ζητήματα συζητιώνται και προσφέρονται για ισχυρές θέσεις, πίσω από τις οποίες οχυρώνονται οι οπαδοί της δουλοπαροικίας. Αυτή η ιστορία είναι τόσο παλιά όσο η ιστορία των λαών. Στην πραγματικότητα δεν μπορεί κανείς να απελευθερώσει την καταπιεζόμενη τάξη, χωρίς να βλάψει την τάξη που ζει από την καταπίεσή της και χωρίς ταυτόχρονα να αναστατώσει όλο το εποικοδόμημα του κράτους, που στηρίζεται πάνω σε μια τέτοια άθλια κοινωνική βάση. Όταν έρθει η ώρα για μια τέτοια αλλαγή, κατ' αρχήν εμφανίζεται μεγάλος ενθουσιασμός, ανταλλάσονται χαρούμενα συγχαρητήριες ευχές για την καλή θέληση και των δύο πλευρών, εορταστικοί λόγοι για τη γενική αγάπη, για την πρόοδο και παρόμοια. Αλλά μόλις τη θέση των λόγων πρέπει να πάρουν τα έργα, μερικοί υποχωρούν, φοβούμενοι τα πνεύματα που οι ίδιοι φώναξαν, ενώ οι περισσότεροι διακηρύσσουν την αποφασιστικότητά τους να αγωνισθούν για τα πραγματικά ή τα φανταστικά τους συμφέροντα. Μόνο κάτω από την πίεση της επανάστασης ή σαν αποτέλεσμα ενός πολέμου ήταν σε θέση οι νόμιμες κυβερνήσεις της Ευρώπης να καταργήσουν τη δουλοπαροικία. Η πρωσική κυβέρνηση μόλις τότε τόλμησε να σκεφθεί την απελευθέρωση των αγροτών όταν υπόφερε κάτω από το σιδερένιο ζυγό του Ναπολέοντα. Ακόμη και τότε όμως έλυσε το πρόβλημα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε το 1848 έπρεπε να καταπιαστεί κανείς ακόμα μια φορά μ' αυτό. Και σήμερα ακόμα παραμένει, έστω και με αλλαγμένη μορφή, ένα ζήτημα που θα πρέπει να επιλυθεί σε μια μελλοντική επανάσταση. Στην Αυστρία δεν ήταν ούτε η νόμιμη κυβέρνηση ούτε η καλή θέληση των αρχουσών τάξεων που έλυσε αυτά τα ζητήματα, αλλά η επανάσταση του 1848 και η εξέγερση των Ούγγρων. Στη Ρωσία ο Αλέξανδρος ο 1ος και ο Νικόλαος προσπάθησαν, όχι βέβαια από κάποια ανθρωπιστικά αίτια αλλά από λόγους που ανάγονται στην κρατική λογική, να επιφέρουν με

ειρηνικό τρόπο μια αλλαγή της θέσης των λαϊκών μαζών[1], όμως απέτυχαν και οι δυο. Θα πρέπει όμως να προσθέσουμε, ότι ο Νικόλαος μετά την επανάσταση του 1848/49 εγκατέλειψε τα δικά του τα παλιότερα σχέδια απελευθέρωσης και έγινε ο ένθερμος θιασώτης του συντηρητισμού. Όσον αφορά τον Αλέξανδρο τον 2ο, δεν είχε βέβαια την επιλογή να ξυπνήσει ή όχι τα στοιχεία που κοιμόντουσαν. Η κληρονομιά του πολέμου που του είχε αφήσει ο πατέρας του ζήταγε από τις ρωσικές λαϊκές μάζες ανήκουστες θυσίες, για την έκταση των οποίων μπορεί να διαμορφώσει κανείς άποψη με βάση ένα απλό γεγονός. Στο διάστημα από το 1853 μέχρι το 1856 αυξήθηκε το σε κυκλοφορία ευρισκόμενο ποσό ακάλυπτου χαρτονομίσματος από 333 εκατομμύρια σε περίπου 700 εκατομμύρια ρούβλια, όπου όλη αυτή η αύξηση του χαρτονομίσματος στην πραγματικότητα παριστούσε μόνο προβλεπόμενους φόρους. Ο Αλέξανδρος ο 2ος απλά ακολούθησε το παράδειγμα του Αλέξανδρου του 1ου, που κατά τη διάρκεια του πολέμου ενάντια στον Ναπολέοντα παρηγορούσε τους αγρότες με υποσχέσεις για απελευθέρωση. Εκτός αυτού ο περασμένος πόλεμος τέλειωσε με μια επονείδιστη ήττα, τουλάχιστον στα μάτια των δουλοπάροικων, από τους οποίους δεν μπορεί κανείς να περιμένει να διαβλέπουν τα μυστικά της διπλωματίας. Και να ξεκινάει τη νέα εξουσία του με ολοφάνερες ήττες και ταπεινώσεις και ταυτόχρονα να αθετεί τις υποσχέσεις που έκανε στους αγρότες κατά τη διάρκεια του πολέμου – να αποτολμήσει ένα τέτοιο βήμα ήταν ακόμα και για τον τσάρο υπερβολικά επικίνδυνο.

(Die Frage der Aufhebung der Leibeigenschaft in Rußland – Το ζήτημα της κατάργησης της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, άρθρο στην New York Daily Tribune 19.10.1858) M.E.W., τ. 12, σελ. 591-592 (1858)

Έχω δείξει στο Κεφάλαιο ότι η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής σε καπιταλιστική παραγωγή έχει ως αφετηρία της την απαλλοτρίωση των παραγωγών και ιδιαιτέρως ότι η

1. Αναφορά του Μαρξ στο διάταγμα του Αλέξανδρου του 1ου της 20ης Φλεβάρη 1803 «Για την απελευθέρωση των αγροτών από τους κατόχους των

βάση όλης αυτής της εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών (...) Περιόρισα λοιπόν αυτό το «ιστορικά αναπόφευκτο» στις χώρες της δυτικής Ευρώπης (...) Χωρίς άλλο, αν η καπιταλιστική παραγωγή είναι να εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία, τότε πρέπει η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί, μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί αυτό που συνέβη στη Δύση να αποδείξει εδώ τίποτα (...)

Αφήνοντας κατά μέρος κάθε περισσότερο ή λιγότερο θεωρητικό ζήτημα, δεν χρειάζεται καν να σας πω ότι η ίδια η ύπαρξη της ρωσικής κοινότητας απειλείται σήμερα από τη συνομωσία ισχυρών ομάδων συμφερόντων. Ένα ιδιαίτερο είδος καπιταλισμού, που τρέφεται σε βάρος των αγροτών με τη μεσολάβηση του κράτους, έχει στραφεί ενάντια στις κοινότητες. Αυτός ο καπιταλισμός έχει συμφέρον να τις καταστρέψει. Είναι επίσης στο συμφέρον των τσιφλικάδων, να συγκροτήσουν τους αγρότες που κατέχουν μια μεγαλύτερη ή μικρότερη έγγεια ιδιοκτησία σε μια αγροτική μέση τάξη και να μετατρέψουν τους φτωχούς καλλιεργητές – δηλαδή τη μάζα – σε απλούς μισθωτούς εργάτες. Αυτό θα σήμαινε φθηνότερη εργασία! Και πώς θα μπορούσε να αντισταθεί η κοινότητα, που το κράτος την απομυζά με τα χρηματικά χρέη, το εμπόριο την ληστεύει, οι τσιφλικάδες την εκμεταλλεύονται και η τοκογλυφία την διαβρώνει από τα μέσα;

Αυτό που απειλεί τη ζωή της ρώσικης κοινότητας δεν είναι ούτε το ιστορικά αναπότρεπτο ούτε μια θεωρία. Είναι η καταπίεση από τη μεριά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους διεισδύοντες καπιταλιστές, οι οποίοι έχουν αυξήσει τη δύναμή τους μέσω αυτού του ίδιου του κράτους και εις βάρος και εναντίον των αγροτών.

(Γράμμα στην V.I. Sassulitsch, δεύτερη γραφή)
M.E.W., τ. 19, σελ. 396-400 (1881)

υποστατικών τους με καθορισμό των όρων, που βασίζονται σε αμοιβαία συμφωνία», καθώς και τα διατάγματα του Νικόλαου του 1ου του 1842, 1844, 1846 και 1847 (σ.τ.γ.Ε.).

Σε επαναστατικές συνθήκες –, πολύ περισσότερο από τις συνηθισμένες περιόδους – το πεπρωμένο των στρατευμάτων αντικατοπτρίζει την αληθινή φύση των πολιτικών κυβερνήσεων. Η κεντρική χούντα, στην οποία είχε ανατεθεί να εκδιώξει τους εισβολείς από το ισπανικό έδαφος, σύρθηκε λόγω της επιτυχίας των εχθρικών όπλων από τη Μαδρίτη στη Σεβίλλη και από τη Σεβίλλη στο Κάντιθ. Εκεί βρήκε ένα άδοξο τέλος.

(Die Revolution in Spanien III –
Η επανάσταση στην Ισπανία – τρίτο μέρος,
άρθρο στην New York Daily Tribune 20.10.1854)
M.E.W., τ. 10, σελ. 449

Ο Ματσίνι εμφανιζόταν μέχρι στιγμής ως η κεφαλή των δημοκρατικών φορμαλιστών στην Ευρώπη. Επειδή οι τελευταίοι ενδιαφερόντουσαν αποκλειστικά για την πολιτική μορφή του κράτους, δεν είχαν μάτια για την οργάνωση της κοινωνίας, πάνω στην οποία εδράζεται το πολιτικό εποικοδόμημα. Καυχόμενοι για τον ψεύτικο ιδεαλισμό τους, θεωρούσαν μειωτικό για την υπόληψή τους να εξοικειωθούν με τα οικονομικά δεδομένα. Τίποτε δεν είναι ευκολότερο από το να είσαι ιδεαλιστής σε βάρος άλλων ανθρώπων. Ένας καλοχορτασμένος άνθρωπος μπορεί εύκολα να στραβομουτσουνιάζει για τον υλισμό των πεινασμένων ανθρώπων, που ζητάνε χυδαίο ψωμί αντί για υψηλές ιδέες. Η τριανδρία της ρωμαϊκής Δημοκρατίας του 1848[1], που άφησε τους αγρότες της Καμπανίας σε κατάσταση σκλαβιάς, πολύ χειρότερης απ' αυτή των προγόνων τους στην εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επικροτούσε όταν κάποιος ξεθύμαινε απεραντολογώντας για τη χαμηλή διανοητική κατάσταση στην επαρχία.

Κάθε πραγματική πρόοδος στη μοντέρνα ιστοριογραφία επιτεύχθηκε με την κατάδυση από την πολιτική επιφάνεια στα βά-

1. Ο Μαρξ εννοεί τη μετριοπαθή και ταλαντευόμενη πολιτική της τριανδρίας της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας του 1849 – Ματσίνι, Σάφι και Αρμελίνι. Τα μέτρα της τριανδρίας στο ζήτημα των αγροτών, παρόλο που είχαν προοδευτικό χαρακτήρα, στην πράξη δεν οδήγησαν σε αλλαγή των αγροτικών σχέσεων στο χωριό και δεν έφεραν καμιά πραγματική βελτίωση στη δύσκολη θέση των ιταλών αγροτών (σ.τ.γ.Ε.).

θη της κοινωνικής ζωής. Διερευνώντας τις διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της έγγειας ιδιοκτησίας ο Ντυρό ντε λα Μαλ μας έδωσε το κλειδί για τις τύχες εκείνης της κοσμοκαταχτήτρας πόλης, που δίπλα του οι παρατηρήσεις του Μοντεσκιέ για το μεγαλείο και την πτώση της[1] φαίνονται σχεδόν σαν απαγγελία σχολιαρόπαιδου. Ο σεβάσμιος Λελεβέλ με την κοπιαστική διερεύνηση των οικονομικών σχέσεων[2], οι οποίες μετάτρεψαν τον πολωνό αγρότη από ελεύθερο σε δουλοπάροικο, συνέτεινε περισσότερο στην αποσαφήνιση των σχετικών με την υποδούλωση της χώρας του ζητημάτων, από όλη τη σωρεία των συγγραφέων, που το πνευματικό τους κεφάλαιο συνίσταται απλά στην καταγγελία της Ρωσίας. Ακόμη και ο κύριος Ματσίνι δεν απαξιεί πια να στέκεται λίγο σε κοινωνικές πραγματικότητες, στα συμφέροντα των διαφορετικών τάξεων, σε εισαγωγές και εξαγωγές, σε τιμές των προς χρήση αντικειμένων, σε νοίκια και άλλα χυδαία πράγματα. Ίσως να έχει πληγεί από το μεγάλο, αν όχι θανατηφόρο κτύπημα, που δόθηκε στη Δευτερη Αυτοκρατορία, όχι από τα μανιφέστα των δημοκρατικών επιτροπών, αλλά από την εμπορική κρίση που άρχισε στη Νέα Υόρκη για να συμπεριλάβει ολόκληρο τον κόσμο. Ας ελπίσουμε μόνο ότι δε θα σταθεί σ' αυτό το σημείο, αλλά ότι, χωρίς ψεύτικη περηφάνεια, θα περάσει σε μια συνολική μεταρρύθμιση της πολιτικής του κατήχησης κάτω από το φως της οικονομικής επιστήμης.

(Mazzini und Napoleon –
Ο Mazzini και ο Ναπολέων ,
άρθρο στην New York Daily Tribune , 11.5.1858)
M.E.W., τ. 12, σελ. 420-421

Η *φιλελεύθερη* βελγική κυβέρνηση, η κυβέρνηση Ροζιέ, όπως όλες οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις, δεν είναι παρά μια κυβέρνηση των καπιταλιστών, των τραπεζιτών, της μεγάλης αστικής τάξης. Θα δούμε αμέσως, πώς, σε πείσμα της αυξανόμενης εξαθλίωσης και της βυθιζόμενης βιομηχανίας, δεν περιφρονεί τα πλέον εξευγενισμένα μέσα, ώστε να εκμεταλλεύεται διαρκώς και χωρίς παύση το σύνολο του λαού προς όφελος των βαρόνων των τραπεζών.

(Marx-Engels, Der «konstitutionelle Musterstaat» –
Το «συνταγματικό κράτος-πρότυπο», άρθρο στην
Rheinische Zeitung, 22.10.1848)
M.E.W., τ. 5, σελ. 438

Ο Βέλγος κεφαλαιοκράτης απόκτησε καλή φήμη στον κόσμο με το εκκεντρικό του πάθος γιαυτό που ονομάζει *ελευθερία της εργασίας* (la liberté du travail). Είναι τόσο προκατειλημμένος υπέρ της ελευθερίας των εργατών του να δουλεύουν γιαυτόν χωρίς διαφορά ηλικίας και φύλου όλες τις ώρες της ζωής τους, ώστε πάντοτε απέρριπτε με τη μεγαλύτερη αγανάκτηση κάθε εργοστασιακό νόμο που του παρεμπόδιζε αυτή την ελευθερία. Απλά και μόνο η ιδέα, ότι ένας κοινός εργάτης θα ήταν τόσο αχρείος ώστε να επιδιώκει έναν ψηλότερο στόχο από το να πλουτίζει τον κύριο και αφέντη του, τον κατά φύση προϊστάμενό του, του προκαλεί ρίγη. Δεν θέλει μόνο ο εργάτης του να μείνει ένας άθλιος δούλος που δουλεύει παραπάνω και πληρώνεται λιγότερο, αλλά όπως κάθε ιδιοκτήτης σκλάβων θέλει τον εργάτη του να είναι ένας έρπων, υποτακτικός, ηθικά υποδουλωμένος, θρησκευτικά ταπεινωμένος δούλος με θρυμματισμένη την καρδιά. Εξού και η παρανοϊκή οργή του ενάντια στις απεργίες. Η απεργία είναι γιαυτόν η βλασφημία του θεού, η εξέγερση των σκλάβων, σημάδι ενός κοινωνικού κατακλυσμού. Δώστε λοιπόν σε τέτοιους ανθρώπους – που είναι φρικτοί από δειλία – την αδιαίρετη, ανεξέλεγκτη δηλαδή απόλυτη κρατική εξουσία, όπως πραγματικά συμβαίνει στο Βέλγιο και δεν χρειάζεται πια να εκπλήσσεσθε που σε μια τέτοια χώρα χρησιμοποιούνται το ξίφος, η ξιφολόγχη και τα όπλα ως νόμιμα και φυσιολογικά εργαλεία για να συμπιέσουν τους μισθούς και να τινάξουν τα κέρδη στα ύψη. Αλλά ποιον άλλο σκοπό θα μπορούσε να εξυπηρετεί αληθινά ο βελγικός στρατός; Όταν με διαταγή της επίσημης Ευρώπης το Βέλγιο ανακηρύχθηκε *ουδέ-*

1. Πρόκειται για το βιβλίο του Ντυρό ντε λα Μαλ «Πολιτική Οικονομία των Ρωμαίων», Τομ. 1-2, Παρίσι 1840, και για το βιβλίο του Μοντεσκιέ «Σκέψεις για τα αίτια του μεγαλείου των Ρωμαίων και της πτώσης τους», που η πρώτη του έκδοση εμφανίστηκε ανώνυμα το 1734 στο Άμστερνταμ (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ζοακίμ Λελεβέλ: «Σκέψεις για την πολιτική κατάσταση της παλιάς Πολωνίας και την ιστορία του λαού της», Παρίσι 1844 (σ.τ.γ.Ε.).

τερη χώρα[1] θα μπορούσε αυτονόητα να της είχε απαγορευθεί η πολυέξοδη πολυτέλεια ενός στρατού, εκτός ίσως από μια χούφτα από στρατιώτες παρελάσεων που θα ήταν απαραίτητοι για το βασιλικό παιχνίδι με τις μαριονέττες. Και όμως, το Βέλγιο περιέχει μέσα στα 536 τετραγωνικά μίλια επιφάνειάς του περισσότερο στρατό ξηράς από το Ηνωμένο Βασίλειο ή τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η μάχιμη υπηρεσία αυτού του ουδετεροποιημένου στρατού υπολογίζεται κατά τρόπο ολέθριο με βάση τις *επιδρομές* του ενάντια στην εργατική τάξη.

Είναι εύκολα κατανοητό, ότι η *Διεθνής Εργατική Ένωση* δεν ήταν καλοδεχούμενος επισκέπτης στο Βέλγιο. Αφορισμένη από τους ιερείς, δυσφημισμένη από τον αξιότιμο τύπο γρήγορα ήρθε σε διαμάχη με την κυβέρνηση. Η τελευταία δοκίμασε τα πάντα για να την ξεφορτωθεί προσπαθώντας να την καταστήσει υπεύθυνη για τις απεργίες στα ανθρακορυχεία του Σαρλερουά το 1867 μέχρι το 1868, απεργίες, οι οποίες σύμφωνα με τον αμετάβλητο βελγικό κανόνα τέλειωσαν με επίσημο αιματοκύλισμα και δικαστική δίωξη των θυμάτων.

(...)

Η βελγική κυβέρνηση που μετά τις επαναστάσεις του 1848/49 κατάφερε να της δοθεί παράταση ζωής με το να γίνει ο πολιτικός-αστυνομικός πράκτορας των αντιδραστικών κυβερνήσεων της ευρωπαϊκής ηπείρου, καυχιέται πιθανά ότι σήμερα και πάλι μπορεί να αποτρέψει τον επαπειλούμενο κίνδυνο με το να παίξει εμφανώς το χωροφύλακα του κεφαλαίου ενάντια στην εργασία. Όμως αυτό είναι μια μεγάλη πλάνη. Αντί να εμποδίσει την καταστροφή, απλά θα την επιταχύνει. Με το να κάνει το Βέλγιο σύνθημα και γελοιογραφία για τις λαϊκές μάζες όλου του κόσμου, εξαφανίζεται το τελευταίο εμπόδιο που αντιστέκεται στις ορέξεις εκείνων των Δυναστών, που επιθυμούν να σβήσουν το όνομά του από τον χάρτη της Ευρώπης.

Το γενικό συμβούλιο της *Διεθνούς Εργατικής Ένωσης* καλεί τους εργάτες της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών να οργανώσουν χρηματικούς έρανους για να απαλύνουν τον πόνο των χηρών, των γυναικών και των παιδιών των θυμάτων στο Βέλγιο, για να πληρωθούν τα έξοδα υπεράσπισης των κατηγορούμενων εργατών και για να προωθηθεί η εξέταση που προτίθεται να κάνει η επιτροπή Βρυξελλών.

(Die belgischen Metzeleien –
Οι σφαγές στο Βέλγιο , κείμενο προκήρυξης
της Διεθνούς με ημερ. 4.5.1869)
M.E.W., τ. 16, σελ. 352-53 και 354

---

1. Αμέσως μετά την αστική επανάσταση του 1830 στο Βέλγιο και την απόσπασή του από την Ολλανδία, ανακηρύχθηκε το Βέλγιο το Γενάρη του 1831 ουδέτερη χώρα σύμφωνα με το πρωτόκολλο της διάσκεψης του Λονδίνου των πέντε μεγάλων δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσία) (σ.τ.γ.Ε.).

ΜΕΡΟΣ III

Η οικονομική λειτουργία του αστικού κράτους

Το κεφάλαιο όμως, με το χωρίς όρια τυφλό πάθος του και με τη βουλιμία λυκανθρώπου για υπερεργασία, συμπαρασύρει όχι μόνο τα ηθικά, μα και τα καθαρά φυσικά ανώτατα όρια της εργάσιμης ημέρας. Σφετερίζεται το χρόνο που είναι απαραίτητος για την ανάπτυξη, την εξέλιξη και τη διατήρηση της υγείας του σώματος. Ληστεύει το χρόνο που απαιτείται για την κατανάλωση καθαρού αέρα και ηλιακού φωτός. Τσιγκουνεύεται το χρόνο που είναι απαραίτητος για το φαγητό και όπου μπορεί τον ενσωματώνει στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής, έτσι που τροφοδοτούν με φαγητό τον εργάτη σαν απλό μέσο παραγωγής, όπως τροφοδοτούν με κάρβουνο το ατμοκάζανο και με γράσσο ή λάδι τις μηχανές. Τον υγιεινό ύπνο που είναι απαραίτητος για τη συγκέντρωση, την ανανέωση και το φρεσκάρισμα της ζωικής δύναμης, τον περιορίζει το κεφάλαιο σε τόσες ώρες απονάρκωσης, όσες είναι οπωσδήποτε απαραίτητες για να ξαναζωντανέψει ένας απόλυτα εξαντλημένος οργανισμός. Αντί τα όρια της εργάσιμης ημέρας να τα καθορίζει εδώ η φυσιολογική συντήρηση της εργασιακής δύναμης, αντίστροφα η μεγαλύτερη δυνατή ημερήσια κατανάλωση της εργασιακής δύναμης – όσο νοσηρά βίαιη και επίπονη κι αν είναι η κατανάλωση αυτή – καθορίζει τα όρια για το χρόνο ανάπαυσης του εργάτη. Το κεφάλαιο δε ρωτάει για τη διάρκεια ζωής της εργασιακής δύναμης. Αυτό που το ενδιαφέρει είναι αποκλειστικά και μόνο το ανώτατο όριο εργασιακής δύναμης που μπορεί να ρευστοποιηθεί μέσα σε μια εργάσιμη ημέρα. Το σκοπό αυτό τον πετυχαίνει ελαττώνοντας τη διάρκεια της εργασιακής δύναμης, όπως ένας άπληστος γεωργός πετυχαίνει μια μεγαλύτερη απόδοση του εδάφους καταληστεύοντας τη γονιμότητά του.

Έτσι, με την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, που είναι ουσιαστικά παραγωγή υπεραξίας, απομύζηση υπερεργασίας, δεν παράγει απλά το μαρασμό

της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης, που στερείται τους κανονικούς όρους της ηθικής και σωματικής ανάπτυξης και δραστηριότητάς της. Παράγει την πρόωρη εξάντληση και θανάτωση αυτής της ίδιας της εργασιακής δύναμης[1]. Παρατείνει για ένα ορισμένο διάστημα τον παραγωγικό χρόνο του εργάτη συντομεύοντας το χρόνο της ζωής του.

Η αξία της εργασιακής δύναμης όμως περικλείει την αξία των εμπορευμάτων που απαιτούνται για την αναπαραγωγή του εργάτη ή για τη φυσική αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Αν λοιπόν η παρά φύση παράταση της εργάσιμης ημέρας που επιδιώκει κατ' ανάγκην το κεφάλαιο με την χωρίς μέτρο ορμή του για αυτοαξιοποίηση, συντομεύει τη διάρκεια ζωής των μεμονωμένων εργατών και επομένως τη διάρκεια της εργασιακής τους δύναμης, γίνεται απαραίτητη η γρηγορότερη αντικατάσταση των φθαρμένων εργατών και επομένως η διάθεση μεγαλύτερων κόστων φθοράς για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, ακριβώς όπως το μέρος της αξίας μιας μηχανής που πρέπει ν' αναπαράγεται καθημερινά είναι τόσο μεγαλύτερο, όσο γρηγορότερα φθείρεται η μηχανή. Φαίνεται λοιπόν ότι το κεφάλαιο οδηγείται από το ίδιο του το συμφέρον προς μια κανονική εργάσιμη ημέρα.

(Το Κεφάλαιο τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 280-281 (1867)

Εάν η γενίκευση της εργατικής νομοθεσίας έχει γίνει αναπόφευκτη, ως μέσο για τη φυσική και πνευματική προστασία της εργατικής τάξης, παράλληλα γενικεύει και επιταχύνει, όπως ήδη σημειώσαμε, τη μετατροπή των σκόρπιων μικρής κλίμακας εργασιακών διαδικασιών σε εργασιακές διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα, δηλαδή γενικεύει και επιταχύνει τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και τη μονοκρατορία του εργοστασιακού συστήματος. Καταστρέφει όλες τις αρχαϊκές και μεταβατικές μορφές, πίσω από τις οποίες κρύβεται ακόμα ως ένα βαθμό η κυριαρχία του κεφαλαίου και τις αντικαθιστά με την άμεση και απροκάλυπτη κυριαρχία του. Με τον τρόπο αυτόν γενικεύει επίσης τον άμεσο αγώνα ενάντια σε αυτήν την κυριαρχία. Ενώ στο κάθε επιμέρους εργαστήρι επιβάλλει την ομοιομορφία, την κανονικότητα, την τάξη και την οικονομία, πολλαπλασιάζει σε γενικές γραμμές την αναρχία και τις καταστροφές της καπιταλιστικής παραγωγής, την ένταση της εργασίας και τον ανταγωνισμό ανάμεσα στο σύστημα των μηχανών και τον εργάτη, μέσα από την τεράστια ώθηση που δίνουν στην τεχνική ο περιορισμός και η ρύθμιση της εργάσιμης μέρας. Καταστρέφοντας τις σφαίρες της μικρής παραγωγής και της εργασίας στο σπίτι, καταστρέφει τα τελευταία καταφύγια των «υπεράριθμων» και μαζί την ασφαλιστική δικλείδα που υφίστατο μέχρι τώρα για το συνολικό κοινωνικό μηχανισμό. Αναπτύσσοντας τους υλικούς όρους και τον κοινωνικό συνδυασμό της παραγωγικής διαδικασίας αναπτύσσει τις αντιφάσεις και τους ανταγωνισμούς της κεφαλαιοκρατικής της μορφής και συνεπώς παράλληλα τα στοιχεία για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας και τις ροπές μετασχηματισμού της παλιάς.

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 525-26 (1867)

Αν παραβλέψουμε τα τελείως ελαστικά όρια της εργάσιμης ημέρας, δεν προκύπτει από την ίδια τη φύση της εμπορευματικής ανταλλαγής κάποιο όριο της εργάσιμης ημέρας, επομένως κάποιο όριο της υπερεργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης υπερασπίζεται το δίκαιό του ως αγοραστής όταν επιχειρεί να επιμηκύνει όσο το δυνατόν περισσότερο την εργάσιμη ημέρα και όπου είναι δυνατόν να κάνει τη μια εργάσιμη ημέρα δυο. Από την άλλη μεριά η ειδική φύση του πωλούμενου εμπορεύματος εμπεριέχει ένα όριο στην κατανάλωσή του από τον αγοραστή και ο εργάτης υπερασπίζεται το δικαίωμά του ως πωλητής όταν επιχειρεί να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα σε ένα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Υπάρχει λοιπόν εδώ μια αντινομία, δίκαιο εναντίον δικαίου, που και τα δύο είναι εξίσου κατοχυ-

1. «Στις προηγούμενες εκθέσεις μας παραθέσαμε τις διαπιστώσεις διαφόρων έμπειρων εργοστασιαρχών που λένε ότι οι υπερωρίες... περικλείουν οπωσδήποτε τον κίνδυνο να εξαντλήσουν πρόωρα την εργατική δύναμη των ανθρώπων». («Children's Employment Commission 4th Report, 1865», 64, σελ. XIII).

ρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Ανάμεσα σε ίσα δίκαια αποφασίζει η βία. Γιαυτό η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ως πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας – πάλη ανάμεσα στο συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλαδή την τάξη των κεφαλαιοκρατών, και στο συνολικό εργάτη, δηλαδή την εργατική τάξη.

(Το Κεφάλαιο τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 249 (1867)

Το κεφάλαιο αδιαφορεί για την υγεία και τη διάρκεια ζωής του εργάτη, εκτός εάν υποχρεωθεί από την κοινωνία να τις υπολογίζει[1]. Στην κατηγορία για σωματικό και πνευματικό μαρασμό, για πρόωρο θάνατο και για το μαρτύριο της υπερβολικής εργασίας απαντάει: Δεν θάπρεπε να μας βασανίζει αυτό το βάσανο μια που αυξάνει τις απολαύσεις μας (τα κέρδη)[2]; Σε γενικές γραμμές όμως αυτό δεν εξαρτάται από την καλή ή κακή πρόθεση του μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός επιβάλλει την ισχύ των εγγενών νόμων της καπιταλιστικής παραγωγής ως ένα εξωτερικό αναγκαστικό νόμο που αντιπαρατίθεται στο μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη[3].

1. «Παρότι η υγεία του πληθυσμού είναι ένα τόσο σπουδαίο στοιχείο του εθνικού κεφαλαίου, φοβούμαστε ότι θα υποχρεωθούμε να ομολογήσουμε ότι οι κεφαλαιοκράτες δεν είναι καθόλου διατεθειμένοι να διατηρήσουν αυτόν το θησαυρό και να εκτιμήσουν την αξία του... Οι εργοστασιάρχες εξαναγκάστηκαν να παίρνουν υπόψη την υγεία των εργατών» («Times», 5 Νοεμβρίου 1861). «Οι άνδρες του West Riding έγιναν οι υφαντουργοί της ανθρωπότητας... θυσιάστηκε η υγεία της εργατιάς και σε μια-δυο γενιές η ράτσα θα είχε εκφυλιστεί, αν δεν παρουσιαζόταν μια αντίδραση. Περιορίστηκαν οι ώρες εργασίας των παιδιών κλπ.» («Twenty-second annual Report of the Registrar-General of October 1861»).

2. Φράση του Goethe από το «An Suleika» (σ.τ.γ.Ε.).

3. Γιαυτό βλέπουμε π.χ. ότι στις αρχές του 1863 26 εταιρίες που έχουν μεγάλα εργοστάσια αγγειοπλαστικής στο Staffordshire, ανάμεσά τους και η εταιρία J. Wedgwood και Υιοί ζητούν με υπόμνημά τους «τη δυναμική παρέμβαση του κράτους». Ο «ανταγωνισμός με άλλους κεφαλαιοκράτες» δεν τους επιτρέπει την «εθελοντική» μείωση του χρόνου εργασίας των παιδιών κλπ. «Γιαυτό, όσο κι αν καταδικάζουμε το κακό που αναφέραμε πιο πάνω θάταν αδύνατο να το εμποδίσουμε με κάποια συμφωνία ανάμεσα στους εργοστασιάρχες... Παίρνοντας υπόψη όλα αυτά τα περιστατικά καταλήξαμε στην πεποίθηση ότι χρειάζεται ένας αναγκαστικός νόμος» («Children's Emp. Comm., Rep. 1», 1863, σελ. 322).

Προσθήκη στην πιο πάνω υποσ. – Ένα πολύ πιο χτυπητό παράδειγμα μας πρόσφερε το πρόσφατο παρελθόν. Οι ψηλές τιμές του βαμβακιού σε μια εποχή πυρετωδών εργασιών ανάγκασε τους ιδιοκτήτες υφαντηρίων βαμβακερών του Blackburn να περιορίσουν, ύστερα από κοινή συνεννόηση, το χρόνο εργασίας για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα στα εργοστάσιά τους. Το χρονικό αυτό διάστημα έληξε περίπου στα τέλη του Νοέμβρη (1871). Στο διάστημα που μεσολάβησε οι πιο πλούσιοι εργοστασιάρχες, που συνδυάζουν κλωστήρια και υφαντουργεία μαζί, εκμεταλλεύτηκαν την πτώση της παραγωγής, που προκλήθηκε ύστερα από τη συμφωνία εκείνη, για να επεκτείνουν τις δικές τους επιχειρήσεις και να πραγματοποιήσουν έτσι μεγάλα κέρδη σε βάρος των μικρών εργοδοτών (μαστόρων). Οι τελευταίοι πιεζόμενοι από την ανάγκη αποτάθηκαν στους εργοστασιακούς εργάτες, τους κάλεσαν να διεξαγάγουν στα σοβαρά τη ζύμωση για την 9ωρη εργάσιμη ημέρα και υποσχέθηκαν να συνεισφέρουν χρήματα γιαυτό το σκοπό!

Η θέσπιση μιας κανονικής εργάσιμης ημέρας είναι το αποτέλεσμα ενός αγώνα πολλών αιώνων ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη. Εντούτοις, η ιστορία αυτού του αγώνα έχει να επιδείξει δυο αντιτιθέμενα ρεύματα. Ας συγκρίνουμε για παράδειγμα τη σημερινή αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία με τα αγγλικά καταστατικά εργασίας από το 14ο μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα[1]. Ενώ ο σύγχρονος εργοστασιακός νόμος περιορίζει με τη βία την εργάσιμη ημέρα, εκείνα τα καταστατικά επιχειρούν να την επιμηκύνουν με τη βία. Πράγματι, τα δικαιώματα του κεφαλαίου στην εμβρυακή του κατάσταση, όπου μόλις γεννιέται, όταν δηλαδή το δικαίωμά του να απομυζά μια επαρκή ποσότητα υπερεργασίας δεν το εξασφαλίζει ακόμα μόνο με τη δύναμη των οικονομικών σχέσεων αλλά και με τη βοήθεια της κρατικής εξουσίας, τα δικαιώματα αυτά λοιπόν, μοιάζουν εξαιρετικά περιορισμένα αν συγκριθούν με τις παραχωρήσεις που είναι υποχρεωμένο να κάνει, διαμαρτυρόμενο και ανθιστάμενο, κατά την ανδρική του ηλικία. Χρειάστηκε να περάσουν αιώνες, μέχρι να συγκατατεθεί εθελοντικά ο ελεύθερος εργάτης, δηλαδή να εξαναγκασθεί κοινωνικά, σαν συνέπεια του αναπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, να

1. Αυτά τα καταστατικά εργασίας, που τα βρίσκουμε ταυτόχρονα και στη Γαλλία, την Ολλανδία κλπ., καταργήθηκαν τυπικά στην Αγγλία μόλις το 1813, αφού από καιρό πια τα είχαν εκτοπίσει οι σχέσεις παραγωγής.

πουλάει ολόκληρο τον ενεργό χρόνο της ζωής του στην τιμή των συνηθισμένων γιαυτόν μέσων συντήρησης, να πουλάει έναντι πινακίου φακής την ίδια την ικανότητά του για εργασία, τα πρωτοτόκια του.

Είναι ως εκ τούτου φυσικό, η παράταση της εργάσιμης ημέρας που από τα μέσα του 14ου μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα προσπαθεί να επιβάλλει στους ενήλικους εργάτες το κεφάλαιο με τη βοήθεια της κρατικής βίας, να συμπίπτει περίπου με τα όρια του εργάσιμου χρόνου που αποσπασματικά θέτει το κράτος στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κατά τη μετατροπή του αίματος των παιδιών σε κεφάλαιο. Αυτό π.χ. που σήμερα θεσπίζεται στη Μασαχουσέτη, τη μέχρι πρόσφατα πιο ελεύθερη Πολιτεία της βοριοαμερικάνικης Δημοκρατίας, ως κρατικό όριο για την εργασία των παιδιών μέχρι 12 ετών ήταν στην Αγγλία, στα μέσα ακόμα του 17ου αιώνα, η κανονική εργάσιμη ημέρα υγιέστατων χειροτεχνών, ρωμαλέων εργατών γης και γιγαντόσωμων σιδεράδων[1].

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 281-283 (1867)

Αν το «Règlement organique» [οργανική ρύθμιση] των πριγκηπάτων του Δούναβη ήταν μια θετική έκφραση της βουλιμίας για υπερεργασία που τη νομιμοποιεί καθεμιά από τις παραγράφους του, οι αγγλικοί Factory Acts [εργοστασιακές νομοθετικές πράξεις] είναι αρνητικές εκφράσεις της ίδιας βουλιμίας. Οι νόμοι αυτοί χαλιναγωγούν την πίεση του κεφαλαίου για χωρίς μέτρο απομύζηση της εργασικής δύναμης, περιορίζοντας με τη βία την εργάσιμη ημέρα δια μέσου του κράτους, και μάλιστα από τη μεριά ενός κράτους που το κυριαρχούν ο κεφαλαιοκράτης και ο γαιοκτήμονας. Αν παραβλέψει κανείς το εργατικό κίνημα που ημέρα με τη ημέρα ογκώνεται όλο και πιο απειλητικά, ο περιορισμός της εργασίας στα εργοστάσια είχε υπαγορευτεί από την ίδια αναγκαιότητα που ξέχυνε τον Γκουάνο πάνω στους αγρούς της Αγγλίας. Η ίδια τυφλή αρπαχτικότητα, που στη μια περίπτωση εξαντλεί τη γη, χτύπησε στην άλλη περίπτωση στη ρίζα της τη δύναμη της ζωής του έθνους. Για το πράγμα αυτό οι περιοδικές επιδημίες μιλούσαν εδώ το ίδιο καθαρά, όπως μιλάει στη Γερμανία και τη Γαλλία το ανάστημα των στρατιωτών που μικραίνει[1].

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 253-254 (1867)

1. «Κανένα παιδί κάτω από 12 χρονών δεν επιτρέπεται να εργάζεται σε εργοστάσιο πάνω από 10 ώρες την ημέρα». («General Statutes of Massachussetts», ch. 60, παρ. 3. Οι διατάξεις αυτές εκδόθηκαν από το 1836 έως το 1858). «Εργασία η οποία εκτελείται καθημερινά μέσα σε χρονικό διάστημα 10 ωρών σε όλα τα εργοστάσια βαμβακουργίας, εριουργίας, μεταξουργίας, βιομηχανίας χαρτιού, γυαλιού και λινού, καθώς και στη σιδηροβιομηχανία και μεταλλουργία πρέπει να λογίζεται ως εργάσιμη ημέρα σύμφωνα με την έννοια του νόμου. Ακόμα καθορίζεται ότι στο εξής κανένας ανήλικος που εργάζεται σε ένα οποιοδήποτε εργοστάσιο δεν επιτρέπεται να κρατηθεί στη δουλειά, ή να κληθεί να εργασθεί πάνω από 10 ώρες την ημέρα ή 60 ώρες την εβδομάδα. Ακόμα ότι στο εξής στο έδαφος αυτής της Πολιτείας δεν επιτρέπεται να απασχολείται σε εργοστάσιο κανένας ανήλικος κάτω των 10 ετών». («State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», παρ. 1 και 2. Νόμος της 18 Μαρτίου 1851). «Κανένας ανήλικος ηλικίας 12 έως 15 ετών δεν επιτρέπεται να εργάζεται σε οποιοδήποτε εργοστάσιο περισσότερο από 11 ώρες την ημέρα, ή πριν από τις 5 το πρωί, ή μετά τις 7 1/2 το βράδυ». («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», ch. 139 παρ. 23, 1st July 1857).

1. «Γενικά, μέσα σε ορισμένα όρια, όταν τα οργανικά όντα ξεπερνούν το μέσο μέγεθος του είδους τους αυτό σημαίνει ότι ευδοκιμούν. Στον άνθρωπο μικραίνει το σωματικό του ανάστημα, όταν παρεμποδίζεται η ανάπτυξή του από φυσικές ή κοινωνικές συνθήκες. Σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες όπου υφίσταται υποχρεωτική στράτευση έχει ελαττωθεί, από τότε που εφαρμόστηκε η θητεία αυτή, το μέσο σωματικό ανάστημα των ενήλικων ανδρών και συνολικά η ικανότητά τους για την πολεμική υπηρεσία. Πριν από την επανάσταση (1789) το κατώτατο ανάστημα για το πεζικό ήταν στη Γαλλία 165 εκατοστά, το 1818 (νόμος της 10 του Μάρτη) ήταν 157 και σύμφωνα με το νόμο της 21 του Μάρτη 1832 είναι 156 εκατοστά του μέτρου. Στη Γαλλία κατά μέσο όρο απαλλάσσονται από τη στρατιωτική θητεία περισσότεροι από τους μισούς άνδρες λόγω λειψού αναστήματος και αδυναμίας. Το στρατιωτικό ανάστημα στη Σαξωνία το 1780 ήταν 178 εκατοστά, σήμερα είναι 155. Στην Πρωσία είναι 157. Σύμφωνα με στοιχεία του δρος Μάγιερ που δημοσιεύτηκαν στην «Εφημερίδα της Βαυαρίας» της 9ης του Μάη 1862 γίνεται φανερό από το μέσο όρο μιας 9ετίας, ότι στην Πρωσία από 1.000 κληρωτούς οι 716 βγαίνουν ακατάλληλοι για τη στρατιωτική υπηρεσία: 317 γιατί έχουν μικρότερο ανάστημα απ' το κανονικό και 399 από αδυναμία... Η πόλη του Βερολίνου δε μπόρεσε το 1858 να δόσει το μερίδιό της για την αναπληρωματική ομάδα κληρωτών· έλειπαν 156 άνδρες» (J.v. Liebig: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 1862, 7η έκδ., τόμ. I, σελ. 117, 118).

Η επανάσταση που προκάλεσαν οι μηχανές στη δικαιακή σχέση ανάμεσα σε αγοραστές και πωλητές της εργασιακής δύναμης, έτσι που η όλη συναλλαγή να χάνει ακόμα και την επίφαση ενός συμβολαίου ανάμεσα σε ελεύθερα άτομα, πρόσφερε αργότερα στο αγγλικό κοινοβούλιο τη νομική βάση για να δικαιολογήσει την ανάμειξη του κράτους στα εργοστάσια. Κάθε φορά που ο νόμος για τα εργοστάσια περιορίζει την εργασία των παιδιών σε 6 ώρες σε βιομηχανικούς κλάδους που ως τώρα έμεναν άθιχτοι, ηχεί πάντα από την αρχή ο θρήνος των εργοστασιαρχών ότι ένα μέρος των γονέων αποσύρει τα παιδιά από τη βιομηχανία που υπάγεται στο νόμο για να τα πουλήσουν σε βιομηχανίες όπου επικρατεί ακόμα η «ελευθερία της εργασίας», δηλαδή εκεί όπου παιδιά κάτω από 13 χρονών εξαναγκάζονται να εργάζονται σαν ενήλικοι και επομένως μπορούν να ξεπουληθούν πιο ακριβά. Επειδή όμως το κεφάλαιο είναι από τη φύση του leveller [εξισωτής], ζητάει δηλαδή σε όλες τις σφαίρες της παραγωγής ισότητα στους όρους εκμετάλλευσης της εργασίας ως έμφυτο ανθρώπινο δικαίωμα, ο δια νόμου περιορισμός της εργασίας των παιδιών στον έναν κλάδο της βιομηχανίας γίνεται η αιτία για τον περιορισμό της στον άλλο.

Ήδη προηγούμενα υποδείξαμε τη σωματική κατάπτωση των παιδιών και των νέων, καθώς και των εργατριών, που η μηχανή τους υποτάσσει στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου, πρώτα άμεσα στα εργοστάσια, που φυτρώνουν πάνω στο έδαφος της μηχανής, και έπειτα έμμεσα σε όλους τους υπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους. Γιαυτό θα μείνουμε εδώ μόνο σ᾽ ένα σημείο, στην τεράστια θνησιμότητα των εργατόπαιδων στα πρώτα χρόνια της ζωής τους.

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 419 (1867)

Αυτή η βιομηχανική επανάσταση, που ξετυλίγεται αυτοφυώς, επιταχύνεται τεχνητά με την επέκταση των νόμων για τα εργοστάσια σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους, όπου εργάζονται γυναίκες, νέοι και παιδιά. Η αναγκαστική ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας σε ό,τι αφορά τη διάρκειά της, τα διαλείμματα, την αρχή και το τέλος της, το σύστημα της εναλλαγής των παιδιών, του αποκλεισμού όλων των παιδιών κάτω από

μιαν ορισμένη ηλικία κλπ. απαιτούν, από τη μια μεριά περισσότερες μηχανές[1] και την αντικατάσταση των μυλώνων από τον ατμό σαν κινητήρια δύναμη[2]. Από την άλλη, για να κερδηθεί σε χώρο αυτό που χάνεται σε χρόνο, λαβαίνει χώρα μια επέκταση των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούνται από κοινού, των φούρνων, των κτιρίων κλπ., δηλαδή με δυο λόγια γίνεται μεγαλύτερη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και αντίστοιχα μεγαλύτερη συνάθροιση εργατών. Η κύρια αντίρρηση που επαναλαμβάνει με πάθος κάθε μανιφακτούρα που απειλείται από την εφαρμογή του νόμου για τα εργοστάσια, είναι στην πραγματικότητα ότι χρειάζονται μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου για να συνεχιστεί η επιχείρηση στις προηγούμενες διαστάσεις της. Σε ό,τι αφορά όμως τις ενδιάμεσες μορφές ανάμεσα στη μανιφακτούρα και στην οικιακή εργασία, αλλά και για την ίδια την τελευταία, φεύγει το έδαφος κάτω από τα πόδια τους όταν μπουν οι περιορισμοί στην εργάσιμη ημέρα και στην παιδική εργασία. Η χωρίς φραγμούς εκμετάλλευση φτηνών εργατικών δυνάμεων αποτελεί τη μοναδική βάση της ανταγωνιστικής τους ικανότητας.

Ουσιαστικός όρος για τη λειτουργία του εργοστασίου, ιδίως από τότε που υπάγεται στη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, είναι η φυσιολογική εξασφάλιση του αποτελέσματος, δηλ. η παραγωγή καθορισμένης ποσότητας εμπορεύματος, ή ενός επιδιωκόμενου ωφέλιμου αποτελέσματος, σ᾽ ένα δοσμένο χρονικό διάστημα. Τα δια νόμου καθορισμένα διαλείμματα της ρυθμισμένης εργάσιμης ημέρας υποθέτουν ακόμα κάποια ξαφνική και περιοδική παύση της εργασίας χωρίς βλάβη του κατασκευάσματος που βρίσκεται στη διαδικασία παραγωγής. Η εξα-

1. Έτσι π.χ. σχετικά με την αγγειοπλαστική η φίρμα Κόκραν της «Britannia Pottery, Glasgow» μας πληροφορεί: «Για να διατηρήσουμε το ύψος της παραγωγής μας, χρησιμοποιούμε τώρα σε ευρεία κλίμακα μηχανές, τις οποίες χειρίζονται ανειδίκευτοι εργάτες, και κάθε καινούργια μέρα μας πείθει ότι μπορούμε να κατασκευάζουμε περισσότερη ποσότητα απ᾽ ό,τι με την παλιά μέθοδο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 13. «Το αποτέλεσμα του νόμου για τα εργοστάσια είναι ότι σπρώχνει στην παραπέρα εισαγωγή μηχανών» (στο ίδιο, σελ. 13, 14).

2. Έτσι, ύστερα από την εφαρμογή του νόμου για τα εργοστάσια στην αγγειοπλαστική έχουμε μεγάλη αύξηση των power jiggers [μηχανοκίνητοι κεραμικοί τροχοί] αντί των handmoved jiggers [χειροκίνητοι κεραμικοί τροχοί].

σφάλιση αυτή του αποτελέσματος και η δυνατότητα διακοπής της εργασίας μπορούν, φυσικά, να πετυχαίνονται πιο εύκολα σε καθαρά μηχανικές δουλειές, παρά εκεί όπου παίζουν κάποιο ρόλο χημικές και φυσικές διαδικασίες όπως π.χ. στην αγγειοπλαστική, στα λευκαντήρια, στα χρωματουργεία, στα αρτοποιεία και στις περισσότερες μανιφακτούρες μετάλλου. Εκεί όπου βασιλεύει η πεπατημένη της απεριόριστης εργάσιμης ημέρας, της νυχτερινής εργασίας και της ασύδοτης εξουθένωσης των ανθρώπων, κάθε αυτοφυές εμπόδιο θεωρείται σαν σχεδόν αιώνιο «φυσικό όριο» της παραγωγής. Κανένα δηλητήριο δεν εξοντώνει τα ζωύφια τόσο σίγουρα, όσο σίγουρα ο νόμος για τα εργοστάσια εξαλείφει τέτοια «φυσικά όρια». Κανένας δεν κραύγαζε δυνατότερα για «αδύνατο», όσο οι κύριοι της αγγειοπλαστικής. Το 1864 τους επιβλήθηκε ο νόμος για τα εργοστάσια, και ήδη 16 μήνες αργότερα είχαν εξαφανιστεί όλα τα αδύνατα.

Η «βελτιωμένη μέθοδος» που προκάλεσε ο νόμος για τα εργοστάσια, «για την παρασκευή του πηλού για αγγεία (slip) με πίεση αντί με εξάτμιση και η καινούργια κατασκευή των φούρνων για το στέγνωμα του άψητου εμπορεύματος κλπ. – είναι γεγονότα που έχουν μεγάλη σπουδαιότητα για την τέχνη της αγγειοπλαστικής και σημαδεύουν τέτοια πρόοδο, που παρόμοιά της δεν έχει να παρουσιάσει η τελευταία εκατονταετία. Η θερμοκρασία των φούρνων έχει μειωθεί σημαντικά με σημαντική ταυτόχρονη μείωση της κατανάλωσης άνθρακα και ταχύτερη επίδραση πάνω στο εμπόρευμα»[1].

(...)

Βλέπουμε πως η αγγλική βουλή, που σίγουρα δεν μπορεί να την κατηγορήσει κανείς για ιδιοφυΐα, οδηγήθηκε από την πείρα στο συμπέρασμα πως ένας αναγκαστικός νόμος μπορεί απλά να επιβάλει την εξάλειψη όλων των λεγόμενων φυσικών εμποδίων που βάζει τάχα η παραγωγή στον περιορισμό και τη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας. Γιαυτό, όταν τίθεται σε ισχύ ο νόμος για τα εργοστάσια σ᾽ ένα βιομηχανικό κλάδο ορίζεται προθεσμία 6 ως 18 μηνών, μέσα στα πλαίσια της οποίας είναι πια ζήτημα του εργοστασιάρχη να παραμερίσει τα τεχνικά εμπόδια. Τα λόγια του Μιραμπώ: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Αδύνατο; Μη μου ξαναπείτε αυτή την ανόητη λέξη!»] ισχύουν ιδίως για τη σύγχρονη τεχνολογία. Αν όμως ο νόμος για τα εργοστάσια συμβάλλει έτσι στο να ωριμάσουν με ταχύτητα θερμοκηπίου τα αναγκαία υλικά στοιχεία για τη μετατροπή της παραγωγής της μανιφακτούρας σε εργοστασιακή παραγωγή, ταυτόχρονα, χάρη στην ανάγκη μεγαλύτερης διάθεσης κεφαλαίων, επιταχύνει τον αφανισμό των μικρομαστόρων και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου[1].

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 498-500 και 501 (1867)

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 96 και 127.

6. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Η ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ 1833-1864.

Αφού το κεφάλαιο χρειάστηκε αιώνες, για να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα ως τα κανονικά ανώτατα όριά της και μετά πέρα από αυτά, ως τα όρια της φυσικής ημέρας των 12 ωρών[2], πραγματοποιήθηκε, από τη γέννηση της μεγάλης βιομη-

1. «Σε πολλές παλιές μανιφακτούρες δε μπορούν να εφαρμοστούν οι απαραίτητες βελτιώσεις... χωρίς να γίνουν κεφαλαιακές δαπάνες μεγαλύτερες από τα μέσα που διαθέτουν πολλοί σημερινοί κάτοχοί τους... Γιαυτό η εφαρμογή των νόμων για τα εργοστάσια συνοδεύεται κατ᾽ ανάγκην από μια παροδική αποδιοργάνωση. Η έκταση αυτής της αποδιοργάνωσης είναι ευθέως ανάλογη προς το μέγεθος των κακών που πρέπει να θεραπευθούν» (στο ίδιο, σελ. 96, 97).

2. «Είναι σίγουρα πολύ λυπηρό το γεγονός ότι μια οποιαδήποτε τάξη προσώπων είναι υποχρεωμένη να παιδεύεται στη δουλειά 12 ώρες την ημέρα. Αν συνυπολογίσουμε το χρόνο για τα γεύματα και το χρόνο για τη μετάβαση από και προς το εργοστάσιο, φτάνουμε πράγματι τις 14 από τις 24 ώρες του ημερονυχτίου... Ακόμα και αν αγνοήσουμε το ζήτημα της υγείας, ελπίζω πως κανένας δε θα διστάσει να ομολογήσει ότι από ηθική άποψη είναι εξαιρετικά επιβλαβές και αποτελεί φοβερό δεινό να απορροφάται ολοκληρωτικά ο χρόνος των εργαζομένων τάξεων χωρίς διακοπή από το 13ο έτος της ηλικίας τους, και στους «ελεύθερους» βιομηχανικούς κλάδους μάλιστα από μια πολύ μικρότερη ηλικία... Προς το συμφέρον της δημόσιας ηθικής, για την ανατροφή ενός γε-

χανίας στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα και μετά, μια με τη μορφή χιονοστιβάδας βίαιη και απεριόριστη ανατροπή όλων των ορίων. Συντρίβη κάθε φραγμός που συναρτάται με τα ήθη και τη φύση, με την ηλικία και το φύλο, με την ημέρα και τη νύχτα. Ακόμα και οι έννοιες νύχτα και ημέρα, που ήταν χωριάτικα απλές στα παλιά καταστατικά, έγιναν τόσο δυσδιάκριτες, που ακόμα και στα 1860 ένας άγγλος δικαστής χρειάστηκε να επιδείξει αληθινά ταλμουδική οξύνοια για να εξηγήσει τελεσίδικα τι είναι μέρα και τι νύχτα[1]. Το κεφάλαιο έκανε τις οργιαστικές γιορτές του.

Μόλις συνήλθε κάπως η εξαπατημένη από το θόρυβο της παραγωγής εργατική τάξη, άρχισε η αντίστασή της, αρχικά στη γενέτειρα χώρα της μεγάλης βιομηχανίας, την Αγγλία. Οι παραχωρήσεις όμως που είχε αποσπάσει έμεναν τρεις ολόκληρες δεκαετίες καθαρά ονομαστικές. Από το 1802 ως το 1833 η βουλή ψήφισε 5 εργασιακές νομοθετικές πράξεις, ήταν όμως τόσο πονηρή ώστε ποτέ να μην ψηφίσει ούτε μια πεντάρα για την υποχρεωτική εφαρμογή τους, για το απαραίτητο υπαλληλικό προσωπικό κλπ.[2] Οι νόμοι αυτοί έμειναν έτσι γράμμα νεκρό.

«Γεγονός είναι ότι πριν από το νόμο του 1833 τα παιδιά και οι νέοι εξαντλούνταν στη δουλειά («were worked») όλη τη νύ-

ρού πληθυσμού και για να δοθεί μια λογική απόλαυση ζωής στη μεγάλη μάζα του λαού, πρέπει να απαιτήσουμε να παραμένει σ' όλους τους κλάδους ένα μέρος κάθε εργάσιμης ημέρας για ανάπαυση και σχόλη» (Leonard Horner στο «Reports of Insp. of Fact. 31st December 1841»).

1. Βλ. «Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

2. Πολύ χαρακτηριστικό για το καθεστώς του Λουδοβίκου-Φιλίππου, του roi bourgeois [αστού βασιλιά], είναι ότι δεν εφαρμόστηκε ποτέ ο μοναδικός νόμος για τα εργοστάσια που εξέδωσε στις 22 του Μάρτη 1841. Και ο νόμος αυτός αφορά μόνο τη δουλειά των παιδιών. Καθορίζει 8 ώρες για παιδιά από 8 ώς 12 χρονών, 12 ώρες για παιδιά 12 ως 16 χρονών κλπ., με πολλές εξαιρέσεις, που επιτρέπουν τη νυχτερινή εργασία ακόμα και για οχτάχρονους. Στη χώρα όπου και τα ποντίκια ακόμα τα διοικεί η αστυνομία αφέθηκε στην καλή θέληση των «amis du commerce» [«φίλων του εμπορίου»] η επίβλεψη και η επιβολή του νόμου. Μόνον από το 1853 και μετά υπάρχει σε ένα μοναδικό νομό, στο νομό του Βορρά, ένας έμμισθος κυβερνητικός επόπτης. Όχι λιγότερο χαρακτηριστικό για την εξέλιξη της γαλλικής κοινωνίας γενικά είναι το γεγονός ότι ως την επανάσταση του 1848 ο νόμος του Λουδοβίκου-Φιλίππου στάθηκε ο μοναδικός νόμος αυτού του είδους, μέσα στο γαλλικό εργοστάσιο που τυλίγει τα πάντα με το δίχτυ του!

χτα, όλη την ημέρα, ή και τα δυο ad libitum [κατά βούλησιν]»[1].

Για τη σύγχρονη βιομηχανία η κανονική εργάσιμη ημέρα χρονολογείται μόλις μετά το νόμο του 1833 για τα εργοστάσια – που περιλαμβάνει τα εργοστάσια βαμβακουργίας, εριουργίας, λινουργίας και μεταξουργίας. Τίποτα δεν χαρακτηρίζει το πνεύμα του κεφαλαίου καλύτερα από την ιστορία της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας της περιόδου 1833-1864!

Ο νόμος του 1833 διακηρύσσει ότι η συνηθισμένη εργάσιμη ημέρα στο εργοστάσιο θα πρέπει ν' αρχίζει στις $5^{1}/_{2}$ το πρωί και να τελειώνει στις $8^{1}/_{2}$ το βράδυ. Μέσα στα χρονικά αυτά όρια, στο διάστημα των 15 ωρών, θεωρείται νόμιμο να χρησιμοποιεί κανείς ανηλίκους (δηλ. άτομα από 13 ως 18 χρονών) οποιαδήποτε ώρα της ημέρας, πάντα με την προϋπόθεση ότι το ίδιο ανήλικο άτομο δεν θα εργάζεται στη διάρκεια μιας ημέρας πάνω από 12 ώρες, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις που προβλέπονται ειδικά. Η παράγραφος 6 του νόμου καθορίζει «ότι στη διάρκεια κάθε ημέρας πρέπει να παραχωρούνται στο καθένα απ' αυτά τα άτομα που εργάζονται περιορισμένο χρονικό διάστημα τουλάχιστον $1^{1}/_{2}$ ώρες για γεύματα». Απαγορευόταν η χρησιμοποίηση παιδιών κάτω από 9 χρονών, εκτός από μια εξαίρεση που θα την αναφέρουμε αργότερα, ενώ η εργασία των παιδιών από 9 ως 13 χρονών περιοριζόταν σε 8 ώρες την ημέρα. Η νυχτερινή εργασία, δηλ., σύμφωνα με το νόμο αυτό η εργασία μεταξύ $8^{1}/_{2}$ το βράδυ και $5^{1}/_{2}$ το πρωί, απαγορευόταν για όλα τα άτομα από 9 ως 18 χρονών.

Ήταν τόσο μακριά από τις προθέσεις του νομοθέτη να θιγεί η ελευθερία του κεφαλαίου να απομυζά την εργασιακή δύναμη των ενηλίκων ή, όπως το λέγαν, «την ελευθερία της εργασίας», που μηχανεύτηκαν ένα ειδικό σύστημα για να προλάβουν μια τέτοια ανατριχιαστική συνέπεια του νόμου για τα εργοστάσια.

«Το μεγάλο κακό του εργοστασιακού συστήματος, έτσι όπως είναι ρυθμισμένο σήμερα – λέει η πρώτη έκθεση του κεντρικού συμβουλίου της Επιτροπής της 25 του Ιούνη 1833 – συνίσταται στο ότι δημιουργεί την ανάγκη να επεκταθεί η εργασία των παιδιών ως τα ακρότατα όρια της εργάσιμης ημέρας των ενηλί-

1. «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», σελ. 50.

κων. Το μοναδικό μέσο θεραπείας του κακού αυτού, χωρίς περιορισμό της εργασίας των ενηλίκων, από τον οποίο θα πήγαζε ένα κακό ακόμα μεγαλύτερο από εκείνο που θα πρέπει να προληφθεί, φαίνεται να είναι το σχέδιο ν' απασχολούνται διπλές βάρδιες παιδιών»[1].

Το «σχέδιο» αυτό εφαρμόστηκε τότε με το όνομα σύστημα ρελαί («System of Relays». Relay ονομάζεται στα αγγλικά και στα γαλλικά η αλλαγή των ταχυδρομικών αλόγων στις διάφορες στάσεις), έτσι που λ.χ. από τις $5^1/_2$ το πρωί ως τις $1^1/_2$ μετά το μεσημέρι ζεύουνε στη δουλειά μια βάρδια παιδιά από 9 ως 13 χρονών, και από τις $1^1/_2$ το μεσημέρι ώς τις $8^1/_2$ το βράδυ μια δεύτερη βάρδια παιδιά κλπ.

Για ν' ανταμείψουν τους κυρίους εργοστασιάρχες επειδή τα τελευταία 22 χρόνια αγνοούσαν με τον πιο αυθάδη τρόπο όλους τους νόμους που είχαν εκδοθεί για την παιδική εργασία, τους χρυσώσαν τώρα το χάπι. Η βουλή όρισε ότι απαγορεύεται από την 1η του Μάρτη 1834 η εργασία πάνω από 8 ώρες στο εργοστάσιο για παιδιά από 11 χρονών και κάτω, από την 1η του Μάρτη 1835 για παιδιά από 12 χρονών και κάτω, και από την 1η του Μάρτη 1836 για παιδιά από 13 χρονών και κάτω! Αυτός ο τόσο προστατευτικός απέναντι στο «κεφάλαιο» «φιλελευθερισμός» ήταν τόσο πιο αξιέπαινος, που ο δρ. Φαρ, ο σερ Α. Κάρλαϊλ, ο σερ Μπ. Μπρόντυ, ο σερ Τσ. Μπελ, ο μίστερ Γκάθρυ κ.ά., με δυο λόγια οι πιο επιφανείς physicians και surgeons [παθολόγοι και χειρούργοι] του Λονδίνου, στις καταθέσεις τους ως μάρτυρες μπροστά στην Κάτω Βουλή δήλωσαν ότι υπάρχει «periculum in mora!» [«κίνδυνος εν όψει!»][2]. Ο δρ. Φαρ εκφράστηκε κάπως πιο τραχειά με τα λόγια:

«Η νομοθεσία είναι εξίσου αναγκαία για την πρόληψη του θανάτου σ' όλες εκείνες τις μορφές που θα μπορούσε να προξενηθεί πρόωρα, και χωρίς αμφιβολία ο θάνατος αυτός (που προξενείται με τον τρόπο του εργοστασίου) πρέπει να θεωρείται ως θάνατος που προξενείται με μια από τις πιο φρικτές μεθόδους[1]».

Το ίδιο «μεταρυθμισμένο» κοινοβούλιο, που από αβρότητα προς τους κυρίους εργοστασιάρχες καταδίκαζε για χρόνια ακόμα παιδιά κάτω των 13 χρονών στην κόλαση μιας 72ωρης βδομαδιάτικης δουλειάς στο εργοστάσιο, απαγόρευε αντίθετα με το νόμο περί χειραφέτησης, που κι αυτός την ελευθερία τη χορηγούσε με το σταγονόμετρο, στους ιδιοχτήτες φυτειών να εξαντλούν στη δουλειά οποιοδήποτε νέγρο σκλάβο πάνω από 45 ώρες την εβδομάδα!

Όμως το κεφάλαιο που δεν εξιλεώθηκε καθόλου, άρχισε τώρα μια πολύχρονη και θορυβώδη προπαγάνδα. Η προπαγάνδα περιστρεφόταν κυρίως γύρω από την ηλικία των κατηγοριών που με το όνομα παιδιά είχαν περιοριστεί σε 8ωρη εργασία και είχαν υποβληθεί σε μια κάποια υποχρεωτική εκπαίδευση. Σύμφωνα με την κεφαλαιοκρατική ανθρωπολογία η παιδική ηλικία σταματούσε στο 10ο ή το πολύ στον 11ο χρόνο. Όσο περισσότερο πλησίαζε η προθεσμία της πλήρους εφαρμογής του νόμου για τα εργοστάσια, το ολέθριο έτος 1836, τόσο πιο άγρια λυσσομανούσε ο όχλος των εργοστασιαρχών. Και πραγματικά κατάφερε να εκφοβίσει την κυβέρνηση τόσο ώστε το 1835 πρότεινε να μειωθεί το όριο της παιδικής ηλικίας από τα 13 στα 12 χρόνια. Στο μεταξύ μεγάλωνε απειλητικά η pressure from without [η πίεση απ' έξω]. Το κοινοβούλιο έχασε το θάρρος του. Αρνήθηκε να ρίξει τους δεκατριάχρονους πrισσότερο από 8 ώρες την ημέρα κάτω από τον τροχό Τζάγκερνοτ[2] του κεφαλαίου και ο νόμος του 1833 ετέθη σε απόλυ-

1. «Factories inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833» σ. 53 (σ.τ.γ.Ε.).

2. «Periculum in mora» (κίνδυνος εν όψει, επίκειται κίνδυνος). Από το έργο του ρωμαίου ιστοριογράφου Τίτου Λίβιου «Ab urbe condita», Βιβλίο 38, κεφ. 25, στίχος 13 (σ.τ.γ.Ε.).

1. «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [«Report from the committee on the "Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom": with the minutes of evidence. Ordered by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832».

2. *Juggernaut* – μια από τις μορφές του θεού Βίσνου, ενός από τους μεγαλύτερους θεούς του ινδουϊσμού. Η λατρεία του Τζάγκερνοτ σημαδευόταν από ένα ιδιαίτερο, λαμπρό τελετουργικό και από ακραίο θρησκευτικό φανατισμό, που έβρισκε την έκφρασή του στην αυτο-ασκητεία και αυτο-θυσία των πιστών. Στις μεγάλες γιορτές οι πιστοί έπεφταν κάτω από το όχημα πάνω στο οποίο βρισκόταν μια παράσταση του Βίσνου-Τζάγκερνοτ (σ.τ.γ.Ε.).

τη ισχύ. Έμεινε αμετάβλητος μέχρι τον Ιούνη του 1844.

Στη διάρκεια της δεκαετίας κατά την οποία ο νόμος αυτός ρύθμιζε, στην αρχή μερικά και μετά ολοκληρωτικά τη δουλειά στα εργοστάσια, οι επίσημες εκθέσεις των εποπτών εργασίας ξεχείλιζαν από παράπονα ότι είναι αδύνατη η εφαρμογή του. Επειδή ο νόμος του 1833 άφηνε ελεύθερους τους κυρίους του κεφαλαίου ν' αρχίζουν, να διακόπτουν και να τερματίζουν οποιαδήποτε ώρα μέσα στην περίοδο των 15 ωρών από τις $5^1/_2$ το πρωί ως τις $8^1/_2$ το βράδυ τη 12ωρη ή 8ωρη εργασία κάθε «νέου» και κάθε «παιδιού», καθώς επίσης να ορίζουν για τα διάφορα άτομα διαφορετικές ώρες φαγητού, οι κύριοι εργοστασιάρχες εφεύραν σύντομα ένα καινούργιο «σύστημα ρελαί»[1] σύμφωνα με το οποίο τα άλογα-εργάτες δεν τ' άλλαζαν σε καθορισμένες στάσεις, αλλά τα ξαναζεύανε κάθε φορά και σε διαφορετική στάση. Δε στεκόμαστε περισσότερο στην ομορφιά αυτού του συστήματος, γιατί θα χρειαστεί να επανέλθουμε σ' αυτό αργότερα. Είναι όμως φανερό με την πρώτη ματιά ότι κατάργησε ολόκληρο το νόμο για τα εργοστάσια και μάλιστα όχι μόνο αναφορικά με το πνεύμα του, μα και με το ίδιο του το γράμμα. Πώς μπορούσαν οι επόπτες εργασίας να επιβάλλουν τον δια νόμου οριζόμενο χρόνο εργασίας και την παροχή των νόμιμων παύσεων για φαγητό, με την περίπλοκη αυτή λογιστική για το κάθε παιδί και τον κάθε νέο χωριστά; Σε λίγο άνθιζε και πάλι ατιμώρητα σ' ένα μεγάλο μέρος των εργοστασίων η παλιά κτηνώδης ασυδοσία. Σε μια συνάντησή τους με τον υπουργό των Εσωτερικών (1844) οι επόπτες εργασίας απόδειξαν ότι με το νεοεπινοημένο σύστημα ρελαί ήταν αδύνατος οποιοσδήποτε έλεγχος. Στο μεταξύ όμως είχαν αλλάξει πολύ οι συνθήκες. Οι εργοστασιακοί εργάτες, ιδιαίτερα μετά το 1838, είχαν μετατρέψει σε εκλογικό τους οικονομικό σύνθημα το νόμο για το 10ωρο, όπως είχαν μετατρέψει σε πολιτικό τους σύνθημα τη Χάρτα (Charter)[2]. Ακόμα και ένα μέρος από τους ίδιους τους εργοστασιάρχες που είχαν ρυθμίσει τη δουλειά στα εργοστάσιά τους σύμφωνα με το νόμο του 1833 κατάκλυσαν το κοινοβούλιο με υπομνήματα σχετικά με τον αθέμιτο «ανταγωνισμό» από μέρους των «υποκριτών αδερφών» τους, που μπορούσαν να παραβιάζουν το νόμο είτε επειδή ήταν πιο θρασείς, είτε επειδή τους ευνοούσαν οι τοπικές συνθήκες. Επιπλέον, όσο κι αν επιθυμούσε ο μεμονωμένος εργοστασιάρχης ν' αφήσει ελεύθερα τα ηνία της παλιάς αρπαχτικότητας, οι εκπρόσωποι και οι πολιτικοί ηγέτες της τάξης των εργοστασιαρχών πρόσταζαν ν' αλλάξει η στάση και η γλώσσα απέναντι στους εργάτες. Είχαν αρχίσει την εκστρατεία τους για την κατάργηση των νόμων για τα σιτηρά και για να νικήσουν χρειάζονταν τη βοήθεια των εργατών! Γιαυτό υπόσχονταν όχι μόνο να διπλασιάσουν το καρβέλι του ψωμιού[1], αλλά και να δεχτούν το νόμο για το 10ωρο στο χιλιόχρονο βασίλειο του ελεύθερου εμπορίου[2]. Έτσι ήταν ακόμα λιγότερο επιτρεπτό γιαυτούς να καταπολεμούν τη λήψη ενός μέτρου, που επρόκειτο απλά να κάνει πραγματικότητα το νόμο του 1833. Τέλος οι Τόρυς, που έβλεπαν ν' απειλείται το πιο ιερό συμφέρον τους, η γαιοπρόσοδος, κατακεραύνωσαν, αγαναχτισμένοι από φιλανθρωπικά αισθήματα, την «επαίσχυντη πρακτική»[3] των αντιπάλων τους.

Έτσι γεννήθηκε ο συμπληρωματικός νόμος για τα εργοστάσια της 7 του Ιούνη 1844. Τέθηκε σε ισχύ στις 10 του Σεπτέμβρη 1844. Συμπεριέλαβε στους προστατευόμενους μια νέα κατηγορία εργατών, και συγκεκριμένα τις γυναίκες πάνω από 18

---

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849», σελ. 6.

2. *Χάρτα του λαού* (people's Charter): ένα ντοκουμέντο που περιείχε τα αιτήματα των χαρτιστών. Δημοσιεύθηκε στις 8 Μάη 1838 ως νομοσχέδιο, που θα κατατίθετο στη βουλή. Τα αιτήματα ήταν: 1. Γενικό εκλογικό δικαίωμα (για άνδρες άνω των 21 ετών). 2. Ετήσιες βουλευτικές εκλογές 3. Μυστική ψηφοφορία. 4. Εξίσωση των εκλογικών περιφερειών. 5. Κατάργηση του περιουσιακού περιορισμού για τους υποψήφιους στις βουλευτικές εκλογές 6. «Δίαιτες» (αποζημιώσεις για τα μέλη του κοινοβουλίου) (σ.τ.γ.Ε.).

1. *Διπλασιασμός του καρβελιού ψωμί*: Οι οπαδοί της ένωσης ενάντια στο νόμο για τα σιτηρά προσπαθούσαν να πείσουν με δημαγωγικό τρόπο τους εργάτες, ότι με την εφαρμογή του ελεύθερου εμπορίου θα αυξανόταν ο πραγματικός μισθός τους και θα διπλασιαζόταν το καρβέλι ψωμί(«big loaf»). Γιαυτό και μεταφέραν στους δρόμους για περισσότερη παραστατικότητα δυο καρβέλια ψωμί – ένα μικρό και ένα μεγάλο – με τις αντίστοιχες επιγραφές. Η πραγματικότητα απέδειξε την υποκρισία αυτών των υποσχέσεων. Το βιομηχανικό κεφάλαιο της Αγγλίας, που σταθεροποιήθηκε με την κατάργηση των νόμων για τα σιτηρά, ενίσχυσε τις επιθέσεις του ενάντια στα ζωτικά συμφέροντα της εργατικής τάξης (σ.τ.γ.Ε.).

2. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 98.

3. Άλλωστε και ο Λέοναρντ Χόρνερ χρησιμοποιεί και επίσημα την έκφραση «nefarious practice» [επαίσχυντη πρακτική] («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859», σελ. 7).

χρονών. Οι γυναίκες εξισώθηκαν από κάθε άποψη με τους νέους, ο χρόνος εργασίας τους περιορίστηκε σε 12 ώρες, απαγορεύτηκε η νυχτερινή εργασία γιαυτές κλπ. Έτσι για πρώτη φορά η νομοθεσία υποχρεώθηκε να ελέγξει άμεσα και επίσημα και την εργασία ενήλικων. Η έκθεση του 1844-1845 για τα εργοστάσια λέει ειρωνικά:

«Δεν μας έγινε γνωστή ούτε μια περίπτωση, που ενήλικες γυναίκες νάχουν παραπονεθεί για την ανάμειξη αυτή στα δικαιώματά τους»[1].

Η εργασία για παιδιά κάτω από 13 χρονών περιορίστηκε σε $6^1/_2$ ώρες και, κάτω από ορισμένους όρους, σε 7 ώρες την ημέρα[2].

Για να εξαλείψει τις καταχρήσεις του ψεύτικου «συστήματος ρελαί» ο νόμος θέσπισε ανάμεσα στ' άλλα και τους παρακάτω λεπτομερειακούς κανονισμούς:

«Η εργάσιμη ημέρα για τα παιδιά και τους νέους λογαριάζεται από την ώρα που ένα οποιοδήποτε παιδί ή ένας οποιοσδήποτε νέος αρχίζει να δουλεύει το πρωί στο εργοστάσιο».

Έτσι, αν το παιδί Α αρχίσει λ.χ. να εργάζεται στις 8 το πρωί και το παιδί Β στις 10, η εργάσιμη ημέρα θα πρέπει και για το Β να τελειώσει την ίδια ώρα που θα τελειώσει για το Α. Η έναρξη της εργάσιμης ημέρας πρέπει να υποδεικνύεται από ένα δημόσιο ρολόι, λ.χ. από το πιο κοντινό ρολόι των σιδηροδρόμων, και μ' αυτό πρέπει να συμμορφώνεται το κουδούνι του εργοστασίου. Ο εργοστασιάρχης είναι υποχρεωμένος να αναρτήσει στο εργοστάσιο μια ανακοίνωση τυπωμένη με μεγάλα γράμματα, όπου θα σημειώνονται η έναρξη, το τέλος και τα διαλείμματα της εργάσιμης ημέρας. Τα παιδιά που πιάνουν δουλειά πριν από τις 12 το μεσημέρι δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούνται μετά τη 1 μ.μ. Επομένως η απογευματινή βάρδια πρέπει ν' αποτελείται από διαφορετικά παιδιά σε σχέση με την πρωινή βάρδια. Η $1^1/_2$ ώρα για τα γεύματα πρέπει να παραχωρείται την ίδια ώρα για όλους τους εργάτες που προστατεύει ο νόμος, και τουλάχιστον η μια ώρα να είναι πριν από τις 3 μ.μ.

1. «Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 15.
2. Ο νόμος επιτρέπει να χρησιμοποιούνται παιδιά 10 ώρες όταν δεν εργάζονται κάθε μέρα, αλλά μέρα παρά μέρα. Γενικά ο όρος αυτός δεν εφαρμόστηκε.

Τα παιδιά και οι νέοι δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούνται στη δουλειά περισσότερο από 5 ώρες συνέχεια πριν από τη 1 μ.μ., χωρίς να τους παραχωρείται ένα τουλάχιστον ημίωρο διάλειμμα για το φαγητό. Τα παιδιά, οι νέοι και οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να παραμένουν την ώρα του φαγητού σε χώρους του εργοστασίου όπου συντελείται οποιαδήποτε εργασιακή διαδικασία κλπ.

Είδαμε ότι αυτές οι πολύ λεπτομερειακές διατάξεις που ρυθμίζουν με τόση στρατιωτική ομοιομορφία και με το χτύπημα του κουδουνιού την περίοδο, τα όρια και τα διαλείμματα της εργασίας, δεν ήταν καθόλου προϊόντα κοινοβουλευτικής επινόησης. Αναπτύχθηκαν σταδιακά μέσα από τις σχέσεις σαν φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η διατύπωσή τους, η επίσημη αναγνώρισή τους και η διακήρυξή τους από το κράτος ήταν καρπός μακρόχρονων ταξικών αγώνων. Μια από τις πιο άμεσες συνέπειές τους ήταν ότι η πράξη επέβαλε τους ίδιους φραγμούς και στην εργάσιμη ημέρα των ενήλικων ανδρών, των εργοστασιακών εργατών, επειδή στις περισσότερες διαδικασίες παραγωγής είναι απαραίτητη η συνεργασία τους με τα παιδιά, τους νέους και τις γυναίκες. Γιαυτό, σε γενικές γραμμές, στην περίοδο 1844-1847 ίσχυσε γενικά και ομοιόμορφα η δωδεκάωρη εργάσιμη ημέρα σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους που υπάγονταν στην εργοστασιακή νομοθεσία.

Οι εργοστασιάρχες όμως δεν επέτρεψαν την «πρόοδο» αυτή χωρίς μια «οπισθοδρόμηση» που να την εξισορροπεί. Με δική τους παρακίνηση η Κάτω Βουλή μείωσε από 9 σε 8 χρόνια το κατώτατο όριο ηλικίας των παιδιών που χρησιμοποιούν, για να εξασφαλιστεί έτσι στο κεφάλαιο η οφειλόμενη σ' αυτό ελέω θεού και νόμου «πρόσθετη προμήθεια παιδιών για τα εργοστάσια»[1].

Τα χρόνια 1846 και 1847 αφήνουν εποχή στην οικονομική ιστορία της Αγγλίας. Ακυρώνονται οι νόμοι για τα σιτηρά, καταργούνται οι εισαγωγικοί δασμοί για το βαμβάκι και άλλες

1. «Επειδή η ελάττωση του χρόνου εργασίας τους θα οδηγούσε στην πρόσληψη ενός μεγάλου αριθμού (παιδιών), σκέφθηκαν ότι η πρόσθετη εισροή παιδιών από 8 ώς 9 χρονών θα κάλυπτε την αυξημένη ζήτηση» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 13).

πρώτες ύλες, το ελεύθερο εμπόριο ανακηρύσσεται άστρο λαμπρό που οδηγεί τη νομοθεσία! Με δυο λόγια, ανάτειλε η χιλιόχρονη αυτοκρατορία. Από την άλλη μεριά στα ίδια αυτά χρόνια έφτασαν στο αποκορύφωμά τους το χαρτιστικό κίνημα και η προπαγάνδα για τη 10ωρη εργάσιμη ημέρα. Βρήκαν συμμάχους στους διψασμένους για εκδίκηση Τόρυς. Και παρά τη φανατική αντίσταση της επίορκης στρατιάς των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου με τους Μπράιτ και Κόμπντεν επικεφαλής, έγινε αποδεκτός από το κοινοβούλιο ο νόμος για το δεκάωρο που τόσο καιρό ήταν στόχος αγώνων.

Ο νέος νόμος για τα εργοστάσια της 8 του Ιούνη 1847 καθόριζε ότι την 1η του Ιούλη 1847 θα εφαρμοζόταν μια προσωρινή μείωση της εργάσιμης ημέρας σε 11 ώρες για τους «νέους» (από 13 ώς 18 χρονών) και για όλες τις εργάτριες, την 1η του Μάη 1848 όμως θα εφαρμοζόταν ο οριστικός περιορισμός της σε 10 ώρες. Κατά τα άλλα ο νόμος αυτός ήταν απλά μια τροπολογία με τη μορφή προσθήκης στους νόμους του 1833 και 1844.

Το κεφάλαιο επιχείρησε μια προκαταρτική εκστρατεία για να εμποδίσει την ολοκληρωτική εφαρμογή του νόμου την 1η του Μάη 1848. Και μάλιστα υποτίθεται ότι οι ίδιοι οι εργάτες, που τους σωφρόνισε τάχα η πείρα, θα έπρεπε να βοηθήσουν στην καταστροφή του ίδιου τους του έργου. Η στιγμή είχε δεξιοτεχνικά επιλεχθεί.

«Πρέπει να θυμόμαστε ότι εξαιτίας της φοβερής κρίσης του 1846-1847 οι εργοστασιακοί εργάτες υπόφεραν πολλά, επειδή πολλά εργοστάσια εργάζονταν μόνο περιορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ άλλα είχαν ακινητοποιηθεί εντελώς. Γιαυτό, σημαντικός αριθμός εργατών βρισκόταν σε πολύ πιεστική θέση και πολλοί είχαν χρεωθεί. Έτσι μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι οι εργάτες θα προτιμούσαν μια μεγαλύτερη εργάσιμη ημέρα για να αποκαταστήσουν τις απώλειες του παρελθόντος, πιθανά για να ξοφλήσουν χρέη ή για να πάρουν από το ενεχυροδανειστήριο τα έπιπλά τους, ή για ν' αναπληρώσουν τα υπάρχοντά τους που είχαν πριν πουλήσει, ή για ν' αποκτήσουν καινούργια ρούχα για τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους»[1].

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16.

Οι κύριοι εργοστασιάρχες προσπάθησαν να επιτείνουν τη φυσική επίδραση αυτών των παραγόντων με μια γενική μείωση των μισθών κατά 10%. Αυτό έγινε κατά κάποιο τρόπο για τη γιορτή των εγκαινίων της νέας εποχής του ελεύθερου εμπορίου. Έπειτα ακολούθησε κι άλλη μείωση των μισθών κατά $8^{1}/_{3}$% μόλις η εργάσιμη μέρα περιορίστηκε σε 11 ώρες, και άλλη μια, διπλάσια, όταν περιορίστηκε οριστικά σε 10 ώρες. Έτσι λοιπόν, παντού όπου το επέτρεπαν κάπως οι περιστάσεις έγινε μια ελάττωση των μισθών τουλάχιστο κατά 25%[1]. Και κάτω από τους όρους αυτούς που είχαν προετοιμαστεί τόσο ευνοϊκά, άρχισαν τη ζύμωση μέσα στους εργάτες για ν' ανακαλέσουν το νόμο του 1847. Και στη ζύμωση αυτή δεν περιφρονήθηκε κανένα μέσο απάτης, δελεασμού και απειλής – όλα όμως έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Όσο για τη μισή ντουζίνα αιτήσεις εργατών με τις οποίες τους έβαλαν να παραπονεθούν πως «τους καταπιέζει ο νόμος», οι ίδιοι οι αιτούντες, στην προφορική ακρόασή τους, δήλωσαν ότι οι υπογραφές τους εκμαιεύτηκαν κατόπιν εκβιασμού. «Είχαν καταπιεστεί, αλλά από κάποιον άλλο, όχι από το νόμο για τα εργοστάσια»[2]. Αν όμως οι εργοστασιάρχες δεν κατάφεραν να κάνουν τους εργάτες να μιλήσουν σύμφωνα με το δικό τους πνεύμα, τόσο περισσότερο κραύγαζαν οι ίδιοι στον τύπο και στο κοινοβούλιο εξ ονόματος των εργατών. Κατάγγελλαν τους επόπτες εργασίας ως ένα είδος επίτροπους της Συμβατικής[3], που θυσίαζαν χωρίς οίκτο το δυστυχισμένο εργάτη στη λόξα τους για την καλυτέ-

1. «Διαπίστωσα περιπτώσεις που από ανθρώπους που έπαιρναν 10 σελίνια την εβδομάδα αφαιρούσαν το 1 σελίνι, βάσει της γενικής κατά 10% μείωσης των μισθών, και έπειτα ακόμα 1 σελίνι και 6 πένες επειδή περιορίστηκε ο χρόνος εργασίας δηλ. το όλο 2 σελίνια και 6 πένες, και όμως η πλειοψηφία εξακολουθούσε να είναι υπέρ του νόμου για το δεκάωρο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16).

2. «Όταν υπόγραφα την αίτηση δήλωνα ταυτόχρονα πως κάνω έτσι κάτι κακό. – Τότε γιατί την υπογράψατε; – Γιατί σε περίπτωση που θα αρνιόμουνα θα με πετούσαν στο δρόμο. – Ο αιτών αισθανόταν πραγματικά τον εαυτό του "να καταπιέζεται", όχι όμως ακριβώς από το νόμο για τα εργοστάσια» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 102).

3. *Επίτροπος της Συμβατικής*: Έτσι ονομάζονταν κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης οι επιφορτισμένοι με ιδιαίτερες εξουσίες εκπρόσωποι της Εθνικής Συμβατικής Συνέλευσης στους νομούς και στις στρατιωτικές μονάδες (σ.τ.γ.Ε.).

ρευση του κόσμου. Κι αυτή η μανούβρα απέτυχε. Ο επόπτης εργασίας Λέοναρντ Χόρνερ πήρε ο ίδιος προσωπικά και με τους υποεπόπτες του πολυάριθμες μαρτυρικές καταθέσεις από τα εργοστάσια του Λάνκασηρ. Περίπου 70% των εργατών που ρωτήθηκαν τάχθηκαν υπέρ του 10ωρου, ένα πολύ μικρότερο ποσοστό υπέρ του 11ωρου και μια τελείως ασήμαντη μειοψηφία υπέρ του παλιού 12ωρου[1].

Ένας άλλος «φιλικός» ελιγμός ήταν να βάλουν τους ενήλικους άνδρες εργάτες να εργάζονται 12 ως 15 ώρες και έπειτα να διακηρύσσουν το γεγονός αυτό σαν την καλύτερη έκφραση των ενδόμυχων πόθων των προλετάριων. Όμως ο «αμείλικτος» επόπτης εργασίας Λέοναρντ Χόρνερ εμφανίσθηκε πάλι επιτόπου. Οι περισσότεροι από τους «εργάτες των υπερωριών» κατάθεσαν πως

«θα προτιμούσαν κατά πολύ να εργάζονται 10 ώρες με μικρότερο μισθό, αλλά δεν είχαν δυνατότητα επιλογής. Υπάρχουν τόσοι άνεργοι ανάμεσά τους, τόσοι κλώστες υποχρεώθηκαν να εργάζονται σαν απλοί piecers [εργάτες που δένουν την κλωστή όταν κόβεται], που αν αρνιόνταν να δουλέψουν περισσότερες ώρες θάπαιρναν αμέσως άλλοι τη θέση τους, έτσι που το ζήτημα γι αυτούς μπαίνει μ' αυτό τον τρόπο: ή θα δουλέψουν περισσότερες ώρες ή θα πεταχτούν στο δρόμο»[2].

Η προκαταρτική εκστρατεία του κεφαλαίου απέτυχε και ο νόμος για το δεκάωρο τέθηκε σε ισχύ την 1η του Μάη 1848. Στο μεταξύ όμως η χρεωκοπία του κόμματος των χαρτιστών, που οι αρχηγοί του φυλακίστηκαν και οι οργανώσεις του διασκορπίστηκαν, είχε ήδη κλονίσει την αυτοπεποίθηση της αγγλικής εργατικής τάξης. Λίγο αργότερα, η εξέγερση του Ιούνη στο Παρίσι και η αιματηρή κατάπνιξή της συνένωσε στην Αγγλία, όπως και στην ηπειρωτική Ευρώπη, όλες τις μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες, λύκους του χρηματιστηρίου και μικρέμπορους, οπαδούς του προστατευτισμού και οπαδούς του ελεύθερου εμπορίου, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, παπάδες και ελευθεροστοχαστές, νεαρές πόρνες και γριές καλόγριες, κάτω από το κοινό σύνθημα της σωτηρίας της ιδιοκτησίας, της θρησκείας, της οικογενείας, της κοινωνίας! Η εργατική τάξη είχε παντού εξορισθεί, αφορισθεί, υπαχθεί στο «loi des suspects» [«νόμο για τους ύποπτους»[1]]. Έτσι οι κύριοι εργοστασιάρχες δεν χρειάστηκε να ενοχληθούν. Στασίασαν ανοιχτά όχι μόνο ενάντια στο νόμο για το δεκάωρο, μα και ενάντια σ' όλη τη νομοθεσία που από το 1833 προσπαθούσε να χαλιναγωγήσει κάπως την «ελεύθερη» απομύζηση της εργασιακής δύναμης. Ήταν μια σε μικρογραφία Proslavery Rebelion[2] [ανταρσία για την υπεράσπιση της δουλείας], που διεξήγετο πάνω από δυο χρόνια συνέχεια με αδυσώπητο κυνισμό και με τρομοκρατική ενεργητικότητα, στοιχεία που και τα δυο τους στοίχιξαν τόσο πιο φτηνά όσο ο στασιαστής κεφαλαιοκράτης δεν διακινδύνευε τίποτα άλλο εκτός από το τομάρι των εργατών του.

Για να κατανοηθούν όσα θ' ακολουθήσουν πρέπει να θυμηθούμε ότι οι εργοστασιακοί νόμοι του 1833, του 1844 και του 1847 ίσχυαν και οι τρεις, εφόσον ο ένας δεν τροποποιούσε τον άλλο. Ότι κανένας απ' αυτούς τους νόμους δεν περιορίζει την εργάσιμη μέρα του άνδρα εργάτη, πάνω από 18 χρονών. Και ότι από το 1833 και μετά έμεινε ως η κατά νόμον «εργάσιμη ημέρα» το 15ωρο διάστημα από τις $5^1/_2$ το πρωί ως τις $8^1/_2$ το βράδυ, που μέσα στα πλαίσιά του έπρεπε να εκτελείται σύμ-

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 17. Στην περιφέρεια του κ. Χόρνερ ρωτήθηκαν έτσι 10.270 ενήλικοι άνδρες εργάτες 181 εργοστασίων. Οι καταθέσεις τους υπάρχουν στο παράρτημα της έκθεσης για τα εργοστάσια του εξαμήνου που τέλειωσε με τον Οκτώβρη του 1848. Οι ακροάσεις αυτές των μαρτύρων αποτελούν ανεκτίμητο υλικό και από άλλη άποψη.

2. «Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848». Βλ. τις καταθέσεις αριθ. 69, 70, 71, 72, 92, 93 που συγκέντρωσε ο ίδιος ο Λέοναρντ Χόρνερ, και τις καταθέσεις αριθ. 51, 52, 58, 59, 62, 70 που τις συγκέντρωσε ο υποεπόπτης Α και που δημοσιεύονται στο «Παράρτημα». Ένας εργοστασιάρχης έβαλε ο ίδιος τα πράγματα στη θέση τους. Βλ. τον αριθ. 14 που ακολουθεί ύστερα από τον αριθ. 265 [σελ. 37].

1. *Loi des suspects* [νόμος για τους ύποπτους]: Νόμος για τα μέτρα γενικής ασφάλειας, που ψηφίστηκε από το Corps législatif στις 19 Φλεβάρη 1858. Ο νόμος έδινε στον αυτοκράτορα και την κυβέρνησή του το απεριόριστο δικαίωμα να ρίχνει στις φυλακές ή να εκτοπίζει σε διάφορα μέρη της Γαλλίας και της Αλγερίας ή να απελαύνει ολοκληρωτικά από τη γαλλική επικράτεια κάθε άτομο που ήταν ύποπτο για εχθρική στάση προς τη Δεύτερη Αυτοκρατορία (σ.τ.γ.Ε.).

2. «*Proslavery rebellion*» («ανταρσία για την υπεράσπιση της δουλείας»): μια εξέγερση που ξεκίνησε από τους δουλοκτήτες του νότου των ΗΠΑ και οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο του 1861-1865 (σ.τ.γ.Ε.).

φωνα με τους προβλεπόμενους όρους πρώτα η δωδεκάωρη και έπειτα η δεκάωρη εργασία των νέων και των γυναικών.

Οι εργοστασιάρχες άρχισαν εδώ ή εκεί να απολύουν ένα μέρος, άλλοτε τους μισούς νέους και τις μισές εργάτριες που απασχολούσαν, και επανέφεραν για τους ενήλικους άνδρες εργάτες τη νυχτερινή εργασία που είχε σχεδόν εξαφανιστεί. Ο νόμος για το δεκάωρο, φώναζαν, δεν τους αφήνει άλλη εναλλακτική λύση[1].

Το δεύτερο βήμα αφορούσε τα από το νόμο προβλεπόμενα διαλείμματα για τα γεύματα. Ας δόσουμε το λόγο στους επόπτες εργασίας:

«Από τότε που οι ώρες εργασίας περιορίστηκαν σε 10, οι εργοστασιάρχες, μ' όλο που δεν εφαρμόζουν πρακτικά ακόμα ως την τελευταία συνέπεια τις απόψεις τους, ισχυρίζονται πως ανταποκρίνονται στις διατάξεις του νόμου, όταν λ.χ. η δουλειά εκτελείται από τις 9 το πρωί ως τις 7 το βράδυ, παραχωρώντας μια ώρα για φαγητό πριν από τις 9 π.μ. και μισή ώρα ύστερα από τις 7 μ.μ., όταν δηλ. παραχωρούν έτσι $1^1/_2$ ώρα για τα γεύματα. Σε μερικές περιπτώσεις επιτρέπουν τώρα μισή ή μια ολόκληρη ώρα για το μεσημεριανό φαγητό, επιμένουν όμως ταυτόχρονα ότι δεν είναι καθόλου υποχρωμένοι να παραχωρούν ένα οποιοδήποτε μέρος της $1^1/_2$ ώρας κατά τη διάρκεια της δεκάωρης εργάσιμης ημέρας».

Έτσι οι κύριοι εργοστασιάρχες ισχυρίζονται πως οι σχολαστικά ακριβείς διατάξεις του νόμου του 1844 σχετικά με τα γεύματα δίνουν στους εργάτες την άδεια να τρώνε και να πίνουν μόνο πριν την είσοδό τους στο εργοστάσιο και ύστερα από την έξοδό τους από το εργοστάσιο, δηλ. στο σπίτι τους! Και γιατί οι εργάτες να μην τρώνε και το μεσημεριανό τους φαγητό πριν από τις 9 π.μ.; Οι νομικοί του στέμματος ωστόσο αποφάνθηκαν ότι τα προβλεπόμενα γεύματα

«πρέπει να δίνονται στα διαλείμματα της πραγματικής εργάσιμης ημέρας, και ότι είναι παράνομο να βάζεις τους εργάτες να εργάζονται χωρίς διακοπή 10 συναπτές ώρες, από τις 9 το πρωί ώς τις 7 το βράδυ».

Ύστερα απ' αυτή την επίδειξη άνεσης, το κεφάλαιο εγκαινίασε την ανταρσία του με ένα βήμα που ανταποκρινόταν στο γράμμα του νόμου του 1844 και που επομένως ήταν νόμιμο.

Ο νόμος του 1844 απαγόρευε βέβαια σε παιδιά 8-13 χρονών που εργάζονταν πριν από τις 12 το μεσημέρι, να ξαναεργαστούν ύστερα από την 1 μ.μ. Όμως δε ρύθμιζε με κανένα τρόπο την $6^1/_2$ωρη εργασία των παιδιών, που ο εργάσιμος χρόνος τους άρχιζε στις 12 το μεσημέρι ή και αργότερα! Έτσι 8 χρονών παιδιά που άρχιζαν τη δουλειά τους στις 12 το μεσημέρι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν 1 ώρα, από τις 12 ώς τις 1 μ.μ., 2 ώρες, από τις 2 ώς τις 4 μ.μ., και $3^1/_2$ ώρες, από τις 5 ώς τις $8^1/_2$ το βράδυ. Δηλ. συνολικά τις $6^1/_2$ ώρες που προβλέπει ο νόμος! Ή ακόμα καλύτερα: για να προσαρμόσουν οι εργοστασιάρχες τη χρησιμοποίηση των παιδιών στην εργασία των ενήλικων ανδρών εργατών ώς τις $8^1/_2$ το βράδυ, αρκούσε να μη δόσουν στα παιδιά δουλειά πριν τις 2 μ.μ. οπότε μπορούσαν να τα κρατούν μετά στο εργοστάσιο χωρίς διακοπή ώς τις $8^1/_2$ το βράδυ!»

(...)

Το εργατικό προσωπικό χωριζόταν καμιά φορά σε 12 ώς 15 κατηγορίες, που κι αυτές με τη σειρά τους άλλαζαν διαρκώς τα συστατικά τους μέρη. Στο διάστημα της δεκαπεντάωρης διάρκειας της εργοστασιακής ημέρας το κεφάλαιο έσυρε τον εργάτη πότε για 30 λεπτά της ώρας και πότε για μια ώρα στη δουλειά και ύστερα πάλι τον απωθούσε για να τον τραβήξει και πάλι στο εργοστάσιο και να τον απωθήσει ξανά απ' αυτό, καταδιώκοντάς τον πότε δω και πότε κει σε ακανόνιστα κομμάτια χρόνου, χωρίς να τον χάνει ούτε στιγμή απ' τα μάτια ώσπου νάχει ολοκληρώσει τη δεκάωρη εργασία. Όπως στη σκηνή του θεάτρου έτσι και δω τα ίδια άτομα έπρεπε να εμφανίζονται διαδοχικά στις διάφορες σκηνές των διαφόρων πράξεων. Όπως όμως ένας ηθοποιός σ' όλη τη διάρκεια του δράμματος ανήκει στη σκηνή, έτσι ανήκαν τώρα και οι εργάτες 15 ώρες συνέχεια στο εργοστάσιο, χωρίς να συμπεριλαμβάνεται σ' αυτό ο χρόνος για το πήγαινε κι έλα. Οι ώρες της ανάπαυσης μετατρέπονταν έτσι σε ώρες αναγκαστικής αργίας, που έσπρωχναν το νεαρό εργάτη στο καπηλιό και τη νεαρή εργάτρια στο μπουρδέλο. Με κάθε καινούργια ιδέα που σοφιζόταν καθημερινά ο κεφαλαιοκράτης για να κρατάει σε κίνηση τις μηχανές του 12 ή 15 ώρες συνέχεια χωρίς ν' αυξήσει το εργατικό προσωπικό, ο εργάτης

1. «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 133, 134.

ήταν αναγκασμένος να καταπίνει γρήγορα το φαγητό του πότε στο ένα και πότε στο άλλο κενό χρόνου. Τον καιρό που γινόταν η προπαγάνδα για το δεκάωρο οι εργοστασιάρχες φώναζαν ότι ο συρφετός των εργατών κάνει διαβήματα με την ελπίδα ότι θα παίρνει μισθό δώδεκα ωρών για εργασία δέκα ωρών. Τώρα είχαν αντιστρέψει το νόμισμα. Πλήρωναν μισθό δέκα ωρών και είχαν την εργατική δύναμη στη διάθεσή τους δώδεκα και δεκαπέντε ώρες![1]. Αυτή ήταν η ουσία της υπόθεσης, αυτή ήταν η εκδοχή των εργοστασιαρχών για το νόμο του δεκάωρου! Και επρόκειτο για τους ίδιους εκείνους οπαδούς του ελεύθερου εμπορίου που με το χρίσμα του μύρου και ξεχειλίζοντας από αγάπη για τον άνθρωπο επί 10 ολόκληρα χρόνια, τον καιρό της προπαγάνδας ενάντια στους νόμους για τα σιτηρά, έλεγαν στους εργάτες, υπολογίζοντας με λεπτομέρεια μέχρι και την τελευταία δεκάρα, ότι με ελεύθερες τις εισαγωγές των σιτηρών και με τα μέσα που διαθέτει η αγγλική βιομηχανία θα ήταν απόλυτα επαρκής η δεκάωρη εργασία για να πλουτίζει τους κεφαλαιοκράτες[2].

Η δίχρονη ανταρσία του κεφαλαίου επιστεγάστηκε τελικά με την ετυμηγορία ενός από τα τέσσερα ανώτατα δικαστήρια της Αγγλίας, του Court of Exchequer, που για μια από τις περιπτώσεις που έφτασαν ενώπιόν του στις 8 του Φλεβάρη 1850 αποφάνθηκε πως ναι μεν οι εργοστασιάρχες ενέργησαν ενάντια το πνεύμα του νόμου του 1844, όμως αυτός ο ίδιος ο νόμος περιέχει ορισμένες λέξεις που τον έκαναν παράλογο. «Με την απόφαση αυτή είχε καταργηθεί ο νόμος για το δεκάωρο»[3]. Πλήθος εργοστασιάρχες, που ώς τώρα απόφευγαν ακόμα το σύστημα ρελαί για τους ανήλικους και τις εργάτριες, έσπευσαν τώρα να το αρπάξουν και με τα δυο τους χέρια[1].

1. Βλ. «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 6, και τη διεξοδική εξήγηση του shifting system [σύστημα με βάρδιες] από τους επόπτες εργασίας Χάουελ και Σόντερς στο «Reports etc. for 31st October 1848». Βλ. επίσης το διάβημα του κλήρου του Άστον και περιχώρων στη βασίλισσα [Βικτόρια], άνοιξη του 1849, ενάντια στο shift system.

2. Πρβλ. π.χ. «The Factory Question and the Ten Hours Bill» του R.H. Greg. [London] 1837.

3. Friedrich Engels: «Die englische Zehnstundenbill» στο περιοδικό «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», που το εξέδιδα εγώ ο ίδιος, τεύχος του Απρίλη 1850, σελ. 13. Το ίδιο «υψηλό» δικαστήριο είχε ανακαλύψει επίσης τον καιρό του αμερικάνικου εμφύλιου πολέμου μια διφορούμενη φράση που μετέτρεπε στο διαμετρικά αντίθετό του το νόμο που απαγορεύει τον εξοπλισμό πειρατικών πλοίων.

Ύστερα όμως απ' αυτή τη φαινομενικά οριστική νίκη του κεφαλαίου ακολούθησε αμέσως μια απότομη αλλαγή. Οι εργάτες είχαν προβάλει ώς τότε παθητική, αν και αλύγιστη και καθημερινά ανανεούμενη αντίσταση. Τώρα διαμαρτύρονταν σε θορυβώδεις απειλητικές συγκεντρώσεις στο Λάνκασηρ και στο Γιόρκσηρ. Ώστε ο δήθεν νόμος για το δεκάωρο ήταν απλή κοροϊδία, κοινοβουλευτική απάτη, και δεν υπήρξε ποτέ! Οι επόπτες εργασίας προειδοποίησαν επειγόντως την κυβέρνηση ότι ο ταξικός ανταγωνισμός είχε φθάσει σε απίστευτα υψηλή ένταση. Ακόμα μουρμούριζε και μια μερίδα των ίδιων των εργοστασιαρχών:

«Ύστερα από τις αντιφατικές αποφάσεις των δημοτικών συμβούλων επικρατεί μια τελείως ανώμαλη και άναρχη κατάσταση. Άλλος νόμος ισχύει στο Γιόρκσηρ, άλλος στο Λάνκασηρ, άλλος νόμος σε μια ενορία του Λάνκασηρ και άλλος σε μια άμεσα γειτονική περιοχή. Στις μεγαλουπόλεις ο εργοστασιάρχης μπορεί να παρακάμπτει το νόμο, ενώ στους μικρούς συνοικισμούς της υπαίθρου ο εργοστασιάρχης δε βρίσκει το απαραίτητο προσωπικό για το σύστημα ρελαί και ακόμα λιγότερο για τη μεταφορά των εργατών από το ένα εργοστάσιο στο άλλο κλπ.».

Και η ισότητα στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης είναι για το κεφάλαιο το πρώτο ανθρώπινο δικαίωμα.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η υπόθεση κατάληξε σε ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε εργοστασιάρχες και εργάτες που επισφραγίστηκε κοινοβουλευτικά με το νέο συμπληρωματικό εργοστασιακό νόμο της 5ης του Αυγούστου 1850. Για τους «νέους και τις γυναίκες» η εργάσιμη ημέρα αυξήθηκε από 10 σε $10\frac{1}{2}$ ώρες για τις πρώτες 5 μέρες της εβδομάδας, ενώ για το Σάββατο περιορίστηκε σε $7\frac{1}{2}$ ώρες. Η εργασία πρέπει να εκτελείται μέσα στη χρονική περίοδο από τις 6 το πρωί ώς τις 6 το βράδυ[2], με $1\frac{1}{2}$ ώρες διακοπές για τα γεύματα που πρέπει να παραχωρούνται ταυτόχρονα και σύμφωνα με τις διατάξεις του

1. «Reports etc. for 30th April 1850».

2. Το χειμώνα στη θέση της ίσχυε η χρονική περίοδος από τις 7 το πρωί ώς τις 7 το βράδυ.

1844 κλπ. Έτσι μια για πάντα δόθηκε τέλος στο σύστημα ρελαί[1]. Για την εργασία των παιδιών έμεινε σε ισχύ ο νόμος του 1844.

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 294-304 και 307-309 (1867)

9. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ (ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ) Η ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Η εργοστασιακή νομοθεσία, αυτή η πρώτη συνειδητή και σχεδιασμένη αντίδραση της κοινωνίας στην αυτοφυή μορφή της παραγωγικής της διαδικασίας, είναι, όπως είδαμε, εξίσου αναγκαίο προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας, όπως η βαμβακερή κλωστή, τα αυτόματα μηχανήματα και ο ηλεκτρικός τηλέγραφος. Προτού περάσουμε στη γενίκευσή της στην Αγγλία, πρέπει ν' αναφέρουμε σύντομα μερικές ακόμα διατάξεις του αγγλικού νόμου για τα εργοστάσια, που δεν αφορούν τον αριθμό των ωρών της εργάσιμης ημέρας.

Οι διατάξεις σχετικά με την υγεία, εκτός από τη διατύπωσή τους που ευκολύνει τον κεφαλαιοκράτη να τις παρακάμπτει, είναι εξαιρετικά ισχνές και στην πράξη περιορίζονται σε οδηγίες για το άσπρισμα των τοίχων και σε μερικά άλλα μέτρα καθαριότητας, τον αερισμό και την προστασία από επικίνδυνες μηχανές. Στο Τρίτο Βιβλίο θα επανέλθουμε στο γεμάτο φανατισμό αγώνα των εργοστασιαρχών ενάντια στη διάταξη του νόμου, που τους επιβάλλει ένα μηδαμινό έξοδο για την προστασία μελών των «χεριών» τους. Εδώ επανεπιβεβαιώνεται λαμπρά το δόγμα του ελεύθερου εμπορίου, ότι σε μια κοινωνία ανταγωνιστικών συμφερόντων ο καθένας, επιδιώκοντας το δικό του ιδιοτελές συμφέρον, προάγει το κοινό καλό. Ένα και μόνο παράδειγμα είναι αρκετό. Είναι γνωστό πως στην Ιρλανδία κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσάχρονης περιόδου αναπτύχθηκε πολύ η λινουργία και μαζί της αυξήθηκε ο αριθμός των scutching mills (εργοστάσια για το κοπάνισμα και το σπάσιμο του λιναριού). Το 1864 υπήρχαν εκεί κάπου 1800 τέτοιοι μύλοι. Εποχικά, το φθινόπωρο και το χειμώνα, αποσπώνται από τις γεωργικές εργασίες κυρίως νέοι και γυναίκες, οι γιοι, οι θυγατέρες και οι σύζυγοι των γειτονικών μικρών εκμισθωτών γης, δηλ. άνθρωποι που δεν έχουν ιδέα από μηχανές, για να τροφοδοτούν με λινάρι τους κυλίνδρους των scutching mills. Η έκταση και η ένταση των ατυχημάτων που γίνονται εδώ είναι ολότελα χωρίς προηγούμενο στην ιστορία των μηχανών. Ένα και μόνο scutching mill του Κίλντιναν (κοντά στο Κορκ) είχε στο παθητικό του από το 1852 ώς το 1856 έξι θανατηφόρα ατυχήματα και 60 βαριούς ακρωτηριασμούς, που όλα τους θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί με μερικά απλούστατα μέτρα που στοιχίζουν λίγα σελίνια. Ο δρ. Ου. Ουάιτ, ο certifying surgeon [πραγματογνώμων χειρούργος] των εργοστασίων του Ντάουνπατρικ, σε μια επίσημη έκθεσή του στις 15 του Δεκέμβρη 1865 λέει:

«Τα ατυχήματα στα scutching mills είναι από τα πιο φριχτά. Σε πολλές περιπτώσεις κόβεται από το κορμί του εργάτη το ένα τέταρτο. Οι συνηθισμένες συνέπειες των τραυμάτων είναι ο θάνατος ή ένα μέλλον άθλιας ανικανότητας και βασάνων. Η αύξηση του αριθμού των εργοστασίων σ' αυτή τη χώρα θα εξαπλώσει φυσικά αυτά τα ανατριχιαστικά αποτελέσματα. Έχω την πεποίθηση πως με μια κατάλληλη κρατική επίβλεψη των scutching mills μπορούν ν' αποφευχθούν μεγάλες θυσίες σε σώματα και ζωές»[1].

Τι άλλο θα μπορούσε να χαρακτηρίσει καλύτερα τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, από αυτή την αναγκαιότητα να του επιβληθούν από το κράτος με αναγκαστικό νόμο οι πιο στοιχειώδεις εγκαταστάσεις καθαριότητας και υγείας;

«Ο νόμος του 1864 για τα εργοστάσια ασβέστωσε και καθάρισε πάνω από 200 εργαστήρια αγγειοπλαστικής, ύστερ' από εικοσάχρονη ή ολοκληρωτική αποχή από κάθε τέτοια πράξη» (αυτή είναι η «εγκράτεια» του κεφαλαίου!) «σε εργαστήρια όπου εργάζονται 27.878 εργάτες και όπου ώς τώρα, σ' όλη τη διάρκεια μιας υπερβολικής ημερήσιας και συχνά νυχτερινής εργασίας, ανάπνευαν μια αποτροπιαστική ατμόσφαιρα, που έκανε μια κατά τα άλλα συγκριτικά αβλαβή απασχόληση

1. «Ο σημερινός νόμος (του 1850) ήταν ένας συμβιβασμός, σύμφωνα με τον οποίο οι εργάτες παραιτούνταν από τα ευεργετήματα του νόμου για το δεκάωρο παίρνοντας σε αντάλλαγμα την ενιαία έναρξη και λήξη της εργασίας για εκείνους τους εργάτες που ο χρόνος εργασίας τους υπόκειτο σε περιορισμούς». («Reports etc. for 30th April 1852», σελ. 14).

1. «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XV, αριθ. 72 κ.ε.

να εγκυμονεί αρρώστιες και θάνατο. Ο νόμος για τα εργοστάσια πολλαπλασίασε πολύ τα μέσα αερισμού»[1].

Ταυτόχρονα, αυτή η πλευρά του νόμου για τα εργοστάσια δείχνει χτυπητά, πώς ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής από την ίδια του τη φύση αποκλείει κάθε λογική καλυτέρεψη πέρα από ένα ορισμένο σημείο. Έχουμε αναφέρει επανειλημμένα ότι οι άγγλοι γιατροί δηλώνουν ομόφωνα πως για ένα άτομο, που εργάζεται συνεχώς, μόλις και μετά βίας μπορεί να θεωρηθούν ικανοποιητικό ελάχιστο όριο τα 500 κυβικά πόδια αέρα. Ας είναι! Αν ο νόμος για τα εργοστάσια με όλα τα καταναγκαστικά του μέτρα επιταχύνει έμμεσα τη μετατροπή των μικρότερων εργαστηρίων σε εργοστάσια, και επομένως επεμβαίνει έμμεσα στο δικαίωμα ιδιοκτησίας των μικρότερων κεφαλαιοκρατών και εξασφαλίζει στους μεγάλους το μονοπώλιο, η δια νόμου επιβολή του αναγκαίου αέρα για κάθε εργάτη στον τόπο της δουλειάς θ' απαλλοτρίωνε άμεσα μεμιάς χιλιάδες μικρούς κεφαλαιοκράτες! Θα πρόσβαλλε τη ρίζα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλ. την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου, αδιάφορο αν πρόκειται για μεγάλο ή μικρό κεφάλαιο, που γίνεται με την «ελεύθερη» αγορά και κατανάλωση της εργασιακής δύναμης. Μπροστά λοιπόν σ' αυτά τα 500 κυβικά πόδια αέρα ασφυκτιά η εργοστασιακή νομοθεσία. Οι υγειονομικές υπηρεσίες, οι εξεταστικές επιτροπές για τη βιομηχανία και οι επιθεωρητές εργασίας επαναλαμβάνουν ξανά και ξανά την αναγκαιότητα για 500 κυβικά πόδια και το αδύνατο του να επιβληθούν στο κεφάλαιο. Έτσι, εξαγγέλλουν στην πράξη ως όρο ύπαρξης του κεφαλαίου τη φθίση και άλλες πνευμονικές αρρώστιες[2].

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 127.

2. Η πείρα έδειξε ότι ένα μέσο υγιές άτομο καταναλώνει σε κάθε αναπνοή μέσης έντασης 25 κυβικά δάχτυλα αέρα και ότι κάνει περίπου 20 αναπνοές στο λεπτό. Έτσι ο αέρας που καταναλώνει ένα άτομο στο 24ωρο είναι κάπου 720.000 κυβικά δάχτυλα ή 416 κυβικά πόδια. Ξέρουμε όμως πως ο αέρας που έχει χρησιμοποιηθεί μια φορά για την αναπνοή δεν μπορεί να χρησιμεύσει ξανά για την ίδια διαδικασία, αν προηγούμενα δεν καθαριστεί στο μεγάλο εργαστήρι της φύσης. Σύμφωνα με τα πειράματα του Βάλεντιν και του Μπρούνερ φαίνεται πως ένας υγιής άνδρας εκπνέει κάπου 1300 κυβικά δάχτυλα διοξείδιο του άνθρακα την ώρα, δηλ. μέσα σε 24 ώρες το πνευμόνι βγάζει κάπου 8 ουγγιές στερεό άνθρακα. «Κάθε άνθρωπος θάπρεπε νάχει στη διάθεσή του κάπου 800 κυβικά πόδια αέρα» (Huxley, [«Lessons in Elementary Physiology», London 1866, σελ. 105]).

Όσο πενιχρές κι αν φαίνονται στο σύνολό τους οι περί την εκπαίδευση διατάξεις του νόμου για τα εργοστάσια, διακήρυξαν ωστόσο τη στοιχειώδη εκπαίδευση ως αναγκαστική συνθήκη της εργασίας[1]. Η επιτυχία τους απέδειξε πρώτα απ' όλα τη δυνατότητα να συνδυαστούν η εκπαίδευση και η γυμναστική[2] με τη χειρωνακτική εργασία, επομένως και η χειρωνακτική εργασία με την εκπαίδευση και τη γυμναστική. Από τις μαρτυρικές καταθέσεις των δασκάλων οι επιθεωρητές εργασίας γρήγορα ανακάλυψαν πως τα παιδιά που εργάζονται σε εργοστάσια, αν και παρακολουθούν τα μισά από τα μαθήματα που γίνονται στους τακτικούς μαθητές των ημερήσιων σχολείων, μαθαίνουν τα ίδια και συχνά περισσότερα απ' αυτούς.

«Το ζήτημα είναι απλό. Όσοι μένουν μόνο τη μισή μέρα στο σχολείο, είναι πάντα φρέσκοι και σχεδόν πάντα ικανοί και πρόθυμοι να δεχθούν τη διδασκαλία. Το σύστημα μισή μέρα εργασία και μισή μέρα σχολείο μετατρέπει την καθεμιά από τις ασχολίες αυτές σε ξεκούραση και ανάπαυση από την άλλη, και επομένως αρμόζει πολύ περισσότερο στο παιδί, από την αδιάκοπη συνέχιση της μιας απ' αυτές. Ένα αγόρι που κάθεται στο σχολείο από νωρίς το πρωί, και μάλιστα όταν κάνει ζέστη, είναι αδύνατο να συναγωνιστεί με ένα άλλο παιδί που έρχεται ευδιάθετο και ξύπνιο από τη δουλειά του»[3].

1. Σύμφωνα με τον αγγλικό νόμο για τα εργοστάσια, οι γονείς δεν επιτρέπεται να στέλνουν παιδιά κάτω από 14 χρονών στα «ελεγχόμενα» εργοστάσια, αν δε φροντίζουν ώστε τα παιδιά να παίρνουν ταυτόχρονα και στοιχειώδη εκπαίδευση. Ο εργοστασιάρχης είναι υπεύθυνος για την τήρηση του νόμου. «Η εργοστασιακή εκπαίδευση είναι υποχρεωτική και αποτελεί όρο της εργασίας» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 111).

2. Σχετικά με τις ιδιαίτερα συμφέρουσες επιτυχίες του συνδυασμού της γυμναστικής (και των στρατιωτικών ασκήσεων για τ' αγόρια) με την υποχρεωτική εκπαίδευση των παιδιών που εργάζονται σε εργοστάσια και των φτωχών μαθητών, βλέπε το λόγο του Ν. Ου. Σένιορ στο 7ο ετήσιο συνέδριο της «National Association for the Promotion of Social Science» στη «Report of Proceedings etc.», London 1863, σελ. 63, 64, καθώς και την έκθεση των επιθεωρητών εργασίας της 31 του Οκτώβρη 1865, σελ. 118, 119, 120, 126 κ.ε.

3. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 118. Ένας αφελής εργοστασιάρχης μεταξουργείου δηλώνει στα μέλη της «Children's Employment Commission»: «Είμαι πέρα για πέρα πεισμένος ότι το αληθινό μυστικό της παραγωγής ικανών εργατών έχει βρεθεί στο συνδυασμό της εργασίας με την εκπαίδευση, αρχίζοντας από τα παιδικά χρόνια. Φυσικά η εργασία δεν πρέπει να είναι ούτε πολύ κοπιαστική, ούτε αποτροπιαστική και ανθυγιεινή. Θα ευ-

Περισσότερα τεκμήρια υπάρχουν στο λόγο του Σένιορ στο κοινωνιολογικό συνέδριο του Εδιμβούργου το 1863. Στο λόγο του αυτό δείχνει επίσης, ανάμεσα στ' άλλα, πως η μονόπλευρη, μη παραγωγική και παρατεταμένη σχολική ημέρα των παιδιών των ανώτερων και μεσαίων τάξεων αυξάνει ανώφελα τη δουλειά των δασκάλων, «ενώ διασπαθίζει με τρόπο όχι μόνο άκαρπο, μα και απόλυτα βλαβερό το χρόνο, την υγεία και την ενέργεια των παιδιών»[1]. Όπως μπορούμε να παρακολουθήσουμε λεπτομερειακά στον Ρόμπερτ Όουεν, από το εργοστασιακό σύστημα βλάστησε το φύτρο της εκπαίδευσης του μέλλοντος, που θα συνδυάζει για όλα τα παιδιά πέρα από μιαν ορισμένη ηλικία την παραγωγική εργασία με την εκπαίδευση και τη γυμναστική, όχι μόνο σα μέθοδο για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, μα και σα μοναδική μέθοδο για την παραγωγή ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων.

Είδαμε ότι από τεχνική άποψη η μεγάλη βιομηχανία καταργεί τον καταμερισμό εργασίας της μανιφακτούρας, που προσκολλά ισόβια έναν ολόκληρο άνθρωπο σε μια λεπτομερειακή ενέργεια, ενώ ταυτόχρονα η κεφαλαιοκρατική μορφή της μεγάλης βιομηχανίας αναπαράγει με ακόμα πιο τερατώδη τρόπο εκείνο τον καταμερισμό της εργασίας – στο καθαυτό εργοστάσιο, με τη μετατροπή του εργάτη σε ενσυνείδητο εξάρτημα μιας επί μέρους μηχανής, και παντού αλλού, εν μέρει με τη σποραδική χρήση των μηχανών και της εργασίας με μηχανές[1], και εν μέρει με την εφαρμογή της εργασίας των γυναικών, των παιδιών και της ανειδίκευτης εργασίας ως νέας βάσης του καταμερισμού της εργασίας. Αναφύεται με βίαιο τρόπο η αντίφαση ανάμεσα στον καταμερισμό εργασίας της μανιφακτούρας και στην ουσία της μεγάλης βιομηχανίας. Η αντίφαση αυτή εκδηλώνεται, ανάμεσα στ' άλλα, με το φοβερό γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των παιδιών, που απασχολούνται στα σύγχρονα εργοστάσια και στις μανιφακτούρες, γίνονται επί χρόνια αντικείμενο εκμετάλλευσης αλυσοδεμένα συνέχεια από την πιο τρυφερή ηλικία στους πιο απλούς χειρισμούς, χωρίς να μαθαίνουν κάποια δουλειά, που θα τα έκανε αργότερα χρήσιμα, έστω και μόνο στην ίδια μανιφακτούρα ή στο ίδιο εργοστάσιο. Για παράδειγμα, παλιότερα στα αγγλικά τυπογραφεία γινόταν ένα πέρασμα των μαθητευόμενων από ευκολότερες εργασίες σε εργασίες πλουσιότερες σε περιεχόμενο, πράγμα που ανταποκρινόταν στο σύστημα της παλιάς μανιφακτούρας και της χειροτεχνίας. Υπόκειντο σε μια μαθητεία, ώσπου γίνονταν ολοκληρωμένοι τυπογράφοι. Ήταν απαραίτητο για το επάγγελμα να ξέρουν όλοι ανάγνωση και γραφή. Όλα αυτά άλλαξαν με την εισαγωγή της τυπογραφικής μηχανής. Η μηχανή αυτή χρησιμοποιεί δυο ειδών εργάτες, έναν ενήλικο εργάτη, που επιβλέπει τη μηχανή, και νεαρούς, συνήθως από 11 ως 17 χρονών, που η δουλειά τους συνίσταται αποκλειστικά στο να απλώνουν

χόμουνα να είχαν τα παιδιά μου εργασία και παιχνίδι σαν αλλαγή από το σχολείο» («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 82, αριθ. 36).

1. Senior στο «Report of Proceedings» του έβδομου ετήσιου συνεδρίου της «National Association for the Promotion of Social Science», σελ. 66. Πώς η μεγάλη βιομηχανία ανατρέποντας σ' ένα ορισμένο επίπεδο της ανάπτυξής της τον τρόπο της υλικής παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, ανατρέπει και τα μυαλά, μας το δείχνει χτυπητά μια σύγκριση ανάμεσα στο λόγο του Ν. Ου. Σένιορ του 1863 και στους φιλιππικούς του ενάντια στο νόμο του 1833 για τα εργοστάσια, ή μια σύγκριση των απόψεων του συνεδρίου που αναφέραμε με το γεγονός ότι σε μερικές αγροτικές περιφέρειες της Αγγλίας απαγορεύεται στους φτωχούς γονείς επί ποινή θανάτου από την πείνα να μορφώνουν τα παιδιά τους. Έτσι π.χ. ο κ. Σνελ μας πληροφορεί πως στο Σόμερσετσηρ επικρατεί η συνήθεια ο φτωχός που αποτείνεται στην ενορία για βοήθεια να υποχρεώνεται ν' αποσύρει τα παιδιά του από το σχολείο. Έτσι ο κ. Ουόλλαστον, παπάς του Φέλτχαμ, αφηγείται περιπτώσεις που ακυρώθηκε η οικονομική υποστήριξη πολλών οικογενειών, «επειδή στέλναν τα παιδιά τους στο σχολείο!»

1. Εκεί όπου μηχανές των χειροτεχνών που κινούνται με τη δύναμη του ανθρώπου συναγωνίζονται άμεσα ή έμμεσα τις πιο αναπτυγμένες μηχανές, δηλαδή τις μηχανές που προϋποθέτουν μηχανική κινητήρια δύναμη, συντελείται μια μεγάλη αλλαγή αναφορικά με τον εργάτη που κινεί τη μηχανή. Αρχικά η ατμομηχανή αντικαθιστούσε αυτόν τον εργάτη, τώρα πρέπει αυτός ν' αντικαταστήσει την ατμομηχανή. Γιαυτό η ένταση και η ανάλωση της εργασικής του δύναμης αυξάνουν σε τερατώδη βαθμό και αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους ανήλικους που είναι καταδικασμένοι σ' αυτό το βασανιστήριο! Έτσι, στο Κόβεντρυ και στα περίχωρά του ο επίτροπος Λοντζ βρήκε νέους 10 ώς 15 χρονών που χρησιμοποιούνταν για να κινούν αργαλιούς ταινιών, αγνοώντας τα μικρότερα παιδιά, που ήταν υποχρεωμένα να κινούν μικρότερους αργαλιούς. «Πρόκειται για εργασία εξαιρετικά κοπιαστική. The boy is a mere substitute for steam power. [Το παιδί αναπληρώνει απλώς τη δύναμη του ατμού]». («Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 114, αριθμ. 6). Βλ. στο ίδιο, σχετικά με τις φονικές συνέπειες «αυτού του συστήματος δουλείας», όπως το αποκαλεί η ίδια η επίσημη έκθεση.

τις κόλλες του χαρτιού στο κάτω μέρος της μηχανής ή να αφαιρούν από τη μηχανή τις τυπωμένες κόλλες. Τη βασανιστική αυτή δουλειά την εκτελούν, ιδίως στο Λονδίνο, 14, 15 και 16 ώρες αδιάκοπα μερικές μέρες της εβδομάδας και συχνά 36 ώρες συνέχεια, με δυο ώρες μονάχα ανάπαυση για φαγητό και ύπνο![1] Ένα μεγάλο μέρος απ᾽ αυτά τα παιδιά δεν ξέρουν ανάγνωση και είναι κατά κανόνα τελείως απαγριωμένα, ανώμαλα πλάσματα.

«Για να τα κάνουν ικανά για τη δουλειά τους δε χρειάζεται κανενός είδους διανοητική αγωγή. Έχουν λίγες ευκαιρίες για να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους κι ακόμα λιγότερες για ν᾽ αναπτύξουν την κρίση τους. Αν και ο μισθός τους είναι σχετικά μεγάλος για παιδιά, δεν αυξάνει στην αναλογία που μεγαλώνουν τα ίδια, και στη μεγάλη πλειοψηφία τους δεν έχουν καθόλου προοπτική να καταλάβουν κάποτε το πιο προσοδοφόρο και πιο υπεύθυνο πόστο του εργάτη που επιβλέπει τη μηχανή, γιατί σε κάθε μηχανή αναλογούν μόνο ένας εργάτης που την επιβλέπει και συχνά 4 παιδιά»[2]. Μόλις γίνουν πολύ μεγάλα για την παιδιάστικη αυτή εργασία, δηλ. όταν γίνουν τουλάχιστον 17 χρονών, τα απολύουν από το τυπογραφείο. Στρατολογούνται στο έγκλημα. Μερικές προσπάθειες που έγιναν για να τους βρουν αλλού δουλειά απότυχαν μπρος στην αμάθειά τους, στους άξεστους τρόπους τους, στη σωματική και πνευματική τους διαφθορά.

Αυτό που ισχύει για τον καταμερισμό εργασίας της μανιφακτούρας μέσα στο εργαστήρι ισχύει και για τον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας. Όσο η χειροτεχνία και η μανιφακτούρα αποτελούν τη γενική βάση της κοινωνικής παραγωγής, γίνεται αναγκαίο στοιχείο της ανάπτυξης η υποταγή του παραγωγού σ᾽ έναν αποκλειστικό κλάδο παραγωγής, το κομμάτιασμα της αρχικής ποικιλίας των απασχολήσεών του[3]. Πάνω σ᾽ εκείνη τη βάση κάθε ξεχωριστός κλάδος παρα-

1. «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 3, αριθ. 24.

2. «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 7, αριθ. 60.

3. «Σύμφωνα με την Statistical account [στατιστική έκθεση] σε μερικά μέρη της Άνω Σκωτίας... εμφανίστηκαν πολλοί προβατοβοσκοί και cotters [μικροχωρικοί] με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, φορώντας παπούτσια που τα είχαν φτιάξει οι ίδιοι από δέρμα που το είχαν επεξεργαστεί μόνοι τους, με ρούχα που δεν τα έχει αγγίξει κανένα άλλο χέρι εκτός από το δικό τους, που το

γωγής βρίσκει εμπειρικά την τεχνική μορφή που του αντιστοιχεί, την τελειοποιεί σιγά-σιγά και την αποκρυσταλώνει γρήγορα, μόλις αποκτηθεί κάποιος βαθμός ωριμότητας. Αυτό που επιφέρει κάποτε μιαν αλλαγή είναι, εκτός από το νέο υλικό δουλειάς που παρέχει το εμπόριο, η βαθμιαία αλλαγή του εργαλείου της δουλειάς. Όταν όμως αποκτηθεί πια η εκ πείρας αντίστοιχη μορφή του εργαλείου, αποστεώνεται κι αυτό, πράγμα που το αποδείχνει το πέρασμά του από το χέρι της μιας γενεάς στο χέρι της άλλης, που συχνά βαστάει ολόκληρες χιλιετίες. Είναι χαρακτηριστικό πως μέχρι μέσα στο 18ο αιώνα τα διάφορα χειροτεχνικά επαγγέλματα ονομάζονταν mysteries (mystères[1] «μυστήρια»), που στα άδυτά τους μπορούσε να διεισδύσει μόνο ο εμπειρικά και επαγγελματικά μυημένος. Η μεγάλη βιομηχανία έσκισε το πέπλο που έκρυβε από τους ανθρώπους τη δικιά τους κοινωνική διαδικασία παραγωγής και μετέτρεπε τους διάφορους αυτοφυώς διακριτούς κλάδους παραγωγής σε αινίγματα για τους άλλους κλάδους μα ακόμα και για κείνον που ήταν μυημένος στον κάθε κλάδο. Η αρχή της μεγάλης βιομηχανίας ν᾽ αναλύει στα συστατικά της στοιχεία κάθε διαδικασία παραγωγής αυτή καθαυτή και πρώτα απ᾽ όλα χωρίς να παίρνει υπόψη το ανθρώπινο χέρι, δημιούργησε τη νεότατη επιστήμη της τεχνολογίας. Οι παρδαλές, φαινομενικά ασυσχέτιστες και αποστεωμένες μορφές της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής αναλύθηκαν σε συνειδητά σχεδιασμένες και, ανάλογα με το επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα, σε συστηματικά διακριτές εφαρμογές της φυσικής επιστήμης. Η τεχνολογία ανακάλυψε επίσης τις λίγες μεγάλες βασικές μορφές

υλικό τους το είχαν κουρέψει μόνοι τους από τα πρόβατα ή που το λινάρι τους το είχαν φυτέψει οι ίδιοι. Ζήτημα είναι αν στην κατασκευή των ρούχων χρησιμοποιόταν κάποιο αγοραστό είδος, εκτός από το σουβλί, το βελόνι, τη δαχτυλήθρα και πολύ λίγα μέρη των σιδερένιων εξαρτημάτων του αργαλιού. Τα χρώματα τάβγαζαν οι γυναίκες μόνες τους από δέντρα, θάμνους και χόρτα, κλπ.». (Dugald Stewart: «Works» έκδ. Hamilton, τόμ. VIII, σελ. 327-328).

1. Στο περίφημο «Livre des métiers» του Ετιέν Μπουαλώ καθορίζεται ανάμεσα στ᾽ άλλα πως ο κάλφας όταν προβιβάζεται σε μάστορα ορκίζεται ότι «θ᾽ αγαπά αδελφικά τ᾽ αδέλφια του, ότι θα τα υποστηρίζει, ότι ο καθένας στο métier [επάγγελμά] του δε θα προδίδει εκούσια τα μυστικά της τέχνης και μάλιστα ότι, προς το συμφέρον του συνόλου, δε θα επιστήσει την προσοχή του αγοραστή στα ελαττώματα του κατασκευάσματος των άλλων για να συστήσει το δικό του εμπόρευμα».

της κίνησης, με τις οποίες συντελείται κατ᾽ ανάγκη κάθε παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπινου σώματος, παρ᾽ όλη την ποικιλομορφία των χρησιμοποιούμενων εργαλείων, ακριβώς όπως η μηχανική, δεν εμποδίζεται από τη μέγιστη πολυπλοκότητα των μηχανών, να διακρίνει ότι πρόκειται για τη διαρκή επανάληψη των απλών μηχανικών δυνατοτήτων. Η σύγχρονη διομηχανία δεν εξετάζει και δεν αντιμετωπίζει ποτέ σάν οριστική την υπάρχουσα μορφή μιας διαδικασίας παραγωγής. Γιαυτό, η τεχνική της βάση είναι επαναστατική, ενώ η τεχνική βάση όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής ουσιαστικά ήταν συντηρητική[1]. Με μηχανές, με χημικές διαδικασίες και με άλλες μεθόδους ανατρέπει διαρκώς μαζί με την τεχνική βάση της παραγωγής το ρόλο των εργατών και τους κοινωνικούς συνδυασμούς της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι επαναστατικοποιεί επίσης διαρκώς τον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας και εκτοξεύει αδιάκοπα μάζες κεφαλαίων και μάζες εργατών από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο. Γιαυτό, η φύση της μεγάλης διομηχανίας απαιτεί αλλαγές στην εργασία, ρευστότητα στη λειτουργία, ολόπλευρη κινητικότητα του εργάτη. Από την άλλη μεριά, στην κεφαλαιοκρατική της μορφή αναπαράγει τον παλιό καταμερισμό της εργασίας με τις αποστεωμένες ιδιομορφίες του. Είδαμε πώς αυτή η απόλυτη αντίφαση καταργεί κάθε ηρεμία, αντοχή και ασφάλεια στις συνθήκες ζωής του εργάτη, ότι απειλεί διαρκώς με το εργασιακό μέσο να του πάρει από τα χέρια το μέσο συντήρησης[1] και, κάνοντας περιττή την επιμέρους λειτουργία του, να κάνει κι αυτόν τον ίδιο περιττό. Είδαμε ακόμα με ποιο τρόπο εκτονώνεται αυτή η αντίφαση στην αδιάκοπη θυσία της εργατικής τάξης, στην χωρίς μέτρο διασπάθιση των εργατικών δυνάμεων και στις καταστροφές που προκαλεί η κοινωνική αναρχία. Αυτή είναι η αρνητική πλευρά. Αν όμως η αλλαγή στην εργασία επιβάλλεται τώρα μόνο ως σαρωτικός φυσικός νόμος και με την τυφλή, καταστροφική ενέργεια φυσικού νόμου που σκοντάφτει παντού σε εμπόδια[2], από την άλλη μεριά, η μεγάλη διομηχανία με τις καταστροφές της κάνει βέβαια ζήτημα ζωής ή θανάτου την ανάγκη ν᾽ αναγνωριστεί η εναλλαγή των εργασιών και επομένως η όσο το δυνατό μεγαλύτερη πολυμέρεια των εργατών, ως γενικός κοινωνικός νόμος της παραγωγής, και την ανάγκη να προσαρμοστούν οι συνθήκες στη φυσιολογική πραγμάτωση αυτού του νόμου. Κάνει ζήτημα ζωής ή θανάτου την αντικατάσταση της τερατωδίας ενός άθλιου διαθέσιμου εργατικού πληθυσμού, που κρατιέται σαν εφεδρεία για την εναλλασσόμενη ανάγκη εκμετάλλευσης από τη μεριά του κεφαλαίου, με την απόλυτη διαθεσιμότητα του ανθρώπου για τις εναλλασσόμενες απαιτήσεις της εργασίας. Την αντικατάσταση του μεμονωμένου ατόμου, του απλού φορέα μιας κοινωνικής επιμέρους λειτουργίας, με το ολόπλευρα αναπτυγμένο άτομο, για το οποίο οι διάφορες κοινωνικές λειτουργίες δεν

---

1. «Η αστική τάξη δε μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί εις το διηνεκές τα εργαλεία παραγωγής, άρα και τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα, η αμετάβλητη διατήρηση του παλιού τρόπου παραγωγής αποτελούσε τον πρώτο όρο ύπαρξης για όλες τις προηγούμενες διομηχανικές τάξεις. Η συνεχής ανατροπή της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών καταστάσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διακρίνουν την αστική εποχή απ᾽ όλες τις προηγούμενες. Διαλύονται όλες οι στέρεες και σκουριασμένες σχέσεις με την ακολουθία τους από παλιές και σεβαστές παραστάσεις και αντιλήψεις, κι όσες καινούργιες διαμορφώνονται παλιώνουν πριν προλάβουν ν᾽ αποστεωθούν. Καθετί το συντεχνιακό και στάσιμο εξατμίζεται, καθετί που ήταν ιερό βεβηλώνεται, και τέλος οι άνθρωποι αναγκάζονται ν᾽ αντικρύζουν με νηφάλιο μάτι τη στάση τους απέναντι στη ζωή και τις αμοιβαίες σχέσεις τους». (F. Engels und Karl Marx «Manifest der Kommunistischen Partei». London 1848, σελ. 5).

---

1. «You take my life.
when you do take the means whereby I live».
«Μου παίρνεις τη ζωή
όταν μου παίρνεις τα μέσα, που μ᾽ αυτά ζω».
Σαίξπηρ: «Ο έμπορος της Βενετίας», πράξη IV, σκηνή I, σελ. 375-376.

2. Ύστερα από την επιστροφή του από το Σαν Φρανσίσκο ένας γάλλος εργάτης γράφει: «Δε θα πίστευα ποτέ μου πως ήμουν ικανός ν᾽ ασκήσω όλα τα επαγγέλματα με τα οποία ασχολήθηκα στην Καλιφόρνια. Πίστευα ακράδαντα πως εκτός από την τυπογραφία δεν ήμουν ικανός για τίποτα... Κι όταν βρέθηκα στο μέσο αυτού του κόσμου των τυχοδιωκτών που αλλάζουν το επάγγελμά τους πιο εύκολα απ᾽ ό,τι αλλάζουν πουκάμισα – μα την πίστη μου – έκανα κι εγώ τα ίδια με τους άλλους. Επειδή η δουλειά στα μεταλλεία δεν απέδιδε αρκετά την παράτησα κι έφυγα για την πόλη όπου με τη σειρά έγινα τυπογράφος, στεγαστής, χύτης μολυβιού κλπ. Η πείρα αυτή, το γεγονός ότι είμαι ικανός για όλες τις δουλειές, με κάνει να αισθάνομαι τον εαυτό μου λιγότερο σαν μαλάκιο και περισσότερο σαν άνθρωπο». (A. Corbon: «De l᾽ Enseignement professionnel», 2η έκδ., [Paris 1860] σελ. 50).

είναι παρά διαδοχικοί τρόποι δραστηριότητας. Ένα στοιχείο αυτής της διαδικασίας ανατροπής, που αναπτύσσεται αυτοφυώς πάνω στη βάση της μεγάλης βιομηχανίας, είναι οι πολυτεχνικές και γεωπονικές σχολές, ένα άλλο είναι οι «écoles d' enseignement professionnel» [επαγγελματικές σχολές], όπου τα παιδιά των εργατών εκπαιδεύονται κάπως στην τεχνολογία και στον πρακτικό χειρισμό των διάφορων εργαλείων παραγωγής. Αν η εργοστασιακή νομοθεσία, σαν πρώτη πενιχρή παραχώρηση που αποσπάστηκε με αγώνες από το κεφάλαιο, συνδέει μόνο τη στοιχειώδη εκπαίδευση με την εργοστασιακή εργασία, δε χωράει αμφιβολία πως η αναπόφευκτη κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη θα κατακτήσει και για την τεχνολογική εκπαίδευση, θεωρητικά και πρακτικά, τη θέση που της ανήκει στα εργατικά σχολεία. Εξίσου λίγο χωράει αμφιβολία ότι η κεφαλαιοκρατική μορφή της παραγωγής και οι οικονομικές σχέσεις των εργατών που της αντιστοιχούν βρίσκονται στην πλέον διαμετρική αντίθεση με παρόμοια ανατρεπτικά προπλάσματα και με το σκοπό τους, την κατάργηση του παλιού καταμερισμού της εργασίας. Ωστόσο η ανάπτυξη των αντιφάσεων μιας ιστορικής μορφής παραγωγής αποτελεί το μοναδικό ιστορικό δρόμο για τη διάλυση και αναμόρφωσή της. «Ne sutor ultra crepidam!» [«Τσαγκάρη, κοίτα τα καλαπόδια σου»][1] – αυτό το nec plus ultra [το αποκορύφωμα] της χειροτεχνικής σοφίας έγινε τρομερή ανοησία από τη στιγμή που ο ρολογάς Ουάττ εφεύρε την ατμομηχανή, ο κουρέας Άρκραϊτ την κλωστική μηχανή, και ο εργάτης χρυσοχοείου Φούλτον το ατμόπλοιο[2].

1. Με αυτά τα λόγια αποποιήθηκε ο αρχαίος Έλληνας ζωγράφος Απέλλης την κριτική ενός τσαγκάρη για ένα πίνακά του (σ.τ.γ.Ε.).

2. Ο Τζον Μπέλλερς, που αποτελεί αληθινό φαινόμενο στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας, ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα κατάλαβε με απόλυτη σαφήνεια ότι είναι αναγκαία η κατάργηση της σημερινής εκπαίδευσης και του σημερινού καταμερισμού εργασίας, που γεννούν υπερτροφία και ατροφία στα δυο άκρα της κοινωνίας, βέβαια σε αντίθετη κατεύθυνση. Ανάμεσα στ' άλλα ωραία λέει: «Μια τεμπέλικη μάθηση λίγο διαφέρει από την εκμάθηση της τεμπελιάς... Τη σωματική εργασία καθιέρωσε αρχικά ο ίδιος ο Θεός... Η εργασία είναι τόσο αναγκαία για την υγεία του σώματος, όσο το φαγητό για τη ζωή του· γιατί τους πόνους, από τους οποίους γλυτώνει κανείς με την τεμπελιά, θα τους αποκτήσει με αρρώστιες... Η εργασία χύνει λάδι στο λυχνάρι της ζωής, η σκέψη το ανάβει... Μια παιδιάστικα κουτή ασχολία (γεμάτα από προαίσθηση τα λόγια αυτά στρέφονται ενάντια στους Μπάζεντοφ και στους σύγχρονους

Εφόσον η εργοστασιακή νομοθεσία ρυθμίζει την εργασία στα εργοστάσια, στις μανιφακτούρες κλπ., στην αρχή φαίνεται απλά σαν ανάμειξη στα δικαιώματα του κεφαλαίου για εκμετάλλευση. Αντίθετα, κάθε ρύθμιση της λεγόμενης οικειακής εργασίας[1] παρουσιάζεται αμέσως σαν άμεση επέμβαση στην patria potestas [πατρική εξουσία], δηλ. σύμφωνα με τη σύγχρονη ερμηνεία, στην εξουσία των γονέων – ένα βήμα, που πολύ καιρό το αβρό αγγλικό κοινοβούλιο προσποιούνταν ότι δεν τόλμαγε να το κάνει. Η βία όμως των γεγονότων ανάγκασε ν' αναγνωριστεί τελικά ότι η μεγάλη βιομηχανία, διαλύοντας την οικονομική βάση της παλιάς οικογένειας και την αντίστοιχή της οικογενειακή εργασία, διαλύει μαζί κι αυτές τις ίδιες τις παλιές οικογενειακές σχέσεις. Χρειάστηκε να διακηρυχτούν τα δικαιώματα των παιδιών. Η τελική έκθεση της «Children's Employment Commission» του 1866 λέει:

«Δυστυχώς, από το σύνολο των μαρτυρικών καταθέσεων γίνεται ολοφάνερο ότι τα παιδιά και των δύο φύλων περισσότερο απ' όλα έχουν ανάγκη προστασίας από τους γονείς τους». Το σύστημα της χωρίς μέτρο εκμετάλλευσης της εργασίας των παιδιών γενικά και της οικειακής εργασίας ειδικότερα «διατηρείται χάρη στο γεγονός ότι οι γονείς ασκούν πάνω στους νεαρούς και τρυφερούς βλαστούς τους μιαν αυθαίρετη και ολέθρια εξουσία που δεν χαλιναγωγείται και δεν ελέγχεται... Οι γονείς δεν επιτρέπεται να κατέχουν την απόλυτη εξουσία να μετατρέπουν τα παιδιά τους σε σωστές μηχανές, για να αποκομίζουν απ' αυτά δεν ξέρω πόσο εβδομαδιαίο μισθό... Τα παιδιά και οι νέοι δικαιούνται τη νομοθετική προστασία ενάντια στην κατάχρηση της γονικής εξουσίας, που σπάει πρόωρα τη σωματική τους δύναμη και τα υποβαθμίζει στην κλίμακα των ηθικών και έλλογων όντων»[2].

μιμητές τους) αφήνει κουτό το πνεύμα των παιδιών» («Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry», London 1696, σελ. 12, 14, 16, 18).

1. Εξάλλου η δουλειά αυτή κατά ένα μεγάλο μέρος γίνεται και σε μικρά εργαστήρια, όπως το είδαμε στη μανιφακτούρα της δαντέλας και στη χορτοπλεκτική και όπως επίσης θα μπορούσαμε νάχαμε δείξει πιο λεπτομερειακά ιδίως στις μανιφακτούρες μετάλλου του Σέφηλντ, του Μπίρμινγκχαμ κλπ.

2. «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, αριθ. 162 και 2nd Report, σελ. XXXVIII, αριθ. 285, 289 σελ. XXV, XXVI, αριθ. 191.

Ωστόσο, την άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση ανώριμων εργασιακών δυνάμεων από το κεφάλαιο δεν τη δημιούργησε η κατάχρηση της γονικής εξουσίας, αλλά, αντίστροφα, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος εκμετάλλευσης είναι εκείνος που οδήγησε στην κατάχρηση τη γονική εξουσία, επειδή εξάλειψε την αντίστοιχή της οικονομική βάση. Όσο φοβερή και αποκρουστική κι αν εμφανίζεται λοιπόν η διάλυση της παλιάς οικογένειας μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, ωστόσο η μεγάλη βιομηχανία, με τον αποφασιστικό ρόλο που αναθέτει στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δυο φύλων στις κοινωνικά οργανωμένες διαδικασίες παραγωγής πέρα από τη σφαίρα του σπιτιού, δημιουργεί στον ίδιο βαθμό την καινούργια οικονομική βάση για μιαν ανώτερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δυο φύλων. Γιαυτό είναι φυσικά εξίσου κουτό να θεωρούμε απόλυτη τη χριστιανική γερμανική μορφή της οικογένειας, όσο θα ήταν αν θεωρούσαμε σαν τέτοια την αρχαία ρωμαϊκή, ή την αρχαία ελληνική, ή την ανατολίτικη, που κατά τα άλλα η μια με την άλλη αποτελούν μιαν ιστορική σειρά εξέλιξης. Επίσης κατανοούμε ότι η σύνθεση του συνδυασμένου εργατικού προσωπικού από άτομα και των δύο φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών, αν και στην αυτοφυή, κτηνώδη, κεφαλαιοκρατική της μορφή, όπου ο εργάτης υπάρχει για τη διαδικασία παραγωγής και όχι η διαδικασία παραγωγής για τον εργάτη, αποτελεί μολυσματική πηγή διαφθοράς και σκλαβιάς, απεναντίας κάτω από κατάλληλες συνθήκες οφείλει να μετατραπεί σε πηγή ανθρώπινης ανάπτυξης[1].

Η ανάγκη να γενικευθεί ο νόμος για τα εργοστάσια, από νόμος έκτακτης ανάγκης για τα κλωστήρια και τα υφαντήρια – τα πρώτα αυτά δημιουργήματα της μηχανικής παραγωγής – σε νόμο για όλη την κοινωνική παραγωγή, πηγάζει, όπως είδαμε, από την ιστορική πορεία ανάπτυξης της μεγάλης βιομηχανίας, που στο φόντο της η παραδοσιακή μορφή της μανιφακτούρας, της χειροτεχνίας και της οικιακής εργασίας ανατρέπεται ολότελα: η μανιφακτούρα μετατρέπεται διαρκώς σε εργοστάσιο, η χειροτεχνία διαρκώς σε μανιφακτούρα, και τέλος σε σχετικά

1. «Η δουλειά στο εργοστάσιο θα μπορούσε να είναι τόσο καθαρή και θαυμάσια... όσο ακριβώς και η δουλειά στο σπίτι, ίσως μάλιστα και ακόμα περισσότερο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 129).

εκπληκτικά σύντομο χρονικό διάστημα οι σφαίρες της χειροτεχνίας και της οικιακής εργασίας διαμορφώνονται σε σπήλαιο των δακρύων όπου παίζουν το ελεύθερο παιχνίδι τους οι πιο παράλογες τερατωδίες της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης. Δυο είναι οι συνθήκες που αποφασίζουν τελικά: πρώτα, η συνεχώς επαναλαμβανόμενη εμπειρία, πως μόλις το κεφάλαιο υπαχθεί στον κρατικό έλεγχο σε ορισμένα μόνο σημεία της κοινωνικής περιφέρειας τότε με ακόμα λιγότερους φραγμούς αποζημιώνει τον εαυτό του στα άλλα σημεία[1], δεύτερο, η κραυγή των ίδιων των κεφαλαιοκρατών για ισότητα στους όρους ανταγωνισμού, δηλ. για ισότητα στους περιορισμούς της εκμετάλλευσης της εργασίας[2]. Ας ακούσουμε πάνω σ' αυτό το ζήτημα δυο καρδιοχτύπια. Οι κύριοι Ου. Κούκσλυ (εργοστασιάρχες καρφιών, αλυσίδων κλπ. στο Μπρίστολ) εισήγαγαν εθελοντικά στην επιχείρησή τους τις ρυθμίσεις για τα εργοστάσια.

«Επειδή στα γειτονικά εργοστάσια διατηρείται το παλιό αρρύθμιστο σύστημα, είναι εκτεθειμένοι στην αδικία να βλέπουν να δελεάζονται (enticed) οι νεαροί εργάτες τους και να πηγαίνουν να εργάζονται αλλού μετά τις 6 το βράδυ. "Αυτό – λένε φυσικά – είναι αδικία σε βάρος μας και ζημιά, γιατί εξαντλεί ένα μέρος της δύναμης των νεαρών που η επικαρπία της μας ανήκει ολόκληρη"»[3].

Ο κ. Τζ. Σίμψον (Paper-Box Bag maker [εργοστασιάρχης χαρτοσακούλων και κουτιών], London) δήλωσε στα μέλη της «Children's Employment Commission» ότι:

«Είναι έτοιμος να υπογράψει οποιοδήποτε διάβημα για την εφαρμογή των νόμων για τα εργοστάσια. Όπως όμως έχουν τα πράγματα σήμερα, αισθάνεται πάντα ανήσυχο τον εαυτό του τη νύχτα («he always felt restless at night»), μετά το κλείσιμο του εργαστηρίου του, όταν σκέφτεται πως άλλοι θα εργάζονταν περισσότερο και θα του άρπαζαν τις παραγγελίες μπροστά από τη μύτη του»[4]. «Θάταν αδικία – λέει συνοψίζοντας η «Children's Employment Commission» – για τους μεγάλους ε-

1. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 27, 32.
2. Άφθονα στοιχεία γιαυτό το ζήτημα υπάρχουν στα «Reports of Insp. of Fact.»
3. «Children's Employment Commission, 5th Report», σελ. X, αριθ. 35.
4. Στο ίδιο, σελ. IX, αριθ. 28.

πιχειρηματίες να υπαχθούν τα εργοστάσιά τους στη ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας, τη στιγμή που στον ίδιο τον κλάδο τους η μικρή επιχείρηση δεν υπόκειται σε κανένα νομοθετικό περιορισμό των ωρών εργασίας. Στην αδικία των άνισων όρων ανταγωνισμού, που απορρέει από το ότι εξαιρούνται τα μικρά εργαστήρια από τον περιορισμό των ωρών εργασίας, θα προστίθονταν και το άλλο μειονέκτημα για τους μεγάλους εργοστασιάρχες, ότι η προσφορά της εργασίας των ανήλικων και των γυναικών θα διοχετευόταν προς τα εργαστήρια που προστατευτικά έχει εξαιρέσει ο νόμος. Τέλος, το γεγονός αυτό θάδινε αφορμή ν' αυξηθούν τα μικρά εργαστήρια, που σχεδόν χωρίς εξαίρεση είναι τα λιγότερο ευνοϊκά για την υγεία, την άνεση, τη διαπαιδαγώγηση και τη γενική καλυτέρευση της κατάστασης του λαού»[1].

Στην τελική της έκθεση η «Children's Employment Commission» προτείνει να υπαχθούν στο νόμο για τα εργοστάσια πάνω από 1.400.000 παιδιά, νέοι και γυναίκες, από τους οποίους οι μισοί είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη μικρή παραγωγή και την οικιακή εργασία[2].

«Αν – λέει η επιτροπή – η βουλή αποδεχόταν την πρότασή μας σ' όλη της την έκταση, δε χωράει αμφιβολία ότι μια τέτοια νομοθεσία θα ασκούσε την πιο ευεργετική επίδραση όχι μόνο στους νέους και τους αδύναμους, με τους οποίους προπαντός ασχολείται, μα και στην ακόμα μεγαλύτερη μάζα των ενήλικων εργατών, που υπάγονται άμεσα (γυναίκες) και έμμεσα (άνδρες) στη σφαίρα δράσης της. Θα τους επέβαλλε τακτικές και μειωμένες ώρες εργασίας· θα προστάτευε και θα επαύξανε το απόθεμα της σωματικής δύναμης, από το οποίο εξαρτάται τόσο πολύ η δική τους ευημερία αλλά και η ευημερία της χώρας· θα προστάτευε την αναπτυσσόμενη γενεά από την υπερκόπωση σε μικρή ηλικία, που υποσκάπτει τη σωματική της διάπλαση και οδηγεί σε πρόωρο μαρασμό· τέλος, θα πρόσφερε, τουλάχιστο ως το 13ο έτος της ηλικίας τους, την ευκαιρία της στοιχειώδους εκπαίδευσης κι έτσι θα έβαζε τέλος στην απίστευτη αμάθεια που περιγράφεται τόσο πιστά στις εκθέσεις της επιτροπής και που δεν μπορεί να την αντικρύσει κανείς παρά μόνο με πολύ μεγάλο πόνο και με βαθύ αίσθημα εθνικής ταπείνωσης»[1].

Η κυβέρνηση των Τόρυς στην ομιλία του Στέμματος της 5ης του Φλεβάρη 1867 ανάγγειλε ότι έχει διατυπώσει σε «bills» [νομοσχέδια] τις προτάσεις[2] της εξεταστικής επιτροπής για τη βιομηχανία. Για να το κάνει αυτό χρειάστηκε ένα νέο εικοσάχρονο experimentum in corpore vili [πείραμα σε ζωντανό σώμα χωρίς αξία]. Ήδη το έτος 1840 είχε διοριστεί μια κοινοβουλευτική επιτροπή για να εξετάσει τα περί την εργασία των παιδιών. Η έκθεσή της του 1842 είχε ξεδιπλώσει σύμφωνα με τα λόγια του Ν. Ου. Σένιορ

«τον πιο φοβερό πίνακα πλεονεξίας, εγωισμού και αγριότητας των κεφαλαιοκρατών και των γονέων, αθλιότητας, εξευτε-

---

1. «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, αριθ. 165-167. Για τα πλεονεκτήματα της μεγάλης μονάδας σε σύγκριση με τη μικροσκοπική επιχείρηση βλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 13, αριθ. 144· σελ. 25, αριθ. 121· σελ. 26, αριθ. 125· σελ. 27, αριθ. 140 κλπ.

2. Οι βιομηχανικοί κλάδοι που πρέπει να υπαχθούν στις ρυθμίσεις είναι οι παρακάτω: η δαντελοποιία, η καλτσοποιία, η χορτοπλεκτική, η μανιφακτούρα ιματισμού με τα πολυάριθμα είδη της, η κατασκευή τεχνητών λουλουδιών, η υποδηματοποιία, η πιλοποιία και η γαντοποιία, η ραπτική, όλα τα εργοστάσια μετάλλου από τις υψικαμίνους ως τα βελονοποιεία κλπ., η χαρτοποιία, η υαλουργία, η καπνοβιομηχανία, η βιομηχανία ελαστικού, η σειρητοποιία (για την υφαντουργία), η χειροτεχνική ταπητουργία, η μανιφακτούρα ομπρελών, η κατασκευή αδραχτιών και καρουλιών, η τυπογραφία, η βιβλιοδεσία, το εμπόριο γραφικής ύλης (Stationery, εδώ ανήκουν η κυτιοποιία, η χαρτογραφία, η παραγωγή χρωμάτων για χάρτινα είδη κλπ.), η σχοινοποιία, η μανιφακτούρα στολιδιών από γαγάτη, τα τουβλοποιεία, η χειροτεχνική μεταξουργία, η υφαντουργία του Κόβεντρυ, τα εργοστάσια αλατιού, κεριών και τσιμέντου, τα εργοστάσια ζάχαρης, τα εργοστάσια παξιμαδιών, διάφοροι κλάδοι κατεργασίας ξύλου και άλλοι μικτοί κλάδοι.

---

1. «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, αριθ. 169.

2. Ο Factory Acts Extension Act [νόμος για την επέκταση του νόμου για τα εργοστάσια] ψηφίστηκε στις 12 Αυγούστου 1867. Υπάγει σε ρυθμίσεις όλα τα χυτήρια, τα σιδηρουργεία και τις μανιφακτούρες μετάλλου, μαζί και τα εργοστάσια κατασκευής μηχανών, έπειτα τις μανιφακτούρες γυαλιού, χαρτιού, γουταπέρκας, καουτσούκ και καπνού, τα τυπογραφεία και βιβλιοδετεία, και τέλος όλα τα εργαστήρια που απασχολούν πάνω από 50 άτομα. – Ο Hours of Labour Regulation Act [νόμος για τη ρύθμιση του χρόνου εργασίας] ψηφίστηκε στις 17 Αυγούστου 1867. Ο νόμος αυτός υπάγει σε ρυθμίσεις τα μικρά εργαστήρια και τη λεγόμενη οικειακή εργασία.

Στο ΙΙ τόμο θα επανέλθω σ' αυτούς τους νόμους, στο νέο Mining Act [νόμος για τα μεταλλεία] του 1872 κλπ.

λισμού και καταστροφής των παιδιών και των νέων, που είχε δει ποτέ ο κόσμος... Ίσως να φαντάζεται κανείς ότι η έκθεση περιγράφει τις αγριότητες κάποιας περασμένης εποχής. Δυστυχώς όμως υπάρχουν εκθέσεις που λένε πως οι αγριότητες αυτές συνεχίζονται τόσο εντατικά όσο γίνονταν πάντα. Μια μπροσούρα που έχει εκδόσει πριν δυο χρόνια ο Χάρντουικ δηλώνει πως οι καταχρήσεις που καταγγέλθηκαν το 1842 εξακολουθούν και σήμερα (το 1863) να βρίσκονται σε πλήρη άνθιση... Η έκθεση αυτή (του 1842) είχε παραπέσει χωρίς να την προσέξει κανείς επί είκοσι ολόκληρα χρόνια, που το πέρασμά τους επέτρεψε να γίνουν γονείς της σημερινής γενεάς τα παιδιά εκείνα που μεγάλωσαν χωρίς νάχουν την πλέον ελάχιστη υποψία ούτε απ' αυτό που εμείς ονομάζουμε ηθική, ούτε από σχολική μόρφωση, θρησκεία ή φυσική οικογενειακή αγάπη»[1].

Στο μεταξύ είχε αλλάξει η κοινωνική κατάσταση. Η βουλή δεν τόλμησε ν' αποκρούσει πάλι τα αιτήματα της επιτροπής του 1863, όπως είχε κάνει προηγούμενα με τα αιτήματα του 1842. Γιαυτό ήδη το 1864, όταν η επιτροπή είχε δημοσιεύσει μόνο ένα μέρος των εκθέσεών της, στους νόμους που υπαγόταν η υφαντουργία είχαν υπαχθεί και οι παρακάτω κλάδοι: η βιομηχανία χωμάτινων ειδών (μαζί και η αγγειοπλαστική), η ταπητουργία, η παραγωγή σπίρτων, φυσιγγίων και καψουλιών, καθώς και το κόψιμο βελούδινων υφασμάτων. Στην ομιλία του Στέμματος της 5 του Φλεβάρη 1867 η τότε κυβέρνηση των Τόρυς ανήγγειλε νέα νομοσχέδια, στηριγμένα στις τελικές προτάσεις της επιτροπής που στο μεταξύ, το 1866, είχε ολοκληρώσει το έργο της.

Στις 15 Αυγούστου 1867 επικυρώθηκε από το βασιλιά ο Factory Acts Extension Act, και στις 21 του Αυγούστου ο Workshops' Regulation Act [νόμος που ρυθμίζει τη δουλειά στα εργαστήρια]. Ο πρώτος νόμος ρυθμίζει τους μεγάλους, ο δεύτερος τους μικρούς κλάδους.

Ο Factory Acts Extension Act ρυθμίζει τις υψικαμίνους, τα σιδηρουργεία και χαλκουργεία, τα χυτήρια, τα εργοστάσια μηχανουργίας, τα εργαστήρια μετάλλου, τα εργοστάσια γουταπέρκας, χαρτιού, γυαλιού και καπνού, καθώς επίσης τα τυπογραφεία και τα βιβλιοδετεία και γενικά όλα τα βιομηχανικά εργαστήρια αυτού του είδους, όπου απασχολούνται ταυτόχρονα περισσότερα από 50 άτομα τουλάχιστον 100 μέρες το χρόνο.

Για να δώσουμε μιαν εικόνα για την έκταση της περιοχής που περικλείει ο νόμος αυτός παραθέτουμε μερικούς από τους ορισμούς που διατυπώνει:

«*Χειροτεχνία* (σύμφωνα μ' αυτό το νόμο) θεωρείται οποιαδήποτε εργασία που γίνεται με το χέρι και που ασκείται ως επάγγελμα ή προς πορισμόν ή ευκαιριακά για την κατασκευή, τη μεταποίηση, τη διακόσμηση, την επισκευή ή την αποπεράτωση κάποιου είδους ή ενός μέρους αυτού του είδους με σκοπό την πώλησή του.

Εργαστήρι θεωρείται οποιοδήποτε δωμάτιο ή χώρος, στεγασμένος ή υπαίθριος, όπου εξασκείται κάποια «χειροτεχνία» από οποιοδήποτε παιδί, νεαρό εργάτη ή γυναίκα, και όπου εκείνος ο οποίος απασχολεί αυτό το παιδί, το νεαρό εργάτη ή τη γυναίκα έχει το δικαίωμα της εισόδου και του ελέγχου.

Απασχολούμενος θεωρείται ο εργαζόμενος σε μια "χειροτεχνία" αδιάφορο αν εργάζεται με μισθό ή χωρίς μισθό, κάτω από την επίβλεψη ενός μάστορα ή ενός από τους γονείς, όπως καθορίζεται επακριβέστερα πιο κάτω.

Γονείς είναι ο πατέρας, η μητέρα, ο κηδεμόνας ή άλλο πρόσωπο που ασκεί την κηδεμονία ή τον έλεγχο πάνω σε κάποιο... παιδί ή νεαρό εργάτη».

Το άρθρο 7 που προβλέπει τις ποινές για την απασχόληση παιδιών, νεαρών εργατών και γυναικών κατά παράβαση των διατάξεων αυτού του νόμου ορίζει πρόστιμα όχι μόνο για τον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου, αδιάφορο αν πρόκειται για έναν από τους γονείς ή όχι, μα ακόμα και για

«τους γονείς ή τα άλλα πρόσωπα που έχουν υπό την προστασία τους το παιδί, το νεαρό εργάτη ή τη γυναίκα, ή που αντλούν άμεσο όφελος από την εργασία του».

Ο Factory Acts Extension Act, που αφορά τις μεγάλες επιχειρήσεις, υστερεί σε σχέση με το νόμο για τα εργοστάσια, γιατί περιέχει πλήθος από άθλιες διατάξεις εξαιρέσεων και δειλούς συμβιβασμούς με τους κεφαλαιοκράτες.

Ο Workshops' Regulation Act, οικτρός σ' όλες του τις λεπτομέρειες, έμεινε νεκρό γράμμα στα χέρια των δημοτικών και τοπικών αρχών, που είχαν επιφορτισθεί με την εφαρμογή του.

1. Senior: «Social Science Congress» [Edinburgh 1863], σελ. 55-58.

Όταν το 1871 η βουλή τους αφαίρεσε αυτή την εξουσιοδότηση για να τη μεταβιβάσει στους επιθεωρητές εργασίας, των οποίων τον τομέα επίβλεψης αύξανε έτσι δια μιας κατά περισσότερα από 100.000 εργαστήρια και κατά 300 τουβλοποιεία, αυξήθηκε με εξαιρετική φροντίδα το προσωπικό τους μόνο κατά οχτώ βοηθούς, τη στιγμή που ήδη ήταν εξαιρετικά περιορισμένο[1].

Αυτό λοιπόν που είναι εξόφθαλμο σ' αυτή την αγγλική νομοθεσία του 1867 είναι, από τη μια, η αναγκαιότητα που επέβαλε στη βουλή των κυρίαρχων τάξεων να λάβει κατ' αρχήν τόσο εξαιρετικά και σε τόσο μεγάλη κλίμακα μέτρα ενάντια στις υπερβάσεις της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης, και από την άλλη, ο μεσοβέζικος χαρακτήρας, η αποστροφή και η mala fides [η κακή πίστη] με τις οποίες έδωσε μετά σάρκα και οστά σ' αυτά τα μέτρα.

Η εξεταστική επιτροπή του 1862 πρότεινε επίσης μια νέα ρύθμιση στην εξορυκτική βιομηχανία, μια βιομηχανία, που διαφέρει απ' όλες τις άλλες στο ότι σ' αυτήν συμβαδίζουν τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων και των βιομήχανων κεφαλαιοκρατών. Η αντίθεση αυτών των δυο συμφερόντων είχε ευνοήσει την εργοστασιακή νομοθεσία: η απουσία αυτής της αντίθεσης είναι αρκετή για να εξηγήσει την κωλυσιεργία και τις υπεκφυγές στη νομοθεσία για τα ορυχεία.

Η εξεταστική επιτροπή του 1840 είχε κάνει τόσο φρικιαστικές και εξοργιστικές αποκαλύψεις και είχε προκαλέσει τέτοιο σκάνδαλο σ' όλη την Ευρώπη, που η βουλή χρειάστηκε να καθησυχάσει τη συνείδησή της με το Mining Act [νόμος για τα ορυχεία] του 1842, που περιοριζόταν μόνο στο να απαγορεύει για γυναίκες και παιδιά κάτω από 10 χρονών την εργασία σε υπόγειους χώρους.

Έπειτα ακολούθησε το 1860 ο Mines' Inspection Act [νόμος για την επιθεώρηση των ορυχείων], σύμφωνα με τον οποίο τα ορυχεία επιθεωρούνται από ειδικά γιαυτό διορισμένους δημόσιους υπάλληλους, και δε θα επιτρέπεται ν' απασχολούνται σ' αυτά αγόρια από 10 ώς 12 χρονών, εκτός αν έχουν αποδεικτικό σχολείου ή αν έχουν φοιτήσει ορισμένο αριθμό ωρών σε σχολείο. Ο νόμος αυτός έμεινε πέρα για πέρα νεκρό γράμμα εξαιτίας του διορισμού ενός γελοία μικρού αριθμού επιθεωρητών, εξαιτίας των ελάχιστων αρμοδιοτήτων τους και για άλλους λόγους που θα εξηγηθούν πιο λεπτομερειακά στην πορεία της ανάλυσής μας.

(Το Κεφάλαιο, τ. I)
M.E.W., τ. 23, σελ. 504-519 (1867)

1. Το προσωπικό της Επιθεώρησης Εργοστασίων αποτελούνταν από 2 επιθεωρητές, 2 βοηθούς-επιθεωρητές και 41 υποεπιθεωρητές. Το 1871 διορίστηκαν κι άλλοι οκτώ υποεπιθεωρητές. Τα συνολικά έξοδα για την εφαρμογή των νόμων για τα εργοστάσια στην Αγγλία, τη Σκωτία και την Ιρλανδία ανήλθαν το 1871-1872 σε 25.347 λιρ. στ., μαζί όμως με τα δικαστικά έξοδα για τις δίκες ενάντια στις παραβάσεις.

Οι σιδηρόδρομοι δημιουργήθηκαν κατ' αρχήν ως «couronnement de l' oeuvre» (επιστέγασμα του έργου) σε εκείνες τις χώρες στις οποίες *η σύγχρονη βιομηχανία είχε αναπτυχθεί σε μεγαλύτερη έκταση*, στην Αγγλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στο Βέλγιο, στη Γαλλία κ.ο.κ. Τους ονομάζω «couronnement de l' oeuvre» όχι μόνο με την έννοια ότι ήταν τελικά (μαζί με τα ατμόπλοια για την κυκλοφορία στον ωκεανό και τον τηλέγραφο) τα *μέσα επικοινωνίας* που αρμόζουν στα σύγχρονα μέσα παραγωγής, αλλά επίσης γιατί δημιούργησαν τη βάση για γιγαντιαίες μετοχικές εταιρείες και μαζί μ' αυτές ταυτόχρονα αποτέλεσαν ένα νέο σημείο εκκίνησης για όλα *τα άλλα είδη* μετοχικών εταιρειών, ξεκινώντας από τις τραπεζικές εταιρείες. Με μια λέξη, έδωσαν στη *συγκέντρωση του κεφαλαίου* μια ώθηση που δεν μπορούσε πριν να υποψιασθεί κανείς και συνέβαλαν στην επιτάχυνση και ισχυρότατη αύξηση της *κοσμοπολίτικης δραστηριότητας του δανειακού κεφαλαίου*, που τώρα περισφίγγει τη γη με ένα δίκτυο χρηματιστικής απάτης και αμοιβαίας *χρέωσης*, την καπιταλιστική μορφή «διεθνούς» αδελφοσύνης.

Από την άλλη μεριά η ανάπτυξη του συστήματος των σιδηροδρόμων στις ηγετικές χώρες του καπιταλισμού επέτρεψε, ή μάλλον έδωσε μια αναγκαία ώθηση, ώστε κράτη, στα οποία ο καπιταλισμός ήταν περιορισμένος σε λίγα σημεία της κοινωνίας, να δημιουργήσουν τώρα σε ελάχιστο χρόνο το καπιταλιστικό τους *εποικοδόμημα* και να το επεκτείνουν σε διαστάσεις,

που βρίσκονται σε πλήρη αναντιστοιχία με το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, που ασχολείται με το κύριο τμήμα της παραγωγής, τμήμα το οποίο διατηρεί τις παραδοσιακές μορφές του. Δεν υπάρχει λοιπόν η παραμικρή αμφιβολία, ότι σ' αυτά τα κράτη η κατασκευή των σιδηροδρόμων προώθησε την κοινωνική και πολιτική αποσύνθεση, όπως επιτάχυνε στα πιο προηγμένα κράτη την τελειωτική ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής και μ' αυτή τον τελικό τους μετασχηματισμό. Σε όλα τα κράτη, με εξαίρεση την Αγγλία, οι εταιρείες σιδηροδρόμων πλούτισαν και μεγάλωσαν με έξοδα των κρατικών ταμείων δια μέσου των κυβερνήσεων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες πήραν σα δώρο εκτός από το κέρδος τους ένα μεγάλο μέρος της γης που ανήκε στο κράτος, και μάλιστα όχι μόνο την απαραίτητη γη για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής, αλλά πέρα απ' αυτό πολλά μίλια χώρας και στις δυο πλευρές των γραμμών, με δάση κλπ. Έτσι έγιναν οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες γης, επειδή φυσικά οι μεταναστεύοντες αγρότες προτιμούσαν τη γη που βρισκόταν εκεί, για να εξασφαλίζουν εύκολες δυνατότητες μεταφοράς για τα προϊόντα τους.

Στη Γαλλία, το σύστημα που θεμελίωσε ο Λουδοβίκος-Φίλιππος, δηλ. το να παραδώσει τους σιδηροδρόμους σε μια μικρή συμμορία χρηματιστών-αριστοκρατών, να τους αποδώσει μακροπρόθεσμους τίτλους ιδιοκτησίας, να εγγυηθεί τους τόκους από το κρατικό βαλάντιο κλπ. κλπ. εξωθήθηκε από τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη στα άκρα, του οποίου το καθεστώς θεμελιώθηκε πραγματικά κατά βάση πάνω στο εμπόριο σιδηροδρομικών αδειών, όπου ήταν τόσο ελεήμων ώστε να χαρίσει σε διάφορους κατόχους αδειών κανάλια κλπ.

Όμως στην Αυστρία και κύρια στην Ιταλία οι σιδηρόδρομοι ήταν μια νέα πηγή αβάστακτης κρατικής χρέωσης και επιβάρυνσης των μαζών.

Γενικά, βέβαια, οι σιδηρόδρομοι έδωσαν μια ισχυρή ώθηση στην ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, όμως το εμπόριο αυτό σε χώρες, που εξάγουν κύρια *ακατέργαστα προϊόντα* αύξησε την εξαθλίωση των μαζών. Όχι μόνο γιατί τα νέα χρέη που ανέλαβαν οι κυβερνήσεις προς όφελος των σιδηροδρόμων επαύξησαν το *φορολογικό βάρος* που συνέθλιβε τις μάζες, αλλά και γιατί σ' αυτό προστέθηκε το γεγονός ότι από τη στιγμή που μπορούσε η συνολική τοπική παραγωγή να μετατραπεί σε κοσμοπολίτικο χρυσάφι, πολλά εμπορεύματα που *πριν ήταν φθηνά*, γιατί κατά μεγάλο μέρος δεν πουλιόνταν, όπως φρούτα, κρασί, ψάρι, κυνήγι κλπ., ακρίβηναν και αποσύρθηκαν από την κατανάλωση του λαού. Από την άλλη μεριά *η ίδια η παραγωγή*, εννοώ το ιδιαίτερο *είδος του προϊόντος*, άλλαξε ανάλογα με το αν *ήταν περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλη για εξαγωγή*, ενώ προηγουμένως ήταν προσαρμοσμένη στην *in loco* (επιτόπια) κατανάλωση. Έτσι π.χ. στο Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν καλλιεργήσιμοι αγροί μετατράπηκαν σε λειβάδια γιατί η εξαγωγή ζώων ήταν πιο κερδοφόρα. Ταυτόχρονα όμως εκτοπίσθηκε ο πληθυσμός της υπαίθρου. Όλες αυτές οι αλλαγές ήταν βέβαια πραγματικά πολύ ευνοϊκές για το μεγάλο ιδιοκτήτη γης, για τον κερδοσκόπο, τον έμπορο, τους σιδηροδρόμους, τους τραπεζίτες κλπ., αλλά πολύ λυπηρές για τους αληθινούς παραγωγούς.

(Γράμμα στο N.F. Danielson, 10.4.1879)
M.E.W., τ. 34, σελ. 372-74

Τα ζώα πιστεύουν σε ένα μελλοντικό «*κράτος* **της** δημοκρατίας»! Σιωπηρά αυτό άλλοτε γίνεται η συνταγματική Αγγλία, άλλοτε οι αστικές Ηνωμένες Πολιτείες, άλλοτε η άθλια Ελβετία. «*Αυτά*» δεν έχουν την παραμικρή ιδέα για επαναστατική πολιτική. Αυτό που δίνεται ως απόδειξη – σύμφωνα με τον Μάγιερ τον Σβάμπε[1] – για τη δημοκρατική του δύναμη δράσης είναι: ο σιδηρόδρομος για την Καλιφόρνια κατασκευάσθηκε με το να *δωρήσουν* στον εαυτό τους οι αστοί μέσω του Κογκρέσου μια τεράστια μάζα «χώρας του λαού», δηλαδή με το να *απαλλοτριώσουν* τους εργάτες απ' αυτή, με το να εισάγουν – για να συμπιέσουν τους μισθούς – κινέζικο συρφετό και τελικά με το να θεσμοποιήσουν ένα νέο παρακλάδι «χρηματιστικής αριστοκρατίας».

(Γράμμα στον Ένγκελς, 10.8.1869)
M.E.W., τ. 32, σελ. 360

1. Καρλ Μάγιερ (σ.τ.γ.Ε.).

Το ότι το κοινωνικό κεφάλαιο = το άθροισμα των ατομικών κεφαλαίων (συμπεριλαμβανομένων και των μετοχικών κεφαλαίων και αντίστοιχα του κρατικού κεφάλαιου, στο βαθμό που οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν παραγωγική μισθωτή εργασία σε ορυχεία, σιδηροδρόμους κλπ., άρα λειτουργούν ως βιομήχανοι καπιταλιστές), και ότι η συνολική κίνηση του κοινωνικού κεφαλαίου = το αλγεβρικό άθροισμα των κινήσεων των ατομικών κεφαλαίων, δεν αποκλείει σε καμιά περίπτωση, ότι αυτή η κίνηση ως κίνηση του μεμονωμένου ατομικού κεφαλαίου παρουσιάζει άλλα φαινόμενα, από την ίδια κίνηση όταν θεωρηθεί από τη σκοπιά ενός μέρους της συνολικής κίνησης του κοινωνικού κεφαλαίου, άρα και σε συσχετισμό με τις κινήσεις των άλλων μερών του, και ότι ταυτόχρονα λύνει προβλήματα, των οποίων η λύση πρέπει να προϋποτίθεται κατά τη θεώρηση της κυκλοφορίας καθενός ατομικού κεφαλαίου ξεχωριστά, αντί να προκύπτει απ' αυτήν.

(Το Κεφάλαιο, τ. II)
M.E.W., τ. 24, σελ. 101

Η πολεμική των αστών οικονομολόγων τον 17ο αιώνα (Τσάϊλντ, Κάλπεπερ κλπ.) ενάντια στον τόκο ως αυτόνομη μορφή της υπεραξίας είναι απλά και μόνο ο αγώνας της ανερχόμενης βιομηχανικής αστικής τάξης ενάντια στους παλιοκαιρίτικους κερδοσκόπους, που μονοπωλούσαν τότε τα χρηματικά αποθέματα. Το τοκοφόρο κεφάλαιο είναι εδώ ακόμα μια προκατακλυσμιαία μορφή του κεφαλαίου, που πρέπει κατ' αρχήν να υπαχθεί στο βιομηχανικό κεφάλαιο και να περιέλθει στην εξαρτημένη θέση, την οποία θεωρητικά και πρακτικά πρέπει να κατέχει στη βάση της καπιταλιστικής παραγωγής. Η αστική τάξη δε δίστασε να προσεταιρισθεί εδώ όπως και αλλού την κρατική βοήθεια, εκεί όπου έπρεπε να προσαρμόσει στα δικά της μέτρα τις σχέσεις παραγωγής που βρήκε στην παραδοσιακή τους μορφή.

(Θεωρίες για την υπεραξία, τμήμα 3)
M.E.W., τ. 26.3, σελ. 459 (1862-63)

Το ποσοστό κέρδους πέφτει – παρόλο ότι το rate of surplus value (ποσοστό υπεραξίας) παραμένει ίδιο ή αυξάνεται – γιατί με την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας το μεταβλητό κεφάλαιο μειώνεται σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο. Πέφτει λοιπόν, όχι γιατί η εργασία γίνεται λιγότερο παραγωγική, μα γιατί γίνεται περισσότερο παραγωγική. Όχι επειδή ο εργάτης γίνεται λιγότερο αντικείμενο εκμετάλλευσης αλλά γιατί τον εκμεταλλεύονται περισσότερο, είτε βέβαια επειδή αυξάνεται ο απόλυτος surplus time (χρόνος υπερεργασίας) είτε, μόλις το κράτος το εμποδίσει, επειδή τότε η καπιταλιστική παραγωγή γίνεται ταυτόσημη με το ότι η σχετική value of labour (αξία της εργασίας) πέφτει και συνεπώς αυξάνεται ο σχετικός surplus time.

(Θεωρίες για την υπεραξία, τμήμα 2)
M.E.W., τ. 26.2, σελ. 441 (1862-63)

«Le socialisme et l'impôt» («Ο σοσιαλισμός και ο φόρος») par Émile de Girardin, Παρίσι 1850

Υπάρχουν δυο ειδών σοσιαλισμοί, ο «καλός» σοσιαλισμός και ο «κακός» σοσιαλισμός.

Ο *κακός* σοσιαλισμός είναι ο *«πόλεμος της εργασίας ενάντια στο κεφάλαιο»*. Σ' αυτόν χρεώνονται όλες οι σκηνές φρίκης: ίση διανομή των χωραφιών, κατάργηση των οικογενειακών δεσμών, οργανωμένες ληστρικές επιδρομές κλπ. Ο *καλός* σοσιαλισμός είναι η *«ομόνοια εργασίας και κεφαλαίου»*. Στην ακολουθία του βρίσκονται η κατάργηση της αμάθειας, η απομάκρυνση των αιτίων της εξαθλίωσης, η εγκαθίδρυση της πίστωσης, ο πολλαπλασιασμός της ιδιοκτησίας, η μεταρρύθμιση των φόρων, με μια λέξη «το καθεστώς, που *προσεγγίζει* πλησιέστερα την εικόνα, που σχηματίζει ο άνθρωπος για την επίγεια βασιλεία του θεού».

Πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τον καλό σοσιαλισμό, για να καταπνίξουμε τον κακό.

(Rezensionen – Κριτικές βιβλίων)
M.E.W., τ. 7, σελ. 280-281 (1850)

Ο κύριος Girardin δεν αρκείται σ' αυτή τη γενική πρόταση, αλλά μας δίνει ταυτόχρονα το πρότυπο μιας ταυτότητας ασφάλισης ή εγγραφής που ο κάθε πολίτης θα πρέπει να παραλαμβάνει από το κράτος.

Κάθε χρόνο αυτός που παλιότερα εισέπραττε τους φόρους δίνει στον ασφαλισμένο μια ταυτότητα, που αποτελείται «από τέσσερις σελίδες στο μέγεθος ενός διαβατηρίου». Στην πρώτη σελίδα βρίσκεται το όνομα του ασφαλισμένου με τον αριθμό μητρώου του, μαζί με το πλαίσιο για τις αποδείξεις των δόσεων για τις εισφορές. Στη δεύτερη σελίδα βρίσκεται η ακριβής ατομική περιγραφή του ασφαλισμένου και της οικογένειάς του μαζί με την ορθά βεβαιωμένη λεπτομερειακή αυτοεκτίμηση της συνολικής του περιουσίας. Στην τρίτη σελίδα είναι ο κρατικός προϋπολογισμός μαζί με το γενικό ισολογισμό της Γαλλίας και στην τέταρτη σελίδα μια σειρά από διαφορετικές λίγο ή πολύ χρήσιμες πληροφορίες στατιστικού περιεχομένου. Αυτή η ταυτότητα χρησιμεύει σα διαβατήριο, σαν εκλογικό βιβλιάριο, σαν φύλλο πορείας για εργάτες κλπ. Οι κατάλογοι που περιέχουν αυτές τις ταυτότητες χρησιμεύουν πάλι στο κράτος για τη σύνταξη των τεσσάρων μεγάλων βιβλίων, του μεγάλου βιβλίου του πληθυσμού, του μεγάλου βιβλίου της ιδιοκτησίας, του μεγάλου βιβλίου του δημόσιου χρέους και του μεγάλου βιβλίου του ενυπόθηκου χρέους, που όλα μαζί περιέχουν μια πλήρη στατιστική για όλες τις πηγές εσόδων της Γαλλίας.

Ο φόρος είναι λοιπόν τώρα απλά η εισφορά, που πληρώνει ο ασφαλισμένος για να επιτραπεί η συμμετοχή του στα ακόλουθα προνόμια: 1. Δικαίωμα δημόσιας προστασίας, νομικής προστασίας, εξάσκησης θρησκείας και εκπαίδευσης – όλα χωρίς χρηματική αντικαταβολή – δικαίωμα για πίστωση επί υποθήκη, για απολαβές από αποταμίευση 2. Απαλλαγή από την υποχρέωση στρατιωτικής θητείας σε καιρό ειρήνης 3. Εξασφάλιση από την εξαθλίωση 4. Αποζημίωση για απώλειες από έκρηξη πυρκαγιάς, πλημμύρες, πτώση χαλαζιού, επιδημίες ζώων, ναυάγια.

Σημειώνουμε ακόμη, ότι ο κύριος Girardin θέλει να καλύψει τα ποσά των αποζημιώσεων, που θα πρέπει να πληρώνει το κράτος για τις απώλειες που υφίστανται οι ασφαλισμένοι, με διάφορες χρηματικές ποινές κλπ., με την απόδοση των εθνικών δημόσιων κτημάτων και των διατηρούμενων εισφορών εγγραφής και τελωνειακών δασμών καθώς και από τα κρατικά μονοπώλια.

Η φορολογική μεταρρύθμιση είναι το χόμπυ κάθε ριζοσπάστη αστού, το ειδοποιό στοιχείο κάθε αστικής οικονομικής μεταρρύθμισης. Από τους παλαιότερους μικροαστούς του μεσαίωνα, μέχρι τους μοντέρνους άγγλους οπαδούς του ελεύθερου εμπορίου, η βασική επιδίωξή τους στρέφεται γύρω από τους φόρους.

Η φορολογική μεταρρύθμιση στοχεύει είτε στην κατάργηση των παραδοσιακά ξεπερασμένων φόρων, που εμποδίζουν την ανάπτυξη της βιομηχανίας, είτε σ' έναν φθηνότερο κρατικό προϋπολογισμό ή μια περισσότερο ομοιογενή διανομή. Ο αστός τρέχει πίσω από το χιμαιρικό ιδανικό της ίσης κατανομής των φόρων με τόσο μεγαλύτερο ζήλο, όσο περισσότερο αυτό στην πραγματικότητα του ξεφεύγει μέσα από τα χέρια του.

Οι σχέσεις διανομής, που στηρίζονται άμεσα στην αστική παραγωγή, οι σχέσεις ανάμεσα σε εργασιακό μισθό και κέρδος, κέρδος και τόκο, γαιοπρόσοδο και κέρδος, μπορούν το πολύ μέσω του φόρου να μετασχηματιστούν σε δευτερεύοντα σημεία, δεν μπορούν όμως ποτέ να απειληθούν στη βάση τους. Όλες οι έρευνες και οι συζητήσεις για τους φόρους προϋποθέτουν την εσαεί διατήρηση αυτών των αστικών σχέσεων. Ακόμα και η κατάργηση των φόρων το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να επιταχύνει την εξέλιξη της αστικής ιδιοκτησίας και των αντιφάσεών της.

Ο φόρος μπορεί να μεταχειρίζεται ευνοϊκά μεμονωμένες τάξεις και άλλες να τις συμπιέζει ιδιαίτερα, όπως π.χ. βλέπουμε κάτι τέτοιο κατά την κυριαρχία της χρηματιστικής αριστοκρατίας. Οδηγεί μόνο σε χρεωκοπία τα μεσαία στρώματα της κοινωνίας ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, που η θέση τους δεν τους επιτρέπει να επιρρίψουν το βάρος των φόρων σε μια άλλη τάξη.

Με κάθε καινούργιο φόρο το προλεταριάτο συμπιέζεται ένα ακόμη σκαλοπάτι προς τα κάτω. Η κατάργηση ενός παλιού φόρου δεν αυξάνει τον εργασιακό μισθό, αλλά το κέρδος. Στην επανάσταση μπορεί ο φόρος, που θα έχει διογκωθεί σε κολοσσιαίες διαστάσεις, να χρησιμεύσει ως μορφή της επίθεσης ενάντια στην ατομική ιδιοκτησία. Αλλά ακόμα και τότε θα πρέπει να οδηγήσει σε νέες επαναστατικές ρυθμίσεις ή να επαναφέρει τελικά τις παλιές αστικές σχέσεις.

Η μείωση, η φθηνότερη κατανομή κλπ. κλπ. των φόρων, αυτή είναι η τετριμμένη *αστική μεταρρύθμιση*. Η *κατάργηση* των φόρων, αυτό είναι *ο αστικός σοσιαλισμός*. Αυτός ο αστικός σοσιαλισμός απευθύνεται ονομαστικά προς τα βιομηχανικά και εμπορικά μεσαία στρώματα και στους αγρότες. Η μεγάλη αστική τάξη, που ήδη ζει στον καλύτερο δικό της κόσμο, περιφρονεί φυσικά την ουτοπία ενός καλύτερου κόσμου.

Ο κύριος Girardin καταργεί το φόρο, με τη μεταβολή του σε μια ασφαλιστική εισφορά. Τα μέλη της κοινωνίας σε συμφωνία μεταξύ τους και έναντι πληρωμής κάποιων ποσοστών ασφαλίζουν τις περιουσίες τους κατά της πυρκαγιάς και της λειψυδρίας, κατά της πτώσης χαλαζιού και της πτώχευσης, κατά όλων των πιθανών κινδύνων, που διαταράσσουν τη σήμερον ημέρα την ηρεμία της αστικής απόλαυσης. Η ετήσια συνεισφορά δεν ορίζεται μόνο από το σύνολο των ασφαλισμένων, αλλά από τον ίδιο το μεμονωμένο ασφαλισμένο χωριστά. Ο ίδιος εκτιμά την περιουσία του. Εξαφανίζονται οι κρίσεις του εμπορίου και των καλλιεργειών, οι μαζικές ζημιές και οι πτωχεύσεις, όλες οι αστάθειες και ανισορροπίες της αστικής υπόστασης, που επιδημικά τη συνοδεύουν από τότε που εγκαθιδρύθηκε η μοντέρνα βιομηχανία. Χάνεται όλη η ποιητική πλευρά της αστικής κοινωνίας. Πραγματοποιείται η γενική ασφάλεια και εξασφάλιση. Ο πολίτης έχει σε γραπτή μορφή από το κράτος τη διαβεβαίωση ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να καταστραφεί. Όλες οι σκοτεινές πλευρές του υπάρχοντος κόσμου απομακρύνονται, όλες οι φωτεινές όψεις διατηρούνται με αυξημένη τη λάμψη τους. Σε συντομία, πραγματώνεται το καθεστώς, «που προσεγγίζει κατά το μέγιστο δυνατόν την αντίληψη, που σχηματίζει ο πολίτης για την επίγεια βασιλεία του θεού». Αντί του άρχειν, η αλληλεγγύη. Αντί του καταναγκασμού, η ελευθερία. Αντί του κράτους, μια επιτροπή διοίκησης. Και βρέθηκε το αυγό του Κολόμβου, η μαθηματικά ακριβής συνεισφορά κάθε «ασφαλισμένου» σύμφωνα με την περιουσία του. Κάθε «ασφαλισμένος» φέρει στο στήθος του ένα πλήρες συνταγματικό κράτος, ένα διαμορφωμένο σύστημα δύο νομοθετικών σωμάτων. Η ανησυχία μήπως πληρώσει παραπάνω στο κράτος, η αστική αντιπολίτευση της βουλής των αντιπροσώπων, τον ωθεί να δηλώσει την περιουσία του για μικρότερη. Το συμφέρον για διατήρηση της ιδιοκτησίας του, το συντηρητικό στοιχείο της άνω βουλής, τον ωθεί να την υπερεκτιμήσει. Από το συνταγματικό παιχνίδι αυτών των αντιτιθέμενων κατευθύνσεων εκπορεύεται αναγκαία η πραγματική ισορροπία των εξουσιών, η επακριβώς ορθή δήλωση της περιουσίας, η ακριβής αναλογία της εισφοράς.

Υπήρξε κάποτε εκείνος ο Ρωμαίος που επιθυμούσε το σπίτι του να είναι από γυαλί για να είναι φανερή μπροστά στα μάτια όλου του κόσμου η κάθε πράξη του. Ο αστός δεν επιθυμεί να είναι από γυαλί το δικό του σπίτι, αλλά εκείνο του γείτονά του. Και αυτή η επιθυμία πραγματοποιείται. Για παράδειγμα: ένας αστός θέλει μια προκαταβολή από μένα ή επιθυμεί να συνεταιρισθεί μαζί μου. Ζητάω την ασφαλιστική του ταυτότητα και μ' αυτήν έχω την πλήρη και λεπτομερειακή εξομολόγησή του για το σύνολο των περιουσιακών του (bürgerlichen) σχέσεων, εγγυημένες από το καλώς εννοούμενο συμφέρον του και προσυπογραμμένες από το διοικητικό συμβούλιο της ασφάλειας. Ένας ζητιάνος κτυπάει την πόρτα μου και ζητάει ελεημοσύνη. Να δούμε την ταυτότητα. Ο αστός πρέπει να γνωρίζει ότι δείνει την ελεημοσύνη του στο σωστό άνθρωπο. Παίρνει κανείς οικιακό βοηθό, τον βάζει στο σπίτι του. Είναι θέμα τύχης με ποιον έμπεξες: Να δούμε την ταυτότητα!

«Πόσοι γάμοι δεν έγιναν, χωρίς να γνωρίζει ούτε η μια ούτε η άλλη πλευρά επακριβώς, τι προίκα να περιμένει πραγματικά, ή χωρίς υπερβολικές προσδοκίες και από τις δυο πλευρές»: Να δούμε την ταυτότητα!

Η ανταλλαγή των ωραίων ψυχών θα περιορισθεί στο μέλλον στην ανταλλαγή των ταυτοτήτων του καθενός. Έτσι θα εξαλειφθεί η απάτη, που σήμερα είναι η απόλαυση και το βάσανο της ζωής, και θα πραγματωθεί το βασίλειο της αλήθειας με την καθαυτό έννοια του όρου. Και ακόμα:

«Στο υπάρχον σύστημα τα δικαστήρια κοστίζουν στο κράτος γύρω στα $7^1/_2$ εκατομμύρια, στο σύστημά μας οι παραβάσεις θα αποφέρουν κέρδος, γιατί όλες θα μετατρέπονται σε πρόστιμα και αποζημιώσεις – τι ιδέα!»

Σ' αυτόν τον άριστο κόσμο όλα είναι κερδοφόρα: Τα εγκλήματα εξαφανίζονται, και οι παραβάσεις έχουν χρηματική απόδοση. Επί τέλους, μια και σ' αυτό το σύστημα η ιδιοκτησία προστατεύεται απέναντι σε κάθε κίνδυνο και το κράτος είναι απλά και μόνο μια γενική ασφάλεια όλων των συμφερόντων,

γιαυτό και οι εργάτες είναι μόνιμα απασχολημένοι: «Όχι πια επαναστάσεις!»

Αν αυτό δεν είναι καλό για τον αστό
τότε δεν ξέρω τι είναι πιο καλό!

Το αστικό κράτος δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια αλληλοασφάλιση της αστικής τάξης απέναντι στα ίδια της τα μέλη όπως επίσης και ενάντια στην τάξη που αυτή εκμεταλλεύεται. Μια ασφάλεια, που διαρκώς κοστίζει όλο και περισσότερο και που πρέπει να γίνεται φαινομενικά περισσότερο ανεξάρτητη απέναντι στην αστική κοινωνία, γιατί η καταστολή της εκμεταλλευόμενης τάξης γίνεται όλο και δυσχερέστερη. Η αλλαγή του ονόματος δεν αλλάζει ούτε και κατ' ελάχιστο τους όρους αυτής της ασφάλειας. Τη φαινομενική ανεξαρτησία, που ο κύριος Girardin για μια στιγμή κατακυρώνει στα μεμονωμένα άτομα απέναντι στην ασφάλεια, είναι υποχρεωμένος να την εγκαταλείψει πάλι ο ίδιος αμέσως. Όποιος φορολογεί την περιουσία του χαμηλότερα απ' ό,τι πρέπει, χρεώνεται με ποινές: το ταμείο της ασφάλειάς του αγοράζει την ιδιοκτησία του στην αξία που αυτός είχε ορίσει και προκαλεί μάλιστα με αμοιβές την κατάδοση. Και πιο πολύ: Όποιος προτιμάει να μην ασφαλίσει καν την περιουσία του, δηλώνεται ότι θέτει εαυτόν εκτός κοινωνίας, θεωρείται αμέσως επικηρυγμένος. Η κοινωνία δεν μπορεί να ανεχθεί φυσικά να σχηματισθεί μέσα της μια τάξη που να στρέφεται ενάντια στις συνθήκες ύπαρξής της. Ο καταναγκασμός, ο αυταρχισμός, η γραφειοκρατική παρεμβολή που ακριβώς ο Girardin ήθελε να απομακρύνει, επιστρέφουν πίσω στην κοινωνία. Αν για μια στιγμή λειτούργησε αφαιρετικά για τις συνθήκες της αστικής κοινωνίας, αυτό τόκανε μόνο για να επανέλθει σ' αυτές μέσα από μια παρακαμπτήριο.

Πίσω από την κατάργηση του φόρου κρύβεται η κατάργηση του κράτους. Η κατάργηση του κράτους έχει νόημα μόνο για τους κομμουνιστές ως αναγκαίο αποτέλεσμα της κατάργησης των τάξεων, με την οποία και εκπίπτει από μόνη της η ανάγκη για την οργανωμένη εξουσία μιας τάξης με σκοπό την υποταγή της άλλης. Σε αστικές χώρες η κατάργηση του κράτους σημαίνει την επαναφορά της κρατικής εξουσίας στα μέτρα που αυτή υπάρχει στη βόρεια Αμερική. Εδώ οι ταξικές αντιθέσεις είναι μόνο ατελώς αναπτυγμένες. Οι ταξικές συγκρούσεις συγκαλύπτονται κάθε φορά με την αποχώρηση του προλεταριακού πληθυσμού που πλεονάζει προς τη δύση. Η επέμβαση της κρατικής εξουσίας που έχει περιορισθεί στο ελάχιστο στην ανατολή, είναι ανύπαρκτη στη δύση. Σε φεουδαρχικά κράτη, η κατάργηση του κράτους σημαίνει την κατάργηση της φεουδαρχίας και τη δημιουργία του συνηθισμένου αστικού κράτους. Στη Γερμανία αυτό υποκρύπτει είτε την άτακτη φυγή μπροστά στους άμεσα υπαρκτούς αγώνες, την απατηλή μετατροπή της *αστικής* ελευθερίας σε απόλυτη ανεξαρτησία και αυτονομία του *ατόμου*, είτε τέλος την αδιαφορία του αστού απέναντι σε κάθε μορφή κράτους, υπό την προϋπόθεση ότι δεν εμποδίζονται τα αστικά συμφέροντα στην ανάπτυξή τους. Το γεγονός ότι προπαγανδίζεται μια τέτοιου τύπου «υψηλού νοήματος» κατάργηση του κράτους με τόσο ηλίθιο τρόπο δεν έχει φυσικά να κάνει τίποτε με τους βερολινέζους Stirner και Faucher. La plus belle fille de la France ne peut donner que ce qu' elle a[1].

Αυτό που απομένει από την ασφαλιστική εταιρεία του κυρίου Girardin είναι *ο φόρος επί του κεφαλαίου* σε αντιδιαστολή προς το φόρο επί της περιουσίας και στη θέση όλων των άλλων φόρων. Το κεφάλαιο του κυρίου Girardin δεν περιορίζεται στο κεφάλαιο που απασχολείται ενεργά στην παραγωγή, αλλά συμπεριλαμβάνει όλες τις κινητές και ακίνητες ιδιοκτησίες και αγαθά. Γιαυτό το φόρο επί του κεφαλαίου λέει με υπερηφάνεια:

«Είναι το αυγό του Κολόμβου, είναι η πυραμίδα που στέκεται στη βάση και όχι στην κορυφή, το ρεύμα που σκάβει το ίδιο την κοίτη του, η επανάσταση χωρίς τους επαναστάτες, η πρόοδος χωρίς την οπισθοδρόμηση, η κίνηση χωρίς απότομα τινάγματα, είναι τέλος η απλή ιδέα και ο αληθινός νόμος».

Από όλες τις τσαρλατάνικες διαφημίσεις που έχει κάνει μέχρι τώρα ο κύριος Girardin – και ως γνωστόν υπάρχει ολόκληρη στρατιά απ' αυτές –, αυτή η προβολή του κεφαλαιακού φόρου είναι σε κάθε περίπτωση ένα αριστούργημα.

Μάλιστα, ο φόρος επί του κεφαλαίου ως μοναδικός φόρος έχει τα προτερήματά του. Όλοι οι οικονομολόγοι, και ονομαστικά ο Ρικάρντο, απέδειξαν τα προτερήματα ενός μοναδικού φόρου. Ο κεφαλαιακός φόρος ως μοναδικός φόρος παραμερί-

1. Η πιο όμορφη κοπέλλα της Γαλλίας δε μπορεί να δώσει παρά αυτό που έχει (σ.τ.γ.Ε.).

ζει δια μιας το πολυπληθές προσωπικό της μέχρι τώρα φορολογικής υπηρεσίας που κοστίζει πολλά, επεμβαίνει ελάχιστα στην κανονική πορεία της παραγωγής, κυκλοφορίας και κατανάλωσης και μόνο αυτός απ' όλους τους φόρους συλλαμβάνει το πολυτελές κεφάλαιο.

Αλλά ο κεφαλαιακός φόρος του κυρίου Girardin δεν περιορίζεται σ' αυτά. Έχει επίσης ιδιαίτερες και ειδικά ευνοϊκές επιπτώσεις.

Κεφάλαια ίσου μεγέθους θα πρέπει να πληρώνουν στο κράτος ίσα ποσοστά φόρων, αδιάφορο αν αποφέρουν 6%, 3% ή καθόλου εισόδημα. Το αποτέλεσμα είναι, λοιπόν, ότι τα αδρανή κεφάλαια τίθενται σε κίνηση, ότι δηλαδή πολλαπλασιάζεται η μάζα των παραγωγικών κεφαλαίων και ότι τα ήδη ενεργά κεφάλαια καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια, δηλαδή παράγουν περισσότερο σε λιγότερο χρόνο. Συνέπεια και των δύο είναι η πτώση του κέρδους και του επιτοκίου. Αντίθετα ο κύριος Girardin ισχυρίζεται ότι τότε θα *ανέβουν* κέρδος και τόκος – ένα πραγματικό οικονομικό θαύμα. Η μετατροπή μη παραγωγικού κεφαλαίου σε παραγωγικό και εν γένει η αύξουσα παραγωγικότητα των κεφαλαίων πολλαπλασίασε και αύξησε την πορεία της ανάπτυξης των βιομηχανικών κρίσεων και συμπίεσε το κέρδος και το επιτόκιο. Ο κεφαλαιακός φόρος μπορεί μόνο να επιταχύνει αυτή τη διαδικασία, να οξύνει τις κρίσεις και να επαυξήσει τη συσσώρευση επαναστατικών στοιχείων – «Όχι πια επαναστάσεις!»

Μια δεύτερη θαυματοποιός δράση του κεφαλαιακού φόρου είναι κατά τον κύριο Girardin ότι θα προσέλκυε τα κεφάλαια από τη λιγότερο αποδοτική γη στην αποδοτικότερη βιομηχανία, ότι θα οδηγούσε σε πτώση την τιμή της γης, και ότι θα συγκεντροποιούσε την έγγεια ιδιοκτησία και θα μεταφύτευε στη Γαλλία τη μεγάλη αγγλική καλλιέργεια και μ' αυτήν όλη την αναπτυγμένη αγγλική βιομηχανία. Παραβλέποντας ότι εκτός απ' αυτό θα έπρεπε να μετανάστευαν στη Γαλλία και οι υπόλοιπες συνθήκες της αγγλικής βιομηχανίας, ο κύριος Girardin διαπράττει εδώ εντελώς περίεργα λάθη. Στη Γαλλία, η αγροκαλλιέργεια δεν πάσχει από περίσσεια αλλά από έλλειψη κεφαλαίου. Η αγγλική συγκέντρωση (της έγγειας ιδιοκτησίας, σ.τ.Μ.) και η αγγλική αγροκαλλιέργεια πραγματοποιήθηκαν όχι με αφαίρεση κεφαλαίου από την αγροκαλλιέργεια, αλλά αντίθετα με την προσροή βιομηχανικού κεφαλαίου στη γη. Η τιμή της γης είναι στην Αγγλία κατά πολύ υψηλότερη από τη Γαλλία. Η συνολική αξία της αγγλικής γης είναι σχεδόν τόσο ψηλή όσο και ο συνολικός εθνικός πλούτος της Γαλλίας σύμφωνα με την εκτίμηση του Girardin. Με τη συγκέντρωση, η τιμή της γης στη Γαλλία θα έπρεπε λοιπόν όχι μόνον να μην πέσει, θα έπρεπε αντίθετα να αυξηθεί. Η συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας στην Αγγλία πέταξε έξω επιπλέον εντελώς ολόκληρες γενιές του πληθυσμού. Η ίδια συγκέντρωση, στην οποία βέβαια θα συνεισφέρει αναγκαία ο κεφαλαιακός φόρος με την ταχύτερη καταστροφή των αγροτών, θα οδηγούσε στη Γαλλία αυτή τη μεγάλη μάζα των αγροτών στις πόλεις και θα έκανε απλώς ακόμα περισσότερο αναπόφευκτη την επανάσταση. Και τέλος, αν στη Γαλλία έχει ήδη αρχίσει η αντιστροφή από τον κατακερματισμό στην συγκέντρωση, στην Αγγλία βαδίζει η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία με τεράστια βήματα προς την εκ νέου συντριβή της και αποδεικνύει αναμφισβήτητα, πως η αγροκαλλιέργεια αναγκαία κινείται διαρκώς μέσα σ' αυτόν τον κύκλο της συγκέντρωσης και κατακερματισμού του εδάφους, όσο βέβαια διατηρούνται οι αστικές σχέσεις.

Αλλά αρκετά μ' αυτά τα θαύματα. Ας έρθουμε στην πίστωση με υποθήκη.

Η πίστωση με υποθήκη είναι κατ' αρχήν προσιτή μόνο στην έγγεια ιδιοκτησία. Το κράτος εκδίδει αποδείξεις υποθήκευσης, που αντιστοιχούν απόλυτα με τα τραπεζογραμμάτια, μόνο που η εγγύηση γιαυτά δεν είναι μετρητό χρήμα ή μπάρες, αλλά η γη. Αυτές οι αποδείξεις υποθήκευσης προκαταβάλλονται στους χρεωμένους αγρότες από το κράτος με 4%, για να ικανοποιήσουν μ' αυτά τους ενυπόθηκους δανειστές τους. Αντί του ιδιώτη δανειστή έχει τώρα το κράτος υποθήκη πάνω στο γεωτεμάχιο και σταθεροποιεί το χρέος κατά τρόπο που δεν μπορεί ποτέ πια να απαιτήσει πίσω τη γη. Το σύνολο του ενυπόθηκου χρέους στη Γαλλία ανέρχεται σε 14 δισεκατομμύρια. Ο Girardin βέβαια υπολογίζει την έκδοση μόνο 5 δις αποδείξεων υποθήκευσης. Αλλά η επαύξηση του χαρτονομίσματος κατά ένα τέτοιο ποσό θα επαρκούσε, όχι για να κάνει το κεφάλαιο φθηνότερο, αλλά για να επαξιώσει ολοκληρωτικά το χαρτονόμισμα. Βέβαια ο Girardin δεν τολμά να δώσει σ' αυτό το νέο χαρτί αναγκαστική ισοτιμία. Για να αποφύγει την υποτίμηση,

προτείνει στους κατόχους αυτών των χαρτιών την ανταλλαγή με κρατικά χρεώγραφα 3% al pari[1]. Το τέλος της συναλλαγής έχει λοιπόν ως εξής: Ο αγρότης που πλήρωνε πριν 5% τόκους και 1% τέλη μεταγραφής ανανέωσης κλπ., πληρώνει μόνο 4%, δηλαδή κερδίζει 2%. Το κράτος δανείζεται με 3% και δανείζει με 4%, δηλαδή κερδίζει 1%. Ο τέως ενυπόθηκος δανειστής, που έπαιρνε πριν 5%, αναγκάζεται, λόγω της απειλούμενης υποτίμησης των χαρτιών υποθήκης, να αποδεχθεί με ευγνωμοσύνη τα προσφερόμενα 3% από το κράτος. *Χάνει δηλαδή* 2%. Επιπλέον, ο αγρότης δε χρειάζεται να πληρώσει το χρέος του και ο πιστωτής δεν μπορεί να εισπράξει την απαίτησή του από το κράτος. Η συναλλαγή άγεται λοιπόν σε μια άμεση λήστευση των ενυπόθηκων δανειστών κατά 2% ως προς το συνολικό 5%, η οποία δύσκολα συγκαλύπτεται από τα χαρτιά υποθήκης. Τη μοναδική λοιπόν φορά, που ο κύριος Girardin θέλει να αλλάξει εκτός από τους φόρους και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις, αναγκάζεται να επιτεθεί κατευθείαν στην ατομική ιδιοκτησία, πρέπει να γίνει επαναστατικός και να εγκαταλείψει όλη την ουτοπία. Και αυτή η επίθεση δεν προέρχεται καν από αυτόν. Τη δανείστηκε από τους γερμανούς κομμουνιστές, που μετά την επανάσταση του Φλεβάρη απαίτησαν κατ' αρχήν τη μετατροπή της υποθηκοφειλής σε οφειλή προς το κράτος[2], φυσικά με εντελώς διαφορετικό τρόπο από τον κύριο Girardin, που μάλιστα στάθηκε αντίθετος. Είναι ενδεικτικό, ότι τη μοναδική φορά που ο κύριος Girardin προτείνει μια κάπως επαναστατική ρύθμιση, δεν έχει το θάρρος να καθιερώσει παρά κάτι το καταπραϋντικό, που δεν μπορεί παρά να κάνει να χρονίσει η ανάπτυξη του κατακερματισμού της γης στη Γαλλία, να μεταφέρει τα πράγματα πίσω κατά μερικές δεκαετίες, για να επαναφέρει τελικά τη σημερινή κατάσταση.

Το μοναδικό πράγμα που ο αναγνώστης θα διαπίστωσε την απουσία του σε όλη την παράθεση των απόψεων του Girardin είναι οι *εργάτες*. Αλλά ο αστικός σοσιαλισμός υποβάλλει βέβαια παντού την ιδέα *ότι η κοινωνία αποτελείται από διάφορους καπιταλιστές*, για να μπορεί μετά να λύσει από αυτή τη σκοπιά το *ζήτημα* του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας.

(Rezensionen – Κριτικές βιβλίων)
M.E.W., τ. 7, σελ. 284-291 (1850)

Εδώ πραγματικά σταματάει το μυαλό. Η ανακάλυψη του κυρίου Νάσαου, ότι το κράτος και οι δάσκαλοι ζουν σε βάρος του κεφαλαίου και όχι σε βάρος των εισοδημάτων, δεν χρειάζεται παραπέρα επεξήγηση. Αν ο κύριος Σέπορ θέλει να μας πει μ' αυτό ότι ζουν από το κέρδος του κεφαλαίου, άρα κατά τούτο au moyen du capital[1], τότε ξεχνάει ότι το εισόδημα του κεφαλαίου δεν είναι το ίδιο το κεφάλαιο και ότι αυτό το εισόδημα, το αποτέλεσμα της καπιταλιστικής παραγωγής, n'est pas dépensé d'avance pour la reproduction, donte elle est au contraire le résultat[2]. Ή μήπως το λέει επειδή κάποιοι φόροι υπεισέρχονται στα κόστη παραγωγής συγκεκριμένων εμπορευμάτων; Άρα και στις dépenses[3] ορισμένων παραγωγών; Όμως ας μάθει ότι αυτό είναι μόνο μια μορφή για να επιβάλλονται φόροι πάνω στο εισόδημα.

(Θεωρίες για την υπεραξία, τμήμα 1)
M.E.W., τ. 26.1, σελ. 263 (1862-63)

Όλα όσα ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης οφείλει να αποδόσει στους απολαμβάνοντες τη γαιοπρόσοδο, στο κράτος, στους πιστωτές του κράτους, στην εκκλησία κλπ., που απλά καταβροχθίζουν εισοδήματα, μειώνει απόλυτα τον πλούτο του, διατηρεί όμως ρευστές τις ορμές του για πλουτισμό και έτσι συντηρεί την καπιταλιστική του ψυχή. Αν οι απολαμβάνοντες γαιοπρόσοδο, ή οι εισοδηματίες κλπ. κατανάλωναν το εισόδημά τους παρομοίως σε παραγωγική αντί σε μη παραγωγική εργασία, τότε θα χανόταν ο στόχος. Θα γίνονταν οι ίδιοι βιομήχανοι, καπιταλιστές, αντί να υλοποιούν τη λειτουργία της κα-

1. Σε ονομαστική αξία (σ.τ.γ.Ε.).
2. Αυτή η θέση διατυπώθηκε από τον Μαρξ και τον Έγκελς στα «Αιτήματα του Κομμουνιστικού Κόμματος στη Γερμανία» (MEW, τ. 5, σ. 3-5) (σ.τ.γ.Ε.).

1. Με τα μέσα του κεφαλαίου (σ.τ.γ.Ε.).
2. Δεν ξοδεύεται από πριν για την αναπαραγωγή, της οποίας αντιθέτως είναι το αποτέλεσμα (σ.τ.γ.Ε.).
3. Δαπάνες (σ.τ.γ.Ε.).

τανάλωσης σαν τέτοιας. Σ' αυτό το σημείο θα παρακολουθήσουμε αργότερα μια ιδιαίτερα αστεία πολεμική ανάμεσα σε έναν ρικαρδιανό και έναν μαλθουσιανό[1].

(Θεωρίες για την υπεραξία, τμήμα 1)
M.E.W., τ. 26.1, σελ. 254-255 (1862-63)

Προτού λοιπόν τελειώσουμε με τον Α. Σμιθ, θα παραθέσουμε δυο σημεία ακόμα, το πρώτο, στο οποίο αφήνει ελεύθερο το μίσος του ενάντια στην μη-παραγωγική government [κυβέρνηση] το δεύτερο, όπου προσπαθεί να αναπτύξει γιατί η πρόοδος της βιομηχανίας προϋποθέτει ελεύθερη εργασία. Σχετικά με το *μίσος του Σμιθ ενάντια στους παπάδες*.

Το πρώτο σημείο έχει ως εξής:

«Γιαυτό και είναι η μεγαλύτερη ξεδιαντροπιά και έπαρση όταν οι βασιλείς και οι υπουργοί διεκδικούν το δικαίωμα, να ελέγχουν την οικονομία των ατόμων και να περιορίζουν τα έξοδά τους με νόμους ενάντια στην πολυτέλεια, ή με απαγορεύσεις εισαγωγών ξένων εμπορευμάτων πολυτελείας. Οι ίδιοι αυτοί είναι πάντα και χωρίς εξαίρεση οι πιο πολυέξοδοι στην κοινωνία. Ας φροντίσουν να προσέχουν τις δικές τους σπατάλες, και ας αφήσουν τα άλλα άτομα χωρίς άγχος να κοιτάνε τις δικές τους. Αν οι δικές τους εκκεντρικότητες δεν καταστρέψουν το κράτος, τότε εκείνες των υπηκόων τους δεν πρόκειται να προκαλέσουν ποτέ κάτι τέτοιο».

(τ. II, βιβλίο II, κεφ. III, έκδ. Mc C[ulloch] σ. 122)

Και πάλι το ακόλουθο σημείο:

«Η εργασία μερικών από τις πλέον εκτιμούμενες τάξεις της κοινωνίας – δε σχηματίζει αξία, ακριβώς όπως και του ταχυδρόμου» (έχει αξία, κοστίζει συνεπώς ένα ισοδύναμο, αλλά δεν παράγει αξία).

«και δεν παγιώνεται ή πραγματοποιείται σε κάποιο διαρκές αντικείμενο ή ένα πωλήσιμο εμπόρευμα... Έτσι ο ηγεμόνας για παράδειγμα με όλους τους δικαστικούς του υπαλλήλους και τους αξιωματικούς που έχει ως κατώτερούς του, όλος ο στρατός και ο στόλος είναι *μη παραγωγικοί εργάτες*. Είναι *υπηρέτες* της κοινωνίας και συντηρούνται από ένα μέρος του ετήσιου προϊόντος της εργατικότητας *άλλων ανθρώπων... Στην ίδια τάξη* ανήκουν... κληρικοί, νομικοί, γιατροί, λογοτέχνες και κάθε είδους μορφωμένοι άνθρωποι. Ηθοποιοί, γελωτοποιοί, μουσικοί, τραγουδιστές όπερας, χορευτές μπαλέτου κλπ.» (ό.π. σ. 94, 95).

Αυτή είναι η γλώσσα της αστικής τάξης που είναι ακόμα επαναστατική, που δεν έχει υποτάξει ακόμα όλη την κοινωνία, το κράτος κλπ. Αυτές οι υπερβατικές ασχολίες, παλιές και αξιοσέβαστες, ηγεμόνας, δικαστής, αξιωματικός, παπάς κλπ., το σύνολο των παλιών ιδεολογικών τάξεων που δημιουργούν, οι σοφοί τους, οι δάσκαλοι και οι παπάδες τους εξισώνονται *οικονομικά* με το σμήνος των λακέδων και των γελωτοποιών τους, τους οποίους συντηρούν αυτοί και ο richesse oisive [ο περιττός πλούτος], ευγενείς της γης και capitalistes oisifs [περιττοί καπιταλιστές]. Είναι απλοί servants du public [υπηρέτες του κοινού], όπως οι άλλοι είναι υπηρέτες τους. Ζουν από το produce of *other* people's *industry* [προϊόν του μόχθου άλλων ανθρώπων], πρέπει λοιπόν να περιορισθούν στο αναγκαίο μέτρο. Το κράτος, η εκκλησία κλπ. δικαιούνται την ύπαρξη μόνο στο βαθμό που είναι επιτροπές για τη διαχείριση ή το χειρισμό των κοινών συμφερόντων των παραγωγικών αστών. Γιαυτό και τα έξοδά τους, μια και ανήκουν καθαυτά στα faux frais de production [δευτερεύοντα έξοδα της παραγωγής] πρέπει να μειωθούν στο απαραίτητο ελάχιστο. Αυτή η άποψη έχει ιστορικό ενδιαφέρον στην οξεία αντίθεσή της εν μέρει προς την άποψη των αρχαίων, όπου η υλικά παραγωγική εργασία φέρει το σημάδι της δουλείας και θεωρείται ως βάθρο για τον citoyen oisif [αργό πολίτη], εν μέρει προς την άποψη της από τη διάλυση του μεσαίωνα αναδυόμενης απόλυτης ή αριστοκρατικής-συνταγματικής μοναρχίας, όπως την εκφράζει τόσο απλοϊκά ο Μοντεσκιέ, που κι ο ίδιος ήταν ακόμα δέσμιός

---

1. Στο χειρόγραφο τετράδιο XIV (MEW, τ. 26, 3ο μέρος) ο Μαρξ στέκεται μετά από μια ανάλυση των απόψεων του Μάλθους σε δυο ανώνυμα κείμενα, εκ των οποίων το ένα εμφανίζεται από ρικαρδιανή σκοπιά ενάντια στο Μάλθους, ενώ το άλλο υπερασπίζεται τις απόψεις του Μάλθους απέναντι στους ρικαρδιανούς. Η πρώτη είναι ανώνυμη και λέγεται «An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus...», Λονδίνο 1821. Το δεύτερο κείμενο προέρχεται από τον John Cazenove και φέρει τον τίτλο «Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution and consumption of wealth», Λονδίνο 1832 (σ.τ.γ.Ε.).

της, στην ακόλουθη πρόταση (βιβλίο VII, κεφ. IV, «Esprits des lois»)

«Αν οι πλούσιοι δεν ξοδέψουν πολλά, τότε οι φτωχοί θα πεθάνουν της πείνας».

Μόλις όμως η αστική τάξη καταλάβει το τεραίν, και εν μέρει μόλις καταλάβει το ίδιο το κράτος, εν μέρει μόλις κάνει συμβιβασμό με τους παλιούς του ιδιοκτήτες, δηλαδή μόλις αναγνωρίσει τις ιδεολογικές συντεχνίες ως σάρκα εκ της σαρκός της και τις μετατρέψει σύμφωνα με τα μέτρα της σε δικούς της υπαλλήλους. Μόλις η ίδια δεν στέκεται πια απέναντί τους ως εκπρόσωπος της παραγωγικής εργασίας, αλλά απέναντί της ξεσηκώνονται οι πραγματικοί παραγωγικοί εργάτες και της λένε παρομοίως ότι ζει από other people's industry [το μόχθο άλλων ανθρώπων]. Μόλις είναι αρκετά μορφωμένη για να μην επιδοθεί ολοκληρωτικά στην παραγωγή, αλλά θέλει να καταναλώνει με «μορφωμένο» τρόπο. Μόλις όλο και περισσότερο οι ίδιες οι πνευματικές εργασίες πραγματοποιούνται στην *υπηρεσία* της, μόλις μπαίνουν στην υπηρεσία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Τότε γυρίζει το φύλλο και προσπαθεί να δικαιολογήσει «οικονομικά» από τη δική της σκοπιά, αυτά που παλιότερα καταπολεμούσε κριτικά. Ρήτορες και εφησυχαστές της συνείδησης σ' αυτή την κατεύθυνση είναι οι Γκαρνιέ κλπ. Επιπρόσθετα έρχεται ο ζήλος αυτών των οικονομολόγων, που είναι οι ίδιοι παπάδες, καθηγητές κλπ., να αποδείξουν την «παραγωγική» τους χρησιμότητα, να δικαιολογήσουν «οικονομικά» το μισθό τους.

(Θεωρίες για την υπεραξία, τμήμα 1)
M.E.W., τ. 26.1, σελ. 272-274

Ο λαός γνωρίζει πολύ καλά από την εμπειρία του με το δικό του πορτοφόλι, πόσο βαραίνει το χρέος του κράτους πάνω στη φορολογία. Όμως μόνο λίγοι γνωρίζουν κάτω από ποιες περίεργες συνθήκες συνομολογήθηκε και συνεχίζει να διατηρείται αυτό το χρέος. Το «κράτος», αυτό το κοινό μέσο εξουσίας των αλληλεξαρτούμενων κερδοσκόπων της γης και του χρηματιστηρίου, χρειάζεται χρήματα για να φέρει σε πέρας την καταπίεση στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Από τους καπιταλιστές και τους τοκογλύφους δανείζεται λεφτά και τους δίνει σ' αντάλλαγμα ένα κομμάτι χαρτί, με το οποίο αναλαμβάνει την υποχρέωση να πληρώνει για κάθε 100 λίρες στερλίνες που δανείσθηκε τόσους τόκους. Τα χρηματικά μέσα για να πληρώσει αυτά τα λεφτά, τα αποσπά με τη μορφή φόρων από την τσέπη της εργατικής τάξης, έτσι ώστε είναι ο ίδιος ο λαός που αναγκάζεται να χρησιμεύσει στους καταπιεστές του σαν εγγύηση απέναντι σ' εκείνους τους ανθρώπους που δανείζουν τα λεφτά τους, για να μπορέσουν να κόψουν το λαιμό του λαού. Αυτό το χρηματικό χρέος είναι αποτέλεσμα δανεισμού κάτω από διαφορετικές ονομασίες: μερικές φορές πληρώνει κανείς γιαυτό 3, $3^1/_2$ ή 4% κλπ., και αντίστοιχα με το ποσοστό καθώς και με άλλα συμπτωματικά πράγματα, τα χρεώγραφα έχουν διαφορετικούς χαρακτηρισμούς: τρία τοις εκατό κλπ. Επειδή όμως δεν είναι μόνο η εργατική τάξη, αλλά και οι εργοστασιάρχες και οι γαιοκτήμονες που αναγκάζονται να πληρώσουν ένα μέρος αυτών των τόκων και επειδή προσπαθούν να πληρώσουν όσο το δυνατόν λιγότερο, γιαυτό και κάθε υπουργός θησαυροφυλακίου προσπαθεί, αν δεν είναι Γουΐγκ, να μειώσει αντίστοιχα αυτή την εφιαλτική πίεση με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

(Από άρθρο στην εφημερίδα
The people's paper 16.4.1853)
M.E.W., τ. 9, σελ. 44

Η απόληξη της κρατικής περιουσίας στους μεγάλους χρηματιστές, ποια αιτία έχει; Τη διαρκώς αυξανόμενη χρέωση του κράτους. Και η χρέωση του κράτους; Είναι αποτέλεσμα της διαρκούς υπερίσχυσης των εξόδων πάνω στα έσοδά του, μιας δυσαναλογίας, που είναι ταυτόχρονα το αίτιο και το αποτέλεσμα του συστήματος των κρατικών δανείων.

(...)

Χωρίς ολοκληρωτική ανατροπή του γαλλικού κράτους δεν είναι δυνατή η ανατροπή του γαλλικού κρατικού προϋπολογισμού. Έχοντας αυτόν τον προϋπολογισμό, η χρέωση του κράτους είναι αναγκαία, και έχοντας αυτήν τη χρέωση του κράτους είναι αναγκαία η κυριαρχία του εμπορίου των κρατικών χρεών, η εξουσία των πιστωτών του κράτους, των τραπεζιτών,

των εμπόρων του χρήματος, των λύκων του χρηματιστηρίου. Μόνο μια μερίδα του κόμματος της τάξης συμμετείχε άμεσα στην πτώση της χρηματιστικής αριστοκρατίας, οι εργοστασιάρχες. Δε μιλάμε για τους μεσαίους, για τους μικρούς βιομήχανους, μιλάμε για τους άρχοντες των εργοστασιακών συμφερόντων, που είχαν σχηματίσει κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου-Φιλίππου την πλατιά βάση της αντιπολίτευσης στη δυναστεία. Αδιαμφισβήτητα, το συμφέρον τους βρίσκεται στη μείωση του κόστους παραγωγής, δηλ. μείωση των φόρων, που υπεισέρχονται στην παραγωγή, δηλαδή μείωση του κρατικού χρέους, που οι τόκοι του υπεισέρχονται στους φόρους, άρα και πτώση της χρηματιστικής αριστοκρατίας.

Στην Αγγλία – και οι μεγαλύτεροι γάλλοι εργοστασιάρχες είναι μικροαστοί μπροστά στους άγγλους αντιπάλους τους – βρίσκουμε πραγματικά τους εργοστασιάρχες, έναν Κόμπντεν, έναν Μπράιτ, επικεφαλής μιας σταυροφορίας ενάντια στην τράπεζα και τη χρηματιστηριακή αριστοκρατία. Γιατί δε συμβαίνει το ίδιο και στη Γαλλία; Στην Αγγλία είναι κυρίαρχη η βιομηχανία, στη Γαλλία η γεωργία. Στην Αγγλία η βιομηχανία έχει ανάγκη το free trade[1], στη Γαλλία προστατευτικούς δασμούς, το εθνικό μονοπώλιο δίπλα στα άλλα μονοπώλια. Η γαλλική βιομηχανία δεν είναι κυρίαρχη της γαλλικής παραγωγής, συνακόλουθα οι γάλλοι βιομήχανοι δεν κυριαρχούν πάνω στη γαλλική αστική τάξη. Για να επιβάλλουν το συμφέρον τους ενάντια στις υπόλοιπες μερίδες της αστικής τάξης, δεν είναι δυνατό, όπως έγινε στην Αγγλία, να αναλάβουν την ηγεσία της κίνησης και ταυτόχρονα να εξωθήσουν το ταξικό τους συμφέρον στα άκρα. Πρέπει να στοιχηθούν στην ακολουθία της επανάστασης και να υπηρετήσουν συμφέροντα, που αντιτίθενται στα συνολικά συμφέροντα της τάξης τους.

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία)
M.E.W., τ. 7, σελ. 78-79 (1850)

Η *κρατική χρέωση* ήταν βασικά η *άμεση επιδίωξη* της αστικής μερίδας που εξουσίαζε και νομοθετούσε μέσω των νομοθετικών σωμάτων. Το *έλλειμμα του κράτους* ήταν ως εκ τούτου το καθαυτό αντικείμενο της κερδοσκοπίας της και η βασική πηγή του πλουτισμού της. Κάθε χρόνος που περνούσε και νέο έλλειμμα. Μετά την πάροδο τεσσάρων έως πέντε ετών ένα νέο δάνειο. Και κάθε νέο δάνειο πρόσφερε στη χρηματιστική αριστοκρατία νέες ευκαιρίες για να εξαπατά το κράτος που τεχνητά διατηρείτο στο χείλος της χρεωκοπίας – ήταν αναγκασμένο να έλθει σε συμφωνία με τους τραπεζίτες κάτω από τους πλέον δυσμενείς όρους. Κάθε νέο δάνειο έδινε μια δεύτερη δυνατότητα να καταληστεύεται το κοινό, που εναπέθετε τα κεφάλαιά του σε κρατικούς τίτλους, μέσα από χρηματιστηριακές πράξεις, που στα μυστικά τους ήταν μυημένες μόνο η κυβέρνηση και η κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Μα πάνω απ' όλα, το μεταβαλλόμενο ύψος της κρατικής πίστωσης και η κατοχή των κρατικών μυστικών παρείχε στους τραπεζίτες όπως και στους εταίρους τους μέσα στα νομοθετικά σώματα και στο θρόνο τη δυνατότητα να προκαλούν ξαφνικές διακυμάνσεις στις τιμές των κρατικών χρεωγράφων, που αναγκαία είχαν σαν αποτέλεσμα τη χρεωκοπία πλήθους μικρών καπιταλιστών και τον απίστευτα γρήγορο πλουτισμό των μεγάλων παιχτών. Το γεγονός ότι το κρατικό έλλειμμα ενδιέφερε άμεσα την άρχουσα αστική μερίδα εξηγεί γιατί οι έκτακτες κρατικές δαπάνες στα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης από το Λουδοβίκο-Φίλιππο υπερέβησαν κατά πολύ το διπλάσιο των κατ' εξαίρεση κρατικών δαπανών υπό το Ναπολέοντα. Μάλιστα έφτασαν το ετήσιο ποσό των 400 εκατομμυρίων φράγκων, όταν η ετήσια συνολική εξαγωγή της Γαλλίας σπάνια ανερχόταν κατά μέσο όρο στο ύψος των 750 εκατομμ. φράγκων. Τα υπέρογκα ποσά, που εισέρρεαν κατ' αυτόν τον τρόπο στις κρατικές αγκάλες, έδιναν επιπλέον δυνατότητες για ληστρικές συμφωνίες παροχών, λαδώματα, καταχρήσεις και κατεργαριές κάθε είδους. Η ίδια ευνοϊκή μεταχείριση από το κράτος που γενικά λάβαινε χώρα μέσω των δανείων, επαναλαμβανόταν και ειδικά στα δημόσια έργα. Η σχέση ανάμεσα στη βουλή και την κυβέρνηση οδηγούσε σε πολλαπλάσιες σχέσεις ανάμεσα στις επιμέρους κρατικές υπηρεσίες και τους μεμονωμένους επιχειρηματίες.

Όπως οι κρατικές δαπάνες εν γένει και ο κρατικός δανεισμός, έτσι και οι σιδηροδρομικές κατασκευές γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από την πλευρά της άρχουσας τάξης. Τα

1. Ελεύθερο εμπόριο (σ.τ.γ.Ε.).

νομοθετικά σώματα φόρτωναν τα κύρια βάρη στο κράτος, και εξασφάλιζαν χρυσές δουλειές στην κερδοσκοπούσα χρηματιστική αριστοκρατία. Ας θυμηθούμε τα σκάνδαλα στη βουλή των αντιπροσώπων, όταν καμιά φορά έρχονταν στην επιφάνεια, όπου όλα τα μέλη της πλειοψηφίας, συνυπολογίζοντας και ένα μέρος των υπουργών, συμμετείχαν ως μέτοχοι σ' εκείνες τις σιδηροδρομικές κατασκευές και που στη συνέχεια ως νομοθέτες αποφάσιζαν την εκτέλεσή τους με έξοδα του κράτους.

Αντίθετα, και η πιο μικρή οικονομική μεταρρύθμιση αποτύχαινε χάρη στην επιρροή των τραπεζιτών. Για παράδειγμα η *μεταρρύθμιση των ταχυδρομείων*. Ο Ρότσιλντ διαμαρτυρήθηκε. Ήταν επιτρεπτό για το κράτος να περιορίσει πηγές εισοδημάτων, από τις οποίες θα τοκιζόταν το διαρκώς αυξανόμενο χρέος του;

Η μοναρχία του Ιούλη δεν ήταν τίποτα άλλο από μια μετοχική εταιρεία με στόχο την εκμετάλλευση του γαλλικού εθνικού πλούτου, που τα μερίσματά της μοιράζονταν ανάμεσα σε υπουργούς, νομοθετικά σώματα, 240.000 εκλογείς και τη συνοδεία τους. Ο Λουδοβίκος-Φίλιππος ήταν ο διευθυντής αυτής της εταιρείας – ο Ρομπέρ Μακέρ[1] ήταν πάνω στο θρόνο. Εμπόριο, βιομηχανία, αγροτική καλλιέργεια, ναυτιλία, τα συμφέροντα της βιομηχανικής αστικής τάξης παρεμποδίζονταν κατ' ανάγκην και κινδύνευαν διαρκώς κάτω απ' αυτό το σύστημα. Φτηνή κυβέρνηση, gouvernement à bon marché, γράψανε πάνω στη σημαία τους τις μέρες του Ιούλη.

Μια και η χρηματιστική αριστοκρατία έφτιαχνε τους νόμους, έδινε τις κατευθύνσεις στην κρατική διοίκηση, διέθετε όλες τις οργανωμένες δημόσιες εξουσίες, εξουσίαζε την κοινή γνώμη μέσα από τα γεγονότα και τον τύπο, επαναλαμβανόταν σε όλες τις σφαίρες, από την Αυλή μέχρι το Café Borgne[2], η ίδια πορνεία, η ίδια αναίσχυντη απάτη, η ίδια αρρωστημένη επιθυμία

1. Ρομπέρ Μακέρ – ο τύπος του πολυμήχανου επιχειρηματία που υποδυόταν στις παραστάσεις του ο τότε φημισμένος γάλλος ηθοποιός Φρεντερίκ Λεμέτρ και που πέρασε στην αιωνιότητα στις καρικατούρες του Ονορέ Ντομιέ. Η μορφή του Ρομπέρ Μακέρ ήταν μια σάτιρα πάνω στην κυριαρχία της χρηματιστικής αριστοκρατίας τον καιρό της μοναρχίας του Ιούλη (σ.τ.γ.Ε.).

2. Χαρακτηρισμός κακόφημων καφενείων και ταβερνείων στο Παρίσι (σ.τ.γ.Ε.).

για πλουτισμό, όχι μέσα από την παραγωγή, αλλά με την ταχυδακτυλουργική ιδιοποίηση του ήδη υπάρχοντος ξένου πλούτου. Στις κορυφές της αστικής κοινωνίας ξέσπαγε λοιπόν η αχαλίνωτη – αλλά και κάθε στιγμή με τους αστικούς νόμους συγκρουόμενη – απαίτηση για τις πλέον αρρωστημένες και ακόλαστες ηδονές, στις οποίες από τη φύση του αποζητά ικανοποίηση ο πλούτος που πηγάζει από τα παίγνια, όπου η απόλαυση γίνεται crapuleux[1], όπου συγχωνεύονται χρήμα, βρωμιά και αίμα. Η χρηματιστική αριστοκρατία, τόσο στον τρόπο βιοπορισμού όσο και στις απολαύσεις, δεν είναι παρά *η αναβίωση του λούμπεν προλεταριάτου στα ύψη της αστικής κοινωνίας.*

Και οι μη άρχουσες μερίδες της γαλλικής αστικής τάξης κραύγαζαν: *διαφθορά*! Ο λαός κραύγαζε: A bas les grands voleurs! A bas les assassins[2] όταν το έτος 1847 στους πλέον εύπορους κύκλους της αστικής κοινωνίας εκτυλίσσονταν δημόσια οι ίδιες σκηνές, που όταν γίνονται από το λούμπεν προλεταριάτο το οδηγούν συστηματικά στα μπουρδέλα, στα άσυλα των φτωχών, στα τρελλοκομεία, μπροστά στο δικαστή, στα κάτεργα και στη λαιμητόμο. Η βιομηχανική αστική τάξη είδε τα συμφέροντά της να κινδυνεύουν, η μικρή αστική τάξη το θεωρούσε ηθικά απαράδεκτο, η φαντασία του λαού ήταν εξαγριωμένη, το Παρίσι είχε πλημμυρίσει από παμφλέτα – «la dynastie Rotchild[3], les juifs rois de l' époque»[4] κλπ. –, όπου η εξουσία της χρηματιστικής αριστοκρατίας καταδικαζόταν και στιγματιζόταν με λιγότερο ή περισσότερο πνευματώδη τρόπο.

(Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία, κεφάλαιο
Die Juniniederlage 1848 –
Η ήττα του Ιούνη 1848)
M.E.W., τ. 7, σελ. 12-15 (1850)

Είναι αδύνατο να βρω πραγματικές αναλογίες ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Ρωσία. Εκεί τα έξοδα της κυβέρνησης μειώνονται καθημερινά και το κρατικό χρέος μειώνεται

1. Άσωτη, ακόλαστη (σ.τ.γ.Ε.).
2. Κάτω οι μεγάλοι κλέφτες! Κάτω οι δολοφόνοι! (σ.τ.γ.Ε.).
3. «Η δυναστεία Ρότσιλντ» (σ.τ.γ.Ε.).
4. «Οι εβραίοι-βασιλείς της εποχής μας» (σ.τ.γ.Ε.).

γρήγορα κάθε χρόνο, εδώ φαίνεται η πτώχευση του κράτους όλο και περισσότερο ως το αναπόφευκτο τέλος. Εκεί το κράτος απαγκιστρώθηκε από το χάρτινο χρήμα (αν και με ιδιαίτερα επαίσχυντο τρόπο προς όφελος των πιστωτών και σε βάρος των μικρών ανθρώπων), εδώ κανένα εργοστάσιο δεν πάει τόσο καλά όσο το εργοστάσιο χάρτινου χρήματος. Εκεί, η συγκέντρωση του κεφαλαίου και η σταδιακή απαλλοτρίωση των μαζών δεν είναι μόνο προϋπόθεση αλλά και το φυσιολογικό (βέβαια τεχνητά επιταχυνόμενο από τον εμφύλιο πόλεμο) αποτέλεσμα μιας χωρίς προηγούμενο ταχείας βιομηχανικής ανάπτυξης, μιας προόδου της γεωργίας κλπ. Η Ρωσία θυμίζει περισσότερο τον καιρό του Λουδοβίκου 14ου και του Λουδοβίκου 15ου όπου το χρηματιστικό, εμπορικό και βιομηχανικό εποικοδόμημα, ή μάλλον η *πρόσοψη* του κοινωνικού κτιρίου, φαινόταν σα σάτιρα της στάσιμης κατάστασης του κύριου τμήματος της παραγωγής (γεωργία) και της δυστυχίας των παραγωγών (παρόλο που υπήρχε – στη Γαλλία – μια πολύ πιο στέρεα βάση από τη Ρωσία). Με το ρυθμό της οικονομικής προόδου οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν ήδη κατά πολύ ξεπεράσει την Αγγλία, αν και υστερούν ακόμα ως προς την έκταση του ιδιοποιηθέντος πλούτου. Αλλά ταυτόχρονα οι μάζες είναι δραστήριες και έχουν περισσότερα πολιτικά μέσα στα χέρια τους για να αρνηθούν τη μορφή μιας προόδου που πραγματοποιείται σε βάρος τους. Δε χρειάζεται να συνεχίσω τις αντιθέσεις.

(Γράμμα στον N.F. Danielson, 10.4.1879)
M.E.W., τ. 34, σελ. 372-374

Η ρώσικη κυβέρνηση έχει ήδη εκπέμψει το σήμα της αδυναμίας πληρωμών, με το να αφήσει την τράπεζα της Πετρούπολης να δηλώσει ότι δεν εξαργυρώνονται πια ξένες συναλλαγματικές έναντι χρυσού (ή αργύρου αντίστοιχα). Αυτό το περίμενα, αλλά εκείνο που πάει πολύ μακριά είναι το γεγονός ότι αυτή η κυβέρνηση πριν πάρει αυτό το «δυσάρεστο» μέτρο ξανάκανε πάλι τη βλακεία και προσπάθησε να διατηρήσει για δυο ή τρεις βδομάδες τεχνητά σταθερή την ισοτιμία στο χρηματιστήριο του Λονδίνου. Αυτό της κόστισε σχεδόν είκοσι εκατομμύρια ρούβλια. Θα μπορούσε το ίδιο καλά να είχε ρίξει τα λεφτά αυτά στον Τάμεση.

Αυτή η παράλογη επιχείρηση – η τεχνητή διατήρηση της ισοτιμίας με έξοδα της κυβέρνησης – ανήκει στο δέκατο όγδοο αιώνα. Σήμερα μόνο οι ρώσοι χρηματιστικοί αλχημιστές μπορούν να επιχειρήσουν κάτι τέτοιο. Από το θάνατο του Νικολάου αυτοί οι γελοίοι, περιοδικά επαναλαμβανόμενοι χειρισμοί έχουν κοστίσει στη Ρωσία τουλάχιστον 120 εκατομμύρια ρούβλια. Κάτι τέτοιο μπορεί να κάνει μόνο μια κυβέρνηση που πιστεύει με κάθε σοβαρότητα στην παντοδυναμία του κράτους. Οι άλλες κυβερνήσεις γνωρίζουν τουλάχιστον, ότι «το χρήμα δεν έχει κύριο».

(Γράμμα στον P.L. Lawrow, 21.10.1876)
M.E.W., τ. 34, σελ. 219-220

Εντούτοις ένα επιπρόσθετο στοιχείο υπεισέρχεται:τα *κόστη κυκλοφορίας (Zirkulationskosten)*, που δεν υφίστανται στην απλή έννοια της κυκλοφορίας και που δε μας ενδιαφέρουν εδώ ακόμα. Θα μπορέσουμε να μιλήσουμε για τα *κόστη κυκλοφορίας*, που προβάλλουν από την κυκλοφορία ως οικονομική πράξη – ως σχέση παραγωγής, και όχι ως άμεση συνιστώσα της παραγωγής, όπως στα *μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας* – αμέσως μόλις μιλήσουμε για τον τόκο και ειδικά για τα δάνεια. Η κυκλοφορία, όπως την θεωρούμε εμείς, είναι διαδικασία μετασχηματισμού, ποιοτική διαδικασία της αξίας, όπως εμφανίζεται στις διαφορετικές της μορφές ως χρήμα, διαδικασία παραγωγής (αξιοποίησης), προϊόν, μετασχηματισμός πάλι σε χρήμα και πρόσθετο κεφάλαιο. Στο μέτρο που στο εσωτερικό αυτής της διαδικασίας μετασχηματισμού σαν τέτοιας – σ' αυτή τη μετάβαση από ένα προσδιορισμό σε έναν άλλο – παράγονται νέοι προσδιορισμοί. Δεν είναι αναγκαίο να περικλείονται τα κόστη κυκλοφορίας π.χ. στη μετάβαση από το προϊόν στο χρήμα. Θα μπορούσαν να είναι =0.

Στο βαθμό όμως που η κυκλοφορία δημιουργεί η ίδια κόστη, απαιτεί επιπρόσθετη εργασία, εμφανίζεται η ίδια να περιέχεται μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Σύμφωνα μ' αυτή την πλευρά η κυκλοφορία εμφανίζεται ως συνιστώσα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας. Στην περίπτωση της παραγωγής που προσανατολίζεται άμεσα στη χρήση και που ανταλλάσει

μόνο το (παραγόμενο) πλεόνασμα, τα κόστη κυκλοφορίας εμφανίζονται να αφορούν μόνο το πλεόνασμα και όχι το κυρίως προϊόν. Όσο περισσότερο η παραγωγή βασίζεται πάνω στην ανταλλακτική αξία, συνεπώς και πάνω στην ανταλλαγή, τόσο σπουδαιότεροι γίνονται γιαυτήν οι φυσικοί – αντικειμενικοί όροι της ανταλλαγής – μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς. Το κεφάλαιο από τη φύση του εξωθεί πέρα από κάθε χωρικό όριο. Η δημιουργία των φυσικών – αντικειμενικών όρων της ανταλλαγής – μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς – γίνεται λοιπόν γιαυτό αναγκαιότητα σε εντελώς άλλη κλίμακα – η καταστροφή του χώρου από τον χρόνο. Στο μέτρο που το άμεσο προϊόν μπορεί να αξιοποιηθεί μόνο μαζικά σε μακρινές αγορές, και αυτό συμβαίνει στο βαθμό που μειώνονται τα κόστη μεταφοράς και στο μέτρο που από την άλλη μεριά τα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς μπορούν τα ίδια να αποδώσουν σφαίρες αξιοποίησης της από το κεφάλαιο ενεργοποιούμενης εργασίας, στο μέτρο που γίνεται μαζική κυκλοφορία – με την οποία αντικαθίσταται περισσότερη από την αναγκαία εργασία. Είναι λοιπόν η παραγωγή φθηνών μέσων μεταφοράς και επικοινωνίας όρος για την παραγωγή που θεμελιώνεται πάνω στο κεφάλαιο και *γιαυτό* δημιουργείται απ' αυτό το ίδιο. Κάθε εργασία που απαιτείται για να ριφθεί το έτοιμο προϊόν στην κυκλοφορία – σε οικονομική κυκλοφορία βρίσκεται μόνο όταν βρίσκεται στην αγορά – είναι από τη σκοπιά του κεφαλαίου ένας φραγμός που πρέπει να υπερπηδηθεί – όπως και κάθε εργασία, που απαιτείται ως *όρος* για την παραγωγική διαδικασία (έτσι συμβαίνει π.χ. με τα κόστη για την ασφάλεια της ανταλλαγής κλπ.). Η θαλάσσια οδός ως αυτομετασχηματιζόμενος, αυτοκινούμενος δρόμος των εμπορικών λαών *κατ' εξοχήν*[1]. Από την άλλη πλευρά οι δρόμοι επικοινωνίας ανήκουν στη δικαιοδοσία αρχικά του κοινοτικού οργανισμού, αργότερα για πολύ καιρό των κυβερνήσεων, ως καθαρές αφαιρέσεις από την παραγωγή, που αφαιρούνται από το κοινό υπερπροϊόν[2] της χώρας, αλλά που

1. *Ελληνικά στο πρωτότυπο* (σ.τ.Μ.)
2. Τα Grundrisse γράφτηκαν το 1857-58, δηλ. δυο χρόνια πριν την έκδοση της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» και εννέα χρόνια πριν την έκδοση του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου». Στις σημειώσεις του αυτές, τα Grundrisse, ο Μαρξ έχει δημιουργήσει την έννοια της *υπεραξίας*, (και αντίστοιχα του

δεν αποτελούν πηγή του πλούτου της, δηλαδή που δεν καλύπτουν τα κόστη παραγωγής τους. Στις πρώιμες ασιατικές, αυτοσυντηρούμενες κοινότητες δεν υπήρχε κατ' αρχήν ανάγκη για δρόμους. Από την άλλη όμως η έλλειψη αυτή τις καθηλώνει στον αποκλεισμό τους και αποτελεί συνεπώς ένα ουσιαστικό στοιχείο της χωρίς αλλαγές διατήρησής τους (όπως στις Ινδίες). Η οδοποιΐα μέσω καταναγκαστικής εργασίας (αγγαρείας) ή, πράγμα που διαφέρει στη μορφή, η οδοποιία μέσω φόρου, είναι η καταναγκαστική μετατροπή ενός μέρους της υπερεργασίας ή του υπερπροϊόντος της χώρας σε δρόμους. Για να αναλάβει κάτι τέτοιο το μεμονωμένο κεφάλαιο, δηλαδή για να δημιουργήσει τους έξω από την άμεση *παραγωγική* διαδικασία ευρισκόμενους όρους της παραγωγής – θα πρέπει η εργασία να αξιοποιείται.

Προϋποθέτοντας κάποιου τύπου δρόμο ανάμεσα στο Α και Β (η γη υποτίθεται ότι δεν κοστίζει) αυτός θα περιέχει ένα συγκεκριμένο ποσό εργασίας, δηλαδή αξία. Είτε φροντίσει για την κατασκευή του ο κεφαλαιοκράτης είτε το κράτος ισχύει το αυτό. Άρα λοιπόν κερδίζει εδώ ο κεφαλαιοκράτης με το να δημιουργεί υπερεργασία και γιαυτό και υπεραξία; Κατ' αρχήν ας παραβλέψουμε το δρόμο, που είναι αίνιγμα, και που από τη φύση του μας εμφανίζεται ως πάγιο κεφάλαιο. Ας υποθέσουμε ότι ο δρόμος μπορεί να πουληθεί δια μιας όπως ένας βράχος ή ένας τόνος σίδερο. Αν η παραγωγή του δρόμου κοστίζει λ.χ. 12 μήνες, τότε η αξία του = 12 μήνες. Αν το γενικό ισοδύναμο της εργασίας είναι τέτοιο ώστε ο εργάτης να μπορεί να ζει ας πούμε από 6 μήνες αντικειμενικοποιημένη εργασία, τότε, αν κατασκεύασε ολόκληρο το δρόμο, θα δημιούργησε μόνος του 6 μήνες εργασία ως υπεραξία. Ή αν το δρόμο τον έφτιαξε η κοινό-

υπερπροϊόντος, της *υπερεργασίας* κλπ.), δεν της έχει όμως δώσει το οριστικό της όνομα: Δεν την ονομάζει Mehrwert (και αντίστοιχα Mehrprodukt, Mehrarbeit κλπ.) αλλά Surpluswert (και αντίστοιχα Surplusprodukt, Surplusarbeit). Παρότι η ακριβής μετάφραση του όρου αυτού που χρησιμοποίησε ο Μαρξ, πριν σχηματίσει τον όρο υπεραξία (Mehrwert), είναι πλεονάζουσα αξία (και αντίστοιχα πλεονάζον προϊόν, πλεονάζουσα εργασία κλπ.) επιλέξαμε να τον μεταφράσουμε ως *υπεραξία*, εφόσον ακριβώς ο όρος αυτός αντιστοιχούσε ήδη στην έννοια της υπεραξίας. Πιστεύουμε ότι με τη λύση που δώσαμε αποφεύγουμε ορισμένες παρανοήσεις, που τυχόν θα δημιουργούσε η χρήση των όρων πλεονάζουσα αξία κλπ. (σ.τ.Ε.).

τητα και ο εργάτης ήθελε να δουλέψει μόνο τον αναγκαίο χρόνο, τότε θα έπρεπε να προσληφθεί επιπρόσθετα ένας άλλος εργάτης που θα δουλέψει 6 μήνες. Αντίθετα ο κεφαλαιοκράτης εξαναγκάζει έναν εργάτη να δουλέψει 12 μήνες και του πληρώνει 6. Το τμήμα της αξίας του δρόμου που περιέχει την υπεργασία του σχηματίζει το κέρδος του κεφαλαιοκράτη. Η πραγματική μορφή, με την οποία εμφανίζεται το προϊόν, δεν πρέπει καθόλου να ενοχλεί κατά τη θεμελίωση της θεωρίας της αξίας μέσω του αντικειμενικοποιημένου χρόνου εργασίας. Αλλά το ερώτημα είναι ακριβώς, αν ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να αξιοποιήσει το δρόμο, αν μπορεί να πραγματοποιήσει την αξία του μέσα από την ανταλλαγή; Αυτό το ερώτημα υφίσταται βέβαια για κάθε προϊόν αλλά στους γενικούς όρους της παραγωγής λαβαίνει μια ιδιαίτερη μορφή. Ας δεχθούμε ότι η αξία του δρόμου δεν αξιοποιείται. Κατασκευάζεται όμως γιατί είναι μια απαραίτητη αξία χρήσης. Πώς έχουν τότε τα πράγματα; Πρέπει να κατασκευασθεί και πρέπει να πληρωθεί – στο βαθμό που τα κόστη παραγωγής του (Produktionskosten) θα πρέπει να ανταλλαγούν με αυτόν. Λαβαίνει υπόσταση μόνο με κάποια κατανάλωση εργασίας, μέσων εργασίας, πρώτων υλών κλπ. Είναι το ίδιο αν η κατασκευή του γίνεται με καταναγκαστική εργασία ή με φόρους. Κατασκευάζεται όμως γιατί αποτελεί μια αναγκαία αξία χρήσης για την κοινότητα, επειδή αυτή τον χρειάζεται πάση θυσία. Είναι βέβαια υπερεργασία την οποία πρέπει να κάνει το άτομο, είτε με τη μορφή της αγγαρείας, είτε διαμεσολαβημένα με τους φόρους πάνω στην άμεση εργασία που είναι αναγκαία για τη συντήρησή του. Αλλά εφόσον είναι αναγκαία για την κοινότητα και για τον καθένα *ως μέλος* της, δεν αποτελεί υπερεργασία που αυτός εκτελεί, αλλά ένα μέρος της *αναγκαίας* εργασίας, της εργασίας που είναι αναγκαία για να αναπαραχθεί ως *μέλος της κοινότητας* και μ' αυτό και ο κοινοτικός οργανισμός, πράγμα που κι αυτό είναι ένας γενικός όρος της παραγωγικής του δραστηριότητας. Αν ο εργάσιμος χρόνος είχε εντελώς καταναλωθεί στην άμεση παραγωγή, (ή εκφράζοντάς το διαμεσολαβημένα, αν ήταν αδύνατο να συλλεχθούν επιπρόσθετοι φόροι γιαυτόν τον καθορισμένο σκοπό) τότε ο δρόμος θα έπρεπε να μείνει άφτιαχτος. Αν θεωρηθεί όλη η κοινωνία ένα άτομο, τότε η αναγκαία εργασία θα αποτελείται από το άθροισμα όλων των ιδιαίτερων εργασιακών λειτουργιών που έχουν αυτονομηθεί με τη διαίρεση της εργασίας. Ένα άτομο θα έπρεπε π.χ. να καταναλώνει τόσο χρόνο για αγροκαλλιέργεια, τόσο για βιομηχανία, τόσο για εμπόριο, τόσο για κατασκευή εργαλείων, τόσο – για να επανέλθουμε στο θέμα μας – για κατασκευή δρόμων και μέσων επικοινωνίας. Όλες αυτές οι αναγκαιότητες αναλύονται σε τόσο εργάσιμο χρόνο που πρέπει να προσανατολισθεί σε διαφορετικούς στόχους και να ξοδευτεί σε διαφορετικές δραστηριότητες. Πόσος τέτοιος εργάσιμος χρόνος μπορεί να χρησιμοποιηθεί εξαρτάται από το ποσό του αποθέματος εργασίας (=η μάζα των ικανών προς εργασία ατόμων, που συγκροτούν την κοινωνία) και από την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας (μάζα των προϊόντων (αξίες χρήσης), που μπορεί να δημιουργήσει σε ένα δεδομένο χρόνο). Η ανταλλακτική αξία, που προϋποθέτει διαίρεση της εργασίας, λίγο ή πολύ αναπτυγμένη ανάλογα με το βαθμό των ίδιων των ανταλλαγών, προϋποθέτει ότι αντί το ένα άτομο (η κοινωνία) να πραγματοποιεί διαφορετικές εργασίες, να χρησιμοποιεί τον εργάσιμο χρόνο του με διαφορετικές μορφές, ο εργάσιμος χρόνος κάθε ατόμου είναι αφιερωμένος μόνο στις αναγκαίες ιδιαίτερες λειτουργίες. Όταν μιλάμε για τον *αναγκαίο χρόνο εργασίας*, τότε εμφανίζονται οι ιδιαίτεροι ξεχωριστοί εργασιακοί κλάδοι *ως αναγκαίοι*. Αυτή η αμφίπλευρη αναγκαιότητα διαμεσολαβείται στη βάση της ανταλλακτικής αξίας με την ανταλλαγή και φαίνεται ακριβώς στο γεγονός ότι κάθε ιδιαίτερη αντικειμενικοποιημένη εργασία, κάθε ιδιαίτερα καθορισμένος και υλοποιημένος εργάσιμος χρόνος ανταλλάσσεται με το προϊόν και σύμβολο του γενικού εργάσιμου χρόνου, του αντικειμενικοποιημένου εργάσιμου χρόνου καθαυτού, με το χρήμα, και έτσι μπορεί να ανταλλάσσεται πάλι έναντι κάθε ιδιαίτερης εργασίας. Αυτή η αναγκαιότητα μεταβάλλεται από μόνη της, με το να παράγονται εξίσου οι ανάγκες, όπως και τα προϊόντα και οι διάφορες εργασιακές δεξιότητες. Στο εσωτερικό αυτών των αναγκών και αναγκαίων εργασιών υπάρχουν ισχυρά και αδύνατα σημεία. Όσο περισσότερο θεωρούνται *αναγκαίες* οι ανάγκες που οι ίδιες έχουν παραχθεί ιστορικά – από την ίδια την παραγωγή, οι κοινωνικές ανάγκες – ανάγκες που είναι οι ίδιες αποτέλεσμα της κοινωνικής παραγωγής και των σχέσεων, τόσο περισσότερο αναπτυγμένος είναι ο πραγματικός πλούτος. Ειδωμένος *υλικά*, ο πλού-

τος αποτελείται από την πολυμορφία και ποικιλία των αναγκών. Η ίδια η χειροτεχνία δεν εμφανίζεται *αναγκαία* **δίπλα** στην αυτοσυντηρούμενη γεωργία, που εξασκεί το κλώσιμο, την ύφανση κλπ. ως οικιακή συμπληρωματική απασχόληση. Αν όμως π.χ. η γεωργία βασίζεται η ίδια πάνω σε επιστημονικές διαδικασίες – αν δηλ. χρειάζεται μηχανές, χημικά λιπάσματα που φέρνει το εμπόριο, σπόρο από μακρινές χώρες κλπ. και αν ταυτόχρονα – πράγμα που συγκαταλέγεται στις προϋποθέσεις – έχει εξαφανισθεί η αγροτική πατριαρχική μανιφακτούρα, τότε το εργοστάσιο με τις μηχανές, το εξωτερικό εμπόριο, η χειροτεχνία κλπ. εμφανίζεται ως *ανάγκη* για τη γεωργία. Πιθανά να μπορεί να της παρέχει κανείς το Γκουάνο μόνο με την εξαγωγή μεταξωτών. Έτσι η μανιφακτούρα μεταξιού δεν εμφανίζεται πια ως βιομηχανία της πολυτέλειας, αλλά ως αναγκαία βιομηχανία για τη γεωργία. Κύρια και ουσιαστικά λοιπόν συμβαίνει μ' αυτόν τον τρόπο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, το να μη βρίσκει πια αυτοφυώς η γεωργία τους όρους της δικής της παραγωγής στον εαυτό της, αλλά αυτοί να υφίστανται ως αυτόνομη βιομηχανία έξω απ' αυτήν – και μ' αυτή την έξω – απόαυτήν υπόσταση συμπαρασύρεται και όλη η πολύπλοκη συνάφεια μέσα στην οποία υφίσταται αυτή η ξένη βιομηχανία, στον κύκλο των όρων παραγωγής της αγροκαλλιέργειας – ώστε αυτό που πριν φαινόταν πολυτέλεια τώρα να είναι αναγκαίο, και οι επονομαζόμενες πολυτελείς ανάγκες π.χ. να φαίνονται ως αναγκαιότητα για την πλέον αυτοφυή και με την καθαρότερη φυσική αναγκαιότητα δημιουργημένη βιομηχανία. Αυτή η αφαίρεση του από τη φύση δοσμένου εδάφους κάτω από τη βάση κάθε βιομηχανίας και η μετατόπιση των παραγωγικών όρων έξω απ' αυτήν και μέσα σε μια γενική συσχέτιση – γιαυτό και η μετατροπή αυτού που φαινόταν περιττό σε αναγκαίο, ιστορικά παραχθείσα αναγκαιότητα – είναι η τάση του κεφαλαίου. Η γενική βάση κάθε βιομηχανίας γίνεται η ίδια η γενική ανταλλαγή, η παγκόσμια αγορά και συνεπώς το σύνολο από δραστηριότητες, κυκλοφορίες, ανάγκες κλπ. από τις οποίες αποτελείται. Η *πολυτέλεια* είναι η αντίθεση του *φυσικά αναγκαίου*. Αναγκαίες ανάγκες είναι αυτές του ατόμου, που ανάγεται το ίδιο σε φυσικό υποκείμενο. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας καταργεί και αυτή τη φυσική αναγκαιότητα, όπως και εκείνη την πολυτέλεια – στην αστική κοινωνία βέβαια μόνο *αντιθετικά* με

το να θέτει η ίδια πάλι μόνο συγκεκριμένα κοινωνικά μέτρα ως αναγκαία απέναντι στην πολυτέλεια. Αυτά τα ζητήματα για το *σύστημα των αναγκών* και το *σύστημα των εργασιών*, σε ποια θέση να τα πραγματευθούμε; Θα προκύψει στη συνέχεια.

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στο δρόμο μας. Αν είναι καν εφικτό να κατασκευασθεί, αυτό αποδείχνει ότι η κοινωνία κατέχει τον εργάσιμο χρόνο (ζωντανή εργασία και αντικειμενικοποιημένη) για την κατασκευή του[1].

Γιατί λοιπόν, μόλις εγκαινιασθεί η πάνω στην ανταλλακτική αξία θεμελιωμένη παραγωγή και διαίρεση της εργασίας δε γίνεται η κατασκευή δρόμων ιδιωτική επιχείρηση των ατόμων; Και όπου αυτό γίνεται με τους φόρους από το κράτος δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο. Κατ' αρχήν. Η κοινωνία, τα ενωμένα άτομα, μπορεί να κατέχουν τον πλεονάζοντα χρόνο, για να κατασκευάσουν το δρόμο, αλλά μόνο ενωμένα. Η ένωση είναι πάντα πρόσθεση του μέρους του αποθέματος εργασίας που ο καθένας πέρα από την ιδιαίτερη εργασία του μπορεί να χρησιμοποιήσει για την κατασκευή δρόμων. Αλλά *δεν είναι μόνο* η πρόσθεση. Στο βαθμό που η ένωση των δυνάμεών τους αυξάνει την *παραγωγική τους δύναμη*, δεν είναι σε καμιά περίπτωση σίγουρο ότι θα είχαν αριθμητικά το απόθεμα εργασίας όλοι μαζί αν δεν *εργάζονταν μαζί*, αν δηλαδή δεν προστίθετο στο άθροισμα των εργασιακών αποθεμάτων τους το *πλεόνασμα* που υπάρχει μόνο δια μέσου και μέσα στην *ενωμένη, συνδυασμένη εργασία*. Γιαυτό και η βίαιη συνάθροιση του λαού στην Αίγυπτο, στην Ετρουρία, στις Ινδίες κλπ. με στόχο το καταναγκαστικό κτίσιμο και τις καταναγκαστικές εργασίες για το δημόσιο. Το κεφάλαιο επιφέρει αυτή την ίδια συνένωση με *άλλο* τρόπο, με τη μέθοδο της ανταλλαγής με την ελεύθερη εργα-

1. Φυσικά εδώ υποθέτουμε σιωπηρά ότι ακολουθεί ένα πραγματικό ένστικτο. Θα μπορούσε να φάει το σπόρο, να αφήσει το χωράφι χέρσο και να φτιάξει δρόμους. Μ' αυτό δε θα είχε κάνει την *αναγκαία εργασία*, γιατί δε θα *αναπαραγόταν*, δε θα διατηρόταν ως ζωντανό απόθεμα εργασίας μέσω της εργασίας. Ή τα ζωντανά εργασιακά αποθέματα μπορούν να δολοφονηθούν απ' ευθείας, όπως π.χ. από τον Πέτρο τον 1ο, για να κτισθεί η Πετρούπολη. Αυτά δεν ανήκουν εδώ.

σία[1]. *Δεύτερο:* Από τη μια μεριά μπορεί ο πληθυσμός να είναι αρκετά αναπτυγμένος, και η υποστήριξη που βρίσκει από τη χρήση των μηχανών κλπ. τόσο προχωρημένη, ώστε η δύναμη που προέρχεται από την υλική, *μαζική συνένωση* – και στην αρχαιότητα υπάρχει πάντα αυτή η μαζική συνεπίδραση της εξαναγκασμένης κοινής εργασίας – να είναι περιττή, και να χρειάζεται *συγκριτικά* λιγότερη *ζωντανή μάζα εργασίας*[2]. Μπορεί να σχηματιστεί μια ιδιαίτερη τάξη κατασκευαστών δρόμων, που χρησιμοποιείται από το κράτος[3], ή να χρησιμοποιηθεί γιαυτό το σκοπό ένα μέρος του κατά περιόδους μη απασχολούμενου πληθυσμού, μαζί με έναν αριθμό από αρχιτίστες κλπ. που δεν εργάζονται όμως ως κεφαλαιοκράτες, αλλά ως ανώτερης μόρφωσης *υπηρέτες*. (Για τη σχέση αυτής της ειδικευμένης εργασίας κλπ. αργότερα). Οι εργάτες είναι τότε μισθωτοί εργάτες, αλλά το κράτος δεν τους χρησιμοποιεί σαν τέτοιους *αλλά* σαν κατώτερου επιπέδου υπηρέτες.

Τώρα για να αναλάβει ο κεφαλαιοκράτης την κατασκευή δρόμων ως επιχείρηση με δικά του κόστη[1] είναι αναγκαίες διάφορες προϋποθέσεις που συμπίπτουν όταν ο πάνω στο κεφάλαιο θεμελιωμένος τρόπος παραγωγής έχει ήδη αναπτυχθεί στο ανώτερό του στάδιο. *Πρώτα:* Είναι κατ' αρχήν προϋπόθεση το *μέγεθος του κεφαλαίου*, του κεφαλαίου που συγκεντρώνεται στα χέρια του, ώστε να μπορεί να αναλάβει έργα τέτοιας διάστασης και τόσο αργής περιστροφής και αξιοποίησης. Γιαυτό κατά κύριο λόγο *μετοχικό κεφάλαιο*, μορφή στην οποία έχει καταλήξει το κεφάλαιο μετά από πολλές επεξεργασίες ως την τελευταία του μορφή, όπου όχι μόνο είναι *καθαυτό*, σύμφωνα με την ουσία του, αλλά όπου έχει λάβει τη μορφή του ως κοινωνική δύναμη και προϊόν. *Δεύτερο:* Επιδιώκεται απ' αυτό να αποδώσει *τόκους*, όχι *κέρδος* (μπορεί να αποδώσει περισσότερο από τους τόκους, όμως δεν το χρειάζεται). Αυτό το σημείο δεν θα διερευνηθεί άλλο εδώ. *Τρίτο:* Ως προϋπόθεση είναι μια τέτοια κίνηση – κυρίως επαγγελματική – ώστε ο δρόμος να αποδίδει, δηλ.. ώστε η τιμή, που θα ζητιέται για τη χρησιμοποίηση του δρόμου να αξίζει τόσο πολύ *ανταλλακτική αξία* για τους παραγωγούς ή να δίνει μια παραγωγική δύναμη, που να μπορούν να πληρώσουν τόσο ακριβά. *Τέταρτο:* τον πλούτο που απολαμβάνει ξοδεύοντας ένα μέρος από τα εισοδήματά του σ' αυτά τα αντικείμενα κίνησης. Το κύριο ζήτημα παραμένουν όμως οι δυο προϋποθέσεις: 1) Κεφάλαιο, χρησιμοποιήσιμο γιαυτό το αντικείμενο στην επιθυμητή μάζα, ώστε να αρκείται στον τόκο 2) θα πρέπει να αξιοποιείται για τα παραγωγικά κεφάλαια, για το βιομηχανικό κεφάλαιο, να πληρώνουν την τιμή για ένα δρόμο. Έτσι για παράδειγμα συνέβη με τον πρώτο σιδηρόδρομο ανάμεσα στο Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ. Έγινε μια παραγωγική αναγκαιότητα για τους χρηματιστές του βαμβακιού του Λίβερπουλ και ακόμα περισσότερο για τη μανιφακτούρα του Μάντσε-

1. Ότι το κεφάλαιο δεν έχει να κάνει με τη μεμονωμένη, αλλά με τη συνδυασμένη εργασία, ως μια κοινωνική και συνδυασμένη δύναμη καθαυτή, είναι ένα σημείο, που θα πρέπει να πραγματευθούμε πιθανά ήδη εδώ, στη γενική ιστορία της δημιουργίας του κεφαλαίου.

2. Όσο περισσότερο η παραγωγή βασίζεται σε απλή χειρωνακτική εργασία, χρησιμοποίηση της μυϊκής δύναμης κλπ., σε συντομία στην σωματική προσπάθεια και εργασία του ατόμου, τόσο περισσότερο η αύξηση της *παραγωγικής δύναμης* συνίσταται στη *μαζική* από κοινού εργασία. Στην ημι-καλλιτεχνική χειροτεχνία προβάλλει η αντίθεση του διαφορισμού και της εξατομίκευσης. Η δεξιότητα της μεμονωμένης αλλά ασυνδύαστης εργασίας. Το κεφάλαιο στην πραγματική του ανάπτυξη συνδυάζει τη μαζική εργασία με τη δεξιότητα, αλλά έτσι ώστε η πρώτη να χάνει τη φυσική της δύναμη και η δεξιότητα να μην βρίσκεται στον εργάτη, αλλά στη μηχανή και στο εργοστάσιο που δρα ως όλο μέσα από τον επιστημονικό συνδυασμό με τη μηχανή. Το κοινωνικό πνεύμα της εργασίας αποκτά μια αντικειμενική υπόσταση έξω από τους μεμονωμένους εργάτες.

3. *Στους Ρωμαίους υπήρχε στο στρατό μια μάζα* – όμως ξεχωρισμένη από όλο το λαό –, πειθαρχημένη στην εργασία, των οποίων ο πλεονάζων χρόνος ανήκε ταυτόχρονα στο κράτος. Αυτοί πουλούσαν ολοκληρωτικά όλο τον εργάσιμο χρόνο τους έναντι μισθού στο κράτος, αντάλλασσαν όλο το απόθεμα εργασίας τους ολότελα έναντι ενός για την επιβίωσή τους αναγκαίου μισθού, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που το κάνει ο εργάτης με τον κεφαλαιοκράτη. Αυτό ισχύει από τον καιρό που ο ρωμαϊκός στρατός δεν ήταν πια στρατός πολιτών, αλλά μισθοφορικός στρατός. Είναι και εδώ επίσης ελεύθερη πώληση της εργασίας από την πλευρά των στρατιωτών. Όμως το κράτος δεν την αγοράζει με στόχο την παραγωγή αξιών. Και έτσι, παρά το ότι η μορφή του μισθού μπορεί να φαίνεται ότι εμφανίζεται αρχικά στους στρατούς – εντούτοις αυτή η μισθωτή κατάσταση είναι ουσιαστικά διαφορετική από τη μισθωτή εργασία. Κάποια ομοιότητα φαίνεται από το ότι το κράτος καταναλώνει το στρατό για να κερδίσει περισσότερη εξουσία και πλούτη.

1. Αν το κράτος αφήνει να γίνονται τέτοια πράγματα με τους *κρατικούς εκμισθωτές*, τότε αυτό συμβαίνει πάντα διαμεσολαβημένο από καταναγκαστική εργασία (αγγαρεία) ή φόρους.

στερ[1]. Το κεφάλαιο σαν τέτοιο – υποθέτοντας την παρουσία του σε αναγκαία έκταση – θα παράγει δρόμους ευθύς ως η παραγωγή δρόμων γίνει αναγκαιότητα για τους παραγωγούς, ειδικά για το ίδιο το παραγωγικό κεφάλαιο. Όρος για την *κερδοφορία* του κεφαλαίου. Τότε αποδίδει και ο δρόμος. Σ' αυτές τις περιπτώσεις όμως προϋποτίθεται ήδη μεγάλη κυκλοφορία. Είναι η ίδια προϋπόθεση *διττά*: Από τη μια μεριά είναι απαραίτητη η επαρκής συγκέντρωση του πλούτου μιας χώρας και ο μετασχηματισμός του στη μορφή του κεφαλαίου, για να αναλάβει τέτοιες εργασίες ως διαδικασίες αξιοποίησης του κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά πρέπει να είναι επαρκής η μάζα της κυκλοφορίας και να έχουν επαρκώς διαισθανθεί τους φραγμούς που αποτελεί η έλλειψη σε μέσα επικοινωνίας, σαν τέτοιους, ώστε ο κεφαλαιοκράτης να μπορεί να αντιληφθεί την αξία του δρόμου (κατά μέρη και σταδιακά στο χρόνο) σαν δρόμου (δηλ. τη χρησιμοποίησή του). Όλοι *οι γενικοί όροι της παραγωγής*, όπως δρόμοι, κανάλια κλπ., αν δεχθούμε ότι είτε διευκολύνουν την κυκλοφορία ή και την κάνουν καν δυνατή, είτε αυξάνουν την παραγωγική δύναμη (όπως αρδεύσεις κλπ. στην Ασία αλλά και παρεμπιπτόντως ακόμα και στην Ευρώπη που κατασκευάζονται από τις κυβερνήσεις) υποθέτουν σιωπηρά, για να τα αναλάβει το κεφάλαιο αντί η κυβέρνηση που εκπροσωπεί την υπόσταση των κοινών σαν τέτοια, την ανώτατη ανάπτυξη της πάνω στο κεφάλαιο θεμελιωμένης παραγωγής. Η απόσπαση των *δημοσίων έργων* από το κράτος και η μεταβίβασή τους στο χώρο των έργων που αναλαμβάνει το ίδιο το κεφάλαιο δείχνει το βαθμό στον οποίο έχει εγκαθιδρυθεί η πραγματική υπόσταση των κοινών στη μορφή του κεφαλαίου. Μια χώρα όπως π.χ. οι Ηνωμένες Πολιτείες, μπορεί να νοιώσει και από παραγωγική σκοπιά την αναγκαιότητα των σιδηροδρόμων. Και όμως η άμεση θετική επίπτωση που προκύπτει απ' αυτό για την παραγωγή μπορεί να είναι πολύ μικρή ώστε η δαπάνη αυτή να μη φαίνεται τίποτε άλλο παρά *κατά βάθος χαμένη*. Τότε το κεφάλαιο τη φορτώνει δια της βίας στους ώμους του κράτους, ή, στην περίπτωση που το κράτος από παράδοση κατέχει μια θέση υπεροχής απέναντί του, κατέχει ακόμα το προνόμιο και τη θέληση να αναγκάσει το σύνολο να τοποθετήσει ένα μέρος του *εισοδήματός* του, όχι του κεφαλαίου, σε τέτοιες γενικά χρήσιμες εργασίες, που ταυτόχρονα φαίνονται να είναι *γενικοί* όροι της παραγωγής, και γιαυτό δεν φαίνονται ως *ιδιαίτεροι* όροι για κάποιον κεφαλαιοκράτη – και όσο καιρό το κεφάλαιο δεν παίρνει τη μορφή της μετοχικής εταιρείας, ερευνά πάντα μόνο τις *ιδιαίτερες* συνθήκες της αξιοποίησής του και απωθεί τις *γενικές* συνθήκες ως ανάγκες της χώρας που πρέπει να αναληφθούν απ' αυτήν. Το κεφάλαιο αναλαμβάνει μόνο *προνομιακές*, για τη δικιά του αντίληψη προνομιακές επιχειρήσεις. Εντούτοις το κεφάλαιο περιπίπτει και σε εσφαλμένες εκτιμήσεις της δυνατότητας κέρδους και όπως θα δούμε είναι αδύνατο να μην περιπέσει σε τέτοια λάθη. Αναλαμβάνει τότε *επενδύσεις*, που δεν είναι αποδοτικές και που γίνονται τότε αποδοτικές, όταν *απαξιωθούν* ως ένα συγκεκριμένο βαθμό. Γιαυτό και υπάρχουν πολλές επιχειρήσεις, όπου η πρώτη *κεφαλαιακή επένδυση* είναι κατά βάθος χαμένη, οι πρώτοι επιχειρηματίες καταστρέφονται – και μόλις στο δεύτερο ή τρίτο χέρι, όπου το επενδυτικό κεφάλαιο έχει μειωθεί με την *απαξίωση*, τότε αξιοποιούνται. Παρεμπιπτόντως το ίδιο το κράτος και όλα τα παρεπόμενά του, ανήκει σ' αυτές τις μειώσεις από το *εισόδημα*, ας πούμε τα *κόστη κατανάλωσης* για τον ένα, τα κόστη παραγωγής για την κοινωνία. Ένας δρόμος μπορεί ακριβώς να αυξήσει τις παραγωγικές δυνάμεις με το να δημιουργήσει κυκλοφορία, με βάση την οποία τότε θα γίνει αποδοτικός. Μπορεί να χρειάζονται εργασίες και δαπάνες, χωρίς να είναι παραγωγικές με την έννοια του κεφαλαίου, δηλ. χωρίς η *υπερεργασία* που εμπεριέχεται σ' αυτές να πραγματοποιείται με την κυκλοφορία, να πραγματοποιείται με την ανταλλαγή ως *υπεραξία*. Όταν για παράδειγμα ένας εργάτης εργάζεται καθημερινά 12 ώρες στη διάρκεια ενός έτους για την κατασκευή ενός δρόμου, και ο γενικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι κατά μέσο όρο = 6 ώρες, τότε έχει εργασθεί 6 ώρες υπερεργασία. Αν όμως ο δρόμος δε μπορεί να πουληθεί προς 12 ώρες, αλλά πιθανόν προς 6, τότε η κατασκευή δρόμων δεν είναι επιχείρηση για το κεφάλαιο και δεν είναι παραγωγική

1. *Ο ανταγωνισμός* μπορεί να δημιουργήσει περισσότερο την αναγκαιότητα π.χ. του σιδηροδρόμου σε μια χώρα, όπου η μέχρι σήμερα ανάπτυξη των παραγωγικών της δυνάμεων δεν θα πίεζε σ' αυτή την κατεύθυνση. Η δράση του *ανταγωνισμού ανάμεσα στα έθνη* ανήκει στο τμήμα της *διεθνούς κυκλοφορίας*. Εδώ φαίνονται ιδιαίτερα οι εκπολιτιστικές επιδράσεις του κεφαλαίου.

εργασία για αυτό. Το κεφάλαιο θα πρέπει να μπορεί να πουλήσει το δρόμο (η χρονική στιγμή και ο τρόπος της πώλησης δε μας ενδιαφέρουν εδώ), κατά τρόπο ώστε η αναγκαία εργασία καθώς και η υπερεργασία να αξιοποιούνται, ή ώστε από το γενικό αποθεματικό των κερδών – υπεραξιών – να του αναλογεί ένα τέτοιο μερίδιο σαν να είχε δημιουργήσει υπεραξία. *Αυτή τη σχέση* πρέπει να εξετάσουμε *αργότερα στο κέρδος και την αναγκαία εργασία*. Η ανώτατη ανάπτυξη του κεφαλαίου είναι όταν οι γενικοί όροι της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής δεν δημιουργούνται από την *αφαίρεση εκ του κοινωνικού εισοδήματος*, τους κρατικούς φόρους – όπου εμφανίζεται ως αποθεματικό εργασίας το εισόδημα, και όχι το κεφάλαιο, και όπου ο εργάτης, παρόλο που είναι ελεύθερος μισθωτός εργάτης όπως κάθε άλλος, εντούτοις βρίσκεται οικονομικά σε μια άλλη σχέση –, αλλά από το *κεφάλαιο ως κεφάλαιο*. Δείχνει από τη μια μεριά το βαθμό, στον οποίο το κεφάλαιο έχει υπαγάγει στον εαυτό του όλους τους όρους της κοινωνικής παραγωγής, και γιαυτό από την άλλη, κατά πόσο είναι καπιταλιστικοποιημένος ο κοινωνικός αναπαραγωγικός πλούτος και πώς όλες οι ανάγκες ικανοποιούνται με τη μορφή της ανταλλαγής. Ακόμα και οι *κοινωνικά οριζόμενες* ανάγκες του ατόμου, δηλ. εκείνες τις οποίες δεν χρειάζεται και δεν καταναλίσκει ως μεμονωμένο άτομο στην κοινωνία, αλλά από κοινού με άλλους – των οποίων ο τρόπος κατανάλωσης από τη φύση του πράγματος είναι κοινός, ακόμα και αυτές δεν καταναλίσκονται μόνο αλλά και παράγονται με την ανταλλαγή, την ατομική ανταλλαγή. Για το δρόμο που μιλήσαμε παραπάνω θα πρέπει η οδοποιΐα να είναι τόσο προσοδοφόρα, ώστε ένας συγκεκριμένος χρόνος εργασίας μετατρεπόμενος σε δρόμο να αναπαράγει το απόθεμα εργασίας του εργάτη κατά τέτοιο τρόπο, σαν αυτός (ο εργάτης) να τον μετέτρεπε (τον χρόνο εργασίας) στη γεωργία. Η αξία προσδιορίζεται μέσα από την αντικειμενικοποιημένη εργασία, σε όποια μορφή κι αν αυτή εμφανίζεται. Εξαρτάται όμως από την αξία χρήσης, στην οποία πραγματώνεται, κατά πόσο αυτή η *αξία* είναι πραγματοποιήσιμη. Εδώ προϋποθέτουμε ότι ο δρόμος είναι μια ανάγκη για την κοινωνία, άρα η αξία χρήσης προϋποτίθεται. Από την άλλη μεριά για να αναλάβει το κεφάλαιο την κατασκευή του δρόμου, προϋποτίθεται, ότι θα πληρωθεί όχι μόνο ο *αναγκαίος χρόνος εργασίας*, αλλά και ο πλεονάζων χρόνος εργασίας που εργάζεται ο εργάτης – άρα και το κέρδος του. (Μέσα από προστατευτικούς δασμούς, μονοπώλια, κρατικό καταναγκασμό, ο κεφαλαιοκράτης εκβιάζει συχνά αυτή την πληρωμή, όταν, σε συνθήκες ελεύθερης ανταλλαγής, τα άτομα που ανταλλάσσουν *το πολύ* να πλήρωναν την αναγκαία εργασία). Είναι πολύ πιθανό να υπάρχει πλεονάζων χρόνος εργασίας και να μην πληρώνεται (πράγμα που μπορεί να συμβεί σε κάθε μεμονωμένο καπιταλιστή). *Εκεί όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο* (ακριβώς όπως εκεί όπου κυριαρχεί δουλεία και δουλοπαροικία ή καταναγκαστική εργασία) *ο απόλυτος χρόνος εργασίας του εργάτη έχει τεθεί ως όρος γιαυτόν, για να του επιτραπεί να εργάζεται τον αναγκαίο χρόνο, δηλ. για να μπορεί να πραγματοποιεί για τον εαυτό του σε αξίες χρήσης το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για τη διατήρηση του εργασιακού του αποθέματος*. Σε κάθε είδος εργασίας ο ανταγωνισμός έχει σαν αποτέλεσμα να πρέπει να εργάζεται τον πλήρη χρόνο – άρα και επιπρόσθετο χρόνο εργασίας. Μπορεί όμως να συμβεί αυτή η υπερεργασία να μην είναι ανταλλάξιμη παρά το ότι περιέχεται στο προϊόν. Για τον ίδιο τον εργάτη – συγκρινόμενο με τους άλλους μισθωτούς εργάτες – είναι υπερεργασία. Για τον χρήστη είναι εργασία, που βέβαια έχει αξία χρήσης γιαυτόν, όπως π.χ. ο μάγειράς του, αλλά δεν έχει ανταλλακτική αξία, δηλ. δεν υφίσταται όλη η διάκριση ανάμεσα σε *αναγκαίο και πλεονάζοντα χρόνο εργασίας*. Η εργασία μπορεί να είναι αναγκαία χωρίς να είναι παραγωγική. Όλοι οι *γενικοί, κοινοί* όροι της παραγωγής – όσο καιρό η δημιουργία τους δεν μπορεί ακόμα να γίνει από το κεφάλαιο σαν τέτοιο, κάτω από τους δικούς του όρους – χρηματοδοτούνται λοιπόν από ένα μέρος του εισοδήματος της χώρας – το κυβερνητικό ταμείο, και οι εργάτες δεν εμφανίζονται ως παραγωγικοί εργάτες, παρόλο που αυξάνουν την παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου.

Το αποτέλεσμα της παρέκβασής μας είναι λοιπόν ότι η παραγωγή μέσων επικοινωνίας, των φυσικών-αντικειμενικών όρων της κυκλοφορίας, καταχωρείται στην κατηγορία της παραγωγής παγίου κεφαλαίου, δηλαδή δε συγκροτεί ξεχωριστή περίπτωση. Μόνο που παρεμπιπτόντως ανοίχτηκε μια οπτική, η οποία στο σημείο αυτό δε μπορεί ακόμα να διαγραφεί καθαρά, σχετικά με την *ειδική σχέση του κεφαλαίου προς τους κοινούς,*

γενικούς όρους της κοινωνικής παραγωγής, σε διάκριση από εκείνους του ιδιαίτερου κεφαλαίου και της ιδιαίτερής του παραγωγικής διαδικασίας.

Grundrisse..., σελ. 422-432 (1858)

Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και αργυροφόρων χωρών στην Αμερική, η εξόντωση, η υποδούλωση και το θάψιμο του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού μαύρου δέρματος για το δουλεμπόριο – χαρακτηρίζουν την αυγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτές οι ειδυλλιακές διαδικασίες είναι βασικά στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ακολουθεί κατά πόδας ο εμπορικός πόλεμος των ευρωπαϊκών εθνών με θέατρο την υδρόγειο. Ο πόλεμος αυτός εγκαινιάζεται με την αποσκίρτηση των Κάτω Χωρών από την Ισπανία, παίρνει γιγάντιες διαστάσεις με τον αντιγιακωβίνικο πόλεμο της Αγγλίας, συνεχίζεται με τον πόλεμο του οπίου ενάντια στην Κίνα κ.ο.κ.

Οι διάφορες στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σε λίγο-πολύ χρονολογική σειρά, ιδίως στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Ολλανδία, στη Γαλλία και στην Αγγλία. Στα τέλη του 17ου αιώνα στην Αγγλία συνοψίζονται συστηματικά στο αποικιακό σύστημα, στο σύστημα δημοσίων χρεών, στο σύγχρονο φορολογικό σύστημα και στο προστατευτικό σύστημα. Οι μέθοδοι αυτές στηρίζονται εν μέρει στην πιο ωμή βία, όπως είναι π.χ. το αποικιακό σύστημα. Όλες όμως χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο τη διαδικασία της μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό και να συντομεύσουν τις μεταβάσεις. Η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια καινούργια. Η ίδια η βία είναι μια οικονομική δύναμη.

Ο Ου. Χόγουϊτ, ένας άνθρωπος που έχει κάνει ειδικότητά του το χριστιανισμό, λέει σχετικά με το χριστιανικό αποικιακό σύστημα:

«Οι βαρβαρότητες και οι ανόσιες φρικαλεότητες, που διέπραξαν οι λεγόμενες χριστιανικές φυλές σε κάθε περιοχή του κόσμου κι ενάντια σε κάθε λαό που μπόρεσαν να υποδουλώσουν, δεν έχουν το όμοιό τους σε καμιά εποχή της παγκόσμιας ιστορίας και σε καμιά φυλή, όσο άγρια κι αμόρφωτη, όσο ανελέητη και αναίσχυντη κι αν είναι»[1]

Η ιστορία της ολλανδικής αποικιακής πολιτικής – και η Ολλανδία ήταν το υποδειγματικό κεφαλαιοκρατικό έθνος του 17ου αιώνα – «απλώνει μπροστά μας έναν ανυπέρβλητο πίνακα προδοσίας, δωροδοκίας, δολοφονιών και αχρειότητας»[2]. Δεν υπάρχει τίποτα το πιο χαρακτηριστικό από το σύστημα ανθρωποκλοπών που εφάρμοσε η Ολλανδία στη νήσο Κελέβη για να βρίσκει δούλους για τη Γιάβα. Γιαυτό το σκοπό γύμναζαν ειδικούς ανθρωποκλέφτες. Ο κλέφτης, ο διερμηνέας και ο πωλητής ήταν οι κύριοι φορείς αυτού του εμπορίου, και κύριοι πωλητές ήταν οι ιθαγενείς πρίγκηπες. Τους νέους που άρπαζαν τους κρύβανε στις μυστικές φυλακές της Κελέβης, ώσπου να γίνουν ώριμοι για την αποστολή πάνω στα καράβια των δουλεμπόρων. Μια επίσημη έκθεση λέει:

«Και μόνο αυτή η πόλη Μακασάρ λ.χ. είναι γεμάτη από μυστικές φυλακές, η μια πιο ανατριχιαστική από την άλλη, παραγεμισμένες με εξαθλιωμένους, θύματα της πλεονεξίας και της τυραννίας, αλυσοδεμένους κι αποσπασμένους με τη βία από τις οικογένειές τους».

Για ν' αρπάξουν τη Μαλάκκα οι Ολλανδοί εξαγόρασαν τον πορτογάλο διοικητή. Αυτός τους άφησε και μπήκαν στην πόλη το 1641. Οι Ολλανδοί έσπευσαν αμέσως στο σπίτι του και τον δολοφόνησαν ύπουλα για «ν' αποποιηθεί» την πληρωμή του ποσού της δωροδοκίας ύψους 21.875 λιρ. στ. Παντού όπου πατούσαν το πόδι τους ακολουθούσε η ερήμωση και το ξεκλήρι-

1. William Howitt: «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies», London 1838, σελ. 9. Σχετικά με τη μεταχείριση των δούλων υπάρχει ένα καλό απάνθισμα στο έργο του Charles Comte: «Traité de la Législation», 3η έκδ., Bruxelles 1837. Πρέπει να μελετήσει κανείς επισταμένα αυτό το πράμα, για να δει τι κάνει ο αστός με τον εαυτό του και τον εργάτη εκεί όπου μπορεί να μεταπλάσει ανενόχλητος τον κόσμο κατ' εικόνα και ομοίωσή του.

2. Thomas Stamford Raffles, πρώην υποκυβερνήτης του νησιού Γιάβα: «The History of Java», London 1817 [τόμ. II, παράρτημα, σελ. CXC-CXCI]

σμα του πληθυσμού. Το Μπανγιουδάνγκι, μια επαρχία της Γιάδας, το 1750 αριθμούσε πάνω από 80.000 κατοίκους, το 1811 είχε μόνο 8.000. Αυτό είναι το doux commerce [το ήπιο εμπόριο].

Όπως είναι γνωστό, η αγγλική εταιρία των Ανατολικών Ινδιών[1], εκτός από την πολιτική κυριαρχία στις Ανατολικές Ινδίες, απόκτησε και το αποκλειστικό μονοπώλιο του εμπορίου τσαγιού καθώς και του κινέζικου εμπορίου γενικά, και το μονοπώλιο της μεταφοράς εμπορευμάτων από και προς την Ευρώπη. Όμως η ακτοπλοΐα των Ινδιών και η ναυσιπλοΐα ανάμεσα στα νησιά, καθώς και το εμπόριο στο εσωτερικό των Ινδιών έγιναν μονοπώλιο των ανώτερων υπαλλήλων της εταιρίας. Τα μονοπώλια του αλατιού, του οπίου, του μπετέλ (μαλάδαθρου) και άλλων εμπορευμάτων ήταν ανεξάντλητες πηγές πλούτου. Οι ίδιοι οι υπάλληλοι καθόριζαν τις τιμές και έγδερναν κατά δούληση τους δυστυχισμένους Ινδούς. Ο γενικός διοικητής συμμετείχε σ' αυτό το ιδιωτικό εμπόριο. Οι ευνοούμενοί του έκλειναν συμβόλαια με όρους με τους οποίους, πιο έξυπνα από τους αλχημιστές, έφτιαχναν χρυσό από το τίποτα. Μεγάλες περιουσίες ξεφύτρωναν μέσα σε μια μέρα σαν τα μανιτάρια και η πρωταρχική συσσώρευση λάδαινε χώρα χωρίς να προκαταβληθεί ούτε ένα σελίνι. Η δικαστική δίωξη του Ουώρεν Χάστινγκς είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα. Να μια περίπτωση: Ένα συμβόλαιο προμήθειας οπίου εκχωρείται σε κάποιον Σάλλιδαν τη στιγμή της αναχώρησής του – με επίσημη εντολή – για μια περιοχή που δρισκόταν σε μια άκρη των Ινδιών, τελείως απομακρυσμένη από τις περιοχές του οπίου. Ο Σάλλιδαν πουλάει το συμβόλαιό του προς 40.000 λιρ. στ. σε κάποιο Μπιν, ο Μπιν το πουλάει την ίδια μέρα προς 60.000 λιρ. στ.

1. Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών: Αγγλική εμπορική εταιρεία που υφίστατο από το 1600 μέχρι το 1858. Ήταν εργαλείο της ληστρικής αποικιακής πολιτικής της Αγγλίας στην Ινδία, την Κίνα και άλλες ασιατικές χώρες. Με τη δοήθειά της οι Άγγλοι αποικιστές κατόρθωσαν να καταλάδουν σταδιακά την Ινδία. Η Εταιρία Ανατολικών Ινδιών είχε στην κυριαρχία της για πολύ καιρό το εμπορικό μονοπώλιο με την Ινδία και κρατούσε στα χέρια της τις σπουδαιότερες διοικητικές λειτουργίες σ' αυτή τη χώρα. Η εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση στην Ινδία (1857-1859) ανάγκασε τους Άγγλους να αλλάξουν τις μορφές της αποικιακής τους κυριαρχίας. Η Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών διαλύθηκε και η Ινδία ανακηρύχθηκε ιδιοκτησία του αγγλικού στέμματος (σ.τ.γ.Ε.).

και ο τελικός αγοραστής και εκτελεστής του συμβολαίου δηλώνει πως στο τέλος αποκόμισε επιπλέον ένα τεράστιο κέρδος. Σύμφωνα με έναν κατάλογο που υποδλήθηκε στη δουλή, η εταιρία και οι υπάλληλοί της από το 1757 ώς το 1766 έδαλαν τους Ινδούς να τους χαρίσουν 6 εκατομμύρια λίρες στερλίνες! Μεταξύ 1769 και 1770 οι Άγγλοι προκάλεσαν λιμό, αγοράζοντας όλο το ρύζι και αρνούμενοι να το ξαναπουλήσουν παρά μόνο σε μυθικές τιμές[1].

Φυσικά, η μεταχείριση των ιθαγενών ήταν πιο εξωφρενική στις φυτείες που προορίζονταν μόνο για το εξαγωγικό εμπόριο, όπως λ.χ. στις Δυτικές Ινδίες και στις πλούσιες και πυκνοκατοικημένες χώρες, όπως το Μεξικό και οι Ανατολικές Ινδίες, που είχαν παραδοθεί στο έλεος της ληστείας και των δολοφονιών. Ωστόσο ούτε και στις καθαυτές αποικίες δεν απαρνήθηκε τον εαυτό του ο χριστιανικός χαρακτήρας της πρωταρχικής συσσώρευσης. Οι νηφάλιοι εκείνοι διρτουόζοι του προτεσταντισμού, οι πουριτανοί της Νέας Αγγλίας, καθόρισαν το 1703 με αποφάσεις της Assembly [Συνέλευσής] τους πριμ 40 λιρ. στ. για κάθε ινδιάνικο «σκαλπ» [scalp=το πετσί του κρανίου με το τρίχωμα] και για κάθε ερυθρόδερμο αιχμάλωτο. Το 1720 όρισαν πριμ 100 λιρ. στ. για κάθε σκαλπ. Το 1744, αφού πρώτα το Μασσατσούσετς-Μπαίη χαρακτήρισε αντάρτικη μια φυλή, όρισε τις παρακάτω τιμές: για ένα ανδρικό σκαλπ από 12 χρονών και πάνω 100 λιρ. στ. σε νέο νόμισμα, για άνδρες αιχμαλώτους 105 λιρ. στ., για γυναίκες αιχμάλωτες και παιδιά 50 λιρ. στ., για σκαλπ γυναικών και παιδιών 50 λιρ. στ.! Μερικές δεκαετίες αργότερα το αποικιακό σύστημα εκδικήθηκε τους απογόνους των ευσεδών pilgrim fathers [προσκυνητών], που στο μεταξύ είχαν εξεγερθεί. Με αγγλική υποκίνηση και αγγλικό χρήμα τους σφάζανε με το tomahawk [είδος ινδιάνικου τσεκουριού]. Το δρετανικό κοινοδούλιο ανακήρυξε τα αιμοδόρα σκυλιά και το «σκάλπισμα» σαν «μέσα που του δόθηκαν από το θεό και τη φύση».

Το αποικιακό σύστημα ωρίμασε με ταχύτητα θερμοκηπίου το

1. Το 1866 μόνο στην επαρχία Ορίσσα πέθαναν από την πείνα πάνω από ένα εκατομμύριο Ινδοί. Και όμως οι Άγγλοι προσπαθούσαν να πλουτίσουν το δημόσιο ταμείο των Ινδιών, πουλώντας σε πολύ ψηλές τιμές τα τρόφιμα σ' αυτούς που πέθαιναν από την πείνα.

εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι «εταιρίες-μονοπώλια» (Λούθηρος) ήταν ισχυροί μοχλοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές διάθεσης των προϊόντων στις αναπτυσσόμενες μανιφακτούρες, και μέσα από τη μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών μια δυναμική συσσώρευση. Ο θησαυρός που αποκτιόταν ως λάφυρο έξω από την Ευρώπη άμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις, ληστείες και φόνους έρρεε στη μητρόπολη και μετατρεπόταν εδώ σε κεφάλαιο. Η Ολλανδία, που πρώτη ανάπτυξε ολοκληρωτικά το αποικιακό σύστημα, βρισκόταν ήδη από το 1648 στον κολοφώνα του εμπορικού της μεγαλείου.

«Είχε σχεδόν αποκλειστική κατοχή του εμπορίου των Ανατολικών Ινδιών και των συγκοινωνιών ανάμεσα στη Νοτιοδυτική και Βορειοανατολική Ευρώπη. Η αλιεία της, το ναυτικό της και οι μανιφακτούρες της ξεπερνούσαν κάθε άλλη χώρα. Τα κεφάλαια αυτής της Δημοκρατίας ήταν ίσως σημαντικότερα από το σύνολο των κεφαλαίων όλης μαζί της υπόλοιπης Ευρώπης»[1].

Ο Γκύλιχ ξεχνάει να προσθέσει πως οι λαϊκές μάζες της Ολλανδίας ήταν ήδη από το 1648 πιο εξουθενωμένες από τη δουλειά, πιο εξαθλιωμένες από τη φτώχεια και πιο κτηνωδώς καταπιεσμένες από τις λαϊκές μάζες όλης της υπόλοιπης Ευρώπης.

Σήμερα η υπεροχή στη βιομηχανία συνεπάγεται την υπεροχή στο εμπόριο. Αντίθετα, στην καθαυτό περίοδο της μανιφακτούρας η υπεροχή στο εμπόριο είναι εκείνο που εξασφαλίζει τη βιομηχανική κυριαρχία. Από δω προέρχεται ο εξέχων ρόλος που έπαιξε τότε το αποικιακό σύστημα. Ήταν ο «ξένος θεός», που θρονιάστηκε στο βωμό δίπλα στα παλιά είδωλα της Ευρώπης και που ένα ωραίο πρωί με μια σπρωξιά τ' ανάτρεψε όλα. Ανακήρυξε το κυνήγι του κέρδους ύστατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας.

Το σύστημα της δημόσιας πίστης δηλ. των κρατικών χρεών, που τις αρχές του τις ανακαλύπτουμε ήδη στο μεσαίωνα στη Γένουα και στη Βενετία, έθεσε στην κατοχή του όλη την Ευρώ-

1. G. von Gülich, «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit». Τόμος I, Ιένα 1830, σ. 371 (σ.τ.γ.Ε.).

πη στη διάρκεια της περιόδου της μανιφακτούρας. Το αποικιακό σύστημα με το θαλάσσιο εμπόριό του και με τους εμπορικούς του πολέμους του χρησίμευσε σαν θερμοκήπιο. Έτσι στέριωσε πρώτα στην Ολλανδία. Το δημόσιο χρέος, δηλ. η απαλλοτρίωση του κράτους – αδιάφορο αν είναι απολυταρχικό, συνταγματικό ή δημοκρατικό κράτος – βάζει τη σφραγίδα του στην κεφαλαιοκρατική εποχή. Το μοναδικό κομμάτι του λεγόμενου εθνικού πλούτου, που πραγματικά καταχωρείται στην κοινή ιδιοκτησία των σύγχρονων λαών είναι το δημόσιο χρέος τους[1]. Γιαυτό είναι πέρα για πέρα συνεπής η σύγχρονη θεωρία που λέει πως ένας λαός γίνεται τόσο πιο πλούσιος, όσο πιο βαθιά βυθίζεται στα χρέη. Το δημόσιο χρέος γίνεται το credo [πιστεύω] του κεφαλαίου. Και από τη στιγμή που δημιουργείται η χρέωση του δημοσίου, τη θέση του αμαρτήματος ενάντια στο Άγιο Πνεύμα, για το οποίο δεν υπάρχει άφεση, παίρνει η απιστία απέναντι στο δημόσιο χρέος.

Το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σαν με μαγικό ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς να είναι αναγκασμένο να εκτεθεί στην ταλαιπωρία και στους κινδύνους που είναι αδιαχώριστοι από τη βιομηχανική μα ακόμα κι από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Οι πιστωτές του δημοσίου στην πραγματικότητα δε δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά εύκολα μεταβιβάσιμα χρεώγραφα, που στα χέρια τους εξακολουθούν να λειτουργούν, σα να ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα. Αφήνοντας όμως κατά μέρος την τάξη των αργόσχολων εισοδηματιών που δημιουργείται μ' αυτό τον τρόπο και τον αυτοσχέδιο πλούτο των χρηματιστών που παίζουν το ρόλο του μεσίτη ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο έθνος – καθώς και των φοροενοικιαστών, των εμπόρων, των ιδιωτών εργοστασιαρχών, που μια καλή μερίδα κάθε κρατικού δανείου τους προσφέρει την υπηρεσία ενός κεφαλαίου που πέφτει από τον ουρανό – το δημόσιο χρέος έχει φέρει στην επιφάνεια τις μετοχικές εταιρίες, το εμπόριο με διαπραγματεύσι-

1. Ο Ουίλλιαμ Κόμπετ παρατηρεί πως στην Αγγλία όλα τα δημόσια ιδρύματα τα λένε «βασιλικά», ωστόσο σαν αντιστάθμισμα υπάρχει το «εθνικό» χρέος (national debt).

μες αξίες όλων των ειδών, την επικαταλλαγή, με δυο λόγια: το παιχνίδι στο χρηματιστήριο και τη σύγχρονη τραπεζοκρατία.

Οι στολισμένες με εθνικούς τίτλους μεγάλες τράπεζες ήταν από τη γέννησή τους απλά εταιρίες ιδιωτών κερδοσκόπων, που στάθηκαν στο πλευρό των κυβερνήσεων και που, χάρη στα προνόμια που αποκόμισαν, ήταν σε θέση να προκαταβάλλουν σ' αυτές χρήματα. Γιαυτό η διόγκωση του δημόσιου χρέους δεν έχει άλλον πιο αλάθητο καταμετρητή από την προοδευτική άνοδο των μετοχών αυτών των τραπεζών, που η πλήρης ανάπτυξή τους χρονολογείται από την ίδρυση της Τράπεζας της Αγγλίας (1694). Η Τράπεζα της Αγγλίας άρχισε δανείζοντας στην κυβέρνηση τα χρήματά της με τόκο 8%. Ταυτόχρονα είχε εξουσιοδοτηθεί από τη βουλή να κόβει από το ίδιο κεφάλαιο νόμισμα, δανείζοντάς το ακόμα μια φορά στο κοινό με τη μορφή τραπεζογραμματίων. Με τα τραπεζογραμμάτια αυτά είχε το δικαίωμα να προεξοφλεί συναλλαγματικές, να δανείζει παίρνοντας ως ενέχυρο εμπορεύματα και ν' αγοράζει ευγενή μέταλλα. Δεν πέρασε πολύς καιρός και το πιστωτικό αυτό χρήμα, που δημιούργησε η ίδια, έγινε το νόμισμα, με το οποίο η Τράπεζα της Αγγλίας έδινε δάνεια στο κράτος και πλήρωνε για λογαριασμό του κράτους τους τόκους του δημόσιου χρέους. Και σα να μην ήταν αρκετό ότι έδινε με το ένα χέρι για να εισπράττει περισσότερα με τ' άλλο, έμενε, ακόμα και τη στιγμή που εισέπραττε, αιώνιος πιστωτής του έθνους ως την τελευταία πεντάρα που είχε δώσει. Σταδιακά έγινε η αναπόφευκτη αποθήκη του μεταλλικού θησαυρού της χώρας και το κέντρο βαρύτητας όλης της εμπορικής πίστης. Τον ίδιο καιρό που στην Αγγλία σταμάτησαν να καίνε μάγισσες, άρχισαν να κρεμούν παραχαράκτες τραπεζογραμματίων. Ποια είναι η εντύπωση που προκάλεσε στους συγχρόνους τους η ξαφνική εμφάνιση αυτής της φάρας των τραπεζοκρατών, χρηματιστών, εισοδηματιών, μεσιτών, κερδοσκόπων και λύκων του χρηματιστηρίου, το δείχνουν τα κείμενα του καιρού εκείνου, λ.χ. του Μπόλινμπροκ[1].

Μαζί με τα δημόσια χρέη δημιουργήθηκε ένα διεθνές πιστωτικό σύστημα, που συχνά για τον ένα ή τον άλλο λαό αποτελεί μια από τις κρυφές πηγές της πρωταρχικής συσσώρευσης. Έτσι, οι προστυχιές του βενετσιάνικου ληστρικού συστήματος αποτελούν μια τέτοια κρυφή βάση του κεφαλαιακού πλούτου της Ολλανδίας, που η Βενετία της παρακμής της δάνειζε μεγάλα χρηματικά ποσά. Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις Ολλανδίας και Αγγλίας. Στις αρχές κιόλας του 18ου αιώνα έχουν υπερφαλαγγιστεί κατά πολύ οι μανιφακτούρες της Ολλανδίας, που έχει παύσει να είναι κυρίαρχο εμπορικό και βιομηχανικό έθνος. Γιαυτό από το 1701 ώς το 1776 μια από τις κύριες ενασχολήσεις της Ολλανδίας είναι να δανείζει τεράστια κεφάλαια ειδικά στον ισχυρό ανταγωνιστή της, την Αγγλία. Κάτι παρόμοιο ισχύει σήμερα και ανάμεσα στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Κάποια κεφάλαια, που εμφανίζονται σήμερα στις Ηνωμένες Πολιτείες χωρίς πιστοποιητικό γέννησης, είναι αίμα παιδιών που μόλις χτες είχε κεφαλαιοποιηθεί στην Αγγλία.

Επειδή το δημόσιο χρέος στηρίζεται στα κρατικά έσοδα, που οφείλουν να καλύπτουν τις ετήσιες τοκοχρεωλυτικές κλπ. πληρωμές, το σύγχρονο φορολογικό σύστημα έγινε αναγκαίο συμπλήρωμα του συστήματος των εθνικών δανείων. Τα δάνεια δίνουν τη δυνατότητα στην κυβέρνηση ν' αντεπεξέρχεται σε έκτακτα έξοδα, χωρίς να γίνεται αυτό αμέσως αισθητό στον φορολογούμενο, όμως απαιτούν αυξημένους φόρους στη συνέχεια. Από την άλλη μεριά η αύξηση των φόρων, που προκλήθηκε με τη συσσώρευση διαδοχικά συμβληθέντων χρεών, αναγκάζει την κυβέρνηση σε κάθε περίπτωση νέων έκτακτων εξόδων να καταφεύγει διαρκώς σε καινούργια δάνεια. Έτσι το σύγχρονο φορολογικό σύστημα, που άξονάς του είναι οι φόροι στα πιο αναγκαία μέσα συντήρησης (επομένως και η αύξηση των τιμών τους), κρύβει μέσα του το σπέρμα της αυτόματης προοδευτικής αύξησης. Η υπερφορολόγηση δεν είναι απλό επεισόδιο, αλλά μάλλον γενική αρχή. Γιαυτό στην Ολλανδία, όπου πρωτοεγκαινιάστηκε το σύστημα αυτό, ο μεγάλος πατριώτης Ντε Βιττ το εξύμνησε στα «Αξιώματά» του και το χαρακτήρισε σαν το καλύτερο σύστημα για να γίνει ο μισθωτός εργάτης υπάκουος, λιτοδίαιτος, φιλόπονος και... για να παραφορτωθεί με δουλειά. Ωστόσο, η καταστροφική επίδραση που ασκεί στην κατάσταση των μισθωτών εργατών μας ενδιαφέρει εδώ λιγότερο από τη βίαιη απαλλοτρίωση του αγρότη, του χει-

1. «Αν οι Τάταροι κατάκλυζαν σήμερα την Ευρώπη, θα ήταν δύσκολο να τους δώσουμε να καταλάβουν τι είναι σε μας ένας χρηματιστής» (Montesquieu: «Esprit des lois», έκδ. Londres 1769, τόμ. IV, σελ. 33).

ροτέχνη, με δυο λόγια όλων των συστατικών μερών της μικρής μέσης τάξης, που αυτό το σύστημα προκαλεί. Πάνω στο ζήτημα αυτό δεν υπάρχουν δυο γνώμες, ούτε καν στους αστούς οικονομολόγους. Η απαλλοτριωτική αποτελεσματικότητα του φορολογικού συστήματος ενισχύεται επιπλέον με το προστατευτικό σύστημα, που αποτελεί ένα από τα ολοκληρωμένα μέρη του.

Το μεγάλο μερίδιο στην κεφαλαιοποίηση του πλούτου και την απαλλοτρίωση των μαζών το οποίο αναλογεί στο δημόσιο χρέος και το φορολογικό σύστημα που του αντιστοιχεί, οδήγησε πλήθος συγγραφείς, όπως τον Κόμπετ, τον Ντάμπλνταιη και άλλους, να κάνουν το λάθος ν' αναζητούν σ' αυτό τη βασική αιτία της αθλιότητας των σύγχρονων λαών.

Το προστατευτικό σύστημα ήταν ένα τεχνητό μέσο για να κατασκευάζονται εργοστασιάρχες, ν' απαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τα εθνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης και για να συντομευθεί με τη βία η μετάβαση από τον αρχαϊκό στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής. Τα ευρωπαϊκά κράτη φιλονικούσαν βίαια για το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας αυτής της εφεύρεσης και, όταν πια μπήκε στην υπηρεσία των κυνηγών του κέρδους, λεηλατούσαν για το σκοπό αυτό όχι μόνο το δικό τους λαό, έμμεσα με τους προστατευτικούς δασμούς, άμεσα με τα πριμ για τις εξαγωγές κλπ. Στις εξαρτημένες γειτονικές χώρες ξερίζωσαν με τη βία κάθε βιομηχανία, όπως λ.χ. η Αγγλία ξερίζωσε την ιρλανδική εριουργία. Στην ηπειρωτική Ευρώπη απλοποιήθηκε ακόμα πιο πολύ η διαδικασία αυτή, σύμφωνα με τη μέθοδο του Κολμπέρ. Το πρωταρχικό κεφάλαιο του βιομήχανου προέρχεται εδώ εν μέρει κατ' ευθείαν από το δημόσιο ταμείο. «Γιατί – αναφωνεί ο Μιραμπώ – να αναζητούν τόσο μακριά, πριν από τον Επταετή Πόλεμο, την αιτία της λαμπρότητας της μανιφακτούρας στη Σαξωνία; Αρκεί να δούμε τα 180 εκατομμύρια κρατικά δάνεια!»[1]

Αποικιακό σύστημα, δημόσια χρέη, φορολογικό βάρος, προστατευτισμός, εμπορικοί πόλεμοι κλπ., αυτοί οι βλαστοί της καθαυτό περιόδου της μανιφακτούρας γιγαντώνονται την περίοδο της παιδικής ηλικίας της μεγάλης βιομηχανίας. Η γέννησή της γιορτάστηκε με το μεγάλο ηρώδειο παιδομάζωμα. Όπως το βασιλικό πολεμικό ναυτικό, έτσι και τα εργοστάσια στρατολογούν το προσωπικό τους με τη βία. Όσο ασυγκίνητος κι αν μένει ο σερ Φ.Μ. Ήντεν μπρος στις φρικωδίες της απαλλοτρίωσης του αγροτικού πληθυσμού από τη γη του, που άρχισε στο τελευταίο τρίτο του 15ου αιώνα και συνεχίστηκε ώς την εποχή του, ώς το τέλος δηλ. του 18ου αιώνα, μ' όση αυταρέσκεια κι αν χαιρετίζει αυτή τη διαδικασία, την «αναγκαία» για τη δημιουργία «μιας σωστής αναλογίας ανάμεσα στην καλλιεργούμενη γη και στις βοσκές», ωστόσο δεν κατανοεί με τον ίδιο τρόπο την οικονομική ανάγκη του παιδομαζώματος και της παιδικής σκλαβιάς για τη μετατροπή της μανιφακτουρικής παραγωγής σε εργοστασιακή και για τη δημιουργία της σωστής αναλογίας ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασιακή δύναμη.

(Το Κεφάλαιο, τ. Ι)
M.E.W., τ. 23, σελ. 779-783 (1867)

1. «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre vingt millions de dettes faites par les souverains» (Mirabeau: «De la Monarchie Prusienne», Londres 1788, τόμ. VI, σελ. 101) (σ.τ.Μ.).

ΜΕΡΟΣ IV

Κράτος και πολιτική εξουσία στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής

Η ιδιαίτερη οικονομική μορφή με βάση την οποία απομυζάται η απλήρωτη υπερεργασία από τον άμεσο παραγωγό, προσδιορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπου αυτή προκύπτει άμεσα από την ίδια την παραγωγή και από την πλευρά της αναδρά καθοριστικά επάνω της. Πάνω εδώ θεμελιώνεται όμως η όλη μορφοποίηση του οικονομικού κοινοτικού συστήματος που πηγάζει από τις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής και ταυτόχρονα και η πολιτική του μορφή. Κάθε φορά είναι η άμεση σχέση των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς – μια σχέση που η μορφή της αντιστοιχεί κάθε φορά σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης του τρόπου και του είδους της εργασίας και μ᾽ αυτό και της κοινωνικής της παραγωγικής δύναμης ταυτόχρονα – μέσα στην οποία βρίσκουμε το πιο κρυφό μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής κατασκευής και φυσικά και της πολιτικής μορφής της σχέσης κυριαρχίας (Souveränität) και εξάρτησης, σε συντομία, της εκάστοτε ιδιαίτερης κρατικής μορφής. Αυτό δεν εμποδίζει η ίδια οικονομική βάση – η ίδια ως προς τους κύριους όρους της – να μπορεί να εμφανίζει μέσα από αμέτρητες διαφορετικές εμπειρικές καταστάσεις (φυσικές συνθήκες, σχέσεις φυλών, ιστορικές επιρροές που έρχονται απ᾽ έξω, κλπ.) άπειρες παραλλαγές και διαβαθμίσεις, οι οποίες μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο με την ανάλυση των καταστάσεων που δίνονται εμπειρικά.

(Το Κεφάλαιο, τ. III)
M.E.W., τ. 25, σελ. 799-800 (1863-67)

Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής. (Για τη διαδικασία που προηγείται του σχηματισμού της κεφαλαιακής σχέσης ή της πρωταρχικής συσσώρευσης.)

Αν προϋπόθεση για τη μισθωτή εργασία και ένας από τους ιστορικούς όρους του κεφαλαίου είναι η ελεύθερη εργασία και

η ανταλλαγή αυτής της ελεύθερης εργασίας έναντι χρήματος, με στόχο να αναπαραχθεί και να αξιοποιηθεί το χρήμα, να αναλωθεί η εργασία από το χρήμα ως αξία χρήσης για το χρήμα και όχι για την απόλαυση, τότε μια άλλη προϋπόθεση είναι ο χωρισμός της ελεύθερης εργασίας από τις αντικειμενικές συνθήκες της πραγμάτωσής της – από το μέσο εργασίας και το υλικό της εργασίας. Δηλαδή κατά κύριο λόγο απόσπαση του εργάτη από τη γη ως το φυσικό του εργαστήριο – άρα και διάλυση της μικρής ελεύθερης έγγειας ιδιοκτησίας που στηρίζεται πάνω στην ανατολίτικη κοινότητα. Και στις δυο περιπτώσεις ο εργάτης συμπεριφέρεται προς τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας του όπως προς την ιδιοκτησία του. Αυτή είναι η φυσιολογική ενότητα της εργασίας με τις αντικειμενικές της προϋποθέσεις. Γιαυτό το λόγο ο εργάτης έχει ανεξάρτητα από την εργασία μια αντικειμενική υπόσταση. Το άτομο συμπεριφέρεται προς τον εαυτό του ως ιδιοκτήτης, ως κύριος των όρων της πραγματικότητάς του. Συμπεριφέρεται λοιπόν αντίστοιχα προς τους *άλλους* – και ανάλογα με το πως έχει τεθεί αυτή η προϋπόθεση, αν προέρχεται δηλαδή από την κοινοτική υπόσταση (Gemeinwesen) ή από τις μεμονωμένες οικογένειες που συγκροτούν την κοινότητα – η συμπεριφορά του αναφέρεται στους άλλους ως συνιδιοκτήτες, που είναι σε ίση βάση ενσάρκωση της κοινής ιδιοκτησίας, ή ως αυτόνομους ιδιοκτήτες δίπλα του, αυτόνομους ατομικούς ιδιοκτήτες – δίπλα στους οποίους η κοινή ιδιοκτησία, που απορροφούσε πρωτύτερα τα πάντα και παρενέβαινε μέσα σε κάθε τι, έχει τεθεί η ίδια ως ιδιαίτερη *ager publicus* [δημόσιος αγρός] δίπλα στους πολλούς ατομικούς ιδιοκτήτες.

Και στις δυο μορφές τα άτομα δεν συμπεριφέρονται ως εργάτες, *αλλά* ως ιδιοκτήτες – και μέλη μιας κοινότητας (Gemeinwesen) που ταυτόχρονα εργάζονται. Ο σκοπός αυτής της εργασίας δεν είναι *η δημιουργία αξίας* – παρόλο που μπορούν να κάνουν επιπρόσθετη εργασία για να ανταλλάσσουν *ξένα*, δηλ. πλεονάζοντα προϊόντα. Αντίθετα ο σκοπός της είναι η διατήρηση του μεμονωμένου ιδιοκτήτη και της οικογένειάς του καθώς και του συνολικού κοινοτικού οργανισμού. Η διαμόρφωση ενός ατόμου ως *εργάτη*, σ' αυτή τη γύμνια, είναι η ίδια *ιστορικό* προϊόν.

Στην πρώτη μορφή αυτής της έγγειας ιδιοκτησίας – εμφανίζεται αρχικά μια αυτοφυής κοινότητα (Gemeinwesen) ως πρώτη προϋπόθεση. Οικογένεια και η διευρυμένη οικογένεια μέσα στη φυλή, ή δια μέσου γάμων ανάμεσα σε οικογένειες, ή συνδυασμός φυλών. Επειδή μπορούμε να υποθέσουμε ότι η *νομαδική υπόσταση*, γενικά η *μετακίνηση*, ήταν η μορφή της ύπαρξης, δηλαδή ότι η φυλή δεν εγκαθίσταται σε μια συγκεκριμένη θέση αλλά ότι ασχολείται με τη βοσκή όπου βρίσκει – οι άνθρωποι δεν έχουν από τη φύση τους τάση για εγκατάσταση (εκτός βέβαια από την περίπτωση ιδιαίτερα εύφορου φυσικού περιβάλλοντος, ώστε να κάθονται πάνω σ' ένα δένδρο σαν τους πίθηκους· αλλιώς περιπλάνηση σαν τα άγρια θηρία) – γιαυτό η *κοινότητα της φυλής*, η φυσιολογική κοινοτική υπόσταση (Gemeinwesen) δεν εμφανίζεται ως *αποτέλεσμα αλλά ως προϋπόθεση της κοινοτικής ιδιοποίησης* (προσωρινά) *και χρησιμοποίησης της γης*. Όταν τελικά εγκατασταθούν κάπου, τότε θα εξαρτηθεί τόσο από διαφορετικούς εξωτερικούς, κλιματολογικούς, γεωγραφικούς, σωματικούς κλπ. όρους όσο και από την κλίση τους κλπ. – το φυλετικό τους χαρακτήρα – αν αυτή η αρχική κοινότητα θα τροποποιηθεί πολύ ή λίγο. Η αυτοφυής φυλετική κοινότητα ή, αν θέλουμε, η ύπαρξη με τη μορφή αγέλης, είναι η πρώτη προϋπόθεση – η αίσθηση του κοινού σε αίμα, γλώσσα, ήθη κλπ. – για την ιδιοποίηση των αντικειμενικών συνθηκών της ζωής τους καθώς και της αυτοαναπαραγόμενης και αντικειμενοποιούσας δραστηριότητάς τους (δραστηριότητα ως βοσκοί, κυνηγοί, γεωργοί κλπ). Η γη είναι το μεγάλο εργαστήριο, το οπλοστάσιο που παρέχει τόσο το μέσο εργασίας και το υλικό εργασίας, όσο και την έδρα, τη βάση της κοινότητας. Απέναντί της συμπεριφέρονται απλοϊκά ως την *ιδιοκτησία της κοινότητας* που παράγεται και αναπαράγεται μέσα στη ζωντανή εργασία. Κάθε μεμονωμένο άτομο συμπεριφέρεται ως *μέλος*, ως τμήμα αυτής της κοινότητας, ως *ιδιοκτήτης* ή *κάτοχος*. Η πραγματική *ιδιοποίηση* μέσα από τη διαδικασία της εργασίας λαβαίνει χώρα κάτω απ' αυτές τις *προϋποθέσεις*, που οι ίδιες δεν είναι *προϊόν* της εργασίας, αλλά φαίνονται ως οι από τη φύση και το θεό δοσμένες προϋποθέσεις. Αυτή η μορφή στη βάση της οποίας βρίσκεται η ίδια θεμελιακή σχέση, μπορεί να πραγματοποιηθεί η ίδια κατά πολύ διαφορετικούς τρόπους. Για παράδειγμα, καθόλου δεν α-

ντιφάσκει μ' αυτό ότι, όπως συμβαίνει στις περισσότερες ασιατικές θεμελιακές μορφές, η *συγκεφαλαιώνουσα ενότητα*, που στέκεται πάνω από όλες αυτές τις μικρές κοινοτικές υποστάσεις, εμφανίζεται ως ο ανώτερος *ιδιοκτήτης* ή ως ο *μοναδικός ιδιοκτήτης* και ως εκ τούτου οι πραγματικές κοινότητες μόνο *ως κληρονομικοί* κάτοχοι. Επειδή η *ενότητα* είναι ο πραγματικός ιδιοκτήτης και η πραγματική προϋπόθεση για την κοινοτική ιδιοκτησία – γιαυτό και η ενότητα μπορεί να εμφανίζεται ως κάτι το *ιδιαίτερο* υπεράνω των πολλών πραγματικών ιδιαίτερων κοινοτικών οργανισμών, όπου στην πραγματικότητα η μονάδα στερείται ιδιοκτησίας, ή όπου η ιδιοκτησία – δηλ. η συμπεριφορά του ατόμου προς τους *φυσικούς* όρους της εργασίας και αναπαραγωγής ως ανήκοντες σ' αυτόν, ως αντικειμενικούς όρους, ως ανόργανη φύση, προϋπάρχον σώμα της υποκειμενικότητάς του – εμφανίζεται σ' αυτόν διαμεσολαβούμενη μέσα από την παραχώρηση εκ μέρους της συνολικής ενότητας – που πραγματώνεται στον ηγεμόνα ως τον πατέρα των πολλών κοινοτικών υποστάσεων – παραχώρηση στο άτομο με τη μεσολάβηση της ιδιαίτερης κοινότητας. Το πλεονάζον προϊόν – που βέβαια προσδιορίζεται νόμιμα ως συνέπεια της πραγματικής ιδιοποίησης μέσα από την εργασία – ανήκει λοιπόν από μόνο του σ' αυτή την ύψιστη ενότητα. Μέσα στον ανατολίτικο δεσποτισμό και την απουσία ιδιοκτησίας, που νομικά φαίνεται να υπάρχει, σ' αυτόν, υφίσταται λοιπόν πράγματι ως βάση αυτή η φυλετική ή κοινοτική ιδιοκτησία, που δημιουργείται επί το πλείστον με ένα συνδυασμό από μανιφακτούρα και αγροκαλλιέργεια στο εσωτερικό της μικρής κοινότητας, η οποία μ' αυτό τον τρόπο γίνεται ολότελα αυτο-συντηρούμενη και εμπεριέχει στο εσωτερικό της όλους τους όρους της αναπαραγωγής και παραγωγής πλεονάσματος. Ένα μέρος της επιπρόσθετης εργασίας ανήκει στην ανώτερη κοινότητα, που τελικά υφίσταται ως *πρόσωπο*, και αυτή η επιπρόσθετη εργασία διεκδικείται τόσο στο φόρο υποτέλειας κλπ. όσο και στις κοινές εργασίες για την εξύμνηση της ενότητας, εν μέρει του πραγματικού ηγεμόνα, εν μέρει της ιδεατής φυλετικής υπόστασης, του θεού. Αυτή η μορφή κοινοτικής ιδιοκτησίας, στο μέτρο που αληθινά πραγματώνεται στην εργασία, μπορεί λοιπόν είτε να εμφανίζεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι μικρές κοινότητες να φυτοζωούν ανεξάρτητα η μια δίπλα στην άλλη και που μέσα σε κάθε μια το

άτομο εργάζεται ανεξάρτητα μαζί με την οικογένειά του στον κλήρο που του έχει μεταβιβασθεί (μια συγκεκριμένη εργασία για *κοινοτικό απόθεμα*, ας πούμε *εξασφάλιση*, από τη μια και για τη *χρηματοδότηση των εξόδων της κοινότητας αυτής καθαυτής*, δηλ. για πόλεμο, λειτουργίες θρησκευτικές κλπ. Το ηγεμονικό dominium με την πλέον πρωταρχική έννοια βρίσκεται για πρώτη φορά εδώ, π.χ. στις σλαβικές κοινότητες, στις ρουμάνικες κλπ. Εδώ βρίσκεται η μετάβαση στην αγγαρεία – εξαναγκασμένη υπηρεσία – κλπ.). Ή, πάλι, η ενότητα μπορεί να εκτείνεται και μέσα στην ίδια την κοινοτική υπόσταση της εργασίας, που μπορεί να είναι ένα τυπικό σύστημα, όπως στο Μεξικό, ιδιαίτερα στο Περού, στους αρχαίους Κέλτες, μερικές ινδικές φυλές. Παραπέρα μπορεί η κοινότητα στο εσωτερικό μιας φυλής να εμφανίζεται περισσότερο με την εκπροσώπηση της ενότητας από έναν αρχηγό της φυλετικής οικογένειας ή ως η σχέση των πατέρων της οικογένειας μεταξύ τους. Σύμφωνα με τα παραπάνω θα έχουμε τότε είτε περισσότερο δεσποτική είτε περισσότερο δημοκρατική μορφή αυτού του κοινοτικού οργανισμού. Οι κοινοτικοί όροι της πραγματικής ιδιοποίησης μέσα από την εργασία, σωληνώσεις νερού, πολύ σημαντικές για τους ασιατικούς λαούς, μέσα επικοινωνίας κλπ. εμφανίζονται τότε ως έργο της ανώτερης ενότητας – της δεσποτικής κυβέρνησης που αιωρείται πάνω από τις μικρές κοινότητες. Οι καθαυτό πόλεις δημιουργούνται εδώ δίπλα σ' αυτά τα χωριά μόνο εκεί όπου βρίσκονται σημεία πρόσφορα για το εξωτερικό εμπόριο. Ή εκεί όπου η κεφαλή του κράτους και οι σατράπες του ανταλλάσσουν το εισόδημά τους (πλεονάζον προϊόν) έναντι εργασίας, το αναλώνουν ως αποθεματικό εργασίας.

Η δεύτερη μορφή – και αυτή όπως και η πρώτη έχει αναδείξει ουσιαστικές μεταλλαγές τοπικά, ιστορικά κλπ. – προϊόν μιας ταραγμένης ιστορικής ζωής, της μοίρας και της τροποποίησης των αρχικών φυλών – σιωπηρά δέχεται επίσης την *κοινότητα* ως πρώτη προϋπόθεση. Όμως αντίθετα από την πρώτη περίπτωση δεν αποτελεί ουσία, της οποίας τα άτομα αποτελούν τυχαίες εκφάνσεις, ή της οποίας είναι εντελώς αυτοφυώς συστατικά στοιχεία – δεν αποδέχεται την ύπαιθρο ως τη βάση, αλλά την πόλη ως ήδη δημιουργημένη έδρα (κέντρο) των συμπατριωτών (ιδιοκτήτες γης). Το χωράφι εμφανίζεται ως επικράτεια της πόλης και όχι το χωριό ως απλό εξάρτημα της

υπαίθρου. Η γη καθαυτή – όσο και αν παρουσιάζει εμπόδια για να την κατεργασθεί κανείς, για να την ιδιοποιηθεί αληθινά – δεν αποτελεί εμπόδιο για να συμπεριφέρεται κανείς προς αυτήν ως την ανόργανη φύση του ζωντανού ατόμου, ως το εργαστήριό του, μέσο εργασίας, αντικείμενο εργασίας και μέσο συντήρησης του υποκειμένου. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο κοινοτικός οργανισμός, μπορούν να προέρχονται μόνο από άλλους κοινοτικούς οργανισμούς, που είτε έχουν ήδη καταλάβει τη γη και τα εδάφη, είτε παρενοχλούν την κοινότητα στη διαδικασία κατάληψης. Ο πόλεμος είναι συνεπώς το μεγάλο συνολικό καθήκον, το μέγα κοινοτικό έργο, που απαιτείται είτε για να καταληφθούν οι αντικειμενικές συνθήκες της ζωτικής της υπόστασης, είτε για να υπερασπισθεί και να διαιωνισθεί η κατάληψή τους. Η κοινότητα που αποτελείται από οικογένειες οργανώνεται λοιπόν κατ' αρχήν πολεμικά – ως πολεμική και στρατιωτική υπόσταση και αυτή είναι μια από τις συνθήκες της ύπαρξής της ως ιδιοκτήτριας. Η συγκέντρωση των τόπων διαμονής στην πόλη αποτελεί τη βάση αυτής της πολεμικής οργάνωσης. Η φυλετική υπόσταση καθαυτή οδηγεί σε ανώτερα και κατώτερα γένη, μια διαφορά, που αναπτύσσεται παραπέρα με την ανάμειξη με υποδουλωμένες φυλές κλπ. Η κοινοτική ιδιοκτησία – ως κρατική ιδιοκτησία, ager publicus – διαχωρίζεται εδώ από την ατομική ιδιοκτησία. Εδώ η ιδιοκτησία του καθενός δεν είναι, όπως στην πρώτη περίπτωση, η ίδια άμεση κοινοτική ιδιοκτησία, σύμφωνα με την οποία δηλαδή δεν είναι ιδιοκτησία του ατόμου διαχωρισμένη από την κοινότητα, που μόνο αυτή βέβαια είναι ιδιοκτήτης. Όσο λιγότερο μπορεί από τα πράγματα να αξιοποιηθεί η ιδιοκτησία του ατόμου μέσα από την κοινή εργασία – δηλαδή για παράδειγμα οι σωληνώσεις νερού στην ανατολή – τόσο περισσότερο διασπάται ο καθαρά αυτοφυής χαρακτήρας της φυλής από την ιστορική κίνηση, τις μετακινήσεις. Όσο μακρύτερα μετατοπίζεται η φυλή από την αρχική της έδρα και καταλαμβάνει *ξένο* έδαφος, όσο δηλαδή εμβαπτίζεται σε ουσιαστικά νέους εργασιακούς όρους και αναπτύσσεται περισσότερο η ενέργεια του ατόμου – ο κοινός χαρακτήρας της εμφανίζεται περισσότερο ως αρνητική ενότητα προς τα έξω και πρέπει να εμφανίζεται έτσι – τόσο περισσότερο δίνονται οι συνθήκες ώστε το άτομο να γίνει *ατομικός ιδιοκτήτης* της γης – ιδιαίτερος κλήρος – που η κατ' ιδίαν επεξεργασία της περιέρχεται στην κυριότητα αυτού και της οικογένειάς του. Η κοινότητα – ως κράτος – είναι από τη μια μεριά η σχέση αυτών των ελεύθερων και ίσων ατομικών ιδιοκτησιών μεταξύ τους, η συνένωσή τους ενάντια στο εξωτερικό, ενώ ταυτόχρονα είναι και η εγγύησή τους. Ο κοινοτικός οργανισμός βασίζεται εδώ εξίσου πάνω στο γεγονός ότι τα μέλη του αποτελούνται από εργαζόμενους γαιοκτήμονες, αγρότες με κλήρο, όπως και ότι η ανεξαρτησία των τελευταίων υφίσταται μέσα από την αλληλοσυσχέτισή τους ως μέλη της κοινότητας, την εξασφάλιση του ager publicus για τις κοινοτικές ανάγκες και τη δόξα της κοινότητας κλπ. Εδώ παραμένει ως προϋπόθεση για την ιδιοποίηση της γης το να είναι κανείς μέλος της κοινότητας, όμως ως μέλος της κοινότητας το άτομο είναι ατομικός ιδιοκτήτης. Η σχέση του με την ατομική του ιδιοκτησία είναι σχέση με τη γη αλλά ταυτόχρονα και με την ύπαρξή του ως μέλος της κοινότητας, και η διατήρηση της γης του σαν τέτοιας είναι κατά τον ίδιο τρόπο διατήρηση της κοινότητας, όπως και αντίστροφα κλπ. Επειδή η κοινότητα, παρόλο που εδώ είναι ήδη *ιστορικό προϊόν*, όχι μόνο λόγω αυτού, αλλά και επειδή αναγνωρίζεται και σαν τέτοια, άρα *δημιουργήθηκε*, είναι εδώ προϋπόθεση της *ιδιοκτησίας* πάνω στη γη – δηλαδή της σχέσης του εργαζόμενου υποκειμένου με τις φυσικές προϋποθέσεις της εργασίας ως υπαγόμενες σ' αυτό – αυτή η υπαγωγή όμως διαμεσολαβείται από την υπόστασή του ως μέλος του κράτους, από την υπόσταση του κράτους – άρα από μια προϋπόθεση που θεωρείται θεϊκή κλπ. Συγκέντρωση στην πόλη με την ύπαιθρο ως επικράτεια. Μικρή αγροτική οικονομία που εργάζεται για την άμεση κατανάλωση. Μανιφακτούρα ως οικιακό παράλληλο επάγγελμα των γυναικών και θυγατέρων (κλώθουν και υφαίνουν) ή απλά ανεξαρτητοποιημένο σε διάφορους κλάδους (fabri – μαστόροι, σ.τ.Μ. – κλπ.). Η προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινοτικής υπόστασης είναι η εξασφάλιση της ισότητας ανάμεσα στους ελεύθερους αυτοσυντηρούμενους χωρικούς και η εργασία τους ως όρος για τη διατήρηση της ιδιοκτησίας τους. Συμπεριφέρονται ως ιδιοκτήτες προς τους φυσικούς όρους της εργασίας. Όμως αυτοί οι όροι πρέπει να τίθενται διαρκώς με την προσωπική εργασία πραγματικά ως όροι και αντικειμενικά στοιχεία της προσωπικότητας του ατόμου, της προσωπικής του εργασίας. Από την άλλη

μεριά η κατεύθυνση αυτής της μικρής πολεμικής κοινότητας εξωθεί τα πράγματα πέρα από αυτά τα όρια κλπ. (Ρώμη, Ελλάδα, Εβραίοι κλπ.). «Όταν οι οιωνοί», λέει ο Niebuhr «επιβεβαίωσαν στον Νούμα ότι οι Θεοί επικροτούσαν την εκλογή του, η πρώτη φροντίδα του ευσεβούς βασιλιά δεν ήταν η λειτουργία, αλλά κάτι ανθρώπινο. Μοίρασε την έγγεια ιδιοκτησία, που ο Ρομύλος είχε κερδίσει στον πόλεμο και είχε αφήσει να καταληφθεί. Ίδρυσε τη λειτουργία του Τέρμινου. Όλοι οι παλιοί νομοθέτες και προπάντων ο Μωϋσής, θεμελίωσαν την επιτυχία των επιταγών τους για αρετή, δικαιοσύνη και χρηστά ήθη πάνω στην ιδιοκτησία της γης, ή, τουλάχιστον, στην εξασφαλισμένη κληρονομήσιμη κατοχή γης για το μέγιστο δυνατό αριθμό πολιτών» (τ. I, 245, 2η έκδοση, *Ρωμαϊκή Ιστορία*). Το άτομο τίθεται σε τέτοιες συνθήκες για να κερδίζει τα προς το ζειν ώστε δεν κάνει στόχο του την απόκτηση πλούτου αλλά την αυτοσυντήρηση, τη δική του αναπαραγωγή ως μέλος της κοινότητας. Την αναπαραγωγή του ως ιδιοκτήτη του κλήρου γης και μ' αυτή την ιδιότητα του μέλους της κοινότητας. Η διατήρηση της κοινότητας είναι η αναπαραγωγή όλων των μελών της τελευταίας ως αυτοσυντηρούμενων χωρικών, των οποίων ο πλεονάζων χρόνος ανήκει στην κοινότητα, στην εργασία του πολέμου κλπ. Η ιδιοκτησία πάνω στη δικιά τους εργασία διαμεσολαβείται μέσα από την ιδιοκτησία πάνω στους όρους της εργασίας – το κομμάτι γης, που από την πλευρά του είναι εγγυημένο από την παρουσία της κοινότητας, και αυτή πάλι από την επιπρόσθετη εργασία με τη μορφή της πολεμικής θητείας κλπ. των μελών της κοινότητας. Δεν είναι η συνεργασία στο έργο παραγωγής πλούτου, με την οποία αναπαράγεται το μέλος της κοινότητας, αλλά η συνεργασία στην εργασία για τα συμφέροντα της κοινότητας (φανταστικά και πραγματικά) με στόχο τη διατήρηση της ένωσης προς τα έξω και προς τα μέσα. Η ιδιοκτησία είναι quiritorium, ρωμαϊκή, ο ατομικός-ιδιωτικός γαιοκτήμονας είναι τέτοιος μόνο ως Ρωμαίος, όμως όντας Ρωμαίος είναι ατομικός-ιδιωτικός γαιοκτήμονας.

Μια [άλλη] μορφή της ιδιοκτησίας των εργαζόμενων ατόμων, αυτοσυντηρούμενων μελών της κοινότητας, πάνω στους φυσικούς όρους της εργασίας τους είναι η *γερμανική*. Εδώ δε συμβαίνει, όπως στην περίπτωση της ειδικά ανατολίτικης μορφής, το μέλος της κοινότητας να είναι σαν τέτοιο συν-κάτοχος

της κοινοτικής ιδιοκτησίας (όπου η ιδιοκτησία υφίσταται *μόνο* ως κοινοτική ιδιοκτησία, το μεμονωμένο μέλος *κατέχει* σαν τέτοιο μόνο ένα ξεχωριστό τμήμα, κληρονομικό ή όχι, επειδή κάθε μέρος της ιδιοκτησίας δεν ανήκει σε κανένα μέλος για τον εαυτό του, αλλά ως άμεσο μέλος της κοινότητας, δηλαδή ως σε άμεση ενότητα μαζί της και όχι σε διαφορά μ' αυτήν. Αυτός ο μεμονωμένος είναι λοιπόν μόνο κάτοχος. Υφίσταται μόνο *κοινοτική* ιδιοκτησία, και μόνο *ιδιωτική κατοχή*. Ο τρόπος αυτής της κατοχής σε σχέση με την κοινοτική ιδιοκτησία μπορεί να είναι τροποποιημένος ιστορικά, τοπικά κλπ. κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο, ανάλογα αν η εργασία εκτελείται απομονωμένα από τον ίδιο τον ιδιωτικό κάτοχο ή πάλι ορίζεται από την ίδια την κοινότητα, ή από τη μονάδα που αιωρείται πάνω από την ιδιαίτερη κοινότητα). Ούτε πάλι τα πράγματα είναι όπως στη ρωμαϊκή, ελληνική μορφή (σε συντομία την κλασική αρχαία) – εδώ η γη καταλαμβάνεται από την κοινότητα, ρωμαϊκό έδαφος: ένα μέρος της μένει στην κοινότητα σαν τέτοιο σε διάκριση από τα μέλη της κοινότητας, ager publicus στις διάφορες μορφές του. Το άλλο μέρος διανέμεται και κάθε κλήρος της γης είναι κατά τούτο ρωμαϊκός ότι είναι η ατομική ιδιοκτησία, ο χώρος ενός Ρωμαίου, το μερίδιο που του ανήκει στο εργαστήριο. Είναι όμως επίσης τότε μόνο Ρωμαίος, αν κατέχει αυτό το κυριαρχικό δικαίωμα πάνω σε ένα τμήμα της ρωμαϊκής γης (σελ. 375-381).

(...)

Επειδή ο πατρίκιος εκπροσωπεί σε ψηλότερο βαθμό τον κοινοτικό θεσμό, είναι ο possessor (κάτοχος) της ager publicus και τη χρησιμοποιεί μέσα από τους πελάτες του κλπ. (την ιδιοποιείται όλο και περισσότερο). Η γερμανική κοινότητα δεν είναι συγκεντρωμένη στην πόλη. Μ' αυτή την απλή συγκέντρωση – η πόλη ως κέντρο της ζωής της υπαίθρου, ως τόπος διαμονής των εργατών της γης, όπως επίσης ως κέντρο της διεξαγωγής του πολέμου – η κοινότητα κατέχει σαν τέτοια μια εξωτερική υπόσταση, διακριτή από εκείνη του καθενός. Η αρχαία κλασική ιστορία είναι ιστορία της πόλης, όμως πόλεων που θεμελιώθηκαν πάνω σε έγγεια ιδιοκτησία και αγροκαλλιέργεια. Η ασιατική ιστορία είναι ένα είδος αδιάφορης ενότητας πόλης και υπαίθρου (οι καθαυτό μεγάλες πόλεις πρέπει να θεωρηθούν εδώ απλά ως στρατόπεδα των ηγεμόνων, ως υπερφυσικά έμ-

δρυα υπεράνω της καθαυτό οικονομικής κατασκευής). Ο Μεσαίωνας (γερμανικοί καιροί) ξεκινάει από την ύπαιθρο ως έδρα της ιστορίας, της οποίας η παραπέρα ανάπτυξη προχωράει με την αντίθεση πόλης και υπαίθρου. Η σύγχρονη [ιστορία] είναι αστικοποίηση της υπαίθρου και όχι όπως στους αρχαίους υπαιθροποίηση της πόλης.

Κατά την ένωσή της στην πόλη η κοινότητα σαν τέτοια έχει οικονομική υπόσταση. Η απλή *παρουσία* της πόλης σαν τέτοιας είναι διαφορετική από την απλή πολυμορφία των ανεξάρτητων σπιτιών. Το όλο δεν αποτελείται εδώ από τα μέρη του. Είναι ένα είδος αυτόνομου οργανισμού. Στους Γερμανούς, όπου η κάθε μια από τις κεφαλές των οικογενειών εγκαθίσταντο σε δάση, σε μεγάλη απόσταση από την άλλη, η κοινότητα υπάρχει ήδη με μια *εξωτερική* θεώρηση, μόνο μέσα από την εκάστοτε συνένωση των μελών της κοινότητας, παρόλο που η *καθαυτή* ενότητά τους εγκαθιδρύεται στην καταγωγή, τη γλώσσα, το κοινό παρελθόν και την ιστορία κλπ. Η *κοινότητα* εμφανίζεται λοιπόν ως συνένωση, όχι ως *όμιλος*, ως ένωση, τα αυτόνομα υποκείμενα της οποίας αποτελούν τους ιδιοκτήτες της γης, όχι ως μονάδα. Η κοινότητα λοιπόν δεν υφίσταται στην πραγματικότητα *ως κράτος*, ως *κρατικός οργανισμός*, όπως στους αρχαίους, γιατί δεν υφίσταται ως *πόλη*. Για να λάβει πραγματική υπόσταση η κοινότητα πρέπει οι ελεύθεροι ιδιοκτήτες της γης να συγκροτήσουν *συνέλευση*, ενώ στη Ρώμη λ.χ. *υφίσταται* έξω από αυτές τις συνελεύσεις, στην παρουσία *της ίδιας της πόλης* και των υπαλλήλων που προΐστανται κλπ. Βέβαια και στους Γερμανούς συναντάει κανείς τον *ager publicus*, τη γη της κοινότητας ή γη του λαού, σε διάκριση από την ιδιοκτησία του καθενός. Είναι έδαφος κυνηγιού, βοσκής, ξυλείας κλπ., το τμήμα της γης που δε μπορεί να μοιραστεί, όταν μέλλει να χρησιμεύσει μ' αυτή τη συγκεκριμένη μορφή ως μέσο παραγωγής. Παρόλα αυτά, αυτός ο *ager publicus* δεν εμφανίζεται όπως π.χ. στους Ρωμαίους ως η ιδιαίτερη οικονομική παρουσία του κράτους δίπλα στους ατομικούς ιδιοκτήτες, ώστε αυτοί να είναι πραγματικά *ατομικοί* (privat) ιδιοκτήτες στο βαθμό που είχαν *εξαιρεθεί*, τους είχε αφαιρεθεί (priviert), όπως στους πληβείους, η χρήση του ager publicus. Ο ager publicus μάλλον εμφανίζεται μόνο ως συμπλήρωμα της ατομικής ιδιοκτησίας στους Γερμανούς, και προβάλλει ως ιδιοκτησία μόνο στο μέτρο που πρέπει να γίνει αντικείμενο υπεράσπισης ενάντια σε εχθρικές φυλές ως κοινοκτημοσύνη της μιας φυλής. Η ιδιοκτησία του καθενός δεν εμφανίζεται διαμεσολαβούμενη από την κοινότητα, αλλά αντίθετα η παρουσία της κοινότητας και της κοινοτικής ιδιοκτησίας ως διαμεσολαβούμενη, δηλαδή ως σχέση των αυτόνομων υποκειμένων μεταξύ τους. Το οικονομικό όλο εμπεριέχεται κατά βάθος σε κάθε μεμονωμένο σπίτι που σχηματίζει για τον εαυτό του ένα αυτοδύναμο κέντρο της παραγωγής (μανιφακτούρα καθαρά σαν σπιτική δευτερεύουσα εργασία των γυναικών κλπ.). Στον αρχαίο κόσμο η πόλη με τα όριά της είναι το οικονομικό όλο. Στο γερμανικό κόσμο ο μεμονωμένος τόπος διαμονής, ο οποίος επιπλέον εμφανίζεται ως ένα σημείο μέσα στη γη που του ανήκει, δεν είναι η συγκέντρωση πολλών ιδιοκτησιών, αλλά η οικογένεια ως αυτόνομη μονάδα. Στην ασιατική μορφή (τουλάχιστον αυτή που κυριαρχεί) δεν υπάρχει ιδιοκτησία, αλλά μόνο κατοχή του καθενός. Η κοινότητα είναι ο πραγματικός και αληθινός ιδιοκτήτης της γης. Στους αρχαίους (τους Ρωμαίους ως το πλέον κλασικό παράδειγμα, το πράγμα στην πιο καθαρή και χαρακτηριστική του μορφή) υπάρχει η αντιθετική μορφή κρατικής έγγειας ιδιοκτησίας και ατομικής έγγειας ιδιοκτησίας, ώστε το τελευταίο να διαμεσολαβείται από το πρώτο ή το ίδιο το πρώτο να υφίσταται μ' αυτή τη διπλή μορφή. Γιαυτό και ο ατομικός γαιοκτήμονας είναι ταυτόχρονα και πολίτης της πόλης. Οικονομικά η κρατική ιθαγένεια διαλύεται στην απλή μορφή, ότι το μέλος μιας χώρας κατοικεί σε μια πόλη. Στη γερμανική μορφή το μέλος της χώρας δεν είναι πολίτης μιας πόλης, δηλαδή δεν είναι κάτοικος πόλεων, αλλά βάση αποτελεί η απομονωμένη αυτόνομη οικογενειακή διαμονή εγγυημένη μέσα από το συνασπισμό με άλλες τέτοιες οικογενειακές διαμονές της ίδιας φυλής και η ευκαιριακή συνάθροισή τους λόγω πολέμου, θρησκείας, απόδοσης δικαιοσύνης κλπ. με στόχο την αμοιβαία εγγύηση της «ιθαγένειας» (Bürgschaft). Η ατομική έγγεια ιδιοκτησία δεν εμφανίζεται εδώ ως αντιθετική μορφή της έγγειας ιδιοκτησίας της κοινότητας, ούτε ως διαμεσολαβούμενη απ' αυτή, αλλά αντίθετα. Η κοινότητα υφίσταται μόνο στη σχέση αυτών των ατομικών γαιοκτημόνων σαν τέτοιων μεταξύ τους. Η κοινοτική ιδιοκτησία σαν τέτοια εμφανίζεται μόνο ως κοινοτικό παρεπόμενο στις ατομικές φυλετικές έδρες και την ιδιοποίηση του ε-

δάφους. Ούτε και η κοινότητα είναι η ουσία δίπλα στην οποία το άτομο εμφανίζεται ως τυχαίο συμβάν. Ούτε το γενικό είναι μια *ζωντανή ενότητα*, το γενικό που υφίσταται σαν τέτοιο τόσο στην παράστασή του, όσο και στην υπόσταση της πόλης και των αναγκών της πόλης σε διάκριση από τις ανάγκες του ατόμου, ή στη γη της πόλης ως την ιδιαίτερη παρουσία της σε διάκριση από την ιδιαίτερη οικονομική παρουσία του μέλους της κοινότητας. Αλλά αντίθετα, από τη μια μεριά η κοινότητα καθαυτή προϋποτίθεται για τον ατομικό ιδιοκτήτη ως το κοινό στη γλώσσα, το αίμα κλπ., από την άλλη όμως υφίσταται ως παρουσία μόνο κατά την *πραγματική συνέλευση* για κοινοτικούς στόχους, και στο μέτρο που έχει ιδιαίτερη οικονομική υπόσταση, στην από κοινού χρησιμοποιούμενη περιοχή κυνηγιού, βοσκής κλπ., γίνεται αντικείμενο τέτοιας χρήσης από καθένα ατομικό ιδιοκτήτη σαν τέτοιο, και όχι σαν εκπρόσωπο του κράτους (όπως στη Ρώμη). Είναι πραγματικά κοινή ιδιοκτησία των ατομικών ιδιοκτητών, και όχι της ένωσης αυτών των ιδιοκτητών που έχει στη μορφή της ίδιας της πόλης μια ξεχωριστή υπόσταση από αυτούς ως μεμονωμένα άτομα.

Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι το εξής: Σ' όλες αυτές τις μορφές όπου η έγγεια ιδιοκτησία και η αγροκαλλιέργεια αποτελούν τη βάση της οικονομικής τάξης, και συνεπώς είναι οικονομικός στόχος η παραγωγή αξιών χρήσης, υπάρχει η *αναπαραγωγή του ατόμου* στις συγκεκριμένες του σχέσεις προς την κοινότητα, μέσα στην οποία αποτελεί τη βάση των σχέσεων αυτών: 1) Ιδιοποίηση, όχι μέσα από την εργασία, αλλά ως προϋπόθεση της εργασίας, του φυσιολογικού όρου της εργασίας, *της γης* ως του πρωταρχικού εργασιακού εργαλείου, τόσο σαν εργαστήριο όσο και σαν αποθήκη των πρώτων υλών. Το άτομο συμπεριφέρεται απλά στις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας σαν αυτές να ήταν δικές του, σαν την ανόργανη φύση της υποκειμενικότητάς του, σαν τις συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματώνεται η τελευταία. Ο κύριος αντικειμενικός όρος εργασίας δεν εμφανίζεται ο ίδιος ως *προϊόν* της εργασίας, αλλά υπάρχει ως *φύση*. Από τη μια μεριά το ζωντανό άτομο, από την άλλη η γη, ως αντικειμενικός όρος της αναπαραγωγής του. 2) Αλλά αυτή η *συμπεριφορά* προς τη γη, το έδαφος, ως ιδιοκτησία του εργαζόμενου ατόμου – το οποίο γιαυτό και δεν εμφανίζεται εκ των προτέρων ως *απλό* εργαζόμενο άτομο, σ' αυτή την αφαίρεση, αλλά έχει με την ιδιοκτησία της γης έναν *αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης*, που *προϋποτίθεται* για τη δραστηριότητά του και που δεν εμφανίζεται ως απλό αποτέλεσμά της, και που είναι κατά τον ίδιο τρόπο μια προϋπόθεση της δραστηριότητάς του όπως το δέρμα του, τα αισθητήρια όργανά του, τα οποία βέβαια αναπαράγει και αναπτύσσει κλπ. στη διαδικασία της ζωής του, τα οποία όμως είναι από την πλευρά τους προϋποθέσεις για αυτή τη διαδικασία αναπαραγωγής – διαμεσολαβείται αμέσως από την αυτοφυή, λίγο ή πολύ ιστορικά εξελιγμένη και τροποποιημένη παρουσία του ατόμου *ως μέλους μιας κοινότητας* – την αυτοφυή του παρουσία ως μέλους της φυλής κλπ. Ένα απομονωμένο άτομο θα μπορούσε τόσο λίγο να έχει ιδιοκτησία πάνω στη γη, όσο και να μιλά. Θα μπορούσε βέβαια να την καταναλώνει ως ουσία, όπως κάνουν τα ζώα. Η συμπεριφορά προς τη γη ως ιδιοκτησία διαμεσολαβείται πάντα από την κατάληψη, ειρηνική ή βίαια, της γης από τη φυλή, την κοινότητα σε οποιαδήποτε λίγο ή πολύ αυτοφυή ή ήδη ιστορικά εξελιγμένη μορφή. Το άτομο δεν μπορεί ποτέ να παρουσιασθεί εδώ με τη σημειακότητα με την οποία εμφανίζεται ως απλός ελεύθερος εργάτης. Όταν οι αντικειμενικοί όροι της εργασίας του προϋποτίθενται ως ανήκοντες στο άτομο, τότε και αυτό το ίδιο προϋποτίθεται υποκειμενικά ως μέλος μιας κοινότητας, μέσα από την οποία διαμεσολαβείται η σχέση του με τη γη. Η σχέση του με τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας διαμεσολαβείται μέσα από την παρουσία του ως μέλος της κοινότητας. Από την άλλη μεριά, η πραγματική υπόσταση της κοινότητας προσδιορίζεται από τη συγκεκριμένη μορφή της ιδιοκτησίας του στους αντικειμενικούς όρους της εργασίας. Το αν αυτή η μέσα από την παρουσία στην κοινότητα διαμεσολαβούμενη ιδιοκτησία εμφανίζεται ως *κοινοτική ιδιοκτησία*, όπου το άτομο είναι μόνο κάτοχος και δεν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία πάνω στη γη – ή αν η ιδιοκτησία εμφανίζεται με τη διπλή μορφή της κρατικής δίπλα στην ατομική ιδιοκτησία, ώστε η τελευταία όμως να φαίνεται ότι ορίζεται από την πρώτη, και γιαυτό και μόνο ο πολίτης του κράτους είναι και πρέπει να είναι ατομικός ιδιοκτήτης, από την άλλη μεριά όμως η ιδιοκτησία του ως πολίτη του κράτους έχει ταυτόχρονα μια ξεχωριστή υπόσταση – είτε τέλος αν η κοινοτική ιδιοκτησία είναι μόνο συμπλήρωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, αυτή όμως ως βάση της

κοινότητας γενικά δεν έχει ύπαρξη καθαυτή έξω από τη *συνέλευση* των μελών της κοινότητας και τη συνένωσή τους για κοινούς στόχους – αυτές οι διάφορες μορφές της συμπεριφοράς των μελών της κοινότητας ή της φυλής προς τη γη της φυλής – τη γη, όπου πάνω της εγκαταστάθηκε – εξαρτώνται εν μέρει από τις έμφυτες κλίσεις της φυλής, εν μέρει από τους οικονομικούς όρους κάτω από τους οποίους πραγματικά συμπεριφέρεται ως ιδιοκτήτης της γης, δηλαδή ιδιοποιείται τους καρπούς της με την εργασία, και αυτό πάλι θα εξαρτάται από το κλίμα, τη φυσική σύσταση της γης, τον από τη φύση ορισμένο τρόπο εκμετάλλευσής της, τη συμπεριφορά προς εχθρικές φυλές ή και γειτονικές φυλές και τις αλλαγές που συνεπιφέρουν οι μετακινήσεις των λαών, τα ιστορικά βιώματα κλπ. Για να συνεχίσει η κοινότητα σαν τέτοια να υπάρχει με τον παλιό τρόπο, είναι αναγκαία η αναπαραγωγή των μελών της κάτω από τους αντικειμενικούς όρους που υποθέσαμε προηγουμένως. Η ίδια η παραγωγή, η πρόοδος του πληθυσμού (και αυτή ανήκει στην παραγωγή) αναιρεί σταδιακά τους όρους αυτούς, τους καταστρέφει αντί να τους αναπαράγει κλπ., και μ' αυτό τον τρόπο βυθίζεται ο κοινοτικός οργανισμός μαζί με τις σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στις οποίες είχε θεμελιωθεί. Η ασιατική μορφή διατηρείται αναγκαία για περισσότερο χρόνο και σε πιο σκληρή μορφή. Ανήκει αυτό στις προϋποθέσεις της, ότι το άτομο δεν γίνεται ανεξάρτητο από την κοινότητα, ότι αυτοσυντηρείται ο κύκλος της παραγωγής, η ενότητα της αγροκαλλιέργειας και χειροτεχνίας κλπ. Αν το άτομο αλλάζει τη σχέση του προς την κοινότητα, μ' αυτό τον τρόπο αλλάζει και δρα καταστροφικά πάνω στην κοινότητα και την οικονομική της προϋπόθεση. Από την άλλη η αλλαγή αυτής της οικονομικής προϋπόθεσης – που αναδείχθηκε από την ίδια της τη διαλεκτική, την πτώχευση κλπ., συγκεκριμένα η επιρροή των πολέμων και των κατακτήσεων, που στη Ρώμη λ.χ. ανήκει ουσιαστικά στους οικονομικούς όρους της ίδιας της κοινότητας – αναιρεί τον πραγματικό δεσμό πάνω στον οποίο στηρίζεται. Σ' όλες αυτές τις μορφές *η αναπαραγωγή προϋποτιθέμενων* – λίγο ή πολύ αυτοφυών ή και ιστορικά αλλά και παραδοσιακά σχηματισμένων – σχέσεων του ατόμου προς την κοινότητά του, και μια *ορισμένη, έξω απ' αυτό προκαθορισμένη αντικειμενική* παρουσία, τόσο στη συμπεριφορά προς τους όρους εργασίας όσο και προς τους συνεργάτες του, φυλετικούς συγγενείς του κλπ. – αποτελεί τη βάση της εξέλιξης, που από τα πριν είναι *περιορισμένη*, αλλά που με την αναίρεση των ορίων εμφανίζει παρακμή και διάλυση. Η ανάπτυξη της δουλείας, η συγκέντρωση της έγγειας κατοχής, η ανταλλαγή, το χρηματικό σύστημα, οι κατακτήσεις κλπ. στους Ρωμαίους για παράδειγμα, παρόλο που όλα αυτά τα στοιχεία φαίνονταν να είναι συμβατά μέχρι ένα σημείο με τη βάση και φαίνονταν εν μέρει να την διευρύνουν μόνο αθώα, εν μέρει να αναφύονται απ' αυτή ως απλές καταχρήσεις. Εδώ, στο εσωτερικό ενός ορισμένου κύκλου μπορούν να συμβούν μεγάλες εξελίξεις. Εδώ όμως δεν πρέπει να σκέφτεται κανείς μια ελεύθερη και πλήρη ανάπτυξη, ούτε του ατόμου, ούτε της κοινωνίας διότι μια τέτοια ανάπτυξη βρίσκεται σε αντίφαση με την αρχική σχέση. (σελ. 382-387).

(...)

Οι *αρχικοί όροι της παραγωγής* (ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η αναπαραγωγή ενός αριθμού ανθρώπων που αναπτύσσεται με τη φυσιολογική διαδικασία των δύο φύλων. Γιατί αυτή η αναπαραγωγή αν και από τη μια φαίνεται ως ιδιοποίηση των αντικειμένων από τα υποκείμενα, από την άλλη φαίνεται εξίσου ως μορφοποίηση, υπαγωγή των αντικειμένων σε ένα υποκειμενικό στόχο, μετατροπή τους σε αποτελέσματα και αποδέκτες της υποκειμενικής δραστηριότητας) *δεν μπορεί να έχουν και οι ίδιοι παραχθεί* αρχικά – να είναι αποτελέσματα της παραγωγής. Δεν είναι η *ενότητα* των ζωντανών και ενεργών ανθρώπων με τους φυσικούς, ανόργανους όρους του μεταβολισμού τους και συνεπώς και η ιδιοποίηση της φύσης από μέρους τους – που αποζητά μια ερμηνεία και που είναι αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, αλλά ο *χωρισμός* ανάμεσα σ' αυτούς τους ανόργανους όρους της ανθρώπινης παρουσίας και σ' αυτή την ενεργή παρουσία, ένας χωρισμός, που ολοκληρώνεται όμως για πρώτη φορά στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου. Στη σχέση της δουλείας και δουλοπαροικίας δεν υπάρχει αυτός ο χωρισμός, αλλά ένα μέρος της κοινωνίας χρησιμοποιείται το ίδιο από το άλλο ως απλός *ανόργανος και φυσικός* όρος της δικής του αναπαραγωγής. Ο δούλος δεν βρίσκεται σε καμιά σχέση με τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας του, αλλά η ίδια η *εργασία*, τόσο με τη μορφή του δούλου, όσο και με αυτήν του δουλοπάροικου, τίθεται *ως ανόργανος όρος*

της παραγωγής στη σειρά των άλλων φυσικών οργανισμών, δίπλα στα ζώα ή στα εξαρτήματα της γης. Με άλλα λόγια: οι αρχικοί όροι της παραγωγής εμφανίζονται ως φυσικές προϋποθέσεις, *φυσικοί όροι ύπαρξης του παραγωγού*, ακριβώς όσο και το ζωντανό σώμα του, που όσο και να το αναπαράγει και να το αναπτύσσει δεν έχει αρχικά δοθεί από αυτόν τον ίδιο, εμφανίζεται ως η *προϋπόθεση* του ίδιου. Η δική του (ζωντανή) παρουσία είναι μια φυσική προϋπόθεση την οποία δεν έχει θέσει ο ίδιος. Αυτοί οι *φυσικοί όροι ύπαρξης*, προς τους οποίους αυτός συμπεριφέρεται ως προς ένα ανόργανο σώμα που του ανήκει, είναι οι ίδιοι διπλοί: 1) υποκειμενικοί και 2) αντικειμενικοί. Βρίσκει τον εαυτό του μέλος μιας οικογένειας, φυλής, γενιάς κλπ. – που στη συνέχεια προσλαμβάνουν με την ανάμειξη και την αντίθεση με άλλες (ενν. φυλές κλπ., σ.τ.Μ.), ιστορικά διαφορετικές μορφές. Σαν τέτοιο μέλος αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη φύση (εδώ λέμε ακόμα γη, έδαφος) ως ανόργανη παρουσία του εαυτού του, ως όρο της παραγωγής και αναπαραγωγής του. Ως φυσικό μέλος του κοινοτικού οργανισμού έχει μερίδιο στην κοινοτική ιδιοκτησία και ιδιαίτερο μερίδιο στην ίδια για κατοχή, ακριβώς όπως ως ρωμαίος πολίτης από τη γέννα του διεκδικεί (τουλάχιστον) ιδεατά τον ager publicus και πραγματικά τόσο τμήμα εδάφους κλπ. Η *ιδιοκτησία* του, δηλ. η σχέση προς τις φυσικές προϋποθέσεις της παραγωγής ως ανήκουσες σ' αυτόν, ως *ιδιόκτητές του*, διαμεσολαβείται από το γεγονός ότι ο ίδιος είναι μέλος του κοινοτικού οργανισμού. (Η αφαίρεση σύμφωνα με την οποία υπάρχει ένας κοινοτικός οργανισμός, όπου τα μέλη του δεν έχουν τίποτα κοινό, εκτός ίσως από τη γλώσσα κλπ. αλλά και μάλλον ούτε κι αυτή, είναι προφανώς προϊόν πολύ υστερότερων ιστορικών καταστάσεων). Αναφορικά με το άτομο είναι π.χ. φανερό, ότι ακόμα και τη γλώσσα τη θεωρεί *σα δικιά του* μόνο ως φυσικό μέλος ενός ανθρώπινου κοινοτικού οργανισμού. Η γλώσσα ως το προϊόν ενός ατόμου είναι τερατούργημα. Αλλά το ίδιο συμβαίνει και με την ιδιοκτησία.

Η γλώσσα είναι κατά τον ίδιο τρόπο προϊόν μιας κοινότητας, όπως και από κάποια άλλη σκοπιά είναι η ίδια η ουσία της κοινότητας, και η αυτομιλούσα παρουσία της. [[Η κοινοτική παραγωγή και η κοινή ιδιοκτησία, όπως π.χ. τη βρίσκει κανείς στο Περού, είναι προφανώς *δευτερεύουσα μορφή*, που εισήχθη και μεταφέρθηκε από φυλές κατακτητών που γνώριζαν από τον εαυτό τους την κοινή ιδιοκτησία και την κοινοτική παραγωγή στην παλιά απλή μορφή, όπως απαντιέται στην Ινδία και στους Σλάβους. Το ίδιο και η μορφή, που βρίσκουμε π.χ. στους Κέλτες στην Ουαλία φαίνεται να είναι *δευτερεύουσα* που μεταφέρθηκε και εισήχθη από κατακτητές στις κατώτερες φυλές που είχαν κυριεύσει. Η ολοκλήρωση και συστηματική επεξεργασία αυτών των συστημάτων από ένα *ανώτατο κέντρο*, δείχνει την υστερότερη δημιουργία τους. Ακριβώς όπως ο φεουδαλισμός που εισήχθη στην Αγγλία που ήταν πιο ολοκληρωμένος στη μορφή, όπως αυτός που δημιουργήθηκε αυτοφυώς στη Γαλλία]] (Σελ. 388-390).

(...) Το μόνο όριο που ο κοινοτικός οργανισμός μπορεί να συναντήσει στη θεώρηση των φυσικών όρων παραγωγής – τη γη – (αν περάσουμε με άλμα αμέσως στους εγκαταστημένους λαούς) ως *δικών του*, είναι *ένας άλλος κοινοτικός οργανισμός*, που τους διεκδικεί ήδη ως το ανόργανο σώμα του. Γιαυτό και ο πόλεμος είναι μια από τις πλέον πρωταρχικές εργασίες αυτών των αυτοφυών κοινοτικών οργανισμών, τόσο για την επιβεβαίωση της ύπαρξης της ιδιοκτησίας, όσο και για την απόκτηση νέας ιδιοκτησίας. (Εδώ πραγματικά μπορούμε να αρκεσθούμε στο να μιλήσουμε για πρωταρχική ιδιοκτησία πάνω στη γη, επειδή σε νομαδικούς λαούς η ιδιοκτησία σε προϊόντα της γης που απαντώνται σε φυσική κατάσταση – π.χ. τα πρόβατα – είναι ταυτόχρονα και ιδιοκτησία πάνω στα λειβάδια που βόσκουν. Γενικά η ιδιοκτησία πάνω στη γη εμπερικλείει και εκείνη πάνω στα οργανικά της προϊόντα). [[Αν ο άνθρωπος κατακτηθεί και ο ίδιος μαζί με το έδαφος ως οργανικό εξάρτημά του, τότε κατακτάται και αυτός ως ένας από τους όρους παραγωγής και έτσι δημιουργείται η δουλεία και δουλοπαροικία, που σύντομα παραποίησαν και τροποποίησαν τις πρωταρχικές μορφές όλων των κοινοτικών οργανισμών και έγιναν οι ίδιες βάση τους. Η απλή κατασκευή προσδιορίζεται από αυτό αρνητικά]]. (Σελ. 390-391)

(...) Αρχικά, *ιδιοκτησία* δε σημαίνει τίποτε άλλο από συμπεριφορά του ανθρώπου προς τους φυσικούς του όρους παραγωγής ως ανήκοντες σ' αυτόν, ως δικούς του, ως *προϋποτιθέμενους μαζί με την ίδια τη δική του παρουσία*. Συμπεριφέρεται προς αυτούς ως *φυσικές προϋποθέσεις* του ίδιου του του εαυ-

τού, που αποτελούν κατά κάποιο τρόπο απλά την προέκταση του σώματός του. Στην πραγματικότητα δεν συμπεριφέρεται προς τους όρους της παραγωγής του, αλλά υπάρχει διττά, τόσο υποκειμενικά ως ο εαυτός του, όσο και αντικειμενικά σ' αυτούς τους φυσικούς ανόργανους όρους της ύπαρξής του. Οι μορφές αυτών *των φυσικών όρων παραγωγής* είναι διπλές: 1) Η παρουσία του ως μέλος ενός κοινοτικού οργανισμού, δηλαδή η παρουσία αυτού του κοινοτικού οργανισμού, που στην αρχική του μορφή είναι *φυλετικός οργανισμός*, λίγο ή πολύ τροποποιημένος φυλετικός οργανισμός 2) Η συμπεριφορά του προς *τη γη* δια μέσου του κοινοτικού οργανισμού, ως *τη δική του*, κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους, ταυτόχρονα *ατομική κατοχή* για το μεμονωμένο άτομο, ή κατά τρόπο ώστε να μοιράζονται μόνο οι καρποί ενώ το ίδιο το έδαφος και η επεξεργασία του παραμένουν κοινά. (Παρόλα αυτά *οι τόποι διαμονής* κλπ., ακόμα κι αν πρόκειται για τα οχήματα των Σκυθών, εμφανίζονται πάντα στην κατοχή του ατόμου). (Σελ. 391).

(...) Η ιδιοκτησία, στο βαθμό που είναι η συνειδητή συμπεριφορά – του ατόμου προς τους όρους παραγωγής ως *τους δικούς του* – και αναφορικά με το άτομο αυτό έχει ορισθεί από την κοινότητα, έχει ανακηρυχθεί σε νόμο και τελεί υπό εγγύηση – στο βαθμό λοιπόν που η παρουσία του παραγωγού εμφανίζεται ως παρουσία στους σ' αυτόν ανήκοντες αντικειμενικούς όρους – πραγματώνεται μόνο δια μέσου της ίδιας της παραγωγής. Η πραγματική ιδιοποίηση πραγματοποιείται μόνο στην ενεργή, πραγματική και όχι ιδεατή σχέση προς αυτούς τους όρους – στην καθιέρωση των τελευταίων ως των όρων της υποκειμενικής του δραστηριότητας.

Μ' αυτό τον τρόπο είναι ταυτόχρονα σαφές, ότι *οι όροι αυτοί αλλάζουν*. Μόνο μέσα από το κυνήγι των φυλών γίνεται μια περιοχή της γης κυνηγότοπος. Μόνο μέσα από την αγροκαλλιέργεια καθιερώνεται η γη, το έδαφος, ως η προέκταση του σώματος του παραγωγού. Αφού κτίσθηκε *η πόλη της Ρώμης* και ορίσθηκε η περιβάλλουσα συνοριακή γραμμή από τους πολίτες της – οι όροι του κοινοτικού οργανισμού διαφοροποιήθηκαν σε σχέση με πριν. Ο στόχος όλων αυτών των κοινοτικών οντοτήτων είναι η διατήρηση, *δηλ. η αναπαραγωγή των ατόμων που τις αποτελούν, ως ιδιοκτητών, δηλ. με τον ίδιο αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης, που δημιουργεί ταυτόχρονα τη σχέση των μελών μεταξύ τους και συνεπώς την ίδια την κοινότητα. Αυτή η αναπαραγωγή όμως είναι αναγκαστικά ταυτόχρονα νέα παραγωγή και καταστροφή της παλιάς μορφής*. Για παράδειγμα, εκεί όπου καθένα από τα άτομα πρέπει να κατέχει τόσα αγροτεμάχια, παρεμβάλλεται σαν εμπόδιο η αύξηση του πληθυσμού. Για να αντιμετωπισθεί αυτό γίνεται ο αποικισμός και αυτός κάνει τους κατακτητικούς πολέμους αναγκαίους. Μ' αυτούς έρχονται οι δούλοι κλπ., μεγαλώνει π.χ. ο ager publicus και μ' αυτόν οι πατρίκιοι που εκπροσωπούν τον κοινοτικό οργανισμό κλπ. Έτσι η διατήρηση της παλιάς κοινότητας εμπεριέχει την καταστροφή των όρων πάνω στους οποίους στηρίζεται, δηλαδή καταλήγει στο αντίθετό της. Αν για παράδειγμα σκεφτόταν κανείς ότι η παραγωγικότητα μπορούσε να αυξηθεί μέσα στον ίδιο χώρο με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων κλπ. (πράγμα που με την παραδοσιακή αγροκαλλιέργεια είναι ειδικά το πιο αργό), αυτό θα περιέκλειε νέους τρόπους και συνδυασμούς της εργασίας, χρήση μεγάλου τμήματος της ημέρας για την αγροκαλλιέργεια κλπ., και μαζί μ' αυτό την κατάργηση και πάλι των παλιών οικονομικών όρων της κοινοτικής οντότητας. Στην ίδια την πράξη της αναπαραγωγής δεν αλλάζουν μόνο οι αντικειμενικοί όροι, π.χ. το χωριό γίνεται πόλη, η άγρια φύση αποψιλωμένος αγρός κλπ., αλλά αλλάζουν οι παραγωγοί, με το να αναδεικνύουν νέες ιδιότητες από τον εαυτό τους, με το να αναπτύσσονται οι ίδιοι μαζί με την παραγωγή, να αλλάζουν μορφή, να σχηματίζουν νέες δυνάμεις και παραστάσεις, νέους τρόπους επικοινωνίας, νέες ανάγκες και νέα γλώσσα. Όσο πιο παλιός και παραδοσιακός είναι ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής – και διαρκεί πολύ στην γεωργία. Ακόμα περισσότερο στην ανατολίτικη συμπληρωματικότητα γεωργίας και μανιφακτούρας – δηλ. όσο περισσότερο παραμένει ίδια η *πραγματική διαδικασία* της ιδιοποίησης, τόσο σταθερότερες είναι οι παλιές μορφές ιδιοκτησίας και μ' αυτές η κοινοτική οντότητα γενικά. Εκεί όπου ήδη παρουσιάζεται ο διαχωρισμός των μελών της κοινότητας ως ατομικών ιδιοκτητών από τα μέλη ως κοινότητα της πόλης και ιδιοκτήτες της επικράτειας της πόλης, εκεί εμφανίζονται ήδη συνθήκες, με τις οποίες το άτομο μπορεί *να χάσει* την ιδιοκτησία του, δηλ. τη διπλή σχέση που το κάνει ισότιμο πολίτη, μέλος της κοινότητας και *ιδιοκτήτη*. Στην ανατολίτικη μορφή αυτή η *απώλεια* είναι σχεδόν αδύνα-

τη, εκτός από εντελώς εξωτερικές επιδράσεις, μια και το μεμονωμένο μέλος της κοινότητας δεν έρχεται ποτέ σε ελεύθερη σχέση προς αυτή (την ιδιοκτησία, σ.τ.Μ.), μέσα από την οποία θα μπορούσε να χάσει τους δεσμούς του (αντικειμενικούς, οικονομικούς προς αυτήν). Είναι σύμφυτο μ' αυτήν. Αυτό οφείλεται επίσης στη συνένωση μανιφακτούρας και γεωργίας, πόλης (χωριού) και υπαίθρου. Στους αρχαίους η μανιφακτούρα εμφανίζεται ως φθορά (δουλειά των *απελεύθερων*, *πελατών*, ξένων) κλπ. Αυτή η ανάπτυξη της παραγωγικής εργασίας (που είναι αποσπασμένη από την καθαρή υπαγωγή στη γεωργία ως οικιακή εργασία των γυναικών, η μανιφακτούρα που προορίζεται μόνο για την αγροκαλλιέργεια και τον πόλεμο, ή τη θεία λειτουργία και τα κοινά – όπως οικοδομές, κατασκευή οδών και ναών) που εξελίσσεται αναγκαία με την επαφή με ξένους, σκλάβους, με την επιθυμία να ανταλλαγεί το πλεονάζον προϊόν κλπ., καταργεί τον τρόπο παραγωγής πάνω στον οποίο βασίζεται η κοινοτική οντότητα και συνεπώς το *αντικειμενικό άτομο*, δηλαδή το ως Ρωμαίος, Έλληνας κλπ. προσδιοριζόμενο άτομο. Κατά τον ίδιο τρόπο επιδρά η ανταλλαγή, η χρέωση κλπ.

Η αρχική ενότητα ανάμεσα σε μια ιδιαίτερη μορφή της (φυλετικής) κοινοτικής οντότητας και της ιδιοκτησίας πάνω στη φύση που συνδέεται μ' αυτήν ή τη συμπεριφορά προς τις αντικειμενικές συνθήκες της παραγωγής ως φυσική παρουσία, ως αντικειμενική παρουσία του ατόμου διαμεσολαβημένη από την κοινότητα, αυτή η ενότητα που από τη μια μεριά φαίνεται ως η ιδιαίτερη μορφή ιδιοκτησίας, βρίσκει τη ζωτική της πραγματικότητα σε ένα καθορισμένο *τρόπο της παραγωγής* αυτό καθαυτό, σε ένα τρόπο, που εμφανίζεται εξίσου ως συμπεριφορά των ατόμων μεταξύ τους, όπως και ως καθορισμένη ενεργή συμπεριφορά προς την ανόργανη φύση, ως καθορισμένος τρόπος εργασίας (που είναι πάντα οικογενειακή εργασία, συχνά κοινοτική εργασία). Ως η πρώτη μεγάλη παραγωγική δύναμη εμφανίζεται η ίδια η κοινότητα. Για τις ιδιαίτερου είδους παραγωγικές συνθήκες (π.χ. κτηνοτροφία, γεωργία) αναπτύσσονται ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής και παραγωγικές δυνάμεις, τόσο υποκειμενικές, εμφανιζόμενες ως ιδιότητες των ατόμων, όσο και αντικειμενικές.

Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των εργαζόμενων υποκειμένων – στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους και με τη φύση – σ' αυτή τη βαθμίδα καταργείται σε τελευταία ανάλυση τόσο ο κοινοτικός οργανισμός τους, όσο και η ιδιοκτησία που θεμελιώθηκε πάνω σ' αυτόν. Μέχρις ένα συγκεκριμένο σημείο υπάρχει αναπαραγωγή. Ύστερα μετατρέπεται σε κατάργηση. (Σελ. 393-395).

(...)

Ο άνθρωπος εξατομικεύεται μόνο μέσα από την ιστορική διαδικασία. Αρχικά εμφανίζεται ως *ομαδικό ον*, ως *φυλετικό ον*, ως *ζώο αγέλης* – βέβαια σε καμιά περίπτωση ως ένα ζώον πολιτικόν[1] με την πολιτική έννοια. Η ανταλλαγή καθαυτή είναι το κύριο μέσο αυτής της εξατομίκευσης. Κάνει περιττό το καθεστώς της ορδής και το καταργεί. Μόλις όμως η υπόθεση πάρει τέτοια τροπή ώστε κάποιος να αναφέρεται στον εαυτό του ως εξατομικευμένος άνθρωπος, το μέσο για να καθιερωθεί ως εξατομικευμένος είναι πλέον η τοποθέτηση του εαυτού του στο γενικό και στο κοινό. Σ' αυτόν τον κοινοτικό οργανισμό έχει γίνει προϋπόθεση για την αντικειμενική παρουσία του ατόμου η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, δηλ. για παράδειγμα ιδιοκτήτη γης, και μάλιστα κάτω από ορισμένους όρους, που το αλυσοδένουν στον κοινοτικό οργανισμό, ή μάλλον που το κάνουν ένα κρίκο στην αλυσίδα του. Στην αστική κοινωνία ο εργάτης για παράδειγμα βρίσκεται εκεί υποκειμενικά, χωρίς αντικειμενικό στόχο. Αλλά το πράγμα που *στέκεται απέναντί του*, έχει πια γίνει ο *πραγματικός κοινοτικός οργανισμός*, τον οποίο επιδιώκει να καταβροχθίσει, από τον οποίο όμως καταβροχθίζεται.

Όλες οι μορφές (λίγο ή πολύ αυτοφυείς, όλες όμως ταυτόχρονα και αποτελέσματα της ιστορικής διαδικασίας), στις οποίες η κοινοτική οντότητα θεωρεί ότι τα υποκείμενα βρίσκονται σε μια ορισμένη αντικειμενική ενότητα με τους όρους παραγωγής τους, ή όπου κάποια συγκεκριμένη υποκειμενική υπόσταση θεωρεί τις ίδιες τις κοινοτικές οντότητες τώρα ως συνθήκες παραγωγής, αντιστοιχούν κατ' ανάγκη σε μια απλώς περιορισμένη, και ως γενική αρχή περιορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων τις καταργεί και η κατάργησή τους είναι μια εξέλιξη στις

1. Ελληνικά στο πρωτότυπο (σ.τ.Μ.).

ανθρώπινες παραγωγικές δυνάμεις. (Σελ. 395-396)

(...)

Η σχέση της εργασίας με το κεφάλαιο ή με τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας ως κεφάλαιο προϋποθέτει μια ιστορική διαδικασία, που διαλύει τις διαφορετικές μορφές στις οποίες ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης ή που ο ιδιοκτήτης εργάζεται. Γιαυτό ιδιαίτερα 1) *Κατάργηση* της συμπεριφοράς προς τη γη – γη και έδαφος – ως φυσικό όρο παραγωγής, – προς την οποία συμπεριφέρεται ως προς δική του ανόργανη υπόσταση, ως εργαστήριο των δυνάμεών του και χώρο της βούλησής του. Όλες οι μορφές στις οποίες απαντιέται αυτή η ιδιοκτησία θεωρούν ως δεδομένο *ένα κοινοτικό οργανισμό*, του οποίου τα μέλη, παρά το ότι μπορεί να υπάρχουν τυπικές διαφορές μεταξύ τους, είναι *ιδιοκτήτες* όντας μέλη του. Η αρχική μορφή αυτής της ιδιοκτησίας είναι συνεπώς η ίδια *άμεση κοινή ιδιοκτησία* (*ανατολίτικη μορφή*, μεταλλαγμένη στη σλάβικη. Αναπτυγμένη μέχρι βαθμού αντίθεσης, αλλά παρ' όλα αυτά ως η μυστική, αν και αντιθετική βάση στην αρχαία και γερμανική ιδιοκτησία). 2) *Κατάργηση των σχέσεων* στις οποίες αυτός εμφανίζεται ως *ιδιοκτήτης του εργαλείου*. Όπως η παραπάνω μορφή της έγγειας ιδιοκτησίας θεωρεί ως δεδομένη μια *πραγματική κοινοτική οντότητα*, έτσι και αυτή η ιδιοκτησία του εργάτη πάνω στο εργαλείο είναι μια ιδιαίτερη μορφή της ανάπτυξης της εργασίας της μανιφακτούρας ως *χειροτεχνική εργασία*. Μ' αυτό συνδέεται και το καθεστώς των συναφιών-σωματείων κλπ. (Το αρχαίο ανατολίτικο καθεστώς της μανιφακτούρας μπορεί να υπαχθεί ήδη κάτω από το 1). Εδώ η ίδια η εργασία είναι κατά το μισό έντεχνη, κατά το μισό αυτοσκοπός κλπ. μαστοριλίκι. Ο κεφαλαιοκράτης είναι ο ίδιος ακόμα μάστορας. Με την ιδιαίτερη εργασιακή δεξιότητα εξασφαλίζεται και η κατοχή του εργαλείου κλπ. κλπ. Κληρονομιέται κατά κάποιο τρόπο ο τρόπος εργασίας με την οργάνωση εργασίας και το εργαλείο της εργασίας. Καθεστώς μεσαιωνικών πόλεων. Η εργασία είναι ακόμα η δική του. Μια ορισμένη αυτάρκης ανάπτυξη μονόπλευρων ικανοτήτων κλπ. 3) Και στα δυο εμπεριέχεται το ότι πρέπει να κατέχει τα μέσα κατανάλωσης πριν από την παραγωγή, αναγκαία για να ζει ως παραγωγός – δηλαδή κατά τη διάρκεια της παραγωγής, *πριν* από την ολοκλήρωσή της. Ως ιδιοκτήτης γης εμφανίζεται να διαθέτει άμεσα το αναγκαίο καταναλωτικό αποθεματικό. Σαν αρχιτεχνίτης το έχει κληρονομήσει, κερδίσει, οικονομήσει και σαν βοηθός τεχνίτη είναι πρώτα *μαθητευόμενος*, όπου δεν εμφανίζεται ως καθαυτό αυτόνομος εργάτης, αλλά μοιράζεται πατριαρχικά το φαγητό του με το μάστορα. Ως (πραγματικός) εταίρος υπάρχει κάποιου τύπου κοινοκτημοσύνη του καταναλωτικού αποθεματικού που κατέχει ο μάστορας. Παρά το ότι δεν είναι *ιδιοκτησία* του εταίρου, είναι τουλάχιστον υπό την συν-κατοχή του μέσα από τους νόμους του συναφιού, την καταγωγή κλπ. (Αναλυτικότερα εδώ). 4) *Κατάργηση* από την άλλη πλευρά εξίσου και των σχέσεων, *όπου οι ίδιοι οι εργάτες, οι ίδιες οι ζωντανές δυνατότητες εργασίας ανήκουν άμεσα στις αντικειμενικές συνθήκες παραγωγής*, και γίνονται σαν τέτοιες αντικείμενο ιδιοποίησης – δηλαδή οι δούλοι και οι δουλοπάροικοι. Για το κεφάλαιο, ο εργάτης δεν είναι όρος παραγωγής, αλλά μόνο η εργασία. Αν μπορεί να φροντίσει να εκτελείται από μηχανές, ή μάλιστα από νερό, αέρα, τόσο το καλύτερο. Και δεν ιδιοποιείται τον εργάτη, αλλά την εργασία του – όχι άμεσα, αλλά διαμεσολαβημένη μέσα από την ανταλλαγή. (Σελ. 396-397).

(...) Κατά δεύτερο λόγο όμως, εκεί όπου εγκαθιδρύεται η *ιδιοκτησία πάνω στο εργαλείο*, ή η συμπεριφορά του εργάτη προς το εργαλείο σα δικό του, εκεί όπου εργάζεται ως ιδιοκτήτης του εργαλείου (πράγμα που προϋποθέτει την υπαγωγή του εργαλείου κάτω από την ατομική του εργασία, δηλ. προϋποθέτει μια ιδιαίτερα στενοκέφαλη βαθμίδα ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης), όπου αυτή η μορφή του *εργάτη ως ιδιοκτήτη* ή του εργαζόμενου ιδιοκτήτη εγκαθιδρύεται ως αυτόνομη μορφή, δίπλα και έξω από την έγγεια ιδιοκτησία – ώστε η χειροτεχνική και αστική ανάπτυξη της εργασίας να μην εμφανισθεί όπως στην πρώτη περίπτωση ως τυχαίο σύμπτωμα της έγγειας ιδιοκτησίας και υποταγμένη σ' αυτήν – εκεί δηλαδή όπου και η πρώτη ύλη και τα μέσα επιβίωσης *διαμεσολαβούνται* ως ιδιοκτησία του τεχνίτη, διαμεσολαβημένα μέσα από την τέχνη του, μέσα από την ιδιοκτησία του πάνω στο εργαλείο – εκεί προϋποτίθεται ήδη μια δεύτερη ιστορική βαθμίδα δίπλα και έξω από την πρώτη, που η ίδια ήδη πρέπει να εμφανίζεται ουσιαστικά τροποποιημένη με την *ανεξαρτοποίηση αυτού του δεύτερου είδους ιδιοκτησίας ή εργαζόμενου ιδιοκτήτη*. Μια και το ίδιο το εργαλείο είναι ήδη προϊόν της εργασίας, δηλαδή το

στοιχείο το οποίο εγκαθιδρύει την ιδιοκτησία έχει ήδη εγκαθιδρυθεί από την εργασία, ο κοινοτικός οργανισμός δεν μπορεί πια να εμφανίζεται με την αυτοφυή μορφή του, όπως στην πρώτη περίπτωση – ο κοινοτικός οργανισμός, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε αυτό το είδος ιδιοκτησίας – *αλλά* ως αυτή η ίδια παραχθείσα, δημιουργηθείσα, δευτερογενής, από τον ίδιο τον εργάτη παραχθείσα κοινοτική οντότητα. (Σελ. 398-399).

(...) Οι πρωταρχικές μορφές της ιδιοκτησίας διαλύονται αναγκαία μέσα στη σχέση με τις διάφορες αντικειμενικές δυνάμεις που καθορίζουν την παραγωγή σα δική τους. Σχηματίζουν εξίσου την οικονομική βάση διαφορετικών μορφών κοινότητας όπως και από την πλευρά τους έχουν ως προϋπόθεση ορισμένες μορφές της κοινότητας. (Σελ. 399).

Grundrisse..., σελ. 375-399 (1857-58)

Αν παρατηρήσει κανείς τη γαιοπρόσοδο στην απλούστερή της μορφή, την *πρόσοδο εργασίας*, όπου ο άμεσος παραγωγός καλλιεργεί τη γη που από τα πράγματα του ανήκει με εργαλεία εργασίας (άροτρο, ζώα κλπ.) που του ανήκουν πραγματικά ή νομικά για ένα μέρος της εβδομάδας, και τις υπόλοιπες μέρες της εβδομάδας δουλεύει προς όφελος του γαιοκτήμονα, για το γαιοκτήμονα, αμισθί, τότε το πράγμα γίνεται εδώ απόλυτα καθαρό: η πρόσοδος και η υπεραξία είναι ταυτόσημες. Η πρόσοδος, όχι το κέρδος είναι η μορφή με την οποία εκφράζεται εδώ η απλήρωτη υπερεργασία. Κατά πόσο ο εργάτης [self-sustaining serf[1]] μπορεί εδώ να κερδίσει κάποιο περίσσευμα πέρα από τα απαραίτητα μέσα επιβίωσής του, δηλαδή κάποιο περίσσευμα πέρα απ' αυτό που θα ονομάζαμε στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής εργασιακό μισθό, εξαρτάται, αν οι υπόλοιπες συνθήκες παραμένουν οι ίδιες, από την αναλογία στην οποία υποδιαιρείται ο εργάσιμος χρόνος του σε εργάσιμο χρόνο για τον εαυτό του και καταναγκαστική εργασία για το γαιοκτήμονα. Αυτό το περίσσευμα πέρα από τα πλέον αναγκαία μέσα επιβίωσης, το φύτρο αυτού που εμφανίζεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως κέρδος, είναι απόλυτα και καθ' ολοκληρίαν προσδιορισμένο από το ύψος της γαιοπροσόδου, η οποία εδώ δεν είναι μόνο άμεσα απλήρωτη υπερεργασία, αλλά και εμφανίζεται σαν τέτοια. Απλήρωτη υπερεργασία για τον «ιδιοκτήτη» των όρων παραγωγής, που εδώ συμπίπτουν με τη γη και που στο μέτρο που διαφέρουν απ' αυτή υφίστανται μόνο ως εξάρτημά της. Το γεγονός ότι το προϊόν του δουλοπάροικου πρέπει να αρκέσει εδώ, εκτός από την επιβίωσή του, για να αντικαταστήσει τους όρους εργασίας είναι μια συνθήκη που παραμένει η ίδια σε όλους τους τρόπους παραγωγής, μια και δεν είναι αποτέλεσμα της ιδιαίτερης μορφής τους, αλλά γενικά ένας φυσικός όρος κάθε συνεχούς και αναπαραγωγικής εργασίας, κάθε παραγωγής σε συνεχή βάση, που πάντα είναι ταυτόχρονα και αναπαραγωγή, δηλαδή και αναπαραγωγή των δικών της όρων δράσης. Είναι επιπρόσθετα σαφές, ότι σε όλες τις μορφές, στις οποίες ο άμεσος εργάτης παραμένει «κάτοχος» των μέσων παραγωγής και των όρων εργασίας που είναι αναγκαίοι για την παραγωγή των ίδιων του των μέσων συντήρησης, η σχέση ιδιοκτησίας θα πρέπει να εμφανίζεται ταυτόχρονα ως άμεση σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, δηλαδή ο άμεσος παραγωγός θα εμφανίζεται ως μη ελεύθερος. Μια έλλειψη ελευθερίας η οποία ξεκινάει από τη δουλοπαροικία με καταναγκαστική εργασία (αγγαρεία) και φθάνει, στην πιο αδύνατη μορφή της, μέχρι την υποχρέωση σε φόρο υποτέλειας. Ο άμεσος παραγωγός βρίσκεται εδώ, ανάλογα με τις προϋποθέσεις, σε κατάσταση που κατέχει τα δικά του μέσα παραγωγής, τους αντικειμενικούς όρους εργασίας που είναι αναγκαίοι για την πραγμάτωση της εργασίας του και για τη δημιουργία των μέσων συντήρησής του. Ασχολείται ανεξάρτητα με τη γεωργία καθώς και με την επαρχιακή-οικιακή βιομηχανία που είναι συνδεμένη μ' αυτήν. Αυτή η ανεξαρτησία δεν αναιρείται με το ότι αυτοί οι μικροί αγρότες σχηματίζουν μεταξύ τους, όπως για παράδειγμα στην Ινδία, μια λίγο ή πολύ αυτοφυή παραγωγική κοινότητα, μια και εδώ έχουμε να κάνουμε με ανεξαρτησία μόνο απέναντι στον ονομαστικό γαιοκτήμονα. Κάτω από αυτούς τους όρους, η υπερεργασία για τον ονομαστικό γαιοκτήμονα μπορεί να τους αποσπασθεί μόνο με εξωοικονομικό καταναγκασμό, όποια μορφή κι αν πάρει αυ-

1. Αυτοσυντηρούμενος δουλοπάροικος (σ.τ.γ.Ε.).

τός[1]. Εκείνο που τη διακρίνει από την οικονομία των σκλάβων και των φυτειών είναι ότι εδώ ο σκλάβος δουλεύει με ξένους όρους παραγωγής και δεν είναι αυτόνομος. Χρειάζονται λοιπόν προσωπικές σχέσεις εξάρτησης, προσωπική ανελευθερία, σε όποιο βαθμό και αν απαιτείται, και να είναι κανείς αλυσοδεμένος στη γη σαν εξάρτημά της, υποταγή με την απόλυτη έννοια του όρου. Αν δεν είναι οι ατομικοί ιδιοκτήτες, αλλά το κράτος όπως στην Ασία, που βρίσκεται απέναντί τους άμεσα ως ιδιοκτήτης της γης και ταυτόχρονα ως κυρίαρχος, τότε πρόσοδος και φόρος συμπίπτουν, ή δεν υπάρχει τότε μάλλον άλλος διαφορετικός φόρος από αυτή τη μορφή της γαιοπροσόδου. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η σχέση εξάρτησης δεν χρειάζεται να έχει πολιτικά αλλά και οικονομικά άλλη πιο σκληρή μορφή από αυτή που είναι κοινή σε κάθε περίπτωση υποτακτικού απέναντι στο κράτος. Το κράτος είναι εδώ ο ανώτερος γαιοκτήμονας. Η κυριαρχία είναι εδώ η σε εθνικό επίπεδο συγκεντρωμένη έγγεια ιδιοκτησία. Γιαυτό και δεν υπάρχει και ατομική ιδιοκτησία παρόλο που υπάρχει ατομική αλλά και κοινή κατοχή και εκμετάλλευση της γης.

(Το Κεφάλαιο, τ. III)
M.E.W., τ. 25, σελ. 798-799 (1863-1867)

1. Μετά από την κατάκτηση της χώρας το πρώτο πράγμα που κάνει ο κατακτητής είναι να ιδιοποιηθεί και τους ανθρώπους. Πρβλ. Lingnet. Βλ. και Möser. Linguet: «Théories des loix civiles, ou principes fondamentaux de la société» τ. 1-2, Λονδίνο 1767 (βλ. και «Θεωρίες για την υπεραξία», Κ. Μαρξ).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το κράτος λοιπόν δεν είναι σε καμιά περίπτωση μια εξουσία που επιβάλλεται στην κοινωνία από τα έξω. Δεν είναι εξίσου βέβαια «η πραγματικότητα της ηθικής Ιδέας», «η εικόνα και η πραγματικότητα του λόγου» όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ[1]. Είναι μάλλον ένα προϊόν της κοινωνίας σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης. Είναι η ομολογία ότι αυτή η κοινωνία είναι μπλεγμένη σε μια άλυτη αντίφαση με τον εαυτό της, ότι έχει διασπασθεί σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις, τις οποίες είναι σε αδυναμία να εξορκίσει. Όμως για να μην κατασπαράξουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις με τα αντιμαχόμενα συμφέροντα τον εαυτό τους και την κοινωνία με άκαρπους αγώνες, έγινε αναγκαία μια εξουσία που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, που στόχο της έχει να μετριάσει τη διαμάχη, να την κρατήσει μέσα στα όρια της «τάξης». Και αυτή η εξουσία που προήλθε από την κοινωνία, αλλά που στέκεται πάνω από αυτήν και που όλο και περισσότερο αποξενώνεται απ' αυτήν είναι το κράτος.

Το δεύτερο είναι η εγκαθίδρυση μιας *δημόσιας εξουσίας*, η οποία δε συμπίπτει άμεσα πλέον με τον ως ένοπλη εξουσία αυτοοργανωμένο πληθυσμό. Αυτή η ιδιαίτερη δημόσια εξουσία είναι αναγκαία επειδή η αυτοδύναμη ένοπλη οργάνωση του πληθυσμού έγινε αδύνατη από τη διάσπαση σε τάξεις.

(Φ. Ένγκελς, Η καταγωγή της οικογένειας, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του κράτους)
M.E.W., τ. 21, ΣΕΛ. 165 (1892)

1. Χέγκελ. «Βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας του δικαίου» (Grundlinien der Philosophie des Rechts) παρ. 257 και 360. Η πρώτη έκδοση αυτής της εργασίας κυκλοφόρησε το 1821 στο Βερολίνο (σ.τ.γ.Ε.).

Το κράτος ήταν ο επίσημος εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας, η συγκεφαλαίωσή της σε μια ορατή ένωση. Όμως αυτό συνέβαινε μόνο στο βαθμό που ήταν το κράτος εκείνης της τάξης που η ίδια εκπροσωπούσε για τον καιρό της όλη την κοινωνία. Στην αρχαιότητα κράτος των δουλοκτητών πολιτών, στο μεσαίωνα των ευγενών φεουδαρχών, στον καιρό μας της αστικής τάξης. Τελικά με το να γίνει πραγματικά εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας γίνεται το ίδιο περιττό. Μόλις δεν υπάρχει πια καμιά κοινωνική τάξη που να υπόκειται στην καταπίεση, όταν μαζί με την ταξική κυριαρχία και τον αγώνα για ατομική ύπαρξη που βασίζεται στη μέχρι σήμερα επικρατούσα αναρχία στην παραγωγή εκλείψουν και οι απ' αυτόν πηγάζουσες συγκρούσεις και παρεκτροπές, τότε δεν θα υπάρχει πια τίποτα να καταστaλεί, ώστε να γίνεται αναγκαία μια ιδιαίτερη κατασταλτική εξουσία, το κράτος. Η πρώτη πράξη, όπου το κράτος εμφανίζεται πραγματικά ως εκπρόσωπος όλης της κοινωνίας – η ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής στο όνομα της κοινωνίας – είναι ταυτόχρονα και η τελευταία αυτόνομη πράξη του ως κράτος. Η επέμβαση της κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις θα γίνεται περιττή στη μια περιοχή μετά την άλλη και θα απονεκρώνεται από μόνη της. Στη θέση της κυβέρνησης πάνω στα άτομα εμφανίζεται η διαχείριση των πραγμάτων και η καθοδήγηση των παραγωγικών διαδικασιών. Το κράτος δεν «καταργείται», *απονεκρώνεται.* Με αυτά τα κριτήρια πρέπει να δει κανείς και τη φράση για «ελεύθερο κράτος του λαού»[1], δηλαδή τόσο αναφορικά με το πρόσκαιρο προπαγανδιστικό της περιεχόμενο, όσο και με την τελική επιστημονική της ανεπάρκεια. Μ' αυτό συνδυάζεται και το αίτημα των επονομαζόμενων αναρχικών να καταργηθεί το κράτος από σήμερα ως αύριο.

(Ένγκελς, Η εξέλιξη του σοσιαλισμού
από ουτοπία σε επιστήμη)
M.E.W., τ. 19, σελ. 223-224 (1882)

1. Το «ελεύθερο κράτος του λαού» ήταν «ένα προγραμματικό αίτημα και ένα συνηθισμένο σύνθημα των σοσιαλδημοκρατών της δεκαετίας του 1870» (Λένιν). Δες την κριτική του συνθήματος αυτού στο 4ο μέρος των «Σημειώσεων στο περιθώριο σχετικά με το πρόγραμμα του γερμανικού εργατικού κόμματος» του Μαρξ («Κριτική του προγράμματος της Γκότα») και το γράμμα του Ένγκελς στον Μπέμπελ της 18/28 Μάρτη 1875 (MEW, τ. 19, σ. 11-32, 3-9). Δες ακόμη το κείμενο του Λένιν «Κράτος και Επανάσταση», κεφ. Ι. 4 και κεφ. IV. 3 (σ.τ.γ.Ε.).

Ο Μπακούνιν έχει μια ιδιόρρυθμη θεωρία, ένα συνοθήλευμα από προυντονισμό και κομμουνισμό, όπου κατ' αρχήν το κύριο ζήτημα είναι ότι δεν είναι το κεφάλαιο, δηλ. η μέσα από την κοινωνική εξέλιξη δημιουργημένη ταξική αντίθεση κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργατών, αυτό που θεωρεί ως το κύριο κακό που πρέπει να βγει απ' τη μέση, *αλλά* το *κράτος*. Ενώ η μεγάλη μάζα των σοσιαλδημοκρατών εργατών έχουν την ίδια γνώμη με μας, ότι η κρατική εξουσία δεν είναι τίποτε άλλο από την οργάνωση, την οποία έχουν δώσει στον εαυτό τους οι άρχουσες τάξεις – γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες, για να προστατεύουν τα κοινωνικά τους προνόμια, ο Μπακούνιν ισχυρίζεται ότι το *κράτος* δημιούργησε το κεφάλαιο, ότι ο κεφαλαιοκράτης έχει το κεφάλαιό του *ελέω κράτους*. Επειδή λοιπόν το κύριο κακό είναι το κράτος, θα πρέπει κύρια να καταργήσει κανείς το κράτος, και τότε το κεφάλαιο θα πάει από μόνο του στο διάβολο. Ενώ εμείς αντίθετα λέμε: καταργήστε το κεφάλαιο, την ιδιοποίηση του συνόλου των μέσων παραγωγής από τους λίγους, τότε θα πέσει το κράτος από μόνο του. Η διαφορά είναι ουσιαστική: η κατάργηση του κράτους χωρίς την προηγούμενη κοινωνική ανατροπή είναι μια ανοησία – η κατάργηση του κεφαλαίου *είναι ακριβώς* η κοινωνική ανατροπή και περικλείει μέσα της μια αλλαγή του συνολικού τρόπου παραγωγής. Επειδή όμως για τον Μπακούνιν το θεμελιακό κακό είναι το κράτος, δεν επιτρέπεται να κάνει κανείς τίποτε που να διατηρεί στη ζωή το κράτος, δηλ. οποιοδήποτε κράτος, Δημοκρατία, Μοναρχία ή ο,τιδήποτε άλλο. Άρα λοιπόν *ολοκληρωτική αποχή από κάθε πολιτική.* Το να κάνει κανείς μια πολιτική πράξη, ιδιαίτερα όμως να συμμετάσχει σε μια εκλογή, θα ήταν προδοσία των αρχών. Οφείλει να κάνει κανείς προπαγάνδα, να βρίζει το κράτος, να οργανώνεται, και όταν έχει *όλους* τους εργάτες σε μια μεριά, δηλαδή την πλειοψηφία, τότε καταργεί όλες τις αρχές, καταργεί το κράτος και θέτει στη θέση του την οργάνωση της Διεθνούς. Αυτή η μεγάλη πράξη, με την οποία αρχίζει η χιλιετής Αυτοκρατορία, ονομάζεται *κοινωνική διάλυση.*

(Ένγκελς, Γράμμα στον Th. Cuno, 24.1.1872)
M.E.W., τ. 33, σελ. 388

Αλλά ούτε η μεταμόρφωση σε μετοχικές εταιρίες και τραστ, ούτε και η κρατική ιδιοκτησία καταργεί την κεφαλαιακή ιδιότητα των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό είναι προφανές στις μετοχικές εταιρίες και τα τραστ. Και το σύγχρονο κράτος είναι πάλι απλά η οργάνωση, που η αστική κοινωνία δίνει στον εαυτό της για να διατηρήσει τους γενικούς εξωτερικούς όρους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ενάντια σε υπερβάσεις τόσο των εργατών όσο και των μεμονωμένων καπιταλιστών. Το σύγχρονο κράτος, όποια κι αν είναι η μορφή του, είναι στην ουσία του μια καπιταλιστική μηχανή, ένα κράτος των καπιταλιστών, ο ιδεατός συνολικός κεφαλαιοκράτης. Όσο περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις παίρνει στην ιδιοκτησία του, τόσο περισσότερο γίνεται πραγματικός συνολικός κεφαλαιοκράτης, τόσο περισσότερους πολίτες εκμεταλλεύεται. Οι εργάτες παραμένουν μισθωτοί εργάτες, προλετάριοι. Η κεφαλαιακή σχέση δεν καταργείται, αλλά αντίθετα εξωθείται στα άκρα. Στα άκρα όμως αναστρέφεται. Η κρατική ιδιοκτησία στις παραγωγικές δυνάμεις δεν είναι η λύση της κρίσης, αλλά κρύβει μέσα της το τυπικό μέσο, το χειρισμό για τη λύση.

(Ένγκελς, Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη)
M.E.W., τ. 19, σελ. 222 (1882)

Οι γερμανοί εργάτες πρόσφεραν επιπλέον μια δεύτερη υπηρεσία στην υπόθεσή τους δίπλα στην πρώτη, που ήταν δοσμένη απλά και μόνο με την ύπαρξή τους ως το ισχυρότερο, το πλέον πειθαρχημένο και το ταχύτερα εξαπλούμενο σοσιαλιστικό κόμμα. Έδωσαν στους συντρόφους τους όλων των χωρών ένα νέο όπλο από τα πιο ισχυρά, όταν τους έδειξαν πώς μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει το γενικό εκλογικό δικαίωμα.

Με αυτή την επιτυχημένη χρήση του γενικού εκλογικού δικαιώματος ένας εντελώς νέος τρόπος αγώνα του προλεταριάτου μπήκε σε ισχύ και αναπτύχθηκε ταχύτατα στη συνέχεια. Ανακάλυπτε κανείς ότι οι κρατικοί θεσμοί μέσα στους οποίους οργανώνεται η κυριαρχία της αστικής τάξης, παρέχουν παραπέρα δυνατότητες για χειρισμούς, δια μέσου των οποίων η εργατική τάξη μπορεί να πολεμήσει αυτούς τους ίδιους τους κρατικούς θεσμούς. Λάβαινε μέρος κανείς σε εκλογές για επιμέρους τοπικές βουλές, για κοινοτικά συμβούλια, για επαγγελματικά δικαστήρια, διεκδικούσε από την αστική τάξη κάθε πόστο, με την κατάληψη του οποίου θα αποκτούσε δικαίωμα λόγου ένα σημαντικό τμήμα του προλεταριάτου. Και έτσι συνέβη η αστική τάξη και η κυβέρνηση να φθάσουν στο σημείο να φοβούνται πολύ περισσότερο τη νόμιμη παρά την παράνομη δράση του εργατικού κόμματος, τις επιτυχίες στις εκλογές παρά στην εξέγερση. Γιατί και εδώ είχαν αλλάξει ουσιαστικά οι όροι του αγώνα. Η εξέγερση παλιού στυλ, οι οδομαχίες με οδοφράγματα, που παντού, μέχρι το 1848, έκρινε την τελική έκβαση, είχε πλέον παλιώσει σημαντικά.

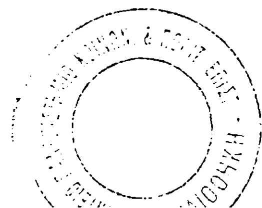
Καταλαβαίνει λοιπόν ο αναγνώστης, γιατί οι άρχουσες εξουσίες θέλουν να μας φέρουν αυτόχρημα εκεί όπου το όπλο πυροβολεί και η σπάθα χτυπά; Γιατί μας κατηγορούν για δειλία, επειδή δεν κατεβαίνουμε χωρίς λόγο στο δρόμο, όπου είμαστε εκ των προτέρων σίγουροι για την αποτυχία; Γιατί μας ικετεύουν τόσο επίμονα να ευαρεστηθούμε επιτέλους να γίνουμε κάποτε βορά των κανονιών;

(...) Οι Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία έχει μια ιδιαίτερη θέση και συνεπώς τουλάχιστον κατ᾽ αρχή και ένα ιδιαίτερο καθήκον. Τα δυο εκατομμύρια εκλογείς που στέλνει στις κάλπες, μαζί με τους νέους άνδρες και τις γυναίκες που τους υποστηρίζουν ως μη εκλογείς, αποτελούν την πλέον πολυάριθμη συμπαγή μάζα, τον αποφασιστικό «βίαιο όγκο» του διεθνούς προλεταριακού στρατού. Αυτή η μάζα δίνει ήδη πάνω από το ένα τέταρτο των αποδιδόμενων ψήφων και όπως αποδεικνύουν οι επιμέρους εκλογές για την αυτοκρατορική Βουλή, οι εκλογές για τις τοπικές βουλές των μεμονωμένων κρατιδίων, οι εκλογές κοινοτικών συμβουλίων και επαγγελματικών δικαστηρίων αυξάνεται ακατάπαυστα. Η ανάπτυξή της γίνεται τόσο αυθόρμητα, με τόση συνέχεια, τόσο ασταμάτητα και ταυτόχρονα τόσο ήσυχα όσο μια φυσική διαδικασία. Όλες οι κυβερνητικές παρεμβάσεις αποδείχθηκαν ανίσχυρες απέναντί της. Ήδη σήμερα μπορούμε να υπολογίζουμε με 2 1/4 εκατομμύρια εκλογείς. Αν συνεχισθεί έτσι η κατάσταση, τότε μέχρι το τέλος του αιώνα θα καταλάβουμε το μεγαλύτερο μέρος των μεσαίων στρωμάτων της κοινωνίας, μικροαστούς όπως και μικροαγρότες, και θα αναπτυχθούμε στην αποφασιστική δύναμη της χώρας, μπροστά στην οποία όλες οι άλλες δυνάμεις θα πρέπει να υπο-

ταγούν, είτε το θέλουν είτε όχι. Το κύριο καθήκον μας είναι λοιπόν να εξασφαλίσουμε τη συνέχεια αυτής της ανάπτυξης, μέχρις ότου ξεπεράσει από μόνη της το παρόν κυβερνητικό σύστημα (να μην κατατρίψουμε αυτόν τον καθημερινά διογκούμενο «βίαιο όγκο» σε μάχες εμπροσθοφυλακής, αλλά να τον κρατήσουμε άθικτο μέχρι τη μέρα της τελικής έκβασης). Και εδώ υπάρχει μόνο ένα μέσο με το οποίο θα μπορούσε να αναχαιτισθεί πρόσκαιρα η συνεχής διόγκωση του σοσιαλιστικού στρατού στη Γερμανία, ίσως ακόμα και να πισωγυρίσει για κάμποσο καιρό: μια σύγκρουση σε ευρύτερη κλίμακα με το στρατό, μια φλεβοτομή όπως το 1871 στο Παρίσι. Αλλά στη συνέχεια και αυτό θα ξεπερνιόταν. Για να εξαφανισθεί από προσώπου γης ένα κόμμα, που μετράει εκατομμύρια δεν αρκούν όλα τα αυτόματα όπλα της Ευρώπης και της Αμερικής. Όμως η φυσιολογική εξέλιξη θα εμποδιζόταν (ο βίαιος όγκος πιθανά να μην ήταν διαθέσιμος στην κρίσιμη στιγμή), ο τελικός αγώνας θα αργούσε, θα επεκτεινόταν σε μήκος και θα συνδεόταν με βαριές θυσίες.

Η ειρωνία της παγκόσμιας ιστορίας αναποδογυρίζει τα πάντα. Εμείς, οι «επαναστάτες», οι «ανατροπείς» τα καταφέρνουμε πολύ καλύτερα στα νόμιμα μέσα παρά στα παράνομα και στην ανατροπή. Τα κόμματα της τάξης, όπως ονομάζονται, καταποντίζονται μέσα στο νομικό πλαίσιο που αυτά τα ίδια δημιούργησαν. Αναφωνούν απεγνωσμένα με τον Αντιλόν Μπαρό: La legalite nous tue, η νομιμότητα μας σκοτώνει, ενώ εμείς αποκτάμε μ' αυτή τη νομιμότητα σφιχτούς μυς και κόκκινα μάγουλα και έχουμε την εμφάνιση της αιώνιας ζωής. Και αν δεν είμαστε *εμείς* τόσο παράφρονες να αφήσουμε να συρθούμε για χάρη τους στις οδομαχίες, τότε δεν θα τους μένει τελικά τίποτε άλλο παρά να σπάσουν οι ίδιοι αυτή την τόσο μοιραία γι' αυτούς νομιμότητα.

(Ένγκελς, Εισαγωγή στο «Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία», έκδοση του 1895)
M.E.W. τόμος 7, σελ. 519-526 (1985)

Καρλ Μαρξ

Γράμμα του Μαρξ στον J. Weydemeyer (Πάλη των τάξεων και Δικτατορία του Προλεταριάτου»[i])

Λονδίνο, 5 Μαρτίου 1852

Αγαπητέ μου Weymy [J. Weydemeyer],

Φοβάμαι ότι έγινε κάποια σύγχιση, γιατί having misunderstood the last letter (μη έχοντας καταλάβει το τελευταίο σου γράμμα), ανέγραψα στα δυο μου τελευταία γράμματα μιαν ανακριβή διεύθυνση: «Office of the Revolution, 7, Chamberstreet, Box (κουτί) 1817».

Η σύγχιση προέρχεται απ' αυτή την ιερή «box 1817», παίρνοντας υπ' όψη ότι μου είχες γράψει ότι πρέπει να προσθέσω αυτή τη διευκρίνιση: «Στην παλιά διεύθυνση», χωρίς να υποδείχνεται αν πρόκειται για την πρώτη ή για τη δεύτερη. Ελπίζω ωστόσο ότι η υπόθεση θα έχει ξεκαθαριστεί προτού φτάσει αυτό το γράμμα, και τόσο περισσότερο όσο η επιστολή της τελευταίας Παρασκευής περιείχε το πολύ ογκώδες κεφάλαιο του έργου μου*. Αυτή τη βδομάδα δε μπόρεσα να τελειώσω το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο… Αν η εφημερίδα σου έχει ήδη ξαναρχίσει να εκδίδεται, αυτή η αργοπορία δε θα προκαλέσει την παραμικρή καθυστέρηση γιατί και χωρίς αυτό το κεφάλαιο έχεις υλικό περισσότερο απ' όσο χρειάζεσαι…

Το άρθρο σου ενάντια στον Heinzen, που ο Ένγκελς δυστυχώς μου το έστειλε πολύ αργά, είναι πολύ καλό, σύγχρονα βίαιο και λεπτό, ακριβώς αυτό που χρειάζεται για μιαν αληθινή πολεμική. Το έδειξα στον E. Jones κι εσωκλείω εδώ την επιστολή που σου απευθύνει για να δημοσιευτεί. Έχοντας όμως για δοσμένο ότι ο Jones γράφει κατά τρόπο απόλυτα αδιάβαστο, με συντομεύσεις, και καθώς υποπτεύομαι ότι δεν έγινες ακόμα ένας out-and-out (πέρα για πέρα) τέλειος Βρετανός, επισυνάπτω στο πρωτότυπο ένα αντίγραφο γραμμένο απ' τη γυναίκα μου καθώς και τη γερμανική του μετάφραση, για να μπορέσεις να δημοσιεύσεις σύγχρονα το πρωτότυπο και τη μετάφραση. Μπορείς ακόμα να προσθέσεις αυτό το σημείωμα στο γράμμα του Jones: για ό,τι αφορά τον George Julian Harney, που είναι επίσης μια αυθεντία για τον κ. Heinzen, και που δημοσίευσε στην Red Republican του την αγγλική μετάφραση του Κομμουνιστικού μας Μανιφέστου με τη μνεία ότι είναι «the most revolutionary document ever given to the world» (το πιο επαναστατικό ντοκουμέντο που εκδόθηκε ποτέ), και που μετάφρασε στην Democratic Review του, τους αγροίκους αστεϊσμούς που «ανασκευάστηκαν» απ' τον Heinzen – τα άρθρα μου πάνω στη Γαλλική επανάσταση** της Revue der Neuen Rheinischen Zeitung. Σ' ένα άρθρο για τον Luis Blanc αναφέρεται σ' αυτά τα άρθρα σα ν' αποτελούν μιαν «αψευδή κριτική» των γαλλικών γεγονότων. Είναι αλήθεια ότι στην Αγγλία δεν είναι απαραίτητο ν' αναφέρεται κανείς αποκλειστικά σ' εκείνους της «άκρας αριστεράς». Εδώ, όταν ένα μέλος του Κοινοβουλίου γίνεται υπουργός, πρέπει να ξαναεκλεγεί και βλέπουμε τον Ντισραέλι, το νέο καγκελάριο-λόρδο του Θησαυροφυλακίου να γράφει d.d. (de dato) την 1η Μαρτίου στους εκλογείς του:

«Θα προσπαθήσουμε να θέσουμε ένα τέρμα σ' αυτήν την πάλη των τάξεων που όλα αυτά τα χρόνια είχε μια τόσο αξιοθρήνητη επίδραση στην ευημερία του βασιλείου μας».

Σχετικά με αυτό το θέμα οι Τάιμς της 2 Μαρτίου παρατηρούν: «Αν υπάρχει κάτι στη χώρα μας που μπορεί να διαιρέσει τις τάξεις ως ένα σημείο που η επανασυμφιλίωση να είναι αδύνατη και που δε θα υπάρχει πια η δυνατότητα μιας δίκαιης και έντιμης ειρήνης, είναι οι εισαγωγικοί δασμοί στο ψωμί».

Και για να μη φανταστεί ένα αμόρφωτο πρόσωπο της κατηγορίας του Heinzen ότι οι αριστοκράτες είναι υπέρ και οι αστοί εναντίον του νόμου για το ψωμί, αφού οι πρώτοι αγωνίζονται υπέρ του μονοπωλίου και οι δεύτεροι υπέρ της ελευθερίας –γιατί για έναν ενάρετο φιλισταίο οι αντιθέσεις δεν υπάρχουν παρά μονάχα κάτω απ' αυτή την ιδεολογική μορφή– πρέπει να σημειώσουμε ότι στον 18ο αιώνα οι αριστοκράτες της Αγγλίας ήσαν υπέρ της «ελευθερίας» (του εμπορίου) και οι αστοί υπέρ του «μονοπωλίου», μ' άλλα λόγια ότι κατείχαν μια θέση όμοια μ' εκείνην που οι δυό αυτές τάξεις κατέχουν τώρα «στην Πρωσία απέναντι στους νόμους για το ψωμί». Η Neue Preussische Zeitung είναι ο θερμότερος freetrader (οπαδός της ελεύθερης ανταλλαγής). Τέλος, αν ήμουν ο εαυτός σου, θα παρατηρούσα στους κ.κ. δημοκράτες en generale (γενικά) ότι θα κάνουν καλύτερα να εξοικειωθούν οι ίδιοι με την αστική φιλολογία πριν επιτρέψουν

στον εαυτό τους να γαυγίζουν ενάντια σ' εκείνο που είναι ακριβώς το αντίθετο. Θα έπρεπε π.χ. αυτοί οι κύριοι να μελετήσουν τα έργα των Thierry, Guizot, John Wade κ.λπ., και κάπως να φωτισθούν σχετικά με «την ιστορία των τάξεων» στο παρελθόν. Θα έπρεπε να εξοικειωθούν με τα στοιχεία της πολιτικής οικονομίας, προτού να έχουν την αξίωση να επιδοθούν στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Αρκεί π.χ. ν' ανοίξεις το μεγάλο έργο του Ρικάρντο*** για να πέσεις, απ' την πρώτη κιόλας σελίδα, στις γραμμές με τις οποίες αρχίζει ο πρόλογος: The produce of the earth-all that is derived from its surface by the united application of labour, machinery and capital, is divided among three classes of the community; namely, the proprietor of the land, the owner of the stock or capital necessary for its cultivation, and the labourers by whose industry it is cultivated».

(Το προϊόν της γης –όλο το κέρδος που μπορεί ν' αποσπαστεί απ' την επιφάνειά της με τη συντονισμένη εφαρμογή της εργασίας, των μηχανών και του κεφαλαίου– μοιράζεται ανάμεσα σε τρεις τάξεις της κοινωνίας, δηλαδή: τον ιδιοκτήτη του εδάφους, τον κάτοχο των κεφαλαίων που απαιτεί η καλλιέργειά του και τους εργάτες που, με την τέχνη τους, καλλιεργούν αυτό το έδαφος).

Σε ποιό βαθμό η αστική κοινωνία στις Ενωμένες Πολιτείες στερείται ακόμα της αναγκαίας ωριμότητας για να καταστήσει την πάλη των τάξεων αισθητή και κατανοητή είναι αυτό που αποδείχνει κατά το φαεινότερο τρόπο ο C.H. Garey**** (απ' τη Φιλαδέλφεια), ο μόνος σημαντικός οικονομολόγος της Αμερικής του Βορρά. Επιτίθεται ενάντια τον Ρικάρντο –τον κλασικό αντιπρόσωπο (εκφραστή) της αστικής τάξης και τον πιο στωικό αντίπαλο του προλεταριάτου– σα σ' έναν άνθρωπο που τα έργα του θα χρησίμευαν σαν οπλοστάσιο στους αναρχικούς, στους σοσιαλιστές και σ' όλους τους εχθρούς της αστικής κοινωνίας. Και δεν επιτιμά μονάχα αυτόν, μ' ακόμα τους Malthus, Mill, Say, Torrens, Wakefield, Mac Culloch, Sencor, Whately, R. Jones κ.λπ., όλους αυτούς τυος αρχηγούς της οικονομικής επιστήμης στην Ευρώπη, που τους κατηγορεί ότι διαιρούν την κοινωνία και προετοιμάζουν τον εμφυλιο πόλεμο με το ν' αποδείχνουν ότι οι οικονομικές βάσεις των διαφόρων κοινωνικών τάξεων δεν μπορούν παρά να προκαλούν μεταξύ τους ένα αναγκαίο και συνεχώς αναπτυσσόμενο ανταγωνισμό. Προσπαθεί να τους ανασκευάσει, όχι ασφαλώς όπως αυτός ο ηλίθιος d' Heinzen συνδέοντας την ύπαρξη των τάξεων με την ύπαρξη των πολιτικών προνομίων και των μονοπωλίων, μα προσπαθώντας ν' αναπτύξει ότι οι οικονομικές συνθήκες: πρόσοδος (έγγειος ιδιοκτησία), κέρδος (κεφάλαιο) και μισθός (μισθωτή εργασία), μακριά απ' του ν' αποτελούν προϋποθέσεις πάλης και ανταγωνισμού, αποτελούν περισσότερο προϋποθέσεις συνένωσης και αρμονίας. Φυσικά, το μόνο που κατορθώνει ν' αποδείξει είναι ότι οι σχέσεις των Ενωμένων Πολιτειών «που ακόμα είναι ανεπαρκώς αναπτυγμένες» αντιπροσωπεύουν στα μάτια του «κανονικές σχέσεις».

Τώρα, για ό,τι με αφορά, δεν ανήκει σ' εμένα η τιμή ότι ανακάλυψα την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία, όπως και την πάλη που διεξάγουν ανάμεσά τους. Πολύ πριν από μένα αστοί ιστορικοί είχαν εκθέσει την ιστορική ανέλιξη αυτής της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομιλόγοι είχαν περιγράψει την οικονομική της ανατομία. Το νέο που έφερα είναι: 1ο ότι απόδειξα ότι η ύπαρξη των τάξεων είναι συνδεδεμένη με καθορισμένες ιστορικές φάσεις της ανάπτυξης της παραγωγής. 2ο ότι η πάλη των τάξεων οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου. 3ο ότι η ίδια αυτή δικτατορία δεν αντιπροσωπεύει παρά μια μετάβαση προς την κατάργηση όλων των τάξεων και προς μια κοινωνία χωρίς τάξεις.

Αμόρφωτοι ηλίθιοι, όπως Heinzen, που δεν αρνούνται μονάχα την πάλη των τάξεων, μα και την ίδια την ύπαρξή τους ακόμα, δείχνουν μονάχα ότι παρά το ματωμένο τους σάλιο, παρά τα τσιρίγματά τους που θέλουν να τα περάσουν γι' ανθρωπιστικές δηλώσεις, θεωρούν τις κοινωνικές συνθήκες ανάμεσα στις οποίες η αστική τάξη εξασφαλίζει την κυριαρχία της, για το έσχατο αποτέλεσμα, για την τελευταία λέξη της ιστορίας. Αποδείχνουν ότι δεν είναι παρά οι υπηρέτες της αστικής τάξης, δουλοπρέπεια τόσο πιο αποκρουστική όσο λιγότερο καταλαβαίνουν αυτοί οι ηλίθιοι, το παροδικό μεγαλείο και την αναγκαιότητα αυτού του ίδιου του αστικού καθεστώτος…

Απ' τις προηγούμενες παρατηρήσεις μου, μπορείς να διαλέξεις ό,τι κρίνεις καλό. Άλλωστε ο Heinzen μας δάνεισε τη «συγκεντροποίηση» σ' αντικατάσταση της «ομοσπονδιακής του δημοκρατίας». Την εποχή που οι ταξικές αντιλήψεις που διαδίδουμε σήμερα θα έχουν γίνει κοινές, ένα απλό συνηθισμένο εργαλείο για «μέση ανθρώπινη διανοητικότητα», τότε αυτός ο ηλίθιος θα τις κηρύξει σαν το πιο μοντέρνο προϊόν «της δικής του πολυμάθειας» και θ' αρχίσει να ουρλιάζει

ενάντια στην κατοπινή τους ανάπτυξη από μας. Κατά τον ίδιο τρόπο, στηριζόμενος αποκλειστικά στη «δική του πολυμάθεια», ο Heinzen πολεμούσε τη φιλοσοφία του Χέγκελ όσο αυτή η τελευταία ήταν προοδευτική. Να τον όμως τώρα που τρέφεται απ' αυτά τα ψίχουλα τα πολύ λίγο ορεκτικά που τα έφτυσε ο Ruge, γιατί δε μπόρεσε να τα χωνέψει.

Σου αποστέλλω εσώκλειστα το τέλος της ουγγρικής αλληλογραφίας. Αν το φύλλο σου εκδίδεται ακόμα, κοίταξε να τη χρησιμοποιήσεις, τόσο περισσότερο που ο Szemere, πρώην πρωθυπουργός της Ουγγαρίας, μου υποσχέθηκε να γράψει για σένα απ' το Παρίσι ένα αναλυτικό άρθρο, που θα είχε και την υπογραφή του.

Αν η εφημερίδα σου επανάλαβε την έκδοσή της, στείλε μου το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό αντιτύπων για να την κάνω όσο το δυνατό πιο γνωστή.

Δικός σου

Κ. Μαρξ

[i] Το Γράμμα του Μαρξ στον J. Weydemeyer Στη Νέα Υόρκη

Καρλ Μαρξ

Εγκώμιον του Εγκλήματος[i]

Ο φιλόσοφος παράγει ιδέες, ο ποιητής ποιήματα, ο πάστορας κηρύγματα και ούτω καθεξής. Ο εγκληματίας παράγει εγκλήματα. Αν προσέξουμε καλύτερα πώς σχετίζεται αυτός ο τελευταίος κλάδος παραγωγής με το κοινωνικό σύνολο, θ’ απαλλαγούμε από πολλές προκαταλήψεις. Ο εγκληματίας δεν παράγει μόνο εγκλήματα, αλλά και το ποινικό δίκαιο και τον καθηγητή που διδάσκει ποινικό δίκαιο και, συνάμα, το αναπόφευκτο σύγγραμμα με το οποίο ο ίδιος καθηγητής ρίχνει στη γενική αγορά τις παραδόσεις του εν είδει «εμπορεύματος». Έτσι πολλαπλασιάζεται ο εθνικός πλούτος. Για να μην αναφέρουμε την ατομική απόλαυση που παρέχει το χειρόγραφο του συγγράμματος στο δημιουργό του, όπως μας λέει ένας πολύ αξιόπιστος μάρτυρας, ο καθηγητής Roscher.

Πέραν τούτου, ο καθηγητής παράγει ολόκληρη την αστυνομία και την ποινική δικονομία, κλητήρες, δικαστές, δήμιους, ενόρκους και λοιπά. Όλοι αυτοί οι ετερόκλητοι επαγγελματικοί κλάδοι, που αποτελούν ισάριθμες κατηγορίες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αναπτύσσουν διάφορες ικανότητες του ανθρώπινου πνεύματος, φτιάχνουν νέες ανάγκες αλλά και νέους τρόπους για την ικανοποίησή τους. Και μόνο τα βασανιστήρια έγιναν αφορμή για τις ευφυέστερες μηχανικές εφευρέσεις, ενώ πλήθος τίμιοι χειρώνακτες απασχολούνται στην παραγωγή των σχετικών εργαλείων.

Ο εγκληματίας παράγει μια εντύπωση, εν μέρει ηθική, εν μέρει τραγική, αναλόγως, κι έτσι προσφέρει μια «υπηρεσία» στη διακίνηση των ηθικών και αισθητικών συγκινήσεων του κοινού. Δεν παράγει μόνο συγγράμματα ποινικού δικαίου, ούτε απλώς τους ποινικούς κώδικες και τους νομοθέτες, παράγει και τέχνη, ωραία λογοτεχνία, μυθιστορήματα, ακόμη και τραγωδίες, όπως αποδεικνύουν, όχι μόνο η *Ενοχή* του Müllner και οι *Ληστές* του Schiller, αλλά και αυτός ο *Οιδίπους* και ο *Ριχάρδος ο Τρίτος*. Ο εγκληματίας σπάζει τη μονοτονία και την καθημερινή ασφάλεια της αστικής ζωής. Έτσι την προστατεύει από την τελμάτωση και προκαλεί την ανήσυχη ένταση και την κινητικότητα, χωρίς τις οποίες θα αμβλυνόταν ακόμη και η ορμή του ανταγωνισμού. Δίνει, λοιπόν, ένα κίνητρο στις παραγωγικές δυνάμεις. Το έγκλημα αποσύρει από την αγορά εργασίας ένα τμήμα του περιττού πληθυσμού, οπότε μειώνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών, εμποδίζοντας, ως ένα βαθμό, την πτώση του μισθού κάτω από το ελάχιστο όριο, ενώ παράλληλα ο αγώνας εναντίον του εγκλήματος απορροφά ένα άλλο τμήμα του ίδιου πληθυσμού. Άρα ο εγκληματίας αναδεικνύεται σε μια από εκείνες τις φυσικές «εξισορροπήσεις» που αποκαθιστούν το σωστό επίπεδο και ανοίγουν μιαν ολόκληρη προοπτική «ωφέλιμων κλάδων απασχόλησης».

Οι επενέργειες του εγκλήματος στην εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων θα μπορούσαν να αποδειχθούν ως την τελευταία λεπτομέρεια. Οι κλειδαριές θα είχαν αποκτήσει τη σημερινή τους αρτιότητα, αν δεν υπήρχαν κλέφτες; Η νομισματοκοπία θα έφτανε στην τωρινή της τελειότητα, αν δεν υπήρχαν παραχαράκτες; Το μικροσκόπιο θα έβρισκε ποτέ τρόπο να περάσει στη συνήθη εμπορική σφαίρα (βλ. και Babbage), αν δεν γινόταν απάτη στο εμπόριο; Τέλος, η εφαρμοσμένη χημεία δεν οφείλει στη νοθεία των εμπορευμάτων και στην προσπάθεια ανακάλυψής της όσα ακριβώς οφείλει και στον τίμιο παραγωγικό ζήλο; Το έγκλημα επινοεί διαρκώς νέα επιθετικά μέσα για να προσβάλει την ιδιοκτησία, κι έτσι γεννά και νέα αμυντικά μέσα, οπότε επιδρά παραγωγικά στην ανακάλυψη νέων μηχανών – όπως ακριβώς και οι απεργίες. Ας αφήσουμε όμως τη σφαίρα του ιδιωτικού εγκλήματος: χωρίς εθνικό έγκλημα θα μπορούσε να υπάρξει η παγκόσμια αγορά; Θα υπήρχαν έθνη; ‘Αραγε το δέντρο της αμαρτίας δεν είναι, ταυτόχρονα, και δέντρο της γνώσης, από την εποχή του Αδάμ ως σήμερα; Στο *Μύθο Των Μελισσών* (1705) ο Mandeville έχει αποδείξει την παραγωγική δύναμη που διαθέτουν όλα τα πιθανά είδη επαγγελμάτων, αλλά και το γενικό συμπέρασμα όλου αυτού του επιχειρήματος:

«Αυτό που ονομάζουμε στον κόσμο μας Κακό, είτε ηθικό είτε φυσικό, είναι η μεγάλη αρχή που μας κάνει κοινωνικά πλάσματα, η σταθερή βάση, η ζωή και το στήριγμα όλων των τεχνών και των ενασχολήσεων ανεξαιρέτως. Και τη στιγμή που θα έπαυε να υπάρχει το Κακό, η κοινωνία θα ήταν καταδικασμένη να φθαρεί, αν όχι να καταποντιστεί αύτανδρη.»Μόνο που, βέβαια, ο Mandeville ήταν απείρως πιο τολμηρός και έντιμος από τους Φιλισταίους απολογητές της αστικής

κοινωνίας».

Αυτό ήταν το, κατά Κάρολο Μαρξ, εγκώμιο του εγκλήματος. Το βλογ τούτο, βαθιά μαρξιστικό, ξεκινά από αύριο την παρουσίαση εγκλημάτων που συντάραξαν τον κόσμο και εγκληματιών που κουβάλησαν πολύ νερό στο μύλο της παραγωγής, εν γένει!

[i] Γράφτηκε ανάμεσα στα 1860 και 1862. Οι εκδότες του Μαρξ το ενσωμάτωσαν στις Θεωρίες της υπεραξίας, τόμος IV του Κεφαλαίου. Στα ελληνικά το βρίσκετε μόνο του, σε έκδοση της ΑΓΡΑΣ και σε μετάφραση Τζένης Μαστοράκη.

Καρλ Μαρξ

Επιστολή στον Φρίντριχ Μπόλτε στη Νέα Υόρκη[1]

Δοκίμασα μεγάλη έκπληξη, όταν πληροφορήθηκα ότι το υπ' αριθ. 1 Γερμανικό Τμήμα (στη Ν. Υόρκη) υποψιάζεται πως το Γενικό Συμβούλιο εκδηλώνει κάποια μεροληπτικότητα απέναντι στους αστούς φιλελεύθερους και σε κάποιες ομάδες αιρετικών και ντιλετάντηδων.

Το πράγμα είναι εντελώς αντίστροφο.

Η Διεθνής ιδρύθηκε για να αντικαταστήσει τις σοσιαλιστικές ή μισο-σοσιαλιστικές αιρέσεις με μια πραγματική οργάνωση της εργατικής τάξης για αγώνα. Στο αρχικό Καταστατικό και στην Ιδρυτική Διακήρυξή της αυτό φαίνεται με την πρώτη ματιά. Εξάλλου, η Διεθνής δε θα μπορούσε να στεργιώσει, αν η ιστορική διαδικασία δεν είχε ήδη συντρίψει τις αιρέσεις. Η ανάπτυξη των σοσιαλιστικών αιρέσεων και η ανάπτυξη του πραγματικού εργατικού κινήματος βρίσκονταν πάντα σε μια σχέση αντιστρόφως ανάλογη. Οι αιρέσεις έχουν (ιστορική) δικαίωση, όσο η εργατική τάξη είναι ακόμα ανώριμη για ένα αυθυπόστατο ιστορικό κίνημα. Μόλις φτάσει σ' αυτή την ωριμότητα, οι αιρέσεις γίνονται ουσιαστικά αντιδραστικές. Άλλωστε, στην ιστορία της Διεθνούς αποκαλύφθηκε εκείνο που αποκαλύπτεται ανέκαθεν στην ιστορία. Ο,τι έχει παλιώσει, επιχειρεί να παλινορθωθεί και να εδραιωθεί μέσα στα πλαίσια των νέων μορφών που προέκυψαν.

Η ιστορία της Διεθνούς ήταν επίσης ένας αδιάκοπος αγώνας του Γενικού Συμβουλίου ενάντια στις αιρέσεις και τους ερασιτεχνικούς πειραματισμούς, που προσπαθούσαν να επιβληθούν μέσα στη Διεθνή σε αντίθεση με το πραγματικό κίνημα της εργατικής τάξης. Η διαπάλη αυτή γινόταν στα Συνέδρια, πολύ περισσότερο όμως στις ιδιαίτερες συζητήσεις του Γενικού Συμβουλίου με τα κατά τόπους τμήματα.

Επειδή στο Παρίσι οι προυντονικοί (μουτουαλιστές[2]) ήσαν απ' τους συνιδρυτές της Ενωσης, ήταν επόμενο, τα πρώτα χρόνια, να κρατούν αυτοί το πηδάλιο εκεί. Αργότερα, φυσικά, σαν αντίβαρο προς αυτούς, δημιουργήθηκαν εκεί οι ομάδες των κολεκτιβιστών, των ποζιτιβιστών και άλλων.

Στη Γερμανία είναι η κλίκα των λασσαλικών. Εγώ ο ίδιος, αλληλογραφούσα δυο χρόνια με τον περιβόητο Σβάιτσερ και του υπέδειχνα κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο ότι η Οργάνωση του Λασσάλ είναι απλώς μια αιρετική οργάνωση και σαν τέτοια είναι εχθρική προς την Οργάνωση του πραγματικού εργατικού κινήματος που επιδιώκει η Διεθνής. Αυτός όμως είχε τους «λόγους» του να μην το εννοεί.

Στα τέλη του 1868 μπήκε στη Διεθνή ο Ρώσος Μπακούνιν, με σκοπό να συγκροτήσει μέσα στους κόλπους της μια δεύτερη Διεθνή με αρχηγό τον ίδιο και με την επωνυμία «Alliance de la Domocratie Socialiste». Ο Μπακούνιν - ένας άνθρωπος που δεν είχε διόλου θεωρητικές γνώσεις - είχε την αξίωση να εκπροσωπεί, με την ιδιαίτερη αυτή οργάνωση, την επιστημονική προπαγάνδα της Διεθνούς και να τη μετατρέψει σε ειδικότητα της δεύτερης αυτής Διεθνούς μέσα στη Διεθνή.

Το πρόγραμμά του ήταν ένα προχειροφτιαγμένο συναξάρι - ισότητα των τάξεων (!), κατάργηση του δικαιώματος κληρονομιάς ως απαρχή κοινωνικού κινήματος (μονομανία του Σεν-Σιμόν), αθεϊσμός, που ορίζεται για τα μέλη της Διεθνούς σαν θεωρητικό πιστεύω κτλ. και, σαν θεμελιώδες δόγμα, η (προυντονική) αποχή από την πολιτική κίνηση.

Αυτός ο μύθος για μικρά παιδιά βρήκε απήχηση (κι έχει ακόμα κάποια πέραση) στην Ιταλία και την Ισπανία, όπου οι πραγματικοί όροι του εργατικού κινήματος είναι ακόμα όχι πολύ αναπτυγμένοι, και σε μερικούς ματαιόδοξους, αρχομανείς, κουφιοκέφαλους δογματικούς στη ρωμανική Ελβετία και στο Βέλγιο.

Για τον κ. Μπακούνιν, το θεωρητικό του πιστεύω (απομεινάρια που μάζεψε, διακονεύοντας απ' τον Προυντόν, τον Σεν-Σιμόν κ.ά.) ήταν και παραμένει κάτι το παρεπόμενο, απλώς ένα μέσο για την προσωπική του ανάδειξη. Αν όμως θεωρητικά είναι ένα μηδενικό, σαν μηχανορράφος βρίσκεται στο στοιχείο του.

Το Γενικό Συμβούλιο χρειάστηκε να αντιπολεμήσει χρόνια ολόκληρα αυτή τη συνωμοσία (που ως ένα ορισμένο βαθμό είχε την υποστήριξη των Γάλλων προυντονικών, ιδίως στη Νότια Γαλλία). Τελικά, με τις αποφάσεις αρ. 1, 2 και 3, IX, XVI και XVII που ψήφισε η Συνδιάσκεψη, κατάφερε το προετοιμαζόμενο από καιρό πλήγμα.

Αυτονόητο είναι πως το Γενικό Συμβούλιο δε θ' αρχίσει να υποστηρίζει στην Αμερική αυτό που καταπολεμά στην Ευρώπη. Οι αποφάσεις αρ. 1, 2, 3 και IX δίνουν τώρα στην Επιτροπή Νέας Υόρκης τα νόμιμα όπλα για να ξεκαθαρίσει όλες τις αιρέσεις και τις ομάδες των ντιλετάντηδων και, στην ανάγκη, να τις διαγράψει.(...)

Το πολιτικό κίνημα της εργατικής τάξης έχει βέβαια ως τελικό σκοπό την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας για δικό της λογαριασμό και γι' αυτό, φυσικά, χρειάζεται προηγουμένως μια οργάνωση της εργατικής τάξης, μια οργάνωση που να είναι σε κάποιο βαθμό αναπτυγμένη και να εκπορεύεται μέσα από τους ίδιους τους οικονομικούς αγώνες.

Αλλά, απ' την άλλη μεριά, κάθε κίνημα, με το οποίο η εργατική τάξη αντιπαρατάσσεται στις κυρίαρχες τάξεις ως τάξη και προσπαθεί να τις κατανικήσει με μια πίεση απ' τα έξω, είναι κίνημα πολιτικό. Λόγου χάρη, η προσπάθεια να υποχρεωθούν οι κάποιοι κεφαλαιοκράτες σε κάποιο εργοστάσιο ή σε κάποιο βιομηχανικό κλάδο με απεργίες κτλ. να μειώσουν τις ώρες εργασίας, είναι μία κίνηση καθαρά οικονομική. Απεναντίας, ένα κίνημα, που έχει σκοπό να επιβάλει την ψήφιση ενός νόμου για το οκτάωρο κτλ., είναι κίνημα πολιτικό. Κι έτσι, απ' τα σποραδικά οικονομικά κινήματα των εργατών, αναπτύσσεται παντού ένα πολιτικό κίνημα, δηλαδή ένα κίνημα της τάξης, που αποσκοπεί στην υλοποίηση των συμφερόντων της με γενικευμένη μορφή, δηλαδή με μια μορφή, που έχει γενική ισχύ για όλη την κοινωνία. Αν τα κινήματα αυτά προϋποθέτουν ότι πρέπει να υπάρχει προηγουμένως μια ορισμένη οργάνωση, τότε, με τη σειρά τους και στον ίδιο βαθμό, αποτελούν επίσης μέσο για την ανάπτυξη αυτής της οργάνωσης.

Όπου η εργατική τάξη δεν έχει ακόμα προχωρήσει αρκετά στην οργάνωσή της για να επιχειρήσει μια αποφασιστική εκστρατεία ενάντια στην απρόσωπη εξουσία, δηλαδή ενάντια στην πολιτική εξουσία των κυρίαρχων τάξεων, πρέπει οπωσδήποτε να προπαρασκευάζεται γι' αυτό, με μια αδιάκοπη ζύμωση εναντίον αυτής της εξουσίας, με μια στάση αντιπαράθεσης προς την πολιτική των κυριάρχων τάξεων. Σε αντίθετη περίπτωση, παραμένει ένα άθυρμα στα χέρια τους, όπως το απέδειξε η Σεπτεμβριανή επανάσταση στη Γαλλία και όπως το αποδείχνει σ' ένα βαθμό το παιχνίδι που παίζει ως τώρα με επιτυχία ο κ. Γλάδστων και Σία στην Αγγλία.

1 Κ. ΜΑΡΞ - Φ. ΕΝΓΚΕΛΣ, «Άπαντα», τόμ. 33, σελ. 328-330.

2 Οι προυντονικοί πήραν την ονομασία μουτουαλιστές (mutualistes) απ' το σύνθημά τους για «αλληλοβοήθεια» (mutuel = αμοιβαίος).

Καρλ Μαρξ

Η Αδιαφορία για την πολιτική[1]

"Η εργατική τάξη δεν πρέπει να συγκροτηθεί σε πολιτικό κόμμα, δεν πρέπει για κανένα λόγο να έχει πολιτική δράση, διότι το να πολεμάς το κράτος σημαίνει ότι αναγνωρίζεις το κράτος και αυτό είναι αντίθετο στις αιώνιες αρχές. Οι εργάτες δεν πρέπει να κάνουν απεργίες. Διότι το να επιδιώκει κανείς να αυξήσει το μισθό του ή να εμποδίσει τη μείωσή του σημαίνει ότι αναγνωρίζει το Μισθό και αυτό είναι αντίθετο στις αιώνιες αρχές της χειραφέτησης της εργατικής τάξης!

Αν στην πολιτική δράση ενάντια στο αστικό κράτος οι εργάτες επιτυγχάνουν μόνον να αποσπάσουν ορισμένες παραχωρήσεις, τότε προβαίνουν σε συμβιβασμούς -και αυτό είναι αντίθετο στις αιώνιες αρχές. Πρέπει λοιπόν να περιφρονούμε κάθε ειρηνική κίνηση ανάλογη με αυτές που έχουν την κακή συνήθεια να οργανώνουν οι άγγλοι και αμερικανοί εργάτες. Οι εργάτες δεν πρέπει να επιδιώκουν να καθορισθεί ένα νομοθετικό όριο της εργάσιμης μέρας, γιατί αυτό είναι ένα είδος συμβιβασμού με τα αφεντικά, τα οποία δεν θα μπορούν πλέον να τους εκμεταλλεύονται παρά 10 ή 12 ώρες αντί για 14 ή 16. Οι εργάτες δεν πρέπει καν να επιδιώξουν να απαγορευθεί με νόμο η πρόσληψη παιδιών κάτω των 10 ετών στα εργοστάσια, γιατί με τον τρόπο αυτό δεν παύει η εκμετάλλευση των παιδιών άνω των 10 ετών και έτσι κάνουν έναν νέο συμβιβασμό που αμαυρώνει την καθαρότητα των αιώνιων αρχών!

Κατά μείζονα λόγο, οι εργάτες δεν πρέπει να θέλουν να υποχρεωθεί το κράτος -του οποίου ο προϋπολογισμός τροφοδοτείται από την εργατική τάξη- να παρέχει στα παιδιά των εργατών στοιχειώδη εκπαίδευση, όπως συμβαίνει στην Αμερικανική Δημοκρατία γιατί η στοιχειώδης εκπαίδευση δεν είναι πλήρης εκπαίδευση. Είναι καλύτερο οι εργάτες και οι εργάτριες να μη γνωρίζουν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική παρά να εκπαιδεύονται από δασκάλους των κρατικών σχολείων. Είναι καλύτερο να αποβλακώνονται οι εργαζόμενες τάξεις από την αμάθεια και την καθημερινή εργασία επί 16 ώρες, παρά να παραβιασθούν οι αιώνιες αρχές.

Αν η πολιτική πάλη της εργατικής τάξης πάρει βίαιες μορφές, αν οι εργάτες αντικαταστήσουν τη δικτατορία της αστικής τάξης με τη δική τους επαναστατική δικτατορία, τότε διαπράττουν το φρικτό έγκλημα της προσβολής αρχών. Διότι, με σκοπό να ικανοποιήσουν τις βέβηλες και πεζές καθημερινές τους ανάγκες και να συντρίψουν την αντίδραση της αστικής τάξης, δίνουν στο κράτος μια επαναστατική και μεταβατική μορφή αντί να κατεβάσουν τα όπλα και να καταργήσουν το κράτος. Οι εργάτες δεν πρέπει να ιδρύουν ξεχωριστά σωματεία για κάθε επάγγελμα διότι έτσι διαιωνίζουν τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, όπως υπάρχει στην αστική κοινωνία, ενώ αυτός ο καταμερισμός διασπά τους εργάτες και αποτελεί στην πραγματικότητα τη βάση της σημερινής σκλαβιάς τους.

Με μια λέξη, οι εργάτες πρέπει να σταυρώσουν τα χέρια και να μην χάνουν το χρόνο τους με πολιτικές και οικονομικές κινήσεις. Αυτές οι κινήσεις δεν μπορούν να τους προσφέρουν παρά άμεσα αποτελέσματα. Ως ειλικρινά θρησκευόμενοι άνθρωποι πρέπει να περιφρονήσουν τις καθημερινές τους ανάγκες και να φωνάξουν γεμάτοι πίστη: 'Ας σταυρωθεί η τάξη μας, ας χαθεί η γενιά μας, αν είναι να μείνουν αμόλυντες οι αιώνιες αρχές'. Ακριβώς όπως οι ευσεβείς χριστιανοί, πρέπει να πιστέψουν στα λόγια του παπά, να περιφρονήσουν τα αγαθά του κόσμου τούτου και να σκέφτονται μόνο το πώς θα κερδίσουν τον Παράδεισο. Αντικαταστήστε το Παράδεισος με το ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΛΥΣΗ, η οποία θα επέλθει κάποτε, σε κάποια γωνιά της γης, χωρίς να ξέρουμε πώς και χάρη σε ποιον, και το παραμύθι θα είναι ακριβώς το ίδιο.

Αναμένοντας λοιπόν αυτή την περίφημη κοινωνική διάλυση, η εργατική τάξη πρέπει να συμπεριφέρεται κοσμίως σαν καλοβοσκημένο κοπάδι προβάτων, να αφήνει ήσυχη την κυβέρνηση, να φοβάται την αστυνομία, να σέβεται τους νόμους, να παρέχει αδιαμαρτύρητα κρέας για τα κανόνια.

Στην πρακτική ζωή της κάθε μέρας οι εργάτες πρέπει να είναι οι πιο πειθήνιοι υπηρέτες του κράτους, αλλά εσωτερικά πρέπει να διαμαρτύρονται ενεργητικά ενάντια στην ύπαρξή του και να του διαδηλώνουν τη βαθιά θεωρητική τους περιφρόνηση με την προμήθεια και μελέτη φιλολογικών πραγματειών περί καταργήσεως του κράτους. Θα πρέπει δε να αποφεύγουν με κάθε τρόπο να προβάλλουν στο καπιταλιστικό σύστημα οποιαδήποτε αντίδραση εκτός των αναφωνήσεων περί

μελλοντικής κοινωνίας, στην οποία αυτό το μισητό καθεστώς θα έχει πάψει να υπάρχει!"

Κανείς δεν θα αρνηθεί ότι αν οι απόστολοι της αδιαφορίας για την πολιτική εκφράζονταν τόσο καθαρά, η εργατική τάξη θα τους έστελνε στο ανάθεμα και θα ένιωθε ότι χλευάζεται από αυτούς τους δογματικούς αστούς και τους ξεπεσμένους ευγενείς που είναι τόσο ανόητοι ή αφελείς ώστε να της απαγορεύουν κάθε πραγματικό μέσο πάλης, ενώ όλα τα όπλα της πάλης πρέπει να τα παίρνει κανείς από την υπάρχουσα κοινωνία και οι μοιραίοι όροι αυτής της πάλης έχουν το κακό να μην προσαρμόζονται στις ιδεαλιστικές φαντασιώσεις που αυτοί οι διδάκτορες κοινωνικών επιστημών θεοποίησαν με τα ονόματα Ελευθερία, Αυτονομία, Αναρχία. Αλλά το κίνημα της εργατικής τάξης είναι σήμερα τόσο ισχυρό, ώστε αυτοί οι σεχταριστές φιλάνθρωποι δεν τολμούν πια να επαναλάβουν σχετικά με την οικονομική πάλη τις μεγάλες αλήθειες που ακούραστα διακήρυσσαν για την πολιτική πάλη. Είναι αρκετά φοβιτσιάρηδες για να εξακολουθήσουν να τις εφαρμόζουν στις απεργίες, στα συνδικάτα, στα επαγγελματικά σωματεία, τους νόμους για την εργασία των γυναικών και των παιδιών, τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας κ.λπ.

Ας εξετάσουμε τώρα αν οι άνθρωποι αυτοί είναι σε θέση να επικαλούνται τις καλές παραδόσεις, την αιδώ, την καλή πίστη και τις αιώνιες αρχές!

Για τους πρώτους σοσιαλιστές (Φουριέ, Όουεν, Σαιν-Σιμόν κλπ.) ήταν μοιραίο να περιοριστούν σε όνειρα για την υποδειγματική κοινωνία του μέλλοντος και να καταδικάσουν κάθε προσπάθεια που έκαναν οι εργάτες για να βελτιώσουν έστω και λίγο την τύχη τους (απεργίες, συνδικάτα, πολιτικές κινήσεις). Και αυτό ήταν μοιραίο διότι οι κοινωνικές συνθήκες δεν είχαν φτάσει σε τέτοιο βαθμό ανάπτυξης, ώστε να επιτρέπουν στην εργατική τάξη να συγκροτηθεί σε μαχόμενη τάξη. Αν όμως δεν μας επιτρέπεται να αποκηρύξουμε αυτούς τους πατριάρχες του σοσιαλισμού, όπως δεν επιτρέπεται στους χημικούς να αποκηρύξουν τους πατέρες τους, τους αλχημιστές, θα πρέπει πάντως να αποφύγουμε να πέσουμε ξανά στα σφάλματά τους, που θα ήταν ασυγχώρητα αν διαπράττονταν από μας.

Αργότερα πάντως, το 1839 -όταν η πολιτική και οικονομική πάλη της εργατικής τάξης είχε λάβει αρκετά οξύ χαρακτήρα στην Αγγλία- ο Bray, ένας από τους μαθητές του Όουεν και ένας από αυτούς που είχαν ανακαλύψει την αλληλοβοήθεια αρκετά πριν από τον Προυντόν, εξέδωσε ένα βιβλίο με τίτλο LABOUR'S WRONGS AND LABOUR'S REMEDY (Τα δεινά και τα μέσα θεραπείας της εργασίας).

Σε ένα από τα κεφάλαια που αναφέρεται στην αναποτελεσματικότητα όλων των μέσων θεραπείας που μπορεί να προσφέρει η παρούσα μορφή πάλης, ασκεί σκληρή κριτική σε όλες τις κινήσεις, πολιτικές και οικονομικές, των άγγλων εργατών. Καταδικάζει το πολιτικό κίνημα, τις απεργίες, τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας, τη ρύθμιση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών στις βιομηχανίες διότι, κατά την άποψή του, όλα αυτά όχι μόνον δεν μας επιτρέπουν να ξεφύγουμε από το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς, αλλά και μας κρατούν δέσμιους σ' αυτό και εντείνουν ακόμη περισσότερο τους ανταγωνισμούς.

Φτάνουμε τώρα στον Προυντόν, τον προφήτη αυτών των διδακτόρων κοινωνικών επιστημών. Ο δάσκαλος είχε το θάρρος να εκφρασθεί ρητά ενάντια σε όλες τις οικονομικές κινήσεις (συνδικάτα, απεργίες κλπ.) που ήταν αντίθετες στις μεσσιανικές θεωρίες του περί αλληλοβοήθειας και ενθάρρυνε με τα γραπτά και την προσωπική συμμετοχή του το πολιτικό κίνημα της εργατικής τάξης. Αντίθετα οι μαθητές του δεν τολμούν να εκφρασθούν ανοιχτά ενάντια στο κίνημα. Ήδη το 1847, στιγμή κατά την οποία εκδίδεται το μεγάλο έργο του δασκάλου: Οι οικονομικές αντιφάσεις, αντέκρουσα τις σοφιστείες του που στρέφονταν ενάντια στο εργατικό κίνημα[2]. Πάντως το 1864, μετά το νόμο Ollivier που παρείχε στους γάλλους εργάτες το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι με μεγάλους περιορισμούς, ο Προυντόν επανήλθε στο ίδιο θέμα με το βιβλίο του Πολιτικές ικανότητες των εργαζόμενων τάξεων, το οποίο εκδόθηκε λίγες μέρες μετά το θάνατό του.

Οι επιθέσεις του δασκάλου ταίριαζαν τόσο πολύ στα γούστα των αστών ώστε οι Times με αφορμή τη μεγάλη απεργία των ραφτάδων του Λονδίνου το 1866 έκαναν στον Προυντόν την τιμή να τον μεταφράσουν και να καταγγείλουν τους απεργούς με τα ίδια του τα λόγια. Ιδού ορισμένα δείγματα.

Οι ανθρακωρύχοι του Rive-de-Gier έκαναν απεργία. Οι στρατιώτες έσπευσαν να τους

επαναφέρουν στην τάξη. "Η κρατική αρχή, φωνάζει ο Προυντόν που διέταξε να εκτελεσθούν οι ανθρακωρύχοι του Rive-de-Gier έκανε αχάριστο έργο. Έδρασε ωστόσο όπως ο αρχαίος Βρούτος που έπρεπε να διαλέξει μεταξύ της πατρικής αγάπης και του καθήκοντός του ως Υπάτου: έπρεπε να θυσιάσει τα παιδιά του για να διασώσει τη Δημοκρατία. Ο Βρούτος δεν δίστασε και οι επόμενες γενιές δεν τολμούν να τον καταδικάσουν"[3]. Οι προλετάριοι δεν θυμούνται κάποιον αστό που να δίστασε να θυσιάσει τους εργάτες του προκειμένου να διασώσει τα συμφέροντά του. Πόσο Βρούτοι[4] είναι οι αστοί!

"Και όμως όχι: δεν υπάρχει το δικαίωμα δημιουργίας συνδικάτων, όπως δεν υπάρχει το δικαίωμα της απάτης ή της κλοπής, όπως δεν υπάρχει το δικαίωμα της αιμομιξίας και της μοιχείας"[5]. Πρέπει πάντως να πούμε ότι αναμφίβολα υπάρχει το δικαίωμα της ανοησίας.

Ποιες είναι λοιπόν οι αιώνιες αρχές, στο όνομα των οποίων ο δάσκαλος εξαπολύει τους αλλοπρόσαλλους αφορισμούς του;

Πρώτη αιώνια αρχή: "Το ύψος του μισθού καθορίζει την τιμή των εμπορευμάτων".

Και αυτοί ακόμη που δεν έχουν καμιά γνώση πολιτικής οικονομίας και αγνοούν ότι ο μεγάλος αστός οικονομολόγος Ricardo αντέκρουσε οριστικά αυτό το παραδοσιακό λάθος στο βιβλίο του Αρχές της πολιτικής οικονομίας που εκδόθηκε το 1817, γνωρίζουν το τόσο αξιοσημείωτο παράδειγμα της αγγλικής βιομηχανίας, η οποία μπορεί να πουλά τα προϊόντα της σε τιμές αρκετά χαμηλότερες από εκείνες οποιασδήποτε άλλης χώρας, ενώ οι μισθοί είναι στην Αγγλία συγκριτικά υψηλότεροι απ'ότι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα της Ευρώπης.

Δεύτερη αιώνια αρχή: "Ο νόμος που επιτρέπει τα συνδικάτα είναι εξαιρετικά αντινομικός, αντιοικονομικός, αντίθετος σε κάθε κοινωνία και τάξη". Με μια λέξη είναι "αντίθετος στο οικονομικό Δικαίωμα του ελεύθερου ανταγωνισμού". Αν ο δάσκαλος ήταν κάπως λιγότερο σωβινιστής, θα διερωτάτο πώς εξηγείται το ότι στην Αγγλία εκδόθηκε σαράντα χρόνια νωρίτερα ένας νόμος τόσο αντίθετος στα οικονομικά δικαιώματα του ελεύθερου ανταγωνισμού και πώς γίνεται αυτός ο νόμος --που είναι τόσο αντίθετος σε κάθε κοινωνία και τάξη να επιβάλλεται ως αναγκαιότητα ακόμη και για τα ίδια τα αστικά κράτη, στο βαθμό που αναπτύσσεται η βιομηχανία και μαζί με αυτή ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Τότε θα ανακάλυπτε ίσως ότι αυτό το Δικαίωμα (με Δ κεφαλαίο) υπάρχει μόνο στα Οικονομικά εγχειρίδια που συγγράφουν οι αδελφοί Αδαείς της αστικής πολιτικής οικονομίας και στα οποία βρίσκονται μαργαριτάρια όπως το παρακάτω: Η ιδιοκτησία είναι καρπός της εργασίας... των άλλων παρέλειψαν να προσθέσουν.

Τρίτη αιώνια αρχή: "Συνεπώς με το πρόσχημα να ανυψωθεί η εργατική τάξη από τη λεγόμενη κοινωνική κατωτερότητα, πρέπει να αρχίσουμε να καταγγέλλουμε μια ολόκληρη τάξη πολιτών: την τάξη των κυρίων, επιχειρηματιών, εργοδοτών και αστών: πρέπει να ωθήσουμε την εργατική δημοκρατία στο να περιφρονεί και να μισεί αυτούς τους ανάξιους συμπολίτες της μεσαίας τάξης. Πρέπει να προτιμήσουμε τον εμπορικό και βιομηχανικό πόλεμο από την έννομη καταστολή και τον ανταγωνισμό των τάξεων από την κρατική αστυνομία"[6].

Για να εμποδίσει την εργατική τάξη να ξεφύγει από τη λεγόμενη κοινωνική κατωτερότητά της, ο δάσκαλος καταδικάζει τα συνδικάτα που συγκροτούν την εργατική τάξη σε τάξη ανταγωνιστική προς την αξιοσέβαστη κατηγορία των εργοδοτών, επιχειρηματιών, αστών, οι οποίοι αναμφίβολα προτιμούν, όπως και ο Προυντόν, την κρατική αστυνομία από τον ταξικό ανταγωνισμό. Για να αποφευχθεί κάθε ενόχληση αυτής της αξιοσέβαστης τάξης, ο καλός μας Προυντόν προτείνει στους εργάτες -μέχρις ότου φτάσει το αλληλοβοηθητικό καθεστώς και παρά τα μειονεκτήματά της- "την ελευθερία ή ανταγωνισμό, τη μοναδική εγγύησή μας"[7].

Ο δάσκαλος κήρυσσε την αδιαφορία για τα οικονομικά ζητήματα προκειμένου να προστατέψει την ελευθερία ή τον αστικό ανταγωνισμό, τη μοναδική εγγύησή μας. Οι μαθητές του διδάσκουν την αδιαφορία για τα πολιτικά ζητήματα για να προστατέψουν την αστική ελευθερία, τη μοναδική εγγύησή τους. Αν οι πρώτοι χριστιανοί που επίσης κήρυσσαν την αδιαφορία για τα πολιτικά ζητήματα χρειάστηκαν τη συνδρομή ενός αυτοκράτορα για να μεταμορφωθούν από καταπιεζόμενους σε καταπιεστές, οι σύγχρονοι απόστολοι της αδιαφορίας για τα πολιτικά ζητήματα δεν πιστεύουν ότι οι αιώνιες αρχές τους επιβάλλουν και σ' αυτούς τους ίδιους την αποχή από τις κοσμικές απολαύσεις και τα πρόσκαιρα προνόμια της αστικής κοινωνίας. Πάντως πρέπει να τους αναγνωρίσουμε ότι υπομένουν με στωικότητα αντάξια των χριστιανών μαρτύρων το ασήκωτο

φορτίο των 14 ή 16 ωρών εργασίας που φέρουν οι βιομηχανικοί εργάτες!

Λονδίνο, Ιανουάριος 1873

1 Μετάφραση Δημήτρης Δημούλης

Το κείμενο γράφτηκε από τον Μαρξ στα γαλλικά μεταξύ Δεκεμβρίου 1872 και Ιανουαρίου 1873. Δημοσιεύθηκε στο Almanacco Repubblicano per l'anno 1874 σε ιταλική μετάφραση Enrico Bignami. Το γαλλικό χειρόγραφο του Μαρξ δεν έχει βρεθεί. Η μετάφραση γίνεται από τα ιταλικά σύμφωνα με την έκδοση MEGA-2 (τ. 24, σ. 105-109) (Στμ).

2 Βλ. το κεφάλαιο II παρ. V με τίτλο Οι απεργίες και τα εργατικά συνδικάτα στο τομίδιο Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, απάντηση στη Φιλοσοφία της Αθλιότητας του κυρίου Προυντόν (Παρίσι 1847 -εκδόσεις Frank).

3 Π. Ζ. Προυντόν, Περί της πολιτικής ικανότητας των εργαζόμενων τάξεων, Παρίσι, εκδόσεις Lacroix και σία, 1868, σελ. 327.

4 "Che Bruti", το οποίο είναι ομόηχο με το "che bruti" (τι κτήνη) και περίπου ομόηχο με το 'che brutti' (πόσο αποκρουστικοί) (Στμ).

5 Ό.π., σελ. 333.

6 Ό.π., σελ. 337-38.

7 Ό.π., σελ. 334.

Καρλ Μαρξ

Η ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης

Πού οδηγεί η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, δηλαδή, η ιστορική γέννησή του; Εφόσον δεν πρόκειται για την άμεση μετατροπή δούλων και δουλοπάροικων σε μισθωτούς εργάτες, δηλαδή για απλή αλλαγή στη μορφή, σημαίνει μονάχα την απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών, δηλ. τη διάλυση της ατομικής ιδιοχτησίας που στηρίζεται στην προσωπική εργασία.

Η ατομική ιδιοχτησία σαν αντίθεση στην κοινωνική, συλλογική ιδιοχτησία, υπάρχει μονάχα εκεί όπου τα μέσα εργασίας και οι εξωτερικοί όροι της εργασίας ανήκουν σε ιδιώτες. Ανάλογα όμως με το αν οι ιδιώτες είναι εργάτες ή μη εργάτες, έχει και η ατομική ιδιοχτησία έναν άλλο χαρακτήρα. Οι ατελείωτες αποχρώσεις, που παρουσιάζει στην πρώτη ματιά, αντανακλούν μονάχα τις μέσες καταστάσεις που βρίσκονται ανάμεσα στα δυο αυτά άκρα.

Η ατομική ιδιοχτησία του εργάτη στα μέσα της παραγωγής είναι η βάση της μικρής επιχείρησης, η μικρή επιχείρηση είναι ο απαραίτητος όρος για την εξέλιξη της κοινωνικής παραγωγής και της ελεύθερης ατομικότητας του ίδιου του εργάτη. Βέβαια, αυτός ο τρόπος της παραγωγής υπάρχει και μέσα στη δουλεία, στη δουλοπαροικία και σ' άλλες σχέσεις εξάρτησης. Ανθίζει όμως, αναπτύσσει όλη του την ενεργητικότητα, αποχτά την ταιριαστή κλασική μορφή μονάχα εκεί όπου ο εργάτης είναι ελεύθερος ατομικός ιδιοχτήτης των όρων της εργασίας του που τους χειρίζεται ο ίδιος, όπου ο αγρότης είναι ο ελεύθερος ατομικός ιδιοχτήτης του χωραφιού που καλλιεργεί κι εκεί που ο χειροτέχνης είναι ιδιοχτήτης του εργαλείου - αριστοτέχνης χειριστής του.

Αυτός ο τρόπος παραγωγής προϋποθέτει το κομμάτιασμα της γης και των άλλων μέσων παραγωγής. Όπως αποκλείει τη συγκέντρωση των τελευταίων, έτσι αποκλείει και τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στα ίδια τα προτσές της παραγωγής, αποκλείει την κοινωνική κυριαρχία και ρύθμιση της φύσης, την ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Συμβιβάζεται μονάχα με τους στενούς αυτοφυείς περιορισμούς της παραγωγής και της κοινωνίας. Το να θέλουμε να τον διαιωνίσουμε, θα σήμαινε, όπως λέει με το δίκιο του ο Πέκερ, «να θεσπίσουμε τη γενική μετριότητα». Σε έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης δημιουργεί ο ίδιος τα υλικά μέσα της καταστροφής του. Από τη στιγμή αυτή στους κόλπους της κοινωνίας μπαίνουν σε κίνηση δυνάμεις και πάθη που αισθάνονται τον εαυτό τους δεσμευμένο από την κοινωνία. Πρέπει να καταστραφεί αυτός ο τρόπος παραγωγής, και θα καταστραφεί. Η καταστροφή της, δηλ. η μετατροπή των ατομικών και κομματιασμένων μέσων παραγωγής σε κοινωνικά συγκεντρωμένα, επομένως η μετατροπή της μικροσκοπικής ιδιοχτησίας των πολλών σε μαζική ιδιοχτησία των λίγων, δηλ. η απαλλοτρίωση της μεγάλης μάζας του λαού από τη γη, τα μέσα συντήρησης και τα εργαλεία δουλιάς, αυτή η φοβερή και δύσκολη απαλλοτρίωση της μάζας του λαού αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου. Περιλαβαίνει μια σειρά μεθόδους βίας, από τις οποίες παρουσιάσαμε μονάχα τις μεθόδους εκείνες που άφησαν εποχή σαν μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών πραγματοποιείται με τον πιο αμείλιχτο βανδαλισμό και με κίνητρο τα πιο άνομα, τα πιο βρωμερά και τα πιο μικρόπρεπα απεχθή πάθη. Η ατομική ιδιοχτησία, που αποχτήθηκε με τη δουλειά και που στηρίζεται σαν να λέμε στη σύμφυση του μεμονωμένου, ανεξάρτητα εργαζόμενου ατόμου με τους όρους της δουλιάς του, παραμερίζεται από την κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοχτησία, που βασίζεται στην εκμετάλλευση ξένης, μα τυπικά ελεύθερης εργασίας.

Από τη στιγμή που αυτό το προτσές της μετατροπής έχει αποσυνθέσει αρκετά σε βάθος και έκταση την παλιά κοινωνία, από τη στιγμή που οι εργάτες έχουν μετατραπεί σε προλετάριους και οι όροι της δουλειάς τους σε κεφάλαιο, από τη στιγμή που ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στέκεται στα δικά του τα πόδια, από τη στιγμή αυτή αποχτούν μια νέα μορφή η παραπέρα κοινωνικοποίηση της εργασίας και η παραπέρα μετατροπή της γης και των άλλων μέσων παραγωγής σε μέσα παραγωγής που τα εκμεταλλεύονται κοινωνικά, δηλαδή σε κοινά μέσα παραγωγής, επομένως αποχτάει νέα μορφή και η παραπέρα απαλλοτρίωση, των ατομικών ιδιοχτητών. Αυτός που είναι τώρα ν' απαλλοτριωθεί δεν είναι πια ο εργάτης που διευθύνει μόνος το νοικοκυριό του, αλλά ο κεφαλαιοκράτης που εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες.

Η απαλλοτρίωση αυτή συντελείται με το παιχνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης

σκοτώνει πολλούς άλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι - χέρι μ' αυτή τη συγκεντροποίηση, δηλ. με την απαλλοτρίωση πολλών κεφαλαιοκρατών από λίγους, αναπτύσσεται σε διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα η συνεργατική μορφή του προτσές της εργασίας, η συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης, η σχεδιασμένη εκμετάλλευση της γης, η μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μονάχα από κοινού, η οικονομία σ' όλα τα μέσα παραγωγής με τη χρησιμοποίησή τους σαν μέσων παραγωγής συνδυασμένης, κοινωνικής εργασίας, η περιπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας αγοράς και μαζί μ' αυτό, ο διεθνής χαρακτήρας του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος. Μαζί με τη διαρκή ελάττωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα οφέλη αυτού του προτσές μετατροπής, αυξάνει η μάζα της αθλιότητας, της καταπίεσης, της υποδούλωσης, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης, αλλά αυξάνει μαζί και η αγανάχτηση της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται απ' αυτό τον ίδιο το μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δε συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σιμώνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοχτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται.

Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα και η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοχτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοχτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μα η κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει με την αναγκαιότητα φυσικού προτσές την ίδια της την άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης. Η άρνηση αυτή δεν αποκαθιστά ξανά την ατομική ιδιοχτησία, αποκαθιστά όμως την προσωπική ιδιοχτησία πάνω στη βάση της κατάχτησης της κεφαλαιοκρατικής εποχής της συνεργασίας και της κοινής ιδιοχτησίας της γης και των μέσων παραγωγής που τα παράγει η εργασία.

Η μετατροπή της κομματιασμένης ατομικής ιδιοχτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία των ατόμων, σε κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοχτησία, είναι φυσικά ένα προτσές, ασύγκριτα πιο μακρόχρονο, σκληρό και δύσκολο από τη μετατροπή σε κοινωνική ιδιοχτησία της κεφαλαιοκρατικής ιδιοχτησίας που βασίζεται πραγματικά κιόλας πάνω σε κοινωνικό τρόπο παραγωγής. Εκεί επρόκειτο για την απαλλοτρίωση της λαϊκής μάζας από λίγους σφετεριστές, εδώ πρόκειται για την απαλλοτρίωση λίγων σφετεριστών από τη λαϊκή μάζα[1].

Κ. Μαρξ Φ. Ενγκελς, *Διαλεχτά Εργα*, τ. 1ος σελ. 544-547, Γνώσεις.

1 «Η περίοδος της βιομηχανίας, που η αστική τάξη είναι ο άβουλος και παθητικός της φορέας, βάζει στη θέση της απομόνωσης των εργατών με το συναγωνισμό, την επαναστατική τους συνένωση με την οργάνωση. Έτσι, με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας αφαιρείται κάτω από τα πόδια της αστικής τάξης το έδαφος που πάνω στη βάση του παράγει και ιδιοποιείται τα προϊόντα. Πριν απ' όλα, η αστική τάξη παράγει τους νεκροθάφτες της. Η πτώση της και η νίκη του προλεταριάτου είναι το ίδιο αναπόφευγες... Οι μεσαίες τάξεις, ο μικρός βιομήχανος, ο μικρέμπορος, ο βιοτέχνης, ο αγρότης, όλοι αυτοί καταπολεμούν την αστική τάξη για να διατηρήσουν την ύπαρξή τους σα μεσαίες τάξεις και να σωθούν απ' τον αφανισμό... είναι αντιδραστικές γιατί ζητούν να στρέψουν προς τα πίσω τον τροχό της ιστορίας». (Καρλ Μαρξ και Φ. Ενγκελς: *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού του Κόμματος*, Λονδίνο 1847, σελ. 9-11). [Σημείωση του Μαρξ].

Μαρξ

Η υπόθεση Νετσάγιεφ[1]

Η δίκη Νετσάγιεφ

«Πληροφορηθήκαμε, γράφουν οι Μαρξ - Ενγκελς, για τη δράση της Συμμαχίας στη Ρωσία από την πολιτική δίκη, γνωστή ως υπόθεση Νετσάγιεφ, που έγινε τον Ιούλιο του 1871 στο δικαστήριο της Πετρούπολης. Για πρώτη φορά στη Ρωσία μια πολιτική δίκη έγινε μπροστά σε ορκωτό δικαστήριο και δημόσια. Ολοι οι δικαζόμενοι, πάνω από ογδόντα άτομα, άνδρες και γυναίκες, ανήκαν, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, στη σπουδάζουσα νεολαία. Είχαν μείνει προφυλακισμένοι από το Νοέμβριο του 1869 ως τον Ιούλιο του 1871 στα μπουντρούμια του φρουρίου του Πετροπαβλίφσκ, με αποτέλεσμα δυο απ' αυτούς να πεθάνουν και μερικοί άλλοι να παραφρονήσουν. Βγήκαν από τα μπουντρούμια απλώς για να ακούσουν την απόφαση, που τους καταδίκαζε σε καταναγκαστικά έργα στα ορυχεία της Σιβηρίας, σε ειρκτή και σε φυλάκιση δεκαπέντε, δώδεκα, δέκα, εφτά και δύο χρόνων(...) Το έγκλημά τους ήταν πως ανήκαν σε μια μυστική εταιρία, η οποία είχε σφετερισθεί το όνομα της Διεθνούς Ενωσης Εργατών και στην οποία στρατολογήθηκαν από απεσταλμένο της διεθνούς επαναστατικής επιτροπής, που διέθετε πληρεξούσια δήθεν με τη σφραγίδα της Διεθνούς. Αυτός ο απεσταλμένος τους έβαλε να διαπράξουν μια σειρά απάτες και ανάγκασε μερικούς απ' αυτούς να γίνουν συνεργοί του στη διάπραξη μιας δολοφονίας. Αυτή η δολοφονία ήταν που οδήγησε την αστυνομία στα ίχνη της μυστικής εταιρίας, αλλά, όπως συμβαίνει συνήθως, ο ίδιος ο απεσταλμένος είχε ήδη εξαφανιστεί. **Σ' όλη αυτή την υπόθεση ο ρόλος του απεσταλμένου ήταν πολύ ύποπτος. Ο απεσταλμένος αυτός ήταν ο Νετσάγιεφ (...)**

Το 1861, απαντώντας στα φορολογικά μέτρα, που αποσκοπούσαν στο να μην μπορούν οι άποροι νέοι να πλησιάσουν στην ανώτερη εκπαίδευση, και στα δικαστικά μέτρα, που απέβλεπαν στο να τους υποτάξουν στην αστυνομική αυθαιρεσία, οι φοιτητές εξέφρασαν έντονη και ομόφωνη διαμαρτυρία, που από τις συνελεύσεις την κατέβασαν στους δρόμους και τη μετέτρεψαν σε εντυπωσιακές διαδηλώσεις (...) Οι συνελεύσεις (...) έδιναν ταυτόχρονα τη δυνατότητα να συζητούνται πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Η ρωσική σπουδάζουσα νεολαία, που στο μεγαλύτερο μέρος της την αποτελούσαν παιδιά αγροτών και άλλων φτωχών ανθρώπων, είχε διαποτιστεί σε τέτοιο βαθμό απ' τις σοσιαλιστικές ιδέες, ώστε ονειρευόταν κιόλας την άμεση υλοποίησή τους(...) Μέσα σ' αυτή την κατάσταση έκανε την εμφάνισή του ό Νετσάγιεφ, που, εκμεταλλευόμενος το κύρος της Διεθνούς και τον ενθουσιασμό αυτής της νεολαίας, επιχείρησε να πείσει τους φοιτητές ότι δεν είναι καιρός να ασχολούνται με τέτοια μικροπράγματα, τη στιγμή που υπάρχει μέσα στη Διεθνή μια τεράστια μυστική εταιρία, που ανάβει τη φωτιά της παγκόσμιας επανάστασης και είναι έτοιμη για άμεσες ενέργειες στη Ρωσία. Ο Νετσάγιεφ κατάφερε να εξαπατήσει μερικούς νέους ανθρώπους και να τους παρασύρει σε εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου, που έδωσαν την ευκαιρία στην αστυνομία να τσακίσει αυτό το κίνημα των σπουδαστών, τόσο επικίνδυνο για την επίσημη Ρωσία.

Η ύποπτη φυγή στη Γενεύη

Το Μάρτιο του 1869 έφτασε στη Γενεύη ένας νεαρός Ρώσος, που προσπάθησε να αποκτήσει την εμπιστοσύνη όλων των Ρώσων εμιγκρέδων, παριστάνοντας τον αντιπρόσωπο των φοιτητών της Πετρούπολης. Εμφανιζόταν με διάφορα ονόματα. Μερικοί εμιγκρέδες γνώριζαν από αξιόπιστες πηγές πως από την Πετρούπολη δεν είχε σταλεί κανένας αντιπρόσωπος. Αλλοι, ύστερα από συζήτηση με τον δήθεν αντιπρόσωπο, τον πέρασαν για χαφιέ. Στο τέλος, είπε το πραγματικό του όνομα: Νετσάγιεφ. Ελεγε ότι είχε αποδράσει απ' το φρούριο της Πετρούπολης, όπου ήταν έγκλειστος σαν πρωτεργάτης των ταραχών που ξέσπασαν τον Ιανουάριο του 1869 στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της πρωτεύουσας. Μερικοί εμιγκρέδες, που είχαν μείνει για καιρό έγκλειστοι σ' αυτό το φρούριο, γνώριζαν από προσωπική εμπειρία ότι από κει είναι αδύνατο να ξεφύγει κανείς. Γι' αυτό κατάλαβαν ότι εδώ ο Νετσάγιεφ λέει ψέματα. Εξάλλου, επειδή στις εφημερίδες και τα γράμματα που έπαιρναν μνημονεύονταν τα ονόματα των διωκόμενων φοιτητών και πουθενά δε γινόταν λόγος περί Νετσάγιεφ, θεώρησαν ότι τα όσα αραδιάζει για τη δήθεν επαναστατική δράση του είναι παραμύθια. Ο Μπακούνιν, όμως, έπαιρνε φανερά το μέρος του

Νετσάγιεφ. Διαλαλούσε παντού πως ο Νετσάγιεφ είναι "έκτακτος απεσταλμένος της μεγάλης μυστικής οργάνωσης που υπάρχει και δρα στη Ρωσία"(...)Σε μια συζήτηση που είχε ο Νετσάγιεφ με έναν εμιγκρέ, αναγκάστηκε να ομολογήσει ότι δεν τον έστειλε αντιπρόσωπο καμία μυστική οργάνωση (...)

Και όμως έπεφταν στα χέρια του Τσάρου

Από τον Απρίλιο του 1869 οι Μπακούνιν και Νετσάγιεφ άρχισαν να προετοιμάζουν το έδαφος για επανάσταση στη Ρωσία. Από τη Γενεύη έστελναν επιστολές, εκκλήσεις και τηλεγραφήματα στην Πετρούπολη, στο Κίεβο και σε άλλες πόλεις. Ωστόσο, γνώριζαν ότι δεν μπορούσαν να φτάσουν στη Ρωσία επιστολές, εκκλήσεις και ιδίως τηλεγραφήματα, δίχως να το μάθει το "ΙΙΙ Γραφείο", (σ.σ.το 3ο Γραφείο της καγκελαρίας του Τσάρου, που ήταν η διεύθυνση της μυστικής αστυνομίας στη Ρωσία), (η μυστική αστυνομία). Ολα αυτά μπορούσαν να έχουν ένα και μόνο σκοπό: να εκθέσουν ανθρώπους. Αυτές οι ανέντιμες μέθοδοι, ανθρώπων που δε ριψοκινδύνευαν τίποτα στην καλοστεκούμενη Γενεύη, οδήγησαν σε πολυάριθμες συλλήψεις στη Ρωσία. Τους είχαν, μάλιστα, προειδοποιήσει ότι δημιουργούν κινδύνους. Εχουμε αποδείξεις πως γνωστοποίησαν στον Μπακούνιν την ακόλουθη περικοπή μιας επιστολής απ' τη Ρωσία.

"Για όνομα του Θεού, πέστε στον Μπακούνιν να πάψει, αν έχει έστω και κάτι ιερό μέσα του για την επανάσταση, να στέλνει τις εξωφρενικές προκηρύξεις του, που οδηγούν σε έρευνες σε πολλές πόλεις, σε συλλήψεις και παραλύουν κάθε σοβαρή δουλιά"(...)

Στις 7 Απριλίου 1869, ο Νετσάγιεφ γράφει στην Κα Τομίλοβα, σύζυγο συνταγματάρχη, ο όποιος αργότερα πέθανε απ' τον καημό για τη σύλληψη της γυναίκας του, ότι "στη Γενεύη πνίγονται στις δουλιές" και την προτρέπει να στείλει εκεί έναν σίγουρο άνθρωπο για να μιλήσει μαζί του. "Η υπόθεση, για την οποία πρέπει να κουβεντιάσουμε, δεν άφορα μόνο το δικό μας εμπόριο, αλλά και το πανευρωπαϊκό. Εδώ το πράγμα βράζει. Μαγειρεύεται μια τέτοια σούπα, που δε θα μπορέσει ούτε όλη η Ευρώπη να την αποτελειώσει. Βιαστείτε, λοιπόν". Ακολουθεί σύσταση της Γενεύης. Αυτή η επιστολή δεν έφτασε στον παραλήπτη. Την έπιασε στο ταχυδρομείο η μυστική αστυνομία, με επακόλουθο τη σύλληψη της Κας Τομίλοβα, που πρωτοείδε την επιστολή μόνο κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων ("Εφημερίδα της Πετρούπολης", αρ. φύλ. 187, 1871)(...)

Και η περίπτωση της Αλεξαντρόφσκαγια

Η Κα Αλεξανδρόφσκαγια ήταν πολύ εκτεθειμένη στην περίοδο των ταραχών του 1861-1862. Κάθισε μάλιστα και στη φυλακή, όπου η στάση της δεν ήταν και τόσο σωστή. Σε μια κρίση ειλικρίνειας έγραψε μια εξομολόγηση προς τους δικαστές της και η εξομολόγηση αυτή ενοχοποίησε πολλούς ανθρώπους(...) Είναι άξιο απορίας για ποιο λόγο ο Νετσάγιεφ χρειάστηκε έναν συνεπιβάτη,(σ.σ. για ταξίδι από τη Ρωσία στη Γενεύη), του οποίου και μόνο η παρουσία θα ήταν αρκετή για να προκαλέσει τη σύλληψή του στα σύνορα: Μολαταύτα, ο Νετσάγιεφ, συνοδευόμενος από την Κα Αλεξανδρόφσκαγια, έφθασε αισίως στη Γενεύη και, ενώ τους άμοιρους ανθρώπους που εξαπάτησε τους έριχναν στη φυλακή, αυτός μαζί με τον Μπακούνιν καταπιάστηκε με τη σύνταξη του δεύτερου τεύχους της "Λαϊκής Τιμωρίας". Ο Μπακούνιν, απέραντα υπερήφανος διότι η "Journal de Geneve" γράφει για τη συνωμοσία Νετσάγιεφ και του αποδίδει (του Μπακούνιν) καθοδηγητικό ρόλο σ' αυτήν, ξέχασε πως η "Λαϊκή Τιμωρία" του τυπώνεται δήθεν στη Μόσχα και αναδημοσίευσε σ' αυτήν μια ολόκληρη σελίδα απ' το άρθρο της "Journal de Geneve", γραμμένο στα γαλλικά. Μόλις ετοιμάστηκε το περιοδικό, ανέθεσαν στην Κα Αλεξανδρόφσκαγια να το μεταφέρει μαζί με άλλες προκηρύξεις στη Ρωσία. Στα σύνορα, ένας πράκτορας του ΙΙΙ Γραφείου, που είχε στήσει καρτέρι στην Κα Αλεξανδρόφσκαγια, της πήρε το πακέτο. Μετά τη σύλληψή της, παρέδωσε στον πράκτορα έναν κατάλογο ονομάτων, που μόνο ο Μπακούνιν μπορούσε να τα γνωρίζει. Ενας από τους κατηγορούμενους στην υπόθεση Νετσάγιεφ, αλλά και από τους πιο κοντινούς του ανθρώπους, παραδέχτηκε στο δικαστήριο ότι "θεωρούσε προηγούμενα τον Μπακούνιν έντιμο άνθρωπο και δεν καταλαβαίνει πως αυτός, μαζί με τους άλλους, μπόρεσε τόσο ύπουλα να εκθέσει αυτή τη γυναίκα στον κίνδυνο της σύλληψης"».

Αυτός λοιπόν ήταν ο Νετσάγιεφ, ένας κοινός προβοκάτορας, που είχε σχέση ή χρησιμοποιήθηκε από τις τσαρικές αρχές ενάντια στους επαναστάτες.

Τα κείμενα των Μαρξ - Ενγκελς είναι από το βιβλίο «Κ.Μαρξ - Φ.Ενγκελς, για τον αναρχισμό, εκδόσεις «Καζάντζα».

1 Τα κείμενα των Μαρξ - Ενγκελς είναι από το βιβλίο Κ.Μαρξ - Φ.Ενγκελς, *Για τον αναρχισμό*, εκδόσεις Καζάντζα.

Η υπόθεση Νετσάγιεφ, με αφορμή μια δίκη που έγινε στη Ρωσία το 1871, αποκάλυψε το ρόλο του ως πράκτορα, με διάφορα περιστατικά ανθρώπων, οι οποίοι έχοντας σχέση μαζί του συνελήφθησαν από το τσαρικό καθεστώς, με επαναστατικό υλικό στην κατοχή τους. Τα κείμενα των Μαρξ - Ενγκελς γι' αυτή την υπόθεση, αποκαλύπτουν τον προβοκατόρικο ρόλο αυτού, που ως επαναστατική μορφή πάλης είχε την ατομική τρομοκρατία. Ας αφήσουμε τα κείμενα των κλασικών του μαρξισμού να μιλήσουν γι' αυτόν.

Καρλ Μαρξ

Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844

allotriosi.wordpress.com
εκδ. Γλάρος

Στό περίφημο νεανικό του δοκίμιο
«Οίκονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα»
ό Μάρξ κάνει μιά βαθιά άνάλυση της
άστικής κοινωνίας και της πολιτικής.
Ή άνάγκη αύτή θά όδηγοῦσε
λιγο άργότερα σέ μιά νέα ερμηνεια
της πορειας της παγκόσμιας Ιστοριας.
Τό κείμενο αύτό είναι μιά εΰγλωτη
καταγγελια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων
της κεφαλαιοκρατικής
κοινωνιας, πού άποτέλεσε
τό άπαραίτητο πρελουντιο γιά τό
«Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος» καί τό «Κεφάλαιο».
Πάνω άπ' όλα, ώστόσο, στά «Χειρόγραφα» περιέχεται
γιά πρώτη φορά ή ίδέα - κλειδί
της άποξένωσης τοῦ έργάτη άπό τό
προϊόν της έργασίας του
και ή συνακόλουθη άπώλεια
της άνθρώπινης «Ούσιας» του -
ή άλλοτριωσή του.
Ή ίδεα αύτή διευρύνει σήμερα τόν
όριζοντα του φιλοσοφικοῦ
καί κοινωνικοῦ στοχασμοῦ

Εκδόσεις Γλάρος
...το βιβλιο προσφερει
εναν
καλυτερο
τροπο ζωης

Ὁ Λούτσιο Κολλέτι
εἶναι καθηγητής τῆς φιλοσοφίας
στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης.
Εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης
«Ἀπὸ τὸν Ρουσσὸ στον Λένιν»,
που βραβεύτηκε τὸ 1973 μὲ
τὸ Αναμνηστικὸ Βραβεῖο Ἰσαὰκ
Ντώυτσερ.
Ἐπίσης, ἔγραψε καὶ δημοσίευσε
τὴ μελέτη «Μαρξισμὸς καὶ Χέγκελ»
(1974). Οἱ μελέτες, τα ἄρθρα καὶ
οἱ διαλέξεις τοῦ Κολλέτι,
βρίσκουν μεγάλη απήχηση ανάμεσα
στους νεους τῶν Πανεπιστημίων
και τὴ νεα γενιὰ γενικότερα,
που πλησιάζουν τὸν μαρξισμὸ με
τὴ σοβαρότητα ποὺ απαιτεῖ μιὰ τέτοια
κοσμοθεωρια.

Ἡ φωτεινὴ καὶ αυθεντικὴ εισαγωγὴ
του Λούτσιο Κολλέτι,
στὰ «Οικονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ
χειρόγραφα», εἶναι ἀπὸ μόνη της
μιὰ ἀξιοσημείωτη συμβολὴ
στὴν κατανόηση τῆς δυναμικῆς
καὶ διαφιλονικούμενης μορφῆς
τοῦ Μαρξ τῆς νεανικῆς ἡλικίας.
Ὁ Κολλέτι ὑποστηρίζει ὅτι
τὰ «Χειρογραφα» ἀποτελοῦν μιὰ
νέα καὶ ἐξαιρετικὰ σοβαρή,
αλλὰ σχεδον εγκαταλειμμένη, διασταση
τοῦ ἔργου τοῦ Μαρξ.

Ὁ Κάρολος Μὰρξ γεννήθηκε στὴν Τρὲβ
τῆς Γερμανίας, τὸ 1818, ἀπὸ γερμανο-εβραϊκὴ
οἰκογένεια, ποὺ ἀσπάστηκε τὸ Χριστιανισμό.
Σὰν φοιτητής, στὴ Βόννη καὶ στὸ Βερολίνο,
ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ,
ἀλλὰ ἀργότερα ἀντέδρασε κατὰ τῆς ἰδεαλιστικῆς
φιλοσοφίας καὶ ἄρχισε ν' ἀναπτύσσει
τὴ θεωρία του πάνω στὸν ἱστορικὸ ματεριαλισμό.
Συσχέτισε τὴν κατάσταση τῆς κοινωνίας
μὲ τὰ οἰκονομικά της θεμέλια καὶ τὰ μέσα παραγωγῆς
καὶ εἶδε τὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας μέσα ἀπὸ τὴν
ἐπαναστατικὴ πρωτοπορεία τῆς διανόησης καὶ
τοῦ προλεταριάτου. Στὸ Παρίσι, τὸ 1844,
ὁ Μάρξ, συνάντησε τὸν Φρειδερίκο Ἔνγκελς,
μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε μὲ μιὰ βαθιὰ καὶ ἀδιάσπαστη
φιλία καὶ μὲ τὴ συνεργασία τους ἀποτέλεσαν
οἱ δυό τους τοὺς θεμελιωτὲς τοῦ ἐπιστημονικοῦ
σοσιαλισμοῦ. Μαζὶ ἑτοίμασαν τὸ «Μανιφέστο
τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος» (1848),
σὰν κατευθυντήρια γραμμὴ γιὰ τὴν «Ἕνωση
Κομμουνιστῶν». Τὸ 1848, ὁ Μάρξ, ἐπέστρεψε
στὴ Γερμανία καὶ πῆρε δραστήριο μέρος
στὴν ἀποτυχημένη δημοκρατικὴ ἐπανάσταση.
Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ πῆγε στὴν Ἀγγλία, σὰν
πρόσφυγας, κι ἔζησε στὸ Λονδίνο μέχρι
τὸ θάνατό του, τὸ 1883. Παρὰ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια
ποὺ τοῦ πρόσφερε ὁ Ἔνγκελς,
ο Μάρξ καὶ ἡ οἰκογένειά του ἔζησαν σὲ μεγάλη
φτώχεια. Ἔπειτα ἀπὸ πολύχρονες μελέτες
(κυρίως μέσα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο),
ὁ Μαρξ δημοσίευσε τὸ 1867 τὸν πρῶτο τόμο
τοῦ κολοσσιαίου ἔργου του «Τὸ Κεφάλαιο».
Ἀπὸ τὸ 1864 ὡς τὸ 1872, ὁ Μάρξ, διαδραμάτισε
ηγετικὸ ρολο στὴ «Διεθνη Ἕνωση Ἐργατῶν».
(Πρώτη Διεθνής). Στὰ τελευταῖα του χρόνια
ὑπῆρξε μαρτυρας τῆς ἀνάπτυξης τῶν πρώτων
μαζικῶν εργατικῶν κομμάτων ποὺ ἱδρύονταν πάνω
στις διακηρυγμένες μαρξιστικὲς ἀρχές.
Εκτὸς απο τὸ «Κεφάλαιο», ποὺ ὁ 2ος καὶ ὁ 3ος
τόμος δημοσιεύτηκαν με τὴ φροντίδα
και τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἔνγκελς, μετὰ τὸ θάνατο
τοῦ Μάρξ, ἄλλα βασικὰ ἔργα του εἶναι:
«Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία», «Ἡ ἀθλιότητα τῆς
φιλοσοφίας», «Κριτικὴ της πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ
«Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας».

Χρονογραφία τῆς ζωῆς τοῦ Μάρξ ἀπό τὸ 1818 ὥς τόν Αὔγουστο τοῦ 1844

1818
5 τοῦ Μάη

Γεννήθηκε στὴν πόλη Τρέβ τῆς Ρηνανίας

1835
Σεπτέμβρης

Τελειώνει τὸ λύκειο. Γράφει στὸ ἀξιτήριο δοκίμιό του: «Οἱ σχέσεις μας μὲ τὴν κοινωνία ἄρχισαν, κατὰ κάποιο τρόπο, πρὶν ἀκόμα μπορέσουμε νὰ τίς καθορίσουμε.. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτοια, που μπορεῖ νὰ πετύχει τὴν τελειότητά του, μόνο όταν ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν τελειότητα των συνανθρώπων του».

Ὀκτώβρης

Ἀρχίζει τίς νομικὲς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης. Παρακολουθεῖ ἐπίσης μαθήματα στα τμήματα τῆς κλασικῆς μυθολογίας καὶ τῆς ιστορίας της τέχνης.

1836
Ὀκτώβρης

Μεταφέρεται στό Βερολίνο. Συνεχίζει τίς νομικές του σπουδές καὶ παρακολουθεῖ διαλέξεις πάνω στη φιλοσοφία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Γίνεται φίλος μὲ τὸν Μπροῦνο Μπάουερ καὶ ἄλλους νέους χεγκελιανοὺς συγγραφείς. Γράφει στίχους καὶ δοκιμάζει τίς δυνάμεις του στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ θεατρικὸ ἔργο. Σ' ἕνα γράμμα, στὸν πατέρα του (10 Νοέμβρη 1837), γράφει: «Ἀπ' τὸν ἰδεαλισμό, ποὺ τον γνώρισα, περνώντας ἀπὸ τὸν Κάντ καὶ τὸν Φίχτε, προχώρησα, πέρα ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτές, ν' ἀναζητήσω τὴν Ἰδέα στὸν πραγματικό της ἑαυτό. Ἄν στοὺς παλιοὺς καιροὺς οἱ θεοὶ ζοῦσαν πάνω απο τὴ γῆ, τώρα ἔγιναν τὸ κέντρο της». Εἶχε διαβάσει ἀποσπάσματα ἀπὸ τον Χέγκελ καὶ δὲν γεύτηκε τὴ «γκροτέσκα καὶ τραχιὰ μελωδία του». Εἶχε μελετήσει τὸ χεγκελιανὸ σύστημα: «Ἡ δουλειὰ αὐτή, ποὺ γιὰ λόγου της ἐξοικειώθηκα μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὸν Σέλλινγκ καὶ τὴν ιστορία μοῦ προκάλεσε ἀτέλειωτο πονοκέφαλο... Ἡ δουλειὰ αὐτή, ἀγαπητέ μου, γλυκειὰ ἀπὸ τὸ φῶς του φεγγαριοῦ, μὲ ὁδηγεῖ σὰν πλανεύτρα σειρήνα στὴν αγκαλιὰ τοῦ ἐχθροῦ» (δηλαδὴ τοῦ Χέγκελ).

839 — 41 Σπουδάζει ἑλληνική φιλοσοφία. Στήν διδακτορική του διατριβή «Διαφορές ἀνάμεσα στή φυσική φιλοσοφία τοῦ Δημοκρίτου και τοῦ Ἐπικούρου», υπερασπίζεται τὴν Ἐπικούρεια ἀρχή τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἱκανότητας τοῦ ανθρώπου νὰ ἐπηρεάσει μὲ τὴ δράση του τή φύση, ἐνάντια στὴν αὐστηρή αἰτιοκρατία τοῦ Δημόκριτου. Τελειώνει τις σπουδές του στὸ Βερολίνο, τὸ Μάρτη τοῦ 1841 καὶ πηγαίνει στη Βόννη μὲ τὴν πρόθεση να στραφεῖ προς την καθηγησία. Στή Βόννη μελετά το εργο τοῦ Φουερμπαχ «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ», και συμπεραίνει ότι «δὲν υπάρχει ἄλλος δρομος προς την αληθεια καὶ την ἐλευθερία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δρομο που περνά μεσα απο το δυνατὸ ποτάμι». Εγκαταλείπει την ιδέα της ακαδημαϊκῆς ἕδρας, ὅταν βλεπει ότι πολλοι προοδευτικοι ἀκαδημαϊκοί διδάσκαλοι υποχρεωνονται να παραιτηθοῦν ἀπὸ τίς εδρες της διδασκαλίας.

1842 Ἀπρίλης Νοέμβρης — Ἀρχίζει νὰ γραφει γιὰ τὴν «Εφημερίδα τοῦ Ρηνου» πού ἐκπροσωπεί τα βιομηχανικά φιλελευθερα συμφεροντα. Τὸν Οκτώβρη τῆς ἰδιας χρονιάς γινεται διευθυντής τῆς εφημερίδας. Στή διάρκεια τῆς δημοσιογραφικῆς δουλειας του, βαθαινει η γνωση του στην πρακτικη τῆς πολιτικῆς καί την οἰκονομική πραγματικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ. Στὴν Κολωνία συναντα τον Ἔνγκελς γιὰ πρωτη φορα και μελετα τους Γαλλους οὐτοπιστὲς σοσιαλιστες (Φουριε, Προυντον κ.ᾱ.). Αναγγελει ὅτι η ἐφημερίδα του Ρηνου θὰ υποβαλλει τίς ἀπόψεις τῶν ουτοπικων σοσιαλιστων σε «βαθια κριτική ἀνάλυση».
Διαχωρίζει δημοσια τη θέση του απο τον κυκλο των Νέων Χεγκελιανῶν τοῦ Βερολίνου.

1843 Γενάρης - Ἀπρίλης — Η πρωσικη κυβέρνηση κλιμακωνει τή λογοκρισια καί τελικά διατάζει την κατάπνιξη της φωνης της «Ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου». Τον Μάρτη ὁ Μάρξ παραιτειται ἀπο τή διεύθυνση τῆς ἐφημερίδας, ἀηδιασμένος ἀπό τή μικρόψυχη στάση τῶν μετόχων της, μπροστά στό κυβερνητικό μέτρο τῆς ἀπαγόρευσης.

Μάης — Μαζί μὲ τὸν Ἄρνολντ Ροῦγκε σχεδιάζει νά ἐκδόσει τὰ «Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά» στό Παρίσι ἤ στό Στρασβοῦργο. Γράφει στὸ Ροῦγκε γιά τό μίσος τοῦ γιά τή μοναρχία καί γιά τὸ «σύστημα τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀνθρώπου». «Εἶναι καθῆκον μας, γράφει, νά ἀποκαλύψουμε τὸν παλιό κόσμο στό δυνατό φως τῆς ἡμέρας καί νά δοσουμε θετική μορφή στό νέο κόσμο».

Καλοκαίρι — Γράφει τό δοκίμιο «Κριτική της θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ».

Ὀκτώβρης — Γράφει στόν Φόυερμπαχ καὶ τοῦ ζητᾶ νά συνεργαστεῖ

	στὰ «Γαλλο-Γερμανικὰ Χρονικά». Ἀργότερα, τὸ μήνα αὐτό, μεταφέρεται στὸ Παρίσι.
Φθινόπωρο 1843 - Γενάρης 1844	Γράφει «Τὸ ἑβραϊκὸ Ζήτημα» καὶ τὴν «Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ».
Νοέμβρης 1843 - Γενάρης 1845	Ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς κι ἀρχίζει νὰ πηγαίνει σὲ συγκεντρώσεις Γερμανῶν καὶ Γάλλων ἐργατῶν. Γνωρίζεται καὶ ἀποκτᾶ στενὴ φιλία μὲ τὸν ποιητὴ Χάινριχ Χάινε
Τέλος 1843 - Μάρτης 1844	Μελετᾶ ἐντατικὰ καὶ σὲ βάθος τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 κι ἀρχίζει μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μέσα ἀπὸ τα γραφτὰ τοῦ Ἄνταμ Σμίθ, τοῦ Ζὰν Β. Σαίη καὶ ἄλλων
1844 Φλεβάρης	Ἡ πρώτη καὶ τελευταία ἔκδοση τῶν «Γαλλο-Γερμανικῶν Χρονικῶν», πού περιλαμβάνει καὶ δυὸ ἄρθρα τοῦ Φρειδερίκου Ἔνγκελς
Μάρτης	Συναντᾶ τὸν Μπακούνιν καὶ ἄλλους Ρώσους ἐπαναστάτες ἡγέτες καὶ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς Πιὲρ Λεβῶ, Λουῖ Μπλὰνκ καὶ ἄλλους. Διακοπτει τὴ συνεργασία του καὶ τὴ φιλία του μὲ τὸν Ρούγκε, εξαιτίας τῆς διαφωνίας τοῦ τελευταίου πρὸς τὴν κομμουνιστικὴ κατεύθυνση τῶν γραφτῶν τοῦ Μαρξ στὰ «Χρονικά».
Απρίλης - Αυγουστος	Συνεχίζει τὴ μελέτη τῶν γραφτῶν τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων καὶ κάνει τοὺς πρώτους σχεδιασμοὺς μιᾶς κριτικῆς της ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὸ δοκιμιό του «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα»
Ιουνης	Χαιρετίζει τὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντουργῶν τῆς Σιλεσίας, πού τὴν βλέπει σὰν μιὰ ἐκδήλωση τῆς αναπτυσσομενης ωριμοτητος της γερμανικης εργατικης τάξης
Ιουλης	Συναντᾶ τὸν Πιὲρ Ζοζεφ Προυντόν. Γράφει τὶς κριτικές σημειώσεις πάνω στὸ ἄρθρο «Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρυθμιση. Ἀπὸ ἕναν Πρῶσο», γιὰ ν' ἀπαντησει στὶς απόψεις τοῦ Ρούγκε γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Σιλεσίας.

Χρονολογική σειρά τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς

Ἡμερ.[1]	Συγγρ.[2]	Τίτλος
1843	M	Κριτική τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ.
1843	M	Τὸ ἑβραϊκὸ Ζήτημα.
1843—44	M	Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ. Εἰσαγωγή.
1844	M	Ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Τζαίημς Μίλς.
1844	M	Σχέδιο μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.
1844	M	Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα.
1844	M	Κριτικὲς σημειώσεις πάνω στὸ ἄρθρο: «Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση. Ἀπὸ ἕναν Πρῶσο».
1844	M & E	Ἡ ἁγία οἰκογένεια ἢ Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς κριτικῆς.
1845	E	Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία.
1845	M	Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ.
1845—46	M & E	Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία.
1846—47	M	Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας.
1847	M & E	Ὁμιλίες γιὰ τὴν Πολωνία.
1847	M	Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο.
1847—48	M & E	Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.
1848	M & E	Ὁμιλίες γιὰ τὴν Πολωνία.

(1) Ημερομηνία πού γράφτηκε τὸ έργο, εκτὸς ἀπὸ τὸ «Κεφαλαιο», που δίνεται η ημερομηνία τῆς πρώτης ἔκδοσης

(2) M = Μάρξ, E = Ἔνγκελς.

Ἡμερ	Συγγρ	Τίτλος
1848	Μ & Ε	Διεκδικήσεις τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στη Γερμανία
1849—50	Μ & Ε	Ἄρθρα στὴ Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρηνου.
1850 (Μαρτης)	Μ & Ε	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στην Ἕνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850 (Ιουνης)	Μ & Ε	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στὴν Ἕνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850	Μ & Ε	Ἄρθρα στὴ Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου
1850	Μ	Οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες στη Γαλλία απο τὸ 1848 ὡς τὸ 1850
1850	Ε	Ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στὴ Γερμανία
1851—52	Ε	Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στη Γερμανία
1852	Μ	Ἡ 18η Μπρυμαὶρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη.
1852	Μ	Ἀποκαλύψεις γιὰ τὴ δίκη τῶν κομμουνιστῶν στὴν Κολωνία.
1856	Μ	Λόγος στὴν ἐπέτειο τῆς Εφημερίδας τοῦ Λαοῦ.
1857—58	Μ	Εισαγωγὴ στην Κριτικὴ τῆς Πολιτικης Οικονομίας
1859	Μ	Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οικονομίας
1852—61	Μ & Ε	Αρθρα στὴ Νιοὺ Γιὸρκ Νταίηλυ Τριμπιοὺν
1861	Μ	Αρθρα στὴν ἐφημερίδα «Ο Τυπος» για τον εμφυλιο πόλεμο στὶς Ἐνωμενες Πολιτειες
1861—63	Μ	Θεωριες τῆς ὑπεραξίας, τ 1 τ 2 τ 3
1863	Μ	Διακήρυξη για τὴν Πολωνία
1864	Μ	Ἱδρυτικὴ διακήρυξη τῆς Διεθνοὺς Ενωσης τῶν Εργατῶν
1864	Μ	Γενικὸ καταστατικὸ τῆς Διεθνοὺς Ενωσης τῶν Εργατων.
1865	Ε	Τὸ πρωσικὸ στρατιωτικὸ πρόβλημα καὶ τὸ Γερμανικο Ἐργατικὸ Κόμμα
1865	Μ	Μισθὸς. Τιμὴ καὶ Κέρδος.
1866	Ε	Τί πρεπει νὰ κάνει ἡ εργατικη τάξη γιὰ τὴν Πολωνία.
1867	Μ	Κεφάλαιο τ 1.
1867	Μ	Οδηγίες γιὰ τοὺς αντιπροσωπους στο Συνέδριο τῆς Γενεύης
1868	Μ	Ἔκθεση πρὸς το Συνέδριο τῶν Βρυξελλῶν
1869	Μ	Ἔκθεση προς το Συνέδριο τῆς Βασιλειας

Ἡμερ.	Συγγρ.	Τίτλος
1870	Μ	Τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν πρὸς τὸ Ὁμοσπονδιακὸ Συμβούλιο τῆς γαλλικῆς Ἑλβετίας (ἐγκύκλιο γράμμα).
1870	Μ	Πρώτη διακήρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1870	Μ	Δεύτερη διακύρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1871	Μ	Πρῶτο σχεδίασμα γιὰ τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο στὴ Γαλλία.
1871	Μ & Ε	Ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ.
1871	Μ	Ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος στὴ Γαλλία.
1872	Μ & Ε	Ἀπόφαση τῆς Διάσκεψης τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν πολιτικὴ δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης.
1872	Μ & Ε	Οἱ ἰσχυρισμοὶ γιὰ τὰ ρήγματα στὴ Διεθνῆ.
1872	Μ	Ἔκθεση πρὸς τὸ Συνέδριο τῆς Χάγης.
1872–73	Ε	Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας.
1874	Μ	Πολιτικὴ ἀδιαφορία.
1874	Ε	Γιὰ τὸ κῦρος.
1874–75	Μ	Περίληψη τοῦ ἔργου τοῦ Μπακούνιν. Κράτος καὶ ἀναρχία.
1875	Μ & Ε	Γιὰ τὴν Πολωνία.
1875	Μ	Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα.
1876–78	Ε	Ἀντὶ-Ντύρινγκ.
1879	Μ & Ε	Ἐγκύκλιο γράμμα στὸν Μπέμπελ, Λήμπκνεχτ, Μπράνκε καὶ ἄλλους.
1879	Μ	Σημειώσεις στὸ περιθώριο γιὰ τὸ Λεξικὸ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Ἀδόλφου Βάγκνερ.
1880	Ε	Οὐτοπικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός.
1880	Μ	Εἰσαγωγὴ στὸ πρόγραμμα τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος τῶν Ἐργατῶν.
1873–83	Ε	Διαλεκτικὴ τῆς φύσης.
1884	Ε	Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους.
1885	Μ	Κεφάλαιο, τ. II.
1886	Ε	Ὁ Λουδοβίκος Φόυερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας.
1894	Μ	Κεφάλαιο, τ. III.

Τί είναι τά «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα»

Τὰ Χειρόγραφα γράφτηκαν στὴ διάρκεια τῶν μηνῶν Ἀπριλίου - Αὐγούστου 1844. Δὲν προορίζονταν γιὰ δημοσίευση. Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὁ Μὰρξ μετατρέπει τὴν κριτικὴ ποὺ εἶχε ἀσκήσει προηγούμενα στὴν πολιτική, σὲ κριτικὴ τῆς οἰκονομίας. Ἐπιδοκιμάζει τὴν ἰδέα ποὺ βρῆκε στὰ γραφτὰ τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγὴ κάθε πλούτου. Ἀντιπαραθέτει τὴν ἰδέα αὐτὴ στὴ «φετιχιστική» ἰδέα τῶν φυσιοκρατῶν, ποὺ θεωροῦσαν τὴ γῆ σὰν πηγὴ κάθε πλούτου. Ἐπικρίνει, ὅμως, τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, γιατὶ ἀποδέχονται τὴν ὕπαρξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν δεδομένη. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα αὐτό, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πλούτου ποὺ παράγεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἐργάτη, πηγαίνει στὸν κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος ἀποσπᾶ μόνο μιὰ ἐξευτελιστικὴ ἀμοιβή. Ἀπὸ δῶ ἀναπηδᾶ ὁ ταξικὸς ἀγώνας. Ὁ Μὰρξ περιγράφει ἐπίσης τὴν τάση πρὸς μιὰ αὐξανόμενη ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη καὶ μιὰ αὐξανόμενη συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου.

Στὰ Χειρόγραφα, ὁ Μάρξ, προχωρεῖ παραπέρα καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἰδέα - κλειδὶ τῆς «ἀλλοτριωμένης ἐργασίας». Δίνει ἔτσι ἕνα ὁλοκληρωμένο καὶ σταθερὸ τύπο στὴν ἀφηρημένη ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ποὺ ἀνάπτυξε ὁ Χέγκελ. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τύποι τῆς ἀλλοτρίωσης (πολιτικοί, θρησκευτικοὶ κλπ.), μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ ἰδέα. Τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας, συνεχίζει ὁ Μάρξ, ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀλλοτρίωση μπορεῖ νὰ καταργηθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ κομμουνισμός, ὅμως, δὲν εἶναι ἡ ἐξίσωση ἢ ἡ καθολίκευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως πιστεύουν οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ». Ὁ «πρωτόγονος κομμουνισμὸς» εἶναι προϊὸν

φθόνου καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀντικαθρεφτίζει τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ», θέλουν νὰ φέρουν τὸν καθένα στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται ὁ ἐργάτης κάτω ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα.

Ὁ «ἀληθινὸς κομμουνισμὸς» ἀποβλέπει μᾶλλον στὸ «θετικὸ ξεπέρασμα» τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ ἕναν «ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένο ἀνθρωπισμό».

Τὸ τελευταῖο μέρος τῶν Χειρογράφων, ἀναφέρεται στὸν Χέγκελ. Ὁ Μὰρξ θεωρεῖ ὅτι σωστὰ ὁ Χέγκελ περιγράφει τὴ διαδικασία, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἐργασία. Ἐπικρίνει, ὅμως, τὸν Χέγκελ γιατὶ βλέπει τὴν ἐργασία μόνο σὰ «διανοητική-ἐργασία», δηλαδὴ σὰ σκέψη. Ἡ ἀλλοτρίωση ποὺ διαδραματίζεται στὴ σκέψη, μπορεῖ νὰ ἐξαλειφτεῖ μόνο στὴ σκέψη, δηλαδὴ στὴ φαντασία. Ἔτσι, ὁ Χέγκελ, ὑποχρεώνεται στὴν οὐσία νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα. Ὁ Μὰρξ ἀντιπαραθέτει στὴ «διανοητικὴ ἐργασία» τοῦ Χέγκελ, τὴν αἰσθητήρια, πρακτικὴ δραστηριότητα τοῦ «πραγματικοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου». Τὴ θέση του αὐτή, ὁ Μάρξ, τὴν ἀποκαλεῖ «συνεπῆ νατουραλισμὸ» καὶ τὴ βλέπει σὰν τὴν ἑνοποιὸ ἀλήθεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ὑλισμοῦ.

Λούτσιο Κολλέτι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μερικὰ ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Μὰρξ καὶ κυρίως τὰ νεανικά του ἔργα, ὅπως ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ τὰ περίφημα «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» (*), εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ κράτους τοῦ Χέγκελ», ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1927 καὶ τὰ «Χειρόγραφα» τὸ 1932.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μέρινγκ ἀνατύπωσε μερικὰ ἀπὸ τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μὰρξ τὸ 1902, ἀλλὰ τὰ πιὸ σημαντικά του παρέμειναν ἄγνωστα. Ἀλλὰ ὅπως καὶ νἄχουν τὰ πράγματα, μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς νεανικῆς ἡλικίας τοῦ Μάρξ, ὁλόκληρη ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν ἑρμηνευτῶν καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ δασκάλου — συμπεριλαμβανομένων τῶν Κάουτσκυ, Πλεχάνωφ, Μπερνστάιν καὶ Λαμπριόλα — εἶχαν ἤδη διαμορφώσει τὶς ἰδέες τους. Ἔτσι ὁ μαρξισμὸς τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς εἶχε θεμελιωθεῖ σὲ μιὰ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἄγνοια τῆς δύσκολης καὶ λεπτῆς διαδικασίας μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία πέρασε ὁ Μὰρξ ἀπὸ τὸ 1843 μέχρι τὸ 1845, καθὼς συλλάμβανε καὶ διαμόρφωνε τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ γιὰ πρώτη φορά.

Μέχρι τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα — ἀκόμα κι ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ δικοῦ μας — σχεδὸν τίποτε ἄλλο δὲν ἦταν γνωστὸ γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα εἶχε πεῖ ὁ Μὰρξ γιὰ τὸν ἑαυτό του σὲ κάτι λίγες παραγράφους τὸ 1859, στὸν πρόλογό του στὴν

(*) Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀναφέρεται συχνὰ ὁ Ἔρνστ Φίσερ στὸ ἔργο του «Τί εἶπε πραγματικὰ ὁ Μάρξ», ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Γλάρος».

* Σιγά με Φίσερ...

«Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ψέγματα αὐτά, ἡ μόνη ἄλλη βασικὴ πηγὴ ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ἔνγκελς «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» (1888). Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἔνγκελς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ μαρξισμοῦ, παρεῖχε (ἢ φαινόταν νὰ παρέχει) τὴν πιὸ αὐθεντικὴ ἔκθεση ὅλων ὅσων ἦταν οὐσιώδη, ὅλων ὅσων ἄξιζαν νὰ γνωστοῦν, γιὰ τὴ σχέση τους πρὸς τὸν Φόϋερμπαχ καὶ τὸν Χέγκελ, καθὼς καὶ τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ στὴ μορφοποίηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ.

Μιὰ ὁλόκληρη γενιὰ μαρξιστῶν θεωρητικῶν δὲν γνώριζε τίποτα (δὲν ἦταν δικό τους σφάλμα) γιὰ τὰ πρῶτα φιλοσοφικὰ γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ζωτικῆς σημασίας νὰ κρατήσουμε στὸ νοῦ μας σταθερὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε μιὰ ἀποφασιστικὰ σημαντικὴ περίπτωση. Ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν προσέγγισε τὸν Μὰρξ μέσα ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο» καὶ τ' ἄλλα δημοσιευμένα γραφτά του, κυρίως οἰκονομικά, ἱστορικὰ ἢ πολιτικά. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρέθηκε σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ κατανοήσει ὁλόπλευρα τὰ φιλοσοφικά του προοίμια καὶ τὸ ὑπόβαθρο ποὺ βρισκόταν πίσω ἀπ' αὐτά. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους, φιλοσοφικοὺς καθὼς καὶ πρακτικούς, ποὺ παρακίνησαν τὸν Μὰρξ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ φιλοσοφία μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Φόϋερμπαχ. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους ποὺ τὸν παρότρυναν ν' ἀφοσιωθεῖ στὴν ἀνάλυση τῆς σύγχρονης κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ἀντὶ νὰ συνεχίσει νὰ γράφει τὰ φιλοσοφικά του δοκίμια. Τὰ ἐλάχιστα διαθέσιμα κείμενα στὴν πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν πάνω στὸ θέμα αὐτό, ὅπως οἱ «Θέσεις γιὰ τὸν Φόϋερμπαχ», ὁ πρόλογος στὴν «Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ ὁ ἐπίλογος στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ἦταν ἀπὸ μόνα τους ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τοῦ Μὰρξ τῆς περιόδου 1843 - 1845.

Ἡ θεμελιώδης αὐτὴ δυσκολία ἀποκαλύπτεται καθαρὰ στὰ γραφτὰ τῶν μαρξιστῶν τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς. Γιατὶ δόθηκε προτεραιότητα στὸ «Κεφάλαιο»; Γιατί ὁ Μὰρξ ἀφιέρωσε ὅλες τὶς προσπάθειές του στὴν ἀνάλυση ἑνὸς ἰδιαίτερου κοινωνικο-οἰκονομικοῦ σχηματισμοῦ, χωρὶς νὰ προτάξει στὴν ἀνάλυση αὐτὴ κάποια ἄλλη ἐργασία ποὺ θὰ ἐξέφραζε τὶς γενικὲς φιλοσοφικὲς ἰδέες του, ὁλόκληρο τὸ δραμά του γιὰ τὸν κόσμο;

Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ σημασία τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν μπορεῖ νὰ γίνει καλύτερα ἀντιληπτὴ ἂν κανεὶς σκεφτεῖ τὸ ἐκπολιτιστικὸ καὶ φιλοσοφικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κάουτσκυ, ὁ Πλεχάνωφ, ὁ Μπερνστάϊν καὶ ἄλλοι, εἶχαν μεγαλώσει σ' ἕναν κόσμο βαθύτατα διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μεγάλωσε ὁ Μάρξ. Στὴ Γερμανία, τὸ ἄστρο τοῦ Χέγκελ καὶ τῆς κλασικῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας εἶχαν δύσει ἀπὸ καιρό. Ὁ Κάουτσκυ καὶ ὁ Μπερνστάϊν εἶχαν δια-

μορφωθεῖ σ' ἕνα πολιτιστικὸ περιβάλλον ποὺ κυριαρχοῦσε ὁ δαρβινισμός, ἕνας δαρβινισμὸς τοῦ Χαῖκελ μᾶλλον παρὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Δαρβίνου. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκουσε πάνω τους ὁ Εὐγένιος Ντῆρινγκ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἰδιαίτερα σημαντική. Ὁ Πλεχάνωφ ἐπίσης, βρισκόταν βαθύτατα ριζωμένος στὸ θετικισμὸ — γιὰ παράδειγμα, σκεφτεῖτε πόση θέση δίνει στὸν Μπάκλ στὸ ἔργο του «Ἡ μονιστικὴ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας».

Ἡ πνευματικὴ κληρονομιά, κοινὴ σ' ὁλόκληρη τὴ γενιὰ αὐτή, πίσω ἀπὸ τὶς πολυάριθμες διαφορές της, στηρίχτηκε πάνω σὲ μιὰ δοκιμασμένη γεύση γιὰ μεγάλες κοσμικὲς συνθέσεις καὶ παγκόσμιες ἀπόψεις. Τὸ κλειδὶ πρὸς τὴν παγκόσμια ἄποψη ἦταν πάντοτε μιὰ ἁπλὴ ἑνοποιὸς ἀρχή, μιὰ ἐξήγηση ποὺ τ' ἀγκάλιαζε ὅλα: ἀπὸ τὸ πιὸ στοιχειώδη βιολογικὸ ἐπίπεδο μέχρι τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης Ἱστορίας. Τὸ κλειδὶ αὐτὸ ἦταν ὁ «Μονισμός».

Αὐτὸ εἶναι, στὴν πιὸ ἁπλὴ σκιαγράφησή του, τὸ περίγραμμα ποὺ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσουμε τὴ σοβαρότητα τῆς σημασίας τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Ἔνγκελς, γιὰ τὴ γενιὰ αὐτὴ τῶν μαρξιστῶν: «Ἀντι-Ντῆρινγκ» (1878), «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους» (1884) καὶ «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» (1888). Τὰ ἔργα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὰ προχωρημένα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Μὰρξ ἢ λίγο μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1883 καὶ συνέπεσαν μὲ τὴ διαπλαστικὴ περίοδο τῆς γενιᾶς ποὺ ἀνῆκαν ὁ Κάουτσκυ καὶ ὁ Πλεχάνωφ. Ἐπιπρόσθετα, ὁ Ἔνγκελς ὄχι μόνο εἶχε στενὲς προσωπικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Κάουτσκυ καὶ Πλεχάνωφ, ἀλλὰ συμμεριζόνταν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν κουλτούρα τῆς ἐποχῆς, τὸ ἐνδιαφέρον τους στὸ δαρβινισμὸ καὶ πάνω ἀπ' ὅλα στὶς κοινωνικὲς προεκτάσεις ποὺ ἀπόρρεαν ἀπ' τὸ δαρβινισμό. Συμμεριζόνταν ἀκόμα τὶς ἀπόψεις τους στὰ πιὸ πρόσφατα εὑρήματα τῶν ἐθνολογικῶν ἐρευνῶν.

Οἱ κύριες μορφὲς τῆς διανόησης συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα στὸ σημεῖο ὅτι εἶχαν ὁδηγηθεῖ στὸ μαρξισμὸ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἔνγκελς. Σχολιάζοντας τὴ δική του ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ἔνγκελς, ὁ Κάουτσκυ ὑπογραμμίζει τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ πολλὰ σημεῖα: «Κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε σὲ μένα τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ», ἔγραφε, «νομίζω ὅτι κανένα ἄλλο βιβλίο δὲν πρόσφερε τόσο πολλὰ στὴν κατανόηση τοῦ μαρξισμοῦ». Καὶ ξανά: «Τὸ Κεφάλαιο» τοῦ Μὰρξ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ πιὸ δυνατὴ ἐργασία. Ὡστόσο, ἦταν μέσα ἀπὸ τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ» ποὺ μάθαμε νὰ κατανοοῦμε τὸ «Κεφάλαιο» καὶ νὰ τὸ διαβάζουμε σωστά». Ἀργότερα καὶ ὁ Ριαζάνωφ παρατήρησε ἐπίσης ὅτι «ἡ νεώτερη γενιὰ ποὺ ἄρχισε τὴ δραστηριότητά της στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἔμαθε τί ἦταν ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός, ποιές ἦταν

οἱ φιλοσοφικὲς ἀρχές του καὶ ποιά ἦταν ἡ μέθοδός του», κυρίως ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἔνγκελς. «Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ σὰν εἰδικῆς μεθόδου καὶ εἰδικοῦ συστήματος, συνεχίζει ὁ Ριαζάνωφ στὸ βιβλίο του «Κὰρλ Μὰρξ καὶ Φ. Ἔνγκελς», κανένα ἄλλο βιβλίο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο» τὸ ἴδιο δὲν ἔκανε τόσα πολλὰ ὅσα τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ». Ὅλοι οἱ νεαροὶ μαρξιστὲς ποὺ μπῆκαν στὴ δημόσια ἀρένα στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80 — Μπερνστάϊν, Κάουτσκυ, Πλεχάνωφ — ἀνδρώθηκαν ἰδεολογικὰ μὲ τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ».

Δὲν ἦταν μόνο ἡ πρώτη γενιὰ ποὺ ἐπηρεάστηκε κατὰ τὸν τρόπο αὐτό. Οἱ Αὐστρο-μαρξιστὲς ποὺ ἀκολούθησαν, ἀναγνώρισαν ἐπίσης πόσα ὄφειλαν στὸν Ἔνγκελς καὶ ὑπογράμμισαν τὸ ἴδιο καθαρὰ τὴ σημασία ποὺ εἶχε γι' αὐτοὺς τὸ ἔργο του. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ἱδρυτὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ὁ Ἔνγκελς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνάπτυξε τὴ «φιλοσοφο-κοσμολογικὴ» πλευρά του, δηλαδὴ τὴ φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἦταν ὁ Ἔνγκελς ποὺ προέκτεινε μὲ ἐπιτυχία τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ σὲ «διαλεκτικὸ ὑλισμὸ» καὶ αὐτὸς πρῶτος χρησιμοποίησε τὸν ὅρο αὐτό.

Ἡ γενικὴ φιλοσοφικὴ θεωρία ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, γεγονὸς ποὺ παρατηροῦσαν ὅλοι οἱ μαθητές του. Ὁ Μὰρξ δὲν εἶχε τὸ χρόνο νὰ ἐπεξεργαστεῖ μιὰ τέτοια θεωρία, ἀφοῦ ἀφιέρωσε ὁλόκληρη τὴ ζωή του στοὺς τέσσερεις τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Μὰκ Ἄντλερ, ἡ «ἰδιαίτερη προσφορὰ τοῦ Ἔνγκελς στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὴ μορφοποίηση τοῦ μαρξισμοῦ βρισκόταν στὸν τρόπο ποὺ ἀπελευθέρωσε τὸ κοινωνιολογικὸ μέρος ἀπὸ τὸ εἰδικὸ οἰκονομικὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ. Ἐπίσης στὸν τρόπο ποὺ ὁ Ἔνγκελς τὸ τοποθέτησε σ' ἕνα εὐρύτερο σκελετὸ μιᾶς γενικῆς σύλληψης τῆς κοινωνίας, διευρύνοντας τὴ μαρξιστικὴ σκέψη σὲ μιὰ παγκόσμια ἄποψη. Αὐτὸ τὸ πέτυχε μὲ τὴν καταπληκτικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου σκέψης τοῦ Μὰρξ καὶ μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ τὴν συσχετίση μὲ τὶς σύγχρονες φυσικὲς ἐπιστῆμες». Λίγο πιὸ πέρα ὁ Ἄντλερ συμπεραίνει: «Ὁ Ἔνγκελς ἔγινε ὁ ἄνθρωπος ποὺ τελειοποίησε καὶ στεφάνωσε τὸ μαρξισμό, ὄχι μόνο γιατὶ συστηματοποίησε τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἡ δημιουργικὴ καὶ πηγαία ἀνάπτυξη τῆς σκέψης αὐτῆς ἔδωσε μιὰ βάση γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Μάρξ.

Ἔτσι οἱ θεωρητικὲς ἐργασίες τοῦ Ἔνγκελς ἔγιναν ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τοῦ μαρξισμοῦ στὴ διάρκεια σχεδὸν ὁλόκληρης τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση. Ἡ σχέση μεταξὺ τῆς τυπικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς σκέψης, μεταξὺ μαρξισμοῦ καὶ φυσικῶν

ἐπιστημῶν, ἡ σχέση τοῦ Μὰρξ πρὸς τὸν Χέγκελ καὶ πολλὰ ἄλλα προβλήματα, πρόβαλαν καὶ ὑποθετικὰ ἔβρισκαν τὴν ἀπάντησή τους σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς σελίδες τοῦ «Ἀντι-Ντῆρινγκ» καὶ τοῦ «Λουδοβίκος Φόυερμπαχ».

Κανένας δὲν μποροῦσε ν' ἀμφισβητήσει τὴ γνώση τοῦ Ἔνγκελς γιὰ τὸν Μάρξ. Ὁ Ἔνγκελς εἶχε ζήσει προσωπικὰ ὅλη τὴν ἐμπειρία τῆς Χεγκελιανῆς Ἀριστερᾶς τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁμάδα στὴν ὁποία ἀνῆκε ἀρχικὰ ὁ Μάρξ. Ἦταν τὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἔνγκελς καὶ ὁ Μὰρξ ἄρχισαν νὰ παίρνουν τελείως διαφορετικοὺς διανοητικοὺς ἀτραπούς. Μόνο ἡ ἐμβρυθὴς ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν πρόσφατων δεκαετιῶν κατόρθωσε νὰ συναρμολογήσει μὲ κάποια ἀκρίβεια τὴν ἀπόκλιση αὐτή. Ὡστόσο, ἦταν ἀναμφίβολα πολὺ σημαντική.

Τὸ 1842, ὅταν ὁ Μὰρξ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Φόυερμπαχ καὶ εἶχε ἤδη κατασταλάξει σὲ μιὰ καθαρὰ ὑλιστικὴ θέση, ὁ Ἔνγκελς κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο «Ὄσβαλντ» δημοσίευε ἕνα φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο «Σέλλινγκ καὶ ἀποκάλυψη». Ἡ θέση ποὺ ἔπαιρνε ἀπέναντι στὸν Χέγκελ μὲ τὸ φυλλάδιο αὐτὸ ἦταν ὅμοια μὲ τὴ θέση ποὺ εἶχαν υἱοθετήσει οἱ νέοι ριζοσπάστες ἰδεαλιστὲς ποὺ ἀνῆκαν στὴ λέσχη τῶν καθηγητῶν τοῦ Βερολίνου. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἐπαναστατικὲς ἀρχὲς τοῦ Χέγκελ καὶ στὰ συντηρητικὰ συμπεράσματά του. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀπελευθερώνονταν ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸ αὐτό, οἱ βασικὲς ἐπαναστατικὲς ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας του προορίζονταν νὰ κυριαρχήσουν τὸ μέλλον.

Δὲν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ σὲ βάθος τὸ συνθετικὸ ζήτημα τῶν διαφορετικῶν δρόμων ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς γιὰ νὰ φτάσουν στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμό. Ὡστόσο, οἱ ἀποδείξεις λένε ὅτι ὁ Ἔνγκελς ἔκανε τὴ μετάβασή του στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμὸ μᾶλλον πάνω στὴ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, παρὰ στὴ συνέχιση τῆς κριτικῆς του ἀπέναντι στὸν Χέγκελ καὶ τὴν παλιὰ θεωρητικὴ παράδοση. Ἦταν ὁ Μὰρξ ποὺ προχώρησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ — δηλαδὴ προωθώντας τὴ φιλοσοφική του κριτικὴ πάνω στὸν χεγκελιανισμὸ στὸ λογικό της συμπέρασμα. Ἴσως νὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ λόγος ποὺ ἔκανε τὸν Ἔνγκελς, περίπου σαράντα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἔστρεψε ξανὰ τὸ γράψιμό του πρὸς τὴ φιλοσοφία, νὰ ἀναπαράγει τὶς κακο-χωνεμένες ἰδέες τῶν πρώτων χρόνων. Ἐπέστρεψε, γιὰ παράδειγμα, στὴν ἰδέα μιᾶς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὶς ἀρχὲς τοῦ Χέγκελ καὶ τὰ πραγματικὰ συμπεράσματά του, ἀνάμεσα στὴν «ἐπαναστατικὴ» διαλεκτικὴ μέθοδο καὶ στὸ συντηρητικὸ σύστημα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένα γραπτὸ κείμενο ποὺ νὰ ἀποδείχνει ὅτι ὁ Μὰρξ ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα τῆς ριζοσπαστικῆς ἰδεαλιστικῆς ἀριστερᾶς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς (καὶ ἀ-

κόμα περισσότερο μετὰ ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή) ἡ πλήρης καὶ ὁλοκληρωτικὴ ταυτότητα ἀνάμεσα στὴ σκέψη τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς καθιερώθηκαν σὰν ἄρθρο πίστης. Ἔτσι, ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὴ μέθοδο καὶ τὸ σύστημα ἔληξε μὲ τὴν ἀπορρόφηση καὶ τὴ συσκότιση μιᾶς ἄλλης ἰδέας, ποὺ φαινόταν ὅμοια, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἐντελῶς διαφορετική. Εἶναι ἡ ἰδέα ποὺ διατύπωσε ὁ Μὰρξ στὸν Ἐπίλογό του στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» (1873) ὅπου ξεχωρίζει ὄχι μόνο τὴν ἐπαναστατικὴ μέθοδο ἀπὸ τὸ συντηρητικὸ σύστημα, ἀλλὰ βλέπει δυὸ διαφορετικὲς καὶ ἀντιτιθέμενες ὄψεις τῆς ἰδέας τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς — δηλαδὴ δυὸ ὄψεις τῆς «μεθόδου». Οἱ ὄψεις αὐτὲς εἶναι τὸ «λογικὸ κουκούτσι» ποὺ πρέπει νὰ σωθεῖ καὶ τὸ «μυστικιστικὸ κέλυφος» ποὺ μποροῦσε νὰ πεταχτεῖ.

Ἀργότερα ἕνας ἀκόμα παράγοντας συνεισέφερε στὴν ἐπιτυχία τῆς θέσης τοῦ Ἔνγκελς. Τὸ 1842 τὸ φυλλάδιο τῆς νεανικῆς ἡλικίας του, ποὺ εἶχε γράψει μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ὄσβαλντ» καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὑπεράσπιζε τὸν Χέγκελ ἐναντίον τοῦ Σέλλινγκ, ἔγινε γνωστὸ στὸν Μπιελίνσκυ (ποὺ ἔνθερμα ἐπιδοκίμασε). Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ διάβασε ὁ Ἀλέξανδρος Χέρτζεν, ποὺ ζοῦσε τότε στὴ Γερμανία καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὶς ἰδέες τῆς χεγκελιανῆς ἀριστερᾶς. Ὁ Χέρτζεν πῆρε ἀμέσως ὅλες τὶς σημαντικὲς ἰδέες τοῦ «Ὄσβαλντ» καὶ τὶς ἔκανε δικές του.

Αὐτὰ τὰ φαινομενικὰ μικρὰ γεγονότα θὰ εἶχαν ἀργότερα σημαντικὲς συνέπειες. Ὁ Μπιελίνσκυ καὶ ὁ Χέρτζεν ἦταν μεταξὺ τῶν πιὸ ἀντιπροσωπευτικῶν μορφῶν τοῦ ρωσικοῦ «δημοκρατικοῦ ἐπαναστατικοῦ» κινήματος. Ὁ Πλεχάνωφ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ρῶσοι μαρξιστὲς ἐκπαιδεύτηκαν ἀρχικὰ στὴν παράδοση αὐτή. Ὅταν ἀργότερα προχώρησαν γιὰ νὰ ἐγκολπωθοῦν τὸ μαρξισμό, ἀνακάλυπταν ἐκ νέου στὰ γραπτὰ τοῦ Ἔνγκελς μιὰ ἑρμηνεία γιὰ τὸν Χέγκελ πολὺ ὅμοια μ' ἐκείνη ποὺ εἶχαν μάθει ἤδη ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Μπιελίνσκυ καὶ τοῦ Χέρτζεν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ μόνο ὁ Πλεχάνωφ εἶχε κάποια πραγματικὰ σοβαρὴ γνώση τοῦ Χέγκελ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς καὶ ἦταν γιὰ πολὺ καιρὸ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς Ρώσους μαρξιστὲς (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Λένιν) σὰν ἀδιαμφισβήτητη αὐθεντία στὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα, εἶναι εὔκολο νὰ δοῦμε πόσο βοήθησε τὸ ἔργο του νὰ στερεωθεῖ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἑρμηνείας.

Δὲν πρέπει, ἐπίσης, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ρωσικὴ σοσιαλ-δημοκρατία διέφερε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀπόχρωση σ' ἕνα σημεῖο: ἐκεῖ ποὺ οἱ Γερμανοὶ δὲν εἶχαν δείξει ποτὲ οὐσιαστικὸ καὶ βαθὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ αὐστηρὰ φιλοσοφικὰ θέματα, οἱ Ρῶσοι ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους μὲ τὴν πιὸ μεγάλη σοβαρότητα στὰ θέματα αὐτὰ καὶ

στὴν πραγματικότητα τὰ κατέστησαν βασικὸ κριτήριο καὶ δοκιμαστήριο τῆς μαρξιστικῆς «ὀρθοδοξίας» (ἰδιαίτερα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας καὶ κατὰ τὴν ἀναθεωρητικὴ ἐπίθεση τοῦ Μπερνστάιν).

Πρῶτα ὁ Πλεχάνωφ καὶ μετὰ ὁ Λένιν προώθησαν τὸν ὁρισμὸ αὐτῆς τῆς «γενικῆς» φιλοσοφικῆς θεωρίας στὸ λογικό του συμπέρασμα. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἀποκτοῦσε ὁριστικὰ τὴν ἐτικέττα «διαλεκτικὸς ὑλισμὸς» καὶ θ' ἀποτελοῦσε ἕνα ἀναγκαῖο προκαταρκτικὸ στάδιο στὴν περισσότερο «ἰδιαίτερη» θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμὸς μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ βγῆκε ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἔνγκελς στὴ βάση τῆς ὑπόθεσης (τώρα ἀξιωματικὴ) ὅτι οἱ δυὸ ἱδρυτὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἦταν στὴν πλατφόρμα τῆς σκέψης ἕνα πρόσωπο. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί κατάληξε νὰ σημαίνει αὐτό, εἶναι σωτήριο νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ λῆμμα «Κὰρλ Μὰρξ» στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ «Γκρανὰτ» τοῦ 1914. Τὸ λῆμμα γράφτηκε ἀπ' τὸν Λένιν κι ἀργότερα χρησίμεψε γιὰ πρότυπο στὴ γνωστὴ διατριβὴ τοῦ Στάλιν «Διαλεκτικὸς ὑλισμὸς καὶ ἱστορικὸς ὑλισμός». Τόσο ἡ παράγραφος γιὰ τὸν «φιλοσοφικὸ ὑλισμὸ» τοῦ Μὰρξ ὅσο καὶ ἡ παράγραφος γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μὰρξ γιὰ τὴ «διαλεκτικὴ» ἀποτελοῦνται στὸ λῆμμα τοῦ Λένιν ἐξολοκλήρου ἀπὸ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἔνγκελς.

Ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ συμπεράνει ὅτι ἀποδίδεται κάποια ἐξαιρετικὰ βαρύνουσα σημασία στὴ διαφορὰ σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Ἔνγκελς. Ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ συμβαίνει κάτι τέτοιο. Μόνο ἡ ἀπουσία τέτοιων διαφορῶν θὰ ἦταν πραγματικὰ κάτι τὸ ἰδιαίτερο. Δεδομένου ὅτι ἀντιφάσεις συναντοῦμε συχνὰ στὸ ἔργο ἑνὸς καὶ μόνο συγγραφέα, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατί δὲν θὰ ἀναδύονταν διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ δυὸ συγγραφεῖς ποὺ — παρὰ τὴ βαθύτατη φιλία τους καὶ τὶς πολλὲς κοινὲς ἰδέες τους — παρέμειναν δυὸ διαφορετικοὶ ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς, στὴ βάση διαφορετικῶν τάσεων καὶ πνευματικῶν ἀρεσκειῶν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τόσο φανερὸ ποὺ δὲν θ' ἄξιζε νὰ τὸ ἀναφέρουμε. Ὡστόσο, ὁ ἄκαμπτος ταυτισμὸς τῶν δύο πατέρων τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καὶ ἡ ριζωμένη πεποίθηση ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Ἔνγκελς ἀντανακλοῦσαν τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, θὰ συναντοῦσαν σοβαρότατες ἀντικρούσεις ὅταν, τελικά, θὰ δημοσιεύονταν τὸ ἴδιο τὸ νεανικὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ.

Αὐτὸ συνέβηκε, ὅπως εἴδαμε, κυρίως, τὸ 1927 καὶ 1932. Τὰ βασικὰ πρῶτα ἔργα — Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ καὶ Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα — τυπώθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτή. Μέχρι τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἡ ἀποκρυστάλλωση τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» σὰν ἐπίσημη φιλοσοφία τῆς ΕΣΣΔ

καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, εἶχε προχωρήσει ἤδη ἀρκετὰ καὶ ἡ ἐλεύθερη συζήτηση παρουσίαζε αὐξανόμενες δυσκολίες, ἀκόμα καὶ στὸ πιὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς εἶχαν μιὰ προσδιοριστικὴ ἐπίδραση στὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπιφυλάχτηκε στὰ πρῶτα γραπτὰ (κείμενα τῆς νεαρῆς ἡλικίας) τοῦ Μὰρξ τὰ ἑπόμενα σαράντα χρόνια.

Οἱ ἄμεσοι λόγοι γιὰ τὴν ἀντίδραση καὶ τὶς περιπλοκὲς ποὺ δημιούργησαν στοὺς μαρξιστικοὺς κύκλους τὰ κείμενα αὐτά, ἦταν ἀσφαλῶς θεωρητικῆς φύσης. Θὰ ἦταν μιὰ ἀχρείαστη ὑπερβολὴ στὴν περίπτωση αὐτὴ ν' ἀποδώσουμε τὴν ἀντίδραση κατ' εὐθεῖαν σὲ πολιτικοὺς παράγοντες. Ὡστόσο, ἡ ἀπόλυτη ἀκαμψία τοῦ ἐπίσημου δόγματος, ποὺ ἔσφιγγε ἤδη τὸ μαρξισμὸ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Στάλιν, πρόσφερε πολλὰ στὴν ψυχρὴ ὑποδοχὴ ποὺ συνάντησαν τὰ γραφτὰ αὐτὰ τοῦ Μάρξ, ὅταν ἐμφανίστηκαν. Τὸ ψυχρὸ αὐτὸ κλίμα τῆς ὑποδοχῆς τὸ βάρυνε ἡ ἀπουσία κάθε συζήτησης γιὰ τὰ γραφτὰ αὐτά, καθὼς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ταξινομήθηκαν ἀμέσως καὶ μπῆκαν στὸ ράφι.

Βαφτίστηκαν ἀμέσως «Τὰ πρῶτα γραφτά». Ἡ περιγραφὴ ἦταν τυπικὰ ἄμεμπτη: Τὰ κείμενα αὐτὰ γράφτηκαν ὅταν ὁ Μὰρξ ἦταν ἀκόμα πολὺ νέος, εἴκοσι πέντε ἢ εἴκοσι ἔξη χρόνων. Ὡστόσο, αὐτὴ ἦταν κατὰ προσέγγιση ἡ ἡλικία τοῦ Νταίηβιντ Χιοὺμ ὅταν εἶχε κιόλας συνθέσει τὸ φιλοσοφικό του ἀριστούργημα, τὴ «Διατριβὴ στὴν ἀνθρώπινη φύση». Ἡ ἡλικία δὲν πάρθηκε ποτὲ σὰν κριτήριο στὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ φιλόσοφου αὐτοῦ τῆς Σκωτίας. Τὸ ἐπίθετο «πρῶτα» τοποθετήθηκε γιὰ νὰ ἐξηγήσει ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἀνομοιογένεια καὶ κάτι τὸ ἀσύνδετο μὲ τὸ δόγμα τῆς κατοπινῆς περιόδου.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο τῆς νεαρῆς ἡλικίας τοῦ Μὰρξ δὲν παρουσιάζει προβλήματα, ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὰ ἔργα του τῆς ὥριμης ἡλικίας. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίστηκαν τὰ «πρῶτα γραφτὰ» καὶ ἰδιαίτερα ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα», ἦταν ὁ πιὸ δυσμενής. Σήμαινε ὁ τρόπος αὐτὸς ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ συλλάβει κανένας πῶς μποροῦσαν νὰ σχετιστοῦν τὰ γραφτὰ αὐτὰ (ποὺ ἦταν σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση) μὲ τὶς κατοπινὲς ἰδέες τοῦ Μάρξ. Ἢ πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ ρίξουν καινούργιο φῶς στὸ ἔργο τῆς ὡριμότητάς του. Ἀντίθετα, ἔπρεπε νὰ ἰδωθοῦνε πάνω ἀπ' ὅλα σὰν ὑπολείμματα ἑνὸς τρόπου σκέψης ποὺ δὲν ὁδήγησε πουθενά, ποὺ ἔφτασε σ' ἕνα σκοτεινὸ ἀδιέξοδο.

Πῶς ἀλλιῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ — γιὰ ν' ἀναφερθοῦμε σ' ἕνα μόνο, ἰδιαίτερα σημαντικό, παράδειγμα — ἡ ἀπόφαση ποὺ πῆρε τὸ 1957 τὸ Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ τῆς Ἀ-

νατολικῆς Γερμανίας (στὴ βάση μιᾶς ἀνάλογης ἀπόφασης τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης) ν' ἀποκλειστοῦν τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» ἀπὸ τὰ «Ἅπαντα Μὰρξ - Ἔνγκελς» καὶ νὰ τὰ ἐκδώσει σὲ χωριστὸ τόμο. (Ἅπαντα Μὰρξ - Ἔνγκελς, Βερολίνο 1957, τόμος 1ος, σελίδα 31).

Ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε τὰ «πρῶτα γραφτὰ» νὰ φαίνονται τόσο «ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ» τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν — ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δικό τους περιορισμὸ — ἡ βαθύτατη ἀνομοιότητά τους πρὸς τὸν «διαλεκτικὸ ὑλισμό». Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπολύτως γιὰ τὴ διαλεκτικὴ τῆς φύσης. Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπ' ὅσα προετοίμασαν τὸ δρόμο γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἔνγκελς μὲ τοὺς τρεῖς βασικοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος (τὴ μετατροπὴ τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα καὶ τὸ ἀντίθετο, τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων). Δὲν ἔλεγαν τίποτα ποὺ νὰ μοιάζει κάπως μὲ τὴ σύλληψη τοῦ Ἔνγκελς ὅτι «ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης εἶναι ἕνας ἐξαιρετικὰ γενικός, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πολὺ ἐκτεταμένος καὶ σημαντικὸς νόμος τῆς ἀνάπτυξης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς σκέψης» (Φ. Ἔνγκελς, Ἀντι-Ντῆρινγκ, Μόσχα 1954, σελίδα 195). Ἀντίθετα, ὁ ἀναγνώστης ἦταν ἀντιμέτωπος μὲ μιὰ ὀξύτατη κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ, στὴ μορφὴ μιᾶς ἀνάλυσης ἀπεριόριστα πιὸ δύσκολης καὶ περίπλοκης, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἡ ἁπλὴ ἀντιπαράθεση τῆς «μεθόδου» ἐναντίον τοῦ «συστήματος» ἀπὸ τὸν Ἔνγκελς. Ἐπιπρόσθετα, ὁ Μὰρξ εἶχε ἀνοίξει στὰ γραφτὰ αὐτὰ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἀποξένωση καὶ τὴν ἀλλοτρίωση, θέματα ποὺ ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἔνγκελς, τοῦ Πλεχάνωφ καὶ τοῦ Λένιν.

Πόσο δυνατὴ ἦταν ἡ ἐνόχληση ποὺ δημιουργήθηκε ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς πιὸ σοβαροὺς μαρξιστὲς μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ Γκεόργκι Λούκατς καὶ τοῦ Αὐγούστου Κορνού. Στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1967 τοῦ ἔργου του «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὁ Λούκατς ἀναθυμᾶται τὴν «εὔνοια τῆς τύχης» ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαβάσει τὰ Χειρόγραφα τὸ 1930, δυὸ χρόνια πρὶν τὴν ἔκδοσή τους (Γκ. Λούκατς, Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση, Λονδίνο, 1971).

Ἡ ἀνάγνωση τῶν «Χειρογράφων», τοῦ ἔδειξε τὸ βασικὸ λάθος ποὺ εἶχε κάνει στὸ βιβλίο του (ποὺ πρωτοεκδόθηκε τὸ 1923). Εἶχε μπερδέψει τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης στὸν Χέγκελ — ὅπου σημαίνει ἁπλῶς τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης — μὲ τὴν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἔννοια ποὺ εἶχε στὰ «Χειρόγραφα» τοῦ Μάρξ. Στὰ «Χειρόγραφα» ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης ἀναφέρεται ὄχι στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα σὰν τέτοια, ἀλλὰ στὸ τί συμβαίνει στὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας ὅταν (σὰν ἀποτέλεσμα ειδικῶν κοινωνικῶν σχέσεων) γίνονται ἐμπορεύματα ἢ κεφάλαιο. «Θυ-

μᾶμαι ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν συντριπτικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε πάνω μου ἡ δήλωση τοῦ Μάρξ», γράφει ὁ Λούκατς στὸν πρόλογό του στὸ ἔργο του «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» (Ἔκδοση 1971, Λονδίνο).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ὑπὸ συζήτηση λάθος ἀκύρωσε ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἀλλὰ τὸ κεντρικὸ π ρ ό β λ η μ α τοῦ βιβλίου διατήρησε τὴν ἀξία ποὺ εἶχε: δηλαδή, τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς ἀλλοτρίωσης. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ (σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ συγγραφέα) ἀντιμετωπιζόταν «γιὰ πρώτη φορὰ σὰν κεφαλαιῶδες στὴν ἐπαναστατικὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ καπιταλισμοῦ» (Λούκατς: «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»). Ὡστόσο, ὁ Λούκατς δὲν ἐμβάθυνε περισσότερο στὸ πρόβλημα αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, (πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ «Χειρόγραφα») εἶχε ἀνακαλύψει καὶ διαπιστώσει πόσο σημαντικὸ ἦταν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἴδιου τοῦ Κ ε φ α λ α ί ο υ. Ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐμπόδισε ἦταν ἡ συνήθεια νὰ αἰτιολογεῖ μέσα στὰ πλαίσια καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ συμβιβάσει τὴν κατάσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἀνακάλυψή του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ χρήση τῶν «Χειρογράφων» ὑπῆρξε γιὰ τὸν Λούκατς στὰ κατοπινὰ ἔργα του ἐντελῶς ἐπεισοδιακὴ (ὅπως, π.χ., οἱ λίγες σελίδες ποὺ τοὺς ἀφιερώνει στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «Ὁ νεαρὸς Χέγκελ») καὶ τὰ θέματα τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ τοῦ φετιχισμοῦ ἔχασαν τὴ σημασία τους στὴ σκέψη του.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ ἐπιστροφὴ στὴν κατάσταση πραγμάτων ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ πρὶν τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὅταν (σύμφωνα πάλι μὲ τὰ λόγια τοῦ Λούκατς) «οἱ μαρξιστὲς τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ προσδώσουν στὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ποὺ εἶχε ἐπανεκδώσει ὁ Μέχρινγκ, ὁποιαδήποτε ἄλλη σημασία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἱστορικῶν ντοκουμέντων. Καὶ ἡ ἀξία τους γι' αὐτοὺς περιοριζόταν μόνο στὴν προσωπικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ. Μιὰ ἄλλη τελεσίδικη συνέπεια τῆς ἀπροθυμίας αὐτῆς ἦταν ὅτι τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, οὐσιαστικὰ ἐγκαταλειμμένα ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, ἔγιναν εὐχάριστο κυνήγι γιὰ τοὺς ὑπαρξιστὲς καὶ τοὺς καθολικοὺς στοχαστές, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία μετὰ τὸ Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Ἡ ἄλλη περίπτωση, λιγότερο σημαντική, ἀλλὰ ἐξίσου σοβαρὴ κατὰ τὴν ἄποψή μας, ἦταν τοῦ Αὐγούστου Κορνοῦ. Ἡ βαθιὰ γνώση τοῦ Κορνοῦ γιὰ τὸ ἀριστερὸ χεγκελιανὸ κίνημα τὸν ἔκανε νὰ ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς καταγωγῆς τῆς κριτικῆς τοῦ Ἔνγκελς στὸ ἔργο τοῦ Χέγκελ. Βρισκόταν δηλαδὴ στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση νὰ κατονομάσει τὴν πραγματικὴ πηγὴ τῶν ἰδεῶν ποὺ ὁ Μάρξ διατύπωσε στὸ ἔργο του «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ νὰ δεῖ γιατί ἡ μελέτη αὐτὴ (παρὰ τὴν ἐπί-

δραση τοῦ Φόυερμπαχ) ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἁπλὸ «ἱστορικὸ ντοκουμέντο τῆς προσωπικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Μάρξ». Παρόλαυτα, ἀκόμα καὶ ὁ Κορνοῦ δὲν ἀφιερώνει στὸ βασικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, παρὰ μόνο λίγες ἐπιφανειακὲς σελίδες, κυρίως γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἐπίδραση τοῦ Φόυερμπαχ. Τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ δυσκολίες τοῦ ὀρθόδοξου «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ», κοινὲς ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς ποὺ καταπιάνονται μὲ θεωρητικὰ θέματα, τὸν ἐμπόδισαν νὰ δεῖ ὁ,τιδήποτε ἄλλο.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐλάχιστα ἄλλαξε τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς μόνο λίγοι εἰδικοὶ μελετητὲς τῆς «προϊστορίας» τῆς μαρξιστικῆς σκέψης διατηροῦν ξυπνὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ὅπως τὴν «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ», τὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα», τὰ «Χειρόγραφα» κ.ἄ. Τὸ παλιὸ οἰκοδόμημα τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» ἔχασε ἀσφαλῶς πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχική του στερεότητα. Ὡστόσο, ἡ νεώτερη μαρξιστικὴ σκέψη, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν στρουχτουραλισμό, ὄχι μόνο ἔγινε κληρονόμος τῆς βαριᾶς ἐτυμηγορίας τῶν νεανικῶν ἔργων τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ ἐπιδιώκει νὰ τὴν προεκτείνει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῆς «Διακοπῆς τῆς ἐπιστημολογίας» (¹), κρίνονται ἀνάξια ἐπιδοκιμασίας καὶ συσχέτισης μὲ τὰ κατοπινὰ ἔργα του. Ἔτσι, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία λίγων Ἰταλῶν μαρξιστῶν μελετητῶν, ὅπως τοῦ Γκαλβάνο ντέλλα Βόλπε (ἀκόμα σχεδὸν ἄγνωστος ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία), τὰ νεανικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ δὲν προσέλκυσαν ἀκόμα τὴν προσοχὴ ποὺ ἀξίζουν.

* * *

Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδόθηκε στὴν «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ», δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μάρξ κατέχει μιὰ ἰδιαίτερα προνομιοῦχο θέση σὲ ὅλο τὸ ἔργο του (ἢ ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στὰ νεανικά του ἔργα). Ἀντίθετα, τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται εἶναι ὅτι ἡ πιὸ πηγαία καὶ αὐθεντικὴ ἐργασία τοῦ Μάρξ ἀρχίζει νὰ ανα-

---

(¹) Ὅρος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λουδοβίκος Ἀλθουσὲρ γιὰ νὰ ὑποδηλώσει αὐτὸ ποὺ βλέπει σὰν «ὁριστικὸ διαχωρισμὸ» μεταξὺ τῶν νεανικῶν ἔργων καὶ τῶν ὥριμων ἔργων τοῦ Μάρξ: ὁ νεαρὸς Μάρξ ἐκφράζει μιὰ «χεγκελιανὴ καὶ φοϊερμπαχικὴ ἰδεολογία». Ὁ ἄλλος Μάρξ ἀποτελεῖ τὶς «βασικὲς ἰδέες τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ματεριαλισμοῦ». (Βλέπε, Λουδοβίκος Ἀλθουσιέρ: «Διαβάζοντας τὸ Κεφάλαιο», Λονδίνο 1970, σελ. 309 - 10).

δύεται μαζὶ μὲ τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» τοῦ 1844.

Εἶναι πάντως ἀπαραίτητο καὶ ἐπιθυμητὸ νὰ τονίζουμε τὴ σοβαρότητα τῆς «Κριτικῆς τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ». Ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Μὰρξ ποὺ πραγματεύονται τὴν πολιτική, τὸ νόμο καὶ τὸ κράτος, ἡ «Κριτικὴ» εἶναι τὸ πιὸ σύνθετο, τὸ λιγότερο διαβασμένο καὶ τὸ περισσότερο παραξηγημένο. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Ὡστόσο, τὸ ξεκαθάρισμα τῶν προθέσεών του καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁδηγοῦν σὲ μιὰ πολὺ καλύτερη κατανόηση τόσο τοῦ «Ἑβραϊκοῦ ζητήματος» ὅσο καὶ τῆς ἄλλης μελέτης του «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Χέγκελ» — κείμενα ποὺ διαβάστηκαν περισσότερο, ἀναγνωρίστηκαν σὰν σημαντικὰ καὶ κατὰ κάποιο τρόπο εἶναι προσιτότερα στὸ ὕφος. Κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικό: εἶναι ἡ «Κριτικὴ» ποὺ συνδέει τὴν ἄποψη τοῦ Μὰρξ γιὰ τὴν χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ μὲ τὶς κατοπινὲς ἀναλύσεις του γιὰ τὸ σύγχρονο κράτος καὶ γιὰ τὴ βάση του στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἡ «Κριτικὴ» φανερώνει ἴσως περισσότερο καθαρὰ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο τὸν τρόπο ποὺ ἡ κριτικὴ σκέψη τοῦ Μὰρξ κινήθηκε κατὰ μῆκος μιᾶς ἁπλῆς γραμμῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ἁπλωνόταν ἀπὸ τὸν διαλογισμὸ πάνω στὴ φιλοσοφικὴ λογικὴ ὥς τὴν ἀνατομία τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀντιστροφὴ ὑποκειμένου - κατηγορουμένου στὴ λογικὴ τοῦ Χέγκελ, ἡ ἀνάλυσή του γιὰ τὴν ἀποξένωση καὶ ἀλλοτρίωση καὶ (τελικὰ) ἡ κριτική του γιὰ τὸν φετιχισμὸ τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοῦ κεφαλαίου, δείχνουν ἕνα προοδευτικὸ ξεδίπλωμα, μιὰ διαρκῶς βαθύτερη κατανόηση μιᾶς ἁπλῆς προβληματικῆς.

Ὑπάρχει ἕνας φανερὸς κίνδυνος ὅταν ὑπερτονίζουμε τοὺς παράγοντες τῆς συνέχειας στὸ ἔργο τοῦ Μὰρξ καὶ ἐγκαταλείπουμε τὰ καινοφανῆ στοιχεῖα ἢ τὴν ἀνακοπὴ ποὺ εἶναι παροῦσα σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς ἀνάπτυξής του. Αὐτὸ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ἀποτυχία νὰ καταλάβουμε τὴν ἴδια τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ὁ Μὰρξ, ἀργὰ καὶ κοπιαστικά, ἄνοιξε τὸ δρόμο του γιὰ τὴν τελικὴ κατανόηση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι, ἴσως, ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ προλάβουμε κάθε τέτοιο πειρασμό, ὑπογραμμίζοντας ξανὰ ὅτι ἡ πιὸ εἰδικὴ περιοχὴ ἀνάπτυξης τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν ἡ κοινωνικο-οἰκονομική. Οἱ περιορισμοὶ τῶν νεανικῶν κειμένων στηρίζονται στὸ γεγονὸς αὐτό, δηλαδὴ στὴν καθοριστικὴ σημασία ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κατοπινὲς προόδους τοῦ Μὰρξ στὰ ὥριμα οἰκονομικὰ γραφτά του, στὴ ρωμαλέα θεωρία του τῆς ἀξίας καὶ ὑπεραξίας, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους κλπ.

Κοιταγμένη κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτό, ἡ «Κριτικὴ» καὶ ἄλλα μι-

κρότερα γραφτὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ ἀποτελοῦν ἕνα τελικό, σχεδὸν ὁριστικὸ βῆμα στὴ γενικὴ θεωρία τοῦ νόμου καὶ τοῦ κράτους, ἐνῶ τὰ «Χειρόγραφα» ἀντιπροσωπεύουν ἀντίθετα τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς ἕνα μακρὺ (καὶ τελικὰ περισσότερο σημαντικὸ) πνευματικὸ ταξίδι, πλούσιο σὲ ἀνακαλύψεις. Τὸ ἴδιο τὸ μεγαλεῖο τῶν κατοπινῶν ἔργων — «Κεφάλαιο» καὶ «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» — δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ κάνει τὸ πρῶτο βῆμα νὰ φαίνεται κάπως ἄσχετο. Ἀλλὰ (μολονότι κατανοητὴ) ἡ κρίση αὐτὴ εἶναι ἐπίσης λανθασμένη. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ ἡ κατοπινὴ ἐργασία τοῦ Μὰρξ νὰ σκιάσει τὴν πραγματικὴ σημασία τῶν «Χειρογράφων» τοῦ 1844 καὶ ἰδιαίτερα τὸ ζωτικό τους κεντρικὸ σημεῖο, τὸ κεφάλαιο ποὺ πραγματεύεται τὴν «ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας».

Μ' ἕναν τρόπο ἀνάλογο πρὸς πολλὲς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν «Κριτική», μαρξιστὲς κριτικοὶ συχνὰ ἀντέκρουσαν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ ἀποξένωσης στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι καὶ αὐτὴ φτιαγμένη στὰ πρότυπα τῆς θεωρίας τοῦ Φόυερμπαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση. Μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Φόυερμπαχ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τὴ δική του «οὐσία» καὶ τὴ διαχωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, μετατρέποντάς την σ' ἕνα αὐτάρκη ὑποκείμενο ποὺ ὀνομάζεται «Θεός»· ὁπότε τὸ προϊὸν κυριαρχεῖ τὸν παραγωγό, τὸ πλάσμα γίνεται ὁ Δημιουργὸς καὶ οὕτω καθεξῆς. Στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» (ὑποστηρίζεται) ὁ Μὰρξ παραμένει αἰχμάλωτος τοῦ σχήματος αὐτοῦ καὶ μᾶς δίνει μόνο μιὰ ἀνθρωπολογικὴ θεωρία, μιὰ θεωρία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν «Ἄνθρωπο» ἀφηρημένα, μὲ τὸν ἄνθρωπο ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πραγματικὲς κοινωνικο-ἱστορικὲς σχέσεις.

Ἡ σειρὰ τῶν κειμένων, ὡστόσο, ποὺ παρουσιάζονται στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἀφεαυτοῦ της ἀρκετὴ νὰ δώση μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὶς ἀντιρρήσεις αὐτές. Οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐργατικὴ τάξη, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, στὰ «Γερμανο - γαλλικὰ χρονικά», τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα ποὺ χειρίστηκε τόσο ρωμαλέα στὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα» καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ λαμπρὴ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μεταξὺ ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ σύγχρονης κοινωνίας στὴν «Κριτική» του, πῶς εἶναι δυνατὸ ν' ἀφήσουν ὁποιονδήποτε ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀντιμέτωπος μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάλυσης στὰ 1843 νὰ φανταστεῖ ὅτι, μόλις ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὁ Μὰρξ θὰ ὀπισθοδρομοῦσε σὲ μιὰ ἁπλὴ «ἀνθρωπολογικὴ» θέση;

Ἀλλὰ καὶ σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Φόυερμπαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μὰρξ συνέχισε νὰ κάνει κάποια χρήση τοῦ προτύπου αὐτοῦ στὸ κατοπινό του ἔργο (χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι ἐπιστρέφει στὴν ἀνθρωπολογία). Ἡ χρήση αὐτή, γιὰ παράδειγμα, φαίνεται στὸ μέρος «Ὁ φετιχι-

σμός τῶν ἐμπορευμάτων» στό «Κεφάλαιο». Ἀφοῦ δείχνει πῶς μιὰ «ὁριστικὴ κοινωνικὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων προσλαμβάνει ἐδῶ, γι' αὐτούς, τὴν ἀπίστευτη μορφὴ μιᾶς σχέσης μεταξὺ πραγμάτων», συνεχίζει καὶ λέει: «Γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἀναλογία πρέπει νὰ πετάξουμε στὸ ὁμιχλῶδες βασίλειο τῆς θρησκείας», ἀφοῦ εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς ποὺ «τὰ προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἐμφανίζονται σὰν αὐτόνομες μορφὲς προικισμένες μὲ μιὰ δική τους ζωή... Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὰ προϊόντα τῶν ἀνθρώπινων χεριῶν». («Κεφάλαιο», τόμος πρῶτος, σελ. 72).

Οἱ κατηγορίες ἐναντίον τῶν «Χειρογράφων» ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» (δικαιολογημένος ὁ θυμός τους ἀπὸ ἕνα κείμενο ποὺ χειρίζεται προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ «διαλεκτικὸς ματεριαλισμὸς» δὲν ἔχει τίποτα νὰ πεῖ) μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σ' ἕναν ξεθωριασμένο μύθο. Σύμφωνα μὲ τὸ μύθο αὐτό, μετὰ τὴ μάχη μὲ τοὺς χεγκελιανοὺς ἀριστερούς, ὁ Μὰρξ ποτὲ δὲν χρησιμοποίησε ξανὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης: ἁπλούστατα, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὸ ὥριμο ἔργο του.

Ὁ Ε. Μποτιτζέλι, γιὰ παράδειγμα, ἔδωσε πρόσφατα νέα ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη στὴν εἰσαγωγή του στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῶν «Χειρογράφων». Καὶ ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι μόνος στὴν πεποίθηση αὐτή. Ἡ κριτικὴ αὐτῆς τῆς τάξης εἶναι ἀνίκανη νὰ κατανοήσει ὅτι γιὰ τὸν Μὰρξ τὸ φαινόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ φετιχισμοῦ εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα — καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ φετιχισμοῦ ἢ τῆς ἀντικειμενοποίησης γίνεται ἀσφαλῶς, διεξοδικὰ στοὺς τρεῖς τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα περιοριστεῖ κανεὶς στὴ χρήση τῶν πραγματικῶν ὅρων «ἀλλοτρίωση» καὶ «ἀποξένωση», τὸ μόνο δύσκολο πρόβλημα ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ ἑκατοντάδες ἐδάφια στὴν «Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ στὶς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» ὅπου οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐμφανίζονται σὲ θέσεις - κλειδιά.

Στὴν «Εἰσαγωγή», γιὰ παράδειγμα, συζητώντας τὸ πρόβλημα καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὁ Μὰρξ φανερώνει μὲ τί τρόπο ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ ποὺ ἀπὸ πρώτη ματιὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα ἰσοδύναμο, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνας διαλεκτικὸς διαχωρισμὸς τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Συμποσοῦται σὲ «κατάλληλη ξένη ἐργασία χωρὶς ἀνταλλαγή, χωρὶς ἰσοδύναμο». Καὶ συνεχίζει:

Ἡ παραγωγὴ ποὺ βασίζεται στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἐνεργεῖ αὐτὴ ἡ ἐλεύθερη καὶ ἴση ἀνταλλαγὴ τῶν ἰσοδυνάμων... εἶναι στὴ βάση της ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς ἀντικειμενο-

π ο ι η μ έ ν η ς   ἐ ρ γ α σ ί α ς σὰν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, τῆς ζωντανῆς ἐργασίας σὰν ἀξία χρήσης, ἤ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε αὐτὸ μ' ἕναν ἄλλο τρόπο, ὁ συσχετισμὸς τῆς ἐργασίας πρὸς τὶς ἀντικειμενικές της συνθῆκες — καὶ γι' αὐτὸ πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα ποὺ δημιούργησε ἀφ' ἑαυτοῦ της — σὰν ξένη ἰδιοκτησία («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 514 - 15).

Στὶς τελευταῖες σελίδες, στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», βρίσκουμε τὴν ἀκόλουθη παρόμοια ἐπιχειρηματολογία:

Ἀφοῦ ἡ ζωντανὴ ἐργασία — μέσα ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ κεφαλαίου καὶ ἐργάτη — ἐνσωματώνεται στὸ κεφάλαιο καὶ ἐμφανίζεται σὰν μιὰ δραστηριότητα ποὺ ἀνήκει στὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας, ὅλες οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σὰν παραγωγικὲς δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἀκριβῶς ὁ γενικὸς κοινωνικὸς τύπος τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στὸ χρῆμα σὰν ἰδιοκτησία ἑνὸς πράγματος. Ἔτσι, ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ οἱ εἰδικοὶ τύποι της ἐμφανίζονται τώρα σὰν παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τύποι κεφαλαίου τῆς   ὑ λ ο π ο ι η μ έ ν η ς   ἐργασίας, τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς ἐργασίας — ποὺ καθὼς προσέλαβαν τὴν ἀνεξάρτητη αὐτὴ μορφή, προσωποποιοῦνται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη σὲ σχέση πρὸς τὴ ζωντανὴ ἐργασία. Ἐδῶ ἔχουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴ διαστροφὴ τῆς σχέσης τὴν ὁποία ἀποκαλέσαμε ἤδη, ὅταν μιλούσαμε γιὰ τὸ χρῆμα,   φ ε τ ι χ ι σ μ ό.

Λίγο πιὸ κάτω ὁ Μὰρξ προσθέτει:

Ἤδη, στὴν ἁπλή της μορφὴ ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀντιστροφὴ — προσωποποίηση τοῦ πράγματος καὶ ὑλοποίηση τοῦ ἀτόμου: Γιατὶ ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει τὴ μορφὴ αὐτὴ ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες μορφές, εἶναι ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν κυβερνᾶ τὸν ἐργάτη σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητες τοῦ τελευταίου, τὸν κυβερνᾶ στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι «κεφάλαιο». Ἡ κυριαρχία του δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας πάνω στὴ ζωντανὴ ἐργασία, τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη πάνω στὸν ἐργάτη τὸν ἴδιο...

Καὶ καταλήγει:

Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγὴ ἀναπτύσσει πρῶτα σὲ μεγάλη κλίμακα (πετώντας τες μακριὰ ἀπὸ τὸν μεμονωμένο ἀνεξάρτητο ἐργάτη) τόσο τὶς ἀντικειμενικὲς ὅσο καὶ τὶς ὑποκειμενικὲς συνθῆκες τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ τὶς ἀναπτύσσει σὰν δυνάμεις ποὺ κυριαρχοῦν πάνω στὸν   μ ε μ ο ν ω μ έ ν ο   ἐ ρ γ ά τ η, ἐνῶ ταυτόχρονα εἶναι   ξ έ ν ε ς   πρὸς αὐτόν. («Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», μέρος πρῶτο, Λονδίνο 1969, σελ. 389 - 90 καὶ 392).

Δηλώσεις σὰν τὶς παραπάνω, φανερώνουν καθαρὰ τὴν ἐπιμονὴ σὲ ὁρισμένους ὅρους - κλειδιὰ καὶ ἰδέες ποὺ μορφοποιήθηκαν στὰ νεανικὰ κείμενα: ἡ «ἀντιστροφὴ» ποὺ ἀναποδογυρίζει τὸν κόσμο γιὰ νὰ δώσει «τὴν προσωποποίηση τοῦ πράγματος καὶ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀτόμων» ἢ «κυριαρχία... τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη πάνω στὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη» καὶ ἡ κυριαρχία τῆς «ὑλοποιημένης

ἐργασίας πάνω στὴ ζωντανὴ ἐργασία» καὶ τελικὰ ἡ κυριαρχία πάνω στοὺς ἀνθρώπους ὅλων τῶν δυνάμεων καὶ ἐξουσιῶν ποὺ οἱ ἴδιοι δημιούργησαν καὶ ποὺ πυργώνουν πάνω τους σὰν ὀντότητες ἀποξενωμένες ἀπ' αὐτούς.

Τὰ ἴδια αὐτὰ θέματα εἶναι ἡ καρδιὰ τῶν «Οἰκονομικῶν καὶ φιλοσοφικῶν χειρογράφων». Στὴν ἀποξενωμένη ἐργασία — ποὺ ὁ Μὰρξ τὴν κατανοεῖ ἤδη σὰν μισθωτὴ ἐργασία, ἐργασία ποὺ ἀποφέρει ἐμπορεύματα καὶ κεφάλαιο — ὁ ἐργάτης ἀντικειμενοποιεῖ καὶ ἀλλοτριώνει τὴν ἴδια του τὴν οὐσία. «Τὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγει ἡ ἐργασία, τὸ προϊόν της, ἀντιμετωπίζει τὴν «οὐσία» αὐτὴ σὰν ξένη ὕπαρξη, σὰν δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν παραγωγό», γιατὶ τὸ προϊὸν τῆς ἀποξενωμένης μισθωτῆς ἐργασίας δὲν εἶναι ἕνα φυσικὸ ἀντικείμενο τροποποιημένο καὶ προσαρμοσμένο στὶς δικές του ἀνάγκες ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο (μιὰ «ἀξία χρήσης»). Εἶναι μᾶλλον ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας, τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἐργάτη ποὺ κατὰ τὴν ἐργασία διαχωρίζεται ἀπ' αὐτὸν καὶ ἐνσωματώνεται στὸ ὑλικὸ ἀντικείμενο ἢ στὴν ἀξία χρήσης (τὸ «σῶμα» ἢ ὕλη «περικάλυμμα» τοῦ ἐμπορεύματος). Ὁπότε μὲ τὴ μορφὴ αὐτὴ ἡ «οὐσία» τοῦ ἐργάτη γίνεται ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία. Εἶναι ἡ «φασματικὴ ἀντικειμενικότητα» στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Μὰρξ στὸ «Κεφάλαιο». Καὶ ὅπως γράφει στὴν «Εἰσαγωγή», «...ἡ ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία παρουσιάζεται ταυτόχρονα, κατὰ τὴ διαδικασία αὐτή, σὰν ἡ μὴ ἀντικειμενικότητα τοῦ ἐργάτη, σὰν ἀντικειμενικότητα μιᾶς ὑποκειμενικότητας ἀντιθετικῆς πρὸς τὸν ἐργάτη, σὰν ἰδιοκτησία μιᾶς θέλησης ξένης πρὸς αὐτόν...» («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 512).

Στὶς πρῶτες σελίδες τῶν «Χειρογράφων» βρίσκουμε τὸν Μὰρξ νὰ εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένος στὴν κατανόηση ἑνὸς πράγματος ποὺ οἱ κριτικοί του καὶ οἱ ἑρμηνευτές του θ' ἀγωνίζονταν ἀκόμα νὰ κατανοήσουν ἕναν αἰώνα ἀργότερα. Ἐκεῖνο ποὺ κατανοοῦσε ὁ Μὰρξ ἦταν ὅτι τὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἀλλοτριωμένη μισθωτὴ ἐργασία δὲν εἶναι μόνο ἕνα ὑλικὸ πράγμα, ἀλλὰ ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ ἐργάτη, τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Αὐτὸ σημαίνει, ὅπως ὁ Μὰρξ ἐξηγεῖ στὶς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», ὅτι «Ὅταν μιλᾶμε γιὰ τὸ ἐμπόρευμα σὰν ὑλοποίηση τῆς ἐργασίας — μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας — αὐτὸ εἶναι σὰ νὰ μιλᾶμε γιὰ ἕναν φανταστικό, δηλαδὴ ἕναν καθαρὰ κοινωνικὸ τρόπο ὕπαρξης τοῦ ἐμπορεύματος, ποὺ δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα...». («Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», Μέρος πρῶτο, σελ. 171). Τὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἐπαναλαμβάνει στὸ «Κεφάλαιο».

Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες διαφέρουν ἀπὸ τὸν Ντὼμ Κουίκλυ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «ἕνας ἄνθρωπος δὲν ξέρει ποῦ ἔχει τὴν ἀντικειμενικότητα». Οὔτε ἕνα ἄτομο ὕλης δὲν εἰσέρχεται στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς τραχιᾶς αἰσθητήριας ἀντικειμενικότητας τῶν ἐμπορευμάτων σὰν φυσικὰ ἀντικείμενα. Ἕνα μεμονωμένο ἐμπόρευμα μποροῦμε νὰ τὸ κάνουμε ὅ,τι θέλουμε· εἶναι, ὅμως, ἀδύνατο νὰ τὸ κατανοήσουμε σὰν ἕνα πράγμα ποὺ κατέχει ἀξία. Ὡστόσο, πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι τὰ ἐμπορεύματα κατέχουν ἕναν ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα σὰν ἀξίες μόνο ὅταν εἶναι ὅλα ἐκφράσεις μιᾶς ταυτόσημης κοινωνικῆς οὐσίας, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. («Κεφάλαιο», Τόμος πρῶτος, σελ. 47).

Τὰ «Χειρόγραφα», ὅμως, πηγαίνουν ἀκόμα πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση αὐτή, ὅτι δηλαδὴ στὴν ἀποξενωμένη ἐργασία οἱ ἄνθρωποι ἀλλοτριώνουν τὴν ἴδια τους τὴν «οὐσία» ἢ «φύση». Τὰ «Χειρόγραφα» τοῦ Μὰρξ ἄφησαν πολὺ πίσω σὲ οὐσία, ἂν ἴσως ὄχι καὶ στὴ μορφὴ ἀκόμα, τὴ χαρακτηριστικὴ φουερμπαχικὴ θέση ποὺ ἀναφέρεται ἕκτη κατὰ σειρὰ στὶς σημειώσεις του «Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ»: «Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου... μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο σὰν γένος, σὰν μιὰ ἐσωτερική, βουβὴ γενικότητα ποὺ φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ὰ ἑνώνει τὰ πολλὰ ἄτομα» (Κὰρλ Μάρξ, «Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ»). Πιθανότατα ἡ πιὸ αὐθεντικὴ καὶ μοναδικὴ ἔκφραση στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Μὰρξ νὰ προσδιορίσει ἀπὸ τί πραγματικὰ ἀποτελεῖται αὐτὴ ἡ ἀνθρώπινη «οὐσία» ἢ «ἀνθρώπινη φύση» καὶ νὰ δείξει ὅτι δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ τὴν οὐσία τῶν προηγουμένων μεταφυσικῶν φιλοσοφιῶν.

Στὶς «Μελέτες γιὰ τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Χέγκελ» (1969), ὁ Ζὰν Ἱππόλυτος ὑποστηρίζει ὅτι ἀνάμεσα στὰ σαφέστερα θέματα τῶν «Χειρογράφων» ἀνακάλυψε τὴν ἐπιβίωση τοῦ «φυσικοῦ νόμου» — τὴ συνεχιζόμενη ἠχώ, σὰ νὰ ποῦμε, μιᾶς θέσης προσδεμένης στὶς θεωρίες τῶν Φυσικῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ αὐτὸ καὶ μόνο ἀποκαλύπτει ἐλλειπὴ κατανόηση τοῦ Ἱππόλυτου γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔβλεπε ὁ Μὰρξ τὴν ἐξέλιξη. Γιὰ ν' ἀποφεύγει κανεὶς τέτοια λάθη, εἶναι ἀρκετὸ νὰ διαβάσει τὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα». Στὴν πραγματικότητα τὰ «Χειρόγραφα» προσδιορίζουν τὴν «ἀνθρώπινη φύση» μ' ἕναν ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο: ὄχι σὰν μιὰ «φύση» ἢ «οὐσία» τοῦ εἴδους ποὺ βρίσκουμε στὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ σὰν μιὰ σ ε ι ρ ὰ ἀ π ο σ χ έ σ ε ι ς.

Ἂν ὁ ἐργάτης ἀλλοτριώνει ἢ διαχωρίζει τὴν ὑποκειμενικότητά του ἀπὸ τὸν ἑαυτό του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ εἶναι ταυτόχρονα χωρισμένος καὶ διαιρημένος τόσο ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τῆς φύσης (τὰ μέσα του παραγωγῆς καὶ συντήρησης), ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ ἐργατική του δραστηριότητα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι

ὁ Μὰρξ δὲν συλλαμβάνει τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἐργάτη σὰν μιὰ καθορισμένη οὐσία ἢ μιὰ «ἐσωτερικὴ βουβὴ γενικότητα», ἀλλὰ σὰν μιὰ λειτουργία τῆς σχέσης του μὲ τὴ φύση καὶ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — μιὰ λειτουργία ἐνδο-ἀνθρώπινων ἢ κοινωνικῶν σχέσεων.

Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κλειδὶ στὴν πιὸ συναρπαστικὴ ἔκφραση τῶν «Χειρογράφων» καὶ (πιὸ ἰδιαίτερα) στὸ κεφάλαιο «Ἀποξενωμένη Ἐργασία». Τὸ μυστικό τους εἶναι ὅτι ὁ Μὰρξ βλέπει τὴ διαδικασία τῆς ἀποξένωσης νὰ συντελεῖται ταυτόχρονα σὲ τρεῖς κατευθύνσεις ἢ διαστάσεις: (1) σὰν ἀποξένωση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸ ὑλικό, ἀντικειμενικὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του· (2) σὰν ἀποξένωση ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἐργατικὴ δραστηριότητα (δὲν ἀνήκει στὸν ἑαυτό του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας του, ἀλλὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει πουλήσει τὴν ἡμερήσια ἐργατική του δραστηριότητα· (3) τελικά, σὰν ἀποξένωση ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἀπὸ τὴ χρήση στὴν ὁποία τοποθετεῖται ἡ ἐργατική του δύναμη. Γράφει ὁ Μὰρξ στὰ «Χειρόγραφα»:

> Ἐξετάσαμε τὴν πράξη τῆς ἀποξένωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, τῆς ἐργασίας, ἀπὸ δύο ὄψεις: (1) τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὸ π ρ ο ϊ ὸ ν τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς σὰν ἕνα ξένο ἀντικείμενο ποὺ ἔχει ἐξουσία πάνω του. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα ἡ σχέση πρὸς τὸν αἰσθητὸ ἐξωτερικὸ κόσμο, πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, σὰν κόσμος ξένος καὶ σὲ ἐχθρικὴ ἀντίθεση μαζί του. (2) τὴ σχέση τῆς ἐργασίας πρὸς τὴν π ρ ά ξ η τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς μέσα στὴ διαδικασία τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα σὰν κάτι ξένο ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει, μιὰ δραστηριότητα σὰν παθητικότητα, μιὰ δύναμη σὰν ἀνικανότητα, μιὰ δημιουργικότητα σὰν εὐνουχισμός, ἡ δική του φυσικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα, ἡ προσωπική του ζωὴ — γιατὶ τί ἄλλο εἶναι ἡ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ δραστηριότητα; — σὰν μιὰ δραστηριότητα ποὺ στρέφεται ἐναντίον του, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸν καὶ δὲν τοῦ ἀνήκει.

Ἡ τρίτη ὄψη τῆς ἀποξένωσης, προσθέτει ὁ Μὰρξ λίγο πιὸ κάτω στὰ «Χειρόγραφα», εἶναι ὅτι

> μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ἀπὸ τὴ ζωτική του δραστηριότητα, ἀπὸ τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη, εἶναι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἑαυτό του, βρίσκεται ἐπίσης ἀντιμέτωπος μὲ ἄ λ λ ο υ ς ἀνθρώπους. Ἐκεῖνο ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασία του, πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἴδιο, ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Ἀπὸ πρώτη ματιὰ τέτοιες διατυπώσεις μποροῦν νὰ φανοῦν

πραγματικός γρίφος, ἕνα περίτεχνο λογοπαίγνιο. Στὴν πραγματικότητα καταγράφουν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐνοράσεις ποὺ θὰ ἐπεξηγοῦνταν ἀργότερα στὸ «Κεφάλαιο»: Δηλαδή, ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὸν ἑ α υ τ ό της σὰν ἐμπόρευμα. Παράγει καὶ ἀναπαράγει ὄχι μόνο ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὶς κ ο ι ν ω ν ι κ ὲ ς σ χ έ σ ε ι ς τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτὸς ὁ ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει στὰ «Χειρόγραφα» στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου Ἀποξενωμένη Ἐργασία καὶ τὸν συναντᾶμε ξανὰ περισσότερο ἀναπτυγμένο καὶ ἐμπλουτισμένο στὸ κεφάλαιο 23 τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἁπλὴ Ἀναπαραγωγή». Ἐδῶ ὁ Μὰρξ φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι «Ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἰδωμένη σὰν σύνολο, σὰν συνεχόμενη παραγωγή, δηλαδὴ μιὰ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, παράγει ὄχι μόνο ἐμπορεύματα, ὄχι μόνο ὑπεραξία, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴ σχέση — κεφάλαιο· ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μισθωτὸς ἐργάτης. 505

Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα ἢ «οὐσία» ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία, δὲν εἶναι πιὰ ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς (τὸ «ὑπερβατικὸ ἐγὼ» τοῦ Κάντ, ὁ Λ ό γ ο ς τοῦ Χέγκελ), ἀλλὰ μιὰ λειτουργία ποὺ μεσολαβεῖ στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση καὶ μὲ τὸ δικό του εἶδος. Εἶναι ἡ «μεσολαβητικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀνθρώπινη, κοινωνικὴ πράξη» γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ ὁ Μὰρξ στὶς σημειώσεις του γιὰ τὸν Τζαίημς Μὶλλ τὸ 1844 - 1845. Εἶναι ἡ λειτουργία πού, ἀφοῦ ἀποσπάσει ἢ διαχωρίσει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη αὐτὴ δυαδικότητα τῶν σχέσεων (ἄνθρωπος - φύση, ἄνθρωπος - ἄνθρωπος) γίνεται μεταβιβάσιμη ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ λειτουργία σ' ἕνα αὐτάρκες ὑποκείμενο καὶ προσλαμβάνει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἀνεξάρτητης ὀντότητας. Μεταβιβάζεται στὸ Θ ε ὸ ἢ στὸ χ ρ ῆ μ α.

Στὴν κοινωνία αὐτὴ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, γράφει ὁ Μὰρξ στὴν «Εἰσαγωγή» του τὸ 1857, τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται ἀποσυνδεμένο ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς δεσμοὺς κλπ., οἱ ὁποῖοι σὲ παλιότερες ἱστορικὲς περιόδους τὸν καθιστοῦσαν ἐξάρτημα μιᾶς ὁριστικῆς καὶ περιορισμένης συνένωσης... Μόνο τὸν 18ο αἰώνα, στὴν «πολιτικὴ κοινωνία» ἔρχονται οἱ διάφοροι τύποι τῆς κοινωνικῆς συνδετικότητας ν' ἀντιμετωπίσουν τὸν ἄνθρωπο σὰν ἕνα ἁπλὸ μέσο γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς σκοπούς του, σὰν ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα. («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 83 - 84).

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ σημεῖα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο, τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῶν σύγχρονων ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι ὅτι στὶς σχέσεις αὐτὲς ὁ κοινωνικὸς κρίκος παρουσιάζεται σὲ μᾶς σὰν κάτι διαχωρισμένο (ἀποξενωμένο) ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα ποὺ παράγουν

τὸν κρίκο αὐτό. Ζοῦμε στὴν κοινωνία, μέσα στὸν ἱστὸ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων· ὡστόσο εἶναι ἀπόλυτα δυνατὸ αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις νὰ μὴν ἔχουν καμιὰ ἐντελῶς σημασία γιὰ μᾶς (ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεργίας). Γενικὰ ἡ κοινωνικὴ σχέση ἔχει γίνει κάτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴ σχέση αὐτὴ πρέπει νὰ φέρουν τὲ πέρας ὁρισμένες ἐνέργειες: νὰ πουλήσουν τὴν ἐργατική τους δύναμη, νὰ βροῦν κάποιον ποὺ νὰ θέλει νὰ τοὺς ἀπασχολήσει, κλπ. Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ σχέση ποὺ κατέστησε τὸν ἑαυτό της ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τώρα ἀντιπαραθέτει τὸν ἑαυτό της σ ὰ ν «κοινωνία» σὰν κάτι ἔξω καὶ πάνω ἀπ' αὐτούς, διακρίνεται καὶ περιγράφεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ «Χειρόγραφα» σὰν χ ρ ῆ μ α. Χρῆμα εἶναι ὁ κοινωνικὸς δεσμὸς μεταμορφωμένος σὲ ἰδιοκτησία πραγμάτων, ἡ δύναμη τῆς κοινωνίας ἀπολιθωμένη σ' ἕνα ἀντικείμενο.

Αὐτὴ εἶναι ἡ προοπτικὴ στὴν ὁποία πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ μεγάλη ἀνάλυση τοῦ χρήματος ποὺ γίνεται στὴν «Εἰσαγωγή»: μιὰ ἀνάλυση συμπυκνωμένη ἀπὸ τὸν Μάρξ, σὲ διάφορα σημεῖα μὲ τὶς παρακάτω ἐγκυμονοῦσες φράσεις:

> Τὸ ἄτομο μεταφέρει τὴν κοινωνική του δύναμη, καθὼς καὶ τὸν δεσμό του μὲ τὴν κοινωνία, στὴν τσέπη του... Ἔτσι τὸ χρῆμα εἶναι ὁ Θεὸς ἀνάμεσα στὰ ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χρῆμα εἶναι ἕνα ἀτομικοποιημένο ἁπτὸ ἀντικείμενο, μπορεῖ νὰ γίνει ἀντικείμενο ἔρευνας, νὰ βρεθεῖ, νὰ κλαπεῖ, νὰ ἀνακαλυφθεῖ· ἔτσι ὁ γενικὸς πλοῦτος μπορεῖ χειροπιαστὰ νὰ μεταβιβαστεῖ στὴν κατοχὴ ἑνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου... Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ χρῆμα γίνεται ἄμεσα καὶ ταυτόχρονα ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ κ ο ι ν ό τ η τ α, ἀφοῦ εἶναι ἡ γενικὴ οὐσία γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὅλων καὶ τὴν ἴδια στιγμή, τὸ [illegible] προϊὸν ὅλων. Ἀλλά, ὅπως εἴδαμε, γιὰ τὸ χρῆμα ἡ κοινότητα εἶναι τὴν ἴδια καὶ τὴν αὐτὴ στιγμὴ μόνο μιὰ ἀφαίρεση, μόνο ἕνα ἐξωτερικὸ τυχαῖο πράγμα γιὰ τὸ ἄτομο καὶ ταυτόχρονα ἁπλῶς ἕνα μέσο γιὰ τὴν ἱκανοποίησή του σὰν ἕνα ἀπομονωμένο ἄτομο... Ἡ εἰδικὴ δυσκολία στὴν κατανόηση τοῦ χρήματος, στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα του σὰν χρῆμα — μιὰ δυσκολία ποὺ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία προσπαθεῖ ν' ἀποφύγει ξεχνώντας πότε τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη καὶ καταφεύγοντας στὴ μιὰ πλευρὰ ὅταν βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἄλλη — εἶναι ὅτι μιὰ κοινωνικὴ σχέση, μιὰ ὁριστικὴ σχέση μεταξὺ ἀτόμων, ἐμφανίζεται ἐδῶ σὰν ἕνα μέταλλο, ἕνας λίθος, σὰν ἕνα καθαρὸ [illegible] ἐξωτερικὸ πράγμα. («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 157, 221, 225 - 6, 239).

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ὁδηγεῖ σ' ἕναν ὁρισμὸ τοῦ κεφαλαίου σὰν μιὰ ἀποξενωμένη κοινωνικὴ σχέση: ἀποξένωση σημαίνει ὅτι ἡ κοινωνικὴ σχέση εἶναι ἐνσωματωμένη σὲ μιὰ παρακαταθήκη ἀντικειμένων (πρῶτες ὗλες, τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς κλπ.). Ὁδηγεῖ ἐπίσης σὲ μιὰ κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἐμπορευμάτων καὶ ἡ ἔννοια ὅπου ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἀξίας τους εἶναι «φαντα-

στική, δηλαδὴ καθαρὰ κοινωνική, δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴν ὑλική τους πραγματικότητα» σὰν ἀξίες χρήσης. Στὸ «Κεφάλαιο», ὅπως σημειώσαμε, ὁ Μὰρξ ἐπιμένει ὅτι τὰ ἐμπορεύματα ἀποκτοῦν τέτοια ἀξία μόνο ἐπειδὴ εἶναι «ἐκφράσεις μιᾶς ταυτόσημης κοινωνικῆς οὐσίας, δηλαδή, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας».

Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται πολὺ ξεκάθαρα ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν «Χειρογράφων» εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ πρώτη νύξη τοῦ καθαροῦ «ἱστορικοῦ ματεριαλισμοῦ»: δηλαδή, ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἰδέας τῶν κ ο ι ν ω ν ι κ ῶ ν σ χ έ σ ε ω ν τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς. Αὐτὲς οἱ σχέσεις βρίσκονται σὲ σταθερὴ ἀλλαγή, γιατὶ ἐνῶ παράγουν ἀντικείμενα, οἱ ἄνθρωποι παράγουν ταυτόχρονα τὶς δικές τους ἀμοιβαῖες σχέσεις, ἐνῶ μεταβάλλουν τὴ φύση, μεταβάλλουν ἐπίσης καὶ τὸν ἑαυτό τους. Ἔτσι, ὁ Μὰρξ μπορεῖ νὰ βεβαιώσει στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ «Χειρόγραφα» ὅτι ἡ «πράξη τῆς γέννησης» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἱστορία, γιατὶ ἡ «ὕπαρξη» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πῶς φτιάχνει τὸν ἑαυτό του καὶ πῶς «διαμορφώνεται» ἱστορικά. Ἡ δήλωση αὐτὴ καὶ μόνη δείχνει τὴν ἀπόσταση τοῦ Μὰρξ ἀπὸ τὴν φοϋερμπαχικὴ ἀνθρωπολογία.

Ἕνας σχολαστικὸς κριτικὸς μαρξιστὴς μπορεῖ νὰ ἐναντιωθεῖ σ' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ λέξεις «κοινωνικὲς σχέσεις τῆς παραγωγῆς» δὲν χρησιμοποιοῦνται στὴν πραγματικότητα στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα». Ἀλλὰ ἂν οἱ λέξεις δὲν εἶναι ἐκεῖ, ἡ ἰδέα εἶναι, μολονότι ὁμολογουμένως μὲ μιὰ δοκιμαστικὴ καὶ μισοσκότεινη μορφή. Στὸ κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ Κομμουνισμός», ὁ Μὰρξ περιγράφει πῶς «ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση εἶναι εὐθέως ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι εὐθέως ἡ σχέση του πρὸς τὴ φύση». Αὐτὴ ἡ παρατήρηση θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα στὶς ἑπόμενες παρατηρήσεις του στὸ ἴδιο κεφάλαιο γιὰ τὴ βιομηχανία: «Β ι ο μ η χ α ν ί α εἶναι ἡ πραγματικὴ ἱστορικὴ σχέση τῆς φύσης καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸν ἄνθρωπο... ἡ ἱστορία τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς καὶ τῆς βιομηχανίας ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὰ εἶναι ἕνα ἀ ν ο ι χ τ ὸ βιβλίο τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν λ ε ι τ ο υ ρ γ ι ῶ ν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ψ υ χ ο λ ο γ ί α ς ποὺ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μὲ τὸ αἰσθητήριο». Δηλαδή, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐνδο-ἀνθρώπινες ἢ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι ἀδιανόητες ξέχωρα ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση, ἔτσι ἡ σχέση αὐτὴ πρὸς τὴ φύση (καὶ κατὰ συνέπεια ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ) εἶναι ἀδιανόητη ξέχωρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ διατυπώσεις τῶν «Χειρογράφων», εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ περίπλοκες καὶ ἀφηρημένες. Ἀλλὰ δείχνουν καθαρὰ πρὸς

τὴν κατεύθυνση τοῦ θαυμαστοῦ δρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς παραγωγῆς ποὺ δόθηκε, μόλις λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» (1847—1849):

> Στὴν παραγωγή, οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν ὄχι μόνο βασισμένοι στὴ φύση, ἀλλὰ ἐπίσης βασισμένοι ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. Παράγουν μόνο συνεργαζόμενοι μ' ἕναν ὁρισμένο τρόπο καὶ ἀνταλλάσσοντας ἀμοιβαῖα τὶς δραστηριότητές τους. Προκειμένου νὰ παράγουν, εἰσέρχονται σὲ ὁριστικὲς συνδέσεις καὶ σχέσεις ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ μόνο μέσα σ' αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς συνδέσεις καὶ σχέσεις πραγματώνεται ἡ δραστηριότητά τους στὴ φύση, πραγματώνεται ἡ παραγωγή. (Μὰρξ - Ἔνγκελς, «Ἐκλεκτὰ Ἔργα», σελ. 80).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Οἰκονομικὰ & Φιλοσοφικὰ Χειρόγραφα

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὰ ΓΕΡΜΑΝΟ - ΓΑΛΛΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ἀνάγγειλα μιὰ κριτικὴ τῆς νομολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς κριτικῆς τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἐνῶ λοιπὸν προετοίμαζα τὴν ἐργασία αὐτὴ γιὰ δημοσίευση, διαπίστωσα ὅτι θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀταίριαστο νὰ συνδυάσω μιὰ κριτικὴ κατευθυνόμενη μόνο ἐναντίον τῆς θεωρίας μὲ μιὰ κριτικὴ ἐναντίον διαφόρων μεμονομένων θεμάτων. Μιὰ τέτοια τακτικὴ θὰ δυσκόλευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ θὰ διασποῦσε τὴ συνοχὴ τῆς κριτικῆς. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ θὰ ἐξετάζονταν θὰ ταίριαζε σὲ μ ι ὰ κ α ὶ μ ό ν ο ἐργασία, μόνο ἂν ἔγραφα σὲ μορφὴ ἀφορισμῶν. Ὅμως, μιὰ τέτοια ἀφοριστικὴ παρουσίαση θὰ ἔδινε τὴν ἐ ν τ ύ π ω σ η μιᾶς αὐθαίρετης συστηματοποίησης.

Ἔτσι, γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, θὰ δημοσιεύσω τὴν κριτικὴ γιὰ τὸ νόμο, τὴν ἠθική, τὴν πολιτικὴ κλπ. σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ χωριστά, ἀνεξάρτητα φυλλάδια καὶ τελικὰ θὰ προσπαθήσω, σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐργασία, νὰ τὰ παρουσιάσω ξανὰ

ὅλα αὐτά, συνδεδεμένα σ' ἕνα σύνολο. Στὴ συνολικὴ αὐτὴ ἐργασία θὰ δείξω τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη καὶ θὰ προσπαθήσω νὰ κάνω μιὰ κριτικὴ τῆς θεωρητικῆς μεταχείρισης τοῦ ὑλικοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ παρούσα ἐργασία ἀγγίζει τὴν ἐσωτερικὴ σύνδεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ στὸ κράτος, στὸ νόμο, στὴν ἠθική, στὴν πολιτικὴ ζωή, κλπ., μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἴδια ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀγγίζει τὰ θέματα αὐτά.

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαβεβαιώσω τὸν ἀναγνώστη ποὺ εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ὅτι ἔφτασα στὰ συμπεράσματά μου μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτα ἐμπειρικὴ ἀνάλυση, βασισμένη σὲ μιὰ ἐξαντλητικὴ κριτικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἐξυπακούεται ὅτι χρησιμοποίησα ἐργασίες Γερμανῶν σοσιαλιστῶν, κοντὰ στὶς ἐργασίες Γάλλων καὶ Ἄγγλων σοσιαλιστῶν. Ἀλλὰ οἱ μόνες αὐθεντικὲς γερμανικὲς ἐργασίες μὲ κάποιο ἐνδιαφέρον στὸν τομέα αὐτὸ — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Οὐέτλινγκ — εἶναι τὰ δοκίμια τοῦ Ἕς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα ἀπὸ τὴν Ἑλβετία» καὶ τὸ «Περίγραμμα μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» τοῦ Ἔνγκελς στὰ «Γαλλο-γερμανικὰ χρονικά». Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔντυπο σκιαγράφησα κι ἐγώ, ἐπίσης, μ' ἕνα πολὺ γενικὸ τρόπο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ἡ θ ε τ ι κ ὴ ἀνθρωπιστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ κριτικὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Φόϋερμπαχ. Ὅσο λιγότερη ὀξύτητα ἔχουν τὰ γραφτά του, τόσο πιὸ σίγουρη, πιὸ βαθιά, πιὸ κατανοητὴ καὶ διαρκέστερη εἶναι ἡ ἐπίδραση τους. Εἶναι τὰ μόνα γραφτά, μετὰ τὴ «Φαινομενολογία καὶ λογικὴ» τοῦ Χέγκελ, ποὺ περιέχουν μιὰ πραγματικὴ θεωρητικὴ ἐπανάσταση.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς κριτικοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας (Σ.Μ.: ἀναφορὰ στὸν Μπροῦνο Μπάουερ καὶ τοὺς συνεργάτες του) θεωρῶ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας μου (μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας γενικά) · οὐσιῶδες, ἀφοῦ μέχρι τώρα δὲν ὑπάρχει μιὰ ὁλοκληρωμένη ἐργασία πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ἡ ἀ π ο τ υ χ ί α τ ο υ ς ν ὰ φ τ ά σ ο υ ν σ τ ὶ ς ρ ί ζ ε ς τ ο ῦ θ έ μ α τ ο ς εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ ὁ κ ρ ι τ ι κ ὸ ς θεολόγος δὲν παύει νὰ εἶναι θεολόγος. Ὁ θεολόγος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀρχίσει: εἴτε μὲ ὁρισμένες φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις ποὺ τὶς θεωρεῖ αὐθεντικές, εἴτε — ἂν στὴν πορεία τῆς κριτικῆς καὶ σὰν ἀποτέλεσμα διαφόρων ἀνακαλύψεων ἀπὸ ἄλλους

ἀνθρώπους ἀρχίσει ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς — νὰ τὶς ἐγκαταλείψει μὲ δειλὸ καὶ ἀνυπεράσπιστο τρόπο. Τότε ἀ π ο χ ω ρ ί ζ ε τ α ι ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς καὶ φανερώνει τόσο τὴν ὑποταγή του σ' αὐτές, ὅσο καὶ τὴ μνησικακία του στὴν ὑποταγὴ αὐτὴ μ' ἕναν καθαρὰ ἀρνητικό, ἀσυνείδητο καὶ σοφιστικὸ τρόπο.

Ἐρευνώντας ἀπὸ κοντὰ τὴ θ ε ο λ ο γ ι κ ὴ κ ρ ι τ ι κ ή , βλέπουμε ὅτι, μολονότι στὴν ἀρχὴ τοῦ κινήματος ἦταν ἕνας πραγματικὰ προοδευτικὸς παράγοντας, σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ κορύφωση καὶ συνέπεια τοῦ παλιοῦ φ ι λ ο σ ο φ ι κ ο ῦ , καὶ ἰδιαίτερα τοῦ χεγκελιανοῦ, ὑ π ε ρ β α τ ι κ ο ῦ παραμορφωμένο σὲ μιὰ θ ε ο λ ο γ ι κ ὴ κ α ρ ι κ α τ ο ύ ρ α. Σὲ ἄλλη περίπτωση (¹) θὰ περιγράψω μὲ λεπτομέρειες τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ παράδειγμα τῆς ἱστορικῆς δικαιοσύνης, τὴ Νέμεση αὐτή, ποὺ βαραίνει τώρα τὴ θεολογία — πάντοτε τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς φιλοσοφίας — μὲ τὸ ἐπιπρόσθετο καθῆκον νὰ καταδείξω τὸ ἴδιο τὸ πορτραῖτο τῆς ἀρνητικῆς διάλυσης τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ τὴν πορεία τῆς φθορᾶς της.

(¹) Ὁ Μάρξ ἐκπλήρωσε τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ στὴν «Ἁγία Οἰκογένεια», ποὺ ἔγραψε μαζὶ μὲ τὸν Ἔνγκελς τὸ 1845.

Χειρόγραφο πρώτο

Μισθοὶ τῆς ἐργασίας

Οἱ μισθοὶ καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἀνειρήνευτο ἀγώνα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τὸν ἐργάτη. Ἐκεῖνος ποὺ τελικὰ κερδίζει εἶναι ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὸν ἐργάτη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἐργάτης χωρὶς τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἡ συνένωση τῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι συνηθισμένη καὶ ἀποτελεσματική, ἐνῶ ἡ συνένωση τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀπαγορευμένη καὶ ἔχει ὀδυνηρὲς συνέπειες ὅταν πραγματοποιεῖται. Ἐπιπρόσθετα, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, μποροῦν ν' αὐξήσουν τὰ ἔσοδά τους μὲ τὰ κέρδη τῆς βιομηχανίας, ἐνῶ ὁ ἐργάτης γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ εἰσόδημά του δὲν στηρίζεται οὔτε στὴ γαιοπρόσοδο (ἐνοίκιο γῆς) οὔτε σὲ τόκους ἀπὸ κεφάλαιο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ἔνταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες. Ἔτσι, ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοκτησίας καὶ τῆς ἐργασίας, εἶναι ἕνας ἀναγκαῖος, οὐσιώδης καὶ καταστροφικὸς διαχωρισμὸς μόνο γιὰ τὸν ἐργάτη. Τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ γαιοκτησία δὲν ἔχουν καμιὰ ἀνάγκη νὰ παραμένουν ἀκλόνητα στὸ διαχωρισμὸ αὐτό, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἐργασία τῶν ἐργατῶν.

Ἔτσι ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοπροσόδου καὶ τῆς ἐργασίας εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μοιραῖος.

Τὸ πιὸ χαμηλὸ καὶ ἀπαραίτητο ἐπίπεδο τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ σταθοῦν ζωντανοὶ στὴ δουλειά τους, νὰ συντηρήσουν τὶς οἰκογένειές τους καὶ νὰ μὴν ἐξαφανιστοῦν σὰν εἶδος. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἄνταμ Σμίθ, ὁ κανονικὸς μισθὸς εἶναι ὁ χαμηλότερος, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν πιὸ στοιχειώδη ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, δηλαδὴ μὲ μιὰ κτηνώδη ὕπαρ-

ξη (¹). (Ἄνταμ Σμίθ: «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σ. 61).

Ἡ ζήτηση ἀνθρώπων ἀναγκαστικὰ ρυθμίζει τὴν παραγωγὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ κάθε ἐμπορεύματος. Ἂν ἡ προσφορὰ ὑπερβαίνει σημαντικὰ τὴ ζήτηση, τότε ἕνα τμῆμα τῶν ἐργατῶν βυθίζεται στὴ ζητιανιὰ ἢ στὴν πεῖνα. Ἔτσι, ἡ ὕπαρξη τοῦ ἐργάτη ὑποβιβάζεται στὴν ἴδια κατάσταση μὲ τὴν ὕπαρξη κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος. Ὁ ἐργάτης μετατράπηκε σὲ ἐμπόρευμα καὶ θὰ εἶναι τυχερὸς ἂν βρεῖ ἕναν ἀγοραστή. Ἀλλὰ καὶ ἡ ζήτηση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιέται ἡ ζωὴ τοῦ ἐργάτη, ρυθμίζεται ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τῶν πλουσίων καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἂν ἡ προσφορὰ ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση, ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαμορφώνουν τὴν τιμὴ - κέρδος, γαιοπρόσοδο, μισθοὺς ἐργαζομένων — θὰ πληρωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν τιμή του. Ἔτσι, ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποσύρονται ἀπὸ τὴ χρήση αὐτή, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς νὰ ἕλκεται πρὸς τὴ φυσικὴ τιμή, σὰν τὸ κεντρικό της σημεῖο. Ἀλλά, (1) εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τὸν ἐργάτη νὰ κατευθύνει διαφορετικὰ τὴν ἐργασία του ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀναπτυγμένος καταμερισμὸς ἐργασίας καὶ (2) ἐξαιτίας τῆς ἐξαρτημένης σχέσης του μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ θὰ ὑποφέρει.

Ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἐργάτης θὰ χάσει καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἀπ' τὴν ἔλξη τῆς τιμῆς τῆς ἀγορᾶς πρὸς τὴ φυσική της τιμή. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἱκανότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη νὰ διευθύνει τὸ κεφάλαιό του πρὸς πολλὲς κατευθύνσεις, γεγονὸς ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἐργάτη — ποὺ εἶναι ἀναγκαστικὰ περιορισμένος σ' ἕναν κλάδο ἐργασίας— στὴν πεῖνα ἢ στὴν ὑποταγὴ του σὲ ὅλες τὶς ἀξιώσεις τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Οἱ ξαφνικὲς τυχαῖες διακυμάνσεις στὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς χτυποῦν τὴ γαιοπρόσοδο λιγότερο ἀπ' ὅ,τι χτυποῦν τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κέρδος καὶ τοὺς μισθούς. Χτυποῦν, πάντως, τὸ κέρδος λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατῶν. Γιὰ κάθε μισθὸ ἐργαζόμενου ποὺ αὐξάνεται, ὑπάρχει γενικὰ ἕνας ἄλλος ποὺ παραμένει στάσιμος καὶ ἕνας ἄλλος ποὺ πέφτει.

Ὁ ἐργάτης δὲν κερδίζει ἀναγκα-

(¹) Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται περιληπτικὰ σὲ ἔργα διαφόρων οἰκονομολόγων. Ὅπου χρησιμοποιεῖ ὁλοκληρωμένα ἀποσπάσματα, αὐτὰ παρουσιάζονται μὲ μικρότερα στοιχεῖα.

στικὰ ὅταν κερδίζει ὁ κεφαλαιοκράτης. Χάνει, ὅμως, ὁπωσδήποτε ὅταν χάνει ὁ κεφαλαιοκράτης. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἐργάτης δὲν κερδίζει ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης διατηρεῖ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμή, μέσω κάποιου βιομηχανικοῦ ἢ ἐμπορικοῦ μυστικοῦ, μέσω κάποιου μονοπωλίου ἢ κάποιας εὐνοϊκῆς θέσης τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, οἱ τιμὲς τῆς ἐργασίας εἶναι πολὺ περισσότερο σταθερὲς ἀπὸ ὅ,τι οἱ τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων. Συχνὰ βρίσκονται σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία. Σὲ μιὰ χρονιὰ ἀκρίβειας, οἱ μισθοὶ πέφτουν ἐξαιτίας τῆς πτώσης στὴ ζήτηση καὶ ἀνεβαίνουν ἐξαιτίας μιᾶς αὔξησης στὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων. Κι ἔτσι ἰσορροποῦν. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, ὁρισμένοι ἐργάτες μένουν χωρὶς ψωμί. Σὲ χρονιὲς φτήνειας οἱ μισθοὶ πέφτουν, γιατὶ αὐξάνεται ἡ ζήτηση καὶ ἐπειδὴ μειώνεται ἡ τιμὴ στὶς προμήθειες. Ἔτσι ἰσορροποῦν. (Ἄνταμ Σμίθ: «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. Ι, σελ. 76 - 77).

Ἕνα ἀκόμα μειονέκτημα γιὰ τὸν ἐργάτη:

Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας ἐργατῶν διαφόρων εἰδικοτήτων διαφέρει πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὰ κέρδη διαφόρων κλάδων, ὅπου τοποθετεῖται σὲ χρήση τὸ κεφάλαιο. Στὴν περίπτωση τῆς ἐργασίας, ὅλες οἱ φυσικές, πνευματικὲς καὶ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις τῆς ἀτομικῆς δραστηριότητας ἐκδηλώνονται καὶ ἀνταμείβονται μὲ ποικίλους τρόπους, ἐνῶ τὸ νεκρὸ κεφάλαιο συμπεριφέρεται μ' ἕναν ὁμοιόμορφο τρόπο καὶ εἶναι ἀδιάφορο πρὸς τὴν πραγματικὴ ἀτομικὴ δραστηριότητα.

Γενικά, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι ἐκεῖ ποὺ πλήττονται ἀμφότεροι, ὁ ἐργάτης καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ἐργάτης πλήττεται στὴν ἴδια του τὴν ὕπαρξη, ἐνῶ ὁ κεφαλαιοκράτης πλήττεται στὸ κέρδος τοῦ νεκροῦ μαμμωνᾶ του.

Ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγωνιστεῖ ὄχι μόνο γιὰ τὰ φυσικὰ μέσα ἐπιβίωσής του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἐξασφάλιση ἐργασίας, δηλαδὴ γιὰ τὴ δυνατότητα καὶ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐκφραστεῖ ἡ δραστηριότητά του.

Ἂς ἐξετάσουμε τὶς τρεῖς κύριες καταστάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργηθοῦν σὲ μιὰ κοινωνία καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στὸν ἐργάτη.

1 Ὅταν μειώνεται ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας, ἐκεῖνος ποὺ ὑποφέρει περισσότερο εἶναι ὁ ἐργάτης. Γιατί, μολονότι

ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲ μπορεῖ νὰ κερδίσει ὅσα κερδίζει ἡ τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν ὅταν ἡ κοινωνία εὐημερεῖ, κανένας δὲν μαστίζεται τόσο δεινὰ ὅσο ἡ ἐργατικὴ τάξη ὅταν ἡ κοινωνία βρίσκεται σὲ παρακμή. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 230).

[2] Ἂς ἐξετάσουμε τώρα μιὰ κοινωνία ὅπου ὁ πλοῦτος αὐξάνεται. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη. Ἐδῶ ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ζήτηση γιὰ ἐργάτες ὑπερβαίνει τὴν προσφορά. Ἀλλά:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ αὔξηση τῶν μισθῶν ὁδηγεῖ σὲ ὑπερβολικὴ ἐργασία μεταξὺ τῶν ἐργατῶν. Ὅσο περισσότερα θέλουν νὰ κερδίσουν, τόσο περισσότερο πρέπει νὰ θυσιάσουν τὸ χρόνο τους καὶ τὴν ἐλευθερία τους καὶ νὰ δουλέψουν σὰν σκλάβοι στὴν ὑπηρεσία τῆς πλεονεξίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συντομεύουν τὴ ζωή τους. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀποβαίνει πρὸς τὸ καλὸ τῆς ἐργατικῆς τάξης σὰ σύνολο, ἀφοῦ δημιουργεῖ μιὰ ἀνανεωμένη ζήτηση. Ἡ ἐργατικὴ τάξη πρέπει πάντα νὰ θυσιάζει ἕνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ της ἂν θέλει ν' ἀποφύγει ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή.

Παραπέρα, πότε μία κοινωνία βρίσκεται σὲ κατάσταση αὐξανόμενου πλούτου; Ὅταν αὐξάνονται τὰ κεφάλαια καὶ τὰ εἰσοδήματα μιᾶς χώρας. Αὐτό, ὅμως, εἶναι δυνατὸ μόνο

α) σὰν ἀποτέλεσμα συσσώρευσης μεγάλης ποσότητας ἐργασίας, ἀφοῦ κεφάλαιο εἶναι συσσωρευμένη ἐργασία· δηλαδή, ὅταν ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὸν ἐργάτη ὅλο καὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ προϊόντα ποὺ παράγει, ὅταν ἡ δική του ἐργασία τὸν ἀντιμετωπίζει ὅλο καὶ περισσότερο σὰν ξένη ἰδιοκτησία, καὶ τὰ μέσα τῆς ὕπαρξής του καὶ τῆς δραστηριότητάς του συγκεντρώνονται ὅλο καὶ περισσότερο στὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη.

β) Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν· ἀντίστροφα, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, ὅπως ἀκριβῶς ἡ αὔξηση τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας αὐξάνει τὴ συσσώρευση κεφαλαίου. Σὰν συνέπεια αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης ἐξαρτᾶται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐργασία· μιὰ ἐπιμερισμένη πολὺ μονόπλευρη καὶ μηχανιστικὴ ἐργασία.

Ὅπως, λοιπόν, καταπιέζεται ὁ ἐργάτης διανοητικὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἐξομοιώνεται μὲ τὴ μηχανὴ καί, ἀντὶ νὰ παραμένει ἄνθρωπος, μετατρέπεται σὲ μιὰ ἀφηρημένη δραστηριότητα κι ἕνα στομάχι, ἔτσι ἐξαρτᾶται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ κάθε διακύμανση στὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὴν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τοῦ πλούτου. Ἐπίσης, ἡ αὔξηση τῆς τάξης τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐξάνει τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καὶ μειώνει τὴν τιμή τους. Στὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους φτάνουν στὸ ἀποκορύφωμά τους.

γ) Σὲ μιὰ κοινωνία μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ εὐημερίας, μόνο οἱ πολὺ πλούσιοι μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ζοῦν ἀπὸ τοὺς τόκους. Ὅλοι οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ ἐπενδύσουν τὸ κεφάλαιό τους σὲ μιὰ ἐπιχείρηση, ἢ νὰ τὸ τοποθετήσουν στὸ ἐμπόριο. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἔνταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἡ αὔξηση τῆς συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ καταστροφὴ μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὁπότε ἕνατμῆμα τους μεταναστεύει στὴν ἐργατικὴ τάξη, ἡ ὁποία, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀριθμητικῆς αὔξησης, μαστίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη συμπίεση τῶν μισθῶν καὶ ἐξαρτᾶται τώρα ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ μιὰ χούφτα μεγάλους κεκεφαλαιοκράτες. Ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαιοκρατῶν μειώθηκε, ὁ ἀνταγωνισμός τους γιὰ ἐργάτες ἔπαψε σχεδὸν νὰ ὑπάρχει, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε, ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσά τους παίρνει ἀξιόλογες διαστάσεις, γίνεται ἀφύσικος καὶ βίαιος. Ὁπότε ἕνα τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξης ὑποβιβάζεται σὲ ζητιάνους ἢ καταδικάζεται στὴν πεῖνα κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα ποὺ ἕνα τμῆμα τῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν καταλήγει στοὺς κόλπους τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἔτσι, ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ ἀναπότρεπτη συνέπεια γι' αὐτὸν εἶναι ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία καὶ ὁ πρόωρος θάνατος, ἡ ὑποβάθμισή του σὲ ἁπλὴ μηχανή, ἡ ὑποδούλωσή του στὸ κεφάλαιο ποὺ συσσωρεύεται ἀπειλητικὰ ἐναντίον του, ὁ νέος ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ πεῖνα ἢ ἡ ζητιανιὰ γιὰ ἕνα τμῆμα τῆς τάξης του.

Μιὰ αὔξηση τῶν μισθῶν προκαλεῖ στὸν ἐργάτη τὴν ἴδια ἐπιθυμία ἀπὸ τὴν ὁποία κατέχεται ὁ κεφαλαιοκράτης: νὰ γίνει πλούσιος. Ἡ ἐπιθυμία του, ὅμως, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μόνο θυσιάζοντας τὸ νοῦ του καὶ τὸ σῶμα του. Μιὰ αὔξηση τῶν μισθῶν προϋποθέτει καὶ ἐπιφέρει, τὴ συσ-

σώρευση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας ἐναντιώνεται πρὸς τὸν ἐργάτη σὰν κάτι ὁλοένα καὶ περισσότερο ξένο πρὸς αὐτόν. Παρόμοια, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καθιστᾶ τὸν ἐργάτη ὁλοένα καὶ περισσότερο μονόπλευρο καὶ ἐξαρτημένο, εἰσάγοντας τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀπὸ τὶς μηχανές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔχει ὑποβιβαστεῖ σὲ μηχανή, ἡ μηχανὴ μπορεῖ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει σὰν ἀνταγωνιστή. Τελικά, ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου αὐξάνει τὸν ὄγκο τῆς βιομηχανίας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καθιστᾶ ἱκανὸ τὸν ἴδιο αὐτὸ ὄγκο τῆς βιομηχανίας νὰ παράγει μ ε γ α λ ύ τ ε ρ η π ο σ ό τ η τ α π ρ ο ϊ ό ν τ ω ν. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ὑπερπαραγωγὴ καὶ καταλήγει εἴτε στὸν παραμερισμὸ ἀπὸ τὴν ἐργασία μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ἐργατῶν, εἴτε στὴ μείωση τῶν μισθῶν τους στὸ βαθμὸ τοῦ ἐπιδόματος

Αὐτές εἶναι οἱ συνέπειες τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ποὺ εἶναι πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη, δηλαδὴ μιὰ κατάσταση ἀ ν α π τ υ σ σ ό μ ε ν ο υ πλούτου.

Ἀλλὰ θὰ ἔρθει κάποτε ὁ καιρὸς ποὺ ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ φτάσει στὸ κορύφωμά της. Ποιά θὰ εἶναι τότε ἡ θέση τοῦ ἐργάτη;

3 «Σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἔχει φτάσει σ' αὐτὴ τὴν πληρότητα τοῦ πλούτου... τόσο οἱ ἀμοιβὲς τῆς ἐργασίας ὅσο καὶ τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου θὰ εἶναι πιθανότατα πολὺ χαμηλά... ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν ἐξεύρεση ἐργασίας θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ τόσο μεγάλος [illegible] νὰ μειώνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας σὲ σημεῖο ποὺ μόλις νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, καὶ καθὼς ἡ χώρα θὰ ἔχει φτάσει ἤδη σὲ πλήρη πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐτῶν δὲ θὰ μποροῦσε ποτὲ ν' αὐξηθεῖ». (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. Ι, σελ. 84).

Οἱ πλεονάζοντες θὰ ἔπρεπε νὰ πεθάνουν.

Ἔτσι σὲ κατάσταση κοινωνικῆς παρακμῆς ἔχουμε αὐξανόμενη ἀθλιότητα τοῦ ἐργάτη· σὲ κατάσταση προόδου ἔχουμε μιὰ πολύπλοκη ἀθλιότητα· καὶ στὴν κατάσταση ἀπόλυτης ἀνάπτυξης ἔχουμε στατικὴ ἀθλιότητα.

Ὁ Ἄνταμ Σμίθ μᾶς λέει ὅτι ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερο τμῆμα δυστυχεῖ δὲν εἶναι εὐτυχισμένη. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 70). Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀκόμα καὶ ἡ κατάσταση τῆς πιὸ μεγάλης εὐημερίας μιᾶς κοινωνίας ὁδηγεῖ στὴ δυστυχία τῆς πλειονότητας τῶν ἀνθρώπων της καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα

πού ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὸ ἀτομικὸ συμφέρο, ἐπιφέρει μιὰ τέτοια κατάσταση εὐημερίας, συνάγεται ὅτι σκοπὸς τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος εἶναι ἡ δυστυχία τῆς κοινωνίας.

Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη καὶ κεφαλαιοκράτη ὅτι ὁ τελευταῖος ἀποζημιώνεται καὶ μὲ τὸ παραπάνω γιὰ αὐξήσεις ἀμοιβῶν ἀπὸ τὴ μείωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου καὶ ὅτι οἱ αὐξήσεις ἀμοιβῶν καὶ οἱ αὐξήσεις τοῦ τόκου ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου ἐπιδροῦν στὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἁπλὸς καὶ ἀνατοκιζόμενος τόκος ἀντιστοίχως.

Ἂς κοιτάξουμε τώρα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πολιτικοῦ οἰκονομολόγου καὶ ἂς συγκρίνουμε αὐτὰ ποὺ ἔχει νὰ πεῖ γιὰ τὶς θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἀξιώσεις τοῦ ἐργάτη.

Μᾶς λέει ὅτι πρωταρχικά, καὶ στὴ θεωρία, τὸ σ υ ν ο λ ι κ ὸ π ρ ο ϊ ὸ ν τῆς ἐργασίας ἀνήκει στὸν ἐργάτη. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 57). Ταυτόχρονα, ὅμως, μᾶς λέει ὅτι ὁ ἐργάτης παίρνει στὴν πραγματικότητα τὸ μικρότερο μέρος τοῦ προϊόντος, τὸ ἀπόλυτα ἐλάχιστα ἀναγκαῖο· μόλις ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὑπάρξει ὁ ἴδιος ὄχι σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ἀλλὰ σὰν ἐργάτης, καὶ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πολλαπλασιάσει ὄχι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ τὴν ὑπόδουλη τάξη τῶν ἐργατῶν.

Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος μᾶς λέει ὅτι ὅλα ἀγοράζονται μὲ ἐργασία καὶ ὅτι τὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συσσωρευμένη ἐργασία. Συνεχίζει, ὅμως, γιὰ νὰ πεῖ ὅτι ὁ ἐργάτης, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τὴ δυνατότητα ν' ἀγοράζει τὰ πάντα, πρέπει νὰ πουλήσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἰδιότητά του.

Ἐνῶ ἡ πρόσοδος τοῦ νωχελικοῦ γαιοκτήμονα ἀνέρχεται γενικὰ στὸ ἕνα τρίτο τοῦ προϊόντος τῆς γῆς καὶ τὸ κέρδος τοῦ πολυάσχολου κεφαλαιοκράτη στὸ διπλάσιο τῆς αναλογίας τοῦ τόκου, τὸ πλεόνασμα ποὺ κερδίζει ὁ ἐργάτης ἰσοδυναμεῖ στὴν καλύτερη περίπτωση μὲ τὸν θάνατο ἀπὸ τὴν πεῖνα γιὰ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα παιδιά του. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 60).

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι τὸ μόνο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' αὐξήσει τὴν ἀξία τῶν φυσικῶν προϊόντων. Καὶ ἐργασία εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ σύμφωνα πάλι μ' αὐτὴ τὴν ἴδια πολιτικὴ οἰκονομία, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, ποὺ ἀπὸ τὴν ἰδιότητά τους εἶναι ἁπλῶς

προνομιοῦχοι καὶ ἀργόσχολοι θεοί, εἶναι σὲ ὅλα ὑπέρτεροι ἀπέναντι στὸν ἐργάτη καὶ τοῦ ὑπαγορεύουν τὸ νόμο τους.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι ἡ μόνη σταθερὴ τιμὴ τῶν πραγμάτων. Τίποτα, ὅμως, δὲν εἶναι περισσότερο ὑποκείμενο στὴν τύχη ἀπ' ὅ,τι ἡ τιμὴ ἐργασίας, τίποτα δὲν εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ τόσο μεγάλες διακυμάνσεις.

'Ενῶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, φτωχαίνει τὸν ἐργάτη καὶ τὸν ὑποβιβάζει σὲ μηχανή. 'Ενῶ ἡ ἐργασία δημιουργεῖ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἐπιφέρει ἔτσι τὴν αὐξανόμενη εὐημερία τῆς κοινωνίας, κάνει τὸν ἐργάτη ὅλο καὶ περισσότερο ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, τὸν ἐκθέτει σὲ μεγαλύτερο ἀνταγωνισμὸ καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὸν ξέφρενο κόσμο τῆς ὑπερπαραγωγῆς, μὲ τὴ συνακόλουθη κάμψη της.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη δὲν ἔρχεται ποτὲ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κοινωνικὸ συμφέρο. 'Η κοινωνία, ὅμως, κατὰ κανόνα καὶ ἀναπόφευκτα ἀντιτίθεται στὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη δὲν ἀντιτίθεται ποτὲ πρὸς τὸ κοινωνικὸ συμφέρο (1) γιατὶ ἡ αὔξηση τῶν μισθῶν ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ τὴ μείωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες συνέπειες ποὺ ἐξηγήσαμε παραπάνω καὶ (2) γιατὶ σὲ σχέση πρὸς τὴν κοινωνία ὅλο τὸ ἀκαθάριστο προϊόν, εἶναι καθαρὸ προϊόν, καὶ μόνο σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομο τὸ καθαρὸ προϊὸν ἔχει κάποια σημασία.

'Αλλὰ συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, παρόλο ποὺ οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐργασία ἡ ἴδια — ὄχι μόνο κάτω ἀπὸ τὶς παροῦσες συνθῆκες, ἀλλὰ γενικὰ στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ σκοπός της περιορίζεται στὴν αὔξηση τοῦ πλούτου — εἶναι βλαβερὴ καὶ καταστρεπτική.

Θεωρητικά, ἡ γαιοπρόοδος καὶ τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι κ ρ α τ ή σ ε ι ς ἀπὸ τοὺς μισθούς. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ παρακράτηση ποὺ γῆ καὶ κεφάλαιο παραχωροῦν στὸν ἐργάτη, ἕνα βοήθημα ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας στὸν ἐργάτη, στὴν ἐργασία.

'Ο ἐργάτης ὑποφέρει περισσότερο ὅταν ἡ κοινωνία βρί-

σκεται σὲ κατάσταση παρακμῆς. Τὴν ἰδιαίτερη ὀξύτητα τῆς δοκιμασίας του τὴν ὀφείλει στὴ θέση του σὰν ἐργάτη, ἀλλὰ ἡ δοκιμασία ἡ ἴδια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης τῆς κοινωνίας.

Ὅταν, ὅμως, ἡ κοινωνία εἶναι σὲ κατάσταση προόδου, ἡ παρακμὴ καὶ ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη εἶναι προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τοῦ πλούτου ποὺ ὁ ἴδιος παρήγαγε. Ἡ ἀθλιότητα, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν *οὐσία* τῆς σημερινῆς ἐργασίας.

Μιὰ κοινωνία ποὺ βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς εὐημερίας της — μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία, ποὺ ὡστόσο εἶναι στὴν οὐσία πραγματοποιήσιμη καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ βασικὰ τὸ σκοπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος καὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας — εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μιὰ κοινωνία *στατικῆς ἀθλιότητας*.

Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖ τὸν *προλετάριο* — αὐτὸν ποὺ ζεῖ χωρὶς κεφάλαιο καὶ γαιοπρόσοδο, ἀπὸ τὴν ἐργασία του μόνο, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν μονόπλευρη, ἀφηρημένη ἐργασία — σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ *ἐργάτη*. Μπορεῖ κατὰ συνέπεια ἡ πολιτικὴ οἰκονομία νὰ προχωρήσει τὴ θέση αὐτὴ ὥς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅπως ἕνα ἄλογο, ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ πάρει ὅσα ἀκριβῶς εἶναι ἀπαραίτητα νὰ τὸν καταστήσουν ἱκανὸ γιὰ ἐργασία. Δὲν τὸν θεωρεῖ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χρόνου ποὺ δὲν ἐργάζεται, σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὴν ἀφήνει στὴν ποινικὴ νομοθεσία, στοὺς γιατρούς, στὴ θρησκεία, στοὺς στατιστικοὺς πίνακες, στὴν πολιτικὴ καὶ στὸν ἐπίτροπο τῆς ἐνορίας.

Ἂς ἀνεβοῦμε τώρα πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἂς ἐξετάσουμε τίς ἰδέες ποὺ ἀναπτύχθηκαν παραπάνω, παρμένες σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὰ δυὸ παρακάτω ἐρωτήματα:

[1] Ποιά εἶναι ἡ σημασία, στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, αὐτῆς τῆς ὑποβάθμισης τοῦ καλυτέρου τμήματος τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἀφηρημένη ἐργασία;

[2] Ποιά εἶναι τὰ λάθη ποὺ διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ρεφορμιστὲς ποὺ ἄλλοι θέλουν ν' αὐξηθοῦν οἱ μισθοὶ καὶ νὰ βελτιωθεῖ ἔτσι ἡ θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ ἄλλοι — ὅπως ὁ Προυντὸν — βλέπουν τὴν *ἰσότητα* τῶν μισθῶν σὰν σκοπὸ τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης;

Στὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἡ *ἐργασία* ἐμφανίζεται

μόνο μὲ τὴ μορφὴ τῆς δραστηριότητας γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ μισθοῦ.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἐκεῖνα τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες ἱκανότητες ἢ περισσότερη εἰδίκευση, ἔχουν καταστεῖ βασικὰ περισσότερο ἐπικερδῆ· ἐνῶ ἡ ἀνάλογη ἀμοιβὴ γιὰ μηχανικὴ καὶ μονότονη δραστηριότητα, στὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ γρήγορα καὶ εὔκολα νὰ ἐκπαιδευτεῖ, ἔχει πέσει, ἀναπόφευκτα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ αὐξανόμενου ἀνταγωνισμοῦ. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ παρὸν σύστημα ἐργασιακῆς ὀργάνωσης, εἶναι τὸ πιὸ κοινό. Ἔτσι, ἂν ἕνας ἐργάτης τῆς πρώτης κατηγορίας κερδίζει τώρα ἑφτὰ φορὲς περισσότερα ἀπ' ὅ,τι κέρδιζε πενήντα χρόνια νωρίτερα, ἐνῶ ἕνας ἐργάτης τῆς δεύτερης κατηγορίας συνεχίζει νὰ κερδίζει ὅσα κέρδιζε καὶ πρὶν πενήντα χρόνια, τότε κατὰ μέσο ὅρο κερδίζουν ἀπὸ κοινοῦ τέσσερεις φορὲς περισσότερα. Ἄν, ὅμως, σὲ μιὰ δοσμένη χώρα ὑπάρχουν μόνο χίλιοι ἐργάτες στὴν πρώτη κατηγορία καὶ ἕνα ἑκατομμύριο στὴ δεύτερη, τότε 999.000 ἐργάτες δὲν εἶναι καθόλου καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρὶν πενήντα χρόνια, καὶ εἶναι μάλιστα σὲ χειρότερη θέση ἂν ἔχουν ἀνεβεῖ οἱ τιμὲς τῶν βασικῶν εἰδῶν. Παρόλαυτα, οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἐξαπατήσουν τὸν ἑαυτό τους, σχετικὰ μὲ τὴν πιὸ πολυάριθμη τάξη τοῦ πληθυσμοῦ, καταφεύγοντας σὲ τέτοιους ἐπιπόλαιους ὑπολογισμοὺς μέσων ὅρων. Ἐπιπρόσθετα, τὸ ὕψος τῶν ἀμοιβῶν δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μόνο ἕναν παράγοντα στὴν ἐκτίμηση τοῦ εἰσοδήματος τοῦ ἐργάτη: εἶναι ἐπίσης οὐσιῶδες νὰ λάβουμε ὑπόψη μας στὴν ἐκτίμηση αὐτὴ τὴν ἔκταση τοῦ χρόνου, ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν ἀμοιβῶν αὐτῶν. Καὶ δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμιὰ διασφάλιση, καμιὰ ἐγγύηση μέσα στὴν ἀναρχία τοῦ λεγόμενου ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ μὲ τὶς συνεχεῖς διακυμάνσεις του καὶ τὴ στασιμότητα. Τελικά, πρέπει νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τὶς ὧρες ἐργασίας ποὺ ἀποτελοῦν τώρα τὸ μέτρο. Γιὰ τοὺς Ἄγγλους βαμβακουργούς, ἐξαιτίας τῆς ἀπληστίας τῶν ἐργοδοτῶν, ἡ ἐργάσιμη μέρα ἔχει μεγαλώσει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν εἴκοσι πέντε τελευταίων χρόνων ἀπὸ δώδεκα σὲ δεκάξη ὧρες, δηλαδὴ ἀπὸ τότε ποὺ εἰσήχθηκαν οἱ μηχανὲς ποὺ ἐξοικονομοῦν ἐργασία. Ἡ αὔξηση αὐτὴ σὲ μιὰ χώρα καὶ σ' ενα βιομηχανικὸ κλάδο μεταφέρθηκε ἀναπόφευκτα, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, γιατὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πλούτου νὰ ὑποβάλλει τοὺς φτωχοὺς σὲ ἀπεριόριστη ἐκμετάλλευση εἶναι ἀκόμα διεθνῶς ἀναγνωρισμένο. (Βίλχελμ Σκούλζ, «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», Ζυρίχη 1843, σελ. 65).

. . . .

Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα ἦταν τόσο ἀλήθεια ὅσο εἶναι ψέμα, ὅτι τὸ μέσο εἰσόδημα ὅλων τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, ἔχει αὐξηθεῖ, οἱ διαφορὲς καὶ οἱ σχετικὲς ἀποστάσεις μεταξὺ εἰσοδημάτων, μποροῦν παρόλαυτα νὰ ἔχουν γίνει μεγαλύτερες, κι ἔτσι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πλούτου καὶ φτώχειας γίνεται ὀξύτερη. Γιατί, ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐξάνει ἡ ὁλικὴ παραγωγή, αὐξάνονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀνάγκες, οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἀπαιτήσεις, καὶ αὐξάνονται στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ αὐξάνεται καὶ ἡ παραγωγή. Ἑπομένως, μπορεῖ νὰ μεγαλώνει ἡ σχετικὴ φτώχεια, ἐνῶ, ταυτόχρονα, θὰ μειώνεται ἡ ἀπόλυτη φτώχεια. Ὁ Σαμογιέτης δὲν εἶναι φτωχὸς μὲ τὸ λίπος τῆς

φάλαινας καὶ μὲ τὴν στυφὴ γεύση τοῦ ψαριοῦ του, γιατὶ στὴν αὐτοσυντήρητη κοινωνία του ὅλοι ἔχουν τὶς ἴδιες ἀνάγκες. Σ' ἕνα κράτος, ὅμως, ποὺ ἐξελίσσεται ραγδαῖα, ποὺ στὴ διάρκεια μιᾶς δεκαετίας αὐξάνει τὴν ὁλική του παραγωγὴ σὲ σχέση πρὸς τὸν πληθυσμό του κατὰ ἕνα τρίτο, ὁ ἐργάτης ποὺ κερδίζει στὸ τέλος τῆς δεκαετίας ὅσα ἀκριβῶς κέρδιζε στὴν ἀρχή της, δὲν διατήρησε τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ζωῆς, ἀπεναντίας ἔχει φτωχύνει κατὰ ἕνα τρίτο (ὅ.π., σελ. 65—66).

'Αλλὰ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξέρει τὸν ἐργάτη μόνο σὰν ὑποζύγιο, σὰν ἕνα ζῶο ὑποβιβασμένο στὴν ἱκανοποίηση στοιχειωδῶν σωματικῶν ἀναγκῶν.

"Αν πρόκειται ἕνας λαὸς ν' αὐξήσει τὴν πνευματική του ἐλευθερία, δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ παραμένει δοῦλος στὶς σωματικές του ἀνάγκες, δὲ μπορεῖ νὰ παραμένει ὑπηρέτης τῆς σάρκας. Πάνω ἀπ' ὅλα χρειάζεται χρόνο γιὰ πνευματικὴ ἄσκηση καὶ ἀναψυχή. Ὁ χρόνος αὐτὸς κερδίζεται μέσα ἀπὸ νέες βελτιώσεις στὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Σήμερα, ἕνας μόνο ἐργάτης στὰ βαμβακουργεῖα, μπορεῖ νὰ προσφέρει ἐργασία γιὰ τὴν ὁποία προηγούμενα χρειάζονταν 100 ἢ ἀκόμα 250—350 ἐργάτες. Αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν νέων τρόπων παραγωγῆς ἐνέργειας καὶ τῶν νέων μηχανῶν. Σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὑπάρχουν παρόμοια ἀποτελέσματα, ἀφότου οἱ ἐξωτερικὲς φυσικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ τοποθετοῦνται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. "Αν ἡ ποσότητα χρόνου καὶ ἀνθρώπινης ἐνέργειας ποὺ χρειάζονταν νωρίτερα γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ μιὰ δοσμένη ποσότητα ὑλικῶν ἀγαθῶν, μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ, χωρὶς καμιὰ θυσία ὑλικῶν ἀνέσεων, τότε τὸ περιθώριο γιὰ πνευματικὴ ἀναψυχὴ καὶ δημιουργία θὰ πρέπει νὰ ἔχει αὐξηθεῖ ἐπίσης κατὰ τὸ ἥμισυ. 'Αλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ μοιρασιὰ στὰ λάφυρα ποὺ κερδίσαμε ἀπὸ τὸ γέρο Χρόνο στὴν ἴδια του τὴν περιοχή, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν τυφλὴ καὶ ἄδικη τύχη. Στὴ Γαλλία ὑπολογίστηκε ὅτι στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς παραγωγικῆς ἐξέλιξης, μιὰ μέση ἐργάσιμη μέρα τῶν πέντε ὡρῶν γιὰ κάθε ἄτομο, ἱκανὸ νὰ ἐργαστεῖ, θὰ ἐπαρκοῦσε νὰ ἱκανοποιήσει ὅλες τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας... Παρόλο τὸ χρόνο ποὺ ἐξοικονομήθηκε μὲ τὶς τελειοποιήσεις στὶς μηχανές, ὁ χρόνος ποὺ ξοδεύεται σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία στὰ ἐργοστάσια ἔχει αὐξηθεῖ γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους (ὅ.π., σελ. 67—68) ....

....

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ σύνθετη χειροτεχνία προϋποθέτει τὴ διάλυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς δουλειᾶς στὶς ἁπλὲς λειτουργίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται. 'Αρχικά, ὡστόσο, μόνο ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ὁμοιόμορφα ἐπαναλαμβανόμενες λειτουργίες πέφτει στὶς μηχανές, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος πέφτει στοὺς ἀνθρώπους. Σταθερὴ ὁμοιόμορφη δραστηριότητα αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ φύση βλαβερὴ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ —ἕνα γεγονὸς ποὺ ἐπίσης ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν πείρα. "Ετσι, ὅταν οἱ μηχανὲς συνδυάζονται κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, μὲ τὸν ἁπλὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, θὰ ἐμφανιστοῦν ἀναπόφευκτα ὅλα τὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ. Στὰ μειονεκτήματα αὐτὰ περιλαμβάνεται τὸ αὐξημένο ποσοστὸ θνησιμότητας τῶν βιομηχανικῶν

ἐργατῶν... Καμιὰ προσοχὴ δὲν δόθηκε στὴ βασικὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ πόσο οἱ ἄνθρωποι δουλεύουν μ έ σ ω τῶν μηχανῶν καὶ τοῦ πόσο δουλεύουν σ ὰ ν μηχανές (δ.π., σελ. 69). ....
....

Στὴ μελλοντικὴ ζωὴ τῶν ἐθνῶν, ὡστόσο, οἱ ἄνοες δυνάμεις τῆς φύσης, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ μηχανές, θὰ εἶναι σκλάβοι καὶ ὑπηρέτες μας (δ.π., σελ. 74). ....
....

Στὰ ἀγγλικὰ κλωστήρια ἀπασχολοῦνται μόνο 158.818 ἄντρες, σὲ σύγκριση μὲ τὶς 196.818 γυναῖκες. Σὲ κάθε ἑκατὸ ἄντρες ἐργάτες, στὰ κλωστήρια τοῦ Λάνγκασάιρ, ἀντιστοιχοῦν 103 ἐργάτριες. Στὴ Σκωτία, ὁ δείκτης εἶναι ἀκόμα ψηλότερος, φτάνει τὶς 209 ἐργάτριες. Στ' ἀγγλικὰ ἐργοστάσια λινῶν νημάτων, στὸ Λήντς, σὲ κάθε 100 ἐργάτες ἀντιστοιχοῦσαν 147 ἐργάτριες. Στὸ Νταντὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Σκωτίας, ὁ δείχτης φτάνει στὸ ὕψος τῶν 280 γυναικῶν. Στ' ἀγγλικὰ μεταξουργεῖα ὑπάρχουν πάρα πολλὲς γυναῖκες ἐργάτριες. Στὰ ἐριουργεῖα, ὅπου ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη ἀντοχή, ἐργάζονται περισσότεροι ἄντρες. Ὅσο γιὰ τὰ βορειοαμερικανικὰ βαμβακουργεῖα, τὸ 1833 δούλευαν ὄχι λιγότερες ἀπὸ 38.917 γυναῖκες, ἔναντι 18.593 ἀντρῶν. Ἔτσι, ἐξαιτίας τῶν μεταβολῶν στὴν ὀργάνωση ἐργασίας, ἄνοιξε γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ εὐκαιριῶν ἀπασχόλησης... περισσότερη οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία γιὰ τὶς γυναῖκες... ἀμφότερα τὰ φύλα ἦρθαν πιὸ κοντὰ στὶς κοινωνικές τους σχέσεις (δ.π., σελ. 71—72). ....
....

Οἱ ἐργαζόμενοι στ' ἀγγλικὰ ἀτμοκίνητα καὶ ὑδροκίνητα κλωστήρια, τὸ 1835, ἦταν: 20.558 παιδιά, μεταξὺ 8 καὶ 12 χρονῶν, 35.867 μεταξὺ 12 καὶ 13 χρονῶν καὶ 108.208 μεταξὺ 13 καὶ 18 χρονῶν... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ πρόοδοι στὴ μηχανοποίηση ποὺ ἀπομακρύνουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴ μονότονη ἐργασία ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα χέρια, ἐξαλείφουν βαθμιαῖα τὴν κοινωνικὴ αὐτὴ μάστιγα. Ἐμπόδιο στὸ δρόμο τῶν ραγδαίων αὐτῶν ἐξελίξεων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες βρίσκονται στὴ θέση ν' ἀξιοποιοῦν τὴν ἐνεργητικότητα τῶν κατωτέρων τάξεων, μέχρι καὶ τὰ παιδιά, πολὺ εὔκολα καὶ πολὺ φτηνὰ καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν κόσμο αὐτὸ ἀ ν τ ὶ γιὰ μηχανὲς (δ.π., σελ. 70—71). ....
....

Ὁ λόρδος Μπρούμαν κάνει ἔκκληση πρὸς τοὺς ἐργάτες: «Γίνετε κεφαλαιοκράτες!»... Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι ἑκατομμύρια ἄνθρωποι μποροῦν μόλις καὶ μετὰ βίας νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰ στοιχειώδη διαβίωση μέσω μιᾶς ἐξαντλητικῆς, σωματικὰ καταστρεπτικῆς, καὶ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ τραυματικῆς ἐργασίας· ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ θεωρήσουν τὴ δυστυχία τῆς ἀνεύρεσης μιᾶς τ έ τ ο ι α ς ἐργασίας, σὰν εὔνοια τῆς τύχης (δ.π., σελ. 60). ....
....

Ἔτσι, γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μὴ ἰδιοκτῆτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ θέσουν τὸν ἑαυτό τους ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σ τ ὴ ν ὑ π η ρ ε σ ί α τῶν ἰδιοκτητῶν, δηλαδὴ νὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπ' αὐτούς. (Ρεκιονέρ, «Νέες θεωρίες τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς καὶ θέσεις γιὰ

τὴν ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν». Παρίσι 1842, σελ. 409) . . . .
. . . .

Ὑπηρέτες - ἀμοιβή· ἐργάτες - ἡμερομίσθια· ὑπάλληλοι - μισθοὶ ἢ ἀπολαβές (δ.π., σελ. 409—10) . . . .
. . . .

Ἐκμισθώνω τὴν ἐργασία μου· δανείζω τὴν ἐργασία μου μὲ τόκο· ἐργάζομαι στὴ θέση κάποιου ἄλλου... Ἐκμισθώνω τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας· δανείζω τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας μὲ τόκο· βάζω κάποιον ἄλλο στὴ θέση μου (δ.π., σελ. 411) . . . .
. . . .

Αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ δομὴ καταδικάζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ τέτοιες ταπεινωτικὲς ἀπασχολήσεις, σὲ τέτοιο ὁλοκληρωτικὸ ἐξευτελισμό, ποὺ μπροστά της ἡ ἀγριότητα μοιάζει μὲ βασιλικὴ κατάσταση... Ἡ ἐκπόρνευση τῆς μὴ ἰδιοκτήτριας τάξης σὲ ὅλες τὶς μορφές της... Ρακοσυλλέκτες. (δ.π., σελ. 417, 418, 421).

Ὁ Κάρολος Λουντόν, στὸ βιβλίο του «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος» ὑπολογίζει τὶς πόρνες στὴν Ἀγγλία 60—70.000. Στὸν ἴδιο ἀκριβῶς ἀριθμὸ ἀνεβάζει καὶ τὶς γυναῖκες «ἀμφιβόλου ἀρετῆς».

Ὁ μέσος ὅρος ζωῆς τῶν δύστυχων αὐτῶν πλασμάτων τοῦ πεζοδρομίου, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀνοίγουν πανιὰ γιὰ τὴ σταδιοδρομία τῆς ἀνομίας, εἶναι περίπου ἕξη ἢ ἑφτὰ χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν 60—70.000 πορνῶν πρέπει νὰ διατηρηθεῖ στὸ ἴδιο ὕψος, τότε στὰ τρία βασίλεια πρέπει νὰ βγαίνουν κάθε χρόνο στὸ κακόφημο ἐπάγγελμα 8 - 9.000 θύματα τὴν ἡμέρα, ποὺ κατὰ μέσο ὅρο εἶναι ἕνα θύμα τὴν ὥρα. Ἂν ἡ ἴδια ἀναλογία ἀληθεύει γιὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη, τότε θὰ πρέπει κάθε στιγμὴ νὰ ὑπάρχουν ἑνάμισυ ἑκατομμύριο ἀπ' αὐτὰ τὰ δύστυχα πλάσματα. (Κάρολος Λουντόν, «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος καὶ τῆς διαβίωσης», Παρίσι, 1842, σελ. 229) . . . .
. . . .

Ὁ ἀριθμὸς τῶν φτωχῶν αὐξάνει μαζὶ μὲ τὴ φτώχεια τους. Καὶ εἶναι στὰ ἀνώτατα ὅρια τῆς ἔνδειας ποὺ οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις συνωστίζονται σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλους ἀριθμοὺς γιὰ νὰ μαλώνουν μεταξύ τους γιὰ τὸ δικαίωμα νὰ ὑποφέρουν... Τὸ 1821, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας ἦταν 6.701.827. Τὸ 1831 εἶχε αὐξηθεῖ σὲ 7.764.010· δηλαδὴ 14% αὔξηση σὲ δέκα χρόνια. Στὸ Λέινστερ, ἡ πιὸ πλούσια ἐπαρχία, ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε μόνο κατὰ 8%, ἐνῶ στὸ Κοννώτ, ἡ πιὸ φτωχὴ ἐπαρχία, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἔφτασε στὸ ὕψος τοῦ 21%. (Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἐργατικῶν τάξεων στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», 2 τόμοι, Παρίσι, 1840, τόμος 1ος, σελ. 36—7, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἔκθεση γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ Ἰρλανδία ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1840, στὴ Βιέννη).

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖ τὴν ἐργασία ἀφηρημένα σὰν ἕνα πράγμα· ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα· ἂν ἡ τιμὴ εἶ-

ναι ὑψηλή, τὸ ἐμπόρευμα βρίσκεται σὲ μεγάλη ζήτηση· ἂν εἶναι χαμηλή, ὑπάρχει μεγάλη προσφορά. «Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα πρέπει νὰ πέφτει ὅλο καὶ πιό χαμηλά...» (ὅ.π., σελ. 43).

Αὐτὸ συμβαίνει ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ ἐργάτη καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν.

> ...ὁ ἐργαζόμενος πληθυσμός, ὁ πωλητὴς τῆς ἐργασίας, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀποδεχτεῖ τὴν πιὸ μικρὴ ἀναλογία τοῦ προϊόντος... Τί ἄλλο εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μεταμφιεσμένη θεωρία τῆς δουλείας; Ἂν ὄχι, γιατί ἡ ἐργασία θεωρήθηκε σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀνταλλακτικὴ ἀξία; (ὅ.π., σελ. 43—44).

Τὰ μεγάλα ἐργαστήρια προτιμοῦν ν' ἀγοράζουν τὴν ἐργασία γυναικῶν καὶ παιδιῶν γιατὶ κοστίζει λιγότερο ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἀντρῶν.

> Πρόσωπο μὲ πρόσωπο μὲ τὸν ἐργοδότη του, ὁ ἐργάτης δὲ βρίσκεται καθόλου στὴ θέση ἑνὸς ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο υ π ω λ η τ ῆ... Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πράγματι ἐλεύθερος νὰ ἐκμισθώνει ἐργασία καὶ ὁ ἐργάτης πάντοτε ἐξαναγκάζεται νὰ τὴν πουλᾶ. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας καταστρέφεται ἀπόλυτα, ἂν δὲν πουλιέται κάθε στιγμή. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἐμπορεύματα, ἡ ἐργασία οὔτε νὰ συσσωρευτεῖ μπορεῖ, οὔτε ν' ἀποταμιευτεῖ.
>
> Ἡ ἐργασία εἶναι ζωή, κι ἂν ἡ ζωὴ δὲν ἀνταλλάσσεται κάθε μέρα μὲ τροφή, μαστίζεται καὶ γρήγορα ἐξαφανίζεται. Ἂν εἶναι νὰ θεωρήσουμε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἐμπόρευμα, τότε εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀποδεχτοῦμε τὴ δουλεία (ὅ.π., σελ. 49—50).

Ἂν λοιπὸν ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα, εἶναι ἐμπόρευμα μὲ τὰ πιὸ ἀτυχῆ χαρακτηριστικά. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σύμφωνα καὶ μὲ τὶς οἰκονομικὲς ἀρχὲς δὲν εἶναι ἐμπόρευμα, γιατὶ δὲν εἶναι τὸ «ἐλεύθερο προϊὸν μιᾶς ἐλεύθερης ἀγορᾶς». (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 50). Τὸ παρὸν οἰκονομικὸ καθεστὼς «μειώνει ταυτόχρονα τόσο τὴν τιμὴ ὅσο καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας· τελειοποιεῖ τὸν ἐργάτη καὶ ὑποβιβάζει τὸν ἄνθρωπο... Ἡ βιομηχανία ἔγινε πόλεμος, τὸ ἐμπόριο παιχνίδι... Μόνο τὰ κλωστήρια βαμβακιοῦ (στὴν Ἀγγλία) ἀντιπροσωπεύουν 84.000.000 χειρώνακτες ἐργάτες» (ὅ.π., σελ. 52—53, 62 καὶ 193).

Μέχρι τώρα ἡ βιομηχανία βρισκόταν στὴν κατάσταση ἑνὸς κατακτητικοῦ πολέμου:

> ...σπατάλησε τὶς ζωὲς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀποτέλεσαν τὸ στρατό της μὲ τόση ἀδιαφορία, ὅση καὶ οἱ μεγάλοι κατακτητές. Σκοπὸς

ήταν ή κατοχή πλούτου και όχι ή ανθρώπινη ευτυχία... Αυτά τά συμφέροντα (δηλαδή τά οικονομικά συμφέροντα), αφημένα στή δική τους ελεύθερη ανάπτυξη... δέ μπορεί παρά νά συγκρουστοΰν· ό πόλεμος είναι ό μόνος διαιτητής τους καί οί αποφάσεις τού πολέμου εκχωρούν τήν ήττα καί τό θάνατο σέ ορισμένους καί τή νίκη σέ άλλους... Είναι στή σύγκρουση τών αντιθέτων δυνάμεων πού αναζητεί τήν τάξη καί τήν ισορροπία: Ό ά έ ν α ο ς π ό λ ε μ ο ς, κατά τήν άποψη τής επιστήμης, είναι τό μόνο μέσο γιά τήν επίτευξη ειρήνης (ό.π., σελ. 20 καί 23). ....

....

Ό βιομηχανικός πόλεμος, άν θέλει νά σημειώσει οποιαδήποτε επιτυχία, χρειάζεται μεγάλες στρατιές πού νά μπορεί νά τίς συγκεντρώνει σ' ένα σημείο καί νά τίς αποδεκατίζει κατά βούληση. Δέν είναι ούτε τό καθήκον ούτε ή αφοσίωση, πού παρακινεί τούς στρατιώτες αυτού τού στρατού νά βαστάξουν τό βάρος πού τούς φόρτωσαν, εκείνο πού τούς παρακινεί είναι ή ανάγκη νά δραπετεύσουν από τήν τυραννία τής πείνας. Δέ νοιώθουν ούτε στοργή ούτε ευγνωμοσύνη γιά τ' αφεντικά τους, πού δέν τρέφουν κανένα αίσθημα καλής θέλησης πρός τούς υποτελείς τους καί πού στήν πραγματικότητα τούς θεωρούν όχι σάν ανθρώπινες υπάρξεις, αλλά σάν εργαλεία παραγωγής πού αποδίδουν όσο γίνεται περισσότερο καί κοστίζουν όσο γίνεται λιγότερο. Αυτά τά πλήθη τών εργατών, πού συγκεντρώνονται καί συνωστίζονται όλο καί περισσότερο, στερούνται ακόμα καί τή βεβαιότητα ότι θά έχουν μόνιμη απασχόληση. Ή βιομηχανία πού τούς συνάθροισε όλους αυτούς, τούς επιτρέπει νά ζούν μόνο επειδή τούς χρειάζεται. Όταν έρθει ή ώρα ν' απελευθερωθεί άπ' αυτούς, τούς εγκαταλείπει χωρίς τόν παραμικρό δισταγμό. Όπότε, οί εργάτες αναγκάζονται νά προσφέρουν τόν εαυτό τους καί τήν εργατική τους δύναμη στήν τρέχουσα τιμή, όποια καί νάναι. Όσο πιό πολύωρη, κουραστικότερη καί απεχθέστερη είναι ή δουλειά πού τούς προσφέρεται, τόσο χειρότερα αμείβονται. Μπορεί νά δεί κανείς εργάτες πού ιδρωκοπούν δεκάξη ατέλειωτες ώρες τήν ημέρα, γιά νά καταφέρουν μόλις καί μετά βίας ν' αγοράσουν τό δικαίωμα νά μήν πεθάνουν (ό.π., σελ. 68—69). ....

....

Πειστήκαμε... όπως καί ή επιτροπή πού διορίστηκε νά ερευνήσει τίς συνθήκες εργασίας τών υφαντουργών χειροκίνητων εργαλείων, ότι οί μεγάλες βιομηχανικές πόλεις θά έχαναν γρήγορα τόν εργατικό τους πληθυσμό, άν δέν δεχόντουσαν μιά σταθερή ροή υγιειών ανθρώπων καί νέου αίματος από τίς γειτονικές αγροτικές περιοχές (ό. π., σελ. 362).

ΚΕΡΔΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Κεφάλαιο

[I] Ποιά είναι ή βάση τοΰ κ ε φ α λ α ί ο υ, δηλαδή τής ατομικής ιδιοκτησίας στά προϊόντα τής εργασίας κάποιου άλλου;

Κι άν ακόμα τό κεφάλαιο δέ μπορεί νά υποβιβαστεί σέ απλή κλε-

ψιά ἢ ἀπάτη, χρειάζεται πάντως τὴ βοήθεια τῆς νομοθεσίας γιὰ νὰ καθαγιάζει τὴν κληρονομιά. (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Διατριβὴ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τρίτη ἔκδοση, 2 τόμοι, Παρίσι, 1817, 1ος τόμος, σελ. 136).

Πῶς γίνεται κανεὶς ἰδιοκτήτης παραγωγικοῦ ἀποθέματος; Πῶς γίνεται ἰδιοκτήτης τῶν προϊόντων ποὺ δημιουργήθηκαν μέσω αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος;

Μέσω τοῦ θετικοῦ δικαίου (ὅ.π., 2ος τόμ., σελ. 4).

Τί ἀποκτᾶ κανεὶς μὲ τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴν κληρονομιὰ μιᾶς περιουσίας, λογουχάρη;

Τὸ ἄτομο ποὺ εἴτε ἀποκτᾶ, ἢ γίνεται διάδοχος μιᾶς μεγάλης κληρονομιᾶς, δὲν ἀποκτᾶ ἀναγκαστικὰ ἢ δὲν διαδέχεται κάποια πολιτικὴ δύναμη... Ἡ δύναμη ποὺ ἀμέσως καὶ ἀπευθείας τοῦ μεταβιβάζει ἡ κατοχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη· μιὰ ὁρισμένη ἐξουσία σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἐργασίας ἢ σὲ ὅλο τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας, ποὺ πάει στὴν ἀγορά. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 26—27).

• Τὸ κεφάλαιο εἶναι λοιπὸν ἡ δύναμη νὰ ἐξουσιάζει τὴν ἐργασία καὶ τὰ προϊόντα της. Ὁ κεφαλαιοκράτης κατέχει αὐτὴ τὴ δύναμη ὄχι στ' ὄνομα τῶν προσωπικῶν, καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων του, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἰδιοκτήτης κεφαλαίου. Ἡ δύναμή του εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τοῦ κεφαλαίου του, στὴν ὁποία τίποτα δὲ μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ.

Ἀργότερα θὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ κεφαλαιοκράτης, μέσω τοῦ κεφαλαίου, χρησιμοποιεῖ τὴ δύναμή του γιὰ νὰ κυβερνήσει τὴν ἐργασία· ἀλλὰ θὰ δοῦμε ἐπίσης καὶ μὲ τί τρόπο τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴ σειρά του, εἶναι ἱκανὸ νὰ κυβερνήσει τὸν ἴδιο τὸν κεφαλαιοκράτη.

Τί εἶναι κεφάλαιο;

Μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας ἀποθεματοποιημένης καὶ ἐναποθηκευμένης... (ὅ.π., σελ. 298).

Κεφάλαιο εἶναι ἡ ἐναποθηκευμένη ἐργασία.

[2] Ὁμολογίες, ἢ ἀπόθεμα, εἶναι ὁποιαδήποτε συσσώρευση τῶν προϊόντων τῆς γῆς ἢ τῆς βιομηχανίας. Τὸ ἀπόθεμα λέγεται κεφάλαιο μόνο ὅταν ἀποφέρει στὸν ἰδιοκτήτη του πρόσοδο ἢ κέρδος (ὅ.π., σελ. 243).

2. Τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου

Τὸ ἄφελος ἢ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ φανερώνεται ἀπὸ μόνη της κατὰ δυὸ τρόπους: πρῶτον τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ρυθμίζονται ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν χρησιμοποιουμένων ἐπενδύσεων, παρόλο ποὺ ἡ ἐργασία τῆς ἐπιθεώρησης καὶ τῆς διεύθυνσης γιὰ διαφορετικὰ κεφάλαια μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἴδια. Ἐπιπλέον σὲ πολλὰ μεγάλα ἐργοστάσια τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀνατίθεται σὲ κάποιο διοικητικὸ ὑπάλληλο, τοῦ ὁποίου οἱ ἀμοιβὲς δὲν ἔχουν ποτὲ καμιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο τοῦ ὁποίου τὴ διεύθυνση ἐπιβλέπει ὁ ἴδιος. Καὶ ὁ ἰδιοκτήτης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, μολονότι ἀπαλλάσσεται κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ σχεδὸν ἀπὸ κάθε ἐργασία, δὲν παύει ν' ἀναμένει ὅτι τὰ κέρδη του θὰ ἔχουν μιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιό του (¹). (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος Ιος, σελ. 43). μειῶστε ὅτι τόσο αὐτὴ ὅσο καὶ πολλές ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγράφους πάρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ).

Γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης ἀξιώνει τὴν ἀναλογία αὐτὴ μεταξὺ κέρδους καὶ κεφαλαίου;

Δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο ν' ἀπασχολήσει τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὸ πούλημα τῆς ἐργασίας τους θὰ τοῦ ἔφερνε κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅσα χρειαζόταν γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀποθέματος ποὺ προκατέβαλε σὰν ἀμοιβές. Καὶ δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο νὰ ἐνεργοποιήσει μεγάλο μᾶλλον ἀπόθεμα κεφαλαίου παρὰ μικρό, ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὰ κέρδη του θὰ εἶχαν κάποια ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἐνεργοποιουμένου κεφαλαίου του (ὅ.π., σελ. 42).

Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκράτης κερδίζει πρῶτα ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας κι ἔπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ διέθεσε.

Ποιά εἶναι, λοιπόν, ἡ σχέση τοῦ κέρδους πρὸς τὸ κεφάλαιο;

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ποιός εἶναι ὁ μέσος ὅρος ἀμοιβῶν ἐργασίας κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ συγκεκριμέ-

---

(¹) Σημειῶστε ὅτι τοσο αὐτη, ὅσο καὶ πολλὲς ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγραφους, παρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ). ά

νο μέρος καὶ χρόνο. Ἀκόμα πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ προσδιοριστεῖ τὸ κέρδος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ κεφάλαιο. Διαφορὲς στὴν τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἐμπορεύεται ὁ κεφαλαιοκράτης, ἡ καλὴ ἢ κακὴ τύχη τόσο τῶν ἀνταγωνιστῶν του ὅσο καὶ τῶν πελατῶν του καὶ χίλια δυὸ ἄλλα ἀπρόοπτα στὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτεθειμένα τὰ ἐμπορεύματά του κατὰ τὴ μεταφορὰ καὶ στὴν ἀποθήκη, ὅλα παράγουν μιὰ καθημερινή, σχεδὸν ὡριαία ποικιλία στὰ κέρδη. Ἀλλὰ μολονότι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ, μὲ ὁποιοδήποτε βαθμὸ ἀκρίβειας, ὁ μέσος ὅρος κερδῶν τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ νὰ σχηματισθεῖ κάποια ἰδέα γιὰ τὰ κέρδη αὐτὰ ἀπὸ τὸν τόκο τοῦ χρήματος. Ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει μιὰ μεγάλη δουλειὰ μὲ τὴ χρήση χρήματος, μεγάλη θὰ εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὴ χρήση του. Ἐκεῖ ποὺ γίνεται μικρὴ δουλειά, μικρὸ θὰ εἶναι τὸ ἀντίκρυσμα (ὅ.π., σελ. 78—79).

Ἡ ἀναλογία ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου πρὸς τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ καθαροῦ κέρδους, ποικίλλει ἀναγκαστικά, καθὼς τὸ κέρδος αὐξομειώνεται. Διπλὸς τόκος στὴ Μεγάλη Βρετανία λογαριάζεται αὐτὸ ποὺ οἱ ἔμποροι ἀποκαλοῦν ἕνα καλό, μέτριο, λογικὸ κέρδος, ὅροι πού... δὲν σημαίνουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα κοινὸ καὶ συνηθισμένο κέρδος (ὅ.π., σελ. 10).

Ποιό εἶναι τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ κέρδους; Καὶ ποιό εἶναι τὸ ὑψηλότερο;

Τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ τοῦ συνηθισμένου κέρδους ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τυχαίων ζημιῶν πρὸς τὶς ὁποῖες εἶναι ἐκτιθειμένη κάθε ἐπένδυση κεφαλαίου. Μόνο αὐτὸ τὸ πλεόνασμα εἶναι τὸ καθαρὸ κέρδος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ τόκου. (ὅ.π., σελ. 86).

Τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φτάσει τὸ συνηθισμένο κέρδος εἶναι ἴσως αὐτὸ πού, μέσα ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπορροφᾶ ὅλη τὴ γαιοπρόσοδο καὶ μειώνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας ποὺ δαπανήθηκαν γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐμπορεύματος καὶ γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ χαμηλότερο ποσοστό, στὴ στοιχειώδη συντήρηση τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης πρέπει κατὰ κάποιο τρόπο νὰ συντηρεῖται ὅσο δουλεύει· ἡ γαιοπρόσοδος, ὅμως, μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ ὁλοκληρωτικά. Παράδειγμα: οἱ ὑπηρέτες τῆς Ἑταιρίας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στὴ Βεγγάλη. (ὅ.π., σελ. 86—87).

Κοντὰ σὲ ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ περιορισμένου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης, μπορεῖ ἐπίσης νὰ διατηρήσει τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμή μὲ πολὺ εὐπρεπῆ μέσα.

Πρῶτο, μὲ τὰ μυστικὰ τοῦ ἐμπορίου, ἐκεῖ ποὺ ἡ ἀγορὰ εἶναι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς αὐτῶν ποὺ τὴν ἐφοδιάζουν· δηλαδή, ἀποκρύπτοντας μιὰ ἀλλαγὴ στὴν τιμή, μιὰ αὔξηση πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐπίπεδο. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀπόκρυψης εἶναι ὅτι ἄλλοι κεφαλαιοκράτες δὲν ἐπενδύουν τὸ κεφάλαιό τους σ' αὐτὸ τὸν κλάδο τῆς βιομηχανίας.

Δεύτερο, μὲ τὰ μυστικὰ τῆς βιομηχανίας, ποὺ δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ περιορίζει τὸ κόστος παραγωγῆς καὶ νὰ πουλᾶ τὰ προϊόντα στὴν ἴδια τιμή, ἢ ἀκόμα καὶ σὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές του καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει μεγαλύτερο κέρδος. (Ἡ ἀπάτη μὲ τὴν ἀπόκρυψη δὲν εἶναι ἀνήθικη; Δοσοληψίες στὸ χρηματιστήριο). Ἐπίσης μὲ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ παραγωγὴ περιορίζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχή (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἐκλεκτοῦ κρασιοῦ) καὶ ἡ ἐνεργὸς ζήτηση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Τελικά, μὲ τὰ μονοπώλια ποὺ παραχωροῦνται σὲ ἄτομα ἢ ἑταιρίες. Ἡ μονοπωλιακὴ τιμὴ εἶναι ἡ ὑψηλότερη ὅλων. (ὅ.π., σελ. 53—54).

Ἄλλες περιστασιακὲς αἰτίες ποὺ μποροῦν ν' αὐξήσουν τὸ κέρδος ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου:

Ἡ ἀπόκτηση νέων περιοχῶν, ἢ νέων κλάδων τοῦ ἐμπορίου, μπορεῖ κάποτε ν' αὐξήσει τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πλούσια χώρα, γιατὶ μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀποσύρεται ἀπὸ τοὺς παλιοὺς κλάδους τοῦ ἐμπορίου, ὁ ἀνταγωνισμὸς μειώνεται καὶ ἡ ἀγορὰ εἶναι λιγότερο παραφορτωμένη μὲ ἐμπορεύματα, ὁπότε οἱ τιμές τους ὑψώνονται: αὐτοὶ ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ ἔχουν ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ δανειστοῦν μὲ ὑψηλότερο τόκο. (ὅ.π., σελ. 83).

Καθὼς κάθε ἰδιαίτερο ἐμπόρευμα βιομηχανοποιεῖται ὅλο καὶ περισσότερο, τὸ μέρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀναλύεται σὲ ἀμοιβὲς καὶ κέρδος μεγαλώνει σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀναλύεται σὲ πρόσοδο. Κατὰ τὴν πορεία τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐμπορεύματος, αὐξάνεται ὄχι μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν κερδῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε συνακόλουθο κέρδος εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο· γιατὶ τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ

ὁποῖο πηγάζει πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι μεγαλύτερο. Τὸ κεφάλαιο ποὺ μισθώνει τοὺς ὑφαντουργούς, γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μισθώνει τοὺς κλῶστες· γιατὶ ὄχι μόνο ἀντικαθιστᾶ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μὲ τὰ κέρδη του, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα πληρώνει καὶ τὰ ἡμερομίσθια τῶν ὑφαντουργῶν· καὶ τὰ κέρδη πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν κάποια ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο (ὅ.π., σελ. 45).

Ἔτσι ὁ αὐξανόμενος ρόλος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ προϊόντος αὐξάνει ὄχι τὶς ἀμοιβές ἐργασίας, ἀλλὰ ἐν μέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν κερδοφόρων κεφαλαίων καὶ ἐν μέρει τὸ μέγεθος κάθε κεφαλαίου σὲ ἀναλογία πρὸς ἐκεῖνα ποὺ προηγοῦνται.

Παρακάτω θὰ ποῦμε περισσότερα γιὰ τὸ κέρδος ποὺ ἀποφέρει στὸν κεφαλαιοκράτη ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας

Ὁ κεφαλαιοκράτης κερδίζει μὲ δυὸ τρόπους: πρῶτα ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, κι ἔπειτα, καὶ περισσότερο γενικά, ἀπὸ τὸν αὐξανόμενο ρόλο τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη συμμετοχὴ σ' ἕνα ἐμπόρευμα, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ κέρδος ἀπὸ τὸ νεκρὸ κεφάλαιο.

Σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ κοινωνία, ὁ μέσος ὅρος τῶν ποσοστῶν κέρδους ἀπὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι πιὸ κοντὰ σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι εἶναι οἱ ἀμοιβὲς διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 45). Στὶς διαφορετικὲς ἐνεργοποιήσεις τοῦ κεφαλαίου, τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ κέρδους ποικίλει λίγο ἢ πολὺ ἀνάλογα μὲ τὴ βεβαιότητα ἢ ἀβεβαιότητα τῶν ἐπιστρεφομένων κερδῶν· «... τὸ συνηθισμένο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, παρόλο ποὺ αὐξάνει μὲ τὸν κίνδυνο, δὲν φαίνεται ν' αὐξάνει πάντοτε σὲ ἀναλογία πρὸς αὐτόν» (ὅ.π., σελ. 99—100).

Εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ κέρδη αὐξάνονται ἐπίσης ἂν τὰ μέσα κυκλοφορίας (ὅπως τὰ χαρτονομίσματα) βελτιώνονται ἢ γίνονται λιγότερο δαπανηρά.

3. Ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στὴν ἐργασία καὶ τὰ κίνητρα τοῦ κεφαλαιοκράτη

Ἡ σκέψη γιὰ τὸ ἀτομικό του κέρδος εἶναι τὸ μόνο κίνητρο ποὺ παρακινεῖ τὸν κάτοχο ὁποιουδήποτε κεφαλαίου νὰ τὸ ἐνεργοποιήσει στὴ γεωργία, στὴ βιομηχανία ἢ σὲ κάποιο ἰδιαίτερο κλάδο τοῦ χονδρικοῦ ἢ τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου. Οἱ διαφορετικὲς ποσότητες παραγωγικῆς ἐργασίας ποὺ μπορεῖ τὸ κεφάλαιο νὰ θέσει σὲ κίνηση καὶ

οἱ διαφορετικὲς ἀξίες ποὺ μπορεῖ νὰ προσθέσει στὸ ἐτήσιο προϊὸν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας, ἀνάλογα μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ποὺ ἐνεργοποιήθηκε ποτὲ δὲν περνοῦν ἀπὸ τὴ σκέψη του. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 335) . . . .

. . . .

Ἡ ἐπωφελέστερη ἐνεργοποίηση τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἐκείνη ποὺ μὲ τὸν ἴδιο βαθμὸ ἀσφάλειας, τοῦ ἀποφέρει τὸ μεγαλύτερο κέρδος· ἀλλὰ ἡ ἐνεργοποίηση αὐτὴ δὲν εἶναι πάντοτε ἡ ἐπωφελέστερη γιὰ τὴν κοινωνία... ἡ ἐπωφελέστερη εἶναι αὐτὴ ποὺ... παρακινεῖ τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς δικῆς της γῆς καὶ ἐργασίας. (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Διατριβὴ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τόμος 2ος, σελ. 30—31) . . . .

. . . .

Τὰ σχέδια καὶ οἱ προγραμματισμοὶ τῶν κατόχων ἐνεργοποιημένου κεφαλαίου ρυθμίζουν καὶ κατευθύνουν ὅλες τὶς σημαντικότερες λειτουργίες τῆς ἐργασίας καὶ τὸ κέρδος εἶναι ὁ τελικὸς στόχος ὅλων αὐτῶν τῶν σχεδίων καὶ προγραμματισμῶν. Ἀλλὰ τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν πρόσοδο καὶ τὶς ἀμοιβές, δὲν ἀνεβαίνει μὲ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας καὶ δὲν πέφτει μὲ τὴν παρακμή της. Ἀπεναντίας τὸ κέρδος εἶναι φυσιολογικὰ χαμηλὸ σὲ πλούσιες χῶρες καὶ ὑψηλὸ σὲ φτωχὲς χῶρες. Καὶ εἶναι πάντοτε στὸ ὑψηλότερο σημεῖο του στὶς χῶρες ποὺ κατευθύνονται ραγδαῖα πρὸς τὴν καταστροφή. Ἔτσι τὸ συμφέρο αὐτῆς τῆς τρίτης τάξης (ἐκείνων ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ κέρδος) δὲν ἔχει τὴν ἴδια σχέση μὲ τὸ γενικὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, ὅπως ἔχει τὸ συμφέρο τῶν δυὸ ἄλλων τάξεων... Τὸ συμφέρο τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὡστόσο, σὲ κάθε ἰδιαίτερο κλάδο τοῦ ἐμπορίου ἢ τῆς βιομηχανίας εἶναι πάντοτε ἀπὸ ὁρισμένες ἀπόψεις διαφορετικὸ καὶ ἀντίθετο ἀκόμα, ἀπὸ τὸ συμφέρο τοῦ κοινοῦ. Ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς καὶ ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρο τῶν ἐπιχειρηματιῶν... μιὰ τάξη ἀνθρώπων ποὺ τὸ συμφέρο τους δὲν εἶναι ποτὲ ἴδιο μὲ τὸ συμφέρο τοῦ κοινοῦ, ἀντίθετα μάλιστα, ἔχουν συμφέρο νὰ ἐξαπατοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν τὸ κοινό... (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 231—2) .

4. Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν κεφαλαιοκρατῶν

Ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ποὺ αὐξάνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας ἔχει τὴν τάση νὰ μειώνει τὰ κέρδη, σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος σελ. 78) .

Ἂν, λογουχάρη, τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ ἐμπόριο εἰδῶν παντοπωλείων μιᾶς ὁρισμένης πόλεως

εἶναι διαιρημένο μεταξὺ δύο διαφορετικῶν ἐμπόρων, ὁ ἀνταγωνισμός τους θὰ τείνει νὰ τοὺς κάνει νὰ πουλοῦν φθηνότερα ἀπ' ὅ,τι θὰ πουλοῦσαν ἂν ἦταν στὰ χέρια τοῦ ἑνός· ἂν πάλι ἦταν διαιρημένο μεταξὺ εἴκοσι ἀτόμων, ὁ ἀνταγωνισμός τους θὰ ἦταν ἐξίσου

μεγαλύτερος καὶ ἡ δυνατότητα συνεννόησής τους γιὰ ν' αὐξήσουν τὴν τιμὴ ἐξίσου μικρότερη. (δ.π., σελ. 322).

Ἐφόσον ξέρουμε ἤδη ὅτι οἱ μονοπωλιακὲς τιμὲς εἶναι οἱ ὑψηλότερες δυνατές, ἐφόσον τὸ συμφέρο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἔντιμη οἰκονομικὴ σκοπιά, εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, καὶ ἐφόσον ἡ ἀνάπτυξη τῶν κερδῶν ἐνεργεῖ πάνω στὴν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος σὰν ἀνατοκιζόμενος τόκος, (ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 87—88) συνάγεται ὅτι ἡ μόνη ἄμυνα εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἔχει διπλὸ εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα, τῆς αὔξησης τῶν ἀμοιβῶν ἐργασίας καὶ τῆς μείωσης τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων σὲ ὄφελος τοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ.

Ἀλλὰ ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι δυνατὸς μόνο ἂν τὸ κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται καὶ βρίσκεται στὰ χέρια πολλῶν διαφορετικῶν ἀνθρώπων. Εἶναι δυνατὸ νὰ παράγει ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ κεφαλαίων, μόνο σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς πολύπλευρης συσσώρευσης, ἀφοῦ τὸ κεφάλαιο γενικὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συσσώρευση. Ἀλλὰ ἡ πολύπλευρη συσσώρευση ἀναπόφευκτα μετατρέπεται σὲ μονόπλευρη συσσώρευση. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐξάνει τὴ συσσώρευση κεφαλαίων. Ἡ συσσώρευση, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σημαίνει συγκέντρωση κεφαλαίου σὲ λιγοστὰ χέρια, εἶναι ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο, ἂν ἐπιτραπεῖ στὸ κεφάλαιο, ν' ἀκολουθήσει τὴ δική του φυσικὴ πορεία. Μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ η φυσική ... λίση τοῦ κεφαλαίου ἀρχίζει νὰ παίρνει σχῆμα.

Εἴδαμε κιόλας ὅτι τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο του. Ἂν παραβλέψουμε τὸν ἐσκεμμένο ἀνταγωνισμὸ πρὸς τὸ παρόν, ἕνα μεγάλο κεφάλαιο συσσωρεύει περισσότερο ραγδαῖα, σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο του, ἀπ' ὅ,τι ἕνα μικρὸ κεφάλαιο.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐντελῶς ξέχωρα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό, ἡ συσσώρευση τοῦ μεγάλου κεφαλαίου πραγματοποιεῖται μὲ πολὺ ταχύτερο ρυθμὸ ἀπ' ὅ,τι τοῦ μικροῦ κεφαλαίου. Ἂς ἀκολουθήσουμε, ὅμως, τὴ διαδικασία αὐτὴ παραπέρα.

Καθὼς τὸ κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται, τὰ κέρδη του μειώνονται, ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἔτσι ὁ πρῶτος ποὺ πλήττεται εἶναι ὁ μικρὸς κεφαλαιοκράτης.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ παρου-

σία μεγάλου ἀριθμοῦ κεφαλαιούχων προϋποθέτουν αὐξανόμενη εὐημερία σὲ μιὰ χώρα.

Σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἔφτασε σὲ πληρότητα πλούτου... ὅπως τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ καθαροῦ κέρδους θὰ ἦταν πολὺ μικρό, ἔτσι καὶ τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξοικονομηθεῖ ἀπὸ τὸ καθαρὸ κέρδος, θὰ ἦταν τόσο χαμηλό, ὥστε θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ ὁποιονδήποτε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολὺ πλούσιους, νὰ ζήσουν μὲ τὸν τόκο ἀπὸ τὰ χρήματά τους. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μὲ μικρὲς ἢ μέτριες περιουσίες θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιβλέπουν οἱ ἴδιοι τὴν ἐπένδυση τῶν κεφαλαίων τους. Θὰ ἦταν ἀπαραίτητο σχεδὸν κάθε ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἕνας ἐπιχειρηματίας ἢ νὰ εἶναι ἀναμειγμένος σὲ κάποιο εἶδος ἐμπορίου. (ὅ.π., σελ. 86).

Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ποθητὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία.

Ἔτσι ἡ ἀναλογία μεταξὺ κεφαλαίου καὶ εἰσοδήματος φαίνεται παντοῦ νὰ ρυθμίζει τὴν ἀναλογία μεταξὺ ἐργατικότητας καὶ ὀκνηρίας. Ὅπου κυριαρχεῖ τὸ κεφάλαιο ὑπάρχει ἐργατικότητα. Ὅπου κυριαρχεῖ τὸ εἰσόδημα, ὑπάρχει ὀκνηρία. (ὅ.π., σελ. 301).

Τί γίνεται, ὅμως, μὲ τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ κεφαλαίου στὴν κατάσταση αὐτὴ τοῦ αὐξημένου ἀνταγωνισμοῦ;

Καθὼς ἡ ποσότητα τοῦ ἀποθέματος ποὺ πρόκειται νὰ δοθεῖ σὰν δάνειο μὲ τόκο αὐξάνεται, ὁ τόκος, ἢ ἡ τιμὴ ποὺ πρέπει νὰ πληρωθεῖ γιὰ τὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος, ἀναγκαστικὰ ἐλαττώνεται, ὄχι μόνο ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς γενικὲς αἰτίες, ποὺ κάνουν τὴν ἐμπορικὴ τιμὴ τῶν πραγμάτων νὰ μειώνεται καθὼς ἡ ποσότητά τους αὐξάνεται, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες ποὺ εἶναι περίεργες στὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίπτωση. Καθὼς τὰ κεφάλαια αὐξάνονται σὲ μιὰ χώρα, τὰ κέρδη ποὺ μποροῦν νὰ ἀποφέρουν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσή τους ἀναγκαστικὰ μειώνονται. Γίνεται προοδευτικὰ ὅλο καὶ πιὸ δύσκολο νὰ βρεῖς μέσα στὴ χώρα αὐτὴ μιὰ ἐπικερδῆ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ὁποιουδήποτε νέου κεφαλαίου. Σὰν ἀποτέλεσμα ἀναπηδᾶ ἕνας ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ διαφορετικῶν κεφαλαίων, ὁ κάτοχος τοῦ ἑνὸς κεφαλαίου ἐπιδιώκει νὰ πάρει τὴ θέση ποὺ ἐκμεταλλεύεται ἕνας ἄλλος κάτοχος κεφαλαίου. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ὁ πρῶτος κάτοχος ἐλπίζει νὰ παραμερίσει τὸν δεύτερο, ὄχι μὲ ἄλλα μέσα, ἀλλὰ μόνο διαπραγματευόμενος πάνω σὲ πιὸ λογικοὺς ὅρους. Ὄχι μόνο πρέπει νὰ πουλήσει αὐτὸ ποὺ διαπραγματεύεται φθηνότερα, ἀλλὰ καὶ ν' ἀγοράσει κάποτε ἀκριβότερα τὸ ἐμπόρευμα ποὺ θέλει νὰ πουλήσει. Ἡ ζήτηση παραγωγικῆς ἐργασίας, μὲ τὴν αὔξηση τῶν ποσῶν ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ διατήρησή της, γίνεται κάθε μέρα ὅλο καὶ μεγαλύτερη. Οἱ ἐργάτες βρίσκουν εὔκολα δουλειά, ἀλλὰ οἱ κάτοχοι κεφαλαίων δυσκολεύονται νὰ βροῦν ἐργάτες γιὰ τὶς δουλειές τους. Ὁ ἀνταγωνισμός τους ἀνεβάζει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας καὶ βυθίζει τὰ κέρδη τῶν ἐπενδύσεων. (ὅ.π., σελ. 316).

Ἔτσι ὁ μικρὸς κεφαλαιοῦχος ἔχει δυὸ δυνατότητες: εἴτε νὰ καταναλώσει τὸ κεφάλαιό του, ἀφοῦ πιὰ δὲ μπορεῖ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὸν τόκο, δηλαδὴ νὰ πάψει νὰ εἶναι κεφαλαιοῦχος· εἴτε νὰ δημιουργήσει ὁ ἴδιος μιὰ ἐπιχείρηση, νὰ πουλᾶ τὰ ἐμπορεύματά του σὲ χαμηλότερη τιμή, ν' ἀγοράζει τὰ ὑλικά του ἀκριβότερα ἀπὸ τὸν πλουσιότερο κεφαλαιοῦχο καὶ νὰ πληρώνει ὑψηλότερες ἀμοιβὲς ἐργασίας, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θὰ χρεωκοπήσει, ἀφοῦ ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἤδη πολὺ χαμηλὴ ἐξαιτίας τοῦ ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ προϋποθέσαμε. Ἂν, ἀπεναντίας, ὁ μεγάλος κεφαλαιοῦχος θέλει νὰ ἐξοντώσει τὸν μικρότερο, ἔχει μὲ τὸ μέρος του ὅλα τὰ πλεονεκτήματα ἐκεῖνα ποὺ διαθέτει κάθε ἐργοδότης ἀπέναντι στὸν ἐργάτη. Ἀποζημιώνεται γιὰ τὰ μικρότερα κέρδη ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου του καὶ ἀκόμα μπορεῖ ν' ἀνεχτεῖ βραχυπρόθεσμες ἀπώλειες μέχρι νὰ καταστραφεῖ ὁ μικρότερος κεφαλαιοῦχος καὶ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτό.

Ἐπιπρόσθετα: Ὁ μεγάλος κεφαλαιοῦχος ἀγοράζει πάντοτε πιὸ φτηνὰ ἀπὸ τὸν μικρὸ κεφαλαιοῦχο, γιατὶ ἀγοράζει σὲ μεγαλύτερες ποσότητες, ἔτσι ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πουλήσει σὲ χαμηλότερη τιμή.

Ἀλλὰ ἂν ἡ πτώση τοῦ τόκου μετατρέπει τοὺς μεσαίους κεφαλαιούχους ἀπὸ εἰσοδηματίες σὲ ἐπιχειρηματίες, ἀντίστροφα ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ ἐπακόλουθη πτώση τοῦ κέρδους παράγουν πτώση τοῦ τόκου.

> Ὅταν, ὅμως, τὰ κέρδη ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκομισθοῦν ἀπὸ τὴ χρήση ἑνὸς κεφαλαίου μειώνονται. . ἡ τιμὴ ποὺ μπορεῖ νὰ πληρωθεῖ γιὰ τὴ χρήση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ... πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ μειωθεῖ μαζὶ μὲ τὰ κέρδη. (ὅ.π., σελ. 316) ....
>
> ....
> Καθὼς τὰ πλούτη, ἡ παραγωγικότητα καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκαν, ὁ τόκος μειώθηκε, καὶ κατὰ συνέπεια μειώθηκαν τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου· ...μετὰ τὴ μείωσή τους, τὸ κεφάλαιο ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ συνεχίσει ν' αὐξάνεται, ἀλλὰ αὐξάνεται μάλιστα καὶ μὲ ταχύτερο ἀπὸ πρὶν ρυθμό... Ἕνα μεγάλο κεφάλαιο, μολονότι μὲ μικρὰ κέρδη, αὐξάνεται γενικά, ταχύτερα ἀπ' ὅ,τι ἕνα μικρὸ κεφάλαιο μὲ μεγάλα κέρδη. Τὸ χρῆμα, λέει ἡ παροιμία, φέρνει τὸ χρῆμα. (ὅ.π., σελ. 83).

Ἔτσι ἂν τὸ μεγάλο κεφάλαιο τὸ ἀντιστρατεύονται μικρὰ κεφάλαια μὲ μικρὰ κέρδη, ὅπως στὴν περίπτωση κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ προϋποθέσαμε, τὸ μεγάλο κεφάλαιο συντρίβει ὁλοκληρωτικὰ τὰ μικρά.

Ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι ἡ χειροτέρευση τῆς ποιότητας τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ νο-

θεία, ἡ κίβδηλη παραγωγὴ καὶ ἡ γενικὴ μόλυνση στὶς μεγάλες πόλεις.

Ἕνας ἄλλος σημαντικὸς παράγοντας στὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ μεγάλου καὶ μικρῶν κεφαλαίων εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σταθερὸ κεφάλαιο καὶ στὸ κυκλοφορούμενο κεφάλαιο.

Κυκλοφορούμενο κεφάλαιο εἶναι τὸ κεφάλαιο ποὺ

> χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν παραγωγή, κατασκευὴ ἢ ἀγορὰ ἀγαθῶν καὶ γιὰ τὴν μεταπούλησή τους μὲ κάποιο κέρδος. Τὸ κεφάλαιο, ποὺ χρησιμοποιεῖται μὲ τὸν τρόπο αὐτό, δὲν ἀποφέρει πρόσοδο ἢ κέρδος στὸν κάτοχό του, ὅσο αὐτὸ παραμένει στὴν κατοχή του ἢ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει στὴν ἴδια μορφή... Τὸ κεφάλαιό του φεύγει, ἀδιάκοπα ἀπ' αὐτὸν μὲ μιὰ μορφὴ καὶ ἐπιστρέφει μὲ ἄλλη. Μόνο μέσω μιᾶς τέτοιας κυκλοφορίας, ἢ διαδοχικῶν ἀνταλλαγῶν, μπορεῖ ν' ἀποφέρει κάποιο κέρδος, στὸν κάτοχό του... Σταθερὸ κεφάλαιο εἶναι τὸ κεφάλαιο ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ βελτίωση τῆς γῆς, στὴν ἀγορὰ χρήσιμων μηχανῶν καὶ ἐργαλείων, ἢ σὲ ἀνάλογα πράγματα... ....
>
> ...Κάθε ἐξοικονόμηση στὶς δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου εἶναι μιὰ βελτίωση τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος τῆς κοινωνίας. Τὸ συνολικὸ κεφάλαιο κάθε ἐπιχειρηματία διαιρεῖται ἀναγκαστικά, ἀνάμεσα στὸ σταθερὸ καὶ στὸ κυκλοφορούμενο κεφάλαιό του. Τὸ συνολικό του κεφάλαιο παραμένει τὸ ἴδιο. Ὅσο μικρότερο εἶναι τὸ ἕνα μέρος, τόσο μεγαλύτερο πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι τὸ ἄλλο μέρος. Τὸ κυκλοφορούμενο εἶναι αὐτὸ ποὺ προμηθεύει τὰ ὑλικὰ καὶ τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας καὶ βάζει τὴ βιομηχανία σὲ κίνηση. Κάθε ἐξοικονόμηση, κατὰ συνέπεια, στὶς δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ποὺ δὲν μειώνει τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς ἐργασίας, πρέπει ν' αὐξάνει τὸ κεφάλαιο ποὺ βάζει τὴ βιομηχανία σὲ κίνηση.. (ὅ. π , σελ. 257).

Γίνεται ἀμέσως φανερὸ ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ σταθερὸ καὶ στὸ κυκλοφορούμενο κεφάλαιο εἶναι γιὰ τὸν μεγάλο κεφαλαιοῦχο περισσότερο εὐνοϊκὴ ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὸν μικρό. Ἡ διαφορὰ στὸν ὄγκο μεταξὺ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ποὺ χρειάζεται ἕνας μεγάλος τραπεζίτης καὶ ἐκείνου ποὺ χρειάζεται ἕνας μικρὸς τραπεζίτης εἶναι ἀσήμαντη. Τὸ μόνο σταθερὸ κεφάλαιο ποὺ χρειάζονται εἶναι ἕνα γραφεῖο. Ὁ ἐξοπλισμὸς ποὺ χρειάζεται ἕνας μεγάλος γαιοκτήμονας δὲν αὐξάνεται σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τῆς γῆς του. Παρόμοια, τὸ ποσὸ τῆς πίστωσης ποὺ παρέχεται σ' ἕναν μεγάλο κεφαλαιοῦχο, ἀντιπροσωπεύει μεγαλύτερη ἀποταμίευση σὲ σταθερὸ κεφάλαιο, δηλαδὴ στὸ ποσὸ τῶν χρημάτων ποὺ πρέπει νὰ ἔχει διαθέσιμα κάθε στιγμή. Τελικά, δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ἐκεῖ ποὺ ἡ βιομηχανικὴ ἐργασία ἔχει φτάσει σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, δηλαδὴ ἐκεῖ ποὺ σχεδὸν ὅλα τὰ χειρονακτικὰ ἐπαγγέλματα ἔγιναν ἐργοστασιακὴ ἐρ-

γασία, ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο τοῦ μικροῦ κεφαλαιούχου δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ τοῦ ἀποδώσει οὔτε καὶ τὸ ἀναγκαῖο σταθερὸ κεφάλαιο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ καλλιέργεια (ἀγροτική) μεγάλης κλίμακας ἀπαιτεῖ γενικὰ μόνο ἕνα μικρὸ ἀριθμὸ χεριῶν.

Ἡ συσσώρευση μεγάλων κεφαλαίων συνοδεύεται γενικὰ ἀπὸ τὴ συγκέντρωση καὶ ἀπλοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς μικρότερους κεφαλαιούχους. Ὁ μεγάλος κεφαλαιοκράτης καθιερώνει γιὰ τὸν ἑαυτό του κάποιο εἶδος ὀργάνωσης τῶν μέσων τῆς ἐργασίας.

Παρόμοια, στὴ σφαίρα τῆς βιομηχανίας, κάθε ἐργοστάσιο καὶ κάθε ἐργαστήριο, εἶναι ἕνας περισσότερο περιεκτικὸς συνδυασμὸς μιᾶς μεγαλύτερης ὑλικῆς ἰδιοκτησίας μὲ πολυάριθμες καὶ ποικίλες πνευματικὲς ἱκανότητες καὶ τεχνικὲς καταρτήσεις, ποὺ ἔχουν σὰν κ ο ι ν ὸ σκοπό τους τὴν ἀνάπτυξη... Ἐκεῖ ὅπου ἡ νομοθεσία διατηρεῖ τὴν ἑνότητα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ὁ πλεονάζων ἀριθμὸς ἑνὸς αὐξανόμενου πληθυσμοῦ συνωστίζεται στὴ βιομηχανία. Ἔτσι, ἐκεῖ ποὺ κυρίως συγκεντρώνεται τὸ προλεταριάτο σὲ μεγάλους ἀριθμοὺς εἶναι ἡ βιομηχανία, ὅπως συμβαίνει στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ὅπου ὅμως ἡ νομοθεσία ἐπιτρέπει τὴ συνεχῆ διαίρεση τῆς γῆς, ὅπως στὴ Γαλλία, ὁ ἀριθμὸς μικρῶν, φορτωμένων μὲ χρέη ἰδιοκτητῶν, αὐξάνει καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πέφτουν ἀναγκαστικὰ στὴν τάξη τῶν φτωχῶν καὶ δυσαρεστημένων. Ἂν αὐτὸς ὁ τεμαχισμὸς τῆς γῆς καὶ τὰ χρέη προχωροῦσαν ἐπικίνδυνα, οἱ μεγάλοι κτηματίες θ' ἀπορροφοῦσαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τοὺς μικροκτηματίες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ μεγάλη βιομηχανία καταστρέφει τὴ μικρή. Καὶ καθὼς νέα μεγαλύτερα τσιφλίκια ἐμφανίζονται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, πολλοὶ ἀκτήμονες ἐργάτες ποὺ δὲν χρειάζονται πιὰ στὴ γῆ, ἀναγκάζονται νὰ μεταναστεύσουν στὴ βιομηχανία. (Βίλχελμ Σκούλς, Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς, σελ. 58-9). . . . .

. . . .

Ὁ χαρακτήρας ἐμπορευμάτων τοῦ αὐτοῦ εἴδους μεταβάλλεται σὰν ἀποτέλεσμα τῶν μεταβολῶν στὴ φύση τῆς παραγωγῆς καὶ ἰδιαίτερα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκμηχανισμοῦ. Μόνο μὲ τὸν περιορισμὸ ἀνθρώπινης ἐργασίας ἔγινε δυνατὸ νὰ κλωσθοῦν ἀπὸ μία λίτρα βαμβάκι ἀξίας 3 σελλινιῶν καὶ 8 πεννῶν, 350 νηματοδέσμες, μήκους 167 μιλίων, ποὺ ἡ ἀξία τους εἶναι 25 γκινέες. (ὅ.π., σελ. 62)

. . . .

Κατὰ μέσο ὅρο οἱ τιμὲς προϊόντων τοῦ βαμβακιοῦ ἔπεσαν κατὰ ἕντεκα δωδέκατα τὰ τελευταῖα σαράντα πέντε χρόνια καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Μάρσαλ, μιὰ ποσότητα κατασκευῆς ποὺ κόστιζε 16 σελλίνια τὸ 1814, κοστίζει τώρα 1 σελλίνι καὶ 10 πέννες. Ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων σήμαινε τόσο μιὰ αὔξηση στὴν ἐγχώρια κατανάλωση, ὅσο καὶ μιὰ αὔξηση στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν βαμβακεργατῶν, ὄχι μόνο δὲν μειώθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν, ἀλλὰ αὐξήθηκε ἀπὸ 40.000 σὲ ἑνάμισυ ἑκατομμύριο. Ὅσο γιὰ τὰ κέρδη βιομηχανικῶν ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν, ὁ αὐξανόμενος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἐργοστασιαρχῶν, κατέληξε ἀναπόφευκτα στὴν πτώση τῶν κερδῶν σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ποσότητα τῶν προϊόντων. Μεταξὺ 1820 καὶ 1833, τὸ ἀκαθάριστο κέρδος βιομηχάνων τοῦ Μάν-

τσεστερ, ἀπὸ ἕνα ὕφασμα τσίτι ἔπεσε ἀπὸ 4 σ. 1/3 π., σὲ 1 σ. 9 π. Γιὰ ν' ἀποκατασταθεῖ, ὡστόσο, ἡ ζημιὰ αὐτή, αὐξήθηκε ἀντίστοιχα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς παραγωγῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὑπερπαραγωγῆς σὲ μερικοὺς κλάδους βιομηχανίας· ὅτι ὑπάρχουν συχνὲς χρεωκοπίες ποὺ δημιουργοῦν διακυμάνσεις τῆς ἰδιοκτησίας μ έ σ α στὴν τάξη τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν ἀφεντικῶν τῆς ἐργασίας καὶ ἐξαναγκάζουν ὁρισμένους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ καταστράφηκαν οἰκονομικὰ νὰ περάσουν στὶς τάξεις τοῦ προλεταριάτου· καὶ ὅτι συχνὲς καὶ αἰφνίδιες μειώσεις στὴν ἀπασχόληση εἶναι ἀναγκαῖες, γεγονὸς ποὺ δημιουργεῖ αἰσθήματα πικρίας στὴν τάξη τῶν μισθωτῶν. (ὅ.π., σελ. 63) . . . .

Ἐκμισθώνοντας κανεὶς τὴν ἐργασία του, ἀρχίζει τὴν ὑποδούλωσή του, ἐκμισθώνοντας τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας, πετυχαίνει τὴν ἐλευθερία του... Ἐργασία εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ ἡ ὕλη δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀνθρώπινο. (Πεκιέρ, «Νέες θεωρίες τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς», σελ. 411—12). . . . .

. . . .

Τὸ στοιχεῖο τῆς ὕλης, ποὺ εἶναι ἀνίκανο νὰ δημιουργήσει πλοῦτο χωρὶς τὸ στοιχεῖο τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς , ἀποκτᾶ τὴ μαγικὴ ἰδιότητα νὰ εἶναι γόνιμο γιὰ τοὺς κατόχους ἰδιοκτησίας, λὲς καὶ τὸ προμηθεύτηκαν ἀπὸ μόνοι τους τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ στοιχεῖο... Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἐργάτης κερδίζει κατὰ μέσο ὅρο ἀπὸ τὴν καθημερινή του ἐργασία 400 φράγκα τὸ χρόνο καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ ποσὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ ἕναν ἐνήλικο νὰ ἐξασφαλίσει τὴ ζωή του, τότε, ὁποιος παίρνει 2000 φράγκα ἀπὸ τόκο ἢ πρόσοδο, ἐξαναγκάζει ἔμμεσα 5 ἀνθρώπους νὰ δουλεύουν γιὰ λογαριασμό του· ἕνα εἰσόδημα 100.000 φράγκων ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐργασία 250 ἀνθρώπων καὶ 1.000.000 φράγκα τὴν ἐργασία 2.500 ἀνθρώπων (ἄραγε 300 ἑκατομμύρια Λουδοβίκια ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐργασία 750.000 ἐργατῶν (ὅ.π., σελ. 412—13). . . . .

Οἱ κάτοχοι ἰδιοκτησίας ἔλαβαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νόμο τὸ δικαίωμα τῆς χρήσης καὶ τῆς κατάχρησης τῶν ὑλικῶν ὅλης τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ νὰ κάνουν ὅ,τι θέλουν μὲ τὰ ὑλικὰ αὐτά... Δὲν ὑπάρχει νόμος ποὺ νὰ τοὺς ὑποχρεώνει μὲ ἀκρίβεια καὶ σὲ κάθε στιγμὴ νὰ δίνουν ἐργασία σὲ κείνους ποὺ στεροῦνται ἰδιοκτησίας ἢ νὰ τοὺς πληρώνουν ἕνα μισθὸ ποὺ εἶναι κάθε στιγμὴ ἀρκετὸς κλπ. (ὅ. π., σελ. 413). . . . .

Ἀπόλυτη ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴ φύση, ποσότητα, ποιότητα καὶ καταλληλότητα τῆς παραγωγῆς, τὴ χρήση καὶ κατανάλωση τοῦ πλούτου καὶ τὴ διάθεση τῶν ὑλικῶν ὅλης τῆς ἐργασίας. Ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ν' ἀνταλλάσσει τὰ κεκτημένα του, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπιθυμεῖ, χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη του καμιὰ ἄλλη σκέψη πέρα ἀπὸ τὸ δικό του συμφέρο σὰν ἄτομο. (ὅ. π., σελ. 39). . . . .

. . . .

Ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι ἁπλῶς μιὰ ἔκφραση τῆς ἐλεύθερης ἀνταλλαγῆς, ποὺ καὶ ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἄμεση καὶ λογικὴ συνέπεια τοῦ δικαιώματος κάθε ἀτόμου στὴ χρήση καὶ κατάχρηση ὅλων τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Αὐτὰ τὰ τρία οἰκονομικὰ στοιχεῖα, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι μόνο ἕνα — τὸ δικαίωμα τῆς χρήσης καὶ κατάχρησης, ἐλευθερία ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπεριόριστος ἀνταγωνισμός— ἔχουν τὶς ἀκόλουθες συνέπειες: ὁ καθένας παράγει ὅ,τι θέλει, ὅπως θέλει, ὁποτε θέλει, ἐκεῖ ποὺ θέλει· παράγει ἄσχημα, πάρα πολὺ ἢ ἀνεπαρκῶς πολὺ ἀργὰ ἢ πολὺ νωρίς, πολὺ ἀκριβὰ ἢ πολὺ φτηνά· κανένας δὲν ξέρει ἂν θὰ πουλήσει, σὲ ποιὸν θὰ πουλήσει, πῶς θὰ πουλήσει, πότε θὰ

πουλήσει, ποῦ θὰ πουλήσει· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὅταν ἀγοράζει. Ὁ παραγωγὸς δὲν γνωρίζει οὔτε τὶς ἀνάγκες, οὔτε τοὺς πόρους, οὔτε τὴ ζήτηση, οὔτε τὴν προσφορά. Πουλᾶ ὅταν θέλει, ὅταν μπορεῖ, ἐκεῖ ποὺ θέλει, σ' αὐτὸν ποὺ θέλει καὶ στὴν τιμὴ ποὺ θέλει. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὅταν ἀγοράζει. Σ' ὅλα αὐτὰ ὁ παραγωγὸς εἶναι τὸ παιχνίδι τῆς τύχης, εἶναι ὁ σκλάβος τοῦ νόμου τοῦ ἰσχυρότερου, τοῦ λιγότερο συμπιεσμένου, τοῦ πλουσιότερου...Ἐνῶ σ' ἕνα σημεῖο ὑπάρχει ἔλλειψη πλούτου, σ' ἕνα ἄλλο ὑπάρχει κορεσμὸς καὶ σπατάλη πλούτου. Ἐνῶ ἕνας παραγωγὸς πουλᾶ πάρα πολλὰ ἢ πουλᾶ σὲ ὑψηλὲς τιμὲς καὶ μὲ τεράστιο κέρδος, ἕνας ἄλλος δὲν πουλᾶ τίποτα ἢ πουλᾶ μὲ ζημιά... Ἡ προσφορὰ ἀγνοεῖ τὴ ζήτηση καὶ ἡ ζήτηση ἀγνοεῖ τὴν προσφορά. Παράγει στὴ βάση μιᾶς προτίμησης ἢ μιᾶς μόδας ποὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὸ καταναλωτικὸ κοινό· ἀλλὰ τὴν ὥρα ποὺ εἶσαι ἕτοιμος νὰ προωθήσεις τὸ ἐμπόρευμά σου στὴν ἀγορά, ἡ διάθεση ἔχει περάσει καὶ ἕνα ἄλλο εἶδος ἐμπορεύματος ἔγινε τῆς μόδας... Οἱ ἀναπόφευκτες συνέπειες εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐκτεταμένες χρεωκοπίες, κακοὶ ὑπολογισμοί, αἰφνίδιες καταρρεύσεις καὶ ἀπροσδόκητες περιουσίες· ἐμπορικὲς κρίσεις, ἀνεργία, περιοδικοὶ κορεσμοὶ καὶ ἐλλείψεις· ἀστάθεια καὶ πτώση ἀμοιβῶν ἐργασίας καὶ κερδῶν· οἱ ἀπώλειες ἢ τεράστια σπατάλη τοῦ πλούτου, χρόνου, καὶ προσπάθειες στὴν ἀρένα τοῦ λυσσασμένου ἀνταγωνισμοῦ. (ὅ.π., σελ. 414—16).

Ὁ Ρικάρντο στὸ βιβλίο του «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας» (ἐνοικίαση τῆς γῆς) ὑποστηρίζει: Τὰ ἔθνη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐργαστήρια γιὰ παραγωγὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ μηχανὴ κατανάλωσης καὶ παραγωγῆς. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. Οἰκονομικοὶ νόμοι κυβερνοῦν τὸν κόσμο τυφλά. Γιὰ τὸν Ρικάρντο οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τίποτα, τὸ προϊὸν εἶναι τὸ πᾶν. Στὸ κεφάλαιο 26 τῆς γαλλικῆς μετάφρασης διαβάζουμε:

Σ' ἕνα ἄτομο μὲ κεφάλαιο 20.000 λίρες στερλίνες, ποὺ τὰ κέρδη του εἶναι 2.000 λίρες τὸ χρόνο, θὰ τοῦ ἦταν ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν τὸ κεφάλαιό του μποροῦσε ν' ἀπασχολήσει ἑκατὸ ἢ χίλιους ἀνθρώπους... δὲν εἶναι παρόμοιο τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρο τοῦ ἔθνους; Δοθέντος ὅτι, τὸ καθαρὸ πραγματικὸ εἰσόδημά του, οἱ πρόσοδοί του καὶ τὰ κέρδη του θὰ ἦταν τὰ ἴδια, δὲν ἔχει καμιὰ σημασία ἂν τὸ ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα ἢ δώδεκα κατοίκους. (Ρικάρντο «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας, σελ. 234—35). . . . .

Στὴν πραγματικότητα, λέει ὁ Σιμόντε Σισμόντι, ἐκεῖνο ποὺ ἀπομένει, εἶναι νὰ ἐπιθυμίσουμε ὅτι ὁ βασιλιάς, ποὺ ἀφέθηκε ἐντελῶς μόνος στὸ νησί, νὰ ἦταν σὲ θέση, παράγοντας συνέχεια αὐτόματα, νὰ ἐκτελέσει ὅλη τὴ δουλειὰ τῆς Ἀγγλίας. (Σιμόντε Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», 2 τόμοι. Παρίσι, 1819, τ. 2ος, σελ. 33). Ἡ ὅλη παράγραφος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐδαφίου ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, πάρθηκε ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», τ. Ι, σελ. 6—7).

. . . .

Τὸ ἀφεντικὸ ποὺ ἀγοράζει τὴν ἐργασία τοῦ ἐργάτη σὲ τιμὴ τόσο χαμηλὴ ποὺ μόλις καὶ μετὰ βίας μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει τὶς πιὸ στοι-

χειώδεις ἀνάγκες του, δὲν εὐθύνεται οὔτε γιὰ τὶς χαμηλὲς ἀμοιβές, οὔτε γιὰ τὶς ἀτέλειωτες ὧρες ἐργασίας: ὁ ἴδιος εἶναι ὑποκείμενος στὸ νόμο ποὺ ἐπιβάλλει... Ἡ ἀθλιότητα εἶναι προϊὸν ὄχι τόσο πολὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τῆς δύναμης τῶν πραγμάτων. (Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», τ. Ι, σελ. 82).

....

Οἱ κάτοικοι πολλῶν διαφορετικῶν περιοχῶν τῆς Μεγάλης Βρετανίας, δὲν διαθέτουν ἱκανοποιητικὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ βελτιώσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν ὅλη τὴ γῆ τους. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ μαλλιοῦ τῶν νοτίων κομητειῶν τῆς Σκωτίας, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη διαδρομὴ σὲ πολὺ ἄσχημους δρόμους, φτάνει στὸ Γιορκσάιρ, γιὰ τὴν ἐπεξεργασία του, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης κεφαλαίων γιὰ τὴν ἐπεξεργασία στὸν τόπο του. Ὑπάρχουν πολλὲς μικρὲς βιομηχανικὲς πόλεις στὴ Μεγάλη Βρετανία, ποὺ οἱ κάτοικοί τους δὲν διαθέτουν ἱκανοποιητικὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ μεταφέρουν τὸ ἐμπόρευμα τῆς δικῆς τους βιομηχανίας στὶς μακρινὲς ἐκεῖνες ἀγορές, ποὺ ὑπάρχει ζήτηση καὶ κατανάλωση γι' αὐτό. Ἂν ὑπάρχουν ἔμποροι ἀνάμεσά τους, εἶναι κυρίως μόνο οἱ πράκτορες πλουσιοτέρων ἐμπόρων ποὺ ἑδρεύουν σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», 1ος τόμος, σελ. 326—27). ....

Τὸ ἐτήσιο προϊὸν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας κάθε ἔθνους, μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ στὴν ἀξία του ὄχι μὲ ἄλλα μέσα, ἀλλὰ μὲ τὴν αὔξηση εἴτε τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν του, ἢ μὲ τὴν αὔξηση τῶν παραγωγικῶν μέσων ἐκείνων τῶν ἐργατῶν ποὺ εἶχαν ἀπασχοληθεῖ προηγουμένως... Σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, ἀπαιτεῖται σχεδὸν πάντοτε ἕνα πρόσθετο κεφάλαιο. (ὅ.π., σελ. 306—307). ....

....

Ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πρέπει, ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, νὰ προηγηθεῖ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασία μπορεῖ, ὅλο καὶ περισσότερο νὰ καταμερίζεται σὲ ἀναλογία μὲ τὴν προηγηθεῖσα ὅλο καὶ μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. Ἡ ποσότητα τῶν ὑλικῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπεξεργαστεῖ ὁ ἴδιος ἀριθμὸς ἀνθρώπων, αὐξάνεται σὲ μεγάλη ἀναλογία, καθὼς ἡ ἐργασία καταμερίζεται ὅλο καὶ περισσότερο· καὶ καθὼς οἱ λειτουργίες κάθε ἐργάτη ἀποκτοῦν προοδευτικὰ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπλοποίησης, μιὰ ποικιλία νέων μηχανῶν ἐφευρίσκεται γιὰ νὰ διευκολύνει καὶ νὰ συντομεύσει τὶς λειτουργίες αὐτές. Ἔτσι, καθὼς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας προοδεύει, γιὰ νὰ ὑπάρξει σταθερὴ ἀπασχόληση σ' ἕνα ἴσο ἀριθμὸ ἐργατῶν, πρέπει ἐκ τῶν προτέρων νὰ συσσωρευτεῖ ἕνα ἴσο ἀπόθεμα προμηθειῶν κι ἕνα ἀπόθεμα ὑλικῶν καὶ ἐργαλείων μεγαλύτερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦταν ἀπαραίτητο σὲ μιὰ πιὸ καθυστερημένη κατάσταση πραγμάτων. Ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν σὲ κάθε ἐπιχειρηματικὸ κλάδο αὐξάνεται γενικὰ μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σ' αὐτὸ τὸν κλάδο, ἢ μᾶλλον εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους ποὺ τοὺς δίνει τὴ δυνατότητα ν' ἀποτελέσουν τάξη καὶ νὰ ὑποδιαιρεθοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτό. (ὅ.π., σελ. 241—42). ....

....

Ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀπαραίτητη γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ἡ μεγάλη αὐτὴ βελτίωση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ συσσώρευση αὐτὴ ὁδηγεῖ φυσιολογικὰ στὴ βελτίωση αὐτή. Τὸ ἄτομο ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ἀπόθεμά του στὴ συντήρηση ἐργασίας, ἀναγκαστικά, ἐπιθυμεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ παράγει ὅσο

εἶναι δυνατὸ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προσπαθεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ πετύχει τὴν καλύτερη δυνατὴ διανομὴ τῆς ἀπασχόλησης μεταξὺ τῶν ἐργατῶν του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ τοὺς ἐφοδιάσει μὲ τὶς καλύτερες μηχανὲς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφεύρει ἢ ν' ἀγοράσει. Ἡ ἱκανότητά του σ' ἀμφότερες τὶς προοπτικὲς αὐτὲς βρίσκεται γενικὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἀποθέματός του, ἢ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων ποὺ τὸ ἀπόθεμά του μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει. Ἔτσι, ἡ ποσότητα τῆς βιομηχανίας σὲ κάθε χώρα, ὄχι μόνο αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀποθέματος ποὺ τὴν ἐνεργοποιεῖ, ἀλλά, σὰν ἀπόρροια αὐτῆς τῆς αὔξησης, ἡ ἴδια ποσότητα βιομηχανίας παράγει μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. (ὅ.π., σελ. 242).

Δηλαδὴ ὑ π ε ρ π α ρ α γ ω γ ή.

Περισσότερο ἐκτεταμένοι συνδυασμοὶ παραγωγικῶν δυνάμεων... στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία μέσα ἀπὸ τὴν ἑνοποίηση πιὸ πολυάριθμων καὶ πιὸ ποικίλων ἀνθρώπινων καὶ φυσικῶν δυνάμεων γιὰ ἐπιχειρήσεις σὲ μεγαλύτερη κλίμακα. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἤδη ἕνας ἀριθμὸς περιπτώσεων μὲ στενότερους δεσμοὺς μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν βασικῶν βιομηχανικῶν κλάδων. Ἔτσι μεγάλοι βιομήχανοι θὰ προσπαθήσουν ν' ἀποκτήσουν μεγάλες κτηματικὲς περιουσίες, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτιῶνται ἀπὸ ἄλλους τουλάχιστο γιὰ ἕνα μέρος τῶν πρώτων ὑλῶν ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴ βιομηχανία τους· ἢ θὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐμπορικὴ ἑταιρία συνδεμένη μὲ τὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις τους καὶ θὰ πουλοῦν ὄχι μόνο τὰ δικά τους προϊόντα, ἀλλὰ θ' ἀγοράζουν καὶ θὰ πουλοῦν λιανικὰ ἄλλα εἴδη ἀγαθῶν στοὺς ἐργάτες τους. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὑπάρχουν μερικοὶ ἰδιοκτῆτες ἐργοστασίων ποὺ ἀπασχολοῦν μεταξὺ δέκα καὶ δώδεκα χλιάδων ἐργατῶν... παρόμοιοι συνδυασμοὶ διαφορετικῶν κλάδων παραγωγῆς κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ἑ ν ὸ ς ἀνθρώπου, μικρὰ κράτη ἢ ἐπαρχίες μέσα στὸ ἴδιο τὸ κράτος, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστοι. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἰδιοκτῆτες ὀρυχείων κοντὰ στὸ Μ π ί ρ μ ι γ χ α μ ἀνέλαβαν πρόσφατα ὅ λ η τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς σιδήρου, ποὺ ἦταν προηγούμενα στὰ χέρια ἀρκετῶν διαφορετικῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ ἰδιοκτητῶν. Βλέπε «Τριμηνιαία επιθεώρηση τῆς μεταλλευτικῆς περιοχῆς τοῦ Μπίρμιγχαμ», Νο 3, 1838. Τελικά, στὶς μεγάλες μετοχικὲς εταιρίες, ποὺ ἔγιναν τόσο πολυάριθμες, βρίσκουμε ἐκτεταμένους συνδυασμοὺς τῶν οἰκονομικῶν πόρων π ο λ λ ῶ ν μεριδιούχων μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ γνώση καὶ τὴν ἐξειδίκευση ἄλλων πρὸς τοὺς ὁποίους ἀνατίθεται ἡ ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι δυνατὸ γιὰ πολλοὺς κεφαλαιοκράτες νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς ἀποταμιεύσεις τους μ' ἕναν πολυδιάστατο τρόπο καὶ ἀκόμα νὰ τὶς ἐπενδύσουν ταυτόχρονα στὴ γεωργική, βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ παραγωγή. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνουν καὶ τὰ συμφέροντά τους πολυδιάστατα καὶ ν' ἀρχίσει νὰ ξεθωριάζει ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὰ γεωργικά, βιομηχανικὰ καὶ ἐμπορικὰ συμφέροντα. Ἀλλὰ ἡ μεγαλύτερη εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ ἐπενδυθεῖ γόνιμα μὲ τοὺς πιὸ ποικίλους τρόπους, ἀναπόφευκτα μεγαλώνει τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἰδιοκτήτριες καὶ μὴ ἰδιοκτήτριες τάξεις. (Βίλχελμ Σκουλζ, «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», σελ. 40—41).

Τὸ τεράστιο κέρδος ποὺ ἀντλοῦν οἱ ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀθλιότητα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴ βιομηχανία, τόσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ἐνοίκιο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴν κλίμακα τοῦ κέρδους ἀπό τὶς ἀδυναμίες τοῦ προλεταριάτου (πορνεία, ἀλκοολισμός, ἐνεχυροδανεισμός).

Καθὼς τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία συνενώνονται κάτω ἀπὸ ἕνα ἄτομο καὶ καθὼς τὸ κεφάλαιο ἀποκτᾶ τὴ δυνατότητα, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του, νὰ συνδυάζει διαφορετικοὺς κλάδους παραγωγῆς, ἡ συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αὐξάνει καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσά τους μειώνεται.

Ἀδιαφορία πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ εἴκοσι μάρκες λοταρίας τοῦ Σμιθ (¹).

Τὸ καθαρὸ καὶ ἀκαθάριστο εἰσόδημα τοῦ Σαίη.

Ἡ γαιοπρόσοδος

Τὸ δίκαιο τῶν γαιοκτημόνων μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ πίσω στὰ χρόνια τῆς ληστείας (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Οἱ ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τόμ. 1, σελ. 136). Οἱ γαιοκτήμονες, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, θέλουν νὰ θερίζουν ἐκεῖ ποὺ ποτέ δὲν ἔσπειραν καὶ ἀπαιτοῦν ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ φυσικὸ προϊὸν τῆς γῆς. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τομ. 1, σελ. 44).

> Ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανείς, συχνὰ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα λογικὸ κέρδος ἢ τόκος γιὰ τὸ κεφάλαιο ποὺ δαπανήθηκε ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς. Αὐτό, ἀναμφίβολα, μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐν μέρει γιὰ ἀρκετὲς περιπτώσεις... Ὁ γαιοκτήμονας ἀξιώνει ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ χέρσα γῆ καὶ ὁ ὑποτιθέμενος τόκος ἢ κέρδος γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς βελτίωσης εἶναι μιὰ προσθήκη στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ πρόσοδο. Ἐπιπλέον, οἱ βελτιώσεις αὐτὲς δὲν γίνονται πάντοτε ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ γαιοκτήμονα, ἀλλὰ ὁρισμένες φορὲς ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ ἐνοικιαστῆ. Ὡστόσο, ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμὴ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἐνοικίασης, ὁ γαιοκτήμονας ἀπαιτεῖ πάλι τὴν ἴδια αὔξηση ἐνοικίου, σὰ νὰ εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ αὐτὸς ὅλες τὶς βελτιώσεις.
>
> Ὁρισμένες φορές ἀξιώνει ἐνοίκιο γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται καμιὰ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση γιὰ τὴ βελτίωσή τους. (ὅ.π., σελ. 131).

(¹) Πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ τοῦ Μάρξ στὸ παρακάτω ἐδάφιο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἄνταμ Σμὶθ «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 94: «Σὲ μιὰ ἀπόλυτα δίκαιη λοταρία, αὐτοὶ ποὺ κερδίζουν, πρέπει νὰ κερδίσουν ὅλα ὅσα ἔχασαν αὐτοὶ ποὺ τράβηξαν τοὺς λευκοὺς λαχούς. Σ' ἕνα ἐπάγγελμα ὅπου εἴκοσι ἀποτυχαίνουν γιὰ ἕναν ποὺ πετυχαίνει, αὐτὸς ὁ ἕνας πρέπει νὰ κερδίσει ὅλα ὅσα θὰ κέρδιζαν οἱ εἴκοσι ἀποτυχημένοι».

Ὁ Σμίθ ἀναφέρει σὰν παράδειγμα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση τὸ φύκι, ἕνα εἶδος θαλασσίας ἀγριάδας πού, ὅταν καεῖ, ἀποδίδει ἕνα ἀλκαλικὸ ἅλας χρήσιμο γιὰ τὴν κατασκευὴ γυαλιοῦ, σαπουνιοῦ, κλπ. Τὸ φυτὸ αὐτὸ βλασταίνει σὲ διάφορα μέρη τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἰδιαίτερα στὴ Σκωτία, ἀλλὰ μόνο πάνω σὲ βράχους ποὺ βρίσκονται μέσα στὰ ὅρια τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ νεροῦ καὶ σκεπάζονται δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔτσι τὸ προϊόν αὐτὸ ποτὲ δὲν αὐξήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ὡστόσο, ὁ γαιοκτήμονας ποὺ τὰ ὅρια τοῦ τσιφλικιοῦ του περιλαμβάνουν καὶ τὴν παραλία μὲ τὴν ἀγριάδα αὐτή, ἀπαιτεῖ γιὰ τὴν παραλία τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐνοίκιο ποὺ ἀπαιτεῖ καὶ γιὰ τοὺς σιτοβολῶνες. Ἡ θάλασσα στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῶν νησιῶν Σέτλαντ περνᾶ τὸ συνηθισμένο μέτρο σὲ ἀφθονία ψαριῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ στήριγμα ἐπιβίωσης τῶν κατοίκων τους. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὸ προϊὸν αὐτὸ τῆς θάλασσας, πρέπει νὰ κατοικήσουν στὴ γειτονικὴ στεριά. Τὸ ἐνοίκιο ποὺ παίρνει ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ἀνάλογο ὄχι πρὸς αὐτὰ ποὺ μπορεῖ νὰ κερδίσει ὁ ἀγρότης ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ πρὸς αὐτὰ ποὺ μπορεῖ νὰ κερδίσει τόσο ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα (ὅ.π., σ. 131)

Αὐτὸ τὸ νοίκι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν προϊὸν ἐκείνων τῶν δυνάμεων τῆς φύσης ποὺ τὴ χρήση τους ἐκμισθώνει ὁ γαιοκτήμονας στὸν ἀγρότη. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἔκταση τῶν δυνάμεων τῆς φύσης ἢ μὲ ἄλλα λόγια ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποτιθέμενη φυσικὴ ἢ τεχνητὴ γονιμότητα τῆς γῆς. Εἶναι τὸ ἔργο τῆς φύσης ποὺ παραμένει ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν ἢ ἀποζημιωθοῦν ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν δουλειὰ τοῦ ἀνθρώπου. (ὅ.π., σελ. 324 - 5). . . . .

. . . . Ἔτσι ἡ γαιοπρόσοδος θεωρούμενη σὰν τιμὴ ποὺ πληρώθηκε γιὰ τὴ χρήση τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ της μονοπωλιακὴ τιμή. Δὲν εἶναι καθόλου ἀνάλογη πρὸς αὐτὸ ποὺ ὁ γαιοκτήμονας μπορεῖ νὰ δαπάνησε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς ἢ πρὸς αὐτὸ ποὺ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πάρει· ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ ποὺ ὁ ἀγρότης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δώσει. (ὅ.π., σελ .131) . . . .

. . . . Οἱ γαιοκτήμονες εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις (οἱ «τρεῖς μεγάλες, ἀρχικὲς καὶ συστατικὲς τάξεις τῆς πολιτισμένης κοινωνίας», εἶναι κατὰ τὸ Σμὶθ αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ νοίκι, αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ κέρδος), ποὺ τὸ εἰσόδημά τους δὲν τοὺς κοστίζει οὔτε ἐργασία, οὔτε φροντίδα, ἀλλὰ ἔρχεται σ' αὐτούς, σὰ νὰ λέμε, ἀπὸ μόνο του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε δικό τους σχέδιο ἢ πρόγραμμα. (ὅ.π., σελ. 230).

Εἴδαμε ἤδη μὲ τί τρόπο τὸ μέγεθος τοῦ ἐνοικίου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητας τῆς γῆς.

Ἡ γαιοπρόσοδος δὲν ποικίλλει μόνο ἀνάλογα μὲ τὴ γ ο ν ι μ ό τ η τ α τῆς γῆς, ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ προϊόν της, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ θέση της, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ γονιμότητά της. (ὅ.π., σελ. 133).

. . . .

Τὸ προϊὸν τῶν χωραφιῶν, τῶν ὀρυχείων, καὶ τῶν ἁλιευτικῶν περιοχῶν, ὅταν ἡ φυσική τους γονιμότητα εἶναι ἴση, εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὴν κατάλληλη ἐφαρμογὴ τῶν κεφαλαίων ποὺ ἐπενδύθηκαν στὶς περιπτώσεις αὐτές. Ὅταν τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα καὶ ἐξίσου καλὰ χρησιμοποιημένα, τὸ προϊὸν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴ φυσική τους γονιμότητα. (ὅ.π., σελ. 249).

Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Σμίθ εἶναι σημαντικές, γιατὶ μειώνουν τὴ γαιοπρόσοδο, ἐκεῖ ὅπου τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς καὶ τὸ κεφάλαιο εἶναι ἴσα πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητας τῆς γῆς. Αὐτὸ φανερώνει καθαρὰ τὴ διαστροφὴ τῶν ἰδεῶν στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ μετατρέπει τὴ γονιμότητα τῆς γῆς σὲ προσδιοριστικὸ τοῦ γαιοκτήμονα.

Ἀλλὰ ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ γαιοπρόσοδο ὅπως ἀκριβῶς διαμορφώνεται.

Ἡ γαιοπρόσοδος καθιερώνεται μέσα ἀπὸ τὸν ἀ γ ώ ν α μ ε τ α ξ ὺ ἐ ν ο ι κ ι α σ τ ῆ κ α ὶ γ α ι ο κ τ ή μ ο ν α. Σ' ὅλη τὴν πολιτικὴ οἰκονομία βρίσκουμε ὅτι ἡ ἐχθρικὴ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων, πάλη καὶ πόλεμος, ἀναγνωρίζονται σὰν βάση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης.

Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ σχέση γαιοκτήμονα καὶ ἐνοικιαστῆ.

Ρυθμίζοντας τοὺς ὅρους τῆς ἐνοικίασης, ὁ γαιοκτήμονας ἐπιδιώκει νὰ μὴν ἀφήσει στὸν ἐνοικιαστὴ μερίδιο προϊόντος μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κεφαλαίου μὲ τὸ ὁποῖο θὰ προμηθευτεῖ τὸ σπόρο, θα πληρώσει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας καὶ θὰ ἀγοράσει καὶ θὰ συντηρήσει τὰ ζῶα καὶ ἄλλα γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Στὸ μερίδιο αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ συνηθισμένα κέρδη τοῦ γεωργικοῦ κεφαλαίου στὴν περιοχή. Εἶναι φανερὸ τὸ μικρότερο μερίδιο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀρκεστεῖ ὁ ἐνοικιαστὴς χωρὶς νὰ εἶναι ὁ χαμένος. Ὁ γαιοκτήμονας σπάνια ἐννοεῖ ν' ἀφήσει κάτι περισσότερο στὸν ἐνοικιαστή. Ὁποιοδήποτε μέρος τοῦ προϊόντος, ἤ, πράγμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο, ὁποιοδήποτε μέρος τῆς τιμῆς, ὑπερβαίνει τὸ μερίδιο τοῦ ἐνοικιαστῆ, ὁ γαιοκτήμονας φυσικὰ ἐπιδιώκει νὰ τὸ ἰδιοποιεῖται σὰν πρόσοδο τῆς γῆς του, πρόσοδος ποὺ εἶναι προφανῶς ἡ ὑψηλότερη ποὺ μπορεῖ ὁ ἐνοικιαστὴς νὰ πληρώσει κάτω ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα τῆς γῆς... Τὸ μερίδιο αὐτό... μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ φυσικὴ γαιοπρόσοδος, ἢ τὸ ἐνοίκιο μὲ τὸ ὁποῖο πράγματι ἡ γῆ θὰ μποροῦσε κατὰ κύριο λόγο νὰ ἐνοικιαστεῖ. (ὅ.π., σελ. 130 - 31). . . . .

. . . .

Οἱ γαιοκτήμονες, λέει ὁ Σαίη, ἐφαρμόζουν ἕνα εἶδος μονοπωλίου ἐναντίον τῶν ἐνοικιαστῶν. Ἡ ζήτηση γιὰ τὸ ἐμπόρευμά τους, ποὺ εἶναι ἡ γῆ, εἶναι ἱκανὴ γιὰ μιὰ ἀπεριόριστη ἐπέκταση· ἀλλὰ ἡ προσφορὰ μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο... Ἡ

συμφωνία πού ἔγινε ἀνάμεσα στό γαιοκτήμονα καί τόν ἐνοικιαστή εἶναι πάντοτε ὅσο γίνεται πιό εὐνοϊκή γιά τόν πρῶτο... Ἐκτός ἀπό τό πλεονέκτημα πού ὁ γαιοκτήμονας ἀντλεῖ ἀπό τή φύση τῆς συναλλαγῆς, ἀντλεῖ κι ἄλλο πλεονέκτημα ἀπό τή θέση του, τή μεγαλύτερη περιουσία του, τῆς ὑπόληψης καί τῆς κοινωνικῆς σειρᾶς του. Ἀλλά τό πρῶτο ἀπό τά πλεονεκτήματα αὐτά εἶναι ἀπό μόνο του ἀρκετό γιά νά δίνει κάθε στιγμή τή δυνατότητα στό γαιοκτήμονα νά ἐπωφελεῖται ἀπό τά εὐνοϊκά δεδομένα τῆς γῆς. Ἡ διάνοιξη ἑνός καναλιοῦ ἤ ἑνός δρόμου καί μιά αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς εὐημερίας σέ μιά περιοχή πάντοτε ἀνεβάζουν τήν τιμή τοῦ ἐνοικίου... Κάτι περισσότερο, ἀκόμα κι ἄν ὁ ἔνοικος κάνει βελτιώσεις μέ δικά του ἔξοδα στή γῆ πού τοῦ δόθηκε, μπορεῖ νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο αὐτό μόνο ὅσο διαρκεῖ τό ἐνοικιαστήριο. Ὅταν λήξει τό ἐνοικιαστήριο, τό κεφάλαιο αὐτό παραμένει στά χέρια τοῦ γαιοκτήμονα. Ἀπό τή στιγμή αὐτή καί μετά, ἐκεῖνος πού καρπώνεται τό κέρδος, γιατί τώρα τό ἐνοίκιο αὐξήθηκε ἀνάλογα, εἶναι ὁ γαιοκτήμονας, μολονότι δέν ἦταν αὐτός πού ἔκανε τήν ἀρχική δαπάνη. (Ζάν Βαπτιστής Σαίη, «Οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τ. ΙΙ, σελ. 142-3)

. . . .

Τό ἐνοίκιο, θεωρούμενο σάν τιμή πού πληρώνεται γιά τή χρήση τῆς γῆς, εἶναι φυσιολογικά τό ὑψηλότερο πού μπορεῖ νά πληρώσει ὁ ἐνοικιαστής μέ βάση τά πραγματικά δεδομένα τῆς γῆς. (Σμίθ, τ. Ι, σελ. 130). . . . .

. . . .

Ἡ πρόσοδος ἑνός ἀκινήτου ἐπί τῆς ἐπιφανείας συνήθως συμποσοῦται στό ὑποτιθέμενο ἕνα τρίτο τοῦ ἀκαθαρίστου προϊόντος· καί εἶναι γενικά μιά πρόσοδος σίγουρη καί ἀνεξάρτητη ἀπό τίς περιστασιακές διακυμάνσεις τῆς συγκομιδῆς. (ὅ.π., σελ. 153) . . . .

. . . .

Σπάνια εἶναι ἡ πρόσοδος μικρότερη ἀπό τό ἕνα τέταρτο καί συχνά μεγαλύτερη ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ ὁλικοῦ προϊόντος. (ὅ.π., σελ. 325).

Ἡ γαιοπρόσοδος δέ μπορεῖ νά πληρωθεῖ σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τῶν ἐμπορευμάτων. Λόγου χάρη, σέ πολλές περιοχές δέν πληρώνεται ἐνοίκιο γιά πέτρες.

Τά τμήματα τοῦ προϊόντος τῆς γῆς πού μποροῦν συνήθως νά μεταφερθοῦν στήν ἀγορά, εἶναι μόνο ἐκεῖνα πού ἡ συνηθισμένη τιμή τους ἐπαρκεῖ ν' ἀντικαταστήσει τό κεφάλαιο πού πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν προώθησή τους, μαζί μέ τά συνηθισμένα κέρδη του. Ἄν ἡ συνηθισμένη τιμή τά ὑπερκαλύπτει αὐτά, τό παραπανίσιο τμῆμα της θά περιέλθει φυσιολογικά στή γαιοπρόσοδο. Ἄν δέν τά ὑπερκαλύπτει, μολονότι τό ἐμπόρευμα μπορεῖ νά προωθηθεῖ στήν ἀγορά, δέ μπορεῖ ν' ἀποδώσει πρόσοδο στό γαιοκτήμονα. Ἄν ἡ τιμή ὑπερκαλύπτει ἤ ὄχι, ἐξαρτιέται ἀπό τή ζήτηση. (ὅ.π., σελ. 132).

. . . .

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ πρόσοδος μπαίνει στά συστατικά πού ἀποτελοῦν τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων μέ τρόπο διαφορετικό ἀπό τούς μισθούς καί τό κέρδος. Ὑψηλοί ἤ χαμηλοί μισθοί καί κέρδος εἶναι οἱ αἰτίες τῶν χαμηλῶν ἤ ὑψηλῶν τιμῶν· ὑψηλή ἤ χαμηλή πρόσοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν τιμῶν. (ὅ.π., σελ. 132).

'Ανάμεσα στὰ π ρ ο ϊ ό ν τ α ποὺ πάντοτε ἀποφέρουν πρόσοδο εἶναι ἡ τροφή.

«Καθὼς οἱ ἄνθρωποι, ὅπως ὅλα τ' ἄλλα ζῶα, πολλαπλασιάζονται φυσιολογικὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὰ μέσα ἐπιβίωσής τους, ἡ τροφὴ εἶναι πάντοτε, λίγο ἢ πολύ, σὲ ζήτηση. Ἡ τροφὴ μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει ἢ νὰ ἐλέγχει μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας καὶ πάντοτε θὰ βρίσκεται κάποιος ποὺ θὰ εἶναι πρόθυμος νὰ κάνει κάτι γιὰ τὴν ἀπόκτησή της. Πράγματι, ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ μπορεῖ ν' ἀγοράσει, δὲν εἶναι πάντοτε ἴση πρὸς ἐκείνη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συντηρήσει, ἂν διευθυνόταν μὲ τὸν πιὸ οἰκονομικὸ τρόπο, ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν ἀμοιβῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἀμοίβεται κάποτε ἡ ἐργασία. 'Αλλὰ μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει τόση ποσότητα ἐργασίας, ὅση μπορεῖ νὰ συντηρήσει σύμφωνα μὲ τὴν τιμὴ ποὺ ἐπικρατεῖ γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐργασίας στὴ γειτονικὴ περιοχή.

'Αλλὰ ἡ γῆ, σχεδὸν σὲ κάθε περίπτωση, παράγει ποσότητα τροφῆς μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ συντηρήσει ὅλη τὴν ἐργασία, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ προωθήσει τὴν τροφὴ στὴν ἀγορὰ μὲ τὸν πιὸ φιλελεύθερο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συντηρεῖται ποτὲ ἡ ἐργασία αὐτή. Τὸ πλεόνασμα, ἐπίσης, εἶναι πάντοτε περισσότερο ἀπὸ ἱκανοποιητικὸ γιὰ ν' ἀντικαταστήσει τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπενδύθηκε στὴν ἐργασία αὐτή, μαζὶ μὲ τὰ κέρδη του. Ἔτσι, πάντοτε, κάτι ἀπομένει σὰν πρόσοδος γιὰ τὸν γαιοκτήμονα. (ὅ.π., σελ. 132 - 3).

. . . . Ἡ τροφὴ εἶναι κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὄχι μόνο ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς προσόδου, ἀλλὰ κάθε ἄλλο τμῆμα τοῦ προϊόντος τῆς γῆς ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδίδει πρόσοδο, παίρνει αὐτὸ τὸ μέρος τῆς ἀξίας του ἀπὸ τὴ βελτίωση τῶν δυνάμεων ἐργασίας, παράγοντας τροφὴ μὲ τὸν τρόπο τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. (ὅ.π., σελ. 147). . . . .

. . . . Ἡ ἀνθρώπινη τροφὴ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ μόνο προϊὸν τῆς γῆς ποὺ πάντοτε καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποδίδει μιὰ πρόσοδο στὸ γαιοκτήμονα. (ὅ.π., σελ. 147). . . . .

Οἱ χῶρες εἶναι πυκνοκατοικημένες ὄχι σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὸ προϊόν τους μπορεῖ νὰ ντύσει καὶ νὰ στεγάσει, ἀλλὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ μπορεῖ νὰ θρέψει. (ὅ.π., σελ. 149). . . . .

. . . . Μετὰ τὴν τροφή, τὸ ντύσιμο καὶ ἡ στέγαση εἶναι οἱ δυὸ μεγάλες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. (ὅ.π., σελ. 147). . . . .»

Αὐτὰ γενικὰ ἀποφέρουν μία πρόσοδο, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικά.

Ἂς δοῦμε τώρα πὼς ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι ποὺ θὰ ἦταν πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας.

[1] Ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. I, σελ. 146).

[2] Μάθαμε ἤδη ἀπὸ τὸν Σαίη πὼς ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τοὺς σιδηροδρόμους κτλ., καὶ μὲ τὴ βελτίωση,

ἀσφάλεια καὶ πολλαπλασιασμὸ τῶν μέσων ἐπικοινωνίας.

[3] ...κάθε βελτίωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τείνει, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ν' αὐξήσει τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο, ν' αὐξήσει τὸν πραγματικὸ πλοῦτο τοῦ γαιοκτήμονα, τὴν ἀγοραστική του δύναμη ἐπὶ τῆς ἐργασίας ἢ ἐπὶ τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων. ....

....
Ἡ ἐπέκταση τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τείνει ν' αὐξήσει τὴ γαιοπρόσοδο ἄμεσα. Τὸ μερίδιο τοῦ γαιοκτήμονα ἀπὸ τὸ προϊὸν ἀναγκαστικὰ αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ προϊόντος. ....

....
Αὐτὴ ἡ αὔξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς τῶν μερῶν ἐκείνων τοῦ ἀκατέργαστου προϊόντος τῆς γῆς... ἡ αὔξηση στὴν τιμὴ τῶν ζώων, λογουχάρη, τείνει ἐπίσης πρὸς μιὰ ἄμεση αὔξηση τῆς γαιοπροσόδου καὶ μάλιστα σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀναλογία. Ἡ πραγματικὴ ἀξία τοῦ μεριδίου τοῦ γαιοκτήμονα, ὁ πραγματικός του ἔλεγχος πάνω στὴν ἐργασία ἄλλων ἀνθρώπων, ὄχι μόνο αὐξάνεται ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία τοῦ μεριδίου του πρὸς τὸ σύνολο τοῦ προϊόντος αὐξάνεται μαζὶ μὲ τὸ προϊόν. Τὸ προϊὸν αὐτό, μετὰ τὴν αὔξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς του, δὲν ἀπαιτεῖ γιὰ τὴ συγκέντρωσή του περισσότερη ἀπὸ πρὶν ἐργασία. Ἔτσι, μιὰ μικρότερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος θὰ εἶναι ἀρκετὴ ν' ἀντικαταστήσει, μὲ τὸ συνηθισμένο κέρδος, τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐργασία αὐτή. Κατὰ συνέπεια, μιὰ μεγαλύτερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος πρέπει ν' ἀνήκει στὸ γαιοκτήμονα. (δ.π., σελ. 228 - 9).

Ἡ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ ἀκατέργαστα προϊόντα καὶ ἡ συνακόλουθη αὔξηση στὴν ἀξία τους μπορεῖ ἐν μέρει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς αὔξησης τῶν ἀναγκῶν. Ἀλλὰ κάθε νέα ἀνακάλυψη καὶ κάθε νέα ἐφαρμογὴ στὴ βιομηχανία μιᾶς πρώτης ὕλης ποὺ προηγούμενα δὲν χρησιμοποιοῦνταν καθόλου ἢ χρησιμοποιοῦνταν σπάνια, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ αὔξηση στὴ γαιοπρόσοδο. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἐνοίκιο τῶν ἀνθρακωρυχείων παρουσίασε τεράστια αὔξηση ὅταν εἰσήχθηκαν οἱ σιδηρόδρομοι, τὰ ἀτμόπλοια, κτλ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ ποὺ ὁ γαιοκτήμονας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευή, τὶς ἀνακαλύψεις καὶ τὴν ἐργασία, ὑπάρχει καὶ ἕνα ἄλλο ποὺ θὰ δοῦμε ἀμέσως.

[4] Ὅλες αὐτὲς οἱ βελτιώσεις στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις ἐργασίας, ποὺ τείνουν ἄμεσα νὰ μειώσουν τὴν πραγματικὴ τιμὴ τῆς κατασκευῆς, τείνουν ἔμμεσα ν' αὐξήσουν τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο. Ὁ γαιοκτήμονας ἀνταλλάσσει τὸ μέρος ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ἀκατέργαστο προϊόν του, ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὴ δική του κατανάλωση, ἤ, αὐτὸ ποὺ καταλήγει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, ἀνταλλάσσει τὴν τιμὴ αὐτοῦ τοῦ παραπανίσιου μέρους μὲ κατεργασμένα προϊόντα. Ὁτιδήποτε μειώνει τὴν τιμὴ τοῦ κατεργασμένου προϊόντος, αὐξάνει τὴν τιμὴ τοῦ ἀκατέργαστου. Μιὰ ἴση ποσότητα ἀκατέργα-

στου προϊόντος γίνεται έτσι ισοδύναμη πρός μιά μεγαλύτερη ποσότητα έπεξεργασμένου προϊόντος· καί ό γαιοκτήμονας άποκτά τή δυνατότητα ν' άγοράσει μεγαλύτερη ποσότητα εύκολιών, κοσμήματα ή πολυτέλειες, πού τόν συγκινοῦν. (ό.π., σελ. 229).

'Αλλά εἶναι ἀνόητο νά συμπεράνουμε, ὅπως κάνει ὁ Σμίθ, ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι πού εἶναι πρός ὄφελος τῆς κοινωνίας, ἄρα καί τό συμφέρο του, εἶναι πάντοτε ταυτόσημο μέ τό συμφέρο τῆς κοινωνίας. (ό.π., σελ. 230). Στό οἰκονομικό σύστημα, κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τό συμφέρο πού ἔχει ἕνα ἄτομο ἀπό τήν κοινωνία εἶναι σέ ἀντίστροφη ἀναλογία πρός τό συμφέρο πού ἔχει ἡ κοινωνία ἀπό τό ἄτομο αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς τό συμφέρο πού ἔχει ὁ τοκογλύφος ἀπό τόν ἄσωτο δέν εἶναι καθόλου ταυτόσημο μέ τό συμφέρο τοῦ ἀσώτου.

'Αναφέρουμε μόνο παροδικά τήν ἔμμονη ἰδέα τοῦ γαιοκτήμονα μέ τό μονοπώλιο πού κατευθύνεται ἐνάντια στήν ἔγγειο ἰδιοκτησία, ξένων χωρῶν, πού εἶναι ἡ αἰτία, γιά παράδειγμα, τῶν Νόμων περί σιτηρῶν. Θά παρακάμψουμε ἐπίσης, τή μεσαιωνική δουλοπαροικία, τή δουλεία στίς ἀποικίες καί τήν καταπίεση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ — τούς μεροκαματιάρηδες — στή Μεγάλη Βρετανία. Ἄς περιοριστοῦμε στίς προτάσεις τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

[1] Τό ἐνδιαφέρο τοῦ γαιοκτήμονα γιά τήν εὐημερία τῆς κοινωνίας σημαίνει, σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅτι εἶναι ἐνδιαφέρο γιά τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ της, τῆς παραγωγῆς της καί τῶν ἀναγκῶν της· μέ μιά λέξη, γιά τήν αὔξηση τοῦ πλούτου. Καί ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου εἶναι, ἄν οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις μου εἶναι σωστές, ταυτόσημη μέ τήν αὔξηση τῆς ἀθλιότητας καί τῆς δουλείας. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν αὔξηση ἐνοικίων καί στήν αὔξηση τῆς ἀθλιότητας εἶναι ἕνα παράδειγμα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ γαιοκτήμονα γιά τήν κοινωνία, γιατί μιά αὔξηση στό ἐνοίκιο κατοικίας σημαίνει ἐπίσης αὔξηση τῆς γαιοπροσόδου — ὁ τόκος ἀπό τή γῆ ὅπου στέκεται τό σπίτι.

[2] Σύμφωνα μέ τούς ἴδιους τούς πολιτικούς οἰκονομολόγους, τό ἐνδιαφέρο τοῦ γαιοκτήμονα βρίσκεται σέ ὀξεῖα ἀντίθεση πρός τό συμφέρο τοῦ ἐνοικιαστοῦ καί κατά συνέπεια πρός ἕνα ἀξιόλογο τμῆμα τῆς κοινωνίας.

[3] Ὁ γαιοκτήμονας εἶναι σέ θέση νά ζητήσει τόσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπό τόν σέμπρο, ὅσο χαμηλότερες ἀμοιβές ἐργασίας πληρώνει ὁ τελευταῖος. Καί ὅσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπαιτεῖ ὁ γαιοκτήμονας, τόσο πιό χαμηλά πιέζει τίς

ἀμοιβὲς ἐργασίας ὁ σέμπρος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτήμονα βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη γῆς, ὅπως ἀκριβῶς τὸ συμφέρο τοῦ βιομηχάνου βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τῶν ἐργατῶν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση, συμπιέζονται οἱ μισθοὶ στὸ μίνιμουμ.

[4] Ἀφοῦ μιὰ πραγματικὴ μείωση στὴν τιμὴ τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων ἀνεβάζει τὴ γαιοπρόσοδο, ὁ γαιοκτήμονας ἔχει ἄμεσο συμφέρο ἀπὸ τὴ συμπίεση τῶν ἀμοιβῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπὸ τὴν ὑπερπαραγωγὴ καὶ ἀπὸ κάθε ἀθλιότητα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ βιομηχανία.

[5] Ἔτσι τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτήμονα, ὄχι μόνο δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ὀξεῖα ἀντίθεση πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν σέμπρων, τῶν ἐργατῶν γῆς, τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τὸ συμφέρο ἀκόμα καὶ ἑνὸς γαιοκτήμονα δὲν εἶναι ταυτόσημο οὔτε κἂν μὲ τὸ συμφέρο ἑνὸς ἄλλου γαιοκτήμονα. Θὰ ρίξουμε τώρα μιὰ ματιὰ στὸν ἀνταγωνισμό.

Μιλώντας γενικά, ἡ μεγάλη καὶ ἡ μικρὴ γαιοκτησία βρίσκονται στὴν ἴδια σχέση ἡ μιὰ πρὸς τὴν ἄλλη, ὅπως τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο κεφάλαιο. Ἐπιπρόσθετα, ὑπάρχουν εἰδικὲς περιστάσεις ποὺ ὁδηγοῦν ἀλάνθαστα στὴ συσσώρευση μεγάλης γαιοκτησίας μὲ τὴν ἀπορρόφηση μικρῶν ἰδιοκτησιῶν.

[1] Πουθενὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ ποσότητα τοῦ ἐξοπλισμοῦ δὲν πέφτουν τόσο πολὺ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος, ὅσο στὴν γαιοκτησία. Παρόμοια, πουθενὰ ἡ δυνατότητα τῆς πολύπλευρης ἐκμετάλλευσης τῆς ἐξοικονόμησης κόστους παραγωγῆς καὶ τοῦ ἀποτελεσματικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας δὲν αὐξάνει περισσότερο σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος ἀπ' ὅ,τι στὴ σφαίρα αὐτή. Ὅποιο κι' ἂν εἶναι τὸ μέγεθος ἑνὸς χωραφιοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἀνάγκη γιὰ ἕνα ὁρισμένο μίνιμουμ ἐργαλείων, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ μειωθεῖ παραπέρα — ἀλέτρι, πριόνι, κτλ. — Ἐνῶ δὲν ὑπάρχει τέτοιο κατώτατο ὅριο στὸ μέγεθος τῆς ἰδιοκτησίας.

[2] Ἡ μεγάλη γαιοκτησία συσσωρεύει γιὰ λογαριασμό της τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἐπένδυσε ὁ σέμπρος στὴ βελτίωση τῆς γῆς. Ἡ μικρὴ γαιοκτησία πρέπει νὰ χρησιμοποιήσει τὸ δικό της κεφάλαιο. Ὅλο τὸ

κέρδος ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ χάνεται γι' αὐτὸν ποὺ τὸ κατέθεσε.

[3] Ἐνῶ κάθε κοινωνικὴ βελτίωση ὀφελεῖ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, βλάπτει ἀντιθέτως τὴ μικρή, ἀφοῦ καθιστᾶ ἀναγκαῖο ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο ποσὸ σὲ μετρητά.

[4] Ὑπάρχουν δύο ἀκόμα σημαντικοὶ νόμοι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ ποὺ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν:

(α) ...Ἡ πρόσοδος τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τῆς ὁποίας το προϊὸν εἶναι ἀνθρώπινη τροφή, ρυθμίζει τὴν πρόσοδο τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς ἄλλης καλλιεργούμενης γῆς («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. I, σελ. 144).

Τελικὰ μόνο τὰ μεγάλα κτήματα μποροῦν νὰ παράγουν πηγὲς τροφῆς, ὅπως βοοειδῆ κτλ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτο εἶναι σὲ θέση νὰ ρυθμίζουν τὴν πρόσοδο ἄλλης γῆς καὶ νὰ τὴν συμπιέζουν σ' ἕνα μίνιμουμ.

Ὁ μικρὸς κτηματίας ποὺ δουλεύει γιὰ δικό του λογαριασμὸ βρίσκεται ἔτσι ἀπέναντι στὸν μεγάλο κτηματία στὴν ἴδια σχέση ποὺ βρίσκεται ὁ τεχνίτης ποὺ ἔχει δ ι κ ά του ἐργαλεῖα ἀπέναντι στὸν ἐργοστασιάρχη. Τὸ μικρὸ κτῆμα ἔχει μεταβληθῆ σὲ ἁπλὸ ἐργαλεῖο. Ἡ γαιοπρόσοδος ἐξαφανίζεται ὁλοκληρωτικὰ γιὰ τὸν μικροκτηματία· στὴν καλύτερη περίπτωση τοῦ ἀπομένουν ὁ τόκος ἀπο τὸ κεφαλαιό του καὶ οἱ ἀμοιβὲς τῆς ἐργασίας του, γιατὶ ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ νὰ συμπιεστεῖ σὲ τόσο χαμηλὰ ἐπίπεδα, ποὺ καταντᾶ νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου ποὺ δὲν ἐπενδύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ γαιοκτήμονα.

(β) Ἐπιπλέον, εἴδαμε ἤδη ὅτι δεδομένης τῆς ἴσης γονιμότητας καὶ τῆς ἴσης ἀποτελεσματικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν γαιῶν, ὀρυχείων καὶ τῶν ψαρότοπων, τὸ προϊὸν εἶναι ανάλογο πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ κεφαλαίου ποὺ χρησιμοποιήθηκε. Νὰ λοιπὸν, ἡ νίκη τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονα. Παρόμοια, ὅπου ἐπενδύονται ἴσα ποσὰ κεφαλαίου, τὸ προϊὸν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὸ βαθμὸ γονιμότητας. Δηλαδή, ὅπου τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα, ἡ νίκη πηγαίνει μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς περισσότερο γόνιμης γῆς.

(γ) Ἕνα ὁποιοδήποτε ὀρυχεῖο μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ κανεὶς γόνιμο ἢ ἄγονο, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἡ ποσότητα τοῦ ὀρυκτοῦ ποὺ μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ ἀπ' αὐτὸ μὲ μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπὸ τὴν ποσότητα ποὺ μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ με μιὰ ἴση ποσότητα ἐργασίας ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἄλλων ὀρυχείων τοῦ ἴδιου εἴδους. (δ.π., σελ. 154). . . . .

. . . .

Τὸ πιὸ γόνιμο ὀρυχεῖο ρυθμίζει, ἐπίσης, τὴν τιμὴ τοῦ κάρβουνου γιὰ ὅλα τ' ἄλλα ὀρυχεῖα τῆς περιοχῆς του. Τόσο ὁ ἰδιοκτήτης ὅσο καὶ ὁ ἐργολάβος τῆς δουλειᾶς βρίσκουν ὅτι ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ ἀποσπάσει μεγαλύτερο ἐνοίκιο καὶ ὁ ἄλλος ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει μεγαλύτερο κέρδος πουλώντας φθηνότερα ἀπ' ὅλα τὰ γειτονικὰ ὀρυχεῖα. Οἱ γείτονές τους σύντομα ὑποχρεώνονται νὰ πουλήσουν στὴν ἴδια τιμή, μολονότι εἶναι ἀσύμφορο γι' αὐτούς καὶ μολονότι πάντοτε μειώνει καὶ κάποτε τοὺς ἀφαιρεῖ ὁλότελα τόσο τὴν πρόσοδό τους ὅσο καὶ τὸ κέρδος τους. Ὁρισμένα ὀρυχεῖα ἐγκαταλείπονται ὁλοκληρωτικὰ καὶ ἄλλα δὲν ἀποδίδουν καθόλου πρόσοδο καὶ μποροῦν νὰ λειτουργήσουν μόνο μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τους. ....

....

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὀρυχείων τοῦ Περοῦ, τὰ περισσότερα ἀργυρωχεῖα τῆς Εὐρώπης ἐγκαταλείφτηκαν... Τὸ ἴδιο συνέβηκε καὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα ὀρυχεῖα τοῦ Περοῦ, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὀρυχείων τοῦ Ποτόζι. (ὅ.π., σελ. 154).

Αὐτὰ ποὺ λέει ἐδῶ ὁ Σμὶθ γιὰ τὰ ὀρυχεῖα ἰσχύουν λίγο — πολὺ καὶ γιὰ τὴ γαιοκτησία γενικά.

(δ) Ἡ συνηθισμένη τιμὴ ἀγορᾶς τῆς γῆς, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ, ἐξαρτιέται παντοῦ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἐπιτόκιο τῆς ἀγορᾶς... ἂν ἡ γαιοπρόσοδος ἔπεφτε σὲ μεγάλη διαφορὰ ἀπ' τὸν τόκο τοῦ χρήματος, κανένας δὲν θ' ἀγόραζε γῆ, πράγμα ποὺ σύντομα θὰ μείωνε τὴ συνηθισμένη τιμή της. Ἀντίθετα, ἂν τὰ πλεονεκτήματα ἀποζημίωναν μὲ τὸ παραπάνω τὴ διαφορά, ὅλοι θὰ ἤθελαν ν' ἀγοράσουν γῆ, πράγμα ποὺ σύντομα θ' ἀνέβαζε τὴ συνηθισμένη τιμή της. (ὅ.π., σελ. 320).

Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ μεταξὺ γαιοπροσόδου καὶ τόκου τοῦ χρήματος συνάγεται ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος πρέπει νὰ συνεχίζει νὰ πέφτει μέχρι ποὺ τελικὰ μόνο οἱ πιὸ πλούσιοι θὰ μποροῦν νὰ ζοῦν ἀπ' τὴ γαιοπρόσοδο. Αὐτὸ σημαίνει μιὰ αὔξηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν γαιοκτημόνων ποὺ δὲν ἐκμισθώνουν τὴ γῆ τους. Ὁρισμένοι τους καταστρέφονται. Δημιουργεῖται ξανὰ μιὰ συσσώρευση μεγάλης ἰδιοκτησίας.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς ἔχει τὶς παραπέρα συνέπειες ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γαιοκτησίας πέφτει στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν· ἔτσι οἱ κεφαλαιοκρᾶτες γίνονται γαιοκτήμονες, ὅπως οἱ μικρογαιοκτήμονες δὲν εἶναι, γενικά, τίποτα περισσότερο ἀπὸ κεφαλαιοκράτες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἕνα μέρος τῆς μεγάλης γαιοκτησίας γίνεται βιομηχανική.

Ἐπομένως ἡ τελικὴ συνέπεια εἶναι ἡ κατάργηση τῆς διάκρισης μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ γαιοκτήμονα, ποὺ σημαίνει ὅτι γενικὰ παραμένουν μόνο δύο τάξεις στὸν πληθυσμό, ἡ ἐργατικὴ τάξη καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη. Αὐτὴ ἡ μεταπούληση τῆς γαιοκτησίας καὶ ἡ μετατροπὴ τέτοιας ἰ-

διοκτησίας σὲ ἐμπόρευμα, σημαδεύει τὴν τελικὴ κατάρρευση τῆς παλιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ τὴν τελικὴ νίκη τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ χρήματος.

[1] Ἀρνούμαστε νὰ πάρουμε μέρος στὰ συναισθηματικὰ δάκρυα ποὺ χύνει ὁ ρομαντισμὸς πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ὁ ρομαντισμὸς συγχέει τὸ ὄνειδος τοῦ μ ε τ α π ρ α τ ι σ μ ο ῦ τῆς γῆς μὲ τὴν ἀπόλυτα λογικὴ καὶ—μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας—ἀναπόφευκτη καὶ ἐπιθυμητὴ συνέπεια τοῦ μ ε τ α π ρ α τ ι σ μ ο ῦ τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς στὴ γῆ. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἤδη στὴν οὐσία γῆ ποὺ μεταπουλήθηκε, γῆ ποὺ ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀντιμετωπίζει τώρα μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς χούφτας μεγάλων ἀρχόντων.

Στὴ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία βρίσκουμε ἤδη τὴν κυριαρχία τῆς γῆς νὰ εἶναι μιὰ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ δουλοπάροικος εἶναι ἕνα προσάρτημα τῆς γῆς. Παρόμοια ὁ κληρονόμος ἀπὸ τὰ πρωτοτόκια, ὁ πρωτότοκος γιός, ἀνήκει στὴ γῆ. Τὸν κληρονομεῖ ἡ γῆ. Ἡ κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀρχίζει μὲ τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ποὺ εἶναι ἡ βάση της. Ἀλλὰ στὸ σύστημα τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ φεουδάρχης ἐμφανίζεται τουλάχιστο σὰ βασιλιᾶς τῆς γῆς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὑπάρχει ἀκόμα τὸ φαινόμενο μιᾶς σχέσης μεταξὺ ἰδιοκτήτη καὶ γῆς ποὺ βασίζεται σὲ κάτι περισσότερο ἐνδόμυχο ἀπὸ ἕναν ἁπλὸ ὑ λ ι κ ὸ πλοῦτο. Ἡ γῆ ἐξατομικεύεται μὲ τὸν ἄρχοντά της, ἀποκτᾶ τὴν κοινωνικὴ του θέση, εἶναι βαρωνικὴ ἢ δουκική, ἔχει τὰ προνόμιά του, τὴ δικαιοδοσία του, τὴν πολιτική του θέση, κτλ. ἐμφανίζεται σὰν τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἄρχοντά της. Ἀπὸ δῶ καὶ τὸ γνωμικὸ δ ὲ ν ὑ π ά ρ χ ε ι γ ῆ χ ω ρ ὶ ς ἀ φ έ ν τ η, ποὺ ἐκφράζει τὴ συγχώνευση τῶν εὐγενῶν καὶ τῆς γαιοκτησίας. Παρόμοια ἡ κυριαρχία τῆς γαιοκτησίας δὲν ἐμφανίζεται ἄμεσα σὰν κυριαρχία σκέτου κεφαλαίου. Ἡ σχέση τῆς γαιοκτησίας πρὸς αὐτοὺς ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπ' αὐτὴ μοιάζει περισσότερο μὲ τὴ σχέση πρὸς τὴν πάτρια γῆ. Εἶναι ἕνα εἶδος στενῆς ἐθνικότητας.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία δίνει τ' ὄνομά της στὸν φεουδάρχη της, ὅπως τὸ βασίλειο στὸ βασιλιά του. Ἡ οἰκογενειακή του ἱστορία, ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχοντικοῦ του, κτλ. — ὅλα αὐτὰ ἐξατομικεύουν τὴν κτηματική του περιουσία καὶ τυπικὰ τὴν μετατρέπουν σὲ οἶκο του, τῆς προσδίνουν τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀτόμου, τὴν προσωποποιοῦν. Παρόμοια, οἱ ἐργάτες ποὺ δουλεύουν στὸ κτῆμα δὲν βρί-

σκονται στὴ θέση τῶν ἡ μ ε ρ ο μ σ θ ί ω ν ἐ ρ γ α τ ῶ ν, μᾶλλον ἀποτελοῦν μερικὴ ἰδιοκτησία τοῦ γαιοκτήμονα ὅπως οἱ δουλλοπάροικοι, καὶ συνδέονται ἐν μέρει μαζί του, μέσα ἀπὸ μία σχέση βασισμένης στὸ σεβασμό, στὴν ὑποταγὴ καὶ στὸ καθῆκον. Κατὰ συνέπεια ἡ σχέση τοῦ γαιοκτήμονα πρὸς τοὺς ἐργάτες του εἶναι ἄμεσα πολιτικὴ καὶ ἔχει μάλιστα μιὰν εὐχάριστη ὄψη. Συνήθειες, χαρακτῆρας κτλ., ποικίλλουν ἀπὸ τὸ ἕνα φέουδο στὸ ἄλλο καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα μὲ τὸν ἰδιαίτερο τόπο τους: ἀργότερα, ὡστόσο, εἶναι μόνο τὸ πορτοφόλι καὶ ὄχι ὁ χαρακτήρας ἢ ἡ ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν δένει μὲ τὴ γῆ του. Τελικά, ὁ φεουδάρχης δὲν κάνει καμιὰ προσπάθεια ν' ἀποσπάσει τὸ μάξιμουμ κέρδος απο τὴν ἰδιοκτησία του. Μᾶλλον καταναλώνει ὅ,τι ὑπάρχει ἐκεῖ καὶ ἀφήνει τὶς φροντίδες στοὺς δουλοπάροικους καὶ στοὺς ἐνοικιαστές. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀ ρ ι σ τ ο κ ρ α τ ι κ ὴ κατάσταση τῆς γαιοκτησίας, ποὺ λούζει μὲ ρομαντικὴ δόξα τοὺς ἄρχοντές της.

Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ ἐξέλειπε καὶ ὅτι ἡ γαιοκτησία ποὺ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, θὰ σύρονταν ὁλοκληρωτικὰ στὴν τροχιὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ θὰ γίνονταν ἐμπόρευμα· ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ κτηματία θὰ ἐμφανιζόταν σὰν γυμνὴ ἐξουσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κεφαλαίου, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε πολιτικὴ χροιά· ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ τοῦ κτηματία καὶ τοῦ ἐργάτη θὰ ὑποβιβάζονταν σὲ οἰκονομικὴ σχέση τοῦ ἐκμεταλλευτῆ καὶ τοῦ ἐκμεταλλευόμενου· ὅτι ἡ προσωπικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κατόχου περιουσίας καὶ τῆς περιουσίας του θὰ ἔφτανε στὸ τέλος της, καὶ ὅτι ἡ περιουσια ἡ ἴδια θα γινοταν καθαρὰ ὑ λ ι κ ὸ ς πλοῦτος· ὅτι ὁ γάμος τῆς τιμῆς θὰ ἔδινε τὴ θέση του στὸ γάμο τοῦ συμφέροντος, καὶ ὅτι ἡ γῆ, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, θὰ βυθιζόταν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀργυρώνητου ἀντικειμένου. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ ρίζες τῆς γαιοκτησίας — τὸ βρώμικο ἐγωιστικὸ συμφέρο — θὰ ἐκδηλώνονταν στὴν κυνική τους μορφή. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ ἀκίνητο μονοπώλιο θὰ μετατρεπόταν σὲ κινητὸ καὶ ἀκούραστο μονοπώλιο, σὲ ἀνταγωνισμὸ καὶ ὅτι ἡ νωθρὴ ἀπόλαυση τῶν καρπῶν ἀπὸ τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ αἷμα ἄλλων ἀνθρώπων θὰ μετατρεπόταν σὲ σφριγηλὸ ἐμπόριο. Τελικά, ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἡ γαιοκτησία, μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, θὰ ἐκδήλωνε τὴν κυριαρχία της τόσο πάνω στὴν ἐργατικὴ τάξη ὅσο καὶ πάνω στοὺς ἴδιους τοὺς κτηματίες, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ νόμοι τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου τοὺς καταστρέφουν ἢ τοὺς

ἀνεβάζουν ψηλά. Ἔτσι τὸ μεσαιωνικὸ γνωμικὸ «δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφέντη» δίνει τὴ θέση του στὸ σύγχρονο γνωμικὸ «τὸ χρῆμα δὲν ξέρει ἀφέντη», ποὺ εἶναι μιὰ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῆς νεκρῆς ὕλης πάνω στὸν ἄνθρωπο.

2 Μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἀρνεῖται τὸ μονοπώλιο μεγάλης κλίμακας γαιοκτησίας, τὸ καταργεῖ, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴ γενίκευσή της. Ἡ κατανομὴ δὲν καταργεῖ τὴ βάση τοῦ μονοπωλίου, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἐπιτίθεται στὴ λειτουργία, ἀλλὰ ὄχι στὴν οὐσία τοῦ μονοπωλίου. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι πέφτει θύμα τῶν νόμων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Γιατὶ ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κίνηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἐργαλείων τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας (νὰ μὴ γίνει σύγχυση μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας: ὁ καταμερισμὸς δὲν εἶναι ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀριθμὸ ἀτόμων, ἀλλὰ ἡ ὑποχρέωση κάθε ἀτόμου νὰ κάνει τὴν ἴδια δουλειά· εἶναι ἕνας πολλαπλασιασμὸς τῆς ἴδιας δουλειᾶς), ὁ διαμελισμὸς τῆς γῆς, ὅπως κι ὁ ἀνταγωνισμὸς στὴ βιομηχανία, ἀναπόφευκτα ὁδηγεῖ σὲ παραπέρα συσσώρευση.

Ἔτσι, ὅπου ἡ γαιοκτησία διαμελίζεται, τὸ μονοπώλιο ἀναπόφευκτα θὰ ἐπανεμφανιστεῖ σὲ μιὰ ἀκόμα πιὸ ἀποκρουστικὴ μορφὴ — ἐκτὸς ἂν ὁ ἴδιος ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας χάσει τὴν ἀξία του ἢ καταργηθεῖ. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ἐπιστροφὴ στὴ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ. Τὸ πρῶτο βῆμα στὴν κατάργηση τοῦ μονοπωλίου εἶναι πάντοτε ἡ γενίκευση καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ὕπαρξής του. Ἡ κατάργηση τοῦ μονοπωλίου, ὅταν πιὰ ἔχει φτάσει στὴν εὐρύτερη καὶ περιεκτικότερη ὕπαρξή του, εἶναι ἡ πλήρης καταστροφή του. Ὁ συνεταιρισμός, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ γῆ, διατηρεῖ τὰ πλεονεκτήματα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη καὶ πραγματώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐνυπάρχουσα τάση στὸν καταμερισμὸ τῆς γῆς, δηλαδὴ τὴν ἰσότητα. Ταυτόχρονα ὁ συνεταιρισμὸς ἐπαναφέρει τοὺς ἐνδόμυχους δεσμοὺς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γῆ μ' ἕνα λογικὸ τρόπο, χωρὶς πιὰ τὴν παρέμβαση τῆς δουλοπαροικίας, τῶν ἀρχόντων καὶ ἑνὸς βλακώδους μυστικισμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ γῆ παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενο μεταπούλησης, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ τὴν ἐλεύ-

θερη ἀπόλαυση γίνεται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ αὐθεντική, προσωπικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. Ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῆς γῆς εἶναι ὅτι ἡ ἀγροτική της μάζα, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ πρόθυμη νὰ ἀνέχεται τὴν ὑποδούλωση, καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐργατικὴ μάζα.

Ὅσο γιὰ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, οἱ ἀπολογητὲς της ταύτισαν, μὲ σοφιστικὸ πάντοτε τρόπο, τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἐνυπάρχουν στὴν γεωργία μεγάλης κλίμακας μὲ τὴν μεγάλη γαιοκτησία, λὲς καὶ τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ δὲν θὰ κατακτοῦσαν τὸν ἀνώτερο βαθμὸ ἀνάπτυξης καὶ θὰ γίνονταν κοινωνικὰ χρήσιμα, γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ συντελοῦνταν ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας. Παρόμοια ἐπιτέθηκαν κατὰ τοῦ μεταπρατικοῦ πνεύματος τῶν μικρῶν γαιοκτημόνων, λὲς καὶ ἡ γαιοκτησία μεγάλης κλίμακας, ἀκόμα καὶ στὴ φεουδαρχικὴ μορφή της, δὲν περιεῖχε ἤδη στὸ ἐσωτερικό της τὰ στοιχεῖα τοῦ μεταπρατισμοῦ — γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ σύγχρονο ἀγγλικὸ τύπο, ὅπου ὁ φεουδαρχισμὸς τοῦ γαιοκτήμονα συνδυάζεται μὲ τὸ μεταπρατισμὸ καὶ τὴ φιλοπονία τοῦ ἐνοικιαστῆ γεωργοῦ.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψει τὴ μομφὴ τοῦ μονοπωλίου ποὺ τῆς ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς συνήγορους τῆς κατανομῆς τῆς γῆς, γιατὶ ἡ κατανομὴ τῆς γῆς βασίζεται ἐπίσης στὸ μονοπώλιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἔτσι καὶ οἱ συνήγοροι τῆς κατανομῆς μποροῦν νὰ ἐπιστρέψουν τὴ μομφὴ τοῦ τεμαχισμοῦ, γιατί ὁ τεμαχισμὸς ἐπίσης ὑπάρχει — ἂν καὶ μὲ ἄκαμπτη [illegible]ωμένη μορφὴ — στὰ μεγάλα τσιφλίκια. Πράγματι, η κατανομὴ εἶναι ἡ γενικὴ βάση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπιπλέον, ὅπως ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ὁδηγεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ στὴ μεγάλη γαιοκτησία, μὲ τὴ μορφὴ κεφαλαιικοῦ πλούτου, ἔτσι καὶ ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία ἀναπόφευκτα πορεύεται πρὸς τὴν κατανομή, ἢ τουλάχιστο πέφτει στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ὅσο κι ἂν παραμορφωθεῖ καὶ μεταβληθεῖ.

Γιατὶ ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία, ὅπως στὴν Ἀγγλία. ὁδηγεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ στὰ χέρια τῆς βιομηχανίας καὶ καταδικάζει τοὺς δικούς της ἐργάτες σὲ ὁλοκληρωτικὴ ἐξαθλίωση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖ καὶ αὐξάνει τὴ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ της, τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ὁδηγώντας τοὺς φτωχοὺς καὶ πολλὲς ὁμάδες διαφόρων δραστηριοτήτων, στὴν ἄλλη πλευρά. Κάνει τὴν πλειοψηφία τῆς χώρας βιομηχανικὴ καὶ κατὰ

συνέπεια ἀνταγωνιστικὴ πρὸς τὴ γαιοκτησία. Ὅπου ἡ βιομηχανία ἀπόκτησε μεγάλη δύναμη, ὅπως στὴν Ἀγγλία, ἀναγκάζει προοδευτικὰ τὴ μεγάλη γαιοκτησία νὰ ἐγκαταλήψει τὸ μονοπώλιό της ἔναντι ξένων χωρῶν καὶ τὴν ὑποχρεώνει ν' ἀνταγωνιστεῖ μὲ τὴν ξένη γαιοκτησία. Γιατὶ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς βιομηχανίας ἡ γαιοκτησία θὰ μποροῦσε νὰ διατηρήσει τὶς φεουδαρχικές της ἀναλογίες μόνο μὲ μονοπώλιο κατὰ τῶν ξένων χωρῶν, ἔτσι ὥστε νὰ προστατέψει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τοῦ ἐμπορίου, ποὺ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ φεουδαρχικό της χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἐκτίθεται στὸν ἀνταγωνισμό, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ πειθαρχήσει στοὺς νόμους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως καὶ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα ποὺ εἶναι ὑποκείμενο στοὺς νόμους αὐτούς. Ἀρχίζει καὶ ἡ γαιοκτησία ἐπίσης νὰ ἔχει διακυμάνσεις, νὰ αὐξάνεται καὶ νὰ μειώνεται, νὰ περνάει ἀπὸ τὸ ἕνα χέρι στὸ ἄλλο, καὶ κανένας νόμος δὲν εἶναι πιὰ ἱκανὸς νὰ τὴν κρατήσει σὲ λίγα προκαθορισμένα χέρια. Ἄμεση συνέπεια ὁ καταμερισμός της σὲ πολλὰ χέρια, ἢ ἐν πάσει περιπτώσει, νὰ ὑποχωρήσει στὴ δύναμη τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Τελικά, ἡ μεγάλη γαιοκτησία ποὺ διαφυλάχτηκε βίαια μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ ποὺ ἔκανε ν' ἀναπτυχθεῖ δίπλα της μιὰ ἐκτεταμένη βιομηχανία, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ κρίση ἀκόμα πιὸ γρήγορα ἀπ' ὅ,τι ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας, στὸ πλευρὸ τῆς ὁποίας ἡ δύναμη τῆς βιομηχανίας παίρνει σταθερὰ τὴ δεύτερη θέση.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ὅτι ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἔχει ἀπορρίψει τὸν φεουδαρχικό της χαρακτήρα καὶ ντύθηκε ἕναν βιομηχανικὸ χαρακτήρα στὸ βαθμὸ ποὺ θέλει ν' ἀποθησαυρίσει ὅσο γίνεται περισσότερα χρήματα. Ἀποφέρει στὸν ἰδιοκτήτη τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ πρόσοδο καὶ στὸν ἐνοικιαστὴ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ κέρδος ἀπὸ τὸ κεφάλαιό του. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μειωθοῦν οἱ ἀγροτικοὶ ἐργάτες στὸ μίνιμουμ καὶ ἡ τάξη τῶν ἐνοικιαστῶν ἀγροτῶν ν' ἀντιπροσωπεύει ἤδη μέσα στὴ γαιοκτησία τὴ δύναμη τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ κεφαλαίου. Ἐξ αἰτίας τοῦ ξένου ἀνταγωνισμοῦ ἡ γαιοπρόσοδος, λίγο πολύ, παύει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη πηγὴ εἰσοδήματος. Ἕνα μεγάλο τμῆμα γαιοκτημόνων ὑποχρεώνονται νὰ πάρουν τὴ θέση τῶν ἐνοικιαστῶν, καὶ ὁρισμένοι τους ὑποβιβάζονται συνακόλουθα στὴ θέση τοῦ προλεταριάτου. Ἀπεναντίας, πολλοὶ ἐνοικιαστὲς θὰ γίνουν γαιοκτήμονες· γιατὶ οἱ μεγάλοι τσιφλικάδες ποὺ τὸν περισσότερο καιρό τους σπαταλοῦν τὸ

ἄνετο εἰσόδημά τους καὶ δὲν εἶναι γενικὰ ἱκανοὶ νὰ διευθύνουν μιὰ γεωργία μεγάλης κλίμακας, σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν ἔχουν οὔτε τὸ κεφάλαιο οὔτε τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴ γῆ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἕνα τμῆμα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καταστρέφεται ἐπίσης. Τελικά, οἱ μισθοὶ ποὺ μειώθηκαν ἤδη στὸ μίνιμουμ, πρέπει νὰ μειωθοῦν ἀκόμα περισσότερο γιὰ ν' ἀντιμετωπιστεῖ ὁ νέος ἀνταγωνισμός. Ὁπότε αὐτὸ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴν ἐπανάσταση.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γαιοκτησίας θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς φάσεις, γιὰ νὰ δοκιμάσει καὶ στὶς δυὸ τὴν ἀναγκαία πτώση της· ὅπως ἡ βιομηχανία πρέπει νὰ καταστραφεῖ τόσο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μονοπωλίου ὅσο καὶ τὴ μορφὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μέχρι νὰ μάθει νὰ πιστεύει στὸν ἄνθρωπο.

ΑΠΟΞΕΝΩΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ἀρχίσαμε ἀπ' τὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἀποδεχτήκαμε τὴ γλώσσα της καὶ τοὺς νόμους της. Προϋποθέσαμε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· καὶ παρόμοια τὸν διαχωρισμὸ τῆς ἐργασίας, τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ γῆ, τοὺς μισθούς, τὸ κέρδος καὶ τὸ κεφάλαιο· τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, τὸν ἀνταγωνισμό, τὴν ἰδέα τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας κτλ. Μὲ τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, χρησιμοποιώντας τὰ ἴδια της τὰ λόγια, δείξαμε ὅτι ὁ ἐργάτης ὑποβιβάζεται σὲ ἐμπόρευμα, καὶ μάλιστα στὸ πιὸ ἄθλιο ἐμπόρευμα· ὅτι ἡ ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴ δύναμη καὶ τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς του· ὅτι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι ἡ συσσώρευση κεφαλαίου σὲ λίγα χέρια καὶ ἡ συνακόλουθη παλινόρθωση τοῦ μονοπωλίου μὲ μιὰ ἀπεχθέστερη μορφή· καὶ ὅτι τελικὰ ἡ διάκριση μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ γαιοκτήμονα, μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐργάτη, ἐξαφανίζεται καὶ τὸ κοινωνικὸ σύνολο πρέπει νὰ χωριστεῖ σὲ δύο τάξεις: στοὺς κατόχους ἰδιοκτησίας καὶ στοὺς μὴ κατέχοντες ἰδιοκτησία ἐργάτες.

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Δὲν τὸ ἐξηγεῖ. Ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑλικὴ διαδικασία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία οὐσιαστικὰ διέρχεται σὲ γενικὲς καὶ

ἀφηρημένες μορφὲς ποὺ τὶς παίρνει μετὰ σὰν ν ό μ ο υ ς. Δὲν κ α τ α ν ο ε ῖ τοὺς νόμους αὐτούς, δηλαδὴ δὲν δείχνει πῶς ἐμφανίζονται μέσα ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν κατορθώνει νὰ ἐξηγησει τὴν αἰτία γιὰ τὴ διαίρεση μεταξὺ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου, γιὰ τὴ διαίρεση μεταξὺ κεφαλαίου καὶ γῆς. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν προσδιορίζει τὴ σχέση τῶν μισθῶν πρὸς τὸ κέρδος, παίρνει τὰ συμφέροντα τῶν κεφαλαιοκρατῶν σὰν βάση γιὰ τὴν ἀνάλυσή της· δηλαδὴ ἀποδέχεται αὐτὸ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ ἐξηγήσει. Παρόμοια καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς γίνεται συχνὰ ἀντικείμενο διαμάχης καὶ ἐξηγεῖται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν μᾶς διδάσκει τίποτα γιὰ τὴν ἔκταση ποὺ οἱ ἐξωτερικὲς καὶ φαινομενικὰ τυχαῖες αὐτὲς περιστάσεις εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση μιᾶς ἀναγκαίας ἀνάπτυξης. Εἴδαμε μὲ τὶ τρόπο ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμφανίζεται στὴν πολιτικὴ οἰκονομία σὰν τυχαῖο γεγονός. Οἱ μόνοι τροχοὶ ποὺ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία βάζει σὲ κίνηση εἶναι ἡ π λ ε ο ν ε ξ ί α καὶ ὁ π ό λ ε μ ο ς τ ῆ ς φ ι λ α ρ γ υ ρ ί α ς—ὁ ἀ ν τ α γ ω ν ι σ μ ό ς.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν κατορθώνει ν' ἀντιληφθεῖ τὶς ἀλληλοεξαρτήσεις μέσα στὴν κίνηση, ἦταν δυνατὸ ν' ἀντιπαραθέσει, π.χ. τὴ θεωρία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὴ θεωρία τοῦ μονοπωλίου, τὴ θεωρία τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐλευθερίας στὴ θεωρία τῆς συντεχνίας καὶ τὴ θεωρία τῆς κατανομῆς τῆς γαιοκτησίας στὴ θεωρία τῆς μεγάλης γαιοκτησίας· γιατὶ ὁ ἀνταγωνισμός, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἐξηγήθηκαν καὶ κατανοήθηκαν μόνο σὰν τυχαῖες, ἐσκεμένες, βίαιες συνέπειες τοῦ μονοπωλίου, τῶν συντεχνιῶν καὶ τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὄχι σὰν ἀναγκαῖες ἀναπόφευκτες καὶ φυσικὲς συνέπειές τους.

Πρέπει τώρα ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν οὐσιαστικὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πλεονεξίας, τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας, κεφαλαίου καὶ γαιοκτησίας, ἀνταλλαγῆς καὶ ἀνταγωνισμοῦ, ἀξίας καὶ ὑποτίμησης τοῦ ἀνθρώπου, μονοπωλίου καὶ ἀνταγωνισμοῦ κτλ. — τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' ὅλο αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς ἀποξένωσης καὶ τὸ χ ρ η μ α τ ι κ ὸ σύστημα.

Πρέπει ν' ἀποφύγουμε τὴν ἐπανάληψη τοῦ λάθους τοῦ πολιτικοῦ οἰκονομολόγου, ποὺ βασίζει τὶς ἐξηγήσεις του σὲ κάποια φανταστικὴ πρωταρχικὴ κατάσταση. Μιὰ τέτοια πρωταρχικὴ κατάσταση δὲν ἐξηγεῖ τίποτα. Ἁπλῶς ἀπωθεῖ τὸ πρόβλημα σὲ σκοτεινὴ καὶ νεφελώδη ἀπόσταση. Παίρνει

σὰν δεδομένα καὶ γεγονότα αὐτὸ πού πρέπει νὰ συμπεράνει δηλαδὴ τὴν ἀναγκαῖα σχέση μεταξὺ δύο πραγμάτων, μεταξύ, γιὰ παράδειγμα, τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Παρόμοια, ἡ θεολογία ἐξηγεῖ τὴν καταγωγὴ τοῦ κακοῦ μὲ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ παίρνει σὰν γεγονὸς μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἱστορίας αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσει.

Θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ἕνα οἰκονομικὸ γεγονὸς τῆς *ἐποχῆς μας*.

Ὁ ἐργάτης, ὅσο περισσότερα ἀγαθὰ παράγει, τόσο φτηνότερο ἐμπόρευμα γίνεται. Ἡ *ὑποτίμηση* τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου αὐξάνεται σὲ ἄμεση ἀναλογία μὲ τὴν *αὔξηση τῆς ἀξίας* τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐργασία δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα· παράγει ἐπίσης τὸν ἑαυτό της καὶ τοὺς ἐργάτες σὰν ἕνα *ἐμπόρευμα*· καὶ γίνεται αὐτὸ στὴν ἴδια ἀναλογία ποὺ παράγει ἐμπορεύματα γενικά.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγει ἡ ἐργασία, τὸ προϊόν της, ἀντιστρατεύεται τὴν ἐργασία σὰν *κάτι ἀλλότριο*, σὰν μιὰ *δύναμη ἀνεξάρτητη* ἀπὸ τὸν παραγωγό. Τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ἐργασία ποὺ ἐνσωματώθηκε κι ἀπέκτησε ὑλικὴ μορφὴ σ' ἕνα ἀντικείμενο, εἶναι ἡ *ἀντικειμενοποίηση* τῆς ἐργασίας. Ἡ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίησή της. Στὴ σφαίρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ πραγμάτωση αὐτὴ τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σὰν *ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας* τοῦ ἐργάτη, ἡ ἀντικειμενοποίηση σὰν *ἀπώλεια καὶ ὑποδούλωση πρὸς τὸ ἀντικείμενο* καὶ ἡ ἰδιοποίηση σὰν *ἀποξένωση*, σὰν *ἀλλοτρίωση*.

Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας σὰν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας ποὺ ὁ ἐργάτης χάνει τὴν πραγματικότητά του ὥς τὸ σημεῖο νὰ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πεῖνα. Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ ὁ ἐργάτης ἀπογυμνώνεται ληστρικὰ ἀπὸ τ' ἀντικείμενα ποὺ χρειάζεται περισσότερο ὄχι μόνο γιὰ τὴ ζωή του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δουλειά του. Ἡ ἐργασία ἡ ἴδια γίνεται ἕνα ἀντικείμενο ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ προμηθευτεῖ μόνο μὲ τεράστια προσπάθεια καὶ μὲ σπασμωδικὲς διακοπές. Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀντικειμένου σὰν ἀποξένωση, ποὺ ὅσο περισσότερα ἀντικείμενα παράγει ὁ ἐργάτης τόσο λιγότερα μπορεῖ νὰ κατακτήσει καὶ

τόσο περισσότερο πέφτει κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ προϊόντος του, τοῦ κεφαλαίου.

Ὅλες αὐτὲς οἱ συνέπειες περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του εἶναι σχέση πρὸς ἕνα ξένο ἀντικείμενο. Γιατὶ εἶναι φανερὸ ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση, ὅσο περισσότερο ὁ ἐργάτης, πιέζει τὸν ἑαυτό του στὴ δουλειά, ὅσο πιὸ ἰσχυρὸς γίνεται ὁ ξένος ἀντικειμενικὸς κόσμος ποὺ φέρνει σὲ ὕπαρξη ὑπεράνω του καὶ ἐνάντια στὸν ἑαυτό του, τόσο πιὸ φτωχὸς γίνεται ὁ ἴδιος και ὁ ἐσωτερικός του κόσμος καὶ τόσο λιγότερο ἀνήκει στὸν ἑαυτό του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴ θρησκεία. Ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ἐναποθέτει τὸν ἑαυτό του στὸ Θεό, τόσο λιγότερο παραμένει ὁ ἑαυτός του. Ὁ ἐργάτης ἐναποθέτει τὴ ζωή του στὸ ἀντικείμενο· ἀλλὰ τώρα ἡ ζωή του δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν, ἀλλὰ στὸ ἀντικείμενο. Ἔτσι, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ δραστηριότητά του, τόσο λιγότερα ἀντικείμενα κατορθώνει νὰ ἔχει στὴν κατοχή του. Ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ὁ ἐργάτης δὲν ὑπάρχει σ' αὐτό. Ἔτσι, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ προϊὸν αὐτό, τόσο λιγότερο ὁ ἐργάτης εἶναι ὁ ἑαυτός του. Ἡ ἐξωτερίκευση τοῦ ἐργάτη στὸ προϊὸν ποὺ παράγει σημαίνει ὄχι μόνο ὅτι ἡ ἐργασία του γίνεται ἕνα ἀντικείμενο, μιὰ ἐξωτερικὴ ὕπαρξη, ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ ξένα πρὸς αὐτόν, καὶ ἀρχίζει νὰ τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν μιὰ αὐτόνομη δύναμη· σημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ μὲ τὴν ὁποία προίκισε τὸ ἀντικείμενο τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν ἐχθρικὸ καὶ ξένο.

Ἂς κοιτάξουμε τώρα ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν ἀντικειμενοποίηση, τὴν παραγωγὴ τοῦ ἐργάτη, τὴν ἀποξένωση, τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου τοῦ προϊόντος του.

Ὁ ἐργάτης δὲ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τίποτα χωρὶς τὴ φύση, χωρὶς τὸν αἰσθητὸ ἐξωτερικὸ κόσμο. Εἶναι ἡ ὕλη μέσα στὴν ὁποία πραγματώνεται ἡ ἐργασία του, μέσα στὴν ὁποία δραστηριοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μὲ τὰ μέσα τῆς ὁποίας παράγει.

Ἀλλὰ ὅπως ἀκριβῶς ἡ φύση παρέχει στὴν ἐργασία τὰ μέσα τῆς ζωῆς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἐργασία δὲ μπορεῖ νὰ ζήση χωρὶς ἀντικείμενα πάνω στὰ ὁποῖα νὰ λειτουργήσει, ἔτσι παρέχει τὰ μέσα ζωῆς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῆς φυσικῆς διαβίωσης τοῦ ἐργάτη.

Ὅσο περισσότερο ὁ ἐργάτης ἰδιοποιεῖται τὸν

ἐξωτερικὸ κόσμο, τὴν αἰσθητὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία του, τόσο περισσότερο ἀποστερεῖ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ζωῆς ἀπὸ δύο ἀπόψεις: πρῶτο, ὁ αἰσθητὸς ἐξωτερικὸς κόσμος γίνεται ὅλο καὶ λιγότερο ἕνα ἀντικείμενο ποὺ ἀνήκει στὴν ἐργασία του, ἕνα μέσο ζωῆς τῆς ἐργασίας του· καὶ δεύτερο, γίνεται ὅλο καὶ λιγότερο μέσο ζωῆς μὲ τὴν ἄμεση ἔννοια, ἕνα μέσο γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση τοῦ ἐργάτη.

Ὁπότε, καὶ κατὰ τὴ μιὰ ἄποψη καὶ κατὰ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης γίνεται σκλάβος τοῦ ἀντικειμένου του· πρῶτο γιατὶ δέχεται ἕνα ἀντικείμενο ἐργασίας, δηλαδὴ δέχεται ἐργασία καὶ δεύτερο γιατὶ δέχεται μέσα διαβίωσης. Πρῶτο, δηλαδή, ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σὰν ἐργάτης καὶ δεύτερο ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο. Ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς ὑποδούλωσης εἶναι ὅτι μόνο σὰν ἐργάτης μπορεῖ νὰ διατηρήσει τὸν ἑαυτό του σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο καὶ μόνο σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐργάτης.

(Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μέσα στὸ ἀντικείμενό του ἐκφράζεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ὅσο περισσότερο παράγει ὁ ἐργάτης, τόσο λιγότερο πρέπει νὰ καταναλώνει· ὅσες περισσότερες ἀξίες δημιουργεῖ, τόσο περισσότερο χάνει ὁ ἴδιος τὴν ἀξία του· ὅσο περισσότερο τελειοποιεῖται τὸ προϊόν του, τόσο περισσότερο παραμορφώνεται ὁ ἐργάτης. Ὅσο πιὸ πολιτισμένο τὸ προϊόν του, τόσο πιὸ βάρβαρος ὁ ἐργάτης· ὅσο πιὸ ἰσχυρὴ ἡ ἐργασία, τόσο πιὸ ἀνίσχυρος ὁ ἐργάτης· ὅσο πιὸ βελτιωμένη ἡ ἐργασία, τόσο πιὸ ἄβουλος καὶ περισσότερο ὑπόδουλος στὴ φύση γίνεται ὁ ἐργάτης).

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀποκρύβει τὴν ἀλλοτρίωση στὴ φύση τῆς ἐργασίας, ἀγνοώντας τὴν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη (ἐργασία) καὶ τὴν παραγωγή. Ἡ ἐργασία, σίγουρα, παράγει θαύματα γιὰ τὸν πλούσιο. Γιὰ τὸν ἐργάτη, ὅμως, παράγει ἀποστέρηση. Παράγει παλάτια, ἀλλὰ μόνο τρῶγλες γιὰ τὸν ἐργάτη. Μπορεῖ οἱ μηχανὲς ν' ἀντικαθιστοῦν χειρονακτικὴ ἐργασία, ἀλλὰ δὲν παύουν νὰ στέλνουν ἄλλους ἐργάτες πίσω σὲ βάρβαρους τρόπους δουλειᾶς καὶ ἄλλους νὰ τοὺς μετατρέπουν σὲ ἐξαρτήματά τους. Ἡ ἐργασία παράγει εὐφυΐα ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἠλιθιότητα καὶ ἀποβλάκωση γιὰ τοὺς ἐργάτες.

Ἡ ἄμεση σχέση τῆς ἐργασίας πρὸς

τὰ π ρ ο ϊ ό ν τ ά της εἶναι ἡ σ χ έ σ η τ ο ῦ ἐ ρ γ ά τ η π ρ ὸ ς τ ὰ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν α τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς τ ο υ. Ἡ σχέση τοῦ πλούσιου ἀνθρώπου πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς καὶ πρὸς τὴν παραγωγὴ τὴν ἴδια εἶναι μόνο μιὰ σ υ ν έ π ε ι α τῆς πρώτης αὐτῆς σχέσης καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε τὴ δεύτερη αὐτὴ ἄποψη. Ἔτσι ὅταν ρωτᾶμε ποιά εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ σχέση τῆς ἐργασίας, ρωτᾶμε γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή.

Μέχρι τώρα ἐξετάσαμε τὴν ἀποξένωση, τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μόνο ἀπὸ μία ἄποψη, δηλαδὴ τ ὴ σ χ έ σ η τ ο υ π ρ ὸ ς τ ὰ π ρ ο ϊ ό ν τ α τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς τ ο υ. Ἀλλὰ ἡ ἀποξένωση φανερώνει τὸν ἑαυτό της ὄχι μόνο στὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ἐπίσης στὴν π ρ ά ξ η τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς, μέσα στὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς τῆς ἴδιας. Πῶς θὰ μποροῦσε τὸ προϊὸν τῆς δραστηριότητας τοῦ ἐργάτη νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει σὰν κάτι ξένο, ἀλλότριο, ἂν δὲν ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς ὁ ἐργάτης ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του; Ἄλλωστε τὸ προϊὸν εἶναι ἡ οὐσία τῆς δραστηριότητάς του, τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ἀλλοτριωμένο, ἡ ἴδια ἡ παραγωγὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργὸς ἀλλοτρίωση, ἡ ἀλλοτρίωση τῆς δραστηριότητας, ἡ δραστηριότητα τῆς ἀλλοτρίωσης.

Τί συνιστᾶ τὴν ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας;

Πρῶτο, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὴ πρὸς τὸν ἐργάτη, δηλαδὴ δὲν ἀνήκει στὴ βαθύτερη ὕπαρξή του· ὅτι ἑπομένως ὁ ἐργάτης δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του στὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὸν ἑαυτό του, νιώθει μίζερος καὶ καθόλου εὐτυχισμένος, δὲν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὴν πνευματική του καὶ φυσική του ἐνεργητικότητα, ἀλλὰ ἀπονεκρώνει τὴ σάρκα του καὶ καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Ἔτσι ὁ ἐργάτης, βρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του· τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Νιώθει ἄνετα ὅταν δὲν βρίσκεται στὴ δουλειά του καὶ δὲν νιώθει ἄνετα ὅταν βρίσκεται στὴ δουλειά του. Ἔτσι ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντική, ἀλλὰ καταναγκαστική· εἶναι κ α τ α ν α γ κ α σ τ ι κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἕνα μ έ σ ο νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ ἀλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μόλις πάψει νὰ ὑπάρχει φυσικὸς ἢ ἄλλος ἐξαναγκασμὸς ἡ ἐργασία ἀποφεύγεται σὰν

μάστιγα. Ἐξωτερικὴ ἐργασία, ἐργασία στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό του, εἶναι ἐργασία αὐτοθυσίας, ἀπονέκρωσης. Τελικά, ὁ ἐξωτερικὸς χαρακτήρας τῆς ἐργασίας φανερώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀνήκει σ' αὐτὸν ἀλλὰ σ' ἕναν ἄλλο, καὶ ὅτι στὴν ἐργασία ὁ ἐργάτης δὲν ἀνήκει στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ σ' ἕναν ἄλλο. Ὅπως ἀκριβῶς στὴ θρησκεία ἡ αὐθόρμητη δραστηριότητα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καὶ ἡ ἀνθρώπινη καρδιὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ ἄτομο καὶ ἐπανεμφανίζεται σὰν ξένη δραστηριότητα τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ κακοῦ, ἔτσι ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη δὲν εἶναι ἡ δική του αὐθόρμητη δραστηριότητα. Ἀνήκει σὲ ἄλλον, εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος (ὁ ἐργάτης) νιώθει ὅτι ἐνεργεῖ ἐλεύθερα μόνο στὶς ζωικές του λειτουργίες— φαγητό, ποτὸ καὶ ἀναδημιουργία, ἢ τὸ πολὺ καὶ στὰ ζητήματα τῆς κατοικίας του καὶ τοῦ στολισμοῦ του — ἐνῶ στὶς ἀνθρώπινες λειτουργίες του δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα ζῶο.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φαγητό, τὸ πιοτό, ἡ ἀναδημιουργία κτλ. εἶναι ἐπίσης καθαρὲς ἀνθρώπινες λειτουργίες. Ὡστόσο ὅταν ἀποσπαστοῦν ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καὶ μεταστραφοῦν σὲ τελικοὺς καὶ ἀποκλειστικοὺς σκοπούς, εἶναι ζωώδεις λειτουργίες.

Ἐξετάσαμε τὴν πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας — τῆς ἐργασίας — ἀπὸ δύο ὄψεις: [1] Τὴ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας σὰν ἕνα ξένο ἀντικείμενο ποὺ τὸν κυριαρχεῖ. Αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ταυτόχρονα καὶ σχέση πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα. Μιὰ σχέση, ὅμως, πρὸς ἕναν ξένο καὶ ἐχθρικὸ κόσμο. [2] Τὴ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὴν πράξη τῆς παραγωγῆς μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας. Αὐτὴ εἶναι μιὰ σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα, σὰν κάτι ξένο κάτι ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει. Μιὰ δραστηριότητα, ποὺ πάσχει ἀπὸ ἀδράνεια, μιὰ δύναμη ποὺ εἶναι ἀνίσχυρη, μιὰ δημιουργία εὐνουχισμένη. Ἡ προσωπικὴ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ ἐργαζόμενου, ἡ προσωπική του ζωὴ (γιατὶ τί ἄλλο εἶναι ἡ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ δραστηριότητα;), γίνεται μιὰ δραστηριότητα ποὺ στρέφεται ἐναντίον του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸν καὶ χωρὶς νὰ τοῦ ἀνήκει. Αὐτὴ εἶναι ἡ αὐτο-ἀλλοτρίωση ποὺ προβάλλει ἀπέναντι στὴν ἀλλοτρίωση τοῦ πράγματος ποὺ προαναφέραμε.

Πρέπει τώρα ν' ἀντλήσουμε ἕνα τρίτο χαρακτηριστικὸ

τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας ἀπὸ τὰ δύο πού ἐξετάσαμε ἤδη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία εἰδολογική ὕπαρξη, ὄχι μόνο ἐπειδὴ πρακτικὰ καὶ θεωρητικὰ αὐτὸς δημιουργεῖ τὸ εἶδος — τόσο τὸ δικό του ὅσο καὶ τὰ ἄλλα ειδη ἄλλων πραγμάτων— ἀντικείμενό του, ἀλλὰ ἐπίσης—καὶ αὐτὸ εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος γιὰ νὰ πεῖς τὸ ἴδιο πράγμα — ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν τὸ παρόν, ζωντανὸ εἶδος, ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἕνα καθολικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἐλεύθερο ὄν.

Ἡ ζωὴ τῶν εἰδῶν, τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ γιὰ τὰ ζῶα, συνίσταται ὑλικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τὰ ζῶα, ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη φύση· καὶ ἐπειδη ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο καθολικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα, τὸ ιδιο εἶναι ἐπίσης ἡ περιοχὴ τῆς ἀνόργανης φύσης ἀπὸ τὴν ὁποία ζεῖ περισσότερο καθολική. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ φυτά, τὰ ζῶα, οἱ πέτρες, ὁ ἀέρας, τὸ φῶς, κτλ., θεωρητικὰ ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα ἐπιστήμης καὶ ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα τέχνης — ἡ πνευματική του ἀνόργανη φύση, τὰ πνευματικά του μέσα ζωῆς, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προετοιμάσει πρῶτα πρὶν μπορέσει νὰ τ' ἀπολαύσει καὶ νὰ τ' ἀφομοιώσει — ἔτσι καὶ στὴν πράξη ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Μὲ τὴν ὑλικὴ ἔννοια ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μόνο ἀπὸ τὰ φυσικὰ αὐτὰ προϊόντα, μ' ὅποια μορφὴ κι ἂν ἐμφανίζονται, τροφή, θέρμανση, ἐνδυμασία, κατοικία κτλ. Ἡ καθολικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώνεται στὴν πράξη στὴν καθολικότητα πού καθιστᾶ ὁλόκληρη τὴ φύση ἀνόργανο σῶμα του [1] σὰν ἄμεσο μέσο ζωῆς καὶ [2] σὰν ὕλη, τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἐργαλεῖο τῆς ζωτικῆς του δραστηριότητας. Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ φύση στὸ βαθμὸ πού δὲν εἶναι ἀνθρώπινο σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ἀπὸ τὴ φύση, δηλαδὴ ἡ φύση εἶναι τὸ σῶμα του, καὶ πρέπει νὰ διατηρήσει ἕνα συνεχῆ διάλογο μαζί της ἂν θέλει νὰ μὴν πεθάνει. Λέγοντας ὅτι ἡ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται μὲ τὴ φύση ἐννοοῦμε ὅτι ἡ φύση συνδέεται μὲ τὸν ἑαυτό της, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς φύσης.

Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὄχι μόνο [1] ἀποξενώνει τὴ φύση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ [2] ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὴ δική του δραστήρια λειτουργία, ἀπὸ τὴ δική του ζωτικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ ἐξαιτίας αὐτοῦ ἀποξενώνει ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ εἶδος του. Μὲ-

ταστρέφει τὴν *εἰδολογική* του ζωὴ σὲ μέσο γιὰ τὴν ἀτομική του ζωή. Πρῶτο ἀποξενώνει τὴν εἰδολογικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀτομικὴ ζωὴ καὶ δεύτερο μεταστρέφει τὴν ἀτομικὴ ζωὴ στὴν ἀφηρημένη της μορφή, σὲ σκοπὸ τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς καὶ στὴν ἀφηρημένη της καὶ ἀποξενωμένη μορφή.

Γιατὶ πρωταρχικὰ ἡ ἐργασία ἡ *ζωτικὴ δραστηριότητα*, ἡ *παραγωγικὴ ζωὴ* ἡ ἴδια, ἐμφανίζεται στὸν ἄνθρωπο μόνο σὰν *μέσο* γιὰ τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης — τῆς ἀνάγκης νὰ διατηρήσει τὴ φυσική του ὕπαρξη. Ἀλλὰ ἡ παραγωγικὴ ζωὴ εἶναι ἡ εἰδολογικὴ ζωή. Εἶναι ζωὴ ποὺ παράγει ζωή. Ὁλόκληρος ὁ χαρακτήρας ἑνὸς εἴδους, ὁ εἰδολογικός του χαρακτήρας ὑπάρχει στὴ φύση τῆς ζωτικῆς του δραστηριότητας, καὶ ἡ ἐλεύθερη συνειδητὴ δραστηριότητα συνθέτει τὸν εἰδολογικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἕνα *μέσο* ζωῆς.

Τὸ ζῶο εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴ ζωτική του δραστηριότητα. Δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ δραστηριότητα αὐτή· τὸ ζῶο *εἶναι* ἡ ἴδια ἡ δραστηριότητα. Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, κάνει τὴν ἴδια τὴ ζωτική του δραστηριότητα ἀντικείμενο τῆς θέλησής του καὶ τῆς συνείδησής του. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα. Δὲν εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἕνας *προσδιορισμὸς* μὲ τὸν ὁποῖο συγχωνεύεται ἄμεσα. Ἡ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ ζωτικὴ δραστηριότητα τοῦ ζώου. Μόνο χάρη σ' αὐτὴ τὴ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Ἢ μᾶλλον, εἶναι συνειδητὸ ὄν, δηλαδὴ ἡ δική του ζωὴ εἶναι ἀντικείμενο γι' αὐτὸν μόνο ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἴδιος εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἐλεύθερη δραστηριότητα. Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ἀντιστρέφει τὴ σχέση ἔτσι ποὺ ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι συνειδητὴ ὕπαρξη, κάνει τὴ ζωτική του δραστηριότητα, τὴν ὕπαρξή του, ἕνα μέσο γιὰ τὴν *ὕπαρξή* του.

Ἡ πρακτικὴ δημιουργία ἑνὸς *ἀντικειμενικοῦ κόσμου*, ἡ διαμόρφωση τῆς ἀνόργανης φύσης, ἀποτελεῖ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀνθρώπου σὰν συνειδητῆς εἰδολογικῆς ὕπαρξης, δηλαδὴ μιᾶς ὕπαρξης ποὺ μεταχειρίζεται τὸ εἶδος σὰν δική της οὐσιαστικὴ ὕπαρξη ἢ τὸν ἑαυτό της σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Φυσικά, καὶ τὰ ζῶα παράγουν. Κατασκευάζουν φωλιὲς καὶ κατοικίες, ὅπως στὴν περίπτωση μὲ τὶς μέλισσες, τοὺς κάστορες, τὰ μυρμήγκια κτλ. Τὰ ζῶα, ὅμως,

παράγουν μόνο ὅτι εἶναι αὐστηρὰ ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἑαυτό τους ἢ γιὰ τὰ νεογέννητα. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο πρὸς μιὰ κατεύθυνση, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει καθολικά. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἄμεσης φυσικῆς ἀνάγκης, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει ἀκόμα κι ὅταν εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀνάγκη καὶ παράγει πραγματικὰ μόνο ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτή. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο τὸν ἑαυτό τους, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει ὁλόκληρη τὴ φύση. Τὰ προϊόντα τῶν ζώων ἀνήκουν ἄμεσα στὰ φυσικά τους σώματα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ἀπέναντι στὸ προϊόν του. Τὰ ζῶα παράγουν σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ εἴδους στὸ ὁποῖο ἀνήκουν, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανὸς νὰ παράγει σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα κάθε εἴδους καὶ νὰ ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἀντικείμενο τὸ φυσικό του πρότυπο. Γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος παράγει — ἐπίσης σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ὀμορφιᾶς.

Εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαμόρφωση ποὺ ἐπιφέρει πάνω στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποδείχνει τὸν ἑαυτό του σὰν *εἰδολογικὴ ὕπαρξη*. Ἡ παραγωγὴ αὐτὴ εἶναι ἡ δραστήρια ζωή του σὰν εἶδος. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἡ φύση ἐμφανίζεται σὰν *δικό του ἔργο* καὶ δική του πραγματικότητα. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι, ἑπομένως, ἡ *ἀντικειμενοποίηση τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς* τοῦ ἀνθρώπου: γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του ὄχι μόνο πνευματικὰ στὴ συνείδησή του, ἀλλὰ δραστήρια καὶ οὐσιαστικά· καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του· σ' ἕναν κόσμο ποὺ ὁ ἴδιος δημιούργησε. Ἀπομακρύνοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς του ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία τὸν ἀπομακρύνει ἔτσι ἀπὸ τὴν *εἰδολογικὴ του ζωή* τὴν ἀληθινή του ἀντικειμενικότητα τοῦ εἴδους, καὶ μεταβάλλει τὸ πλεονέκτημά του ἔναντι τῶν ζώων στὸ μειονέκτημα ὅτι τὸ ὀργανικό του σῶμα, ἡ φύση, ἀποσπᾶται ἀπ' αὐτόν.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὑποβιβάζει τὴν αὐθόρμητη καὶ ἐλεύθερη δραστηριότητα σὲ μέσο, κάνει τὴν εἰδολογικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσο γιὰ τὴ φυσική του ὕπαρξη.

Ἡ συνείδηση, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπὸ τὸ εἶδος του, μεταμορφώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωση ἔτσι ποὺ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ γίνεται μέσο γι' αὐτόν.

3 Ἔτσι ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία μεταστρέφει τὴν *εἰδολογικὴ ὕπαρξη τῶν ἀνθρώπων*, τόσο τὴ φύση ὅσο καὶ τὶς διανοητικές του εἰδολογικὲς δυνάμεις—

σὲ μιὰ ὕπαρξη ξ έ ν η πρὸς αὐτὸν καὶ σ' ἕνα μ έ σ ο τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς τ ο υ ὕ π α ρ ξ η ς. Ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δικό του σῶμα, ἀπὸ τὴ φύση ὅπως ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν πνευματική του οὐσία, τὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η οὐσία του.

4 Μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, τὴ ζωτική του δραστηριότητα, τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη, εἶναι ἡ ἀ π ο ξ έ ν ω σ η τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ ἀ π ὸ τ ὸ ν ἄ ν θ ρ ω π ο. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος συγκρούεται μὲ τὸν ἑαυτό του, συγκρούεται ἐπίσης μὲ ἄ λ λ ο υ ς ἀνθρώπους. Αὐτὸ ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασία του, πρὸς το προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἑαυτό του, ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Γενικά, ἡ πρόταση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη σημαίνει ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀπο ξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ὅτι ὅλοι. εἶναι ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κάθε σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του, πραγματώνεται καὶ ἐκφράζεται μόνο στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἔτσι, στὴ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας κάθε ἄνθρωπος βλέπει τοὺς ἄλλους σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται αὐτὸς σὰν ἐργάτης.

Ἀρχίσαμε ἀπὸ ἕνα οἰκονομικὸ δεδομένο, τὴν ἀποξένωση τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς παραγωγῆς του. Δώσαμε στὸ δεδομένο αὐτὸ νοητὴ μορφή: ἀποξενωμένη, ἀλλοτριωμένη ἐργασία. Ἀναλύσαμε τὴν ἔννοια αὐτή, καὶ ἀναλύοντάς την δὲν κάναμε τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀναλύσουμε ἕνα οἰκονομικὸ δεδομένο.

Ἂς προχωρήσουμε τώρα νὰ δοῦμε πῶς ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρέπει νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ παρουσιάσει τὸν ἑαυτό της στὴν πραγματικότητα.

Ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ξένο σὲ μένα καὶ μὲ ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, σὲ ποιὸν ἀνήκει τότε;

Σὲ μιὰ ὕπαρξη ἄ λ λ η ἀπὸ τὴ δική μου.

Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ὕπαρξη;

Οἱ θεοί; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ παλιότερες ἐποχές, μεγάλο μέρος τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας — ὅπως ναοὶ κτλ., στὴν Αἴγυπτο, Ἰνδία καὶ Μεξικὸ — ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν θεῶν, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προϊὸν ἀνῆκε στοὺς θεούς.

'Αλλά οἱ θεοὶ ἀπὸ μόνοι τους ποτὲ δὲν διαφέντευαν τὴν ἐργασία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ φύση. Τὸ παράδοξο θὰ ἦταν ἂν ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσει τὴ φύση μὲ τὴν ἐργασία του καὶ ὅσο περισσότερο τὰ θεῖα θαύματα ξεθωριάζουν ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ θαύματα, τόσο περισσότερο ἐξαναγκαζόταν ὁ ἴδιος ν' ἀπαρνηθεῖ τὴ χαρὰ τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀπόλαυση τοῦ προϊόντος γιὰ λογαριασμὸ τῶν δυνάμεων αὐτῶν.

'Η ξ έ ν η ὕπαρξη στὴν ὁποία ἡ ἐργασία καὶ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας ἀνήκουν, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἐκτελεῖται ἡ ἐργασία καὶ γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ὁποίας τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας δημιουργεῖται, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν ἄ ν θ ρ ω π ο.

Ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας δὲν ἀνήκει στὸν ἐργάτη, κι' ἂν τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ἐπειδὴ ἀνήκει σ' ἕ ν α ν ἄ ν θ ρ ω π ο ἄ λ λ ο ν ἀ π ὸ τ ὸ ν ἐ ρ γ ά τ η. Ἂν ἡ δραστηριότητά του εἶναι βάσανο γι' αὐτόν, πρέπει νὰ δόσει χ α ρ ὰ καὶ ἀπόλαυση σὲ κάποιον ἄλλο. Οὔτε οἱ θεοί, οὔτε ἡ φύση, ἀλλὰ μόνο ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους.

Σκέψου τὴν παραπάνω πρόταση, ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του γίνεται ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὴ καὶ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ γι' αὐτὸν μόνο μέσα ἀπὸ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἂν κατὰ συνέπεια ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, τὴν ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία του, σὰν ἕνα ξ έ ν ο ἐ χ θ ρ ι κ ὸ καὶ πανίσχυρο ἀντικείμενο ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτόν, τότε ἡ σχέση του πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶναι τέτοια ποὺ ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος — ξένος, ἐχθρικός, πανίσχυρος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπ' αὐτὸν — εἶναι ὁ ἐξουσιαστὴς του. Ἂν σχετιστεῖ πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα σὰν ἀνελεύθερη δραστηριότητα, τότε σχετίζεται μ' αὐτὴ σὰν δραστηριότητα ποὺ εἶναι, στὴν ὑπηρεσία, τὴν ἐξουσία, τὸν ἐξαναγκασμὸ καὶ το ζυγὸ ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου.

Κάθε αὐτο - ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση ἐκδηλώνεται στὴ σχέση ποὺ οἰκοδομεῖ ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ στὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση. Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση ἐκδηλώνεται ἀναγκαστικὰ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ τὸν κληρικὸ ἤ, μιὰ καὶ μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος, ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ στὸν πνευματικὸ κτλ. Στὸν πρακτικό, πραγματικό κόσμο, ἡ αὐτο—ἀποξένωση μπορεῖ νὰ

ἐκδηλωθεῖ μόνο στὴν πρακτική, πραγματικὴ σχέση πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Τὸ μέσο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προχωρεῖ ἡ ἀποξένωση εἶναι ἀφεαυτοῦ του ἕνα πρακτικὸ μέσο. Ἔτσι μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνο παράγει τὴ σχέση του πρὸς τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴ σχέση ἄλλων ἀνθρώπων ἀπέναντι στὴν παραγωγή του καὶ τὸ προϊόν του καὶ τὴ σχέση τὴ δική του ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Ὅπως ἀκριβῶς δημιουργεῖ τὴ δική του παραγωγὴ σὰν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας, σὰν τιμωρία καὶ τὸ δικό του προϊὸν σὰν ἀπώλεια, ἕνα προϊὸν ποὺ δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν, ἔτσι δημιουργεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ μὴ παραγωγοῦ πάνω στὴν παραγωγὴ καὶ τὸ προϊόν της. Ὅπως ἀκριβῶς ἀποξενώνει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὴ δική του δραστηριότητα, ἔτσι ἀπονέμει στὸν ξένο μιὰ δραστηριότητα ποὺ δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν.

Μέχρι τώρα ἐξετάσαμε τὴ σχέση μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐργάτη. Ἀργότερα θὰ τὴν ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μὴ ἐργάτη.

Μέσω, λοιπόν, τῆς *ἀποξενωμένης*, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας ὁ ἐργάτης δημιουργεῖ τὴ σχέση ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ξένος, πρὸς τὴν ἐργασία αὐτὴ καὶ στέκεται ἔξω ἀπ' αὐτή. Ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία δημιουργεῖ τὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκράτη — ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη λέξη διαλέξει κανεὶς γιὰ τὸν κυρίαρχο τῆς ἐργασίας — πρὸς τὴν ἐργασία αὐτή. Ἡ *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία* εἶναι συνακόλουθα τὸ προϊὸν — τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς *ἀλλοτριωμένης ἐργασίας*, τῆς ἐξωτερικῆς σχέσης τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴ φύση καὶ τὸν ἑαυτό του.

Ἔτσι ἡ *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία* ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδέας τῆς *ἀλλοτριωμένης ἐργασίας*, δηλαδὴ τοῦ *ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου*, τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας, τῆς ἀποξενωμένης ζωῆς τοῦ *ἀποξενωμένου ἀνθρώπου*.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πήραμε τὴν ἰδέα τῆς *ἀλλοτριωμένης ἐργασίας* (ἀλλοτριωμένη *ζωή*) ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία σὰν ἀποτέλεσμα τῆς *κίνησις τῆς*

(¹) Στὸ πρωτότυπο χειρόγραφο ὁ Μάρξ ἔγραψε τὴ λέξη MENSCHEN (ἄνθρωποι) καὶ ὄχι MACHTEN (δυνάμεις).

ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδέας αὐτῆς ὅτι, μολονότι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐμφανίζεται σὰν βάση καὶ αἰτία τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ συνέπειά της, ὅπως ἀκριβῶς οἱ θεοὶ ἦταν πρωταρχικά ὄχι ἡ αἰτία ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων. ἐργασίας, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δύο αὐτῶν πα-

Μόνο ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά της ἐπανεμφανίζεται τὸ μυστικό της αὐτό: δηλαδή, ὅτι εἶναι (α) τὸ προϊὸν τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας καὶ (β) τὸ μέσο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀλλοτριώνεται ἡ ἐργασία, ἡ πραγμάτωση αὐτῆς τῆς ἀλλοτρίωσης.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ρίχνει φῶς σὲ πολλὲς μέχρι τώρα ἄλυτες διαμάχες.

(1) Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐργασία σὰν τὴν πραγματικὴ ψυχὴ τῆς παραγωγῆς. Κι ὅμως, στὴν ἐργασία δὲν δίνει τίποτα, ἐνῶ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δίνει τὰ πάντα. Ὁ Προυντὸν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀντίφαση αὐτὴ καὶ τάχθηκε ὑπὲρ τῆς ἐργασίας καὶ κατὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (¹). Ἀλλὰ εἴδαμε ὅτι ἡ φανερὴ αὐτὴ ἀντίφαση εἶναι ἡ ἀντίφαση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία διατύπωσε ἁπλῶς τοὺς νόμους τῆς ἀποξένωμένης ἐργασίας.

Ἀντιλαμβανόμαστε κατὰ συνέπεια ὅτι μισθὸς καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ταυτόσημα γιατὶ ἐκεῖ ποὺ τὸ προϊόν, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας, πληρώνει γιὰ τὴν ἐργασία τὴν ἴδια, ὁ μισθὸς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τῆς ἐργασίας· παρόμοια, ἐκεῖ ποὺ ὁ μισθὸς ἔχει τὸ λόγο, ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ὄχι σὰν ἕνας αὐτοσκοπός, ἀλλὰ σαν ὑπηρέτης τοῦ μισθοῦ. Σκοπεύουμε ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ σημεῖο αὐτὸ περισσότερο λεπτομερειακὰ παρακάτω: πρὸς τὸ παρὸν ἁπλῶς θὰ συνάξουμε μερικα συμπεράσματα.

Μιὰ ὑποχρεωτικὴ αὔξηση τῶν μισθῶν (παραβλέποντας ὅλες τὶς ἄλλες δυσκολίες, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι μιὰ τέτοια ἀνώμαλη κατάσταση θὰ μποροῦσε νὰ παραταθεῖ μόνο μὲ τὴν βία) δὲν θὰ σήμαινε τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ καλύτερη ἀμοιβὴ γιὰ σκλάβους· δὲν θὰ σήμαινε μιὰ αὔξηση σὲ ἀν-

---

(¹) Στὴ μπροσσούρα μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι ἰδιοκτησία;», Παρίσι, 1840.

θρώπινη σημασία ἢ ἀξιοπρέπεια γιὰ τὸν ἐργάτη ἢ τὴν ἐργασία.

Ἀκόμα καὶ ἡ *ἐξίσωση μισθῶν* ποὺ ἀξιώνει ὁ Προυντόν, τὸ μόνο ποὺ θὰ ἔκανε θὰ ἦταν νὰ μεταμορφώσει τὴ σχέση τοῦ σημερινοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία του σὲ σχέση ὅλων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἐργασία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ σὰν ἀφηρημένος κεφαλαιοκράτης.

Οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας, καὶ ἀποξενωμένη ἐργασία εἶναι ἡ ἄμεση αἰτία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ πτώση τοῦ ἑνὸς συνεπάγεται καὶ τὴν πτώση τοῦ ἄλλου.

(2) Συνάγεται ἀκόμα ἀπὸ τὴ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅτι ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση, ἐκφράζεται στὴν *πολιτικὴ μορφὴ τῆς χειραφέτησης τῶν ἐργατῶν*. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι ζήτημα δικῆς τους χειραφέτησης μόνο, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὴ χειραφέτησή τους περιέχεται ἡ καθολικὴ ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Ὁ λόγος γι' αὐτὴ τὴν καθολικότητα εἶναι ὅτι τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑποδούλωσης περιλαμβάνεται στὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή, καὶ ὅλες οἱ σχέσεις τῆς ὑποδούλωσης δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τροποποιήσεις καὶ συνέπειες αὐτῆς τῆς σχέσης.

Ὅπως ἀκριβῶς φτάσαμε στὴν ἔννοια τῆς *ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* μέσα ἀπὸ τὴν *ἀνάλυση* τῆς ἔννοιας τῆς *ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας*, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δυο αὐτῶν παραγόντων εἶναι δυνατὸ ν' ἀναπτύξουμε ὅλες τὶς οἰκονομικὲς *κατηγορίες*, καὶ σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, π.χ. ἐμπόριο, ἀνταγωνισμός, κεφάλαιο, χρῆμα, θ' ἀναγνωρίσουμε μόνο μιὰ *ἰδιαίτερη* καὶ *ἀναπτυγμένη ἔκφραση* τῶν βασικῶν αὐτῶν στοιχείων.

Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς, ἂς προσπαθήσουμε νὰ λύσουμε δυὸ πιὸ πέρα προβλήματα:

(1) Πρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὴ γενικὴ *φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας*, ὅπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία, στὴ σχέση της πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη καὶ κοινωνικὴ ἰδιοκτησία.

(2) Πήραμε τὴν *ἀποξενωμένη ἐργασία*, τὴν *ἀλλοτρίωσή* της σὰν δεδομένο καὶ ἀναλύ-

σαμε τὸ δεδομένο αὐτό. Καὶ τώρα ρωτᾶμε: πῶς ἔφτασε ὁ ἄνθρωπος ν' ἀλλοτριώσει τὴν ἐργασία του, νὰ τὴν ἀποξενώσει; Πῶς θεμελιώνεται ἡ ἀποξένωση αὐτὴ στὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης; Προχωρήσαμε ἤδη ἀρκετὰ πρὸς τὴ λύση τοῦ προβλήματος, μετατρέποντας τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὲ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρὸς τὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Γιατί, μιλώντας γιὰ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, φαντάζεται κανεὶς ὅτι ἀσχολεῖται μὲ κάτι ἐξωτερικὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο Μιλώντας γιὰ ἐργασία, ἀσχολεῖται κανεὶς ἄμεσα μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸς ὁ νέος τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος, περιέχει ἤδη τὴ λύση του.

Σχετικὰ μὲ τὸ (1): Ἡ γενικὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ σχέση της πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ἰδιοκτησία.

Ἡ ἀλλοτριωμένη ἐργασία ἀναλύθηκε γιὰ μᾶς σὲ δυὸ συστατικὰ μέρη τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν ἀμοιβαῖα τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, ἢ ἁπλῶς εἶναι διαφορετικὲς ἐκφράσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σχέσης. Ἡ ἰδιοποίηση ἐμφανίζεται σὰν ἀποξένωση, σὰν ἀλλοτρίωση· καὶ ἡ ἀλλοτρίωση ἐμφανίζεται σὰν ἰδιοποίηση, ἀποξένωση καὶ ἡ ἀποξένωση σὰν ἀληθινὴ ἀποδοχὴ στὴν πολιτικὴ κοινότητα.

Ἐξετάσαμε τὴ μιὰ πλευρά, τὴν ἀλλοτριωμένη ἐργασία σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη τὸν ἴδιο, δηλαδὴ τὴ σχέση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρὸς τὸν ἑαυτό της. Καὶ σὰν προϊόν, σὰν ἀναγκαία συνέπεια αὐτῆς τῆς σχέσης, διαπιστώσαμε τὴν κυριότητα τῆς σχέσης τοῦ μὴ ἐργάτη πρὸς τὸν ἐργάτη καὶ τὴν ἐργασία. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν ὑλική, συνοπτικὴ ἔκφραση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, περιλαμβάνει ἀμφότερες τὶς σχέσεις — τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία καὶ πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν μὴ ἐργάτη καὶ τὴ σχέση τοῦ μὴ ἐργάτη πρὸς τὸν ἐργάτη καὶ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του.

Εἴδαμε ἤδη ὅτι, σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη ποὺ ἰδιοποιεῖται τὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία του,

ἡ ἰδιοποίηση ἐμφανίζεται σὰν ἀποξένωση, ἡ αὐτο-δραστηριότητα σὰν δραστηριότητα γιὰ ἕναν ἄλλο καὶ ἀπὸ ἕναν ἄλλο, ἡ ζωτικότητα σὰν θυσία τῆς ζωῆς, ἡ παραγωγὴ ἑνὸς ἀντικειμένου σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ πρὸς μιὰ ξένη δύναμη, πρὸς ἕνα ξ έ ν ο ἄνθρωπο. Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ σχέση μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ξ έ ν ο ς πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸν ἐργάτη, καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας.

Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ πρέπει νὰ τονιστεῖ, εἶναι ὅτι κάθε τι ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ τὸν ἐργάτη σὰν δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η ς , ἀ π ο ξ έ ν ω σ η ς , ἐμφανίζεται γιὰ τὸν μὴ ἐργάτη σὰν μιὰ κ α τ ά σ τ α σ η ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η ς , ἀ π ο ξ έ ν ω σ η ς .

Δεύτερο, ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ή , π ρ α κ τ ι κ ὴ σ τ ά σ η τοῦ ἐργάτη στὴν παραγωγὴ καὶ ἀπέναντι στὸ προϊὸν (σὰν διάθεση) ἐμφανίζεται γιὰ τὸν μὴ ἐργάτη, ποὺ βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἐργάτη, σὰν θ ε ω ρ η τ ι κ ὴ στάση.

Τρίτο, ὁ μὴ ἐργάτης κάνει κάθε τι ἐνάντια στὸν ἐργάτη, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης κάνει ἐνάντια στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ὁ μὴ ἐργάτης δὲν κάνει ἐνάντια στὸν ἑαυτό του ὅσα κάνει ἐνάντια στὸν ἐργάτη.

Ἂς κοιτάξουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ αὐτὲς τὶς τρεῖς σχέσεις (1).

---

(1) Ἐδῶ ἀκριβῶς διακόπτεται τὸ Πρῶτο Χειρόγραφο.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας

...ἀποτελεῖ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου του([1]). Ὁ ἐργάτης εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ κεφάλαιο εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁλοκληρωτικὰ χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἀκριβῶς τὸ κεφάλαιο εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἄνθρωπος χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ἀλλὰ ὁ *ἐργάτης* ἔχει τὴν ἀτυχία νὰ εἶναι *ζωντανὸ* κεφάλαιο καὶ κατὰ συνέπεια ἕνα κεφάλαιο *μὲ ἀνάγκες*, ποὺ χάνει τὸν τόκο του καὶ συνακόλουθα τὴν ὕπαρξή του κάθε στιγμὴ ποὺ εἶναι ἐκτὸς ἐργασίας. Σὰν κεφάλαιο, ἡ *ἀξία* τοῦ ἐργάτη ἀνεβαίνει ἢ πέφτει σύμφωνα μὲ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴ *φυσικὴ* ἔννοια ἡ *ὕπαρξη*, ἡ *ζωή* του, ἀντιμετωπίζονταν καὶ ἀντιμετωπίζονται σὰν προσφορὰ *ἐμπορεύματος*, σὰν ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα. Ὁ ἐργάτης παράγει κεφάλαιο καὶ τὸ κεφάλαιο παράγει τὸν ἐργάτη, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ἐργάτης παράγει τὸν ἑαυτό του· ὁ ἄνθρωπος σὰν *ἐργάτης*, σὰν ἐμπόρευμα, εἶναι τὸ προϊὸν ὁλόκληρου αὐτοῦ τοῦ κυκλώματος. Οἱ ἀνθρώπινες ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργάτη — ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἐργάτης — ὑπάρχουν μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ξένο πρὸς αὐτόν. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ ἕνα εἶναι ξένο πρὸς τὸ ἄλλο καὶ στέκεται σὲ μιὰ ἀδιάφορη, ἐξωτερικὴ καὶ τυχαία σχέση πρὸς αὐτό, αὐτὸς ὁ ξένος χαρακτήρας ἀναπόφευκτα ἐμφανίζεται σὰν κάτι *πραγματικό*.

---

(1) Ἡ σελίδα XL τοῦ Δεύτερου Χειρογράφου ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις αὐτές. Οἱ προηγούμενες σελίδες τοῦ Χειρογράφου εἶναι χαμένες.

Ἔτσι, μόλις πιὰ τὸ κεφάλαιο — εἴτε ἀπὸ ἀνάγκη, εἴτε ἀπὸ ἐκλογὴ — πάψει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτη, παύει νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐργάτης γιὰ τὸν ἑαυτό του· δὲν ἔχει δουλειὰ καὶ κατὰ συνέπεια δὲν ἔχει μισθὸ καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχει ὄχι σὰν ἄνθρωπος, ἀλλὰ σὰν ἐργάτης, μπορεῖ ἁπλούστατα νὰ σκάψει τὸν τάφο του καὶ νὰ πεθάνει ἀπὸ τὴν πείνα. Ὁ ἐργάτης ὑπάρχει σὰν ἐργάτης μόνο ὅταν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του σὰν κεφάλαιο, καὶ ὑπάρχει σὰν κεφάλαιο μόνο ὅταν τὸ κεφάλαιο ὑπάρχει γι' αὐτόν. Ἡ ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ δική του ὕπαρξη, ἡ ζωή του, γιατὶ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς του μ' ἕναν τρόπο ἀδιάφορο σ' αὐτόν.

Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἀναγνωρίζει τὸν μὴ ἀπασχολούμενο ἐργάτη, τὸν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο, ὅσο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ αὐτὴ σχέση. Ὁ ἀγύρτης, ὁ ἀπατεώνας, ὁ ζητιάνος, ὁ ἄνεργος, ὁ πεινασμένος, ὁ ἄπορος καὶ ὁ ἐγκληματίας, εἶναι μορφὲς ποὺ δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἄλλα μάτια — γιὰ τὰ μάτια τῶν γιατρῶν, τῶν δικαστῶν, τοῦ νεκροθάφτη, τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐνορίας κλπ. Νεφελώδεις μορφὲς ποὺ δὲν ἀνήκουν μέσα στὴν ἐπικράτεια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Συνακόλουθα, γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, οἱ ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σὲ μιά: στὴν ἀνάγκη νὰ συντηρήσει τὸν ἑαυτό του ὅσο δ[illegible] ἐμποδιστεῖ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ράτσας των ἐργατῶν. Ἔτσι ὁ μισθὸς ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει ἡ συντήρηση καὶ διατήρηση ὁποιουδήποτε ἄλλου παραγωγικοῦ ἐργαλείου, ἢ ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ κατανάλωση τοῦ κεφαλαίου γενικὰ ὅπου εἶναι ἀναγκαία ἂν πρόκειται ν' ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του μὲ τόκο (π.χ. τὸ λάδι ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς τροχοὺς προκειμένου νὰ συνεχίσουν νὰ γυρίζουν).

Ἔτσι, οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὶς ἀναγκαῖες δαπάνες τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνουν τὸ ἀναγκαῖο αὐτὸ ποσό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς λογικὸ γιὰ τοὺς Ἄγγλους ἐργοστασιάρχες, πρὶν τὸ Τροποποιητικὸ Νομοσχέδιο τοῦ 1834 (¹), ν' ἀφαι-

---

(¹) Περισσότερο γνωστὸ σὰν τροποποιητικὴ πράξη για τὸ Νόμο περὶ Φτωχῶν τοῦ 1834.

ροῦν ἀπὸ τὸ μισθὸ τοῦ ἐργάτη τὰ κοινωνικὰ ἐπιδόματα ποὺ λάβαινε ἀπὸ τὸ Ταμεῖο Φτωχῶν, καὶ νὰ θεωρήσει τὰ ἐπιδόματα αὐτὰ σὰν ἕνα ἀκέραιο μέρος τοῦ μισθοῦ.

Ἡ παραγωγὴ δὲν παράγει τὸν ἄνθρωπο μόνο σὰν *ἐμπόρευμα*, τὸ *ἀνθρώπινο ἐμπόρευμα*, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μορφὴ *ἐμπορεύματος*· παράγει ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο *πνευματικὰ* καὶ φυσικὰ σὰν *ἀπανθρωποιημένη* ὕπαρξη... Ἀνηθικότητα, παραμόρφωση, ἠλιθιότητα ἐργατῶν καὶ κεφαλαιοκρατῶν... Τὸ προϊόν της εἶναι τὸ *αὐτο-συνείδητο* καὶ *αὐτενεργὸ ἐμπόρευμα*... τὸ *ἀνθρώπινο* ἐμπόρευμα... Μεγάλη πρόοδος ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, Μὶλλ κλπ., σὲ σχέση μὲ τὸν Σμὶθ καὶ τὸν Σαίη, νὰ κηρύξουν τὴν *ὕπαρξη* τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος — τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη παραγωγικότητα τοῦ ἐμπορεύματος — *ἀδιάφορη* καὶ μάλιστα καὶ *βλαβερή*. Ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι πόσους ἐργάτες μπορεῖ νὰ στηρίξει ἕνα συγκεκριμένο ποσὸ κεφαλαίου. Παρόμοια, ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἔκανε ἕνα μεγάλο βῆμα μπροστὰ — καὶ μάλιστα λογικὸ — ὅταν — ἐνῶ ἀναγνώριζε τὴν *ἐργασία* σὰν τὴ *μοναδικὴ* ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας — ἔδειξε μὲ πλήρη καθαρότητα ὅτι οἱ μισθοὶ καὶ ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου σχετίζονται ἀντίστροφα καὶ ὅτι κατὰ κανόνα ὁ κεφαλαιοκράτης θ' ἀνεβάζει τὰ κέρδη του *μόνο* συμπιέζοντας τοὺς μισθοὺς καὶ ἀντίστροφα.

Φανερά, ἡ *ὁμαλὴ* σχέση δὲν εἶναι μιὰ σχέση στὴν ὁποία ὁ πελάτης ἐξαπατιέται, ἀλλὰ μιὰ σχέση στὴν ὁποία ὁ κεφαλαιοκράτης καὶ ὁ ἐργάτης ἐξαπατᾶ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας περιέχει σὲ λανθάνουσα κατάσταση, τὴ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν *ἐργασία*, τὴ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν *κεφάλαιο* καὶ τὴ *σύνδεση* αὐτῶν τῶν δύο. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἔχουμε τὴν παραγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας σὰν *ἐργασία*, δηλαδὴ σὰν μιὰ δραστηριότητα ὁλοκληρωτικὰ ξένη πρὸς τὸν ἑαυτό της, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, καὶ συνακόλουθα πρὸς τὴ συνείδηση καὶ τὴ ζωτικὴ ἔκφραση, τὴν ἀφηρημένη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργάτη, ποὺ πέφτει ἔτσι κάθε μέρα ἀπὸ τὸ ἐκπληρωμένο του τίποτα στὸ ἀπόλυτο τίποτα, στὴν κοινωνική του καὶ κατὰ συνέπεια στὴν πραγματικὴ μὴ ὕπαρξη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ παραγωγὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας σὰν *κεφάλαιο*, στὸ

ὁποῖο ὅλη ἡ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀτομικότητα τοῦ ἀντικειμένου ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία χάνει τὴ φυσική της καὶ κοινωνική της ποιότητα (δηλαδὴ χάνει κάθε πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἔκφραση καὶ δὲν ἔχει οὔτε κἂν φαινομενικὰ μιανθεῖ ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη σχέση), στὴν ὁποία τὸ ἴδιο κεφάλαιο παραμένει τὸ ἴδιο στὶς πιὸ ποικίλες φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς περιστάσεις, ὁλοκληρωτικὰ ἀδιάφορο πρὸς τὸ πραγματικό του περιεχόμενο. Ἡ ἀντίφαση αὐτή, ὁδηγημένη στὸ ἀκρότατο ὅριό της, εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ ὅριο, ἡ κορύφωση καὶ ἡ πτώση ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἕνα ἀκόμα μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς πρόσφατης ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας νὰ ἔχει διακηρύξει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν τόκο ἀπὸ τὴν χειρότερη καὶ τὴν καλύτερη καλλιεργήσιμη γῆ, νὰ ἔχει ἀναιρέσει τὶς ρομαντικὲς αὐταπάτες τοῦ γαιοκτήμονα — τὴν ὑποτιθέμενη κοινωνικὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ δικοῦ του συμφέροντος μὲ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας, ποὺ ὁ Ἄνταμ Σμὶθ συνέχισε νὰ προβάλλει καὶ μετὰ τοὺς φυσιοκράτες — καὶ νὰ ἔχει προβλέψει καὶ προετοιμάσει τὶς ἀλλαγὲς στὴν προσαρμογὴ τῆς πραγματικότητας, ποὺ θὰ μεταμορφώσει τὸ γαιοκτήμονα σ' ἕναν ἐντελῶς συνηθισμένο καὶ πεζὸ κεφαλαιοκράτη, ἁπλοποιώντας ἔτσι τὴν ἀντίφαση, φέρνοντάς την σὲ μιὰ κρίση καὶ ἐπισπεύδοντας τὴ λύση της.

Ἡ γῆ σὰν γῆ καὶ ἡ γαιοπρόσοδος σὰν γαιοπρόσοδος, ἔχασαν κατὰ συνέπεια τὴν κοινωνική τους διάκριση καὶ ἔγιναν βουβὸ κεφάλαιο καὶ τόκος — ἢ μᾶλλον κεφάλαιο καὶ τόκος ποὺ μιλᾶνε μόνο γιὰ χρῆμα. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴ γῆ, ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ τὴ γαιοπρόσοδο, καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ καὶ τοὺς μισθούς, βιομηχανία, γεωργία καὶ ἀκίνητη καὶ κινητὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δὲν εἶναι μιὰ διαφορὰ ριζωμένη στὴ φύση τῶν πραγμάτων, εἶναι μιὰ ἱστορικὴ διάκριση, εἶναι μιὰ σταθερὴ ροπὴ στὸ σχηματισμὸ καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας. Στὴ βιομηχανία, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀκίνητη γαιοκτησία, ἐκφράζονται μόνο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πρωτοεμφανίστηκε καὶ ἡ ἀντίθεσή της πρὸς τὴ γεωργία μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε. Σὰν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἐργασίας, σὰν ἰδιαίτερη, ση-

μαντικὴ καὶ *ὁλόπλευρη διάκριση ζωῆς*, ἡ διάκριση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία ἐπιζεῖ μόνο τόσο, ὅσο ἡ βιομηχανία (ἡ ζωὴ τῆς πόλης) ἀναπτύσσεται *σὲ ἀντίθεση* πρὸς τὴ γαιοκτησία (ἀριστοκρατικὴ φεουδαρχικὴ ζωὴ) καὶ συνεχίζει νὰ φέρει τὰ φεουδαρχικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντιπάλου της μὲ τὴ μορφὴ μονοπωλίου, ἐπαγγελμάτων, συντεχνιῶν, συνεταιρισμῶν κλπ. Μὲ δοσμένες τὶς μορφὲς αὐτές, ἡ ἐργασία συνεχίζει νὰ ἔχει μιὰ *προφανῆ κοινωνικὴ* σημασία, τὴ σημασία τῆς *γνήσιας* κοινότητας καὶ δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὸ περιεχόμενό της καὶ σὲ πλήρη αὐτάρκη ὕπαρξη, δηλαδὴ ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε ἄλλη ὕπαρξη καὶ συνακόλουθα καὶ ἀπὸ τὸ *ἀπελευθερωμένο* κεφάλαιο.

Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία *ἀνάπτυξη* τῆς ἐργασίας εἶναι ἀπελευθερωμένη *βιομηχανία*, συγκροτημένη γιὰ λογαριασμό της μὲ τὴ μορφὴ αὐτή, καὶ *ἀπελευθερωμένο κεφάλαιο*. Ἡ δύναμη τῆς βιομηχανίας ἀπέναντι στὸν ἀνταγωνιστή της, ἐκδηλώνεται ἀμέσως στὴν ἀνάδυση τῆς *γεωργίας* σὰν πραγματικῆς βιομηχανίας, ὅπου προηγούμενα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δουλειᾶς ἀφηνόταν στὴ γῆ τὴν ἴδια καὶ στὸ *δοῦλο* τῆς γῆς, ποὺ μὲ τὴ βοήθειά του ἡ γῆ καλλιεργοῦσε τὸν ἑαυτό της. Μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ δούλου σὲ *ἐλεύθερο* ἐργάτη, δηλαδὴ σὲ *μεροκαματιάρη*, ὁ γαιοκτήμονας ὁ ἴδιος μετατράπηκε σὲ βιομηχανικὸ ἀφέντη, σὲ κεφαλαιοκράτη. Ἡ μεταμόρφωση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἀρχικὰ μέσω τοῦ *ἐνοικιαστῆ γεωργοῦ*. Ἀλλὰ ὁ ἐνοικιαστὴς εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος, τὸ φανερωμένο *μυστικὸ* τοῦ γαιοκτήμονα. Μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἐνοικιαστὴ ὁ γαιοκτήμονας βρίσκει τὴ *δική του οἰκονομικὴ* ὕπαρξη, τὴν ὕπαρξή του σὰν ἰδιοκτήτης περιουσίας — γιατὶ ἡ πρόσοδος ἀπὸ τὴ γῆ του ὑπάρχει μόνο ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐνοικιαστῶν. Ἔτσι, στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνοικιαστῆ ὁ γαιοκτήμονας *ἔγινε* ἤδη οὐσιαστικὰ *κοινὸς* κεφαλαιοκράτης. Πρέπει ἐπίσης νὰ συμβεῖ στὴν πραγματικότητα τὸ ἑξῆς: Ὁ κεφαλαιοκράτης ποὺ ἀπασχολεῖται στὴ γεωργία — ὁ ἐνοικιαστὴς — πρέπει νὰ γίνει γαιοκτήμονας ἢ ἀντίστροφα. Τὸ *βιομηχανικὸ ἐμπόριο* τοῦ ἐνοικιαστῆ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ ἐμπόριο τοῦ γαιοκτήμονα, γιατὶ ἡ ὕπαρξη τοῦ πρώτου προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη τοῦ δευτέρου.

Ἀλλὰ ἀναλογιζόμενοι τὴν ἀντιφατικὴ καταγωγή τους,

ιστορική σύνδεση της ανάδειξης του ενοικιαστή σε κεφαλαιοκράτη κατά τη καπιταλιστική οργάνωση

ὁ γαιοκτήμονας βλέπει τὸν κεφαλαιοκράτη σὰν τὸν χθεσινὸ δοῦλο του, ποὺ τώρα εἶναι ἀλλαζονικός, ἀπελεύθερος καὶ νεόπλουτος καὶ τὸν ἑαυτό του σὰν κ ε φ α λ α ι ο κ ρ ά τ η ποὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν χθεσινὸ δοῦλο του· ὁ κεφαλαιοκράτης πάλι βλέπει τὸν γαιοκτήμονα σὰν τὸν χθεσινὸ ἀργόσχολο, σκληρὸ καὶ ἐγωπαθῆ ἄρχοντα· ξέρει ὅτι ὁ γαιοκτήμονας ἐμφανιζόμενος σὰν κεφαλαιοκράτης εἶναι ἐπιζήμιος γιὰ τὰ συμφέροντά του· ξέρει, ὅμως, ὅτι ὀφείλει τὴν τωρινὴ κοινωνική του θέση, τὰ ὑπάρχοντά του καὶ τὶς ἀπολαύσεις του στὴ βιομηχανία. Ὁ κεφαλαιοκράτης βλέπει στὸ γαιοκτήμονα τὴν ἀντίθεση τῆς ἐ λ ε ύ θ ε ρ η ς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο υ κεφαλαίου ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' ὅλες τὶς φυσικὲς δυνάμεις — ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σκληρὴ καὶ κάθε μιὰ πλευρὰ λέει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἄλλη. Δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ διαβάσει κανεὶς τὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἀπὸ τὴν ἀκίνητη πρὸς τὴν κινητὴ ἰδιοκτησία καὶ ἀντίστροφα, γιὰ νὰ ἔχει μιὰ καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἀναξιότητα τῆς κάθε μιᾶς.

Ὁ γαιοκτήμονας δίνει ἔμφαση στὴν εὐγενικὴ προέλευσὴ τῆς ἰδιοκτησίας του, στὶς φεουδαρχικὲς ἀναπολήσεις, στὴν ποίηση τῆς ἀνάμνησης, τὴ ρομαντική του διάθεση, τὴν πολιτική του σπουδαιότητα κλπ. Ὅταν μιλᾶ γιὰ οἰκονομικά, ὁρκίζεται ὅτι μ ό ν ο ἡ γεωργία εἶναι παραγωγική. Ταυτόχρονα περιγράφει τὸν ἀντίπαλό του σὰν πανοῦργο, αἰσχροκερδῆ, ἐπιτιμητή, δόλιο, πλεονέκτη, συμφεροντολόγο, ἐπαναστάτη, ἄκαρδο καὶ ἄψυχο ἐκβιαστή, ποὺ εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν κοινότητά του καὶ μὲ ζῆλο τὴν ξεπουλᾶ, ἕνας κερδοσκόπος, μαστροπός, δουλοπρεπής, ὕπουλος, ἐπιτηδευμένος κατεργάρης, ἕνας ἀποξεραμένος λοβιτουρατζῆς ποὺ τρέφει, ὑποθάλπει καὶ ἐνθαρρύνει τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ τὴ φτώχεια, τὸ ἔγκλημα καὶ τὴν κατάλυση ὅλων τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ποὺ δὲν ἔχει τιμή, ἀρχές, εὐαισθησία, οὐσία ἢ ὅ,τιδήποτε ἄλλο. (Βλέπε ἀνάμεσα σὲ ἄλλους τὸν φυσιοκράτη Μπεργάζ, ποὺ ἐπέκρινε ἤδη ὁ Καμίλος Ντεμουλὲν στὸ περιοδικό του «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραβάντη»· βλέπε ἐπίσης τὸν φὸν Βίνκε, τὸν Λανσιζόλλε, τὸν Χάλλερ, τὸν Λέο, τὸν Κοσεγκάρτεν [1] καὶ τὸν Σισμόντι) [2].

---

[1] Βλέπε ἐπίσης τὸν στομφώδη παλαιο-χεγγελιανὸ θεολόγο Φοῦνκε, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Λέο ἀφηγήθηκε μὲ δάκρυα στὰ μάτια πῶς ἕνας δοῦλος ἀρνήθηκε, ὅταν καταργήθηκε ἡ δουλοπαροικία, νὰ πάψει νὰ εἶναι

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν πλευρά της, τονίζει τὰ θαύματα τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Εἶναι τὸ νόμιμο παιδί, τὸ μοναχοπαίδι τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Λυπᾶται γιὰ τὸν ἀντίπαλό της, ποὺ τὸν βλέπει σὰν ἕνα χαζό, ἀ δ ι α φ ώ τ ι σ τ ο γιὰ τὴ δική του φύση (μιὰ ἐκτίμηση μὲ τὴν ὁποία κανεὶς δὲ θὰ διαφωνοῦσε) καὶ πρόθυμο ν' ἀντικαταστήσει τὸ ἠθικὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία μὲ τὴ βάναυση, ἀνήθικη δύναμη καὶ τὴ δουλοπαροικία. Τὸν ζωγραφίζει σὰν Δὸν Κιχώτη ποὺ κάτω ἀπὸ ἕνα ἐπίστρωμα ε ὐ θ ύ τ η τ α ς, χ ρ η σ τ ό τ η τ α ς, γ ε ν ι κ ο ῦ ἐ ν δ ι α φ έ ρ ο ν τ ο ς καὶ σ τ α θ ε ρ ό τ η τ α ς κρύβει τὴν ἀνικανότητα γιὰ πρόοδο, τὴ λαίμαργη ἐπιθυμία γιὰ ἀπολαύσεις, τὸ ἐγωιστικὸ καὶ ἐπιμερισμένο ἐνδιαφέρο καὶ τὴν κακὴ πρόθεση. Τὸν βαφτίζει σὰν πανοῦργο μ ο ν ο π ω λ ι σ τ ή. Περιλούζει τὶς ἀναπολήσεις του καὶ τὶς ποιητικὲς ἐξάρσεις του μὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ σαρκαστικὴ ἀπαρίθμηση τῆς ποταπότητας, βαναυσότητας, κατάπτωσης, πορνείας, ἀτιμίας, ἀναρχίας καὶ ἐξέγερσης ποὺ παράγονταν στὰ ἐργαστήρια τῶν ρομαντικῶν πύργων του.

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία ὑποστηρίζει ὅτι ἔφερε τὴν ἐλευθερία στὸν κόσμο, ὅτι ἔλυσε τὶς ἁλυσίδες τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅτι σύνδεσε διαφορετικοὺς κόσμους, ὅτι προώθησε τὸ ἐμπόριο ποὺ ἐνθαρρύνει τὴ φιλία ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς καὶ δημιούργησε μιὰ καθαρὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ εὐχάριστη κουλτούρα· ὅτι καλλιέργησε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πολιτισμένες καὶ ὄχι βάναυσες ἀνάγκες καὶ τοὺς ἔδωσε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους. Ὁ γαιοκτήμονας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά — αὐτὸς ὁ ἀργόσχολος, ἐρεθιστικὸς κερδοσκόπος σιτέμπορος — ἀνεβάζει τὴν τιμὴ τῶν βασικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ ὑποχρεώνει ἔτσι τὸν κεφαλαιοκράτη ν' ἀνεβάσει

ὑποκείμενος στὴν ε ὐ γ ε ν ι κ ὴ κ α τ ο χ ὴ τοῦ κυρίου του. Βλέπε ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ Τζάστους Μόσερ «Πατριωτικὰ ὁράματα», ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐγκαταλείπουν οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸν σταθερὸ μικροαστικὸ « σ π ι τ ί σ ι ο » συνηθισμένο, κοντόθωρο ὁρίζοντα τοῦ φιλισταίου, καὶ παρόλαυτα παραμένουν κ α θ α ρ ὴ φαντασία. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίφαση αὐτὴ ποὺ κατέστησε τὶς φαντασίες αὐτὲς τόσο πιθανὲς στὸν γερμανικὸ νοῦ (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

(1) Στὶς σημειώσεις αὐτὲς ὁ Μάρξ ἀναφέρεται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ στὰ παρακάτω γραφτά: α) Κάμιλλου Ντεμουλέν, «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραβάντη», δεύτερο τρίμηνο. Ἀπρίλης - Μάης, Παρίσι, 1ος χρόνος, Νο 16, σελ. 139, Νο 23, σελ. 425, Νο 26, σελ. 580. β) Τζ. Μοσέρ, «Πατριωτικὰ ὁράματα», Βερολίνο, 1775 - 8, γ) Σ. Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας».

τοὺς μισθούς, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση ν' αὐξήσει τὴν παραγωγικότητα, καθιστώντας ἔται δύσκολη καὶ τελικὰ ἀδύνατη τὴν αὔξηση τοῦ ἐτήσιου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη, ἂν πρέπει νὰ ὑπάρχει δουλειὰ γιὰ τὸν κόσμο καὶ πλοῦτος γιὰ τὴ χώρα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ γαιοκτήμονας φέρνει μιὰ γενικὴ παρακμή. Ἐπιπλέον, ἐκμεταλλεύεται ἄμετρα ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐπιστρέφει τὸ ἐλάχιστο, καὶ χωρὶς νὰ μετριάζει οὔτε μιὰ ἀπὸ τὶς φεουδαρχικές του προκαταλήψεις.

Τελικά, ὁ γαιοκτήμονας — γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ τὸ χῶμα τὸ ἴδιο ὑπάρχουν μόνο σὰν οὐρανόσταλτη πηγὴ χρήματος — θὰ μποροῦσε νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ στὸν ἐνοικιαστὴ ἀγρότη καὶ νὰ πεῖ ἂν αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἕνα τέλειο, ἐκκεντρικό, πανοῦργο κάθαρμα, ποὺ στὴν καρδιά του καὶ στὴν πραγματικότητα ὑπῆρξε γιὰ μεγάλο διάστημα ἕνα μέρος τῆς ἐλεύθερης βιομηχανίας καὶ τοῦ πολυαγαπημένου ἐμπορίου, ὅσο κι ἂν ἀντιστέκεται σ' αὐτὰ καὶ φλυαρεῖ γιὰ ἱστορικὲς ἀναπολήσεις καὶ γιὰ ἠθικοὺς ἢ πολιτικοὺς σκοπούς. Ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ προβάλλει γιὰ λογαριασμό του, εἶναι ἀληθινὰ μόνο γιὰ τὸν καλλιεργητὴ τῆς γῆς (τὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τοὺς ἐργάτες), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ γαιοκτήμονας εἶναι μᾶλλον ἐχθρός· ἑπομένως καταμαρτυρεῖ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του. Χωρὶς κεφάλαιο, ἡ γαιοκτησία εἶναι νεκρή, ἄχρηστη ὕλη. Ἡ πολιτισμένη νίκη τοῦ κινητοῦ κεφαλαίου ἦταν ἀκριβῶς αὐτή: ν' ἀποκαλύψει καὶ νὰ καταστήσει τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία πηγὴ πλούτου στὴ θέση τοῦ νεκροῦ πράγματος. (Βλέπε Ρ. Κουριέρ, Σαὶν Σιμόν, Γκανίλ, Ρικάρντο, Μίλ, Μακκούλοχ, Τρέισυ καὶ Μ. Σεβαλιέ).

Ἡ πραγματικὴ πορεία τῆς ἀνάπτυξης (σὰν παρένθεση ἐδῶ) ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ νίκη τοῦ κεφαλαιοκράτη, δηλαδή, τῆς ἀναπτυγμένης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, πάνω στὴν ὑπανάπτυκτη, ἀνώριμη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, πάνω στὸ γαιοκτήμονα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ κίνηση ἀναπόφευκτα θριαμβεύει πάνω στὴν ἀκινησία, ἡ ἀνοιχτὴ καὶ ἐνσυνείδητη εὐτέλεια πάνω στὴν κρυμμένη καὶ ἀνεπίγνωστη εὐτέλεια, ἡ πλεονεξία πάνω στὶς ἀπολαύσεις τὸ ὁμολογουμένως ἀνήσυχο καὶ εὔστροφο ἐγωιστικὸ συμφέρο τῆς διαφώτισης πάνω στὸ παροχικὸ ἐφησυχα-

σμένο, άτεχνο, νωθρό και έξαπατημένο *έγωιστικό συμφέρο* τῆς δυσιδαιμονίας, ὅπως ἀκριβῶς τό *χρῆμα* πρέπει νά θριαμβεύσει πάνω στίς ἄλλες μορφές τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Τά κράτη πού προαισθάνονται τόν κίνδυνο ἀπό τήν ἀνοχή ἀπέναντι στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς ἐλεύθερης βιομηχανίας, τῆς καθαρῆς ἠθικῆς, καί τοῦ ἐμπορίου πού ἐνθαρρύνει τή φιλία μεταξύ τῶν λαῶν, προσπαθοῦν — μολονότι ἐντελῶς μάταια — νά σταματήσουν τήν κεφαλαιοποίηση τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ γαιοκτησία, σέ διάκριση ἀπό τό κεφάλαιο, εἶναι ἀτομική ἰδιοκτησία, κεφάλαιο, πού μαστίζεται ἀκόμα ἀπό *τοπικές* καί πολιτικές προκαταλήψεις, πού δέν ἀναδύθηκε ἀκόμα ἀπόλυτα ἀπό τήν ἐμπλοκή τους μέ τόν κόσμο τους, ὥστε νά κατασταλάξει στό δικό της κόσμο. Εἶναι κεφάλαιο *πού δέν εἶναι ἀκόμα ὁλοκληρωτικά ἀναπτυγμένο.* Στήν πορεία τῆς διαμορφώσεώς του σέ μιά *παγκόσμια κλίμακα* πρέπει νά κατακτήσει τήν ἀφηρημένη του, δηλαδή τήν *καθαρή* του ἔκφραση.

Ἡ σχέση τῆς *ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* εἶναι ἐργασία, κεφάλαιο καί οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν δύο. Ἡ κίνηση μέσα ἀπό τήν ὁποία πρέπει νά περάσουν τά δύο αὐτά μέρη εἶναι:

Πρῶτο—ἄμεση ἤ μεσολαβητική ἑνότητα τῶν δύο.

Κεφάλαιο καί ἐργασία ἀρχικά ἦταν ἀκόμα ἑνωμένα ἀργότερα χώρισαν καί ἀποξενώθηκαν, ἀλλά μέ μιά ἀμοιβαῖα ἀνάπτυξη καί προέκταση σάν *θετικές* καταστάσεις. *Δεύτερο—Ἀντίθεση τῶν δύο.* Ἀμοιβαῖο ἀποκλεισμό τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο· ὁ ἐργάτης βλέπει στόν κεφαλαιοκράτη τή δική του μή ὕπαρξη καί ἀντίστροφα· ὁ καθένας προσπαθεῖ ν' ἀποσπάσει τήν ὕπαρξή του ἀπό τόν ἄλλο.

Τρίτο—Ἀντίθεση τοῦ καθενός *πρός* τόν ἑαυτό του. Κεφάλαιο = συσσωρευμένη ἐργασία = ἐργασία. Μέ τή μορφή του αὐτή διαιρεῖται στόν *ἑαυτό του* (κεφάλαιο) καί στόν *τόκο* του. Ὁ τόκος αὐτός διαιρεῖται πάλι σέ *τόκο* καί *κέρδος*. Πλήρη θυσία τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ξεπέφτει στήν ἐργατική τάξη ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἐργάτης — ἀλλά μόνο σάν ἐξαίρεση — γίνεται κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἐργασία σάν ροπή δύναμης τοῦ κεφα-

λαίου, οἱ δ α π ά ν ε ς του. Δηλαδὴ οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ θυσία τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται στὴν ἐ ρ γ α σ ί α τ ὴ ν ἴ δ ι α καὶ στοὺς μ ι σ θ ο ὺ ς ἐργασίας. Ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος εἶναι κεφάλαιο, ἐμπόρευμα.

Ἐ χ θ ρ ι κ ὴ ἀ μ ο ι β α ῖ α ἀ ν τ ί θ ε σ η.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΡΙΤΟ

Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἐργασία

Σχετικὰ μὲ τὴ σελίδα XXXVI(1). Ἡ ὑποκειμενικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν δραστηριότητα γιὰ τὸν ἑαυτό της, σὰν ὑποκείμενο, σὰν πρόσωπο, εἶναι ἐργασία. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι μόνο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ποὺ ἀναγνώρισε τὴν ἐργασία σὰν ἀρχή της (Ἄνταμ Σμίθ) καὶ ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔπαψε νὰ θεωρεῖ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ κατάσταση ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν προϊὸν τῆς πραγματικῆς δραστηριότητας καὶ κίνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη κίνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἀποκτᾶ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, εἶναι ἡ σύγχρονη βιομηχανία σὰν αὐθύπαρκτη ὕπαρξη). Εἶναι ἕνα προϊὸν τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, καὶ ἕνας παράγοντας ποὺ ἐπιτάχυνε καὶ λάμπρυνε τὴ δραστηριότητα καὶ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας αὐτῆς καὶ τὴ μεταμόρφωσε σὲ δύναμη ποὺ ἀνήκει στὴ συνείδηση.

Ἔτσι, οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ χρηματικοῦ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ συστήματος, ποὺ βλέπουν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν καθαρὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐμφανίζονται σὰν εἰδωλολάτρες, σὰν Καθολικοί, στὴ φωτισμένη αὐτὴ πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ ἀποκάλυψε μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — τὴν ὑποκειμενικὴ οὐσία τοῦ πλούτου. Εἶχε

(1) Ὁ Μάρξ ἀρίθμησε τὶς σελίδες τῶν Χειρογράφων μὲ λατινικοὺς ἀριθμούς. Ἡ σελίδα στὴν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ λείπουν ἀνάμεσα στὸ Πρῶτο καὶ Δεύτερο Χειρόγραφο.

λοιπὸν δίκιο ὁ Ἔνγκελς ν' ἀποκαλέσει τὸν Ἄνταμ Σμίθ «Λούθηρο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (¹). Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Λούθηρος ἀναγνώρισε τὴ θ ρ η σ κ ε ί α καὶ τὴν π ί σ τ η σὰν τὴν οὐσία τοῦ ἐξωτερικοῦ κ ό σ μ ο υ καὶ συνακόλουθα συγκρούστηκε μὲ τὸν καθολικὸ παγανισμό· ὅπως ἀκριβῶς ξεπέρασε τὴν ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὴ θρησκευτικότητα κάνοντάς την ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· ὅπως ἀκριβῶς ἀπόρριψε τὴν ἰδέα τῶν κληρικῶν σὰν κάτι χωριστὸ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ μετέφερε τὸν κληρικὸ μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου· ἔτσι ἀκριβῶς καὶ ὁ πλοῦτος, σὰν κάτι ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτὸν — ποὺ σημαίνει ὅτι μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ μόνο ἐξωτερικὰ — καταργεῖται. Δηλαδή, ἡ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ή του καὶ ἄ λ ο γ η ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α καταργεῖται στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐνσωματώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζεται σὰν οὐσία της — ἀλλὰ αὐτὸ φέρνει τὸν ἄνθρωπο στὴ δικαιοδοσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὅπως ὁ Λούθηρος τὸν ἔφερε στὴ δικαιοδοσία τῆς θρησκείας.

Μολονότι, λοιπόν, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ πρεσβεύει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας, φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴ λογική της κατάληξη: γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος δὲ βρίσκεται πιὰ σὲ σχέση ἐξωτερικῆς ἔντασης πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ὁ ἴδιος ἔγινε ἡ τεταμένη σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκεῖνο ποὺ προηγούμενα ἦταν ὕ π α ρ ξ η ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὴ π ρ ὸ ς τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ, ἡ ὑλικὴ ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου, ἔγινε τώρα ἡ πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης, δηλαδή, ἀλλοτρίωση μέσα ἀπὸ τὸ πούλημα. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξεκινᾶ ἔτσι δείχνοντας ὅτι ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἀνεξαρτησία του τὴν αὐθόρμητη δραστηριότητά του κτλ. Ἀφοῦ μεταβιβάζει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ καθοριστεῖ ἀπὸ τοπικὰ ἢ ἐθνικὰ χ α ρ α κ τ η ρ ι σ τ ι κ ὰ τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς σὰν κ ά τ ι π ο ὺ ὑ π ά ρ χ ε ι ἔ ξ ω ἀ π' α ὐ τ ή ν.

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀναπτύσσει μιὰ κ ο σ μ ο π ο-

(¹) Στὸ «Περίγραμμα τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», ποὺ γράφτηκε τὸ 1843 καὶ ἐκδόθηκε τὸ Φλεβάρη τοῦ 1844 στὰ «Γερμανογαλλικὰ χρονικά».

λ ί τ ι κ η, καθολική δραστηριότητα πού διασπᾶ κάθε περιορισμό καὶ δεσμό καὶ τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό της σὰν τὴν μ ό ν η τακτική, τὴν μ ό ν η καθολικότητα, τὸν μ ό ν ο περιορισμὸ καὶ τὸν μ ό ν ο δεσμό. Ἀλλὰ τότε, καθὼς συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται, ὑποχρεώνεται νὰ πετάξει τὴν ὑ π ο κ ρ ι σ ί α της καὶ νὰ βγεῖ μπροστὰ μ' ὅλο της τὸν κυνισμό. Τὸ ἐφαρμόζει αὐτό, χωρὶς νὰ πονοκεφαλιάσει οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ γιὰ ὅλες τὶς φανερὲς ἀντιθέσεις ποὺ ὁδηγεῖ ἡ θεωρία αὐτή, ἀναπτύσσοντας μ' ἕναν περισσότερο μονοδιάστατο τρόπο — καὶ κατὰ συνέπεια περισσότερο καυστικὰ καὶ περισσότερο λογικὰ — τὴν ἰδέα τῆς ἐργασίας σὰν μοναδικῆς ο ὐ σ ί α ς τ ο ῦ π λ ο ύ τ ο υ. Δείχνει ὅτι τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἀ ν τ ι—ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α καὶ τελικὰ καταφέρει τὸ θανάσιμο χτύπημα κατὰ τῆς γ α ι ο π ρ ο σ ό δ ο υ—ποὺ εἶναι ἡ τελευταία ἀτομικὴ καὶ φ υ σ ι κ ὴ μορφὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ πηγὴ πλούτου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἐργασίας ποὺ εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ ἔγινε ἤδη ὁλοκληρωτικὰ οἰκονομικὴ καὶ εἶναι ἔτσι ἀνίκανη νὰ προτάξει ὁποιαδήποτε ἀντίσταση στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. (Σχολὴ τοῦ Ρικάρντο).

Ὄχι μόνο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο κυνικὴ ἀπὸ τὸν Σμὶθ καὶ μέχρι τὸν Σαίη, Ρικάρντο Μὶλ κλπ., στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ συνέπειες τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς ἐμφανίστηκαν μπροστά τους περισσότερο ἐξελιγμένες καὶ ἀντιφατικές, ἀλλά, καὶ οἱ ἴδιοι αὐτοὶ οἰκονομολόγοι ἀποξενώνονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — ἐνσυνείδητη ἀποξένωση — περισσότερο ἀπὸ τοὺς προκατόχους τους. Ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει μ ό ν ο ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη τους ἀναπτύσσεται μὲ περισσότερη λογικὴ καὶ εἰλικρίνεια. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ καθιστοῦν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἐνεργητικὴ μορφή της τὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι τὸν ἄνθρωπο σὰν μιὰ μὴ ὕπαρξη καὶ οὐσία, ἡ ἀντίφαση στὴν πραγματικότητα ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν ἀντιφατικὴ οὐσία ποὺ ἀποδέχτηκαν σὰν ἀρχή τους. Ἡ παράφωνη π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς, ἀντὶ νὰ ἀντικρούει τὴν ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ π α ρ ά φ ω ν η ἀρχή της, στὴν πραγματικότητα τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἡ ἀρχή τους εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς παραφωνίας.

Ἡ φυσιοκρατικὴ θεωρία τοῦ γιατροῦ Κουέσνεϋ ἀποτελεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐμποροκρατικὸ σύστημα, στὸν Ἄνταμ Σμίθ. Ἡ φ υ σ ι ο κ ρ α τ ί α εἶναι μὲ μία ἄμεση ἔννοια ἡ

οἰκονομική διάλυση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐξίσου ἡ ἄμεση *οἰκονομικὴ μεταμόρφωση* καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα της δὲν εἶναι πιὰ φεουδαρχικὴ ἀλλὰ οἰκονομική. Ὅλος ὁ πλοῦτος ἀναλύεται σὲ *γῆ* καὶ *γεωργία*. Ἡ γῆ δὲν εἶναι ἀκόμα *κεφάλαιο*, εἶναι ἀκόμα ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία ὑποτίθεται ὅτι βρίσκεται στὴ φυσική της ἰδιαιτερότητα. Ἀλλὰ ἡ γῆ εἶναι ἕνα καθολικὸ φυσικὸ *στοιχεῖο*, ἐνῶ τὸ ἐμποροκρατικὸ σύστημα πίστεψε ὅτι ὁ πλοῦτος ὑπῆρχε μόνο στὰ πολύτιμα *μέταλλα*. Τὸ *ἀντικείμενο* τοῦ πλούτου, ἡ ὕλη του, ἀπέκτησε ἔτσι τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ καθολικότητας μέσα στὰ *ὅρια τῆς φύσης*— στὸ μέτρο ποὺ εἶναι ἄμεσα ἀντικειμενικὸς πλοῦτος, ἀκόμα καὶ σὰν φύση. Εἶναι μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία, μέσα ἀπὸ τὴ γεωργία ποὺ ὑπάρχει ἡ γῆ γιὰ τὸν *ἄνθρωπο*.

Κατὰ συνέπεια, ἡ ὑποκειμενικὴ οὐσία τοῦ πλούτου εἶναι ἤδη μεταβιβασμένη στὴν ἐργασία. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ γεωργία εἶναι ἡ *μόνη παραγωγικὴ* ἐργασία. Ἔτσι ἡ ἐργασία δὲν κατανοεῖται ἀκόμα στὴ καθολική της καὶ ἀφηρημένη μορφή, ἀλλὰ παραμένει ἀκόμα δεμένη σ' ἕνα ἰδιαίτερο *στοιχεῖο τῆς φύσης σὰν ὕλη της* καὶ ἀναγνωρίζεται γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μόνο σὰν ἕνας ἰδιαίτερος *τρόπος ὕπαρξης προσδιορισμένος ἀπὸ τὴ φύση*. Ἐξακολουθεῖ συνακόλουθα νὰ εἶναι μόνο μιὰ *συγκεκριμένη, ἰδιαίτερη* ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προϊόν της γίνεται ἀντιληπτὸ σὰν ἕνας συγκεκριμένος τύπος πλούτου, ὀφειλόμενος περισσότερο στὴ φύση παρὰ σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία. Ἐδῶ ἡ γῆ ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται σὰν μέρος τῆς φύσης ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ δὲν θεωρεῖται ἀκόμα σὰν κεφάλαιο, δηλαδὴ σὰν ἕνα στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Μᾶλλον ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται σὰν στοιχεῖο τῆς φύσης.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ φετιχισμὸς τοῦ παλιοῦ ἐξωτερικοῦ πλούτου, ποὺ ὑπάρχει μόνο σὰν ἀντικείμενο, ὑποβαθμίστηκε σ' ἕνα πολὺ ἁπλὸ στοιχεῖο τῆς φύσης καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀναγνωρίστηκε ἡ οὐσία του — παρόλο ποὺ πρόκειται γιὰ μερικὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερο τρόπο ἀναγνώριση— στὴν ὑποκειμενική του ὕπαρξη, ἡ ἀναγκαία πρόοδος πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ *καθολικὴ φύση* τοῦ πλούτου ἀναγνωρίστηκε καὶ ἡ *ἐργασία*

ἐξυψώθηκε ἔτσι στὴν ἀπόλυτη — δηλαδὴ ἀφηρημένη — μορφή της πρὸς τὴν *ἀρχή*. Μπορεῖ νὰ ἀντιτάξει κανεὶς στοὺς φυσιοκράτες ὅτι ἡ *γεωργία* δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη — δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μόνη ἀξιόλογη ἄποψη — ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη βιομηχανία, καὶ ὅτι ἡ *οὐσία* τοῦ πλούτου εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὄχι ἕνας *ἰδιαίτερος* τύπος ἐργασίας προσδεμένος σ' ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο, μιὰ ἰδιαίτερη ἐκδήλωση τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ *ἐργασία γενικά*.

Ἡ φυσιοκρατία ἀρνεῖται τὸν *ἰδιαίτερο*, ἐξωτερικό, καθαρὰ ἀντικειμενικὸ πλοῦτο ἀνακηρύσσοντας τὴν ἐργασία σὰν *οὐσία* του. Ἀλλὰ γιὰ τὴ φυσιοκρατία ἡ ἐργασία εἶναι πρωταρχικὰ ἁπλῶς ἡ *ὑποκειμενικὴ οὐσία* τῆς γαιοκτησίας (ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἐμφανίζεται ἱστορικὰ σὰν ὁ κυρίαρχος καὶ ἀναγνωρισμένος τύπος). Ἁπλῶς μετατρέπει τὴ γαιοκτησία σὲ *ἀλλοτριωμένο ἄνθρωπο*. Καταργεῖ τὸν φεουδαρχικὸ χαρακτήρα τῆς γαιοκτησίας ἀνακηρύσσοντας τὴ *βιομηχανία* (γεωργία) σὰν *οὐσία* της· ἀλλὰ τοποθετεῖται κατὰ τοῦ κόσμου τῆς βιομηχανίας καὶ ἀναγνωρίζει τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ἀνακηρύσσοντας τὴ *γεωργία* σὰν *μόνη* βιομηχανία.

Γίνεται φανερὸ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ *ὑποκειμενικὴ οὐσία* κατανοεῖται σὰν βιομηχανία ποὺ συνθέτει τὸν ἑαυτό της σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ γαιοκτησία, δηλαδὴ σὰν βιομηχανία, ἡ οὐσία αὐτὴ περιέχει μέσα της τὴν ἀντίθεση αὐτή. Γιατὶ ὅπως ἀκριβῶς ἡ βιομηχανία ἀπορροφᾶ τὴν καταργημένη γαιοκτησία, ἔτσι καὶ ἡ *ὑποκειμενικὴ* οὐσία τῆς βιομηχανίας ἀπορροφᾶ τὴν ἴδια στιγμὴ τὴν ὑποκειμενικὴ οὐσία τῆς *γαιοκτησίας*.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ γαιοκτησία εἶναι ὁ πρῶτος τύπος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀρχὴ τὴν ἀντιμετωπίζει ἱστορικὰ σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ἢ μᾶλλον, σὰν ὁ ἀπελευθερωμένος δοῦλος τῆς γαιοκτησίας — ἔτσι καὶ ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἐπιστημονικὴ κατανόηση τῆς *ὑποκειμενικῆς* οὐσίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς *ἐργασίας*· ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ἀρχικὰ μόνο σὰν *γεωργικὴ ἐργασία*, ἀλλὰ ἀργότερα παίρνει τὴ μορφὴ τῆς ἐργασίας *γενικά*.

Ὅλος ὁ πλοῦτος ἔγινε *βιομηχανικὸς* πλοῦτος, *πλοῦτος* τῆς ἐργασίας, καὶ ἡ βιομηχανία εἶναι ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη ἐργασία, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἐργοστα-

σιακὸ σύστημα εἶναι ἡ τελειοποιημένη οὐσία τῆς βιομηχανίας, δηλαδὴ τῆς ἐργασίας, καὶ *βιομηχανικὸ κεφάλαιο* ἡ ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη ἀντικειμενικὴ μορφὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι εἶναι μόνο στὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ τελειοποιήσει τὴν κυριαρχία της πάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ γίνει μὲ τὴν πιὸ καθολικὴ μορφή της, μιὰ παγκόσμια ἱστορικὴ δύναμη.

ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Σχετικὰ μὲ τὴ σελίδα XXXIX(¹). Ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ *μὴ ἰδιοκτησία* καὶ *ἰδιοκτησία* εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀδιάφορη ἀντίθεση, ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ στὴν *ἐνεργητικὴ της σύνδεση*, τὴν *ἐσωτερική* της σχέση, ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν *ἀντίθεση*, ὅσο δὲν κατανοεῖται σὰν ἀντίθεση μεταξὺ *ἐργασίας* καὶ *κεφαλαίου*. Στὴν ἀρχική της μορφὴ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἀκόμα καὶ χωρὶς τὴν προωθημένη ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν ἀρχαία Ρώμη, στὴν Τουρκία, κτλ. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν *ἐμφανίζεται* ἀκόμα σὰν κατεστημένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἀλλὰ ἡ ἐργασία, ἡ ὑποκειμενικὴ [redacted] τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν ἄρνηση τῆς ἰδιοκτησίας, καὶ τὸ κεφάλαιο, ἀντικειμενικὴ ἐργασία σὰν ἄρνηση τῆς ἐργασίας, θεμελιώνουν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἀναπτυγμένη της σχέση τῆς ἀντίφασης: μιὰ δυναμικὴ σχέση, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ποὺ δηγεῖ πρὸς τὴ λύση.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἴδια σελίδα. Τὸ ξεπέρασμα τῆς αὐτο—ἀποξένωσης ἀκολουθεῖ τὸν ἴδιο δρόμο τῆς δημιουργίας τῆς αὐτο — ἀποξένωσης. Ἡ *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία* ἐξετάζεται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενική της πλευρά, ἀλλὰ ἀκόμα μὲ τὴν ἐργασία σὰν οὐσία της. Ἡ μορφὴ τῆς ὕπαρξής της εἶναι ἔτσι τὸ *κεφάλαιο*, ποὺ πρόκειται νὰ καταργηθεῖ «σὰν τέτοιο» (Προυντόν). Ἡ ἡ *ἰδιαίτερη μορφὴ* τῆς ἐργασίας — ἰσοπεδωμένη

(¹) Τὸ τμῆμα αὐτό, σελ. 100 - 115, ἀποτελοῦσε παράρτημα τῆς σελίδας XXXIX τοῦ ἀσυμπλήρωτου Δεύτερου Χειρόγραφου.

τεμαχισμένη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀνελεύθερη — θεωρεῖται σὰν πηγὴ τοῦ ἐπιζήμιου χαρακτήρα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἀποξενωμένης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὕπαρξής της. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Φουριέ, ὅπως οἱ φυσιοκράτες, θεώρησε τὴ γεωργία τουλάχιστο σὰν τὴν καλύτερη μορφὴ ἐργασίας, ἐνῶ ὁ Σαίν—Σιμὸν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνακήρυξε τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία σὰν τὴν οὐσία τῆς ἐργασίας καὶ συνακόλουθα θέλει τὴν ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τῶν βιομηχάνων καὶ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν. Τελικὰ ὁ κομμουνισμὸς (¹) εἶναι ἡ θετικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ στὴν ἀρχὴ ἐμφανίζεται σὰν καθολικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Κατανοώντας τὴ σχέση αὐτὴ στὴν καθολικότητά της, ὁ κομμουνισμὸς εἶναι:

[1] Στὴν ἀρχική του μορφὴ μόνο μιὰ γενίκευση καὶ συμπλήρωση τῆς σχέσης αὐτῆς (ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας). Σὰν τέτοια ἐμφανίζεται μὲ διπλὴ μορφή: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ κυριαρχία τῆς ὑλικῆς ἰδιοκτησίας ἁπλώνεται τόσο πολὺ ποὺ ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψει κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ κατέχεται σὰν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· θέλει ν' ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ διάνοια κλπ., μὲ τὴ βία. Φυσική, ἄμεση κατοχὴ εἶναι ὁ μόνος λόγος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὕπαρξης τῆς μορφῆς αὐτοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ· ἡ κατηγορία ποὺ λέγεται ἐργάτης δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας παραμένει ἡ σχέση τῆς κοινότητας πρὸς τὸν κόσμο τῶν πραγμάτων. Τελικά, ἡ ἀντιπαράθεση τῆς καθολικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπέναντι στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφράζεται μὲ κτηνώδη μορφὴ — ἀντιπαρατίθεται στὸ γάμο (ποὺ ὁμολογουμένως εἶναι μιὰ μορφὴ ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας) ἡ κοινότητα τῶν γυναικῶν, ὅπου οἱ γυναῖκες γίνονται κοινοτικὴ καὶ κοινὴ ἰδιοκτησία.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς κοινότητας γυναικῶν εἶναι τὸ ἀποκαλυπτικὸ μυστικὸ αὐτοῦ τοῦ ὁλοκληρωτικὰ πρωτόγονου καὶ ἀσυλλόγιστου ἀκόμα κομμουνισμοῦ. Ὅπως οἱ γυναῖκες, στὴν περίπτωση αὐτή, περνᾶνε ἀπὸ τὸ γάμο στὴ γενικὴ πορνεία,

---

(¹) «Κομμουνισμὸς» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι, βέβαια, ὁ «πρωτόγονος κομμουνισμός», τῶν οὐτοπικῶν στοχαστῶν, ὅπως τοῦ Φουριέ, τοῦ Προυντὸν καὶ τοῦ Μπαμπέφ, καὶ ἔρχεται ἀργότερα σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψη τοῦ Μὰρξ γιὰ τὸν Κομμουνισμό.

ἔτσι κι ὅλος ὁ κόσμος τοῦ πλούτου — δηλαδὴ ἡ ἀντικειμενικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου — θὰ κάνει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀποκλειστικοῦ γάμου μὲ τὸν ἀτομικὸ ἰδιοκτήτη στὴ σχέση τῆς καθολικῆς πορνείας μὲ τὴν κοινότητα. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμός, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀρνεῖται τὴν π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η τ α τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε σφαίρα, εἶναι ἁπλῶς ἡ λογικὴ ἔκφραση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ εἶναι ἡ ἄρνηση αὐτή. Ὁ καθολικὸς φ θ ό ν ο ς θεμελιώνοντας τὴν ὕπαρξή του σὰν δύναμη εἶναι ἡ κρυμμένη μορφὴ στὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἱκανοποιεῖται ἡ πλεονεξία. ἀλλὰ μ' ἕναν ἄ λ λ ο τ ρ ό π ο. Ἡ σκέψη ποὺ πηγάζει μέσα ἀπὸ κάθε τι ποὺ εἶναι ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στρέφεται τὸ λιγότερο πρὸς τὴν π λ ο υ σ ι ό τ ε ρ η ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μὲ τὴ μορφὴ τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξισωτισμό· ἔτσι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα θεμελιώνουν στὴν πραγματικότητα τὴν οὐσία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ πρωτόγονος κομμουνισμὸς εἶναι ἁπλῶς ἡ συσσώρευση τοῦ φθόνου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξίσωση στὴ βάση ἑνὸς π ρ ο δ ι κ α σ μ έ ν ο υ μίνιμουμ. Ἔχει ἕνα ὁ ρ ι σ τ ι κ ὸ π ε ρ ι ο ρ ι σ μ έ ν ο μέτρο. Πόσο λίγο ἡ κατάργηση αὐτὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἰδιοποίηση φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἄρνηση ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου τῆς κουλτούρας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν ἀ φ ύ σ ι κ η ἁπλότητα τοῦ φ τ ω χ ο ῦ, ἀκαλλιέργητου ἀνθρώπου ποὺ δὲν ἔφτασε οὔτε κἂν στὸ στάδιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ ξεπέρασμά του.

Γιὰ τὸν πρωτόγονο κομμουνισμὸ ἡ κοινότητα εἶναι ἁπλῶς μιὰ κοινότητα ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ ἰσότητας μ ι σ θ ῶ ν, ποὺ καταβάλλονται ἀπὸ τὸ κοινοτικὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν κ ο ι ν ό τ η τ α σὰν καθολικὸς κεφαλαιοκράτης. Ἀμφότερες οἱ πλευρὲς τῆς σχέσης ὑψώνονται σὲ μιὰ φ α ν τ α σ τ ι κ ὴ καθολικότητα—ἐ ρ γ α σ ί α σὰν κατάσταση ὅπου ὅλοι ἔχουν θέση καὶ κ ε φ ά λ α ι ο σὰν ἀναγνωρισμένη καθολικότητα καὶ δύναμη τῆς κοινότητας

Στὴ σχέση μὲ τὴ γ υ ν α ί κ α σὰν λ ε ί α καὶ ὑπηρέτρια τοῦ κοινοτικοῦ πόθου, ἐκφράζεται ἡ ἀπροσμέτρητη κατάπτωση μέσα στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιατὶ τὸ μυστικὸ αὐτῆς τῆς σχέσης ἔχει τὴν ἀ ν α μ φ ί β ο λ η ἀποφασιστική, ἀ ν ο ι χ τ ὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἔκφρασή του στὴ σχέση τοῦ ἄ ν τ ρ α πρὸς τὴ γ υ ν α ί κ α καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἄ μ ε σ η φυσικὴ εἰδολογικὴ σχέση. Ἡ ἄμεση, φυσική, ἀναγκαία σχέση τῆς μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης πρὸς

τὴν ἄλλη, εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναίκα. Στὴ φυσικὴ της ειδολογικὴ σχέση, ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση εἶναι ἄμεσα ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ὅπως ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἄμεσα ἡ σχέση του πρὸς τὴ φύση, πρὸς τὴ δική του φυσικὴ κατάσταση.

Ἔτσι ἡ σχέση αὐτὴ ἀποκαλύπτει μὲ μιὰ αἰσθητὴ μορφή, ὑποβαθμισμένη σ' ἕνα εὐδιάκριτο γεγονός, τὴν ἔκταση στὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἔχει γίνει φύση γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἢ ἡ φύση ἀνθρώπινη οὐσία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὁλόκληρο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει κανεὶς ἀπὸ τὸ χαρακτήρα τῆς σχέσης αὐτῆς πόσο ὁ ἄνθρωπος σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη, σὰν ἄνθρωπος, ἔγινε ὁ ἑαυτός του καὶ κατανόησε τὸν ἑαυτό του. Ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναίκα εἶναι ἡ πιὸ φυσικὴ σχέση μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης πρὸς μιὰ ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Δείχνει, δηλαδή, σὲ ποιό βαθμὸ ἡ φυσικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γίνει ἀνθρώπινη καὶ σὲ ποιό βαθμὸ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία του ἔγινε φυσικὴ οὐσία· πόσο ἡ ἀνθρώπινη φύση του ἔγινε φύση. Δείχνει, ἐπίσης, σὲ ποιό βαθμὸ οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ἔγιναν ἀνθρώπινες ἀνάγκες καὶ κατὰ συνέπεια σὲ ποιό βαθμὸ τὸ ἄλλο ἄτομο, σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, τοῦ ἔγινε ἀνάγκη καὶ σὲ ποιά ἔκταση στὴ βαθύτερη ἀτομική του ὕπαρξη εἶναι ταυτόχρονα καὶ κοινοτικὴ ὕπαρξη.'

Ἡ πρώτη θετικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — πρωτόγονος κομμουνισμός — εἶναι ἔτσι μόνο μιὰ ἐκδήλωση τῆς χυδαιότητας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ σὰν θετικὴ κοινότητα.

(2) Κομμουνισμὸς (α) ἑνὸς ἀκόμα πολιτικοῦ χαρακτήρα, δημοκρατικὸς ἢ δεσποτικός· (β) μὲ τὴν κατάργηση τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀκόμα οὐσιαστικὰ ἀτελὴς καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἀποξενωμένο ἄνθρωπο. Καὶ στὶς δυὸ μορφὲς ὁ κομμουνισμὸς γνωρίζει ἤδη τὸν ἑαυτό του σὰν τὴν ἐπανολοκλήρωση ἢ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του, σὰν τὸ ξεπέρασμα τῆς αὐτο-ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴ θετικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ τὴν ἀνθρώπινη φύση τῆς ἀνάγκης, ἐξακολουθεῖ νὰ κρατιέται αἰχμάλωτος καὶ μολυσμένος ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κα-

τανόησε τὴν ἔννοιά της, ἀλλὰ δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴν οὐσία της.

(3) Ὁ *κομμουνισμὸς* (¹) εἶναι *τὸ θετικὸ* ξεπέρασμα *τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* σὰν *ἀνθρώπινη αὐτο-αποξένωση*, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πραγματικὴ *ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης* οὐσίας μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο· εἶναι ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του, σὰν *κοινωνικῆς*, δηλαδὴ σὰν ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Μιᾶς ἀποκατάστασης ποὺ ἀπέκτησε συνείδηση καὶ συντελέστηκε μέσα σ' ὅλον τὸν πλοῦτο τῆς ἀνάπτυξης τῶν προηγουμένων περιόδων. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμός, σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος νατουραλισμός, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν ἀνθρωπισμό καὶ σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος ἀνθρωπισμὸς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν νατουραλισμό· εἶναι ἡ *γνήσια* ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, καὶ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου ἡ ἀληθινὴ ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ ὄν, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενοποίηση καὶ αὐτο-ἐπιβεβαίωση, ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὸ εἶδος. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ξέρει μόνος του ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ λύση.

Ὅλη ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας εἶναι κατὰ συνέπεια τόσο ἡ *πραγματικὴ* πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ κομμουνισμοῦ — ἡ γέννηση τῆς ἐμπειρικῆς του ὕπαρξης — ὅσο καὶ — γιὰ τὴν διαλογιζόμενη συνείδησή της — ἡ κατανόηση καὶ γνώση τῆς κίνησης τοῦ δικοῦ της *γίγνεσθαι*. Ἐνῶ ὁ ἄλλος κομμουνισμός, ποὺ δὲν ἔφτασε ἀκόμα στὴν ὁλοκληρωμένη ἀνάπτυξή του, ἀναζητᾶ σὲ μεμονωμένους ἱστορικοὺς τύπους, ἀντίθετους πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μιὰ ἱστορικὴ ἀπόδειξη δικαίωσης, μιὰ ἀπόδειξη φκιαγμένη ἀπ' ὅ,τι ἤδη ὑπάρχει, ἀποσπώντας μεμονωμένα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ σωστή τους θέση στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης (ἕνα ξύλινο ἀλογάκι ποὺ ἰδιαίτερα ἀρέσκονται νὰ ἱππεύσουν ὁ Καμπέ, ὁ Βιλλεγκαρντέλλε, κ.ἄ.) καὶ τὰ προωθεῖ σὰν ἀποδείξεις τῆς ἱστορικῆς της γενεαλογίας. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ πετυχαίνει ὅλο κι ὅλο ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη αὐτή, εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης ἀντιφάσκει μὲ τὶς διαβεβαιώσεις της, καὶ ὅτι ἂν

(¹) Ἀφοῦ συζήτησε τὴ φύση τοῦ «πρωτόγονου» κομμουνισμοῦ, ὁ Μαρξ προχωρεῖ τώρα καὶ περιγράφει τὴ δική του ἔννοια γιὰ τὸν κομμουνισμό.

πράγματι ὑπῆρξε κάποτε, τότε τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρξε στὸ π α ρ ε λ θ ό ν ἀναιρεῖ τὴν ἀξίωσή του στὸ ο ὐ σ ι α σ τ ι κ ὸ ε ἶ ν α ι.

Εἶναι εὔκολο νὰ δοῦμε πόσο ἀναγκαῖο εἶναι γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα νὰ βρεῖ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ τὴ θεωρητική του βάση στὸ κίνημα τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς, ἢ ἀκριβέστερα, στὸ κίνημα τῆς οἰκονομίας.-

Αὐτὴ ἡ ὑ λ ι κ ή, ἄμεσα α ἰ σ θ η τ ὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ ὑλικὴ αἰσθητὴ ἔκφραση τῆς ἀ π ο ξ ε ν ω μ έ ν η ς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ζωῆς. Ἡ κίνησή της — παραγωγὴ καὶ κατανάλωση — εἶναι ἡ αἰσθητὴ ἀποκάλυψη τῆς κίνησης ὅλης τῆς προηγούμενης παραγωγῆς, δηλαδὴ τῆς πραγμάτωσης ἢ τῆς πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θρησκεία, ἡ οἰκογένεια, τὸ κράτος, ὁ νόμος, ἡ ἠθική, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη κλπ., δὲν εἶναι παρὰ ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ι τρόποι τῆς παραγωγῆς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στεγάζονται κάτω ἀπὸ τὸ γενικό της νόμο. Τὸ θετικὸ ξεπέρασμα τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, εἶναι κατὰ συνέπεια τὸ θετικὸ ξεπέρασμα κάθε ἀποξένωσης καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴν οἰκογένεια, τὸ κράτος κλπ., στὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η, δηλαδὴ στὴν κοινωνική του ὕπαρξη.

Ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση λειτουργεῖ σὰν ἀποξένωση μόνο στὴ σφαίρα τῆς σ υ ν ε ί δ η σ η ς, στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἰκονομικὴ ἀποξένωση σημαίνει ἀποξένωση τῆς π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ς ζ ω ῆ ς — συνακόλουθα τὸ ξεπέρασμά της περικλείνει καὶ τὶς δυὸ πλευρές. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κίνηση σὲ διαφορετικὲς χῶρες ἐξαρτιέται ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ ἂν ἡ οὐσιαστικὴ καὶ ἀ ν α γ ν ω ρ ι σ μ έ ν η ζωὴ τοῦ λαοῦ ἔχει τὴν ὕπαρξή της περισσότερο στὴ συνείδηση ἢ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, στὴν ἰδανικὴ ἢ στὴν πραγματικὴ ζωή. Ὁ κομμουνισμὸς ἀρχίζει μὲ τὸν ἀθεϊσμὸ (Ὄουεν), ἀλλὰ ὁ ἀθεϊσμὸς ἀρχικὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι κ ο μ μ ο υ ν ι σ μ ό ς· κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του εἶναι μιὰ ἀφαίρεση. Ἔτσι, στὴν ἀρχή, ἡ φιλανθρωπία τοῦ ἀθεϊσμοῦ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη φ ι λ ο σ ο φ ι κ ὴ φιλανθρωπία, ἐνῶ ἡ φιλανθρωπία τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι αὐτόματα π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ καὶ μὲ βασικὴ κατεύθυνση πρὸς τὴ δ ρ ά σ η.

Εἴδαμε μὲ τί τρόπο, υἱοθετώντας τὸ θετικὸ ξεπέρασμα

τῆς ἀτομικῆς Ἰδιοκτησίας, ὁ ἄνθρωπος παράγει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἑαυτό του καὶ ἄλλους ἀνθρώπους· μὲ τί τρόπο τὸ ἀντικείμενο, ποὺ εἶναι ἡ ἄμεση δραστηριότητα τῆς ἀτομικότητάς του, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ὕπαρξή του γιὰ ἄλλους ἀνθρώπους, καὶ ἡ ὕπαρξή τους γι' αὐτόν. Παρόμοια, ὡστόσο, τόσο τὸ ὑλικὸ τῆς ἐργασίας, ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος σὰν ὑποκείμενο, εἶναι τὰ σημεῖα ἐκκίνησης καθὼς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ κινήματος (καὶ ἡ ἱστορικὴ *ἀναγκαιότητα* τῆς ἀτομικῆς Ἰδιοκτησίας βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκκίνησης). Ἔτσι ὁ *κοινωνικὸς* χαρακτήρας εἶναι ὁ γενικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ κινήματος· ὅπως *ἀκριβῶς* ἡ κοινωνία ἡ ἴδια παράγει τὸν *ἄνθρωπο* σὰν *ἄνθρωπο*, ἔτσι καὶ ἡ ἴδια *παράγεται* ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Δραστηριότητα καὶ κατανάλωση, τόσο στὸ περιεχόμενό τους ὅσο καὶ στὸν *τρόπο τῆς ὕπαρξής* τους, εἶναι *κοινωνικὴ* δραστηριότητα καὶ *κοινωνικὴ* κατανάλωση. Ἡ *ἀνθρώπινη* οὐσία τῆς φύσης ὑπάρχει μόνο γιὰ τὸν *κοινωνικὸ* ἄνθρωπο. Γιατὶ μόνο στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ φύση ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν συνδετικὸς κρίκος μὲ ἄλλους *ἀνθρώπους*, ἡ βάση τῆς ὕπαρξής του γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ τῆς δικῆς τους ὕπαρξης γι' αὐτὸν σὰν τὸ ζωτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας. Μόνο τότε εἶναι ἡ φύση ἡ *βάση* τῆς δικῆς του *ἀνθρώπινης* ἐμπειρίας. Μόνο τότε ἡ *φυσικὴ* του ὕπαρξη γίνεται ἡ *ἀνθρώπινή* του ὕπαρξη καὶ ἡ φύση ἐξανθρωπίζεται γι' αὐτόν. Ἡ *κοινωνία* εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ τελειοποιημένη ἑνότητα τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση, ἡ ἀληθινὴ ἐξενάσταση τῆς φύσης, ἡ πραγμάτωση τοῦ νατουραλισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς φύσης (¹).

Κοινωνικὴ δραστηριότητα καὶ κοινωνικὴ κατανάλωση μὲ κανένα τρόπο δὲν ὑπάρχει *ἀποκλειστικὰ* καὶ

(¹) Ἡ πορνεία εἶναι μόνο μιὰ *ἰδιαίτερη* ἔκφραση τῆς *καθολικῆς* ἐκπόρνευσης τοῦ *ἐργάτη*, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ πορνεία εἶναι μιὰ σχέση ποὺ περικλείει ὄχι μόνο τὸν ἐκπορνευμένο ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὸν ἐκπορνευτὴ — ποὺ ἡ ἀτιμία του εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη — στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνεται ἐπίσης καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης. (Τὴ σημείωση αὐτὴ παρέμβαλλε ὁ Μάρξ στὸ τέλος τῆς σελίδας τοῦ χειρογράφου χωρὶς καμιὰ παραπέρα ἔνδειξη ἢ ἀναφορά).

μόνο στὴ μορφὴ μιᾶς ἄ μ ε σ η ς κοινοτικῆς δραστηριότητας καὶ μιᾶς ἄμεσης κ ο ι ν ο τ ι κ ῆ ς κατανάλωσης, ἀκόμα κι ἂν ἡ κ ο ι ν ο τ ι κ ὴ δραστηριότητα καὶ ἡ κ ο ι ν ο τ ι κ ὴ κατανάλωση, δηλαδὴ δραστηριότητα καὶ κατανάλωση ποὺ ἐκφράζουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἑαυτό τους σὲ ἄμεση π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ σ ύ ν δ ε σ η μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, λειτουργοῦν ὁπουδήποτε, ἡ ἄ μ ε σ η αὐτὴ ἔκφραση τῆς κοινωνικότητας ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ φύση τοῦ περιεχομένου τῆς δραστηριότητας κι εἶναι ταιριαστὴ πρὸς τὴ φύση τῆς κατανάλωσης.

Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα εἶμαι δραστήριος στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, κλπ. — μιὰ δραστηριότητα ποὺ σπάνια εἶμαι ἱκανὸς νὰ ἐκτελέσω σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — ἐξακολουθῶ νὰ παραμένω κ ο ι ν ω ν ι κ ὰ δραστήριος, γιατὶ εἶμαι δραστήριος σὰν ἄ ν θ ρ ω π ο ς. Δὲν εἶναι μόνο τὸ ὑλικὸ τῆς δραστηριότητάς μου — συμπεριλαμβανομένης ἀκόμα καὶ τῆς γλώσσας μὲ τὴν ὁποία ὁ στοχαστὴς εἶναι δραστήριος — ποὺ μοῦ δίνεται σὰν κοινωνικὸ προϊόν. Ἡ δ ι κ ή μ ο υ ὕπαρξη ε ἶ ν α ι μιὰ κοινωνικὴ δραστηριότητα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἐκεῖνα ποὺ δημιουργῶ ἐγὼ γιὰ τὸν ἑαυτό μου τὰ δημιουργῶ γιὰ τὴν κοινωνία, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι ἐνεργῶ σὰν κοινωνικὴ ὕπαρξη.

Ἡ κ α θ ο λ ι κ ή μου συνείδηση εἶναι μόνο ἡ θ ε ω ρ η τ ι κ ὴ μορφὴ αὐτοῦ ποὺ ἡ ζ ω ν τ α ν ὴ μορφὴ εἶναι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ κοινότητα — κοινωνία — ἐνῶ σήμερα κ α θ ο λ ι κ ὴ συνείδηση εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ καὶ σὰν ἀφαίρεση βρίσκεται σὲ ἐχθρικὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν πραγματικὴ ζωή. Ἔτσι ἡ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α τῆς καθολικῆς μου συνείδησης — σὰν δραστηριότητα — εἶναι ἡ θ ε ω ρ η τ ι κ ή μου ὕπαρξη σὰν κοινωνικοῦ ὄντος.

Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀποφύγουμε νὰ προσδιορίσουμε ξανὰ τὴν «κοινωνία» σὰν μιὰ ἀφαίρεση ἀντίκρυ στὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο ε ἶ ν α ι ἡ κ ο ι ν ω ν ι κ ὴ ὕ π α ρ ξ η. Ἡ ζωτική του ἔκφραση — ἀκόμα κι ὅταν δὲν ἐμφανίζεται στὴν ἄμεση μορφὴ μιᾶς κ ο ι ν ο τ ι κ ῆ ς ἔκφρασης, ἀντιληπτὴ σὲ συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ ἔκφραση καὶ μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ς ζ ω ῆ ς. Ἡ ἀτομικὴ καὶ εἰδολογικὴ ζωὴ δὲν εἶναι δυὸ ξ ε χ ω ρ ι σ τ ὰ π ρ ά γ μ α τ α, ὅσο κι ἂν — πράγμα ποὺ ἀναγκαστικὰ συμβαίνει — ὁ τρόπος τῆς ὕπαρξης τῆς ἀτομικῆς ζωῆς εἶναι ἕνας περισσότερο ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ς ἢ ἕνας περισσότερο γ ε ν ι κ ό ς τρό-

πος τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς, ἢ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ μιὰ περισσότερο ἰδιαίτερη ἢ περισσότερο γενικὴ ἀτομικὴ ζωή.

Ὅπως ὁ εἰδολογικὰ συνειδητὸς ἄνθρωπος ἐπιβεβαιώνει τὴν πραγματική του κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ἁπλὰ καὶ μόνο ἐπαναλαμβάνει στὴ σκέψη τὴν πραγματική του ὕπαρξη, ἀντίστροφα, ἡ εἰδολογικὴ ὕπαρξη ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό της στὴν εἰδολογικὴ συνείδηση καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό της στὴν καθολικότητά της, σὰν σκεπτόμενη ὕπαρξη.

Ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι ἂν γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα μοναδικὸ ἄτομο — καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἰδιομορφία ποὺ τὸν κάνει ἄτομο καὶ μιὰ πραγματικὴ ἀτομικὴ κοινοτικὴ ὕπαρξη — εἶναι ταυτόχρονα μιὰ ὁλότητα, ἡ ἰδανικὴ ὁλότητα ἢ ὑποκειμενικὴ ὕπαρξη τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἀποκτηθεῖσα σκέψη καὶ πεῖρα της. Τὸ ἄτομο ὑπάρχει ἐπίσης μέσα στὴν πραγματικότητα σὰν ἐκπροσώπηση τοῦ πραγματικοῦ νοῦ τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης καὶ σὰν ἥλιος τῶν ἀνθρώπινων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σκέψη καὶ ὕπαρξη εἶναι ξέχωρα, ἀλλὰ ταυτόχρονα βρίσκονται σὲ ἑνότητα μεταξύ τους.

Ὁ θάνατος ἐμφανίζεται σὰν σκληρὴ νίκη τοῦ εἴδους πάνω στὸ ἰδιαίτερο ἄτομο, καὶ φαινομενικὰ ἀναιρεῖ τὴν ἑνότητά τους. Ἀλλὰ τὸ ἰδιαίτερο ἄτομο εἶναι μόνο μιὰ ἰδιαίτερη εἰδολογικὴ ὕπαρξη, καὶ [illegible] θνητό.

(4) Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι μόνο ἡ αἰσθητὴ ἔκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀντικειμενικὸς γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ταυτόχρονα γίνεται ξένο καὶ μὴ ἀνθρώπινο ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅτι ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς του εἶναι ἡ ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς του, καὶ ὅτι ἡ πραγμάτωσή του εἶναι μιὰ ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας, μιὰ ἀλλοτριωμένη πραγματικότητα, ἔτσι καὶ τὸ θετικὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, δηλαδὴ τῆς αἰσθητῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ ἀνθρώπινης ζωῆς, τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπινων ἔργων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, δὲν θὰ πρέπει νὰ κατανοηθοῦν μόνο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἄμεσης, μονόπλευρης, κατανάλωσης τῆς κατοχῆς, τοῦ ἔχειν.

Ὁ ἄνθρωπος ἰδιοποιεῖται ὁλόκληρη τὴν οὐσία του μ' ἕ-

ναν ὁλοκληρωμένο τρόπο, σὰν ὁλοκληρωμένος ἄνθρωπος. Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις του πρὸς τὸν κόσμο — ὅραση, ἀκοή, συναίσθημα, ἐπιθυμία, δραστηριότητα, ἀγάπη — κοντολογῆς ὅλα τὰ ὄργανα τῆς ἀτομικότητάς του, ὅπως τὰ ὄργανα ποὺ ἔχουν ἄμεσα κοινοτικὴ μορφή, εἶναι στὸ ἀντικειμενικό τους πλησίασμα, ἢ στὸ πλησίασμά τους πρὸς τὸ ἀντικείμενο, ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, τὸ πλησίασμα τῶν ὀργάνων τῆς ἀτομικότητας πρὸς τὸ ἀντικείμενο, εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας (1). Εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἀποτελεσματικότητα καὶ ὁ ἀνθρώπινος πόνος, γιατὶ ὁ αἰτιολογημένος ἀνθρώπινος πόνος εἶναι μιὰ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μᾶς ἔκανε τόσο ἀνόητους καὶ μονομερεῖς, ποὺ ἕνα ἀντικείμενο εἶναι δικό μας ὅταν τὸ ἔχουμε ἐμεῖς, ὅταν ὑπάρχει γιὰ μᾶς σὰν κεφάλαιο ἢ ὅταν εἶναι ἄμεσα φαγώσιμο, πόσιμο, κατοικήσιμο κλπ., κοντολογῆς ὅταν χρησιμοποιεῖται κατὰ κάποιο τρόπο, παρόλο ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀντιλαμβάνεται ὅλες αὐτὲς τὶς ἄμεσες ἐνσαρκώσεις τῆς κατοχῆς μόνο σὰν μέσο ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ ποὺ ὑπηρετοῦν εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐργασία καὶ κεφαλαιοποίηση.

Ἔτσι, ὅλες οἱ φυσικὲς καὶ νοητικὲς αἰσθήσεις ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀλλοτρίωση ὅλων αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων — ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ ἔχειν. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ὑποβιβαστεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη ἀθλιότητα γιὰ νὰ γίνει ἱκανὴ νὰ γεννήσει ὅλο τὸν ἐσωτερικό της πλοῦτο. (Σχετικὰ μὲ τὸ ἔχειν βλέπε Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα» (2).

Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ πλήρης χειραφέτηση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων καὶ ἰδιοτήτων· ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς χειραφέτησης οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ἰδιότητες ἔγιναν

---

(1) Εἶναι ἔτσι τόσο πολύπτυχη, ὅσο καὶ οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

(2) Ἄρθρο τοῦ Μωϋσῆ Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα», μὲ τὸν τίτλο «Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἔχειν», Ζυρίχη 1843.

ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ε ς, ὑποκειμενικὰ ὅσο καὶ ἀντικειμενικά. Τὸ μάτι ἔγινε ἀνθρώπινο μάτι, ὅπως τὸ ἀντικείμενό του ἔγινε ἕνα κοινωνικό, ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο ἀντικείμενο, φτιαγμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ α ἰ σθήσεις λοιπὸν ἔγιναν θ ε ω ρ η τ ι κ ὲ ς στὴν ἄμεση πρακτική τους. Σχετίζονται πρὸς τὸ π ρ ά γ μ α γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, τὸ πράγμα ὅμως εἶναι μιὰ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η σχέση πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀντίστροφα. Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἔχασαν ἔτσι τὴν ἐ γ ω ι σ τ ι κ ή τους φύση, καὶ ἡ φύση ἔχασε τὴ μόνη της χ ρ η σ ι μ ό τ η τ α μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ χρήση της ἔγινε ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η χρήση.

Παρόμοια, οἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἄλλων ἀνθρώπων ἔγιναν ἡ δ ι κ ή μου ἰδιοποίηση. Ξέχωρα ἀπὸ τὰ ἄμεσα αὐτὰ ὄργανα, τὰ κ ο ι ν ω ν ι κ ὰ ὄργανα ἀποκτοῦν ἔτσι κοινωνικὴ μ ο ρ φ ή· γιὰ παράδειγμα, ἡ δραστηριότητα σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους κλπ. ἔγινε ὄργανο τῆς ζ ω τ ι κ ῆ ς μ ο υ ἔ κ φ ρ α σ η ς καὶ ἕνας τρόπος τῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ζωῆς.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο μάτι συλλαμβάνει πράγματα μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο μὴ ἀνθρώπινο μάτι, τὸ ἀνθρώπινο αὐτὶ μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο αὐτί, κλπ.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε: μόνο ὅταν τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο ἀντικείμενο ἢ ἀντικειμενικὸς ἄνθρωπος, μόνο τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν χάνει τὸν ἑαυτό του μέσα στὸ ἀντικείμενο αὐτό. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ὅταν γίνεται κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνει κοινωνικὴ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἡ κοινωνία γίνεται γι' αὐτὸν μιὰ ὕπαρξη μέσα στὸ ἀντικείμενο αὐτό.

Ἔτσι, ἐξετάζοντας μιὰ πλευρά, βλέπουμε ὅτι μόνο ὅταν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα γίνει ἡ καθολικὴ πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνία, ὅταν γίνει ἀνθρώπινη πραγματικότητα καὶ συνακόλουθα ἡ πραγματικότητα τῶν δ ι κ ῶ ν του οὐσιαστικῶν δυνάμεων, μόνο τότε ὅλα τὰ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν α γίνονται γι' αὐτὸν ἡ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ί η σ η τ ο ῦ ἑ α υ τ ο ῦ τ ο υ, ἀντικείμενα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν καὶ πραγματώνουν τὴν ἀτομικότητά του, τὰ ἀντικείμενά του, δηλαδὴ α ὐ τ ὸ ς ὁ ἴ δ ι ο ς γίνεται τὸ ἀντικείμενο. Ὁ

τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἀντικείμενα γίνονται δικά του ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ *φύση* τοῦ *ἀντικειμένου* καὶ τὴ φύση τῶν *οὐσιαστικῶν δυνάμεων* ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ *ἀντικείμενα*. Γιατὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ *προσδιοριστικότητα* αὐτῆς τῆς σχέσης ποὺ θεμελιώνει τὸν ἰδιαίτερο, *πραγματικὸ* τρόπο τῆς ἐπιβεβαίωσης. Ἕνα ἀντικείμενο εἶναι διαφορετικὸ γιὰ τὸ *μάτι* ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιὰ τὸ *αὐτί*, καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ματιοῦ *εἶναι* διαφορετικὸ ἀπ' τοῦ *αὐτιοῦ*. Ἡ ἰδιομορφία κάθε οὐσιαστικῆς δύναμης εἶναι ἀκριβῶς ἡ *ἰδιόμορφη οὐσία* της καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ὁ ἰδιόμορφος ἐπίσης τρόπος τῆς ἀντικειμενοποίησής της, τῆς *ἀντικειμενικά*, *πραγματικῆς*, ζωντανῆς *ὕπαρξής* της. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ἐπιβεβαιώνεται στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο ὄχι μόνο μὲ τὴ σκέψη, ἀλλὰ μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις.

Ἐξετάζοντας τὴν ἄλλη πλευρά, ἂς πάρουμε τὸ θέμα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ὄψη: μόνο ἡ μουσικὴ μπορεῖ νὰ ξυπνήσει τὴ μουσικὴ αἴσθηση στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ὡραία μουσικὴ δὲν προκαλεῖ *καμιὰ* αἴσθηση σ' αὐτὸν ποὺ δὲν ἔχει μουσικὴ καλλιέργεια. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενό μου μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεών μου,δηλαδὴ μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μένα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ οὐσιαστική μου δύναμη ὑπάρχει γιὰ μένα σὰν ὑποκειμενικὴ ἰδιότητα (αὐτὸ γιατὶ ἡ αἴσθηση ἑνὸς ἀντικειμένου γιὰ μένα ἐκτείνεται μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἐκτείνεται ἡ αἴσθησή *μου*· ἔχει αἴσθηση μόνο γιὰ τὴν αἴσθηση ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ ἀντικείμενο αὐτό). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, οἱ *αἰσθήσεις* τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου εἶναι *διαφορετικὲς* ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ μὴ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου.

Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀποκάλυψη τοῦ πλούτου τῆς ἀνθρώπινης φύσης μπορεῖ ὁ πλοῦτος τῆς ὑποκειμενικῆς *ἀνθρώπινης* εὐαισθησίας — ἕνα μουσικὸ αὐτί, ἕνα μάτι γιὰ τὴν ὀμορφιὰ τῆς μορφῆς, κοντολογῆς *αἰσθήσεις* ἱκανὲς γιὰ ἀνθρώπινη εὐχαρίστηση — εἴτε νὰ καλλιεργηθεῖ εἴτε νὰ δημιουργηθεῖ. Γιατὶ ὄχι μόνο οἱ πέντε αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ λεγόμενες πνευματικὲς αἰσθήσεις, οἱ πρακτικὲς αἰσθήσεις (θέληση, ἀγάπη κλπ.) μὲ μιὰ λέξη, ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση, ἡ ἀνθρωπιὰ τῶν αἰσθήσεων — ὅλες αὐτὲς ἐμφανίζονται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῶν ἀντικειμένων *τους*, μέσα ἀπὸ τὴν *ἐξανθρωπισμένη* φύση. Ἡ *καλλιέργεια* τῶν

πέντε αἰσθήσεων εἶναι τὸ ἔργο ὅλης τῆς ἱστορίας ποὺ προηγήθηκε. Ἡ α ἴ σ θ η σ η ποὺ εἶναι αἰχμάλωτη μιᾶς ὠμῆς πρακτικῆς ἀνάγκης ἔχει μόνο μιὰ περιορισμένη ἔννοια. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πείνα ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ τῆς τροφῆς δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο ἡ ἀφηρημένη μορφή της· θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ ὑπάρχει στὴν ὠμότερη μορφή της. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ποῦμε σὲ τί διαφέρει ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διατροφῆς ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν ζ ώ ω ν. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι φορτωμένος μὲ στενοχώριες καὶ ἀνάγκες δὲ μπορεῖ νὰ ν ι ώ σ ε ι τίποτα τὸ ὡραῖο· ὁ ἔμπορος τῶν ὀρυκτῶν βλέπει μόνο τὴν ἐμπορικὴ ἀξία καὶ ὄχι τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ἰδιόμορφη φύση τῶν ὀρυκτῶν· τοῦ λείπει ἡ ὀρυκτολογικὴ αἴσθηση. Ἔτσι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, κάτω ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ καθὼς καὶ πρακτικὴ ἄποψη, εἶναι ἀπαραίτητη, τόσο γιὰ νὰ κάνει τὶς α ἰ σ θ ή σ ε ι ς τοῦ ἀνθρώπου ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ε ς, ὅσο καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ κατάλληλη ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η α ἴ σ θ η σ η γιὰ ὅλον τὸν πλοῦτο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης.

Ὅπως στὰ πρωταρχικά της στάδια, ἡ κοινωνία παρουσιάζεται, μὲ ὅλα τὰ ὑλικὰ γιὰ τὴν π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ὴ αὐτὴ ἀ ν ά π τ υ ξ η μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς καὶ τοῦ πλούτου καὶ τῆς φτώχειας της — ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ πλοῦτο καὶ φτώχεια — ἔτσι καὶ ἡ κοινωνία ποὺ ἔχει φτάσει σὲ ὁλοκληρωμένη ἀνάπτυξη παράγει τὸν ἄνθρωπο μὲ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς ὕπαρξής του, τον πλούσιο ἄνθρωπο, που εἶναι β α θ ι α κ α ὶ ἄ φ θ ο ν α π ρ ο ι κ ι σ μ έ ν ο ς μ ὲ ὅ λ ε ς τ ὶ ς α ἰ σ θ ή σ ε ι ς, σὰν σταθερή της πραγματικότητα.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ ὑποκειμενικότητα καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα, ἡ πνευματικότητα καὶ ἡ ὑλικότητα, δραστηριότητα καὶ παθητικότητα, χάνουν τὸν ἀντιθετικό τους χαρακτήρα καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὴν ὕπαρξή τους σὰν τέτοια ἀντίθεση, μόνο μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο. Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ λύση τῶν ἴδιων τῶν θ ε ω ρ η τ ι κ ῶ ν ἀντιθέσεων εἶναι δυνατὴ μ ό ν ο μ ὲ π ρ α κ τ ι κ ὸ τρόπο, μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Νὰ δοῦμε ἀκόμα ὅτι ἡ λύση τους γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο μόνο πρόβλημα τῆς γνώσης, ἀλλὰ ἕνα π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ πρόβλημα ζωῆς, ἕνα πρόβλημα ποὺ ἡ φ ι λ ο σ ο φ ί α στάθηκε ἀνίκανη νὰ λύσει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἀντιμετώπισε σὰν κ α θ α ρ ὰ θεωρητικὸ πρόβλημα.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε πὼς μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἡ ἱστορία τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη τῆς βιομηχανίας ἀναπτύχθηκε, εἶναι τὸ ἀνοιχτὸ βιβλίο τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου παροῦσα σὲ ἁπτὴ μορφή. Μέχρι τώρα ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν κατανοήθηκε στὴ σχέση της μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ ὀφελιμιστικὴ ἄποψη· γιατὶ ὁ ἄνθρωπος, κινούμενος μέσα στὸ βασίλειο τῆς ἀποξένωσης, ἦταν ἱκανὸς νὰ συλλάβει μόνο τὴ γενικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου — τὴ θρησκεία ἢ τὴν ἱστορία μὲ τὴν ἀφηρημένη καὶ καθολικὴ μορφὴ τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης, τῆς φιλολογίας, κλπ. — σὰν τὴν πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ σὰν τὴν εἰδολογικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν καθημερινή, ὑλικὴ βιομηχανία (ποὺ μπορεῖ εὔκολα νὰ θεωρηθεῖ σὰν μέρος τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀνάπτυξης, ὅπως ἡ ἴδια αὐτὴ γενικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἰδιαίτερο μέρος τῆς βιομηχανίας, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα μέχρι τώρα ἦταν ἡ ἐργασία, δηλαδὴ βιομηχανία, αὐτο-ἀποξενωμένη δραστηριότητα, βρίσκουμε τὸν ἑαυτό μας ἀντιμέτωπο μὲ τὶς ἀντικειμενοποιημένες δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, στὴ μορφὴ τῶν αἰσθητῶν, ἀλλότριων, χρήσιμων ἀντικειμένων, στὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης. Μιὰ ψυχολογία γιὰ τὴν ὁποία τὸ βιβλίο αὐτὸ τῆς ἱστορίας, τὸ πιὸ ἁπτὸ καὶ προσιτὸ μέρος τῆς ἱστορίας, εἶναι κλειστό, ποτὲ δὲ μπορεῖ νὰ γίνει μιὰ πραγματικὴ ἐπιστήμη μ' ἕνα γνήσιο περιεχόμενο. Τί θὰ μπορούσαμε, ἀλήθεια, νὰ σκεφτοῦμε, γιὰ μιὰ ἐπιστήμη ποὺ μὲ κομψότητα ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καὶ δὲν κατορθώνει νὰ αἰσθανθεῖ τὴ δική της ἀνεπάρκεια, ἀκόμα κι ἂν ἕνας τόσο ἐκτεταμένος πλοῦτος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας δὲν τῆς λέει ἴσως τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ σὲ μιὰ λέξη — «ἀνάγκη», «κοινὴ ἀνάγκη»;

Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ δραστήριες καὶ συγκέντρωσαν ἕναν ὄγκο ὑλικοῦ ποὺ συνεχῶς αὐξάνεται. Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία παρέμεινε ξένη πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως οἱ τελευταῖες παρέμειναν ξένες πρὸς τὴν πρώτη. Ἡ στιγμιαία ἕνωσή τους ἦταν μόνο μιὰ αὐταπάτη. Ἡ θέληση ὑπῆρχε, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρ-

χαν τὰ μέσα. Ἀκόμα καὶ ἡ ἱστοριογραφία μόνο περιστασιακὰ προσέχει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ποὺ τὴ βλέπει νὰ συνεισφέρει στὴ διαφώτιση, στὸν ὠφελιμισμὸ καὶ σὲ μερικὲς μεγάλες ἀνακαλύψεις. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔχει παρέμβει καὶ μεταμορφώσει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ προετοίμασε τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ὅσο κι ἂν τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὁλοκληρώσει τὴ διαδικασία τῆς ἀπανθρωποποίησης.

Ἡ βιομηχανία εἶναι ἡ *πραγματικὴ* ἱστορικὴ σχέση τῆς φύσης, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἂν λοιπὸν γίνει ἀντιληπτὴ σὰν *ἐξωτερικὴ* ἀποκάλυψη τῶν *οὐσιαστικῶν δυνάμεων* τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ ἐπίσης νὰ κατανοηθεῖ καὶ ἡ *ἀνθρώπινη* οὐσία τῆς φύσης ἢ ἡ *φυσικὴ* οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Συνακόλουθα ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θὰ χάσει τὸν ἀφηρημένο ὑλικό, ἢ μᾶλλον ἰδεαλιστικὸ προσανατολισμὸ καὶ θὰ γίνει ἡ βάση μιᾶς *ἀνθρώπινης* ἐπιστήμης, ὅπως ἔγινε ἤδη — μολονότι μὲ μιὰ ἀποξενωμένη μορφὴ — ἡ βάση τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ ἰδέα *μιᾶς* βάσης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μιᾶς ἄλλης γιὰ τὴν *ἐπιστήμη*, εἶναι ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της ἕνα ψέμα. Ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία — στὴν πράξη τῆς δημιουργίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας — εἶναι ἡ *ἀληθινὴ* φύση τοῦ ἀνθρώπου· κατὰ συνέπεια ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της μέσα ἀπὸ τὴ βιομηχανία, μολονότι μὲ μιὰ *ἀποξενωμένη* μορφή, εἶναι ἀληθινὴ *ἀνθρωπολογικὴ* φύση.

Ἡ *αἰσθητὴ νόηση* (βλέπε Φόυερμπαχ), πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάση ὅλης τῆς ἐπιστήμης. Μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση στὴ διπλὴ μορφὴ τῆς *αἰσθητῆς* συνείδησης καὶ τῆς *αἰσθητῆς* ἀνάγκης — δηλαδὴ μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ φύση — εἶναι *πραγματικὴ* ἐπιστήμη. Ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ προετοιμασία, μιὰ ἐξέλιξη, γιὰ νὰ γίνει ὁ «ἄνθρωπος» τὸ ἀντικείμενο τῆς *αἰσθητῆς* συνείδησης καὶ οἱ ἀνάγκες τοῦ «ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου» νὰ γίνουν (αἰσθητὲς) ἀνάγκες. Ἡ ἱστορία ἡ ἴδια εἶναι ἕνα *πραγματικὸ* μέρος τῆς *φυσικῆς ἱστορίας* καὶ τῆς φύσης ποὺ γίνεται ἄνθρωπος. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θ' ἀντικαταστήσει μὲ τὸν καιρὸ τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου θ' ἀντικαταστήσει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη: θὰ ὑπάρξει *μιὰ μόνο* ἐπιστήμη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης· γιατὶ ἡ ἄμεση *αἰσθητὴ φύση* γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι, ἄμεσα, ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόηση (μιὰ ταυτόσημη ἔκφραση) μὲ τὴ μορφὴ τοῦ *ἄλλου* ἀνθρώπου ποὺ εἶναι παρὼν μὲ τὴν αἰσθητή του ἀμεσότητα. Ἡ δική του αἰσθητὴ νόηση ὑπάρχει μόνο σὰν ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόηση γι' αὐτὸν μέσα ἀπὸ τὸν *ἄλλον* ἄνθρωπο. Ἀλλὰ ἡ φύση εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς *ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου*. Τὸ πρῶτο ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ φύση, ἡ αἰσθητὴ νόηση· καὶ οἱ ἰδιαίτερες αἰσθητὲς ἀνθρώπινες δυνάμεις, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μποροῦν νὰ βροῦν ἀντικειμενικὴ πραγμάτωση μόνο στὰ *φυσικὰ* ἀντικείμενα, μποροῦν νὰ βροῦν τὴν αὐτογνωσία μόνο στὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης γενικά. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς σκέψης, τὸ στοιχεῖο τῆς ζωτικῆς ἔκφρασης τῆς σκέψης — ἡ γλώσσα — εἶναι αἰσθητὴ φύση. Ἡ *κοινωνικὴ* πραγματικότητα τῆς φύσης καὶ ἡ *ἀνθρώπινη* φυσικὴ ἐπιστήμη, ἢ ἡ *φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου*, εἶναι ταυτόσημες ἐκφράσεις.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ *πλούσιος* ἄνθρωπος καὶ ὁ πλοῦτος τῆς *ἀνθρώπινης* ἀνάγκης παίρνουν τὴ θέση τοῦ *πλούτου* καὶ τῆς *φτώχειας* τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ *πλούσιος* ἄνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἄνθρωπος ποὺ *βρίσκεται στὴν ἀνάγκη* μιᾶς συνολικῆς ζωτικῆς ἀνθρώπινης ἔκφρασης· εἶναι ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ἡ δική του πραγμάτωση ὑπάρχει σὰν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, σὰν *ἀνάγκη*. Στὴν κατάσταση τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὄχι μόνο ὁ *πλοῦτος* τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ *ἀθλιότητά* του ἀποκτοῦν μιὰ ἀνθρώπινη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ κοινωνικὴ σημασία. Ἡ ἀθλιότητα εἶναι ὁ παθητικὸς δεσμὸς ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ δοκιμάσει τὸν μεγαλύτερό του πλοῦτο — τὸν *ἄλλο* ἄνθρωπο — σὰν ἀνάγκη. Ἡ κυριαρχία τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας μέσα μου, ἡ αἰσθητὴ ἔκρηξη τῆς οὐσιαστικῆς μου δραστηριότητας, εἶναι τὸ *πάθος*, ποὺ ἐδῶ μεταβάλλεται σὲ *δραστηριότητα* τῆς ὕπαρξής μου.

(5) Ἕνα ὂν βλέπει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀνεξάρτητο μόνο ὅταν στέκεται στὰ δικά του πόδια, καὶ στέκεται στὰ δικά του πόδια μόνο ὅταν ὀφείλει τὴν *ὕπαρξη* του στὸν ἑαυτό του. Ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὸ ἔλεος ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν ἐξαρτημένη ὕπαρξη. Ἀλλὰ ζῶ ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ ἔλεος κάποιου

ἄλλου, ὅταν τοῦ ὀφείλω ὄχι μόνο τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς μου, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴ δημιουργία της, ἂν αὐτὸς εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς μου. Ἡ ζωή μου εἶναι ἀναγκαστικὰ θεμελιωμένη ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της ἂν δὲν εἶναι δική μου δημιουργία. Ἔτσι, ἡ δημιουργία εἶναι μιὰ ἰδέα ποὺ δύσκολα ἐξορκίζεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ συνείδηση. Αὐτὴ ἡ συνείδηση εἶναι ἀνίκανη νὰ κατανοήσει τὴν αὐτο-παρεμβαλόμενη ὕπαρξη τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ μιὰ τέτοια ὕπαρξη ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ κάθε καταφανὴ ἀπόδειξη τῆς πρακτικῆς ζωῆς.

Ἡ δημιουργία τῆς γῆς, δέχτηκε ἕνα βαρὺ χτύπημα ἀπὸ τὴ γεωγονία, δηλαδὴ ἀπ' τὴν ἐπιστήμη ποὺ περιγράφει τὸ σχηματισμὸ τῆς γῆς, τὴν ἐμφάνισή της σὰν στερεὸ σῶμα, σὰν μιὰ διαδικασία αὐτο-γένεσης. Ἡ αὐθόρμητη γένεση (¹) εἶναι ἡ μόνη πρακτικὴ ἀντίκρουση τῆς θεωρίας τῆς δημιουργίας.

Εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε σ' ἕνα μεμονωμένο ἄτομο αὐτὸ ποὺ εἶχε πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης: Γεννήθηκες ἀπὸ τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μητέρα σου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ζευγάρωμα δυὸ ἀνθρώπινων ὑπάρξεων, ποὺ εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη εἰδολογικὴ πράξη, παρήγαγε στὸ πρόσωπό σου μιὰ ἀκόμα ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἐπίσης τὴν ὕπαρξή του στὸν ἄνθρωπο μὲ μιὰ φυσικὴ ἔννοια. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ προσέχεις μόνο τὴ μιὰ πλευρά, στὴν ἀτελεύτητη πρόοδο ποὺ σὲ ὁδηγεῖ στὴν ἐρώτηση: «Ποιὸς γέννησε τὸν πατέρα μου, τὸν παπποῦ μου κλπ.;». Πρέπει ἐπίσης νὰ θυμᾶσαι τὴν κυκλικὴ κίνηση, ποὺ εἶναι αἰσθητὰ ἀντιληπτὴ στὴν πρόοδο αὐτὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του στὴν πράξη τῆς γέννησης κι ἔτσι παραμένει πάντοτε τὸ ὑποκείμενο. Ἀλλὰ θ' ἀπαντήσεις: Σοῦ παραχωρῶ αὐτὴ τὴν κυκλικὴ κίνηση, ἀλλὰ κι ἐσὺ ἐπίσης πρέπει νὰ μοῦ παραχωρήσεις τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσω στὴν ἐρώτηση: Ποιὸς γέννησε τὸν πρῶτο ἄνθρωπο, καὶ τὴ φύση γενικά; Ἡ μόνη ἀπάντηση ποὺ μπορῶ νὰ δόσω: Ἡ ἐρώτησή σου εἶναι ἀπὸ μόνη της προϊὸν ἀφαίρεσης. Ρώτησε τὸν ἑαυτό σου πῶς ἔφτασες στὴν ἐρώτηση αὐτή. Ρώτησε τὸν ἑαυτό σου ἂν ἡ ἐρώτησή σου δὲν ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἀδυνατῶ ν' ἀπαντήσω ἐπειδὴ βρίσκεται σὲ λανθασμένο δρόμο. Ρώ-

---

(¹) Ὁ Μὰρξ χρησιμοποιεῖ τὴ διατύπωση: GENERATIO AEQUIVOCA.

τησε τὸν ἑαυτό σου ἂν ἡ πρόοδος αὐτὴ ὑπάρχει σὰν τέτοια γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη.

Ἂν ρωτᾶς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἀποχωρίζεσαι ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ὑποθέτεις τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο σὰν μὴ ὑπάρχοντα καὶ θέλεις ἀπὸ μένα νὰ σοῦ ἀποδείξω ὅτι ὑπάρχουν. Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι: ἐγκατέλειψε τὴν ἀφαίρεσή σου καὶ τότε θὰ ἐγκαταλείψεις τὴν ἐρώτησή σου. Ἀλλὰ ἂν θέλεις νὰ ἐπιμείνεις στὴν ἀφαίρεσή σου, τότε νὰ ἐπιμείνεις σταθερά, κι ἂν ὑποθέτεις σὰν ἀνύπαρκτα τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, τότε νὰ ὑποθέσεις σὰν ἀνύπαρκτο καὶ τὸν ἑαυτό σου, γιατὶ κι ἐσὺ ἐπίσης εἶσαι φύση καὶ ἄνθρωπος. Μὴ σκέφτεσαι καὶ μὴ μοῦ κάνεις ἐρωτήσεις, γιατὶ μόλις σκέφτεσαι καὶ ρωτᾶς, ἡ ἀφαίρεσή σου ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἢ μήπως εἶσαι τόσο ἐγωιστὴς ποὺ ὑποθέτεις ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα κι ἐσὺ ἐξακολουθεῖς νὰ θέλεις νὰ ὑπάρχεις;

Μπορεῖ ν' ἀποκριθεῖς: Δὲ θέλω νὰ ὑποθέσω τὴν ἀνυπαρξία τῆς φύσης, κλπ. Τὸ μόνο ποὺ ρωτῶ εἶναι ἀπὸ ποῦ προῆρθε, ὅπως μπορῶ νὰ ρωτήσω τὸν ἀνατόμο γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἱστῶν κλπ.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γιὰ τὸν σοσιαλιστὴ ὅλο αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται παγκόσμια ἱστορία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔχει τὴν ἁπτὴ καὶ ἀμετάτρεπτη ἀπόδειξη τῆς αὐτο-μεσολαβητικῆς γέννησής του, τῆς διαδικασίας τῆς ἐμφάνισής του. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ οὐσιαστικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἡ ὕπαρξη τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τῆς φύσης σὰν ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἔγινε πρακτικὰ καὶ αἰσθητὰ νοητή, τὸ ζήτημα τῆς ἀλλότριας ὕπαρξης, μιᾶς ὕπαρξης πάνω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο — ἕνα ζήτημα ποὺ συνεπάγεται μιὰ ἀποδοχὴ τῆς μη πραγματικότητας τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου — ἔγινε ἀδύνατο στὴν πράξη.

Ὁ ἀθεϊσμός, σὰν ἄρνηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας (τῆς μὴ πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης), δὲν ἔχει πιὰ κανένα νόημα, γιατὶ ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβεβαιώσει μὲ τὴν ἄρνηση αὐτὴ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἀναζητᾶ πιὰ μιὰ τέτοια παρακαμπτήριο μέθοδο. Ὁ σοσιαλισμὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ αἰσθητὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης σὰν οὐσιαστικῶν πραγμάτων. Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι μιὰ θετικὴ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ συνείδηση, ὄχι πιὰ μιὰ ἀτομικὴ συνείδηση ποὺ κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς θρησκείας· ὅπως ἀκριβῶς ἡ πραγματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θετικὴ καὶ δὲν κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μέσα ἀπὸ τὸν κομμουνισμό. Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ πράξη ποὺ προβάλλει σὰν ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης καὶ συνακόλουθα εἶναι ἡ πραγματικὴ φάση, ἀναγκαία γιὰ τὴν ἑπόμενη περίοδο τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης στὴ χειραφέτηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ὁ ἀναγκαῖος τύπος καὶ τὸ δυναμικὸ πιστεύω τοῦ ἄμεσου μέλλοντος, ἀλλὰ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι ἀφεαυτοῦ του ὁ σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης — ἡ μορφὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας (¹).

Ἀνάγκη, παραγωγὴ καὶ καταμερισμὸς ἐργασίας

Εἴδαμε τί σημασία ἔχει ὁ πλοῦτος τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, στὴν προϋπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ συνακόλουθα τι σημασία ἔχει ἕνας νέος τρόπος παραγωγῆς καὶ ἕνα ἀντικείμενο παραγωγῆς. Μιὰ καινούργια ἐπιβεβαίωση τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων καὶ ἕνας καινούργιος ἐμπλουτισμὸς τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἡ σημασία τους ἀντιστρέφεται. Κάθε ἄτομο μηχανεύεται τὴ δημιουργία μιᾶς νέας ἀνάγκης γιὰ τὸν ἄλλο, μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ὑποχρεώσει νὰ κάνει μιὰ νέα θυσία, τοποθετώντας τον σὲ μιὰ νέα ἐξάρτηση καὶ δελεάζοντάς τον σ' ἕνα νέο εἶδος ἀπόλαυσης καὶ κατ' ἀκολουθία

(¹) Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς πρότασης δὲν εἶναι καθαρό. Ὁ κομμουνισμὸς «σὰν τέτοιος» ὁρισμένες φορὲς τὸ παίρνεις σὰ ν' ἀναφέρεται στὸν «πρωτόγονο κομμουνισμό», ποὺ συζητήθηκε νωρίτερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ ἑρμηνευτεῖ σὰ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι τὸ τελικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ μὲ τὴ σειρά του θ' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα πλουσιότερο καὶ ὑψηλότερο στάδιο.

παρασέρνοντάς τον στὴν οἰκονομικὴ καταστροφή. Ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ καθιερώσει σὲ βάρος τοῦ ἄλλου μιὰ ἀλλότρια δύναμη, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πετύχει ἔτσι τὴν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν του ἐγωιστικῶν ἀναγκῶν. Μὲ τὴν πληθώρα τῶν ἀντικειμένων μεγαλώνει τὸ βασίλειο τῶν ἀλλότριων δυνάμεων πρὸς τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποκείμενος καὶ κάθε νέο προϊὸν εἶναι μιὰ νέα δ υ ν α τ ό τ η τ α ἀμοιβαίας ἀπάτης καὶ ἀμοιβαίας διαρπαγῆς.

Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀκόμα φτωχότερος σὰν ἄνθρωπος καὶ χρειάζεται ὅλο καὶ περισσότερο χ ρ ή μ α τ α, ἂν πρόκειται νὰ πετύχει νὰ κυριαρχήσει πάνω στὴν ἐχθρικὴ ὕπαρξη. Ἡ δύναμη ποὺ ἔχει τὸ χ ρ ῆ μ α του πέφτει σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο τῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ μεγαλώνει ἡ ἀνάγκη του καθὼς ἡ δ ύ ν α μ η τοῦ χρήματος αὐξάνεται. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸ χρῆμα εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ πραγματικὴ ἀνάγκη ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ σύγχρονο οἰκονομικὸ σύστημα καὶ ἡ μόνη ἀνάγκη ποὺ μὲ τὴ σειρά του δημιουργεῖ. Ἡ π ο σ ό τ η τ α τοῦ χρήματος γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἡ μοναδικὴ του σ η μ α ν τ ι κ ὴ ἰδιότητα. Ὅπως ὑποβαθμίζει τὸ κάθε τι στὴ δική του μορφὴ ἀφαίρεσης, ἔτσι ὑποβαθμίζεται καὶ τὸ ἴδιο στὴν πορεία τῆς δικῆς του κίνησης πρὸς κάτι π ο σ ο τ ι κ ό. Ἡ ἔλλειψη μ έ τ ρ ο υ καὶ ἡ ἀ κ ρ ά τ ε ι α γίνονται τὸ ἀληθινό του ἐπίπεδο. Ὑποκειμενικὰ αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ἀναγκῶν γίνεται ὁ ἐ φ ε υ ρ ε τ ι κ ὸ ς καὶ ὁ παντοτεινὸς ὑ π ο λ ο γ ι σ τ ι κ ὸ ς δοῦλος στὶς ἀπάνθρωπες, ἐκλεπτυσμένες, ἀφύσικες καὶ φ α ν τ α σ τ ι κ ὲ ς ὀρέξεις — γιατὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ξέρει πῶς νὰ μεταμορφώσει τὴν πρωτόγονη ἀνάγκη σὲ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ἀνάγκη. Ὁ ἰ δ ε α λ ι σ μ ό ς της εἶναι ἡ φ α ν τ α σ ί α, ἡ ἰ δ ι ο τ ρ ο π ί α καὶ ἡ μ α ν ί α. Κανένας εὐνοῦχος δὲν κολακεύει τὸν ἄρχοντά του μὲ περισσότερη χαμέρπεια καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ περισσότερο ἀναίσχυντους τρόπους νὰ ξυπνήσει τὴν κοιμισμένη ἱκανότητά του γιὰ εὐχαρίστηση, προκειμένου νὰ κερδίσει μιὰ λαθραία χάρη γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀπ' ὅση ὁ εὐνοῦχος τῆς βιομηχανίας, ὁ βιομήχανος, προκειμένου νὰ κρυφοκερδίσει μερικὲς δεκάρες ἢ νὰ ξαφρίσει τὴν τσέπη τοῦ πολυαγαπημένου γείτονά του.

Κάθε προϊὸν εἶναι ἕνα δόλωμα γιὰ νὰ ξεγελάσει τὴν οὐσία τοῦ ἄλλου — τὸ χρῆμα του. Κάθε πραγματικὴ ἢ πραγματοποιήσιμη ἀνάγκη εἶναι μιὰ ἀδυναμία ποὺ θὰ προσπαθήσει νὰ τὴν τραβήξει ὅπως ἡ κόλλα τὴ μύγα. Καθολικὴ ἐκ-

μετάλλευση τῆς κοινοτικῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὅπως κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνεπάρκειες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἕνας δεσμὸς μὲ τὸν οὐρανό, ἕνας δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ τὸν κληρικὸ στὴν καρδιά του, ἔτσι κάθε ἀνάγκη εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ πλησιάσεις τὸ γείτονα μὲ ἀπατηλὴ φιλία καὶ νὰ τοῦ πεῖς: «Ἀγαπητὲ φίλε, μπορῶ νὰ δόσω ὅ,τι χρειάζεσαι, ἀλλὰ ξέρεις τοὺς ὅρους. Ξέρεις ποιά μελάνη πρέπει νὰ χρησιμοποιήσεις γιὰ νὰ δεσμευτεῖς ἀπέναντί μου μὲ τὴν ὑπογραφή σου. Θὰ σὲ ἐξαπατήσω ἐνῶ θὰ σοῦ παρέχω τὴν ἱκανοποίηση». Τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του στὴ διάθεση τῶν πιὸ ἄχαρων φαντασιώσεων τοῦ γείτονά του, μαυλίζει τὶς ἀνάγκες του, τοῦ διεγείρει ἀρρωστημένες ὀρέξεις καὶ ρίχνεται σὲ κάθε ἀδυναμία του ἔτσι ποὺ ν' ἀξιώσει μετὰ τὸ χρῆμα γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ κοπίασε νὰ τοῦ προσφέρει.

Αὐτὴ ἡ ἀποξένωση ἐκδηλώνεται ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐκλεπτισμὸς τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους παράγει ἕναν κτηνώδη ἐκφυλισμὸ καὶ μιὰ ἀπόλυτα ὠμὴ καὶ ἀφηρημένη ἀπλούστευση τῆς ἀνάγκης· ἢ μᾶλλον, ἀναπαράγει ἁπλῶς τὸν ἑαυτό της μὲ τὴν ἀντίθετη ἔννοιά του. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ καθαρὸ ἀέρα παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἐργάτη. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ στὴ ζωὴ τῆς σπηλιᾶς, ἀλλὰ ἡ σπηλιὰ εἶναι τώρα μολυσμένη ἀπὸ τὴν πνικτικὴ ἀναθυμίαση καὶ τὴ μιασματικὴ ἀνάσα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπιπρόσθετα, ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο δικαίωμα νὰ ζήσει μέσα στὴ σπηλιὰ αὐτή, γιατὶ ἡ σπηλιὰ εἶναι ξένη, εἶναι μιὰ ἀλλότρια δύναμη γι' αὐτόν, μιὰ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ τὴ χάσει ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ καὶ νὰ βρεθεῖ στὸ δρόμο ἂν δὲν καταφέρει νὰ πληρώσει τὸ ἐνοίκιό του. Πρέπει, πράγματι, νὰ πληρώσει γι' αὐτὸ τὸ νεκροφυλάκιο. Μιὰ κατοικία στὸ φῶς, ποὺ ὁ Προμηθέας τοῦ Αἰσχύλου τὴν περιγράφει σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δῶρα ποὺ μ' αὐτὰ μεταμορφώθηκαν οἱ ἄγριοι σὲ ἀνθρώπους, παύει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτη. Φῶς, ἀέρας, κλπ. — ἡ πιὸ ἁπλὴ ζωικὴ καθαριότητα — παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ βρωμιά — αὐτὴ ἡ μόλυνση καὶ σήψη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὀχετὸς (ἡ λέξη αὐτὴ νὰ κατανοηθεῖ στὴν κυριολεξία της) τοῦ πολιτισμοῦ — γίνεται στοιχεῖο ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ καθολικὴ ἀφύσικη ἐγκατάλειψη, ἡ σαπισμένη φύση, γίνεται στοιχεῖο ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Καμιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε μὲ τὴν ἀνθρώπινη, οὔτε μὲ τὴν ἀπάνθρωπη μορφή τους, δηλαδὴ οὔτε κὰν μὲ τὴ ζωώδη μορ-

φή τους. Οἱ πιὸ ἄξεστοι, βάναυσοι τρόποι (καὶ ἐ ρ γ α λ ε ῖ α) τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐπανεμφανίζονται· γιὰ παράδειγμα, ὁ ποδόμυλος ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι δοῦλοι ἔγινε τρόπος παραγωγῆς καὶ τρόπος ὕπαρξης πολλῶν Ἄγγλων ἐργατῶν. Δὲν εἶναι μόνο οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες ποὺ λείπουν στὸν ἄνθρωπο — ἀκόμα καὶ ζ ω ώ δ ε ι ς ἀνάγκες του παύουν νὰ ὑπάρχουν. Ὁ Ἰρλανδὸς ἔχει ἀπομείνει μὲ μιὰ μόνο ἀνάγκη — τὴν ἀνάγκη νὰ φ ά ε ι, νὰ φάει π α τ ά τ ε ς, σ ά π ι ε ς π α τ ά τ ε ς, τὸ χειρότερο εἶδος τῆς πατάτας.

Ἀλλὰ στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία ἔχουν ἤδη καὶ λ ί γ η Ἰρλανδία σὲ κάθε βιομηχανική τους πόλη. Ὁ ἄγριος καὶ τὸ ζῶο ἔχουν τουλάχιστο τὴν ἀνάγκη νὰ κυνηγήσουν, νὰ κινηθοῦν κλπ., τὴν ἀνάγκη τῆς συντροφικότητας. Οἱ μηχανὲς καὶ ἡ ἐργασία ἁπλοποιοῦνται γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μετατρέψουν ἀνθρώπινες ὑπάρξεις ποὺ βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀνάπτυξή τους, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀνώριμες, ποὺ εἶναι παιδιὰ ἀκόμα, σὲ ἐργάτες· ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης μετατρέπεται σὲ ἐγκαταλειμμένο παιδί. Ἡ μηχανὴ προσαρμόζεται στὴν ἀ δ υ ν α μ ί α τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ μετατρέψει τὸν ἀ δ ύ ν α τ ο ἄνθρωπο σὲ μηχανή.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους δημιουργεῖ ἔλλειψη ἀναγκῶν καὶ μέσων, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο (καὶ ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη — ὅταν ἀναφερόμαστε στοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, ἐννοοῦμε γενικὰ τοὺς ἐμπειρικοὺς ἐπιχειρηματίες ποὺ εἶναι ἡ ἐ π ι σ τ η μ ο ν ι κ ὴ ἔκφραση καὶ ὕπαρξη τῶν πρώτων) μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

(1) Περιορίζοντας τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη στὰ πιὸ στοιχειώδη καὶ ἀναγκαῖα ἐπίπεδα τῆς συντήρησης τῆς φυσικῆς του ὕπαρξης καὶ περιορίζοντας τὴ δραστηριότητά του στὴν πιὸ ἀφηρημένη μηχανικὴ κίνηση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος δηλώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλες ἀνάγκες, εἴτε στὴ σφαίρα τῆς δραστηριότητας ἀναφέρονται αὐτές, εἴτε στὴ σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Γιατὶ ἀκόμα καὶ τὸ εἶδος α ὐ τ ὁ τῆς ζωῆς, ὁ οἰκονομολόγος τὸ ἀποκαλεῖ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ζωὴ καὶ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ὕπαρξη.

(2) Παίρνοντας σὰν ἐπίπεδο τοῦ ἐργάτη — τὸ κ α θ ο λ ι κ ὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἰσχύει στὴ μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων — τ ὴ χ ε ι ρ ό τ ε ρ η δ υ ν α τ ὴ κ α -

τάσταση ἀποστέρησης ποὺ μπορεῖ νὰ γνωρίσει ἡ ζωὴ (ὕπαρξη). Μετατρέπει τὸν ἐργάτη σὲ μιὰ ὕπαρξη χωρὶς ἀνάγκη καὶ αἰσθήσεις. Μετατρέπει τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη σὲ καθαρὴ ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε δραστηριότητα. Ἔτσι κάθε πολυτέλεια ποὺ μπορεῖ ν' ἀπολαμβάνει ὁ ἐργάτης εἶναι κατακριτέα, καὶ κάθε τι ποὺ πηγαίνει πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἀνάγκη — εἴτε στὴ μορφὴ τῆς παθητικῆς ἱκανοποίησης, εἴτε στὴ μορφὴ τῆς δραστήριας ἔκφρασης — ἐμφανίζεται μπροστά του σὰν πολυτέλεια. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη τοῦ πλούτου εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἄρνησης, τῆς πείνας, τῆς, ἀποταμίευσης ποὺ φτάνει ὡς τὸ σημεῖο ν' ἀποταμιεύει τὴν ἀνάγκη του γιὰ καθαρὸ ἀέρα, ἢ γιὰ φυσικὴ ἄσκηση. Αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη τῶν θαυμάτων τῆς βιομηχανίας εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀσκητισμοῦ, καὶ τὸ πραγματικό της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἀσκητὴς ποὺ εἶναι ἁρπακτικὸς καὶ φιλάργυρος καὶ ὁ ἀσκητὴς ποὺ εἶναι παραγωγικὸς δοῦλος. Τὸ ἠθικό της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἐργάτης ποὺ τοποθετεῖ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς μισθούς του σὲ ἀποταμιεύσεις καὶ ἀνακάλυψε μάλιστα καὶ μιὰ τέχνη πρόθυμη νὰ ἐξυψώσει αὐτὴ τὴν εὐχάριστη μικρὴ ἰδέα καὶ νὰ παρουσιάσει μιὰ συγκινητικὴ παραλλαγή της στὴ σκηνή. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία εἶναι — μ' ὅλη τὴν κοσμική της καὶ ἐπιδεικτικὴ ἐμφάνιση — μιὰ πραγματικὴ ἠθικὴ ἐπιστήμη, ἡ πιὸ ἠθικὴ ἐπιστήμη. Ἡ αὐταπάρνηση, ἡ ἄρνηση τῆς ζωῆς καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, εἶναι τὸ πρωταρχικό της δόγμα. Ὅσο λιγότερο τρῶς, πίνεις, ἀγοράζῃς βιβλία, πηγαίνεις στὸ θέατρο, στὸ χορό, στὴν μπυραρία, ὅσο λιγότερο ἀγαπᾶς, σκέφτεσαι, γενικεύεις, τραγουδᾶς, ζωγραφίζεις, κτλ., τόσο περισσότερο ἀποταμιεύεις καὶ τόσο μεγαλύτερος, θὰ γίνει αὐτὸς ὁ θησαυρὸς ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τὸν καταναλώσουν οὔτε ὁ σκῶρος, οὔτε τὰ σκουλήκια — τὸ κεφάλαιό σου.

Ὅσο λιγότερο εἶσαι ἐσὺ ὁ ἴδιος, τόσο λιγότερη εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ δίνεις τὴ ζωή σου, ὅσο περισσότερα ἔχεις τόσο περισσότερο ἀλοτριώνεται ἡ ζωή σου καὶ τόσο περισσότερο ἀποθηκεύεις τὴν ἀποξενωμένη σου ζωή. Κάθε τι ποὺ ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος, παίρνει ἀπὸ σένα σὲ ζωὴ καὶ ἀνθρωπιά, σοῦ τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ μορφὴ χρήματος καὶ πλούτου. Καὶ κάθε τι ποὺ εἶσαι ἀνίκανος νὰ κάνεις, τὸ χρῆμα σου θὰ τ' ἀναλάβει νὰ τὰ βγάλει

πέρα: μπορεῖ νὰ φάει, νὰ πιεῖ, νὰ χορέψει, νὰ πάει στὸ θέατρο, μπορεῖ νὰ ἰδιοποιηθεῖ τέχνη, μάθηση, ἱστορικὰ περίεργα, πολιτικὴ δύναμη, μπορεῖ νὰ ταξιδέψει, εἶναι ἱκανὸ νὰ κάνει ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα γιὰ σένα: Μπορεῖ ν' ἀγοράσει κάθε τι· εἶναι γνήσιος πλοῦτος, γνήσια ἱκανότητα. Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτά, τό μόνο ποὺ τοῦ ἀρέσει εἶναι νὰ δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του, ν' ἀγοράζει τὸν ἑαυτό του, γιατὶ στὸ κάτω - κάτω κάθε τι ἄλλο εἶναι ὑπηρέτης του. Ὅταν ἔχω τὸν ἀφέντη, ἔχω τὸν ὑπηρέτη καὶ δὲν ἔχω ἀνάγκη ἀπὸ τὸν ὑπηρέτη του. Ἔτσι, ὅλα τὰ πάθη καὶ ὅλη ἡ δραστηριότητα βρίσκονται μέσα στὴν πλεονεξία. Ὁ ἐργάτης ἐπιτρέπεται νὰ ἔχει τόσα ὅσα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ζήσει καὶ τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ζήσει μόνο γιὰ νὰ ἔχει.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δημιουργήθηκε μιὰ διαμάχη στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ μιὰ σχολὴ (Λωντερντάλε, Μάλθους, κ.ἄ.) υἱοθετεῖ τὴν πολυτέλεια καὶ ἀπορρίπτει μὲ ἀγανάκτηση τὴ λιτότητα. Ἡ ἄλλη σχολὴ (Σαίη, Ρικάρντο κ.ἄ.) υἱοθετεῖ τὴ λιτότητα καὶ ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν πολυτέλεια. Ἡ πρώτη παραδέχεται ὅτι τάσσεται μὲ τὴν πολυτέλεια γιὰ νὰ παράγει ἐργασία. Δηλαδὴ ἀπόλυτη λιτότητα. Ἡ δεύτερη παραδέχεται ὅτι τάσσεται μὲ τὴ λιτότητα γιὰ νὰ παράγει πλοῦτο, δηλαδὴ πολυτέλεια. Ἡ πρώτη κατέχεται ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ ἰδέα ὅτι ὁ πλούσιος δὲν πρέπει νὰ καταναλώνει ἀπὸ πλεονεξία καὶ μόνο. Ἔρχεται ἐπίσης σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς νόμους της ὅταν προωθεῖ τὴν ἰδέα τῆς σπατάλης σὰν ἄμεσο μέσο πλουτισμοῦ. Ἡ ἄλλη πλευρὰ ἐμφανίζει ζωηρὰ καὶ λεπτομερειακὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ πείσει ὅτι μὲ τὴ σπατάλη μειώνουμε ἀντὶ ν' αὐξάνουμε τὰ ὑπάρχοντά μας. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς τελευταίας ἀρνοῦνται ὑποκριτικὰ νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἡ παραγωγὴ ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἰδιοτροπία καὶ τὸ γοῦστο· ξεχνοῦν τὶς «ἐκλεπτισμένες ἀνάγκες», ξεχνοῦν ὅτι χωρὶς κατανάλωση δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παραγωγή. Ξεχνοῦν ὅτι μὲ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἡ παραγωγὴ ἐπεκτείνεται ἀναπόφευκτα καὶ ἀποκτᾶ περισσότερη πολυτέλεια. Ξεχνοῦν ὅτι εἶναι ἡ χρήση ποὺ καθορίζει τὴν ἀξία ἑνὸς πράγματος καὶ ὅτι εἶναι ἡ μόδα ποὺ καθορίζει τὴ χρήση. Θέλουν βέβαια νὰ παραχθοῦν «χρήσιμα πράγματα» ἀλλὰ ξεχνοῦν ὅτι ἡ παραγωγὴ τόσων πολλῶν χρήσιμων πραγμάτων παράγει ἐπίσης καὶ πολλοὺς ἄχρηστους ἀνθρώπους. Ἀμφότερες οἱ πλευρὲς ξεχνοῦν ὅτι σπατάλη καὶ λιτότητα, πολυτέλεια καὶ στέρηση, πλοῦτος καὶ φτώχεια εἶναι ἴσα.

Καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶσαι φειδωλὸς μόνο στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἄμεσων αἰσθήσεων, ὅπως εἶναι τὸ φαγητό, κτλ. Πρέπει ἐπίσης νὰ εἶσαι προσεκτικὸς στὴ συμμετοχή σου σὲ ὑποθέσεις γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, δείχνοντας συμπάθεια ἐμπιστοσύνη κτλ., ἂν θέλεις νὰ εἶσαι οἰκονόμος καὶ ἂν θέλεις ν' ἀποφύγεις τὴν καταστροφή σου ἀπὸ αὐταπάτες.

Πρέπει νὰ κάνεις κάθε τι ποὺ εἶναι δικό σου πρόσφορο στὴν ἐξαγορά, δηλαδὴ χρήσιμο. Θὰ ρωτοῦσα τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο: πειθαρχῶ στοὺς οἰκονομικοὺς νόμους ἂν κάνω χρήματα πουλώντας τὸ σῶμα μου στὴν ἐπιθυμία κάποιου ἄλλου (στὴ Γαλλία οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ὀνομάζουν τὴν πορνεία τῶν γυναικῶν τους καὶ τῶν κοριτσιῶν τους ἑνδέκατη ἐργάσιμη ὥρα, ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀλήθεια), ἢ ἂν πουλήσω τὸ φίλο μου στοὺς Μαροκινοὺς (1) (τὸ ἄμεσο πούλημα ἀνθρώπων στὴ μορφὴ ἐμπορίου στρατευσίμων κτλ., συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς πολιτισμένες χῶρες); Ἡ ἀπάντησή του θὰ εἶναι: οἱ πράξεις σου δὲν παραβαίνουν τοὺς νόμους μου, ἀλλὰ θὰ μποροῦσες νὰ διαπιστώσεις τί ἔχουν νὰ ποῦν γι' αὐτὸ ἡ Ἐξαδέλφη Ἠθικὴ καὶ ἡ Ἐξαδέλφη Θρησκεία· ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία τῆς π ο λ ι τ ι κ ῆ ς μ ο υ ο ἰ κ ο ν ο μ ί α ς δὲν ἔχουν καμιὰ ἀντίρρηση νὰ κάνεις, ἀλλά... Ἀλλὰ ποιὸν θὰ πρέπει νὰ πιστέψω, λοιπόν; Τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἢ τὴν ἠθική; Ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ κ έ ρ δ ο ς, ἐργασία καὶ λιτότητα, ἐγκράτεια — κι ὡστόσο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὑπόσχεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀνάγκες μου. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἠθικῆς εἶναι ὁ πλοῦτος μιᾶς καλῆς συνείδησης, ἀρετῆς, κτλ. Ἀλλὰ πῶς μπορῶ νὰ εἶμαι ἐνάρετος ἂν δὲν ὑπάρχω; Καὶ πῶς μπορῶ νὰ ἔχω μιὰ καλὴ συνείδηση ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση γιὰ κάθε τί;

Εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀποξένωσης ὅτι κάθε τομέας μοῦ ἐπιβάλλει ἕνα διαφορετικὸ καὶ ἀντίθετο μέτρο, ἄλλο μέτρο γιὰ τὴν ἠθική, ἄλλο γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, κ.ο.κ. Αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ καθένας συγκεντρώνεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχὴ ἀποξενωμένης οὐσιαστικῆς δραστηριότητας· ὁ καθένας σχετίζεται μ' ἕναν ἀποξενωμένο τρόπο πρὸς τὸν ἄλλο... Ἔτσι ὁ Μ. Σεβαλιὲ κατηγορεῖ τὸν Ρικάρντο ὅτι ἀποχωρίζεται τὴν ἠθική. Ἀλλὰ ὁ Ρικάρντο ἀφήνει τὴν πολιτικὴ οἰκονομία νὰ μιλή-

---

(1) Ὑπῆρχαν χριστιανοὶ δοῦλοι στὸ Μαρόκο ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα

σει τὴ δική της γλώσσα. Ἂν ἡ γλώσσα αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ γλώσσα τῆς ἠθικῆς σ' αὐτὸ δὲ φταίει ὁ Ρικάρντο. Ὁ Σεβαλιὲ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία στὸ βαθμὸ ποὺ ἠθικολογεῖ ἀλλὰ πραγματικὰ καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποχωρίζεται ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στὸ βαθμὸ ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ σχέση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν ἠθικὴ εἶναι εἴτε αὐθαίρετη καὶ πιθανή, δηλαδὴ οὔτε ἑδραιωμένη, οὔτε ἐπιστημονική, μιὰ προσποίηση, ἢ εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ σχεση τῶν οἰκονομικῶν νόμων πρὸς τὴν ἠθική. Ἂν μιὰ τέτοια σχέση δὲν ὑπάρχει, ἢ ἂν τὸ ἀντίθετο εἶναι μᾶλλον ἡ περίπτωση, μπορεῖ ὁ Ρικάρντο νὰ κάνει τίποτα πάνω σ' αὐτό; Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς εἶναι μόνο φαινομενική. Εἶναι ἀντίθεση καὶ ταυτόχρονα δὲν εἶναι ἀντίθεση. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἁπλὰ καὶ μόνο ἐκφράζει τοὺς ἠθικοὺς νόμους μὲ τὸ δικό της τρόπο.

Ἡ ἀπουσία τῶν ἀναγκῶν σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι πιὸ ἐντυπωσιακὰ φανερὴ στὴ θεωρία της γιὰ τὸν πληθυσμό. Ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι. Ἀκόμα καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἀνθρώπου εἶναι καθαρὴ πολυτέλεια. Ἂν, λοιπόν, ὁ ἐργάτης εἶναι «ἠθικὸς» θὰ εἶναι φειδωλὸς στὴν ἀναδημιουργία. (Ὁ Μίλλ εἰσηγεῖται δημόσιους ἐπαίνους, γι' αὐτοὺς ποὺ δείχνουν ἐγκράτεια στὰ σεξουαλικὰ ζητήματα καὶ μομφὲς γι' αὐτοὺς ποὺ ἁμαρτάνουν ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ στειρότητα τοῦ γάμου... Δὲν εἶναι αὐτὸ ἡ ἠθική, τὸ δόγμα, τοῦ ἀσκητισμοῦ;) (¹) Ἡ παραγωγὴ ἀνθρώπων ἐμφανίζεται σὰν δημόσια καταστροφή.

Ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ παραγωγὴ γιὰ τὸν πλούσιο ἀποκαλύπτεται στὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸν φτωχό. Στὴν κορυφὴ ἐκδηλώνεται πάντοτε μ' ἕναν ἐκλεπτυσμένο, καλυμμένο, διφορούμενο τρόπο, σὰν μιὰ αὐταπάτη. Στὴ βάση ἐκδηλώνεται μ' ἕναν τραχύ, ἄμεσο καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο σὰν μιὰ πραγματικότητα. Ἡ ἄξεστη ἀνάγκη τοῦ ἐργάτη εἶναι πολὺ μεγαλύτερη πηγὴ κέρδους ἀπὸ τὴν ἐκλεπτυσμένη ἀνάγκη τοῦ πλουσίου. Τὰ ὑπόγεια διαμερίσματα στὸ Λονδίνο ἀποφέρουν περισσότερα στοὺς ἰδιοκτῆτες ἀπ' ὅ,τι τὰ παλάτια, δηλαδὴ ἀποτελοῦν μεγαλύτερο πλοῦτο γιὰ τὸν πλούσιο καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, μεγαλύτερο κοινωνικὸ πλοῦτο.

(¹) Τζαίημς Μίλλ, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 5?.

Ἡ βιομηχανία κερδοσκοπεῖ μὲ τὸν ἐκλεπτυσμὸ τῶν ἀναγκῶν, ὅπως κερδοσκοπεῖ καὶ μὲ τὸν π ρ ω τ ο γ ο ν ι-σ μ ό τους. Ἀλλὰ ὁ πρωτογονισμὸς παράγεται τεχνητά, καὶ ὁ πραγματικὸς τρόπος ἀπόλαυσης μετατρέπεται σὲ ἀποχαύνωση, σὲ μιὰ ἀπατηλὴ ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης, σ' ἕναν πολιτισμὸ μ έ σ α στὸν πρωτόγονο βαρβαρισμὸ τῆς ἀνάγκης. Τὰ ἀγγλικὰ χαμαιτυπεῖα λοιπὸν εἶναι ἡ σ υ μ β ο λ ι κ ὴ ἀντιπροσώπευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησί-ας. Ἡ π ο λ υ τ έ λ ε ι ά τους φανερώνει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀληθινὴ σχέση τῆς βιομηχανικῆς πολυτέλειας καὶ τοῦ πλούτου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποτελοῦν δίκαια τὴ μόνη κυ-ριακάτικη διασκέδαση τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ καὶ ἀντιμετωπί-ζονται τουλάχιστο μὲ ἀνεκτικότητα ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀστυ-νομία.

Εἴδαμε ἤδη πῶς ἀκριβῶς ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος θε-μελιώνει τὴν ἑνότητα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου μὲ μερικοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: [1] κεφάλαιο εἶναι ἡ σ υ σ σ ω ρ ε υ μ έ ν η ἐ ρ γ α σ ί α. [2] Ὁ σκοπὸς τοῦ κε-φαλαίου μέσα στὴν παραγωγὴ — ἐν μέρει ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος, ἐν μέρει τὸ κεφάλαιο σὰν πρώτη ὕλη (ὕλη ἐργασίας) καὶ ἐν μέρει σὰν ἐ ρ γ α λ ε ῖ ο ἐ ρ-γ α σ ί α ς ἀπὸ μόνο του (ἡ μηχανὴ εἶναι κεφάλαιο ἄμεσα ταυτόσημο μὲ τὴν ἐργασία) — εἶναι ἡ π α ρ α γ ω γ ι κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α. [3] Ὁ ἐργάτης εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. [4] Οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὸ κόστος τοῦ κεφαλαίου. [5] Γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ζωτικοῦ του κεφαλαίου. [6] Γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἕνας παράγοντας στὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου του.

Τελικά, [7] ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος δέχεται τὴν ἀρ-χικὴ ἑνότητα κεφαλαίου καὶ ἐργασίας σὰν ἑνότητα κεφα-λαιοκράτη καὶ ἐργάτη, μιὰ ἑνότητα ποὺ τὴν βλέπει σὰν πρωταρχικὴ κατάσταση εὐτυχίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀλληλοσπαράζονται μὲ τὴ μορφὴ δύο ἀτό-μων, εἶναι γιὰ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο σ υ μ π τ ω μ α-τ ι κ ό, κι ἑπομένως πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ἀναφορὰ σὲ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. (βλέπε Μίλλ).

Τὰ ἔθνη ποὺ θαμπώνονται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐντυπωσια-κὴ λάμψη τῶν πολύτιμων μετάλλων καὶ λατρεύουν τὸ με-ταλλικὸ χρῆμα, δὲν ἀναπτύχθηκαν ἀκόμα σὲ χρηματικὰ ἔ-θνη. Ἂς συγκρίνουμε τὴν Ἀγγλία μὲ τὴ Γαλλία. Στὸ βα-θμὸ ποὺ ἡ λύση τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων εἶναι μιὰ λειτουργία πρακτικῆς ἐφαρμογῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀληθινὴ πρακτικὴ εἶναι

ἡ κατάσταση μιᾶς πραγματικῆς καὶ θετικῆς θεωρίας, φαίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τῆς εἰδωλολατρίας (φετιχισμοῦ). Ἡ αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς εἰδωλολάτρη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς Ἕλληνα γιατὶ ἡ αἰσθητή του ὕπαρξη εἶναι διαφορετική. Ἡ ἀφηρημένη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὴν αἴσθηση καὶ στὴ διάνοια εἶναι ἀναπόφευκτη ὅσο ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση γιὰ τὴ φύση, ἡ ἀνθρώπινη σημασία τῆς φύσης καὶ κατὰ συνέπεια ἡ φυσικὴ αἴσθηση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν παρήχθηκε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἰσότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μετάφραση στὰ γαλλικά, δηλαδὴ σὲ πολιτικὴ μορφή, τῶν γερμανικῶν «Ἐγὼ = ἐγώ». Ἰσότητα σὰν βάση τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἡ πολιτική του θεμελίωση. Εἶναι ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γερμανοῦ ποὺ θεμελιώνει τὸν κομμουνισμὸ στὸ γεγονὸς ὅτι βλέπει τὸν ἄνθρωπο σὰν καθολικὴ αὐτοσυνείδηση. Δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀποξένωσης προέρχεται πάντοτε ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης ποὺ εἶναι ἡ κυρίαρχη δύναμη — στὴ Γερμανία ἡ αὐτοσυνείδηση· στὴ Γαλλία, ἡ ἰσότητα· στὴν Ἀγγλία, ἡ πραγματική, ὑλική, πρακτικὴ ἀνάγκη, ποὺ θεωρεῖ μόνο τὸν ἑαυτό της σὰ μέτρο. Ἀπ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἄποψη θἄπρεπε νὰ κριθῆ καὶ ν' ἀναγνωριστεῖ ὁ Προυντόν.

Ἂν χαρακτηρίσουμε τὸν ἴδιο τὸν κομμουνισμὸ — ποὺ ἐξαιτίας τοῦ χαρακτήρα του σὰν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ποὺ θεμελιώνεται μὲ τὸν ἑαυτό της μέσω τῆς ἄρνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — δὲν εἶναι ἡ ἀληθινή, αὐτογεννώμενη θέση, ἀλλὰ μιὰ θέση ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία... (¹) ἡ πραγματικὴ ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς παραμένει καὶ εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐπίγνωση ποὺ ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν ὕπαρξή της. Ἡ ἀποξένωση μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ καθιερωθεῖ ὁ κομμουνισμός. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἀρκετή. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ὅμως ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅπως ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πραγματικὴ κομμουνιστικὴ δραστηριότητα. Ἡ ἱστορία θὰ παράγει τὴν δραστηριότητα αὐτὴ

(¹) Στὸ σημεῖο αὐτὸ λείπει μιὰ γωνιὰ τοῦ χειρογράφου καὶ μόνο κομμάτια ἀπὸ ἕξη προτάσεις παραμένουν. Τὸ νόημα τῆς παραγράφου ποὺ λείπει εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπανασυνδεθεῖ.

καὶ ἡ κίνηση ποὺ γνωρίζουμε ἤδη στὴ *σκέψη* σὰν αὐτοπαραμεριζόμενη, θὰ περάσει στὴν πραγματικότητα ἀπὸ μιὰ δύσκολη καὶ παρατεταμένη διαδικασία. Ἀλλὰ πρέπει νὰ δοῦμε σὰν πραγματικὴ πρόοδο τὸ γεγονὸς ὅτι κατορθώσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ συνειδητοποιήσουμε τοὺς περιορισμοὺς καθὼς καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς προόδου καὶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δοῦμε ἀκόμα πιὸ πέρα.

Ὅταν οἱ κομμουνιστὲς *ἐργάτες* συνενώνονται, ὁ ἄμεσος σκοπός τους εἶναι ἡ καθοδήγηση, ἡ προπαγάνδα κτλ. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποκτοῦν μιὰ νέα ἀνάγκη — τὴν ἀνάγκη ν' ἀποτελέσουν μιὰ κοινωνία — κι' ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται σὰν μέσο μετατρέπεται σὲ σκοπό. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὶς συναθροίσεις τῶν Γάλλων σοσιαλιστῶν ἐργατῶν. Κάπνισμα, φαγητό, ποτό κτλ., δὲν εἶναι πιὰ μέσο γιὰ τὴ δημιουργία δεσμῶν μεταξὺ ἀνθρώπων. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἱκανοποιεῖ εἶναι τὸ σωματεῖο, ὁ σύνδεσμος, ἡ συζήτηση ποὺ θέτει κοινωνικοὺς στόχους. Ἡ ἀδελφότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μιὰ κενὴ φράση, εἶναι μιὰ πραγματικότητα. Βλέπεις τὴν εὐγένεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ λάμπει στὰ τραχιὰ πρόσωπα τῶν συναθροισμένων ἐργατῶν.

Ὅταν ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ζήτηση καὶ προσφορὰ πάντοτε ἐξισορροποῦνται, ξεχνᾶ ἀμέσως, τὴ δική της διαβεβαίωση ὅτι ἡ προσφορὰ *ἀνθρώπων* (ἡ θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ) πάντοτε ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση βρίσκει τὴν πιὸ φανερή της ἔκφραση στον οὐσιαστικὸ σκοπὸ τῆς παραγωγῆς — στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ χρῆμα ποὺ ἐμφανίζεται σὰ μέσο, εἶναι ἡ ἀληθινὴ δύναμη καὶ ὁ μοναδικὸς *σκοπός* — στὸ βαθμὸ ποὺ γενικὰ τὸ *μέσο* μοῦ δίνει τὴν ὕπαρξη καὶ ἰδιοποιεῖ γιὰ μένα τὴν ἀλλότρια καὶ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη, εἶναι *αὐτοσκοπός*... γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γαιοκτησία, ὅπου ἡ γῆ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, καὶ τὸ *ἄλογο* καὶ τὸ *σπαθὶ* ὅπου εἶναι τὰ *πραγματικὰ μέσα ζωῆς*, ἀναγνωρίζονται σὰν πραγματικὲς πολιτικὲς δυνάμεις. Στὸ Μεσαίωνα μιὰ τάξη ἀποκτᾶ τὴ χειραφέτησή της μόλις τῆς ἐπιτραπεῖ νὰ φέρει ξίφος. Ἀνάμεσα στοὺς νομαδικοὺς λαοὺς εἶναι τὸ *ἄλογο* ποὺ μὲ μεταβάλλει σὲ ἐλεύθερο ἄνθρωπο καὶ συμμέτοχο στὴ ζωὴ τῆς κοινότητας.

Εἴπαμε λίγο πιὸ πάνω ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὴ

σπηλιά, κτλ., ἀλλὰ μ' ἕναν ἀποξενωμένο καὶ ἀπεχθὴ τύπο. Ὁ ἄγριος στὴ σπηλιά του — ἕνα στοιχεῖο τῆς φύσης ποὺ εἶναι ἐλεύθερα προσιτὸ γιὰ χρήση του καὶ κατοικία — δὲν δοκιμάζει τὴν ἐμπειρία τοῦ ξένου περιβάλλοντος. Νιώθει τόση οἰκειότητα μὲ τὸ περιβάλλον του ὅση τὸ ψάρι στὸ νερό. Ἀλλὰ ἡ φτωχὴ ὑπόγεια κατοικία τοῦ ἐργάτη εἶναι ἕνα δυσάρεστο στοιχεῖο, μιὰ «*ἀλλότρια*» περιοριστικὴ δύναμη ποὺ κατακτιέται μόνο μὲ τὸν ἱδρώτα του καὶ τὸ αἷμα του». Δὲ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ σὰν σπίτι του σὰν κάτι δικό του. Ἀντίθετα νιώθει νὰ βρίσκεται στὸ σπίτι κάποιου ἄλλου, σ' ἕνα *ξένο* σπίτι, ποὺ ὁ ἰδιοκτήτης καραδοκεῖ κάθε μέρα καὶ τοῦ κοινοποιεῖ τὴν ἔξωση μόλις δὲν κατοφέρει νὰ πληρώσει τὸ νοίκι του. Ταυτόχρονα ἔχει ἐπίγνωση τῆς διαφορᾶς τῆς ποιότητας ἀνάμεσα στὴ δική του κατοικία καὶ στὶς ἄλλες ἀνθρώπινες κατοικίες ποὺ ἔχουν οἱ πλούσιοι.

Ἡ ἀποξένωση ἐμφανίζεται ὄχι μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μέσα τῆς ζωῆς *μου* ἀνήκουν σ' ἕναν *ἄλλο* καὶ ὅτι ἡ *ἐπιθυμία* μου εἶναι ἡ ἀπρόσιτη κατοχὴ κάποιου *ἄλλου*, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι *ἄλλα* καὶ ὄχι αὐτὰ τὰ ἴδια, ὅτι ἡ δραστηριότητά μου εἶναι *ἄλλη* καὶ ὄχι αὐτὴ ἡ ἴδια, καὶ ὅτι τελικὰ — καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη ἐπίσης — μιὰ *ἀπάνθρωπη* δύναμη κυβερνᾶ τὸ κάθε τι.

Ὑπάρχει ἕνας πλοῦτος ἀδρανὴς καὶ σπάταλος, ποὺ ἐγκαταλείπεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπόλαυση. Ὁ κάτοχος μιᾶς τέτοιας ἀπόλαυσης εἶναι *δραστήριος* μόνο σὰν *ἐφήμερο* ἄτομο, ποὺ γυροφέρνει ἄσκοπα. Βλέπει τὴ σκληρὴ δουλειὰ τῶν ἄλλων, τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ αἷμα τους, σὰν λεία γιὰ τὶς ἐπιθυμίες του, καὶ θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο γενικὰ — συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του — σὰν μιὰ μάταιη καὶ θύσιμη ὕπαρξη. Μὲ ἀλαζονεία περιφρονεῖ τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, σπαταλώντας τόσα πολλά, ὅσα θὰ μποροῦσαν νὰ συντηρήσουν ἑκατὸ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις καὶ διαδίδει τὴν κακόφημη αὐταπάτη ὅτι ἡ ἀχαλίνωτη ἀσωτία του καὶ ἡ ἀκατάπαυτη, ἀντιπαραγωγικὴ κατανάλωσή του εἶναι μιὰ κατάσταση τῆς *ἐργασίας* καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ *συντήρηση* γιὰ τοὺς ἄλλους. Γι' αὐτόν, ἡ πραγμάτωση τῶν οὐσιαστικῶν *δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου* εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς δικῆς του ἄτακτης ὕπαρξης, τὰ πάθη του καὶ οἱ ἰδιότροπες καὶ ἀλλόκοτες ἰδέες του. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ πλοῦτος, ποὺ θεωρεῖ τὸν πλοῦτο ἁπλὰ καὶ μόνο σὰν μέσο, ἄξιο μόνο νὰ καταστραφεῖ, καὶ ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι σκλάβος καὶ ἀφέντης, γενναιόδωρος

καὶ δάναυσος, ἰδιότροπος, φαντασμένος, παράτολμος, ἐκλεπτυσμένος, μορφωμένος, ἀφελὴς — αὐτὸς ὁ πλοῦτος δὲν ἀπέκτησε ἀκόμα τὴν ἐμπειρία τοῦ π λ ο ύ τ ο υ σὰν μιὰ ὁλότελα ἀ λ λ ό τ ρ ι α δ ύ ν α μ η ὑπεράνω τοῦ ἑαυτοῦ της· δὲν βλέπει στὸν πλοῦτο τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ δική του δύναμη, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ὁ πλοῦτος, ἀλλὰ ἡ κατανάλωση... (¹).

...καὶ ἡ φανταχτερὴ αὐταπάτη γιὰ τὴ φύση τοῦ πλούτου — μιὰ αὐταπάτη ποὺ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση — ἔρχεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸν ἐ ρ γ α τ ι κ ό, ἐγκρατή, π ρ ο σ γ ε ι ω μ έ ν ο, ο ἰ κ ο ν ό μ ο βιομήχανο ποὺ εἶναι διαφωτισμένος γιὰ τὴ φύση τοῦ πλούτου ὄχι μόνο παρέχει ἕνα εὐρύτερο φάσμα εὐκαιριῶν γιὰ τὶς ἀπολαύσεις τοῦ ἄλλου καὶ τὸν κολακεύει μὲ τὰ προϊόντα του — γιατὶ τὰ προϊόντα του εἶναι ἄφθονες φτηνὲς φιλοφρονήσεις γιὰ τὶς ὀρέξεις τοῦ σπάταλου — ἀλλὰ ἐπίσης καταφέρνει νὰ ἰδιοποιηθεῖ μὲ χ ρ ή σ ι μ ο τρόπο τὴ φθίνουσα δύναμη τοῦ ἄλλου. Ἔτσι ἂν ὁ βιομηχανικὸς πλοῦτος ἐμφανίζεται ἀρχικὰ σὰν προϊὸν ὑπερβολικοῦ, ἀπίστευτου πλούτου, στὴν ἐνυπάρχουσα πορεία τῆς ἀνάπτυξής του ὑποσκελίζει δραστήρια τὸν σπάταλο πλοῦτο. Γιατὶ ἡ πτώση στὸν τ ό κ ο τ ο ῦ χ ρ ή μ α τ ο ς εἶναι μιὰ ἀναγκαία συνέπεια καὶ ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

Ἔτσι τὰ μέσα τοῦ σπάταλου εἰσοδηματία μειώνονται καθημερινὰ σὲ ἀ ν τ ί σ τ ρ ο φ η ἀναλογία πρὸς τὶς αὐξανόμενες πιθανότητες καὶ πειρασμοὺς τῆς ἀπόλαυσης. Πρέπει δηλαδὴ ἢ νὰ καταναλώσει ὁ ἴδιος τὸ κεφάλαιο, καὶ ἐνεργώντας ἔτσι νὰ ἐπιφέρει τὴν καταστροφή του, ἢ νὰ γίνει βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης... Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄμεση καὶ σταθερὴ αὔξηση στὸ ἐ ν ο ί κ ι ο τ ῆ ς γ ῆ ς σὰν ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ὅπως εἴδαμε ἤδη ἔρχεται ἀναπόφευκτα ὁ καιρὸς ποὺ ἡ γαιοκτησία, ὅπως κάθε ἄλλο εἶδος ἰδιοκτησίας πέφτει στὴν κατηγορία τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του μὲ κέρδος — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀκόμα καὶ ὁ σπάταλος γαιοκτήμονας πρέπει ἢ νὰ καταναλώσει τὸ κεφάλαιό του, δηλαδὴ νὰ καταστρέψει τὸν ἑαυτό του, ἢ νὰ γίνει ἐνοικιαστὴς ἀγρότης τῆς δικῆς του ἰδιοκτησίας — ἀγροτικὸς βιομήχανος.

(¹) Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας εἶναι σχισμένο καὶ λείπουν τρεῖς ἢ τέσσερεις ἀράδες.

Ἡ πτώση στὸν τόκο τοῦ χρήματος — ποὺ ὁ Προυντὸν τὴ θεωρεῖ σὰν κατάργηση τοῦ κεφαλαίου καὶ σὰν τάση πρὸς τὴν κοινωνικοποίηση τοῦ κεφαλαίου — εἶναι συνακόλουθα μᾶλλον ἕνα ἄμεσο σύμπτωμα τῆς ὁλοκληρωτικῆς νίκης τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαίου πάνω στὸν σπάταλο πλοῦτο, δηλαδὴ ἡ μεταμόρφωση ὅλης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σε βιομηχανικὸ κεφάλαιο. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη νίκη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πάνω σὲ ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἰδιότητες της ποὺ εἶναι ἀκόμα φ α ι ν ο μ ε ν ι κ ὰ ἀνθρώπινες καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ κατόχου ἰδιοκτησίας στὴν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — στὴν ἐ ρ γ α σ ί α. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης ἀποζητᾶ τὴν ἀπόλαυση. Δὲν ἐπιστρέφει, ὅμως, μὲ κανένα τρόπο σὲ μιὰ ἀφύσικη ἁπλότητα τῆς ἀνάγκης, ἡ διασκέδασή του εἶναι περιστασιακή, ἕνας τρόπος χαλάρωσης, ὑποβοηθητικὸς τῆς παραγωγῆς· ταυτόχρονα εἶναι μιὰ ὑπολογισμένη μορφὴ ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ῆ ς ἀπόλαυσης, γιατὶ χρεώνεται σὰν ἔξοδο τοῦ κεφαλαίου. Τὸ ποσὸ ποὺ ξοδεύτηκε δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβαίνει ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος. Ἔτσι ἡ διασκέδαση ἀποκτᾶ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἄτομο ποὺ ἀναζητᾶ τὴν ἀπόλαυση ἀποκτᾶ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ ἄτομο ποὺ κεφαλαιοποιεῖ, ἐνῶ προηγούμενα ἴσχυε τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι, ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου εἶναι ἕνα σύμπτωμα τῆς ἀναπτυσσόμενης κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀποξένωσης ποὺ ἐπιταχύνει τὴν πορεία της πρὸς τὴ δική της κατάργηση. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ἐπιβεβαιώνει τὸ ἀντίθετό του.

Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους γιὰ τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν ἀποταμίευση εἶναι ἁπλὰ μιὰ διαμάχη μεταξὺ τῆς μερίδας ἐκείνης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ποὺ ἀπέκτησε ἐπίγνωση τῆς φύσης τοῦ πλούτου καὶ τῆς μερίδας ποὺ εἶναι ἀκόμα αἰχμάλωτη μέσα στὶς ρομαντικὲς καὶ ἀντιβιομηχανικὲς ἀναπολήσεις. Ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντιμαχόμενες μερίδες δὲν ξέρει πῶς νὰ ἐκφράσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μὲ ἁπλὸ τρόπο, κι' ἔτσι καμιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπικρατήσει.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ γ α ι ο π ρ ό σ ο δ ο ς σὰν γαιοπρόσοδος ἔχει καταργηθεῖ, γιατὶ τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν, ποὺ λένε ὅτι ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὸς παραγωγὸς ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, ποὺ δείχνουν ὅτι ὁ γαιοκτήμονας σὰν τέτοι-

ος εἶναι ὁ μόνος ἀπόλυτα ἀντιπαραγωγικὸς εἰσοδηματίας. Ἡ γεωργία εἶναι μιὰ ὕλη γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ποὺ ἐπενδύει τὸ κεφάλαιό του μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅταν ἀναμένει γὰ τοῦ ἀποφέρει ἕνα κανονικὸ κέρδος. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν ὅτι ἡ γαιοκτησία, σὰν ἡ μόνη παραγωγικὴ ἰδιοκτησία, θὰ μποροῦσε μόνη νὰ πληρώνει φόρους στὸ κράτος καὶ θὰ μποροῦσε ἔτσι μόνη νὰ συγκατατεθεῖ καὶ νὰ πάρει μέρος στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, μετατρέπεται σὲ ἀντίθετο ἐπιχείρημα ὅτι ὁ φόρος ἐπὶ τῆς γαιοκτησίας εἶναι ὁ μόνος φόρος πάνω σὲ ἀντιπαραγωγικὸ εἰσόδημα καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ μόνος φόρος ποὺ δὲν βλάπτει τὴν ἐθνικὴ παραγωγή. Φυσιολογικὰ συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὅτι ὁ γαιοκτήμονας δὲν μπορεῖ πιὰ ν' ἀποκομίσει πολιτικὰ προνόμια ἀπὸ τὴ θέση του σὰν βασικοῦ φορολογούμενου.

Ὅλα ὅσα ὁ Προυντὸν τὰ ἑρμηνεύει σὰν ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας κατὰ τοῦ κεφαλαίου, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, *βιομηχανικὸ κεφάλαιο*, ἐνάντια στὸ κεφάλαιο ποὺ δὲν καταναλώνεται σὰν κεφάλαιο, δηλαδὴ βιομηχανικά. Καὶ ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ βρίσκεται στὸ δρόμο της πρὸς τὴ νίκη, δηλαδὴ τὴ νίκη τοῦ *βιομηχανικοῦ* κεφαλαίου.

Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι μόνο ὅταν ἡ *ἐργασία* κατανοηθεῖ σὰν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας θὰ μπορέσει ν' ἀναλυθεῖ στὸν πραγματικό της προσδιορισμό.

Ἡ *κοινωνία*, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, εἶναι *πολιτικὴ κοινωνία*, στὴν ὁποία κάθε ἄτομο εἶναι μιὰ ὁλότητα ἀναγκῶν καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄλλο μόνο ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄλλος γι' αὐτὸν — στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ καθένας γίνεται μέσο γιὰ τὸν ἄλλο. Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος — ὅπως ἡ πολιτικὴ στὰ *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου* — τὰ ὑποβιβάζει ὅλα στὸν ἄνθρωπο, δηλαδὴ στὸ ἄτομο, ποὺ τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ κάθε περιεχόμενο γιὰ νὰ τὸν κατατάξει σὰν κεφαλαιοκράτη ἢ ἐργάτη.

Ὁ *καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας* εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἔκφραση τῆς *κοινωνικῆς φύσης τῆς ἐργασίας* μέσα στὴν ἀποξένωση. Ἢ μᾶλλον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἐργασία εἶναι μόνο μιὰ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας μέσα στὴν ἀλλοτρίωση, μιὰ ἔκφραση τῆς ζωῆς σὰν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς, ὁ καταμερι-

σ μ ό ς τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη, ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ἀποδοχὴ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας σὰν π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α, ἢ σὰν δραστηριότητα τοῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ σ ὰ ν ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ῆ ς ὕ π α ρ ξ η ς.

Οἱ πολιτικοὶ οἰκονομολόγοι εἶναι πολὺ ἀσαφεῖς καὶ ἀντιφατικοὶ γιὰ τὴν ο ὐ σ ί α τ ο ῦ κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ο ῦ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς, ποὺ φυσιολογικὰ θεωρήθηκε σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς κινητήριες δυνάμεις στὴν παραγωγὴ τοῦ πλούτου, ἀμέσως μόλις ἡ ἐ ρ γ α σ ί α θεωρήθηκε σὰν ο ὐ σ ί α τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς. Δηλαδή, εἶναι πολὺ ἀσαφεῖς γιὰ τὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α σ ὰ ν ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α σ' α ὐ τ ὴ τ ὴ ν ἀ π ο ξ ε ν ω μ έ ν η κ α ὶ ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η μ ο ρ φ ή τ η ς. Ἂς παρακολουθήσουμε τὸν Ἄνταμ Σμίθ:

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας... δὲν εἶναι πρωταρχικὰ τὸ ἀποτέλεσμα καμιᾶς ἀνθρώπινης σοφίας... Εἶναι ἡ ἀναγκαία, μολονότι πολὺ ἀργὴ καὶ προοδευτικὴ συνέπεια τῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων. Ἂν αὐτὴ ἡ ροπὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ κεῖνες τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης φύσης... ἢ ἄν, ὅπως φαίνεται περισσότερο πιθανό, εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῶν λειτουργιῶν τῆς λογικῆς καὶ τῆς ὁμιλίας, δὲν ἀνήκει στὸ παρὸν θέμα τῆς ἔρευνάς μας. Εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ δὲν βρίσκεται σὲ ἄλλη ράτσα ζώων... Σχεδὸν σὲ κάθε ἄλλη ράτσα ζώων, ὅταν τὸ ζῶο ὡριμάσει γίνεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητο... Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, ἔχει διαρκεῖς λόγους γιὰ τὴ βοήθεια τῶν συνανθρώπων του, καὶ εἶναι μάταιο νὰ περιμένει βοήθεια μόνο ἀπὸ τὴν εὐσπλαχνία τους. Ὑπάρχει περισσότερη πιθανότητα νὰ ἐπιζήσει ἂν προκαλέσει τὴν ἐγωιστική τους ἀγάπη καὶ τοὺς πείσει ὅτι εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τους νὰ κάνουν κάτι γι' αὐτόν... Ἀπευθυνόμαστε ὄχι στὴν ἀ ν θ ρ ω π ι ά τους, ἀλλὰ στὴν ἐ γ ω ι σ τ ι κ ή τ ο υ ς ἀ γ ά π η καὶ ποτὲ δὲν τοὺς μιλᾶμε γιὰ τὶς δ ι κ έ ς μ α ς ἀ ν ά γ κ ε ς, ἀλλὰ γιὰ τὰ δικά τους π λ ε ο ν ε κ τ ή μ α τ α. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 12 - 13). (Οἱ ὑπογραμμίσεις σ' αὐτὸ καὶ στὰ παρακάτω ἀποσπάσματα εἶναι τοῦ Μάρξ) ....

....

Ὅπως ἀποκτᾶμε μὲ συμφωνία, μὲ ἀνταλλαγὴ καὶ μὲ ἀγορὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν καλῶν ἀμοιβαίων ὑπηρεσιῶν ποὺ χρειαζόμαστε, ἔτσι ἡ ἴδια αὐτὴ διάθεση ἀ ν τ α λ λ α γ ῆ ς δημιουργεῖ ἀρχικὰ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ὸ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς. Σὲ μιὰ φυλὴ κυνηγῶν ἢ βοσκῶν ἕνα συγκεκριμένο ἄτομο φκιάνει τόξα καὶ βέλη, γιὰ παράδειγμα, μὲ περισσότερη γρηγοράδα καὶ δεξιοτεχνία ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέλος τῆς φυλῆς. Συχνὰ ἀνταλλάσσει τὰ προϊόντα του μὲ ἀγελαδοπρόβατα ἢ μὲ κυνήγι μὲ τοὺς συντρόφους του. Διαπιστώνει τελικὰ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ ν' ἀ-

ποκτήσει περισσότερα ἀγελαδοπρόβατα καὶ κυνήγι, παρὰ ἂν ἔκανε ὁ ἴδιος τὸ βοσκὸ ἢ τὸν κυνηγό. Γιὰ τὸ δικό του συμφέρο, ἡ κατασκευὴ τόξων καὶ βελῶν, γίνεται ἔτσι ἡ βασική του ἀπασχόληση... (δ.π., σελ. 13—14). ....

.... Ἡ διαφορὰ τῶν ἀμοιβαίων ταλέντων σὲ διαφορετικοὺς ἀνθρώπους... δὲν εἶναι... τόσο πολὺ ἡ αἰτία ὅσο τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας... χωρὶς τὴ διάθεση τῆς ἀνταλλαγῆς σὲ εἶδος, τοῦ μεταπρατισμοῦ, κάθε ἄνθρωπος θὰ ἔπρεπε νὰ προμηθεύσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του μὲ κάθε τι ἀναγκαῖο γιὰ τὴ ζωή του καὶ τὶς ἀνέσεις του. Ὅλο κι ὅλο θὰ ἔπρεπε... νὰ κάνει τὴν ἴδια δουλειὰ καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχαν διαφορὲς στὴν ἀπασχόληση ποὺ ἀπὸ μόνες τους θὰ δημιουργοῦσαν τὴν εὐκαιρία γιὰ μεγαλύτερη διαφορὰ ταλέντων (δ.π., σελ. 14). ....

.... Ὅπως ἀκριβῶς ἡ διάθεση αὐτὴ δημιουργεῖ τὴ διαφορὰ τῶν ταλέντων... ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ἡ ἴδια αὐτὴ διάθεση καθιστᾶ τὴ διαφορὰ αὐτὴ χρήσιμη. Πολλὲς ράτσες ζώων... τοῦ ἴδιου εἴδους ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση μιὰ πολὺ πιὸ ἀξιοσημείωτη διαφορὰ στὴν ἐξυπνάδα ἀπ' ὅ,τι πρὶν τὰ ἤθη καὶ τὴν ἐκπαίδευση, φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἀπὸ τὴ φύση του ἕνας φιλόσοφος δὲν εἶναι στὴ διάνοια καὶ στὴ διάθεση οὔτε στὸ μισὸ διαφορετικὸς ἀπὸ ἕνα χαμάλη τοῦ δρόμου. Ὑπάρχουν ὅμως μεγάλες διαφορὲς ἀνάμεσα σ' ἕνα μαντρόσκυλο κι ἕνα κυνηγόσκυλο, ἢ σ' ἕνα κυνηγόσκυλο κι ἕνα μικρὸ τριχωτὸ σκύλο σπάνιελ, ἢ σ' ἕνα σπάνιελ κι ἕνα τσομπανόσκυλο. Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς ράτσες ζώων, ὡστόσο, μολονότι ὅλες τοῦ ἴδιου εἴδους, δύσκολα ἔχουν ὁποιαδήποτε χρησιμότητα ἡ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη. Ἡ δύναμη τοῦ μαντρόσκυλου δὲν ὑποστηρίζεται στὸ ἐλάχιστο, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴ σβελτάδα τοῦ κυνηγόσκυλου... Τ' ἀποτελέσματα τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν βαθμῶν εὐφυΐας καὶ ταλέντων, ὅταν λείπει ἡ ἀνάγκη ἐξουσίας ἢ ἡ διάθεση συναλλαγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἕνα κοινὸ ἀπόθεμα, καὶ δὲ μποροῦν νὰ συνεισφέρουν στὸ ἐλάχιστο στὴν καλυτέρευση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ εἴδους. Κάθε ζῶο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ὑποστηρίξει καὶ νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα, καὶ δὲν ἔχει κανένα ὄφελος ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἱκανότητες μὲ τὶς ὁποῖες προίκισε ἡ φύση τοὺς συντρόφους του. Στοὺς ἀνθρώπους, ἀντίθετα, οἱ πιὸ ἀνόμοιες πνευματικὲς καὶ ἄλλες ἱκανότητες, εἶναι χρήσιμες ἡ μιὰ γιὰ τὸν ἄλλο. Τὰ διαφορετικὰ προϊόντα τῶν ἀντίστοιχων ἱκανοτήτων τους, μὲ τὴ γενικὴ διάθεση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου, μετατρέπονται, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σὲ κοινὸ ἀπόθεμα, γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἔτσι τὶς ἱκανότητες ἄλλων ἀνθρώπων, ἔχει ἀνάγκη (δ.π., σελ. 13 - 15).

.... Ὅπως ἡ δύναμη τῆς ἀνταλλαγῆς δημιουργεῖ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἔτσι ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ πρέπει πάντοτε νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς δύναμης, ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς. Ὅταν ἡ ἀγορὰ εἶναι πολὺ μικρή, κανένα ἄτομο δὲ μπορεῖ νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ν' ἀφιερώσει τὸν ἑαυτό του ὁλοκληρωτικὰ σὲ μιὰ ἀπασχόληση, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀνταλλάξει τὸ παραπανίσιο προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴ

δική του κατανάλωση, μὲ προϊόντα τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων (ὅ.π., σελ. 15).

Σὲ μιὰ ἀναπτυγμένη κοινωνία

...κάθε ἄνθρωπος ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή, ἢ γίνεται κατὰ κάποιο τρόπο ἕνας ἔμπορος καὶ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία ἀναπτύσσεται γιὰ νὰ γίνει μιὰ κανονικὴ ἐμπορευματικὴ κοινωνία (ὅ.π., σελ. 20).

(Βλέπε Ντεστὰτ ντὲ Τρέισυ: «Ἡ κοινωνία εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες ἀνταλλαγές· τὸ ἐμπόριο περιέχει ὁλόκληρη τὴν οὐσία τῆς κοινωνίας». (Τρέισυ, «Στοιχεῖα Ἰδεολογίας, σελ. 68 καὶ 78). Ἡ συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αὐξάνεται μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ ἀντίστροφα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν Ἄνταμ Σμίθ.

Ἂν κάθε οἰκογένεια παρήγαγε ὅλα ὅσα κατανάλωνε, ἡ κοινωνία θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπῆρχε κανενὸς εἴδους ἀνταλλαγή... Μολονότι δὲν εἶναι θεμελιώδης, ἡ ἀνταλλαγὴ εἶναι ἀπαραίτητη στὸ ἐξελιγμένο στάδιο ποὺ βρίσκεται ἡ κοινωνία μας... Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογὴ τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων· αὐξάνει τὴν παραγωγὴ τῆς κοινωνίας — τὴ δύναμή της καὶ τὶς χαρές της — ἀλλὰ ληστεύει τὸ ἄτομο, μειώνει τὴν ἱκανότητα κάθε ἀτόμου χωριστά. Ἡ παραγωγὴ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. (Σαίη, «Οἱ ἀρχὲς τῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τ. I, σελ. 76—7).

Αὐτὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Βαπτιστὴ Σαίη.

Οἱ ἐνυπάρχουσες δυνάμεις στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ διάνοιά του καὶ ἡ φυσική του ἱκανότητα γιὰ δουλειά. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνάθεσης διαφορετικῶν καθηκόντων ἀνάμεσα σὲ διαφορετικοὺς ἀνθρώπους... καὶ τῆς δύναμης ν' ἀνταλλάξει ἀμοιβαῖες ὑπηρεσίες καὶ τὰ προϊόντα ποὺ συνθέτουν τὰ μέσα αὐτά... Τὸ κίνητρο ποὺ παρακινεῖ ἕναν ἄνθρωπο νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του σ' ἕναν ἄλλο, εἶναι τὸ ἀτομικὸ συμφέρο — ἀξιώνει μιὰ ἀποζημίωση γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε. Τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἀδιαφιλονίκητο στὴν καθιέρωση τῆς ἀνταλλαγῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἀνταλλαγὴ καὶ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας προσαρμόζονται ἀμοιβαῖα (Φ. Σκάρμπεκ, «Θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου», Παρίσι 1829, τ. I, σελ. 25).

Αὐτὰ γιὰ τὸν Σκάρμπεκ.

Ὁ Μὶλλ παρουσιάζει τὴν ἀναπτυγμένη ἀνταλλαγή, τὸ ἐμπόριο, σὰν μιὰ συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

...ὁ τρόπος δράσης τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ σὲ πολὺ ἁπλὰ στοιχεῖα. Στὴν πραγματικότητα δὲ μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ παράγει κίνηση. Μπορεῖ νὰ κινήσει πράγματα τὸ ἕνα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἄλλου καὶ μπορεῖ νὰ διαχωρίσει τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: τὰ ὑπόλοιπα ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τῆς ὕλης... Στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἐργασίας καὶ τῶν μηχανῶν, συχνὰ διαπιστώνεται ὅτι τὰ ἀποτελέσματα μποροῦν ν' αὐξηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιδέξια κατανομή, δηλαδὴ διαχωρίζοντας ὅλες ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες ποὺ ἔχουν τὴν τάση νὰ παρεμποδίζουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ συνενώνοντας ὅλες ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες ποὺ μποροῦν μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο νὰ βοηθήσουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. Καθὼς γενικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲ μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν πολλὲς διαφορετικὲς λειτουργίες μὲ τὴν ἴδια σβελτάδα καὶ ἐπιδεξιότητα ποὺ μποροῦν οἱ λίγοι εἰδικευμένοι, εἶναι πάντοτε χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο νὰ περιορίζεται ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργιῶν ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἐκτελεῖ κάθε ἄτομο. Καταμερίζοντας τὴν ἐργασία καὶ κατανέμοντας τὴ δύναμη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν μηχανῶν, μὲ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ὄφελος, εἶναι ἀπαραίτητο στὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ λειτουργήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα· μὲ ἄλλα λόγια, νὰ παράγεις ἐμπορεύματα σὲ μεγάλες ποσότητες. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα ποὺ δίνει ζωὴ στὰ μεγάλα ἐργοστάσια ποὺ μερικὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐφοδιάζουν μὲ τὰ προϊόντα ὄχι μιά, ἀλλὰ πολλὲς χῶρες (Τζαίημς Μιλλ «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας», Λονδίνο, 1821, σελ. 59. Ὁ Μὰρξ κάνει χρήση, ὡς συνήθως, τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Παρισό, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1823 στὸ Παρίσι).

Αὐτὰ γιὰ τὸν Μίλλ.

Ὅλοι, ὅμως, οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ οἰκονομολόγοι, συμφωνοῦν ὅτι καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ὄγκος τῆς παραγωγῆς, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ συσσώρευση κεφαλαίου, εἶναι ἀμοιβαῖα προσδιοριστικά, καὶ ὅτι μόνο ἡ ἀ π ε λ ε υ θ ε ρ ω μ έ ν η ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀφημένη στὸν ἑαυτό της, εἶναι ἱκανὴ νὰ παράγει τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ καὶ περιεκτικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἄνταμ Σμὶθ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς: Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δίνει στὴν ἐργασία μιὰ ἀπεριόριστη ἱκανότητα παραγωγῆς. Ἔχει τὴ βάση της στὴν τ ά σ η γιὰ ἀ ν τ α λ λ α γ ὴ καί......, μιὰ ἰδιαίτερα ἀνθρώπινη τάση ποὺ εἶναι πιθανότατα ὄχι τυχαία, ἀλλὰ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴ χρήση τῆς λογικῆς καὶ τῆς γλώσσας. Τὸ κίνητρο αὐτῶν ποὺ παίρνουν μέρος στὴν ἀνταλλαγὴ δὲν εἶναι ἡ ἀ ν θ ρ ω π ι ά, ἀλλὰ ὁ ἐ γ ω ι σ μ ό ς. Ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρώπινων ταλέντων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ἡ αἰτία τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἐπιπλέον, μόνο χάρη στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἡ ποικιλία αὐτὴ εἶναι χρήσιμη. Οἱ ἐπιμέρους ἰδιότητες ποὺ συναντᾶμε στὶς διαφορετικὲς ράτσες ἑνὸς εἴδους ζώων εἶναι ἀπὸ τὴ φύση

περισσότερο τονισμένες ἀπ' ὅ,τι εἶναι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες ἱκανότητες καὶ δραστηριότητες. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ ζῶα δὲν ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς ἀνταλλαγῆς ἡ ποικιλία τῶν ἰδιοτήτων σὲ ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους, ἀλλὰ ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ράτσες, δὲν ὀφελοῦν κανένα μεμονωμένο ζῶο. Τὰ ζῶα εἶναι ἀνίκανα νὰ συνδυάσουν τὶς διαφορετικὲς ἰδιότητες τοῦ εἴδους τους· στεροῦνται τῆς ἱκανότητας νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ἄνεση τοῦ ειδους τους. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ οἱ διαφορετικὲς κλίσεις καὶ διαθέσεις τους γιὰ δραστηριότητα ἀποβαίνουν πρὸς ὄφελος ὅλων, ἀφοῦ μποροῦν νὰ συγκεντρώσουν τὰ διαφορετικὰ προϊόντα σὲ κοινὴ παρακαταθήκη ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ νὰ κάνει τὶς ἀγορές του. Ὅπως ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὴν τάση τῆς ἀνταλλαγῆς, ἔτσι ὁ ἴδιος αὐτὸς καταμερισμὸς ἀναπτύσσεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς ἀγορᾶς. Σὲ ἀναπτυγμένες συνθῆκες κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἕνας ἔμπορος καὶ ἡ κοινωνία ἕνας ἐμπορικὸς συνεταιρισμός.

Ὁ Σαίη θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ σὰν τυχαία καὶ ὄχι βασική. Ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. Γίνεται ἀπαραίτητη σὲ μιὰ ἐξελιγμένη κατάσταση τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἡ παραγωγὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ λειτουργήσει χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα εὔκολο, χρήσιμο μέσο, μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογὴ τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων γιὰ κοινωνικὸ πλοῦτο, ἀλλὰ καὶ μιὰ συρρίκνωση τῆς ἱκανότητας κάθε ἀνθρώπου χωριστά. Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση εἶναι μιὰ πρόοδος ἀπὸ μέρους τοῦ Σαίη.

Ὁ Σκάρμπεκ διαχωρίζει τὶς ἀτομικὲς δυνάμεις ποὺ ἐνυπάρχουν στὸν ἄνθρωπο — διάνοια καὶ φυσικὴ ἱκανότητα γιὰ δουλειὰ — ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνία — ἀνταλλαγὴ καὶ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ποὺ ἀμοιβαῖα προσαρμόζονται. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ὁ Σκάρμπεκ ἐκφράζει ἐδῶ μὲ ἀντικειμενικὴ μορφὴ ὅσα ὁ Σμίθ, ὁ Σαίη, ὁ Ρικάρντο κ.ἄ., ὑποστηρίζουν ὅταν προσδιορίζουν τὸν ἐγωισμὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ συμφέρο

σὰν βάση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τὸ *μικροπαζάρεμα* σὰν *θεμελιώδη* καὶ *ἱκανοποιητικὴ* μορφὴ τῆς ἀνταλλαγῆς.

Ὁ Μὶλλ παρουσιάζει τὸ *ἐμπόριο* σὰν συνέπεια τοῦ *καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας*. Γιὰ τὸν Μὶλλ, ἡ *ἀνθρώπινη* δραστηριότητα ὑποβιβάζεται σὲ *μηχανικὴ κίνηση*. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρήση τῶν μηχανῶν προάγουν τὴν ὑπερπαραγωγή. Σὲ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ δοθεῖ ὁ μικρότερος δυνατὸς χῶρος κινήσεων καὶ ἐνεργειῶν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρήση τῶν μηχανῶν, γιὰ λογαριασμό τους, ἀπαιτοῦν μαζικὴ παραγωγὴ πλούτου, πράγμα ποὺ σημαίνει συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς δημιουργίας μεγάλων ἐργοστασίων.

Ἡ ἐξέταση τοῦ *καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας* καὶ τῆς *ἀνταλλαγῆς* πρέπει νὰ συγκεντρώσει ὅλο τὸ ἐνδιαφέρο μας, γιατὶ οἱ *νοητὰ ἀλλοτριωμένες* ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης *δραστηριότητας* καὶ οἱ *οὐσιαστικὲς ἀνθρώπινες δυνάμεις*, προσδιορίζονται σὰν *εἰδολογικὴ* δραστηριότητα καὶ σὰν *εἰδολογικὲς* δυνάμεις.

Ὅταν λέμε ὅτι ὁ *καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας* καὶ ἡ *ἀνταλλαγὴ* βασίζονται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, εἶναι σὰ νὰ λέμε ὅτι ἡ *ἐργασία* εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας -- μιὰ ἐπιβεβαίωση ποὺ ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος εἶναι ἀνίκανος ν' ἀποδείξει καὶ σκοπεύουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε γιὰ λογαριασμό του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ *καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας* καὶ τῆς *ἀνταλλαγῆς* εἶναι διαμορφώσεις τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, βρίσκουμε τὴν ἀπόδειξη τόσο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *ἀνθρώπινη* ζωὴ χρειαζόταν τὴν *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία* γιὰ τὴν πραγμάτωσή της, ὅσο καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τώρα χρειάζεται τὴν κατάργησή της.

Ὁ *καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας* καὶ ἡ *ἀνταλλαγὴ* εἶναι δυὸ φαινόμενα ποὺ γιὰ λογαριασμό τους ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος κομπάζει γιὰ τὴν κοινωνικὴ φύση τῆς ἐπιστήμης του, ἐνῶ μὲ τὴν ἴδια ἀνάσα ἀσυναίσθητα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη του — ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς κοινωνίας μέσα ἀπὸ ἀντικοινωνικά, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα.

Οἱ παράγοντες ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε εἶναι αὐτοί: ἡ τάση γιὰ ἀνταλλαγή, ποὺ εἶναι θεμελιωμένη στὸν ἐγωισμό, θεωρεῖται σὰν αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου ἀποτελέσματος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ Σαίη δὲν θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ σὰν θεμελιώδη πρὸς τὴ φύση τῆς κοινωνίας. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ παραγωγὴ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἡ ἐξαχρείωση καὶ ἡ ἀλλοίωση τῆς φύσης τῆς ἀτομικῆς δραστηριότητας ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας γίνονται ἀποδεκτά. Ἡ ἀνταλλαγὴ καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναγνωρίζονται σὰν παραγωγοὶ τῆς μεγάλης ποικιλίας σὲ ἀνθρώπινες κλίσεις καὶ ἱκανότητες. Μιὰ ποικιλία ποὺ γίνεται χρήσιμη ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ὁ Σκάρμπεκ διαιρεῖ τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις σὲ δύο μέρη: 1 σ' αὐτὲς ποὺ εἶναι ἀτομικὲς καὶ ἐνυπάρχουσες στὸν ἄνθρωπο, ἡ διάνοιά του καὶ ἡ ἰδιαίτερη διάθεσή του ἢ ἱκανότητα γιὰ ἐργασία· καὶ 2 σ' αὐτὲς ποὺ ἐκπηγάζουν ὄχι ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Παραπέρα, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀγορά. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι ἁπλὰ μηχανικὴ κίνηση· τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἰδιότητες τῶν ἀντικειμένων. Κάθε ἄτομο πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὶς λιγότερες δυνατὲς κινήσεις. Διάσπαση τῆς ἐργασίας καὶ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου· ἡ μηδαμινότητα τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ παραγωγὴ τοῦ πλούτου κατὰ μάζες. Τὸ νόημα τῆς ἐλεύθερης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Τὸ χρῆμα

Ἂν τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου, πάθος, κτλ., δὲν εἶναι μόνο ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ στενότερη ἔννοια, ἀλλὰ πραγματικὲς ὀντολογικὲς διαβεβαιώσεις τῆς οὐσίας του (φύση), κι' ἂν ἐπιβεβαιώνουν πραγματικὰ μόνο τὸν ἑαυτό τους στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἀντικείμενό τους ὑπάρχει αἰσθητὰ γι' αὐτά, τότε εἶναι φανερό: 1 Ὅτι ὁ τρόπος ἐπιβεβαίωσής τους δὲν εἶναι καθόλου ἕνας καὶ μοναδικός, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι οἱ διαφορετικοὶ τρόποι ἐπιβεβαίωσης θεμελιώνουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα τῆς ὕπαρξής τους, τῆς ζωῆς τους. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ

ἀντικείμενο ὑπάρχει γιὰ τὰ αἰσθήματα εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος τῆς *ἱκανοποίησής* τους.

[2] Ὅπου ἡ αἰσθητὴ ἐπιβεβαίωση εἶναι μιὰ ἄμεση ἐκμηδένιση τοῦ ἀντικειμένου στὴν ἀνεξάρτητη μορφή του (φαγητό, ποτό, προσαρμογὴ ἀντικειμένων, κτλ.), αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου.

[3] Στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ ἄνθρωπος, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὰ αἰσθήματά του, εἶναι ἀνθρώπινος, ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ἕνα ἄλλο εἶναι καὶ δική του ἱκανοποίηση.

[4] Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη βιομηχανία, μέσα ἀπὸ τὴν μεσολάβηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἡ ὀντολογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπινου αἰσθήματος, τόσο στὴν ὁλότητά του ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπιά του. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔτσι ἀπὸ μόνη της προϊὸν αὐτο—διαμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα.

[5] Τὸ νόημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἀποξένωσή του, εἶναι ἡ ὕπαρξη τῶν *οὐσιαστικῶν ἀντικειμένων* γιὰ τὸν ἄνθρωπο τόσο σὰν ἀντικείμενα ἱκανοποίησης ὅσο καὶ σὰν δραστηριότητα.

Τὸ *χρῆμα*, στὸ βαθμὸ ποὺ κατέχει τὴν *ἰδιότητα* νὰ μπορεῖ ν' ἀγοράζει κάθε τι καὶ νὰ ἰδιοποιεῖ ὅλα τὰ *ἀντικείμενα*, εἶναι *ἀντικείμενο* μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀξία. Ἡ καθολικότητα αὐτῆς τῆς ἰδιότητας εἶναι ἡ βάση τῆς παντοδυναμίας τοῦ χρήματος... Τὸ χρῆμα εἶναι ὁ *μαστροπός* ἀνάμεσα στὴν ἀνάγκη καὶ στὸ ἀντικείμενο, ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ *αὐτὸ* ποὺ παρεμβαίνει στὴ ζωή μου, παρεμβαίνει ἐπίσης καὶ στὴν ὕπαρξη ἄλλων ἀνθρώπων γιὰ μένα. Αὐτὸ τὸ *ἄλλο* ἄτομο εἶναι γιὰ μένα.

> Τί διάολο! χέρια, πόδια καὶ κεφάλι
> καὶ κ.. .εἶναι δικά σου, ναί, καταλαβαίνω·
> μὰ εἶναι λιγότερο γι' αὐτὸ δικό μου πάλι
> ὅ,τι καὶ γὼ γεμάτα ἀπολαβαίνω;
> Ἂν μπορῶ ν' ἀγοράσω ἕξη ἄλογα βαρβάτα,
> τὴ δύναμή τους ὅλη δὲν ὁρίζω τάχα;
> Σὰ σωστὸς ἄντρας τρέχω στὰ γεμάτα
> ποδάρια δεκατέσσερα σὰν νά'χα.
>
> ΓΚΑΙΤΕ: *Φάουστ* — Μεφιστοφελῆς [1]

[1] Γκαῖτε, «Φάουστ», Μετ. Κωνστ. Χατζόπουλου, ἔκδοση Ἑστίας.

Ὁ Σαίξπηρ στὸν «Τίμωνα τὸν Ἀθηναῖο»:

Χρυσάφι! κίτρινο, ἀκριβό,
γυαλιστερὸ χρυσάφι! ὄχι, θεοί, δὲν εἶμαι
πιστὸς ματαιόδοξος... Τόσο ἀπ' αὐτὸ κάνει
τὸ μαῦρο ἄσπρο, τ' ἄσκημο
ὡραῖο, τ' ἄδικο δίκιο, τὸ χυδαῖο εὐγενικό,
τὸ παλιὸ νέο, τὴ δειλία ἀντρειά. Θεοί,
γιατί αὐτό; Θεοί μου, τί 'ναι αὐτό; Μὰ τί,
θὰ ξεμυαλίσει αὐτὸ ἱερεῖς ἀπὸ κοντά σας,
θὰ πάρει ἀπὸ ἄνθρωπο γερὸ τὸ μαξιλάρι
κάτω ἀπ' τὸ κεφάλι του· τοῦτος ὁ κίτρινος
ὁ δοῦλος δένει λύνει νόμους· εὐλογάει
καταραμένους· κάνει λατρευτὴ τὴ λέπρα· δίνει
στοὺς κλέφτες θέση πλάϊ σὲ γερουσιαστές·
τοῦτο ξαναπαντρεύει χήρα μαραμένη·
γυναίκα ἀπ' τὸ νοσοκομεῖο μὲ σπυριὰ ὀμπυασμένα
ποὺ προκαλεῖ ἐμετόν, αὐτὸ τὴ μπαλσαμώνει
καὶ τὴν ἀρωματίζει πάλι ἀνθὸν τ' Ἀπρίλη.
Ἔ, κολασμένο μέταλλο, πόρνη ἐσὺ κοινὴ
τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ βάζεις τὶς διχόνοιες
ἀνάμεσα στὸν ὄχλο τῶν ἐθνῶν...

Καὶ παρακάτω:

Ὦ βασιλοφονιὰ γλυκὲ καὶ χωριστὴ ἀκριβὲ
τοῦ τέκνου ἀπ' τὸ γονιό! Λαμπρὲ ξεμαυλιστὴ
τῆς ἁγνότερης κλίνης τοῦ Ὑμεναίου! Πανίσχυρε Ἄρη.
Σύ, πάντα νιέ, ζωηρέ, ἀβρὲ κι ἐράσμιε γαμπρέ,
ποὺ μὲ τὸ ἐρύθημά σου λειώνεις τὸ ἅγιο χιόνι
ποὺ σκέπει τὴν ποδιὰ τῆς Ἄρτεμης! Θεὲ ὁρατὲ
ποὺ συγκολλᾶς τ' ἀντίθετα, τὰ κάνεις νὰ φιλιῶνται!
Ποὺ ὅλες λαλεῖς τὶς γλῶσσες καὶ γιὰ κάθε θέμα!
Ἐσὺ ἀσημόπετρα, λυδία λίθος γιὰ καρδιές!
Νά, τώρα ὁ ἄνθρωπος ὁ δοῦλος σου ἐπαναστατεῖ·
Ρίχ' τους, μεγαλοδύναμε, διχόνοια χαλασμοῦ,
θηρία νὰ πάρουν τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου! (¹)

Ὁ Σαίξπηρ μᾶς δίνει μιὰ λαμπρὴ εἰκόνα τῆς φύσης τοῦ χρήματος. Γιὰ νὰ τὸν καταλάβουμε, ἂς ἀρχίσουμε ἑρμηνεύοντας τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Γκαῖτε.

Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει γιὰ μένα μέσα ἀπὸ τὸν σύνδεσμο τοῦ χρήματος, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ πληρώσει τὸ χρῆμα, αὐτὸ ἀκριβῶς εἶμαι ἐγώ, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος. Οἱ ἰδιότητες τοῦ χρήματος εἶναι δικές μου, ἐμένα τοῦ κατόχου, ἰδιότητες καὶ οὐσιαστικὲς δυνάμεις. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ εἶμαι καὶ αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ κάνω, σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀτομι-

(¹) Σαίξπηρ, «Τίμων ὁ Ἀθηναῖος», Μετ. Βασίλη Ρώτα, ἔκδοση Ἴκαρος.

κότητά μου. Εἶμαι ἄσχημος, ἀλλά μπορῶ ν' ἀγοράσω τήν πιό ὄμορφη γυναίκα. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι δέν εἶμαι ἄσχημος, γιατί τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀσχήμιας, ἡ ἀπωθητική της δύναμη, ἐξουδετερώνεται ἀπό τό χρῆμα. Εἶμαι κουτσός, ἀλλά τό χρῆμα μοῦ προμηθεύει εἴκοσι τέσσερα πόδια. Κατά συνέπεια δέν εἶμαι κουτσός. Εἶμαι κακός, ἀνυπόληπτος, ἀσυνείδητος καί κουτός ἄνθρωπος, τό χρῆμα, ὅμως, εἶναι εὐυπόληπτο, καί τό ἴδιο καί ὁ κάτοχός του. Τό χρῆμα εἶναι τό μεγαλύτερο καλό, κατ' ἀκολουθία καί ὁ κάτοχός του εἶναι καλός. Ἐπιπρόσθετα, τό χρῆμα μέ γλυτώνει ἀπό τόν κόπο νά εἶμαι ἀνυπόληπτος, ἔτσι ὑπολογίζομαι γιά τίμιος καί εἰλικρινής. Εἶμαι ἄμυαλος, ἄν ὅμως τό χρῆμα εἶναι ὁ πραγματικός νοῦς, ὅλων τῶν πραγμάτων, πῶς εἶναι δυνατό ὁ κάτοχός του νά εἶναι ἄμυαλος; Κάτι περισσότερο, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος μπορεῖ ν' ἀγοράσει ἔξυπνους ἀνθρώπους γιά λογαριασμό του. Συνεπῶς ἔχει ἐξουσία πάνω σέ ἔξυπνους ἀνθρώπους, ἐξυπνότερους ἀπ' αὐτόν. Μέ τό χρῆμα μπορῶ νά ἔχω κάθε τι πού ἐπιθυμεῖ ἡ ἀνθρώπινη καρδιά. Δέν εἶμαι ἔτσι κάτοχος ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων; Δέν ἀντιστρέφει, λοιπόν, τό χρῆμα ὅλες μου τίς ἀνικανότητες σέ ἱκανότητες;

Ἄν τό χρῆμα εἶναι ὁ δεσμός πού δένει ἐμένα μέ τήν ἀνθρώπινη ζωή καί τήν κοινωνία σέ μένα, πού συνδέει ἐμένα μέ τή φύση καί τόν ἄνθρωπο, δέν εἶναι τότε τό χρῆμα ὁ δεσμός ὅλων τῶν δεσμῶν; Δέν εἶναι σε θέση νά δέσει καί νά λύσει ὅλους τούς δεσμούς; Δέν εἶναι, λοιπόν τό καθολικό μέσο τοῦ διαχωρισμοῦ; Εἶναι τό πραγματικό στοιχεῖο τοῦ διαχωρισμοῦ καί τό πραγματικό συγκολλητικό στοιχεῖο, εἶναι ἡ χημική δύναμη τῆς κοινωνίας.

Ὁ Σαίξπηρ τονίζει ἰδιαίτερα τίς παρακάτω δύο ἰδιότητες τοῦ χρήματος:

[1] Εἶναι ἡ ορατή θεότητα, ἡ μεταμόρφωση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων καί φυσικῶν ἰδιοτήτων στά ἀντίθετά τους, η καθολική σύγχυση καί ἀντιστροφή τῶν πραγμάτων· συμφιλιώνει τ' ἀδύνατα. [2] Εἶναι ἡ καθολική, πόρνη, ὁ καθολικός μαστροπός ἀνθρώπων καί ἐθνῶν.

Ἡ ἀντιστροφή καί σύγχυση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων καί φυσικῶν ἰδιοτήτων, ἡ συμφιλίωση τῶν ἀδυνάτων, ἡ θεῖα δύναμη τοῦ χρήματος βρίσκεται στή φύση του, σάν ἀποξενωμένη καί ἀλλοτριωτική εἰδολογική οὐσία τοῦ ἀνθρώπου πού ἀλλοτριώνεται ἡ ἴδια πουλώντας τόν ἐ-

αυτό της. Εἶναι ἡ ἀλλοτριωμένη ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Αὐτὸ ποὺ ἐγὼ σὰν ἄνθρωπος δὲ μπορῶ νὰ κάνω, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ὅλες οἱ ἀτομικές μου δυνάμεις δὲ μποροῦν νὰ κάνουν, μπορῶ νὰ τὸ κάνω μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χρήματος. Ἔτσι τὸ χρῆμα μεταμορφώνει κάθε μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς αὐτὲς δυνάμεις σὲ κάτι ποὺ δὲν εἶναι οἱ ἴδιες, στὰ ἀντίθετά τους.

Ἂν ἐπιθυμῶ ἕνα γεῦμα, ἢ ἂν θέλω νὰ πάρω τὴν ταχυδρομικὴ ἅμαξα γιατὶ δὲ νιώθω ἀρκετὰ δυνατὸς γιὰ νὰ κάνω τὸ ταξίδι μὲ τὰ πόδια, τὸ χρῆμα θὰ μᾶς ἐξασφαλίσει καὶ τὸ ζευγὰ καὶ τὴν ἅμαξα, δηλαδὴ μεταφέρει τὶς ἐπιθυμίες μου ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς φαντασίας στὴν πραγματικότητα, τὶς μεταφράζει ἀπὸ τὴν ὕπαρξή τους σὰν σκέψη, φαντασία καὶ ἐπιθυμίες σὲ αἰσθητή, πραγματικὴ ὕπαρξη, ἀπὸ τὴ φαντασία στὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν φανταστικὴ ὕπαρξη σὲ πραγματικὴ ὕπαρξη. Σ' αὐτὸν τὸν μεσολαβητικὸ ρόλο τὸ χρῆμα εἶναι ἡ πραγματικὴ δημιουργικὴ δύναμη.

Ἡ ἀπαίτηση ὑπάρχει ἐπίσης καὶ γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν χρῆμα, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτησή τους εἶναι ἁπλῶς ἕνα ψέμα τῆς φαντασίας τους. Γιὰ μένα ἢ γιὰ ὁποιονδήποτε τρίτο ἡ ἀπαίτησή μου δὲν ἔχει κανένα ἀποτέλεσμα, δὲν ὑπάρχει. Κατὰ συνέπεια, γιὰ μένα παραμένει χωρὶς πραγματικὴ ὑπόσταση καὶ χωρὶς ἀντικείμενο. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀποτελεσματικὴ ἀπαίτηση βασισμένη στὸ χρῆμα καὶ στὴν ἀτελέσφορη ἀπαίτηση βασισμένη στὴν ἀνάγκη μου, στὸ πάθος μου, τὴν ἐπιθυμία μου, κτλ., εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὴ σκέψη, ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀπεικόνιση ποὺ ἁπλῶς ὑπάρχει μέσα μου καὶ σὲ μιὰ ἀπεικόνιση ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μένα σὰν πραγματικὸ ἀντικείμενο.

Ἂν δὲν ἔχω χρήματα νὰ ταξιδέψω, δὲν ἔχω τὴν ἀνάγκη, δηλαδὴ στεροῦμαι πραγματικῆς καὶ ἐφαρμόσιμης ἀνάγκης νὰ ταξιδέψω. Ἂν ἔχω κλίση γιὰ σπουδές, καὶ δὲν ἔχω χρήματα γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὴν κλίση αὐτή, τότε δὲν ἔχω κλίση γιὰ σπουδές, δηλαδὴ στεροῦμαι πραγματικῆς καὶ ἐφαρμόσιμης κλίσης. Ἀλλὰ ἂν πραγματικὰ δὲν ἔχω καμιὰ κλίση γιὰ σπουδές, ἀλλὰ ἔχω τὴ θέληση καὶ τὸ χρῆμα, τότε διαθέτω μιὰ ἀποτελεσματικὴ κλίση γιὰ σπουδές. Τὸ χρῆμα, ποὺ εἶναι τὸ ἐξωτερικό, καθολικὸ μέσο καὶ δύναμη—ποὺ ἐκπηγάζει ὄχι ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία σὰν κοινωνία — γιὰ νὰ μετατρέψει τὴ

φαντασία σὲ πραγματικότητα καὶ τὴν πραγματικότητα σὲ ἁπλὴ φαντασία, μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀνθρώπινες καὶ φυσικὲς δυνάμεις σὲ καθαρὰ ἀφηρημένες ἀπεικονίσεις καὶ συνακόλουθα σὲ ἀτέλειες, καὶ βασανιστικὲς φαντασιώσεις, ὅπως ἀκριβῶς μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀτέλειες καὶ φαντασιώσεις—πραγματικὰ ἀνίκανες δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν μόνο στὴ φαντασία τοῦ ἀτόμου — σὲ πραγματικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις καὶ ἱκανότητες. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμό, τὸ χρῆμα εἶναι ἡ καθολικὴ ἀντιστροφὴ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα μεταστρέφει στ' ἀντίθετά τους καὶ προσδίνει στὶς ἰδιότητές τους ἀντιφατικὲς ἰδιότητες.

Ἔτσι τὸ χρῆμα ἐμφανίζεται σὰν δύναμη ἀντιστροφῆς σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομο καὶ πρὸς ἐκείνους τοὺς κοινωνικοὺς καὶ ἄλλους δεσμοὺς ποὺ διατείνονται ὅτι εἶναι οὐσίες καθεαυτές. Μεταμορφώνει τὴν ἀφοσίωση σὲ προδοσία, τὴν ἀγάπη σὲ μίσος, τὴν ἀρετὴ σὲ φαυλότητα, τὴ φαυλότητα, σὲ ἀρετή, τὸν ὑπηρέτη σὲ ἀφέντη, τὸν ἀφέντη σὲ ὑπηρέτη, τὴν ἀνοησία σὲ λογικὴ καὶ τὴ λογικὴ σὲ ἀνοησία.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χρῆμα, σὰν ὑπάρχουσα καὶ ἐνεργὸς ἔννοια τῆς ἀξίας, περιπλέκει καὶ ἀνταλλάσσει τὰ πάντα, εἶναι ἡ καθολικὴ σύγχυση καὶ ἀνταλλαγὴ ὅλων τῶν πραγμάτων, ἕνας ἀντεστραμμένος κόσμος, ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀντιστροφὴ ὅλων τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων.

Αὐτὸς ποὺ μπορεῖ ν' ἀγοράσει θάρρος εἶναι γενναῖος, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἕνας δειλός. Τὸ χρῆμα δὲν ἀνταλλάσσεται γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἰδιότητα, γιὰ ἕνα ἰδιαίτερο πρᾶγμα, ἢ γιὰ ὅ,τιδήποτε ἰδιαίτερο ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Κοιταγμένο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀτόμου ποὺ τὸ κατέχει, τὸ χρῆμα ἀνταλλάσσει κάθε ἰδιότητα γιὰ κάθε ἄλλη ἰδιότητα καὶ ἀντικείμενο, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἀντίθετη· εἶναι ἡ δύναμη ποὺ συμφιλιώνει τ' ἀδύνατα καὶ ὑποχρεώνει τὶς ἀντιφάσεις νὰ ἑνωθοῦν.

Ἂν πάρουμε τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, καὶ τὴ σχέση του πρὸς τὸν κόσμο ἀνθρώπινη, τότε ἡ ἀγάπη μπορεῖ ν' ἀνταλλαγεῖ μόνο μὲ ἀγάπη, ἡ ἐμπιστοσύνη μόνο μὲ ἐμπιστοσύνη, κλπ. Ἂν ἐπιθυμεῖς ν' ἀπολαύσεις τὴν τέχνη, πρέπει νὰ εἶσαι καλλιτεχνικὰ καλλιεργημένο πρόσωπο.

Ἂν ἐπιθυμεῖς νὰ ἐπηρεάσεις ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νὰ εἶσαι ἕνα ἄτομο ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ παρακινεῖ καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἄλλους. Κάθε μία ἀπὸ τὶς σχέσεις σου πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση πρέπει νὰ εἶναι μιὰ *εἰδική ἔκφραση*, ἀνταποκρινόμενη στὸ ἀντικείμενο τῆς θέλησής σου, τῆς δικῆς σου *πραγματικῆς ἀτομικῆς* ζωῆς. Ἂν ἀγαπᾶς χωρὶς νὰ προκαλεῖς τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἀγάπης, ἄν, δηλαδή, δὲν εἶσαι ἱκανός, μὲ τὴν *ἐκδήλωση* τοῦ ἑαυτοῦ σου σὰν πρόσωπο ποὺ ἀγαπᾶ, νὰ κάνεις τὸν ἑαυτό σου ἕνα πρόσωπο ποὺ τὸ ἀγαποῦν, τότε ἡ ἀγάπη σου εἶναι μιὰ ἀνικανότητα καὶ μιὰ δυστυχία.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΧΕΓΚΕΛ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΓΕΝΙΚΑ

Τώρα εἶναι, ἴσως, ἡ στιγμὴ γιὰ μερικὲς παρατηρήσεις, μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἐξήγησης καὶ τῆς δικαιολόγησης, πάνω στὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική, τόσο γενικὰ ὅσο καὶ εἰδικά, ὅπως ἐκτίθεται στὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος» καὶ στὴ «Λογική», ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ σχέση της πρὸς τὸ σύγχρονο κίνημα τῆς κριτικῆς.

Ἡ σύγχρονη γερμανικὴ κριτικὴ ἦταν τόσο ἀπορροφημένη μὲ τὸν παλιὸ κόσμο καὶ τόσο μπλεγμένη στὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής της μὲ τὸ δικό της ζήτημα, ποὺ κράτησε μιὰ ἀπόλυτα μὴ κριτικὴ στάση πρὸς τὴ μέθοδο τῆς κριτικῆς καὶ δὲν εἶχε ἀπολύτως καμιὰ ἐπίγνωση τοῦ φαινομενικὰ τυπικοῦ, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα οὐσιαστικοῦ ζητήματος γιὰ τὴ στάση μας σὲ σχέση πρὸς τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική. Ἡ ἔλλειψη ἐπίγνωσης γιὰ τὴ σχέση τῆς σύγχρονης κριτικῆς πρὸς τὴ χεγκελιανὴ φιλοσοφία γενικὰ καὶ τὴ διαλεκτική, ἰδιαίτερα ὑπῆρξε τόσο ἔντονη που κριτικοὶ σὰν τὸν Στράους καὶ τὸν Μπροῦνο Μπάουερ εἶναι ἀκόμα, τουλάχιστο σιωπηρά, αἰχμάλωτοι τῆς χεγκελιανῆς λογικῆς, ὁ πρῶτος ὁλοκληρωτικὰ καὶ ὁ δεύτερος στοὺς Συνοπτικούς[1] του (ὅπου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Στράους, ἀντικαθιστᾶ τὴν «αὐτοσυνείδηση» τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου μὲ τὴν οὐσία τῆς ἀφηρημένης φύσης) καὶ στὸν «Χριστιανισμὸ ἀποκαλυπτόμενο». Γιὰ παράδειγμα, στὸ «Χριστιανισμὸ ἀποκαλυπτόμενο» βρίσκουμε τὴν παρακάτω παράγραφο:

> Λὲς καὶ ἡ αὐτοσυνείδηση, προϋποθέτοντας τὸν κόσμο —αὐτὸν ποὺ εἶναι διαφορετικός— καὶ παράγοντας τὸν ἑαυτό της μέσα σ' αὐτὸ ποὺ παράγει, ἀφοῦ δὲν τὴν ἐνδιαφέρει ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ παρήγαγε καὶ στὸν ἑαυτό της καὶ ἀφοῦ εἶναι μόνο μέσα στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν κίνηση ποὺ ὑπάρχει ἡ ἴδια — λὲς καὶ δὲν εἶχε τὸ σκοπό της στὴν κίνηση αὐτή.

---

[1] Μπροῦνο Μπάουερ, «Κριτικὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας τῶν συνοπτικῶν», 1841 - 1842.

Καὶ παρακάτω:

> Δὲν μποροῦσαν (οἱ Γάλλοι ὑλιστὲς) ἀκόμα νὰ δοῦν ὅτι ἡ κίνηση τοῦ σύμπαντος ὑπάρχει πραγματικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό της καὶ ἀποκτᾶ ἑνότητα μὲ τὸν ἑαυτό της μόνο σὰν κίνηση τῆς αὐτοσυνείδησης. (Μπ. Μπάουερ, «Ὁ χριστιανισμὸς ἀποκαλυπτόμενος», σελ. 113 καὶ 114).

Αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις δὲν διαφέρουν οὔτε κὰν στὴ γλώσσα ἀπὸ τὴ χεγκελιανὴ ἀντίληψη. Τὴν ἀναπαράγουν λέξη πρὸς λέξη.

Πόση λίγη ἐπίγνωση ὑπῆρχε γιὰ τὴ σχέση πρὸς τὴν διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ, ἐνῶ ἡ κριτικὴ αὐτὴ βρισκόταν ἀκόμα στὴ διαμόρφωσή της (οἱ «Συνοπτικοὶ» τοῦ Μπάουερ), καὶ πόσο λίγο, ἀκόμα καὶ ἡ ὁλοκληρωμένη κριτικὴ γύρω ἀπὸ τὸ συζητούμενο θέμα, συνεισέφερε σὲ μιὰ τέτοια ἐπίγνωση, εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν «Ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας» [1] τοῦ Μπ. Μπάουερ, ὅπου παραβλέπει τὴν ἀδιάκριτη ἐρώτηση τοῦ Γκρούπ, «καὶ τώρα τί γίνεται μὲ τὴ λογική;», παραπέμποντάς τον στοὺς μελλοντικοὺς κριτικούς.

Ἀλλὰ τώρα ποὺ ὁ Φόυερμπαχ, τόσο στὶς «θέσεις» του ποὺ περιέχονται στὰ «Ἀνέκδοτα» [2] ὅσο καὶ στὴ «Φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος» [3] ἐκτενέστερα, κατέστρεφε τὰ θεμέλια τῆς παλιᾶς διαλεκτικῆς καὶ φιλοσοφίας, ἡ ἴδια ἡ σχολὴ τῆς Κριτικῆς, ποὺ ἦταν ἀπὸ μόνη της ἀνίκανη νὰ κάνει ἕνα τέτοιο βῆμα, ἀλλὰ ποὺ μποροῦσε νὰ τὸ παρακολουθεῖ, ἀνακήρυξε τὸν ἑαυτό της σὲ καθαρή, ἀποφασιστική, ἀπόλυτη κριτική, ποὺ πέτυχε τὴ σαφήνειά της καὶ μέσα στὴν πνευματικὴ ἔπαρση ὑποβίβασε ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἱστορίας σὲ μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ποὺ περιέρχεται στὴν κατηγορία τῶν «μαζῶν» καὶ στὸν ἑαυτό της. Ἔχει ἐξομοιώσει ὅλες τὶς δογματικὲς ἀντιθέσεις σὲ μ ί α δογματικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δική της σοφία καὶ στὴν ἠλιθιότητα τοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὸν ἐπικριτὴ Χριστὸ καὶ στὴν ἀνθρωπότητα — τὸν «ὄχλο». Κάθε μέρα καὶ κάθε ὥρα διαδηλώνει τὴ δική της ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὴν ἀμυαλοσύνη τῶν μαζῶν καὶ ἀνάγγειλε τελικὰ ὅτι ἡ μεγάλη Ἡ μ έ ρ α τ ῆ ς κ ρ ί σ η ς πλησιάζει, ὁπότε ὁλόκληρη ἡ γκρεμι-

---

(1) Μπροῦνο Μπάουερ, «Ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας», 1843.

(2) Ἄρνολντ Ροῦγκε, «Ἀνέκδοτα τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας», 1843.

(3) Λ. Φόυερμπαχ, «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος», Ζυρίχη 1843.

σμένη ἀνθρωπότητα θὰ παραταχθεῖ μπροστά της, θὰ διαιρεθεῖ σὲ ὁμάδες καὶ ἡ κάθε ὁμάδα θὰ πάρει τὸ δικό της πιστοποιητικὸ ἀθλιότητας.

Ἡ σχολὴ τῆς Κριτικῆς ἔκανε ὁλόγραφα γνωστὴ τὴν ανωτερότητά της ἀπέναντι στὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα καὶ στὸν κόσμο, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κάθεται θρονιασμένη μέσα σὲ θεία μοναξιὰ μὲ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν περιστασιακὸ βρυχηθμὸ σαρκαστικοῦ γέλιου ἀπὸ τὰ ὀλύμπια χείλη της. Στὸ κάτω — κάτω ὅλα αὐτὰ τὰ εὐχάριστα χοροπηδήματα τοῦ ἰδεαλισμοῦ (τοῦ νεοχεγκελιανισμοῦ) ποὺ ψυχορραγεῖ, σὰν κριτικὴ (ἡ σχολὴ τῆς κριτικῆς) δὲν διατύπωσε οὔτε μιὰ φορά, ἔστω καὶ σὰν ὑποψία, τὴν ἀνάγκη γιὰ κριτικὴ συζήτηση μὲ τὸν πρόγονό της, τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική. Δὲν κατέδειξε κὰν μιὰ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Φόυερμπαχ. Μιὰ ὁλότελα ἄκριτη στάση ἀπέναντι στὸν ἑαυτό της.

Ὁ Φόυερμπαχ εἶναι ὁ μόνος ποὺ πῆρε μιὰ σοβαρὴ καὶ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ποὺ ἔκανε πραγματικὲς ἀνακαλύψεις στὸν τομέα αὐτό. Εἶναι ὁ πραγματικὸς ἐκπορθητὴς τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἐπιτεύγματός του καὶ ἡ ἤρεμη ἁπλότητα μὲ τὴν ὁποία τὸ παρουσιάζει στὸν κόσμο, βρίσκεται σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους.

Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ Φόυερμπαχ εἶναι:

(1) Ἔδειξε ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ θρησκεία ποὺ εἰσήχθηκε στὴ σκέψη καὶ ἀναπτύχθηκε σὲ σκέψη καὶ ὅτι εἶναι ἐξίσου καταδικασμένη σὰν μιὰ ἄλλη μορφὴ καὶ ἕνας ἄλλος τρόπος τῆς ὕπαρξης τῆς ἀποξένωσης τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου.

(2) Θεμελίωσε τὸν ἀληθινὸ ὑλισμὸ καὶ τὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη κάνοντας τὴν κοινωνικὴ σχέση τοῦ «ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπο» βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας του.

(3) Ἀντιτάχθηκε στὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι τὸ ἀπόλυτα θετικό, τὸ θετικὸ ποὺ βασίζεται πάνω στὸν ἑαυτό του καὶ εἶναι θετικὰ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτό του.

Ὁ Φόυερμπαχ ἐξηγεῖ τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ἐξηγώντας την δικαιολογεῖ τὸ θετικό, ποὺ εἶναι αἰσθητὰ βεβαιωμένο, σὰν τὸ σημεῖο ἐκκίνησής του, μὲ τον ἀκόλουθο τρόπο:

Ὁ Χέγκελ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τῆς οὐσίας (μὲ λογικοὺς ὅρους: ἀπὸ τὸ ἄπειρο, τὸ ἀφηρημένα καθολικο),

ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη καὶ σταθερὴ ἀφαίρεση. Σὲ ἁπλὴ γλωσσα, ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ τὴ θεολογία.

Δεύτερο, παραμερίζει τὸ ἄπειρο καὶ παραδέχεται τὸ οὐσιαστικό, τὸ αἰσθητό, το πραγματικό, τὸ πεπερασμένο, τὸ ἰδιαίτερο. (Ἡ φιλοσοφία σὰν παραμερισμὸς τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας).

Τρίτο, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ καταργεῖ το θετικὸ καὶ ἀποκαθιστᾶ τὴν ἀφαίρεση, τὸ ἄπειρο. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας.

Ὁ Φόυερμπαχ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης μ ό ν ο σὰν ἀντίφαση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸν ἑαυτό της, σὰν φιλοσοφία ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ θεολογία (παραμερισμὸς κλπ.) ἀφοῦ τὴν παραμέρισε. Τὴν ἐπιβεβαιώνει ἔτσι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἑαυτό της.

Ἡ ἀποδοχὴ τῆς αὐτο-ἐπιβεβαίωσης καὶ αὐτο-ἐπικύρωσης ποὺ εἶναι παρούσα στὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, θεωρεῖται σὰν παραδοχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτό της, ποὺ διακατέχεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ ἀντίθετό της, ποὺ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν ἑαυτό της· καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἔχει ἀνάγκη ἀπόδειξης, ποὺ δὲν ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτό της μέσα ἀπὸ τὴ δική της ὕπαρξη, ποὺ δὲν γίνεται ἀποδεκτή. Κατὰ συνέπεια, συγκρούεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀποδοχὴ αὐτὴ ποὺ εἶναι αἰσθητὰ βεβαιωμένη καὶ θεμελιωμένη στὸν ἑαυτό της. (Ὁ Φόυερμπαχ βλέπει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὴ σταθερὴ ἔννοια, σὰν σκέψη ποὺ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό της στὴ σκέψη καὶ σὰν σκέψη ποὺ ἀγωνίζεται νὰ γίνει ἄμεση ἐπίγνωση, φύση καὶ πραγματικότητα) (¹).

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς θετικῆς, σχέσης ποὺ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ ἀληθινὴ καὶ ἡ μόνη θετική, καὶ ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς ἀρνητικῆς σχέσης ποὺ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ μόνη ἀληθινὴ πράξη καὶ αὐτο—ἐννοούμενη πράξη κάθε ὕπαρξης, ὁ Χέγκελ ἁπλῶς ἀνακάλυψε, τὴν ἀ φ η ρ η μ έ ν η, λ ο γ ι κ ή, θ ε ω ρ η τ ι κ ή, ἔκφραση τῆς κίνησης τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἀκόμα ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου σὰν δεδομένο ὑποκείμενο, εἶναι μόνο ἡ δ ι α δ ι κ α σ ί α τ ῆ ς δ η μ ι ο υ ρ γ ί α ς τ ο υ, ἡ ἱστορία τ ῆ ς ἐ μ φ ά ν ι σ ή ς τ ο υ. Θὰ ἐξηγήσουμε, τόσο τὴν ἀφηρημένη μορφὴ αὐτῆς τῆς κίνησης, ὅσο καὶ τὴ διαφορὰ μεταξὺ

(¹) Λ. Φόυερμπαχ, «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος».

τῆς ἀντίληψης τοῦ Χέγκελ, γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ καὶ τῆς ἀντίληψης τῆς σύγχρονης κριτικῆς ὅπως διατυπώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Φόυερμπαχ «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ», ἢ μᾶλλον θὰ ἐξηγήσουμε τὴν κ ρ ι τ ι κ ὴ μορφὴ μιᾶς κίνησης, ποὺ στὸν Χέγκελ παραμένει ἀκόμα ἄκριτη.

Ἂς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ χεγκελιανὸ σύστημα. Πρέπει ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴ «Φαινομενολογία» του, ποὺ εἶναι ἡ πραγματικὴ κοιτίδα καὶ τὸ μυστικὸ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας.

Φαινομενολογία (¹)

Α. ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Ι. Σ υ ν ε ί δ η σ η. (α) Ἡ βεβαιότητα στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία, ἢ τὸ «αὐτὸ» καὶ ἡ σ η μ α σ ί α. (β) Ἡ ἀ ν τ ί λ η ψ η ἢ τὸ πράγμα μὲ τὶς ἰδιότητές του καὶ ἡ α ὐ τ α π ά τ η. (γ) Ἡ δύναμη καὶ ἡ κατανόηση, τὰ φαινόμενα καὶ ὁ ὑπεραισθητὸς κόσμος.

ΙΙ. Α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η. Ἡ ἀλήθεια τῆς βεβαιότητας τοῦ ἑαυτοῦ μας. (α) Ἀνεξαρτησία καὶ ἐξάρτηση τῆς αὐτοσυνείδησης, κυριότητα καὶ ὑποταγή. (β) Ἐλευθερία τῆς αὐτοσυνείδησης. Στωικισμός, σκεπτικισμός, ἡ δυστυχισμένη συνείδηση.

ΙΙΙ. Λ ό γ ο ς. Βεβαιότητα καὶ ἀλήθεια τοῦ λόγου. (α) Παρατηρητικὸς λόγος· παρατήρηση τῆς φύσης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. (β) Πραγματωση τῆς λογικῆς αὐτοσυνείδησης μέσω τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἀπόλαυση καὶ ἀναγκαιότητα. Ὁ νόμος τῆς καρδιᾶς καὶ τῆς παραφροσύνης τῆς αὐτοέπαρσης. Ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ τρόπος τοῦ κόσμου. (γ) Ἡ ἀτομικότητα ποὺ εἶναι πραγματικὴ ἀφεαυτοῦ της καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό της. Τὸ πνευματικὸ ζωικὸ βασίλειο καὶ ἡ ἀπάτη ἢ τὸ πράγμα τὸ ἴδιο. Νομοθετικὸς λόγος. Λόγος ποὺ δοκιμάζει τοὺς νόμους.

Β. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

Ι. Τὸ ἀ λ η θ ι ν ὸ πνεῦμα, ἡ ἠθική.
ΙΙ. Αὐτοαποξενωμένο πνεῦμα, κουλτούρα.

(¹) Ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι οἱ τίτλοι καὶ οἱ ὑπότιτλοι τοῦ ἔργου τοῦ Χέγκελ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος».

III. Τὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει τὴ βεβαιότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἠθική.

Γ. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἡ θρησκεία τῆς τέχνης, ἡ ἀποκαλυφθεῖσα θρησκεία.

Δ. ΑΠΟΛΥΤΗ ΓΝΩΣΗ

Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Χέγκελ ἀρχίζει μὲ τὴ λογική, μὲ καθαρὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀπόλυτη γνώση, μὲ τὸ αὐτοσυνείδητο, αὐτο — ἐννοούμενο φιλοσοφικὸ ἢ ἀπόλυτο πνεῦμα· δηλαδὴ ὑπεράνθρωπο, ἀφηρημένο πνεῦμα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁλόκληρη ἡ ἐγκυκλοπαιδεία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο παρὰ ἡ ἐκτεταμένη ὕπαρξη τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος, ἡ αὐτο—ἀντικειμενοποίηση· καὶ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀποξενωμένο πνεῦμα τοῦ κόσμου ποὺ σκέφτεται μέσα στὴν αὐτο—ἀποξένωσή του, δηλαδὴ ἀντιλαμβάνοντας τὸν ἑαυτό του ἀφηρημένα. Ἡ λογικὴ εἶναι τὸ τρέχον νόμισμα τοῦ πνεύματος, ἡ θεωρητικὴ ἀξία — σκέψη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, ἡ οὐσία τους ποὺ ἔγινε ἀπόλυτα ἀδιάφορη σὲ κάθε πραγματικὸ προσδιορισμὸ καὶ συνακόλουθα μὴ πραγματική. Εἶναι ἡ ἀλλοτριωμένη σκέψη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σκέψη ποὺ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν πραγματικὸ ἄνθρωπο· ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ ἐξωτερικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἀφηρημένης σκέψης... ἡ φύση ὅπως εἶναι γιὰ τὴν ἀφηρημένη αὐτὴ σκέψη. Ἡ φύση εἶναι ἐξωτερικὴ πρὸς τὴ σκέψη, εἶναι ἡ ἀπώλεια της· κατανοεῖ τὴ φύση ἐξωτερικὰ σὰν ἀφηρημένη σκέψη, ἀλλὰ σὰν ἀλλοτριωμένη ἀφηρημένη σκέψη. Τελικὰ τὸ πνεῦμα, ποὺ εἶναι ἡ σκέψη ποὺ ἐπιστρέφει στὴν κοιτίδα της καὶ ἡ ὁποία σὰν ἀνθρωπολογικό, φαινομενολογικό, ψυχολογικό, ἠθικό, καλλιτεχνικὸ — θρησκευτικὸ πνεῦμα δὲν ἔχει ἀξία γιὰ τὸν ἑαυτό του, μέχρι ποὺ τελικὰ ἀνακαλύπτει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀπόλυτη γνώση καὶ κατὰ συνέπεια σὰν ἀπόλυτο, δηλαδὴ σὰν ἀφηρημένο πνεῦμα, ἀποκτᾶ τὴ συνειδητή του καὶ κατάλληλη ὕπαρξη. Γιατὶ ἡ πραγματική του ὕπαρξη εἶναι ἡ ἀφαίρεση.

Ὁ Χέγκελ διαπράττει ἕνα διπλὸ σφάλμα.

Τὸ πρῶτο φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὴ «Φαινομενολογία», ποὺ εἶναι ἡ κοιτίδα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας. Ὅταν γιὰ παράδειγμα, ὁ Χέγκελ ἀντιλαμβάνεται τὸν πλοῦτο, τὴ δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., σὰν ὀντότητες ἀποξενωμένες ἀπὸ τὴν ὕπαρξη, τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ἀντιλαμβάνεται μόνο στὴ μορφή τους σὰν σκέψη... Εἶναι ὀντότητες τῆς σκέψης καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μόνο μιὰ ἀποξένωση τῆς καθαρῆς, δηλαδὴ τῆς ἀφηρημένης, φιλοσοφικῆς σκέψης. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ κίνηση καταλήγει στὴν ἀπόλυτη γνώση. Ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι ἀποξενωμένα καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἀντιμετωπίζουν διεκδικώντας τὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ φιλόσοφος, ὁ ἴδιος μιὰ ἀφηρημένη μορφὴ ἀποξενωμένου ἀνθρώπου, ὀρθώνει τὸν ἑαυτό του σὰν μέτρο τοῦ ἀποξενωμένου κόσμου. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ ὁλόκληρη ἡ ἀναίρεση αὐτῆς τῆς ἀλλοτρίωσης δὲν εἶναι ἔτσι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς παραγωγῆς τῆς ἀφηρημένης, δηλαδὴ τῆς ἀπόλυτης σκέψης· τῆς λογικῆς, θεωρητικῆς σκέψης.

Ἡ ἀποξένωση, ποὺ ἀποτελεῖ ἔτσι τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρο τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς καὶ τοῦ ξεπεράσματός της, εἶναι ἡ ἀντίθεση στὸν ἑαυτό της καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό της, τῆς συνείδησης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης, τοῦ ἀντικειμένου καὶ τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ τῆς ἀντίθεσης τῆς ἀφηρημένης σκέψης μέσα στὴ σκέψη, τὴν ἴδια καὶ τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητας ἢ τῆς πραγματικῆς αἴσθησης. Ὅλες οἱ ἄλλες ἀντιθέσεις καὶ κινήσεις τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν εἶναι μόνο ἡ παράσταση, ἡ μάσκα, ὁ ἐξωτερικὸς τύπος τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων, ποὺ μόνο αὐτὰ εἶναι σημαντικὰ καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ νόημα αὐτῶν τῶν ἄλλων, τῶν βέβηλων ἀντιθέσεων. Δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἀντικειμενοποιεῖ τὸν ἑαυτό της μ' ἕναν ἀπάνθρωπο τρόπο, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ ὅτι ἀντικειμενοποιεῖ τὸν ἑαυτό της ξέχωρα ἀπὸ καὶ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀφηρημένη σκέψη, ποὺ θεμελιώνει τὴν θυσία τῆς ἀποξένωσης ὅπως ὑπάρχει καὶ ὅπως πρόκειται νὰ ξεπεραστεῖ.

Ἡ ἰδιοποίηση τῶν ἀντικειμενοποιημένων καὶ ἀποξενωμένων οὐσιαστικῶν δυνάμεων εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ μόνο μιὰ ἰδιοποίηση ποὺ διαδραματίζεται στὴ συνείδη-

σ η, στὴν καθαρὴ συνείδηση, δηλαδὴ στὴν ἀ φ α ί ρ ε - σ η. Στὴ «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α» ἔτσι, παρὰ τὴν ὁλοκληρωτικὰ ἀρνητικὴ καὶ κριτικὴ ἐμφάνιση καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κριτική της εἶναι γνήσια καὶ συχνὰ πολὺ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχή της, ὁ μὴ κριτικὸς θετικισμὸς καὶ ὁ ἐξίσου μὴ θετικὸς ἰδεαλισμὸς τῶν κατοπινῶν ἔργων τοῦ Χέγκελ, ἡ φιλοσοφικὴ ἀποσύνθεση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, μπορεῖ ἤδη νὰ βρεθεῖ σὲ λανθάνουσα μορφή, σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση, σὰν μία δυνατότητα κι ἕνα μυστικό. Δεύτερο, ἡ διεκδίκηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου γιὰ τὸν ἄνθρωπο — π.χ. ἡ ἀναγνώριση ὅτι ἡ α ἰ σ θ η τ ὴ συνείδηση δὲν εἶναι ἀ φ η ρ η μ έ ν α αἰσθητὴ συνείδηση, ἀλλὰ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α αἰσθητὴ συνείδηση. Ἡ θρησκεία, ὁ πλοῦτος, κτλ. εἶναι μόνο ἡ ἀποξενωμένη πραγματικότητα τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ἀντικειμενοποίησης, τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ γεννήθηκαν μέσα στὴν ἐργασία. Ἔτσι λοιπὸν ὁ δ ρ ό μ ο ς πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η πραγματικότητα — ἡ ἰδιοποίηση αὐτή, ἡ ἐνόραση στὴ διαδικασία αὐτή, ἐμφανίζεται τώρα στὸν Χέγκελ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ ἡ α ἰ σ θ η τ ὴ ν ό η - σ η, ἡ θ ρ η σ κ ε ί α, ἡ δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., εἶναι πνευματικὲς ὀντότητες, γιατὶ τὸ πνεῦμα καὶ μόνο εἶναι ἡ ἀ λ η θ ι ν ὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ἀληθινὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος σὰν σκεπτόμενου πνεύματος, τὸ λογικὸ θεωρητικὸ πνεῦμα. Ἡ ἀ ν θ ρ ω π ι ὰ τῆς φύσης καὶ τῆς φύσης ὅπως παρήχθηκε ἀπὸ τὴν ἱστορία, τῶν προϊόντων τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι φανερὴ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι π ρ ο ϊ ό ν τ α τοῦ ἀφηρημένου πνεύματος καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παράγοντες τοῦ π ν ε ύ μ α τ ο ς, ὀντότητες τῆς σκέψης.

Ἡ «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α» εἶναι συνακόλουθα κρυφὴ καὶ ἀπατηλὴ κριτική, κριτικὴ ποὺ δὲν κατάκτησε τὴν αὐτο—σαφήνεια· ἀλλὰ στὸ βαθμὸ ποὺ κατανοεῖ τὴν ἀ π ο - ξ έ ν ω σ η τοῦ ἀνθρώπου — ἀκόμα κι ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος— ὅ λ α τὰ στοιχεῖα τῆς κριτικῆς, εἶναι, κρυμμένα μέσα στὴν ἀποξένωση αὐτή, καὶ συχνὰ π ρ ο π α ρ α σ κ ε υ α σ μ έ ν α καὶ ἐπεξεργασμένα μ' ἕναν τρόπο ποὺ προπορεύεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ.

Ἡ «δυστυχισμένη συνείδηση», ἡ «τίμια συνείδηση», ὁ ἀγώνας τῆς «εὐγενικῆς καὶ χυδαίας συνείδησης», κτλ. κτλ., αὐτὰ τὰ χωριστὰ κεφάλαια περιέχουν τὰ κ ρ ι τ ι κ ά στοιχεῖα — ἀλλὰ σὲ ἀποξενωμένη μορφὴ ἀκόμα —ὁλόκλη-

ρων χώρων, ὅπως τῆς θρησκείας, τοῦ κράτους, τῆς πολιτικῆς ζωῆς κτλ. Ὅπως ἡ ὀ ν τ ό τ η τ α, τὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο, ἐμφανίζεται σὰν ὀντότητα — σκέψη, ἔτσι ἐπίσης τὸ ὑ π ο κ ε ί μ ε ν ο εἶναι πάντοτε σ υ ν ε ί δ η σ η ἢ α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η· ἢ μᾶλλον, τὸ ἀντικείμενο ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἀ φ η ρ η μ έ ν η συνείδηση καὶ ὁ ἄνθρωπος μόνο σὰν α ὐ τ ο — σ υ ν ε ί δ η σ η. Οἱ διάφορες μορφὲς τῆς ἀποξένωσης ποὺ παρουσιάζονται εἶναι κατὰ συνέπεια ἁπλῶς διαφορετικὲς μορφὲς τῆς συνείδησης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀφηρημένη συνείδηση, ὁ τρόπος ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ τὸ ἀντικείμενο, εἶναι ἀ φ ε α υ τ ο ῦ της μόνο μιὰ στιγμὴ στὴ διαφοροποίηση τῆς αὐτοσυνείδησης, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης εἶναι ἡ ταυτότητα τῆς αὐτοσυνείδησης καὶ τῆς συνείδησης, τῆς ἀπόλυτης γνώσης, τῆς κίνησης τῆς ἀφηρημένης σκέψης ποὺ δὲν κατευθύνεται πιὰ πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ προχωρεῖ μόνο μέσα στὸν ἑαυτό της· δηλαδὴ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῆς καθαρῆς σκέψης.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α ς» τοῦ Χέγκελ καὶ τὸ τελικό της ἀποτέλεσμα — ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀρνητικότητας σὰν ἡ κινούμενη καὶ παραγωγὸς ἀρχὴ — βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χέγκελ ἀντιλαμβάνεται τὴν αὐτοδημιουργία τοῦ ἀνθρώπου σὰν μιὰ διαδικασία, τὴν ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου, σὰν ἀλλοτρίωση καὶ σὰν παραμερισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς· ὅτι κατανοεῖ κατὰ συνέπεια τὴ φύση τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀντικειμενικὸ ἄνθρωπο — τὸν ἀληθινό, ἐπειδὴ εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος — σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δ ι κ ῆ ς τ ο υ ἐ ρ γ α σ ί α ς. Ἡ πραγματική, ἐνεργὸς σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη, δηλαδὴ σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν ἐνεργοποιήσει ὅλες τὶς ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὲ ς δ υ ν ά μ ε ι ς του — πράγμα ποὺ εἶναι πάλι δυνατὸ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ συνεργασία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας — ποὺ τὶς ἀντιμετωπίζει σὰν ἀντικείμενα, πράγμα ποὺ ἀρχικὰ εἶναι δυνατὸ μόνο μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης.

Θὰ δείξουμε τώρα λεπτομερειακὰ τὸν μονοπλευρισμὸ καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ Χέγκελ, ὅπως παρουσιάζονται στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς «φαινομενολογίας». Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ («Ἀπόλυτη Γνώση») περιέχει τὴ συμπυκνωμένη ουσία τῆς «Φαινομενολογίας», τὴ σχέση της πρὸς τὴ διαλε-

κτική καὶ τὴ σ υ ν ε ί δ η σ η τοῦ Χέγκελ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀλληλοσχετισμούς τους.

Πρὸς τὸ παρόν, ἄς παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Χέγκελ υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας. Βλέπει τὴν ἐ ρ γ α σ ί α σὰν ο ὐ σ ί α, ἡ αὐτο—ἐπιβεβαιούμενη οὐσία, τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει μόνο τὴ θετικὴ καὶ ὄχι τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἐ ρ χ ο μ ό ς τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ γ ι ὰ τ ὸ ν ἑαυτό του μέσα στὴν ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η ἢ ὁ ἐρχομός του σὰν ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν ο υ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ. Ἡ μόνη ἐργασία ποὺ ξέρει καὶ ἀναγνωρίζει ὁ Χέγκελ εἶναι ἡ ἀ φ η ρ η μ έ ν η π ν ε υ μ α τ ι κ ὴ ἐργασία. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ πάνω ἀπ' ὅλα θεμελιώνει τὴν ο ὐ σ ί α τῆς φιλοσοφίας —ἡ ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ π ο ὺ γ ν ω ρ ί ζ ε ι τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ ἢ ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ἐπιστήμη ποὺ σ τ ο χ ά ζ ε τ α ι τὸν ἑαυτό της — ὁ Χέγκελ τὴν κατανοεῖ σὰν οὐσία της, καὶ εἶναι ἔτσι σὲ θέση νὰ συνενώσει τὰ χωριστὰ στοιχεῖα τῶν προηγουμένων φιλοσοφιῶν καὶ νὰ παρουσιάσει τὴ φιλοσοφία του σὰν ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφία. Ὅ,τι ἔκαναν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι — ὅτι συνέλαβαν τὴ χωριστὴ σημασία τῆς ζωῆς τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου σὰν ροπὲς δύναμης τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφηρημένης μάλιστα αὐτοσυνείδησης — αὐτὸ ὁ Χέγκελ τὸ ἐγωισμὸς ὑψωμένος στὴν καθαρή του ἀφαίρεση, στὴ σκέψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐπιστήμη του εἶναι ἀπόλυτη

Ἂς προχωρήσουμε τώρα στὸ θέμα μας.

«Ἀ π ό λ υ τ η Γ ν ώ σ η». Τ ὸ τ ε λ ε υ τ α ῖ ο κ ε φ ά λ α ι ο σ τ ὴ φαινομενολογία.

Τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ὅτι τὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο τῆς συνείδησης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η, ἢ ὅτι τὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο εἶναι μόνο ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ι η μ έ ν η α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η, αὐτοσυνείδηση σὰν ἀντικείμενο. (Ἡ παραδοχὴ τοῦ ἀνθρώπου = αὐτοσυνείδηση).

Εἶναι κατὰ συνέπεια ζήτημα ὑπερνίκησης τοῦ ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ τ ῆ ς σ υ ν ε ί δ η σ η ς. Ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α σὰν τέτοια φαίνεται σὰν ἀ π ο ξ ε ν ω μ έ ν η ἀνθρώπινη σχέση ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η φ ύ σ η, στὴν αὐτοσυνείδηση. Ἡ ἐ π α ν ι δ ι ο π ο ί η σ η τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ παρήχθηκε στὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης σὰν κάτι ξένο, σημαίνει ἔτσι τὸ ξεπέρασμα ὄχι μόνο τῆς ἀ π ο ξ έ ν ω σ η ς ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῆς ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η-

τας. Δηλαδή, ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται σὰν μὴ ἀντικειμενική, πνευματικὴ ὕπαρξη.

Ὁ Χέγκελ περιγράφει τὴ διαδικασία τῆς ὑπερνίκησης τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἀκόλουθό τρόπο:

Τὸ ἀντικείμενο δὲν φανερώνεται μόνο σὰν ἐπιστρεφόμενο στὸ ἐγώ, (σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ αὐτὴ εἶναι ἡ μονόπλευρη ἀντίληψη τῆς κίνησης, μιὰ ἀντίληψη ποὺ κατανοεῖ μόνο τὴ μία πλευρά). Ὁ ἄνθρωπος ἐξισώνεται μὲ τὸ ἐγώ. Τὸ ἐγὼ ὅμως δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀφηρημένη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος ποὺ παρήχθηκε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐγώ. Τὰ μάτια του, τ' αὐτιά του, κτλ., ἔχουν τὴν ποιότητα τοῦ ἐγώ· κάθε μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς δυνάμεις ἔχει αὐτὴ τὴν ποιότητα τοῦ ἐγώ. Ἀλλὰ ἔτσι εἶναι λάθος νὰ λέμε ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει μάτια, αὐτιά, οὐσιαστικὲς δυνάμεις. Μᾶλλον ἡ αὐτοσυνείδηση εἶναι μιὰ ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τοῦ ἀνθρώπινου ματιοῦ, κτλ. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι ἰδιότητα τῆς αὐτοσυνείδησης.

Τὸ ἐγώ, ἀφηρημένο καὶ σταθερὸ γιὰ τὸν ἑαυτό του, εἶναι ὁ ἄνθρωπος σὰν ἀφηρημένος ἐγωιστής, ἐγωισμὸς ὑψωμένος στὴν καθαρή του ἀφαίρεση, στὴ σκέψη. (Θὰ ἐπιστρέψουμε σ' αὐτὸ ἀργότερα).

Γιὰ τὸν Χέγκελ ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἰσοδύναμο πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση. Κάθε ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης δὲν εἶναι συνακόλουθα τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης. Ὁ Χέγκελ δὲν θεωρεῖ τὴν ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης σὰν τὴν ἔκφραση — ποὺ ἀντανακλᾶται στὴ γνώση καὶ στὴ σκέψη — τῆς πραγματικῆς ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἀπεναντίας, ἡ οὐσιαστικὴ ἀποξένωση, ἡ ἀποξένωση ποὺ ἐμφανίζεται πραγματική, στὴν πιὸ βαθιὰ κρυμμένη φύση της — ποὺ πρώτη φέρνει στὸ φῶς ἡ φιλοσοφία — δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀποξένωσης τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης, τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἔτσι ἡ ἐπιστήμη ποὺ κατανοεῖ τὴ διαδικασία αὐτὴ ὀνομάζεται φαινομενολογία. Κάθε ἐπανιδιοποίηση τῆς ἀποξενωμένης ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης ἐμφανίζεται, κατ' ἀκολουθία, σὰν μιὰ ἐνσωμάτωση στὴν αὐτοσυνείδηση· ὁ ἄνθρωπος ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ὕπαρξή του δὲν εἶναι παρὰ ἡ αὐτοσυνείδηση ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη.

αυτοσυνείδηση ως ισοδύναμη του ανθρώπου!

Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀντικειμένου στὸ ἐγὼ εἶναι συνεπῶς ἡ ἐπανιδιοποίηση τῶν ἀντικειμένων.

Ἐκφρασμένη περιεκτικά, ἡ ὑπερνίκηση *τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης* σημαίνει:

[1] Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι ποὺ ἐξαφανίζεται.

[2] Ὅτι εἶναι ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης ποὺ θεμελιώνει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος.

[3] Ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ δὲν ἔχει μόνο *ἀρνητική*, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ *θετικὴ* σημασία.

[4] Ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο *γιὰ μᾶς* ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ *γιὰ τὴν ἴδια τὴν αὐτοσυνείδηση*.

[5] Γιὰ τὴν *αὐτοσυνείδηση* ἡ ἀρνητικότητα τοῦ ἀντικειμένου, τὸ δικό της ξεπέρασμα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἔχει θετικὴ σημασία — ἢ ἡ αὐτοσυνείδηση γνωρίζει τὴν μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου — στὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν *ἑαυτό της*, γιατὶ στὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν *ἑαυτό* της σὰν ἀντικείμενο, ἤ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἑνότητας τῆς ὕπαρξης *γιὰ τὸν ἑαυτό της*, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἑαυτό της.

[6] Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ βρίσκεται ἔτσι *σὲ οἰκεῖα κατάσταση* στὴν ἄλλη *της ὕπαρξη σὰν τέτοια*.

[7] Αὐτὴ εἶναι ἡ κίνηση τῆς συνείδησης, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι ἔτσι τὸ σύνολο τῶν ροπῶν τῆς δύναμής της.

[8] Παρόμοια, ἡ συνείδηση πρέπει νὰ ἔχει συσχετίσει τὸν ἑαυτό της πρὸς τὸ ἀντικείμενο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁλότητα τῶν προσδιορισμῶν των καὶ νὰ ἔχει κατανοήσει τὸ ἀντικείμενο σύμφωνα μὲ καθένα ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς αὐτούς. Ἡ ὁλότητα αὐτὴ τῶν προσδιορισμῶν κάνει τὸ ἀντικείμενο *ἐσωτερικὰ* μιὰ *πνευματικὴ ὕπαρξη*, καὶ γίνεται αὐτὸ στὴν πραγματικότητα, γιὰ τὴ συνείδηση, μέσα ἀπὸ τὴν κατανόηση καθενὸς ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ *ἐγώ*, ἢ μέσα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ προηγούμενα ὀνομάσαμε πνευματικὴ στάση ἀπέναντι τους (1).

---

(1) Αὐτὰ τὰ ὀχτὼ σημεῖα εἶναι παρμένα σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Ἀπόλυτη Γνώση» τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» τοῦ Χέγκελ.

Σ χ ε τ ι κ ὰ μ ὲ τ ὸ [1]. Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι ποὺ ἐξαφανίζεται, εἶναι προαναφερθεῖσα ἐ π ι σ τ ρ ο φ ὴ τ ο ῦ ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ σ τ ὸ ἐ γ ώ.

Σ χ ε τ ι κ ὰ μ ὲ τ ὸ [2]. Ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης θεμελιώνει τὴν ο ὐ σ ί α τ ο ῦ π ρ ά γ μ α τ ο ς. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰσοδύναμο πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση, ἡ ἀλλοτριωμένη του ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη, ἢ οὐσία τοῦ πράγματος (αὐτὸ ποὺ εἶναι ἕνα ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο γ ι' α ὐ τ ό ν,— καὶ τὸ μόνο ἀληθινὸ ἀντικείμενο γι' αὐτὸν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο—δηλαδὴ ἡ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ή του οὐσία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν εἶναι π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ ς ἄ ν θ ρ ω π ο ς, καὶ κατὰ συνέπεια οὔτε φ ύ σ η, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η φ ύ σ η, καὶ σὰν τέτοιος γίνεται τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ μόνο ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοσυνείδηση ἡ οὐσία τοῦ πράγματος μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση) εἶναι τὸ ἰσοδύναμο τῆς ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ς α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η ς, καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος θεμελιώνεται ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση αὐτή. Εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι μιὰ ζωντανή, φυσικὴ ὕπαρξη ἐφοδιασμένη καὶ προικισμένη μὲ ἀντικειμενικές, δηλαδὴ μὲ ὑλικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ π ρ α γ μ α τ ι κ ὰ φυσικὰ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν α γιὰ ἀντικείμενα τῆς ὕπαρξής της καὶ ὅτι ἡ αὐτοαλλοτρίωση θὰ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ τῆς θεμελίωσης ἑνὸς π ρ α γ μ α τ ι κ ο ῦ, ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἀλλὰ σὰν κάτι ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὸ πρὸς αὐτόν, ἕναν κόσμο ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν ὕπαρξή του καὶ τὴν καταπνίγει.

Δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀκατανόητο ἢ τὸ μυστήριο γύρω ἀπ' αὐτό. Θὰ ἦταν μυστήριο μόνο ἂν ἀλήθευαν τὰ ἀντίθετα. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου φανερὸ ὅτι ἡ α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η, μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωσή της, μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μόνο τὴν ο ὐ σ ί α τ ο ῦ π ρ ά γ μ α τ ο ς, δηλαδὴ ἕνα ἀφηρημένο πράγμα, ἕνα πράγμα ἀφαίρεσης καὶ ὄχι ἕνα π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ πράγμα. Εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι ἔτσι ἡ οὐσία τοῦ πράγματος δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση κάτι α ν ε ξ ά ρ τ η τ ο ἢ ο ὐ σ ι ῶ δ ε ς ἀ ν τ ί κ ρ υ στὴν αὐτοσυνείδηση· εἶναι ἕνα ἁπλὸ δημιούργημα, μιὰ π ρ ο ϋ π ό θ ε σ η τῆς αὐτοσυνείδησις. Καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει προϋποτεθεῖ, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν ἑαυτό του, εἶναι μόνο μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς πράξης τῆς προϋπόθεσης· μιὰ πράξη ποὺ, γιὰ μιὰ μοναδικὴ στιγμή, συγκεντρώνει τὴ δύναμή της σὰν

προϊόν καὶ *φαινομενικὰ* παρέχει στὸ προϊὸν αὐτὸ —ἀλλὰ μόνο γιὰ μιὰ στιγμή— τὸ ρόλο ἑνὸς ἀνεξάρτητου, πραγματικοῦ πράγματος.

Ὅταν ὁ πραγματικός, ὑλικὸς *ἄνθρωπος*, ποὺ πατᾶ στέρεα στὴ γῆ καὶ ἀναπνέει ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς φύσης, θεμελιώνει τὶς πραγματικές του, ἀντικειμενικὲς *οὐσιαστικὲς δυνάμεις* σὰν ἀλλότρια ἀντικείμενα μὲ τὴν ἐξωτερίκευση, δὲν εἶναι ἡ *θεμελίωση* ποὺ εἶναι ὑποκείμενη· εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα τῶν *ἀντικειμενικῶν* οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ ἡ δράση τους πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ εἶναι μιὰ *ἀντικειμενικὴ* δράση. Μιὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη ἐνεργεῖ ἀντικειμενικὰ καὶ δὲν θὰ ἐνεργοῦσε ἀντικειμενικὰ ἂν ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν ἦταν ἕνα σύμφυτο μέρος τῆς οὐσιαστικῆς φύσης της. Ἡ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη δημιουργεῖ καὶ θεμελιώνει μόνο ἀντικείμενα γιατὶ εἶναι καθιερωμένη ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, γιατὶ εἶναι οὐσιαστικὰ *φύση*. Ἔτσι στὴν πράξη τῆς θεμελίωσης δὲν κατεβαίνει ἀπὸ τὴν «καθαρὴ» δραστηριότητά της στὴ *δημιουργία ἀντικειμένων*· ἀπεναντίας τὸ ἀντικειμενικό της προϊὸν ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν *ἀντικειμενικὴ* της δραστηριότητα, τὴ δραστηριότητά της σὰν δραστηριότητα μιᾶς ἀντικειμενικῆς, φυσικῆς ὕπαρξης.

Ἐδῶ βλέπουμε πόσο ἐπίμονα ὁ νατουραλισμὸς ἢ ἀνθρωπισμὸς διαφέρουν ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν ὑλισμὸ καὶ εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἑνοποιὸς ἀλήθεια καὶ τῶν δύο. Βλέπουμε ἐπίσης ὅτι μόνο ὁ νατουραλισμὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ κατανοήσει τὴ διαδικασία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄμεσα *φυσικὴ ὕπαρξη*. Καὶ σὰν ζωντανὴ φυσικὴ ὕπαρξη εἶναι προικισμένος μὲ *φυσικὲς δυνάμεις*, μὲ *ζωτικὲς δυνάμεις*, εἶναι μιὰ *δρῶσα* φυσικὴ ὕπαρξη· αὐτὲς οἱ δυνάμεις ὑπάρχουν στὸν ἄνθρωπο σὰν διαθέσεις καὶ σὰν ἱκανότητες, σὰν *παρορμήσεις*. Ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος, σὰν φυσική, ὑλική, αἰσθητή, ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη εἶναι μιὰ *μαστιζόμενη*, προσαρμοσμένη καὶ περιορισμένη ὕπαρξη, ὅπως τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά. Σὰ νὰ λέμε, τὰ ἀντικείμενα τῶν παρορμήσεών του ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτὸν σὰν *ἀντικείμενα* ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν· ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀντικείμενα τῆς *ἀνάγκης* του, οὐσιαστικὰ ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα στὴν ἄσκηση καὶ ἐπιβεβαίωση τῶν οὐσιαστικῶν του δυνάμεων. Νὰ λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ *ὑλική*, ζωντανή, πραγματική, αἰσθητή, ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη μὲ φυσικὲς δυνάμεις, σημαίνει ὅτι ἔχει

πραγματικὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα σὰν ἀντικείμενο τῆς ὕπαρξής του καὶ τῆς ζωτικῆς του ἔκφρασης, ἢ ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴ ζωή του σὲ πραγματικά, αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Νὰ εἶσαι ἀντικειμενικός, φυσικὸς καὶ αἰσθητὸς καὶ νὰ ἔχεις ἀντικείμενο, φύση καὶ αἴσθηση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ἢ νὰ εἶσαι ἀντικείμενο φύση καὶ αἴσθηση γιὰ ἕναν τρίτο εἶναι τὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἡ πεῖνα εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀνάγκη· συνακόλουθα ἀπαιτεῖ μιὰ φύση κι ἕνα ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει καὶ νὰ κατευνάσει τὸν ἑαυτό της. Ἡ πεῖνα εἶναι ἡ ἀναγνωρισμένη ἀνάγκη τοῦ σώματός μου γιὰ ἕνα ἀντικείμενο ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο στὴν ὁλοκλήρωσή της καὶ στὴν ἔκφραση τῆς οὐσιαστικῆς φύσης της. Ὁ ἥλιος εἶναι ἕνα ἀντικείμενο γιὰ τὸ φυτό, ἕνα ἀπαραίτητο ἀντικείμενο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ ζωή του, ὅπως τὸ φυτὸ εἶναι ἕνα ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἥλιο, μιὰ ἔκφραση τῆς δύναμής του νὰ ξυπνᾶ τὴ ζωὴ καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς του οὐσιαστικῆς δύναμης.

Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν ἔχει τὴν φύση της ἔξω ἀπὸ τον ἑαυτό της δὲν εἶναι μιὰ φυσικὴ ὕπαρξη καὶ δὲν διαδραματίζη κανένα ρόλο στὸ σύστημα τῆς φύσης. Μιὰ ὕπαρξη που δὲν ἔχει ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἕνα ἀντικείμενο γιὰ μιὰ τρίτη ὕπαρξη δὲν ἔχει ὕπαρξη γιὰ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ δὲν ἔχει αντικειμενικὲς σχέσεις καὶ ἡ ὕπαρξή της δὲν εἶναι ἀντικειμενική.

Μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη εἶναι μιὰ μὴ ὕπαρξη.

Φανταστῆτε μία ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀντικείμενο ἀπὸ μόνη της οὔτε ἔχει ἕνα ἀντικείμενο. Ἀρχικά, μιὰ τέτοια ὕπαρξη θὰ ἦταν ἡ μόνη ὕπαρξη· καμιὰ ἄλλη ὕπαρξη δὲν θὰ ὑπῆρχε ἔξω ἀπ' αὐτή, θὰ ὑπῆρχε σὲ μιὰ κατάσταση ἀπομόνωσης. Γιατὶ μόλις ὑπάρχουν ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ μένα, μόλις δὲν εἶμαι μόνος, εἶμαι ἕνας ἄλλος, μιὰ πραγματικότητα ἄλλη ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἔξω ἀπὸ μένα. Γιὰ ἕνα τρίτο ὀντικείμενο εἶμαι συνεπῶς μιὰ πραγματικότητα ἄλλη ἀπὸ αὐτό, δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενό του. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ὕπαρξης προϋποθέτει ἔτσι, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη. Μόλις ἔχω ἕνα ἀντικείμενο, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἔχει ἐμένα γιὰ ἀντικείμενό του. Ἀλλὰ μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ μὴ πραγματική, μὴ αἰσθητὴ σκέψη, δηλαδὴ μόνο μιὰ νοητὴ ὕπαρξη, μιὰ

ὕπαρξη ἀφαίρεσης. Νὰ εἶσαι αἰσθητός, δηλαδὴ πραγματικός, εἶναι νὰ εἶσαι ἕνα ἀντικείμενο αἴσθησης, ἕνα αἰσθητὸ ἀντικείμενο, κι ἔτσι νὰ ἔχεις αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ἀντικείμενα τῆς αἰσθητῆς σου νόησης. Νὰ εἶσαι αἰσθητὸς σημαίνει νὰ ὑποφέρεις (νὰ εἶσαι ὑποκείμενος στὶς πράξεις ἑνὸς ἄλλου).

Ὁ ἄνθρωπος σὰν ἀντικειμενικὴ αἰσθητὴ ὕπαρξη εἶναι κατὰ συνέπεια μιὰ πάσχουσα ὕπαρξη, καὶ ἐπειδὴ νιώθει ὅτι πάσχει, εἶναι μιὰ θυμοειδὴς ὕπαρξη. Τὸ πάθος εἶναι ἡ θεμελιώδης δύναμη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγωνίζεται ρωμαλέα νὰ κατακτήσει τὸ ἀντικείμενό της.

Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο μιὰ φυσικὴ ὕπαρξη, εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη φυσικὴ ὕπαρξη· δηλαδὴ εἶναι μιὰ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ εἰδολογικὴ ὕπαρξη, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει καὶ πραγματώσει ὁ ἴδιος τόσο στὴν ὕπαρξή του ὅσο καὶ στὴ γνώση του. Συνακόλουθα, τ' ἀνθρώπινα ἀντικείμενα δὲν εἶναι φυσικὰ ἀντικείμενα ὅπως ἄμεσα παρουσιάζουν τὸν ἑαυτό τους, οὔτε εἶναι ἀνθρώπινη αἴσθηση, στὴν ἄμεση καὶ ἀντικειμενική της ὕπαρξη, ἀνθρώπινη εὐαισθησία καὶ ἀνθρώπινη ἀντικειμενικότητα. Οὔτε ἡ ἀντικειμενικὴ οὔτε ἡ ὑποκειμενικὴ φύση εἶναι ἄμεσα παρούσα σὲ μορφὴ ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Καὶ καθὼς κάθε τι φυσικὸ πρέπει ν' ἀποκτήσει ὕπαρξη, ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ διαδικασία του τῆς καταγωγῆς στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ συνειδητὴ διαδικασία, καὶ κατὰ συνέπεια μιὰ διαδικασία ποὺ συνειδητὰ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό της. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἀληθινὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. (Θὰ ἐπανέρθουμε σ' αὐτὸ ἀργότερα).

Τρίτο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ θεμελίωση αὐτὴ τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος εἶναι ἀπὸ μόνη της μόνο μιὰ παράσταση μιὰ πράξη ποὺ ἀντιφάσκει μὲ τὴ φύση τῆς καθαρῆς δραστηριότητας, πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος νὰ ἀποποιηθεῖ.

Σχετικὰ μὲ τὸ 3, 4, 5, 6

[3] Ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ τῆς συνείδησης δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ καὶ θετικὴ σημασία, καὶ [4] ἔχει αὐτὴ τὴ θετικὴ σημασία ὄχι μόνο γιὰ μᾶς ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συνείδηση τὴν ἴδια.

[5] Γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση ἡ ἀρνητικότητα τοῦ ἀντικειμένου ἢ τὸ δικό της ξεπέρασμα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἔχει θετικὴ σημασία — ἢ ἡ αὐτοσυνείδηση γνωρίζει

τὴ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου —στὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν *ἑαυτό της*, γιατὶ στὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο ἤ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἑνότητας τῆς *ὕπαρξης γιὰ τὸν ἑαυτό της*, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἑαυτό της. [6] Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ βρίσκεται ἔτσι *σὲ οἰκεῖα κατάσταση στὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια.*

Γιὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε. Ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀποξενωμένης ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης ἢ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀντικειμενικότητας στὴ μορφὴ τῆς *ἀποξένωσης*— ποὺ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀδιάφορη ἑτερότητα πρὸς τὴν πραγματικὴ ἐχθρικὴ ἀποξένωση — βασικὰ σημαίνει γιὰ τὸν Χέγκελ τὸ ξεπέρασμα τῆς *ἀντικειμενικότητας*, ἀφοῦ δὲν εἶναι ὁ *ἰδιαίτερος* χαρακτήρας τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ ὁ *ἀντικειμενικός* του χαρακτήρας ποὺ θεμελιώνει τὴν παράβαση καὶ τὴν ἀποξένωση στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφορᾶ τὴν αὐτοσυνείδηση. Ἔτσι τὸ αντικείμενο εἶναι ἀρνητικό, αὐτοκαταργούμενο, δηλαδὴ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό του μόνο του, εἶναι μιὰ *μηδαμινότητα*. Ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ τοῦ ἀντικειμένου δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ *θετικὴ* σημασία γιὰ τὴ συνείδηση γιατὶ εἶναι ἀκριβῶς *ἡ αὐτο—ἐπιβεβαίωση* τῆς μὴ ἀντικειμενικότητας της καὶ *ἀφαίρεσης*. Γιὰ τὴ *συνείδηση τὴν* ἴδια, ἡ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου ἔχει συνακόλουθα θετικὴ σημασία γιατὶ *γνωρίζει* τὴ μηδαμινότητά της, τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη σὰν *αὐτοαλλοτρίωσή* της· γιατὶ γνωρίζει ὅτι ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ ὑπάρχει μόνο σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς της αὐτοαλλοτρίωσης...

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ συνείδηση ὑπάρχει, καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει κάτι γιὰ τὴ συνείδηση, εἶναι ἡ *γνώση*. Ἡ γνώση εἶναι ἡ μοναδική της πράξη. Δηλαδὴ γίνεται κάτι ὑπαρκτὸ γιὰ τὴ συνείδηση, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συνείδηση *γνωρίζει αὐτὸ τὸ κάτι*. Τὸ νὰ γνωρίζει εἶναι ἡ μόνη της ἀντικειμενικὴ σχέση. Ἡ συνείδηση γνωρίζει τὴ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ ὅτι τὸ ἀντικείμενο δὲν ξεχωρίζει ἀπ' αὐτήν, γνωρίζει τὴ μὴ ὕπαρξη τοῦ ἀντικειμένου γ' αὐτήν, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν δική της *αὐτοαλλοτρίωση*· δηλαδὴ γνω-

ρίζει τὸν ἑαυτό της— δηλαδὴ γνωρίζει τὴ γνώση, ποὺ θεωρεῖται ἀντικείμενο— ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι μόνο ἡ παράσταση ἑνὸς ἀντικειμένου, μιὰ αὐταπάτη, ποὺ στὴν οὐσία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νά γνωρίζει τὸν ἑαυτό της, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὸν ἑαυτό της μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ κατὰ συνέπεια μιὰ μηδαμινότητα, ἕνα κάτι ποὺ δὲν ἔχει ἀντικειμενικότητα ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση. Ἡ γνώση γνωρίζει ὅτι μόνο ὅταν σχετίζει τὸν ἑαυτό της μ' ἕνα ἀντικείμενο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό της· ὅτι ἐμφανίζεται μόνο στὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο, ἢ μᾶλλον, ἐκεῖνο ποὺ ἐμφανίζεται στὴ γνώση σὰν ἀντικείμενο εἶναι μόνο ὁ ἑαυτός της.

Ἐξ' ἄλλου, λέει ὁ Χέγκελ, αὐτὴ ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της αὐτὴ τὴν ἀλλοτρίωση καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρίσκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια.

Αὐτὴ ἡ συζήτηση εἶναι μιὰ ἐπιτομὴ ὅλων τῶν αὐταπατῶν τῆς θεωρίας.

Πρῶτο, συνείδηση —αὐτοσυνείδηση— βρίσκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια, βρίσκεται λοιπὸν, ἂν ἐδῶ ἀποχωριστοῦμε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ Χέγκελ καὶ συζητήσουμε ἀντὶ γιὰ αὐτοσυνείδηση, γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ συνείδηση — γνώση σὰν γνώση, σκέψη σὰν σκέψη — ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντίθετο τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἡ πραγματικότητα ἡ ζωή— ἡ σκέψη ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό της στὴ σκέψη (Φόυερμπαχ) (1). Αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι παρούσα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συνείδηση, σὰν ἁπλὴ συνείδηση μόνο, ἐνοχλεῖται ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα σὰν τέτοια.

Δεύτερο, σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοσυνείδητος ἄνθρωπος, στὸ βαθμὸ ποὺ ἔχει ἀναγνωρίσει καὶ ξεπεράσει τὸν πνευματικὸ

(1) Στὴν παρ. 30, στὶς «Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος», ὁ Φόυερμπαχ γράφει: «Ὁ Χέγκελ εἶναι ἕνας συγγραφέας ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό του στὴ σκέψη».

κόσμο, ἢ τὴ γενικὴ πνευματικὴ ὕπαρξη τοῦ κόσμου του, σὰν αὐτοαποξένωση, προχωρεῖ γιὰ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει στὴν ἀλλοτριωμένη της μορφὴ καὶ τὴν παρουσιάζει σὰν ἀληθινή του ὕπαρξη, τὴν ἀποκαθιστᾶ καὶ ἀπαιτεῖ νὰ βρίσκεται σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἔχοντας ξεπεράσει τὴ θρησκεία καὶ ἔχοντάς την ἀναγνωρίσει σὰν προϊὸν τῆς αὐτοαλλοτρίωσης, ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκει τὸν ἑαυτό του βεβαιωμένο μέσα στὴ θρησκεία σὰ θρησκεία. Ἐδῶ εἶναι ἡ ρίζα τοῦ ἀπατηλοῦ θετικισμοῦ τοῦ Χέγκελ ἢ τῆς φαινομενικῆς μόνο κριτικῆς του: εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Φόυερμπαχ ὀνομάζει ἀποδοχή, ἄρνηση καὶ ἐπαναθεμελίωση τῆς θρησκείας ἢ θεολογίας, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ γίνει ἀντιληπτὴ μ' ἕναν περισσότερο γενικὸ τρόπο. Ἔτσι ὁ λόγος βρίσκεται σὲ οἰκεῖο χῶρο στὸ μὴ λόγο σὰν μὴ λόγος. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἀναγνώρισε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ νόμο, τὴν πολιτική, κτλ. ζεῖ μιὰ ἀλλοτριωμένη ζωή, ζεῖ τὴν ἀληθινή του ἀνθρώπινη ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀλλοτριωμένη ζωὴ σὰν τέτοια. Ἡ αὐτοεπιβεβαίωση, ἡ αὐτοεπικύρωση στὴν ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ μὲ τὴ γνώση καὶ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου, εἶναι κατὰ συνέπεια ἀληθινὴ γνώση καὶ ἀληθινὴ ζωή.

Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πιὰ θέμα γιὰ ἕναν συμβιβασμὸ μὲ τὸν Χέγκελ στὸ ζήτημα τῆς θρησκείας, τοῦ κράτους, κτλ., ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἀναλήθεια εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς του.

Ἂν γνωρίζω τὴ θρησκεία σὰν ἀλλοτριωμένη ἀνθρώπινη αὐτοσυνείδηση, τότε αὐτὸ ποὺ ξέρω σὰν θρησκεία δὲν εἶναι ἡ αὐτοσυνείδησή μου, ἀλλὰ ἡ ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση — ἐπιβεβαιωμένη μέσα σ' αὐτή. Ἔτσι γνωρίζω ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ποὺ ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ δικοῦ μου ἐγὼ ἐπιβεβαιώνεται ὄχι στὴ θρησκεία, ἀλλὰ στὴν καταστροφὴ καὶ τὸ ξεπέρασμα τῆς θρησκείας.

Στὸν Χέγκελ, κατὰ συνέπεια, ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης δὲν εἶναι ἡ ἐπικύρωση τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης· εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης ἢ τῆς αὐτοαποξενωμένης ὕπαρξης στὴν ἄρνησή της, ἢ ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης σὰν ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, ποὺ κατοικεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ τῆς μεταμόρφωσής της σὲ ὑποκείμενο.

Ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος διαδρα-

ματίζει ἔτσι ἕναν εἰδικὸ ρόλο στὸν ὁποῖο ἡ ἄρνηση καὶ ἡ διαφύλαξη (ἐπιβεβαίωση) συνενώνονται.

Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, στὴ «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» τοῦ Χέγκελ, τὸ *ἰδιωτικὸ δίκαιο* ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *ἠθική*, ἡ ἠθικὴ ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *οἰκογένεια*, ἡ οἰκογένεια ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *πολιτικὴ κοινωνία*, ἡ πολιτικὴ κοινωνία ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *κράτος* καὶ τὸ κράτος ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν παγκόσμια ἱστορία. Στὴν *πραγματικότητα* τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἡ ἠθική, ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινωνία, τὸ κράτος, κτλ., συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ ἔχουν γίνει ροπὲς δύναμης καὶ τρόποι ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ποὺ δὲν ἔχουν κανένα νόημα ἀπομονωμένες, ἀλλὰ ποὺ ἀμοιβαῖα διαλύουν καὶ γονιμοποιοῦν ἡ μία τὴν ἄλλη. Εἶναι *ροπὲς κίνησης*. αλληλεξάρτηση

Στὴν πραγματική τους ὕπαρξη, αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῆς *κινητικότητας* εἶναι κρυμμένος. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀποκαλύπτεται, γιὰ πρώτη φορά, στὴ σκέψη καὶ στὴ φιλοσοφία. Ἔτσι ἡ ἀληθινή μου θρησκευτικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, ἡ ἀληθινή μου πολιτικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, ἡ ἀληθινή μου φυσικὴ ὕπαρξη εἶναι στὴ *φιλοσοφία τῆς φύσης*, ἡ ἀληθινή μου καλλιτεχνικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τῆς τέχνης* καὶ ἡ ἀληθινή μου *ἀνθρώπινη* ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου *στὴ φιλοσοφία*. Παρόμοια, ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῆς θρησκείας, κράτους, φύσης καὶ τέχνης εἶναι στὴ *φιλοσοφία* τῆς θρησκείας, τῆς φύσης, τοῦ κράτους καὶ τῆς τέχνης. Ἀλλὰ ἂν ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, κτλ., εἶναι γιὰ μένα ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῆς θρησκείας τότε εἶμαι πραγματικὰ θρησκευόμενος μόνο σὰν *φιλόσοφος τῆς θρησκείας*, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀρνοῦμαι τὴν πραγματικὴ θρησκευτικότητα καὶ τὸν πραγματικὰ *θρησκευόμενο* ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐπιβεβαιώνω τὶς ἰδιότητες αὐτές, ἐν μέρει στὴ δική μου ὕπαρξη, ἢ στὴν ἀλλοτριώμενη ὕπαρξη τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτω σ' αὐτές— γιατὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ φιλοσοφική τους ἔκφραση— καὶ ἐν μέρει στὴν ἰδιάζουσα, καὶ πρωτογενὴ μορφή τους, γιατὶ τὶς θεωρῶ σὰν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ *φαινομενικὴ* ἄλλη ὕπαρξη, σὰν ἀλληγορίες, μορφὲς τῆς δικῆς τους ἀληθινῆς ὕπαρξης, καλυμμένες κάτω ἀπὸ αἰσθητὰ

πέπλα, δηλαδὴ μορφὲς τῆς *φιλοσοφικῆς* μου ὕπαρξης.

Παρόμοια, *ποιότητα ξεπερασμένη* ἰσοῦται μὲ *ποσότητα*, ποσότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *μέτρο*, μέτρο ξεπερασμένο ἰσοῦται μὲ *οὐσία* οὐσία ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *παράσταση*, παράσταση ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ πραγματικότητα, πραγματικότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ ἀντίληψη, ἀντίληψη ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *ἀντικειμενικότητα*, ἀντικειμενικότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ τὴν *ἀπόλυτη ἰδέα*, ἡ ἀπόλυτη ἰδέα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *φύση*, ἡ φύση ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *ἠθικὸ* ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, τὸ ἠθικὸ πνεῦμα ξεπερασμένο ἰσοῦται μὲ *τέχνη*, ἡ τέχνη ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *θρησκεία*, ἡ θρησκεία ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ *ἀπόλυτη γνώση*.

Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος εἶναι ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος μιᾶς ὀντότητας σκέψης· ἔτσι, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν *σκέψη* εἶναι ξεπερασμένη στὴ *σκέψη* τῆς ἠθικῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ σκέψη φαντάζεται τὸν ἑαυτό της νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τοῦ ἑαυτοῦ της, δηλαδὴ *αἰσθητὴ πραγματικότητα*, καὶ θεωρεῖ ἔτσι τὴ δική της δραστηριότητα σὰν *αἰσθητή*, *πραγματικὴ* δραστηριότητα, αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα στὴ σκέψη, ποὺ ἀφήνει τὸ ἀντικείμενό του νὰ ζεῖ στὴν πραγματικότητα, νομίζει ὅτι τὸ ἔχει ὑπερνικήσει πραγματικά. Ἀλλά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἀντικείμενο ἔγινε τώρα μιὰ ροπὴ δύναμης τῆς σκέψης, γιὰ τὴ σκέψη ποὺ πραγματοποιεῖ τὸ ξεπέρασμα, θεωρεῖται στὴν πραγματική της, ὕπαρξη σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς σκέψης, τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφαίρεσης.

ἀντίθετο

Ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἡ ὀντότητα ποὺ *ξεπερνᾶ* ὁ Χέγκελ στὴ φιλοσοφία, εἶναι κατ' ἀκολουθία ὄχι ἡ *πραγματικὴ θρησκεία*, τὸ *κράτος*, ἡ *φύση*, ἀλλὰ ἡ θρησκεία, ποὺ εἶναι ἤδη σὲ μορφὴ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, δηλαδὴ ἡ *δογματική*· τὸ ἴδιο ἐπίσης καὶ ἡ *νομολογία*, ἡ *πολιτικὴ ἐπιστήμη* καὶ ἡ φυσικὴ *ἐπιστήμη*. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Χέγκελ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση τόσο πρὸς τὴν πραγματικὴ ὕπαρξη ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἄμεση μὴ φιλοσοφικὴ *ἐπιστήμη* ἢ τὶς μὴ φιλοσοφικὲς ἔννοιες αὐτῆς τῆς ὕπαρξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς τρέχουσες ἔννοιές τους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄποψη, ὁ θρησκευόμενος ἄνθρωπος, κτλ. μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν τελική του ἐπιβεβαίωση στὸν Χέγκελ.

Μποροῦμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὶς *θετικὲς* ροπὲς τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς, μέσα στὰ προσδιοριστικὰ ὅρια τῆς ἀποξένωσης.

(α) Ἡ *πράξη τοῦ ξεπεράσματος* σὰν μιὰ ἀντικειμενικὴ δύναμη ποὺ *ἐπαναπορροφᾶ* τὴν ἀλλοτρίωση στὸν ἑαυτό της. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐνόραση, ἐκφρασμένη μέσω τῆς ἀποξένωσης, μέσα στὴν *ἰδιοποίηση* τῆς ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσής της· εἶναι ἡ ἀποξενωμένη ἐνόραση μέσα στὴν *πραγματικὴ* ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, μέσα στὴν πραγματικὴ ἰδιοποίηση τῆς ἀντικειμενικῆς του ὕπαρξης, μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ *ἀποξενωμένου* χαρακτῆρα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τοῦ ἀποξενωμένου του τρόπου ὕπαρξης, ὅπως ὁ ἀθεϊσμὸς σὰν ξεπέρασμα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση στὸ προσκήνιο τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρωπισμοῦ κι ὁ κομμουνισμὸς σὰν ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ διεκδίκηση τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σὰν ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐμφάνιση τοῦ πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Μόνο ὅταν ξεπεράσουμε τὴ μεσολάβηση αὐτὴ — ποὺ εἶναι, ὡστόσο, μιὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση — θὰ ἐμφανιστεῖ ὁ *θετικὸς* ἀνθρωπισμός, θετικὰ παραγόμενος στὸν ἑαυτό του.

Ἀλλὰ ὁ ἀθεϊσμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι φυγή, δὲν εἶναι ἀφαίρεση, δὲν εἶναι ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ποὺ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος, ἢ τῶν οὐσιαστικῶν του δυνάμεων ποὺ προεκτείνονται στὴν ἀντικειμενικότητα, δὲν εἶναι μιὰ ἄθλια ἐπιστροφὴ στὴν ἀφύσικη, πρωτόγονη ἁπλότητα. Εἶναι μᾶλλον ἡ πρώτη πραγματικὴ ἐμφάνιση, ἡ ἀληθινὴ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του.

Ἔτσι, κατανοώντας τὴ *θετικὴ* σημασία τῆς ἄρνησης ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἑαυτό της, ἂν καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ σὲ ἀποξενωμένη μορφή, ὁ Χέγκελ κατανοεῖ τὴν αὐτοαποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀλλοτρίωση τῆς ὕπαρξης, τὴν ἀπώλεια τῆς ἀντικειμενικότητας καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας σὰν αὐτοανακάλυψη, σὰν ἔκφραση τῆς ὕπαρξης, σὰν ἀντικειμενοποίηση καὶ πραγμάτωση. Κοντολογῆς, τὴν ἐργασία τὴ βλέπει —μέσα στὴν ἀφαίρεση— σὰν *πράξη αὐτοδημιουργίας* τοῦ ἀνθρώπου, τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του τὴ βλέπει σὰν ἀλλότρια ὕπαρξη καὶ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν ἀλ-

λότρια ὕπαρξη τὴ βλέπει σὰν τὴν ἐμφάνιση τῆς ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ῆ ς σ υ ν ε ί δ η σ η ς καὶ ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ῆ ς ζ ω ῆ ς.

(β) Ἀλλὰ στὸν Χέγκελ, ἐκτὸς ἀπό, ἢ μᾶλλον σὰν συνέπεια, τῆς ἀντιστροφῆς ποὺ περιγράψαμε ἤδη, αὐτὴ ἡ πράξη ἐμφανίζεται, πρῶτο, νὰ εἶναι ἁ π λ ὰ κ α ὶ μ ό ν ο τ υ π ι κ ὴ γιατὶ εἶναι ἀφηρημένη καὶ γιατὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀντιμετωπίζεται μόνο σὰν ἀ φ η ρ η μ έ ν η σ κ ε π τ ό μ ε ν η ὕπαρξη, σὰν αὐτοσυνείδηση.

Καὶ δεύτερο, γιατὶ ἡ ἀντίληψη εἶναι τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη, τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης γίνεται μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλλοτρίωσης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Χέγκελ βλέπει τὴν κίνηση αὐτὴ τῆς α ὐ τ ο δ η μ ι ο υ ρ γ ί α ς καὶ τῆς α ὐ τ ο α λ λ ο τ ρ ί ω σ η ς καὶ τῆς α ὐ τ ο α π ο ξ έ ν ω σ η ς σὰν τὴν ἀ π ό λ υ τ η καὶ κατὰ συνέπεια τὴν τελικὴ ἔ κ φ ρ α σ η τ ῆ ς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ζ ω ῆ ς ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸν ἑαυτό της καὶ ἔχει κατακτήσει τὴ δική της οὐσιαστικὴ φύση.

Αὐτὴ ἡ κίνηση στὴν ἀφηρημένη της μορφὴ σὰν διαλεκτική, θεωρεῖται ἔτσι σὰν ἀ λ η θ ι ν ὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ζ ω ή. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀφαίρεση, μιὰ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωή, θεωρεῖται σὰν μιὰ θ ε ί α δ ι α δ ι κ α σ ί α, ἀλλὰ σὰν ἡ θεία διαδικασία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀφηρημένη, καθαρή, ἀπόλυτη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου (σὲ διάκριση ἀπὸ τὸν ἑαυτό του), ποὺ περνᾶ μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτή.

Τρίτο, ἡ διαδικασία αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχει ἕναν φορέα, ἕνα ὑποκείμενο· ἀλλὰ τὸ ὑποκείμενο ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἀποτέλεσμα· τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, τὸ ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀπόλυτη αὐτοσυνείδηση, εἶναι ἔτσι ὁ Θ ε ό ς, ἀ π ό λ υ τ ο π ν ε ῦ μ α, ἡ α ὐ τ ο γ ν ω ρ ι ζ ό μ ε ν η καὶ α ὐ τ ο ε κ δ η λ ω ν ό μ ε ν η ἰ δ έ α. Ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος καὶ ἡ πραγματικὴ φύση γίνονται ἁπλὰ κατηγορούμενα, σύμβολα αὐτοῦ τοῦ ἄδηλου, μὴ πραγματικοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτῆς τῆς μὴ πραγματικῆς φύσης. Ἔτσι ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο στέκονται σὲ μιὰ σχέση ἀπόλυτης ἀντιστροφῆς μεταξύ τους· ἕνα μ υ σ τ ι κ ι σ τ ι κ ὸ ὑποκείμενο—ἀντικείμενο, ἢ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α π ο ὺ σ φ ε τ ε ρ ί ζ ε τ α ι τ ὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο, τὸ ἀ π ό λ υ τ ο ὑ π ο κ ε ί μ ε ν ο σὰν μιὰ δ ι α δ ι κ α σ ί α, σὰν ἕνα ὑ π ο κ ε ί μ ε ν ο ποὺ ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό του καὶ ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπαναπορροφᾶ τὴν

ἀλλοτρίωση αὐτή, καὶ τὸ ὑποκείμενο σὰν τέτοια διαδικασία· μιὰ καθαρή, ἀδιάκοπη περιστροφὴ μέσα στὸν ἑαυτό του.

Πρῶτο, ἡ τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη ἀντίληψη τῆς πράξης τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀντικειμενοποίησης.

Ἐπειδὴ ὁ Χέγκελ ἐξισώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση, τὸ ἀποξενωμένο ἀντικείμενο, ἡ ἀποξενωμένη οὐσιαστικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συνείδηση, τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς ἀποξένωσης, ἡ ἀφηρημένη της καὶ κατὰ συνέπεια κούφια καὶ μὴ πραγματικὴ ἔκφραση, ἡ ἄρνηση. Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης δὲν εἶναι ἔτσι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία ἀφαίρεση, ἕνα κούφιο ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς κούφιας ἀφαίρεσης, ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Ἡ ἀνεξάντλητη, ζωτική, αἰσθητική, σταθερὴ δραστηριότητα τῆς αὐτοαντικειμενοποίησης ὑποβιβάζεται ἔτσι στὴν ἁπλῆ της ἀφαίρεση, ἀπόλυτη ἀρνητικότητα, μιὰ ἀφαίρεση ποὺ τῆς δίνεται τότε σταθερὴ μορφὴ σὰν τέτοια καὶ ἔτσι γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν ἀνεξάρτητη δραστηριότητα, σὰν δραστηριότητα ἀπὸ μόνη της. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ ἡ λεγόμενη ἀρνητικότητα δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη, ἄδεια μορφὴ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς ζωντανῆς πράξης, τὸ περιεχόμενό της δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἕνα τυπικὸ περιεχόμενο, δημιουργημένο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση κάθε περιεχομένου. Συνακόλουθα ὑπάρχουν γενικές, ἀφηρημένες μορφὲς ἀφαίρεσης ποὺ ταιριάζουν σὲ κάθε περιεχόμενο καὶ εἶναι ἔτσι ἀδιάφορες σὲ ὅλο τὸ φάσμα τοῦ περιεχομένου· μορφὲς σκέψης καὶ κατηγορίες τῆς λογικῆς ποὺ ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ πραγματικὸ πνεῦμα καὶ τὴν πραγματικὴ φύση. (Θ' ἀναπτύξουμε τὸ λογικὸ περιεχόμενο τῆς ἀπόλυτης ἀρνητικότητας ἀργότερα).

Τὸ θετικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Χέγκελ στὴ θεωρητική του λογικὴ εἶναι ποὺ παρουσιάζει καθορισμένες ἔννοιες, τὶς παγκόσμιες σταθερὲς μορφὲς-σκέψεις, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα, σὰν ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς καθολικῆς ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, κι ἔτσι τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐπίσης, καὶ τὶς ἀντιλαμβάνεται σὰν ροπὲς στὴ διαδικασία τῆς ἀφαίρεσης. Γιὰ παράδειγμα, ὕπαρξη ξεπερασμένη εἶναι ἡ οὐσία, οὐσία ξεπερασμένη εἶναι ἡ ἀντίληψη, ἡ ἀντίληψη ξεπερασμένη εἶναι... ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα. Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ ἀπόλυ-

τη Ἰδέα; Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ξεπεράσει τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτὸ ξανὰ ἂν δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ περάσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, μέσα ἀπ' ὅλη τὴν πράξη τῆς ἀφαίρεσης καὶ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὸ νὰ εἶναι μιὰ ὁλότητα ἀπὸ ἀφαιρέσεις, ἢ μιὰ αὐτοκατανοούμενη ἀφαίρεση. Ἀλλὰ ἡ ἀφαίρεση ποὺ κατανοεῖ τὸν ἑαυτό της σὰν ἀφαίρεση γνωρίζει ὅτι ὁ ἑαυτός της δὲν εἶναι τίποτα· πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἑαυτό της — τὴν ἀφαίρεση, κι ἔτσι φτάνει σὲ κάτι ποὺ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετό της, ἡ *φύση*. Ἀπορρέει ὅτι ὅλη ἡ *Λογικὴ* εἶναι ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀφηρημένη σκέψη δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν ἑαυτό της, ὅτι ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν ἑαυτό της καὶ ὅτι μόνο ἡ *φύση* εἶναι κάτι.

Ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα, ἡ ἀφηρημένη Ἰδέα ποὺ «*θεωρημένη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἑνότητάς της μὲ τὸν ἑαυτό της εἶναι ἐνόραση*» (¹) καὶ ἡ ὁποία, «στὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια της ἀποφασίζει νὰ ἐπιτρέψει στὴ ῥοπὴ τῆς ἰδιομορφίας της ἢ τοῦ ἀρχικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ἄλλης ὕπαρξης, τὴν *ἄμεση Ἰδέα*, σὰν ἀντανάκλασή της, *νὰ βρεῖ ἐλεύθερη διέξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτό της σὰν φύση* (²). Ὅλη ἡ ἰδέα αὐτή, ποὺ καθοδηγεῖ τὸν ἑαυτό της μ' ἕναν τέτοιο περίεργο καὶ ἀλλόκοτο τρόπο, καὶ ποὺ ἔχει προκαλέσει στοὺς χεγκελιανοὺς τόσο φοβεροὺς πονοκεφάλους, εἶναι καθαρὰ καὶ ἁπλὰ *ἀφαίρεση*, δηλαδὴ ὁ ἀφηρημένος στοχαστής· ἀφαίρεση ἡ ὁποία, διδαγμένη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ φωτισμένη ὡς πρὸς τὴ δική της ἀλήθεια, ἀποφασίζει κάτω ἀπὸ ποικίλες κατα[illegible] — ποὺ καὶ αὐτὲς εἶναι ἀπατηλὲς καὶ παραμένουν ἀκόμα ἀφηρημένες — *νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἑαυτό της* καὶ νὰ θεμελιώσει τὴν ἄλλη της ὕπαρξη, τὴν ἰδιαίτερη, τὴν προσδιορισμένη, στὴ θέση τῆς δικῆς της αὐτοδιείσδυσης, τὴν μὴ ὕπαρξη, τὴν καθολικότητα καὶ τὴν ἀπροσδιοριστικότητα· νὰ ἐπιτρέψει στὴ *φύση* ποὺ κρύβεται μέσα στὸν ἑαυτό της σὰν ἁπλὴ ἀφαίρεση, σὰν ἕνα πράγμα σκέψης, *νὰ βρεῖ ἐλεύθερη διέξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτό* της, δηλαδὴ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀφαίρεση καὶ νὰ ῥίξει μιὰ ματιὰ στὴ φύση, ποὺ ὑπάρχει *ἐλεύθερη* ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση. Ἡ ἀφηρημένη ἰδέα, ποὺ ἄμεσα γίνεται *ἐνόραση*, δὲν εἶναι, ἐντελῶς ἁπλά, τίποτα πε-

---

(¹) Χέγκελ, «Ἐγκυκλοπαιδεία», 3η ἔκδοση, Χαϊδελβέργη, 1830, σελ. 222.
(²) ὅ.π.

ρισσότερο ἀπὸ ἀφηρημένη σκέψη ποὺ ἐγκαταλείπει τὸν ἑαυτό της καὶ ἀποφασίζει ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐνόραση. Αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη μετάβαση ἀπὸ τὴ λογικὴ στὴ φιλοσοφία τῆς σκέψης, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ μετάβαση — τόσο δύσκολο γιὰ τὸν ἀφηρημένο στοχαστὴ νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὴν περιγράφει μὲ τόσο ἀλλόκοτο τρόπο — τῆς ἀφαίρεσης στὴν ἐνόραση. Τὸ μυστικιστικὸ συναίσθημα ποὺ ὁδηγεῖ τὸ φιλόσοφο ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη σκέψη στὴν ἐνόραση, εἶναι ἡ ἀνία, ἡ ἐπιθυμία γιὰ κάποιο περιεχόμενο.

Ὁ ἄνθρωπος ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του εἶναι ἐπίσης ὁ στοχαστὴς ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν οὐσία του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ ἀνθρώπινη οὐσία του. Οἱ σκέψεις του εἶναι κατὰ συνέπεια σταθερὰ φαντάσματα ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ «Λογική» του ὁ Χέγκελ κλείδωσε ὅλα αὐτὰ τὰ φαντάσματα κατανοώντας τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ πρῶτα σὰν ἄρνηση, δηλαδὴ σὰν ἀλλοτριωμένη ἀνθρώπινη σκέψη καὶ μετὰ σὰν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, δηλαδὴ σὰν ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς, σὰν μιὰ πραγματικὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἄρνηση αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια παγιδευμένη στὴν ἀποξένωση, αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἐν μέρει μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν σταθερῶν φαντασμάτων στὴν ἀποξένωσή τους καὶ ἐν μέρει στὴν ἀποτυχία νὰ κινηθεῖ πέρα ἀπὸ τὴ τελικὴ φάση, τὴ φάση τῆς αὐτοαναφορᾶς στὴν ἀλλοτρίωση, ποὺ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῶν φαντασμάτων αὐτῶν.(1) Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀφαίρεση αὐτὴ κα-

(1) Δηλαδὴ ὁ Χέγκελ ἀντικαθιστᾶ τὴν πράξη τῆς ἀφαίρεσης ποὺ περιστρέφεται στὸν ἑαυτό της μ' αὐτὲς τὶς σταθερὲς ἀφαιρέσεις· ἐνεργώντας ἔτσι τοῦ ἀνήκει ἡ τιμή, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅτι ἀποκάλυψε τὴν πηγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀταίριαστων ἐννοιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἀνῆκαν σὲ χωριστοὺς φιλοσόφους, ποὺ τὶς συνδύασε καὶ δημιούργησε σὰν ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τὴν ἐξαντλητικὴ κλίμακα τῆς ἀφαίρεσης μᾶλλον, παρὰ μιᾶς ἰδιαίτερης ἀφαίρεσης. Θὰ δοῦμε ἀργότερα γιατὶ ὁ Χέγκελ διαχωρίζει τὴ σκέψη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Ἀλλὰ εἶναι ἤδη φανερὸ ὅτι ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀνθρώπινος, τότε ἡ ἔκφραση τῆς οὐσιαστικῆς του φύσης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπινη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ σκέψη ἡ ἴδια δὲ θὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ σὰν μιὰ ἔκφραση τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπινο καὶ φυσικὸ ὑποκείμενο μὲ μάτια, αὐτιὰ κλπ., ποὺ ζεῖ στὴν κοινωνία, στὸν κόσμο καὶ στὴ φύση. (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

τανοεῖ τὸν ἑαυτό της καὶ δοκιμάζει μιὰ ἀπεριόριστη ἀνία μὲ τὸν ἑαυτό της, βρίσκουμε στὸν Χέγκελ μιὰ ἐγκατάλειψη τῆς ἀφηρημένης σκέψης ποὺ κινεῖται μόνη μέσα στὴ σκέψη, ποὺ δὲν ἔχει μάτια, δόντια, αὐτιά, ὁτιδήποτε, καὶ μιὰ ἀπόφαση ν' ἀναγνωρίσει τὴ φ ύ σ η σὰν ὕπαρξη καὶ νὰ περάσει στὴν ἐνόραση.

Ἀλλὰ ἡ φ ύ σ η ἐπίσης, παρμένη ἀφηρημένα, γιὰ τὸν ἑαυτό της, καὶ στὸν σταθερό της διαχωρισμὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι τ ί π ο τ α γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ποὺ καταφεύγει στὴν ἐνόραση, ἐνορᾶται τὴ φύση ἀφηρημένα. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ φύση βρίσκοταν κλεισμένη μέσα στὸ στοχαστὴ σὲ μιὰ μορφὴ ποὺ ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸν ἦταν σκεπασμένη μὲ πέπλο μυστηρίου, σὰν μία ἀπόλυτη ἰδέα, ἕνα πράγμα σκέψης, ἔτσι κι αὐτὸ ποὺ ἐπέτρεψε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του δὲν ἦταν παρὰ αὐτὴ ἡ ἀ φ η ρ η μ έ ν η φ ύ σ η, φύση σὰν ἕνα πράγμα σκέψης, ἀλλὰ μὲ τὴ σημασία τώρα ὅτι εἶναι ἡ ἄλλη ὕπαρξη τῆς σκέψης, πραγματική, ἀνοραμάτιστη φύση ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη σκέψη.

Ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ τὴν ἀνθρώπινη ὁρολογία, ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀνακαλύπτει ἀπὸ τὴν ἐνόρασή του στὴ φύση ὅτι οἱ ὀντότητες ποὺ φαντάστηκε ὅτι δημιουργοῦσε ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀφαίρεση, σὲ μιὰ θεία διαλεκτική, σὰν καθαρὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τῆς σκέψης ποὺ ζεῖ καὶ κινεῖται μέσα στὸν ἑαυτό της καὶ ποτὲ δὲν κοιτάζει ἔξω στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἀ φ α ι ρ έ σ ε ι ς φ υ σ ι κ ῶ ν μ ο ρ φ ῶ ν. Ὅλη ἡ φύση τοῦ φαίνεται ὡς ἐπαναλαμβάνει ἀπέναντί του, μὲ μιὰ αἰσθητή, ἐξωτερικὴ μορφή, τὶς ἀφαιρέσεις τῆς λογικῆς. Ἀ ν α λ ύ ε ι τὴ φύση καὶ τῆς ἀφαιρέσεις αὐτὲς ξανά. Ἡ ἐνόρασή του τῆς φύσης κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι παρὰ ἡ πράξη τῆς ἐπιβεβαίωσης ἀπόσπασής του ἀπὸ τὴν ἐνόραση τῆς φύσης, μιὰ συνειδητὴ ἀναπαράσταση τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία παρήγαγε τὴν ἀφαίρεσή του. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ χρόνος ἰσοῦται μὲ τὴν Ἀρνητικότητα ποὺ ἀποδίδεται στὸν ἑαυτό του. (¹) Στὴ φυσικὴ μορφή, ξεπερασμένη κίνηση σὰν ὕλη, ἀντιστοιχεῖ τὸ ξεπερασμένο Γίγνεσθαι σὰν εἶναι. Τὸ φῶς εἶναι ἡ φ υ σ ι κ ὴ μορφὴ τῆς Ἀ ν τ α ν ά κ λ α σ η ς κ α θ α υ τ ῆ ς. Τὸ Σῶμα σὰν Σελήνη καὶ Κομήτης εἶναι ἡ φ υ σ ι κ ὴ μορ-

---

(¹) Χέγκελ., «Ἐγκυκλοπαιδεία», σελ. 225.

φὴ τῆς ἀντίθεσης ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴ Λογική, εἶναι τὸ θετικὸ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἀρνητικὸ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτό του. Ἡ Γῆ εἶναι ὁ φυσικὸς τύπος τοῦ λογικοῦ ἐδάφους σὰν ἀρνητικὴ ἑνότητα τῆς ἀντίθεσης, κτλ.

Ἡ φύση σὰν φύση, δηλαδὴ στὸ βαθμὸ ποὺ αἰσθητὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ μυστικὴ αἴσθηση κρυμμένη μέσα στὸν ἑαυτό της, ἡ φύση ξεπερασμένη καὶ σὲ διάκριση ἀπὸ τὶς ἀφαιρέσεις αὐτὲς εἶναι τίποτα, ἕνα τίποτα ποὺ ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτό του νὰ εἶναι ἕνα τίποτα χωρὶς νόημα, ἢ ἔχει τὸ νόημα μιᾶς ἐξωτερικότητας ποὺ θὰ ξεπεραστεῖ.

> Στὴν πεπερασμένη τελεολογικὴ ἄποψη βρίσκεται ἡ ὀρθὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ φύση δὲν περιέχει τὸν ἀπόλυτο σκοπὸ μέσα στὸν ἑαυτό της. (Χέγκελ, «Λογική», σελ. 225).

Ὁ σκοπός της εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀφαίρεσης.

> Ἡ φύση ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὰν ἡ Ἰδέα στὴ μορφὴ τῆς ἄλλης ὕπαρξης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἰδέα στὴ μορφὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἢ ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἑαυτό της, ἡ φύση δὲν εἶναι μόνο ἡ ἐξωτερικὴ σχέση πρὸς τὴν Ἰδέα αὐτή, ἀλλὰ ἡ ἐξωτερικότητα ἀποτελεῖ τὴ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχει σὰν φύση. (ὅ.π., σελ. 227).

Ἡ ἐξωτερικότητα ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθεῖ σὰν αὐτοεξωτερικευμένη αἰσθαντικότητα προσιτὴ στὸ φῶς καὶ στὸν αἰσθητὸ ἄνθρωπο. Πρέπει νὰ παρθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης, ἑνὸς σφάλματος, μιᾶς ἀδυναμίας, κάτι ποὺ ὄφειλε νὰ μὴν ὑπάρχει. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀληθινὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἰδέα.

Ἡ φύση εἶναι μόνο ἡ μορφὴ τῆς ἄλλης ὑπαρξής της. Καὶ ἀφοῦ ἡ ἀφηρημένη σκέψη εἶναι ἡ οὐσία αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐξωτερικὸ πρὸς τὴν οὐσία εἶναι οὐσιαστικὰ ἁπλῶς κάτι ἐξωτερικό. Ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀναγνωρίζει ταυτόχρονα ὅτι ἡ αἰσθαντικότητα, ἐξωτερικότητα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ σκέψη ποὺ κινεῖται καὶ ζεῖ μέσα στὸν ἑαυτό της, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φύσης. Ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση αὐτὴ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ αὐτὴ ἡ ἐξωτερικότητα τῆς φύσης, ἡ ἀντίθεσή της στὴ σκέψη, εἶναι τὸ ἐλάττωμά της καὶ ὅτι στὸ βαθμὸ ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση εἶναι μιὰ ἐλαττωματικὴ ὕ-

παρξη. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ εἶναι ἐλαττωματικὴ ὄχι μόνο γιὰ μένα, ὄχι μόνο μπροστὰ στὰ μάτια μου, ἀλλὰ μπροστὰ στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό, ἔχει κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της ποὺ τῆς λείπει. Δηλαδή, ἡ οὐσία της εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἴδια. Γιὰ τὸν ἀφηρημένο στοχαστὴ ἡ φύση πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτό της, ἀφοῦ εἶναι ἤδη ἀποδεκτὴ ἀπ' αὐτὸν σὰν μία δυνητικὰ ξεπερασμένη ὕπαρξη.

Γιὰ μᾶς, τὸ πνεῦμα ἔχει τὴ φύση σὰν προϋπόθεσή του, ἀφοῦ εἶναι τῆς φύσης ἡ ἀλήθεια καὶ συνακόλουθα τὸ ἀπόλυτό της πρῶτο. Στὴν ἀλήθεια αὐτὴ ἡ φύση ἔχει ἐξαφανιστεῖ, καὶ τὸ πνεῦμα ὑποχώρησε σὰν Ἰδέα, ἡ Ἰδέα ποὺ κατάκτησε τὴν ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό της, ποὺ τὸ ἀντικείμενό της καθὼς καὶ τὸ ὑποκείμενό της εἶναι ἡ ἔννοια. Αὐτὴ ἡ ταυτότητα εἶναι ἀπόλυτη ἀρνητικότητα, γιατὶ ἐνῶ στὴ φύση ἡ ἔννοια ἔχει τὴν τέλεια ἐξωτερική της ἀντικειμενικότητα, στὴν ταυτότητα αὐτὴ ἡ ἀλλοτρίωσή της ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ ἡ ἔννοια ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἡ ταυτότητα αὐτὴ ὑπάρχει μόνο σὰν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴ φύση. (ὅ.π., σελ. 392) ....

....

Ἡ ἀποκάλυψη, σὰν ἀφηρημένη Ἰδέα, εἶναι ἡ ἀμεσολάβητη μετάβαση πρὸς αὐτὸ ποὺ θὰ καταλήξει νὰ εἶναι ἡ φύση· σὰν ἀποκάλυψη τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι ἐλεύθερο, εἶναι ἡ θεμελίωση τῆς φύσης σὰν δικοῦ του κόσμου· μιὰ θεμελίωση ἡ ὁποία, σὰν ἀντανάκλαση, εἶναι ταυτόχρονα μιὰ προϋπόθεση τοῦ κόσμου σὰν ἀνεξάρτητα ὑπάρχουσα φύση. Ἡ ἀποκάλυψη στὴ σύλληψή της εἶναι ἡ δημιουργία τῆς φύσης σὰν ὕπαρξης τοῦ πνεύματος, ὅπου ἀποκτᾶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλήθειας τῆς ἐλευθερίας του. (ὅ.π., σελ. 393) ....

Τὸ ἀπόλυτο εἶναι τὸ πνεῦμα: αὐτός εἶναι ὁ ὑπέρτατος ὁρισμὸς τοῦ ἀπόλυτου. (ὅ.π., σελ. 393).

Καρλ Μαρξ

Προσφώνηση της Κεντρικής Επιτροπής στην Ένωση των Κομμουνιστών

Η κεντρική Επιτροπή προς την Ένωση

Αδέλφια! Στα δυο χρόνια της επανάστασης του 1848-49 η Ένωση των Κομμουνιστών ανταποκρίθηκε διπλά στη δοκιμασία. Πρώτα, γιατί σ΄ όλα τα μέρη, τα μέλη της πήραν ενεργό μέρος στο κίνημα, γιατί στον τύπο, στα οδοφράγματα και στα πεδία της μάχης στάθηκαν στις πρώτες γραμμές της μόνης αποφασιστικής επαναστατικής τάξης, του προλεταριάτου. Η Ένωση ανταποκρίθηκε ακόμα γιατί η αντίληψή της για το κίνημα, όπως διατυπώθηκε στις εγκυκλίους των Συνεδρίων και της Κεντρικής Επιτροπής του 1847 και στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, αποδείχτηκε η μόνη σωστή αντίληψη, γιατί εκπληρώθηκαν πέρα για πέρα οι προσδοκίες που εκφράστηκανσε κείνα τα ντοκουμέντα, και γιατί η αντίληψη για το σημερινό κοινωνικό καθεστώς, που παλιά προπαγανδιζόταν μονάχα στα κρυφά από την Ένωση, βρίσκεται τώρα στο στόμα των λαών και κηρύσσεται δημόσια στις πλατείες. Ταυτόχρονα χαλαρώθηκε σημαντικά η πριν σφιχτοδεμένη οργάνωση της Ένωσης. Ένα μεγάλος μέρος των μελών, που είχε πάρει άμεσα μέρος στο επαναστατικό κίνημα θεώρησε ότι πέρασε η εποχή των μυστικών εταιριών και ότι φτάνει μονάχα η ανοιχτή δράση. Οι ξεχωριστές περιφέρειες και κοινότητες άφησαν ν΄ ατονήσει και σιγά - σιγά να σβήσει η σύνδεση με την Κεντρική Επιτροπή. Τη στιγμή λοιπόν που στη Γερμανία το δημοκρατικό κόμμα, το κόμμα των μικροαστών, οργανώνονταν ολοένα και περισσότερο, το εργατικό κόμμα έχανε το μόνο στέρεο στήριγμά του, έμενε το πολύ - πολύ οργανωμένο σε ξεχωριστά μέρη για τοπικούς σκοπούς και έπεφτε έτσι μέσα στο γενικό κίνημα ολότελα κάτω από την κυριαρχία και την καθοδήγηση των μικροαστών δημοκρατών. Πρέπει να δοθεί τέλος σ΄ αυτή την κατάσταση, πρέπει ν΄ αποκατασταθεί η ανεξαρτησία των εργατών. Η Κεντρική Επιτροπή αντιλήφθηκε αυτή την ανάγκη και γι΄ αυτό, το χειμώνα κιόλας του 1848-49, έστειλε στη Γερμανία έναν επίτροπο, το Γιόζεφ Μολ, για την αναδιοργάνωση της Ένωσης. Η αποστολή του Μολ, ωστόσο, έμεινε χωρίς μόνιμο αποτέλεσμα, εν μέρει γιατί οι γερμανοί εργάτες δεν είχαν τότε ακόμα συγκεντρώσει αρκετή πείρα και εν μέρει γιατί η εξέγερση του περασμένου Μάη διέκοψε την αποστολή αυτή. Ο ίδιος ο Μολ πήρε το ντουφέκι, κατατάχθηκε στο στρατό του Μπάντεν - Παλατινάτου κι έπεσε στις 19 του Ιούλη στη μάχη του Μουργκ. Η Ένωση έχασε στο πρόσωπό του ένα από τα πιο παλιά, τα πιο δραστήρια και τα πιο έμπιστα μέλη της, που έδρασε σ΄ όλα τα συνέδρια και τις Κεντρικές Επιτροπές και που παλιότερα ακόμα είχε εκπληρώσει μ΄ επιτυχία μια σειρά από ταξίδια-αποστολές. Ύστερα από την ήττα των επαναστατικών κομμάτων της Γερμανίας και της Γαλλίας τον Ιούλη του 1849 συγκεντρώθηκαν ξανά στο Λονδίνο σχεδόν όλα τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, συμπληρώθηκαν με νέες επαναστατικές δυνάμεις κι άρχισαν με ανανεωμένο ζήλο την αναδιοργάνωση της Ένωσης.

Η αναδιοργάνωση μπορεί να γίνει μονάχα με έναν επίτροπο και η Κεντρική Επιτροπή θεωρεί εξαιρετικά σπουδαίο ζήτημα ν΄ αναχωρήσει ο επίτροπος ακριβώς αυτή τη στιγμή που έρχεται μια νέα επανάσταση όπου το εργατικό κόμμα πρέπει να εμφανιστεί όσο το δυνατό πιο ομόφωνο, όσο το δυνατό πιο αυτοτελές, αν δεν θέλει ξανά να το εκμεταλλευτεί η αστική τάξη και να το σύρει από πίσω της. Από το 1848 κιόλας, αδέλφια, σας είπαμε ότι οι γερμανοί φιλελεύθεροι αστοί θάρχονταν σε λίγο στην εξουσία και ότι τη νεοκαταχτημένη εξουσία τους θα την έστρεφαν αμέσως ενάντια στους εργάτες. Είδατε πως εκπληρώθηκε αυτό. Πραγματικά ήταν οι αστοί, που ύστερα από το κίνημα του Μάρτη του 1848, κατέλαβαν αμέσως την κρατική εξουσία και χρησιμοποίησαν αυτή την εξουσία για ν΄ απωθήσουν αμέσως τους εργάτες, τους συμμάχους τους στον αγώνα, πίσω στην προηγούμενη κατάσταση καταπίεσης. Αν και η αστική τάξη δε μπορούσε να το πετύχει αυτό, χωρίς νάχει συνδεθεί με το φεουδαρχικό κόμμα που είχε παραμεριστεί το Μάρτη κι ακόμα χωρίς τελικά νάχει παραχωρήσει ξανά στο φεουδαρχικό αυτό απολυταρχικό κόμμα την εξουσία, ωστόσο εξασφάλισε για τον εαυτό της όρους που, χάρη στις οικονομικές δυσκολίες της κυβέρνησης, θα της παράδιναν την εξουσία μόνιμα και θα εξασφάλιζαν όλα της τα συμφέροντα, στην περίπτωση που θα μπορούσε από τώρα κιόλας το επαναστατικό κίνημα ν΄

ακολουθήσει μια λεγόμενη ειρηνική εξέλιξη. Η αστική τάξη, για να εξασφαλίσει την κυριαρχία της, δε θα χρειαζόταν καν να γίνει μισητή με τη χρησιμοποίηση μέτρων βίας ενάντια στο λαό, γιατί όλα αυτά τα μέτρα βίας τα έχει πάρει κιόλας η φεουδαρχική αντεπανάσταση. Η εξέλιξη όμως δε θ΄ ακολουθήσει αυτή την ειρηνική πορεία. Αντίθετα, έρχεται η επανάσταση που θα την επιταχύνει, η επανάσταση που είτε θα προκληθεί από μια ανεξάρτητη εξέγερση του γαλλικού προλεταριάτου,, είτε από την εισβολή της Ιερής Συμμαχίας στην επαναστατική Βαβέλ[1].

Και το ρόλο που έπαιξαν απέναντι στο λαό οι Γερμανοί φιλελεύθεροι αστοί το 1848, αυτό τον τόσο προδοτικό ρόλο, θα τον αναλάβουν στην επερχόμενη επανάσταση οι δημοκράτες μικροαστοί, που σήμερα παίρνουν στην αντιπολίτευση την ίδια θέση που έπαιρναν οι φιλελεύθεροι αστοί πριν από το 1848. Αυτό το κόμμα, το δημοκρατικό, που είναι πολύ πιο επικίνδυνο στους εργάτες από το προηγούμενο, το φιλελεύθερο κόμμα, αποτελείται από τα τρία στοιχεία:

1. Από τα προοδευτικά τμήματα της μεγάλης αστικής τάξης, που βάζουν για σκοπό το άμεσο ολοκληρωτικό γκρέμισμα της φεουδαρχίας και της απολυταρχίας. Η ομάδα αυτή εκπροσωπείται από τους πρώην βερολινέζους συμβιβαστές, από τους αρνητές των φόρων.

2. Από τους δημοκράτες - συνταγματικούς μικροαστούς, που ο κύριος τους σκοπός στο ως τα τώρα κίνημα ήταν η αποκατάσταση ενός λίγο-πολύ δημοκρατικού ομοσπονδιακού κράτους όπως το επιδίωκαν οι εκπρόσωποί τους, οι αριστεροί της Συνέλευσης της Φρανκφούρτης και αργότερα η βουλή της Στουτγάρδης και αυτοί οι ίδιοι στην εκστρατεία για το σύνταγμα του Ράϊχ.

3. Από τους ρεπουμπλικάνους μικροαστούς, που το ιδεώδες τους είναι μια γερμανική ομόσπονδη δημοκρατία του είδους της Ελβετίας, και που ονομάζουν σήμερα τον εαυτό τους κόκκινο και σοσιαλδημοκράτη, γιατί τρέφουν τον ευσεβή πόθο να καταργήσουν την πίεση του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στο μικρό του μεγάλου αστού πάνω στο μικροαστό. ΟΙ εκπρόσωποι αυτής της ομάδας ήταν τα μέλη των δημοκρατικών συνεδρίων και επιτροπών, οι καθοδηγητές των δημοκρατικών συλλόγων, οι συντάχτες των δημοκρατικών εφημερίδων.

Όλες αυτές οι ομάδες, ύστερα από την ήττα τους, ονομάζουν τώρα τον εαυτό τους ρεπουμπλικάνο ή κόκκινο, ακριβώς όπως στη Γαλλία οι ρεπουμπλικάνοι μικροαστοί ονομάζουν τους εαυτούς τους σοσιαλιστές. Οπου βρίσκουν ακόμα ευκαιρία να επιδιώκουν την πραγματοποίηση των σκοπών τους με το συνταγματικό δρόμο, όπως στη Βυρτεμβέργη, στη Βαυαρία κλπ, πιάνονται από την ευκαιρία για να διατηρήσουν τις παλιές τους φράσεις και για ν΄ αποδείξουν με την πράξη, ότι δεν άλλαξαν ούτε στο παραμικρό. Κατά τα άλλα είναι αυτονόητο ότι η αλλαγή του ονόματος αυτού του κόμματος δεν αλλάζει σε τίποτα τη στάση του απέναντι στους εργάτες, μα αποδείχνει μονάχα ότι τώρα το κόμμα αυτό πρέπει ν΄ αντιπαραταχτεί ενάντια στην αστική τάξη που είναι ενωμένη με την απολυταρχία και ότι πρέπει να στηριχτεί στο προλεταριάτο.

Το μικροαστικό-δημοκρατικό κόμμα στη Γερμανία είναι πολύ δυνατό, δεν αγκαλιάζει μονάχα τη μεγάλη πλειοψηφία των αστών κατοίκων των πόλεων, τους μικρούς βιομήχανους εμπόρους και τους βιοτέχνες-μαστόρους, αριθμεί στην ακολουθία του τους αγρότες και το προλεταριάτο της υπαίθρου, εφόσον αυτό το τελευταίο δε βρήκε ακόμα ένα στήριγμα στο αυτοτελές προλεταριάτο των πόλεων. Η σχέση του επαναστατικού εργατικού κόμματος προς τη μικροαστική δημοκρατία είναι αυτή: πάει μαζί της ενάντια στην ομάδα που το επαναστατικό εργατικό κόμμα επιδιώκει την ανατροπή της, αντιτάσσεται στη μικροαστική δημοκρατία σ΄ όλα εκείνα με τα οποία η μικροαστική δημοκρατία θέλει να στεριώσει τη θέση της.

Οι δημοκράτες μικροαστοί που καθόλου δε θέλουν να ανατρέψουν ολόκληρη την κοινωνία προς το συμφέρον των επαναστατών προλετάριων, επιδιώκουν μιαν αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών, έτσι που η κοινωνία που υπάρχει να τους γίνει όσο το δυνατό πιο υποφερτή και βολική. Γι΄ αυτό ζητούν πριν απ΄ όλα τη μείωση των κρατικών εξόδων με τον περιορισμό της γραφειοκρατίας και με τη μετατόπιση των κύριων φόρων στους γαιοχτήμονες και στους αστούς. Ζητούν ακόμα να παραμεριστεί η πίεση του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στο μικρό με τη δημιουργία δημόσιων πιστωτικών ιδρυμάτων και με νόμους ενάντια στην τοκογλυφία, έτσι που να δοθεί σ΄ αυτούς και στους αγρότες η δυνατότητα να παίρνουν με ευνοϊκούς όρους προκαταβολές από το κράτος, αντί από τους καπιταλιστές. Ζητούν ακόμα την εφαρμογή των αστικών σχέσεων ιδιοχτησίας στην ύπαιθρο με την ολοκληρωτική κατάργηση του φεουδαρχισμού. Για να τα εφαρμόσουν όλα αυτά, χρειάζονται μια δημοκρατική, συνταγματική ή ρεπουμπλικάνικη κρατική

συγκρότηση, που θα δίνει την πλειοψηφία σ΄ αυτού και στους συμμάχους τους, τους αγρότες, και ένα δημοκρατικό καταστατικό των δήμων και των κοινοτήτων, που θα δίνει στα χέρια τους τον άμεσο έλεγχο στην κοινοτική ιδιοχτησία και μια σειρά άλλες λειτουργίες που τις εξασκούν σήμερα οι γραφειοκράτες.

Στην κυριαρχία και στη γρήγορη αύξηση του κεφαλαίου πρόκειται ν΄ αντιδράσουν, εν μέρει με τον περιορισμό του κληρονομικού δικαιώματος, εν μέρει με την ανάθεση όσο το δυνατό πιο πολλών εργασιών στο κράτος. Οσο για τους εργάτες είναι πριν απ΄ όλα βέβαιο ότι πρόκειται να παραμείνουν μισθωτοί εργάτες, όπως και πριν, μόνο που οι δημοκράτες μικροαστοί εύχονται στους εργάτες καλύτερο μισθό και μια πιο ασφαλισμένη ζωή και ελπίζουν να το πετύχουν αυτό με τη μερική απασχόλησή τους από το κράτος και με μέτρα φιλανθρωπίας, με δυο λόγια ελπίζουν να εξαγοράσουν τους εργάτες με λίγο-πολύ σκεπασμένες ελεημοσύνες και να σπάσουν την επαναστατική τους δύναμη κάνοντας προσωρινά υποφερτή την κατάστασή τους. Τις διεκδικήσεις της μικροαστικής δημοκρατίας, που συνοψίζονται εδώ, δεν τις εκπροσωπούν ταυτόχρονα όλες οι ομάδες της και μονάχα σ΄ ένα πολύ μικρό κύκλο ανθρώπων προβάλλονται συνολικά σαν καθορισμένος σκοπός. Όσο πιο μπροστά πάνε μερικοί άνθρωποι ή ομάδες ανθρώπων, τόσο μεγαλύτερο αριθμό από τις διεκδικήσεις αυτές θα υιοθετούν, και οι λίγοι που βλέπουν το πρόγραμμά τους σ΄ αυτά που αναφέραμε θα πίστευαν ότι διεκδίκησαν έτσι το ανώτατο που μπορεί να ζητήσει κανείς από την επανάσταση. Οι διεκδικήσεις αυτές όμως σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να είναι αρκετές για το κόμμα του προλεταριάτου. Ενώ οι δημοκράτες μικροαστοί θέλουν ν΄ αποτελειώσουν την επανάσταση όσο το δυνατό πιο γρήγορα και με την πραγματοποίηση το πολύ - πολύ των παραπάνω διεκδικήσεων, συμφέρον δικό μας και καθήκον δικό μας είναι **να κάνουμε την επανάσταση διαρκή,** ώσπου όλες οι λίγο - πολύ ιδιοχτήτριες τάξεις νάχουν απωθηθεί από την εξουσία, ώσπου νάχει καταχτηθεί η κρατική εξουσία από το προλεταριάτο, κι ώσπου η συνένωση των προλετάριων, **όχι μονάχα σε μια χώρα, αλλά σ΄ όλες τις κυρίαρχες χώρες του κόσμου,** να έχει προχωρήσει τόσο, που νάχει σταματήσει ο συναγωνισμός ανάμεσα στους προλετάριους αυτών των χωρών και ώσπου να συγκεντρωθούν στα χέρια των προλετάριων τουλάχιστον οι αποφασιστικές παραγωγικές δυνάμεις. Εμείς δε μπορεί ν΄ αποβλέπουμε στην αλλαγή της ατομικής ιδιοχτησίας, αλλά μονάχα στην εκμηδένισή της, δεν μπορεί ν΄ αποβλέπουμε στην απόκρυψη των ταξικών αντιθέσεων, μα στην κατάργηση των τάξεων, δε μπορεί ν΄ αποβλέπουμε στην καλυτέρευση της σημερινής κοινωνίας, μα στην ίδρυση μιας νέας κοινωνίας. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η μικροαστική δημοκρατία στην παραπέρα εξέλιξη της επανάστασης θ΄ αποχτήσει στη Γερμανία για μια στιγμή την επικρατέστερη επιροή. Μπαίνει λοιπόν το ερώτημα, ποια θα είναι η στάση του προλεταριάτου και ειδικά της Ενωσης απέναντί της:

1. Όσο θα συνεχίζονται οι σημερινές συνθήκες όπου καταπιέζονται επίσης και οι μικροαστοί δημοκράτες.

2. Στον επερχόμενο επαναστατικό αγώνα που θα τους σώσει την υπεροχή.

3. Υστερα απ΄ αυτόν τον αγώνα, στο διάστημα της υπεροχής τους πάνω στις τάξεις που ανατράπηκαν και πάνω στο προλεταριάτο.

1. Στη σημερινή στιγμή, οι δημοκράτες μικροαστοί, που καταπιέζονται παντού, κηρύσσουν γενικά στο προλεταριάτο τη συνένωση και τη συμφιλίωση, του προσφέρουν το χέρι και τείνουν προς τη δημιουργία ενός μεγάλου κόμματος της αντιπολίτευσης που θ΄ αγκαλιάζει όλες τις αποχρώσεις στο δημοκρατικό κόμμα, δηλ. τείνουν να μπλέξουν τους εργάτες σε μια κομματική οργάνωση, όπου θα επικρατούν οι γενικές σοσιαλδημοκρατικές φράσεις που πίσω τους κρύβονται τα ιδιαίτερα συμφέροντα των δημοκρατών μικροαστών και όπου, για χατίρι της ποθητής ειρήνης, δε θα επιτρέπεται να προβάλλονται οι ιδιαίτερες διεκδικήσεις του προλεταριάτου. Μια τέτοια συνένωση θα κατέληγε μονάχα προς όφελός τους και θάταν ολότελα σε βάρος του προλεταριάτου. Το προλεταριάτο θα έχανε όλη την αυτοτελή και με κόπο εξαγορασμένη θέση του και θα ξανάπεφτε σε κατάσταση εξαρτήματος της επίσημης αστικής δημοκρατίας. Αυτή η συνένωση λοιπόν πρέπει να αποκρουστεί με τον πιο αποφασιστικό τρόπο. Αντί να ξεπέσουν ξανά τόσο χαμηλά, που να υπηρετούν τους αστούς δημοκράτες σαν κόρο κλακαδόρων, πρέπει οι εργάτες, και πρώτα απ΄ όλα η Ένωση, να επιδιώξουν να δημιουργήσουν, πλάι στους επίσημους δημοκράτες, μιαν ανεξάρτητη μυστική και ανοιχτή οργάνωση του εργατικού κόμματος. Πρέπει ακόμα την κάθε

κοινότητα να τη μετατρέψουν σε κέντρο και πυρήνα εργατικών ενώσεων όπου η θέση και τα συμφέροντα του προλεταριάτου θα συζητιούνται ανεξάρτητα από τις αστικές επιδράσεις. Πόσο λίγο παίρνουν στα σοβαρά οι αστοί δημοκράτες μια συμμαχία, μέσα στην οποία οι προλετάριοι θα στέκονται στο πλάι τους με την ίδια εξουσία και με ίσα δικαιώματα, το δείχνουν λ.χ., οι δημοκράτες του Μπρεσλάου, που στο όργανό τους, τη "Νέα Εφημερίδα του Οντερ"[2] κατατρέχουν με τη μεγαλύτερη λύσσα τους ανεξάρτητα οργανωμένους εργάτες που τους τιτλοφορούν σοσιαλιστές. Για την περίπτωση της πάλης ενάντια σ΄ έναν κοινό αντίπαλο δεν χρειάζεται καμιά ιδιαίτερη συνένωση. Οταν χρειαστεί να καταπολεμηθεί άμεσα ένας τέτοιος αντίπαλος, συμπίπτουν τα συμφέροντα και των δυο κομμάτων για τη στιγμή αυτή, κι όπως γινόταν ως τώρα θ΄ αποκατασταθεί και στο μέλλον αυτή η σύνδεση που είναι υπολογισμένη μονάχα για τη στιγμή αυτή. Είναι αυτονόητο ότι στις μελλοντικές αιματηρές συγκρούσεις, καθώς και μόλις τις προηγούμενες, κυρίως οι εργάτες θα υποχρεωθούν να καταχτήσουν τη νίκη με το θάρρος τους, με την αποφασιστικότητά τους και με την αυτοθυσία τους. Κι όπως γινόταν ως τα τώρα, και στον αγώνα αυτόν οι μικροαστοί σα μάζα θα αφεθούν για όσο μπορεί μεγαλύτερο χρονικό διάστημα δισταχτικά, αναποφάσιστα, παθητικά, για να σφετεριστούν ύστερα, μόλις θάχει κριθεί ο αγώνας, τη νίκη, για να ζητήσουν από τους εργάτες να ησυχάσουν και να γυρίσουν στα σπίτια τους, στη δουλειά τους, για να προλάβουν τις λεγόμενες ακρότητες και για ν΄ αποκλείσουν το προλεταριάτο από τους καρπούς της νίκης. Δεν είναι στο χέρι των εργατών να εμποδίσουν τους μικροαστούς δημοκράτες να το κάνουν αυτό, είναι όμως στο χέρι τους να τους δυσκολέψουν την επικράτηση πάνω στο ένοπλο προλεταριάτο και να τους υπαγορεύσουν τέτοιους όρους, που η κυριαρχία των αστών δημοκρατών να περικλείνει από τα πριν το σπέρμα του αφανισμού της και να διευκολύνει σημαντικά τον παραμερισμό της κυριαρχίας των αστών δημοκρατών από την κυριαρχία του προλεταριάτου.

Οι εργάτες, πριν απ΄ όλα, πρέπει στο διάστημα της σύγκρουσης, κι αμέσως ύστερα από τον αγώνα, να αντιδράσουν όσο το δυνατό περισσότερο στον αστικό κατευνασμό και ν΄ αναγκάσουν τους δημοκράτες να πραγματοποιήσουν τις σημερινές τρομοκρατικές απειλές τους. Πρέπει να δουλέψουν έτσι που να μην κατασταλεί ξανά, αμέσως μετά τη νίκη, ο άμεσος επαναστατικός αναβρασμός. Αντίθετα, πρέπει να τον διατηρήσουν όσο το δυνατόν πιο πολύ. Όχι μόνο δεν πρέπει ν΄ αντιδράσουν στις λεγόμενες ακρότητες, στα παραδείγματα της λαϊκής εκδίκησης ενάντια σε μισητά πρόσωπα ή δημόσια κτίρια, με τα οποία συνδέονται μόνο μισητές αναμνήσεις, όχι μόνο πρέπει ν΄ ανέχονται αυτά τα παραδείγματα, μα πρέπει να πάρουν οι ίδιοι στα χέρια τους την καθοδήγησή τους

Στο διάστημα του αγώνα και ύστερα απ΄ τον αγώνα πρέπει οι εργάτες, πλάι στις διεκδικήσεις των αστών δημοκρατών, να θέτουν σε κάθε ευκαιρία τις δικές τους διεκδικήσεις. Πρέπει να ζητήσουν εγγυήσεις για τους εργάτες, μόλις οι δημοκράτες αστοί ετοιμάζονται να πάρουν την κυβέρνηση στα χέρια τους. Πρέπει εν ανάγκη να αποσπάσουν με τη βία αυτές τις εγγυήσεις και γενικά να φροντίσουν ν΄ αναλάβουν οι νέοι κυβερνήτες την υποχρέωση να κάνουν όλες τις δυνατές παραχωρήσεις και υποσχέσεις, πράγμα που αποτελεί το πιό σίγουρο μέσο για να τους εκθέσουν. Γενικά, πρέπει με κάθε τρόπο να συγκρατήσουν όσο μπορούν τη μέθη της νίκης και τον ενθουσιασμό για τη νέα κατάσταση που σημειώνεται ύστερα από κάθε νικηφόρο αγώνα των πεζοδρομίων, με την ήρεμη και ψύχραιμη αντίληψη της κατάστασης και με την απροκάλυπτη δυσπιστία απέναντι στη νέα κυβέρνηση. Πρέπει, πλάι στις νέες επίσημες κυβερνήσεις, να εγκαθιστούν ταυτόχρονα δικές τους επαναστατικές εργατικές κυβερνήσεις, είτε με τη μορφή κοινοτικών διοικήσεων, κοινοτικών συμβουλίων, είτε με τη μορφή εργατικών λεσχών ή εργατικών επιτροπών, έτσι που οι αστικές δημοκρατικές κυβερνήσεις να χάσουν αμέσως όχι μονάχα το στήριγμά τους στους εργάτες, μα να αισθάνονται απ΄ τα πριν ακόμα ότι παρακολουθούνται και απειλούνται από εξουσίες που πίσω τους στέκεται όλη η μάζα των εργατών. Με μια λέξη: από την πρώτη στιγμή της νίκης, πρέπει η δυσπιστία τους να κατευθύνεται όχι πια ενάντια στο ως τα τώρα αντιδραστικό κόμμα, αλλά ενάντια στους ως τότε συμμάχους τους, ενάντια στο κόμμα που θέλει να εκμεταλλευθεί μονάχο του την κοινή νίκη.

2. Για να μπορέσουν όμως οι εργάτες να αντιταχθούν δραστήρια κι απειλητικά στο κόμμα

αυτό, που η προδοσία του σε βάρος των εργατών θ΄ αρχίσει από την πρώτη ώρα της νίκης, πρέπει να είναι οπλισμένοι και οργανωμένοι. Ο εξοπλισμός ολόκληρου του προλεταριάτου με τουφέκια, με καραμπίνες, με κανόνια και πυρομαχικά πρέπει να πραγματοποιηθεί αμέσως, πρέπει να αντιδράσουμε στο ξαναζωντάνεμα της παλιάς αστικής πολιτοφυλακής που στρεφόταν ενάντια στους εργάτες. Εκεί όμως όπου δεν θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί αυτό, πρέπει οι εργάτες να προσπαθήσουν να οργανωθούν ανεξάρτητα σαν προλεταριακή φρουρά, με αρχηγούς εκλεγμένους απ΄ τους ίδιους και με δικά τους, από τους ίδιους εκλεγμένα επιτελεία, και να μπουν κάτω από τις διαταγές όχι της κρατικής εξουσίας, αλλά των επαναστατικών δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων που θάχουν επιβάλει οι εργάτες. Εκεί όπου θ΄απασχολούνται εργάτες για λογαριασμό του κράτους, πρέπει να επιβάλλουν τον εξοπλισμό τους και την οργάνωσή τους σε ένα ιδιαίτερο σώμα με αρχηγούς εκλεγμένους από τους ίδιους ή σαν τμήμα της προλεταριακής φρουράς. Τα όπλα και τα πυρομαχικά δεν πρέπει με κανένα πρόσχημα να παραδοθούν και στην ανάγκη κάθε προσπάθεια αφοπλισμού θα πρέπει να ματαιωθεί με τη βία. Εκμηδένιση της επιρροής των αστών δημοκρατών στους εργάτες, άμεση, ανεξάρτητη και ένοπλη οργάνωση των εργατών και επιβολή τέτοιων όρων που να δυσκολεύουν και να εκθέτουν όσο μπορεί πιο πολύ την προσωρινή αναπόφευκτη κυριαρχία της αστικής δημοκρατίας, αυτά είναι τα κύρια σημεία, που θα πρέπει νάχει υπόψη του το προλεταριάτο και επομένως και η Ένωση στο διάστημα της επερχόμενης εξέγερσης και ύστερα απ΄ αυτήν.

3. Μόλις θάχουν κάπως στερεωθεί οι νέες κυβερνήσεις, θ΄ αρχίσουν αμέσως τον αγώνα τους ενάντια στους εργάτες. Για να μπορέσουμε εδώ να αντιμετωπίσουμε γερά τους δημοκράτες μικροαστούς, χρειάζεται πριν απ΄ όλα οι εργάτες να είναι οργανωμένοι και συγκεντρωμένοι σε λέσχες. Ύστερα από την ανατροπή αυτών των κυβερνήσεων και μόλις αυτό γίνει οπωσδήποτε δυνατό, η Κεντρική Επιτροπή θα πάει στη Γερμανία, θα συγκαλέσει αμέσως ένα συνέδριο και θα υποβάλει σ΄ αυτό τις απαραίτητες προτάσεις για τη συγκέντρωση των εργατικών λεσχών κάτω από μια διεύθυνση που θάναι εγκατεστημένη στην κύρια έδρα του κινήματος. Η γρήγορη οργάνωση, τουλάχιστον μιας επαρχιακής σύνδεσης των εργατικών λεσχών, αποτελεί έναν από τους πιο σπουδαίους παράγοντες για το δυνάμωμα και την εξέλιξη του εργατικού κόμματος. Η άμεση συνέπεια της ανατροπής των σημερινών κυβερνήσεων θα είναι η εκλογή μιας εθνικής αντιπροσωπείας. Το προλεταριάτο πρέπει εδώ να φροντίσει:

I. Με κανένα πρόσχημα και με κανενός είδους μηχανορραφίες των τοπικών αρχών και των κυβερνητικών επιτρόπων να μην αποκλειστεί από τις εκλογές ένας αριθμός από εργάτες.

II. Να μπουν παντού, πλάι στους αστούς δημοκράτες υποψηφίους, εργάτες υποψήφιοι, που θα πρέπει, όσο αυτό είναι δυνατό, να προέρχονται από μέλη της Ενωσης και που η εκλογή τους θα πρέπει να επιδιωχθεί με όλα τα δυνατά μέσα. Ακόμα και κει όπου δεν υπάρχει καμιά προοπτική για την εκλογή τους, πρέπει οι εργάτες να εκθέσουν τους υποψηφίους τους, για να διατηρήσουν την αυτοτέλειά τους, για να μετρήσουν τις δυνάμεις τους, για να παρουσιάσουν στο κοινό την επαναστατική τους θέση και τις κομματικές τους απόψεις. Εδώ δεν πρέπει να γελαστούν από τα λόγια των δημοκρατών, ότι λ.χ. διασπούν έτσι το δημοκρατικό κίνημα και προσφέρουν στην αντίδραση την ευκαιρία να νικήσει. Όλα αυτά τα λόγια επιδιώκουν τελικά ένα πράγμα, να εξαπατήσουν το προλεταριάτο. Η πρόοδος που θα πραγματοποιήσει το προλεταριακό κόμμα με μια τέτοια ανεξάρτητη εμφάνιση θα είναι απέραντα πιο σπουδαία από τη ζημιά που θα μπορούσε να προκαλέσει η παρουσία στην αντιπροσωπεία μερικών αντιδραστικών. Αν από την αρχή η δημοκρατία εκδηλωθεί αποφασιστικά και τρομοκρατικά ενάντια στην αντίδραση, τότε η επιρροή της αντίδρασης στις εκλογές θάχει απ΄ τα πριν κιόλας εκμηδενιστεί.

Το πρώτο σημείο στο οποίο οι αστοί δημοκράτες θάρθουν σε σύγκρουση με τους εργάτες θα είναι η κατάργηση της φεουδαρχίας. Όπως στην πρώτη Γαλλική Επανάσταση, οι μικροαστοί θα δώσουν τις φεουδαρχικές γαίες σαν ελεύθερη ιδιοχτησία στους αγρότες, δηλαδή θα αφήσουν να υπάρχει το αγροτικό προλεταριάτο και θα θελήσουν να σχηματίσουν μια μικροαστική αγροτική τάξη που θα διαγράψει τον ίδιο κύκλο της φτώχευσης και της καταχρέωσης, μέσα στον οποίο κινείται σήμερα ακόμα ο Γάλλος αγρότης.

Οι εργάτες πρέπει ν΄ αντιταχθούν σ΄ αυτό το σχέδιο για το συμφέρον του αγροτικού προλεταριάτου και για το δικό τους συμφέρον. Πρέπει να ζητήσουν η κατασχεμένη φεουδαρχική

ιδιοχτησία να παραμείνει περιουσία του κράτους και να χρησιμοποιηθεί για εργατικούς αποικισμούς που το οργανωμένο αγροτικό προλεταριάτο θα τους καλλιεργεί με όλα τα πλεονεκτήματα της μεγάλης γεωργίας. Έτσι, μέσα στις κλονιζόμενες αστικές σχέσεις ιδιοκτησίας η αρχή της κοινής ιδιοκτησίας θα αποκτήσει μια γερή βάση. Όπως οι δημοκράτες συνδέονται με τους αγρότες έτσι πρέπει και οι εργάτες να συνδεθούν με το αγροτικό προλεταριάτο. Ακόμα, οι δημοκράτες, είτε θα επιδιώξουν απευθείας την ομοσπονδιακή δημοκρατία, είτε, αν δεν μπορούν να αποφύγουν τη μια και αδιαίρετη δημοκρατία, θα προσπαθήσουν να παραλύσουν την κεντρική κυβέρνηση με όσο το δυνατό μεγαλύτερη αυτοτέλεια και ανεξαρτησία των κοινοτήτων και των επαρχιών. Οι εργάτες, μπρος σ΄ αυτό το σχέδιο πρέπει να επιδιώξουν όχι μονάχα μια και αδιαίρετη Γερμανική δημοκρατία, μα και μέσα σ΄ αυτήν πρέπει να επιδιώξουν την αποφασιστική συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των κρατικών αρχών. Δεν πρέπει να παραπλανηθούν από τη φλυαρία για ελευθερία των κοινοτήτων, για αυτοδιοίκηση κλπ. Σε μια χώρα σαν τη Γερμανία, όπου μένουν ακόμα για να παραμεριστούν τόσο πολλά υπολείμματα του Μεσαίωνα, όπου πρέπει να σπάσει τόση πολλή τοπική κι επαρχιακή ιδιοτροπία, δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να γίνει ανεκτό το κάθε χωριό ή κάθε πόλη ή κάθε επαρχία να βάζει και από ένα νέο εμπόδιο στο δρόμο της επαναστατικής δράσης, που σ΄ όλη της τη δύναμη μπορεί να ξεκινά μονάχα από το κέντρο. Δεν μπορεί να γίνει ανεκτό να επαναληφθεί η σημερινή κατάσταση, όπου οι Γερμανοί είναι υποχρεωμένοι για μια και την αυτή πρόοδο να χτυπιούνται χωριστά σε κάθε πόλη, σε κάθε επαρχία. Λιγότερο απ΄ όλα μπορεί να γίνει ανεκτή η διαιώνιση, με το λεγόμενο ελεύθερο καθεστώς των κοινοτήτων, μιας μορφής ιδιοκτησίας, της κοινοτικής ιδιοκτησίας, που βρίσκεται ακόμα πιο πίσω κι από τη σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία και που παντού διαλύεται αναγκαστικά μέσα σ΄ αυτή. Δεν μπορεί να γίνει ανεκτή η διαιώνιση της κοινοτικής ιδιοκτησίας και οι διχόνοιες ανάμεσα σε φτωχές και πλούσιες κοινότητες που προκαλούνται απ΄ αυτήν, καθώς και η διαιώνιση της κοινοτικής ιθαγένειας που υπάρχει πλάι στην κρατική ιθαγένεια και που έχει οχληρές συνέπειες σε βάρος των εργατών. Όπως στη Γαλλία του 1793, το καθήκον του πραγματικού επαναστατικού κόμματος στη Γερμανία είναι σήμερα η πραγματοποίηση της πιο αυστηρής συγκέντρωσης[3].

Είδαμε ότι στο κείμενο που θ΄ ακολουθήσει άμεσα, θάρθουν οι δημοκράτες στην εξουσία, ότι θα υποχρεωθούν να προτείνουν λίγο-πολύ σοσιαλιστικά μέτρα. Θα ρωτήσει κανείς: τί μέτρα θα αντιπροτείνουν οι εργάτες; Οι εργάτες φυσικά δεν μπορούν στην αρχή ακόμα του κινήματος να προτείνουν άμεσα κομμουνιστικά μέτρα. Μπορούν όμως:

1. Να εξαναγκάσουν τους δημοκράτες να επέμβουν από πολλές πλευρές στο ίσαμε τότε κοινωνικό καθεστώς, να διαταράξουν την κανονική του πορεία και να εκτεθούν μόνοι τους. Μπορούν να τους εξαναγκάσουν επίσης να συγκεντρώσουν στα χέρια του κράτους όσο το δυνατόν περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις, μέσα μεταφοράς, εργοστάσια, σιδηροδρόμους κλπ.

2. Πρέπει να εξωθούν ως το έπακρο τις προτάσεις των δημοκρατών, που οπωσδήποτε δεν θα εκδηλωθούν επαναστατικά, αλλά ρεφορμιστικά και να τις μετατρέψουν σε άμεσες επιθέσεις ενάντια στην ατομική ιδιοκτησία. Έτσι λογουχάρη αν οι μικροαστοί προτείνουν να εξαγοραστούν οι σιδηρόδρομοι και τα εργοστάσια, τότε οι εργάτες πρέπει να απαιτήσουν αυτοί οι σιδηρόδρομοι και τα εργοστάσια να κατασχεθούν απλούστατα από το κράτος, χωρίς να δοθεί καμιά αποζημίωση στους ιδιοκτήτες αντιδραστικούς. Αν οι δημοκράτες προτείνουν αναλογική φορολογία, οι εργάτες θα ζητήσουν προοδευτική. Κι αν ακόμα οι δημοκράτες προτείνουν μέτρια προοδευτική φορολογία, τότε οι εργάτες θα επιμείνουν σε μια φορολογία που τα ποσοστά της θα ανεβαίνουν τόσο γρήγορα, που το μεγάλο κεφάλαιο θα καταστραφεί μ΄ αυτήν. Αν οι δημοκράτες ζητούν τη ρύθμιση των κρατικών χρεών, τότε οι εργάτες θα ζητούν να κηρυχτεί το κράτος σε κατάσταση χρεοκοπίας. ΟΙ διεκδικήσεις των εργατών θα πρέπει λοιπόν παντού να προσαρμοστούν σύμφωνα με τις παραχωρήσεις και τα μέτρα των δημοκρατών.

Αν οι Γερμανοί εργάτες δεν μπορούν να κυριαρχήσουν και να επιβάλουν τα ταξικά τους συμφέροντα, χωρίς να περάσουν από μια μακρόχρονη επαναστατική εξέλιξη, έχουν ωστόσο τούτη τη φορά τη βεβαιότητα ότι η πρώτη πράξη αυτού του μελλούμενου επαναστατικού δράματος συμπίπτει με την άμεση νίκη της δικής τους τάξης στη Γαλλία και έτσι θα επιταχυνθεί πολύ.

Μα οι ίδιοι θα συντελέσουν περισσότερο απ΄ όλα στην τελική νίκη τους, όταν

ξεκαθαρίσουν στον εαυτό τους τα ταξικά τους συμφέροντα, όταν πάρουν την αυτοτελή κομματική τους θέση όσο μπορεί πιο γρήγορα, όταν δεν παρασυρθούν ούτε στιγμή από τα υποκριτικά λόγια των δημοκρατών μικροαστών και όταν δεν ξεφύγουν από το δρόμο της ανεξάρτητης οργάνωσης του κόμματος του προλεταριάτου. Η πολεμική τους κραυγή πρέπει να είναι: ΔΙΑΡΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.

Λονδίνο, Μάρτης του 1850.

1 σ.. σ. Με την έκφραση "επαναστατική Βαβέλ" εννοούσαν το Παρίσι, που από τον καιρό της γαλλικής αστικής επανάστασης στα τέλη του 18ου αιώνα θεωρούνταν εστία της επανάστασης.

2 Εφημερίδα που έβγαινε στο Μπρέσλαου στα 1849-1855.

3 [Παρατήρηση του Ενγκελς στην έκδοση του 1885] Πρέπει σήμερα να υπενθυμίσουμε ότι το εδάφιο αυτό στηρίζεται πάνω σε μια παρεξήγηση. Τότε - χάρη στους βοναπαρτικούς και φιλελεύθερους πλαστογράφους της Ιστορίας - θεωρούσαν βέβαιο ότι η Γαλλική συγκεντρωμένη διοικητική μηχανή είχε εισαχθεί από την μεγάλη επανάσταση και ότι μάλιστα την χρησιμοποίησε η Συμβατική σαν απαραίτητο και αποφασιστικό όπλο για την κατανίκηση της βασιλικής και ομοσπονδιακής αντίδρασης και του εξωτερικού εχθρού. Σήμερα όμως είναι γνωστό γεγονός ότι σ΄ όλη τη διάρκεια της Επανάστασης ως τις 18 Μπρυμαίρ, στη διοίκηση των νομών, των διαμερισμάτων και των κοινοτήτων υπήρχαν αρχές εκλεγμένες από τους διοικούμενους, που δρούσαν απόλυτα ελεύθερα μέσα στα πλαίσια των γενικών κρατικών νόμων. Είναι γνωστό ότι αυτή η επαρχιακή και τοπική αυτοδιοίκηση, που είναι όμοια με την Αμερικάνικη, έγινε ίσα-ίσα ο πιο ισχυρός μοχλός της επανάστασης και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που ο Ναπολέων αμέσως ύστερα από το πραξικόπημα του της 18ης Μπρυμαίρ βιάστηκε να την αντικαταστήσει με το καθεστώς των νομών, που υπάρχει ακόμα, και που ήταν επομένως από την αρχή καθαρά όργανο της αντίδρασης. Οσο λίγο όμως η τοπική και επαρχιακή αυτοδιοίκηση αντιφάσκει στην πολιτική και εθνική συγκέντρωση, άλλο τόσο πιο λίγο συνδέεται αναγκαστικά με το στενοκέφαλο καντονικό ή κοινοτικό εγωισμό που τον συναντάμε τόσο αηδιαστικό στην Ελβετία και που όλοι οι Νοτιογερμανοί ομοσπονδιακοί ρεπουμπλικάνοι θέλαν να τον καθιερώσουν το 1849 σαν κανόνα στη Γερμανία.

Καρλ Μαρξ

Τι είναι η Διεθνής[1]

Ερώτηση: *Ο κόσμος, όπως φαίνεται, έχει άσχημη εικόνα για το τι είναι η Διεθνής. Τρέφουν προς αυτήν ένα ισχυρό μίσος, αλλά τους είναι δύσκολο να καταφέρουν να εξηγήσουν τι ακριβώς μισούν. Ορισμένοι άνθρωποι, που θεωρούν ότι κατάφεραν να εισχωρήσουν βαθύτερα στο μυστικό της Διεθνούς, ισχυρίζονται ότι πρόκειται για ένα είδος Ιανού, μ' ένα ειλικρινές και καλοσυνάτο χαμόγελο του εργάτη στο ένα πρόσωπο και με το προσωπείο του κακούργου - συνωμότη στο άλλο. Ζήτησα από τον Μαρξ να ρίξει φως στο μυστικό...*

Κ. Μαρξ: Εδώ δεν υπάρχει κάποιο μυστικό, καλέ μου κύριε, παρά μόνο το μυστικό της βλακείας των ανθρώπων,οι οποίοι πεισματικά παραγνωρίζουν το γεγονός ότι η Ένωση μας δρα ανοιχτά και οι σχετικοί απολογισμοί για τη δράση του τυπώνονται για όλους, όσους θέλουν να τις διαβάσουν. Μπορείτε να αγοράστε το Καταστατικό μας με λίγες πένες. Με μια λίρα μπορείτε να έχετε μπροσούρες, από τις οποίες θα μάθετε σχεδόν τα πάντα για μας, ό,τι κι εμείς οι ίδιοι γνωρίζουμε.

Ερώτηση: *«Το σχεδόν» αυτό είναι πολύ πιθανό, αλλά μήπως το πιο σημαντικό που δε θα μάθω, βρίσκεται σ' αυτό; Θα είμαι εντελώς ειλικρινής μαζί σας και θα θέσω το ζήτημα έτσι, όπως φαίνεται σ' έναν άσχετο παρατηρητή: δε μαρτυρά αυτή η γενική κακόβουλη στάση προς την οργάνωσή σας κάτι περισσότερο απ' ό,τι το μίσος της αστοιχείωτης μάζας; Και θα μου επιτρέψετε να σας ρωτήσω μια ακόμη φορά, άσχετα από αυτά που ήδη είπατε: τι είναι η Διεθνής;*

Κ. Μαρξ: Είναι αρκετό να ρίξετε μια ματιά στους ανθρώπους, από τους οποίους αποτελείται, στους εργάτες.

Ερώτηση: *Ναι, αλλά ο στρατιώτης δεν είναι πάντοτε αντιπροσωπευτικός για την κυβέρνηση, η οποία τον διοικεί. Εγώ γνωρίζω ορισμένα από τα μέλη σας και μπορώ να πω πως δεν είναι από κείνη την πάστα από την οποία βγαίνουν οι συνωμότες. Πολύ περισσότερο που το μυστικό, το οποίο είναι γνωστό σε ένα εκατομμύριο ανθρώπους, δεν είναι μυστικό. Τι γίνεται όμως αν αυτοί οι άνθρωποι είναι απλώς εργαλεία στα χέρια κάποιας τολμηρής, και θα μου επιτρέψετε να προσθέσω, όχι τόσο ξεκάθαρης στα μέσα, παρέας;*

Κ. Μαρξ: Τίποτα δεν αποδεικνύει ότι είναι έτσι.

Ερώτηση: *Κι η τελευταία εξέγερση στο Παρίσι;*

Κ. Μαρξ: Καταρχήν θα σας παρακαλέσω να μου αποδείξετε ότι εδώ υπήρχε κάποια συνωμοσία πως ό,τι συνέβηκε δεν ήταν ένα νομοτελειακό αποτέλεσμα των καταστάσεων που διαμορφώθηκαν. Κι αν ξεκινήσουμε από την ύπαρξη συνωμοσίας, τι είναι αυτό που αποδεικνύει ότι σ' αυτήν πήρε μέρος η Διεθνής Ενωση;

Ερώτηση: *Μα η ύπαρξη πλήθους μελών της Ενωσης στα όργανα της Κομμούνας.*

Κ. Μαρξ: Σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν επίσης συνωμοσία των φραγκομασόνων, αφού η ατομική συμμετοχή τους στη δραστηριότητα της Κομμούνας δεν ήταν καθόλου μικρή. Εγώ μάλιστα δε θα εκπλησσόμουν καθόλου αν ο πάπας ανακοίνωνε πως η όλη εξέγερση ήταν στα χέρια των φραγκομασόνων. Προσπαθήστε να βρείτε άλλη ερμηνεία. Η εξέγερση στο Παρίσι πραγματοποιήθηκε από τους εργάτες του Παρισιού. Οι πιο ικανοί εργάτες αναπόφευκτα θα έπρεπε να γίνουν ηγέτες και οργανωτές, αλλά οι πιο ικανοί εργάτες είναι την ίδια στιγμή μέλη της Διεθνούς Ενωσης. Ομως η Ενωση, ως τέτοια, δεν μπορεί να είναι υπεύθυνη για τη δράση τους.

Ερώτηση: *Ο κόσμος όμως τα βλέπει διαφορετικά. Ανθρωποι κάνουν λόγο για μυστικές οδηγίες από το Λονδίνο και ακόμη και για χρηματική υποστήριξη. Μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο ανοιχτός χαρακτήρας της δραστηριότητας της Ενωσης, την οποία εσείς επικαλείστε, αποκλείει τη δυνατότητα κάθε μυστικής επικοινωνίας;*

Κ. Μαρξ: Εμφανίστηκε μήπως ποτέ κάποια οργάνωση η οποία έκανε τη δουλιά της χωρίς τη χρησιμοποίηση μυστικών όσο και φανερών μέσων επικοινωνίας; Αλλά το να λένε για μυστικές οδηγίες από το Λονδίνο, σαν διατάγματα σε ζητήματα πίστης και ηθικής, που στέλνει κάποιο κέντρο παπικής εξουσίας και ίντριγκας, σημαίνει να μην καταλαβαίνεις πλήρως την ουσία της Διεθνούς. Για κάτι τέτοιο θα απαιτούνταν μια κεντρική εξουσία στη Διεθνή, ενώ στην

πραγματικότητα η μορφή της οργάνωσης δίνει ακριβώς την πιο μεγάλη ελευθερία στην τοπική αυτοτελή δράση και ανεξαρτησία. Στην ουσία η Διεθνής δεν είναι μια κυβέρνηση της εργατικής τάξης, αλλά αποτελεί περισσότερο ένωση, παρά διοικητική δύναμη.

Ερώτηση: *Ενωση με ποιον σκοπό;*

Κ. Μαρξ: Με στόχο την οικονομική απελευθέρωση της εργατικής τάξης μέσω της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας, με στόχο τη χρησιμοποίηση αυτής της πολιτικής εξουσίας για την υλοποίηση των κοινωνικών στόχων. Οι στόχοι μας θα πρέπει να είναι όσο το δυνατό πιο πλατιοί, ώστε να εντάσσονται σ' αυτούς όλες οι μορφές δράσης της εργατικής τάξης. Το να δώσουμε ειδικό χαρακτήρα θα σήμαινε να τις προσαρμόσουμε στις ανάγκες μόνο κάποιας ομάδας εργατών, στις ανάγκες των εργατών κάποιου έθνους. Και τότε πώς θα καλέσουνε όλους τους ανθρώπους σε ενότητα για τα συμφέροντα κάποιων; Αν η Ενωσή μας έμπαινε σ' αυτόν το δρόμο, θα έχανε το δικαίωμα να ονομάζεται Διεθνής. Η Ενωση δεν προδιαγράφει μια συγκεκριμένη μορφή πολιτικών κινήσεων, αλλά μόνο απαιτεί αυτές οι κινήσεις να κατευθύνονται στον ίδιο στόχο. Αποτελεί (μτφρ. η Ενωση) ένα δίκτυο ενοποιημένων κοινοτήτων, διάσπαρτων σε όλο τον κόσμο της εργασίας. Σε κάθε τμήμα του κόσμου το καθήκον μας καταλαβαίνεται από κάποια ιδιαίτερη πλευρά, κι οι εργάτες εκεί προσεγγίζουν την υλοποίησή του με τον δικό τους δρόμο. Οι οργανώσεις των εργατών δεν μπορούν να είναι εντελώς ίδιες σε όλες τους τις λεπτομέρειες, στο Νιούκαστλ και στη Βαρκελώνη, στο Λονδίνο και στο Βερολίνο. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, μπροστά στην εργατική τάξη είναι ανοιχτός ο δρόμος να δείξει την πολιτική της δύναμη. Η εξέγερση θα ήταν παραφροσύνη εκεί όπου η ειρηνική διαφώτιση θα οδηγούσε στους στόχους με πιο γρήγορο και σωστό τρόπο. Στη Γαλλία οι πολυπληθείς κατασταλτικοί νόμοι και ο θανατηφόρος ανταγωνισμός ανάμεσα στις τάξεις κάνουν, όπως φαίνεται, αναπόφευκτη τη βίαιη επίλυση του κοινωνικού πολέμου. Αλλά την επιλογή, με ποιον τρόπο θα πρέπει να γίνει η επίλυση, θα πρέπει να την κάνει η εργατική τάξη της συγκεκριμένης χώρας. Η Διεθνής δεν αναλαμβάνει να υπαγορεύσει κάτι σχετικό με αυτό το ζήτημα κι ακόμη είναι αμφίβολο αν θα δώσει συμβουλές. Αλλά σε κάθε κίνημα εκφράζει τη συμπάθεια και παρέχει τη βοήθειά της στα πλαίσια των δικών της κανόνων.

Ερώτηση: *Και ποιος είναι ο χαρακτήρας αυτής της βοήθειας;*

Κ. Μαρξ: Θα σας εξηγήσω με ένα παράδειγμα. Μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές του κινήματος για την απελευθέρωση είναι η απεργία. Στο παρελθόν, όταν ξεκινούσε μια απεργία σε μια χώρα, «έσπαζε» εξαιτίας της εισαγωγής εργατών από άλλες χώρες. Η Διεθνής έβαλε τέλος σ' αυτήν την κατάσταση. Εχει πληροφορίες για την επικείμενη απεργία και διαδίδει αυτές τις πληροφορίες στα μέλη της, τα οποία αμέσως γνωρίζουν το μέρος, όπου διεξάγεται ο αγώνας, και το οποίο θα πρέπει να είναι γι' αυτούς απαγορευμένη ζώνη. Ετσι λοιπόν τα αφεντικά θα πρέπει να τα βρουν μόνο με τους δικούς τους εργάτες. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι απεργοί δε χρειάζονται κάποια άλλη βοήθεια. Τα απαραίτητα χρηματικά μέσα συγκεντρώνονται με το ταχυδρομείο ανάμεσα στα μέλη των οργανώσεων, με τις οποίες αυτά συνδέονται πιο άμεσα, αλλά αν η κατάστασή τους αποδειχτεί ιδιαίτερα δύσκολη κι αν η απεργία έχει τη σύμφωνη γνώμη της Ενωσης, τότε στους απεργούς δίνονται χρήματα από το κοινό ταμείο. Ετσι λοιπόν για παράδειγμα κερδήθηκε πρόσφατα η απεργία στην καπνοβιομηχανία της Βαρκελώνης.

Συνοψίζοντας, για την ουσία της υπόθεσης. Η εργατική τάξη παραμένει φτωχή, ενώ ο πλούτος αυξάνεται. Φτωχή, ενώ η χλιδή αυξάνεται. Οι υλικές στερήσεις σακατεύουν τους εργάτες, τόσο από ηθική, όσο κι από σωματική πλευρά. Γι' αυτό μπροστά στους εργάτες εμφανίστηκε η επιτακτική ανάγκη να πάρουν την υπόθεση στα χέρια τους. Οι εργάτες πρέπει να αλλάξουν τις υπάρχουσες σχέσεις, ανάμεσα σ' αυτούς από τη μια και στους καπιταλιστές και ιδιοκτήτες γης από την άλλη. Κι αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αλλάξουν την κοινωνία. Αυτός είναι ο κοινός στόχος οποιασδήποτε από τις γνωστές εργατικές οργανώσεις. Η λίγκα της γης και εργασίας, οι επαγγελματικές ενώσεις και οι κοινότητες αλληλοβοήθειας, το συνεταιριστικό εμπόριο και η συνεταιριστική παραγωγή είναι απλώς τα μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου. Η αποκατάσταση της πλήρους αλληλεγγύης ανάμεσα σ' αυτές τις οργανώσεις είναι υπόθεση της Διεθνούς Ενωσης. Η επιρροή της αρχίζει να γίνεται αισθητή παντού. Δύο εφημερίδες προπαγανδίζουν τις απόψεις της στην Ισπανία, τρεις στη Γερμανία, τόσες στην Αυστρία και την

Ολλανδία, έξι στο Βέλγιο, έξι στην Ελβετία. Και τώρα, αφού σας έχω εξηγήσει τι είναι η Διεθνής, θα μπορέσετε να διαμορφώσετε άποψη και για τις υποτιθέμενες συνομωσίες.

Ερώτηση: *Και ο Ματζίνι είναι επίσης μέλος της οργάνωσής σας;*

Κ. Μαρξ: (γελώντας) - Ω, όχι! Οι επιτυχίες μας δε θα ήταν τόσο μεγάλες, αν εμείς δεν πηγαίναμε πιο πέρα από τις ιδέες του.

Ερώτηση: *Με εκπλήσσετε! Ημουν σίγουρος ότι αυτός αποτελεί εκπρόσωπο των πιο πρωτοπόρων απόψεων.*

Κ. Μαρξ: Αυτός εκπροσωπεί όλο κι όλο την παλιά ιδέα της αστικής δημοκρατίας. Εμείς όμως δε θέλουμε να έχουμε τίποτα το κοινό με την αστική τάξη. Ο Ματζίνι καθυστέρησε σε σχέση με το σύγχρονο κίνημα όχι λιγότερο απ' ό,τι οι Γερμανοί καθηγητές, οι οποίοι ως τα σήμερα θεωρούνται απόστολοι της αναπτυγμένης δημοκρατίας του μέλλοντος. Αυτοί ήταν τέτοιοι κάποτε, μπορεί έως το 1848, όταν η γερμανική αστική τάξη είχε μόλις αναπτυχθεί. Αλλά τώρα αυτοί οι καθηγητές πέρασαν εξ ολοκλήρου με το μέρος της αντίδρασης και το προλεταριάτο δε θέλει άλλο να τους ξέρει.

Ερώτηση: *Ορισμένοι θεωρούν ότι η οργάνωσή σας έχει στοιχεία θετικισμού.*

Κ. Μαρξ: Καθόλου. Μεταξύ μας υπάρχουν θετικιστές και θετικιστές, αλλά αυτοί δεν ανήκουν στην οργάνωσή μας και με επιτυχία προωθούν την υπόθεσή τους. Ομως αυτό δεν είναι κάποια υπηρεσία της φιλοσοφίας τους, η οποία δεν έχει τίποτα κοινό με την ιδέα της λαϊκής εξουσίας, όπως εμείς την καταλαβαίνουμε. Είναι μια φιλοσοφία η οποία επιδιώκει απλώς να αλλάξει την παλιά ιεραρχία με μια νέα.

Ερώτηση: *Μου φαίνεται πως, σ' αυτήν την περίπτωση, οι αρχηγοί του σύγχρονου διεθνιστικού κινήματος θα έπρεπε να επεξεργαστούν τη δική τους φιλοσοφία, όπως δημιούργησαν και τη δική τους Ενωση.*

Κ. Μαρξ: Απολύτως σωστά. Είναι δύσκολο να περιμένουμε, για παράδειγμα, πως εμείς θα μπορούσαμε να έχουμε επιτυχία στον πόλεμό μας ενάντια στο κεφάλαιο, εάν δε χτίζαμε τη δική μας τακτική, στηριζόμενοι, ας πούμε, στην πολιτική οικονομία του Μιλ. Αυτός σκιαγράφησε την εικόνα ενός είδους σχέσεων ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο. Εμείς ελπίζουμε να δείξουμε ότι είναι δυνατό να διαμορφώσουμε άλλες σχέσεις.

Ερώτηση: *Τι έχετε να πείτε για τις Ηνωμένες Πολιτείες;*

Κ. Μαρξ: Τα βασικά κέντρα της δραστηριότητάς μας βρίσκονται τώρα στις παλιές ευρωπαϊκές χώρες. Πολλές συνθήκες επιτρέπουν ως τα σήμερα να σκεφτόμαστε ότι το εργατικό ζήτημα δεν αποκτά γενικευμένη σημασία για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αλλά αυτές οι συνθήκες γρήγορα εξαφανίζονται και το εργατικό ζήτημα γρήγορα προωθείται εκεί σε πρώτο πλάνο μαζί με την άνοδο, όπως και στην Ευρώπη, της εργατικής τάξης, διαφορετικής από τα άλλα στρώματα της κοινωνίας και διαχωρισμένης από το κεφάλαιο.

Ερώτηση: *Εγώ πιστεύω ότι στην Αγγλία η επικείμενη επίλυση, όποια κι αν θα είναι αυτή, θα μπορούσε να επιτευχθεί όχι με το δρόμο της βίαιης επανάστασης. Η αγγλική μέθοδος διαφώτισης στις συγκεντρώσεις και στον τύπο, ως ότου η μειοψηφία γίνει πλειοψηφία, επιτρέπει να ελπίζουμε σε κάτι τέτοιο.*

Κ. Μαρξ: Εγώ σ' αυτό το ζήτημα δεν είμαι τόσο αισιόδοξος, όσο εσείς. Η αγγλική αστική τάξη πάντοτε εμφάνιζε την ετοιμότητά της να αποδέχεται την απόφαση της πλειοψηφίας όσο η ίδια έλεγχε μονοπωλιακά το δικαίωμα ψήφου. Αλλά, πιστέψτε με, τη στιγμή που θα βρεθεί στη μειοψηφία στα ζητήματα που θεωρεί ζωτικής σημασίας, τότε θα έχουμε εδώ έναν νέο πόλεμο των δουλοκτητών...

1 Συνέντευξη του Κ. Μαρξ στον ανταποκριτή της εφημερίδας «*THE WORLD*» για τη Διεθνή, που δόθηκε στο Λονδίνο, την 3η Ιουλίου 1871.

ΕΝΓΚΕΛΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ
1872

Πλήθος Σοσιαλιστών έχει εσχάτως εξαπολύσει μια συστηματική εκστρατεία ενάντια σε αυτό που αποκαλούν αρχή της εξουσίας*. Επαρκεί να τους πούμε ότι κάθε πράξη είναι εξουσιαστική για αυτό καταδικαστέα. Αλλά επειδή αυτή η διαδικασία της κριτικής της εξουσίας έχει καταχραστεί τόσο, ώστε είναι πλέον απαραίτητο να δούμε το θέμα πιο συγκεκριμένα.

Η εξουσία με την έννοια που χρησιμοποιείται η λέξη εδώ σημαίνει η επιβολή της θέλησης ενός πάνω στην δίκη μας επιπρόσθετα η εξουσία προϋποθέτει την υποταγή. Τώρα, μιας και αυτές οι δύο λέξεις ακούγονται κάπως άσχημες, και η σχέση που αντιπροσωπεύουν είναι δυσμενής για το υποταγμένο μέρος, το ερώτημα είναι να εξακριβώσουμε αν υπάρχει τρόπος να απαλλαχτούμε από αυτήν , με δοσμένες τις συνθήκες της υπάρχουσας κοινωνίας, αν μπορούμε να δημιουργήσουμε ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο η εξουσία δεν θα έχει κανένα σκοπό και κατά συνέπεια θα εξαφανιστεί.

Εξετάζοντας τις οικονομικές, βιομηχανικές και αγροτικές συνθήκες που διαμορφώνουν την βάση της σημερινής αστικής κοινωνίας βρίσκουμε ότι τείνουν ολοένα και περισσότερο να αντικαθιστούν την μεμονωμένη πράξη με την συνδυασμένη πράξη ατόμων. Η σύγχρονη βιομηχανία με τα μεγάλα εργοστάσια όπου εκατοντάδες εργάτες επιτηρούν πολύπλοκες μηχανές κινούμενες με ατμό έχει υπερβεί τα μικρά εργαστήρια των μεμονωμένων παραγωγών, τα κάρα και οι άμαξες των λεωφόρων έχουν αντικατασταθεί από τα σιδηροδρομικά τραίνα, όπως και οι μικρές βάρκες από ατμόπλοια. Ακόμα και η γεωργία υποκύπτει στην κυριαρχία της μηχανής και του ατμού που αργά αλλά αμείλικτα βάζει στην θέση του μικρού ιδιοκτήτη μεγάλους καπιταλιστές που με την βοήθεια μισθωμένων εργατών καλλιεργεί μεγάλες εκτάσεις γης.

Παντού η συνδυασμένη πράξη, η πλοκή διαδικασιών που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, εκτοπίζει την ανεξάρτητη δράση από μεμονωμένα άτομα. Αλλά οποιοσδήποτε μιλά για συνδυασμένη πράξη μιλάει για οργάνωση. Είναι δυνατόν να έχεις οργάνωση χωρίς εξουσία ;

Υποθέτοντας ότι μια κοινωνική επανάσταση ανέτρεπε τους καπιταλιστές που τώρα ασκούν την εξουσία τους πάνω στην παραγωγή και διανομή του πλούτου. Υποθέτοντας ότι υιοθετώντας πλήρως την θέση των αντιεξουσιαστών ότι η γη και τα εργαλεία της εργασίας γινόντουσαν συλλογική ιδιοκτησία των εργατών που τα χρησιμοποιούν. Μήπως τότε η εξουσία θα εξαφανιζόταν ή θα άλλαζε μόνο μορφή ; Για να δούμε.

Ας πάρουμε για παράδειγμα ένα κλωστοϋφαντουργικό εργοστάσιο. Το βαμβάκι πρέπει να περάσει τουλάχιστον από 6 διαδοχικές διαδικασίες προτού καταλήξει στην μορφή της κλωστής και αυτές οι διαδικασίες λαμβάνουν χώρα κατά κύριο λόγο σε διαφορετικά δωμάτια. Επιπλέον κρατώντας σε λειτουργία τις μηχανές απαιτεί έναν μηχανικό που θα επιβλέπει την ατμομηχανή, τεχνικούς να κάνουν τις επιδιορθώσεις και πολλούς άλλους εργάτες που η δουλειά τους θα είναι να μεταφέρουν τα προϊόντα από ένα δωμάτιο στο άλλο και ούτω καθεξής. Όλοι αυτοί οι εργάτες , άνδρες γυναίκες παιδιά είναι υποχρεωμένοι να ξεκινήσουν και να τελειώσουν την δουλειά τους υπό την εξουσία του ατμού που ποσώς τον ενδιαφέρει για την προσωπική ανθρώπινη αυτονομία. Οι εργάτες πρέπει εκ τούτου να εξετάσουν τις κατάλληλες ώρες εργασίας/χρονοδιάγραμμα και εφόσον αυτές οι ώρες ορισθούν οφείλουν να τηρούνται από όλους χωρίς εξαίρεση.

Όσο συγκεκριμένα ζητήματα ανακύπτουν σε κάθε δωμάτιο *ανά* πάσα στιγμή σε σχέση με τον τρόπο παραγωγής, διανομής του υλικού κτλ. πρέπει να λύνονται από μια απόφαση ενός εκπρόσωπου τοποθετημένου σε κάθε κλάδο εργασίας η αν είναι δυνατόν με μια ψηφοφορία με όρους πλειοψηφίας. Η θέληση του ατόμου θα πρέπει πάντα να υποτάσσεται σε αυτήν την απόφαση που σημαίνει ότι τα ζητήματα του τρόπου παραγωγής θα λύνονται με εξουσιαστικό τρόπο. Η αυτόματη μηχανή του μεγάλου εργοστασίου είναι πολύ πιο δεσποτική από όσο ήταν οι μικροί καπιταλιστές που έχουν υπάλληλους. Σε σχέση με τις ώρες εργασίας κάποιος θα μπορούσε να γράψει στην πύλη αυτών των εργοστασίων *Lasciate ogni autonomia, voi che entrate!* "Άφησε, εσύ που μπαίνεις, κάθε

---

* **"Για την εξουσία"-Φ.Ένγκελς,1872,** από Τσινάσκι, Πέμπτη 7 Ιουνίου 2007, http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=714637

αυτονομία πίσω σου!.”

Αν ο άνθρωπος με την γνώση του και το εφευρετικό του πνεύμα έχει καθυποτάξει τις δυνάμεις της φύσης, οι τελευταίες παίρνουν εκδίκηση υποβάλλοντας τον , όσο τις χρησιμοποιεί, σε έναν αληθινό δεσποτισμό ανεξάρτητο από κάθε κοινωνική οργάνωση. Το να θέλεις να καταργήσεις την εξουσία στην μεγάλη βιομηχανία είναι ισάξιο με το να θέλεις να καταργήσεις την βιομηχανία καθεαυτή να καταργήσεις την ατμομηχανή για να γυρίσεις στον τροχό.

Ας πάρουμε άλλο ένα παράδειγμα, τον σιδηρόδρομο. Εδώ και πάλι η συνεργασία ενός άπειρου αριθμού ατόμων είναι απολύτως απαραίτητη και αυτή η συνεργασία πρέπει να ασκείται με ακριβείς καθορισμένες ώρες έτσι ώστε να μην γίνουν ατυχήματα. Εδώ πάλι η κύρια συνθήκη της δουλειάς είναι η κυρίαρχη θέληση που καθορίζει όλα τα υπόλοιπα ζητήματα είτε είναι η θέληση ενός εκπροσώπου είτε μιας επιτροπής υπεύθυνης με την εκτέλεση των αποφάσεων μιας πλειοψηφίας ατόμων. Όποια και αν είναι η περίπτωση υπάρχει μια σαφής εξουσία. Επιπλέον τι θα γινόταν αν η εξουσία των υπαλλήλων πάνω στους επιβάτες καταργηθεί;

Αλλά η αναγκαιότητα της εξουσίας, και δεσποτική μάλιστα, δεν θα μπορούσε να βρεθεί περισσότερο παρά σε ένα καράβι εν πλω. Εκεί σε συνθήκες κινδύνου, οι ζωές όλων στηρίζονται στην ακαριαία και απόλυτη πειθαρχία στην θέληση του ενός.

Όταν υπέβαλα αυτά τα επιχειρήματα στους πιο λυσσαλέους αντιεξουσιαστές την μόνη απάντηση που μπορούσαν να δώσουν ήταν η ακόλουθη. Ναι, αυτό είναι αλήθεια, αλλά δεν είναι εξουσία που παραχωρούμε στους διαμεσολαβητές μας αλλά μια *εντολή εμπιστοσύνης*. Αυτοί οι κύριοι νομίζουν ότι με το να αλλάζουν τα ονόματα των πραγμάτων αλλάζουν και τα πράγματα τα ίδια. Έτσι κοροϊδεύουν τον κόσμο αυτοί οι βαθυστόχαστα διανοητές.

Είδαμε λοιπόν, ότι από τη μια, κάποια εξουσία, ανεξαρτήτως πόσο διαμεσολαβημένη, και από την άλλη μια κάποια υποταγή είναι πράγματα που ανεξαρτήτως όλων των κοινωνικών οργανώσεων επιβάλλονται πάνω μας μαζί με τις υλικές συνθήκες κάτω από τις οποίες παράγουμε και διανέμουμε προϊόντα.

Είδαμε, εξάλλου, ότι οι υλικές συνθήκες παραγωγής και διανομής αναπόφευκτα αναπτύσσονται με την μεγάλη βιομηχανία και την μεγάλης κλίμακας γεωργία και αυξανόμενα τείνουν να μεγεθύνουν το εύρος της εξουσίας. Εκ τούτου είναι παράλογο να θεωρείς ότι η αρχή της εξουσίας είναι απόλυτα κακή και η αρχή της αυτονομίας απόλυτα καλή. Η εξουσία και η αυτονομία είναι σχετικά πράγματα που οι σφαίρες του κυμαίνονται μαζί με τις διάφορες φάσεις της ανάπτυξης της κοινωνίας. Αν οι αυτόνομοι περιορίζονταν στο να πουν ότι η μελλοντική κοινωνική οργάνωση θα περιορίσει την εξουσία μέσα στα όρια των συνθηκών παραγωγής που την καθιστούν αναπόφευκτη, θα μπορούσαμε να το κατανοήσουμε, αλλά είναι τυφλοί σε όλα τα στοιχεία που την κάνουν απαραίτητη και με πάθος πολεμάνε την ίδια την πραγματικότητα.

Γιατί οι αντιεξουσιαστές δεν περιορίζονται με το να ωρύονται ενάντια στην πολιτική εξουσία και το κράτος; Όλοι οι Σοσιαλιστές συμφωνούν ότι το πολιτικό κράτος και μαζί με αυτό η πολιτική εξουσία θα εξαφανιστούν ως τελικό αποτέλεσμα της επικείμενης κοινωνικής επανάστασης, δηλαδή, οι δημόσιες υποθέσεις θα χάσουν τον πολιτικό τους χαρακτήρα και θα μεταμορφωθούν σε απλές διοικητικές λειτουργίες που θα συμβάλλουν στα πραγματικά συμφέροντα της κοινωνίας. Αλλά οι αντιεξουσιαστές απαιτούν το πολιτικό κράτος να καταργηθεί με ένα χτύπημα, ακόμη και πριν οι κοινωνικές συνθήκες που το γέννησαν έχουν καταστραφεί. Απαιτούν η πρώτη πράξη της κοινωνικής επανάστασης να είναι η κατάργηση της εξουσίας. Αυτοί οι κύριοι έχουν δει ποτέ τους μια επανάσταση; η επανάσταση είναι σίγουρα το πιο εξουσιαστικό πράγμα που υπάρχει, είναι η πράξη όπου μια μερίδα του πληθυσμού επιβάλλει την θέληση του στην άλλη μερίδα, με τουφέκια, ξιφολόγχες και κανόνια, εξουσιαστικά μέσα, και εφόσον η νικήτρια μερίδα δεν θελήσει ο αγώνας της να είναι μάταιος, θα πρέπει να διατηρήσει την εξουσία της μέσω του τρόμου που αποθαρρύνει τους αντιδραστικούς. Θα είχε κρατήσει η Παρισινή Κομμούνα έστω μια μέρα αν δεν είχε χρησιμοποιήσει την εξουσία του οπλισμένου λαού ενάντια στην αστική τάξη; Μήπως αντίθετα θα πρέπει να την κατακρίνουμε που δεν την χρησιμοποίησε τόσο ελεύθερα όσο χρειαζόταν;

Κατά συνέπεια, συμβαίνει ένα από τα δύο , είτε οι αντιεξουσιαστές δεν ξέρουν γιατί μιλάνε, σε αυτήν την περίπτωση σπέρνουν σύγχυση είτε όντως ξέρουν και σε αυτήν την περίπτωση προδίδουν το προλεταριακό κίνημα. Όπως και να έχει εξυπηρετούν την αντίδραση.